

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१९८

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः

महामहोपाध्यायश्रीभद्रेजिदीक्षितात्मजविद्वद्रश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
'शमाश्रमी' (व्याख्यासुधा) व्याख्या विभूषितः ।

व्याकरण-साहित्याचार्य-साहित्यरत्नेन

श्री यं० हरगोविन्दशास्त्रिणा

प्रकाशोपनामक'सरल-मणिप्रभा' हिन्दीव्याख्यया टिप्पण्यदिभिश्च सुसंस्कृत्य सम्पादितः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९७०

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : प्रथम, वि० संवत् २०२६
मूल्य : रु० ६६-००

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० ८, वाराणसी-१ (भारतवर्ष)
फोन : ६३१४५

प्रधान शाखा
चौखम्बा विद्याभवन
बीक, पो० बा० ६६, वाराणसी-१
फोन : ६३०७६

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
198
ॐॐॐॐ

NĀMALINGĀNUŚĀSANA

OR

AMARAKOŚA

OF

AMARASIMHA

WITH THE

RĀMĀŚRAMĪ (VYĀKHYĀSUDHĀ) COMMENTARY

OF

BHĀNUJI DĪKṢITA (RĀMĀŚRAMA)

EDITED WITH

THE EASY MAṆIPRABHĀ (PRAKĀŚA) HINDĪ
COMMENTARY AND NOTES, ETC.

BY

Pt. HARAGOVINDA ŚĀSTRĪ,

Vyākaraṇa-Sāhityācārya, Sāhityaratna

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-1

1970

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office

Gopal Mandir Lane,
P. O. Chowkhamba, Post. Box 8,
Varanasi-1 (India)
1970
Phone : 63145

First Edition

1970

Price : Rs. ~~400~~ 12

Also can be had of

THE CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

Publishers and Oriental Book-Sellers , . . .

Chowk, Post Box 69, Varanasi-1 (India)

Phone : 63076

प्रस्तावना

त्रिंशस्य व्यवहारस्य करणं यन्मतं बुधैः ।
शब्दब्रह्माभिधं वन्देऽहं तत्सारस्वतं महः ॥

श्रीमतोऽनादिनिधनस्य परब्रह्मपरमात्मन आसृष्टिसत्तावधि समेऽपि प्राणिनो न केवलमैहिकमेव, अपि तु निरतिशयानन्ददं परमात्मसामीप्यसायुज्यादिरूपं पुरुषार्थंचतुष्टयश्रेष्ठतममपारानन्तसंसारमहार्णवावागमन-जन्मकष्टमुक्तिप्रदं मुक्तिरूपं शाश्वतं सुखमेव सततं कामयन्ते । तदवाप्तिसाधनभूतश्रुतिस्मृत्यादिसच्छास्त्रानुमो-दितधर्मकर्मसम्पादनसमर्थं चतुरशीतियोनिषु परमदुर्लभं नैकपुण्यप्रतापलभ्यं मानवशरीरं समवाप्य स्व-स्वमुक्ति-कामा अनेकजन्मसु निरतिशयं प्रयतमानेष्वपि बहुषु प्राणिषु केचन एव तल्लाभेनात्ममानवजन्मनः सार्थक्ये कृतकामाः संजायन्ते । श्रुतिस्मृत्यादिसच्छास्त्रज्ञानं च शब्दार्थलिङ्गादिवोधकसमस्तव्यवहारकारणभूतसत्कोप-हानाधीनम् । साकल्येन तज्ज्ञानं च प्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थबोधकस्वरादिसम्पापकव्याकरणज्ञानायत्तम् । तदुक्तं श्रीमद्भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये—

‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके च कामधुरभवति’ इति (पस्पशाह्निकम्)

अन्यत्र च—‘यथापि बहु नाधीये पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलः शकलः सकृच्छकृत् ॥’ इति ।

पुरा हि तपोयोगबलेन शब्दब्रह्मकृतशाश्वत्कारा महर्षयो हस्तामलकवत्साक्षान्मन्त्रार्थद्रष्टारो भवन्ति स्म । ते हि सृष्ट्यादौ पितामहमुखाद्देवचतुष्कमुपश्रुत्य विश्वजनीनांस्तन्मन्त्रान् विश्वहितायाख्यातवन्तः । अत एव वेदमन्त्राणां विनियोगेऽनेकेषामृषीणां नामान्यथापि प्रयुज्यन्ते शास्त्रैः । एकस्यापि शब्दस्य तत्त्वार्थ-हानौ लेशमात्रमपि शङ्कावसरस्तेषां कदाचिदपि कुत्रापि न समभवत् । एतन्मूलक एव ‘सर्वे सर्वार्थवाचका’ इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः साम्प्रतमपि जरीजागर्ति ।

परं परिवर्तनशीलेऽस्मिन् संसारे तपोयोगादिहासेन सममेव प्रखरशेमुषीप्रशमितबृहस्पतिशङ्कातङ्कानां तेषां महामहिम्नां महर्षीणां बुद्धिह्लासमवलोक्य भगवान् करयपो वेदानां दुर्बोधशब्दसमुदायं संशुद्ध ‘निघण्टु’नामकं वैदिककोषं रचितवान् । यूथञ्चष्टगोर्गोत्वमिव वेदप्रथमभूतशब्दसमूहसम्पादिते निघण्टवापि वेदत्वमवाधितमेवेति ध्वनयता निघण्टुव्याख्याकृता निरुक्तकारेण ‘सामान्नायः समाख्यातः, स समाख्यातव्यः’ इति वचनेन निघण्टुमभिलक्ष्य वेदवाचकस्य ‘सामान्नाय’शब्दस्य प्रयोगः कृतः । अत एव श्रीमता व्यासे-नापि महाभारतस्य मोक्षपर्वणि—

वृषो हि भगवान् रुद्रः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपि प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥

इति (अध्या० ३४२ श्लो० ८६-८७) उक्त्या तदेव समर्थितम् । ‘वृषाकपि’शब्दविवरणं निघण्टौ

(अध्या० ५ खण्ड ६ पृष्ठ १६) द्रष्टव्यम् ।

परं कालप्रभावत उत्तरोत्तरं ततोऽप्यधिकं ह्रासं गते तपोयोगादिबले समेधमाने च बुद्धिमान्ये निघण्टुज्ञानेऽप्यक्षमं विद्वल्लोकमालोक्य यास्को नाम महामुनिर्निघण्टुव्याख्याभूतं 'निरुक्त'नामकं ग्रन्थं प्रणिनाय । एतस्यापि वेदत्वं निघण्टुवद्व्याधितमिति 'शिपिविष्ट'शब्दव्याख्यायामुक्तं तत्रैव महाभारतीय-मोक्षपर्वणि—

'शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च योऽभवत् ।
तेनाविष्टं तु यत्किञ्चिच्छिपिविष्टेति च स्मृतः ॥
यास्को मामुपिरव्यमोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यतामधरो ह्यहम् ॥
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादो नष्टं निरुक्तमधिजग्मिवान् ॥'

(अध्या० ४३२ श्लो० ७१-७२) इति ।

'शिपिविष्ट'शब्दनिर्वचनं निरुक्ते (अध्या० ५ खण्ड ८ पद ३३) द्रष्टव्यम् ।

लौकिककोपरचना—

परमधेऽपि दूषितान्नपानसंसर्गाचरणादिदोषैस्ततोऽप्यधिकतमे तपश्चरणादिभ्येन जातो बुद्धिहासे निरुक्तज्ञानेऽप्यशक्ते विद्वद्गौ लौकिकान् कोपान् व्यवचयन् विश्वजनीना आचार्याः यतः—

१ भोगीन्द्रः, २ कात्यायनः, ३ साहस्राङ्कः, ४ वाचस्पतिः, ५ व्याडिः, ६ विश्वरूपः, ७ मङ्गलः,
८ शुभाङ्कः, ९ बोपालितः, १० भागुरिः, इत्येते रचिताः प्रचीनकोपा विश्वे;

१ उत्पलिनी, २ शब्दार्णवः, ३ संसारवर्तः, ४ नाममालाख्यः, ५ वररुचिः, ६ शाश्वतः ७ रन्तिदेवः,
८ रत्नापरनामहरः, ९ गोवर्धनः, १० रभसपालः, ११ रुद्रः १२ अमरदत्तः, १३ गङ्गाधरः, १४ वाग्भटः,
१५ माधवः, १६ धर्मः, १७ तारपालः, १८ वामनः, १९ चन्द्रः, २० विक्रमादित्यः, २१ गोभिरचितकोपः, २२
पाणिनिशब्दानुशासनं च । अन्ये च 'बलह'प्रभृतिकोपाः सन्ति ।

अस्मिन्नेव क्रमे महाविदुषा अमरसिंहेन 'नामलिङ्गानुशासन'कोपस्य रचना कृता । अयममरसिंहः कदा कुत्र जनिं लेभे इति विषयो नाद्यापि सम्यक् निर्णीतः । प्रथमकाण्डे स्वर्गवर्गे देवपर्यायकथनानन्तरं बुद्धस्य पर्यायकथनेनायं बौद्ध आसीदिति बहूनामितिहासज्ञानां मतम् । किन्तु शोलापुरनिवासि-श्रेष्ठिवर्य-श्रीरावजीसखारामदोशीमहोदया एनममरसिंहं जैनधर्मावलम्बिन मन्यन्ते । तन्मताधारश्चायम्—अमरसिंहो ग्रन्थः (नामलिङ्गानुशासन)स्थ- 'यस्य ज्ञानदयासिन्धो—' (अम० १।१।१) इति मङ्गलाचरणपद्यस्यादौ षोडशतमस्य तीर्थङ्करस्य वन्दनां—

जिनस्य लोकत्रयवन्दितस्य प्रक्षालयेत्पादसरोजयुग्मम् ।

नखप्रभादित्यसतिरिषवाहैः संसारपङ्कं मयि गाढलग्नम् ॥ १ ॥

नमः श्रीशान्तिनाथाय कर्मारतिविनाशिने ।

पञ्चमञ्चक्रिणां यस्तु कामस्तस्मै जिनेशिने ॥ २ ॥

इति पद्यद्वयेन कृतवान् । 'सुरलोको—' (अम० १।१।८) इति श्लोकस्यानन्तरं च सार्द्धाशीनिश्लोकैर्जैनसम्प्रदाय-सम्मतानां देवीदेवतादीनां पर्याया उक्ताः । द्वितीयकाण्डे च दशौकादश श्लोका वर्तमानामरकोपे श्रुतिताः ।

अतस्तस्य जैनधर्मावलम्बिता सुस्पष्टेति दोशिमहाशयोक्तावाधारः । किन्तु दोशिमहाशयोक्तामरसिंह-
विरचिते मङ्गलाचरणश्लोकद्वये 'जिनस्य—' इति प्रथमश्लोको वादीभसिंहविरचिते गद्यचिन्तामणिनामके
जैनग्रन्थेऽपि लभ्यते । अतस्तयोः समयनिर्धारणादृते केन प्रथमं रचितः प्रथमो मङ्गलाचरणश्लोकः स्वग्रंथे
निबद्धमिति विवादास्पदं विषयमितिहासज्ञेषु त्यजामि । केचित्त—

'इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशलीः शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः ॥'

इति पद्याधारेण पाणिनेः पञ्चाज्जातममरसिंहं मन्यन्ते, किन्त्वयं क्रमः सर्वसम्मत्या पाणिन्यनन्तरं जातस्य
चन्द्रस्य पाणिनेः पूर्वमस्मिन् पद्य क्ततया न प्रामाणिकतां लभते । अपरे तु—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकपर्णकालिदासाः ।

ख्यातो बराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नय विक्रमस्य ॥'

इत्युक्त्येममरसिंहं विक्रमादित्यसमकालीनं तदीयराजसभास्थविद्वन्नवरत्नान्तर्गतं मन्यन्ते । परमत्रापि सन्दि-
हाना इतिहासकारा अमरसिंहं ख्रीष्टाब्दीयपट्टशताब्द्यां जातसुररीकुर्वन्ति ।

अमरसिंहनामनेनान्यग्रन्थस्यापि रचना कृता न वेति सम्यक्तया निर्णेतुं नाशक्ति केनचित् । एतस्य
विषये इयमपि जनश्रुतिर्यदयं स्वग्रन्थान् विरच्य तैः सह नायमधिरुद्ध कचिद्द्रच्छति स्म, किन्तु विरोधिभिरार्यै-
रमरकोपातिरिक्ताः समस्तग्रन्था नदीजले प्रक्षिप्तास्तत्र निमग्ना नष्टाश्चेति । एवमेव 'अमरसिंहस्तु पापीयान् सर्व
भाष्यमचूचुरत्' इति कथयन्तोऽस्यामरसिंहस्य महावैयाकरणत्वं स्वीकुर्वन्तोऽप्यस्मिन् चौर्यदोषस्यारोपणं
विदधति । परं स्वग्रन्थस्यादौ 'समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः (अम० १।१।२) इति ग्रन्थकृद्बचने-
नास्मिन्चौर्यदोषारोपणमेतेन सह विरोधजनितमेव प्रतीयते ।

अमरकोपस्य नामनि—

ग्रन्थस्यादौ—'समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सम्पूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥' इति (अम० १।१।२)

प्रतिकाण्डान्ते च—'इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।'

इति ग्रन्थकृतोक्त्याऽस्य ग्रन्थस्य 'नामलिङ्गानुशासनम्' इत्येकं नाम । एतस्य काण्डत्रये रचितत्वेन
पुरुषोत्तमदेवेन एतद्ग्रन्थस्यैव काण्डवर्गक्रमादिकमादाय शेषशब्दै रचितस्य स्वग्रन्थस्य 'त्रिकाण्डशेष' इति
नामकरणेन, रघुनाथचक्रवर्तिकृताया एतद्ग्रन्थव्याख्यायाः 'त्रिकाण्डचिन्तामणिः' इति नाम्ना, रमानाथविरचि-
ताया एतद्ग्रन्थव्याख्याया 'त्रिकाण्डविवेक' इति नाम्ना चास्यामरकोपस्य 'त्रिकाण्डकोप' इति द्वितीयं नाम ।
देवभाषाशाब्दैरारब्धत्वात्संगृहीतत्वाच्च 'देवकोप' इति तृतीयं नाम । तथा 'बाल्मीकीयरामायणम्' 'भट्टिकाव्यम्'
इत्यादिग्रन्थकारनाम्ना प्रसिद्धग्रन्थदस्यापि अमरसिंहरचितत्वेन 'अमरकोप' इति सर्वसाधारणे प्रसिद्धतमम्
'अमरकोप' इति चतुर्थं नाम वर्तते ।

सत्स्वपि प्रचुरतमेध्वन्येषु कोपग्रन्थेष्वस्य अमरकोपस्यैव मान्यताबाहुल्ये हेतुरयं यत् केचन कोपग्रंथाः
केवलं पर्यायशब्दान्, केचित्केवलं नानार्थशब्दानेवोक्तवन्तः, परमयममरसिंहः स्वकोपे पर्यायशब्दैः सह
नानार्थकानपि शब्दानुक्तवान् ।

संस्कृतभाषानुरागिणो योरोपादिविदेशस्था अप्येतस्य ग्रन्थस्य स्व-स्वभाषायामनुवादं कृत्वैनमाट्टयन्त इति नाश्रयस्य विषयः, किन्तु धर्मोन्धतादिदोषाविष्टा ये मुद्गम्भदजातीयाः सहस्रश आर्यग्रन्थान् जलानलादौ प्रक्षिप्य नष्टान् कृतवन्तः, त एवास्य ग्रन्थस्य स्वारव्याख्यभाषायामनूय 'खालीक शरी' इति पद्यमयं ग्रन्थं विरच्यास्य निरतिशयं महत्त्वं संबर्धितवन्तः । पद्यार्थं स्त्रीष्टीयशतार्थ्यां 'चीन'भाषायामप्यस्यानुवादो जात इति मैक्समूलरोऽपि स्वीकरोति इत्येतद् 'भृश्रीरस्वामी' इति शीर्षके लेखे ज्यौतिषाचार्येण श्रीमता गिरिजाप्रसादद्विवेदिनोक्तम् ।

प्राचीनतमेष्वन्येषु बहुसंख्यककोपग्रन्थेषु सत्स्वपि यावत्यो व्याख्या एतस्य ग्रन्थरय जाताः, न तावत्त्योऽन्यस्य कस्यचिदपि ग्रन्थस्य । अधोलिखितैतद्व्याख्या-तत्कर्मनामभिर्मदुक्तपुष्टिः मुतरां सम्प्रत्यते । एतद्व्याख्यानां तत्कर्तृणां च शब्दकल्पद्रुम-अमरभारत्याधारेण नामानि—

व्याख्या:	व्याख्याकाराः	व्याख्या:	व्याख्याकाराः
१. व्याख्याप्रदीपः	अच्युतोपाध्यायः	१५. सारसुन्दरी	मथुरेशविद्यालङ्कारः
२. क्रियाकलापः	आशाधरः	१६. अमरपदपारिजातः	मल्लिनाथः
३. काशिका	काशीनाथः	१७. बुधमनोहरा	महादेवतीर्थः
४.* अमरकोषोद्घाटनम्	भृश्रीरस्वामी	१८. अमरविवेकः	महेश्वरः
५. धालबोधिनी	गोस्वामी	१९. अमरबोधिनी	मुकुन्दशर्मा
६. अमरकौमुदी	नयनानन्दरामचन्द्रः	२०. त्रिकाण्डचिन्तामणिः	रघुनाथचक्रवर्ती
७. अमरकोषपञ्जिका (पदार्थकौमुदी)	नारायण शर्मा	२१. अमरकोषव्याख्या	राधवेन्द्रः
८. शब्दार्थदीपिका	नारायणविधाविनोदः	२२. त्रिकाण्डविवेकः	रामनाथः
९. सुबोधिनी	नीलकण्ठः	२३. वैषम्यकौमुदी	रामप्रसादः
१० अमरकोषमाला	परमानन्दः	२४. अमरकोषव्याख्या	रामशर्मा
११ अमरकोषपञ्जिका (द्वितीया)	बृहस्पतिः	२५. अमरवृत्तिः	रामस्वामी
१२.† मुग्धबोधः	भरतमल्लिकः	२६. प्रदीपमञ्जरी	रामेश्वरशर्मा
१३. व्याख्यासुधा (रामाश्रमी)	भानुजिदीक्षितः (रामाश्रमी वा)	२७.† पदचन्द्रिका	रायमुकुटः
१४. गुरुबालबोधिनी	मञ्जुभट्टः	२८. अमरव्याख्या	लक्ष्मणशास्त्री
		२९. अमरबोधिनी	लिङ्गभट्टः
		३०. पदमञ्जरी	लोकनाथः

* निधण्डुव्याख्याकृता देवराजवज्रवना भोजस्य क्षीरस्वामिनश्च नामोल्लेख कृतः । भोजसमयः ख्रीष्टाब्दीय १०१८-१०९० तमो वर्तते । क्षीरस्वामिसमयश्चैकादशशतकस्य चरमो भागः । अयं स्वटीकाया ८८०-९२० ख्रीष्टाब्दी-यस्य राजशेखरस्य, उपाध्याय-मोड-श्रीभोज-व्याडि-भापुरि-मालाकार-काल्य (कात्यायन)-प्रभृतीना नामानि लिखितवान् । न केवलं व्याख्याकाराणां नामोल्लेख एवानेन कृतः, अपित्यनेकेषु तेषां भागिन्त्यापि प्रदर्शितेति ।

† गोपान्त्यस्य भरतसेनापरनाम्नो भरतमल्लिकस्यैव व्याख्या सुविशदा, पाठान्तरबहुता, बोधदेवव्याख्या-मुसारिणी ख्रीष्टीयदशशताब्दया लिखितेति संभाव्यते ।

पञ्जगन्तीय 'राधानगर'वास्तव्येन 'गोविन्द'पुत्रेण 'बृहस्पतिना' इयं 'पदचन्द्रिका' १५३१ ई० रचिता । एतद्व्याख्या व्याख्या अस्यग्रन्थस्यासन् । आस्या शतद्वयविदुषा वचनानि प्रमापकतयाद्वृत्तानि । बृहस्पतिपुत्रस्म 'हत्यादिनामान्यासन्निति 'Anrecht' इत्येतेन लिखितम् । २८ । १०९-११८ ॥

व्याख्या:	व्याख्याकाराः	व्याख्या:	व्याख्याकाराः
३१. व्याख्यामृतम्	शङ्कराचार्यः	३६.	अप्ययदीक्षितः
३२. अमरटीका	श्रीधरः	३७. गुरुबालबोधिनी	भानुदीक्षितः
३३.* टीकासर्वस्वम्	सर्वानन्दः	३८.	मान्यभट्टः
३४. अमरपद्ममुकुटः	रङ्गाचार्यः	३९.	लिङ्गमसुरिः
३५. बृहद्बृत्तिः	४०. अमरकोपपदविद्युतिः
		४१. कामधेनुः	वङ्गप्रान्तीयः कश्चिन्

एतद्भिन्ना अपि व्याख्या अस्यामरकोपस्य व्याख्यातृभिः कृताः । उपर्युक्ताः समस्ता अपि व्याख्या देवभाषाप्रत्ययः । भाषान्तरेषु अनुवादसंख्यास्तु इतोऽप्यधिकं वर्तन्ते । एताभिर्बहुसंख्यकव्याख्याभिरस्य ग्रन्थस्य सर्वप्रियता सर्वाधिका मान्यता चेति न विचिकित्सा काचित् ।

रामाश्रम्याः (व्याख्यासुधायाः) श्रेष्ठता

मयोक्तचरमिदं यत् स्वर्गादिमाधकसच्छास्त्रकोपज्ञानाय शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थज्ञानसाधनीभूतं व्याकरणशास्त्रज्ञानं परमावरयकम् । अत एव प्राक्तनैरर्वाचीनैर्यो विद्वद्भ्यं रचितास्वप्यनेकव्याख्यासु बहुनामनुपलब्ध्या, उपलभ्यमानास्वप्येषा रामाश्रम्यपरनामिका व्याख्यासुधैव शङ्कासमाधानखण्डनमण्डन-सदसद्विवेचनपाठान्तरादिकथनपूर्वकं संप्रत्याबालवृद्धविद्वद्बृन्दभाष्यस्तपाणिन्यादिकृतसूत्रवार्तिकोणादिसूत्रादिद्वारेण धातुप्रत्ययादिनिर्देशपुरःसरं च प्रत्येकेषां नाम्नां साधिततया, हैम-विश्व-भेदिनी-रभस-अजय-प्रभृति कोषाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासायुर्वेदादिविधिशास्त्राणां प्रमापकवचनैश्च परिपूर्णतया समस्तव्याख्यानां मुकुटमणीयते ।

एतद्व्याख्याकारः सिद्धान्तकौमुदीकारस्य महावैयाकरणस्य श्रीमतो भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रः स्वनामधन्यो भानुजिदीक्षितो नाम । अयमपि स्वजनकवदेव महावैयाकरण इत्येतदस्य व्याख्यावलोकनेनैव सुस्पष्टं प्रतीयते । भानुजिदीक्षितस्यापरं नाम 'रामाश्रम' इति । एतन्नाम्नैवास्या व्याख्यासुधाया नामापि 'व्याख्यासुधा' इत्यपेक्षया 'रामाश्रमी'ति नाम्नैव लोके ख्याति गतम् ।

पातञ्जलमहाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्पादकैः श्रीमद्भिः २० २० दाधिभयशिवदत्तशर्ममहोदयैर्महता परिश्रमेणोमां व्याख्यासुधाव्याख्यां सुपरिष्कृत्य महानुपकारः कृतो लोकानाम् । नैर्विद्वद्भ्यैर्महामतिभिरतिशयेन परिश्रमेण सम्पादितेऽप्यत्र ग्रन्थे मानवमात्रसुलभेन लेखक-मुद्रक-संशोधकादिदृष्टिदोषेण वाऽनेकत्र प्रमापकवचनाधारभूतग्रन्थादिनाम्नां व्यतिक्रमः, तद्ग्रन्थेषु तदुद्धृतप्रमापकवचनानामनुपलब्धिपरित्यादयो बहुविधाः क्लृप्तय आसन् । पाणिनीयसूत्र-वार्तिक-उणादिसूत्राङ्गनिर्देशो तैः कृतेऽपि भूरिश्रमे कोपादिग्रन्थस्थलानां निर्देशः सर्वथैव नासीत्तत्र । अतो मया यथाशक्यमुपलभ्यमानग्रन्थाधारेण तत्तत्प्रमापकत्वेनोद्धृतानां वचनानां ग्रन्थस्थलनिर्देशपुरःसरं तत्रत्यपाठभेदाः, मूलग्रन्थपाठभेदाः, अपूर्णतयोद्धृतप्रमापकवचनानां पूर्तिः, अनुपयुक्तानां च तेषां निराकरणं प्रभृतयो बहवो विशेषा अत्र ग्रन्थे सन्निवेशिताः ।

* दशटीकाधारेण ११५९ ई० लिखितेयं टीका प्रायः क्षीरस्वामिटीकासमालैव । इयमेव बङ्गदेशीय रायमुकुटादि-टीकाकाराणामाधारभूता । एतस्या अनन्तरं, किन्तु बङ्गप्रान्तीयान्यटीकाकारेभ्यः पूर्वं मुभूतिचन्द्रेण बौद्धसुभूतिना वा 'कामधेनु'नाम्नी टीका रचिता । यस्या जल्लेखो बङ्गप्रान्तीयैर्बहुभ्रष्टीकारैः स्व-स्वटीकासु कृतः ११७३ ई० रचितामां धरणदेवकृतायां 'दुर्धरवृत्त्यां' सुभूतेर्नामोल्लेखो वर्तते ।

अमरकोपस्थ-विषयानुक्रमणिका

काण्डा वर्गाश्च	प्रसङ्गा	काण्डा वर्गाश्च	प्रसङ्गा
प्रथमकाण्डम्		८ क्षत्रियवर्ग	३४६
१ स्वर्गवर्ग	१	९ वैश्यवर्ग	३९८
२ व्योमवर्ग	३६	१० शूद्रवर्ग	४०१
३ दिग्बर्ग	३७	तृतीयकाण्डम्	
४ कालवर्ग	५४	१ विशेष्यनिम्नवर्ग	४७३
५ धीवर्ग	७१	२ सक्वोर्णवर्ग	५२३
६ शब्दादिवर्ग	८०	३ नानार्थवर्ग	५४१
७ नाट्यवर्ग	९२	४ अव्ययवर्ग	६३१
८ पातालभोगिवर्ग	१११	५ लिङ्गादिसप्रहवर्ग	६४०
९ नरकवर्ग	११७	६ व्याख्याकारोपमहात्	६६५
१० धारिवर्ग	११८	क्षेपकश्लोकाः	
द्वितीयकाण्डम्		१ प्रथमकाण्डे	१-५७
१ भूमिवर्ग	१४१	२ द्वितीयकाण्डे	१-३३
२ पुरवर्ग	१४९	३ तृतीयकाण्डे	१९५
३ शैल्यवर्ग	१५८	परिशिष्टम्	
४ वनौषधिवर्ग	१६२	१ द्वितीयकाण्डस्थावशिष्टा' क्षेपकश्लोका'	६६७
५ सिंहादिवर्ग	२३९	२ मूल क्षेपकस्थशब्दानुक्रमणिका	१
६ मनुष्यवर्ग	२६०	३ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका	५९
७ ब्रह्मवर्ग	३२३		

अमरकोषः

सटिप्पण-रामाश्रमी(व्याख्यासुधा)संस्कृतव्याख्यया
प्रकाशाख्याह्न्दीव्याख्यया चोपेतः ।

प्रथमं काण्डम्

वल्लवीवल्लभं नरवा 'गुरुं भट्टोजिदीक्षितम् ।
आमरे विदधे व्याख्यां मुनिवयमतानुगाम् ॥
प्रारिम्भनप्रसूहापनुत्तये कृतं मङ्गल सिप्यनिवार्यमादी
निवचन्प^२—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्वानघा गुणाः ।
सेव्यतामश्रयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

अन्याचलाविलपयोषिविनिर्घृतेन
दृष्ट्वा ज्वलज्जगदिदं गारलेन शीघ्रम् ।
धीरवा हसंस्तद्भिरचितवान् भृशं य-
स्तस्त्रीलकण्टचरणाभुजमाध्रयामि ॥
हे परिश्रुतो ! अतिगभीर, ज्ञान और करुणाके समुद्र
जिसके निर्मल जमा आदि गुण हैं; उस भविनाशीकी आप
लोग धन और मोक्षके लिये सेवा करें ।

यस्येति ॥ हे अनघा, भवद्भिः स धीरा सेव्यताम् ।
न अघ पाप येषा तेऽनघा निष्पापा । मुकृतिन इति यावत् ।
मुकृतिन एन तं मेवित् प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते ।
'धर्मोण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) अस्मात् 'विष्वप् च' (३।२।७६) इति
विष्वप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरु । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरु-

मेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थं उपदिष्ट । 'प्रयोजनमनुद्दिश्ये न
मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुस्तेवाया फलमाह—श्रिये चामृ-
ताय चेति । चद्वयमुभयो प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिर्गुरुस्तेवातो भवति । 'त्रिगार्थोपपदस्य—' (२।३।४४)
इति चतुर्थी । तादर्थ्यं (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं
भागवते—'योगद्रिमागुरुभयो यदुद्देहयाद्या' इति । ननु
गुरोः श्रियोऽभावात्तत् कथं सा 'प्राध्यत इत्यादिङ्काहा—
यत्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—'कृते भवत्पादपराधघान् मा विन्दन्त्यहं त्वद्-
दया यतोऽजित' इति 'सत्य दौष दया क्षान्तिस्त्यागः
नतोप आर्जवम् । क्षमो दमस्तप साम्यं तिनिक्षोपरतिः
श्रुतम् ॥ ज्ञानं विरक्तिरश्रयं दौर्ध्वं तेजो बल स्मृति ।
स्वातन्त्र्य कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥' इत्यादयो
गुणा । कीदृशस्यास्य—ज्ञानदयासिन्धो । ज्ञायतेऽनेनेति
ज्ञान शास्त्रम्, दया निष्कारणपरदुःखप्रहाणेच्छा, तयो-
सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयोर्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स
ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो दयावत्त्वमुक्तम् । 'दया-
लोन्मममर्थस्य दुःखार्थैव दयालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् ।
कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्तलस्पर्शो यस्य गम्भी-
रस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यदा, अयं शीलं वृद्धं
वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दस्यते' (वा० ३।२।१०१)
इति आप्नोते 'आप्लु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ड ।
टिलोप (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घं. (६।२।१०१) ।

विधिहरिहरैरपि स्तुतमनादिनिधन मुञ्जारदं धाम ।
हरगोविन्द. प्रणमति व्याख्यामुधाटिप्पणीपुत्र्यं ॥

१. 'गिरम्' इति पाठान्तरम् ।
२. 'अमरे' इति पा० ।
३. 'प्रत्यकार' इति श्लोः ।

१. 'प्राप्यत' इति पा० ।

तमग दधाति मनसेत्पगाध, तस्य । परमेध्वरभक्तस्येति यावत् । कीदृशो धीरा—अक्षय । अ वामुदेव, तस्मिन् क्षयो ज्ञान निवासो वाजस्य सोऽक्षय । अनेन ब्रह्मनिष्ठनारूप द्वितीय विशेषणमुक्तम् । यद्वा—न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीण हिंसायाम्' (३५० ५० अ०) 'एरच्' (३।३।१५६) । पूर्वत्र तु 'क्षि निवासागत्यो' (तु० ५० अ०) । परपीडापहारक । 'यस्मान्नोद्विजते लोक' इति गीता [१।२।१५] ।

अथवा स धीरां मया सेव्यताम् । स क—यस्य गुणा अनघा । न अघ येभ्यस्तेऽनघा । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यस कलिमलापहम्' इति भागवतानु [१।१।१६] । शेष ममानम् । 'आशिपि लिङ्गोटी' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थ हि गुन्सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्राच्यन्ते । गुन्सेवामाहारस्य च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । **भागवते**र्गपि—'यथाऽहं ज्ञानदो गुरु' इति, 'गुण्येयं सर्वभूतात्मा गुरुश्चतुर्वया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्', 'कल्याणगुण', 'शास्त्रसपत्नी', 'दयापूर्णो', 'विषयानादृष्टो', 'विष्णुभक्तो', 'विष्णुमाक्षात्कारवान्', 'ज्ञानदो', 'गुरु सपरप्रप्त्यर्थं मोक्षप्राप्त्यर्थं च निष्पापरधिकारिभि', 'मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हितमुपदिशन्, 'स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थद्वयाशीर्वादिलक्षण लक्ष्मीस्मरणलक्षण च मङ्गलमाचचार । यत् सुकुटः—'स्येष्टदेवतासकीर्तनाद्विशिष्टमुत्पिपादयिषु' इत्यवोचत् । तत्र । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशीर्लोटी दर्शनाच्च । **स्वामी**० तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरणलक्षण मङ्गलमाह । तत्र । जिवाचकपदस्वान्नादर्शनात्, सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरवर्तुर्जैवत्वे प्रमाणाभावाच्च । **प्राश्नस्तु**—'हे धीरा, स

१ 'निर्मल' इति पा० ।

२ 'ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितमिद्विहेतुं जिनमनुस्मृत्य धोनु-प्रोत्साहनायै स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिधेयमादिवाचयेनाह ।' इति स्वामिचनम् ।

३ शालापुरनिवासिना स्व० 'रावजी मखारामदोशी' महोदयेन स्वप्रकाशिताया अमरकोपसम्बद्धपुस्तिकाया भूमिकाया बहुभिर्भुक्तिभिरमरसिंहो जैन इत्येव समर्थितम् । दोशिमहोदय कथयति सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु अमरकोपग्रन्थेषु प्रायः श्लोकगत लेखकादिप्रमादान्नोपलभ्यते । 'यस्य ज्ञान—' (१।१।१) श्लोकात्पूर्वमेव ग्रन्थकारः षोडशतमतीर्थङ्करस्य वन्दनाम्—'जिनस्य लोकत्रयवन्दितस्य प्रशालयेत्पादसरोजयुग्मम् । नलप्रभादिव्यसतिरिप्रदाहै ममारपङ्क मयि पादलम्बम् ॥ १ ॥ नम श्रीज्ञानिनाथाय कर्मरातिविनाशिने । पञ्चमश्रुतिना यस्तु कामस्तस्मै

भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । वैश्याशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव भयोद्ययति । प्रवृत्तत्वाद्युष्माभिहितेच्छुभि । स क—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोर्जिणमादयो वा अनघा निष्पापा । रागाद्यमवत्रिना इति यावत् । यद्वा ह्य्या । तथा च धरणिः—'अनघोऽपापहृद्यो' इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयामिन्धो । ज्ञान समस्तविद्याबोध । इष्ट स्वार्थमनपेक्ष परदुःखप्रहाणेच्छा दया । तयोरभ्युतुल्ययो सिन्धोरिव सिन्धोविपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्न । अन्यैरनधिकृतज्ञानपारत्वात्परिच्छेद्यगाम्भीर्यस्यै वा । स किंभूत—परहितापादनेषु नाम्नि क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहित्याद्वा । कत्राधीनेव प्रेषावता प्रवृत्तिरत आह—**श्रिये चेत्यादि** । श्रौरत्र त्रिवर्गसंपत्ति, ता प्राप्नुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—म मिन्धु सेव्यताम् । म क—'यस्य अगाधस्यातल्लपस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णो क्षयस्य निवानस्य वा गुणा अनघा रत्नादिमत्त्वान्मैमंलयादय, श्रिये लक्ष्ये, अमृताय च पीयूषाय च' इत्याह । अत्र समुद्रपक्षस्तु न गम्यगिब । ज्ञानेत्यस्थानन्वयात् । 'अक्षय' इत्यस्य प्रथमागतस्य पठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । 'अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमष्ट हि—' इत्यादिसंश्रयविरोधाच्च । आशीर्नेमस्त्रियावस्तुनिर्देशेण्वन्तर्भावात् । 'ज्ञानदययो स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्' इति वा, 'ज्ञानदये स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाधेयम् । पठ्यर्थोऽप्याधिवायत्वेन ममाधातुं शक्य । 'स्यन्दते मप्रसारण धञ्' (उ० १।११) इत्यु । यत् सुकुटः—'ताभ्यां सिन्धुरिवैति प्रकृत्यादित्वात् ['प्रकृत्यादिस्य उपसर्गयानम्' वा० २।३।१८] तृतीया । 'तृतीया—' (२।१।३०) इति 'योगिनिभागात्समास' इति सर्वधराद्ये । तदपि न सम्पक् । अर्थात्मज्ञते । प्राक्षिपदिकार्ये हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन राज्ञान्मय सम्भवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवोचित्यात् ।

जिनेजिने ॥ २ ॥' इति इलीकद्वयेन वृत्तवान् । तथा च "सुरलोको—" (१।१।८)- श्लोकस्यानन्तर ग्रन्थकारो महावीरारितीर्थङ्कराणा जैनसिद्धान्तसम्मतदेवोदेवतानाञ्च पर्यायान् साद्वैश्वीतिश्लोचैर्ग्रन्थे निवचन् । एव द्वितीयकाण्डेऽपि प्रायो दशैकादशाना पद्याना लेखकादिप्रमादभ्रष्टतामाह दोशिमहोदय । यद्यपि पूर्वोक्तमङ्गलाचरणश्लोकयो प्रथम श्लोको वादीर्भसिंहकृते 'गद्यचिन्तामणि'-नामके जैनग्रन्थेऽपि दृश्यते, तथापि द्वितीयश्लोको नाम्यत्र क्वापि दृश्यते । एवं सति दोशिमहोदयमतानुसारं प्रवृत्तग्रन्थकारस्य जैनत्वे प्रमाणमस्तीति कृत पल्लवितेन ।

१. 'समस्तविषयाबोध' इति पा० ।

२. 'परिच्छेद्यं गाम्भीर्यं यस्य' इति पा० ।

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

संपूर्णमुच्यते वर्गानामलिङ्गानुरासनम् ॥ २ ॥

नाम और लिङ्गको बतलानेवाला, वररूपि आदिके तन्त्रों (कोशों) को एकत्रित कर विस्तारके घोड़ा होनेपर भी अधिक अर्थवाला और प्रत्येक पदके प्रकृति और प्रययोंको विचारपूर्वक संस्कार कर घनाये हुए वर्गों (प्रकरणों) से सगुण नाम (स्वः, स्वर्गः, नाकः, आदि) और लिङ्ग (पुंसिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग) को बतलानेवाला यह शास्त्र कहा जाता है ।

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नामलिङ्गानुरासनानि, सिद्धान्तानि वा । ममाहृत्यैकीकृत्य, मगृह्य वा । नामान्याख्या, लिङ्गाणि च स्त्रीपुनपुमकानि, अनुसिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्नेन वेति नामलिङ्गानुरासनम्, 'करणधिकरणयोश्च' (३।३।१७) इति स्युट् । सपूर्णमनूतत्वदोपरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्षे प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशं—सक्षिप्तै स्वल्पशब्दैः । पुन कीदृशं—प्रतिमसृष्टै प्रत्येहं परिपाटीस्थापनादिना^१ कृतोत्कर्षे । यद्वा—अमाराश्रमरहितै शब्दरचनाविशेषवद्वि । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । बररुच्यदि-कृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसपहा-दिदमेव सर्वे पाठवमिति भाव ।

लिङ्गज्ञानोपाय परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुनपुंसकं ज्ञेयं तद्द्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादस्ते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां त्रिध्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निपिद्वलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायः रूप-(आकार) भेद अर्थात् 'डीप', डीप, टाप, बिसर्ग और असादेन' आदिसे, कहीं कहीं साहचर्यसे तथा कहीं-कहीं विशेष रूपसे कहनेपर स्त्रीलिङ्ग, पुंसिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग ज्ञानना चाहिये ।

इस ग्रन्थमें प्रत्येक शब्दका लिङ्ग मालूम करनेके लिये उन शब्दोंके 'द्वन्द्व', एकशेष और संकर' प्रायः नहीं किये गये हैं जिनके लिङ्ग पहिले नहीं कहे हैं और भिन्न भिन्न हैं । किन्तु जिन शब्दोंके लिङ्ग आदि कहींपर कह दिये गये हैं, उन्हींके 'द्वन्द्व', एकशेष और संकर' किये गये हैं ।

तीनों लिङ्ग बतलानेके लिये इस ग्रन्थमें 'त्रिपु', तथा 'पुंसिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग दोनो लिङ्ग हैं' यह बतलानेके लिये 'द्वयोः' ये शब्द कहे गये हैं । जहाँ जिस लिङ्गका निषेध किया

गया है, उस निषेधके लिङ्गके अतिरिक्त शेष लिङ्ग उस शब्दके होते हैं । जिस शब्दके अन्तमें 'तु' या आदिमें 'अथ' शब्द हो, ऐसे, '१ नामपद, २ लिङ्गपद, ३ सर्वनामपद और ४ अव्ययपद' इन चारोंका पहलेवाले (पूर्वमें रहनेवाले) शब्दोंके साथ सम्बन्ध नहीं होता है ।

प्रायश इति ॥ 'बहुत्वार्थाच्छन्' (५।४।४२) इति शन्, प्रायशो वाहुत्वेन, रूपभेदेन उच्चावचितगविन्दुरूपेण स्त्रीपुनपुंसकं बोध्यम् । यथा—'पद्यालया पद्या' [अ० १।१।२७], 'पिनाकोऽजगवं धनु' [अ० १।१।३५] । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्त्रीपुनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—'तत्परो हनु' [अ० २।६।९०] । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनो पुंस्रवम् । '—तैवाल्पा कुनुप पुमान्' [अ० २।१।३३] । 'मा' इत्युक्त्या कुत्वा स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गमानत्वाय साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—'अथयुपश्रिनी' [अ० १।३।२१], 'भानु कर' [अ० १।४।३३], 'वियद्विष्णुपदम्' [अ० १।१।२] । अत्राश्रयुग्भातुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित् तस्य स्त्रीपुनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—'भेरी स्त्री कुनुभि पुमान्' [अ० १।७।६], 'रोचि शोचिरुभे क्लोजे' [अ० १।४।३४] ॥ ३ ॥ अत्र^३ कोशे, अनुक्तानां स्वपययिष्वपठितानाम्, भिन्न लिङ्गेषा तेषाम्, लिङ्गभेदाभावात्तुम्, द्वन्द्व एकशेषत्र न कृत । यथा—'देवतादेवतामरा' इति न कृतम् । परवत्लिङ्गता स्यात् । यथा वा—'ख नभ थावणो नभा' [अ० ३।३।२३२] इत्यत्र 'स्रथावणी तु नभमी' इति न कृतम् । गिप्यमाणलिङ्गत्वैव स्यात् । ममानलिङ्गाना तु तौ कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिविन्द्रवालय' [अ० १।१।६], 'पादा रम्यश्चित्रतुर्ग्या' [अ० ३।३।८९] । स्थानान्तरनिदिष्टाना तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—'अप्सरोयक्षरक्षो-गन्धर्वकिनरा' [अ० १।१।११], 'मातापितरो पितरो' [अ० २।६।३७] । एते स्वस्वपययिष्वृता एव । तथा नेपा क्रमादस्ते त्रयं विना सकरो न कृत । स्त्रीपुनपुंसकानि त्रयेण पठितानि, तेषु त्रयेण पठकमानेषु नान्तरीयकस्तु मकरो न दोष इति भावः । सकरो नाम भिन्नलिङ्गाना मिथत्वात् । यथा—'स्तव' [अ० १।६।११] इति

१. अत्र (कुत्र कृते स्नेहाश्रमम्) इत्यधिक नि० पु० ।

२. स्वामिसम्मतोऽयं पाठ, भा० दी० सम्मतपाठस्तु

'नेयमानकदुन्दुभी' इति ।

३. विशेषजिज्ञासुभिः क्षीरस्वामि-रायमुकुटदीक्षित-रामकृष्णकृता व्याख्या मत्कृत'मणिप्रभा'स्वरपाट्टभाषा-व्याख्या अमरकौमुद्याख्या टिप्पणी च द्रष्टव्याः ।

पुल्लिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्र' [अ० १।६।११] नपुंसक-
मुक्त्वा 'नुति स्तुति' [अ० १।६।११] इति स्त्रीलिङ्गा-
वृत्तौ । न तु 'स्तुति स्तोत्र स्तवो नुति' इति कृतम् । एव
'जनुर्जनवजन्मनि' [अ० १।५।३०] इति नपुंसकलिङ्गादि-
रूप्य [तत्रैव] 'जनित्पति' इति स्त्रीलिङ्गावृत्तत्वा 'उद्भव'
शब्द पुल्लिङ्ग उक्त । यत्तु स्वामिनोक्तम्—'एतच्च ब्रमा-
हते । यत्र सप्रहृष्टोकादौ ऋमान विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां
भित्तलिङ्गानां द्वन्द्वादय वृत्ता एव । यथा—'वर्गा पृथ्वी-
पुरक्ष्माश्रुद्वनीपथि' [अ० २।१।१] इत्यादौ द्वन्द्वसवरौ,
'भ्रात्रादौ' [अ० २।६।३७] एकशेषश्च वृत्त 'इति । तत्र । इत्य
हि 'पृथ्वीपुर' [अ० २।१।१] इत्यादिनिबन्धिषि भ्रात्रादा-
वनिर्वाह एव । तत्र ऋमाश्रयाप्रतिपिपादायिपितत्वात् । अत
एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनर' [अ० १।१।११] इत्या-
दावप्यनिर्वाह । यदपि "उपाध्यायश्च 'रुमाहते' इत्यन्तर्गु-
मन्वान 'ऋणेणाहते परिपाटचोपादेय [अत्र] ग्रन्थे' इति
व्याख्यत" इति स्वामि । तदपि न । अन्तर्गुमानस्य निर्वा-
जत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या तस्य सामञ्जसत्वात् ॥ ४ ॥
श्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रिलिङ्गो, तत्र 'त्रिषु' इति
पद ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—'त्रिषु स्फुलि-
ङ्गोऽग्निक्षण' [अ० १।१।५७] । न्यायमिदं चैतत् ।
निलिङ्गचरित्तरपार्थस्यासम्भवात् । अयोगाच्च । स्त्री-
पुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयो' इति पद ज्ञेयम् । यथा—
'द्वयोज्ज्वलिकौ' [अ० १।१।५७] । 'द्वयो' इति
'द्वि'शब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीन प्रसवे सर्वम्'
[अ० २।४।१८], 'द्वयहीने कुकुन्दरे' [अ० २।६।२८]
इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्ध लिङ्ग यस्य तन्निषिद्धलिङ्ग
पद, शेषार्थं शेषलिङ्गक ज्ञेयम् । इदमपि न्यायमिदम् ।
विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा—'वज्रमस्त्री' [अ०
१।१।४७] इति । नुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आद्यस्य
तदथादि, त्वन्त च अथादि च नामपद लिङ्गपद सर्वनाम-
पदमव्ययपद च पूर्वन्वयि न भवति, किं तूत्तरान्वयि ।
'नगरो त्वमरावतो' [अ० १।१।४५], 'जवोऽय शीघ्र
त्वरितम्' [अ० १।१।६४] इति च नामपदम् । 'पुमि
त्वन्तधि' [अ० १।३।१२], 'अस्त्र चाथ त्रिषु द्रव्ये'
[अ० १।४।२६] इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया'
[अ० १।१।४४] इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुति'
[अ० १।३।१६] इत्यव्ययपदम् । 'अथ'शब्द 'अथो'-
शब्दस्थाप्युपलक्षणम् । यथा—'अनुक्रोशोऽप्यवो हस' [अ०
१।७।१८] । न्यायमिदमिदम् । 'तु'ना प्रवस्माद्विशेष-
द्योतनात् । 'अथ'शब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषय
चैतत् । 'उदयान तु पुमि वा' [अ० १।१।०।२६]

१. 'व्याददरत्' इति तत्र पाठ ।

इत्यादौ तु न दोष । उत्तरस्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिना-
ऽव्ययसिप दोषाभावात् । वस्तुनस्तु अत्र वादपूरणाय
चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यो-दिवौ द्वे क्षिप्यौ वक्ष्ये त्रिविष्टपम् ॥६॥

स्वः (= स्वर अ०), स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः, त्रिदशालयाः,
सुरलोकोः (५ पु), द्यौः (= द्यो), द्यौः (= दिव् । २ स्त्री),
त्रिविष्टपम् (न) 'स्वर्ग' के ९ नाम हैं ।

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दाना प्रवृत्ति' इति पक्षे
सजाशब्देपु व्युत्पत्तिर्नावयन्ती, तथापि शाकटायनाद्यभि-
मतप्रथोपक्षे व्युत्पत्ति प्रदश्यते ॥४॥ स्वयंते स्तूपते इति
स्व । 'स्यु शब्दोपतापयो' (भ्वा० प० अ०) । 'अभ्येभ्यो पि
दृश्यन्ते' (३।२।७५) इति विच् । वायुलकार्कर्मणि गुण ।
रपरत्वम् इत्याहु । तत्र । निर्वाजवाहुलकाश्रयणस्यायुक्त-
त्वात् । 'स्वरति शब्दापते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । उक्ता-
र्थस्य तत्रासम्भवात् । स्वरत्यप्राप्त्या उपतापयति । 'नैन वृता-
कृते तपत' इति श्रुतेः । स्वरदि (१।१।३७) पाठादव्यय-
त्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री सद्भेदे नाविष्णो निर्जयं त्रिषु' [इति
मेदिनी १।१।७१] । 'स्व' शब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोग ।
[स्व प्रेत्य व्योमिनि नाके च' इति मेदिनी १।८।७०]
॥ (१) ॥३॥ सुत्तु अर्ज्यते स्वर्गं । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा०
प० से०) कर्मणि ['अवर्तरि च' (३।३।१९) इति]
घञ् । ऋज्यतेऽस्मिधिति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जतोपार्ज-
नेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।२२) इति घञ् ।
न्यङ्वादिवात् (७।३।५३) कृत्वम् । यत्तु मुकुटः—'वजो—'
(७।३।५२) इति कुरमाह । तत्र । 'निष्ठायामनिट् कृत्वम्'
(७।३।५९) इति वार्तिकत्वात् ॥ (२) ॥३॥ 'क सुज तद्वि-
रुद्धम् अक दु लम्, नास्त्यकमत्र' इति नात्र । 'नभ्रान्पत्—'
(६।३।७५) इति नलोपो न । को व्रह्मा, तदभायो नात्रनि
वा । 'नाकस्तु त्रिदिवेऽम्बरे' [इति मेदिनी २।२७] ॥ (३)
॥ ३ ॥ तिष्ठत्यप्यवस्थापु वषो ब्रह्मविष्णुरदा वा दीव्य-
न्त्यवति त्रिदिव । —अथर्थं क्विधानम् (वा० ३।३।५८)
इति क—इत्याहु । तत्र । 'स्थास्तापाव्यविहनिमुध्यर्थम्'^३
इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूल-
त्वात् । यदपि—मूलविभुजादिवात् (वा० ३।२।५)
कप्रत्यय—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शन-
स्यापगतत्वात् । तत्र 'वर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति
वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।२२) इति घञ् ।

१. 'स्त्रिष्यौ' इति पा० ।

२ 'सर्वधातु—' इति 'उरण्—' इति च गुणरपरत्वे
द्यौः ।

३ अत्र (उक्तवार्तिकशेषे) इत्यधिक नि० पु० ।

संज्ञापुर्वकत्वात् न गुण-इति व्याख्येयम् । यद्वा—प्राह्ण-
वैष्णवरोद्रभेदेन मात्स्विकराजमत्तमसभेदेन वा त्रिविधो
दीव्यति व्यवहरति प्रकाराने वा । 'दिवु श्रीडा-त्रिजिगोपा-
थ्यवहार-द्युति-स्तुति-भोद-मद-म्बन-कान्ति-गतिपु' (दि०
५० से०) 'द्युपथत्वात्' (३१११३५) क । 'त्रिदिवं तु
वे । स्वर्गं च त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् 'क्रीवे-
ऽपि ॥ (४) ॥ ॥ त्रिदयानामाल्य ॥ (५) ॥ स्वर्गमुरादय
शब्दा स्वरूपपरा । लक्षणया त्वयंपरा । अत ममानार्थत्वा
भावादिकशेषो न ॥ ॥ सुगणा लो० ॥ (६) ॥ सुरसञ्ज्ञा-
दीनामप्युपलक्षकमेतत् । एव यौगिकेपु मर्वत्रोद्रेयम् ॥ • ॥
द्योतन्तेऽस्या द्यौ गोवत् । बाहुलकात् (३१११) द्युते डो ।
द्यौति 'द्यु अभिगमने' (अ० ५० अ०) विच्' (३१२१७५)
वा । ['द्यौस्तु स्वर्गं विहायमि' इति हैम १११२] ॥ (७)
॥ ॥ दीव्यन्त्यस्यामिति बाहुलकात् (३१३१) दिवे दिवि ।
द्यौ, दिवो, दिव, द्युभ्याम् ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेऽर्षो' इति
द्योप्रत्यय —इत्याह सुकुटः । तत्र । उक्तमूत्रस्यादर्शनात् ।
स्वामी तु—'द्यौशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६१११३३)
'गोतो णित्' (७१११२०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठा-
न्तराम्नानात्' इत्याह । तदपि न । स्मृन् उदने न स्मृनी-
रित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपलक्षणत्वात् । यदपि—'दिवे
निवच्' (३१२१७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवो दिव इत्यादो
'द्युतो मूद्-' (६१४११९) इत्युक्त प्रसङ्गात् । सुभूति-
स्तु—'द्यु अभिगमने' [अ० ५० अ०] द्युयते अभिगम्यते
बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्यय ३ [उ० २१६८]—इत्याह ।
'द्यौः स्त्री स्वर्गं च गगने दिवं क्लीबं तयो स्मृतम्' । [इति
मेदिनी १५८१११] । यत्तु—स्वामिना 'दिव-शब्दो वृत्ति-
विषय' इत्युक्तम्, तदनेन परास्तम् । उक्तमेदिन्या वृत्ति-
विषयत्वानभिधानात् । 'मन्दर मीरिभ सश्रमवत्' स
दिव नम ।' इति त्रिकाण्डशेषात् [१११४] च ॥ • ॥
किशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विशेषे ' कप्रत्यय, तस्य च
तुद् । 'ब्रश्च-' (८१२३६) इति पत्वम् । 'यत्र ब्रन्तस्य
विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोग । तृतीय विष्टप त्रिविष्ट-
पम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययन्तु वृत्ती गतार्थत्वान्न प्रद्यु-

ज्यते' । (रूपभदेनेव क्लीबत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्ग-
विशेषस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं 'क्लीब' इत्युक्तम् । तस्य फल
'कर्म क्रिया तलातत्ये गम्ये स्तुपररपरा' [अ० ३१२११]
इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेर्ऽपि पुल्लिङ्गत्व सिद्धम् । अत 'कर्म
व्याप्ये क्रियाया च पुनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रकोशेन मह
न विरोध शङ्कनीय) । केचित्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं
पठित्वा विसृतेरादे पो निपात्यते—इत्याह । अय पुम्यपि ।
तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्मी भुवनं च
नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गोर्ना पुंस्त्रिभ्रापि
सुरालय' इति रत्नमाला । एव शकभवनफलोदयावरो-
होर्वल्लोकादयोऽभ्युह्या । नव 'स्वर्गस्य' ।

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विद्युषाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनः ।

आदित्या ऋभवोऽवपना अमर्त्या अमृतान्वसः ॥ ८ ॥

वर्हिमुंखाः क्रतुभुजो गोर्वाणा दानवारयः ।

धृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवताः क्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरः, निर्जुः, देवः, त्रिदशः, विद्युषः, सुरः, सुपर्वा
(= सुपर्वा), सुमनाः (= सुमनसः), त्रिदिवेशः, दिवौकाः
(= दिवौकस्), आदितेयः, दिविपत् (= दिविपद्), लेखाः,
अदितिनन्दनः, आदित्याः, ऋभुः, अवपनाः, अमर्त्याः, अमृ-
तान्वाः (= अमृतान्वसः), वर्हिमुंखाः, क्रतुभुक् (= क्रतु-
भुज), गोर्वाणाः (+ गीर्वाणाः), दानवारिः, धृन्दारकः
(२४ पु), देवतम् (पु न), देवता (स्त्री), 'देवता' के
२६ नाम है ।

अमरा इति ॥ न त्रियन्ते 'मूद् प्राणत्यागे' (तु०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽप्य-
स्त्रियमहारे कुलिमदुभे । स्त्री युद्धयमरावत्यो स्थुणाद्भुव-
जरायुपु ॥' [इति मेदिनी १३०१०३] ॥ (१) ॥ ॥
जराया निष्कान्ता । 'निर्जराः म्यात्पुमान्नेवे जरावत्ये च
वाच्यवत् । निर्जरा तु मुद्भ्या च तालपण्यामपि स्त्रियाम् ॥'
[इति मेदिनी १३५११३] ॥ (२) ॥ ॥ दीव्यन्तीति
देवा । पचादिपु (३१११३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने
रात्रि देवमाख्यातमिन्द्रिये । देवो कृताभिषेकाया तेजनी-
स्पुसकयोरपि ॥' [इति विश्व १६३१५] ॥ (३) ॥ ॥
तृतीया योवनाख्या दशा सदा येषाम् । 'त्रिऽब्दस्य तृतीयाथता
त्रिभागवत् । त्रिदश वा । 'मत्स्याज्यया—' (२१२२५)
इति बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ सत्त्वेय—' (५१६१३) इति
ङ् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा ।

१ अय पाठो हैमि (३१३३७-३३८), मेदिन्या तु
'त्रिदिवा सरिदन्तरे' (१६०१३७) इत्येव पाठ ।

२. 'द्युत दीतो' इति भौवादिकधातो 'गमेडो'
(उ० सू० २२५) इति 'उगादयो बहुलम्' इति बाहुल-
कात्प्रत्ययः ।

३ 'गमेडो' इत्यनेनेति शेषः ।

४. 'सदनं' इति पा० ।

५. 'विद्य प्रवेयने' इति तौवादिकाद्वातो ।

१ एतदप्रे कोष्ठस्यः पाठः निर्णयसामरीयः ।

२. 'तु' इति मेदिनीपाठः ।

“श्रोत्र तापान् दग्न्ति 'दश दग्ने' (भ्रा० प० अ०) पचाद्यचि
 पूषोदरदित्वात् (६३११०९) न लोप” इति राज-
 देवः । तत्र । उत्क्रवग्रहे कर्मण्यण (३१११) प्रमङ्गे-
 नाचोऽप्राप्ते । मूलविभुजादित्वादित्येके (वा० ३१२१५)
 वा समाधेयम् ॥ (४) ॥ ११॥ विनिष्टो बुधो येयाम् । त्रिकाल-
 ज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण बुध्यन्ते वा । 'बुध अवयमते'
 (भ्रा० प० से०, दि० आ० अ०) 'इगुपच-' (३१११३५) इति
 क । 'बिबुधो भे मुरे [इति मेदिनी ८१३३६] ॥ (५) ॥ ११॥
 सुरन्तीति सुरा । 'पुर प्रसवैश्वयंयो' (तु० प० से०) ।
 'इगुपच-' (३१११३५) इति क । यद्वा—समुद्रोत्था सुरा-
 स्तेयाम् । अर्वाञ्च (५१२१२७) । यद्वा—शोभन
 राजने । 'राज् दीप्तो' (भ्रा० उ० से०) । 'अन्ये-
 भ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति ड । 'सुरा चपकम-
 चयो । पुल्लिङ्गस्त्रिदिवेषे स्यात्' [इति मेदिनी १२२१९८]
 ॥ (६) ॥ ११॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिचरितम्, अद्गुल्या-
 दिग्रन्थि, उन्मवो वा येषा सुपवर्णि । 'सुपर्वा ना शरे वशे
 पर्ववृमसुरेषु च ।' [इति मेदिनी ९९१२२५] ॥ (७) ॥ ११॥
 शोभन मनो येषा त मुमनम । 'मुमना' पुण्मालत्थो
 स्त्रिया, ना धीरदेवयो ।' [इति मेदिनी १७४९७] ॥ (८)
 ॥ ११॥ त्रिदिवम्पद्या ॥ (९) ॥ ११॥ दिर्वैको येषा ते
 दिवोन्म । 'दिव' दब्दाऽन्म । 'मन्दर सीरभ दारुभवन्
 ख दिव नम' इति त्रिकाण्डशेषात् [११११४] । धीरोक्तो
 येषामिति विग्रहे 'दिवोक्तसः' अपि । 'स्वाहिवौका दिवो-
 काश्च देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेशः । 'दिवोकाश्च
 दिवोकाश्च पुनि देवे च चातके ।' [इति मेदिनी १७३१५४] ।
 शब्दपरविप्रतिषेधात् परस्य यथादेश ३ [६१११७७] ।
 स्थानिवत्त्वन पूर्वस्य न यण् 'यकृद्गतो' (प० १४१२)
 इति न्यायात् ॥ (१०) ॥ ११॥ 'नजो दाजो ङिति' इति
 शाकटायनः । यद्वा—घति । 'दा अवलण्डने' (दि० प०
 अ०) । 'नित् च्त्तो च-' (३१३१७४) इति कित्च् ।
 'घतिस्यति-' (७१४१७०) इति इत्वम् । दिनिभ्रज्राजदिति ।
 आदत्या अपत्यानि । 'कृदिकारादक्ति' (ग० ४१११४५)
 इति ङीपनात् 'लीभ्यो ङक्' (४१११२०) ॥ (११)
 ॥ ११॥ दिवि शोदन्ति वर्तन्ते 'पद्लु' विस्तरणगत्यवमाद-
 नेपु' (भ्रा० प० अ०, तु० प० अ०) । 'सत्युद्विप-' (३१२१
 ६१) इति निवप् । 'हृद्बुभ्या च' (वा० ६१३१९) इति डेर-

लुक् । 'सुपामादिपु च' (८१३१९८) इति पत्वम् ॥ ११॥
 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६१३११४) इति डेरुकि 'सुसद्ः'
 अपि । 'मन सु येन सुसदा न्यधीयत' इति माधः [११४३]
 ॥ (१२) ॥ ११॥ चित्रादो लिल्यन्ते । 'लिख अक्षरविन्यामे' (तु०
 प० से०) । 'अकर्त्तरि-' (३१३१२९) इति कर्मणि षन् ।
 श्रोवाहस्तपादेभु तिस्रो लेखा मन्थेपामिति वा । 'अर्वाञ्च-
 च्' (५१२१२७) । 'लेखो लेखे मुरे लेखा लिपिराजि-
 योमंता ।' [इति मेदिनी २०१४] ॥ (१३) ॥ ११॥ अदितेर्न-
 न्दना ॥ (१४) ॥ ११॥ अदितेरपस्यानि । 'दित्यदित्या-' (४१
 १८५) इति थ्य । लिङ्गविनिष्ट (४१११) परिभाषाया
 अनित्यत्वान्दचन्ताण्यो न । 'आदित्यो भास्करे देवे' [इति
 मेदिनी ११८१७४] ॥ (१५) ॥ ११॥ 'श्रु' सद्दवाच्य
 स्वर्गं, अदितिर्वी । स्वरादि (१११३७) पाठादव्ययत्वम् ।
 तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्रवादित्वात्' (वा० ३१२१
 १८०) ट ॥ ११॥ निवपि (३१२१७६) 'श्रुभुवः'
 आप-इत्यन्ये ॥ (१६) ॥ ११॥ अविद्यमान स्वप्नो येयाम् ॥
 (१७) ॥ ११॥ अयन्तेऽस्मिन्निति मर्तो भ्रुगोक ।
 'हमिमुग्रिणामिदिमिद्रुपुधुविभ्यत्तन्' (उ० ३१८६) । तत्र
 भवा अय्युपचारामर्ता । तत्रश्च 'नवकर्ममर्थयविष्टेभ्यो यत्'
 (वा० ५१४३६) इति स्वार्थे यत् । तद्भिन्ना ॥ (१८)
 ॥ ११॥ अमृतमन्धोऽत्र येषा ते ॥ (१९) ॥ ११॥ वरिहरिनि-
 मुंश येषा ते ॥ (२०) ॥ ११॥ वन्रु वन्रुपु वा भुञ्जते । 'भुज
 पालनाभ्यवहारयो' (८० आ० अ०) निवप् (३१२१७६) ॥
 (२१) ॥ ११॥ गीरेव निग्रहानुग्रहमर्था वाणोऽत्र येषाम्
 ॥ ११॥ दन्तोऽच्छपाठे गिर वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु
 यान्ते' (त० आ० से०) 'कर्मण्यण' (३१२११) । 'पूर्वपदात्-'
 (८१४३३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥ ११॥ दानवानामग्य ॥
 (२३) ॥ ११॥ प्ररास्त वृन्द येषाम् । 'शृङ्गद्वन्दाभ्यामारकन्'
 (वा० ५१२१२०) । 'वृन्दारकः सुर पुनि मनोऽथेष्ट-
 योस्त्रिपु' [इति मेदिनी १७३०४] ॥ (२६) ॥ ११॥ 'देव'
 शब्दात् स्वार्थे तल् (५१४२७) । तत स्वार्थे प्रजाद्यण्
 (५१४३८) । विशेषविधि गुरुत्वम् । रूपभेदात्त-श्रीवत्वम् ॥
 (२५) ॥ ११॥ दकता ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपभेदाद्व
 स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुल्लिङ्गभङ्गावारणार्थे 'स्त्रियाम्'
 इति-मुकुटः । तत्र । रूपभेदेनैव वारणादिमर्गं विना पुल्लि-
 ङ्गकोटेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या
 अनिवारणम् । अतो देवपर्याया पुंसि इति वक्ष्यति तद्वा-
 धनार्थमिदम् । पञ्चविनाति 'देवानाम्' ।

आदित्य विश्व वसवस्तुपिताभार्यरानिलाः ।

महाराजिक साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

१. 'गीवणि' इत्येवरूप इत्यर्थः ।

१ 'नन्दिग्रहि-' इति सूत्रेण ।

२ 'शक्रमदनम्' इति पाठः ।

३ 'दिव उत्' (६१११३१) इति वकारस्त्योत्त्वे डते
 इति बोध्यम् ।

४ भाष्ये तु-'हृद्बुभ्या डेरपस्यनम्' इति पाठः ।

आदित्यादयः १२, विधे १०, वसवः ८, तृतिताः २६ या ३६, आमास्वराः ६४, अनिलाः ४९, महाराजिकाः २२०, साध्याः १२, रुद्राः १०, (९ पु) 'गणदेवता' देवताओंके एक-एक गण (समूह) के ९ नाम हैं (इन गणदेवताओंमें से प्रत्येकके जितने भेद होते हैं, वह संख्या प्रत्येक नामके साथ लिख दी गई है) ।

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवता ममुदायचारण्यो देवता । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् । आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वनवश्राष्ट संख्याताः पट्टिनाद्युपिता मता । अमास्वराश्चतुष्टयवर्तिता पञ्चासद्भूतका । महाराजिकनामानो द्वे शते विशतिस्तथा । साध्याद्वादशविष्णुपाता रुद्राश्चैवैकादशस्मृताः ॥ (१) ॥ विंशति कर्मस्त्विति विश्वे । 'विंश प्रवेगने' (तु० प० अ०) । 'असु-सुपि-लटि-कणि-रटि-विभिन्व वचन्' (उ० ११४९) । सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आपुनिकमज्ञास्वेव सर्वनामत्वपर्युदासात् । मुकुटस्तु—मर्वेया विश्वेदेवाना नाम इति कृत्वा सर्वनाम-मत्त-इत्याह । तत्र । 'एक'शब्दस्य बहुषु मकेतितस्य सज्ञा-स्वीचिस्थात् । यथा प्राचीनवर्हिष पुत्रेषु मकेतितस्य 'प्रचेत'-शब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्ति पूर्व-शब्द' इति तदीयदृष्टान्तो-ऽपि चिन्त्य । पूर्वजवृत्ते 'पूर्व'शब्दस्य व्यवस्थायाम् सत्त्वात् मज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् । 'विश्वो त्वनिविषाया सो जगति स्थानप्रमकम् । न ना सुष्ठया पमि देवप्रभेदेवबिले त्रिषु ॥' [इति मेदिनी १५९१२३-२४] ॥ (२) ॥ वमनीति वमव । 'वम निवाने' 'शु-स्वृ-स्तदि-न्यमि-वनि-हनि-निलदि-यनिच-मनिभ्यश्च' (उ० ११०) इति उ । 'विभ्रस्य वसुराटो' (६१११२८) इति दीर्घो न । अमज्ञात्वात् । ['वसुस्त्वग्नौ देवभेदे नृपे रुचौ' । यावत् नृप्ये वसु स्वादी' रने बुद्ध्योपधे धने ॥' इति हैम. २।६०४] ॥ (३) ॥ सुप्यन्ति । 'तुप सुट्यो' [दि० प० से०] । 'हृचिकुटिर्शयस्य कितच्' (उ० ४१८६) इति बाहुल-कात् कितच् । यदा-तोषणं लुट् । सपदादि (वा० ३।३१ १०८) । ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥ आ ममन्ताञ्जाननयोला । 'मासृ दीती' (भ्वा० आ० से०) । 'स्थेनभामपियकमी वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५) ॥ अनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) 'मलिकल्प-निमहि' 'भण्डिमण्डिण्डिपिण्डितुण्डिकुकीभूम्य इलच्' (उ० २।५४) । 'अनिलो वसुवातयो' [इति मेदिनी १४९।५७]

१. 'हृचि' इति पा० ।
२. 'स्वर्णे' इति पा० ।
३. 'तुप प्रीतो' इति पाठो धातुपाठो ।
४. 'हृचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इति पा० ।
५. 'भण्डिमण्डि-' इति पा० ।

॥ (६) ॥ महती राजि. फक्तियेयाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ 'महाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महाराजप्रोष्ठपदाद्भू' (४।२। ३५) इति ठ्ठ् । यद्यपि—सूक्तहविर्भागिन एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मण' इतिवदुपचरौ बोध्यः ॥ (७) ॥ 'साध्यं मिद्धि' । 'माध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे ण्यत् । साज्स्ते-याम् । असंभ्राद्यच् (५।२।१२७) । 'साध्यो योगान्तरे सुरे' । गणदेवविशेषे च साधनीये च वाच्यवत् ॥ [इति मेदिनी ११७।६२] ॥ (८) ॥ 'रोदयन्त्यसुरान् । 'हृदि-अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । 'रोर्दिणल्लुक् च' (उ० २।२२) इति र्क् षोश्च लुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवा-नाम्' ।

विद्याधराऽपसरो-यश्वरक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽसौ देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्याधराः ('जीमूतवाहन, ...'), अप्सरसः (स्त्री, नि० व०, देवताभौकी स्त्रियो), यथाः (कुबेर, ...), रक्षांसि (= रक्षस, न । लङ्कायासी माया करनेवाले), गन्धर्वाः (देवताभौके यहाँ गानेवाले), किन्नराः, (घोड़ेका मुँह तथा आदमीके शरीरवाले और आदमीका मुँह तथा घोड़ेके शरीर वाले), पिशाचाः (मांसभोजी भूतविशेष), गृह्यकाः ('मणि-भद्र, ...'), सिद्धाः ('विधावसु, ...'), भूताः (शिवके गणविशेष-प्रमथ... शै० उ० पु), 'देवयोति' के १० नाम हैं (इनका प्रयोग तीनों वचनोंमें होता है) ।

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽपसरो'-इति पाठ । भिन्न-लिङ्गत्वाद्दशैवजनिधानादममाम । विद्याया गुटिकाञ्जन-दिविपविषया धरो धारक । यत्—'विद्या धरति' इति मुकुट आह । तत्र । पचाद्यच् (३।१।१२४) अपवादत्वादाण्य (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ अदम्य सरन्ति । 'भरतेरमुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (२) ॥ यद्यते पूज्यते 'यश्व पूजायाम्' (उ० आ० से०) । 'अकर्तरि व कारके सजायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि णच् । 'यश्वो गृह्यकमापे च गृह्यकाधीश्वरेऽपे चा' [इति मेदिनी १६७। २२] । इः काम, तस्यैवाशिषो अस्मेति वा, इरक्षियुस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सक्थपदो-' (५।४।४३) इति यच् ॥ (३) ॥ 'रक्षन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) ।

१ 'धरे' इति मेदिनीपाठ ।

२. तत्र च द्वितीयमर्थम्—'मिद्धगृह्यकभूता हि पिशाचा देवयोनयः । इति भासुरिः पपाठ ।' इति क्षी० स्वा० ।

३. इति महेश्वरसम्मतः पाठः ।

४. 'कर्मण्यण्' इत्यनेन प्राप्तस्य ।

५. 'सत्त्वरूपवदिसि' इत्यगिरिति वक्तव्यमासीत् ।

'सर्वधातुभ्योऽमुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (४) ॥ * ॥ गन्धं
 नौरभमर्वन्ति गन्धर्व । 'अर्व' 'गती' (भ्वा० प० से०) ।
 'कर्मण्यण्' (३।२।१) सक्त्वादि (वा० ६।१।९४) ॥
 (५) ॥ * ॥ अश्वमुखत्वात्कुमिता नरा । 'किं क्षेपे'
 (२।१।६४) इति मगाम ॥ (६) ॥ * ॥ पितितमस्ताति ।
 'अस भोजने' (ऋजा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
 'पुषोदरादि' (६।३।१०९) । मध्यतारव्य ॥ (७) ॥ * ॥
 गूहति निर्धि रक्षति । 'गूह सवरणे' (भ्वा० उ० से०) ।
 'गुद्' (३।१।१३३) । पुषोदरादिवाद् [६।३।१०९]
 मगाम । तथा च व्याडिः—'निधि रक्षति ये यक्षास्ते
 स्युर्गुह्यनसजका' इति । यद्वा—गूह्य कृत्स्नित वायति । 'कै
 दाब्दे' (भ्वा० प० अ०) 'जानोऽनुपगमो व' (३।२।३) ।
 गुह्य गोपनीय च सुख यस्थेति वा । अनयो पक्षयो
 'सगिदुहिमुहिभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिका-
 कारवचनाद् गुहे ष्यप् । तत्र दुहि-गुहोर्ग्रहण निमूल-
 मिति भट्टोजिद्विभक्तिः । तन्मते ण्यति सजापूर्वकत्वात्
 गुण ॥ (८) ॥ * ॥ अनेधीदिनि मिद्ध । 'पिपु हिता-
 सराद्ययो' (दि० प० से०) । 'गत्यर्थकम्व-' (३।
 ४।७२) इति कर्तरि क्त । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्वा-
 आद्यच् । 'सिद्धो ऽव्यासादिवे' देवयोनी निष्पन्नमुक्तयो ।
 नित्ये प्रसिद्धे इति हेम २।२।५८ ॥ (९) ॥ * ॥ भूति-
 रस्यान्ति । अर्वाआद्यच् (५।२।१२७) । भूत । ['भूतं क्षमादौ
 पिशाचादौ जन्तो क्लीबं त्रिपुञ्जिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये
 देवयोऽन्यन्तरेपु ना ॥' इति मेदिनी ५७।४१-४२] । भवति
 इष्ट प्राप्नोति । 'भू प्राप्ती' (चु० आ० से०) । 'गत्यर्थ-
 कर्मक-' (३।४।७०) इति क्त—इति मुकुटः । तत्र । प्रात्य-
 र्थस्यागत्यर्थकम्वत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०)
 ॥ * ॥ अमी विद्याधरादयो दस, देवा योनिरेपा ते देवयो-
 नय । देवासाका इत्यर्थ । यत्तु—'देवानामिव योनिरत्पत्ति-
 कारणमविभाष्यमेवाम्' इति मुकुटो व्याख्यत । तत्र ।
 व्यधिकरणवद्ग्रीहिस्रमङ्गात् । श्लोकोपनमस्थग्रन्थविरो-
 धाच्च । दस 'देवयोऽनयः' ।

अमुरा दैत्य दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दिनिमुनाः पूर्व-देवाः सुरद्विपः ॥ १२ ॥

अमुरा, दैत्यः, दैतेयः, दनुजः, इन्द्रारिः, दानवः, शुक्र-
 शिष्यः, दिनिमुना, पूर्वदेवः, सुरद्विपः (= सुरद्विपः १० पु)
 'दैत्ये के १० नाम हे ।

अमुरा इति ॥ अस्यान्ति क्षिपन्ति देवान् अमुरा ।

१ गत्यर्थक 'अर्व'धातु पवर्गान्त, दन्त्योऽप्यान्तस्तु
 हिमायंक इत्यवधेयम् ।

२. '-व्याड्यादिके' इति पा० ।

'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अयेरुन्' (उ० १।४२)
 इत्युरन् । मुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नृन्' (२।२।६) इति तत्यु-
 र्ण्य । प्रजापणि (५।४।३८) आमुराश्च । अनुपु रमन्ते
 वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड ।
 ['अमुराः सूर्यदैत्ययो । अमुरा रजनीवास्यो' इति हेम
 ३।५।५३] ॥ (१) ॥ * ॥ इतिरेपत्यानि । 'दित्यदित्या-'
 (४।१।८५) इति ष्य । 'दैत्योऽमुरे मुगया तु दैत्या
 चण्डोपधावपि ।' [इति मेदिनी ११५।३०] ॥ (२) ॥ * ॥
 डोपन्तात् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥ * ॥
 दनोर्दनी वा जाता । 'महत्या जनेडं', 'पञ्चम्यामजातो'
 (३।२।९७-९८) ॥ (४) ॥ * ॥ इन्द्रम्याग्य ॥ (५)
 ॥ * ॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥ * ॥ नुनम्य त्रिप्या ॥
 (७) ॥ * ॥ दिते मुता ॥ (८) ॥ * ॥ पूर्वे च ते देवाश्च ।
 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समाम । यद्वा-
 पूर्व देवा । अन्यायादि देवत्वाद्भ्रष्टा । 'मुत्पुपा' (२।
 १।४) इति समाम । पूर्व देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्य-
 पदायै' (२।२।२४) इति बहुव्रीहि ॥ (९) ॥ * ॥ मुरान्
 द्विपन्ति । 'द्विपु अप्रीतो' (अ० उ० अ०) । 'सत्सूद्विप-'
 (३।२।६१) इति विवप् ॥ (१०) ॥ * ॥ यद्यपि पाताल-
 वासित्वेन पातालवर्गे वक्तु युक्ता, तथापि देवविरोधित्वेन
 बुद्धमुपारोहादिहेवोक्ता । दन नामानि 'अमुराणाम्' ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्भारजिह्वो रुजिजिजनः ॥ १३ ॥

पद्मभिहो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः—

सर्वज्ञः, सुगतः, बुद्धः, धर्मराजः, तथागतः, समन्तभद्रः,
 भगवान् (= भगवत्), भारजित्, लोकाजित्, जिनः, पद्-
 मभिः, दशबलः, अद्वयवादी (= अद्वयवादिन्), विनायकः,
 मुनीन्द्रः, श्रीघनः, शास्ता (शास्त्र), मुनिः (१८ पु) 'बुद्ध'
 के १८ नाम हे ।

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्व जानाति । 'जा अववोयने'
 (ऋजा० प० अ०) । 'आतोऽनपसर्गे क' (३।२।३) । यद्वा-
 सर्वे जा यस्य । स्वात्मन सर्वस्वामपरोक्षत्वात् । 'य^३ साक्षाद-
 परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा-सर्वे जा यस्मात् । 'यथाजने
 धुदा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मन सर्वे प्राणा
 सर्वे लोका सर्वे देवा सर्वाणि भूतानि सर्वे एन आत्मानो
 व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा-सर्वे जा येन । 'तस्य भामा
 सर्वमिद विभाति' इति श्रुतेः । 'सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्वात्
 सुगते सक्तेऽपि च ।' [इति हेम ३।१।५०] ॥ (१) ॥ * ॥

१ '-रास्यो' इति पा० ।

२. 'यत् साक्षादपरोक्षात्' इति पाठ साधीयान् ।

शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥ ३॥ प्रोक्ता बुद्धिमस्य ।
 अर्थाञ्चाद्य (५१२१२७) । यद्वा—बुधत् । 'मनिबुद्धि' (३१
 २११८८) इति क ॥ ३॥ 'इगुपध' (३१११३५) इति
 के 'बुधः' अपि । 'सर्वज. सुगतो बुधः' इति व्याधिः ॥
 (३) ॥ ४॥ धर्मेण राजते । पञ्चाद्य (३१११३४) । धर्मस्य
 राजेति वा । 'राजाह मक्तिभ्यष्ट' (४४४१९१) । ['धर्म-
 राज्ञो यमे बुद्धे युधिष्ठिरहृषे पुमान्' इति मेदिनी ३२१३३]
 ॥ (४) ॥ ३॥ तथा मत्स्य गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥ ३॥
 ममन्त भद्रमस्य म । ममन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरण-
 त्वात्तुचिन्तम् ॥ (६) ॥ ३॥ भय महात्स्यमस्याम्नि । मत्स्य
 (५१२१४४) ॥ (७) ॥ ३॥ मार काम जयति । 'मत्स्यदिप'
 (३१२१११) इति विवृ ॥ (८) ॥ ३॥ लोक जयति ॥
 (९) ॥ ३॥ जयति जित । 'इण्पिञ्जिदोडुप्यविभो नक्'
 (उ० ३१२) । 'जिनानि' इति स्वामिमुकुटी । तत्र ।
 'अङ्गस्य', 'हल' (६४११-२) इति दीर्घप्रमङ्गान् ।
 ['जिनोऽहंति च बुद्धे च पुमि म्माञ्जिक्वे विपु' इति
 मेदिनी उ० ३१८] ॥ (१०) ॥ ३॥ दिव्य चञ्चु श्रोत्रम्,
 परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवागानुस्मृति, आत्मज्ञानम्, विषय-
 गमनम्, कायबुद्धिमिद्विद्वेषेति पट् अभिनो ज्ञायमानानि
 यस्य म । पट्मु दानगीलक्षान्तिवीर्यव्यानप्रज्ञाम् अभिजा
 आर्षं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥ ३॥ दस बलान्यस्य ।
 यदाह—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञावदानि च ।
 उपाय प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै' ॥ इति (१२)
 ॥ ३॥ अद्यमद्वैतं वदन्यवस्यम् । आवयके (३१२१७०)
 णिति ॥ (१३) ॥ ३॥ विनयव्यनुयाम्नि । 'णीन् प्रापणे'
 (भा० उ० अ०) । णुल् (३१११३३) । ['त्रिनायकमु
 हेरम्बे तादृशे विष्णे जिने गुरो' इति मेदिनी १७२१३]
 ॥ (१४) ॥ ३॥ मुनिपु रत्न ॥ (१५) ॥ ३॥ श्रिया धन
 पूर्णं । धुम्भारित्वात् (८४४३९) न णत्वम् ॥ (१६)
 ॥ ३॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्चो धमिषावादिभ्य सञ्ज्ञाया
 चानिटी' (उ० २१९४) इति तृन् तृच् वा । पितृवच्छा-
 तृशब्द । तत्प्रादिग्रहणस्य (६४४१११) नियमाथत्वात् ।
 चान्द्रे शास्त्रे क्तिचि सिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति प्रत्युदा-
 हरणेऽनीणादिकृष एव रत्नमतिना दीर्घतत्वाद् बुद्धवाचि-
 नोर्जिप दीर्घ—इति सुभृतिः । तत्र । तृचस्त्वस्येदं प्रमङ्गान् ।
 अतोणादिकृष एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ['शास्ता नम-
 न्तभदे ना 'शामके पुनस्यवत्' इति मेदिनी ५८१६३] ॥
 (१७) ॥ ३॥ मन्वते मुनि । 'मनेरुच्च' (उ० ४११२३)
 इतीन् । ['मुनिर्वाचंयमे ऋति । प्रियालागस्तिपालाशे' इति
 हैमः २१२८२] ॥ (१८) ॥ ३॥ अष्टादश बुद्धस्य^३ ।

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदग्निश्च सः ।
 गौतमश्चाकं बन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥
 शाक्यमुनिः, शाक्यसिंहः, सर्वार्थसिद्धः, शौद्धोदग्निः,
 गौतमः, अकंबन्धुः, मायादेवीसुतः (७ पु), 'बुद्धके भवान्तर
 भेद, सतम बुद्ध' के ७ नाम हैं ।

शाक्येत्यादि ॥ 'शकोऽभिजनोऽस्य । 'सण्डिकादिभ्यो
 ऽय' (४३१९०) । यद्वा—'शाक्यबुधप्रनिच्छसं वास यस्मा-
 च्च चक्रिरे । तस्मादिश्वानुवच्यमान्ते शाक्या इति भुवि स्मृ-
 ता ॥' इत्यागमात् शाके भवा शाक्या । दिगादित्वाद्यत्
 (४३१५४) प्रत्यय । तद्भावात्तौर्णो मुनि । शाक्यश्चासौ
 मुनिश्चेति ॥ (१) ॥ ३॥ 'शाक्य सिंह इव । 'उपमित
 व्याघ्रा—' (२११५९) इति ममाम ॥ ३ ॥ मीमवन्
 'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥ ३॥ सर्वार्थं सिद्धो निष्पन्न ।
 'सिद्धयुक्त' (२११६१) इति ममाम । सर्वार्थं सिद्धोऽ-
 स्येति वा ॥ ३ ॥ 'सिद्धार्थं' अपि । 'सिद्धार्थो बुद्धनर्पणो'
 इति शाश्वत [५९८] ॥ (३) ॥ ३॥ शुद्ध ओदनोऽ-
 स्येति । यन्तृवादि (वा० ६११९४) । शुद्धोदनस्याप-
 त्यम् । 'अत इज्' (४११९५) ॥ (४) ॥ ३॥ गौतम-
 स्यायं शिष्य । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यम् । 'तद्गोत्रा-
 वतारात्' इति स्वामी । ['गौतमो गणकृद्भेदे शाक्यसिंह-
 पिभेदयो । गौतम्युमाया रोचन्याम्^३ इति हैमः ३४९४-
 ९५] ॥ (५) ॥ ३॥ अकंस्य वन्धु । मृत्यवगजत्वान् ॥
 (६) ॥ ३॥ माया चानी देवी च । तस्या सुन ॥ (७)
 ॥ ३॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्यो नरकवर्ग
 वतनुमुचिषो । तथापि देवविगोहित्वेन बुद्धयुगोद्देशादेव-
 चोक्ता । नम 'शाक्यस्य' ।

'ब्रह्मात्मभूः सुरवेष्टेष्टः परमेष्ठी पितामहः ।
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
 धाताऽजयोनिर्दुर्हिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
 सृष्टा प्रजापतिर्विषा विधाता विश्वमृद्विधिः ॥ १७ ॥
 नाभिजन्माण्डजः पूर्वा निधनः कमलोद्भवः [१]

माणशाक्यमुन्यादीनि च मत्तमबुद्धस्य । एव च सप्त बुद्धा
 मन्ति, तेषु पट्—'बुद्धा म्यु सप्त ते त्वमी । विपश्यी शिखी
 विदवभू क्रतुच्छन्ददच काचन ॥ कामयपञ्च' (अभि०
 चि० २१४९-५०), मत्तमस्तु 'शाक्यमुनि ' ।
 १ एतत्पूर्व (य.) इत्यधिक नि० पु० ।
 २. एतत्पूर्व (म) इत्यधिक. नि० पु० ।
 ३. 'राजन्त्याम्' इति पा० ।
 ४. इतः पूर्वं 'सर्वज्ञो चीतरागोर्हन् केवली तीर्थकृ-
 त्जिनः' इत्यधिक. पा० ।

१ 'शामने' इति पा० ।
 २. 'प्रियालागस्ति पालाश' इति पा० ।
 ३. इमानि नामानि बुद्धसामान्यस्य बोध्यानि । वक्ष्य-
 २ अ० रा०

गात् वा । 'वा गतो' (अ० प० अ०) । 'जात -' (३१२ ।३) इति १ । 'गभो यितामहो व्रतापिता वराशयधोवर' इति पाशोक्ते । यत्—ह्रस्वर्षाद्युपे केचिन ह्रस्वान् । 'अन्येयोर्जीर्ण इत्यने' (वा० ३।२।१०१) इति ड । पुषोद-गात्स्वात् (६।३।१०९) केचित्वाद्यर्थेवास्याकारे नलोपे ऋ षोच-इति मुकुटः । तत्र । यथातोत्रभावात् । यथ इत्यादौ यथादेशविधानात् । ['केशवोऽजे व पुनागे वृत्ति वेद्यवति त्रिपु र्जित मेदिनी १६० । ३४] ॥ (८) ॥ ११ ॥ पाया लक्ष्म्या धव । यद्वा—गभोरपत्यम् । नह्रस्वत्वात् (गभोर-रतो वा) शये (४।२।२९) इत्यण् । मा नाति धवाञ्ज्य वा । [माधवोऽजे मधो राधे माधवे ना स्त्रिया मिगौ । यत्पुत्रगणन म वीदुद्धृतीर्मादगमुच ॥ इति मेदिनी १६१।०६-०७ ॥ (९) ॥ १२ ॥ म्पना भवति । 'ज्व -' (२।२।१०९) इति १।३३५ । ['स्वभूतं ब्रह्मणि ह्ये' इति मदिनी १०६।१०] ॥ (१०) ॥ १३ ॥ दैत्यानामरि ['दैत्याः रिः ऋणि नामा-त्वेय च गरुडध्वज' इति मेदिनी १३५ । १७०] ॥ (११) ॥ १४ ॥ पुण्डरीकमिवाशिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ गन्धश्चो रङ्गाङ्गात्पञ्च' (५।४।७३) । पुण्डरीकपदवि गद र ग । एतच्च हरिस्ते साहस्य कमलवलिमादाय [पद-योधदेवो न तस्मिन्निजमुदहरञ् नेत्रकमलम् । शिवम० २३।० १९] इत्यत्र व्यक्तम् । यद्वा—पुण्डरीक लोवात्मकम् अर्थात् । नञ् व्रातो (भ्वा० प० वे०) । 'कमण्य' (३।२।१) तत् शायति वा । शौ दाय (भ्वा० प० अ०) अतोऽनुप- (३।२।३) इति क । अन्ययामिप- (६।३। १२७) इति दीघ । आङ्प्रल्लोपो वा । तत्र सुधि' (३।२। ४) इति मूलविभुजादि— (वा० ३।२।५) इति क ॥ (१२) ॥ १५ ॥ गा मुप धन् स्वर्गं वेद वा अविदत् । 'विदृष्ट लभे' (तु० उ० अ०) । गवादिषु विश्वे सजायाम् ' वा० ३।१।१३८) इति स । वराहरूपेणोद्धरणात् ।

* 'यस्मात्प्रवया हत केशी तस्मान्मच्छान्नन शृणु । नाम नाम्ना त्व र्थातो लोके भविष्यति ॥' इति अ० ८१ इति वाचस्पत्याभिधाने पृ० २२४७ । वाचस्पत्य निरुक्तिद्वय व्यययान्तराणि च तत्रैव द्रष्ट-व्यानि ।

२ इद खण्ड 'ह्रस्वान्' इति विग्रहमाश्रित्य 'ह्रस्व-धातोर्बोधाय इति मत्वा । वस्तुतस्तु मुकुटो 'वष' धातु मत्वा तथाह, अत एव 'यथ हिनायाम्—वषक' इति कृदन्ते उक्तान्त्व भद्रेर्विदीक्षित । यथ च हनो वषादेगत्यादन्त-तयोपधायामचोऽभावाद् श्रुञ्जप्रधातो 'जनिवध्योश्च' इति निषञ्जोरि व्यर्थं स्यात्, तस्माद्बोधधातो मरुदेन मुकुटोऽन्न म्पदगव प्रतिभाति ।

३ कोऽन्व पाठ निषेधनाशरोप ।

४ सुपि स्त्वं इति च्छे 'सुपि' इति योगविभागात् ।

वाग्धेनोरैश्वर्यप्राप्ते । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् मत्स्या-दिरूपेण वेदाहरणाद्वा । ['गोविन्दो वाग्धेवे स्याद् गवा-ध्यर्थे मृहृत्पतो' इति मेदिनी ७६ । २८] ॥ (१३) ॥ १४ ॥ गरुडो ध्वजश्रुतमस्य ॥ (१४) ॥ १५ ॥ पीतम-म्बर यस्य । ['पीताम्बरस्तु शैल्ये पृति वटभसुदने' इति मेदिनी १४३।२८३] ॥ (१५) ॥ १६ ॥ नास्ति च्युत स्वल्पन स्वपदाद्यस्य । नाच्योट इति वा । च्युट् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थो—' (३।४।७२) इति क । ['अच्युतस्तु हरो पुमि निपु स्थिरे' इति मेदिनी ५९। ७९] ॥ (१६) ॥ १७ ॥ शृङ्गस्य विकार शार्ङ्गं धनु । 'अनुदात्तादेश्च—' (८।३।१४०) इत्यञ् । तद्-म्यास्ति । 'अत इतिठो' (५।२।११५) इति इनि ॥ (१७) ॥ १८ ॥ विपुशब्दो नानार्थो निपात । विपु नाना अन्वति । न्ह्रिदन्— (३।२।५९) इति विवन् । 'उगि-तश्च' (४।१।६) इति डीप् । विपूची सेना यस्य । गभार-परत्वाद् 'एति सजायामगात्' (८।३।९९) इति न पत्वम् । विष्वक्सेन । 'विष्वक् विश्वक स्मृतो विर्तिविषुव विमुञ्च तथा' इति द्विरूपकोशात् तात्पर्यमध्योऽपि । 'तालव्या मूर्ध-न्याश्चिन्ते शब्दा शटी च परिवेष । विश्वक्सेना श्रेय प्रतिष्वस कोशविशरी च ॥' इत्युपनिषत्वाच्च । 'विष्व-क्सेना पलित्या म्यात् विष्वक्सेनो जनार्दने ।' इति विश्वः १०।१।९५ । मुकुटस्तु—'पूर्वपदास्तत्रायामग' (८।६।३) इति न पत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारा-न्तत्वे च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चत्वेर्धामिद्वत्वात्—इत्याह । तत्र, 'ब्रह्-कुत्वाद्—' (८।४।२) इत्यधिकारात्मकाव्यवहारात् प्राप्तेरे-वाभावात् ॥ (१८) ॥ १९ ॥ जनन जन । 'जादे' (३।३। १८) घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धि । जनो जन्म । तमर्दयति जनार्दन । 'अर्द हिनायाम्' (वु० उ० मे०) । नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्यु । जना नमु-दस्यर्दत्यभेदा, तेपामर्दन इति वा ['जनेर्गन्धेन इति वा । 'अर्द गतो याचते च' । 'कृतस्मृत्—' (३।३। १३३) इति कर्माणि ल्युट् ॥] ॥ (१९) ॥ २० ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्र । 'कुगति—' (२।२।१८) इति नमात् । यत्तु—'उपगत इन्द्रोऽयम्' इति । तत्र । 'कुगति—' (७।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥ २१ ॥ इन्द्रम्यावर गत । 'अन्येष्वपि—' (३।२। १०१) इति उर् । (२१) ॥ २२ ॥ चक्र पाणी यस्य । 'प्रहरणार्थे'— (वा० २।१। ३६)

१ विष्वक् सर्वव्यापिनो गेनाम्नेति विष्वक्सेन इति क्षी० र्त्वा० ।

२ कोऽन्व पाठ निर्भेदमागरीय ।

३ इत परं [इन्द्रोऽयं जोग्ज् वा] इत्यधिक लि० पु० ।

इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥ * ॥ चत्वारो भुजा
यस्य । यद्वा — 'भुजवैतु मुर्गाति' इति भुज । चतुर्णां धर्मा-
यं काममोक्षानां भुज ॥ (२३) ॥ * ॥ पय नामो यस्य । 'अच्
प्रत्यन्वव-' (५१४७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् ॥
(२४) ॥ * ॥ मधोरसुरस्य रिपु । (२५) ॥ * ॥ वसुदेव-
स्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धव-' (४१११४) इत्यण् । यद्वा — वस-
तीति वामु । 'वाहुलकादुण्-' । वामुध्रामो देवध्र । 'वर्षत्रालो
समस्तं च वसत्यध्रेति धे यत् तनोऽमी वामुदेवेति विद्वद्भिः
परिनीयते ॥' इति विष्णुपुराणात् । वसुधेव शुक्रान्त कर्णे
प्रकाशते इति वा । 'नेपे' (४१२१२) इत्यण् ॥ * ॥

वासुरपि । 'वासुरं रायणपुत्रं वसुधिविश्वरूपा' इति त्रिकाण्ड-
शेषान्त् [१११२९] ॥ (२६) ॥ * ॥ त्रिप कोनेषु गुणेषु
वा, त्रयो वा त्रिसमा पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥ * ॥
देवक्या नन्दन । देवक्यादत्रस्य नश्यन्वेष लक्षणया वृत्तो
'पुयोमान्-' (४११४८) इति ङीप् । 'नहि तग दाप-य-
लक्षण एव पुयोग, कि तु जन्पन्वाद्यरि' इति हरदण्ड-
दयः । अत एव 'प्राक् केरयतीतो भरनस्तनोऽभत्' इति
भट्टिः [१११४] । एव त्वेवर्गमनोर्जिप ॥ * ॥ अर्जि तु
देवकी । 'देवकी देवका' च' इति द्विरूपकोपः ॥ ॥
देवकानाचष्टे इति 'णिवज्जान्' 'अच ङ' (३० ४१३०) ।
'ततो ङीप्' (वा० ४११८५) इति । देवक्यापत्न्य वा ।
'अन इत्' (४११९५) मजापूर्वत्वाद्बुद्धभावः । 'रा
मनुपजाते' (४११६५) इति ङीप् — इति च मुकुटः ॥
(२८) ॥ * ॥ शूरस्यापत्यम्, तदग्रजन्तान् । वणिग्नेर्जिप
वाह्वादित्वात् (४११९६) इत् ॥ * ॥ शूरो रादवे' दन्त्य-
वान्' इति माघश्लो । 'सीरिः' अर्जि ॥ (२९) ॥ * ॥
श्रिय पतिः [श्रोपतिविष्णुपतेर' इति हैम, ३१३०६]
(३०) ॥ * ॥ पुत्रेषूपत्तम, पुत्रपाणा पुत्रेभ्यो वीर्यतम ॥
(३१) ॥ * ॥ 'अपादपद्यं या माला वनमालेति' गा मना'
इति कलिङ्गः । माऽस्याग्नि । श्रीवादिवात् (५१२१९६)
इतिः । वन मलित् शीलमस्य इति वा । 'मल धाः णे' (४१०
आ० से०) । 'मुपि-' (३१२३८) इति णिनि । ['वन-

१. इत्. पर ('गड्वादित्वात् (वा० २१२३५) सप्तम्या
परतिपात्.) इत्यधिक नि० पु० ।

२ शब्दभेदप्रकाशो तु 'देवकी देवकीणि च' इति पाठः ।

३. 'प्रातिपदिकाद्वात्थ्वे बहुल्यमिष्टवच्च' इति गण-
सूत्रेण विहितादिति भावः ।

४. 'शूर शूरश्च कथित' इति शब्दभेदप्रकाशान् (१८)
च तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ।

५. 'पुत्रफलपल्लवसमन्विता वनमालाज्यास्तीर्णि वन-
माली' इति स्वाम्याह । 'आपादलम्बिनी माला मर्वत्कुमु-
भोज्ज्वला । मध्ये स्थूलरुदम्बाडया वनमालेति कीर्तिता ॥'
इति वाचस्पत्यम् (पु० ४८४५) ।

मालो तु गोविन्दे वाराह्या वनमालिनी' इति मेदिनी
१००१४३] ॥ (३०) ॥ * ॥ बलिनमुर ध्वंसित् शील-
मस्य । ताच्छीर्ये (३१२३८) णिनि । बलिना पूजादिना-
विद्या ध्वंसित् शीलमस्येति वा ॥ (३३) ॥ * ॥ कनम्या-
राति ॥ (३४) ॥ * ॥ अध कृतम् अक्षजर्मन्दित्रक ज्ञान
येन, अधोक्षणां त्रितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षां भवति वा,
अध अद्यज ज्ञान यस्येति वा ॥ (३५) ॥ * ॥ विश्वं
विभति । 'सनाया भृतुर्बृजि-' (३१२४६) इति लृच् ।
'अरुद्विपद-' (६१३६७) इति मुप् । 'विश्वम्भरोऽच्युते
शके पुमि, विश्वभरा सुवि' इति मेदिनी १४४२९५]
॥ (३६) ॥ * ॥ कैटभमजैपीत् । 'मत्सूद्विप-' (३१२६१)
इति त्रिप् ॥ (३७) ॥ * ॥ विद्यत्यमुरात् । 'पुभिदिव्यधि-
गुधिपुगिभ्य' (३० १२२) इति वृ ['विद्युश्चन्द्रेऽच्युते'
इति हैमः २१२५३] ॥ (३८) ॥ * ॥ वरुनि महत्त्वम् ।
'वृत्-वरि-रिचि-वरिन्-रू-रि-कमि-कपिभ्य म' (३० ३१६२)
यम् । शीयुक्तो वत्स । शीयत्सो महत्त्वलक्षणं स्वैतरोमा-
वर्त्तद्विदोरो लोच्छ्रम यस्य ॥ * ॥ 'शीयश्चोत्समदत्यानि विष्ण-
कननजनावर्त्तना' इति शब्दार्णव्यात् । शोवत्सः' अपि ॥
(३९) ॥ * ॥ ऊनचत्वारिंशत् विष्णोः ।

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव', आनकदुन्दुभिः (२ पु), 'कृष्णके पिता' के २
नाम है ।

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुपु दीर्घवर्ति । 'दिव् ीडादी'
(दि० प० मे०) । पवाद्यच् (३११३६) । यत्तु—'वसु-
मिद्विर्जति' इति विगृह्य पचाद्यच् (३११३३) —इत्याह
मुकुटः । यत् । 'कर्मण्यण्' (३१२१) इत्यपवादस्य
मन्वत् । 'दिव कर्म च' (११६४३) इति रङ्गकरणस्यो
गमावेवम गन्वात् । यस्मिन् शिष्यर्त्तानि विग्रहस्य वैद्यर्था-
च्च ॥ (१) ॥ * ॥ अतर्कैर्दुर्मुमिभ्रिषोपलक्षित ।
वसुद्वज्जन्मि देवैरानकदुन्दुभिवादानात् । ह्यो जाने, कृष्णे
जाते, इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवतः श्रवणमूलिका ।
'आनकदुन्दुभो वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ * ॥
विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात् कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति
ग्रन्थद्वन् । अवतारात्तराणां तु तदज्ञातज्ञानामानि नोक्त-
नि । 'अन्ये त्वशकला पुम कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'
[भागवते १३२८] इति बदन्तो व्यासस्याप्ययमाशयो

१ तद्वन् वाचस्पत्ये—'अधो न क्षीयते जानु यस्मा-
त्समादयोदाज' इति । अथ च 'द्यौरथं पृथिवी त्राद्यस्त-
तोयस्मादाजयत । मध्ये वैराजरूपेण तनोऽधोदाज इत्येते ॥'
इति च (पु० १३६) ।

२ अथ पाठो वेदाङ्गप्रकाशोणादिमूत्रपाठाजुगत,
निदान्तकीमुद्या तु 'वृत्वदिहिनिकमिकपिभ्य म' इत्येव ।

३ 'एते' इति पा० ।

जनेभ्य इयुषमयानाञ्च्य — इति । तन्न । एतादृशानि
काभावात् । पञ्चजन पातात्र भव इति इत्थामी । [पाञ्चज-
न्य पाटगात्र इति हैम ६।२२३ । विष्णुगण ह्युगान इति
मेदिनी १ १।१ २] ॥ (१) ॥ ॥ गन्त्विष्णुशुद्धस्य ।

चक्र सुदर्शन ।

सुदर्शन (पु न)—भगवान् विष्णुके चक्र का नाम
'सुदर्शन' है ।

चक्रमिति ॥ गामन दगनमस्य । सुगन इत्यत इति
वा । भ पाया श विष्यद्विदगिमिभ्यो युञ्ज (वा० ३।१।
१३०) । सुदर्शना इत्यत्र मरजम्बुदम पुमान् । न द्वयो
गन्ननये आचोपविभिन्या मियाम् ॥ [इति मेदिनी ९०।
१२३] । 'सुदर्शनी' इत्यत्र चक्र इति नामनिबन्धनात्
नञीवापि । (१) ॥ ॥ गवय 'विष्णुचक्रस्य' ।

कौमोदका गदा ।

कौमोदकी (स्त्री)—भगवान् विष्णुकी 'गदा का नाम
'कौमोदकी' है ।

कौमादकीति ॥ पाञ्चत्रात नो शुबिया मादक
कुमादको विष्णु । विष्णु कुमोदक गौरी इति युग ।
तस्यैव ॥ ॥ सुपोदकाज्ञानत्वात् कौमादको इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥ ॥ गवति । पचाद्यच् (३।१।२५) ।
'गदो' अतस्ति विष्णाञ्च आमय नायुके गदा' [इति मेदिनी
७४।४] । एकम् 'विष्णुगदाया' ।

रङ्गा नन्दक

नन्दक (पु)—भगवान् विष्णु की 'नलवार का नाम
'नन्दक' है ।

रडग इति ॥ न दयति [टनदि समुद्धो भ्वा० ५०
म०] इवान् षञ् (२।१।१३३) । 'नन्दको' हरिश्चङ्ग च
दृष्यत् ऋषाञ्च [इति मेदिनी ९।१।१०] ॥ (१)
॥ ॥ एकम् 'विष्णो रङ्गस्य' ।

कौस्तुभो मणि ॥ २८ ।

चाप शार्ङ्गं सुगरेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छने मृतम् [११]
अध्याञ्च शैव्यसुश्रीशमेघपुष्पबलाहका [१०]
सारथिर्दारुको मन्त्रो ह्यद्वयश्चाजुजो गद [१३]

कौस्तुभ (पु)—भगवान् विष्णुकी मणिका नाम
'कौस्तुभ' है ।

[शार्ङ्गं (न)—विष्णुका धनुष, श्रीवत्स (पु)—विष्णुका
विह्व, शैव्य, सुश्रीव, मेघपुष्प, बलाहक (४ पु), ४ 'विष्णुके
घोडे', दारुक (पु)—विष्णुका सारथी, उद्धव (पु)—विष्णुका
मन्त्री' और गद (पु)—विष्णुका छोटा भाई' है ।]

कौस्तुभ इति ॥ कू भुव स्तुभ्नाति व्याप्नाति कुन्तु
भोव्यि नप भव । कू स्ताभते कुन्तुभो विष्णु । टट]
स्त्वम् (भ्वा० आ० म०) । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) क । नम्यापिमिति वा ॥ (१) ॥ * । लक्ष्मी
पते' इति एतत्पयन्त सव्यत्ये । एकम् 'विष्णोर्मणे' ।

गरुत्मान् गरुडस्तादर्थो वैनतेय रगेश्च ।

नागा तकी विष्णुगथ सुपर्ण पत्रगाशन ॥ २९ ॥

गरुत्मान् (= गरुत्मान्), गरुड, तादर्थ्यं, वैनतेय, खो
रर, रागात्तरु, विष्णुगथ, सुपर्ण, पत्रगाशन (९ पु),
'गरुड' के ९ नाम हैं ।

गरुत्मानिति ॥ गरुत् पत्ता मत्वस्य । मनुष (५।२।
०४) यवादित्वात् (८।२।९) जय (८।२।१०) इति
वत्त्वं न ॥ (१) ॥ ॥ गरुत्कृद्भवते । डीक विहायसा गती
(भ्वा० आ० मे०) । अयस्यो पि— (वा० ३।२।१०१)
इति ड । पुपादरादि वात् (५।२।१०९) तत्रोप ॥ (२)
॥ ॥ ताद्यथस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) ।
वहुत्र तादर्थ्या । नृत्वापत्यम् गणादित्वात् (४।१।१०५)
यत्त्वा । बहुत्र नृत्वा इत्यपि । [तादर्थ्यस्तु रयदने बाह
मत्त्वं गरुत्प्राज अश्वकर्णाह्वयतरो म्यात्तादर्थ्यं तु रमा
ञ्चने । अथौ च' इति हैम २।३६७] ॥ (३) ॥ * ॥
विनताया जप यम् । स्त्रीभ्या हक् (४।१।१२०) । [वैन
तेयस्तु गरुड स्यात्प्रभाकरमारथी इति मेदिनी १२२।
१२८] ॥ (४) ॥ ॥ खगानामीश्वर । (५) ॥ * ॥

नागानामतत्त्वं ॥ (६) ॥ * ॥ विष्णो रथ इव । यदा—
'रथ योग्यदहया इति विकल्पश्चय [३।३।१९९] ।
विष्णो रथ पौरय दशो वा । 'वैनतेयश्च पशुपाम्' इति
गोता [१०।३०] ॥ (७) ॥ * ॥ वनकमयत्वात्वनक
वण वाङ्मा गोभन पर्णे पञ्चावस्य । [सुपर्ण स्वर्णचूडे
च गरुडे वृतेमाङ्के । सुपर्णा कर्मत्रिया च वैनतेयस्य मात
रि ॥ इति मेदिनी ५।१।८५-८६] ॥ (८) ॥ * ॥ पत्रगान
स्त्वानि । अग भोजन (अ० ५० से०) । त्यु (३।१।१३४) ।
पत्रगा अगन यस्यति वा ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'गरुडस्य' ।

शम्भुरीश पशुपति शिव शूली महेश्वर ।
ईश्वर शर्व ईशान शक्रश्चन्द्रोश्वर ॥ ३० ॥

भृतेश खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृड ।
मृद्युजय कृत्तिवासा पिनाकी प्रमथाधिप ॥ ३१ ॥
वम कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ कपालधृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचन ॥ ३२ ॥
कुरानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नल्लोहित ।
हर स्मरहरो भर्गश्च्यम्बकस्त्रिपुरान्तक ॥ ३३ ॥
गङ्गाधरोऽध्वरिपु क्रतुधरसो वृषभ्वज ।
व्योमकेशो भवो भीम स्याणू रुद्र उमापति ॥ ३४ ॥
अहिल्वृष्णोऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानदः [१४]
शम्भु, ईश, पशुपति, शिव, शूली (= शूलिन्), महेश्वर,
ईश्वर, शर्व, ईशान, शङ्कर, चन्द्रोश्वर, मूर्तेना,
खण्डपरशु, गिरीश, गिरिश, मृड, मृद्युजय, कृत्तिवासा'

शम्भुरीश पशुपति शिव शूली महेश्वर ।

ईश्वर शर्व ईशान शक्रश्चन्द्रोश्वर ॥ ३० ॥

भृतेश खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृड ।

मृद्युजय कृत्तिवासा पिनाकी प्रमथाधिप ॥ ३१ ॥

वम कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ कपालधृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचन ॥ ३२ ॥

कुरानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नल्लोहित ।

हर स्मरहरो भर्गश्च्यम्बकस्त्रिपुरान्तक ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽध्वरिपु क्रतुधरसो वृषभ्वज ।

व्योमकेशो भवो भीम स्याणू रुद्र उमापति ॥ ३४ ॥

अहिल्वृष्णोऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानदः [१४]

शम्भु, ईश, पशुपति, शिव, शूली (= शूलिन्), महेश्वर,
ईश्वर, शर्व, ईशान, शङ्कर, चन्द्रोश्वर, मूर्तेना,
खण्डपरशु, गिरीश, गिरिश, मृड, मृद्युजय, कृत्तिवासा'

१ अथौ च इति वचनोपलभ्यते ।

(= कृत्तिवास्तस), पिनाकी (= पिनाकिन्), प्रमथाधिपः, उग्रः, कपर्दी (= कपर्दिन्), श्रीकण्ठः, शितिकण्ठः, कपाल-भृत्, वामदेवः, महादेवः, विरूपाक्षः, त्रिलोचनः, कृशानु-रेताः (= कृशानुरेतस), सर्वज्ञः, पूर्वदिः, नीललोहितः, हरः, स्मरहरः, भर्गः, ध्यम्बकः, त्रिपुरान्तकः, गङ्गाधरः, अधकरिपुः, ऋतुध्वमी (= ऋतुध्वसिन्), वृषध्वजः, व्योम-केसः, भवः, भीमः, स्थाणुः, रुद्रः, उमापतिः (४८ पु) 'शिव' के ४८ नाम हैं ।

[अहिरुध्र्यः, अष्टमूर्तिः, गजारिः, महानटः (४ पु), 'शिव' के ४ नाम हैं ।]

शंभुरिति ॥ शं भुवं भवति । अन्नभावित्रिध्वर्यान् मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डु । यत्तु 'शं भवत्य-स्माद्' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । कर्त्तरि कृतो विधाना-दपादाने इप्रत्ययाभावात् । ['शंभुर्' साहो 'शिवे' इति हैमः २।३।१६] ॥ (१) ॥ ० ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् क (३।१।१३५) । ['ईशः स्वामिनि रत्रे च स्वाधीना हृदयण्डके' इति हैमः २।५।५६] ॥ (२) ॥ ० ॥ पशुना जीयान् पति । 'निर्यग्जानो पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्मांसादी छले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ['पशुपतिः पिनाकिनि हुनाग्ने' इति हैमः ४। १२४] ॥ (३) ॥ ० ॥ शिवमम्यास्ति । असांआद्यच् (५।२। १२७) । शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१। २६) इति षन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['शिवो मोक्षे महादेवे कीलवग्रहयोगमो । बालके गुग्गुली वंदे पुडरीवद्रुमेर्षि च ॥ मुषे क्षेमे जले क्लीव' इति मेदिनी १५१।२५-२६] ॥ (४) ॥ ० ॥ शूलमस्यास्ति । इति (५।२।११५) ॥ (५) ॥ ० ॥ महद्भ्रास्मावीश्वरश्च । 'समहत्-' (२।१।६१) इति समास । ['महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च' इति मेदिनी १४३।२९१] ॥ (६) ॥ ० ॥ ईदित्तु नीलमस्य । 'स्थेदाभास-' (३। २।१७५) इति वरच् । ['ईश्वरो मन्मथे शंभो नाड्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरो चेश्वरोनायाम्' इति मेदिनी १३१।११६] ॥ (७) ॥ ० ॥ शृण्णाति 'यु हिमायाम्' (त्रया० प० से०) । 'कृग्गुद्भ्यो व' (उ० १।१५५) ॥ ० ॥ 'पर्व गतो' (भ्वा० प० से०) इत्यत्, 'पर्व हिमा-याम्' (भ्वा० प० से०) इत्यतो वा वययोरभेदात् पचा-द्यच् (३।१।१३४) 'सर्व' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवाञ् शंभु कालजर शिव' इति नामनिघण्टात् ॥ (८) ॥ ० ॥ ईष्टे तच्छील । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चान्त् । ['ईशानं ज्योतिषि क्लीव पुत्तलङ्गः स्वात्त्रिलोचने' इति मेदिनी ८५।४०] ॥ (९) ॥ ० ॥ शं करोति । 'गमि धातोः संशायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृबो हेतु-' (३।२।

२०) इति ट- इति स्वामी । तत्र । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥ ० ॥ चन्द्रः शेखरो मस्य । (११) ॥ ० ॥ शूताना-मीश ॥ (१२) ॥ ० ॥ खण्डयतीति खण्डः परगुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे सङ्करे चूर्णले-पिनि' इति विश्वत् [१७०।३८] । 'खण्डामलकनेपज्ये ति-हिकातनयेऽपि ना ॥' इति मेदिन्याश्च १६५।३४] ॥ (१३) ॥ ० ॥ गिरेरीश । ('गिरीशोऽपिपती वाचस्पतिसंकरयोः पुमान्') २। (१४) ॥ * ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) य । स्वामी तु 'गिरि' इयति, उपभोगेन तनूकरोति, गिरी शेते वा । 'गिरी इच्छन्दसि' (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आगुशुभ्रिणवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥ ० ॥ मूडति । 'मूड सुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्क (३।१।१३५) मूडणाति वा । 'पूड च' चात्क्षोदे (कथा० प० से०) ॥ (१६) ॥ * ॥ मृत्यु जयति । 'सजाया भृनुवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । मुन् (६।३।६७) ॥ (१७) ॥ ० ॥ कृत्तिश्रमं वामोऽप्य ॥ (१८) ॥ ० ॥ पिनाकोऽप्यास्ति । इति (५।२।११५) ॥ (१९) ॥ * ॥ प्रमथानामधिप ॥ (२०) ॥ * ॥ उच्यति क्रुधा सवध्वते उग्र । 'ऊच समवाये' (दि० प० से०) । 'शुच-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् पश्चान्ता-देस । ['उग्र धनियत शूद्रया सूनावुत्कटपद्यो' । उग्रा वचाच्छिकिकयो' इति हैमः २।४०८-४०९] ॥ (२१) ॥ ० ॥ कपर्दीऽप्यास्ति । इति (५।२।११५) ॥ (२२) ॥ ० ॥ श्री शोभा कण्ठेऽप्य । ['श्रीकण्ठ कुरुजाङ्गले । शकरे च' इति हैमः ३।१८१] ॥ (२३) ॥ * ॥ सिति' काल कण्ठेऽप्य ॥ (२४) ॥ * ॥ कपालं विभति ॥ (२५) ॥ ० ॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वाम । 'टुवम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्रामो देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वाम । ['वाम धने, हरे पुमि कामदेवे पयोधरे' इति मेदिनी ११०।२९] । यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमे' (७।३। ३४) इति 'कम्भिवमि-' इत्यादिना निषेध, इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । कर्त्तरि घञोऽसम्भवात् । भवादी संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्यामभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्दामो देवः क्रीडा यस्मेति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो ज्योति यस्मेति वा ॥ (२६) ॥ * ॥ महाश्रामो देवश्च । महान् देवो दृत्यादिरूपा क्रीडा यस्मेति वा ॥ (२७) ॥ * ॥ विवि-धानि रविचन्द्रानिरूपाण्यक्षीण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सव्यक्षयो स्वाङ्गात्पच' (५।४।११३) । विरूपेऽपि अति कृपारहित-रयेति वा । विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षानीन्द्र-याण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ * ॥ व्रीणि लोचनानि यस्य ।

१. कोष्ठस्थपाठः नि० पु० । मेदिन्या तु 'गिरिसः' इति ।

अजादित्वात् (४११४) वा । ['उमा गीर्वा हरिद्राया कीर्तिका यतसीपु च इति हेम २।३।१९] ॥ (१) ॥ ॥ वतस्यापत्यम् । नगादित्वात् (४११२०५) यज । सवत्र लोहितदिवत् तेभ्य (४१११८) इति फ् । पित्वा ङीप (४११४१) । ['कात्यायनो वररुचौ कात्यायनो तु पावती । कपायवस्त्रविधवायुद्धमहिलापि च ॥ इति हेम ४।१७२ ७३] ॥ (२) ॥ ॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्या । गौरा दित्वात् (४११४१) ङीप । [गौर स्वतेऽरण्य पीते विशुद्धे चान्निधभवत् । ना स्वतसपपे च न्न इदयो पयकेसरे ॥ गौरी स्वसजातरज कयागकरभायया । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रिय गुवसुधस च । आपगाया विशोपेऽपि यादमापतिर्यापिति ॥ इति मदिनी १२४।२७-२९] ॥ (३) ॥ ॥ एव बाली । जानपद- (४११४२) इत्यदिना ङीप । [कालो मती महाकाले समययमकृष्णयो । काला तु कृष्णात्रिवृतम ञ्जप्टानीलिनीपु च ॥ बाली गीर्वा क्षीरकौटे कालिका मातृभदयो । इति मदिनी १४५।७८ । नयमेघीषपरिवाद्यो इति हेम] ॥ ॥ ॥ वणस्यावि यक्षाया काला । उमा कात्यायनी दुर्गा कात्री हेमवतीश्वरी । कात्रा कालजरी गौरा इति वाचस्पति ॥ (४) ॥ ॥ हिमवतोऽपत्यम् । तस्यापत्यम् (४११९२) इत्यण् । 'हैम वृत्यभयास्वणसीयो इवतवचोमयो [इति मेदिनी ७।१ २३०] ॥ (५) ॥ ॥ ईटे ॥ ईसा ऐश्वर्ये (अ० आ० से०) । स्थेशभास- (३।२।७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥ ॥ ॥ वनिपि (३।२।७५) वनो र च (४।१।७) इति ङीष् । अत ईश्वरा' अपि । यद्वा-अनुते । अद्वा-व्याप्तौ (स्वा० वा० से०) अदनीतेरायुकमणि वरट ईषोपधाया (उ० ५।५७) । टित्वात् (४।१।१५) ङीप् । 'ईश्वर शकरेऽधीश तत्पः यामीश्वरीश्वरा' इति वापालित ॥ (६) ॥ ॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्या । णिवो वास्ति भृत् ल्वन यस्या इति वा । 'शिव भद्र शिवाः वातु शिवा गौरी शिवाभया । [णिव कौट शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा ॥] इति शाश्वत ॥ ॥ ॥ पुयागे तु शिवा ॥ (७) ॥ ॥ भवस्य स्त्री । इन्द्रवण- (४।१।४९) इति ङीपा नुकी ॥ (८) ॥ ॥ एव द्वाण्पादय ॥ (९) ॥ (१०) ॥ (११) ॥ ॥ सवभ्य सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गला यस्या इति वा ॥ ॥ ॥ 'मङ्गला' इत्यपि । मङ्गला ऽसितदूर्वायामुमाया पुंसि भूमिजे । नपुसक तु कल्याण पुंसि सर्वायदक्षिण ॥ [इति मदिनी १५३।१२०] ॥ (१२) ॥ ॥ ॥ न पर्णा यस्या । तपस्यत्या पर्णान्मपि त्यागता ॥ (१३) ॥ ॥ ॥ पवतस्येयम् । पावती । तस्येदम (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे त्वपवात्स्वदिम् (४।१।९५) स्यात् । इता मनुष्य- (४।१।६५) इति न ङीप । मनुष्य जातिवाचित्वाभावात् । त्वचिदपवात्विषयेऽप्यु सर्गाऽभिनि

विशते इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥ ॥ ॥ ॥ दु खेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् समुदोरधिकरण (वा० ३।२।४८) इति ड । दु खेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । 'शै शब्द (भ्वा० प० अ०) । आतश्रोपसर्गे (३।३।१०६) इत्यड । 'दुर्गा कोऽे दग्मे स्याद् दुर्गा तु नीलिकोमयो इति हेमचन्द्र [२।३४] ॥ (१५) ॥ ॥ ॥ चण्डते । चडि कोपे (भ्वा० आ० से०) । ष्वुल (३।१।१३३) ॥ ॥ ॥ पचाद्यच (वा० ३।१।१३४) । बह्नादिभ्यश्च (४।१।४५) इति ङीपि 'चण्डो' इत्यपि । [चण्डो ना तिति तडोवृथ यमकिङ्करदैत्ययो ।] चण्डो कात्यायनी देव्या हिंसकोपनयोपितो । [चण्डा घनहरी शङ्खपुष्पोस्त्रिध्वतिकोपने । तीव्रऽपि इति मदिनी ४।१ ११ १३] ॥ (१६) ॥ ॥ ॥ अम्बैवाम्बिका । जगामातृ त्वात् । 'अम्बिका पावतीमा नोष तराष्टस्य मातरि [इति मदिनी ४।४५] ॥ (१७) ॥ ॥ ॥ सप्तदा 'उमाया' ।

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा ।

अत्येकदन्त हेरम्ब लम्बोदर गजानन ॥ ३८ ॥

विनायक, विघ्नराज, द्वैमातुर, गणाधिप, एकदन्त, हेरम्ब, लम्बोदर, गजानन (८ पु), 'गणेश' के ८ नाम हैं ।

विनायक इति ॥ विनयति । ष्वुल (३।१।१३३) विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्ताऽस्य इति वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे तादये विघ्ने जिने गुरो [इति मदिनी १७।२।१३] ॥ (१) ॥ ॥ ॥ विघ्नाना राजा । राजाह सखि भ्यत्पच (५ ४।९१) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वयोर्मानोऽपत्यम् । मातुस्तस्यासभद्रपूर्वाया (४।१।११५) इत्यणि उत्त्व रपरत्व च । दुर्गाचिमुण्डाभ्या पात्रित्वात् । गजमुखतया हस्ति या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासवधारणाननयो पुमान् [इति मेदिनी १४।२।२६८] ॥ (३) ॥ ॥ ॥ गणना प्रमथनामधिप ॥ (४) ॥ ॥ ॥ एको दन्तोऽस्य । 'स्व-देनोत्पाटितदन्त वात ॥ (५) ॥ ॥ ॥ हे रम्बते । 'ह शकरे हरी हसे रणरोमाञ्चवाजिपु इति नाना धरत्नमात्रा [१६७] । अवि रवि नन्दे [भ्वा० आ० से०] पचाद्यच (३।१।१३४) । तत्पुस्य कृति- (६।३।१४) इत्यणुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । [हेरम्ब गीय गविते । महिषे विघ्नराजे वा इति हेम ३।४७९ ८०] ॥ (६) ॥ ॥ ॥ लम्बमुदरमस्य । ['लम्बोदर स्याद ध्रुवे प्रमथाना च नायके इति हेम ४।२।८७] ॥ (७) ॥ ॥ ॥ गज आननस्य । समुदायगाब्दा अवयवऽपि धतते इति गजमुखपदं गजाब्दम् (८) ॥ ॥ ॥ १ (नचत्र द्वन्द्वे न प्राप्नोति । विहृपाणामपि समानार्थानाम् (वा० १।२।६४)

१ परशुरामेणोत्पाटितदन्तं तो गणेश इति वाचस्पति पु० १४६९ ।

२ कोष्ठस्थ पाठ निगमसागरीय ।

इत्येकशेषविधानात् । मीवम् । स्वरूपपदाथंयानामेपा द्वन्द्व-
विधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया
एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षण्या नैषा । तारतम्यसद्व-
वत् । सर्वत्रैवं बोध्यम् ॥ अष्टौ 'गणेशस्य' ।

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पठाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरगिनभूरुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखियाहनः ।

पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

'शृंगी भृंगी रिटिस्तुण्डो नन्दिको नन्दिकेश्वरः [२१]

कार्तिकेयः, महासेनः, शरजन्मा (= शरजन्मन्),
पठाननः, पार्वतीनन्दनः, स्कन्दः, सेनानीः, अग्निभूः, गृहः,
बाहुलेयः, तारकजित्, विद्यासः, शिखियाहनः, पाण्मातुरः,
शक्तिधरः, कुमारः, क्रौञ्चदारणः (१७ पु), 'कार्तिकेय' के १७
नाम हैं ।

[शृङ्गी, (=शृङ्गिन्), भृङ्गी (=भृङ्गिन्), रिटि, तुण्डी
(=तुण्डिन्) नन्दिकः, नन्दिकेश्वरः (६ पु), 'नन्दी' के ६
नाम हैं ।]

कार्तिकेय इति ॥ कृतिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो
ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१) ॥ ० ॥ महती सेना यस्य ।
['महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि' इति हेम ४।१११] ॥ (२)
॥ ० ॥ शरेणु जन्मास्य ॥ (३) ॥ ० ॥ पद्मं ज्ञाननान्यस्य ॥
(४) ॥ ० ॥ पार्वत्या नन्दनः ॥ (५) ॥ ० ॥ स्कन्दति । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥ ० ॥ सेना नयति ।
'सत्सुद्विप-' (३।२।६१) इति विवर्त् । 'सेनानी स्यात्पु-
मान्कार्तिकेये सेनापती 'पुमान्' [इति मेदिनी १।५।५६] ॥
(७) ॥ ० ॥ अग्नेर्भवति । 'भुव -' (३।२।७९) इति
विवर्त् ॥ (८) ॥ ० ॥ गृहति रक्षति सेनाम् । 'गृह्ण सवरणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति क ।
'गृहः पाण्मातुरे गृहा । मिह्युच्छसा च गते च पर्वनादेश्च
कदरे' [इति मेदिनी १७।५।४] ॥ (९) ॥ ० ॥ बहुलाना
कृतिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४ । १ । १२०) ॥
(१०) ॥ ० ॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥ ० ॥ विशा-
खति । 'शाप् दलग्न् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । विशाखाया जात इति वा । 'सधि-
वेत्नादि-' (४।३।१६) इत्यण 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' (४।
३।३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्कृदितलुकि' (१।२।४९) ।
['विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिल्लके' इति हेमः
३।११३] ॥ (१२) ॥ ० ॥ शिखी मयूरो बाहनमस्य ॥
(१३) ॥ ० ॥ पण्णा मातृगामपत्यम् । 'मातुरसंख्यासं-'
(४।१।११५) ॥ (१४) ॥ ० ॥ शक्तेष्वरः ॥ (१५)
॥ ० ॥ कुमारयति क्रीडति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु०

उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुस्तिनो मारोज्येति
वा । 'कु. पापेपदर्थयो' । की मारयति कुष्टान् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामि-
नोक्तम् । तन्न । 'शतक्रनो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा
महेन्द्रेण रत्यर्थं भाग्यत्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापत्ये
महामेनाय सुव्रत ॥' इति वायुपुराणात् । [कुमारः स्याच्छुके
स्कन्दे युवराजेऽश्वचारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जा-
त्यकाश्चने ॥' इति मेदिनी १३३।१३८] ॥ (१६)
॥ ० ॥ वृञ्चे (भ्वा० प० से०) विवन् (३।२।५९) ।
प्रजाद्यप् (५।४।३८) ॥ क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ
विदारणे' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्तात् (३।१।२६)
त्यु (३।१।१३४) ॥ ० ॥ 'कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः
क्रौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहदारण्यको । अतः 'क्रौञ्चदा-
रणः' अपि ॥ (१७) ॥ ० ॥ सप्तदश 'कार्तिकेयस्य' ।
इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विद्वौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासोरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शशः शशमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वजो वासवो वृत्रहा धृपा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

संक्रन्दनो दुश्चयवनस्तुरापाणमेषवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋमुश्राः

इन्द्रः, मरुत्वान् (= मरुत्वत्), मघवा (= मघवन्),
विद्वौजाः (= विद्वौजस्), पाकशासनः, वृद्धश्रवाः (= वृद्ध-
श्रवस्), सुनासोरः, पुरुहूतः, पुरन्दरः, जिष्णुः, लेखर्षभः,
शशः, शशमन्युः, दिवस्पतिः, सुत्रामा (= सुत्रामन्),
गोत्रभिद्व, वज्री (= वज्रिन्), वासवः, वृत्रहा (= वृत्रहन्),
धृपा (= धृपन्), वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, बलारातिः, शची-
पतिः, जम्भभेदी (= जम्भभेदिन्), हरिहयः, स्वाराट् (= स्वारा-
ट्), नमुचिसूदनः, संक्रन्दनः, दुश्चयवनः, तुरापाट् (= तुरा-
साट्), मेषवाहनः, आखण्डलः, सहस्राक्षः, ऋमुश्राः (= ऋ-
मुश्रन् ३४ पु), 'इन्द्र' के ३४ नाम हैं ।

इन्द्र इति ॥ इन्दति । 'इदि परमेश्वर्य' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना स्त् ।
'र्य' इति मुकुट । तन्न । अन्तोदात्तात्वात्पत्ते । 'इन्द्रः
पाञ्चादित्यभेदयोगभेदान्तरारामसु' । 'इन्द्रः फणिज्जकेऽस्त्री'

१. मेदिन्याम्- 'इन्द्रा फणिज्जके स्त्री स्यात्' (१२३।९),
हेम- 'स्यादिन्द्रा तु फणिज्जके' (२।४०८), विश्वे च 'इन्द्रा
फणिज्जके' (१३०।६२) इति पाठानुरोधेन 'इन्द्र फणिज्जके
स्त्री स्यात्' इत्येव पाठ समोचीन ।

स्फात् ॥ (१) ॥ * ॥ महत् सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।
१४) । 'अय' (५।२।१०) इति वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थ'
(१।४।१९) इति भत्वाब्जस्त्वाभाव ॥ (२) ॥ : ॥
महते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०
से०) । 'श्रुनुसन्-' (उ० १।१५९) इत्यादिना 'मघ-
वन्' इति निपातितम् ॥ * ॥ 'मघवा बहुलम्' (६।४।
१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्
'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन्' इति स्वामिनोक्तम् । तत्र ।
'सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ' (६।४।८) इति दीर्घसंभवात् ।
तत्र सयोगान्तलोपस्य (५।२।२३) असिद्धत्वम् । 'मघवा
बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलग्रहणेन तद्भाषानात् । अत
एव मनुषा (५।२।१३) नस्तादेशप्रत्याख्यानपर वार्तिक
तद्भाष्य च (६।४।१२८) सगच्छते । 'हृविर्जोषिति नि-
घड्डो मघेषु मघवानसौ' इति भट्टि [१८-१९] । एतेन
मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैहृष्य वदन्मुत्तोऽपि प्रत्युक्त ।
भाष्यवार्तिके कर्मत्वानुरोधेन सूत्रकारभेदेऽपि 'मघवान्' इत्य-
स्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्यानसंभवान् । भवतु
वा मतभेद, तथापि 'होतु लुकार' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणा-
देश प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण वाध्यते यथा, एवं सूत्र-
रीत्या 'मघवन्' इति प्रयोग प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्रत्या-
ख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण वाध्यते ॥ (३) ॥ * ॥
विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'द्रुपव-'
(३।१।१३५) इति क । विड भेदकमोजोऽप्य । सान्त
[= विडोऽप्य] ॥ * ॥ विट्शु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽ-
स्येति 'विडोऽप्यः' इति केचित् ॥ (४) ॥ * ॥ पाकस्य
दैत्यभेदस्य शासन । शासयति । 'शामु अनुशिष्टौ'
(अ० प० से०) । पिजन्तात् (३।१।२६) नद्यादित्वात्
(३।१।१३४) लु ॥ (५) ॥ * ॥ वृद्धेभ्य ऋणोति । 'शु
धक्ते' (भ्वा० प० अ०) । अनुत् (उ० ४।१६९) । वृद्धे
धक्तेऽपि यथेति वा । वृद्धेषु पण्डनेषु धवो यज्ञो यथेति
वा ॥ (६) ॥ * ॥ 'णाम्' शब्द' (भ्वा० आ० से०) बाहुल-
कावीरन् (उ० ४।३०) । सुष्ठु नाभीर सेनामुखम्, नामीरा
अत्रेता वा यस्य द्विदन्त्य [सुनासीर] ॥ * ॥ शु इत्य-
व्ययस्य पूजार्थकत्वान् तालव्यादिरपि [सुनासीर]
॥ * ॥ 'शुनाभीरशीतशिवचङ्गा' इति तालव्यादाब्रूय-
विवेक । शुनो वायु, शीर सूर्य, तावस्य स्त इति अर्ध-
शाब्दचि (५।२।१३७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
दीर्घ, इति द्युपत्त्या (शुनासीर) द्वितालव्योऽपि ॥ (७)
॥ * ॥ पुर प्रचुर हृतमाह्वान यथेष्वस्य । पुरुणि हृतानि
नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥ * ॥ पुरोऽरीणा दारपति ।
'पू सच्योदीर्घसहो' (३।२।४१) इति लृच् । 'वाचयम-
पुरदरो च' (६।३।६९) इति निपातित ॥ (९) ॥ * ॥

जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) ।
'ग्लाजिस्वञ्ज-' (३।१।१३९) इति भ्नु । 'जिष्णुर्ना
वासवेऽङ्गुनि । जित्वरे वाच्यधत् [जार्ण परिशुष्कपुराणयो'
इति मेदिनी ४५।१३], '-प्रोक्तो विष्णावर्कं वसुध्वरि' [इति
हैम २।१४३] ॥ (१०) ॥ * ॥ लेखेषु ऋपम । 'सप्तमी'
(२।१।४०) इति योगविभागात्समास । लेख ऋपम इवेति
वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समास ॥
(११) ॥ * ॥ शक्नोति । 'शक्लु वाक्ती' (भ्वा० प० अ०) ।
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शश्रः
पुमान्वेवराजे वृट्जार्जुनभूहो' [इति मेदिनी १२९।८७] ॥
(१२) ॥ * ॥ दत्त सन्त्यो यागा अस्य । दत्ते दैत्येषु मन्तु
बोधोऽप्येति वा । दत्त मन्तवो दैन्याम्यस्येति वा दैत्ये परा-
जितत्वात् ॥ (१३) ॥ * ॥ दिव पति । 'तत्पुस्ये वृति-'
(६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादवृत्त्यप्यलृच् इति मुकुट- ।
तत्र । 'पतिर्ईति' (४।५७) इत्युणादिमूलसत्त्वात् । वस्तु-
तस्तु 'पठ्वा पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति मत्वविधानसाम-
र्थ्याल्लोकवेदनाधारण्येन 'वृट्कुमारीवर' न्यायेनालृच् ज्ञापि-
त । कस्वादित्वात् (८।४।४८) । स यत्तु-पठ्वा पति-
पुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र ।
तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥ * ॥ सुष्ठु प्रायते । 'श्रु
पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४)
॥ * ॥ मु उद् इत्युपसांध्यप्रयोगे तु 'सूवामा' दीर्घादिरपि ।
एतेन 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वं 'सूवामा'
इति वदन् मुकुट प्रत्युक्त ॥ (१५) ॥ * ॥ गोचरन् निरीन्
मिनत्ति । 'सत्युद्रिप-' (३।२।६१) इति भिदे [ह० उ०
अ०] विवप् ॥ (१६) ॥ * ॥ वज्रोऽप्यस्ति । 'अत इनि-'
(५।२।११५) । 'वज्री तु वृद्धे देवाधिपे पुमान्' इति मेदिनी
१३।२४ ॥ (१७) ॥ * ॥ वसवो देवा, वसुनि रतनान्यस्य
वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्यात् (वा० ५।२।१०३) ऋण् ।
वसोरपत्यमिति वा । दैत्याना वास वाति वा । 'वा गतिग-
न्धनयो' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) ॥ (१८)
॥ * ॥ वृत्र हतवान् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति
विवप् ॥ (१९) ॥ * ॥ वर्पति । 'वुपु सेचने' (भ्वा० प०

१ 'जित्वरेऽङ्ग' इति पा० ।

२ अथ च न्याय 'त मुने' इति सूत्रभाष्ये । तत्र हि
भाष्यकार—'टाविभक्तनानावप्रसङ्गे 'वृट्कुमारीवदिदं
प्रट्ठव्यम् ।' लक्षणा—वृद्धवुमारी इन्द्रेणोक्ता—वरं वृणोष्व
इति । सा वरमवृणीत—'पुना मे बहुक्षीरवृत्तमोदत काव्यपा-
न्या भुञ्जीरम् ।' इति । न च तावदस्या पतिर्भवति, कुत
पुत्रा ? कुतो गाव ? कुतो धाम्यम् ? तत्रानर्थकेन वाक्येन—
'पति, पुत्रा, गाव, धाम्यम्' इति सर्वं सगृहीत भवति ।'
इत्येव तन्त्यायस्वरूप बोधितवानित्यवधेयम् ।

से०) । 'कनिन् युत्पि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ।
 'वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे पुंसि' [इति ह्रिम २।२८९-
 ९०] ॥ (२०) ॥१॥ वास्तोशुहोयस्य पतिरधिष्ठाता ।
 'वास्तोष्पतिगृहमेघाच्च च' (४।२।३२) इति निपातनाद-
 लुक् पठं चेत्येके । इण परत्वात् 'कस्कारिपु च' (८।३।
 ४८) इति पत्वम् । यत्तु मुकुट 'पठ्ठया पतिपुत्र-' (८।
 ३।५३) इति मत्वे इण परत्वान्मूर्धन्य इति । तत्र । तत्र
 छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य-' (८।३।५५) इत्यधिकार-
 रात् ॥ (२१) ॥१॥ सुराणा पति ॥ (२२) ॥१॥ बल-
 स्यामुरस्याराति ॥ (२३) ॥१॥ शच्या पति ॥ (२४)
 ॥१॥ जम्भामसुरं भेतु शीलमस्य । 'मुष्यजातो-' (३।२।
 ७८) इति णिनि ॥ (२५) ॥१॥ हरिर्हृषो यम्य । 'त्व-
 केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरि म वर्णतोऽ-
 श्वस्तु पीतकीशेयसप्रभ ॥' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥१॥
 स्वः स्वर्गं राजते । स्वेषु देवेषु, स्वैन घनेन वा, आ राजते
 वा । सत्तु-' (३।२।६१) इति किवप् । 'रो रि' (५।३।
 १४) इति लोपे 'दलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घं । जा-
 न् ॥ (२७) ॥१॥ न मुञ्चति । 'मुचृ मोक्षणं' (तु० उ०
 अ०) । 'इगुपधारिवत्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'नभ्रा-
 णपाद्-' (६।३।७५) इति नद् प्रकृत्या । नमुचेर्द्वयस्य
 मूदनः । 'पूद धरणे' (भ्वा० आ० से०, च० उ० से०) ।
 नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्यु ॥ (२८) ॥१॥ सश्रद्धयनि ।
 'प्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से) । ल्यु (३।१।
 १३४) ॥ (२९) ॥१॥ दु सैन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनम-
 स्य । दुःसहस्यवनो मुनिरस्येति वा ॥ (३०) ॥१॥ तुतोति=
 तुरः । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।
 १३५) इति क । तुरं वेगवन्तं साहयत्यभिभवति । 'अवे प्र-
 सहने' (१।३।३३) इति मूत्रे 'प्रसहनमभिभव' इति वृत्ते ।
 ष्यन्तात् (३।१।२६) महे (भ्वा० आ० से०) किवप्
 (३।२।७६) । 'सहे साड स' (८।३।५६) इति पत्वम् ।
 'अयेषामपि-' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 आडप्रल्लोपो वा । 'नहिवृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति वा
 दीर्घः । एदेशबिद्धतम्यानन्यत्वात् । 'दीर्घविधौ' (१।१।
 ५८) इति, 'विवलुग्-' (वा० १।१।५८) इति वा (णिलो-
 पस्य) स्थानिवत्त्वनिर्णयधित्वव्यप्यरत्वानपायात् । यत्तु—तुरं
 सहते इति विग्रह 'छन्दसि सह' (३।२।६३) इति णिवः—इति
 स्वामी । तत्र । छान्दसस्य लोके प्रयोगाभावात् । यदपि—
 'नहिवृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः—इत्यु-
 क्तम् । तदपि न । विव्रवन्तेषु नह्या इत्यस्य प्रदुत्तेर्ष्यन्तेऽप्यो-
 पन्यासम्याप्यायत्वात् । एतेन—'तुरं वेगवन्तं सहते इति वा,
 'तुरस्त्वववित्तः सन् परवलाभि सहते इति वा' इति विग्रह
 'छन्दसि सह' (३।२।६३) इति णिव—इत्युपन्यस्यन् मुकु-
 टोऽपि प्रत्युक्त ॥ (३१) ॥१॥ मेघा वाहनमस्य । मेघान्

वाहयतीति वा । ल्यु (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥१॥
 आखण्डयति । 'खडि भेदने' (च० प० से०) । 'वृषादिभ्यः'
 'कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥१॥ महत्स्यमशोष्य
 म्य । 'बहुद्रोहो सक्च्यवृणो—' (५।४।७३) इति पच् ॥ (३४)
 ॥१॥ ऋभवं क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्यो' (तु० प०
 अ०) । ड (वा० ३।२।१०१) । 'ऋभुक्षः स्वर्गव्यययो'
 इति विश्व [?] । सोऽस्यास्तीति ऋमुधा । इनि (५।
 २।१।१५) । पथिवत् । यद्वा,—ऋच्छति इयतीति वा ।
 अर्तोर्भुक्तिनक् प्रत्ययः ॥ (३५) ॥१॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य' ।

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचोन्द्राणी

पुलोमजा, शची, इन्द्राणी (३ स्त्री), इन्द्रकी पत्नी के
 तीन नाम हैं ।

[तस्येन्द्रस्य प्रिया सहधर्मिणी तु] पुलोमजेति ॥
 पुलोमो मुनेजाता । 'पञ्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति
 ड ॥१॥ अत एव 'पौलोमो' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।
 ९२) इत्यण् । गोमत्वेन जातिस्त्वान्डीप् (४।१।६३) ॥
 (१) ॥१॥ शचते । 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कुदिकाराद्-' (ग० सू०
 ४।१।४५) इति डीप् । ['शचोन्द्राण्या शतावर्षा तथा स्त्री-
 करणान्तरे' इति मेदिनी २।८।१०] । 'अय शची स्यादिन्द्रा-
 णी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी शक्राणी जयवादिनी ॥'
 इति रभस । शक्रमणति आनयति जीवयतीति वा शक्राणी
 ॥१॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'पच समवाये' (भ्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । सचो इत्यादिरपि ॥
 (२) ॥१॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति
 डीपानुकी । ('इन्द्राणी शच्या निर्गुण्डया स्त्रीकरणेऽपि') ॥
 यत्तु—अनुक कर्तव्ये दीर्घाकारमानुक्तं शास्त्रि, तज्ज्ञापयति
 'यतो विहितमनतोऽन्यत्रापि भवति' । तेन किर्याणी गिर्याणी
 इत्यादि सिद्ध भवति—इति धातुपारायणम् । अत एव
 'शक्राणी' इति मुकुटञ्च । तत्र । अनुकि छने 'अतो गुणे'
 (६।१।९७) इति पञ्चपदमङ्गात् । नन्वकारोच्चारणसाम-
 र्थादीर्घो भडिपनि । अन्यथा हि नृकमेव कुर्यात्—इति
 चेत् । न । 'अल्लोपोऽन' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन
 चरितार्थत्वात् 'वत्युन्-' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये
 आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भवि-
 प्यति—इति चेत् । न । सर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थात् ।
 न हि तत्र लोपोऽस्ति । 'न सयोगात्-' (६।४।१३७) इति
 निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयो सामर्थ्यविशेरे पररूप-

१. 'वृषादिभ्यश्चित्' इत्येव सूत्रम्, 'कलच्' इति तु
 फलितार्थकथनम् ।

२. कोष्ठस्य पाठः निर्णयसागरीय ।

वाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'इन्द्रपान्याः' ।

नगरी त्वमरावती ।

अमरावती (स्त्री)—'इन्द्र की नगरी' का नाम 'अमरावती' है ।

नगरी स्थिति ॥ अमरा सन्त्यस्याम् । मत्पु (५ । २।१४) । 'मती बह्वोऽनजिरोदीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ।

ह्य उच्चै श्रवा'

उच्चै श्रवा (= उच्चै श्रवस् । पु) यह नाम इन्द्र के घोड़े का है ।

ह्य इति ॥ उच्चै श्रवसी यस्य । उच्चै श्रुणोतीति वा । अमुम् (उ० ४।१८९) । उच्चैर्महत् श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्राश्रवस्य' ।

सूतो मातलिः

मातलिः (पु)—इन्द्र के सूत (सारथि) का नाम 'मातलि' है ।

सूत इति ॥ मत लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । मतलस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ।

नन्दन वनम् ॥ ४५ ॥

नन्दनम् (न)—इन्द्र के उद्यान का नाम 'नन्दन' है ।
नन्दनमिति ॥ नन्दयति । 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । ल्यु (३।१।३३४) । 'अय नन्दनम् । इन्द्रोद्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि इति हैम [३।४१३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य' ।

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

वैजयन्त (पु)—इन्द्र के प्रासाद (अटारी) का नाम 'वैजयन्त' है ।

स्यादिति ॥ वैजयन्त्य पताका सन्त्यस्य । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादादयो पुमान् । वैजयन्तो पताकाया जयन्तीपादये रित्याम् ॥' [इति मेदिनी ७०।२२०-२१] (१) ॥ * ॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ।

जयन्त पाकशासनिः ।

जयन्त, पाकशासनि (२ पु)—ये दो नाम इन्द्र के पुत्र के हैं ।

जयन्त इति ॥ जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३ । १२८) इत्यादिना भच् 'भोजन्त' (७।१।२) । 'जयन्तान्-वैन्द्रिगिरिको जयन्त्युमापताकयो । जीवन्त्या सिंहपुच्छपा

च इन्द्रपुत्र्या च' (१) ॥ (१) ॥ * ॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४।१।९५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ।
ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवहन्मा ॥ ४६ ॥

ऐरावत, अभ्रमातङ्ग, ऐरावण, अभ्रमुवहन्मा (४ पु), इन्द्रके हाथीके ४ नाम हैं ।

ऐरावत इति ॥ इरा उदकानि गन्त्यस्मिन् । मत्पु (५।२।१४) । इरावत्यव्यो भव । 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण् । [ऐरावतोऽभ्रमातङ्गै नारङ्गै लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयो स्त्रियाम् ॥ नभुसक महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशारासने' इति मेदिनी ६८।१९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥ अभ्र मेघ, तदात्मको मातङ्ग । शाकपाथिवादि (२।१।६९) । अभ्र आकाश मेघे वा विद्यमानो

[अभ्ररूप] मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ इरया उदकेन वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पञ्चाद्यच् (३।१।३३४) । इरावण । तत प्रजाद्यण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनमुदक यस्मिन् । 'पूर्वपदान्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भव । 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भव । 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाणोपधि-' (८।४।६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । ऐरावन् इत्यस्यापि प्राप्ते ॥ (३) ॥ * ॥ अंध्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थरगामिनीत्वात् । बाहुलकादु । अभ्रमोवल्लभ ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'इन्द्र-इस्तिनः' ।

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुडिशं भिदुरं पविः ।
शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिररनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

हादिनी (स्त्री), वज्रम् (पु न), कुलिशम्, भिदुरम् (२ न), पवि, शतकोटि, स्वरु, शम्भु, दम्भोलि (५ पु), अर्हनि (पु स्त्री), 'वज्र' के १० नाम हैं ।

हादिनीति ॥ 'हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० जा० से०) । आवश्यक्ते णिनि (३।२।७८) । हादो स्त्यस्या इति वा । इनि (५।२।११५) । 'हादिनी वज्रविद्युतो' [इति हैम ३।४६७] (१) ॥ * ॥ वजति । 'वज गती' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् ॥ * ॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । सनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियो वज्रकुलिशो' इति सप्तारावतचित्च । 'वज्रो ज्वो' [अ० ३।३।१८४] इति वक्ष्यमाण तस्यैवाधुवाद् । ['वज्र स्यादालके वाया क्लीब योगान्तरे पुमान् । वज्रा रमुहा गुह्य्या च वज्रो स्तुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोली हीरकेऽप्यस्त्री' इति मेदिनी १२८।८१-८२ ॥] (२) ॥ * ॥ 'कुलिहंस्तो भुजावल' इति त्रिकाण्डशेष [१।६।२६] ।

कुलो वेति । 'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । कुलिश- पर्वतान् इत्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति क । कुलिशमो-पदा लिखति । 'निग अपीभावे' (तु० प० से०) । 'इयु-पघ-' (३।१।१२५) इति क । 'कुलिशो न त्रिया प्रोक्तो दम्भोलो, ना 'अपान्तरे' ॥ (३) ॥८॥ भिनति । 'विदि-भिदिच्छिरे' कुरच्' (३।२।१६२) । यत्तु—'कर्मकर्त्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकार वर्त्ततेत्यनुहपणार्थं' तेनाकर्म-कर्त्तर्यपि भवति, इति धामन—एति मुनुटेनोक्तम् । तत्र । भाष्येऽवार्थम्यादसंतात् । निष्कारत्वाच्च । 'भिदिश्रम्' इति पाठे तु 'इविमदि-' (उ० १।५१) उपादिना 'किञ्च्' ॥ (४) ॥३॥ पुनाति । 'अच ड' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥३॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥३॥ स्वरति । 'द्वु शब्दोपनापयो' (भ्वा० प० अ०) । 'श्रुम्भिदि-' (उ० १।१०) इति उ । [श्वरुः पुमि मूषखण्डे भिदुतेऽप्यध्वरे शरे' इति मेदिनी १२१।९३] ॥३॥ शोभनान्दरूपि धारा अस्येति मान्गोऽपि (स्वरम्) ॥ (७) ॥३॥ साम्यत्य-रीम् । अस्तभावितपदधर्तृत्वेत्वं (उ० ४।९४) । श शुभमस्यास्त्यभेदत्वात् इति वा । 'वशम्याम्-' (५।२। १३८) इति व । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योऽप्यच [शं व] ॥३॥ 'सम्ब सवन्धने' चुगदि (प० से०) । 'सम्बयति मव-ध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु पदगन्तुनीयान्त [नाम्] । 'शम्बाः स्यान्मुमलाप्रस्यलोहमण्डलके पवो । शुभान्त्यो त्रिपु' [इति मेदिनी १०५।८] ॥३॥ मन्त्रस्ते (उ० प० से०) विग्रहे तु दन्त्यादिरपि [सम्ब] । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपामव' इत्युत्पत्तिविके ॥ (८) ॥३॥ दम्ब रोधने^३ (स्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । दम्भनि रोधने अन्ति, ममय । 'अल भूषणपमानिवाकरौपु' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१९८) । दम्भोति रोधयति । 'दम्बु दम्भने' (स्वा० प० से०) । औणादिक ओम्भिनि वा ॥ (९) ॥३॥ अस्नानि, 'अदस्तेऽनेनेति वा 'अनिमृष्टृष्यम्यम्यतिह्रस्वो नि' (२।१०२) ॥ ३ ॥ इह 'वज्राशानिः' इति नमुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशानि विदुर्वज्रम्' इति त्रिकाण्डशेषात् । 'अथ वज्राशानिर्द्वयो' इति नामनिपाताच्च ॥ (१०) ॥३॥ ददा 'वज्रस्य' ।

व्योमद्यानं विमानोऽस्त्री

व्योमद्यानम् (न), विमानः (पु न), 'पुष्पक विमान' या 'दिवोंके विमानमात्र' के दो नाम हैं ।

१. 'यमे ना कुलिशो त स्तो दम्भोली ना भूपान्तर' इति मेदिनी पाठ (१६४।२०) ।

२. 'दम्भने' इति पा० ।

३. अमु भाजने' (इत्या० प० अ०) ।

४ अ० १।०

व्योमद्यानमित्यादि ॥ व्योमिनि यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युट्-' (३।३।११४) इति कर्त्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥३॥ विनिष्ट मानय-न्त्यनेन । 'पुमि सञ्जायाम्' (३।३।११८) इति करणे प । 'यत्' इति मुकुट । तत्र । परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गात् । घस्तु कर-णाधिकरणयोपिहित । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अ-धिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगन मानमुपमाज्येति वा । 'विमानो व्योम्याने च समभूमिगृहेऽपि च । धोटके यानमात्रे च पुनपुमनयोर्मत' ॥ (२) ॥३॥ हे 'देव-रथस्य' ।

नारदाद्याः सुरपंथः ।

नारदः (पु)—नारद आदि 'देवर्षि' हैं । (आदि शब्दसे 'सुम्बुरु भरत, पर्वत, देवल' आदि का संग्रह है) ।

नारदाद्या इति ॥ नरस्य धर्मम् । 'नराच्चेति वक्त-व्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् । नार ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति क । यद्वा,—'नार पानीयमित्युत्कर्त्त तन् पितृभ्य गदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥' इत्यागम । नारं नरममूह इति कल्हेनेति वा । नुगिदं नारमज्ञानम्, तद्दति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अवत्पण्डने' (दि० प० अ०) । क (३।२।३) ॥ (१) ॥३॥ आद्येन सुम्बुरभ्रतपर्वतदेवलादय । सुराश्च ते ब्रह्मा-दिपुत्रत्वाहपयश्च । पञ्चीनमागो वा ॥ एकम् 'देवर्षे' ।

स्यात् सुधर्मा देवसभा

सुधर्मा, देवसभा (२ स्त्री), ये दो नाम 'देवसभा' के हैं ।

स्यादिति ॥ शोभनो धर्मोऽज्याम् । 'धर्मादिनिच् केव-लात्' (५।४।१२४) । 'डाबुभाभ्याम्' (५।१।१३) इति पक्षो डाप् । 'अना बहुव्रीहि' ('अरी४२') इति 'अपि' ('अ' १।१५) न ॥ (१) ॥ ३ ॥ सह मान्यस्याम् । 'मभा राजानमुत्पपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादत् । देवाना धर्मा धारस्थानपृष्टम् ॥ (२) ॥३॥ हे 'देवसभायाः' ।

'पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

पीयूषम्, अमृतम् (२ न), सुधा (स्त्री), 'अमृत' के ३ नाम हैं ।

पीयूषमिति ॥ पीय्यते । 'पीय' इति लीत्रो धातु । 'पीयहपम्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुण [पिपू-पम्] । 'ध्वारादेयुष च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारा-वली । 'पीयूषं सप्तदिवसावधिकीरे तथाऽमृते' [इति मेदिनी १६८।४१] ॥ (१) ॥ ३ ॥ न त्रियन्तेऽनेन । 'तनि-

१ विमानो व्योम्याने च सार्वभौमगृहेऽपि च । धोटके यानमात्रे च पुनपुसकयोर्मतः ॥' इति मेदिनी (९२।३०-३१) पा० ।

मृद्भ्या किञ्च' (उ० ३१८८) इति तद् । 'अमुत्तं यज-
क्षेत्रे स्वात्पीयूषे सन्ति धृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्-
न्निश्वेययो ॥' [इति मेदिनी ५९१७७] ॥ (२) ॥ ३ ॥
मुखेन धीयते । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्रो-
पसर्ग' (३१३१०६) इति कर्मण्यद् । यत्—अद्विधौ
(३१३१०४, ५, ६) कारकाधिकार (३१३१९, ९३)
निवृत्त—इति मुकुट । तदाकरविरद्धम् । द्वितीयभावग्रह-
णस्य (३१३१९५) कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति
हेतुरपि स्वरपासिद्ध । 'अभिविधौ भावे—' (३१३१४४)
इत्यस्याश्रोपवर्णनात् । यदपि—मुकुटु दधाति पुष्पाति गरी-
रमिनि पञ्चाद्यजन्तान् (३१३१३४) टाप् (४१३१४)
इति—तदपि न । नित्यत्वादान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे [६११
१०१] अदन्तन्त्राभावेन टावयोमात् । एवादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन [६११८५] ग्रहणात्मस्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आत-
श्रोपसर्ग' (३१३१३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचिन । ['सुधा
गङ्गेष्टिकासमुच्चोर्मुवलिपाशृतेषु च' इति हैमः २।२५९] ॥
(३) ॥ ३ ॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ।

मन्दाकिनि विद्यद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनि, विद्यद्गङ्गा, स्वर्णदी, सुरदीर्घिका (४ स्त्री),
'आकाशगङ्गा' के ४ नाम हैं ।

मन्दाकिनीति ॥ मन्दमकिनु शी उमस्या । 'अक् कुटि-
लाया गती' (भ्वा० प० से०) । 'मुपि—' (३१२७८)
इति णिनि ॥ (१) ॥ ३ ॥ विद्यति विद्यतो वा गङ्गा ॥
(२) ॥ ३ ॥ इव स्वर्गस्य नदी । 'पूर्वपदात्सजादाप्—'
(५१६३) इति शत्वम् ॥ (३) ॥ ३ ॥ मुराणा दीधि-
केव ॥ (४) ॥ ३ ॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः' ।

मेरुः सुमेरुहेमाद्रौ रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुः, सुमेरु, हेमाद्रिः, रत्नसानुः, सुरालय (५ पु),
'सुमेरु पर्वत' के ५ नाम हैं ।

मेरुरित्यादि ॥ मिनीत्युक्त्वात्उज्ज्वीनीपि । 'डुमिन्
प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्या ह' (उ० ४१
१०१) । 'मापा हरिश्च' इति मुकुट । तत्र । उज्ज्वल-
दत्तादावस्य सूत्रम्यानुपलब्धे ॥ (१) ॥ ३ ॥ सुमेरुरित्यु-
पमागन्ति रत्नवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ (२) ॥ ३ ॥ हेम्नोर्द्रि ॥
(३) ॥ ३ ॥ रत्नानि सानावन्त्य ॥ (४) ॥ ३ ॥ मुरा-
णामालय ॥ (५) ॥ ३ ॥ पञ्च 'मेरोः' ।

पञ्चैते देवतत्रयो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

मन्दारः, पारिजातकः, संतानः, कल्पवृक्षः (४ पु), हरि-
चन्दनम् (पु न), ये ५ 'देवताओंके वृक्ष' हैं ।

पञ्चैति ॥ [एते वक्ष्यमाणा पञ्च शब्दा देवदृष्टाणा
नामानि] मन्थने मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्त्वप्नका-

न्तिगतिपु' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदिमदिभ्य आरन्'
(उ० ३१३३४) । मन्दा आरा धारा अस्य, मरुत्वादिनि
वा । ['मन्दारः म्यात्सुग्दुमे । पारिभद्रेऽर्कपणे च ॥' इति
मेदिनी १३७।१९६-९७] ॥ (१) ॥ ३ ॥ पारिणो-
द्वेर्जात । तत् स्वार्थं वम् (५१३१८७) । दत्—पारि-
जातो अन्यत्वेनास्यास्ति । 'अर्धआद्यत्' (५१३१२७) ।
पारिजात ममुद्र । 'तत्र भव' (४१३५३) इत्यणि पारि-
जात—इति मुकुट । तत्र । वृद्धाच्छम्य (४१२।११४) अप-
वादस्य सत्त्वादानोऽग्रमङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नाम-
निर्वचनानिमिद्वेभ्यः । ['पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे मुर-
द्रुमे' इति हैमः ४।१२५] ॥ (१) ॥ ३ ॥ सम्भक् तनोति
पुष्पाणि । 'ज्वन्तिन—' (३१११४०) इति भूने तनोते-
रपमध्यानात् ण । सम्भक् तन्मन्ते पुष्पाण्यभिनिर्दिष्टविरुषे
'हलश्च' (३१३१२१) इति घज वा । [संतानः सन्तौ
गोत्रे स्यादपत्ये मुरद्रुमे' इति मेदिनी ९३।४६] ॥ (१)
॥ ३ ॥ कल्प सकल्पितोऽर्थं, तस्य वृक्ष । जन्यजननभाव-
मन्थे पठ्यौ ॥ (१) ॥ ३ ॥ चन्दयति । 'चदि आह्ला-
दने' (भ्वा० प० से०) ष्यन्त (३१३२६) ल्यु (३।
११३४) । हरेश्चन्दन । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशाना'
महोत्तरे । नपुम्व तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाबुद्बुकुम्भोरपि ॥'
[इति मेदिनी १०१।१५०-५१] ॥ (१) ॥ ३ ॥ पञ्चाना
देववृक्षाणाप् एवैवम् ।

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमारः, वैधात्रः (३ पु), 'सनसादि' के २ नाम हैं ।
(आदि शब्दसे 'सनक, सनन्दन, सनातन'का संग्रह है) ।

सनत्कुमार इति ॥ मन्त् नित्य कुमार ॥ ३ ॥ 'सना-
त्कुमारः' अपि । यद्वा, 'हनगो गृह्णिण मन्त्' इति व्रह्म-
पर्याय रमण । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादि ॥ (१)
॥ ३ ॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४११९०) ॥ (२) ॥ ३ ॥
वैधमहिनाप्रणेतृत्वाद् स्ववैधपर्यायमधिधौ वचनम् । द्वे
'ब्रह्मपुत्रस्य' ।

स्ववैधावधिधौसुतौ ।

नासग्यावधिधौ दद्यावधिधेयो च साधुधौ ॥ ५१ ॥

स्ववैधौ, अश्विनौसुतौ, नासयौ, अश्विनौ, दक्षौ, आश्वि-
नेयौ, (६ पु०, नि० द्वि०), 'अश्विनौकुमार' के ६ नाम हैं ।

स्ववैधाविति ॥ स्व स्वर्गस्य वैधौ ॥ (१) ॥ ३ ॥

अधिध्या सुतौ ॥ (२) ॥ ३ ॥ न सत्य ययोस्तावसत्यो,
न असत्यो । 'नभ्राणपाद्—' (६१३।७४) इति नञ् प्रवृत्ति-
भाव ॥ (३) ॥ ३ ॥ प्रदास्ता अथा मन्ति ययो । इति
(५१२।१२५) । यद्वा, 'अधिध्या जातो । 'अधिधेला—'

१ 'देवतानाम्' इति पा० ।

(४।३।१६) इत्यण 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुकि 'लुक् तद्धिनलुकि' (१।२।४९) इति डीपो लुक् । अश्रोष्ठित जनकत्वेन ययोर्वा । इत् (५।२।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ दस्यत् विपतो रोगान् । 'दमु उपधये' (दि० प० मे०) । 'स्फायितचि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ ['दस्यः खरेर्जश्विनीमुते' इति मेदिनी १२६।४७] ॥ (५) ॥ * ॥ अभ्रन्वा अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥ * ॥ 'तावुभाविति द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभाव -' इति स्वामी । अथ च प्रायोवाद । 'देव्या तस्यामजायेता नामस्यो दम एव च' इति माकण्डेयात् । 'नामस्यो' इति 'दयो' चैकवाचास्योभयो प्रयोगो गौण । पट् 'भश्चिनो' ।

स्त्रियां बहुवचसरसः स्वर्गेशो उर्वशीमुखाः ।
घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा [२२]
मुकेरी मजुघोषाद्याः कश्यपतेऽसरसो बुधैः [२३]
अप्सरसः (स्त्री०, नि० घ० व०), 'उर्वशी आदि स्वर्गाकी वर्याओं' का १ नाम है ।

[घृताची, मेनका, रम्भा, उर्वशी, तिलोत्तमा, मुकेरी, मजुघोषा (६ स्त्री), इत्यादि स्वर्गाकी 'अप्सराओंके' विशेष नाम हैं] ।

स्त्रियाभिति ॥ अद्भ्य सरणि । सरतेगुम् (उ० ४।२।३७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'बहुपु' इति प्रायोवाद । 'जनचि च' (८।४।४७) इति पूवे 'अप्सरा' इति भाष्य-प्रयोगात् । 'स्रिया बहुवचसरस स्वादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभयास्यद्वद्रूपम्—इति मुकुटोक्त चिन्त्यम् । अप्सर शब्दस्य सात्त्वत्याए ॥ * ॥ स्व स्वर्गस्य वेद्या ॥ (२) ॥ * ॥ उरुमहतोऽनुते व्याप्नोति वसोकरोतीति यावत् 'कर्मण्यम्' (३।२।११) । सजा-पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धि । मूलविभुजादित्यात् (वा० ३।२।५) कां वा । उरु अश्नातीति वा ॥ (३) ॥ * ॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-घृताची-तिलोत्तमादीना ग्रहणम् । एकम् 'उर्वेश्यादेः' ।

हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवीरुसाम् ॥ ५२ ॥

हाहा, हृहृः (२ पु), इत्यादि 'द्वैवताओंके यहाँ गाने-वाले गन्धर्व' हैं । (आदि शब्दमे 'चित्ररथ, विश्रवाणु' का संग्रह है) ।

हाहृति ॥ अद्युत्सर्गत्तपसे 'जानो घातो' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः सन्नि हाहात् । 'ओ सुपि' (६।४।८३) इत्यन्याप्राप्तेर्हृहृन्, इत्यादि । यत्तु—'जातो घातो' (६।४।१४०) इति योगविभाषादाकारलोप—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णयितृहृपस्य योगविभागेन निर्वाह्यगानीचि-र्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति

शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । चिच् (३।२।७४) । शसि हाहः । हृ इति ह्रय-ति । ह्रैञ् (भ्वा० उ० अ०) निवृप् (३।२।१७८) । 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हल' (६।४।२) इति दीर्घः । वाहूलकाहाप्रत्यये तु (हाहा-) व्युत्पन्नोऽप्युत्त । एवं ह्रप्रत्यये ह्रहरपि बोध्य । हाहा सान्तो-ऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहो' इति संसारकति । 'गन्ध-र्वो हाहसि प्रोक्त' इति रत्नकोषाच्च । भोजन्तु हाहाहृहृश-ब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हाहा' इत्यादिह्रस्व । 'हृहृः' इत्यु-भयह्रस्वश्च । 'हसो हाहाहृहृ च द्वौ वृषणश्च तुम्बुक' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्गसंपन्नो विश्रवातो च हाहाहृहृ' इति व्यासोक्तेर्हृ ॥ * ॥ गन्ध सौरभमर्षति । 'अर्वं गतो' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) । शकन्धादि (वा० ६।१।९४) । ['गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुरकोविले गायने च गुणदेते तुग्गमे । अन्तराभवदेते च' इति हेम ३। ७३५-३६] ॥ * ॥ प्रजाश्रणि (५।४।३८) दीर्घादित-प्ययत् । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातव' इति शब्दा-र्णवात् १ (१) ॥ * ॥ आद्येन तुम्बुक-विश्रावमु-चित्ररया-दीना सयह । 'द्वैवगायकानाम्' एकम् ।

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।
कुरीटयोनिज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्मा शोचिकेशा उपसुधः ।
आश्रयाशो वृद्धानुः कृशानुः पाचकोऽनलः ॥ ५४ ॥
लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
द्विरण्वरेता हृतभुग् वहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥
सप्तार्चिर्दधुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
शुचिरपिप्तम्

अग्निः, वैश्वानरः, वह्निः, वीतिहोत्रः, धनंजयः, कुरीट-योनिः, ज्वलनः, जातवेदाः (= जातवेदस्), तनूनपात्, बर्हिः (= बर्हिस्), शुष्मा (= शुष्मन्), कृष्णवर्मा (= कृष्णव-र्त्मन्), शोचिकेशः, उपसुधः, आश्रयाशः, वृद्धानुः, कृशानुः, पाचकः, अनलः, रोहितारवः, वायुसखः, शिखावान्

१ गत्यर्थक 'अर्व'घातु पवर्गाधाम्, दन्त्योष्ठघान्त-स्तु हिंसायुक्त इत्यवधेयम् ।

२ 'हाहाहृहृस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना' इति जग्नि० चि० (२।१७) वचनाच्चेति । 'हाहाहृहृरति पुल्लिङ्गमेकमखण्डं नामेत्येके । 'गन्धर्वो च हाहाहृहृरति लक्ष्यम् । अव्ययवित्येके, यदाचसपनि—'हसो हाहाहृहृ च द्वौ विषणाश्च तुम्बुक ।' इति ।' इति हेमचन्द्रः (अग्नि० चि० स्वो० २।१७ 'हाहा'शब्दव्याख्याने) ।

(= शिष्याय) आशुशुष्का, हिरण्यरेता (=हिरण्यरेतसः), हुतभुक् (=हुतभुजः), दहम्, हृष्यवाहन, सप्तार्चि (=सप्ताचिपः), दमुना (=दमुनस्), शुक्, चित्रभाजु, त्रिभावसु शुचि (३३ पु), अपिप्तम् (न) । 'अग्नि' के ३४ नाम हैं ।

अग्निरिति ॥ अङ्गति । अगि गती (भ्वा० प० से०) । अङ्गनत्रोपश्च (उ० ४ ५०) इति निनलोपश्च । [अग्नि वैश्वानरेपि स्याच्चित्ररूपोपधौ पुमान् इति मेदिनी ८२।१] ॥ (१) ॥ * ॥ विश्वे नरा अरय । नर सञ्जायाम् (६।१।१२९) इति विश्वगठस्य षोष । विश्वानरस्यापत्यम् । कृष्ण (४।१।११४) । यत्—विदादित्वात् (४।१।१०४) अज । बहुल्ये च यज्ञोक्च (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानरा—इति मुकुट । तज्ज । विद्व वैश्वानरा उज [ऋक्० ८।३।१४] इत्यज लुकाऽवसानात् । वैश्वानराय मीढुप [ऋक्० ४।५।११] इत्यादाव तोदात्तदशनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रप यज्ञो विहित वेदानतरापत्य प्रमवत्यगा दाचव । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अज—इति वदन ॥ स्वाम्यपि प्रत्युक् ॥ (२) * ॥ बहति ह्वयम् । वहिधि ध्रुमुद्राहात्वरिभ्यो निच् (उ० ४।५।१) इति नि । निच्व । [यि वैश्वानरपि स्याच्चित्ररूपोपधौ पुमान् इति मेदिनी ८४।१९] ॥ (३) ॥ * ॥ वी यनिप्रजननकात्पदनसाधनेषु (अ० प० अ०) । वमणि तित् (३।३।१८) । वीतिभ्यश्च पुराडागादिह्रयन्मिन् । हु दानादतयो (जु० प० श०) हुयामा— (उ० ४।१।६८) इति वन् । वीनिरथो हाव ह्य नमस्यति वा । [वीतिदोऽन्यत्सर्वे च ज्ञान मेदिनी १४४।२९७] ॥ (४) ॥ धत ज्वनि । सनाया भत— (३।२।४६) इति मच । [धनज्ञय मपभदे ककुभ देहमास्ते । पा याना इति हैम ४।२३१] ॥ (५) ॥ ॥ वृषीन्म्व जन्म्य योनि । 'कृषीन्मदरे जल इति रत्नकापात् । आनेराप इति श्रुते । कृषीट योनिरम्यति वा । अङ्कचाग्निग्रहात् धनम् इति मनु [१।३।२१] ॥ (६) ॥ * ॥ जलति । जुचडचम्य— (३।२।१५०) इति युच ॥ (७) ॥ * ॥ विद्यत ऋष्यते । विद्वृत्ताभ (तु० उ० अ०) । जम् (उ० ४।१।८६) जात वेदो धन यस्मान् । जाते जात विद्यते इति वा । विद सत्तायाम् (दि० मा० अ०) । नात वेत्ति वेद्यत वा । विद चतनाथी [विद ज्ञाने (अ० प० सं०) विद विचारण (सं० आ० अ०) विद चैतनास्थानविकासेषु (जु० आ० सं०)] । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (८) ॥ * ॥ तन् गरीर न पातयात । नश्राणप धू— (६।३।७५) इति नि पातिव । तनूनपाती । तनूनपातामुपसस्य निताते इति मत्र ॥ * ॥ तन्म्व स्वरूप न पाति न रक्षति [इधनसमाक्षी] आग्निनागि वाद इति तनूनपात् गत । उगिदचाम— (७।१।७०) इति मुषि तनूनपात् तनूनपात् तनूनपा त इति वा ॥ * ॥ तवा ऊन वृष पाति । तनूनप घृतादि तन्ति ।

नो नन्ते (१।२।६८) इति वि । तनूनपादी तनूनपाद इति वा ॥ (९) ॥ * ॥ बृहति । वृटि वृद्धौ (म्वा० प० से०) । बृहनत्रापश्च (उ० २।१०९) इति इम । पुल्लिङ्गोऽयम् । बर्हिक्तो बृहद्राजु इत्यमरमात्रापूर्वाकाठे पाठत् ॥ (१०) ॥ * ॥ गुणे वैश्वानरो बह्विबहि शुष्मा तनूनपात् इति गव्दाणवात् 'बर्हि शुष्मा' इति व्यल समस्त नाम इति बह्वि । तत्र समस्तपक्ष बर्हि भुज शुष्म वज्रस्यति विश्वह । बर्हि सा त ['बर्हि' भूति हुतायाना न स्त्री गुणे ज्ञान मेदिनी १७२।३६] । बर्हिरदत्त । शुष्मा इति गा त पूयव—इत्यय ॥ * ॥ शुष्यत्यनगति शुष्मा । गुप शोषण (दि० प० अ०) । अ यभ्योऽपि— (३।२।७५) इति यनिम् । सञ्जापवत्वात् गुप ॥ * ॥ शुधयति जलम् । गुपेर तर्भावित्पथ्यात् अविनिविमिगुपिभ्य कित् (उ० १।१८५) इति मनिप्रत्यये 'शुष्म' अदत्ता पि ॥ (११) ॥ * ॥ कृष्णा भूमो बर्माभ्य । नात् । ['वृषाणवर्मा विधुतद । दुराचारे हुताय च इति हैम ४।१।७५ ७६] ॥ (१२) ॥ ॥ शावीपि ज्यागा केता इवास्य । नित्य नमा स नुत्तपदस्यस्य (८।३।७५) इति पत्यम् ॥ (१३) ॥ * ॥ 'उप प्रभात नध्यायाम् इति विश्व [१७६।३६] । उप सध्याया वृष्यत प्रधागत । इयुषवत्वात् (३।१।१३५) क । अहगादीना पत्यादिपु वा रफ— (वा० ८।२।७०) । स च व्यत्ययत्रिभाषयह् नित्यम् ॥ (१४) ॥ * ॥ आश्रयमा धारमश्नाति । यमपण (३।२।१) । ['आश्रयाश पुमा रङ्गो रिपु चाश्रयनात्क इति मेदिनी १६४।३२] ॥ * ॥ 'आशयाश' इति पाठा तरम् । आशरतेऽन्यत्वा ग्य । एरच (३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥ * ॥ वृहता भानवा म्यति ॥ (१६) ॥ ॥ वृह तनूनपण (दि० प० से०) । वृहयति ऋनयच्छिज— (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥ * ॥ पनाति । पूज पवन (अ० प० उ० सं०) । ष्वल् (३।१।१३३) । [पावको र्नी मदाचार बह्विमये च चित्रके । भगताते विञ्ज च शोधयितुन्देऽपि च ॥ इति हैम ३।६२ ६३] ॥ (१८) ॥ । अनित्येनेन । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) फच । 'अनलो वमुभदजगी [इति मेदिनी १४९।५७] । ['अनलोऽपि' । वमुनेव वसो बह्नी इति हैमः १००।६५८] ॥ (१९) ॥ ॥ लाहिता अथा यस्य । वृषस्त्वग्निनाश्या वृषेर वमुदोपमात् । हुताशन किशु वाभावायुषभ्रूस्तथायामो इति गालिहोत्रात् । रोहितो मृ गोत्रो वाहनमस्यति था । ['रोहिताश्चित्रभानी हरिश्च द्रव्या मजे' इति मेदिनी १६२।६३] ॥ (२०) ॥ * ॥ वाया सया । रागाह मक्षिमप्येच (५।४।९१) ॥ * ॥ यायु सखाऽयति (वायुसखा) वा । अस्मिपक्ष टजभावात् अनच् मौ (७।१।९३) इत्यनच् ॥ (२१) ॥ * ॥ शिखा सत्यस्य । मनुष (५।२।९४) ॥ * ॥ व्रीह्यादित्वात् (५।

२।११६) इति प्रत्यये 'शिखी' अपि । 'शिखी बह्वी बली-
वदं दारे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पृथि मिलापत्यन्वलि-
ङ्गकः ॥' [इति मेदिनी ९३।४२] ॥ (२२) ॥ * ॥ (आ-
गोष्टुमिच्छति) आङ्प्रुप्राच्छ्युप्यते (दि० प० अ०) सप्र-
न्तात् 'आङि सुपे सन्दहन्वमि' (उ० २।१०६) इत्य-
नि । छान्दसानामपि क्वचिद्वापाया प्रयोगः । 'अध्वर्युर्ऋतु-'
(२।४।४) इति ज्ञापकात् ' आशु सीघ्र आशु श्रीहि वा
शु क्षणोति । 'क्षुलु हिसायाम्' (त० उ० से०) । इन (उ०
४।११८) । शु इति पूलायमव्ययम् ॥ (२३) ॥ * ॥ हिर-
ण्यं रेतोऽप्य । सान्त । 'हिरण्यरेता पुमि स्याद्विवाकर-
हविर्भुजोः । [इति मेदिनी १७५।६९] ॥ (२४) ॥ * ॥
हृद् भुङ्क्ते । क्विप् (३।२।१७८) । जान्त ॥ (२५) ॥ * ॥
दहति । ल्यु (३।१।१३४) ['दहनश्चिक्रं मल्लातकेऽनी
दुष्टचेदिते' इति मेदिनी ८८।७५] ॥ (२६) ॥ * ॥ हृद्य
वाहयति । ष्यन्ताद्दहे (भ्वा० उ० अ०) ल्यु (३।१।१३४) ।
यत्तु स्वामी—'हृद्यं वाहयति' इति विग्रहः 'हृद्यपुरीपपुरी-
प्येषु ऋद्' (३।२।१६५)—इत्याह । तन्न । उदाहनपाठ-
स्यानुलम्भात् । 'वक्ष्यपुरीपपुरीपेषु' इति पाठस्योपग-
म्भात् । 'वहश्च' (३।२।१६४) उ० नुत्तेऽर्धन्तः यमभवाच्च ।
मुटोऽपि—'वाङ्मनि' इति त्रिभुजा 'हृद्यजन्त पादम्' (३।
२।१६६) इति बहुवर्द्ध—उत्पाह । तदपि न । ऋट्प्रदान्द-
मत्वात् । 'वहश्च' (३।२।१६४) इत्यनुवृत्तेऽन्येनादमभवाच्च ॥
(२७) ॥ * ॥ मत्ताचिपो यस्य । कान्ठी-कगली-मनोजवा-
मुनोऽहिना-सुभ्रवर्णा-स्फुलिङ्गनी-मश्वदामाभ्याः मम बह्वे-
त्रिह्वः । ['सप्तभिः पायके पुमि दृचश्चुपि च त्रिषु' इति
मेदिनी १७५।६५] ॥ (२८) ॥ * ॥ 'दमु उपयमे' (दि०
प० से०) । अनन्तभावित्थयर्थाद् 'दमेरुमि' (उ० ४।२।
३५) : दाम्पति । दमुना । दमुनमी ॥ * ॥ दीर्घमध्योऽपि ।
'दमुना दमुना प्राचीनवहि शुचिवहिपो' इति नामनिधाना-
त् ॥ (२९) ॥ * ॥ शोचयति । 'श्रुञ्जेन्द्र' (उ० २।२८)
इति निपातितः । शुक्रः रसोऽस्यान्नीति वा । अयंशब्दश्च (५।
२।१२७) । शुक्रत्वर्णत्वादिति वा । रलयोरन्तकत्वम् [शुक्रः
स्याद्वाग्वे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽश्वरुमिदो
कलयम्' इति मेदिनी १२९।९२-९३] ॥ (३०) ॥ * ॥
चित्रा भानवोऽप्य । धुन्नादि (८।४।३९) । [चित्रमातुः
पुमान् वैश्वानरे चाहश्करेऽपि च' इति मेदिनी ९६।८७] ॥
(३१) ॥ * ॥ विभा प्रभा वसु धन यस्य । ['विभायसु
भास्करे । हुताग्ने हारभेदे चन्दे' इति हेमः ४।३४६] ॥
(३२) ॥ * ॥ शुचि पवित्र करोति शुचयति । 'तत्करोति'-
(वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताद् 'अच इ' (उ० ४।१३९) ।
यद्वा,—नोचति । अनन्तभावित्थयर्थाच्छुचे (भ्वा० प० से०)
'शुचिमातु' (उ० ४।१२०) इतीत् । [शुचिर्मीप्मानि-
शृङ्गारेत्वापाठे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुमि धवले शुद्धेऽनु-

पहते त्रिषु ।' इति मेदिनी २८।११] ॥ (३३) ॥ * ॥ अपा
पित्तमिव । दाहकत्वान् ॥ (३४) ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत् 'अग्नेः' ।
और्वंस्तु वाटयो वडवानलः ॥ ५६ ॥
और्वः, वाडयः, वडवानलः (३ पु), 'वडवानल' के ३
नाम हैं ।

और्व इति ॥ उर्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु विदाहन् (४।
१।१०५) बहुल्वे 'यन्नोश्च' (२।४।६४) इति लुकि उर्वा—
इति मुकुट । तन्न । 'अनन्तरापत्येऽजोऽमभवात् । तस्मात्प्यन्
(४।१।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ वडवायां भव । 'तव भव'
(४।२।५२) इत्यण् । 'वाडव' कण्ये स्त्रीणा घोटकीधे नपु-
सकम् । पाताले न स्त्रिया पुमि ब्राह्मणे वडवानले ॥' [इति
मेदिनी १६१।५०] ॥ (२) ॥ * ॥ वडवाया वनल । आ-
धाराधेयभाव एव मन्वघटने पट्टचर्चं ॥ (३) ॥ * ॥
श्रीणि 'वाडवाग्नेः' ।

वह्वेर्द्वयोर्बालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।
ज्वालः, क्रीलः (२ पु स्त्री), अर्चिः (= अर्चिप्), हेतिः,
शिखा (३ स्त्री), 'आगक्री लपट' के ५ नाम हैं ।

वह्वेर्गति ॥ 'वह्वे' इति प्रयोवाद् । 'हेतिः स्यादा-
युधज्वालामुयैजं नु द्योपिति' इति [मेदिनी ५९।७६] दश-
नात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकमन्तेभ्यो ण' (३।१।१४०)
॥ * ॥ त्रिषा टाप् (८।१।८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'कील व-
र्धने' (भ्वा० प० से०) । कीलति । 'इगुपध-' (३।१
१२५) इति क ॥ * ॥ स्त्रिया टाप् (४।१।४) [कीलोऽ-
न्वितेगमि । कूर्गम्भभगे टङ्गो कीला रतहतावपि'
इति हेमः २।५९१-९२] (२) ॥ * ॥ अर्चयते । 'अच
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, जु० उ० अ०) । 'अर्चिचुचि
हृद्यपिच्छादिच्छिद्येऽपि' इति (उ० २।१०८) । अर्चि
मान् ॥ * ॥ इति (उ० ४।११८) त्रिदन्तोऽपि । 'अग्ने-
र्भ्राजन्ते अर्चय' इति श्रुते [श्रुक् १।८४।१] ॥ * ॥ 'स्त्रि-
याम्' इति अचिरादिभिः सवद्यते । तत्राचिप 'ज्वालाभा-
सोर्नपुमार्चिः' [उ० ३।३।२३०] इति कभीवत्वमपि वक्ष्यते ।
['अर्चिर्मेवृत्तशिखयो' इति हेमः २।५८८, विदवश्च १७७।
३८] ॥ (३) ॥ * ॥ हिनीति, हन्ति वा । 'हि गती' (म्वा०

१ 'अवन्'मुनेमनुभ्रुनामारुप्याम् 'उर्व'नामा ऋपि
मातुरुत्त विदार्येत्तन्न (महाभा० आदि० ६६।४६) ।
अनेन स्वर्गोपानल ममुदे वडवानलरूपेण तत्याज (महाभा०
आदि० १७९।२१), इति कैपम् । वाचरपत्ये च 'और्व'—
वडवनिर्चनेन कथेयमुक्तेर्न तत्रैव प्रष्टव्या (१५८२) ।

२ उर्वशब्दस्य विदादिगणे पाठात् मुकुटोक्ति सम्प-
नेय भाति ।

प० अ० । कृतिपूति- (३।३।१७) इत्यादिना क्तिन्तो निपातितः । [हेतिज्वात्रासमूयाणुषु इति हैम २।२।१५] ॥ (४) ॥ > ॥ गत । शीत् [शीत् स्वप्ने अ० आ० से०] कि द्रष्टस्वप्न (उ० ५।२४) इति ख । 'शिला' ज्वात्रावहित्त्वात् डालाङ्ग-उपग्रम-त्रके [बुद्धामात्र शिलाया च ज्वालाया प्रप देशि च ॥ इति मेदिनी २०।६७] ॥ (५) ॥ > ॥ पञ्च 'ज्वालाया' ।

त्रिषु स्फुलिङ्गाऽग्निरक्षण

स्फुलिङ्ग, अग्निक्रम (२ त्रि), 'चिनगारी के २ नाम है । त्रिष्विति ॥ स्फु इत्यनुकरणध्व । स्फुना पूर्वारेण लिङ्गति । लिगि मतो (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच (३।१।२४) ॥ > ॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादिवत्वाद्वा [४।१।४] ॥ (१) ॥ > ॥ अने वण ॥ (२) ॥ > ॥ इ 'आग्निकरणस्य' ।

सताप सञ्जर समी ॥ ५७ ॥

उदका स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भस्मभस्मनी ॥ ५४ ॥
क्षारो रक्षा च दावस्तु दसो वनहुताशन ॥ २८ ॥
सताप, सञ्जर (२ पु) अग्निक ताप' के २ नाम है । [उदका (स्त्री), 'निकली हुई ज्वाला अर्थात् 'तारा दृष्टन या छेक का १ नाम है । भूति (पु स्त्री) भस्मितम्, भस्म (= भस्मन् ॥ २ न), क्षार (पु) रक्षा (स्त्री) 'राक्ष के ५ नाम है । दाप, दव, वनहुताशन (३ पु), 'दावाग्नि के ३ नाम है] ।

सताप इति ॥ सतापयति । तप सतापे (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥ > ॥ उवर राग (भ्वा० प० से०) ष्यती । सञ्जरयति । पचाद्यच (३।१।२४) ॥ (२) ॥ > ॥ यत् सतापन सताप । पञ् (३।३।८) । सञ्जरयति सञ्जर । अच (३।१।२६)—इति मुकुटनोक्तम् । तन । वपस्ये प्रमाणभावात् । भाववर्त्रभिभोयिनो समानाधिक्यभावात् । समी समानाधिक्यो समतिङ्गी । इ 'सतापस्य ।

धर्मराज विनृपति समवर्ता परेतराट ।
कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यम् ॥ ५८ ॥
कालो दण्डधर श्राद्धदेवो वैवशयोऽ तत्र ।
धर्मराज विनृपति, समवर्ता (= समवर्तिन्) परेतराट् (= परेतराज्) कृतान्त, यमुनाभ्राता (= यमुनाभ्रातृ) शमन यमराज (= यमराज) यम, काल, दण्डधर, श्राद्ध देव वैवश्वत अ तत्र (३४ पु) 'यमराज' के १४ नाम है । धर्मराज इति ॥ धर्मस्य राज । राजाह- (५।४।९१) इति टच ॥ (१) ॥ > ॥ पितृणा पति (२) ॥ > ॥ सम वंशित शीलमस्य । मुप्यजातो- (३।२।७८) इति णिनि ॥

१ तात्पर्य- इति पा० ।

(३) ॥ > ॥ परेतेषु मृतेषु राजते । मृत्युद्विप- (३।२।६१) इति द्विप । जा त ॥ (४) ॥ > ॥ इतो ता विनाशो वेत् । ['कृतान्तो यमसिद्धा'तदेवाकुशलवमसु इति मेदिनी ६२ १०६] (५) ॥ > ॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥ > ॥ यम यति । ल्यु (३।१।२४) । ['शमन' गान्तिवधयो । शमन श्राद्धदेवत इति विश्व ८।७।२८ मेदिनी च ९३।३७] ॥ (७) ॥ > ॥ यमेन यममन राजत । द्विप (३।२।६१) जात ॥ (८) ॥ > ॥ यमयति । अच (३।१।२६) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गस्ये यमज'पि च । ['शरीरसाधनापेक्षानित्यकर्मणि धेयते ॥] इति विश्व [११०।५] ॥ (९) ॥ > ॥— वलयत्यायु । वज सरयान (उ० उ० से०) पचाद्यजतात् (३।१।२४) प्रनाद्यण (५।४।३८)—इति मुकुट । तक्ष । कलेमित्त्वाभावात् । प्रज्ञाद्यणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्त । तस्मात् कायमति' इति विमह उचित । कालवणत्वाद्वा । ['कालो मतो महाकाये ममय यमकृष्णयो इति मेदिनी १४५।७] ॥ (१०) ॥ * ॥ दण्डस्य धर । दण्ड धरतीति विग्रहे वमप्यण (३।२।१) इत्यणि 'दण्ड धार' अपि । ['दण्डधारो यमे रात्रि इति हैम ४।२६४] ॥ (११) ॥ > ॥ श्राद्धस्य देव अगभावरत्नान् पितृ पतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥ * ॥ विवस्वतो पत्यम् । तस्याप त्यम् (८।१।९२) इत्यण ॥ (१३) ॥ > ॥ अ त करोति= अ तयति । तत्करोति- (वा० ३।१।२६) इति ष्यताद् ष्यत् (३।१।२३) ॥ (१४) ॥ > ॥ चतुदश 'यमस्य' ।

राक्षस कौणपः क्रव्यात् क्र-यादोऽक्षप व्याहार ॥ ५९ ॥
रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषामज ।
यातुधान पुण्यजनो नैर्हृतो यातुरक्षसो ॥ ६० ॥
राक्षस, कौणप, क्रव्यात् (= क्रव्यात्) क्रव्यात्, अक्षप, व्याहार, रात्रिद्धर रात्रिचर, कर्बुरो, निकषामज, यातुधान, पुण्यजन नैर्हृत (१३ पु), यातु, रक्ष (—रक्षस ॥ २ न), 'राक्षस के १५ नाम है ।

राक्षस इति ॥ रक्षत्यरमान । रक्ष पाठन (भ्वा० प० सं०) अनुम् (उ० ४।१।८९) प्रज्ञ छणि (५।४।३८) गणस । स्वाधिका प्रकृतिवतो त्रिङ्गवचनत यतिवत्तेषां (प० ५।२।६८) इति पुं वम् । ['राक्षसो यातुधाने स्यात्-गण्डया राक्षसो स्मरा अति मेदिनी १७२।३२] ॥ (१) ॥ > ॥ कुणप शय भक्षायतु शीत्मस्य । शीत्म् (४।४।६१) इत्यण । काण पाति । आत- (३।२।३) इति क । काणपस्य निऋतेरयम-कौणप । तरयदम् (४।३।२०) इत्यण ॥ (२) ॥ > ॥ इत्यमाममासमत्ति । क्रू ये च (३।२।६९) इति विट । अदो नने (३।२।६८)

१ वस्तुनस्तु अनत्यपि मित्त्वेऽदततयोपधावृद्धय प्राप्त्या मुकुटोक्त सम्यग्व ।

इत्येव सिद्धेण (३२।१) वाचनार्थमिदम् । तेनाममासभक्षके
 'कव्याद' इति न भवत्येव । ['कृशशान्तामाशिरशयो ' इति
 हेम २।२२७] ॥ (३) ॥ ३॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विदो-
 पत' कृतं पवचं च भुङ्क्ते इति कव्याद । 'कृतविकृतपक्क-
 शब्दस्य प्रूपोदरादित्वात् (६।३।१०९) श्रव्यादेशः' (३।२-
 ६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदव्याये—'सदान्ता-
 दकणाक्षौ च स्यात्कव्यादासमासमुक्' । प्रव्याद कृतविकृत-
 पक्वमांसमुच्यते' इत्युक्ते । तन्मायोगार्थस्य व्यवस्थितत्वे-
 र्शप गोषया उभयो नामान्येन प्रयोग ॥ (४) ॥ ३॥ अक्ष
 रत्नं पिबति । 'आतोऽनुत्' (३।२।३) इति क । न तु
 ट्क् (३।२।८) 'पिबते मुगसीध्वो' (ता० ३।२।८) इति
 वचनात् । इत्ययवान् । ['अक्षपा तु जलोपाया इति न्या
 राक्षसे तु ना' इति मेदिनी १०२।१३] ॥ ॥ न श्रपयति
 कव्यात्त्वात् अक्षपः । पचाद्भृच् (३।१।२३४) तालव्यग-
 वान् ॥ (५) ॥ ३॥ आश्रुपानि ' गृ हिमायावृ' (क्वा०
 प० से०) पचाच्च (३।१।२३४) ॥ ३॥ 'आशिरः' इति
 पाठे 'अशेषिच्च' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो
 धनुषः संकु श्रव्यादोऽप्य आशर' इति समासार्त्त ।
 ['आशिरोऽर्क्ष राक्षसेऽग्नी' इति हेम ३।५५२] ॥ (६)
 ॥ ३॥ रात्रौ चरति । 'चरेट' (३।२।१६) । 'रात्रे
 कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥ ८॥
 ॥ ३॥ कर्बुरो वर्णेन । यद्वा-कर्बति । 'कर्बं हिमायावृ'
 (भ्वा० प० से०) । 'मङ्गुरादध्र' (उ० १।४१) इति
 कुरच् । ['कर्बुरं गलिले हेमिन् कर्बुरः पापवृक्षो ।
 कर्बुरा कृष्णवृन्ताया शबले पुनरभ्यवत्' इति मेदिनी १३१।
 १२२] ॥ ३॥ 'कर्बुरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्द्धं कर्दुरः
 कव्यात् कर्बुरो यानुरक्षमी' इति शब्दान्तर्व । 'कृ हिमायावृ'
 (क्वा० उ० से०) । कृपानि । 'कृगृगृच्चनिभ्य प्वरच्'
 (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥ ३॥ निकृपाया आत्मज ।
 मूर्धन्य प ॥ (१०) ॥ ३॥ यातूनि रक्षानि दधानि
 पुष्पाति स्वजातिपोपकत्वात् । धावो 'बहुलमन्त्राणि' (उ०
 २।७८) इति युच् । 'कृव्यलुट् -' (३।३।११३) इति ल्युट्
 वा । यातूनि यानत्रा धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।
 ११७) । अन्तस्थादि [यातुधान] ॥ ३॥ जातु कदाचित्
 धानं संनिधानमभ्येति (जातुधानः) चवर्गदिरपि [जातुधा-
 न] ॥ (११) ॥ ३॥ विरुद्धलक्षणया पुत्रश्रासौ जनश्च । 'भवेत्
 पुण्यज्जो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च' इति विश्व ९६।१४१,
 मेदिनी च ९७।९६ ॥ (१२) ॥ ३॥ निरुद्धेतरपत्यम् ॥ (१३)
 ॥ ३॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।
 ७२) इति तु । अर्धर्चादि (ग० २।४।११) ॥ (१४)
 ॥ ३॥ रक्षन्त्यरमात् । अमुन् (उ० ४।१८९) 'भीमादयोऽ-
 पादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥ ३॥ पञ्चदश 'राक्ष-
 सस्य' ।

प्रचेना चरणः पाशी यादसांपतिरपतिः ।

प्रचेताः (= प्रचेतम्), वरुणः, पाशी (= पाशिच्), याद-
 सांपतिः, अपतिः (५ पु), 'वरुण' के ५ नाम हैं ।

प्रचेता इति ॥ प्रचेनयति । प्रकृष्ट चेनोऽप्येति वा ।
 चित्ती यज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । अगुन् (उ० ४।१८९) ।
 'प्रचेताः पाशिनो मुनो ना 'प्रहृष्टहृदि धियु' ॥ [इति
 मेदिनी १७४।५७] ॥ (१) ॥ ३॥ वियते वृणोति वा ।
 'वृन् वरुणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृबुदाराभ्य जनन्' (उ०
 ३।५३) । 'वरुणमन्त्रोदेऽगु प्रतीचीपतिर्गुयो' [इति
 विश्व ५०।३१] ॥ ३॥ युञ्चि (उ० २।७४) 'वरणः' अपि ।
 'व' वृणन्ति त देवा वरदश्च वराणिनाम् । धातुर्व वरुणे
 प्रोक्तमन्त्रमास्य वरणः स्मृन्' इति सामवपुराणम् ॥ (२)
 ॥ ३॥ पाशोऽप्यग्नि । इति (५।२।११५) । 'पाशी पाश-
 घरेऽप्यग्नी' इति विश्व [९३।१०६] ॥ (३) ॥ ३॥ याद-
 नापति । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । ['याद-
 सांपतिरम्भोघो पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनी ७१।
 २३४] ॥ ३॥ लुकि तु 'याद पति' अपि ॥ (४) ॥ ३॥
 अपापति ॥ ३॥ लुकि 'अपतिः' अपि ॥ (५) ॥ ३॥ पञ्च
 'घरुणस्य' ।

श्रुसनः स्पर्शानो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पुपद्शो गन्धवहो गन्धवाद्धानिसुग्राः ।

समीर-मारुत-मरुज्-जगप्राण-समीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वात पवन-पत्रमान प्रभञ्जनाः ।

प्रकम्पनो महावातो क्षीवावातः सवृष्टिकः [२६]

श्रमन्, स्पर्शानः, वायुः, मातरिश्वा (= मातरिश्वच्),
 सदागतिः, पुपदरवः, गन्धवहः, गन्धवाहः, अनिलः, आश्रुगः,
 समीरः, मारुतः, मरुत्, जगप्राणः, समीरणः, नभस्वान्
 (= नभस्वत्), वातः, पवनः, पवमानः, प्रभञ्जनः (२० पु),
 'हवा' के २० नाम हैं ।

[प्रकम्पनः (पु), 'ओधी' का १ नाम है । क्षीवावानः
 (पु) 'वर्षाके सहित हवा' अर्थात् 'क्षपती' का १ नाम है ।]

श्रुसन इति ॥ श्रुसित्यनेन । 'श्रम प्राणने' (अ० प०
 से०) ल्युट् (३।३।११७) । ['श्रसनं श्रुसिते पुमि मारुते
 मदनहमे' इति मेदिनी ९३।३८] ॥ (१) ॥ ३॥ सृष्टयति
 'सृष्ट्य स्पर्शाने' (तु० प० अ०) । 'बहुलमन्त्राणि' (उ०
 २।७८) इति युच् । 'स्पर्शानो मारुते स्पर्शदानयो स्पर्शनं
 मतम्' इति विश्व [८८।४४] ॥ (२) ॥ ३॥ वाणि । 'वा

गतिगन्धनयो' (अ० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।
१) इत्युष् । 'आनो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३)
॥३॥ 'मातरि' इति समन्वयप्रतिरूपकम् । मातरि अन्त-
रिक्षे श्रयति नक्षरिणि । दुषोश्चि गतिवृद्धयो' (स्वा० प०
से०) । यद्वा- मातरि जनन्या श्रयति वर्धते सप्तसप्तहृ
पत्वत् । 'श्रयश्च' (उ० १।१५७) इति निपातान्तर-
सम्प्रा अलुक् ॥ (४) ॥३॥ सदा गतिरस्य ['सदागति-
निकिवातनिर्वाणेपु सदीश्वरे' इति मेदिनी ७०।२२३] ॥
(५) ॥३॥ पुनर्द् भृगभेदोऽथो वाहनमस्य । पृषतामस्तु-
कृषणानामथ उवेति वा । यत्तु—पृषन्त्यम्बुवृषा अथोऽय-
इति मुकुट । तन्न । वाह्यवाहनभावस्य विपरीतत्वात् ॥
(६) ॥३॥ बहति । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ गन्धस्य
वह । यत्तु—गन्धस्य वह—इति विगृह्य 'अकारादनुसपदात्
सोपपत्ते भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य
प्रायिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।३४)—इति मुकुट । तन्न ।
प्रायिकत्ववल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायांमच
(३।१।३४) मिडत्वाच्च ॥ (७) ॥३॥ गन्ध वहति ।
'वर्मण्य' (३।२।१) ['गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहो' दु
नासायाम्' इति हैमः १३९।३५४] ॥ (८) ॥३॥ अनित्य-
नेन । 'मलिकत्यनि-' (उ० १।५४) इति इलच् । [अनिलो
वमुवातयो' इति मेदिनी १४९।५७] ॥ (९) ॥३॥ आयु
गच्छति । 'अन्यथापि-' (वा० ३।२।४८) इति ड ।
['आयुगोऽं गरे वाथो' इति हैमः ३।१।६] ॥ (१०)
॥३॥ मन्मन् ईते गच्छति ईत्यनि प्रेरयति वा । 'ईर गतो'
(अ० आ० ने०) । अच् (३।१।३४) ॥ (११) ॥३॥
युधि (३।२।४८) तु समीरण । ['समीरणः स्यात्पवने
पथिके च फणिक्रमे' इति मेदिनी ५३।१११] ॥ (१५)
॥ ३ ॥ द्वियन्तेऽनेन वृद्धेन धिना वा । मरत् । 'मृप्रेरति'
(उ० १।९४) । ['मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपणं नपुसकम्'
इति मेदिनी ६४।१४३] ॥ (१३) ॥३॥ तत प्रजाद्यच्
(५।४।३८) ॥३॥ मरुतुशब्दोऽपि बोध्य । 'मरुतः स्पर्शनं
प्राणः समीरो भारतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् ।
'मारुतः श्वसनं प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति समा-
रावर्ताच्च ॥ (१२) ॥ अतएव जगत्प्राणी पृथगपि । 'जगत्
स्याद्विष्टेपे वरीव वायो ना जङ्गमे निपु' इति रुद्रकोप ।
'जगदाख्या स्मृना वाते विष्टेपे जङ्गमेऽपि च । जगती
शुवनं स्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्व [६७।३३९]
तत्र 'द्युतागमिजुहोनीना द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति
क्वपि द्वित्वे 'गम वती' (६।४।४०) इति मन्त्रोपे तुकि
जगद्, जगती ॥३॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छ-
नृवच' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'जगिद्वाम्'-

(७।१।७०) इति मुमु । जगत्, जगती ॥३॥ यत्तु—मुकुटः
'यदा वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छनृवद् इत्येतन्नास्ति'—इत्य-
वोचन् । तन्न । उणादिमूत्रस्थागत्वे मानाभावात् । उणि-
त्कार्यत्वत्वाच्च ॥३॥ एकस्वे तु जगता प्राण ॥ (१४)
॥३॥ नभोऽग्न्याध्रयत्वेनास्ति । मनुष् (५।२।१४) 'ततो
मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्भुत्वाभाव ॥ (१६)
॥३॥ वाति । 'हसिमृषिण्' (उ० ३।८६) इति तन् ॥३॥
'तिक्विचो च मन्नायाम्' (३।३।१७४) इति तिक्चि 'वातिः'
अपि । 'वायुमरुत्वाञ्चमनः पवनो मरुतोऽनिल । नभस्वा-
न् क्षिपणुवाति' श्रुपिणो नघटो वह' इति साहस्रान्त ॥
(१७) ॥३॥ पुनाति । 'वहलमन्ववापि' (उ० २।७८)
इति युच् [पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुगवम् ।
निष्पावमरुतो पुसि' इति मेदिनी ८८।४४] ॥ (१८)
॥ ३ ॥ पवते । 'पृह्वयो गानन्' (३।२।१२८) । 'आने
मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥ ३ ॥ प्रकृष्ट भक्ति ।
'भञ्जो आमदने' (स्वा० प० अ०) । युच् (उ० २।७८)
॥ (२०) ॥३॥ विदाति 'वातश्च' ।

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥

शरीरस्था इमे

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः [२७]

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः [३८]

प्राणः, अपानः, समानः, उदानः, व्यानः (५ पु), ये ५
'शरीरमें रहनेवाले वायु' हैं ।

[हृदयमें 'प्राण', गुदामें 'अपान', नाभिप्रदेशमें 'समान',
कण्ठदेशमें 'उदान' और सम्पूर्ण शरीरमें 'व्यान' (५ पु)
नामक वायु रहता है] ।

प्राण इति ॥ प्रमरणेन, अपनरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन
व्याप्या च अनिरयनेन । 'हृत्त्र' (३।३।१२१) इति घञ्
—इति मुकुट । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समन्ता-
दानयति । आनयते ['अन प्राणने' (अ० प० से०) इति
ण्यन्तात्] ड (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।३४) वा-
इत्याह । इमे प्राणाद्य शरीरस्या वायव । तत्र 'हृदि प्राणो,
गुदेऽपान, समानो नाभिसंस्थित । उदान कण्ठदेशे स्याद्
व्यान सर्वशरीरग' ॥ अत्रप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गप्रविपा-
चनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्व्यापारा क्रमादमी ॥ प्राण
इत्यत्र 'अनिते' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मा-
स्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुल्लङ्ग, पूरिते वाच्य-
लिङ्गः, पुंस्मिन् चासुपु ॥' [इति मेदिनी ४६।१२] ['अपानं
तु गुदे क्लीव, पुसि स्यात्तस्य मार्गते' इति मेदिनी ८४।२८ ।
'उदानोऽनुदरावर्त्तं वायुभेदे पुजगमे' इति मेदिनी ८५।

४२ । 'समानः सत्समैकेषु त्रिषु, ना नामित्वात्ते' इति मेदिनी १३।४६ । प्रत्येकं 'द्वैहस्थपञ्चवायुनाम्' ।

रंहस्तरसो तु रयः स्यदः ।

जघः

रंहः (= रंहस्), तरः (= तरस् । २ न), रयः, स्यदः,

जघः (३ पु), 'वेग' के ५ नाम हँ ।

रह इति ॥ रमतेऽनेन । 'रमेहुँव' (उ० ४।२१४) इत्यमुन् हुणागमश्च । रहत्यनेन वा । 'रहि गतो' (भ्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।२८९) ॥ (१) ॥० ॥ तरत्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयो' (भ्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) ॥ (२) ॥० ॥ रिणात्पनेन । 'री गतिरेपणयो' (ऋया० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रय—इति स्वाभि-मुकुटो । तन्न । करणे ल्युटो [३।३।११७] वाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुमि-' (३।३।११८) इति घ । रयतेऽनेन वा । 'रय गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'पुमि-' (३।३।११८) इति घ । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु नञापूर्व-कत्वाद् इच्छभावात् ॥ (३) ॥० ॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातित (४) ॥० ॥ 'जु' इति सौभो (३।२।१५०) घातु [गतिवेगायक] । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादि । ['जवो वेग-वति त्रिषु । पुनिलङ्गस्तु भवेद्रेगे चोण्ड्युणे जवा स्मृता ॥' इति मेदिनी १५८।७] ॥ (५) ॥० ॥ इति मुकुट । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या । पञ्च 'वेगम्य' ।

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥

सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

शीघ्रम्, त्वरितम्, लघु, क्षिप्रम्, अरम्, द्रुतम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु (११ न), 'दीघ्र' के ११ नाम हँ ।

अधेति ॥ रंह आदय सवेगगतिवचना । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अत एव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोग, न तु 'जवं पचति' इति—इति वर्धन्ति । वस्तुतस्तु रंह प्रभृतयो वे-गाभ्यगुणपरा, शीघ्रादयस्तु कालात्पत्वपरा—इति । शिङ्घ-ति व्याप्नोति । 'क्षिधि आद्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शी-घ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातित । ['शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे वलीवं द्रुतगतौ त्रिषु' इति मेदिनी १२९।९१] ॥ (१) ॥० ॥ त्वरते स्म । 'त्रित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प०

से०) । 'गत्यर्थाकर्मव-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्त । 'ह्य-मत्वरसंधुपास्वनाम्' (७।२।२८) इति वेद् । ['त्वरितं वेग-तद्रतो' इति हैम ३।२७९] ॥ (२) ॥० ॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूट् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'रपाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् ॥ (९) ॥ * ॥ 'लधि गतो' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घि वंशोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कृ, नलोपश्च । '—लधि गोपणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकुटस्य प्र-माद । ['लघुरगुरो च मनोऽरे नि मारे वाच्यवत्वलीवम् । शीघ्रे कृष्णागुरणि च स्पृकानामोपधो तु स्त्री ॥' इति मे-दिनी २६।५] ॥ * ॥ 'वाभमूलध्वलमद्गुलीना वा लो रमापचते' (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रशु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यद' इति [भाव्य-] प्रयोगात् ॥ (३) ॥० ॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फापितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥ * ॥ ऋच्छति, इत्यति वा । 'ऋ गतो' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।२३४) । 'अरमङ्गे रवाङ्गम्य शीघ्रशीघ्रगयोरेरपि' इति लाभत [५८५] । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'वालभूल-' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—अप (३।३।५७) । बाहुलकात् वलीवत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमाद । बा-हुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूकगते सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परस्ता ॥ (५) ॥ * ॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्त । ['अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' इति मेदिनी ५५।२५] । यत्—भावे क्त—इति मुकुटनोक्तम् । तन्न । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रमङ्गात् । वैपम्ये वीजा-भावात् । एतेन 'लङ्घते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परस्ता ॥ (६) ॥ * ॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥० ॥ चोपति । 'जुप मन्दाया गतो' (भ्वा० प० से०) । 'जुपेरच्चोपघाया' (उ० १।१११) इति कल प्रत्यय । ['चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पञ्चनीपल्लीपु च ॥ नपुंसक तु शीघ्रे स्यादाच्यवत्तरले चते' इति मेदिनी १५।१८७-८८] ॥ (८) ॥ * ॥ विलम्बते स्म । 'लवि अघसंभने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्त । नञ्ममास ।—भावे क्त—इति मुकुट-स्तु पूर्ववत् ॥ (१०) ॥० ॥ अद्रुते । 'अशु व्यती' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युप् । 'आशु-स्तु' शीघ्रशीघ्रयोः । [इति हैम २।५५६] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ।

१. 'रमेदच' इत्येव सूत्रस्वरूपम्, तत्र 'अमेहुँक् च' (उ० ४।२१३) इति पूर्वसूत्रात् हुकोऽनुवृत्त्याऽत्र 'रमेहुँक् च' इति पाठः फलिताथकथनपर इति बोध्यम् ।

१ 'रवाम्युक्ता' इति शेष ।

२. 'आशु तु' इति पा० ।

सततानारताश्रान्तसंतवाविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

नित्यामवरताजस्रमपि

सततम्, अनारतम्, अश्रान्तम्, सन्ततम्, अविरतम्, अनिशम्, नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम् (९ न), 'नित्य' के ९ नाम हैं ।

सततेति ॥ सतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क (३।४।७२) । 'अनुवातोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोप । 'समो वा हितततो' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोप ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे मतम् ॥ (४) ॥ * ॥ आडपूर्वो रमिविरामे । अविद्यमानमारत यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ 'श्रमु तपसि वेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्त (३।३।१४४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घ । अविद्यमान श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥ * ॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥ * ॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥ * ॥ नियमेन भवम् । 'इव्यं नेध्रुवे' (वा० ४।१।१०४) । ['नित्य स्यात्सततेऽपि च । शाश्वते त्रिपु' इति मेदिनी ११५।३४-३५] ॥ (७) ॥ * ॥ नास्त्य-वरत यत्र ॥ (८) ॥ * ॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिक्त्वि-' (३।२।१६७) इति र ॥ * ॥ सततम्, अजस्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायी स्त । 'शश्वदभीक्ष्ण नित्य सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्यय-प्रवरणे आपिचले ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'निरन्तरस्य' ।

अथातिशयो भरः ।

अतिबेल-भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥

तोष्रैकान्त नितान्तानि गाढ चाढ वृटानि च ।

अतिसयः, भरः (२ पु), अतिबेलम्, भृशम्, अत्यर्थम्, अतिमात्रम्, उद्गाढम्, निर्भरम्, तीव्रम्, एकान्तम्, नितान्तम्, गाढम्, चाटम्, हटम् (१२ न), 'अतिसय' अर्थात् अधिक के १४ नाम हैं ।

'शीघ्रम्' 'हटम्' तक शब्दों का प्रयोग द्रव्य-वाचक न होने पर नपुंसकलिङ्ग में और द्रव्यवाचक होने पर तीनों लिङ्गों में होता है ।)

अथेति ॥ सतत क्रियान्तरेरुच्यवधानम्, अतिशयस्तु पौन पुन्यम्, इति भेद । अतिशेते [शीघ्र स्वप्ने, अ० आ० से०] । पचायच् (३।१।१३४) यद्वा, -अतिशयनत् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अतिशेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वा-च्छीड 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुट । तन्न । ल्युट्प्रस-ङ्गात् । 'भर पूर्णता' इति स्वप्नारवानविरोधाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ —'भू भर्त्सने' (व्रा० प० से०) । करौ 'ऋदो-र्यु' (३।३।५७)—इति स्वामिमुकुटी । तन्न । ल्युटा [३।३।११७] वाचप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे' (भ्रा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा, -भरणम् । 'पु सि-

(३।३।११८) इति च, अप् (३।३।५७) वा ॥ (२) ॥ * ॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भर' इत्युक्तम् ॥ * ॥ अतिक्रान्त वेला मर्यादात् । 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समास ॥ (३) ॥ * ॥ भृशते । 'भृशु ध्रुशु अध पतने' [दि० प० से०] अन्तर्भावितव्यर्थात् 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति क । भृशम् ॥ (४) ॥ * ॥ अर्थो निवृत्तिविषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यथम् ॥ (५) ॥ * ॥ मात्रा स्तोक्म्, तामतिक्रान्तम् । 'योसियो -' (१।२।४८) इति ह्रस्व । (६) ॥ * ॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोढने' (भ्रा० आ० से०) । क्त (३।४।७२) ॥ (७) ॥ * ॥ निक्षेपेण भरोऽन ॥ (८) ॥ * ॥ तीव्रति । 'तीव्र स्थोत्र्ये' (भ्रा० प० से० । दन्त्योऽठयान्त) । बाहुलकाद् रक् [उ० २।२८] ॥ (९) ॥ * ॥ एकोऽन्तो निष्प्रयोऽनेति ॥ (१०) ॥ * ॥ नितान्त्यति स्म । 'तमु वाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तार क्त (३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घ ॥ (११) ॥ * ॥ गाढमुद्गाढ-वत् ॥ (१२) ॥ * ॥ 'गाहू प्रयत्ने' (भ्रा० आ० से०) । 'द्युष्यस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् । ['बाढे भृशप्रतिजयो' इति हैम २।१३१] ॥ (१३) ॥ * ॥ 'हृ हृदि हृदो' (भ्रा० प० से०) । 'हृद स्थूलवलयो' (७।२।२७) निपातितम् । ['हृदः स्थूले भृशे शक्ते' इति विश्व ४६।१] ॥ (१४) ॥ * ॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ।

क० शीघ्रे शीघ्राद्यसर्वे स्यात्त्रिष्वेपामि सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥

कलोप इति ॥ शीघ्रादिद्वयपर्यन्त क्रियाविशेषगत्वाद्द्र-व्ये वर्तमानं क्लीबे स्यात् । यथा शीघ्र जुहोति, सततं मुह-वते । एषा मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिपु वाच्य-लिङ्गम् इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्यु, शीघ्र वय, इत्यादि । अनिगद्यभरयोः सत्त्ववचनत्वेऽपि पुरत्वमेव । पुलि-ङ्गेन निर्देशात् । 'गाढैवगन्तनितान्तानि पुमानतिशयो भर' इति रभसाच्च । 'अतिगद्य पचति' इति प्रयोस्तु क्रियावि-शेषगत्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीबता तु न, नियतलिङ्ग-त्वात् । शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीबता, न तु नियतलिङ्गानाम् । क्वचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठ, सत्य विशेष्यगामीत्यर्थः ।

कुबेरस्यम्यकसखो यक्षराड्गुणकेशवरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो चैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गैडविह-श्रीद पुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुबेर, -म्यकमग्य, यक्षराड् (= यक्षराज्), गुणकेशवर, मनुष्यधर्मा (= मनुष्यधर्मन्), धनद, राजराज, धनाधिप,

१ 'भूवर्मा' इत्येव पठितव्य 'भृग' धातोर्देवादिक्त्वा-च्छधनो दुर्बारत्वात् ।

किन्नरेशः, वैश्रवणः, पौलस्यः, नरवाहनः, यक्षः, एकपिङ्गः, ऐडविडः (ऐलविलाः), श्रीदः, पुण्यजनेश्वरः (१७ पु), 'कुबेर' के १७ नाम हैं ।

कुबेर इति ॥ कुत्सित वेदं शरीरमस्य । कुण्डित्वात् । 'कुत्साया विधति शब्दोऽयं शरीर वेरमुच्यते । कुबेर कुशा-रीरत्वात्प्राप्त्वा तेनैव सोऽङ्कित ॥' इति वासुपुराणम् । यद्वा-कुम्बति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) । 'कुम्बेनलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येरक् ॥ (१) ॥ १० ॥ ३५-म्बकस्य सत्ता । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ ३॥ यक्षेण राजते । 'सत्सु-' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (३) ॥ * ॥ गुह्यं कायति ['कं शब्दे', भ्वा० प० से०] 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । गुह्यकानामाश्रय ॥ (४) ॥ * ॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः दमश्चुलत्वादिवाऽस्य । 'धर्मादिनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५) ॥ * ॥ धन दयते । 'वेद् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आत' (३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ राजा यथाणा राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यत्ने चन्द्रे च राजा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । [३।३।२५६] ॥ (७) ॥ * ॥ धनानाम-धिपः ॥ (८) ॥ * ॥ किन्नराणामास (९) ॥ * ॥ विश्र-वसोऽपरयम् । शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवतो विश्रव-णरवणावादेशो निपातितो अण् च ॥ (१०) ॥ * ॥ पुल-स्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । बहुल्वे 'पुल-स्तयः ।—अपत्यं गोत्र वा—इति मुकुट । तत्र । अनन्तराप-त्ये यज्ञोऽसंभवात् ॥ (११) ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य । धुन्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१२) ॥ * ॥ ई-लक्ष्मीमण्डोति व्याप्नोति । 'अक्षु व्यातो' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्यते । 'यक्ष पूजायाम्' (जु० आ० से०) । 'अर्त्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्, 'पुनि-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् । इज्यते लोकेन वा । बाहुलकास्तो वा ॥ (१३) ॥ * ॥ सामूयं गौरीनि-रीक्षणे वापे चक्षुषि ह्यदानुनयात्पङ्कतामगात् । अत एक पि-ङ्गमस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।१२) इत्यण् ॥ * ॥ डलयोरेवत्वस्वरणाद् 'ऐल-विडः' अपि । इलविलाया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाम्यो तदीमामुपी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडवि-लासित मातृत्वेनास्य । ज्योत्स्मादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अञ् इति वा ॥ (१५) ॥ * ॥ धिमं दयते ['द्वेद प्रणि-दाने', दि० आ० अ०] ददाति ['इदुज्ज दाने', जु० प० अ०] वा ॥ (१६) ॥ * ॥ पुण्यजनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ।

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

चैत्ररथम् (न) यह नाम कुबेर के (खेल-वृद्ध के) उद्यान का है ।

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापसे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ चित्ररथेन निर्जुत्तम् 'तेन निर्जुत्तम्-' (४।२।६८) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेराक्रोडस्य' ।

पुत्रस्तु नलकूबरः ।

नलकूबरः (पु)—यह नाम कुबेर के पुत्र का है ।

पुत्रस्त्विति ॥ नल कूबरो युगधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु—'पुत्रो तु नलकूबरो' इत्युक्तम् । तत् 'नासत्यो' इति वदोपचारिक बोध्यम् । नलकूबर-मणिप्रोवयोस्तत्पुत्रयो पुराण-प्रसिद्धत्वात् । 'नलकूबरमणिप्रोवविति क्वातो श्रि-यान्वितो' इति भागवतम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबे-रपुत्रस्य' ।

कैलासः स्थानम्

कैलासः (पु)—यह नाम कुबेर के निवासस्थान का है ।

कैलास इति ॥ के जले लासो लसनमस्य । केलास-स्फटिक । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । तस्यायं कैलास । यद्वा,—केलीना समूह कैलम् । 'तस्य समूह' (४।२।३७) इत्यण् । तेन आस्पतेऽत्र । 'आस उपवेगने' (अ० आ० से०) । 'हलञ्' (३।३।१२१) इति षञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ।

अलका पुः

अलका (स्त्री)—यह नाम कुबेर के नगर का है ।

अलकैति ॥ अलति भूपयति । 'अल भूपणादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'ववुन् शिल्पिमन्थयोरपूर्वस्यायि' (उ० २।३२) इति ववुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रिया चूर्णकुन्तले' [इति मेदिनी ४।४९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ।

विमानं तु पुष्टकम् ॥ ७० ॥

पुष्टकम् (न)—यह नाम कुबेर के विमान का है ।

विमानमिति ॥ पुष्टयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । ववुन् (उ० २।३२) । पुष्टमिव वा । 'इवे प्रति-कृतो' (५।३।९६) इति कञ् । 'विमान तु पुष्पकोऽसौ नग-री त्वलका प्रभा' इति शब्दाण्येव पुष्टकमिति । ['पुष्टकं रोतिपुष्पे च विमाने धनदय्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाञ्जने । लोहकास्ये मृदङ्गारण्यकटया च नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी १०।१।२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ।

स्यात् किन्नरः त्रिपुरापुरतर्क्षयदमो मयुः ।

किन्नरः, त्रिपुरापुरः, सुरहवदनः, मयुः (३ पु), 'किन्नर' अर्थात् 'कुबेर के दूत' के ४ नाम हैं ।

१. 'यज्ञोद्भव' इति सूत्रेण यज्ञो बुक्ति इत्यादाय ।

स्यादिति ॥ किञ्चित् कुत्सितो वा नर । 'किं क्षेपे (२।१।६४) इति समास ॥ (१) ॥ * ॥ एव कि-
पुरुष । कुत्सा च कस्यचिन्नरमुत्साश्रकायत्वात्, कस्यचिद-
श्रमुत्सनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकोभेदकिन्नरयो-
पुमान्' [इति मेदिनी १६९।५२] ॥ (२) ॥ * ॥ तुरङ्ग-
स्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥ * ॥ गिनोति । 'दुमिन्न प्रक्षे-
पण (स्वा० उ० अ०) । भृशुगोतृ- (उ० १।७) इत्यु ।
'भोनाति- (६।१।५०) इत्यात्व तु वाहृत्कात् । ['मयु-
मृगाश्रमुत्सयो इति हैम २।३७९] ॥ (४) ॥ * ॥
क्त्वारि 'किन्नरस्य' ।

निधिर्ना शोबधि

निधि, शोबधि, (२ पु) 'निधिसामान्य' अर्थात् खजाना-
मात्र के ३ नाम है ।

निधिरिति ॥ नितरा धीयते । धाञ् (जु० उ० अ०)
कि (३।३।९२) । निवरा दधानि पोषयत्यनेन । निधीयते
वा । 'धि धारण (तु० प० अ०) । सपदादि (वा० ३।
३।१०८) । आगमसासनस्यानित्यत्वान् तुक् ॥ (१) ॥ * ॥
वा कल्याण मोहे वाधधि । तत्पुरुषे- (६।३।१४) इत्य-
लुक् । यद्वा, -सोनेनेन शोब सुखम् । 'इण्धीभ्या वण्' (उ०
१।१५२) । शोब धीयतेऽस्मिन् । धाञ् ['दुधाञ् धारण-
पोषणयो'] (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति कि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सामान्यनिधे' ।

भेदा पद्मशङ्खादयो निधे ॥ ७१ ॥

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो भकरकच्छपी [२९]

मुकुन्द कुन्द-नीलाश्च खड्गश्च निधयो नव [३०]

इति स्वर्गवर्ग ॥ १ ॥

पद्म, शङ्ख (२ पु) आदि 'खजाने के भेद' है ।

[महापद्म, पद्म, शङ्ख, भकर, कच्छप, मुकुन्द, कुन्द,
नील, खर्व, (९ पु) थ ९ 'निधिविशेष' है ।]

भेदा इति ॥ पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । 'अज्ञायाच्' (५।
२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ अम्पत्यम्बु दु ख वा ध्माते
ननेन । शम ख (उ० १।१०२) । ['शङ्ख कम्बो निधे
भेदे स्यात्तथ्यामलिकास्यनि इति हैम २।२६] । 'बलने
दिनभागे च नागभेदे [?] ॥ (१) ॥ * ॥ पद्योऽस्त्रिया महाप-
द्म शङ्खो भकरकच्छपी । मुकुन्द कुन्द नीलाश्च खर्वश्च निध-
यो नव ॥ इति शब्दानव । 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ।

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥ १ ॥

अथ व्योमवर्गः ॥ २ ॥

घोदिवौ द्वे खियामभ्र व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरीक्ष गगनमन्त सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुस्याकाशविहायसो ।

विहायसोऽपि नाकोऽपि दूरपि स्यात्तद्व्ययम् [३१]

तारापथोऽन्तरिक्ष च मेधाध्वा च महाबिलम् [३२]

विहायाः शकुने पुसि गगने पुंनपुसकम् [३३]

इति व्योमवर्ग ॥ २ ॥

घो (= घो), घौ (= दिम् । २ स्त्री) अभ्रम्, व्योम
(= व्योमन्), पुष्करम्, अम्बरम्, नभ (= नभस्), अन्त-
रीक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्म (= सुरवर्त्मन्), खम्,
वियत्, विष्णुपदम् (१२ न), आकाशम्, विहाय (= विहा-
यस् । २ पु न), 'आकाश' के १६ नाम हैं ।

[विहायस, नाक, घु (अ०), तारापथ, अन्तरिक्षम्
(न), मेधाध्वा (= मेधाध्वन् । शै० ४ पु), महाबिलम्
(न), विहाय (= विहायस्, पु न), 'आकाश' के ८
नाम हैं ।]

घोदिवारिति ॥ न विभति विञ्चित् ['दुधाञ् धारण-
पोषणयो, जु० उ० अ०] । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।
५) च । यद्वा, — [अत्रभ्रम् इति पाठे] आपो भ्रयन् यस्मात् ।
'अन्येभ्योऽपि- (वा० ३।२।१०१) इति ड । यद्वा, -अभ्रति
स्यैव गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर-
गत्ययो' (भ्वा० प० से०) । यद्वा, — न भ्राजते । 'भ्राञ्
सीतो' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि- (३।२।१०१) इति
ड । 'अभ्र मधे च गगने धातुभेदे च वाञ्छते' [इति मेदिनी
१२३।६] ॥ (३) ॥ * ॥ व्ययति । 'व्येञ् सवरणे (भ्वा० प०
से०) । 'नामसीमन्- (उ० ४।१५१) इत्यादिना मन्त-
निपातितम् । यद्वा, — व्यवति । निपूर्वादवते ['अव रक्षण-
गति, भ्वा० प० से०] मानिन् (३।२।७५) । 'ज्वर-
त्वर- (६।४।२०) इत्युठो । सवर्णदीर्घं (६।१।१०१) ।
'सर्वधातुका- (७।३।८८) इति गुण । ['उद्योम वारिणि
चावावा भास्करस्याचंताध्य इति मेदिनी ९२।३६] ॥
(४) ॥ * ॥ पुष्यति । पुष पुष्टौ (दि० प० अ०) । 'पुष-
किच्' (उ० ४।४) इति करच् किरच् च । पुष्क वारि-
राति-इति स्वामी । 'पु कर गगनपद्मवारिपु [?] । ['पुष्क-
र द्वीपतीर्षाहिखगराजोपधान्तरे । त्वयास्थजसफले काण्डे
गुण्डाग्रे खे जलस्युजे ॥ इति हैम ३।६।४-१५] ॥ (५)
॥ * ॥ अवि शब्दे (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।
१८) । अम्ब शब्द त राति ['त दाने, अ० प० अ०] ।
अम्बरम् । ['अम्बरं न द्वयोर्व्योनिं सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयो' इति
मेदिनी १३०।१०७] ॥ (६) ॥ * ॥ नहते भेधे । 'णह-
वन्धने (दि० उ० अ०) । 'नहेदिवि भ्रम्' (उ० ४।२।१)
इत्युठु मन्त्रान्तादिना । न बभस्तीति वा विवप (३।३।
१७८) । नपते । णभ हिसायाम् (भ्वा० आ० से०) ।

अमुम् (उ० ४१२८) । सान्त्वम् । 'नमः कवीर्ष्यं व्योम्नि
 पुमान् वने । घ्राणश्रावणवपसि विन्तन्तो पतद्गृहे ॥' [इति
 मेदिनी १७१२६-२७] । 'नमो व्योम्नि नमो मेघे धावणे
 च पतद्गृहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वपसि च नमोः स्मृतः'
 इति विश्व [१७७१३७] ॥ * ॥ 'अत्यविचमितमि-'
 (उ० ३१११७) इत्यस्यप्रत्यये तु नमममन्दतमपि । नममः
 पुसि-इत्युणादित्युत्तौ । ['नमसस्तु नदीपती । गगने ऋतुभेदे
 च' इति हैमः ३।७२२-९३] ॥ (७) ॥ ॥ ॥ छावापुषिव्यो-
 रस्त्रीर्यते । 'ईल वर्जने' (स्वा० आ० से०) । कर्मणि
 पठ् (३।३।१९) । वेदे तु छान्दस ह्रस्वत्वम् । अन्तर्
 ऋशाभस्य । प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् ।
 अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्वमध्य । अधिकरणव्यु-
 त्पत्तिस्तु नीचिता । स्युटा फनो वापप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥ * ॥
 यच्छास्येनास्मिन्वा । 'गमेश्वर' (उ० २।७७) इति युच्
 यस्मान्तादेशः ॥ (९) ॥ ॥ ॥ नारत्यन्तो मस्य । ['अनन्तः
 वेद्ये शैवे पुमाननवधौ प्रियु । अनन्ता च विशाद्याया घा-
 र्त्विवाधुर्योरपि ॥ कणा दुर्गाभयध्याशावेत्यामलवीपु च ।
 विश्वभरायुहृद्योः स्वाद्यमन्तं सुवर्गमिति ॥' इति मेदिनी
 ६०।८१-८३] ॥ (१०) ॥ ॥ ॥ सुराणा वरम् ॥ (११)
 ॥ ॥ ॥ तन्वये । 'सुनु प्रवदारण' (स्वा० उ० से०) । ड
 (वा० ३।२।१०१) । 'खं सजिदि व्योमनीन्द्रिये । दूर्ये
 विन्दो मुखे' खस्तु सुयं' इति हैम [१।५-६] । सवयस्मिन्
 वा । 'खवं गतो' (स्वा० प० से०) । ड (वा० ३।२।
 १०१) ॥ (१२) ॥ * ॥ वि विश्वेन एति व्याप्तोति
 ['इप् पठि', अ० प० अ०] । शतृ (३।२।२४) विद्य-
 ष्यति न विरमति वा । विपूर्वाद्यम् (स्वा० प० अ०)
 'अप्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच्प । 'धो च गमा-
 दीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति यत्तोपे मुक् (६।१।७१)
 ॥ (१३) ॥ ॥ ॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । वि-
 ष्णोः पद इमोऽन-इति स्वामी । तत्र । अधिकरणजह्वोहि-
 प्रसङ्गात् । ['विष्णुवदं नमोऽञ्जयो । विष्णुवदस्तु क्षीरोदे
 विष्णुवदो सुरावगा । संभ्रान्तिद्वारका भावि' इति हैम. ४।
 १५०-५१] ॥ (१४) ॥ ॥ ॥ आ ममन्तात् वाशन्ते सुय-
 दपोऽम् । 'काशु दीतो' (स्वा० आ० से०) । 'हृलञ्च' (३।
 ३।२११) इति घट् ॥ (१५) ॥ ॥ ॥ विरोधेण हाययति
 गमयति विमानादीन् । 'त्यं गतो' (स्वा० प० से०) । ण-
 न्ताद् अमुम् (उ० ४।१८९) । विजहाति भुव वा । 'वहिहा-
 षात्-यच्छन्ति' (उ० ४।२२१) इत्यमुम् । णिदित्यस्यानु-
 वृत्तेर्मुक् (७।३।३३) ।—विपूर्वाज्यहातेबाहुलकादमुम्-
 इति मुकुटः । तत्र । अमुनो धातुमात्राद् (उ० ४।१८९)
 विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यस्मात्स्याश्रवणप्रस-

ङ्गाञ्च ॥ (१६) ॥ * ॥ 'वा तु पुसि-' इति 'तु'दाब्दाहुत-
 रान्वयि । तेन आकाश, विहागाश्च । 'विदुर्विहाग्यसं व्योम
 पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वत [३६५] । विहायाः
 धातुनो पुसि गगने पुनपुसकम् [इति मेदिनी १७५।६३] ।
 गोडय 'आकाशस्य' ।

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥ २ ॥

अथ दिग्दर्शः ॥ ३ ॥

दिशस्तु वक्रुमः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।
 विक्र (=विष्णु), ककुप् (=ककुभु) काष्ठा, आशा,
 हरित (= ह्री), 'दिशाओ' के 'य' नाम है ।
 दिश इति । दिशस्यवकाशात् । 'दिश अतिमज्जे' (तु०
 उ० अ०) । निवृत् 'ऋत्विग्वृषुक्-' (३।२।५९) इत्यादिना
 निपातनात् । यत्—मुकुट कर्मण्येव विवृत्, वतरि तु विव-
 येव—इत्याह । तदिर्भूलम्, आकरविक्र च ॥ * ॥ मागुरि-
 मतेन टापि दिशा' । 'विक्र तु स्त्रिया दिशा दासतो ककुब्
 देववधुः पत्रिः' इति राज्याणम् ॥ (१) ॥ * ॥ कवते ।
 'कक लोच्ये' (स्वा० प० से०) । बाहुलकादुभू प्रत्ययः ।
 यद्वा,—कं वातं ऋभ्नाति विस्तारयति । 'ऋभुम्' इति सौ-
 धाद् [१।३।२२] धातो निवृत् (३।२।१७८) । प्रपोदरा-
 दित्वाद् (६।३।१०९) सलोप । 'ककुप् स्त्रिया प्रजेयो-
 दिक्प्रोभासु चम्पकलजि' [इति मेदिनी १०७।१३] ।—
 केनादिभ्येन जलेन वा कुस्तितामि भासि तक्षयाभ्यपैति दाह-
 न्तोऽपि [ककुभा] इति कश्चिद् । तत्र । अधिकरणवह्व-
 षीह्रप्रमङ्गात् ॥ (२) ॥ * ॥ काशते । 'काशु दीतो'
 (स्वा० आ० से०) । 'हृनिकुपि-' (उ० २।२) इति
 क्यत् । ['काष्ठा दाहृमिश्राया कालमात्रप्रकर्षो । स्थान-
 मात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुसकम् ॥' इति मेदिनी
 ३।८।२-३] ॥ (३) ॥ ॥ आ समन्ताद् अस्तुत् व्याप्नो-
 ति । 'अशु व्याती [सङ्गति च]' (स्वा० आ० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) । ['आशा वृष्णादिषो स्त्रियाम्' इति
 मेदिनी १६।२।९] ॥ (४) ॥ ॥ हरन्ति नयन्त्यनया ।
 'हृसकहृपिभ्य इति' (उ० १।९७) । 'हृरिदिशि स्त्रिया
 पुसि ह्यनर्णविशेषयो । अस्त्रिया स्वात्पुणे [च' इति मेदिनी
 ६७।७४-७५] । (५) ॥ ॥ ता इत्यनेन लोच्यं ग्यन-
 क्ति । दित्या बहुत्वादह्ववचनम् । पञ्च 'दिशा' ।

१. तदुक्त भट्टोजिदीक्षितेन 'अन्यानादाभ्युप' इति
 सूत्रव्याख्याने—'वटि भागुरिरल्लोपव्याप्योऽप्यह्ववचनो ।
 व्यापं चैव ह्रस्वतायां यथा वाचा निशा दिगा ॥' इति ।
 २. 'तस्मिन्मुकुटम्' इति धातुगुरोर्धाद्यपि 'ऋभुम्'
 इति साधुनासिक्. पाठ उचितः ।

१. 'मुखे' इति पा० ।

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ता पूर्वदक्षिणपश्चिमा ॥ १ ॥
उत्तरा दिग्दीचो स्यात्

प्राची, अपाची, प्रतीची, उद्दीची (४ स्त्री), 'पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशा' क क्रमशः ११ नाम है ।

प्राच्येति ॥ प्राच्ये प्राग्बोद्ध्वा । प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यम् । अञ्च गतिपूजनयो (भ्वा० प० से०) । ऋत्विग- (३१२।५९) इत्यादिना विवृणु प्रत्यय । प्राञ्चति रविर स्यात् । बाहुलभादधिकरण विवृणु-ईनि मुकुट । तत्र । बाहुल्यस्यापतिव्यतिक्त्वात् । एवमग्रपि बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ अहो मध्यमञ्चत्पस्याम् । अपाची । अप इत्यव्यय मध्या भेदोदितमिति वत् । अपाञ्चति भुवम्-इत्युचितम् । कतरि कृत्तित्वात् । 'अवाचो'-इयपपाठ एव । अवपूर्वस्याञ्चते रघोमुष्ठीभाव वृत्त । स्वामी त्वगणवत्स्य मध्यायतामाह ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति परचाद् दिनात्तञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु डुप्टम् ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र तव नाम्नो वृत्तिमात्रे पुवङ्गाव (वा० ५३।१०८) । उद लब्धेतरत्यत्र । त् प्लभनसनरणयो (भ्वा० प० से०) । ऋदोरप्य (३३३।५७) । [उत्तरा दिग्बोधे च स्तुणायाम् जुनस्य च इति मेदिनी १३१।११८] ॥ * ॥ उत्तरमञ्चत्यक्षम् । उच्चोत्त दृष्टिपथमञ्चति सूर्य वा । अस्यामिति तु न युक्तम् । उद ईत् (६।४।१३९) इत्यञ्चतेरेत ईकार ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येक द्व द्व 'चतसृणाम्' [विद्याम्] ।

दिश्ये तु त्रिपु विग्मवे ।
अवामभवमवाचोनिमुद्दीचोनिमुद्गमवम् [३४]
प्रत्यग्भव प्रतोचोचन प्राचीन प्राग्भव त्रिपु [३५]

दिश्यम् (त्रि), 'दिशाम होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है ।
[अवाचीनम्, उद्दीचीनम्, प्रतीचानम्, प्राचीनम् (४ त्रि), 'दक्षिण, उत्तर, पश्चिम और पूर्व दिशा म होनेवाले पदार्थ' के क्रमशः ११ नाम है] ।

दिश्यमिति ॥ दिशि भव दिश्यम् । दिगादिभ्यो यत् (४।३।५४) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'दिग्भवस्य' ।

इन्द्रो वह्नि पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुबेर ईश पतय पूर्वादीना दिशा क्रमात् ।

रवि शुक्रो महेसुतु स्वर्भानुर्भांनुजो विषु [३६]
बुधो वृहस्पतिश्चेति दिशा चैव तथा महा [३७]

इन्द्र, वह्नि, पितृपति, नैर्ऋत, वरुण, मरुत्, कुबेर, ईश (८ पु) 'पूर्वदिशा, अग्निकोण, दक्षिण दिशा, नैर्ऋत्य कोण, पश्चिम दिशा, वायव्य कोण, उत्तर दिशा और ईशान कोण' के क्रमशः ११ स्वामी है ।
[रवि, शुक्र, महीसुतु (मङ्गल), स्वर्भानु (राहु), भांनुज (शनि), विषु (चंद्र), बुध, वृहस्पति

(८ पु), 'पूर्व दिशा, अग्निकोण, आदि जाठ दिशाओं' के क्रमशः १-१ ग्रह है] ।

इन्द्र इति ॥ एव च प्राच्यादीनामन्द्रोत्पादिनामानि ।
इन्द्रादीना प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भाव ।

ऐरावत पुण्डरीको वामन कुमुदोऽञ्जन ॥ ३ ॥
पुष्पदन्त सार्वभौम सुप्रतोक्षश्च दिग्गजा ।

ऐरावत, पुण्डरीक, वामन, कुमुद, अञ्जन, पुष्पदन्त, सार्वभौम, सुप्रतोक्ष (८ पु), पूर्व दिशा, अग्नि कोण, दक्षिण दिशा, नैर्ऋत्य कोण आदि जाठ दिशाओं के क्रमशः १-१ दिग्गज हैं ।

ऐरावत इति ॥ पुण्डरीकवणयोगात् । अर्वाभायच' (५।२।१२७) । ['पुण्डरीक सिताम्बुज । सितच्छत्र भेषजे च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गज ॥ सहकार गणधरे राजि एहो गजज्वरे । वीपकारातरे व्याघ्रे इति हैम ४।२०-२२] (१) ॥ * ॥ खवत्वाद्गामन । ['वामनोऽप्यतिवक्त्रं च त्रिपु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे इति मेदिनी ९२।२७] ॥ (१) ॥ * ॥ कुमुद रक्तोत्पल ततुल्यदणत्वात् । 'कुमुद कंठव रत्नपद्मे स्त्री कुम्भिको पथी । गम्भायां पुंसि दिडनाग नागे शालामृगान्तरे ॥' [इति मेदिनी ७६।२५-२६] । वी मोक्षे वा । इगुपघ- (३।१।१३५) इति क । 'मुद हर्षे (भ्वा० वा० से०) । मूलविभुष- (वा० ३।२।५) इति क-इति मुकुट । तत्र । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥ * ॥ अञ्जनदणत्वात् । अञ्जन । [अञ्जनवद् वर्णोऽप्यय । यद्वा-अनक्ति अञ्ज व्यक्यादौ । ल्यु युत् वा] । ['अञ्जन वज्जले चासी सौवीरे च रसाञ्जने । पुंसि ज्येष्ठादिगा लोरेञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी लेप्य नायां च इति मेदिनी ८।४।२६-२७] ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्पमिव दत्ता यस्य । ['पुष्पदन्तस्तु दिडनागभेदे विद्या धरातर इति मेदिनी ७०।२।५] ॥ (१) ॥ * ॥ सवस्था भूमौ विदित । तत्र विदित (५।१।४३) इत्यण । अनुगतिकादि' (७।३।२०) । ['सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि इति हैम ४।२।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ शामना प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतोको दिगीशान शोभनावयव त्रिपु [२] ॥ (१) ॥ ॥ दिषु विव्यता गजा । दिगीशा गजा इति वा । शाकपाथिवादि (वा० २।१।६९) । एकैकम् 'इन्द्रादिगजानाम्' ।

करिण्योऽभ्रमु-कपिला पिङ्गलागुपमा क्रमात् ॥ ४ ॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चान्ना चाञ्जनाश्चतो ।

अभ्रमु, कपिला, पिङ्गला, अनुपमा, ताम्रकर्णी, शुभ्रदन्ती,

१ तेनोभयपदवृद्धि अनुगतकादीना च इत्यनेनेत्यादयः ।

अङ्गना, अङ्गनावती (८ स्त्री), 'पूर्वं दिशा, अग्निकोण, दक्षिण कोण आदि आठ दिशाओं की हथिनी' और 'पैरावत, पुण्डरीक, वामन आदि आठ दिग्गजोंकी स्त्रियों' के क्रमशः १-३ नाम हैं।

करिष्य इति ॥ अञ्ज आकाश एव मति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । मित्रश्रादित्वात् (उ० १३७) कु । न भ्राम्यति । 'शुभ्रशीतृचरि-' (उ० ११७) इत्यु । मन्वर-गामिनीत्यर्थं इति वा ॥ (१) ॥ ३ ॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात् कपिलापिङ्गले । ['कपिला रेणुकाया च शिरापगोविन्दे-पयो । पुण्डरीकवरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिपिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुन्दुरे' इति मेदिनी १४९।६६-६७ । 'पिङ्गलो नागभिद्रुदचण्डाशुपारिपाश्वके । निधिभेदे कपा-वर्णो पुंसि स्वात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेद्याविशेदे च करिष्यं कुमुदस्य च ।' इति मेदिनी १५३।११३-१४] ॥ (१) ॥ * ॥ श्रेष्ठत्वान्तास्त्र्युपमाश्रया । ('अनुभ्रमस्तु भवेदयम् । उपमारहितैः शुभ्रमेभ्याम्') ॥ (१) ॥ * ॥ ताश्री नर्षा यस्या । 'पाकवर्ण-' (४।६४) इत्यादिना डीप् । 'नामिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शुभ्री दन्तावस्या । 'नामिकोदरीठ-' (४।१।५५) इति डीप् । [शुभ्रदन्तो मुदर्यां स्वात्युप्यदन्तेभ्योपिनि' इति मेदिनी ७०।२२२] शुभ्रदन्तो इति वा पाठः । शुभ्री दन्तावस्या ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गति । 'अगि गती' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । कल्याणान्यङ्गान्यस्या इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति न (१) ॥ * ॥ अञ्जनवर्णत्वा-दञ्जनमरस्यस्याः । 'मती वह्लच-' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण एकैकम् 'पैरावतादीनां हस्तिनीनाम्' ।

ह्योवाद्ययं रपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् क्षियाम् ॥५॥

अपदिशम् (न, अ), विदिक् (= विदिश, स्त्री), 'दिशाओंके मध्य भाग' अर्थात् 'कोण' के २ नाम हैं ।

ह्योवेति ॥ 'ह्योवाव्ययमिति कर्मधारयोऽन्यथीभा-यत्वसूचनार्थः । अव्ययीभावश्च-' (१।१।४१, २।४।१८) इति सूत्राभ्यां ह्योवत्वाव्ययत्वयोविधानात् । तेन 'नाव्ययी-भावादतोऽव्ययपञ्चम्या' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अव' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आवन्तेन समासे तु टच् नापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभवत्यर्थेऽन्यथीभाव—इति स्वामी । तत्र । सम्बन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थत्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ दिग्भ्या विनिर्गता । विदिक् चान्ता [विदिक्] ॥ * ॥ सैव

प्रदिक् । 'धान्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ता' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अग्न्यादिकोणस्य' । अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

अभ्यन्तरम्, अन्तरालम् (२ न), 'बीच' अर्थात् 'मध्य-भाग' के २ नाम हैं ।

अभ्यन्तरमिति । अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥ * ॥ अन्तर लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'अन्ये-पामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । मूलविजुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मध्यतास्य' ।

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

चक्रवालम्, मण्डलम् (२ न), 'घेरा, गोलाई' के २ नाम हैं ।

चक्रैनि । चक्राकारेण चलते । 'चल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७) दीर्घः । यद्वा,—भावे घञि [३।३।१८] वाल । चक्रमिव चालो मय्य । यद्वा,—चक्राकारेण वाहते । 'वाङ् आत्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । चक्र-वाडम् । इलयोरेकत्वस्मरणाच्चक्रवालम् । ['चक्रवालोऽ-दिभेदे स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति मेदिनी १५६।१५४] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डयति । 'मडि भूपायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् कलच् (उ० १।१०६) । मण्ड भूपां लाति—इति वा । ['मण्डलं विभवेदेशयो । भुजंगभेदे परिधीं बुनि द्वा-दशराजके । सघाते कुष्ठभेदे च' इति हेम ३।७।१-१२] ॥ (२) ॥ * ५ त्रे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ।

अभ्र मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥

घाराघरो जलधरस्तद्वित्वात्वारिहोऽभ्रमुष्टम् ।

घन-जोमूत-मुदिर-जलमुग्धूमयोऽन्यः ॥ ७ ॥

अभ्रम् (न), मेघः, वारिवाहः, स्तनयित्नुः, बलाहकः, घाराघरः, जलधरः, तद्वित्वात् (= तद्वित्वात्), वारिदः, अम्बुष्टम्, घनः, जोमूतः, मुदिरः, जलमुक् (= जलमुच्), धूमयोनिः (३४ पु), 'वाङ्' के १५ नाम हैं ।

अभ्रमिति ॥ अपो विभति । मूलविजुजादित्वात् (३।२।५) क [अब्रम्] । अत्रिति । 'अभ्र गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न भ्रयन्स्यायो 'यस्मात् । 'अनु अथ-

१. अपो रातीत्यर्थः ।

२. 'यदुक्तम्—'न भ्रयन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यघ्राणि तान्यत् ।' इति पुराणम्' इति स्वामी । माघप्रयोगश्च चकाररहितः, यथा—'कुटजानि वीक्ष्य शिल्पिभिः सिख-रीन्द्रं समयावती घनमदभ्रमराणि । गगनं च गीतनिन्दस्य

पत्रने' [दि० ५० अ०] । 'अन्वन्मोषिण-' (वा० ३१२११०१) इति ड-इति वा [अभ्रम्] । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काश्चने' [इति मेदिनी १२३१६] ॥ (१) ॥ * ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भा० ५० से०) । अच् (३१११३४) । न्यङ्क्वादिवात् कुत्वम् (७१३१५३) । 'मेघो मुस्ताजलदयो पुष्यात्' [इति मेदिनी २६१४] ॥ (२) ॥ * ॥ कारि वहति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (३) ॥ * ॥ स्तनवति । 'स्तनगदी देवशब्दे' (बु० उ० से०) उरोदावदन्त । 'स्नेनिहृदिप-' (उ० ३१२९) इति लुच् । 'अवामन्ता-' (६१४५५) इति णेरच् ॥ (४) ॥ * ॥ वारि-वाहक । पुषोदरादि (६१३१०९) । बलाणांभिर्हायते गम्यते । 'गोहोड गतो' (बु० आ० अ०) । कर्मणि वृत्तु (उ० ११३७) । पुषोदरादि (६१३१०९) । बलेन हीयते आहार्यते वा । वृत्तु (उ० २१३७) । ['बलाहको गिरी मेघे दैत्यनापविशेषयो' इति विश्व १७११८३, मेदिनी च १६४२०२] ॥ (५) ॥ * ॥ धाराणा जलम्यं च धर । 'धार-धरोऽसिमेघयो' [इति मेदिनी १४२१२६९] ॥ (६) ॥ * ॥ (जलधरस्तोयधराधीनामप्युपलक्षणम्) । ['अथ तोयधरो मुस्तासुनिपण्णोपघोषने' इति मेदिनी १४११२६५] ॥ ७ ॥ * ॥ तडित सन्त्यस्मिन् । मत्तुप् (५१२१९४) । 'क्षय' (८१२११०) इति वत्वम् । (८) ॥ * ॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति क । (वारिरो जलदो-यदाधीनामप्युपलक्षणम्) । ['जलदो मुस्तके मेघे', 'तोयरो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुसकम्' ॥ इति मेदिनी ७६१२९-३०] ॥ (९) ॥ * ॥ अयु विभति । विवप् (३१२१७६) ॥ (१०) ॥ * ॥ हृष्यते वायुना । 'मूर्तो घन' (३१३१७७) इत्यप् कुत्व च । ['घन स्यात्कास्यतालादिवाद्यमध्यमनूरुपयो । ता मुस्ताब्दीपदादनेषु विस्तारे लोहमुहुरं । निपु सान्द्रे दडे च' इति मेदिनी २२१३-४] ॥ (११) ॥ * ॥ जीवन जल मुत बढमनेन । 'भृङ् न-धने' (भा० आ० से०) । कर्मणि क्त (३१२११०२, ३१४१००) । पुषोदरादि (६१३१०९) । ज्यान जी । 'ज्या वयोहानी' (क्रवा० ५० अ०) । सपदादित्वात् ङिप् (वा० ३।३।१०८) । ज्या वयोहान्या मूर्तो वद्ध इति वा । ['जीमूर्तो वास्तवेऽमुद । घोषकेऽप्री भृत्तिकरे इति हैम ३१२७७ ७८] ॥ (१२) ॥ * ॥ मोदन्तेजेन । 'मुद हृषे' (भा० आ० से०) । 'इपिमदिमुदि-' (उ० ११५१) इति किरच् । 'मुदिः कामुके मेघे' [इति हैम ३१६३१] ॥ (१३) ॥ * ॥ जल मुवति । 'मुच्नु मोक्षणे' (बु० उ० अ०) । विवप् (३१२१७६) ॥ (१४) ॥ * ॥ धूमो योनिरस्य ॥

गिरोर्च्ने सपया वनौषनमदभ्रमराणि ॥" इति सिधु० व० (६१७६) ।

(१५) ॥ * ॥ यद्यपि शब्दार्थे 'मघास्तु विविधास्तथ व-ह्निजा धूमयोनय । नि श्वासजास्तु जीमूतारते ज्ञेया जीवक-पिण । यस्तजास्तु घना घोरा पुष्करावर्तकादय' इति वि-शेषपरत्वमुक्तम्, तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा । पञ्चदश 'मेघस्य' ।

कादग्निनी मेघमाला

कादग्निनी, मेघमाला (२ स्त्री), 'मेघ समूह' के २ नाम हैं ।

कादग्निनीति ॥ कादग्ना बलहसा बलाकावन्मेघम-नुनायति । ते सन्त्यस्मा । इति (५१२११५) । यत्तु—व्योस्तादित्वात् (वा० ५१२१०३) अणि ङीप् (४१३११५) इति मुटुट । तत्र । एव हि 'वारम्बी' इति प्रयोग-प्रसक्ते । कदम्बस्य विक्रम = कादम्बोस्त्यस्या कार्यले-नेति वा ॥ (१) ॥ * ॥ मेघाना माला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मेघपक्षे' ।

त्रिपु मेघमवेऽभ्रियम् ।

अभ्रियम् (त्रि), 'मेघमें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है ।

त्रिभ्रिविति ॥ अत्रे भवम् । 'समुद्रात्राद्व' (४१४११८) । छान्दसत्व प्राथिकम् । स्त्रियामभ्रिया ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मेघभवस्य' ।

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

स्तनितम्, गर्जितम्, रसितम्, (३ न । 'आदि शब्द से ध्वनितम्, आदि), 'मेघके गर्जने या तडपने' के ३ नाम हैं ।

स्तनितमिति ॥ 'स्तनगदी देवशब्दे' (बु० उ० से०) । 'गर्जं शब्दे' (भा०, बु० ५० से०) । 'रस शब्दे' (भा० ५० से०) । एयो भावे क्त (३१३११४) ॥ [१, २, ४] ॥ * ॥ मेघस्य निर्घोष ॥ (३) ॥ * ॥ आदिना ध्वनित-ह्रस्वरासादय । चत्वारि 'मेघध्वनेः' ।

शपा शतहृदाह्लादिन्यैरास्य' क्षणप्रभा ।

वधिसौदागानी विद्युबञ्जला चपला अपि ॥ ९ ॥

शपा, शतहृदा, ह्लादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित, सौदामनी, विद्युत्, चञ्जला, चपला (१० स्त्री), 'विजली' के १० नाम हैं ।

क्षपेति ॥ भयकरत्वाच्च सुख विवति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति क । टाप् (४१११४) ॥ (१) ॥ * ॥ शत ह्लादाअव्यक्ता शब्दा यस्या । पुषोदरादित्वात् (६१३१०९) ह्रस्व । शत ह्लादा अर्चापि, अथाद्यजलाशया वा मन्त्यस्या इति वा । अच् (५१२१२७) । ['शतहृदा स्त्रिया वज्जे सौ-दामिन्ना च कीर्तिता' इति मेदिनी ७८१५५] ॥ (२) ॥ * ॥ ह्लादते । आवस्यके णिनि (३२१७८) । ह्लादादिति यस्या

वा । इतिः (५१२।११५) । 'ह्लादिनी वज्रतडितो' [इति विश्वः ९५।१२४, मेदिनी च ९४।५९] ॥ (३) ॥ * ॥

इरा आप. सन्पत्य - इरावान् मेघ । तन्मेयम् । 'तस्येदम्' (४३।१२०) इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । 'तेनैकदिक्' (४३।११२) इत्यण् इति वा ॥ (४) ॥ ७ ॥ दणं प्रमाज्ज्या ॥ (५) ॥ १॥ ताडपति 'तड आघ.ते' (पु० प० से०) । 'ताडेणितुमच' (उ० १।९८) इतीति । उज्जयोरेकत्वात् 'तडित्' अपि । 'दूरेचित्ततलदिव्यातिरोचते' इति मन्त्रः ॥ (६) ॥ * ॥ 'श्वेनद्विपः सुदामा' इति त्रिकाण्डशेषे [१।१।६१] ऐरावतपर्यायो । 'तेनैकदिक्' (४३।११२) इत्यण् । 'अम्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावात्किलोपाल्लोपी न भवत । 'मुदाम्नाद्रिणा-' इति वा । 'सु-दामा तु पुष्यान्वाग्निघनपर्वतभेदयो' [इति मे० ९९।१२६] । सुवाम्नि मेघे भवा वा । 'सौदामिनी' इत्यपपठ । 'सौदामन्यम्परोभेदे तडित्द्वेदयो म्त्रिणम्' [इति मे० ९९।१२६] ॥ (७) ॥ * ॥ विदोषेण चोत्ते । 'युत दीतो' (भ्वा० अ० से०) । 'भ्राजभास-' (३।०।१००) इति विवर्ष । ['विद्युत्तडितं संश्यायं म्रिया, विपु तु निष्प्रभे' इति मे० ६५।१५६] ॥ (८) ॥ * ॥ 'वृष्ट्यु गतो' (भ्वा० प० से०) । पञ्च (३।३।१८) । चञ्चलं लाति । 'फ' (३।२।३) । 'चञ्चल्ला तु तडित्त्वम्योश्चञ्चल कानुकेऽनिले' [इति विश्व १५९।१२०, मेदिनी च १५९।१००] ॥ (९) ॥ ॥ ८ ॥ चोपति । 'वृष मन्दाया गतो' (भ्वा० प० से०) । 'वृषेऽचोपपाया' (उ० १।१११) इति कलञ् । 'चपला कमयाविद्युत्पञ्चली-पिपलीपु च । नपुमकं नु धीघ्रे षाढाभ्यवत्तरले चले' [इति मे० १५।१८८] ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'विद्युतः' ।

स्फूर्जथुर्वञ्जनिर्घोषे
स्फूर्जथुः, वज्रनिर्घोषः (२ पु) 'विजली के गिरने के समय के शब्द' के २ नाम हैं ।

स्फूर्जथुरिति ॥ स्फूर्जनं स्फूर्जथु । 'दुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽप्युच' (३।३।१८९) ॥ (१) ॥ * ॥ वञ्जनिर्घोषोऽनिलशब्द । 'वञ्जनिष्घोषे' इति पाठे 'पितृत्वं मूर्च्छनं' (ह० प० अ०) । वञ्च (३।३।१८) । 'इदुदुषयश्म-' (८।३।४१) इति प । निष्पेपमश्वस्तदुदुषयशब्दपर । संघट्टमात्रपर - इत्यस्ये ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'वञ्जनिः' ।

मेघज्योतिरिर्मदः ।

मेघज्योतिः (= मेघज्योतिस्), इर्मदः (२ पु), 'बादल के प्रकाश' के २ नाम हैं ।

मेघेति ॥ अन्योन्यस्य सघट्टेन मेघाधि सत्य वृक्षादी ज्योति. पतति स इर्मदः । इत्या जलेन माचति दीप्यते । अविघ्ननत्वात् । 'उपपश्येर्मद-' (३।२।३७) इति साधु ।

मेघेत्युपलक्षणम् । तेन वाडयोऽपि । अत एव 'मेघाम्यादिरिर्मद' इति शब्दाणव । हे 'वञ्जानेः' ।

इन्द्रायुध शकधनुः

इन्द्रायुधम्, शकधनुः (= शकधनुः १२ न), ये दो नाम (टेडे दीवने शले) 'इन्द्रधनुषः' के हैं ।

इन्द्रेति । इन्द्रस्यायुषम् ॥ (१) ॥ * ॥ मन्स्य धनु ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'इन्द्रधनुषः' ।

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

रोहितम् (न) - यह नाम सीधे दिखाई देने वाले इन्द्र-धनुष का है ।

रुदिति ॥ तदिन्द्रधनुस्त्पतादिना ऋजु अवकं सद्रोहित स्यात् । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीत्यम् । 'रोहितं रुधरे पीरुऋजुशकगणसने । रोहितो मीनमृगयो-भेदे रोहितद्रुमे' इति विश्व [६५।१०६] । यद्वा - रोहणं रोह सञ्जातोरप्येति । तारकादित्वात् (५।०।३६) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः' ।

वृष्टिर्वर्षम्

वृष्टिः (स्त्री), वर्षम् (न), 'वर्षा के २ नाम हैं ।

वृष्टिरिति ॥ वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सिष्या तित्' (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अजिघा भयादीनामुपसंस्थानम्' (वा० ३।३।५६) इत्याचि वर्षम् । ल्युटि (३।३।१५५) वर्षणमपि । नवाचा ('नपुसके क्तादि-निवृत्तपर्यम्' इति (वा० ३।३।५६) भाष्योक्तया कस्येन) ल्युटो वाच । 'वृषभो वर्षणात्' इति भाष्यप्रयोगात् । 'अथ वृष्टिर्वर्षमसौ केचिद्विच्छन्ति वर्षणम्' इति शब्दान्तः । 'वर्षेऽस्तु समानीपाशवृष्टिपु' । वर्षवरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि [२।५८३-५८४] इति हैम. ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'वृष्टेः' ।

तद्विघातेऽवमाहावग्रही समी ।

अवग्रहः, अवग्रहः (२ पु), 'वर्षा के न होने' अर्थात् 'सूखा पड़ने' के २ नाम हैं ।

तद्विघात इति ॥ तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । 'अने ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वादिप्रहेर्वा घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ 'ग्रहवृत्तिविग्रमश्र' (३।३।५८) इत्यपि अवग्रह । ['अवग्रहे जानभेदे हास्वातन्त्र्ये गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टि-रोधे' इति हैम ४।३।५१] ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'वृष्टि-विघातस्य' ।

धारासंपात आसारः

धारासंपातः, आसारः (२ पु), 'छापातार जोर से वर्षा होने' के २ नाम हैं ।

१. कोष्ठस्य पाठः निरायसागरीय ।
२. - द्वीपाव्युत्पिन्डु' इति पा० ।

धा०रेति ॥ धा०गणा सपात सङ्घ पतनम् । पत ['पल्लु गती (भ्वा० प० से०)] भावे घञ (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ गृ गती (भ्वा० प० अ०) । आसरणम् । घञ (३।३।१८) । 'आसार स्यात्प्रकारणे धेगवर्षे सुहृदले' इति विश्व [१३८।१६७ मे० च १३१।१२३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'महावृष्टे' ।

शीकरोऽम्बुक्षणा स्मृता ॥ ११ ॥

शीकर (पु) 'पानी के कण' अर्थात् 'पानी की छोटी-छोटी वृद्धों' का १ नाम है ।

शीकर इति ॥ स्मृता बायुना इनभतत प्रेरिता अम्बुक्षणा शीकरा तालव्यादि । गन्धशीकरपाराव इति तालव्यप्रकरणे उष्मविशेषात् । शीघ्रं शैचन (भ्वा० आ० से०) । ऋद्धेररम्^२ (उ० ३।१३१) इति बाहु०कादर६ । ['शीकरं मरुते वातसूताम्बुनणगो पुमान् इति मे० १३९।२२८] ॥ * ॥ 'दन्त्यादिरत्यम्^६ [शीकर] इति धनपालादय ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'त्रातप्रश्निप्रजल वषास्य' ।

वर्षोपलस्तु करका

वर्षोपल (पु), करका (पु स्त्री), 'घनीरी, ओला' के २ नाम हैं ।

वर्षोपल इति ॥ वृणोति । कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ० अ०) । कृत्रादिभ्य मज्ञाया वुञ् (उ० ५।३५) । क्षिपन्नादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभाव । पुस्वपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च उदयत । [करकस्तु पुमा०पतिविकारे दाडिमेऽपि च । इयोर्वर्षोपले न स्त्री करकू च कमण्डली ॥ इति मे० ५।५४-५५] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वर्षोपलभ्य' ।

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

दुर्दिनम् (न), 'जत्र आकाश में लगातार बादल घिरे रहें, ऐसे समय' का १ नाम है ।

मेघेति ॥ मेघच्छन्ने मेघान्धवागिते । अहीति रात्रेरप्युत्पन्नम् । रात्रेऽपि दुर्दिनम् । दुर्दिनं जलदब्धानम् इति रत्नाकोष । दुर्निन्दित दिनम् । बादल दुर्दिने मेघे इति ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'मेघान्धकारितस्य' [दिनादे] ।

१ स्मृता इति पा० ।

२ ऋद्धेरर' इति सूत्रस्वरूप, तेन बाहु०कादर इति बोध्यम् ।

३ शरले' इति पा० ।

४ शीघ्रं शैचन तालव्यादि । दन्त्यादिरत्येके, इति सि० बी० एकेपा मतेनेव बोध्यम् ।

अन्तर्धा व्यग्रधा पुंसि त्वन्तर्धिर्गपवारणम् ॥ १२ ॥

अपिधानं तिरोधानं पिधानाच्छादनानि च ।

अन्तर्धा, व्यग्रधा (२ स्त्री), अन्तर्धि (पु), अपवारणम्, अपिधानम्, तिरोधानम्, पिधानम्, आच्छादनम् (५ न), 'दोक्त्रे' अर्थात् 'कपडे आदि से छिपाने' के ८ नाम हैं ।

अन्तर्धौति ॥ अन्तर्धानम् । व्यग्रधानम् । दुधाज (जु० उ० अ०) अन्त गन्धस्वाङ्घ्रिविधिणत्वपूपसंगत्वात् (वा० १।४।६५) 'आतङ्गोपसर्गे (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥ * ॥ 'उपसर्गे धो -' (३।३।९२) इति विप्रत्ययेऽन्तर्धि ॥ (३) ॥ * ॥ 'वृन् आच्छादने' (चु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्वाव ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ 'वटि भागुरि -' इति बालोप ॥ (५) ॥ (६) ॥ ॥ 'तिरोऽन्तर्धा' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कृगति-' (२।२।१८) इति समास ॥ (७) ॥ * ॥ 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । ष्यन्तात्ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ अष्यन्तात्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेर्षे (६।४।६६) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उत्तरीत्या प्रयोगद्वयनिवहि योगविभागात्स्य निप्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥ * ॥ अट्टी 'अन्तर्धानस्य' ।

हिमाशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधाशु शुभ्राशुरोपधोशो निशापतिः ।

अञ्जो जैवातृक सोमो ग्लौर्मृगाङ्क क्लानिधिः ॥ १४ ॥

द्विनराज शशधरो नक्षत्रेश क्षपाकरः ।

हिमांशु, चन्द्रमा (= चन्द्रमस), चन्द्र, इन्दु, कुमुदवान्धव, विधु, सुधाशु, शुभ्राशु, ओपधीश, निशापति, अञ्ज, जैवातृक, सोम, ग्लौ, मृगाङ्क, क्लानिधि, द्विनराज, शशधर, नक्षत्रेश, क्षपाकर (२० पु), 'चन्द्रमा' के २० नाम हैं ।

हिमांशुरिति ॥ हिमा अशत्रो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ चन्द्रं कर्पूरं सादयन माति तुलयति । 'चन्द्रे मो डिच्च'^२ (उ० ४।२।२८) इत्यमुञ् । चन्द्रमाल्लार मिमीते निर्मिमीत इति वा । बाहु०कात्केवलादप्यसि । 'मिमीते आनन्द' इति मा = चन्द्र । मासुवादे केवलाऽपीह समतो बहुलधनाम्—इत्युत्पत्तिनी । ['माश्चन्द्रमासयो पुमान् इति मे० १७०।७] काल मिमीते । माश्चामो चन्द्रश्च=चन्द्रमा—इति वा । राज

१ 'चन्द्र रजतममृतं च । तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमा' इति हरदत्त, इति सि० बी० तत्त्वबोधिनी ।

२ सर्वत्र चकाररहित '-डिद्' इत्येव पाठो अभ्यते ।

३ 'चन्द्रोपपदे माहोऽसि स च डिद्' इति सि० बी० तद्दृश्यमुपोषात् 'असि' इति पाठ्यम् ।

दन्तादि^१ (२।२।३१)॥(२)॥*॥ चन्वति । 'चदि आह्ला
दने' (भ्वा० प० से०) 'रक्षाधितश्चि-' (उ० २।१३) इति
रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाभयो । स्वर्णमुधाधो कर्पूरकाम्पिन्ये
मेचकैऽपि च' इति हैमः [४०८-२९] ॥*॥ अवि (३।
३।१३४) रेफसूच्य [चन्द्र] अपि । 'हिमाम्बुद्रमाश्रन्द्र-
शशो चन्द्रो हिमद्युतिः' इति दान्दर्णवात् ॥ (३) ॥*॥
उगति । 'उन्दी बलेदने' (ह० प० से०) 'उन्नेरिश्वादे'
(उ० १।१२) इत्यु । यत्तु स्वामि-मुकुटी-उन्दने,^२
उन्वति-इत्याहृतु । तच्चिन्वम् । उन्दे रोधादिनात् ॥
(४) ॥*॥ कुमुदाना दान्धव । (५) ॥*॥ विरोपेण
धन्वन्तेव सुरा । 'येदं पाने' [भ्वा० प० अ०] । बाह्वल्-
कात् कु. (उ० १।२२) । 'विधु शयाङ्के कर्पूरे हृषीकेणे
च^३ राक्षसे' इति विश्व [८२।१०] ॥ (६) ॥ * ॥
मुधापुक्ता अंशयो यस्य ॥ (७) ॥ * ॥ शुभ्रा अशरो यस्य ॥
(८) ॥ * ॥ ओपधीनामीम ' (९) ॥ * ॥ त्रिगाया
पति. ॥ (१०) ॥ * ॥ अद्रुचो जान । 'पञ्चम्यामजातो'
(३।२।९८) इति ड । 'अच्छोऽग्नी गद्गुने ना निचुले
धन्वन्तरो च हिमविरणे । क्योत्र परमे' इति विश्व^४ ॥
(११) ॥ * ॥ जीवयति । अन्तर्भाषितपथं । 'जीवे'
इत्यनुवृत्तो 'आनुकम् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति सा-
धु । 'जैवावृकः पुमान् सोमं कृपकापुष्पतोऽस्तिपु'^५ ॥
(१२) ॥ * ॥ अमृतं मूते-सोम । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।
१३७) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्वोपधीतश्चेन्दुपु । दिव्यो-
पध्या धननारे समीरे रिद्वैवते ॥ वसुप्रभेदे मलिते वानरे
किन्नेश्वरे ॥' इति हैम [३।३५५-४६] ॥*॥ सोमा नका-
रान्तोऽपि । 'नामन्तीमन्योमन्-' (उ० ४।१५०) इत्या-
दिना दन्वराधा निपातनात् । यत्तु—मुकुर्दन्तात्—सूयते
जायते । 'नवो नवो भवति जायमान' इति श्रुते । सूयते यज्ञा-
ङ्गस्थानं वा करोति, मूतेऽमृतं वा सोम इति । 'गुन् अभिपदे' ।
'पू प्रेरणे' वा—इति । तत्र । सूयते सकर्मकत्वेन जायते
इति प्रतिपदात्मभावात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्ध । जायमान
इति जनेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्यु-
क्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थक्य-
तमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदयमभावान् । सु-

नोते सुयतेऽप्युपन्यास पूर्वत्वयो त्वतन्त्रो वा ? नाहः—
पूडा विप्लव तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अति-
स्तु-' इति ह्रस्वरय प्रहरी सुयतेऽप्यन्यासोऽसंगत । दीर्घ-
प्रहरी मुनोतेऽप्यन्यासोऽसंगत ॥ (१३) ॥*॥ म्बुगति ।
'म्ले हृषधये' (भ्वा० प० अ०) । 'म्लानुदिभ्या औ' (उ०
२।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्गुल्यम् ॥ (१५) ॥*॥
कला निधीयन्तेऽन । दुधाव । 'दुधाम् धारणपोषणयो',
जु० उ० अ० । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति कि ॥
(१६) ॥*॥ द्विजाना राजा । 'राजा-' (५।६।९१) इति
टच् । 'द्विजराजः सशयरे सुपर्णेऽनन्तर्भोगिनि' इति विश्वः
[३।४।३०] ॥ (१७) ॥ * ॥ दामस्य धर ॥ (१८) ॥*॥
नक्षत्राणामीम ॥ (१९) ॥ * ॥ क्षया करोति । 'कृजो हेतु-'
(३।२।२०) इति ट ॥ (२०) ॥*॥ विद्यति 'चन्द्रस्य'
कला तु पौडशो भागो

कला (खी), 'पूर्ण चन्द्रमा के सोलहवें हिस्से' का १
भाग है ।

क्रेतेति ॥ चन्द्रस्य पौडशो भाग । कलयति । 'कल स-
स्रव्याने' (जु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कलयते
वा । 'पृति-' (३।३।११८) इति घ । ('कलं त्वजोर्ण-
रेतसो । अन्वत्समधुरध्याने') 'कला स्यादंशशिल्पयो'^६ (क-
लने मलरैवृद्धौ पौडशाणे विधोरपि^७) इति हैमः [२।४८८-
८९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चन्द्रपौडशांशस्य'^८ ।

विम्बोऽश्वो मण्डलं त्रिपु ॥ १५ ॥

विम्बः (पु न), मण्डलम् (त्रि), 'सूर्ये वा चन्द्रमा के
विम्ब' के दो नाम हैं ।

विम्ब इति । 'वैति वांभो' वा-गवाँ (अ० ५० से०)
'उल्पादफश्च' (उ० ४।९५) इति वसुमागमह्रस्वत्वात् ।
'विम्बे तु प्रतिविम्बे स्थान्मण्डले विम्बिकाफले' इति हैमः
[२।३०९] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डयति, मण्डयते वा ।
'मण्डि भूपायाम्' (जु० प० से०) । वृषादिवात् (उ० १।
१०६) कलच् । वीरादिवात् (६।१।४१) डीप् । मण्डयी ।
'स्थान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कर्मण्यके च ।
कुण्डप्रभेदेऽप्युपमूर्धकैऽपि भुजगभेदे बुनि मण्डल स्यात् ॥' इति
विश्व [१५।५८१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रविचन्द्र-
मण्डलस्य' ।

भित्तं शकलक्षपडे वा पुंस्यर्थः

भित्तम् (न), शकलम्, क्षण्डम् (२ पु न), अर्थः
(डु), 'क्षण्ड, टुकड़ा' के ४ नाम हैं । वहाँ 'क्षण्ड' (टुकड़ा)
अर्थ में ही 'अध' शब्द पुंलिंग है ।

१ 'राजदन्तादिवु परम्' इति 'मा' शब्दस्य परप्रयोग
इति भावः ।
२. स्वामी तु 'उनत्तीन्दु' इत्याह ।
३ 'हृषीकेणैऽपि—' इति पा० ।
४ पाठोऽयं मेदिन्याम् (३।३०) उपलभ्यते, न तु
विन्वे ।
५. 'जैवावृक पुमान् सोमे दीर्घायु कृनायोऽस्तिपु' इति
मेदिनी (१६।१९१) ।

१-२. कोण्टस्य पाठः निर्णयसागरस्य ।
२. हैमे तु 'कला स्यात्कालशिल्पयो' इत्येव पाठः ।

भिक्षमिति ॥ भिचते स्म । 'भिक्ष शकलम्' (८।२।५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥ ३ ॥ शकनोति, शकयते वा । 'शकवृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शकिशाम्भोनि' (उ० १।११२) इति बलच् । 'शकलं त्वचि खण्डे च' रागवस्तुनि बल्यने' इति विश्व [१५।१५७, मे० च १५४।१२५] । (२) ॥ ३ ॥ 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । खडयते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसपता । खण्डनश्रियाया एव ग्रहणप्रसङ्गात् । लण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अगम्लाङ्ङ' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्धं ऐश्वरे । यणितोपे च' इति हैमः [३।११५-१६] । ['खण्डोऽग्रौ नकले नेक्षु विकारमणितोपयो । खण्ड पानान्तरे भेदे' इति मे० ४।१।७-८] । वा पुंसि—इति पूर्वोत्तराभ्यां सवच्यते ॥ (३) ॥ ६ ॥ 'ऋघु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ऋघ्नोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् । विरोप्य-निष्ठा ॥ (४) ॥ ३ ॥ चत्वारि 'खण्डमात्रस्य' ।

अर्धं समेऽशके ।

अर्धम् (न), 'बरावर का हिस्सा' अर्धं में 'अर्ध' शब्द नित्य नपुंसकलिङ्ग है ।

अर्धमिति । समप्रविभागेऽर्धशब्द क्लीबमेव ॥ (१) ॥ ३ ॥ एक तुल्यस्य खण्डस्यस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' ।

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रिका, कौमुदी, ज्योत्स्ना (३ स्त्री), 'चौदनी' के ३ नाम हैं ।

चन्द्रिकेनि । चन्द्रोऽस्त्यन्या । उन् (५।२।११५) ।—चन्द्र कायनि वा—इति मुकुट । तस्य । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्तात् ष्युल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिना चन्द्रिमा चादी' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥ ३ ॥ कुमुदानामिण्यम् । 'तस्यदम्' (४।३।२०) इत्यण् । ['कौमुदः स्यात्कान्तिके चन्द्रिकाया तु कौमुदी' इति मे० ७६।२७] ॥ (२) ॥ ३ ॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिन्ना—' (५।२।११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रात्प्रेषि स्याज्ज्योत्स्नायुत्तानि सृता' [इति मे० ८३।८] ॥ (३) ॥ ३ ॥ शीणि 'ज्योत्स्नाया' ।

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

प्रसाद् (पु), प्रसन्नता (स्त्री), 'प्रसन्नता' के २ नाम हैं ।

प्रसाद् इति । 'पद्द् विचरणदौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्य-प्रसतिपु । वाच्यगुणे' इति हैमः [३।३६३] ॥ (१) ॥ ३ ॥

१. 'स्याद्' इति पा० ।

प्रसीदति स्म । 'पदपथे—' (३।४।७२) इति क्त । प्रसन्न-स्य भाव । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ।

फलङ्काङ्क्षौ लाल्छनं च विहङ्गं लक्ष्मं च लक्षणम् ।

कलङ्कः, अङ्कः (२ पु), लाल्छनम्, चिह्नम्, लक्ष्म (= लक्ष्मम्), लक्षणम् (४ न), 'विहङ्ग' अर्थात् 'निदान' के ६ नाम हैं ।

कलङ्केति । क ब्रह्माण लङ्कयति हीनता गमयति, ज्ञापयति वा । 'लवि गतौ' चुरादि । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ['कलङ्कोऽङ्कोऽन्नाद्ये च कालायममतेऽपि च' इति विश्व १।४।१४८, मे० च ६।५९] ॥ (१) ॥ ३ ॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अनि लक्षणं' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् । ['अङ्को भूषात्पचलक्ष्मसु । विश्राजौ नाटकाद्यथे स्थाने नोडेऽन्तिकागमौ ॥' इति हैमः २।१-२] ॥ (२) ॥ ३ ॥ 'लच्छ लच्छि लक्षणं' (भ्वा० प० से०) । लाल्छयोऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाल्छनं लक्ष्मसत्तयो' इति हैमः [३।४३६] ॥ ३ ॥ लच्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥ ३ ॥ चाटयति, चञ्चतेऽनेन वा । 'वह परिवर्तने' (भ्वा० प० से०) । वा-हुलनाम् । उपधाया टल् च । 'चिह्न लक्ष्मपताकयो' इति मेदिनी [८।३।४] ॥ (४) ॥ ३ ॥ लक्षयति । 'लक्ष दशाना-ङ्कनयो' (चु० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) । 'लक्ष्म प्रधानचिह्नयो' इति हैम २।२।८५ ॥ (५) ॥ ३ ॥ ल्युटि लक्ष-णम् । 'लक्षेत्रे च' (उ० ३।७) इति न । ['लक्ष्णं नाम्नि चिह्ने च सारस्या लक्षणा कचित्' इति मेदिनी १०।७६] ॥ ३ ॥ मुद्वा (?) (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्यो-तिष्मत्या च सारस्या स्त्री, क्रीडे वि नामचिह्नयो । स्याद्यथे ल-क्षणः युनि सौमित्रो, श्रीमति त्रिपु' इति रमणात् । लक्ष्मी-वति तु पागादित्वात् न (५।२।१००) । 'लक्ष्म्या अच्च' इति गणपूत्रेणात्व बोध्यम् ॥ (६) ॥ ३ ॥ पट् 'चिह्नम्' ।

१ धातुपाठे 'लच्छ, लच्छि' इति चकाररहित एव पाठो लभ्यते ।

२ पूर्व 'लक्ष्मण' शब्दमुक्त्वा तदुदाहरणप्रसङ्गे पवर्ग-प-बभ्ररहितस्य 'लक्षण' शब्दस्यार्थनिर्देशो 'रभस' वचनेना-नुपयुक्त । जत एवात्र सर्वमग्रहाभं 'लक्षण नाम्नि चिह्ने च सारस्या लक्षणा कचित् । लक्ष्मणा त्वोपवीभेदे सारस्या-मपि योपिति ॥ रामभ्रातरि पुंसि स्यात् मन्त्रोके चाभिधे-यवत् ।' इति मेदिन्या (५०।७६-७७) उपस्थासो युक्त । इतिदोषवशात् 'लक्ष्मण' इत्यस्य स्थाने 'लक्षण' मुद्रित प्रतीयते, अनुपदमेव 'पुनि सौमित्रो' इति दर्शनात् ।

सुपमा परमा शोभा

सुपमा (स्त्री), 'अधिक शोभा' का १ नाम है ।

सुपमेति ॥ शोभनं सप्त गर्गमनया । सुविनिर्दुर्म्यं सु-
पिमूतिसामा. (८।३।८८) इति पञ्चम् । एतेन सुपामादि-
त्वात् (८।३।९८) पत्वम्—इति स्वाम्युक्ति परास्ता । उक्त-
रीत्या निर्वहि सुपामादित्वकल्पनस्य निर्वोजित्वात् । [सुपमं
रुचिरे समे । सुपमा तु स्यात्परमशोभाया कालमिच्छति ।'
इति हैमः ३।५०५] ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उत्कृष्टशो-
भायाः' ।

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

शोभा, कान्तिः, द्युतिः, छविः (४ स्त्री), 'शोभा' के ४
नाम हैं ।

शोभेति ॥ शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (उ०
प० से०) पचाश्च (३।१।१३४) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभ-
तेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायां' इति निर्देशात् 'शुभश्च ह्य' (३।३।१०३) इत्यकार—इति । तत्र । अयंनिर्देशमनाना-
त्वात् । यदपि—'शुभश्च ह्य' [३।३।१०३] इति चकाराद-
प्रत्ययः इति तु ययम्—इति । तदपि न । आकरे तयानुवृत्ते ।
उक्तरीत्या निर्वहिच्छव । ['शोभा कान्तीच्छयोमंता' इति
मे० १०६।९] ॥॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१)
॥॥ काम्यते । क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य—' (६।४।
१५) इति दीर्घ—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति
'विगृहीतत्वात्तन्मातरङ्गत्वादिगङ्गामित्तवृद्धे सभवात् ।
आयादय—' (३।१।३१) इति णिडभावे वा बोध्यम् ।
['कान्तिः शोभेच्छयो रियाम्' इति मेदिनी ५४।
८] ॥ (२) ॥ * ॥ 'द्युत दीप्ती' (स्वा० आ० से०) ।
द्युततेऽनया ।—'इगुपधात्कि' इति—मुकुट । तत्र । 'इगुप-
धात्कि' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्वा-
'तिदेशात् । ['द्युतिस्तु शोभादीधित्यो' इति हैम २।१७६]
॥ * ॥ डीपि [ग० ४।१।४५] द्युती न । द्यूने वा । 'द्यु
अभिगमने' [अ० प० अ०] क्तिन् ॥ * ॥ क्तिनि (३।३।
९४) द्युतिः ॥ (३) ॥ * ॥ छयति । छिनत्त्यसार-
मिति वा । 'द्यो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् र्द्विधी-
करणे' (स० उ० अ०) । 'छविष्ठात्विच्छवि—' (उ० ४।
५६) इति चित्रान्तो निपातित । ['छविस्तु रुचि शोभा-
याम्' इति हैम २।५३३] ॥ (४) ॥ * ॥ 'एषु भावे वा
प्रत्यया । शोभेत्स्य 'समी घ च' (३।३।१२५) इति घ ।
द्युतिरित्यत्र 'इक् कृप्यादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) इति
दिक् । चत्वारि 'शोभायाः' ।

- १ विगृहीतात्पूर्वं तैत्थ्यधिक पाठ ।
२. कोष्ठस्य. पाठ. वचिन्वीपलभ्यते ।

अवश्यायस्तु नोहारस्तुपारस्तुहिम हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

अवश्यायः, नोहारः, तुपारः (३ पु), तुहिनम, हिमम्,
प्रालेयम् (३ न), महिका (स्त्री), 'पाला पङ्गे' अर्थात्
'ओस, हिम' के ७ नाम हैं ।

अवश्याय इति ॥ अवश्यायते शैत्यमापाद्यते । 'श्येद्
गती' (स्वा० आ० अ०) । 'श्याद्वचध—' (३।१।१४१)
इति ण । ['अवश्यायो हिमं र्घं' इति हैम ४।२२७] ॥
(१) ॥ * ॥ निह्निषते । 'हृज हरणे' (स्वा० उ० अ) ।
घञ् (३।३।१९) । 'उपमर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति
दीर्घ । यत्तु—'अध्यायन्याय—' (३।३।१२२) इत्यत्र चका-
रादृषञ्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'अकर्त्तरि च—' (३।३।
१९) इति घञ सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ नोपयति ।
तुपं (दि० प० अ०) अन्तर्भावित्पर्यायात् 'कमे कित्' इत्य-
नुवृत्तौ 'तुपारादयञ्' (उ० ३।१३९) इत्यारम्भे किच्च ।
[तुपारां हिमदेशयो । शोकरे हिमभेदे च' इति हैम ३।
५९६] ॥ (३) ॥ * ॥ तोहति । 'तुहिर तुहिर अर्दने'
(स्वा० प० से०) । 'वेपितुह्यार्हत्वञ्' (उ० २।५२)
इतीनम् ॥ (४) ॥ * ॥ हन्ति ['हन् हिसागत्यो.', अ०
प० अ०] 'हन्तेहि च' (उ० १।१४७) इति मक् । हिनोति
वर्धते । 'हि गती वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ०
१।१४१ वाहुकनेन) इति वा । नञ्तापूर्वकत्वात्तत्र गुण । 'हिमं
तुपारमलयोद्भवयो स्यात्प्रसक्तम् । शीतले 'वाच्यलिङ्गे
स्यात्' [इति मेदिनी ११०।३८] ॥ (५) ॥ * ॥ प्रली-
यन्ते पदार्था अत्रैति हिमाद्रे प्रलय । तत आगतम् । अण्
(४।३।७४) । 'केकय—' (७।३।२) इत्यादिना यादेरिय ॥
(६) ॥ * ॥ महाने । 'मह पूजायाम्' (स्वा० प० से०) ।
'व्युन् शिल्पिसजयो—' (उ० २।३२) ॥ * ॥ 'मिहिका'
इति पाठे 'मिह सेचने' (स्वा० प० अ०) । व्वन् (उ०
२।३२) । (७) ॥ * ॥ भूमिका भूममहिषी च बोध्याः
सप्त 'हिमस्य' ।

अथ हिमानो हिमसंहृतिः ॥ १८ ॥

हिमानी, हिमसंहतिः (२ स्त्री), 'बहुत पाला पङ्गे' के २
नाम हैं ।

अथेति ॥ हिमानां सहति ॥ (२) ॥ * ॥ महद्भि-
मम् । 'हिमारण्योर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति डीपा-
नुकी ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ।

१. 'वाच्यलिङ्गोऽयं' इति पा० ।
२. 'कुम्भुदिमर्धमहिषी रतान्धो च कुहेलिका ।
भूमिका च तमोरेणु.' इति त्रिकाण्डशेषात् (१।३।८) ।

शात गुणे

शीतम (ने), यह द्रव्य 'शु'माद्य' है, अर्थात् शीतलता अथ नै नपुंसकलिङ्ग म ही प्रयुक्त होता है ।

शीतमिति ॥ गण स्वर्गादिसर गानम् । 'शीत हिमगुण वरीव गानलालम् विषु । वानीर बहुवार ना [इति म० ५५६५] । र्वैड गती (स्वा० प० ५०) । नाव क्त (३।३।११४) । द्रवमूनिम्पणा इय (६।१।४) च्चि नप्रसारणम् । इयोऽप्यसं (८।१।४७) इति पयुदासाप्र निष्ठन वृ । (१) ॥ ॥ एक शीतगुणस्य'

तद्वदर्थान् शुपाम राशिग जड । तुपार शा ल रोना हिमः सप्तावर्षात्तद्गम ॥ १९ ॥

शुपाम, शिशिर, तड, तुपार, शतल, शीत, हिम (० त्रि), ट् गुणशाल द्रव्य अर्थात् 'तड हवा पाना' इत्यादि के ७ नाम है ।

तद्वदिति ॥ मयीमाद नम व तद्गाम्नीयज्ञानयो यपा ते तद्वदथा त व अ यिज्ञा विज्ञानलिङ्गा । मुपु सोम मर्दा म् । मुप म हिपु च (८।३।९८) च्चि पत्वम् । स्वामी तु-मुपु उग्रधने च्चि विगृह्य ताल्ब्यमन्त्र्य (मुशीम) जाह । तत्र वाहुगना मव मप्रसाग्न च । मकु टन्तु-तद्वयुत् । मुपामश्च मुपेगश्च मुपयि सपसोऽपि च इति द्वाल्मुनय ऊर्ध्वविवक।द-एत्य ह । ['सुवीम शीतले चारी त्रिपु न वप्रगात्रे इति मेदिनी ११२।५७] ॥ (१) ॥ ॥ गान्पुनगती (म्ग० प० सं०) । अजि रगिगिर- (उ० १।५३) इति किञ्च उपधाया इत्य च निपात्यत । अश्चच्छा ङ्गिगिराण्यनि पूवगिनिस्तालय गडप्रमुना ऋयिना विद्यन इति रामद । [शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुमेद जड निपु इति म० १३९।२७] ॥ (२) ॥ ३ ॥ ति घनीभवति । उ घातन (स्वा० प० सं०) । अच (३।१।१२४) । डयोरेकत्वस्मरण तु जड । ['तडा मर्ल हिमाद्य त जडा स्याच्छूवगिनिवका इति हेम २।१२०] ॥ (२) [तुपार १] (४) ॥ ३ ॥ घात गुणाऽप्यास्ति । निष्मादवात् (५।२।९७) लच । शीत लानि (१२।) वा । [शो ल पृष्यगोम गेलज मलयोद्रव । पुमानामप्यर्था ङाच्छिगिर वाच्यलिङ्गकम् ॥ इति मे० १५५।१३९ ४०] ॥ (५) ॥ ३ ॥ अग्राद्यचि (५।२।१२७) गीत ॥ (६) [हिम ३(७)] ॥ * ॥ सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ।

ध्रुव आत्तानप दि रय द्धुव, औत्तानपादि (२ पु), 'उत्तानपाद' अर्थात् 'मनु के पौत्र-ध्रुव' के २ नाम है ।

१ घनतैलम्-नि नि० १० मट्टोचिनीन । २-३ तुपार हिम-गडो पूवश्लोके व्याख्यातो ।

ध्रुव इति ॥ ध्रुवनि स्थिरा भवति । ध्रु गतिरुद्देश्यो (तु० प० ५०) । अच (३।१।१२४) । ष्टादित्वात् (१। २।१) ङित्त्वम् । यत्तु मकुटेन- (उकारात्तथातुमुप-पत्य) इगुपधत्त्वं (३।१।१३५) द-इत्युत्तम् । तद्रभनत् । वर रात [ध्रुव] धानी वा तद्रोध्यम् । 'ध्रुव राक्ष हरे विष्णो दे चोत्तानपादज । वसुयोगभिदो पुति ध्रुवं च-सन्नतकया । 'नी मूवाद्या प्राकण्यो गीतिसुभेदातिशयु । स्थिर नित्य निश्चिन च ध्रुव वरीव प्रकीर्तितम् ॥ (१) ॥ ॥ उत्तानपा दस्यापत्यम् । 'जत च्च (४।१।९५) । मुक्-स्तु-कपित्वत् ऋष्यचव- (४।१।११४) इत्यणि प्रत्य याह्वादित्वात् (४।१।९६) च्च-इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे यानाभावात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ।

अगस्त्य कुम्भसमन ।

मैत्रावरुणि

अगस्त्य, अगम्यम्भव, मैत्रावरुणि (३ पु), 'अगस्त्य मुनि' के ३ नाम है ।

अगस्त्य इति ॥ आ वित्र्यस्त्यायान्त्वन्तानि । आ तोऽनुमर्गे व (३।२।३) । 'अगस्त्य स्यालुम्भयोनी वज्र सेनतरावपि ॥ * ॥ -अगमस्त्यतीत्यप्यास्ति । वसति (उ० ४।१८०) वाहुगवावस्तेरपि-इति मुकुट । वस्तु तस्तु क्चिन्नो च- (३।३।१७४) च्चि क्चिभुविन । वाहु ऋवाश्रयस्यागनिकात्तित्वात् । उक्-व्वादि (वा० ६।१। ९४) । अवागस्त्य कुम्भयोनिरगस्ति 'लशोस्तु' इति गदणव ॥ (१) ॥ ३ ॥ कुम्भ समन उपतिस्त्यानस्य ॥ (२) ॥ * ॥ मित्रावरुणो देवर्षी । देवनाड्ड च (६।३।५) इत्यनड । -कपिममुदायिन्पानुपित्वावपत्य अत च्च (४। १।९५) -इति मुकुट । तत्र । एतया ऋषित्व मनाभावात् ॥ ॥ वारुणिरपि । मित्रावरुणयो मुनौर्गोशेधश्च वारुणि' इति ङाडि । अणाप द्यन । औव 'वागस्त्यमैत्रावरुण' स्वर्वाग्निमाहता' इति नामनिबन्नात् ॥ (३) ॥ ॥ शीपि 'अगस्त्यस्य' ।

अस्यैव लोपासुद्रा लघर्मिणी ॥ २० ॥

लोपासुद्रा (स्त्री), 'अगस्त्य मुनि की पत्नी' का १ नाम है । अस्यैव इति ॥ अस्यैव पत्नी लोपासुद्रा । न सुद राति । आतोऽनुप- (३।२।३) इति व । लोप घनाप अमुद्रा- द्यं न लभते च्चत्य । स्वाम्युक्तस्य पुषाद-इतिव (६।३।

१ ध्रुव शङ्को हरे विष्णो दे चोत्तानपादजे ॥ वसुयोगभिदो पुनि वलाव निश्चिनतकयो । न्त्रामूर्वा-चो गालपण्यो गीतिसुभेदातिशयु । सन्तते दारवत चर्ष' इति मेदिनीपाठ (१५।८।३९ १५) एव च्चि-इत्यरिवत् लिखित प्रतीयते ।

१०९) पञ्च चिन्त्यम् । यत्—लोपगति योगिना रूपाभि-
मानम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
मुद्रयति स्रष्टु स्रष्टिमिति मुद्रा । तत कर्मधारय (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपागद्यदस्वैव भा-
षिपुष्पत्वात्पुनद्भावप्रसङ्गात् । आङ्प्रत्ययेण वा तत्प्रमाथे-
यम् ॥ (१) ॥ * ॥ ममानो धर्मोऽस्त्रयस्या । इति (५।
२।११५) । 'नगानस्य—' (६।३।८४) इति स । एनम्
'अगम्यपत्त्याः' ।

नक्षत्रमुक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा त्रियाम् ।

नक्षत्रम्, ऋक्षम्, भम् (३ न), तारा, तारका (२ स्त्री),
उडुः (स्त्री न), 'नक्षत्र' के ६ नाम है ।

नक्षत्रमिति ॥ न दास्ते हितस्मि । 'क्षद' इति गोत्रो
घातुर्हिसार्धं आत्मनेपदी । ष्टुम् (उ० ४।१५९) । 'नभ्रा-
ण्पाद्—' (६।३।७५) इति नत्र प्रकृतिभाव । यत्तु क्षद-
तीति त्रिप्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । नच्चिन्त्यम् । यद्वा—
'णक्ष गतो' (भ्वा० प० से०) । नशानि । 'अमिनक्षियजि-
वधिपनिभ्योजम्' (उ० ३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षयु
हिसायाम्' (त० उ० से०) । ष्टुम् (उ० ४।१५९) ।
वाहुलकाण्यलोप । न क्षत्र वा । देवत्वान्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥
(१) ॥ * ॥ ऋपति । 'ऋषी गतो' (तु० प० से०) ।
'स्तुवञ्चिद्व्युत्पिभ्य तित्' (उ० ३।६६) इति स । 'पडो—'
(८।२।४१) इति क । 'ऋक्षस्तु स्यात्क्षत्राच्छब्दमल्लयो ।
महीधरविशेषे च गोणके लक्ष्यवेधने' इति हैम [२।५७०-
७१] ॥ (२) ॥ * ॥ भानि । ['मा दीप्तो', अ० प० अ०]
'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति ड । 'भं नक्षत्रे गभस्ती
स्त्री पुमि स्यादुभयुपनन्दने' । [इति मेदिनी १०६।१] ।
['नक्षत्रे भ बुधा प्राहु-] भ्रमगो^३ भ प्रकीर्तित' इत्येका-
शर [२६] ॥ (३) ॥ * ॥ तरन्त्यनया ['तु प्लवन्-
तरणयो', भ्वा० प० से०] । भिदादित्वात् (३।३।१०४)
अङ् । गुण (७ । ४ । १६) । निपातनादीर्घ ॥ * ॥
तारयते पचाद्यच् (३।१।१३४) । तारोऽपि । 'नक्षत्रे नेत्र-
मध्ये च तारा स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडि । ['तारो वा-
नरभिन्मुक्त्वाविशुद्धयो शुद्धमीकिते । ना, नक्षत्रेऽप्रिममध्ये च
न ना, र्थेषु नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वाल्मीकीपनिभा-
संधौ । श्रिलिङ्गाऽत्युच्चमब्दे च' इति मेदिनी १२५।४३-
४४] ॥ (४) ॥ * ॥ णुलि (३।१।१३३) तारका । 'तारका
ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभाव । अपिषाब्दात्ता-

रकापि वा श्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे वलीवत्त्वमुडुवाहचर्यात् ।
'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति गार्भत
[४२०] । ['तारको देवमित्त्वं णंघारणोर्न द्वयोर्दंशि । ननीनि-
कायामुक्षे च न पुमान्तरि त्रिषु' इति मेदिनी ९।९९-१००]
॥ (५) ॥ * ॥ अवनतीति—ऊ । विष्वप् (३।२।१७८) ।
'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्युठौ । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१।
२।४७) इति ह्रस्व । ममास्तोत्तरम् 'इको ह्रस्वोऽड्य—'
(६।३।६१) इति वा ह्रस्व । इत्येर्द्धु डीडो नितद्रवादि-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) इडु । 'उ च तडु च' इति वि-
ग्रह । स्त्रिया तु 'ऊश्चामी डुश्च' इति शेष । उडु, उडू, उ-
डव, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा— उ मुकुटौ रपोक्तौ च शिव-
वाची त्वनवययम् । उ प्रश्ने च^१ इति हैम [७।४४] । उ शेष
इयते, उना क्ष तुना दीयते वा । 'मितद्रवादिभ्य' (वा० ३।२।
१८०) इति इ ॥ (६) ॥ * ॥ पङ् 'नक्षत्रसामान्यम्' ।
दाक्षायण्योऽश्विनोऽथारिताराः

दाक्षायण्यः (स्त्री, नि० प्र० व०), 'अश्विनी, भरणी आदि
सत्ताइस नक्षत्रों' का १ नाम है ।

दाक्षायण्य इति ॥ दक्षायण्यपति । 'वा नामधेयस्य'
(वा० १।१।७३) इति बुद्धसजायाम् 'उदीचा बुद्धादगोत्रात्'
(४।१।१५७) इति फिज् । गौरादित्वात् (४।१।४१)
डीप् । यत्तु—'आमुरेरुपमत्पानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र
केचिद्, 'आमुरिदाद्यो' इति—इति मुकुट आह । नत्र । भाष्ये
दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्यं 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
श्चक्र' (४।१।९८) इति च्चकि 'जातेऽस्तीविषयाद्योप-
धात्' (६।१।६३) इति डीप्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादि-
गोत्रेभ्य पाठाभावात् । उक्तरीत्योपचार विना निर्वाहाच्च ।
यत्तु—'अत उक्' (६।१।६५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपाय-
नवत् । 'यजिज्योश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वा-
भ्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वैपमयन-
मस्य द्वैपायन । द्वैपायनस्यापत्य द्वैपायन । ऋष्यण् (४।
१।१।१४) इति द्वैपायनगण्यव्युत्पत्तेर्द्वेष्टान्तासंभवाच्च । य-
दपि—'इतो गनुज्यजाते' (४।१।६५) इत्यत्र 'ज्ज' उप-
नव्यानान्डीप् । 'कोरव्यमाण्यकाभ्या च' (४।१।१९) इति
चकारादासुरत्योर्णोवत् फ—इति । तदपि न । स्वदुक्तोपसव्या-
नाप्रसिद्धे । चकाराभ्यन्तुक्तमुपनव्यार्थत्वे मानाभावाच्च ।
यदपि—दक्षमयते, र्युः (३।१।१३४) । प्रजायण्य (५।
४।३८)—उत्त्याह मुकुट । तदपि न । प्रजायण्यवृद्धप्रस-
ङ्गात् । अश्विन्याथा सतिवजितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते ।

- १ 'उ प्रश्ने च' इत्ययो हैमे नोपलभ्यते ।
- २ भाष्ये तु कौरव्यमण्डूकयोरासुरेरुपमत्पानम्' इति
वातिकस्वरूपं लभ्यते ।
- ३ अश्विन्यादिनक्षत्राणा नामानि 'चौखम्बा' प्रका-
शितस्य 'अमरकोपस्य' मणिप्रभाष्याख्याया 'दाक्षायणी'

- १ 'दुवृचौ शनिदादाभ्य—' इत्युणादिसूचीयो
घातु दारुलीकरणे भक्षणं च ।
- २ 'क्षतवेधने' इति, 'हृत्वेधने' इति च पा० ।
- ३ 'नवने' इति पा० ।

['दाक्षायणो त्वपणायामश्विन्याद्युडुपु ऋषाम्' इति मेदिनी ५२।२७] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ।

अश्वयुगश्विनो ॥ २१ ॥

अरवयुक् (= अरवयुज्), अरिवनी (२ स्त्री), 'अरिवनी' के २ नाम हैं ।

अश्वयुगिनि ॥ अश्व युनक्ति रूपेणानुवरोति । 'सत्सू-द्विप-' (३।२।६१) इति क्विप् । यत्तु—'सृत्विय्-' (३।२।५९) इत्यादिना सिवद्-इति मुकुट । तत्र । युजे केवलात् क्विन्विधानात् ॥ (१) ॥ * ॥ अश्व अश्वरूपमस्त्यस्या । इनि (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्विन्याः' ।

राधा विशाखा

राधा, विशाखा (२ स्त्री), 'विशाखा नक्षत्र' के २ नाम हैं ।

राधेति ॥ राधेति वार्धमनया । 'राध ममिदौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हल' (३।३।१०३) इत्यवार । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयो । विष्णुकान्तामलकयोश्च गोपीवेषविरोपयो' इति हैम [२।२४९-५०] ॥ (१) ॥ * ॥ विशायति । 'शास्व व्याप्ती' (भा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिलके' इति हैम [३।१।१३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विशाखायाः' ।

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

पुष्यः, सिध्यः, तिष्यः (३ पु), 'पुष्य नक्षत्र' के ३ नाम हैं ।

पुष्य इति ॥ पुष्पाति ['पुष पुटौ', त्रया० प० से०] कार्याणि । 'पुष्या कलियुगे स्मृत । भारतनक्षत्रयोर्भेदे' [इति मेदिनी ११५।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्य-सिध्यो नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातित ॥ (२) ॥ * ॥ ['तुष पुटौ', दि० प० अ०] तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्य-सिध्य-' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् वषधत्व च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलो धाम्या च धोपिति' [इति मे० ११५।२८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ।

श्रविष्ठाया ।

समा घनिष्ठा

श्रविष्ठा, घनिष्ठा (२ स्त्री), 'घनिष्ठा नक्षत्र' के २ नाम हैं । श्रविष्ठायेति ॥ श्रवण श्रव ३ । ['ध्रु श्रवणे', भा० प०

शब्दस्य टिप्पणी, तेषां लिङ्गवचनदिनिर्णयश्च तत एव प्रकाशितस्य 'अभिधानचिन्तामणौ' 'मणिप्रभा' व्याख्याया (२।२९) तज्जज्ञासवोऽवलोकयन्तु ।

१. 'वेध्यविरोपयो' इति पा० ।

२. 'ध्रुव श्रव च' (३।१।७४) इति श्रादेशो कृते सतीति शेष ।

से०] 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धि । श्रवोऽस्त्यस्या । मत्तु (५।२।१४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टम् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लृक्' (५।३।६५) इति मत्तुपो लृक् ॥ (१) ॥ * ॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥ * ॥ मा श्रविष्ठाया समेत्यव्यय ॥ द्वे 'घनिष्ठायाः' ।

सुः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

प्रोष्ठपदाः, भद्रपदाः (२ पु स्त्री, नि० व० व०), 'पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्र' के २ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गो, तस्यैव पादा यासाना । 'सुप्रात-सुश्वे-' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच्च पद्मावश्च निपातित । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फट्पुनीप्रोष्ठपदानाम्-' (१।२।६०) इति तक्षनात्पाशिव बहुत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ भद्र पदमासा ता । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात-' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातित्वा—इति मुकुट । तत्र । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ।

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवामहायणो ।

मृगशीर्षं, मृगशिरः (= मृगशिरसः । २ न), आग्रहायणी (स्त्री), 'मृगशिरा नक्षत्र' के ३ नाम हैं ।

मृगेति ॥ आहृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ मृग शिरोऽस्य । रूपभेदात्कलीवम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिरा' इति वीपालित स्त्रीत्वमप्याह ॥ * ॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षं हस्तिजातो मृगः पशुकुरङ्गयो' इति व्याडि ॥ (२) ॥ * ॥ अग्रे हायनमस्या । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रभुते । प्रज्ञाद्यु (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति शत्वम् । आग्रहायणी षोणमाती । तद्योगात्प्रक्षत्रमपि तथा । यत्तु—'आग्रहायण्यश्चत्पाटूक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्सर्वार्थम् । गौरादित्वात् [४।१।४१] डीप् । अणन्तत्वादेव डीपि सिद्धे गौरादिपु पाठोऽस्य एवद्भावन्यनिषेधार्थम् । तेनाग्रहायणीभार्य इति सिध्यति—इति मुकुट । तत्र । अपमिद्वान्तात् । नहि गौरादित्व एवद्भावन्यप्रतिषेधार्थम्, किं तु डीप्विधानार्थम् । न च पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । न चोदात्तनिवृत्तिस्वरणे तदभाव । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसम्भवात् । अस्य गौरादित्वमप्रामाणिकमिति भुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ।

इन्वकास्तिष्ठरोदेशो तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

इन्वका (स्त्री, नि० व० व०), 'मृगशिरा नक्षत्र के शिरोभागे मे उद्भव होनेवाली पाँच ताराओं' का १ नाम है ।

इन्वका इति ॥ इवन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्ती प्रीणने च' (भा० प० से०) । इदित्वात् (७।१।५८)

बुध् । सजायां वृषुम् (उ० २।३२) । शिपकादिन्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः ॥ १० ॥ 'इश्चलाः' इति पाठे तु 'इल स्वने क्षेपणे च' (तु० प० से०) । 'मानमिवर्णमि-' (उ० ४।१०७) इति बलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ['इत्यला-स्तारकाभेदेऽपीत्वलो दैत्यमत्स्ययो' इति विश्व] ॥ (१) ॥ १० ॥ एकं 'भृगासीर्षिसरोदेसस्याना पञ्चाना स्वल्प-कारकाणाम्' ।

बृहस्पतिः सुराचार्यो गोर्षतिर्षियो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिरोण्डिजः ॥ २४ ॥

बृहस्पतिः, सुराचार्यः गोर्षतिः, धिपणः, गुरुः, जीवः, आङ्गिरसः, वाचस्पतिः, चित्रशिरोण्डिजः (९ पु), 'बृहस्पति' के ९ नाम हैं ।

बृहस्पतिर्गिति ॥ वृहता पनि । 'तद्बृहतो-' (वा० ६।१।१५७) इति मुट्त्वयो ॥ १० ॥ अलुक् 'बृहतां पति' इत्यपि ॥ (१) ॥ १० ॥ मुराणामाचार्यं ॥ (२) ॥ १० ॥ गिरा पतिः । 'अहरादीना-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफ ॥ १० ॥ [पक्षे गो-पति, गी पति] । कस्कादिन्वात् (८।३।४८) प-इति केचित् ॥ (३) ॥ १० ॥ प्रपस्ता धिपपाज्म । अतं-आद्यच् (५।२।१७) । यद्वा-पुष्पोति । 'त्रिवृपा प्राग-ल्ये' (स्वा० प० से०) । 'धुपेधिप व-' (उ० २।८२) इति वयुः । ['धिपणलिनदनाचार्ये धिपणा धियि सम्मता' इति विश्वः ५।१।४६] ॥ (४) ॥ १० ॥ गृणाति उपदि-शति । 'गृ दग्धे' (त्रया० प० से०) । 'कृप्रोरुष्य' (उ० १।२४) इति कु-उच्चात्तादेश । 'गुरुमंहत्याङ्गिरसे पित्रा-दौ घर्मदेशके । अलघो बुजुरे चापि' इति हेम [२।४२३] ॥ (५) ॥ १० ॥ जीवयति । अच् (३।१।३३४) । मृत-संजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्मात्त्रिदपाचार्यं द्रुपभेदे न-रीरिणि' इति हेम [२।५३४] ॥ (६) ॥ १० ॥ 'अगि गतो' (स्वा० प० से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्य-मुग्रन्तो निपातितः । अङ्गिरगोऽत्यम् । 'शृष्यग्वक्-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु-' (२।४।६५) इति लुक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसो, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥ १० ॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पठ्यथा पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वधिषानारगपठ्या अलुक् ॥ १० ॥ लुक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥ १० ॥ 'ऋषयः सप्त धीमहिः स्मृतान्नित्र-शिखण्डिनः' इति हारावली । सत्त्वर्गतादङ्गिरसो जातस्वा-च्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।६८) इति डः ॥ (९) ॥ १० ॥ नव 'बृहस्पतेः' ।

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशाना भार्गवः कविः ।

शुक्रः, दैत्यगुरुः, काव्यः, उशानाः (उशनसम्), भार्गवः, कविः (६ पु), 'शुक्राचार्य' के ६ नाम हैं ।

शुक्र इति । माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्च्युक्तः । शो-चनि । 'पुत्र शोके' (स्वा० प० से०) । 'ऋजेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥ १० ॥ दैत्याना गुरुः ॥ (२) ॥ १० ॥ 'कुड् शब्दे' (स्वा० आ० अ०) । कौतु-मवयमाख्यातुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।२२५) इति ष्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ष्य' (४।१।१५१) इति वा । ['काव्यं ग्रन्थे पुमाञ् शुके काव्या स्मात्पूतना-धियो' इति मे० १।१३।११] ॥ (३) ॥ १० ॥ 'वश कान्ती' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वरो कण्ठि' (उ० ४।२।३९) । ग्रह्यादित्वात्प्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदु-दानम्-' (७।१।१४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥ १० ॥ भृगोर-पत्यम् । 'ऋष्यण' (४।१।१४) । बहुत्वे तु लुक् (२।४।६५) । भृगवः । ['भार्गवः परशुरामे सुघन्विनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवो तु कृष्णदूर्वामयो धियाम् ॥' इति हेम ३।१।४४-४५] ॥ (५) ॥ १० ॥ कवते । 'कुड् शब्दे' (स्वा० आ० अ०) । 'अव इ' (उ० ४।१।३९) । कीर्तीति वा । [कवि-वर्त्तिकशुक्रयो । सूरो काव्यकरे पति स्यात् खलीने तु योर्षिति' इति मे० १।५।७४] ॥ (६) ॥ १० ॥ पद् 'शुक्रस्य' ।

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहितांगो महीसुतः ॥ २५ ॥

अङ्गारकः, कुजः, भौमः, लोहितान्गः, महीसुतः (५ पु), 'मङ्गल ग्रह' के ५ नाम हैं ।

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इयति पीनत्वात् । 'ऋ गतो' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अगि गतो' (स्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१।३४) इत्यारन् । सजाया कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) । रत्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेर्षि स्मादु-ल्लुकाशे कुल्लुके । भवेदङ्गारिका चैधुकाण्डे' किशुककोरके । [इति मे० १।४।७७] ॥ (१) ॥ १० ॥ को. पुथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । ['कुञ्जा भवान्या बुधे तु कुजो नरकमीमयो' इति मे० ३।०।५] ॥ (२) ॥ १० ॥ भूमेरपत्यम् । निवादितात् (४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैत्ययो' इति हेम । [२।३।३५] ॥ (३) ॥ १० ॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥ १० ॥ महा सुतः ॥ (५) ॥ १० ॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ।

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिण्यः, बुधः, सौम्यः (३ पु) 'बुध' के ३ नाम हैं ।

१. कस्कादिमूत्रभाष्ये गोर्षतिप्रयोगादर्शनात् 'इति केचित्' इत्युक्तम् । मुकुटव्याख्याने तु गोर्षतिरित्यपामु-रिति स्पष्टमेवोक्तम् ।

१. 'बेसुदग्धे' इति पा० ।

गोहृण्ये इति ॥ रोहृण्यो अपत्यम् । 'सोम्यो ढक्' (४। १। ११२०) । 'रोहृण्यो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्व (१२३। १११) ॥ (१) ॥ * ॥ वृष्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । व (३। १। १२५) ['बुधः सोम्ये कर्त्तव्य' इति हेम २। २४६] ॥ (२) ॥ * ॥ सोम इव । सोम्य 'शाखादिभ्यो य' (५। ३। १०३) । तत प्रज्ञाचणु (५। ४। ३८) । ['सौम्य, सोमात्मजेऽनुये मनोजे सोम-द्वेषते । सौम्या पुनर्मुंगशिर शिरस्या पञ्च तारका ॥ इति हेम २। ४०१२] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'बुधस्य ।'

सभी सौरिशानैश्वरी ।

सौरि, शनैश्वर (२ पु), 'शनि' के २ नाम है ।

समाविति ॥ सूरस्थाकस्यापत्यम् । अत इव (४। १। ९५) ॥ * ॥ तस्यदम् (४। ३। १२०) इत्याणि 'सौर अपि ॥ (१) ॥ ॥ शनैश्वरति पङ्गुत्वात् । अच् (३। १। १२४) ॥ * ॥ 'शनिगौरिशानैश्वरा इति रभसा-च्छनिरपि ॥ * ॥ शनैश्वर 'मन्द' इति वाचस्पति ॥ (२) ॥ * ॥ हे शने ।

तमस्तु राहु स्वर्भानुः सैहिकेभ्यो विधुतुद ॥ २६ ॥

तम (= तमस्, न), राहुः, स्वर्भानु, सैहिकेय, विधुतुद (४ पु), 'राहु' के ४ नाम हैं ।

तम इति ॥ ताम्यति । तमु ग्लानो (दि० प० से०) । असुम् (उ० ४। १। ८९) । तमु काङ्क्षायाम् (दि० प० रा०) इति मुकुटस्य प्रमाद । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमासि गुणतिभिरसैहिकेया इति त्रिकाण्डशेषे २ ॥ ॥ पचायनि (३। १। ३४) अदन्त पुल्लिङ्गोऽपि । स्वर्भानुस्तु तमो राहु इति पुस्काण्डे रत्नकोषापरमालयोर्वशानात् ॥ (१) ॥ * ॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्रावौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादि । बाहुककादुप- । 'रहश्च' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमाद । एतादृशसुभ्रादर्शनात् ॥ (२) ॥ * ॥ स्वराकानो विपरीतलक्षणया भाति । 'तामाभ्यां नु' (उ० ३। ३२) । शुभ्रादि (८। ४। ३९) ॥ (३) ॥ । सिहिकाया अपत्यम् । 'सोम्यो ढक्' (४। १। १२०) ॥ (४) ॥ * ॥ विधु तुदति । विध्वरूपोस्तुद (३। २। ३५) इति ख्व् । अह्- (३। ३। ६७) इति मुम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'राहो' ।

केतु ॥ ['केतुर्ना रभपताकाविग्रहोऽन्तेपतेपु लक्ष्मणि' इति मे० ५। ४। ३३] ॥ (१) ॥ * ॥ शिखी । ['शिखी बह्वी वलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्वये । मयूरे कुम्भकृष्टे पुंसि सिखात्यग्न्य-

१ स्वामी तु 'शनिमन्दो पंगुकालो छायापुत्रोऽसि तत्र च' इत्यधिकनामा-याह ।

२ इदं वचस्त्रिकाण्डशेषे नोपलभ्यते ।

लिङ्गक ॥' इति मे० ९। ३। ४२] इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केतो' ।

सप्तर्षयो मरीच्यन्निमुखाश्चित्रशिरसिण्डिन ।

चित्रशिरसिण्डिन (= चित्रशिरसिण्डिन, पु, नि० व० व०), 'सप्तर्षिषो' का १ नाम है । (मरीचि १, जङ्गिरा २, जत्रि ३, पुलस्त्य ४, पुलह ५, ऋतु ६ और वसिष्ठ ७, ये सप्तर्षि हैं) ।

सप्तैति ॥ तत च ते ऋषयश्च । दिवसद्ये- (२। १। ५०) इति द्विपु । 'चित्र शिखण्डरूपाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येक सप्तापि चित्रशिरसिण्डिन । 'मरीचिरङ्गिरा जत्रि पुलस्त्य पुलह ऋतु । वसिष्ठश्चेति सप्तैते त्रेयाश्चित्रशिरसिण्डिन' ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सप्तर्षीणाम्' ।

राशोनामुदयो लम्न

लम्न (न), 'राशियो' का १ नाम है ।

राशोनामिति ॥ अस्तुवते व्याप्नुवन्ति । 'अनु व्याप्तो' (स्वा० आ० से०) । 'अधिपणायो रुडायलुकी च' (उ० ४। १। ३३) इति रुडागम इणप्रत्ययश्च ॥ (१) ॥ * ॥ लगति फले । 'लने सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । 'ध्रुवस्वान्त- (७। २। १८) इति क्तस्येडभाव, तस्य नञ्च निपात्यते । यत्तु- लगति साध्वे निजे, इति विग्रह प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०)—इति घातोऽप्ययसन मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तघातोर्लगतिरुपाभावात् । प्रवृत्तेऽर्थासंगतेश्च । अत 'ओदितो निष्ठायाम्' (७। २। १४) 'ओदितश्च' (८। २। ४५) इति मूत्रयोरेपन्यासो व्यर्थ । 'लम्न राशुदयो ऋषीव सक्त लज्जितयोरित्पु' [इति मे० ८। ४। १८] । 'एक राशुदयस्य' ।

ते तु मेपवृषादयः ॥ २७ ॥

वे वृषादि राशियो १२ होती हैं । (यथा—मेप १, वृष २, मिथुन ३, कर्क ४, सिंह ५, कन्या ६, तुला ७, बुध्रिक ८, धनु ९, मकर १०, कुम्भ ११, और मीन १२) ।

ते त्विति ॥ ते राशव । मेपवृषो आदी येषा ते । प्रत्येकम् एकम् ।

सूरसूर्योर्मादित्यद्वाद्दशात्मदिवकराः ।

भास्कराहस्कराभ्रान्प्रभाकरत्रिभाकरा ॥ २८ ॥

भास्वद्विवम्बरसप्तश्वहरिदशोऽण्णरश्मय ।

विर्तन्तार्कमार्तण्डमिदिरादृणपूषणः ॥ २९ ॥

युमणितरणिमित्रश्चित्रभानुविरोचन ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्वपापशिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्राश्रुस्त्वपन सविता रवि ।

१ स्वामी राशोना नामान्याह—येषो वृषोऽपि मिथुन कर्कट सिंहकन्यके । तुलाऽपि बुध्रिको धन्वी मकर कुम्भ मीनवौ ॥ इति ।

पद्माक्षस्तेजसाराशिश्छायानाथस्तमिस्रहा [३८]
 कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकवन्द्युस्त्रयीतनुः [३९]
 प्रद्योतनो दिनमणिर्लघोतो लोकघान्धवः [४०]
 इनो भगो घामनिधिश्चांशुमाल्यविज्जिनोपतिः [४१]

सूरः, सूर्यः, अर्यमा (= अर्यमन्), आदित्यः, द्वादशा-
 त्मा (= द्वादशात्मन्), दिवाकरः, भास्करः, अहरकरः, मरुतः,
 प्रभाकरः, विभाकरः, भास्वात् (= भास्वत्), विवस्वात्
 (= विवस्वत्), सप्ताश्वः, हरिदश्वः, उज्जरिमः,
 विकर्तनः, अर्कः, मार्तण्डः, मिहिरः, अरुणः, एषा
 (= शूण्), शुभणिः, तरणिः, मित्रः, चित्रभानुः, विरोचनः,
 विभावसुः, ग्रहपतिः, विष्णोपतिः, अहर्पतिः, भानुः, हसः,
 सहस्रांशुः, तपनः, सविता (= सवितृ), रविः (३० पु),
 'सूर्य' के ३० नाम हैं ।

[पद्माक्षः, तेजसाराशिः, छायानाथः, तमिस्रहा (= तमि-
 स्रहन्), कर्मसाक्षी (= कर्मसाक्षिन्), जगच्चक्षुः (= जग-
 चक्षुस्), लोकवन्द्युः, त्रयीतनुः, प्रद्योतनः, दिनमणिः, लघोतनः,
 लोकघान्धवः, इनः, भगः, घामनिधिः, अंशुमाली (= अशुमा-
 क्षिन्), अज्जिनोपतिः (१० पु), 'सूर्य' के १० नाम हैं] ।

सूरेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'पू प्रेरणे'
 (तु० प० से०) । 'सुसूत्राण्युच्य ऋ' (उ० २।२४) ।
 दन्त्यादिः ॥ * ॥ शवति । 'यु गतो' [सोत्रो घातु] ।
 'गुमिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति ऋनि सूत्रे ।
 'सूरश्चाकम्ते सूर्ये' इति विश्व । 'सुभते सूरः सूर्ये च दन्त्योऽ-
 पि' इत्युप्प्रविधेक । पूरयते वा । 'सूर विक्रान्तो' (तु०
 आ० से०) । अच् (३।१।२३४) । यत्तु-सूते प्रेरयत्यन्ध-
 कारम्, इति विग्रह प्रदस्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति
 घातोऽप्यन्धमन मुकुटेन कृन्म् । तप्त । उक्तघातोऽस्त्राद्यारुपा-
 भावात् ॥ (१) ॥ * ॥ सगति । 'यु गतो' (भ्वा० प०
 अ०) । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकात्, इति वा । 'पू प्रेरणे'
 (तु० प० से०) । 'राजसूयसूर्ये' (३।१।११४) इति निपा-
 तितः । 'सूर्योऽर्कणम् तपने स्त्री तद्भ्रातृपिधीमिवी' ॥ (२)
 ॥ * ॥ इयति । 'अन्धुक्षपूयन्' (उ० १।५९) इति निपा-
 तितः । ['अर्यमा पितृदेवते । तरणो सूर्यभक्त्यायाम्' इति
 हेम ३।३८४] ॥ (३) ॥ * ॥ अदितेः स्वरूपम् । 'दित्य-
 दित्या' (४।१।८५) इति ष्य । ['आदित्यस्त्रिदशार्कणो'
 इति हेम ३।५१०] ॥ (४) ॥ * ॥ द्वादश आत्मानो
 मूर्तयो यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवा-
 विमा' (३।२।२१) इति ट् (६) ॥ * ॥ एवं भास्क-
 रादिषु । ('कस्कादित्वात् (८।३।४८) भास्कराहस्करो-

इति स्वामी) । ['भास्करो वह्निसूर्ययो' इति हेम. ३।
 ६१९] ॥ (७) ॥ * ॥ (८) ॥ * ॥ तिमिरं क्लान्ति ।
 'वशत्रे' धिवुषी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥ * ॥ (१०)
 ॥ * ॥ (११) ॥ * ॥ भाव सन्त्यस्य । मत्तु (५।२।९४) ।
 ['भास्वान्दीप्ते रवो' इति हेम २।१८६] ॥ (१२) ॥ * ॥
 विविध वस्ते आच्छादयति । 'वम आच्छादने' (अ० आ०
 अ०) । त्रिवृ (३।२।६६) । विषो रश्मि । विजोऽस्मा-
 स्ति । मत्तु (५।२।९४) । 'तसौ पस्वर्थे' (१।४।१९)
 इति भ्वाद्ब्रवाभाव । ['विद्यस्वान्विद्युषे सूर्ये तन्मगर्वा वि-
 वस्वति' इति मे० ७०।२२०] ॥ (१३) ॥ * ॥ सप्ताश्व
 यस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ हरितोऽश्व यस्य ॥ (१५) ॥ * ॥
 उज्ज्या रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥ * ॥ विशेषेण पतन्त यस्य ।
 विश्वकर्माणो यन्त्रोऽलीढत्वात् । विकर्तयति भस्करोगाम् इति
 वा । 'कृती द्वेदने' (२० प० से०) । पिज्जान्तान्वुद् (३।
 ३।११३) ॥ (१७) ॥ * ॥ अर्क्यते । 'अर्कं पूजायाम्'
 (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घृ (३।३।१९) 'चजो -'
 (७।३।५२) इति कुत्वम् । यद्वा-कृदाधाराधिकलिभ्य
 क' (उ० ३।४०) । 'चो कु' (८।२।३०) । ['क्रो
 ऋरि मवर्णे' (८।४।६५) इति कलोप] । यद्वा-अर्कं स्त-
 वने' (तु० प० से०) चुरादि । अक्यते । 'एरच्' (३।३।
 ५६) । 'एरज्जघन्तानाम्' इति 'मते घञ् । [अर्को ह्येवे रफ-
 टिके ताञ्च सूर्ये विडोऽजति' इति हेम २।१] (१८) ॥ * ॥
 मृतेऽग्रे भव । शकण्वादि (वा० ६।१।९४) । 'पग मार्ता-
 ण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाशरम्' इत्यादिमन्त्रादीर्घोऽपि ।
 'अय मार्तण्डमार्ताण्डो' इति नामनिधानाच्छ्रदाण्यच्च ।
 'मार्तण्डः क्रोडसूर्यो' [इति मे० ४।३।३५] ॥ (१९)
 ॥ * ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इवि-
 मदि' (उ० १।१५१) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुधयो'
 ॥ * ॥ मेह किरचि मिहरोऽपि । 'मिहिरमिहरीषो' ३ काल-
 कृत्यचपणि' इति त्रिकाण्डशेषात् [३।१८] ॥ (२०)
 ॥ * ॥ अष्टवृत्तः । 'अतेश्च' (उ० ३।६०) इत्युत्तम् । ['अरु-
 षोऽथ्यस्करागेऽर्कं सध्यारागेऽर्ककारथी । नि शब्दे कपिले कु-
 ष्ठभेदे ना गुणिनि चिपु ॥ अरुणातिविषाण्मामागिज्जिज्जिज्जि-
 त्रिवृतात्तु च ॥' इति मे० ४०।३३-३४] ॥ (२१) ॥ * ॥
 पुष्पाति । पूवति वा । 'पुप पुष्टो' (ऋषा० प० से०) ।

१ 'एरच्' इति सूत्रे 'कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेध' इति वार्ति-
 कव्याख्याया अपत्येभ्योऽञि प्रतिषिद्धे मनेय भवति । 'एरज-
 ष्यन्तानाम्' इति तु वचनमुत्पत्तम् इति कैयटसम्प्रसादवि-
 रच 'मते' इत्यनेन सूच्यते ।
 २ 'सूर्यबुधयो' इति मन्दिनी (१३७, २०४), 'मिहरी-
 ओऽम्बुदे बुधे' इति हेम. (३।६३०) ।
 ३. 'वीथी' इति पा०, ३।३।३५, ३।३।३६

१. 'तद्भावौपधीभिदो.' इति मेदिनी (११७।६३) ।
 २. कोष्ठस्यः पाठः. निर्णयसागरीयः ।

'पुप वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'धनुषधन्-' (उ० १। १५९) इति निपातित ॥ (२२) ॥॥॥ दिवो मणिखि ॥ (२३) ॥॥॥ तरन्ति ['तृ प्लवतरणयो', भ्वा० प० से०] अनेन ससारम् । मरणि । 'अतिमृध्-' (उ० २। १०२) इत्यादिना तरतेरनि । 'तरणिर्गुणो पुमि कुमारी- नौकयो स्त्रियाम्' [इति मे० ४८।५०] ॥ (२४) ॥॥॥ मेघति । 'त्रिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमि विस्रसिभ्य वत्र' (उ० ४।१६४) इति वत्र । ['मित्र गुह्वि न द्रयो । सूर्यं पुंसि' इति मेदिनी १२८।७७] ॥ (२५) ॥॥॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः' पुमान् वैश्वानरे चाहृस्करेऽपि च' [इति मेदिनी ९६।८१] ॥ (२६) ॥॥॥ विरोचते । 'रुच दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेऽश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । बिरोचन- प्रह्लादस्य तनयःऽग्निचन्द्रयो' [इति मे० ९८। १०७] ॥ (२७) ॥॥॥ विभवे वसु यस्य । 'विभावसु पुमान् सूर्यं हारभेदे च पावके' [इति मे० १७४।६४] ॥ (२८) ॥ * ॥ ग्रहाणा पति ॥ (२९) ॥ * ॥ त्विवा पति । अलुक् ॥ (३०) ॥ * ॥ अह्न पति । अहर्पति ['अहरा दीना-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफ] ॥ (३१) ॥ * ॥ माति । 'दामाभ्या तु' (उ० ३।३२) । ['भानु- रथो रथो दिन' इति हैम २।२८०] ॥ (३२) ॥ * ॥ हन्ति ['हृन् हिंसागत्यो', अ० प० अ०] । 'वृत्तविहनि-' (उ० ३।६२) इति स । 'हंसः स्थान्मानसोकसि । निर्लो- भन्वृषपिण्डकंपरमात्मनि मत्सरे ॥ योपिभेदे मन्त्रभेदे शारी- ररुदन्तरे । तुरगमप्रभेदे च' [इति मे० १७०।१२-१४] ॥ (३३) ॥ * ॥ सहस्रमशयो यस्य ॥ (३४) ॥ * ॥ तपति ['तप सन्तापे', भ्वा० ष० अ०] । ल्यु (३।१। १३४) । 'तपनोऽहृस्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे [इति मे० ८७।९९] । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि । ताप यति वा । ल्यु (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रवि इति ससारावतात् ॥ (३५) ॥ * ॥ सुवति । 'पू प्रेरणे' (छु० प० से०) । वृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूर्यते, मूते—इति स्वामि-मुकुटा-भ्यामुक्तम् । तप्त । 'स्वरतिसुतिसूर्यति-' (उ। २।४४) इतीड्विबन्त्वात् पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्तघात्वोरथासगतेश्च ॥ (३६) ॥॥॥ स्वते, स्तूयते, रवत वा । रवि । 'रु शब्दे (अ० प० से०) । 'रुह गती' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच द्व' (उ० ४।१३९) ॥ (३७) ॥॥॥ चण्डांशु अपि । 'चण्डागो पारिपाशिका' [अ० १।३।३१] इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ * ॥ सर्मात्रशत् 'सूर्यस्य' । माठरः पिंगलो दण्डश्चण्डांसोः पारिपाशिका ॥ ३१ ॥

माठर, पिङ्गल, दण्ड (३ पु), 'सूर्यं के पार्ष्ववर्तियों' अर्थात् 'सूर्यं के पास में रहनेवालों' के ३ नाम हैं ।

माठर इति ॥ मनुते ['मनु अवबोधने', त० आ० से०] मठर । स एव माठर । 'जनेररुच च' (उ० ५।३८) इत्य- भुवर्तमाने 'वचिमनिभ्या चिच्च' (उ० ५।३९) इत्यप्रत्यय, उभ्यान्तादेश । तत प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदिनवासयो' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरच् । मठर- स्यापत्यमिति वा । ऋष्यण् (४।१।१४४) । मठत्यनेन मठ । 'पुसि-' (३।३।११८) इति ष । मठ रति । 'रा दाने' (अ० प० से०) । क (३।२।३) ['माठो व्यस- विप्रयो । सूर्यानुगे' इति हैम ३।६२९] ॥ (१) ॥ * ॥ पिङ्गलो वर्णाऽस्यास्ति । अर्सांअचच् (५।२।१२७) । पिङ्ग वर्णं लातीति वा । क (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ दण्डोऽ- स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । दण्डयतीति वा । ['दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्युहप्रभेदेऽप्यश्वेऽर्जनुचरे मधि ॥ प्रका- षे लघुडे कोणे चतुर्धोपायधर्मयो' इति हैम २।१२१-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ पार्ष्वे इति परिपार्ष्वम् । विभक्त्यर्थेऽप्य- योभाव (२।१।६) । परिपार्ष्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुत्त च' (४।४।२९) इति चकाराट्टक् । एकैकं सूर्यपार्ष्वस्थानां 'माठरादित्रयाणाम्' ।

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गण्डमाजः ।

सूर्यसूत, अरुण, अनूरु, काश्यपि, गण्डमाज (५ पु), 'सूर्यं के सारथि' के ५ नाम हैं ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूत ॥ (१) ॥ * ॥ अरुणो वर्णा- ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२। ९४) इति भनुषो लुग्व ॥ (२) ॥ * ॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ वक्ष्यस्यापत्यम् । बाह्वादिस्त्वात्

१ सूर्यस्य पारिपाशिका अष्टादश सन्ति । तद्वन्त हेमचन्द्राचार्येणाभिधानचिन्तामणौ—'अष्टादश माठराद्या सर्वितु पारिपाशिका' ॥ इति (२।१७) । तेषा नामानि च तेन तत्रैव स्तोत्रजुत्तानुक्तानि, यथा—'माठर पिङ्गलो दण्डो राजश्रोथो खरदारिको कल्मापपक्षिणो जातृकार कुतापको पिङ्गजो दण्डिपुरो विशोरको' इति । यद्यथा- डि "सुरावृतस्त्वसाव्पादशभि पारिपाशिके । इन्द्रादयश्च ते देवा सर्वे नामान्तरं स्थिता । तत्र शक्रो वामपार्ष्वे दण्डाख्यो दण्डनायक । बह्निश्च दक्षिणे पार्ष्वे पिङ्गलो वामनश्च स । पूवदारे गुहहरो राजश्रोथो क्रमेण तो । द्वितीये तु धर्माधमो तो खरदारिको क्रमात् । तृतीये सु यम- ताश्चौ तमात् कल्मापपक्षिणो । चित्रगुमश्च कालश्च रवेर्दक्षिणपार्ष्वगी । प्रथमो जातृकाराख्यो माठराख्यो द्विती- यक । पश्चिमेनाग्निवर्णो तो प्राप्नुयात् कुतापको । उदीच्या यशहरम्बो तो च पिङ्गजो क्रमात् । आश्विनी तु पार्ष्वद्वये तो द्वावेव विशोरको इत्यष्टादशको वर्गश्चण्डाशो पारिपाशिक ॥" इति ।

(४१।१६) इत् ॥ (४) ॥ * ॥ गृहस्थाश्रम ॥ (५) ॥ * ॥ पत्र 'सूर्यमारसे' ।

परिवेषतु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेषः, परिधिः (२ पु), उपसूर्यकम्, मण्डलम् (२ न), 'मण्डल' के ४ नाम हैं । (सूर्य और चन्द्रमा के चारों तरफ दिखलाई पड़नेवाले तेजोविशेष को 'मण्डल' कहते हैं) ।

परिवेष इति ॥ परितो विप्यनेऽनेन । 'विपृत् व्याप्तो' (जु० उ० अ०) । पत्र (३।३।१८) । 'परिवेषः' स्यात् परिधी परिवेषणे' इति सूत्र्यान्ते रट् ॥ * ॥ 'विदा प्रवे-
गने' (जु० प० अ०) । अस्मादपि तु तालव्याप्तान् [परि-
वेशः] । 'विपृते परिवेशः स्याद्भूतानो सविधमण्डले' इति
तालव्याप्ते रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ परितो धोयनेऽनेन । 'उप-'
(३।३।१२) इति किः । ['परिधिर्यजिपयरां वात्पाया-
मुपसूर्यकं' इति हैम ३।३७५] ॥ (२) ॥ * ॥ उपगत सूर्य-
मुपसूर्यम् । प्रादिसमास (२।२।१८) । तत् स्वार्थे वम्
(५।३।१७) ॥ (३) ॥ * ॥ 'मडि भूपायाम्' (भ्वा०
प० से०) । मन्दति । वृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥
(४) ॥ * ॥ 'मण्डल परिवेशश्च परिधिश्रोपसूर्यकम्' इति
भापुरि । चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोर्व्याप्तादिजातमण्डलस्य' ।

किरणोऽसमसूर्यांशुगभस्तिघृणिघृण्यः ।

भानुः करो मरोधिः स्यांपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

किरणः, उल्लः, मयूखः, अंशुः, गभस्तिः, घृणिः, घृण्यः,
भानुः, करः (९ पु), मरोधिः (पु स्त्री), दीधितिः (स्त्री),
'द्विणः' के ११ नाम हैं ।

किरण इति ॥ कीयंते । 'कृ विकीर्णे' (तु० प० से०) ।
'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्यु ॥ (१) ॥ * ॥ वसन्ति
रसा अस्मिन् । 'वम निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि-
त्सिचि-' (उ० २।१३) इति रक् । यञादित्वात् । (६।१।
१५) संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न
परत्वम् । ['चस्त्रो ध्रुपे च किरणेऽप्युस्त्रांशुंन्युपचित्रयो' इति
मे० १२३।११] ॥ (२) ॥ * ॥ मिमीति ['माङ् माने
शब्दे च', जु० आ० अ०] । 'माङ् उलो मय् च' (उ० ५।
२५) इत्युल्लप्रत्ययो भयादेशश्च । एतेन मापयम् प्रमापयश्च
गणनमोक्षति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उल्ल-
उधि-' (भ्वा० प० से०) इति ढण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच्
(३।१।२३४) । घृपोदरादि । (६।३।१०९) इति मुकुटः
पराम्तः । धातुममुदायार्थप्रत्ययानामविधानात् । घृपोदरादि-
त्वाश्रयणस्य निर्मूलत्वाच्च । ['मयूखः किरणेषु च ।
ज्वालायामपि सोभायाम्' इति मे० २०।१०-११] ॥ (३)
॥ * ॥ अंशयति । 'अंश विभाजने' बुरादि । मृगध्वान्दित्वात्

(उ० १।३७) कु । 'अंशुल्लो रवौ रसो' इति विश्वः ।
[१६।१।२२] । 'अंशुः सूत्रादिमूषामां किरणे चण्डदीधिति'
[इति हैम २।५५५] ॥ (४) ॥ * ॥ गम्यते । 'अन्-
त्रापि' (वा० ३।२।४८) इति ड । गो शेषवर्गं । तं वभस्ति
दीपयति । गभस्ति । 'भस भर्त्सन्दीप्तयो' (जु० प०
से०) । जुहोत्यादि । 'क्तिच्त्तो च-' (३।३।१७४) इति
क्तिच् । एव च-गमने भस्ति दीप्यते । 'भस भर्त्सन्दीप्तयो'
[जु० प० से०] । 'वसेन्नि' (उ० ४।१८०) इति
वाहल्लकातिप्रत्यय । घृपोदरादित्वाद् (६।३।१०९) गन्-
भाण्योप-इति मुकुटञ्जुन किल्लकत्परनमनुभादेयम् । भम-
तीति विगृह्योक्तधानोरप्यमन प्रामादिङ्म् । ['गभस्तिः
किरणे सूर्ये ता स्त्राहाया तु धोपिति' इति मे० ६९।१६०]
॥ (५) ॥ * ॥ जिघाति । 'घृ शरणदीप्तयो' (जु० प०
अ०) जुहोत्यादि । छान्दमस्यापि भाषाया प्रयोग-इति
प्राश्च । वस्तुतन्मु-घर्गति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०)
भ्वादि । 'घृणिघृदिन-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो
गुणाभावश्च निपातितः । ['घृणिः पुन । अशुज्वालातरङ्गेषु
इति हैम २।१४२] ॥ (६) ॥ * ॥ घृणोति । 'त्रिघृपा
प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृपिघृपिभ्या किम्' इति
नि किच्च-इति मुकुट । तन्न । तादृगमूत्राभावात् । अतो
वाहल्लकान्ति, गुणाभावश्च ॥ * ॥ 'घृणिणः' इति पाठान्त-
रम् । 'घृपु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'सुघृपिभ्या किम्'
(उ० ४।४९) इति नि पिच्च ॥ * ॥ 'घृदिनः' इत्येके
पेठु । 'भृदा सत्पर्वने' (तु० प० अ०) । अस्य मलोपो
गुणाभावश्च 'घृणिघृदिन-' (उ० ४।५२) इति निपातित ।
पर्वति । 'घृपु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७)
॥ * ॥ भाति । ['भा दीप्तौ, अ० प० अ०] भानु ॥ (८)
॥ * ॥ कीयंते । 'कृ विकीर्णे' (तु० प० से०) । 'कृदोरप्'
(३।३।५७) । ['करो वषोपले रश्मौ पाणौ प्रथ्यायशु-
ण्डयो' इति मे० १२३।१२] ॥ (९) ॥ * ॥ त्रियते
समोऽस्मिन् । 'मृकणिभ्यामीचि' (उ० ४।७०) स्त्रीपुसा-
धिकारे-। 'मृटिमसिमरीचय' इति लिङ्गानुशासनम् । 'इ-
योमरीचि' किरणो भानुरुल्ल करः पद्मम् इति शब्दाणव ।
'मरोधिर्मनिभेदे ना गभस्तादनपुसकम्' [इति मे० २८।
१६] ॥ (१०) ॥ * ॥ दीधीते दीप्यते । 'दीधीद् दीधि-
देचनयो' (अ० आ० मे०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'तितुत्र-' (७।२।९) इतीप्तिनपेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'
इति वातिकात् । 'धीवर्णयो-' (७।४।५३) इतीकार-
लोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधिति स्त्रियाम्' इति विगानु-
शासनात् । काकाशिक्षिकान्त्यायेन 'दीधिति' इत्यत्र स्त्रिया-
मिति गंधप्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ * ॥ एकदश
'किरणानाम्' ।

रुच्यु प्रभास्त्वृचिस्त्विहभाभाइछविद्युतिदीप्तय ।

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

प्रभा, र्च् (= रच्), रुचि, खिच् (= विच्), भा, भा (= भास्), छवि, द्युति, दीप्ति (९ स्त्री), रोचि. (= रोचिस्), शोचि (= शोचिस् । २ न), 'प्रभा' के ११ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ प्रभाति ['भा दीप्तौ, अ० प० अ०] । 'आतश्चोपसर्गे (३।१।१३६) इति क ॥ (१) ॥ ३॥ रोचते । रुच दीप्तौ (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) ['रुक् द्युभाकिरणेच्छस्यु' इति हैम १।७] ॥ (२) ॥ ३॥ इगुपधात्कत् (उ० ४।१२०) इतीम् । 'रुचिर्दीप्तौ च' शोभायामभिव्यञ्जामिलापयो ' ॥ (३) ॥ ३॥ त्वेपति । 'त्वप दीप्तौ (भ्वा० उ० से०) ॥ क्विप् (३।२।१७८) । ['खिच् शोभाया जिगीषाया व्यवसाये रुचौ गिरि इति हैम १।१७] ॥ (४) ॥ ३॥ भा दीप्तौ (अ० प० अ०) । दसिग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) ङ । टाप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलङ्कृतौ दीप्तौ स्त्रिया भा किरणे द्युतौ । [क्लीब तु गगने रासौ ताराया पुण्ड्रचक्रयो ।] इति नानार्थरत्नमाला [१२३-२४] । यद्वा- विवप् (३।२।१७८) । आवन्-त्वाभायान्-मुलोपादि भा । विश्रापावत् ॥ (५) ॥ ३॥ 'भास् दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । विवप् (३।२।१७७) । भा, भासौ । ['भा' प्रभावे नपूवे च' इति हैम १।१७] ॥ (६) ॥ ३॥ छयति ['छो छेदन वि० प० अ०] छिनत्ति ['छिदिर् द्वेषीकरणे', ह० उ० अ०] वा तम । क्विचिष्ट्विच्छवि- (उ० ४।५६) इति विचिन्तनो निपातित ॥ (७) ॥ ३॥ द्युत दीप्तौ (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया । इगुपधात्कत् (उ० ४।१२०) इतीम् ॥ (८) ॥ ३॥ दीप्यतेऽनया । दीप्ती दीप्तौ (दि० आ० से०) । 'तिन्म(वादिभ्य' (वा० ३।३।१४) ॥ (९) ॥ ३॥ रुच दीप्तौ (भ्वा० आ० से०) । रोचनेऽनेन । 'अचिञ्चुचि- (उ० २।१०८) इति इति ॥ (१०) ॥ ३॥ ईञ्चुचिर् पूतीभाव (दि० उ० से०) । चुञ्चति पूती भवत्यनन । इति ३ ॥ (११) ॥ ३॥ एकादश 'प्रभाया' ।

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥
के ३ नाम हैं ।

प्रकाश इति ॥ प्रकाशद्योताविनि भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा धमन्तौ । ['प्रकाश स्फुटहास १ मेदिन्या (२।८।८) 'रुचि स्त्री दीप्तौ—' इति । धिस्व (३०।७) तु 'रुचिर्दीप्ति शोभाया—' इति पाठ । २ 'अचिञ्चुचि—' इत्युणादिसूत्रेणैति भाव ।

यो । उद्योतेऽतिप्रमिद्धे च' इति हैम ३।७६१] ॥ (१) ॥ ३॥ (२) ॥ ३॥ आतपस्तु पचाद्यजन्त । ('तनो घ च' [३।३।१२५] इति घो वा') ॥ (३) ॥ ३॥ श्रीणि 'आतपस्य' ।

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं ऋदुष्णं त्रिपु तद्वति ।

कोष्णम्, क्वोष्णम्, मन्दोष्णम्, कदुष्णम् (४ न), 'थोडा गरम' के ४ नाम हैं ।

कोष्णमात् ॥ ईपदुष्ण कोष्णम् । 'ईपदर्थे' (६।३।१०५) इति वादेश ॥ (१) ॥ ३॥ 'क्व चोष्णे' (६।३।१०७) इति कौ क्वादेश ॥ (२) ॥ ३॥ क्वादेश-श्च ॥ (४) ॥ ३॥ मन्द च तदुष्ण च ॥ (३) ॥ ३॥ एते गुणे क्लीबा । गुणिनि विशेष्यनिष्ठा ॥ चत्वारि 'ईप-दुष्णस्य' ।

तिग्म तीक्ष्ण रर तद्वत्

तिग्मम्, तीक्ष्णम्, ररम् (३ न), 'अधिक गरम' के ३ नाम हैं ।

तिग्ममिति ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'युजिह्वचितिजा कुञ्च' (उ० १।१४६) इति मक् कवर्गश्चान्तादेश ॥ (१) ॥ ३॥ 'तिजेर्दीघश्च' (उ० ३।१८) इति स्नक्प्रत्यय तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्णके । क्लीब यवाग्रके पुंस्ति तिग्मार्थत्यागि-नोस्त्रिपु ॥ [इति मे० ४६।१५] ॥ (२) ॥ ३॥ खमिन्द्रिय रात्वभिभवति । रा दाने' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) 'खर स्यात्तीक्ष्णमथो । गर्दभेऽस्त्रो देवताडे' [इति मे० १२४।२१] ॥ (३) ॥ ३॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिपु, इत्यथ । श्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽति इत्यादा-वुपचारत्प्रयोग ।

इति दिग्बर्गः ॥ ३ ॥

मृगतृष्णा मरोचिका ॥ ३५ ॥

मृगतृष्णा, मरोचिका (२ स्त्री), 'मृगतृष्णा' के २ नाम हैं ।

मृगेति ॥ मृगाणा तृष्णास्त्यस्याम् । अशयावत् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ ३॥ मरोचिरिव । 'द्वे प्रतिकृतौ' (५।३।१६) इति कन् ॥ (२) ॥ ३॥ द्वे 'मृगतृष्णाया' ।

इति दिग्बर्गविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ कालवर्गः

कालो द्विद्रोऽप्यनेहापि समयोपि
काल, द्विष्ट, अनेहा (= अनेहस्), समय (४ पु), 'समय' के ४ नाम हैं ।

१ कोष्ठास्तगतं पाठ क्वचित्प्रोपलभ्यते ।

२ 'यवाग्रजे' इति पा० ।

काल इति ॥ कल्पते । 'कल मन्थाने शब्दे च' (भ्वा०
 आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कालयति शब्दम्,
 इति वा । ष्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कालो मृष्यो
 महाकाले समये यमरूपयोः' [इति मे० १४५।७] ॥ (१)
 ॥ * ॥ दिशति । 'दिश अनिपजने' (तु० उ० अ०) ।
 'किञ्चौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क । 'दिष्टं देवे
 पुमान्काले' [इति मे० ३४।१७] ॥ (२) ॥ * ॥ नाहन्ति
 भाषच्छति, नाहन्त्यते, इति वा । 'नञ्भाह्न एह च' (उ०
 ४।२२४) इत्यमुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋद्युगनम्-' (उ।
 १।१४) इत्यनङ् । 'लस्मानुडचि' (६।३।७४) इति नुद् ।
 शान्त ॥ (३) ॥ * ॥ सम्भृत् एति । 'इण् गतो' (अ० प०
 अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['समयः शपथे भाषा-
 मंपदो कालसविदो । मिद्वान्ताचारमकेनतिपमावमरेणु
 च ॥ क्रियाकारे च निर्देशे-' इति हैम ३।५४१-४२] ॥
 (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सामान्यकालम्' ।

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे खीत्वे

पक्षतिः, प्रतिपत् (= प्रतिपद् । २ स्त्री), 'परिवा तिथि'
 के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ पक्षस्व मूलम् । 'पक्षाति' (५।२।२५) ।
 'सर्वतोर्गतिप्रधान्-' (वा० ४।१।४५) इति ङीप् तु
 पक्षतो । 'पक्षमित्तु' भवेत्पक्षमूले च पतिपत्तिवो [इति
 मे० ६३।१२९] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया
 मासादि । संपददित्वाद् (वा० ३।३।१०८) त्रिवण ।
 दान्ता । 'प्रतिपत्तयो तिथो यतो' [इति मे० ७८।४९]
 ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रतिपत्तये' ।

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥१॥

तिथिः (तु स्त्री), 'प्रतिपत् द्वितीया आदि तिथियो' का
 १ नाम है ।

तदाद्या इति ॥ सा प्रतिपद् आद्या यासा ताः । 'अन
 सातत्त्वगमने' (भ्वा० प० से०) 'ऋतन्वयिञ्च-' (उ०
 ४।२) इत्येतिरिविन् । गुणादरादित्वात् (६।३।१०९)
 अल्पोप । ॥ (१) ॥ * ॥ द्वयोर्ऋत्यन श्रुत्यवतिथिभ्यश्च एव
 संबध्यते ॥ एकं 'सामान्यतिथेः' ।

घस्यो दिनाद्गो वा तु क्लोथे दिवमपातरी ।

घञः (पु), दिनस, अद्ः (= अद् । २ न), दिवस,
 वासः (२ तु न), 'दिन' के ५ नाम हैं ।

घञ इति ॥ घञ्प्रत्ययकारणम् । 'घञ् अदात्त' (४।१।
 ५० अ०) 'स्फाविर्वाच-' (उ० २।१३) इति षक ।

'पक्षस्तु दिवसे हिंस्र' [इति मे० १२५।३०] ॥ (१)
 ॥ * ॥ दीघते दीघ भवति । 'दीह् धाये' (दि० आ० अ०)
 दिवादि । 'इण्गिञ्जिदीद्-' (उ० ३।२) इति नक् ।
 बाहुतनाद्भ्रस्व । अति तमो, निर्वाणारन्ध्रिथिति चेति वा ।
 घने ['दो अवतण्डने', दि० प० अ०] किन्त् (उ० २।
 ४९) ॥ (२) ॥ * ॥ न जहाति । 'नजि जहाते' (उ०
 १।१५८) इति कनिम् । 'रोज्युषि' (वा२।६९) इति
 र । यत्तु—'अहन्' (वा२।६८) इति हत्यम्—इति मुकु-
 टेनोक्तम् । तत्र । रत्वस्य हत्यापवादत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥
 दीघ्यन्त्यत्र । 'दिवादिभ्य कित्' (उ० ३।१२१) इत्य-
 सच् ॥ (४) ॥ * ॥ वागमति चरतेर्ष्यन्तात् 'अतिक्रमि-
 भ्रमि-' (उ० ३।१३२) इत्यप्रत्ययः । 'घास्रस्तु पुगा-
 सागप्रभेददिनयोगि' ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'दिनस्य' ।

प्रत्युपोऽहर्मुखं कल्पयुपमयुपसो अपि ॥ २ ॥
 प्रभात च

प्रत्युपः (= प्रत्युपम्, पु न), अहर्मुखम्, कल्पयम्, उपः
 (= उपम्), प्रत्युपः (= प्रत्युपम्), प्रभातम् (५ न), 'प्रातः
 काल' के ६ नाम हैं ।

प्रत्युप इति ॥ प्रत्युपति गजति कामुकात् । 'उप रजा-
 यामु' (भ्वा० प० से०) । 'द्व्युपम्-' (३।१।१३५) इति
 क । 'प्रत्युपोऽहर्मुखे वसो' [इति विश्वः १०२।११] ॥
 (१) ॥ * ॥ अहो गुपम् ॥ (२) ॥ * ॥ कल्पयि ['कल
 गतो मन्थाने च', पू० प० से०] चिष्टाम् । 'अभ्यादायश्च' (उ०
 ४।११२) इति कलेर्वच् । तत प्रजाद्यणि (५।४।३८)
 कालयम् अपि । 'कल्पयं प्रभाते कधीवं स्मारकद्वयो याक्-
 श्रुतिर्वाजने । गजनीरोगदक्षेण कल्पयणचनेऽपि च ॥ उपाय-
 चनेऽपि श्यारिचपु मये तु योपिति' [इति मे० ११३।८-९]
 ॥ (३) ॥ * ॥ ओपमय्यकारणम् । 'उप दाहो' (भ्वा० प० से०) ।
 'उपः कित्च' (उ० ४।२३४) इत्यपि । अन्वीपतामर्गवृत्तये
 प्रति । 'उपः प्रत्युपणि कधीवं पितृप्रवांच च योपिति' ॥ (४)
 ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ भातृ प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि
 (३।६।७१) ऋ ॥ (६) ॥ * ॥ यद् 'प्रभातस्य' ।

द्विजान्ते तु सायः

द्विजान्ता, साय (२ पु), 'द्विजान्त' के २ नाम हैं ।
 द्विजोप ॥ द्विजसायतः । रथान् गमापयति दिनाम् ।
 'योऽन्वर्गमणि' (दि० प० अ०) । 'साद्व्यपमा-' (३।१।१४१)
 इति ण । 'सायः नाण्डे दिजान्ते च' [इति मे० ११७।५४]
 ॥ * ॥ सायतपक्ष्ये ['सायम्'] स्वभ्यपचनं पक्ष्याणि ॥
 (१) ॥ * ॥ एकं 'द्विजान्तस्य' ।

१. 'सायस्तु पुसात्तामर्गवृत्तये द्विजोपेऽपि सायम्' इति
 शिबिनी (१३।१।१३६) ।

१. 'प्रातिस्य' इति पा० ।

संध्या पितृप्रसूः ।

सन्ध्या, पितृप्रसूः (२ स्त्री), 'सायंकाल' के २ नाम हैं ।
सन्ध्यात् ॥ सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । 'ध्यं चिन्तायाम्'
(शब्दा० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गं' (३।३।१०६) इत्यद् ।
'संध्या पितृप्रसूनचन्तरोधोर्युगसधियु' [इति मे० ११७।६०]
॥ * ॥ निर्वन्वार ['सन्धा'] अपि । सधोयतेऽनुसधीय-
तेऽस्याम् । दुधाज (जु० उ० अ०) अद् (३।३।१०६) ।
'सध्या पितृप्रसू सधा' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥ * ॥
पितृन् प्रभूते । निवप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'सध्याया' ।

प्राहापरारुमध्याह्निसंध्यम्

त्रिसन्ध्यम् (न) । 'प्रातःकाल, मध्याह्नकाल और
सायंकाल, इन तीनों के समूह' का १ नाम है ।

प्राह्लिति ॥ अह गव्दस्तदवयवे । प्रथम च तदहश्च प्राह्ल ।
'राजाह - (५।४।९१) इति टच् । 'अह्नोऽह्न -' (५।
४।८८) इत्यह्नादश । 'अह्नोऽह्नत्वात्' (८।४।७) इति
फत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नोऽपरम्-अपराह्ल । 'पूर्वापर-'
(२।२।१) इत्येकदेशिसमास ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नो मध्यम्
'सख्याविसायम्' (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समास । 'रा-
नाह्लाहा पुसि' (२।४।२९) । मध्य च तदहश्चेति वा
॥ * ॥ तिसृषा सध्याना समाहार । 'आवन्तो वा'
(वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसध्या ॥
(१) ॥ * ॥ एक दिनान्तमध्यानाम् ।

अथ शार्धरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभाधरोतमस्विन्वी रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
शार्धरी, निशा, निशीथिनी, रात्रि, त्रियामा, चणदा, क्षपा,
विभाधरी, तमस्विनी, रजनी, यामिनी, तमी (१२ स्त्री),
'रात' के १२ नाम हैं ।

अथेति ॥ शृणोति चैष्टा । 'शु हिसायाम्' (ब्रधा०
प० से०) । 'कृष्णशुभ्रचित्तम्य प्वन्च्' (उ० २।२।१) ।
'पिद्रोरा—' (४।१।४१) इति डीप् । 'शार्धरी यामिनी-
स्त्रियो' [इति मे० १३८।२२०] ॥ * ॥ प्रज्ञार्णव शार्ध-
र्यपि । 'शार्धरी शार्धरी शार्धरी' इति शब्दार्णव ॥ (१)
॥ * ॥ नितरा इयति तनुकरोति व्यापारान् । 'शो तनु-
करणे' (दि० प० से०) । 'आतश्रोपसर्गं' (३।१।३६)
इति क । 'निशा दारहरिद्राया स्यात्त्रियामाहरिद्रयो' इति
विश्व [१६८।१४] ॥ * ॥ 'निशीथिनी निशा निट् च
इयामा तुक्लो तमा तमी' इति नामनिश्चानात् 'निट्' । पुपो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ['निशा' इति] ॥
(२) ॥ * ॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इति (५।२।११५) ॥

(३) ॥ * ॥ राति सुषम् । 'रा दाने' (अ० प० से०) । 'राश-
दिभ्या विप्' (उ० ४।६७) ॥ * ॥ 'कृदिकाराट्—' (ग० ४।१।
४५) इति डीपि राश्रीत्यपि । 'राश्री रात्रिस्तमस्विनी'
इति शब्दार्णव ॥ (४) ॥ * ॥ त्रयो यामा यस्या । आद्य-
न्तयोरध्यामयोऽप्येष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा—
श्रीधर्मदीन् यपयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् ।
अन्तर्भावितण्यर्थाद्याने 'अतिस्तुमु—' (उ० १।१४०) इति
मन् ॥ (५) ॥ * ॥ क्षणम् उत्सव निर्व्यापारस्थिति वा
ददाति ['द्विज्ज दाने', जु० प० अ०] । क (३।२।
३) । 'क्षणदो गणके, राश्री क्षणदा क्षणद्, जले' [इति
मे० ७६।२२] ॥ (६) ॥ * ॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये'
(स्वा० प० से०) । अस्माण्यस्तामित पचाद्यच् ॥ (७)
॥ * ॥ विभाति नक्षत्रादिभि । क्वनिप् (३।२।७४) ।
'वनी र च' (४।१।७) इति डीप्री । 'विभाधरी निशा-
राश्री' कुट्ट्या चक्रयोपिति । विवादे वल्लकुट्या च' (८)
॥ * ॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया—' (५।२।१२१) इति
विनि ॥ (९) ॥ * ॥ रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽ-
स्याम् । 'क्षिपे विच्च' (उ० २।१०७) इति चकारादनि ।
कित्वात्तलोप (६।२।२४) । डीप् (ग० ४।१।४५) ।
'रजनी नीलिनी रात्रिहरिद्राजनुकुमा च' [इति मे० ६१।
१४] । डीपभावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥ * ॥ भीति-
हेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्या । निन्दायामिनि (५।२।११५)
॥ (११) ॥ * ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । 'तमु य्लानो' (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकाराट्—' (ग०
४।१।४५) इति डीप् ॥ * ॥ पक्षे तमि ॥ * ॥ पचाद्यच्चि
'तमा' आपि [४।१।४] ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'रात्रे' ।
तमिस्त्रा तामसो रात्रि

तमिन्वा (स्त्री), 'अँधेरी रात' का नाम तमिन्वा है ।

तमिन्धेति ॥ तमी बहुलमस्त्यस्याम् । 'अथोत्सनातमि-

१ 'निशा' शब्दरथात्र हरिद्रार्थकतया 'विभाधरी'त्व-
नेन पुनरुक्तनिश्चया ।

२ 'विभाधरी तमस्विन्वा हरिद्राया विभाधरी ।
विवाहवल्लगुष्ठ्या च कुट्ट्या चक्रयोपिति ॥' इति वि०
लो० (३२६।२९९) पाठ । मेदिन्या तु । '—कुट्ट्या
चक्रयोपिति । विवाहवल्लगुष्ठ्या च' इति पाठ (१४४।
२९६-९७) ।

३ दोषकारान्ते माघप्रयोगो यथा—'स तमी तमोभि-
रभिगम्य ताम्' इति ।

आवन्तप्रयोगो यथा—'के भूपयन्ति स्तनमण्डलानि
कीट्युमा चन्द्रमस कुन श्री । किमाह सीता दशवक्त्रनीता
हारा महादेवरता तमात् ॥ (पक्षे—हा राम हा देव
तात् मात्) इति विदग्धमुखमण्डनम् ।

सा- (५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिस्रं' निमिरे कोपे पुसि स्त्री तु तमस्तौ । कृष्णपक्षदिनाया च ॥ (१) ॥ * ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वयञ् । 'मामसो' निशि दुर्गाया तामसो भुजगे खले^२ [इति मे० १७१।२५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अम्यग्-काररात्रे' ।

ज्यौरस्नो चन्द्रिकयान्विता ।

ज्यौरस्नी स्त्री, 'उजेली चौदनी रात' का नाम 'ज्यौरस्नी' है ।

ज्योत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्बन् (वा० ५।२।१०३) ['ज्यौरस्नी' पटोलिकाया स्याज्ज्योत्स्नामुक्तनिशि स्त्रियाम्' इति मे० ८३।१९] ॥ (१) एक 'ज्योत्स्नावद्रात्रे' । आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणो ॥ ५ ॥

पक्षिणी (स्त्री), 'वर्त्तमान और आगे वाले दिन से दुःख, रात' का एक नाम है । तुल्यन्याय से वर्त्तमान रात्रि और दूसरी रात्रि के सहित दूसरे दिन का भी यह नाम है ।

आगामीति ॥ आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।४।९१) । सरेफ-[हयुक्ता]-पाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षमिव स्तो मस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥ * ॥ निशीत्युप-लक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्ता-द्वयः । 'पक्षिणी पूर्णिमाया स्याद्विहग्या शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहयुक्तरात्रावपि स्त्रियाम् ॥' [इति मे० ४९।६२-६३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'दिनद्वयमप्यगतरात्रे' ।

गणरात्रं निशा घह्वयः

गणरात्रम् (न), 'रात्रियों के समूह' का नाम 'गण-रात्र' है ।

गणैति ॥ गणाना बहुव्रीणा रात्रीणा समाहार । गण-घब्दस्य सख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्विधार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगु । 'अह सर्वकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्रा-ह्लाहा पुसि' (२।४।२९) इति पुस्त्वं तु न । 'सख्यापूर्वा रात्रि' इति जिङ्गानुशासनसूत्रेण [१३१] क्लीबत्वविधानात् । 'भवति नपुसकयोग सख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वरदचिवचनात् । 'रात्र प्राक् सख्यायान्वितम्' [अ० ३।५।

२५] इति षड्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमुकुटयोरनपुसक-त्वममर्थनमभ्रम परास्त ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'रात्रि-समूहस्य' ।

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोष (पु), रजनीमुखम् (न), 'रात के पहले हिस्से के २ नाम हैं ।

प्रदोष इति ॥ दुप्यति । 'दुप वैकृत्ये' (दि० ५० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । टाप् (४।१।४) । ['दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति मे० १६६।१५] । प्रारम्भो दोषाया । प्रादिममास (२।२।१८) । प्राग्बन्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोस्त्रियो-' (१।२।४८) इति ह्रस्व ॥ * ॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्त दोषा च रजनी' [अ० ३।४।६] इति बध्यते । [प्रदोष कालदोषयो' इति हैम ३।७७९] ॥ (१) ॥ * ॥ रजन्या मुखमिव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ।

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

अर्धरात्रः, निशीथः (२ पु), 'आधीरात' के २ नाम हैं । अर्धेति ॥ अर्धं रात्रे । 'अह सर्वकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ निवेशेऽस्मिन् । 'शोड् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीथावगवा' (उ० २।९) इति धक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' [इति मे० ७३।२०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वौ इति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ।

द्वौ यामप्रहरो समौ ॥ ६ ॥

यामः, प्रहरः (२ पु), 'प्रहर' के २ नाम हैं (दिन और रात के आठवें हिस्से अर्थात् तीन घण्टे का 'प्रहर' होता है) ।

द्वौ इति ॥ याति ['या प्रापणे', अ० ५० अ०] । 'अति-स्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यातेमग्' इति मग्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तमूत्रस्योद्रेक्षित-त्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुसि प्रहरे सयमेऽपि प्रकीर्तित' [इति मे० १०९।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रहियते ढक्पा-दिरस्मिन् । 'पुसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति ष ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रहरस्य' ।

स पूर्व-संधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् ।

पूर्व (= पर्वन्, न), सन्धिः (पु) ये दो नाम (या 'पूर्व-सन्धि' पु) यह एक नाम 'प्रतिपद् और पूर्णिमा या अमा-वास्या के मध्यभाग' के हैं ।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् स संधि । स एव पूर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदशयोस्तु संधि पूर्व प्रदिक् ककुप्' इति दुर्ग । 'गधिमभितो यजेत्' इत्यादी प्रसिद्ध स एव ।

'पर्व' क्लीब महे ग्रन्थो प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदो
संधौ विपुवत्प्रभृतिष्वपि ॥ [इति मे० ८१।८८] ॥ (१) ॥ * ॥
'पर्वसंधि' इत्येक नाम, इति प्राञ्च ॥ एक 'पर्वमथे' ।

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

पक्षान्त (पु), पञ्चदशी (स्त्री), 'पूर्णिमा या अमावास्या
तिथि' के २ नाम हैं ।

पक्षेति ॥ द्वे पञ्चदशौ पूर्णिमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ।

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णमासी, पूर्णिमा (२ स्त्री), 'पूर्णिमा' अर्थात् 'शुक्ल-
पक्षी अन्तिम तिथि' के दो नाम हैं ।

पौर्णेति ॥ पूर्णा मातोऽस्याम् । बहुव्रीहौ वृते स्वायँ-
ष् । प्रज्ञादे (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्वौ-
र्णमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा—माश्रन्द ।
पूर्णे मा पूर्णमा । तस्येयम् । यद्वा—'महाराजप्रोष्ठपदा-
द्वय' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तदस्मिन्वत्ते' इत्यर्थे 'पूर्ण-
मासाद्यण' उपसृत्यानादण् । [पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री
पूर्णिमातिथौ' इति मे० १७४।५८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुरी
आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्त (३।३।११४) ।

पूर्ण चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निवृत्ता पूर्णिमा । भावप्रत्यया-
न्तात् 'तेन निवृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) । टाप्
(४।१।४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पूर्णमाया' ।

बलाहीने सानुमतिः
अनुमति (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला कुछ क्षीण
हो, उस पूर्णिमा' का अर्थात् 'प्रतिपद्युक्त पूर्णिमा' का १
नाम है ।

बलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्बलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते—अनुमति । क्त्वि (३।३।१७४) । अथा-
नुमतिरुनेन्दुपूर्णमासुत्रयोर्धरि' [इति मे० ६८।१८६] ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'सानुमत्या' ।

पूर्ण राका निशाकरे ।

राका (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला कुछ परिपूर्ण
हो, उस पूर्णिमा' का अर्थात् 'शुद्ध पूर्णिमा' का १ नाम है ।
पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कृदाधारा—' (उ० ३।४०) इति क ।
बाहुलवाद्भ्रस्व । 'राका नद्यन्तरे कञ्चिद्वा नवजातरज-
स्त्रिभाम् । सपूर्यन्दुतिथौ' [इति मे० ३।३२] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'राकाया' ।

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
अमावास्या, अमावस्या (२ स्त्री), दर्शः, सूर्येन्दुसङ्गमः
(२ पु), 'अमावास्या' अर्थात् 'कृष्णपक्ष की अन्तिम तिथि'
के ४ नाम हैं ।

अमेति ॥ अमा मह वसतोऽस्या चन्द्रार्कौ । 'अमावस्य-
दन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ष्यत्, पक्षे बृद्ध्यभाववच्च
निपात्यते ॥ * ॥ नामिकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि ॥ * ॥

वसतेरिन्द्रप्रत्यये (उ० ४।१।१८) ततो ङीप् (ग० ४।१।
४५) अमावसौ ॥ * ॥ 'इणजादिभ्य' (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥ * ॥ 'मसौ परिणामे' (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रस्यौ साहचर्येण मस्यत् परिच्छिन्तोऽस्या मासम् ।
अमामासौ । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥ * ॥ अमामसौ ।
इत् (उ० ४।१।१८) ॥ * ॥ 'दर्शोमाऽमावसौ च स्यात्'
इति रभस । 'अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसौ'
इति शब्दागर्व ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ दस्यते
शस्त्रेण । 'पुसि सत्रायाम्' (३।३।११८) इति घ । 'पक्षा-
न्तेऽथो दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥ * ॥
सूर्येन्दु सगच्छतोऽस्मिन् । घ (३।३।११८) ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'दर्शस्य' ।

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सिनीवाली (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला पूर्णतया
क्षीण नहीं हुई हो, उस अमावास्या' का अर्थात् 'चतुर्दशीयुक्त
अमावास्या' का १ नाम है ।

सेति ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टेन्दुः सती सा अमा सिनी-
वाली । एन विष्णुना सह वर्तते 'सा' लक्ष्मी । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति ।
सिनी बलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । यत्तु—
'स्त्रिया पुवत्—' (६।३।३४) इति न पुवचक्वम् । 'सत्रापूर्-
ण्योश्च' (६।३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुट । तत्र ।
मिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असञ्ज्ञात्वात्, अ-
भाषितपुत्रत्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बाला-
त्पाथ—इति तेन विगृहीतम् । तदपि न । बालेत्यस्य विशेष-
णत्वेन पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बाला-
स्त्यस्याम्—इत्याह । तत्र । पुवद्भावप्रसङ्गात् । ['सिनीवाली
तु दृष्टेन्दुकलामासुर्गयो स्त्रियाम्' इति मे० १५७।१६६] ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् 'सिनीवात्या' ।

सा नेष्टेन्दुकला कुहू ।

कुहूः (स्त्री), 'जिसमें चन्द्रमा की कला पूर्णतया क्षीण
हो गयी हो, उस अमावास्या' अर्थात् 'शुद्ध अमावास्या'
का १ नाम है ।

सेति ॥ उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहू ।

१ 'दर्शं सूर्येन्दुसंगमे पक्षान्तेऽथो दर्शने च' इति हेम
(३।५।६१) ।

२ 'या पूर्वामावस्या (ना) 'मिनीवाली' योत्तरा
सा 'कुहू'रिति श्रुति । अयमय—चतुर्दश्या अन्तिम

कुह्यति । 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादि । 'वृति-
शृङ्घ्यो कूः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥ ३॥ मृगव्यादित्वाद्घ्रस्त्रोऽपीत्यन्ये । 'भेनूररज्जुहुमर-
युतपुकरेणव स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥ ३॥ 'कुहूः स्त्री
कोकिलालापनष्टेनुकलदर्शनयोः' [इति मे० १७५।२] ॥
(१) ॥ ३॥ एकम् 'कुहाः' ।

उपरागो ग्रहः

उपरागः, ग्रहः (२ पु), 'सूर्यग्रहण या चन्द्रग्रहण' के
२ नाम हैं ।

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रञ्ज राणे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'हृलञ्' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयो' (६।४।२७) इति नलोप । भावे वा घञ्
(३।३।१८) । 'उपरागभ्नु पुंसि भ्याद् 'राहुभास्तेऽर्कचन्द्रयो ।
दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यमनेऽपि निगद्यते ॥' [इति मे० २५।
५३] ॥ (१) ॥ ३॥ ग्रहण ग्रह । 'ग्रहवृद्-' (३।३।५८)
इत्यप् । 'ग्रहो' निग्रहनिर्वाचग्रहणेणु ण्योद्यमे । सूर्यादौ पूत-
नादौ च संहिकेयोपरागयो ॥' [इति विश्व १७९।२, मे०
च १७५।३] ॥ (२) ॥ ३॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ।

राहुग्रस्ते दिवन्दौ च पूर्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

सोपप्लवः, उपरक्तः (२ पु), 'ग्रहण लगने पर राहु से
ग्रस्त (कुष्ठ कटे हुए) सूर्य या चन्द्रमा' के २ नाम हैं ।

राह्विति ॥ 'उपप्लव संहिकेये विप्लवोत्पातयोऽपि ।'
[इति मे० १६१।५७] । सहोपप्लवेन । 'वोपमजनस्य' (६।
३।८२) इति मभाव ॥ (१) ॥ ३॥ उपरज्यते स्म । कर्म-
णि क्त (३।२।१०२, ३।४।७०) । 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहु-
ग्रस्तेऽनुसूर्ययो' [इति मे० ६८।१९१] ॥ (२) ॥ ३॥
इमौ द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ।

अभ्युत्पात उपाहितः ।

अभ्युत्पातः, उपाहितः (२ पु), 'आकाश में अग्निविकार,
तारा टूटना, धूमकेतु नाम की तारा का उदय होना और
उसके उपद्रव, सूर्यग्रहणादि में आग्नेयमण्डल से उत्पन्न
तेजोविशेष' इनके २ नाम हैं ।

प्रहर. अभावस्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रहरात्मकश्चन्द्र-
क्षयकाल शास्त्रमिदं । तत्राद्यप्रहरद्वये चन्द्रस्य सूक्ष्मता,
अन्तिमप्रहरद्वये कृत्स्नक्षयः । अतोऽभावस्याया आद्यप्रहर
'सिनीवासी'-संज्ञ, अन्त्यप्रहरद्वये 'कुहू'-संज्ञकम् । मध्य-
प्रहरपञ्चक 'दश'-संज्ञकम् । इत्यभरविवेकव्याख्यायां
महेश्वर आह ।

१ 'राहुग्रन्तार्क' इति पा० ।

२ 'ग्रहोऽनुग्रह-' इति पा० ।

अभ्युत्पात इति ॥ अग्नेस्तपनम् उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥ ३॥ उप आसन्नम् आहितं फल यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते विपु' [इति मे० ६८।१८७] ॥

(२) ॥ ३॥ द्वे 'आकाशादिष्वग्निविकारस्य' ।

एकयोक्तव्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

पुष्पवन्तौ (= पुष्पवत्, नि० द्विव०) 'सूर्य और
चन्द्रमा इन दोनों' का १ नाम है ।

एकयेति । 'पुष्प विक्रमने' (दि० प० से०) । भावे घञ्
(३।३।१८) । पुष्पो विकास प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मनुप्
(५।२।९४) एकयोक्तव्या माधारणवचनेन । प्रत्येक 'पुष्प-
वान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्प-
वन्तपद्वत् । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जुविशिभ्या
झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवन्तरपि झच् । 'दोऽ-
न्त' (७।१।३) । पुष्पस्वावन्तौ इति विग्रहे शकन्वादि
(वा० ६।१।९४) । 'ग्विशशिनौ पुष्पवन्तात्पौ' इति नाम-
माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयो' इत्यादि । ['पुष्प-
वन्तौ पुष्पवन्तायेकोक्तव्या दशिभास्करौ' इत्यभि० चि० म०
२।३८] ॥ (१) ॥ ३॥ एकम् 'ममुच्चितसूर्यवन्तयोः' ।

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

निमेषः (पु), (आँसू के पलक गिरने में जितना
समय लगे उसे 'निमेष' कहते हैं ।) काष्ठा (स्त्री),
'अठारह निमेष के बराबर समय' का 'काष्ठा' यह एक
नाम है ।

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्'
इत्यादिशास्त्रमिदं निमेषा । तेऽष्टादश काष्ठाः । काशते ।
['काशु दीप्तौ', भ्वा० आ० से०] । 'हृनिकुपि-' (उ०
२।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारहरिद्राया कालमानप्रकर्ष-
यो । स्याद्विधि स्थानभावे च काष्ठायाऽयातमिन्द्रिये' ॥
इति विश्व [४१।८] ॥ (१) ॥ ३॥ एकम् 'काष्ठाया' ।

त्रिंशत् ता' कला ।

कला (स्त्री), 'तीस काष्ठा के बराबर समय' का १
नाम है ।

त्रिंशदिति ॥ ता' काष्ठा त्रिंशत् कला । कलयति ।
'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । पञ्चाद्यच् (३।१।३४) ।
['कला स्यादशशिल्पयो । कलने मूलरैवृद्धौ पोऽशाणे विघो-
रपि ॥' इति हेम २।४८८-८९] ॥ (१) ॥ ३॥ एकम्
'कलाया' ।

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

क्षणः (पु), 'तीस कला के बराबर समय' का १
नाम है ।

१. '-मिन्धने' इति पा० ।

ता इति ॥ ता कला । क्षणोक्ति । 'क्षणं हितायाम्' (त० उ० मे०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहम्' १ ॥ (१) ॥ * ॥ एवम् 'क्षणस्य' ।

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

मुहूर्तः (पु न) 'वारह क्षण' अर्थात् 'दो घड़ी के बराबर के समय' का १ नाम है ।

ते त्विति ॥ त तु क्षणा (द्वादश) । 'हुर्द्यो षोडशिके' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिषति-' (उ० ३।८९) इति क्तो मुडागमश्च । 'राल्लोप' (६।४।२१) इति छलोप । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घ । 'लिङ् चोर्ध्व-मौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निदेशाद्वा मुहूर्त ॥ (१) ॥ * ॥ एवम् 'मुहूर्तस्य' ।

ते तु त्रिंशद्दहोरात्र

अहोरात्र (पु), 'दिन-रात' अर्थात् 'तीस मुहूर्त या साठ घड़ी' का १ नाम है ।

ते त्विति ॥ ने तु मुहूर्तः । अहश्च रात्रिश्च तयो समाहार । 'अह सर्वकदेन-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राह्लाहा पुत्ति' (२।४।२९) । यत्तु—'अह्ना सहिता रात्रि' इति विग्रह प्रदर्श्य 'अहोरात्र-' इत्युपन्यस्त मुकुटेन । तन्न । तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अह पूर्वाद्दिनाशब्दाद् द्वन्द्वे एवाञ्जिघानात् । 'गणरात्रवदञ्' इति ष्टागतोऽप्यसमत । चकारात्स-स्थायम्यादेरप्यञ्जिघानात् । अत्र तदादित्वाभावात् । यदपि—समाहारे क्लीवमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समाहारेऽपि रात्राह्लाहा पुत्ति' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वारपु-स्त्वविधानात् । यदपि—वामनत्रिङ्गानुशामने 'द्विगुरपि पात्रा-यदन्त' इति नपुसकत्वेन 'अहोरात्र द्विरात्रम्' इत्युदाहृतम्—इति समतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्र प्राक्सन्वयान्वि-तम्' [अ० ३।५।२५] इति द्विरात्रस्य नपुसकत्वेऽपि अहो-रात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ।

पक्षरते दश पञ्च च ।

पच- (पु) 'पन्द्रह दिन-रात या पच' का १ नाम है ।

पक्ष इति ॥ ते [दशपञ्च] अहोरात्रा । पश्यते । 'पक्ष परिग्रह' (भ्वा०, चु० प० से०) । कर्मणि षच् (३।३।१९) । 'पक्षो मासार्धके मेह' पार्श्वसाम्यविशेषयो । केशादे परतो वृन्दे बन्धे सन्निहाययो ॥ चुल्लीरग्ने पतत्र च ॥ रा-

१ मेदिन्या 'क्षण पर्वोत्सवव्यापारेषु मानेऽप्यनेहम्' (४।५।४) इति ।

२ अत एव 'अहर्ग्रहण द्वन्द्वार्थं द्वष्टव्यम्' इति 'अह-सर्वच-' इति सूत्रस्य भाष्ये सङ्गच्छते ।

३ 'पाणिग्रहे साम्यविरोधयो' इति पा० ।

४ 'वाजे कुञ्जरपाश्वयो' इति पा० ।

जकुञ्जरपाश्वयो' [इति मेदिनी १६६।१८-१९] ॥ (१) ॥ * ॥ एवम् 'पक्षस्य' ।

पक्षी पूर्वापरी शुक्लकृष्णौ

शुक्लः, कृष्णः (२ पु), ये 'पच के दो भेद' हैं । (इसमें उजले पच को 'शुक्ल' और अँधेरे पच को 'कृष्ण' कहते हैं) ।

पक्षाविति ॥ शुक्लपक्ष पूर्वमज्ञ ॥ (१) ॥ * ॥ कृष्णपक्षोऽपरमज्ञ ॥ (१) ॥ * ॥ कर्मणि कञ्क्म् 'शुक्लकृष्ण-पक्षयो' ।

मासस्तु तावुभौ ॥ २ ॥

मास (पु), 'दो पच, महीना' का १ नाम है ।

मास इति ॥ तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसो परिमाणे' (वि० प० से०) । कर्मणि षच् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१०१) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ एवम् 'मासस्य' ।

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्याद् ऋतुः

ऋतु (पु), 'ऋतु' का १ नाम है । मार्गशीर्ष जर्थात् अगहन से दो दो महीनों को 'हेमन्त' आदि एक-एक ऋतु होती है, इस प्रकार एक वर्ष में ६ ऋतुएँ होती हैं ।

द्वात्रिति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अतेश्र-' (उ० १।७२) इति तु । चात् वित्त्वम् । ['ऋतुः श्लोकुसे मासि वसन्तादिषु धारयो' इति विश्व ५।८।२०] ॥ * ॥ मार्ग-शीर्षादीना युगैर्हेमन्तादीन्तुत्तु वक्ष्यति [अ० १।४।२०] । तदेव-देशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति—द्वौ द्वात्रिति ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ऋतो' ।

तेऽयनं त्रिभिः ।

अयनम् (न), 'अयन' का १ नाम है । यह ३ ऋतु (या ६ मास) का होता है ।

तैरिति ॥ तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन ['अय गतो', भ्वा० आ० से०] । ल्युट् (३।३।१७) । यत्तु—'अयतेऽर्कोऽनेन' इति त्रिगुह्य 'इण् गतो' (अ० प० अ०) इति धातो-रप्यसन—मुकुटेन कृतम् । तदसगतम् । इति स्पष्टमेव । अयन पथि भानोरप्युदग्दक्षिणतो गतो' [इति विश्व ८।७।२६, मे० च ८।४।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ एवम् 'अयनस्य' । अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणाऽस्य

सूर्यं के गतिभेद से यह 'अयन' दो प्रकार का होता है, उसमें जव सूर्य की गति कुछ उत्तर की तरफ होती है उसे 'उत्तरायणम्' (न), और जव सूर्य गति कुछ दक्षिण की तरफ होती है तो उसे 'दक्षिणायनम्' (न), कहते हैं । ('उत्तरायण' में मकर से मिथुन राशितक और 'दक्षिणायन' में कर्क सेषतु राशितक सूर्य की संक्रान्ति रहती है) ।

अयने इति ॥ अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गति , दक्षिणा च । उत्तरदक्षिणाभ्ये द्वे अयने तु वत्सर - इति वक्तव्ये 'अर्कस्य' इति प्रथमं चान्द्रस्वव्यावृत्त्ययम् । पश्चादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'अयनद्वयस्य' ।

वत्सरः ॥ १३ ॥

वत्सरः (पु) 'द्वे अयने तु वत्सरः'—दो अयन का एक 'वत्सर' (वर्ष) होता है । (आगे श्लो० २० देखिए)

वत्सर इति । वसन्त्यस्मिन् ['वस निवासे', श्वा० प० अ०] । 'वसेन्न' (उ० ३।७१) इति सरप्रत्यय । 'स' स्यापघातुः' (७।४।४९) इति सन्त्य त । [एहं वर्षस्य'] ।

समरात्रिन्द्रिवे काले विपुवद्रिपुषं च तत् ।

पुष्ययुक्ता पीर्णमासी पीपी मासे तु यत्र सा [४२]

नाम्ना स पीपो माघाशुश्र्वमेकादशपरे [४३]

विपुवद्र, विपुवम (२ न), 'ज्व रात-दिन दोनो बराबर हो जाते हैं, उस समय' के २ नाम हैं (ज्व तुला और मेघ की सूर्यसंक्रान्ति होती है, तब दिन-रात बराबर होते हैं) ।

[पीपी (स्त्री), 'पु'य नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा' अर्थात् 'पौष मास की पूर्णिमा' का १ नाम है । पीक (पु), 'पूष महोना' अर्थात् जिसमें 'पीपी' पूर्णिमा हो, उसका १ नाम है । इसी तरह माघ आदि ग्यारह महीनों को भी समसना चाहिये, अर्थात् मघा नक्षत्र से पूर्णिमा 'माघी' महीना 'माघः' १, पूर्वोत्तरफाल्गुनी नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'फाल्गुनी', मास 'फाल्गुना' २, चित्रा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'चैत्री' मास 'चैत्रः' ३, विशाखा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'वैशाखी' मास 'वैशाखः' ४, ज्येष्ठा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'ज्येष्ठी' मास 'ज्येष्ठः' ५, पूर्वोत्तराषाढा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'आषाढी' मास 'आषाढः' ६, श्रवण नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'श्रवणी' मास 'श्रवणः' ७, पूर्वोत्तरभाद्रपद नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'भाद्रपदी' मास 'भाद्रपदः' ८, अश्विनी नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'आश्विनी' मास 'आश्विनः' ९, कृत्तिका नक्षत्रसे युक्त पूर्णिमा 'कार्तिकी' मास 'कार्तिकः' १० और मृग नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा 'मार्गी' मास 'मार्गः' ११ होते हैं, इनमें पूर्णिमा के वाचक 'माघी' आदि ११ शब्द स्त्री० और मास के वाचक 'माघ' आदि ११ शब्द पुं० हैं ।]

यनेति ॥ रात्रिञ्च दिवा च रात्रिन्द्रिवम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इत्यादिवा साधु । तत् समं यस्मिन् नाद्यो काले तुनामेपावच्छिन्ने । विपु साम्येऽप्ययम् । ततो मत्तुप (५।२।९४) । 'तंत्रामाम्' (८।२।११) इति वत्वम् ॥

(१) ॥ * ॥ 'वप्रकरणेऽप्यत्रापि' (भा० वा० ५।२।१०९) इत्युक्तेर्व । तेन विपुवम् । 'विपुवान् ममरात्रिवासर ' इति पुष्पाण्डे वोपाहित ॥ * ॥ विपुणोऽपि । विपु नानारूप गमन विप्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे 'विप्वगित्युत्तरपदलोप-ञ्चाकृतमथे' (ग० ५।२।१००) इति पामाद्यन्तर्गणनूत्रेण नप्रत्यय । णत्वम् (८।४।२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सम-रात्रिन्द्रिवकालस्य' ।

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आमहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

मार्गशीर्षः, सहा, (= सहस्), मार्गः, आमहायणिकः (४ पु), 'आमहन महोने' के ४ नाम हैं ।

मार्गोति ॥ मृगशिरसा युक्ता पीर्णमासी । 'नक्षत्रेण युक्त कात' (४।२।३) इत्यण् । 'अचि शीर्षे' (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पीर्णमास्यस्मिन्मासे । 'सास्मिन्पीर्णमासी' (४।२।२१) इत्यण् । एतेन 'पुष्पयुक्ता पीर्णमासी पीपी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पीपी माघाशुश्र्वमेकादशपरे ॥' इति वचिस्त्वठथमान व्याख्यातम् ॥ (१) ॥ * ॥ महेशे । 'पह मर्षणे' (श्वा० उ० अ०) । अमुन् (उ० ४।१।८९) गान्त । ['सहो वले ऽप्योतिपि च पुमि' हेमन्तभाग्ये' इति मे० १७३।४३] ॥ * ॥ पचाञ्ज-न्तोऽपि । 'मार्गे सहः सहा' इति शब्दाणव ॥ (२) ॥ * ॥ एवदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । 'मृगशिरा मृगः' इति छत्रकोप । तद्युक्ता पीर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । ['मार्गी मृगमदे मासे सीम्यञ्जैवेपणे पथि' इति हैम २।४२] ॥ (३) ॥ * ॥ आमहायणिका युक्ता पीर्णमास्यस्मिन् । 'आमहायणिक्यत्वाद्गु' (४।२।२२) ॥ * ॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि 'आमहायण' अर्पाति पुरुषोत्तम ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मार्गशीर्षस्य' ।

पीपे तैपसहस्यौ द्वौ

पीपः, तैपः, सहस्यः (३ पु), 'पौष मास' के ३ नाम हैं । पीप इति ॥ पुष्येण सिष्येण च युक्ता पीर्णमास्यस्मिन् । 'नक्षत्रेण-' (४।२।३) इत्यण् । 'सिष्यपुष्ययोर्यस्यनाणि य-लोप' (वा० ६।४।१४९) । डीपु (४।१।१५) । तत 'सा-स्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् । ['पीपो मामप्रभेदे स्यात् पीपं तु मह्युद्ययो' इति हैम २।५८०] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥

१ मास्ये तु 'वप्रकरणे' 'अव्येभ्योऽपि द्यते' इति वक्तव्यम्' इत्येव पाठ ।

२ 'विपुप (व) विपुण विपुव' इति अमरविवेक-व्याख्याने महेश्वर ।

३ श्लोकोऽयमत्रैव प्रक्षिन्तेषु पठित ।

४ 'सहा' इति पा० ।

५ पुरुषोत्तमकृते विष्णुश्रुतेऽपि नेदं लभ्यते ।

सहसि बले साधु । 'तत्र साधु' (४४१८) इति यत् ॥
(३) ॥ * ॥ श्रीणि 'पोपस्य' ।

सपा माघे

तप (तपस्), माघ (२ पु), 'माघ मास' के २ नाम हैं ।
तपा इति ॥ तपन्त्यस्मिन् ॥ अमुन् (उ० ४१८१) ।
सान्त । सपो लोका-न्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घर्मे च पु-
माब् चित्तिगमाघयो' [इति मे० १७११२३-२४] ॥ (१)
॥ * ॥ मघया युक्ता पोर्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'माघमास्य' ।

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्य फाल्गुनिकः

फाल्गुन, तपस्य, फाल्गुनिक (३ पु) 'फाल्गुन मास'
के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ फल्गु निष्पादयति । फल्गु निष्पत्तो' (भा०
प० से०) । 'फल्गुक्च' (उ० ३१५६) इत्युनन् गुणागमश्च ।
'फल्गुनेस्त्वर्जुने मासे मक्षत्रे फल्गुनी स्मृता' इति गोवर्धना-
नन्द ॥ ५ ॥ प्रजाचारण (५४१८) वृद्धि (७२११७) ।
'फाल्गुनेस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा' इति धर-
णि ॥ * ॥ फल्गुनीभिर्भुक्ता पोर्णमासो फाल्गुनी । सास्मि-
न्नस्ति फाल्गुन फाल्गुनिकश्च' । 'फाल्गुनेस्तु गुडाकेरे न-
दीजार्जुनभूस्ते' । तपस्यसप्तमासे तत्पूर्णिमाया तु फाल्गुनी ॥
[इति मे० ८१९५-९६] । 'विभाषा फाल्गुनीश्वपावा-
तिकीचैत्रीभ्य' (४२१२३) इति ठक् । पक्षेष्णु [४२१२१]
॥ (१) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ तपति साधु । 'तत्र साधु'
(४४१८) इति यत् । ['तपस्य फाल्गुने पापे तपस्या
नियमस्यति' इति हेम ३५१९] ॥ (२) ॥ * ॥ श्रीणि
'फाल्गुनमास्य' ।

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

चैत्र, चैत्रिक, मधु (३ पु), 'चैत्र मास' के ३ नाम हैं ।
स्यादिनि ॥ चित्रया युक्ता पोर्णमास्यस्मिन् । अण्ठक्
(४२१२१, २३) । ['चैत्रे मृते देवकुत्रे ना भूमिमासे-
दयो' इति मे० १२५३७] (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥
मन्यते एन मधु । 'मन जाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि
पाटि-' (उ० ११८) इत्यधश्चात्तादेव । 'मधु पुणरसे
होद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यमिच्छेत्रे स्याज्जीवन्त्या
तु योगिनि ॥' [इति मे० ७९१११-१२] ॥ (३) ॥ * ॥
श्रीणि 'चैत्रस्य' ।

वैशाखे माघयो राघः

वैशाख, माघव, राघ (३ पु), 'वैशाख मास' के ३
नाम हैं ।

वैशाख इति ॥ विशाखया युक्ता पोर्णमास्यस्मिन्नस्ति ।
['वैशाखो मासभेदेऽपि मन्वाने च प्रकीर्तित' इति मेदिनी
२०१२२] ॥ (१) ॥ * ॥ मधु मकरन्द । सोऽस्मिन्न-
स्ति । 'मधोजं च' (४४१२२९) इति ज । (२) ॥ * ॥
राधा विशाखा । तद्वती पोर्णमासो राधी । सास्मिन्नस्ति ॥
(३) ॥ * ॥ श्रीणि 'वैशाखस्य' ।

ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ, शुक्रः (३ पु), 'ज्येष्ठ मास' के २ नाम हैं ।

ज्येष्ठ इति । पूर्ववदण्प्रत्ययेन ज्येष्ठोऽपि ॥ * ॥ सत्तापूर्वस्य
विधेरनित्यत्वाद्बद्धघभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च बृद्धे
च ज्येष्ठो च गृहपोषिना' इति त्रिकाण्डशेषे [३३११०७] ।
['ज्येष्ठे' स्यादप्रजे थेट् मासभेदात्तद्वृद्धयो । ज्येष्ठो भे पृ-
गोषायाम्' इति हेम २१०७-८] ॥ (१) ॥ * ॥ विरहिण
शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भा० प० से०) । 'श्रद्धेन्द्र'-
(उ० २१२८) इति रक्, चकारस्य क्कारश्च । 'शुक्रः स्या-
द्भ्राम्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निदो
कनोयम्' [इति मेदिनी १२९१ ९२-९३] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'ज्येष्ठमास्य' ।

शुचिस्त्वयम् ।

आपादे

शुचि, आपाद् (२ पु), 'आपाद् मास' के २ नाम हैं ।
शुचिरिति ॥ अयमिति शुचे पुस्त्वाभिव्यक्त्ययम् ।
योचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इयुषधात्किन्' (उ० ४१२०)
इतीन् चिच्च ॥ (१) ॥ * ॥ अपाढया युक्ता पोर्णमा-
स्यस्मिन् । 'आपाढो व्रतिना षण्डे मासे मलयपर्वते । लो
पूर्णिमायाम्' [इति मे० ४४१६-७] । आपाढाभिराख्यात,
इति विग्रहे तु 'आपाढक' अपि । आख्यातप्यन्तात् (वा०
३ १२६) 'व्युत्पत्तिपसजयो' (उ० २३२२) । 'स्या-
दापादे स्वपाढक' इति शब्दाणव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'आपाढस्य' ।

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

श्रावण, नभा (= नभस्), श्रावणिक (३ पु),
'श्रावण मास' के ३ नाम हैं ।

श्रावण इति ॥ स्त्रीपुंसयोश्चक्षभेदे श्रावण श्रुतिवर्णयो'
इति रण । श्रावणेन पुत्र पोर्णमासो श्रवणा । 'लुववि-
शेषे' (४२१४) इति प्राप्ते लुव् यद्यपि 'पोर्णमास्या
नेप्यते' इत्युत्तरं, 'विभाषा फाल्गुनी-' (४२१२३) इति
लिङ्गात्, तथापि श्रवणशब्दादिप्यत एव । तत्रैव (४२१
२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अवापकान्यपि निपा-
तनानि' इति 'श्रावणो' इत्यपि । तत 'सास्मिन्' (४२१
२१) इत्यणि श्रावण । 'श्रावणो मासि पाखण्डे द्यव्यात्या
श्रावणा मता' इति हेम [३२४०, मेदिन्यपि ५०८१]

१. 'फाल्गुनादस्तु फाल्गुन' इति त्रिकाण्डशेषात् 'फल्गु-
नाल' इत्यप्येकं नाम ।

॥ (१) ॥ * ॥ विरहिणो नभ्यति, नभ्नाति, नभते, वा नभाः । ['नभ हिंसायाच्' दि० प० से०, कचा० प० से०, भ्वा० आ० से०] । अमुन् (उ० ४१८९) । स्वामी तु—न भासते मेपच्छन्तत्वात्—इत्याह । नन् । नभामो, नभास, नभाभ्याम्, नभाभि, नभा सु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभ. खं थावणो नभा' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपयोगो. सव्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथनमाश्रयम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहोत्यादे 'न वभरति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणो तु 'अत्वसन्तस्य'— (६४१४) इति शीघ्रं न स्यात् । 'प्रबुधे विपु मभा, ३ क्रीड व्योम्नि पुमान्घने । प्राणश्चावणवपीमु विमनन्तो पत्तदग्रहे ॥' [इति मे० १७१२६-२७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'विभाषा फाल्गुनी'— (४१२२३) इति ठक्कि व्यावधिक ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'प्रावणमासस्य' ।

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रमाद्रपदाः समाः ।

नभस्यः, प्रौष्ठपदः, भाद्रः, भाद्रपद (४ पु), 'भादों मास' के ४ नाम हैं ।

स्युरिति॥ नभा अभ्रम् । तत्र माधुनभस्य ॥ (१) ॥ १० ॥ प्रौष्ठपदाभिर्भुक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्भुक्ता भाद्रो भाद्रपदी च षोणमासी । तत 'नास्मिन्—' (४१२२१) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ ३ ॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ।

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वजुजोऽपि

आश्विनः, इष, अश्वयुज. (३ पु), 'आश्विन मास' (नवार) के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ अश्विन्या • युक्ता षोणमास्यस्मिन्मन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ 'इष गतो' (दि० प० से०) एषमिद् यात्रा । विष्व (३१२१७८) सास्मिन्मासे जिगीषुषामस्ति । अश्वेआद्यच् (५१२१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ अश्वयुजा युक्ता षोणमारयस्मिन् । अण्ड्वयम् (४१२३, २१) ॥ * ॥ सजापूर्वकत्वाद्बद्धचभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चैव' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'आश्विनमासस्य' ।

स्याचु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहूलोर्जो कार्तिकिकः

कार्तिकः, बाहूलः, ऊर्जः, कार्तिकिकः (४ पु), 'कार्तिक मास' के ४ नाम हैं ।

१. (भ्वा० प० से, दि० प० से०, इषा० आ० से०) इति प्राक्तन. पाठ नभ्यति, नभ्नाति, नभते—इत्युल्लिखित-प्रयोगक्रमविबद्धत्वात्, आत्मनेपद-परम्पेद-निर्देशाशुद्ध-त्वाच्च न मभीवीन ।

२. 'नभ' इति पा० ।

स्यादिति ॥ कृत्सिकाभिर्भुक्ता षोणमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥ * ॥ बहुला कृत्सिका । अण्ड्वयम् (४१२३, २१) ॥ (२) ॥ * ॥ ऊर्जयति परमाहयति जिगीषुन् । 'ऊर्ज बलप्राणनयो' (जु० प० से०) ष्यन्तात् (३११२६) पचाद्यच् (३११३४) । 'ऊर्ज. कार्तिके वले' इति हैम [३६७] ॥ (३) ॥ * ॥ 'विभाषा फाल्गुनी'— (४१२२३) इति ठक्कि कार्तिकिक ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ।

हेमन्तः

हेमन्तः (पु) 'हेमन्त ऋतु' का १ नाम है (यह अगहन और शीत मास में होती है) ।

हेमन्त इति ॥ हृनि । 'हृन्नेनुंद् हि च' (उ० ३१२२६) इति ऋच् हिरादेशो मुद्रामभ । गुण (७३१८४) ॥ * ॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च'— (४३१२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य नलोपवचनानर्थक्य हेमन् प्रकृत्यन्यनस्य सत्त्वात्' इति । द्वितोपि वर्धयति बलम् । 'हि गनो वृद्धी च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावित्यर्थात् 'अन्येभ्योर्ऽपि—' (३१२७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मार्गशीर्षाभ्या निष्पन्नस्य ऋतो' ।

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

शिशिरः (पु न), 'शिशिर ऋतु' का १ नाम है (यह माघ और फाल्गुन मास में होती है) ।

शिशिर इति ॥ 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरिशिशिर'— (उ० १५३) इति किरजन्तो निपातित । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिका । 'शिशिरः स्यात्तोर्भेदे तुपारे शीतलेज्यवत्' इति विश्व [१३५१२८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्या निष्पन्नस्य ऋतो' ।

वसन्ते पुष्यसमयः सुरभिः

वसन्तः, पुष्यसमयः, सुरभिः (३ पु), 'वसन्त ऋतु' के ३ नाम हैं (यह चैत्र और वैशाख मास में होती है) ।

वसन्त इति ॥ वसन्त्यत्र मदनोत्सवा । 'तुभ्रवहिवनि'— (उ० ३१२८८) इति झच् ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्याषा समय ॥ (२) ॥ * ॥ सुष्ठु रभन्ते रभतयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रभ रामभ्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इच् (उ० ४१११८) । 'सुरभिर्हेनि चम्पके । जातीफले नातुभेदे रभ्ये चैत्रवसन्तयो ॥ सुगन्धो गवि शल्लक्याम्' इति हैम [३४८९-९०] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्या निष्पन्नस्य ऋतो' ।

श्रीधम ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

श्रीधमः, ऊष्मकः, निदाघः, उष्णोपगमः, उष्णः, ऊष्मागमः, तपः (७ पु), 'श्रीधम ऋतु' के ७ नाम हैं (यह ज्येष्ठ और आपाठ मास में होती है) ।

श्रीष्म इति ॥ प्रसक्ते रसाद् । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) । आतो मक्, घातोर्धोभाव, पुगागमश्च 'श्रीष्म' (उ० १।१४९) इत्युपादिसुश्रेण निपासित । 'श्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयो' [इति मे० १०८।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ ऊषति ह्यति । ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्य -' (३।२।७५) इति मनिन् । ['ऊष्माणस्तु निदाघोष्णश्रीष्मा शपनहा अपि' इति हैम २।२६२] । यावादित्वात् (५।४। २९) कन् ॥ ॥ मणि अदन्त [ऊष्म] अपि । 'ऊष्मो घर्मोऽनुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा त्रिया त्रियि' इति बोपा-
लित ॥ (२) ॥ * ॥ नितरा दहतेऽन । दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । हल्श्च (३।३।२२) इति घञ् । न्यङ्नादित्वात् (७।३।५३) वृत्त्वम् । 'निदाघा श्रीष्म-
काले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' [इति विश्व २९।९, मे० च २६।८] ॥ (३) ॥ * ॥ उष्णमुपगमन ॥ (४) ॥ * ॥ ओषति । उप दाह' (भ्वा० प० से०) । इणसिञ्जिदी-
ङुष्वाभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णा श्रीष्मे पुमान् दशाक्षीतयोर्नलिङ्गक [इति मे० ४५।३] ॥ (५) ॥ * ॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३। २।७५) । आगच्छति । पचाच्च' (३।१।१३४) । ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥ * ॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयो' इति नान्ते बोपालित ॥ (६) ॥ * ॥ तपति । पचाच्च' (३।१।१३४) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'ज्येष्ठापाढाभ्या [निष्पन्नस्य] ऋतो' ।

स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूमिन् वर्षा।

प्रावृट् (=मावृप्, स्त्री), वर्षां. (स्त्री, ति० व० व०), 'वर्षा ऋतु' के २ नाम है (यह ध्रावण और भादों मास में होती है) ।

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विवृप् । प्रकृष्टा वृड्य । 'नदिवृत्ति-' (६।३।११६) इति दीर्घ ॥ (१) ॥ * ॥ वर्ष वर्षणमनास्ति । अर्शाच्च' (५।२।२७) । टाप् (४।१।४) । भूमिन्, बहुवै । तेन मित्यवहुवचनात् ॥ (२) ॥ * ॥ वर्षतोर्द्धे 'श्रावणभाद्राभ्या [निष्पन्नस्य] ऋतो' ।

अथ शरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

शरत् (=शरद्, स्त्री), 'शरद् ऋतु' का १ नाम है (यह आश्विन और कार्तिक मास में होती है) ।

अथेति ॥ शीर्षान्तेऽभ्या पाकेनोपधय । 'शु' हिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'शुद्भसोऽदि' (उ० १।१३०) । ['शरत् स्त्री वत्सरेऽभ्युतो' इति मे० ७७।३९] ॥ * ॥ भागुरमिते टापि शरदा च । 'जरञ्जवेच्छरद्द्या प्रावृट् प्रा-

वृषया सह' इति विश्व १ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आश्विनका-
तिकाभ्या [निष्पन्नस्य] ऋतो' ।

पदमी ऋतवः पुंसि मार्गशीर्षां युगैः क्रमात् ॥

मार्गशीर्ष अर्थात् अगहन महीने से हर दो-दो महीनों में हेमन्त आदि एक-एक ऋतु होती है । 'ऋतु' शब्द संस्कृत में पुल्लिङ्ग है ।

पठिति ॥ अमी हेमन्तादय । 'ऋ गती' [जु० प० अ०] । 'अर्थश्च' (उ० १।७२) इति तु, चार्त्तिक । यत्तु मुकुटेनोत्सम्—वेत्वादय इति तुम्—इति । तन्त । गुणप्रम-
ङ्गात्, अयाणिनीयत्वाच्च, (१) ॥ * ॥ एषम् 'हेमन्ता-
दीना पण्णाम्' ३ ।

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ॥ २० ॥

संवत्सर, वत्सर, अब्द (३ पु), हायन (पु च), शरत् (=शरद्, स्त्री), समा (स्त्री, य० व०), 'वर्ष, साल' के ६ नाम है (यह १२ महीने का होता है । पीछे श्लो० १३ में 'वत्सर' कहा ही गया है फिर इस श्लोक में भी 'वत्सर' कहने का तात्पर्य यह है कि पहले 'अयन' के प्रसंग में 'द्वे अयने तु वत्सर' इस आधार पर सौर 'वत्सर' का उल्लेख है और यहाँ हेमन्तादि के प्रसंग में 'द्वादशमासा संवत्सर' इस आधार पर चान्द्र 'वत्सर' का उल्लेख है) ।

संवत्सर इति ॥ संवत्सन्वृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७१) । 'सपूर्वाञ्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्यय । 'स स्या-
र्धधातुके' (७।४।४९) इति त ॥ (१) ॥ * ॥ एव वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ आप्यते । 'आपृ व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्व च । 'अद्दः संवत्सरे वारिवाम्बुस्तकयो पुमान्' [इति मे० ७४।२] ॥ (३) ॥ * ॥ भावाञ्जहाति ['ओहाक् त्याने', जु० प० अ०] जिहीते ['ओहाद् गती, जु० आ० अ०] वा । 'हश्च श्रीहिकालयो' । (३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा सम्बन्ध । 'हायनो न स्त्रिया वर्षे पृथ्विर्वीहिभेदयो' [इति मे० ६४।५८] ॥ (४) ॥ * ॥ शृणोति । 'शृहिता याम्' (ऋषा० प० से) । 'शुद्भसोऽदि' (उ० १।१३०) इत्यादि ॥ * ॥ प्रज्ञाघणि (५।४।३८) शरदोऽपि । 'स-
मायोपिति, शरद्.' इति रत्नकोष ॥ (५) ॥ * ॥ 'यम प्दम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विक्लव कु-
र्वन्ति सर्वम् । पचाच्च' (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) ।

१ विश्वे तु वचनमिदं प्रायो न लभ्यते । त्रिकाण्ड-
शेषे तु 'कालप्रभात शरदा' इति ।

२ 'आहाय मार्गशीर्षाञ्च द्वौ द्वौ मासावृतु स्मृत ।'
इति महेश्वर ।

‘बहुवचननिर्देशास्त्रायेणानां बहुवचनान्त’ इति ध्वनयति ।
 क्वचिद्बचनान्तरमपि । ‘समा ममा विजायते’ (५।२।१२)
 इति सूत्रात् । ‘ममायां समायाम्’ इति तत्र भाष्याच्च । म-
 मान्ति सह वर्तन्ते ऋतयोऽस्मादिमिति वा । ‘मा माने’ (अ०
 प० अ०) । ‘आतञ्चोरसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यद् । ‘समा
 समाम्’ (५।२।१२) इति निर्देशान्मन्त्रोप । ‘समाः सवलरे
 स्त्रियाम् । सर्वमाद्युममानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥’ [इति
 मे० ११०।३५] ॥ (६) ॥०॥ पद् ‘सवत्तरस्य’ ।

मासेन स्थाःहोरात्रः पैत्रः

मनुष्यों के एक महीने का ‘पैत्र’ अहोरात्रः’ (पु),
 अर्थात् ‘पितरों का दिनरात’ होता है ।

मासेनेति ॥ नृणा मासेन । पित्राणामव पैत्रोऽहोरात्र । तत्र
 कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ।

वर्षण द्वैवतः ।

मनुष्यों के एक वर्ष या उत्तरायण और दक्षिणायन का
 ‘द्वैवः अहोरात्रः’ (पु) अर्थात् ‘देवताओं का एक दिन-रात’
 होता है ।

वर्षेणेति ॥ नृणा वर्षेण । देवतानामप्य देवतोऽहोरात्र ।
 तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ।

द्वैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

देवताओं के दो हजार युग का ‘ब्राह्मः अहोरात्रः’ (पु)
 अर्थात् ‘ब्राह्म का दिन-रात’ होता है ।

द्वैव इति ॥ देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्राह्मणोऽयम् ‘ब्राह्मो-
 ज्जातो’ (६।५।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्र । द्वैवं पट्टघटि-
 कस्त्रिभरहोरात्रशतैर्दिव्य वर्षम् । तद्वैदशभि महर्षैर्मानुष

१ तदुक्तं मनुना—“पित्र्ये रात्र्यहनी मास प्रवि-
 भागस्तु पक्षयो । कर्मषेटास्वह कृष्ण शुक्ल स्वप्नाय
 शर्वरो ॥” इति (१।१।६६) । अयमाशय —यथा आग-
 कानां मते दिनारम्भो निशीथात् (रात्रेरुत्तरार्धभाग्यात्)
 भयति, तथैवाश्राणि ज्ञेयम् । एवञ्च पितृणा सूर्योदयकाल
 कृष्णपक्षाष्टम्या उत्तरार्धभागारम्भे, मध्याह्नकालोऽष्टाद-
 स्याथा अन्तिमक्षणे, सायंकाल शुक्लपक्षाष्टम्या । पूर्वार्ध-
 समाप्तिक्षणे, निशीथकालश्च पूणिमाया अन्तिमक्षणे भवतीति
 बोध्यम् ।

२, तदुक्तं मनुना—“द्वैवे रात्र्यहनी वर्षे प्रविभा-
 स्तयो पुनः । अहस्तत्रोदययनं रात्रि स्यादक्षिणायनम् ॥”
 इति (१।६७) । अत्रापि पूर्वोक्त एव नियम, तेन देवाना
 सूर्योदयकालो मेघपक्रमणाद्यक्षरी, मध्याह्नकालो मिथुन-
 संक्रमणस्य चरमक्षणे, सायंकाल. कन्यासक्रमणस्यान्ति-
 मक्षणे, निशीथकालश्च धनु सक्रमणस्यान्तिमक्षण इति बोध्यम् ।

९ अ० रा०

चतुर्युगम्’ । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं
 भूताना स्थितिकालः । तावत्थेव रात्रि प्रलयकाग ।

कल्पौ तु सौ नृणाम् ॥ २१ ॥

वही ब्रह्म की दिन-रात मनुष्यों का ‘कल्पौ’ (ए० व०
 भी होता है), ‘कल्प’ अर्थात् स्थिति और प्रलय का काल है ।
 कन्याविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे सौ । दल्पयत स्थिति
 प्रलय च । ‘कूपू सामर्थ्ये’ (भ्वा० धा० मे०) । प्यन्ताद् (३।
 १।१२) पचायच् (३।१।१३४) । ‘कल्पः शास्त्रे विधौ
 न्याये सवतं ब्रह्मणो दिनं’ [इति मे० १०२।२] ॥ (१)
 ॥ ० ॥ एकम् ‘ब्रह्मणो दिनम्’ ।

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामैकसप्ततिः ।

देवताओं के एकहत्तर युग का ‘मन्वन्तरम्’ (न) एक
 ‘मन्वन्तर’ अर्थात् चौदह मनुओं में से प्रत्येक मनु का
 स्थितिकाल होता है ।

मन्वन्तरमिति ॥ ‘मनोरन्तरमवकाश’ इति विग्रहः ॥०॥
 एकाधिगा सप्तति । ना च द्विचिदधिकेति बोध्यम् । एकम्
 ‘मन्वन्तरस्य’ ।

१ श्रीमद्भगवते चतुर्युगनामानि तन्मानञ्चेत्थम्—
 “कृतं त्रेता द्वापरं च कलिञ्चेति चतुर्युगम् । दिव्यैर्द्वाद-
 शभिर्वर्षे सावधानं निरूपितम् ॥ चत्वारि त्रीणि द्वे
 चैकं कृतादिपु यथाक्रमम् । संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि
 दानानि च ॥ सध्यासिधोरन्तरेण य काल दशमंलयाः ।
 तमेवाहूर्दुम तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥” इति (३।१।
 १।२०) । मनुष्याह—“ब्राह्मस्य तु क्षणाहन्य यत्प्रमाणं
 समासत । एकैकशो युगाना तु क्रमशस्तान्निदोषत । पत्वा-
 र्याहू सहस्राणि वर्षाणा तत्कृतं युगम् । तस्य तावच्छती
 सध्या सध्याशब्द तथाविध । इतरेषु ससन्ध्येषु नसंघर्ष-
 णेषु च त्रिषु । एकाभायेन वर्तन्ते सहस्राणि गतानि च ॥
 यदेतत्परिमशयतमादावेव चतुर्युगम् । एतद्द्वैवाद्यामाहसं
 देवाना युगमुच्यते ॥ दैविकाना युगाना तु सहस्र पन्सिंशय्या ।
 ब्राह्मेकमहर्षेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ तद्वै युगमहस्राणां
 ब्राह्म पुण्यमहर्षिदु । रात्रि च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो
 जना ॥” इति (१।६८-७३) । युगस्य पूर्वा संख्या,
 उत्तरदश संख्याशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—“तत्प्रमाणं
 शतं संख्या पूर्वा तथाभिधीयते । संख्यासकञ्च तत्तुल्यो युग-
 स्यान्तरो हि व ॥ सध्यासध्यासयोरन्तर्व कालो मुनि-
 सप्तम । युगास्य स तु विज्ञेय कृतत्रेतादिसप्तक ॥” वर्ष-
 सध्या चात्र दिव्यमानेन, तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात्, ‘दिव्यै-
 र्वर्षेसहस्रेस्तु कृतत्रेतादिसप्ततितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्वि-
 भागं निबोध मे ॥” इति (म० मुक्ता०) ।

२ तदुक्तं मनुना—“यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं
 युगम् । तदेकसप्ततिगुण मन्वन्तरमिहोच्यते ॥” इति (१ :

संवर्त प्रलय कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्तः, प्रलयः, कल्पः, क्षयः, कल्पान्तः (५ पु), 'प्रलय-
काल' के ५ नाम हैं ।

७९) । विष्णुपुराणे चतुर्विंश मनव उक्तास्तन्नामानि यथा-
"मनु स्वायम्भुवो नाम मनु स्वरोचिपस्तथा । औत्तमि-
स्लामसिन्धवे रवतश्राघुपस्तथा ॥ एते तु मनवोऽनीता
सप्तमस्तु रवे भुत । वैवम्बतोऽप्य यम्येतत् सप्तम वर्तते
युगम् ॥ सावर्णिपदंशसाधर्षो ब्रह्मासावर्ण इत्यपि । धर्ममा-
वर्णरस्तु सावर्णो रौच्यभोत्यवत् ॥" इति ।

काष्ठमानबोधकविवरणम्

१ निमेषः*	३६ विपला	३३५ सेषेष्ट
१८ निमेषाः	१ काष्ठा (८ विपलाः)	२३६ सेषेष्ट
३० काष्ठाः	१ कला (४ पलाः)	१ मिनट ३६ सेषेष्ट
३० कलाः	१ मुहूर्त (पञ्चदशघण्टा)	४८ मिनट
३० मुहूर्ताः	१ अहोरात्रः (मानुषः)	२४ घण्टा
१५ अहोरात्राः	१ पक्ष (")	१ दिनम् (पंचमः)
२ पक्षौ	१ मासः (")	१ अहोरात्रः (वैश्वः)
१२ मासाः	१ वर्षम् (मानुषम्)	१ " (दिव्यः)
३६० दिव्याहोरात्राः	३६० वर्षाणि (मानुषाणि)	१ वर्षम् (दिव्यम्)
५००० दिव्यवर्षाणि	१४४०००० मानुषवर्षाणि	सत्ययुगस्य मुख्यमानम्
५०० " "	१४४००० " "	संध्यामानम्
५०० " "	१४४००० " "	संध्याशमानम्
५८०० " "	१४२८००० " "	पूर्ण मानम्
३००० " "	१०८०००० " "	त्रैनायुगस्य मुख्य मानम्
३०० " "	१०८००० " "	संध्यामानम्
३०० " "	१०८००० " "	संध्याशमानम्
३३०० " "	१२९६००० " "	पूर्ण मानम्
२००० " "	७२०००० " "	द्वापरयुगस्य मुख्य मानम्
२०० " "	७२००० " "	संध्यामानम्
२०० " "	७२००० " "	संध्याशमानम्
२४०० " "	८६४०० " "	पूर्ण मानम्
१००० " "	३६०००० " "	कलियुगस्य मुख्य मानम्
१०० " "	३६००० " "	संध्यामानम्
१०० " "	३६००० " "	संध्याशमानम्
१२०० " "	४३२००० " "	पूर्ण मानम्
१२००० " "	४३२०००० " "	चतुर्युगानां पूर्ण मानम्
१२००० × ७१	४३२०००० × ७१	१ मन्वन्तरमानम्
= ८५२००० " "	= ३०६७२०००० " "	
१२००० × १०००	४३२०००० × १०००	शङ्खो १ दिव्यमानम्
= १२०००००० " "	= ४३२००००००० " "	
" " "	" " "	" " " " १ शत्रिमानम्
२४०००००० " "	८६४०००००० " "	" " " " १ अहोरात्रमानम्

सवर्त इति ॥ सवर्तते जगदन । 'हलञ्च' (३।३।१२।१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षरौ' इति हेम [३।३।२८] ॥
(१) ॥ * ॥ प्रलीयतेऽव 'लीङ् श्लेषेण' (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृतौ । महारे नष्टचेष्टत्वे' इति
हेम [३।५।२४-२५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'कृष् सामर्थ्ये'
(भा० आ० से०) । कल्पन्ते विरुद्धलक्षणया क्षीयन्तेऽत्र ।
'पुसि-' (३।३।११८) इति घ । 'कल्पो विकल्पे कल्पद्रो
सवर्त ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये विधौ' इति हेमचन्द्र [२।
२९६] ॥ (३) ॥ * ॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र । 'क्षि क्षये'
(भा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुसि' (३।
३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽवचये रजि'
इति हेम [२।३।५१] ॥ (४) ॥ * ॥ कल्पस्यातोऽपि ।
'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये सवर्त ब्रह्माणो दिने' इति शाभ-
त [२०१] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ।
अस्त्रो पङ्क्तु पुमान्पाप्मा पाप किल्विपकृत्तमपम् ।
कल्पु वृजिनैनोपमं होदुरितदुष्कृतम् ॥ २६ ॥

पङ्क्तम् (नपु), पाप्मा (= पाप्मन्, पु), पापम्,
किल्विपम्, कृत्तमपम्, कल्पम्, वृजिनम्, पुनः (= पुनस्),
अधम्, अंहः (= अंहस्), दुरितम्, दुष्कृतम् (१० न),
'पाप' के ३२ नाम हैं ।

अस्तीति ॥ पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे,
विरतारे व' (भा० आ० से०) । कर्णे पञ् (३।३।
१९) । कुटवम् (७।३।५२) । यद्वा-पञ्चन पङ्क्तो व्यक्ती-
करणम्, विस्तारो वा । त करोति । 'तत्करोति-' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । तत पचाच्च (३।१।१४) ।
'पङ्क्तोऽपे कर्दमे' इति हेम [२।१।२] ॥ (१) ॥ * ॥
आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्ठ व्याप्नो' (स्वा० प०
अ०) । 'नामन्सीमान्-' (उ० ४।१।५१) इति सूत्रेण नि-
पातित ॥ (२) ॥ * ॥ पाप्यस्यादात्मानम् । 'पा रक्षणे'
(अ० प० अ०) । 'पानोविपिभ्य प' (उ० ३।२।३) ।
मीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा-पिवात भक्ष-
यति वर्तारम् । 'पा पाने' (भा० प० अ०) ॥ (३) ॥ * ॥
नेलयनि क्रीडयति विपयेषु । 'किल श्वैर्यक्रीडनयो' (तु०

"सत्ययुगमित्तवर्षाविका एकसप्ततितनुयुगमिता (३०-
८४४८०००) एतन्मितवर्षास्तदवकाश इति पुराणम् ।"
इति वाच० (४७।३६) । अत्र म० म० शि० द०—
"नामानिधाने सवर्णश्रीनारायणचरणानां दैविकानां युगानां
तु सहस्र ब्रह्माणो दिनम् । मन्वन्तर तथैवेक सत्य भागाश्च-
तुर्वंश ॥" इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्त । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७४२८ वर्षाणि ६ मासा २५ दिनानि ४२
घटिका सा प्राणेष्वपचासतपलानि भवन्तीति मुकुटाशय ॥"
इति ।

* "अक्षिपश्मपरिक्षिपो 'निमेष' परिकीर्तितः ।" इत्युक्तखण्डोऽक्षि-
परिस्पन्दनकालो निमेषः ।

प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिपच् वृगा-
गमश्च । ['किलिष्यं पापरोगयो । अपराधेयि' इति
मे० १६८।३४] ॥ (४) ॥०॥ शुभ कर्म स्पति समाप्त
करोति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुच'-
(३।२।३) इति क । प्रयोदरादित्वात् (६।३।१०९) लत्व-
परवे । 'कलमपं किलिष्ये क्लीव प्मि रयाश्ररकान्तरे' [इति
मे० १६७।३३] ॥ (५) ॥०॥ कलयति वशीकरोति ।
'कल गती, संह्याने च' (उ० उ० से०) । 'पुनहिकलिभ्य
उपच्' (उ० ४।७५) । 'कलुषे स्वाविले पापे' [इति मे०
१६८।३४] ॥ (६) ॥०॥ वृजते । 'वृजो वर्जने' (अ०
आ० से०) । 'वृजे क्विच्च' (उ० २।७०) इतीनच् ।
'वृजिनं कल्पमे क्लीव कणे ना कुटिते त्रिपु' [इति मे०
१२।३४] ॥ (७) ॥०॥ गन्त्यघोऽनेन । एति गच्छति
प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गती' (अ० प० से०) । 'इण
आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यमुन्, मुडागमश्च । ['एनः
पापापराधयो' इति मे० १७।११९] ॥ (८) ॥ ५ ॥
अह्वते गच्छति दानादिना । 'अधि गती' (भ्वा० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आगमनास्त्रयानित्वाद्य
मुम् । 'अर्घं दु खे व्यसनैवमो' इति हैम [२।५३] ॥ (९)
॥०॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिपु' (भ्वा० प० से०) ।
'अमेर्हुक्च' (उ० ४।२१३) इत्यमुन्, हुगागमश्च । यद्वा-
अंहति । 'अहि गती' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।
१२९) । 'अह्वः' इति कंचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गती' (भ्वा०
आ० से०) धातुर्बोध्य ॥ (१०) ॥०॥ इणो भावे क्त
(३।३।११४) । हुष्टमित गगनमनेन ॥ (११) ॥०॥ हुष्ट
कृतं करणगेनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति प ॥
(१२) ॥०॥ द्वादेश 'पापस्य' ।

स्याद्धर्ममस्त्रियं पुण्यश्रेयसो सुकृतं वृपः ।

धर्मः (पु न), पुण्यम्, श्रेयः (=श्रेयस्), सुकृतम्
(३ न), वृपः (पु), 'धर्म' के ५ नाम है ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'अतिरतुमु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् ।
'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयो. क्तो । अहिंसोप-
निपत्ययाये ना धनुयमसोमपे ॥' [इति मे० १०९।१६] ॥ (१)
॥०॥ पुनाति ['पूञ् पवने, ऋचा० उ० से०] । 'प्रयो यण
गुणस्त्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् षुक् ह्रस्वश्च । ददा-
पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इपुपध'-
(३।१।३५) इति क । पुणमर्हति । तत्र साधुवां । यत्
(४।४।९८) । ['पुण्यं तु मुन्दरे । मुकृते पावने धर्म'] इति
हैम २।३७५ ॥ (२) ॥०॥ अतिरामेन प्रसरत्यम् । 'द्विव-
चन-' (५।३।५७) इतीपमुन् । 'प्रसरत्यस्य श्र' (५।३।
६०) । 'श्रेयो मुक्ती शुभे धर्मोऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् ।

[श्रेयसी करिपिण्यत्यामभयापाठाद्योरपि ॥' इति मे० १७३।
४२-४३] ॥ (३) ॥०॥ मुष्टु कृतम् । प्रादित्मास' (२।
२।१८) । ['सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीवं मुक्तिहते त्रिपु' इति
मे० ६७।१७२] ॥ (४) ॥०॥ वर्पति फणम् । 'वृपु सेचने'
(भ्वा० प० से०) । इपुपधलक्षण (३।१।३५) क ।
'वृपो गव्यामुधमयो । पुराशिशेभेदयो शृङ्गुचा वासके मु-
कलेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च' इति हैम [२।५८-
८५] ॥ (५) ॥०॥ पञ्च 'धर्मस्य' ।

मुत्तमोति. प्रमदो हर्षमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशासमुखानि च ।

मुत् (=मुद्), प्रीतिः (२ स्त्री), प्रमद, हर्षः, प्रमोदः,
आमोदः, संमदः, आनन्दः, आनन्दः (७ पु), शर्म (=शर्मन्),
शान्तम्, सुखम् (३ न), 'हर्ष' के ३२ नाम है ।

मुदिनि ॥ मोदनम् मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) । मपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥०॥ 'प्रीञ्
तर्पणे' (ऋचा० उ० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) ।
['प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदो स्त्रियाम्' इति मे०
५६।३४] ॥ (२) ॥०॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
'प्रमदसमदो हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संभेद मत्ते
स्त्रियामुमदनीयिनि' [इति मे० ७७।३५] ॥ (३) ॥०॥
(७) ॥०॥ 'हृप तुष्टी' (दि० प० से०) । घृत् । (३।३।
१८) ॥ (४) ॥०॥ प्रमोदामोदो घञ्त्वो । 'धामोदो
गन्धहर्षयो' [इति विश्व ७९।१७, मे० च ७६।२१] ॥
(५) ॥०॥ (६) ॥०॥ 'दुनादि समृद्धी' (भ्वा० प०
से०) । 'द्वितोऽपुञ्च' (३।३।८९) ॥ (८) ॥०॥ आनन्दो
घञ्त्वन् ॥ (९) ॥ ० ॥ भृशान्धनुमम् । 'धृ हिंसायाम्'
(ऋन् १०० मे०) । 'सर्धं ग्राह्यस्यो ऋत्विग्' (३० ४।१५५) ।
भावे वा ॥ (१०) ॥०॥ इयति दृ षम् । 'यो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्पु (उ० ३।८५) भावे वा ।
यत्—इत्येत् सोत्रात्—इत्युक्त्वं मुकुटेन । तत्र । तस्य गण-
पठितत्वात् । सोत्रस्य तस्मादर्शनात् ॥ 'अनुपमगालिम्प-'
(३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'साते' पचाद्यचि (३।१।
१३४) 'सातम्' दन्त्यादि । यत्—सिनोत्यशुभम् । सातम् ।
'पै धाये' (भ्वा० प० अ०) —इत्युक्त्वं मुकुटेन । तत्र । सि-
नोतीति विश्वस्योक्त्यानुपन्धात्मस्य विरुद्धत्वात् । यदपि—
स्यति दृ षम् । मातम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) —
इति स्वाधिनोक्तम् । तदपि न । इत्येत् क्ने 'धत्तिस्थिति-'
(७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तस्यत्वविधानात् । बाहुल-
कस्य स्वर्गातिक्रमितात्वात् । अत्र तूक्तमे सत्त्वात् ॥ (११)
॥ ० ॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दु ख, तत्क्रियायाम्'
(उ० उ० से०) । भावेऽच् (३।३।५६) वा । ['सुखं

१ 'मुत्तमयोपति' इति पा० ।

शर्मणि नावे च सुखा पुर्वा प्रचेतस' इति विश्व २२।३,
मे० च २०।८] ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ।
शःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भायुक् भविकं भव्यं कुराल क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं च

श्वःश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्,
भायुक्, भविकम्, भव्यम्, कुरालम् (१० न), चैमम्,
शस्तम् (२ पु न), 'कल्याण' के १२ नाम हैं ।

श्वःश्रेयसमिति ॥ श्व आगामि धोयोऽन । श्वःश्रेयसम् ।
श्वमोऽवमीय श्रयस' (५।४।८०) इत्यच् समासान्त ।
'श्व श्रयम नु कल्याणो परमात्मनि शर्मणि' [इति मे० १७४।
६४] ॥*॥ श्रोत्रसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ शैतेऽ-
नेन । शिवम् । 'दीङ् स्वप्न' (अ० आ० से०) । 'सर्वनीच-
प्त्वं' (उ० १।१५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातित ।
'शिव तु माझे क्षम सुये जले । शिवो योगान्तर वेदे गुगुलो
बालके' हरे । पुण्डरीकद्रुम कील' [इति हैम २।५५०-५१]
॥ (२) ॥*॥ भन्दत । 'भदि कल्याणो' (भ्वा० आ० से०) ।
'ऋज्जेन्द्र' (उ० २।२८) इति रणि निपात्यते । 'भद्रः
शिवे खञ्जरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजातिविशेषे नावलीय
मङ्गलमुत्तथो ॥ काश्वने च स्त्रिया रास्नाकृष्णाब्धोमनदीपु
च । तिथिभेदे प्रसारिण्या कट्फलानन्तयोरपि ॥ त्रिपु श्रेष्ठे
च' साधो च न पुंसि करणान्तरे' [इति मे० १२७।७०-
७२] ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।३४) भन्दम् । 'भन्द'।
भद्र शिवस्तथा' इति त्रिकाण्डशेष [१।४।३२] । ['भन्द
कल्याणे सीत्ये च' इति हैम २।२३३] ॥ (३) ॥ * ॥
कल्प नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कल्पे
प्रात काले अणत् । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'अवर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं हैमि
मङ्गल' [इति हैम ३।२०२] ॥ (४) ॥ * ॥ 'मगि
सर्पणे' (भ्वा० प० से०) । मङ्गलि, मङ्गलते वा । 'मङ्ग-
रलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं पुन । कल्याणे, मङ्गलो
भीमे मङ्गला स्वैतद्विकारि' [इति हैम ३।७।१३] ॥ (५)
॥*॥ शोभत । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क ॥*॥ शु पूजत भाति ।

१ 'भायुके' इति पाठ ।

२ 'साधो स्वान्न' इति पा० ।

३ त्रिकाण्डशेषे तु 'भद्र भल्ल शिव तथा' इति पाठो
लभ्यते । तट्टीकाया च 'भल्लम्' इत्यस्य स्थाने 'भद्रम्' इत्यपि
प्रामेति लिखितम् ।

४ 'शुभ दीप्तौ' इत्येव पाठ सर्वत्र तस्मादत्र 'शोभा-
याम्' इत्युक्ति समानापापिप्लया बोध्या ।

'आत -' (३।२।३) इति को वा । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति टो वा । 'शुभो योगे शुभ भद्रे [शुभा
कान्तीच्छयोमता' इति हैम २।३।१६] ॥ (६) ॥*॥
भवनशीलम् । 'शु प्राप्नो' (उ० आ० से०) । 'लपपत-
पद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (७) ॥ * ॥ 'भवो
भद्राभिसत्तयो' इत्यजय । भवो भद्राभिरन्नास्ति । 'अत
इनिठनो' (५।२।११५) ॥ (८) ॥ * ॥ भवति ।
'भयभयेय-' (३।४।६८) इति साधु । ['भय्य शुभे च सत्ये
च योग्ये भाविनि तु त्रिपु । कर्मरङ्गतगी पुंसि स्त्रिया करि-
वणोमयो ॥ क्लोवमस्थयि' इति मे० ११६।४२-४३] ॥
(९) ॥ * ॥ कुत्मित शलते सट्टणोति' । 'शल चलने
सवर्णे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) ।
[यद्वा-दुरयति । कुग सल्लेपणे वृषादित्यात् किलच्'] ।
'कुराल क्षेमपुण्यो । पर्याप्तो कुशलोऽभित' [इति हैम ३।
६७३] ॥ (१०) ॥*॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प०
अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रा-
न्वयि । यत्तु—क्षणोत्पद्युभमिति विशुह 'क्षि क्षये' इति
घातोरुपग्यसन मुकुटेन कृतम् । तदसगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गल ।
लघ्यसरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्षयि' [इति हैम २।३२२-
२३] ॥ (११) ॥*॥ 'समु स्तुती' (भ्वा० प० से०) ।
शस्यते स्म । क (३।२।१०२) ।—शस्यते । भावे क
(३।३।११४)—इति मुकुट । 'शस्त क्षेमे प्रगस्ते च' [इति
हैम २।२०३, विश्व ५।८।२७, मे० च ५।८।६२] ॥ (१२)
॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ।

अथ त्रिपु श्रुत्ये पाप पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥

'पाप, पुण्य' शब्द और 'सुख' शब्द से 'शस्त' शब्दत्क
१३ शब्द द्रव्यविशेष में प्रयुक्त होने पर मिलित होते हैं ।

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दों सुखदि च श्रुतान्त शब्दजाल
द्रव्ये वर्तमान त्रिपु बोध्यम् । तत्र स्त्रिया कल्याणी । अन्ये
टावन्ता ।

मत्तल्लिका मर्चयिषा प्रकाण्डमुद्गतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचनान्यमूनि

मत्तल्लिका, मर्चयिषा (२ नि० स्त्री), प्रकाण्डम् (नि० न),
उद्ग, तल्लज्ज (२ पु), ये ५ निर्या द्रव्यवाचक शब्द के साथ
समस्त होकर अन्त में रहने से उसकी श्रेष्ठता को प्रकट करते
हैं । इनका स्वतन्त्र प्रयोग नहीं होता ।

१ स्वामी तु 'कुशाम्' लाति, कुत्सित श्यति वा कुश-
लम्' इत्येव विगृहीतवाच ।

२ कोष्ठस्थ पाठ वचिदधिक ।

३. 'कुशलो विज्ञे' इति पा० ।

मतल्लिकेति । मतल्लिकादयो निमतल्लिङ्गा, [न तु विरोप्यनिष्ठा] अत्युत्पन्नास्वेति प्राच । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिफलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३), वधुम् (उ० २। ३२) वा । पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत्य ल ॥ (१) ॥ * ॥ मं शंभु चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (जु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३), वधुन् (उ० २।२८) वा । 'म पुन. शम्भो' इति हेम [१।१।१] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रकृष्टं काण्डमवमरो, रमो वास्य । प्रगत काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्रकाण्डो विटपे दास्ते मूलस्कन्धान्तरे तरो' इति विश्वः [४।५।२९, हेमश्च ३।१।८७] ॥ (३) ॥ * ॥ उद्ध-शब्दस्तु 'सधोद्धो गणप्रशस्तयो' (३।३।८६) इति निपातितः । उट्पूर्वात् हस्तेरप्, टिओप, षत्व च निपात्यते । 'उद्धो हस्तपुटे बह्वो श्लाघाया देहजागिते' इति हेम [२। ५३] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रदास्त पुरुष = पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमर्चाचिका । गोप्रकाण्डम् । मुन्युद्ध ॥ * ॥ लज-तीति लज । 'लज कान्तो' (भ्वा० प० से०) । पचासच् (३।१।१३४) । तद्धत्वज तल्लज । कुमारीतल्लज ॥ (५) ॥ * ॥ प्रकाण्ड पुस्यपि । 'अत्रो प्रकाण्डो विटपे तस्त्वन्धप्रशस्तयो' । मतल्लिकादीना हृदिवाश्वत्वात् 'प्रशमा-वचनश्च' (२।१।८६) इति ममास । कृष्णमर्वाप्यथा-दिवदेते नित्यसमामा । उद्धस्त्वममस्तोऽपीति स्वाम्पादय । पञ्च 'प्रशस्तस्य' ।

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अयः (पु) 'शुभकारक भाग्य' का १ नाम है ।

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इप् गती-' (अ० प० से०) । 'पुनि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'शुभावहविधे' ।

दैवं दिष्ट भागधेयं भाग्यं स्त्री नियमिर्विधिः ।

दैवम्, दिष्टम्, भागधेयम्, भाग्यम् (४ न), नियतिः (स्त्री), विधिः (पु), 'भात्य' के ६ नाम हैं ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तल आगत' (४।३।७४) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिस अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ * ॥ 'भाग्यैकदेशोर्भाय' इति रुद्र । भाग एव । 'भागरूपनाम-भ्यो धेय' (वा० ५।४।३५) । ['भागधेयं मत भाग्ये भाग-प्रत्यययो पुमान्' इति मे० १२२।१२५] ॥ (३) ॥ * ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । ऋहलो-र्णत्वं (३।१।१२४) । 'चजो'—(७।३।५२) इति कुत्वम् । —'भागालचञ्च' (५।१।४९) इति स्वामी । 'भाग्यं कर्म

पुभाशुभम्' [इति हेम २।३७८] ॥ (४) ॥ * ॥ निय-म्यतेऽनया । क्तिञ् (३।३।९४) । नियच्छति । 'क्तिष्कती च-' (३।३।१७४) इति क्तिञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं भाग्यकम् । 'नियतिनियमे दैवे' इति विश्व [६९। १५९, मे० च ६३।१२१] ॥ (५) ॥ * ॥ विधीयतेऽनेन । इषाम् [जु० उ० अ०] 'उपसर्गो घो कि' (३।३।९२) । 'विधिर्ब्रह्मविधानयो । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-कल्पयो ॥' [इति हेम २।२।५२-५३] ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मण' ।

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुः (पु), कारणम्, बीजम् (२ न), 'कारण' के ३ नाम हैं ।

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गती' (स्वा० प० अ०) । 'कमिनि-' (उ० १।७२) इति तुद् ॥ (१) ॥ * ॥ कार्यतेऽनेन । ष्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ —करोतीनि 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकाराल्ल्युट्—इति मुकुटस्त्ववंगत । 'कारण धातने हेतो करणे, कारणान पुन । यातना कामेण मन्त्रादियोगे कर्मकारके ॥' इति हेम. [३।२०६] ॥ (२) ॥ * ॥ विदोषेण जायतेऽनेन । 'उप-सर्गो च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घ । यद्वा—बीयते । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । सपदादि विवप् (वा० ३।३।१०८) । विव्यं सवृत जायते जनयति । अन्तर्भावितण्यर्थ । 'अन्येष्व-पि-' (३।२।१०१) इति ड । विदोषेण ए कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायतेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गती' (ष्वा० प० से०) । ञ्च् (३।१।१३४) । पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । ववयोऽभेदाद्बीजम् । 'बीज तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावकुरकारणे ॥' इति हेम [२।७४] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'कारणस्य' ।

निदानं स्वाधिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानम् (न), 'मूल कारण' का १ नाम है ।

निदानमिति ॥ नितरा दीयतेऽसाधारणतया जन्यतेऽ-नेन । 'इदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३। ३।११७) इति ल्युट् । 'निदानं कारणं शुद्धो तपसः फल-याचने । वत्सदाम्भयवसाने च' [इति हेम ३।४।१५] ॥ (१) ॥ * ॥ आदिमुख्यं कारणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुख्य-कारणस्य' ।

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञः, आत्मा (= आत्मन्), पुरुषः (३ पु), 'शरीर के अधिष्ठात् देव' के ३ नाम हैं ।

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्र शरीरम् । तज्जानाति ।
 'जा अवबोधने' (४पा० प० अ०) । आतोऽनु- (३।
 २।३) इति क । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुट । तन्न ।
 'एतद्यो वेत्ति—' इति प्रागुपन्यस्तगीता [१३।१] विरो-
 धात् । 'क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणो' इति हैम [३।१५०] ॥ (१)
 ॥ * ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
 'सातिभ्या मनिन्मनिणो' (उ० ४।१५३) इति मनिष् ।
 [आत्मा चित्ते धृतो यत्ने धियणाया नलेदरे । परमात्मनि
 जीवेऽर्कं हुताशनसमीरयो ॥ स्वभावे' इति हैम. २।२६१-
 ६२] ॥ (२) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु०
 प० से०) । 'पुर कुपन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि—'
 (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पूरुप' अपि । पूरयति ।
 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुपन् ।
 'पुहपस्त्वात्मनि नरे पुनाने च' इति हैम [३।७८१] ॥
 (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आत्मन' ।

प्रधानं प्रकृतिः सिद्ध्याम् ।

प्रधानम् (न), प्रकृतिः (स्त्री), 'सत्त्वगुण, रजोगुण और
 तमोगुण की साम्यावस्था' के २ नाम हैं ।

प्रधानमिति ॥ प्रपत्तेऽन सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७),
 प्रपत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्थनापि' (उ० २।७८)
 इति युच् । प्रकृष्ट धानमनेन वा । 'प्रधान प्रकृतौ बुद्धावु-
 त्तमे' परमात्मनि । महामात्रे' इति हैम [३।४१६] ॥
 (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टा कृति कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति
 वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमा-
 त्यादिस्वभावयो । योनौ लिङ्गे पौरवर्णे' [इति मे० ६३।
 १३२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मायाया' ।

विशेषः कालिकोऽवस्था

अवस्था (स्त्री), 'समयकृत विशेष' अर्थात् 'उन्न' का १
 नाम है ।

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो योवनादिविशेषोऽवस्था ।
 कालेन निवृत्त । 'निवृत्तेऽक्षरूतादिभ्य' (४।४।१९) इति
 ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरड् (३ ३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्'
 (१।१।३४) इति शापकात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'का-
 लावस्थाया' ।

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

सत्त्वम्, रज (=रजस्), तमः (तमस् ३। न), अे ३
 'प्रकृति के धर्म' हैं । उनका क्रमशः 'सत्त्वगुण, रजोगुण, और
 तमोगुण' यह १-२ नाम है ।

गुणा इति ॥ सतो भाव सत्त्वम् । सीदन्त्वस्मिन् गुणा-
 दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे

१. 'बुद्धावुत्ताने' इति पा० ।

चित्ते व्यवसायस्वभावयो । पिशाचावावात्मभावे बले प्रा-
 णेषु जन्तुषु' [इति हैम २।५५३] ॥ (१) ॥ * ॥ रञ्जयति ।
 'भूरञ्जिभ्या कित्' (उ० ४।२१७) इत्यमुम् । ['रजो रेणु-
 परागयो । स्त्रीपुंषे गुणभेदे च' इति हैम २।६०१-२] ॥
 (१) ॥ * ॥ ताम्पत्यनेन । 'तमु म्लानो' (दि० प० से०) ।
 असुन् ॥ * ॥ कप्रत्यये 'रजतमी' अदन्तपुल्लिङ्गावपि । 'पुंषे
 वेरो गुणे चैव रजोऽय रजता सह' इत्युत्पत्तिनी । 'रजोऽय
 रजसा सार्धं स्त्रीपुंषुगुणभूक्तिषु' इत्यजय ॥ (१) ॥ * ॥
 'त्रयाणा गुणानामपि' एवैकम् ।

जनर्जनेन जन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥

जनुः (=जनुस्), जननम्, जन्म (=जन्मन् । ३ न),
 जनिः, उत्पत्तिः (२ स्त्री), उद्भवः (पु), 'उत्पत्ति' अर्थात्
 'पैदा होने या जन्म लेने' के ६ नाम हैं ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
 से०) । 'जनेरसि' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युटि (३।
 ३।११५) जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—
 इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसत्वात् । ['जननो
 तु दयामात्रोज्जेन वराजन्मनो' इति मे० ८७।६६] ॥ (२)
 ॥ * ॥ मनिनि (उ० ४।१४५) जन्म ॥ * ॥ 'इपियु-
 धीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मनि जन्मशब्दोऽदन्त पु-
 ल्लिङ्ग । 'कलीवोऽपि' इत्युज्ज्वलदत्त ॥ (३) ॥ * ॥
 'जनिपत्तिभ्यामिष्' (उ० ४।१३०) । 'जनिव्योऽन्न' (७।
 ३।३५) इति वृद्धिनियेध । उत्पत्तिसाहचर्याज्जेने स्त्रीत्वम् ॥
 (४) ॥ * ॥ उत्पदनम् । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) ।
 क्तिन् (३।३।९४) ॥ (५) ॥ * ॥ उद्भवनम् । 'ऋदो-
 रप' (३।३।५७) ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'जननस्य' ।

प्राणो तु चेतनो जन्मो जन्तुजन्त्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणी (=प्राणिन्), चेतनः, जन्मी (=जन्मिन्),
 जन्तुः, जन्त्युः, शरीरी (=शरीरिन् । ६ पु), 'प्राणो' के ६
 नाम हैं ।

प्राणीति । प्राणा सन्त्यस्य । 'अत इनि—' (५।२।११५)
 इतीनि ॥ (१) ॥ * ॥ चेतयते, चेतति [चित्त सचेतने',
 चु० आ० से०, 'चित्ती सज्ञाने', भ्वा० प० से०] वा ।
 नन्यादि (३।१।३४) । 'चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोऽन्ने-
 तना तु धी' [इति हैम ३।४०२] ॥ (२) ॥ * ॥
 जन्मास्थास्ति । 'अत इनि—' (५।२।११५) । नान्तात्
 व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥ * ॥ जायते ।
 'कमिगमिजनि—' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥ * ॥
 'यजिमनि—' (उ० ३।२०) इति युच् । जन्त्यु ['जन्त्युः
 स्याज्जन्तुमात्रे च पावके परमेष्ठिनि' इति हैम २।३६६] ॥
 (५) ॥ * ॥ शरीरमस्थास्ति । इनि (५।२।११५) ॥
 (६) ॥ * ॥ पद् 'प्राणिनः' ।

जातिजातं च सामान्यम्

जातिः (स्त्री), जातम्, सामान्यम् (२ न), 'जाति' के ३ नाम हैं ।

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भव' (दि० आ० से०) । क्तिच्त्तो च- (३।३।१७४) इति क्तिच् । 'जन-सान-' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयो । परत्वात्पाम-लक्ष्यो च चुल्पा कल्पिलजन्मनो ॥ जानीफले छन्दसि च' इति हैम [२।१७१-७२] ॥ (१) ॥ * ॥ क्ते (३।३।१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तोपजन्मसु । क्लीबं, त्रिनिङ्गमुत्पन्ने' [इति मे० ५५।१८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ नमानाना भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति प्यञ् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'घटस्वादिजाने' ।

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

व्यक्तिः, पृथगात्मता (२ स्त्री), 'व्यक्ति' के २ नाम हैं ।

व्यक्तिरिति ॥ व्यग्रतेजस्या । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (६० प० से०) । 'स्त्रिया क्तिन्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥ * ॥ पृथगात्मा यस्य, तस्य भाव । तल् (५।१।१२६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'घटादि-व्यक्तेः' ।

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्ग ॥ ४ ॥

चित्तम्, चेतः (चेतस्), हृदयम्, स्वान्तम्, हत् (= हृद्), मानसम्, मनः (= मनस् । ७ न), 'मन या चित्त' के ७ नाम हैं ।

चित्तमिति ॥ 'चितो सजाने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्त. (३।३।११४) । 'श्रीदित् -' (७।२।१४) इतीप्-निषेध ॥ (१) ॥ * ॥ अमुनि (उ० ४।१८९) चेत ॥ (२) ॥ * ॥ ह्ययते विपर्य 'वृद्धो पुमुदकौ च' (उ० ४।१००) इति वयन् युगागमश्च । हरति आहरति विपर्यानिधि वा । ['हृदयं वक्षसि स्वान्ते बुक्काम्याम्' इति हैम ३।५।६] ॥ (३) ॥ * ॥ 'भवन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । स्वन्त्यते स्म । 'शुद्धस्वात्त-' (७।२।१८) इति मनसि निपातितम् । ['श्वान्त चेतसि गह्वरे' इति मे० ५५।१६९] ॥ (४) ॥ * ॥ हृदयस्य 'पद-घञ्-' (६।१।६३) इति हृदादेशः । प्रभृतिप्रहणस्य प्रका-रायत्वात्कचित्स्वादावपि हरते क्तिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ते । ['हृन् क्लीबं बुक्कचित्तयो.' इति मे० ७५।१७७] ॥ (५) ॥ * ॥ गन्त्यतेजनेन । अमुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञाघणि (५।४।३८) मानसम् । ['मानसं स्वान्तमरसो' इति हैम ३।७।९५] ॥ (६) ॥ * ॥ तदभावे मन । ['मनश्चित्ते मनीषायाम्' इति

मे० १७२।३०] । अर्धर्चादि (२।४।३१) अयम्-इत्येके । तदा 'मना' इत्यपि ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'मनस' ।

इति कालवर्गविचरणम् ॥ ४ ॥

अथ धीवर्गः ॥ ५ ॥

बुद्धिमनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदप्रतिपक्षज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः, प्रेक्षा, उपलब्धिः, चित् (= चिद्), संवित् (= संविद्), प्रतिपत् (= प्रतिपद्), ज्ञप्तिः, चेतना (१४ स्त्री), 'बुद्धि' के १४ नाम हैं ।

बुद्धिमिति ॥ बुध्यतेजया । बोधन वा । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ईप गतिर्हिंसादशनेपु' (भ्वा० आ० से०) । 'गुणेश्च हल' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यय । मनस ईया । दकन्ध्वादिद्वात् (वा० ६।१।९४) टे पररूपम् ॥ (२) ॥ * ॥ धृत्सुबन्त्यनया । 'जिष्णुता प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृषेधिप् च सज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ ध्यायत्यनया । ध्यान वा । 'ध्यायतेः संप्रसारण च' (वा० ३।२।१७८) इति विवप् । 'हल' (६।४।२) इति दीर्घ । ['धीर्ज्ञानभेदे बुद्धौ च-' इति मे० ७८।२] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रज्ञायतेजया । प्रज्ञानं वा । 'ज्ञाञ्जबोधने' (ऋषा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ['प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो, बुद्धौ तु योपिति' इति मे० ३३।२] ॥ * ॥ धर्दापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा नसि पण्ड्या सवेदनं विद्वा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥ * ॥ क्षे । शेः विच् (३।२।७५) । मोह । त मुष्णाति । अमुषी । 'युप स्तेये' (ऋषा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् ॥ (६) ॥ * ॥ गन्त्यतेजया । मनन वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) । ['मतिबुद्धीच्छयो' इति हैम २।१८९] ॥ (७) ॥ * ॥ प्रकृष्टमीक्षणम् अनया । 'युरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य । टाप् (४।१।४) । 'प्रेक्षा धीरीधान नृत्तम्' इति हैम [२।५।७९] ॥ (८) ॥ * ॥ उपलम्भनम् । उपलभ्य-तेजया वा । 'दुल्भम् प्राप्नो' (भ्वा० आ० अ०) । पित्वात् (३।३।१०४) ङङि प्राप्ते आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिच् । ['उपलब्धिर्मतो प्राप्नो' इति हैम ४।१५७] ॥ (९) ॥ * ॥ 'चित्ती मंज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विवप् । चित् तान्ता ॥ (१०) ॥ * ॥ संविदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ['सवित् संभाषणे ज्ञाने सप्राप्ते नाम्नि तोपणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायाम् संकेताचार्योरपि ॥' इति हैम. २।२३९] ॥ (११) ॥ * ॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतो'

(दि० आ० से०)। सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विष्प ।
करये वा । ['प्रतिपत्सविदि त्रिथी' इति हेम ३।३६४]
॥ (१२) ॥ * ॥ 'अप मिच्च' (चु० प० से०) चुरादि ।
अन्तत्वाच्चि (३।३।१०७) प्राप्ते आयादित्वात् (वा०
३।३।१४) , बाहूलनादा क्तिन् । यदा तु चुरादीना णिज-
भावे सामान्यापेक्ष ज्ञापकम् । तदा क्तिन् न्याय्य एव । 'ति-
तुज-' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥ * ॥ 'चित सचे-
तने' (चु० आ० से०) चुगदि । 'ण्यासश्चन्य -' (३।३।
१०७) इति युच् । 'चेतना सविदि स्त्रियाम् । वाच्यवत्प्रा-
णयुक्ते' [इति मे० ८७।६३-६४] ॥ (१४) ॥ * ॥
चतुर्वेदा 'बुद्धे' ।

धीर्धारणावती मेधा

मेधा (स्त्री), 'धारणा शक्तिवाली बुद्धि' का १ नाम है ।
धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धी । 'मिधु सगमे' (भ्वा०
उ० से०) । मेधने मगच्छते मयंमरयाम् । 'गुरोश्च-' (३।३।
१०३) इत्यकार । ['मेधा बुद्धि, जनी पुमान्' इति मे०
७९।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ एनच् 'धारणावद्बुद्धे' ।

सङ्कल्पः कर्म मानसम् ।

अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च [४४]

सङ्कल्प (पु), 'संनल्प, मानसिक कर्म' का १ नाम है ।
[अवधानम्, समाधानम्, प्रणिधानम् (३ न), 'समाधान'
के ३ नाम हैं] ।

सङ्कल्प इति । इदमिदं कुर्यामिति मनस कर्म व्यापा-
र । सङ्कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य' ।
चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्ताभोग, मनस्कार. (२ पु), 'सुखादि में मन के लगे
रहने' के २ नाम हैं ।

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता
वा । 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायत्नवोरपि' [इति विश्व
२६।३०, मे० च २।३।२९] । 'जुज पालनाभ्यवहारयो' (रु०
प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥
मनस कारो व्यापारवित्तपः । 'हुक्कल्' (त० उ० अ०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । 'अत कृकर्म-' (८।३।४६) इति
सत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मनस. सुखादी तत्परत्वस्य' ।

चर्चा सख्या विचारणा ॥ २ ॥

चिमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते [४४]

चर्चा, सङ्घा, विचारणा (३ स्त्री), 'प्रमाणों के द्वारा
किसी विषय के विचार करने' के ३ नाम हैं ।

[चिमर्श. (पु), भावना, वासना (२ स्त्री), 'बीती हुई
थात आदि के संस्कार' के ३ नाम हैं] ।

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्वयने' (चु० उ० से०) । चुरादि-
अन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यद् । ['चर्चा
रयाचर्ममुण्डाया चिन्तास्यासक्योरपि' इति हेम २।५८]
॥ (१) ॥ * ॥ सख्यायाम् । 'चक्षिड् म्याञ्' (३।५।५४) ।
'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यद् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥
(२) ॥ * ॥ 'चर असगये' (चु० उ० से०) चुरादि ।
'ण्यास-' (३।३।१०७) इति पुञ् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'विचारस्य' ।

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार, तर्क, ऊहः (३ पु), 'तर्क' के ३ नाम हैं ।

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याङ्पूर्वो 'हृच्'
(भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अपू-
र्वोत्प्रेषण तर्कणम् । 'तर्क भाषाणं' [चु० प० से०] चुरादी
'पटपुट-' इति ढण्डके पठित । भावे घञ् (३।३।१८) । ह्रन्तति,
घृन्तते वा । अन् (३।१।१३४) प्रयो (३।३।१९) । प्रयोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) वर्षाविषयम् । 'तर्को वितर्को का-
ङ्क्षायामूहकर्मविशेषयो' इति हेम [२।९] ॥ (२) ॥ * ॥
ऊहनम् । 'ऊह वितर्को' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।
३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ।

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वारो च

विचिकित्सा (स्त्री), संशय, संदेह, द्वारः (३ पु),
'सन्देह' के ३ नाम हैं ।

विचिकित्सेति ॥ 'वित सजये' (भ्वा० प० से०) ।
'गुतिज्जिद्भ्य सञ्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।
१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीङ् [स्वने]
(अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । सजय ॥ (२)
॥ * ॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । सदेहनम् । घञ्
(३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ द्वौ परी प्रकारौ यस्य ।
'सर्वनामसख्ययो -' (वा० २।२।३५) इति द्विसदस्य पूर्व-
निपात । प्रयोदरादित्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ['द्वारं
सजये युगे' इति हेम ३।६००] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'एकधर्मिणि विश्वदानेककोटयवगाहिनास्य' ।

अथ समौ निर्णयनिश्चयो ॥ ३ ॥

निर्णयः, निश्चयः (२ पु), 'निश्चय' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'णीञ् प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-
नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' (८।
४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'चिञ् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । निश्चयनम् । 'ग्रहृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'निश्चयस्य' ।

१ 'चर सजये' इत्येव पाठ सि० कौ० ।

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुक्त्यु मोक्षयो' (तु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।१५४) । 'मुक्तिर्गोचनमोक्षयो' इति हेम [२।१९१] ॥ (१) ॥ * ॥ वन्धविरहात्केवलस्य भाव । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ध्यञ् । (२) ॥ * ॥ निर्वाणत्वम् । भावे वा । 'स्तोत्रधिकरणे च-' (३। ५।७६) इति, ननुसके भावे-' (३।३।११४) इति वा क्त । 'निर्वाणोऽजाते-' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा-अधिकरणे भावे वा ल्युट् [३।३।११७, ११४] । वन्धासिगमनमित्यर्थं । 'निर्वाणं मोक्षनिवृत्त्योर्विधाने' करिभ्रजने' इति हेम [३।२।२२] ॥ (३) ॥ * ॥ अनिशा येन प्रशस्य श्रेय । 'श्रेयो मुक्तो शुभे धर्मोऽतिप्रसास्ते तु' वाच्य- वत्' [इति मे० १७३।५२] ॥ (४) ॥ * ॥ निहरा श्रेय नि श्रेयसम् । 'अचनुर-' (५।४।७७) इति निपातितम् । 'नि श्रेयस तु कल्याणमोक्षयो शक्रे पुमान्' [इति मे० १७४।५६] ॥ (५) ॥ * ॥ अविद्यमान मृत मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञस्यै स्वात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना घन्वन्तरिदेवयो ॥' [इति मे० ५९।७७] ॥ (६) ॥ * ॥ 'मोक्ष अवसाने' (चु० उ० से०) । अवसान शेष । चुरादि । 'एरच्' (३।३।५६), चञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो नि श्रेयसे बुधविशेषे मोचने मूर्तो' इति हेम [२।५८३] ॥ (७) ॥ * ॥ अपवर्जनम् । 'दृग्नी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् । 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयो । क्रियावसाने' साकल्ये' इति हेम [४।४७-४८] ॥ (८) ॥ * ॥ अट्टो 'मोक्षस्य' ।

अथाज्ञानमविद्योर्हमतिः स्त्रियाम् ।

अज्ञानम् (न), अविद्या, अहममति (२ स्त्री), 'अज्ञान' के ३ नाम हैं ।

अयेति ॥ ज्ञानविरुद्ध । मृजाननिवर्त्यत्वात् (१) ॥ * ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० मे०) । वेदनम् । 'सज्ञाया समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥ * ॥ अहमिमति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहकारार्थम् । अह-प्रधाना मति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ।

रूप शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियाधीश्र

रूपम् (न), शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श (४ पु), ये ५ 'नेत्रादि एक-एक इन्द्रिय के एक-एक विषय' के नाम हैं ।

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रूप विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३। १३७) इति दीघ । यद्वा-रूप रूपकरणे' (चु० उ० से०) इति चौरादिविभक्त्यायमप्यर्थं । यद्वा-रूपते स्तूयते । 'ह शब्दे'

१ विधाते' इति पा० ।

२ 'च' इति पा० ।

३ 'क्रियावसानसाकल्येऽपि' इति पा० ।

(अ० प० अ०) । 'सप्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति प्र-त्ययो दीर्घश्च निपातित । 'रूप तु श्लोकशब्दयो । पशावा-काशे' सौन्दर्यं, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' इति हेम [२।३०१-२] ॥ (१) ॥ * ॥ शक्यते आशु-श्यते । 'सप आश्रस' (भ्या०, दि० उ० अ०) । 'शासपिभ्या ददनी' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽश्रे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे श्रवणे घ्वनी' इति हेम [२।२३८] ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धयति 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । अच् (३।१। १३४) । 'गन्ध मवन्धलेसयो । गन्धकामोदवर्गेषु' इति हेम [२।२४२-४३] ॥ (१) ॥ * ॥ रसयते । 'रस आस्वादने' (चु० प० से०) चुरादि । 'एरच्' (३।३।५६), यञ् (३। ३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले । शूङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयो ॥ देहातुप्रभेदे च पारदस्वाद्ययो पुमान्' इति हेम ३ ॥ (१) ॥ * ॥ 'स्पृश सस्पर्शने' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् । 'स्पर्शो' 'वर्गक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रजि' इति हेम [२।५६८] ॥ (१) ॥ * ॥ विसिन्वन्ति निवघ्नन्तीन्द्रियाणि । 'पिञ्ज घग्धे' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति परवम् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गो-चरदेसयो । शब्दादौ जनपदे च' इति हेम [३।५३६-३७] ॥ (१) ॥ * ॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'करणाधिक-रणयो' [३।३।११७] इत्यधिकारे 'गोचरसचर-' (३।३। ११९) इति निपातित ॥ (२) ॥ * ॥ इन्द्रियैरर्घ्यन्ते । 'अर्घं राज्ञायाम्' (चु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ * ॥ पञ्चानामपि प्रत्येक त्रीणि 'विषयाणाम्' ।

हृषीकं विषयोन्द्रियम् ।

हृषीकम्, विषयि (=विषयिन्), इन्द्रियम् (३ न), 'इन्द्रियों' के ३ नाम हैं ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'अलिहृषिभ्या कित्' (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥ * ॥ विषयोऽस्यास्ति । इनि (५।२। ११५) । ['विषयो विषयासक्ते वाच्यवत् क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्थान्नुपतौ कामभेदे वैपयिकेऽपि च ॥' इति मे० ९८। १०८-९] ॥ (२) ॥ * ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रि-यमिन्द्रलिङ्गम्-' (५।२।९३) इत्यादिना घच् निपातित । 'इन्द्रिय तु चक्षुरादिविपु रेतति' इति हेम [३।५११] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम्' ।

१ 'पशावाकारे' इति पा० ।

२ 'मोहावर्णु' इति पा० ।

३ पाठोऽयं हेमे नास्ति । येदित्या तु (१७०।९-१०)

उपलभ्यते ।

४ 'वर्गान्तरे' इति पा० ।

कर्मन्द्रियं तु पाटवादि

कर्मन्द्रियस्य (न), 'काम करने वाली गुण आदि इन्द्रियों' का १ नाम है ।

कर्मति ॥ कर्ममाधकमिन्द्रियं कर्मन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥ * ॥ पायति शोषयति तैलमिति पायु । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युन्-' (७।३।३३) । 'पायुप्रत्ये पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसं-ग्रहः । उत्सर्गान्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया ' ॥ इति कामन्दकीये ॥ एकं 'गुहादौन्द्रियस्य' ।

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

धीन्द्रियम् (न), 'मन, नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रिय' का १ नाम है ।

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रिय धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'मन कर्णौ तथा नेत्र रमना च त्वचा सह । नासिका चेति पट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते ॥' एक 'ज्ञानेन्द्रियस्य' ।

तुवरस्तु कपायोऽस्त्री

तुवरः (ड), कपायः (डु न), 'कपाय, कसाव' के २ नाम हैं ।

तुवर इति ॥ 'तु' सौत्रो धातुः [हिंसायः, अ० प० अ०] । तवीति हिनस्ति रोगान् । 'छिद्वरच्छद्वर-' (उ० ३।१) इत्यादिना ध्वरच् । ['तुवग्' कपाये स्यात्काश्याडक्यो-स्तुवर्षयि' इति मे० १३।१६४] ॥ * ॥ दीर्घादिरपि [तुवर] । 'नरेऽश्वभ्युणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तूवर' । काले प्रागे कपाये च रसे पुष्यञ्जने च्युते ॥' इत्युत्पलिनी । 'नापि कपायस्तुवर' इति बोधालित । 'पुसि कपायस्तुवरम्' इति बलीवकाण्डे रत्नकोषे ॥ (१) ॥ * ॥ कपति कण्टम् । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाय । 'कपायः सुरभी रसे । रागवस्तुनि नियति क्रोधादिषु विले-पने' इति हैम । [३।५।१३-१४] ॥ (२) ॥ * ॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोपाभ्याम् 'कुवरस्तु कपायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति ॥ द्वे 'कपायरसस्य' ।

मधुरो

मधुरः (ड), 'मधुर रस' का १ नाम है (पानी, दूध आदि में मधुर रस है) ।

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊपसुपि-' (५। २।१०७) इति र । ['मधुरं विषम्] मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्व्यं दण्डीभेदात्मधूलिम्' ।

१. यण्टीमोढामधूलिम्' इति पा० ।

मधुकुक्कुटिकाया^१ च मिथेयादातपुष्ययोः' इति हैमः [३। ६२२-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मधुरस्य' ।

लवणः

लवणः (ड), 'खारे या नमकीन रस' का १ नाम है (नमक, सोडा आदि में 'लवण' रस है) ।

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । 'लून् द्वेदने' (कृचा० उ० से०) । नन्वादित्यु (३।१।३४) । 'लवणाल्लुकु' (४। ४।२४) इति लिङ्गाण्णत्वम् । 'लवणो राक्षसे रसे । अस्थि-भेदे लवणा त्विद्' इति हैम^२ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'लव-णस्य' ।

कटुः ।

कटुः (ड), 'कटु रस' का १ नाम है (मिर्चा, काली-मिर्च आदि में कटु रस है) ।

कटुरिति ॥ कटस्यावृणोति तीक्ष्णतया भूषम् । 'कटे वर्षा-वर्णयो' (भ्वा० प० से०) । कट्वितिभ्या च (उ० १। ८) इत्यु । 'कट्वकार्ये मत्सरे च दूषणे च कट्ट रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभी कटुका राजिकास्वपि' इति हैम । [३। ८४] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'कटो' ।

तिक्तः

तिक्तः (ड) 'तोते रस' का १ नाम है (नीम, चिरायत आदि में तिक्त रस है) ।

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । 'तिज निवाने' (डु० प० से०) । सामान्यापेक्षतापकाच्चुरादीना णिजभावे 'गन्धर्धा-कर्मक-' (३।४।७२) इति क्त । पश्चान्तरे तु संज्ञापूर्वक-त्वाद् गुणाभाव । 'तिक्तस्तु सुरभी रसे । तिक्ता तु कटु-रोहिण्या तिक्तं पपंठकीपथे' इति हैम [२।१७३-७४] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'तिक्तस्य' ।

अम्लः

अम्लः (ड), 'खट्टे रस' का १ नाम है (इमली, नीवू आदि में 'अम्ल रस' है) ।

अम्ल इति ॥ अम्लयते मन्द्यते भोवतुभि । 'अवि घब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'मूत्रवयविभ्य बल' (उ० ४।१०८) । अम्ल ॥ * ॥ 'अम रोगे' (डु० उ० से०) । अमति रज-त्यरक्षिम् । बाहुलकात् बले अम्लोऽपि । 'अम्लो रसेऽम्लवे-तसे । (अम्ली चाङ्गेषाम्)' इति हैम [२।४८६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अम्लरस्य' ।

१. 'मधुकर्कटिकायाम्' इति पा० ।

२. 'लवणो राक्षसे बले । अम्लिभेद लवणा त्विद् लवणं नामचिह्नयो ॥' इति हैमपाठः (३।२३४) ।

रसा पुंसि

रस (पु), अर्थात् उपर्युक्त मधुरादि छद्म रस हैं और ये पुङ्गिण हैं ।

रसा इति ॥ रस आस्वाद्यने (चु० उ० से०) अद्यत् । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । एरञ् (३१३१५६) घञ् (३१३१९९) वा । तुवरादय षट् रसशब्दवाच्या । तत्र तुवरवापाययोःस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषा ङिङ्गनिष्पन्नाह—पुंसि इति । गुणमात्र वनमाना मधुरादय षष्ठ्यपुंसि इत्ययम् ।

तद्वत्सु षड्भ्यो त्रिपु ॥ ९ ॥

य छद्म रसों के वाचक 'तुवर, मधुर, आदि ७ नाम स्वतः रसवाचक रहन पर पुङ्गिण हैं, किन्तु द्रव्यवाचक अर्थात् रसवाले पदार्थ के अर्थ में प्रयुक्त होन पर त्रिलिङ्ग हैं ।

तद्विस्वस्ति ॥ अमी एष । षण्णामपि वाचकास्तुवरादय सप्तपि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्ययम् । षट्पदार्थास्त्रियाम् वीतो गुण— (४११४४) इति वा ङीप [षट्ठो] । विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

परिमल (पु), 'निस्सी पदार्थ के सघर्ष अर्थात् रगड़ से उत्पन्न जनमनोहर गन्धविशेष या चञ्चल के गन्ध' का नाम है ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे षषण्णामुद्भवे च दनादिगन्धे च जनाना मनोहरे परिमल । मल धारणे (भ्वा० आ० से०) । गल्पते । कमणि घञ् (३१३१९९) । सप्तापूर्वकत्वाद्बद्धपमान् । खनो ष च (३१३१२५) इति घो वा । चित्तरणात् अयेभ्योऽपि— इत्यभ्युपगमात् । मद्वा—मत्त धारयति जनमानसि पचायच (३१३१३४) । स्य परिमलो' विमर्दोत्थमनोहरगन्धयोश्चापि । सुरतोषमदविकसच्छरी' रसङ्गादितोरभ पुंसि ॥ [इति मे० १५६११५६] ॥ (१) ॥ * ॥ एक परिमलस्य । आमोद सोऽपिनिर्हारी

आमोद (पु), 'अत्यन्त बढ़िया गन्ध या कस्तूरी के गन्ध का नाम है ।

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत् । आममतामोदयति इत्यामाद । मुद ह्य (भ्वा० आ० से०) ष्यत् । अच (३१३१३४) । 'आमादो गन्धहृपया [इति मे० ७६१२१] ॥ (१) ॥ * ॥ एव सुगन्धस्य ।

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

यहाँ से 'गुणे शुक्लादय पुंसि (३१५१७) के पूर्वतक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

१ स्यात् परिमलोऽतिमर्दात् इति पा० ।

२ च्छरीररागादिसौरभे इति पा० ।

वाच्येति ॥ आगुणात् गुणे शुक्लादय पुंसि [अ० ११५१७] इत्यत प्राक् । अत पर वाच्यलिङ्गता इत्यधिक्रियते ।

समाकर्षो तु निर्हारी

समानर्षी (=समाकर्षिन्) निर्हारी (=निर्हारीन्) । २ त्रि) 'दूरस्थ सुगन्धित पदार्थ' के २ नाम हैं ।

समाकर्षीति ॥ समाकर्षत्यवदथ मन । आवश्यका— (३१३१७७) इति णिनि । यद्वा—समाकर्षणशील । सुप्यजातो— (३१२१७८) इति णिनि ॥ (१) ॥ * ॥ एव निर्हारी ॥ (२) ॥ * ॥ द्व 'दूरगामिगन्धस्य ।

सुरभिर्भागवतर्षण ।

इष्टगन्ध सुगन्धि स्यात्

सुरभि, प्रागतर्षण, इष्टगन्ध, सुगन्धि (४ त्रि), 'सुगन्धि' के ४ नाम हैं ।

सुरभिरिति ॥ सुपुं रभतेऽत्र सुरभि । षन् (उ० ४१११८) ॥ (१) ॥ * ॥ घ्राण तपयति । न चादित्यु (३१११३४) ॥ (२) ॥ * ॥ इष्टो गन्धोऽस्य । इष्टगन्ध सुगन्धो स्यात् त्रिपु क्लीब तु बालुके [इति मे० ८२१४३] ॥ (३) ॥ * ॥ सुपुं गन्धोऽस्य । गन्धस्तेत्— (५१४१३५) इति समासात् इकार । 'सुगन्धि स्यादिष्टगन्धे त्रिपु' क्षीरे नृपस्यम् [इति मे० ८११३९] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'इष्टगन्धस्य ।

आमोदो मुखवासन ॥ ११ ॥

आमोदी (=आमोदिन्), मुखवासन (२ त्रि), 'मुख को सुगन्धित करने वाले पान आदि के २ नाम हैं ।

आमोदीति । आमोदयति । सुप्यजातो— (३१२१७८) इति णिनि ॥ (१) ॥ * ॥ मुख वासयति । न चादित्यु (३१११३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्व मुखवासनमुटिकादि ।

पूतिगन्धस्तु दुर्गन्ध

पूतिगन्धि, दुर्गन्ध (२ त्रि), 'दुर्गन्ध, यद्यत् क २ नाम है ।

पूतीति ॥ पूती विकारणे दुर्गन्धे च (भ्वा० आ० से०) । पूयते । पूति । क्तिन् (३१३१९४) । पूतिदुष्टो गन्धोऽस्य । गन्धस्येत्— (५१४१३५) इतीकार ॥ (१) ॥ * ॥ दुर्गन्धे त्वकारो नेति विशेषे ॥ (२) ॥ * ॥ द्व दुर्गन्धस्य ।

विज्ञ स्यादासुगन्धि यत् ।

विज्ञम् (त्रि), 'बिना पके हुए मास आदि के गन्ध' का नाम है ।

१ त्रिपु क्लीब तु बालुके इति पा० ।

विस्मयिनि ॥ विस्यते ॥ 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) ।
'स्फायि-' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विम उ-
रसर्ग' इति तु भट्टः । 'विस्मयते' इति वा । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । वयोरभेद ॥ (१)
॥*॥ आमोऽपकी मल । तस्यैव गन्धोऽस्य । 'उपमानाण्व'
(५।४।१३७) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'अपकमासादिगन्धस्य' ।

शब्दाण्वे तु 'वस्तुरिकायामाभेद' कर्पुरे मुखवासन ।
बकुले स्यात्परिमलश्रम्पके सुरभिस्तया ॥' इति ॥

शुक्ल-शुभ्र-शुचि-श्वेत-विशद-श्वेत-पाण्डुराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरौ बलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लः, शुभ्रः, शुचिः, श्वेतः, विशदः, श्वेतः, पाण्डुरः,
अवदातः, सितः, गौरः, बलक्षः, धवलः, अर्जुनः (१३ त्रि),
'सफेद, उजले' के ३३ नाम है ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक' गती (भ्वा० प०
से०) । 'ऋच्चेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्यो
योगान्तरे सिते । नपुसकं तु रजते' [इति मे० १४८।५३] ॥
(१) ॥ * ॥ शोभते । 'शुभ दीप्ति, शोभाया वा' (भ्वा०
आ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्र
दीप्तेऽप्रके सिते' इति हेम [२।४७६] ॥ (२) ॥ * ॥ 'शुच
दीप्ति (?)' इक् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥ * ॥ 'त्रिभिन्ना
वर्णै' (भ्वा० धा० से०) भ्वादि । श्वेतम् । घञ् (३।३।
१८) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयो । श्वेना वराटिकाकाष्ठपाट-
लाद्याद्विनीप च । क्लीबं हृष्येज्यवच्छुक्ले' [इति मे० ५९।
६७-६८] ॥ (४) ॥ * ॥ विशीयते । 'पाद्लु घातने'
(भ्वा०, तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशदः
पाण्डुरे' व्यक्ते' इति हेम [३।३६७] ॥ (५) ॥ * ॥
श्यायते । 'श्वैद् गनौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृदयाभ्या-
मितम्' (उ० ३।९३) ॥ (६) ॥ * ॥ पण्डते मनोऽस्मिन् ।
'पडि गती' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥
(७) ॥ * ॥ ध्रवदायते स्म । 'देन् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) । कर्मणि क्त. (३।२।१०२, ३।४।४०) । 'अवदातं तु
विमले मनोने सितपीतयो' इति हेम [४।९६] ॥ (८)
॥ * ॥ सितोति मन । 'पिञ् वस्त्रे' (स्वा० उ० अ०) ।
'अञ्जिभृत्सिन्ध क्त' (उ० ३।५९) । 'सितरत्नवर्णिते
बद्धे वर्णे सितता तु चार्करा' इति हेम [२।२।१०] ॥ (९)

॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु०
आ० से०) । 'ऋच्चेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः ।
'गौर. श्वेतोऽरणे पीते विद्युद्धे चन्द्रमस्यपि । विन्धे गौरं तु
श्वेतसर्पेपपक्षकेसरे ॥' इति हेम [२।४२५] । यत्- 'गोरते'
इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च । तत्र । 'गुरी उद्यमने'
[तु० आ० से०] इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यास-
स्यासभवात् ॥ (१०) ॥ * ॥ अवलक्षयते । घञ् (३।
३।१९) । 'वटि भागुरि-' इत्यल्लोप । यद्वा- बलति ।
'वल् चलने' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) ।
बल् । अक्षन्त्यस्मात् । 'अभू व्याप्तौ संपाते च' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । बल् चासौ अशश्च । यद्वा- बलं
क्षायति । 'क्षै धाये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनु-' (३।२।
३) इति क ॥ (११) ॥ * ॥ धावति मनोज्ञ । 'धातु
गतिशुद्धयो' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।
१०६) कालच् । बाहुलकाद् ह्रस्व । यद्वा- बवन् धव । 'भू
कम्पने' (क्वा० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) ।
धव लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क । 'अथ धदलो महाक्षे मुन्दरे सिते ।
धवलो गी' इति हेम [३।६९२-९३] ॥ (१२) ॥ * ॥
अज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जोणितुक्
च' (उ० ३।५१) इत्यनुत् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कांतनीय-
मपूरयो । मातुरेकयुतेऽपि स्याद्बले' पुनरन्यवत् ॥ नपुसकं
तृणे नेत्ररोगे' स्यादर्जुनी गवि ॥ [इति मे० ८४।३०-३१] ॥
(१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ।

शब्दाण्वे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽमी रक्तेतरजपारुचि ।
वलक्षस्तु सितश्याव कन्दनीकुतुमोपम । अर्जुनस्तु सित
कृष्णवेद्यावा कुमुदच्छवि ॥' इत्युक्तम् ।

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणि — 'शुद्धः शुक्ले च
पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ।

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिणः, पाण्डुरः, पाण्डुः (३ त्रि), 'पीलापन लिष्
सफेद रंग' के ३ नाम हैं ।

हरिण इति ॥ हरति मन । 'श्यात्स्याद्द्वयविभ्य इतच्'
(उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गी हरिणी चाख्यो-
पिति । सुवर्णप्रतिमाशा च हरितावृत्तभेदयो' इति हेम [३।
२४६] ॥ (१) ॥ * ॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नगपाणु-
पाण्डुभ्यो र' । 'पाण्डुरो वर्णतद्दतो । पाण्डुरं तु महवके'

१. सि० की० प्रभृतिष्वेतद्भावतुपलम्भात् 'ऋच्चेन्द्र-'
इत्युणादिसुभोदाहरणे 'शुचेश्चस्य क शुक्र, पक्षे ल शुक्ल'
इत्युपनीक्षात्र 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) इति धातु-
वीर्गः ।

२. 'पाण्डुरे' इति पा० ।

१. 'पुल्लिङ्गो धवलेज्यवत्' इति पा० ।
२. 'नेत्रपदे चाप्यर्जुनी' इति पा० ।
३. 'नगपाणुपाण्डुभ्यश्च' (५।२।१०७) इति वातिकस्य
फलतायकयनमेतत् प्रतीयते ।

इति हैम [३।६१२] ॥ (२) ॥ * ॥ पण्ड्यते ज्ञायते ।
 'पण्डि गतौ' (भ्या० आ० से०) । मृगश्व्यादित्वात् (उ० १।
 ३७) कु । घृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घे । 'पाण्डु-
 स्तु पीतभागार्धं केतकीशूलिसनिभ' इति शब्दार्णव । 'पा-
 ण्डु कुन्तीपती मिते' इति हैम [२।१२४] ॥ (३) ॥ * ॥
 शीणि 'पीतमवलितमुवलस्य' ।

ईपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईपत्पाण्डु, धूसर (त्रि), 'धूसर' के ३ नाम हैं ।

ईपदिति ॥ धूनोति चेत । 'धू विधूनने' (स्वा० आ०
 से०) । 'कृष्णमदम्भ वसर' (उ० ३।७३) । वाहुलका-
 दपत्वम् । यद्वा—धूसनम् । 'धूम कान्तौ' (चु० ५० से०)
 घुरादि । 'एन्' (३।१।५६) । धूस राति । 'रा दावे'
 (अ० ५० अ०) । 'आनोजुप-' (३।२।३) इति क ।
 'धूसरी किनरीभद, ना खरे, त्रिपु पाण्डुरे [इति मे० १३५।
 १७०] । 'धूसरस्तु सित पीतलेशवाभ्वकुलच्छवि' इति श-
 ब्दार्णव ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'धूसरवर्णस्य' ।

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचका ।

कृष्ण, नील, असित, श्याम, काल, श्यामल, मेचक
 (७ त्रि), 'काले' के ७ नाम हैं ।

कृष्ण इति ॥ कर्पति मन । 'कृपेवर्णे' (उ० ३।४)
 इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णो व्यासेऽजुने कलो ।
 कृष्णा तु नील्या द्रोपद्या पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्ण तु य-
 रिके लोहे' इति हैम [२।११८ ३९] ॥ (१) ॥ * ॥
 नीलति । 'नील वर्णे' (भ्या० ५० से०) । 'इगुपध-' (३।
 १।१३५) इति क । 'नीलो वर्णे मणी शैले निधिवानर
 भेदयो । नोह्योपव्या लाञ्छने च' इति हैम [२।५०७]
 ॥ (२) ॥ * ॥ 'सितविचन्द्रोसित ॥ (३) ॥ * ॥ श्यायते
 मनोज्जमात् । 'श्वेड गतौ' (भ्या० आ० अ०) । 'ईपियु-
 र्शीन्व-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामोऽजुने सितौ ।
 हरितं प्रयागवते कोविले वृद्धदारके' श्यामं शेष्वधे मरिचे
 श्यामा सोमलतानिषो' इति हैम (२।३४१ ४२) ॥ (४)
 ॥ * ॥ कल्पते काल । कल सव्याने' (भ्या० आ० से०) ।
 घन् (३।३।१९) । 'कालः पुन कृष्णवर्णे महाकालवृता-
 न्तभी ॥ मरणानेहसो कालो वालिकाक्षीरवीटयो । मातृ-
 भेदोमयोर्नव्यमेघीषपरिवादयो ॥ काला कृष्णत्रिवृत्तीत्यो-
 र्भुङ्गुषाम्' इति हैम [२।४९०-९१] ॥ (५) ॥ * ॥
 श्याम श्यामत्वमस्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७)

कच् । 'श्यामकः पिप्पले श्यामे' इति हैम [३।७२३] ॥
 (६) ॥ * ॥ मचति' मिश्रीभर्वाति^२ वर्णातिरेण । 'मच
 मुचि कल्कने' (भ्या० आ० से०) । 'कृष्णादिभ्य सज्ञाया
 बुन्' (उ० ५।३५) । 'पञ्चिमञ्चोरिचोपधाय' (उ०
 ५।३७) इतीत्वे लपूपधगुण (७।३।८६) । 'मेचक श्या-
 मले कृष्णे तिमिरे वहिचन्द्रके' इति हैम (३।८२७) ॥
 (७) ॥ * ॥ सत 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्ण-
 नील स्वादतसोपुष्पसनिभ' इत्युक्तम् ।

योतो गौरो हरिद्रामः

पीत, गौर, हरिद्रामः (३ त्रि), 'पीले' के ३ नाम हैं ।

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्नरम् ['पा पाने', भ्या०
 ५० अ०] । औणादिव क्त [उ० ३।८९] । 'पीतं पाने
 हरिद्रामा सित्रया, गौरेऽभिधेयवत्' [इति मे० ५६।३४] ।
 यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्वाहुलकात् 'अञ्जिजृषिभ्य क्त'
 (उ० ३।८९), 'घुभास्यागा-' (६।४।६६) इत्यादिना
 ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१)
 ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ हरिद्रैवाभा दीतिरस्य ॥ (३)
 ॥ * ॥ शीणि 'पीतवर्णस्य' ।

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाशः, हरितः, हरित् (३ त्रि), 'हरे' के ३ नाम हैं ।

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तत्सेदम्' (४।
 ३।१२०) इत्यण् ॥ * ॥ 'पत्रं पलाश ना रक्ष राठीहरित-
 किन्तु' इति ख्वाद् ह्रस्वादि [पलाश] अपि । तत्र संज्ञा-
 पूर्ववत्त्वाद् वृद्धचभाव । यद्वा—पलमरनाति । 'अश भोजने'
 (अथा० ५० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । तत प्रज्ञा-
 घण् (५।४।३८) । 'पलाश किणुके दाश्या' [इति विश्व
 १६९।२२] । 'हरिद्रायां राक्षसश्च पलाशां छदने स्मृतम्' इति
 हैम । '—शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वाङ्गीकारादाण्
 इत्याहु । तत्र । 'तत्सेदम्' [४।३।१२०] इति सिद्धे शेष-
 त्वाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ हरति । 'हृश्याभ्यामितत्' (उ०
 ३।९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वाया हरिद्रण्युतेऽन्यवत्' [इति
 मे० ६७।१०५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'हृस्वकहिद्युपिभ्य इति'
 (उ० १।९७) । हरित् । ['हरिद्रिणि सित्रया पुंसि हयवर्ण-
 विशेषयो । अस्त्रिया स्यात्तुणे च' इति मे० ६७।१७४-७५]
 ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'हरितवर्णस्य' ।

१ 'मच कल्कने' इत्यस्य भौवादिकात्मनेपदित्त्व-
 कथनात् 'मचते' इति पठितुमुचित ।

२ घातो रस्य मिश्रीभवनमर्थं कश्चिदेवोपलब्धु घनय,
 सिद्धान्तोमुद्या 'कल्कन दम्भ शाठ्य च, कथनमित्यन्ये'
 इति तदर्थोल्लेखात् ।

३ हैमे स्वय पाठ—'हरिद्रायां राक्षसे च पलाश छेदने
 स्मृतम्' (१०७।७६२) ।

१ 'धू विधूनने' इत्यस्य तीदादित्वादात्र च 'धूनोति'
 इति विश्वहदरानात् 'धुन् कम्पने' (स्वा० उ० से०)
 इत्यस्य पाठ उचित ।

२ 'वृद्धदारके' इति पा० ।

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहितः, लोहितः, रक्तः (३ त्रि), 'लाल' के ३ नाम हैं ।

रोहित इति ॥ रोहित । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावश्च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रञ्ज लो वा' (उ० ३।१४) इतीति ॥ (१) ॥ * ॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोक्षीपे रधिरे युद्धे' इति हेम [३।३१०-११] ॥ (२) ॥ * ॥ रजति स्म । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । यद्वा-रञ्जते स्म । 'रञ्च प्रतियत्ने' (चु० उ० से०) । 'अनित्य-प्यन्ताद्बुदादयः' इति णिजभावे क्त (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चो. कु' (८।२।३०) । 'रक्त नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽप्यज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरणे' इति हेम । [२।१९३] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ।

शोणः कोकनदच्छःषि ।

शोणः (त्रि), 'लाल कमल के समान सुर्ख लाल' का १ नाम है ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणु वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोण कृशानी स्थानाके लो-हिताश्वे नदे पुमान् । त्रिपु कोकनदच्छाये' [इति मे० ४७। ३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ कोकनद रक्तोत्पलमिव छवि-र्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ।

अव्यक्तरागस्वरुणः

अरुगः (त्रि), किञ्चिन् लोहित अर्थात् 'गुलाबी' रंग का १ नाम है ।

अव्यक्तीति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्त्तस्मन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमर-माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कं सध्या रागेऽंसारथो । नि-शब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिपु ॥ अरुणाऽतिविपा-दयामामञ्जिष्ठाविवृतासु च ॥' [इति मे० ४७।३३-३४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अरुणवर्णस्य' ।

श्वेतैरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

पाटलः (त्रि), 'सफेदी लिपे हुए लाल रंग' का १ नाम है ।

श्वेतेति ॥ श्वेतैरक्त ॥ (१) ॥ * ॥ पाटयति । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्ताद् वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुमुमाभ. पाटल । 'पाटले तु 'कुङ्कुमश्वेत-रक्तयो । पाटलः स्यादागुनीर्हो पाटला पाटलिद्रुमे' इति हेमः [३।७०१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्वेतैरक्तवर्णस्य' ।

१. 'कुमुमश्वेत' इति पा० ।

श्यावः श्यात्कपिशः

श्यावः, कपिशः (२ त्रि), 'फीके रङ्ग' के २ नाम हैं ।

श्याव इति ॥ श्यायते । श्यैद् गती' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात् 'कृमुगृष्टभ्यो व' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥ * ॥ कपिवर्णविशेष । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) श । कपिमर्कट । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिशस्त्रिपु श्यामे,' स्त्री माधव्या, सिह्मके पुमान्' [इति मे० १६३।१८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कृष्णपीतम्य' ।

धूमधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूमः, धूमलः, कृष्णलोहितः, (३ त्रि), 'कालेपन से युक्त लाल रंग' के ३ नाम हैं ।

धूमति ॥ धूम राति । क (३।२।३) । ष्टोदरादि. (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ धूम लाति । 'रा, ला, आदाने' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) ॥ (२) ॥ * ॥ कृष्णमिश्रो लोहित ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'कृष्ण-लोहितस्य' ।

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडारः, कपिलः, पिङ्गः, पिशङ्गः, कद्रुः, पिङ्गलः (६ त्रि), 'शूरे' के ६ नाम हैं ।

कडार इति ॥ गर्जति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'गडे कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा-कडनम् । कड । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घ । कडमृच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) । ['कडारः पिङ्गले दासे' इति मे० १३२।१३०] ॥ (१) ॥ * ॥ 'कद्रु वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'कदे पञ्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्यय । पकारश्चान्तादेश । कपि वर्ण लातीति वा । 'पुण्डरीककरिण्या तु शिसिपामोविशेषयोः । स्त्री रेणुकाया कपिला वर्णे ना कुम्कुरे मुनी ॥ अनले वामु-देवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥ (२) ॥ * ॥ पिञ्जयति । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्गवादि (७।३।५३) । 'पिङ्गा मोरोचनाहिङ्गुनाडि-काचण्डिकामु च । पिङ्गो गम्या पिशङ्गे ना बालके तु नमु-सकम् ॥' [इति मे० २२।९-१०] ॥ (३) ॥ * ॥ पेक्षति । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) । 'विडादिभ्य कित्' (उ० १।२२१) इत्यङ्गच् ॥ (४) ॥ * ॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । मृगश्यादित्वात् (उ०

१. 'व्याये' इति पा० ।

२. हेमे त्वयं पाठ — 'कपिलो बह्निपिगयो । कुम्कुरे मुनिभेदे च कपिला शिसपातरौ । पुण्डरीककरिण्यां च रेणु-कागोविशेषयोः ॥' (३।६६५-६६)

३. 'हिङ्गुनालिका' इति पा० ।

१।३७) नाथु । 'कद्रुस्त्रिपु स्वर्गपिङ्गु नागाना मातरि स्त्रि-
नाम्' [इति मे० १२३।१२२] ॥ (५) ॥ ३ ॥ पिङ्गुजति ।
'पिङ्गि वर्ष' (अ० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।
१०६) कल्च् । 'न्यङ्कवादीना च' (७।३।५३) इति कु-
त्वम् । पिङ्गु लातोति वा । 'पिङ्गलः कपिले 'वन्नो धरेऽर्ध-
पारिपार्थिके । वषो मुषी निषेर्भेदे पिङ्गला कुमुदनिषाम्' ।
[इति हैम ३।७०४५] ॥ (६) ॥ ७ ॥ यद् 'कपिल-
वर्णस्य' ।

अन्वर्णने तु 'मिनपीनहृन्दिस्त कङ्कार्मृणवह्निवत् ।
अथ सुद्रिकपीताङ्ग कपिलो गोविभूपण ॥ ह्रिताशिधि-
केऽसौ तु पिराङ्ग पञ्चमृन्दिन् । पिराङ्गस्त्वतितावेरात् पिङ्गो
दीपशिलादिपु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छाय पिङ्गे शुक्लाङ्गल-
पटवत्' इति ।

चित्रं किर्मीरकल्मापशबैलाश्च कर्बुरे ।

चित्रम्, किर्मीर, कल्माप, शबल, पुन, कर्बुर (६
त्रि), 'चित्त कवरे' के ६ चाम हं ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति ऋ । चित्त प्रायते
वा । 'नृक् पालने' (भ्वा० धा० अ०) । क (३।२।३) ।
'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथपूपभेददर्शनं 'गुणे शु-
क्लादय पुंनि' इत्यस्य ब्राधनायम् । 'चित्रानुपणीगोडुम्या-
मुमद्रावन्तिकामु च । मायाया सपनक्षपनदीभेदे च लिप्याम् ।
तिलकाले'ययो नलीञ्च कर्बुरादनुयोरपि । तद्युक्तयोस्त्वय-
त्किङ्कत्' [इति मे० १२५।३४-३५] । नामलिङ्गानुयायने
तु नानाश्रयपुस्तकाण्डेऽपि पठित । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकि-
र्मीर-' इति समस्त कश्चित्पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ कीयते । 'कृ
विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति विरतेरी-
रत्, मुडागम । 'किर्मीरे ना'नागरङ्गे [कर्बुरे राक्षसान्तरं'
इति मे० १३२।१३५] ॥ (२) ॥ * ॥ कलयति विवम् ।
(३।२।१७८) । कल्च् । मापयत्यभिभवति वर्णान् । माप ।
'मय हित्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चु-
रादौ पाठात् पिच् । कल्च् चातो मापश्च । 'कल्मापः कर्बुरे
कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभत । 'कल्मापो राक्षसे कृष्णे श-
बलेऽपि' इति हैम [३।७७३] ॥ (३) ॥ * ॥ शप-
त्याक्रोशति वर्णान् । 'शप आक्रोश' (भ्वा० उ० अ०) । 'श-
पेर्ब्रश्च' (उ० १।१०५) इति बल्, वल्च् ॥ (४) ॥ * ॥
एति वर्णान् । एवैवर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर
आगते' [इति हैम २।१६२] ॥ (५) ॥ * ॥ 'वर्च हि-
सायम्' (भ्वा० प० से०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१)
इति निपातनात्कर्बुर् । वयवोरभेदात्कर्बुरे । 'कर्बुरे तल्ले

१. 'बह्ने' इति पा० ।

२. 'नागरङ्गे च' इति पा० ।

हेनि कर्बुरः पापरक्षतो । कर्बुरा कृष्णशुन्ताया शबले पु-
नरन्यवत् ॥' [इति मे० १३१।१२२] ॥ (६) ॥ * ॥ पद्
'नानावर्णस्य' ।

गुणे शुक्लादयः पुंसि

'शुक्ल' आदि सव शब्द गुणवाचक रहने पर पुंलिङ्ग ही
होते हैं ।

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्ल रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-
धनैरेष्यते, तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'हामान्ये न-
पुसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटरय शुक्ल इत्यादि बोध्यम् ।
अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गारतु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गं ॥ ५ ॥

किन्तु वही शुक्लादि शब्द गुणवाचक होने पर शिल्लिङ्ग
होते है (जैसे—शुक्लः पट, शुक्ला दाटी, शुक्लं वस्त्रम्
इत्यादि) ।

गुणोति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिनि-
पादयिष्यति, तल्लिङ्गा इत्यर्थ । यथा शुक्लम्, शुक्ल, गु-
क्ला, इत्यादि ।

इति धीवर्गविवरणम् ॥ ५ ॥

अथ शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

ब्राह्मी तु भारती भापा गीर्वाग्वाणो सरस्वती ।

ब्राह्मी, भारती, भापा, गीः (= तिर), वाक् (= वाच्),
वाणी, सरस्वती (७ स्त्री) 'शब्द ब्रह्म की 'अधिष्ठात्री देवी
सुरभारती' के ७ नाम हैं ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मीऽजातो' (६।४।
१७१) इति लिटोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति डौप् ।
'ब्राह्मी तु भारती । साकभेद पङ्कगण्डी हृत्जिक्का' सोम-
वल्ह्यपि । ब्रह्मपक्ति' इति हैम [३३२-३३] ॥ (१)
॥ * ॥ बिभ्रति । 'गुमुच्यति-' (उ० ३।११०) इत्यतच् ।
ततः प्रजावर्णि (५।४।२८) डौप् (४।१।१५) । भरत-
स्येयमिति वा । 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्या परि-
वृत्तिप्रभेदयो' [इति मे० ६४।१३९-४०] ॥ (२) ॥ * ॥
भाष्यते । 'भाप व्यवताया वाक्' (भ्वा० धा० से०) ।
'गुरोश्च हल्' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यय ॥ (३) ॥ * ॥
गुणरथेताम् । 'नू शब्दे' (च्वा० प० से०) । सपवादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) क्विप् । ['गीः स्त्री भापासरस्वत्यो'
इति मे० १२४।२३] ॥ * ॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी
वचन वाषा जल्पित गवित गिरा' इति छन्दोर्षव ॥ (४)

१. 'ब्राह्मी गीर्वाग्वाणी' इत्यपि कश्चित् पाठ ।

२. 'हृत्जिक्का' इति पा० ।

॥३॥ उच्यते । वाक् । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'विववचि-' (वा० ३।२।१७८) इत्यादिना विवच्, दीर्घोऽ-संप्रसारणं च । ['वारवाचे भारत्या वचने स्त्रियो' इति मे० २८।९] ॥ (५) ॥३॥ वच्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इच् (वा० ३।३।१०८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीप् । पञि (३।३।१९) गौरादिस्वात् (४।१।४१) वा ॥ (६) ॥ ३॥ सरोऽस्त्यस्या । मनुप् (५।२।९४) । 'सरस्वती सरिङ्गिदि । वाच्यापगया स्त्री-रत्ने गोवाग्देवतयोगि' इति हैम [४।१।३४-३५] ॥ (७) ॥ ३॥ सप्त [शब्दब्रह्मण] 'अधिष्ठाणदेवतायाः' ।

व्याहार उक्तिरूपिते भाषिते वचने वचः ॥ १ ॥

व्याहारः (पु), उक्तिः (स्त्री), लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वचः (=वचम् । ध न), 'वचन' अर्थात् बोलने के ६ नाम है ।

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याहृपूर्वाद्धिगो [भ्वा० उ० अ०] भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । तिन् (३।३।९४) । सप्रमा-रणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥३॥ 'लप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्त (३।३।११४) ॥ (३) ॥३॥ 'भाप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषण भाषि-तम् । भावे क्त (३।३।११४) ॥ (४) ॥३॥ वचे [अ० प० अ०] भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥३॥ असुनि (उ० ४।१।९९) वचः ॥ (६) ॥३॥ पट् 'भाषणस्य' ।

केचित्तु 'ब्राह्म्याद्यास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्याया' इत्याहुः ।

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंशः, अपशब्दः (२ पु), 'अध अर्थात् असंस्कृत शब्द' के २ नाम हैं ।

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रयति । 'भ्रंश अध पतने' (दि० प० मे०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['अपभ्रंश-स्तु पतने भाषाभेदापशब्दयो' इति मे० १६४।३१] ॥ (१) ॥३॥ अपभ्रष्ट शब्दोऽपशब्द ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'व्याकरण-निष्पन्नस्य गावीत्यादे' ।

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शब्दः (पु), 'व्याकरण आदि शास्त्रों में जो वाचक है' उनका १ नाम है ।

१ हुस्वान्तोऽपि वाणिशब्द । तथा च हैम—'वाणिरम्बुदे । व्युत्ती मूल्ये सरस्वत्याम्' (२।१।५५) । विश्वश्रु—'वाणि स्याद दूतिभारत्योर्वाणि मूल्ये बलाहके' (४९।२४) ।

२. त्रयोदश नामानि वचनस्य, तथापि सरस्वत्यन्तानि नामानि वचनाधिष्ठात्र्या देव्या अपि, व्याहारादीनि तु अधिष्ठात्र्यस्यैवेति महेश्वरः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः, स एव निरूपयदेन शब्दशब्देन व्यवह्रियते ॥ (१) ॥ ३॥ एकं 'वाचकस्य' ।

तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥३॥ वाक्यम् (न), 'वाक्य' अर्थात् 'तिङ्-सुबन्त के समुदाय अथवा कारक में युक्त क्रिया' का १ नाम है ।

तिङिति ॥ तिङन्ताना चय—'पचति परय' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यथ । सुबन्ताना चय । 'प्रकृतिनिद-मिद हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यव्याहारस्य भाष्यकारमते 'आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रियेत्यादि' ॥

१ पातञ्जलमहाभाष्ये—'तिङ्ममानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'बुधः, प्लक्षः' इत्यादौ अनभिधानानु प्रथमावि-भवत्यसिद्धिमाशङ्क्य 'अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् ? वक्ष्यतेतत्—अस्ति भवन्तीपर प्रथमगुरुर्योऽप्रयुज्यमानोऽ-प्यस्ति' इति । बुधः, प्लक्षः । 'अस्ती'ति गम्यते ।' इत्युक्तम् । तत्र 'बुध इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानाद-नवकारात्वात्सिद्धाभिहितेऽप्येकत्वादौ प्रथमा भवति' इति कैयटोऽप्याह । तस्मादिदं च 'अनभिहिते' इति सूत्रव्याख्या-यसरे 'नीलमिदं न तु रक्तम्' इत्यादौ 'विशेषणान्तरनिवृ-त्तिनात्पर्येकस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमोक्ति-भाष्यासाधनबदोऽप्युक्तिका । अत एव 'शब्दावप्रत्ययाना-मितरेत राध्यात्तसङ्क-स्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरतज्ञानम्' इति योगसूत्र (३।१७) भाष्ये वेदव्यासेनापि मर्वपदेपु वाक्ययक्ति 'बुध' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते, न च सत्ता पदार्थो व्यभिचरति इत्युक्तम् । एतदेव तत्सुबन्त्याख्याने 'वस्तुतस्तु.....' इति वचनेन नागेशभट्टोऽपि समथित-वान् । तत् क्रियाध्याहारो विधेय एव । 'जय काला' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहायम् । इत्येतत् 'अतीताना-गतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्दर्शनाम्' इति योगसूत्र (४।१।२)-भाष्ये स्पष्टम् । अत एव तिङ्मुबन्तचय 'चैत्र पचति' इत्यादिरिति बुधमनोहरोक्तं संगच्छते ।

२ 'क्रिया वा' इत्यत्र 'वा'शब्द चेदर्थकत्वेन बोध्य इति शेषरत्नेनाध्यायं 'कारकान्वितक्रियाबोधकमुत्तिङन्तचयो वाक्यम्' इति तदर्थं । अत्रैवं विग्रहो बोध्य—'मुप् च तिङ् च मुत्तिङ्, मुत्तिङ् च' मुत्तिङ् च' इति विग्रह्य द्वन्द्वसमासे 'सहपाणामेकशेष—' इत्येकशेषं कृत्वा 'पठ्ठीतत्पुर्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति प्रत्येक-सम्बन्धे 'सुबन्तचयः, तिङन्तचयः, मुत्तिङन्तचयश्च वाक्यम्' इति तदर्थः । एषा त्रयाणामपि क्रमेणोदाहरणानि । सुबन्तचयो यथा—छात्रेण पठितव्यम् । तिङन्तचयो यथा—पचति भवति । मुत्तिङन्तचयो यथा—छात्र पचति । निरर्थकपदसमुदायेऽतिव्याप्तिनिरासाय 'क्रिया वा' इति,

वाशब्द समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाभोधक 'पटमानय' इत्यादि तिङ्मुपपत्त्यात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः । केचित्तु-भाष्यकारमतेन प्रथम पक्ष 'एतत् इदं वाक्यम्' (वा० २। १।१) इति वातिकामिप्रयोगात्—इत्याहु यत्—पूर्वं शब्दात्प्रत्यय वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया-' इत्यादि स्वर्थात्मनस्य-इत्याहु । तत्तु 'वचोऽशब्दमज्ञाधाम्' (७।३।६७) 'इति कुत्वनिषेधनमुत्स्थानमुमुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वच (अ० प० अ०) ध्वत् (३।१।१२४) । 'वचो-' (७।३।५२) इति कुत्व शब्दमज्ञाधाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ['वाच्य तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्यवत्' इति भ० ११६।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ एक वाक्यस्य' ।

श्रुतिः स्त्री वेद् आम्नायस्त्रयो

श्रुति (स्त्री), वेद, आम्नाय (२ पु), त्रया (स्त्री), 'वेद' के ४ नाम है ।

श्रुतिरिति ॥ श्रुयते । 'श्रु श्रयणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिम् (३।३।९४) । श्रुयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रुयजीविस्तुम्भ करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिम् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवातंगे त्रियाम्' [इति मे० ५८।६६] ॥ (१) ॥ * ॥ विदस्यनेन धर्मम् । विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'ह्यत्र' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वेदः श्रुतो च 'विद्यो च' [इति य० ७।५।१५] ॥ (२) ॥ * ॥ आम्नायते अन्वयस्यते । 'म्ना अन्वयसे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१६) । 'आमनेत्युपदिश्यति धर्मोऽधर्मो' इति वा । 'इत्यादम्भधा-' (३।३।१४१) इति ण । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेते च' इति हैम [३।५।११] ॥ (३) ॥ * ॥ (यत्तु)—नीणि वदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मलघोधर्म । तथा त्रय्या विधिबिधीयमानो यज्ञाद्विस्त-

केवले 'पचति इत्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं 'मुत्तिहृचम' इति एदम् । मन्त्रादि कर्मविधिसिद्धिप्रयत्नविवेकत्वात्' इति मन्त्रोपेक्षया एकमेवेदं 'वाक्यलक्षणम् । एव स्वीकार एव वातिकनारस्य 'समर्थं पदविधि' इति सूत्रोक्तं यच्च सङ्गच्छते । असत्त्वभावप्रत्ययानामप्याख्यातत्वेन अभिधाननिःसामर्थ्यो 'सविशेषमास्यात वाक्यम्' (२।१।५६) इत्येक लक्षणमुत्त्वा त्वाद्यन्त पदमात्स्यातम्, तत् प्रयुज्यमान-नमप्रयुज्यमान वा । प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभि-विशेषणै सहितम् 'उच्यते इति वाक्यम्' । यथा 'धर्मो धो रक्षतु' । अप्रयुज्यमानमाख्यात यथा—शील ते स्वयम्, अथास्तीति गन्धते । अनयोर्थात्प्रकरणाद्वाऽऽप्यतादेरवग-मादप्रयोग । 'आत्स्यातम्'त्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदन पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः । इति व्याख्यात हेमचन्द्राचार्यैरेतल्यल्लल्लितेन ।

१ 'श्रुते च' इति मेदिन्या पाठ ।

द्विधि । 'विधानमृग्यजु साम्ना त्रयीधर्मं विदुर्वृधा' । एवम् । —इति मुबुट । तत्र । 'तानि धर्माणि', 'धर्मेण पापमपनु-रिति', 'वेदोऽप्रतिज्ञो धर्ममूल धर्ममूलमिद स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'वेदोऽनालक्षणेऽर्थो धर्म', 'श्रेयास्त्वचम', 'धर्मक्षेत्रे कुस्त्रे', 'धर्मं प्रोज्जितकैतव', 'धर्मस्य ह्यापव-र्यस्य', 'धनं च धर्मकफलम्', 'धर्मोदर्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षित', 'धर्मोऽधर्मो तद्विधावा', 'धर्मं जिज्ञासमानेन' इत्या-दिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्त, इतिवदेते प्रयोगा सन्तिवति चेत् । न । वेपम्यात् । देवदत्तशब्दस्यैव इत्येते प्रयोगो दृष्टः । अत्रिहृत्तन्त्रशब्दस्यापि प्रयोगो दृष्टे पूर्वपदलोपादिक कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एव धर्मोऽधर्मम्' इत्यादौ च वचचित्तयोधर्म-शब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे पठोत्तमास कल्प्यते । प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव सम्बन्ध पठ्यर्थः । तान्त्रिकसौगतादिवर्ध-व्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषण समच्छते । 'धर्मस्य च चतु-र्दश' इति नियमात् । अतस्त्वन्तानि चत्वारि वेदस्य ना-मानि' । न च 'वेदास्तयस्त्रयो' इत्यनेन पौनरुक्त्य शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसमवात् । 'ब्राह्मणसार्धत्रयनेत्या द्विजा, विप्रोऽपि द्विज' इति यथा । न च 'धर्मोऽधर्मम्' [अ० १।४।२४] इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणा-मभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधा-नात् । यदपि—समासे गुणोभूतस्यापि त्रयोशब्दस्य बहुवि-वक्षावशात्तच्छब्देन परामर्श—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेव देशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाच-त्वात्समवात् । वेदस्यैव तच्छब्देन परामर्शसमवाच्च । यद-पि—यथा शब्दानुसामान्य—इति दृष्टान्तप्रदेशानम् । तदप्ये-तेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसमवात् । त्रीणि 'वेदस्य' ।

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्म (पु), 'धर्म' अर्थान् 'वेदोक्त यज्ञादि कर्म' का १ नाम है ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादि । एतेन वेद-विहितत्व धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्म, 'अतिस्तुम्' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृञो [भ्वा० उ० अ०] मन् ॥ (१) ॥ * ॥ (एव 'वेदविहितवमण') ।

त्रियाम्भूक् सामयजुषो

श्रुक् (= श्रुक्, स्त्री), साम (= सामन्), यजु (यजुम् । २ न), ये त्रमशा तीनों वेदों (ऋग्वेद, सामवेद और यजुर्वेद) के नाम हैं ।

१ 'श्रुक् स्त्री साम यजुश्चेति वेदास्ते तु त्रयमर्थी' इति वज्रयन्ती (८।५।२४) वचनात्, 'त्रयी त्रिवेद्या त्रितये' इति ना० २० मा० (७८४) वचनाच्चेति बोध्यम् ।

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतो' (तु० प० से०) । विवप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ स्यति पापम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । मनिम् (उ० ४।१५३ ३।२।७४) । 'साम वलीवमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥ * ॥ इज्यतेऽनेन । 'अति-वृषि-' (उ० २।११७) इत्युम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येक-मेकैकं 'वेदानाम्' ।

इति वेदास्त्रयस्यो ॥ ३ ॥

उपर्युक्त त्रयो वेदों का 'त्रयो' (स्त्री) यह १ नाम है । इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽन्वया यस्या सा संहति । त्रिसन्दात् 'सह्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्या तयस्य-' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टि-ङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयो त्रिवेद्या त्रितये पुर-प्रया सुमनावपि' इति हैम [२।३६६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वेदत्रयसंघातस्य' ।

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षा (स्त्री), आदि ('आदि शब्द से 'कल्प, व्याकरण, निष्क, उद्योतिष और छन्दः इन ५ का संग्रह है') को श्रत्यङ्गम् (न) अर्थात् 'वेदों का अंग' कहते हैं ।

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषा गतिः । छन्दोविवर्तितरित्येते षडङ्गो वेद उच्यते' ॥ शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यय ॥ * ॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अग्नि गतो' (भ्वा० प० से०) । ष (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'शेदाङ्गस्य' ।

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारः, प्रणवः (२ पु), 'ओंकार' के २ नाम हैं ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेऽपिलोपश्च' (उ० १।१।४२) इति मन्त्रप्रत्ययस्यैव टिलोर । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यु-ठी । गुण (७।३।८४) । 'षपट्कार' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्यय (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रणयते स्तूयते । 'णु स्तुतो' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (५।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ओंकारस्य' ।

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतिहासः (पु), पुरावृत्तम् (न), 'इतिहास' के २ नाम हैं ।

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशोऽप्ययम् । तदा-स्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ पुरावृत्तमाचष्टे

पुरावृत्तम् । आख्यानभ्यन्तात् (वा० ३।१।२६) षषाद्यच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पूर्वाचरितप्रतिपादक-ग्रन्थस्य' ।

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तः (पु), आदि (आदि पद से 'अनुदात्त और स्वरित' का संग्रह है), को 'स्वरा' (पु), अर्थात् 'स्वर' कहते हैं ।

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थं प्रथिनो नोक्तो यतोऽग्नौ छान्दस्य स्मृत ॥' स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'सु शब्दोपतापयो' (भ्वा० प० अ०) । षषा-द्यच् (३।३।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभि । 'पुसि-' (३।३।११८) इति ष । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजु दीर्घा' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङ । स्वरा अच । तद्धर्मत्वात् उदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्थान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् ॥' इति विश्वमेदिन्योः ॥ (१) ॥ * ॥ उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म । क्त (३।२।१०२) । 'अच उपमर्गत्' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातुमहोर्हो' षे च स्वरभित्तिपि' इति हैम [३।२६७] ॥ * ॥ एकं 'स्व-राणाम्' ।

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकी, दण्डनीतिः (२ स्त्री), ये दोनों क्रम से 'तर्कविद्या' और 'अर्थशास्त्र' के नाम हैं ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीशार्थं परीक्षणम्—अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्या । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ दम्भतेऽनेन । 'दम्भ उपशाने' (दि० प० से०) । 'दम्भन्ताङ्' (उ० १।१।११) । दण्डो संश्लेषे लो-ध्यतेऽनया दण्डनीति- । क्तिन् (३।३।१९४) । यद्वा—दण्डं ल-यति दण्डयान्प्रति प्रापयति । क्तिच् (३।३।१७४) । आन्वी-क्षिकीसाहचर्यत्स्वीत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एतौ द्वौ क्रमात्-कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'उपिङ्गुपि-' (उ० २।३) इति धञ् । अर्थस्य भूम्यादे शास्त्रम् । एकैकं 'दण्डनीति' ।

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्यायिका, उपलब्धार्था (२ स्त्री), 'आख्यायिका' के २ नाम हैं ।

१ विश्वमेदिन्योस्त्वेवं पाठ—स्वरोऽकारादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ । उदात्तादिष्वपि प्रोक्त स्वरो नानासमीररथे ॥ इति विश्व (१२५।६) ।

'स्वरो नासासमीररथे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् ॥' इति मेदिनी १२९।१४-५५ ।

आरयेति ॥ आचष्टे । 'चक्षिष्ट ह्याञ्' (२।४।५४) ।
प्लुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो
यस्या सा । एक 'ज्ञातमत्यार्थभूताया वयाया' ।

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणम् (न), 'पुराण अर्थात् पाँच लक्षणों से युक्त
ग्रन्थ' का १ नाम है ।

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायचिरम्-' (४।३।२३)
इति ट्युटप्लुली । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे नि-
पातनात्पुत्रभाव । यद्वा-पुराणि नव पुराणम् । 'पुराणप्रो-
क्तेषु-' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । यद्वा-पुरा
अतीतानागतत्वार्थावगति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणसे । परे' पुमि, त्रिषु प्रत्ये' [इति
मे० ४९।६३-६४] ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्च लक्षणान्यस्य ।
'सर्गश्च प्रतिमर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव स-
स्थान पुराण पञ्चलक्षणम्' ॥ क्वचिद्विद् 'वशानुचरित चैव'
इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीत-
मत्स्यपुराणादे' ।

प्रबन्धकल्पना कथा

कथा (स्त्री), 'कथा' अर्थात् 'वाक्यविस्तारकी कल्पना
वाले ग्रन्थ' का १ नाम है ।

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोत्रसत्या ॥
(१) ॥ * ॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (जु० उ० से०) । 'चिन्ति-
पूजिवचि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । कथा कादम्बयोदि ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'कथामा' ।

प्रचलिहका प्रहेलिका ।

प्रचलिहका, प्रहेलिका (२ स्त्री), 'पहेली, झुझीबल' के २
नाम हैं ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । बह बल्ह परिभाष-
णहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा० आ० से०) । इत्योष्ठाद्यादिहन्ति
'क्वम् मिलिससजयो-' (उ० २।३२) । प्लुल् (३।१।१३३)
वा ॥ (१) ॥ * ॥ प्रहेलयति अभिप्राय सूचयति । 'हिल
भावकरणे' (तु० प० से०) । प्लुल् (३।१।१३३) । 'व्यवती-
कृत्य कमपयर्थे स्वरूपायंभ्य गोपनात् । यत्र बाह्यायंसंबन्ध
पश्यते सा प्रहेलिका' ॥ * ॥ यद्वा-प्रवल्हतेरिति (उ०

१ हेमचन्द्राचार्योणाभिधानचिन्तामणी पौडस्यपणा-
नामपि 'पुराण'संज्ञोक्त, तद्यथा- 'पुराण प्रत्यशास्त्रयो ।
पुराण पांडस्यपणे' इति । (३।२२७) ।

२. एतद्बुद्धाहरण यथा- 'सर्वस्वापहरो न तस्कराणो
रक्षो न रक्ताशन मर्षो नैव विलेशयोऽखिलनिशाचारी
न भूतोऽपि च । अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो
मारितस्तीक्ष्णात्म्यो न च नाथकन्तमिह ये जानन्ति ते

४।११८) प्रवल्हि, तत 'कुदिकारात्' (ग० ४।१।४५)
इति ङीप् । उभाभ्या स्वार्थे वन् । 'प्रहेलिका प्रवल्हो च
प्रश्नदूतो विपादिक्' इत्युत्पल्लिनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुवि-
ज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ।

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृति (स्त्री), 'स्मृतिशास्त्र' अर्थात् 'मनु आदि के
धर्मपि हुए धर्म-ग्रन्थ' का १ नाम है ।

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वक रचितत्वात्स्मृति ।
'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयो स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।७४] ॥
(१) ॥ * ॥ धर्मबोधार्थ रचिता संहिता । सपूर्वाद्घाते
[जु० उ० अ०] कर्मण कते 'दधातेहि' (७।४।४२) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'मन्वादिस्मृते' ।

समाह्वनितु संग्रहः ॥ ६ ॥

समाह्वनि (स्त्री), संग्रहः (पु), 'संग्रह ग्रन्थ' के २
नाम हैं ।

समेति ॥ समाहरणम् ['ह्यु हरणे', भ्वा० उ० अ०] ।
क्तिन् (३।३।१४) ॥ (१) ॥ * ॥ संग्रहणम् । ['ग्रह
उपादाने', त्र्या० उ० से०] 'ग्रहबुद्ध-' (३।३।५८) इ-
त्यप् । 'विस्तरेणोपदिष्टानामर्थाना सुप्रमाद्ययो । निबन्धो
य समासेन संग्रह तं विदुर्वृथा (?) ॥ 'संग्रहो बृहद्बुद्धौ
मुष्टिसंश्लेषयोरपि' इति मेदिनी' ॥ (२) ॥ द्वे 'संग्रहस्य' ।

समस्या तु समासार्था

समस्या, समासार्था (२ स्त्री), 'समस्या' के २ नाम हैं ।
समेति ॥ समसनम् । 'अमु श्लेषे' ('दि० प० से०) ।
प्लुत् (३।१।१२४) । सज्ञापूर्वत्वाद्बुद्धयभाव । यद्वा-
सम वृत्तम् । संक्षिपयिषीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छ-
ब्दोऽपि सा । समगव्यात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदि-
केभ्य' (वा० ७।१।५१) इति सुभाषमे 'अ प्रत्ययात्' (३।
३।१०२) इत्य, टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ स-
मसनं समास । घञ् (३।३।१८) । ममासोऽर्थो यस्या
पूरणसाकङ्क्षा । क्विवास्तिपरीक्षाधर्मपूर्णतयैव पठ्यमाना ।
यथा 'शतचन्द्र नभस्तल्पम्' इति । तत्र 'दामोदरकराघातवि-
ह्वलीवृत्तञ्जेता । छट् वाणूरमल्लेन-' इत्यादिना सा पूर्वते
॥ (२) ॥ * ॥ 'अमसासार्था' इति पाठे तु अपरिपूर्णायां
इत्यर्थे ॥ द्वे 'समस्याया' ।

पण्डिता । अत्र पूर्वं परस्परविरुद्धार्थप्रतीतावपि 'भक्तुणा'-
र्थस्वीकाराद्विरुद्धार्था स्फुटैवेति दिशाऽन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

१ वस्तुतस्तु हेमकोशसंज्ञेय पाठ (३।८।४) ।
मेदिनीपाठस्वित्यम्- 'संग्रहो बृहद्बुद्धौ संग्रहसं-
योरपि' । (१७७।२५)

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्ती, जनश्रुतिः (२ स्त्री), 'लोगों में बात-चीत के चलने, लोकापवाद या लोकचित्' के २ नाम हैं ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किपूर्वाद्भेदे । ['चद व्यक्ता-या वाचि', भ्वा० प० से०] 'भृनुवहिर्वाप्' (उ० ३।१२८) इति शब्च् । 'भोऽन्त' (७।१।३) । गौरादित्वाद् (४।१।४१) डीप् । यद्वा—'किंवदन्ति' इत्याख्यायमाना 'अनुकर-णशब्दादाख्यातप्यन्तात्' (वा० ३।१।२६) 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ जनेभ्य ध्रुयते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ।

वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्ता, प्रवृत्तिः (२ स्त्री), वृत्तान्तः, उदन्तः (२ पु), 'वात' के ४ नाम हैं ।

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन ण । यत्तु—'प्रजाश्र-द्धा-' (५।२।१०१) इत्यादिना ण—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र वृत्तिसब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिके-नैव ज्ञापितत्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिकृष्णे कृत्वाद्युदन्त-योः । नि सारारोप्यथो क्लीबम्' [इति मे० ५।८।५६-५७] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवर्तते व्याप्नोति । वृते (भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३।३।१०४) । 'प्रवृत्तिवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हेम [३।२९६] ॥ (२) ॥ * ॥ वृत्तौऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्त समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कास्त्वेयं चालप्रकारयो' इति हेम [३।३३४] ॥ (३) ॥ * ॥ उदन्तोऽन्तो यस्य । 'उदन्तः साधुवार्तयो' [इति मे० ६।१।९६] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

आह्वयः (पु), आख्या, आह्वा (२ स्त्री), अभिधानम्, नामधेयम्, नाम (= नामन् । ३ न), 'नाम' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ आह्वयस्याह्वा । 'आतश्चोपसर्ग' (३।१।१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति डः । तैर्वायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । घञर्थे क (वा० ३।३।५८) । 'अभ्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डो वा । यद्वा—आह्वानमाहू । सं-पदादि (वा० ३।३।१०८) । तस्या अय ॥ (१) ॥ * ॥ आख्यायाम् । 'आतश्चोपसर्ग' (३।३।१०६) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥ * ॥ अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥ म्नायते । 'भ्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा—नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽ-

नेन । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०) । 'नामन्-सीमन्-' (उ० ४।१।५१) इति निपातितः । 'भागह्वपनाय-भ्यो घेय' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे वा घेय ॥ (५) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'नामन्' ।

हृतिराकारणाह्वानम्

हृतिः, आकारणा (२ स्त्री), आह्वानम् (न), 'बुलाये या पुकारने' के ३ नाम हैं ।

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेव (भ्वा० उ० अ०) क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ आकारणम् । कुलो प्यन्तात् (३।३।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥ * ॥ ['ह्वेव् स्पर्शया शब्दे च', भ्वा० प० अ० इत्यस्मात्] ल्युटि (३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ।

संहृतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिः (स्त्री), 'बहुत लोगों के एक साथ पुकारने' का १ नाम है ।

सहृतिरिति ॥ बहुवचुका (हृति) चैत् सहृति ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'बहुकचुकाह्वानस्य' ।

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवादः, व्यवहारः (२ पु), 'विवाद या झगडा' अर्थात् 'लेन-देन आदि किसी विरुद्ध विषय को लेकर परस्पर विरुद्ध भाषण करने' के २ नाम हैं ।

विवाद इति ॥ विरुद्धो वाद ॥ (१) ॥ * ॥ 'वि-नातार्थेऽवसदेहे हरणं हार उच्यते । नानासादेहरणाह्वयव-हार इति स्मृत ॥' इति कात्यायन । 'व्यवहारः स्थितौ णोर्' 'दुन्दे' इति हेमः [४।२८७-८८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ।

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपन्यासः (पु), वाङ्मुखम् (न), 'वात को प्रारम्भ करने' के २ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'अमु लोपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ वाचो मुपमिव मुख-मुपक्रम ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ।

उपोद्घात उदाहारः

उपोद्घातः, उदाहारः (२ पु), 'कही जाने वाली बात की सिद्धि के लिये भूमिका बंधने' के २ नाम हैं ।

उपोद्घात इति ॥ उप समीपे उद्वननं ज्ञापनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यबंधवर्णनस्य' । प्रकृतोपपादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ।

शपनं शशथ पुमान् ॥ ९ ॥

शपनम् (न), शपथः (पु), 'शपथ' के २ नाम हैं ।

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'सीङ्शप-' (उ० ३।११३)
इत्यय । 'शपथ कार आक्रोशे शपने च सुतादिभि' इति
हेम [३।३।४९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपय-
करणस्य' ।

प्रश्नोऽनुयोग वृच्छा च

प्रश्न, अनुयोग (२ पु) वृच्छा (स्त्री), 'प्रश्न' के ३
नाम है ।

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।१०) इति
नद् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गानसप्रसारणम् ॥
(१) ॥ * ॥ अनुयोननम् । युजे ['युजिर् योभे', ह० प०
अ०] घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोश्च
हृल' (३।३।१०३) इत्यद् । सप्रसारणम् (६।१।१६) ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ।

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतिवाक्यम्, उत्तरम् (२ न), 'उत्तर, जवाब' के २
नाम है ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१)
॥ * ॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ['उत्तरं प्रव-
रोर्ध्वयो । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे' इति हेम
३।५८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्तरस्य' ।

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्याभियोग (पु) अभ्याख्यानम् (न), 'किसी पर
झूठा आरोप करने' के २ नाम है ।

मिथ्येति ॥ मिथ्या चामावभियोगश्च ॥ (१) ॥ * ॥
चक्षिड (अ० आ० से०) अभ्याङ्पूर्वाङ्गावे ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षत भे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्या-
विवादस्य' ।

अथ मिथ्याभिरासनम् ॥ १० ॥

अभिशाप

मिथ्याभिशासनम् (न), अभिशाप (पु), 'किसी के
ऊपर पापपरिषयक झूठा सन्देश करने' के २ नाम है ।

अथेति ॥ अभिगसे (न्वा० प० से०) भावे ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिगपनम् । घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषय-
स्य' ।

प्रणादस्तु शब्दः स्यादगुरागज ।

प्रणाद (पु), प्रेम से बड़े हुए शब्द 'बाहवाही या
शावासी देने' का १ नाम है ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणा-
दस्तु पूर्णास्तारशब्दे च श्रवणामये । अनुरागकृते षण्डे प्रणा-

दः सीकृत ऋणाम्' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥ * ॥ एक
श्रीतिविशेषजनितस्य 'मुखण्ठादिगदस्य' ।

यशः कीर्तिः समहा च

यश (= यशस्, न), कीर्ति, सम्ज्ञा (२ स्त्री), 'कीर्ति'
के ३ नाम है ।

यश इति ॥ अद्भुते व्यपनोति । 'अशू व्याहो' (स्वा०
आ० से०) । 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१११) इत्यनुत् ॥
(१) ॥ * ॥ कीर्त्यति । 'कृत् सारादने' (उ० प० से०) ।
'कृतिवृति-' (३।३।९७) इति निपातित । 'कीर्ति' प्रसाद-
यदारोविस्तारे वदंभेऽपि च' [इति विश्व ६।१।६६] ॥ (२)
॥ * ॥ समै सर्वैर्जायते । 'ज्ञा अवधोधने' (ऋचा० प० से०) ।
घञ्ये व (या० ३।३।५८) ङो [३।२।४८] वा ॥ * ॥
'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाङ्गा ['ज्ञा अवधोधने', ऋचा० प०
से०] 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यद् ॥ * ॥ 'समव्या'
इति पाठे [सम्पूर्वकात्] 'अज गतो' (भ्वा० प० से०) । 'सनाया
समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'व्यपि प्रतिषेध' (वा०
२।४।५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कीर्ते' ।

स्तवः स्तोत्र स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव (पु), स्तोत्रम् (न), नुति, स्तुति (२ स्त्री),
'स्तुति' के ४ नाम है ।

स्तव इत्यादि ॥ स्तूपतेजने । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥ (१) ॥ * ॥ 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति ट्टिन् स्तो-
त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ स्तिन् (३।३।९४) स्तुति ॥ (३)
॥ * ॥ 'णु स्तुते' (अ० प० अ०) । नुति ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'स्तुते' ।

आग्नेहित्वं द्विस्त्रिरुक्तम्

आग्नेहित्वम् (न), 'एक ही शब्द को दो या तीन बार
कहने' का १ नाम है ।

आग्नेहित्वमिति ॥ आग्नेहित्वे आधिक्येनोच्यते स्म ।
'त्रेदृ उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क (३।२।१०२) ।
यथा 'सर्प सर्प' इति ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'द्विस्त्रिरुक्ते' ।

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टम् (न), घोषणा (स्त्री), 'ऊँचे स्वर से
घोषणा करने' के २ नाम है ।

उच्चैर्घुष्टमिति ॥ उच्चैर्घुष्ट्यते स्म । 'घुपिर् सञ्जे'
(उ० उ० से०) । क (३।२।१०२) । 'घुपिर्विशदने'
(७।२।२३) इतीणियेष । विशादन स्वाभिप्रायप्रकाशनम् ।
तच्च प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'ण्यात्-' (३।३।
१०७) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उच्चै शब्दनस्य' ।

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभोत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुः (स्त्री), 'शोक, डर या काम इत्यादि के कारण विकृत ध्वनि से बोलने' का १ नाम है ।

काकुरिति ॥ आदिना कामकोपादेशेह । कक्यते । 'कक लौल्योपतापयो.' [भ्वा० आ० से] ॥ (५) ॥ बाहुल्यबाहुण् [३।३।१] ॥ (१) ॥ ७ ॥ एक 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ।

अवर्णाक्षेपनिर्वादिपरीषादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णः, आक्षेपः, निर्वादि, परीषादः, अपवादः, उपक्रोशः (६ पु), जुगुप्सा, कुत्सा, निन्दा (३ स्त्री), गर्हणम् (न), 'निन्दा, शिकायत' के १० नाम हैं ।

अवर्णति ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोपक्रोशादयोऽपीत्यर्थं । वर्णते । 'वर्णं वर्णते' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यण प्रथमा । तद्विच्छेदोऽवर्ण 'वर्णो द्विजादिगुणकालिययोगुणकथासु च । स्तुतो ना न म्रिया भेदरूपाक्षरविलेपने' [इति मे० ४६।२६] ॥ (१) ॥ १॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालकृतिपु रमत्' [इति मे० १०२।१४] ॥ (२) ॥ १॥ निरादिपूर्वादिदे (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादि. स्याल्लोकवाचपरिनिष्ठतवाद्यो' [इति मे० ७७।३४] ॥ (३) ॥ १॥ 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घ । 'परियादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि' [इति मे० ७८।४९] ॥ (४) ॥ १॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' [इति विद्व. ८०।४०. मे० च० ७७।४५] ॥ (५) ॥ १॥ 'ऋस आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥ १॥ 'गुप गोपनकुत्सनयो' (भ्वा० आ० से०) । गुपेनिन्दाया सन् (३।३।१५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥ १॥ 'कुत्स अवक्षेपण' (चु० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य. ॥ (८) ॥ १॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य. । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योपिति' [इति मे० ७५।७] ॥ (९) ॥ १॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥ १॥ दत्त 'निन्दाया' ।

पारुष्यमतिवाद्ः स्यात्

पारुष्यम् (न), अतिवाद्ः (पु), 'कट्ट वचन या कड़ाई से बोलने' के २ नाम हैं ।

पारुष्यमिति ॥ परुषो निप्टुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) प्यञ् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाच्ये पुंसि गोपंती' [इति मे० ११९।१४] ॥

(१) ॥ १॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवाद ॥ (२) ॥ १॥ द्वे 'अप्रियवचस' ।

भर्त्सनं त्वपकारगोः ।

भर्त्सनम् (न), अपकारगो. (= अपकारनिर्, स्त्री), 'फटकारने' के २ नाम हैं ।

भर्त्सनमिति ॥ अपकारार्थांगी ॥ (१) ॥ १॥ 'भर्त्सं तर्जनं मतर्जनं' (चु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ १॥ द्वे 'चौरोऽति घातयिष्यामि स्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ।

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४ ॥ परिभाषणम् (न), 'शिकायत करने हुए दोष को कहने' का १ नाम है ।

य इति ॥ उपालम्भो द्वेषा—गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा—'महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम्' । द्वितीयस्तु—'वन्धकीमुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीय स परिभाषणम् । 'भाप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ १॥ अपत्यये (३।३।१०२) । 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।३।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' [इति मे० ५३।११४] ॥ (१) ॥ १॥ एक 'सनिन्दभाषणस्य' ।

तत्र त्वाक्षरणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

आक्षरणा (स्त्री), 'परुरूपगमन या परस्त्रीगमनविषयक दोष लगाने' का १ नाम है ।

तत्रेति ॥ 'क्षर सचलने' (भ्वा० प० से०) । प्रयोजक-प्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षरणाप्य' अपि । 'क्षरणाक्षरणाक्रोशा साभिशायाभिर्मैथुना' (इति दुर्गा) । क्लीबमपि । 'नीचमाक्षरण य स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥ १॥ एक 'परस्त्रीनिमित्त पुंसः, परुरूपनिमित्त स्त्रियश्च आक्रोशनस्य' ।

स्यादाभाषणमालापः

आभाषणम् (न), आलाप (पु), 'प्रेम से बात करने' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ आभाषे (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ १॥ 'लप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ १॥ द्वे 'सभाषणस्य' ।

१. कोष्ठस्यः पाठ निर्णयसागरीयः ।
२. आङ्पूर्वकाद् 'भाप व्यक्ताया वाचि' इत्यस्मादिति यावत् ।

प्रलापोऽनर्थक वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप (पु), निरर्थक 'वडवडाने' का १ नाम है ।

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)

॥ * ॥ एक 'प्रदीननञ्-मध्योन्मत्तादिवचनस्य' ।

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप (पु), मुहुर्भाषा (स्त्री), 'एक ही विषय को बार-बार कहने' के २ नाम हैं ।

अनुलाप इति ॥ मुहु पुन पुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुलपनम् । नञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बारवार भाषणस्य' ।

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप (पु), परिदेवनम् (न), 'रोते हुए थोलेने' के २ नाम हैं ।

विलाप इति ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) । (१) ॥ * ॥ परिदेवनम् । द्विपु परिदेवने (चु० आ० से०)

चुरादि । लृट् (३।३।११५) ॥ * ॥ मुचि (३।३।१०७) 'परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अनुशोचनोक्ते' ।

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप (पु), विरोधोक्ति (स्त्री), 'परस्पर विरुद्ध बात कहने' के २ नाम हैं ।

विप्रलाप इति ॥ विरुद्ध प्रलाप । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हेम [४।२।१७] ॥ (१)

॥ * ॥ विरोधस्य उक्ति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अन्योन्य-विरुद्धवचनस्य' ।

संलापो सापणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप (पु), 'परस्पर बात करने' का १ नाम है ।

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ मिथोऽन्योन्य प्रति सापणम् । आलापरस्वैकेनापि क्रियते । एक 'मिथोभाषणस्य' ।

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रलाप (पु), सुवचनम् (न), 'मीठे वचन' के २ नाम हैं ।

सुप्रेति ॥ सुष्टु प्रकृष्ट रूपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ।

अपलापस्तु निहवः ।

चोद्यमाक्षेपाभियोगी शापाकोशी दुरेपणा । [४६] अस्तौ चाटु चटु मलाघा प्रेम्णा मिथ्याविकल्पनम् [४७]

अपलाप, निहव (२ पु), 'असल विषय को छिपाने के लिये मुकर जाने' के २ नाम हैं ।

[चोद्यम् (न), आक्षेप, अभियोग (२ पु), ये तीन 'आक्षेप' के तथा शाप; आक्रोशः (२ पु), दुरेपणा (स्त्री), ये तीन 'शाप देने' के और चाटु, चटु (२ पु न), ये दो 'मुंह-देखी बात कहने' के एवं मलाघा (स्त्री), यह एक 'प्रेम से हठी स्तुति करने' के नाम हैं] ।

अपलाप इति । अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) । 'अप-लापः प्रेम्ण्यपहृते' [इति विश्व १०५।२५, मे० च १०३।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ निह्वननम् । 'लुड् अपानपने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । [निह्वनः स्याद-विश्रान्तेऽपलापे निकृतावपि' इति हेम ३।७३८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धर्मयोगे 'न धारयामि' इत्यादि 'निह्वनोक्ते' ।

संदेशवाग् वाचिकं स्याद्

सन्देशवाग् (= सन्देशवाच्, स्त्री), वाचिकम् (न), 'संदेश वचन' के २ नाम हैं ।

सदेशेति ॥ सदिश्यते । घञ् (३।३।१८) । सदेशोऽर्थ । तस्य वाक् ॥ (१) ॥ * ॥ सदिष्टोऽर्थो यमोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतावर्थायाम्' (५।५।३५) इति ठक् ॥

(२) ॥ * ॥ द्वे 'सदेशवचनस्य' ।

वाग्मेदास्तु त्रिपुत्रे ॥ १७ ॥

यहां से लेकर 'त्रिपु तद्वति' (१।६।२२) तक सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

वाग्मेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्मेदा रूपात्याद्य-सम्पन्ता [अ० १७।१८-२२ लिङ्गनये बोध्या] ।

रुशती वागवस्थायो

रुशती (त्रि), यह एक नाम 'अवस्थायण करने वाली वागी' का है ।

रुशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (तु० ५० अ०) ताल-व्यान्तस्तीदादिक । सञ्जन्ताम् छीप् । 'आच्छीनद्यो -' (७।१।८०) इति नुमो विकल्प । रुशती हिंसा । रुशब्द शब्द । रुशब्दचनम् । मुकुटस्तु ('उपती' इति पाठे) 'उप दाहे' (भ्वा० ५० से०) इत्ययं शब्दन्तस्य 'उपती' इति रूपमाह । तन्न । तस्माच्छपि (३।३।६८) 'पुगन्त -' (७।३।८६) इति गुणस्य 'क्षप्पयन्ती नल्पम्' (७।३।८१) इति नुमश्च प्रव-ज्जात् ॥ (१) ॥ * ॥ एवम् 'अकल्पानवाच' ।

स्यात् कल्या तु शुभारम्भिका ।

कल्या (त्रि), यह एक नाम 'मंगलिक वागी' का है ।

स्यादिति ॥ कल्या साधु । 'तत्र साधु' (४।५।१८) इति यत् ॥ * ॥ 'काक्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'शुभवचनस्य' ।

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वम् (त्रि), यह एक नाम 'अत्यन्त मधुर वचन' का है।

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'पान्त्व मामप्रयोये' (जु० प० से०) चुरादि । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये' इति हैम २।५५४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सान्त्ववचनस्य' ।

सगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

सङ्गतम्, हृदयङ्गमम् (२ त्रि), 'संगतियुक्त वचन, मीके की बात' के २ नाम हैं ।

सगतमिति ॥ मंगच्छते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्त्तरि क्त ॥ (१) ॥ * ॥ हृदय गच्छति । 'गमञ्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ।

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरम्, परुषम् (२ त्रि), 'निष्ठुर या कर्कश वचन' के २ नाम हैं ।

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मदगुरादयञ्च' (उ० १। ४१) इति कुञ्च् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ निपाति पूरयति अलङ्घ्नि करोति । 'पृ पालनपूरणयो' (जु० प० से०) । 'पृनहि-' (उ० ४। ७५) इत्युपच् । 'परुषं' कर्बुरे हृद्ये स्यात्प्रिष्ठुरवचस्यपि' इति हैम. [३।७८०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ।

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यम्, अश्लीलम् (२ त्रि), 'मौड आदि के कहे हुए लज्जानन्तक वचन' के २ नाम हैं ।

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यञ्जी' (४।२।१४) इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' [इति मे० ११४।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ श्रिय लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । तद्धितम् । कपिलकादि-त्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'म-षडादिवचनस्य' ।

सुनृतं प्रिये ।

सत्ये सुनृतम् (त्रि), 'सत्य और प्रिय वचन' का १ नाम है ।

सुनृतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (ऋचा० प० अ०) । 'शुपथ-' (३।१।१३५) इति क ॥ * ॥ सत्सु साधु । यत् (४।४।९८) ॥ * ॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन । प्रथयं क. (वा० ३।३।५८), यद्वा—'हलञ्'

(३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वादगुणाभावः । 'अन्ये-पामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घ । यत्—मूलविभुजादि-त्वात् क (वा० ३।२।५) । इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य कर्त्तरि विधानात् । 'सुनृतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियस-त्ये वचस्यपि' [इति मे० ६।४।१७४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सत्यस्य' ।

अथ संकुलक्षिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

सङ्कुलम्, विलष्टम्, परस्परपराहृतम् (३ त्रि), 'विरुद्ध-यर्थक या वैमोक्षिकी यात' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । क (३।१।१३५) । 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' [इति मे० १५५।१४३] ॥ (१) ॥ * ॥ विलस्यते स्म । 'विलसू विज्ञाधने' (ऋचा० प० से०) । क्तः ।—(३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा-' (७।२।१५) इतीडभाव—इति मुकुट । वस्तुतस्तु 'विलश क्त्वानिष्ठयो' (७।२।५०) इति वेद् ॥ (२) ॥ * ॥ पराऽपानि । हन्ते. कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परणे पराहृतम् ॥ (३) ॥ * ॥ 'भाता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ त्रीणि 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' ।

लुप्तवर्णपदं प्रस्तम्

लुप्तवर्णपदम्, प्रस्तम् (२ त्रि), 'रोगी, बालक या अस-मर्थ के कहे हुए अधूरे वचन' के २ नाम हैं ।

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णं पदं वा यद्य पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥ * ॥ प्रस्यते स्म । 'प्रसु अदने' (भ्वा० ला० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'प्रस्तं प्रासीकृतेऽपि स्यात्लुप्तवर्णपदो-दिते' [इति विक्व ५।८।२६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अस-क्त्यादिनाऽसंपूर्णोच्चारितस्य' ।

निरस्त त्वरितोदितम् ।

निरस्तम्, त्वरितोदितम् (२ त्रि), 'शीघ्रता से कहे हुए वचन' के २ नाम हैं ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥ * ॥ निर-स्यते स्म । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्त (३।२। १०२) । 'निरस्तः प्रेषितगरे' संत्यक्ते त्वरितोदिते । नि-ष्ठूते प्रतिहते च' इति हैम [३।२।८४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारितस्य वचस' ।

अभ्यूक्तं सनिष्टेवम्

अभ्यूक्तम्, सनिष्टेवम् (२ त्रि), 'धूक का छुँदा उड़ाते हुए कहे गये वचन' के २ नाम हैं ।

अभ्यूक्तमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'पिठ्ठु निरसने' (भ्वा०

१. लघुपथमुणस्य दुर्वारत्वात् 'संकुलति' इति पाठ-दिचन्त्यः ।

२. 'प्रैरित्तसरे' इति पा० ।

१. 'कठिने इति पा० ।

१२ अ० १।०

प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुण (७।३।८६) ।
 'सनिष्ठोवम्' इति पाठे तु प्रुपोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 ईकार् । सह निष्ठेवेन श्लेषमकणादिनिर्गमेनेति मनिष्ठेवम् ॥
 (*) ॥ अन्वुसाब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अफारि ।
 च्वि (५।४।५०) । 'च्वौ च' (७।४।२६) इति दीर्घं ।
 क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'श्लेषमनिर्गममहित-
 वचनस्य' ।

अवद्धं स्यादनर्थकम् ॥२०॥

अवद्धम्, अनर्थकम् (२ त्रि), 'अनर्थकं वचनं' अर्थात्
 'विना मनलव की वात' के २ नाम हैं ।

अवद्धमिति ॥ न वधने स्म । 'बन्ध बन्धने' (भ्रवा०
 प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ न अर्थो
 यस्य । 'अर्थनिश्च' [ग०] इत्युर प्रभृतिषु (५।४।१५१)
 पाठाच्चित्य कन् समासान्त । अनर्थकं जरद्ववादिवाक्पम् ।
 'अवधर्थं स्याद्' इति पाठ । इति कौमुदी । 'अवधयमव-
 धाहं स्यादनर्थकवचनस्य' इति [हेमे ३।५०६, मेदिन्या
 ११८।७१ च] दर्शनात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'समुदायाथगुण्यस्य
 वचनस्य' ।

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरम्, अवाच्यम् (२ त्रि), 'नहीं कहने योग्य वचन'
 के २ नाम हैं ।

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-
 राणामप्राप्त्यन्त्य चाद्यंद्धारकम् ॥ (१) ॥ * ॥ न वचनार्हम् ।
 ष्यत् (३।१।१२४) । 'वचोऽक्षब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७)
 इति न क्तत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निन्दावचनस्य' ।

आहत तु मृपार्थकम् ।

श्राव्यं ह्ययं मनोहारि विपष्ट प्रकटोदितम् [४९]

आहतम्, मृपार्थकम् (२ त्रि), 'सर्वथा झूठे वचन' के २
 नाम हैं ।

[श्राव्यम्, ह्ययम्, मनोहारि (= मनोहारिन्), विस्पष्टम्,
 प्रकटोदितम् (५ त्रि), 'स्पष्ट वचन' के ५ नाम हैं ।]

आहतमिति ॥ आह्वयते स्म । क्त (३।२।१०२) ।
 'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके । स्यात्पुरातनव-
 स्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानने' [इति मे० ६०।९०-९१] ॥ (१)
 मृपार्थो यस्य ॥ * ॥ एवम् 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्या-
 दिवस्य 'मृपार्थवचनस्य' ।

'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्राप्तम् ।

सोल्लुण्ठनम्, सोत्प्राप्तम् (२), 'हँसी की बात' के २
 नाम हैं ।

सोल्लुण्ठनमिति ॥ 'सुति आलस्ये प्रतीघाते च' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उल्लुण्ठनेन सहितम् ॥
 (१) ॥ * ॥ उत्प्राप्तनम् । 'अमु क्षीणौ' (दि० प० से०) ।
 घव (३।३।१८) । उत्प्राप्त उपहास । तत्सहितम् ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'सोपहासस्य' [वचनस्य] ।

मणितं रतिकृजितम् ।

मणितम्, रतिकृजितम् (२ त्रि), 'रति-काल में किये हुए
 शब्द' के २ नाम हैं ।

मणितमिति ॥ 'मण कूजने' (भ्वा० प० से०) । भावे
 क्त (३।३।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ रती कूजितम् ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'रतिकृजितस्य' ।

अथ म्लिष्टमचिस्पष्टम्

म्लिष्टम्, अचिस्पष्टम् (२ त्रि) 'अस्पष्ट वचन' के २ नाम हैं ।

अथेति । म्लेच्छयते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
 प० से०) । 'धुग्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ।
 'म्लिष्टं विप्लव्यक्तवाचि म्लाने' [इति मे० ३।५।२४] ॥
 (१) ॥ * ॥ न विस्पष्टयते स्म । 'स्पदा वाधनस्पशनयो'
 [भ्वा० उ० से०] (*) कर्मणि क्त (३।२।१०२) ।
 '-अचिस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिभाव ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य' ।

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथम्, अनृतम् (२ त्रि), 'झूठे वचन' के २ नाम हैं ।

वितथमिति ॥ विगत तथा = सत्य यस्माद्वितथम् । 'अच्'
 (१।४।७५) इति योगविभागात्प्रमास्तोऽच् । यद्वा—
 वितन्यते । बाहुलकात्क्यम् । 'अनुवात्तो-' (६।४।३७) इति
 नलोप ॥ (१) ॥ * ॥ न ऋतम् । 'अनृत कृपावसत्येऽपि'
 [इति मे० ५९।७८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'असत्यवचस' ।

सत्यं तथ्यमृतं मथ्यम्

सत्यम्, तथ्यम्, ऋतम्, मथ्यम् (= मथ्यञ्, ४ त्रि),
 'मथ्य वचन' के ४ नाम हैं ।

सत्यमिति ॥ सति बाधु सत्यम् । 'सत्यं कृते च बाधये
 तथ्य च त्रिषु तद्वति' [इति मे० ११।७६१] ॥ (१)
 ॥ * ॥ तथा = मत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ अथेते स्म ।
 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । ['ऋत
 शिलोऽन्धे पानीये पूजिते दीप्तसत्ययो' इति हेम २।
 १६१] ॥ (३) ॥ * ॥ समञ्जति सगच्छते । 'अञ्जु गतो'
 (भ्वा० प० से०) । विवन् (३।२।५९) मथ्यम् । मथ्यम्
 पुंसि, स्त्रिया समीची ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सत्यव-
 चस' ।

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

'रूपती' से लेकर यहाँ तक सव शब्द द्रव्यवाचक होनेप
 त्रिलिङ्ग होते हैं ।

अमूर्ति ॥ अमूर्ति [सत्य-तथ्यादीनि] उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु । 'त्रिपुत्रे' [अ० १।६।१७] इत्यनेन चापि-शेषपराणा विलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्-इति विशेषः ।

शब्दे निनादनिनदध्वनिघानरवस्वनाः ॥२२॥

स्वाननिर्घोषनिर्हार्दनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरधारावसंरावविरावाः

शब्दः, निनादः, निनदः, ध्वनिः, घ्वानः, रवः, स्वनः, स्वानः, निर्घोषः, निर्हार्दः, नादः, निस्वानः, निस्वनः, आरवः, आरधः, संरावः, विरावः (१७ पु) 'शब्द' के १७ नाम है ।

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (उ० उ० से०) । 'एरव्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'नो गदनद-' (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'खनिकपि-' (उ० ४।१४०) इति इ ॥ (४) ॥ * ॥ घञि घ्वान (३।३।१८) ॥ (५) ॥ * ॥ रवणम् । 'रु शब्दे' (व० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥ * ॥ 'स्वनहमोर्वा' (३।३।६२) इत्यपघञौ ॥ (७) ॥ * ॥ (८) ॥ * ॥ 'घुप घुष्टौ' (भ्वा० उ० से०) । 'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥ * ॥ (१०) ॥ * ॥ 'विभाषा टि रुनुवो' (३।३।५०) इति घञ् ॥ (११) ॥ * ॥ (१२) ॥ * ॥ (१३) ॥ * ॥ (१५) ॥ * ॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥ * ॥ 'उपसर्गे ख' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥ * ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश 'शब्दस्य' ।

अथ मर्मरः ॥२३॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

मर्मरः (पु), 'कपड़े या सूखे पत्तों के शब्द' का शब्द है ।

अथेति ॥ वस्त्राणा पर्णाना च स्वनिते मर्मरः । शब्दानुकरणमिति स्वामी । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'कृदरादयश्च' (उ० ५।४१) इत्यरश्च मुपागमो गुणश्च-इत्यन्ये । मर्मरं राति वा । क (३।२।३) । 'मर्मरौ वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनी तथा । पृति स्त्रिया पुन प्रोक्ता मर्मरौ पीतदारुणि' ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वस्त्रपर्णध्वने' ।

१. पाठोऽयं किञ्चित्परिवर्तनेन हैमस्थ प्रतीयते । तत्र हि- 'मर्मरौ वसनान्तरे । शुष्कपत्रध्वनौ चापि मर्मरी पीतदारुणि' (३।६२७) ।

भूपणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः क्वाणः क्णः क्णनमित्यपि ॥ २४ ॥

शिञ्जितम् (न), निक्ववाणः, निक्वणः, क्वाणः, क्वणः (४ पु), क्वणनम् (न), 'आभूपणों की ध्वनि' के शब्द नाम हैं ।

भूपणानामिति ॥ भूपणाना ध्वनी । 'शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादि । भावे क्त. (३।३।११४) ॥ * ॥ 'पुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा' अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ 'नो' (३।३।६८) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'क्वणो वीणाया च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पदो घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (६) ॥ * ॥ (यत्तु-) पञ्च वीणाया अन्यस्य च किन्नरादे क्वणने-इति मुकुट । तत्र । अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अत प-इपि 'भूपणध्वने' २ ।

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रक्वणप्रक्वणादयः ।

इन 'निक्ववाण' आदि शब्दों में 'प्र' आदि उपसर्ग जोड़ने से वने हुए 'प्रक्ववाणः, प्रक्वणः' आदि नाम 'वीणादिके शब्द' के हैं ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणाया च' (३।३।६५) इत्यनेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदिशब्दानुपक्वणादयः ॥ * ॥ इमे 'वीणावणनस्य' ।

कोलाहलः कलकलः

कोलाहलः, कलकलः (२ पु०), 'कोलाहल, शोरगुल' के २ नाम हैं ।

कोलाहल इति ॥ 'कुल सस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । क. (३।२।३) वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्यकत्वाद्बहुवचनभावः । कलादपि कलः । (यत्तु-) कोलात्म्यकरानाहले त्रासयति-इति स्वाम्याह । तत्र । 'आडो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात् र्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्मनेपदविधानात् । यदपि-आभीक्ष्ण्य द्विर्भावः (८।१।४) इति । तदपि न । तस्य विड-व्ययकृन्भावत्रिपयत्वात् । 'कलकल उक्त कोलाहले तथा स-जनियंति' [इति मे० १५५।१५०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुभि कृतस्य महाध्वने' ।

१ अग्निपुराणौ तु 'भूपणाना च शिञ्जितम् । वीणाया निक्वण. क्वाण.' इति विभागो दृश्यते ।

२. 'सालनियसि' इति पा० ।

तिरश्चां वाशित रुतम् ॥२५॥

वाशितम् (न), 'पत्तियोके चहचहाने' अर्थात् 'शब्द करने' का १ नाम है ।

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चति ते तिर्यञ्च । तथा यद्रुतम् तद्वाशितम् । 'वायु शब्दे' (दि० आ० से०) ताल्प्यान्त । भावे क्त (३।३।११४) । 'वाशिता करिणीनायोर्वाशित भाविते स्ते' (?) । ('वाशिता करिणीनायोर्वाशित मुर-भीहृते । ज्ञानमात्रे खगाराखे वाशित वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वकोषादिदशनेन तु दन्त्यवानपि) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'पत्तिसाब्दस्य ।

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रसिध्वाते

प्रतिश्रुत् (स्त्री), प्रतिष्वान (पु), 'प्रतिष्वनित शब्द' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्वणौ' (भ्वा० ष० से०) । सपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) निवृत् । प्रति प्रथमशब्द लक्ष्यो-क्त्यप्यश्रुयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रतिष्वने' ।

गीत गानमिमे समे ।

इति शब्दादिवर्ग ॥ ६ ॥

गीतम्, गानम् (२ न), 'गाना' के २ नाम हैं ।

गीतमिति ॥ गीयत । भावे क्त-त्युटी (३।३।११४-१५) । 'गीत' शब्दितपानयो इति हेम [२।१६९] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गानस्य' ।

इति शब्दादिवर्गविचरणम् ॥ ६ ॥

अथ नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

निपाद्वर्षभगान्धारपङ्कजमध्यमधवताः ।

पञ्चमश्चत्यमो सप्त तन्त्रोक्तण्डोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

निपादः, ऋषभ, गान्धार, पङ्कज, मध्यम, धैवत, पञ्चम (७ पु), य ७ 'धीणा आदिके तार तथा प्राणियोंके कण्ठसे निकले हुए स्वराके भेद' हैं ।

निपादेति ॥ निपीदति मनोऽस्मिन् । 'पद्लु विदारणग-त्यवसादनेषु' (भ्वा० तु० ष० अ०) । 'हृष्य' (३।३।१२१) । इति षत् । 'सदिरप्रते' (८।३।६६) इति प-त्वम् । 'निपाद स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरं' [इति मे० ७७।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋषिपति बलीवदंस्वरसाध्य गच्छति । 'ऋषी गतो' (तु० ष० से०) । ऋषिपिप्या कित् (उ० ३।१२३) । इत्यभ् । 'ऋषभस्त्वोपधान्तरं । स्वरनिवृत्तयो कर्ण-प्रभुभोरुच्छयो ॥ उत्तरस्य स्मृत

श्रेष्ठे स्त्री नराकारयोपिति । सूत्रसिन्ध्या मिरालया विष वाया क्वचिन्मता' [इति मे० १०७।११-१२, 'ऋषभ स्यादादिजिते' इति हेम ३।४।८१] ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धारखेदे भव । अणु (४।३।५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरुपे नीचु-दन्तरं' इति हेम [३।५।८५] ॥ (१) ॥ * ॥ पद्भ्यो जात । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ड । 'नासा कण्ठमस्तालु जिह्वा दन्ताश्च मस्युवात् । पद्भ्य सजायते यस्मात्तस्मात्पद्भ्य इति स्मृत' ॥ (१) ॥ * ॥ मध्य भव । 'मध्यान्म' (४।३।८) । 'तद्वेवोत्थितो वायुरर कण्ठसमाहृत । नामि प्राप्तो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यम' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । दहमप्य मध्यदेशे (मध्यमा कणिकाङ्गलि । राकारजस्वला चापि) इति हेम [३।५००-१] । 'मध्यमो मध्यजेऽन्य-वत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवर्गने तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रिया छट्तरजोनाया कणिकाङ्गलिभेदयो । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' [इति मे० १११।४९-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ धीमतामय धैवत, प्रूपोदरादि (६।३।१०९) । 'सजायाम्' (८।२।११) इति वा कत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वायु समुद्रतो नाभेऽरोहृत्कण्ठमूर्धंशु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उ-च्यते' । तज्जन्यत्वात्स्वर पञ्चम । पञ्चाना पूरण 'तस्य पूरणे-' (५।२।८८) इति इट् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) । इति मट् । 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पा-ण्डवाना च पत्न्या स्त्री पञ्चाना पूरणे त्रिपु' [इति मे० १११।४८-४९] । 'पञ्चमो रचि'रे दक्षे [पञ्चानामपि पूरणे । रागभेदे पञ्चमी तु क्षीपद्याम्-' इति हेम ३।४९८-९९] ॥ (१) ॥ * ॥ अमी सप्त स्वरस्तन्त्रोत कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी गान-वीणा च द्वे वीण स्वरधारिके' इति वचनात् वसामुरजाद-मस्तु अनुकरणमात्रापयोगिन इति भाव । नारद — 'पङ्कज रीति मयूरस्तु गावा नदन्ति चर्षभम् ॥ अजाविको च गान्धार कौशो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पास्यारणे बाल कोकिलो रीति पञ्चमम् ॥ अश्वस्तु धैवत रीति निपाद रीति कु-ञ्जर' ॥ इति । एकैक 'स्वराणा पृथक्पृथक्' ।

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकली (स्त्री), 'मयुर ध्वनि' का १ नाम है ।

काकलीति ॥ ईपत्कल काकली । 'ईपदय' च (६।३।१०५) इति को कादेश । गौरादित्वात् (४।१।४१) क्षीप् । अन्ये तु—कल (भ्वा० आ० से०) इत् (उ० ४।१।१८) । कलि शब्द ईपदत्रेति काकलिः । तत 'कुदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति क्षीप् । अत एव 'सायूदित काकलिम कु-लीनं' इत्यभिनन्दप्रयोग सगच्छते—इयाहु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सूक्ष्मध्वने' ।

१ कोष्ठस्य पाठ निर्णयसागरीय ।

२ आदिपदेन भेदिन्यादेरपि सग्रह ।

१ 'पूरणे' इति पा० ।

२ अष्टाध्यायीपाठे चरारो न दृश्यते ।

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

कलः (त्रि), 'अस्फट मधुर ध्वनि' का १ नाम है ।

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुल्ल । स चाभावस्फुटोऽव्य-
क्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कल । 'कड मदे' (भ्वा० प०
से०) । कडति मादृश्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति
धञ् । सजापूर्वकत्वाद्वृद्धचभाव । डलयोरेकत्वस्मरणम् ।
यद्वा-कलनम् । 'कल मख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो
घ च' (३।३।२५) इति घ । यद्वा-कलते । पचाद्यच्
(३।३।३४) । 'कला स्यान्मूलरे' वृद्धौ शिल्पादावसमायके ।
पोडशाथे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं युके त्रि-
ष्वर्जोर्णै नाव्यक्तमधुरध्वनौ' [इति मे० १४५।५-६] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'अव्यक्तमधुरध्वने' ।

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्रः (त्रि), 'गम्भीर ध्वनि' का १ नाम है ।

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेधादिध्वनौ । मन्द्ते । 'मदि स्तु-
त्यादौ' (भ्वा० अ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३)
इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'गम्भीरशब्दस्य' ।

तारोऽस्त्युच्चैः

तारः (त्रि), 'अत्यन्त ऊँचे शब्द' का १ नाम है ।

तार इति ॥ तारयति अतःकामत्यन्याऽद्याव्दाच् । 'बहु-
लमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रास्त्वार्थे णिच् । पचाद्यच्
(३।३।३४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ।

त्रयस्त्रिपु ॥ २ ॥

नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः [५०]

स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते [५१]

कल, मन्द्र, तार, ये तीनों शब्द त्रिलिङ्ग (विशेष्य-
निष्पत्ति) है ।

[मनुष्योंके हृदयमें याइस प्रकार की ध्वनियाँ रहती हैं,
उसमें कण्ठके बीच वाली को 'मन्द्रः' (त्रि) और शिरके बीच
में रहनेवाली को 'तारः' (त्रि), कहते हैं] ।

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रतारा । [त्रिपु लिङ्गेषु विशेष्य-
निष्पत्ति इति भावः] ।

समन्वितलयरसवेकतालः

एकतालः (पु), 'गति और वाजाओं के एक लय को
स्वरमें मिलाने' का १ नाम है ।

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितौ लयो नृत्यगीतवायानां सा-
म्यं यत्र स । एक. समस्ताली मानसत्येकतालः ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ।

१. 'मूलविबृद्धौ' इति पा० । २. 'चाभ्यक्त' इति पा० ।

वीणा तु वल्लको ।

विपश्ची

वीणा, वहकी, विपश्ची (३ स्त्री), 'वीणा' के ३ नाम हैं ।
वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिपु'
(अ० प० अ०) । 'रास्नात्तास्ना-' (उ० ३।१५) इत्या-
दिना नप्रत्ययो णत्व गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विदु-
ति वल्लक्याम्' [इति मे० ४७।२८] ॥ (१) ॥ * ॥
वल्लते । 'वल वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । वृन्
(उ० २।३२) । गौरादित्वात् (४।१।४२) डीप् ॥
(२) ॥ * ॥ विपश्चयति विस्तारयति दाब्दम् । 'पचि वि-
स्तारे' (उ० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।३४) । गी-
रादि (४।१।४१) । 'विपश्ची केलिवीणयो' [इति मे०
२८।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वीणायाः' ।

सा तु तन्त्रोभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

परिवादिनी (स्त्री), 'सितार' अर्थात् 'सात तारवाली
वीणा' का १ नाम है ।

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्व-
रान् । 'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (१) ॥ * ॥
एक 'सितार इति ध्यातस्य' ।

तत्तं वीणादिकं वाद्यम्

तनय (न), 'वीणा आदि वाजाओं' का १ नाम है ।

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् तततम् । आ-
दिना मीरन्मोरावणहस्ताकिनरादि । तन्यते 'तनिमृद्भ्या
किञ्च' (उ० ३।८८) इति तच् । 'अय तत्तं व्याप्ते विस्तृते
च त्रिलिङ्गकम् । वलीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लिङ्गस्तु सदा-
गता' [इति मे० ५५।२०-२१] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वीणा-
दिवाद्यस्य' ।

आनद्धं सुरजादिकम् ।

आनद्धम् (न), 'जो चमड़ेसे मढ़े गये हों, उन सुरज
आदि वाजाओं' का १ नाम है ।

आनद्धमिति ॥ आनद्धते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म ।
'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'नहो
ध.' (८।२।३४) । आदिपदात्पठहादि । 'आनद्धं सुरजादौ
च वलीवं स्यात्सदिते त्रिपु' [इति मे० ८०।२७] ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'सुरजादिवाद्यस्य' ।

वंशरादिकं तु शुपिरम्

शुपिरम् (न), 'वंशी आदि वाजाओं' का १ नाम है ।

वंशेति ॥ वंशो वेणु । आदिपदात्काहलादि । शुपिदिङ्-
द्रमस्यास्ति । 'ऊपशुपि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-

१. 'समीरणे' इति पा० ।

पिर वशादिवाची विवरेऽपि 'नपुंसकम् । सुपिरो न स्त्रिया गते, वल्ली, रन्ध्रान्विते त्रिपु' [इति मे० १३१।२२९] । 'सूर्य्य सुपिरामिव' इति [महाभाष्ये-] प्रयोगात् क्त्वाद्यधि [सुपि-रम्] । प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वशाद्यस्थ' ।

काश्यतालादिक घनम् ॥ ४ ॥

घनम् (न), 'घडी घण्टा आदि वाजाओं' का १ नाम है । वास्येति ॥ वास्यमयस्ताल वास्यताल । जादिता घण्टादि घन निबिडत्वात् । हन्यते । 'हन हिसागत्यो' (अ० प० अ०) । 'भूतो घन' (३।३।७७) इत्यपु घनादाश्च । 'घन सात्र दृढ दाढयं विस्तारे मुहुरेऽम्बुदे । सङ्घे मुस्त घन मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदया' इति हेम [२।२।६५] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'काश्यतालादि ।

चतुर्विधामिदं बाधवादिनातोद्यनामकम् ।

बाधम्, वादित्रम्, आतोद्यम् (३ न), 'पूर्वोक्त तत १, आनन्द २, सुपिर ३ आर घन ४, इन चार प्रकारक वाजाओं' नाम है ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विध बाधादित्रिकनामकम् । बाधते ध्वन्यते । वदे (भ्वा० प० से०) प्यन्तात् (३।१।२६) 'अचा यत् (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'भूता-दिगुभ्या णित्रन् (उ० ४।१।७१) ॥ (२) ॥ * ॥ आस-मन्तात्तद्यते ताडयते । 'गुद व्ययने (तु० उ० अ०) । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ततादिकचतुष्टयम् । मृदङ्गः सुरजा ।

मृदङ्गः सुरज (२ पु), 'मृदङ्ग' के २ नाम है ।

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । मृद दाद' (ऋया० प० से०) । 'विद्यादिभ्य क्त्वा' (उ० १।१।२१) इत्यङ्गश्च । मृत् अङ्ग-मस्यति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययो' इति हेम [३।१।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ मुराद्वेत्ताञ्ज्जात । 'मुर सक्पठे' (तु० पञ्चम से०) तुदादि । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ड । कण्ठसे निग्न जातमस्येति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृदङ्गरव' ।

निपादेति भेदास्त्वङ्क्यालिङ्गयोश्चकास्त्रयः ॥ ५ ॥ त्ववसादनपु' (भ्लिङ्गश्च, ऊष्क (३ पु), वै ३ 'मृदङ्ग १२१) । इति घञ् ।

त्वम् । 'निपाद् स्वरभेदेः । सुपिके ना स्त्रिया नन्योपधी' इति ७७।३४ ॥ (१) ॥ * ॥

गच्छति । 'ऋषी गतो' (तु० ह्यस्येयमुक्ति ।

क्त्वा' (उ० ३।१।२३) । इत्यभ्यङ्गो । सुपिरोऽग्नी सरन्ध्रे स्वरभिरद्वययो कर्णर-धनुम्भीरुच्छ्रये- 'सुपिर विवरे बाधे' इति, 'सूर्य्य सुपिरा-

१ कोपस्थ पाठ निर्णयसागरीय । 'सना दनरभदि- २ आदिपदत्र मेदिनादेरपि सग्रह । काराश्रित्यम् ।

भेदा इति ॥ सेपा भेदास्तु थय । वङ्गे उत्सङ्गे भव । शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥ * ॥ आलिङ्गयते । 'लिगि गतो' (भ्वा० प० से०) । प्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्ध्वं कापति शब्दायते । 'के शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'सुपि' (३।२।४) इति [योगविभागेन] व । तदुत्तम-'हरीतक्याहृनिस्त्वङ्कघो यवमध्यस्तयो-ध्वक । आलिङ्गश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा' इति ॥ * ॥ ऊर्ध्वगद्व निवकारम् [ऊर्ध्वम्] अपि वैचित् पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येवमेकैवम् ।

स्याद्यश पटहो ढक्श्च

यश पटह (पु), ढक्का (स्त्री), 'नगाडा' के २ नाम है । स्यादिति ॥ यशोऽर्थं पटह । शानपायिवादि (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ढक्' इति वायति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'भुपि' (३।२।४) इति वा व ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यश पटहस्य' ।

भेर्यामानकतुन्दुभी ।

भेरी (स्त्री), आनक, तुन्दुभि (२ पु), 'भेरी' के ३ नाम है ।

भेर्यामिति ॥ विभत्यस्य त्वात् । त्रिभी भये' (तु० प० से०) । ऋञ्जेन्द्र- (उ० २।२८) इति र्त् । शोरादि त्वात् (४।१।४१) ङीप् ॥ * ॥ 'वङ्कृकादयश्च (उ० ४।६६) इति रिप्रत्यय रि अपि ॥ (१) ॥ * ॥ आनि-धनन वाढतन । वृनुन् (उ० ३।३२) । आनयाति प्राण-यति सोस्ताहान् करागत याधान् । ण्वल् (३।१।१३३) वा । आनक पटह भया मृदङ्गे ध्वनदम्बुद [इति मे० ५।४७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'दुन्दु' इति शब्दन भाति । बाहुलकात् । यद्वा-यामुर्भाति शब्दन । 'उभ पूरणे' (तु० प० उ०) । शृवादिवादि (६।३।१०९) । यत्त्वोणादिक इ-इति शोमुदे । तन्न । आतो लापस्याप्रसगात् । ['दुन्दुमिस्तु भया विनि-सुत विपे । अक्षयिनुत्रिहद्वन्द्वे' इति हेम ३।४८५-८६] ॥ (३) ॥ * ॥ स्वामी तु 'भेरी स्त्री तुन्दुभि पुमान्' इति पठति ॥ द्वे 'भेर्या' ।

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक, पटह (२ पु), 'पटह' के २ नाम है ।

आनक इति ॥ (१) ॥ * ॥ पटेन हन्यते । ड (वा० ३।२।१०१) । 'पट' इति शब्द जहाति ['बोहाक् त्वाये' तु० प० व०] । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनक पुनपुसकम्' [इति मे० १७६।१९] । अस्तीति पूर्वान्वयि । 'उपवास गृह देह कोह पटहमित्यपि'

१ 'भेरि' इत्यर्थ ।

२. त्रीणि' इत्यवन्तस्थम् ।

इति पुनर्पुंसकाधिकारे चन्द्रगीमुक्तः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पटहस्य' ।

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोणः (पु), 'वीणा, येल, सारङ्गी या इसराज आदि यज्ञानेके लिये काटकी बनाई हुई धनुही' का नाम है ।

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन घनुराद्याकृतिना स कोण । कुप्यते । 'कुण सद्बोपकरणयो' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणादे-वादिनं सारिका च मा' इति सद्बोपार्थव । 'कोणो वाद्यप्र-भेदे स्याद्दीणादीना च वादने । एकदेवे गृहादीनामसौ च तमु-डेऽपि च' इति मे० [४५।८-९] । 'कोणो वीणादिवादनं । लघुडेऽसौ लोहिताङ्गे' इति हैमः [२।१३९] ॥ * ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वीणादिवादनस्य' ।

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणादण्डः, प्रवालः (२ पु), 'वीणादण्ड' के २ नाम हैं । वीरोति ॥ वीणाया दण्ड ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकल्पेण वाचते नत्रियते । 'वम सञ्चरो' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'प्रवालो विदूमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति हैम [३।६९७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ।

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

कुकुभः, प्रसेवकः (२ पु), 'वीणाके नोचेवाले, चमड़ा आदिमे ढके हुए भाण्ड' के २ नाम हैं ।

कुकुभ इति ॥ क वात् स्कुभ्नाति । स्कुभे ३ नौत्रागमूल-विभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क । पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोप । यद्वा-चश्च कुञ्च कः । ते भाति । 'मा दीप्तौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावित्यर्थ । 'आतो-ऽपुप-' (३।२।३) इति क । 'कुकुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्के-ऽर्जुनपादये' [इति विश्व १०९।३०, मे० १०७।१३ च] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसेव्यते । 'पिवु सेवने' (भ्वा० आ० से०) । वृत् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेव अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्फूर्तयोर्दत्तो' [इति हैम ३।७४१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीणादण्डाद्य स्थितशब्दग्राम्भीर्याधंचर्म-वनदादरमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाण्टविशेषस्ये-त्यन्ये ।

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बकः (पु), 'वीणाका ढांचा' अर्थात् 'ताररहित वीणाके दण्डादि समुदाय' का नाम है ।

१. 'मश्रो' इति पा० ।
२. 'लघुडेऽसौ' इति पा० ।
३. 'स्तम्भस्तुम्भु-' (३।१८२) इति सूत्रोपादित्याशयः ।
४. 'वीणाङ्गे' इति पा०

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणाया वाय अन्नावुदण्डककु-भसमुदायस्तन्वीररहितः । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । वाहलकाद्यम्बच् । तत कन् (५।३।९७) । यद्वा-कुलेविच् (३।२।७५) । अम्बते अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । वदुन् (उ० ३।३२) वा । कोल् चासाद्यम्बवश्च ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'तन्वीरहीन-वीणाया' ।

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाहः (पु), निबन्धनम् (न) 'जहाँ वीणाका तार बाँधा जाता है, उस जगह' के २ नाम हैं ।

उपनाह इति ॥ उपनहतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपनाहो वणालेपिण्डे वीणानिबन्धने' [इति विश्व. १८१-२८, मे० १७७।२८ च] ॥ (१) ॥ * ॥ निबन्धयतेऽ-ऽनेनास्मिन्वा । 'वन्ध वन्धने' (क्वा० प० अ०) । 'कर-णाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यत्र तन्व्यो निबन्धयन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ।

वाद्यप्रभेदाः ढमरुमड्डिण्डिमशंकराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च

ढमरु, मड्डुः, डिण्डिमः, शंकरः, मर्दलः, पणवः (६ पु) आदि 'ढमरुः, मड्डु अर्थात् जलतरङ्ग, हुगहुगी, शंश, मर्दल, ढोल आदि वाजाओं' का क्रमशः १-१ नाम है ।

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमिथिति । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) अर्त्त ['ऋ गतौ' जु० प० से०] कु । गणपाठादेव गुण ॥ (१) ॥ * ॥ स एव महान् मड्डुः । 'ढमस्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'भृमृश्री-' (उ० १।-७) इत्यादिना उ । पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य ड ॥ (१) ॥ * ॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाश-यति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥ * ॥ शर्मरः शब्दं राति । 'आत -' (३।२।३) इति कः । यद्वा-'शर्मरः शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'शर्मरः स्यात्क-लियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । शल्लरी शर्मरी च द्वे केऽधके तु वाद्यके' [इति मे० १३५।१५८-५९] ॥ (१) ॥ * ॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आत -' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ पण व्यवहारे वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्ये नोमुखहुडुकादयः । ['गोमुख कुटि-लागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' [इति मे० २०।८] । 'हुडुके' मद्मत्तं स्याद्वात्पूहे वाद्यभिद्यपि' [इति हैम ३।१०९] । एकैकं 'वाद्यविशेषाणा पृथक् पृथक्' ।

१. 'शल्लरी च द्वे हुडुके बालचक्रके' इति पा० ।
२. 'हुडुके' इति पा० ।

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकी, लासिका (२ स्त्री), 'नाचनेवाली' के २ नाम हैं ।

नर्तकीनि ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) ।

'द्विपिनि प्वन्' (३।१।१४५) । पित्वात् (४।१।४१)

डीप । 'नर्तकः केवले' पोटपलचारणयोगटे । नर्तकी

लासिकाया च करेणामपि योपिषि [इति मे० ९।१०८] ॥

(१) ॥ * ॥ लसति । 'लस श्लेषण-श्रीजनयो' (२वा०

प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । अतयो क्रियोपाधिक-

तया वाच्यलिङ्गात्पुस्त्वनिर्देशस्योत्सर्गित्वात् 'नर्तको

लासक समो' इति वक्तव्ये श्लोनिर्देशो ङीप्तापोविधेकाय ।

'लासकी वैचिनर्तकी' इति हेम [३।९०] ॥ (२) ॥ * ॥

हे 'नतकया' ।

विलम्बित द्रुतं मध्यं तन्वभोगो धन क्रमात् ।

तत्त्वम् (न), 'विलम्बसे नाचने, गाने और घजाने' का

१ नाम है । ओषः (पु), 'जल्दी २ नाचने, गाने और घजाने'

का १ नाम है । धनम् (न), 'सामान्य समय (मध्यम

गति) में नाचने, गाने और घजाने' का १ नाम है ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लवि

अवस्रसने' (२वा० आ० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ द्रवन्ति

शीघ्र गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतो' (२वा० प० अ०) । उभय-

त्रापि क्तोर्धकारणे च- (३।४।७६) इति क्त । यत्तु-भावे

क्त' (३।३।११४)—इति मुकुट । तत्र । अन्यपदार्थस्य

नृत्यम्यालाभप्रमङ्गात् । 'द्रुतं त्रिपु' शीघ्रे विलीने विद्राणे'

[इति मे० ५।५।२५] ॥ (२) ॥ * ॥ तयोर्मध्ये भव-

त्वाग्मध्यम् । 'अ माप्रतिके' (४।३।९) इत्यम् । 'मध्य वलने

न स्त्री स्यान्दाव्येज्जतरेभमे' त्रिपु' [इति मे० ११६।४४] ।

(३) ॥ * ॥ एपु ययाऋप तत्त्वादिनयम् । तनन तत् ।

सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । तदरथास्ति ।

'अप्रकरणेऽन्यत्रापि' (३वा० ५।२।१०९) इति व । 'तसौ

मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वात्प्र जरत्वम् । 'तत्परं परा-

त्वनि । वाचभेदे स्वरूपे च' इति हेम (२।५।३५) ॥ (१)

॥ * ॥ ओचरय च । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । ष्वल्

(३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घ । 'ओषो

वो जलरय च । इन्दे परम्पराया च द्रुतस्तयोपदेशयोः' [इति

मे० २६।२-३] ॥ (२) ॥ * ॥ हननम् । 'हन हिंसागत्यो'

(अ० प० अ०) । 'पूती घन' (३।३।७७) इत्यप् घना-

देवच । 'घन मध्यनृतवाद्यप्रभेदयो' इति हेम २।२६५ ॥

१. 'केलके' इति पा० ।

२. 'अभमेऽन्यवत्' इति पा० ।

३. 'अभ्येभ्योर्भिप्यस्ते' इति वक्तव्यम् ।

४. 'मध्ये द्रुतवाद्यप्रकारयोः' इति पा० ।

(३) ॥ * ॥ तत्त्वादिभ्रमेणैवंकं 'विलम्बितद्रुतमध्याना
नृत्यगीतवाद्यानाम्' ।

तालः कालक्रियामानम्

तालः (पु), 'ताल' अर्थात् 'जिसमें समय और क्रिया
की कमी-बेशी का प्रमाण रहता है, उस'का १ नाम है ।

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयो' (पु०
प० से०) । धञ् (३।३।१८) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्य-

माभ्या च समिते । गीतकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमा-

न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च वाद्यस्य स्तरी तालो जटोपधौ' । क्लीब
तु हरिताले स्यात्' इति विश्व-मेदिन्यौ [मे० १४६।२३-

२४] ॥ (१) ॥ * ॥ कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिकया
मान परिच्छेदनम् ॥ * ॥ एक 'तालस्य' ।

लयः साम्यम्

लयः (पु) 'लय' अर्थात् 'जिसमें गाने बजाने और हाथ,
भ्रू आदि चलकर भाव दिखानेके लिये समय और क्रिया-

की कमी-बेशीका प्रमाण रहता है, उस'का १ नाम है ।

लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासाना क्रियाकालयो
साम्य लय' । लयनम् । 'लीड् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।

'एरश्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गती' 'एरश्—' इति
मुकुटेनोक्तम् । तत्र । लयघातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लय-

'स्तूयैययोसाम्ये सश्लेषणविलासयो' 'इति हेम [३।३।८४]
॥ (१) ॥ * ॥ एव 'गानतन्त्रीलयस्य' ।

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

ताण्डवम् (पु न), भटमम्, नाट्यम्, लास्यम्, नृत्यम्
(= नृत्तम्), नर्तनम् (५ न), 'नाचने' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ अस्त्रिया ताण्डवम्, इत्यन्वय । तण्डुना प्रोक्तं
ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं

वृणभिराट्यभेदयो' इति हेम मेदिन्यौ' [हेम ३।७।३७] ॥

(१) ॥ * ॥ 'नट अवस्फन्दने' (२वा० प० से०) । त्पुद्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ नटस्य वर्म । प्यञ् (५।३।

१ 'ताल्पजटोपधौ' इति मे० पा० ।

२. विश्वे श्वेवं पाठ—'ताल करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्या
च समिते । गीतकालक्रियामाने ताल लङ्गादिमुटिपु ।

द्रुमभेदे करास्फाले ताल तु हरितालेके । वाद्यभाण्डे च
कारयस्य तालच्छादिकम्पने ॥' (१५०।१६-१७)

३. 'लयस्तौर्य' इति पा० ।

४. 'विनाद्ययो' इति पा० ।

५. मेदिन्या—'ताण्डवोऽप्यी वृणामन्तरे । भवेदुदत-
नृत्ये च' (१६०।३६-३७) इत्येव पाठादत्र 'हेम' एतावदेव
वक्तव्यमासीत् ।

१२४) । नट्यर्णत् (३।१।१२४) वा । 'नाट्यं तीर्थत्रिके लास्ये' [इति मे० ११५।३४] ॥ (३) ॥ * ॥ 'लस इवेपणश्रीजनयोः' (भ्वा० प० से०) । णत् (३।१।१२४) । 'छाद्यं तीर्थत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्व ॥ (४) ॥ * ॥ 'नृती [गात्रविक्षेपे]' (दि० प० से०) । 'ऋदु-पवाचन-' (३।१।१०) इति वयम् ॥ (५) ॥ भावे न्ते (३।१।१४) 'नृत्तम्' अपि ॥ * ॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥ * ॥ 'नृत्यः स्यात्सततवैषि च' । 'शाश्वते त्रिपु' । पठ् 'नृत्यस्य' ।

तीर्थत्रिके नृत्यगीतचार्यं नाट्यनिर्दं त्रयम् ॥ १० ॥

तीर्थत्रिकम्, नाट्यम् (२ न), 'नाचना, गाता और बजाना; इन तीनोंके समुदाय' के २ नाम हैं ।

तीर्थेति ॥ नृत्यगीतचार्यं तीर्थत्रिकम् । 'सुरि त्वरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋदुलोण्यत्' (३।१।१२४) । गुणं वा-धित्वा 'वाह्लुकात्' 'ह्लि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्णं मुरजादि । तत्र भवं तीर्थं शब्द । प्रयोऽजा यस्य त्रि-कम् । 'संख्याया अतिमदन्ताया कर्त्' (५।१।२२२) । 'संख्याया संघासह-' (५।१।५८) इति वा । 'तीर्थोपलक्षित त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ * ॥ इदमेव सूत्रादित्रयं नाट्य-मपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगीवियक-' (४।३।१२९) इति व्यः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नाट्यस्य' ।

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।

श्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रुकुंसः, भ्रुकुंसः, भ्रुकुंसः (३ पु), 'श्री का रूप बनाकर नाचने वाले पुरुष' के ३ नाम हैं ।

भ्रुकुंस इति ॥ य. पुरुषः श्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुंसादित्रयम् । 'पठ्युट-' इति ढण्डकोक्त'कुसि'धातोश्चु-रादिष्यन्तात् [३।१।२५] । 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवो-ध्रुवा वा कुंसो भाषणमयः । भ्रुवा कुंसमति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इको ह्रस्वोऽङ्को गालनस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इयडुपदभाषिना न' (वा० ६।३।६१) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभ्रुकुंसादीनाम्' इति वातिकरण ह्रस्वनिषेधपूर्वधा-

१. मेदिन्या (११६।५३-५४) पाठोऽयमुपलभ्यते । विद्वे त्वेवं पाठ—'लास्यं तीर्थत्रिके नाट्ये शस्त्रे शस्त्रे फले गुणे' (११८।४९) ।

२. 'नित्यं स्यात् सततवैषि च । शाश्वते त्रिपु' इति मेदिनी (११५।३४-३५) ।

३. अगतिकपतिदाहलक कल्पित्वा गुणभावस्य पुनर्दीर्घविधानस्य च कल्पने गौरवादन लाघवात् 'तूरी गति-स्वरणाहिसनयोः' इति दैवादिकादेव धातोः 'तूय' शब्दसिद्धिः सार्थायसी प्रतिभाति ।

सपरतया, अकारणसपरतया च व्याख्यानद्वयाद्भूतयम् । प्रयो-दरादित्वात् (६।३।१०९) ऋचण्वानपि [भ्रुकुंसः] । 'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसवत्' इति शब्दापवाः ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'श्रीवेषधारीणो नृत्यस्य' ।

नाट्योक्तौ

'नाट्योक्तौ' इस पद का 'अङ्गहारः' (१।७।१६) के पहले तक अधिकार होने से आगे कथे जानेवाले चार्मों का प्रयोग नाटक में ही होगा, अन्यत्र नहीं ।

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्ग-हारात् [अ० १।७।१६] ।

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

अञ्जुका (स्त्री) 'गणिका'का १ नाम है ।

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका श्रेया । 'गणिका श्रेयवि-वैशेषीतकरीरूपु ना तु दैवते' [इति मे० ७।८०] ॥ * ॥ 'अर्जं अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'समि कसे -' (उ० २।१।८७) इति बाह्लुकादुक्ते, रस्य ज. ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ।

भगिनीपतिराजुक्तः

आजुक्तः (पु), 'बहमोई' अर्थात् 'बहनेके पति' का १ नाम है ।

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिभिव् (वा० ३।३। १०५) । आपमुत्तानोति । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२। १०१) इति ड. । आजुक्त ॥ (१) ॥ * ॥ भगिन्याः पति. । एकं 'भगिनीपतेः' ।

भावो विद्वान्

भावः (पु), 'विद्वान्' का १ नाम है ।

भाव इति ॥ भावयति परिभाषयति । पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदाद्येषु बुधजनसुविभूतिषु । रत्यादौ च' [इति मे० १५९।२०-२१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विदुषः' ।

अथाजुक्तः ।

जनकः

आजुक्तः (पु), 'पिता' का १ नाम है ।

अपेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाह्लुकादुक्त् । गित्त्वाहुपधावुद्धि (७।२।११६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'जनकः पितृसूतयोः' [इति ह्रैपः ३।४२] । एकं 'जनकस्य' ।

१ नृत्यस्य श्रीवेषधाराणाम्भवादन 'नर्तकस्य' इति पाठो युक्तः ।

२. 'पूषीवैशेषे' इति पा० ।

३. 'समि कस उक्त्' इति द्रुतस्वरूपम् ।

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारक ॥ १२ ॥

कुमारः, भर्तृदारकः, (२ पु) 'युवराज' के २ नाम हैं ।

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-' (५।

४।११) इति टच् ॥ * ॥ कुमारपति । 'कुमार क्रीडा-

याम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽ-

श्वानुचारके । युवराजे तिसौ भन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कु-

मारं ज्ञात्यकनके कुमारो त्वपराजिता । नदीभिद्रामतरणी

कन्यका नवमाल्युमा ॥ जन्दूद्वीपविभागश्च' इति हेम [३।

५७४-७६] ॥ (१) ॥ * ॥ द्वियते । 'इद् आदरे' तुदादि

[भा० अ०] । ष्वल् (३।१।१३३) । भर्तृ राजो दारक ॥

(२) ॥ * ॥ द्वे 'युवराजस्य' ।

राजा भट्टारको देवः

भट्टारकः, देव (२ पु), 'राजा' के २ नाम हैं ।

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प०

से०) । क्विप् (३।२।१७८) । भट् चासौ तारकश्च । पूपोद-

रादित्वात् (६।३।१०९) ष्टुत्वनिषेधो न । यद्वा-टलति ।

'टल विप्लवे' (भ्वा० प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ।

रलयोरेकत्वस्मरणम् । भट् चासौ टारकश्च । भट् स्वामित्व-

मृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।

२।१) । तत स्वार्थे कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको नृपे

नाटयवाचा, देवे तपोधने' इति मेदिनी [१७।२०५] ॥

(१) ॥ * ॥ दीव्यति । अच् (३।३।१३४) । 'देव्यं हृषीके

देवस्तु नृपवो तोषये सुरे' इति हेम [२।५३८] ॥ (२)

॥ * ॥ द्वे 'राज' ।

तत्सुता भर्तृदारिका ।

भर्तृदारिका (स्त्री), 'राजकुमारी' का १ नाम है ।

तत्सुतेति । भर्तृ राजो दारिका ॥ (१) ॥ * ॥ एक

'राज सुताया' ।

देवी कृताभिषेकायाम्

देवी (स्त्री), 'पटरानी' का १ नाम है ।

देवीति । अच् (३।१।१३४) । टित्वात् ङीप् (४।

१।१५) । 'देवी कृताभिषेकाया तेजनीरपृक्वयोरपि' इति

हेमचन्द्र [२।५३८] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वद्वपट्टाय' राज्या' ।

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

भट्टिनी (स्त्री), 'राजाकी दूसरी सामान्य स्त्रियों' का १

नाम है ।

इतरास्त्विति ॥ भटे (भ्वा० प० से०) । तनि (वा-

ह्लकात्) भट्ट । सोऽस्त्यस्या पतित्वेन । भट्टिनी । इति

(५।२।११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्याया, नाट्योक्त्या' राज-

१ 'तेजनीरपृक्वयोरपि' इति पा० ।

२. 'नाट्योक्तौ' इति पा० ।

योपिति' [इति विश्व ९५।१३१] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'इतरराज्या' ।

अत्र विशेष शब्दानांवे—'गणिकानुचरैरञ्जकेति नाम्ना

नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारक ॥ नट्टा-

रको वा देवो वा वाष्यो भृत्यजेन स । ब्राह्मणेन तु ना-

मनेव राजत्रित्युपिभि स च ॥ वयस्य राजन्निति वा विद्व-

पव इम वदेत् । अभिपिक्ता तु राजासौ देवीत्यन्या तु भो-

गिनी ॥ भट्टिनीग्यपरैरन्या नोचर्गोत्वामिनीति सा" इति ।

अत्रह्यण्यमचध्योक्तौ

अत्रह्यण्यम् (न), 'सर्वथा अवध्य ब्राह्मण इत्यादिको

मारनेके दोषोने कहने' का १ नाम है ।

अत्रह्यण्यमिति ॥ चध नाहृति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि साधु ।

'तत्र साधु' (४।५।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्य' स्याद्ब्रह्मसाधु-

ब्रह्मदारसनैश्चरे' [इति मे० ११९।९६] । ततो नञ्समास

(३।२।६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अवध याच्चायाम्' इत्येके ।

एक 'वध्यस्य ब्राह्मण देदोपोक्ते' ।

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राष्ट्रिय (पु), 'राजाके साले' का १ नाम है ।

राजेति ॥ राष्ट्र्यधिष्ठत् । 'राष्ट्रावारया राष्ट्र्यौ' (४।

२।९३) इति ष ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'राज श्यालस्य' ।

अभ्या माता

अभ्या (स्त्री), 'माता' का १ नाम है ।

अभ्येति ॥ अभ्यते शब्दते । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ०

से०) । 'गुरोश्च हज' (३।३।१०३) इत्य ॥ (१)

॥ * ॥ नाट्योक्तौ' [अ० १।७।११] इत्यधिकारस्य प्रा-

यिकत्वाद्वाद्वादीना केपाचिदन्यप्रापि^३ प्रयोग । एक 'मातु' ।

अथ बाला स्याद्वास्तुः

वासु (स्त्री), 'कुमारी' का १ नाम है ।

अथेति ॥ बाला कुमारी वासु वास्यते स्वगृहे । वसे

(भ्वा० प० अ०) ष्यन्ताद्वाहुलकङ् ॥ (१) ॥ * ॥

एक 'कुमार्या' ।

१ साहित्यदर्पणे (६।४४२) विश्वनाथमहापात्रेण

विषयोऽयं सविस्तर प्रतिपादित ।

२ 'ब्रह्मण्य' इति पा० ।

३ अन्यत्रापि नाट्यभिन्नेऽप्यम्वाहादप्रयोग यथा—

'जगदम्ब विचित्रमत्र किम्' (इत्याद्यसकराचार्य), 'अम्वा

प्रणम्योपनतानताङ्गी' (श्रीहर्ष) इत्यादि । अथ च

नाट्येषुपि मातृशब्दप्रयोग, यथा—'एकोऽह भवतीमुतस

यकरो मात किमन्तोऽरय' (वैणीसहार) ।

आर्यस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

मारिपः (पु), 'अपनेसे श्रेष्ठ या सूत्रधार के पार्ववर्ती' का १ नाम है ।

आर्य इति ॥ अर्तु योग्य । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्कामकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृत' इति वसिष्ठ । ['आर्यो सज्जनसौविदो' इति हैम. २।३।४९] ॥ * ॥ मर्षणात्सहनान् मारिप । पृषोदरादि. (६।३।१०९) । हिसानिवाचरत्वाद्वा । 'रिप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः । 'मारिपः शाकभिधायं नाटयोक्तो पुंसि भाषित' इति मूषन्यासे रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिपमार्षिकी' इति शब्दान्तवात् । 'मारिपः शाकभिधायं नाटयोक्त्या' पुंसि, योषिति । दक्षाभ्यायाम् [इति मे० १६।४।३-४४] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'मात्यस्य' ।

अस्तिका भगिनो ज्येष्ठा

अस्तिका (स्त्री), 'बड़ी बहन' का १ नाम है ।
अतिकेति ॥ अत्ता माता । सर्व । 'राज्ञाय कन्' (५।३।१७) । 'अस्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशादन्तिकापि । 'अन्तिके निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री' सातलोपधौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्या' कीर्यतेऽन्तिकका' [इति मे० ४।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ज्येष्ठभगिन्याः' ।

निद्रा निर्वहणे समे ।

निद्रा (स्त्री), निर्वहणम् (न), 'नाटक की 'निर्वहण' नामक पांचवीं सन्धि-विशेष या आरम्भ किये हुए विषय को पूरा करने' के २ नाम हैं ।

निष्ठेति ॥ नियत स्थानम् । निष्ठा । 'आतञ्जोपसर्गो' (३।३।१०६) इत्यद् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति प । 'निष्ठोत्कर्षेणवस्थयो । क्लेशे निरपत्तो नाशेज्जते निवहि याचने व्रते' [इति हैम २।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ निर्वहो निर्वहणम् । मुख-प्रतिमुख-पर्व-विमर्श-निर्वहणास्या पञ्च नाटक संघयः^३ । तत्र पञ्चमस्य मधेद्रे । प्रस्तुतकथासमापनस्थेयस्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री सहायश्च समापने' इति शब्दान्तवात् । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दान्तवात् लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ।

१. 'नाटयोक्तो'—इति पा० ।

२. 'सातलोपधौ' इति पा० ।

३. तदुक्तं विश्वनाथेन—'मुख प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः' इति सा० द० (६।७५-७६) ।

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेदीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

हण्डे (व), 'नीचको बुलाने' का १ नाम है । हञ्जे (अ), 'चेटी (दासी) को बुलाने' का १ नाम है । हला (अ), 'सखीको बुलाने' का १ नाम है ।

हण्ड इति ॥ नीचा प्रत्याह्वानं हण्डे । घेटी प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । शीघ्रव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यनादरयो.' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥ * ॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्यय ॥ (३) ॥ * ॥ हलाशब्दष्टावन्तोऽपि सखीपर्याय । तत्र पचायच् (३।१।१३४) । 'बाला वामू सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोपालानात् । 'प्रत्येकमेकैकम्' ।

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गहारः, अङ्गविक्षेपः (२ पु) 'नृत्य-विशेष' के २ नाम हैं ।

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्विवादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दान्तवात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ।

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकः, अभिनयः (२ पु), 'संकेत आदि से मन के अभिप्राय को प्रकट करने' के २ नाम हैं ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ्जू व्यञ्जत्यादौ' (ह० प० से०) । षुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिनय-त्यर्थम् । पचायच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्विध ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य' ।

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

आङ्गिकम् (त्रि), 'अङ्ग के द्वारा किये कटाच आदि' का नाम है । सात्त्विकम् (त्रि), 'सत्वगुणसे उत्पन्न स्तम्भ आदि गुणों' का १ नाम है ।

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रुविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽश्रुतादिभ्यः' (४।४।१९) इति प्राग्वहतीयच्छक् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'स्तम्भ श्वेदोऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथु । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' [सा० द० ३।१३५-३६] । क्रमेणैकैकम् ।

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीभत्सरीद्री च रसाः

शृङ्गार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, वीभत्स, रीद्री (८ पु), ये ८ 'शृङ्गार, वीर आदि' 'रस' (पु) अर्थात् 'रस' हैं ।

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽप्ये रसाः । 'चण्डाब्दाच्छाग्लो-
ऽपि भवम् । वात्सल्य दशम् । रस्यन्ते । 'रस आस्वादेन'
चुराद्यदन्त । वमणि पञ्च (३३११६) । 'रसो गन्धरसे
जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्यं तिक्तादौ द्रवरगयो ॥ देहधा-
तुप्रभेदे च पारदस्वादयो पुमान् । त्रिया तु रसनापाठाश-
ल्लकीकङ्कभूमिषु इति विश्व मेदिनी' [मे० १७०१९-१०]
॥ * ॥ एकैकं 'शृङ्गारादिरसानाम्' ।

शृङ्गारं शुचिरुज्ज्वल ॥ १७ ॥

शृङ्गार, शुचि, उज्ज्वल, (३ पु), 'शृङ्गार रस' के ३ नाम हैं ।

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमिति । 'वर्मण्यम्' (३
२११) । 'शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेद च शृङ्गार ना-
गसभवे । ('प्लव्णं लवङ्गपुष्पे च) इति हैम [३१६५०-
५१] ॥ (१) ॥ * ॥ उत्तमयुवप्रवृत्तिकल्पेन जुगुप्सारेहित-
त्वाच्छुचि । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्किच्' (उ० ४
१२०) इतीम् । 'शुचिः शुद्धे सितेजले । धीमत्पापादानु-
पहृतेषूपधाद्युद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च' इति हेमचन्द्र [२
६१-६२] ॥ (२) ॥ * ॥ उज्ज्वलं लति प्रकाशते । अच्
(३१११३४) । न तु 'ज्वलति-' (३१११४०) इति
ण । तत्र 'अनुपसर्गात् इत्यनुवृत्त । 'उज्ज्वलस्तु विक्रासि-
नि । शृङ्गारे विशदे वीत्सेऽपि' इति हैम [३१६६३] ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ।

उत्साहवर्धमो वीरः

उत्साहवर्धनं, वीर, (२ पु), 'वीररस' के २ नाम हैं ।
उत्साहेति ॥ उत्साहेन वधते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । युष् (३१२१४५) । उत्साह वधयतीति वा ।
ल्यु (३१११३३) ॥ (१) ॥ * ॥ वीरयति । 'वीर वीर
विक्रान्तौ' चुरादि । पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा-
विशेषेण ईर्ते ईरयति वा । 'ईर गती (अ० आ० से०) ।

१ तथा च विश्वनाथ — 'शृङ्गारहास्यकरुणरीद्रीर-
भयानका । वीभत्सोऽद्भुत इत्यप्ये रसाः शान्तस्तथा
मत ॥' इति, 'रुष्टु चमत्कारितया अत्सल च रस विदु'
इति च (सा० द० ३१८२, २५१) ।

२ विश्वे त्वेताच्छापाठाभावादिति मेदिनीत्येव पाठो
युक्तः ।

३ हेमपाठे 'च' इति नास्ति ।

क (३१११३५) । अजति वा रक् (उ० २१३) । 'वीरो
जिते भटे श्रेष्ठे वीर शृङ्गारा ततेऽपि च । वीरा गम्भारि-
कारभतामलवयेलवालुपु ॥ मदिनाक्षीरवाकोलीकाण्डोऽुम्ब-
रिकासु च । पतिपुत्रवतीवीरविदारीदुधिकास्वपि' इति हे-
मचन्द्र [२४६६-७०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीररस्य' ।

कारुण्य करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यम् (न), करुणा, घृणा, कृपा, दया, अनुकम्पा
(५ स्त्री), अनुक्रोश (पु), 'करुणरस या दया' के ७
नाम हैं ।

कारुण्यमिति ॥ करुण्य करुणावा२ । तस्य भाव ।
ब्राह्मणादित्वात् (५१११२४) प्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥
वरणम् । 'कनुदारिभ्य जनन्' (उ० ३१५३) । 'करुणो रस-
वृक्षयो । करुणा तु वृषाया स्यात्' इति हैम [३१२०५] ॥
(२) ॥ * ॥ त्रियन्तेऽनया । 'यृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
वाहुल्वान्नच् । 'घृणा तु स्माञ्जुगुप्ताया करुणायाम्' इति
हैम [२११४२] ॥ (३) ॥ * ॥ व्रपणम् । 'कप कृपा-
याम्' (भ्वा० आ० से०) । 'कपो सप्रसारण च' (ग०
३१११०४) इति भिदादिपाठादह् । 'कृपो द्रोणदयालके
स्याद्द्रोणपत्न्या कृपी स्मृतः । कृपा दयामाम्' [इति मे०
१०२१३-४] ॥ (४) ॥ * ॥ दयते रक्षयन्वा । 'दय दान-
गतिहिसारक्षणेपु' । भिदाद्यद् (३१११०४) ॥ (५)
॥ * ॥ अनुवम्पनम् । 'वपि किचिच्चलने' (स्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्य् ॥ (६) ॥ * ॥
अनुक्रोशन्त्यनेन । 'नुम आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) ।
'हलश्च' (३१११२१) । इति पञ् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त
'करुणरस्य' ।

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च

हस, हास (२ पु), हास्यम् (न), 'हास्यरस' के
२ नाम हैं ।

अथयिति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।
'स्वनहसोर्था' (३१३१६२) इत्यप् । हस ॥ (१) ॥ * ॥
घञि (३१३१८) हास ॥ (२) ॥ * ॥ प्यति (३१
११२४) हास्यम् ॥ * ॥ घात्वथनिर्देशे ष्वुलि (वा० ३१३
१०८) हसिवाऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्य घर्षर् हासिका
स्त्रियाम् इति ष्वादाण्व ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'हास्यरस्य' ।

वीभत्सं विकृत त्रिविध द्वयम् ।

वीभत्सम्, विकृतम् (२ त्रि), 'वीभत्स रस' के २ नाम हैं ।

१ 'गोष्ठोऽुम्बरिकासु च' इति पा० ।

२ 'मता' इति पा० ।

धीमत्समिति ॥ बधे ['वध वन्धने', भ्वा० प० अ०]
निन्दायाम् सन् (३।३।१६) । भावे घञ् (३।३।१८) । यद्वा-
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । धीमत्साऽस्त्यत्र । अक्षञ्च
(५।२।११७) । 'धीमत्सो नाजुने, कूरपृणात्मविकृते त्रिपु'
[इति मे० १७२।२९] ॥ (१) ॥ * ॥ विकरणम्-विकृ-
तम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो
रुधिरादिजः । धीमत्सो द्विविध' । धीमत्सादिद्वयं तद्वति
त्रिलिङ्गम् । प्रजायणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो
वैकृतोऽयाग्रहायण्यमग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं
त्रिपु धीमत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति 'विश्व (!)' ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'धीमत्स्य' ।

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मयः (पु), अद्भुतम्, आश्चर्यम्, चित्रम् (३ त्रि),
'आश्चर्यं या अद्भुतरस' के ४ नाम है ।

विस्मय इति ॥ विस्मयन्म् । 'स्मिद् ईपदसने' (भ्वा०
आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्भुतद-
र्षयो' इति हैम [३।५३७] ॥ (१) ॥ * ॥ अत् आश्च-
र्येऽप्ययम् । लस्य भवनम् । 'अदिपुवो हुतच्' (उ० ५।१)
॥ (२) ॥ * ॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनिरत्ये'
(६।१।१४७) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ चित्रयति । 'चित्र
चित्रकरणे' (चु० उ० से०) ष्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'चित्रं वे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्दुरे चित्रा त्वा-
लुपणीनुभ्रदयो । गोडुम्वाप्सरसोर्दन्त्या नक्षत्रोरगभेदयो ।'
इति हैमचन्द्र [२।४३०-३१] । (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'अद्भुतस्य' ।

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयम्

भैरवम्, दारुणम् भीषणम्, भीष्मम्, घोरम्, भीमम्,
भयानकम्, भयङ्करम् प्रतिभयम्, (९ त्रि), 'भयानक रस' के
९ नाम है ।

अथेति ॥ भीरोरिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
'भैरवः पुनि शक्रे, भीषणे त्रिपु । (रापभेदे च)' [इति मे०
१६०।४६] ॥ (१) ॥ * ॥ दारयति चित्तम् । 'दु भये'
(भ्वा० प० से०) । 'कृवदारिभ्य उन्म्' (उ० ३।५३) ।
'दारुणो रसभेदे ना त्रिपु तु स्याद्भयवाहं' इति विश्व-भेदि-
२ न्यौ (मे० ४८।५२) ॥ (२) ॥ * ॥ भीषयते । ल्यु. (३।१।

१३४) । युच् (३।३।१०७) । वा । 'भीषणं' रसे दाल-
वया, ना गाढे दारुणे त्रिपु [इति मेदिनी ५०।७०] ॥
(३) ॥ * ॥ विभेत्स्यस्मात् । 'भिम. पुत्रवा' (उ० १।१४५) ।
इति मक् पुत्रागमम् । 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गये राक्षसे च भ-
यंकरे' इति हैम. [२।३३५] ॥ (४) ॥ * ॥ 'भीमाद-
योऽपादाने' (३।४।७४) । मकि पुगभावे । 'भीमो वृको-
दरे घोरे शक्रेऽप्यम्लवेतसे' इति हैम. [२।३३४] ॥ (५)
॥ * ॥ घोरयति । 'घुर भीमार्यशब्दयो.' (तु० प० से०) ।
ष्यन्तात् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा ।
हन्तेर्घृच्छ्व (उ० ५।६४) इत्यच्प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो
हरे दारुणे च' इति हैम [२।४२७] ॥ (६) ॥ * ॥
विभेत्स्यस्मात् । 'विभी भये' (जु० प० अ०) । 'आनक.
शीर्भय' (उ० ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे
राहो भयकरे' [इति मे० १७।२०६] ॥ (७) ॥ * ॥
भयं करोति । 'भेषतिभयेपु कृञ्' (३।२।४३) इति सच्
॥ (८) ॥ * ॥ प्रतिगतं भयेत । प्रादिसमास (वा० २।
२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य-'
(वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति
हैम. [४।२३२] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'भयानकरस्य' ।
भेदेन कीर्तनं त्वेषा धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मं ध-
मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ।

रौद्र तूमम्

रौद्रम्, उग्रम् (२ त्रि), 'उग्ररस' के २ नाम है ।

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) । यत्-
रुद्रो देवताऽप्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । मन्त्रहवि स्वामि-
न्या एव संवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्'
इति हैमः [२।४६२] ॥ * ॥ 'उच समवाये' (दि० प०
से०) । 'ऋज्वेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रद् । 'उग्रः
गुद्राणुते धाराद्ग्रे पुंसि, त्रिवृत्कटे । स्त्री दचाधुद्रयो' [इति
मे० १२३।१०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उग्ररस्य' । महत्
क्रोधस्य इति मुकुट. । तन्न । रसप्रकरणात् क्रोधस्य [अ०
१।७।२६] वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अमी त्रिपु ॥ २० ॥

चतुर्दश

'अद्भुतम्' यहाँ से लेकर 'उग्रम्' यहाँ तक १४ शब्द
'रस' के अर्थ में प्रयुक्त होने पर पुंलिङ्ग है और 'रसवाले' के
अर्थ में प्रयुक्त होने पर त्रिलिङ्ग है ।

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिपु ।
स्त्रिया रौद्री भैरवी ।

१. पाठोऽयं विश्वे नास्ति, भेदिन्या (६।१।५९)
तुलभ्यते ।

२. विश्वे एतद्वचसोऽनुपलब्धे 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।

१. 'भीषणो' इति पा० ।

द्वत्रासौ भीतिर्भाः साध्वसं भयम् ।

द्व, त्रास (२ पु), भीति, भी. (२ स्त्री), साध्वसम्, भयम् (२ न), 'द्व' के ६ नाम हैं ।

दरेति ॥ दीर्घतेऽस्मात् । 'दु भये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।५७) । 'द्वरः स्याद्भयगतयो । दरो तु कन्दरे' इति हैम [२।४४१-४२] ॥ (१) ॥ * ॥ 'त्रसौ उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्रासो भये मणै-दोषे' इति हैम [२।५९५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'विभी भये' (जु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीतिर्भये स्त्रियाम् । भीतं भये भीतियुते त्रिपु' [इति भे० ५६।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ सपधादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विवधि भी ॥ (४) ॥ * ॥ (यच्—) साध्वनस्वति । अच् (३।१।१३४)—इति मुहुट । तत्र । अण (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साध्वनमसतम्' ॥ (५) ॥ * ॥ 'अश्विषी भयादीनामुपसख्यानम्' (वा० ३।३।५६) । 'भय भीतो भयवरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैम [२।३७६-७७] ॥ * ॥ बाहुलकादङि भिया । 'स्याद्वर्तनमृतीया च गृहार्हा, चाथ भय भिया । (त्रासोऽत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च साध्वसम्)' इति शब्दाणवात् । 'आशङ्का साध्वस द्वर । भिया च' इति हैमच ॥ (६) ॥ पट् 'भयस्य' ।

विकारो मानसो भावः

भाव (पु), 'स्यादिरूप मन के विचार-विशेष' का १ नाम है ।

विकार इति ॥ मनोविकारो रस्यादिर्भाव । भावयति करोति रसाम् इति । 'भावोऽभिप्रयवस्तुनो' इति हैम [२।५४५] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'मनोविकारस्य' ।

अनुभावो भावधोषकः ॥ २१ ॥

अनुभाव (पु), 'मन के विकार के प्रकाशक रस्यादिसूचक रोमाञ्च आदि' का १ नाम है ।

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणत्रियादि । 'अनुभावयति' इत्यनुभाव । 'अनुभाव्य प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने' इति मेदिनी [१६१।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'रत्यादिसूचकरोमाञ्चान्वादे' ।

- १ 'मणदोषे' इति पा० ।
- २ 'भीतिर्भये स्त्रिया भीत भयेऽथ भीयुते त्रिपु' इति पा० ।
- ३ कोष्ठस्य पाठ निर्णयसागरीय ।
- ४ हैमे पाठोऽथ नोपलभ्यते । उपलभ्यते त्वमिधान-चिन्तामणी (२।२।१५) ।

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व, अभिमान, अहंकार (३ पु), 'अभिमान, घमण्ड' के ३ नाम हैं ।

गर्व इति ॥ 'गर्वं माने' (जु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभि सर्वतो मान । 'अभिमानोऽर्थादिवर्षे' ज्ञाने प्रणयार्हसयो [इति भे० ९४।६२] ॥ (२) ॥ * ॥ 'अहम्' इति करणमहंकार ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'अहंकारस्य' ।

मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥

दर्पोऽचलेपोऽवष्टम्भश्चित्रोद्वेकः स्मयो मद [५२]

मान (पु), चित्तसमुन्नति (स्त्री), 'मान, चित्तोन्नति' के २ नाम हैं ।

[दर्प, अवलेप, अवष्टम्भ, चित्तोद्वेक, स्मय, मद (६ पु), 'घमण्ड' के ६ नाम हैं] ।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अवधोघने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१०) । 'मानं प्रमाणे प्रत्यादौ मानश्चित्तोन्नतो गृहे' इति हैम [२।२८१] ॥ (१) ॥ * ॥ चित्तस्य समुन्नति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अति-योग्यमपि प्रति चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य । गर्वादय पश्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ।

अनादरः परिभवः परिभावास्तिरस्त्रिक्रया ॥ २२ ॥

रोडावमानानाज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ।

अनादर, परिभव, परिभाव (३ पु), तिरस्त्रिक्रया, रीढा, अवमानना, अवज्ञा (४ स्त्री), अवहेलनम्, असूर्क्षणम् (३ न), 'अनादर' के ९ नाम हैं ।

अनादर इति ॥ न आदर ॥ (१) ॥ * ॥ 'परो भुव -' (३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'नूदोरप' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ 'उपसर्गस्य घञि -' (६।३।१२२) इति दीर्घ ॥ (३) ॥ * ॥ तिरस्करणम् । 'हृव घ च' (३।३।१००) इति दा । 'तिरसोऽन्यतरस्याम' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ रेहणम् । 'रिह वधे' (तु० प० से०) । औणादिक क्त । स्तीत्व लोकात् ॥ (५) ॥ * ॥ अवमाननम् । मनेर्णन्ताद्युच् (३।३।१०६) ॥ (६) ॥ * ॥ अवज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्ग' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥ * ॥ अवहेलनम् । 'हेद् अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ङलयोरिवत्त्वम् । 'घञन्ता पुप्ति' इत्यस्य वाचनात् क्लीबत्वम् ॥ (८) ॥ * ॥ 'सूर्क्ष आदरे' (भ्वा० प० से०)

१. 'दर्पोऽज्ञाने' इति पा० ।

सरेफः । 'नर्तुं सूक्ष्मं' । 'तत्तत्रपूष्यम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) । दर्शनात् । तस्मात्सुट्टु (३।३।११५) । नञ्-मासः । 'अत्र मुकुटस्य वृथाकलेस उपेक्षणीय ॥' (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ।

मन्दाक्षं ह्रींस्त्रया व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षम् (न), ह्रीः, त्रया, व्रीडा लज्जा, (४ स्त्री) 'लज्जा' के ५ नाम हैं ।

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥ 'ह्रीं लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । सपदादि [वा० ३।३।१०८] विवप् ॥ (२) ॥ * ॥ 'त्रयप् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । पित्वात् (३।३।१०४) अङ् । 'त्रया लज्जाकुण्डल्यो' इति हैम [३।२९९] ॥ (३) ॥* ॥ 'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥ * ॥ पञि (३।३।१८) 'व्रीड' अपि । 'गण्डूपगर्जभुजजागरहारकीलज्जालाजटारभसवतंबगर्धशृङ्गाः । व्रीडादश्रं वरटश्रं वराटवश्रं उत्कण्ठयाणकरकाश्रं समामयाश्रं ॥' इति स्त्रीपुल्लिङ्गकथने रमस ॥ (४) ॥ * ॥ लज्जनम् । 'ओलस्त्री व्रीडने' (तु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'भला जश् भधि' (८।४।५३) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'लज्जाया' ।

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

अपत्रपा (स्त्री), 'पिता आदि दूसरे से लज्जा करने' का १ नाम है ।

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं ह्रीमात्रे-र्षप । 'ह्रींलज्जापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोपात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जाया' ।

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिः, तितिक्षा (२ स्त्री), 'दूसरेकी उन्नति को सहन करने' के २ नाम हैं ।

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षम् सहने' दिवादिः [आ० अ०] । अस्याः पित्वास्तिकम् (३।३।१५४) । 'अनुनास्तिकस्य विव-' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥* ॥ भ्वादेस्तु पित्वात् अङ् (३।३।१०४) । तदुक्तम् 'अपित क्षाम्यन्ते क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । [क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्ती क्षिती' इति हैम ३।३।२१] ॥ (१) ॥* ॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०) क्षमाया सम् (३।३।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥* ॥ द्वे 'क्षमाया' ।

१. 'न सुट्टु उक्षणम्-असूक्ष्णमिति लक्षणयाऽवज्ञा गम्यते । यत्कौटिल्यः-अथमुच्चैः सिञ्चति, दीर्घंश्चारायण प्राव्राजीत् । असूक्ष्णमित्येके । सूक्ष्मते, 'यस्य हल' इति यलोपात्' इति स्वामी ।

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्या (स्त्री), 'दूसरे की सम्पत्ति आदि को चाहने' का १ नाम है ।

अभिध्वेति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्वं आध्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ परस्य विषये चौर्थादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्थादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥* ॥ एक 'परद्रव्येच्छाया' ।

अक्षान्तिरीष्या

अक्षान्तिः, ईर्ष्या (स्त्री), 'ईर्ष्या' अर्थात् 'दूसरे की सम्पत्ति को नहीं सहने' के २ नाम हैं ।

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यते त्तिनि नञ्-मासः ॥ (१) ॥* ॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्यं ईर्ष्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः (२) ॥* ॥ द्वे 'परोक्तपत्तिहिष्णुत्वस्य' ।

असूया तु होपारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूया (स्त्री), 'औद्विग्नसे किसी के गुण-विषयक काम में भी दोष निकालने' का १ नाम है ।

असूयेति ॥ असूयणम् । 'असूय असूयायाम्' । कण्ठवा-दित्वाद्यकि (३।३।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) इत्यः । 'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दानर्णवः ॥ (१) ॥* ॥ एकम् 'अयं दानादियु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोपणस्य' ।

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरम् (न), विरोधः, विद्वेषः (२ पु), 'वैर करने' के ३ नाम हैं ।

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । '-वैरमैयुनिकर्मो' (४।३।१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाष् ॥ (१) ॥* ॥ विरोधणम् । विद्वेषणम् । 'रुधिरं आवरणे' (६० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीती' (अ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥* ॥ (३) ॥* ॥ त्रीणि 'वैरस्य' ।

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्युः, शोकः (२ पु), शुक् (= शुच्, स्त्री), 'शोक' के ३ नाम हैं ।

मन्थ्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनिज-निदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) । 'मन्युर्दैन्ये क्रतो कृधि' इति हैमः [२।३।७९] ॥ (१) ॥* ॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥* ॥ सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किवप् ॥ (३) ॥* ॥ त्रीणि 'शोकस्य' ।

पञ्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पञ्चात्तापः, अनुतापः, विप्रतीसारः (३ पु), 'पद्घताने' के ३ नाम हैं ।

पञ्चादिति ॥ पञ्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ विप्रतिसारणम् । सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसंगस्य घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घ । 'विप्रतीसार उद्विष्ट षोडशेऽनुसये षपि' इति मे० [१४।३।३०७] ॥ * ॥ [पक्षे ह्रस्वतृतीय (विप्रतिसार) षपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुसये षपि । कौकुर्ये' इति हैम ५।४९] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पञ्चात्तापस्य' । कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघा रुद्वृधौ स्त्रियौ ।

कोपः, क्रोधः, अमर्षः, रोपः, प्रतिघः (५ पु), रुद्वृ (= रुप्), क्रुप् (२ स्त्री), 'क्रोधे' के ७ नाम हैं ।

कोपेति ॥ 'बुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'मूय तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । नञ्समात् (२।२।६) ॥ (३) ॥ * ॥ 'रप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्ङादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघो रुद्वृतीघातो' इति हैम [३।३।३५] ॥ * ॥ रुद्वृधौ संपदादी (वा० ३।३।१०८) ॥ * ॥ टापि (भागुरिमतेन) 'क्रोधो भामः क्रुधा रुपा' इति शब्दाण्व ॥ (९) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ ['भामः क्रोधे रवो दीक्षे' इति मे० १०९।२१] ॥ सप्त 'कोपस्य' ।

शुचौ तु चरिते शीलम्

शीलम् (न), 'शील' अर्थात् 'आचरण शुद्ध रखने'का १ नाम है ।

शुचामिति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुष्कत्वात्पुव्झाव (७।१।७४) ॥ * ॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) । यद्वा-'शीलो धुकुलुकवलञ्चालन' (उ० ८।३।८) इति लक् । अधर्चादि (२।४।३१) । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्व [१५०।२४] । चरित्रमार्गेषु शीलम् । 'निष्ठा च शील चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रत्नकोपात् । (१) ॥ * ॥ एक 'सुस्वभावस्य' ।

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्मादः, चित्तविभ्रमः (२ पु), 'पागलपन' के २ नाम हैं ।

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।

घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ चित्तस्य विभ्रमोऽन्यस्थानम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ।

प्रेमा ना प्रियता हाद प्रेम स्नेहः

प्रेमा (= प्रेमन्, पु), प्रियता (स्त्री), हादम्, प्रेम (= प्रेमन् २ न), स्नेहः (पु), 'प्रेम' के ५ नाम हैं ।

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रिय । 'प्रीञ् तर्पणे' (ऋचा० उ० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति क । तस्य भाव । 'गुध्वादिभ्य इमनिच्-' (५।१।१२२) । 'प्रियस्यिर-' (६।४।१५६) इति प्रादेश । ['प्रेमा ना वासवे वाते' प्रेमाऽस्त्री स्नेहनर्मणो'] इति मे० ८।९।९४] ॥ (१) ॥ * ॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता ॥ (२) ॥ * ॥ हृदयस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृत्लेख-' (६।२।५०) इति हृदादेश ॥ (३) ॥ * ॥ प्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (ऋचा० उ० से०) । मनिच् (३।२।७५) । प्रेम नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥ * ॥ स्नेहनम् । 'पिंह्ये प्रीतो' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके' [इति हैम २।६।१८] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ।

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तुच्छाञ्छा लिप्सा मनोरथा ॥ २७ ॥
कामोऽभिलाषस्तर्पश्च

दोहदम् (न), इच्छा, काङ्क्षा, स्पृहा, ईहा, तुट् (व्यप्), वाञ्छा, लिप्सा (७ स्त्री), मनोरथा, कामः, अभिलाषः, तर्पः (७ पु), 'इच्छा, चाहना' के १२ नाम हैं ।

अथेति ॥ दोहभाक्यं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषण गर्भिणीच्छाया प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणः । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैम [७।७।६०-६१] ॥ (१) ॥ * ॥ एपणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इये ['इपु इच्छायाम्', तु० प० से०] सप्रत्यये निपातित ॥ (२) ॥ * ॥ 'काक्षि वाञ्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य ॥ (३) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (जु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वाद् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥ * ॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य । ['ईहोऽयमवाञ्छयो' इति मे० १७।५।२] ॥ (५) ॥ * ॥ तर्पणम् । 'त्रिपु विपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि विवप् (वा० ३।३।१०८) । ['तृट् लिप्सायामुद्व्याया स्मरपुऽभामपि स्त्रियाम्' इति मे० १६।१।१४] ॥ * ॥ ['तृया लिप्सातृयो स्त्रियाम्' इति मेदिनी १६६।१३ वचनाद् भागुरिमतेन टावन्तोऽपि 'तृया' दाब्द] ॥ (६) ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्पो लिप्सोऽन्ययो' । [इति मे० १६।८।१३] ॥ (१२) ॥ * ॥ लणे सन्नन्तात् (३।३।१०२) ॥

(८) ॥ * ॥ मन एव रथोऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥ * ॥ कामनम् । 'कमु कान्तो' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्मरेच्छयो पुमान् । रेतस्पयि निकामे च कामोऽपि स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० १०८।५] ॥ (१०) ॥ * ॥ अभिलषणम् । 'लप कान्तो' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥ * ॥ द्वायस 'इच्छायाः' ।

सोऽस्यर्थं लालसा द्वयोः ।

लालसा (पु स्त्री), 'लालसा' अर्थात् 'अधिक चाहना' का १ नाम है ।

स इति ॥ स तर्पो महांश्चेत् । 'लल ईत्सायाम्' (उ० आ० से०) । औपादिकोऽसृण् । यद्वा—'लरा कान्तो' (उ० उ० से०) । भृशं लसनम्, इत्ययं यद्गन्ताद. (३।३।१०२) । टाप् (४।१।१०२) । घञि तु लालस । स्त्रीनिर्देशात् वायन्तता-सूचनायः । 'लालसौलुभ्यतृष्णातिरेकयाच्ञाम्' प द्वयोः । इति विश्व-मेदिन्योः [मे० १७२।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अतिप्रीते' ।

उपाधिर्नाम धर्मचिन्ता

उपाधिः (पु), धर्मचिन्ता (स्त्री), 'धर्मविषयक चिन्ता' के २ नाम हैं ।

उपाधिरिति ॥ समीप आधे । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिरस्तु धर्मव्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापूते छान्नि' इति हैमः [३।३।७१] ॥ (१) ॥ * ॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ।

पुरंथाधिर्मानसो व्यथा ॥ २८ ॥

आधिः (पु), 'मानसिक दुःख' का १ नाम है ।

पुसीति ॥ आधीयते दुःसमनेन । 'दुःखान्' (उ० उ० अ०) । 'उपसृगे घो. कि.' (३।३।९२) । ['आधिर्मनोत्तौ व्यसनेऽधिष्ठाने वन्यकामयोः' इति हैम २।२।४२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मन.पीडया.' ।

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

चिन्ता, स्मृतिः (२ स्त्री), अध्यायनम् (न), 'पाठ करने' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'विति स्मृत्याम्' (उ० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यद् । यत्—अप्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यद्भिधानं गुराभावायंम्, तत्सामर्थ्याणिग्लोपाभावावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति युक्तु-टेनोक्तम् । सप्त । 'भिदा' इत्यादौ ङिच्वरत्प चरितार्थत्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपायत्वेनोत्तरार्थत्वेन सामर्थ्यविरहात् ॥

१. विश्वे तु 'लालसो लालसाऽपि स्याद्याच्चतृष्णातिरेकयोः' (१७५।१८) इत्येवं पाठः ।

(१) ॥ * ॥ स्मरणम् । 'स्मृ आघ्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः [२।२।१३] ॥ (२) ॥ * ॥ उपधीयते । 'ध्वी चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्मरणस्य' ।

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठा, उत्कलिका (२ स्त्री), 'उत्कण्ठा' के २ नाम हैं ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्कण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य् ॥ (१) ॥ * ॥ उत्कले इन्द्रादिभ्यो वृत् (उ० ५।२५) । कृद्वृत् (उ० २।३२) वा । ['उत्कलिका तु हेलाया तरङ्गोत्कण्ठयोरपि' इति हैम ४।४] ॥ (२) ॥ * ॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे कामादिजस्मृतेः । 'चिन्ता तु स्मृतिराघ्यानं स्मरणं, स-स्पृहे पुन । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूमयोरपि' इति शब्दान्तव ।

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साहः, अध्यवसायः (२ पु), 'उत्साह' के २ नाम हैं ।

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'उत्साहस्तूयने सूत्रे' [इति विश्वः १८०।१७, मे० १७६।१५८] ॥ (१) ॥ * ॥ अध्यवसानम् । 'धोऽन्वकर्मणि' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'जातो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्साहस्य' ।

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

वीर्यम् (न), 'सामर्थ्ययुक्त उत्साह' का १ नाम है ।

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् । ['वीर्यं तेज प्रभावयोः । शुभे शक्तौ च' इति हैमः २।३।८५] । 'अतिशयशक्तिवीर्यं' इति त्वमरमालायां स्वीत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अतिशयिताध्यवसायस्य' ।

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।

कुस्मृतिर्निकृतिः शास्त्रम्

कपटः (पु न), व्याजः, दम्भः, उपधिः (३ पु), छद्म (= छपन्), कैतवम् (२ न), इच्छति, निकृतिः (२ स्त्री), शास्त्रम् (न), 'धूर्तता, कपट, दगावर्जा' के ९ नाम हैं ।

कपट इति ॥ के मूर्धनि पट इवाच्छादकः । यद्वा—पट-तीति पट. । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापक. ॥ (१) ॥ * ॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठाया

सेद्वत्वात् कुत्वम् । 'व्याजः शाठ्येऽप्यदेशे च' इति विश्व ॥
 (२) ॥ * ॥ दम्भतेजेन । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प०
 से०) । घञ् (३।३।१८) । 'दम्भः कल्के कौतवे च' इति
 हैमचन्द्र [२।३।१३] ॥ (३) ॥ * ॥ उपधीयत आरो-
 प्यतेजेन । 'उपसर्गे घो कि' (३।३।१२) । 'सपधिवर्ग-
 जचक्रयो' [इति हैम ३।३।७२] ॥ (४) ॥ * ॥ छाद्य-
 तेजेन । 'छद्य अपवारणे' (चु० उ० से०) । मनिन् (३।
 २।७५) । 'इम्मश्न् क्विपु च' (६।४।१७) इति ह्रस्व ।
 [छद्मशाठ्येऽप्यदेशे घातिकर्मणि' इति हैप २।२।६७] ॥ (५)
 ॥ * ॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
 'कैतवञ् चूतदम्भयो' इति हैम [३।७।३४] ॥ (६) ॥ * ॥
 कुरितसा सुति । 'सु गती' (भ्वा० प० से०) । तिच् (३।
 ३।१७४) । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समास ॥ (७)
 ॥ * ॥ निकृष्टा कृति क्रिया परप्रतारणरूपा । यद्वा-पर-
 भीष्टस्य निवर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इच्
 कृप्यादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) इतीक् । 'निकृतिर्मत्सने
 क्षेपे शठे शाठ्येऽपि च स्त्रियाम् इति विश्वमेदिन्यो' ॥ (८)
 ॥ * ॥ शठति । 'शठ कौतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।
 १२४) ष्यन् । यद्वा-शठनम् । 'ऋहलोर्ष्यत्' (३।१।१२४)
 ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'अपटस्य' ।

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमाद (पु), अनवधानता (स्त्री), 'असावधानी' के
 २ नाम है ।

प्रमाद इति ॥ 'मदी हर्षे (दि० प० से०) । भावे
 घञ् (३।३।१८) । 'प्रमाद समदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयो-
 पिति' ॥ (१) ॥ * ॥ न अवधानमस्य । तस्य भाव ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'अविमृष्टकृत्यस्य' ।

कौतूहल कौतुक च कुतुक च कुतूहलम् ।

कौतूहलम्, कौतुम्भ, कुतुकम्, कुतूहलम् (४ न),
 'कौतूहल' अर्थात् 'खेल, तमासा, जादू', के ४ नाम हैं ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू चमनिमित्तेऽप्यत्र हलति ।
 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात्

१. हैमस्वोऽप्य पाठ (२।७८) । विद्वे तु 'व्याज
 शाठ्यापदेशयो' (३।२।६) इत्येव पाठ ।

२ एतदप्रे 'कैतव कितवे शसौ' इति पाठ वचचिद्रुप-
 लभ्यते, तत्तु हैमे न द्रश्यते ।

३ विद्वे तु 'निकृतिर्मत्सने क्षेपे वचन्ति शठशाठ्ययो'
 (६०।१६५) इत्येव पाठ ।

४, मेदिन्या (७७।३५) तु 'प्रमद' इति पाठो
 द्रश्यते ।

(वा० ३।२।५) क । यद्वा-हलति । पचाद्यच् (३।३।
 १३४) । कृत्वा हलम् । प्रजाद्यणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥
 (१) ॥ * ॥ (अणमावे) 'कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रसस्तेऽपि
 च द्रश्यते' [इति मे० १५६।१५२] ॥ (४) ॥ * ॥ कुतू
 कायति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽणुप-' (३।
 २।३) इति क । उपपदसमास (२।२।१९) । 'इको ह-
 स्वोऽङ्गच्-' (६।३।६१) इति ह्रस्व । प्रजाद्यण् (५।४।
 ३८) वा । यद्वा-कुत्वा भवन् । अख्यात्नादित्वात् (२।०
 ४।३।६०) ठञ् । 'इमुमुक्-' (७।३।५१) इति क ।
 'केऽण' (७।४।१३) इति ह्रस्व । सप्तपूर्वकत्वारणक्षे
 वृद्धचभाव । यत्तु-'तुज हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कु
 तुजति । 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति क । न्यङ्
 वदादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन ।
 तुत्वे आन्त रतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । ['कौतुक नर्मणी-
 च्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतस्थाने मङ्गलोद्वाह-
 सुययो । गोतादौ भोगकाले च' इति हैम ३।२९-३०]
 ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ चत्वारि 'कौतुकस्य' ।

स्त्रीणां विलासविध्वोक्विभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेयमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

विलास, विब्रोक, विभ्रम (३ पु), ललितम् (न),
 हेला, लीला (२ स्त्री), ये ६ 'स्त्रियोंके शृङ्गार, भाव अर्थात्
 रखादि और मनोविकारसे उत्पन्न क्रियाविशेष' हे, इनका
 'हाव' (पु), 'हाव' यह १ नाम है ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गारादृत्पादे भावान्मनोविकाराच्च
 जाता (स्त्रीणाम्) क्रियाद्वेषेष्टा अलकाराद्या विलासा-
 दिका हावशब्दाद्यथा । ह्वनम् । 'हृ दानादनयो' (जु०
 प० अ०) । 'वचिदपवादाविपयेऽप्युरसर्गांमनिविशते' इत्य-
 न्विपये घञ् (३।३।१८) । यत्तु-मुकुट आह-शृङ्गार-
 भावो रति । सज्जा-इति । तत्र । 'शृङ्गारभाव' इति सञ्-
 दास्य रतिबाधकत्वाभावात् । यदपि-हृ ह्वने-इत्युत्तम् ।
 तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-उत्कार्यं भ्र-
 तस्य समतिरप्यन्यतः । अलकारश्च नाटयज्ञेया भावर-
 ताश्रया । यौवनेऽन्याधका स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजा'
 इति । तत्रापि 'भावरसाश्रया' इत्यनेनामदुक्त एवार्थो ल-
 भ्यते, न भवदुक्त । यत्तु-ह्वन्यनेनेति हाव-इति स्वा-
 मिनोक्तम् । तत्र । ह्वो ['ह्वो स्पष्टाया शब्दे च', भ्वा०
 आ० अ०] घञि सप्रसारणाविधानात् ॥ (१) ॥ * ॥ विल-
 सनम् । 'लस श्लेषौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
 'विलासोऽङ्गे विशेषो य प्रियाहावासादादिपु' । 'विलासो

१ 'यानस्यानासानाक्षीना मुखनेत्रादिवर्णनाम् । विशेषे-
 प्तु विलास स्यादित्सदर्शनादिना ॥' इति सा० द०
 (३।१४१) ।

हावभेदे स्याल्लीलायामपि पुंस्ययम्^१ [इति मे० १७२।३९]
 ॥ (१) ॥*॥ विवानम् । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) ।
 विवर्गेतिविशेषः । (यत्तु-) 'अपट्वाद्यय' इति कु-इति
 मुकुटः । तत्र । तादृशमूत्रादनात् । 'मृगव्यादयश्च' (उ०
 १।३७) इति सूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच समवाये'
 (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) । इति घञर्थे ।
 यद्वा- 'कः' (वा० ३।३।५८) । 'ओक उच के' (७।३।
 ६५) इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । 'वि०त्रो'-
 कोऽभिमताप्राहावपि गवोदनादर' ॥ (१) ॥*॥ विभ्रम-
 णम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
 'नोदात्तोपदेशः' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । चित्तवृत्त्यन-
 वस्थानं शृङ्गारादिभ्रमो^३ मत' । 'अय विभ्रम । शोभायां
 संशये हावै' इति हैम [३।५०३-४] । 'विभ्रमो भ्रान्ति-
 हावयोः^४' [इति विश्व ११३।३९, मे० ११२।५२ च] ॥
 ॥ (१) ॥ * ॥ 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०),
 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरभेदः, भावे
 क्त' (३।३।११४) । 'अनाचार्योपदिष्टं त्वाल्ललित' रतिचे-
 प्ठितम्' । ['ललितमीप्सिते' ; तद्धिते हारभेदे च' इति हैम
 ३।३०९-१०] ॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) ।
 'हेटु अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ।
 'स्याद्भावसूचको हावो' 'हेलाऽस्यैवानुभावनम्' । 'प्रोढेच्छा
 सुरते हेला' इति वा । ['हेला स्त्रियामवज्ञाया विलासे वीर-
 योपिताम्' इति मे० १४९।५७] । (१) ॥*॥ लयनम् ।

१. एतदग्रे 'वीतसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षि-
 णाम् । तेपामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणोऽपि च ॥' इति
 ऋचिल्लिल्लि पाठो न प्रकृतोपयोगी, स त्वप्रयुक्तवाच्ये
 (अ० २।१०।२६) व्याख्यायां लिखित एव ।

२. 'विच्योक्तस्त्वतिगवणे वस्तुनीष्टेऽप्यनादर' इति
 सा० द० (३।१४३) ।

३. 'त्वरया हर्षरागादेर्दयिताऽऽगमनादिषु । अस्थाने
 भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मत ॥' इति सा० द०
 (३।१४७) ।

४. एतदनन्तर 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालैऽपि पुमा-
 नयम्' इति पाठः क्वचिदुपलभ्यते । परंतु मेदिनीविस्व-
 योस्तु 'विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालैऽपि पुमानयम्' इत्येव
 पाठदशानादत्रानुपयुक्तत्वं तस्य स्पष्टमेव ।

५. 'मुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्' इति
 सा० द० (३।१४८) ।

६. 'हेलाऽऽर्यतमालदयविकार स्यात् स एव च ।'
 इति सा० द० (३।१३२), अथ 'स' इति पदेन पूर्वोक्तो
 भावो ग्राह्यः ।

ली । 'लीह् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात्
 (वा० ३।३।१०८) विवप् । लिप्यं लाति । 'ला आदाने'
 (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
 'प्रियस्यानुकृतिर्लीला' सिलप्टा वाभेपचेष्टिते' । 'लीला
 केलिविलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' [इति हैम. २।५२०]
 ॥ (१) ॥*॥ इति शब्दाणंवात्प्रकारार्थादन्वेषि ज्ञेया ।
 'लीला विलासो विच्छित्तिविभ्रमः किलकिञ्चित्तम् । मोट्टा-
 यितं कुट्टामितं विव्वोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मन्त-
 व्या दश स्त्रीणां स्वभावजा' इति नाटककरणकोशः । वि-
 च्छेदनम् । 'च्छिदिर् द्वेषीकरणे' (य० उ० अ०) । क्तिन्
 (३।३।९४) । 'मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः'^१ ।
 ['विच्छित्तिरङ्गरामे स्याद्भावविच्छेदयोरपि' इति विश्वः
 ७०।१६८] ॥ (१) ॥*॥ किलकिञ्चित्तमत्र । हर्षादितगीता-
 दिव्यामिथं किलकिञ्चित्तम्^२ । स्वामी तु—किलकिञ्चित्तम्—
 इति पाठं मन्त्यते । यदाह 'किलीति कण्ठहृजितम् वा' । 'यथा-
 किलिकिलाराव' इति ॥ (१) ॥*॥ मोट्टनम् । 'मुट प्रमर्दने'
 (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । बाहुलकाद्बलस्तुट् ।
 भृषादि (३।१।१२) क्यडन्ताद्भावे क्त (३।३।११४) ।
 'मोट्टायितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम् । यत्तु—
 मोट्टनम् । मोट्ट—इति मुकुटः । तत्र । मोट्टघातो रदर्शनात् ।
 यदपि—तोहितादि (३।१।१३) क्यपन्ताद्भावे क्त—इति ।
 तदपि न । 'लोहितादिङ्गान्यः क्यपवचनम्', 'भृषादिविच-
 रानि' इति यातिकविरोधात् ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट
 छेदनादौ' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । कुट्टेन
 निवृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप (वा० ४।४।२०) । ततो
 प्यन्तात् (वा० ३।१।२६) । भावे क्त (३।३।११४) ॥
 तारकादित्वात् (५।२।३६) इत्च् वा । 'दु खोपचारः सोल्ये-
 ऽपि हर्षात्कुट्टमितं' मतम् ॥ (१) ॥*॥ विहरणम् ।

१. 'अङ्गवैरलङ्कारे प्रेमभिवंचनेऽपि । प्रीतिप्रयोजि-
 तैर्लीला प्रियस्यानुकृति विदुः ॥' इति सा० द० (३।१४०) ।

२. 'रतोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्ति कान्तिपोपहृत्वा'
 इति सा० द० (३।१४२) ।

३. 'स्मितलुक्कश्चित्तहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । सा-
 क्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसगमादिजाद्वर्पात् ॥' इति सा०
 द० (३।१४४) ।

४. 'तद्भावभाविते चित्ते बल्लभस्य कथादिषु । मोट्टा-
 यितमिति प्राहुः कर्णकण्ठयनादिकम् ॥' इति सा० द० (३।
 १४५) ।

५. केवास्तनाधारादीनां ग्रहे हर्षेऽपि संभ्रमात् । प्राट्टः
 कुट्टमितं नाम शिरःकरविध्वननम् ॥' इति सा० द०
 (३।१४६) ।

भावे क्त (३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषण व्याजाद्धित्त' दक्षितेद्धितम् ॥ (१) ॥ * ॥ इति । [एकैक 'स्त्रीणां वृङ्गारभावजन्यक्रियाया']

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रव, केलि, परीहास (३ पु), क्रीडा, खेला (२ स्त्री), नर्म (=नर्मन्, न), 'क्रीडामात्र' के ३ नाम हैं ।

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदो रप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवणमणो । प्राद्रवे रसग-
त्योश्च' इति हेम [२।५३५-३६] ॥ (१) ॥ * ॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्' (तु० प० से०) । 'केलु चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इष् (उ० ४।११८) । 'केली इति स्त्रिया-
र्माप । 'केलीषु तद्गानगुणान्निभय' इति नैपधाय् (३।२७) इति मुकुट ३) ॥ (२) ॥ * ॥ परिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।११८) । 'उपसर्गस्य घञि-'
(६।३।१२२) इति दीर्घ ॥ (३) ॥ * ॥ क्रीडनम् । 'क्रीड विहारे' (भ्वा० प० से०) । गुरोश्च— (३।३।१०३) इत्य । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्वात्खेलावज्ञानयोरपि [इति विश्व ४।४।२०, मे० ४०।३ च] ॥ (४) ॥ * ॥ खेलनम् । 'खेलु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्य । मुकुटस्तु 'खला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५) ॥ * ॥ नरणम् । 'नु नये' (भ्वा० प० से०) । मनि५ (३।२।७५) ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'क्रीडायाम्' ।

व्याजोऽपदेशो लक्ष्य च

व्याज, अपदेश (२ पु), लक्ष्यम् (न), 'वहाना कर्त्ने' के ३ नाम हैं ।

व्याज इति ॥ (१) ॥ * ॥ अपदेशनम् । 'विश अतिस-
जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।११८) ['अपदेशा पुमा-
ल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति मे० १६४।११] ॥ (२) ॥ * ॥ लक्षणम् । 'लक्ष आलोचने' (तु० आ० से०) । ष्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्य स्नादपदेशेऽपि क्षरव्येऽपि नृपु-
सकम्' इति भेदिनी [१।१६।५३] ॥ * ॥ घञन्तोऽपि ।

१ साहित्यदपणे 'विहृत'स्थाने विहृतेति पाठ, तल्ल-
क्षण यथा—'वक्तव्यवालेऽप्यवधो क्रीडया विहृत मतम्'
इति सा० द० (३।१५०) ।

२ नाटनस्य पञ्चसन्धिषु 'विमर्शादप्यस-धेरेकमङ्ग
'द्रव', तल्लक्षण यथा—'द्रवो गुह्यवृत्तिकान्ति शोचकगार्दि-
संभवा' इति सा० द० (६।१८५) ।

३ कोटस्य पाठ निषयत्तापरिचय ।

सह्याया च न ना लक्षं कवीव व्याजशरद्वययो' इति सूत्र-
न्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य' ।

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडा, खेला (२ स्त्री), कूर्दनम् (न), 'लक्षकपन के खेले' के ३ नाम हैं ।

नीडिति ॥ (१) ॥ * ॥ खेलनम् । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्य ॥ (२) ॥ * ॥ कूर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) । स्तुट् (३।३।११५) । 'वोरुपधाया —' (८।२।७६) इति दीर्घ । यत्—'स्फूर्जे' इति लिङ्गात् कूर्दा-
दीना न दीर्घ (इति धर्मदास) । 'वो' इति विशेषरत्नस्य-
स्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्र) आह । तत्र । 'स्फूर्जे' इति
स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच्च ।
यदि 'विधिप्राप्त कृत्वैव निर्देष्टव्यम्' इति नियम स्वीकृ-
यते तदा 'एशिरैचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्व स्यात्' एत्वस्य
लक्षणप्राप्तत्वात् । अत एव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्य' इति
स्वामिन्-योऽपि' सगच्छते ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कन्दु-
कादिक्रीडनस्य' ।

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

धर्म, निदाघ, स्वेद (३ पु), 'धाम' या 'पसीने' के ३ नाम हैं ।

धर्म इति ॥ जिघर्त्यङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीप्तयो' (तु० प० अ०) । 'धर्म—' (उ० १।१४९) इति निपातित । यत्—घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटैः कृतम् । तत्तु 'घृ क्षरणे' इति धातुगम्यसनेन विरुध्यते । घरत्यङ्गमनेन वा । 'यु सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'धर्मः स्यादात्तये शीमेऽ-
प्युत्तमस्वेदान्मुनोरपि' इति मे० १०९।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ निदहातेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ् क्वादि (७।३।५३) ॥ (२) ॥ * ॥ स्विद्यतेऽनेनाङ्गम् । घञ् (३।३।१२१) । 'स्वेदो धर्म स्वेदने च' इति हेम [२।२४१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्तापस्य' ।—
अङ्गजलस्य—इति मुकुट । तत्र । स्वरूपाच्छादनस्य-
धात् । न हि जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मव्युत्प-
त्त्या सोऽप्यर्थः ।

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥३३॥

प्रलय (पु), नष्टचेष्टता (स्त्री), 'बेधोशी' के २ नाम हैं ।

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । 'स्त्रीङ् [सत्त्वेपणे]' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पा-
न्तमूर्च्छाप्रापेपु पु स्यस्यम्' [इति मे० १।१९।९०] ॥ (१)

१ 'कूर्दनमित्येके, कूर्द क्रीडायाम्' इत्यनन्तरमुक्त' इति शेष ।

॥१॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तद् (५।१।११९)
॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सात्त्विकभावस्य' पूर्योपरपर्यायस्य ।
हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानासात्स्येत्यर्थः ।

अबहिद्विधाकारगुतिः

अबहिद्विधा, आकारगुतिः (२ स्त्री), 'अपने आकारको
छिपाने' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ अबहिः स्थितिरवहित्या । 'युधि स्व.' (३।२
४) इत्यत्र 'स्वः' इति योगविभागात् क' । पुणोदरादि
(६।३।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ आकारस्य शोकादिजनितमु-
खम्लान्यादैर्गोपनम् । किञ्च (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'आकारगोपनस्य' ।

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

संवेगः, संभ्रमः (२ पु), 'हर्ष आदिके कारण शीघ्रता
करने' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ सवेजन सचलनम् । 'ओविजो भयचलनयो.'
(तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ सभ्र-
मणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेष्यि स्यात्सवे-
गादरयोगि' [इति विश्व. १।३।३९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'हर्षादिना कर्मणु त्वरणस्य' ।

स्यादाच्छ्रुतिरितकं हासः सोत्प्रासः

आच्छ्रुतिरितकम् (न), 'साभिप्राय हँसने' का १ नाम है ।
स्वाविति ॥ उत्प्रासतम् । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) वा । घञ् (३।
३।१८) । उत्प्रासनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहित सोत्प्रास ।
अच्छ्रुण परच्छेदतम् । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) ।
भावे क्त. (३।३।१४) । स्वार्थे कच् (५।३।७७) । भावे
'स्यादाच्छ्रुतिरितकं हाससखरावाताभेदयो.' [इति विश्व. २।१।
२३०] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'परस्थामर्पजनकहासस्य' ।

स सनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स्मितम् (न), 'साभिप्राय मुस्काराने' का १ नाम है ।

स इति ॥ स हासो मनागल्प । 'स्मित् ईपद्भसने'
(भ्वा० आ० से०) । भावे क्त. (३।३।१४) । 'ईपद्भिक-
सितैर्दन्तैः कटाक्षैः सोष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्त-
माना स्मित भवेत्' ॥ (१) ॥ एकम् 'ईपद्भासस्य' ।

मध्यमः स्थाद्विहसितम्

विहसितम् (न), 'सावरण हँसने' का १ नाम है ।

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्स्वाल्पस्वहीनः ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्त. (३।३।१४) ।
आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं नि स्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानु-

रामगाहुविहसितं बुधा.' ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मध्यम-
हासस्य' ।

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्चः (पु), रोमहर्षणम् (न), 'रोमाञ्च होने' के
२ नाम हैं ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चर्त्न पूजनम् । घञ् (३।३।
१८) । 'चञो -' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः'
इति पूरितत्वादसमात् 'अञ्चे पूजायाम्' (७।२।५३) इति
वत्वानिष्ठायोरिडविधानात् कुत्वम् । यत्—'न कादे.' (७।
३।५९) इति योगविभागात् कुत्वम्—इति भाषावृत्तुपन्य-
सनं मुकुटस्य । तत्र । तस्य वार्तिककृता प्रत्यास्थानात् ।
यद्योत्तरं मुनीना प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥ * ॥ रोमां हृप-
णम् ॥ (२) ॥ * ॥ पुलक-कण्टक-रोमविक्रिया-रोमो-
द्गमाञ्चार्त्नव । ['पुलको गजात्प्रपण्डे रोमाञ्चे प्रस्तारत्तरे ।
असुराज्या मणिदोषे गत्वको तालके कुमा'] इति हेम ३।
६६-६७] । ['कण्टकः सुदवैरिणि । वेणो दुमाङ्गे रोमा-
ञ्चे' इति हेम ३।१७ । 'पुलक पुन' । रोमाञ्चकण्टको रोम-
विक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्वर्णमुल्लासनकमित्य-
पि' । इति अभि० चि० २।२।१९-२० च] । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ।

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टम्

क्रन्दितम्, रुदितम्, क्रुष्टम् (३), 'रोने' के ३ नाम हैं ।
क्रन्दितमिति ॥ 'क्रदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्त'
(३।३।११४) । 'अय क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च तपुसकम्'
[इति मे० ६।१।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'रुदिर अश्रु-
विमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्त. (३।३।११४) ॥
(२) ॥ * ॥ 'क्रुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्त.
(३।३।११४) । ['क्रुष्टं रोदनरावयो.' इति मे० ३।४।६]
॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ।

जृम्भस्तु त्रिपु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भः (वि), जृम्भणम् (न), 'जम्हाई' के २ नाम हैं ।
जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य' ।
'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिपु' [इति मे० १०।६।४] ।
घञन्तस्यैव क्लीबत्वमिति । लिङ्गशेषविधिव्यापी विदोर्वस-
वाधित' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्—जृम्भं नु, अश्विषी
भयादिपाठात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'अश्विषी' इत्युक्त-
त्वेन क्लीबत्वम्याविधानात् ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युटि
(३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुत्तादिवि-
कासस्य' ।

विप्रलम्भो विसवाद्:

विप्रलम्भ, विसवाद् (२ पु), टगपने से यात करने के २ नाम हैं ।

विप्रेति ॥ विशोषेण प्रलम्भनम् । 'कुलभपू प्राप्नो' (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्ध सम्यक् वदनम् । घञ् (३१३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अङ्गीकृतासपादनस्य' ।

रिङ्गण स्वखटनं समे ।

रिङ्गणम्, स्वखलनम् (२ न), 'धर्ममागंसे' प्रतिकूल चलने, रंगने, जगह के चिकनी होने से या अन्य किसी कारण से पैर फिसल जाने के २ नाम हैं ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिगि गतो' (भ्वा० प० से०) । 'खल सचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३१३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'रिगि गतो' (भ्वा० प० से०) इत्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मा-
देध्नलनस्य — इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्य
न्ये, 'गिच्छलादो पत्तनस्य' इत्यपरे ।

स्याग्निद्रो शयन स्वाप स्वप्न. सवेश इत्यपि ॥३६॥

निद्रा (स्त्री), शयनम् (न), स्वाप, स्वप्न, सवेश. (३ पु), 'नीद' के ५ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्साया गतो' (आ० प० से०) । 'अतश्चोप-' (३१३।१०६) इत्यद् । निन्दनम्, निन्दतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीह स्वने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३१३।१९) । 'शयन सुरते निद्राशय्ययोश्च तपुसकम्' [इति मे० ९३।३७] ॥ (२) ॥ * ॥ 'विष्वप् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३१३।१८) । 'स्वाप शयननिद्रयो । स्पर्शज्ञातयामज्ञाने [इति मे० १०२।१२] ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्वपो नन्' (३१३।११) । 'स्वप्न' स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमात्' [इति मे० ८४।८२] ॥ (४) ॥ * ॥ सवेशनम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३१३।१८) । 'सवेशः स्वाप-
स्त्रीरतवन्धयो' ॥ (५) ॥ * ॥ 'सुप्ति' अप्यन । ['सुप्ति. स्पशज्ञातानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मे० ५९।७२] ॥ * ॥ पञ्च 'निद्राया' ।

तन्द्रो प्रमीला

तन्दी, प्रमीला (२ स्त्री), 'तन्द्रा होने' अर्थात् 'अधिक धकावट आदि के कारण शरीरिन्द्रियोंके सिथिल होने या नींद के आदि और अन्त में आलस्य होने' के २ नाम हैं ।

तन्दीति ॥ तत्पूर्वाद्वाते 'स्युह्विपृहि-' (३१२।५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्राया करणम् । 'तत्क-
रोहि-' (ग० ३।१२६) इति व्यन्ताद् 'अव इ' (उ०

४।१३९) । तन्दि. । 'इदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् वा 'तन्दी निद्राप्रगीलयो' [इति मे० १२५।४२] । गिजभावे 'सन्दी' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तनन द्रात्यस्याम् । तन्द्रधातो सोत्रान्मुच्छर्षात् 'तन्दीरि-
दीतो' इति ह्रस्वेवारप्रत्यये तन्दि । ङीपि तन्दी । दीर्घे-
कारप्रत्यये लक्ष्मीशब्दवच्च—इत्याह । तप्त । प्रातिना
विगृह्य सोत्रघातोऽस्वप्यासस्य विशद्वत्वात् । 'तदो नान्तत्व-
निपातनाभ्युपगमविरोधात्' । 'तन्दीरिदीतो' इति सूत्रस्या-
दर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकभावाच्च । (यद्यपि—) तन्दि-
स्तन्दी तन्दीस्तन्दा—इति रूपचतुष्टयम् । इत्युक्तम् । तदपि
न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रमी-
लनम् । 'मील निमेषो' (भ्वा० प० से०) । 'पुरोश्च—'
(३।३।१०३) इत्य् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अत्यन्तधमा-
दिना सर्वेन्द्रियासामध्यस्य' ।

भ्रुकुटि भ्रुकुटि भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ।

भ्रुकुटि, भ्रुकुटि भ्रुकुटि (३ स्त्री), 'भ्रोक आदि से भीह को टेढ़ा करने' के ३ नाम हैं ।

भ्रुकुटिरिति ॥ 'भ्रुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'भ्रु-
पधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'भ्रुवो कुटि' भ्रुकु-
सवत्कैरुच्यम् । पृषोदरादित्वाद्वाकुरे 'भ्रुकुटो' इत्यपि ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसकोचनस्य' ।

अष्टष्टि. स्यादसौम्येऽष्टि

अष्टष्टि (स्त्री), 'क्रूरतापूर्वक देखने' का १ नाम है ।

अष्टष्टिरिति ॥ विरुद्धा ष्टि ॥ (१) ॥ * ॥ असी-
म्येऽमुन्दरे ॥ एक 'क्रूराया ष्टे' ।

ससिद्धिप्रकृतो त्विमे ॥ ३७ ॥

स्व रूप च स्वभावश्च निसर्गश्च

ससिद्धि, प्रह्नि (२ स्त्री), स्वरूपम् (न), स्वभाव, निसर्ग (२ पु), 'स्वभाव' के ५ नाम हैं ।

ससिद्धीति ॥ ससेधनम् । 'सिध सराद्धो' (दि० प०-
अ०) । तिन् (३।३।९४) । ['ससिद्धि प्रकृतो सिद्धौ
मदोप्रायामपि स्त्रियाम्' इति मे० ८१।३८] ॥ (१) ॥ * ॥
प्रकरणम् । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । तिन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥ * ॥ इमे इति द्वयो स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्व
रूपम् ॥ (३) ॥ * ॥ स्वो भाव ॥ (४) ॥ * ॥
विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । षञ् (३।३।
१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च' इति हेम [३।१२२] ॥
(५) ॥ * ॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ।

१ 'अन्ये तु अष्टष्टि इत्यनेन सव्यन्ति । यदाहु—
भ्रुकुटि टगवोम्या स्यात्' इति स्वाम्याह ।

२ क्वचित् चरहिहा पाठ ।

कम्पः

अथ वेपथुः ।

वेपथुः, कम्पः (२ पु), 'कौपने' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ वेपनम् । 'दुषेव कम्पने' (भ्वा० आ० से०) । 'दिवतोऽप्यु' (३।३।८९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कम्पस्य' ।

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

क्षणः, उद्धर्षः, महः, उद्धवः, उत्सवः (५ पु), 'उत्सव' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['क्षणः कालविशेषे स्यात् पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः' इति हैम. २।१३७] ॥ (१) ॥ * ॥ उद्धर्षयति । 'ह्युप अलीके' (भ्वा० प० से०) णिजन्त । अच् (३।१।१३४) । उद्धृतो ह्योऽप्येति वा ॥ (२) ॥ * ॥ महन्म् । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बद्धवभाव । घ (३।३।११८) वा । यद्वा-महति । अच् (३।१।१३४) । 'महो नद्यन्ते भूमौ मह उत्सवतेजसोः' [इति मे० १७५] । (यत्तु-) मह्यतेऽनेन 'पुत्ति-' (३।३।११८) इति घ-इति मुकुट । तन्न । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३) ॥ * ॥ उद्धनोति दुःखम् । 'पूज कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो यादवभिदि महे च क्रतुवावके' [इति मे० १५९।३२] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्सवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरकोपयो' [इति विश्व. १६५।३३] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ।

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्ग । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-थनिरूपणात् ।

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥ ७ ॥

अथ पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

अधोभुवनपातालबलिसद्वारसातलम् ।

नागलोकः

अधोभुवनम्, पातालम्, बलिसद्वार, रसातलम् (४ न), नागलोकः (पु), 'पाताल' के ५ नाम हैं ।

अथ इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥ * ॥ 'अध.' अपि । 'अधोऽप्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।१] ॥ (१) ॥ * ॥ पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामाल्' ।

(उ० १।११७) । 'पातालं वडवानले । रसातले' च' इति हैमः [३।७००-१] ॥ (२) ॥ * ॥ बले. सप्त ॥ (३) ॥ * ॥ रसायास्तलमप्यु ॥ (४) ॥ * ॥ नागानां लोकः ॥ (५) ॥ * ॥ अधोलोक फणिभुवनादय. अप्यत्र ॥ * ॥ पञ्च 'पातालस्य' ।

अथ कुहरं शुपिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रग्ध्रं श्वभ्रं वपा शुपिः ।

कुहरम्, शुपिरम्, विवरम्, विलम् छिद्रम्, निर्व्यथनम् रोकम्, रग्ध्रम्, श्वभ्रम् (९ न), वपा, शुपिः (२ स्त्री), 'विल' के ११ नाम हैं ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमेऽच्' (३।२।९) ।

यद्वा- 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) क । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आनोऽप्युप-' (३।२।३) इति क । 'कुहरं गह्वरे च्छिद्रे क्लीवं नागान्तरं पुमान्' [इति मे० १३२।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ शोपणम् । 'शुप शोपणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) । शुपिरस्यास्ति । ऊपशुपि- (५।२।१०७) इति र । 'शुपिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुपिरो न स्त्रियां गते बह्वी रग्ध्रान्विते त्रियु^२ [इति मे० १३९।२२९] ॥ (२) ॥ * ॥ विवृणोति । 'वृज् वरणे' (भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा- विव्रियते । 'ग्रहवृट्निश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । बीना पक्षिणा वरं वा । 'विवरं द्रूपणे गते' [इति मे० १३८।२१७] ॥ (३) ॥ * ॥ विलति भिनत्ति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । विल्यते वा । 'कृत्वल्प्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति सूत्रे 'कृत्वल्पुट' इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति क । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा । 'जनो घ च' (३।३।१२५) इति धे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा । 'बिलं छिद्रे गुहाया च पुमानुच्चै धवो ह्ये' । इति मे० १४८।४९] ॥ (४) ॥ * ॥ छिद्रचते । 'छिद्र भेदने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा- छिद्यते । 'छिद्रिर् द्वेषीकरणे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'छिद्रं विवररग्ध्रवत् । गते दोषे' इति हैम. [२।४३४] ॥ (५) ॥ * ॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्ययनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु- अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)- इति मुकुट आह । तन्न । व्ययनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा यतार्थत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ रोचतेऽज । 'हच दीप्तो' (भ्वा०

१. क्वचित् 'च' रहितः अपि पाठः ।

२. 'सूयिके ना स्त्रिया नल्पीपधौ' इति पा० ।

आ० से०) । 'हृत्प्र' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठाया
सेद्विधान्मयस्वादिस्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु
मुकुट—रोषते प्रवाराते । घ (३।३।११८)—इत्याह ।
तप्त । वर्तते घस्याविधानात् । 'रोषे' इत्यणभेदे ना वि (न-
रेऽया) विले चले । 'रोकोऽलो' इति हेमचन्द्र [२।१५-१६]
॥ (७) ॥ * ॥ रमणम् । सपदादि (३।३।१०८) । सजा-
पूर्वकत्वात्स दीर्घ । रम ऋषी धरति । मूलविभुजादि (वा०
३।२।५) । रन्धयति । 'रथ द्विसासराद्धयो' (दि० प०
से०) । बाहुलकात्त्र वा । 'रन्ध्रं तु ह्रूपणे ष्टिरे' इति
विश्व-भेदिन्यौ [मे० १२८।७८] ॥ (८) ॥ * ॥ श्रभ्र-
यति । 'श्रभ्र गतौ' (चु० प० से०) । ध्वन्नात्पचाद्यच् । शु
शोभनमन्न व्योमात्र वा । तालव्यादि ॥ (९) ॥ * ॥ उष्य-
तेऽत्र । 'हुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादि (३।३।
१०४) । ['यथा विवरमेदमो' इति मे० १०२।१०] ॥
(१०) ॥ * ॥ शुप्यत्यत्र । 'शुप सोपणे' (दि० प० अ०) ।
'इगुपधात्स्व' (उ० ४।१२०) । 'शुपिः शोपे विलेऽत्रो
स्मात्' इति मेदिनी [१६७।२८] ॥ * ॥ सुप्टु स्यति ।
'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् विः ।
(सुपः) । विवशभिषायिनि शुपिरादो घास्त्रेणु दन्त्य-
तालव्यो' इत्युप्प्रविधेव ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश विलस्य' ।
गर्तोवदौ भुवि श्रभ्रे

गर्तः, अवट (२ पु), 'गढे' के २ नाम हैं ।

गर्तेति ॥ गिरति 'गु निगरणे' (तु० प० से०) । 'हृसि-
मूग' (उ० ३।६८) इति तत् । स्थियां टाप् (४।१।५) ।
'शरट-इसर-गर्त-श्रुङ्गा' इति स्त्रीपुसप्रकरणे रभस्तात् ।
'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । भिगतोषि' इति हेम [२।१६७-६८]
॥ (१) ॥ * ॥ अघन्त्यस्मात् । 'अघ रक्षणादौ' (भ्वा०
प० से०) । 'सकादिभ्योऽन्' (उ० ४।८१) । इन्द्रतो-
ऽपि [अवटि] । 'दमोर्गपि पवित्रमव' [त्रिरवटेऽपि' इति
हलामुप [५।१६] । 'अवटः कूपविलयोगर्ते' कुह्वजो-
विनि' इति हेम [३।१५१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रन्ध्र-
मानस्य' ।

सरन्ध्रे शुपिरं त्रिपु ॥ २ ॥

शुपिरम् (त्रि), 'धेदवाली चीज' का १ नाम है ।

सरन्ध्र इति ॥ शुपिरस्यास्ति 'ऊपशुपि-' (५।२।
१०७) इति र ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सुरन्ध्रस्य' ।

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धकारः (पु न), ध्वान्तम्, तमिस्रम्, तिमिरम्, तमः
(न्तमस् । ध न), अन्धकार के ५ नाम हैं ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्टुपधाते' (चु० उ० से०) वृत्तादि ।
अन्धनम् । घञ् (३।३।११८) । अन्ध वरोति । 'बन्धव्यप्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ ध्वन्यते । 'ध्वन घञ्' (भ्वा०
प० वे०) । 'ध्वत्स्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम्
॥ (२) ॥ * ॥ तमोऽस्त्यय । भावप्रधानो निर्देश । 'ज्यो-
त्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥ * ॥ तमिस्राऽ-
स्त्याथयत्वेनास्येति वा (५।२।१२७) । 'तमिस्रं तिमिरे
वोपे, तामिस्रा तु तमस्ततो । वृष्णपक्षनिनाया च' इति
विश्व-भेदिन्यौ [१४२।२०९; १३४।१६१-६२] ॥ (३)
॥ * ॥ तिमियति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकात् विरच् । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्ते' [इति
मे० १३४।१६२] ॥ (४) ॥ * ॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु
ग्नानो' (दि० प० से०) । असुन् (४।१८९) । ['तमो
ध्वान्ते गुणे शोके क्लीब, वा ना विधुतुदे' इति मे० १७।
२४] ॥ * ॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि ।
'तमसं तु निशाचम' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।२] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ।

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

अन्धतमसम् (न) 'बहुत अधिक अन्धकार' का १ नाम है ।
ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्ध च तत्तमश्च । 'अव-
समन्धेन्मस्तमस' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥
एक 'पनान्धकारस्य' ।

क्षीणेष्वतमसम्

अवतमसम् (न), 'योदे अन्धकार' का १ नाम है ।
क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीन तम । अच्
(५।४।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'क्षीणतमस' ।
तमः ॥ ३ ॥

विष्वक्संतमसम्

संतमसम् (न), 'सर्वत्र फैले हुए अन्धकार' का १ नाम है ।
तम इति ॥ विष्वक् सर्वत तम समन्तात्तम् । अच्
(५।४।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'व्यापकतमस' ।

१ 'नाचि विले चरे'—इति पा० ।

२. विदधे तु पाठोऽयं नोपलभ्यते ।

३. वक्ष्यमाण 'शुपि'वद्दन्त्याद्यपि । तथा सति 'सुप्टु
अभ्रम्' इति विश्वहो बोध्य ।

४. 'भिगतोषिऽपि' इति पा० ।

५. 'मवधि' इति पा० ।

६. 'कूपविलयो' इति पा० ।

१ 'सिद्धस्यानुवादाच्छ्रवण भूरन्ध्रमेव । यत्कात्य—
'श्रभ्रपताविटागाथा शुभो विवरत्वाच्चका ।' इति स्वामी ।

२ विदधे 'तमिस्रा च' इति पाठ । मेदिन्या च 'स्त्री
तु तमस्ततो' इति पाठ ।

नागाः काद्रवेयाः

नागः, काद्रवेयः (२ पु), 'नाग' के २ नाम हैं ।

नागा इति ॥ नगे भवा । 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगा । न अयाः । सुप्सुपा (२।१।४) इतिसमास । अनञ्स्वाप्र नलोप २ ['नागो मतङ्गजे सर्वे पूनागे नागनेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिधे-ऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे ॥' इति हैम. २।३४-३६] (१) ॥ १॥ कद्रवा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'हे लोपोऽकद्रवा' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओमुण्' (६।४।१४६) । यत्तु—स्वामी—शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढह्' । कद्रुकमण्डवोऽखन्द-स्पृहनिषेधः—इत्याह । तन्न । 'सजायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्युद्धविधानात् ॥ (२) ॥ १॥ सर्वभ्योऽप्ये देव-योनयोऽमी । द्वे 'फणालाङ्गलवतो नराकारसर्पस्य' ।

तदीश्वरः ।

शोपोऽनन्तः

शोपः, अनन्तः (२ पु), 'शोप' अर्थात् 'नागोंके राजा' के २ नाम हैं ।

तदिति ॥ तेषामोश्वर । शिष्यते । 'शिष्यु विशेपरणे' (६० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'शोपोऽनन्ते वधे सी-रिण्युपयुवतेतरेऽपि च । शोपा निर्मान्यदाने स्यात्' इति हैम [२।५८६-८७] ॥ (१) ॥ १॥ न अन्तोऽप्य । 'अनन्तः केसवे धेवे पुमान्, शनिरवधो त्रिपु' [इति मे० ६०।८१] ॥ (२) ॥ १॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः' ।

वासुकिस्तु सर्परजः

वासुकिः, सर्परजः (२ पु), 'वासुकि' अर्थात् 'सौंपोंके राजा' के २ नाम हैं ।

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्धन यस्य । वसु कायति वा । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः तस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥ १॥ सर्पाणा राजा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ १॥ द्वे 'नागराजस्य' ।

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिल्लिस्सः स्यात्

गोनसः, तिल्लिस्सः (२ पु), 'पनस जातिके सौंप या छोटे जातिके सर्प-सामान्य' के २ नाम हैं ।

१. 'सह सुपा' इति वक्तव्यम् ।
२. 'नलोपो नजः' इति सूत्रेणेत्याशयः ।
३. 'पुमाननवधौ' इति पा० ।

अपेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्जनासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥ १॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोना-सगोनसो' इति त्रिकाण्डशेषात् [१।८।५] ॥ (१) ॥ १॥ तेलति । 'तिल गतो' (भ्वा० प० से०) । तिलति । 'तिल स्ने-हने' (तु० प० से०) । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगा-गमश्च—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिपूकमूत्राभा-वात् । तैलनम् । तिल् । संपदादिविब्व् (वा० ३।३।१०८) । तिलमेति । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । तिलित् । तिलितं स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । यद्वा—तैलनम् । तिलिः । कृप्यादित्वात् (वा० ३।३।१०८) इक् । तिलि गति रसरति । 'त्सर छद्मगतो' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति ङ ॥ (२) ॥ १॥ 'गोनसी मण्डली घोडः' इति तु विक्रमादित्यः । द्वे 'सर्पविशेषस्य' ।

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजगरः, शयुः, वाहसः (३ पु), 'अजगर सौंप' के ३ नाम हैं ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अजस्य गर । अजो निरयो गरो विपं यस्येति वा । यत्तु—अजं छागमपि गिरति । पचाद्यच्—इति मुकुटः । तन्न । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधे' ॥ (१) ॥ १॥ जेते । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'गृमुद्गति—' (उ० १।७) इत्यु ॥ (२) ॥ १॥ बहति । 'वहियुभ्या गित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । गित्त्वाद्वृद्धिः । वाहं गति स्यति—इति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणमुनिय-णयोः' इति हैम. [३।७९८] ॥ (३) ॥ १॥ त्रीणि 'अज-गरस्य' ।

अलगर्दो जलव्यालः

अलगर्दः, जलव्यालः (२ पु), 'डोंड सौंप या पानी में रहनेवाले सख सौंप' के २ नाम हैं ।

अलेति ॥ लपति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । अर्दंयति । अच् (३।१।१३४) । लक् चा-सावर्द्ध । लन् । सन् षीडक इत्यर्थः । निर्विपत्वात्तच्छ्रित्त्नो-ऽलगर्दं । यद्वा—अलति । 'अल गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । अलश्रासौ गर्दश्च ॥ * ॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृधयति । 'गृधु अभिकाइक्षायाम्' (दि० प० से०) । पृपो-दरादि. (६।३।१०९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ १॥ जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥ १॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ।

१. 'गोनासाय नियोजितामदरजाः' (विद्वाहाल०) इति 'गोनासोऽपि' इति स्वामी ।

समौर्गाजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

राजिल, ङण्डुभ (२ पु), 'दोनों तरफ सुप्तवाले सौंप' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ राजी रेखाऽप्यास्ति । मिथमादित्वाल्लघ्व (५।२।१७) । यद्वा-राजि लाति । 'ला टाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (१) ॥ * ॥ 'ङुण्डु' इत्यनुकरणशब्द । त भणति तेन भानि इति वा । 'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति ड । लण्डचते । 'ओ लडि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । घञ (३।३।१८) । डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तू० प० से०) । 'इय पघ-' (३।१।१३५) इति क । ङण्डुश्रमाभावुभश्च । प्रुपो दरादि (६।३।१०९) । यत्-इडि तडि निमज्जने' । घञ (३।३।१८) । ङण्डेन भानि । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'कत'करणे कृता-' (२।१।३२) इति समास । प्रुपो दरादि (६।३।१०९) । त्वगंतृतोयादिरपि । अत एव 'दो डो दो लश्च' इति नरसिंह-इति मुकुट । 'दण्ड भापणे' । 'दण्डुभ' इत्येके-इति स्वामी । तन्न । उक्तधातनामदसं नात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे विधानात् । परत्वाद्दुपपदसामान्य (२।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निविपस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ।

मालुधानो मालुहाहि

मालुधान, मालुहाहि (२ पु), 'सट्टाकार चितरुवरे सौंप' के २ नाम हैं ।

मात्विति ॥ मालुरोपधी । तत्र धानमस्य । 'मालुधानश्चित्रसर्पे महापघे च द्ययते' इत्युपलिनी । 'मालुधानो मालुहाहो मालुधानो लतान्तरे' इति विश्व ॥ (१) ॥ * ॥ मा तुलयति । क । मूलविभुजादि (वा० ३।२।५) । मालुधश्रमावहिश्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ।

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त, मुक्तकञ्चुक (२ पु), 'जिसने केंचुल छोड़ दी हो उस सौंप' के २ नाम हैं ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्त-कञ्चुक । नास्ति मुक्तोऽप्य । 'निर्निश्चयनिपेधयो' [इति मे० १८।५।६६] । 'निर्मुक्तस्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्तकञ्चुकभोगिति' [इति विश्व ६।१।०३] ॥ (१) ॥ * ॥ मुक्त कञ्चुको येन ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुक्तत्वच सर्पस्य' ।

१ मेदिनीभ्योऽप पाठ (९७।१०१) । विश्वे तु- 'मालुधानश्चित्रसर्पे मालुधानी लतान्तरे' इति पाठ (९८।१६२) ।

सर्पं प्रदाकर्मजगो भृजंगोऽहिर्भृजगम ॥ ६ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्रो व्याड' सरीसृप' ।

कण्ड्वरी गडपाचायन् श्रवा' काकोत्तर' फणी ॥ ७ ॥

दर्शिकरो हीर्घपटो नन्दशुको घिल्लेशय' ।

उरग' पन्नगो भोगी निहाय पवनाशन ॥ ८ ॥

लेलिहानो द्विरसनो गोकर्ण' कृच्छ्रकी तथा [५३]

कर्मभोजन फणधरो हरिभोगधरमथा [५४]

अहे शरीर' भोग' स्यादाशोरग्वहिरदंष्ट्रिका [५५]

सर्पं. प्रदाक, भुजग, भुजङ्ग, अहि, भुजङ्गम, आशीविष, विषधर, चक्री (= चक्रिन्), व्याड, सरीसृप, कण्ड्वली (= कण्डवतिन्), गडपा (= गडपा), चतु श्रवा (= चतु श्रवम), काकोत्तर, फणी (= फणिन्), दरगिर, दीर्घपट, नन्दशुक, घिल्लेशय, उरग, पन्नग, भोगी (= भोगिन्), निहाय, पवनाशन (२५ पु), 'सौंप' के २५ नाम हैं ।

[लेलिहान, द्विरसन, गोकर्ण, कञ्चुकी (= कञ्चकिन्), कर्मभोजन फणधर हरि, भोगधर (८ पु), 'सौंप' के ८ नाम ये भी हैं । भोग (पु) 'माव दे शरीर' का १ नाम है । आशी (= आग्नी), अहिदंष्ट्रिका (२ स्त्री), 'सौंप' के दौंत' के २ नाम हैं] ।

सर्पं इति ॥ सर्पनि । 'गुल गतो' (भवा० प० मे०) । अच (३।१।३४) 'इयुपघ-' (३।१।३५) इति को वा । 'नोक्तमनित्यम्' इति गुण । यद्वा-सर्पणम । भावे घ्न । सर्पं । मोऽप्यास्ति । अर्णआद्यच (५।२।२७) । क्रिया जातित्वादीप (४।१।६३) ॥ (१) ॥ ॥ पदने । 'पदं कृमिसे गन्दे' (स्वा० आ० मे०) । 'पदोऽन्तिस्प्रसारणम-न्तोपध' (उ० ३।८०) इति काक प्रत्यय । पिपति स्वम् । 'पिपनोदकङ्कम्बश्च' (?) इति वा । 'प्रणाकर्षत्रिके व्याघ्रे सर्पचित्रवयो प्रमान्' [इति मे० ११।२२६] ॥ (२) ॥ * ॥ 'भुजो वीटित्वे' (तू० प० से०) । उगपधत्वात् (३।२।३५) क । भुज सन् गञ्छति । 'अयत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति ड ॥ (३) ॥ * ॥ 'भुजेन वीटित्वेन गञ्छति' वा । 'गमे गपि' 'त्वच्च द्विदा' (वा० ३।२।३८) इति खचि डित्वे टिलोपे भुजग । 'भृजंग सर्पपिङ्गयो' इति हैम [३।२।२७] ॥ (४) ॥ * ॥ आन्ति । 'आदि' अिहृतिभ्या ह्रस्वश्च' (उ० ४।१।३८) इतीम् डित् । अट्टिचुत्रासुरे सर्पे पमि' [इति मे० १७।५।२] ॥ (५) ॥ * ॥ खच्चडित्वे भुजगम् ॥ (६) ॥ * ॥ 'आशीस्तालुगता दष्टा तथा विदो न जीवति' । तत्र विपमस्य । प्रुपोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घसलोपो । वैधिरवीकारान्तमाशीशब्दमाहुः । 'आशीमिव

कलाभिमन्वा. इति राजवल्लर. ॥ (७) ॥०॥ विपश्य वर.
॥ (८) ॥०॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इति.' (५।२।११५) ।
'चक्रा कोके कुलास्तेषु वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति हेम [२।
२६६] ॥ (९) ॥०॥ व्याडति । 'अह उचमे' (भ्वा० प०
से०) व्याहपूर्व. । अच् (३।१।३४) । ['व्याडो हिस्र-
पयो सर्व' इति म० ४।२।२५] ॥०॥ डलयोरक्तवस्मरणात्
व्यालोऽपि । 'व्याडो दुष्टगले सपं खले श्रापवर्षसिंहयोः' इति
विश्व-भोदयो' ॥ (१०) ॥०॥ कुटिल सपति । 'वित्त
कोटित्ये गतो' (३।१।२३) इति षड् । पचाषच् (३।१।
११४) । 'षडोऽपच च' (२।४।७४) । 'सप्तार-सप्तार-सरो-
सृप-सप्त-सप्तारः' इति द्विदन्त्ये ऊष्मभिवेकः ॥ (११)
॥ ० ॥ कुण्डल कुण्डलाकारस्तास्यास्ति । इति. (५।२।-
११५) । यत्तु मुकुट.—यप तु कुण्डलमपुक्रोतीति कुण्डल-
शब्दात् प्रातिपदिकाद्वास्वर्थाणजन्तात्प्रथम्ये के (वा० ३।३।
५८) कुण्डल कुण्डलन कुण्डलानुकरणम् । तथ्यागाद इति.
॥ (५।२।११५) । 'कुण्डला' इति ब्रह्महे—इत्याह । तत्र । परिग-
णतात् कभावात् । प्राचामेव फलिताथस्य लाभात् । 'कु-
ण्डलो वरणे शपं मयूरं कुण्डलान्विते' [इति हेम ३।३।९५]
॥ (१२) ॥०॥ मूढा पादा अस्य । पुषोदरादि. (६।३।
१०९) । 'पादानामपि विज्ञेये द्वे गते द्वे च विगती' इत्या-
गम । यद्वा—मूढं पादयति । 'पद गती' (दि० आ० अ०) ।
प्यन्तात् (३।१।२६) क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥०॥
चधु. श्रव. कर्णोऽप्य । सान्त ॥ ० ॥ अत एव 'गीकर्णे'
अपि । ['गोऽप्यः प्रमयात्तरं । अङ्गुष्ठानामिकोण्मात्रे मृगं-
ज्वतरसर्पयो. ॥' इति हीन २।२०३-४] ॥ (१४) ॥०॥
काकस्वपावरमस्य । यद्वा—ईपवर्कति । 'अक कुटिलाया
गती' (भ्वा० प० से०) । 'ईपवर्षे' (६।३।१०५) । को.
कादेश. । काकम्—ईपवर्कालगतमद्-उदरमस्य ॥ (१५)
॥०॥ फणास्यास्ति । ब्रीह्यादि (५।२।११६) । फणोऽ-
स्यास्ति वा । 'अत इति.—' (५।२।११५) ॥ (१६) ॥०॥
दर्थान्कार. फण एव करो यस्य. प्रहारशान्तवात् । दवो
फण करोति, इति वा । 'कुञ्जो हेतुः' (३।२।२०) इति ट.
॥ (१७) ॥०॥ दीर्घं पुष्टमस्य ॥ (१८) ॥०॥ गहित
दशति । 'सुपसद-' (३।१।२४) इति षड् । 'जपजम-'
(७।४।८६) इति मुक्ति अनुस्वार. । 'यजजप-' (३।२।
१६६) इत्युक् । 'द्वन्द्वशकस्तु पुल्लिङ्गो राशते च सरो-
सृपे' [इति मे० १६।१९४] ॥ (१९) ॥०॥ विले वेष ।
'अधिकरणी वेले' (३।२।१५) इत्यच् । 'यपनास-' (६।३।
१८) इत्यलृक् । 'विलेस्यो मूपिकेशो' इति हेम. [४।
२३४] ॥ (२०) ॥०॥ उरसा गच्छति । 'उरसा लापश्च'
(वा० ३।२।४८) इति ड. ॥ (२१) ॥०॥ पन पातत

यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयो.' (वा० ३।२।४८) इति
ड. । 'पन्नप्रओपधीभेदे तथैव पवनासने' [इति मे० २४।
३९] ॥ (२२) ॥०॥ भोग. फणा बक्रपतिवोऽस्यास्ति ।
इति. (५।२।११५) । 'भागो भुजङ्गमद्य स्याद् राममाथे
द्वेषे पुमान् । विहाय महिषीमन्यराजयोऽयात भागिना'
इति म० ९०।२-३] ॥ (२३) ॥०॥ जिह्वा कुटिल
गच्छति । 'अन्यभ्याऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ड. ।
'जिह्वाग्राहो च मन्वये' इति विश्वः ॥ (२४) ॥०॥ पवनो-
ऽप्यन यस्य ॥ (२५) ॥०॥ पञ्चविधतिः 'सपमाप्तव' ।

। श्रवणादय विषयस्वाध

आहयम् (त्रि), 'सोप के विप, हृद्दी, शरीर, केंचुल,
दोत आदि, साप-सम्बन्धा पदायमात्र' का ३ नाम ह ।

। नाप्यात ॥ अहां भवंम् । 'दोतशुभं—' (५।२।५६)
इति वच् । 'लिया 'टड्डा—' (४।१।१५) इति ङप् ॥ (१)
॥०॥ आदिना कञ्चुकादि । एक 'सपविपास्व्याद.' ।

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटा (स्त्री), फणा (स्त्री पु । २ स्त्री पु), 'सोप के
फण' क २ नाम ह ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (दु० प०
से०) चोरादिक. । णिजभावे पचाचच् (३।१।३४) ॥०॥
'फटा' इति चर्वाचलपाठ. । पुषोदरादि. (६।३।१०९) ।
['फटा तु कर्तव्ये फणे' इति हेम २।९६] ॥ (१) ॥०॥
फणात । 'फण गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१२४) ॥ (२) ॥०॥ 'द्वयो' इत्यनेन 'स्फटा' आप सव-
प्यत—इति स्वामा ॥ द्वे 'फणामा. ।

ससो कश्चकानिमाको

कञ्चुका, त्रिमांका (२ पु), 'सोप के केंचुल' के २
नाम ह ।

समावांत ॥ कश्चते । 'काच वीसिवन्धनयो.' (भ्वा०
अ० से०) । बाहुलकादुकत् । 'कञ्चुका वारवणे स्यादि-
मीक क्वचजप च । वधापकगृहीताङ्गुलस्यवरने च चोलके ।
कञ्चुक्यापांशव च' इति विश्व-मादयोः ॥ १२।१२६-२७,
६।६९-६२] ॥ (१) ॥०॥ निश्चयेन मुच्यत ॥ कमणि
ध्व् (३।३।१९) । 'निमाको माचनं व्यान्न सनाह सप-
कञ्चुक' [इति म० १०।१११] ॥ (२) ॥०॥ द्वे
'सपस्वच.' ।

१. पाठोऽय मेदिन्यामविकलमुपलभ्यते (२।४।३३) ।
२. 'हमोर्ध्वतानाया स्फटाया फणापि हयो, फटत्येके ।
दधि; कथेल्लुभ' इति स्वामी ।
३. विश्वे—'ओपधी कञ्चुकी च' इति पाठ, मेदिन्या
च '—भेदे' इत्येवं 'च'रहित. पाठः ।

१. हेमन्थोऽयं पाठः (२।५।२२) । विश्व-मेदिन्योस्तु
भित्तः पाठः ।

क्ष्वेडस्तु गरल विपम् ॥ १ ॥

क्ष्वड (पु), गरलम्, विपम् (२ न), 'विप, जहर'
क २ नाम ह ।

क्ष्वड शत ॥ दवडत मोहयति । अच् (३१, १३४) ।
दिव्यन्त्यनेन वा । शिद्विवा स्नेहनमोचनयो । 'मोह-
नयो' इत्यके (भ्वा० प० से०, दि० प० से०) । हलश्च'
(३, ३१, ३२) इति घञ् । पूषादरादि (६, ३, १०९) ।
'क्ष्वडा ध्वना कणामथ विप । क्ष्वडा वदालाकाया सिह-
नाद च योपाति । लाहताकपणकल धोपपुष्प नपुसकम् ।
दुरासद च कुटिले वान्यालङ्ग प्रकीर्तित । इति म० ४०।
५-६ ॥ (१) ॥*॥ गिरत जीवम् । 'गृ निगरण (तु०
प० स०) । अच् (३१, १३४) । गर लात । ला दान
(अ० प० अ०) । क (३, २, ३) । भावपरत्व, 'गर-
वाद्दस्य । गिरतवाहुलकादलच् वा । गरल पक्षगविप तृण-
पुलकमानया शत हेम [३, ६०] ॥ (२) ॥*॥ वेवष्टि
कायम् । विष्टु व्यासो (जु० उ० अ०), 'विप विप्रयोगे'
(ऋषा० प० स०) वा । इगुपध-' (३, १, ३५) इति क ।
'गरल विषमन्मास च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युत्पन्नविकेका-
न्मूधन्मान्तम् । पुसि क्लीबे च इति विपेणापि सवध्यते-
शत कश्चित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि विपमात्रस्य' ।

पुसि षडाले च काकोलफालकूटहलाहला ।
सौराष्ट्रक शौचिलकेशो ब्रह्मपुत्र प्रदोपन ॥ १० ॥
दारदा घत्सनाभश्च विपभेदा अमो नव ।
काकोल, कालकूट, हलाहल (३ पु न), सौराष्ट्रक,
शौचिलकेश, ब्रह्मपुत्र, प्रदोपन, दारद, घत्सनाभ (६ पु),
'काकोल, कालकूट आदि स्थावर विष' का ११ नाम है ।

पुसिति ॥ ईपत् कोलति । 'कुल सस्त्याने (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१, १३४) । 'ईपदर्थे' (६, ३, १०५) इति
को णादश । 'काकोलो' नरकात्तरे, ना कुलाले द्रोणकाके,
विपभद च न स्त्रियाम् [इति मे० १५, ०७४] ॥ (१)
॥*॥ कालमपि कूटयति । 'कूट परिदाहे (चु० उ० से०) ।
'कामप्यष् (३, २, ११) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो
रासिखि—इति वा ॥ (१) ॥*॥ हृरति जठरम् । हल विल
खने' (भ्वा० प० से०) । न हलति आहलति वा अच् (३१, १
१३४) । अहलम्—आहलम् वा । तत कमधारय । हाल
इव, हलति वा । हलमिव हलति । अच (३१, १३४) ।
प्रज्ञाघण् (५, ३, ३८) । 'हालाहल हाहल्ल वदन्त्यपि
हलाहलम्' इति द्विरूपकोप । 'गोनासगोनसौ', हालाहल

हालहल विपम्' इति त्रिकाण्डशेष [१, १, ५] । 'हलाहल-
स्तु ह्यलालोरगे विपे । ज्येष्ठचा च इति हेम [४, ३, १३-
१४] ॥ (१) ॥ एते प्रथ क्लीबपुसो ॥ * ॥ सौराष्ट्र
दशमद भव । अध्यात्मादिवात् (वा० ४, ३, ६०) ठक् ।
'सौराष्ट्रक' इति पाठ—शत मुकुट । सुराष्ट्र भव' इति तु
स्वामो ॥ (१) ॥*॥ शुचिलक देश भव । 'दतिकुलि-
(४, ३, ५६) इति यागविभागादृञ् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मण
पुत्र । [ब्रह्मपुत्र, क्ष्वेडभद' नदभदे च पुस्ययम्' इति म०
१४, ३, २८५] ॥ (१) ॥*॥ प्रदोपयति । णिच् (३, १, १
२६) । नन्दादित्यु (३, १, १३४) ॥ (१) ॥*॥ दारद
दश भव । 'दारदा विपभद स्यात्पारद [हृदगुल पुसाम्'
[इति म० ७६, ३१] ॥ (१) ॥*॥ वत्सा२ नन्माति ।
गभ ह्यिषामाम् (प्रथा० प० स०) । कमप्यण् (३, २, १
१) । वत्सस्थ नाभिर्भव नाभिरस्यति वा । 'अच् प्रत्यन्वव-
पूर्वात्— (५, ४, ७५) इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक स्थावरविषमदानाम्' ।

विषवैद्यो जाडुलक.

विषवैद्य, जाडुलक (२ पु), 'विष को दूर करनेवाले
वैद्य' के २ नाम है ।

विपेति ॥ विद्यामधीते वेति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४
२, ५९) इत्यण् । विपस्य वैद्य ॥ (१) ॥*॥ जाडुगुली
विपविद्यामधीते वेद वा । वसन्तादिवात् (४, २, ६३) ठक् ।
'परीक्षित समन्तीयाज्जाडुगुलीभिपिममृत् ॥' जाडुगुल्या
दीव्यतीति वा । तेन दीव्यति—' (४, ४, २) इति ठक् ॥
(२) ॥*॥ द्वे गार्हिकस्य' ।

व्यालप्राह्यादितुण्डिक ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्ग ॥ ८ ॥

व्यालप्राही (= व्यालप्राहिन), आहितुण्डिक (२ पु),
'सोप पकडनेवाले या सेंपरा' के २ नाम हैं ।

व्यालेति ॥ व्याल गृह्णाति । 'नदिप्रहि—' (३, १, १३४)
इति णिनि ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्ड मुलम् । तेन दीव्य-
ति—' (४, ४, २) ठक् । सजापूर्वकत्वाद्वृद्धघभावे अहितु-
ण्डिक' अपि । 'व्यालप्राहोऽहितुण्डिक' इत्यमरमाला ॥
(२) ॥*॥ द्व 'संप्राहण' ।

इति पाताल भोगिवगविवरणम् ॥ ८ ॥

१ 'सुराष्ट्रमुक्त्रिलकदरस्तु देशेषु भवा सौराष्ट्रिकाद्य'
इति स्वामी ।

२ 'त्व विप ब्रह्मण पुत्र सत्ये धर्मे व्यवस्थित' ।
इति याज्ञ० स्मृ० (२, १, १०) ।

३ 'क्षेत्रभेदे' इति पा० ।

१ 'गर लाति गरल दशमभ्यामलवत्' इति स्वामी ।
२ 'काकोल' इति पा० ।
३ 'गोनासगोनसशब्दो सर्पाववाचकतया न प्रकृतोप-
योगिनी प्रतीयते ।

अथ नरकवर्गः ॥ ६ ॥

स्थानात्कमु नरको निरया दुर्गात् । स्थियाम् ।

नारकः, नरकः, निरयः (३ पु), दुर्गातेः (स्त्री), 'नरक' के ४ नाम है ।

स्वाद्यात् ॥ नरति, नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्वा०, कृषा० प० से०) । 'कृजादभ्य. सजाया वृन्' (उ० पा३५) । 'नरकः पुषि निरयदवारातिप्रभेदयो.' इति विश्व-भेदध्या ॥ (२) ॥॥ प्रजाघाण (पा३१३८) नारकः । यत्—'अन्य-पाभाप'— (६।३।३७) इति दीघत्वम्—इति स्वामि-मुकुटौ । तत्र । अणि वृद्धसभ ॥१॥ उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदाप-नराः कायत्वत्र । मूलवभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क न-रकः—इति तु स्वामि—इति मुकुटः । तत्र । आधकरणे उक्तवातिकप्रवृत्ते । 'कर्त्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाधात् ॥ (१) ॥॥ [नियतायात् ॥ (३) ॥॥ डुटा गतिः । 'दुर्गातः । नरक नि. स्वताया च' इति हेम [३।२६८] ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'नरकस्य' ।

सङ्घातपनाथा चमहारोरवरौत्वाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्र चेत्याद्याः

तपनः, अवीचिः (+ स्त्री), महारौरवः, रौरवः, संहारः (५ पु), कालसूत्रम् (न), आदि 'भिम-भिम नरक-विशेष' का १-१ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदा । तपति । ल्यु (३।१। १३४) । 'तपनोऽल्पकरेण स्याद्भास्करे निरयान्तरे' [इति मे० ८७।६९] ॥ (१) ॥॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्पन्द-वकाशे भुङ्क्षे च' इति विश्व [३०।७] । नास्ति वीचि सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे' नरकागते इति हेम. [३। १३६] ॥ (१) ॥॥ रूर्ताम प्राणि (भृगु) विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरो-र्यम् ॥ (१) ॥॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी [१६६।४९] ॥ (१) ॥॥ हरण हार । घञ् (३।३। १८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥॥ सम्यग् घातोऽत्र ['संघातः पुसि घाते च सहोती नरकान्तरे' इति मेदिनी ६६।१६७] इत्येके ॥ (१) ॥॥ कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥॥ आद्यस्येन तामिस्त्रान्यतामिस्त्रासिपवचना-दयः । प्रुवक् प्रुवगेकैक 'नरकभेदानाम्' ।

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

१. मेदिनीस्वोयं पाठः (९।१०९) । विश्वे तु 'नरको निरये दैत्ये' (६।५०) इत्येवं पाठः ।

२. 'अवीचिस्तु तरङ्ग' इति पाठः ।

नारकः, प्रेतः (२ पु), 'नरक के प्राणियों' के २ नाम हैं । सत्त्वा इति ॥ नरकस्याः सत्त्वा जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्राणु । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था'— (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' [इति मे० ५६।३७] ॥ (१) ॥॥ इ 'नरकस्यप्राणिनाम्' ।

वैतरणी सिन्धुः

वैतरणी (स्त्री), 'यमलोक के समीप बहनेवाली वैतरणी नाम की नदी' का १ नाम है ।

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तग्निमंत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिमपित्र वा । प्रजाघण् (पा३।३८) । वितरणेन दानेन लङ्घ्यत इति वा । 'शेषे' (४।२।६२) इत्यण् । 'नारका जन्तव प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्या प्रेताना, यातु-मातरि' [इति मे० ५३।१०८] ॥ (१) ॥॥ एक 'वैतरण्याः' ।

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्घातिः ॥ २ ॥

अलक्ष्मी, निर्घातिः (२ स्त्री), 'नरक की अशोभा' के २ नाम हैं ।

स्वादिति ॥ लक्ष्मीविच्छेदा ॥ (१) ॥॥ [नियता ऋति-वृणा यस्याः । 'ऋतिगती वृणाया च स्पर्धाया च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्घातिः स्यादलक्ष्म्या स्त्री, दिग्धा पालान्तरे पुनात्' [इति मे० ६२। ११७] ॥ (२) ॥॥ इ 'नारकीयाया अलक्ष्म्या' ।

विष्टिराजः

विष्टिः, आजः (२ स्त्री), 'घलाकार मे नरक में दफेलेने' के २ नाम हैं ।

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा—विष्णाति । 'विप विप्रयोगे' (कृषा० प० से०) । 'क्तिच्सौ च'— (३।३। १७४) इति क्तिच् । यद्वा,—विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३। ९४) । यत्—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्ट विप्रयोगे' । कर्णे क्तिन्—इति मुकुटो व्याख्यतः । तत्र । विप्रहादिप्रदर्शन-स्य परस्परविच्छेदात् । ल्युटा क्तिनो वाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मृत्ये भद्राजुप्रेषणेषु च' इति हेमः [२। १०१] ॥ (१) ॥॥ आजवते । 'जु गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'विष्वच्चिप्रच्छि'— (वा० ३।२।१७८) इति क्विब्धौ । आ अज्यते वा । 'आज्वेत्तमयोविष्टिः कर्मकृ- र्कर्मणोरपि' इति शादवतः [५०७] इति स्वामी । यत्— आज्जे रेफान्तापि, इति पश्चिक्ता स्वामी च—इति मुकुट ।

१. त्रिकाण्डशेषे तु नेदं दश्यते ।

तन्म । पूर्वप्रदक्षितस्वाम्युक्तविग्रहद्वयेनापि रेफान्तताया अला-
भात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे त्रियो । द्वे निर्मूल्यकर्मकरणे-इति
मुकुट । नरकः टटात्प्रलेपस्य-इति स्वामा । 'भद्राख्यकर-
णस्य' इत्यन्य ।

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणा, यातना, तीव्रवेदना (३ खा) 'नरकके दुःख' के या
'कठोर दुःख' क ३ नाम ह ।

कारयेति ॥ 'वृजू हिसायाम्' (रूधा० उ० से०) ।
'यत् निकारोपस्कारया.' (जु० उ० से०) । आभ्या णिच्
(३।१।२६) । 'प्यासश्रम्य-' (३।३।१०७) इति युच् ।
'कारण करणे हनुवधयोश्च तपूसकम् । स्त्री यातनाया च'
[इति मे० ४८।४३] ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ 'विद
वदनाख्यानविवासेयु' (जु० आ० से०) । णिच् (३।१।
२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा चासो वेदना च ॥ (३)
॥३॥ त्रीण तीव्रदुःखस्य । 'नरकश्च'-इति स्वामी ।

पीडाभाधान्यथा दुःखमानस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभोलम्

पीडा, याथा, व्यथा (३ स्त्री), दुःखम्, अमानस्यम्
प्रसूतिजम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, नाभोलम् (६ न), 'दुःख'
के ९ नाम है ।

पीडति ॥ 'पीड अवगारने' चौरादिव. (१० से०) ।
मिदाद्यद् (३।३।१०४) । 'पीडातिमदेनोत्तसकृपासु सरल-
दुमे' इति हेम [२।१।२६] ॥ (१) ॥३॥ 'वाधु विलोडने'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य ।
'धाधा दुःख निषेध च' इति मदिनी [७।१।१०] ॥३॥
'आवाधा इति वा छेद । 'आवाधा वेदना दुःखम्' इति
हलायुध. [३।४] ॥ (२) ॥३॥ 'व्यथ भयसचलनयो'
(भ्वा० आ० से०) । 'घटादय पित.' इति पितृवातिदेवाद्
(३।३।१०४) ॥ (३) ॥३॥ दुष्टानि खान्यस्मिन् । यद्वा-
दुर्निन्दित सन्ति । 'अन्येभ्योर्जप-' (वा० ३।२।१०१)
इति ङ । यद्वा-दुःखयति । मुख दुःख तत्क्रियायाम्' चुरादि
(उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥
मानसे साधु । 'तज साधु' (४।४।१८) इति यद् । मान-
स्याद्विभ्रम् । 'प्रसूतिजमानस्य कृच्छ्र कष्ट कलाफलम्'
इति वाचस्पति ॥३॥ अमनसो भाव आमनस्यम् । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) प्यञ्-इति स्वामी ॥ (५) ॥३॥
प्रसूतेर्जातम् । 'प-वन्म्याम्-' (३।२।१६८) इति ङ ॥ (६)
॥३॥ द्वे वैमनस्यस्य-इति स्वामी । पठपि मन पीडार्था-
इति सभ्या । 'दुःखप्रसूतिजे वलीवे पीडा याथा क वेदना'
इति माला । कपति । 'कप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
क्त (३।३।१७४) । 'कृच्छ्रगहनयो कप' (७।२।२२)
इति ङमाव. । 'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' [इति मे० ३।४।६] ॥

(७) ॥३॥ इत्यति । 'वृती छेदने' (तु० प० से०) ।
'दृतेश्च कू च' (उ० २।२१) इति रक् लश्च । 'कृच्छ्र-
महसि । कष्टे सान्त्वयने' इति हेम [२।४।१७-१८] ॥
(८) ॥३॥ आ समन्ताद् भिद्य लाति । क (३।२।३) ।
'आभोल भोपणे कृच्छ्रेर्जप' इति हेम [३।६।१] ॥
(९) ॥३॥ त्रीणि 'शरोरपीडायाः' । नवापि 'दुःखस्य'
इत्येके ।

त्रिष्वेषां भेष्यामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

इनमें 'दुःख' इत्यादि शब्द किसीके विशेषण होनेपर
त्रिलिङ्ग होते हैं ।

त्रिधिवि ॥ एषा मध्ये यद्दुःखगामि द्रव्यगामि तरित्रपु ।
दुःखा सेवा । दुःख. सुतो निर्गूण । सर्वं दुःखं विवेकिनः ।

इति नरकवर्गविवरणम् ॥ ९ ॥

अथ वारिचर्गः ॥ १० ॥

समुद्रोऽग्निधरकूपारः पारावारः सतिरपतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वानसागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्योदःपतिरपापतिः ।

समुद्रः, अग्निः, अक्षुपारः, पारावारः, सतिरपतिः, उद-
न्वान् (= उदन्वत्), उदधिः, सिन्धुः, सरस्वान् (= सर-
स्वत्), सागरः, अर्णवः, रत्नाकरः, जलनिधिः, याद पतिः,
अपापति (१५ पु), 'समुद्र' के १५ नाम है ।

समुद्र इति ॥ समुनति । 'उ-वी छेदने (१० प० से०) ।
'रफामि-' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्रा जल-
चरविशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्षादया वर्ति इति
वा ॥ (१) ॥३॥ आपो धीयन्तेऽय । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति धात्र ['दुधाद्य धारणपोषणयो' जु०
उ० आ०] कि । ['अञ्जिनी सरति वारिषी' इति मे०
७।८।२] ॥ (२) ॥३॥ कु पृथ्वी विपति । 'पू पालनपूर-
णयो' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अन्ये-
पामपि-' (६।३।१३७) इति दीध । नञ्समास (२।२।
१६) । यद्वा-न कूपमृच्छति । 'कृ गती' (भ्वा० प० अ०) ।
अगाधत्वात् खनितुमशक्य । कुञ्च उञ्च भवो विपति । 'पू
पालनपूरणयो' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
सञ्ज्ञिन् । ['अक्षुपारः कूर्मराजसमुद्रयो' इति हेम ४।
२४४] ॥ (३) ॥३॥ पात्मावृणोति । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पारावा-
रावस्य स्त इति वा । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । 'पारा-
वारः पयोराशो पारावारः सदृशे' [इति हेम ४।२।७८]
॥३॥ पात्मापारमस्येति पवर्गादिमध्य ['पारावार'-
इति कश्चित् ॥ (४) ॥३॥ सतिरा पतिः ॥ (५) ॥३॥

उदकानि सन्त्यत्र । 'उदकानुदस्यो च' (८१।१३) इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६) ॥ * ॥ उदकानि दीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१३) इति किं । 'पेयंवासवा-हनधिपु च' (६।३।५८) इत्युद । 'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥ * ॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्दे संप्रसारणं घञ्' (उ० १।११) इत्यु । 'सिन्धुध्वंमयुदेशाग्निनदे ना, सर्गिति स्त्रियाम्' इति विश्व-भेदिन्यो ॥ (८) ॥ * ॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्र । 'सरो नीरं गतिवस्त्वस्मिन् । मनुषु (५।२।१५) । 'तनी मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् । 'सर-स्वांस्तु नदे वाधौ ना, न्यवद्रसिके स्त्रियाम् । वाणीस्त्री-त्नवाग्देवीगोनदीपु नदीभिदि । मनुष्यत्न्यामपि' [इति मे० ७०।२२३-२४] ॥ (९) ॥ * ॥ मगस्य राजोऽयम् । 'न्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न गरो येनाम्नेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०) ॥ * ॥ अणोत्स्यन्न मन्ति । 'अण-सो लोपञ्च' (वा० १।२।१०९) इति व-सलोपञ्च ॥ (११) ॥ * ॥ रत्नानामाकर ॥ (१२) ॥ * ॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१३) इति किं । जलानो निधिरिति वा ॥ (१३) ॥ * ॥ यादनां जल-जन्तुनां पतिः ॥ (१४) ॥ * ॥ अवापति ३ ॥ (१५) ॥ * ॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ।

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्वधापरे ॥ २ ॥

क्षीरोदः, लवणोदः (२ पु), 'क्षीरसमुद्र, खारा समुद्र आदि' का १-१ नाम है ।

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युद ॥ (१) ॥ * ॥ एवं लवणोदः, इक्षु-रमोदः, मुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वाहूदः, घृतोदः । पृथक्पृथ-गेकैकं 'समुद्रविशेषाणाम्' ।

आपः स्त्री भूमिं वावृरि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवर्नं भुवनं घनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुढकरं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽणस्तोयपानीयनोरक्षोऽराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं धनरसः

१. भेदिन्यामेव (८०।२५) उपलभ्यते । विस्वे तु 'सिन्धु समुद्रे नद्या च नदे देशेभेदानयो' (८२।१३) इत्येवं पाठः ।

२. 'सरस्वाञ्च नदे चाञ्चो मान्यवद्रसिके' इति पा० ।

३. 'याद.पति, पाथ पति' इत्येके । 'धुगममेव हि मध्यमपापते' इति दर्शनात्समासे बाहुलकात् पठ्या अलुक् । इति स्वामी ।

आपः (= अप्, नित्य स्त्री० ब० व०), वाः (= वार्), वारि, सलिलम्, कमलम्, जलम्, 'पयः (= पयस्), कीलालम्, अमृतम्, जीवन्म, भुवनम्, घनम्, कवन्धम्, उदकम्, पाथः (= पायस्), पुष्करम्, सर्वतोमुखम्, अम्भः (= अम्भस्), अर्णः (= अर्णस्), तोयम्, पानीयम्, नीरम्, क्षीरम्, अम्बु, शंवरम् । मेघपुष्पम् (२५ न), धनरसः (पु), 'पानी' के २७ नाम है ।

आप इति ॥ आप्नुवन्ति, आपन्ते वा । 'आप्त् व्य्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'आप्नोतेह्रस्वञ्च' (उ० २।५८) इति विवृ ह्रस्वत्व च ॥ * ॥ अमुनि (उ० ४।२०८) आप. मान्तं क्लीवं च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवारिगिनारम् । क्लीवमपि' इति मंतारावर्तत् ॥ (१) ॥ * ॥ वारयति । वृजो व्यन्तात् (३।१।२६) विवृ (३।२।१७८) । वार् क्लीवमुक्तसारावर्तत् ॥ (२) ॥ * ॥ 'वसिदपि-' (उ० ४।१२५) इतीति वारि च । ['वारि ह्रीवेर्नीरयो । वारिवर्तया सरस्वत्यां गजवन्धनमुष्यपि' इति हैमः २।४५५] ॥ (३) ॥ * ॥ मलनि । 'पल गतो' (भ्वा० प० से०) । 'मलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच । रलयोरे-कत्वम् । 'मरिलं मरिर्न मलिकम्' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥ * ॥ वस्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृपा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच । 'कमला शीर्जलं पदं कमलं कमलो मृग' इति घण्टिदर्शनात् 'वमलम्' इत्येकं नाम । 'कमलं करोमिन् भेपजे । पद्भुजे मलिले ताम्रे कम-लम्बु मृगान्तरे । कमला शीवरागो' इति हेमचन्द्र [३।६४-६५] ॥ (५) ॥ * ॥ जलति । 'जल अपवारणे' (च० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'जलं गोव-ल्ले नीरे ह्रीवेरेऽप्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी [१४६।१८] ॥ (६) ॥ * ॥ पयते पीयते वा । 'पय गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) वा । अनुप् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैम [२।५९८] ॥ (७) ॥ * ॥ कीलां ज्वालामलति वारयति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वान्मे कीलां लाति वा । 'कीलांलं रधिरे तोये' इति हैम । [३।६७३] ॥ (८) ॥ * ॥ न मृदं मरणमस्त्यस्मिन् । प्राणस्थानीमयत्वाद् । 'अमृतं यज्ञोरे स्थात् पीयूषे मलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना घन्-न्तरिदेवयो । अमृता मायधीव्यागुडूच्यामलकीपु च' [इति मे० ५१।७७-७८] ॥ (९) ॥ * ॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीर्प्राणधारणधोरपि' । जीवनी जीवना चापि जीवन्वीभेदयो क्रमात् [इति मे० ८७।

१. 'गोकलने' इति पा० ।

२. 'जीवनं वर्तते जीवप्राणधारणधोरपि' इति पा० ।

६८-६९] ॥ (१०) ॥ * ॥ भ्रूयते । 'भ्रू प्राप्ती' (च० अ० से०) । 'भ्रूसुवृञ्जिभ्यदछन्दसि' (उ० २।८०) इति वयुम् । यद्वा-भवनत्यु-वधन्तेऽनेन । करणे ण्युट (३।३।११६) । सञ्जा-पूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'भुवनं वित्येपि स्यात्सलिले गगने जने' [इति मे० ९०।१०२] ॥ (११) ॥ * ॥ वन्यते सभज्यते सेव्यते वा । 'वन सभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (तु० आ० से०) वा । कर्मणि घञ (३।३।११९) । सज्ञापूर्वकत्वाद्वद्वयभावः । यत्-भुवनवद्वाहुल्वात् ष्युनि 'अनुदा-त्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्—इत्यु-ज्ज्वलदत्त—इति मुकुट । तत्र । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य विद्धति भलि विधानात् ष्युनि तदप्रमङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रक्षवणे गेहे प्रवासेऽभसि कान्ते' इति हेम [२।२८६] ॥ (१२) ॥ * ॥ क सुख धन्याति । 'धन्ध व-धने' (क्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कधधं सलिले रुद्धे' इति आश्र्वात्विदमेक नाम । 'कधधोऽञ्जी क्रियायुक्त-भयपूर्वकलेवरे । क्लीव जले, पुस्युदरे 'राहुरक्षोविशेषयो' [इति मे० ८१।३०-३१] ॥ * ॥ केचित्तु-कमन्धम् इति पठित्वा द्वे नामनी-इत्याहु ॥ (१३) ॥ * ॥ उन्नति । 'उन्दी बलेदने' (स० प० से०) । 'उदक-' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण सायु । यत्-उन्दति-इति विग्रहीतवन्ती स्वामि मुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रोधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥ * ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके ष्टु च' (उ० ४।२०४) इत्यसुम् ष्टु । यत्-पीयते-इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । तत्र । 'पाते-वंले जुट' इत्यनुवृत्तिवि रोधात् । तत्र पातेप्रहणम्, न पिबते ॥ (१५) ॥ * ॥ पुण्णाति । 'पुप पुटौ' (क्वा० प० से०) । 'पुप क्वि' (उ० ४।४) इति कर्त् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पम करिकराग्रयो । ओपथोद्वीपविहगवीर्य-राजोरगान्तरे । पुष्क र त्र्यववने च । काण्डे खङ्गफलेऽपि च' [इति विश्व १३७।१५३-५४] ॥ (१६) ॥ * ॥ सर्वतो मुखान्यस्य । सर्वदिग्गमनात् । सर्वतोमुख उत्रे च क्षेत्रज्ञ ब्रह्मणो पुमान् । नपुंसक तु पानीये सुरपत्न्य-धपि स्मृतम् [इति मे० २१।१९-२०] ॥ (१७) ॥ * ॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्ल् व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । 'उदके तुग्नी च' (उ० ४।२।१०) इत्यसुम् ह्रस्वो भान्तादेशो नुमागमश्च । अम्प्रते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अमुन् (उ०-४।८९) । यत्-अमति इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामि-मुकुटा-भ्यां कृतम् । यच्च-अमेर्मुञ्च-इति सूत्रोपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । तदुक्तमूर्त्तयोऽज्ज्वलदत्तादिवनुपलम्भात् । अस्म-

१ 'व्यपमूर्ध' इति पा० ।

२ 'बाहुरक्षोविशेषयो' इति पा० ।

दुपन्यस्तस्वोपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके ष्टु च' (उ० ४।१९७) इत्यसुम् मुडागमश्च । यत्-ऋणोति-इति विग्रहीतं स्वामिना । तत्र । 'अतंरुच्च' इत्यत 'अतं' इत्यनुवृत्ते स्वादिस्तत्राग्रह-णात् ॥ (१९) ॥ * ॥ तोति । तु सौत्रे आवरणार्थं । औणादिको य (४।११२) ॥ (२०) ॥ * ॥ पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३।१।९६) । पायते वा । 'शे शोपणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं येयजलयो' इति हेम [२।५२७] ॥ (२१) ॥ * ॥ नीयते । 'णीज प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । निर्गन रादग्नेर्वा । 'निरादय-' (वा० २।२।१८) इति समास । 'अग्नेराय' इति (तैत्तिरीय) श्रुते । निष्क्रान्तो रोऽन्मात् । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहि । 'अद्भ्योऽग्नि' इति [मनु-] स्मृते [९।३२१] । यत्-द्वलोपे- (६।३।१११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी-इति मुकुट । तत्र । नयति 'नीरम्' इति स्वामिप्र-यादुक्तायान-वगमात् । निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥ * ॥ 'नीरवाभारिनारम्' इति सप्तारवर्षसमते 'नार' इति पाठे-नरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'आपो वं नरसूत्र' इति [मनु] स्मृते [१।१०] । ['नारस्त-णंनरीरयो' इति मेदिनी १२६।५३] ॥ (२२) ॥ * ॥ क्षियति । 'क्षि निवासागत्यो' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि- (क्षि) मीना दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् दीर्घत्व च । यद्वा-धयते । धसे किच्च (उ० ४।१४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । यत्-क्षयति-इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तघातोस्ता-दशरूपाभावात् । 'श्रौरं पानीयदुग्धयो' इति हेम [२। ४।१४] ॥ (२३) ॥ अन्वते । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् । यत्-अन्वति इति स्वामिना विग्र-हीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥ (२४) ॥ * ॥ व वृणोति । 'वृञ वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचायच (३। १।१३४) । श्व सवरण राति-इति वा । सवयति । 'पव सव-धने' । 'शव च' (उ० प० से०) । बाहुलकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्नालव्यादिश्च । 'श्वरं सलिले, पुषि मृगदैत्यविशेषयो । 'शंवरी चाखुपण्या स्यात्' इति विश्व २

१ "तु ('तुल्यतुशम्भय सावंधातुके') इति सौत्रो घातु (अ० प० अ०) गतिवृद्धिहासाम् । अयं च लुगि-करण इति स्मरन्ति ।" इति सि० कौ० ।

२ पाठोऽप्यमेदि-याम् (१९।८।१९-२०) उपक्रम्यते । विदधे (१३३।१०२) त्वेव पाठ—शवर सलिल चित्त-बौद्धप्रतविशेषयो । श्वरो दैवहरिणमत्स्यशैलजिनान्तरे ।'

॥ (२५) ॥ * ॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेषुपुष्पं पिण्डाभ्रा-
म्बुनाद्ये वा हरेर्हृद्ये' [इति मे० १०३१२८] ॥ (२६)
॥ * ॥ धनस्य रस । 'पुल्लिङ्गः स्याद् धनरसः सान्द्रनिर्ग-
सनीरयोः' इति रभसः । 'नारं धनरसं पुमाश्च' इति शब्दा-
ण्वः । 'अप्स्वपि शब्- (धम्ब) रपिप्सल्लकुशकमलकाण्ड-
विपवनपयासि । धनरसमम्बु क्षीर घृतममृतं जीवनं भुवनम्'
इति रत्नकोपात् क्लीबमपि ॥ (२७) ॥ * ॥ दकसाब्दो-
ऽप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति
हलाद्युधात् [३।२६] ॥ * ॥ सप्तविंशति 'जलस्य' ।

त्रिपु द्वे आर्यमन्मयम् ।

आर्यम्, अर्यमम् (२ त्रि) 'पानी के विकार' अर्थात्
'पानी से बने पदार्थ—वर्ष, शर्वत आदि' के २ नाम हैं ।

विन्विति ॥ अपा विकार । 'तस्य विकारः' (४।३।
१३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४)
स्वार्थे प्यञ् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥ * ॥ 'एकाद्यो नित्यम्'
(वा०) इति मयट् । स्त्रियाम्मयी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'जलविकारस्य' ।

भङ्गातरङ्ग ऊर्मिर्वां स्त्रियां वीचिः

भङ्गः, तरङ्गः (२ पु), ऊर्मिः, वीचिः (२ पु स्त्री), 'पानी
की तरङ्ग, लहर' के ४ नाम हैं ।

भङ्ग इति ॥ भग्यते । 'भञ्जो आमर्दने' (६० प०
अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे भेदे
च रुक्विभे पराजये । कौटिल्ये भयविच्छिन्नयोः' । इति
हैम [२।३९] ॥ (१) ॥ * ॥ तराति । 'तृ फ्लव-
सनरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ०
१।२०) इत्यञ्च् ॥ (२) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतो
(भ्वा० प० अ०) । 'अनेरुच्च' (उ० ४।४४) इति मि ।
अतरेवादेशः (रपर) । 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिमोल-
कन्याद्येनोमिबीचिभ्या संवध्यते । 'पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्ग-
योर्वीचिमिण्यदिष्टमुष्टयः', 'अगनिश्रुतिशमिपाटलिशात्मलि-
तरणिश्रेणूमयः' । 'वसितश्च' इति वामन । 'ऊर्मिः पीडा-
जवोत्कण्ठाभङ्गप्राकाशप्रयथीचिपु । वससंकोचलेलायाम्' इति
हैम [२।३२०] ॥ (३) ॥ * ॥ वयति, ऊयते वा ।
'वेष् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेष्ो डिच्च' (उ०
४।७२) इतीचि । यत्तु—वालि । 'वा गतिगन्धनयोः'
(अ० प० अ०) । 'वाते कित्'—इति मुकुट । तप्त ।
तथा सति 'वि' इति रूपप्रसङ्गात् । 'वातेडिच्च' (उ०
४।३३४) इति सूत्रे 'जनिषसिभ्यामिप्' (उ० ४।३३०)
इति सूत्रात् 'इष्' इत्यनुवृत्तं 'वीचिनित्यं स्त्री' इति स्वामी ।
'वीचिः स्वल्पतरङ्गं स्यादवकाशो सुखे द्वयोः' [इति मे०
२।११०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ।

ओपथी संवरीमाहूः ।

१६ अ० २।०

अधोर्मिपु ॥ ५ ॥

महत्सूलोत्कल्लोडौ

उल्लोळः, कल्लोळः (२ पु), 'बड़ी तरङ्ग' के २ नाम हैं ।
अथेति ॥ उत् लोडयति । 'लोडु उन्मादे' (भ्वा० प०
से०) ॥ णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
डलयोरेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोल । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । उद्गतश्रासो लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी-
इति मुकुट । तप्त । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विगृही-
तत्वात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ कं
जल्मम् । तस्य लोल उन्माद । 'वा पदान्तस्य' (म० ४।५९)
इत्यनुस्वारस्य लकारः । कल्लन्तोऽनेन तद्य । 'कल्ल अव्य-
यते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'महातरङ्गस्य' ।

स्यादाधतोऽन्मसं भ्रमः ।

आवर्तः (पु), 'चक्रोह' भँवर अर्थात् 'पानीके गोलकार
धूमने' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ आधर्तवम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे धञ् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चाव-
र्तने पुमाश्च' [इति मे० ६०।१२२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'जलाना भ्रमणस्य' ।

'पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रयः म्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषत् (न), विन्दुः, पृषतः (२ पु), विप्रुः (न्विपुष्पु,
स्त्री), 'बँद, टोप' के ४ नाम हैं ।

पुषन्तीति ॥ पृषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषद्वृहमहत्' (उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत्-
न्मम् । 'पृषन्तुगे पुमाश्च, विन्दो न द्वयोः । पृषतोऽपि ना ।
अनयोश्च विषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' [इति मे० ६४।
१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ विन्दति । 'विदि अवयवे' (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकाद् । 'विन्दुर्दन्तक्षतान्तरः । ध्रुवोर्मध्ये
'रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितयैव्यलिङ्गं स्यात्'
[इति मे० ७५।१०-११] ॥ (२) ॥ * ॥ पृषति ।
'पृषिरञ्जिन्या कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'पृषतस्तु
मृगे विद्वौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः
[३।३००] ॥ (३) ॥ * ॥ 'प्रुपु लुपु दाहे' (भ्वा०
प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् ।
विगता रुढा वा प्रुद् दाहोऽस्मात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'जलकणस्य' ।

वक्राणि पुटभेदाः स्युः

वक्रम् (न), पुटभेदः (पु), 'गोलकार होकर जल के
नीचे जाने' के २ नाम हैं ।

१. भेदिन्यां 'रूपकायैप्रकृतौ' इति पा० ।

वक्राणीति ॥ वञ्चन्ति । 'वञ्च गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'भ्यङ्कवादीना
च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'वर्कं पुटभेदे वक्रः कुटिले
कूरभोमयो' इति हेम (२।४६४) । 'वक्रः शतश्ररे पृथि
पुटभेदे नपुसकम् । त्रिपु दूरे च कुटिले' [इति मे० १२७।
६५] । स्वामी तु-चक्राकारेण यान्त्यथ-इति विमृष्टम् चव-
गादित्व [चक्रम्] मन्यते । 'चक्रः वीके पुमान्, वलीवं
प्रजे सैन्यरथाङ्गयो । राष्ट्रं दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरण-
स्त्रयो । जलावर्तंजि' इति चादौ मेदिनी [१२५।३१-३२] ॥
(१) ॥ * ॥ पुट सङ्घुष्ट भिन्दन्ति । 'मिदिर् द्विदारणे'
(६० उ० अ०) । 'वर्मण्य' (३।२।१) । 'पुटभेदस्तु
नगरातोययोस्तटिनी मुखे' इति हेम. [४।१४८] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'वक्राकारेण जलानामधोयानस्य' ।

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमः, जलनिर्गम (२ पु०), 'जल निम्नले के मार्ग'
अथवा 'नदी आदि में निम्नस्थ जल के ऊपर चिम्नले' के २
नाम हैं ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तो कुन्दभ्रमण-
योरपि' [इति मे० १०९।२०] ॥ (१) ॥ * ॥ निर्ग-
मानानि । 'गम्बु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रह्वुर्धनिश्चि-
पमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । वरणे वा । 'खनो घ च'
(३।३।२५) इति घ । जलाना निर्गमा ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'जलनि सरणजालकस्य' । नद्याशौ अध स्थ-
जलस्योर्ध्वनि सरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु-चत्वार्यैकार्पाणि-
इत्याह ।

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिपु ॥ ७ ॥

कूलम्, रोधः, तीरम्, प्रतीरम् (४ न), तटम् (त्रि),
'नदीके किनारे' के ५ नाम हैं ।

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कूल तटे सैन्यपुष्टे
तडागस्तूम् [प] योरपि' इति हेम [२।४९३] ॥ (१)
॥ * ॥ हणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (६० अ० से०) ।
धनुन् (उ० ४।१८९) ॥ * ॥ अदन्त [रोध] अपि ।
'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारावर्तात् । तत्राच् (३।
१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ तीरयति । 'पारतीर वर्म-
समाप्तौ' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पत्तु
मुकुट-तीर्यते वरणवर्म समाप्यतेऽनेनात्र वा । चुरादि-
प्पन्ताय 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह । तप्त । 'अजन्म्या
खीखलना.' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युटप्रसङ्गात् । 'पृथि
सनायाम्-' (३।३।११८) इति घप्रसङ्गाच्च । सीरो वङ्गे

तीरं पुनस्तटे' इति हेम [२।४४१] ॥ (३) ॥ * ॥
'एवं पारम् । प्रतीरमित्युपसर्गान्नरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४)
॥ * ॥ तदति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । स्रिया तटी । 'जाते -' (४।१।६३)
इति टौप् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'तीरस्य' ।

पारावारं परार्वाची तीरे

पारम् (न) 'नदीके उधरवाले किनारे' का १ नाम,
तथा अवारम् (न), 'नदीके इधरवाले किनारे' का १
नाम है ।

पारेति ॥ पार तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति
हेम [२।४४८] ॥ (१) ॥ * ॥ अर्वाक् तीरम् अवा-
रम् । अत्र अर्थते । 'रू गतो' (भ्वा० प० अ०) । वर्मणि
घञ् (३।३।११९) । न वार् अस्त्यत्र-इति वा । अवा-
द्याद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पर-
तीरावर्तीरयो' ।

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रम् (न), 'द्वौनों किनारोंके मध्य भाग' का १
नाम है ।

पात्रमिति ॥ तयो पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिब-
न्त्यत्र पान्त्यस्माद्वा । पिबते ['पा पान्ते' भ्वा० प० अ०] पातेः
['पा रक्षते' अ० प० अ०] वा ष्टम् (उ० ४।१५९) ।
'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णं नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयो-
र्यज्ञभाण्डे नाद्यामुपवर्तित' इति हेम [२।४४९-५०] ॥
(१) ॥ * ॥ एकं 'तटमध्यवतिप्रवाहस्य' ।

द्वीपोऽस्त्रियागन्तरोप यद्भूतवोरिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीपम्, अन्तरीपम् (२ पु० न), 'द्वीप' के २ नाम हैं ।

द्वीप इति ॥ द्विर्गता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'श्वत्पूर-'
(५।४।७४) इत्य समासान्त । 'द्वचन्तश्चसर्गभ्योऽश् ईत्'
(६।३।९७) । काकाक्षिवत्'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यासवचनते ॥
(१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जलमध्यस्थत्वानस्य' ।

तोयोऽस्थितं तदुल्लिखन्

पुलिनम् (न), 'पानीसे शीघ्र निकले हुए किनारे' का
१ नाम है ।

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महस्वे' (भ्वा० प० से०) ।
'तल्लिपुल्लिभ्या च' (उ० २।५३) इतीनम् । त्रिकाण्डशेषे
तु 'पुलिन द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'जलाद्विचरिनिर्गतस्य' ।

१ अनुपदेश्य पठितम् ।

२. अत्र 'पुलति' इति पाठ उचित ।

३. त्रिक षडशेषे वचनमिदं नोपलभ्यते ।

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतम्, सिकतामयम् (२ न), 'रैतीले स्थान वा किनारे' के २ नाम हैं ।

सैकतमिति ॥ सिकता सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति सत्वर्थेण्य् ॥ (१) ॥ * ॥ सिकतानां विकार । 'मण्डवैतयो -' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ।

निपट्टरस्तु जम्बालः पट्टोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निपट्टरः, जम्बालः, पट्टः (पु न), शादः, कर्मः (२ पु), 'कीचडः, पट्टः' के ५ नाम हैं ।

निपेति ॥ निपीदन्त्यत्र । 'पट्ट् विदारणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नो सदे' (उ० २।१२२) इति प्वरच् । 'सदिरप्रते' (८।३।३६) इति पत्वम् । यद्वा-निपदनम् । संपवादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । निपद आसनस्य वर आवारक । 'वृत् आवरणे' (चु० उ० से०) आधुपीय । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'निपट्टरः स्मरे' पट्टे निशामा तु निपट्टरी' इति विश्व [१४४।२३८] ॥ (१) ॥ * ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकाडालन् । यद्वा-'जम्भ अदने' इति धातु । भावे घञ् (३।३।१८८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'धातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'जम्बालः शकले पट्टे' [इति मे० १५१।११-१२] ॥ (२) ॥ * ॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पट्टोऽस्त्री कर्ममे पापे' इति भेदिनी [३।२।९] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीमन्नेऽस्मिन्नेन वा । 'पट्ट् श्वात्ने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१२१) । यद्वा-दीयते नश्यति । 'उवृत्तिकसन्तेभ्यो ण्' (३।१।१४०) । यद्वा-दयति । 'यो तनुकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशविभ्या ददनी' (उ० ४।९७) इति द । 'शादः कर्ममद्यपयो' इति हैम [२।२।३८] ॥ (४) ॥ * ॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते मण्डे' (भ्वा० प० से०) । 'कलिकर्धोरम' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कर्मनस्य' ।

जलोच्छ्वासाः परोऽवाहाः

जलोच्छ्वासाः, परोऽवाहाः (२ पु), 'बड़े हुए पानी के निकलनेके मार्ग' अर्थात् 'कनवाह' के २ नाम हैं ।

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अपसंगारय घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा-

जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनम् । भावे घञ् (३।३।१८८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'परोऽवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' [इति मे० १७७।३३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्रवृद्ध-जलस्य निर्गमनार्थस्य' । 'समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य' वा ।

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपकः, विदारकः (२ पु), 'सूखीसी नदियोंमें छोड़ी देर में कुछ पानी इकट्ठा होनेके लिये किये गये गढ़े' के २ नाम हैं ।

कूपका इति ॥ कुत्सिता कूपा । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति क । कूपस्य प्रतिकृति इति वा । 'द्वे प्रतिकृतौ' (५।३।६६) इति कन् । 'कूपको गुणवृत्ते स्थान्त्वात्प्राप्ते कुकुन्दरे । उदपाने नितया च (कूपिकास्मभोगतोपले)' [इति विश्वः १०।९५] ॥ (१) ॥ * ॥ विदारयन्ते । 'दू विदारणे' (ऋपा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । बाहुलकात्कर्मणि षडुल् । यद्वा-विदारयन्ते । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । कुत्सिता विदारा । कुत्साया कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्लनद्यादौ [जलार्थे] कृतगतस्य' ।

तान्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं

तान्यम् (त्री), 'नावसे पार होने योग्य नदी आदि' का १ नाम है ।

तान्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ।

स्त्रियं नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

नौः, तरणिः, तरिः (३ स्त्री), 'नाव' के ३ नाम हैं ।

त्रियामिति ॥ नुयते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'भानुविभ्या ङी' (उ० २।६४) । यद्वा-नयति । 'णीञ् प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङ । नमु अवति । क्विप् (३।२।७६) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठो वृद्धि (६।१।८९) ॥ (१) ॥ * ॥ तरन्त्यनया । 'तु प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अतितुषूधम्यस्यवितुष्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिस्तरणेऽस्त्री कुमार्यापघिनोकयो । यष्टावन्वो' इति हैमः [३।२।१५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'अम इः' (उ० ४।१।३९) । 'कृदिकारात्-' (प० ४।१।४५) इति ङीप् वा । तरणी । तरी । 'तरिदेशाया वेदाया' वल्गादीनां च पेटके' इति हैम [२।४।३८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'नौकायाः' ।

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपम् (पु न), प्लव, कोल (२ पु), 'छोटी नाव' या 'सैरनेके लिये घडा, बनस्तर, मुन्नी आदि से बनाये गये साधन-विशेष' के २ नाम हैं ।

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि स्व' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात् क । उडुनीव पाति इति वा । 'उडुपञ्चन्द्र-भेलयो' इति धरणि ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लव् गतो' (भ्वा० धा० अ०) । पचाच्च (३।१।३४) । 'प्लवः प्लवे प्लुतो वपी । शब्दे कारण्ये म्लेच्छजातो भेवक-भेक्यः । नमनिम्नह्रीभाग मुल्लवे जलवायसे । जलान्तरे प्लव गन्धतृणे मुस्तकभिक्षयि' इति हेम [२।५४१-४३] ॥ (२) ॥ * ॥ कोलति । 'कुल सस्त्यान (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति ण । 'पोतुप्लववयो कोः कोल तु वदरीफलम्' इति शाश्वत । 'कोलो भेलक उत्पञ्जेष्कुपास्या चित्रये' विरो । कोलं तु वदरे कोला-पिप्पल्या 'धन्वभपजे' इति हेम [२।४९३-९४] ॥ (३) ॥ * ॥ ङोणि 'तृणादिनिमिततरणसाधनस्य' ।

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत (= स्रोतस्, न), 'स्रोता' अर्थात् 'पानीके प्राकृतिक निस्सरण' का १ नाम है ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरिभ्या तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुलु तुडागम । स्रोतो दन्त्यादि । 'स्रोत सद्य सवलसलिलम्' इति दन्त्या-दिपूर्वमिवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' [इति मे० १७३। ४६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ।

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर (पु), तरपण्यम् (न), 'खेवाई' अर्थात् 'नावके भांजे या उत्तराई' के २ नाम हैं ।

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुति सन्नयाम्' (३। ३।११८) इति घ । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुट । तत्र । परत्वारलपुट प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्य स्यादनुत्तरम्' इति धोपालिनः ॥ (१) ॥ * ॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरस्य ण्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नचादितरणे देयमूल्यस्य' ।

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

द्रोणी, काष्ठाम्बुवाहिनी (२ स्त्री), 'काठकी घनाई गई छोटी नाव' अर्थात् 'सैंगी' के २ नाम हैं ।

१ 'च विभेपजे' इति पा० ।

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'वदिति-' (उ० ४।५१) इति नि । 'वृदिकारान्-' (ग० ४।१।४५) इति डीप् । 'द्रोणि वाष्णाम्बुसेचनी, द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणि रपि । 'द्रुण हिमागतयो' (तु० प० से०) । 'द्रुणपात् कित्' (उ० ४।१२०) । [डीपि द्रुणी । द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छयो' इति मेदिनी ४६।१७] । 'द्रोणी वाष्णाम्बुवाहिन्या गवादन्यामपीप्यते' [इति मे० ४६।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ पुनःपुनरम्बु वहति । 'वहूलामाभीदप्ये' (३।२।८१) इति णिनि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वाष्णपापाण-वृत्तनोषाकाराम्बुसेचन्या' ।

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सायात्रिकः, पोतवणिक् (= पोतवणिक् । २ पु), 'नाव या जहाजके व्यापारी' के २ नाम हैं ।

सापेति ॥ समुद्रिताना गमन द्वीपान्तरगमन वा सयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । तदस्य 'प्रयोजनम्' (५।१। १०९) इति ट् ॥ (१) ॥ * ॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वहिनगामिनो वणिज' ।

वर्णधारस्तु नाविकः ।

वर्णधार, नाविकः (२ पु), 'पतवार पकड़नेवाले' के २ नाम हैं ।

वर्णति ॥ 'वर्णं श्रोत्रमरिश्च च' इति दुर्ग । तं धरति । 'धृद् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ नावा तरति । 'नीद्वचचटन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नाविकस्य' । 'नीपृष्ठदण्डधारकस्य' इत्यन्ये ।

नियामकाः पोतवाहाः

नियामकः, पोतवाहः (२ पु), 'मगर, मछली आदि हुए जलजन्तुओंसे जहाजकी रक्षाके लिये जहाजके ऊँचे हिस्सेपर बैठनेवाले' के २ नाम हैं ।

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) । ष्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे वर्ण-धारे नियन्त्रि' [इति विश्व १७।१८८] ॥ (१) ॥ * ॥ पोत वहन्ति । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वहिनवाहकस्य' ।

कूपफो गुणवृद्धकः ॥ १२ ॥

कूपकः, गुणवृद्धक (२ पु), 'मसूल' के २ नाम हैं ।

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै दाद्रे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति क ॥ (१) ॥ * ॥ गुणाना रज्ज्वाना वृक्ष । 'सिन्नाया कम्' (५।१।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नो-मध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' । नोबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ।

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकादण्डः (पु), क्षिपणी (स्त्री), 'डॉहे' २ नाम हैं ।
नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥ * ॥ क्षिप्यतेऽनया ।
'क्षिपे. किच्च' (उ० २।१०७) इत्यनि ॥ * ॥ बाहुलकाद्
गुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालभियो
स्त्रियाम्' [इति मे० ४।८।४५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौका-
पाद्वद्वयवद्वचालनकाण्डस्य' ।

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रम्, केनिपातकः (२ पु), 'पतवार' के २ नाम हैं ।
अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतो' (भ्वा० प०
अ०) । 'अतिल्लूम्' (३।२।१८४) इतीच् ॥ (१)
॥ * ॥ के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९)
इत्यलुक् । 'शेपात्-' (५।४।१५४) इति कप् । 'संज्ञाया
क्त्' (३।३।७५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौपुच्छस्थ-
चालनकाण्डस्य' ।

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः

अग्निः (स्त्री), काष्ठकुहालः (पु), 'जहाज आदि के
कतवार आदिको हटाने के लिये काष्ठके बनाये कुहाल' के २
नाम हैं ।

अग्निरिति ॥ अग्नति । 'अग्न गतो' (भ्वा० प० से०) ।
इम् (उ० ४।११८ ॥ (१) ॥ * ॥ कुम् उहालयति । 'दल
विहारणे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) शक-
श्वादि (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुहालः ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'पोतादर्भलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुहालस्य' ।

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

यानपात्रं तु पोतोऽस्थिभवे त्रिषु समुद्रियम् [४६]
सामुद्रिको मनुष्योऽस्थिजाता सामुद्रिका च नौः [४७]
सेकपात्रम्, सेचनम् (२ न), 'नाव, जहाज इत्यादिमें
एकत्रित हुए पानीको फेकने के लिये चमडा आदिके थैले या
मशक' के २ नाम हैं ।

[पोतः (पु), 'जहाज' का १ नाम है । समुद्रियम् (त्रि),
'समुद्रमें होनेवाले पदार्थ' का १ नाम है । सामुद्रिकः (पु),
'समुद्रके मनुष्य' का १ नाम है । सामुद्रिका (स्त्री), 'समुद्र
में जानेवाली नाव' का १ नाम है ।]

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥ * ॥ सिच्यतेऽनेन ।
'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके
नौकाया.' सेकभाजने' इति विश्व-भेदित्थी [८।८।४०, ९४।
४६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौस्थजलनि.सारण्यपात्रस्य' ।

१. विश्वे 'नौकासेचनमाजने' इति पा० ।

कलोबेऽधनावं नावोऽधं

अधर्नावम् (न), 'नावके आधे हिस्से' का १ नाम है ।
कलौव इति ॥ नावोऽधंम् । 'अधं नपुंसकम्' (२।२।२)
इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगो' (५।४।९९) 'अधोच्च' (५।
४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अधर्नौकायाः' ।
अतीतनौकेऽतिन्नु त्रिषु ।
अतिन्नु (त्रि), 'नावकी अपेक्षा अधिक वेग से चलने
वाले मनुष्य या पानीके बहाव आदि' का १ नाम है ।

अतीतेति ॥ अतीता नौयन । 'उर प्रभृतिभ्यः-' (५।
४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥ * ॥ नावमतिजान्तम् ।
'अत्याद्य-' (वा० २।३।१८) इति तत्पुरुषः । अतीनोः
पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्त-
जलादे.' ।

त्रिष्वानाघात्

यहाँसे लेकर 'अगाधमत्तलस्पशं' (३।३।१५) के
पहले तक 'त्रिषु' शब्द का अधिकार होनेसे सब शब्द
त्रिलिङ्ग हैं ।

त्रिष्विति ॥ अगाधम् [अ० १।१०।१५] अभिव्या-
प्य त्रिषु ।

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्नः, अच्छः (२ त्रि), 'साफ, निर्मल पानी आदि' के
२ नाम हैं ।

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'पद्लु विशारणादी' (भ्वा०,
तु० प० अ०) । 'गत्यर्थ-' (३।३।७२) इति क्तः ।
'प्रसन्ना स्त्री सुराया' स्यादच्छस्तुष्टयोस्त्रिषु' [इति मे०
८।१।८६] ॥ (१) ॥ * ॥ 'छो छेवने' (दि० प० अ०) ।
न च्छपति छष्टिम् । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । न च्छा-
द्यते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।२०१) इति ड । 'अच्छो
मल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छा'ऽभिमुषोऽज्यवम्' इति हैमः [२।
६२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निर्मलस्य' ।

कलुषोऽनच्छ आश्लिः ॥ १४ ॥

कलुषः, अनच्छः, आश्लिः (३ त्रि), 'गन्दे पानी आदि'
के २ नाम हैं ।

कलुष इति ॥ लुपति । 'लुप हितायाम्' 'इगुपथ-'
(३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुगो पातकः ।
'कलुषं त्वाविले पापं' इति विश्व ॥ (१) ॥ * ॥ त्रिषोऽ-

१. 'स्यात् स्वच्छस्तुष्ट' पा० ।

२ 'च्छोऽभिमुषेऽज्यवम्' इति पा० ।

३ पाठोऽयं मेदिनीस्य (१९।८।३४) । विश्वे तु
नौपलभ्यते ।

च्छात् । नजृतस्युर्य । 'नलोपो नञ्' (६।३।७३) । 'तस्मा-
भुद्धि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥ * ॥ अविबलति । 'बिल
भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
क. ॥ (३) ॥ * ॥ नीणि 'मलिनजलस्य' ।

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नम्, गभीरम्, गम्भीरम् (३ त्रि), 'गम्भीर, गहरे'
के ३ नाम हैं ।

निम्नमिति ॥ निम्नति । 'आ श्भ्यासे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतश्च' (३।१।१३६) इति क ॥ (१) ॥ * ॥ गते
जलजन्तवोऽत्र । गच्छन्ति क । गाहृ गती' (अ० आ० अ०),
'गम्हृ गती' (भ्वा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'गम्भीर-
गम्भीरी' (उ० ४।३५) इति वा निपातितौ ॥ (२)
॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ नीणि 'गम्भीरस्य' ।

उत्तान तद्विपर्यये ।

उत्तानम् (त्रि), 'थाह, उथला या छिद्रित' का ३
नाम हैं ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तामो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१)
॥ * ॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्वाद्-
ध्वास्यस्यचिते त्रिपु' [इति मे० ८५।४०] ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'उत्तानस्य' ।

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधम्, अतलस्पर्शम् (२ त्रि), 'अथाह, बहुत गहरे'
के २ नाम हैं ।

अगाधमिति ॥ नास्ति गाध स्थितिरत्र । 'नञोऽत्य-
र्थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहि ॥ (१) ॥ * ॥
तलस्याधोभागस्य स्पर्श, न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे
त्रिपु, श्वञ्चे नपुंसधम्' [इति मे० ८०।२७] ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'अतिनिम्नस्य' ।

कैवर्त्ते दाशाधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त्तः, द्वाधाः, धीवरः (३ पु), 'महाह' के ३ नाम हैं ।
कैवर्त्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कैवर्त्तानां मत्स्यानामय
घातक । 'तस्येदम्' (४।३।२०) इत्यण् (१) ॥ * ॥
दधाति मत्स्यान् । 'दश दधाने' (भ्वा० प० अ०) । 'दशेश्च'
(उ० ४।११) इति टटनी न वा च । यद्वा-दाद्यते मूल्य-
मस्मै । 'दाशु दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
'घालो क्षये, धीवर एव दाशा' इति शभेदातालव्यान्त ।
'कैवर्त्तभृत्ययोर्दासो दासो घापा च घेटिका' इति द्वाह-
न्त्यान्त [वाच.] । 'दासो भृत्ये च पूत्रे च ३नानेऽयिनि च

धीवरे' [इति मे० १७०।४] ॥ (२) ॥ * ॥ दघाति
मत्स्यान् । 'छिटरच्छरवर-' (उ० ३।१) इति निपातित
॥ (३) ॥ * ॥ नीणि 'धीवरस्य' ।

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनायः (पु), जालम् (न), 'जाल' के २ नाम हैं ।
आनाय इति ॥ नयनम् । 'गौत्र प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'धिणीमुव-' (३।३।२४) इति घञ् । आस-
मन्तादायोऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानाय'
(३।३।२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥ * ॥
जले क्षियते । 'धेये' (४।२।१२) इत्यण् । जलति घनी-
भवति । 'जल घान्ये' (भ्वा० प० से०) 'उबलिति-' (३।
१।१४०) इति ण । 'जालं वृन्दगवादायो । क्षारवानाय-
दम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभश्च ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'क्षणसूत्रजालस्य' ।

शणसूत्रं पवित्रम् ।

शणसूत्रम्, पवित्रम् (२ न), 'सुतलीके चने हुए जाल'
के २ नाम हैं ।

शणोति । शणति । 'शण गती' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥ * ॥
पवित्रमुपवीतम् । तद्विद । 'द्वे प्रतिष्ठौ' (५।३।१६)
इति वन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया सजाया कः (५।३।७५)
(२) ॥ * ॥ हे 'शणसूत्रजालस्य' ।

मत्स्याघानो कुवेणी स्याद्

मत्स्याघानी, कुवेणी (२ स्त्री), 'मद्दलियोको पकड़कर
रखनेवाले वर्तने' के २ नाम हैं ।

मत्स्येति ॥ मत्स्या जाधीयन्तेऽत्र । 'दृघाद् धारण-
पोषणयो' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयो-' (३।
३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ कुत्सितं वेणन्ते-
ऽस्या मत्स्या । 'विणु गती' (भ्वा० उ० से०) । 'ह्लश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥
(२) ॥ * ॥ हे 'मत्स्यस्थापनपात्रस्य' ।

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बलिशम्, मत्स्यवेधनम् (२ न), 'वंशी अर्थाद् लोहेके
यने हुए मद्दली फँसानेके साधन-विशेष' के २ नाम हैं ।

बलिशमिति ॥ बलिनो मत्स्यान् इयति । 'शो तनू-
ररो' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क
॥ * ॥ डलोरेक्याद् 'बद्धिशम्' अपि । स्त्रियां वद्धिघाप-
चये तु बद्धिशी ॥ (१) ॥ * ॥ विध्यतेऽनेन । 'विध विधाने'
(तु० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ।
मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'मत्स्यवेधनस्य' ।

पृथुरोमा ह्यपो मत्स्यो मोनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकलो घ

पृथुरोमा (= पृथुरोमन्), ह्यपः, मत्स्य, मीनः, वैसा-
रिणः, अण्डजः, विसारः, शकली (= शकलिन् । ८ पु),
'मङ्गली' के ८ नाम हैं ।

पृथ्विनि ॥ पृथ्विनि रोमाणस्य । रोम पक्षोऽण्ड-इति
स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥ * ॥ भ्रपति
'भ्रप हिंसायः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
यद्वा-स्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घ ।
मुकुटसु- 'पुति' (३।३।११८) इति घ -इत्याह । तप्र ।
'हलभ्र' (३।३।१२१) इति घस्तदपवादत्वान् । 'करणा-
धिकरणयो-' (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । 'भ्रपा
नागबलाया स्त्री, तापमत्स्याटवीपु ना' [इति मे० १६६।
१२] ॥ (२) ॥ * ॥ भावति । 'मदी हर्ष' (दि० प०
से०) । 'भ्रुतन्मज्जि-' (उ० ४।२) इति स्यन् । 'मत्स्यो
मीनेऽथ पुत्रमिन् देशे' [इति मे० ११६।४५] ॥ (३)
॥ * ॥ मीनाति, मीयते वा । 'मीन् हिंसायाम्' (वया० उ०
से०) । 'फेनमीनो' (उ० ३।३) इति निपातित । [मोनो
राशयन्तरे भ्रमे' इति मे० ८३।१५] ॥ (४) ॥ * ॥ विविधं
सरति । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । प्रह्लादित्वाणिनि ।
विसारी । 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥
(५) ॥ * ॥ अण्डाज्जायते स्म । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि०
धा० से०) । 'पञ्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति ङ ।
'अण्डजो मृगनाभो, ना' सरटेऽहो खगे ज्ञये' इति मेदिनी
[३।१।१८] ॥ (६) ॥ * ॥ विनेयेण सरति । 'सृ गतो'
(भ्वा० प० अ०) । 'अप्राक्षिमत्स्ययत्नेपु' (व० ३।३।
७) इति घञ् ॥ (७) ॥ * ॥ शकलमस्यास्ति । अत
इति. (५।२।११५) । 'शकलं वल्कलेऽर्थे च' इति ताल-
व्याशयः ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टो 'मत्स्यसामान्यस्य' ।

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ ७ ॥

गडकः, शकुलार्भकः (२ पु), 'गडक मङ्गली' के २
नाम हैं ।

अपेति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वृन्
घिल्पसंज्ञयो.' (उ० २।३२) । ('पचाद्यच्चि ३।१।१३४,
गडोऽपि) । 'गडो मीनान्तराययो' [इति हैम २।१।१७]
॥ (१) ॥ * ॥ शकुलोऽण्ड मत्स्यमात्रे- इति स्वामी ।
तस्याभंक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ।

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहस्रदंष्ट्रः, पाठीनः (२ पु), 'पहिना मङ्गली' अर्थात्
'बहुत दाँत वाली पहिनानामक एक प्रकार की मङ्गली या
पोटिया मङ्गली के २ नाम हैं ।

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ पाठीं
पृष्ठं नम्रयति । 'णम प्रह्लत्वे' (भ्वा० प० अ०) । णिच्
(३।१।२६) । 'अन्येषामपि-' (वा० ३।२।१०१) इति
ङ । 'अन्येषामपि-' (६।३।११७) इति दीर्घ । अवश्यं
पठति । 'पठ व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० से०) । आव-
श्यके णिनि (३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवा-
पेक्षित, हृष्यकव्ययो प्रशस्तत्वाद्वा । 'पाठीनो मुगुलदुमे ।
पाठके मीनभेदे च' इति हैम [३।४।१९-२०] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य' ।

उल्हपो शिशुकः समौ ।

उल्हपो (= उल्हपिन्), शिशुकः (२ पु), 'सूस' के
२ नाम हैं ।

उल्हपोति ॥ उ विस्मयजनक रूपमस्यास्ति । अत इनिः
(५।२।११५) । रलयोरेक्यम् । ओ संभो रूप-उरूपम-
स्वास्ति, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शिशु शिशुमारः ।
तस्य प्रतिकृतिरिव । 'इषे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति
कन् । 'शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोऽपिनोरपि' [इति
मे० १४।१६४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शोशु इति व्यात-
मत्स्यविशेषस्य' ।

नलामीनः चिलिचिमः

नलामीनः, चिलिचिमः (२ पु), 'नरकटमं रहने वाली
एक प्रकार की मङ्गली' के २ नाम हैं ।

नलेति ॥ नलवनस्यो मीनः । नडामो मीन इति वा
॥ * ॥ 'नलमीन' इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥
'चिल विलसने' (तु० प० से०) । 'इगुपघारिक्त्' (उ० ४।
१२०) । वीप्साया द्वित्वम् (८।१।४) । 'चिलि चिलि
विलास मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति क । ('पुपोदरादि') (६।
३।१०९) । त्रीकारोऽदन्त [चिलिचिम] । 'नलमीन-
श्चिलोचिमो वृहन्मीनोऽपिधजस्तिमि' इति रत्नमाला ।
'लक्ष्मणा सारमी क्रीडो नलमीनचिकीचिमिः' इति कौपा-
लितान्चतुरिकरत्नान्मध्यदीर्घं इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य' ।

प्रांशो तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रांशो (स्त्री), शफरी (पु स्त्री), 'सहरी या पोटिया
मङ्गली' के २ नाम हैं ।

प्रांशोति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या । 'ओत्वोऽप्योः'
(वा० ६।१।९४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरोष्ठ-' (५।

१. 'स्यात्' इति पा० ।

२. कोष्ठस्य. पाठः निर्णयसागरीयः ।

१।५५) इति 'जाते -' (४।१।६३) इति वा, डीप् । द्वयो
इत्यनेन सम्बन्धात् 'प्रोष्ठ' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ षाफ
राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'अतोऽनुप-' (३।
२।३) इति व । 'जाते -' (४।१।६३) इति डीप् । पुंसि
शफर ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

पोताधानम् (न), 'अण्डे से निकले हुए मछलियों के छोटे-छोटे बच्चों के समुदाय' का १ नाम है ।

शुद्धेति ॥ क्षुद्राण्डाज्जाता मत्स्या -क्षुद्राण्डमत्स्या ।
तेषा सघात ॥ (१) ॥ * ॥ पोते बह्विधे आधीयते । धाञ्
(जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३), यद्वा-पोतो-
ऽभक्त आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यमङ्गस्य' ।

अथो ऋपाः ।

रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
तिमिगिलादथश्च

अथ मछलियों के 'भेद' को कहते हैं अर्थात् वच्यमाण
शब्द पर्याय नहीं है ।

रोहितः, मद्गुरः, शालः, राजीवः, शकुलः, तिमिः, ति-
मिः (७ पु) 'रोहः, मोगरा, शाल, बरारी, शकुल, तिमि,
तिमिद्रिल' आदि 'मछलियों के भेद' हैं ।

अथविति ॥ अथो ऋपविशेषा उच्यन्ते । रोहित । 'रुह
वीजजन्मनि प्रादुर्भविव च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च
लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३।३।
१८) । रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६)
इतज्वा । 'रोहितं कुक्षुमे रक्ते ऋजुषऋरासने । पुंसि
स्यान्मीनमृगयोर्भेदे लोहितवद्भुमे' [इति मे० ६५।१४६-४७]
॥ (१) ॥ * ॥ मञ्जति । 'दुमस्त्रो शुद्धौ' (तु० प० अ०) ।
'मद्गुरादथश्च' (उ० १।४१) इति निपातित ॥ (१)
॥ * ॥ शाडघते । 'शाड् श्लाघायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । डलयोरव्ययम् । 'शालो ऋपे,
धीवर एव दास' इत्युभयभेदात्तल्लघ्यादि [शाल] । ('केवत्')
इव बद्धराजीवोत्पलशालो वसन्तकाल' इति वासवदत्तास्ते-
पादन्त्यादिश्च [शाल] । केवत्पक्षे-शालो मत्स्यभेद । वसन्त-
पक्षे-शाल पुष्पम् । शाल पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि
भ्रूहमाश्रेऽपि सालो वरणसंज्ञयो' इति रभसे तु दन्त्यादि
[शाल] । 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तत्रभेदयोः'
इति हैम [३।५२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ राजी रेखा-
स्यास्ति । 'अन्मत्रापि दृश्यते' (५।२।१०९) इति व । ।

१ 'रोहितकदुमे' इति पा० ।

२. कोष्ठस्य पाठ निर्णयसागरीय ।

'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयो । राजीवमञ्जे' इति हैम
[३।७४७] ॥ (१) ॥ * ॥ शक्यतीति गन्तु वेगेन ।
'शक्य शक्ती' (स्वा० प० अ०) । वाहुलकादुलच् ॥ (१)
॥ * ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानो' (दि० प० से०) । 'कर्मित-
मिशान्तिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४।१२२) इतीद् ॥ (१)
॥ * ॥ तिमि गिरति । 'यु निगरणे' (तु० प० से०) ।
'मूलविभुजा-' (वा० ३।२।५) इति व । 'अचि विभावा'
(५।२।२१) इति ल । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०)
इति नुप् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिशब्दात् तिमिगिलगिल-
नन्दोवतीदयः ॥ * ॥ पृथगेकैकम् 'मत्स्यविशेषाणाम्' ।

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

यादः (= यादस्, न), जलजन्तुः (पु), 'जलमें रहने-
वाले जीव' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
अयुप् (उ० ४।१८९) । वाहुलकादुदुक । यदा-याति ।
किप् (३।२।१७८) । यामति । 'अद भक्षणो' (अ० प०
अ०) । असुप् (उ० ४।१८९) । या दस्यति वा । 'दसु
उपस्ये' (दि० प० से०) । निवप् (३।२।१७८) । साह-
चर्यस्य सर्वथानियामकत्वात् 'सान्-' (६।४।१०) इति
दीर्घ ॥ (१) ॥ * ॥ जलाना जन्तव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'जलचरमाश्रय' ।

तद्भेदाः शिशुमारोद्देशशङ्खो मकरादथः ॥ २० ॥

शिशुमारः, उदः, शंखः, मकरः (७ पु), आदि 'जलमें
रहनेवाले जीव' है ।

तद्भेदा इति ॥ तेषा जलजन्तूना भेदा उच्यन्ते ॥ शिशुम्
मारयति । 'मूढ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच् (३।
२।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शिशुमारोऽनुसुंभूत-
जन्तो तारात्मकाच्युते' इति विश्व-भेदिन्यो [१४६।२९०,
१४४।२९९] ॥ (१) ॥ * ॥ उनत्ति । 'उन्दी कलेपने' (उ०
प० से०) । 'स्फाथि-' (उ० २।३३) इति रक् ॥ (१)
॥ * ॥ शङ्खतेऽस्मात् । 'शक्वि शङ्खायाम्' (ऋषा० आ०
से०) । 'खद्युङ्कुपीयु-' (उ० १।३६) इति निपातित ।
'शङ्खः पत्रशिराजाले संख्याकीलकसंभुपु । यादोऽस्त्रभेदयो-
र्भेद' इति हैम । [२।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ कृणाति ।
'कृ हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३३४) ।
यमुध्याणा कर । मुपोदरादि (६।३।१०९) । यद्वा—
मङ्कते । 'मकि भूपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।
१।३३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुप् । मक राति ।
'रा दाने' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) । 'मकरो
निवो । 'नके राशिविषये च' इति हैम [३।६२-१-२२]
॥ (१) ॥ * ॥ आदिना प्राहकुम्भीरादयः ॥ * ॥ पृथक्-
पृथक् 'जलजन्तुविशेषाणाम्' ।

ख्यात्कुलीरः कर्कटकः

कुलीरः, कर्कटकः (२ पु), 'केकड़े' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संख्याते' (भ्वा० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इतीरम् । को लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा-कुल-मस्यास्ति । अत इनि- (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । जनकमभ्रकत्वात् । लयनम्-ली । संपदादि- (वा० ३।३।१०८) । कुत्मिता ली । ता राति वा ॥ (१) ॥ * ॥ कृणाति । 'कृ हिसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'अन्यभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कटति । 'कटे वपाविरणयो-' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्चासौ कठश्च । 'अहरादीना पर्यादिवु वा रेफ' (वा० ८।२।७०) । तत् स्वायं कम् (५।३।७४) । 'कर्क' इति सौभो घातुः । 'दाकादिभ्योऽङ्' (उ० ४।८।१) वा । कर्कं श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) वा । कर्कटः । 'अथ कर्कट । कुलीरे करणे स्त्रीणां रागो लगे' इति हेम [३।१।५४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुलीरस्य' ।

कूर्मं कमठकच्छपौ ।

कूर्मः, कमठः, कच्छपः (३ पु), 'कछुप' के ३ नाम हैं ।
कूर्मं इति ॥ कुर्मित को वा ऊर्मिवैगोऽस्य । 'अचुप्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभाषादान् समानान्त । 'ऊर्मि स्त्रीपुमयोर्वाच्या प्रकाशे वेगभङ्गयोः' इति रभस ॥ (१) ॥ * ॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुष्टि भाण्डभेदे नपुंसकम्' [इति मे० ३९।१२] ॥ (२) ॥ * ॥ कच्छेन विवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभाषान् क । 'कच्छपौ वल्लकीभेदे डुली धुद्रगदान्तरे । पुष्टि विष्यन्तरे कूर्मं मल्लवन्धवन्तरेऽपि च' इति विश्व-मेदिन्या ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ।

घाटोऽवहारः

घाटः, अवहारः (पु), 'ग्राह' अर्थात् 'घडियाल' के २ नाम हैं ।

घाह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (ऋषा० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति ण । 'ग्राहो

१. पाटोऽभ्रमविकलं मेदिन्याम् (१०३।१६) उपलभ्यते । विदये त्सेवं पाठः—'कच्छपौ वल्लकीभेदे डुली धुद्रगदान्तरे । मल्लवन्धविशेषेऽपि कच्छप कुणपो पुनः ॥' (१०५।१९-२०) ।

ग्रहे जलचरे' इति हेम [२।६।११] ॥ (१) ॥ * ॥ अवहरति । अवपूर्वो ह्रस्व ['ह्रस्व हरणे' भ्वा० प० अ०] । 'श्याद्वचषा-' (३।१।१४१) इति ण । 'अवहारस्तु युद्धादिदिश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निमन्त्रणोपनेतव्ये' इति हेम [४।२।४३-४४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्राहस्य' ।

नक्रस्तु कुम्भोरः

नक्रः, कुम्भोरः (२ पु), 'नाक' अर्थात् 'ग्राह के भेद, जलचर-विशेष' के २ नाम हैं ।

नक्र इति ॥ कर्मणि दूरम्वलम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति ड । 'नञाङ्-' (६।३।७५) इति नलोपो न । 'नक्र नासा-ग्रदास्योः । नञो यादति' इति हेम [२।४।६] ॥ (१) ॥ * ॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नक्रस्य' ।

अथ महीलता ॥ २१ ॥

गण्डूपदः किञ्चुलुकः

महीलता (स्त्री), गण्डूपदः, किञ्चुलुकः (२ पु), 'केंचुला' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ महा लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥ * ॥ गण्डूवो ग्रन्थय पदान्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ किञ्चुलुकमुपनि । 'कास्थनेकाग्रहर्णं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वानिकनिदिष्टश्चुलुम्पादानु । 'अन्यभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । 'डे' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणा लोपः । तत् 'संज्ञायां कच्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ।

निहाका गोधिका समे ।

निहाका, गोधिका (२ स्त्री), 'गोह' के २ नाम हैं ।
निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नो ह्रस्व' (उ० ३।४।४) इति हाक ['ओहाक् श्यामे' जु० प० अ०] कम् । बाहुलकाद् ह्रस्व ॥ (१) ॥ * ॥ गुञ्जति । 'गुष परि-शेत्तने' (दि० प० से०) । षुल् (३।१।१३३) । 'पचाद्यच् ३।१।१३४' गोधापि । 'गोधा तलनिहाकयो' [इति मे० ७९।६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ।

रक्षपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः ॥ २२ ॥

रक्षपा, जलौका, जलौकसः (=जलौकस् वि० व०, ३ स्त्री), 'जौक' के ३ नाम हैं ।

रक्तपेति ॥ रक्त पिबति । 'आतोमुप-' (३।२।३) इति क । 'रक्षपा स्याजलौकायां शान्तिन्या, ना तु राक्षसे' [इति मे० १०३।२१] ॥ (१) ॥ * ॥ जलमौकोऽ-स्यात् । 'ओक उच के' (७।३।६४) इति निपातितोऽश्वत्

धोकशब्द ॥ (२) ॥ * ॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलोका च जलोकसि' इति सप्ताश्वत्वात् बहुवचने प्रापिकम् । 'जत्रोकापि जत्रोका स्याज्जत्रुका जलजन्तुका' इति तारपाल ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'जलूवाया' ['जोक' इति रयाताया] ।

मुक्तास्फोट द्वियां शुक्ति'

मूकारफोट (पु), शुक्ति (स्त्री), 'सितुही, सीप' के २ नाम हैं ।

मुक्तेनि ॥ मुक्ता स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हूलञ्' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ शुचप्रति शोचति शोचति, वा । 'शुच्य अभिपवे' (भ्वा० प० से०) । शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्ति गतो वा । क्तिच (३।३।१७४) । 'शुक्ति कपालशकले षष्ठे शखनकेऽपि' च । नख्यश्चावर्तदुर्ताममुक्तास्फोटेपु च द्वियाम्' [इति मे० ५९।६६ ९७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्तिवाया' ।

शङ्खः स्यात्कम्बुगस्त्रियौ ।

शख, कम्बु (२ पु म), 'शंख' के २ नाम हैं ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ङ । श खम् अस्य—इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मी वा । 'शमु षपसने' (दि० प० से०) । अन्भविष्यथर्थः । 'शमे ख' (उ० १।१०२) । 'शङ्ख कम्बो न योपित्' ना भातास्यि-निधिमिन्नधे' [इति मे० २०।५] ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बते । 'कम्बु कान्तो' (भ्वा० आ० से०) । 'जम्बादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातित । 'कम्बुर्वलयशङ्खयो । गजे कम्बुके कर्चुरे शीवायामलिकेऽपि च' इति हेम [२।३०७] ॥ (२) ॥ * ॥ एतौ पुनर्पुंसके । द्वे 'शङ्खस्य' ।

सुदृशङ्खा' शङ्खनका'

सुदृशङ्ख, शङ्खनक (२ पु), 'छोटे शंख' के २ नाम हैं ।

क्षत्रेति ॥ सुदृशङ्ख ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥ * ॥ शङ्खन्ते । 'शक्ति शङ्खायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ते तत्र ह्लादि' (३।२।१४९) इति युच । 'सञ्जाया कन्' (५।३।७५) । 'शङ्खस्य नया इव (शङ्खनका)—इति तु मुकुट । श खनन्ति । 'वहन्नमगत्रापि' (उ० २।७८) इति युच । त्यट् वा । स्वायं कन् (५।३।७५) । (शङ्खनका)—इत्यग्रे ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ।

शाम्बुका जलशुक्तग' ॥ २३ ॥

शाम्बुक (पु), जलशुक्ति (स्त्री), 'घोंघा, दोहना या पानी में होने वाली हर तरह की सीप' के २ नाम हैं ।

शाम्बुका इति ॥ शाम्पति । 'शम उपसमे' (दि० प० से०) । 'उट्पादयश्च' (उ० ४।४१) इति निपातित । 'शाम्बुकपिपाकामधूकफेन' इत्यमरमालाया पुल्लिङ्ग । ['शाम्बुको मजकुम्भान्ते घोड्हे च शूद्रतापमे । जलजन्तुविशेषे च—' शाम्बुका न नपुंसके' इति भेदिन्या [१३।१६२-६३] द्विलिङ्गता । 'शाम्बुक साम्बुकरचैव पूर्वं कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना पोपो (शम्बु) इत्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पत्तिनी ॥ (१) ॥ * ॥ जलजा शुक्तग ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्वजलशुक्तिकानाम्' ।

भेके मण्डूकर्पाभूशालुग्लवदर्दग' ।

भेक, मण्डूक, कर्पाभू, शालुग, प्लव, दर्दुर (६ पु), 'मैंडव' के ६ नाम हैं ।

भेके इति ॥ विभेति । 'जिभो भये' (जु० प० अ०) । 'इणभ्रीका—' (उ० ३।४३) इति क्त् । 'भेको मण्डूक-मेघयो' [इति मे० ३।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डपति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि र्पायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शालमण्डिभ्यामुक्चण' (उ० ४।४२) । 'मण्डूकी मण्डूक-पर्णा मण्डूकी' भेकगोणयो' इति हेम [३।७९] ॥ (२) ॥ * ॥ कर्पाभू भवति । 'भव मजान्तरयो' (३।२।१७९) इति सिच । 'कर्पाभू स्त्री च शोयन्त्या मूलता-प्लवयो पुमान्' इति विश्वभेदिन्यो^२ ॥ (३) ॥ * ॥ शालुते । 'शालु गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'वजिजिज्जादिभ्य ङरो-लचो' (उ० ४।१०) इत्यूर । ङलोर्भवयम् । शालुते वा । 'शालु कत्यने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकृकलास-स्वेदनीदूर—' इत्युत्पत्तिवैकाहृन्त्यादि [सादूर] अपि ॥ (४) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लव गतो' (भ्वा० आ० अ०) । अच (३।१।१३४) । 'प्लव प्लमे ङतो कपो । शब्दे कार-प्लवे म्लेच्छजातौ भेकभेकयो । अमनिम्नमहीभागे कुलके जलवाससे [जलान्तरे प्लवं गन्धतुणे मन्मन्भिस्यपि ।' इति हेम २।५४१-४३ । 'प्लव स्यात् प्लवने भेले भेकेऽपि श्रपचेऽपि च । शाखागुणे च कुलके प्रवणे पर्वटीदमे । कारण्डवाह्य-विहगे शब्दे प्लुनगतौ पुमान् ॥—' क्वेवर्तीमुस्तके गन्धतुणे-ऽपि स्यात्प्रपमकम्' [इति मे० १५५।१६ १८] ॥ (५) ॥ * ॥ दृणाति शब्दे कर्णौ । 'दृ विदारणे' (ऋचा० प० से०) ।

१ 'मण्डूकी भेकगोणो' इति पा० ।

२ पाठोऽप्यभेदिन्या (१०७।१८) । विश्वे (१०९।३३) स्वेव पाठ—'कर्पाभू पुनर्नवाया प्लवे शिञ्जुल्लु-किऽपि च' ।

१ 'शङ्खनवेऽपि' इति पा० ।

२ 'शीवाया नलिकेऽपि च' इति पा० ।

३ 'शङ्खनका इत्यसत्' इति क्षी० स्वा० ।

'मुकुन्ददुर्गरी' (उ० १।४०) इति निपातितः । 'दुर्ग-
स्तोत्रे भेके वाद्यभाण्डाद्विभेदयो । 'दुर्गरी' षण्डिकाया स्याद्
ग्रामजाले नपुंसकम् [इति मे० १३४-१६७] ॥ (६)
॥७॥ यद् 'मण्डकस्य' ।

शिली गण्डूपदी

शिली, गण्डूपदी (२ स्त्री), 'केंबुप की स्त्री या केंबुप
के भेद की छोटी जाति' के २ नाम हैं ।

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) ।
'इगुपय-' (१।१।१३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४।
१।६३) इति ङीप् । ['शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपया शिली
मता । स्तम्भशायिणं शिलाशिल्यो, शिला तु प्रस्तरे मता ।
तथा मनः शिलाया च द्वाराद्य स्थितदारुणि' इति मे० १४८।
५१-५२] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धुर्वाकचुलक-
णातः । 'किञ्चुलकभाषाया' -इति स्वामी ।

भेकी वर्षाभ्वी

भेकी, वर्षाभ्वी (२ स्त्री), 'बेंगुची, भेंदक की स्त्री या
भेंदक के भेद की छोटी जाति-विशेष' के २ नाम हैं ।

भेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीद्विधायकभावात्
स्त्रियामपि 'वर्षाभू-' इत्येव । 'भेक्या पुनर्नवाया स्त्री वर्षाभू-
वेदुरे पुमान्' इति यादव । अन्ये तु—गौरादित्वात् (४।
१।४१) ङीपमिच्छन्ति । अत एव भाग्यंमरत्यालयो
'वर्षाभ्वी' इति द्रव्यते ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
मण्डकयाः । धुद्रमण्डकस्येत्यर्थः ।

कमठी दुलिः ॥ ५४ ॥

कमठी, दुलिः (२ स्त्री), 'कलुई' के २ नाम हैं ।

कमठीति ॥ 'जाते -' (४।१।६३) इति, 'पुयोगात्-'
(४।१।४८) इति वा ङीप् । कमठी ॥ (१) ॥ * ॥
दोलति । 'दुल उञ्छे' (तु० प० से०) । आधुपीय ।
'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इति कि । 'दुलि स्त्रियाप् ।
कमठ्यां, ना मुनी' [इति मे० १४७।२६-२७] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'कच्छया' ।

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

शृङ्गी (स्त्री), 'मगर की स्त्री' का १ नाम है ।

मद्गुरस्येति ॥ मद्गुरो मत्स्यभेद । योग्यतया साद-
श्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री । शृणति । 'शृ हिसायाम्' (कृचा०
प० से०) । 'शृणातेह्रस्वञ्च' (उ० १।१२६) इति गन्
ह्रस्वत्वं कित्त्व मुडागमञ्च । 'पुयोगात्-' (४।१।४८) इति
'जाते -' (४।१।६३) इति वा ङीप् । 'मद्गुरी' इत्यपि ।
'भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी, शृङ्गी स्यामद्गुरस्य तु । शिली

गण्डूपदस्यापि, दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ['शृङ्गी
स्वर्णमीनविशेषयो । विषायापृषभोपध्याम्' इति हेमः
२।५०-५२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मद्गुरस्त्रियाः' ।

दुर्नामा दीपकांशिका ।

दुर्नामा (=दुर्नामन्, स्त्री), दीर्घकोशिका (स्त्री), 'जोक
के समान जलचर-विशेष' के २ नाम हैं ।

दुर्नामिति ॥ दुर्निन्दित नामास्याः । 'अनी बहुव्रीहः' (४।
१।२२) इति ङीप् न । ['दुर्नाम वलीदमसति । स्यादीर्घ-
कोपिकाया स्त्री' इति मे० ९६।८४] ॥ * ॥ 'डाडुधा-
भ्याम्-' (४।१।१३) ॥ * ॥ 'अन उपधा-' (४।१।२८)
इति वा ङीप् । दुर्नाम्नी । धुन्नादित्वात् (८।४।३९) न
णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जाते-'
(४।१।६३) इति ङीप् । 'सनाया कन्' (५।३।७५) ।
'केज्' (७।४।१३) इति ह्रस्व । ['मुच्यमान्ता (दीर्घ-
कोपिका) च' । 'तालव्या मूर्धन्याश्चेत् शटी च परिवेषः ।
विश्वक्सेनो भ्रंसः प्रतिष्ठाः कोशविद्या च' इत्युष्म-
विवेक ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भिन्नाजी' इति द्वातस्य 'जलका-
कारस्य जलचरस्य' ।

जलाशया जलाधाराः

जलाशयः, जलाधारः (२ पु), 'तालाव, पोखरा, चावली
आदि' के २ नाम हैं ।

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आशेते
तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुसि' (३।३।११८) इति घ ।
'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' [इति मे० १२१।
११८] ॥ (१) ॥ * ॥ आश्रयतेऽत्र । 'धृद् अवस्थाने'
(तु० आ० अ०) । 'अध्यायन्याय-' (३।३।१२२) इति
घञ् । जलस्याधारा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ।

तत्रागाधजला हृदः ॥ २५ ॥

हृदः (पु), 'अथाह जलवाले तालाव आदि' का १ नाम है ।
तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाध जल यत्र स जला-
शयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रपौदरादित्वात् (६।३।१०९)
ह्रस्व ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ['दह'
इत्याह्वस्य] ।

आहावस्तु निषानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहावः (पु), निषानम् (न), 'सुखदूर्ध्वक गौ आदि के
जल पीने के लिये कूपों के पास बनाये हुए हौज' के २ नाम हैं ।

आहाव इति ॥ आह्वयन्तेऽत्र । 'ह्वेम् स्पधाया सव्य च'
(भ्वा० उ० अ०) । 'निषानमाहावः' (३।३।७४) ॥
(१) ॥ * ॥ नियतं विबन्त्यस्ति १ । 'करणा-' (३।३।

११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कूपसमीपरचिन-
जलाधारस्य' ।

पुस्येवाऽधु. प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

अधु, प्रहि, कूप (३ पु), उदपानम् (न पु), 'कूपो,
द्वारा' के ४ नाम हैं ।

पुसीति ॥ अय्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अजिदितिकम्यमि-' (उ० १।२७) इति कु धुक् च ।
यद्वा-अन्धयति । 'अन्ध इष्ट्युपपाते' (चु० उ० से०) ।
मुग्ग्वदित्वात् (उ० १।३७) कु ॥ (१) ॥ * ॥ प्रहि-
यते । 'प्रे हुरते कूपे' (उ० ४।१३५) इति इ ङिच् च ॥
(२) ॥ * ॥ कौति । 'कृ वादे' (अ० प० मे०) । 'कुपुम्भा
च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईपद्वा आपो-
ऽत्र । 'कृक्पूर-' (५।४।७४) इत्य । 'ऊदनो-' (६।३।
९८) इत्यत्र दीर्घनिदेशादन्यत्राप्युत् इति वा । कूप कूपक-
मुमाने गतांधु' गुणवृक्षके' [इति मे० १०२।३] ॥ (३)
॥ * ॥ उदक पिवन्त्यस्मिन् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७) । 'उदकस्योद-' (६।३।५७) ॥ (४) ॥ * ॥ तु-
स्याने च उचित ॥ * ॥ चत्वारि 'कूपस्य' ।

नेमिस्त्रिकाय

नेमि, त्रिका (२ स्त्री), 'धुरहं, गङ्गारी' के २ नाम हैं ।
नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया । 'नियो मि'
(उ० ४।४३) । नेमिना तिमिषे, कूपत्रिकाचक्रान्तयो
स्त्रियाम् [इति मे० १०९।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ त्रिको
ऽन्योऽस्या । स्याया सत्तावद्धसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८)
इति कन् । त्रिका कूपस्य नमी स्वारित्रक पुष्पाधरे त्रये'
इति विश्व-मेदिन्यो [६।४६.३।२६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणाधदाह्यन्त्रस्य' ।

वीनाहो मुपघननमस्य यत् ।

वीनाह (पु), 'कूपे' के जगत' का १ नाम है ।

वीनाह इति ॥ विनहातेऽनेन । 'णह बन्धन' (दि०
उ० अ०) । 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति धञ् । 'उपसर्ग-
स्य घनि' (६।३।१२२) इति दीघ ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'कूपमुक्ते इष्टकादिभिर्वन्द्यस्य ।

पुष्करिण्यां तु खात स्यात्

पुष्करिणी (स्त्री), खातम् (भ), 'पोखरी, छोटी तलैया'
के २ नाम ह ।

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो दक्ष'
(५।२।१३५) इतीति । 'पुष्करिणी नद्या' सरोजिन्या जला

शये' [इति मे० ५.२।१०४] ॥ (१) ॥ * ॥ अखाति ।
'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) ।
'जनसखनाम्-' (६।४।४२) इत्यात्वम् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ।

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातम्, देवखातकम् (२ न), 'अकृत्रिम या देवमन्दिर
के जागे वाले पोखरा, तालाब आदि' के २ नाम हैं ।

अखातमिति ॥ खाताद्भिन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ देवेन
खातम् ॥ (२) ॥ * ॥ 'अखातो देवखातक.' इति पुष्का-
ण्डेऽमरदत्तात् पुस्यपि ॥ * ॥ द्वे 'अकृत्रिमजलादायस्य' ।
देवद्वारस्यजलाशयस्येत्यन्ये ।

पद्माकरतरङ्गागोऽस्त्रो

पद्माकर, तरङ्गाग (३ पु), 'कमल उत्पन्न होने के क्षेत्र
तालार आदि' के २ नाम हैं ।

पद्मेति ॥ पद्मानामाकर ॥ (१) ॥ * ॥ तद्व्यते ।
'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपा-
तित । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्नकूपके' इति मेदिनी
[२।४।३४] । पिनाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाक'
इति कश्चित् ॥ * ॥ तटम् अकति, अगति वा । 'अक अण
कुटिलाया गतो' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) । (तटाव, तटाग) इत्येके ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'सपद्मागाधजलाशयस्य' ।

कासारः सरसी सरः ।

कासार (पु), सरसी (स्त्री), सर (=सरस्, न),
'कृत्रिम (किसी के खुदवाये हुए) कमल के उत्पत्तिस्थान तालाब
आदि' के ३ नाम हैं ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास शब्दे' (भ्वा० वा० से०) ।
'तुपारादयश्च' (उ० ३।१३६) इत्यारम् । यद्वा-ईषत् सारो-
ऽप्य । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति को कादेश । कासोऽ-
स्यास्तीति वा । अर्शआद्यच । कासमुच्छति । 'कृ गतो' (भ्वा०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१)
॥ * ॥ सिषते । 'सृ गतो' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यसुम्
(उ० ४।१८९) । ['सरो नीरतरङ्गागयो इति म० १७३।
४४] ॥ (३) ॥ * ॥ तत एव महस्वे गौरादित्वात्
(४।१।४१) डीप् । ['सरसी विश्वकासारे' इति मे०
१७३।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ शीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' ।
पश्चापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ।

१ 'गतम्बु' इति पा० ।

२ 'चेभ्या' इति पा० ।

१. 'यन्नकूटके' इति पा० ।

वेशन्तः पत्वलं चारुपसरः

वेशन्तः (पु), पत्वलम्, अल्पसरः (= अल्पसरस्य । २ न), 'पानी के छोटे-छोटे गड़े' के ३ नाम हैं ।

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेदाद्य । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'जुविशिम्या सच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥ * ॥ पलति पत्यते वा । 'पल गती' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपणंसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् । 'वेशन्तः पत्वलोऽम्नो' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ अल्पं च तरसरश्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्वल्पतरोरस्य' ।

षापो तु दीर्घिणा ॥ २८ ॥

षापी, दीर्घिका (२ स्त्री), 'षावली' के २ नाम हैं ।

वापीति ॥ उच्यते पयाद्यस्याम् । 'दुवप् बीजतनुस-
ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिषियजिराजि-' (उ० ४।१२५) इतीच् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१४५) इति वा ङीप् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोप ॥ (१) ॥ * ॥ दीर्घेव । 'संज्ञायाम् कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वाप्या' ।

खेयं तु परिखा

खेयम् (न), परिखा (स्त्री), 'किले आदि के चारों ओर की खाई' के २ नाम हैं ।

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवधारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ई च खन.' (३।११११) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुर्गादिपरित खातस्य' ।

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधारः (पु), 'पानी के बोंधे' का १ नाम है ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-
न्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । आधारआधिकारणेऽ-
प्यालवालेऽम्नुधारणे [इति मे० १३।१११३] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'धाय' इति व्यातस्य ।

स्याद्वालवालमावालमावापः

आलवालम् आवालम् (२ न), आवापः (पु), 'थाला' अर्थात् 'गांड़ी या पौधे को सींचने के लिये उनकी जड़में मिट्टी आदि से बनाये हुए घेरे' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्जलस्य लवम् आलाति । 'ला वादाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।१५) क ॥ * ॥ लवमालाति । तद्विभुम् । नत्सनासे (अलवाल) ह्रस्वादि-इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ आव-
ल्लोऽम्नोऽनेत् । 'वल सवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'अलञ्च'

(३।३।१२१) इति घञ् । आ ईपत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥ * ॥ आवपति जलमत्र । 'दुवप् बीजतनुसंताने' (भ्वा० उ० से०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डपचने' परिक्षेपालवालयोः' [इति विश्वः १०५।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'बृक्षमूलकृतजलाधारस्य' ।

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैबलिनी तदिनी हृदिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥ ३० ॥

कूळङ्कपा निक्षरिणी रोधोवका सरस्वती [५८]

नदी, सरित्, तरङ्गिणी, शैबलिनी, तदिनी, हृदिनी, धुनी, स्रोतस्वती, द्वीपवती, स्रवन्ती, निम्नगा, आपगा (१२ स्त्री), 'नदी' के १२ नाम हैं ।

[कूळङ्कपा, निक्षरिणी, रोधोवका, सरस्वती (४ स्त्री), 'नदी' के ४ नाम ये भी हैं] ।

अपेति ॥ नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचादिपु (३।१।१३४) 'नदद्' इति टित्वनिपात-
नात् 'टिड्' (४।१।१५) इति ङीप् । ['नदी सरिति, शोणादी ना' इति मे० ७।४।६] ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गती' (भ्वा० प० से०) । सरतेरिति. (उ० १।९७) ॥ (२) ॥ * ॥ तरङ्गा- सन्त्यस्याम् । अत इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ शैबलमस्यस्याम् ॥ (४) ॥ * ॥ तटमन्त्यस्या ॥ (५) ॥ * ॥ हृदा सन्त्य-
स्याम् । ह्रादिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥ * ॥ धुनीति वेत-
सादीम् । क्तिप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) युक् । नास्तत्वाङ्गीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥ * ॥ स्रोतासि सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।१४) ॥ * ॥ 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनी तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥ * ॥ द्वीपमस्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥ (९) ॥ * ॥ स्रवति । 'लट शतृ-' (३।२।१२४) । 'उगितञ्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शपृश्यन्ती -' (७।१।८१) इति नुप् । (१०) ॥ * ॥ निम्नं गच्छति । 'गम्टृ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड् ॥ (११) ॥ * ॥ अपा समूह आपम् । तेन गच्छति । ड (वा० ३।२।४८) ॥-॥ अप गच्छति । ड. (वा० ३।२।१०१) । ह्रस्वादिरपि [अपगा] । 'विद्याधारमा-
गारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोप ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वन्द्वन 'नद्या' ।

गङ्गा विष्णुपदो जहुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा श्रिंशिता भोष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

१ 'नाण्डपवने' इति पा० ।

गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा, भारीरथी, त्रिपथगा, त्रिमोना (=त्रिस्रोतस), भीष्मसू (८ स्त्री), 'गङ्गा नदी' के ८ नाम हैं।

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्यो' (उ० १।१२३)
(१) ॥ * ॥ विष्णु पद स्थान यस्या । गौरादि (४।
१।४१) । विष्णुपद नभाञ्जया । विष्णुपदस्तु क्षारादि
विष्णुपदा सुराणाम् । इति हेम. [४।१५०-५१] ॥ (२)
॥ * ॥ जह्नु राजपस्तनया ॥ (३) ॥ * ॥ सुराणा
निम्नगा । धुम्नादि (८।४।३९) ॥ (४) ॥ * ॥ भगा-
रथस्येयम् । 'तस्यदम्' (४।३।१२०) इत्यप् ॥ (५) ॥ * ॥
श्रीशू पथो गच्छति । ङ (वा० ३।२।४८) यद्वा-प्रयाणा
पथा समाहार त्रिपथम् । तेन गच्छति । ङ [३।२।४८] ॥
(६) ॥ * ॥ श्रीणि सातासि यस्या । [त्रिस्रोता जह्नु-
कन्याया सातस्वत्यन्तर स्त्रियाम् इति म० १७३।५४] ॥
(७) ॥ * ॥ भीष्म सुत । 'पूङ् प्राणिप्रथवे' (अ० आ०
अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टो
'भारीरथ्या' ।

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना रामनावसा ।

कालिन्दी, सूर्यतनया, यमुना, रामनखसा (=रामनस्वसु,
४ स्त्री), 'यमुना नदी' के ४ नाम हैं ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्यदम्' (४।३।
१२०) इत्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२)
॥ * ॥ यच्छति । यम उपरमे (ग्वा० प० अ०) । अजि-
यमितीहभ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्यनुम् ॥ (३) ॥ * ॥
रामनस्य स्वसा ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि यमुनाया' ।

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवा, नर्मदा, सोमोद्भवा, मेकलकन्यका (४ स्त्री),
'नर्मदा नदी' के ४ नाम हैं ।

रेवति ॥ रेवते । 'रेवु प्लवगनी' (ग्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ नर्म ददाति
छति वा । 'दुहान् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दा अवख-
ण्डन' (दि० प० से०) वा । 'नातोऽनुप-' (३।२।३) इति
क् ॥ 'नमद बेलिसिचिद नमदा सरिदन्तरे' इति विश्व-
मदिन्यौ [७९।१८, ७६।३३] ॥ (२) ॥ * ॥ सोमात्मो-
भवधजात् पुंस्त्वस उद्भवति । तनावतारित्वात् । यद्वा—
सोमोऽमृतमृद्भवत्यस्या । स्वगप्रदत्वात् । अप् (३।३।५७) ।
सोमाद्भवाद्भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥
मेकलस्य ऋपेरेवेव कन्यका ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'नर्मदाया' ।

कर्तोया सदानोरा

कर्तोया, सदानोरा (२ स्त्री), 'पार्वतीके विवाह-कालमें
कन्यादानके जल से निकली हुई नदी-प्रियोप' के २ नाम हैं ।

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदश्रान्ति । अथाद्यद्यच् (५।
२।१२७) । गौरीविवाह शकृत्सहस्र्युतम् ॥ (१) ॥ * ॥
सदा नीर यस्या । 'प्रथम ककट देवी ग्मह गङ्गा रजस्वला ।
सर्वा रत्नबहा नद्य कर्तोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृत.' ॥ (२)
॥ * ॥ इ 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनया' ।

याहृदा सेतवाहिनी ।

याहृदा, सेतवाहिनी (२ स्त्री), 'कार्तवीर्यद्वारा निकाली
हुई नदी विरोप' के २ नाम हैं ।

वाहृदति ॥ वाहृ छित दत्तवती लिखितस्य ऋपे ।
दुवाच् (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
क् । यद्वा-बहृदस्य वानवीर्यस्येयम् । तेनावतारित्वात् ।
'तस्येयम्' (४।३।१२०) इत्यप् । अजादित्वात् (४।१।
४) टाच् ॥ (१) ॥ * ॥ सितानि वाहनानि यस्यानु-
नस्य । तस्येयम् । यद्वा- सितस्याजुनस्येयम् । ऐनी चाली
वाहिनी नदी' च ॥ (२) ॥ * ॥ इ 'वातवीर्यावतारि-
तनया' ।

शतद्रुस्तु श्रुद्रिः स्याद्

शतद्रु, श्रुद्रि (२ स्त्री), 'सनलज नदी' के २ नाम हैं ।

शतेति ॥ शतधाऽद्रुति । 'द्रु गन्त्री' (ग्वा० प० अ०) ।
'दूरिमिनयाद्रुव' (उ० १।३४) । 'शत च' (उ० १।२५)
इत्युडिच् ॥ (१) ॥ * ॥ शु पुञ्जित तुदति । 'तुद व्यथने'
(तु० उ० अ०) । 'श्रुपघातिक्' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
वाहृलकाद्रुक् । 'इम मे गङ्गे यमुने नरस्वति श्रुद्रि' इति
हि श्रुति । यत्तु मुकुट—शानदुरेव श्रुपोदरादित्वात् (६।
३।१०९) आदिबपविकारे 'शतद्रु' इति स्वामी; सित वीक्ष्य
व्रता मितद्रु इति कौमुदी—इत्याह । तत्र । 'एन्दबुध्माना
पिण्डु मितद्रुवैत्याह' इत्यनेन (स्वामिप्रथेन) तेनास्या-
स्येय दूषितत्वात् । व्युत्पत्यन्तरस्य श्रुद्रत्वाच्च ॥ (२)
॥ * ॥ इ 'शतद्रवा' ।

१ याज्ञवल्क्यस्मृति 'बालम्भद्वी' टीकायामस्य स्मृति-
दहनस्य दानादास्या जलस्य सदा पचतया 'सदानोरा'
इत्यन्वयं नामति बोध्यम् । 'अत्र एव' सदानोया इत्यपि
नाम ।

२ सिताया शकंरामा अयम् अप्, सेतो मधुररत्न,
त वहति, वह—पिनि । इति वाच० (५।३।२२) ।

३ 'वशिष्ठयायाच्छतथा द्रुवा' इति स्वामी ।

विपाशा त विपाट स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशा, विपाट (=विपादा । २ स्त्री), 'विपाशा नदी' के २ नाम हैं ।

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३। १।२५) इत्यादिना 'पाशाग्नोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।२३४) ॥ (१) ॥ * ॥ नस्मादेव 'विष्' च' (३।२।७६) इति विवि विपाट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे, 'पापमोचिन्याः' ।

शोणो हिरण्यवाहुः स्यात्

शोणः, हिरण्यवाहुः (२ पु), 'सोन नामक नद' के २ नाम हैं ।

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणं वर्णगत्यो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।२३४) । 'शोणः कृशानो स्योनाके' लोहितास्वे नदे पुमान् । त्रिपु कोकनदच्छाये [इति मे० ४७। ३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ हिरण्यं वाहावस्य ॥ * ॥ हिरण्यं बहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अदन्त [हिरण्य-वाह] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नदविशेषस्य' ।

कुल्याख्या कृत्रिमा सरित् ।

कुल्या (स्त्री), 'कृत्रिम नदी' अर्थात् 'नहर' का १ नाम है ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दापत्ये वा साधु । 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् । 'कुलः नदी कुन्प-मस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेनदीमात्रेऽपि । [कुल्य स्यात्कीकसेऽप्यद्रोणीसूपामियेपु च । कुल्या-पय-प्रणाल्यां च नद्या जीवन्तिकोपधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिपु माग्ये पुन पुमाद् ॥' इति मे० ११४।१४-१५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्पनद्याः' ।

शरावती चेन्नवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी

शरावती, चेन्नवती, चन्द्रभागा, सरस्वती, कावेरी (५ स्त्री), 'शरावती आदि प्रत्येक नदी' का १-१ नाम है ।

शरावतीति ॥ शरा सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । 'शरादीना च' (६।३।२०) इति दीर्घ ॥ (१) ॥ * ॥ चेन्नवत्यस्याम् । मनुप (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ चन्द्रभागी पर्वतयोग्यम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तन्मेदम्' (४। ३।१२०) इत्यण् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति डीर् प्राप् 'चन्द्रभागाश्रयाम्' (ग० ४।१।४५) इति बाह्वादिगणसू-त्रात् भवति । स्वरूपयोरविशेषात् । 'तापी तु तपती संत्या,

चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दाणवः । संतापूर्वकत्वाद्बद्धभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्र-भागी च नैवोक्ता' इति द्विरूपकोप ॥ (१) ॥ * ॥ सरासि सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । 'सरस्वाम्नु नदे वाधौ नाऽप्यवद्रमिके, स्त्रियाम् । वाणी-स्त्रीरनवाग्देवी-गो-नदीपु नदीभिदि । मनुपत्यामपि' [इति मे० ७०।२२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ कस्य जलस्य वेर शरीरम् । तस्ये-यम् ईषदेऽमसा वा । 'कावेरी स्यात्वरिद्धेरे पण्यनारीहरि-द्रोणे' [इति विश्व १४३।२२४] ॥ (१) ॥ * ॥ (पुषक्-पुयक् 'नदीविशेषाणाम्') ।

सरितोऽन्याश्च

और भी (कौशिकी, गण्डकी, चर्मण्वती, गोदावरी आदि) नदियाँ हैं ।

सरित इति ॥ अन्या कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-गोदावरीदय ।

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

संभेदः, सिन्धुसंगमः (२ पु), 'नदियों के संगम' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेद स्फुटने गङ्गे' [इति मे० ७७।४३] ॥ (१) ॥ * ॥ सिन्ध्वो संगम ॥ * ॥ एक 'नद्यादिसंगमस्य' ।

द्वयोः प्रणाली पयसः पद्व्याम्

प्रणाली (पु स्त्री), 'पनारे या चाले' का १ नाम है ।

द्वयोरिति ॥ नत्यते । 'णल वन्दने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृत्रिम-जलनि नारणामर्गस्य' ।

त्रिपु सूत्रौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरद्व्यां च भवे दाविकमारिबौ ।

दाविक, सारिबः (२ त्रि), 'देविका और सरयू नदी में होनेवाले पदार्थ' का क्रमशः १-१ नाम है ।

त्रिष्विति ॥ दीष्यति । 'त्रिपु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । ण्वल् (३।१।२३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्ते-रयु' (उ० ३।२२) । 'अयू' इत्येके [सरयू] । सरय्वं च भवे । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशया-

१ एके—भट्टोजिदीक्षिता । तथा च 'सर्तेरयु' (उ० ३।२२) इति सूत्रव्याख्यानानि—'सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयू ।' इति ।

१. 'हिरण्यवाह.' इति पा० ।

२. 'स्योनाके' इति पा० ।

(७।३।१) इत्यन्नामादेरात्वम् । 'दाण्डिनायनम्' (६।४।१७४) इति लोपः । स्त्रिया 'दिङ्ना-' (४।१।१४५) इति ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ नमेर्णैकैक 'देविकामरपूङ्गवयो' ।

सौगन्धिकं तु क्लहारम्

सौगन्धिकम्, क्लहारम् (२ न), 'सायंकालमें फूलनेवाले श्वेतकमल' के २ नाम हैं ।

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धयेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्यष्टक्' (५।४।३४) । शोभनो गन्ध प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु क्लहारे पदराने च वक्षुणे' [इति विश्व २०।२।१८] । [पृथिव्यङ्गो गन्धपापाणे सुगन्धिव्यवहाराणि] [इति मे० १८।२।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ वस्य जलस्य हार इव । के क्लहते वा । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्लकल्लारस्य' । 'मुण्डी' इति रपातस्य इत्ययो ।

हल्लक्षं रक्तसंध्यम् ॥ ३६ ॥

हल्लक्षम्, रक्तसंध्यकम् (२ न), 'ल ल क्लहार या त्रिकालमें फूलनेवाले रक्तपुष्प-विशेष' के २ नाम हैं ।

हल्लक्षमिति ॥ हल्लक्षि । 'हल्ल विवक्षने' । ष्वल् (३।१।१३३) । यद्वा-हलनम् । सपदादिः (वा० ३।३।१०८) । हल लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'जातोऽनुप-' (३।२।३) इति क् । 'संनाया वन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं संध्येव । इवायं वन् (५।३।९६) । 'वेऽण' (७।४।१३) । रक्तान् सन्धीन् अकति । 'अक् कुटिलाया गतो' (भ्वा० प० से०) । मूलविजुजादि (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रक्तकल्लारस्य', द्वे 'रक्तवर्णत्रिकालविकासितपुष्पस्य' वा ।

स्याटुरपलं कुचलयम्

उत्पलम्, कुचलयम् (२ न), 'श्वेत कमल या सामान्यतः कमल और कुमुदमात्र' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ उत्पलति । 'पल गतो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ कीर्त्तलयमिद । शोभाकरत्वात् । 'कुचल तूपल कुचम्' इति त्रिकाण्शेष [१।१।०।२६] । तत्र कौ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३) । ['कुचलं चोत्पले मुक्ताफलैः शिवदरीपले' इति विश्व १५।४।६६] ॥ * ॥ 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डे कुचम् । यद्वा-कुचते । 'कृद् शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादि । पचाद्यच् (३।१।१३४) उच्चड् (६।४।७७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कमलकुमुददीक्षा' सामान्येन । अत एव 'इन्दोवरे मास-पूये उत्पल कुष्टभूक्षे' इति रभस, 'श्याम सितिकण्ठील कुचलयमिन्दोवर च नीलाब्जम्' इति नाममाला च ।

अथ नीलाम्बुजम् च ।

इन्दोवरं च नीलेऽस्मिन्

नीलाम्बुजम् (= नीलाम्बुजम्), इन्दोवरम् (२ न), 'नील कमल' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजम् च ॥ (१) ॥ * ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'वृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । इन्दी लक्ष्मी । तस्या वरमित्यम् । 'इन्दोवरं कुचलये शतवर्षा च योपिति' इति मे० १४।०।२४९] ॥ * ॥ 'कुचलये स्यादित्दोवारमित्यपि' इति व्याडेः इन्दोवारमित्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ।

सिते कुमुदकैश्चे ॥ ३७ ॥

कुमुदम्, कैरवम् (२ न), 'श्वेत कमल, कुमुद या कोई' के २ नाम हैं ।

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । मूलविजुजादि (वा० ३।२।५) । 'द्व्युपघ-' (३।१।१३६) इति कौ वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपत्रे, स्त्री कुम्भिकोपधौ । यन्माया, पुंसि दिङ्नागे नागनायामृगान्तरे' [इति मे० ७६।२५-२६] ॥ * ॥ [त्रिवि (३।२।१७८) कुमुद । 'कुमुदं त्रिपु स्यात्कपले कैरवे तु नपुंसक्य' इति मे० ७६।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ के जले रीति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुर्ये कृति-' (६।३।१४) इत्यनुद् । कैरवस्य हृन्मयेद प्रियम् । 'कैरवं चन्द्रवान्त गर्दभ कुमुद कुमुदे' इति माधव । ['कैरवं वितत्वे रिपो । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकाया तु कैरवी' इति मे० १६०।३५] । 'चन्द्रकान्त तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे' [इति हेम ४।१।१२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ।

शालुकमेषां कन्दः श्याद्

शालुकम् (न), 'कमलमात्र के कन्द या जड़' का १ नाम है ।

शालुकमिति ॥ एषा सौगन्धिकशोभा कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति' वा । 'शल चलनसंवरणयो' (भ्वा० आ० से०) । 'शलिमण्डिभ्यामुकण्' (उ० ४।४२) । वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ।

वारिपर्णां तु कुम्भिका ।

वारिपर्णा, कुम्भिका (२ स्त्री), 'पुरहन या जलकुम्भी' के २ नाम हैं ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्या । 'पाकवर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । यद्वा-वारि पिपति । 'प पालनप्र-

१. 'शल चलन-संवरणयो' इत्येतदनेपदिधातोः शलतीति प्रयोगसम्भवाद्न शल गताविति पठितुमुचितम् ।

णयोः' (जु० प० से०) । 'घापुत्रस्यज्यनिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जाते-' (४।१।६३) इति डीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णं स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ इ 'जलकुम्भिकायाः' ।

जलनीली तु शोवालं शैवलः

'जलनीली (स्त्री), शोवालम् (न), शैवलः (पु), 'शैवार' के ३ नाम हैं ।

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'नील वर्णं' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ जले गेते तिष्ठति । 'श्रीढो ध्रुवबुक्वल्ज्-वालत्-' (उ० ४।३८) । 'शैवलश्चैव शोवाल शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पति) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शोवालस्य' ।

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम

'कुमुद्वती, कुमुदिनी (२ स्त्री), 'कोइ' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ कुमुदायत्र देवो सन्ति । 'कुमुदनल्लवेनसेभ्यो इमत्पु' (४।२।८७) । 'अय' (८।२।१०) 'इति वत्वम् । ['कुमुद्वती कैरविष्णुा दयिताया कुणस्य च' इति हैम ४। ११०] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुष्करादिभ्य -' (४।२।१३५) इतीनी कुमुदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ इ 'कुमुदयुक्तदेशस्य' । 'कुमुदलताया' इत्यन्ये ।

नलिन्यां तु विषिनीपद्मिनीसुखाः ।

नलिनी, वि.सिनी, पद्मिनी (३ स्त्री) आदि, 'कमलिनी या कमल-समूह' के ३ नाम हैं ।

नलिन्यामिति ॥ नडा सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्य -' (५।२।१३५) इतीनि । डलयोऽक्यम् । यद्वा -नलभत्रा-मिन् । 'ललादिभ्य' (वा० ४।२।५१) इतीनि ['नलः पोटगले गति पितृदेवे नपीश्वरे ।-] नली मन शिलाया तु नलितेऽपि' नल मतम् ॥' इति विश्व १४९।६] । 'नलिनी पुन । पयाकरे गङ्गाजिन्म्यो' इति हैम [३।४।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ विममस्त्यस्याः । पूर्ववदिनि (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥ * ॥ एषं पद्मिनी । मुखसब्दादाद्यथात् मृणालिनी कमलिनी पुट्टाकनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मपद्मते स्त्रीविशेषे सरोऽ-म्बुजे' इति मेदिनी [८९।८६] । 'पद्मिनी योपिद्वतरे । अन्वेषिजिन्या सरस्या च' इति हैम [३।४।१८] ॥ (३) ॥ * ॥ (त्रीणि 'पद्मपद्मतास्य' कमलिन्या इत्यन्ये) ।

१. 'मलिने तु' इति पा० ।

२. 'सरोरुहे' इति पा० ।

१८ अ०

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुरोशायम् ।

पङ्केहं नाधरमं सारमं सरमीरुदम् ॥ ५० ॥

विमप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

पद्मप, नलिनम, अरविन्दम, महोत्पलम, सहस्रपत्रम, कमलम, शतपत्रम, कुरोशायम, पङ्केहम, तामरसम, सार-सम, सरमीरुदम, विमप्रसूनम, राजीवम, पुष्करम, अम्भो-रुदम (१६ पु न), 'कमल' के १६ नाम हैं ।

येति ॥ पद्येते । 'पद्म गनो' (दि० अ० अ०) । 'अति-मना-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पयोऽग्नी पद्यते गृध्रनिधिनंम्यान्तरे प्रवृजे । ना नामे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचा-र्वाटीपद्मगीय च' [इति मे० १०९।१८-१९] ॥ (१) ॥ * ॥ मल्लि । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इतत् । (उ० २।४९) । 'नलिनं नलिकतायोपम्बुजे' [इति हैम ३।४।१४] ॥ (२) ॥ * ॥ अर्त्तं शीघ्रं क्लिप्पा विन्दति । 'गवादिपु विन्दे -' (वा० ३।१।३८) इति वा । 'श्री म्वादीनाम्' (७।१।५९) इति मुम । अगकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥ * ॥ महच्च तदुत्पन्नं च । 'उत्पलं कुलम्बक्रे । इन्दीवरे मांसयूने' इति हैम [३।६६२-६३] (४) ॥ * ॥ महसं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ कं जलमल्लि । 'अल भृगणावो' (भ्वा० प० से०) । मूलवि-पत्रादिभ्यत् (वा० ३।२।५) क । यद्वा-नम्यते । 'कम् कान्तो' (भ्वा० अ० से०) । 'नयादिभ्य -' (उ० १।१०६) इति कलच । 'कमलं श्लोमिन् रोपये । पङ्के मल्लिने ताम्रे कमलम् नृगान्तरे । कमला श्रीवरनाथो' इति हैम [३।६६४-६५] ॥ (६) ॥ * ॥ अर्त्तं पत्राण्यस्य । 'गवपत्र शिवण्डिनी । दावांघाटे सारमे च कमले न नपमकम्' इति विश्व-मेदिन्यो ॥ (७) ॥ * ॥ कृणे जले रोते । 'अधिकररो रोते' (३।२।१५) इत्यच् । 'अयवाम-' (६।३।१८) इत्यलुक ॥ (८) ॥ * ॥ पङ्के नोऽपि । 'रुद्र प्रादुर्भवे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपच-' (३।१। १३६) इति क । 'नतुच्छे कति' (६।३।१४) इत्यलुक ॥ (९) ॥ * ॥ 'तामरं घृतमणञ्ज' इति रुद्र । तत्र सन्ति । 'पम स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति ड । यद्वा-नस्यते । 'तमु काङ्क्षायाम्'

१. 'बहुलमन्यत्रापि' इत्युणादिसूत्रेणैतच्च, न त्विनन् इति ।

२. 'नीलिकातोया' इति पा० ।
३. मेदिनीस्योऽयं पाठ (१४४।२९७-९८) । विन्दे तु—'यतपत्रो राजकीरे दावांघाटमपूरयो । राजीवे शत-पत्रं तु' (१४७।२६९) इति पाठः ।

(दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-'
 (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वात् द्विडनिषेध ।
 रस्थते । 'रस आस्वादाने' चुरादावदत् । 'णरच' (३।३।
 ५६) । नार्मं च तदसं च । तामररं पथे ताम्रकाञ्चन-
 योरपि [इति मे० १७३।३३] ॥ (१०) ॥ * ॥ सरनि
 भवम् । 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण । 'सारसं सरमी-
 र्हे । मारस पुंकराम्येन्द्रो' इति हेम [३।८०२] ॥
 (११) ॥ * ॥ सग्न्या रोहति । 'इगुपघ-' (३।१।१३६)
 इति क । (१२) ॥ * ॥ विमस्य प्रसूतम् ॥ (१३)
 ॥ * ॥ केमरस्य राजस्यस्यासिन् । 'अन्येभ्योऽपि ह्यस्यते'
 (वा० ५।२।१०९) इति ड । 'राजोर्वं नलिने, ना तु भेदे
 हरिणमीनयो' [इति मे० १६१।४८] ॥ (१४) ॥ * ॥
 पृष्णाति । 'पप पृष्ठी' (दि० प० अ०) । 'पुष वित्'
 (उ० ४।४) उलि करम् । पुष्कं द्वीपीर्याहिलगरागो-
 पधान्तरे । तुर्याभ्येऽम्फिले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे'
 इति हेम [३।६।१४-१५] ॥ (१५) ॥ * ॥ अन्भसि
 रोहति ॥ (१६) ॥ * ॥ षोडश 'पषसामान्यस्य' ।

पुण्डरीकं मित्ताम्भोजम्

पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम् (२ न), 'श्वेत कमल' के २
 नाम हैं ।

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूपायाम्' । 'पुडि च'
 (भ्वा० प० से०) । 'कर्वं (फर्कं) रीकादयश्च' (उ० ४।
 २०) इत्यरीकम् । पुण्डरीकं मित्ताम्भोजे मितच्छत्रे च भेषजे ।
 पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्बर्गे कोपकारान्तरेऽपि च' [इति मे०
 १६।२००] ॥ (१) ॥ * ॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'शुभ्रकमरस्य' ।

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

रक्तोत्पलम्, कोकनदम् (२ न), 'लाल कमल' के २
 नाम हैं ।

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं
 च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥ * ॥ कोकाञ्चनवाकाम् नदति ।
 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितप्रथमं ।
 मूलविभुजादि (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनद रक्तकुमुदे
 रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी [७।८।४७] ॥ (३) ॥ * ॥
 श्रीणि 'रक्तकमलस्य' ।

नाला नालम्

नाला (स्त्री), नालम् (न), 'कमल के डठल' के २
 नाम हैं ।

१ 'खगराशीपथा तरे' इति पा० ।

२ 'दिद्नागे' इति पा० ।

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति ण । 'नाल न नाप-
 दण्डे नाली शाकनलम्बके' [इति मे० १४७।२८] ॥
 (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य' ।

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

मृणालम्, विसम् (२ पु न), 'कमल आदि के डठल' के
 २ नाम हैं ।

अथेति ॥ मृण्यते 'मृण हिसायाम्' (तु० प० से०) ।
 'तमिविसिचिडिमृणि-' (उ० १।११८) इति कालम् । अप-
 चयविवक्षया गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् 'मृणाली'
 इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्लीब, पुनपुंठकयोर्विसे' इति
 मेदिनी [१५।४।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ विस्यति । 'विस
 प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३६) इति
 क । 'मृणाले तु विस विशम्' इति द्विरूपकोश ॥ (४)
 ॥ * ॥ द्वे 'अब्जादीना मूलस्य' ।

अहजादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पण्डम् (न पु), 'कमल के फूल, पत्ती, डण्डल, जड़ आदि
 सब अवयवमात्र' का १ नाम है ।

अच्चेति ॥ सनोति । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) ।
 'अमन्ताडु' (उ० १।१।१४) । बाहूलकात्सत्वाभाव । 'पण्ड
 स्मृतौ घलीवदं पण्ड तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजय ।
 'पण्ड पद्मादिसघाते न स्त्री स्वाद् गोपती पुमाद्' [इति
 मे० ४।२।२६] । 'शडि रुजाया सघाते च' (भ्वा० आ०
 से०) । घञ् (३।३।१८) । 'तालव्यो मूर्धन्योऽजादिवदन्वे
 षण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्योऽवितिदिष्ट'
 इत्युभयविवेकः । 'मकुरमुकुरी दर्पणे, पण्ड समूहे, दारदोऽ
 मुषी' इति सारस्वतकोश ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अब्जा-
 दीना समूहस्य' ।

करहाट' शिफाकन्दः

करहाट, शिफाकन्द (२ पु), 'कमल की जड़' के २
 नाम हैं ।

करेति ॥ कर हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
 ण्यन्त । 'कर्मण्यण' (३।२।१) । (यत्)—क जल रहति
 त्यजति । करह पत्रम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति
 मुकुट । ततः । 'करहहाट' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति
 विप्रहेऽपि) वृद्धिप्रसङ्गाच्च । 'करहाट पपकन्दे देशद्रुम-
 विशेषयो' इति हेम [४।५९] ॥ (१) ॥ * ॥ शिफा
 मूलतरुप्ररोह तत्सहित कन्दो मूलम् ॥ * ॥ 'शिफा' इति

१ 'शाककडम्बके' इति पा० ।

'कन्दम्' इति च पुषक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥
इं 'पञ्चकन्दस्य' ।

किञ्जल्कः केसरोऽखियाम् ।

किञ्जल्कः, केसरः (२ पु न), 'कमल के केसर' (पराग)
के २ नाम हैं ।

किञ्जल्क इति ॥ किञ्जलजति । 'जल अपवारणे' (उ०
प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥ * ॥ के जले सरति ।
'घृ गतो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'द्वलदन्तात्-' (६।३।१) इत्यनुक् । इत्यसः [केसरः] ।
('सवितु, किसलयकसरसभाः' इति सभेदात्) ॥ * ॥
के शीर्यते । 'घृ हिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'नृदो-
रप्' (३।३।५७) । 'तालव्याशः [केसरः] । 'केसर हिङ्गनि
कलीबं, किञ्जल्के न स्तियां, पुमाश्च । सिंहच्छटाया पुनागे
वकुले नागकेसरे' [इति मे० १३३।१४२] ॥ (२) ॥ * ॥
इं 'पञ्चकेसरस्य' ।

संवर्तिका नवदलम्

संवर्तिका (स्त्री), नवदलम् (न), 'कमल के नये पत्ते' के
२ नाम हैं ।

समिति ॥ संवर्तते । 'वृषु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हृषिपिबहिवृत्तिविदिच्छदिकीतिम्यश्च' (उ० ४।१।१९)
इतीन् । 'संवर्तिनवपत्रिका' इति बोधालित । तत्र स्वार्थे
कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ नवं च तद्दल च ॥
(२) ॥ * ॥ इं 'पञ्चादीनां नवपत्रस्य' ।

बीजकोपो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

बीजकोपः, वराटकः (२ पु), 'कमलगट्टे' के २ नाम हैं ।

इति श्रीवपेलवंशोद्भवश्रीमहीन्द्रविरचिपयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीमट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजी-
दीक्षितविरचित्वायाममरटीकायां व्याख्यानुसंधया प्रथमकाण्डः संपूर्णतामगात् ।

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोपे प्रथमं काण्डं समाप्तम् ।

बीजति ॥ बीजस्य कोपः पात्रमाधारः । तालव्याप्तः
[बीजकोशः] अपि ॥ (१) ॥ * ॥ त्रियते दलेः ।
'वृन् आवरणे' । 'अन्येभ्योऽपि-' इत्याद्यच् । ततः स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट
गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ।
ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वराटकः पद्मबीजकोशे
रज्जो कपवंके' (इति मे० १६।२०२) ॥ (२) ॥ * ॥
इं 'पद्मबीजस्य' ।

इति वारिवर्गविवरणम् ॥ १० ॥

उक्ता ६ वर्गा ६ सगृह्णाति—

सक्तं स्वर्धोमदिकालयोशाब्दादिसनाद्यकम् ।

पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

मैत्रे (अमरसिंहने) 'स्वर् ३, व्योम २, दिक् ३, काल ४,
धी ५, शब्दादि ६, नाद्य ७, पातालभोगि ८, नरक ९ और
वारि १०' इन दस वर्गों तथा इनके प्रसङ्ग से प्राप्त 'देवता,
राक्षस, मेघ, विद्युत्' आदि को कहा है । ('शब्दादि' के
'आदि' शब्द से रत्न, गन्ध, 'का संग्रह है') ।

श्रीअमरसिंह के बनाये हुए, नाम ('स्वर्, स्वर्ग, नाक...')
और लिङ्ग ('पुंलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग और अव्ययादि')
को बतलानेवाले 'नामलिङ्गानुशासन' अर्थात् 'अमरकोप'
नामक इन प्रथम में 'स्वर्' आदि का यह प्रथम काण्ड (भाग)
अङ्ग (भेद और उपभेद) के सहित समर्थित होकर
सम्पूर्ण हुआ ।

उक्तमिति ॥ अनेकादशं वर्गा ।

१. कोष्ठस्थः पाठः निर्णयमागरीयः ।

२. 'केसरं हिङ्गनि प्रोक्तं केसरो नागकेसरे ।' इति विश्वः (१४१।१९४) ।

३. आश्विनभेदेनात्र पातालवर्गो विवक्षितो यतः नाट्यवर्गान्तं स्वर्गवर्गं तदुत्तर काण्डसमाप्तिं यावत् पातालावर्गं
इति प्रथमे काण्डे द्वयोरेव वर्गयोर्भवस्येति मुकुटाशयः ।

४. 'मङ्गलाचरण-प्रतिज्ञा-परिभाषा-दलोकानामिकं पुष्पवर्गं मत्वा 'अनेकादशवर्गा' इत्युक्तिसङ्गतिर्बोध्या' इति यत्
कश्चिन्नसमाहितं तत्र, स्वर्धमिति मूलविच्छेदत्वात्, पातालवर्गस्य भोगिवर्गस्य च पुष्पगणनयैकादशवर्गोक्तिसंगतेश्च ।

अमरकोषः

सटिप्पण 'रामाश्रमो' (व्याख्यासुधा) संस्कृतव्याख्यया
प्रकाशाख्यहिन्दीव्याख्यया चोपेतः

द्वितीयं काण्डम्

अथ भूमिवर्गः

वर्गाः पृथ्वीपुरह्माभृद्वनोपविमृगादिभिः ।

मृत्रदाक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

इस द्वितीय काण्ड में अङ्गों और उपाङ्गों के सहित 'पृथ्वी' पुर, पर्वत, वनोपधि, मृगादि ('आदि' शब्द से 'पची, कीट' आदि का संग्रह है अथवा 'मृगादि' शब्द सिंहवाचक है), मनुष्य, व्रह्म, चतुर्य, वैश्य और शूद्र; ये १० वर्ग अर्थात् 'भूमिवर्ग' १, पुरवर्ग २, शैलवर्ग ३, वनोपधिवर्ग ४, कहे गये हैं ।

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता वदितुमा-
रब्धा । 'आदिकर्मणि क्' (३।४।७१) । कीटसा-साङ्गो-
पाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिता । तत्राङ्गानि मृदादीनि ।
उपाङ्गानि शिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिला-
दीनि मन शिलादीनि । वृक्षादीनि पुण्यादीनि । मृगशब्द
आरण्यपशुमात्रवर । 'आगण्या पशवो मृगा' इति स्पृतेः ।
आदिसब्देन पक्षिकोटादीना महणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगान्पु शील यस्य म मृगादी
सिंहः ।

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपोक्षितिः ॥ २ ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वा वसुधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्ष्मा [१]

भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा [२]

— मूः (=भूर, अ०), भूमि, अचला, अनन्ता, रसा, विश्व-
म्भरा, स्थिरा, धरा, धरित्री, धरणी, क्षोणी, ज्या, काश्यपी,

क्षितिः, सर्वसहा, वसुमती, वसुधा, उर्वा, वसुन्धरा, गोत्रा,
कुः, पृथिवी, पृथ्वी, क्ष्मा, अवनि, मेदिनी, मही (२७ स्त्री),
'पृथ्वी' के २७ नाम हैं ।

[विपुला, गह्वरी, धात्री, गौ. (=गो), इला, कुम्भिनी,
क्ष्मा, भूतधात्री, रत्नगर्भा, जगती, सागराम्बरा (११ स्त्री),
'पृथ्वी' के ११ नाम ये भी हैं] ।

भूरिति ॥ भवति । कर्त्तरि क्विप् (३।२।१७८) । 'सूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' (इति मे० १०६।
१) । यत्तु—'भवत्प्रत्यया सर्वम्' इति भू । बहुलवचनात् (३।
१।११३)—अधिकरणे क्विप् (३।३।१७८)—इत्याह
मुकुट । तत्र । उक्तीत्या निर्वाहात् । 'अद्भ्य पृथिवी' इति
श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ भवति । 'भुव. कित्'
(३० ४।४५) इति मि ।—'भुव विमन्'—इति मुकुट ।
तत्र । तादृशमृगादर्शनात् । 'कृदिकारात्'— (ग० ४।१।४५)
इति डीप् वा । 'भूमि क्षिती स्थानमात्रे' इति हैमः [२।
३३५] ॥ (२) ॥ * ॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । अचला सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः ।
अचला भुवि' इति हैम [३।६५१-६०] ॥ (३) ॥ * ॥
नास्त्यन्तोऽस्या । यद्वा—अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः ।
'अनन्त केशवे शेषे पुमान्, अनवधो त्रिपु । अनन्ता च
विश्वयामा शारिबाद्भुवोरपि । कणादुरालभापध्यापावर्त्या-
मलकीपु च । विश्वभरागुद्भुवो स्थानन्त सुरवत्सर्गि'
[इति मे० ६०।८१-८३] ॥ (४) ॥ * ॥ 'रसोऽस्वा-
मत्ति । अर्वाञ्चच्' (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस
आस्वादेने' चुः।दावदन्त । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।
३।५६) वा । यत्तु—घञ्चो को (३।३।५८) वा—इति
मुकुट । तत्र । परिगणनात् । अच. सत्वाच्च । ['रसा

तु रतनापाठासल्लकीवितित्वङ्गु [इति हैम २।६०१] ॥
 (५) ॥ * ॥ विष्व । विर्मति ['डुम्ब धारणपोपणयो'
 जु० उ० अ०] 'सजाया भृतुवृजि-' (३।२।४६) इति खच् ।
 'विश्वम्भरोऽभ्युते शक्ने पुसि, विश्वम्भरा मुवि' [इति मे०
 १४४।२९५] ॥ (६) ॥ * ॥ तिप्पठति । अजिरादि-
 त्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'सिधरा भूशालपयोर्नो वानो
 मोक्षेऽपले निपु' [इति मे० १२९।९७] ॥ (७) ॥ * ॥
 भरति विश्वम् । 'पृथ धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यदा-
 प्रियते । 'पृथ अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । पचाद्यच्
 (३।१।१३४) । घरा सन्त्यस्या वा । 'घरः कुर्माधिपे
 गिरी । कर्पाचकूलेऽप घरा मेवोभूमिजरायुषु' इति हैम, [२
 ४४२-४३] ॥ (८) ॥ * ॥ 'अक्षिप्रादिभ्य इत्रोत्रो'
 (उ० ४।१७३) । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (९)
 ॥ * ॥ 'अतिवृष्-' (उ० २।१०२) इत्यनि । 'कृदि-
 कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ।—गौरादित्वा-
 ङीप् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमाद । ['घरणोऽ-
 हित्तो लोके स्तने धाम्ये दिवाकरे ।-] घरण धारणे मान-
 विन्ते घरणो मुवि' इति हैम [इति हैम ३।२।१८-१९] ॥
 (१०) ॥ * ॥ ङीति । 'दुधु शब्दे' (अ० १० अ०) ।
 बाहुलकाभि । ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
 ङीष्वा) ॥ (११) ॥ * ॥ जिनाति । 'ज्या व्योहानो'
 (क्पा० १० अ०) । शष्पादित्वाद्यगन्तो (उ० ४।१।१२)
 निपातित । 'ज्या शीर्षो ज्या चसुधरा' इति शाश्वते
 [६२९] । ['ज्या तु मातरि क्षमामोर्या' इति हैम १।१।१-
 १२] ॥ (१२) ॥ * ॥ कदमपस्यम् । 'कादप उतो
 मुनिभूयान्भेदे च काशयो क्षमायाम्' इति मेदिनी [१०३।
 १८] ॥ (१३) ॥ * ॥ क्षियति । 'क्षि निवासस्यो' (तु०
 १० अ०) । 'किञ्क्तो च-' इति (३।३।१७४) क्तिच् ।
 यत्—सिफात्यत्र—इति मुकुट । तप्त । 'अजन्म्याम्-'
 (वा० ३।३।१२६) इति ल्युटा वाषात् । 'क्षितिर्गोह मुवि
 शये' इति हैम [२।१।६४] ॥ (१४) ॥ * ॥ मर्व सहते ।
 'पह मपरी' (भ्वा० आ० अ०) । 'प्र सर्वयो-' (३।२।
 ४१) इति खच् । [सर्वसह सहिष्णो स्यात्सर्वसहा पुन
 क्षितो' इति हैम ४।३।५९] ॥ (१५) ॥ * ॥ वसु घनम-
 स्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१६) ॥ * ॥ वसु श्वाति ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (१७) ॥ * ॥
 ऊर्णोति, ऊर्णयते वा । 'ऊर्णुं आच्छादनं' (अ० उ०
 से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इत्यु, युवाप,
 ह्रस्व च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीप् ॥
 (१८) ॥ * ॥ वसु धारयति । 'सजाया भृतुवृजि-' (३।२।
 ४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्व' (६।४।९४) ॥ (१९)
 ॥ * ॥ गोत्रा शैला सन्त्यस्याम् । अर्वाआद्यच् (५।२।
 १२७) । गा जल त्रायते वा । 'शै पालने' (भ्वा० आ०

अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (२०) ॥ * ॥
 पुवते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्रवादित्वाद्
 (वा० ३।२।१८०) डू ॥ (२१) ॥ * ॥ प्रयते । 'प्रय
 विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रये पिवत् सप्रसारण च'
 (उ० १।१।४९) । पित्वात् (४।१।४१) । ङीप् ॥ * ॥
 'पवन्' इत्येके । पुषवी । 'पृथिवी पुषवी पुष्वी' इति शब्दा-
 ण्व. ॥ (२२) ॥ * ॥ ['प्रथिन्द्रि-'] (उ० १।२८) इति
 छप्रत्यये सप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीप्
 पुष्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्या च त्वक्पत्र्या कृष्णजीरके'
 [इति मे० १५९।१९] ॥ (२३) ॥ * ॥ क्षमते । 'समुप्
 सहते' (भ्वा० आ० से०) । 'समेत्यपालोपन्न' (उ० ५।
 ६५) इत्यच् । यत्—पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 अलोप । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुट । तप्त ।
 उत्करीत्या निर्वाहात् ॥ * ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) क्षमा
 च । ['क्षमा भूमौ तित्थायाम् स्त्रिया, युक्ते नपुंसकम् ।
 वाच्यवच्छकहितयो' इति मे० १०८।४-५] ॥ (२४)
 ॥ * ॥ अवति अल्पते वा । 'अव रक्षामादौ' (भ्वा० १०
 से०) । 'अतिवृष्-' (उ० २।१०२) इत्यनि ॥ (२५)
 ॥ * ॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनि (५।२।११५) । 'मत्वन्तो
 मेदकुट्टहा' इति क्षालिहोत्र । मेवति वा । 'त्रिमिदा-' (दि०
 १० से०) । श्रृङ्गादित्वात् (३।१।१३४) इनि ॥ (२६)
 ॥ * ॥ महते । 'मह पूजायाम्' शुरादयिदन्त । ष्यन्तान्
 अच इ' (उ० ४।१।३९) । महि । 'कृदिकारात्-' (ग०
 ४।१।४५) इति ङीप् । यत्—महन्ते भूतान्यस्याम्, महते
 वा । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घ । गौरादिङीप् (४।१।
 ४१)—इति मुकुट । तप्त । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति
 घम्भसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसङ्गाच्च । 'करणाधिकर-
 णयो' अनुवर्तनात् । 'वोचि पक्तिर्माह वैर्लरित्वाद्या
 ह्रस्वदीर्घयो' इति वाचस्पति । यदा—महीषते । 'महीह्र
 पूजायाम्' षण्डवादिभगन्त । 'क्विप् च' (३।२।७५) इति
 विभक्त्यल्लोपयन्तो । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
 ङीप् । तदभावे विसर्ग—इति वञ्चित् । तप्त । 'कारणह-
 णान' इत्युत्त्वात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह' 'उद्भव-
 तेजसो' इति हैम ॥ (२७) ॥ * ॥ सात्रिवाति 'भूमे' ।

मृन्मृत्सिका

मृत् (= मृद्), मृत्सिका (२ छी), 'मिष्टी' के २
 नाम हैं ।

मृदिनि ॥ मृष्टते । 'मृद शोदे' (यजा० १० से०) ।

१ 'उत्सवतेजसो' इति पा० ।

२ पाठोऽप्यभेदित्याम् (१७।५।७) वर्तते । हैमे तु
 'मही भुवि नदीभेदे' (२।६।४) इत्येव पाठ ।

संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥०॥ स्वार्थे 'मृद-
स्तिकन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'मृद' ।

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सना च मृत्सिका ।

मृत्सा, मृत्सना (२ स्त्री), 'अच्छी मिट्टी' के २ नाम हैं ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छन्दात् 'सस्नो प्रशंसायाम्' (५।४।
४०) ॥ (१) ॥०॥ (२) ॥०॥ द्वे 'प्रशान्तमुद' ।

उर्वरा सर्वसस्याह्य

उर्वरा (स्त्री), 'उपजाऊ मिट्टी' का १ नाम है ।

उर्वरति । गच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-ईयंते । 'ऋ गतो' (क्रया०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरुणामरा । यद्वा-
उर्वंते । 'उर्वो हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ
च' (३।३।२५) इति घ । 'उपधायाम् च' (८।२।७८)
इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वाच्च । उर्वं राति । क (३।२।३) ।
यद्वा-'संपदादिभिवप्' (वा० ३।३।१०८) । 'रास्लोप'
(६।४।२१) । उर् चोत्तो वरा च । उर्मु वरा वा । 'उर्वंरा
तु भूमाश्रे सर्वसस्याह्यभुव्यपि' इति हैम [३।५६०] ॥ (१)
॥०॥ सर्वाणि च ॥ इति सस्यानि च । तैरादद्या मृत् । एकं
'सस्याह्यभूमे' ।

स्यादूपः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊपः (पु), क्षारमृत्तिका (स्त्री), 'खारी मिट्टी' अर्थात्
'सादी मिट्टी, रेह' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ ऊपति । 'ऊप हज्जयाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । ['ऊप क्षार-
मृत्तिकाया प्रभातेति पुमानयम् । तत्संध्याया च रन्ध्रे च
चन्दनाद्री श्रवोविले' इति मेदिनी १६५।५] ॥ (१) ॥०॥
क्षारयति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।
१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चाती मृत्तिका
च ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'क्षारमृत्तिकाया' ।

ऊपवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊपवान् (=ऊपवत्), ऊपरः (२ त्रि), 'खारी मिट्टीवाले
स्थान' अर्थात् 'ऊपर, या रेहचट जमीन' के २ नाम हैं ।

ऊपेति ॥ ऊपोऽस्त्यस्मिन् । मनुप् (५।३।१४) ॥ (१)
॥०॥ 'ऊपमुपि-' (५।२।१०७) इति र ॥ (२) ॥०॥
द्वे 'क्षारमृत्तिसिष्टस्य' ।

स्थलं स्थली ।

स्थलम् (न), स्थली (स्त्री), 'स्थल' के २ नाम हैं ।
'भूमिमात्र' का 'स्थलय', 'अकृत्रिम भूमि' का 'स्थली' तथा
'कृत्रिम भूमि' का 'स्थला' नाम है ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्टल स्थाने' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थान्यतेऽत्र ।

'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तत्र । परि-
गणनात् ॥ (१) ॥०॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।
१।४२) इति डीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तुभयसाधार-
णम् ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'स्थलस्य' ।

समानौ मरुधन्वानौ

मरुः, धन्वा (=धन्वन् । २ पु), 'मरुस्थल' के २ नाम हैं ।

समानाविति ॥ म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भूमिकी-' (उ०
१।७) इत्यु । 'मरुतां गिरिधन्वतो' [इति मे० १२८।
७५] ॥ (१) ॥०॥ धन्वत्यतेऽस्मात् । 'घविगंत्यर्थ' सौत्र-
इति मुकुट तन्न । [धातुपाठे 'घवि गत्यर्थ' इति भ्वादी
दर्शनात्] 'कनिन् सुवृषि-' [उ० १।५।५६] इति कनिन् ।
'धन्वा तु मरुदेशे ना बलीवं चापे स्थलेऽपि च' (इति मे०
८।१।७८) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ।

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिपु

खिलम्, अप्रहतम् (२ त्रि), 'विना जुती हुई जमीन' के
२ नाम हैं ।

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । खिलत्यते वास्मिन् ।
'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुण ।
['खिलमप्रहते वलीवं सारसंक्षितवेधसो' इति मे० १४६।
१३] ॥ (१) ॥०॥ न प्रहन्त्यते स्म । 'हन हिंसागत्योः'
(अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥०॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य' । ('त्रिपुं
लिङ्गत्रये । त्रिवां खिला अप्रहता) ।

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

जगती (स्त्री), लोकः (पु), विष्टपम्, भुवनम्, जगत्
(३ न), 'भूतल जगत्' ५ नाम हैं ।

अथिति ॥ गच्छति । 'यन्तु गतो' (भ्वा० प० उ०) ।
'पूपद्वृहन्महजगत्-' (उ० २।८।४) इति निपातितः । शतु-
वद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'अगती भुवने
धमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ [इति मे० ६२।१०९] (१)
॥०॥ लोव्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ्
(३।३।१४) । 'लोको विश्वे जने' इति हैम [२।१६] ॥ (२)
॥०॥ विश्वान्यत्र । 'विश प्रवेक्षने' (तु० प० अ०) । 'विष्टप-
विष्टपविशिपोलपा' (उ० ३।१।४५) ॥०॥ पादिपाठे तु-पिप्यते
पिप्यते, चात्र । 'पिषत् गतो' । 'पिप्यु संवृणने' (६० प०
अ०) वा । ('भुवनं' पिष्टप पुमान्' इति बोधालित ॥

१ कोटस्थ पाठः निर्णयसागरीयः ।

२. तालव्यान्तः 'अवयवार्थकः तौदादिक', गत्यथस्तु
दन्त्यान्त-चौरादिक इति बोध्यम् ।

(३) ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रञ्जे वयुन्' (उ० २।७९) 'भू-
सृष्टुञ्जिजम्' (उ० २।८०) इति वयुन् । ['भुवन पिष्ट
पेजिप स्वात्मलिङ्गे गगने जने' इति मे० ९०।१०२] ॥ (४)
॥*॥ यत्—जङ्घम्ये—इति स्वामिना विग्रहीतम् । यच्च
पुन पुनर्वृद्धिसंयो गच्छति—इति मुबुत्नेन । तन्न । 'वर्तमाने
वृहत्' (उ० २।८४) इति मूत्रे यद्यर्थस्य वृत्तिवृद्धिर
नुक्तं । मत्स्यार्थानां कोटित्व एव यद्विधानाच्च । 'जगत्
स्पाद्विष्टपे क्लीब वायो ना, जङ्घमे निप्' [इति मे० ६२।
१०९] ॥ (५) ॥*॥ एव महाभूत पृथ्वी, पञ्चमहाभूते
न्द्रियविषयात्मक तु जगत् इति पृथ्वीजगतोर्भेद । पञ्च
'भूतलस्य' ।

ओकोऽयं भारतं वर्षम्

भारतम् (न), 'हिन्दुरूपान्' का १ नाम है ।

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमादा १ । भरतस्य राज्ञ
इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण । 'महाविषयासारचिते
जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभस ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते
'दृप् सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसहयानम्'
(वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुमकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाद्-
वृष्टिपु' इति रुद्र । 'वर्षं स्थानं विदु प्राज्ञा इमं लोकं च
भारतम् इति भारती । 'उत्तर यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव
दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सतति' । 'वर्षो-
ऽस्यो भारतादौ च जम्बूद्वीपाद्दवृष्टिपु' [इति मे० १६७।
२४] ॥ एव 'भारतवर्षस्य' ।

शारावत्यास्तु योऽवधे ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिण प्राच्यः

प्राच्यः (पु), 'शरावती नदी के पूर्व और दक्षिण वाले
देश' का १ नाम है ।

शरति ॥ शरावत्या^१ नद्या मर्यादाया । प्राचा सहितो
दक्षिणो देश । प्राच्या भव । 'युप्रागपाग्' (४।२।१०१)
इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एक 'प्राच्यदेशस्य' ।

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य (पु), 'शरावती नदी के पश्चिम और उत्तर
वाले देश' का १ नाम है ।

१ 'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेहरन्ते । नील
इवेतश्च शृङ्गोवान् गन्धमादनमष्टमन् ॥' इति सीमाविच्छिन्न
शान्यन्यानीलावृत्त्यादीन्यप्यटौ वर्षाणि । इति क्षी० स्वा०
अष्टवर्षाणा नामान्याह तत्रैव भारतं मिलित्वा
नव वर्षाणि ।

२ 'एद् प्राचा देशे' इति सूत्रस्य 'काशिना' वचनमत्र
सी० स्वा० उद्बुतम्—'प्रागुदयो विभजते ह्यस्य क्षीरोदके
मया । विदुषा गन्धमिच्छयं सा न पालु परावती ।' इति ।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधे । पश्चिमेन सहित उत्तरो
देश उदीच्या भव । 'युप्राग्' (४।२।१०१) इति यत् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ।

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशाः ग्यात्

प्रत्यन्त, म्लेच्छदेश (२ पु), 'म्लेच्छ देश' अर्थात्
'कामरूप आदि' के २ नाम हैं ।

प्रत्यान्त इति ॥ गतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादय क्रान्ता-
वर्षे' (वा० २।२।१८) इति समाप्त ॥ (१) ॥*॥
म्लेच्छानां देश ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ष्येणवस्थान
यस्मिन्देशे न विचरते । त म्लेच्छविषय प्राहुरार्यावर्तमत
परम्' ॥ द्वे सिष्टाचाररहितपाशादिदेशस्य' ।

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ० ॥

मध्यदेश, मध्यम (पु), 'मध्यदेश' के २ नाम हैं ।

मध्येति ॥ मध्यश्चामी देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भज ।
'मध्यान्म' (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं
यत्प्राग्वान्वनतादपि । प्रत्यगेव पयामाच्च मध्यदेश प्रवीतिन'
इति मनु (२।२१) । विनवान् कुरेशेत्रम् । द्वे 'मध्यदेशस्य' ।

आर्यावर्तं पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्यावर्त (पु), पुण्यभूमि (स्त्री), 'विन्ध्याचल और
हिमालय पहाड़ के बीचवाले देश' के २ नाम हैं ।

अर्धेति ॥ आर्या जा गमतात् वर्तन्तेऽत्र । 'हृलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमि । पुण्य
चामी भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ 'आममद्रात्तु ये
पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं
विदुर्वुधा' इति मनु (२।२२) । हिमप्रधातोऽग हिमाग ।
'हिमालयो इति पाठे तु हिमैव अत्यते । 'अल भूषणार्थे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) । द्वे विन्ध्य-
हिमागमध्यदेशस्य' ।

नीघृन्ननपद'

नीघृत्, ननपद (२ पु), 'मनुष्यों के ठहरने की जगह—
ग्राम, नगर' के २ नाम हैं ।

नीघृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकारणस्य कर्तृत्वविव-
क्षाऽत्र । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । विवप (३।२।
१७८) । 'नहिवृत्ति'— (६।३।११६) इति दीर्घं । यत्—
नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र'
इति पृषिस् 'बाहुलनात् सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८)

१ कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स
ज्ञेयो गजियो देशो म्लेच्छदेशस्तत पर ॥ इति
मनु (२।२३) ।

२ 'पृषि सज्ञाया च प्रायेण' इति सूत्रेण ।

'अन्येभ्योऽपि दश्यते' (३।२।१७८) इति वा अधिकरसो विवप्-इति मुकुटः । तन्न । बाह्वृकस्यागतिकगातित्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ जन पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जान-पदोऽपि जनदेशयो' इति विश्व-मेदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जननिवासस्थानस्य' ।

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशः, विषयः (२ पु), उपवर्तनम् (न), 'देश' अर्थात् 'ग्राम के समुदाय' के ३ नाम हैं ।

देशेति ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥ * ॥ वि-सिनोति । 'पिन् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परिनिविभ्य -' (८।३।७०) इति पत्वम् ।—विमीयन्तेऽप्रेति । 'एरच्' (३।३।५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । 'मिनस्य' (८।३।७०) इति क्ताञ-न्तयो सूत्रेऽनुवादात् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचर-देशयो । शब्दादौ जनपदे च' इति हैम [३।५।३६-७] ॥ (२) ॥ * ॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—त्युट् (३।३।११४) इति मुकुटः । तन्न । घञो ल्युट्पवादेत्वात् । अन -'अन्यत्रापि-' (उ०२।७८) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ग्रामममु-दायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य' ।

त्रिधागोष्ठात्

यहाँ से लेकर 'गोष्ठं गोस्थानकं' (२।१।१२) के पहले तर्क 'त्रिपु' का अधिकार होने से सब शब्द त्रिलिङ्ग हैं । विविति ॥ (आगोष्ठात्) गोष्ठशब्दभिव्याप्य ।

नदप्राये नड्वाजड्बल इत्यरि ।

नड्वलः (२ त्रि), 'नरसल या नरकट जिस देशमें अधिक हों, उस देश' के २ नाम हैं ।

नडेति ॥ नडा प्राया यत्र । 'कुमुदनउवेतसेभ्यो डमनुप्' (४।२।८७) । 'ङ्ग' (८।२।१०) इति 'मादुपघाय' (८।२।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ नडा सरत्य-स्मिन् । 'नडशादाड् ड्वलन्' (४।२।८८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नडाधिकदेशस्य' ।

कुमुदाःकुमुदप्राये

कुमुद्वान् (=कुमुद्वत्, त्रि), 'जिस देशमें कुमुद अधिक हों, उस देश' का १ नाम है ।

कुमुदानिति ॥ कुमुदानि सरत्यत्र ॥ (१) ॥ * ॥ कुमु-दानि प्रायाप्यत्र । एकं 'कुमुदवहूलदेशे' ।

वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतस्वान् (=वेतस्वत्, त्रि), 'जिस देशमें बंट अधिक हों, उस देश' का १ नाम है ।

वेतेति ॥ वेतसा- सन्त्यत्र ॥ (१) ॥ * ॥ बहवो वेतसा यत्र । एक 'बहुवेतसदेशे' ।

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वलः (त्रि), 'नई घासोंमें हरा भरा स्थान या देश' का १ नाम है ।

शाद्वल इति ॥ शीयते । 'शद्लु नातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वादात्स्वात् (३।१।१४०) ण । शीयतेऽस्मि-त्रिति वा । 'हूलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । शादो बाल-तृणमस्मिन् । इवलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥ * ॥ शादेर्बाल-तृणहैरितः । एकं 'नवतृणप्रचुरस्य' ।

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

पङ्किलः (त्रि), 'कीचड़वाले देश या स्थान' का १ नाम है ।

नजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । 'पङ्कोऽस्मिन्नस्ति' । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'सज्जम्बस्य' ।

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्नधाविषः ॥ १० ॥

जलप्रायम्, अनूपम् (२ त्रि), कच्छः (पु), 'बहुन जल-वाले स्थान' के ३ नाम हैं ।

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥ * ॥ अनुगता आपो-ऽत्र । 'श्वनपूर-' (५।४।७४) इत्य । 'ऊनदोसे' (६।३।९८) । ['अनूपो महिषे नाम्ब्रुप्रायदेशे तु वाचयवत्' इति मेदिनी १०२।१३] ॥ (२) ॥ * ॥ नयाविधो जलप्राय । कं जल छयति परिच्छिनत्ति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आनोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'कच्छमनूपम' इति बोपाकित । 'कच्छो द्रुभेदे नौकाङ्गेष्वनूपप्राये नडेऽपि च । कच्छास्तु दैने, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले । चीर्या वारा-ह्याम्' इति हैम २।६३-४ । 'त्रिपु' [अ० २।१।१९] इत्यस्य बाधनार्थं 'पुमि' इति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जला-धिकदेशस्य' ।

श्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावलि ।

शर्करा (नि० स्त्री), शर्करिलः, शर्करः, शर्करावान् (=शर्करावत्, ३ त्रि), 'अधिक बालूवाले या छोटो-छोटे कण्डू से युक्त बालू वाले प्रदेश' के ४ नाम हैं ।

१. अनूपदेशलक्षणं यथा—'तानाहुमलतावीरुत्रिभंर-प्रान्तशीतले । वनेभ्यात्तमनूपं तत्सस्यैत्रीहियवादिभिः ॥' इति महे० ।

१. मेदिनीस्वोऽप पाठः (७।८।४८) । विरहे तु—'भवेज्जनपदो देशे जने जानपदोऽपि च' इति पाठ ।

श्रीति ॥ ['शर्करा खण्डविकृती कर्पूरासो रगन्तरे । उपलया' शर्करायुग्देशे च शकलेऽपि च ॥' इति हैम ३। ६४२-४३] शर्करा (अश्मप्राया मूल) अस्त्यत्र । 'देशे लुबिलचो च' (५।२।१०५) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'सिकताशर्कराभ्या च' (५।२।१०४) इत्यण् । ['शर्करं स्याद् दुग्धफेने शर्करान्वितदेशयो' इति मेदिनी १३।२२३] ॥ (३) ॥ * ॥ 'अन्यतरस्याम्' (५।२।९६) ग्रहणान्त्वुप् (५।२।९४) च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अश्मप्रायमृदधिकृत्य वायुकायुत्तदेशस्य' ।

देश एवादिमी

उपयुक्तं चारों में आदिम 'शर्करा' और 'शर्करिलः' के २ नाम केवल रेतीले प्रदेश के ही हैं ।

देशे इति ॥ (तत्र) आदी भवौ । 'मध्यान्म' (४।३। ८) इत्यत्र 'आदेश्च' इति वचनान्म २ ॥ आदिमी शर्करा-शर्करिलो देश एव नाम्यत्र । 'शर्करं, शर्करावान्' इतीमी तु 'देशादेशयो' ।

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

इसी तरह 'सिकता' आदि शब्दोंसे भी तर्क कर समझ लेना चाहिये ।

एवमिति ॥ एवं 'सिकता', 'सिकतिलः' इतीमी देश एव । 'सिकत', 'सिकतावान्' इति तु देवादिभयोः । केचित्तु सिकताशर्कराशब्दो बहुवचनात्वावाहु ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वाशुकाबहुलदेशस्य' ।

देशो नद्याम्बुप्रथम्बुसंपन्नमोहिपालितः ।

स्यान्नदीमानृको देवमानृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

नदीमानृकः, देवमानृक (२ त्रि), 'नदी, नहर आदि के पानीसे सींचनेपर तथा वर्षा होने पर जहाँ अन्न पैदा हो उस देश' का क्रमज्ञाः १-१ नाम है ।

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्टयम्बुमिश्र संपन्नैर्धान्यै पालित । नदी माताऽप्य । 'नद्युत्थ' (५।४।१५३) इति षप ॥ (१) ॥ * ॥ देवो माताऽप्य । 'देवो मेघे सुरे राजि' [इति मे० १५।८।१२] ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण एकैकं 'नद्यम्बुभिर्वृष्टयम्बुमि संपन्नदेशस्य' ।

१ वग्नास्तु 'देशे लुबिलचो च' इति सूत्रे 'च' कारग्रहणान्मत्प' इति पाठ साधीयाम्, अत एवोत्सूत्रे 'चादामत्पु च' इति मिढान्तवौमुद्यामुक्तम् ।

२ 'आदेश्च' इति वचनस्य 'मध्यान्म' इति सूत्रभाष्येऽनुपलब्धे 'साम्यंचिर—' इति सूत्रोक्तेन 'अग्नादिपश्चिमाङ्गिमत्' इति वातिकेन 'आदि'शब्दात् 'डिमत्'प्रत्यये, आदिम'शब्दसाधुत्व सि० की० सम्मतमिति ।

सुराक्षि देशे राजन्वान्स्थान

राजन्वान् (=राजन्वत्, त्रि), 'धर्मात्मा, शीलवान् और सदाचारी राजासे पालित देश' का १ नाम है ।

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र । 'न पूजनात्' (५। ४।६९) इति टचोऽभाव—इति मुकुट । तन्न । वदुषीहो टचोऽप्रसङ्गात् । मत्पु (५।२।९४) । प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४) 'राजन्वान् सौराज्ये' (८।२।१४) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एव 'स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य' ।

नतोऽन्यत्र राजवान् ।

राजवान् (=राजन्वत्, त्रि), 'सामान्य राजासे पालित देश' का १ नाम है ।

तत इति ॥ अग्र्यत्र राजमानयुक्तदेशे ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'सामान्यराजयुक्तदेशस्य' ।

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठम्, गोस्थानकम् (२ न), 'गौओं के रहनेके स्थान, गोशाला आदि' के २ नाम हैं ।

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'वज्रवै—' (वा० ३। ३।५८) इति क । 'अध्याम्ब—' (८।३।९७) इति पत्वम् । 'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी नभसासंलापयोः स्त्रियाम्' [इति मे० ३।१।४] ॥ (१) ॥ * ॥ गवा स्थानम् । स्वार्थक ' (५। ३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गवा स्थानस्य' ।

तत्त गोष्ठौ न भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

गोष्ठीनम् (न), 'जहाँ पहले गौ रहती हो, उस स्थान' का १ नाम है ।

तत्त्विति ॥ पूर्व भूतं गोष्ठम् । 'गोष्ठात्तत्र भूतपूर्व' (५। २।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भूतपूर्वगोष्ठस्य' ।

पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तभूः (स्त्री), परिसरः (पु), 'नदी और पहाड़ आदिके पासकी भूमि' के २ नाम हैं ।

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भू ॥ (१) ॥ * ॥ परितः सन्त्यत्र । 'पुत्ति' (३।३।१८) इति ष । ['परिसरः प्राग्तभू-देवयो-मूर्ति' इति हैम ४।२।७९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नद्यादिसमीप-भूमि' ।

सेतुगालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुः (पु), गालिः (स्त्री), 'पुल' के २ नाम हैं ।

सेतुरिति ॥ स्त्रिया धर्तमानायाम् आधौ सेतु (पुमान्) । सिनोति, सीयते वा । 'पिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।

१ 'सत्राया कन्' इत्यनेन 'बन्'विधानादत्रापि 'क' इत्यत्र 'कन्' एव युक्त ।

'सितनि-' (उ० ११६१९) इति तुन् ॥ (१) ॥ * ॥ आ अल-
त्यम्भ । 'अल वारणे' (स्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । यद्वा-अव्यतेजनया । 'इणजादिभ्य' (वा० ३।३।
१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सेतो', 'पुल' इति ह्यातस्य ।

वामल्लृश्च नाकुश्च वल्मीक पुनपुक्षकम् ॥ १४ ॥

वामल्लृः, नाकुः (२ पु), वल्मीकम् (पु न), 'वामी,
वयोद, दमकाण' अथात् 'दामकां द्वारा इकट्टा का हुइ मद्दा
के देर' के ३ नाम हे ।

वामाति ॥ वामेवामं वा ल्युते । 'लृन् छेदने' (ऋषा०
उ० से०) । बाहुलकाद्रक् । (१) ॥ * ॥ न अकात् । 'अक
कुटिलाया गतो' (स्वा० प० से०) । बाहुलकादु । यद्वा-
नम्यते भ्रुवनेन । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' (स्वा० प० अ०) ।
'फलपाटिनमिमानजना गुक्पाटिनाकियतश्च' (उ० १।१८)
इत्युः, नाविश्च । इकार उच्चारणार्थ । ['नाकुर्मुन्यन्तरे
पृथ्वीधर-वल्मीकयो पुमान्' इति मे० ३।२७] ॥ (२)
॥ * ॥ वलन्ते प्राणिनोऽप्य । 'अलीकादवश्च' (उ० ४।२५)
इति निपातितः । ['व (व) ल्मीको नाकुवारमीकयो रोग-
भेदे' इति हैम ३।९३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पिपीलिका-
दिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य' ।

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पद्वी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्त्येकपदीति च ॥ ११४ ॥

अयनम्, वर्त्म (= वर्त्मन् । २ न), मार्गः, अध्या
(= अध्वन्), पन्थाः (= पथिन् ३ पु), पद्वी, सृतिः,
सरणिः, पद्धतिः, पद्या, वर्तनी, एकपदी (७ स्त्री), 'मार्ग,
रास्ते' के ३ नाम हे ।

अयनमिति ॥ अयन्ते इत्येते वाऽनेन । 'करणा-' (३।
३।११७) इति मुकुट । तत्र । घञो ल्युडपवादत्वात् । आतो
युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) । 'अय-
नं पथि गेह्नेर्जस्योदव्यक्षिणतो गतो' इति हैम [३।३८०] ॥
(१) ॥ * ॥ वृत्तं तत् । वर्तन्तेऽत्र वर्तन्तेनेन वा । मनिन् (उ०
४।१४५) ॥ (२) ॥ * ॥ मृग्यते वितृणीक्रियते पादौ । 'मृजू
शुद्धौ' (अ० प० से०) । मार्ग्यते । 'मार्ग अन्वेषणे' (उ० उ०
से०) वा । यत्तु-मृग्यतेनेन-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । अ-
ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्क्षणामाभावान्नोपधावृद्धि स्यात् ।
'मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्ज्वन्वेषणे पथि' इति हैम । [२।
४२] ॥ (३) ॥ * ॥ अति वल्म् (पथिकानाम्) । 'अद अक्षणे'
(अ० प० अ०) । 'अदेयं च' (उ० ४।११६) इति वनिपु,
घञ्चान्तादेस । यत्तु-अत्यते सतत गम्यते अनेन इति मुकुटे-
नोक्तम् । तन्न । उक्तमूत्रविरोधात् । अततेष्वनिपोरविधा-
नात् ['अध्वा ना पथि संस्थाने स्यादवस्कन्दकालयो' इति
मे० ८।५।३५] ॥ (४) ॥ * ॥ पयन्तेनेन । 'पथे गतो'

(स्वा० प० से०) । पथमर्थिभ्यामानं । पयन्त्यनेन इति
वा । 'पथस्य च' [उ० सु० ४।१२] इतीति, थोऽन्तादस्य
॥ * ॥ 'पथ' इत्यदन्ताऽपि । 'वाट. पथश्च मार्गश्च' इति
त्रिकाण्डशेष. [२।१।१९] ॥ (५) ॥ * ॥ पयतजनया ।
'पघाटभ्यामाव' । 'कृादकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति डाप् ॥ (६) ॥ * ॥ सरन्त्यनया । 'स्य गतो'
(स्वा० प० अ०) ।—क्तिम् (३।३।९४)—इति मुकुट ।
तत्र । 'अजभ्यापु-' (वा० ३।३।२२६) इति ल्युट्प्रस-
ङ्गात् । (अत.) करणस्याप कर्तृत्वावक्षशाया 'क्तिक्त्तो
च' (३।३।१७४) इति क्तिच् । 'मृत्तगतो पथि' इति हैमः
[२।२।१२] ॥ (७) ॥ * ॥ 'अति-' (उ० २।१०२)
इत्यन । 'सराण. श्रेणवर्त्मनो' इति दन्त्यादो रभसः ।
'शुभ शुभं प्रदीप्य च, साराण पथि चावलो' इति तालव्यादा-
वजयात्तालव्यादरपि [सारणि.] । तत्र 'शु' हिंसायाम्
(ऋषा० प० से०) । बाहुलकादिनि ॥ (८) ॥ * ॥
पादाभ्या ह्ययते । 'हन हिंसागत्यो' (अ० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'हिमकारिपृथितपु च' (६।३।५४)
इति पद्गाव । 'पद्धति. पथि पद्धतो च' इति हैम [३।
२९४] ॥ (९) ॥ * ॥ पादाय हिता । 'सरीरावयवाद्यत्'
(५।१।६) । 'पथस्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पद्गावः ।
'पदमस्मिन्मृग्ययम्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥ * ॥
वर्तन्तेऽनया । 'वृतेश्च' (उ० २।१०६) इत्यनि । 'वर्तनी
पथि । वर्तने तर्कपिण्डे 'च' इति हैम. [४।४।४०] ॥ * ॥
'चात् (२।१०६ उणादिवृत्तेण) मुट्' इत्येके । तत्र वर्त्मनि ॥
(११) ॥ * ॥ एक. पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीयु च' (५।
४।१३९) इति निपातितः । यद्वा-सत्यायुपुञ्जस्य' (५।
४।१४०) इति पादस्यान्तलोप । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।
१।८) इति वा डाप् । 'पाद. पत्' (६।४।१४०) ॥ * ॥ अत्र
पक्ष 'एकपाद' इत्याप रूपान्तरम् । 'एकपद तत्काले नपु-
सक, वर्त्मनि स्त्री स्यात्' [इति म० ७७।४६] ॥ (१२)
॥ * ॥ द्वादश 'मागस्य' ।

आतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतिपन्थाः (= अतिपथिन्), सुपन्थाः (= सुपथिन्),
सत्पथः (३ पु), 'अच्छे मार्ग' के ३ नाम हे ।

अतीति ॥ 'स्वतो पूजयाम्' । 'कुगति-' (२।२।१८)
इति समास । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ * ॥

१. 'वा' इति पा० ।

२. 'वृतेश्च' इत्युणादिमूत्रे 'व'ग्रहणान्मुट्प्रत्ययो
'गोवर्धनमते, अत एवोक्तमूत्रस्य 'वर्तनि.' इत्युदाहरणं
दत्त्वा 'गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् । वर्त्मनिः । इत्याह ।'
इत्युक्तं सि० की० ।

(२) ॥ * ॥ सञ्जासौ पन्थाञ्च । 'सन्महत्' (उ० २। १६१) इति तदुपपत्तौ 'ऋषभूरु' (५।४।७४) इत्यम् ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि शोभनमागस्य' ।

व्यध्वो हुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्व, हुरध्व, विपथ, कदध्वा (= कदध्वन्), कापथः
(५ पु) 'खराय मार्ग' क ५ नाम है ।

व्यध्व इति ॥ विरहोऽध्वा । 'प्रादयो गताध्वे' (वा० २।२।१८) इति समास । 'उपसर्गादध्वन्' (५।४।८५) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥ * ॥ विरह पन्था ऋषभूरु' (५।४।७४) इत्यम्-इति मुमुट् । तप्त । ('पथ सख्याव्ययाद') (वा० २।४।३०) इति 'होवताप्रसङ्गात् । अत विरह पथ' इति विग्रहीतव्यम् ।

(३) ॥ * ॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति- (३।२।१८) इति समास । का कत्तलुपसर्गञ्च (६।३।१०१) ॥ (४)

॥ * ॥ ईपदर्थे च (६।३।१०५) इति कादेश । पुमान्-गोऽपीपन्थानौ भवति । कुत्सित पथ । वाट पथञ्च मागपथ इति विनाऽऽपात् [२।१।१९] अदन्त पथ-शब्द 'पथशब्देन समासिन पुस्तव निर्वाहम् । पथिनृशब्देन समासे का पथ्यलया (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथ सख्याव्ययात् (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्व भवति । 'सपथस्तु मुपन्था स्याद् व्यध्वो विपथकापथो' इति रभ-वोऽप्यवम् । [कापथ, कुत्सितपथे उच्यते क्लीबमित्यते' इति म० ७।३।१८] ॥ * ॥ कुत्सितोऽध्वोऽप्यव्यय पथशब्देन समासे कुपथ अपि ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्च 'दुर्मागस्य' ।

अपन्थास्त्वपथ तुल्ये

अपन्था (= अपथिन्, पु), अपथम् (न), 'मार्गा-भाव (कुमार्गो या खराय रास्ते') के २ नाम है ।

अपन्था इति ॥ पमोऽभाव । 'नन्' (१।२।६) इति तलुपश्च ॥ (१) ॥ * ॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यम् । 'अपथ नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मार्गाभावस्य' ।

शृगाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गाटकम्, चतुष्पथम् (२ व), 'चोरास्ता या चौक' के २ नाम है ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्ग प्राधान्यमटति । 'अट गतो' (म्भा० प० से०) । नमप्यम् (३।२।१) । 'सन्ताया वधे' (५। ३।७५) । ['शृङ्गाटक मन्त्रेऽपि रथके च चतुष्पथे' इति मे० १।८।२१९] ॥ (१) ॥ * ॥ चतुर्णां पन्था समाहार । 'वदितार्था-' (२।१।५१) इति समास । 'ऋषभूरु' (५।

४।७४) इति समासान्तः । 'इदुपपत्तय-' (८।३।४१) इति पत्वम् । 'पथ सख्या-' (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वम् । ['चतुष्पथ चतुर्मागसामे, ब्राह्मणे तु 'ना' इति म० ७।४।२७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चतुष्पथस्य' ।

प्रान्तर दूरगुण्योऽध्वः

प्रान्तरम् (न), 'जिसमें बहुत दूरतक द्वाया और पानी नहीं मिले, उस रास्ते' का १ नाम है ।

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमथ । 'प्रादिभ्य -' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहि ['प्रान्तर कोटरेऽरण्ये दूरगुण्य-पथेऽपि च' इति हेम ३।६१०] ॥ (१) ॥ * ॥ दूर-भ्रासो दूग्मञ्च ॥ एक 'दूरदूग्मञ्चामाजलाशिविजितमा-गस्य' ।

कान्तार वत्सं दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारम् (पु न), 'चौर, कष्टक और झाड़ी इत्यादिसे दुर्गम रास्ते' का १ नाम है ।

कान्तारमिति ॥ वस्य जलस्य सुतस्य वान्त । कान्त मृच्छति । 'नृ गतो' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यम्' (३। २।१) ['कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि' इति मे० १३।२।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'चोराद्युप-द्रवेर्दुर्गममार्गस्य' ।

गव्युतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्युति (स्त्री), 'दो कोस लम्बे रास्ते या स्थान' का १ नाम है ।

गव्युतिरिति ॥ गोमूतो ह्यन्धुपसख्यानम् 'अध्वपरि-मारो च' (वा० ६।१।७९) इत्यवारेण । 'अन्धन्तरस-हृत् तु क्रोश, क्रोशश्च पुन । गव्युत, स्त्री तु गव्युतिर्गोस्त गोमत च तत्' इति वाचस्पति । 'यनुर्हस्तचतुष्टयम्' इत्याद्या धनु सहस्राम्या गव्युति पृति भाषित' इति शब्दार्थे ॥ (१) ॥ * ॥ क्रोशयोर्गुगम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्रोश-द्वपपरिमितस्य' ।

नखः किष्कुचतु-रातम् ।

नख (पु), 'चार हजार हाथ लम्बे रास्ते या रास्ती आदि' का १ नाम है ।

नख इति ॥ किष्कुणा हस्तानां चतु शती । 'चतु यतम्' इति तु पानादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुण शतम्, इति वा । याकपाथिवादि (वा० २।१।६९) । नखये । 'पल व-पने' (भ्वा० प० से०) । उत्वादित्वात् (उ०

४।१५) वः । कात्यस्तु 'नल्व हस्तगतम्' इत्याह । एक 'चतु शतहस्तपरिमितस्य' ।

घण्टापथः संसरणम्

घण्टापथः (पु), संसरणम् (न), 'राजमार्ग' का १ नाम है ।

घण्टेति ॥ घण्टापथंशत पन्था । चाकपाथिवादि (वा० २।१।६९) । यद्वा-घण्टाना पन्था । घण्टाग्रहण वादिनाणा तद्वता हस्तपादीना शोपलक्षणम् । 'ऋषभुर' (५।४।७४) इत्य. ॥ (१) ॥ * ॥ सभुय सरन्त्यत्र, अनेन, वा । 'चु गती' (स्वा० प० अ०) ।- 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट्-इति मुकुट । तत्र । प्रथम ल्युडप-वादेत्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) । युच् (उ० २।७८) तु युक्त ॥ (२) ॥ 'दश धन्वन्तरो राज-मार्गो घण्टापथः स्मृत' इति चाणक्यः । द्वे 'राजमार्गस्य' ।

तःपुरस्थोपनिष्करम् ॥ १८ ॥

द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमौ च रोदसो [३]

द्विवस्पृथिव्यौ गङ्गा तु रुमा स्याल्लवणाकरः [४]

उपनिष्करम् (न), 'गौव के राजमार्ग' का १ नाम है ।

[द्यावापृथिव्यौ, रोदस्यौ, द्यावाभूमौ, रोदसी, द्विवस्पृथि-व्यौ (५ स्त्री, नि० द्विव०), ये ५ नाम 'आकाश और पृथ्वीके समुदाय' के तथा गङ्गा, रुमा (२ स्त्री), लवणाकरः (पु), ये ३ नाम 'खारा समुद्र' के हैं] ।

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा । उप निष्करन्ति निःसरन्ति संन्याम्यत्र । 'कृ विशेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुट । तत्र । अपो वाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुसि' (३।३।११८) इति प्रस्था-पवादेत्वात् । यद्वा-उपनि कीर्यते संन्येहन्त्यते । 'कृज हिंसा-याम्' (ऋषा० उ० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति प ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'पुरमार्गस्य' ।

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥ १ ॥

अथ पुरवर्गः ॥ २ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्थो वा पत्तन पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमः

पूः (= उर, स्त्री), पुरी, नगरी (२ स्त्री न), पत्तनम्, पुटभेदनम्, स्थानीयम् (३ न), निगमः (पु), 'नगर' के ७ नाम हैं ।

१. 'किंक्वुहंस्तस्तेपा चतु गनी नल्वमिति माला । कात्यस्तु-नल्व (विद) हस्तगतमित्याह ।' इति स्त्री० स्वा० ॥ मुकुटस्तु 'नल्वो विद हस्तगतम्' इति व्याख्यात-वात् ।

पूरिति ॥ विपति । 'पू पालनपूरणयो' (जु० प० से०) । 'भ्राजभास-' (३।३।१७७) इति विवप् । 'उदोऽप्य' (७। १।१०२) इत्युत्वम् ।- 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घ-इति मुकुट । तत्र । 'वो-' (८।२।७६) इत्यस्य विप-यात् । प्रथंति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । सपदा-दिर्विबन् (वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु-विपति, पूरयति वा इति विवृष्ट । 'पू पालन' इति धातुमुपम्यस्य 'भ्राजभास-' इति विवप्-इति मुकुट । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपसम्भवात् । 'पुरी आप्यायने' (जु० उ० से०) इत्य-स्मादुक्तसूत्रेण विवपोऽविधानात् । सवत्र दीर्घोच्चारणश्रवण-प्रसङ्गाच्च । ['पू शरीरे नगर्थो च' इति हैम. १।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ यदापि- 'पू पालनं' इत्यस्माद् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिपेधेन गुणादुत्वम्-इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिपेधे प्रमाणाभावात् । 'विपति' इत्यादाविति-प्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क. । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात् । गौरादित्वात् (४।१।४१) 'जाते-' (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ नना संत्यत्र । 'नगपामुवाण्डुभ्यो ऋ' (वा० ५।२।१०७) ॥ (३) ॥ * ॥ पक्षे क्लीबत्व पत्तनसाहचर्यात् ॥ * ॥ पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्या तन्म्' (उ० ३।१५०) ॥ * ॥ 'पट्टन पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेरतन्म् ॥ (४) ॥ * ॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'भिदिर् विदारसो' (६० उ० अ०) ।-अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)-इति मुकुट । तत्र । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति धनो ल्युडपवादेत्वात् । युच् (उ० २।७८) लृचिच ॥ (५) ॥ * ॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मे हितम्' (५।१।५) इति छ ॥ (६) ॥ * ॥ नितरां गच्छ-न्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।११९) इति निपातित । 'निगमा-पूर्वणिग्भेदनिश्चयाध्ववणिकपया' इति हैम [३।४९७] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'नगरस्य' ।

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

शाखानगरम् (न), मूलनगर अर्थात् राजधानी या महा-नगर के अनिरिक्त जो छोटे-छोटे नगर हैं उनका यह १ नाम है ।

अन्यदिति ॥ मूलनगर राजधानी । नतोऽन्यत् यत्तु पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'शाखानग-रस्य' ।

वेशो वेश्या जनसमाश्रयः ।

वेशः, वेश्याजनसमाश्रयः (२ पु), 'वेश्याओं के वास्तवस्थान'के २ नाम हैं ।

प्रदेनेऽपि' इति हैम [३।५२१] ॥ (१५) ॥ * ॥ एवम्
आलय ॥ (१६) ॥ * ॥ षोडश 'गृहस्य' ।

वास' कुटो द्वयोः शाला सभा

वास (पु), कुटी (पु स्त्री), शाला, सभा (२ स्त्री),
'समाभवन या वैष्णवानां' के ४ नाम हैं ।

वास इति ॥ वसन्त्यत्र 'हृत्त्र' (३।३।१२१) इति धञ् ।
'वासो वैशम्यवस्थाने वामा स्यादाट्ठपके' इति हैम [२।
६०५] ॥ (१७) ॥ * ॥ कुटति कुटिलीभवति । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । 'इगुपधात्
किम्' (उ० ४।१२०) इति, इति 'वृद्धिकारात्-' (ग० ४।
१।४५) इति डीप् वा । 'कुट कौट्टे जिलाकुट्टे' घटे गेहे
कुटी मुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी' इति हैम [२।५५] ।
['कुट कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कु-
म्भदास्या तु सुराया चित्रगुच्छके' इति मेदिनी [३।४।६-७]
॥ (१८) ॥ * ॥ शालन्त्यत्र । 'शाल गती' (भ्वा० प० से०) ।
'हलञ्' (३।३।१२१) इति धञ् । 'शालो हाले मत्स्य-
भेदे शालीकस्तत्प्रदेशयो । स्कन्धशाखायाम्' इति हैम [२।
५२३ २४] ॥ (१९) ॥ * ॥ सह भान्त्यत्र । 'अभ्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।३।१०१) इति ड । 'सभा बृत्समूहयो । गोष्ठ्या
सभ्येषु शालायाम्' इति हैम [२।३।१७] ॥ (२०) ॥ * ॥
चत्वारि 'सभागृहस्य' ।

संजयनं त्रिद्वम् ।

चतुःशालम्

संजयनम्, चतुःशालम् (२ न), 'चौतरफा घरवाले
स्थान' के २ नाम हैं ।

सजेति ॥ संजवन्त्यत्र । 'जु गती' सौत्र । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥ * ॥ चतस्र शाला समाह-
ता । 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति वा क्नीडत्वम्
॥ * ॥ एकम् 'अभ्योग्याभिमखशालाचतुष्टयगृहस्य' ।

मुनीनां तु पर्णशालोत्तजोऽस्त्रिगाम । ६ ॥

पर्णशाला (स्त्री), उटज' (पु न), 'पर्णसे बनाई हुई
मुनियों की कुटी' के २ नाम हैं ।

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपर्णिकादि
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'उटस्तृणपर्णादि'
'-ति देशीकोश । उटाञ्जायते । 'पञ्चमाम्-' (३।२।९८)
इति ड ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ।

चैत्यमायतनं तुभ्ये

चैत्यम्, आयतनम् (२ न), 'यज्ञस्थान विशेष' के २
नाम हैं ।

१. 'स्यादट्ठपके' इति पा० ।

२. 'कुट कोटे शालाकुट्टे' इति पा० ।

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्याग्निचित्ये च (३।१।
१३२) इति साधु । चित्याया इवम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य
प्रमाद । चित्याया स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धवि-
म्बेऽप्युद्देश्यपादये' इति रत्र ॥ (१) ॥ * ॥ आयत-
न्तेऽन । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अधिनरस्ये
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यज्ञस्था-
नस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्धे ।

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजिशाला, मन्दुरा (२ स्त्री), 'अस्तबल' के २
नाम हैं ।

वाजीति ॥ वाजिना शाला ॥ (१) ॥ * ॥ मन्द-
न्तेऽन । 'मदि स्तुत्यादी' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दि-
वाशि-' (उ० १।३८) इत्युरच । 'मन्दुरा वाजिशा-
लाया दायनीयार्थेवस्तुति' [इति मे० १३७।२००] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'अश्वशालाया' ।

आवेशनं शिल्पशाला

आवेशनम् (न), शिल्पशाला (स्त्री), 'कारीगरोंके घर'
के २ नाम हैं ।

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) । 'वरणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ०
२।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पशाले' भूनादेशप्रवेशयो'
इति विश्व मेदिन्यो [९९।१७२, ९५।६८] ॥ (१) ॥ * ॥
शिल्पिना शाला ॥ ४ । शिल्पस्य शाला—इति तु स्वामी ।
(२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वर्णनारादीनां शालाया' ।

प्रदा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रदा, पानीयशालिका (२ स्त्री), 'पौतरा, प्याऊ या
पाणी रखने की जगह' के २ नाम हैं ।

प्रपेति ॥ प्रपिषत्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतञ्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥
पानीयस्य शाला । रवायै कन् (५।३) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'जलशालाया' ['पीनग, प्याऊ' इति व्याताया ।]

मठश्चात्रादिनिलयः

मठ (पु), 'विधाधियों या संन्यासियों के रहनेकी जगह'
का १ नाम है ।

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र । 'मठ मदिवासस्यो' (भ्वा०
प० से०) । 'हलञ्' (३।३।१२१) इति धञ् । सञ्जापूर्वव-
त्वात् वृद्धि । यद्वा—मठनि निवासयति । पञ्चाञ्च् (३।
३।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ छानोऽन्वैवासी आदिव्येया

१. 'शिल्पिगृहे'—इति पाठी विश्वस्य ।

परित्राजय-क्षयणकादीनां वेपा निवृत्त । बौद्धानां तु विही-
रोऽस्त्री ॥ * ॥ एकं विघ्न्याणां गृहस्य = गठस्य ।

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जा (स्त्री), मदिरागृहम् (न), 'कलवरिया या
मदिरा के घर' के २ नाम हैं ।

गञ्जेति ॥ गञ्जन्त्यस्याम् । 'गञ्जि शब्दाद्ये' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च हल्' (३।३।१०३) इत्य । 'गञ्जा
यनी सुगमृहे । गञ्ज स्थास्युसि गीढाया भाण्डागारे तु
न सियाम्' इति विश्व-भेदिन्यो ॥ (१) ॥ * ॥ मदिराग
गृहम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भयमघानगृहस्य' ।

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भागारम्, वासगृहम् (२ न), 'घर के बीच के हिस्से'
अर्थात् 'तहखाने' के २ नाम हैं ।

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥ * ॥ वासस्य
गृहम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ।

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

कुट्टिमोऽस्त्री निघण्टा भूङ्गन्द्रशाला शिरोगृहम् [५]

अरिष्टम्, सूतिकागृहम् (२ न), 'सौरीके घर' अर्थात्
'जिसमें लकड़ा जन्मा उस घर' के २ नाम हैं ।

[कुट्टिमः (पु न), 'पत्थर या'संगमरमर आदि के बने
हुए फर्श' का १ नाम है] ।

[चन्द्रशाला (स्त्री), शिरोगृहम् (न), 'अटारी या
घर के ऊपरी छत' के २ नाम हैं] ।

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंस्रं
इति वा । 'रिष हिंस्रायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।
२।१०२) । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयो ।
अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे । शुभे मग्नाचिल्ले
च' इति विश्व-भेदिन्यो ॥ (१) ॥ * ॥ सूतैव सूतिका ।
'सूतकादीनां' वा' (वा० ७।३।४४) । सूतिकायां गृहम् ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य', चत्वारि पर्याया, इ-गण्ये ।

१ भेदिनीश्लोऽय पाठ (३०।८) । विश्वे तु—'गञ्जा
क्षानी मुरागेहे स्वाङ्गाण्डागाररीढयो । गञ्ज' इति निघः
पाठः (३३।११-१२) ।

२ भेदिनीश्लोऽय पाठ (३३।३२-३३) । विश्वे तु—
'अरिष्ट फेनिले निम्बे लघुने काककङ्कयो । अरिष्ट
सूतिकागारे तर्के चिल्ले शुभाशुभे ॥' (३१। ४८) इति
निघण्टाः ।

३ भाष्ये तु—'वा सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्'
इत्येवं वार्तिकस्वरूपम् ।

वातायनं गवाक्षः

वातायनम् (न), गवाक्षः (पु), 'झरोखे' के २ नाम हैं ।
वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गती' (अ० प० अ०) ।
कण्ये ण्युट् (३।३।११८), मुच् (उ० २।७८) वा ।
वातस्यायनम् ॥ (१) ॥ * ॥ गवामक्षीव । 'अक्षणी-
दर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गवां जलानि किरणा
वाक्षन्ति व्याप्नुवन्ति एनमेनेन वा । 'अक्षु व्याप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । अस्तंयैर्वै षञ् (३।३।१९) । यत्—'इन्द्रा-
क्षयो नमासे च' इत्यवङ्—इति स्वामितोक्तम् । तत्र । एतद्व-
चनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी शत्रवाख्या गवाक्षो बालके कपी'
[इति मे० १६।८।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जालकस्य' ।

अथ मण्डपोऽस्त्री जनामयः ।

मण्डपः (पु न), जनाश्रयः (पु), 'मण्डप' के २ नाम हैं ।
अयेति ॥ मण्डन मण्ड । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा०
प० से०) । षञ् (३।३।१८) । मण्ड पाति । 'पा रक्षणे'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
मण्ड पिबति' वा ॥ (१) ॥ * ॥ जनानामाश्रय ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'स्त्रीवासीचितमण्डपस्य' ।

दुर्ग्यादि धनिनां वासः

दुर्गम् (न), आदि ('आदि शब्द से 'स्वस्तिकम्,
अष्टालिकम्, वासगृहम् । ३ न), '... ' धनिनों के रहने
के स्थान' के नाम हैं ।

दुर्गेति ॥ हरति मन । 'ह्रिञ् हरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । अर्ध्यादित्वात् (उ० ४।११२) यत् मुट् च ॥
(१) ॥ * ॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकं 'धनवता वास-
गृहस्य' ।

प्रासादो देवभूजाम् ॥ ९ ॥

प्रासादः (पु), 'देवनाओं और राजाओं के निवासस्थान
या कोठे' का १ नाम है ।

प्रासेति ॥ देवानां भूजना च गृहम् । प्रसीदति मनो-
ऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षञ् । 'उपसर्गस्य षञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घ । आद्य था ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'देवानां राजा च गृहस्य' ।

मौघोऽस्त्री राजसदनम्

सौघः (पु न), राजसदनम् (न), 'राजा के घर' के २
नाम हैं ।

सौघ इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मुष्वां स्तुहि गङ्गाँटिका-
मूत्रे' । मुधा लेपोऽन्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० १।२।
१०३) षण् ॥ (१) ॥ * ॥ राशे. सदन शोष्यत्वात् ।

१ विग्रहोऽयमत्र न समुचित' प्रकृतार्थविहङ्गत्वात् ।

यद्वा-सदनाना राजा । राजदस्तादि (३।२।३१) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'राजगृहस्य' ।

उपकार्योपकारिका ।

उपकार्या, उपकारिका (२ स्त्री), 'तन्म्य, कनात,
सामिचाना' के २ नाम हैं ।

उपैति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोप्यत्' (३।१।
१२४) । ['उपकार्या राजसमन्वयुपागोचितेऽन्यवत्' इति
मे० १२१।११८ ॥ (१) ॥ * ॥ उपकरोति षुल् (३।३।
१३३) । ['उपकारिकोपकर्म्या पिप्पेभेदे स्तुपालये' इति
मे० १८। २२५ ॥ * ॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोषा-
दशानुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाञ्चिक् (३।१।१३४)
गौरादि (४।१।४१) ङीप् । यत्—उप अधिक करोतीति
विगृह्य 'वर्मण्यप्' (३।२।१) इत्युक्त मुकुटैः । तन्न । नि-
पातनामसत्त्वाथकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ।

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्धावर्तार्थयोऽपि च ॥१०॥

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीत्यरसप्तदशाम् ।

स्वस्तिकः, सर्वतोभद्रः, नन्धावर्तः, आदि ('आदि' शब्द
सि 'रूपकः, धर्ममानः, '), विच्छन्दकः (४ पु), 'धनियों
के गृहो' के १-१ नाम हैं ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्तित् क्षेम कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ।
['स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्प गृहभेदयो' इति मे० १४।
१६७ ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥ * ॥
नन्धयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ['नन्धावर्तं पुमान्वेरम-
प्रभेदे भगवद्गृहे' इति मे० ६९।२०२ ॥ (१) ॥ * ॥
विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा-विशिष्टाच्छन्दयति साभिलाषाम्
करोति । षुल् (३।१।१३३) वृच् (उ० २।३२) वा
॥ * ॥ 'विच्छन्दक' इति पाठ-इति स्वामी । तत्र 'उच्छ-
दिर् शीतो' (ए० उ० से०) । षुल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥ * ॥ आदिना स्वक वर्धमानादिपरिग्रह ॥ 'ईस्वरगृह-
विवेषाणां' पृथगेकं कम् ।

स्त्र्यगारं भूमिजामन्तःपुरं स्यात्स्वरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

अन्तःपुरम्, अवरोधनम् (३ न), शुद्धान्तः, अवरोधः
(२ पु), 'रनिवास' के ४ नाम हैं ।

स्त्र्येति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥
(१) ॥ * ॥ अवरुध्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥ * ॥ अदि (३।३।१४) त्ववरोध । ['अवरोधस्तिरोधाने
राजवरपे तु तद्गृहं' इति मे० ८१।४० ॥ (४) ॥ * ॥

शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षवा अन्ते समीपेऽस्त्र ॥ (३) ॥ * ॥
चत्वारि 'राज्ञा स्त्रीगृहस्य' ।

स्याद्दृः क्षोममस्त्रियाम् ।

अट्ः (पु), क्षोमम् (न पु), 'अटारी' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ अट्टघते । 'अट्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० अ०
से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) अट्टघति वा । अच् (३।
३।३४) ॥ (१) ॥ * ॥ शुवन्त्यत्र । 'दुष्णु शब्दे' (अ० प०
से०) । 'अतिस्तु-' (उ० १।१३७) इति म् ॥ * ॥ प्रजाघणि
(५।४।३८) 'क्षोम' अपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हृन्मोक्षुपरि-
गृहस्य' ।

प्रघाणप्रघणाळिन्द्वा महिद्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणः, प्रघणः, अळिन्दः (३ पु), 'पठवेहर' अपार्त्
'चौकट की चाहरी जगह' के ३ नाम हैं ।

प्रघाणैति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च'
(३।३।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'प्रघणोऽळिन्दके तात्र-
कलशे लोहमुदरे' इति हेम [३।२।२४] ॥ (२) ॥ * ॥
अल्पते भूयसे । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । वाहु-
लवात्किन्दच् ॥ * ॥ प्रजाघणि 'आळिन्द' अपि । 'गृहैकदेशे
आळिन्द प्रघाण प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अळिन्दस्त्व-
ल्पपिण्डिका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'द्वारप्रको-
ष्ठाद्द्विर्द्वाराप्रवर्तित्तुण्वस्य' ।

गृहावमहणी देहली

गृहावमहणी, देहली (२ स्त्री), 'डेहरी या दरवाजे के
नीचे वाले भाग' के २ नाम हैं ।

गृहैति ॥ गृहमवगृह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (ऋपा०
उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१)
॥ * ॥ देहन्तम् । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । भावे घञ्
(३।३।१३) । देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । गौरादि (४।
१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ।

अङ्गनं चत्वारिजिरे ।

अङ्गनम्, चत्वारि, अजिरम् (३ व), 'आँगन, चबूतर' के
३ नाम हैं ।

अङ्गनमिति ॥ अङ्गत्यत्र । 'अगि गतो' (भ्वा० प०
से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे
याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नामन्तवर्गं विश्व [९।१७४] ।
'अङ्गणम्' इति पाठे तु पुरोदरयादि (६।३।१०९) ॥ (१)
॥ * ॥ चत्येते । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगु-
वृञ्चितिभ्यं च्वरच्' (उ० २।१२१) । 'चवर स्यात्तथा
श्लेषे स्वण्डलाङ्गनयोरपि' इति हेम [२।५८७] ॥ (२)
॥ * ॥ अजन्यत्र । 'अज गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अजि-

शिशिर- (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ।

अधस्ताद्दारुणि शिला

शिला (स्त्री), 'दशवाजे के दोनों खम्भों के नीचे वाले काष्ठ, लोहे या पत्थर' का १ नाम है ।

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) ।
'दुपुष- (३।३।१३५) इति क. । 'शिल उञ्छे स्त्रियां प्राग्द्वाराद्य स्थितदारुणो' इति तालव्यादी रभस ॥ * ॥
'तलदारु शिली योपित्' नासा दाहूर्ध्वमस्य यत्' इति बोपालितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'द्वारस्तम्भाव स्थितकाष्ठस्य' ।

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासा (स्त्री), 'दशवाजे के दोनों खम्भों के ऊपरवाले काष्ठ, लोहे या पत्थर' का १ नाम है ।

नासेति ॥ नास्ये । 'पासु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'पुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य । 'विज्ञेया नामिका नासा नामा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दश्यान्ते छद् । नासा दारुपरि द्वारस्य । 'अधोदारु' शिला स्त्रियाम्-' इति नाममाला ॥ (१) ॥ * ॥ 'स्तम्भद्वारस्यकाष्ठस्य', 'उपरिभित्तिवारकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ।

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्

प्रच्छन्नम, अन्तद्वारम् (२ न), 'खिड़की' के २ नाम हैं ।
प्रच्छन्नमिति ॥ प्रकर्षेण छन्न द्वारम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति ममाम ॥ (१) ॥ * ॥ अन्त स्थित द्वारम् । शाकपाथिवादि (२।१।६९) । एकं 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य' (खिड़की) इति ख्यातस्य ।

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षद्वारम् (न), पक्षकः (पु), 'मुख्य द्वार' के २ नाम हैं ।

पक्षेति ॥ पक्षे पाश्वर् द्वारम् ॥ (१) ॥ * ॥ पक्ष इत् । 'द्वे प्रतिकृती' (५।३।९६) कम् । सनायां (५।३।९७) वा । ['पक्षकस्य पुमान्पाश्वर्द्वारे च पाश्वर्मात्रके' इति मे० १०।११४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पाश्वर्द्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वार तदुच्यते' इति कात्यात् पुर्वान्वयी—इत्यन्ये ।

१. 'नासा—' इति द्वितीयपादस्य तु द्वितीयचरणे उपयोगित्वम् ।

२. 'अधो दाह...' इति वचनम् एतत्पूर्वचरणोपयुक्तं न स्वप्न ।

३. अत्र 'द्वे' इत्युचितम् ।

वलीकनीघ्रे पटलप्रान्ते

वलीकम्, नीधम्, पटलप्रान्तम् (३ न), 'झाङ्ग, ओरी, या घोड़मुहों' के ३ नाम हैं ।

वलीकेति ॥ वलस्यावृणोति भित्त्यादि । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपात । 'वलीक पटलप्रान्ते' इति पुष्काण्डे बोपालितात् पुस्त्वमपि ॥ (१) ॥ * ॥ नितरा ध्रियते । 'घृष्ट अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति जलम्' इति वा । 'शूष् चारशो' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-विमुजादि (वा० ३।२।५) । 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घ । निश्चयेन इत्ये । 'त्रि इन्धो दीप्ती' (ह० आ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति क् । मुकुटोक्ता करणव्युत्पत्तिस्तु नादर्थव्या, 'कर्त्तरि क्तु' (३।४।६७) इति वाच्येषात् । 'नीघ्र नेमौ वलीकेन्द्रे रेवतीभेऽपि कानने' [इति विश्व १३०।६०] ॥ (२) ॥ * ॥ पटलस्य छदिय-प्रान्ते ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहच्छादनस्य' ।

अथ पटलं छद्दिः ॥ १४ ॥

पटलम् (न), छदिः (= छदित्, स्त्री), 'छावना, छाजन' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ पट ऋति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । पटति उदक वा । 'पट गती' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावित्पथं । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'पटल तिलके नेत्ररोगे छदियि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैम [३।६९८] ॥ (१) ॥ * ॥ छादयति । 'छद अपवारणे' बुगदि । 'अचिशुचि-' (उ० २।१०८) इती-सि । 'इस्मन्-' (६।४।९७) इति ह्रस्व । —'साहचर्वात् सान्त क्लीबम्'—इति मुकुट । तन्न । 'छदि स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनवृत्तात् ॥ (२) ॥ * ॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र । द्वे 'छादनस्य' ।

गोपानसी तु वलभी छादने वकदारुणि ।

गोपानसी, वलभी (२ स्त्री), 'धरन, कंची या छात्रे के लिये दिये हुए देड़े काष्ठ' के २ नाम हैं ।

गोपेति ॥ गोपायति । 'पुण रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहूलकानसद् प्रथय । अल्लोप (६।४।४८) मलोपी (६।१।६६) । यद्वा-गवा गोभिर्वा पान गोपाने किरणानां किरणैर्वा सोपणम् । तन् स्पनि निवर्तयति । 'पो अन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहूलकादभव । गौरादि । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेदमनि' इति रभस ॥ (२) ॥ * ॥ वक्राणि दारुणि यस्मिन् । द्वे 'कुक्षुपे छादनाय दत्तस्य वक्र-

१. 'वलभीछादने' इति कृते समासे तु गोपानसी इति एकमेव नाम ।

क(अण्य) (छज्वा) इति ष्यातस्य । पटलापारवशेषज्ज-
रस्य इत्यन्ये ।

कपोतपालिकायां तु चिदङ्कं पुनपुंमकम् ॥ १५ ॥

कपोतपालिका (कौ), चिदङ्कम् (न पु), 'कपूतर आदि
पक्षियों के लिये लकड़ी आदि के बनाए हुए घर' के २
नाम हैं ।

कपोतेति ॥ पाठयति । 'पाल रक्षणं' (पु० प० से) ।
भृल (३१११३३) । कपोताना पालिका । कपोतपाला-
यति । 'कर्मण्यण' (३१२१) । डीप (४१११५) । 'समाप्य
वच्' (५१३१७५) इति वा ॥ (१) ॥१॥ विशेण टङ्कप
न्तेऽत्र । 'एकि वन्धने' (पु० प० से०) । 'श्लक्ष्' (३१३
१२१) इति घञ् ।—कर्मण्य (३१३१५६) वा—इति मुकु-
टस्य प्रमाद ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'गृहमान्त रचितपरिष्कृत्या
नस्य' ।

कौ द्वारद्वारं प्रतीहार

द्वा (= द्वार, खी), द्वारम् (न), प्रतीहार (पु),
'द्वारद्वार' के ३ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ द्वारयति । 'द्व वरणे' निजन्त । विच् (३१२
७५) । यद्वा—द्वारयति । सपदादि * (३१३१०८) ॥ (१)
॥१॥ पञ्चाशदि (३१११३५) द्वारम् । 'द्वार निर्मयेऽभ्यु-
पाये' इति हेम [२४४२] ॥ (२) ॥१॥ प्रतिह्रियते
अदियते । कर्मणि वच् (३१३१४४), 'उपसंस्य घञि-'
(३१३१२२) इति वा वीथं । 'प्रतीहारो द्वारि द्वा स्ये
द्वा स्थिताया तु योपिति' [इति मे० १४२१२८०] ॥ (३)
॥१॥ श्रीणि द्वारस्य' ।

स्पाद्वितर्हिस्तु वेदिका ।

विनर्दि, वेदिका (२ स्त्री), 'वेदी, चौतरा' के २
नाम हैं ।

स्पादिति ॥ विगता तदिहिनाऽप्या । 'तदं हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इच्' (उ० ४१११८)
इतीन् ॥ (१) ॥१॥ विदन्त्यस्वाम् । इन्नन्तात् 'वृद्धिवा-
राह्'—(ग० ४१११५) इति वा डीप् । स्वार्थे वच् (५१३
७५) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'प्राज्ञणादिभ्य कृतरयोपवेशसा-
नस्य' ।

सोणोऽज्ञो बहिर्द्वारम्

सोरण (पु न), बहिर्द्वारम् (न), 'सोरण, बाहरी
फाटक' के २ नाम हैं ।

सोरिति ॥ सुरन्वत् । 'सुर त्वरणोऽहसनयो' () ।

१. 'सम्पदादिभ्य विच्' इति दातिकेन विध्यस्य
इति तत्त्वम् ।

अधिकरणे ल्युट (३१३११७) । 'सोत्यन्त्यव' इति
वा । 'सुल उन्माने' (पु० प० से०) । रत्नोरेकत्वम् ।
तुतुरस्यनन । 'सुर त्वरणे' कौहोत्पादिक ॥ (१) ॥१॥
बहिर्द्वारात् । ['अपपरि-' (३१११२) इति समाह-
'बहिर् तद्वा' च' इति वा ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'द्वारवाह-
भापस्य' ।

सुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरद्वारम्, गोपुरम् (२ न), 'नगरके बड़े फाटक' के २
नाम हैं ।

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥१॥ गापादिति । 'सु
रक्षणं' (भ्वा० प० से०) । व ह्रल्लङ्कार् । मद्वा—बोलति ।
'सुल मरुत्से' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् क (३११
१२५) । रत्नोरेभेद । गोभि पुरम् । गा पुरति । पुर
अप्रगमने (तु० प० से०) ष्यर्थं । मूर्धनिपुकादित्वात् (वा०
३१२५) क ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'नगरद्वारस्य ।

कूटं पूर्व्वरि यद्वसितनगरस्तस्मिन्

हरिनगर (पु), 'सुखपूर्वक चढनेके लिये राजद्वार या
नगरद्वारपर बनाई हुई टाट् जमीन' का १ नाम है ।

कूटमिति ॥ हस्तितो नख इव । हस्तिना न खद्यते ।
इति वा । 'खनु वयद्वरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्वैम्बोऽ-
पि-' (वा० ३१२१०२) इति उ ॥ (१) ॥१॥ एकं
'पुरद्वारेऽनन्तारणाय कृतस्य कर्मनिम्नस्य भृलकृतस्य' ।

अथ त्रिपु ।

कपाटमारं तुल्ये

कपाटम्, जम् (२ स्त्री), 'किवाह' के २ नाम हैं ।
अथेति ॥ क वात द्वारो वा पाटमिति । 'पट मती'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण' (३१२१) ॥१॥ 'कवा-
टम्' इत्यन्ये । तत्र क वात वर्तति । 'वट वेटने' (भ्वा० प०
से०) । त्रिधात् 'टिड्'— (४१११५) इति डीप् । 'कुड्
कन्दे' (तु० आ० क०) । 'कूदोरप्' (३१३१७) । फल
सन्धमद्रीति वा ॥ (१) ॥१॥ इत्यति । 'अतिवर्गि-' (उ०
३१३२) इत्यन् । त्रिधात् गौरादिङीम् (४११४१)—
इति पञ्जिदा । 'पपाटञ्च कवाटञ्च त्रिपु स्वादर न न'
इति वाचस्पति । 'अर' उदकपाटयो' इति 'विश्व मेदिनी
॥१॥ कूच्छति । विच् (३१२१७५) । अर्य कूच्छति । 'गर्व
धातुभ्य -' (उ० ४१११८) इतीति 'अररि' इदन्तोऽपि ।
('अरर पुन । कपाटोऽररि कवाट' इति हेम) ॥
(२) ॥ १॥ द्वे 'कपाटस्य' ।

१. विन्दे (१३४१०८) 'अरर कपाटे छन्दोर्गि च'
इति निजकपोतस्ये 'हेम-मेदिनी' (३१५५३, ३१०
११०) इति पठितुमुकितम् ।

२. वीच्छस्य पाठ निर्णयसागरीय ।

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

अर्गलम् (न ही), 'किही' के २ नाम हैं ।
तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । 'स्कम्भु' शोशो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३२।१) — मुहुटस्तु—आयदयके
गितिः (३।३।१७०) इति वदत् 'तद्विष्कम्भागंत्तम्' इति
मूलपाठं मन्यते । 'धे स्कम्भातेनित्यम्' (८।३।७७) इति
पत्वम् ॥ * ॥ अर्ग्यते । 'अर्जं अर्जनं' (भ्वा० प० से०) । वृषा-
दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।
५३) कुवम् । ['स्यादगलं तु कल्लोले परिषेर्षण' इति
विश्व १५५।८२] । स्त्रिया टाप् (४।१।४) । लभुन्वयि-
क्षाया डीप् (४।१।५५) — इति पञ्चिज्ज ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'कपाटरोधनकाष्ठम्' ।

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहणम्, सोपानम् (२ न), 'सीही' के २ नाम हैं ।
आरोहेति ॥ आरुह्यनेजेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० ङ०) । कर्णे ल्युट् (३।३।११०) । 'आरोहणं स्यात्
सोपाने ममारोहे प्ररोहणे' [इति मे० ५१।११] ॥ (१)
॥ * ॥ सह विद्यमान उप टापी आतां गमनमननः (२)
॥ * ॥ द्वे 'पापाणादिहृत्तमोषाद्यारोहणमागम्य' ।

निश्रेणिस्यधिरोगोऽप्ये ।

निश्रेणिसः, अधिरोगी (२ स्त्री), 'काटही सीही' के २
नाम हैं ।
निश्रेणिरिति ॥ निशय श्रेणि ण्डिन्निश ॥ २ ॥ षट्-
संघाटे निश्रिवा श्रेणिस्य । पण्डित्वात् षट् षट्-
गिरिधिरोग्यन्तं षट् षिवादिभि च षट् षट्-
(१) ॥ * ॥ अधिरोग्यनेजेन । लृट् (३ ३ ३३) ,
(२) ॥ * ॥ द्वे काट्ठदिहृत्तमोषाद्यारोहणमागम्य

संमार्जनी शीयनी स्यात्

संमार्जनी, शीयनी (२ स्त्री), 'काट्' के २ नाम हैं ।
संमार्जनी ॥ संमार्जनेऽप्यन्तं लृट् ३ ३ ३३ । लृट्-
कृत् (३ ३ ३३) । (१) ॥ * ॥ संमार्जनी
'सुव द्रोणे' (३।३.५४) । संमार्जनी ३ ३ ३३ ।
(२) ॥ * ॥ संमार्जनी लृट् ३ ३ ३३ । सं-
मार्जनी लृट् । ['संमार्जनी लृट् इति व षट् षट्-
मार्जनी लृट् ३ ३ ३३ ।] इति षट् षट्-
इति षट् षट् ।

संमार्जनी लृट् ३ ३ ३३

श्रीः

श्रीः, शरी (२ स्त्री), 'शरी' के २ नाम हैं ।
श्रीः । शरी (२ स्त्री), 'शरी' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ संकीर्षते । 'कृ विधीते' (तु० प० से०) ।
हिगायायु (कथा० उ० से०) वा । 'श्रीदोर' (३।३।
५७) । ['संकीरोऽभिचट्टशरी' इति मे० १३१।१३२] ॥
॥ * ॥ संकार' इति पाठे तु कर्माणि चञ् (३।३।१४) ।
['अथ सकारोऽप्यभिकट्टशरी' इति हैम. ३।६५३] ॥
(१) ॥ * ॥ अथकीर्षते ॥ (२) ॥ * ॥ (तथा
शोधय्या) क्षिपते भूयाती । [द्वे] 'शरी' इति र यातस्य ।

गुण्यं निःशरणम्

गुण्यम्, निःशरणम् (२ न), 'घर आविकं प्राधान द्वार' के
२ नाम हैं ।

गुण्यमिति ॥ लृट् । 'यत्तु अपवादगी' (भ्वा० उ०
से०) । 'इत्यनेर्लृट् स चादात्त' (उ० ५।१०) इत्यण-
नादेर्लृट् । 'गुण्यगुण्यं प्राग्गुण्यं धेन्दे निःशरण्यया'
इति हैम [५।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ निःशरण्यनेन ।
'गृ गती' (भ्वा० प० ङ०) लृट् (३।३।११०) । 'निःश-
रण्य गृति । 'इत्यं गृहानिगुण्यं निःशरण्यं निःशरण्यं च' इति
हैम [५।२८] ॥ (२) ॥ * ॥ त 'निःशरण्यप्रत्यय-
मात्तम्' ।

श्रीनिषेधा निकर्षणः ।

श्रीनिषेधा (श्री), निकर्षणः (श्री), 'शरी' के २ नाम हैं ।
श्रीनिषेधा ॥ श्रीनिषेधात्तस्य । 'निषेध प्रत्यय' (तु० प०
५५) । 'शरी' (३।३।१३३) इति शरी ॥ (१) ॥ * ॥
निकर्षणम् । 'शरी' (३।३।१३३) इति
शरी (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्रीनिषेधा श्रीनिषेधात्तस्य' ।

श्रीनिषेधा (श्री), 'शरी' के २ नाम हैं ।
श्रीनिषेधा ॥ श्रीनिषेधात्तस्य । 'निषेध प्रत्यय' (तु० प०
५५) । 'शरी' (३।३।१३३) इति शरी ॥ (१) ॥ * ॥
निकर्षणम् । 'शरी' (३।३।१३३) इति
शरी (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्रीनिषेधा श्रीनिषेधात्तस्य' ।

संमार्जनी शीयनी

संमार्जनी, शीयनी (२ स्त्री), 'काट्' के २ नाम हैं ।
संमार्जनी ॥ संमार्जनेऽप्यन्तं लृट् ३ ३ ३३ । लृट्-
कृत् (३ ३ ३३) । (१) ॥ * ॥ संमार्जनी
'सुव द्रोणे' (३।३.५४) । संमार्जनी ३ ३ ३३ ।
(२) ॥ * ॥ संमार्जनी लृट् ३ ३ ३३ । सं-
मार्जनी लृट् । ['संमार्जनी लृट् इति व षट् षट्-
मार्जनी लृट् ३ ३ ३३ ।] इति षट् षट्-
इति षट् षट् ।

संमार्जनी लृट् ३ ३ ३३

श्रीः, शरी (२ स्त्री), 'शरी' के २ नाम हैं ।
श्रीः । शरी (२ स्त्री), 'शरी' के २ नाम हैं ।

वेधमेति ॥ वेधमनो भु ॥ (१) ॥ * ॥ वसन्त्यत्र ।
'वसेस्तुत्रगारे गिञ्च' (उ० १।७५) इति तुम् । ['वास्तु
स्याद् गृहभूयुर्गो' हे सीमसुरङ्गयो' इति हेम २।१९९] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहरचनावच्छिन्नभूमे' ।

ग्रामान्त उपशाल्यं स्यात्
ग्रामान्तम्, उपशाल्यम् (२ न), 'गौवके पासवाली
जमीन' के २ नाम है ।

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्त समीपम् ॥ (१) ॥ * ॥ शल्य-
मुपगत । प्रादिसमाप्त (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥ * ॥
ग्रामग्रहण चोपलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशाल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेष [२।२।७] ॥ * ॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ।

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमा (=सीमन्), सीमा (२ स्त्री), 'सिवान, सीमा,
सरहद्' के २ नाम हैं ।

सीमेति ॥ सीयते । पित्र् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातित ,
'मन' (४।१।११) इति न डीप ॥ (१) ॥ * ॥ 'डाबुभा-
भ्याम्-' (४।१।१३) इति षष्ठे डाप । ['सीमा घाट
स्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोपेऽपि च स्त्रियाम्' इति मे० ९४।५५] ॥
(२) ॥ * ॥ 'आघाटशब्दोऽप्यत्र' ॥ * ॥ द्वे 'सीमाया' ।
चत्वार्येकार्यानि—इत्यप्ये ।

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष (पु), आभीरपल्ली (स्त्री), 'अहीरोंके क्षोपवे या
गौव' के २ नाम हैं ।

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुगिरविसाब्धने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलञ्च' (३।३।२१) इति घञ् ।
'घोष आभीरपल्ल्या स्याद् गोपालध्वनिघोषके । कास्ये चाम्बु
दनादे ना घोषा मधुरिकौषधी' [इति मे० १६६।११] ॥
(१) ॥ * ॥ आभीराणां पल्लि । ^२'कुट्टिग्रामत्रयो पल्लि'
इति शाश्वत [६७८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गोपग्रामस्य' ।

पककण शबरालय ॥ २० ॥

पकण, शबरालय (२ पु), 'कोल, भील, किरात आदि
भ्लेच्छ जातिभोंके घर' के २ नाम हैं ।

पकण इति ॥ पचन्ति । विवप् (३।२।१७८) । कण
न्ति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।
१३४) । पच कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र
नान्यत् ॥ (१) ॥ * ॥ शब रान्ति शबरा । तेषामा-
लय ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भिल्लग्रामस्य' ।

इति पुरवर्गविवरणम् ॥२॥

१ तथा च शिशुपालवधे—'शैलोपशाल्यनिपतद्रधनेमि
धारानिष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूपगर्भा' इति (५।८) ।
२ कुटी' इति पा० ।

अथ शैलवर्गः ॥ ३ ॥

महीध्रे शिखरिद्वामश्रुवर्हायधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिमावाचलशैलशिखोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र, शिखरी (=शिखरिन्), चामाश्रु, अर्हाय, धर,
पर्वत, अद्रि, गोत्र, गिरि, मावा (=भावन्), अचल,
शैल, शिखोच्चय (३ पु), 'पहाड' के ३ नाम हैं ।

महीध्र इति ॥ मही धरति । 'धृच् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क ॥
(१) ॥ * ॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनि (५।२।११५) ।
'शिखरी स्यादपामागं शैलपादपयो पुमान्' [इति मे० ९८।
११२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वाम विभर्ति । 'डुभृच् धारण
पोषणयो' (जु० उ० अ०) । 'विवप् च' (३।२।७६)
इति विवप् ॥ (३) ॥ * ॥ द्विषते । 'ह्रन् हरणे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।२२४) । न हार्य ।
'अर्हायो हर्तुमशक्ये शैलेऽपि' इति हेम [३।५०९] ॥
(४) ॥ * ॥ धरति । 'धृच् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।३५) । 'धर कूर्माधिपे गिरी । कार्पास-
तूलेऽप्य घरा मेदोभूमिज रामुपु' इति हेम [२।४४२-४३] ॥
(५) ॥ * ॥ पर्वणि सन्त्यत्र । 'तत् पर्वमरुद्धा' (वा०
५।२।१२२) यद्वा-पर्वति । 'पर्वं पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'भृमृद्यधि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ['पर्वत पादपे पृषि
शाकमत्स्यप्रभदयो । देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी ६३।
१२७-२८] ॥ (६) ॥ * ॥ अत्ति, अद्यते वा । 'अद
मज्ञणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशद्विभ्रुशुभिभ्य ञिन्' (उ०
४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्यं द्याक्षिति च' इति हेम [२।
४०४-५] ॥ (७) ॥ * ॥ गा प्रायते । 'त्रैङ् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आत-' (३।२।३) इति क ।

'गोत्र क्षेत्रेऽन्वये छत्रे सभाष्ये बोधवत्समो । वने नाम्नि
च गोत्रोऽद्रे, गोत्रा भुवि गवा गणे इति हेम [२।४२४]
(८) ॥ * ॥ गिरति । 'गु निगरणे' (तु० प० से०) ।
वाहलकात्कि । 'ऋत इद्भतौ' (७।१।१००) । 'गिरि
पूज्येऽक्षरुजि कन्दुके । शैले नैरेयके गीर्णाविपि' इति हेम
[२।४२१-२२] ॥ (९) ॥ * ॥ प्रसते । 'प्रसु अदने'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति
वनिप् । पुषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥ * ॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयो । अचला
नुवि' इति हेम [३।६५९-६०] ॥ (११) ॥ * ॥
प्रचुरा शिला सन्त्यत्र । ज्योत्सनादित्वाद् (वा० ५।२।
१०३) ॥ 'शैलो भृमृति शैल तु शैलेये तास्यंशैलेके' इति
हेम [२।५२७] ॥ (१२) ॥ * ॥ शिलाभिरच्यते ।

'चिम् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥
(१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ।

लोकालोकश्चकषालः

लोकालोकः, चक्रवालः (२ पु), 'सात द्वीपौवाली पृथ्वी
को वेरे हुप पहाड' के २ नाम हैं ।

लोकेति ॥ 'लोक दशने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१३) । न लोक । लोकालोको प्रकारान्य-
कारावत्र स्तः । अन्तर्वहि सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शभ्याम् ॥
(१) ॥ * ॥ चक्रं भ्रमण्डलं चलते । 'वत् वेत्तने' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरेकत्वस्मरणान्
'चक्रवाडः' अपि । यद्वा—चक्राकारेण वाडते । 'वाडू
आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ।
'चक्रवातमस्मास्ति' इति वा । अर्शाआद्यच् (५।२।१२७) ।
'चक्रवालोऽग्निभेदे स्याच्चक्रवास्त तु मण्डले' इति हेम [४।
३०१] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सप्तद्वीपवत्या भूमे' ।

त्रिकूटस्त्रिकुटसमी ।

त्रिकूटः, त्रिकुट् (= त्रिकुट्) (२ पु), 'त्रिकूट पहाड' के
२ नाम हैं ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटास्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हेम [(१)] ॥ * ॥ त्रीणि
ककुटदशानि ऋद्धगाप्यस्य । 'त्रिकुटुत् पर्वते' (५।४।
१४७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ।

आतस्तु चरमक्षमाश्रुत्

अस्तः, चरमक्षमाश्रुत् (२ पु), 'अस्ताचल' के २
नाम हैं ।

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अम दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) । 'गत्वर्था-' (३।४।७२) इति क्त । यद्वा—अभ्यते
स्म । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्त (३।४।७२) ।
'अतं क्षिप्तेऽभ्यवसिते त्रिपु. ना पश्चिमाचले' इति विश्व-^३
मेदिन्यो ॥ (१) ॥ * ॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'चरेरम्' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'पश्चिमपर्वतस्य' ।

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदयः, पूर्वपर्वतः (२ पु), 'उदयाचल' के २ नाम हैं ।

उदय इति ॥ उद्यन्ति प्रहा अस्मात् । 'एण गतौ' (अ०
प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उदय पर्वतोन्नत्यो' इति

१. मेदिनीस्थोऽयं पाठ (३६।४३) । हेम (३।१६०)
तु—'त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः स्यात्सुवेलके' इत्येव पाठ ।
२. मेदिनीस्थोऽयं पाठ. (५।४।२) । विश्वे (५।८।२६)
तु—'अस्तं क्षिप्ते गते प्रोक्तमस्त. पश्चिमभूधरे' इति भिन्न
पाठः ।

हेम [३।५।२२] ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्व. पर्वतः ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'उदयाचलस्य' ।

हिमवान्निघयो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमवान् (= हिमवत्), निपथः, विन्ध्यः, माल्यवान्
(= माल्यवत्), पारियात्रकः (५ पु), गन्धमादनम् (न),
हेमकूटः (पु), 'हिमालय, निपथ आदि पहाडों' का क्रमशः
१-१ नाम है । (अन्य शब्दसे 'मन्दरः, मलयः, सहा, चित्र-
कूटः, मैनाकः (५ पु), ' ' ' ' का संग्रह है) ।

द्विमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मनुप् (५।२।९५) ॥
(१) ॥ * ॥ निगोदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
पुषोदरादि (६।३।१०९) । 'निपथ. कठिने देसे तद्राजे पर्व-
'तान्तरे' इति विश्व-मेदिन्यो [८।३।२२, ८।१।३३] ॥ (१)
॥ * ॥ विश्वे ध्यायति । 'ध्वं चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) ।
'आनश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पुषोदरादिः
(६।३।१०९) । यद्वा—वि दृश्यते । 'त्रि इन्धी दीप्तौ' (ह०
आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) अन्तर्भावितव्यर्थ ।
शकृच्चादि (६।१।९४) । वीन्धे वा । अघ्न्यादि. (उ०
४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रिया लवत्या स्यात्पुति व्याघादि-
भेदयो' [इति मे० ११६।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ माल्या-
कारताऽप्यास्ति । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥
परितो यात्रया दृश्यते । 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् ।
स्वायं कम् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धेन मादयति ।
'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । णिजन्तः । नग्यादि (३।
१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे ।
स्त्री सुराया नगे न स्त्री चिरजीवि' द्विक्राजयो. [इति
मे० १००।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥ हेमन् कूटो रातिः
॥ (१) ॥ * ॥ आदिशब्दान् मलय-दर्वुर-चित्रकूट-
मैनाक-महादि-संग्रहः ।

पाषाणप्रस्तरप्रावोपलाश्मानः शिला दृष्टत् ।

पाषाणः, प्रस्तरः, प्रावा (= प्रावन्), उपलः, अश्मा
(= अश्मन्) (५ पु), शिला, दृष्टत् (= दृष्ट्) (२ स्त्री), 'पत्थर'
के ७ नाम हैं ।

पाषाणेति ॥ पिनटि । 'पिपृष्ठ सङ्गणे' (ह० प० अ०) ।
वाहुलकादानच् । पुषोदरादि (६।३।१०९) । 'सुर्ध-
न्यप । पपत्यनेन । 'पप दाधे ग्रन्थे च' () । 'हलश्च'
(३।३।२२) इति घञ् । अणिति । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पाषाणसावणश्च । यत्तु—

१. विश्वे 'च नगान्तरे' इति पा० ।

२. 'चिरजीविक्राजयो.' इति पा० ।

पर्योणित् इत्यनञ् इति मुकुट । त न । उक्तयुत्रादावनात् ॥ (१) ॥॥ प्रस्तृणाति । स्तृण् वाच्छादन (ऋचा० उ० अ०) । पचाद्यञ् (३।१।१३५) । प्रस्तरो यावधि मणौ इति हैम' ॥ (२) ॥॥ गिरति शृणति वा । गृणिग रणे (तु० प० से०) । गन्धे (ऋचा० प० से०) वा । अयेभ्योऽपि- (३।२।७५) एति बनिप । पयोदर दि (६। ३।१०९) । यद्वा गरति । गृ सेके (भ्वा० प० अ०) । मृग विभुजादि (वा० ३।२।५) । अवति । अव रक्षणार्थो (भ्वा० प० से०) । बाहुरन्तात्किनि । गग्रोमावना च । प्रावा तु प्रस्तरं पथ्वीधरे पूसि इति भेदिनी [८७।५८] ॥ (३) ॥॥ उप लाति । ला दाने (अ० प० अ०) । आतश्चोप- (३। १।१३६) इति क । यद्वा-पलति । पल गवो (भ्वा० प० से०) । अच (३।१।१३५) । जो शभो पलो वीषव । उपलो प्रावरनयो । उपत्रा तु सकरायाम् इति हैम [३। ६६२] ॥ (४) ॥॥ अ० नुत् । अ० नुत् व्याप्तौ सघाते च (स्वा० आ० से०) । अयेभ्योऽपि- (३।२।७५) इति मनिनु ॥ (५) ॥॥ गिरति । गिर उच्छे (तु० प० से०) ताल व्यादि । इगुपथ- (३।१।१३५) इति क ॥ (६) ॥॥ टणाति । ट् विदारणे (ऋचा० प० से०) । टणाते पुंश्च स्वध्व (उ० १।१३१) इत्यदि । टपत्पापाणमात्रक । निव्येणायपट्टेऽपि [इति हैम २।२२९ ३०] । (कपाय कृत्पाण्डो महिप वृषभयोपटपद इत्युपभेदासूधयमध्य ॥ (७) ॥॥ सप्त पापाणस्य ।

कूटोऽस्त्री शिखर शृङ्गम्

कूट (पु न) शिखरम् शृङ्गम् (२ न) 'पहाडकी चोटी' के ३ नाम हैं ।

कूट इति । कूटयति । कूट दाहे (उ० उ० से०) । पचाद्यञ् (३।१।१३५) । यत्तु- इगुपथ- (३।१।१३५) इति क-इति मुकुट । त न । कूटेश्चुरादि वेन गिजत्त्वा दिगुपथत्वाममवात् । गिजभाव वा । कूटचते वा ध्व (३। ३।१५) । कूट् पूर्वोऽप्यत्रयो । मामादम्भाद्रिशृङ्गु सीरा कूटस्तुच्छयो । निदचलेऽनौपने रान्ना इति हैम [२।८५ ८६] ॥ (१) ॥॥ गिखाऽस्यास्ति । गिखाया ह्रस्वश्च (वा० ५।२) इति र । गिखा राति इति वा । ङ्यापो- (६।३।६३) इति ह्रस्व । शिखर पुषकाप्रयो । पवदाडि मवीजाभमाणिक्यगकलेऽपि च । गिरिवृक्षाप्रकक्षासु इति हैम [३।६४६ ४७] । अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यां सवच्यते

॥ (२) ॥॥ शृणति । गृ हिम्यायाम् (ऋचा० प० से०) । शृणातेह्रस्वश्च (उ० १।१२६) इति गनुडह्रस्वा । शृङ्ग प्रभु वे गिखरे चिह्ने श्रीडाभ्युपचके । विपाणोत्कपयो श्वाय शृङ्ग कूचकीपदे' । स्त्री विपाया स्वर्णमौननेदयो शृणभोपथो इति मेनिनी [२।३।२५।२६] ॥ (३) ॥॥ श्रीणि पवताप्रस्य ।

प्रपातस्त्वटटो भृगु ॥ ४ ॥

प्रपात, अतट, भृगु (३ पु), 'पहाडसे गिरने योग्य स्थान के ३ नाम हैं ।

प्रपात इति ॥ प्रपत त्यस्मात् । पत्तु गती (भ्वा० प० से०) । अक्तरि- (३।३।१४) इति ध्व । प्रपातो निम्नरे भृगो । श्वटे पतने कच्छे इति हैम [३।२९२ २३] ॥ (१) ॥॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥॥ भृजति भृज्यते वा । भ्रज पाके (तु० उ० अ०) । प्रथिन्नदिभ्रस्वा सप्रसारण सत्रोपध्व (उ० १।२८) । यद्ववादिस्वात् कुत्वम् (७।३।५३) । शृणु सानौ जमदग्निप्रपातया । शुक् रूच च इति हैम [२।४१] । प्रपातस्तु तटो भृगु इति पाठ प्रत्यये यतस्तटात् स भृगु ॥ (३) ॥॥ श्रीणि पवतात्पतनस्थानस्य ।

कटकऽस्त्री नितम्बोऽद्रे

कटक (पु न) पहाडके मध्यभाग' वा १ नाम है ।
कटक इति ॥ कटति कटयते वा । कटे वर्षावर गयो (भ्वा० प० से०) । वृणु निःस्पृसकयो (उ० २।३२) । कटकस्त्विन्द्रितय्ये वाहुमुपण । (सेनाया राज वा या च) इति हैम [३।१६] ॥ (१) ॥॥ एक पवतमध्यभागस्य मेखल रूपस्य ।

स्तु प्रस्थ सानुरस्त्रियो' ।

स्तु (पु) प्रस्थ, सानु (२ पु न) 'पहाड की समतल भूमि के किसी एक भाग के ३ नाम हैं ।

स्तुरिति ॥ स्तौति जन्म स्नाति वा । धनु प्रसवण (अ० प० अ०) । ट्णा नीचे (अ० प० से०) वा । मितप्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डु ॥ (१) ॥॥ प्रतिष्ठाऽत्र । पथर्थे क (वा० ३।३।१०८) । प्रस्थोऽस्त्रिया मानभेदे सानावृत्तितवस्तुनि [इति मे० ७२।९] ॥ (२) ॥॥ सतोति । पणु दाने (उ० उ० से०) । द्यनिजनि (उ० १।३) इति युण । सानुरस्त्री वने प्रस्थे वास्यामार्गाप्रवे' विदे [इति मे० ८।४।२२] ॥ (३)

- १ हैमे तु- प्रस्तर प्रस्तारे प्राणि मणौ व (३। ६०७) इत्येव पाठ ।
- २ निदचले योधने इति पा० ।
- ३ वृक्षाश्च पवताश्च च इति पा० ।

- १ शृङ्ग स्यात् कूचकीपके । इति पा० ।
- २ सानुरस्त्रियाम् इति महेश्वरसम्मत पाठ ।
- ३ मार्गाप्रकोविदे इति पा० ।

॥१॥ द्वित्वात्प्रस्योऽन्यस्त्री । शीणि 'पर्वतनमभ्रभागस्य' ।

सत्सः प्रस्रवणम्

उत्सः (पु), प्रस्रवणम् (न) 'पहाडसे गिरे हुण्ड अधिक जलके इकट्टा होनेवाले स्थान' के २ नाम हैं ।

उत्स इति ॥ जनति जलेन । 'उन्दी वलेदने' (४० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुविभ्यस्त्वं' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्लोप । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विषह-प्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौघादिकत्वात् ॥ (१) ॥१॥ प्रस्रवत्यापोऽन्मात् । 'स्रु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'भोपादय -' (३।४।७४) इति 'कृत्यल्युट -' (३।३।११३) इति वाऽपानाने ल्युट् । (२) ॥१॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ।

वारिप्रवाहो निर्हारो झरः ॥ ५ ॥

वारिप्रवाहः, निर्हारः, झरः (३ पु), 'शरना' के ३ नाम हैं ।

वारोति ॥ वारिण प्रवाह ॥१॥ निर्भरणम् । 'झृप् बयोहानौ' (दि० प० से०) । 'ऋदोग्' (३।३।५७) । यत्तु-निर्हरन्त्यनेन-इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा वाधात् । शर्वणि दुर्लभः । भूपो देवाधिकत्वात् ॥ (१) ॥१॥ एवं झरः ॥ पिस्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरो' ॥१॥ अच इ' (उ० ४।२३९) । 'झरि' ॥१॥ ततो ङीष्णि (ग० ४।१।४५) । 'झरो' च ॥ (२) ॥१॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं निर् ॥१॥ द्वे 'उत्सावि-र्गतजलप्रवाहस्य' । पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ।

दरो गु कंदरो वा खी

दरी (स्त्री), कन्दरः (पु खी), 'पहाड की कन्दरा' के २ नाम हैं ।

दरोति ॥ एणानि । 'दृ विदारणे' (ऋषा० प० से०) । पचादौ (३।१।१३४) 'दरट्' इति पाठात् 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीष् । 'दरोऽप्यौ साध्वसे गर्ते कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽप्यय मनागर्थ' [इति मे० २६।४६-४७] ॥ (१) ॥१॥ क जलम् । तेन दीर्यते । 'ऋदोग्' (३।३।५७) । ['कन्दरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहाया च' इति हेम- ३।५६२-६३] ॥ १॥ स्त्रिया टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'कुविमस्य गुहाकारस्य गिरिविवरस्य' ।

देवखातयिले गुहा ।

गह्वरम्

देवखातम्, बिलम् (२ न), गुहा (स्त्री), गह्वरम् (न), 'स्वभाव ही से बने हुए बिल या गुफा' के ४ नाम हैं ।

२१ अ०

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य बिले । विलति । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क ॥ (१) ॥१॥ गृह्णि । 'गृह्ण सवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु-गुह्य-तेऽनया । भिदायङ् (३।३।१०४)—इति मुकुट् । तन्न । 'अजम्भगम्' (वा० ३।३।१२९) इति वातिकविरोधात् । 'गृह पाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छया च गर्ते च पर्वतादेश्च गह्वरे' [इति मे० १७५।४] ॥ (२) ॥१॥ गाहते । 'गाह् बिलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्त्वरह्यत्वर-' (उ० ३।१) इति ध्वरजन्तं निपात्यते । [अथ गह्वरम् । गुहागहन-दम्भेयु निकुञ्जे तु गुमानयम्' इति मे० १३३।१४८-४९] ॥ (३) ॥ १॥ केचित्तु—'देवखाते बिल गुहा' इति कस्यात् 'गह्वर बिलदम्भयो' इति शाश्वतात् [१५६] च [बिलरुद्धे गुहाया च' इति हेमत् (२।५।१५) च] चत्वारि नामानि-इत्याहु । शीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविण्यस्य' ।

गण्डशैलास्तु स्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशाभिर्गता गिरेः [६]

गण्डशैलः (पु), 'पहाडसे गिरी हुई चट्टान' का १ नाम है ।

[दन्तकः (पु), पहाडके टेढ़े स्थानसे बाहर निकली हुई बड़ी चट्टान का एक नाम है ।]

गण्डेति ॥ 'गण्ड कपोले पिटके' इति विश्व [४३।८] । गण्ड इव शैला । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेषेण-' (२।१।५७) इति समास । शैलाना गण्डा इव इति वा । राजदन्तादि (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्या-च्च्युतस्थूलोपले गिरे' [इति मे० १५६।१५३] ॥ (१) ॥१॥ एकं 'गिरे पतितस्थूलपापाणस्य' ।

खनिः खियामाकरः स्यात्

खनिः (स्त्री), आकरः (पु), 'खान' अर्थात् 'खन, धातु और कोयला आदिके निकलनेके स्थान' के २ नाम हैं ।

खनिरिति ॥ खन्यते । 'सुनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'खनिकपि-' (उ० ४।१।४०) इति इ ॥१॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥१॥ 'इभजादिभ्य-' (वा० ३।३।१०८) इतीष् । 'खनिरिव मता खानि-' इति द्विरूप-कोश ॥ (१) ॥१॥ आकुर्वन्त्यथ । 'दृक्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'पुति सञ्जाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनी' [इति हेम २।५।५६] ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'रत्नाद्युत्प-त्तिस्थानस्य' ।

वादाः प्रत्यन्तपर्वता ।

पाद, प्रत्यन्तपर्वत (२ पु) , 'आसपासकी छोटी पहाड़ी' के २ नाम हैं ।

पादा इति ॥ पयते एभि । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । हलञ्च (३३३१२१) इति घञ् । 'पादो मूलोऽसतु योनाङ्घ्रिपु प्रत्यन्तपर्वते इति हेम [२१२२३] ॥ (१) ॥ ॥ प्रत्यन्ते महाद्रीणा समीपे ये ध्रुवा पर्वता ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्थात्पर्वतानाम्' ।

'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिर्ह्रस्वमधिरयका ॥ ७ ॥

पहाड़ के पास की भूमि के निचले भाग' का 'उपत्यका' यह १ नाम तथा 'पहाड़ के ऊपरवाले स्थान' का अधिरयका यह १ नाम है ।

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आह्ला । 'उपाधिभ्या त्यकन्नासनाह्दयो' (५१२३४) इति त्यक्त् ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'अद्रेरधलध्वामिनयुमे' ।

धातुमंन'शिलाधद्रे'

धातु (पु), 'पहाड़से निरले हुए मैनसिल आदि धातु' का १ नाम है ।

धातुरिति ॥ दधाति गोभाम् । 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥ ॥ 'सुवर्गरूप्यताभ्राणि हरिताल मन शिला । गैरिकाञ्जनकासीससीमलोहा सहिङ्गुला । गन्धकोऽन्नकमितयाद्या धातवो गिरिसभवा' ॥ ॥ ॥ एक 'मन शिलादिपातो' ।

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरिकम् (न), 'गैर' अर्थात् 'पहाड़से निकले हुए लाल रंगके धातु-विशेष' का १ नाम है ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दात् (४१२५३) । अव्यविकन्यायात्, अध्यात्मादिस्वात् (वा० ४३३६०) ठप् वा । गैरिक तु विशेषेण धातुः । घगुरुशब्देनैव प्रतिदत्त्वात् । 'गैरिक धातुत्वमयो' [इति मे० ७८४] ॥ (१) ॥ ॥ एक 'धातुविशेषम्' ।

निकुञ्जतुञ्जौ वा वरीषे लनादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्ज, कुञ्ज (२ पु न), 'कुञ्ज' अर्थात् 'लता या झाड़ी आदिसे आच्छादित स्थान विशेष' के २ नाम हैं ।

१ गिरिरित्यधिकृत्य 'अघोशूमिरुपत्यका' इति हेमचन्द्र (अभि० चिन्ता० ४११०१) । 'अद्रे' इत्यस्य सम्बन्धिमार्थोपलक्षकत्वेनाभ्यन्तपि प्रयोग, तथा—'समुद्रोपत्यका' हेमो पर्वताधिरयका पुरो' इति ऋट्टि (५१८९), 'गारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयद्रुपरत्यका' इति रघु (४१४९) ।

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रातुभवि' (दि० आ० से०) । 'सम्या जनेडे' (३१२१७) । 'पुषोदरादि' (६३११०९) ।—कुञ्जरयत्न । 'कुञ्ज अव्यक्ते घञ्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३३३१२१) इति घञ्—इति मुकुट । तन्न । 'कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनत् । यत् 'न्यदस्वादे' इति कुर्याभाव—इति । तदपि न । 'न्यह्लादे' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरभोपसर्गन्तिख्यावृत्पर्यम् । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियार्' निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विषय [३३१२२] ॥ (१) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'लतादिभि पिहितस्य स्थानस्य' ।

इति शैलवर्गविवरणम् ॥ ३ ॥

अथ वनौपधिर्गोः ॥ ४ ॥

अटव्यरणं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवी (स्त्री), अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम् (५ न) 'वन, जङ्गल' के ६ नाम हैं ।

अटवीति ॥ अटव्यत्न । 'अट गतो' (भ्वा० प० से०) । 'पट्टिभ्यामवि' () । 'कृदिवारात्-' (य० ४११ ४५) इति ङीप् । यत्तु मुकुट—अटा वय पक्षिणोऽय । पूर्ववत्पु । सज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपमर्नात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य न नियेष—इत्याह । तन्न । अटविस्य कृदन्तराभावात् । 'सज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोः प्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥ ॥ अर्थे । 'अट गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेनित्' (उ० ३११०२) इत्यन्य ॥ (२) ॥ ॥ वेपन्तेऽय । 'द्वेषु वपन्ते' (भ्वा० आ० से०) । 'वेपितुह्योर्ह्वरश्च' (उ० २१५२) इतीत्तत् । विशेषेण पियन्त्यत् वा । 'पि गतो' (तु० प० से०) । दाहुरवान्त्क ॥ (३) ॥ ॥ गाहुरे । 'गाहू वितोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्वत्रापि' (उ० २१७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयो'— (७३१२२) इति निर्देशाद्घ्रस्व । 'गहन' चैनतु खयो । गह्वरे कलिले चापि' इति हेम [३१९८] ॥ (४) ॥ ॥ कानयति दीपयति स्वरदि । 'कनी वीतिदन्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २१७८) । ल्युट् (३११२३४) वा । 'क जलम् अनन जीवनमस्य' इति वा । 'कानन तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे' इति हेम [३]

१ धातुपाठे भ्वाधो 'अय चवर्गादिान्ता ऋजन्ता परस्मैपदिनो द्विसप्तति' । इत्युक्त्या 'युजि अव्यक्ते घञ्दे', 'अचं पूजायाम्' इत्यनयोर्मध्ये 'कुञ्जि' धातोर्पि सत्ता-रचीकार एव द्विसप्ततिसरयाया पृथ्या नैवमुक्ति सम्बद्ध प्रतिभाति ।

२ अरियाम् इति क्वचिन्न ह्रस्वते ।

३ 'वनमुहयो' इति पा० ।

३९४] ॥ (५) ॥ * ॥ वनमिति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—वन्त्यते । अच्— इति मुकुट । तन्न । कर्मणि पचाद्यचोऽयंमवाद् । 'वनं नपु- संकं नीरे निवामालयकानने' [इति मे० ८४।१९] ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'अरण्यस्य' ।

महाराण्यमरण्यानी

महाराण्यम् (न), अरण्यानी (स्त्री), 'यद्दे जङ्गल' के २ नाम हैं ।

महेति ॥ महश्च तदरथं च । 'सन्महत्'— (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ महदरण्यम् । 'हिमाराण्ययोर्मह- त्वे' (वा० ४।१।४९) इति डोषानुक्तौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'महतो वनस्य' ।

गृहारामास्तु निष्कृटा. ॥ १ ॥

गृहारामः, निष्कृटः (२ पु), 'घरके पास्तमें लगाये हुए जङ्गल' के २ नाम हैं ।

गृहेति ॥ गृहस्यारामा ॥ (१) ॥ * ॥ कुटाद् गृहा- न्निष्कान्ता । 'निरादय'— (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कृटस्तु गृहोद्याने स्थात्केदारकवाटयोः' [इति मे० ३७। ४७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहमभीपोपवनस्य' ।

आरामः स्यादुपवनं कुत्रिमं वनमेव यत् ।

आरामः (पु), उपवनम् (न), 'किसीके लगाये हुए उद्यान या बगीचे' के २ नाम हैं ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उपगत वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ एवकारादङ्गिम- वनव्युदासः ॥ * ॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षमूहस्य' ।

अमात्यगणिकानोहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

वृक्षवाटिका (स्त्री), 'मन्त्रियों या वेश्याओंके गृहके उपवन' का १ नाम है ।

अमेति ॥ वट्पते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ष्वल् । 'वुञ्' इति मुकुट- स्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्'— (७।३।४४) इतीत्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मन्त्रिणो वेश्या- याश्च गृहस्योपवनस्य' ।

पुमानाक्रोह उद्यानं राक्षः साधारणं वनम् ।

आक्रोहः (पु), उद्यानम् (न), 'प्रमदाओं या मित्रोंके साथ ब्रीडा करनेके लिये लगाये हुए साधारण वन या बगीचे' के २ नाम हैं ।

१. 'कश्यपं कुन्दिल वार्यं वनीं गहनमित्यपि' इति वंज० (४५१) वचनाद् 'वनी' शब्दोऽपि गौरादित्वाद् बोध्यः ।

पुमानिति ॥ आश्रीडन्त्यत्र । 'कीडं विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् । 'श्रेयमा- श्रीडमुद्यानम्' इत्यमरमालाया तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्यानस्यत्र । 'या प्रापरो' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१७) । 'उद्यानं रयानि सरणे वनभेदे प्रयो- जनं' [इति हेम ३।३।८८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'राक्षः सर्वो- पभोग्यवनस्य' ।

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

प्रमदवनम् (न), रानियों की क्रीडाके लिये लगाये हुए वन या कुलवारी' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ प्रमदाना वनम् । 'उद्यायो'— (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'यत्र राक्षीको राजा ब्रीडति तस्य' ।

वीथ्याल्लिरावलिः पंक्तिः श्रेणी

वीथी, आलिः, आवलिः, पंक्तिः, श्रेणी (५ स्त्री), 'कनार, पंक्ति' के ५ नाम हैं ।

वीति ॥ विथ्यते । 'विथ् याचने' (भ्वा० आ० से०) । 'इयुधात्विच्'— (उ० ४।१२०) इतीप् । बाहुलकादवीथीः । 'कृदिकारात्'— (ग० ४।१।४५) इति वा० डीप् । 'वीथी वर्मानि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाद्यरूपके' इति हेम [२। २२४] ॥ (१) ॥ * ॥ आलति । 'अल स्रपणादी' (भ्वा० प० से०) । आडि इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्याव- लीसेत्वनर्थेषु विद्यास्ये' इति हेम [२।४।७] ॥ (२) ॥ * ॥ आ वलति । 'वल सवरथे' (भ्वा० प० से०) । आडि इन् (उ० ४।१२८) ॥ (३) ॥ * ॥ पञ्चते । 'पञ्चि वित्तारे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्चन्द्र श्रेण्यो' इति हेम [२।१।८०] ॥ (४) ॥ * ॥ श्र्ययते । 'थिञ् सेवामाम्' (भ्वा० उ० से०) । वहिश्च— (उ० ४।१३) इति नि । 'श्रेणयात्या काहस्यती' इति हेम [२।१५७] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'सान्तपङ्क्ते' ।

लेखान्तु राजयः ।

लेखा, राजिः (२ स्त्री), 'रेखा, लकीर' के २ नाम हैं ।
लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यामे' (तु० प० से०) । भिदाद्यो (३।३।१०४) पाठाद्ङुणौ । 'लेखो

१ 'सान्त पुरस्य प्रमदावनम्' इति वंज० (४५।३) वचनानु रोधात् ह्रस्वाभावे प्रमदावनमित्यपि । तथा च प्रयोग—'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः ।

२ शीयोऽभावे ह्रस्वान्तो 'वीथि' इत्यपि । तथा च प्रयोग—'सिद्ध मुखे जघमु वीथिपु कश्चिदक्ष' इति शिशु० व० (५।६०) ।

३ 'सितुवनर्थे' इति पा० ।

लेख्ये दैवते च लेखा राज्या लिपावयि' इति हैम [२।२५]
॥१॥रलयोरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥१॥ राज-
ति । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ।
'वपि वसि-' (उ० ४।१२५) इतीज वा । 'राजो रेखाया
पङ्क्तौ च' इति हैम [२।७५] ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'निरन्तर-
पदस्यपद्वितिसाधारणया' ।

वन्या वनसमूहे स्थाद्

वन्या (खो), 'वनके समूह' का १ नाम है ।

वन्धेति ॥ वनाना समूह । 'पाशादिभ्यो य' (४।२।
४९) । ['वन्य त्रिपु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयो' इति
मे० ११६।५४] ॥ (१) ॥१॥ एव 'वनसमूहस्य' ।

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर (पु), अभिनवोद्भिद (= अभिनवोद्भिज्, स्त्री),
'अङ्कुर' के २ नाम हैं ।

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुरत । अङ्कुरणे (भ्वा० आ०
से०) । मन्दिवाक्षिमपि-' (उ० १।३८) इत्युच्यते । 'अङ्कुरा
रोमिणि सलिले रुधिरैऽभिनवोद्गमे' इति हैम [३।५९] ॥१॥
लज्जुरादित्वात् ऊर 'अङ्कुराङ्कुर प्रोक्त' इति हलायुध
[२।३०] ॥ (१) ॥ १० उद्भिज्नाति भुवम् । 'मिदिद्
विदारणे' (ऋ० उ० अ०) । 'सत्सूद्धिप-' (३।२।६१) इति
विपप् । अभिनववचासातुद्भिच्च ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'नूना-
ङ्कुरस्य' ।

वृक्षो महीरुहः शाखो विटपी पादपतरुः ।

अनोकह कुट साल पलाशी द्रद्रमागम ॥ ५ ॥

वृक्ष, महीरुह, शाखी (= शाखिन्), विटपी (विट
पिन्), पादप, तर, अनोकह, कुट, साल, पलाशी
(= पलाशिन्), द्र, द्रुम, अगम (१३ पु), 'पेढ' के
१३ नाम हैं ।

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे () । पचा-
द्यच् (३।१।३४) वृक्ष्यत वा । ओत्रश्चु धेदने' (तु०
प० से०) । सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥१॥ मह्या
रोहति । 'रुह धीजज-मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
—मूलविमुजादित्वात् (धा० ३।२।५) क—इति मुकुट ।
तन्न । 'इगुपध-' (३।१।३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२)
॥१॥ शाखाऽस्यास्ति । स्त्रीधादित्वात् (५।२।१६) इति ।
यद्वा—अवश्यं शाखति । शाखु व्यसि' (भ्वा० प० से०) ।
आवश्यकं विनि (३।३।१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुष्ट
प्लाक्ष्यजने पुमान्' [इति मे० ९।४१] ॥ (३) ॥१॥ विटप
शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।१५) ॥
(४) ॥१॥ पादे पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ।

'सुपि-' (३।२।४) इति च । 'पादप पादपीठेऽप्यौ पादु-
काया तु पादपा' इति विश्वः [१०५।१६] ॥ (५) ॥१॥
तरति । तरन्त्येनेन इति वा । 'तृ प्लवनसतरणयो' (भ्वा०
प० से०) । 'मृशुशीङ्-' (उ० १।७) इत्यु ॥ (६)
॥१॥ अनस शकटस्याक गनि हन्ति । 'अयेप्यपि-' (३।
२।१०१) इति हन्तेऽं ॥ (७) ॥१॥ कुटति । 'कुट वो
टिल्ये' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'इगु-
पध-' (३।१।३५) इति वो वा । मुकुटस्तु—'कोति
शब्दायते पधनत्र' इति । 'कणोष्ठ' बाहुलवात् अयेभ्योऽपि
ट कुटादित्वात् (१।२।१) इतिस्त्वे गुणामाव । बाहुलका
मेवादेण—इति वदन् टवर्गद्वितीय मन्धते । तत्र 'कोति'
इति त्रिगुह्य कुटादित्वात्कि प्रामादिकी । आदादित्वात्
'कोति' इति रूपसभवात् । तोदादित्वात् 'कुवते' इति रूपस्य
सभवात् ॥ (८) ॥१॥ सत्यते । 'पल गती' (भ्वा० प०
से०) । 'अवर्तरि-' (३।३।१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—
सलति । वायुना चलति । 'ज्वलितिकसन्नेभ्यो ण' (३।१।
१४०)—इत्याह । तन्न । कन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् ।
तालव्योऽप्यादेस्तत्र पाठात् । 'पुसि सूहृहमात्रेऽपि सानो वर-
णसर्जयो' इति कन्त्यादो रभस । 'साल सर्जतरो वृक्ष-
मानप्राकारयोरपि' [इति हैम २।५२७] ॥ (९) ॥१॥
पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनि (५।२।१५) । 'पलाशी
वृक्षरक्षसो' इति विश्व-मेदिन्यो [१००।१८४, ९७।९१] ॥
(१०) ॥१॥ द्रवत्पूर्वम् । 'द्रु गती' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्रवादित्वात् (वा० २।२।८०) डु ॥ (११) ॥१॥
'समुदाये वृक्षा शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायाद्
द्रु शाखाऽस्यास्ति । 'द्युद्भुमा म' (५।२।१०८) । 'द्रुमस्तु
पादपे पारिजाते निपुरुषेश्वरे' इति हैम [२।३२९] ॥
(१२) ॥१॥ न गच्छति । 'गन्तु गती' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (१३) ॥१॥ प्रयोदन 'वृक्षस्य' ।

वानस्पत्यः फले पुष्पात्

वानस्पत्य (पु), 'फूलर फलनेवाले पेढ' का १ नाम
है ('जैसे—नाम, लीची, अमडा आदि) ।

वानेति ॥ वनस्य पति । 'पारस्करप्रभृतीनि-' (६।१।
१५७) इति सुट् । वनस्पती भव । 'दित्यदित्या-' (४।१।
८५) इति ष्व ॥ (१) ॥१॥ पुष्पाज्जाते फलहेतुभि
॥ ॥ एक पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ।

तैरपुष्प द्वनस्पति ।

वनस्पति (पु), 'बिना फूले फलनेवाले पेढ' का १
नाम है ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिना द्वमात्रे बिना पुष्पे' फलिद्रुमे'

१ 'बिनापुष्पफलिद्रुमे' इति पाठ (सह सुषेति योग-
विभागात् समास) ।

[इति मे० ७०२१८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'आम्नादि-
वृक्षस्य' ।

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषधिः (खी), 'फलकर परुनेके बाद नष्ट होनेवाले
उद्भिन्व' का १ नाम है (जैसे—धान, चना, जौ, गेहूं
आदि) ।

ओषेति ॥ ओष. श्लोयो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'दुष्पाञ्
धारणोपपणयो' (जु० उ० अ०) 'कर्मण्यधिकारस्ये च' (३।
३।१३) इति कि० ॥ * ॥ ['कृदिकारात्'—(ग० ४।१४५)
इति ङीष् 'ओषधी' अधि] ॥ (१) ॥ * ॥ फलपाक
एवान्तो यस्य । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । एक 'श्रीहियवादे' ।

स्यादध्वः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

अध्वः, फलेग्रहिः (२ त्रि), 'अपने-अपने समय में
फलनेवाले पेड़ आदि' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या०
उ० से०) । 'फलेग्रहिरारमभरिश्च' (३।२।२६) इति साधु ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'फलसमये फलप्राहकस्य' ।

बन्धोऽफलोऽवकेशी च

बन्धः, अफलाः, अवकेशी (=अवकेशिन् । ३ त्रि),
'नहीं फलनेवाले पेड़ आदि' के ३ नाम हैं ।

बन्ध इति ॥ 'बन्धस्त्वाधी च बन्धने' । बन्धे साधु ।
'तत्र साधु.' (४।४।१८) इति यत् । यत् मुकुट—दिगादि-
त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तन्न । अस्य सूत्रस्य 'तत्र
भव.' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधु.' इत्यस्य
'प्राणिताद्यत्' (४।३।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥ * ॥

न फलान्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ अवसप्ता केशा यस्य सोऽव-
केशो निष्केश । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । अत इनि (५।२।
११५) । स यथा निष्केश । एवमयं निष्फला । अवकं शुन्य-
मीप्ते तच्छील । 'सुप्यजाती'—(३।२।७८) इति 'गिनि'
इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'ऋतावधि फलरहितस्य' ।

फलवान्फलिनः फली ।

फलवान् (=फलवत्), फलिनः, फलो (=फलिन् ।
३ त्रि), 'फले हुए पेड़ आदि' के ३ नाम हैं ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मनुष्य (५।२।१५) ॥ (१)
॥ * ॥ 'फलवर्हभ्यामिनच' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२)
॥ * ॥ अत इनि (५।२।१२५) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'फल-
सहितवृक्षस्य' ।

१ 'ओषधयो जातिमात्रे स्यु' (२।४।३६) इति
वक्ष्यमाणत्वात्, तस्य 'ओषं धमत्योपधी फलपाकान्ता
जाति.' इति ङी० स्वा० व्याख्यानाच्चेत्यवधेयम् ।

प्रफुल्लोष्फुल्लसंफुल्लव्याक्रोशविकचस्फुटः ॥ ७ ॥
श्लश्रैते विकसिते

प्रफुल्लः, उष्फुल्लः, संफुल्लः, व्याक्रोशः, विकचः, स्फुटः,
दुल्लः, विकसितः (८ त्रि), 'फूले हुए पेड़-लता आदि' के
८ नाम हैं ।

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'अफला विशरणे' (भा० प०
से०) । 'जीत क्त' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।
१६) इतीदमभाव । 'अनुपसर्गात्फुल्लकीव-' (८।२।५५)
इति तस्य ल ॥ (७) ॥ * ॥ प्रादिसमास. (वा० २।२।
१८) । प्रफुल्लति वा । 'फुल्ल विकसने' (भा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'उष्फुल्लसंफुल्लयोष्प-

संत्पानम्' (वा० ८।२।५५) । 'उष्फुल्लं करणे श्लोषामु-
त्ताने च 'विकचस्वरे' [इति विश्व १५८।१११] ॥ (२)
॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ व्यावृत्त. क्रोशः संकोचोऽस्मात् ।

'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० १।२।२४) इति समास.
॥ * ॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥ * ॥ कश्चित् । 'कच बन्धने'
(भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । विगत. कचो-
ऽस्मात् । 'विकच क्षेपणे केतो ना केशे स्फुटितेऽन्यच्च'
[इति मे० २८।१८] ॥ (५) ॥ * ॥ स्फुटति । 'स्फुट

विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति
क । 'स्फुटो ऽव्यक्तप्रफुल्लयोः । मिते व्याप्ते' इति हैमः
[२।१०१-२] ॥ (६) ॥ * ॥ व्यकासीत् । 'कस गती'
(भा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त ।

(८) ॥ * ॥ अटो 'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ।

स्युरबन्धापाद्यस्त्रिषु ।

'अध्वः' मे 'विकसित.' शब्दतक सच शब्द
त्रिलिङ्ग हैं ।

स्युरिति ॥ अत्रव्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिङ्ग्यां स्यु ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थाणुः (पु न), ध्रुवः, शङ्कुः (२ पु), 'खुत्थ, दृढे पेड़'
के ३ नाम हैं ।

स्थेति ॥ तिष्ठतीति स्थाणुः । यत्तु मुभूति—धेन्वादि-
त्वाद्, गत्य च—इत्याह । तत्र । 'स्थो णु' (उ० ३।३७)
इति सूत्रस्य मत्वात् । धेन्वादिमुत्राभावाच्च । 'वा ना'
इति पुरस्त्वम् । रूपभेदात् फलीदत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति वा

पाठः । 'स्थाणु कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति मे०
[४७।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिरर्थ-
र्ययो' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति
क । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगनिवो. धर्मो शङ्कानुत्तानपादजे ।

१. 'उत्ताने च विकचस्वरे' इति पा० ।

द्वियरे नित्ये निश्चिते च ध्रुव संस्पृष्टतर्कयो । ध्रुवा मुर्धा-
शाधिपथ्यां लुभेदे गीतभिर्घषि' इति हेम [२।५३९-४०] ॥
(२) ॥ * ॥ वाङ्मतेऽस्मात् । 'वाक् शङ्खायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । 'लहाङ्कु-' (उ० १।३६) इति साधु ।
'वाङ्कु पत्नशिराजादे सप्त्याकीलकशमुप । पादोऽजभेदयो-
मैत्रे' इति हेम [२।१८] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरो' ।

हृत्प्रशाखाशिक क्षुपः ॥ ८ ॥

क्षुप (पु), 'गाढी, या जिसकी बाल आदि छोटी हों'
उस पेड़ आदि का १ नाम है ।

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिका=मूल च ते । ह्रस्वेशाखा-
शिके यस्य ॥ * ॥ ङीति । 'दृष्टु शब्दे' (ध० ५० से०) ।
वाहृलकात्पोऽनुपाश्र ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सूक्ष्मशाखा-
मूलस्य शाखोटकादे' [गाढी इत्यादयस्य] ।

अप्रवाण्डे स्तम्भगुरुभी

स्तम्भ, गुरुम (२ पु), 'विना डालवाले पेड़ आदि के
२ नाम हैं ।

अप्रवाण्ड इति । न प्रवाण्डोऽस्य ॥ * ॥ तिष्ठति ।
'प्ला गतिनिवृत्ति' (भ्वा० ५० से०) । 'स्य स्तोऽभवज-
वक्त्रे' (उ० ४।९६) । 'स्तम्बो गुरुने तृणादीनामकाण्ड-
द्रुमगुच्छयो' [इति विश्व १०६।३, मे० च० १०५।८] ॥
(१) ॥ * ॥ गुडति । 'गुड रत्नायाम्' (तु० ५० से०) ।
वाहृलकान्मम् । ङलघोरैक्यम् । 'गुलम सेनाघट्टभिवो सैन्य-
रक्षणप्रभिवो । स्तम्भ, स्त्रियामामलक्येलावनीवस्त्रवेदमसु'
[इति मे० १०९।११] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्व-व-
रहितस्य' ।

बदली तु प्रसतिलता ।

बल्ली, धरति, लता (३ स्त्री), 'लता, लहर' के ३ नाम हैं ।

बल्लीति ॥ बल्लते । 'बल्ल बल्ल सवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुस्य इन्' (उ० ४।११८) । ['कृदिकार-
यात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप्] ।—पचाद्यच्
(३।१।३८) । गोरारहित्वात् (४।१।४१) ङीप् इति मुटोक्ति-
श्रित्त्वा । 'बल्लो स्याद्वनमोदामा लताया कुमुधान्तरं' इति
हेम [२।५२१] ॥ * ॥ [बेल्ल (भ्वा० ५० से०)
धातोरिति 'बेल्लि' इत्यपि । अत्र एव] । 'बल्ली तु बेलि
सरणे' इति वाचस्पति ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवतीति । 'तमु
दितारं' (त० उ० मे०) । 'ह्रिक्त्वो च सशया' (३।
३।१७४) । 'प्रोदरादित्वात्' (६।३।१०९) पत्य वो
वा । 'प्रनतिर्बल्लित्वा इति हलायुध [२।२५] ॥ * ॥
यदा—प्रतमिव करोति । प्रतसन्वात् 'वल्करोति-' (ग० १३

१।२६) इति ष्यन्ताद्वाहृलकादिति । 'व्रततिस्तु प्रवा-
नित्या विस्तारेऽपि' इति हेम [३।३१३] ॥ (२) ॥ * ॥
वतीति । 'लति' सोभो धातुर्बृहदार्ष । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'लता ज्योतिष्मती ब्रुवां शाखावल्बोप्रियङ्गुपु ।
स्फुक्वामाघयो वस्तुष्यम्' इति हेम [२।१९५] ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'लतामात्रस्य' ।

लता प्रतानिनी वीरुद्गुलिमन्मुलप इत्यपि ॥ ९ ॥

वीरु (=वीरु), गुलिमनी (२ स्त्री), उलप (पु),
'बहुत ढालोंसे युक्त लता' के ३ नाम हैं ।

लतेति ॥ शाखापनसच प्रतान । मोऽस्त्यस्या । सा
प्रतानिनी । ईहमी लतावीरुद्विगणव्यवयाच्ची ॥ * ॥ वि-
रणद्धि । 'रधिर् आधरणे' (ए० उ० अ०) । विवृ (३।
२।१७८) । 'अन्येयामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घ ।
'—नहिङ्ति-' (६।३।११६) इति दीर्घ । न्यङ्क्वादि
त्वात् (७।३।५३) कुत्वम्—इति 'स्वाम्मुक्तिश्रित्त्वा ।
श्चेत्तनादर्शनात् कुत्वादर्शनाच्च । 'वीरुलताविटपयो
स्त्रियाम्' [इति मे० ८।१।३६] ॥ (१) ॥ * ॥ गुलम प्रतानीऽ
स्त्यया । 'अत इनि-' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥ * ॥
बल्लति । 'बल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । विटपविटपवि-
चिपोलपा' (उ० ३।१।४५) इति 'बले सप्तसारण कपय' ॥
—उत्पद्यते । उल सौष आधरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपय-
क्ष्वमंगस्य' (उ० ३।१।४४) इति कपो वा । 'विटपायय'
इत्यप—इति स्वामि-मुकुटो । तन्न । ताद्यसूत्राभावात् ।
'उलपस्तु गुलिमनीतृणभेदयो' इति हेम [३।४६९] ॥ (३)
॥ * ॥ इति त्रीणि 'शाखाविभिविस्तृतवल्त्वा' ।

नगाद्यारोह बच्छ्वाय उत्सेधोच्छ्वयश्च सं ।

उच्छ्वय, उत्सेध, उच्छ्वय (३ पु), 'पेड़ आदकी
ऊँचाई' के ३ नाम हैं ।

नतेति ॥ नगश्च तरो ॥ * ॥ आरोहणम् । भावे भञ्
(३।३।१८) । दीर्घम् । 'आरोहो दीर्घ उच्छ्वये । आरोहणे
गजारोहे स्वीकृत्या मानभिर्घषि' इति हेम [३।७६२] ।
आदिना गिरिदेवालयादिव्रह ॥ * ॥ उच्छ्वयणम् । 'धिञ्
सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'उरि अयति-' (३।३।४९)
इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उत्सेधम् । 'पिष गत्याम्' (भ्वा०

१ 'विषाकपिङ्गास्तुहिनस्यतीरहो घराघरेन्द्र व्रत-
तीवतीरिव' इति सिन्धु० व० (१।१५) प्रयोगाद्दीर्घान्तीरिव ।

२ व्युपसर्गपूर्वकरुच-दीप्तावितिभ्वादिधातो 'नहिङ्ति-
—' इति दीर्घ, वीहदित्यस्य न्यङ्क्वादिगणे षाड्वात् चय्य
वत्य (न तु वृत्) चेति स्वाम्याश्रयमनन्वर्तनानेनैव
सण्डनमिदं प्रसुतमिति प्रतीयते ।

५० से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति षच् । 'उरसेषस्तु-
च्छ्रये न स्त्री वलीवं संमहनेऽपि च' [इति मे० ८०।२९]
(२) ॥ * ॥ श्रियो याहुल्यकात् 'एरब्' (३।३।५६) अपि ॥
(३) ॥ * ॥ श्रीणि 'वृक्षादिर्दध्वंस्य' ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥

प्रकाण्डः (पु न), स्कन्धः (पु), 'कन्धा, पेठ आदिकी
शाखा की जड़' के २ नाम हैं ।

अस्तीति ॥ प्रकाण्डपते । 'कठ भेदने' चुगदि । 'एरच्'
(३।३।५६) । प्रयोदरादि (६।३।१०९) । काम्यते । 'कमु
कान्तो' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) । 'वर-
ण्डादपञ्च' () इति डो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते
मूलस्कन्धान्तरे तरो' इति विश्व [४५।२९] ॥ (१)
॥ * ॥ स्कन्धते । 'स्कन्दिर् गतिशोपणयो' (भ्वा० ष० अ०) ।
कर्मणि षच् (३।३।१९) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु
मुकुटने—उणादौ स्कन्दिर् धातो 'कन्देरच् स्वाद्ये' । उ०
४।२०७) इत्यच् प्रत्ययो धञ्चान्तादेश—इत्युक्तम् । तन्न ।
तत्रामुनो विधानात् । अचोऽपिधामात् । 'स्कन्ध स्यान्मृप-
तावसे सपरायसमुहयो । काये^२ तदप्रकाण्डे च भ्राशरो
छन्दसो भिदि' इति धातेषु भेदिनी [८०।२२-२३] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'मूलमारभ्य शाखावधिभागस्य' ।

समे शाखाञ्जते

शाखा, लता (२ स्त्री), 'डाल' के २ नाम हैं ।

समे इति ॥ शाखति । 'शाख् व्याप्ती' (भ्वा० ष० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया ।
'पुरोश्च'— (३।३।१०३) इत्य — इति मुकुट । तन्न । 'अ-
जन्म्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति कर्त्तिकविरोधात् ।
'शाखा द्रुमासो देवाय भुजे पशान्तरेऽन्तिके' इति हैम [२।
२७] ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शाखाया' ।

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धशाखा, शाला (२ स्त्री), 'सबसे पहले फूटनेवाली
डाल' के २ नाम हैं ।

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥ * ॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० ष० से०) । 'ज्वलति—' (३।१।१४०)
इति ण । 'शाला शैवस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति
शाश्वत [४९४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्कन्धाप्रयमोर-
नशाखायाः' ।

१ 'संहननेऽपि च' इति पा० ।

२ 'काम्ये' इति पा० ।

३ 'शाखा तरो' स्कन्धशाखा—' इति च पाठः
शाश्वते ।

शिफाजटे ।

शिफा, जटा (२ स्त्री), 'सोर' अर्थात् 'जमीनके भीतर
फौली हुई पेड़की जड़' के २ नाम हैं ।

शिफेति ॥ शिफे । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) ।
वाहुल्यकात् फक् ह्रस्वञ्च । 'शिफा जटाया सरिति मासिका-
या च मातरि' [इति विश्व. १०६।२] ॥ (१) ॥ * ॥
जटति । 'जट सपाले' (भ्वा० ष० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तन्मूलस्य जटास्य' ।

शाखाशिफाबरोहः स्यात्

अबरोहः (पु), 'डालकी जड़' का १ नाम है ।

शाखेति ॥ बटादे शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥ * ॥
अबरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
ष० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अबरोहोऽवतरणोऽ-
प्यारोहे च लतोद्गमे' [इति मे० १७७।२७] ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'शाखामूलस्य' ।

मूलाच्चार्यं गता लता ॥ ११ ॥

लता (स्त्री), 'वृक्षके ऊपर चढ़नेवाली लता' का १
नाम है ।

मूलादिति ॥ मूलाद्बुध्वं गता शिफा लता । यत् मुकु-
टस्तु—'प्रसङ्गाद्बरोहस्यार्षान्तरमाह । तदमूलाः प्रभृति
वृक्षाप्रभृन्तं गता गुड्घ्यादिलताप्यबरोह' इत्याह ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'वृक्षाश्रयामिन्या लताया' ।

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिखर (= शिखरम्), अग्रम् (२ न), शिखरम् (पु न), 'कुनरी'
अर्थात् 'पेड़ आदिके सबसे ऊपरके हिस्से' के २ नाम हैं ।

शिखर इति ॥ शिखते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० ष०
से०) । 'श्रयते स्वाङ्गे शिखर किच्च' (उ० ४।१९४)
इत्यमुन् धातो शिखादेशञ्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठ-
ति । 'शीङ् किच्च' इत्यमुन् शिखादेशञ्च—इति मुकुट ।
तन्न । उज्ज्वलदत्तादिधृतमूत्राद्यर्गनात् । 'शिखरं प्रधाने सेनाग्रे
शिखरे मरतकेऽपि च' [इति मे० १७३।४१] ॥ (१)
॥ * ॥ अगति । 'अग कुटिलताया गतौ' (भ्वा० ष० से०) ।
'श्लेष्मेन्द्राद्यञ्च'— (उ० २।२८) इति साधु । 'अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणो पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते
च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
[इति मे० १२३।३-४] ॥ (२) ॥ * ॥ शिखा राति ।
'रा दावे' (अ० ष० अ०) । क' (३।२।३) । 'शिख-
रोऽस्त्री द्रुमाग्रे चाद्रिशृङ्गमुलकाश्रयो' [इति मे० १३९।
२२६] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'शिखरस्य' ।

१. 'द्रुमाग्रेऽद्रिशृङ्गे पुलककक्षयो' इति पा० ।

मूलं वृध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलम् (न), वृध्न, अङ्घ्रिनामक ('पैरेके वाचक
सर्व शब्द' । २ पु), 'पेङ् आदिकी जङ्' के ३ नाम हैं ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल पणिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति व । 'मूल शिफा-
द्यो । मे निकृञ्जेऽन्तिके वा ना' [इति मे० १४८।४५-
४६] ॥ (१) ॥ * ॥ वचनाति वध्यते वा । 'वन्ध वन्धने'
(त्वा० प० अ०) । 'वन्धेर्ध्विबुधी च' (उ० ३।५)
इति नः । 'वृध्नो ना मूलशब्दयो' [इति मे० ८४।२०] ॥
(२) ॥ * ॥ अङ्घ्रिनाम नाम मस्य । 'अङ्घ्रिना पादमूल-
यो' [इति मे० १२३।६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मूल-
माधस्य' ।

सारो मञ्जा समौ

सार., मञ्जा (मञ्जद् । २ पु), 'लङ्घीके वीचन हीर'
अर्थात् 'सारिल लङ्घी' के २ नाम हैं ।

सारविति ॥ सारति कालान्तम् । 'सू गती' (भ्वा०
प० अ०) । 'सू सिपरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो
बले मञ्जनि च स्थिराद्य, न्याये च नीरे घ घने च सारम् ।
वरेऽप्यवत् सारमुदाहरन्ति' [इति विश्व १२७।२३] ॥
(१) ॥ * ॥ मञ्जति । 'दुमत्सो शुद्धो' (शु० प० अ०) ।
'श्रन्नुसद्-' (उ० १।१५९) इति साध् ॥ * ॥ समौ
समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठ । पुंसीत्यर्थः ॥ * ॥
'लञ्जावद्राजवन्मञ्जा माससारास्थिसारयो' इति भागुरेरा
वन्तोऽपि । 'मञ्जाक्ता मञ्जया सह' इति द्विरुपवोपाच्च ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'वृक्षादे स्थिरात्सव्य' ।

स्वक् स्त्री वरक वरकलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

स्वक् (=वच, स्त्री), वरकम्, वरकलम् (२ पु न)
'पेङ् आदिके ङिलके' के ३ नाम हैं ।

त्वगिति ॥ त्वघति । 'त्वघ सवरणे' (तु० प० से०) ।
विघ्ने (३।२।१८०) यद्वा-तनोति, त-वते वा । 'तनु वि-
स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतिरेवश्च व' (उ० २।६३)
चाच्चिक् । ['त्वक् स्त्री वर्मणि घत्के च गुडत्वचि विशेषतः'
इति मे० २७।६] ॥ (१) ॥ * ॥ वलति । 'वल सवरणे'
(भ्वा० आ० सं०) । 'शुक्वश्चालका' (उ० ३।४२)
इति कद् । यद्वा-वल्क परिभाषणे' (शु० प० से०) ।
वल्कयति । पचाद्यध् (३।१।१३४) । ['वल्क वल्कल-
शल्कयो' इति मे० ४।३४] ॥ (२) ॥ * ॥ वलते ।
बाहुलकात्त्वल । वल्क लाति [प्रयागलवत्] इति तु स्वामी ।
यत्तु-वलते कलक्-इति मुकुट । तन्न । उक्तमूत्रादना-
नात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'त्वच' ।

१ 'मूलवित्तैःशक्तिके वा ना' इति पा० ।

काष्णं दारु

काष्णम्, दारु (२ न), 'लङ्घी' के २ नाम हैं ।

वाष्ममिति ॥ वाशते । 'वाशु दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'हनिमुपिनीरमिवाशिम्य वयद्' (उ० २।२) ।
'तितुव-' (७।२।९) इति नेट् । 'वाष्म दारणि काष्ठा
च प्रकपे स्थानमात्रके । दिशि दारुहरिद्राया कालमानप्रति-
घापि' इति हेम [२।१०५] ॥ (१) ॥ * ॥ दीमते । 'दृ
विदारणे' (कृचा० प० से०) । 'दसनजनि-' (उ० १।
३) इति झृण् । 'पुनपुसकयोर्दार' इति विनाण्ड्येष
[५।८] । 'दारु स्थापित्तले काष्णे देवदारो नपुसकम्'
[इति मे० १२६।४७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वाष्ममानस्य' ।

इन्धनं त्वेष इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धनम्, एध. (=पुधस्), इध्मम् (३ न), एध (पु),
समित् (=समिध् । स्त्री), 'जलावन, इंधन' के ५ नाम हैं ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽग्निरनेन । 'जि इधी दीप्तौ' (र० आ०
से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१)
॥ * ॥ एधतेऽनेन । असुम् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु-बाहु-
लकान्नलोपो गुणश्च-इति मुकुट । तन्न । 'एधतेरुमेयासभ-
वात् ॥ (२) ॥ * ॥ इध्यतेऽनेन । 'जि इधी दीप्तौ' (र०
आ० से०) । 'इपियुधीनिध-' (उ० १।१४२) इति मक् ।
'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोप ॥ (३) ॥ * ॥
एधे 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'धि इधी'
(र० आ० से०) । 'अवोदेधीघ-' (६।४।२९) इति
निपातो वा । एध पुंस्ययम् ॥ (४) ॥ * ॥ समिध्मतेऽनया ।
सपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥ * ॥ त्रीणि
'अग्निसदीपनगुणकाष्ठादे' । द्वे 'याभाशे ह्यमानस्य काष्-
स्य' । पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ।

निष्कुहः कोटरं वा ना

निष्कुह (पु), कोटरम् (पु न), 'पेङ् के खोंदरा' के २
नाम हैं ।

नीति ॥ निश्रयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (उ०
वा० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्रयेन कुहयति ।
'कुह विस्मापने' । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क-इति
मुकुट । तन्न । कुहेऽबुरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१)
॥ * ॥ कुटन कोट । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

१ 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) इति धातोरेव
प्रयोगसाधुतायाम् । 'इन्धेर्बाहुलकान्नलोप, गुण' इति मुकुट-
कल्पन गौरवावहमेधेत्यादयो व्यज्यते व्याख्यामुपाकर्तुं ।

२ 'पुमानेध समित् स्त्रियाम्' इति वैजयन्ती (९१।
९६) ।

भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'वृक्षादिरुद्रप्रभम्' ।

वल्लरिमंज्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

वल्लरिः, मञ्जरिः (२ स्त्री), 'मञ्जरीः वौर, मोजर' के २ नाम हैं ।

वल्लेति ॥ वल्लते । 'वल्लमवर्ण' (भ्वा० आ० से०) ।
क्विप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० ध०) । 'अच इ' (उ० ४।१३९) । वल् चामावर्षिश्च ।
यद्वा-वल्ले संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ।
वल्लमृच्छति । 'अच इ' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥ * ॥
मृजुत्वमृच्छति । 'अच इ' (उ० ४।१३९) । मृज्ज्वादि
(वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुलम्गादेर्गभिन-
वोऽिदि' ।

पत्रं पलाश छद्मं श्लं पर्णं छद्मः पुमान् । ✓

पत्रम्, पलाशम्, छद्मम्, दलम्, पर्णम् (५ न), छद्मः
(पु), 'पत्ता' के ६ नाम हैं ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पत्तु गतो' (भ्वा० प० से०) ।
पट् (उ० ४।१५९) । 'पत्त्रं तु वाहने पर्णं स्यात् पक्षे वार-
पक्षिणो' [इति मे० १२६।५५] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पल्लु-
ग्मानममयो' [इति मे० १४७।२९] । पलं मांसमश्नति ।
'अश भोजने' (ऋषा० प० ने०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) ।
मुकुटस्तु—'पल्ल गतो' (भ्वा० प० से०) । 'घञर्थे क.'
(३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । पाल रक्षणे' पचादि
(३।१।१२४) । पलं चलनमश्नुते व्याप्नोति—इत्याह । तन्न ।
'घञर्थे क' इति न । स्वाम्नापाश्रयिहृनिमुध्वर्षम्' टनि परि-
षण्णात् । 'पाल रक्षणे' इति घातोऽस्तत्वात् । पचाद्यञन्त-
स्य 'पलं चलनम्' इति वाच्यसांसंभावात् । 'पलाशं छद्मने मतम् ।
घनी किणुकरक्ष पु पुसि स्वाच्छरिते त्रिपु' इति मेदिनी [१६४।
२३-२४] । 'पलाश किणुकेऽस्तपे' । हरिते, पलाश पत्त्रे' इति
हैम ॥ (२) ॥ * ॥ छद्यतेऽनेन । 'छद्म अपधारणे' (चु०
उ० से०) । 'आद्युपादा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे
पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छद्म च दले पक्षे पिधाने'
[इति मे० ८७।६५] ॥ (३) ॥ * ॥ दलति । 'दल
विदारणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'दलमुत्सेधषण्डयो । शस्त्रीछेदेऽप्यद्रव्ये परधे' [इति मे०
१४७।२६] ॥ (४) ॥ * ॥ पिपत्ति । 'पू पालनपूरणयो'

(चु० प० से०) । 'कृपुविधिधाञ्भ्यो नः' । यद्वा-पुपति ।
'पूण प्रीणने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
यद्वा-पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । यत्तु मुकुट—पिपति प्रीणयति । 'पू
प्रीणने' । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा पर्णम्—इत्याह ।
तन्न । असंभावात् । 'पर्णम्पिपर्णे पर्णं तु पत्त्रे' इति हैमः [२।
१४९] ॥ (५) ॥ * ॥ छद्यतेऽनेन । णिजभावे 'पुमि
मंज्यायाम्' (३।३।१२९) इति घः । णिजन्तस्यापि छाद्यतेऽ-
नेन । 'छादेर्वे' (६।४।९६) इति ह्रस्व । 'छद्म पलाशो
गरुति मन्थिपर्णतमालयो' [इति मे० ७४।५] । 'पुमान्'
इति विशेषणं मान्तबलीद्वयमनिगमाऽर्थम् ॥ (६) ॥ * ॥
'पट् पत्रमाश्रय' ।

पल्लवोऽस्त्रो किसलयम्

पल्लवः, किसलयम् (२ पु न), 'नये पल्लव' के २
नाम हैं ।

पल्लव इति ॥ पल्लवते । संपदादि (वा० ३।३।१०८) ।
ल्युपते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चामी लवष्व ।
पद्भ्यां ल्युपते वा 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचक पच्छ-
ब्दोऽस्ति । 'तोलि' (८।४।६०) । 'पल्लव किगले' वले । विटपे
विस्तरेश्चकारणे शृगारपिङ्गयो' [इति हैम ३।७४१-४२] ।
व्याङ्गित्तु—'पुनि क्लीदे च पल्लव' ॥ (१) ॥ * ॥ रिचि-
त्सलति । 'पल्ल गतो' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्यम्
प्रत्यय । वृषोदरादिः (६।३।१०९) (२) ॥ * ॥ द्वे
'नवपत्तरय' ।

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तारः, (पु), विटपः (पु न), 'विटके फैलाव' के २
नाम हैं ।

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृत् आच्छादने' (स्वा०
उ० अ०) । 'प्रथमे वाचशब्दे' (३।३।३३) इति भावे
घञ् । 'विस्तारस्ततो विटपे' ॥ (१) ॥ * ॥ विटान् पाति ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
क । यद्वा-विटाना पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ।
'घञर्थे क' (वा० ३।३।५५) । यद्वा-विटति, विटचते
वा । 'विट आकोषे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपविटप-'
(उ० ३।१।४४) इति कपत् । यत्तु—वटपते वेष्टयतेऽनेन ।
'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'विटपाद्यञ्ज' इति सूत्रमु-
पन्यसत मुकुटेन । तन्न । एतादृशमुपादर्शनात् । 'विटपो न

१. 'वल्लरी मञ्जरी स्त्रियौ' इति स्वामिमुकुट-सम्मत
पाठः । तथा च हैमः (३।६।२८-२९)—'मञ्जरी तिल-
द्वये । वल्लर्या स्थूलमुक्त्यायाम्' ।

१ इदं सूत्रं नोणादिसूत्रपाठे लभ्यते, किन्तु 'घापूव-
स्यउग्रतिभ्यो नः' इति सूत्रं दृश्यते, सि० वी० चास्योदाह-
रणं 'पर्णं पत्रम्' इत्युक्तम् ।

२. 'किसले वटे' इति पा० ।

स्त्रिया स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' [इति मे०
[३३१२२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' ।
केचित्—उक्तमेदिनीनोपादेय पल्लवादिषुष्यमेकार्थं
माहु । 'शाखाया पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्'
इति रभसाच्च । स्कन्धाहूर्ध्वं तरो शाखा वटपो' विटपो
मत' इति कात्यायनः ।

वृक्षादीना फल सस्यम्

फलम्, सस्यम् (२ न), पेड, छता आदि के 'फल' के २
नाम हैं ।

वृक्षादीनि ॥ आदिना रत्नागुन्मादिग्रह । केचित् वृक्षा-
दीनाम्' इति पूर्वेषां विभवन्ति । फलति । 'फल निपत्ती'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । फल
निष्पन्न सस्यया दवाव्यम् । पल्ल हेतुवृत्ते जातीफले फलव-
सस्ययो । [निफ शया च क्वत्रोल दास्रापे व्युष्टिलाभया
इति हेम २।५१० ११] ॥* ॥ सस्ति । 'पग पस्ति स्वध'
(अ० प० से०) । माहाससिभ्यो य' (उ० ४।१०९)
॥* ॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । शस्यते । तविममिचति—' (वा० ३।११७७) इति
यत् ।—वर्षि' इति मुकुटोक्तिश्चन्द्रत्या । 'अचो यत्' (३।
११७७) इत्ययं हरीतक्यादीनामुपसत्प्यानात् । पसेद्विदन्त्य-
स्य 'तकि—' (वा० ३।११७७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२)
॥* ॥ द्वे फलस्य ।

वृन्तं प्रसववन्धनम् ।

वृन्तम्, प्रसववन्धनम् (२ न), 'मेंदी' अर्थात् 'पेड'
आदिके फल या फूलरी जड' के २ नाम हैं ।

वृन्तमिति ॥ वृणाति । वृन् वरणे' (भ्वा० उ० से०) ।
वाहुलकात् 'अञ्जघृसि—' (उ० ३।८९) इति क्त, गुम् च ।
मुकुटस्तु वृणोतेनु' कश्च इति मूढ नल्पितवान् ।—वाहु-
ल्यान् न पत्वम् इति चित्त्वम् । अनुस्वार प्रति शत्वस्य (पत्व
प्रति परसवर्णस्य) अमिद्धत्वात् । 'वृन्त प्रसववन्धने च'
घटीघारावुच्चाग्रयो' [इति मे० ५८।६०] ॥ (१) ॥* ॥
प्रसूयते । 'पृ प्रववे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदारप्' (३।
३।५७) । वध्यसंज्ञेन । 'धन्व व चने' (क्रया० प० से०) ।
करण ट्युट् (३।३।११७) । प्रगतस्य पुष्पफलवत्स्य
वन्धनम् ॥ (५) ॥* ॥ द्वे 'पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य' ।

आमे फले शलाटुः स्यात्

शलाटु (त्रि), 'कच्चे फल' का १ नाम है ।

आम इति ॥ शलति । 'फलचलनसवरणयो' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । अटति । 'अट गती'

१ 'कटपो' इति पा० । २ 'वन्धेऽस्त्री' इति पा० ।

(भ्वा० प० से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) क्तु ।
शलश्रासावदुश्र । शालव्यादि । 'शटीशटित शलाटु'
इत्यमभेदात् ॥ (१) ॥* ॥ एकम् 'अपववकटस्य' ।

शुष्के वानम् ।

वानम् (त्रि), 'सूखे फल' का १ नाम है ।

शुष्क इति ॥ 'फरे' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पौ ओवे
शोपणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यार्थकर्मक—' (३।५।७२)
इति कर्मणि क्त । 'ओदितश्च' (८।२।५५) इति नत्वम् ।
वन्त्ये । 'वनु याचने' (त० आ० से०), पञ् (३।३।१८)
वा । 'वान शुष्कफरे शुष्के सीवने गमने वटे । जलसम्प्लुत-
वानोमिमुग्ङ्गासौरभेषु च' इति हेम [२।२८८] ॥ (१)
॥* ॥ एव 'शुष्कफलस्य' ।

उभे त्रिषु ॥ १५ ॥

शलाटु' तथा 'वानम्' दोनों शब्द मिलिङ्ग हैं ।

उभे इति ॥ उभे शलाटुवाने त्रिषु ॥ स्त्रिया 'वा ना'
॥* ॥ क्षारको जालक कडोवे

क्षारको जालक कडोवे

क्षारक (पु), जालकम् (न), 'नई कली या कलियों
के समूह के २ नाम हैं ।

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर सचलने' (भ्वा० प०
से०) । षुट् (३।१।३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पदमादि
पादो' इति हेम [३।२१ २२] । 'क्षारक पक्षि मत्स्यादिपिके
जालकेऽपि च' [इति विश्व ९।८४] ॥ (१) ॥* ॥ जाल-
कमिव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति क्तम् । 'जालक
कोरके दग्धे कुलायानायमोरपि । न पुमि मोचनफले स्त्रिया
तु वसनान्तरे । गिरिसारजलोकायामपि स्थादिष्ववाश्रियाम् ।
भटानामयमरचिताङ्गरक्षिण्या च जालिका' [इति मे० ८।
९२-९४] ॥ (२) द्वे 'नवकलिवावृन्दस्य' ।

कलिका कोरकः पुमान् २ ।

कलिका (स्त्री), कोरक (पु), 'कोदी' अर्थात् 'बिना
खिले हुए फूल' के २ नाम हैं ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतो सव्याने च' (चुरादि) ।
'अच इ' (उ० ४।१३२) । स्वार्थे क्तम् (५।३।७५) ॥
(१) ॥* ॥ कुर्वते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कृवा
दिभ्य मन्नायाम्—' (उ० ५।३१) इति वृत् । 'कोरकोऽप्री

१ 'जलसप्लव' इति पा० ।

२ पुमानिति पु सि प्रचु प्रयोगदर्शनादुक्तं न तु लिपा-
न्तरनिषेधार्थम् । तथा हि विश्व—'कोरक कुड्मले न
स्त्री' (१२।६५) । प्रयोगो यथा माघे—समुहपुं
विचकार कोरकाणि' (७।२६) ।

कुड्मले स्यात्कवकोलकमृणालयोः' [इति मे० ७।७५] ॥
(२) ॥६॥ द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ।

स्याद्गुप्तकस्तु स्तवकः

गुप्तकः, स्तवकः (२ पु), 'शीघ्र खिलनेवाली कली'
(अथवा 'कूल या फल आदि के गुच्छे) के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ गुच्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) ॥
'उदितगुधिकुपिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति स क्विप् । स्तव-
के हारभेदे च गुप्त स्तव्वेऽपि कौत्तित' इति दग्ध्यान्नेषु
ह्रः ॥६॥ श्रीभोजस्तु 'सस्यादिभ्यश्चकृ' इ याह । स्वायं
कम् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकला-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥ * ॥ स्तूपये ।
'ष्टुत् न्तुतो' (अ० प० अ०) । 'क्यादिभ्य -' (उ० ५।
३५) इति वम् । यद्वा-तिष्ठति । 'स्य स्तोऽम्बजवको'
(उ० ४।१६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विकासोन्मुषकलिकायाः'
इति मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ।

'कुट्मलो मुकुलोऽखियाम् ॥१६॥

कुट्मलः, मुकुलः (२ पु न) 'अपखिली कली' के २
नाम हैं ।

कुट्मल इति ॥ कुटयते, कुटति वा । 'कुट छेदने'
'कोटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकुपिभ्या वमलच्' (उ०
१।१०९) इति वमलच् ॥६॥ बाहूलकात् 'कुडे' (तु० प०
से०) अपि (वमनि 'कुड्मल') । ['कुड्मलो मुकुले पुनि न
द्वयोर्नरकान्तरे' इति मे० १५।७८] ॥ (१) ॥ * ॥
मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुञ्चु मोशणै' (तु० उ० अ०) ।
बाहूलकाद्बलच् ॥—'मुञ्चैरलच् कत्वमुत्त्व चात्' इति
'स्वामिमुकुटो । तन्न । तादृशमृताभावात्' (२) ॥ * ॥
द्वे 'ईपद्विकामोन्मुषकलिकाया' ।

त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् ।

सुमनसः (= सुमनस, नि० खी घ० ।), पुष्पम्, प्रसूनम्,
कुसुमम् (घ न), 'कूल' के ५ नाम हैं ।

स्त्रिय इति ॥ सुष्टु मन्वन्ते आभि । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीत
मनो आभि' इति विगृह्य 'प्रादिसमाम्' इत्याह । तन्न ।
अन्यपदार्थत्वाभावात् । 'भूमिनि स्त्रिया सुमनस' इति रत्न-

- १ कुड्मलो' इति पा० ।
- २ स्वामिग्रन्थे तु नेदं वचो दृश्यते, किन्तु तत्र 'मुञ्चति
कलिकात्व मुकुल' इत्येव पाठो दृश्यते ।
- ३ 'सुमम्' इति पा० ।
४. 'प्रादिसमाम्' इत्यस्य 'प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो
या चोत्तरपदलोप' इति तात्पर्यत्वे न काचित् क्षति ।

कोप । 'सुमना' पुष्पमालत्यो स्त्रिया ना धोरदेवयो' इति
'भेदिन्यादेरेकत्वमपि । 'पुष्पं सुमना कुसुमम् इति नाम-
माला ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्पयति । 'पुष्प विकसते' (दि० प०
से०) । पचायच् (३।१।१३५) । 'पुष्प विकास आर्तवे ।
घनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्रचक्षुषि' इति इति हेम [२।
३००] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रसूयते स्म । 'पुष्ट् प्राणिप्रसवे'
(दि० अ० से०) । 'स्वाद्य छोदित' (प० ३।३।१) ।
'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसून तु प्रसूते
फलपुष्पयो' इति हेम [३।५।१६] ॥ (३) ॥ * ॥ कुस्यति ।
'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुभोभेदेता' (उ०
४।१०६) इत्युम् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुण । 'कुसुम स्त्रीर-
जोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयो' [इति हेम ३।२९२] ॥
(४) ॥ * ॥ 'सर्वसाधुममानेषु मम स्यादभिधेयवत्' [इति
मे० ११०। ३४-३५] ॥ * ॥ चत्वारि 'पुष्पनामान्वस्य' ।

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्दः, पुष्परसः (२ पु), 'फूलके रस' के २ नाम हैं ।

मकरन्द इति । मकरभयति इति । कामजनकत्वात् ।
'दो अवस्रण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप- (३।२।३)
इति क । प्रपोदरादि (६।३।१०९) । यद्वा-मकरमध्य-
न्दनि । 'अदि दधने (भवा० प० से०) । 'कर्मधयन्' (३।
२।१) । मकरन्वादि (वा० ६।१।९४) । यत्-गनिका-
रकोपपदानाम्- (प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुल्यते प्राक्
समासे प्रथमनवत् पररूपत्वम्—इति मुकुट । तन्न । उत्तर-
दले विभक्त्यनुपत्तावपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा
'राजदर्शी' 'चर्मकार' इत्यादी नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तो-
ज्यसगत । 'प्राध्ययनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥
पुष्परस ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुष्पयो' ।

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

परागः (पु), सुमनोरजः (= सुमनोरजस, न) 'फूलके
परागके २ नाम हैं ।

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गच्छु गतो' (भवा०
प० अ०) । 'अन्वेऽपि'—(वा० ३।२।४८) इति ड । 'पराग
सुमनोरजो वृलीस्तानीयधोरपि । गिरिप्रभेदे वित्यातावुप-
रागे च चन्दने' [इति मे० २४।४०-४१] ॥ (१) ॥ * ॥
सुमनरा रज ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुष्परजो' ।

१. 'आदि' शब्देन 'सुमना प्राज्ञदेवयो' इति हेमस्य
(३।८०२), 'सुमना पुष्पमालत्योऽस्मिन्मये कोविदेऽपि
च' इति विशया देश्च (१७८।५५) सम्यह । बहुल्ये यथा—
'दधति सुमनसो वनानि बह्वी' इति 'आरण्याः सुमनस
ईपिरे न भृङ्गः' इति च (७।२, ८।१०) साधप्रयापो ।
एकत्वे यथा—'वेश्या इमज्ञानसुमना इव वर्जनीया' इति
शुद्धकप्रयोगः ।

द्विहीने प्रसप्ते सर्वम्

'द्विहीन' इस शब्दमे अब विशेषतया लिङ्गनिर्देशा करते हैं, आगे कहे जानेवाले पेड़, लता और औषधके वाचक शब्द यदि फूल, फल, जड़ और पत्ते के वाचक हों तो वे नपुंसक-लिङ्गमें प्रयुक्त होते हैं।

व्रीति ॥ द्व्यभ्या स्त्रीषु साम्या हीन फल पुष्पे परत्रे च ।
वदयमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमान नपुंसक लिङ्ग
श्रेयमित्यर्थ । विकारावयवगोरत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले लुक्'
(४।३।१६३) । पुष्पाम्लेषु बहुषु' (वा० ४।३।१६६)
इति लुक् ।

हरीतक्यादय स्त्रियाम् ।

'हरीतकी, कर्ण्टी' आदि शब्द (फल आदि अर्थमें प्रयुक्त होनेपर भी) स्त्रीलिङ्ग ही रह जाते हैं अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होते ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवाद । 'स्त्रियाम्' इति हरीतक्या फलम् । हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति लुप् । 'लुपि युक्तवदपत्तिवचने' (१।२।५१) हरीतक्यादिषु 'व्यक्ति' (वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रवृत्तिवत् । न सख्या । आदिना 'वासातरो (द्रक्षा) वदनी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थ-चैणन-प्लाक्ष नैयप्रोधेद्बुद फले ॥ १८ ॥

वाहृत च

आश्वत्थम्, वैणवम्, प्लाक्षम्, नैयप्रोधम्, पेद्दुदम्, वाहृतम् (६ न), 'पीपल, नौस, पाकञ्च, वट और भटकदेवाके फल' के समूह ३-३ नाम हैं ।

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । अश्वत्थम् । 'प्लक्ष-दिभ्योऽण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥ * ॥ वेणो । 'वित्वा दिभ्योऽण्' (४।२।३६) । [ममटि (४।१।१४३) प्रवृत्ते अण] विधेर्नाणो लक ॥ (१) ॥ * ॥ 'न्यप्रोधस्य च केवलस्य' (७।३।५) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ इच्छा इदम् ॥ (१) ॥ * ॥ बृहत्या फलम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'अश्वत्थादि फलानाम्' पृथक्पृथगेर्नकम् ।

फले जम्बवा जम्बु स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

जम्बु (स्त्री), जम्बु, जाम्बवम् (२ न), 'जामुनके फल' के ३ नाम हैं ।

फले इति ॥ जमति । जम्बु अदन' (भा० प० से०) । 'अ-दूदम्भुजम्बु' (उ० १।१३) इत्यनेन कृप्रत्ययो बुगा गमश्च लिपातिन । 'जम्बु स्यात्पादापान्तरे । तथा सुमेहसरिति द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम्' [इति मे० १०५४] । जम्बवा फलम् । जम्बवा वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य

विधानसामर्थ्यात् लुक् । पक्षे 'ओरञ्' (४।१।१३९) तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति वा लुप् । 'लुपि युक्तवन्-' (१।२।५१) । पक्षे 'फले लुक्' (४।३।१६३) । लुपि जम्बु (१) ॥ * ॥ लुपि 'ह्रस्वो नपुंसके-' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥ * ॥ अणि जाम्बवम् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'जम्बुकलस्य' ।

पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः

जाति (स्त्री) प्रभृति 'यूथिका, मल्लिका' आदि शब्दके पुष्प अर्थमें प्रयुक्त होने पर पूर्ववत् लिङ्ग रहते हैं अर्थात् उनका नपुंसकलिङ्ग नहीं होता ।

पुष्प इति ॥ जात्या पुष्पम् । जाति । 'पुष्पमूलेषु बहु लम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरञ्' (४।३।१४०) अण (४।३।१३५) न लुर् । 'पूर्विकाशिकाविकाम-ल्लिकाया' ।

व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

व्रीहय (पु), चहुचचन, चन्दोपादान से यहाँ व्रीहि, 'यव, मुद्ग, माप, प्रियङ्गु, गोपूंस, चणक, आदि' शब्द फूल अर्थ में प्रयुक्त होनेपर भी पूर्ववत् लिङ्ग रहता है अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होता, ऐसा समझना चाहिए ।

व्रीति ॥ यवाना फलानि । यवा । 'अवयवे च प्राथो-प्-' (४।३।१३५) इत्यण् । फलपाकशुषाम्—' (वा० ४।३।१६६) इति लुप् । मापा । मुद्गा ॥

विदार्याद्यास्तु मूलैऽपि

विदारी (स्त्री), आदि ('आदि' शब्दसे शालपर्णी, अशुमती, गम्भारी, आदि) शब्दके 'मूल, फल और फूल' अर्थमें प्रयुक्त होनेपर भी पूर्ववत् लिङ्ग रहता है अर्थात् नपुंसकलिङ्ग नहीं होता ।

व्रीति ॥ विदार्या भूकामाऽथ मूल पुष्प फलमपि । विदारी । गम्भारी । वासपर्णी ।

पुष्पे तांशेऽपि पाटला ।

पाटला (स्त्री न), 'पाटलाके फूल' अर्थमें वह स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग दोनों होता है ।

पुष्प इति ॥ पाटलाया पुष्पम् । लुपि (वा० ४।२।१६६) पाटलम् । 'पटल बुभुमे वणज्याशुब्रीहिश्च' पाटल इति शाश्वतात् [४५५] पुल्लिङ्गोऽपि ।

बोधिद्रुमश्चन्दल पिप्पल कुञ्जाराशन ॥ २० ॥

अश्वत्थे

बोधिद्रुम, चन्दल, पिप्पल, कुञ्जाराशन, अश्वत्थ (५ पु), 'पीपलके पेड़' के ५ नाम हैं ।

१ 'व्रीही च' इति पा० ।

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) 'सर्वधातुभ्य इय्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः । 'बोधि-पुत्ति सनाधेअ भेदे विप्पलपादधे' [इति मे० ७९।११] रत्नकोट्येऽपि 'विप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिआसो द्रुमयच् ॥ (१) ॥ * ॥ चल् दलमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ विप्पलं जलमस्यास्ति । मूले सित्कत्वात् । अशंआ-द्यच् (५।२।१२७) । 'विप्पल ससिके वक्षच्छेदभेदे च ना तरो' [इति मे० १५३।१११] ॥ (३) ॥ * ॥ कुञ्जरे-पादयति । 'अश भोजने' (३धा० प० से०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ शाल्मलिक्वाचपेक्षया न श्वधिवर्त्तित्ठनि । 'मुपि म्य.' (३।२।४) इति क । पूपो-दरादि (६।३।१०९) । यद्वा,—अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । 'आप. प्रजाहितं शीतमश्वत्थ पवन विपम्' इति केदारमाला । 'अश्वत्थ विप्पलद्रौ म्याद-श्वत्था पूणिमा मता' [इति मे० ७३।११५] ॥ (५) ॥ * ॥ पश्व 'विप्पलवृक्षारय' ।

अथ कपित्थे र्युद्विधित्यग्राहिमगथाः ।
तरिमन्दविफलः पुष्पफलदन्तशठोऽपि ॥ २१ ॥
कपित्थः, दधित्थः, ग्राही (=ग्राहिन्), मन्मथः, दधिफलः, पुष्पफलः, दन्तशठः (७ पु), 'कैय' के ७ नाम है ।

अथेति ॥ कपर्यास्ताठर्यत्र । पूपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ अमरमालाया पवर्गन्तृतीयमध्य (कपित्थ) अपि पूपोदरादि ॥ (१) ॥ * ॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥ (२) ॥ * ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उमादाने' (३धा० प० से) । गृह्णादित्वात् (३।१।१३४) णिनि ॥ (३) ॥ * ॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । सपदादि. (वा० ३।३।१०८) । 'गम. ववी' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति नलोपः । तुक् (६।१।७१) मयति । 'गधे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मतो गध । 'मन्मथ कामचिन्ताया कपित्थे कुमुम-युधे' [इति विश्व ७६।१३] (४) ॥ * ॥ दधि फलेऽस्य ॥ (५) ॥ * ॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य । (६) ॥ * ॥ दन्ताना शठ इव । अपकारि-त्वान् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'वपित्थस्य' 'कैय' इति ह्यातस्य ।

रदुम्बरो जन्तुफलो गङ्गाज्जो हेमदुग्धकः ।
उदुम्बरः, जन्तुफलः, यज्ञान्नः, हेमदुग्धकः (४ पु), 'गूडर' के ४ नाम है ।

उद्विनि ॥ उल्लङ्घितमम्बरमनेन । उद्विधयेनाम्बते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरम् ।

पूपोदरादि (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहत्या वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमास्ताभ्रेऽपि' स्यान्नपुसकम्' इति मेदिनी [१४०।२४९-५०] । मुकुटस्तु मेदिनीसमत्या टवर्ग-तृतीयमध्यम् [उदुम्बरम्] अप्पाह । तत्र । तत्र मध्यवर्णं नियमाभावात् । आद्यन्तयोरेव नियमात् ॥ (१) ॥ * ॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ यज्ञमङ्गति । अगिगंत्यर्थः (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'उदुम्बरस्य' ।

कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥
कोविदारः, चमरिकः, कुहालः, युगपत्रकः (४ पु), 'कचनार' के ४ नाम है ।

नेवोति ॥ कू भूमि विट्याति । 'दू विदारणे' (वया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पूपोदरादि. (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ चमरपर्यास्ति । 'अन इनिठनी' (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ कुमुदाहलयति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । शक-त्वादि. (धा० ६।१।९४) । ['कुहाल स्थात्पुसाभू-मिदारणे युगपत्रके' इति मे० १५० १५०।८] ॥ (३) ॥ * ॥ युगं युग पत्रमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कोविदा-रस्य' 'कचनार' इति ह्यातस्य ।

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विपमच्छदः ।
सप्तपर्णः, विशालत्वक् (=विशालत्वच्), शारदः, विपम-च्छदः (४ पु), 'सतचना, छितवन' अर्थात् 'सात पचेवाले वृक्ष-विशेष, 'सप्तपर्ण' के ४ नाम है ।

सर्पेति ॥ काण्डे काण्डे मत्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥ * ॥ शरदि पुष्प्यति । 'कालारसाधु-पुष्प्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥ * ॥ शारदी इत्यन्ताऽपि । 'शारदी तोयविपस्या मत्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु रद्द । [शारदोऽन्ते, स्त्रियां तोयविपानीसप्तपर्णयोः । सस्ये ववीच, शरज्जातनूनभाप्रतिभे त्रिपु' इति मे० ७७।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ विपमच्छदा यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य' 'छतवती' इति ह्यातस्य ।

आरगवधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गलाः ॥ २३ ॥
आरेवतः, रामवृक्षः, संपाकः, चतुरङ्गलः, आरेवतः, व्याधिघातः, कृतमालः, सुवर्णकः (८ पु), 'अमलतास' के ८ नाम है ।

आरगिति ॥ आ रगणम् 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादि (वा० ३।३।१०८) । आरगं

१ 'पूणिमातियौ' इति पा० ।

१. 'ताभेतु स्या' इति पा० ।

रोगशङ्कामपि हन्ति । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । बहुञ्ज
तपि' (वा० २।४।५४) इति हन्तेवधोऽदन्त । 'ण्य-
ल्लोपो' (वा० ६।४।८८) इत्यल्लोप । 'रञ्ज राम'
(भ्वा०, दि० उ० अ०) । तपदादि (वा० ३।३।
१०८) । आरज रोगराममपि हन्ति । यत्तु मुकुट—आस-
मन्तात् रुज वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपुरौषु' । पुषो
दरादि (६।३।१०९)—इत्याह । तस्य । उत्तघातो पाणि
नीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधि प्रवृत्त्यन्तरम्—इति 'जनि-
वधोश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्ति । तत्र । मुनि-
त्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चित मनोरमामण्डने । यदपि स्वा-
भिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजा वधोऽत्र—इति । तदपि न ।
व्यधिकरणवद्गुरीह्रिय-पूपोदरादि (६।३।१०९) त्वकल्प-
नश्रेयज्ञात् ॥ १ ॥ अथ [अग्वंथ] अवि, ह्रस्वादि
[अग्वंथ] अवि । 'आरग्वधोऽथ सपाव' इतमालस्तथाग्वंथ'
इति रत्नकोपात् ॥ (१) ॥ * ॥ राजा चामो वृषध्व ।
वृक्षाणा राजा । राजदन्तादि (३।२।३१) इति वा ।
रोगाणा राजान वृश्चति इति वा । 'ओषस्त्रु छेदने' (तु० प०
से०) । बाहूलकान् सक् ॥ (२) ॥ * ॥ मम्यन् पावो
ऽस्य । दन्त्यादि । 'सपावन्तकंके, घृष्टे त्रिपु ना चतुरङ्गले'
[इति मे० १४।१६६] ॥ * ॥ श कल्पाण पावोऽस्य
इति (शपाक) नालव्यादिरपि ॥ * ॥ स्वामी तु—
शमी त्रिविम् अरुति, इति विग्रह्णम् शम्पाक' इति
पाठ मन्यते ॥ (३) ॥ * ॥ चतस्रोऽङ्गुलय प्रमाण-
मस्य पर्वण । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥ * ॥
आरेवयति नि सारयति मल सारकत्वात् । 'रेव, प्लव,
गती' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच्
(३।२।७५) । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । आरेव चासावतश्च ॥
(५) ॥ * ॥ व्याधीनु हन्ति । 'कर्मण्यण (३।२।१) ।
'हनस्तोर्जिष्णालो' (७।३।३२) ॥ (६) ॥ * ॥ वृत्ता
मालाऽस्य पुष्पे ॥ (७) ॥ * ॥ सोमनो वरुणोऽस्य ॥ * ॥
सुष्टु पर्णा-यस्य, इति वा पाठ । ['सुपर्ण स्वर्णचूडे च
गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलि-या च वैनेत्यस्य मातरि'
इति मे० ५।१।८५-८६] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टो 'सोनालु
घनवहेद' इति श्यातस्य ।

स्युर्जम्बीरे दन्तशठ जम्भजम्बीरजम्भला ॥ २४ ॥

जम्बीर, दन्तशठ, जम्भ, जम्बीर, जम्भल, (५ पु),
'जम्बीरी नीचू' के ५ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'जम्बीरादयस्य' (उ० ४।३५) इति मासु । 'जम्बीर प्रस्य
पुष्पे स्वात्तया दन्तशठदुमे' [इति मे० १३।१।५७] ॥

(१) ॥ * ॥ दन्ताना शठ इव । ['स्यादन्तशठो जम्बीरे
वपित्ये कर्भरङ्गके । नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेयो तु
योपिति' इति मे० ४०।१९-२०] ॥ (२) ॥ * ॥ जम्भ-
मर्यमलत्वात् । 'जम्भी गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।३४) । 'रधिजम्भी' (७।१।६१)
इति मुम् । 'जम्भ स्यादानवान्तरे । दन्तभोजनयोरसे हनौ
जम्बीरवृत्तयो' [इति हैम २।३।१२] ॥ (३) ॥ * ॥
जम्भीरादित्वात् (उ० ४।३५) इत्य् ॥ (४) ॥ * ॥
वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्च् । ['जम्भल पुसि
जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च' इति मे० १५।१।९३] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'जम्बीरस्य', 'जम्बेरी' इति श्यातस्य ।

वरणे वरुणः सेतुमित्तकारुः कुमारकः ।

धरण, वरुण, सेतु, तित्तकारु, कुमारक, (५ पु)
'वरण' के ५ नाम हैं ।

वरति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३)
(३।३।११३) वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'वृषुदारिभ्य जनन्
(उ० ३।५३) । 'वरुणस्त्वनेदेऽप्यु प्रतीचीपतिसूर्ययो' [इति
विश्व ५०।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ सिनोति, सीयने वा ।
'पिन् वधने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि—' (उ० १।
६९) इति तुन् । 'सितुर्नामो कुम रवे' ॥ (३) ॥ * ॥ तित्त
शाकोऽस्य । शाकत्व चास्य पत्त्राणा शाकमध्ये पाठात् ।
'तित्तशावस्तु सदिरे वरणे पत्त्रगुदरे' [इति मे० १६।
१९५] ॥ (४) ॥ * ॥ कुमारदिवरत्तत्वात् । कुमा
रयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।३४) । कुमार इव इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वरुणस्य' ।

पुनागो पुरुषस्तुहफेसरो देववह्म ॥ २५ ॥

पुनाग, पुरप, तुह, केसर, देववह्म (५ पु), 'नाग-
केसर वृच' के ५ नाम हैं ।

पुनेति ॥ पुमान् नाम इव । 'उपमित व्याघ्रा—' (२।
१।५६) इति सामान । पुनागो तुश्रेष्ठ । प्राधान्यात्स इव ।
'पुनाग्रस्तु मितोत्पले । जातीपले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे दुमा-
न्तरे' [इति मे० २५।४३ ४४] ॥ (२) ॥ * ॥ पुरति ।
'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । पुर कुपन् (उ० ४।
७४) । यत्तु—पिपति' इति विग्रह्णम् पुर कुपन्' इत्युपन्यस्त
मुकुटेन । तद्रमगात् । 'पुरुषस्त्वत्पति नरे पुनागे च' [इति
हैम ३।७८१] ॥ (२) ॥ * ॥ तुञ्जयते । 'तुञ्जि हिसा-
याम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०) । घञ् (३।३।१८) ।
पडववादि (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुञ्ज पुनाग-
नभयोर्बुधे स्यादुदत्तेऽन्यत् । तुञ्जी प्रोक्ता हिन्द्राया वर्वरा-

यामपीष्यते' इति हैमः [२।३३] ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता.
केगरा अस्य । अर्धश्रावणं (५।२।१२७) । 'केमगे नाग-
केमरे । तुरंगतिहयो. स्कन्धकेषु वकुलद्रुमे । पुंतापद्रुषे
किजस्के स्यात्केसरं तु हिङ्गुनि' इति हैमः [३।५७८-७९]
(४) ॥ * ॥ देवाना वल्लभ' ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'पुंतापद्रुष', गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति स्यातास्य ।

पारिभद्रे निम्बतर्हमन्दारः पारिजातकः ।

पारिभद्रः, निम्बतरुः, मन्दारः, पारिजातकः (४ पु),
'वकायन' के ४ नाम हैं ।

पारोति ॥ पारमस्यास्ति । अत इति (५।२।११५) ।
पारि पारं गतं भद्रमस्य, पणिनो भद्रमस्य, इति वा । प्रजा-
द्यम् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्री मन्दारे देवदारु-
णि' [इति मे० १४३।२८२] ॥ (१) ॥ * ॥ नियमयति ।
'यम उपर्यमे' (भ्वा० प० से०) । 'पुपोदरादि (६।३।
१०९) । निवति । 'निवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यम् (३।१।१३४) । बवयोरेक्यम् । कर्मणि यद् (३।३।
१९) वा । निम्बमजस्तस्य । साकपायिवादि (वा० २।
१।६९) ॥ (२) ॥ * ॥ मन्दा अरा यस्य । मन्दमृच्छति
वा । 'ऋ गनी' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) ।
यद्वा-मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० १।१३४) । ['मन्दार
स्यात् पुण्ड्रमे । पारिभद्रेऽर्णवर्णे च' इति मे० १३६।१९६-
९७] ॥ (३) ॥ * ॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य ।
पारिण्य ममुद्राज्जातो वा । स्वायं कम् (५।३।७५) ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'निम्बनगे' 'वकायिनी' इति स्यातास्य ।
तिनिशे स्पन्दनो नेमी रथद्वुरितिमुक्तकः ॥ २६ ॥

यञ्जुनश्चिन्नकृच

तिनिशः, स्पन्दनः, नेमिः, रथदुः, अतिमुक्तकः, वञ्जुलः,
चिन्नकृच (७ पु), 'तिनिश' के ७ नाम हैं ।

निनीति ॥ अतिगमेन नेवति । 'निश सभाधी' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा, - अति
क्रान्तो निश । 'अस्याद्य-' (वा० २।२।१८) इति
गमासः । पुपोदरादि (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥
स्पन्दते । 'स्पन्द प्रसवरी' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुल-
मन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् 'स्पन्दनं तु स्मृतं ङीषे
स्याङ्गे तिनिशे नरि' इति रभस । स्पन्दनं तु स्मृतो नीरे'
तिनिशे वा, 'रथेऽर्णवाम्' [इति मे० ९३।४८] ॥ (२)
॥ * ॥ नयति । 'नीत्र प्राणने' (भ्वा० प० से०) 'निमो
मि.' (उ० ४।४३) । 'पुलिङ्गस्तनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्थिया
मपि, इति रुद्र. । 'दूलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घं ॥
(३) ॥ * ॥ रथस्य द्वा. । तत्रोपयुक्तत्वात् ॥ (४)

॥ * ॥ अतिशयितो मुक्तो विन्तारोज्य । कप् (५।४।१५४) ।
(५) ॥ * ॥ वच्यते । 'वञ्चु गती' (भ्वा० प० से०) ॥
वाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुल पुति निनिशे केनसापो-
क्योरपि' [इति मे० १५४।१२९] ॥ (६) ॥ * ॥
चिच' करोति । अतिदाहर्षेऽपि लघुत्वात् । विवप् (३।२।
७६) ॥ * ॥ सप्त 'तिनिशस्य' ।

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आघ्रातके

पीतनः, कपीतनः, आघ्रातकः, (३ पु), 'असदा' के ३
नाम हैं ।

अधेति ॥ पीत करोति । 'तत्करोति-' (ना० ३।१-
२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि-' (उ० २।७८) इति
युच् ['पीतनं पीनदारुणि । कुकुमे हरिताले च पुमानाघ्रा-
तके मत' इति मे० ८९।९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥
तनोति । 'तनु विस्तारे' (ना० उ० से०) । पचाद्यम् (३।
१।१३४) कपीना कपेर्वर्णम्य वा तन । 'अन्येषामपि-' (६-
३।१३७) इति दीर्घं । यद्वा, -याः लक्ष्म्यास्तन ईतनः,
कपीना कपेर्वा ईतनः । ['कपीतनो गावर्भाण्डसिरीपाघ्रा-
तकेषु च । अश्वत्ये च' इति मे० ९५।७३] ॥ (२) ॥ * ॥
आघ्रातति 'अन सानत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'कृञा-
दिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ * ॥ ह्रस्वादिरपि [आघ्रातकः]
अम्लत्वमतति । रलयोरेक्यम् । 'कपिञ्चतोऽघ्रातकोऽस्य
फले पशुहृतीनी' इति त्रिकाण्डशेष [२।४।९] ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'आघ्रातकस्य' 'अंवाडा' इति स्यातास्य ।

मधुके तु गुडपुष्पमधुदुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रथमधुदुमौ

मधुकः, गुडपुष्पः, मधुदुमः, वानप्रस्थः मधुदुमः, (५ पु)
'महुआ' के ५ नाम हैं ।

मध्विति ॥ महुते मन्यते वा । 'महु पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उरुकादयश्च'
(उ० ४।४१) इति मापु ॥ (१) ॥ * ॥ गुड इव
पुष्पमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ मधुनामा ह्यप ॥ (३) ॥ * ॥
वानप्रस्थे वनेऽवने भव । 'तत्र भव' (४।३।५२) इत्यम् ।
'वानप्रस्थो मन्त्रकेऽपि स्वात्तृतीयाश्रमे पुमान्' [इति मे० ७४
२९] ॥ (४) ॥ * ॥ मधु ष्ठीवति । 'ष्ठिबु निरसने'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ।
पुपोदरादिः । (६।३।१०९) । मधु ष्ठीले गर्भेऽस्य' इति
वा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मधुकस्य' 'महुआ' इति स्या-
तास्य ।

जलजेऽत्र मधूलकः ।

मधूलकः, (३), 'पानी में या पहाड़पर होनेवाले महुए' का एक नाम है ।

जलेति ॥ अत्र मयूके । मधु ताति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति क । 'अन्ने-पामपि-' (६१३१३७) इति दीर्घ । 'स्वायं वन्' (५१३ ७५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'गिरिजेत्र' इति मूलपाठ—इति सुश्रुत्यादयः । 'गोश्याको मधूकोऽयो गिरिज सोऽन्यपत्रक इति माघव 'मधूकोऽयो मवृलस्तु जलजो दीर्घपत्रव' इति स्वामी ॥ एक 'जलजमधूपस्य' ।

पीलो गूढफळः ससो

पीलु, मुडफळ, संसो (= ससिन् । ३ पु), 'पीलुनामक वृक्षविशेष' के ३ नाम हैं ।

पीलाधिति ॥ पीलति । 'पील प्रतिप्लम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० ११३७) उ ['पीलु पुमान् प्रमूने स्यात् परमाणी मनङ्गोऽ । अस्थिसण्डे च तालम्य काण्डपादपभेदयो' इति मे० १४७१३२] ॥ (१) ॥ * ॥ गूढ इव फलमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ ससयति मलम् । 'स सु अथ पतने' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिति (३१ ३११७०) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि गुर्जरदेशे 'पीलु' इति श्यातस्य ।

तस्मिन्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोट कर्परालो द्वौ

अक्षोट, कर्पराल (२ पु), 'पहाड़ी पीलु' के २ नाम हैं ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलो गिरिजे । अक्षोति । 'अक्षु व्याप्तौ सघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलवाटो । 'अक्षस्येवोटा पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ कर्प रमालति । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३१२११) । यद्वा,—कर्परास्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५१२१ ९७) लच् ॥ * ॥ 'कन्दराल, इति वा पाठ । पूर्ववत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पर्वतपीलो' अक्षरोट' इति श्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट, निकोचक (२ पु), 'ढिरानामक वृक्ष-विशेष' के २ नाम हैं ।

अङ्कोट इति—अङ्कयते 'अङ्गि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादौट ॥ (१) ॥ * ॥ निरुच्यते । 'कुच् शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । 'द्वन्दिभ्यो वुन्' (उ० ११३५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अङ्कोल' अपि ॥ * ॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढिरा' इति श्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पलाश, किंशुक, पर्ण, वातपोथ (४ पु), 'पलाश' के ४ नाम हैं ।

पलेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । यदाजाद्यच् (५१२ १२७) । यद्वा,—पत्र माममरणाति । 'अस भोजने' (न्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । 'पत्रास' किमुक्ते-ऽनुपे । हरिते पलाश पत्ने इति हेम १ ॥ (१) ॥ * ॥ किंचित् सुत्र इव । शुक्रतुण्डामपुत्रवत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ पुणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) अच् (३१११३४) । यद्वा,—प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्थाद्यद्यच् (५१२१२७) । यद्वा,—पिपति । पृ वालनपूरणयो' (जु० प० से०) वृष्-वृषिभ्याञ्चो न' () । 'पर्ण पत्ने किमुक्ते ना' [इति मे० ४६१२०] ॥ (३) ॥ * ॥ वात पोथयति 'पुष हिंसा-याम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ।

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरचञ्जलाः ।

वेतस, रथ, अभ्रपुष्प विदुल, शीत, वानीर, चञ्जलः (७ पु), 'वेत' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ अयनम् ॥ 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३१३११४) इति क्त । वा विकल्पस्येतं ज्ञान स्याति । 'पोऽन्तर्मणि' (दि० प० अ०) । 'अतोऽनुप-' (३१२१३) इति क । यद्वा,—ऊषते । 'वेञ् तन्तुमन्ताने' भ्वा० उ० अ०) । 'वेञ्स्तुट् च' (उ० ३१११८) इत्यसच् । बाहुलवादात्त्व न । यत्तु—'वेननवाहसपनसा' इत्यसनि निपातनादेव तुट्—इत्याह मुट् । तत्र । उणादियु तत्सूत्रादर्शं नात् ॥ (१) ॥ * ॥ रम्यतेऽन । 'रमु िडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'हिनिकुगिणिञ्जर्मितानिभ्य । क्यत्' (उ० २१२) । रथो स्पन्दनवानीरो' इत्यजय । 'रथ गुमानव-यवे स्थन्दने वेतसेऽपि ॥ च' [इति मे० ७२ १२] ॥ (२) ॥ * ॥ अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) वेति, विद्यते, वा । बाहुलवाडुलच गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमान-न्मवुवेतसे वेतसेऽपि च' [इति मे० १५४१३२] ॥ (४) ॥ * ॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५१२१२७) । वेतसे बहुवारे ना गुणे शीत हिमे त्रिपु' इति रभम । वरीवलिङ्गमपि । 'शीत तुपारवानीरवहुवारदुमेपु च' इत्यजयात् ॥ (५) ॥ * ॥ वायति । 'ओवे शोपणे' (भ्वा० प० अ०) षिप् (३१२१७८) । वा शुष्कम् आ समन्तात्सीरमस्य ॥ (६) ॥ * ॥ वजति 'वज गतो' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका डुलच्, नुप् च 'वञ्जुल पुमि त्रिदिगे वेतसाशोकयोरपि' इति मे० १५४१२९] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'वेत' इति श्यातस्य ।

१ हेमे तु—'पलाश किंशुक शटी । हरिद्वर्णे राक्षसे च पलाशां छन्दे स्मृतम् ।' इति पाठ (३१७६२) ।

द्वौ परिव्याघविदुलौ नादेयो चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

परिव्याघः, विदुलः (२ पु), नादेयो (स्त्री), अम्बुवेतसः (पु), 'जलवेत' के ४ नाम हैं ।

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यघ ताडने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१६) । 'परिव्याघस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' [इति मे० ८२।४७] ॥ (१) ॥ * ॥ नया भवा । 'पचादिभ्यो ढक्' (४।२।१७) । 'नादेयो नागरङ्गे स्याज्जयाया जन्वेतसे भूमिजम्वा च जम्वा' च काङ्गुष्टेऽपि च योषिति' [इति विश्व १२३।१०५] । (३) ॥ * ॥ अम्बुनि ज्ञानो वेतस । शाकपायिवादि (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जलत्रात-वेतसस्य' ।

शोभाञ्जने शिम्भोक्षणागन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोभाञ्जनः, शिम्भः, तीक्षणागन्धकः, अक्षीवः, मोचकः (५ पु), 'सहिजन' के ५ नाम हैं ।

शोभेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ्ज व्यक्तिसक्षणकान्ति-गतिषु' (व० प० से०) । कर्त्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युक्त्वा ॥ * ॥ प्रजायणि (५।४।३८) 'शोभाञ्जन' ॥ * ॥ सुष्टु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३।११३) । प्रजायणि (५।४।३८) दन्त्यादि ('शोभाञ्जन') अर्पि ॥ (१) ॥ * ॥ सिनोति । 'शिन् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'जन्वाद्यञ्' (उ० ४।१०२) इति निपातित । 'शिधुर्ना शाकमाने च शोभाञ्जनमहीरहे' [इति मे० १२९।९०] ॥ (२) ॥ * ॥ तीदणो गन्धोऽस्य । 'शोपादिभाषा' (५।४।१२४) इति कप् ॥ (३) ॥ * ॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीवृ मदे' (स्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥ * ॥ ह्रस्वादि' [अक्षीवय्] अपि । 'अक्षीवं वक्षिरे, शिषी गा, -उमते पुनरन्यवत्' [इति मे० १५९.३०] ॥ (४) ॥ * ॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शास्म-लिरम्भयो' [इति मे० २७-८] ॥ तत स्वायं कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'शिम्भो' 'नहिजन' इति व्याप्तस्य ।

रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यात्

मधुशिशुः (पु), 'छाल फूलवाले सहिजन' का १ नाम है । रक्त इति ॥ असौ शोभाञ्जन । रक्तपुष्प । मधुप्रधानः शिशु - इति युक्त्वा । रक्तो मधुकर । 'रक्तपष्ठानाम्' इति

१. 'जवाया च काङ्गुष्टे च समीक्ष्यते' इति पा० ।

२३ अ०

दर्शनात् । मधुर्गधुरः । शिशु - इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'मधुशिशुः' 'मगुना' इति स्यात्स्य ।

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥ अरिष्टः, फेनिलः (२ पु), 'रीठा' के २ नाम हैं ।

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने भिम्बे फे-निले काककङ्कयो' [इति मे० ३५।३२] ॥ * ॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं शोमानुभाभादे पुंसि खञ्जे च फेनिले [इति मे० ३५.२६] ॥ (१) ॥ * ॥ फेनाऽस्यास्ति । 'फेनादिलच्च' (५।२।९९) । ['फेनिलोऽरिष्टपादये । फेनिल मदनफले वदरे फेनवत्यपि' इति हेम ३।७०९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति स्यात्स्य ।

विरुधे शाण्डिल्यशैल्यौ मालूरश्रोफलावपि ।

विरुधः, शाण्डिल्यः, शैल्यः, मालूरः, श्रीफलः (५ पु), 'बेल' के ५ नाम हैं ।

वीति ॥ विरुति । 'विरु भेदने' (तु० प० से०) । उस्वादि (उ० ४।९.५) । ['विरुधे फले धीफले ना' इति मे० १५९।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भा० आ० मे०) । 'सति-' (उ० १।५४) इत्यादिने-लच् । शाण्डिल्यस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यल्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) । शाण्डिल्य पावकान्तरे । विरुधे मुनो च' इति हेम [३।५३९] ॥ (२) ॥ * ॥ शिद्रूपस्यापत्यम् । शैल्य इव इति वा । 'नदे विन्ध्वे च शैल्य' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभस ॥ (३) ॥ * ॥ मा लटमौ परेपा तुनाति । 'लृप् छेदने' (कथा० उ० से०) । बाहुलकाश्रम् ॥ (४) ॥ * ॥ श्रीपद श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपायिवादि (वा० २।१।६९) । धीफल पुंसि मालूरे धार्वालीलकयोः शिष्याम् [इति मे० १५५।१३८] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'विरुध-वुधस्य' ।

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लक्षः, जटी (=जटिम् २ पु), पर्कटी (स्त्री), 'पाकड़' के ३ नाम हैं ।

प्लेति ॥ प्रक्षरति 'क्षर मंचलते' (स्वा० प० से०) । 'अत्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । कपिलिवा-दि (वा० ५।२।१८) । यटा-प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणो' (स्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । प्लक्षति अधो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लदो जटीग-दंभाण्डद्वीपभित्कञ्जराशने' [इति मे० १६६।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ जटति । 'जट संवाते' (स्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । डीप् (ग० ४।१।४५)

वा । जटा लम्बकचे मूल मारया प्लक्षे पुनजटी [इति म० ३४।१४] । रद्र तु—गदभाण्डे जटीपत्रौ ॥ (२) ॥७॥ पूच्यते । पूची सप्तर्षे (६० प० से०) । बाहुलवात् कट । गौरादिङीप (४।१।४१) । पश्टी सूननफले भूया दे प्लक्षपादये [इति मे० ३७।४७] । गारवते पि—विज्ञे या पश्टी प्लक्ष प्लक्ष पिण्णपादप [५२६] ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि प्तदस्य पाकर इति रय तस्य ।

न्यग्रोघो बहुपाट्ट' ॥३२॥

न्यग्रोघः, बहुपाट (= बहुपाट्), षट (३ पु), 'षट्, षरगाद्' के ३ नाम हैं ।

न्यग्रिति ॥ यक रण्डि । रधिर आरण्ये (१० उ० अ०) । वमषण (३।२।१) । यशोपस्तु पुमा-२ वाम षटयोश्च गमीनयी । यग्रोघो वृक्षधियायाम् [इति म० ८।१।३२] ॥ (१) ॥ ॥ वहव प दा अस्त । न यागु पूवस्य (५।५।१४०) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ षटि । षट् वेत्ने (३।१।१३४) । अच (३।१।१३४) । षटी त्रिपु गुण पुमि स्या-यशोघकपदयो [इति म० १५।२।३] ॥ (३) ॥ ॥ ॥ त्रीणि षटस्य ।

गालव शाश्वरो ङोध्रस्तिरोटस्तिलवमार्जनौ ।

गालव, शाश्वर, लोघ्र, तिरीट, तिलव, मार्जन (६ पु), 'लोघ' के ३ नाम हैं ।

गालिति ॥ गालवस्यापत्यम् । ऋष्य घन— (४।१।१४४) इत्यण । ग ञ नैरयव वायति । जीवे शोषण (३।१।१००) । आतोऽनुप— (३।२।३) इति वा वा । गा-वो मुनिभवे स्यात्तत्रोद्भवश्च च नीतित ॥ (१) ॥ ॥ ॥ गावराणामयम् । तस्यदम् (४।३।१२०) इत्यण । शाश्वी शूकशिम्व्या स्यात् पुंसि पापापराधयो । लोघ्रे च [इति मे० १३९।२।२५] इति तत्रोऽपदि ॥ ५ ॥ ॥ वत्यादि [सा षरी] अपि । गावराणामपराधये च त्रोघ्रे पापे च पठ्यते इति स त्यादात्रय ॥ (२) ॥ ॥ रण्डि । रधिर आरण्ये (१० उ० अ०) । बाहु-काद्वन । वृद्धादथ इति रन—इति मुकुट । त न । तादृशमूत्र भावात् । वणिलिकादि (वा० ८।२।१८) । [त्रोग्रोऽपि त्वामाश्रतः । रोघो ना गावर त्र्योवधमाराध च तिल्वप इति म० १२।८।८०] ॥ (३) ॥ ॥ ॥ तीयत् भत्रमनन । वृत्तत्रयिय वीटन (३० ८।१८५) । इत्वम् (७।१।१००) । गपरत्वम् (१।१।४१) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ तिलवत्येनाङ्गम् । तिल स्नेहेने (तु० प० से०) । उल्लादि (उ० ४।१५) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ माष्टचेन । मृजु गृद्धी (अ० प० से०) । ल्युट (३।३।१७) —न चादित्यु (३।१।३४) —इति मुकुट । त न । तस्य कतरि विधानात् । मार्जन न द्वयोर्मार्ष्टी पुमि स्या त्रोग्रशाखिनि [इति मे०

१०।५] ॥ (६) ॥ ॥ ॥ पट इवेतलोघ्रस्य । आघो इवेत लोघ्रे णप्य रक्तत्रोघ्र —इति स्वामी ।

आघ्रश्चूतो रसाल

आघ्र, चूत रमाल (३ पु), 'आम' के ३ नाम हैं ।

आघ्र इति ॥ अघ्रत । म गत्यादी (भा० प० से०) । यमिनयोर्दीघश (उ० २।१५) इति रक दीघघ्र ॥ (१) ॥ ॥ ॥ चूड्यते रम । चूप पाने (भा० प० से०) । त (३।२।१०२) । पपोदगादि (६।३।१०९) । च्योतति रम्य इति वा । च्युनिर धरण (भा० प० से०) । अच (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ रसामति । अ भूषणादी (भा० प० से०) । मषण (३।१।१) । [रसाल इती भूते च इति हैम ३।७।१२] ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि आघ्रवु रम्य ।

अपौ सहकरोऽपिसौरभ ॥ ३३ ॥

कासाङ्गो मधुदूतश्च माकन्द पित्रखलभ । [७]

सहकार (पु), 'सुगन्धिपुक्त आम का १ नाम हैं ।

[कामाह, मधुदूत, माकन्द, पित्रखलभ (४ प), 'आम' क य व नाम और भी हैं] ॥ ७ ॥

असालिति ॥ सह कारयति मेलयति द्रवम् । अच (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अतिगपित सौरभमस्य ॥ ३ ॥ एवम गतिभय घात्रस्य ।

कुम्भोलूखलक पलोचै कौशिको गुग्गुलु पु ।

कुम्भ, उल्लखकम् (२ न), कौशिक, गुग्गुलु, पर (३ पु), 'गुग्गुलु' के ५ नाम हैं ।

षिति ॥ कुम्भान्पुत्रम् इति सघातविमृहीतम् । कामुके वारनाया च कुम्भ वृत्त तु गुग्गुली इति रभय । उद्ग्लुषण गुग्गुली च वरीवमुक्तमुद्गलम् इति रद्र । कुम्भोलूखलक कुम्भ कुम्भोलू खलक वरम् इति वाचस्पति ॥ ५ ॥ कमुम्भति । उम्भ पूरण (तु० प० से०) । वमषण (३।२।१) । घन ध्वादि (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ऊच्च चम् उद्ग्लुषम् । पुषोदरादि (६।३।१०९) । उद्ग्लु लामि । ग दाने (अ० प० से०) । आतोऽनुप— (३।२।३) इति व । तत स्वार्थे वन (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ कुम्भान्पुत्रवापाराद् वृषकोशात् नवार्तम् ॥ * ॥ वाश भव । अत्यास्य दिठत्र (वा० ४।२।६०) । कीर्तिको नकुट व्यालघ्राहे गुग्गुलुपुक्तयो । 'योगजोग्गुक्तयोश्च स्याद्

१ आघ्रश्चूता रमालश्च सचेष्टो मदिरामख ।

कामाङ्ग सहकारश्च परपुष्टमहोसव ॥

इति स्वामी ।

२ कौशिको लूकयोश्च इति पा० ।

विश्रामिचमुनावपि । कौशिकी चण्डिकाया च नदीभेदे च योपिति' [इति मे० ७।७७-७८] ॥ (३) ॥ १ ॥ गोजति । 'गुञ्ज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । गुञ्जो व्याधर्तुवति । 'गुट् रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद् । डल्पोरेकत्वम् ॥ (४) ॥ १ ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । 'पुर पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुमुलौ तु पुमानयम्' इति रभस । यत्—पिपति । पुर । 'इगुपध-' इति क । 'उदोऽप्यपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाय्याह । तत्र । 'प्रीञ्ज तपेणे वान्नी च' (ऋचा० उ० से०) । इत्यस्य तत्र प्रहणान् । 'प्रीणातीति प्रिय' इति वृत्तिकृत्वा विग्रहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रिद' इत्युक्त्वा 'इगुपधप्रोक्त्रि क' इति माधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥ १ ॥ पञ्च 'गुगुलवृक्षस्य' ।

शैलुः श्लेष्मानकः शीत उहालो बहुवारकः ॥ ३१ ॥

शैलुः, श्लेष्मानकः, शीतः, उहालः, बहुवारकः (५ पु), 'लसोडा' के ५ नाम है ।

शैलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद् ॥ (१) ॥ १ ॥ श्लेष्मणमतति । 'अत सानस्य-गमने' (भ्वा० प० से०) । 'वदुञ्ज सिन्धिमज्जोऽगुपधर्षि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ १ ॥ श्यायने रम । 'श्वेड् गतो' (भ्वा० वा० अ०) । 'पत्तयर्षिर्भक-' (३।४।७२) इति क्त । 'द्रवमूति-' (६।१।२४) इति सप्रमागणम् । 'हल' (६।४।२) इति दीर्घ ॥ (३) ॥ १ ॥ उहात्यति । 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ १ ॥ बहुन् वारयति । 'वृत्र वरणे' (स्वा० उ० से०) । णिजन्त (३।१।२६) । 'वदुञ्ज शिल्पिसन्नयो' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥ १ ॥ पञ्च 'उहालकस्य' 'बहुवार इति 'लसोडा' इति स्यात्स्य ।

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुषटः ।

राजादनम् (न), पियालः, सन्नकद्रुः, धनुषटः (३ पु), 'चिरींजी, पियार' के ४ नाम हैं ।

राजेति ॥ राजभिर्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । कर्मणि ट्पुट् (३।३।११३) । 'राजादन क्षीरिकाया पियाले किमुकेऽपि च' [इति मे० ९।८।१०३] ॥ १ ॥ 'राजाननम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ट्यु (३।१।१३४) । 'राजादन प्रसरको राजादन' इति वाचस्पति ॥ (१) ॥ १ ॥ पीयते । 'पीयु' सौत्रो घातु । 'पीयुञ्जविभ्यां वायन् ह्रस्व-' (उ० ३।७६) ॥ १ ॥ १ ॥ बाहुलकाद् प्रीणाते कालनि प्रियालश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥

(२) ॥ १ ॥ यतो लीनः कद्रुर्वर्णाऽस्य ॥ (३) ॥ १ ॥ १ ॥ दधन्ति धारयन्ति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृमुगी-' (उ० १।७) इत्यु । 'धनु पियालद्रुम्' इति स्वरत्नाकर । 'धनु पुमान् प्रियालद्रो राशिभेदे धारासने' इति नात्तेषु मेदिनी [८३।११] ॥ १ ॥ उजि (२।१।१७) वा । 'धनु पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे धारासने' इति नात्तेषु च मेदिनी [१७१।२६] ॥ १ ॥ पटति । 'पट गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रियाल-लवृशे ना मुचले पुनपुसकम्' इति रभसः ॥ १ ॥ 'धनुप द्व पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' [धनुष्यट] इति स्वामी ॥ (४) ॥ १ ॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' [चिरीजी] इति स्वातस्य ।

गंभारी, सर्वतोभद्रा, काश्मरी, मधुपर्णिका ॥ ३२ ॥ श्रीपर्णा भद्रपर्णा च काश्मर्याश्चापि

गंभारी, सर्वतोभद्रा, काश्मरी, मधुपर्णिका, श्रीपर्णा, भद्रपर्णा (३ स्त्री), काश्मर्यः (पु), 'गंभार' के ७ नाम हैं । गमिति ॥ क जल विभक्ति । 'दृभुञ्ज धारणपेपणयो' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । वृषोदरादित्वात् गत्वम् ॥ १ ॥ 'कभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥ १ ॥ सर्वतो भद्र यस्या । 'सर्वतोभद्र इत्युक्त वाच्यधिपे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गभारी नटयोपितो' इति मेदिनी [१४५।३०८] ॥ (२) ॥ १ ॥ काशते । 'काशु क्षीतो' (भ्वा० वा० से०) । 'अश्वेभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति डीप्रो ॥ (३) ॥ १ ॥ मध्विव पणान्यस्या । पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ १ ॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्या । 'श्रीपर्णस्त्वनिमन्थेऽङ्गे धीपर्णा वात्पलौ हृठे' इति हैमः [३।२।४१] । 'श्रीपर्णा काश्मरीकुम्भयो क्लीबे पद्याग्नि-मन्थयो' [इति मे० ५।१।८२] ॥ (५) ॥ १ ॥ भद्राणि पर्णान्यस्या ॥ (६) ॥ १ ॥ काश्मरीवाच्योऽस्त्यस्य । 'अश्वे-भ्योऽपि ह्रस्वते' (वा० ५।२।२०) इति यप् ॥ (७) ॥ १ ॥ सप्त 'काश्मर्यो' 'खभारी' इति स्यात्स्य ।

अथ द्वयोः ।

कर्कधूवर्त्रो कोली

कर्कधूवः, बदरो, कोली (३ स्त्री), 'बैर' के ३ नाम हैं । अथेति ॥ कर्क कट्य दधाति । 'कुधाञ्-' (जु० उ० अ०) । 'अनुदन्भू-' (उ० १।२३) इति निपातितः कूरत्य-यान्त ॥—जकन्धवादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम्—इति स्वामी चिन्त्य ॥ (१) ॥ १ ॥ १ ॥ बटति । 'वद स्वये' ॥

१ कर्कणाम् अन्धु कर्कधुरिति विग्रह ह्रस्वान्तापटं

(भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।११७) इत्यमर । गौरादिङीप् (४।१।४१) । यत्- 'द्वयो' इत्युक्त्वा कर्क-भ्रमरश्च-इति मुकुट । तत्र । बदरी कोले, 'क्रीड तु तत्फले' इति मदिनी । [१३७।२०७]-विरोधात् ॥ (२) ॥ १॥ कोचनि घनीभवति । कुठ सस्त्वाने' (भ्वा० प० से०) । अच (३।१।१३४) । गौरादिङीप् (४।१।४१) । मुकुटस्तु-इन (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा ङीप् (ग० ४।१।६५)-इत्याह । तत्र । कोत्या फले अण् (४।३।१२४) चुरो (४।३।१६८) ङीपो लुकि (१।२।४९) च कालि' इति रूपापत्ते । ('कोलम्' इति रूपानुवपत्ते) ॥०॥ इति (उ० ४।१।१८) (कालि) ह्रस्वान्नोऽपि ॥ (३) ॥ ०॥ कौ यरुनि । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥ ०॥ त्रीणि 'बदर्या' [वृक्षस्य] ।

कोलं कुबलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीर चवरं घोण्टापि

कोलम्, कुबलम् फेनिलम्, सौवीरम्, बदरम् (५ न), घोण्टा (स्त्री), 'वैर के फल या वनचैर' के ६ नाम हैं ।

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीबदरीणा फलेऽण् (४।३।१३४) लुकी (४।३।१६४) । 'लुक् नद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । 'कोल कालिफले क्रीड पिप्पलीचव्ययो स्त्रियाम् [इति मे० १४५।१०] ॥ (१) ॥ ०॥ [बुवच चोःफले मुक्ताफले च बदरीफले इति मे० १५०।७८] । (२) ॥ ०॥ फनोऽस्यास्ति । पेनादिलक्ष' (५।२।९९) ॥ (३) ॥ ०॥ सुवीरदेशे भवम् । तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण् । स्रोतोऽञ्जने तु सौवीर बदरे काञ्जिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभस ॥ (४) ॥ ०॥ (५) ॥ ०॥ घोण्टे । घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० मे०) बाहुलवाट् । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षमोररपि घोषिति' [इति मे० ३४।१३] । बदरीसदृशाकारा वृक्ष सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्या भव सा घोण्टा गोपघण्टेति चोच्यते' [इति शब्दर० इति वाच० पृ० २७०।६] ॥ (६) ॥ ०॥ पट् 'कर्कषूपनस्य' । स्वामी तु-आचारयो वृक्षार्था । अन्ये फलाद्या । घोण्टा तूमयाथा-इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ।

मत्वा स्वामिना प्रदक्षिन् साधुत्वप्रकार सिद्धा तस्मिन्मुदी-सम्मत्त्वान् चित्त्य प्रतिभाति ।

१ कोली इति पा० ।

२ 'मापघण्टे'ति पा० ।

अथ रथात्वाद्गुणकण्डः ।

विकङ्कत सूवायुश्रो मन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥
स्वादुकण्डक, विकङ्कत, सूवायुश, मन्थिल, व्याघ्रपाद (=व्याघ्रपाद् । ५ पु), 'कदाय' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ षण्टकोऽस्यास्ति । अर्षाभाश्च (५।२।१२७) । स्वायुश्रोमी षण्टकश्च ॥ (१) ॥ ०॥ विकङ्कते । 'कवि गन्तव्य' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्यय ॥ (२) ॥ ०॥ सूवाया वृक्ष । 'सूवा द्वयोर्होमपात्र' सत्त्वकीपुर्वयो स्त्रियाम् [इति मे० १५९।२९] ॥ (३) ॥ ०॥ मन्थि रस्यास्ति गिन्मादित्वात्लृच् (५।२।९७) ॥ (४) ॥ ०॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोप-' (५।३।१३८) इत्यकारलोप ॥ (५) ॥ ०॥ पञ्च विकङ्कतस्य' 'कठेर' इति व्यातस्य ।

पेरारवतो नागरङ्गः

पेरारवत्, नागरङ्ग (२ पु), 'नारङ्गी वृक्ष' के २ नाम हैं ।

पेरैरिति ॥ इरावत्या विद्युत् इवायम् । तस्येदम्' (४।३।१००) इत्यण् । 'पेरारतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटद्रुमे । नागभदे च पुंसि स्वाद्विबुत्तद्भेदयो स्त्रियाम् । नपुसके भहे ऋ-स्य ऋजुदोषंनारासने [इति मे० ६८।१९२ ९३] ॥ (१) ॥ ०॥ नागा रजन्त्यत्र । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हृलक्ष' (३।३।१२१) इति षच् । नागस्य सिन्धूरस्यैव रङ्गोऽस्य इति वा ॥ ०॥ नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्ग स्तत्रवासन' इति वाचस्पति । 'नारङ्ग पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च' [इति मे० २४।३७] ॥ (२) ॥ ०॥ द्वे 'नारङ्गी' इति रथातस्य ।

नादेयो भूमिजम्बुका ।

नादेयो, भूमिजम्बुका (२ स्त्री), 'भूमिजम्बू' अर्थात् 'एक प्रकार के कन्द' के २ नाम हैं । (किन्हीं आचार्यों का मत है कि उपर्युक्त २ नाम और ये २ नाम, चारों नाम नारगी के ही हैं) ।

नेति ॥ नद्या भवा । नद्य दिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयो नागरङ्गे स्याज्जवाया जलवेत्से । भूमिजम्बुका जवाया' च वाङ्मुठे च समीक्षयत्' इति विश्व [१२३।१०५] ॥ (१) ॥ ०॥ भूमेजम्बू ह्रस्वत्वात्सार्थे वन्' (५।३।८६) ॥ (२) ॥ ०॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ।

१ 'यज्ञपात्रे बाल्की इति पा० ।

२ 'लकुटद्रुमे' इति पा० ।

३ 'जवाया इति पा० ।

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥३३॥

तिन्दुकः, स्फूर्जकः, कालस्कन्धः, शितिसारकः (४ पु),
'तैलुधा चामक वृक्ष' के ४ नाम हैं ।

तीति ॥ तिम्यति । 'निम अर्द्रत्वे' (दि० प० से०) ।
मगव्यादि (उ० १।३७) । 'मज्जायां कन्' (५।३।७२) ॥
(१) ॥ ३ ॥ स्फूर्जति । 'दुओ स्फूर्जा वञ्चनिघोषे' (भ्वा०
प० से०) । षुल् (३।१।३३३) ॥ (२) ॥ ३ ॥ काल
स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तगाले स्थातिन्दुके जीवकद्रुमे'
इति विश्व [८४।३८] ॥ (३) ॥ ३ ॥ शिति काल-
सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥ ३ ॥ चत्वारि 'तिन्दुवस्य'
षेडुं' इति ह्यनन्वय ।

काकैन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

काकैन्दुः, कुलकः, काकपीलुकः, काकतिन्दुकः (४ पु),
'कुचिला' के ४ नाम हैं ।

केनि ॥ काकाना काकवर्णो वा तिन्दु ॥ (४) ॥ ३ ॥
पुषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ३ ॥ कुलस्य गृहस्प
प्रतिकृतिर्निव । 'इये प्रतिकृतौ' (५।३।६६) इति कन् ।
'कुलकं तु पटोले स्यात्पञ्चदशभुजगहनौ' । पुंसि बल्मीकका-
कैन्दुकुलध्रैपु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्ये ॥ (२) ॥ ३ ॥
काकं पीलयते । पील प्रतिपटम्भे' (भ्वा० प० से०) ।
वाङ्मूलकादुः । 'काकाना पीलनिव' इति वा ॥ (३) ॥ ३ ॥
चत्वारि 'कटुतिन्दुकस्य', 'कुचिला' इति स्यातस्य इत्यन्ये ।
गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३१ ॥

गोलीढः, झाटलः, घण्टापाटलिः, मोक्षः, मुष्ककः (५ पु),
'काला पाटल मा लोध-त्रिशोप' के ५ नाम हैं ।

गोलीनि ॥ गोभिलिह्यते स्म । 'लिह आम्वादे' (अ०
उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ५ ॥ झाटं संघातं
लाति । 'आनोऽनुप' (३।२।३) इति क् ॥ (२) ॥ ५ ॥
अहानि । घण्टा । वाङ्मूलरादनेष्टो घत्व च । 'पट गती'
(भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१८) । पाट लाति । वाङ्-
लकाङ्गि । घण्टा चामी पटलिश्च ॥ ५ ॥ स्वामी तु (घण्टा,
पाटलि इति) नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ ५ ॥ मोक्षयति
रोगम् । मुचे (तु० प० अ०) सप्तन्तादकमेवाण्णजन्तादच्

१. तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'छन्दोवद्धपदं पद्य तैवेकेन
च मुक्तकम् । इभ्या तु युग्मक सन्दान्तक त्रिभिरिष्यते ॥
कलापक चतुर्भिश्च पञ्चमि कुलक स्मृतम् ।' इति (६।
५७८) ।

२. मेदिनीस्योऽयं पाठः (६।६७-७०) । विश्वे तु—
'कुलकं तु पटोले स्यात्पञ्चदशभुजगहनौ । कुलक स्यात्
कुलध्रैष्टे बल्मीके काकतिन्दुके ॥' इति पाठ (७।५९) ।

(३।१।३४) । 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । [इति मे०
१६।२२] । यत्तु—'मोक्ष अदसाने' बुधादि -इति मुचुट् ।
तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥ ३ ॥ मुष्पाति रोगम् । 'मुष्प स्तेये'
(त्रया० प० से०) । 'युवभूषुपिमुष्पिभ्य कक्' (उ० ३।
४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्पाति' इति
विगृह्य 'मुष्प खण्डने—' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य
(दि० प० से०) इत्यान्तात्वात् । त्रयादिपु पाठाभावाच्च ।
'मुष्को मोक्षवृक्षे स्यात् सघाते वृषणेऽपि च' [इति मे०
३।३१] ॥ (५) ॥ ३ ॥ पञ्च 'लोघनिशेषस्य' ।

तिलक क्षुरकः श्रीमान्

तिलकः, क्षुरकः, श्रीमान् (श्रीमान् । ३ पु), 'तिलकवृक्ष'
के ३ नाम हैं ।

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) ।
'बबुन क्षितिपसत्रयो' (उ० २।३२) तिल इव, इति वा ।
कन् (५।३।९६) । 'तिलको दुग्ममेदऽश्वमेदे' च तिलकालके ।
कलीयं सोवञ्चललोमोर्न त्रिया तु विशेषके' [इति मे०
१।१००-१०१] ॥ (१) ॥ ३ ॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) । क्षुन् (उ० २।३२) । 'क्षुरक कोकि-
लाक्षे स्याद् गोक्षुरे तिलकद्रुमे' [इति मे० ६।७२] ॥ (२)
॥ ३ ॥ श्रीरस्यस्य । मनुप् (५।२।९४) । 'श्रीपास्तिलकवृक्षे
ना मनोजे धनिके त्रिपु' [इति मे० ६६।१६३] ॥ (३)
॥ ३ ॥ त्रीणि 'तिलकस्य' ।

समौ पितुलझावुकौ ।

पितुलः, झावुकः (२ पु), 'झावुक' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ 'पितु स्यात्तुलकस्यो' इति धरणि । पितु
तूलं लानि । 'पितुनो झावुकैऽपि स्यात्पितुले' जलवायसे'
[इति मे० १५३-११२] ॥ (१) । २ ॥ 'झा' इति
शब्द वेति गच्छति । 'वी गत्यादिपु' (अ० प० अ०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) दु । तत् 'संज्ञाया
कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ३ ॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झावु
इति ह्यनन्वय ।

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कौटर्ष्य टफ्फौ ॥ ४० ॥

श्रीपर्णिका, कुमुदिका, कुम्भी (३ स्त्री), कटर्ष्य, कट्फलः
(२ पु), 'कायक' के ५ नाम हैं ।

श्रीति ॥ श्री पर्णेपु यस्य । 'पाकवर्णपणं' (४।१।
६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी कायन-

१ ताटमायातूपलक्ष्यभावात् ।

२. 'सहते' इति पा० ।

३. 'दुग्मरोपःश्वमेदे' इति पा० ।

४. 'इज्जले' इति पा० ।

रीकुम्भो ऋषीवे पद्याग्रिमन्वयो [इति मे० ५१८२] ॥
 (१) ॥ * ॥ वी भोदने । 'मुद ह्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'इगुपध-' (३११२३५) इति व । स्वार्थे क्त् (५१३१
 ७५) । 'कुमुद वृक्चे रक्तये स्त्री कुम्भिवीपधौ । गंभायां
 पुंसि दिङ्नामे 'नागदाखामृगान्तरे' [इति मे० ७६१०५-
 २६] ॥ (२) ॥ * ॥ कुम्भीय कुम्भी रसाधारत्वात् ।
 'पूदिनकाया च कुम्भी स्यात्पाटलो वटफलेपि च' इति
 रन्तिदेव ॥ (३) ॥ * ॥ केटनम् । 'किट प्रासे' (भ्वा०
 प० से०) । घञ् (३१३१८) । केट राति अतिरिक्तत्वात्
 चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५११२२४) प्यञ् ॥ (४) ॥ * ॥
 कटति । 'कटे वर्णवर्णयो' (भ्वा० प० से०) । विवर् (३१
 २१७८) । कट् फलमस्य ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कुम्भ्या',
 'कायफल' इति ग्यत्तस्य ।

ऋमुक पट्टिवाख्यं स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

ऋमुकः, पट्टिवाख्यं, पट्टी (=पट्टि), लाक्षाप्रसादनः
 (४ पु), 'पट्टीलोच' के ४ नाम हैं ।

नेति ॥ कामति । 'ऋमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
 दाहूलकादु । 'ऋमुक पट्टिवालोग्रे गुवाके भद्रमुस्तके' [इति
 विरव ७१२५] । घत्त्- 'शिलिपसज्ञयो' - (उ० २१३२) इति
 कुनि वा-इत्याह मुकुट । तत्र । 'ऋमक' इति ह्यपापत्ते ॥
 (१) ॥ * ॥ पट्टिवा वारया यस्य ॥ (२) ॥ * ॥
 पट्टोऽस्यामिति । अत इनि- (५२१११५) । 'पट्ट पेप-
 णपापाणे ब्रह्मदीना च वन्धने । चतुष्पथे च राजादिशामना-
 न्तरणीयो' [इति मे० ३४२१२] ॥ * ॥ यद्वा-पट्टिवाब्दात्
 त्तिजन्तान्डीप् (ग० ४११४५) । ['पट्टि स्त्री पट्टभेदे स्या-
 ललाटाद्ये ऋमुकद्रुमे' इति मे ३५१२२] 'पट्टी ललाटभूपाया
 पट्टी लाक्षाप्रसादन' इति टवर्गान्ति विश्व ३७११५ ॥ (३)
 ॥ * ॥ लाक्षा प्रमीदत्यनेन । युच (उ० २१७८) वरणे ।
 लाक्षा प्रगादगति वा । 'वृत्त्ययुट्-' (३१३११३) इति
 ल्युट् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'लाहितलोघ्रभेदस्य' ।

नूदस्तु यूपः ऋमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥

तूल च

नूदः, यूपः, ऋमुकः, ब्रह्मण्यः (४ पु), ब्रह्मदारु, तूलम्
 (२ न), 'सहस्रत वा तूल' के ६ नाम हैं ।

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ०
 अ०) । 'इगुपध-' (३११२३५) इति क । पुषोदरादि

(६१३१०९) ।—'अन्येपामवि' (६१३१३७) इति दीर्घ-
 इति मुकुट । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिनारात् ।—
 'धञ्चै क'—इत्यपि त । यद्वा-नुवदति । 'वद व्यक्त्या
 वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविजुजादि (वा० ३१२५) ।
 वमंण कर्तृत्वम् । यद्वा-नृपते । 'णू स्तुती' (तु० प० से०)
 युटादि । वाहुलकाद् ॥ * ॥ 'तूद' इति स्वामी । तत्र
 'तूद व्यधने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३११२३५)
 इति क । पुषोदरादि (६१३१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ युव-
 न्त्यनेन । 'यु मिथ्यसामिथ्यणयो' (अ० प० से०) । 'कुमु-
 च' (उ० ३१२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूप वृद्धो'
 (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३११२३५) क । पवते
 वा । 'यूप्लोपिअश्च' इति पवतेरूपान् धात्वन्तलोप—इति
 वदन् 'पूप' इति पाठ गन्थते । किन्तु 'यूप्लोपिअश्च' इति
 सूनमुपज्वलदत्तादी न दृश्यते ॥ (२) ॥ * ॥ कामति ।
 'ऋमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । दाहूलकादुक्त् ।
 'ऋमुको भद्रमुस्तके । गुवादे पट्टिवालोग्रे' इति हैम
 [५०१६-१७] ॥ (३) ॥ * ॥ ब्रह्मणि वैदिके साधु । 'तत्र
 साधु' (४१४९८) इति दत् । ये चाभावमणयो' (६१४-
 १६८) इत्यन् प्रवृत्त्या । [ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधो स्याद्
 ब्रह्मण्यश्च सनैश्चरे' इति विश्व १२११८४] ॥ (४)
 ॥ * ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दाग् ॥ (५) ॥ * ॥ तूलयति,
 तूल्यते वा । 'तूल निपाच' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
 (३११२३५) इति क । घञ् (३१३१९) वा । 'पुल्लिङ्गस्तु
 पिचो तूल ऋषीव स्याद् ब्रह्मदारुणि' इति श्र ॥ (६) ॥ * ॥
 पट् 'अश्वत्थानारस्य' पाशर्विप्लत् इति ह्यातस्य । 'तूव'
 इति ह्यातस्य इत्यन्ये ।

नीपप्रियककदम्बारु हलिसिधिये ।

नीप, प्रियकः, कदम्बः, हलिसिधिये (४ पु), 'कदंब वृक्ष'
 के ४ नाम हैं ।

नीपेति । नयति, नीपते वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
 अ०) । 'पानोविपिभ्य ष' (उ० ३१२३) । वाहुलकाद्युपा-
 भावः । 'नीप कदम्बवन्तूव नीलाशोक्द्रुमेयु' च' [इति मे०
 १०२१८] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (प्रथा०
 उ० अ०) । 'वनून् कित्पिसज्ञयो' (उ० २१३२) । 'प्रियक
 पीतसारके' । नीप चिनस्ये चालो प्रिग्गो कुङ्कुमर्षि च'
 [इति मे० १०११८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ कदति । 'कद'
 सौत्रो हिसार्थ । 'वृकदिक्डिक्डिभोऽम्बच्' (उ०
 ४१८२) ।—'कदेषिणा' इत्यम्बच्—इति मुकुट । तत्र ।
 तादस्युपाभावात् । 'वदम्ब निङ्कुरम्बे स्याद्धीपससंपयो

१ 'नागे शाखासामान्तरे' इति पा० ।

२ 'भद्रे मुस्तकपूगयोः' इति पा० ।

३ 'वागुलो कुम्भिकाद्रे' इति पा० ।

४ 'प्रसाधने' इति पा० ।

१. 'द्रुमेध्ववि' इति पा० ।

२. 'पीतशालके' इति पा० ।

पुमान् [इति मे० १०५१९] ॥ (३) ॥ * ॥ हलिन
प्रिय । सुराया अग्निदानतात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'कदम्ब' इति ख्यातम् ।

वीरवृक्षोऽरुहकरोऽग्निमुखो भल्लानको त्रिपु ॥ ४२ ॥

वीरवृक्षः, अरुहकरः (२ पु), अग्निमुखी (स्त्री),
भल्लानकी (त्रि), 'भिलावा' के ४ नाम हैं ।

वीरेति ॥ वीर उव वृक्षो वृष्णत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु'
भल्लानकाजुंनद्रुमयो पुमान् [इति मे० १६९१५५] ॥
(१) ॥ * ॥ अ-रुंणं करोति । दिवाविभा- [३१२११]
इति ट । 'निम्ब मम.से.उत्तरपदस्यस्य' (८१३४५) इति
प । 'अरुहकरो वणशृनि त्रिपु, भल्लानको पुमान्' [इति
मे० १४०१२८०] ॥ (२) ॥ * ॥ अग्निखि मुखमरया,
नोगदि (८११११) । भवेदग्निमुखो देव विप्रे भन्तातके
स्त्रियात् [इति मे० २०१२३] ॥ (३) ॥ * ॥ भल्ल
इतानिति । 'अव मागत्यगमने (स्वा० प० से०) । वजुन्
(उ० २३२) । 'जले -' (४११५३) इति ङीष् ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'भल्लानकया', 'भिलावा' इति ख्यातस्य ।

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्षकः ।

प्लक्षश्च

गर्दभाण्डः, कंदरालः, कपीतनः, सुपार्षकः, प्लक्षः
(५ पु), 'हाही पीपल' के ५ नाम हैं ।

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' [इति मे० १०७१
१५] । गर्दभममिति (?) । 'अम गन्धादिपु' (भव० प०
से०) । 'जमनाडु' (उ० ११११४) ॥ (१) ॥ * ॥ कदरा
काति । 'आत -' (३१२३) इति क । 'कंदराल पुमान्
गर्दभाण्डे प्लक्षतगवपि' [इति मे० १५६१६१] ॥ (२)
॥ * ॥ या लक्षधामान ईतन । कपीना कपेर्वर्णस्य वा इत-
न । 'कपीतनो गर्दभाण्डेऽग्निगीपाऽग्निरुपु च ॥ अश्वत्ये च'
इति विश्व ॥ (३) ॥ * ॥ शोभन पादर्वमस्य ॥ (४) ॥ * ॥
प्रधारति । 'क्षग् मचलने' (स्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३१२१०१) इति ड । कपिलिकादित्वात् (वा०
८१२१८) कत्वम् । 'प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्ये जटिति
पत्रके' इति ह्रैम- [२५७७९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'प्लक्षस्य' गेर्ह' इति ख्यातम् ।

तिन्तिहो चिन्नामिल्लका

तिन्तिहो, चिन्ना, अमिल्लका (३ स्त्री), 'हमली' के ३
नाम हैं ।

१ 'वीरवृक्षो भल्लानकाकुभद्रमयो' इति पा० ।
२ मेदिनीस्थोर्ष्य पाठः (९५७३) । विश्वे तु
कपीतनमिति पाठ उपलभ्यते (९७१५०) ।

तिन्तीति ॥ तिम्पति । 'निम आर्दोभावे' (दि० प०
से०) । 'अतीकादपयव' (उ० ४१२५) इति यिषात् ।
'तिन्तिहो त्वम्बिका चिन्ना तिन्तिहोका कपिप्रिया' इति
वाचस्पति । ['तिन्तिहो चुक्रचिन्धयो' इति ह्रैम ३१८५]
॥ (१) ॥ * ॥ 'चिम्' इत्यमरान्नं शब्द विनोति । 'चिन्-
चपने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१
२१०१) इति ड. ॥ (२) ॥ * ॥ अम्लो रमोऽस्या-
स्ति । अत -' (५१२११५) इति ठन् । 'अम्लोका
चामिल्लका चिन्ना तिन्तिहोका च तिन्तिला' इति चन्द्र ।
['अमिल्लका तिन्तिहोका म्रोऽपारचा. द्वैरिका म्' इति
मे० ५१४६] ॥ (३) ॥ * ॥ नीणि 'चिन्नाया' ।

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियूकजोवकाः ।

पीतसालकः, सर्जरुः, अयनः, वन्धूकपुष्पः, प्रियूकः,
जोवकः (६ पु), 'विजयसार' के ६ नाम हैं ।

अथविति ॥ पीत सागोऽभ्य रलयोरैरन्व ॥ (१)
॥ * ॥ गृजति । 'गृज विमर्ग' (तु० प० अ०) । णुत् (३१
११३३) । यद्वा-सर्ज्यते । 'पञ्च अर्जने' (भा० प० मे०) ।
वजुन् (उ० २३२) ॥ (२) ॥ * ॥ अयति रजम् । 'अमु
क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्यु (३११३३) । 'पियको
जोवकोऽयन' इति रत्नकोश । 'अयन क्षेपणे क्लीब पुंसि
स्याज्जीवकद्रुमे' [इति मे० ८४१२९] । प्रताण्य (५५१
३८) । 'पीठेभ्रमरुग्णयो क्लीबामयन ना तु जोवके' इति
छ-रभमो ॥ (३) ॥ * ॥ वन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४)
॥ * ॥ प्रीणानि । 'प्रीडु तर्पणे' (कना० उ० अ०) । वजुन्
(उ० २३२) । 'प्रियूक पीतमारके । नीपे चिरमूने चानौ
प्रियंगो कुड्डमेऽपि च' [इति मे० १०११८-१९] ॥ (५)
॥ * ॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (स्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३११३३) । 'जीवक प्राणके पीतमारकपणयो-
रपि । कूचतीर्थे च पुंसि स्वात्' [इति मे० ८१९५] ॥
(६) ॥ * ॥ पद 'जीवकस्य', 'विजयसार' इति ख्यातस्य ।

साले तु सर्जकाभ्यांश्चकर्णकाः सरपसंवरः ॥ ४४ ॥
सालः, सर्जः, कर्ण्यः, अश्वकर्णकः, सरपसंवरः (५ पु),
'साल या सखुआ' के ५ नाम हैं ।

मेति ॥ सत्यते । 'पल गर्तो' (स्वा० प० से०) । कर्मणि
घञ् (३३११९) । सारो दाढ्यमतिशयितस्य । अर्ज-

१ 'वृन्दावने तु विकसितकन्दलदशनेर्वोपति दगीमुखीश्च
कन्दलदशने' इत्युज्ज्वल० (वाच० पू० ५४०) दर्शना-
त्तालव्यमथ्योऽपि ।
२. 'पीतसालकपणयो' 'पीतसालकपणयो' इति
च पा० ।

आद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुति भूरुहमाप्रेषिण सातो वरण-
सर्जयो' इति दन्त्यादौ रभस ॥ (१) ॥०॥ सज्यंते ।
'पर्जनं अर्जने' (भ्वा० प० से०) । षन्त्यादच् (३।३।५६) ॥
(२) ॥०॥ कृपति । 'कृप विलेखने' (तु० उ० अ०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति ष । सातुवंप्यादित्वात्
(वा० ५।१।१२४) प्यञ्ज् ॥ (३) ॥०॥ अववकर्ण इव
पत्रमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ सस्यं सत्रियते । 'बृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् ॥
(५) ॥०॥ पञ्च 'सालस्य' 'शालवृक्षस्य' ।

नदीसर्जो वीरुत्तरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नदीसर्जं, वीरुत्तर, इन्द्रद्रुः, ककुभः, अर्जुनः (५ पु),
'अर्जुनवृक्ष' के ५ नाम हैं ।

नेति ॥ नद्या सर्जं ॥ (१) ॥०॥ वीरुश्रासो तरुश्च ।
दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥०॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा द्रु ॥
(३) ॥ 'वकुर् स्रिया प्रवेणीदिक्रोभ'सु चम्पकस्रजि' [इति
मे० १०७।१३] । वकुभो दिस सन्त्यस्य । बहुविस्तर-
त्वात् । अर्साभाद्यच् (५।२।१२७) । 'ककुभो रागभेदेऽपि
वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे' [इति मे० १०७।१३] ॥ (४) ॥०॥
अज्यंते । 'अजं अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जोणिलुन्-
च' (उ० ३।५८) इत्यनुन् ॥०॥ 'पार्थस्तु वकुभे जिणो'
इति विश्वात् [७६।९] पार्थोऽपि ॥ (५) ॥०॥ पञ्च
'अर्जुनवृक्षस्य' 'कौपीतक' इति स्यातस्य ।

राजादनः फलाप्यक्षः क्षीरिकायाम् ।

राजादनः, फलाप्यक्ष (२ पु), क्षीरिका (स्त्री), 'क्षिरि-
नीके पेड' के ३ नाम हैं ।

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादन क्षीरिकाया पिया-
ले किगुकेऽपि च' [इति मे० ९८।१०३] । 'राजादन
पियालद्रो क्षीरिकाया त्रिपत्त्रके' इति हेमात् [४।१९४]
पूर्तिल्लोऽपि ॥ (१) ॥०॥ फलानामप्यक्ष ॥ (२)
॥०॥ क्षीरमस्त्यस्या । 'अन -' (५।२।११५) इति ठ
॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः', 'क्षिरनी' इति
स्यातस्य ।

अथो द्वयोः ॥ ५५ ॥

इहुदी तापसतरुः

इहुदी (स्त्री पु), तापसतरु (पु), 'इहुदी या इहुआके
पेड' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ इहुनम् । 'इणि गती' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । इहुञ् घति । 'दो अवलक्षणने' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुव-' (३।२।३) इति क । पुषोदरादि
(६।३।१०९) । 'जाते -' (४।१।५३) इति ङीप् ॥

(१) ॥०॥ तपस्विन उपयुक्तस्तरु ॥ (२) ॥०॥ द्वे
'इहुद्याः' 'इहुद्या' इति स्यातस्य । 'जियापूता' इति स्या-
तस्य-इति मुकुट ।

भूर्जे चर्मिमुदुत्वचौ ।

भूर्जे, चर्मि (= चर्मिनः), मृदुत्वच् (= मृदुत्वच् । ३ पु),
'भोजपत्रके पेड' के ३ नाम हैं ।

भ्रिति ॥ ऊर्जनमूर्जे । 'ऊर्जं वनप्रणयनयो' (चु०
प० से०) । घञ् (३।३।११८) । भूत्तजोऽप्य ॥ (१) ॥०॥
प्रदातं चर्मास्यामिति । श्रीघ्रादिन्त्वात् (५।२।११६) इति ।
'चर्मि पत्रवापो स्याद्भूर्जे मृद्भिरिटावपि' [इति मे० ८७।
६३] ॥ (२) ॥०॥ मृदुस्तरनस्य ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि
'भोजपत्रवृक्षस्य' ।

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शालमलिद्रुयोः ॥ ५६ ॥

पिच्छिला, पूरणी, मोचा (३ स्त्री), स्थिरायु (स्स्थिरा-
युत्, पु), शालमलिः (स्त्री), 'सेमलके पेड' के ५ नाम हैं ।

पीति ॥ पिच्छा सातमलिनियासोऽस्या भन्ति पिच्छा-
दित्वात् (५।२।१००) इत्यच् ॥ (१) ॥०॥ पूरयति ।
'पूरी आप्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।
'दिङ्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । यत्तु मुकुट — 'वो -'
(८।२।७६) इत्यादिना दीर्घ — इत्याह । तत्र । हल्पदा-
न्तयोरभाधान् । पातोर्दीर्घोऽप्यच् । 'पूरण पूरके त्रिपु ।
कलीव पिष्टप्रभेदे च पूरणी शालमलिद्रुमे । (पटारम्भवसु-
श्रेयु)' [इति मे० ४९।६४-६५] ॥ (२) ॥०॥ मुञ्चति
रमम् । 'मुञ्चु मोशणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'मोच मोसाज्जने पुमि मोचा शालमलिस्तरमयो'
[इति मे० २७।८] ॥ (३) ॥०॥ स्थिरमायुर्मेधा ।
'पिष्टवर्षमहर्षाणि धने जीवति शालमलि' इति वचनात् ॥
(४) ॥०॥ शालयति । 'शाल सनलने' (भ्वा० आ० से०)
णिजन्त । क्विप् (३।२।१७८) । मल्ले । 'मल धारणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुश्च इत्' (उ० ४।११८) ।
शाल चातो मलिश्च ॥ (५) ॥ - ॥ पञ्च 'शालमल्या'
'सेव' [सेमल] इति स्यातस्य ।

पिच्छा तु शालमलोवेष्टे

पिच्छा (स्त्री), शालमलोवेष्टः (पु), 'मोचरस' के २
नाम हैं ।

पीति । पठितुमिच्छति । 'पल्लु गती' (भ्वा० प० से०)
सप्तन्त । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पुषोदरादि (६।३।
१०९) । अद्या-पिच्छ (य) ति, पिच्छघते, वा । 'पिच्छ
वाधे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।
३।१८) वा ॥ (१) ॥०॥ शालमल्या वेष्ट । 'नवाध

कपायो निर्मूषो निर्मामो देष्टकन्तथा' इति रभत ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शाल्मलिकवापस्य' 'सेवरीगोद' इति ह्यातस्य ।

रोचनः कूटशाल्मलिः ।

रोचनः, कूटशाल्मलिः (२ पु), 'काला सेमर'के २ नाम है ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अनुदाप्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्त-
कह्लारे गोषित्त कवरयोपितो' । रोचन कूटशाल्मल्या पुषि
स्याद्रोचके षिपु' [इति मे० ९१।१६-१७] ॥ (१) ॥*॥
कूटशाल्मली शाल्मलिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशाल्मले' ।
'कुतिसतशाल्मले' इत्येके ।

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरविल्वः, नक्तमालः, करजः, करञ्जकः (४ पु), 'करञ्ज'
के ४ नाम है ।

चिरेति ॥ 'चिरं विलति : 'विल भेदने'(तु० प० से०) ।
बाहुलकाद् ॥ * ॥ 'चिरविल्व' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूय-
पादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) ॥*॥
'रक्तमाल' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते ।
'अन्यत्रापि-' (३।२।१०१) इति ड । कं सुखं जलं वा
रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) — 'त्यजरज-' (३।२।
१४२) इति निर्देशादिङत्वमि नलोप । मज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धि । -पिचोपस्य स्थानिवत्त्वाप्रोपघाद् वृद्धि — इति मुकुट ।
तत्र । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्द्विवारत्वात् । 'करज स्याद्वाघ्र-
नक्षे करञ्जनखयो पुमान्' [इति मे० ३।१।२१] ॥ (३)
॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शापक-
सिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जकवत्करञ्जस्य' ।

प्रकीर्येः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीर्यः, पूतिकरजः, पूतिकः, कलिमारकः (४ पु),
'कौटिदार करञ्ज पेड' के ४ नाम है ।

प्रकीरति ॥ प्रकीर्यते । 'क्' विशेष्ये' (तु० प० से०) ।
अध्यादिस्वात् (उ० ४।११२) यक् । — ण्यति पूर्वविप्र-
तिषेधाद्दीर्घपरत्वे च—इति मुकुट । तत्र । पूर्वंविप्रतिषेधस्य
निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्या गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन' (वा०
७.१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यं पूतिकरजे विप्र-
कीर्णं' तु वाच्यवत् [इति विश्व १२।१।८७] ॥ (१)

॥*॥ पूतिश्राली करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूच्
पवने' (क्वा० उ० से०) । 'तिग्निडीकादयश्च' (उ०
४।२०) इतीकन् तुवच ॥*॥ ('पूतिक' इति पाठे पूति
कायति । 'पूतीकः पूतिक' इति माधव') ॥ (३) ॥*॥
कलि मारयति । यदाहेन्दु — 'पूतीकरञ्जः सुमनास्तथा
कलहनायनः ।' मुकुटस्तु—कलि करोति । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारक—इत्याह ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करञ्जस्य' ।

करञ्जभेदाः पद्मग्रन्थो मर्कटशृङ्गारवल्गरी ॥ ४८ ॥

पद्मग्रन्थः (पु), मर्कटी, अज्ञारवल्गरी (२ स्त्री)
'करञ्जके भेद' का १-१ नाम है ।

केति ॥ पद्म ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्ववपूर्वात्-'
(५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । पद्
ग्रन्था यस्य वा । 'पद्मग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे
पुमात्' [इति मे० ७३।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ मर्कति
'मर्क' शीघ्रो घातु । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४।८१) ।
मौरादि (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छूक-
शिश्वयोः पुषि वानरवृत्तयो' [इति मे० ३।७।५२] ॥ (१)
॥*॥ अज्ञारवर्णपर्णी वल्गरी ॥ (१) ॥*॥ एकं
'करञ्जभेदानाम्' ।

रोही रोहितकः प्लीहशशुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोही (=रोहित), रोहितकः, प्लीहशशुः, दाडिमपुष्पकः
(४ पु) 'गुलतार या छाल करञ्ज' के ४ नाम है ।

रोहीति ॥ अवस्थं रोहति 'आवष्यका-' (३।३।७०)
इति णिनि । 'रोही रोहितकेऽभ्यत्थवटपादपयोः पुमान्'
[इति मे० ९।१।१८ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽन्यासितः ।
अर्शआद्यच (५।२।२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
'रोहित कुङ्कुमे रभते ऋजुप्रक्रयारानने । पुषि स्थान्मीन-
मुगयोभेदे वा रोहितद्रुमे' [इति मे० ६।५।४६-४७] ॥
(२) ॥*॥ 'प्लीहशशुर्वनतिस्तत्र रोहित' इति माधव' ।
प्लीह शशु ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्प-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' 'गुल-
तार' इति स्थानस्य ।

गायत्री चाडतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायत्री (स्त्री) । चाडतनयः, खदिरः, दन्तधावनः
(३ पु), कथा, खैर' के ४ नाम है ।

गायेति ॥ गायन्त प्रायेत । 'ऋड् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'गायत्री

१. 'वारयोपितो' इति पा० ।

२. विनिकीर्ण' इति पा० ।

१. कोष्ठस्य पाठ निर्णयमागरीयः ।

२. 'भेदे रोहितकद्रुमे' इति पा० ।

खदिरं स्त्री स्यात् इति रभम । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-
मित्खदिरेषु च' [इति मे० १३३।१५०] ॥१॥ 'बह्वि-
गायत्रिणा तथा इति वैश्वान्त्रान्तोऽपि । व्रीह्यादित्वात्
(५।२।११६) इति ॥ (१) ॥ * ॥ बालास्तनया
पत्रप्राप्तस्य ॥ * ॥ 'बालपत्रञ्च' इति मृगपाठ—इत्यन्ये ।
'बालपत्रो यवास खदिरदच' इति प्राञ्च । आह च—'खदि-
रो रत्नमारञ्च गायत्री दन्तधावन । वण्टी बालपत्रदच
त्रिहाश्वत्य विनिघम' ॥ (२) ॥ * ॥ खदनि । 'खद-
स्यैवं द्विमाया च' (भ्वा० प० से०) । 'इपिमदिमुदिखदि—'३
(उ० १।११) इति किरच । 'खदिरि शकभेदे स्त्री ना
चन्द्रे दन्तधावनं' [इति मे० १३३।१५६] ॥ (३) ॥ * ॥
दन्तान् धावति । 'धावु मतिमुद्ध्यो' (भ्वा० उ० से०) ।
ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'खदिरस्य' ।
अरिमेदो विटखदिरै

अरिमेद, विटखदिर (२ पु), 'अद्यू करनेवाले कथे'
के २ नाम हैं ।

अगीति ॥ अरिखि मेद स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥
विद्गन्धि खदिर ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ।

कदरः खदिरै सिते ।

सोमवल्लकोऽपि

कदर, सोमवल्ल (२ पु), 'सफेद कथे' के २ नाम हैं ।
कदेति ॥ दृणाति । 'दू विदारणे' (ऋजा० प० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दर । 'कदर
द्वेतखदिरै क्लृषव्वाभिमेदयो' [इति मे० १३३।१२१] ॥
(१) ॥ * ॥ सोम इव वल्लकोऽस्य । 'सोमवल्लस्तु घवल-
खदिरै कटफलेऽपि च' [इति मे० १।१।२२३] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'द्वेतखदिरस्य' ।

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उद्यूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्च्रं पञ्चाङ्गुली मण्डवर्षमानव्यङ्गकाः ॥ ५१ ॥

व्याघ्रपुच्छ, गन्धर्वहस्तक, एरण्ड, उद्यूक, रुचक,
चित्रक, चञ्चु, पञ्चाङ्गुल, मण्ड, वर्द्धमान, व्यङ्गकाः (११
पु), 'एरण्ड, रेव' के ११ नाम हैं ।

१ 'बालपत्रो यवास खदिरश्चेतिद्वययोपु घन्वन्तरि-
पाठमदृष्टा 'बालपुत्र'भ्रात्या ग्रन्थकृद् 'बालतनय'माह इति
स्वामीवचनादत्र 'प्राञ्च' इत्यनेन 'घन्वन्तरि'रभिमत, अतो
'बालपत्र' इत्येष पाठ सम्भङ्गः ।

२ इदं वच स्वामिनोक्तं स्वध्याख्यायाम् ।

३ अनेन सूत्रेण 'विदिर'शब्दस्य सिद्धिर्न तु 'खदिर'
शब्दस्य, तस्मादत्र 'अजिरविशिर'सिधिलिखदिरसिफरस्यवि-
विरखदिरा' इत्यस्योणादिसूत्रस्योपन्यासो युक्तः ।

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥ * ॥

गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्त) पत्रमस्य ॥ (२)
॥ * ॥ आ ईरपति वायुम् । 'ईर गतो कम्पने च' (अ०
आ० से०) । अम्पणिजन्ताद्वाहल्लादण्टञ्च ॥ (३) ॥ * ॥
उरं महाग्तं वायु वापति । 'ओवै शोपरो' (भ्वा० प०
अ०) । 'उजूकादयश्च' (उ० ४।४१) इत्युक् । 'वपुर'
प्रमको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उद्यूक' इति बोधयति ।
'उद्यूकोऽमुक्कव्वाप्रदलाश्च' इति रभम ॥ (४) ॥ * ॥
मेचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कदर सिरि-
संज्ञयो' (उ० २।३०) इति क्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ चित्र-
मति । 'चित्र अद्नुतादौ' (चु० उ० से०) । क्वन (उ०
२।३०) । 'चित्रकं निलने ना तु व्याघ्रमिच्छञ्चुपाठिषु'
[इति मे० ८।८८] ॥ (६) ॥ * ॥ चञ्चति । 'चञ्चु
गत्यर्थ' (भ्वा० प० से०) । यत्—'चकि, मकि, गती'
इति घातुपन्थमन मुवुटस्य । तच्चिन्त्यम् । वाहल्लाद्वा ।
'चञ्चुल्लोठ्या स्त्रिया पुनि गोताडीके व्यङ्गवके' [इति मे०
२७।५] ॥ (७) ॥ * ॥ पञ्चाङ्गुलयोऽस्य । 'तत्सुटस्यो-
द्गुले—' (५।४।८६) इत्यच् । यत्—'द्वित्रिभ्याम्—' (५।
४।१०२) । इत्ययच्—इति मुवुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥
(८) ॥ * ॥ मण्डयति । 'मण्डि भूपायाम्' (भ्वा० प०
से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।२३४) ।
'आमलकया स्त्रिया मण्ड एरण्डे मोचपिच्छयो' इति रभम ।
'मण्ड पञ्चाङ्गुले घाने रुमि' क्लीब तु मन्तुनि । आमल-
कया स्त्रिया मण्डयास्त्रिया मारपिच्छयो' [इति मे० ४३।
२१ २२] ॥ * ॥ अवारप्रत्येदोऽपि । 'अमण्डपञ्चङ्गुलवर्ष-
मानव्यवर्द्धना' इति हारावली ॥ * ॥ आवासारवर्षि ।
'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छक' इति सारपाल
॥ * ॥ 'आदण्ड इत्येके (दीर्घदण्डत्वात्)—इति स्वामी ॥
(९) ॥ * ॥ वर्द्धते । 'वर्द्ध छेदपूरणयो' (चु० प० से०) ।
चानस (३।२।१२९) । 'वर्द्धमान प्रभमेदे शरवैरण्ड-
विकमुपु' [इति मे० ९।१।०५] ॥ (१०) ॥ * ॥ दण्ड
मदमवयति । 'अवि सतने' (भ्वा० आ० से०) । णिच्
(३।१।२६) । णुल् (३।१।३३) ॥ * ॥ 'व्यङ्गवन' इति
स्वामी । तत्र ल्युट् (३।३।११४) । 'युक्' (उ० २।७८)
वा ॥ (११) ॥ * ॥ एवादा 'एरण्डस्य' ।

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

शमीर (पु), 'छोटो शमी' का १ नाम है ।

अथेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीगुण्डाभ्यो र (५।
३।८८) ॥ (१) ॥ * ॥ एवम् 'अल्पशाम्या' ।

१ 'शकभेदे क्लीबे' इति पा० ।

२ चौरादिकस्य णिजन्तपरस्मैपदत्वाद्वाच्यंते इति एष तु
'युयु वृद्धो' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य धातोर्ज्ञेयम् ।

शमो सक्तुफला शिवा ।

शमी, सक्तुफला, शिवा (३ स्त्री), 'शमी' के ३ नाम हैं ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । शमी सक्तुफलाया च चिन्विक्काया
च 'बल्लुली' [इति मे० ११०।३१] ॥ (१) ॥ ॥ सक्तु-
वत् फलमस्याः । अजादि (४।१।४) ॥ (२) ॥ ॥
शिवं करोति । 'तरकरोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा श्वातामलोपधा' । अभया-
मलकीपौरीफेहसक्तुफलासु' च [इति मे० १५९।२५-२७] ॥
(३) ॥ ॥ श्रीणि 'शम्या' ।

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५१ ॥

शक्यश्च मदनै

पिण्डीतकः, मरुवकः, श्वसनः, करहाटकः, शक्यः,
मदनः (६ पु), 'मयनफल' के ६ नाम हैं ।

पिण्डीति । पिण्डी तनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति ड । 'सजाया कन्' (५।३।७५) ।
'पिण्डीतक स्यात्तगरे मदनाह्यमहीरुहे' [इति मे० १६।
१९९] ॥ (१) ॥ ॥ मरु वाणि वृत्तुन् (उ० २।३२) ॥
(२) ॥ ॥ निजलेऽपि श्रमिति । नन्धादिः (३।१।१३४) ।
'श्वसन् श्रमिते पुंसि भारते मदनद्रुमे' [इति मे० ९३।३८]
॥ (३) ॥ ॥ कर हाटयति । 'हृट वीप्ती' (भ्वा० प०
से०) । णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।१।१) । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'कण्हाट सिफाकन्दे पयस्य मदनद्रुमे'
[इति मे० ३७।५७] ॥ (४) ॥ ॥ शतति । 'शल गती'
(भ्वा० प० से०) । अज्यादित्वाच् (उ० ४।१।२२) यक् ।
'श्वेडाशकुवारे शक्य ना श्राविनमदनद्रुमे' इति तालव्यादी
रभमः ॥ (५) ॥ ॥ मदनयति । 'मदी हर्षलेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदन स्मरव-
सन्तुभिद्भृत्' रमिद्भृत्के' [इति मे० ९०।३] ॥ (६) ॥ ॥
पट् 'मदनस्य' 'मयनफलाश्वपयस्य' ।

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारुद्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्द्विदारुणि

शक्रपादपः, पारिभद्रकः, (२ पु), भद्रदारु, द्रुकिलिमम्,
पीतदारु, दारु, पूतिकाष्ठम्, द्विदारु (६ न), 'द्विदारु' के
८ नाम हैं ।

१. 'वाग्मुली' इति, 'मुगुली इति च वा० ।

२. 'फलास्वधि' इति वा० ।

३. 'धूसूरसिचयके' इति वा० ।

शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥ ॥ पारि निष्ठां

प्राप्तं भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्वी मन्दारे देवदारुणि'
[इति मे० १४३।२८२] ॥ (२) ॥ ॥ भद्र दारु ।
'भद्रदारुणि च बलीबिम्' इत्यमरमाला । 'पुनपुसकयोर्द्वि-'
इति त्रिकाण्डशेषात् [३।५।८] पुस्त्यपि ॥ (३) ॥ ॥
किलति । 'किल श्वरयन्त्रोडनयोः' (वृ० प० से०) ।
बाहुलकाद् किमच् । द्रुश्राशो किलम च ॥ (४) ॥ ॥
पीतं च तद्दारु च ॥ (५) ॥ ॥ द्वीपत । 'द्वीपदारुण'
(कृपा० प० से०) । 'द्विनिजनि-' (उ० १।३) इति
वृण् । 'पुनपुसकयोर्द्वि' इति त्रिकाण्डशेषः [३।५।८]
॥ (६) ॥ ॥ पूति च तत्काष्ठं च ॥ (७) ॥ ॥ देवस्य
दारु ॥ (८) ॥ ॥ अष्ट 'देवदारुद्रुश्वस्य' ।

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

पाटलिः (पु), पाटला, अमोघा, काचस्थाली, फलेरुहा,
कृष्णवृन्ता, कुबेराक्षी (६ स्त्री), 'पाट्र' के ७ नाम हैं ।

शक्रेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । सर्वेषामनुभय इन्' (उ० ४।
११८) । पाञ्चालो टलिश्च ॥ (१) ॥ ॥ पाट लाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटली
स्त्री स्यादस्या पुप्ते पुनन् ना' [इति मे० १५३।१०९]
॥ (२) ॥ ॥ न मोघा । 'अलिप्रिया विशालाप्राप्यमोघा
पाटलिर्द्वयो' इति वाचस्पतिः ॥ ॥ ॥ 'मोघा स्त्री पाटलाबुक्षे
मोघं त्रिपु निरर्थके' इति द्वात् 'मोघा' अपि । मोहयति ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३)
॥ ॥ काचस्य काष्प्यस्य स्थाली पात्रम् ॥ ॥ स्वामी तु
'काला' 'स्थाली' इति पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति ।
अशंभाद्यच् (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला
तु कृष्णवृन्ताह्यामञ्जिष्णानीलिकासु' च [इति मे० १४५।
७-८] ॥ ॥ तिष्ठति । 'प्ला गतिनिश्चिती' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थाचतिमूजेरालज्वालजालीयच' (उ० १।
११६) । 'स्थाली स्यात्पाटलीचयोः' [इति मे० १४९।
५५] ॥ (४) ॥ ॥ फले रोहति । 'शुपथ-' (३।१।
१२५) इति कः । 'तरुपथ कृति-' (६।३।१४) इत्यणुक्
॥ (५) ॥ ॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । 'कृष्णवृन्ता पाटलाया
मापपण्यां च योपिति' [इति मे० ६८।१९६] ॥ (६)
॥ ॥ कुबेरस्यैवाक्षि मस्या । 'अक्ष्णोऽश्वनात्' (५।४।
७६) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुहुटस्तु--'बहु-

१. कृष्णात्रिवृतामञ्जिष्णानीलमीपु च' इति पा० ।

श्रीहो सविभ्य- (५।४।११३) इत्यादिना पच्—इत्याह ।
तत्र । अस्याङ्गत्वात् वृक्षस्याङ्गत्वात् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त
'पाटलाया' पाटला इति श्यवत्स्य ।

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फलो ॥ ५५ ॥
विष्वक्सेना गन्धफलो कारम्भा प्रियकश्च स ।

श्यामा, महिलाह्वया, लता, गोवन्दनी, गुन्द्रा, प्रियङ्गु,
फलिना, फला, विष्वक्सेना, गन्धफलो, कारम्भा (११ स्त्री),
प्रियक (पु), 'कडुनी, टोगुन' क १२ नाम ह ।

श्यामांत ॥ श्यामा वर्णाश्वत्थस्या । अश्वत्थादि (५।-
३।१२७) । श्यामो वट प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके
च कृष्णहारता पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिच सिन्धुबले
बुलीव स्त्री धारवोपधौ । अमस्तूताङ्गनाया च प्रियगा
वाप वल्गुलो । यमुनया त्रियामाया कृष्णात्रवृत्तिकोपधौ ।
नीलिकायाम् [इति म० ११०।३।३४] ॥ (१)
॥ * ॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्या । —सप्तम्युप
मान- (६।२।२) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥
लतति । लतित् सोना घातु । पचायच् (३।१।१३४) ।
'प्रियगुल्लयालता । स्पृशकाज्योतिष्मतीवल्लीलतात्स्वरि-
वासु च [इति मे० ५।७।५१५२] ॥ (३) ॥ * ॥ गवि
भूमो व-ग्रत । 'वदि अभिवादानस्तुयो' (भ्वा० आ० से०) ।
कर्माण ल्युट् (३।३।११३३) ॥ (४) ॥ * ॥ गुन्द्रयति ।
'गुद्रि क्षोद' () अच् (३।१।१३४) । गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु
पियगो भद्रमुस्तके [इति मे० १२।४।२४] ॥ (५) ॥ * ॥
प्रिय गच्छति । मृग्यबादो (उ० १।३७) निपात । 'प्रियगु ।
स्त्री राजिकावणयोरपि । 'फलिन्या कद्रुगुस्तसे च' [इति मे०
२।४।४३] ॥ (६) ॥ * ॥ फल्मस्तस्या । 'अत -' (५।२।
११५) इतीनि । 'फलिन्मनिशिखाया स्त्री फलिन्या फलिने
त्रिषु' [इति म० ८।१।१५] ॥ (७) ॥ * ॥ गौरादित्वात् (४।
१।४१) डीप् । 'फली फलिन्म्याम्' ॥ (८) ॥ * ॥ विष्वक्
सिनोति । 'पिप्स्वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृत्सि-'
(उ० ३।१०) इति न । —अच् (३।१।१३४) —इति
मुकुटोक्तिश्रित्या । विष्वक्सेना फलिन्म्या स्याद् विष्वक्सेनो
जनादेन [इति म० ९।२।१०९] ॥ (९) ॥ * ॥ गन्धवन्
फल्मस्या । 'पावकर्षण-' (४।१।६४) इति डीप् । गन्ध
फल्पपि गुन्द्राया चम्पकस्य च कोरके' [इति मे० १५६।
१२३] ॥ (१०) ॥ * ॥ ईषद् रम्भा । 'ईषदर्थ' (६।३-

१०५) इति को वा ॥ (११) ॥ * ॥ प्रीणाति । प्रीण
तपथे' (त्रिचा० उ० से०) । वज्रन् (उ० २।३२) 'प्रियक
पातसारक' । नीपे चित्रमृग चालो प्रियगो कुमुभेऽपि च'
[इति म० १०।११८-१९] ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वायत्
'प्रियगुवृक्षस्य' ।

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटवट्टुट्टुकाः ॥ ५६ ॥

श्यानाकशुक्रनासक्षेदीघवृत्तकुटत्रटाः ।

शाणकश्चारलौ

मण्डूकपर्ण, पत्रोर्ण, नट, पट्टुवृत्त, टुट्टुक, श्योनाक,
शुक्रनास, श्रुचः, दीघवृत्त, कुट्टनट, शोणक, शरलु,
(१२ पु), 'सोनापाठा' क १२ नाम ह ।

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पगमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ पत्ने
ऊर्णाश्व्य । 'पत्रोर्ण धोतकोशये बलीव स्याच्छोणके पुमाश्'
[इति मे० ४।९।६२] ॥ (२) ॥ * ॥ नटति । 'णट नृती'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥ * ॥ वट्टु-वृत्तान्यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ 'टुट्टु' इति वायति ।
'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽ्युप-' (३।२।३)
इति क । 'टुट्टुक' शोणकाल्पयो' [इति म० ८।१७] ॥
(५) ॥ * ॥ सींयति । 'पिव तन्तुसताने' (दि० प० से०) ।
वाहलकान्त । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्मोन्^३
किरणमूर्धयो' [इति विश्व ८६।१०] तेनाकति, अक्षयते,
वा । 'अक कुटिलाया गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥ * ॥ श्यायते । श्यङ् गती'
(भ्वा० प० अ०) । पिनाकादौ (उ० ४।१।५) निपाति ।
'श्योनाक^३ तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥ * ॥ शुक्रनासा इव
पुष्पमस्याति । अशंआयच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥ * ॥
शृपति । 'शृपी गती' (तु० प० से०) । 'स्तुत्रश्रिकृत्-
पिभ्य कित्' (उ० ३।६६) इति से । 'श्रुक्ष' 'पर्वतराजे
स्वाङ्गल्लुके द्योणके पुमान् [इति मे० १६।६।६] ॥ (८)
॥ * ॥ दीर्घ वृत्तमस्य ॥ (९) ॥ * ॥ कुट्टु वक्त्रीभवन्
नटति । 'नट स्पन्दने' पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१०)
॥ * ॥ शोणति । शोणू वर्धे' (भ्वा० प० से०) । पचा-

१. पीतचालके इति पा० ।

२. 'स्थून्' इति पा० ।

३ यथा—श्योनाको दीपन पाके—इति भा० म०

इति वाच० (पु० ५१४८) ।

४ 'पर्वतराजे' इति पा० ।

५ 'नटति' इति विश्वानुरोभात् धातुपाठे 'नट क्ष-
स्पन्दने' इति पाठाच्चान 'णट नृती' (भ्वा० प० से०)
इति पाठो युक्त ।

१ 'वग्गुजी इति पा० ।

२ 'लता पियङ्गुशाखयो । पुष्पा' इति पा० ।

३ 'फल्या स्त्री फलिनि त्रिषु' इति पा० ।

घच् (३।१।१३४) । ['शोण. कृष्णानौ श्योनाके लोहि-
ताथे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छायि' इति मे० ४७।
३१-३२] । स्वार्थे कच् (४।३।७५) ॥३॥ स्वामी तु-
चवति । शोनक.—इत्याह ॥ (११) ॥ * ॥ इयति ।
'अर्त्तरु.' (उ० ४।७९) । कपिलिकादि. (वा० ८।२।
१८) ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'शोणकस्य' ।

सिष्यफला त्वामलका त्रिपु ॥ ५५ ॥

अमृता च वयस्था च

सिष्यफला, आमलकी, (त्रि), अमृता, वयस्था (स्त्री),
'शोवला' के ४ नाम हैं ।

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीनित्य हरितगोमये ।
नित्यं श्ले च पत्रे च नित्यं मृजले च वासति' इति श्रवणात्
तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ।
तिष्ये कलियुगे फलमस्या. सेवया, इति वा ॥ (१) ॥३॥
आमलके । 'मल धारण' (भ्वा० आ० से०) । वडुन् (उ०
२।३२) । 'जाते -' (४।१।५३) इति डीप् । गौरादित्व-
कल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ न प्रियन्तेभ्यमा ।
'तनिमृद्भ्या किच्च' (उ० ३।८८) इति तम् । 'अमृता
मागधीपत्यागुड्भ्यामलकीपु च' [इति मे० ५९।७७-
-७८] ॥ (३) ॥३॥ वयो धोचनं तिष्ठत्यनया । 'वज्रथे
कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु त्रियया ब्राह्मीगुड्भ्या-
मलकीपु च । सुदमेलाया च काकोत्या पथ्याया तरुणे त्रिपु'
[इति मे० ७३।२२-२३] ॥३॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था ।
तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभस ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'आमलक्या.' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽश्स्तुपः कर्पफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥
विभीतकः (त्रि), अक्षुः, तुपः, कर्पफलः, भूतावासः,
कलिद्रुमः (५ तु), 'बहेडा' के ६ नाम हैं ।

शीनि ॥ विगतं भीत रोगभयमस्मात् । 'जाते.-' (४।
१।५३) इति डीप् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विशिष्ट
भीतमस्माद्भ्र, भूतकल्पोराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥३॥ अक्षति ।
'अक्षु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'अक्षौ' ज्ञानात्मजकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सपे
विभीतकतरावपि । चक्रे कर्पे पुमान् वलीव तुष्ये सोवचंले-
न्द्रिये' [इति मे० १६५।२-३] ॥ (२) ॥३॥ तुष्यति । 'तुप
तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः ।—'पजयं क' (वा० (३।३।५८)—इत्युक्तिश्चिन्त्या ।

परिगणनात् 'वाग्यत्वचि तुपः पुसि विभीतकतरावपि' इति
मूषध्वान्ते ध्र. ॥ (३) ॥३॥ कर्प. फलमस्य ॥ (४)
॥३॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥ * ॥ कलेर्द्रुम. ॥ (६)
॥३॥ पट् 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य ।

अभया त्वयथा परया कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसा शिवा ॥ ५९ ॥

अभया, अश्वया, पश्या, कायस्था, पूतना, अमृता,
हरीतकी, हैमवती, चेतकी, श्रेयसा, शिवा (११ स्त्री), 'हरे'
के ११ नाम हैं ।

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री' हरीतक्यामु-
शीरे च तपुसकम् । निभये वाच्यलिङ्गं स्यात् इति मेदिनी
[११८।९९-७०] (१) ॥३॥ न व्यया यस्याः । 'अव्यधो
निर्व्यधे सपे चारटोप्यधयो स्त्रियाम्' इति मेदिनी [७३।
१५] (२) ॥३॥ तयोऽनपेता । 'वर्मपथ्यध्वन्यादानपेते'
(४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या स्त्री हरीतक्या हिते त्रिपु'
इति मेदिनी [११५।३५] ॥ (३) कायस्तिष्ठत्यनया ।
'पजयं क' (वा० ३।३।५८) । 'कायस्था तु हरीतक्याम-
लकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभस । 'कायस्थ परमात्मनि ।
नज्जासिद्विशेषे ना हरीतक्या तु योपिति' इति मेदिनी
[७३।१७-१८] ॥ (४) ॥३॥ पूतं करोति 'तत्करोति-'
(वा० ३।३।२६) इति णिच् 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।७८)
इति युच् । 'पूतना तु हरीतक्या दानवीरोगभेदयो' इति
मेदिनी [८९।९३] ॥ (५) ॥३॥ अमृता व्याख्याता ॥
(६) ॥३॥ हर्षिर्वण इतो यस्याम् । 'सज्ञायाम् क्व' (५।३।
७५) । गौरादि (४।१।४१) ॥ (७) ॥३॥ हिमवति
जाता । 'तत्र जान' (३।३।२५) इत्यण् । 'हैमवत्यभया-
स्वर्णशीयो श्वेतवचोभयो.' इति विश्व-मेदिन्यो [७४।२१९,
७१।२३०] ॥ (८) ॥३॥ शेतयति । 'चिति सज्ञाने'
(भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (९) ॥३॥ अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७)
'प्रशस्यस्य श्र.' (५।३।६०) । 'उमितश्च' (४।१।६) इति
डीप् । 'श्रेयशी करिण्यपत्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी
[१७३।४३] ॥ (१०) ॥३॥ शिव करोति । 'तत्करोति-'
(वा० ३।३।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४)
'दिवो मोक्षे महादेवे वीळकग्रहयोगयो । वालुके गुगुली
वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । 'सुखे क्षेमं जले वलीव शिवा
ज्ञातामलीपथो । अभयामलकीगोरीकेरसक्तुफलासु च' इति
मेदिनी [१५९।२५-२७] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश
'हरीतक्या.' ।

१. अक्षौ ज्ञातार्थशक्तः..... । रुद्राक्षेन्द्राक्षयो. सपे-
इति पा० ।

१. 'अभय तु...सुशीरे तु...लिङ्गं स्यात्' इति पा० ।
२. 'सुखक्षेमजले...सक्तुफलास्वपि' इति पा० ।

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीतद्रुः, सरलः (२ पु), पूतिकाष्ठम् (न), 'सरलनामक काष्ठ (वृक्ष)-विशेष' के ३ नाम हैं ।

पीति ॥ पीतश्रासो द्रुश्च ।—पीतये चक्षुषाऽप्यम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'प विच्च्' इति त् । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुट । तच्चिन्त्यम् । उक्तमुत्रादशनात् । क्तप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥०॥ सरति । 'सृ गती' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादल्प् । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽधोदाशवक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी [१५३।१४३] ॥ (२) ॥०॥ पूते. पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरलदेवदाहमहीरुहो.' इति मेदिनी [४०।२०] ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'सरला' इति ख्यातस्य ।

अथ द्रुमोत्पलः ।

कणिकारः परिव्याधे

द्रुमोत्पलः, कणिकारः, परिव्याधः (३ पु), 'कठचम्पा' के ३ नाम हैं ।

अधेति ॥ द्रुमे उत्पल तदानार पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-' (२।१।४०) इति योगविभागात् समास—इति मुमुटोक्तिश्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥०॥ कणिकारिण्यति । 'कृ गती' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कणिकार पुमानारम्बधद्रो च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी [१४१।२५४] (२) ॥०॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'श्याद्वचघा-' (२।१।१४१) इति ण । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी [८२।४७] ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'कणिकारस्य' 'कठचम्पा इति ख्यातस्य ।

लकुचो लिकुचो बह्वुः ॥ ६० ॥

लकुचः, लिकुचः, बह्वुः (३ पु), 'बडहर' के ३ नाम हैं ।
वेति ॥ लक्यते । 'लक आस्वादाने' () । दाहलकाडुच ॥ (१) ॥०॥ मृषोदरादित्यात् (६।३।१०९) इत्यौलुबुकोऽपि ॥ (२) ॥०॥ दहति, सोहति, वा । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर अर्दने' (भ्वा० प० से०) । मृगधादित्वात् (उ० १।६७) निपातित ॥०॥ 'बडह' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'लिकुचस्य' 'बडहर' इति ख्यातस्य ।

पनसः कण्टकिकफः

पनसः, कण्टकिकफः (२ पु), 'कटहल' के २ नाम हैं ।

पनेति ॥ पनायने स्तूयते 'वैतसवाहस'- इत्यसजन्तो

१. सुत्रमिदं नोपलभ्यते । अतश्चात्र 'अत्यतिचमित-

निपातित । 'पनस कण्टकिकफले कण्टके वानरात्तरे । स्त्रिया रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी [१७२।२७-२८] । 'पनस' इत्यपि पाठ ॥ (१) ॥०॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अत-' (५।२।११५) इतीति । कण्टकिकफस्य ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर' इति ख्यातस्य ।

निचुलो हिज्जलोऽभ्युजः ।

निचुलः, हिज्जलः, अभ्युजः (३ पु), किसी के मत से, 'स्थलवेत' के, किसी के मत से 'जलवेत' के और किसी के मतसे 'समुद्रफल' के ३ नाम हैं ।

नीति ॥ निचोलति । 'बुल समुच्छ्राये' (ध्रु० प० से०) चुरादीना णिच्वा । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति क् । यत्—'निचोत्यते' इति विगृह्य 'घनये कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्त मुकुटेन । तत्र । परिगणनविरोधात् । अन्तरङ्गत्वेन-(णिजाश्रय)-गुणप्रयङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलारभयमहीरुहे' इति मेदिनी [१५२।१०२] ॥ (१) ॥०॥ हिनीति । 'हि गती वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) विवप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥ ६ ॥ 'इज्जत्' इत्यपि पाठ । एति । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । विवप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जल' इति रभय ॥ (२) ॥०॥ अभ्युनि जात । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्या जनेड' (३।२।१७७) ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य', 'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुल स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ।

काकोदुम्बरिका फन्गुमूलपूजघनेफला ॥ ६१ ॥

काकोदुम्बरिका, फल्गु, मलयू. जघनेफला (४ बी), 'बट्टर, कालागूलर' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'सज्ञायाम् कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥०॥ फलति । 'फल निवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'फलवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मल्लवा स्त्री' इति मेदिनी [२।२।१०-११] ॥ (२) ॥०॥ 'मल पापे च विद्वे च वचसे कृपणे मल' इति घरणि । मलात् पापत् पुनाति । 'पूज पवने' (ऋथा० प० से०) । विवप् (३।२।१७८) मल यवते । 'यु जुगुप्तायाम्' (ध्रु० आ० से०) । विवप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्षं । यद्वा—मलते । 'मल पारणे' (भ्वा० जा० से०) बाहुलकादल्प् । 'मलयू' इति वा पाठ ॥ (३) ॥०॥ जघने फल यस्य । 'अनुधम-

मिरमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनि-' (उ० ३।१।१७) इति सूत्रेणासक्त प्रत्ययो बोध्यः ।

(६।३।१२) इति सप्तम्या अमुक् ॥ (४) ॥ * चत्वारि 'मलम्बाः' 'कदम्बरी' इति व्यात्म्य ।

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरिष्टः, सर्वतोभद्रः, हिङ्गनिर्यासः, मालकाः, पिचुमर्दः, निम्बः (६ पु), 'नोम' के ६ नाम हैं ।

धरोति ॥ न गिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिते कायकङ्कयो । अरिष्टमशुभे तत्रे मृतिकागार आगवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी [३६।३२-३३] ॥ (१) ॥ * सर्वतो भद्रं यस्मात् । 'सर्वतोभद्र इत्युक्त काव्यचित्रे गृह्यन्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भागीनटयोपितो' इति मेदिनी [१४५।३०८] ॥ (२) ॥ * हिङ्गम्बाकाग्रे हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हिङ्गनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी [१०५।१९] ॥ (३) ॥ * मल्ले । 'मल्लं धारणे' (भ्वा० आ० से०) लुक् (३।१।१३३) । परस्मैपदं बुभ्रुवत्प्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४) ॥ * पिचु कुण्ठभेद मर्दयति । 'मृद क्षोदे' (ऋचा० प० से०) णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ * पिचु मर्दयति, इति 'पिचुमर्द' इति स्वामी ॥ (५) ॥ * निम्बेति स्वास्त्यम् । 'णिनि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) वयोरोरकत्वम् ॥ (६) ॥ * पट् 'नोम्ब' इति व्यात्म्य ।

अथ पिच्छलाऽगुरुशिशिपा ॥ ६२ ॥

पिच्छला (स्त्री), अगुरु (न), शिशिपा (स्त्री), 'शीरुम' (सिसैव) के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ पिच्छलाऽन्यस्या । पिच्छलादित्वात् (५।२। १००) इलच् । 'पिच्छलं विजिलेज्यवत् । स्त्री पौलिकान्शिशपयोः शारमलीमिन्पुभेदयोः' [इति मे० १५३।११५] ॥ (१) ॥ * न गुरुत्वात् । 'अगुरु बलीवे शिशपाया जोङ्गके, लघुनि त्रिपु' इति रट् ॥ (२) ॥ * शीघ्र शीघ्रं वा पाति । 'आत-' (३।२।३) इति क । पुषोदगादि (६। ३।१०९) यद्वा, -'सिम्' इत्यवयवं शब्द शब्देन वा णपति । 'णप आक्षोषे' (भ्वा० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । सिम्बाभि शपति इति वा । 'देविकाशिशपा'— (७।३।१) इति निर्देशःद्राघ्यलोप । द्वितालव्या शिशपा । 'श्वथूस्त- वा श्वरुशाश्वतशिशपाश्व' इति यनेदात् ॥ * अगुरुसारा शिशपा 'अगरशिशपा' इत्येक नाम—इति स्वामी । तन्न । उक्तद्वयवरोधात् ॥ (३) ॥ * शीघ्र शिघ्रं इति व्यात्म्य ।

१. 'पिच्छल' इति पा० ।

कपिला भस्मगर्भा सां

कपिला, भस्मगर्भा (२ स्त्री), 'कपिलवर्णवाले शीशम' के २ नाम हैं ।

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा रती भस्मगर्भोच्यते । भस्म गर्भे यस्या शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥ * एक 'कपिलवर्णाया' ।

शरीरपल्लु कपीतनः ।

भण्डिरोऽपि

शरीरपः, कपी-तनः, भण्डिलः (३ पु) 'सिरस' के ३ नाम हैं ।

गीति ॥ शृणोति शीघ्रं वा । 'शू हिसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'शूष्या कित्' (उ० ४।२७) इतीपन् ॥ (१) ॥ * तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३। १।२४) । यास्तन ईतन । कपीना कपेर्वणेत्य वा ईतन ॥ (२) ॥ * भण्डति । 'भण्डि कल्याणे' (चु० प० से०) । 'सत्क्रियनि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—वाहुलकात्—इति मृदुत्वात् चिन्त्यम् ॥ * रलयोरेकत्वात् भण्डिरोऽपि । 'भण्डिरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ * शीघ्रि 'श्रीगीपस्य' 'मिरीस' इति व्यात्म्य ।

अथ चाभ्येयश्चम्पके हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

चाभ्येय चम्पकः, हेमपुष्पकः (३ पु) 'चम्पा' के ३ नाम हैं । अथेति ॥ चम्पाया अत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङ्ह' (४।१। १२०) । 'चाभ्येयश्चम्पके स्वर्णं किञ्चलं नागकेशरे' इति मेदिनी [११८।८३] ॥ (१) ॥ * चम्पयति चम्प्यते वा । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०), वयुम् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * हेमवर्णं पुष्पमस्य । ['हेमपुष्पं तु चम्पके । अगोकद्री जपापुष्पे' इति हेम ४।२।८-१९] । कन् (५। ३।७५) ॥ (३) ॥ * शीघ्रि 'चम्पकस्य' ।

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

गन्धफली (स्त्री), 'चम्पाकी कली' का १ नाम है ।

एतेति ॥ गन्ध फल साध्यमस्या । 'पापकर्ण-' (४। १।५४) इति ङीप् । 'प्रियंगो स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरक' इति रट् ॥ (१) ॥ * एक 'चम्पककलिकाया' ।

अथ केशरे ।

चकुलः

केशरः, वकुलः, (२ पु), 'मौलसरो' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ केशरा सन्न्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । के जले सरति । 'नृ गर्तो' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केशरं हिङ्गुनि बलीवं विजल्के न त्रिनां पुमाद् । निहृच्छटाया पुंनाये वकुले नाग-

केसरे' इति मेदिनी [१३३।१४२] ॥ (१) ॥ * ॥ वद्धते
'वकि नंत्यर्थ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच ।
'आगमशासनमनित्यम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वकु-
लस्य' 'मौलसरो' इति रपात्स्य ।

वंजुलोऽशोके

वंजुल', अशोक (२ पु), 'अशोक' के २ नाम हैं ।
वञ्ज्वनि ॥ वजति 'वज गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'बाहुलकादुलच' नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ न शोकोऽस्मात् ।
'अशोकस्त्रिपु नि शोके पुनि कञ्चेलिपाद्य । स्त्रिया तु वटु
रोहिण्या पारदे स्वानपुसवम्' इति मेदिनी [४।४०] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'अशोकरस्य' ।

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

करक, दाडिम (२ पु), 'अनार' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'वृजादिभ्यो वुन्'
(उ० ५।३५) । 'करवस्तु पुमान् पक्षधिसपे दाडिमोऽपि
च । द्वयोर्मेषोपले, न स्त्री करक्ये च वमण्डली' इति मदिनी
[५।५४ ५५] ॥ (१) ॥ * ॥ दलन दाल । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । घत्र (३।३।१८) दालेन निर्वृत्त ।
भावप्रत्ययान्तादिमय' (वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् ।
'दाडिमस्तु त्रिलिङ्ग स्यादेलाया वरके त्रिपु' इति मेदिनी
[१११।४४] ॥ * ॥ दाडिम्वोऽपि । 'दाडिम्वसारपिण्डी
रस्वाद्दम्पसुकवल्लभा' इति रभसात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'दाडिमस्य' ।

चाप्पेय केसरो नागकेशरः काञ्चनाह्वय ।

चाप्पेय, केसर, नागकेशरः काञ्चनाह्वय (४ पु),
'नागचम्पा' पुष्पवृक्ष के ४ नाम हैं ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाप्पेयश्चम्पके स्वर्णे
किञ्चले नागकेशरे' इति मेदिनी [११८।८३] ॥ (१)
॥ * ॥ केसरा सन्त्यस्य । अर्धआद्यच् (५।२।१२७) ॥
(२) ॥ * ॥ नागाख्य केसर । 'स्वर्णभसपरिपो नाग
केसर घट्टपदप्रिय' इति रभस ॥ (३) ॥ * ॥ वाचन
स्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि चाप्पेयस्य ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेथी वैजयन्तिना ॥ ६५ ॥

जया, जयन्ती, तर्कारी, नादेथी, वैजयन्तिका (५ स्त्री),
'जाही, अरणी या गनियार' के ५ नाम हैं ।

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमात्तम-

१ मेदिन्या तु 'केशर' 'नागकेशरे' इति तालव्य-
मध्य पाठ । हेमे तु दन्त्यमध्य ।

खीपु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति
मेदिनी [११४।२४-२५] ॥ (२) ॥ * ॥ 'तृवृहि-'
(उ० ३।१२८) इति इच । पितृ इत्यनुवृत्तेर्डीप् (४।१।
४१) । 'जयन्ती वृद्धाभिर्दोर्वोरिन्द्रपुत्रीपताकयो । पुमान्द्री
हरे भीमे' इति मेदिनी [६२।११०] ॥ (२) ॥ * ॥ तर्क
मृच्छति । 'श्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ नचा भया । 'नचादिभ्यो ढक्'
(४।२।१७) 'टिड्ढा-' । (४।१।१५) इति डीप् । ['नादेथी
नागरङ्गे स्वाज्जयाया जल्पेत्से । भूमिजम्वा जवाया च
वाङ्मुटे च समीश्यते ॥' इति विश्व १२३।१०५] ॥
(४) ॥ * ॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदच्' (४३।१२०)
इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा-वैजयन्ती पता-
केव । 'इवे प्रतिवृत्ती' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥ * ॥
पञ्च 'वैजयन्तिकाया' 'अरणी' इति ख्याताया । 'जाही'
इति ख्याताया इत्यग्ये ।

श्रीपर्णमग्निमन्थ. स्यात् कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीपर्णम् (न), अग्निमन्थ, (पु), कणिका, गणिकारिका
(२ स्त्री), जय (पु), 'जयपर्ण' के और किसी के मत से अरणी
के ५ नाम हैं । किसी के मत से उपयुक्त 'जया से' 'जय'
पर्यन्त १० नाम 'अरणी' के ही हैं ।

श्रीति ॥ श्री पर्णेपु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽग्रे
श्रीपर्णे शात्मसो हठे' इति हेम [३।२४१] ॥ (१)
॥ * ॥ अग्नि मथनाति । 'मन्थ विलोडन' (क्र्या० प०
से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ कणति ।
'नण् सव्दे' (भ्वा० प० से०) । ववुन् (उ० २।३२) ।
गणा सन्त्यस्या वा । 'अत -' (५।२।१५) इति ठन् ।
'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे' इति हेम [३।११] ॥
(३) ॥ * ॥ गणनम् । 'गण सख्याने' (लु० उ०से०) ।
इच् वृष्यादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) । गणि करोति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) डीप् (४।१।१५) स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । यद्वा-गणयति । ऋच्छति । ष्वुल (३।१।
१३३) गणिका चासाधारिका च ॥ (४) ॥ * ॥ जयति ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमा
तस्येपीपु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे'
इति मेदिनी [११४।२४ २५] ॥ (५) ॥ ५ ॥ पञ्च
जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । 'दशाप्यर-
णिप्रयाया' इति स्वामी ॥

अथ कुटज शको बटसको गिरिमलिङ्का ॥ ६६ ॥
कुटज, शक, बटसक (३ पु), गिरिमलिङ्का (स्त्री),
'कोरैया' के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेहं' (३।२।९७) । पुषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ प्रजाद्यणि (५।१।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटज कोटी' इति चन्द्रः । ['कुटजो वृक्षभेदे स्वाद्यगस्त्यद्रोणयोरपि' इति मे० ३।१।२३] ॥ (१) ॥३॥ गवन्ति । 'शकृत् घर्क्त' (स्वा० ५० अ०) । 'स्फायितश्चि' (उ० २।१३) इति रेकं । 'शक पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूहो' [इति मे० १२९।८७] ॥ (२) ॥ * ॥ वदति । 'वद व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० ५० से०) । 'वृन्वदिवचिह्निकमिक्पिभ्य स' (उ० ३।६२) । ततः 'सजाया कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ गिरिमल्लीव । इवायं कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कुटजस्य' 'कुर्या' इति स्यात् ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

कलिङ्गम्, इन्द्रयवम् भद्रयवम्, (१ म), 'इन्द्रयव के ३ नाम हैं ।

एतेति ॥ कलि गच्छति । अन्तर्भावितव्यपरिभे 'भन्य प्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति ड । 'खच्च डिडा-' (३।२।३८)—इति मुकुटः ।—नलि गायति—इति स्वामी ॥ (१) ॥३॥ यत्राकारवीजत्वाद्यवम् । इन्द्रमन्त्रस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥ * ॥ मद्र च तथैव च ॥ (३) ॥३॥ 'कलिङ्गेन्द्रयव-पुमान्' इत्यमरमालाददर्शनादिन्द्रयवः पुमानिति । तमेव स्त्रीवाण्टपाठान् कलिङ्गा च ॥ ६ ॥ श्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजवीजस्य ।

कृष्णपाकफलाः अविभक्तः सुषेणः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णपाकफलः, अविभक्तः, सुषेणः, करमर्दकः (४ पु), 'करौदा, करवन' के ४ नाम हैं ।

कृष्णेति ॥ कृष्ण पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥३॥ आ विजते स्म । 'श्रीविजो भयचलनयो' (तु० ५० से०) आहपूर्व । 'गस्यर्थाकर्म्मक-' (३।५।७२) इति क्त । 'श्रीवितः-' (७।२।१४) इतीप्तिवेष । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ * ॥ केचित्तु 'नञ्पूर्व' दर्शाहः ॥ (२) ॥३॥ शोभना सेना यस्य । 'एति मंजा-याममात्' (८।३।९९) इति पत्वम् । 'गवाभ्याम्-' (८।४।१) इति पत्वम् । मुकुटस्तु—मुष्टु सिनोति । 'पिक् बन्धने (स्वा० उ० अ०) । 'कृत्तुत्स्वापिमिद्रभ्यो न'—इत्याह । उज्ज्वलदस्तादौ तुणादिसूत्रस्य 'कृत्तुत्स्वापिमिद्रभ्यो

निवृ' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ['सुषेण' करमर्दं स्पादिपुमुषीववैद्ययोः' इति मेदिनी ५।१।८५] ॥ (३) ॥ * ॥ करं मूदनाति । 'मूद धोदे' (ब्रथा० ५० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) । स्वायं कन् (५।३।७५) । 'मकरस्यः करमर्दं सिरीषो मूर्धंयुष्पक' इति शुभाङ्गः ।—करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः । तस्य । उक्तवोदाविरोधात् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'करमर्दकस्य' 'करौदा' इति स्यात्स्य ।

कालस्वयम्समालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालस्वयम्, समालः, तापिच्छः, (३ पु), 'समाल' के ३ नाम हैं ।

कालेति ॥ काल स्वयोज्य । 'कालस्वयम्समाले स्यात्सिन्दुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी [८।२।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्यति । 'तमु प्लानो' (दि० ५० से०) । 'तमिचिधि-' (उ० १।१।१८) इति कालम् । 'समालस्तिलके खड्ये तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी [१।५।९७] ॥ तापिष्णं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । कर्मण्य' (३।२।१) । पुषोदरादि (६।३।१०९) यत्तु— 'तस्युस्ये कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽनुक्ति 'तापिच्छ-' इति मुकुटः । तस्य । अजीविकविप्रहेह प्रवेशाभावात् ॥ (३) श्रीणि 'समालस्य'

अथ सिन्दुक ।

सिन्दु चारेन्द्रसुरसो निर्गुण्डोन्नाणिकेऽपि ॥ ६८ ॥

सिन्दुकः, सिन्दुवारः, इन्द्रसुरसः, (३ पु), निर्गुण्डो, इन्द्राणिका (२ स्त्री), 'सिंधुआर' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ स्यादते । 'स्याद् प्रखवरो' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्दे संप्रसारणं घश्च' (उ० १।१।१) इत्यु । बाहुलकादत्र धो न ॥ * ॥ मुकुटस्तु घमिच्छति । स्वायं 'सजाया कन्' (५।३।७५) तत्तुक्तम् [स्वामिभ्यास्त्वानि] 'सिन्दुवार इवेतपुष्प सिन्दुक' सिन्धुयानि । नीलकुण्डः मीतसहो निर्गुण्डो नीलसिन्दुक इति ॥ (१) ॥३॥ सिन्दु वृणोति, वाग्यति वा । 'वृश् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृक् वावरणे' (उ० उ० से०) वा । 'कर्मण्य' (३।२।१) (२) ॥ * ॥ शोभनो रमोज्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥ * ॥ 'इन्द्रसुरसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥३॥ निर्गुण्डति । 'गुड रक्षामाम्' (तु० ५० से०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति क । पुषोदरादि (६।३।१०९) । गुडाद्वैद्यनामिगता,

१. स्वामी तु द्वयोर्भेदमाह, यथा—'इन्द्रयवं कुटजफलं भद्रयवं तु कुटजबीजम् । यदाह—'फलाति तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा ।' इति । एतत्प्रमाणकवचनेन 'भद्रयवे-न्द्रयवशब्दयोः' पुस्तकमपि सिद्धम् ॥

१. काश्चिदुपपत्तयायां 'रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति श्लेषानिगुरनुस्वारस्यैव समर्थनाच्च ॥
२. 'इन्द्रस्य सुरसो यस्मिन्, दिव्य इत्यर्थः' इत्येवं स्वामिभ्युक्त्या इकारमध्यत्वोक्तिरत्र चिन्त्या ॥

इति स्वामी । गौरादि (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडि' अपठितोऽपि भूवादिराकृतिगणत्वाद् द्रष्टव्य -इत्याह । निर्गुण्डी नीलशेफाल्या सिन्दुवारस्त्वपि च' इति मेदिनी [४२।-३०] ॥ (४) ॥ * ॥ इन्द्रस्य जन्मा 'इन्द्रवरुण-' (४।१।-४९) इति डीपानुक्तौ, जन्मजनकभावलक्षणोऽपि च पुयो गस्तत्र गृह्यते ।—इन्द्रमानयति । अनेर्धन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीप ४।१।१५ । वन (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च—इति मुकुट । 'इन्द्राणी वरणे स्त्रीणा पोलेनीसिन्दुवारस्यो' इति मेदिनी [४७।३५] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'सिन्दुवारस्य' 'रथोडी' इति रयातस्य ।

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणी, खरा, गरी (३ स्त्री) देवताड, जीमूत (२ पुं), 'देवताड' अर्थात् 'वन्दाडी' एक तरहके गुजराती वृक्ष के प नाम हैं ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्यामपि योपिति' इति रभस ॥ (१) ॥ * ॥ तीदणत्वान् खरा । 'देवताडे खरा तीदणे त्रिपु स्याद् गदंभे पुमाम्' इति रभस ॥ (२) ॥ * ॥ गृणाति । 'गु वृद्धे' (ऋषा० प० से०) । पचाद्यच् । (गौरादि) (४।१।४१) । 'गरी खरायां वरणे श्लीव नागविषे विषे' [इति मे० १२।४।२२] ॥ * ॥ वरं विपमागिरति । भूपवविपन्नत्वात् । 'गरागरी' इत्येकमाह ॥ * ॥—गरामागिरति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तनुक्तम् [स्वामिभ्यास्याने]—'जीमूतको देवताडो वृत्तकोसो गरागरी' इति ॥ (३) ॥ * ॥ 'देवो मेधे सुरे राजि स्वानपुसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी [१५।८।१२] ॥ 'देवमिन्द्रिय ताडयति । 'तड आघाते' (च० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताड मैहिवेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी [४३।४०] ॥ (४) ॥ * ॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽग्नी भूतिकरे' देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी [६५।१११] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'देवताडस्य' ।

श्रीहस्तिभो तु भुरण्डी

श्रीहस्तिनी, भुरण्डी (२ स्त्री), 'एक तरह के शाक-विशेष' के २ नाम हैं ।

श्रीति ॥ श्रिया हस्त । श्रीहन्तो विचलेऽस्या । 'अत -' (५।२।११५) इतीति । हस्त गृह्णाति, हस्तयति, अवश्य श्रिय हस्तयति । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनि, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ भुज ण्डयति आच्छादयति 'कटि लुटि स्तैयकरणे' (भव० प० से०) इत्यत्र माघवी याया वृत्तौ 'कडि, लुडि, इत्यपरे' इति पाठान्त रमुपन्यस्तम् ।

१ घृचिकरे' इति पा० ।

'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ ह्रितकणपत्त्रा साकविशेष इति स्वामी । द्वे (मापादिशेषभवायां चकुल-पुष्पाभलोहितपुष्पाया 'ह्रितकणभपत्रस्य' 'शिरीहयिनी' इति ह्याताया) ।

वृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

वृणशून्यम् (न), मल्लिका, भूपदी, शीतभीर (श्लो) 'घोटी बेल' के ४ नाम हैं ।

वृणति ॥ 'इतो घत्तुरान्ताति पुष्पाणि' इति स्वामी । वृणशून्ये स्थाने साधु । 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् । 'हलो यमाम्—' (८।४।६४) यलोप । 'वृणशून्य मल्लिकाया लया स्यात्वेत्कीफले' इति 'विश्व मेदिन्यौ [१२।४।११९, १२।१।११९] ॥ * ॥—'वृणशूले गुल्मे साधु वृण शून्यम्—' इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ मल्लते गन्धम् । मलयते वा । 'मल्ल धारस्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वथा-तुभ्य इध' (उ० ४।१।१८) । वा डीप् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे क्त् (५।३।७५) । 'मल्लिको ह्रसमिच्छति । मल्लिका वृणशून्येऽपि मीनघृत्पात्रभेदयो' इति मेदिनी [१२।१।३८] (२) ॥ * ॥ भुवि पदमस्या । गौरादि (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ शीताङ्गीर ॥ २ ॥ 'शतभीरु' इति वा पाठ । शत वियोगिनो भीरवोऽस्या । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुमंदायन्ती' भूपदी वृणशून्य-वम्' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मल्लिकाया', 'वेत्ति' इति रयाताया ।

सैवारफोता वनोद्भवा ।

आस्फोता (स्त्री), 'जङ्गली बेल' वा १ नाम है ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर विक्रमने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (१।३।१३४) । वृषोदरादित्वात् (१।३।१०९) टस्य तो वा । 'आस्फोता विष्णुजाताया वनमल्लयकंपर्णयो' इति रभस । 'आस्फोतस्तु पुमानकंपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरिवर्ष्या च वनमल्लघा च योपिति' इति मेदिनी [६०।९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वनमल्लया' ।

शेफालिका तु सुबहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

शेफालिका, सुबहा, निर्गुण्डी, नीलिका, (४ स्त्री), 'काली नेवारी' के ४ नाम हैं ।

शेफेति ॥ शेरते शेफा अलयोऽस्याम् । वा डीप् () । स्वार्थे क्त्—(५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु वहत्यामांश्च १

१ चिद्रे तु केतवयाश्च फले वृत्तम्' इति पा०

२ स्वामी तु 'मदयन्ती' शब्दमाह ।

'वह प्राणो' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
'सुवहा सरलव्येलापणीगोघापदीपु वीणायाम् । रासनाशोफा-
लिकपो. स्त्री, सुखवाह्येऽप्यलङ्ग. स्यात्' [इति मे० १७७।-
२५-२६] ॥ (२) ॥ * ॥ नीलवर्णा । 'नीलादीपधी'
'प्राणिनि च' (वा० ४।१।४२) इति डीप् । खार्थे कन्
(५।३।७५) । 'नीलिका नीलनीलधुद्रोगशंशालिकामु च'
[इति मेदिनी १०।११२] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'कृष्णपुण्या निगुण्ड्या.' 'न्यवारी' इति ख्यातायाः ।

सिवासी श्वेतसुरसा भूतवेशी

श्वेतसुरसा, भूतवेशी (५छी), 'सफेद पूलवाली नेवारी'
के २ नाम हैं ।

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्या । श्वेता चासी सुरसा
च ॥ (१) ॥ * ॥ भूतानि विद्याति । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भवे-
तनिगुण्ड्याः' ।

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्बुटा

मागधी, गणिका, यूथिका, अम्बुटा (४ छी), 'जूही' के ४
नाम हैं ।

अयेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'मागधो मगधोऽङ्गते शुक्लजोरकवन्दिनो । देश्यत
धादित्रयापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी'भापाविशेषश्च'
हेमः [३।३७५-७६] ॥ (१) ॥ * ॥ चित्ताकर्षकत्वाद्-
गणिकेव । 'गणिका यूथीदेश्येभीतकरीपु ना तु देवके' इति
मेदिनी [७।८०] ॥ (२) ॥ * ॥ यूथमस्त्यस्या । 'अत
इनिठनी' (५।२।११५) 'यूथिकात्रातके' पुष्पविशेषेऽपि च
योगिति' इति मे० [१२।१४४] ॥ (३) ॥ * ॥ अम्बेव
मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थ' (३।२।४) इति क ।
'अम्बाम्ब- (८।३।२७) इति पत्वम् । 'ज्यापो.-' (६।३-
६३) इति ह्रस्व । -अम्बे तिष्ठति-इति स्वामी ।
'अम्बुटो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यामुतेऽपि च' । 'अम्बुटा-
प्यम्ललोण्यां स्यात्पाठास्युथिकयो रपि' इति विश्वभेदिन्यौ
[४।२।१३, ३९।११] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'यूथि-
काया.' 'जूही' इति ख्यातायाः ।

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७ ॥ १ ॥

हेमपुष्पिका (छी), 'पीले कूलवाली जूही' का ३ नाम हैं ।

सेति ॥ हेमवर्ण पुष्पमस्या । 'पाककर्ण-' (४।१।५४)

१. 'यूथि' ह्रस्वोऽपि पा० ।
२. 'यूथिका म्लानके' इति पा० ।
३. 'चाम्ललोण्या' इत्युभयत्र पा० ।

इति डीप् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्या चम्पको हेमपुष्पक.'
[इति मेदिनी १९।२।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'तस्या एव
पीतपुष्पाया.' ।

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्तो माधवी लता ।

आतमुक्तः, पुण्ड्रकः (१ पु), वासन्ती, माधवी लता,
(२ छी), वसन्त ऋतु में फूलने वाले कुन्द-विशेष, या माधवी
क ४ नाम हैं ।

अतोऽत ॥ अतिक्रान्तो मुक्ता शोक्लपातु । 'अत्पाद्यः'
(पा० २।२।१८) । इत तत्पुत्रव । 'गोत्रियो.-' (१।२।-
४८) इत ह्रस्वः । यद्वा-मुक्तात् विरक्तात् । 'अतिमुक्तस्तु
नि.सङ्ग वासस्था तानिर्गजप च' [इति मे० ६७।१८३]
(१) ॥ * ॥ पुण्ड्रति पुण्ड्रघते वा 'मुडि खण्डने' 'पुडि च'
(भ्वा० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ वसन्ते पुष्यति ।
'कालात्साधुपुष्यत्-' इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्र-
नावहिते त्रिपु' [इति मे० ६५।१५३] ॥ (३) ॥ * ॥
मघी पुष्यति । 'माघवरेजे मघी राधे वसन्ते न स्त्रिया
मिती । वासन्ती कुट्टनीमद्यमधुशर्करामु' इत्ययाम्' इति
मेदिनी [१६०।४६-४७] । रन्तिदेवोऽपि 'वैशाखे माघव.
कृष्णे माघवी चातिमुक्तके' ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥
पञ्च 'कुन्दभेदस्य' ।

सुमना मालती जातिः

सुमनाः (=सुमनस्), मालती, जातिः (३ छी), 'चमेली'
के ३ नाम हैं ।

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)
अमुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा, -शोभनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रिया
सुमनसो भूमिन् पुष्ये, जातो तु भेदत । विदुष्यपि यदा दृष्ट-
स्तदा भेदेन सिष्यते' इति व्याडि. ॥ * ॥ 'सुमनायाश्च प-
त्त्रेण' इति सुयुतदशंनान् टाबन्ताः [सुमना] अपि ॥ (१)
॥ * ॥ मर लक्ष्मी लतति । 'सत' सोत्री वेत्तनर्थं । मूलवि-
भुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क । गौरादि. (४।१।४१) ।
माल तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१००) इति
ड । 'मालती युवती काकमाच्या जातिविशालमयो । ज्यो-
त्स्तनाया निशि नद्या च' [इति हेम. ३।३०४-५] ॥ (२)
॥ * ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावि' (दि० आ० से०) । क्तिच्
(३।३।१७४) । 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा
डीप् (ग० ४।१।४१) यत्तु-पायते प्रीतिरनयेति बाहुल-
काजने. कर्तरि क्तिच्-इत्याह । तन्न । 'अनया' इति कर-
पविग्रह प्रदश्यं 'कर्तरि' इति कचन व्याहृतम् । 'बाहुलकात्'

१. 'मधुशर्करावासन्तीकुट्टनीमदिरासु च' इति पा० ।

इति च । 'चित्कृती च-' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । जानि स्त्री गोत्रजन्मनो । अश्वमित्वागमल-
क्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातोफले च माल्यायाम्
[इति मे० ५५।१९-२०] ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'जाते'
'चैवेनी' इति ख्याताया ।

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तला, नवमालिका (२ स्त्री), 'वसन्ती नेवारी' के
३ नाम है ।

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति ।
वा दानं (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति क । अथ सप्तला । 'नवमालाचर्मकपायुञ्जामु पाटलो
स्तयाम् । इति मे० १५५।१४३-४४] ॥ (१) ॥०॥
नवा स्तुत्या मालास्तया । कप् (५।४।१४४) ॥ (२)
॥०॥ द्वे नवमालिकाया ।

माध्य कुन्दम्

माध्यम्, कुन्दम् (२ पु न) 'कुन्द' के २ नाम है ।

मेति ॥ माघे साधु, तत्र साधु (४।४।९८) इति
यत् ।—माघ भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति
प्राञ्च ॥ (१) ॥०॥ कु भुव दायति, घति वा । 'द्विप्
शोधने' (भ्वा० प० अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प०
अ०) वा । आन -' (३।२।३) इति क । पृषोदरादि
(६।३।२०९) कुणति । कुण शब्द (तु० प० से०) ।
'अन्दाद्यञ्च' (उ० ४।९८) इति दो वा । यत्—'तत्पु
र्ये-' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अक्षुक्-इति मुकुट ।
तन्न । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवशाद् । पठया
प्रवदाञ्च । 'माध्य कुन्द कुण्डक' इति पुस्तकांशे रत्नको-
पात् पुस्तकमपि । कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेपु
ना' [इति मे० ७४।३] ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'कुन्दस्य' ।

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजावक ।

रक्त, बन्धूक, बन्धुजीवक (३ पु), 'दुपहरिया नामक
पुष्पयुक्त' के ३ नाम है ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वाद्वक्त । स्वायें कम् (५।३।७५) ।
['रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुरामिपु' इति मे० १२।
१४५] ॥ (१) ॥०॥ बध्नाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धन'
(कृषा० प० अ०) । 'उत्कूकादयञ्च' (उ० ४।४१) इत्यूक ।
'बन्धूक बन्धुजीवे स्थाद्वन्धूक' 'पीतसारके' [इति मे० ११।
१२८] बन्धुनिव जीव जलमस्य ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि
'बन्धूकस्य' 'दापहरिया' इति ख्यातस्य ।

१. 'नवमाली' इति पा० ।

२. 'पीतशालके' इति पा० ।

सहा कुमारी तरणि

सहा, कुमारी, तरणि (३ स्त्री), 'घीकुआर' के ३ नाम हैं ।
सहेति ॥ आतप सहते । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'सहो बले न
स्त्रिया स्यात्स्त्रिया तु नक्षभेपजे । दण्डोऽपलामुक्ष्णपर्णोऽुमा-
रीपुषिनीप् च' [इति मे० १७६।१०-११] ॥ (१) ॥०॥
कुमारीव । यद्वा, -कुमारयति । 'कुमार ऋडायाप्' (चु०
उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गीरादि (४।१।४१) ।
यद्वा, -कामयते । 'कमु वान्तो' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्
विदुश्चोपधाया' (उ० ३।१।३८) इत्यारन् । 'वसति प्रथम'
(४।१।२०) इति डीप् । 'कुमारी' रामतद्व्या नवमाल्ये
नदीभिदि । कन्धाऽपराजितागीरोजम्बूद्वीपेषु च स्मृता'
[इति विश्व १३९।१७५] ॥ (२) ॥०॥ तरत्यनया
'तु प्लवनतरणयो (भ्वा० प० से०) । 'अतिसृष्टभ्रम्य-
प्रयवितुर्मोर्जन (उ० २।१०२) 'तरणिर्दुमणो पुंसि कुमा-
रीनोक्यो स्त्रियाम्' [इति मे० ४८।५०] ॥ (३) ॥०॥
त्रीणि 'कुमारी' 'घीउकुआरी' इति ख्याताया ।

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लान (पु), महासहा (स्त्री), 'कटसरैया' के ३ नाम हैं ।
अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'पत्यार्थकर्मक-' (३।४।
७२) इति क्त । 'सयोगादेरानो धातोर्यञ्जत' (८।२।४३)
इति नद्वम् । 'अम्लानस्त्वमले भिटीभेदे' इति हेम [३।
३८०] 'अम्लानो मह सहाया ना वैवाच्यलिङ्गस्तु निर्मले'
इति मेदिनी [८।५।३२] ॥ (१) ॥०॥ महती चासौ सहा
च । सन्महत्- (२।१।६१) इति तत्पुरुष । 'आन्महत्-'
(६।३।४३) इत्यात्वम् ।—महती विमर्दस्य सहा वा-इति
मुकुट । तन्न । असामानाधिक्यनात्वाप्रसङ्गात् । महासहा
मापयण्याम्लानेऽपि च योषिति' [इति मे० १७७।३४]
(२) ॥०॥ द्वे 'महासहाया' 'कटसरैया'-सामान्यस्य ।
नत्र शोणे कुरवक

कुरवक (पु), 'हाल कटसरैया का १ नाम है ।
तमति ॥ तत्राम्लाने शोणे रन्ते । कुस्मित ईपद्मालीना
अपमकर-वत्त्वाद् रवोऽञ्च । बहुव्रीहिरित्वात् कादेव ३ कुर-
वक शोणाम्लानसिद्धीप्रभदयो' [इति मे० १५।१८२]
॥०॥ बु ईपद्मति । सनाथा श्वुन (उ० २।३२) । उवङ्

१. 'रामतरणीनवमाल्यानदी—' इति विश्व पाठ ।
२. नावलिङ्गस्तु निर्मल इति पा० ।
३. मदिन्या तु कुरवक' इति पा० । विद्वे तु 'स्मृत
कुरवक शोणाम्लानसिद्धीप्रभदयो (१७।१८२) इत्ये-
कोवारवाञ्च पाठ ।

(६।४।७७) उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुट. ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'रक्तवर्णायाः' [महासहाया] ।

तत्र पीते कुरुष्टकः ।

कुरुष्टकः (पु), 'पीले फूलवाली कटसरैया' का १ नाम है ।

तत्रेति ॥ ष्टति । 'ष्टि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) । ष्टुल् (३।१।१३३) ववुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः कोर्वा ष्टकः । 'कुमाति-' (२.२।१८) इति समासः । 'कुरुष्टकः' पीतपुष्पाभ्लानक्षिष्टिकयोः पुमान् [इति मे० १५।१८३] ॥ * ॥ कुमते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादष्टः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुरुष्टी' दारुपुष्पा ना क्षिष्ट्यभ्लानप्रभेदयोः [इति मे० ३६।१८] । इत्यंकोकारशान्-इति कश्चित् । तत्र 'कुर शब्द' (तु० प० से०) इति पाठतु युवतम् ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तर्षी-तपुष्पयुक्त-कुरुष्टकः । 'कटसरैया'-इति स्याताया एकेकम् ।

नीला क्षिष्टी द्वयोर्वाणा दासी चातंगलश्च सा । ७७ ॥

वाणा, दामी (रेखी), आतंगलः (पु), 'काली 'कटसरैया' के ३ नाम है ।

नीलेति ॥ वष्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-क्षिष्टयां पुनर्द्वयोः' [इति मे० ४६।२७] ॥ (१) ॥ * ॥ दस्यते । 'दमु उपसर्गे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् । (३।३।१९) । गौरादि (४।१।४१) । 'दासी वाणाभुजि-ध्ययोः' [इति मे० १७०।४] ॥ (२) ॥ * ॥ आतं शीघो गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'नीलक्षिष्टवाया' ।

सैरीयकस्तु क्षिष्टी स्यात् ।

सैरीयकः (पु) क्षिष्टी (स्त्री), 'कटसरैया' के २ नाम हैं ।

सैरीयेति ॥ सीरे भव । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कर्पः । तत्र भव । 'वृद्धाच्छ' (४।२।११४) । 'संज्ञाया कन्' (५।३।७५) । 'सैरीयक' इति पाठे 'तथा-दिभ्यो ङक्' (४।२।९७) । 'सैरीयक सहचर सैरीयश्च सहाचर' । पीतो रक्तोऽप्य नीलश्च कुमुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुष्टको ज्ञेयो रक्त कुरुवक स्मृत । नील आतंगलो दासी वाणा ओदनपाकयपि ॥ (१) ॥ * ॥ 'क्षिम्' इति रटति अच् (३।१।१३४) । पृषोडरादि (६।३।१०९) ।

गौरादिडीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भिटी-सामान्यस्य' ।

तस्मिन् कुरवकोऽरणे ।

कुरवकः (पु), 'लाल कटसरैया' का १ नाम है ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् संरेयके ॥ (१) ॥ * ॥ एक

'रक्तकुरुष्टकस्य' ।

पीता कुरुष्टका क्षिष्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

कुरुष्टकः (पु), सहचरी (स्त्री पु), 'पीठी कटसरैया'

के २ नाम है ।

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरट्' इति टित्त्वनि-

पातनात् डीप् (४।१।१५) । यत्तु—'भिक्षासेना—' (३।

२।१७) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्ट'—

इत्याह मुकुट. । तन्न । तत्र प्रमाणाभावात् । ['भवेत्सह-

चरो भिठ्या द्वयोरनुचरे त्रिषु' इति मे० १४४।२९९] ॥

(१) ॥ * ॥ 'अन्येपामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे

'सहाचर' इत्यपि स्वामी-इति मुकुट । तदपि न । आडव

सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पीतकुरुष्टकस्य' ।

ओड्रुपुष्पं जवापुष्पं

ओड्रुपुष्पम्, जवापुष्पम् (२ न), 'ओड्रुल, गुडहल' के

२ नाम हैं ।

ओड्रेति ॥ आ ईपदुनति । 'उग्दी क्लेदने' (२० प०

से०) 'स्काथितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलका-

द्वय डत्वम् । ओड्रे पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहु-

लकाद्रश्च—इति मुकुट. । तन्न । घातुपाठे उडेरदर्शनात् ।

['ओड्रुस्तु त्रभेदे' स्यात्' इति मे० १२३।११] ॥ (१)

॥ * ॥ जवति 'जु' सौभो घातुर्गतो वेगे च अच् (३।१।

१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ जपति । अच् (३।१।१३४) ।

'जवाया तु जपा स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्रुपुष्पेऽपि

वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२)

॥ * ॥ द्वे 'जवाया' 'ओडर' इति स्थानाया ।

वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

वज्रपुष्पम् (न), 'तिलके फूल' का १ नाम है ।

वज्रेति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥ * ॥ तिलस्य

(यत्) पुष्पम् ॥ * ॥ एक तिलपुष्पस्य' ।

मविहासशवपासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

प्रतिहासः, शतप्रासः, चण्डातः, हयमारकः 'करवीरः' (५ पु)

'कनहल, कनेर पुष्प वृक्ष' के ५ नाम हैं ॥

१. 'कुरुष्टक. पीतपुष्पाभ्लानक्षिष्टीकयो—इति पा० ।
२. 'कुरुष्टो दारुपुष्पा—' इति पा० ।
३. अथ सामान्याया क्षिष्टया विवरणमनुत्वा विशेष-
पनीत्यादिभेदकथनस्य सर्वपद्धतिविवरीतत्वात्पूर्वं सैरीय-
करतु.....रूपे' इति पठित्वैव नीला भिष्टी.....सा'
इत्यस्य पठनं समुचितं प्रतीयते ।

१ ('ओड्रा पृभुमि नीवृति । ओड्रे स्यातो जवापुष्पे'
इति मेदिनी) इति कोष्ठास्तमंतो निर्णयसाधरीयः पाठोऽत्र
चिन्त्यः, मेदिन्या तदनुपलम्भात् ।

प्रतीयो ॥ प्रतीयो ह्यसौ विवाशोऽयम् ॥ (१) ॥०॥
 धन प्राप्ता कृन्ता इव पत्रव्यस्य । सप्त पुष्पाणि प्रास्यति
 वा । 'अमु क्षेत्रे' (दि० प० से०) । 'कम्पयन्' (३।२।
 १) ॥ (२) ॥ * ॥ अण्डमवति । 'अत सावतयगमने'
 (भ्वा० प० से०) । 'कम्पयन्' (३।२।१) ॥ (३)
 ॥ * ॥ ह्यपाना मारक ॥ (४) ॥ * ॥ वर वीरयति ।
 'वीर विक्रान्ती' (चु० उ० सं०) । 'कम्पयन्' (३।२।१) ।
 'करवीर' । कृपाणे स्माद् ईत्यनेदाश्वमारयो । करवीर्यदितो-
 श्लेषगनीपुत्रवतीपुत्रे च' [इति मे० १४१।२५५] ॥ (५)
 पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेरे' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु क्रकरग्रन्थिछातुमी ।

करीरः, क्रकरः, ग्रन्थिल (३ पु), करील' के ३ नाम हैं ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विदोष' (तु० प० से०)
 'कृपापुत्रटिघोडिन्य ईरन्' (उ० ४।३०) । यत्तु- 'कृगुशो-
 डिभ्य ईरन्-इति मुकुट । तन्न । उणादिवृत्तिपु तत्साठ
 स्मादसंज्ञात् । कर्णिमोरयति वा । 'बदाङ्कुर करीरोऽत्रो
 वृत्तामिददयो पुमान् । करीरी चौरिकाया च दन्तमूले च
 दन्तिनाम्' [इति मे० १२१।२२५] ॥ (१) ॥ * ॥ 'क'
 इति करोति । लच् (३।१।२४) । ट (३।२।२०) वा ।
 'कवर करीरवृषो दीन क्रकचे च पक्षिभेदे च' ॥ (२)
 ॥ * ॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिम्मादित्वात् (५।२।१७) लच् ।
 ग्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरयो विषङ्कृततरो
 पुमान् । सग्रन्थो त्रिपु' [इति मे० १५१।८५] ॥ (३)
 चोणि 'करीरस्य' 'करील' इति ख्यातस्य ।

उन्मत्त कितबो धूर्तो घत्तरः कनकाह्वय' ॥७०॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्त, कितव, धूर्त, घत्तर, कनकाह्वय, मातुल,
 मदन (७ पु), 'धत्तरे' के ७ नाम हैं ॥

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।-
 १।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।२४) 'उन्मत्त
 उन्माधवति घृत्तूरमुत्तुङ्गदयो' [इति मे० ६१।१०१] ॥
 (१) ॥ * ॥ कितवा सन्त्यस्य ग्राहका । अयंआद्यच् (५-
 २।१२७) । कितान् निवसतो वचथि 'वञ्चु गतो' (भ्वा०
 प० से०) 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ट ।
 'कितवो धूर्तंउन्मत्तं वचथे कनकाह्वये' [इति विश्व
 १६४।३०] ॥ (२) ॥ * ॥ धूर्तं स्म । 'धूर्तो
 हिवायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्त (३।२।
 १०२) ।—धूर्तंति—इति तु प्राश्च । तत्र कर्षेरि क्तौ
 दुर्लभ । 'मत्तिधुडिपूजायैभ्यश्च' (३।२।१८८) इति
 चकारादा बोध्य । यद्वा,—धूर्तं घूर्तम् । भावे क्त (३।३।-

११३) । तदस्यास्ति । अयंआद्यच् (५।२।१२७) । 'धूर्तं तु
 खण्डलवने' धूर्तूरे ना विट त्रिपु' [इति मे० ५३।२८] ॥
 (३) ॥ * ॥ घयति घातुद् । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० उ०)
 वाह्लुकादुरच । प्रपोदगदि (६।२।१०९) । 'घत्तूरम्
 स्मृतो धूर्तो देविता-कितव घट' इति स्वामी ॥ * ॥
 घूसयति । घूस कानिहरणे' (चु० प० से०) । त्रि
 (३।२।१७८) तूर्पति । 'तूरी त्वरणहिंसयो' (दि० अ०
 से०) । इगुपघत्वात् क (३।१।२३५) । धृञ्जालो दूरश्च
 घुस्तुरन्तु पुण्डरीको घुस्तूर कनकाह्वय' इति शब्दापव-
 इति मुकुट ॥ (४) ॥ कनकाह्वयो यस्य । 'कनक हेमि
 पुनि स्यात्किशुवे नागवेसरे । घत्तूरे काञ्चनारे च काठीप
 चग्नेऽपि च' [इति मे० ५।५३-५४] ॥ (५) ॥ * ॥
 मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलाऽयम्, इति वा ।
 कनकनामरवात् । 'मानुलो व्रीहिनिम्मातुभ्रात्रोश्च मदनदुमे ।
 घत्तूरे' [इति मे० १५१।२२३] ॥ (६) ॥ * ॥ मदयति ।
 'मदो हृपंत्लेपनयो' (भ्वा० प० से०) । ल्यु (१।१।
 १३४) । 'मदन स्मरवसन्तुमिदत्तूरसिद्धके' [इति मे०
 १०।३] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'घनूरस्य' ।

अथ फले मातुलपुत्रकः ।

मातुलपुत्रक' (पु), 'धत्तूरे के फल' का १ नाम है ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कच् (४।३।९६)
 'मातुलपुत्रक इत्यपि मामवतनये' फले च धूर्तस्य' [इति मे०
 ११।२३६] ॥ (१) ॥ * ॥ एव 'घत्तूरफलस्य' ।

फलपूरो बीजपूरः

फलपूर', बीजपूर, (२ पु), 'विजोरा नीव' के ४ नाम हैं ।

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० अ०
 सं०) 'उगुपय-' (३।१।२३४) इति क । कर्मणि घञ्
 (३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—फल बीज च पूरयति ।
 क—इत्याह । तत्रागुचित । उगुपयत्वाभावाणिजन्तस्य ।
 (१) ॥ * ॥ एव बीजपूरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य'
 'विजोरा' इति ख्यातस्य ।

रुचको मातुलिङ्गके ७ ॥

रुचक, मातुलिङ्गक' (२ पु) 'मातुलिङ्ग' के दो नाम हैं ।

१. मासप्रत मेदिन्यामुपलभ्यमान '—खण्डलवने—'
 इत्येव पाठोऽत्रापि विश्व (५।८।२२) हैम (२।१७८)-
 योरनुरोधाद्बुधित, न तु 'खण्डलवने' इत्येव पाठ ।

२ 'स्वामि'व्याप्त्याने 'घत्तूरक स्मृत—' इत्येव
 पाठ ।

३ मेदिन्या '—घृत्तूरसिद्धके' इति पाठ ।

४ मेदिन्या नवचित्—'मातुलतनये—' इति पाठ ।

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीमावभिप्रोतो च (भ्वा०
आ० से०) अन्तर्भावितपर्ययः । वृन् (उ० २।३२) ।
'रुचको वीजपुरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सजिकाक्षारेऽप्यथाभरणमात्ययो । मौवकेलेऽपि मङ्गल्य-'
द्रव्ये चाप्युक्तेऽपि च' [इति मे० १२।१४७-४८] ॥
(१) ॥*॥ मीनात्यर्चिचम् 'मीन् हिंसयाम्' (क्रया० उ०
अ०) बाहुलकात्तुम् । सुञ्ज्यते । 'सुञ्जि भासायं (चु० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) म्यङ्वादि (७।३।५३) मातुश्चसौ
लुङ्गश्च । स्वार्थे षन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातु-
लिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—
'फलपुरो वीज पूरः केसरी वीजपूरकः । वीजक केसर-
म्लश्च मातुलुङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थं—'मौवकं मातुलुङ्गं
शिलाचन्दनपेणो' । ग्रीवाभरणकं चैव चतुर्षु रुचक
स्मृतम्—इति ।

समीरणो मरुचकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीरणः, मरुचकः, प्रस्थपुष्पः, फणिज्जकः, जम्बीरः
(५ पु), 'मरुचा' के ५ नाम हैं ।

समीति ॥ समीरयति 'ईर गती' (अ० आ० से०) ।
ल्यु । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' [इति मे०
५।३।१११] ॥ (१) ॥*॥ मरी वाति । वृन् । (उ०
२।३२) । 'भवेत्गरुचक पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिज्जके' [इति
मे० १७।२०७] ॥ ॥ * ॥ प्रस्थे मानो पुष्पयति । 'पुष्प
विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (३)
॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभपत्रपुष्प वात् । फणी
उज्जको वर्जकोऽस्य—इति केचित् । उभौ पुषोदरादी
(६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्बते । 'जमु अदने' (भ्वा०
प० से०) विच् (३।२।७५) । वीरयति । अच् (३।१।
१३४) । जम् चामौ वीरदत्तः । 'जंवीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तया
दन्तशठदुमे' [इति मे० १३।४।५७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जम्बीरस्य' 'मरुचा' इति व्याप्तस्य ।

अथ पर्णासै कठिन्नरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

पर्णासः, कठिन्नरः, कुठेरकः (३ पु), 'पर्णास, या व्यवहृ'
के ३ नाम हैं ।

१. —'माङ्गल्यद्रव्ये—' इति पा० ।

२. स्वामिद्वयास्थाने '—मातुलुङ्गस्तु'—इति, '—शिला
चन्दनपेणो—' इति च पाठः ।

३. '—पुष्पविशेषे मदनद्रुमे' इति पाठः ।

४. 'जम्बीर' इति पा० ।

५. मूले 'जम्बीरः' टीकायां 'जंवीर' अत्र वीजं मूष्यम् ।

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से)
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा,—पर्णरसति । 'अस दीप्तो'
(भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१)
॥*॥ कठिनं जरयति । 'जृप्' (दि० प० से०) ष्यन्तः ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पुषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (२)
॥*॥ कुण्ठति । 'शुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प०
से०) । 'पति-वठिकुठि' (उ० १।५८) इत्येरक् । आगम-
शास्त्रस्यानित्यत्वान्न मुम् ॥—'कुठ गुठ प्रतीघाते' च'
इत्यतो 'ददुरादयश्च' (उ० १।१४०) इति ढक् । पुषोद-
रादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुपञ्जलोप—इति
मुकुटः । तन्न । कुठ-घातो सत्त्वे पुषोदरादित्वात्कल्पनावैय-
र्थ्यत् । ढक् इत्येतादौ व्यर्थाः । एरका सिद्धत्वात् ॥ (३)
॥*॥ श्रीणि 'पर्णासरय' ।

सितेऽर्जकोऽत्र

अर्जकः (पु), 'सफेद व्यवहृ' का १ नाम है ।

सीति ॥ अत्र पर्णासि । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने'
(भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जोपाजनेपु' (भ्वा०
आ० से०) वा ष्यन्तः । ष्टुल् (३।१।३३३) ॥ (१)
॥*॥ एक 'श्वेतपर्णासस्य' ।

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पाठी (= पाठिरु), चित्रकः, वह्निसंज्ञकः (३ पु), (अग्नि-
वाचक) 'चीता' के ३ नाम हैं ।

पेति । पाठीऽप्यास्ति । 'अत -' (५।२।११५)
इतीनि ॥ (१) ॥*॥ चित्तं बुद्धिं त्रयते । 'त्रेह पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'चित्रकं मिलके ना तु व्याघ्रभि-
न्चञ्चुपाठियु' [इति मे० ८।८८] ॥ (२) ॥*॥ वह्नि
सज्ञा यस्य । वह्निर्यागनामक इत्यर्थः ॥ (३) श्रीणि
'चित्रवस्य' 'चीता' इति व्याप्तस्य ।

अर्काह्वयमुकास्कोतगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चाकपर्ण

अर्काह्वः, वसुकः, आस्कोतः, गणरूपः, विकीरणः, मन्दारः,
अकपर्णः (७ पु), 'एकवन, आक, मन्दार' के ७ नाम हैं ।

अर्कोति ॥ अर्कं आह्वया यस्य । 'अर्कोऽकपर्णं स्फटिके
रवौ ताम्रे दिवस्पतो' [इति मे० ७२।१६] ॥ (१) ॥*॥
वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृस्वस्तिहि-'
(उ० १।१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुक
रोमके पुंसि शिवमल्लयकंपर्णयोः' [इति मे० १३।१५३] ।
बाहुलकात् 'शृम्' [उ० मू०...] इत्यु—इति मुकुटः ।
तत्र । उक्तमुक्ते वसतेऽग्रहणात् । (२) ॥ * ॥ आ स्को-

टयति । 'स्फुटिर् विक्षसते' । (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादि (६।१।१०९) 'आम्पोतस्तु
पुमानर्कपणं स्यात् षोविदारके । आस्फोता गिरिवर्ष्या च
वनमल्लवा च योपिति' [इति मे० ६०।१२-१३] ॥ (३)
॥०॥ नानात्वाद्गणा बहुनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥०॥
विकिरति । 'कृ विशेपे' (तु० प० से०) । 'कृप्-' (उ० २।
८१) इति वयुन् । इत्वम् (७।१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१)
बाहुलहादीषे ॥०॥ विविध किरणोऽस्य—इत्यमे ॥
(५) ॥०॥ मन्दान् इयति । अण् (३।२।१) मन्दैर्यते वा ।
धञ् (३।३।१९) । 'मन्दार' स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्ज-
पणं च मन्दारो हस्तिधूर्तयो' [इति मे० १३६।१९६-
९७] ॥ (६) ॥०॥ अर्कभानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥
(७) ॥०॥ सप्त 'अर्वस्य' 'आव' इति रयातस्य ।

अत्र शुक्लेऽलकप्रतापसौ ।

अलकः, प्रतापस (२ पु), 'सपेद फलवाले एकवन' के
२ नाम हैं ।

अथेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भृपणादौ
(भ्वा० प० से०) विवप् (३।२।७६) । अल् चासावर्धञ् ।
'अलर्को धवलाकं स्याद्योगोन्मादितकुवकरे' [इति मे० ४।-
४५] । अण्यति-इति मुकुट । तत्र । णाबुपधाबुद्धिप्रस-
ङ्गात् ॥ (१) ॥०॥ प्रताप चक्षुस्तेज स्यति । 'पोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० अ०) । क (३।२।३) । प्रवृत्तारता
पत्ता येन वा ॥ (२) ॥०॥ द्वे ध्वेताकंस्य' ।

शिवमहली पाशुपत एकाग्रैलो वुको वसु । ८१ ॥

शिवमहली (= शिवमिहलम्), पाशुपत, एकाग्रैल, वुक,
वसु (५ पु), 'गुल्मा' के ५ नाम हैं ।

१. विश्वे पुस्तकद्वये 'मन्दार पारिभद्रार्कपणयो ।
सुरद्रुमेऽपि' (१३८।१६६), 'मदारो द्विदे धूर्त' (१३९।
१६९) इति पठितत्वेन 'मन्दार-मदारो'तिशब्दद्वयस्यो-
पलब्ध्याऽत्रापि 'मन्दार' पणं च' एतावानेव पाठ
समुचित । मेदिन्या यद्यपि 'मन्दारो हस्तिधूर्तयो' इत्यपि
पाठस्तदप्ये लभ्यते, किन्तु लघ्वतविश्वानुरोधान्नापि 'मदारो
हस्तिधूर्तयो' इति पठितव्ये लेखकारादिप्रमादात् 'मदारो
हस्तिधूर्तयो' इति पाठो लिखित । अत एव हेमे मन्दार
शब्दार्थकथनप्रसङ्गे 'मन्दारस्त्रिदशद्रुमे । पारिभद्रेऽर्जपणं
च (३।६२५-२६) इत्येवोक्तम्, न तु तस्य 'हस्तिधू-
र्त'व्यप्यायं कथितो, एवमेव नानार्थरत्नमालायामपि
'मन्दार' शब्दार्थकथने 'मन्दार पारिभद्रेऽर्जपणं कल्पमही-
रुहे' (पृ० ९९ प० १८९८) इत्येवोक्त, न तु हस्ति धूर्ता

गिषेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥०॥ पशुपते-
रयम् । तस्त्रियत्वात् । 'पाशुपतो वक्पुप्ये स्यात्पशुपत्यधि
दैवते च तद्भुक्ते' [इति मे० ७०।२१३] ॥ (२) ॥०॥
एकमस्थि लाति । 'युपामादित्वात्' (८।३।९८) पत्त
दीर्घत्वं च । 'एवाऽठीला' वनतिवक्तौपधौ पुंसि वक्पुप्ये
[इति मे० १५५।१४९] ॥ (३) ॥०॥ वाति । वाह्ल
वात् कुष । वयुनोऽङ्गाऽस्योत्त्व वा ॥०॥ 'वक्' इति पाठे
वयन् (उ० २।३२) । 'वक्स्तु वक्पुप्ये स्यात्कङ्कु श्रीदे
ष रक्षसि' [इति मे० ३।३०] ॥ (४) ॥०॥ वस्ते,
वमति वा । 'वस्त्वृन्निहृत्प्यसि वसि-' (उ० १।१०)
इत्यु । 'वयुर्ना' देवरोदाभिनाभोऽम्भकराजसु [इति मे०
१७०।६] ॥ (५) ॥०॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ह्यातरस्य
'वक्पुप्यस्य' ।

वन्दा वृक्षादनो वृक्षरहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्दा, वृक्षादनी, वृक्षरहा, जीवन्तिका, (४ स्त्री),
'वन्दा, र्धोदा' के ४ नाम हैं ।

वन्देति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुल्यो' (भ्वा०
आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्य । ('वन्दा
लतान्तरं स्मृता । मिथुनयामपि - व-चा च' इति
मेदिनी ७५।१०) ॥ (१) ॥०॥ वृक्षमति ।
'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट (३।३।११३) ।
'वृक्षादनी' तु वन्दाया विदारोक्तकेऽपि च' इति विश्व-
मेदिन्यो [९७।१५३, ९८।१११] ॥ (२) ॥०॥ वृष
रोहति । मूलविमुजादित्वात् (३।२।५) क । वृष्टे रोहति
इति वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क ॥ (३)
॥०॥ जीवति । 'रहिनदिजीदिप्राणिभ्य विदासिषि'
(उ० ३।१२७) इति इच । पित्वात् (४।१।४१) डीप ।
वन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुह्य्या च जीवात्यसार्क-
वन्दयो' [इति मे० १६।१९१] ॥ (४) ॥०॥ चत्वारि
'वृषोपरिजातलताविशेषस्य' ।

वन्सादनी छिन्नरहा गुह्यधी तन्त्रिकाऽस्मृता ॥ ८२ ॥
जीवन्तिका सोमवहली विशालया मधुपर्णयि ।

वत्सादनी, छिन्नरहा, गुह्यधी, तन्त्रिका, अस्मृता, जीवन्ति-
का, सोमवहली, विशालया, मधुपर्णी (९ स्त्री), 'गिलोय
गुह्य' के ९ नाम हैं ।

वप्यर्थां तस्योवताविति । एव चात्रापि मन्दारो हस्तिधूर्त
यो'रिति पाठोऽधिक एत्येवधेयम् ॥

१. धनतिवक्तौपधौ पुंसि वक्पुप्ये च' इति पा० ।
२ विश्वे 'वृक्षादनी स्मृता वन्दाविदारोऽम्भयोरपि
इति पा० ॥

यस्तेति ॥ वत्सैरद्यते । 'अद भसरो' (अ० प० अ०) ।
 ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ छिन्ना रोहति ।
 'इमुपध-' (३।१।१३५) इति क । 'इचापो -' (६।३।
 ६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥ * ॥ गुडति । 'गुड रक्षणे'
 (तु० प० से०) । बाहुलहाडूचट् ॥ (३) ॥ * ॥ तन्त्रयति ।
 'तन्नि कुटुम्बधारणे' (घु० उ० मे०) । ध्वल् (३।१।
 १३३) ॥ (४) ॥ * ॥ न मृतमस्या । 'अमृता मायधी-
 पथ्यागुड्ढ्यामलकीपु च' [इति मे० ५९।७७] ॥ (५)
 ॥ * ॥ जीवति । ऋच (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका
 गुड्ढ्या च जीवारुपनाकवन्दनो' इति भेदिनी [१६।
 १९१] ॥ (६) ॥ * ॥ सोमस्य वल्की ॥ (७) ॥ * ॥
 विगत मलयमस्या । 'विशान्याऽग्निशिखादानीगुड्ढधी-
 त्रिपुटासु च' [इति मे० १२०।१०७] ॥ (८) ॥ * ॥ मधु-
 पयानि पणान्यस्या । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति
 डीप् ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'गुड्ढ्या' ।

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
 मधूलिका मधुघ्रोणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ।

मूर्वा, देवी, मधुरसा, मोरटा, तेजनी, स्रवा, मधूलिका,
 मधुघ्रोणी, गोकर्णी, पीलुपर्णी (१० स्त्री), 'मूर्वा' अर्थात्
 'चिन्ना, चुरन्तहार, धनुष के लिए उपयोगी लताविशेष' के
 १० नाम हैं ।

मूर्वेति ॥ मूर्वेति । 'मूर्वा वन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ दीव्यति । पचादौ
 (ग० ३।१।१३४) 'वेदत्' इति निपातनात् (४।१।४५)
 डीप् । मुकुटोक्तं गौरादिव चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिपेकाया
 तेजनीसुक्कयो'रवि' [इति मे० १५८।१२] ॥ (२) ॥ * ॥
 मधु रमोऽस्या । 'मवेन्मधुरमा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकामु च'
 [इति मे० १७४।६०] ॥ (३) ॥ * ॥ मुरति । 'मुर
 सवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽष्टन्' (उ० ४।८१) । [मोरट तु
 भवेद्विधुसुलाङ्कोटप्रसूनयो । स्रगगान्त्परक्षीरे] मूर्विकाया
 तु मोरटा' [इति मे० ३७।५३-५४] ॥ (४) ॥ * ॥
 तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
 ११३) ॥ (५) ॥ * ॥ स्रवति । 'स्रु गती' (भ्वा० प०
 अ०) अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ गन्तःपूर्ववत्त्वाद्गुणभावात्
 स्रुवाऽग्नि । 'स्रुवा द्वयोर्होमिपात्रे सरलकीमूर्वयो स्त्रियाम्'
 [इति मे० १५९।२९] ॥ (६) ॥ * ॥ मधु ल्यति । 'बातोऽ-
 नुर-' (३।२।३) इति क । 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७)

इति दीर्घः ॥ (७) ॥ * ॥ मधुन योषिरत्र ॥ (८) ॥ * ॥
 गो कर्णं इव, गो कर्णो यस्या, इति वा । 'पाककर्ण-'
 (४।१।५४) इति डीप् । 'गोकर्णोऽभ्रतरेऽपि' स्वान्मृगसर्प-
 गणान्तरे । अङ्गुष्ठाभामिकोन्माने गोकर्णो मूर्विकोपधो'
 इति विश्व [५३।७०-७१] ॥ (९) ॥ * ॥ पीलोरिव
 पणान्यस्या । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप् । 'पीलुपर्णी
 चिचिकाया' मूर्वाश्रीपधोभिदि' [इति मे० ५२।१०४] ॥
 (१०) ॥ * ॥ दस 'मूर्वाया' 'मुहार' इति ह्याताया ।

पाठाऽन्वया विद्वकर्णा स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतित्तिका ।

पाठा, अग्रष्टा, विद्वकर्णा, स्थापनी, श्रेयसी, रसा, एका-
 ष्टीला, पापचेली, प्राचीना, वनतित्तिका (१० स्त्री), 'पाठा
 या पादर' के १० नाम हैं ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प०
 से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ह्यातो
 विद्वकर्णा तु योयिति' [इति मे० ३९।७] ॥ (१) ॥ * ॥
 अन्वयाऽऽयन्मलोष्वां स्यात् पाठाधुयिकयोगि' [इति मे०
 ३९।११] ॥ (२) ॥ * ॥ विद्वो कर्णो यया ॥ * ॥—अविद्वो-
 ऽच्छिद्र पर्णरूप कर्णोऽस्या—इति मुकुट ॥ (३) ॥ * ॥
 स्यापयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुति'
 वने, पाठोपधो म्रियाम्' [इति मे० ९४।५२] ॥ (४) ॥ * ॥
 अनिदयेन प्रसरता । 'प्रशस्यस्य श्र' (५।३।६०) । 'श्रेयसी
 करिपिप्लवामभयापाठयोगि' [इति मे० १७३।४२] ॥
 (५) ॥ * ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (घु० उ० से०) ।
 कर्मणि घञ् (३।३।१९) । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् वृद्धिः ।
 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गागदो विप वीर्यं तिक्तादो द्रव-
 गद्यो । देह्वातुप्रभेदे च पान्द्रम्वदादयो पुमान् । स्त्रिया तु
 रसनापाठारल्लकीकङ्गभूमिपु' [इति मे० १७०।९-१०] ॥
 (६) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ पापे चलयति । 'बल बिलसने'
 (तु० प० से०) । पचादौ 'बेल्ड' इति निपातनात् डीप्
 (४।१।१५) । गौरादिवत्कल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यह-
 न्तादचि 'पापक्ति' इति पापको वासु । तमीरयति वा ।
 अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥ * ॥ प्राचि भवा । 'विभा-
 पाञ्जे' (५।४।८) इति ख. ॥ (९) ॥ * ॥ वने तिक्ता ।
 स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥ * ॥ दस 'पाठा'
 इति ह्याताया ।

१. 'पृक्कयोरपि' इति पा० ।

२. 'यज्ञपात्रे शल्लकी' इति पा० ।

२६ अ०

१ 'तरे सर्वे सारङ्गे प्रमथान्तरे' इति पा० ।

२. 'विन्धिकार्या' इति पा० ।

३. 'पुंसवने' इति पा० ।

कटुं कटं वराऽशोक्रोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

वट्ट, वटभरा, अशोक्रोहिणी, कटुरोहिणी, मत्स्यपित्ता, कृष्णभेदी, चक्राङ्गी, शकुलादनी (८ छी), 'वटकी' के ८ नाम हैं ।

वेति ॥ वटति । 'कटे वर्षावरणयो' (भ्वा० प० से०) । शृष्ट्युग्निहि- (उ० १।१०) इत्यत्र चकाराडु । —'वटिकटिभ्या च' इत्यु- इति मुकुट । तत्र । उज्ज्वल-दत्तादिषु तत्सूत्रस्यादशनात् । 'वटु स्त्री कटुरोहिण्या लताराजिकयोरपि । [नपुंसकमकार्यं श्यात्पुल्लिङ्गे रसमा-त्रके । त्रिषु तद्वत्सुमन्थोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च इति मे० ३१४-५] ॥ (१) ॥ * ॥ क०ति । अथ (३।१।१२४) । वट (रोगम्) वृणोति । 'वृद्धं वरण' (स्वा० उ० से० । 'सजाया भूत्-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विपत्-' (६।३।६७) इति मुमु ॥ * ॥ —'कटभरा' इति पाठ — इत्यन्ये । 'कटभरा प्रसारण्या रोहिण्या गजयोपिति । कलम्बिकाया' गोलाया वर्षाभूमूर्खयोरपि' [इति मे० १४१।२५६] ॥ (२) ॥ * ॥ असोक् इव रोहति । 'वर्तयुपमाने' (३।२।७९) इति णिनि । 'अशोकरोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टु ॥ * ॥ व्यस्तमपीद नाम । 'अशोक कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्भुमे' इति रभभ । 'अशोकस्तिपु नि शोके पुसि वञ्जेलिपादये । स्त्रिया तु वटु रोहिण्या पारदे स्यान्नपुंसकम्' [इति मे० ४।१०] ॥ * ॥ 'रोहिणी वटुरोहिण्याम् इति रद्र । 'रोहिणी कण्ठरुग्भिदि । 'भभिरकट वरासोमवत्केषु लोहितागवो' [इति मे० ५०।७४] ॥ (३) ॥ * ॥ वटुश्रासो रोहिणी च । 'वटुरोहिण्यपरिष्ठा च प्रोक्ता तित्करोहिणी' इति निघण्टु ॥ (४) ॥ * ॥ मत्स्याना पित्तमिव । तद्वत्स्वादुत्वात् ॥ (५) ॥ * ॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्या । वृष्ण मल भिनत्ति वा । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'वृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्टु ॥ (६) ॥ * ॥ चक्राकारमङ्ग-मस्या । गौरादि (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति निर्मूलम् । 'चक्राङ्गो मात्रगोचसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' इति मेदिनी [२।४।३३] ॥ (७) ॥ * ॥ शकुलसंस्थमभेद रक्षते । अले चमणि ल्युट (३।३।११३) । 'शकुलादनी स्त्रिया कृष्णभेदे कटुहृशकयो' [इति मे० १०।१।१४७] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'वटुरोहिण्या' कुटकी' इति स्याताया ।

आत्मगुप्ताजडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्विः कपिनच्छुभ्र मर्कटी ।

आत्मगुप्ता, अजडा, अव्यण्डा, कण्डूरा, प्रावृषायणी, ऋष्यप्रोक्ता, शूकशिम्विः, कपिनच्छुभ्र, मर्कटी (९ छी), 'केवाच' के ९ नाम हैं ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुस्पर्शत्वात् । 'वर्तुकरण-' (२।१।३२) इति समास ॥ (१) ॥ * ॥ जडयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्ताद्च् (३।१।१३४) । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्व्या हिमप्रस्तमूकाप्र-नेप तु त्रिप' [इति मे० ४।१।१२-१४] । मुकुटस्तु— वण्डवादिना वी स्यजननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जड अपवारणे' (चु० प० से०)—इत्यवोचत् । तत्र । णी वृद्धिप्रसङ्गात् । जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥ * ॥ —न जहाति पूवान् । अजहा । 'जेया जाङ्गलिवा सैव साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्दु — इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ न विगतमण्डमस्या । 'अव्यण्डा वृषभो गुप्ता' इतीन्दु । मुकुटस्तु—अधिकमण्ड वीजमस्या, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । 'अमताडु' (उ० १।१।१४) वा । अव्यण्डा—इत्याह । तत्र मूल मृगम् ॥ (३) ॥ * ॥ कण्डू राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति च ॥ * ॥ पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'वपिकच्छूश्र कण्डूरा वण्डुरा शूकशिम्विका' इतीन्दु । मुकुटस्तु—वण्डूरत्वस्या । 'वण्डूकच्छूभ्या ह्रस्वश्च' इति रो ह्रस्वत्व च—इत्याह । तत्र । उक्तवाति-वर्षादाशनात् ॥ (४) ॥ * ॥ प्रावृषा तु 'जलाणवे' इति त्रिकाण्डशेष । प्रावृषामिति, अयते वा । वर्तेरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्यच' (८।४।२९) इति शत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ ऋष्येभ्यं प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शनावर्त्यतिवलात्कृतिशिम्विषु' [इति मे० ९।८।१९२] ॥ (६) ॥ * ॥ 'शूकयुक्ता शिम्वि' । 'शश्वच्छशा-ङ्गुशिसराणि च शूकशिम्वि' इत्युष्मविवेकान् द्वितालम्बा । 'शूकशिम्विस्तु मर्कटी । शूकशिम्व्या च' इति वाचस्पति ॥ (७) ॥ * ॥ कपीना वच्छू । वण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥ * ॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतुत्वात् । 'अथ मर्कटी । कटज-भिच्छूकशिम्वयो पुसि वानरसूतयो' [इति मे० ३।७।५२] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'मर्कट्या' 'केवाच' इति स्याताया ।

१ 'कलविष्णुया' इति पा० ।

२ 'तदित्त्वटम्भरा' इति पा० ।

१ 'जहाव्यङ्ग' इति पा० ।

२ 'जलाणवे' इति पा० ।

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंखरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्षेणी सुतश्रेणी रण्डा मूपिकपर्ण्यापि ।

चित्रा, उपचित्रा, न्यग्रोधी, द्रवन्ती, शंखरी, वृषा, प्रत्यक्षेणी, सुतश्रेणी, रण्डा, मूपिकपर्ण्या (३० स्त्री), 'मूसार्कणी' के १० नाम हैं ।

चित्रंति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्रानुपर्णीगोडुम्बा-
सुमद्रादन्तिकामु च । मायाया सर्वनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियायु'
[इति मे० १२५।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ उपगता चित्रम् ॥
(२) ॥ * ॥—न्यग्रं रण्डि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।
१३४) । गौरादि (४।१।४१)—इति प्राच । न्यञ्चं
रण्डि, इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु
पुमान्योमवटयोश्च शमीतरी] । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्'
[इति मे० ८१।३२] ॥ (३) ॥ * ॥ द्रवति । 'द्रु गतो'
(भा० प० से०) । 'लट् घान्—' (३।२।१२४) ॥ (४)
॥ * ॥ श वृणोति । 'वृध् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि
घातो—' (३।२।१४) इत्यच् । गौरादि (४।१।४१) ।
मुकुटस्तु—सञ्च (३।२।४६)—इत्याह । [शवरं सलिले
पुंसि मृगद्वैत्यविशेषयोः ।] शवरी चाखुपर्ण्या स्यात् [इति
मे० १३८।२१९-२०] ॥ (५) ॥ * ॥ वर्धति । 'वृषु
सेचने' (भा० २० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति
क । [वृषो धर्मं वलीवर्धं शृङ्गघा पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे
स्यादुत्तरस्यश्च व्याप्तमूपिकशुक्रके । तथा वास्तुस्थानभेदे
पुमानेषु प्रकीर्तित । वृषा मूपिकपर्ण्या च, यतीनाभासने
वृषी' इति मे० १६७।२५-२७] ॥ (६) ॥ * ॥ प्रतीची
श्रेणी यस्याः ॥ (७) ॥ * ॥ सुताना श्रेणी यस्याः ॥ (८)
॥ * ॥ रमन्तेऽय । 'रमु श्रोत्रायाम्' (भा० आ० अ०) ।
'अमन्ताहुः' (उ० १.११४) । 'रण्डा मूपिकपर्ण्या च
विधवाया च योषिति' [इति मे० ४२।२३] ॥ * ॥ स्वामी
तु—चण्ड्यने । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्षेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रे-
ण्याखुपर्णिका' इति निघण्टु—इत्याह ॥ (९) ॥ * ॥ मूपिक
पर्णमस्या । मूपिकपर्णकारसत्त्वात् । 'पाकवर्ण—' (४।
१।५४) इति ङोप् ॥ (१०) ॥ दश 'मूपिकपर्ण्या'
'मूसार्कणी' इति खरातायाः ।

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरको ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किण्विहीखरमञ्जरिः ।

अपामार्गः, शैखरिकः, धामार्गवः, मयूरकः (४ पु),
प्रत्यक्षपर्णी, कीशपर्णी, किण्विही, खरमञ्जरी (४ स्त्री),
'चिचिडा' के ८ नाम हैं ।

अपेति ॥ अपमार्गव्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति
घञ् । तिष्ठायामतिट्त्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपस-
र्गत्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घ । अवकृष्ट आसम-
न्नात् मार्गोऽय्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शिखरे प्रायेण
भ्रमति । अध्यात्मदित्वात् (वा० ४।३।६०) ङक् ॥ (२)
॥ * ॥ धाम्गोऽं । धामार्गं वानि । 'आनोऽनुप—' (३।२।३)
इति क । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गं च पोषके' [इति
मे० १६१।१५९] ॥ * ॥—'अधामार्गव' । 'अधामार्गोऽ-
पामार्गं कोशातकी च इति द्वचर्थे—इति स्वामी ॥ (३)
॥ * ॥ मयूरप्रतिकृति । 'द्वे प्रतिकृती' (५।३।९६)
इति कम् । 'मयूरवोऽप्यपामार्गं वलीवर्धं तुत्वाञ्जने पुन'
[इति मे० १७।२०६] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रत्यक्षि पर्णा-
न्यस्या । 'पाकवर्ण—' (४।१।५४) इति ङोप् ॥ (५)
॥ * ॥ कपित्थमत्तुल्यानि लोमशानि पर्णान्विस्था ॥ * ॥
'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥ * ॥ किण्विनो व्रणान्
जिहीते । 'ओहाद् गनो' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति क । गौरादि (४।१।४१) । किण्विनो
व्रण न् हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०९)
इति ङ ॥ (७) ॥ * ॥ खरा मञ्जरिरस्याः ॥ * ॥
गौरादि (४।१।४१) वा ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ
'अपामार्गस्य' ।

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली धालेयशाकवर्धरवर्धकाः ।

हञ्जिका, ब्राह्मणी, पद्मा, भार्गी, ब्राह्मणयष्टिका,
अङ्गारवल्ली (६ स्त्री), धालेयशाकः, वर्धरः, वर्धकः (३ पु),
'वह्मनेटी, भारद्वा' के ९ नाम हैं ।

हञ्जतीति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अङ्गारवल्ली हञ्जती च वदो
वर्धकरतया' (इति निघण्टुः) ॥ * ॥ मनक्ति रोगान् ।
'मञ्जो आमर्दने' (८० प० अ०) । णुच् (३।१।१३३)
वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) (फञ्जिका, इति वा—इति
मुकुट-) ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मण ब्रह्मसंघति
वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुल्लिङ्गं फञ्जिकापुत्रकयो
स्त्रियाम्' [इति मे० ५०।६७-६८] ॥ (२) ॥ * ॥
पद्यात् पुण्यमस्याः । 'पयोऽग्नी पयके न्यूह्निधिमल्लया-
न्तरैऽभ्युजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्वाचारवाटीपद्मगीपु-
च' [इति मे० १०९।१८-१९] ॥ (३) ॥ * ॥ भंजन्म् ।

१. स्वामिवाख्याने तु अकारहीनो 'धामार्गव'
इत्येवोपलभ्यते ।
२. '—श्रीचारटीपन्मनेपु च' इति पा० ।

'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० से०) । घञ (३।३।१८) 'भ्रस्जो रोपवधो रमन्वतररयाम्' (६।४।४७) इति रमागम । 'वज्रो —' (७।३।५२) इति कुत्वम् । 'भृजी भजने' (भ्वा० आ० से०) वा । घञ (३।३।१८) । भर्गोऽस्त्यस्या । ज्योत्स्नाद्यण (वा० ५।२।१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मण गृष्टिरिव । तादृशप्रमाणदृष्ट्वात् 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति वन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारवद्वल्लघस्या । समासा-न्तविधेरनित्यत्वान्न कप ॥ (६) ॥*॥ बालेभ्यस्य शक । यदभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥ वधनि । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) घञ्त्तुगत । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ वधते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) । ण्युल (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्या' ।

मञ्जिष्टा विन्सा जिङ्गी समङ्गा कालभेक्षिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरो भण्डी योजनवल्लघपि ।

मञ्जिष्टा, विक्सा, जिङ्गी, समङ्गा, कालभेक्षिका, मण्डूक-पर्णी, भण्डीरो, भण्डी, योजनवल्लो (९ स्त्री), 'मँजीठ' के ९ नाम हैं ।

मञ्जीति ॥ मञ्जो शोभने वर्णे तिष्ठति । सुपि स्थ ' (३।२।४) इति व । अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति पत्वम् । पुषोदरादि (६।३।१०९) । यद्वा—अतिशयेन मञ्जु । 'अतिशयने तमविष्ठतो' (५।३।५५) ॥ (१) ॥*॥ विक्साति । कप गतो (भ्वा० प० स०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥—विक्पति । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विक्पा)—इति मुकुट ॥ (२) ॥*॥ जिङ्गति । 'जिगि गतो इति केचित्पठन्ति । गौरादि (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ समन्ततोऽङ्गति 'अगि गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ बाले भिद्यते । 'मिषा शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ (३।३।१९) । गौरादि (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ८ ॥ बाल वर्णे भिपति । भिप स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । पूर्ववत् । मूर्ध-यया इति वा । मञ्जिष्ठया कालमेधो च' इति निघण्टु ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पणवस्था । 'पाठकण्—' (४।१।५३) इति ङीप् । मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठया ब्राह्मण्योर्ना तु शोणक' [इति म० ५।३।१५] ॥ (६) ॥*॥ भण्डति । भण्ड आभण्डने' ।—'भडि गतो'—एति स्वामी । बाहुल्लादीरन् । गौरादि (४।१।३१) । भण्डीरो ॥ * ॥ प्रसाद्यण् (५।४।३८) । हेमपुष्पी च भण्डीरो' इति रभस ॥ (७) ॥ * ॥ पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादि (४।१।४१) 'भण्डी योजनवल्लघपि । रक्ता भण्डीरिका च इतीद्दु ॥ (८) ॥ * ॥ योजनगामिनी

वल्ली ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'मञ्जिष्ठया' 'मँजीठ' इति स्याताया ।

यासो यवासो दु स्पर्शो धन्वयास कुनाशक ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

यास, यवास, दु स्पर्श, धन्वयास, कुनाशक (५ पुं), रोदनी, कच्छुरा, अनन्ता, समुद्रान्ता, दुरालभा (५ स्त्री), 'जनासा' के १० नाम हैं ।

येति ॥ यसनम् । 'यमु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे षन् (३।३।१८) । यासोऽस्त्यस्या अर्शोऽञ्च (५।२।१२७) । यानि । बाहुल्लादसच वा ॥ (१) ॥*॥ योति । 'यु मिश्र णामिथणयो' (अ० प० से०) । ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४।२) इत्यास ॥ (२) ॥ * ॥ दु खेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) । षञ् । (३।३।१९) । छल (३।३।१२) । वा । 'दु स्पर्शो धन्वयासे ना कण्टरायो सिया त्रिपु । सरस्पर्शे [इति मे० १६४।२१] ॥ (३) ॥*॥ धन्वतो यास मरभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कु नाशयति । 'णश अदशने' (दि० प० अ०) ण्यत् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'हृदि र्अध्रुविमोषने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।१३३) । 'रोदन ऋन्दनेऽप्येऽपि दुरालम्भोपधो स्त्रियाम्' [इति मे० ९।१।७] ॥*॥ चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छुराति । रा दाने' (अ० प० अ०) । आत्—' (३।२।३) इति व । पुषोदरादित्वाद् (६।३।१०९) ह्रस्व । कच्छुरा शूकशिम्भा च शटीटु स्पशयोरपि [इति मे० १३२।२६] ॥ (७) ॥ * ॥ नान्तोऽस्या । 'अनन्ता च विनाश्याया शारिवाद्भवयोरपि । कणादुरालभा-पप्पाभावेऽपामलवीपु च । (विपत्रभरापुङ्ख्यो स्यात्)' [इति मे० ६०।८२-८३] ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्या । अर्शोऽञ्च (५।२।१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्या । 'समुद्रान्ता तु कार्ष्णिपृक्वादुरालभायु च' [इति म० ७।१।२२५] ॥ (९) ॥*॥ दु खनालभये । 'दुलभपु प्राप्ते' (भ्वा० आ० अ०) । ईपद्दु सुपु—' (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनयानित्यत्वान्न पुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य यवासा' इति स्यात्स्य ।

पुटिनपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी चित्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुन्डी कलशियावनिर्मुहा ।

पुटिनपर्णी, पृथक्पर्णी, चित्रपर्णी, चित्रिपर्णिका, क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुन्डी, कलशिया, धावनि, मुहा (९ स्त्री), 'पिठिवन' के ९ नाम हैं ।

पृथ्वीति ॥ पृथिवरत्नं पर्णमस्या । 'पाकवर्णं-' (४। १।५४) इति डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ पृथग्भक्तं पर्णमस्या । डीप् (४।१।५४) ॥ (२) ॥ * ॥ चित्र पर्णमस्या ॥ (३) ॥ * ॥ अहृष्टैरालभ्य पर्णान्यस्याः । डीप् (४।१।५४) । स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥ * ॥ —अहृष्टि मूलमारभ्य वल्लिरस्याः । 'अहृष्टिबल्लिका'—इति मुकुट ॥ (४) ॥ * ॥ क्रोटुभिर्विद्या विचारितेव । दत्तेव इति वा ॥ (५) ॥ * ॥ सिंहपुच्छमस्या । सिंहपुच्छाकारपुष्पाविति । उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च (वा० ४।१।५) इति डीप् ॥ (६) ॥ * ॥ कलशुके त्रिवृजोर्ण [चाव्यक्तमधुरध्वनी इति मे० १४५।६] । कलं श्यति । 'शो तनूकरणो' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहूलकादाकारलोप ॥ (७) ॥ * ॥ घावति । 'घावु गतिगुदघो' (भवा० उ० से०) । बाहूलकादिनि ॥ (८) ॥ * ॥ गूहति । 'गूह भवणं' (भवा० उ० से०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति क ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'सिंहपुच्छया' 'निठवनी' इति श्वाताया ।

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री वृहती कण्टकारिका ॥५३॥
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदिग्धिका, स्पृशी, व्याघ्री, वृहती, कण्टकारिका, प्रचोदनी, कुली, क्षुद्रा, दुःस्पर्शा, राष्ट्रिका (१० स्त्री), 'भटकटैया, रेंपनी' के १० नाम है ।

निदीति ॥ निदिह्यते स्म । 'विह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्त. (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे क्ङ् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ स्पृशति । 'स्मन स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति क । —'स्पृश वाधमस्पर्शनयोः'—इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादि (४। १।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ व्याजिप्रति । 'उपमित व्याघ्रादिभि-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आतश्रोपनमे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३।१।१३७) इति स । गौरादि (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ वृहति । 'वृह मुठी' (भवा० प० अ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ० २।८४) इति निपात् । घातवस्वात् डीप् (४।१।६) । श्रुद्राया क्षुद्रवातीर्थां वृहती छन्दसि 'वचिन्' इति दाशयत् ॥ (४) ॥ * ॥ कण्टकानियति । 'क्व मनो' (तु० प० अ०) । 'कर्म-प्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥ * ॥ प्रचोदयति । 'बुद सचोदने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३। ३।११३) ॥ (६) ॥ * ॥ कोलति । 'कुल सरत्याने' (भवा० प० से०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति क । गौरादिः (४।१।४१) ।—निजन्तेन विग्रह 'क'—इत्यभिधान

मुकुटस्य चिन्त्यम् । निजन्तस्येमुपघत्वाभावात् अनुपधो-
गाच्च ॥ (७) ॥ * ॥ क्षुण्ति । 'क्षुदिर् सपेपणे' (६० उ० अ०) । 'स्फाशि-' (उ० २।१३) इति रक् । यस्तु—'धुद सप्रेरणे'—इति धातुहान्यन्तो मुकुटेन । स धातुपाठे न लभ्यते । 'धुद्रा व्यङ्गानदीकण्टकारिकासंघासु च । चाङ्गे-
रीवेशययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरेणि' [इति मे० १२४।१८] ॥ (८) ॥ * ॥ दुस्पृशते । 'ईपदुर्-' (३।३।१३६) इति खल् ॥ (९) ॥ * ॥ 'राष्ट्र स्यात्सुवर्तने' । उपद्रवे क्लीब-
पुमो [इति मे० १२८।७८—७९] । राष्ट्रमस्त्वस्या । 'अत -' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'कण्टकारिकाया' 'भटकटा' इति श्वाताया ।

नीली काला क्लीतिकका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥९४॥
रञ्जनी श्रीफली तुल्या द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलो, काला, क्लीतिकका, ग्रामीणा, मधुपर्णिका, रञ्जनी, श्रीफली, तुल्या, द्रोणी, दोला, नीलिनी (११ स्त्री), 'नील' के ११ नाम है ।

नीलोति ॥ 'नीलादोपधौ' (वा० ४।१।४२) इति डीप् । 'नीयो रुमेदनीलिन्वो' [इति मे० १४७।२९] ॥ (१) ॥ * ॥ कल्पने । 'कल धोषे' (तु० प० से०) । कर्मणि धञ् (३।३।१९) । यत्—'वर्मणि 'एरच्' (३।३। ५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तप्त । कलयाभोरिवर्णान्तरत्वा-
भावात् । वृद्धयभावप्रपञ्चाच्च । गन्तव्ये 'कल्पते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यामभावाच्च । वर्णत्वाभावात् डीप् । 'काला तु कृष्णत्रिवृत्तामञ्जिष्ठातीनिकासु' च [इति मे० १४५। ८] ॥ (२) ॥ * ॥ क्रीतक क्रयोश्चत्यस्या । कपिलिका-
दिरदात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अन -' (५।२।११५) इति ठन् । 'भोतक विनियय' इति स्वामि-मुकुटो ॥ (३) ॥ * ॥ ग्रामे भवत । 'ग्रामाखलजो' (४।०।२४) । 'ग्रामीणा नीलिकाया स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवन्' [इति मे० ४८।४६] ॥ (४) ॥ * ॥ मधुपर्णि पर्णान्यस्या । 'पाकवर्णं-' (४।१।५४) इति डीप् । 'मधुपर्णी तु गमायां' नील'सजीपधावणि' [इति मे० ५२।१०५] ॥ (५) ॥ * ॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । गिलोपस्य स्थानिवद्भा-
वात् 'असन्तोश्च' इति तलोपो न । रज्यतेऽनया, इति विग्रहे तु 'करण-' (३।३।११७) इति ल्युटि भवत्येव । 'रञ्जेः वधुर्' (उ० २।७९) इति वा । 'पुडागोवनिजानीली-

- १ 'स्यादुपवर्तने' इति पा० ।
२. '—कृष्णात्रिवृता ... नीलिनीपु च' इति पा० ।
- ३ 'ग्रामीर्णा' इति पा० ।
४. 'पुण्डारोचनिका' इति पा० ।

१. 'स्मृता' इति पा० ।

मञ्जिष्ठासु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतु-
 कान्तु च [इति मे० ११११३-१४] ॥ (६) ॥॥ श्रीमत् फलमस्या । श्रीकृष्ण पुष्पि मातृर घात्रीनीलिकयो
 स्त्रियाम् [इति मे० १५४१३८] ॥ (७) ॥॥ तुल्ये ।
 'तुल्य व्ययने' (तु० उ० श०) । 'पातुतिदि-' (उ० २१७)
 इति थक । तुल्ययति वा । तुल्य आवरणे । पचायच्
 (३१११३४) । तुल्यमञ्जनभेदे स्यात्नीलीशुद्धमैलयो
 स्त्रियाम् [इति मे० ७२१८] । (८) ॥॥ द्रवति । 'द्रु
 गदौ' (भा० प० अ०) । 'वह्निथि-' (उ० ४१५१) इति
 निवृ ॥॥ तूणो'—इति स्वामी । 'तूण पूरणे' (चु०
 आ० से०) । तूण्यतेजया । 'हृत्तत्र' (३३३१२१) इति
 पत्र । गौरादि (४१११४१) । तूणे नील्या निपण्णे ना'
 [इति मे० ४६११६] ॥ (९) ॥॥ दोलयति । 'दुल
 उरक्षेपे' (चु० प० से०) । पचायच् । 'दोला नील्या
 यानान्तरैऽपि च' [इति मे० १४७१२७] ॥ * ॥ मेला'
 [इत्येके] इति स्वामी । 'तुल्या श्रीफलिका मेला सारवाही
 च रञ्जनी इति निघण्टु ॥ (१०) ॥॥ नीलो वर्णोऽत्य-
 स्या । अत -' (५११११५) इतीति ॥ (११) ॥॥
 एकादश नील्या 'नीज' इति रवातस्या ।

अवलगुज सोमराजो सुवल्लि सौमवल्लिका ॥ ९५
 कालमेपी कृष्णफला वाकृषी पूतिफल्पयि ।

अवलगुज (पु), सोमराजो, सुवल्लि, सोमराज्ञिना,
 कालमेपी, कृष्णफला, वाकृषी, पूतिफली (६ खी), 'वाकृषी,
 वकृषी' के ट नाम है ।

वर्जति ॥ अवलगोरस्ताभनाज्जति ॥ (१) ॥॥ सोम
 हव सोमन वा राजति । 'राजू दीतो' (भा० उ० से०) ।
 '-उपमाने' (३११७९) इति 'सुप्यजातो-' (३११७८)
 इति वा णिनि ॥ (२) ॥॥ सोमना वल्लिरस्या ॥
 (३) ॥॥ सोमस्य वल्लि । स्वापे वन् (५१३१७५) ॥
 (४) ॥॥ शल मियति । मिय स्पर्धायाम् (तु० प०
 से०) । वमेष्यण् (३१२१) ॥ (५) ॥॥ कृष्ण
 फलमस्या । अजादित्वात् (४११४) टाप् ॥ (६) ॥॥
 यातं बोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भा० प० से०) ।
 मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१२५) च । पुषोश्चरादि

१ 'वलिनी' इति पा० ।

२ 'रञ्जनी शब्दार्थकत्वात् 'रञ्जनी' 'वामु च'
 इत्यस्य प्रकृत्यानुपयोगी ।

३ 'नीलशुद्ध' इति पा० ।

४ 'कालेन मियते' अन्वये वाक्यमेपी कृष्णफल-
 र्त्वात् इति स्वामी ।

(६३११०९) ॥॥ मुकुटस्तु—वाच गुञ्जति । 'वागुजी'
 इत्याह । 'गुञ्जि अच्यते शब्दे' (भा० प० से०) । पूर्व-
 वत् । गौरादि (४११४१) ॥ (७) ॥॥ वृत्ति पले-
 प्वस्या । 'पाकवर्ण-' (४११६४) इति ङीप् ॥ (८) ॥॥
 अटो 'वकुचो' इति खयाताया ।

कृष्णोपतुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥

उपणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णा, उडकस्या, वैदेही, मागधी, चपला, कणा,
 उपणा, पिप्पली, शौण्डी, कोला (१० स्त्री), 'पीपि' के
 १० नाम है ।

वृष्णेति ॥ वृष्णो वर्णोऽत्यस्या । अशंथायच् (५१२
 १२७) । 'वृष्णा स्याद्दोषदोषनीलीकणाद्रायामु योपिति'
 [इति मे० ४५१८] ॥ (१) ॥॥ उपकोलति । 'बुल
 सस्याने चन्धुप् च' (भा० प० से०) अन्त्यादि (उ०
 ४११२२) ॥॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२)
 ॥॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनामीतावणिवलीपिप्पलीपु
 च' [इति मे० १७७१२४] ॥ (३) ॥॥ मगधेषु भवा ।

'मागधी स्त्री कणायुष्मोवाच्यव-मगधोद्भूते । पुंसि वंश्याःक्ष-
 त्रियाजे शुक्लजीरकवदिदो' [इति मे० ८१३४३१] ॥

(४) ॥॥ चपति । 'चन सात्त्वने' (भा० प० से०) ।

वृषादित्वात् (उ० १११०६) कल्च् । 'चपला कमला-

विद्युत्पुञ्जलीपिप्पलीपु च' [इति मे० १५१८७८८] ॥

(५) ॥॥ वणति । 'वण शब्दे' (भा० प० से०) अन्त-

र्भावित्थर्थ । पचायच् (३१११३४) । 'वणा जीरव-

कुम्भीरमक्षिकापिप्पलीपु च' [इति मे० ४५१५] ॥ (६)

॥॥ बोपति । 'उप दाहे' (भा० प० से०) । बाहुल-

कात् वधुन् (उ० २१७८) ॥॥ ['ऊपणम्' इति] दीर्घा-

दिरपि । ऊपति । 'ऊप रुजायाम्' (भा० प० से०) । 'ऊ-

पण मरिचे क्लीव कणायामुपणा मियाम्' [इति मे० ४७१

३६] ॥ (७) ॥॥ पिपति । 'पु पालनपूरणयो' (जु०

प० से०) । बाहुलवाडल्च् । पुषोश्चरादि । गौरादि (४११

४१) । 'पिपल कलिने वल्लच्छेदभेदे च ना तरो । निर्याले'

पक्षिभेदे कणाया पिप्पली स्मृता' [इति मे० १५३१११-

१२] ॥ (८) ॥॥ चुण्डाया मधयानगृहे भवा । शौण्डी मते

च विरस्यते पिपत्या तु भवेत्तिलयाम्' [इति मे० ४२१२५

२६] ॥ (९) ॥॥ कोलति । 'बुल सस्याने' (भा०

प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'कोल बोमफले

श्लीव पिप्पलीचव्ययो स्त्रियाम्' [इति मे० १४५१११] ॥
 (१०) ॥॥ दक्ष 'पिपत्या' ।

१ 'निरगुके' इति पा० ।

अथ करिपिपली ।

कपिवल्ली कोलबल्ली श्रेयसी वशिः पुमान् ॥ ९७ ॥

करिपिपली, कपिवल्ली, कोलबल्ली, श्रेयसी (४ स्त्री),

वशिः (पु), 'गजवीपरी' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ करोव पिपली । वृहत्वात् ॥ (१) ॥ १ ॥

कपिरिव बल्ली ॥ १ ॥ कोल इव बल्ली । तयोस्तुत्परोम-

त्वात् ॥ (२) ॥ १ ॥ (३) ॥ १ ॥ अनिशयेन प्रवस्ता ।

'श्रेयसी करिपिपल्यामभवापाठशोरपि' [इति मे० १७३

४३] ॥ (४) ॥ १ ॥ वस्ते । 'वम' आच्छादने (उ०

आ० से०) । बाहुलकात्किरुक् ॥ १ ॥ बालव्यपाठ तु—

वटि । 'वस कान्ती' (अ० प० से०) । सत्रापूर्वकत्वात्

सप्रसारणम् । 'वशिः पुमान् । त्रिगिहीहृमितपिपल्यो

वलीवैप्रविषलवणे स्मृतः' [इति मे० १३७५०८] ॥

(५) ॥ १ ॥ पञ्च 'गजपिपली' इति ख्याताया ।

चव्यं तु चविकम्

चव्यम्, चविकम् (२ न), 'चाभ, चव्य' के ३ नाम हैं ।

चेति ॥ चव्येति । 'चवं अदने' (भ्वा० प० से०) ।

च्यत् (३१११२५) । पुषोदरादि (६३३१०९) । 'चव्य

तु चविके बलीदं वचायामपि योपिति' [इति मे० ११६

२१] ॥ (१) ॥ वचुन् (उ० २३३२) । चविकम् ॥

(२) ॥ १ ॥ ['चव्या' इति] खियामपि । 'चव्या

कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिपली' इति हृष्टचन्द्र ॥ (१)

॥ १ ॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित् पूर्वान्वयमाह ।

यदाह चन्दनन्दन — 'चव्या कोलाय चविका श्रेयसी रज-

पिपली । च्यवना कोलबल्ली तु चव्य कुञ्जरपिपली' ।

अत्र पक्षे 'तु' स्थाने 'च' पाठ्यः ।

काकचिन्नागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकचिन्ना, गुञ्जा, कृष्णला (३ स्त्री), 'गुञ्जा, लाल

सुधुची, करेवनी' के ३ नाम हैं ।

काकैति ॥ काकवर्णा चिन्ना ॥ १ ॥ गौरादि (४११

४१) इति स्वामी ॥ (१) ॥ १ ॥ गुञ्जति । 'गुञ्जि अ-

व्यञ्जे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाशच् (३१११३४) ।

'गुञ्जा तु काकचिन्नायां पट्टे च कलध्वनी' [इति मे०

३०१९] ॥ (२) ॥ १ ॥ कृष्णं वर्णं लालि ॥ (३) ॥ १ ॥

शीणि 'गुञ्जायाः' 'धोरवी' इति ख्याताया ।

पल्लकया त्विद्युगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

१. मूले तालव्यमध्यस्य पाठान् 'वस कान्ती' इत्यंशो

'भेदिनी' इत्यस्य अन्तर्गतं नीय आसीत् ।

पल्लकया, इद्युगन्धा, श्वदंष्ट्रा (३ स्त्री), स्वादुकण्टकः,
गोकण्टक, गोक्षुरक, वनशृङ्गाटः (४ पु), 'गोवट' के ७
नाम हैं ।

पलमिति ॥ पल म म कपति । 'वप द्विसार्ध' (भ्वा०

प० से०) । मूलविभुश्रादित्वात् (वा० ३१२१५) कः ।

पुषोदरादि (६३३१०९) — 'तत्पुरुषे' (६३३१४)

इति द्वितीयाया अलुक् — इति मुकुट । सप्त । अलौकिकवि-

ग्रहेऽर्थाज्यवेशात् । 'पल्लकया गोक्षुरके खिया राक्षापलाययोः'

इति मूर्धन्यान्तेषु रभस । गत्तु — 'वपंति' इति विगुह्य 'पु-

षोदरादि' (६३३१०९) — इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । वपि-

तिनेव निदृश्वान् । अक्षप्रत्ययविधानमपि विन्ध्यम् । कर्म-

भ्यण प्रसङ्गात् । 'पल्लकया गोक्षुरके राक्षानुगुणित्तुक्षुके ।

तु (पु) षोडी गीलाशयोश्च स्त्री राक्षसे तु पल्लक' [इति विश्व

१७३३४, मे० च १९९५४ ५५] ॥ (१) ॥ १ ॥ इद्युगन्ध

इव गन्धोऽस्या । समानान्तो विधिरनित्य । 'इद्युगन्धा

गोकिलाधे क्रोष्टृया काले च गोक्षुरे' [इति मे० ८२५४४] ॥

(२) ॥ १ ॥ युनो वट्टेव । सत्रापूर्वकत्वात् वीषं ॥ (३)

॥ १ ॥ म्वाट्ट कष्टक्रोड्य ॥ (४) ॥ १ ॥ गोषोनी शुधि-

व्या वा कण्टक । गोकण्टको गोक्षुरकेऽप्यपुटे च गवा क्षुरे

[इति मे० १५१८६] ॥ (५) ॥ १ ॥ क्षुरति । 'क्षुर

विलेखने' (तु० प० से०) । 'इमुषघ-' (३१११३५)

इति क, स्वार्थ रश्च (५३३५५) । योगोर्जा क्षुरक ॥ (६)

॥ १ ॥ वनस्य शृङ्गाट इव । 'श्वदंष्ट्रो गोक्षुरकण्टकपुट-

श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टक' इति रभस ॥ (७) ॥ १ ॥ सप्त

'गोक्षुरस्य' 'गोक्षुर' इति ख्यातस्य ।

विश्वो विषा प्रतिविपातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

शृङ्गी महौषधं च

विश्वो, विषा, प्रतिविषा, अनिविषा, उपविषा, अरुणा,

शृङ्गी (७ स्त्री), महौषधम् (न), 'अनीस' के ८ नाम हैं ।

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेगने' (तु० प० अ०) ।

'अमू प्रवि-' (उ० ११२५१) इति वचुन् । 'विश्व समस्ते

जगति, विश्वे देवेभ्यः, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्

[इति त्रि० १६३११९] ॥ (१) ॥ १ ॥ वेवेष्टि । 'विष्टु

व्याप्तौ' (तु० उ० से०) । 'इमुषघ-' (३१११३५) इति

क । 'विष प्रलेडनिधिषाया खिया, श्वेडे तु न सियाम्'

[इति मे० १६७१२५] ॥ (२) ॥ १ ॥ प्रतीपं विप-

१. विश्वे तु — 'गोक्षुरकाराम्ना' — 'तुष्ठीरीलाक्ष-

पोश्चापि राक्षसेऽपि पल्लक' इति पा० ।

२. 'विश्वदेवेऽपि' इति पा० ।

मस्या ॥ (३) ॥ * ॥ विपमतिशान्ता ॥ (४) ॥ * ॥
विपमुपगता ॥ (५) ॥ * ॥ अरणो वर्णोऽभ्या । 'अरणा-
तिविपमश्यामामन्त्रिज्जटाविवृतासु च' [इति मे० ४७।३३-
३४] ॥ (६) ॥ * ॥ शृणाति । 'दृ हिंसायाम्' (क्राया०
प० से०) । 'शृणातेह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति मन्
क्त्वि नृद् च । गौरादि (४।१।४१) । शृङ्गी विपायाशृ-
पमे स्वर्णमीनविशेषयो' इति विश्व [२५।१२२] ॥ (७)
॥ * ॥ महश्च तदोपध च । 'महोपध तु शुण्ठया स्याद्विपाया
ल्लग्न्येऽपि च' [इति मे० ८२।४८] ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टो
'अतिविपाया ' अतीम' इति रघातस्य ।

अथ क्षीराद्यो दुग्धिका समे ।

क्षीरादी, दुग्धिका (२ स्त्री), 'दुधिया चास्त' के २ नाम है ।
अथनि ॥ क्षीरमवनि । 'अव रक्षणायो (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ दुग्ध-
मस्त्यस्या । ठन् (५।२।१५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्व
'दुग्धिकाया ' 'दुधो' इति रघाताया ।

शतमूली बहुमुनाऽभीरुःरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्नीनारायण्य' शतावरी ।

अहेरुः

शतमूली, बहुमुता, अभीरुः, इन्दीवरी, वरी, ऋष्यप्रोक्ता,
अभीरुपत्नी, नारायणो, शतावरी, अहेरु (१० स्त्री),
'शतावरी' के १० नाम हैं ।

अनेति ॥ शन मूलान्यस्या ॥ (१) ॥ * ॥ घृह्व सुता
यस्या ॥ (२) ॥ * ॥ न भीरु । स्थिरपत्न्यत्वात् ॥ (३)
॥ * ॥ नीलोत्पलावारपुण्यताद् इन्दीवरमस्त्यस्या । अर्था-
त्वाच्च (५।२।१२७) । 'इन्दीवर कुवलये शतावरी तु
योपिति' [इति मे० १४०।२४९] ॥ (४) ॥ * ॥ दु-
पोति (गन्धेन्द्रियम्) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरा-
दि (४।१।४१) ॥ (५) ॥ * ॥ ऋष्ये. प्रोक्ता । ऋष्य-
प्रोक्ता शतावरीविलाशूकसिन्धुपु' [इति मे० ६८।१९२] ॥
(६) ॥ * ॥ अभीरुणि पत्न्यायस्या । पाववर्ण-' (४।१।
६४) इति ङीप् ॥ (७) ॥ * ॥ नारायणाज्जाता । 'नारा-
यणोऽग्न्येऽभीरुगौर्योर्नागमणी मता' [इति मे० ५२।९८] ॥
(८) ॥ * ॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादि (४।१।४१) । 'शतावरी तु अच्यो' स्यादिन्दीव-
र्यामपि स्त्रियाम्' [इति मे० १४४।२९८] ॥ (९) ॥ * ॥
न हिनोति । 'हि गतो' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकाद् ॥
(१०) ॥ * ॥ दश 'सहस्रमुल्या' 'शतावरी' इति ह्य-
ताया ।

१ 'वरा' इति स्वामिममत्त पा० ।

२ 'शुण्ठया' इति पा० ।

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वा पचंपचा दामहरिद्रा पर्जन्यसिपि ।

पीतद्रुः, कालेयकः, हरिद्रः (३ पु), दार्वा, पचंपचा,
दारुहरिद्रा, पर्जनी (४ स्त्री), 'दारुहरिद्रा' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) द्रु । यत्तु—मुकुटेनो-
क्तम्—'अपद्राद्य' इति वु—इति । तप्त । टिलोपस्या-
लाभाद् । एतादृशमूलाभावान्च ॥ (१) ॥ * ॥ कलेरयम् ।
'सर्ववाग्निक्लिभ्या ङ्' (वा० ४।२।८) । रवापे वच् (५।
३।७५) ॥ * ॥ 'वाग्नीयक्' इति वा पाठ । बालस्य वर्षं
स्यापम् । 'यूढाच्छ' (४।२।११४) । 'निदिष्टा वै कट्विनी
ग च बालेयक स्मृत । बालोपयो दाम्निना' इति ष्ठ ॥
(२) ॥ * ॥ हरि पिङ्ग पीतो वा दुरस्य । 'हरिद्रु पीत-
चन्दनम्' इति निघण्टु ॥ (३) ॥ * ॥ दीयते । 'दृ विदा-
रणे' (प्रचा० प० से०) । 'दग्नि-' (उ० १।३) इति वृष् ।
'वोतः-' (४।१।४४) इति '-गौरादिभ्य-' (४।१।४१)
इति वा ङीप् । 'दार्वा दारुहरिद्राया तथा गोत्रिङ्गिकोपयो'
[इति मे० १५८।११] ॥ (४) ॥ * ॥ पचति । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । पृषोदगदि. (६।३।१०९) । 'पीतदारु
पचंपचा' इति निघण्टु (५) ॥ * ॥ दारुञ्चातो हरिद्रा च ॥
(६) ॥ * ॥ विपति । 'पृ पालनपूरणयो.' (जु० प० से०) ।
विच (३।२।७५) । पर चातो जनी च । पर पालक स्वा-
स्य जनयति वा । 'जनी प्र द्भवि' (दि० आ० से०) ष्य-
न्त । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'पर्ज्या'
'दारुहरिद्रा' इति ऋघाताया ।

वचोप्रगन्धा पद्मग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

वचा, उग्रगन्धा, पद्मग्रन्था, गोलोमी, शतपर्विका
(५ स्त्री), 'शुद्धयच या वच' के ५ नाम हैं ।

वेति ॥ वक्ति । वरेण्यन्तर्भावितप्यर्थान् वचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'वच वीरे वचोपधो । शारिकाया च' [इति
मे० २८।९] ॥ (१) ॥ * ॥ उग्रो गन्धोऽभ्या । 'उग्र-
गन्धाऽग्रगोदाया वचाया छिन्निक्कोपधो' [इति मे० ८२।
४५] ॥ (२) ॥ * ॥ पद्मग्रन्था ग्रन्थो यस्या । 'पद्-
ग्रन्था तु वचाया स्त्री स्यात्वरञ्जान्तरे पुमाद्' [इति मे०
७३।२४] ॥ (३) ॥ * ॥ गोलोमास्या । गोशब्दो
गोलोमसद्व्यं लाशणिर । अच् (५।४।७५) योगविभागाद्
समासान्त । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'गोलोमी
श्वे० दूर्वाया स्याद्वाचाभूतकेशयो' [इति मे० १११।४२] ॥
(४) ॥ * ॥ शत पर्विण्यन्मा सन्ति । श्रीह्यादित्वाच्
(५।२।११६) ठन् । ङावन्तास्वार्थे कन् (५।३।७५)
वा । 'शतपर्विका तु' दूर्वाया वचायामपि योपिति' [इति

१. 'दु' इति पाठो नीपलभ्यते ।

मे० ११।२३३] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वचाया.' 'वच'
इति ख्याताया ।

शुक्ला हैमवती

हैमवती (स्त्री), 'चुरामानी वच' का । नाम है ।

शुक्लेति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयाम्बर्णधीर्यो
श्वेतवचोमयो' [इति मे० ७।१।२३०] ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'श्वेतमूलवचाया' ।

वैद्यमानुसिंहयौ तु वाशिका ।

ध्रुपोऽटरूप सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥

वैद्यमाता, सिंही, वाशिका (३ स्त्री), वृषः, अटरूपः,
सिंहास्यः, वासरुः, वाजिदन्तकः (५ पु), 'अहसा, वासरु'
के ८ नाम हैं ।

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥ * ॥ हिनरित ।
'हिमि हिमायाम्' (८० प० से०) । पञ्चत्तच् (३।१।
१३४) । ध्रुपोदरादि (६।३।१०९) । गौरादि (४, १।
४१) । 'निही तु वण्टकार्या स्याद् [वाताको वासकेऽपि
च' इति मे० १०६।१२] । 'सिंही स्वभन्निमातरि । वामा-

वृहस्यो धुरायाम्' [इति हैम. २।६७-१८] ॥ (२) ॥ * ॥

वासयते । 'वाश्ट शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च'-

(३।३।१०३) इत्य । स्वार्थे कन् । यद्वा-उत्पत्ते । 'वश

कात्तो' (अ० प० से०) । 'सनायाम्' (३।३।१०९) इति

ध्रुवु ॥ * ॥ दन्त्यान्त [वासिका] अपि । वासयति ।

पञ्चत्तच् (३।१।१३४) । [वासो वेदमयवस्थाने वासा

स्यादटरूपके' इति हैम २।६०५] । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने

वासा स्यादटरूपके' इति द्र ॥ (३) ॥ * ॥ वर्षति मधु ।

'वृषु मेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५)

इति क । 'वृष स्याद्वासके धर्मो सौरभये च शुभले' इति

मूर्धन्यान्ते विश्व [१७।१।२-२] । यत्—वृष्यते पीयते ।

'वृष पाने' । 'पञ्चय क' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटे-

नोक्तम् । तद्य । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच्च ॥ (४)

॥ * ॥ अटान् गच्छतो रोपति । 'रुप हिंसायाम्' (स्वा०

प० से०) । मूलविभुजादि (वा० ३।२।५) । अट्टे रूपति ।

'रुप मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपथ-' (३।१।
१३५) । इति के 'दीर्घाकारवान् [अटरूपक.] अपि ।

'वैद्यमाताटरूपक. सिंहास्यो वाजिदन्तक.' इति रभस ।

'ध्रुपो वासाटरूपक.' इति माधव ॥ (५) ॥ * ॥ सिंह आस्य-

मस्य । सिंहास्यसदशुपत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ वासयति ।

ध्रुवु (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७)

॥ * ॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिदन्ताभकेसरत्वात् । तादाश-
पुणरवाद्वा ॥ (८) ॥ * ॥ अट्टो 'अटरूपस्य' 'अरहूता'
(अहूता) इति ख्यातस्य ।

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ।

आस्फोटा, गिरिकर्णी, विष्णुकान्ता, अपराजिता (३ स्त्री),
'अपराजिता' के ३ नाम हैं ।

आस्फोटेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने'

(भ्वा० प० से०) णन्त । अच् (३।१।१३४) । ध्रुपोद-

रादिः (६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्णी च वनम-

ल्लवां च योपिति' [इति मे० ६०।९२-९३] ॥ (१) ॥ * ॥

गिरिवालमूषिणा षणोऽस्या, तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२)

॥ * ॥ विष्णुना कान्ता ॥ (३) ॥ * ॥ च पराजिता ।

अपराजित ईसाजेष्ठघन्तरे (?) नाऽजिते त्रिषु । गिरि-

कर्णोजयादुर्गाशाणवर्णापु योपिति' [इति मे० ७।१।२३१] ॥

(४) ॥ * ॥ चक्षारि 'विष्णुकान्ताया' । स्वामी तु-

वामकपययानिमान् मन्वते ।

इक्षुगन्धा तु काण्डेऽक्षुकोकिलाक्षेऽक्षुः ॥ १०४ ॥

इक्षुगन्धा (स्त्री), काण्डेऽक्षुः, कोकिलाक्षः, इक्षुरः, क्षुरः

(३ पु), 'तालमखाना' के ५ नाम हैं ।

इति ॥ इक्षु गन्धोऽस्य । इक्षुगन्ध इक्षुगन्धस्यो लक्ष-

णिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्या कारे च गोक्षुरे'

[इति मे० ८।२।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ काण्डेऽक्षुरिव ॥

(२) ॥ * ॥ कोकिलोऽपि यस्य । कोकिलस्य. कोकिला-

क्षिसदृशे लाक्षणिक । 'अधोऽदर्शनात्' (५।४।७६)

इत्यच् ॥ (३) ॥ * ॥ इक्षुमिषुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-

(३।२।३) इति क. ॥ (४) ॥ * ॥ क्षुर इव । 'क्षुरः

स्याच्छेदनद्वये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः [१२६।

१२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' 'तालमखाना'

इति ख्यातस्य ।

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽपि

शालेयः, शीतशिवः (२ पु), छत्रा, मधुरिका, मिसिः

(३ स्त्री), मिश्रेयः (पु) 'सोआ या वनसौक' के ६ नाम हैं ।

शति ॥ शालीना भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति ।

अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसी पुमान् ।

त्रपु धात्युद्धवे क्षेत्रे' [इति मे० १२०।१०८] ॥ (१)

॥ * ॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवम-

स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शीतश्चासौ शिवश्च । 'अथ

शीतशिवं क्लीवं शैलियमग्निमन्वयोः । पुंसि सवतुफलावृक्षे

१. मूले दीर्घमध्यमैव पाठात् पूर्वमस्यैव व्याख्योचितता
ततो ह्रस्वमव्यस्येति ।

तथा मधुरिकीषधी' [इति मे० १६२।६३-६४] ॥ (२) ॥ * ॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवकत्वात् । 'छत्रा
मिषावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुहक्षिली-ध्रयो । नपुसर्वं चातपत्रे
[इति मे० १२५।३८] ॥ (३) ॥ * ॥ मधुरी रसोऽस्त्य-
स्या । अच (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुण्याया मिथेया-
नगरीभिदो । मधुकुम्बुकटिकाभेदाभमधूलीयष्टिकामु च ।
कलीव विसे पुषि रसे तद्वस्वाद्दुप्रियेऽन्यवत्' [इति मे०
१३६।१९४-१५] ॥ (४) ॥ * ॥ मस्यते । 'मयी परिमालो'
(दि० प० से०) । इण् (उ० ४।११८) । बाहुलकादस
इ । 'स्यान्मास्या शतपुण्याया मधुराया मिसि स्त्रियाम्'
इति द-स्यान्ते रभस । मिसि स्त्री मधुरामास्यो शतपु-
प्याजमोदयो' [इति मे० १७०।८] ॥ * ॥ सोमन-दी तु
'मिसी' 'मिसि' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)यनि ।
'मिषा शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपघात् कित्' (उ० ४।१२०)
इति इण् । डीप (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥ * ॥
मिश्रमति । अच् (३।१।१३४) । ईपते' । 'इण् गती' (अ०
प० अ०) । 'अथो यत्' (३।१।९७) । मिथा चासाधेया
च । शक्-ध्वादि (वा० ६।१।९४) ॥ (६) ॥ * ॥ पट
'मधुरिकामा' 'वनसोफ' इति श्याताया ।

अथ सौहृण्डो वज्रद्रु स्तुम्बुनी गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धा

सोहृण्ड, वज्र (२ पु), स्तुक्, स्तुही, गुडा, समन्त
दुग्धा (३ स्त्री), 'सोहृण्ड' के ६ नाम हैं ।

अयेति ॥ 'सो' इति हृण्डते । 'हृही वरणे (भ्वा०
आ० से०) । पचाद्यच (३।१।१३४) । 'सिहनुष्यस्यापञ्चसो
ऽपम्—इति स्वामी । पुषोदरादि । 'वज्रद्रुम मिहृण्डोऽथ'
इति रभमाद्घ्रन्वादि [सिहृण्ड] अणि ॥ (१) ॥ * ॥
'वज्रद्रु स्तुक स्तुही' इति पाठ ।—वज्रनामा द्रु—इति
मुकुट । स्वामी तु—'वज्र स्तुक स्त्री स्तुही गुडा'—इति
पठति । 'वज्रा स्तुह्या गुह्य्या च वज्री स्तुह्यन्तरे स्मृता'
[इति मे० १२८।८१] ॥ (२) ॥ * ॥ (स्तुह्यति) ।
'प्युह उद्दिगरेण' (दि० प० से०) । विवप् (३।२।१७८) ।
'वा द्रुह—' (५।२।३३) इति कुत्वम् ॥ * ॥ भागुरिभते टाप ।
'स्तुही च स्तुहा स्तुभा स्तुड्' इत्यमरवत् ॥ (३) ॥ * ॥
'इगुपघात् कित्' (उ० ४।१२०) । वा डीप (ग० ४।१।
४५) ॥ (४) ॥ * ॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प०
से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति क । 'गुही बोल्लेखु-
विहृती स्तुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुद्र । 'गुडश्च स्तुहीगुड-

योगुड ऐक्षवगोलयो' इत्यजय । [गुड कुञ्जरमवाहे
गोल्लेखुविकारयो । गुडा तु गुण्डिकस्तुह्यो' इति हेम
२।११७-१८] ॥ (५) ॥ * ॥ समन्ताद् दुग्धमस्या ॥
(६) ॥ * ॥ पट् 'सोहृण्ड' इति ग्यातस्य ।

अथो वेल्हममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च क्रमिन्श्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

वेल्हम् (न), अमोघा, चित्रतण्डुला (२ स्त्री), तण्डुल,
कृमिन् (२ पु), विडङ्गम् (पु न), 'वायनिडङ्ग' के ६ नाम हैं ।

अयकिति ॥ वेल्हति । 'वेल्ह चलने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३५) । 'अय वेल्ह क्रमिधनतण्डुलो' इति
रभम ॥ (१) ॥ * ॥ न मोघा । अमोघ सकृते वाच्यवत्
स्त्री पर्याविडङ्गयो' [इति मे० २६।७] ॥ * ॥ मोघाणि ।
'कृमिन्श्च तण्डुल मोघा' इति वाचसति ॥ (२) ॥ * ॥
चित्रास्तण्डुला अस्या ॥ (३) ॥ * ॥ तडयते । तड
आघाते (चु० प० से०) । 'सानसिचर्णसि—' (उ० १।
१०७) नियात । 'तण्डुल स्याद्विडङ्गसि' धान्यादिगिकरे
पुमान् [इति मे० १२।२।९६] ॥ * ॥ तन्तु क्रमिपूत्र
लाति । क (३।२।३) । 'तन्तुल—इति मुकुट ॥ (४)
॥ * ॥ कृमीन् हन्ति । 'अनूप्यवर्णके च' (३।२।२३) इति
ठक् ॥ (५) ॥ * ॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प०
से०) । 'विडादिभ्य कित्' (उ० १।२२१) इत्यङ्गत् ।
'विडङ्गसिचर्णभित्ते स्यात्कृमिन्ने पुनपुंसकम्' [इति मे० २५।
४७] ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'विडङ्गस्य' ।

वला चाट्याठक

वला (पु स्त्री), चाट्याठक (पु), 'गरिभारा' के २ नाम हैं ।

वेणि ॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच (३।१।१३४) । बलमस्त्यस्या इति वा । अर्थ
आद्यच (५।२।११५) । 'बलयुक्तेऽन्यत्रिङ्ग स्यात्वा
वाट्यालके स्त्रियाम्' [इति मे० १४७।३८] ॥ (१)
॥ * ॥ चाटीमलति । 'अल भूपणादो' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्याथे वन् (५।३।७५) । वाटया
आलक ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वलाया' 'वलआर'
इति श्वातस्य ।

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टारवा, शणपुष्पिका (२ स्त्री), 'सन, सनई' के २
नाम हैं ।

१ विडङ्गे च' इति पा० ।

२ 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) इति पाठो
युक्तः । 'वल संवरणे' इति तु चिन्त्य प्रकृतविरोधात् ।

३ 'स्याद्वाट्यालके तु योपिति' इति पा० ।

१ एतदन्तर 'ईड गती' (दि० आ० अ०)—इति
पाठ क्वचिदुपलभ्यते ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारोति । अच् (३११।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ शण् पुष्पं यस्या । शण्शब्दन्तत्पुष्पसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४११।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शण्पुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति ख्यातायाः ।

शुद्धीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वो मधुरसेति च ॥ १०७ ॥
शुद्धीका, गोस्तनी, द्राक्षा, स्वाद्वी, मधुरसा (५ स्त्री), 'दाख, सुनक्का' के ५ नाम हैं ।

शुद्धीति ॥ मूदनाति । मूचेते वा । 'मूद क्षोदे' (कषा० प० से०) । 'किङ्किणीकादयश्च' इति निपात ॥ (१) ॥ * ॥ गोस्तनीऽस्या । गोस्तनसदृशे गोमध्वे गोषु । 'स्वाङ्गाचोपसर्जनात्-' (४।१।५४) इति ङीप् । 'गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षाया गोस्तनी स्त्रियाम्' [इति मे० ८७।५९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्राक्षयते । 'द्राक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगमशासनमनिरयम् ॥ (३) ॥ * ॥ स्वचने । स्वद आस्वादने (भ्वा० आ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।१।४४ इति ङीप् ॥ (४) ॥ * ॥ मधुरसोऽस्या । भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्वीकादुषिक्वानु च' [इति मे० १७४।६०] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वानुभूतिः, सरला, त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिवृत्, त्रिभण्डी, रोचनी (७ स्त्री), 'सफेद निशोध' के ७ नाम हैं ।

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वेऽनुभूयते । कर्मणि क्तिन् (३।३।६४) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुनकादलन् ॥ * ॥ 'सरणा' इति पाठे युच् (३।२।१२०) । 'सर्वानुभूति सरला त्रिपुटा रोचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ त्रयः पुटा यस्या । 'त्रिपुटा मल्लिकाया च सूक्ष्मला-त्रिवृता स्त्रियाम्' [इति मे० ३६।४४] ॥ * ॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती स्वागा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रिभिरवयवैर्बुंता ॥ (४) ॥ * ॥ त्रीनवयवान् बुधोति । 'बृह् वर्यं' (भ्वा० उ० से०) । विधुप् (३।२।१७८) । युक् (६।१।७१) ॥ (५) ॥ * ॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भण्डि परिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६) ॥ * ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रोतो च' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।२।११३) ॥ * ॥ 'रोचनी' इति पाठे 'रिचिद् विरेचने' (६० उ० अ०) ।

'रेचनी त्रिवृतादन्त्योः । रोचनी कर्कशे 'स्मृता' [इति 'मे० ११।१६] ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'शुक्लत्रिधारा' इति ख्याताया ।

श्यामापालिन्द्यौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

श्यामा, पालिन्द्यौ, सुपेणिका, काला, मसूरविदला, अर्धचन्द्रा, कालमेपिका (७ स्त्री), 'काला निशोध' के ७ नाम हैं ।

श्येति ॥ श्यायते । 'शयिद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इपियुधि-' (उ० १।१।४५) इति मक् ॥ (१) ॥ * ॥ पालयति । 'पाठ् रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुनकात् किन्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापथात्-' (३।१।२५) इति णिच् । पचाद्यच् । 'एति संशयामगात्' (६।३।९९) इति पत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ कालयति । 'कल विलक्षणे' (चु० प० से०) ष्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।२८) ॥ (४) ॥ * ॥ मसूरवद् विदलमस्या ॥ (५) ॥ * ॥ अर्धचन्द्रो यस्या । एतद्विदल-स्वार्थचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥ * ॥ कालमिपनि । 'मिप रघर्वायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्याताया ।

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मधुकम्, क्लीतकम्, यष्टीमधुकम् (३ न), मधुयष्टिका (स्त्री), 'मुलहठी, जेठीमधु' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्धन्तरे' ना' [इति मे० ११।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥ क्लीतकं । 'क्लीवृ अधाष्टर्च' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्त (३।३।११४) । आगमशासनमनिरयम् । क्लीतमधाष्टर्च कलति । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चूरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभाव । 'अन्त्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । यत्तु—'क्लीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तद् 'क्षीवृ मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा—संपदादिनिवृत् (वा० ३।३।१०८) ।

१. स्त्रियाम्' इति पा० ।
२. 'रोचनी त्रिवृता दन्ती गुडरोचनिकाम् च' इति विद्वत् (१९६।१३२) ।
३. अयं न प्रकृतोपयुक्तः ।
४. 'वेत्यन्तरे' इति पा० ।
५. चुगदेः 'कलति' इति विग्रहो न संभवति तस्मात् 'कलयति' इति पाठो युक्तः ।

धातुलकादलोप । क्ली वलीवत्त्वं तर्कति । वृष्यत्वात् । 'तक हसने' (भा० प० से०) । मूलविभुजादिभ्यं (वा० ३। २।५) ॥ (२) ॥ * ॥ यष्टी मध्विवास्या । वप् (१।४।१५४) ॥ (३) ॥ * ॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५। ३।९६) इति वन् । मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुयमेव च' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'यष्टिमधु-कस्य' 'जेठीमधु' इति स्यात्स्य ।

विदारी क्षीरशुक्लक्षुण्णघ्ना क्रोष्ट्री च यासिता ।

विदारी, क्षीरशुक्ला, इक्षुण्णघ्ना, क्रोष्ट्री (४ स्त्री), 'कृष्ण भूमिकृष्णान्ड' के ३ नाम हैं ।

व्रीति ॥ विदारयति । 'दू विदारणे' (क्रया० प० से०) ष्यन्त । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादि (४।१।४१) । 'विदारी घालपथ्या च रोमभेदेभ्युग-धयो' [इति मे० १३८।२।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥ * ॥ इक्षुण्ण-घास्या । इक्षुण्णवन्दस्न-ग-धसद्देशे गीण । सप्तसाश्वतिधेरनित्यत्वान्नेत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ क्रोशति । 'नृस आह्वाने [रोदने च]' (भा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । स्त्रिया च' (७।१।९६) इति तुन्वन् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।१५) । मुकुटस्तु—इन्द्रिनि पितृवान ङीप्—इत्याह । 'त्रोष्ट्री शृगालिकाकृष्णविदारीलाङ्गलीषु च' [इति मे० १२४। २०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कृष्णभूमिकृष्णान्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य—इत्याह । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्य पास्तम् । या असिता' इति छेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदारयतिव्य पठित्वा 'कृष्णो भूष्णान्धोऽय प्राशु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा शुक्लो

१ 'कृदिकाराद्वित्तन' इति ङीपो वैकल्पिकत्वाद् 'यष्टि' इत्यपि साधु ।

२ वस्तुनस्तु—'क्षीरमिव शुक्ला' इति स्वयमुल्लिखितस्य 'क्षीरशुक्ला'शब्दविग्रहस्य, 'क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीर विदारीलाङ्गलीषु च' इति मेदिन्या (१२४।२०) 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हेमके (२।४०६) च विरोधात् मुकुटोक्ति सम्यगेव । अत्र च क्षी० स्वा० सम्मत 'क्रोष्ट्री तु यासिता' इति पाठो भा० दी० सम्मत 'या असिता' इति च्छेदश्चापि सम्यगेव प्रतिभाति । एतदङ्गीकारणैव वाच० 'क्रोष्ट्री क्षीरशुक्ला इक्षुण्णघ्ना' इति विदारीपर्यायत्वं 'महारवेता क्षीरविदारी कृष्णगन्धिका'दीना कृष्ण-विदारीपर्यायत्वं सगच्छते । एवञ्च विदारी प्रभृतिनामत्रय शुक्लकृष्णान्डस्य, 'क्रोष्ट्री प्रभृतिनामचतुष्पत्तु कृष्णकृष्णान्धस्येति तत्त्वम् ।

भूष्णान्ध' इत्युक्त्वा 'अग्न्या क्षीरविदारी-' इति त्रय पाठः । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् । अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षरगन्धिका ॥११०॥

क्षीरविदारी, महारवेता, श्रृङ्गगन्धिका (३ स्त्री), 'शुक्ल भूमिकृष्णान्ड' के ३ नाम हैं ।

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥ * ॥ महती चासी देवता च ॥ (२) ॥ * ॥ ऋषान् गन्धयति । 'प-ध अर्धने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादि (वा० ३।२। ५) । वन् (५।३।१७५) । यद्वा—ऋशो गन्धोऽस्या । ऋष शब्दस्य द्वागन्धसत्त्वे गीण ॥ (३) ॥ * ॥ अन्या अतिताया शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्त चिन्त्यम् । श्रीणि 'शुक्लभूष्णान्धस्य' ।

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लाङ्गली, शारदी, तोयपिप्पली, शकुलादनी (४ स्त्री), 'जलपीपरि' के ३ नाम हैं ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्या । अर्थाद्यच् (५। २।१२७) । गौरादि (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिपल्या क्लीव तु कुमुतामन्त्रे । गोदारयो वृषराजगृत्नाद्यविग्रयो' [इति मे० १५४।१२८] ॥ (१) ॥ * ॥ शरदि भवा । 'सधिवेता-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदी वत्सरे नवे । शरद्वेव पीतमुद्गे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बु पिपल्यो' इति हैम [३।३६७] ॥ (२) ॥ * ॥ तोयस्य पिपलीव ॥ (३) ॥ * ॥ शकुलैरद्यते । 'अद भक्षणे (अ० प० अ०) । कृत्यस्युट -' (३।३।११३) इति लुट् । 'दिङ्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी स्त्रिया कृष्ण भेदीशुक्लाकयो' [इति मे० १०१।१४७] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जल्पपिपली' इति स्यात्स्य शाकभस्य ।

शरदाश्चा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तक ॥१११॥

शरदाश्चा, कारवी (२ स्त्री), दीप्य, मयूर, लोचमस्तक (३ पु), 'अजमोदा' के ५ नाम हैं ।

शरेति ॥ शरपयन्तुने । शररथते वा । 'अणुड गताी सघाते च' (स्था० आ० वे०) । असा भोजने' (त्रया० प० से०) वा । उवाचयश्च (उ० ४।९५) इति व । 'अशि प्रुपि-' (उ० १।१५१) इति कश्च वा ॥ (१) ॥ * ॥ केन जलेन रोति । 'रु क्षन्ने' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३। १।३४) । कर्बस्य मयूरस्ययम् । 'तस्ययम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यत्तु—कारारियम् कारवस्येव वा—इति व्याख्यात मुकुटेन । तत्र । वृद्धत्वाच्छ्रमज्जत्वात् । 'कारवी मधुरा-दीप्यत्ववत्रोक्षुण्णजीरके' [इति मे० १६०।३३] ॥ (२)

॥ * ॥ दीपनम् । घञ् (३।३।१८) । दीपे साधु- । 'तत्र साधु' (४।४।१८) इति यत् ॥ * ॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यथाया च दीपको लोचनस्तके' इति रभस । ['दीपक चापलङ्कारे दीपको दीक्षिकारके' इति विश्व १०।१००] ॥ (३) ॥ * ॥ मीनाति रोगम् । 'मीन् हिंसायाम्' (ऋचा० उ० अ०) । 'मीनातिहरन्' (उ० १। ६७) । मुकुटस्तु—मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्द्यमिति खर्जुरादित्वात् ऋच्—इत्वाह । तन्मन्वम् । 'मीनातिहरन्' इति मूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्वान्मयूर- निखीपथी' इति रभस । ['मयूरो बह्वृद्धायामपामार्गे सिखण्डिनि' इति विश्व १४।१२००, मे० १३०।१९९ च] ॥ (४) ॥ * ॥ लोच्यने । 'लोचं दर्शने' (भ्वा० षा० से०) । घञ् (३।३।१९) । यद्वा—लोचयति । 'लोचं भासने' (चु० उ० से०) । पवाचच् (३।१।१३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्मकोऽस्य । मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विगृहीतवान् । तत्र । 'लुच्य अपनयने' (भ्वा० षा० से०) । अस्मात् घञि नलोपविधायकामावात् ।—'लोचनकंठः' इत्यनि—इति स्वामी ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मयूरशिखाया' । गोपी श्यामा शारिवा स्यादन्तोत्पलशारिवा । गोपो, श्यामा, शारिवा, अनन्ता, उत्पलशारिवा (५ स्त्री), 'शारिवा, श्वर' के ५ नाम हैं । गोपीति ॥ गोपायनि । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० षा० से०) । आयाभावे पचाचच् (३।१।१३४) । गोगदिडोप् (४। १।४१) ॥ * ॥ केचित्तु अत्रादित्वात् (४।१।४) टापमाह । 'गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाच- स्पति ॥ (१) ॥ * ॥ श्यायते । 'श्वेद् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । शिपिधि— (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (२) ॥ * ॥ चरणम् । 'शु हिंसायाम्' (ऋचा० षा० से०) । 'कृन्वृषूपकुटि—' (उ० ४।१४२) इतीप् । शारिरस्त्वस्या । 'अन्धेऽभ्योर्गि—' (वा० ५।१।१०९) इति व. ॥ (३) ॥ * ॥ न अन्तोऽस्या । ['अनन्त केशवे गोपे पुमाननवधो विपु ।] अनन्ता च विद्यात्याया शारिवाद्वर्धयोरपि [इति मे० ६०। ८१-८२] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्पलमस्त्वस्या । उत्पलाकारमुत्प- त्वात् । अर्धश्राघच् (५।२।१२७) । यद्वा—उच्यत पलम- नया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'उत्पलशारिवाया' 'गुलीमर' इति ह्यतस्य । योग्यमुद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ योग्यम् (न), ऋद्धिः, सिद्धिः, लक्ष्मी. (३ स्त्री), 'सिद्धि- नामक औपध-विशेष' के ४ नाम हैं ।

योग्यमिति ॥ युजयते । 'युजिर् मोने' (ह० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ष्वत्' (३।१।१२४) । यद्वा—योगात् प्रभवति । 'योगा- दञ्च' (५।१।१०२) । 'योगव. प्ररीणयोगार्होनायिषवनेषु वःञ्चयत् । वनीवमुद्धचोपधो, पुष्ये' नाशचभ्यासाहंयोपितोः' [इति मे० ११६।४९] ॥ (१) ॥ * ॥ ऋद्धोति । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० षा० से०) । क्तिप् (३।३।१७४) । 'ऋद्धिः स्यादोपधोभेदे समुदावपि योपिति' [इति मे० ७९।५] ॥ (२) ॥ * ॥ मिष्यति । 'मिषु सगडौ' (इ० षा० अ०) । क्तिप् (३।३।१७४) । 'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तिरोगयो.' इति हेम [२।२।५८] । ['सिद्धि स्त्री योगनिष्पत्तिपादु- कान्तद्विवृद्धिप्' इति मे० ७०।२५] ॥ (३) ॥ * ॥ लक्ष- (य) ति । लक्षयते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० षा० से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१२६०) इती । 'लक्ष्मी संपत्ति- शोभयो । ऋद्धपोपधो च पद्याया वृद्धिगोपीपधेऽपि च' [इति मे० ११०।२८] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याद्योपधे' ।

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धिः (स्त्री), पूर्वांत (योग्यम्, ऋद्धि, सिद्धि, लक्ष्मी) चार शब्द 'वृद्धिनामक औपध-विशेष' के ५ नाम हैं ।

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्रतारो वृद्ध्याद्योपधेरप्या- ह्वया नामाति ॥ (४) ॥ * ॥ वर्धयतेऽप्या । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।३।१७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगेऽप्यष्टवयौपधात्तरे । कानान्तरे चापुवदये समुदावपि योपिति' [इति मे० ८०।१८१९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वृद्ध्योपधे' ।

कदली चारणयुसा रम्भा गांशुमत्कट्टा ।

काम्पिला कदली, चारणयुसा, रम्भा, मोचा, अंशुमत्कट्टा, काण्डिला (६ स्त्री), 'केला' के ६ नाम हैं ।

कदलेति ॥ कन्दले । कन्धते वा । 'वदि जाह्वाने रोदने च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) साधु (आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दन्धते वा । 'दल विशारणे' (भ्वा० षा० से०) । 'वनो घ च' (३।३। १२५) इति घ । गौरादि (४।१।४१) । यत्—'घञर्थे क' (वा० ३।३।१८)—इति मुकुट । तत्र । परिग- णनात् । मुकुटस्तु—वद सोषान् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—

१. अनेन सूत्रेण 'शारि' शब्दस्य सिद्धिर्न तु 'शारि' शब्दस्य, तस्मादत्र 'श्र शकुनो' (उ० ४।१।२७) इति मूत्रो- पन्यासो युक्तः ।

१. नानार्थरत्नमाला (प० ८२४) मुगोद्यामेदिनीस्य. 'पुष्य—' इति पाठ उपेक्ष्य । पर वंजयन्या (२३५।६७) अयं पुण्यार्थक उक्तः ।

इत्याह । तत्र । कदे सोपत्य धातोरेभावात् । उज्ज्वलदत्ता-
द्युणादिवृत्तिपूर्कसूत्रस्थादर्शनात् । 'कदला कदली पृथग्या
कदली-कदली पुन । रम्भापृथेऽय कदली पताकामृग-
भेदयो । कदला डिभिराया च शालमलीभूरहेऽपि च'
[इति मे० ११०।७० ७१] ॥ ३॥ अजादित्वात् (४।१।४)
टापि कदला । 'कदलश्च वदन्पयो' इति व्याडि ॥ (१)
॥ ३ ॥ वाग्णाना युसा । युष्णति युस्यते वा । 'युम
उत्सर्ग' (दि० प० से०) । इयुषव- (३।१।२३५)
इति क । भिदायद् (३।३।२०४) वा । 'धयर्थे क'
इति परिगणनान्नेह प्रवर्तते ॥ ३ ॥ 'युपा' इति भूर्धन्यात्
इति कैचित् ॥ (२) ॥ ३ ॥ रभति । 'रभ रभस्ये' (भ्वा०
धा० अ०) । पचाद्यच् (३।१।२३४) । 'रभेरसाल्लोटो' (७।
१।६३) इति नुम् । रभते वा । घञ् (३।१।२१९) । मुचुट-
स्तु—रभन्तेऽनया । 'घयर्थे क' (वा० ३।३।२०८) इत्याह ।
तत्र । परिगणनात् कस्याप्राप्ते । सति तु के 'अनिदिताप्'-
(६।४।२४) इति नलोपप्रमङ्गाच्च । रम्भा पदत्वप्परमोर्ना
वेणो वारणान्तरे [इति मे० १०६।७] ॥ (३) ॥ ३ ॥
मुचति । 'मुचट् मोक्षणे (तु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
२३४) । [मोच मोभाञ्जने पुमि मोचा सात्मलि
रम्भयो' इति मे० २७।८] ॥ (४) ॥ ३ ॥ अशुमन्ति
सूदमावयववन्ति फत्रान्यस्या । यद्वा—अशुमानिव फत्रान्य-
स्या । अजादि (४।१।४) । 'कदली सुकुमारा च रम्भा
भानुकला मता' इति घञ्-न्तरि ॥ (५) ॥ ३ ॥ काष्ठिना
इत्यते । 'इल स्वप्नक्षेपणयो' (तु० प० से०) । घञ् (३।
३।१९) ॥ (६) ॥ ३ ॥ पट् 'कदल्या' ।

सुद्रपर्णी तु कान्मुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

सुद्रपर्णी, काकमुद्रा, सहा (३ स्त्री), 'मूंगपर्णी, सुगौनी,
वनमूंग' के ३ नाम है ।

मुद्रोति ॥ मुद्रा पर्णमस्या । मुद्रादेवेत् मुद्रापर्ण-
महा पर्ण लक्ष्यते । 'पाकवर्ण-' (४।१।६४) इति डीप् ॥
(१) ॥ ३ ॥ ईपत् कम् । 'ईपदर्थे' (६।३।२०५) इति
को कादेश । वाकिनेपञ्जलेन मुद्र गच्छति । 'पमश्च' (३।
२।४७) इति ड । यद्वा—ताका मुद्रा हर्षप्रप्ता यस्याम् ॥
(२) ॥ ३ ॥ सहते । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।२३४) । 'सहो बले न स्त्रिया स्यात् स्त्रिया
तु नखभेजेपे । दण्डोत्पलामुद्रापर्णीकुमारीपुष्पकीपु च' [इति
मे० १७६।१० ११] ॥ (३) ॥ ३ ॥ श्रीणि 'काकमुद्राया'
'सुगौनी' इति व्याताया ।

१ अनेन सूत्रेण 'खच्'प्रत्ययस्य विधानात् डचोऽधि
धाणाच्च 'अन्तास्थनाच्चद्वृत्त' इतिसूपस्थेन 'डप्रकरणे
अन्त्येऽपि हयते' इति चातिकेन हप्रत्ययो वाच्य ।

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्ताकी, हिङ्गुली, सिंही, भण्टाकी, दुष्प्रधर्षणी (५ स्त्री),
'वनमंडा' के ५ नाम हैं ।

वार्ताते ॥ वार्तामारोग्यमावयति । 'अक कुटिलाया
गती' (भ्वा० प० से०) ण्यन्त । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
यद्वा—वार्ते कल्पो अकं यस्या । 'जाते -' (४।१।६३)
इति टोप् । 'वातिङ्गणम् वार्ताङ्गो वार्ताक साकवित्त्वक'
इति रमसात् पुस्यपि ॥ ३ ॥ 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तो' इति
विश्र्वात् [६०।४६] 'वार्ता' अपि ॥ ३ ॥ 'वार्ताकरेया गुण-
समयुक्त' इति वैयकात् ['वातिङ्गणश्च वार्ताकु वार्ताक
साकवित्त्वक' । कलोवे वज्जं च वार्ताकी स्थानमहावृहतीत्य-
पि' इति त्रिकाण्डशेषात् (२।४।२८) 'वार्ताकु' अपि] ॥
(१) ॥ ३ ॥ हिङ्गुली लानि । 'आतोऽणुप-' (३।२।३) इति
व । गीरादि डीप् (४।१।४१) । 'हिङ्गुलो वर्णनद्रव्ये
ना भण्टाक्या तु हिङ्गुली' [इति मे० १५५।१४६] ॥
(२) ॥ ३ ॥ हिनस्ति । 'हिति हिसायाम्' (र० प० से०) ।
पचाद्यच् । प्रुपोदरादि (६।३।२०९) । 'सिंहस्तु राशिभेदे
मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरम्यश्च सिंही स्वर्भानुनातरि ।
वातावृहत्तो धुदायाम्' इति हैम [२।६।७-१८] ॥ (३)
॥ ३ ॥ भटघते । भण्यते वा । 'भट भृती' (भ्वा० प० से०) ।
'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । 'पिताकादयश्च' (उ०
४।१५) इति साधु ॥ (४) ॥ ३ ॥ दुक्षेन प्रघुष्यते । 'जि
घृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ ३ ॥ आभीक्ष्ये णिनी (३।२।८१) तु 'दुष्प्र-
धर्षिणी' ॥ (५) ॥ ३ ॥ पञ्च 'भण्टाक्या' ।

नाकुली सुरसा रास्ता सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नाकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नाकुली, सुरसा, रास्ता, सुगन्धा, गन्धनाकुली, नकुलेष्टा,
भुजंगाक्षी, छत्राकी, सुवहा (९ स्त्री), 'रास्ता, रास्ता' के
९ नाम हैं ।

नेति ॥ नकुषानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।
३।२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । 'नाकुली कुक्कु
टीकन्दे राधाया 'चव्यके स्त्रियाम्' [इति मे० १५२।१०१]
॥ (१) ॥ ३ ॥ शोभनो रसोऽस्या । 'सुरस तु त्रिपु स्वादी,
पर्णसि तु नपुसकम् । स्त्री राजानापमात्रोश्च' [इति मे०
१७३।४६] ॥ (२) ॥ ३ ॥ राति । रायते वा । रसते
वा । 'रा दाते' (अ० प० अ०) । 'रस आस्वादाने' (उ०
उ० से०) । 'रासासात्रा-' (उ० ३।१५) इति साधु ।—
'रासादध' इत्यानुपूर्वी मुकुटीकोऽज्ज्वलदत्तादिपु नारित ।

१. 'चविके' इति पा० ।

'राक्षा तु स्याद्भुजगाभ्यामेलापवर्णामपि स्त्रियाम्' [इति मे०
८३।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । 'कुगति-'
(२।२।१८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्वस्या । मुकु-
टस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्शभाच्च (५।२।१२७)
—इत्याह । तच्च । 'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इतीप्रत-
ङ्गात् । बहुव्रीहिनोक्तार्थत्वात्चोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहि-
विधानात् ॥ * ॥ स्वामी तु—राक्षासुगन्धयो र्स्याने 'नाग-
सुगन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्याहृतम् ॥ (४)
॥ * ॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥ * ॥ मकुलानामिष्टा ॥
(६) ॥ * ॥ भुजंगागक्षति । 'अक्षु व्याती' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा—भुजगोऽक्षि यस्या । 'अक्षणोऽ-
दर्शनात्' (१।४।७६) इत्यच् । 'जाने -' (४।१।६३)
इति—'गौरादि-' (४।१।४१) इति वा डीप् । भुजंग-
शब्दस्य भुजंगाक्षित्तदो लक्षणा ॥ (७) ॥ * ॥ छत्रमकति ।
'अक कुटिलायां गती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (८) ॥ * ॥ सुप्लु वहति । पचाच्च (३।१।
१३४) । 'सुवहा सल्लवेलापवर्णोघापदीपु बीणायाम् ।
राश्राणोफालिक्रयो स्त्री सुखवाहोऽन्यलिङ्गः स्यात्' [इति
मे० १७७।२५-२६] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'रासना' इति
ख्याताया ।
विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥
विदारिगन्धा, अंशुमती, सालपर्णी, स्थिरा, ध्रुवा (५ स्त्री),
'सरिवन' के ५ नाम हैं ।
विदेति । विदार्या गन्धः । विदारिगन्ध । 'डघापो -'
(६।३।६३) इति ह्रस्वः । शोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारो-
गन्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । 'उप-
मानाच्च' (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥
अंशव मन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । 'अंशुमाव भास्करे सा-
लपर्णापंशुमती स्पृता' [इति मे० ६८।१८] ॥ (२)
॥ * ॥ मालः पर्णमस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा
॥ * ॥ तालव्यक्षा [सालपर्णी] अपीत्येके ॥ (३) ॥ * ॥
तिष्ठति, 'अजरसिचिर-' (उ० १।५३) इति साधु ।
अन्तर्भावितव्यर्थो वा । तिष्ठति । 'स्थिरा भूमालपर्णोर्ना
शनो मोक्षेऽचले त्रिपु' [इति मे० १२६।१७] ॥ (४) ॥ * ॥
ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्यं' (तु० प० अ०) । ध्रुवो बटे । वयु-
योगमिदोः संभो सङ्क्रुतुतानवावजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते
च ध्रुव खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा भूर्वांसालपर्णयोः सुभेदे गीत-
भिरपि' [इति हेमः २।३३९-४०] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'सालपर्ण्या' ।

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च ।
तुण्डिकेरी, समुद्रान्ता, कार्पासी, चवरा (४ स्त्री)
'कपाल' के ४ नाम हैं ।
तुण्डोति ॥ तुण्डिकाञ्जरीराणि ईरयति । 'ईर गति
प्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'वर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥ * ॥ समुद्रोऽन्तो यस्या । यद्वा—मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः
समीपं यस्या । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ करोति
क्रियते वा । 'वृज पास' (उ० ५।४५) । जातित्वात्
(४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीप् । प्रपोद-
रादि (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिभ्यु चिन्त्या । कर्पा-
सीशब्दस्य ह्रस्वादित्वात् । दीर्घादित्ये प्रामाणिके तु प्रजा-
द्यणा (५।४।३८) गिद्धत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ वदति । 'वद
स्थैर्यं' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादरः ['बदरा स्यादे-
लापर्णा विष्णुकान्तौपधावपि' इति हेम ३।६।१८] ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'कार्पास्या' 'कपाल' इति ख्यातस्य ।
भारद्वाजी तु सा चन्या
भारद्वाजी (स्त्री), 'वनकपाल या नर्मा' का १ नाम है ।
भारेति । भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् ।
'तर्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ सा कर्पासी
चन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकाया तु सहा चन्दन-
बीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुण्डला कुण्डनासिनी' इति
वाचस्पति । एक 'वनकर्पास्या' 'नर्मा' इति ख्याताया ।
शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥
शृङ्गी (स्त्री), वृषभः, वृषः (२ पु), 'काकरासिगी' के
३ नाम हैं ।
शृङ्गीति ॥ शृणोति गदम् । वृ हिसायाम्' (कथा०
प० से०) । 'शृणोतेह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गम् नुम्
च । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । 'ऋषभेऽतिविषाभा च
शृङ्गी मद्गुद्वलम्बा' इति रत्नाजयो । ['शृङ्गी विषायामूपमे
स्वर्णमीनविशेषयो' इति विश्व २५।२२] ॥ (१) ॥ * ॥
ऋषति। 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्या कित्'
(उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौगधान्तरे । स्वर
भिद्रूपयोः कर्णरन्ध्रकुम्भोरपुच्छयो' [इति मे० १०७।
११] ॥ (२) ॥ * ॥ वर्षति । वृषु सेचने' (भ्वा० प०
से०) । 'वृषुपध-' (३।१।१३५) इति क ॥ (३) ॥ * ॥
श्रीणि 'ऋषभाख्योपमे' 'वान्तर्धामिगी' इति ख्याताया ।
गाङ्गेरुकी नागवला श्महा ह्रस्वगवेधुका ।
गांगेरुकी, नागवला, श्महा, ह्रस्वगवेधका (४ स्त्री),
'गंगेरु' के ४ नाम हैं ।

येति ॥ गान्ज जलमीरयति । 'ईर गतो धेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मृपय्यादयश्च (उ० १।३७) इति साधु । कन् (५।३।७५) । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ नागानां हृत्स्विना वक्त्रा ॥ (२) ॥ * ॥ भपनि वातम् । 'झप हिसार्थे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'झप नागवक्त्राया स्त्री तागम-स्यादवीपु ना' [इति मे० १६६।१५] ॥ (३) ॥ * ॥ गवि भूमावेते । 'एव वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । वाहुल्कादु । 'पत्राया कन्' (५।३। ७५) । ह्रस्वा चासौ गवेधुका च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'चलाया' 'ककही' 'गोरण' इति त्पाताया ।

धामार्गत्रो धोपत्र स्यात्

धामार्गत्र, धोपत्र (२ पु), 'सफेद फूलवाली तरौई' के २ नाम हैं ।

धामनि ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अये-रोडिति-' (३।१।७५) इति विच् । धामार् चारो गीत्र । गोरतडित्तयुक्ति' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गत्रतु पुंसि स्यादधामार्गं च धोपके' [इति मे० १६१। ५९] ॥ * ॥ धोपनि । धुपिर् विद्यद्भने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) । धोप अभीरपन्नया स्याद् गोपालध्वान'धोपके । कात्ये चाम्बुदनादे ना धोपा मधुरिकीपधो' [इति मे० १६६।११] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धोपदल्लया' 'ध्वेतपुष्प-तोरयी इति ख्याताया ।

महाजाली स पीतक ॥ ११७ ॥

महाजाली (स्त्री), 'पीले फूलवाली तरौई' का १ नाम है ।

महेति ॥ जात्यति । 'अल आच्छादने' चुरादि । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादि (४।१।४१) । महेवी चासौ जाली च ॥ (१) ॥ * ॥ एव 'पीतधोपदल्लया' 'धीया' इति ख्याताया ।

ज्योत्स्नी पटोलिका जाली

ज्योत्स्नी, पटोलिका, जाली (३ स्त्री), 'चिचिद्वानामक सरकारी' के ३ नाम हैं ।

ज्योत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नाऽस्त्यस्या । 'ज्योत्स्नादिभ्य उप-सक्यान्तम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्योत्स्नी पटोली ज्योत्स्नावनिसो' इति हैम [२।२६९७०] ॥ * ॥ सज्ञा-पूर्वकत्वात् वृद्धचभाव 'ज्योत्स्नी' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट गतो' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादि (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'पटोल वस्त्रमेदे नीपधो ज्योत्स्ना तु धोपि-

ति' [इति मे० १५२।१०६] ॥ (२) ॥ * ॥ जळति । 'ज्व घान्मे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति ण । 'जाते -' (४।१।६३) इति '-गौरा-' (४।१। ४१) इति वा डीप् । 'जाल गवाक्ष खानाये शारके दम्भ-' धु-दयो । जाली नीपद्रुमे जाली पटोलिकीपधो ख्यात्म्' [इति मे० १४६।१९] ॥ (३) ॥ * ॥ नीणि 'पटोलिकाया' 'छिचिद्वाना' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ।

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेयी, भूमिजम्बुका (२ स्त्री), 'मुई जामुन' के नाम हैं ।

नादेति ॥ नया भवा । 'नयादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी' नामरङ्गे स्याजयाया जलधेनसे । भूमिजम्बुका च जम्बुका च अङ्गुष्ठेऽपि च योपिति' [इति मे० ११९।८६८७] ॥ (१) ॥ * ॥ भूमिजम्बुका जम्बुका । शकपाषिवादि (२।१।६९) । भूमिजम्बुकरत्नत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥—प्रायुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्ता-इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकाया' ।

स्याल्लाङ्गलिभ्यप्रिशिरसा

ल्लाङ्गलिकी, अग्निशिखा (२ स्त्री), 'करिहारी' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ लाङ्गल पुष्पविशपोऽस्त्यस्या । ठप् (५। २।११५) । 'जाते -' (४।१।६३) इति '-गौरादि-' (४।१।४१) इति वा डीप् । लाङ्गलत्वं खनति भूमिम् । 'तेन दी-वति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिड्डा-' (४।१। १५) इति डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ अग्नेरिव शिखाऽ-स्या । अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पति । ['अग्निशिखा लाङ्गलिक्याम्' इति हैम ४।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लाङ्गला' 'करिहारी' इति ख्याताया ।

काकाङ्गी वाकनासिका ॥ ११८ ॥

काकाङ्गी, काकनासिका (२ स्त्री), 'कौवाठोठी' के २ नाम हैं ।

काकेति ॥ काकस्येवाङ्ग नासाहप फलमस्या । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ काकस्येव नासिका यस्या ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काकजङ्गला' 'कौवाठोठी' इति ख्याताया ।

१. 'दन्तवृन्दयो' इति पा० ।

२. 'नादेयो' 'जयायाम्बुवेतसे । भूमिजम्बुका जयायाञ्च अङ्गुष्ठेऽपि च—' इति पा० ।

१. 'ध्वनि' इति पा० ।

गोधापदी तु सुवहा

गोधापदी, सुवहा (२ स्त्री), 'लज्जान्' के २ नाम हैं ।
 गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्या । 'कुम्भ-
 पदीयु च' (५।४।१३९) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥
 सुवहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा
 त्रिकला हंसपद्य' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥
 द्वे 'हंसपद्या' ।

मुसली तालमूलिका ।

मुसली, तालमूलिका (२ स्त्री), 'मुसलीकन्द' के २
 नाम हैं ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) ।
 श्वादिः (उ० १।१०६) । 'मुसल' रयादयोश्च च पुन-
 पुसक्योः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाधुपर्णीमृहगोधिकयोरपि
 [इति मे० १५४।१२४] ॥ (१) ॥ * ॥ तालो मूल-
 मस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिक । 'पाककण्—'
 (४।१।९४) इति डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुसली' इति ख्याताया ।

अजशृङ्गी विपाणी स्यात्

अजशृङ्गी, विपाणी (२ स्त्री), 'मेडासीङ्गी' के २ नाम हैं ।
 अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्या । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे
 लाक्षणिक । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥
 फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विपाणमस्त्वस्या । अर्शाद्यच्
 (५।२।११५) । गौरादिडोप् (४।१।४१) । विपाणी क्षीर-
 काकोत्पामजशृङ्गया च योपिति । कुष्ठनामोपधे ल्लीव
 त्रिपु शृङ्गेभदन्तयो [इति मे० ५०।७७-७८] ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'अजशृङ्गया' 'मेडासीगी' इति ख्याताया ।

गोजिह्वाद्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजिह्वा, द्विका (२ स्त्री), 'गोमी' के २ नाम हैं ।
 गोजीति ॥ गोजिह्वेव ॥ (१) ॥ * ॥ द्वीव ।
 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ 'दाविका'
 इति पाठे दारयति । 'द्विदिशये' (क्रया० प० से०) ।
 उत्त्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधु । 'दावी' दाहहरिद्रायां
 तथा गोजिह्विकौपधौ [इति मे० १५८।९] ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'गोजिह्वाया' 'गोमी' इति ख्यातायाः ।

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीयपि

ताम्बूलवल्ली, ताम्बूली, नागवल्ली (३ स्त्री), 'नागबेल,
 पान' के ३ नाम हैं ।

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानो' (दि० प० से०) ।
 विवप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५)
 इति दीर्घ । बोलति । 'बुल् मञ्जने' (चु० प० से०) ।
 चुरादीना णिञ्वा । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ।
 ताम् वासो वुली च । पुषोदरादि (६।३।१०९) । ताम्बू-
 लास्या वल्ली । शाकपाथिवादि (वा० २।१।६९) ॥ (१)
 ॥ * ॥ गौरादि (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवल्त्या
 स्त्री क्रमुके तु नपुसकम्' [इति मे० १५२।६७] ॥ (२)
 ॥ * ॥ नागलोकेस्य वल्ली ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि
 'नागवेली' इति ख्याताया ।

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

द्विजा, हरेणुः, रेणुका, कौन्ती, कपिला, भस्मगन्धिनी
 (६ स्त्री), 'रेणुकाबीज' के ६ नाम हैं ।

अधेति ॥ द्विजाता । 'जनी—' (दि० आ० से०) ।
 'अन्वेषवि—' (३।२।१०१) इति ड । 'द्विजो विप्रशयिय-
 योर्वश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गीरेणुकयो' इति हेमचन्द्रः
 [२।७१] ॥ (१) ॥ * ॥ हरति । 'कृहभ्यामेयुः'
 (उ० २।१) । 'द्वलोपे—' (६।३।१११) इति दीर्घ ।
 'कपायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकाया स्त्रियां भवेत्' इति रुद्र ['हरेणुः
 कुलथोपाया रेणुकाया सतीनके' इति हैमः ३।२।४७] ॥
 (२) ॥ * ॥ रेणुरस्या अस्ति । वीह्यादित्वात् (५।२।
 ११६) ठन् । 'इमुमुक्तान्तात्क' (७।३।५१) । रेणुरेव ।
 'सज्ञायाम्—' (५।३।७५) इति कन् वा । मुकुटस्तु—रेणु
 कर्णेति । ड (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१।४) ।
 रेणुका । पुषोदरादि (६।३।१०९)—इत्याह । तथ 'पुषो-
 दरादि' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणी च जामदग्न्य-
 म्य मातरि' [इति मे० १२।१।४९] ॥ (३) ॥ * ॥
 'कुन्तिपु देशेप भवा । 'तथ भव' (४।३।५३) इत्यण् ॥
 (४) ॥ * ॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यन्त्या । अर्शाद्यच् (५।२।
 १२७) । 'कपिला रेणुकाया च शिवापागोविशेषयो । पुण्ड-
 रीकरिण्या स्त्री वर्णभेदे त्रिलङ्गकम् । नानले वायुदेवे च
 मुनिभेदे च कुबकुरे' [इति मे० १४९।६६-६७] ॥ (५)
 ॥ * ॥ भस्मतो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्या । 'अत—'
 (५।२।११५) इतीति ॥ (६) ॥ * ॥ षट् 'हरेणुकायाः' ।

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।

वालुकं च

एलावालुकम्, ऐलेयम्, सुगन्धि, हरिवालुकम्, वालुकम्
 (५ न), 'पलुजा' के ५ नाम हैं ।

१ 'मूल'— इति पा० ।

एलेति ॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (वृ० प० से०) ।
 पचाद्यच् (३१११३४) । टाप (४११४) । एवा इव
 षलति । 'इल प्राणजे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्युण ।
 स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ * ॥ 'एलबालुक्' इति स्वामी ।
 तप्त 'ह्यापो' — (६१३१६३) इति ह्रस्व ॥ (१) ॥ * ॥
 इलाया वपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (२)
 ॥ * ॥ शोभनो गन्धोऽयम् । गन्धस्येत्- (५१४१३५)
 इतीत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ हरिवर्णं बालुकम् ॥ (४)
 ॥ * ॥ ['बालुका मिश्रतायु स्याद बालुकं रवेल्बालुके'
 इति मे० ११११३२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'बालुकाभ्य-
 गन्धद्रव्यस्य' ।

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

पालङ्की (स्त्री), मुग्ग्दः, कुन्दः, कुन्दरुः (३ पु),
 'पालक' के ५ नाम हैं ।

अयेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (घु० प० से०) ।
 संपदादि (वा० ३१३१०८) । पाला अङ्क्यते । 'अङ्क-
 पदे लक्षणे च' (वृ० उ० से०) अदन् । 'अचो यन्'
 (३१११७७) ॥ (१) ॥ * ॥ कृत्ति ददाति । 'दाङ्'-
 (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति क ।
 पृपोदरादि (६१३१०९) । 'मुकुन्द पारदे विष्णो' रत्नभेदे
 च 'कुन्दुरी' [इति मे० ७७३१८] ॥ (२) ॥ * ॥
 कुं भूमिमुत्तति । 'उन्दो क्लेदने' (रु० प० से०) । 'कमं-
 ष्यन्' (३१२१) । शब्दश्चादि (वा० ६११९४) । 'कुन्दो
 माघोऽस्त्री' मुकुन्दभ्रमिर्नान्धन्तरेणु ना' [इति मे० ७४३३] ॥
 (३) ॥ * ॥ कुमुत्तति । उन्दयति वा । 'जन्वाद्यश्च'
 (उ० ४१०२) इति साधु ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
 'कुन्दस्य', 'पालक' इति ह्यातशाकस्य, 'कुन्दुरु' इति ह्या-
 तस्य वा ।

पालं हीवेरवर्हिष्टोदीन्यं केशाम्बुनाम च ।

बाल्य, हीवेरम्, बहिष्टम्, उदीन्यम्, केशाम्बुनाम
 (५ न), 'नेत्रबाला' के ५ नाम हैं ।

वेति ॥ बालयति । 'वल सवरणे' (भ्वा० आ० मे०)
 ष्यन्तः । पचाद्यच् (३१११३४) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य
 करिणश्चापि बालधी । [नारिकेले हृदिद्या मल्लिकाभिचपि
 लिग्रयाम् ॥] बाष्पलिङ्गोऽनेके मूर्त्ते हीवेरे पुनपुमकम् ।
 अलनारान्तरे मेघे बालो बाला कुटी रियाम्' [इति
 स्वर्गदी मे० १४७३९-४०] ॥ (१) ॥ * ॥ हीयुवत्
 वेरमस्य । 'वेर क्लेवरे क्लीबे वार्ताकी कुङ्कुमेषि च'
 [इति मे० १२९१८५] ॥ (२) ॥ * ॥ बहिषि कुधे

तिष्ठति । 'मुनि स्य.' (३१२४) इति व । 'अम्वा-
 म्ब-' (८१३१७७) इति परत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ उदीचि
 जानम् । 'द्युप्रागपा-' (४१२१०१) इति यत् ॥ (४)
 ॥ * ॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
 'हीवेरस्य' 'नेत्रबाला' इति ह्यातस्य ।

कालानुसार्यवृद्धादमपुष्पगीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

शैलेयम्

कालानुसार्यम्, वृद्धम्, अरमपुष्पम्, शीतशिवम्,
 शैलेयम् (५ न), 'मिलाजीत' के ५ नाम हैं ।

केति ॥ बालेनानुस्रियते । 'ऋहलोऽन्यत्' (३१११२४)
 ॥ (१) ॥ * ॥ वयंते स्म । 'वृष वृद्धो' (म्वा० आ० से०) ।
 'गत्यर्थावसंज्ञ-' (३१४१७२) इति क । 'वृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे
 ने त्रिपु क्लीबं तु शैले' [इति मे० ८०११८] ॥ (२)
 ॥ * ॥ अशमन पुष्पमिव । अरमप्रभवत्वात् ॥ (३)
 ॥ * ॥ शीतं च तन्निद्रं च ॥ (४) ॥ * ॥ शिलाया
 भवम् । 'नवादिभ्य-' (४१२१७७) इति ढक् । 'शैलेयं
 तालपर्ण्यं च सन्धवे । शैलेजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽय-
 लिङ्गम्' [इति मे० १२०१०९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
 'शैलेयस्य' शिलाजिन' इति स्यातस्य ।

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालपर्णी, दैत्या, गन्धकुटी, मुरा, गन्धिनी (५ स्त्री),
 'मुरा, ममोरफली' के ५ नाम हैं ।

तालेनि ॥ ताल पर्णमस्या । तालदन्तानापर्णसंज्ञे
 लाक्षणिक । 'पाककर्ण-' (४१११६४) इति ङीप् ॥ (१)
 ॥ * ॥ विरिग्यम् । 'दित्यदित्या-' (४११८५) इति
 ष्य ॥ (२) ॥ ॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥ * ॥
 मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) । इगुपत्त्वात्
 (३१११३५) व । ['मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति
 मे० १२८१७७] ॥ (४) ॥ * ॥ प्रसस्तो गन्धोऽस्या ।
 'अत इनिठनी' (५१२११५) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
 'मुरान्मसुगन्धिद्रव्यस्य' ।

गजमदस्यां तु सुवहा सुरभी रसा ॥ ३३ ॥

महेरणा कुन्दुरुको सल्लकी ह्यादिनीति च ।

गजमदस्यां, सुवहा, सुरभी, रसा, महेरणा, कुन्दुरुकी,
 सल्लकी, ह्यादिनी (८ स्त्री), 'सलई' के ८ नाम हैं ।

गजेति ॥ गजेभ्ययते । ष्यत् (३१११२४) ॥ * ॥
 षि (३१३१९) 'गजमसा' वा ॥ (१) ॥ * ॥ सुवहति ।
 पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (२) ॥ * ॥ सुपुं
 रभते । 'सर्वेषामुप्य इत्' (उ० ४१११८) । आगमानि-

स्यत्वात् नुम् (७।१।६३) । 'सुरभि सल्लकीमावृमिन्पुरा-
गोपु योपिति' [इति मे० १०७।२२] ॥ (३) ॥॥॥ रम्यते
'रस मास्वादाने' (उ० उ० से०) अदत्त । घञ् (३।३।१९) ।
'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादी विपे द्वे । बोले नगे
गृहे धातो तिक्तादी पारदर्शिन च ॥ [रसा तु रसनापाठा-
सल्लकीधितिकङ्गुपु' इति हेम २।६००-१] ॥ (४)
॥॥॥ महदीरणमस्याः । महमुस्तवमीरयति वा । स्यु (३।१।
१३४) ॥ (५) ॥॥॥ तुन्दुरिख्य प्रतिकृति । 'इवे प्रतिकृतो
(५।३।९६) इति कन् । गौरादि (४।१।४१) ॥ (६)
॥॥॥ सलति । 'पल गतो' (भ्वा० प० से०) । वृष्
(उ० २।३२) । प्रपौदरादि (६।३।१०९) । गौरादि
(४।१।४१) । लक्ष्म्य लक्ष्यते वा । 'लक्ष आस्वादाने' ।
वृष् (उ० २।३२) ॥॥॥ 'सल्लकीमिल्लकी ह्लावा' इति
घञ् ॥॥॥ 'श्राविदुभेदौ शल्लकयो' इति तालश्यादौ रभस ।
तत्र 'शल चक्रे' (भ्वा० प० से०) घातु ॥ (७) ॥॥॥
सादस्यवदस्यम् । 'ह्लादी सुभे च' (भ्वा० आ० से०) ।
'आवशक्या' (३।३।१७०) णिनि ॥ (८) ॥॥॥ अष्टौ
'कुन्दुस्वया.' 'साला' इति ह्यताया ।

अग्निज्वालासुमिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका ॥ १२४ ॥
अग्निज्वाला, सुमिक्षा, धातकी, धातृपुष्पिका (४ स्त्री),
'घवा' के ४ नाम हैं ।

अग्नीनि ॥ अग्नेज्वालिव । रजनपुष्पत्वात् ॥ (१)
॥॥॥ सुष्ठु भिद्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥॥
धातु करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
ष्यन्तात् वृष् (३।१।१३३) । गौरादि (४।१।४१) ॥
(३) ॥॥॥ धातृ पुष्पमस्या । त्रैविक क् (५।४।१५४) ॥
(४) ॥॥॥ चत्वारि 'धातवयाः' 'घवा' इति ह्यताया ।

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कृटिर्बहुला
पृथ्वीका, चन्द्रवाला, एला, निष्कृटि, बहुला (५ स्त्री),
'वृही ह्लाथची' के ५ नाम हैं ।
पृथ्वीनि ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रथयाने' (भ्वा० ञा० से०) ।
'कर्मरीकादयञ्' (उ० ४।२०) इति साधु ॥ (१) ॥॥॥
चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥॥॥
एलयति । 'इल प्रेरणे' (उ० प० से०) । पचाञच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥॥॥ निश्रिता कृटि कीटिममस्या ।
निष्कान्ता कुटेर्वा ॥ * ॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति वा डीप् [निष्कृटी] ॥ (४) ॥॥॥ बहुनि बीजानि
लाति । 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'बहुला
नीलिकाया स्यादेलायां गवि योपिति । कृत्तिकासु स्त्रियां
श्लिन्नि विहायसि नपुंसकम् । पुस्यनी कृष्णपक्षे च वाच्य-

वत्प्राज्यकृष्णयोः' [इति मे० १५३।१७-१८] ॥
(५) ॥॥॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति ह्यताया- ।

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्जिका तुल्या कोरङ्गी त्रिपुटा वृष्टिः ॥ १२५ ॥
उपकुञ्जिका, तुल्या, कोरङ्गी, त्रिपुटा, वृष्टिः (५ स्त्री),
'द्योटी इलायची' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ उपकुञ्जिनि । 'कुञ्च कीटिल्याल्पीभावयो'
(भ्वा० प० से०) । वृष् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥॥
तुदनि । 'तुद व्यथने' (तु० उ० ञ०) । 'पातुति-'
(उ० २।७) इति चक् । 'तुत्वयञ्जनभेदे स्यान्नौली-
मूक्षमैलयो स्त्रियाम्' [इति मे० ७।२।८] ॥ (२) ॥॥॥
कुर्गिनि । 'कुर् दग्धे' (तु० प० से०) । वाहृलकापञ्चक् ।
गौरादि (४।१।४१) ॥ (३) ॥॥॥ त्रय पुटा मस्या ।
'त्रिपुटा पल्लिवया च सूक्ष्मैनात्रिवृतो स्त्रियाम् । सनीनेके
च तीरे च त्रिपुट समुदाहृत' [इति मे० ३६।४४] ॥
(४) ॥ * ॥ वृष्टिनि । 'वृष्ट छेदे' (तु० प० से०) ।
'इमुपधात्-' (उ० ४।१।२०) इतीन् । 'वृष्टि स्त्रीसंवाये
स्वल्पे स्रष्टमेकाकारमानयोः' [इति मे० ३।४।१६] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'सूक्ष्मेताया' ।

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्याधिः (पुं), कुष्ठम्, पारिभाष्यम्, व्याप्यम्, पाकलम्,
उत्पलम् (प० न), 'कूठ' (औषधि-विशेष) के ६ नाम हैं ।
व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कावेरं भास्वरं कुष्ठ
पारिभाष्य गदाह्वयम्' इति रभस । 'व्याधि. कुष्ठे च रोगे
ना' [इति मे० ७।१।१५] ॥ (१) ॥ * ॥ कुष्णाति
गेगम् । 'कुप निष्कर्षे' (क्रा० प० से०) । 'हृत्तिकुपि-'
(उ० २।२) इति वयम् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्ती' [इति
मे० ३।१।३] ॥ (२) ॥ * ॥ परिभावे साधु । 'तत्र
माधु' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (४।४।३८) ॥
(३) ॥॥॥ व्याप्यते । 'आणु व्यप्ती' (स्वा० प० ञ०) ।
'ऋह्लोण्यत्' (३।१।२४) ॥॥॥ वाप्या भवम् । 'वाप्यम्' इति
त्रक्षिप्ताठ । उच्यते । 'दुष्य् बीजमंताने' (स्वा० प० ञ०) ।
ष्यत् (३।१।१२४) वा ॥ * ॥ 'व्याप्यम्' इति च ॥ (४)
॥ * ॥ पाकं लाति । 'पाकल कुष्ठमैवज्ये पवि स्यात्कुञ्जर-
ज्वरे' [इति मे० १५२।१०८] ॥ (५) ॥ * ॥ उत्पलति ।
'पल गतो' (भ्वा० प० से०) । वृष् (३।१।१३४) । 'उत्पला
तुपपर्वट्या' क्लीबं कुष्ठमसूनयोः' [इति मे० १४९।६२] ॥
(६) ॥॥॥ पट् 'कुष्ठस्य' 'कूठ' इति ह्यतास्य ।

१. 'उत्पली तुपचर्पट्या' इति पा० ।

मृत्स्नाऽस्त्यस्या श्लेषत्वेन । अशंअद्यच (५।२।१२७) ।
 'मृत्स्ना मृत्तातुवर्धो स्त्री' [इति मे० ८३।१६] ॥ (३)
 ॥ * ॥ तुवरोऽस्त्यस्या । ठन (५।२।११५) । टाप् (४।१।४)
 ॥ * ॥ 'वापिका मल्लिका तूवर्धाडकी वक्षुरा छोटी' इति
 बोपलितत्वात् त्रवरी' च ॥ (४) ॥ * ॥ मृत्मालयति ।
 'अल भूपणादी' (भ्वा० प० से०) ण्यत् । अण् (३।२।१) ।
 'सज्ञाया कर्त्' (५।३।७५) ॥ * ॥ 'अजिता तुवरा स्तुत्वा
 मृत्सना मृत्तालकम्' इति कोष्ठाद् द्वितवार च । मृदि ताल
 प्रतिप्लास्य ॥ (५) ॥ * ॥ मुराष्ट्रे जातम् । जनी-
 (दि० आ० से०) । सप्तम्या जनेडं' (३।२।९७) ॥ (६)
 ॥ * ॥ पद् 'तुवरिकाया' 'तुवर्' इति श्वाताया ।

कुटन्नट दाशपुर वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

कुटन्नटम्, दाशपुरम्, वानेयम्, परिपेलवम्, प्लवम्,
 गोपुरम्, गोनर्दम्, कैवर्तीमुस्तकम् (८ न), 'छोटा
 नागरमोधा, कैवर्तीमुस्तक, जलमोधा' के ८ नाम ह ।

विवति ॥ कुटम् वनीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने'
 (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥
 दाशाम् कैवर्तीन् विपति । 'पु पालनपूरणयो' (जु० प०
 से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क ॥ * ॥
 'दशपूरम्' इति, 'दशपुर' इति च भवचित् पाठ । दश
 पूरयति । 'पूर प्रती' ऋमण्य (३।२।१) । यत्तु- दश
 पूरयति—इति विगृह्य इगुपघत्वात् (३।१।१३५) 'क'—
 इत्याह मुकुट । तन्न । 'गिजन्तस्येगुपघत्वाभावात् ।
 अकारान्निहपघदात्सोपपद्यो विप्रतिपेधेन' (३।२।१) इति
 वार्तिकेऽ अण्प्रसङ्गाच्च ॥ * ॥ दश पुरोऽस्या । 'ऋवपूर-
 गूर्' (५।४।७४) इति समासान्त । 'दशपूर
 दशपुर प्लवन जीविनाऽह्वयम्' इति वाचस्पति ॥ (२)
 ॥ * ॥ वने पानीये जायते । 'न-द्यादित्वात्' (४।३।९७)
 ढक ॥ * ॥ वन्य च । 'परिपेलव प्लव ध-र्थे तत्
 कुटन्नटसञ्ज्ञकम् । जायते मण्डूकाकार शैवालदलसचये ।
 कैवर्तीमुस्तके वलीव शोणके वा कुटन्नट इत्य-
 जय ॥ (३) ॥ * ॥ परित् पेलव मूढ ॥ (४) ॥ * ॥
 प्लावते । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।
 १३४) । 'प्लव फारण्डवे भेके कुलके भेलके कपी । शब्दे
 प्लुतिगती प्लक्षे चण्डालजलकाकयो । प्लव गन्धदूरी प्रोक्त
 कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' [इति विश्व १६२।५-६] । प्लवगो
 वानर भेके सारथी चोष्णीदीधिते' [इति मे० २४।४०] ॥
 (५) ॥ * ॥ गा जल विपति । 'पु पालने' (जु० प० से०) ।
 मूलविभुजादि (३।२।५) । गीजल पुरमस्य, इति वा ॥

(६) ॥ * ॥ गा जल नर्दयति । 'नर्द श-३' (भ्वा० प०
 से०) । 'वर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ कवर्ताना
 जाति कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ
 'कैवर्तीमुस्तकस्य' 'मोधा' इति रयातस्य ।

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हिपुष्पं स्थौणेषुकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थिपर्णम्, शुक्रम्, बर्हिपुष्पम्, स्थौणेषम्, कुक्कुरम्
 (५ न), 'कुक्कुरीन्हा या गटिवन' के ५ नाम ह ।

ग्र-धीति ॥ ग्र-धो पर्णा-न्यस्य । ग्र-न्य इव पर्णा-न्यस्य
 इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ शोचति । शुच शोने' (भ्वा० प०
 से०) । शु गतो' () वा । 'शुक्रवल्कोत्का' (उ०
 ३।४२) इति निपात । 'ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक् 'स्यात्'
 इति विश्व । [४।२६] । 'शुको व्याससुते कीरे
 रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादने पुंसि, ग्रन्थिपर्णे
 नपुंसकम्' [इति मे० ४।३७] ॥ * ॥—शुक्रस्येव वहाणि
 पर्णा-न्यस्य ('शुक्रवर्हम्') इत्येक नाम—इत्येवे ॥ (२)
 ॥ * ॥ बर्हि परश्च प्रशस्तमस्य । इति (५।२।११५) ॥
 पुष्पयति । 'पुष्प विवसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।
 १३४) । 'बर्हिपुष्पम्' इत्येक नाम—इत्येके ॥ * ॥ 'बर्ह-
 पुष्पम्' इत्यप्ये ॥ * ॥ 'वर्हम्' इति पृथग नाम, इति कश्चित् ॥
 (३) ॥ * ॥ स्थूणाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।
 १२०) ॥ (४) ॥ * ॥ शुक्कुरोऽस्यासि । शुक्कुराशब्दस्य
 गन्धे लाक्षणिक । अशंअद्यच (५।२।१२७) ॥ (५)
 ॥ * ॥ 'मरत्' इत्यत्राप्यन्वेति । 'मरुदे वे समीरे ना
 ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' [इति मे० ६४।१४३] ॥ * ॥ पञ्च
 ग्रन्थिपर्णस्य 'कुक्कुरवद्रा' इति श्वातस्य ।

मरुन्माला तु पिशुना सृष्टका देवी लता लघु ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्घोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुन्माला, पिशुना, सृष्टका, देवी, लता, लघु, समुद्रान्ता,
 वधू कोटिवर्षा, लङ्घोपिका (१० स्त्री), 'असरग, सृष्टका,
 अश्वरक, एक तरह का शाक-विशेष' के १० नाम ह ।

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मन्वते । 'मल धारणे' (भ्वा०
 आ० से०) । धञ (३।३।१९) । ण्यत् समस्त च
 नागेदम् । 'शुक्वा तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघु ।
 समुद्रान्ता वधू कोटिवर्षा लङ्घोपिका मरुत् । मुनिर्मान्य-
 वती माला मोहना कुटिला लता' इति वाचस्पति ।
 म्रियते । 'मूढ प्राणत्यागे' (तु० आ० सं०) । 'यूप्रोहति'
 (उ० १।९४) ॥ * ॥ मन्वते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
 से०) । धञ (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ पिशति । 'पिश

वचयवे' (तु० प० से०) । 'धुधिपिपिनिधिम्य कित्' (उ० ३।५५) इत्यनूत् । 'पिशुन् कृष्णमेषि च । कपिवचने च काके ना मूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पुष्ककायां पिशुना स्त्री स्यात्' [इति मे० ८९।११-१२] ॥ (२) ॥ * ॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० अ०) । बाहुलवात्कक् ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे 'पुष्का' अपि ॥ (३) ॥ * ॥ दीर्घमिति । 'दिवी कृताभिषेकाया तेजानीपुष्कयो-रपि' [इति मे० १५८।१२] ॥ (४) ॥ * ॥ लतति । 'लत आघाते' शौच । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियगु-शाखयोः । पुष्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवीद्वयोः—' [इति मे० ५७।५१-५२] ॥ (५) ॥ * ॥ लङ्घते । 'लपि गती' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबंहो-नंलोपश्च' (उ० १।२९) इत्यु । 'लघुरगुरो च मनोजे नि.सारे वाव्यवत् वलीवम् । ग्रीध्रे कृष्णागशणि पुष्काना-मौषधी तु स्त्री' [इति मे० २६।५] ॥ (६) ॥ * ॥ समुद्रोऽन्तोऽस्या ॥ (७) ॥ * ॥ बहति । उह्यते वा । 'बहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यु । 'बह् । स्त्री शार्त्तौषधी । स्तुपाशटीनयोऽसु भायर्षुष्काङ्गानामु च' [इति मे० ७९। १४-१५] । 'पुष्का च महिला वधू' इति त्रिकाण्डशेषे [३।३।२२३] ॥ (८) ॥ * ॥ कोटिभिर्यंर्षंति मधु । 'वृषु सेवने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥ * ॥ लङ्क्यामुप्यते । 'द्ववप्' [वीजमन्ताने] (भ्वा० उ० अ०) । ववुन् (उ० २।३२) । 'वचिस्त्वपि—' (६।१। १५) इति वस्व उ ॥ (१०) ॥ * ॥ ददा 'स्पृषकाया' 'अस्पर' इति ख्यातस्य ।

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपस्विनी, जटा, मांसी, जटिला, लोमशा, मिसी (६ स्त्री), 'जटामांसी' के ६ नाम हैं ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्या । जटिलम्बान् । 'अम्माया—' (५।२।१२१) इति विनि ॥ (१) ॥ * ॥ जटाऽस्त्यस्या । अर्शआघच् (५।२।१२७) । यद्वा, जटति । 'जट सघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ मग्यते । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति स । गौरादि (४।१।४१) । 'माम स्यादामिपे वलीव कङ्कालीजटयो स्त्रियाम्' [इति मे० १७०।८] ॥ (३) ॥ * ॥ जटाऽस्त्य-स्या । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-मांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' [इति मे० १४१।९२] ॥ (४) ॥ * ॥ लोमानि सन्त्यम्याः । लोमादिश. (५।२।१००) । 'लोमशो मुनिमेषयो । [लोमान्विते स्त्रिया काकजट्या-मासीवचसासु च । शूकशिम्बामहामेदाकासीसे' डाकिनोभिदि

[इति मे० १६४।२७-२८] ॥ (५) ॥ * ॥—मासीत्वा-दामिधी—इति स्वाम्युक्तो विप्रहोऽयुक्त । तथापाठस्य वचिददर्शनाम् । मस्यति । 'मसो परिणामे' (दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । पृषोदरादि— (६।३। १०९) ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'जटामासी' इति ख्याताया ।

त्यक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वक्पत्रम्, उत्कटम्, भृङ्गम्, त्वचम्, चोचम्, वराङ्गकम् (६ न), 'दालचीनी' के ६ नाम हैं ।

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥ * ॥ 'त्वक्' अपि नामास्या । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' [इति मे० २७।६] ॥ (१) ॥ * ॥ अन्यत उत्पटगन्धित्वात् 'सप्रोदश्च कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥ * ॥ विभर्ति । 'भ्रुजः किन्नुट् च' (उ० १।१२४) इति गन् ॥ (३) ॥ * ॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति । अर्शआघच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । अर्शआघच् (५।२।१२७) । 'त्वक्त्वचचोचशब्दा स्युर्वल्के' चर्मणि पत्रके' इति धरणि. (५) ॥ * ॥ वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'त्वक्पत्रस्य' 'तज्' इति ख्यातस्य ।

कर्चूरको द्राविडकः कालपको वेधमुख्यकः ।

कर्चूरकः, द्राविडकः, काष्पकः, वेधमुख्यकः (४ पु), 'कचूर' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज वयने' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊर । पृषोदरादि (६।३। १०९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ द्विविधे देसे जात । 'तत्र जात' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ कल्पे विधौ.भव । 'तत्र भव'—(४।३।५३) इत्यण् । वन् (५।३।७५) ॥ * ॥ पाठान्तरे काले साधु । 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कम् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ वेधे मुख्यः । स्वार्थे कम् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ।

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषधी (स्त्री), 'जातिमात्र' अर्थात् 'नीहि (धान्य), धव, चना आदि' के अर्थ में प्रयुक्त होता है ।

ओषेति ॥ जातिमात्रविधक्षायाम् 'ओषधी' शब्द-

प्रयोगः ।

अजातौ सर्वमौपधम् ॥ १३५ ॥

औपधम् (न), 'जातिसे भिन्न' अर्थात् 'द्वया आदि' के अर्थ में प्रयुक्त होता है ।

अजिति ॥ द्रव्यमात्रविधक्षाया तु 'औपध'शब्दप्रयोग । 'औपधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् । 'सर्वम्' इत्यनेन— वृत्तं लक्षितम् औपधशब्दवाच्यम्—इत्युक्तम् ।

शाकार्थ्यं पत्रपुष्पादि

शाकम् (न), 'साग' अर्थात् 'जिससे फल, फूल आदि ('जड़, शाखा, कन्द ...'), का बोध हो, उसका १ नाम है ।

शाकिति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शकृ शकती' (स्वा० प० अ०) । ष् (३।३।१९) । यदा—इयति । 'यो तनुकरये' (दि० प० से०) । बाहुलवात् कः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना फलनाडयग्रमूलादिपरिग्रह । 'मूलपत्रकरीराग्रफलनाण्डाधिकरूढकम् । त्वक पुष्पं वचचं चैव साक दशविध स्मृतम्' । अधिकरूढकं तालत्रीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ।

तण्डुलीयोऽल्पमारिपः ।

तण्डुलीयः, अल्पमारिपः (२ पु), 'बौराई' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तण्डुलाय हित । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छ । 'तण्डुलीय शाकभेदे विडङ्गतरताप्ययो' [इति हैम ४।२३०, मे० १२१।११९ च] ॥ (१) ॥ * ॥ 'मारिप' शाकभिद्यायं नाटचोक्त्या पुंसि, योषिति । [दशाम्बायाम्' इति मे० १६८।४३-४४] । अल्पवचासौ मारिपश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति स्यात्स्य ।

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी अक्रपुष्पयि ॥ १३६ ॥

विशल्या, अग्निशिरा, अनन्ता, फलिनी, शकपुष्पी (५ स्त्री) 'अग्निशिखा, इन्द्रपुष्पी' के ५ नाम हैं ।

विशेति ॥ विगत शक्यमनया । 'विशल्या लाङ्गली- वन्तीगुह्वरीविदुतासु च । शक्येन रहिताया च प्रियाया लक्ष- णस्य च' इति हैमचन्द्र [४।५३८] ॥ (१) ॥ * ॥ अग्नेरिव शिखा मृतापो यस्या । 'अवाग्निजिलमुहिष्ट कुमुम्भे कुङ्कुमेश्वि च । लाङ्गलिक्याख्योपधो च विशल्याया च यो- पिति' [इति मे० २१।१४] ॥ (२) ॥ * ॥ न अन्तो यस्या ॥ (३) ॥ * ॥ फलानि सन्तयस्या । इति (५।२।११५) । 'फलिन्याग्निशिखाया' स्त्री 'फलिन्या फलिने त्रिपु' [इति मे० ८९।१५] ॥ (४) ॥ * ॥ 'शकोऽनुत्तर पुष्पमस्या । शकशब्द पुषे लाक्षणिक 'पाककर्ण'- (४।१।९४) इति डीप् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'अग्निशिखाया' 'इन्द्रपुष्पी' इति स्माताया ।

१. 'फलया स्त्री फलिनि त्रिपु' त्रि पा० ।

स्यादक्षगन्धा छगलान्धावेगी वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

शक्यगन्धा, छगलान्धा, आवेगी (३ स्त्री), वृद्धदारकः, जुङ्गः (२ पु), 'विद्यारा' के ५ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ शक्यस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्या- नित्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीत्र ॥ * ॥ 'शक्यगन्धा' इति पाठात्तरम् ॥ (१) ॥ * ॥ छगलस्ये- वान्त्रमस्याः ॥ * ॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्ये- छाये तु 'छगलशक्यगोवृद्धदारकयो स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थ- योग । ['छगलं नीलवस्त्रे, ना छाये, स्त्री वृद्धदारके' इति मे० १५१।११] ॥ (२) ॥ * ॥ आवेगोऽस्त्यस्या । अर्ध- वाच्यत् (५।२।१२७) । गौरादि (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ वृद्धो दारकोऽस्यात् । वृद्धत्व दारयति वा । षुन् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥ जुङ्गति । 'जुगि वज्जे' (म्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) जुङ्ग्यते वा । ष् (३।३।१९) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ।

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्ली ॥ ३७ ॥

ब्राह्मी, मत्स्याक्षी, वयस्था, सोमवल्ली (४ स्त्री), 'ब्राह्मी' के ५ नाम हैं ।

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजाती' (६।४।१७) इत्यणि टिसोप ॥ (१) ॥ * ॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्या । मत्स्यशब्द स्वावयवे गौण । 'वहुबीही'- (५।४।१३३) इति पष् । डीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'वयस्ये क' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रिया ब्राह्मीगुह्वर्यामलकीपु च । सूक्ष्मलाया च काकोत्या पध्याया तरुणे त्रिपु' [इति मे० ७३।२२] ॥ (३) ॥ * ॥ सोमस्य वल्ली ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ब्राह्म्या' ।

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पटुपर्णी, हैमवती, स्वर्णक्षीरी, हिमावती (५ स्त्री), 'मकोय' के ५ नाम हैं ।

पटिचति ॥ पटूनि पर्णान्यस्या । 'पाककर्ण'- (४।१।९४) इति डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ हैमवति जाना । 'तत्र जात' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ स्वर्ण- मिम क्षीरमस्या । गौरादि (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ हिममस्त्यस्या । मनुष्य (५।३।९४) । 'शरावीना च' (६।३।१२०) इति दीर्घ ॥ (४) ॥ * ॥ 'हैमवर्णं पयस्त- स्या हिमवज्जूमिसंभवा । सा नागजिह्विकाकारा तन्मूर्त्तं वणिजोपधम्' ॥ * ॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्या' 'मको' इति स्याताया ।

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥१३८॥

हयपुच्छी, काम्बोजी, मापपर्णी, महासहा (४ स्त्री),
'मापपर्णी, वनउद्द' के ४ नाम हैं ।

हयति ॥ हयपुच्छमिव पर्णाग्न्यस्याः । गीरादिः (४१।
४१) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बोजे देसे भवा । 'तत्र भव.' (४।
३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ मापस्येव पर्णाग्न्यस्याः ।
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीप् ॥ (३) ॥ * ॥ महती
सहा । 'आम्भहतः-' (६।३।४६) इत्यात्वम् । 'महासहा
मापपर्णाग्न्यस्याः च योपिति' [इति मे० १७७।३४] ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मापपर्णाः' ।

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डिकेरी, रक्तफला, विम्बिका, पीलुपर्णी (४ स्त्री),
'कुनुहन, हुन्दरु' के ४ नाम हैं ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चञ्चुरस्ति येषाम् । 'अतः-' (५।२।
११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ * ॥ (तुण्डिकेरी)
इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायाम् कन्' () ।
तुण्डकमीर्त्तं । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं फल-
मस्या । अजादिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ * ॥ विम्ब
कामति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क । 'डघायो-' (६।३।६३) इति ह्रस्व ॥
(३) ॥ * ॥ पीलोरीव पर्णमस्या । पीलुशब्द स्वादयये
गौण । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीप् ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'तुण्डिकेरी' 'कुन्दरी' इति श्यातायाः ।

वर्वरा क्वरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वरा, क्वरी, तुङ्गी, खरपुष्पा, अजगन्धिका (५ स्त्री),
'पवई, ववईनामक शाक-विशेष' के ४ नाम हैं ।

वर्वीति ॥ वृषोति । 'वृश् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'कृष्-' (उ० २।१२१) इति वरच् । अनित्य वित्तं डीप् ।
'वर्वरं पामरे केसे चरुले नीवृदन्तरे । फ्रिञ्जिकाया पुमान्
शाकभेदपुष्पविधौ स्त्रियाम्' [इति मे० १३७।२०९] ॥ (१)
॥ * ॥ वृषोति । अच् (३।१।३४) । गीरादिः (४।१।४१) ।
कस्य शिरसो वरी । 'क्वरं लवणाम्लयोः । क्वरी केश-
विन्यासशाकयो' इति हैमः [३।५६७-६८] ॥ (२) ॥ * ॥
तुङ्गति । 'तुङ्गि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।३४) । न्यङ्कवादिः (७।३।५३) । 'तुङ्गः पुनाग-
नगयोर्द्धे स्यादुभ्रतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्राया वर्वरा-
यामपीष्यते' [इति हैमः २।३३] ॥ (३) ॥ * ॥ खरं पुष्प-
मस्याः ॥ (४) ॥ * ॥ अजगन्धेव गन्धोऽस्याः । अजगन्धः
स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'खरपुष्पायाः' ।

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ।

एलापर्णी, सुवहा, रास्ना, युक्तरसा (४ स्त्री), 'एलापर्णी'
के ४ नाम हैं ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णाग्न्यस्याः । 'पाक-' (४।१।
६४) इति डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ सुवहति । अच् (३।१।
१३४) । 'सुवहा शल्लन्वेलापर्णीगोघापदीपु वीणायाम् ।
रास्नाशेफालिकयो स्यो मुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' [इति मे०
१७७।२५-२६] ॥ (२) ॥ * ॥ रास्ते । 'रासु शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । रास्यते वा । 'रास्नानाम्ना-' (उ०
३।१।५) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ युक्तो रसो यस्याः ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'एलापर्णाः' ।

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बष्ठाऽम्ललोणिका ॥ १४० ॥

चाङ्गेरी, चुक्रिका, दन्तशठा, अम्बष्ठा, अम्ललोणिका
(५ स्त्री), 'नोनी, चूक' (शाक-विशेष) के ५ नाम हैं ।

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दशे' [इति मे० २।२।५] ।
चाङ्गमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ चुक्रकयति । 'चूक व्यथने' (चु० प०
से०) । 'ऋच्चेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधु । स्वायं कन्
(५।३।७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (२) ॥ * ॥ शठति । 'शठ हिंसाकलेशकैतवे'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) दन्ताना शठा ।
'स्याद्दन्तशठो जम्बीरे कर्पटवे ऋकरमर्दके । नागरकुण्डलि
च पुमान् स्याच्चाङ्गेयी च योपिति' [इति मे० ४०।१९-२०]
॥ (३) ॥ * ॥ अम्बे तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति
क । 'अम्बाम्ब-' (८।३।६७) इति पत्वम् । 'अम्बष्ठा देसा-
भेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाऽप्यम्ललोण्या स्यात्
पाठाङ्गधिकयोरपि' [इति मे० ३९।११] ॥ (४) ॥ * ॥
अम्ललेभ्य ऊना । स्वायं कन् (५।३।७५) । पुषोदरा-
दित्वाप् (६।३।१९) ण ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अम्ललोणि-
कायाः' 'लोनिजा' इति श्यातायाः ।

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहस्रवेधी, चुक्रः, अम्लवेतसः, शतवेधी (४ पु),
'अम्लवेत' के ४ नाम हैं ।

सहेति ॥ सहस्रं घटं वा वेधितुं शीलमस्य । विध
विधाने (तु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णिनि ॥ (१) ॥ * ॥ चुक्रयत्यनेन । 'ऋच्चेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ अम्लश्रामी वेतमश्र ।

१. 'चङ्ग' इति पा० ।

२. 'कर्मरङ्गके' इति पा० ।

नम्रत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ चत्वारि 'अम्लवेतसम्' 'अम्ल-
वेद' इति स्यात्स्य ।

नमस्कारी गण्डकाली समझा खादिरेत्यपि ॥१४१॥

नमस्कारी, गण्डकाली, समझा, खादिरा (४ स्त्री),
'लजाळ, हुरैसुरै' के ४ नाम हैं ।

नमैति ॥ नमस्करणलीला । 'गुपि-' (३२।७८) इति
णिति ॥ (१) ॥ * ॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥ * ॥
समझति । 'अपि गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प०
से०) । 'अजिरसिधिर-' (उ० १।५३) इति सायु ।
'खादिरा' शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तघातने [इति मे० १३३।
१४६] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'खादिराया' 'हाताजोडी'
इति ख्याताया ।—नव 'लजाळ' इति स्यात्स्य—इति
मुकुट ।

जीवन्ती जीवन्ती जीवा जीवनीया मधु, स्रवा ।

जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधु, स्रवा
(६ स्त्री), 'जीवन्ती' के ६ नाम हैं ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । घटा^१ (३।२।१२४) 'उपितश्च' (४।१।६)
इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशाम्योर्मुहुवी' वन्दयोरपि
[इति मे० ६२।११२] ॥ (१) ॥ * ॥ जीवतेऽनया ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट्, युच् (उ० २।३७)
वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयो क्रमात्'
[इति मे० ८७।६९] ॥ (२) ॥ * ॥ जीवयति । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्तिकामोर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु ।
न स्त्री तु जा विते' [इति मे० १५८।८-९] ॥ (३) ॥ * ॥
जीवनाय हिता । 'समं हितम्' (५।१।५) इति छ ॥
(४) ॥ * ॥ मनयते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'फलपाटि-' (उ० १।१८-९) इत्यु धञ् । 'मधु पुष्परसे
शौरे मये ना त् मधुदुमे । वसन्तदेश्वभिश्चने स्याज्जीवन्त्या
तु योपिति' [इति मे० ७९।११-१२] ॥ (५) ॥ * ॥ खवति ।
'ख गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥
'मधुस्रवा' इत्येक नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥ * ॥ पट्
'जीवन्तिकामा' 'गुर्जरेदे' 'जोडी' इति ख्याताया ।

कूर्चशीर्षे मधुरकः शृङ्गहस्याद्बजीवका ॥ १४२ ॥

कूर्चशीर्ष, मधुरक, शृङ्ग, हस्याद्ब, जीवक (५ पु),
'जीवक' के ५ नाम हैं ।

कूर्चेति ॥ कूर्चं श्मश्रु । तदृच्छीपंमस्य ॥ (१) ॥ * ॥
मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याद्घ्रस्वाङ्गो
मधुरको मुकुरश्चिरजीवक' इति रभस ॥ (२) ॥ * ॥
शृणाति । 'यु' हिसायाम्' (क्रा० प० से०) । 'शृणातेह्रस्वञ्च'
(उ० १।१२६) इति गन् गुट् च । 'शृङ्ग प्रमुत्वे सिद्धे
चित्ते ब्रीडाशुन्यन्के । विपाणोत्कपंयोश्चाथ शृङ्ग स्यात्
कूर्चशीर्षके । स्त्री विपाया स्वर्णमीनभेदयोर्कृष्णोपपोष'
[इति मे० २३।२५-२६] ॥ (३) ॥ * ॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्या
॥ (४) ॥ * ॥ जीवयति । षुल् (३।१।१३३) । 'जीवक
प्राणके 'पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुति स्यादा
जीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृद्धचाशीर्षीविनोराहि-
तुमिडके' [इति मे० ८।९५-९६] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुट ।

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिकः

किराततिक, भूनिम्ब, अनार्यतिक (३ पु), 'विरा-
यता' के ३ नाम हैं ।

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य । अशं-
आद्यच् (५।२।१२७) । किरातश्चासौ तित्तश्च ॥ (१) ॥ * ॥
मुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥ * ॥ अनार्यप्रियश्चासौ तित्तश्च ।
शाकपार्षिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥ * ॥ 'विरा-
तित्त' अपि । 'विरातश्चिरात्तित्तश्च भूनिम्बहिमकावपि'
इति रभस ॥ * ॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'विरायता' इति
ख्यात्स्य ।

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिकेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥
सप्तला, विमला, सातला, भूरिकेना, चर्मकपा (५ स्त्री),
'सेहुक, धूहर' के ५ नाम हैं ।

अपेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽपु- (३।२।३) इति
क । 'अथ सप्तला । 'वनमालाचर्मकपागुञ्जासु पाटलो
स्त्रियाम्' [इति मे० १५५।१४३-४४] ॥ (१) ॥ * ॥
विगता मला यया । 'स्याद्विमला स्त्रियाम् । 'सातलाया
मुवो भेदे निर्मले त्वभिधेयवत्' [इति मे० १५४।१३१] ॥

१ 'खादिरा' इति पा० ।

२- सप्तप्रथयेनेत्यर्थं ।

३ 'वृद्धयोरपि' इति पा० ।

१ 'पीतशाल' इति पा० ।

२ 'नवमाली' इति पा० ।

३ 'सातलामाम्' इति पा० ।

(२) ॥ १ ॥ सातं सुखं ङाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति क. ॥ (३) ॥ ७ ॥ भूरयः केना यस्याः ॥
(४) ॥ १ ॥ चर्मणः कपा ॥ (५) ॥ १ ॥ पञ्च 'सप्तलायाः',
'सोऽहृण्ड' भेदस्य 'चर्मवासस्य' इत्यग्ये ।

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायसाली, स्वादुरसा, वयस्था (३ स्त्री), 'काकोली' के
३ नाम हैं ।

वायात ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलण्डि उत्सेपणे'
(तु० प० सं०) । 'अग्यभ्याऽप-' (वा० ३।२।१०९) इति
ङः । एरुन्वादाद. (वा० ६।१।१५४) ॥ (१) ॥ १ ॥ स्वादु
रसोऽस्याः ॥ (२) ॥ १ ॥ वयसि स्थोयतेऽनया । 'वयस्य
क.' (वा० ३।२।५८) । 'वयस्था तु स्त्रिया ब्राह्मीगुडुच्यान-
मलकोपु च । सुधर्मलाया च काकोल्या पथ्याया तरुणे
'त्रिषु' [इति मे० ७३।२२-२३] ॥ (३) ॥ १ ॥ त्रीणि
'वयस्थायाः' 'काकोली' इति ह्यातायाः ।

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्यपि ॥ १४४ ॥

मकूलकः, निकुम्भः (२ पु), दन्तिका, प्रत्यक्षेणी,
उदुम्बरपर्णी (३ स्त्री), 'दन्तीनामक औषध' के ५ नाम हैं ।

अयेति ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । षिञ्जाद्यलच् (उ० ४।१०) । स्वार्थे कन् ।
आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च नुम् ॥ * ॥ पुषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) उत्त्वे 'मुकूलक.' अपि-इत्यग्ये ॥ (१)
॥ १ ॥ कुं भूमि विभति । 'सप्तयां भृत्-' (३।२।४६)
इति खच् । 'खच्च ङिडा' (३।२।३८) । नियतः कुम्भः ।
'प्रादयो गता-' (२।२।१८) इति समासः । 'निकुम्भ-
कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधो' [इति मे० १०७।१७] ॥
(२) ॥ १ ॥ दाम्यति । दम्यते वा । 'दमु उपशमे' (दि०
प० से०) । 'हिसिमुषिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'दन्तोऽङ्गिकटके कुञ्जे दशनेऽ-
पौषधौ स्त्रियाम्' [इति मे० ५५।२३] ॥ (३) ॥ १ ॥
प्रत्यञ्ची श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वाच्च कप् ॥ (४)
॥ १ ॥ उदुम्बरस्यैव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीप् ॥ (५) ॥ १ ॥ पञ्च 'वयदन्त्याः' ।

अजमोदा तृषगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजमोदा, उषगन्धा, ब्रह्मदर्भा, यवानिका (४ स्त्री),
'अजमोदा, अजवाहन' के ४ नाम हैं ।

अजति ॥ अजं मोदयति । 'मुद ह्ये' (भ्वा० आ० से०)
ण्यन्तः । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४)
टाप् । अजेन मोदते मोदते वा । पचाद्यच् (३।१।३४) ।
घञ् (३।१।१८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ उषो गन्धोऽस्याः ।
'उषगन्धा पचाक्षत्रयवान्याषिङ्गिकौषधौ' इति हेम. [४।
१।५६] ॥ (२) ॥ १ ॥ ब्रह्मणा दम्यते । 'दृभो ग्रन्थे' (तु०
प० सं०) । घञ् (३।३।१९) । 'कटु'करणे कृता-' (२।
१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥ १ ॥ युज्यते यवः । 'इन्द्र-
वर्षण-' (४।१।४६) इति ङीयानुको । इवार्थे (५।३।१६६)
स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥ १ ॥ 'यमानिका' इति सम-
कारपाठे यमेनानति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
श्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ १ ॥ 'यवानोद्वयस्य' द्वे द्वे
नामनी । -चत्वारः पयोधाः-इत्येके ।

मूले पुष्करकाशमीरपद्मपत्राणि पीष्करे ॥ १४५ ॥

पुष्करम्, काशमीरम्, पद्मपत्रम् (३ न), 'पुष्करमूल'
के ३ नाम हैं ।

मूल इति ॥ पीष्करे मूले, इत्यग्ये । पुष्पाति, पुष्यति
वा । पुष पुष्ठी' (दि० प० अ०, ऋचा० प० से०) । 'पुष-
किव्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे ध्योमिनि
पद्म.करिकराययोः । शोषविद्धीपविहृय'तीर्थरागोरगान्तरे ।
पुष्करं तूर्यवनत्रे च काष्ठे खल्लुफलेऽपि च' [इति विश्व. १३७।
१५३-५४] ॥ (१) ॥ १ ॥ कशमीरेपु भवन् । 'तत्र भव.'
(४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ १ ॥ पद्यस्यैव पद्ममस्य ॥ * ॥
'पद्मवर्णम्' इति क्वचित् पाठ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'पुष्करमूलस्य' ।

अथथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अथथा, अतिचरा, पद्मा, चारटी, पद्मचारिणी (५ स्त्री),
'पद्मचारिणी, स्थलकमलिनी' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ न व्यपठे । 'अथ दु.क्षतचलनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'अथथो निर्व्यथे सप
चारटीपद्ययोः स्त्रियाम्' [इति मे० ७३।१५] ॥ (१)
॥ * ॥ अति चरति । अच् (३।१।३४) ॥ (२)
॥ * ॥ पद्यते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'अतिस्तु-'
(उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥ १ ॥ चारयात् ।
'दाकादिभ्योऽट्' (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥ १ ॥ पद्मं चरित्
शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (५)
॥ १ ॥ पञ्च 'पचाकस्य' ।

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥
काम्पिल्यः, कर्कशा, चन्द्रः, रक्ताङ्गः (४ पु), रोचनी
(स्त्री), 'कबीला' के ५ नाम हैं ।

केति ॥ कम्पिलाया अदूरभव । सदाशादित्वात् (४।२।२०) ष्य ॥ ॥ कम्पते । 'वपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादिस्त्व । 'प्रज्ञाघण्' (५।४।३६) । क जल पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । कपूर्वात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क — इति मुकुट । तत । अन्तस्यगुपधत्वाभावात् । अभ्यन्तादभ्यण प्रसङ्गाच्च । — इत् नियंकारम् ['काम्पिल'] मन्वते—इत्येक ॥ (१) ॥ * ॥ करे कषति । 'कषा घञ्' () । पचाद्यच् (३।१।१३५) । अन्तर्भावितष्यर्षो वा । शकृष्वाद्. (वा० ६।१।१५) ॥ (२) ॥ * ॥ चन्दति । 'वादि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फापितच्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्र. कर्पूरकाम्पिलसुधागुस्त्व-पवारिषु' [इति म० १२५।३१] ॥ (३) ॥ * ॥ रक्तमङ्ग-मस्य । 'रक्ताङ्गस्तु महीमुने । कम्पिले स्त्री तु जीवन्त्या वलीव विद्रुमधीरयो.' [इति म० २५।४५-४६] ॥ (४) ॥ * ॥ रोचते । रुच दीप्ति' (भ्वा० आ० से०) । 'कृत्वत्युट्-' (३।१।१३३) इति ल्युट् । रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्' [इति मे० ११।१६] ॥ * ॥ रेचनी इति वचिच् पाठ ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च रोचन्या 'कपीला' इति ख्याताया ।

प्रमुञ्जाडस्वेडगजो दद्भुन्नश्चमर्दक ।

पद्माट उरणात्यञ्च

प्रमुञ्जाड, एडगज, दद्भुन्न, चक्रमर्दक, प्रमाट, उरणात्यञ्च (६ पु), 'वक्वक्' के ६ नाम ह ।

प्रमुत्रेति ॥ पुमात् नाड्यति । 'नड अशे' चुरादि । 'कर्मण्य' (३।२।१) । मसानुस्वारे (८।२।१२३) परसवर्णं (८।४।५८) । प्रकृष्ट प्रगतो वा पुन्नाड ॥ (१) ॥ * ॥ एडो मेप एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा—एलनम् । 'इल प्रसेपे स्वप्ने च' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । श्लयोरेकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । 'गज मदे शब्दे च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ दद्भु हन्ति । 'अमनुष्यवर्तुके च' (३।२।५३) इति टक् । 'अपूर्वस्य' (८।४।२२) इति नियमात् णत्वम् । —धुभ्नादित्वात् (८।४।३९) —इति मुकुटस्तु चिन्त्य ॥ (३) ॥ * ॥ चक्र दद्भु यद्भ्राति । 'मृद कोदे' (क्रधा० प० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ पथमिव पचा वा पचसमूह् वाऽटति । 'अट गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१) ॥ (५) ॥ * ॥ उरणस्य मेपस्याख्याऽस्य ॥ * ॥ उरणस्यादीवाति यस्य । तद्भुस्युपपत्वात् । 'अदणोऽदृशंतात्' (५।४।७६) इत्यच्—इति स्वामी ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'पचाटस्व' 'पुजाड' इति ख्यातस्य ।

पलाण्डुस्तु सुकन्दक ॥ १४७ ॥

पलाण्डु, सुकन्दक. (२ पु), 'प्याज' के २ नाम हैं ।

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् आण्डुप्रत्यय ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनमतीव वा कन्दयति । भक्षकजातिभ्रशयत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पलाण्डो.' 'प्याज' इति ध्यातस्य ।

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरिते

लताक, दुदुम (२ पु), 'दरे प्याज' के २ नाम हैं ।

लतेति ॥ लतासु अक्षयते अर्च्यते, निरुद्धलक्षणया निन्दते वा । 'अक स्तवन' (भ्वा० प० से०), 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टा द्रुम ॥ (२) ॥ * ॥ तत्र पलाण्डो । हरिते पालाणे ॥ * ॥ द्वे 'हरिद्वणपलाण्डो' ।

अथ महौपधम् ।

लशुनं गुञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनका ॥ १४८ ॥

महौपधम्, लशुनम् (२ न), गृज्जन, अरिष्ट, महाकन्द, रसोनक (४ पु), 'लहसुन' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ महश्च तदोपय च । 'महौपध तु मुठञा स्याद्विपाया लघुनेऽपि च' [इति मे० ८२।४८] ॥ (१) ॥ * ॥ अश्नाति अस्नुते वा । 'अम भोजने' (क्रधा० प० से०) । अच् ह्रस्वात् (स्वा० आ० से०) । 'अशालंश् च' (उ० ३।५।७) इत्युन् ॥ (२) ॥ * ॥ गृञ्जते = भक्षयतेन कथ्यते रोगेषु । 'गृञ्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृञ्जनम् । 'विपदिशयसोमति वलीव, पुति रशो-नके' [इति मे० ८७।५८-५९] । 'लशुन गृञ्जन चैव पला-ण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालावुजातीया जातिद्विविधम्' इति । श्वेतवन्द पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् । 'लशुन दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौपधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कञ्चपरार-जिता । गृञ्जन यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातय' इति सुश्रु-तेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रवत्त्वात् भिद्यतेऽतो पलाण्डुत्' [?] ॥ (३) ॥ * ॥ न रिष्टममुभमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे केनिले काक्वङ्कयो । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसञ्च । शुभे मरणचिह्नं च' [इति मे० ३५।३२-३३] ॥ (४) ॥ * ॥ महश्च कन्दमस्य ॥ (५) ॥ * ॥ रसे आस्वादाने ऋण्यते पातक-

१. 'विपदश्च' इति पा० ।

हेतुत्वात् । 'ऊन परिहाणे' (डु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३। ७५), वहुन् (उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥ * ॥ पठ् 'लघुन' इति श्यातस्य ।

पुनर्नवा तु शोधघ्नी

पुनर्नवा, शोधघ्नी (२ स्त्री), 'गदहपुर्णा' के २ नाम हैं ।

पुनरिति ॥ पुनरभिक्षणं तवा । तूयते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । धुभ्नादि. (८।४।३९) ॥ (१) ॥ * ॥ शोष हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिड्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुनर्नवाया.' 'गदहपुर्णा' इति श्यातायाः ।

वितुन्नं मुनिपण्णकम् ।

वितुन्नम्, मुनिपण्णकम् (२ न), 'विस्खपरिया' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विगन तुन्न व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं मुनिपण्णे च शैवाले च नपुसकम्' [इति मे० ६२।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्टु निपण्णमस्मात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विनुन्नस्य' 'विपखपरिधा' इति श्यातस्य ।

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्णपि ॥ १४९ ॥

वातकः, शीतलः, (२ पु), अपराजिता, शणपर्णा (२ स्त्री), 'पटुआ, पदसन' के चार नाम हैं ।

स्यादिति ॥ वातं करोति । 'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३। २।१०१) इति ड ॥ (१) ॥ * ॥ शीतं लति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क. ॥ * ॥ 'शीतलवातक' इत्यपि नाम । 'शणपर्णा शीतलवातक.' इति अन्वन्तरिः ॥ (२) ॥ * ॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशालेऽप्यन्तरे नाऽजिति 'निपु' । 'गिरिकर्णजिन्ध्याकुण्डिकात्पर्णपि' 'गोपीति' । 'शर्षि' मे० ७१।२३१] ॥ (३) ॥ * ॥ शण पर्णग्निस्याः । शणशब्द शणपर्णमदशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ * ॥-असन इव पर्णमस्या [असनपर्णा]-इति कश्चिद् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वातपर्णा.' 'पटुगण' इति श्यातस्य ।

पारावताङ्घ्रिः कटभो पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारावताङ्घ्रिः, कटभो, पण्या, ज्योतिष्मती, लता (५ स्त्री), 'मालकांगनी' के ५ नाम हैं ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्या ॥ (१) ॥ * ॥ कट-वद्भ्राति। 'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । गौरादि (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण्यवहारे' (भ्वा० धा० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधु. ॥

(३) ॥ * ॥ ज्योतिरस्तस्य । मनुप् (२।२।९४) ॥ (४) ॥ * ॥ लति । 'लति सौव' । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्या.' 'मालकांगनी' इति श्यातायाः ।

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वार्षिकम् (न), त्रायमाणा, त्रायन्ती, बलभद्रिका (३ स्त्री), 'त्रायमाणा' के ३ नाम हैं ।

वात ॥ वपांशु भव जात वा । 'वपांभ्यष्टकृ' (४।३। १८) । 'वार्षिक त्रायमाणाया वलीवं वपांभवे त्रिपु' [इति मे० १३।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ त्रायते । 'श्रेङ् पालने' (भ्वा० धा० अ०) । चानच् (३।२।१२४), चानच् (३।२।१२९) वा । 'त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमालोऽभयवत्' इति मे० ५२।९६] ॥ (२) ॥ * ॥ त्राणम् । त्रा. । सपदादि. (वा० ३।३।१०८) । त्रा अयति । 'इ गतो' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ङीप् (४।१।१६) । 'शप-क्षयो-.' (७।१।८१) (उति मुम्) ॥ (३) ॥ * ॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'त्रायमाणा' इति श्यातस्य ।

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्बाराही बदरेति च ।

विष्वक्सेनप्रिया, गृष्टिः, बाराही, बदरा (४ स्त्री), 'बाराही कन्द' के ४ नाम हैं ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥ * ॥ गृह्णाति । क्तिच् (३।३।७४) । गृषीदरादि (६।३।१०९) । यत्तु- 'गर्पति हिर्नस्ति रोगम्.' 'गृपु हिंसायाम्' क्तिट् (३।३। ९५)-इति अथाध्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोरदश्चोनात्, कर्त्तरि क्तिनोऽस्तंभवाच्च । 'अथ गृष्टि सकृत्सूतपवीबदरयो. स्त्रियाम्' [इति मे० ३४।११] ॥ * ॥ 'गृष्टि' इति पाठान्तरम् । गर्पति । 'पृपु संघर्षे' (भ्वा० प० सं०) । क्तिच् (३।३।७४) । 'गृष्टि. स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णु-क्रान्तासु ना किरौ' [इति मे० ३४।१२] ॥ (२) ॥ * ॥ बराहस्थेयम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'बाराही मातृभेदे स्याद्विष्वक्सेनप्रियोपधौ' [इति मे० १७६।२२] ॥ (३) ॥ * ॥ बदति । 'बद स्थेये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादारत् । 'व(ब)दरा गृष्टि-कार्पास्योरलेनपण्या स्त्रिया, पुमान् । कर्पास्यस्यास्थि, बदरो कोले, वलीवं तु तत्कर्म' [इति मे० १३७।२०७] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'बाराहीकन्द' इति श्यातायाः ।

मार्कवी भृङ्गराजः स्यात्

मार्कवी, भृङ्गराजः (२ पु), 'भंगराज' के २ नाम हैं ।

मार्कैति ॥ मारयति । विवप् (३।२।१७८) । 'मारि

केशदौक्ल्पनासने' । कृतम् । 'बुद्ध्वाब्दे' (भ्वा० वा० अ०) ।
 'नूदोरप्' (३३१५७) ॥ (१) ॥ * ॥ भृङ्ग इव राजते ।
 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३१११३४) ।
 ['अथ भृङ्गराज उक्त पक्षिविशये च मार्कण्डे भ्रमरे' इति
 म० ३२१३५] 'भृङ्गरजः' इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽप्य ।
 सान्त्वोऽन्तोऽप । रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । 'स्यान्मार्कण्डे
 भृङ्गरजः भृङ्गराजः सुजागरः' इति रभसात् ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'भृङ्गराज' इति ह्यातस्य ।

काकमाची तु घायसी ॥ १५१ ॥

काकमाची, घायसी (२ स्त्री), 'भकाम, काकमिया' के
 २ नाम इ ।

काकात् ॥ काकान् मञ्चते । 'मच्चि धारणोच्छ्राय-
 पुजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । आगम-
 चास्तस्यानित्यत्वात् नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ वायसानामियम् ।
 'तस्येदम्' (४३१२२०) इत्यण् । 'कावोदुम्परिकाया
 च वाकमाच्या च वायसी' [इति मे० १७२१२८] ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'काकमाच्या' 'कवप्रिया' इति ह्याताया ।
 शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अधाक्मुष्पी कारवी च

शतपुष्पा, सितच्छत्रा, अतिच्छत्रा, मधुरा, मिसिः, अवा-
 क्मुष्पी, कारवी (७ स्त्री), 'सौफ' के ७ नाम इ ।

शतति ॥ शत पुष्पाभ्यस्या । 'सदच्चाण्ड-' (ग०
 ४११४) इति टाप् ॥ (१) ॥ * ॥ सित वद्ध शुभ्र वा
 छत्रमस्या ॥ (२) ॥ * ॥ छत्रमतिक्रान्ता । 'अत्याद्य -'
 (वा० २१२१८) इति समाम् ॥ (३) ॥ * ॥ मधुरास्तस्या ।
 'ऊर्ध्वयुषि-' (५१२१०७) इति र । 'मधुरा शतपुष्पाया
 मिश्रेयात्तग्रीभिदोः' [इति मे० १३६१९४] ॥ (४)
 ॥ * ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
 इत् (उ० ४११२८) । प्रपादरादि (६३११०९) ।
 'मिसि स्त्री मधुरामास्यो शतपुष्पाजमोदयोः' [इति मे०
 १७०१८] ॥ (५) ॥ * ॥ अवाक्चि पुष्पाभ्यस्या । गौरादि-
 त्वात् (४११४१) डीप् । यत्- 'पाककर्ण-' (४११६४)
 इति ङीप्-इत्याह मुकुट । तन्न । 'मदच्चाण्ड-' (ग० ४१
 ११४) (वा० ६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६)
 ॥ * ॥ के आरौति । पचाद्यच् । (यत्- मुकुट आह-
 कारोरियम्-अण्)-कारवी इति । तन्न । 'वृद्धाच्च' (४१२१
 ११४) इत्यस्याणववादत्वात् । 'कारवी मधुरादीभ्यस्व-
 षपीवृष्णजीरके' [इति मे० १६०१३३] ॥ (७) ॥ * ॥
 सप्त 'मधुराया' 'सौफ' इति ह्याताया । अन्त्यह्वयम्
 'अधाक्ली' इति ह्याताया-इत्येके ।

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रयलेति च ।

सरणा, प्रसारिणी, कटंभरा, राजबला, भद्रयला (५ स्त्री),
 'आकाशयले' (धंवर) के ५ नाम इ ।

सरति ॥ सरति । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) ।
 'वह्लमन्यत्रापि' (उ० २१७८) इति युच् ॥ * ॥ ल्युटि
 (३१३११३) 'सरणा' इत्यपि । 'सरणा सरणी चार्धौ
 कटंभरा महाबला' इति छट् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसार-
 त्पङ्कमनया । 'करणा-' (३१३११३) इति ल्युट् ॥ * ॥
 'सारणी' इत्यपि । ('सारणा' राक्षसान्तर) हर्षेद
 ना, प्रसारण्या स्वल्पनया च सारिणी' [इति म० ५१
 ८३] ॥ (२) ॥ * ॥ कट विभक्ति । 'सताया भृत्-'
 (३१२१४६) इति खच् ॥ (३) ॥ * ॥ बलाना
 बलप्रदाना राजेव । राजदन्तादि । (२१२३१) ॥ (४)
 ॥ * ॥ भद्र बलमस्याः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'कुञ्ज-
 प्रसारिणी' इति ह्याताया ।

जनी जनुका रजनी जतुकुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पशा

जनी, जनुका, रजनी, जतुकुच, चक्रवर्तिनी, संस्पशा
 (६ स्त्री), 'चक्रवत्' के ६ नाम इ ।

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । 'जनिषतिभ्यामिप्'
 (उ० ४१३३०) । 'जनिवद्योश्च' (७३१३५) इति न
 वृद्धि । 'कृदि-' (ग० ४११४५) इति वा ङीप् । 'जनी
 सीमन्तिनीष्वधोऽल्पतावोपधीभिदि' [इति मे० ८३१६] ॥
 (१) ॥ * ॥ जायते । 'जनी-' (दि० वा० से०) ।
 'उल्लूकादयश्च' (उ० ४१४१) इति साधु ॥ * ॥ जनु-
 शब्दात् 'संज्ञाया-' (५१३१७५) इति कनि 'जनुका' च ।
 [जनुका जिनपत्न्यायाम्' इति मे० ८१९१] ॥ (२) ॥ * ॥
 रजयेज्जया । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-'
 (३१३११७) इति ल्युट् । 'त्यज्रज-' (३१२१४२) इति
 निपातनात् ष्वचिद्विड्भ्यसि नलोप । 'रजनी नीलिनी-
 रात्रिहरिद्राजनुगामु च' [इति मे० ११११४] ॥ (३)
 ॥ * ॥ जतु करोति । विवप् (३१२१७८) ॥ (४) ॥ * ॥
 चक्र चक्रविव वा यत्तित् षीलमस्या । 'सुपि-' (३१२
 ७८) इति णिनि ॥ (५) ॥ * ॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते
 वा । 'स्पृश स्पृशे' (तु० प० से०) । 'पदहज-' (३१३
 १६) इति घञ् । पचाद्यच् (३१११३४) वा । कर्मणि
 घञ् (३१३१९) वा ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'चक्रवर्तिन्या'
 'चक्रवत्' इति ह्यातस्य ।

अथ शटी गन्धमूलीपडप्रन्यिकेत्यपि ।

कचूरोऽपि पलाशः

शटी, गन्धमूली, पडप्रन्यिका (३ स्त्री), कचूरः, पलाशः (२ पु), 'आमाहृदी' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ शटति । 'शट रजादो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३३) । गौरादि. (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धं मूलमस्या ॥ (२) ॥ * ॥ पड् बहवो ग्रन्थयोऽस्या ॥ (३) ॥ * ॥ कचूरीति । 'कचूरी गतो' () । खञ्जित्वात् (उ० ४।९०) ऊर । 'कचूरो' स्यात् पुमाञ्जट्या सुवर्णे तु नपुसकम् [इति मे० १३२।१३२] ॥ * ॥ 'कचूर' अपि ॥ (४) ॥ * ॥ पलमश्नाति । 'अश भोजने' (ऊचा० प० से०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) । पले मासे आशा यस्य वा । 'पलाश किशुक. शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं हृदने मतम्' इति हैम [३।७६२] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'पाम्या.' 'कचूर' इति ह्यातस्य ।

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी च

कारवेल्लः, कटिल्लकः (२ पु), सुपवी (स्त्री), 'करैला' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च बली मत्से यतावपि । [तुपारशैलेऽपि पुमान् स्त्रिया दूत्या प्रसेवके । सुाणंकारिकाया च बन्धनानारवन्धयो' इति मे० १२३।१३-१४] । कारं वेत्तति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयो' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिल्ल ॥ * ॥ कटति । 'कठ शोके' (भ्वा० प० से०) । अस्मादिल्लः—इत्यग्ये । स्वार्थे कम् (५।३।७५) । 'कटिल्लकस्तु पर्णासे वर्षाभ्रकारवेल्लयो' इति विश्व-मेदिन्यो [१।१।९६, १५।१७९] ॥ (२) ॥ * ॥ सु सुवति ॥ 'सु श्रेणो' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गानुतोति-' (८।३।६५) इति प. । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुपवी कृष्णजीरकं कारवेल्ले च जीरे च' इति हैम. [३।७५२-५३] ॥ (३) ॥ * ॥ वीणि 'कारवेल्लस्य' 'करैला' इति ह्यातस्य ।

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

कुलकम् (न), पटोलः, तिककः, पटुः (३ पु), 'परवल' के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्तयाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति क । स्वार्थे क्त्, कटुम् (उ० २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धयोश्चसंहती । पुंसि वल्पीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' [इति मे० ६।६९-७०] ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भाषितण्यर्थो वा । 'कभिगाडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योल्च् । 'पटोलं वस्त्रभेदे, नौपयौ ज्योत्स्न्या तु योपिति' [इति मे० १५२।१०६] ॥ (२) ॥ * ॥ तिक्त एव । स्वार्थे कम् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्यु पटि-रादेशश्च । 'पटुर्दक्षे च नीरोने चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्वालवणयोरपि' [इति मे० ५।३२०] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पटोलस्य', 'परवर' इति ह्यातस्य ।

कूपमाण्डकस्तु कर्कारुः

कूपमाण्डकः, कर्कारुः (२ पु), 'कदीमा, तरकारीवाले कोहवा' के २ नाम हैं ।

विचति ॥ कु ईपद ऊभ्या अण्डेषु वीजेषु यस्य । पित्त-लत्वात् । 'कूपमाण्डयुमाया स्त्री, पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे' [इति मे० ४२।२७-२८] ॥ (१) ॥ * ॥ कर्कं शुक्लवर्णं शुच्छति । 'श्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-कादुण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कूपमाण्डस्य' ।

ईर्वाहः कर्कटी त्रिव्यो ॥ १५५ ॥

ईर्वाहः, कर्कटी (२ स्त्री), 'ककडी, कांकर' के २ नाम हैं ।

ईर्वेति ॥ ईरण 'ईर गतौ' (थ० आ० से०) । सपञ्चदिः (वा० ३।३।१०८) । ईर वृणोति, वाग्यति वा । 'वृश् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्वस्वरादिर् ईर्वि. कर्कट्यां पठ्यते बुधै' [?] ॥ * ॥ ह्रस्वादि [ईर्विः] अपि । 'उम्भसो धुन्तुर इर्वि. कर्कटि म्यात्' इति पुस्काण्डे रत्नकोपात् ॥ * ॥ 'एर्वि' इति पाठे भाङ् वीष्प ॥ * ॥ ('उर्विहकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पुषोदगादित्वेनात्स्वै 'उर्विह' इति च) ॥ (१) ॥ * ॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इच् (उ० ४।११८) । शकृन्वादि (वा० ६।१।९४) । डीप् (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काकडी' इति ह्याताया ।

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बो स्यात्

इक्ष्वाकुः, कटुतुम्बो (२ स्त्री), 'मिनलौकी, नीता कद्दू' के २ नाम हैं ।

ईति ॥ इक्षुमाकरोनि । मिनद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ड. । यद्वा-द्विचक्राया जातम् 'इक्षु' इति

१. 'कचूर.' इति पा० ।

२. 'हरिद्वर्णो राक्षसे च' इति पा० ।

शब्दमकति । अक गती (भ्वा० प० से०) । बाहुका
द्रुण । इक्वाडु कटुमुग्धा स्त्री मूषवशयो पुमान्' [इति
मे० ५।५०] ॥ (१) ॥ * ॥ कटुश्रातो तुम्बी च ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे कटुमुग्धा ।

तुम्बिलावूरभे समे ।

तुम्बो, अलावू (२ स्त्री), 'कद्दू, लौकी' के २
नाम हैं ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । तुवि अदने (भ्वा० प०
से०) । अच (३।१।१३४) । गीरादि (४।१।४१) ।
इन (उ० ४।१।१८) वा । कृत्- (ग० ४।१।४५) इति
वा डीप ॥ (१) ॥ * ॥ न लम्बते । लवि अवसने
(भ्वा० आ० से०) । तत्रि लम्बेनलोपश्च (उ० १।८७)
इत्युणित् । अलावुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु यत्तु आञ्जानि (नि) म्यचूर्णा तु लावुका इति
वाचस्पति । अलावुस्तुम्बक प्रोक्त' इति चन्द्र ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे तुम्बा इति ह्यताया ।

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रा, गवाक्षी, गोडुम्बा (३ स्त्री), 'जेठुई कोंकर' के
३ नाम हैं ।

चित्रेति ॥ चीयते । चित्र चो' (स्या० उ० अ०) ।
'अभिचि-' (उ० ४।१०४) इति क । चित्रावुपर्णी गोडु
म्बासुभद्रादि नर मु च । मायाया सानशाननदीभेदयु च
त्रियाम् [इति मे० १२।१।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ गा
भूमिमदणोति । अशु व्यातो (भ्वा० प० से०) । कमण्यण'
(३।२।१) । गवाक्षी त्विन्द्रवारण्या गवाक्षी जालके कपो
इति हेम [३।७७५] ॥ (२) ॥ * ॥ गा भुव तुम्बति ।
तुवि अदने (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिक (वा०
३।२।५) । टाप (४।१।४) । पूर्वोदरादि (६।३।१०९) ।
मुकुटस्तु—गा डुम्बयति । इवि अदने अण (३।२।१)—
इत्याह । तत्र । धातुपाठय् डविधातोरदसानात् । अणि
डीपमङ्गाच्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ककटीविशेषस्य ।

विशाला त्विन्द्रवारणी ॥ १५६ ॥

विशाला इन्द्रवारणी (२ स्त्री), 'इनाहन' के २ नाम हैं ।

विधति ॥ वि धाति । 'शाल चलने' (भ्वा० प०
से०) । ज्वलिति— (३।१।१४०) इति ण । टाप (४।
१।४) विशति वा अथ वा । विण प्रवेशने (सु० प०
से०) । 'तमिावशिविडि— (उ० १।१।१८) इति कालन ।
विशाला त्विन्द्रवारण्यामुज्जयि या तु योषिति । ॥ * ॥
गृध्रुवमिधो पुंसि पशुलेज्यमिधेयवत् [इति मे० १५।४।
१३३ ३४] ॥ (१) ॥ * ॥ इन्द्र वारयति । वृजवरणे चुरादि ।

'कवुदारि—' (उ० ३।५३) इति बाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन् ।
यत्तु मुकुट—इन्द्रवत्तो देवते अस्या । अण (४।२।२४) ।
उत्तरपदस्य च' (उ० ३।१०) इत्युत्तरपदवृद्धि—इत्याह ।
तत्र । म ग्रहविपारेव स्वामिनि देवतात्वव्ययहारान् ।
'उत्तरपदस्य च' (उ० ३।१०) इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धि
विधायकत्वामावाच ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इन्द्रवारणी
इति रयाताया ।

अर्शोन् शूरण कन्द

अर्शोन्, शूरण, वन्द (३ पु), 'ओल, सूदन' के
३ नाम हैं ।

अश्विति ॥ अशसि हृति । 'अमन्य— (३।२।५३)
इति टक् ॥ (१) ॥ * ॥ शूरते । शूरी हिंसायाम् (दि०
आ० से०) । बहुलमपनापि' (उ० २।७८) इति युच् ।
कर्त्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु—पूरति—इति
विगृहीत मुकुटेन । तत्र । शूरीधर्मोद्विवाद्यात्मनेपदित्वान् ।
॥ * ॥ शूरते । 'शूरी हिंसायाम् । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
(३।३।११३) या इति द त्यादिरपि [शूरण] ॥ (२)
॥ * ॥ वदति । व दयति । व घते वा । अच् (३।१।३४) ।
घञ् (३।३।१९) वा । व दोष्नी शूरणे सस्यमूले जलधरे
पुमान् [इति मे० ७४।३] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शूरण'
इति रयातस्य ।

गण्डोस्तु समष्टिला ।

गण्डोर (पु), समष्टिला (स्त्री), 'गारनामक शाक-
विशेष' के २ नाम हैं ।

गण्डीति ॥ गण्डति गण्डयते वा । गडि अदनेकदेने
(भ्वा० प० से०) । बाहुकादीरय । यद्वा—गण्डीव
ग्रन्थीनरीयति । ईर प्रेरण (अ० आ० से०) । कमण्यण
(३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ समे तिष्ठति । मिथिलादयश्च
(उ० १।५७) इति साधु । यद्वा—सम्यगतिष्ठला वीजं
यस्या । गण्डीरो ना समष्टिला इति माला ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे गण्डेरद्वी इति ख्यातस्यानपजसाकभेदस्य ।
गडिनी इति भाषा ।

कलम्बी

कलबी (स्त्री), 'करेमु शाक' का १ नाम है ।

केति ॥ कडति । 'कड मदे (भ्वा० प० से०) । कृक
दिवडिकटिभ्योऽम्बच' (उ० ४।८२) । डलोपेरेत्वम् । के
जले लम्बते । लवि अवसने (भ्वा० आ० से०) । पषा
चच (३।१।३४) । गीरादि (४।१।४१) । कलम्बी तु
गतपर्वा कलम्बीवर्षु वीरुष इति वाचस्पति । कलम्बी
'गाकभेदेऽपि कदम्बव्यारयो पुमान्' [इति मे० १०५।९] ।
॥ * ॥ एक करेन्दु इति ह्यतास्य ।

उपोदका

उपोदका (स्त्री), 'पोई शाक' का १ नाम है।

उपैति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । —उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः कप् (५।४।१५४, । टाप् (४।१।४) ॥ * ॥—अपगतोदका । जाङ्गलत्वात् । 'अपो-दका'—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पोई' इति ख्यातस्य ।

अस्त्री तु मूलकं

मूलकम् (न पु), 'मूली' का १ नाम है।

(अस्त्रीति ।) मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्वन् (उ० २।३२) । यद्वा—मूलयति । 'मूल रोहणे' चुरादि । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञाया कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मूली' इति ख्यातस्य ।

हिलमोचिका ॥१५७॥

हिलमोचिका (स्त्री), 'हिलसाल' का १ नाम है।

हिलेति ॥ हिलति । 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ष्वल् (३।१।१३३) । हिला चासौ मोचिका च । 'इपा-पो-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'हिलसाल' इति ख्यातस्य ।

चास्तुकम्

चास्तुकम् (न), 'बधुआ साग' का १ नाम है।

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'उत्तुकादयश्च' (उ० ४। ४१) इति साधु ॥ * ॥ वास्तो भवम् । अथ्यात्मादिष्ठम् (वा ४।३।६०) । 'इत्तुकम्-' (७।३।५१) इति कः । एव ह्रस्वमध्यम् [वास्तुकम्] अपि ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'बधुका' इति ख्यातस्य ।

शाकभेदाः स्युः

यहाँ तक शाक-भेदका वर्णन है।

शाकैति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शाका-स्यं पत्रपुण्यादि' [२।४।१३६] इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका चाप्युपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचि च कलम्बी शाकजातयः' इति भाला ।

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यो रुहानन्ता

दूर्वा, शतपर्विका, सहस्रवीर्या, भार्गवी, रूहा, अनन्ता (१ स्त्री), 'दूब' के ६ नाम हैं।

दूर्वेति ॥ दूर्वति, दूर्व्यंते वा । 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।

'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ शतं पर्वाण्यस्याः । 'शेषान्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्वं पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ष्वल् (३।१। १३३) । 'शतपर्विका तु दूर्वाया वचायामपि योषिति' [इति मे० १६।२।३३] ॥ (२) ॥ * ॥ सहस्रं वीर्याण्य-स्याः ॥ (३) ॥ * ॥ भृगोरियम् । 'भार्गवी पार्वतीश्रियो । दूर्वायाम्' [इति मे० १६०।४५-४६] ॥ (४) ॥ * ॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ न अनतो यस्याः । 'अनन्ता च विश्वाम्याया शारिवाद्दूर्वोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुखत्समिति । अनन्तः केचवे शेषे पुमान्निरवधो' त्रिगु' [इति मे ६०।८१-८३] ॥ (६) ॥ * ॥ पद 'दूर्वाया' ।

अथ सा सिता ॥१५८॥

गोलोमी शतवीर्यां च गण्डालो शकुलाक्षकः ।

गोलोमी, शतवीर्या, गण्डाली (३ स्त्री), शकुलाक्षकः (पु), 'सफेद दूब' के ४ नाम हैं।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जगता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापुर्वकत्वात् वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेतदूर्वाया स्माद्भाषूतकेशयोः' [इति मे० १११। ४२] ॥ (१) ॥ * ॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ गण्डति । 'गडि वदनेकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादादात् । गण्डमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्गा-' (४।१। १५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥ * ॥ शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्य । 'अधगोऽर्शानात्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वाया' । स्वामी तु—परे द्वे दूर्वा-भेदस्य—इत्याह ।

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥१५९॥

कुरुविन्दः, मेघनामा (२ पु), मुस्ता (स्त्री), मुस्तकम् (न पु), 'मोथा' के ४ नाम हैं।

कुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विदल् लामे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गात्सिल्प-' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरुविन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुल्मापयो पुमान्' इति विश्व-^३ भेदिन्यो ॥ (१) ॥ * ॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' चुरादि । अच् (३।१।

१. 'पुमाननवधो' इति पा० ।
२. पाठोऽयं मेदिन्याम् (७७।४७) ; विस्वे तु—'कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुल्मापयोहिभेदयोः' इति पाठः (८१।४६) ।

१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥
पत्वारि 'मुस्ताया' 'मोया' इति एयाताया ।

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

भद्रमुस्तक (पु), गुन्द्रा (स्त्री), 'नागरमोया' के
२ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कस्याणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'भ्रज्जेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधु । भद्र करोति
वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताद्च् (३।१।
१३४) । भद्रभ्राता मुस्तकश्च ॥ * ॥ 'भद्रम्' अथि नाम ।
'भद्र स्यान्मङ्गले हेमिन् मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्र ।
['भद्र सिधे लञ्जरोटे वृषभे च कदम्बके । करिजाति-
विशेषे ना क्लीव मङ्गलमुस्तयो' ॥ इति मे० १२७।७०
च] ॥ (१) ॥ * ॥ गा जलं द्राति । 'द्रा गतो' (अ०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । प्रपोदरादि
(६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियमो भद्रमुस्तके'
[इति मे० १२४।२४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नागरमोया'
इति श्यातस्य ।

चूडाला चक्रलोषेडा ।

चूडाला, चक्रला, उच्चटा (३ स्त्री), 'चुडाला, एक
प्रकारके मोया घात' के ३ नाम हैं ।

बुधेति ॥ चूडाऽस्त्यस्या । 'प्राणिस्यादातो लज्ज-
तरस्याम्' (५।२।६६) । चूडाला तूचटाया स्त्री बुधावति
च वाच्यवद् [इति मे० १५१।९०] ॥ (१) ॥ * ॥ चक्र लाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (२) ॥ * ॥ उच्च-
टति । 'चट गतो' (भ्वा० प० से०) अतर्भावित्थ्यर्थ ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि मुस्ताविशेष-
स्य ।

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजा ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंश, त्वक्सार, कर्मार, त्वचिसार, तृणध्वज, शतपर्वा,
यवफल, वेणु, मस्कर, तेजन (३० पु), 'बोस' के ३०
नाम हैं ।

वशे इति ॥—वमति । 'टुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'वृभृत्विक्रुभ्य शक्'-इति मुकट । तप्त । उक्तसूत्रस्योच्च-
लदत्तादिवृत्तिवद्वचनात् । अनुयासिकलोपस्य (६।४।३७)
उपघादीर्षस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशमृपायोर्धा
त्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते वा । 'वन शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । बाह्वणकाच् श । उदयते, वटि वा ।
'वश कान्ती' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । सजा-
पूर्वकत्वात् वृद्धि । अच् (३।१।१३४) । 'सस्या चश्मेन'

(२।१।१९) इति निर्देशानुम् । 'वंशो वेणो कुले वर्गे पुष्ठा-
'यवयवेऽपि च' [इति विश्व १६८।१०] ॥ (१) ॥ * ॥
त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ बर्म क्रियामृच्छति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ 'हलदन्ताद्-' (६।
३।९) इति वा लुह् ॥ (४) ॥ * ॥ तृणेषु ध्वज इव ॥
(५) ॥ * ॥ शत पर्वणिस्य ॥ (६) ॥ * ॥ यव इव फला-
न्यस्य । 'यवफलो मासिकाया कुटजत्वचिसारयो' इति
हैम [४।३।०९] ॥ (७) ॥ * ॥ वेणुति । 'वेणु निशा-
मनवादिनादानमनजानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) ।
बाहुलकाद् । यद्वा-अजति । 'अजिवृरीभ्यो निच्च' (उ०
३।३।८) इति णु । 'अजैर्वी-' (२।४।५६) ।—वमति
शोभन्ते स्वनेन । 'वी' घातो धे-वादयश्च' इति नु, णत्व
च—इति सुभूति । तप्त । उक्तसूत्राभावात् । 'वी'घातोऽ
दादिकत्वेन 'वमति' इति ह्वाभावाच्च । 'वेणुन्नु'पान्तरे ।
त्वक्सारोऽपि च पुंसि स्याद्' [इति मे० ४७।२६] ॥
(८) ॥ * ॥ मस्करते अनेन वा । 'मस्क गतो' (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकाद् । यद्वा- मच्छते । 'मवि मणने'
(भ्वा० आ० से०) अर । आगमसारस्यानित्यत्वात्त मुम् ।
'मस्करमस्करिणी वेणुपरिज्जाजकयो' (६।१।१५४) इति
मुद् ॥ (९) ॥ * ॥ तेजवति शस्मर्मानि वा । नन्दादित्यु
(३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०) ॥ * ॥
दश 'वेणो' ।

वेणवः कीचकान्ते मय्युं स्वनन्त्यनिलोद्धता ॥ १६१ ॥
कीचक (पु), 'छिद्रमं हवाके प्रवेश करनेपर घननेवाले
बोस' का १ नाम है ।

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा
शब्दायन्ते । चीकति चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक
मर्षणे' (षु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च'
(उ० ५।३६) इति वृन् ।—प्रपोदरादित्वात् (६।३।१०९)
आद्यन्तविपर्ययश्च—इति मुकट । तद् उक्तसूत्रार्थानु-
कम् । यद्वा-'की' इत्यव्ययम् । चकते । 'चक तृप्यादौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । सजाया
कच् (५।३।७५) । वृन् (उ० २।३२) धा । 'कीच'
इत्यव्ययत्वात् कायति । मूलविभुजादिक (वा० ३।२।५),
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङो वा । 'कीचको
द्वैत्यभिदलाहृतसस्वनवधयो' [इति मे० ६।६८] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'वाताहृतवेणुनाम्' ।

प्रस्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थि (पु), पर्व, परु (२ स्त्री न), 'बोस आदि की
गोंठ या पोर' के ३ नाम हैं ।

१. 'पृष्ठस्यायवये' इति पा० ।

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते । 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वेषामनुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपूर्वणो.' [इति मे० ७२।६] ॥ (१) ॥ * ॥ पर्वति । 'पर्वं पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-कात्कनिच् । 'पर्वं क्लीबं' महे ग्रन्थो प्रस्तावे लक्षणात्तरे । दर्शप्रतिपदोः संघो विपुवत्प्रभृतिष्वपि [इति मे० ८९। ८८] । (२) ॥ * ॥ पिपति 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'अतिपृदपि-' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ * ॥ बाहुलकादुप्रत्यये उदन्तो [पवः] अपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थिः पवः, पराम कुसुमरेणु' इति पुष्काण्डे रत्नकोपात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थे' ।

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

गुन्द्रः, तेजनकः, शरः (३ पु), 'सरकण्डा, सरई' के ३ नाम हैं ।

ग्विति ॥ गोस्ते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० ग्रा० से०) । बाहुलकाद्रक् । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियगो भद्रमुस्तके' [इति मे० १२४।२४] ॥ (१) ॥ * ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' चुरादि । ष्वल् (३।१। १३३) । ववुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ शृणाति । 'शृ हिसायाम्' (कृया० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके वाणे दण्डे ना शरं जले' [इति मे० १२९।८६] ॥ * ॥ 'गुरस्तु मुञ्जो बाणाद्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति त्रचस्पतेर्वन्त्यादि । [सुरः] च । सरति । 'स्र गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ह्यातस्य ।

नडस्तु धमनः पोटगलः

नडः, धमनः, पोटगलः (३ पु), 'नरसल, नरकट, नरई' के ३ नाम हैं ।

नड इति ॥ नडति । 'नड गहने' () । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्र । धम्यते वा । 'वहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—'धो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदस्तादिष्वेतस्मृत्स्यादायानात् । ववुन् प्रकरणे दर्शनात् । सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । कुरे भस्माभ्यापके च धमनो कंबरा धिरा । हरिद्रा च' इति हैमः [३।४।१२-१३] ॥ (२) ॥ * ॥ पोटन सवलेपेण । गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०), सवणे (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' [इति मे० १५६।

१५७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति ह्यातस्य ।

अथो काशमत्स्यियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

काशम् (न पु), इक्षुगन्धा (स्त्री), पोटगलः (पु), 'काशनामक तृण-विशेष' के ३ नाम हैं ।

अथविति ॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'काशस्त्रुणे रोगभेदे' [इति हैमः २।५५७] । 'काशो वाराणसीपुरी [न स्त्रियां तृणभेदे स्यात्' इति मे० १६२।३] । 'काशी काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः । गीरादिडीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ इक्षुवद्गन्धोऽस्या । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्त्वम् (५।४। १३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाको क्रोष्ट्र्या काशे च गोक्षुरे' [इति मे० ८२।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'काशस्य' ।

पुंभूमनि तु वत्वजाः ।

वत्वजाः (पु नित्य व० व०), 'वगई' का ३ नाम है ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । वजति । 'वज गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । वल् चासौ वजश्च । 'एको वत्वजः' इति (१।२।४५ सुप्) भाष्यकारवचनान्देकत्वेऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'वगई' इति ह्यातस्य ।

रसालः इक्षुः

रसालः, इक्षुः (२ पु), 'ईल, गन्ना, उख' के ३ नाम हैं ।

रसेति ॥ रसेनालति, अत्यते वा—पूरयति, पूर्यते वा । 'अल सूपणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १२४) । घञ् (३।३।१२९) वा । 'रसालं सिद्धके दोले रसालश्चेधुवृत्तयोः' [इति मे० १५४।१२६-२७] ॥ (१) ॥ * ॥ इण्यते । 'इप इच्छायाम्' (तु० प० से०) । 'इवेः वसु' (उ० ३।१५७) । 'पडोः कः सि' (८।२।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इक्षोः' ।

सङ्केदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

पुण्ड्रः, कान्तारकः (२ पु), आदि 'उल्लके भेद-विशेष' हैं ।

तदिति ॥ कोपकाराया आदिना गुह्यन्ते । 'इक्षु-ककं-टको बंश कान्तारो वेणुनि सूत । इक्षुरम्यः पोण्ड्रकश्च रसाल मुकुमारकः' । पुण्ड्रन्ते । 'पुडि लण्डने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फापि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥ * ॥ प्रज्ञाचणि (५।४।३८) । पोण्ड्र । 'पुण्ड्रोः पुण्ड्रकः सेम्यः पोण्ड्रकोऽतिरसो मसु' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशे-

पेषुभेदयोरितमुक्तके [विभे क्रुमो पुण्डरीके पुश्र्मिन् नीवृ-
दन्तरे] इति मे० १२७।५९-६०] ॥ (१) ॥ * ॥
वात्त रसमुच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्म-
ण्यम्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ष्वल् (३।
१।३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इक्षुभेदस्व' ।

स्याद्वीरणं वीरतरम्

वीरणम्, वीरतरम् (२ न), 'गौडर घात' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ वि पक्षिणमीरयति । ल्यु (३।१।१३४)।
पुच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । 'शूर
वीर विक्रान्ती' (चू० आ० से०)—इति मुकुट । तन्न ।
विग्रहप्रदर्शनधातुपुन्यसनयोर्विद्वत्त्वात् ॥ (१) ॥ * ॥
अच् (३।१।१३४) । अतिशयित वीरम् । 'द्विषधन-'
(५।३।५७) इति तरप् । 'स्याद्वीरणे वीरतर वीरश्रेष्ठे
शवे च ना' [इति मे० १४३।२८८] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'तृणभेदस्य' 'गौडर' इति ह्यातस्य ।

मूलेऽप्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलद सेव्यममृणाल जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जक लघुलयमचदाहेष्टकापथे ।

वशीरम् (न पु), अभयम्, मलदम्, सेव्यम्, अमृ-
णालम्, जलाशयम्, लामज्जकम्, लघुलयम्, अवदाहम्,
इष्टकापथम् (९ न) 'खन' के १० नाम हैं ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उच्यते । 'वश क्रान्ती'
(अ० प० से०) । वश कित् (उ० ४।३१) इतीरन् ॥
(१) ॥ * ॥ न नयमस्यात् । 'अभया स्त्री हरीतकया-
मुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्ग स्यात्' [इति
मे० ११८।६९ उ०] ॥ (२) ॥ * ॥ नल गन्ध ददाति, दयते
वा । 'दृवाश् दाने' (जु० प० अ०), 'देइ पालने' (भ्वा०
आ० अ०) वा । 'आतोऽनुत्' (३।२।३) इति क ।
'नलद स्यात्पुण्डरीकोशीरमानीपु न द्वयो' [इति मे० ७६।
३३] ॥ (३) ॥ * ॥ सेवितुर्नहम् । 'पेषु मेवने' (भ्वा०
आ० से०) । अह् ण्यत् (३।३।१६९) । 'शेव वलीवमु-
शीरे स्यात्तोत्राहं पुनरन्यवत्' [इति मे० ११७।६४] ॥
(४) ॥ * ॥ मृणालमिव । साचष्येऽन नत् ॥ * ॥ मृणाल-
लम् अच्यत्र । 'मृणाल नलदे वलीव पुनपुंसकयोर्विसे' [इति
मे० १५४।१२५] ॥ (५) ॥ जले आयेते । अच् (३।
१।१३४) यद्वा—जलो जड आशयो यस्य । 'जलाशयो
जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' [इति मे० १२१।११८] ॥
(६) ॥ * ॥ लाति दोषान् । अच् (३।१।१३४), विवप्
(३।२।१७८) वा ।—लामज्जा सारोऽयम् । कप् (५।४।
१५४)—इति मुकुटस्तु चित्त्वात् ॥ (७) ॥ * ॥ लङ्घते

रोगान् । लङ्घयते वा भूस्थत्वात् । 'लघि गती' (भ्वा० आ०
से०) । 'लङ्घिवाद्योर्लोपश्च' (उ० १।२९) । लघु लीयते ।
'लौङ् श्लेषे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्त
नाम ॥ * ॥ व्यस्त [लघु लयम्] अपि । 'लामज्जक मुवात्त
स्यादमृणाल लय लघु' इति सुश्रुत । 'लामज्जक मुनाल
स्यादमृणाल लय लघु' ॥ (८) ॥ * ॥ अवलीयते
दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति—'अवदानम्' इति
तु स्वामी—इति मुकुट । तन्न । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् ।
'अवदीयत दाहोऽनेन' इति स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥ * ॥
केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'कापथम्' इति नामद्वयमाह ।
'लामज्जकं तघुलयमवदाहेष्टकापथे । अवदानमिन्द्रुप्रमव-
दाहेष्टकापथे' इति वाचस्पति ॥ (९) ॥ * ॥ इष्ट
कापथमस्य । अषोवायुकरत्वात् । यद्वा—इष्टकेव दृढ पन्था
यस्य, इष्टकापथपि पन्था यस्य इति वा ॥ (१०) ॥ * ॥
दश 'वीरणमूलस्य' 'सश' इति ह्यातस्य ।

नलादयस्त्वृणं गर्मुच्छयामाक्रप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

'मल' आदि और गर्मुत्त, श्यामाक. (२ पु), आदि
ये 'तृणधान्य' हैं ।

नलेति ॥ तृणजातय । तृण्यते । 'तृणु अदने' (त० उ०
से०) । षच् (३।३।१९) । सशपूर्वकत्वाद् गुणो न ।
षञ्ये कस्तु परिगणान्त ॥ (१) ॥ * ॥ गिरति,
गौर्यते वा । गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'शो मुट च'
(उ० १।९५) इत्युति ॥ (१) ॥ * ॥ श्यायते ।
'श्येद् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'पिनाकादयश्च' (उ०
४।१५) इति साधु । यद्वा—श्याम वर्णयकति । 'अक गतो'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१) ॥ * ॥ 'श्यामाक
श्यामकोऽपि च' इति हलायुध [२।४।२९] । तत्र मूल-
विमुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्त्वादित्वम् (वा० ६।
१।९४) बोध्यम् । यत्तु—'श्यात्तुधूम्यो मकन्'—इत्याह
मुकुट । तन्न । तस्योपादिवृत्तावदर्शनात् ('सांवा' इति
लोकं ह्यात्) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रमुखाशब्दान्नीवारदा ।
मुकुटस्तु—अनन्तरा कुशादयो व्यक्लिताश्च कञ्चुकोद्भवा-
दयो गृहीता—इत्याह । [तन्न मुक्तिमहम्] कौद्रवादी-
नामेव सति हविष्यत्वापात्तात् ।

अस्त्री कुशां कुथो दर्भः पवित्रम्

कुशम् (पु न), कुय, दर्भं (२ पु), पवित्रम् (न),
'कुशा' के ४ नाम हैं ।

अस्तीति ॥ कौ शोते । 'अन्येभ्योऽपि'— (वा० ३।२।
१०१) इति ड । यद्वा—कुशयति । 'कुशिर श्लेषे' () ।

'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुशो रामसुते द्वीपे'
पापिष्ठे योक्त्रमत्तयोः । कुशी^१ फाले कुशो दर्भे कुशा
बला कुशं जले' इति हैम. [२।५५८] ॥ (१) ॥ * ॥
कुष्यति । 'कुष पूतीभावे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ।—'कुषति'-इति स्वाम्मुक्तविग्रह-
मिबन्धस्य । 'कुषः स्त्रीपुंसयोर्वर्ण^२ कम्बले पृसि बहिषि'
[इति मे० ७२।४] ॥ (२) ॥ * ॥ छभ्यते । 'दृभी
ग्रन्थे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (३)
॥ * ॥ पृथतेऽनेन । 'पुव. संज्ञायाम्' (३।२।१८५) इतीज ।
'पवित्रं वपंणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीवं मेघे स्यादभि-
धेयवत्' [इति मे० १३५।१७७] ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'दर्भविशेषस्य' ।

अथ कत्तृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिणम् ॥ १६६ ॥

कत्तृणम्, पौरम्, सौगन्धिकम्, ध्यामम्, देवजग्धकम्,
रौहिण्यम् (६ न), 'रौहिण्यनामक सुगन्धित घास' के ६
नाम है ।

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । 'तृणे च जातो' (६।३।
१०३) इति को. कदादेशः ['कत्तृणं तृणमित्पुत्रयोः' इति
मे० ४।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ पुरे भवम् । 'तत्र भव.' (४।३।
५३) इत्यण् । 'पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कत्तृणे पुनपुसकम्' [इति
मे० १२७।६१] ॥ (२) ॥ * ॥ शोभतो गन्धः । सुगन्धः
प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (१।१।१०९) इति ठञ् ।
'भोग्निधिको गन्धवधिकः सौगन्धिक तु कत्तृणे । गन्धोरपले^४
पधरागे कह्लारे' इति हैमः [४।४३] ॥ (३) ॥ * ॥
ध्यायन्ते पशुभिः । 'ध्मं चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) ।
बाहुलकान्मक् । ['ध्यामं दमनके गन्धतृणेषु दयामले
त्रिषु' इति मे० १०९।१७] ॥ (४) ॥ * ॥ देवेरखते
स्म । क्त. { ३।२।१०२) । 'अदो जग्धित्यंति किति'
(२।४।२६) ॥ (५) ॥ * ॥ रोहति । 'रहेवृद्धिश्च'
(उ० १।४७) इति टिप् । 'कत्तृणे रौहिवं क्लीवं
पुंल्लिङ्गो हरिणान्तरं' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६)
॥ * ॥ पट् 'रौहिस्' इति ख्याततृणविशेषस्य ।

छत्रातिच्छत्रपालध्नो

छत्रा (छी), अतिच्छत्रम्, पालध्नः (२ पु), 'पानीमें
होनेवाले तृण-विशेष' के ३ नाम है ।

१. 'दर्भे' इति पा० ।

२. 'कुशी लोहविकारे स्यात्' इति तृतीयचरणे पा० ।

३. 'स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति पा० ।

४. 'गन्धोपले' इति पा० ।

छत्रेति ॥ छदति, छादयति वा । 'छद भववारणे' ।
त्रन् (उ० ४।१५९) । 'इस्मन्त्रिक्रिपु च' (६।४।९७) इति
ह्रस्वः । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुद्विनीन्द्रयोः ।
नपुंसकं चातपत्रे' [इति मे० १२५।३८] ॥ (१) ॥ * ॥
अतिक्रान्तच्छत्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ पालं क्षेत्रं ह्रिति । 'अम-
नुष्य-' (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जल-
जतृणविशेषस्य' ।

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालातृणकम्, भूस्तृणम् (२ न), 'वचके समान रूप
तथा पानीमें होनेवाले तृण-विशेष' के २ नाम हैं ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥ * ॥
भुवस्तृणम् । पारस्करादिवात् (६।१।१५७) सुट् । 'सूट्'
अव्ययं वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वामी तु—
छत्रादिपञ्चपर्यायानाह ।

शपं बालतृणम्

शप्यम्, बालतृणम् (२ न), 'नई और कोमल घास' के
२ नाम हैं ।

शप्यमिति ॥ शस्यते, शुष्यति वा । 'शमु हिसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'शुप शोषणे' (दि० प० अ०) वा ।
'क्षप्यशिल्पशाप—' (उ० ३।२८) इति शाधुः ।—'नीपादयः'
इति प—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु
'नीपादय' इति सूत्राभावात् । 'शपं बालतृणे स्मृतम् । पुसि
रयात् प्रतिमाहानो' [इति मे० १०२।११] ॥ (१) ॥ * ॥
बालं तृणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नवतृणस्य' ।

घासो यवसम्

घासः (पु), यवसम् (न), 'गवत' अर्थात् 'बैल, घोड़ा,
आदि पशुओंके खाने योग्य भूसा-घास' के २ नाम हैं ।

येति ॥ अथेति । घञ् (३।३।१९९) । 'घञपोष्व' (२।
४।३८) इत्यदेशः सृष्टः ।—'घस्यते'—इति विद्युल्लतो स्वाभि-
मुकुटो चिन्त्यो । घसे सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घञ-
पोश्च' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥ * ॥
योति, युयते वा । 'यु मिश्रणेऽभिग्रथे च' (अ० प० से०) ।
'बहिष्नुम्या णित्' (उ० ३।१।१६) इत्यसच् । संज्ञापुर्वक-
त्वात् वृद्धि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविशे-
पस्य' ।

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणम्, अर्जुनम् (२ न), 'तृणमात्र' के २ नाम हैं ।

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृणु अदने' (त० उ० से०) ।

घञ् (३।३।१९९) । संज्ञापुर्वकत्वात् गुणः ॥ (१) ॥ * ॥ म-
र्यते । 'अर्जं अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'तृणाख्याया चित्'

(उ० ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनं ककुभ पापेयं कार्तवीर्यमपूरयो । मातुरेकमुतेऽपि स्याद् धवले 'पुनरग्यवत् । नपुसक वृष्टौ नेत्ररोगे स्याद् अजुनीगवि । उपाया वाह्वानया कुट्टन्यामपि च द्विषत्' [इति मे० ८।४।३०३१] ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वृणमानस्य' ।

वृणाना सहितस्तृण्या

वृण्या (स्त्री), 'वासहो देरी' का १ नाम द्वे ।

वृणोति ॥ वृणाना सहति समूह । 'पाशादिभ्यो ष' (४।२।४९) ॥ ॥१॥ (३) एकम् वृणसमूहस्य ।

नड्या तु नडसहति ।

नड्या (स्त्री), 'नड-समूह' का १ नाम द्वे ।

नेति ॥ नडाना सहति । पाशादिभ्यो ष' (४।२।४९) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ।

वृणराजाह्वयस्ताल

वृणराज, ताल (२ पु) 'ताल' के २ नाम द्वे ।

वृणोति ॥ वृणाना राजा । राजाह मखिम्यष्ट्व' (५।४।९१) । वृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥॥ ताल मति । 'तल प्रतिष्ठायाम् चुरादि । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ताल करतलेऽङ्गुलमध्यमाभ्या च समिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाल द्रुमांतरे । बाद्यभाष्ये च कास्यस्य त्सरी ताली जटोपधौ । वीचीय तु हरिताले स्यात् [इति मे० १४।६।२३२४] ॥॥ तलति । अच् (२।१।१३४) । 'तल-श्रपेदे तालद्री तल ज्याघातवारणे । त्सरी स्वभावधरयोस्तन्त्रीघाते च समतम्' ॥ (२) ॥॥ द्वे तालस्य ।

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालिकेर, लाङ्गली (२ पु), 'नारियल' के २ नाम द्वे ।

नालीति ॥ नलति, नल्पते वा । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । बाहूलकारिण् । केन वायुना ईयते । 'ईर प्रेरणे (अ० आ० से०) । षञ् (३।३।१९) । नालिश्चासौ केऽश्च ॥॥ कपिलिकादि (वा० ८।२।१८) [नारिकेल] ॥ (१) ॥॥ लङ्गति । लगि गी (भ्वा० प० से०) । बाहूलकाद् अलच् वीधश्च । गौरादि (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥ द्वे नारिकेलस्य ।

घोण्टा तु पूग क्रमुको गुवाक रसपुर.

घोण्टा (स्त्री), पूग, क्रमुक, गुवाक, खपुर (४ पु), 'सुपारी, कबूलीके पड' के ५ नाम द्वे ।

१ 'पुल्लिङ्गो धवलज्यवत्' इति पा० ।

२ 'ताल्यजटोपधौ इति पा० ।

३ हैमे 'तल ज्याघातवारणे । तलश्चपेदे तालद्री स्वभावधरयो त्सरी इत्येव भिन्न एव पाठ (४०।५०१२) ।

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहूलकात् ट । 'घोण्टा तु वदरीपूगवृक्षयोरेपि घोपिति' [इति मे० ३।४।१३] ॥ (१) ॥॥ पवते, पुनाति वा । 'पूज पवते' (भ्वा० आ० से०) । 'छापुलडिभ्यं किन्' (उ० १।१२४) इति गम् । मुकुटस्तु-पूजयते मान्यते सेषनां दिना फलद्वारेण अनेन वा । घञि कुत्वे पूग—इत्याह । तन । पूजदचुरादिष्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवस्त्वेन कुत्वा प्रसङ्गात् । 'निष्ठायामनिट' (७।३।५३) इति वातिशाच । पूग क्रमुकसयवो' इति हैम [२।३७] ॥ (२) ॥॥ कामति । क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहूल काटु । 'सनाया कन्' (५।३।७५) । क्रमुकस्तु पुमान् मन्-मुस्तके ब्रह्मदारणि । फल कापासिनायाश्च पट्टिकालोम्र पूगयो' [इति मे० ५।५५ ५६] ॥ (३) ॥॥ गुवत्यनेन । ससकत्वात् । 'गु पुरीपोत्सर्ग' (तु० प० अ०) । 'पिनावा दयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । यत्तु मुकुट—बाहूल काद् गुणभाव इति । तन । अस्य कुटादित्वात् ॥॥ गुवा-कोऽपि च गुवाक इति तारपाल । तत्र बाहूलकादीष ॥ (४) ॥॥ खमिन्द्रियमाकाश वा पिपति । 'पू पातनपूर-णयो' (जु० प० से०) । मूलविभुजादिक (वा० ३।२।५) । 'उदोष्यपूरवस्य' (७।१।१०२) । यत्तु—अधि (३।१।१३४) उत्त्वम् (७।१।१०२) आह मुकुट । तन । 'इत्वोत्वाभ्या गुणवृद्धी'—(७।१।१०२) इति वातिकविरो धात् । यदपि—पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)—इत्यय धातुरप्यस्त । तदपि न । 'खपूर' इति रूपप्रसङ्गात् । [खपुर क्रमुके मद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च' इति मे० १३३।१४५] ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'पूगवृक्षस्य' 'सोपारी' इति स्यातस्य ।

अस्य तु ।

फलमुद्गेगम्

उद्गेगम् (न), 'सुपारी फल' का १ नाम द्वे ।

अस्थति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । सप्तकत्वात् । उद्भिजन्तेऽनेन । 'ओबिजी'—(तु० आ० से०) । 'हिलश्च' (३।३।२११) इति षच् ॥ (१) ॥॥ एक 'क्रमुक फलस्य' ।

एते च हितालसहितान्नय ॥ १६९ ॥

खजूरं केतकी ताली खजूरी च वृणद्रुमा ।

हिन्ताल (पु) के सहित पूर्वोक्त तीन शब्द (नारिकेल, ताल, घोण्टा) और खजूर (पु), केतकी, ताली, खजूरी (३ स्त्री) को वृणद्रुम (पु), अर्थात् 'वृणद्रुम' कहते हैं ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्यो हितालिन चतुर्थेन सहिता खजूराद्याश्च चत्वार । वृणजातीया द्रुमा । घञ-

पाथिवादि' (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पुषोदरादि' (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति । 'खर्जं व्ययने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्युरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयो खर्जूरं कीटवृक्षयो' [इति हैमः ३।५८२] ॥ (१) ॥*॥ 'जातेरस्त्री-' (४।१।६३) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा । 'वन-खजूरी' इति ख्याता ॥ (१) ॥*॥ केतयति । 'कित निवासे' (भ्वा० प० से०) । ववृन् (उ० २।३२), ष्वुल् (३।१।१३४) वा । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुगदिः । अच् (३।१।१३४) । जातिव्वात् (४।१।६३) गौरादिव्वात् (४।१।४१) वा ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'वृणद्वमभेदाना पुषक्' एकैकम् । इति वनोपधिवर्गविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

कण्ठीरवो मृगरिपुर्गृहट्टिर्मुग्गाशनः [८]

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विपः [९]

सिंहः, मृगेन्द्रः, पञ्चास्यः, हर्यक्षः, केसरी, हरिः (१ पु), 'सिंह' के ६ नाम हैं ।

[कण्ठीरवः, मृगरिपुः, मृगद्विपः, मुग्गाशनः, पुण्डरीकः, पञ्चनखः, चित्रकायः, मृगद्विपः (८ पु), 'सिंह' के ये भी ८ नाम हैं] ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'सिञ्चे संज्ञाया हनुमो कञ्' (उ० ५।६२) । यद्वा-हिनस्ति । 'हिसि हिमायाम्' (ए० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पुषोदरादि (६।३।१०९) । 'सिंहः कण्ठीरवे राक्षो सत्तमे चोत्तरस्थित । सिंहे तु कण्ठकार्ये स्यात्' [इति मे० १७६।११-१२] । 'सिंहो स्वर्भानुमातरि । वासा-वृहत्सो धुदायाम्' [इति हैमः २।६१७-१८] ॥ (१) ॥*॥ मुग्गाणामिन्द्र ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । पञ्च विस्वृतमास्यमस्य । यद्वा-मुल पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ-' (४।१।१३) इति पच् ॥ (४) ॥*॥ केसरी स्कन्धबालाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनि । 'केसरी तुरगे सिंहे पुनागे नामकेसरे' [इति मे० ९६।७७] ॥*॥ केचित् [केसरी] इति तालव्योऽन्मध्यमाद् । के वारि शिरसि वा शीर्यते । 'शु हिंसायाम्' (ऋचा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'हलदन्तात्-' (६।३।१९) इत्यलुक् । सोऽस्त्यस्य ।

इत् (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ हर्षति । 'अच इ' (उ० ४।१३९) । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिप् । कपी सिंहे हरेऽज्जो रात्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्ग-हरितोः' [इति मे० १३०।९९-१००] ॥ (६) ॥*॥ पद् 'मिहस्य' ।

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्दूलः, द्वीपो, व्याघ्रः (३ पु), 'वाघ' के ३ नाम हैं । शार्दूलि ॥ शारयति । 'शु हिंसायाम्' (ऋचा० प० से०) । स्वार्थिणचः क्विप् । दृषते । 'बृह परितापे' (दि० आ० से०) । अन्तर्भावित्प्रथमं । बाहुलकाल्लुक् । यद्वा-शृणाति । पिञ्जाञ्जलच् (उ० ४।९०) । बाहुलकाद्दुक्दुद्धौ । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तर-स्थितः' [इति मे० १५४।१३७] ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वणौ इयते । इह गतौ' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणा-भावश्च । द्वीपाकाररेखावत्त्वाद् द्वीपं चमस्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनि ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'घ्रा' गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । 'व्याडि घ्रातेश्च जातौ' (उ० ५।६३) इति क । यद्वा-'आतश्चोपमर्ग' (३।१।१३६) इति क । 'पाघ्रा-' (३।१।१३७) इति सो न । 'जिघ्रः संज्ञायाम्-' (वा० ३।१।१३७) इति निषेवात् । 'व्याघ्रा स्यात्पुसि शार्दूले रत्तरणकरञ्जयो' । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्यः कण्ठकार्ये तु योविनि' [इति मे० १२८।८४] ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वाघ' इति ह्यातस्य ।

तरङ्गिन्तु मुग्गादनः ॥ १ ॥

तरङ्गः, मुग्गादनः (२ पु), 'चीता या तेंदुआ वाघ' के ३ नाम हैं ('मुकुट' के मतसे 'चूक' अर्थात् 'हुंघार भेंबिया' के ये २ नाम हैं) ।

तरति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणाति । 'क्षिणु हिंसा-याम्' (त० उ० से०) । मितद्रवादिदुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ मुग्गमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्यु (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तेंदुआवाघ' इति श्वातम्य-इत्यग्ये । 'हुण्डातर' इति ह्यातस्य-इति मुकुटः । वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः कितिः । दूष्टो घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वराहः, सूकरः, घृष्टिः, कोलः, पोत्री, किरः, कितिः, दंष्ट्री, घोणी, स्तब्धरोमा, क्रोडः, भूदारः (१२ पु), 'सूकर' के १२ नाम हैं ।

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाह्वति । 'अग्येभ्योऽपि'-(वा० ३।२।१०१) इति ड । 'वराहो नाणके किरौ । मेधे मुस्ते

गिरी विष्णो' इति हैम [३।८।१-१२] ॥ (१) ॥ *॥
 सवनम् । 'पृष्ठ प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) ।
 सपदादि' (वा० ३।१।१०८) । सुव प्रसव करोति । 'बृजो
 हेतु-' (३।२।२०) इति ट ॥ *॥ 'तारुष्या अपि दन्त्या-
 श्च शम्बशूकरपाचव' इति शमेद । शुकोऽस्त्यस्य । खर-
 रोमत्वात् । र । यद्वा- शूक राति । 'रा आदाने' (अ०
 प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । यद्वा-
 'शू' इति घ्वनि करोति । अच (३।१।१३४) , ट (३।
 २।२०) वा ॥ (२) ॥ *॥ घर्षति । 'घृपु सघर्षे' (श्वा०
 प० से०) । तिच् (३।३।१७४) । 'घृष्टि स्त्री
 घर्षणस्पर्षाविष्णुक्रान्तासु ना किरौ' इति विश्व^१ ॥
 (३) ॥ *॥ कोलति पीनत्वात् । 'कुल सस्त्याने' (श्वा०
 प० से०) । अच (३।१।१३४) । यद्वा-कोलस्त्यङ्गान्घर ।
 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति घञ । 'कोलो भेलक उस्त-
 ङ्ङेऽङ्गाल्या चिषके किरौ । कोल च घदरे कोला पिपत्स्या
 चव्यभेयजे' इति हैम [४।०।४९३-२४] ॥ (४) ॥ *॥
 पोष्र मुखाग्रमस्त्यस्य । 'अत -' (५।२।११५) इतीनि ॥
 (५) ॥ *॥ किरति । 'कृ विश्लेषे' (तु० प० से०) ।
 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क ॥ *॥ 'किरि' इति
 पाठे बाहुलकात् कि । ['अथ किर किरि । भूदार इति
 शूकर' इति अभि० चि० ४।३।५३] ॥ (६) ॥ *॥ केटति ।
 'किट गतो' (श्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ०
 ४।१२०) ।—किटात्—इति मुकुटश्चि० च । किटेस्तोदा
 दिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥ *॥ दध्राऽस्त्यस्य । ब्रीह्यादीनि
 (५।२।११६) ॥ (८) ॥ *॥ पोणा नासाऽस्य । ब्रीह्यादि
 (५।३।११६) ॥ (९) ॥ *॥ स्तव्यानि रोमाणि यस्य ॥
 (१०) ॥ *॥ ऋडति । 'ऋड घनत्वे' (तु० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४)—इति मुकुट । तघ्न । कुटादिवाद् गुणाप्रस-
 ज्जात् । ऋडनम् । घञ् (३।३।१९) । ऋडोऽस्यास्ति ।
 अर्शंआचच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥ *॥ भुव दारयति ।
 'कमण्यन्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥ *॥ द्वादश 'शूकरस्य'^२ ।
 कपिप्लवंगप्लवगशाखाशृगबलीमुखा ।

१ विश्वे तु नोपलभ्यते ।

२ विश्वे तु 'व्युष्टि' स्याद् घर्षणे विष्णुक्रान्तास्पर्द्धा-

॥ *॥ प्लवनम् । 'प्लुड गतो' (श्वा० आ० अ०) । 'ऋदो-
 रप्' (३।३।५७) प्लवेन गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७)
 इति खच् । खच्च ङित्वा' (वा० ३।२।३८) ॥ *॥ शिखा-
 भावे 'प्लवगम्' च । 'प्लवंगमश्च सपङ्के तथा शाखाशृगेऽपि
 च' [इति मे० १।१।२६१] ॥ (२) ॥ *॥ 'अन्येष्वपि-' (वा०
 ३।३।४८) इति ड । 'प्लवग कपि-कयो । अर्कसुते'^३
 इति हैम [३।१।२३] ॥ (३) ॥ *॥ शाखाचारी मृग
 पशु । शाकपाण्डिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ *॥
 बलीमुक्त मुखमस्य । बली मुखेऽस्य—इति वा ॥ (५)
 ॥ *॥ मर्कति । 'मर्क'घातुर्भृहौ । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०
 ४।८१) । मुकुटस्तु—मर्के सोषाद्भृत्यार्थच्युरादित्वादि-
 कल्पितणिच् । 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चि-
 न्त्यम् । मर्कञ्चौरादित्वाभावात् । यदपि—त्रियते । 'अट-
 मर्कटौ' इति मूढोऽटन् ककारश्चान्तादेश—इत्युक्तम् ।
 तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥ *॥ वने भव फलादि ।
 अण् (४।३।५३) वान राति । 'रा आदाने' (अ० प०
 अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । वानम् । 'वा
 गत्यादौ' (अ० प० से०) । सपदादिविचप् (वा० ३।३।
 १०८) । विगमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (कषा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । वा किचित् नरो वा ॥
 (७) ॥ *॥ 'की' इति शब्दमीडे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ०
 आ० से०) । 'मूलविमुजा-' (वा० ३।२।१५) इति क ।
 यद्वा—कस्य वायोऽरपत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) ।
 विर्हनुमान् ईशो यस्य ॥ (८) ॥ *॥ वनमोकोऽस्य ॥
 (९) ॥ *॥ नव 'वानरस्य' ।

अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लभाल्लुकाः

भल्लुक, श्लुक्, अच्छभल्ल, भाल्लुक (४ पु), 'भल्ल'^४
 के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (श्वा० आ०
 से०) । बाहुलकाद् । 'सजाया कन्' (५।३।७५) । यत्
 मुकुटेन—युकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलवत्तादौ
 न दृश्यते ।—भल्लति—इत्युक्ति स्वामि मुकुटयोश्चि० च्या
 ॥ *॥ उलूकादिवात् (उ० ४।४।१) दीर्घमध्य [भल्लुक]
 अपि । 'भल्लुकी भल्लुकी भल्ल इत्युलूकादयश्च स' इति
 पुरुषोत्तम ॥ *॥ प्रजापणि(१।४।३८) 'भाल्लुक' 'भल्लुक'
 च ॥ (१) ॥ *॥ ऋक्षणोति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (श्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ऋक्ष पर्वतभेदे स्याद्

किरिष्वपि' इत्येवं भिन्न एव पाठ (३।७।२४) । मेदिन्या
 (१०।२।२) एकोपलभ्यते ।

भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽग्यलिङ्गं नक्षत्रे च
नपुंसकम् [इति मे० १६६।६-७] । —ऋक्षति—इति
स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षे सौवायिकत्वात् ॥ (२) ॥०॥
अच्छ प्राभिमुत्थेन भल्लते । अच् (३।१।१३४)—
भल्लति—इत्युक्ति स्वामि-मुकुटयोगिवत्या ॥०॥ संधात-
विगृहीतमिदं नाम । 'अच्छ स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छ-
मद्ययम् । आभिमुत्थे' [इति मे० २९।१-२] । ['भल्लः
स्यात् पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे तु न द्वयोः । भल्लातवया म्रिया
भल्ली'] [इति मे० १४८।४२] ॥ (३) ॥०॥ भालयते ।
'भल आभण्डने' चुरादिराकुन्मीय ।—भालयति—इति
मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥०॥ चत्वारि 'भालु' इति रथा-
तस्य ।

गण्डके खड्गखड्गिनी ।

गण्डकः, खड्गः, खड्गी (३ पु), 'गंडा' के ३ नाम हैं ।
गण्डेति ॥ गण्डति । 'गम्लु गती' (भ्वा० प० अ०) ।
'अमन्ताडु' (उ० १।११४) । स्वार्थे कम् (५।३।७५) ।
यद्वा-गण्डति संहतो भवति । 'गडि यदनेकेदेशे' (भ्वा० प०
से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । 'गण्डकः पुंसि लज्जे स्यात्'
संख्याविधाप्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिद-
न्तरे' इति विश्व-मेदिन्यो [१।१।३३, ७।८२] ॥ (१)
॥०॥ खड्गति । 'खट भेदने' (चु० प० से०) । छापुलडि-
भ्य क्तिन्' (उ० १।१२४) इति वन । 'खड्गो गण्डक-
शृङ्गामिवृद्धभेदेपु गण्डके' [इति मे० २२।४] ॥ (२) ॥०॥
खड्गः शृङ्गमन्त्यस्य । इति (५।२।११५) । 'खड्गो ना
गण्डके मञ्जुयोपे खड्गधरे त्रिपु' [इति मे० ८६।५६]
॥ (३) ॥०॥ श्रीणि 'गडा' इति ह्यातस्य ।

लुलापो महिपो वाहद्विपल्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलापः, महिपः, वाहद्विपन्, कासरः, सैरिभः (५ पु),
'भैसा' के ५ नाम हैं ।

लुलेति ॥ लुडति पङ्के । 'तुड संश्ले' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । डलयोरेकत्वम् ।
वापोति । 'आप्लु व्याप्ति' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । लुल्लात्वावापञ्च । यद्वा-लुडयन्ते । 'लुड विलो-
डने' () निदाद्यद् (३।३।१०४) । लुला विलोडिता
आपो येन । 'लुल विमर्दने' इति सोत्रो धातुर्वा ॥०॥
['लुलायः' इति] अन्त्यपञ्चारात्तपठे वाहुलकादायद्-
प्रत्ययः ।—'लुल्लुल्लुकिपिन्म आय'—इति मुकुटलि-
विनमूत्रमुञ्जवलदत्तत्रिपु न पश्याम । यद्वा-अयते । 'अप

गती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । लुल्लात्वा-
सावयश्च ['महिपो यमवाहन' । रजस्वलो वाहरिपु-
र्ल्लाय मैरिभो महः' इति अमि० चि० ४।३४७-४८]
॥ (१) ॥ * ॥ महति, महते वा । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्टिपच्' (उ० १।४५) ।
यद्वा-मंहते । 'महिद् वृद्धी' (भ्वा० आ० से०) । आगम-
शासनस्वानित्यस्वान्न नुम् । 'टिद्धा-' (५।१।१५) इति डीप् ॥
(२) ॥०॥ वाहाना द्विपद् । वाहेपु द्विपन् वा । 'सप्तमी'
(२।१।४०) इति योगविभागात् समास ॥ (३) ॥०॥
के जले आसरति । 'मृ गती' (भ्वा० आ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा-इपत् सरति । स्थूलकायत्वात् ।
'ईपवथ' (६।३।१०५) इति को कादेश ॥ (४) ॥ * ॥
सीरोऽत्येपात् । इति (५।०।११५) । सीरिणा कर्षकाणा-
मिभ इव । शकन्धादि (वा० ६।१।९४) । प्रजाद्यन् (५।४।
३८) । यद्वा-'सीरोऽर्कहलयो पुंसि' [इति मे० १२९।९८] ।
सीरस्य सूर्यस्य इव इव । पुनवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५)
॥०॥ पञ्च 'महिपस्य' ।

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरफेरचजम्बुकाः ॥ ५ ॥

शिवा (नि० स्त्री०), भूरिमायः, गोमायुः, मृगधूर्तकः,
सृगालः, वञ्चकः, क्रोष्टा, फेरः, फेरवः, जम्बुकः (९ पु), 'स्याद,
शृगाल' के ९ नाम हैं ।

स्त्रियामिति ॥ शिव शिवा वा देवताऽस्त्यस्या । अर्वा-
आद्यच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'जिव किल.
शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वतात् [२।
१] शृगालेऽपि स्त्रीलिङ्ग । चतुष्पादं द्विलिङ्गता वक्ष्यते ।
तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥०॥ भूरयो माया सन्ध ॥ (२)
॥०॥ गो विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिञ् प्रथेपणे' (स्वा०
उ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (३)
॥०॥ मृगेपु धूर्त इव । 'संज्ञाया कन्' (५।३।७५) ॥ (४)
॥०॥ सृजति मायाम् । 'सृज विमर्गे' (तु० प० अ०) ।
वाहुलकात् कालन् । न्यडव्वादिः (७।३।५३) । असृग्
आलाति वा । क' (३।२।३) । प्रपौदरादि (६।३।१०९)
॥०॥ 'तालव्या ग्रपि दन्त्याश्च शम्बगम्बरशूकरा' । रदा-
नापि च जिह्वायां सृगाल कलभोऽपि च' इति शभेद ।
शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वञ्चके' दैत्ये शृगालं
डमरे विदु' इति विश्व । [१५७।१०७] ॥ (५) ॥०॥
वञ्चयते । 'वञ्च प्रलम्बने' (तु० आ० से०) । ष्वल् (३।१।
१३३) ।—वञ्चयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्मी-

यस्य वञ्चैरात्मनेपदित्वात् । 'वञ्चवन्तु खले धूर्ते गृहवधो
 च जम्बुके' [इति मे० १३।१५५] ॥ (६) ॥ * ॥ क्रोशति ।
 'कुश आह्वाने' (म्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९)
 इति तुम् । 'तृम्बत् क्रोष्टु' (७।१।९५) ॥ (७) ॥ * ॥
 'के' इत्यग्यस्त रीति । मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
 डु । (८) ॥ * ॥ 'के' इत्यग्यस्तो रवोऽस्य । गुहास्प
 वृषमेह केशवस्तारव शिवा । मूकरोऽतिरुज फेह श्मभीर
 मण्डलाहित' इति साहसाङ्ग ॥ (९) ॥ * ॥ जमति ।
 'जमु अदने' (म्वा० प० से०) । मृग्यवादि (उ० १।
 ३७) ।—मितद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डु वृक्
 च—इति मुकुटश्चिग्रय । टिलोपप्रसङ्गात् । युवोऽप्रम-
 ङ्गाच्च ॥ * ॥ उलूकादित्वात् (उ० ४।४।१) जम्बुकवच ।
 'सरोद्रकपिजम्बूकवायसाजम्बरो यम' इति वाचस्पति ॥
 (१०) ॥ * ॥ दम 'जम्बुकस्य' ।

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आगुभुक् ।

ओतु, विडाल, मार्जार, वृषदंशक, आगुभुक् (५ पु)
 'बिलाव' के ५ नाम हैं ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्ठासु, आगुभ्यो गृहम् वा ।
 'अव रक्षणादौ' (म्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।
 ६९) इति तुम् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठो दीर्घ
 (६।१।१०१), गुण (७।३।८४) ॥ (१) ॥ * ॥
 वेडति, विरुपते वा । विड आशोच (म्वा०) 'तमि-
 विविडि-' (उ० १।१।१८) इति कालन । विडालो नेत्र-
 पिण्डे श्याद वृषदशकके पुमान् [इति मे० १५।१।३३] ॥
 (२) ॥ * ॥ मार्षिं मुलम् । 'मृह शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
 'कञ्जिमज्जिभ्या चित् (उ० ३।१।३७) इत्यारम् । 'मृजे-
 वृद्धि' (७।२।१४) । मार्जार ओतो खट्वान् [इति
 मे० १३।२।०४] ॥ (३) ॥ * ॥ वृषान् मूपकान्
 दशति । 'दश दशने' (म्वा० प० अ०) । 'कर्मण्य' (३।
 २।१) । स्वार्थे कम् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ आलून
 भुङ्क्ते । आगुभ्यो मुनक्ति वा । 'भुज पाजनाभ्यवहारयो'
 (२० प० अ०) । निवप (३।२।१७८) ॥ (५) ॥ * ॥
 पञ्च 'मार्जारस्य' ।

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिक्रान्तमजे ॥ ६ ॥

गौधार, गोधेर, गौधेय (३ पु), 'गोहरा, चन्दनगोह'
 अर्थात् 'काले सौंप से गोह मे पैदा होनेवाले जीवविशेष'
 'विसखपरा' के ३ नाम हैं ।

त्रैति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।
 १२९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'आरमुदीनाम्' (४।१।१३०) ॥
 (२) ॥ * ॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३)

॥ ६ ॥ श्रीणि सपदि गोधाया जातस्य 'चन्दनगोहा' इति
 ख्यातस्य ।

श्रावित्तु शल्य'

श्रावित्, शल्य (२ पु), 'माही' के २ नाम हैं ।
 श्रवति ॥ श्रान विव्यति । 'अपष तावने' (दि० प०
 अ०) । निवप (३।२।१७८) । 'नदिद्विनि-' (६।३।
 ११६) इति दीर्घ ॥ (१) ॥ * ॥ शलति । 'शल चलने'
 (म्वा० प० से०) । शल्यदित्वात् (उ० ४।१।१२२)
 य । शल्य तु न स्त्रिया दाङ्को कर्त्तव्ये श्वेडेपुतोमरे । भद-
 द्श्राविधोर्ना [इति मे० ११।७।५७] ॥ (२) ॥ * ॥
 द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ।

तल्लोमिनि शलली शलल शलम् ।

शलली (स्त्री), शललम्, शलम् (२ न), 'साही के
 कौटे' के ३ नाम हैं ।

तदिति ॥ तस्य श्राविधो लोमनि । शलति । नृपादि-
 त्वात् (उ० १।२०६) वलच् । गौरादित्वात् (४।१।
 ४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा डीप् स्त्रियाम् ॥ (१)
 ॥ * ॥ स्त्रीत्वाविवदाया शललम् ['तच्छलाकाया शलल
 शलमित्यपि' इति हेमनाममाला ४।३६२] । 'गलस्तु
 नृशण्डयो' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ पवाञ्चि ।
 'शल तु शल्लकीलोमिनि शलो भुङ्गे गणै विधौ' [इति विश्व
 १४।१।८] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि शल्यरोम्णात् ।

वातप्रमीर्वातमृग

वातप्रमी (स्त्री), वातमृग (२ पु), 'वहुत तेज दौड़ने
 वाले मृग विशेष' के २ नाम हैं ।

वानेति ॥ वात प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनत् ।
 वातप्रमी' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माड ईप्रत्यय कित् ।
 'वातप्रमीर्वातमृग' इति पुस्तकाण्डेऽमरमाला । 'योपिति
 वातप्रमी समीरमृग' इति बोपातितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—
 'वृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप्—इत्येके ।
 अन्वे तु—नारप्रहणस्य तपारार्थत्वाद्दीर्घान् डीप् न—इत्याहु ।
 (१) ॥ * ॥ वात इय वातस्य वा मृग ॥ (२) ॥ * ॥
 द्वे 'मृगभेदस्य' ।

कोक ईहामृगो वृक ॥ ७ ॥

कोक, ईहामृग, वृक (३ पु), 'भेजिया, हुडार' के ३
 नाम हैं ।

कोक इति ॥ कोरते । कुक आदाने' (म्वा० अ०
 से०) । अच (३।१।३३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ईहामृग
 मृगेष्वस्य । ईहामृगन वा । 'वर्मण्य' (३।२।१) ।
 —मृगयति—इति मुकुटश्चिग्रय । 'मृग अन्वेपणे' इत्यस्या-

स्मनेपदित्वात् । ईहाप्रधानो मृगो वा । दाकपाथिवादि ।
(वा० २।१।७८) । 'ईहामृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपक-
भेदयोः' [इति मे० २५।५२] ॥ (२) ॥ * ॥ वकंते ।
'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इयुपथ-' (३।१।
१३५) इति क. । यद्वा-वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । 'वृद्वुपिमुपिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ॥
(३) ॥ * ॥ चोण 'वृकस्य' 'विग' इति ह्यतस्त्व ।

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः (५ पु),
'मृग, हरिण' के ५ नाम है ।

मृग इति ॥ मृगते व्याधे । 'मृग अन्वेषणे' (चु०
आ० से०) । घञ् (३।३।१६) ।—'घञ् क' (वा०
३।३।५८)—इति मुकुटः । तन् । परिगणनात् । घञापि
रूपसिद्धे । अदन्तत्वाद् गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पक्षी कुरङ्गे
च करिणक्षत्रभेदयो । अन्वेषणाया याच्याया मृगी तु वनि-
तान्तरे' इति विश्व-मेदिन्यौ [२।४।५, २।३।१६] ॥ (१)
॥ * ॥ कौ रङ्गति । 'रगि गतो' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥ * ॥
वातमयते । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलका-
दृष् ॥ * ॥ 'वानाय्' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३)
॥ * ॥ हरति मनः, ह्रियते गीतेन वा । 'श्यास्त्वाद्बृ-
भ्य इन्च्' (उ० १।४६) । 'हरिण पुंसि सारङ्गे विशदे
स्वभियेयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तभेदयोः ।
सुवर्णप्रतिभाया च' [इति मे० ५।१।८०-८८] ॥ (४)
॥ * ॥ अजिनस्य योनि ॥ (५) ॥ * ॥ 'विश्वीची चारु-
लोचन' इति रभसः । पञ्च 'हरिणस्य' ।

ऐणेयमेण्याश्चर्माशम्

ऐणेयम् (त्रि), 'मृगी के चमडे, सींग आदि' का १ नाम
है ।

ऐणविति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमासादि । एण्या विकारो-
ऽयवो वा । 'एण्या ढञ्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥ * ॥
(एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ।

एणस्यैणम्

ऐणम् (त्रि), 'मृगके चमडे, सींग आदि' का १ नाम है ।
एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽयवो वा । 'प्राणि-
रजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥ * ॥ [एकमेणस्य
चमदि.] ।

उभे त्रिपु ॥ ८ ॥

'ऐणेय' और 'ऐण' तीनों लिङ्गों में होते हैं ।

उभे इति ॥ उभे ऐणेयणे ।

कदली कन्दली चीनश्चमूरप्रियकावपि ।

समूरश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कदली, कन्दली (२ खां), चीनः, चमूरः, प्रियकः, समूरः
(४ पु), 'मृगविशेष' क ६ नाम है । 'कदली' आदि ६ शब्दों
आर आगे कहे जानेवाले 'कृष्णसार' आदिको 'अजिनयोनि'
(पु) कहते हैं (इनके चमड़े का उपयोग होता है) ।

केति ॥ पठेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः । के
दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।
१।१३४) ।—'कन्देनोपपञ्च' इत्यरन्-इति मुकुटस्तु
चिन्त्य । उज्ज्वलदत्तादिपूक्तमूत्रवर्षानात् । डीप् (४।
६३) । 'कदली हरिणान्तरे । रम्भाया वैजयन्त्या च' इति
हेम [३।६७०] । रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभे-
दयोः' [इति मे० १५।०।७०-७१] । 'कदल त्रिपु' इत्य-
मरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दे सस्यमूले लीयते ।
'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्वेष्योऽपि-' (वा०
३।१।१०१) इति ड । यद्वा-कन्दति । 'वदि आह्वाने'
(भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
गौरादि (४।१।४१) । ('कन्दलं त्रिपु कपालेऽप्युपरागे
नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानो कन्दलो तु मृगगुल्मप्रभेदयोः'
[इति मे० १५।०।६९-७०] । अत एव—इष्टान्तावेतो—इति
स्वामी चिन्त्य ॥ (१) ॥ * ॥ चिनोति । 'चिञ् चपने'
(स्वा० उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो
देगाधुक्रीहिभेदे तन्तो मृगान्तरे' [इति मे० ८।३।४] ॥
(१) ॥ * ॥ चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊर । पुषोदरादित्वात् (६।
३।१०९) अत उट् । यद्वा-चमु चम्वा वा ऊर्यस्य ॥
(१) ॥ * ॥ प्रीणाति, प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (ऋचा०
उ० अ०), 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इयु-
पथ-' (३।१।१३५) इति क. । स्वार्थे क् (५।३।७५) ॥
(१) ॥ * ॥ शोभनावृक्ष स्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'अजिन-
जातीयमृगानाम्' पृथक् ।

कृष्णसारःरुक्नुकुशुशुवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैणश्चरौहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णसारः, रुक्नुः, रुहुः, शंवरः, रौहिषः, गोकर्णः,
पृषतः, एणः, ऋश्यः, रोहितः, चमरः (१२ पु), ये १२ 'मृग
के भेद' हैं ।

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१।

१. कोष्ठान्तरस्यः पाठः निर्णयसागरीयः ।

३०) इति समास । 'कृष्णसार' विद्ययाया मृगभेदं लृही-
 तरो इति हेम [४।२५७] ॥ * ॥ ['कृष्णसार' इति]
 तालव्यपाठे । कृष्णरसात्तौ शाररश्च । 'वर्षो वर्णतो' (२।१।
 ७८) इति समास । शार शब्दव्यतिथौ इति तालव्यादौ
 रभस ॥ (१) ॥ * ॥ रीति । रु शब्द (अ० प० सं०) ।
 'जत्रवाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु । 'हृद्व्यं
 मृगेर्ण च' इति हेम [२।४६१] ॥ (२) ॥ * ॥
 नितरामश्चति । नावञ्च' (उ० १।१७) इति कु ।
 'न्यङ्क्वादिवात्' (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कुमृग मुनी
 इति ह्रस्वचन्द्र. [२।१०] ॥ (३) ॥ * ॥ रभस रज्यत
 वा । मृगव्यादिवात् (उ० १।३७) साधु । मुकुटस्तु—
 रङ्गाति गच्छति—इति व्याख्येयम् । तन्म । रङ्गाध्यातोघोषु-
 पाठोऽध्यानात् ॥ (४) ॥ * ॥ श वृणोति । 'वृञ् वरण
 (स्वा० उ० सं०) । शमि धातो सजायाम् (३।२।१४)
 इत्यच् । शवरा वानवात्तर । मत्स्येणगिरिभदपु शवरा
 पुनरापया इति हेम [३।६४१-४२] ॥ (५) ॥ * ॥
 रोहिप वृणभदमत्ति । शप (४।२।९२) इत्यण् । 'रोहिप
 कर्तृण क्लीय पुंसि स्वाद्धरिणात्तर [इति मे० १६८।४५] ॥
 (६) ॥ * ॥ गोरिच कणावस्य । गोरुर्णोश्चतरे सपे
 सारङ्गे च गणात्तर । अङ्गुष्ठानामिकोऽन्तरे गोरुर्णो मुवि-
 कोपधी इति मेदिनी [४८ ४७] ॥ (७) ॥ * ॥
 पुपता सन्त्यस्य । अत्रात्राच्च' (५।२।१२७) । यद्वा-पर्यति ।
 'पुपु सवन् (भ्वा० प० सं०) । शुपिरञ्जिभ्या कित्'
 (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दु पुपश्चैव पुपतश्च
 प्रकीर्तित' इति व्याडि । ['पुपतश्च' 'पुप-मृगे । विन्दी'
 इति हेम २।१८३-८४] । 'पुपतस्तु मृगे विन्दी खरो
 हिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात् इति हेमचन्द्र [३।३००] ॥
 (८) ॥ * ॥ एति । बाहुलकाण ॥ (९) ॥ * ॥
 ऋच्छति, इयति वा । बाहुलकात् श्वन् ॥ * ॥ ['ऋष्य'
 मूर्धन्यान्तोऽपि ऋष्यति । 'ऋपी गतो' (तु० प० से०) ।
 अर्ध्यादिवात् (उ० ४।११२) साधु ॥ * ॥ रिष्य
 अपि । रिष्यते । 'रिष्य हिसायाम्' (वि० प० से०) ।
 अर्ध्यादि (उ० ४।११२) । 'एण कुरङ्गे मारिष्य स्वा-
 द्यश्वशारुलोचन' इति त्रिकाण्डशेष ॥ (१०) ॥ * ॥
 रोहति । 'रुह बीजजनमनि प्राडुभवि च' (भ्वा० प० अ०) ।
 'रुहे रस्य ला वा' (उ० ३।९४) इतीन्च् ॥ (११)
 ॥ * ॥ चमति, चम्यते वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प०
 से०) । 'अतिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१२२) इत्यमर ।
 'चमर चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयो' [इति मे०
 १३।१५२] ॥ (१२) ॥ * ॥ एते द्वादश 'मृगभेदा' ।

गन्धर्वः शरभो राम-सूमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धव, शरभ, राम, सूमर, गवय, शश (६ पु),
 क्रमशः 'गन्धयुक्त मृगविशेष, लृहीसरा या एक प्रकारका
 चन्द्र-विशेष, सुन्दरजातीय मृग-विशेष, बहुत भागनेवाला
 मृग विशेष, नीलगाय और खरहा' का १-३ नाम है । ये छंद
 (एवाक 'मृगन्द' आदि) और वच्यमाण (आगे कह जाने-
 वाले) 'गा, महिप' आदि पशुजाति. (स्त्री), 'पशुजाति' हैं
 अर्थात् इनकी पशुजातिम गणना होती है ।

गन्धाति ॥ गन्धयति, गन्धयत वा । 'गन्ध ददनं
 चुरादि. । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।११६)
 वा । अवति । 'अव गतो' (भ्वा० प० से०), अच् (३।
 १।१३४) । गन्धश्चासाववश्च । शकन्धवादि (वा० ६।
 १।९४) । यद्वा-गन्धे अर्थो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वं पशुभेदे
 स्यात् पुस्कोक्लिस्तुरगयो । अन्तरामवसत्त्वे च गायने श्वे-
 रऽपि च' इति विश्व मेदिनी [१०७।११, १०५।११] ॥
 (१) ॥ * ॥ शृणोति । शृ हिसायाम्' (घना० प०
 से०) । कश्चालकलिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।
 'अष्टापदे च करभे शरभ स्या-मृगात्तर' इति तालव्यादौ
 रभस । 'शरभस्तु पत्तोभिदि । करभे वानरभिदि' [इति
 मे० १०७।२१-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ रमते अन्तर्मा-
 दित्यर्थो वा । उवलिति-' (३।१।१४०) इति ष ।
 रमन्तेऽस्मिन्नेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ ।
 'रामा योपाहिङ्गुलिन्यो' नलीच वास्तुबकुटयो । ना राधवे
 च वरुण रंणुकेये हलायुधे । ह्ये च पशुभेदे च त्रिपु चारौ
 सितेऽसिते [इति मे० ११०।२६-२७] ॥ (१) ॥ * ॥
 सरणशील । 'सु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'सृष्यश्च
 वमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥ * ॥ गवते । 'गुञ्
 शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादय । यद्वा-गवन्म ।
 'ऋदोग्' (३।३।५७) । गव गवेन वा याति । मूलविभुजा-
 दिक (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥ * ॥ शसति । 'शश
 प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१)
 ॥ * ॥ इत्यादयो यऽनोक्ता, ये च पूर्वोक्ता सिहादय
 चदयमाणाश्च य गोमेषहस्तस्यश्चादय, सर्वे ते पशुजातय
 पशुवन्द्वाच्या । पश्यति सवमविशेषेण । दाशर् प्रेक्षण'
 (भ्वा० प० अ०) । धञिचशि- (उ० १।२७) इत्यु पशिरा-
 देशश्च । यत्तु मुकुट-पदा सौत्रधातो 'अपट्वादाय इति
 कु' इति सुभृति—इत्याह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—
 पाश्वन्त पाश्व—इति स्वाभ्यव्ययम् । 'मृगभेदानाम्' उपप्ल् ।

उन्दुरुमूपिकोऽप्यासुः

अधोगन्ता तु खनको वृकः पुं ध्वज उन्दुरः [१०]

उन्दुरः, मृपकः, आसुः (३ पु), 'चूहा, मूस' के ३ नाम है ।

अधोगन्ता, खनकः, वृकः, पुं ध्वजः, उन्दुरः (५ पु), 'चूहा, मूस' के ५ नाम और भी है ।

उद्धति ॥ उनति । 'उम्दी बलेदने' (६० पं० से०) । बाहुलकादुप । 'कन्दुरुन्दुरु' इति शब्दान्यव । ॥ (१) ॥ * ॥ मुष्णाति । 'मुप स्तेये' (कथा० पं० से०) । 'मुष्णा-तेदीर्घश्च (उ० २।४२) इति किकर् ॥ * ॥ 'मुप स्तेये' (म्वा० पं० से०) दीर्घोपधीस्त । मूपति । ण्डुष् (३।१। १३३) । 'भद्रमूपिक आसन्दी कुन्दुरुन्दुरुन्दुर । मूपको वचदशनः क्रम. काण्डो विलेस्य.' इति वाचस्पति. ॥ (२) ॥ * ॥ आ खनति । 'खनु अवदारणे' (म्वा० उ० से०) । 'आइपरयोः खनिशुभ्या चिच' (उ० १।३३) इत्यु. गुपुटस्तु—'आडि खनिवहोर्नलोपश्च' इति कुर्नलोपश्च । बाहुलकादलोप—इति मूममूपन्यास्यत् । तच्चिन्ताम् । उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मूपिकस्य' ।

गिरिका बालमूपिका ।

छुछुन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका [: १]

गिरिका, बालमूपिका (२ स्त्री), 'मुसरी, छोटी लुहिया' के २ नाम हैं ।

[छुछुन्दरी, गन्धमुखी, दीर्घतुण्डी, दिवान्धिका (४ स्त्री), 'छुछुन्दर' के ४ नाम हैं] ।

गिरीति ॥ गिरति । 'कृगुपुटि' (उ० ४।१४३) इति इ किच्च । 'कृत इत्' (७।१।१००) । 'संज्ञाया कृ' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ शुद्धत्वात् बाला चानो मूपिका च । 'खर्वाखुर्बालमूपिका' इति दुर्ग ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वल्पमूपकजाते' ।

सरटः कृकलासः स्यात्

सरटः, कृकलासः (२ पु), 'गिरगिट' के २ नाम हैं ।

सरेति ॥ सरति । 'सृ गती' (म्वा० पं० अ०) । 'शका-दिभ्योऽन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥ * ॥ कृकं विरो धीवा कण्ठ च लास्यति चालयति । 'लस दित्त्वयोगे' चुरादि. । 'कर्मण्य' (३।२।१) ॥ * ॥ द्वे 'सरटस्य' 'किकट' इति ह्यतस्य ।

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसली, गृहगोधिका (२ स्त्री), 'बिछुतिआ, छिपकिली' के २ नाम हैं ।

मुनेति ॥ मुस्यति सशयम् । 'मुस खण्डने' (दि० पं० से०) । वृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गीरादित्वा-न्दीप् ।—जातो जीप् (४।१।६३)—इति मुकुट । तत्र । स्त्रीविपयत्वात् । 'मूसल' स्यादगोश्रे च पुनपुसकयो. स्त्रियाम् । तालमूल्यामालुपर्णीगृहगोधिकयोरपि [इति मे० १५४।१२४] ॥ * ॥ तालम्यमव्या [मुशली] इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ श्रुत्या गोधा । 'मल्पे' (५।३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका । 'उपेष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसाङ्क ।—'गृहगोसिका' इति पाठ. सम्भ्य.—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहगोधाया.' 'बिछुत्तिया' इति ह्यातायाः ।

लूता खो तन्तुवायोर्यनाभमर्कटकाः समाः ।

लूता (स्त्री), तन्तुवायः, ऊर्णनाभः, मर्कटकः (३ पु), 'मर्कडी' के ४ नाम हैं ।

लूतति ॥ लूनाति । 'लूज् छेदने' (कथा० उ० से०) । 'हसिमुष्' (उ० ३।८३) इति तन् । सत्रापूर्वकत्वादगुणा-भाव ।—बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वैतत्सूत्राज्ञानमूलक । 'लूता लूतका' इत्यमरदत्त । 'लूता तु रोगे पिपीलिकोर्ण-नाभयो' इति हेमचन्द्र [२।१९६] ॥ (१) ॥ * ॥ तन्तून् वयति । 'वेज् तन्तुसताने' (म्वा० उ० अ०) । 'लूतामश्र' (३।२।२) इत्यण् ॥ * ॥ तन्त्र तन्तून् वयति 'तन्त्रवाय' इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ ऊर्णव तन्तुर्ना-भावस्य । गृच् (५।४।७५) इति योगविभागादच् । 'लघा-पो' (६।३।६३) इति लृष्व ॥ * ॥ मर्कति । मर्क सोधो धातुग्रहणार्थं । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटन् । 'संज्ञाया कन्' (५।३।७५) । 'अथ मर्कटक सस्यभेदे वानर-लूतयो' इति मेदिनी [१७।२०८] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'ऊर्णनाभस्य' 'मर्कडी' इति ह्यातस्य ।

नीलङ्गस्तु क्रिमिः

नीलङ्ग, क्रिमिः (२ पु), 'छोटे-छोटे कीडों' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ नितरा लङ्गति । 'लगि गती' (म्वा० पं० से०) । नीलति वा । 'नील वर्ण' (म्वा० पं० से०) । 'खरु-शङ्क' (उ० १।३६) साधु । 'नीलङ्गरपि नीलाङ्ग' इति द्विप्रकोश । 'नीलङ्गः स्यात् कृमो पुंसि भम्भराल्यातु योपति' इति मेदिनी [२।४।८] ॥ (१) ॥ * ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (म्वा० पं० से०) । 'क्रामित-मिदास्तम्भामत इत्' (उ० ४।१२२) इति कि ॥ * ॥ बाहुलकात् सप्रसारणमपि । 'द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च क्रिमिवत् कृमि.' इति रभसः । 'क्रिमिर्ना क्रमिवत् कीटे

१. 'मूपल' इति पा० ।

साक्षात्प्रा कृमिले खरे' [इति म० १०८।७] । (२) ॥ * ॥ द्वे
'सुनकीडा' इति ह्यातस्य ।

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३ ॥

कर्णजलौका, शतपदी (२ स्त्री), 'गोजर, कमण्डुरा' के
२ नाम है ।

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव [आदन्ती] ॥ * ॥ [वर्णजलो-
का] शान्ता वा ॥ (१) ॥ * ॥ शत पादा यस्या । 'कुम्भप-
दोयु च' (५।४।१३९) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ सात्त-
त्वेऽपि स्त्रीत्वबोधनाय—उभे' इति । द्वे कर्णजलौकाया'
'गोजर' इति ह्यातस्य ।

वृश्चीक. शूककीट. स्यात्

वृश्चीक, शूककोट (२ पु), 'ऊनी वस्त्रको काटनेवाले
कीड़े' के २ नाम हैं ।

वृश्चीति ॥ वृश्चिति । 'ओ व्रश्चु छेदन' (तु० प०
से०) । वृश्चिकृद्यो किकन' (उ० २।४०) । 'ग्रहिय्या—'
(६।१।१६) इति सप्रमारणम् । 'वृश्चिकस्तु दुरो राशो
शूककीटोपघोभिदो' [इति मे० १३।१६०] ॥ (१) ॥ * ॥
शूकयुक्त कीट । शूकपायिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'ऊर्णादिभक्षककृमिभिवेषस्य' ।

अलिद्रुणौ तु वृश्चिके ।

अलि, द्रुण, वृश्चिक (३ पु), 'चिच्छ' के ३ नाम हैं ।
अलीति ॥ अलित—दक्षे समर्थो भवति । 'अल भूप
णादो' (भ्वा० प० से०) । सर्वधातुभ्य इन' (उ० ४।
११८) । भङ्गवृश्चिकयो रति' इति रभस ॥ * ॥ बाहुल
वादिणप्रत्यये दीर्घादि [आलि] अपि । 'वृश्चिको द्रुण
आलि स्यात्' इति षोपालित ॥ * ॥ नागोऽप्यतित । अल
मर्थोऽस्यास्ति । 'धीह्लादिद्वात्' (५।२।१९६) इति ।
'अथयाना भमात्रे टिलोप' (वा० ६।१।१४४) इति
टिलोप । 'अथाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' [इति मे०
८।५।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ द्रुणति । 'द्रुण हिमागतिकोटि
त्येषु (तु० प० से०) । 'द्रुणपध—' (३।१।१३५) इति क ।
'द्रुण चापेऽलिनि द्रुण' [इति म० ४६।१६] ॥ * ॥
अचि (३।१।१३४) 'द्रोण' इत्येके—इति स्वामी ॥
(२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'धीच्छी' इति
ह्यातस्य ।

पारावत कलरव कपोत

पारावत, कलरव, कपोत (३ पु), 'क्यूतर' के ३
नाम हैं ।

पारति ॥ पर जीवमवति । पाराच्छोरह्वाराद्वा
ज्ञानोपदेशतः । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । दत्त-
प्रत्यय (३।२।१२४) । 'द्वितीया—' (२।१।२४), 'पञ्चमी—'
(२।१।३७) इति योगविभागात् समास । पारावतो दत्ता-
त्रेयस्याय गुह । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ * ॥
'पारावत' इति पाठ पारादस्यावतति प्रेम्णा । 'पल्लु
गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पारावतश्च
छेदश्च कपोतो रत्तलोचनः । पारावत कलरव' इति
रभस ॥ (१) ॥ * ॥ कलरो रवोऽथ ॥ (२) ॥ * ॥ वस्य
वायो पोत इव, को वायु पोतो नोरिवायस्य वा । पारावत
कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्तरे' इति विश्व ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि पारावतस्य 'परेवा' इति ह्यातस्य ।

अथ शशादन. ॥ १४ ॥

पत्नी श्येन.

शशादन, पत्नी, श्येन (३ पु), 'शाज पत्नी' के ३
नाम हैं ।

अवेति ॥ शाजमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० ष०) ।
ल्यु (३।१।१३३), ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'श्येने पतिनशशादनी' (इत्यभरमाला) ॥ (१)
॥ * ॥ 'अतिशयित प्रशस्त वा पत्नमस्य । 'अत—' (५।२।
११५) इतीति । 'श्येनाख्यो विहग पत्नी पतिवर्णी शर-
पक्षिणी' इति शाश्वत [२२३] ॥ (२) ॥ * ॥ इयाते ।
'श्येद् गतो' (भ्वा० धा० ङ०) । 'श्यात्त्याद्भविभ्य
इन्च्' (उ० २।४६) । ['श्येन पक्षिणि पाण्डुरे' इति
मे० ८।४।२१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'श्येनस्य' 'शाज' इति
स्यातस्य ।

उल्लके तु वायसारातिपेचकी ।

दिवान्ध. कौशिकी चूको दिवाभीतो निशाटन [१२]
उल्लक, वायसाराति, पेचक (३ पु), 'उल्ल' के ३
नाम हैं ।

[दिवान्ध, कौशिक, चूक, दिवाभीत, निशाटन
(५ पु), 'उल्ल' के ये ५ नाम और भी हैं] ।

उल्ल्विति ॥ उल्ल्वति । 'उल्ल समवाये' (तु० प०
से०) । 'उल्लकादयस्त्वं' (उ० ४।४१) इति साधु ।
'उल्ल पृसि वाकारादिन्द्रे भारतयोभिनि' [इति मे०
५।५।१] ॥ (१) ॥ * ॥ वायसस्य काकस्याराति ॥ (२)
॥ * ॥ पचति—सतपति, पच्यते वा दु खेन । 'दुपचप् पाके'

१ विश्वे (७।४।२७) स्वेव पाठ—'पारावत कल-
रवे शैले भर्कटतिन्दुके' ।

(श्व० ३० अ०) । 'पश्चिमच्योरिचोवषायाः' (उ० ५। ३७) इति वुन । अत इत्वम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुट-—कृजदित्वात् (उ० ५।३५) वुन् । प्रूपोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत एत्वम्-इत्याह । तत्र 'पश्चिमच्यो-' इति मूषस्य सत्त्वात् । प्रूपोदरादित्व-कल्पनाया अन्याप्यत्वात् । 'अष शक्रास्यो दिवान्धो वक्र-नासिक । हस्तिनेपो दिवाभीतो नखास्यो पीयूषचंपी । काकाभीरुनंस्तुवारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धूकस्य' ।

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्राटः, भरद्वाजः (२ पु), 'भर्हूल, भारद्वाज पत्नी' के २ नाम हैं ।

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतो' (श्व० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ भरन् धारको वाजोऽप्य । यद्वा-भरद्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञा-पूर्वकत्वाद् वृद्धसमाव । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटक्य-विहंगमे' [इति मे० ३।२।३४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भरद्वाज-पक्षिणः' 'महुल' इति श्वातस्य ।

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जरीटः, खञ्जनः (२ पु), 'खँडरिच पत्नी' के २ नाम हैं ।

खञ्जेति ॥ खञ्ज इव ऋच्छति । 'ऋ गतो' (श्व० प० अ०) । बाहुलकात् कौटन् ॥ (१) ॥ * ॥ खञ्जति । 'खजि गतिवैभक्ष्ये' (श्व० प० से०) । नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'खञ्जनः खञ्जरीटे, स्त्री सर्पण्यां, खञ्जनं गतो' [इति मे० ८६।५५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'खञ्जन' इति श्वातस्य ।

लोहपृष्ठन्तु कङ्कः स्यात्

लोहपृष्ठः, कङ्कः (२ पु), सफेद 'चील' अर्थात् 'कंकहड़ा पत्नी' जिसका पंख बाण में लगाया जाता है, उसके २ नाम हैं ।

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ कङ्कते । 'कङ्कि गतो' (श्व० प्रा० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कइदधद्विजे श्वातो लोहपृष्ठकृतान्तयो' [इति मे० २। १९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बाणीपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंकहड़' इति श्वातस्य ।

अथ चापः किकीदिविः ।

चापः, किकीदिविः (२ पु), 'चास (नीलकण्ठ) पत्नी' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ चापयति । 'चप हितायाम्' (उ० प० से०) स्वार्थण्यन्त, 'चप भक्षणं' (श्व० उ० से०) हेतु-मण्यन्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इभु-पक्षिभिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभस ॥ (१) ॥ * ॥ 'किकी' इति दीव्यति वासते । 'दिव्यु क्रीडः' (दि० प० से०) । 'कुविषृष्टि-' (उ० ४।५।६) इति साधु । 'किकी-दिविश्च चाप स्यात्' इति रत्नकोषः । 'चापो दिविः किकिः स्मृत' इति व्याडि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चापस्य' 'चास' इति श्वातस्य ।

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

कलिङ्गः, भृङ्गः, धूम्याटः (३ पु), 'भुचेंगा पत्नी' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ के मुद्धि लिङ्गं चूडाऽप्य । कलि कलहं गच्छति वा । 'गमस्व' (३।२।४७) इति लच् । 'खच्च द्विडा वक्तव्य' (वा० ३।२।३८) । 'कलिङ्गः' प्रतिकरजे धूम्याटे भूमि नीवृति । न द्वयोः शौटजफले महिलाया तु योपिति' [इति मे० २।४।३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वान् । यद्वा-विभक्ति कुलम् । 'भृजः किन्नुट च' (उ० १।१२५) इति गन् । 'भृङ्गो धूम्याट पिङ्गयोः । मधुवते भृङ्गराजे पृसि भृङ्गं गुहत्ववि' [इति मे० २।२। १३-१४] ॥ (२) ॥ * ॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'भृङ्गस्य' । अथ म्याच्छन्तपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्याघाटः

घाटपत्रकः, दार्याघाटः (२ पु), 'कठखोलवा, कठफोरवा पत्नी' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ घाट पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ दाह आहन्ति । 'दारावाहनोऽण्यन्त्यस्य च ट-' (वा० ३।२। ४९) । वासायै दाह आघाटयति । 'घट सघाते' चुरादिः । अण् (३।२।१) । सूसृतिरन्तु चित्त्य । घट्टिना विगृही-तरत्वात् । 'काष्ठकुट्ट घातच्छद' इति त्रिकाण्डशेष [२।५। १६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'काष्ठकुट्टस्य' 'काठकोरा' इति श्वातस्य ।

अथ शारङ्गः स्तोकाकरचातकः समाः ।

शारङ्गः, स्तोकाकः, चातकः (३ पु), 'चातक पत्नी' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ शारयति, शायते वातपादिना । 'शृ हिता-याम्' (कपा० प० से०) ण्यन्त । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ।—शाररङ्गच्—इति मुकुट । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सुवादसंज्ञात् । 'शारङ्गश्चातके

ख्यात शबले हरिणोऽपि च' इति तालव्यादादजय ॥ ४ ॥ सरति । 'सुब्रजोवृद्धिश्च' (उ० १।११२) इत्यङ्गच् ।—'सु गती' (भ्वा० प० अ०) । णिच (३।१।२६) पूर्ववत् । अण (३।२।१) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चित्य । अणोऽ-प्रसङ्गात् । 'सुब्रजो [उ० १।१२७] इति सिद्धस्वाच्च । णिच प्रयोजनाभावाच्च । 'नातके हरिणे पुंसि सारङ्ग शबले त्रिपु' इति दन्त्याशौ रममात् । यद्वा—सारमङ्गमस्य । शक्-ध्वादि (वा० ६।१।९४) । 'सारङ्ग पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिपु' [इति म० २।५।५०-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ स्तोक क जलमस्य । स्तोक वायति वा । 'कं शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (२) ॥ * ॥ चतति । 'चते याचने' (भ्वा० प० से०) । ष्टुल् (३।१।३३) ॥ (३) ॥ * ॥ नीणि चातकपक्षिण 'पपिहा' इति ख्यातस्य ।

कृकवाकुताम्रचूड कुक्कुटश्चरणायुध ॥ १७ ॥

कृकवाकु, ताम्रचूड, कुक्कुट, चरणायुध (४ पु), 'सुग्री' के ४ नाम है ।

कृचेति ॥ कृकेन गलेन धत्ति । वच परिचापणे' (अ० प० अ०) । कृके वच कुश्च' (उ० १।६) इ-गुण् । 'कृकवाकुमंगुरेऽपि सरटे चरणायुधे इति विश्व [१९। २१७] ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (०) ॥ * ॥ कौकनम । 'कृ आदाने (भ्वा० आ० सं०) । सपदादिभ्य निरप (वा० ३।३।१०८) । कुटति । कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इगुपध-' (३।१।३५) इति व । कुका इट । 'वक्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समास । कुत्सित कुटो वा । को पृथिव्या कुटो वा । पृषोदरादि (६।३।१०९) वा ।—कृ पृथ्वी कुटति । इगु-पधत्वात् (३।१।३५) क—इति मुकुट । तत्र । अण स्तदपवादात्वात् । 'अकारानि-रुपपदात्सोपपदो विप्रतिपे-धेन' (३।२।१) इति वार्तिकान्ना । मूलविभुजा-दित्वम् (वा० ३।२।५) मुक्तम् । 'कुक्कुट्यन्तचर्याया पुंसि स्याच्चरणायुधे । निपादशूद्रयो पुत्रे तृणोत्ताना च कुक्कुभे' इति विश्व मेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ चरण आयु धमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि कुक्कुटस्य' ।

चटक कलविद्ध स्यात्

चटक, कलविद्ध (२ पु), 'गवरा, चटक पक्षी' के २ नाम हैं (यह नर होता है) ।

१ पाठोऽय मेदिनीय (३६।३८ ३९) । विश्वे तु 'कुकुटस्ताम्रचूडे स्यात् कुक्कुभेऽनिकणेषुऽपि च । निपाद शूद्रयो पुत्रे, तालमव्ये तु कुक्कुटम्' (२९-३८) इति पाठ ।

चटेति ॥ चटति । 'चट भेदने' (भ्वा० प० से०) । ववुर् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ वल् वक्तुते । 'वकि गती' (भ्वा० या० से०) । वाण् (३।२।१) । पृषोदरादि (६।३।१०९) । 'कलविद्ध पुमान् ग्रामचट-केऽपि कलिङ्गके' [इति मे० १५।१८०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चटस्य' ।

तस्य स्त्री चटका

चटका (स्त्री), 'गवरैया, चटका पक्षी' का १ नाम है (यह मादा होती है) ।

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीनि स्त्रीत्वविवशयाया पुषो-गात्-' (४।१।४८) इति प्रातोऽडोप् जातिलक्षणडोप् (४।१।६३) च यजादि (४।१।४) पाठाद्वाच्यते । क्षिप क्वादित्वात् (७।३।४५) नेत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एक्म् 'चटवन्ति' ।

तयो ।

पुमपत्ये चाटकैर'

चाटकेर (पु) 'गवरा और गवरैयाके पुत्र' का १ नाम है ।

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । चट-काया ऐरक्' (४।१।१२८) । 'चटकादीनि वक्तव्यम्' फलितम् । तयोश्चटकाचटकयो—इति मुकुट । तत्र । पुमान् मियमा (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गवशेप-वृश्या इडा सभवात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकपुमपत्यस्य' ।

स्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

चटका (स्त्री), 'गवरा और गवरैयाकी पुत्री' का १ नाम है ।

स्येति ॥ स्त्री च तदनास्य चेति, तस्मिन् । 'स्त्रियाम-पत्ये लुग्वक्तव्य' (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक । 'लुक्कलितलुक्' (१।२।४९) । पुनष्टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'चटकस्यपत्यस्य' ।

करैरेडु करेडु स्यात्

करैरेडु, करेडु (२ पु), 'अशुभ चोलनेवाले पक्षि वितोष, या टिटिहिरि' के २ नाम हैं ।

क्वैति ॥ 'क्क' इति रेटति । रेट् भाषणे' (भ्वा० उ० सं०) । मृगत्वादि (उ० १।३७) ।—अपष्टाद यश्च—इति मुकुटस्तु चित्य । उज्ज्वलदत्तादिग्नस्य सूत्र-स्यादशत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ के वायो जले वा रेटति । पूर्ववत् । 'क्कैरेडु करेडु स्यात् करडु ककराडुक' इति रभम ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अशुभवादिपक्षिमेवस्य' ।

कुकणककरौ समी ।

कुकणः, ककरः (२ पु), ये २ 'अशुभ घोलनेवाले पक्षीके भेदविशेष' हैं ।

कृकेति ॥ 'कृ' इति कषति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कषणेन अणति वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । शकन्त्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'क' इति शब्दकरणीय । 'कृजे हेतुना च्छीत्या' (३।२।२०) इति ट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अशुभपक्षिभेदस्य' ।

घनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

घनप्रियः, परभृतः, कोकिलः, पिकः (४ पु), 'कोयल'के ५ नाम हैं ।

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥ * ॥ कोवते । 'कुक् आदावे' (भ्वा० आ० से०) । 'सलिलकल्पानं' (उ० १।५४) इति लच् ।—'अजिरादयश्च' इति किर—इति मुकुट् । तत्र । किरधि गुणाभावप्रगङ्गात् । कोकतेरजिराचनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिध्वस्य मृत्रम्यादर्शान्त्व ॥ (३) ॥ * ॥ अपि कायति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'वृषि भागुरि' इत्यल्लोप ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कोकिलस्य' ।

काके तु करटारिष्ठयलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मयोपपरभृद्गलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

स एव च चिरञ्जीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः [१३]

काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजः, ध्वाङ्गः, आत्मयोपः, परभृत्, बलिभुक्, वायसः (१० पु), 'कौआ' के १० नाम हैं ।

[चिरञ्जीवी, एकदृष्टिः, मौकुलिः (३ पु), 'कौआ' के ये ३ नाम और भी हैं] ।

काके इति ॥ कायति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हृण्भीका' (उ० ३।४३) इति कन् । 'काक स्याद्वायसे वृषप्रभेदे पीठसपिणि । शिरोवक्षान्ते' मानप्रभेदद्वीप-भेदयोः । काका स्यात्काकभासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मसत्वां च काकमाच्या च योषिति ॥ काकं मुरतवन्धे' स्यात् काकानामपि सहती' इति विश्व-

- १ 'शिरोवक्षान्ते' इति विश्वे पा० ।
- २ 'दीपभेदयोः' इति विश्वे पा० ।
- ३ 'रक्ते काया च कीर्तित' इति विश्वे पा० ।
- ४ 'सौरतवन्धे' इति विश्वे पा० ।

भेदिन्या [५।३२-३४, २।२०-२२] ॥ (१) ॥ * ॥ करोति धकुनम् । 'अकादिभ्योऽन्' (उ० ५।८१) । के रटति । 'रट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्ध-जीवने । एकादशाहादिशब्दे दुर्दुर्बुद्धेऽपि वायसे । [करटो वाद्यभेदस्य' इति मे० ३६।३६-३७] ॥ (२) ॥ * ॥ न रिष्टमस्य । 'अरिष्टो लक्षणे निम्बे फेनिले काककङ्घयोः' [इति मे० ३५।३२] ॥ (३) ॥ * ॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥ * ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ * ॥ ध्वाङ्कति । 'ध्वाङ्कि घोरवासिते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ध्वाङ्क काके बर्केऽपिनि । गृहे, ध्वाङ्क्षी तु काकोल्याम्' [इति हैम २।५।७६-७७] ॥ (६) ॥ * ॥ 'कां, कां' इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । 'धुपिर् विशब्दने' (चु० उ० से०) । अण (३।२।१) ॥ (७) ॥ * ॥ परं विभति । 'डुभृत्' (जु० उ० से०) । विवप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥ * ॥ बलि भुङ्क्ते । 'भुज पालनादी' (रु० प० अ०) । विवप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥ * ॥ वयते । 'वय मनी' (भ्वा० आ० से०) । 'वयश्च' (उ० ३।१२०) इत्यगच् ।—वयति—इति मुकुटश्चिन्त्य । वयतेरात्मनेपदित्वात् । 'वाय-नोऽगुस्त्वृक्षेऽपि धीवासध्वाङ्क्षयो पुमान्' [इति मे० १७२।३८] ॥ (१०) ॥ * ॥ दण 'काकस्य' ।

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणकाकः, काकोलः (२ पु), 'होमकौआ' के २ नाम हैं ।

द्रोणेति ॥ द्रणति । 'द्रण हिमागतिकोटिलेपु' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । द्रोणाक्ष्य काकः । 'द्रोणी ना दण्डकाके स्यादश्वत्थाम्नो गुरावपि' इति रुद्र । 'द्रोणीऽस्त्रियामाहके स्यादाहकाना' चतुष्टये । पुमान् कृषी-पत्नी कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे । तथा काठाम्बुशाहिर्यां गत्रादयामपीष्यते' इति मे० [४६।१७-१८] ॥ (१) ॥ * ॥ काकयति । 'कक लौत्वे' (भ्वा० आ० से०) स्वाधंण्य-त् । बाहुलकादौलच् । 'काकोलं नरकान्तरे । ना कुबाले द्रोणकाके, विषभेदे तु न स्त्रियाम्' । [इति मे० १५०।७४] ॥ (२) ॥ * ॥ 'द्रोणकाको दण्डकाको वृद्धकाको चना-श्रय' इति त्रिकाण्डशेष । द्वे 'होडकाक' इति रघुनस्य ।

दात्पूहः कालकण्ठकः ।

दात्पूहः, कालकण्ठकः (२ पु), 'जलकौआ, धर्मेये रंग-वाले कौवे' के २ नाम हैं ।

देति ॥ 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।१४) । दाति मारणमूहते । 'कह वितके' (भ्वा० आ०

१. 'आडवापचतुष्टये' इति पा० ।

से०)। अण (३।२।१) । यद्वा-दित्योहोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण । 'देविकासिजपा-' (७।३।१) इत्यास्त्वम् । 'वाह उठ' (६।४।१३२) । शकृष्वादि (वा० ६।१०५) । 'दात्पूह कालकण्ठके । चातकेऽपि' इति हेम [३।८०७] ॥ (१) ॥ * ॥ वाते वर्षावाले कण्ठो ध्वनिरस्य । 'कण्ठ स्वरेऽतिके गले' इति खद । काल कण्ठोऽस्य । कप् (१।४।१५४) । 'कालकण्ठनीलकण्ठो पीतसारं महेन्द्रवरे । दात्पूहे ग्रामचटके खञ्जरीटे शिखावले' इति हेमचन्द्र [४।६९-७०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दात्पूहस्य' ।

आतायिचिल्लौ

आतायी, चिल्ल (२ पु), 'चील' के २ नाम हैं ।

आतेति ॥ आतायते सच्छील । तायु सतानपालनयो' (भ्वा० आ० से०) । 'सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनि । यच्छप्यत्र वृत्तिवारादिभि- 'अनुपसर्ग'-इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपमर्गोऽपि णिनि स्वीकृत ॥ * ॥ स्वामी तु—आतापति—इति विग्रहन् आतापी' इति पाठ मन्थते ॥ (१) ॥ * ॥ चिल्लति । चिल्ल सौम्ये हावकृतौ च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । 'चिल्ल खगे स चुल्लश्च पिल्लवत् विलम्बलोचने । विलम्बादिण' इति हेम [२।४९७-९८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चील' इति ह्यातस्य ।

दाक्षाद्यगृध्री

दाक्षाद्य, गृध्र, (२ पु), 'गृध्र' के २ नाम हैं ।

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्राभौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'श्रुदक्षिष्पृहृगृहृभ्य आद्य' (उ० ३।९६) । दक्षाद्यस्यायम् । अण (४।३।१२०) ॥ (१) ॥ * ॥ गृध्रति । 'गृध्र अभिकाडशायाम् (दि० प० से०) । 'सुसू-घ्राजगृधिम्य अन्' (उ० २।२४) । 'गृध्र खगान्तरे पुंसि वाच्यल्लङ्घसु लुब्धके' [इति मे० १२४।२६] ।—मर्धते—इति मुकुटश्चिन्त्य । गृधेर्देवादिकरवात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृध्रस्य 'गीघ' इति रयातस्य ।

कीरशुकी

कीर, शुक्र (२ पु), 'तोता, सुग्गा' के २ नाम हैं ।

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।३४)—इत्युपघत्वात् (३।१।३५) क—इति मुकुट । तत्र । णिजन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपघत्वाभावात् । कीर शुके पुनर्मूनि नीवृत्ति [इति मे० १२४।१६] ॥ (१) ॥ * ॥ शोकति । 'शुक गती' () । इत्युपघ- (३।१।३५) इति क । यद्वा—शोभते । शक्ति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'शु गती' () वा ।

'शुकवत्कोल्का' (उ० ३।४२) इति साधु । 'शुको व्यास-सुते कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणं नपुसकम्' [इति मे० ४।३७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीरस्य' ।

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिपु' योज्यम् ।

श्रुद् श्रौञ्च.

श्रुद्, श्रौञ्च (२ पु), 'श्रीञ्च, कराञ्जल पक्षी' के २ नाम हैं । श्रुद्धिति ॥ श्रुञ्चति । 'श्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो' (भ्वा० प० से०) । 'श्रुञ्चत्वम्' (३।२।५९) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ प्रजाद्यम् (५।४।३८) । 'श्रीञ्चो द्वीपप्रभेदे' स्यात् पक्षिपर्वतभेदयो' [इति मे० २७।४] । स्त्रियामजादित्वाट्टाप् ॥ * ॥ 'श्रुञ्च' इति पाठे पचाब् (३।१।३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्रीञ्चस्य' 'कराभुज' इति ह्यातस्य ।

अथ वक्र कृहः

वक्र, कृह (२ पु), 'वगुला' के २ नाम हैं ।

वधेति ॥ वक्रते । 'वक्रि कौटिल्ये गतो च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् । वक्रयोरेक्यम् । यद्वा—वाति, वायति वा । 'वा गत्यादौ' (उ० प० से०), 'ओ वे शोपयो' (भ्वा० प० से०) वा । वदुम् (उ० २।३२) । 'आतो लोप-' (६।४।६४) । 'च' इति कायति वा । मूलविभुजादि (वा० ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।१४) । गृहकादि (७।३।५३) । 'वक्स्तु वक्पुष्ये स्यात् कङ्क्षे श्रीदे च रक्षति' [इति मे० ३।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ 'क' इति वद्वम्, के जले वा ह्लपति । 'ह्लेज् स्पर्धाया शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादि स्वात् (वा० ३।२।५) क ॥ (२) ॥ * ॥ 'दीर्घजहो निशैड (त) स्यादकोट शुक्लवायस । वङ्क्षेर्दार्धलि-भक्त द्विषोचन्द्रविहगम' इति त्रिकाण्डशेष [२।५।२३] ॥ * ॥ द्वे 'वक्रस्य' ।

पुष्कराहस्तु सारस ।

पुष्कराह (कमलके पर्यायवाचकं सप्त शब्द), सारस (२ पु), 'सारस' के २ नाम हैं ।

पुष्केति ॥ पुष्कर पद्य तस्याह्वा वाह्वा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ सारसि भव । 'तत्र भव' (४।२।५३) इत्यण । सारस पक्षिभेदेऽदो क्लीब तु सरसीस्थे' [इति मे० १७३।४५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सारसस्य' ।

१ 'आतायिचिल्ली' इत्यादिपु निधित्यथ ।

२ 'द्वीपविशेषे' इति पा० ।

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकः, चक्रः, चक्रवाकः, रथाङ्गः (रथाङ्ग अर्थात् पहियेके वाचक सव शब्द १४ पु), 'चक्रवा' के ४ नाम हैं ।

कोकेति ॥ काकते । 'कुक् आदान' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चके कुके ज्येष्ठया खर्जूरीद्रुमभेदयो.' [इति विश्वः ४।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ क्रियत इतथा विभोगी ।-पञ्चमं क.—इति मुकुट. । तत्र । परिगणनात् । वस्तुतस्तु 'दिक लोप.' (४।१।१३३) इति वच् 'क कृवादीनाम्' (वा० ६।१।१३) इत्यनेन वः द्वित्व ष । चकते । 'चक तुभे' (भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके पुमान्, बलाव बजे संन्यरपाङ्गयोः । राष्ट्रं दम्भान्तरे कुम्भकारीपकरणाख्यो । जलावर्तेऽपि' [इति मे० १२५।३१-३२] ॥ (२) ॥ * ॥ चक्राब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३। १६) ॥ (३) ॥ * ॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति श्वातस्य ।

कादम्बः कलहंसः स्वात्

कादम्बः, कलहंसः (२ पु), 'वत्सव पत्नी' के २ नाम हैं । कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'कादम्ब. स्यात् पुमान्प्रतिविशेषे सायकेऽपि च' [इति मे० १०५।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ कलो मधुचक्राक् हसः । 'कलहसस्तु कादम्बे राजहसे तृपोत्तमे' [इति मे० १७३।५०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वत्सक' इति श्वातस्य ।

उत्क्रोशकुररी समौ ।

उत्क्रोशः, कुररः (२ पु), 'कुकर पत्नी' के २ नाम हैं । उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुस आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कुव क्ररन्' (उ० ३।१३३) ।— कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् अरक्—इति स्वामि-मुकुटो 'कुवः क्ररन्' इति सूत्रास्मरणमूलको जेयी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुररस्य' ।

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसः, श्वेतगरुदः, चक्राङ्गः, मानसौकः (४ पु), 'हंस' के ४ नाम हैं ।

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्वविहनि'- (उ० ३। ६२) इति स । यद्वा-अचि (३।१।१३४) , 'भवेद्वर्णगि-मादंसः' इति सक् । 'हंसः स्यात्मानसौकसि । निर्लोभनप-

'विलम्बर्तपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे वाः । रमरुद-त्सरे । तुरगमप्रभेदे च' [इति मे० १७०।१२-१४] ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेता गरुतोऽय ॥ (२) ॥ * ॥ चक्राण्यङ्गा-न्यस्य । 'चक्राङ्गा मानसौकसि । चक्राङ्गो कटुरोहोष्णाम्' [इति मे० २४।३३] ॥ (३) ॥ * ॥ मानस सर ओकोऽ-स्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हंसस्य' ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लहितैः सिताः ।

राजहंसः (पु), 'सफेद शरीर और लाल रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

राजेति ॥ चञ्चुसाहतेऽन्नरणं । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८) यद्वा-चञ्चुमन्नरणंश्चाति दन्त । 'दन्तश्च प्राण-तृयं'- (२।४।२) इत्येकत्व तु न भवति । 'मुखनासिका'- (१। १।८) इति 'ह्रस्वदीर्घस्तुत' (१।२।२७) इति च निर्वसेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसाना राजा । राजदन्तादि (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' [इति हैम ४।३।४७] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'राजहंसस्य' ।

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

मल्लिकाक्षः (पु), 'सफेद शरीर और धूँँके समान धूमिल रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

मलीति ॥ किञ्चिद्भवणंश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक' इति प्राख्या येषां ते । मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुन्म इत्' (उ० ४।११८) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।-अच इ' (उ० ४।१३९)—इति मुकुट. । तत्र । मल्लेर्लान्तिवात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशून्येऽपि मल्लिका' इति रुद्र । 'मल्लिको हंसभिर्घापि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनश्रुत्याभेदयो.' [इति मे० १२। १३७-३८] ॥ * ॥—मल्लिकाकारमक्षि यस्य । शुवलापाङ्ग-त्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—इति स्वामी । 'बहुव्रीहो सक्त्वद्भणो.' (५।४।१३) इति पच् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'हंसभेदस्य' ।

धार्तराष्ट्रः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तराष्ट्रः (पु), 'सफेद शरीर और काले रंगके चोंच-पैरवाले हंस' का १ नाम है ।

घातेति ॥ कृष्णेश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता । घृतराष्ट्रे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।४३) इत्यण् । 'घृतराष्ट्र. तुरासि स्यात् पक्षिपक्षिव्यभेदयो.' इति रभस. । ['घृतराष्ट्रः खगे

१. 'विलम्बर्त परमात्मनि मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शरीर'-इति पा० ।

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरघा, मधुमक्षिका (२ स्त्री), 'मधुमक्खी' के २ नाम हैं ।

सरति ॥ सरं गतिमन्त घातयति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ड । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपे (६।४।१४३) । यद्वा—रङ्गणं रघे । 'रधि गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'जनो घ घ' (३।३।१२५) इति घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति घः । धागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् । सद्द रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥ * ॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ।

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पतङ्गिका, पुत्तिका (२ स्त्री), 'एक तरहकी मधुमक्खी' के २ नाम हैं ।

पति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।१।१९) इत्यङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) सञ्ज्ञायां वा ॥ (१) ॥ * ॥ पुत् कुरिसत् तायते । 'ताय सतान्पालनयो' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् क्, यलोपे (३।१।६६) । 'केऽण' (७।४।१३) इति लृस्व । 'प्रत्यय-स्यात्—' (७।३।४४) इतीत्वम् । पुत् कुरिसत् शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ड, स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ द्वे 'मधुमक्षिकाविशेषस्य' ।

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंशः (पु), वनमक्षिका (स्त्री), 'दंश, डँस, वड़े मच्छड़' के २ नाम हैं ।

दंश इति ॥ दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'दंश कीटविशेषे च वमंदशनयो' । पुमात् [इति मे० १६३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः' ।

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशी (स्त्री), 'मस, छोटे मच्छड़' का १ नाम है ।

दशीति ॥ अल्पा दशजाति । अथचन्द्रविक्रमाया गौरा-दित्वात् (४।१।४१) डीप् ।—'जाते—' (४।१।६३) इति डीप्—इति मुकुट ॥ (१) ॥ * ॥ एङ्म् 'मक्षि-काल्पजाते' ।

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धोली (स्त्री), वरटा (पु), 'बरें, भिरं, विदिनी, गन्धयुक्त मक्खी-विशेष' के २ नाम हैं ।

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्द्धने' (चु० आ० से०) । बाहुलकादौत्तच् । गौरादिः (४।१।५१) । [गन्धोली

वरटानुष्ठोभंद्रायाम्' इति हेमः ३।६८०] ॥ (१) ॥ * ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽ-टन्' (उ० ४।८१) ॥ * ॥ डीपि (४।१।४१) 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहंस्योस्तत्पती वरटः स्मृतः' इति तार-पाल ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वरटायः' 'वरठे' इति ह्याताया । शृङ्गारी चौरुका चीरी झिल्लिका च समा ह्माः ।

शृङ्गारी, चीहका, चीरी, झिल्लिका (४ स्त्री), 'झींगुर' के ४ नाम हैं ।

शृङ्गेति ॥ शृञ् शृङ्गरूपम् वा राति । 'रा, दाने' (अ० प० अ०) । मुलविभुजादः (वा० ३।२।५) । गौरादि (४।१।४१) । यद्वा—विभर्ति । 'शृङ्गारशृङ्गारो' (उ० ३।२।३६) इति साधुः । यद्वा—रूपेण शृङ्गमूच्छात । 'द्व गतो' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।१।२) । 'शृङ्गारी झिल्लिकाया च कनकाली पुनः पुमान्' [इति मे० १३६।१९३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चो' इति रीति । 'रु चान्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥ * ॥ 'झींफका' इति मुकुट ॥ (२) ॥ * ॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'सुसिचिमीना दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कञ् । 'चीरी झिल्लियां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखाश्लेषनभेदयो' [इति मे० १२५।३५-३६] ॥ (३) ॥ * ॥ चिल्लति । 'चिल्ल सौचित्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । पृषोदरादित्वाच्चरस्य झ । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'झिल्लो' चौर्या-तपरुचोर्वंयमुद्धतं नासके' [इति मे० १४६।२०] ॥ (४) ॥ * ॥ चरवारि 'झिल्लिकाया' 'झिगुरी' इति ह्याताया ।

समौ पतङ्गशलभौ

पतङ्गः, शलभः (२ पु), 'कूतिगा, पतंग' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।१।१९) इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालप्रभेदे पक्षिसु-र्ययो' । क्लीब नूने' इति विश्व-मेदिन्यो [२७।४१, २४।४२-४३] ॥ (१) ॥ * ॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कूपुशलकलिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।२।२२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति ह्यातस्य ।

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खद्योतः, ज्योतिरिङ्गणः (२ पु), 'जुगन्' के २ नाम हैं ।

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१)

१. 'झिल्ली' इति पा० ।

२. विश्वे 'विहगे रवी । पतङ्गं पारदे' इति पा० ।

वा ॥ (१) ॥ * ॥ ज्योतिर्लक्षणम् । दृढदिङ्गति । 'इति गतो' (भ्वा० प० से०) । 'चलनस्यव्यापार्त्' (३।२। १४८) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ डे 'खद्योतस्म' ।

मधुमत्तो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः ।

द्विरेफणुपलङ्घ्युङ्गपट्पद्भ्रमरालय ॥ २९ ॥

मधुमत्त, मधुकर, मधुलिङ्ग, मधुप, अली, द्विरेफ, पुष्प-
लिङ्ग, मूङ्ग, पट्पद्, भ्रमर, अलि. (११ पु), 'भौरा, भ्रमर'
के ३१ नाम है ।

मध्विति ॥ मधु व्रत मय्य पश्य ॥ (१) ॥ * ॥
मधु करोति तच्छील । कुत्रो हेतु- (३।२।२०) इति
ट ॥ (२) ॥ * ॥ मधु लङि । लिह आस्वादाने' (अ०
उ० अ०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥ * ॥ एव
पुष्पलिङ्ग ॥ (७) ॥ * ॥ मधु विवति । पा पाने' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'विवते
सुराशीघ्रो - (वा० ३।२।८) इति नियमान् टक् (३।
२।८) ॥ (४) ॥ * ॥ अलो वृश्चिकलाङ्गुलन् । तदि-
वास्व । अत - (५।२।११५) इतीति ॥ (५) ॥ * ॥
द्वो रेफो नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥ * ॥ विभक्ति । 'मृज
किष्टु च' (उ० १।१२५) इति वन् । - 'शृङ्गाङ्गुलान्' इति-
इति मुकुटश्रि-स्य । उणाद्विपु हाहवसुत्राभावात् ॥
(८) ॥ * ॥ पट् पदान्त्वस्य ॥ (९) ॥ * ॥ भ्रमति ।
'अपु अवस्वाने' (दि० प० से०) । 'अतिकमिभ्रमि
चमि-' (उ० ३।१२३) इति करन् । 'भ्रमर कामुके
मृङ्गे [इति मे० १२६।१९१] ॥ (१०) ॥ * ॥
अलति । अल मृगणादौ (भ्वा० प० से०) । 'सर्वत्रानुभ्य
इन्' (उ० ४।११८) । 'अलि सुरापुष्पलिङ्गो' [इति मे०
१४५।२] ॥ (११) ॥ * ॥ एवादा 'भ्रमरस्य' ।

मयूरो बर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गमुक् ।

शिलावल् शिपी केके मेघनादानुलस्यपि ॥ ३० ॥

मयूर, बर्हिण, वर्ही, नीलकण्ठ, भुजङ्गमुक्, शिलावल,
शिपी, केकी, मेघनादानुलसी (९ पु), 'भौर' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मयते । 'मय गतो' (भ्वा० आ० से०) ।
खर्जित्वात् (उ० ४।९०) ऊर । मय्या रोति वा ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ट । प्रुपोवरादि
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ वर्हमस्त्वस्य । 'फलवर्ही-
भ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥ * ॥ इति
(५।२।११४) ॥ (३) ॥ * ॥ नील कण्ठोऽस्य ॥ (४)
॥ * ॥ भुजङ्ग भुङ्गते । 'भुज पालनादौ' (ह० प० अ०) ।
क्रिप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ शिलाऽस्त्यस्य ।
'शन्तशिलाद् सजायान्' (५।२।२१३) इति बलच् ॥

(६) ॥ * ॥ पक्षे श्रीह्लादित्वात् (५।२।११६) इति ।
'यिषी बहो बलोवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुष्टि
शिलावस्थ-यलिङ्गक' [इति मे० ९३।४२] ॥ (७)
॥ * ॥ केवाऽस्त्यस्य । श्रीह्लादित्वात् (५।२।११६) इति
॥ (८) ॥ * ॥ मेघनादानुलसति तच्छील । 'लस प्रलेप-
नीडनयो' (भ्वा० प० से०) । 'मुष्पजातो-' (३।२।७८)
इति णिनि । ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'मयूरस्य' ।

केका यार्थी मयूरस्य

केका (खो), 'भोरकी बोली' का १ नाम है ।

ककाति ॥ क मूधनि कायति । 'कं मय्' (भ्वा० प०
अ०) । 'अन्यभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ट ।
'हलदन्ताव्-' (६।१।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥ * ॥ एफ्
'मयूरवाणा' ।

समी चन्द्रस्मेचकी ।

चन्द्रक, मेचक (२ पु), 'भोरकी धूँमे' स्थित मेचक
चमकदार चिद्र' के २ नाम हैं ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'द्वे प्रतिरुनी' (५।६।६६)
इति वन् ॥ (१) ॥ * ॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।
१२७) । 'वहिकण्ठसम वर्ण मेचक भ्रवते बुधा' इति कात्प ।
'मेचक श्मामले कृष्टे त्रिमिरे बहिचन्द्रके' इति हैम [३।
८२] ॥ (२) ॥ * ॥ डे 'पिच्छस्यचन्द्राकृते' ।

शिरा चूडा

शिरा, चूडा (२ स्त्री), 'भोरके शिरकी कलगी या मुड्ड'
के २ नाम हैं ।

शीति ॥ घने । शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति
ख । 'शिरा साखाबहिचूडालाङ्गुलिनयमनात्रके । चूडामात्रे
'शिराया च उवालाया प्रपदेऽपि च' [इति मे० २०।६७]
॥ (१) ॥ * ॥ चुक्यते । 'चूड समुच्छ्राये' (तु० प० से०) ।
भिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अद् दीर्घ । 'चूडा वटभी
शिलाया बहुभ्रुषणु' [इति मे० ४२।१३] ॥ (२) ॥ * ॥
डे 'मयूरशिराया' ।

शिराण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥
शिराण्ड (पु), पिच्छम्, वर्हम् (२ न), 'भोरके पल' के
३ नाम हैं ।

शिशोति ॥ शिशिताऽप्यते । 'अम गत्याद्विपु' (भ्वा०
प० से०) । 'अमन्ताडु' (उ० १।११४) । शकन्वादि
(वा० ६।१।९४) । 'शिराण्डो वर्हचूडमी' इति ह्रमचन्द्र
[२।१।९२] ॥ (१) ॥ * ॥ पिच्छयति, पिच्छयते वा । 'पिच्छ
कुङ्क्रे' (चु० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । घञ् (३।

१ 'शिराया' इति पा० ।

३।१९) वा । 'पिच्छा पृगच्छटाकोपमोचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभृतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये । स्थिया, पुसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वहंहुण्डयो.' [इति मे० २१।३-४] ॥ (२) ॥ * ॥ वहंति । 'बृह वृद्धो' (भा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । 'बहं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' [इति मे० १७।५।६] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ममूरपिच्छस्य' ।

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्रत्रथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविचिकिरपत्रत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भववा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खगः, विहंगः, विहगः, विहङ्गमः, विहायाः, शकुन्तिः, पक्षी, शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विजः, पतत्रा, पत्त्री, पतगः, पतत्र, पत्रत्रयः, अण्डजः, नगौकाः, वाजी, विकिरः, विः, विचिकरः, पत्रत्रिः, नीडोद्भवः, गरुत्मान्, पित्सन्, नभसङ्गमः (२७ पु), 'पक्षी, चिह्निया' के २७ नाम हैं ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३। २।१०१) इति डः । 'खग सूर्ये ग्रहे देवे मार्गसे च विहंगमे' [इति मे० २२।४] ॥ (१) ॥ * ॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह-' (वा० ३।२।३८) । 'खच्च इडा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ डे (वा० ३।२।४८) तु 'विहगस्तु त्रिलिङ्ग स्यादाशुगे ना विहंगमे' [इति मे० २५। ४९] ॥ (३) ॥ * ॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'वहिहाधाजभ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यनुन् णिच् । नवचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा-विहाययति । 'हय गतो' (भा० प० से०) । 'हि गतो' (स्वा० प० अ०) वा स्वार्थण्यत । 'सर्वघातुभ्योऽनुम्' (उ० ४।१८९) । 'विहायाः शकुनो पुसि गगने पुनपुमकम्' [इति मे० १७।५।६३] ॥ (५) ॥ * ॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्ती' (स्वा० प० अ०) । 'शके स्नोन्तोऽन्युनय' (उ० ३।४९) इति प्रत्ययचतुष्टयम् ॥ (६) ॥ * ॥ पक्षावस्थ स्तः । इतिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ * ॥ 'शकुनि पुसि विगहे सोवले करणान्तरे' [इति मे० ९२।३६] ॥ (८) ॥ * ॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्वासापक्षिविहंगयो.' इति मे० [६६।१६२] ॥ (९) ॥ * ॥ 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्र-पक्षिविशेषयोः । शुभवासिनिमित्ते च शकुन्तं स्यात्पुसकम्' [इति मे० ९२।३८-३९] ॥ (१०) ॥ * ॥ द्विजायते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति ड । 'द्विज. स्याद् ब्राह्मण-

शत्रुवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणो च' [इति मे० ३०।९-१०] ॥ (११) ॥ * ॥ पतत्रमस्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥ * ॥ एवं पत्त्री । 'पत्त्री श्येने पत्रत्रये काण्डद्वुरधिकदिपु' [इति मे० ८९. ८७] ॥ (१३) ॥ * ॥ पतेन पक्षेण गच्छति । ड (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥ * ॥ पतति । 'पल् गतो' (भा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥ * ॥ पत्र पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥ * ॥ अण्डाज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ड । 'अण्डजो मृगनाभो स्यात्सरेऽहो खगे स्ये' [इति मे० ३१।१८] ॥ (१७) ॥ * ॥ नगो वृक्ष, नगो वा ओको यस्य । 'नगोका पुसि वारभे पक्षि-पञ्चास्ययोगि' इति मे० [१७।५।६]—जलोकावद् 'आदत्त.' [नगोका] अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥ * ॥ वाजा. पक्षा सन्त्यस्य । इति (५।२।११५) । [वाजी वाशाश्वपक्षिषु' इति मे० ६२।२६] ॥ (१९) ॥ * ॥ विकिरति । 'क्व विश्लेषे' (जु० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५) इति क ॥ (२०) ॥ * ॥ वाति । 'वा गतो' (अ० प० अ०) । 'वातेडिच्च' (उ० ४।१३४) इतीण् । 'वेजो डित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामि-मुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरस्येऽप्य पाठाद् 'वोचि.' इति रूपापत्ते ॥ (२१) ॥ * ॥ 'विकिर शकुनिर्व' (६।१। १५०) इति पक्षे सुट । 'परिनिविभ्य-' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥ (२२) ॥ * ॥ पतति । 'पतेरविम्' (उ० ४।६६) । 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरविः—इति मुकुट एतत्पूजाज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥ * ॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥ * ॥ गस्त. पक्षा सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।१४) । 'स्य' (८।२।१०) इति चर्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥ * ॥ पनितुमिच्छव । लट. शता (३।२।१२४) । 'सति घोमा-' (७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥ * ॥ 'नभसं खं मेघवरमं विहायसम्' इति निगमादहनम् । नभस गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥ * ॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ।

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥३४॥
तित्तिरिः कुक्कुभो लायो जीवंजीवश्चकोरकः ।
कोयष्टिकट्टिभ्रिको वर्तको वर्तिकादयः ॥३५॥
हारीतः, मद्गुः, कारण्डवः, प्लवः, तित्तिरिः, कुक्कुभः, लायः, जीवजीवः, चकोरकः, कोयष्टिकः, ट्टिभ्रिकः, वर्तकः, वर्तिकः (१३ पु), आदि (आदि शब्दसे शारिका, कपि-जलः.....), ये 'पक्षि-विशेष' हैं । [उनमें क्रमशः 'हारिल, जलमुगां, करहुआ (कौवेके समान काले रङ्गके बड़े २ पैरवाला

पक्षविक्षेपः), जलकौवा, तीतर, वनसुगाँ, लावा या लवा, मोरके तुह्य पलवाला पक्षि-विशेष, चकोर-पक्षि विशेष, टिट्टिहरी और वसत्र' का १-१ नाम तथा 'बटेर' के २ नाम हैं।

तेषामिति ॥ एते पक्षिणा भेदा । 'हारि पक्षिक-सतानयूतादिभङ्गयो स्त्रियाम्' [इति मे० १३०।१०१] । हारिमित इतो वा हाओऽस्त्वस्मिन् । इति (५।१।११५) । हारि मनोहरम् इति गमनमस्य । यद्वा-हारयति । 'विष्व- (३।१।१७८) । एति स्म । 'ई गतो' (अ० प० अ०) । 'भस्ययो' (३।४।७२) इति क्त । हा व्यासकीतञ्च । 'हारीतो' विह्वान्तरे । मुनीं छन्नमि' इति हेमचन्द्र [७५। ३३८] । ('हरीयाल' इति श्वात) ॥ (१) ॥ * ॥ भञ्जति ॥ 'डुमस्त्रो बुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'भृशुशी' (उ० १।७) इत्यु । ग्यह्ववादि (७।३।५३) । सस्य अश्वेन (८।४।५३) द । 'मद्यु पानीयकाकिका' इति रभस ॥ (१) ॥ * ॥ रमणम् । 'अमताहु' (उ० १। ११४) इति रमेठे । ईपण्डव । 'ईपवर्षे' (६।३।१०५) इति को वा । कारण्ड वाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति व ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लुट गतो' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।२४) ॥ 'प्लव प्लवो प्लुतो वषो । दन्ते वारण्डव स्तेच्छजातो भेलकभेनयो । इमनिमनमहोभागे वृक्षके जलवापसे । जलातरे प्लव गन्धनृणे मुस्तकभिषधि' इति हेमचन्द्र [२।५४। ४३] ॥ (१) ॥ * ॥ ति'शब्द राति । बाहूलवाति । 'तिसिरि पक्षिणि मुनी' इति शैम [३।५९६] ॥ * ॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'कपोतला-वतिसिरा' इति वाचस्पति ॥ (१) ॥ * ॥ 'कुक्' इति शब्द कीति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । वाहुऽवा-ङ्गक् । 'कुक्कु' शब्द भाषते । 'भाप व्यत्तया वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । वनकुक्कुटोऽयम् । (१) ॥ * ॥ लावयति । 'प्लुव छेदने' (क्वा० उ० से०) स्वाशेषेणन्त । अच् (३।१।२३४) ॥ (१) ॥ * ॥ जीव जीवयति । तद्दर्शनेन विपनाशकत्वात् । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहूलकाल्त्वच् । 'जीवजीव एगान्तरे । द्रुमभेदे वकोरे च' इति शैम [४।३।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ चकनि । 'चक् तृती' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन' (उ० १।६४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ क जल भट्टिरिवास्य । पुषोदरादि (६।३।१०९) । (१) ॥ * ॥ 'टिट्टि'शब्द भाषते । 'टिट्टि'शब्देन भाति वा ।

१ 'हारीवो मुनिभेदे तयात् कतवे विह्वान्तरे' इति पा० ।

'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । क्त (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ वर्तते । 'वृत्तु वर्तते' । 'प्लुक् (३।१।२३३) ॥ (१) ॥ * ॥ -उदीचा तु स्त्रियामि-स्त्वम् । प्राचा न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रिया रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वतिक'ग्रहणम्-इति प्राच ॥ वस्तुतरतु 'वृतेस्तिवन्' (उ० ३।१४६) इति विकप्रन्तस्व मूर्तिकवत् पुस्यपि 'वतिक' इति रूपकमनभिदम् । 'वर्तवस्तु खुरेऽश्वस्य विह्वे वतिवा हयो' [इति मे० १३। १४४] ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना शारिकादयो जेवा । 'पक्षिनातिविशेषा' ।

गरल्पश्चच्छदा पत्र पतत्रं च तनूरहम् ।

गरल्, पक्ष, छदः (३ पु), पत्रम्, पत्रम्, तनूरहम् (३ न), 'पंथ' के ६ नाम हैं ।

गरदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा-गृणाति । गृ शब्दे' (क्वा० प० से०) । 'गृश्रीरति' (उ० १।१४) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षयति । पक्षते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।२४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पक्षस्तु मासाथे गृहशाष्ययो । चुलनीरन्ध्रे बले पापे वमं केसात्परञ्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे महाये राजकुञ्जरे' इति शैम [२।५७७-७८] ॥ * ॥ सा-तोऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षी' इति शुभाङ्ग ॥ (२) ॥ * ॥ छाश्रतेऽनेनाङ्गम् । 'छद सवरणे' (चु० उ० से०) । णन्त । 'पुति-' (३।३।१२१) इति व । 'छदेषे-' (६।४।६६) इति ह्रस्व । 'गरल्पसी नरी छदम्' इति चोपालितात्वलीवमपि ॥ (३) ॥ * ॥ पतत्येव । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति ष्टन । 'पत्र तु वाहने पयो स्वात् पक्षे शरपक्षिणो' इति मैदिनी [१२१।५५] ॥ (४) ॥ * ॥ पतन्त प्रापते । 'वैद् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । पतेवद्बहुल्-वाद्बन्त् वा ॥ (५) ॥ * ॥ तन्वा रोहति । 'ब्रुपुषध-' (३।१।२३५) इति क ॥ (६) ॥ * ॥ पट 'पक्षस्य' ।

स्त्री पक्षति पक्षमूलम्

पक्षति (स्त्री), पक्षमूलम् (न), 'पक्षकी जड' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षाति' (५।२।२५) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'पक्षमूलस्य' ।

चञ्चुओटिरभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

चञ्चु, ओटि (२ स्त्री), 'चोच, ओर' के २ नाम हैं । चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुनकाद् । 'चञ्चुश्चञ्चुत्तथा ओटि'

इति हलायुध । मित्रवदादौ (?) निपातितः । अष्टवादिस्वा-
दित्यन्धे—इति मुकुट । तत्र । गणद्वयस्योऽवलदत्तादिष्क-
दसंतात् । 'अञ्चुः पञ्चाङ्गले भोटघाम्' इति हैम [२।५९]
॥ (१) ॥ * ॥ भोटघते । 'भुट घेदने' (चु० वा० वे०)
चुरादिः । 'अच इ.' (उ० ४।१२९) । 'भोटिञ्चञ्चवा
खगान्तरे । मीनकटफलयो.' इति हैम. [२।९२-९३] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'बोच' इति ख्यातस्य ।

प्रडीनोऽङ्गीनसंखीनान्वेताः खगतिविक्रियाः ।

प्रडीनम्, उड्डीनम्, संहडीनम् (३ न), ये ३ 'पक्षियोंकी
चाले' हैं, इनमें 'तिरछा या अत्यन्त उड़नेका, ऊपर उड़नेका,
मिलकर उड़ने' का क्रमशः १-३ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम् वा डयनम् । 'डीड
विहायसा गती' (दि० आ० अ०) । 'नपुमके भावे कः'
(३।३।११४) । 'स्वादय ओदित.' (दि० गणमूत्रम्) इत्यो-
दित्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्
—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ 'एता.'
इत्यनेन हि डीनाया बोध्या ॥ * ॥ 'पक्षिणा गतिविशेषाणा
पृथक्पृथगेकैकम्' ।

पेशी कोपो द्विहीनेऽण्डम्

पेशी (पु-पेशिन्, स्त्री-पेशी), कोप (पु न), अण्डम्
(न), 'अण्डा' के ३ नाम हैं ।

पेशीनि ॥ पियति । 'पिश अयम्ये' (तु० प० से०) ।
'हृषिदिस्दिह-' (उ० ४।११९) इतीन् । 'कृदिकारात्-'
(ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । 'पेशी' 'सुपवकणिके
मास्या खङ्गपिधानके । मासपिण्डयामण्डमेदे' [इति मे० १६३।
१२] ॥ (१) ॥ * ॥ कुड्यति निष्कामत्यस्मात्स्वयमेव ।
'अकर्त्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'कोपोऽस्त्री कुडमले
पामे पेश्या अन्दादिसंग्रहे । जातिकोरोऽर्थसंज्ञाते द्विभ्ये
खङ्गपिधानके' [इति मे० १६६।१०] ॥ * ॥ तालव्यान्तोऽ-
प्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री-' [इति मे० १६२।६] यथा पठि-
तम् ॥ (२) ॥ * ॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीना
मासवण्डाना कोशो भाण्डागारः—इति व्याकषाणो नामै-
कमिदमिच्छति ॥ * ॥ द्वाभ्या हीने क्लीब इत्यर्थः । अमत्य-
स्मात् । 'अम गत्यादिपु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडुः'
(उ० १।११४) ॥ 'अण्डं मुष्के च पेश्या स्यात्' [इति मे०
४०।१] ॥ (३) ॥ * ॥ 'पेशि' 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ।

कुलायो नोडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलाय (पु), नोडम् (न पु), 'स्रोता, घोंसला' के
२ नाम हैं ।

१. 'सुपवकणिके' इति पा० ।

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽप्येतज्ज । 'अय गती'
(भ्वा० आ० से०) । 'हलञ्' (३।३।१२१) इति घञ् ।
यद्वा—को लायो गतिरस्मात् ।—कुलान्ययन्ते निःसर-
न्यतः । 'हलञ्' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः ।
तत्र । 'हलञ्' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयो -'
(३।३।११७) इत्यनुवृत्तेरपादानेऽप्राप्ते- । 'कुलायस्तु पुमान्
स्यानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' [इति मे० ११८।१९] ॥
(१) ॥ * ॥ नितराम् ईडघते । घञ् (३।३।१९) ।
यद्वा—तिञ्चिना इत्यन्यत्र । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) ।
'हलञ्' (३।३।१२१) इति घञ् । सञ्जापूर्वकत्वान् गुण ।
उल्लोरोकत्वम् । 'नीडं स्यानकुलाययो' [इति मे० ४१।
१७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ।

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत, पाक, अर्भक, डिम्भ, पृथुक, शावक, शिशु
(७ पु), 'वस्चे' के ७ नाम हैं ।

पोत इति ॥ पुनानि, पवते वा । 'पूज् पवने' (ऋपा०
उ० से०) । 'पूह् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा । 'हमिम्-
दिण्-' (उ० ३।८६) इति तन । न्नियाम् 'पोनी' । 'वयमि
प्रथमे' (४।१।२०) इति डीप् । 'पोत शिशो वदित्ये च
गृहस्थाने च वाममि' इति मेदिनी [५६।३८] ॥ (१)
॥ * ॥ पायने । पियति वा । 'पा रक्षते' (अ० प० अ०) ।
'पा पाते' (भ्वा० प० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि'
(उ० ५।५३) इति साधु । न्नियाम् अजादिन्वान् (४।१।
४) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति
कन । पच्यते परिणम्यतेऽनेन । 'हलञ्' (३।३।१२१)
इति घञि वा इत्याह । तत्र । अवयसि चरितार्थयोरन-
योर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन वाचनात् ।
पाकः परिणती शिशो । केशम्य जरसा धोत्रन्ये स्थान्यादौ
पचनेऽपि च' [इति मे० ३।२९] । इत्येतेत्वर्थेऽपि शिष्-
भिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशो त्वमवयोग—इति
घ्येयम् ॥ (२) ॥ * ॥ अर्थे वृद्धि प्राप्यते । 'ऋ गतौ
प्रापणोऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकाका
वयसि' (उ० ५।५३) इति साधु । मुकुटस्तु—मटव
इयति चलति, वृद्धि गच्छति वा । 'अर्त्तिगृभ्या भ' (उ०
३।१५२) । तत स्वार्थे क्त् (५।३।७५)—इति व्याम्यत् ।
तत्र । 'अर्भक. कथितो बाले मूर्खेऽपि च कुटोऽपि च' [इति
मे० ५।४७] इत्यत्र बालभिन्नेऽर्भकसावकाशस्यास्य 'अर्भक-
पृथुक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन वाचनात् ॥ (३) ॥ * ॥
डिम्भयति । 'डिभडिभि संभे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ।
'डिम्भोऽपि वान्तिसे बाले' [इति मे० १०६।४] । डीड् आ-

रमनेपदित्वात्—'हयति—' इति स्वामी—डयनं डी । डिया
भानि—इत्यादि मुकुटश्लोकेभ्यो ॥ (४) ॥ ३१॥ पर्ययति ।
पथंते वा । 'पृथ प्रक्षेपे' चुरादि । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने'
(भ्वा० आ० से०) । 'अर्भनपृथकपाका वपमि' (उ० ५।
५३) इति माधु ।—पृथ कायति—इति स्वामि मुकुटो
चिन्त्यो । 'पृथक् पृथि चिपिटे शिशो स्यादभिधेयवत्' [इति
मे० ११।१२६] इत्यत्र पूर्ववदवपमि चरितार्थत्वेनास्य
वयसि वाधनात् ॥ (५) ॥ ३१॥ गम्यते । 'गव गतो' (भ्वा०
प० से०) । पञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कच् (५।३।७५) ॥
(६) ॥ ३१॥ श्यति, शायते वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'श कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्यु सन्वच्चा-
वाद्द्विवेत्वे ।—शायति ष्युतेन गच्छति । 'शाय ष्युतगतो'
(भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरत इ' इति (कु)—
इति मुकुटश्लोकस्य । उज्ज्वलदत्तादिषु शशिरपोरत' इति
सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥ ३१॥ सप्त 'शिशुमावस्य' ।

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीपुंसौ (मित्य द्विव० पु), मिथुनम्, द्वन्द्वम् (२ न),
'स्त्री और पुरुषकी जोड़ी' के ३ नाम हैं ।

स्तीति ॥ स्त्री च पुमाश्च । 'अचतुर—' (५।५।७७)
इति अच् ॥ (१) ॥ ३१॥ मैथति । 'मिथु मेथु सगमे'
(भ्वा० उ० से०) । 'बुपिपिनिमिपिम्य कित्' (उ० ३।
५५) इत्युनन ।—वाहूत्राद्यगुणाभाव — इति मुकुटस्तु एत-
त्सूत्रज्ञानमूलक । 'मिथुन न द्वयो राधिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके'
[इति मे० ९०।७] ॥ (२) ॥ ३१॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्व रहस्य—'
(८।१।१५) इति माधुः । द्वन्द्व रहस्ये बलहे तथा मिथुन-
युग्मयो' [इति मे० १५८।१०] ॥ (३) ॥ ३१॥ त्रीणि
'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव
स्त्रीपुंसनुक्तमदिनीविरोधादुपेक्ष्य ।

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्मम्, युगलम्, युगम् (३ न), 'जोषा, सम' के ३
नाम हैं ।

युग्ममिति ॥ युजयते । 'युजिर् योमे' (उ० उ० अ०) ।
'युजिरुचितिजा कुञ्ज' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्म
यमलयामले' इति रभस ॥ (१) ॥ ३१॥ वृषादित्वात् (उ०
१।१०६) क्लच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कृतम् ।
युग लति वा । युगमस्त्यस्य वा । मिष्मादित्वात् (५।
२।९७) लच् ॥ (२) ॥ ३१॥ युज्यते । मच् (३।३।१९) ।
कृतम् (७।३।६२) । सप्तापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्'
(४।४।७६) इति लिङ्गाद् वा गुणामाव । 'युगो
रथहवाद्यज्ञे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि

द्वन्द्विनामोपधेऽपि च' [इति मे० २३।१७] ॥ (३)
॥ ३१॥ षीणि 'यमलय' ।

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरप्रजाः ।

स्तोमौषधिनिकरत्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।

खियां तु सहतिवृन्दं निकुरम्यं कदन्यकम् ॥ ४० ॥

समूहः, निवहः, व्यूहः, संदोहः, विसरः, प्रजः, स्तोमः,
शोषः, निरः, व्रातः, वारः, संघातः, सञ्चयः, समुदायः,
समुदयः, समवायः, चयः, गणः (१८ पु), संहतिः (छी),
वृन्दम्, निकुरम्यम्, कदन्यकम् (३ न), 'समूह' के २२ नाम हैं ।

समूहेति ॥ समूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) ।

घञ् (३।३।१९) ।—'हलञ्' (३।३।२२१)—इति मुकु-

टस्य प्रमाद । तत्र 'करणाधिकरणयो—' इत्यस्यानुर्व-

नात् ॥ (१) ॥ ३१॥ नितरामुहते । 'बह प्रापणे' (भ्वा०

उ० अ०) । 'पत्ति—' (३।३।१८८) इति ष । 'खनो ष

च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।

१३४) ॥ (२) ॥ ३१॥ व्यूहते । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूह

स्याद्वलिन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयो' [इति मे० १७५।

१०] ॥ (३) ॥ ३१॥ सद्गुहते । 'दुह प्रपूर्णे' (अ० उ०

अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ ३१॥ विसरति । 'वृ

गतो' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।३।१३४) । ['विसर

प्रसरे व्रजे' इति मे० १३८।२७] ॥ (५) ॥ ३१॥ व्रजति ।

'व्रज गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'व्रजो

गोष्ठाध्वबुद्धेयु' [इति मे० ३०।१५] । करणाधिकरणव्यु-

त्पत्तौ तु गोचरसंचर—' (३।३।१९९) इति निपातित ॥

(६) ॥ ३१॥ स्तूयते । 'प्टुञ् स्तुतो' (अ० उ० अ०) ।

'अतिस्तुसु' (उ० १।१४०) इति मन ॥ (७) ॥ ३१॥

आ उहतेऽनेन । 'हलञ्' (३।३।२२१) इति घञ् । न्यङ्का-

दित्वात् (७।३।५३) कृतम् । 'ओषो वेगे जलस्य च ।

वृन्दे परम्पराया च द्रुतनृत्योपदेशयो' इति मेदिनी [२६।

२-३] ॥ (८) ॥ ३१॥ निकीर्यते । 'कृ विलोपे' (तु०

प० से०) । 'ऋदोरप' (३।३।५७) । निकरो निबहे

सारे न्यायदेशघने निघो' [इति मे० १३५।१७२] ॥ (९)

॥ ३१॥ स्रत्यते नियम्यते । 'मुण्डमिश्र—' (३।३।२१) इति

प्यत्ताद्गतवाब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६)

वा । 'व्रातच्छफो—' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्द्वि ॥

(१०) ॥ ३१॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन । 'वृ वरणे' चुरादि ।

'पृत्ति—' (३।३।१८८) इति ष । 'धार शृयांदिवासरे ।

द्वारे हरे कुञ्चवृक्षे वृ-दावसरयो क्षणे' [इति मे० १२७।

६४-६५] ॥ (११) ॥ ३१॥ सहन्यते । घञ् (३।३।

१९) । 'हनस्तोऽचिणयो' (७।३।३२) । 'हो हन्ते—'

(७३१५४) इति घ । 'सघात. पुमि घाते च सहती नर-
कान्तरे' [इति मे० ६६१६७] ॥ (१२) ॥ * ॥
संघीयते । 'चिञ् चयने (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्'
(३३१५६) ॥ (१३) ॥ * ॥ समुदायत । 'अय गतो
(भ्वा० आ० से०) । आट् । अच् (३३१२३४) । 'समु-
दाय. समूहे स्थायुद्धे' [इति मे० १२२१३०] ॥ (१४)
॥ * ॥ समुदायत । 'इण् गतो' (अ० प० अ०), 'इं गतो'
(अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३३१५६) । 'भवत्स-
मुदयः सपे सपुण च समुद्रमे' [इति मे० १२२१३१] ॥
(१५) ॥ * ॥ समवाप्तये । 'अय गतो' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३३११९) ।—समवयस्यननास्मद् वा ।
घञ् (३३११९)—इति मुकुट. । तन्त । 'अजभ्याम्-'
(वा० ३३१२२६) इति वातिकविरोधम् । बाहुलक-
स्मागतिकगतत्वाद् ॥ (१६) ॥ * ॥ चीयते । 'चिञ्
चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३३१५६) । 'चयः
समूहे प्राकारमूलबन्धे' समाहृती' [इति मे० ११४२१] ॥
(१७) ॥ * ॥ गण्यते । 'गण सघाते' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३३११९), 'एरच्' (३३१५६) वा । अल्लोपस्य
स्थानिवस्वात् वृद्धिः । 'गणः प्रमथसंरयोपे चण्डीसैन्यप्रभे-
दयो' [इति मे० ४५१९] ॥ (१८) ॥ * ॥ सहन्यते ।
क्तिन् (३३१९४) ॥ (१९) ॥ * ॥ वृण्यते । 'वृणु
भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा । 'अदादयश्च'
(उ० ४१९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥ * ॥ निकु-
रति, निकुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाह-
लकादम्बच् अत उत्तरं च ॥ (२१) ॥ * ॥ कुत्सितम-
भवते, अस्म्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३३११३४), 'को. कत्-' (६३११०१), घञ्
(३३११९) वा । कदति, कद्यते वा । 'कदि' सौत्रः ।
बाहुलकादम्बच् । 'कदम्ब निकुरम्बे स्यात्प्रिपसर्पणयो.
पुमाच्' [इति मे० १०५१९] ॥ (२२) ॥ * ॥ द्वारिचति
'समूहस्य' ।

घृन्दभेदाः

अब समूहों के भेद-विशेष कहते हैं ।

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ।

समैवर्गः

वर्गः (घु), 'एकजातीय प्राणियों या अप्राणियोंके समूह'
का १ नाम है (जैसे—मनुष्यवर्गः, ब्राह्मणवर्गः,
शैलवर्गः आदि) ।

सेति ॥ समैवफलक्षितम् । वृजयते । 'वृजी वर्जने' (अ०

आ० से०) । घञ् (३३११९) । कुत्वम् (७३१५२) ॥
(१) ॥ * ॥

संघसार्धो तु जन्तुभिः ।

संघ, सार्धः (२ घु), 'एकजातीय या भिन्नजातीय प्राणि-
मात्रके समूह' क २ नाम है (जस—पशुसङ्घः, पांचसङ्घः,
वाणिजसङ्घः आदि) ।

सवेति ॥ सहन्यत । घञ् (३३११९) । 'सघोद्धो गण-
प्रथसयो.' (३३१८६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ सरति,
स्त्रियते वा । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तोगितः'
(उ० २१५) इति घञ् । 'सार्धा वणिकसमूह स्यादापि
सघातमात्रके' [इति मे० ७२१३३] ।—'यूधादयश्च'
इति मुकुटाश्रवणम् ॥ (२) ॥ * ॥ आगुरस्तु पर्यायतामाह
—'सघसघातपुञ्जीवसार्धयूयकदम्बका.' इति ।

सजातीयैः कुलम्

कुलम् (न), 'एकजातीय केवल प्राणियों के समूह' का
१ नाम है (जैसे—ब्राह्मणकुलम्, श्रमिककुलम्, गोकुलम्
आदि) ।

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
'कुल सस्त्याने बन्धुपु च' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-'
(३३११३५) इति क. । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीय-
गणेषु च । भवने च तनी क्लीबम्' [इति मे० १४५१९] ॥
(१) ॥ * ॥

यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथम् (न घु), 'एक जातिके तिर्यंजातीय (पशुपक्षी
आदि) के समूह' का १ नाम है (जैसे—शृगयूथम्, गजयूथम्,
बर्हिंयूथम् आदि) ।

युयमिति ॥ योति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
प० से०) । 'तिवपृष्ठयूयप्रियो.' (उ० २१२२) इति
साधुः । 'यूय तिर्यंक्समूहेऽस्ती पुष्पभेदे च योपति' [इति
मे० ७२१३३] ॥ (१) ॥ * ॥

पशूनां समजः

समजः (घु), 'केवल पशुओंके समूह' का १ नाम है
(जैसे—गोसमजः आदि) ।

वेति ॥ सवीयतेऽत्र । 'वज गतिशेषणयो.' (भ्वा० प०
से०) । 'समुदोरज. पशुपु' (३३१६९) इत्यप् । 'समज
पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' [इति मे० ३३१२९] ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'पशुसंघस्य' ।

अन्येषां समाजः

समाजः (घु), 'पशुसे भिन्न जातिवालोंके समूह' का
१ नाम है (जैसे—श्रोत्रियसमाजः, ब्राह्मणसमाजः आदि) ।

अन्यपामिति ॥ अन्यपा सप । सवीयतेऽन । पञ्
(३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'पमुभिन्नसधस्य' ।

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्तिनायः

निकाय (१), 'एक जातिवालों के समूह' का १ नाम है
(जैसे—ब्राह्मणनिकाय, गोनिकाय, धर्मगणनिकाय आदि) ।

अथेति ॥ निचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ०
अ०) । 'सधे चानीत्तराथये' (३।३।४२) इति षञ्
आदे. कञ् । 'निकायस्तु पुमाल्लये सधमिप्राणिसहृता ।
[समुच्चये सहृताना निलय परमात्मनि' इति मे० ११९।
८७-८८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'वृन्दभेदाना' प्रपक्-प्रपक् ।

पुञ्जराशी तुक्तर. वृटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्ज, राशि, उत्कर. (३ पु), वृट् (न पु), 'अत्र
हृत्प्रादिकों ढरा' क ४ नाम है (जैसे—धान्यराशि, सृण-
राशि आदि) :

पुञ्जत ॥ पिञ्जयति, पिञ्जयते वा । पिजि हिंसा-
बलादाननिरतनपु' (चु० प० सं०) । अच् (३।३।१३४),
धञ् (३।३।१९) वा । प्रपादरादि (६।३।१०९) । यद्वा-
उत्पत्त्या पुमान् अयति । 'अन्यभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति उ । —पुञ्जयने पुञ्ज—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥
अनुते । नतू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अशिपणाव्यो
रुडायलुक्त्रौ च (उ० ४।१३३) इतीण् धातोर्लुडागम ।
यद्वा—रश्यते । रसा सौत्र सञ्चार्यं ।—दीप्त्यर्थ—इति
स्वामी । बाहुलवादिण् । व्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४।
१३९) वा । 'राशिमोपादिपुञ्जयो [इति मे० १२।
१६३] ॥ (२) ॥ * ॥ उत्कीर्यते । 'कृ विक्षेपे (तु०
प० से०) । ऋदोरप' (३।३।५९) ॥ (३) ॥ * ॥
कृतयति, कृतयते वा । कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०),
'कूट दाह भक्षणो' (चु० उ० से०) वा । अच् (३।१।
१३४), धञ् (३।३।१९) वा । कूट पूर्दारय-प्रयो ।
मायादभ्रादिश्लेष्केषु तीराङ्गेषुतुच्छयो । निश्चलेऽशोधने'
राशौ' इति हेमचन्द्र [२।८५-८६] ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि 'धान्यादरुचिद्धनवृन्दस्य ।

कापोत्तशोकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणै ।

कापोत्तम्, शौम्, मायूरम्, तैत्तिरम् (४ न), आदि
(आदिसे—कञ्कूटम्, काकम्, आदि), 'कवृत्तर, सुग्गा,
मोर और तीतर' आदि (आदिसे—सुर्गा और कौआ आदि)
के समूह का क्रमशः १-१ नाम है ।

केति ॥ तेषा कपोतमुकमयूरतित्तिरीणा गणे ।
नपोतानाम्, शुवानाम्, मयूरानाम्, तित्तिरीणा च गण ।
'अनुदात्तादेरञ्' (४।२।४४) । शुवात्तु 'तस्य समूह' (४।२।
३७) इत्यण् । आदिना वाकवर्तकोलूकादीना ग्रह । 'का-
पोतो रुचके, बलीव कपोतोपेऽञ्जगान्तरं' [इति मे०
६।१।१०४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'शोकं युक्तगणै स्त्रीणा करणे'
[इति मे० ४।३९] ॥ (२) ॥ * ॥ 'कपोतादीना गणस्य'
पुपक् पुपक् ।

गृहासक्ताः पक्षिमृगादृष्टेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

एक, गृह्यक (२ पु), 'पाल्त् पशु-पक्षी' अर्थात् 'घरमें
पाले हुए तोता, मोर, मैना आदि पक्षी और मृग आदि
पशुओं' के २ नाम हैं ।

गृहेति ॥ छयति, छीयते वा । 'छो छेदने' (दि० प०
अ०) । बाहुलकादीकन् । 'छेको गृहाश्रितशृगपक्षिणोर्नापरे
त्रिपु' [इति मे० ३।२४] । 'छेकस्त्रिपु विदग्धेषु गृहासक्त-
मृगाण्डने' इति चवर्गादौ रभस ॥ (१) ॥ * ॥ गृह्यते ।
'ग्रह उपादाने' (अथा० उ० से०) । 'पदास्वैरिवाहाप
दयेषु च' (३।१।११९) इति षयप् । 'गृह्य गृहे ग्रन्थभेदे
बलीव, शाखापुरे स्त्रियाम् । 'गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिपु चार्व-
रिपक्षयो' २ [इति मे० ११४।१९] । ततोऽनुकम्पया
कन् (५।३।७६) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' [इति मे०
७।८४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहासक्तपक्षिणाम्' ।

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

इति सिंहादिवर्ग ॥ ५ ॥

अथ मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा ।

मनुष्य, मानुष, मर्त्य, मनुज, मानव, नर (६ पु)
'मनुष्यमात्र' के ६ नाम हैं ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्तम् । 'मनोजातावज्यती पुं
च' (४।१।१६१) । स्त्रियाम् '—हृयगवय—' (वा० ४।।
६३) इति प्रतिप्रसवेन डीप् (४।१।६३) । 'हृलस्तदि-
तस्य' (६।४।१५०) इति षलोप । मनुषी । टिडु-
(४।१।१५) इति डीपि मानुषी । जातिविवक्षाया डीप
(४।१।६३) परत्वादनन्तत्वात् (४।१।७३) डीट् ॥ (१)
॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ त्रियते । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । 'हृसिमृगिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे यट्
(वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥ * ॥ मनोजति । 'जनी

१ गृहासक्ते मृगादौ' इति पा० ।

२ 'पक्षयो' इति पा० ।

१. 'निश्चले योधने' इति पा० ।

प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।१८) इति उ ॥ (४) ॥ * ॥ मनोरथम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा-मनोरथम् । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अत्रि पुगभावो वा ।—'ओपत्तख्यानिकोऽण्—इति मुकुटञ्चिन्त्य । उपत्तख्यानान्भावत् ॥ (५) ॥ * ॥ नरति, नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्वा०, ऋया० प० से०) । अच् (३।१।१३४), 'नरोज्जे मनुजेऽ-पुंजे । बलीव तु रामकपूर्णे' [इति मे० १२६।४२] ।—'नयन्ति पूर्वपुष्पाणुत्तमा गतिम् । 'नयतेडिच्च' (उ० २।१००) इति ऋन् । द्वित्वाट्टिलोपः—इति मुकुटः । तत्र । एवं सरथदन्तरूपाणुपपत्तेः । ऋदन्तरूपाणुत्तम् । ऋदन्तस्य बक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'मनुष्यमात्रस्य' ।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥१॥

पुमान्, पञ्चजनः, पुरुषः, पूरुषः, ना (५ पु), 'पुरुष' के ५ नाम है ।

स्युरिति ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेड्डमनुन्' (उ० ४।१७८) । क्वचित् 'पुत्रो डुमनुन्' इति पाठः । पुनाति । 'पुष् पवने' (ऋया० उ० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्चभिर्भूतेर्जन्मते । घञ् (३।३।१९) । 'जनि-वध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा-पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रमग्ने' (तु० प० से०) । 'पुर कुपन्' (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥ * ॥ पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा-'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकारकुपन् ॥ (४) ॥ * ॥ नयति । 'नयतेडिच्च' (उ० २।१००) इत्यण् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मनुष्यजातो पुरुषस्य' ।

स्त्री योपिद्वला योपा नारी सीमन्तिनी घधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥२॥

स्त्री, योषित्, अबला, योपा, नारी, सीमन्तिनी, घधूः, प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला (११ स्त्री), 'सामान्य स्त्री' के ११ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ स्त्रायति गर्भोऽस्याम् । 'स्त्रायतेड्डट' (उ० ४।६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोप (६।१।६६) । 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ योषति, युष्यते वा । 'युष' सौत्र संवायाम् । 'हृसृष्टि-युषिभ्य इति.' (उ० १।९७) ॥ * ॥ योष्यते स्म । पिच-न्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'स्त्री वधूयोपिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषः [२।६।१] ॥ (२) ॥ * ॥ अल्प बल-मस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥ * ॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) । युष्यते, योष्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ * ॥ ['योपा' इति] चवर्गादिपाठे जुपते,

जुप्यते वा । 'जुपी प्रीतिसेवनयो' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४), घञ् (३।३।१९) वा ।—जुपति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥ * ॥ 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति शाङ्करवादि (४।१।७३) गण्ये पाठान्धीन् । जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, डीन्सन्तियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा घर्ष आचारोऽस्याः । 'नृनरभ्या च' (वा० ४।४।४९) इत्यण् । वृद्धि (७।२।११७) । 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वेद्यम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा—इत्याह । तत्र । 'नृनरभ्याम्-' इत्यस्याप्रसिद्ध-त्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'नृनरयोः' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्डीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥ * ॥

सीमन्तोः 'शकम्धादि.' (वा० ६।१।९४) । सीमन्तो-ऽस्त्यस्या, इनि (५।२।११५) ॥ (६) ॥ * ॥ वहति, उह्यते वा । 'वहो घञ्' (उ० १।८३) इत्यण् । मुकुटस्तु—वध्नात्यविद्यया । 'वधितनिवन्धिभ्य' इत्यण्—इत्याह । तन्न । 'कृषिधितनिधिनिसिजिजिभ्य ऊः' (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥ * ॥ प्रतीप इष्टु शीलमस्या । अयाङ्गनिरीक्षणत् । 'स्युपजातो-' (३।२।७८) इति णितिः ॥ (८) ॥ * ॥ वमति स्नेहम् । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) ण । यद्वा-वामः कामोऽस्त्य-स्या । अशंभ्राच्च (५।२।१२७) । 'वाम घने पुसि हरे कामदेवे पयोधरे । वस्तुप्रतीपसन्धेयु त्रिपु नार्था स्त्रियाम्' [इति मे० ११०।२९-३०] ॥ (९) ॥ * ॥ वनति । 'वन सभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादितन् । यद्वा-वन्धते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'वनिता जातरामस्त्री-स्त्रियोस्त्री त्रिपु याचिते । सेचिते' [इति मे० ६५।१५०-५१] ॥ (१०) ॥ * ॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकस्यनिमहि-' (उ० १।५४) इतीलच् । 'महिला फलिनीस्त्रियो' [इति मे० १५३।१२२] ॥ * ॥ महस्योत्सवस्य इला भूमि, इति निप्रहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ।

विशेषास्तु

अब स्त्रियों के भेद कहे जाते हैं ।

वीति ॥ स्त्रीणा विशेषा भेदा ।

१. भाष्ये 'मुर्धन्या नारी' इति स्पष्टमुक्तेर्मुकु-टोवत युक्तमेव प्रतिभाति ।

२. 'स्त्रियोस्त्रिपु च याचिते' इति पा० ।

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गना, भीरु, कामिनी, वामलोचना, प्रमदा, मानिनी, कान्ता, ललना, नितम्बिनी, सुन्दरी, रमणी, रामा (१२ स्त्री), ये १२ 'स्त्रियोंके भेद-विशेष' हैं ।

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या । 'अङ्गात्क-
ल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति व । 'अङ्गनां प्राङ्गणे
यानेऽन्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हेम । [३।३८२] ॥ (१)
॥ * ॥ भयशीला । 'त्रिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भिय-
शुक्लुकनी' (३।२।१७४) इति कृ । 'भीरुः स्यात्कातरे
नायाम्' इत्यजय । 'भीरुराते जने स्त्रियाम्' इति रभस ।
'भीरुराते त्रिलङ्ग स्याद्द्वयोपिति योपिति' [इति मे०
१२८।७३] ॥ (२) ॥ * ॥ भूयान् कामोऽस्या । इति
(५।२।११५) । 'वामिनी भीरवन्द्यो' [इति मे० ८६।
४९] ॥ (३) ॥ * ॥ वाम कामो लोचने आलोचने नेत्रे
वाऽस्या । यद्वा-वामे सुन्दरे लोचनं चधुपी यस्या ॥ (४)
॥ * ॥ प्रमदो ह्योऽस्त्यस्या । 'प्रमदं समदं मत्तं स्त्रियामु-
न्मदयोपिति' [इति मे० ७७।३५] ॥ (५) ॥ * ॥ 'मान-
स्वित्तोन्नतो गृहे । बलीव प्रमाणे प्रस्थावो' [इति मे० ८३।
१४-१५] । मानोऽस्त्यस्या । इति (५।२।११५) ।
'मानिनी तु स्त्रिया फल्या मानी मानवति त्रिपु' [इति मे०
९०।७] ॥ (६) ॥ * ॥ वस्यते स्म । 'वसु वान्तो' (भ्वा०
आ० से०) । णिङ्भावे क्त (३।२।१०२) । कान्ता नार्था
प्रिययो स्त्री, सोमने त्रिपु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्याय -
पर्यायान्तं शिलामु च' [इति मे० ५४।९९] ॥ (७) ॥ * ॥
ललते । 'लल ईप्सयाम्' । 'बुरादीना वा णिच्' इति पक्षे
त्यु (३।१।१३४), मुच् (उ० २।७८) वा । यद्वा-लडति ।
'लड विलाप्ते' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यद्रापि-'
(उ० २।७८) इति युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामि-
नीनारीभेदजिह्वामु योपिति' इति विश्व-मेदिन्यो ॥ (८)
॥ * ॥ अतिशयितो नितम्बो यस्या । इति (५।२।११५) ॥
(९) ॥ * ॥ अतीवोन्नति । 'उन्दी क्लेदने' (व० प० से०)
सुपूर्व । बाहुलकादर । शकन्त्वादि । (वा० ६।१।९४) ।
गौरादि । (४।१।४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदो, स्त्री
रुधिरैऽन्यवत्' [इति मे० १३९।२३७] ॥ (१०) ॥ * ॥
रमयति, रम्यते वा । अस्या वा रम्यते । ल्युट् (३।१।११३,
११७) ॥ (११) ॥ * ॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३।१
१४०) ण । -रमयति-इति तु मुकुटस्य प्रमाद ।

१. मेदिनीस्वोऽय पाठ (९।१।१९) । विश्वे तु 'ललना
नाडिकाभेदे जिह्वामु वरयोपिति इति पाठ ।

ष्वन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाण्णिनिमित्तबुद्धयभा-
वाच्च । 'राम. श्याम ह्लाद्युधे । पशुभेदे सिते चारो
राधवे रेणुहासुते । राम तु वास्तुके बुष्टे रामा हिङ्गुलिनी-
स्त्रियो' इति हेम [२।३३७-३८] ॥ (१२) ॥ * ॥
उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणा पृथक् पृथक् । एते द्वादश भेदा
'स्त्रीणाम्' ।

कोपना सैव भामिनी ।

कोपना, भामिनी (२ स्त्री), 'क्रोध करनेवाली स्त्री' के
२ नाम हैं ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प०
से०) । क्रुधमण्डार्थेऽयश्च (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१)
॥ * ॥ अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) ।
'आचक्षपका-' (३।३।१७०) इति णिनि., अल्पदिशिः-
(३।१।१३४) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कोपनस्त्रिया' ।

वरारोहा मत्तकाशिन्नुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वरारोहा, मत्तकाशिनी, उत्तमा, वरवर्णिनी (४ स्त्री),
'गुणवती स्त्री' के ४ नाम हैं ।

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्या ॥ (१) ॥ * ॥
मत्ता शीवेव काशते भाति । 'कर्तव्युपमाने' (३।२।७९)
इति णिनि ॥ * ॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिस्त्रासनयो' (अ०
आ० से०) ॥ (२) ॥ * ॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप्
(५।३।५५) । द्रव्यप्रकर्षान्नामु (५।४।११) ॥ (३) ॥ * ॥
वरवर्णोऽस्त्यस्या । इति (५।२।११५) । शीते सुलोष्ण-
सर्वाङ्गी शीघ्रमे या मुखनीतल । 'भृत्' भक्ता च या नारी सा
भवेद्वरवर्णिनी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥ * ॥ चरवारि 'अत्य-
न्तोत्कृष्टस्त्रिया' ।

कृताभिपेक्षा महिषी

महिषी (स्त्री), 'पटरानी' का १ नाम है ।

कृतेति ॥ कृतोऽभिपेक्षोऽस्याः । मह्यते । 'मह
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योऽष्टिपच्' (उ०
१।४५) । 'महिषी हृपवोपिति । सैरिभ्यामोपघोभेदे' इति
हेमचन्द्रः [३।७८२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'पट्टाभिपित्कनृपस्त्रिया' ।

भोगिनीऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगिनी (स्त्री), 'पटरानियोंसे भिन्न स्त्रियों' का १
नाम है ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्या । इति (५।२।
११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोपिति भोगिनी'
[इति मे० ९०।३] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अन्यराज-
स्त्रियाम्' ।

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाथ पुंगून्नि दाराः

पत्नी, पाणिगृहीती, द्वितीया, सहधर्मिणी, भार्या, जाया (६ स्त्री), दाराः (पु नि० व० व०), 'द्वयाही स्त्री' के ७ नाम हैं ।

पत्न्यात् ॥ पर्युयंते संयोगो यया । दपत्यो सहाधि-
कारात् । 'पर्युयो वजसयोने' (४।१।३३) ॥ (१) ॥ * ॥
पाणिगृहीतोऽस्या । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।
१।५२) इति ङीप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वयो पूरणी ।
'द्वेस्त्रीय' (५।२।५४) । द्वितीया निधियेहिन्वोद्वितीयः
पूरणे द्वयो' इति हेमचन्द्र [२।५।१९] ॥ (३) ॥ * ॥
सह धर्मोऽस्त्यस्या । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । 'धर्म-
शीलवर्णान्ताच्च' (१।२।१३२) इतीति । 'दोषसर्जनस्य'
(६।३।८२) इति सहस्य वा स ॥ (४) ॥ * ॥
भियते, भूयते वा । 'दुभृञ् धारणपोषणयो' (जु० प०
ब०) । 'भू भरणादे' (ब्र० प० से०) वा ष्यत् (३।
१।२२४) । यत्तु—संज्ञाया भृञ् (भ्वा० उ० अ०) ।
'ऋह्लोर्णयत्' (३।१।२२४)—इति स्वामी व्याख्यत ।
तत्र । 'संज्ञाया समजनपद-' (३।३।९९) इति वयपा
भावं, परस्वात् । संज्ञापर्युदास. (३।१।११२) तु पुल्लिङ्गे
सावकाश । 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प०
४।२।९) इति न्यायान्तरं एव वयप् । न ह्यभ्रज ॥ (५)
॥ * ॥ जायतेऽस्याम् । 'जनेयकं' (उ० ४।१।११) । 'जाया-
यस्तद्धि जायान्व यदस्या जायते पुन' इति मनु [९।८] ॥
(६) ॥ * ॥ दारयन्ति भ्रान्तन् । दूषिदारणे' (कृचा०
प० से०) । णिञ्जन्त । 'दारजारी कर्तारि णिलुकु च'
(वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि दारयते. पचाच्च
(३।१।१३४) सिद्धम् । स्वरश्च सम । 'कर्पत्त्वत्-'
(६।१।१६९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तत्वात् । तथापि
'अक्कावगक्तौ' (६।२।१५७) इति स्वरदापनासंभ्रिदम्
॥ * ॥ टाकन्त [दारा] अपि । 'क्रोडा हारा तथा
दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दा
प्रोक्ता मनीषिभिः' इति व्याडि शुभाङ्गी ॥ (७) ॥ * ॥
सप्त 'पत्निणीताया स्त्रियाः' ।

भ्यास्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बिनी, पुरन्ध्री (२ स्त्री), 'पति-पुत्रवाली' स्त्री के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्या । इति. (५।२।११५) ;
'कुटुम्बं पोष्यवर्गं च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुरं
नपुसकं गेहे' [इति भे० १२७।५८] । पुरं धारयति ।

'पृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थेण्यन्तः । 'संज्ञायाम्
भृत्तृ-' (३।२।४६) इति लृच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।
४।९४) । गौगदि (४।१।४१) । प्रुवोदरादिः (६।
३।१०९) । हलन्नात् 'इगुपधात् कि'—इति मुकुट ।
तत्र । घर्त्तेर्हलन्तत्वेगुपधत्वयोरभावात् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'पुत्रादिमत्या सधवाया' ।

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचरित्रा, सती, साध्वी, पतिव्रता (४ स्त्री), 'पतिव्रता
स्त्री' के ४ नाम हैं ।

सुचेति ॥ दोभनं चरित्रमस्या ॥ (१) ॥ * ॥
अस्ति एकरिभन् परयो । 'अम सुवि' (अ० प० से०) । दातृ
(३।२।१२४) । 'शनमोरल्लोप' (६।४।१११) । 'उत्ति-
तश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'सन् माधी धीरदास्तयो ।
मान्ये मत्ये विद्यमाने त्रिषु नाच्च्युभयो स्त्रियाम्' [इति
भे० ५।१।६८-६९] ॥ (२) ॥ * ॥ साध्वोति पर-
कार्यं परलोकं वा । 'साध मंसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ।
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण-' (४।१।
४४) इति वा ङीप् ॥ (३) ॥ * ॥ पत्यो व्रत निय-
मोऽस्या ॥ पतिव्रतमस्या । पतिशब्दः पतिसेवाया लाल-
णिक ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ।

कृतसपत्निकाध्यूढाधिपित्रा

कृतसपत्निका, अध्यूढा, अधिविज्ञा (३ स्त्री), 'अनेक
विवाह क्रिये हुप पुरुषकी पहली स्त्री' के ३ नाम हैं ।

कृतेति ॥ सपत्येव स्वार्थे कट (५।३।७५) । कृता
सपत्निका यस्या ॥ * ॥ 'कृतसापत्निका' इति षवचित्
पाठ । सपत्या भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । ङीप्
(४।१।४१) । यलोप (६।४।१५०) । स्वार्थे कन् (५।
३।७५), ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च । कृता सपत्निका
यस्या ॥ * ॥ षवचित् 'कृतसापत्निका' इति पाठ । सप-
त्या आगतम् । 'तत आगत' (४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नकमस्या । '-अनुप' (७।
३।४४) इति पर्युदासात्त्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अधि
उपरि ऊढमुढहनसम्भा । 'अध्यूढा कृतसापत्नियामामध्यूढ
ईश्वरे' इति विश्व-भेदिन्यो [४७।९, ४४।६] ॥ (२)
॥ * ॥ अधि उपरि विज्ञं लामोऽस्याः । यद्वा—अधिका
विज्ञा लब्धा यस्या ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि अनेकभार्यस्य
'प्रथममूढाया' ।

अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च वर्या च

स्वयंवरा, पतिवरा, वर्या (३ स्त्री), 'जिसके लिये
स्वयंवर किया गया हो उस कन्या' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृहत् समक्तो' (ऋषा० आ० से०) । 'सनाया भृत्वृजि-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१) ॥ * ॥ एष पति वृणीति ॥ (२) ॥ * ॥ विय-
तेऽनया । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इत्यनिरुधे यत् ।
['वर्षा पतिवराया स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मे०
११५।४०] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्वच्छाकृतपति-
वराया' ।

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलस्त्री, कुलपालिका (२ स्त्री), 'कुलीन स्त्री' के २ नाम हैं ।

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपाथिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ कुल पालयति । 'पाल रक्षणं' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाम्' ।

कन्या कुमारी

कन्या, कुमारी (२ स्त्री), 'प्रथम अवस्थावाली या कुमारी लङ्की' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कनति कन्यते वा । कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादि (उ० ४।११२) । 'कन्या नार्या कुमर्या च राशयोपधिविशेषयो' इति हैम [२।-५२] । 'कन्या कुमर्या नार्या रोगोपधिसिद्धेदयो' [इति मे० ११३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ वधयते । 'वधु का तो' (भ्वा० आ० से०) । कमे किडुन्वोपधायाम्' (उ० ३।१।३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति डीप् । पूर्वश्च तु न । 'कन्याया कनीन च' (४।१।१६६) इति लिङ्गात् । यद्वा-कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमार स्याच्छुके स्कन्दे मुघराजेऽश्ववारके । बालके वरुणने वा न द्वयोर्जात्यकाश्चने [इति मे० १३२।१३८-१३९] । 'कुमारी रासतरुणीनवमाल्योद्योदभिदि । कन्या-पराजितागोरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्व [१३९।१७५] । 'जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैम ३।५।७६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्याया' ।

गौरी तु नमिनकानागतार्तवा ।

गौरी, नमिनका, अनमगतार्तवा (३ स्त्री), 'जिसे रजोधर्म नहीं हुआ हो उस स्त्री' के ३ नाम हैं ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुड शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्रुज्जेन्द्रा-' (उ० २।२८) इत्यादिना रसन्तो निपातित । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । गौरी त्वसजातञ्ज-

कन्याशकरभार्ययो । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियपुत्रमुघामुच । आपगया विरोपेऽपि यादसापनियोपिति' [इति मे० १२४।२८ २६] ॥ (१) ॥ * ॥ नजते स्म । 'ओणजी व्रीडे' (तु० आ० से०) ॥ 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । 'श्रोदितश्च' (८।२।४५) इति नट्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नमिनका तु कुमर्या स्यात् पुमान् क्षपण बन्दिनो' [इति मे० १।१०९] ॥ (२) ॥ * ॥ अनमगतमार्तव रजोऽस्या ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अष्ट रजस्वाया' ।

स्यान्मध्यमा दृष्टरजा'

मध्यमा, दृष्टरजा (२ स्त्री), 'जिसे पहली बार रजोधर्म हुआ हो उस स्त्री' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । मध्यमम्' (४।३।८) । तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्य-जेऽभवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलगने तु न स्त्रियाम् । स्त्रियाम् दृष्टरजोनाया कृणिकाङ्गलिभेदयो । अक्षरच्छ दसि तथा' [इति मे० १११।४९ ५१] ॥ (१) ॥ * ॥ दृष्ट रजो यस्या, यया वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रथमप्राप्त-रजोयोगाया' ।

तन्गणी युवति. समे ॥ ८ ॥

तरणी, युवति (२ स्त्री), 'जवान स्त्री' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ त ति । नृ प्लवन्तरणयो' (भ्वा० प० से०) । 'प्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युन्त् । 'वमनि-' (४।१।२०) इति डीप् । नञ्सन्वीकृ-' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरणी तलुनीति च' इति शब्दमेव । ['तलुन पवने यूनियुवत्या तलुनी स्मृता' इति म० ८७।७०] ॥ (१) ॥ * ॥ योति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० ष०) । 'कनियुवति-' (उ० १।१५६) इति कर्त्तव्य । 'यूनोस्' (४।१।७७) । यत्तु—'योते वति' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाठिके डीपि (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचष्टो । तत्र । योते यत्तन्तात्—'डीपि (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽस्ति तर्थात्' (ग० ४।१।१५) इति डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलदत्ताद्विभूक्तसूत्राभावाच्च । स्त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानाया' ।

समा स्नुपाजनीवध्व

स्नुपा, जनी, वध्व (३ स्त्री), 'पतोहू' अर्थात् 'पुत्र, भतीजा या शिष्य आदिकी स्त्री' के ३ नाम हैं ।

समा इति ॥ स्नोति । 'स्नु प्रखणने' (अ० प० से०) । 'स्नुवदिवकृत्युभिभ्य कित्' (उ० ३।६६) इति स ॥ (१)

॥ * ॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनितवतिभ्यामिण्' (उ० ४। १३०) । 'जनितव्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धि । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । 'जनो लोके जगद्भूदे पुत्रजने । जनी क्षुपावतितयो' इति हैम [२। २६८-६९] । 'जनी सीमन्तिनी चवोहृत्पत्तावोधीभिदि' [इति मे० ८३।६] ॥ (२) ॥ * ॥ यहति । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यु । 'वधूः पत्न्या क्षुपानार्थो स्पृककामा- रिवयोरपि । नवपरिणीताया च' इति हैम [२।२५१] ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'पुत्रभाषायाः' ।

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरण्टी, सुवासिनी (२ स्त्री), 'जिमे यौवनके चिह्नं बुद्ध- बुद्धमाहम पद्य रहे हों ऐसी विवाहिता स्त्री' के २ नाम है ।

चिरेति ॥ चिरेणाटि पितृगृहेऽङ्गवृत्तेऽम् । अच् (३- १।१४) पृषोदरादि (६।३।१०६) । 'वयस्यचममे' (वा० ४।१।२०) इति डीप् ॥ * ॥ चरति । दाहल- कादष्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥ * ॥—चिरिणोति । चिरिण्टी । इति खामी । तत्र 'चिरि हिमादाः' (भ्वा० प० से०) इति धातुः ; पृषोदरादि । 'चिरिण्टी तु सुवासिन्या स्याद् द्वितीयवयसि स्त्रियाम्' [इति मे० ३६।४२] ॥ (१) ॥ * ॥ तु अतीथ वसति पितृगृहे तच्छीला । 'सुष्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ २ ॥ 'स्ववानिनी' इत्यपि पाठः । स्वेषु पित्रादिषु यन्तु दौलमस्या । 'स्ववानिन्यां चिरिण्टी स्याद् द्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति ऋ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्राप्तयोजनाया पितृगृहेऽप्यायाः' ।

इच्छावती कामुका म्यात्

इच्छावती, कामुका (२ स्त्री), 'जिमी पदार्थको चाहने- वाली स्त्री' के २ नाम है ।

इच्छेति ॥ इच्छाऽस्त्यस्या । मनुष्य (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ कामयते । 'कमु कन्तो' (भ्वा० आ० से०) । 'लपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युच्च । 'कामुका. कामनेऽसोऽनपादपे चातिमुक्तके' [इति मे० ६।६४] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धनादीच्छामुक्ताया 'यमना- दीच्छावत्याः' वा ।

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषस्यन्ती, कामुकी (२ स्त्री), 'अधिक मैथुनकी इच्छा करनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः काल' इत्यनेकार्षमञ्जरीः । वृषं नरं क्षुक्रलं वेच्छत्यारमन । 'सुप आरमन कथच्' (३। १।८) । 'वश्रक्षीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्रवृषयो- मैथुनेच्छायाम्' इति वचनादनुक् । लटः शता (३।२।१२-

४) । 'उपितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'आच्छीनचोर्नुम्' (७।१।८०) ॥ (१) ॥ * ॥ 'जानपद-' (४।१।४५) इति डीप् । कामुकी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ।

फान्ताथिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

अभिसारिका (स्त्री), 'रतिके लिये अपने पति या जारके संकेत किये हुए स्थान पर जानेवाली या जार वार पतिको संकेत-स्थान पर बुलानेवाली स्त्री' का १ नाम है ।

फान्तेति ॥ अभिसरति । 'यृ गतो' (भ्वा० प० अ०) षुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'भविच्छया रनिस्थान गच्छत्या' ।

पुंश्चली चर्पणी वन्धधयसती कुलदेवरी ॥ १० ॥

स्वैरिणी पांशुया च म्यात्

पुंश्चली, चर्पणी, वन्धकी, असनी, कुलटा, इत्वरि, स्वैरिणी, पांशुला (स्त्री), 'व्यभिचारिणी स्त्री' के ८ नाम हैं ।

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तु सकाशाच्चलति पुत्र्यान्तरं गच्छति । 'चल गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । गौरादि (४।१।४१) ।—पुमास वृत्ताच्चल- यति न्याययति । कर्मण्यणन्ताडोष् (४।१।१५)—इति मुकुट । तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादस्य चित्वा- विधाताद्विप्रमङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धे ॥ (१) ॥ * ॥—कर्पति मन । 'कृप विक्लेशने' (भ्वा० प० ऋ०) । 'कृपेराश्च' च' (२।१०४) इत्यनि—इति स्वायी ॥ * ॥ 'धर्पणी' इति वा पाठ । धर्पयति । 'जिन्वा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३। ११३) । 'धर्पणं स्यात्परिभवे रतेऽस्तथा तु धर्पणी' [इति मे० ४९।५५] ॥ * ॥ 'धर्पणी' इति क्वचित् पाठ । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनि ॥ (२) ॥ * ॥ वचनाति मनोऽत्र । 'अन्ध वन्धने' (कृचा० प० अ०) । षुल् (३।१।१३३) । गौरादि (४।१।४१) ['वन्धक स्याद्विनिमये पुंश्चल्या स्याच्च वन्धकी' इति मे० ११।१२९] ॥ (३) ॥ * ॥ सत्या भिन्ना ॥ (४) ॥ * ॥ अटति । 'अट गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुल जनपदे गेहे' इति विश्व [१४५।१०] । कुलम्य अटा । शवन्वादि (वा० ६। १।१४) । 'कुलटा मन शिलाया नेपाग्यामपि योपिति' [इति मे० ३६।३९] ॥ (५) ॥ * ॥ एति तच्छीला 'इणञ्जि-' (३।२।१६३) इति ववरप् । 'टिड्वा-

१. मेदिन्या 'कुनटी मन.' इति पाठादस्योपन्यासो- ऽनानुपयुक्तः ।

वीरमति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥ * ॥ वीर सूते ।
पूङ् प्रागिगर्भविमोचन' (अ० अ० मे०) 'सत्सूद्विप-'
(३।२।६१) इति विवृणु ॥ (२) ॥ * ॥ वीरस्य मातरि' ।

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिना ॥ १६ ॥

जातापत्या, प्रजाता, प्रसूता, प्रसूतिना (४ स्त्री) 'प्रसूति'
अर्थात् 'जिमे सन्तान पैदा क्रिये थोडे दिन बीते हों उस
'जरचा' स्त्री के ४ नाम हैं ।

जानेति ॥ जानमपत्यमन्या ॥ (१) ॥ * ॥ प्रजायते
स्म । अन्तर्भावितण्यर्थाञ्ज वनि । 'गत्यर्था—' (३।४।७२)
इति क्त ॥ (२) ॥ * ॥ प्राप्तविष्ट । पूढुक । प्राग्वत् ॥
(३) ॥ * ॥ स्वायें कन् (५।३।७५) 'सूतिकापुत्रिका-'
(वा० ७।।५५) इतीत्व वा । प्रसूत कुसुमे वतीव त्रिपु
'सजातसूतयो' [इति मे० ६३।१२४] ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि प्रसूताया' ॥

स्त्री नम्रिका वोटयो म्यान्

नम्रिका कोटयो (२ स्त्री), 'नगी स्त्री' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ नजते स्म । 'ओलजी श्री' (तु० अ०
से०) । गत्यर्था—' (३।१।७२) इति क्त । 'थोदि
तश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वायें कन् (५।३।७५) ॥
'नग्नो वनिश्चक्षणयो पुंसि, त्रिपु विवासति' [इति मे०
८।३।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ कोटनम् । 'कुट कीटित्वे'
(तु० प० से०) । घञ (३।३।१८) । वोट वाति ।
आताञ्जप- (३।२।) इति क । गौरादि (४।१।१)
॥ * ॥ 'कोट्टवी इति पाठ कुट्ट छेदन' (तु० प० से०) ।
बाहुलकाद्गुण ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ननाया' ।

द्वीतिसचारिके समे ।

द्वनी, सचारिका (२ स्त्री), 'द्वनी' क २ नाम हैं ।

द्वनीति ॥ द्वनि । दु गतो' (म्वा० प० अ०) ।
दुनोति । दुद् उपतापे (म्वा० प० अ०) वा । दुत
निभ्या दीघश्च (७० ३।६०) इति क्त । गौरादि (४।
१।४१) यद्वा—द्वते । दूढ परितापे' (दि० अ० से०) ।
त्विच (३।३।१७४) । द्वन्त्वेऽनया वा । बाहुलकात्
त्तिन् । कन्- (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । गौरादि
(४।१।४१) वा ॥ (१) ॥ * ॥ सचरति । सचा
रयति वा । चर गतो' (न्वा० प० स०) । ण्वल् (३।
१।३३) 'सचारिका तु मुगले कुट्टनीप्राणयोरपि' इति
विश्व मदिन्यो [२०।२२७ १वा२०] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'द्वत्या' ।

१ 'सजातसूतयो' इति पा० ।

२. विरय तु सङ्घाटिका तु युगेमे स्यात्' इति पा० ।

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कपाययसनाधवा ॥ १७ ॥

कात्यायनी (स्त्री), 'अधवृद्ध, गेरुआ कपडा पहनी हुई
विधवा स्त्री' का १ नाम है ।

वैति ॥ वतस्यापत्यम् । 'गर्पादिभ्यो यञ्' (४।१
१०५) । 'मयंत्र लोहितादि—' (४।१।१८) इति ष्फ ।
प्रतिपत्नीसदृशत्वात् । कात्यायनी वररुचो विशेषे च मुने
पुमान् । 'कपायवस्त्रविधवाधर्जरत्नुभयो स्त्रियाम्' [इति
मे० ९१।७५] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'विशेषणयव-
वत्या' ।

सैरन्ध्री परवेशमग्था स्ववशा शिल्पकारिना ।

सैरन्ध्री (स्त्री) 'जो दूसरे के घर रहे, स्वतन्त्र हो और
केस हाडना गृधना आदि शिल्पकार्य करती हो, उस स्त्री'
का १ नाम है ।

सायिति ॥ सीर धरति । 'यञ् धारणे' (म्वा० उ०
अ०) । मूलविभुजादिक (वा० ३।२।५) बाहुलका-
न्मुक् । सीरध्रस्येयम् । 'नत्येवम्' (४।३।१२१) इत्यण् ।
शिल्पकरणत् कर्परस्त्रीव । यद्वा—स्वैर स्वाच्छद्य धरति ।
प्राग्वत् क । पुषोदरादि (६।३।१०९) । गौरादि
(४।१।४१) । सैरन्ध्री परवेशमग्यशिल्पकृतस्ववशास्त्रियाम्'
इति दन्त्यादौ रभन । 'चतु पठित्वाभिज्ञा शीलरूपादि
सेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री परिशीतिता' इति
वात्य । ('सौरिन्ध्री' इति) इत्वारमध्यपाठे पुषोदरा
दित्स्व (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ एक
'विशेषणयववत्या' ।

असिकनी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्त पुरचारिणी ॥ १८ ॥

असिकनी (स्त्री), 'जो बूढ़ा नहीं हो, आज्ञा पाकर नहीं
आया जाया करे और रनिवास में रहे उस स्त्री' का १
नाम है ।

असीति ॥ सिनेति । पिद् वधने' (म्वा० उ०
अ०) । 'अञ्जिधृमिभ्य क्त' (उ० ३।८९) । यद्वा—
मोयते स्म । क्त (३।२।१०२) यतिस्थितितारयामिति
जिति' (७।४।४०) इतीत्वम् । सिता शुक्लवेषा ।
नञ्जिना । 'ह्रन्वसि वनमेके' (वा० ४।१।३९) इति तस्य
वन । नात्त्वाङीप (४।१।५) ।—द्वे वाक्ये ['असि
वन्गत पुरप्रेष्या' इति हेमात् ३।१८५]—द्वयेके ॥ अति
विनका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्त पुरोपिता' इति वात्य ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'कृण्वेसादित्रिविधपाया' ।

वारस्त्री गणिका वैश्या रूपाजीवा

वारस्त्री, गणिका, वैश्या, रूपाजीवा (४ स्त्री), 'वैश्या' के
४ नाम हैं ।

१ 'कापाय'—'इति पा० ।

वारंति ॥ वारम्य वृन्दस्य स्त्री, साधारणत्वात् ॥

(१) ॥ * ॥ गण' समूहोऽस्त्यस्या भर्तृत्वेन । उन् (५।२।११५) ॥ गणयति । 'गण नक्षत्राने' (चु० उ० से०) । षुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'वितो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' [इति मे० १६३।१४-१५] । वेशेन नेपथ्येन चोभने । 'कर्मवैशाद्यत्' (५।१। १००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) वेश प्रवेशोऽस्त्यस्या । 'अन्वेष्योऽपि-' (वा० ५।४।१२०) इति यत् वा । 'वेश्य वेश्यागृहे बलीव गणिकायां तु योपिति' [इति मे० ११७।५६] ॥ * ॥ 'वेष्या' इति पूर्वस्यमव्ययाठोऽपि । देवेष्टि । 'विप्लु व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । अन्वयादि (उ० ४।११२) ॥ (३) ॥ * ॥ रूपमाजीवोऽस्या ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वेश्याया' ।

अथ सा जनैः ।

सत्कृता चारमुख्या स्यात्

चारमुख्या (स्त्री) 'साम्बर्दयं और गान आदि से बंधे लोगों के द्वारा प्रतिष्ठा पानेवाली वेश्या' का १ नाम है ।

अपेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'जनैः सत्कृतवेश्याया' ।

कुट्टनी शंभली समे ॥१९॥

कुट्टनी, दाम्भला (२ स्त्री), 'कुट्टनी' के २ नाम हैं ।

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ श मुख भल्ले । 'भल परिभाषणे' (भा० आ० से०) । अच् (३।१-१३४) । गौरादि (४।१।४१) । 'शाकूक समलीपाल-लशुष्क-' इति शमेदात्तालव्यादि ॥ * ॥ स भल्ले । इति दन्व्यादि [संभली] अपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परनारी पुमा मयोऽपिभ्या' ।

विप्रदिनका स्त्रीक्षणिका देवज्ञा

विप्रदिनका, ईक्षणिका, देवज्ञा (३ स्त्री), 'हाथ-पैर आदि की रेखाओं को देखकर शुभाशुभ लक्षणोंको जाननेवाली स्त्री' के ३ नाम हैं ।

विप्रेति ॥ विविध प्रश्नोऽस्त्यस्या । उन् (५।२। ११५) ॥ (१) ॥ * ॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्या । उन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ देवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'देवज्ञो गणके पुमान् । देवज्ञेक्षणिकाया स्त्री' [इति मे० ३३।-४-५] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शुभाशुभे जानत्या' ।

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मल्लिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

श्रुतुमत्यप्युदक्यापि

रजस्वला, स्त्रीधर्मिणी, अविः, आत्रेयी, मल्लिनी, पुष्पवती, श्रुतुमती, उदक्या (८ स्त्री) 'रजस्वला स्त्री' के ८ नाम हैं ।

अपेति ॥ रजोऽस्त्यस्या । 'रज कृप्या-' (५।२।११२) इति षल्च् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वात् षत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्या । इतिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणार्थे' (भा० प० से०) । 'अवितृत्तुत्तन्निश्चय ई' (उ० ३।१५८) ॥ * ॥ 'अवि स्त्रीधर्मिणी विद्यात्' इति कात्याय (अवि) ह्रस्वात्तापि । 'मर्षंघातुम्य इन्' (उ० ४।११८) ॥ (३) ॥ * ॥ अत्रेऽपत्यम् । 'इत-श्रानिब' (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् । 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्या सरिन्द्रिदि' इति हेमः [३।५१०] ॥ (४) ॥ * ॥ मलमस्त्यस्याः । इति (५।२।११५) । 'मलिन कृष्णवोषयो । मल्लिनी रजस्व-लायाम्' इति हेम [३।४२६] ॥ (५) ॥ * ॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्या । मत्पु (५।२।११४) ॥ (६) ॥ * ॥ श्रुतु-रस्त्यस्या । मत्पु (५।२।११४) ॥ (७) ॥ * ॥ उदक-मर्हति 'सत्तायाम्' (?) इति यत् ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'रजस्वलाया' ।

स्याद्रजः पुष्पमार्तव्यम् ।

रजः, पुष्पम्, आर्तवम् (३ न), 'स्त्रियोंके रज' के ३ नाम हैं ।

म्यादिति ॥ रजसेऽनेन । 'भूरञ्जिभ्या कित्' (उ० ४।२।१६) इत्यमुन् । 'रज बलीयं गुणान्तरे । आर्तवे च पद्मो च देयुमात्रे च इहयते' [इति मे० १०२।३१-३२] ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्प्यते । 'पुष्प विकल्पने' (दि० प० से०) । घन् (३।३।१९) । 'पुष्पं 'विकासिकुमुमन्तोरज मु नपु-त्तकम्' [इति मे० १०२।८] ॥ (२) ॥ * ॥ श्रुतुरेव । प्रमाद्यन् । (५।४।२८) 'आर्तव स्त्रीरजे पुष्पे बलीव स्या-हतुजे त्रियु' [इति मे० १५९।३१] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'स्त्रीपुष्पस्य' ।

श्रद्धालुर्दाहदवतो

श्रद्धालुः दोहदवती (२ स्त्री), 'गर्भ रहने पर किसी वस्तु या कार्य को चाहनेवाली स्त्री' के २ नाम हैं ।

१ 'विकासिकुमुम' इति पा० ।

२. 'स्त्रीरज-पुष्पे' इति पा० ।

श्रेणि ॥ अद्भुते तच्छीला । 'स्पृष्टिग्रहि-' (३।२। १५८) इत्यायुच । 'अद्भुतुर्वोहृदिग्या स्त्री अद्भुतमुक्ते च वाच्यवत्' [इति मे० १५४।१३६] ॥ (१) ॥ * ॥
 दोहद गभिण्यभिलापोऽस्त्यस्या । भतप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे (गर्भवशात्) 'अभिलापविशपवत्या । निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

निष्कला विगतार्तवा (२ स्त्री), 'रजोधर्म' से हीन स्त्री' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ 'कल गुरु निष्कलीणं नाथ्यक्तमधुरध्वनी' [इति मे० १४५।५६] ॥ कलान्निष्कान्ता । 'निरादध कान्ताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समास । निगंत कल क्षुण्णमस्या वा । 'निष्कल तु कलाशून्य ऽट्टवीर्ये तु वाच्य वत्' [इति मे० १५२।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥ विगत मार्तव रजोऽस्या ॥ (२) ॥ * ॥ द्व 'रजोहीनाया' ।

आपन्नसत्त्वा म्याद्गुर्विण्यन्तर्धनी च गभिणी ।

आपन्नसत्त्वा, गुर्विणी, जन्तवन्ती, गभिणी (४ स्त्री), 'गर्भवती स्त्री' के ४ नाम हैं ।

आपेति ॥ आपन्न सत्त्वो जन्तुरनया अस्या वा ॥ (१) ॥ * ॥ गुर्वस्त्रिलिङ्गया महति दुर्जालघुनोरपि' [इति मे० १२४।२५] ॥ गुर्जुर्जरोऽधुवर्वा गर्भोऽस्त्यस्या । स्त्रीह्यादीनि (५।२।१६) । सजापूर्वकत्वात् गुण (६।४।४६) । यद्वा-गर्वति । गर्वते उक्च' (उ० २।५४) इतीनन । गौगदि (४।१।४१) ॥ (२) । * ॥ अ तत्स्त्वस्या गर्भ । अन्तर्वत्पतिवनीमुक् (४। १।३२) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ गर्भोऽस्त्यस्या । इति (५।१।१५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'गभिण्या ।

गणिकादेस्तु गाणिक्य गभिणि यौचत गणे ॥ २० ॥

गाणिक्यम्, गाभिण्यम्, यौचतम् (३ न), 'वर्थाओं, युवतिषां आर गभिणियां के समूह' का क्रमश १-१ नाम हैं ।

गेति ॥ गणिकाणां समूह । गणिकायाश्च यच्च वाच्य' (वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥ * ॥ गभिणीनां समूह । 'मिक्षादिभ्योऽण् (४।२।२८) भस्याडे तद्धित' (वा० ६।३।३५) इति पुवद्भावे । तस्तद्धिते (६।४।१४४) इति टेलीपे प्राप्ते 'इनण्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रवृत्तिभाव ॥ (१) ॥ * ॥ युवतीनां समूह । 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।२८) । भस्याडे तद्धिते' (वा० ६।३।३५) इति पुवद्भावे । योति यत्र-तात् 'उगितश्च'

(४।१।६) इति डघन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'युनस्ति' (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विवक्षिते पुवद्भावे (वा० ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१३७) इति प्रकृतिभावे न 'यौवनम्' इत्येव रूपम् । न च-भिक्षादिपु (४।२।३८) 'युनस्ति' शब्दपाठसामर्थ्यात् पुवत्त्वम् । अन्यथा पुवद्भावेन तैनिवृत्तावनुदासादित्वाभावात् 'अत्र' (४।२।४४) अप्राप्तो 'तस्य समूह' (४।२।३७) इत्यपि सिद्धे भिक्षादिपाठवैयर्थ्यात्-इति वाच्यम् । भिक्षादिपु 'युवनि' शब्दपाठस्य ('भिक्षादिपु युवतिग्रहणानयस्य पुवद्भाषस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधो' इत्यादिग्रन्थेन) माप्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् । एतेन-'युवत्या अपुवत्' इति गणपाठात्-इति स्वामी-युवतीशब्दस्य भिक्षादिपु पाठाद्धीकारकृतो मतभेद-इति मुकुटश्च प्रत्युक्त ॥ (१) ॥ * ॥ एकैवम् 'समूहस्य ।

युनर्भूर्दिधिपूरुद्धा द्वि.

युनर्भूर्, दिधिपु (२ स्त्री), 'दो वार व्याही हुई स्त्री' के २ नाम हैं ।

पुनरिति ॥ पुनर्भवति सस्कृता । विवप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ दधाति पापम् । 'हुधाञ् धारणोपणयो' (जु० उ० अ०) । धिप्यते । 'धिप शब्दे' (जु० प० से०) । 'अद्दहम्भू-' (उ० १।१३) इति साधु । यद्वा,-दिधि धैर्यं स्पति । 'धोऽ त्वर्म्मणि' (दि० प० अ०) प्राग्वत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वौ धारो उवा । 'द्वित्रिवतु र्मं सुच्' (५।४।१८) 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भू सस्कृता पुन' (याज्ञवल्क्य १।६७) ॥ * ॥ द्वे 'द्विवार वृताया' ।

तस्या दिधिपू पतिः ।

दिधिपु (पु०), 'दो वार व्याही हुई स्त्री के पति' का १ नाम है ।

तेति ॥ तस्या दिधिषवा । दिधिपूमात्मन इच्छति । 'मुप स्रात्मन क्यच्' (३।१।८) । विवप् (३।२।७८) । 'पुनर्भूपतिरत्तश्च पुनर्भूदिधिपूस्तथा' इत्येवोऽप्युदन्त-इति स्वामी ॥ * ॥ मुकुटस्तु [दिधिपुम्] 'ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'द्वयूढापत्यु' ।

गमस्तु- 'उपेष्टाया मद्यनूढाया कन्यायामुद्यतेऽनुजा । सा चाग्नेदिधिपूज्ञया पूर्वा तु दिधिपूर्मता' (?) इत्याह । स तु द्विजोऽग्नेदिधिपू, सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

अग्नेदिधिपु । (पु) 'दो वार व्याही हुई स्त्री के द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य) वर्णवाले पति' का १ नाम है ।

स इति ॥ अग्रे प्रधानं विधिपूर्वस्था 'अग्रे' इति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । समासागतविधेर्नित्यत्वात् कप् (५।४।१२३) ॥ (१) ॥ * ॥ द्विज धन्विवादि-रपि । 'विधिपूर्ः परपूर्वाभेदिधिपूर्स्तपुराधिकः' इति नाम-माला ॥ * ॥ एकं 'पुनर्भूप्रधानभार्यस्य' ।

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीनः (५), 'बवारी स्त्री के पुत्र' का १ नाम है ।

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्याया कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्याप्ते' इति हेमचन्द्रः [३।३९४] ॥ (१) ॥ * ॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अनुडापत्यस्य' ।

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

सुभगासुतः, सौभागिनेयः (२ पु), 'सौभाग्यवती स्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ सुभगाया सुतः ॥ (१) ॥ * ॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यदीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'ढङ्ङ-ग-' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ।

स्यात्पारस्त्रेण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

पारस्त्रेण्यः (५), 'परस्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुशति-कादीना च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धि ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'परभार्यापुत्रस्य' ।

पैतृत्वसेयः स्यात् पैतृत्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैतृत्वसेयः, पैतृत्वस्त्रीयः (२ पु), 'कृआ का पुत्र अर्थात् कुकरे भाई' के २ नाम हैं ।

पंश्रिति ॥ पितृष्वसुपत्यम् । 'ढाके लोप' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ 'पितृष्वसुस्रष्टण' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पितृष्वसु सुतस्य' ।

मातृष्वसुश्चैवम्

इसी प्रकार 'मौसी का ढङ्का अर्थात् मौसरे भाई' के मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयः (२ पु), २ नाम हैं ।

मानिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४।१।१३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेय । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मातृष्वसु सुतस्य' ।

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमात्रेय, विमातृजः (२ पु), 'सौतेली मां का ढङ्का' के २ नाम हैं ।

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता--' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातृपत्यम् । सुधादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥ * ॥ विमातृजातः । 'पञ्चम्याम-पालो' । (३।२।९८) इति ङ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ वान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्रासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

वान्धकिनेयः, बन्धुल, असमीसुतः, कौलटेरः, कौलटेयः (५ पु), 'व्यभिचारिणी स्त्री के पुत्र' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ बन्धवया अपत्यम् । 'कल्याण्यदीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥ * ॥ बन्धुन् लाति ॥ (२) ॥ * ॥ असत्या सुत ॥ (३) ॥ * ॥ कुलटया अप-त्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।२०) ॥ (४) ॥ * ॥ 'धुदा-भ्यो वा' (४।१।२१) ढक् ॥ (५) ॥ * ॥ यत्तु--'कुल-टया वा' (४।१।२७) इति ढक्—इति मुकुट । तद्ग । अनेनेनडो विकल्पनात् ॥ * ॥ पञ्च 'कुलटयाः पुत्रस्य' ।

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

कौलटिनेयः, कौलटेयः (२ पु), 'भीख मांगने के लिये घर घर घूमनेवाली सदाचारिणी स्त्री के पुत्र' के २ नाम हैं ।

भोति ॥ कुलटया अपत्यम् । 'कुलटया वा' (४।१।१२७) 'इतीनद् वा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।२०) धुदात्वाभावान्न ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि धुदा ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं नेहम-टस्या पुत्रस्य' ।

आत्मजस्तनयः सुतुः सुतः पुत्रः

आत्मज, तनय, सुतु, सुतः, पुत्रः (५ पु), 'पुत्र' के ५ नाम हैं ।

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्याम्--' (३।२।९८) इति ङ ॥ (१) ॥ * ॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः क्यन्' (उ० ४।९९) ॥ (२) ॥ * ॥ सूयते । 'पुङ् प्राणि-प्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुव क्ति' (उ० ३।२५) इति तुः । 'सुतु पुत्रेऽनुजेर्ङ् ना' [इति मे० ८।२।२५] ॥ (३) सूयते स्म । 'पु प्रसवे' (स्वा० प० अ०) । क (३।२।१०२)—सुवक्ति—इति स्वामी । तद्ग । दीर्घश्रवणप्र-

मङ्गात् । तस्याप्राप्तेश्च । मस्तुत् पार्थिवे पुत्रे, स्यपत्ये तु तु मुना स्मृता [इति मे० ५६।७२] ॥ (४) ॥ * ॥ पुनानि प्रयत्ने वा । प्रव पवने (कृचा० उ० मे०) । पुत्रो ह्यश्वश्च (उ० ४।१६५) इति न । यद्वा -पुनरकात्प्रयत्ने । 'सुपि-' (३।२।४) इति व । 'पुनाम्नो नरकाद्यस्मात् पितर प्रायत्ने सु । तस्मात् 'पुत्र' इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयभुवा' (मन् ९।१३/) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ।

स्त्रिया स्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

दुहिता (=दुहितृ-स्त्री), ओर 'आमज' आदि ५ शब्द स्त्रीलिङ्ग होने पर (५ स्त्री), 'लङ्की, पुत्री' के ६ नाम हैं ।

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजाद्या स्त्रिया वर्तमाना सन्तो दुहितर वदन्ति शार्ङ्गरवादिवात् (४।१।७३) ङीनि 'पुत्री' - गौरादी (४।१।४१) पुत्री - इति स्वामिन प्रमाद । सुता तु दुहिता पुी इति त्रिभण्डशेषे [२।६।७] ॥ (५) ॥ * ॥ शोमि । दुह प्रपूरणे (अ० उ० थ०) वृहति । 'दह भस्मीकरणे (भ्वा० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृत्व- (उ० २।९५) इति साधु । स्वस्त्रादिवात् (४।१।१०) न ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥ * ॥

अपत्यस्य तोषं तयो समे ।

अपत्यस्य, तोषम् (२ अ), 'सन्तान' अर्थात् 'लङ्के या लङ्की' के नाम हैं ।

अपेति ॥ न पपन्ति पितरोऽनेन । 'प्लृ गतो (भ्वा० प० से०) । बाहुलवाच । अघ्यादि (उ० ४।१।१२) वा ॥ (१) ॥ * ॥ तोति । 'तु' सोषो हिमावृत्तिर्पूर्व पु । बाहुलकात् क । तोव सतानसुतयो इति हैम [२।१०] ॥ (२) ॥ * ॥ तपोभ्रतपदुहितो । समे=समानलिङ्गे ।

स्वजाते त्वीरसोरस्यो

ओरस उरस्य (२ पु), 'अपने खास लङ्के' के २ नाम हैं ।

स्वेति ॥ उरो वक्षसि च श्रेष्ठे [इति मे० १७।१।१९] उरसा निमित्त । उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥ * ॥ स्वस्माज्जात, इति कुण्डगोलनादिवारणम् ॥ * ॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ।

तासस्तु जनक पिता ॥ २८ ॥

सात, जनक, पिता (३ पु), 'पिता' के ३ नाम हैं ।

१ समदुहुहिता, पुत्रो द्वितीय - इति पाठलिङ्गकण्डशेषे ॥

नातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्या दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति वन । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोप । - 'तानपलितजतु'सूरता' इति तनोते क्त, नलोपदीर्घो च इति मुकुम्भु चित्त्व । ताटासुभाभावात् । 'तातोऽनुवम्पे पितरि' इति हैमचन्द्र [२।१।७३] ॥ (१) ॥ * ॥ जनयति । ष्वल् (३।१।१३३) । 'जनिष्वणोश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धि । जनव पितृभूषया' इति हैम [३।४२] ॥ (२) ॥ * ॥ पाति । 'नप्तृनेष्टृ- (उ० २।९५) इति साधु । - पितादय' इति तुच् इत्व च - इति सुभ्रूति । तत्र । ताद्यासुभाभावात् ॥ (३) ॥ * ॥ शोणि पितु' ।

जनयित्री प्रमृताता जननी

जनयित्री, प्रमृ, माता, जननी, (४ स्त्री), 'माता' के ४ नाम हैं ।

जनेति ॥ जनयति । तुच (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥ * ॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥ ङ् ॥ प्रमूयते । 'सत्तुद्धिप-' (३।२।६१) इति विवप् ॥ (२) ॥ * ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्या वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नप्तृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधु । 'माता गोदुर्गा जननी मही । 'मातरश्च ब्रह्माण्याद्या' इति हैम [२।१।८९-९०] ॥ (३) ॥ * ॥ जनयति । 'कृत्यत्युट -' (३।३।१३३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'जनया' ।

भगिनी स्वसा ।

भगिनी, स्वसा (२ स्त्री), 'वहन' के २ नाम हैं ।

भेति ॥ भय कल्याण यत्नो वा इच्छा भाऽस्त्यया । इति (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ सुटु अस्मति, अस्मते वा । 'अमु क्षेणो' (दि० प० से०) । 'भावसे' (उ० २।९६) ऋन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वसु' ।

ननन्दा तु स्वसा पत्यु

ननान्दा (स्त्री), 'ननद्' अर्थात् 'पतिव्री वहन' का १ नाम है ।

ननेति ॥ न नन्दति न तु यति । न नन्दयति भ्रातृ जगाम्' इति वा । 'नञि च नन्दे' (उ० २।१६) इति ऋन् ॥ * ॥ केचित् पूर्वसुत्रात् (उ० २।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'नन दा तु स्वसा पत्युर्नन्ददा नन्दिनी च सा' इति रभस । - 'नञि च नन्देदीर्घश्च' - इति मुकुट । तत्र । उज्ज्वलदत्तादायभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'भर्तृभगिना' ।

नन्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नन्त्री, पौत्री, सुतात्मजा (३ स्त्री), 'नातिन' अर्थात् 'पुत्र की या पुत्री की लङ्की' के ३ नाम हैं ।

नप्तीति ॥ न पतन्ति पितरोज्जेन । 'नप्तूनेष्टु-'
उ० २।१५) इति साधु । 'ऋध्रेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ।
'नप्ता, नप्ती च षीत्तिका' इति रभस ॥ (१) ॥ * ॥ पृत्रस्य
पुत्र्याश्चापत्यम् । 'अनृष्णानन्तये विदादिभ्योऽञ्' (४।१
१०४) ॥ (२) ॥ * ॥ सुतस्य सुत-याश्चात्मजा ॥ (३)
॥ * ॥ शीणि 'सुतवन्द्यकयोत्पत्यस्य' ।

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

याता (स्त्री), 'गोतिनी' अर्थात् 'पति के भाइयों की
स्त्री' का १ नाम है ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) ।
'यतेर्द्विञ्च' (उ० ३।१७) इत्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्' ।

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रजावती, भ्रातृजाया (२ स्त्री), 'भाई की स्त्री भौजाई'
के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रजाऽस्त्यस्या । मनुप् (५।२।१४) । यत्तु—
जायाया प्रविष्य पुन पुनर्जायते । 'उपमर्गे च मन् याम्'
(३।२।१९) इति ङ । प्रज पतिस्तच्चोगात् मनुप् (५।२।
१४) 'सारादीना च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति
मुकुटः । तन्न । 'प्रज' इत्यस्य सक्षात्वेनाप्रसिद्धत्वात् ।
अस्मदुक्तिरीत्या निवहिनेककृत्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१)
॥ * ॥ भ्रातृजाया । (२) ॥ * ॥ द्वे 'भ्रातृपत्या' ।

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मातुलानी, मातुली (२ स्त्री), 'मामी' अर्थात् 'मामाई'
स्त्री' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । पुरोगात्-' (४।१।४८)
इति ङीप् 'मातुलोपाध्याय-' [वा० ४।१।४९] इत्यानुप्
वा ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मातुलभार्याया' ।

पतिपत्न्योः प्रमूः श्वश्रूः

श्वश्रूः (स्त्री), 'सास' अर्थात् 'पति या स्त्री की माता'
का १ नाम है ।

पेति ॥ पत्युर्मता पत्या श्वश्रू । पत्या माता पत्यु
श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्यूङ्
पुंयोगलक्षणङीपोऽपवाद ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'श्वश्रवा ।
श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वशुरः (पु), 'ससुर' अर्थात् 'पति या स्त्री के पिता' का
१ नाम है ।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्यो पिता परस्परं श्वशुरः ।
'शु' इति आश्रयं पूजाया वा । शु आशु अशुते, अशपते वा ।

'अशु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'वाधशराम्नी'
(उ० १।४४) इत्य्नुम् । द्वितातस्य 'श्वश्रूः शिशुश्वशुर'
इति शभेदात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ।

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पितृव्यः (पु), 'चाचा' अर्थात् 'पिताके भाई' का १ नाम
है ।

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपा-
तिन ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ।

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मातुलः (पु), 'मामा' अर्थात् 'माताके भाई' का १ नाम
है ।

मेति ॥ ('पितृव्यामातुल-' (४।२।३६) इति निपा-
तिन ।) 'मातुलो मदनद्रुमे । घत्तुरेऽहित्रीहिभिर्वाः पितु
गालेऽपि' टनि हेम । [३।७।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'मातुलस्य' ।

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्यालः (पु), 'साला' अर्थात् 'स्त्रीके भाई' का १ नाम है ।

श्वेति ॥ श्यायते । 'श्वैङ् गती' (भ्वा० आ० ध०) ।
वातुलकात्कालम् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या'शब्दः ।
श्या लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क—इति मुकुट
॥ * ॥—स्यामयति । 'स्यम वितके' नुरादिः । अच् (३।१
१३४) पृषोदगदित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति
स्वामी । 'स्यालमालमसूरसूरयः' इति शभेदाद्दृश्यादि ।—
'स्याल वितके'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्यालघातोऽ-
भावान् ॥ (१) ॥ * ॥ पत्यु श्याता स्यु ॥ * ॥ एकम्
'पत्नीभ्रातु' ।

श्यामिनो देवृदेवरी ।

देवा, देवरः (२ पु), 'द्वर' अर्थात् 'पतिके छोटे भाई' के
२ नाम हैं ।

श्वेति ॥ पत्युर्भ्राता पत्या । दीर्घवति । 'श्वेत्' (उ०
२।९९) ॥ (१) ॥ * ॥ देवते । 'देवृ देवते' (भ्वा०
आ० से०) 'अतिक्रमिभ्रमि-' (उ० ३।१३२) ।
(२) ॥ * ॥ 'देवृदेवदेवान' इति शब्दान्त ॥ * ॥ द्वे
'पत्यु कनिष्ठभ्रातु' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति
सुभ्रयाद्य ।

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्
स्वस्त्रीयः, भागिनेयः (२ पु), 'भांजा' अर्थात् 'बहनके
लड़के' के २ नाम हैं ।

श्वेति ॥ स्वशुरपत्यम् । 'खमुवृष्ट' (४।१।१४३) ॥
(१) ॥ * ॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।
१२०) ॥ (२) ॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ।

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जामाता (पु), 'दामाद, जमाई' का १ नाम है ।

जेति ॥ जाया मिमीते । मिनोति वा । 'माद् माने' (जु० आ० अ०) 'दुमिज प्रक्षेपणे' (स्त्रा० उ० अ०) वा । 'नप्तुनेष्ट्-' (उ० २।१५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषा स्वसृपत्यो' (६।३।२४) इति चायुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जामातु' ।

पितामहः पितृपिता

पितामहः, पितृपिता (२ पु), 'पिताके पिता, दादा, चाचा' के २ नाम हैं ।

पितेति ॥ पितु पिता । (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्या पितरि डामहच' 'मातरि पिच्च' (वा० ४।२।३६) । 'पिता मह पद्योनी जनके जनकस्य च' इति हैम [४।३५८] ॥ (१) ॥*॥ द्वे पितामहस्य ।

तरिपिता प्रपितामहः ।

प्रपितामह (पु), 'परदादा' अर्थात् 'पितामहके पिता' का १ नाम है ।

तरिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रवर्षेण पितामह 'प्रादयो गणा-' (वा० २।२।१८) इति नमास ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ।

मातृमातामहाशेवम्

मातामहः (पु), 'माता' अर्थात् 'माताके पिता' का १ नाम है ।

मेति ॥ मातु पितरि डामहच (वा० ४।२।३६) । प्रकृष्टो मातामह (प्रमातामह) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मातामहस्य' ।

सपिण्डाम्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सपिण्ड, सनाभि (२ पु), 'सात पुस्त (पीड़ी) के भीतर-वाले परिवार' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ ममान पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य । 'वा-यस्मिन्तपिण्डे-' (४।१।२६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य स । यद्वा—मह पिण्डेण वर्तते । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते (मधु ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नामिर्मूलपुरुषोऽस्य । ज्योतिर्जन्पद-' (६।३।८५) इति समानस्य स ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिजातिपु' ।

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समानोदर्य, सोदर्य, सगर्भ्य, सहजः (४ पु), 'सहोदर भाई' अर्थात् 'एक मातासे उत्पन्न भाई' के ४ नाम हैं ।

समेति ॥ समान उदरे क्षयित 'समानोदरे क्षयित' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषोदरे'

(६।३।८८) इति समानस्य वा स । 'सोदराद्य' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भस्युप-' (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भे' इति निर्देशात्स । यद्वा—मह तुल्ये गर्भे कुषी भव । 'सह साकल्यसादृश्ययोगपद्य-समृद्धिपु' इति विश्व [१९२।७३] ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जात । 'अभ्येष्वपि-' (३।३।१०१) इति ड ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपमर्जनस्य' (६।२।८२) इति स । 'सोदर 'सहोदर' चात्र । ['भ्राता तु स्वात्सहोदर । समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला, हैम ३।२।४-१५] ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाथिकेः समावे—इति मुतुट्श्रित्य, तादृश-सृष्टाभावात् ॥*॥ चत्वारि एकोदरोत्पन्नभ्रातु ।

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सगोत्र, वान्धवः, ज्ञाति, वन्धु स्वः (यह सर्वगम संज्ञक है) स्वजन (६ पु), 'सगोत्र, अपने खास शान्दान' के ६ नाम हैं ।

सेति ॥ समान गोत्र कुलमस्य । 'ज्योतिर्जन्पद-' (६।३।८५) इति स ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (कृया० प० अ०) । 'भृष्टुस्मिन्हि-' (उ० १।१०) इत्यु । प्रजाद्यण् (५।४।३८) वा । 'वान्धवो बन्धुमित्रयो' इति हैम [३।७।४४] ॥ (२) ॥*॥ 'बन्धुमातृवान्धवयो' इति हैम [२।२।४६] ॥ (५) ॥*॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) क्षायते वा । 'क्तिच् (३।३।९४) । ['ज्ञातिस्तातसगोत्रयो' इति मे० ५।५।२०] ॥ (३) ॥*॥ स्वयति स्वमवाधे' (वा० प० से०) । 'अभ्येष्वोऽपि-' (वा० ३।३।१०१) इति ड (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) पट् 'सगोत्रस्य' ।

ज्ञातेयं वन्धुता तेषां क्रमद्वाराद्यसमूहयोः ।

ज्ञातेयम् (न), 'जातियों के धर्म या भाव' का १ नाम है । वन्धुता (स्त्री), 'वन्धुओंके समूह' का १ नाम है ।

जेति ॥ ज्ञातेर्भाव । 'वपिज्ञात्पोढंक्' (५।१।२२७) ॥ (१) ॥*॥ बन्धुना समूह । 'प्राग्जनव-बुभ्यस्तन्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ एकैकम् ज्ञातिसमूहस्य' ।

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धवः, प्रिय, पति, भर्ता (४ पु), 'पति' के ४ नाम हैं ।

१ 'स्त्रिया क्तिन्' इति सूत्रेण क्तिन् स्त्रियामेव विधा-नादत्र क्तिन् प्रत्यये ज्ञाति शब्दस्य स्त्रीत्वापत्त्या 'कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गाना नैकलोपो न सङ्कर' (१।१।४) इति स्वप्रतिज्ञाविरोधात् 'भेदिनी' (२६।२१) विरोधाच्चत्र वित्तजेव मुक्त ।

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धून् कम्पने' (चु० उ० से०) । 'आधृपादा' (चु० गण०) इति वा णिच् अच् । (३।१। १३४) । धञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । 'कृदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धव पुमान्नेर धूर्ते पत्न्यो वृक्षान्तरेऽपि च' [इति मे०] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (कृचा० उ० से०) । 'इमुपध-' (३।१।१३५) इति क । 'प्रियो वृद्धयोधयो हृद्ये धवे' इति हेम. [२।३७५] ॥ (२) ॥ * ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (ध० प० अ०) । 'पातेडंति' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥ * ॥ विभति । 'डुभृञ् धारणपोषणयो' (पु० उ० मे०) वृप् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पर्यु' ।

जारस्तूपपतिः समी ॥३५॥

जारः, उपपतिः (२ पु), 'जार' अर्थात् 'उपपति' के २ नाम हैं ।

जति ॥ जारयति । 'जृप् बयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'दारजारौ वर्त्तरि णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति धञ् । यत्तु—जीयन्तस्तेन । कर्णे धञ् (३।३।१९) इति—मुकुटः । तन्न । 'अजग्म्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जाग्म्यूपपत्नौ जायोपधीभिदि' इति हेम. [२।४३४] ॥ (१) ॥ * ॥ उपमित पत्न्या । 'अवाद्यः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिर्नेन वा । प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपञ्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुख्यादभ्यस्य भर्तुः' ।

अमृते जारजः कुण्डः

कुण्डः (पु), 'पतिके जति रहनेपर जारसे पैदा हुए लड़के' का १ नाम है ।

अन्निति ॥ जागज्जात । कुण्डयते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१६) । 'कुण्ड-भग्ग्यालये मानभेदे देवजलाद्ये । कुण्डी कमण्डली, जारा (पतिवस्तीमुते पुमाद् । पिठरे तु न ना' इति मे० ४०। ४-५) मुते पुमात् । सुताया तु जातलक्षण (४।१।६३) षीञ् भवत्येव ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'जीवति परधौ जारजातस्य' ।

मुते भर्तरि गोलकः ।

गोलकः (पु), 'पतिके मरनेपर जारसे पैदा हुए लड़के' का १ नाम है ।

न्निति ॥ 'जारज.' इत्येव । गुडयते 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे क्त् (५।४।५) ।

'गोलको विधवापुत्रे जारत्, स्यान्मणिके गुडे' । [इति मे० ८।८५] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'विधवाया जारजातस्य' ।

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रात्रीयः भ्रातृजः (२), 'भतीजा' अर्थात् 'भाई के लड़के' का १ नाम है ।

भ्रात्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातृव्यञ्च' (४।१। १४४) इति चकाराच्च ॥ (१) ॥ * ॥ भ्रातृजतिः ङ (३।२।९८) :: (२) ॥ * ॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ।

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥३६॥

भ्रातृभगिन्यौ, भ्रातरौ (२ पु नि० द्विव०), 'भाई-बहन' के २ नाम हैं ।

भ्रायति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥ * ॥ भ्राजने । 'भ्राज् दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । 'नष्टुनेष्टु-' (उ० २।९५) इति गाधु । यत्तु—विभति । 'पित्रादय.' इति वृत् । भ्रादेनाञ्च—इति—भ्राजने । 'स्वसादय.' इति क्त् 'अप्यन्त्वे—इति च मुकुटेभोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृष्टु-हितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भ्रातृभगिन्यो' ।

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूजनयितारौ (४ पु, नि० द्विव०), 'माता और पिताके समुदाय' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ माता च पिता च । आनङ्गो दग्धे' (६।३।३५ 'अभ्यहितं च' (वा० २।२।३४) इति मातु पूर्वनिपात ॥ (१) ॥ * ॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'मातरपितरावुदीचाप्' (६।३।३२) इति मातुरङ्गन्तादेशो वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'मातापित्रो' ।

श्वश्रुश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वश्रुश्वशुरौ (२ पु, नि० द्विव०), 'साम और ससुरके समुदाय' के २ नाम हैं ।

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥ * ॥ 'श्वशुर-श्वश्रुवा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयो' ।

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ॥३७ ॥

पुत्रौ (पु० नि० द्विव०), 'लड़का और लड़कीके समुदाय' का १ नाम है ।

पुत्राविति । पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रो-' (१।२। ६८) इत्येकशेषः (१) ॥ * ॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ।

दपती जपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दम्पती, जम्पती (२ स्त्री), जायापती, भार्यापती (४ पु, नि० द्विव०), 'पति और पत्नीक समुदाय' के ३ नाम हैं ।

दपति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।३।३१)
गणे षाठ उजायाशब्दस्य दम् 'जम् भावो वा निपात्यते ।
'शरा पुंनि बहुल्वे च द कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ।
'पत्या ज दमत्रिङ्गावे' इति न मप्रणञ्च ॥ (१) ॥ * ॥
(२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥ * ॥
'नो ड यत नपुंसकमुत्तम् । गाम्पनी मैथिनी सैत्री दपती
जपती च सा दति पाचस्पनी स्त्रीत्वमप्युत्तम् ॥ * ॥
चत्वारि 'जायाप यो' ।

गर्भाशयो जरायु स्थान

गर्भाशय, जरायु (२ पु), उवम्र (न), 'गर्भाशय'
अर्थात् 'जिसमें गर्भ लिपटा रहता है, उस चर्मे'के ३ नाम हैं ।
गर्भान् ॥ गर्भ आगत अथ । पुंसि - (३।३।११८)
इति ष ॥ (१) ॥ * ॥ जरायुः । 'विजरायो धिय'
(उ० १।४) इति षुण् ॥ (२) । * ॥ द्वे गर्भवेष्टन-
धर्मण' ।

उल्वं च कल्लोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

कल्ल (पु न), 'धीर्य और नोगितके समुदाय' का ३ नाम है ।

उल्वमिति ॥ कल्लीयत 'नीड ग्लेपणे' (दि० अ०
अ०) । 'उत्वाद्यश्च (उ० ४।१५) इति साधु । यद्वा,
ओलनि, उल्वने, वा । उल्व सौत्रो दाहे । नरूपते वा ।
एत प्राणन (अ० ५० से०) प्रागवत् ॥ (१) ॥ * ॥
कल्पते । कल्ल सत्त्वान् (उ० उ० सं०) 'बुपादिभ्रमिदिचत्
(उ० १।१०६) इति कल ॥ (२) ॥ * ॥ इ शुबशाणि-
वसपातस्म' । चत्वारि गर्भवेष्टनस्य - इत्यर्थे ।

सूतिमासो वैजजन

सूतिमास, वैजजन (२ पु), सन्तान पैदा होनेवाले
महीने'के २ नाम हैं ।

स्त्रियात् ॥ सूत प्रसवस्य मास ॥ (१) ॥ * ॥
विजायतेऽग्निम् । वरणा- (३।३।११७) इति ल्युट् ।
विजजन एव । प्रसाद्यण (५।४।३८) यद्वा, -विजजनस्य
गर्भमोचनस्याप्यम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।
'नवमे दशमे षाण्ये प्रथमे सूतिमासते । नि सार्धत चाण
इव जन्तुश्छिद्रेण गत्वर' [दर्शन स्मृते] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे प्रसवमासस्य' ।

गर्भो भ्रूण इमौ ससौ ।

गर्भ, भ्रूण (२ पु), 'गर्भ या गर्भस्थ जीव'के २ नाम हैं ।

गर्भ इति ॥ गीयते उद्गीर्णते शम्भते । वा । 'गु
निगरणौ' (तु० ५० से०) 'गु धब्दे' (कृष्ण० ५० से०)
वा । 'अतिगुम्नां भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूयोर्भके
कुशो सधो एनसकण्टके' इति विश्व भेदित्थो [१०।८।२०,
१०६।३] ॥ (१) ॥ * ॥ भ्रूयते । 'भ्रूण वाधाविनङ्गुयो'
(उ० आ० से०) । ध्व (३।३।१९) । भ्रूण स्त्रीगर्भ-
हिम्भयोः' [इति मे० ४६।२३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'कुल्लस्थगर्भस्थ' ।

तृतीयो प्रकृतिः शण्डः क्लीय' पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥
तृतीयाप्रकृति (स्त्री), शण्ड क्लीय, पण्ड (३ पु),
नपुंसकम् (न), 'नपुंसक, हिजड़ा' के ५ नाम हैं ।

तृतीयेति ॥ त्र्योपसावपस्थ तृतीया प्रकृति - तृतीय
प्रकार । जममस्तमेतत् ॥ * ॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृति'
(१) ॥ * ॥ साम्प्रति । 'गमु उपसामे' (दि० ५० से०) ।
'शमर्द्ध' (उ० १।१९५) । 'कलीवे' 'शण्डश्च वृत्तुवु' इति
ताजकपाठो रमथ । 'शण्ड स्वात्पुंसि गोपती । आहृष्टाष्टे
वर्षवरे तृतीयप्रकृत्यावपि' [इति मे० ४४।४५] 'गण
शण्डो तु सौविदो । वन्ध्यपुत्रीद्वरे क्लीवे' इति ह्रस्व
१३३] ॥ (२) ॥ * ॥ क्लीयते । 'कलीवृ श्राप्यते'
(भ्वा० आ० से०) । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति क ।
'अस्त्री नपुंसके क्लीय वाच्यतिङ्गस्त्वविभ्रमे' इति ख ॥
(३) ॥ * ॥ पण्डते । 'पण्डि गतो' (भ्वा० आ० से०) ।
अव (३।१।१३४) । यद्वा -पणते । पण व्यवहारो स्तुती
व' (भ्वा० आ० से०) । 'जमन्ताडु' (उ० १।१।१४) ॥
'पण्ड पण्डे, धिनि स्त्री म्यात्' [इति मे० ४।१।८] ॥
(४) ॥ * ॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसकभावो
नञ्चाट् - (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुंसको
गवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंस्यध्वयम्' ॥ (५) ॥ * ॥
पण्ड नपुंसकस्य' ।

शिशुत्वम् शैशव्यम् बाल्यम्

शिशुत्वम्, शैशव्यम् बाल्यम् (३ न), 'लक्ष्यपन, बाल्या
वस्था'के ३ नाम हैं ।

शिशुत्वम् ॥ शिशोर्भाव । 'तस्य भावस्त्वत्तलो'
(५।१।११९) । 'आ च त्वात्' (५।१।१२०) इति वात् ॥
(१) ॥ * ॥ 'इगन्ताञ्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१)
इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ बाल्यस्य भाव । बाल्यादिवत्त्व
(५।१।१२४) व्यञ्ज ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'बाल्यत्वे'
तारुण्यं यौवनं रमे ।

तारुण्यम्, यौवन्यम् (२ न), 'जवानी, युवावस्था'के
२ नाम हैं ।

१ स्थलत्रये एते शब्दा भ्रूण-ग्राह्य पठिता ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । प्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ यूनी भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रवृत्तिभावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तारुण्यस्य' ।

स्यात्स्वाविरं तु वृद्धत्वम्

स्वाविरम्, वृद्धत्वम् (२ न) 'बुधापा' के २ नाम है ।

स्यादिति ॥ स्वाविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात् (५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥ * ॥ वृद्धस्य भावः । त्व (५।१।१२०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ।

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धसंघः (पु) वार्धकम् (न), 'वृद्धत्वमूह' के २ नाम है ।

वृद्धेति ॥ वृद्धाना मघ ॥ (१) वृद्धाना समूह ।

'युदाच्च' (था० ४।२।३९) इति युञ् । भावकर्मणोस्तु मनोनादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्बुद्धत्वेऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादित्वात् (था० ५।१।११४) स्वार्धे प्यमि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं' वृद्धमपाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्व [८।७७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वृद्धसमूहस्य' ।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पलितम् (न), 'वाल पकने' अर्थात् 'बुधापा आदिसे दाढ़ी-मूँह आदिके बालके सफेद होने' का १ नाम है ।

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्ती' 'त्रिफला विदारणे' वा (भा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ० ३।९२) इति साधु । यद्वा, -पलति स्म । 'पल गती' (भा० प० से०) । 'गत्वर्था-' (३।४।७२) इति क्त । पलनं वा । 'नपुंसके भावे क्त' (३।३।११४) 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्मणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना लोमदमश्रुणो ॥ * ॥ एकम् 'जरया युक्त्वस्य' ।

विस्त्रसा जरा ।

विस्त्रसा, जरा (२ स्त्री), 'बुढ़ाती' के २ नाम है ।

वीति ॥ विस्त्रस्यतेऽनया ह्यथ पतने' (भा० आ० से०) 'त्रिदाहट्' (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ जीर्णतेऽनया । 'जूप् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'पिच्छूदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । यद्वा, -जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋच्छोऽङ् गुण' (७।४।१६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जराया' ।

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनघयी ॥ ४१ ॥

उत्तानशया, डिम्भा, स्तनपा, स्तनघयी (४ त्रि), 'दूध पीनेवाली लडकी' के ४ नाम हैं ।

१. 'जरया केशादे. शौक्ल्यस्य' इत्युचितम् ।

स्यादिति ॥ उत्ताना शये । 'उत्तानादियु कर्तुं पु' (वा० ३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ डिम्भयति । 'डिभि सधे' चुरादि । अच् (३।१।१३४) डिम्भते वा । घञ् (३।३।१९) यच् (३।३।५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिगे बाले' [इनि मे० १०६।४] ॥ (२) ॥ * ॥ स्तनी पिवति । 'धातोऽनुदा-' (३।२।३) इति क्त ।—'सुपि-' (३।३।४) इति योगविभागात्क—इति स्वाभि-मुकुटौ चिन्त्यो ॥ (३) ॥ * ॥ स्तनं घयति । 'घेष्ट पात्रे' (भा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयो-' (३।२।१९) इति खच् । घेट्टित्वात् (४।१।१५) ङीष् ॥ (४) ॥ एषु त्रिसङ्गता । 'त्रिपु जरावरा' इनि [२।६।४९] वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीलिङ्ग-निर्देश स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थं ॥ * ॥ चत्वारि 'अतिबालिकाया' ।

पालस्तु म्यान्माणवकः

वालः, माणवकः (२ त्रि), 'छोटे बच्चे' के २ नाम है । बाल इति ॥ वन्वते, बलते वा । 'बल सचलने' (भा० आ० से०) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०) णो वा । 'वानोऽङ्गेष्वेभपुच्छयो । शिशो ह्यीवेरक-वयोर्बाला तु चुटिगोपितो । बाली भूपान्तरे मेघो' इति हैम [२।५।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ मनोरयम् । 'तस्येयम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति निपातनाणत्वम् । 'अल्पे' (५।३।८५) इति कम् । 'हारभेदे माणवकी बाले कुपुरुषेऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बालस्य' ।

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयस्थः, तरुणः, युवा (३ त्रि), 'नौजवान, युवा' के ३ नाम हैं ।

वयेति ॥ 'वय पश्चिण् बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्व [१७६।३२] । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागात् क् ॥ (१) ॥ * ॥ तरति । 'तृ प्लवनतरणयो' (भा० प० से०) 'त्रो रस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्यनुन् । 'तरणं कुञ्जपुष्पं ना रुक्मे यूनि तु त्रिपु' इति विश्व ॥ (२) ॥ * ॥ वीति । 'यु मिश्रणे (अ० प० से०) 'कनिन्वृत्पि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥ * ॥ वीणि 'यून' ।

प्रवयाः स्थविरौ वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

प्रवयाः, स्थविरः, वृद्धः, जीनः, जीर्णः, जरन् (६ त्रि), 'बूढ़े' के ६ नाम हैं ।

१. मेदिनीस्वोऽयं पाठः (४८।४९) । विरवे तु 'तरुणः स्याग्न्वे यूनि कुञ्जपुष्पोरयुवयो.' इति पा० ।

ममिति ॥ सहते जानुनी यस्य । प्राप्तवत् ज्ञु (५।४।
१२९) (१) ॥६॥ द्वे सलग्नजानुस्य । 'प्रज्ञु प्रगत
जानु स्मात् प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । सज्ञु सहतजानौ च
भवेत् सज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वनुरुध्वजानु स्याद्दृष्वज्ञोऽ-
प्यूर्ध्वजानुभवे' इति साहस्राङ्क । द्वे सलग्नजानुस्य ॥

स्यादेडे वधिर

एड, वधिर (२ त्रि), 'वहिरा' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ आ इलति । इलस्वप्ने (तु० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । डलशोरेकम् । यटा-आ सर्वत
ईङ्यते ईट् वा । ईड स्तुतो (अ० आ० स०) । अच्
(३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥६॥
वन्नासति कर्णम् दृष्यते वा । वन्ध वन्धने (प्रघा० प० अ०)
इयिमदि- (उ० १।५१) इति किरच ॥ (२) ॥६॥ द्वे
'श्रवणशक्तिहीनस्य ॥

कुञ्जे गडुल

कुञ्ज, गडुल (२ त्रि), 'कूञ्जा' के २ नाम हैं ।

किति ॥ कौ डञ्जति । उञ्ज आज्ञवे (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यटा, -कु ईपदुञ्जमार्जवमस्य । दाक्-
ध्वादि (वा० ६।१।९४) । 'कुञ्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युञ्जे
स्याद्वाच्यलिङ्गक' [इति मे० ३०।५] ॥ (१) ॥६॥
गडति, गडयते वा । गड सेचने (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कात् । गडुरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लघ ।
'गडु पृष्ठगुडे कुञ्जे [इति मे० ४।१९] ॥ (२) द्वे
कुञ्जस्य' ।

कुकरे कुणि ।

कुकर, कुणि (२ त्रि), 'ठेडे हाथवाले' के २ नाम हैं ।

कुकेति ॥ कुत्सित करोऽस्य ॥ (१) ॥६॥ कुणति,
कुण्यते, वा । कुण श शोषकरणयो' (तु० प० से०) ।
इगुवधात् कित् (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणित्तुनक
वृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत् [इति मे० ४।५।६] ॥६॥
'निसर्गं कूणिपङ्कपीगण्डा इति नाममालायामार्यापाठा
दीर्घोकारवानपि ॥ (२) ॥६॥ द्वे 'रोमादिना वक्रकरस्य' ।
पृथिनरल्पतनौ

पृथिन, अल्पतनु (२ त्रि), 'छोटे शरीरवाले नाटा' के २
नाम हैं ।

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते, वा । 'स्पृश सस्पृशे' (तु०
प० अ०) । 'पृथिपृथिनपारिष्ण-' (उ० ४।५२) इति
साधु । पृच्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ जीभायाम्' (तु० प०
अ०) । पर्यति । पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प०

से०) वा ॥ (१) ॥६॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥६॥
द्वे 'अल्पशरीरस्य' ।

श्रोण पद्मौ

श्रोण, पद्म (२ त्रि), 'पद्म' के २ नाम हैं ।

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणु सघाते' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु-द्युणोति । 'रास्ना
दय' इति नक् प्रत्ययादि --- इति मुकुट । तत्र । रास्ना-
दय' इति सूत्राभावात् । नगादेविधायाभावाच्च ॥ (१)
॥६॥ पनते । 'पन स्तुतो' (भ्वा० आ० से०) । बाह्व-
काद् गु । स्त्रियाम् 'पञ्जोश्च' (४।१।६८) इत्युद् ॥ (२)
॥६॥ द्वे 'जङ्घाहीनस्य' ।

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्ड, मुण्डित (२ त्रि), 'मुण्डन कराये हुण' के २
नाम हैं ।

मुण्डेति ॥ मुण्डयते । 'मुडि स्वप्ने' (भ्वा० प० से०) ।
पन् (३।३।१९) 'मुण्डो मुण्डितशोषयो । राहो दैत्यान्तरे
इति हैम [३।२।२८] ॥ (१) ॥६॥ मुण्डयते स्म । क
(३।२।१०१) ॥ (२) ॥६॥ द्वे 'खण्डितवैशस्य ।

घलिरः केकरे

बलिर, केकर (२ त्रि) एँवकर देखनेवाले' अर्थात् 'एक
भौको ऊँचा और एक भौको नीचाकर देखनेवाले' के २
नाम हैं ।

वेति ॥ वलते । 'वल स्ववगणे, सचलने वा (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥६॥ के मुञ्चि
वतुं शीलमस्य । ह्यो हेतु- (३।२।२०) इति ट । इल्-
दस्तात्- (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (२) ॥६॥ टेरे बलिर
केवरो' इति रभम ॥६॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ।

खोडे खञ्ज

खोड, खञ्ज (२ त्रि) 'लग्ना' के २ नाम हैं ।

खविति ॥ खोडति । 'खोडु गतिप्रविधाने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥६॥ खञ्जति । खञ्जि
गतिर्भवत्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२)
॥६॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरो' इति रभम ॥६॥ द्वे
'गतिविकल्पस्य' ।

त्रिषु जराधरा ।

'जरा' (२।६।७) शब्दके बादसे यहाँतक सब त्रिलिङ्ग
हैं ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादधरा अर्वाचीना उत्तानयया
द्यास्त्रिलिङ्गा ।

जडुलः कालकः पिप्लुः

जडुलः, कालकः, पिप्लुः (३ पु), 'लहसन' अर्थात् 'जम्भ-कालसे ही उत्पन्न शरीरके चिह्न-विशेष' के ३ नाम हैं ।

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥ * ॥ 'जडुल' इति मुकुटः । 'जड संघाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । प्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ अफि प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादि-त्वात् (वा० ३।२।१८०) डु । 'वष्टि भागुरि -' इत्यस्लोप ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति स्यात्स्य ।

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तिलकः, तिलकालकः (२ पु), 'तिल' अर्थात् 'काली तिलके समान देहके चिह्न-विशेष' के २ नाम हैं ।

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ तिल इव कालक ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'देहस्यतिलस्य' ।

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनामयम्, आरोग्यम् (२ न), 'नीरोग' के २ नाम हैं । अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थात्भावोऽप्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥ * ॥ न रोगोऽयम् । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ् ॥ (२) ॥ द्वे 'रोगाभावस्य' ।

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकित्सा, रुक्प्रतिक्रिया (२ स्त्री), 'चिकित्सा' अर्थात् 'रोगको दूर करनेके लिये दवा आदिके सेवन करने' के २ नाम हैं ।

चिकीति ॥ 'कितेव्याधिप्रतीकारे' [वा० इति] सन् । चिकित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ।

भेषजौषधभेषज्यान्वगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषजम्, औषधम्, भेषज्यम् (३ न), अगदः, जायुः (२ पु), 'दवा'के ५ नाम हैं ।

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषु भये' (भ्वा० उ० से०) । प्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति । 'अन्धे-भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । भेषं जयति वा । 'जै श्ये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—भिषज इदम् । 'सस्येदम्' (४।३।१३०) इत्यण् ।

'अनन्तावसथेतिहभेपजात्' (५।४।२३) इति निज्जावेरथम् — इत्यण्ये ॥ (१) ॥ * ॥ औषधेरिदम् । 'ओपारजातौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ भेषजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।२३) इति ज्य ॥ (३) ॥ * ॥ गदविसृष्टम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥ * ॥ जयति रोगेत् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कुवापाजि-' (२० १।१) इत्यण् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'औषधस्य' ।

स्त्री रुद्रजा चोपत्तापरोगव्याधिगदामयाः ।

रुक्, रुजा (२ स्त्री), उपत्तापः, रोगः, व्याधिः, गदः, अमयः (५ पु), 'रोग' के ७ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु०० अ०) । क्विप् (३।२।१०८) रोजनं वा । सपदादिविक्त्वात् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'इगुपघ-' (३।१।१३४) इति क । टाप् (४।१।४) । भिदाद्यद् (३।१।०४) वा, 'रुजा त्वामयभङ्गयो.' इति हैम [२।७५] (२) ॥ * ॥ उपत्तापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपत्तपनं वा । 'तप सतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८८) । 'उपत्तापो गदे ताते' इति हैम [३।३।१३५] (३) ॥ * ॥ रुजति । 'पदरुज-' (३।३।१३६) इति, रोजनं वा । भाधे घञ् (३।३।१८८) ॥ (४) ॥ * ॥ व्याधिः, अमयोऽस्मात् व्याधानं वा । 'उपसर्गे' षोः क्तिः (३।३।९२) ॥ (५) ॥ * ॥ गदति । अच् (३।३।१३४) । 'गदः कृष्णान्तुजे रोमे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैम [२।२२८] ॥ (६) ॥ * ॥ 'अम रोमे' (भ्वा० प० से०) । भाधे घञ् (३।३।१८८) । अमं यान्त्वनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा, — आमयनम् अनेन । 'मोद्द हिंसायाम्' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घ (३।३।१८८) वा ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'रोगस्य' ।

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयः, शोषः, यक्ष्मा (३ पु), 'राजयक्ष्मा रोग' के ३ नाम हैं ।

क्षय इति ॥ क्षयति देहम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावित्त्वर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्याणोऽपचये रुजि' इति हैम. [२।३।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ शोषयति । 'शुष्प शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोष शोषणयक्ष्मणो.' इति हैम [२।५८७] ॥ (२) ॥ * ॥ यक्षयते, यक्षयते, वा । 'यक्ष पूजयाम्' चुरादिः । मनिष् (उ० ४।१।५५) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ।

रुहीति ॥ रुहति । रुह्यते वा । 'रुहिरु धावरणे' (१००३०) । इयिमदिमुदि- (उ० ११५१) इति किरच् । रुहिरुड्कारके पुंसि क्लीब तु कुकुमायुजो [इति मे० १३७१२०६] (१) ॥ १० ॥ अस्वत । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाट्टज । न सृजति वा । नृज विस्मयो (तु० प० अ०) । विवप् 'विव-प्रत्ययस्य-' (८।२।६२) इति कु । विवन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीहि । 'श्रुत्विवदधृक्त्वम्-' (३।२।५९) इति हि सृजे विवन् विहित (२) ॥ ११ ॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रञ्ज लो वा' (उ० ३ ९४) इतीतच् । 'लोहित रत्नगोशीर्षे कुङ्कुमे रत्नर-दने। पुमानदान्तरे भोमे वर्णे च त्रिपु तद्वति' [इति मे० ६५।१४८४९] ॥ (३) ॥ ११ ॥ अस्वते । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् । 'अन्न क्षीरो क्वच पुंसि क्षी-वमयुषि क्षीणिते [इति मे० १२३।५] ॥ (४) ॥ ११ ॥ रञ्जत स्म । 'रञ्ज रामे' (भ्वा० उ० अ०) । वन (३।२।१०२) । 'रञ्जनेरुच्यते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिपु । क्लीब तु वृद्धे तांश्च प्राचीनामलकेऽयुजि' [इति मे० ६५।२५५] ॥ (५) ॥ ११ ॥ क्षातज्जातम् । ड (३।२।८) ॥ (६) ॥ ११ ॥ क्षोणति स्म । 'क्षोण् वर्णगत्यो' भ्वा० प० से० । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । -क्षोणते-इति मुकुट-अन्त्य ॥ (७) ॥ ११ ॥ सप्त 'रक्तस्य' ।

बुक्काऽप्रमांसम्

बुक्का (स्त्री), प्रमांसम् (न) 'बलेजा' अर्थात् हृदयके भीतरवाले हृदयके समानाकार मांस विशेष' के २ नाम हैं ।
/ चति ॥ बुक्कते स्वाहुत्वा-गृह्यते । 'बुक्क भपरौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१६) । 'क्षोणितेषु स्विया बुक्का बुक्क सुरसमद्वयो' इति रभम् । 'उरस्यपि च बुक्कामा हृदय मानसेऽपि च इति त्रिकाण्डशेष [२।३।३२५] (१) ॥ ११ ॥ अथ मुख्य मांसम् ॥ (२) ॥ ११ ॥ द्वे हृदयान्तरितमांसविशेषस्य' ।

हृदय इत्

हृदयम् हृत् (न), 'हृदय' के २ नाम हैं ।
ह्रिति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'बृहोः पुक्कुको च' (उ० ४।१००) इति क्यच् । 'हृदय मानसे बुक्ककोरसोरपि नैरुमकम्' [इति मे० १२१।११५] ॥ (१) ॥ ११ ॥ बाहुल्येनस्तेबलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥ ११ ॥ 'पञ्चकोशप्रतीकान्वा रक्षिर कृष्णधोमुखम् । हृदय तद्विजानीयाद्विषयस्यायतन महद्' इति ॥ ११ ॥ द्वे 'हृदयकमलस्य' । चत्वारि पर्याया रक्के ।

मेदस्तु वषा वसा ॥ ६४ ॥

मेदः (स्त्री), वसः (२ स्त्री), 'वर्षा' के ३ नाम हैं ।

मयिति ॥ मेघति । 'निमिदा स्नेहन' (दि० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) ॥ ११ ॥ -घञ् (३।३।१९) -द्वय-ये ॥ (१) ॥ ११ ॥ वपति । उच्यते वा । 'द्वुवप् वीजतनुसताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।३४) । मिदाघट्ट (३।३।१०४) वा । 'वषा विवर-भेदसो' इति हैम [२।३०३] ॥ (२) ॥ ११ ॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस घ्राच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।१।३४) ॥ (३) ॥ ११ ॥ नीणि 'मुद्गमांसस्नेहस्य' ।

पञ्चाद्रुमोवा सिरा मन्या

मन्या (स्त्री), 'गर्दनके पीछेवाली नस' का १ नाम है ।
वेति ॥ पञ्चाद्रुमे श्रीवाया सिरा । मन्यतेऽन्या । 'सजाया समज-' (३।३।९९) इति वयप् ॥ (१) ॥ ११ ॥ एकं 'श्रीवाया पञ्चाद्रुमे स्थितसिरामा' ।

नाडी तु धमनिः सिरा

नाडी, धमनि, सिरा (३ स्त्री), 'नस' के ३ नाम हैं ।
नेति ॥ नाडयति, नाडयते, वा । 'नड भ्रग' (उरादि । 'अच इ') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । सिरामा गण्डदूर्वाया चर्वाया कुहनस्य च । तथा पट्टन-कालेऽपि [इति मे० ४१।१६-१७] ॥ (१) ॥ ११ ॥ धमति । ध्वाने धमि सौष । 'अतिगृप्-' (उ० २।१०२) इत्यनि । डीप् (ग० ४।१।४५) । 'धमनी तु सिराहृद्विलासि-योश्च योपिति' [इति मे० ८।८।७८] ॥ (२) ॥ ११ ॥ सिनोति । पित्र् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' इति रक् ॥ ११ ॥ तालव्यादिरपि । शिरो ना पिण्प्लीमूले स्यादमन्या च योपिति' इति तालव्यादौ रम-सात् । सिनोति । 'शिङ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि-' [उ०] इति रक् ॥ (३) ॥ ११ ॥ श्रीणि धमन्या ।

तिलकं क्लोम

तिलकम्, क्लोम (२ न), 'चेतर्न जल रहनेके स्थान' के २ नाम हैं ।
तीति ॥ तेलति । 'तिल गतो' (भ्वा० प० से०) । तिलति वा । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३५) इति व । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) वजुन् (उ० १।३२) वा । तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीब सौवर्चललोमनीर्न लिया तु विशेषके इति विश्व भेदिन्यो ॥ (१) ॥ ११ ॥ क्लवते 'क्लुङ् गतो'

१ पाठोऽय मेदिन्याम् (१।१००-१) ।

विश्वे न-तिलक चित्रके प्राहुर्लामे तिलकालके । रोगविद्रमभेदेषु सौमिनी सौवर्चलेऽपि च । इति पाठः ।

(भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२)
॥१॥ द्वे 'उदयंजलाशयस्य' ।

मस्तिष्कं गोदंम्

मस्तिष्कम्, गोदंम् (२ न), 'दिमाग, मस्तिष्क, माहृण्ड'
के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मती परिणामे' (दि०
प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते । 'मस्क
गती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पुषो-
दराविः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥१॥ सूर्यते । गुरते
वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अब्दादयः'
(उ० ४।१८) इति साधु ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'मस्तकमव-
स्नेहस्य' ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

किट्टम्, (न) मलम् (पु न), 'नाक, कान आदिके
बारह मल' के २ नाम के ।

कीति ॥ केटति स्म । 'किट गती' (भ्वा० प० से०) ।
'गर्थर्या-' (३।४।७२) इति क्त । आगमदास्रस्या-
नित्यत्वाच्चेट् (१) ॥१॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्-
किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' [इति मे० १४८।४४] । 'वसा
शुकमसृग्मजा 'कर्णविट्मूत्रविट्मखाः । श्लेष्माशुद्धूपिकाः
स्वेदो द्वावधेते नृणां मला' [इति मनु ५।१३५] ॥ (२)
॥१॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्त्रं पुरीतत्

अन्त्रम्, पुरीतत् (२ न), 'अँति' के २ नाम हैं ।

अन्त्रमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम गती' (भ्वा०
प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१५९) । 'अभि-
चिमिदिशमिभ्यः क' (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्वकत्वात्
दीर्घः । अन्तति 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) घृन् (उ०
४।१५९) वा ।—'अमियमिमिदेल्लक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं
सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१) ॥१॥ पुरीं शरीरं तनोति ।
क्विप् (३।२।७६) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६।४।४०)
इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७१) । 'पुरीं तनोति' इति
पक्षे 'महिधृति' (६।३।११६) । इति दीर्घः । 'अनुदात्तोप-
देश-' (६।४।३७) इति नलोप — इति मुकटस्य प्रभावः ।
वस्य भ्रूतवाभावात् । 'पुरीतवस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥
(२) ॥१॥ द्वे 'आत' इति ख्यातस्य ।

गुल्मस्तु प्लोहा पुंसि

गुल्मः (पु) प्लोहा (स्त्री), 'गुल्म शोभ' अर्थात् 'हृदय
की बायीं कोखमें होनेवाले मांस-पिण्ड-विशेष' के २ नाम हैं ।

गिवति ॥ गुडघतेऽस्मात् 'गुड रत्नायाम्' (तु० प०
से०) मक् । 'मीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१)
॥१॥ प्लेहृते 'प्लिह गती' (भ्वा० आ० से०) । 'इव-
सन्पूषन्तीहृन्-' (उ० १।१५७) इति साधु ॥ (२)
॥१॥ द्वे 'कुक्षियामपाश्चै मांसखण्डस्य' ॥

अथ वसन्सा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

वसन्सा, स्नायुः (२ स्त्री), 'प्रत्येक अङ्ग-उपाङ्गके जोड़की
नस' के २ नाम हैं ।

अयेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० घ्रा०
से०) । 'घातुवस्त्वयतिभ्यो न' (उ० ३।६) वसन् वसं
स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क. ॥ (१) ॥१॥ स्नाति । 'प्पा शीचे'
(अ० प० अ०) । घाहुलकात्पुण् । 'आतो युक् चिण्कृती'
(७।३।३३) (२) ॥१॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः
स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालखण्डम्, यकृत् (२ न), 'यकृत्' अर्थात् 'हृदयकी
खोखमें होनेवाले मांस-पिण्ड-विशेष' के २ नाम हैं ।

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥१॥ यम-
नम् । संपदादि' (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्-'
(वा० ६।४।४०) इति नलोप । आगमनित्यत्वात्
तुक् । यं संयमं करोति क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।
१।७१) ॥ (२) ॥१॥ 'करण्डा तु महारनायु, कालेय
कालखण्डके' इति रभसः ॥१॥ द्वे 'कुशेर्दक्षिणभागवस्यमास-
खण्डस्य' 'कलेजा' इति ह्यातस्य ॥

सृष्टिका स्यन्दिनी लाला

सृष्टिका, स्यन्दिनी, लाला (३ स्त्री), 'लार' के ३ नाम
हैं ।

स्त्रिति ॥ स्रति 'स्रुपिभ्या कित्' (उ० ४।४९) इति
निः । 'संज्ञायाम् कन्' (५।३।७५) ॥१॥ 'सर्तुभू च' (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति [सृष्टीका] दीर्घ-
मध्यापि ॥ (१) ॥१॥ अवयवं स्यन्दते । 'आवश्यका-'
(३।१।३७०) इति णिनिः टोप् (४।१।५) ॥ (२)
॥१॥ लालयते । 'लल ईप्तायाम्' चुरादि । अच् (३।
१।१३४) ॥ (३) ॥१॥ षीणि 'लार' इति त्यातायाः ।

१. 'मूत्रविट् घ्राणकर्णविट्' इति पाठः ।

दूपिका नेत्रयोर्मलम् ।

['नासामलं तु सिद्धाणं पिञ्जूपं कर्णयोर्मलम्,']

दूपिका (स्त्री), ओल के 'कीचर' का १ नाम है ।

[नासामलम्, सिद्धाणम् (२ न), 'नकटी, नेटा' अर्थात् 'नाककी मैल' के २ नाम हैं । पिञ्जुपम् (न), 'चौट' अर्थात् 'कानकी मैल' का १ नाम है ।

द्विति ॥ दूपयति । 'दुप वैकृत्ये' (दि० प० अ०)

ष्यन्त । 'दोपी गो' (६।४।९०) इत्युत्वम् । षुल् (३।१। १३३) । 'अच इ' (उ० ४।१३९) । 'वृत्-' (ग० ४।१। १४५) इति ङीप वा । स्वार्थे क्न् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिचोष्णकं नेत्रमल दूपी च दूपिययति च' इति 'दूपिका' अपि ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ।

मूत्रं प्रक्षायः

मूत्रम् (न), प्रक्षायः (पु), 'पिशाच' के २ नाम हैं ।

ध्विति ॥ मूत्रयते । 'मूत्र प्रक्षयणे' (वृ० उ० से०) । धन् (३।३।१९) ॥ (१) ॥०॥ प्रक्षयते । क्षु प्रक्षरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रे द्रुत्सुव्-' (३।३।२७) इति धन् । वरणे तु परत्वात्सुट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'मूत्रस्य' ।

उच्चारावरकरी शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरोर्षं वर्चस्कमसौ विप्रविपौ स्त्रियौ ।

उच्चार, अवस्करः (२ पु), शमलम् शकृत्, पुरीषम् (३ न), गूथम्, वर्चस्कम् (२ पु न), विष्ठा, विट् (२ स्त्री), 'विष्ठा, पाखाना' के ९ नाम हैं ।

उच्येति ॥ उच्चारयते त्यज्यते । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्त । धन् (३।३।१६) अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥०॥ अवनीयते अद्यः क्षिप्यते । 'कृ विशेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्त्रेऽवस्कर' (६।१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥०॥ शाभ्यति, सम्प्यते वा । 'शक्तिायोनित्' (उ० १।११२) इति क्ल । — 'शक्तिमिवहिभ्योऽञ्' - इति मुकुटोपगम्यसमापिनीयम् ॥ (३) ॥०॥ शक्नोति, शक्यते वा नि मर्तुं नि सारयितुं वा । 'शकृत्कृतिन्' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥०॥ गूयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) वा । 'तिवपृष्ठगुप-' (उ० २।१२) इति साधु ॥ (५) ॥०॥ पिपति शरीरम् । 'पृ पातनपूरणयो' (जु० प० से०) । 'कृपुभ्यामीपत्' (उ० ४।२६) । 'गुपुभ्या किच' (उ० ४।२७) इतीपन् किच । 'वदोष्णपूर्वस्य' (७।१।१०२) ॥ (६) ॥०॥ वर्चते, वर्चयते वा । 'वर्च

दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । कुत्साया वन् (५।३।७४) ॥ (७) ॥०॥ वितिरिष्ठे उदरे । अनया वा पुरुष । 'अतत्रोपमर्गे' (३।१।१३६) इति व । अल् (३।३।१०६) वा । 'उपसगति-' (८।१। ९५) इति परस्मृ ॥ (८) ॥०॥ वेदेष्टि । 'विष्टु व्यामौ' (जु० प० अ०) । विवप् (३।२।१७८) ॥०॥ 'विश' इति तालव्यान्तपाठे विवति । 'विषा प्रवेशने' (तु० प० अ०) विवप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥०॥ नव 'विष्टाया' । स्यात् कर्परः कपालोऽजी

कर्परः (पु), कपालः (पु न) 'कपाल' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ वल्पते । 'दृपु सामर्थ्य' (भ्वा० आ० से०)

बाहुलकादर, लस्याभावश्च । ['कर्परस्तु कटाहे स्माच्छल- भेदकपालयो' इति हैम २।१६४] ॥ (१) ॥०॥ कं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । वल्पते । 'कपि चलते' (भ्वा० आ० से०) । 'तमिविति-' (उ० १।१८८) इति कालन् । 'कपि' इति निदेशाप्रलोप । आगमशास्त्र- स्यानिदयत्वं वा । 'कपालोऽस्त्री शिरोऽस्त्रिन स्यात् षटादे षकले वने' [इति मे० १५०।७२] (२) ॥०॥ द्वे 'शिरोस्त्रिष्वलषट्स्म' ।

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीकमम्, कुच्यम्, अस्थि (३ न) 'हृद्दी' के ३ नाम हैं ।

कीति ॥ 'कि' इति कर्मणि । 'कस गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'कीवस, कृमिजातो स्यात्सुति कुल्ये नपुसकम्' [इति मे० १७१।२१] ॥ (१) ॥०॥ 'सजतो- यमर्षे गोभे देहेऽपि कथितं कुल्यम्' इति विश्व [१४९।११] कुले भवम् । नापु वा । दिगादिस्वात् (४।३।५३) यत् । 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति वा । कौलति, कुल्यते वा 'कुल सस्त्वाने' (भ्वा० प० से०) । अर्ध्यादि (उ० ४। ११२) । 'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्य स्वात्कीव सेऽप्यट्टोर्गोष्वागमिषेयु च । पय प्रमाती- भरिती- कुल्या जीवन्तिर्गोपयो' इति विश्व [११८।४६- ३७] 'अशिमाञ्जिभ्या विवन्' (उ० ३।१५४) ॥ (३) ॥०॥ शीणि 'अस्थिमात्रस्य' ।

स्याच्छरीरास्थिन कङ्कालः

कङ्कालः (पु), 'कङ्काल, ठररी' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्यय सुष्ठे चिरसि च । कं कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा, - कङ्कते । 'ककि गतो' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलवात्कालन् ॥ (१) ॥०॥ एकं 'त्वद्मातरहित- शरीरास्थि' ।

पुप्रास्थिन तु फरोरुका ।

फरोरुका (स्त्री), 'रीढ़' अर्थात् 'पीठके बीचकी हड्डी' का १ नाम है ।

पुप्रेति ॥ कं वायुं शृणोति । केन शीयंते वा । 'के श्र एरड् चास्य' (उ० १८८) इत्यम् । 'सनाया कन्' (५। ३।७५) । 'केऽण.' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा-कषाति । कषयते वा । 'कषा दध्वे' () । बाहुलकादेरु स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * एकं 'पृष्ठ-वंगस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शिरोस्थि (न), करोटिः (स्त्री), 'खोपड़ी' के २ नाम ।

शीति ॥ [शिरसोऽस्थि] (१) ॥ * ॥ कं वायु रोटते । 'हृद दीप्ती प्रतिघाते च' (भ्वा० अ० से०) । केन रुटयते वा इन् (उ० ४।११८) वा, डीप् (म० ४।१।५५) । कं रोटयति वा । 'हृद दीप्ती' चुरादि । 'अच इ.' (उ० ४। १३९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मस्तकास्थन.' ।

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥६९॥

पशुका (स्त्री), 'पंजड़ी' का १ नाम है ।

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते वा । 'स्पृशा संस्पृशे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशे. अणुशुनो पृ च' (उ० ५।२७) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा, -परं शृणाति । 'आध्वपरयोः खनिष्पृश्यां ङिच' (उ० १।३३) इति कु. । बाहुलकात्परस्याकारलोप । पशुकिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (३।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ 'अप्राणि जातेष्व-' (वा० ४।१।६६) इत्युङि 'पशू.' अणि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'पार्श्वस्थन.' ।

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गम् (न), प्रतोकः, अवयवः, अपघनः (३ पु), 'शरीर के अङ्ग' के ४ नाम हैं ।

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अणि गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (२।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुभूमिन् नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने ङिष्वङ्गवति चान्तिके' [इति मे० २।२।२-३] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येति प्रतीपते वा । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । 'अलोकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'प्रतीकोऽवयवोऽपि स्यात्प्र-तिकूलविलोमयोः' [इति मे० १०।११३] ॥ (२) ॥ * ॥ अव योति । 'पु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ * ॥ अपहन्यते । 'अपघनोऽङ्गम्' (३।३।८१) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'देहावयवस्य' ।

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ध्मं चिग्रहः ॥७०॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

कलेवरम्, गात्रम्, वपुः, संहननम्, शरीरम्, वर्ध्मं (६ न), चिग्रहः, कायः (२ पु), देहः (पु न), मूर्तिः, तनुः, तनूः (३ स्त्री), 'शरीर, देह' के १२ नाम हैं ।

अथेति ॥ कले शुके मधुराव्यक्तवनी वा वरं श्रेष्ठम् । 'हलन्तात्-' (६।३।६) इत्यनुक् । यत्तु—कले रेतसि प्रियते उपपुज्यते । 'कर्मण्यप्' (३।२।१)—इति मुकुट । तन्न । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ गात्रे 'गाह्य गतो' (अ० आ० अ०) । ट्ठन् (उ० ४।१।१९) इति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजापजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्व-भेदिन्यो ॥ (२) ॥ * ॥ वपति, उच्यते, वा । 'वृषप्' । 'अतिपूजयि' (उ० २।१।७) इत्युमि । 'वपुः क्लीबं तनी गस्ताकृता-वपि' [इति मे०] ॥ (३) ॥ * ॥ संहन्ति । संहन्यते वा । 'कुत्यस्युट्-' (३।३।११३) इति स्युट् । यद्वा, -संहन्यन्ते-ऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ * ॥ शृणाति, शीयंते वा । 'शु हिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'कशुपकटि-' (उ० ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥ * ॥ वर्धयति, वृध्यते, वा । 'वृपु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (६) ॥ * ॥ विविध सुखादि गुह्यति । अच् (३।१।१३४) विविधैर्व्यापिमिगृह्यते वा । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहं कायविस्तार-विभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' [इति मे० १७६।२३] ॥ (७) ॥ * ॥ चीयतेऽप्रादिभिः । 'चिन् चीयते' (स्वा० उ० अ०) । 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति षच् । चस्थ क । 'काय. कश्चित् मूर्तो संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कार्य स्यात्' [इति मे० ११३।१२] ॥ (८) ॥ * ॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । षच् (३।३।१९) ॥ (९) ॥ * ॥ मूर्च्छति । 'मुर्छा मोहसमुच्चाराययोः' (भ्वा० प० से०) । क्त्विच् (३।३।१७४) । 'राल्लोपः' (६।४। २१) । 'मूर्तिः पुन प्रतिमाया कायकाठिन्ययोरपि' इति हेमः [२।१९१] ॥ (१०) ॥ * ॥ तनोति, तन्यते, वा । 'भृमृथि-' (उ० १।७) इत्यु । 'तनुवंपुस्तवचोः । विरले-ऽप्ये कृषे' इति [हेम. २।२७०] । 'तनुः काये त्वचि' रन्ती स्यात् त्रिव्यत्ये विरलेकृषे' इति विश्व-भेदिन्यो [८६।

१. 'कली नाल्ये विरलेऽपि च वाच्यवद्' इति विद्वै-पाठः ।

१८.८३।९] ॥*॥'अतिपूर्ववि' (उ० २।११७) इत्यादिना
उत्ति 'तनु' सान्तापि ॥*॥ 'प्राणिजति -' () इत्युक् ॥
(११) ॥*॥ एकादश देहस्य' ।

पादाग्रं प्रपदम्

पादाग्रम्, प्रपदम् (२ न), 'पैरका चौवा' अर्थात् 'पैरके
आगेवाजे हिस्से' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ पादश्याग्रम् । (१) ॥*॥ प्रकृष्ट प्रारब्ध प्रगत
वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति
समास ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदमिश्रणोऽस्त्रियाम् ॥७१॥

पाद, पद, अङ्घ्रि (३ पु), चरण. (पु न), 'पैर' के ४
नाम हैं ।

पाद इति ॥ पद्यते । पद गती' (दि० आ० अ०) ।
'पदरुज-' (३।३।१६) इति पद् । पादो बुद्धे तुरीयाये
शैलप्रत्येतपर्वते । चरणे च मयूखे च' [इति मे० ७५।१९-
१०] ॥ (१) ॥ * ॥ पद्यते । विवप् (३।२।१७८) ।
स्वामी तु 'पदोऽङ्घ्रि'—इति पठन् दाग्त न मन्यते ।
'पद्म -' (६।१।६३) इत्यादिषां विधानाज्जापकात् । अन्वे
तु—पादादेश एवाय पठित—इत्याहु । प्रभृतिप्रहणस्य
प्रकारार्थत्वेन शशाघनन्तर्भृतेऽपि तरप्रवृत्ते सभवात् ।
अत एव 'ओष्ठ श्याम् ककुद्दोपणी' इति (प्रकृतसूत्रे)
भाष्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । सनो 'प च'
(३।३।१२५) इति घो घित्करण्वाद् 'अन्वतोऽर्जि-' इति
पदशब्दोऽदन्त स्वाम्युक्त ॥ (२) ॥ * ॥ अहते, अनेन ।
'अहि गती' (श्वा० आ० से०) । 'वक्रचादयश्च' (उ०
४।६६) इति साधु ॥ * ॥ 'अहो रहो द्रुहिण सहर्षाह्नी
च धृतय' ॥ (३) ॥* ॥ चरत्यनेन । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ह्युद् । चरणोऽस्त्री बहुवृत्तौ मूले गोत्रे
पदेशि च । अमरी भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृत इति
मैदिनी [४८।४८] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चरणस्य' ।

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

घुटिका (स्त्री), गुल्फ (पु), 'पैरकी घुट्टी' के २ नाम
हैं ।

तावति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽन्या । 'घुट
परिवर्तने' (श्वा० आ० से०) । वनुम् (उ० २।३२) ॥
(१) ॥*॥ गलति, गल्पते वा । 'गल अदने' (श्वा० प०
से०) । 'कलिगलिभ्या षगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति
फक् । अत उत्त्व च ॥ (२) ॥*॥ द्वे पादग्रन्थो' ॥

१ 'तनुषी तनुविस्तृती' इति वैजयन्ती (२२५।१२) ।
(१४७) नात्तत्र ।

गुमान्पाणिस्तयोरघः ।

पाणि (पु), 'पैरकी घुट्टीके नीचेवाले हिस्से' का १
नाम है ।

गुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरघ । पृथ्यते अनेन वा । 'गु
सेचने' (श्वा० प० से०) । 'गुणिगुनिपाणि-'
(उ० ५।५२) इति साधु ।—'पाण्योदयश्च' इति त्वपाणिनीयम् ।
'पाणि स्त्रीपु सयो पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ' इति रन्ति
देवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपञ्चाङ्गस्य' ।

जङ्घा तु प्रसृता

जङ्घा, प्रसृता (२ स्त्री), 'जंघा' के २ नाम हैं ।

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ।
अच् तस्य जघच्' (उ० ५।३१) । यद्वा, -जङ्घन्ते कुटिल
गच्छति । हन्तेयंङ्लुगन्तात् 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।१०१)
इति ङ ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रक्षियते स्म वा ।
'गयर्षा-' (३।५।७२) इति क्त । कर्मणि क्त (३।१।
१०२) । प्रकृष्ट सृत् गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जङ्घाया' ।

जानूरुपर्षाणीचदस्त्रियाम् ॥७२॥

जानु, ऊरुपर्ष, जणीचत् (३ पु न), 'घुटना, ठेहुन' के ३
नाम हैं ।

जान्विति ॥ जायते । 'टसनिजनिचरि-' (उ० १।३)
इति युष् । 'जनिदघ्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते ।
अनुव-वद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्षादि (२।५।३१) ।
'अस्त्रियाम्' इति त्रिभि सवध्यते । (समस्तत्वात्) ॥
(१) ॥*॥ ऊरूपदे । 'ऊर्णोतेर्नूलोपश्च' (उ० १।३०)
इति कु । ऊरो पर्व ॥ (२) ॥* ॥ अतिशयितमस्य
यस्मिन् । मनुष् (५।२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२)
इति साधु ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जानूरुषधे' ।

सक्थि क्लोये पुमानूरु

सक्थि (न), ऊरु (पु), 'घुटनेके ऊपरवाले हिस्से' के २
नाम हैं ।

सोति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'पञ्च सङ्गे' (श्वा०
प० अ०) 'अतिसञ्जिज्ज्या निघन्' (उ० ३।१५४) ॥
(१) ॥*॥ अर्षतेऽनेन । 'ऋ गती' (श्वा० प० से०) ।
'अतेहरच्' इति कु, ऊरुदेशश्च । ऊरु—इति मुकुट ।
तदपाणिनीयम् ।—ऊर्वेति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (श्वा० प०
से०) इति स्वामी । तदपि न । उप्रत्ययवलोपयोर्विधायका
भावाच्च । 'ऊर्णोतेर्नूलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य
सत्त्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जानुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वद्धक्षणः ।

वद्धगः (पु), 'घुटना तथा उसके ऊपरके जोड़' का १ नाम है ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । बाद्धति, बाद्धधत्ते, वा । 'बाधि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । बाहुलकाद्घातोर्ह्रस्वः । वद्धते । वद्धक्षणः— इति स्वामी । यद्वा,—वक्षति । 'वक्ष रोषसंहृत्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) 'आच्छीनघोर्नुमु' (७।१।८०) इत्यत्र 'मुम्' इति योगविभागांनुमु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंघे.' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

गुदम्, अपानम् (२ न), पायुः (पु), 'पास्तानाके रास्ता' के २ नाम हैं ।

निवति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति क ।—गुघति—इति मुकुटस्य प्रमादः । यद्वा,—गुघतेऽनेन 'गु पुरोपोत्सर्ग' (तु० प० अ०) । गघते । 'गुञ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा, 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधु ।—'गुदावय.'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयव्यादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपानित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ पाति मलनि चारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'कृषापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा,—पिबति वस्त्योपधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० पा० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विष्ठातिर्गम-मार्गस्य' ।

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ५३ ॥

वस्तिः (पु स्त्री) 'मूत्राशय' का १ नाम है ।

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा,—वस्ते, वसते वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ० आ० से०) 'वसेस्ति.' (उ० ४।१८०) ।—'हव-सिभ्या क्तिन्-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशय'-पुटे वस्ति.' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एक 'नाभ्यधो-भागस्य' ॥

कटो ना श्रोणिफलकं

कटः (पु), श्रोणिफलकम् (न) 'कमरके दोनों बगल' के २ नाम हैं ।

१. 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्नाशयोऽपि च' (अभि० वि० म० ३।२७०) इति हेमिकतेः आशयपुटदोर्द्वन्द्वं कृतवा मूत्रशब्देन सम्बन्धात् मूत्रादाधो मूत्रपुटश्चेत्यर्थो बोध्यः) ।

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावशरणयो.' (भ्वा० प० से०) । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घ । 'शवे धोणो किलिञ्जे च गजगण्डे भुशे कट' इति शाश्वत ॥ (१) ॥*॥ धोणेः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफलकस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुद्घती ।

कटि, श्रोणिः, ककुद्घती (२ स्त्री), 'कमर' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावशरणयो.' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।११८) वा । डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणृ सघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।११८) वा । डीप् (ग० ४।१।४५) (२) ॥*॥ ककुद् घृषास इव मासपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मतुप् (५।२।१५) । यवादिवात् (८।२।९) न वक्षम् ॥ (३) ॥*॥ श्रोणि 'कटे' ॥ 'पञ्चापि वर्षाया' इत्यप्ये ॥

पञ्चाश्रितम्बः स्त्रीकट्याः

नितम्बः (पु) 'स्त्रियोंके चूतड़' का १ नाम है ।

पेति ॥ नितम्बति । नितम्बयते, वा । 'तम्ब गती' () । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१२९) वा । यद्वा,—निभृत् तम्बते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तम्बति सुरतसंभवाद्वा । 'तमु भ्लानो' (दि० प० से०) । 'उत्थादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्या. पञ्चाङ्गास्य' ॥

कलीचे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

जघनम् (न), 'स्त्रियोंकी जंघा' का १ नाम है ।

कलीति ॥ ह्ययते । 'हृन्ते शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५।३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युजंघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा,—वक्रं हन्ति । यदलुपगतात् 'अच—' (३।१।१३४) । 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य नुक् न । मुकुटस्तु—भृश ह्ययते । हनो यङ्गान् पञ्चाश्रिति नैकते नलोपे वा—इत्याह । तत्र । हिंसाधंस्य धनीभावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं ह्ययते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थाना कोटित्य एव यङ्विधानात् । 'ह्ययते' इति कर्मविग्रहे पञ्चाश्रितोऽसंभवात् । 'जघन स्यात् स्त्रिया. श्रोणि-पुरोभागे कटावर्षि' [इति मे०] ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपकः (पु), कुकुन्दरम् (न), 'चूतड़पर पृष्ठ-बंशके नीचेवाले गद्दे' के २ नाम हैं ।

कूपेति ॥ कूराविव । 'इवे-' (५।३।१९६) इति कृत् । कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैम. [३।

स्कन्धो भुजशिरौऽसोऽस्त्री

स्कन्ध (पु), भुजशिर, (न०) अस (पु न), 'कन्धे' के ३ नाम हैं।

स्केति ॥ स्कयते । सर्वाद् र् गतिशोपणयो ' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१९) । स्कन्धेषु स्वाङ्गे ' (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादनसु-यपि घ । 'स्कन्ध प्रकाण्डे कार्योऽं से विज्ञानादिपु पञ्चसु । वृषे समूहे ऋहृहे च' इति हेम [२।२५६] ॥ (१) ॥ * ॥ भुजस्य शिर ॥ (२) ॥ * ॥ अस्म्यते समाह-यते भारदिना । 'अंश समापाते' (उ० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा-अमति, अम्यते, वा । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अमे समू' (उ० ५।२१) । 'अंश स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हेम [२।५८७] ॥ (२) ॥ * ॥ श्रीणि 'भुजशिरस' ।

सधी तस्यैव जजुणी ॥ ७८ ॥

जजु (न), 'कन्धेके जोड़' का १ नाम है ।

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जज्वाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अतवक्ष्यो सधे' ।

घाहूमूले सभे कक्षौ

बाहूमूलम् (न), कक्ष (पु), 'कौल' के २ नाम हैं ।
वेति ॥ कष्यते । 'कप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'वृत्तुषादिहिनिकमिषविभ्य स' (उ० ३।६२) । 'कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूल'-कच्छवीरुत्तुणेप च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वहीर्मूलम् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे कक्षस्य' ।

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पार्श्वम् (न पु), 'कौल' अर्थात् 'कौलके नीचेवाले भाग' का १ नाम है ।

पेति ॥ स्पर्श्यते । 'स्पृश स्पर्शते' (तु० प० अ०) 'स्पृशे श्रणुशो वृ च' (उ० ५।२७) । गिरवाद्गुट्टि (७।२।११५) । यद्वा-पर्वना समूह । 'पश्चां णस वक्तव्य' (वा० ४।२।४३) सिस्वात् (१।४।१६) पक्ष्वेन भ्रवा-भावाद् 'ओमुं ण' (६।४।१५६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपांते पशुं गणेशि च' इति हेम [२।५४३-५४४] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'कक्षयोरधोभागस्य' ।

मध्यम चावलनं च मध्योऽस्त्री

मध्यमम्, अवलनम् (२ न), मध्य' (३ पु न), 'शरीरके मध्य भाग' के ३ नाम हैं ।

१ 'स्पृशास्पृशे' 'कक्षादोर्मूल'- इति मेदिनीपाठ ।

२ हेमे पुस्तकत्रये- 'पान्तपर्वसमुहयो' इति पाठ ।

मेति ॥ मध्ये भवम् । 'मध्यान्म' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजेऽयवत् । पुमान्खरे मध्यदेशेऽयवत्सने तु न स्त्रियाम् । स्त्रिया दृष्टरजोनार्या कणिकाङ्गलिभेदयो । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' [इति मेदिनी १११।४९-५१] ॥ (१) ॥ * ॥ लयते स्म । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । 'दुष्टस्त्वान्त -' (७।२।१८) इति साधु । यद्वा-लज्जते स्म । 'ओलस्त्री ऋडे' (तु० आ० से०) । 'गत्यर्था'- (३।४।७२) इति क्त । 'स्को -' (८।२।२९) इति सलोप । 'भोदितश्च' (८।२।४५) इति नश्यम् । 'श्रीदित' (७।२।१४) इति नैट् । अयकृत्पुम्, अवसप्तम्, वा लपम् । 'प्रादयो गता -' (वा० २।२।१८) इति समास । 'अवल लनोऽस्त्रिया मध्ये त्रिपु स्वास्लनमात्रके' (इति मेदिनी ८।४।५९) ॥ (२) ॥ * ॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । 'अस्त-प्रतिके' (४।३।९) इत्य । यद्वा-मा शोभा घते । 'अश्या-दयञ्च' (उ० ४।११२) इति साधु । 'मध्य' विलने न स्त्री स्यान्नाशयेऽन्तरेऽधमे त्रिपु' [इति मेदिनी २।२७] ॥ (३) ॥ * ॥ 'मध्योऽवलन विलग्न मध्यम' इति नाम-माला ॥ * ॥ श्रीणि 'देहमध्यस्य' ।

द्वौ परौ द्वयो ॥ ७९ ॥

सुजवाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

सुज, बाहु' (२ पु स्त्री), प्रवेष्टः, दो (२ पु), 'बाहू' के ४ नाम हैं ।

द्वाविति ॥ परौ सुजबाहू । भुज्यतेऽनेन । 'सुज पाळ नाभ्यवहारयो' (६० प० अ०) 'भुज-सुज्जी'- (७।३।३१) इति साधु । यद्वा-भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु प० से०) । 'दुगुषध-' (३।१।१३४) इति क । 'अधो भुजा । द्वयोर्बाही करे' इति मेदिनी [३०।१२-१३] ॥ (१) ॥ * ॥ बाधते । 'बाधु विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'अजिह शिकम्पमि-' (उ० १।२७) इत्यु, हश्चान्त्पस्य । मुकुं टस्तु-बहन्त्यनेन । 'बाहुरहितलिपशिम्पश्च' इत्युप्-इत्याह । तदपणिनीयत्वाद्दुपेक्ष्यम् ॥ * ॥ वहे 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् । बाहूते 'बाहू प्रत्यन्ते' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) वा । 'बाहोऽश्रभुजयो पुमान्' इति दामोदर । 'बाहो बाहुरिति स्मृत' इति देशीकोष । ('बाहोश्चमानयो । वृषे, बाहा तु बाहौ स्यात्' इति हेम २।६१५) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रवेष्टते । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । (३) ॥ * ॥ दाभ्यत्यनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'दमेर्वात्' (उ० २।६९) ॥ * ॥ भागुरिमते टाप् ॥

१. 'मध्य विलने' 'अधमे त्रिपु' इति पाठो मेदिन्याम्

(४) ॥ * ॥ 'दोदोपा च भुजो बाहुः, पाणिहस्तः कर-
स्तया' इति धर्मेजयः ॥ * ॥ चत्वारि 'भुजस्य' ।

कफोणितु कूर्परः ।

कफोणिः (पु स्त्री) कूर्परः (पु) 'केहुनी' के २ नाम है ।

केति ॥ कं मुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने
च' (तु० प० से०) । ग्यन्त । 'अच इ' (उ० ४।
१३९) । पूषोदरादि । (६।३।१०९) । यद्वा,—केन
सुखेन फणति, स्फुरति, वा । 'फण गतो' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फुर सचलने' (तु० प० से०) वा । इन् (उ०
४।११८) । पूषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कफोणि.
कफणिर्द्रव्यो' इति शब्दाण्यव । ॥ (१) ॥ * ॥ कुरति
'कुर शब्दे' (तु० प० से०) किवृ (३।२।१७८) ।
कोरणम् । संपदादि । (वा० ३।३।१०८) वा । विपति ।
'पू पालनपूरणयो' (जु० प० से०) । शच् (३।१।
१३४) । कूर चासी परश्च । यद्वा,—कुरा शब्देन पर ।
यद्वा,—कूप्यत्यनेन वा 'कूप क्रोधे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'कफोणि कूर्प-
रोदरन्ने पृष्ठम्' इति नाममाला [१७९।७२] द्वे 'कूपी'
इति द्यातस्य 'भुजमध्यग्रन्थे' ॥

अस्त्योपरि प्रगण्डः स्यात्

प्रगण्डः (पु), 'केहुनीके उपरवाले भाग' का १ नाम है ।
अस्थेति ॥ कूर्परस्त्योर्ञ्जे प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलोऽ-
स्य ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'कूर्परोपरिभागस्य' ।

प्रकोष्ठमस्तस्य चाप्यघः ॥ ८० ॥

प्रकोष्ठः (पु, न), 'केहुनीके नीचेवाले भाग' का १ नाम
है ।

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेजेन कुसूलादसम् । 'कुप निष्कर्म'
(ऋधा० प० से०) । 'उपिकुपिणातिन्वस्यन्' (उ० २।४)
प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलम् । 'अत्यादयः क्रान्ता—' (वा० २।२।
१८) इति समासो वा । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरन्तमणि-
बन्धयो' इति वास्य । 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्त-
रेऽपि च । भूपकशास्त्रेऽपि स्यात्' [इति मे० ३९।१४-
१५] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य' ।
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वह्निः ।

करमः (उ), 'हाथकी कलाईसे कनिष्ठातकबले बाहरी
मांसल भाग' का १ नाम है ।

१. सान्तोऽयम् । तथा च लक्ष्यम्—'दोदंष्ठाधित-
बन्धशेखरधनुर्वण्डावभङ्गोद्यत' इति महावीरचरितम्, इति
सा० ६० (पृ० २५६) । 'नूनमस्मद्विनाशाय विधिना
दोः प्रसारित' इति रामा ।

मणीति ॥ मणिबंध्यतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (कथा० प०
अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ['मणिबन्धः
पाणिमूलम्' इति हलागुप २।३७८] । 'करोऽस्वादी
मणिबन्धो मणिश्च स' इति हेमनेाममाला [३।२५५]
॥ * ॥ कनिष्ठाया आ । 'आद् मयादाभिविधयो' (२।१
१३) इत्यप्ययोभावः ॥ * ॥ कृणति । 'कृन् हिंमयाम्'
(कथा० प० से०) । किरत्यनेन । 'कृ विशेपे' (तु० प०
से०) वा । 'कृ ब्राह्मिकस्त्रिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१।२२) ।
—'कृशुगदिराशिवस्त्रिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।
करे भाति । 'मा दीतो' (अ० प० अ०) । 'सुपि—' (३।
२।४) इति को वा । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठास्तो-
ष्टुतस्युते' [इति मे० १०७।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ * ॥
'शापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वह्नियोगे पञ्चमी (ज्ञापि०
२।१।१२) न ॥ * ॥ एकम् 'करवह्निभागस्य' ।

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चशाखः, शयः, पाणिः (३ पु), 'हाथ' के ३ नाम हैं ।

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवागुलयोऽयम् ॥ (१) शैते-
ऽस्मिन् सर्वम् । 'पुसि—' (३।३।२१) इति घ । 'शम-
दात्याहिपाणिपु' (इति मे० ११७।५७) ॥ * ॥ 'शम'
इति पाठान्तरम् । साम्यति कण्डूमलो वाजेन । 'शमु
उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२) इति
घञ् । 'नोदाचोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ।
'पाणिः शम शयो हस्त' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ पणाय-
न्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अशिपणा-
य्योरुडायसुको च' (उ० ४।१३३) इतीपु अयप्रस्यस्य
लुक् च ।—पण्यतेजेन । बाहुलकात् इन्—इति मुकुटस्तू-
क्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ।

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तर्जनी, प्रदेशनी (२ स्त्री), 'तर्जनी' अर्थात् 'अंगूठेके
पासवाली अंगुली' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तज्ज्यतेऽनया । 'तर्जं भर्त्सने' (भ्वा० प०
से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१)
॥ * ॥ प्रद्वियतेऽनया । 'द्विष अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् ।
प्रद्विषति । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनि । प्रदेशोऽ-
स्त्यस्या । इनि । (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
अंगुष्ठसमीपांगुल्याः ।

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गुली, करशाखा (२ स्त्री), 'अङ्गुली' के २ नाम हैं ।
अङ्गुलिविति ॥ अङ्गुलति । 'अगि गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'श्रुतन्यञ्जि—' (उ० ४।२) इत्युलिः । अंगु पाणिपाद-

मदयव लाति । बाहुलकाडिर्वा । 'अगुलिः' बरखालाया कणिकायां गजस्य च' इति हेम [३।३६०] । विश्वप्रकाश [१५९।१२९] ॥ * ॥ 'वालमूललव्वगुलीना वा लो र' (वा० ८।२।१८) । (अगुरि) ॥ * ॥ 'अगुरुस्तु ययो मत' इत्यमरदत्त । 'अगुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पति । तथाङ्गेर्वाहुतकादुल ॥ (१) ॥ * ॥ 'अगुलीनामस्य' । (२) ॥ * ॥ द्वे 'अगुलीनामस्य' ।

पुंस्यङ्गुलः प्रवेशिनो ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

अङ्गुष्ठ (पु), प्रवेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठा (४ स्त्री), 'अंगुठेसे लेकर कनिष्ठा तकवाली प्रथमक अङ्गुली' का क्रमशः १-३ नाम है ।

पुसीति ॥ अंगुलवदोऽङ्गुवाची । अङ्गुली पाणौ तिष्ठति । 'मुवि-' (३।२।४) इति व । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ तर्ज-युक्तपि यथासद्व्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥ * ॥ मध्यमवा । 'मध्या-म' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देश्मध्यो मध्यदेशे मध्यमा कणिकागुल । राका रजस्वला चापि' इति हेम [३।५०० ५०१] ॥ (१) ॥ * ॥ न नाम ग्रहणयो-म्यमस्या, ब्रह्मणोऽनया क्षिरश्चेदनात् । अत एवास्य पवित्रीक्रियते ॥ (१) अत्यल्पा । 'अतिवायने-३' (५।३।५५) इतीच्छन् । 'युवाल्पयो कन्-' (५।३।६४) 'कनिष्ठो-ज्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वनिनामुलो' इति हेम (३।१७७) ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण एकैकम् 'अगुलीनाम्' ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्रो नखरोऽन्त्रियाम् ।

पुनर्भवः, कररुह (२ पु), नख, नखरः (२ पु न), 'नाखल नैह' के ४ नाम है ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ पुनर्भव' इति वा पाठ ॥ (१) ॥ * ॥ करे रोहति । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति क ॥ (२) ॥ * ॥ न खमस्य । 'न भ्राट्-' (६।३।७५) इति चाद्यु । 'नखो स्त्रीपुंसयो धुक्ती नखरे पुनपुसकम्' इति मेदिनी [१६४।२५] ॥ (३) ॥ * ॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकववा' (वा० ३।३।१२५) । नखं रोति वा । 'नखर त्रिपु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥ * ॥ घत्वारि 'नखस्य' ।

प्रादेशतालगो ष्णास्तिर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रादेशः (पु), 'फैलाये हुए तर्जनी और अंगुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

ताल- (पु), 'फैलाये हुए मध्यमा और अंगुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

गोर्ण (पु), 'फैलाये हुए अनामिका और अंगुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रदिष्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घ । 'प्रदेशो देशमाने स्वातन्त्र्यमगुच्छ-समिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तलरयव । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (उ० प० से०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'ताल करतल्लेऽगुच्छमध्यमाभ्या च समिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे' [इति मे० १४६।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ गो कर्ण द्वव । गोर्णोऽध्वनरे सर्पे सारङ्गे प्रथमात्तरे । अगुष्ठानामिको-माने योर्कर्णो मूवि-कोपयो' इति विश्व [५।३।७०-७१] ॥ (१) ॥ * ॥ 'तर्ज-न्यादितहिते विस्तुतेऽगुच्छे' ऋषेणोर्द्वेनम् ।

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्विस्तृतिर्द्वाद्वाङ्गुलः ।

वितस्तिः (पु स्त्री), द्वादशाङ्गुलः (पु), 'विस्तृति अर्थात् फैलाये हुए कनिष्ठा और अंगुठेके बीचके प्रमाण-विशेष' के २ नाम है ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपस्ये' (दि० प० से०) । 'वो तसे' (उ० ४।१८२) इति नि ॥ — बाहुलवाति — इति मुकुट एतस्मिन्नास्मरणमूलक ॥ (१) ॥ * ॥ द्वादश अगुल्य प्रमाणमस्य । 'तद्विस्तारोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगु । 'द्विगोवितस्यम्' (वा० ५।२।३७) इति भावको लुक् । 'तत्पुष्पस्मागुले' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वितस्ते' ।

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुली ॥ ८४ ॥

चपेट, प्रतल, प्रहस्ता (३ पु), 'अप्यच, चटकन' के ३ नाम हैं ।

पेति ॥ चपति । 'चप सान्नने' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गती' (भा० प० से०) । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति व । चपत्रासा-वितञ्च ॥ * ॥ 'चपेट' अल्पत्र । 'चपेट स्फारविपुले चपेटे पर्पटोऽपि च' [इति विश्व ३।८।३३, मे० ३६।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतलति—'तल प्रतिष्ठायाम्' (उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतल पातालभेदे ततागुलिकरे

१ विष्णे 'अंगुली'—'इति दीर्घकारान्न पाठ ।

२ 'द्विबचन'—'इतीच्छन्' इति पाठः ।

३ 'नखी स्त्रीवलीवयो'—'इति पाठो मेदिन्याम् ।

पुमान्' [इति मेदिनी १०६।१४२] ॥ * ॥ 'तलम्' अन्त्यम् । 'तलं स्वरूपाधरयो. सङ्गमुष्टिचपेटयो' इति विश्वः [१४१।७] । 'तलञ्चपेटे तालद्वी' इति हैमत् । '-पुंति तालमहोच्छे' । चपेटे च' इति मेदिनीतत्त्वच पुस्त्य-यम् [१४६।२१-२२] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रसृतो हस्तः । 'प्राप्तयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'विरचुतामुलो पाणो' ।

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

सिंहतल, प्रतलः (२ पु), 'अङ्गुल फंडाये हुप दोनों हाथोंको सटाने' के २ नाम है ।

द्वौ विवित् ॥ सिंहस्येव तलमथ ॥ * ॥ 'संहतलः' इति पाठान्तरम् । संहत संघट्ट लाति । 'आतोऽमुना-' (३।२।३) इति क. ॥ (१, ॥ * ॥ प्रतते प्रथिलष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वामदक्षिणयो पाश्यांमिषलितवोविरचुता-मुल्यो' ।

पाणिर्निकुटजः प्रसृतिः

प्रसृतिः (स्त्री), 'देहे किये (सिमेंटे) हुप हाथ' का १ नाम है ।

पति ॥ नितरा कुब्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । क्तिन् (३।३।१४) ॥ * ॥ 'प्रसृत' इति वा पाठ । तत्र प्रकृष्ट स्तमस्य । 'प्रसृत सप्रकारे स्याद्विनीचे वीगते पिपु । अर्धान्तो तु पुलङ्गो जङ्घया प्रसृता मता' [इति मे० ६३।२३-२४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'प्रसृत' ।

तौ युताश्छलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

अञ्जलिः (पु), 'अञ्जलि' का १ नाम है ।

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ भिवितौ । अज्यतेऽनेन । 'अञ्ज व्यक्त्वादी' (६० प० से०) । 'ऋतम्यञ्चि-' (उ० ४।२) इत्यलिः । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्ततपुटे कुड्बेऽपि च' [इति मे० ४९।६०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अञ्जले' ।

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

हस्तः (पु०), 'एरु हाथ' अर्थात् 'दो वित्ता या चौबीस अङ्गुलके प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ बाहौ प्रमारितपाणी हस्त । हसति, हस्यते-ऽनेन वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगु-' (उ० ३।८६) इति तच् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठ-करेऽपि च । ऋक्षे केसात्परो ब्राते' [इति मे० ५९।७५-७६] ॥ (१) ॥ * ॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ।

मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यात्

रत्निः (स्त्री), 'निमूट (मुड्डीको बाँधकर) हाथसे नापे हुप प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

भिविति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्वा० प० से०) । 'स्त्रिया क्तिन्' (३।३।१४) । यद्वा,—मुष्णाति । क्तिच् (३।३।१७४) । ['सपीडितामुल्लिमुष्टिः' इति हलायुध २।३२२] ['मुष्टिर्द्वयो. फली । बद्धपाणौ तसरो' इति मे० ३५।२४-२५] बद्धया मुष्टयोपलक्षित ॥ * ॥ ऋच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि-' (उ० ४।२) इति कस्तिन् । 'रत्नरत्नी स्त्रियो बद्धमुष्टिनतामुली' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'बद्धमुष्टिहस्तस्य' ।

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरत्निः (स्त्री पु), 'कनिष्ठा अंगुलीको फंडाये हुप मुड्डी बाँधकर हाथसे नापे हुप प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । तज्जसमासः । 'नारत्निः कफो-णी हस्ते सप्रकोष्ठे चागुवी' इति ह्र । 'अरत्निना सप्र-कोष्ठततामुल्लिकरेऽपि च । कफोपावधि' [इति मे० ८५।३४] ॥ (१) ॥ * ॥ नियता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टि-नोपलक्षित ॥ * ॥ एकम् 'अरत्निहस्तस्य' ।

व्याप्तो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिथ्यगन्तरम् ।

व्याप्तः (पु), 'दोनों तरफ दोनों हाथोंको फंडाकर नापे हुप प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

व्येति ॥ विशेषण अन्त्यनेऽनेन । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । मुकुटस्तु व्याप्तोऽनेन । माडो मूलबन्धुजादत्वात् (वा० ३।२।५) क—इति व्याहृत्यत् । तस्य । 'क्तरि कृत् (३।६।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्या करणे कर्वाप्तमवात् ।—व्याप्तोऽनेन उज्ज्वलनेन—इति स्वाम्बोव्येवम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्वे स्वे पाश्वे प्रसारि-तयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥ * ॥ एकम् 'व्याप्तस्य' ।

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिर्गुमाने पौरुष त्रिपु ॥ ८७ ॥

पौरुषम् (त्रि), 'पौरसासे नापे हुप प्रमाण-विशेष' का १ नाम है ।

ऊर्ध्वेति ॥ दोषी च प्राणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृत दो पाणि येन च । ताड्यो ना । तस्य यन्मान परिमाणम् । तेन पूसा वा बन्धीयते तत्र ॥ * ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरुषहस्तिभ्यामणु च' (५।२।३८) । पौरुषी नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे

कर्मणि तैजसि । ऊर्ध्वावस्तुतदो पाणिच्यमाने स्वभिधेयवत्
[इति मे० १६८४२] (१) ॥॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ।
कण्ठो गलः ।

कण्ठ, गल (२ पु), 'कण्ठ' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कणति । 'कण दग्धे' (भ्वा० प० से०) ।
'कण्ठो' (उ० ११०३) । 'कठि शोके' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३११३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठ
विद्युषु' इति शाश्वत [४५९] । 'कण्ठो गले सनिघाने
ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्व (४११३) ॥ (१) ॥॥
गलति । 'गु निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३११
१३४) । 'अचि विभाषा' (८१२१२) इति वा ल ।
गोयंतेऽनेन । पुसि- (३३११८) इति घ । यद्वा,—
गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११-
१३४) । 'गल कण्ठे सन्तरे' [इति मेदिनी १४६१३] ॥
(२) ॥॥ द्वे श्रीवाच्यभागस्य ।

अथ श्रीवाचा शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

श्रीवा, शिरोधि, कंधर. (३ स्त्री), 'गर्दन' के ३ न म हैं ।
अथेति ॥ गोयंतेऽनया । 'शिवयज्ञजिह्वाश्रीवा-' (उ०
११५४) इति साधु । 'श्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हेम
२१५३२) ॥ (१) ॥॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधि-
करणे च' (३३३९३) इति कि ॥ (२) ॥॥ क शिरो
धारयति । 'भञ्जया भृववृजि-' (३१२४६) इति खच् ।
'खचि ह्रस्व' (६१४९४) । यद्वा,—परति । 'धृञ् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । अच् । क शिरसो धरा कथरा । (३
११२४४) कथरो वारिवाहे स्याद्श्रीवाया कथरा मता'
[इति विश्व ५१३७१४५ मे० १३११२३] ॥ (३) ॥॥
श्रीण 'कथरायाः' ।

कम्बुश्रीवा त्रिरेखा सा

कम्बुश्रीवा (स्त्री), 'शङ्ख' के समान तीन रेखावाली
गर्दन' का १ नाम है ।

केति ॥ कम्बु शङ्ख इव श्रीवा ॥ (१) ॥॥ तिस्रो
रेखा यस्याम् ॥॥ एकम् शङ्खावारीवाया' ।

अष्टदुर्घाटा कृकाटिका ॥८८॥

अष्टदु, घाटा, कृकाटिका (३ स्त्री), 'घोटी' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ अष्टदलति । 'टल वैकल्ये' (भ्वा० प०
से०) । अष्टदीकते । टीकृ गती' (भ्वा० आ० से०) । नित-
द्र्वादित्वात् (वा० ३१२१८०) डु । यद्वा,—न दटति ।
'दट वेदने' (भ्वा० प० से०) । 'दट भाषणे' (उ० उ० से०)

वाङ्मलकाटु । 'अवदु पुरपे कृवाटिका घाटा' इति बोपा
लित ॥ (१) ॥॥ घाटयति घाटयते, वा । 'घट सघाते'
चुरादि । अच् (३१११३४) घच् (३१३१९) वा ॥ (२)
॥॥ शुक कण्ठमटति । 'अट गतो' (भ्वा० प० से०) ।
इन् (उ० ४११८) । स्वार्थे वन् (शापि० ५१४५) । पुष्ट
तु परत्वादेशा बाधाम्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥॥ श्रीनि
श्रीवायामुन्तभागस्य 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—श्रीवाप
श्चाङ्गणस्य—इति स्वामि-मुकुटौ ।

वक्रास्ये चदनं तुण्डमाननं लपनं मुसाम् ।

वक्रत्रय, आस्यम्, चदनम्, तुण्डम्, आननम्, लपनम्,
मुसाम् (७ न), 'मुखके विल' के और उपचारसे 'मुसाम्' के
७ नाम हैं ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
ब्रूवो वचि (२१४५३) वा । 'मुष्वीवचिवचि-' (उ०
४११६७) इति च । 'वचत्रयास्ये छन्दसि च' इति हेम-
चन्द्र [२१४६४] ॥ (१) ॥॥ आस्यन्दते अम्भारिवा
प्रस्रवति । आस्य-द्यते वानादिना द्रवीक्रियते । 'श्वदू
प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३१
२१०१) इति ड । यद्वा,—अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते
वाऽस्मिन् प्रास । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) 'हृदयस्तुट'-
(३३३११३) ण्यत् । 'मुख मुलान्तरालं च द्वयमास्थमिती-
रितम्' इति शाश्वत (४८५) । 'दास्य मुखे च तन्मध्ये
तद्भ्ये च स्त्रिया स्थितौ' [इति मेदिनी ११३५] ॥ (२)
॥॥ चदन-त्यनेन 'वच व्यक्त्याया वाचि' (भ्वा० प० से०) ।
करणे ह्युट् (३३३११०) ॥ (३) ॥॥ तुण्डति । तुडि
तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥॥
आन-त्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ह्युट् (३१
३११०) ॥ (५) ॥॥ लपयतेऽनेन । 'लप व्यक्त्याया
वाचि' (भ्वा० प० से०) । ह्युट् (३३३११०) ॥ (६)
॥॥ ख-त्यते, अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित् खनेमुट् बोदात्' (उ० ११२०) इत्यच त
च डित् घातोर्भुङ्गणम् । 'प्राक् खनो मुड्दात्तस्य ततोऽच
प्रत्ययो भवेत् । प्रजापुत्रा यत् खात तरमादाहूमूल बुधा'
इति निरुक्तम् । मुखमुपाये प्रारम्भे ध्येडे नि शरणस्ययो'
इति हेम [२१२४] ॥ (७) ॥॥ सप्त 'मुखविलस्य' ।
तदुपलक्षिते समुदाये सप्तचारात् ।
बलीवे घ्राण गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥८९॥
घ्राणम् (न), गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका
(४ स्त्री), के ५ 'नाक' के नाम हैं ।
बलीव इति ॥ घ्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा०
प० अ०) । ह्युट् (३३३११०) 'घ्राण बलीव नासिकाया'

१ विश्वे तु—'श्रीवायामपि कंधरा इति पाठ ।

प्राते स्याद्वाच्यलिङ्गवम्' [इति मे० ४५।११] ॥ (१) ॥ * ॥
 बहति । 'वह प्राणो' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
 गन्धस्य बहा । 'स्याद् गन्धवहा नासायां पुलङ्गे मातरिस्थवि'
 [इति मे० १७७।२९] ॥ (२) ॥ * ॥ घोणति, अनया
 वा । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
 'हलञ्च' (३।३।२२१) इति घञ् वा ॥ (३) ॥ * ॥ नासते ।
 अनया वा । 'घासु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् ।
 'नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्' [इति मे०
 १७०।४] ॥ (४) ॥ * ॥ नासेष्वुल् (३।१।१३३) ।
 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या ध नासिका' उति साह-
 साङ्क । 'कुल्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिका'
 इति कारय ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'नासिकायाः' ।

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठः, अधरः, रदनच्छदः, (३ पु) दशनवासः(न), 'ओठ'
 के ४ नाम हैं ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उप दाहे' (भ्वा०
 प० से०) । 'उपिकुपि-' (उ० २।४) इति यच् ॥ (१) ॥
 * ॥ न ध्रियते । 'पृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) ।
 'पुसि-' (३।३।११८) इति षः । नञ्समासः (२।३।६) ।
 अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेज्जूर्ध्वं च वाच्यवत्' [इति मे०
 १३०।१०५] ॥ * ॥ 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकत्वं तु न भवति ।
 अनित्यत्वात् । 'ओष्ठाभ्यां युतावधरो' इति शाकपायिवादिः
 (वा० २।१।७८) वा ॥ * ॥ रदनाः छाद्यतेऽनेन 'छुद
 सवरणे' चुरादि । 'पुसि-' (३।३।११८) इति ष ।
 'छादिर्ध्व-' (६।४।१९६) इति । ह्रस्वः ॥ (३) ॥ * ॥ दश-
 नाना वाससी इव । भावरकत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ।

अधस्ताच्चिबुकम्

चिबुकम् (न), 'ओठ और दुड्डीके नीचेवाले भाग' का
 १ नाम है ।

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ सादानसंवर-
 णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगश्वादि । (उ० १।३७) ।
 स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) । चिनोति शोभा वा । प्रा-
 ग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ 'अवस्तादधरोष्ठस्य चिबुः स्याच्चि-
 व् कं तथा' इति नियमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ओष्ठाधो-
 भागस्य' ।

गण्डो कपोली

गण्डः, कपोलः (२ पु), 'गाल' के २ नाम हैं ।

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि घदनेकदेशे' (भ्वा० प० से०)
 अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुसि खिङ्गिनि । प्रहयोग-
 प्रभेदे च वीच्यङ्गे षिटकेऽपि च । चिह्नवीररुपोलेषु ह्य-

भूषणवृद्धवृदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्पते । 'कपि
 चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कपिमङ्गिण्ड-' (उ० १।
 ६६) इत्योलच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोभः । कं सुखं
 पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।
 २।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कपोलस्य' ।

सत्परो हतुः ॥ १९० ॥

हतुः (स्त्री), 'दाढ़ी, 'दुड्डी' का ३ नाम है ।

तदिति ॥ नाम्नां कपोलाभ्या पर । हन्ति । 'श्वस्त्रुहि-
 हि-' (उ० १।१०) इत्यु । 'हतुर्हृद्विलासिन्या मृचावस्त्रे
 गदे स्त्रियाम् । हयो कपोलावयवे' [इति मेदिनी ८४।२५-
 २६] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'कपोलाधोभास्य' ।

रदना दशना दन्ता रदाः

रदनः दशनः, दन्तः, रदः (४ पु), 'दौत' के ४ नाम हैं ।

रेति ॥ रद्यतेऽनेन । 'रद बिलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ दश्यतेऽ-
 नेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'दहवच-' (३।१।२४)
 इति निर्देशात्कञ्चिदकङ्क्षपपि लोपः । यद्वा, -फर्तिर ल्युट्
 (३।३।११३) ॥ (२) ॥ * ॥ दाम्यति । 'दमु उपचामे'
 (दि० प० से०) । अन्तर्भावित्पर्यादाहलकात्सम् । 'वतो-
 ऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽन्योपधौ स्त्रियाम्' [इति मे० ५५।२३]
 ॥ (३) ॥ * ॥ रवति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥
 चत्वारि 'दन्तस्य' ।

तालु तु काकुदम् ।

तालु, काकुदम्, (२ न), 'तालु' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तु प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प०
 से०) । 'त्रो रञ्च ल.' (उ० १।५) इति युष् । तालयति ।
 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादि । भृगुश्वादि (उ० १।३७)
 वा ॥ (१) ॥ * ॥ काकुजिह्वा उच्यतेऽनुच्यतेऽस्मिन् । अने-
 कार्थत्वाद्दक्षिणक्षेत्रेण वर्तते । धर्षयं क (वा० ३।३।३८) ।
 युषोदरादि । (५।३।१०९) । ईपत् कवते । 'कुङ् शब्दे' ।
 (भ्वा० आ० अ०) अस्वादिस्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा ।
 यद्वा, -निश्चेष्ट ककुर्द शिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः
 (४।३।१३) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तालुतः' ।

रसज्ञा रसना जिह्वा

रसज्ञा, रसना, जिह्वा (३ स्त्री), 'जीभ' के ३ नाम हैं ।

रेति ॥ रस जानाति । 'ज्ञा अधबोधने' (क्रा० प०
 अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥
 रसयति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नञ्चादित्वाद्
 (३।१।१३४) ल्युः । यद्वा, -रसयन्त्यनया । 'ण्यासश्चर्था
 युच्' (३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प०

से०) । 'बहुलमग्न्यापि' (उ० २।७८) इति युच् वा ।
 'रसन स्वजने ध्वनी । जिह्वाया तु न पुंसि स्यात्' (इति
 मेदिनी) । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च इत्यादौ 'जिह्वाया रसना
 तथा' इत्युक्तेर्दन्त्यातालव्यमध्योऽयम् । 'रसन तु ध्वनी स्वादे
 रसशारासनयो स्त्रियाम्' इति रभस ।—रसे सोत्रात्
 'रसिर्वाचरुवञो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीय ॥ (२)
 ॥*॥ लेडि । लिहन्यनया वा । लिह आस्वादाने' (अ०
 उ० अ*) । 'शवयज्ञिह्वा-' (उ० १।१५४) इति साधु ।
 —लिहे पूर्वजिह्वीवा' इति चन्द्रप्रत्यय —इति मुकुटोऽ-
 पाणिनीय ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'जिह्वाया' ।

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्वणी ॥ ९१ ॥

सूक्वणी (स्त्री), 'ओष्ठके दोनों किनारों का १ नाम है ।

प्रेति ॥ मृजति लालादि । 'मृज विमर्गं' (तु० प०
 से०) । बाहुलकात्कविन् । 'प्रा-तावोष्ठस्य सूक्वणी' इति
 क्लीबकाण्डेऽमरदत्त ॥*॥ 'दययुक्तम्' (सूक्वणी) इत्यप्ये
 ॥*॥ (सूक्वणी) उच्यते— इत्येके ॥*॥ —अदन्त सूक्वण-
 इत्यपरे ॥ * ॥ मृनिक्' शब्द इकारान्त क्लीबे । तत्र
 बाहुलकात्कि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयो' ।

ललाटमलिकं गोधिः

ललाटम्, अलिकम् (२ न), गोधि (पु), 'ललाट' के
 ३ नाम हैं ।

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्तायाम्' (जु० आ० से०) ।
 'लड विकास' (भ्वा० प० से०) वा । डल्योरेवत्वम् ।
 लल विलासमीप्ता वा अटति । अट गती (भ्वा० प०
 से०) । ललति । उक्तघातुभ्या बाहुलवादत्त्वं ॥ (१) ॥*॥
 अलति । अस्यते, वा । 'अल भूपणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'अलिहृ'पिभ्या किच्च' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीक-

१ 'वाचस्पत्ये' तु सृजे 'कन्' क्वनिन् वा कस्य
 नेह्वम् 'सूक्वणी परिलेडि च' इति स्मृति । 'महासूक्वा-
 यसोभितो सुविहवत्' इति श्लेषात् ककारद्रवमध्य ।
 सूक्वन् इत्यह्वन् । सूक्वणी' तत्रायं राजनि० । (पु०
 ५३२९) । 'स्मितस्य सभावय सूक्वणा कणान्' इति न०
 च० (१।१११) श्रीहर्षप्रयोगाद् वकारमध्यो नाग्नश्चायम् ।

२ उणादिसूत्रपाठे 'अनिह्वपिभ्या किच्च' इत्येव
 पाठ । 'अनीक' इत्युदाहरणश्च सि० की० । अथ च
 तथा सूत्रस्वीकारे दीर्घमध्यस्य 'अलीक' शब्दस्य
 सिद्धि, न तु ह्रस्वमध्यस्य 'अलिक' शब्दस्य । तस्मात्
 'अलिक' शब्दसिद्धये अतघातो कर्मणि इवन् प्रत्ययो
 बोध्य । ह्रस्वमध्यस्य लक्ष्यश्च 'असकृतालिकनीमलिक-
 लेशाम्' इति वाद० बाणववे प्रयोग । 'नाले गोध्यली-

महितोऽपि' इति वात्य ॥*॥ बाहुलकादिकप्रति । 'अलिक
 ह्रस्वदीर्घमध्यम्' इति राजदेव ॥ (२) ॥*॥ गुच्यते । 'गुच
 परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इम् (उ० ४।११८) । गवो
 नेत्रे धीयेते यस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।२।९१)
 इति किर्वा । पुस्ययम् । 'गोधिभालो महाशङ्ख' इति त्रि
 काण्डशेषात् [२।६।३०] ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'मालस्य' ।
 ऊर्ध्वे टभ्यां भ्रुवौ द्विषी ।

भ्रू (स्त्री), 'भौंह' का १ नाम है ।

ऊर्ध्व इति भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) ।
 'भ्रमेर्हृ' (उ० २।६८) यद्वा, —भ्राम्यति । 'भ्रमु अनव
 स्थाने' (दि० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'ऊर्ध्व
 च गमादीनाम्' इति 'गम क्वो' (६।४।४०) इत्यत्र
 वार्तिकेन मलोप ऊर्ध्व चादेश ॥ (१) ॥*॥ एक 'नेत्रो
 परिभागस्य रोमराजे' ।

वृर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं

वृर्चम् (न पु), 'दोनों भौंहके बीचराजे भाग' का १ नाम
 है ॥

क्विति ॥ कुरति । कुर्यंते, वा । बाहुलकाच्चट् । 'भ्रुव
 मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कस्यनसमभ्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ एक 'नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्ष्य कनीनिका ॥ ९२ ॥

तारका, कनीनिका (२ स्त्री), 'आँखकी पुतली' के नाम हैं ।
 सेति ॥ तारयति । 'तृ लघ्वनादौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'पुल्ल' (३।१।१३३) । 'तारिका ज्योतिषि' (वा०
 ७।३।४५) इतीत्वाभाव । 'तारको दैत्यभित्कणधारदोर्न
 द्वयोर्'क्षि । कनीनिकायामृषे च न पुमास्तातरि त्रिपु' [इति
 मे० २।९।९१-१००] ॥ (१) ॥*॥ वनति । 'कनी दीप्ती (भ्वा०
 प० से०) बाहुलकादीन । स्वार्थे कन् (नापि० ५।४।५) ।
 टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) । 'कनीनिका
 तारकेक्षण स्यात्कनिष्ठागुलावपि' (इति मे० १।५।१८१)
 ॥ (२) ॥*॥ अक्ष्य' इति खेचरी व्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥
 द्वे 'नेत्रकनीनिकाया' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षण चक्षुरक्षिणी ।

दृष्टश्री च

लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम् चक्षु, अक्षि (६ न),
 दृक्, दृष्टि (२ स्त्री), 'आँख' के ८ नाम हैं ।

कालिन्लक्ष्मणानि' इत्यभि चि म० (३।२।३७) वचना-
 दीर्घमध्योऽपि । तल्लक्ष्य च—'पुरोश्चालीकनिर्वन्ध समानि
 ब्रह्महृत्वाया' इति मनु (१।१।५५) 'तद्यथा च महाराजो
 नालीकमधिगच्छति' इति रामा० च ।

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्छृ दशने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥। नीयतेऽनेन । 'नीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।१-१७) ॥ (२) ॥॥। 'दाम्नी' (३।२।१८२) इति पक्षे ष्टम् । 'नेत्रं मथिगुरो वल्लभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्रो नेत्ररि वाच्यवत्' [इति मे० १२६।५४] ॥ (३) ॥॥। ईक्षयतेऽनेन । 'ईक्ष दशने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) 'ईक्षार्णं दशने दृशि' [इति मे० ४७।३६] ॥ (४) ॥॥। षष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिष्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षे शिच्व' (उ० १।-११९) इत्युत्ति । शिच्त्वादानार्धधातुकार्त्वात् क्त्वात् न— इति मुकुटस्त्वपाणिनीय ॥ (५) ॥॥। अश्नुते, अनेन वा । 'अश्नु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रानित्' (उ० ३।१५६) इति विश्व ।— 'अश्रो. पिच्—' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । यद्वा, अश्रयति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (६) ॥॥। पश्यति । 'दृतिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । विवप् (३।२।७८) । यद्वा, -श्चयतेऽनया । सप-दादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विवप् । 'विवप्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् विवप्यति क्त्वम् ॥ (७) ॥॥। क्तिन् (३।३।९३) । 'दृष्टिजनिऽक्षिण दशने' इति हैम. [२।९३] ॥ (८) ॥॥। अष्ट 'नेत्रस्य' ।

अश्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अश्रु, नेत्राम्बु, रोदनम्, अस्त्रम्, अश्रु (५ न), 'ओस्' के ५ नाम है ।

अश्रुत्विति ॥ अश्रयति, अश्नुते वा कण्ठम् । अश्रवादि-त्वात् (उ० ५।२९) इति रूपाक्षे । 'अन्न कोणे कचे पुनि वलीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥॥। 'जगरे चाधम-श्रुणि' इत्युत्प्रेमभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च 'अश्रम्' तालव्यश-मपि ॥ (१) ॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥॥। रुचते । 'हृदिद् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुलकात् । 'रोदनं ऋन्दनेऽश्लेषि दुरालम्बोपधो स्त्रियाप्' इति मेदिनी [९।१।१७] ॥ (३) ॥॥। (४) ॥ (५) पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ।

अपाङ्गी नेत्रयोरन्ती

अपाङ्गः (पु), 'अँलोकं किनारेवाले भाग' का १ नाम है । अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।२३४) अपहृष्टोऽङ्गाद्वा । अपहृष्टान्यङ्गान्य-स्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने श्वाभ्रेत्राग्ने तिलकेऽपि च' [इति विश्वः १७।४४, मे० २३।२८] ॥ (१) ॥॥। 'बाह्या' इति शेषः ॥॥। एकम् 'नेत्रप्राप्तयो' ।

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कटाक्षः (उ), 'कटाक्ष' का १ नाम है ।

केति ॥ कटावतिप्रयितावशिषो यत्र । 'बहुव्रीहो सव्यधनो -' (५।४।१३३) इति पच् । कट गण्डमक्षति वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कटाक्षकाक्षो' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥॥। अपा-ङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'कटाक्षस्य' ।

कर्णशब्दप्रह्वौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

कर्णः, शब्दप्रहः (२ पु) श्रोत्रम्, (न), श्रुतिः (स्त्री), श्रवणम्, श्रवः (१ साम्त-२ न), 'कान' के ६ नाम है ।

केति ॥ कीर्तते शब्दप्रहणःय क्षिप्यते । यद्वा, -कीर्तते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुख वा । 'कृ विधीषे' (तु० प० से०) । 'कृवज्जुसि- (उ० ३।१०) इति न । यद्वा, -कर्णमिति । 'कर्णं भेदने' (तु० उ० से०) 'अदन्त.' । अच् (३।३।१३४) । 'कर्णं' पृथामुते ज्येष्ठे सुधर्णालो ध्रुतावपि' [इति मे० ४५।४] । यच्—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुट. । तत्र । ह्रस्वादाप्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥॥। शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'अहृवृद्-' (३।३।५८) इत्यप् । सज्ञाया 'हृलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् विधीयते चापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥॥। श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । ष्टन् (उ० ४।१।५९) ॥ (३) ॥॥। श्रूयतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रुति श्रोत्रे च तत्कर्म-ण्याम्नायदातयो स्त्रियाप्' [इति मे० ५८।६६] ॥ (४) ॥॥। ल्युट् वा कर्णे (३।३।११७) । श्रवण श्रुतौ च कर्णं नक्षत्रे न नपुंसकम्' [इति मे० ५०।८०] ॥ (५) ॥॥। 'सर्वधातुभ्योऽस्तुन्' (उ० ४।१।८९) ॥ (६) ॥॥। पद् 'कर्णस्य' ।

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तमाङ्गम्, शिरः, शीर्षम् (३ न), मूर्धम् (उ), मस्तकः (पु न), 'शिर, मस्तक' के ५ नाम है ।

उत्तेति ॥ उत्तम च नदङ्गं च 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समास ॥ (१) ॥॥। श्रीयते उष्णीपादिना । 'श्रयते. स्वाङ्गे शिर किञ्च' (उ० ३।१।९४) इत्यसुम् । 'शिरः प्रघाने सेनाग्ने शिखरे मस्तकेऽपि च' [इति मे० १७।३।३१] ॥॥। 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥॥। 'कुमारशीर्षयो -' (३।२।५१) इति शापका-च्छिर शब्दस्य शीर्षदिश ॥ (३) ॥॥। मुह्यत्यस्मिन्नाह-ते । 'मुह् वैचित्र्ये' (दि० प० ने०) । 'श्रुद्युत्तम्-' (उ०

१।१५९) इति वायु ॥ (४) ॥१॥ मस्यते स्म । 'मती परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क (३।२। १०२) । स्वार्थे षन् (शानि० ५।४।५) ॥ (५) ॥१॥ पञ्च शिरस' ।

चिबुर- कुन्तलो बाल कच केश- शिरोरह- ॥१५॥
चिबुर, कुन्तल, बाल कच, केश, शिरोरह (६५), 'केश, बाल' के ६ नाम हैं ।

वीति ॥ 'वि' इति लघ्वन्त कुरति । 'कुर द्यते' (तु० प० से०) 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति च ॥ * ॥ 'कुन्तला भुषणान्तस्त्राश्रिकुराश्रिकुरा' 'कचा' इति दुर्गं । (१) ॥१॥ कुन्त कुन्ताप्रवाह इति । आश्रोभुप- (३।२।३) इति क । 'कुन्तलश्रपके बाले वदे ना भूमि नीडिति' [इति मे० १५०।७९] ॥ (२) ॥१॥ बलति 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादिस्वाम् (३।१। १४०) च । दस्यतेऽवच्छद्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बानो ना कुन्तलेऽवश्य गजस्यपि च बालघो । तालिकेरे हरिद्राया मल्लिकाभिषपि स्थियाम् । वाच्यलिङ्गोऽभवे मुखे ह्रीवेरे पुनपुसवाम् । अलकारान्तरे मेघ्ये बालो वाराः श्रुटि- स्त्रियो' इति (पयर्मादी) [मे० १४९।३९-४०] ॥ (३) ॥१॥ कञ्चते । 'कच द-व्यते' (भ्वा० प० से०) । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घ । कचत्वारामान वा । घञ् (३।१। १३४) । 'कच पुण्यत्रणे केणे च-धे पुने च गीपते । कचा करेण्वाम्' [इति हैम २।५६ ५७] ॥ (४) ॥ * ॥ निगद्यते किल्ला नञ्जे' () । 'विल्ला उपतापे' (दि- खा० से०) वा । किल्लनाति । विल्लु विवाधापाम्' (ऋचा० प० से०) । 'विषशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । क शैले वा । 'श्र-ने-योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति छ । 'हल्लतापे-' (६।३।९) इत्यनुक् । कस्य शिरस इतो वा । 'केश स्यात्पुसि वरणे ह्रीवेरे कु वनेऽपि च' [इति मे० १६२।५] ॥ (५) ॥१॥ शिरसि रोहति । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति क ॥ (६) ॥ * ॥ पठ 'केवन्व' ।

सदृश्वे वैशिक केश्यम्

कौशिकम्, केश्यम् (२ न), 'केणके समूह' के २ नाम हैं । तदिति ॥ केशाना समूह । अचिन्तहस्ति- (४।- २।४७) इति टक् ॥ (१) ॥१॥ 'केशाश्रमा यञ्छा- वन्तरस्याम्' (४।२।४८) (२) ॥१॥ द्वे केषवृन्दस्य' ।

१ 'चिकुरा' इति पुनर्कतिच-त्वा ।

२ मेदि-या 'नारिकेले' चूडी स्थियाम् इति पाठ । तत्र पवर्गादित्ययो न सार्वाधिक ।

अल्ल-शङ्खूर्णकुन्तला ।

अल्ल, चूर्णकुन्तल (२ पु), 'अंगुठिया बाल' के २ नाम हैं ।

बलति ॥ अलति, अल्पते, वा । 'अल भूपपादो' (भ्वा० प० से) । वृद्धादिभ्यो डुप् (उ० ५।३५) । 'अलना कुदेरपुर्णामस्थिया चूर्णकुन्तले' [इति मे० ४।५।१] ॥ (१) ॥१॥ चूर्णस्य कर्चुरादिभ्योऽस्य कुन्तला ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे ध्रमरकाः

ध्रमरक (उ), 'काकुल' अर्थात् 'बुलबुली बानी ललाट पर लटके हुए बाल' का ३ नाम है ।

त इति ॥ ध्रमर इव । 'इवे प्रतिकृते' (५।३।९६) इति कम् । 'अप ध्रमरको भृङ्गे गैरिके' 'चूर्णकुन्तले' [इति मे० १७।२०५] ॥ (१) ॥१॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ।

काकपक्ष शिरपण्डक ॥१६॥

काकपक्ष, शिरपण्डक (२ पु), 'काकपक्ष' अर्थात् 'लक्ष्मणको जडा, छुलकी, शिला-सामान्य' के २ नाम हैं ।

कावेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥१॥ शिक्षाप अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति स्वायं [शानि० ५।४।५] वा कम् । घञ्-त्वादि (वा० ६।१।९४) । 'शिक्षण्डो तु शिक्षाबही' इति तालव्यायो रभस । शिक्ष ण्डो बह्वृद्धयो' [इति मे० ४।३।३७] ॥१॥ शकन्वादिबन्धे किञ्चिच्छ्रुति । 'शिक्षण्डश्शिक्षण्डको' इति वाचस्पति मु भूतो ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'शामान्येन शिक्षाया' । बालानां शिक्षायाम् वा । 'बालानां तु शिर कार्यं शिक्षितं मुण्डमेव वा' ।

कवरी केशवेदा

कवरी (स्त्री), केशवेदा (उ), 'बालके रचन-विशेष' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कृपते । 'कुड द्यते' (भ्वा० आ० थ०) । 'कोरन्त्' (उ० ४।१।५५) । 'जानपद-' (४।१।५२) इति डीप् । -क शिरो वृणोत्याच्छादयति । -कवरी- [४।१। ४२] इति निर्देशादप्य वाच्यत्वात् (३।१।१३४) -इति मुकुट । -कृप्यवर्णा क वृणोति वा -इति स्वामी बोक सूत्रादर्शनपुलको । 'कवर सवणाम्लयो । कवरी केशवि न्यासशाकयो' [इति हैम ३।५९० ५९८] ॥ (१) ॥१॥

१ 'शिरिके वाच्यकावरे इति पाठो मेदिन्याम् ।

केशानां वेदो मार्जनाद्यन्धविशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'केशवन्धरचरनाया.' ।

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

धम्मिल्लः (पु), 'पटिया, जूडा' अर्थात् 'बोधे हुए स्त्रियों-
के बालके रचना-विशेष' का ३ नाम है ।

अपेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सोत्र । विच् (३।२।
७५) । मिलति । 'मिल सममे' (उ० प० से०) 'बाहु-
लकालक' । धम् चाक्षो मिल्लश्च । 'भो नो धातो.' (८।२।
६४) इति सोत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'जूडा'
इति ख्यातस्य ।

शिखा चूडा केशपाशो

शिखा, चूडा, केशपाशो (३ स्त्री), 'शिखा', 'चुटिया, चुन्नी'
के ३ नाम हैं ।

शीति ॥ शीते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति ख ।
'शिखा शाखावाहिचूडालाङ्गलिनयग्रमायके । चूडामात्रे
शिखायां च ज्वालायां प्रपदेश्य च' [इति मे० २०।६-७]
॥ (१) ॥ * ॥ चुळ्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (उ० प० से०) ।
'चुरादीना णिञ्वा' इति पक्षे मिदादिपाठात् (३।३।१०४)
अङ्गीर्णत्वे । 'चूडा शिखाप्रयो । बाहुभूपावलभ्योश्च' इति
हैमः [२।११९-१२०] ॥ (२) ॥ * ॥ केशानां पाशः ।
अल्पः केशपाशः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडाया' 'चोटी' इति ख्यातायाः ।

प्रतिनस्तु जटा सटा ॥९७॥

जटा, सटा (२ स्त्री), 'जटा' अर्थात् 'आपसमें सटे हुए
बाल या ऋषियोंकी जटा या जटामात्र'के २ नाम हैं ।

अपेति ॥ प्रतिनः शिखा । जायते, जन्मते वा । 'जनेष्ठन्
नलोपश्च' (उ० ३।१०) । यटा, -जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।२३४) । 'जटा लनकचे
मूले मांस्या' 'लक्षे पुनर्जटी' [इति मे० ३४।१४] ॥ (१)
॥ * ॥ सटति । 'पट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।२३४) । 'सटा, जटाकेशरयो.' [इति मे० ३५।
२९] । (२) ॥ * ॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः
॥ * ॥ द्वे 'प्रतिनः शिखायां' ।

वेणिप्रवेणी

वेणिः, प्रवेणी (२ स्त्री), 'बालकी गुथी हुई चोटी' के २
नाम हैं ।

वेणीति ॥ वेणति । 'वेण् निशामनवादिनाशनगमन-
ज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८)

१. '—शिखायां—' इति मेदिनीपाठः ।

३९ अ०

॥ (१) ॥ * ॥ प्रहृष्ट उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२)
॥ * ॥ 'करणिश्रोणिषेणय.' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥ * ॥
'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशवन्धे' इति हैमः [२।
१५६] ॥ * ॥ द्वे 'प्रोपितमर्तृ' कादिधातुके शरचनाविशे-
पस्य' ।

शीर्षाण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीर्षण्यः, शिरस्यः (२ पु), 'निर्मल बाल' के २ नाम हैं ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।
५५) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा
केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकृते
पुत्ति' [इति मे० १२०।१०८-१०९] ॥ (१) ॥ * ॥
{ २ } ॥ * ॥ द्वे 'अन्योन्यासंस्तौ स्तान्तादितिर्येते वर केशे' ।

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ६८ ॥

पाशः, पक्षः, हस्तः (३ पु), ये तीन शब्द 'कच' शब्दसे
पर रहने पर अर्थात् 'कचपाशः, कचपक्षः, कचहस्तः' (३ पु),
या कच (केश) के पर्यायवाचक शब्दसे परे रहने पर अर्थात्
'केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः, बालपाशः, बालपक्षः,
बालहस्तः' (६ पु), इत्यादि नाम 'केश-समूह' के हैं ।

पेति ॥ पाश्वते । 'पश वग्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।
१९) । घः (३।१।११८) वा 'पाशस्त्' 'मृगपश्वदिवन्धने ।
कर्णान्ते सोमनाथः स्यात्कचान्ते निकारायकः । छात्राद्यन्ते
च निग्दायः' इति हैमः [२।५६३-५६४] ॥ (१) ॥ * ॥
पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।
१९) । घ (३।३।११८) वा । 'पक्षो मासार्धके गेहपाश्व-
साध्यविशेषयोः । केशादे परतो बृन्दे बले सखिसहाययोः'
[इति मे० १६२।१८-१९] ॥ (२) ॥ * ॥ हसति,
हस्यते, वा । 'हृक्षे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हमिमुषिण्-'
(उ० ३।८६) इति तत् । 'हस्त' करे करिकरे सप्रकोष्ठ-
करेऽपि च । ऋसे केशात्परो व्राते' [इति मे० ५९।७५-
७६] ॥ (३) ॥ * ॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कला-
पोऽर्थो येषाम् ॥ * ॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य' ।

तनूरुहं रोम लोम

तनूरुहम्, रोम, लोम (३ न), 'रोधुं' के ३ नाम हैं ।

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिक (वा० ३।
२।५) । 'तनूरुहं तु लोमिन् स्यात्पतत्थे च तपुंसकम्' [इति
मे० १७७।३०] 'तनूरुहस्तु पुधे गहति लोमिन् च' इति हैमः

१. हैमे 'क' पुस्तके '—पक्षादिवन्धने' इति पाठः ।
क-ग पुस्तकयोस्तु—'पक्षपादिवन्धने । ... छात्राद्यन्ते—'
इति पाठः ।

[४३५५] ॥ (१) ॥ * ॥ रोहित । 'नामन् लोमन् व्योमन्-
रोमन् लोमन्-' (उ० ४१५१) इति साधु । यद्वा, -
रुयते । 'रु घ०' (अ० प० अ०) । मनिन् (३१२७५) ॥
(२) ॥ * ॥ कपिलकादित्वात् (वा० ८१२१८) लत्वम् ।
लूयते वा । मनिन् (३१२७५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'रोष्ण' ।

तद्दृष्टौ द्रमश्रु पुंमुखे ।

रमथु (न), 'दाहीके बड़े हुए घाल' का ३ नाम है ।
तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । रम मुख श्रयति ।
श्रिञ्च सेवामाम्' (भ्वा० उ० से०) । रमनि मुसे श्रूयते ।
'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) मितद्रवादित्वात् (वा० ३१२१
१८०) डु । सपदादिविचप् (वा० ३१३१०८) वा । आग-
मशास्त्रस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥ * ॥ पुंसो मुखे ॥ * ॥
एक 'दाडिनाया' ।

आयत्नवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥९९॥

आयत्न, वेप (२ पु), नेपथ्यम् (न पु), 'आभूषण
आदि से उत्पन्न शोभा' के ३ नाम हैं ।

प्रतिकर्म, प्रसाधनम् (२ न), 'तिलक, फूल आदिसे सँवा-
रने' के २ नाम हैं ।

आकेति ॥ आयत्नम् । 'कूप सामर्थ्यं' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३१३१८) । 'कूपो रोल' (८१२१८) ।
आकल्पयते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थेऽप्यन्त । अच्
(३१३१३४) । 'आकल्प कल्पने वेशे' [इति मे० १०३।
१५] (१) ॥ * ॥ वेपणम्, विद्यते, वा । 'विष्णु व्याप्तौ' (जु०
प० से०) । घञ् (३१३१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच्
(३१३१३४) ॥ * ॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विद्यते
वा । विद्यति वा । 'विश्व प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३१३१८) वा । 'वेशो
वेश्यागृहे । नेपथ्ये च' [इति मे० १६३।३४-३५] ॥ (२)
॥ * ॥ नयति । णिच् (३१२७५) । शुभ (७३१८४) । निनो
नेत्रस्य, नेत्रतुर्वा पथ्यम् । सन्नापूर्वत्वात् ह्रस्व । 'नेपथ्य
तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेपथेदे' इति हैम [८९।५२१-
५२२] ॥ (३) ॥ * ॥ अत्यङ्ग प्रतिक्रियात् वा कर्म । शाक-
पाथिवादि (वा० २१३७८) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रसाध्यतेऽने-
नाङ्गम् । करणे ल्युट् (३१३११७) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'अलकाररचनादिकृतशोभाया' ।

दशैते त्रिपु

यहँ से लेकर आगेवाले दश शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ता । ।

अलंकार्तोऽलंकारिष्णुश्च

अलङ्कार, अलङ्कारिष्णु (२ त्रि), 'अलङ्कृत करनेवाले' के
२ नाम हैं ।

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तुन्' (३१२१३५) ॥
(१) 'अलंङ्कृत्-' (३१२१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ।

मण्डित ।

प्रसाधितोऽलंकारश्च भूपितश्च परिष्कृतः ॥१००॥

मण्डित, प्रसाधित, अलंङ्कृत, भूपित, परिष्कृत (५ त्रि),
'आभूषण इत्यादिसे सुशोभित' के ५ नाम हैं ।

मेति ॥ मण्डयते स्म । 'मडि भूपायाम्' (भ्वा० प०
से०) । क्त (३१२१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रगाध्यते स्म ।
'साध ससिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वाद्येण त । क्त
(३१३१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ अल क्रियते स्म ॥ (३) ॥ * ॥
भूपयते स्म । 'भूप अलकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥ * ॥
परिष्कृत्यते स्म । क्त (३१२१०२) । 'सपरिष्णाम्-'
(६१११३७) इति सुट् । 'परिनिविभ्य -' (८१३७०) इति
पत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'भूपितस्य' ।

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णु

विभ्राड्, आजिष्णु, रोचिष्णु, (३ त्रि), 'आभूषण इत्या-
दिसे सुशोभित' के ३ नाम हैं ।

वीति ॥ भ्राजते तच्छील । 'भ्राजनास-' (३१२१-
७७) इति निवप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'भुवश्च' (३१२१३८)
इति चाड् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥ रोचते तच्छील ।
'अलङ्कृत्-' (३१२१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'अलकारादिना शोभमानस्य' ।

भूपा तु स्यादलंक्रिया ।

भूपा, अलङ्क्रिया (२ स्त्री), 'आभूषण इत्यादिसे
सुशोभित करने' के २ नाम हैं ।

भ्विति ॥ भूपणम् । 'गुरोरच-' (३१३१०३) इत्य् ॥
(१) ॥ * ॥ अलकरणम् । 'कृञ् श च' (३१३१००) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'भूपणक्रियाया' ।

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलङ्कार, आभरणम्, परिष्कार' (३ स्त्री और ३ शब्द),
विभूषणम्, मण्डनम् (शेष ३ न), 'आभूषण, गहना' के ५
नाम हैं ।

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३१३१९) ।
'अलंकार ककणादिषु । उपमादौ' इति हैमः [४१२४४] ॥

(१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ भ्रिय-
तेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ विभ्रूयतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ म-
ण्डयतेऽनेन । 'मडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।
३।११७) । 'मण्डनं तु प्रमाधने । मण्डनोऽलकरिणी' इति
हैम. [३।४२६-४२७] ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूपाणाम्' ।

अथ मकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।

मकुटम् (न), किरीटम् (पु न), 'मुकुट' के २ नाम हैं ।

अर्थात् ॥ मङ्कतेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ०
से०) बाहुलकाद्वाटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम्, एकी-
कारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्व्युकारपाठे बाहुलकाद् धातो-
रन्त ज् ॥ (१) ॥*॥ किरति, बलेन वा । 'कृ ऋषे' (तु० प० से०) । 'कृतकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ।

बूडामणि शिरोरत्नम्

बूडामणिः (पु), शिरोरत्नम् (न), 'शिरोमणि' के २
नाम हैं ।

बूडैति ॥ बूडाया मणि । 'बूडामणिः काकविधा-
फले मुषंमणावपि' इति हैम. [४।८१] ॥ (१) ॥*॥
शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥ द्वे 'शिरोमणे' ।

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तरलः (पु), 'हारका सुमेरु' अर्थात् 'हार या माला के
बीचवाले बड़े दाने' का १ नाम है ।

तेति ॥ 'तरन्तु तरणे पुंसि' [इति मे० १२५।४०]
तरं लान्ति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'तरलं चञ्चले
पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणो पुंसि यवागू-
मुरयो' लियाम्' [इति मे० १२५।९६-९७] ॥ (१) ॥*॥
हारस्य मध्य हारमध्य गच्छति । 'अयेष्वपि-' (वा० ३।
२।४८) इति ड ॥*॥ एकम् 'हारमध्यमणे' ।

बालपाश्या पारितय्या

बालपाश्या, पारितय्या (२ स्त्री), 'स्त्रियोंकी चोटी या
जूझंम लगावनेके लिये सोने आदि की पटी' (भूषण-विशेष) के
२ नाम हैं ।

वेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधु । 'तत्र साधु.' (४।
४।९८) इति यत् । बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१)
॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात्
(वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सोम-
न्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बाल-
बन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ।

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रपाश्या, ललाटिका (२ स्त्री), 'बन्दी, वेना आदि
ललाटेके भूषण' के २ नाम हैं ।

पत्रैति ॥ पाशसमूहः पाश्या, पत्रमिव पाश्या ॥
(१) ॥*॥ ललाटस्थालकारः । 'कर्णललाटात्कनलकारे'
(४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ।

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

कर्णिका (स्त्री), तालपत्रम् (न), 'कनकूल, ऐरेन, तरकी,
ह्रमक आदि भूषण' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कर्णस्थालकार । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्ण-
भूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्यागुलावपि । कुट्टिन्यां
हस्तिहस्ताद्रे' इति हैम. [४।१८८-१९] ॥ (१) ॥*॥
तालस्य पत्रम् । 'तालपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री
रण्डायाम्' एति हैम. [४।२६१] ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः'
अध्वज । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभर-
णस्य' ।

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डलम्, कृ वेष्टनम् (२ न), 'कुण्डल' के २ नाम हैं ।
('कुण्डल' और 'कर्णिका' में यह भेद है कि 'कुण्डल'को स्त्री-
पुरुष दोनों पहनते हैं और 'कर्णिका' को केवल स्त्रियाँ ही
पहनती हैं) ।

कुण्डैति ॥ कुण्डने, कुण्डयते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा । धृपा-
दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्ड कुण्डलाकारं लाति
वा । 'कुण्डल कर्णभूपाया पाशेऽपि नलयेऽपि च । काश्चनद्रु-
गुह्ययोः स्त्री' [इति मे० १५१।८२-८३] ॥ (१) ॥*॥
कर्णस्य वेष्टनम् । वेष्टयतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ।

प्रैवेयकं कण्ठभूषा

प्रैवेयकम् (न), कण्ठभूषा (स्त्री), 'हँसली, कण्ठा, टीक
आदि गलेके आभूषण' के २ नाम हैं ।

प्रैवेयेति ॥ प्रीवाया भवम् । 'कुलकुक्षिश्रीवाभ्यः श्वास्य-
संकारेषु' (४।२।१६) इति ङक् ॥*॥—'प्रीवाया अण्
च' (४।३।५७) इति ङक् 'प्रैवेयम्' अपि—इति मुकुटः
॥ (१) ॥*॥ भूषयतेऽनया । 'भूप अल हारे' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति स्यात्स्य ।

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लम्बनम् (न), ललन्तिका (स्त्री), 'घालेसे थोड़ा नीचे
लटकनेवाले भूषण' के २ नाम हैं ।

इति ॥ लम्बते । 'लवि धवस्त्रमने' (भ्वा० धा० से०) । ल्यु (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लट शतृ-' (३।१।१२४) 'उणितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'शप्पयनोन्तिवम्' (७।१।८१) इति गुम् । डलयोरेकत्वम् । ललत्प्येव । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विचि-
ल्लम्बमानवण्डभूपणस्य' ।

स्वर्णः प्रालम्बिका

प्रालम्बिका (स्त्री), 'गलेसे थोड़ा नीचे लटकनेवाले सुवर्णके भूषण (सोनेकी हलका सिकड़ी आदि)' का १ नाम है ।

स्वेति ॥ सैव लन्तिका सुवर्णे वृता प्रालम्बते । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'हैम लम्बकण्डिकाया' ।

अधोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

उर सूत्रिका (स्त्री), 'मोतीके हार' का १ नाम है ।

अपेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभि वृता ॥ * ॥ उरस सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'मौक्तिकमालाया' ।

हारो मुक्तावली

हार (पु), मुक्तावली (स्त्री), 'हार' के २ नाम हैं ।

हेति ॥ ह्यिषते मनोज्ञेन । ह्यिषते वा । षच् (३।१। १९) यदा, -हारयति मन । स्वार्थ्यन्तावच् (३।१। ३३४) ॥ 'हारो मुक्तावरे युधि' [इति मे० १३०।१००] । (१) ॥ * ॥ मुक्तानामावली वीर्या पवित ॥ (२) ॥ * ॥ भिदादिषाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हार' इति रभस ॥ * ॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ।

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकाः ।

देवच्छन्द, शतयष्टिक (२ पु) 'सौ लड़ीवाले हार' के २ नाम हैं ।

देवेति ॥ 'हार' शतयष्टिक सन् । देवैश्चन्दते । 'छदि सवरणे' (चु० प० सं०) । षच् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'यष्टिर्हारस्ताशस्त्रभेदयो ष्वजदण्डके । भाण्डया च मधुघण्टया च' इति विश्व [३।७।२३ २४] । 'यष्टिलता सर सरि' इत्यनेकार्थमाधवी ॥ * ॥ एक 'शतलतिक-
हारस्य' ।

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुस्तस्यगुत्सार्धगोस्तना ॥ १०५ ॥

अर्धाहारो माणवक एकावलीकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

गुस्त, गुस्तार्द्ध, गोस्तन, अर्द्धहार, माणवक (५ पु), एकावली, एकयष्टिका, (२ स्त्री), ये ७ 'हारोंके भेदविधियाँ' हैं । ('इनमें घंतीस लड़ीके हारका गुच्छ, चौबीस लड़ीके हारका गुच्छार्द्ध, चार लड़ीके हारका गोस्तन, चारह लड़ीके हारका अर्द्धहार, बीसलड़ीके हारका माणवक और एक लड़ीके हारका एकावली, एकयष्टिका नाम है') ।

नक्षत्रमाला (स्त्री), 'सत्तार्द्धस मोतियोंके हार' का १ है ।

हारैः ॥ 'यष्टीना भेदात् हारभेदा स्यु । गुध्मते । 'युध परिचयते' (दि० प० से०) । 'उन्विगुधितुयिष्यश्च' (उ० ३।६८) इति स कित् । बाहुलकाद्भूपभावो न । 'गुस्त स्यात्स्त्वके स्तम्बे हारभेदप्रतिपणयो' [इति दन्त्यान्तेषु मे० १७०।३] ॥ * ॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छ स्तम्बके स्तम्बे हारभेदकलापयो' [इति मे० २९।३] । भूयते । 'गुच्छ शब्दे' (भ्वा० धा० ष०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वानि-
षल्लतिको गुच्छ' ॥ (१) ॥ * ॥ 'गुच्छाधस्तस्त्वस्त्वक । गुत्स्य गुत्स्यार्थ । समप्रविभागाभावात् पुस्त्वम् । षतु-
विद्यतियष्टिको हारो गुस्तार्ध ॥ (१) ॥ * ॥ 'चतुसि-
षल्लतो हारश्चतु सरिच्च गोस्तन' । गो स्तन इव ॥ (१) ॥ * ॥ 'विद्यतियष्टिके हारो माणव परिकीर्तित' । 'अर्धनेकदेशेन वृत्तो हार ।' शाकपाणिवादि (वा० २।१। ७२) ॥ (१) ॥ * ॥ माणवो बाल । स इव । यावादि-
त्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुपुष्ये-
घटी' [इति मे० १७।२०९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकस्यार । एका चासादावली च ॥ (१) ॥ * ॥ एकावलीयेव सप्तवि-
शतिमुक्ताभि कृता । नक्षत्राणा मालेव ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् ।

आवापक. पारिहार्यः कटकौ वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवापक, पारिहार्य (२ पु), कटक, वलय (२ पु न), 'पहुँची, कड़ा आदि हाथके भूषण' के ४ नाम हैं ।

आवेति ॥ था उष्यते । 'द्वुवप्' (भ्वा० उ० ष०) । कर्मणि षञ् (३।३।१९) । स्वार्थे (जापि० ५।४।५) सप्ताया (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥ * ॥ परिह्रियते 'श्रद्धलोप्यत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाण्

१ हैमे तु यष्टिभेदेन हाराणां ये नामभेदास्त एवमुक्ताः, तथा—'देवच्छन्द घर्तं साष्ट त्विच्छन्द-सहस्रकम् । अर्धं रश्मिकलापोऽस्य दादय त्वर्धमाणवः । तदर्धं विजय-
च्छन्दो हारस्त्वष्टोत्तर शतम् । द्विदशार्धगुच्छ स्यात् पञ्च हारफल लता । अर्धहारश्चतु पष्टिगुच्छमाणवम-
न्दरा । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्ध यथोत्तरम् । इति हारा यष्टिभेदात्' [३।३।२२-३२५ इति] ।

(५।४।३८) । यद्वा,—घनस्ताच्चतुर्बर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ष्यञ् । (२) ॥*॥ कटति कटचते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ष्वन् (उ० २।३२) । 'कटकोज्जी नितम्बेऽद्वैतता दन्तमण्डने । सांमुद्रलक्षणे राजधानीबलययोरपि' [इति मे० ५।५६-५७] ॥ (३) ॥*॥ बलते । 'बल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बलमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'बलय- कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुस्तकम्' [इति मे० १।१।९६] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ।

केयूरमङ्गदं सुलये

केयूरम्, अङ्गदम् (२ न), 'विजायठ, वाज्रघ्नद, बहर- वृदा' के २ नाम हैं ।

कयिति ॥ के बाहुशिरसि योति । 'यु मिथथे' (अ० प० से०) । सजादित्वात् (उ० ४।१०) ऊरः । बाहुल- काट्टिलोपः । 'हलदन्तात्-' (६।२।९) इति सप्तम्या ष्वक् ॥ (१) अङ्ग दयते, दायति, धति वा । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'द्वैपु शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'अःतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपु- सक् । अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' [इति मे० ७।५।१७-१८] (२) ॥*॥ हे 'प्रगण्डभुषणस्य' ।

'अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अंगुलीयकम् (न पु), ऊर्मिका (स्त्री), 'अंगूठी' के २ नाम हैं ।

अंगुलीति ॥ अंगुली भवम् । 'जिह्वामूलांगुलेः' (४।३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिल- कादित्वात् (वा० ८।२।१८) 'अंगुलीयकम्'—इति मुकुट ॥ तन्न । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि- धानाभावात् । 'बालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तु- शक्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । ऊर्मि प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मि. स्त्रीपुमयो- र्विध्या प्रकाशे वेगभङ्गयो' [इति मे० १०८।३] ॥ (२) ॥*॥ हे 'अंगुलीभूषणस्य' ।

साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा सा

अंगुलिमुद्रा (स्त्री), 'नाम सुद्धि हुई अंगूठी' का ३ नाम है ।

१. 'अंगुलीयम्' अपि । लक्ष्यं च—'तव मुचिरितमंगुलीय- पूनम्' इति शाकु० । 'अयं मैथिल्यभिशानं काकुत्स्थस्यागु- रीयकः' इति भट्टि—(८।१।१८) प्रयोगात्पुस्त्येऽपि ।

सेति ॥ ऊर्मिका । अधरः सहिता चेत् । अंगुल्यां मुदं राति । 'आत-' (३।२।३) इति क । मोदते वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितच्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । अंगुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एवम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्कणम्, करभूषणम् (२ न), 'कङ्कण, ककना' के २ नाम हैं ।

कङ्कति ॥ कं शुभ कणति । 'कण दग्धे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) कङ्कते वा । 'कक लीत्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० १।७८) इति 'अनुदातेतश्च हलादे.' (३।२।४९) इति वा युच् । पृथो- दरादित्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । कङ्कणं करभूषणाय सूत्रमण्डनयोगि' [इति मे० ४८।४०] ॥ (१) ॥*॥ करं सुषयति । करो भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।१३३, ११७) । 'बलीव मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसर' इति रस्तकोप ॥ (२) ॥*॥ हे 'मणिवन्धभूषणस्य' ।

स्त्रीकृत्यां मेखला काञ्ची सप्तको रशना तथा ॥१०८॥

कञ्चीवै सारसनं च

मेखला, काञ्ची, सप्तकी, रशना (४ स्त्री), सारसनम् (न), 'स्त्रियोकी करधनी' के ५ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ मल गति लाति । क (३।१।३) । पुपो- दरादि (६।३।१०९)—मीयते । 'हुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधु—इति मुकुटविच- त्यः । तत्सूत्रत्योऽज्जलदत्तादिष्वदशनात् । 'मेखलाऽद्रिनि- तम्बे स्याद्रशनाखङ्कणधयो' इति हैम. [३।७।९६] ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते । 'कण्वि दीप्तिवन्धनयो.' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा डीप् (गा४।१. ४५) ।—'अन्येऽगोऽपि' इति दीर्घ—इति मुकुटविच- न्त्य । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्येऽगोऽपि—इत्येता- दृशस्य दीर्घविधायकत्वाभावात् 'अन्येषामपि—' (६।३। १३७) इति वक्तु- युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यामेखलादाम्नि प्रभेदे नगरस्य च' [इति मे० २७।३] ॥ (२) ॥*॥ सपति । 'पम समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । सप्तभिरनेकाभिः किङ्कि- णीभि, सप्त स्वरात् वा कायति । 'आत-' (३।१।३६, २।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१)—कायन्ति षस्याम् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क—इति मुकुटश्चिन्त्य । अधिकरणे तद्वत्त्वेरसंभदात् ॥ (३) ॥*॥ अदनुते । 'असृङ् व्याती संघाते च' (स्वा० आ० से०) ।

अदनाति । अग भोजने' (ऋधा० प० से०) । 'अवे रश्च' (उ० २।७५) इति मू रसादेश । यद्वा,—रपाति । 'रस शब्दे' सौत्र । बहुलमन्वयापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमन्वया 'रसना' ॥१॥ रसना' दन्त्यमन्वयापि । 'रस शब्द' (भ्वा० प० से०) रस आस्वादाने' (उ० उ० से०) । 'बहुलम्—' (उ० २।७८) इति युच् । 'ण्यासन्ध-य—' (३। ३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अधि दन्त्याश्च सम्ब-सम्बलस्युकरा । रसनापि च जिह्वायाम्' । रसन निश्चये स्वादे रसना वाञ्छिजिह्वयो 'इत्यजस्यधरणी । 'रसन स्वदने ध्वाने रसना वाञ्छिजिह्वयो । रसन चापि रासनायाम्' इति विश्वप्रकाश [७७।३०] । एवमुभयमुभयत्र साधु । (४) ॥१॥ सारमुक्कष्ट सनमस्य । 'पण सभक्तो' (भ्वा० प० से०) । च (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पसाधने वा । 'मेल-लाया सारसनमुरश्चे च तनुत्रिणांम्' इति दन्त्यादौ रभस । (५) ॥१॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूपणस्य' ॥ 'स्त्री' इत्यविबक्षितम् । पुस्कटिभूपणस्य ।—स्त्रीकट्या वस्त्रग्रन्थने—इति स्वामी । एका यष्टिभवेत्काञ्ची मेलला द्वापटयष्टिका । रसना पोहश शैया कलाप पञ्चविधक '—इति भेदस्तिवह न विवक्षित ।

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

शृङ्खलम् (त्रि), 'पुरषोकी वरघनी' का ३ नाम है ।

अपेति ॥ पुसां वट्या चेत् काञ्ची । शृङ्खलं खलति । 'खल सञ्चये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।२५) । पुषोदरादि । (६।३।१०९) । 'शृङ्खल पुस्कटीकाञ्च्या लोहुरजो च दन्थने' इति हैम [३।७२५] ॥ (१) ॥१॥ एकम् 'पुष्पकटीस्वभावा' ।

पादाङ्गद तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१८९॥

पादाङ्गदम् (न), तुलाकोटि (स्त्री), मञ्जीर, नूपुर (२ पु न), हसक, पादकटक (२ पु), 'पायजेव' के ६ नाम हैं ।

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा—पाद एवाङ्गम् । पादाङ्ग घति, दायति, दयते वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'वैपु शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देह्पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुव' (३।२।३) इति क ॥ (१) ॥१॥ तुला तुलया वा कोटयति । 'कुट प्रतापने' चुरादि । 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । तुलाकार कोटिरग्रमस्य । 'तुलाकोटिर्मानभेदेऽमुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैम ॥ (२) ॥१॥ मञ्जति । 'मजि ध्वनी' सौत्र । बाहुलनादीरन—गम्भीरादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपानिनीयो गम्भीरादिगणाभावात् ॥ (३) ॥१॥ 'नुवनम्' नूयते, या । 'ग्यु स्तुतो' (तु० प० से०) ।

सपदादि (वा० ३।३।१०८), नुवि पुरति । 'पुर धप्रमने' (तु० प० से०) । 'इगुपय—' (३।१।२३५) इति क । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुर' इति रभस ॥ (४) ॥१॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ।

हंसकः पादकटक

(भावार्थ—ऊपर दिया गया है ।)

हसेति ॥ हस इव नायति । 'अन्त्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति इ । हम् इव । 'इवे—' (५।३।१९६) इति कन् वा ॥ (१) ॥१॥ नावस्य कटको वलय ॥ (२) ॥१॥ हे 'नूपुरस्य' ॥—पडपि पर्याया—इत्येके ।

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किंकिणी, क्षुद्रघण्टिका (२ स्त्री), 'घूपूर' के २ नाम हैं । विमिति ॥ किञ्चित् किण करोति । किणशब्दात् 'उक्त रोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्वाच् (३।१।२३५) । गौरादि (४।१।४१) ॥१॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्कनम् । 'नकि गतो' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।२३४) गौरादि (४।१।४१) शकण्डवादि (वा० ३।१।१९४) । यद्वा,—क सुख कपति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।२३४) । 'कङ्कण स्यात्प्रतितर कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरि ॥ (१) ॥१॥ घण्टेव । 'इवे—' (५।३।१९६) इति कन् । यद्वा,—घण्टति, घण्टयति, वा 'घटि दीतो' (उ० उ० से०) । ण्वल् (३।१।२३३) । सुद्रा चातो घण्टिका च ॥ (२) ॥१॥ हे 'क्षुद्रघण्टिका या' 'क्षुद्राक्षयस्य' ।

स्वक्फलकृमिरोमाणि वख्योनि

वख्योनि (स्त्री), 'जिनके कपडे बनते हैं उन छाल, फल, कृमि और रोए' का ३ नाम है । 'तींसी, बेला आदिके छाल से, कापास आदिके फलसे, रेशमवाले कृमि (कीड़े) के कोएसे और मेंह, दुग्गा भेड़ा, मृग आदिके रोएसे कपडे बनते हैं, अत 'उन छाल, फल, कृमि और रोए' का 'वख्योनि' (स्त्री), यह ३ नाम हैं ।

पेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनि कारणम् ॥ (१) ॥१॥ एकम् 'वख्योनि' ।

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

यद्वा दश शब्द त्रिलिङ्ग है । ('वाल्क्यम्, चौमम्, फाल्क्यम्, कार्पासम्, वादरम्, कौशेयम्, राङ्गवम्, अनाहतम्, निष्पवाणि, तन्त्रकम्' इी० स्वा० आ० वी० मत्तसे से ३० शब्द त्रिलिङ्ग हैं । वाल्क्यम्, चौमम् (न०), फाल्क्यम्, कार्पासम्, वादरम्, कौशेयम्, कृमिफोशोरयम्, राङ्गवम्, मृगरोमजम्, अना-

हृत्तम, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम् 'च' शब्दसे इसका संग्रह हुआ है, सुभूति और महेश्वरके मतसे शेष ११ शब्द त्रिलिङ्ग हैं।

वेति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ।

फालके शैमादि

वाल्क्यम्, शौमम् (२ त्रि), 'निसीवट या केले आदिके छालसे बने हुए कपड़े' के १-१ नाम हैं ।

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ शौमादि वाल्क्यम् । 'शौम वल्कजाशु के । शणजेजतीने' [इति मे० १०८।९] 'शौमवस्त्रस्य' एकम् ।

फालं तु कार्पासं वादरं च तत् ।

फालम्, कार्पासम्, वादरम् (३ त्रि), 'कपास इत्यादि—के फलसे बने हुए कपड़े' अर्थात् 'सूती कपड़े' के ३ नाम हैं ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण् । 'फालं तु बसने फाल' उत्सृजो' [इति हेम- २।४।११-५१२] । 'कलीवं सीरोपकरणे' [इति मे० १४७। ३४-३५] । 'पुसि वकरसीरिणे' ॥ (१) ॥ * ॥ कर्पास्या बदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च—' (४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले सुक्' (४।३।१६३) । कार्पासस्य बदर-स्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ।

कोशेयं कृमिकोशोत्थम्

कौशेयम्, कृमिकोशोत्थम् (२ त्रि), 'पीताम्बर आदि रेशमी कपड़ा' अर्थात् 'रेशमवाले कीड़ोंके कोपके बने हुए कपड़े' के २ नाम हैं ।

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाङ्गम्' (४।३।४२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'पीताम्बरादेः' ।

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ ११११ ॥

राङ्गवम्, मृगरोमजम् २ त्रि), 'बुशाला, शाल, अलवाल, कम्बल आदि जनी कपड़ा' अर्थात् 'मृग (मेंढा आदि पशु) के रोंपके बने सूतसे बने हुए कपड़े' के या 'रङ्गनामक मृग-विशेषके रोंपके बने सूतसे बने हुए कपड़े' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रङ्गी भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येण च' (४।२।१००) इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ।

१, हेम 'ख-ग पुस्तकयोस्तु'—कल उत्कृती— इति पाठः ।

२, 'ऊर्णावस्त्रस्य' इत्युचितम् ।

अनाहत्तं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नयाम्बरे ।

अनाहत्तम्, निष्प्रवाणि, तन्त्रकम् (३ त्रि), नयाम्बरम् (न), भा० ची० ची० स्वा० के मतसे 'जो पहना, छुलाया या फटा हुआ नहीं हो उस कपड़े' के और महेश्वरके मतसे 'कोरे कपड़े' के ४ नाम हैं ।

अनेति ॥ न आहृतम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोयतेऽनया । 'वेङ्गु तन्त्रुताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३।१-१७) इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्त्रुवायशालाकाऽस्मात् । 'निष्प्रवाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ तन्त्रादचिरान्द्रहृतम् । 'तन्त्रादचिरान्द्रहृते' (५।३।७०) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'द्वेदभोगक्षालनरहितवस्त्रस्य' ।

तस्याद्द्रुमनीयं यद्भौतयोर्वैख्योर्युगम् ॥ ११२ ॥

उद्गमनीयम् (न), 'छुलाये हुए कपड़े' का नाम है ।

तदिति ॥ द्रोतयोः प्रक्षालितयोर्वैख्योर्युगम् । उद्ग-म्यतेऽभिलष्यते । 'गम्यु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'युगम्' इत्यविदधितम् ॥ * ॥ एकम् 'घोतवस्त्रयुगम्' ।

पत्रोर्णं धौतकौशेयम्

पत्रोर्णम् (न), धौतकौशेयम् (२ न), 'छुलाये हुए रेशमी कपड़े' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णाऽस्त्यथ । अर्थात्वाच्य (५।२।१२७) । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये पत्रोर्णं शोणकद्रुमे' इति हेम [३।२।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ धाव्यते स्म । 'धाधु गतिद्युद्धयो' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।१।१०२) धौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धौतकौशेयस्य' ।— प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णाख्यम्—इत्यन्ये ।

बहुमूल्यं महाधनम् ।

बहुमूल्यम्, महाधनम् (२ न), 'विशकीर्मी वस्तु' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ महद् धनं मूल्य-मस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुन' ।

क्षौर्मं दुकूलं स्यात्

क्षौर्मम् (न), दुकूलम् (न), 'पीताम्बर' के २ नाम हैं ।

धाविति ॥ क्षीति, धूपते, वा । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अतिस्तुमु—' (उ० १।१४०) इति मद्र् । 'क्षौर्म-पट्टे दुकूलेऽपि' [इति मे० १०८।९] ॥ * ॥—क्षुमाया विकारः । शौमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तरामिषनाय

पुनरभिहितम् ॥ (१) ॥०॥ दुष्ट वृत्ति । 'कूल आधरणे'
(भा० प० से०) 'दुग्धपत्र' (३।१।१३५) इति च ।
पृषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ।

द्वे तु निवीत प्रावृत त्रिषु ॥११३॥

निवीतम्, प्रावृतम् (२ न), 'द्वे ह्युप सस्त्र' के २ नाम हैं ।
द्वे इति ॥ नि धीयते स्म । 'ध्येयु सवरणे' (भा० उ०
अ०) । क (३।२।१०२) । सप्रसारणादि (६।१।१६) ।
(६।१।१०८) (६।४।२) ॥०॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥
(१) ॥०॥ प्रात्रियते स्म 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
क (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ।

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्धस्तयोर्द्वयोः ।

दशा (स्त्री), वस्तय (स्त्री), 'कपडेकी किनारी, धारी,
दस्सी' के २ नाम हैं ।

स्तीति । दशयते । दश दशने' (भा० प० अ०) भि
दाद्यह् (३।३।१०६) । दशा यत्प्राग्मवस्थाया वस्त्रान्ते भूमि
पुस्त्रियो' इति रभस ॥ (१) ॥०॥ वस्यते । 'वस आ-
च्छादने' (अ० आ० से०) । 'वस स्नेहनादौ' चुरादि ।
चुरादीना णिञ्वा । 'वसति' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
निष्ठे नाभयो भूमि दशासु च' [इति भे० ५।८।५५] ॥
(२) ॥०॥ द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ।

द्वैर्व्येमायाम आनाहः

द्वैर्व्यंश्च (न) आयाम, 'आरोह' (२ पु), 'कपडे आदिकी
लम्बाई' के ३ नाम हैं ।

दायिति ॥ दीर्घस्य भाव । 'गुण-' (५।१।१२४) इति
ष्यञ् ॥ (१) ॥०॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ।
आयमन वा । आयाति वा । 'या प्राणजे' (अ० प० से०) ।
'अतिस्तुम्' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥०॥
आनह्यतेऽनेन । 'णह व-धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।
३।१९) ॥०॥ 'आरोह' इति ववञ्चिपाठ । आरह्यतेऽ
नेन । घञ् (३।३।१९) । 'आरोहस्त्ववरोहे च 'वर्त्योपि-
स्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्चये' [इति
मे० १७६।१४] ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'वस्त्रादेर्द्वैर्व्यंस्य' ।

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

परिणाह (पु), विशालता (स्त्री) 'कपडे आदिकी चौड़ाई'
के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१)
॥०॥ विशालस्य भाव । लृक् (५।१।११९) ॥ (२) ॥०॥
द्वे 'वित्सारस्य' 'पनहा' इति रुयात्स्य ।

पटचरं जीर्णवस्त्रम्

पटचरम्, जीर्णवस्त्रम् (२ न), 'पुराने कपडे' के २ नाम हैं ।
पेति ॥ पटति । 'पट गतो' (भा० प० से०) । बाहु-
लवाद्त्वं । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वे चरट्' (५।३।५३) यद्वा-
'पटत्' इत्यभ्यवत शब्द चरति करोति । अच् (३।१।१३५)
यद्वा—पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य विवभवा' (वा०
३।१।११) । शपन्ताच्चरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥०॥
जीर्णं च तद्वस्य च ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ।

समी नक्तकृर्षपटी

नक्तक, कर्षट (२ पु), मुकुट महे० मतसे 'राते कप-
डेके टुकडे' के भा० ही० मतसे 'हमाल' अर्थात् 'पसीना आदि
को धोखने वाले छोटे वस्त्र' और ही० स्वा० मतसे 'दूध,
पानी आदिको छाननेवाले कपडे' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ नजते । 'ओनजी घ्रीडे' (तु० आ० से०)
बाहुलवात्तत् । स्वाधे वन् (जापि० ५।४।५) । नोवत् कं
सुप्तमस्माद्वा । पृषोदरादिस्त्वात् (६।३।१०९) मलोप
॥०॥ वञ्चित् 'लक्तकः' इति पाठ । लक्षयते स्म । 'लक
आस्वादाने' () । क (३।२।१०२) । स्वाधे कन्
(जापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥०॥ किरति । 'कृ विकीरे'
(तु० प० से०) । कृणाति । 'कृ हिसायाम्' (ऋचा० प० से०)
वा । करोति । 'हुक्कृ' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।
२।७५) कर् चासी पटश्च । यद्वा,—करस्य पट । शक-
म्वादि (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'प्रस्वेदादिना
जनायर्हस्तस्यवस्त्रखण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्य येन
पुम्यते तप ह्योऽयम् इत्याह । मुकुटस्तु—गलितत्वादिदुष्ट-
जीर्णवस्त्रखण्डस्य ।

वस्त्रमाच्छादनं यासञ्छेले वसन्मंशुकम् ॥ ११५ ॥

वस्त्रम्, आच्छादनम्, वास, शैलेय, वसनम्, अंशुकम्
(६ न), 'कपडामात्र' के ६ नाम हैं ।

धेयि ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) ।
प्लुच् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥०॥ आच्छाद्यतेऽनेन ।
ह्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥०॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेणिव'
(उ० ४।११८) इत्यसुच् ॥ (३) ॥०॥ विस्यतेऽनेन । 'विल
वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) गीरादि (५।३।
४१) । 'कल्पवल्ड्-' (६।३।४३) इति टिन्वित्पाठ-
नाद्वा ङीप् । 'विलो' 'नीचेऽप्ये त्रिषु । नपुसक तु वसने' । इति
मेदिनी [१४६।१७] ॥ (४) ॥०॥ वस्यतेऽनेन । ह्युट्
(३।३।११७) 'वसन छादने वस्त्रे' [इति मे० ६।१।२१]
॥ (५) ॥०॥ अथु सूत्रादिसूक्तमाले किरणे 'चण्डदीपिते'

१ मेदिन्या 'नीचे' इति पठो नास्ति ।

२. मेदिन्या 'चण्डदीपितो' इति पाठ ।

१ 'बजारोहावटावपि' इति मेदिनीपाठ ।

[२।५५५ इति हैम] । 'अंशून् कायति । वः (३।२।३) । यद्वा,—अंशुभि कायते । 'काशु दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अभ्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ड । 'अंशुक इल्लणवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययो' [इति मे० ४।४३] ॥ (६) ॥ * ॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटं शाट सिचयप्रोत्तल-
क्तकाः' इति रभसः ॥ * ॥ पट् 'वस्त्रस्य' ।

मुचेलकः पटोऽस्त्री

मुचेलकः, पटः (न पु), 'अच्छे वस्त्र' के २ नाम हैं ।

स्विनि । शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) । स्वाधिक प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनिवर्तन्तेऽपि, (५।) ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट यती' (भ्वा० प० से०) । 'पट वित्तारे' (चु० उ० से०) वा० । अच् (३।१।१३४) । यद्वा,—पटयतेऽनेन । 'पट भासने' (चु० उ० से०) । 'स्रनो घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्वादन्यस्मादपि । 'हृत्' (३।३।१२२) घञि संज्ञापूर्वकत्वाद्बृद्धभावः । 'वचिदपवादविषयेऽप्युत्तमोर्भिनविशते' () इति घञ्विषये 'पुसि—' (३।३।११८) इति घो वा—घञर्थे क. (वा० ३।३।५८)—इति मुकुट । तत्र । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालङ्घने पुमान्' [इति मे० ३।५।१९] ।—'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर्दर्थानात्—इति स्वाम्येव चिन्त्य । उत्तरभग्न-भेदिन्यो 'अग्नी' इति दर्शनात् ॥ (२) ॥ द्वे 'गे'मनवमस्य' ।

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

वराशिः, स्थूलशाटकः (२ पु), 'मोटे वस्त्र' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा ग्रन्थते । इन् (उ० ४।११८) । 'वराशिनां' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥ * ॥ 'वराशि स्यात्खड्गवरे वराशिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'वराशिनं' इत्यण्वयः ॥ * ॥ द्वे 'स्थूलपटस्य'—चत्वार एकार्था—इत्येके ।

निचोलः प्रच्छदपटः

निचोलः (त्रि), प्रच्छदपटः (२ पु), महे० सा० दी० मत से 'पालकी आदिके ओहार या सारङ्गी सितार आदिके गिलाफ' (खोली) के, छी० स्वा० मतसे 'रजाई, तोसक, तकिया आदिकी खोली' के और अभ्याचार्योंके मतसे 'डुकां' अर्थात् 'यवन आदिकी खियां पर्देके वास्ते जिसको ओढ़कर पूरे शरीरको ढककर बाहर निकलती हैं उस वस्त्र-विशेष' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निचोस्यते । 'चूल समुच्छ्राये' चुरादि । पञ् (३।३।१९) यद्वा,—चोडयते । 'चूड कृती' चुरादि । पञ् (३।३।१९) डलयोरेकत्वम् । 'निचोलं तु नपुसकम्' इति रभसः ।—स्त्रिया 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेव ॥ * ॥ निचुतोऽपि । 'निचलस्तु निचोले स्वादिग्जल-
क्षयमहीरुहे' [इति मे० १।५।१०२] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घ (३।१।११८) वा । प्रच्छा-
द्यतेऽनेन वा । चुरादिष्यन्तात् घः (३।३।१८) । 'छादेर्घ—' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ पटश्च । (२) ॥ * ॥ द्वे 'डोलिकायावरणपटस्य' 'ओहार' इत्याख्यस्य ।—स्त्री पिधानपटस्य 'बुरका' इति ह्यात्तस्य—इत्यन्ये ॥—येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य 'खोल' इत्याख्यस्य—इति स्वामी ।

समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

रल्लकः, कम्बलः (२ पु), 'कम्बल' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ रमते । शिवप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां—' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति । शिवप् (३।२।१७८) । रत् चामौ लश्च । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) । 'केश्ण' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा,—रमणम् । संपदादि (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा तस्यसेऽनेन । 'तत्र आस्वादेने' () घ (३।३।११८) । रत् लाति । वृन् (उ० २।३२) वा । 'रल्लक कम्बले स्मृतः । तस्यैव कम्बलमृगे' इति हैमः [३।८६-८७] ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बति, कम्बयते वा । 'कम्ब गतौ' () । वृपादिस्त्वात् (उ० १।१०६) कलच् । सज्ञापूर्वकत्वात्प्रलोपो न । 'कम्बलः क्रिमिसा-
स्नयोः । नागप्रभेदे प्राकारे वेकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः [३।६६९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कम्बलस्य' ।
अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुकै ।

अन्तरीयम्, उपसंव्यानम्, परिधानम्, अधोऽंशुकम् (४ न), 'कमरसे नीचे पहने जानेवाले धोती, पायजामा, साड़ी आदि कपडों के ४ नाम हैं ।

अन्तेनि ॥ अन्तरे भवम् । गृहादिस्त्वात् (४।२।१३८) ह्र ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ परिधीयते । 'डुघान् धारणपोषणयोः' (जु० उ० ङ०) । 'कृत्यल्युट्—' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (३) ॥ * ॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'परिधानवस्त्रस्य' ।

द्वौ प्राचारोचरामङ्गो समो ग्रहतिष्ठा तथा ॥ १७ ॥

सन्धानमुत्तरीय च

प्रावार उत्तरामङ्ग (२ पु) ग्रहतिष्ठा (स्त्री), सन्धानम, उत्तरीयम् (२ न) 'वमरसे ऊपर धारण करने योग्य दुपट्टा, चादर पगडी आदि वपडों' के ५ नाम हैं ।

हात्रिणि ॥ प्र त्रिवनजनेन । वृज वरण (स्वा० उ० से०) वृणोतेरा-उ दने (३।३।५४) इति घञ् । उप सर्गस्य घञि (६।३।१२२) इति दीध ॥ (१) ॥ * ॥ उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यत । पञ्ज मङ्ग (स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ वृहती वसना नरे [इति मे० ६४ १३७] ॥ वृहत्वेव । वृहत्या था-उादने (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥ * ॥ सवीर्यत नेन । ल्युट् (३।३।११७) । सन्धान 'छदनेंश्लुके [इति विश्व ८।४।० मदिनी १४।५१] ॥ (४) ॥ * ॥ उत्तररिम देहभागे भवम् । महादित्वात् (४।२।२३८) छ ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च उपरिवस्त्रस्य ।

चोलकृपांसकौ स्त्रिया ।

चोल, कृपांसक (पु न), 'छियांकी चोली, कुर्ती आदि' के २ नाम हैं ।

चोलिति ॥ चोत्यतेऽनेन चुल समुच्छाये (चु० प० से०) अच् (३।३।५६) । घ (३।३।११८) वा । अल्पश्रो- । गौराणि (४।१।४१) । गानी ॥ (१) ॥ * ॥ कूपर स्यात्कफोणो च ननु यपि च पुंस्यम् [इति मे० १३२।१३७] । कूपरेऽस्यत् कूपरोऽस्यत्ऽन वा । अमु क्षयणे (दि० प० से०) । कूपरे आन्ते वा । आम् उपवगने (अ० जा० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।१३४) वा । वृणोतेरादि (६।३।१०९) । स्वार्थे वृन् (भाषि० ५।४।५) । कृपांसत्व घचोलक इति हारावली ॥ (१) ॥ * ॥—प्राप्रपदी नवञ्चुक्तस्य स्त्रीणा ऋञ्चुक्तिनाभ्यस्य द्व—इति स्वामी ।

नीशार म्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीशार (पु) रजाई, हुलाई वा शीतसे बचने के लिये ओढ़े जानेवाले वस्त्रमात्र का १ नाम है ।

नीति । नितरा नीयते हिमानिलावच अनेन वा । श्रु हिमायाम् (कना० प० से०) । वा बाधुवणनिवृत्तपु (वा० २।३।२१) इति घञ् । उपमगस्य घञि (६।३।१२२) इति दीध ॥ (१) ॥ * ॥ एक प्रावरणस्य रजाई इत्यापस्य ।

अर्धोर्मि वरस्त्रीणा स्यात्पण्डातकमशुकम् ।

अर्धोर्मि (न), चण्डातकम् (न प) 'लहंगा' के २ नाम हैं ।

अर्धेति ॥ ऊरोरधम् । अथ नपुमवम् (२।२।२) इति समास । अर्धोरो काण्ते । अ येभ्योऽपि- (वा० ३।२।१०१) इति ड ॥ * ॥ चण्डा वीपना वरस्त्रियम तति । ववुन (उ० २।३।२) । अर्धोर्क वरस्त्रीणा वाप श्रण्डातक स्मृत इति पुष्पाण्डे वीपालितातुल्लङ्गोर्ध्व ॥ (१) एक ाहगा इति रयानस्य ।

स्यात्त्रिप्याप्रपदीन तत्प्राप्नोत्याप्रपद् हि यत् ॥ ११९ ॥
आप्रपदीनम् (त्रि), 'पैरतक लटकनेवाले वपड' का १ नाम है ।

स्यादिति ॥ आप्रपद् प्राप्नोति । आप्रपद् प्राप्नोति (५।२।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ यदाप्रपद् प्राप्नोति तदा प्रपदीनम् ॥ * ॥ एक पादाप्रपत्तलम्भमानवस्त्रस्य ।

अस्त्रो वितानमुल्लोच

वितानम् (न पु), उल्लोच (पु), 'चेंदवा' के २ नाम हैं ।

अस्त्रेति ॥ वित यते । घञ् (३।३।१९) । वितानो यन उल्लोचे विस्तारे पुनपुसकम् । वलीव वृत्तविधेये स्यात्त्रिलङ्गो 'म दतुच्छयो [इति मे० ९२।२९ ३०] ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्ध्वं लोचति लोच भासने (चु० उ० से०) । ऊर्ध्वं गोचते । गोच दशने (वा० अ० से०) वा । अच् (३।३।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ कुत्व तु 'गिष्ठायागनिट (वा० ७।३।१३) इति वचनादभ्य तु तष सेटत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्व वितानस्य वदवा चाननी इति रयातस्य ।

दूष्याद्य वस्त्रवेदमनि ।

दूष्यम् (न), आद्य (आद्य शब्दने पटकुटी (स्त्री) पटवास, पटगृहम् पटकञ्चम् (३ न), इ यादिका समूह हैं) 'कपडोंके घर, डेरा, रावटी, सम्बू आदि का १ नाम है ।

द्विति ॥ दूष्यते । रुप वैदृत्ये (दि० प० अ०) । ष्य तात् अचो यत् (३।१।९७) । दोषो णी (६।४।९०) इ यू । दूष्य त्रिपु दूषणीये क्लीब वस्त्रे च तदपुद्गे (इति मे०) ॥ (१) ॥ * ॥ आद्यन कुटरपटकुटीपट वामादिप्रह । एक वस्त्रवेदस्य टेण्ट तम्बू सामियागा इति रयातस्य ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतिसीरा, जवनिका तिरस्करिणी (३ स्त्री) कनात, पदार्थ के ३ नाम हैं ।

प्रतीति । प्रति सिनोति । प्रतिसीयते वा । 'पिञ्चवधने' (स्वा० उ० अ०) । 'श्रुतिचिमीना दीर्घश्र' (उ० २।२६) इति रक्त् ॥ (१) ॥ * ॥ जवत्यस्याम् । 'जु.' सौभ्रो घातु गतो वेगे च (३।२।१५७) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तिरस्करोति । ग्रह्यादि-त्वाद् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्बृद्धभावात् । सजा-पूर्वकत्वाद्वा ॥ * ॥ तिरस्कियतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्करोणी' ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'व्यव-धातपट्या' । 'कनात' 'पदा' इति वा ह्यतायाः ।

वचिन्त् 'पर्यङ्किका परिकर. पर्यङ्क्यावसथियका । अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यात्तीवो सारसनश्च यः' ।

परिकर्माङ्गसंस्कारः

परिकर्म (न), अङ्गसंस्कारः (पु), 'डुङ्कम आदिसे शरीर के संस्कार करने' के २ नाम है ।

पेति ॥ परि मलवर्जनाधी क्रिया परिकर्म स्नानोद्धत-नादि ॥ * ॥ 'प्रतिकर्म' इति वचिन्त्पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्ग संस्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शरीरसौमाधायकसंघ' ।

म्यान्मार्ष्टिमार्जना मृजा ।

मार्ष्टिः, मार्जना, मृजा (रे स्त्री), 'शङ्ख पोंछकर शरीरको साफ करने' के ३ नाम है ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृञ् शौचालकरणयोः' चुरादिः । श्रावादिस्वात् (वा० ३।३।१९४) क्तिन् । 'तितुष-' (७।२।९) इति नेट् । णिलोप. (६।४।५१) । —बाहुलकात्ति. —इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ 'प्याश-श्रन्यो युच्' (३।३।१०७) 'मार्जना लोभ्रसाक्षिनि । मार्जनं गुडिकरणो मार्जना मुरजध्वनी' इति हैमः [३।४२७] । (२) ॥ * ॥ निदाघद् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'प्रोच्छ्रनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ।

उद्धर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्धर्तनम्, उत्सादनम् (२ न), 'उबटन, साधुन आदिसे शरीरको मलने' के २ नाम है ।

उद्धेति ॥ उद्धत्यतेऽनेन 'वृत्त वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यङ् । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'पद्लू विद्मरणादौ' (तु० प० अ०) । यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुत्सेखोद्धर्त-

नोद्वाहनेषु च [इति हैम ४।१।७०; मेदिनी ९।५।७०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उद्धर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ।

आप्लाव आप्लावः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लावः, आप्लवः (२ पु), स्नानम् (न), 'स्नान करने' के ३ नाम है ।

शालेति ॥ आप्लवन्म् । 'ल्युट् गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'विभापादि ह्युत्तो.' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे 'कूदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ 'ष्णा शोचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'स्नानस्य' ।

चर्चा तु चार्चिक्यं स्यासकः

चर्चा (स्त्री), चार्चिक्यम् (न), स्थासकः (पु), 'शरीरमें चन्दन आदि लगाने' के ३ नाम है ।

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्चं अघ्ययने' (चु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डाया चिन्तास्यासक्तयोरपि' [इति हैम. २।५८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'धात्वर्थनिर्देशे षुल्' (वा० ३।३।१०८) 'चर्चिका' तत्त. स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥ * ॥ तित्ठति । 'ष्ठा गतिनि-वृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्त. । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) 'म्यानकः पुति चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्बुदे' [इति मे० १४।१६९] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' ।

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

प्रबोधनम् (न), अनुबोधः (पु), 'निकले हुए गन्धों फिरोसे डाने' के २ नाम है । 'जैसे—'कस्तूरीके गन्धके निकले जानेपर मदिरा झोढ़नेसे उसका गन्ध फिर आ जाता है' ।

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुपूर्वाङ्गावे घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' यथा कस्तूरीकादर्थंसादिना ।

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पत्रलेखा, पत्राङ्गुलिः (रे स्त्री), 'कस्तूरी, केंसर, मंहदी या चन्दन आदिसे गाल या स्तनाद्विपर पत्ते, फूल आदिकों चित्रकारी करने' के २ नाम है ।

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपाथिवादि. (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ पत्राघोऽङ्गुलिरंमुलिष्या-

पार ॥ (२) ॥ * ॥ समे स्त्रियाम् ॥ * ॥ द्वे 'स्तन-
कपोलादौ रचितस्य, केसरादिना 'तिलकविशेषस्य' ।

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेष्यम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न त्रिचाम् ।

तमालपत्रम्, तिलकम्, चित्रकम्, विशेष्यम् (न), 'क-
स्तूरी, चन्दन, अरम आदिसे टीका (तिलक) लगाने' के ष
नाम है ।

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वान् । 'तमालपत्र
तापिच्छे तिलके पत्रकेऽपि च' । [इति विश्व १४८।२८७] ॥०॥ 'तमालस्तिलके सङ्गे तापिच्छे वदणद्रुमे' इति
विश्वत् (१५७।१०२) तमालोऽपि ॥ (१) ॥ * ॥
तिलवि । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) वसुन (उ० २।
३२) । 'तिलकोऽश्वद्रुमभिदो पुण्ड्रके तिलवालके । तिलक
रुचके 'लोम्नि' [इति हेम ३।४७-४८] ॥ (२) ॥ * ॥
चित्रपति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) ।
वसुन (उ० २।३२) चित्र करोति वा । 'अन्वयेभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति ड । चित्रक तिलके ना तु ष्या-
घ्रमिच्चञ्चुपाटिपु [इति म० ८।८८] ॥ (३) ॥ * ॥
विशिनटि । 'सिक्तुं विशपणे' (र० उ० अ०) । ष्वल्
(३।१।३३) । 'विशपकोऽन्वो तिलके विशेष्यधितरि त्रियु'
[इति मे० १७।२।१४] ॥ (४) ॥ * ॥ द्वितीय तिलकम्
तुरीयं विशपक च स्त्रियान भवत । किं तु पुनपुसकयो
॥०॥ चत्वारि ललाटेकृतस्य तिलकस्य ।

अथ कुकुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्मान्निशिरा वरं बाह्योकोपीतनम् ।

रक्तसकोचपिशुन धीरलोहितचन्दनम् ॥ १०४ ॥

कुकुमम्, काश्मीरजन्म, अग्निशिरस्य, वरम्, बाह्योकोचम्,
पीतनम्, रक्तम्, सकोचम्, पिशुनम्, धीरम्, लोहितचन्दनम्
(११ न) 'केसर, कुकुम' के ११ नाम है ।

अथेति ॥ कुकुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य ।
अर्वायाय् (५।२।१२७) । यद्वा, -कुवपते । कुन आदान'
(म्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१।
८०) इत्यत्र नुम् इति योगविभागात्तुम् ॥ (१) ॥ * ॥
कश्चित्, कश्चित् वा । कश् शब्द' () । 'कशामुद
च' (उ० ४।३२) इतीरम् । - मम्भीरादयश्च' इति मुकुट
एतन्मूत्रादर्शन्मूलक । कश्मीरे जन्मास्य । काश्मीर कुकुमे
ऽपि स्वाट्टङ्गपुष्करमूलको' [इति मे० १३।२।१३३] ॥ (२)

॥०॥ अग्निरिय शिखा केसरोऽप्य । 'अग्निशिरस्यमृद्वि
कुसुम्भे कुकुमेऽपि च । लाङ्गलिकयाश्वीषो च विनत्याया
च योपिति' [इति मे० १३।२।१३३] ॥ (३) ॥ * ॥
त्रियते । 'वृत्र वरणे' (स्वा० उ० से०) । प्रवृष्ट- (३।
३।५८) इत्यप । वरो वृत्तो । विदे जामातरि श्रेष्ठे देवता-
देरभोपिते । वर तु घुषुणे किंचिद्विदे वरी गडवरी ।'
[इति हेम २।४६२-४६३] । 'काश्मीरज वल्लिशिर
बाह्योकोपीतन वरम्' (इति वाचस्पति) ॥ (४) ॥ * ॥
वल्लते । 'वल्ल प्रमात्ये' (म्वा० आ० से०) । बाहुलका-
दीकम् । वल्लीकदेशे भद्रम् । 'वृष्टादिभ्यश्च' (४।२।१३३)
इत्यणु । 'वाह्योच वाह्योच धीरहिपुनीर्वाभिवदेशयो' [इति
त्रिकाण्डशेषे ३।१।४३] ॥ * ॥ 'काश्मीर वाच बाह्योच
सकोच पिशुन वरम्' इति 'हलायुधाच्चावर्षि ॥ (५)
॥०॥ पीत करोति । 'शक्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
व्यन्तास्त्सु (३।१।१३३) । यद्वा, -पीयते । 'पीड पाते'
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तनम्, गुणाभावश्च । पीतन
पीतदाशणि । कुकुमे हरिताले च पुमान्नाप्रातके मत' [इति
म० ८।१।९२ ९३] ॥ (६) ॥ * ॥ रज्यते स्म । 'मयर्षा-'
(३।४।७२) इति क्त ॥ 'रक्त नीत्यादिरञ्जिते । कुकुमे
सृज्यन्नुखते प्राचीनामलकैरुष्ण' [इति हेम २।१।९३] ॥ (७)
॥ * ॥ सकोचति, सकुच्यते वा । यद्वा, -सकोचयति, सको-
च्यते, वा 'कुच सपर्चनवीटिल्यप्रतिटम्भिलेखनेषु' (म्वा०
प० से०) । अच् (३।१।३४) । षच् (३।३।१९) वा । -
सकुचति—इति मुकुटो न सम्बन्ध ॥ कुच सकोचने'
इत्यस्य कुटादित्वेनाचि गुणाभावप्रसङ्गात् । सकोचो
मीनभेदे च व० च वतीव तु कुकुमे' [इति मे० २।८।१९] ।
(८) ॥ * ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।
'धुषिपिशिमिभ्यः क्व' (उ० ३।५५) इत्यनुन । 'पिशुन
कुकुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रियु ।
प्रकाया पिशुना स्त्री स्यात्' [इति मे० ८।१।९१ ९२] ॥
(९) ॥ * ॥ दधाति । धीयते वा । 'दुषाब् धारणादौ
(जु० उ० से०) । 'सुसुधाजगुषिभ्य कन्' (उ० २।२४) ।
सुमास्या-' (६।४।६६) इतीरम् । 'धीरो धैर्यम्विते
स्वैरे वृधे वलीव तु कुकुमे । स्त्रिया प्रवणसुल्यायाम्' [इति
मे० १-६।५१-५२] ॥ (१०) ॥ * ॥ लोहित च ॥ * ॥
लोहितमपि । 'लोहित रक्तयोशीषे कुकुमे रक्तचन्दने ।
पुमान् नद्यान्तर भोमे वर्षे च त्रियु तद्वति' [इति मे०

१. त्रिकाण्डशेषे '—नाश्वदेशयो' इति पाठान्
हैमस्य (३।६५) अनुरोधाच्चात्रापि मया प्राक्तन 'नाश्व-'
इति पाठ परिवर्तित ।

२ पाठोऽयं हलायुधे मुयम् ।

१ '—केसरादिना रचितस्य' इत्येव पाठ्यमासीत् ।

२ '—कलोम्नि' इति पाठो हैमे 'क' पुस्तके ।

६१।१४८-१४९] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश 'कुकुमुस्य' 'केसर'
इति ख्यातस्य ।

राक्षा लाक्षा जतु वलीवे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

लाक्षा, राक्षा (२ स्त्री), जतु (न), यावः, अलक्तः, द्रुमामयः (३ पु), 'लाही, लाचा, लाय, महावर'के ६ नाम हैं ।

रेति ॥ रक्षयते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भा० च० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाघण्ट (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ लक्षयते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (बु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ * ॥ जायते । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्यु, तोऽन्तादेश । यन्तु—बाहुलकात्तुत्वाभावश्च— इति मुकुट' स उक्तसूत्रास्मरणमूलक ॥ (३) ॥ * ॥ यीति । युयते वा । अच् (३।१।३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञाघण्ट (५।४।३८) । 'यावोऽलक्ते पाकभेदे' [इति हेम २।५४७७] ॥ (४) न लज्यते स्म । 'ओलरत्नी' श्रीडे' (तु० भा० से०) । बाहुलकात्तुत्वा । यद्वा— न लज्यते स्म । अभयत्वात् । क्त (३।२।१०२) यद्वा,— न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ द्रुमाणामयः ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'लाक्षा, महावर' इति ख्यातस्य ।

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्रीसंज्ञम् (३ न), 'लौंग' के ३ नाम हैं ।

लेति ॥ लुनाति, लूयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥ * ॥ देवाना कुसुमम् । कुसुमेपु देव इव । राजदग्तादि' (२।२।३१) । देवयोग्य कुसुमं वा । शाकपाण्डिवादि (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥ * ॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'लवङ्गस्य' ।

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

जायकम्, कालीयकम्, कालानुसार्यम् (३ न), 'बीला चन्द्रन, जायकनामिक गन्धद्रव्य'के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भा० प० से०) ष्वल् (३।१।३३) ॥ (१) ॥ * ॥ कामस्य वर्षस्येदम् । 'बृद्धाच्छ.' (४।२।११४) । स्वार्थे क्व (जापि० ५।४।५) ॥ * ॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठ । कलेरिदम् 'सर्वेवाग्निनकलिभ्याम्' (वा० ४।२।२) इति इति टक् । 'कालीयकं च कालेयं वर्षकं कान्तिदायकम्' इति व्यादिः ॥ (२) ॥ * ॥ अनुस्त्रियते । 'मृ गतौ' (भा०

प० ब्र०) । ष्यत् (३।१।२२४) । कालेन वस्तुनाजुसायम् । 'कालानुसार्यं' 'बीलेये कालीये शिशपाद्रुमे' [इति विश्वः १२४।१२२, मे० १२२।१३२] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'युग्धद्रव्यभेदस्य' ।

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजाहलोहं कृमिजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

वंशकम्, अगुरु, राजाहर्म, लोहम्, कि (कृ) मिजम्, जोङ्गकम् (६ न), भा० दी० मतसे 'अगर'के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ वक्ष इव । 'इवे प्रति-' (१।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ क्वचित् 'वशिक' इति पाठः । वशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।११५) । 'राजाहर्म' वशिक नतम् । वनद्रुमः परमदो वंशक लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ न गुरु, यस्माद्वा । 'कस्तुम्बुरुकघान्वाकमगुरु वा पुमि लघुनाम च' (?) इति बोपालित । 'अगुरुस्त्वगरो लघो । शिशि-पायाम्' [इति हेम. ३।५५३-५५४] । 'अगुरुवर्ग राजा-हर्म' [इति हेमः म० ३।२०४] ॥ (२) ॥ * ॥ राजान-मर्हति । 'अहं प्रसांसायाम्' (३।२।३३) इत्यच् । 'राजाहर्म जोङ्गके वलीव राजयोग्येऽभिधेयवत्' [इति मे० ०१७६। २३] ॥ (३) ॥ * ॥ लुह्यते । 'लुह गाढ्यं' () । घन् (४।३।१९) । रोहति । अच् (३।१।३४) । रलयो-रैवम् । वा ।—'लुओ ह.'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोह' जोङ्गके सर्वतैजसे' [इति मे० १७५८] ॥ (४) ॥ * ॥ कृमिभिर्जंयते । 'अभ्येत्वि- (३।२।१०२) इति ड ॥ (५) ॥ * ॥ जुङ्गति । जुङ्गते, वा 'जुगि वर्जने' (भा० प० से०) वजुन् (उ० २।३२) । पृथोदरादि. (६।३।१०९) । बाहुलकाद्गुणो वा ॥ (६) ॥ * ॥ 'अगुरु प्रवरं लोहं' कृमिजग्धमनायंजम्' इति शैशान्तः ॥ * ॥ पद् 'अगुरुण.' ।

कालागुरुर्गुरु

कालागुरु, अगुरु (२ न), भा० दी० मतसे 'काला अगर' के २ नाम हैं । ('महे० मतसे 'वैशिकम्, " .. ", ७ नाम 'अगर' के हैं') ।

केति ॥ काल च तदगुरु च ॥ (१) ॥ * ॥—'काल-गुरुव्यगुरुच्यते'—इति सुसूति । ॥ द्वे 'कालागुरुण.' ।

न्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

मङ्गुरया (स्त्री), 'बेलाके फूलके समान सुगन्ध देनेवाले अगर' का १ नाम है ।

१. विश्वे—'कालीये शैलेये'—इति पाठ ।

२. 'लोहे'—इति मेदिन्या पाठ ।

३. 'शाश्वते' तोपलभ्यत इदं वचनम् ।

तिलेति ॥ तिरुव्येय पर्णाभ्यस्या । 'पाकवर्ण-' (४ । १६४) इति होय । यद्वा - तिरुवर्णी नदी आबगोऽस्या ॥ (१) ॥ ॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रैष्वङ्गति । 'अग्नि गतो' (श्वा० प० से०) । अच (३१११३४) । 'पत्राङ्ग न द्वयोर्भूजं पत्रक रत्तचन्दने' [इति मे० २४।३९] ॥ (२) ॥ ॥ रञ्जयति । 'रञ्ज रागे' (श्वा० उ० अ०) ष्यन्त । युच (उ० २।७८) । ल्युट् (३।३।११३) वा । 'रञ्जनो रागजनने रञ्जन रत्तचन्दने' [इति मे० ११।११३] ॥ (३) ॥ ॥ रवत च तच्चन्दन च ॥ (४) ॥ ॥ निर्गन्धत्वात् कुत्सित चन्दनम् । की च दनम् । इव वा । मुत्सितान्गन्धचन्दनान्यहमाह्व । 'कुचन्दन च पत्राङ्गे द्रभेदे रत्तचन्दने' [इति विश्व १७।१५५, मेदिनी ९६ ७६] ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'रत्तचन्दनस्य' ।

अथ जातीकोगजातीफले समे ॥१२३०॥

जातीकोदम्, जातीफलम्, (२न) जादपल्लके २ नाम है ।

अथेति ॥ जात्या कोष ॥ ॥ जातिरपि । 'जाति-जानीफलेऽपि च' इति रभस ॥ ८ ॥ 'कोषोऽप्रकृते पेशया पात्रे जातिकोषे' इति रभस ॥ (१) ॥ ॥ जात्या फलम् ॥ ॥ 'फलम्' अपि । 'फल लभे जातिकोषे वाणाप्रे फलकेऽपि च' इति रुद्र ॥ (२) ॥ ॥ द्वे जातीफलस्य 'जाईफल' इति श्यातस्य ।

कर्पूरागम्कस्तूरीकककोलेर्यक्षकर्म ।

यक्षकर्म (पु), 'कपूर, अगर, कस्तूरी और कञ्जोल, इन चारों को बराबर बराबर देकर बनाये हुए लेप-विशेष' का नाम है ।

केति ॥ कर्पूरादिभि समभाग यक्षप्रिय कर्म (१) ॥ ॥ 'कर्पूरागुल्कस्तूरीकककोलपुष्टानि च । एकीकृतमिद सर्वं यक्षकर्म इत्यते' इति व्याडि । 'कुकुमायस्कस्तूरी कर्पूर चन्दन तथा । महासुग घमिल्युक्त नामतो यक्षकर्म' इति घन्वन्तरि ॥ ॥ एकम् लेपविधायस्य ।

गात्रानुलेपनी वर्तिर्घण्टं स्याद्विलेपनम् ॥ १२३१ ॥

गात्रानुलेपनी, वसि (२ स्त्री), वर्णकम्, विलेपनम् (२न), 'लेप करनेके लिये पीसे हुए गन्धद्रव्य-विशेष' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ ॥ घट्यते । 'बुलु घटते' (श्वा० अ० से०) । ष्यन्त । 'अच इ' (उ० ४।१३९) वति नैपजनमालि नयनाञ्जनलेखयो । गात्रानुलेपनी दीपदशा दीपेपु घोषिति' [इति मे० ५८।५५ ५६] ॥ (२) ॥ ॥ वर्ण करोति । ष्वुल (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ ॥ विलिप्यतेऽनेन । लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।

११७) (४) ॥ ॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोगस्य विरट्पुष्पुगन्धद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ मिघाथी—इत्येके । गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्धस्य विलेपनम् । वर्णकं धाथविच्छित्तौ श्वकपा योऽङ्ग रागने' इति रभसात् आद्य द्वयमुक्तायमेव । वर्णका-दिद्वय वृष्टचन्दनादिलेपमानस्य ।

चूर्णानि वासयोगा सु

चूर्णम् (न), वासयोग (पु), 'कपडे आदिको सुवासित करनेके योग्य चूर्ण किये हुए गन्धद्रव्य-विशेष' के २ नाम हैं ।

त्विति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (तु० प० से०) । घञ (३।३।१९) । 'चूर्णो मूलो धारयेदे चूर्णानि वाग्नुत्तिपु' [इति मे० ४५।१२] ॥ (१) ॥ ॥ वासे सुगन्धि करणे योगा उवावा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पटवासिदि होदस्य' ।

भाषित वासित त्रिपु ।

भाषितम्, वासितम् (२ त्रि), 'सुवासित कपड़ा आदि' के २ नाम हैं । ('ची० श्वा० मतसे गन्धद्रव्य अर्थात् इतर आदिसे सुगन्धित किये हुए कपडे आदिको 'भाषित' और 'वासित', केबड़ा या गुलाब आदि से सुगन्धित किये हुए कपडे आदिको 'वासित' कहते हैं) ।

मेति ॥ भाष्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (तु० उ० से०) इति ष्यन्तात् क्त (३।२।१०२) । 'भाषित वासिते प्राप्ते' इति हैम ॥ (१) ॥ ॥ वास्यते स्म । 'वस स्नेहनादो (तु० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'वासिना करिणीनायो वासित भाषिते स्ते' [इति मे० ६५।१५३] ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्रव्या तरभाषितस्य' ।

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्य स्यात्तदधिवासनम् ॥ १२३१ ॥ अधिवासनम् (न), 'गुहाङ्गल वा सुगन्धित फूल आदि से पान, तिल आदिको सुवासित करने' का नाम है ।

सत्सेति ॥ माङ्गल्यघृषादिभिर्वस्त्रादीना ताम्बूलाशीन च य सत्कार तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसवायाम्' चुरादि । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ।

माल्य मालास्रजौ मूर्धनि

माल्यम् (न), माला, स्रज् (२ स्त्री), 'शिरसे धारण की हुई माला' के ३ नाम हैं । ('यहा 'मूर्धनि' शब्दके अविचक्षित होनेसे 'मालामात्र' के भी ये ३ नाम हैं) ।

मेति ॥ मूर्धनि शिरसि । इत्यन्त-त्रम् । अन्वत्रापि माला भवत्येव । मलयते । मल धारणे' (श्वा० अ० से०) ष्यन् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिव्यत्र (वा० ५।१।१२४) । 'माल्य कुसुमतस्रजौ' [इति मे० ११६।४५]

॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१९) । मा लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि । मालं तु रूपदे वने । मालो जने स्वार्त् ।' [इति हैमः २।५।१७-५८] ॥ (२) ॥ * ॥ सृज्यते । सृजति सुखं वा । सृज विसर्गं (तु० प० ष०) । 'ऋरिष्वन्-' (३।२।५९) इति विवन् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'पूभिन् घृतायाः कसुमावले.' ।

केशमध्ये तु गर्भकः ।

गर्भकः (पु), 'केशके धीचमं लगायो हुई माला' का १ नाम है ।

केवेति ॥ गर्भं इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । (१) ॥ * ॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ।

प्रभ्रष्टकं शिखात्म्य

प्रभ्रष्टकम् (न), 'शिखा या चोटीसे लटकती हुई माला' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रभ्रशितु प्रवृत्तम् । 'अंशु अथ पतने' (दि० प० से०) । 'आदिंकरमणि क्त कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे क्त् (ज्ञापि ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'शिखाया लम्बमानपुष्पस्य' ।

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

ललामकम् (न), 'ललाट पर धारण की हुई माला, मुण्डमाला' का १ नाम है ।

द्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'ललाटवृत्तपुष्पस्य' ।

प्रालम्बमुजुलम्बि रयास्कण्ठात्

प्रालम्बम् (न), 'गलेमें सीधे लटकती हुई माला' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ माहयमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रानम्बते । 'लुबि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ऋजु लम्बितु शीलमस्य । 'सुधि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ * ॥ एवम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ।

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तियक् क्षिप्रमुरसि

वैकक्षकम् (न), 'जनेजकी तरह तिरछी पहनी हुई माला' का १ नाम है ।

वैकेति ॥ विशिष्टः कसोऽस्माद्विकसामुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ यदुरसि उपवीतयत्तियक् क्षिप्रम् । तत् ॥ * ॥ एवम् 'यज्ञोपवीतयत्तियम्भुनपुष्पस्य' ।

शिखास्यापोडशेखरो ॥ १३६ ॥

आपीडः, शेखरः (२ पु), 'शिखामें रखी हुई माला' के २ नाम हैं ।

धीति ॥ शिखाक्षित्त माल्यम् । घ्रापीडयति । 'पीड अवग्राहने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ शिङ्घति । 'शिखि गतो' (भ्वा० प० से०) बाहुल-कादर । घ्रागमशास्त्रस्यानिस्वत्वान्न मुम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ।

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रचना (स्त्री), परिस्पन्दः (पु), 'माला आदि को बनाने (गूधने) के २ नाम हैं ।

रेति ॥ 'रच् प्रतिपत्ते' अक्षतदचुरादि । 'ण्यासन्धो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥ * ॥ परिस्पन्दतम् । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अघिकरणे (३।३।१९) च ॥ * ॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठ । 'स्पन्द् प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिखादिरचनायाः' ।

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोगः (पु), परिपूर्णता (स्त्री), 'सेवा-शुभ्रपा आदि सब प्रकारके उपचारोंसे परिपूर्ण होने' के २ नाम हैं ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) । 'आभोगो 'वचनच्छले पूर्णतायत्नधोरवि' [इति विश्व-भेदिन्यो २६।३०; २३।२९] ॥ (१) ॥ * ॥ परितः पूर्णते स्म । 'पूरी आवापने' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठागतम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।१९९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ।

उपधानं तूपवर्हः

उपधानम् (न), उपवर्हः (पु), 'तकिया' के ३ नाम हैं ।
उवेति ॥ उपधीयते दिरोऽङ् । 'दृधाक्ष' (जु० उ० ष०) । 'कण्ठा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ उावृह्यतेऽङ्, अनेन वा । 'बृह वृद्धी' (भ्वा० प० से०) । 'बृह उद्यमे' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दिरोनिधानस्य' 'तकिया' इत्याह्वस्य ।

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

शय्या (स्त्री), शयनीयम्, शयनम् (२ न), 'शय्या, बिछौना' के ३ नाम हैं । ('आ० वी० मत्से 'सौप्तक आदि' के ये ३ नाम हैं) ।

१. विश्वे — 'वारणच्छेने' इति पाठः ।

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शोड् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'सज्ञायौ समज्-' (३।३।१९) इति षयप् । 'अयद् मि-' (७।४।२२) इत्ययद् । 'शय्या स्याच्छनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योपिति' [इति मे० ११७।५८] ॥ (१) ॥*॥ 'ऋत्य-ल्युट्-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽभीयर् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'दायन सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्' [इति मे० ९३।३७] ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'तूलिकादे' । मुकुटस्तु—शय्यामाश्रय—इति व्याख्यत् ।

मञ्जपर्यङ्कपत्यङ्का खट्वयया सग्रा ।

मञ्ज, पर्यङ्क, पत्यङ्क. (३ पु), खट्वा (स्त्री), 'पर्यङ्ग, खट्वा आदि' के ४ नाम है । ('विंसी २ के मतमें 'मञ्ज' यह १ नाम 'मञ्चान या ऊँचे सिंहसन आदि' का और 'पर्यङ्क, पत्यङ्क' के २ नाम 'पर्यङ्ग, मसहेरी आदि' के तथा 'खट्वा' यह एक नाम 'खटिया' का है) ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मञ्चि धरणोच्छ्वापपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितो-ऽङ्कयते । 'अञि लक्षणै' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'परेश्च धाङ्कयो' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पत्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृषीपर्यस्तित्वायु च' [इति मे० १०।११४] ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खटपते निद्रासुप्ति । 'खट काश्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अधूप्रिपि-' (उ० १।१५१) इति ष्वुप् ॥ (४) ॥*॥ चरवारि 'पर्यङ्कस्य' 'पलङ्ग' 'खाट' 'चारपाई' इति ख्यातस्य ।

गेन्दुक. कन्दुकः

गेन्दुक, कन्दुक (२ पु), 'गेद्' के २ नाम हैं ।

गयिति ॥ गाते । 'गाद् गतो' (अ० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥*॥ गच्छते । वदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । क सुख ददाति, दयते, सति, यच्छति, वा । मितद्वादिवात् (वा० ३।२।१८०) डु । स्वायें कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । क शिरो दुनोति, दवति, वा । 'टुडु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । द्गु गतो' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राश्वत् ॥ (२) ॥*॥ 'बीटा' इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेद्' इति ख्यातस्य ।—'पालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ।

दीपः प्रदीपः

दीप, प्रदीप (२ पु) 'चिराता' के २ नाम हैं ।

१ तल्लक्ष्यम्—'—स्वनाङ्गरागाहणिताच्च कन्दु-वात्—' इति कुमारसम्भ (५।११) ॥

दीति ॥ दीप्यते, अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपो दीती' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) क । घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ अन्योपसर्गनिवृत्तपर्यं प्र ॥ (२) ॥*॥ 'दीपस्तु स्नेहात् कज्जलध्वज । दशे-धनो गृहमणिर्योपातिकक इत्यपि । दिखातकर्षोपबुधो ज्योत्स्नावृषोऽथ 'लोचक' [इति त्रिकाण्डशेषे २।६।४२-४३] ॥*॥ द्वे 'दीपस्य' ।

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीठम्, आसनम् (२ म), 'आसन' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पटन्त्यत्र । 'पिठ हिसासकैसनयो' (भ्वा० प० से०) । हलञ्च' (२।३।१२१) इति घञ् । बाहुलकाद्दीर्घं । पीयतेऽत्र वा । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद्गुक् । 'विष्टर' पीठमस्त्रियाद् [इति त्रिकाण्डशेषे २।६।४१] ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपमेवने' (अ० आ० से०) । 'करण्-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसनस्य' ।

समुद्रकः संपुटकः

समुद्रक, संपुटक (२ पु), 'दब्बा, सम्पुट' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येभ्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति ड । स्वायें कम् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सपुटयते । 'पुट सरलेपणे' (तु० प० से०) । ष्वुत् (उ० २।३२) ॥ (२) द्वे सपुटस्य' ।

प्रतिग्राह पतद्ग्रहः ।

प्रतिग्राह, पतद्ग्रह (२ पु), 'उगलदान, पीकदान' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाया ग्रह' (३।१।१४३) इति ण ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रह-स्वीकरणे सैन्यपुठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्वेषे तद्गृहे च ग्रहा-न्तरे' [इति मे० १७७।३१] ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रह ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ।

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसाधनी, कङ्कतिका (२ स्त्री), 'कङ्की' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध समिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) 'प्रसाधनी तु 'कङ्कत्या सिद्धौ,

१ अथ लोचक' इत्यस कज्जलवाचकत्वात् प्रकृतोपयुक्त ।

२ तदुक्तम्—'ऊर्णकियो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर' इति, 'वामावृत्तिस्तु विष्टर' इति च ।

३ 'प्रसाधनी कङ्कतिका—' इति विश्वे पाठ ।

वेशे प्रसाधनम् [इति विश्व-भेदिव्यौ १०१।१९७; ९७।
९५] ॥ (१) ॥ * ॥ कङ्कते । 'ककि भती' (भ्वा० वा०
से०) । बाहूलकादत्त् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे
कन् (जापि० ५।४।५) । 'केष्णः' (७।४।१३) इति लृत्वः ।
यद्वा,—कस्म शिरसोऽङ्काः । शकन्वादि. (वा० ६।१।६४) ।
कङ्कष्वतति । क्वन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि
लोष्ये'—इति मुकुटः । तत्र । तस्यानिदित्वात् आत्मने-
पदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमा-
ला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति वृत्तीकाण्डे च ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'केशामार्ज्याः' 'कंची' इति ख्यातायाः ।

पिप्टातः पट्वासकः ॥१३९॥

पिप्टातः, पट्वासकः (२ पु), 'बुक्का' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पिप्टमतति । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ॥ (१)
॥ * ॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादि ।
घ (३।३।११८) स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) । पट
वासयति । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (जापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पिप्टातस्य' 'बुक्का' इति
ख्यातस्य ।

दर्पणे मकुरादर्शौ

दर्पणः, मुकुरः, आदर्शः (३ पु), 'शीशा-आहना' के ३
नाम हैं ।

देति ॥ दर्पयति । 'एष हर्षमोचनयो' (दि० प० अ०)
ष्यन्तः । नन्वादि. (३।१।१३४) । 'एष संदीपने' चुरा-
दिवर्त् । 'आदर्शौ दर्पणः प्रोक्त' इत्यमरमाला ॥ (१)
॥ * ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० वा० से०) 'मकुर-
दु'री' (उ० १।४०) इति साधुः ॥ * ॥ मुञ्चति ज्योतिः ।
'मुञ्च्य मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो द्व्यकारः । 'मकुरः स्वा-
न्मुकुरवर्द्धणे बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' [इति मे० १३७।
२०३] ॥ * ॥—'मकुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥—
आटदयते रूपमत्र । 'हृग्िर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।
'हृलषच' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आदर्शौ दर्पणे टीका-
प्रतिपुस्तकयोरपि' [इति मे० १६३।१६] ॥ * ॥ त्रीणि
'दर्पणस्य' ।

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्यजनम्, तालवृन्तकम् (२ न), 'पंख' के २ नाम हैं ।

व्येति ॥ व्यजन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयो.' (भ्वा०
प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।
५७) इति पक्षे वी न । 'बहुल तणि' (वा० २।४।५४)
इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥ * ॥ तालस्यैव वृन्तमस्य ।
ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे द्या-

द्वदधाराकुचाप्रयोः' [इति विश्वः ५९।३१] ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'व्यजनस्य' ।

इति मनुष्यवर्गविवरणम् ॥

७. अथ ब्रह्मवर्गः ।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजानान्वयौ ।

वंशोऽध्वन्धायः संतानः

सन्ततिः (स्त्री), गोत्रम्, जननम्, कुलम् (३ न), अभि-
जमः अध्वयः, वंशः, अध्वन्धायः, सन्तानः (५ पु), 'वंश,
कुल, खान्दान' के ९ नाम हैं ।

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।
क्तिन् (३।३।९४) 'सततिः स्यात्वंत्तो गोत्रे पारम्पर्ये च
पुत्रपौत्राणाम्' [इति मे० ६६।१६८] ॥ (१) ॥ * ॥
ग्नयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ष्टुट् (उ० ४।
१४५) । 'गोत्रा भृगव्यगोत्रं. शैले गोत्र कुलाह्वयो ।
संभावनीयवोधे च कामनक्षेत्रवर्त्मम्' [इति मे० १२४।२६-
२७] ॥ (२) ॥ * ॥ जन्मते । 'जती प्रादुर्भावे' (दि०
आ० से०) । 'जन जनने' वा (जु० प० से०) । ष्यन्तः ।
'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजन्मनो.' [इति
मे० ८७।६६] ॥ (३) ॥ * ॥ कृत्यते । 'कुह् शब्दे' (भ्वा०
आ० से०) । बाहूलकात्सक् । कोलति । 'कुल सस्याने'
(भ्वा० प० से०) 'इधुपघ-' (३।१।१३५) इति को वा ।
कुं भूमि लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीह्-
दलेपणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०२) इति ड. 'कुल जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्वपि
च । भवने च तनो क्लीव कण्टकार्योपधो कुली' [इति मे०
१४५।९] (४) ॥ * ॥ अभिजन्मते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
णिलोपस्य स्यानिवस्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३६) इति
निपेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा,—अभितोऽभिमुखौ वा जनो ज-
न्मात्र । 'भवेदभिजन. ख्यातो जन्मभूयसा कुलध्वजे । कुले-
ऽपि च पुमान्' [इति मे० ९५।६५] ॥ (५) ॥ * ॥ अन्वी-
यते । 'इ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गती' (अ० प०
अ०) वा । 'एरच्' (३।३।१६६) ॥ (६) ॥ * ॥ उच्यते ।
'वश कान्तो' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'आच्छी-
नचो -' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागाद्नुम् ।
यद्वा,—वच्यते । 'वन संभक्ती' (भ्वा० प० से) । बाहूल-
काच्छ —वमति । 'मुवमिकुभ्य' इति शक्—इति मुकुटः ।
तत्र । उक्तपुत्रस्योच्चवदत्तादिष्वदसंनान्त् । 'वंशो' वेणी

१. विश्वे—पृष्ठस्यायमवेषि च' इति पाठः । परं
भेदिव्यां तु 'अज. पति कुले वेणी पृष्ठावयवर्गयोः' इति
भिन्न एव पाठः ।

कुले वर्गो षुष्ठाचवयवेऽपि च' [इति विश्व मेदिनी १६८।
१०, १६३।१३] ॥ (७) ॥ * ॥ अन्ववाद्यते । ' अय गती'
(स्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥ * ॥ सन्त-
न्यते । घञ् (३।३।१९) । सनात् सततो गोत्रे स्यादपत्ये सुर-
द्वये' [इति मे० ९३।८६] चतुकरणाधिकरणेष्वपि विग्रह संभ-
वति । आद्ये तनोते - ' (वा० ३।१।१४०) इति ण । अन्यत्र
' हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (९) ॥ * ॥ नव ' वशास्य' ।

वर्णा स्युर्माह्वणाद्य ॥ १ ॥

वर्ण (पु), ' ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र ये ४ वर्ण'
हैं ।

वेति ॥ वर्ण्यते । ' वर्ण प्रेरणे' (चु० प० से०) घञ्
३।३।१९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । ' वर्णो
द्विजदिगुक्लादियज्ञे गुणकयामु च । स्तुतो ना न स्थिया
भेदरूपाधरविलेपने' [इति मे० ९३।४६] ॥ (१) ॥ * ॥
' ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ।
विप्रश्नस्त्रियविटशूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्थितम् ।

चातुर्वर्ण्यम् (न), ' ब्राह्मण आदि पूर्वोक्त चार वर्णों के
समुदाय' का नाम है ।

वीनि ॥ विप्रश्न क्षत्रियश्च विट च शूद्रश्च । चत्वार
एव वर्णा ' चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वायं
ष्यङ् ।

राजवीजो राजवश्य

राजवीजी, राजवश्य (२ पु), ' राजकुलमें उत्पन्न व्यक्ति'
के २ नाम हैं ।

रेति ॥ राजो बीजयितु बीजमस्य । ' बीज व्यजने'
अदन्त । ' सुपि - ' (३।२।७८) इति णिनि । यद्वा, -
राज्ञो बीजम् । राजबीजमस्यास्ति । इनि (५।२।११५) ॥
(१) ॥ * ॥ वशे भव । दिगादियत् (४।३।५४) ।
राजो वश्य । राजवशे साधु । ' तत्र साधु (४।४।९८)
इति यत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ' राजवशोत्पन्नस्य' ।

बीज्यस्तु कुलसभय ॥ २ ॥

बीज्य, कुलसभय (२ पु), ' कुलम उत्पन्न व्यक्ति' के २
नाम हैं ।

वीति ॥ बीज्यते । ' अचो मत्' (३।१।९७) यद्वा, -
बीजमस्थास्ति । ' अन्ववापि हस्यते (वा० ५।२।१२०)
इति यप् । ' बीजे भव' । साधु वा ॥ (१) ॥ * ॥
कुले सभवति । अच् (३।१।१३४) । कुले सभवोऽस्य
वा । यद्वा, - सभवत्समात् । ' ऋदोरप्' (३।३।५७)
कुलस्य सभव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ' कुलमाप्तोत्पन्नस्य' ।

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधव ।

महाकुल, कुलीन, आर्य, सभ्य, सज्जन, साधु (६ पु),
' उत्तम कुलमें उत्पन्न व्यक्ति' के ६ नाम हैं ।

मेति ॥ महच्च तत् कुल च । महाकुलस्यापत्यम् ।
' महाकुलाश्चञ्चवी' (४।१।१४१) ॥ * ॥ महत् कुल
मस्य, इति विग्रहे तु (महाकुल) ह्यत्वादिपि ॥ (१)
॥ * ॥ कुलस्यापत्यम् । ' कुलात्स' (४।१।१३९)
॥ * ॥ ' अपूर्वपदादन्वयतस्या यद्द्वञ्चवी' (४।१।१४०) ॥
' वीलेयव सारमेये कुलीने' [इति मे० ९५।१८५]
॥ * ॥ ' कुल्य स्यात्स्वीकृतेऽप्यष्टद्वीणीसुर्गामियेषु च ।
कुल्या पय प्रणाल्या च नद्या जीवन्तिवोदयो ॥ कुलीनैरे
कुलहिते त्रिषु माये पुन पुमाश्च' [इति मे० ११४।
१४-१५] ॥ (२) ॥ * ॥ व्यंते । ' ऋ गती' (स्वा०
प० अ०) । ' ऋहृलोभ्यन्त' (३।१।१२४) ॥ (३)
॥ * ॥ सभाया साधु । ' सभाया य' (४।४।१०५) ॥
(४) ॥ * ॥ सभ्रासो जनश्च । ' सज्जन तु भवेत्सती
वमुपरक्षणषट्पटो । वाच्यलिङ्ग कुलीने स्यात् कल्पनाया
च योयिति' [इति मे० ६३।४८४९] ॥ (५) ॥ * ॥
साध्नोति घर्मम् । ' साध ससिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ।
' कुवापा - ' (उ० १।१) इत्युप् । ' साधुवर्चुषिके चारो
सज्जने चाभिधेयवत्' [इति म० ८०।२३] ॥ (६)
पठ ' कुलीनस्य' ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्रो

ब्रह्मचारी, गृही, वानप्रस्थ, भिक्षु (४ पु), ये चार ' आश्रम'
शाब्दवाच्य हैं अर्थात् आश्रम (पु न), ' ब्रह्मचर्याश्रम, गृह
स्थायश्रम, वानप्रस्थाश्रम, सन्यासाश्रम (४ पु न), ये ४
' आश्रम' हैं ।

मेति ॥ ब्रह्म वेद । तदध्ययनाय व्रतमध्युपचाराद्ब्रह्म ।
ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । व्रते' (३।२।८०) इति सुपि -
(३।२।७८) इति वा णिनि । यद्वा, - ब्रह्म तपो ज्ञान
वा चरत्यजमत्यवश्यम् । आवश्यका - ' (३।३।७०)
इति णिनि ॥ (१) ॥ * ॥ गृहा दारा सन्त्यस्य ।
इनि (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वनमेव प्रस्थो,
वनस्य वा प्रस्थ प्रदेश । वनप्रस्थे भव तत्र भव'
(४।३।५२) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ भिक्षणशील ।
भिक्षु याचक्रायाम्' (स्वा० आ० से०) । सनाससभिक्ष
उ' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥ * ॥ चत्वारोऽज्यवा
यस्य । सरयाया अवयवे तप्य' (५।२।४२) ॥ चतुर-
वयवसमुदाये ॥ * ॥ आश्राम्यत्त्यथ, अनेन वा । ' षट्सु
तपसि' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ' तोदा-

स्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । यद्वा,—आम-
मन्ताच्छुभोऽत्र । स्वधर्मसाधनवशेषात् । 'आश्रमो ब्रह्म-
चर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्' [इति मे० १११।
३९] ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्' ।

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्विजातिः, अग्रजन्मा, भूदेवः, वाडवः, विप्रः, ब्राह्मणः,
(६ पु०) 'ब्राह्मण' के ६ नाम हैं ।

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी नस्य । 'मातुर्येऽधि (वि)
जनन द्वितीयं भौञ्जिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) ।
'द्विजातिविप्राण्डजयोश्च पुलङ्गः' [इति मे० ६२।११५] ॥
(१) ॥ * ॥ अथ आदौ जन्मास्य । अग्रमपुत्राद्वा

जन्मास्य । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे' आतरि ब्रह्मणि स्मृतः'
[इति विश्वः १०२।२१४] ॥ (२) ॥ * ॥ भुवो

भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥ * ॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्चा
स्त्रीविशेषो द्विजमनाम्' इति रभतः । 'वडवाऽश्याकुम्भ-

दास्यो स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' [इति विश्व १६६।५१] ।
वडवाया जातः । 'तत्र जातः' (४ ३।२५) इत्यण् ।

वाडव इव वा । वाडनम् । 'वाड् आश्लाघ्ये' (भ्वा० आ०
से०) घञ् (३।३।१८) । बालनम् । 'बल निरूपणे'
चुरादिर्वा । घञ् (३।३।१८) डलयोरैकत्वम् । बाडोऽ-

स्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽपि) ट्श्यते' (वा०
५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः (३।२।३)
वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणा घोटिकीषे नपुलक्षम् । पाताले

न स्त्रिया पृथि ब्राह्मणे वडवानले' [इति मे० १६६।५०] ॥
(४) ॥ * ॥ विप्राति । 'प्रा पूर्वो' (अ० प० अ०) ।
'आतश्चोपसर्गो' (३।१।१३६) इति कः । उच्यतेऽत्र

वा । 'ऋज्वेद्र-' (उ० २।१८) इति साधु । विपाति ।
विपति । 'विप क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥ * ॥
ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।६२) इत्यण्

'अध्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न । ब्रह्माधीत ।
'तदधीते तदेव' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म जानाति ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥ * ॥ 'वक्त्र-
जस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठ कचो (ठो) द्विज । मंत्र-
पुनरुक्तजन्मा स्यात्' [इति त्रिकाण्डशेषे २।७।२-३] ।
'सूत्रकण्ठः पुमान् विप्रे खञ्जरीटकपोतयो' [इति मे०
४०।२१] ॥ * ॥ पट् 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ पट्कर्मा यागादिभिर्भुतः ॥४॥

पट्कर्मा (पु), यज्ञ करना, पढ़ना, दान देना, यज्ञ कराना

१. विश्वे—'द्विजे ज्येष्ठभ्रातरि—' इति, मेदिन्या
च—'द्विजे ज्येष्ठे भ्रातरि—' इति पाठो ।

पढ़ाना और दान लेना; इन ६ कर्मोंसे युक्त ब्राह्मण' का १
नाम है ।

असाविति ॥ असी विप्रः । 'पट् कर्माण्यस्य । 'इज्या-
ध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैयुक्तः
पट्कर्मा विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'पट्कर्मणो विप्रस्य' ।

विद्वान्विपश्चिदोपन्नः सन्सुधोः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥५॥

धीमान्स्मृतिः कृती कृष्टिल्लब्धचर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

विद्वान्, विपश्चित्, दोपज्ञः, सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः,
धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पण्डितः, कविः,
धीमान्, स्मृतिः, कृती, कृष्टिः, लब्धचर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी,
दीर्घदर्शी (२२ पु), 'विद्वान्' के २२ नाम हैं ।

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) ।

'लट् शतृ-' (३।२।१२४) । 'विदे शतृवृषु' (७।१।
३६) वा । 'विद्वात् ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके'
इति धरणि । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेय-

वत्' [इति विश्व १७६।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रहृष्टं
निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति, वा । पृषोदरादि (६।३।
१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ शोषं जानाति । 'आतोऽनुप-

(३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ अस्ति ॥ शता
(३।२।१२४) । 'इननोरल्लोर' (६।४।१११) ।
'सम्भाषी धीरसन्तयो' । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु

साध्यमुपयो स्त्रियाम्' [इति मे० ५९।६८-६९] ॥ (४)
॥ * ॥ सु सुदुट् ध्यायति । 'ह्ये चिन्तायाम्' (भ्वा०
प० अ०) । 'आयते संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१८०)
इति विवप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥ * ॥ कौति पर्मादि ।

'कु स्रजे' (अ० प० से०) । कवते वा । 'कुइ शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः (७।-
३।८४) । कौर्वदस्य विद । वेति । 'इगुपध-' (३।१।-
१३५) इति कः । यद्वा,—कवि वेदे विदा यस्य । विदा

ज्ञाने च निदिष्टा मनीषाया च योपति' [इति मे०
७५।१४] ॥ (६) ॥ * ॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि०
प्रा० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'बुध-
सौम्ये च पण्डिते' [इति मे० ७६।१०] ॥ (७) ॥ * ॥

विषयं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-

१. तदुक्तं मनुना—'अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं
तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पम् ॥'
(१।८) इति ।

अनूचानः प्रवचने सान्नेऽधीवी

अनूचान (पु), 'व्याकरण आदि ६ अङ्गों के सहित वेदको पढ़नेवाले' का १ नाम है ।

अन्विति ॥ अवबोधत् । 'उपेयिवान्-' (३।२।१०९) इति साधु । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्व ॥ (१) ॥ * ॥ शिक्षाद्यङ्गपद्वोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'दृष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनि । 'क्तस्येतिवपयस्य-' (वा० २।३।१९) इति सप्तमी ॥ * ॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतु' ।

गुरोस्तु यः ।

लघ्वानुज्ञा समावृत्त

समावृत्त (पु), गुरूकी आज्ञा पाकर गृहस्थाश्रममें रहने के लिये गुरुकुलसे छूटते हुए ब्रह्मचारी' का १ नाम है ।

ग्विति ॥ गुरो सकाशात्सन्धा प्राप्तामुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७३) इति क्त ॥ (१) ॥ * ॥ 'गुरुकुलधासाधिवृत्तस्य' एकम् ।

सुत्वा त्वभिपवे कृते ॥ १० ॥

सुत्वा (सुत्वन् पु), 'यज्ञके अन्तमें अवभृथनामक रत्नान किये हुए' का १ नाम है ।

ग्विति ॥ सुत्वान् 'पूञ् अभिपवे (स्वा० उ० अ०) । सुपजोद्ध्वनिष् (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिपवे = अवभृथसन्ताने ॥ * ॥ एकं 'स्नातकस्य' ।

छात्रान्तेषासिनो शिष्ये

छात्र, अन्तेवासी, शिष्य (३ पु), 'शिष्य, छात्र' के ३ नाम हैं ।

छेति ॥ गुह्योपाच्छादन छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो ण' (४।४।६२) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्ते समीपे वस्तु शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनि । शयवासि-वासि-' (६।३।१८) इत्यनुक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये षडाले प्रान्त्येऽपि च' [इति विश्व १०३।२।१६] ॥ (२) ॥ * ॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टो' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशासु-' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'शास इत् इहो' (६।४।३४) 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति य (३) ॥ * ॥ षीणि 'शिष्यस्य' ।

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शैक्षा, प्राथमकल्पिका (३ पु), 'अध्ययनको प्रथम आरम्भ किये हुए ब्रह्मचारी आदि' के २ नाम हैं ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते-' (४।२।५९) इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा-शिक्षा

लभन्ते । 'शेये' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रथमकल्प आचारम्भ प्रयोजन येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०६) इति ठक् । यद्वा-प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालयारक्षणान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'वक्ष्य शास्त्रे विधौ न्याये' ('सर्वतो ब्रह्मणो दिने') [इति मे० १०२।२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रथमारम्भवेदानाम्' ।

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सत्रह्यचारिण ॥ ११ ॥

सत्रह्यचारिण (पु), 'आपसमें समान वेद, समान व्रत और समान आचारवाले ब्रह्मचारियों' का १ नाम है ।

एवेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद् ब्रह्म । 'एषस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरण येषां ते । मिथ परस्परम् ॥ * ॥ समान ब्रह्म चरन्ति । व्रते' (३।२।८०) इति णिनि । 'चरणे ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य स ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'समानशाखाध्येतृणाम्' ।

सतीर्थ्यास्त्वेषगुरवः

सतीर्थ्य, एकगुरु (भा० दी० २ 'सहपाठी एक गुरवे पढ़नेवाले' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य स ॥ (१) ॥ * ॥ एको गुरुर्पेया ते ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'सहाध्यायिनाम्' ।

चितवानग्निमग्निचित् ।

अग्निचित् (पु), 'अग्निहोत्री' का १ नाम है ।

चीति ॥ अग्निमचैपीत् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अग्नी चै' (३।२।९१) इति विवप । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'अग्निगुप्तस्य' ।

पारम्पर्योपदेशे स्यादितिह्यमितिहाय्यम् ॥ १२ ॥

पैतिह्यम् (न), इतिह (अव्य०), 'परम्परागत उपदेश' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परम्परया आगत । 'तत् आगत' (४।३।७४) इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) इत्यङ् । पारम्पर्यश्रासाकूपदेशश्च । तस्मिन् ॥ * ॥ अनन्तावसथेतिह (५।४।२३) इति ज्य ॥ (१) ॥ * ॥ इत्येव ह किल ॥ (५) ॥ * ॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वेषु च पूर्वाराश्व' इति द्वन्द्वे 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्यय परम्पराशब्दो दृश्यते' (वा० ५।३) तच्चिन्त्यम् । संनियोगशिष्ट-न्यायेन ह्यप्रत्ययसंनियोग एव परम्पराशब्द-विधानात् । परम्पराशब्दस्य त्वन्मुत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराशब्दोऽभ्युत्पन्न प्रातिपदिकम्' इति ।

यद्वा-परं पिपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वनचा-
जारभारवत् । पृषोदरादि. (६।३।१०९) ॥ * ॥ द्वे
'परंपरोपदेशस्य' ।

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपज्ञा (स्त्री), 'गुरूपदेशके विना उपपन्न सर्वप्रथम ज्ञान'
का १ नाम है ।

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपगमं' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यद्योपदेशं विना श्लोकनिर्माणे
वाल्मीकेर्ज्ञानम् ॥ *॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ।

ज्ञात्यारम्भ उपक्रमः ।

उपक्रमः (पु), 'गुरु आदिसे ज्ञान प्राप्तकर आरम्भ
करने'का १ नाम है ।

उपेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश-'
(७।३।३४) इति न वृद्धि । 'उपक्रमस्तूपधाया शास्वार-
म्भे च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मे० १।२।५९) ॥
(१) ॥*॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रम. स' ।
एकं 'शास्वा प्रथमारम्भस्य' ।

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

यज्ञः, सवः, अध्वरः, यागः, सप्ततन्तुः, मखः, क्रतुः (०
पु), 'यज्ञ' के ७ नाम हैं ।

उपेति ॥ इत्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज्ञ देव-
पूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यज्ञयाच-' (३।३।९०) इति
नङ् । 'यज्ञ स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः
(२।८०) ॥ (१) ॥*॥ सूत्रे सोमोऽत्र । 'पूज् अभिपवे'
(स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा-सूय-
तेऽत्र अनेन वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।
३।५७) । घ् (३।३।१८) वा । 'सवो यज्ञे च 'संघाने'
(इति मे० १।५।२९) ॥ (२) ॥*॥ न च्वरति । 'घ्वु की-
टिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।३।१३४) । अध्वानं
राति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वर-
मावघाने स्याद्भुभेदे क्तो पुमान्' (इति मे० १।३०।१०५) ।
(३) ॥*॥ इत्यते, अनेन वा । अत्र वा । यजेष्व् (३।
३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा
तन्यते । यद्वा-तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र 'मितनिगमि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥ * ॥ मखन्ति देवा अत्र,
अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धि । यद्वा-
'वचिचिदपवादिपयेऽयुत्सर्गोऽभिनिविघाने' () घञ्-

विपयेऽपि'पुसि-' (३।३।११८) इति घ ॥ (६) ॥*॥
करोति । क्रियते वा । 'कृञ् क्तु.' (उ० १।८०) ।
'कृतुर्ज्ञे मुनी पुसि' [इति मे० ५।५।८] ॥ (७) ॥*॥
नप्त 'यज्ञस्य' ।

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १८ ॥

पाठः (पु), 'वेदादिपाठ करने' को 'ब्रह्मयज्ञ' (पु), होमः
(पु), 'हवन करने'को देवयज्ञः (पु), अतिथीनां सपर्या (स्त्री),
'अन्न, जलपान, शय्यादि देकर अतिथियोंके सत्कार करने'
को नृयज्ञः (पु), तर्पणम् (न), अन्न, जल, पिण्डदान, श्राद्ध,
आदिसे पितरोंको सन्तुष्ट करनेको पितृयज्ञः (पु), बलिः (पु),
'बलिवैश्वदेव अर्थात् काकादिको बलि देने' को भूतयज्ञः
(पु), कहते हैं ।

ये (ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, अतिथियज्ञ, पितृयज्ञ और भूत-
यज्ञ) ५ महायज्ञः (पु), अर्थात् 'पञ्चमहायज्ञ' हैं ।

उपेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।
१८) 'पाठश्च पठने स्यातो 'विद्वक्पर्णा तु योपिति' [इति
मे० ३।९।७] ॥ (१) ॥*॥ हवमम् । 'हु दानादनयोः'
(जु० प० अ०) । 'अतिस्तुतुहृम्-' (उ० १।१४०) इति
मन् ॥ (१) ॥*॥ अतिथीनामहृत्पूर्वाणा गृहमागतानाम् ।
सपर्येणम् । 'सपर पूजायाम् । 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।
२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥
(१) ॥*॥ तृप्पति^३ । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) ।
भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ बलनम् । 'बल
दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । 'बलिर्देव्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च 'गृहदाह-
शाराशयोः । स्वकसंकोचे गन्धके च' इति हैम (२।५।१३-
५१४) ॥ (१) ॥*॥ महान्श्र त्ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ
आदियेषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः
(३।७०)—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञान् तर्पणम् । होमो
देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' इति । 'पाठादीनाम्'
एकैकम् ।

समज्या परिपद्गोष्ठी सभाभूमितिमंसदः ।

आस्थानी क्लीचमास्थानं खीनमुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

समज्या, परिपत्, गोष्ठी, सभा, समिति, संसत्, आस्थानी (७ स्त्री), आस्थानम् (न), सदः (न स्त्री), 'सभा'
के ९ नाम हैं ।

१. 'विद्वक्पर्णा' इति पाठो मेदिन्याम् ।

२. 'तृप्पति' इत्युल्लेखोऽनुपपुक्त ।

३ हैमे 'क' पुस्तके—'दाहदराशयो —' इति, 'ख-
य' पुस्तकद्वये तु—'दाहदराशयो.—' इति पाठः ।

१ —'मस्ताने' इति मेदिनीपाठः ।

सेति ॥ समञ्जन्यस्याम् । 'वज गतो' (३५० पं ०)
 से० । 'गजाया ममज्ज-' (३३१९९) इति वषप् । 'वयपि
 च' (वा० २४४५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥ * ॥
 परित मीदन्यस्याम् । 'पद्लु विधारणादौ' (भ्वा०, तु०
 पं० अ०) । मपदादिविवष् (वा० ३३११०८) । 'सदिर-
 प्रते' (८३३६६) इति पठन्म् ॥ * ॥ 'काहुलकात्परैरन्त्य-
 लोपे पपेङ्' च ॥ (२) ॥ * ॥ 'गवोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्य-
 स्याम् । धन्नर्थे च' (वा० ३३३१०८) । 'अध्याम्ब-' (८३३
 ९७) इति पठन्म् । 'गौरादिङीप्' (४११४१) । 'गोष्ठी
 सभासलापयो म्रियाम्' (इति मे० ३९५४) ॥ (३)
 ॥ * ॥ सह मान्त्यस्याम् । 'भा दीती' (अ० पं० अ०) ।
 गिदावङ् (३३३१०६) । समाना भात्यस्याम् इति वा ।
 'समानस्य-' (६३३८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।
 ४२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य स । 'सभा सामाजिके
 गोष्ठ्या घृतमन्दिरयोरपि' (इति मे० १०६१९) ॥ (४)
 ॥ * ॥ समदन्त्यस्याम् । 'द गतो' (भ्वा० पं० अ०) ।
 त्तिन् (३३३१९४) । सह विद्यमाना मिलितेर्वा मिति प्रमा-
 ऽस्याम् इति वा । 'समिति सपरायै स्यात्सभाया सगमेऽपि
 च' (इति मे०, ६६१६६) ॥ (५) ॥ * ॥ ससीदन्त्य-
 स्याम् । क्विप् (वा० ३३३१०८) ॥ (६) ॥ * ॥ धाति-
 ष्ठन्त्यस्याम् । अधि करणे ल्युट् (३३३११७) ॥ (७)
 ॥ * ॥ (=) । * ॥ सीदन्त्यस्याम् । असुम् (उ० ४१७८९)
 ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'सभाया ।

प्राग्दश' प्राग्दशिनोद्दान्

प्राग्दश (पु) 'हृबनशालाके पूर्व तरफ यजमानको घैठने
 के लिये बनाये हुए स्थान वा गृह विनोप'का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्राञ्चति । अञ्चु गतिपूजनयो' (भ्वा० पं०
 से०) । ऋत्विग्-' (३३३५९) इति क्विन् । प्राड् वक्षो
 गोत्र स्थूणा वाऽत्र ॥ (१) ॥ * ॥ हृदि शालाया पूर्व-
 भागे यजमानादीना स्थित्यर्थे गेहे 'प्राग्दश'शब्दो वर्तते
 ॥ * ॥ एक 'प्राग्दशस्य' ।

सदस्या विधिदर्शिन ।

सदस्य (पु), 'यजमं न्यूनाधिक विधिको देवनेवाले
 ऋत्विग्-विशेष' का १ नाम है ।

सेति ॥ सदमि साधव । 'तज साधु' (४१४९८) इति
 यत् ॥ (१) ॥ * ॥ विधि द्रष्टु शील देवा ते । 'सुपि-'
 (३३२७८) इति ह्यगिति । न्यूनाधिकविचारका ऋत्वि-
 ग्विवापा । ॥ * ॥ एक 'सदस्यस्य' ।

सभासद् सभास्तारा सभ्या सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

सभासत्, सभास्तार, सभ्य, सामाजिक (ध्यु), 'सभा
 सद्' के ४ नाम है ।

सेति ॥ सभाया मोदन्ति । 'सत्सुद्विप-' (३३२६१)
 इति विदप् ॥ (१) ॥ * ॥ सभा स्तुपान्ति । 'स्तुन् बान्छा
 दने' (अथा० पं० से०) । 'वर्मण्यण्' (३३२११) ॥ (२)
 ॥ * ॥ सभाया साधव । 'सभाया य' (४१४१०५) ॥
 (३) ॥ * ॥ सभाज समवयन्ति । 'समवायाऽन्समवेति' (थ
 ४१४३) इति ठक् । सभाज रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (थथ
 ३३) इति ठर् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ।

अध्यर्थाद्ग्राह्योत्तारो यजु सामग्विद् क्रमात् ।

अध्यर्थु, उद्गाता, होता (३ पु), 'यजुर्वेद, सामवेद
 और ऋग्वेद जाननेवाले' का क्रमशः १-१ नाम है ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुप -' (३३१८) इति
 क्यच् । 'वषच्चरपुतनस्य-' (७४४३९) इति लोप ।
 'श्याच्छन्-सि' (३३२१७०) इत्यु । यज्ञ-न ध्वरति ।
 'ध्वृ वीटिल्ये' (भ्वा० पं० अ०) । क्विन् (३३२७५) अ-
 ध्वर याति, योति वा । मितद्रवादित्वात् (वा० ३३२१८०)
 हु । -अपष्ट्यादि-इति मुकुटश्चिन्त्य । गणाभावात् ॥
 (१) ॥ * ॥ उद गायति साम । 'मै शब्दे' (मा० पं०
 अ०) । 'वृत्तुचो दासिदादादिभ्य सज्ञाया चातिटौ' (उ०
 २१९४) ॥ (१) ॥ * ॥ जुहोति । 'नपृतेऽपृत्वट्टहोतृ
 पोतृ-' (उ० २१९५) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ यजुश्च
 सामानि च ऋचश्च । 'चापे द्-ढ' (२३२२९) । समा
 गान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋवपूर्-' (५४४७४) इत्यपारो
 न । यजु सामर्चो विदन्ति । 'सत्सुद्विप-' (३३२६१) इति
 विवप् । यजुर्विद अध्वयु । सामविद् उद्गाता । ऋविद्
 होता । 'ऋत्विग्विशेषाणा' क्रमादेकैकम् ।

आग्नीध्राया धनेर्धायो ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

आग्नीध्र, ऋत्विक्, याजक (३ पु), यज्ञ करनेवाला
 यजमान धन आदिसे जिसका वरण करे उस आग्नीध्र आदि
 यज्ञ करनेवाले ब्राह्मणों के ३ नाम है ।

आग्नीति ॥ आग्नीनिःषे । 'जिह्वधी दीती' (उ० आ०
 से०) । क्विप् (३३२७६) । नलोप (६४२२४) । आग्नी
 हृत्विक् । आग्नीध्र स्थानम् । 'अग्नीध्र शरणे रण् भ च'
 (वा० ४३३१२०) । आग्नीध्र स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि ।
 'स्फायि-' (उ० २१३३) इति रक् । नलोप (६४२२४) ।
 आग्नीध्र -इति मुकुट । तज । स्फाय्या (उ० २१३३) इति-
 ष्धेरयाटात् । अस्मदुक्तप्रक्रियाया सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आग्नौ
 येषा ब्रह्मोद्गातातृहोत्रध्वयुं ब्राह्मणाच्छसिज-छायान्नेष्ट्रादीना
 पोडशानाम् ॥ (१) ॥ * ॥ धनेर्ह्युभि धरणे वरणेषां त्रिय-
 न्ते । 'बृह् मसत्तो' (अथा० आ० से०) । ष्यत् (३३१
 १२४) । क्यप् (३३११०९) तु वृजएव ॥ * ॥ ऋतो यजति ।

'श्रद्धविष्णु'-(३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥६॥ यजन्ति ।
पुत्रु (३।१।१३३) । 'याजवस्तु गजे राजो याज्ञिकेऽपि'
इति मेदिनी (१।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः
कुर्वन्ति ये यज्ञश्रद्धिजो याजकाश्च ते' इति कात्यः—इति
मते द्वे 'श्रद्धविष्णाम्' ।

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिः (स्त्री), 'यज्ञके लिये समह-तुल्याकार घनाई हुई
साफ की हुई भूमि' का १ नाम है ।

वेदारात ॥ विद्यते शोषनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते,
वा । 'तु परिषरुहिवृत्ति-' (उ० ४।११९) इतीन् । यद्वा-
वेदयति, वेद्यते वा । 'विद निवासो' चुरादि । 'अच इ'
(उ० ४।१३९) । 'वेदि. स्यात्पविडते पुमान् । स्त्रियामंगुलि-
मुद्राया स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मे०, ७५।१५) ॥ (१)
॥*॥ परितः कृता सस्कृता । 'सपरिभ्याम्'-(६।१।१३७)
इति मुद् । 'परिनिवि-' (ना३।७०) इति परत्वम् ॥*॥
एकं 'यज्ञवेद्या' ।

समे म्थण्डिलचत्वरे ।

स्थण्डिलम्, चत्वरम् (२ न), 'यज्ञके लिये साफ किये
गये स्थान-विशेष' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ स्थलन्त्यस्मिन् । 'पठल स्थाने' (भा० प०
से०) । 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधु ॥ (१)
॥*॥ चतस्यस्मिन् । 'चत्ते याचने' (भा० उ० से०) 'कु-
गुह्वरुचिन्मभ्य ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरे स्थण्डिले-
ऽङ्गणे' (इति मेदिनी १३३।१५२) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे
'यामार्थं सस्कृतभूमे' ॥—यज्ञार्थं परिष्कृताया अनिम्नो-
त्तताया यज्ञभूमे—इति मुकुट ।

चपालो यूपचटकः

चपालः, यूपचटकः (२ पु), 'यज्ञ-स्तम्भके ऊपर बल-
याकार (गोष्ठ) बगाने हुए काष्ठ-विशेष' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चपाति । चप्यते वा । 'चप भक्षणे' (भा०
उ० से०) । 'साननिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधु
॥ (१) ॥*॥ द्वूपस्याद्रे कृत कटकाकार ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यूपचटकस्य' ।

कुम्वा मुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

कुम्वा (स्त्री), 'चण्डाल, अम्यज्ञ आदि यज्ञ को न देख
सकें, इस निमित्तसे यज्ञभूमिके चारों तरफ बनाये हुए घेरे'
का १ नाम है ।

निवृत्ति ॥ कुम्बयते अतया वा । 'कुम्बि आच्छादने'
(भा०, चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ मुगहना निविडा वृत्तिर्वेष्टनम् । एकं
'निविडवेष्टनस्य' ।

यूपार्थं तर्म्

यूपार्थम्, तर्म् (२ न), 'यज्ञ-स्तम्भके ऊपरी भाग' के
२ नाम हैं ।

य्विति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति 'तू प्लव-
नतरणयो.' (भा० प० से०) । मनिद् (३।२।७५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'यूपार्थे' ।

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

अरणिः (पु स्त्री), 'जिसको परस्परमें रगड़कर यज्ञार्थ
अग्नि निकाला जाय, उस काष्ठ-विशेष' का १ नाम है ।

नीति ॥ निर्मन्थयते । 'मन्थ विभोऽय' (भा० प०
से०) । ष्वत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्य च तद्दृष्ट च ॥*॥
श्रच्छति । 'श्र गतिप्रापणयो.' (भा० प० अ०) । 'वति-
सुवृषमि-' (उ० २।१०२) इत्ययि । 'अरणिर्वह्निमन्थे ना
दयोनिर्मन्थ्यदारुणि' (इति मे०, ४७।३४) ॥ (१) ॥*॥
एकं 'अरणे' ।

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयो त्रयोऽनयः ॥ १९ ॥

दक्षिणाग्निः, गार्हपत्यः, आहवनीयः (३ पु), ये ३ 'अग्नि
के भेद' हैं ।

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिवसंख्ये सशाम्यम्' (२।१।
५०) इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिवोऽग्निः ।
'यधेनाग्ने वृत्तिमात्रे पुषद्भाव' (वा० ५।३।२८) । दक्षि-
णाग्नि—इत्याह । तन्न । सश्रात्वेन 'दिवसंख्ये-' (२।१।५०)
इत्येतत्सुधोदाहरणत्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्य-
धिकारात् ॥ (१) ॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना
सयुक्ते ऽय' (४।४।९०) ॥ (१) ॥*॥ अह्नयते प्रीणयते
प्रक्षिप्यते वा हविरश्च । 'कृत्यत्युट्-' (३।३।११३) इत्य-
विकारणेऽनीयर् । यद्वा—आह्वनमर्हति । 'तवर्हति' (५।१।
६३) इति छ् ॥ (१) ॥ * ॥ नवचित्तु त्रयाणा द्वद्.
पठ्यते ॥ एकैकम् 'अग्निविशेषस्य' ।

अग्नित्रयमिद् त्रेता

त्रेता (स्त्री), 'दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि और आहवनी-
याग्नि इन तीन अग्नियोंके समुदाय' का १ नाम है ।

अग्नीति ॥ त्राणम् । वा. सदा सयुक्तम् । ताभिन्ता ।
यद्वा—त्रायन्ते वा आहुतय । ताभिन्तिता । विश्वमिता इति
वा । पुषोदरादि (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च'
इति हैम (२।१७७) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ।

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रणीतः (पु), 'मन्त्रसे संस्कृत अग्नि' का १ नाम है ।
प्रेति ॥ प्रकर्षे नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते

प्रवेगिते । सस्वृत्तानो च' इति हेमचन्द्र (३।२।९०) ॥
(१) ॥ * ॥ एक सस्वृत्ताने ।

समूहः परिचाय्योपचाय्यावप्रौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

समूहः, परिचाय्यः, उपचाय्यः (३ पु), 'यज्ञ-सम्बन्धी
अग्निका स्थान-विशेष, या स्थान-विशेषकी अग्नि' के ३
नाम है ।

सवि ॥ समुह्यते, समुह्यते वा । 'वह प्रापणे' (भा०
उ० अ०) । 'ऊह वितर्के' (भा० आ० से०) वा ॥ (१)

॥ * ॥ परिचीयते ॥ (२) ॥ * ॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ * ॥
'अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूहाः' (३।१।१३१) इति साधवः
॥ * ॥ प्रयोगोऽस्ति येषां तं । अग्नी प्रयोक्तव्या, अग्निना-
सानीरयपः । 'त्रोष्याग्नी प्रयोगिणाम्' ।

यो गार्हपत्यादानोय दक्षिणाग्निः प्रणोयते ।

तस्मिन्नाग्नाद्यः ।

आनाय्यः (पु), 'गार्हपत्यानामक अग्निसे लाकर मन्त्र
से सस्वृत्त दक्षिणाग्नि' का १ नाम है ।

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन सस्त्रियते ॥ * ॥ आनीयते
'आनाय्योऽग्निव्ये' (३।१।१२७) इति साधु ॥ * ॥ यस्तु
भ्राष्ट्रवैश्वतुलयोनि स 'आनेय' ॥ (१) ॥ * ॥ एक
'दक्षिणाग्निव सस्वृत्ताने' ।

अथानायी स्वाहा च हुतभुक्तिव्या ॥ २१ ॥

अनायी, स्वाहा, हुतभुक्तिव्या (३ स्त्री), 'अग्निकी स्त्री,
स्वाहा' के ३ नाम हैं ।

अवेति ॥ अग्ने स्त्री । 'बुधाकप्यग्नि-' (४।१।३७)
इत्येर्दीप् च ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ड । स्वाहाऽस्त्य-
रया वा । अंसांआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ हुत-
भुज त्रिया ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अग्ने प्रियायाम्' ।

ऋक्साग्निवेनी धाय्या च या स्यादग्निःसमिन्धने ।

साग्निवेनी, धाय्या (२ स्त्री), 'अग्निमें समिधा (लकड़ी)
छोकर अग्निको जलानेमें प्रयोग किये जानेवाले मन्त्र' के २
नाम हैं ।

ऋमिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्'
(वा० ४।३।१२०) । पित्वात् (४।१।४१) डीप् । 'हल'
(६।४।५९) इति यलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ धीयते पुप्यत-
ऽग्निरनया । 'पात्यसानाय्यर्णिकाय्यधाय्या-' (३।१।१२९)
इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ अग्ने समिन्धने समुदीपने या
ऋक् तत्र ॥ * ॥ हे 'समिधप्रक्षेपेण वृद्धिप्रज्वलने या ऋक्
प्रमुञ्चते तस्याः' ।

गायत्रीप्रमुख छन्दः

छन्दः (ने), 'गायत्री आदि छन्द' का १ नाम है ।

गेति ॥ गायन्त नायते । 'अतोऽपुव-' (३।२।३) इति
कः गीरादिः (४।१।४१) । यद्वा-गानम् । गाय । ष्व्
(३।१।१८) । युक् (७।३।३३) गायने गानेन नायत ।
'त्रेह पालने' (भा० आ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) ।
इति योगविभागात् वः । मूलविभुजादित्त्वकल्पनमाशकम् ।
तस्यानाकारान्तापस्यात् । 'गायत्री त्रिपदादेशीछन्दोभिच्छ-
द्विरेपु च' [इति मे० १३३।१५०] ॥ (१) ॥ * ॥
पहक्षरएदा गायत्री । प्रमुखपदन आण्यगनुष्ठुनुहतीपारु-
न्निष्टुञ्जगस्यतिजगतोऽक्षवरोऽयादि एकाक्षरद्वयुषा बाध्यम्
॥ * ॥ चन्दते । 'चाद आह्लादन दोषो च' (भा० आ०
से०) 'चन्दरादश्च छ' (उ० ४।२।१९) इत्यपुम् ॥
(१) ॥ * ॥ 'प्रथमप्रमुख चान् प्रधाने च प्रकीर्तव-
इत्यपयः ॥ * ॥ एक 'छन्दसाम्' ।

हृद्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

चरु (पु), 'अग्निमें हवन किय जानवाल अन्न' का
१ नाम है ।

हेति ॥ पच्यते । ऋमणि ष्व् (३।३।१६) । ह्य
च तत् पाकश्च । यद्वा-भावे ष्व् (३।३।१८) । पचन
पाकः । ह्यस्य पाकः । 'अनवसावितान्तरुष्मपाक जोदने-
श्चरुः' इति याज्ञिका () ॥ * ॥ चयते भव्यते ।
'चरु गती भक्षणे' च' (भा० प० से०) । 'भृमुशीवृ-
चरि-' (उ० १।७) इत्यु । मीसासकैरपि त्रिवृच्चर्वचि-
करणे () अन्नपरत्वं चरुचवदस्याभ्युपगतम् । 'उग-
वादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैपत्यु (टाप्सु)
'स्वालीवाची चरुचवद तात्स्थ्यादोदने भाक्त' इत्याह ।
विश्वप्रकाशे (१७।१।७३) तु 'चरुभाण्डे च 'हव्यान्ने' इत्ये-
वाश्लोकात् । 'अथ चरु पुमान् हव्यान्नभाण्डयो' इति मेदिनी
[१२५।३२] च । स्वामी तु—पचव होतव्य चरु ।
चयते रच्यते इति । स्वात्पि चरु ह्यस्य पाकोऽत्र—
इत्याह । एतेन—केचित्तु पच्यतेऽवेति । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति ष्व् । 'पाक व्युत्पाद्य ह्यपपाकस्यात्पादिर-
च्यते । अन्धोपचारिकः' इत्याह । तदसत् ।—इति
मुकुट-प्रमुक्त । प्रयोगदर्शनमपि सुपपादनेकाश्वेनतायाम्
॥ (१) ॥ * ॥ एक 'चरोः' ।

१ हव्यान्ने यथा—'स तेजो वेणव मा-यो विभेने
चरुचिन्तम्' इति 'चरोरर्थाभागाभ्या ताम्योऽयतायाम्'
इति च रघु० (१०।५४, ५६) । भाण्ड पात्र तत्र
मथा—'उत्पलकान्तिकचरु स्वात्पन पाश्वंदाहक ।' इत्य-
निकायकैरवकीमुदी ।

आमिक्षा सा शूतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

आमिक्षा (स्त्री), 'आटे हुए गर्म दूधमें दही छोड़नेपर उत्पन्न विकार-विशेष या छौंछू' का १ नाम है ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् सक् । यद्वा-आ मक्षात् । 'मक्ष रोपे सघात च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादि. () ॥ (१) ॥ * ॥ घृते क्वचित् तत्तं च पथास दध्नो योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आह-पूर्वाभ्यहरीघरच' इति स उपधावीघरत्व च इति दीर्घमध्य (आमीक्षा) मुकुट आचरुवो, तच्चित्तयम् । उज्ज्वलदत्तादावक्षणात् । एक 'आमिक्षाया. ।

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥२३॥

धवित्रम् (न), 'यज्ञमें आम सुलगाने के वास्ते मृगचर्म के बने हुए पखे' का १ नाम है ।

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूञ् कम्पने' (ऋया० उ० से०) । 'धु विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अतिलुप्तम्' (३।२।१८४) इतीत्र ॥ * ॥ ध्रुवते कुटादित्वेन (१।२।१) कृत्वाद्गुणाभावत्पुवडि 'धुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अग्ने. संयुक्षणाय भृगत्स्वा रचितस्य व्यजनस्य' ।

धृपदाज्यं सदध्याज्ये

धृपदाज्यम् (न), 'दही मिले हुए घी' का १ नाम है ।
प्रिति ॥ पर्वति, पृथयते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने धृपत्' (उ० २।८४) इति साधु. । धृपच्च सदाज्यं च । यद्वा-पृषद्भि. सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ दधना सहिते धृते । 'पृषातक सदध्याज्ये धृपदाज्यं तदुच्यते' () ॥ * ॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ।

परमात्रं तु पायसम् ।

परमान्नम्, पायसम् (२ न), 'खीर, हविष्य' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परम च तदन्नं च । 'सम्भृत्' (२।१।६१) इति सभास. । यद्वा-परमाणासुतमानामन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षा' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमाद । 'तत्रोद्धृतम्' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्ते. । 'पायस शीवासे च पायस परमान्नके' इति हैमः (३।७।९४) । 'पायसस्तु क्लीबपुंसोः शीवासपरमान्नयोः' (इति मे० १७२।२८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ।

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हव्यम् (न), 'देवान्न' अर्थात् 'हवनके द्वारा देवताओं के उद्देश्यसे दिये जानेवाले अन्न-विशेष' का १ नाम है ।

कव्यम् (न), 'पैत्रान्न' अर्थात् 'ब्राह्मण-भोजनादि के द्वारा पितरोंके उद्देश्यसे दिये जानेवाले अन्न-विशेष' का १ नाम है ।

हेति ॥ हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते वा । 'हु दानादनयो.' (जु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ कूयत पितृभ्यः । 'कु राब्धे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । —'कवृ वर्ण' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरुपघात्' (३।१।९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्र-रूपपरस्य प्रकृतेऽव्ययसम्भवात् । 'श्रिता वर्ण' (भ्वा० आ० से०) । 'नीलवर्ण' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपायंकरत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाभृत्तु' (४।२।३१) इति यत् । देवान् हव्यम् । पितॄन् कव्यम् । द्वे 'हव्य-कव्ययोः' ।

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पात्रम् (न), 'सुवा आदि वर्तन' का १ नाम है ।

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । धृन् (उ० ४।१५९) । —'दाविभ्य. धृन्'—इति मुकुटाश्रित्यः । तादृशमुत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादो राजमन्त्रिणि । तीर-द्रयान्तरे च' [इति मे० १२२।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ सवति सुवादिकम् । 'सु सवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुव. क.' (उ० २।६१) । —'पत्रयं क.'—इति मुकुटाश्रित्यः । 'ध्रुव. क' इति प्रतिपदोक्तस्य सत्त्वात् । आदिना चमसोल्लङ्घलमुलस्ययादि ।

ध्रुवोपभृज्जुहूर्नो तु सुषो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

ध्रुवा, उपभृत्, जुहूः (३ स्त्री), ये ३ 'सुषोके भेद' हैं ।

सुचः (पु), सुक् (स्त्री), 'सुवा' अर्थात् अग्निमें धी डालनेवाले काष्ठादिनिर्मित यज्ञ-पात्र-विशेष' के २ नाम हैं ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति 'ध्रुव स्वयं' (तु० प० से०) 'इगु-पघ-' (३।१।१३५) इति क । यद्वा—'ध्रु स्वयं' (तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।२।१) इत्त्वम् । उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुव. शङ्को हरे विष्णो वटे चोत्तानपादके । वसुयोगभिदो पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री भूर्वाङ्योः शालपण्यां गीतीसुभेद-योस्त्रियु । संतते शाश्वते च' [इति मे० १५८।१३-१५] ।

१. भेदिन्या 'पात्रं' सुवादो पर्णं च भाजने राजमन्त्रिणि । तीरद्रयान्तरे योग्ये' इति पाठ. ॥

(१) ॥ * ॥ उपविभति । कुञ्ज (जु० उ० अ०)
 विवध (३२।७६) ॥ (१) । * ॥ जुहोति । सुति
 गमिजुहोतीना इ च जुहोतर्दीपश्च (या० ३।२।१७८)
 इति विवध् दीपश्च ॥ (१) ॥ * ॥ खवति सु खवण
 (भ्वा० प० अ०) । ख्व क (उ० २।६१) ।
 ख्व पुमान् । ख्वा द्वयोर्होमपात्रे^१ शल्कीमूवयो
 स्त्रियाम् [इति म० १५१।२९] ॥ (१) ॥ * ॥
 चिक् च (उ० २।६२) इति खवसेञ्चिकप्रत्यय । ख्क्
 जाता ॥ (१) ॥ * ॥ एते च सुचो विद्याया स्त्रिय
 स्तालङ्गा । सुवस्तु पुलङ्ग । मुष्टस्तु—अ मभोऽपि
 द्ययते (३।२।१७८) इति विवध् । दृशिग्रहणाद्व्यय त
 रोंपसग्रहणाद्यत्वात् । धातोश्चुगागम—इति अमरपट्टम् ।
 त न । चिक् च (उ० २।६२) इति सूक्ष्म्य जागरूक
 त्वात् । विवधविधाना—च । यदपि—ख्व इति बहुव
 चनानिदसाद्बहुवचम्—इति । तदपि न भदापेक्षया सुच
 पठ्यत वा । यच्चि—ध्रुवासाहचर्याद् द्वयो स्त्रीत्वमेव
 —इति । तदपि न स्त्रिय एति विगपविधे सत्त्वात् ।
 यथा ख्व इति रूपमदात्पुस्त्व सिद्ध ना इति पुस्त्व
 विधि । तथा स्त्रिय इति स्त्रीत्वविधिविधेय । न च—
 सुचो विद्यानाभाव पूष्टयानुवाद कथम् । चण्डासो पारि
 पादवका (अ० १।३।३१) मुष्ट्या तु बद्धया (अ०
 २।६।८६) इत्यादिवहुपक्ष । स्त्रिया इत्यस्य पठ्यत
 त्वकल्पन व्ययम् ॥ * ॥ च्वचिन् ख्व इति पठ्य
 त्पाठ । खवति विवध्चिप्रच्छिथिसङ्गुपञ्चा दीर्घो तप्रसा
 रण च (उ० ६।५७) इति विवधदीर्घो । (खु)
 ॥ * ॥ यज्ञप्राणाया पूषण पयव

उपाकृत पशुरसौ योऽभिमत्य क्रतौ हत ॥२५॥

उपाकृत (५) वदम त्रसे अभिर्मा तत्र क्रत यज्ञम मारे
 हृष्ट पशु का १ नाम है ।

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । हृष्ट हिंसायाम् (स्वा०
 उ० अ०) । क (३।२।१०२) । उपाकृतोऽव्वरहत^१
 पशो नोपव्रत त्रिषु इति विश्व (७।१।१८१) मदिनी च
 (६।१।८८) ॥ (१) । * । अभिर्मा म त्रिय वा ।
 मन्त्रि गुप्तम पणे (जु० प० से०) । त्वा (३।४।२१) ।
 ल्यप (७।१।३७) । हतो ह तुमार० ५ ॥ * ॥ एक
 क्रतावभिर्मा त्रतपगो ।

१ 'ख्वा द्वयोर्होमपात्रे इ येव मेदि'या पाठ ।

२ विश्वे उपाकृतोऽव्वरहतपशुपद्रुतयोमन इति
 मेदि'या च उपाकृतोऽव्वरहतपगो— इत्येव पाठो । अतो
 उन्न म भूपाकृत— इति पठ 'यव वा भया उपाकृत—
 इति पाठ स्वीकृत ।

परपराक शमन प्रोक्षण च वधार्थवम् ।

परम्परायम्, शमनम्, प्राचणम् (३ न), यज्ञम पशुको
 मारन क ३ नाम ह ।

पति ॥ अवनम् आव । परम्पराया आकम् अक
 कुटिलाया गतो (भ्वा० प० से०) । भाव घन (३।३
 १८) । अञ्चतघ्नम् वा । यद्वा—परम् अतिगम व्ययम् ।
 पर पर अष्ट धाकोऽस्य अस्माद्वा ॥ (१) ॥ * ।
 धाम् उपशम (दि० प० से०) भाव ल्युट (३।३।
 ११५) । शमन धातिवधयो शमन अ द्वदन्त इति
 विश्व (८।७।२८), मदिनी (६।३।३७) । शमनस्तु
 यम प्रोक्त 'शमन धातिवधयो इति हैम (३।४।५१)
 ॥ * ॥—सतनम्—इति स्वामी । सतु हिंसायाम् (भ्वा०
 प० से०) । ल्युट (३।३।११५) ॥ * ॥ ससनम्
 इत्यय । पस स्वप्ने (अ० प० से०) ॥ (२) ॥ * ॥
 प्रष्टृमुशणम् । उक्त सन्ने (भ्वा० प० से०) । ल्युट
 (३।३।११५) । प्रोक्षण सेवचघयो इति हैम (३।
 २।२८) ॥ (३) ॥ * ॥ वधा हिंसार्थोऽस्य ॥ * ।
 शीणि यथाय पशुहननस्य ।

वाच्यलिङ्गा प्रमोतोपसपनप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

प्रमोत, उपसप न, प्रोक्षित (३ त्रि) 'यज्ञं मारे हृष्ट
 पशु' के ३ नाम है ।

वेति प्रमोयत स्म । मीड (दि० अ० अ०)
 मीर (क्रया० उ० अ०) वा हिंसायाम् । क (३।३।
 १०२) । प्रमोत वाच्यलिङ्ग स्थाःप्रोक्षितसपि मतसपि च
 इति [मे० ६।३।२२६] ॥ (१) ॥ * ॥ उपसपवत
 स्म । पद गतो (दि० अ० अ०) । कतरि (३।५।
 ७२) वमणि (३।२।१०२) वा क । उठपसप नमुष्टि
 निहत् च मुसस्कृत इति विश्व (१०।२।३१२) मेदिनी
 (१००।१३१) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रोक्षयत स्म । उक्त सेचने
 (भ्वा० प० से०) । क (३।२।१०२) । प्रोक्षित निहत्
 सिवत् इति रभस ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि यज्ञहतपशो ।

सानाय्य हवि

सानाद्यम् हवि (२७) 'हवम करने योग्य हरिष्य
 आदि पदाय क २ नाम है ।

सापिति ॥ सनीयत । शीर प्रापणे (भ्वा० उ०
 अ०) । पायसानाय्य— (३।१।१२९) इति साधु ॥

१ हैम पुस्तकत्रये प्रोक्त इत्यस्यो नास्ति ।

२ विश्वे प्रथमपादस्तु जानीयादुपसप नम्—इत्येवं
 वतते ।

(१) ॥ * ॥ हृषते । 'अचिभुचि-' (उ० २।१०८) इतीसि ॥ (२) ॥ * ॥ सनात्यं=हृविशेषे ॥ * ॥ द्वे 'हृविप.' ।

अग्नी तु हुतं त्रिषु वपट्कृतम् ।

हुतम्, वपट्कृतम् (२ त्रि), 'अग्निमें हवन क्रिये हुए हृविष्य आदि पदार्थ' के २ नाम हैं ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वपट्' इति भन्त्रोपलक्षणम् । वपट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हुतस्य' ।

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

अवभृथः (पु), 'यज्ञ समाप्ति-सूचक स्नान-विशेष' का १ नाम है ।

दीति ॥ अन्नभ्रियतेऽनेन । 'दुभृथ्' (जु० उ० अ०) । 'भृथ् भरणे' (श्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृज्' (उ० २।३) इति षथ् ॥ (१) ॥ * ॥ दीक्षाया अन्त प्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञ इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अवभृथस्नानस्य' ॥

तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

यज्ञियम् (त्रि), 'यज्ञके योग्य पदार्थ' का १ नाम है । तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्तुति । 'अहं' (३।२।१२) इत्यच् ॥ * ॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञात्वाभ्याम्-' (५।१।७१) इत्यत्र 'तत्कर्माहंति' इत्युपसर्गानाद् घ ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भ्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादे' । 'त्रिषु' इति यज्ञियाग्वित्तम् ।

अथ ऋतुकर्मोऽष्टम्

इष्टम् (न), 'यज्ञ कार्य, दान देने' का १ नाम है ।

अथेति ॥ त्रुषुश्च यज्ञः, कर्म च दानादि तदिष्टस्यैवाच्यम् । यजनम् । 'तर्पुसके भावे क्' (३।३।११४) । 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकाग्निं कर्म हवनं त्रेतायां मन्त्रेण हृषते । अत्र त्रेतायां च यद्दानमिष्टं तदग्निघोषते' () इति मनु । 'इष्ट-मांसानितेऽपि स्यात्सृजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततत्त्वी पुमान् कनीदे संस्कारे ऋतुकर्मणि' (इति मेदिनी ३३।२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'इष्टकर्मण.' ।

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

पूर्तम् (न), 'शकली, कुर्भो, तालाव आदि सुदवाने तथा धोषपालय, देवालय आदि यनवाने' का १ नाम है ।

त्विति ॥ खातं पुष्करिणीजननमादिर्यस्य देवालय-रामादिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च त्रिया तस्मिन् । पूरणम् । पूर्वमेत स्म वा । 'पू पावनपूरणयो.' (जु० प० त्रि०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१००) वा क् । 'न व्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठातत्त्व न । 'पुष्करिण्य-सभावापीदेवतायत्नानि च । आगमाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिश्चिते' इति स्मृति () । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्कलीव खातादिकर्मणि' । (इति मेदिनी ५६।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'पूर्तकर्मण.' ।

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो ॥ २८ ॥

अमृतम् (न), 'यज्ञसे दचे हुए हृविष्य' का १ नाम है ।

विघसः (पु), 'प्राक्षण, क्षतिधि आदिके भोजनके बाद दचे हुए अन्न' का १ नाम है ।

अत्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिते घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना घनन्तरिदेवयो ॥ अमृता मागधीपथ्यामुहृत्वामलकीषु च' । [इति मे०, ५९।७७-७८] ॥ (१) ॥ * ॥ विशिष्ट-रघते । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गोऽद्' (३।३।५९) इत्यप् । 'घसपोश्च' (२।४।३८) इति घस्त् ॥ (१) ॥ * ॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाण्यपुरोडाशादि । देवपितृनिधिपूर्वादिभुक्तस्य शेष । तयो । 'यज्ञियशेषस्य' कर्मणकंरम् ।

त्यागो विहायितं दानमन्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमहति ।

त्यागः (पु), विहायितम्, दानम्, उत्सर्जनम्, विमर्जनम्, विश्राणनम्, वितरणम्, स्पर्शनम्, प्रतिपादनम्, प्रादेशनम्, निर्वपणम्, अपवर्जनम्, (११ न), अहतिः (स्त्री) 'दान देने' के १३ नाम है ।

त्वेति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हाने' (श्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो हाने च दर्जने' (इति मेदिनी २२।६) ॥ (१) ॥ * ॥ विहायणम् । हाको (जु० प० अ०) ए्यनाद्वावे क् (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ दत्तम् । दाज् (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'दानं गजमदे त्यागे पावनकठेऽणुद्विप्' इति विश्व (८।५।६), (मे० ८३।१०) ॥ (३) ॥ * ॥ सृजे (तु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥ * ॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी ९८।१०६) ॥ (५) ॥ * ॥ विपूर्वात् 'श्रुणु दाने' इति चुरादेश्च ॥ (६) ॥ * ॥ वितरतेश्च ॥ * ॥ (७) ॥ 'स्पृश संस्पृश' (तु० प०

अ०) । 'स्पृशन्तो मारते पुमि दाने स्वसौ नपुंसकम्' इति मेदिनी (१३।४७) ॥ (८) ॥*॥ पद गतो' (दि० आ० अ०) । ष्यन्त । प्रतिपादन तु दाने च प्रतिपत्तो प्रबोधने' इति मे० (१००।१३७) ॥ (६) ॥*॥ 'दिस अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥*॥ 'हुवप्' (श्वा० उ० अ०) ॥ (११) ॥*॥ 'वृजो वजने' (अ० आ०, ङ० प०, षु० उ० से०) ॥ (१२) ॥*॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-रह च' (उ० ४।६२) इत्यति । 'अहतिस्त्यागरोगयो' इति हेम (३।२५६) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'दानस्य' । मृतार्थे तद्वहे दानं त्रिपु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥३०॥

और्ध्वदैहिकम् (न) 'मरे हुएके उद्देश्यसे मरनेके दिनसे एकादशाह तक दिये हुए पिण्ड-दान आदि' का १ नाम है ।

त्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अथेन नित्यसमास' (२।१।३६) । तच्च तदहश्च । 'तस्याह' इति वा । 'राजाह' (५।४।९१) इति टच् । तथेहे = प्रेतदिने । देहाहूर्ध्वम् ऊर्ध्वदेह । राजदन्तादि (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । प्रध्यात्मादि-त्वाम् (वा० ४।३।६०) टञ् । अनुसृतिवादित्वाम् (७।३।२०) उभयपदवृद्धि ॥*॥ केचिदुत्तरपदवृद्धि नेच्छन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरण-पर्वन्त प्रत्यह् दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहदानम्' इति पाठे तु समासान्तविधेरनित्यत्वान् टच् । 'और्ध्वदैहि-कदानस्य' एकम् ।

पितृदानं निवाप' स्यात्

पितृदानम् (न), निवाप (पु), 'सपिण्डीकरणके याद पितरोंके उद्देश्यसे दिये हुए पिण्ड-दान' का १ नाम है ।

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥*॥ ष्युष्पते, निक्पन वा । 'हुवप्' (श्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपि-ण्डनाहूर्ध्वं पितृद्वैशेन दानस्य' ।

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्राद्धम् (न), 'श्राद्ध' अर्थात् 'पितरोंके उद्देश्यसे शास्त्र-नुसार किये जानेवाले पिण्डदान आदि कार्य' का १ नाम है ।

श्रेति ॥ श्राद्धाश्राप्ति । 'प्रज्ञाश्राद्ध' (५।२।१०१) इति ण ॥ (१) ॥*॥ हेपा पितृणा कर्म । शास्त्रविधानेन ॥*॥ एक 'श्राद्धकर्मण' ।

अन्वाहार्यं मांसिक'

अन्वाहार्यम् (न), मांसिक, 'अमावस्याको किये जाने-वाले मांसिक श्राद्ध' के २ नाम हैं ।

अन्वेति ॥ अनु आ ह्रियते । 'ह्व हरणे' (श्वा० उ० अ०) । 'अह्रलोर्णव्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ भासे

भवम् । 'वालानुज' (४।३।११) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्ठा-न्वाहार्यं क श्राद्धं कुर्मान्मास नुमासिकम्' (३।१२२) इति मनु । द्वे 'मांसिकस्य' ।

अशोऽष्टमोऽह कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

कुतप (पु न), 'दिनका आठवां हिस्सा, सप्तम मुहूर्त (१४ घटी) के उपरान्त तथा नवम मुहूर्त (१७-१८ घटी) के मध्यका श्राद्ध योग्य समय-विशेष' का १ नाम है ।

अथ इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तमावस्य दिनस्याष्टमो भाग । कुत्सित तपति । 'तप सतापे' (श्वा० प० अ०) । 'प्रज्ञाया-म्' (३।२।४६) इति खच्, '-अनठगधस्य' (६।३।६६) इत्यनुवृत्तेर्न मुमु (६।३।६७) । यद्वा-कु भुव तपति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तु मुमु । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्वी भवति भास्कर । स काल कुतपो ज्ञेय पितृणा दत्तमज-यम्' इति दानाताप । 'कुतपोऽस्तिया दौहित्रे वाधे छान्-जकम्बले । कुरो दिनस्याष्टमारे ना सूर्यं कुतपी' पुन । विद्-सारिकायाम्' (इति मेदिनी १०३।१९-२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोऽष्टमभागस्य' ।

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गन्धेषणा ।

पर्येषणा, परीष्टि- (२ स्त्री), महे० मतसे 'श्राद्धमें ब्राह्मणों की सेवा करने' के २ नाम हैं । अन्वेषणा, गन्धेषणा (२ स्त्री), महे० मतसे 'धर्मान्वेषण करने' के २ नाम हैं, भा० वी० मत से चारों धर्मान्वेषण के नाम हैं ।

पेति ॥ 'इपेरनिच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) डुच् 'परेवा' (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे तिच् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे तिच् (३।३।९४) । 'परीष्टि परिचर्याया प्राकाम्नेऽन्वेषणे स्थियाम्' इति मेदिनी (३७।४८) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'गवेष मार्गणे' । चुरा दिण्यन्तादयुच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धर्मान्वेषणस्य' ।

सनिस्त्वघ्येषणा

सनि, अन्वेषणा (२ स्त्री), 'गुरु, पिता, माता आदि श्रेष्ठ जनोंकी सेवा करने और प्रार्थनापूर्वक गुरु आदि श्रेष्ठ जनोंकी निस्वी काममें प्रवृत्त करने' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सनम् । 'पपु दाने' (तु० उ० से०) । इच् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इपे प्राय-दयुच् (वा ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुवांशाराध-नस्य' ।—गुवादि प्रार्थनया वचचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ।

१ 'कुणपी पुन । विद्सारिकायाम्' इत्येव पाठो मेदि-
न्याम् । स च 'कुणपी' धन्वार्थकतया न प्रकृतोपयोगी ।

याच्चाभिदास्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

याच्चा, अभिदास्तिः, याचना, अर्थना (४ स्त्री), याचना करने, मांगने के ४ नाम हैं।

येति ॥ याचनम् । 'युदाय याच्चायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजायच-' (३।३।१०) इति नङ् ॥ (१) ॥* ॥ अभिर्षामनम् । 'संसु स्तुतो याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।१४) । 'अभिदास्तिः पुनर्लोकपवादे प्राथितेऽपि च' इति हेम- (३।१०३) ॥* ॥ स्वामी तु—अभिप- सनम् । 'पस स्वप्ने' (अ० प० से०) । क्तिन् (३।३।१४) । सुपामादित्वात् (दा३।१८) 'पूर्वपदात्' (दा३।१०६) इति वा पत्वम् । (अभिपसित्) ।—इत्यवोचत् ॥ (२) ॥* ॥ याचे. चुरादि (स्वाधिक) ष्यन्तात् 'ष्पास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥* ॥ एवम् 'अर्थं याच्चायाम्' (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥* ॥ चत्वारि 'याचनस्य' ।

पट्ट तु त्रिपु

यहां से ६ शब्द त्रिकङ्ग हैं।

पेति ॥ आगन्तु (अ० २।७) पर्यन्ताः पट् । त्रिभिः ।

अर्घ्यमर्घार्थं पाद्यं पादय वारिणि ।

अर्घ्यम् (त्रि), 'अर्घ' (अर्घ्यं देने) के लिये जल' का ३ नाम है।

पायम् (त्रि), 'पाय (पैर धोने) के लिये जल' का ३ नाम है।

अर्घ्येति ॥ अर्घयिदम् । 'पादाधीन्या च' (५।४।२५) इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥* ॥ पादायेदम् ॥ (१) ॥* ॥ (क्रमेण) एकैकम् 'अर्घ्यपाद्ययो' ।

क्रमादात्तिथ्यातिथ्ये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

आतिथ्यम् (त्रि), 'अतिथियों के निमित्त वस्तु' का ३ नाम है।

आतिथ्यम् (त्रि), 'अतिथियोंके विषयमें सज्जन (अच्छा व्यवहार करनेवाले)' का ३ नाम है।

ऋति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेऽर्थं' (५।४।२६) ॥ (१) ॥* ॥ अतिथी साधु । 'पश्यतिथि-' (४।४।१०४) इति ङ् ॥ (१) ॥* ॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' (अतिथि- निमित्तवस्तु, अतिथी साधो च क्रमश एकैकं नाम) ।

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृह्यगते ।

आवेशिकः, आगन्तुः (२ त्रि), अतिथिः (पु, अतिथी स्त्री), 'अतिथि' के ३ नाम हैं ।

१. हेमै ख. ग. पुराणयोः '—प्रार्थनेऽपि च' इति पाठ ।
२. ४३ अ०

स्युरिति ॥ 'वेगो वेष्पागृहे गृहे' (नेपथ्ये च) (इति मेदिनी १६३।१४-१५) । अवेदोऽगृहे भव । प्रद्योतादि- त्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् । 'नैकग्रामीणमतिथि विप्र सागतिकं तथा' (मनु० ३।१०३) ॥ (१) ॥* ॥ आग- च्छति । 'सितनियमि-' (उ० १।६९) इति लुच् ॥ (२) ॥* ॥ अतति । 'ऋतस्मिञ्जि-' (उ० ४।२) इति इथिम् । 'अध्वनीनोऽतिथिर्ज्येयः' इति स्मृति () । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्वात्युमानागन्तुकेऽपि च' इति विश्व (७६।१६), (मेदिनी ७३।१४) । 'प्राशुणस्वतिथिर्हो' इति त्रिकाण्ट- शेष (२।७।९) ॥ (३) ॥* ॥ श्रीणि 'गृह्यगतस्य' ।

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चाईणाः समाः ॥ ३४ ॥

पूजा, नमस्या, अपचितिः, सपर्या, अर्चा, अर्हणा (६ स्त्री) 'पूजा' के ६ नाम हैं।

प्विति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (सु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥* ॥ नम- स्करणम् । 'नमोवरिवस्-' (३।३।१६) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥* ॥ चायम् 'चायु पूजानिलाभनयो' (भ्वा० उ० से०) । 'वायतेः क्तिनि चिभावो वाच्य' () ॥ (३) ॥* ॥ कण्हादौ 'सपर पूजायाम्' इति पठ्यते । यक् (३।३।२०) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (४) ॥* ॥ 'अर्हं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हृत्' (३।३।१०३) इत्यङ् ॥ (५) ॥* ॥ 'अर्हं पूजायाम्' चुरादि । 'ष्वासश्च-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (६) ॥* ॥ पट् 'पूजनस्य' ।

वरिवस्या तु शुश्रूपा परिचर्याप्युपासना ।

वरिवस्या, शुश्रूपा, परिचर्या, उपासना (४ स्त्री), 'शुश्रूपा करने' के ४ नाम हैं।

वेति ॥ वरिवस्-करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः । 'नमोवरिवस्-' (३।३।११) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । (१) ॥* ॥ शुश्रूषणम् । 'अ श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । सत्तं । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥* ॥ परिचरणम् । '—परिचर्यापरिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । 'परिचर्यात् पर्येष्टि-' इति भागुरिः ॥ (३) ॥* ॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'ष्पास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥* ॥ 'उपासनम्' इति पाठे—ल्युट् (३।३।११) । 'उपासनं शराभ्यामेऽप्युपास्तावासनेऽपि च' इति विश्व २ (९९।१७०), मेदिनी (९५।७२) ॥ (४) ॥* ॥ चत्वारि 'सेवाया' ।

१. विश्वे तु '—पुत्रेऽपि कोपे प्राशुणिकेऽपि च' इति भिन्न एव पाठः । मेदिन्या च 'आगन्तुके त्रिपु' इति पाठः ।

२. विश्वे तु '—शुश्रूपाया च हिमने' इति पाठः ।

प्रथ्याटाट्या पर्यटनम्

धया, अटाट्या (२ स्त्री), पर्यटनम् (न), 'धूमने' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ 'व्रज गतो' (भ्वा० प० से०) 'व्रजयजो -' (३।३।९८) इति भावे व्यय ॥ (१) ॥ * ॥ लटनम् । 'परि-
चर्यापरिसर्गामृगयाटाटपानामुपसख्यानम्' (वा० ३।३।
१०१) । इत्यटाटपा निपातिता ॥ (२) ॥ * ॥ ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (३) 'अटा पर्यटनं ध्रम' इति रत्नकोषाट-
टायि ॥ * ॥ शीणि 'अटनस्य' ।

चर्यां त्थीर्यापधस्थितिः ॥ ३५ ॥

चर्या (स्त्री), 'ध्यान, मोन इत्यादि योगमार्गोंमें स्थित होने' का १ नाम है ।

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरणमश्र' (३।१।१००) इति यत् । यद्वा- 'परिचर्या' इत्यय 'परि' इत्यस्याविवक्ष-
णात् चर्या' इति साधु ॥ (१) ईयंते 'ईर गतो' (अ०
आ० से०) । ष्यत् (३।१।१२४) ईर्याया प-धा ।
ऋवपूर्- (५।४।७४) इत्य । 'ईर्यापधे ध्यानाद्युपाये
परिव्राजकादीनां स्थिते' एकम् ।

उपसर्पश्लवाचमनम्

उपसर्पश्ल (पु), आचमनम् (न), 'आचमन करने' के २ नाम हैं ।

उचैति ॥ उपसर्पश्लम् । 'स्पृण सत्पश्ल' (तु० प०
अ०) । षत् (३।३।१८) । यद्वा-उपसर्पश्यते वारी-
ष्यत् । 'हृलश्र' (३।३।१२१) इति षत् । 'उपसर्पश्लं स्प-
र्शमाने स्नानाचमनयोरपि' [इति मे० १६५।३२] ॥
(१) ॥ * ॥ 'चमु लदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट्
(३।३।११५) । आचम्यतेऽन्भोऽत्र । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आचमनस्य' ।

अथ मौनमभाषणम् ।

मौनम्, अभाषणम् (२ न), 'मौन या चुप रहने' के २ नाम हैं ।

अधेति ॥ मुने वर्म, भावो वा । 'इगन्ताच्च-' (५।
१।१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ न भाषणम् । 'भाष
व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० आ० से०) भावे ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वी स्त्रिया वाच्यपरिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

पर्यायशब्द

आनुपूर्वी, आद्यत्, परिपाटी (३ स्त्री), अनुक्रम,
पर्याय (२ पु), 'क्रम' अर्थात् 'सिलसिला' के ५ नाम हैं ।

१ एतस्मात्पूर्वं क्वचित् 'उत्सृश्यन्ते क्षम्यन्' इति
पाठोऽपि ।

आगिति ॥ पूर्व पूर्वम्, पूर्वानुक्रमेण वा । शीघ्रया
योग्यताया वाऽप्ययीभाव (२।१।६) । अनुपूर्वं माव ।
'वर्णहृदादिभ्य -' (५।१।१२३) इति ष्यत् । पित्वात्
(४।१।४१) ङीप् । 'हृलस्तद्वितस्य' (६।४।१५०)
इति यञोप । 'स्त्रिया या' इति पक्षे क्लीबत्वात् । (आनु
पूर्वम्) ॥ (१) ॥ * ॥ आकर्तनम् । अत्र वा । वृत्त
वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । संपदादिविषय (वा० ३।
३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ परिपाटनम् । 'पट गतो'
(भ्वा० प० से०) स्वाध्वन्त । 'अच ह' (उ० ४।
१३९) । द्विवचनरत्नान यण् ॥ (३) ॥ * ॥ अनुक्रु
मणम् । 'अमु पादविशेषे' (भ्वा० प० से०) । षत्
(३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति
न वृद्धि ॥ (४) ॥ * ॥ पर्ययणम् । 'इण् गतो' (अ०
प० अ०) । 'परावनुपात्यय इण्' (३।३।३८) इति
घञ् (अथ) 'पर्याय प्रकारेऽवसरे ऋने' [इति मे० १११।
८९] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'क्रमस्य' ।

अविपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्यय ।

अविपातः, पर्यय, उपात्यय (३ पु), 'विना क्रम' अर्थात्
'वेसिलसिला' के ३ नाम हैं ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पत् गतो' (भ्वा०
प० से०) । षत् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ पर्य
यणम् । 'इण् गतो' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।
४६) ॥ (२) ॥ * ॥ उपगतस्थातिक्रम्यामनम् । 'एरच्'
(३।३।५६) ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'नमोल्लङ्घ-
नस्य' ।

नियमो व्रतमाली

नियम (पु), व्रतम् (न पु), 'नियम या व्रत' के २
नाम हैं ।

नीति ॥ नियमनम् । 'यम समुपनिविषु च' (३।३।
६३) इत्यण् । 'नियमो य-प्रणयाया च प्रतिज्ञानिश्चये चो'
[इति मे० १११।४६] ॥ (१) ॥ * ॥ द्विवत् ।
बुद्धि' (स्वा० उ० से०) 'बुद्धि' (प्रचा० आ० से०) वा ।
पृथिरञ्जिभ्या कित्' (उ० ३।१११) इत्यतश्च बाहुल्य
काङ्क्षबुद्ध्यामपि । कित्त्वान न गुण । यद्वा-ब्रजन्त्यनेन
स्वर्गम् । 'गोचरमचर-' (३।३।११९) इति च । पृथो-

१ 'परिपाट्यानुपूर्वी स्या'-इति हलाद्युधात् (४।
५४), 'अनुपात्यय आवृत् स्त्री परिपाट्यानुपूर्वी' इति
वैज० (पु० ९२ श्लो० ११४), परिपाट्यानुपूर्व्यादिवृत्
इति हेमात् (६।१४०) च 'परिपाटी' इति दीर्घा-जोर्ध्व
'कृदिकारादक्तिन' इति ङीप् बोध्य ।

दरादि. (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्रतमा-
प्रस्य' ।

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

पुण्यकम् (न), 'उपासादि शास्त्र-विहित व्रत' का १
नामः ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रान्द्रायणप्राजापत्य-
नक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'सनाया
कम्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'उपवासा-
देविहितव्रतस्य' ।

ओपवस्तं तूपवासः

ओपवस्तम् (न), उपवासः (पु), 'उपवास' के २ नाम हैं ।

ओपेति ॥ उपसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वाद्भोजने वृत्तिः ।
प्रजाद्यणि (५।४।३८) 'ओपवस्तम्' ॥ * ॥ ववचिच्
'ओपवस्तम्' इति पाठ । उपवसति । तृच् (३।१।२३३)
उपवस्तुरिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४।३।२०) इत्यप् ॥
(१) ॥ * ॥ उपवसनम् । 'वस निवासि' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥ भावे क्ते (३।३।
११४) 'उपोषितम्' ॥ * ॥ उपोषणं तु 'उप दाहे'
(भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भोज-
नविरहस्य' ।

विवेकः पृथगात्मता ।

विवेकः (पु), पृथगात्मता (स्त्री), 'प्रकृति और पुरुषके
भेद-ज्ञान वा भावोंके पृथक् स्वरूप-ज्ञान' के २ नाम हैं ।

वीत्ति ॥ विवेचनम् । 'विचिर्-पृथग्भावे' (म० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'विवेकः स्याज्जलद्रोण्या
पृथग्भावविवारयो' [इति मे० १३।१५९] ॥ (१)
॥ * ॥ पृथगात्मा यस्य स । तस्य भावः । तल् (५।
१।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेद-
ज्ञानस्य' ।

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिः

ब्रह्मवर्चसम् (न), वृत्ताध्ययनर्धिः (स्त्री), 'ब्रह्मवर्चस'
अर्थात् 'सदाचार और वेदाभ्यासकी वृद्धि या सम्पत्ति'के २
नाम हैं ।

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्धः । 'ब्रह्म-
हस्तिभ्यां वर्धस' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥
वृत्तं चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम्, तयो-
र्द्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ।

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे 'ब्रह्माञ्जलिः

ब्रह्माञ्जलिः (पु), 'वेदादि पढ़नेके पहले और अन्तमें व्यस्त
हाथसे (दहिने हाथसे दहिना और बायें हाथसे बायाँ) गुरुके
पैरको छूकर प्रणाम करने' का १ नाम है ।

अयेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'वेदपाठकाले कृतस्थाञ्जले.' ।

पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दुवः ।

ब्रह्मविन्दुः (पु), 'वेदादि पढ़नेके समय मुखसे निकले
हुए जल कण (धूमिमिश्रित जलकी छोटी २ बूँद)' का १
नाम है ।

पेति ॥ वेदपाठे मुत्तानिर्गतविन्दवः ब्रह्मणो विन्दवः ।
(१) ॥ * ॥ एकं 'मुखनिर्गतविन्दूनाम्' ।

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ब्रह्मासनम् (न), 'ध्यान और योगके आसन' का १
नाम है ।

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनि-
रोधश्च, तयोरासनम् । यद्वा-ध्यानस्य योग उपाय । ध्या-
नमेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपचादि । ब्राह्मणः
संबन्धि प्रासनम् । (१) ॥ * ॥ एक 'ब्रह्मासनस्य' ।

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

कल्पः, विधिः, क्रमः (३ पु), 'शास्त्रोक्त विधि'के ३
नाम हैं ।

केति ॥ कल्पते, अनेन वा । 'कूप सामर्थ्य' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८)
वा । 'कल्प शास्त्रे विधौ न्यायं सवते ब्रह्मणो दिने' [इति
मे० १०।२।२] ॥ (१) ॥ * ॥ वेधनम् । 'विध विधाने'
(तु० प० से०) । 'इगुपधात्किच्' (उ० ४।१२०) इतीम् ।
यद्वा-विधानम् । अनेन वा । धाञ्. (जु० प० अ०) ।
'उपसर्गं धोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतो काले
विधाने परमेष्ठिनि' [इति मे० ८०।१७] ॥ (२)
॥ * ॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८-१९) ।
'नोदातोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्रमश्चानुक्रमे
शक्ती कल्पे चाक्रमणौर्ण च' [इति मे० १०।८।४] ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि विधानस्य' ।

१. तदुक्तं मनुना—'ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादो ग्राह्यो
गुरोः सदा । सद्दत्य हस्तावधेय सहि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः' ।
इति (२।७।१) ।

'यती प्रयत्न' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥
 (२) ॥ * ॥ पवते स्म 'पूढ पवने' (भ्वा० आ० से०) ।
 'मन्थर्या-' (३।४।७२) इति वतः । 'पूत त्रिपु पावने च
 षटिते' बहुलीकृतैः [इति मे० ५६।३६] ॥ (२)
 ॥ * ॥ त्राणि पवित्रस्य ।

पापण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पाखण्ड, सर्वलिङ्गी (२ पु०), पाखण्डी अर्थात् 'दुष्ट दाख
 में स्थित बौद्ध आदि स्रपणक (सम्भासा)' के २ नाम है ।

पेति ॥ पाप सतीति । पशु दान (त० उ० से०) ।
 सर्वति । 'पण समकतो' (भ्वा० प० से०) वा । 'अम-
 न्ताड्ड' (उ० १।११४) पूषोदरादि (६।३।१०९) ।
 मूर्धन्यमध्य ॥ * ॥ कवगद्वितीयमध्य (पाखण्ड इति)
 पाठे तु पाखण्डयति । खडि भेदने' (उ० प० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) । 'पालनाञ्च प्रयोधमः पाशब्देन
 निगद्यते । त सण्डयति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ॥
 () ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि,
 सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'यत -'
 (५।२।११५) इतीनि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दु शास्त्र-
 वर्तिपु' ।

पालाशो दण्ड आपाठो व्रते

आपाठ (पु०), 'ब्रह्मचर्यावस्था में ब्राह्मण से धारण
 किये हुए पलाशके दण्ड'का १ नाम है ।

पेति ॥ आपाठो पूणिमा प्रयोजनमस्य । विशाला-
 पाहादण्ड मन्थदण्डयो' (५।१।११०) इत्यण् । 'आपाठो
 व्रतीना दण्डे मासे मस्यपर्वते । स्त्री पूणिमायाम्' [इति
 मे० ४४।६-७] (१) ॥ * ॥ पलाशस्य विकार ।
 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यञ् ॥ * ॥ व्रते
 = ब्रह्मचर्ये ॥ * ॥ एक 'पालाशदण्डस्य' ।

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

राम्भ (पु०), ब्रह्मचर्यावस्था में धारण किये हुए धौंसके
 दण्ड'का १ नाम है ।

रेति ॥ 'रम्भा कदम्बस्यरसोनि वेणो वानराम्भरे' इति
 मेदिनी । रम्भस्य वेणोविकार । प्राग्बदन् (४।३।१४१) ।
 (१) ॥ * ॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥ * ॥
 एकम् 'वैणवदण्डस्य' ।

अस्त्री कमण्डलु कुण्डी

कमण्डल (पु न), कुण्डी (स्त्री), 'कमण्डलु' के २
 नाम है ।

१ 'शठिते-' इति मेदिनीपाठः । विरधे '—रठिते—'
 इति (५७।५) ।

अस्तीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्ड सार ।
 त लाति, लभते वा । मितद्रवादि (वा० ३।२।१८०)
 मण्डनम् । 'मडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१)
 ॥ * ॥ पञ् । कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयो' (तु०
 प० से०) । 'अमन्ताड्ड' (उ० १।११४) । 'जातपद-'
 (४।१।४२) इति ङीप् । 'कुण्डमग्न्यान्ने मातभेदे देवत्र
 लाशये । कुण्डी कमण्डलो जारात्पतिवरनीसुते पुमान् ॥
 पिठरे तु न ना' [इति मे० ४०।४-५] ॥ (२) ॥ * ॥
 सुताया' तु जातिलक्षणो ङीप् ॥ * ॥ द्वे 'व्रतिना ब्रह्म-
 तस्य' ।

व्रतिनामासन वृषी

वृषी (स्त्री), 'ब्रह्मचारी आदि व्रतियों के आसन' का
 १ नाम है ।

वेति ॥ युवन्त सीदन्त्यस्याम् । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा०
 ३।२।१०१) इति ङ । पूषोदरादि (६।३।१०९) ।
 वर्पति सुख वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । यु-
 पध-' (३।१।१३५) इति ङन्त्यान्ते क । गौरादि (४
 १।४१) । मूर्धन्यान्त ॥ * ॥ 'अतस्ती वृषी भारी'
 इत्यन्ते चन्द्रगोमिदसंनान्त्यान्तापि (वृषी) ॥ (१) ॥ * ॥
 एक 'ब्रह्मचार्यावासनस्य' ।

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजिनम्, चर्म (२ न), कृत्ति (स्त्री), 'मृगादि के चमड़े'
 के ३ नाम हैं ।

अजीति ॥ अजति, अजयते वा । 'अज गती' (भ्वा०
 प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीन्च् ॥ (१)
 ॥ * ॥ चरति, चर्यते वा । 'अर गतो' (भ्वा० प० से०) ।
 मनिन् (उ० ४।१४५) । 'अमं कृत्ती च फलके' [इति
 मे० ८७।६३] ॥ (२) ॥ * ॥ कल्पते । 'कृती छेदने'
 (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।१५४) । 'कृतिश्चर्मत्व-
 चोर्भूज् कृत्तिकाया द्वय स्त्रियाम्' [इति मे० ५४।१२] ॥
 (३) ॥ * ॥ श्रोणि 'मृगादिश्चर्मणि' ।

भैक्ष भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भैक्षम् (त्रि), 'भिक्षा में मिले हुए पदार्थ' का १ नाम है ।
 भायिति ॥ भिद्यते । 'भिक्ष याच्यायाम्' (भ्वा०
 आ० से०) । गुरोश्च-' (३।३।१०२) इत्य । भिक्षार्था
 समुह । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥ * ॥
 एक 'भिक्षाद्रव्यस्य' ।

१ पत्न्यो जीवति सति जारादुत्पन्नाया पुष्यामित्यर्थ ।

स्वाध्यायः स्याज्जपः'

स्वाध्यायः, जपः (२ पु). 'नियम से वेदादिके अध्ययन करने' के २ नाम हैं ।

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इडञ्च' (३। ३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥ * ॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यघ-जपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वेदा-ध्ययनस्य' ।

सुत्याभिपवः सवनं च सा ।

सुत्या (स्त्री). अभिपवः (पु), सवनम् (न), 'सोमलता (यज्ञोपधि) को कृटने' के ३ नाम हैं ।

स्विति ॥ सवनम् ॥ 'पूञ् अभिपवे' (स्वा० उ० से०) 'संज्ञाया समज-' (३।३।९९) इति वयप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८। ३।६५) इति पत्वम् । 'भ्येदभिपव. स्वाने मद्यसधान-यज्ञयो.' (इति मे० १६१।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ 'स्युट्' च' (३।३।११५) । 'सवनं त्वच्चरे स्वाने सोम-निर्दलेनेऽपि च' (इति मे० १३।४५) ॥ (३) ॥ * ॥ 'सा' इति सुर्या ॥ * ॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ।

सर्वैः नसामपध्वंसि जप्यं त्रिविधमर्पणम् ॥ ४७ ॥

अधमर्पणम् (त्रि), 'सर्व पापोंको नाश करनेवाले जप' (श्रुचा आदि), का १ नाम है ।

सेति ॥ सर्वाणि एनासि मानसादिपापानि त्रपध्वंस-यितुं शीलमस्य । 'सुवि-' (३।३।७८) इति णिनि । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुप-घात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ * ॥ अर्धं मर्षति । 'मूप सहने' (भ्वा० प० से०) सहनमभिभवः । यद्वा-मृष्यति । स्युट् (३।३।११३) स्त्रियां टित्वात् (४।१। १५) डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अधमर्पणस्य' ।

१. हारीतस्मृतौ त्रयो जपभेदा उक्तास्ते यथा—'त्रिविधो जपवज्रः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत । वाचिकश्चाप्यु-पांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृति ॥ त्रयाणामपि यज्ञाना श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचोच्चरितैः सर्वैः स्पष्टपदा-क्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञस्तु वाचिक ॥ शनैरु-च्चारं मन्त्रं किञ्चिदोष्ठी प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवण-योग्यः स्यात् स उपाशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्या तु तदुत्तं मानस स्मृतम् ॥' इति (४।४०-४४) ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

दर्शनं, पौर्णमासः (२ पु), 'अमावास्या वीर पूर्णिमाको होनेवाले यज्ञ' का क्रमशः १—१ नाम है ।

देति ॥ दर्शन अमावास्याया क्रियमाणत्वाद्दुपचराद्दर्श-शब्देन याग उच्यते । 'पक्षाग्नेष्टी दर्शने च दर्शनं सूर्येन्दु-संगमे' । (दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने) [इति मे० १६३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ पौर्णमास्या भवः । 'संधिवेलाद्युत्-' (४।३।१६) इत्यप् । 'पौर्ण-मास पुमान् यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' (इति मे० १७४। ५८) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षात्तयोरमावास्यापौर्णमासयोः । पृथग् भिन्नौ, न तु पर्याय । 'दर्शपौर्णमानयो' क्रमेणैकैकम् शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः' ॥ ४८ ॥

यमः (पु), 'जोवनभर शरीरसे करने योग्य समय' का १ नाम है ।

क्षेति ॥ यच्छति, अनेन वा । यमन वा । पचाद्यच् (३। १।३४) 'यम समुपनिविद्यु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके समने शनी । शरीर-साधनापेक्षानित्यकर्मणि संयमे' [इति मे० १०९।२३] ॥ (१) ॥ * ॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यत् तस्यैकम् 'नैतिककर्मण' ।

नियमस्तु स यत्कर्मोऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।

नियमः (पु), 'नियम' अर्थात् 'जो कार्यं जीवन पर्यन्त नहीं हो सके किन्तु विशेष विशेष समय पर किया जाय उस कार्य' का १ नाम है ।

नीति ॥ यत् । कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं नर्त-व्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमुपव्यामरानजपादि, तत् । नियमः । प्राग्भूता 'नियमो यन्त्राणाया च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' [इति मे० १११।४६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'नियमस्य' ।

उपधीते यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपवीतम्, ब्रह्मसूत्रम् (२ न), 'बाये कन्धेके ऊपरसे दाहिने तरफ लीचेकी ओर लटकते हुए जनेऊ' के २ नाम हैं ।

१. तदुत्तं योगसूत्रे भगवता पतञ्जलिना—'तथाहिंसासत्यामतेष्वहोचर्यापत्रिग्रहा यमा' इति (२।३०) ।

२ तदुत्तं योगसूत्रे—'शौचसन्तोषतप स्वाध्यायेश्वर-प्रणियानानि नियमा' । इति (२।३२)

३. तदुत्तं छन्दोगपरिशिष्टे—'ब्रह्मसूत्रेऽत्र सव्येऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता । प्राचीनावीतितामध्ये कण्ठस्ये तु निवीतिता । इति । मनुष्य—'उद्धृते दक्षिणे पाणावु-पवीत्युच्यते द्विजः । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसञ्जने ॥' इति (२।६२) ।

उपेति ॥ प्रोद्धने बहिल्लूते सति वामस्वभ्यांनितम् ।
यत्स्य सूत्रम् यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । दाकपायिधादि
(वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ उपवीयते स्म ।
'अज गणितोपयोगो' (भा० प० से०) । 'अजेर्व्यघ्नपो'
(२।४।१६) । 'वो गत्यादिपु' (आ० प० अ०) वा ।
क्त (३।१।१०२) । यद्वा— उपाजति स्म । उपवेति
स्म वा । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्त ॥ (१)
॥ * ॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ।

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्राचीनावीतम् (न), 'वाहिने कन्धे के ऊपर से धार्यो
तरफ नीचे की लटकते हुए जनेज' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्राचीन प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्बु ।
(१) ॥ * ॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धते सति ॥ * ॥
एक विपरीतवृत्तयज्ञोपवीतस्य' ।

निवीतं वण्ठलम्बितम् ।

निवीतम् (न) 'मालाकी तरह गर्दने से सीधे नीचेकी
ओर लटकते हुए जनेज' का १ नाम है ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्बु । नि अधोभागे
वीत गमनस्य वा 'नि' इति प्रवृत्ते 'राश्यधीभावविन्यासे'
[इति मे०] ॥ (१) ॥ * ॥ कण्ठालम्बितम् ॥ * ॥
एकं 'कण्ठये बहिल्लूते सति ऋजुभावेन (नात्यवत्)
स्वापितपञ्चसूत्रस्य' ।

अङ्गुल्यग्रे' तीर्थं देवम्

दैवम् (न), 'देवतीर्थ' अर्थात् हाथकी अङ्गुलियोंके
आगेवाले भाग' का १ नाम है ।

अग्नित्ति ॥ अग्नूलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण । देवो देवताऽस्य 'साऽस्य
देवता' (४।१।२४) इत्यण् । 'देवाय (वस्यय) वक्षी,
(वा० ४।१।८५) इत्यञ् वा ॥ (१) ॥ * ॥ एक
'देवतीर्दस्य' ।

स्वल्पाङ्गुत्योर्मूले' कायम् ॥ ५० ॥

कायम् (न) 'कायतीर्थ' अर्थात् 'हाथ की कनिष्ठा अगुली
के नीचेवाले भाग' का १ नाम है ।

स्वेति ॥ स्वल्पाङ्गुल्यो वनित्ठिनयोरधोभागे । क
प्रजापतिदेवताऽस्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण इद-
न्तोदाश्रय । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण—इति

१ २ (अपर भागस्थी ३ ४) तदुक्तं मनुना—
'अणुत्तमूलस्य सले ब्राह्म तीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे
दैव पित्र्य तयोश्च ॥' इति (२।५९) ।

गुणुटञ्चि त्य । 'राग बर्दवने मूर्धौ सवे लगस्वभावो ।
मनुत्पतीर्थे वाय स्वात्' [इति मे० ११३।१२] ॥ (१)
॥ * ॥ एक 'नायतीर्थस्य' ।

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

पित्र्यम् (न), 'पितृतीर्थ' अर्थात् 'हाथके अंगूठे की
सर्जनी अंगुलीके बीचवाले भाग' का १ नाम है ।

मेति ॥ अगुष्ठानजंयो । पिनरो देवताऽस्य । 'वापु-
पित्र्यपक्षो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पितृम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण—इति गुणुट ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'पितृतीर्थस्य' ।

मूले हांगुणस्य ब्राह्मम् ।

ब्राह्मम् (न), 'ब्रह्मतीर्थ' अर्थात् 'हाथके अंगूठेके मूलभाग'
का १ नाम है ।

ध्विति ॥ 'हि' अवधारणो । ब्रह्मा देवताऽस्य ।

'साऽस्य देवता' (४।२।२४) इत्यण, 'ब्राह्मोऽजातो' (६-
४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'ब्राह्मतीर्थस्य' ।

स्यात् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मसायुज्यम् (३ न), 'मोच अर्थात्
ब्रह्ममें लीन हो जाने' के ३ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भाव । 'भुवो भावे' (३।१।
१०७) इति यप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'तस्य भावत्त-
तलो' (५।१।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ युनक्ति । 'युक्तिर
योगे' (६० उ० अ०) । इयुपध— (३।१।३५)
इति क । युजेन सह । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति
बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य
स । यद्वा—योजाम् । युक् सपरादिविषय (वा० ३।३-
१०८) । सह युजा । सयुज्यस्य सयुजो वा भाव । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) ध्यञ् । ब्रह्मण सायुज्यम् ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ब्रह्मभास्यम्' ।

देवभूयादिकं तद्धत

देवभूयम् (न), आदि (दिवत्वम्, देवसायुज्यम्) देवता
में लीन हो जाने' के ३ नाम हैं ।

देवेति ॥ देवस्य भाव । देवभूयमादिसंभ्यः । देवत्वम्
'देवसायुज्यम्' । तद्धत् = ब्रह्मभूयादिवत् त्रिष्यप ।

कृच्छ्रं सातपनादिकम् ।

कृच्छ्रम् (न) 'सान्धपन आदि व्रत' का १ नाम है ।

त्रिति ॥ कृत्तति, अनेन वा । 'कृवी छेदने (तु० प०
से०) । 'कृतेश्च कृ च' (उ० २।२१) इति रक् ङोऽता
देराश्च । 'कृच्छ्रमार्यातमांगीले पापसातपनादिनो' [इति

मे० १२४।१९] ॥ (१) ॥ * ॥ सम्यक् तपनमथ । प्रज्ञाचण् (५।४।३८) । यद्वा-संतपति । त्र्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१।२१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकं 'प्रायश्चित्तस्य' ।

संन्यासशब्दतन्शने पुमान् प्रायः

प्रायः (पु), 'संन्यास-पूर्वकं भोजनं को छोड़ने' का १ नाम है ।

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्वध्यायः । तद्युक्ते ऽनशनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अय गती' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'प्रायो मरणानशने मृत्यो बाह्व्यनुत्स्ययोः' [इति मे० १।५।३६] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'प्रायोपवेशस्य' ।

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः

वीरहा, नष्टाग्निः (२ पु), 'प्रमादसे जिस अग्निहोत्री की भाग हुआ गयी हो उस अग्निहोत्री'के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ वीरोऽग्नि । तं हन्ति । 'विबप् च' (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य' ।

कुहना लोभान्मिथ्येयापथकल्पना ।

कुहना (स्त्री), 'दम्भसे ध्यान-भौनादि धारण करने, धन लोभसे मिथ्या धर्माचरण करने' का १ नाम है ।

विवति ॥ कुहनम् । 'कुह विस्मापने' चुराद्यदन्त । 'ध्यासश्रम्यो युच्' (३।३।१०७) । 'कुहना ग्रामजालं स्यात्' इति रत्नकोष । 'कुहनं मृत्तिकाभाण्डविवोषे काच-भाजने । कुहना दम्भचर्यामीध्यालो कुहनस्त्रिपु' (इति मे० ८६।११-५२) ॥ (१) ॥ * ॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्ष्या-पथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥ * ॥ एकं 'दम्भेन कृतध्यानमोनादेः' । 'अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा' ।

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

व्रात्यः, संस्कारहीनः (२ पु), 'यद्योचित समयपर यज्ञो-पवीत संस्कारसे हीन द्विजाति (ब्राह्मण, चत्रिय और वैश्य)' के २ नाम हैं ।

व्रैति ॥ क्षरीरायासजीवी व्याधादिब्र्रातः, स इव । 'दाक्षादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । यद्वा-व्रातमर्हति । 'दृष्ट्वादिभ्यो यः' (५।१।६६) ॥ (१) ॥ * ॥ संस्का-

रैर्गर्भावानादिभिह्यनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संस्कारहीनस्य' ।

अस्याध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्याध्यायः, निराकृतिः (२ पु), 'वेदको नहीं पढ़ने-वाले' के २ नाम हैं ।

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वेदाध्ययनरहितस्य' ।—'चत्वार्यकार्यानि—इत्येके ।

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धर्मध्वजी, लिङ्गवृत्तिः (२ पु), 'मिथ्या मिलनेके लिये जटा-भस्मादि धारणकर झूठा साधु बननेवाले' के २ नाम हैं ।

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्गुणस्य । (२) ॥ * ॥ द्वे 'मिथ्याचर्यं जटादिधारणः' ।

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवकीर्णी, क्षतव्रतः (२ पु), 'नियमसे चलनेवाला ब्रह्मचर्यादि व्रत जिसका बीच ही में भंग हो गया हो उस ब्रह्मचारी आदि व्रती' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवकरणम् । 'कृ विदोषे' (तु० प० से०) । 'कृञ् द्विषायाम्' (कृचा० उ० से०) वा । भावे क्त (३।३।११४) । अवकीर्णं विशिष्टं हिंसितं वा वृत्तमनेन । 'दृष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीतिः ॥ (१) ॥ * ॥ क्षतं लण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लण्डितब्रह्मचर्यादिः' । सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदिनौ च यथाक्रमम् ।

अभिनिर्मुक्तः, अभ्युदितः (२ पु), 'जिसके सोते रहने पर सूर्यादय हो और जिसके सोते रहने पर सूर्यास्त हो उस'का क्रमशः १-१ नाम है ।

स्त्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभि सर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्त येन वा ॥ (१) ॥ * ॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन दत्तं गतं प्राप्तस्तनं कर्मास्मात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् 'अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः' ।

परिवेत्तानुजोऽनुदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

परिवेत्ता 'बड़े भाईके अविवाहित रहने पर विवाहित छोटे भाई' का १ नाम है ।

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठे परिश्रय्य भावां लभते । 'विद्लु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'तृन्तुचो क्षांसिषदादिभ्यः

सज्ञायाम् चानिटी' ('उ० २।१४) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एक 'ज्येष्ठे विवाहपरिहृते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य' ।

परिविचित्रान् सञ्ज्यान्

परिविचि (पु), 'जिसका छोटा भाई विवाहित हो उस अविवाहित बड़े भाई' का १ नाम है ।

पति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । त्किञ् (३।३। १७४) ॥ (१) ॥ ॥ तस्य परिवेत्तु । ज्वायान् ज्येष्ठ ॥ ॥ ॥ एक 'परिवेत्तुर्ज्येष्ठप्रातु' ।

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

विवाह, उपयम, परिणय, उद्वाह, उपयाम- (५ पु), पाणिपीडनम् (न), 'विवाह' के ६ नाम हैं ।

वोति ॥ विचिष्ट वहनम् । ष्व् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ उपयमनम् । 'यम समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ चाद् ष्व् ॥ (३) ॥ ॥ ॥ परिणयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ (उद्वाहस्तु विवाह-वेत्) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पाखे पीडनं ग्रहणम् । 'वृक्षोमा च-' (वा० २।२।८) इति समास ॥ (६) ॥ ॥ ॥ पद् 'विवाहस्य' ।

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्यवाय', ग्राम्यधर्म (२ पु), मैथुनम्, निधुवनम्, रतम् (३ न), 'मैथुन' अर्थात् 'स्त्रीके साथ सम्भोग करने' के ५ नाम हैं ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । 'ङ्ण गतो' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अप गतो' (भ्वा० आ० से०) वा । ष्व् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ग्रामे भव 'ग्रामाद्य-सभो' (४।२।१४) । ग्राम्याणां जनानां धर्म ॥ (२) ॥ ॥ ॥ मिथुनस्य कर्म । 'प्राणकृञ्जाति-' (५।१।१२९) इत्यण् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाङ् ॥ (३) ॥ ॥ ॥ नितरा पुवन हस्तपादादिपालनम् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ रमणम् । 'नप्-सके भावे क्त' (३।३।११४) । 'अनुवात्तोपदेश-' (६।४। ३७) इति मलोप ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पञ्च 'मैथुनस्य' ।

त्रिवर्गो धर्मकामार्थे

त्रिवर्ग (पु), 'अर्थ धर्म और कामके त्रिसुवाय' का १ नाम है ।

त्रौणि ॥ त्रयाणां वर्गं समूह ॥ (१) ॥ ॥ ॥ धर्मञ्च कामञ्च अर्थञ्च नै कृत्वा ॥ ॥ ॥ एक 'त्रिवर्गस्य' ।

१ 'तृप्तुचो घसिञ्छदादिभ्य सज्ञायाम् चानिटी' इत्यु-पादिभूत्रस्योऽयं घातु 'सकलीकरणे भसले च' सि० की० पठित ।

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

चतुर्वर्ग (पु), 'अर्थ, धर्म, काम और मोक्ष के समुदाय' का १ नाम है ।

चेति ॥ चतुर्णां वर्गं ॥ (१) ॥ ॥ ॥ मोक्षेण सहितं धर्मकामार्थं कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥ एक 'चतुर्वर्गस्य' ।

सवलेस्तैश्चतुर्भद्रम्

चतुर्भद्रम् (न), 'सुख, अर्थ, धर्म, काम और मोक्षके समुदाय' का १ नाम है ।

सेति ॥ बलेन सहितधर्मोदिभिः । चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठाण्यत्र शृभे । यद्वा-चत्वारि भद्राणि । 'दिवसस्ये उवा याम्' (२।१।५०) इति समास । ('भद्र स्वान्मङ्गले हेति मुस्तके करणान्तरे । भद्रो ह्ये धूपे रामचन्द्रे मेरुदन्वयो ॥ हस्तिजगरयन्तरे') 'भद्रो वाच्यवच्छेदेषाधुनो' ('भद्रा मन्दाकिनोरास्नाकृतानान्तासु कटफले') इति विश्व (१२९।५५-५६) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एक 'चतुर्भद्रस्य' ।

जन्त्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जन्त्य- (पु), 'समान अवस्थावाले वर के प्रेमी वा वर की पालकी होनेवाले' का १ नाम है ।

जेति ॥ जनी वधू वहन्ति । 'सज्ञायाम् जन्त्या' (४।४। ८२) इति यदन्तो निपातित ॥ (१) ॥ ॥ ॥ वरस्य वा मातुर्वै स्निग्धास्तत्पक्षा व्यवसायव । ('जन्व हृष्टे परी-वादिषट्पजे, जनके पुन । जन्व स्याच्छयनीयं च जन्त्या मातृसखीमुदो ।।') 'जन्त्यो वरवपुत्रातिप्रियभृत्यहितेषु च' इति विश्व (११५।१३ १४) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'वर-पक्षीयाणाम्' ।

इति ब्रह्मवर्गविचरणम् ॥ ७ ॥

अथ क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो दाहजुः क्षत्रियो विराट् ।

मूर्धाभिषिक्त, राजन्य, दाहजु, क्षत्रिय, विराट् (५ पु) 'क्षत्रिय' के ५ नाम हैं ।

म्विति ॥ मूर्धन्यभिषिक्त । राज्यदानसमये मूर्धन्य-भिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्त (१) ॥ ॥ ॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्चशुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चा-भावकर्मणो' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा-राजति । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्य' (उ० ३। १००) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ बाहुभ्यां जात । 'पञ्चम्यामजातो' (३।२।१८) इति ङ । बह्वेर्जातो वा । 'सप्तम्यां जवेर्द'

(३१२।१७) । 'बाहुजः क्षत्रिये वीरे स्वयंजाततिलेऽपि च' इति विश्वः (३४।१९) मेदिनी (३१।२७) च ॥ (३) ॥॥॥ क्षादति । 'क्षद सवरणे' सोत्र ध्रुव (उ० ४।१५९) । क्षातत्रायते वा । पुषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्प्रस्यापश्यम् । 'क्षत्त्राडः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥॥॥ विक्षेपेण राजति । 'सस्त्रुद्विप-' (३।२।६१) इति विवप् ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'क्षत्रियस्य' ।

राक्षि राष्ट्रार्थिचक्ष्माभृत्पृथ्वीभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥,

राजा, राट्, पाथिवः, धमाश्रय, नृपः, भूपः, महीक्षित्, (७ पु), 'राजा' के ७ नाम हैं ।

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभो च सुपतो क्षत्रिये रजनीपतो । यक्षे क्षत्रे च पुंसि स्यात्' (इति मे० ९।१।३५) ॥ (१) ॥॥॥ 'सस्त्रुद्विप-' (३।२।६१) इति विवप् ॥ (२) ॥॥॥ 'पुथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपुथिवीभ्यामणजो' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यम् । 'पाथिवो नृपतो भूमिधिकारे पाथिवोऽन्यवत्' ('पाथिवी स्यात् क्षमाया च') (इति विश्वः १६६।५०) । 'पाथिवो नृपे । पाथिवी स्यात् सीतायां पुथिव्या विहृतो निपु' (इति मे० १६०।४२-४३) ॥ (३) ॥॥॥ क्षमा विभक्ति । विवप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥॥॥ 'क्षमाभुक्' इति पाठे क्षमां मुनक्ति प्राप्तयति । विवप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥ नृप पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥॥॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥॥॥ मही क्षियति । 'क्षि निवासगतयोः' (तु० प० अ०) मल्ला क्षियति वा । 'क्षि क्षयेश्वरयो' (भ्वा० प० अ०) । विवप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'राज' ।

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः म्यादधीश्वरः ।

अधीश्वरः (पु), 'सब तरफ के राजाओंको वशमें करने वाले राजा' का १ नाम है ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो वातुजस्य-' (वा० ३।२।२४) इति समास । समन्तायाः स्वदेशाभ्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । प्रणता अधोपा सामन्ताः स्वदेशानन्तर राजा यस्य ॥॥॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'सर्वसंहितनृपवशकारिणः' ।

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चक्रवर्ती, सर्वभौम (२ पु), 'चक्रवर्ती राजा' अर्थात् 'समुद्र-पर्यन्त पृथ्वीकी रक्षा करनेवाले राजा' के २ नाम हैं । चैति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शील-

मस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके चक्र संन्यरायाङ्गयोः ।' ग्रामजालेः कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रसत्रयोरपि ॥ अन्मसामपि चावर्ते' इति विश्वः (१२९।४९-५०) । यद्वा-चक्र संन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चातयितुं शीलमस्य । अवश्यं वा।चक्रं वर्तयति । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुचतिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभोमस्तु दिव्यनामे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्व- (११।४।५४), मेदिन्यो- (११।२।६३) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ।

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

मण्डलेश्वरः (पु), 'मण्डल या देशका शासन करने वाले राजा' का १ नाम है ।

चिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च त्रिभ्ये च कदम्बके च' ('कुण्ड-प्रभेदेऽप्युपसृयंकेऽपि भुजङ्गभेदे, शुनि मण्डलः स्यात् ॥') इति विश्व- (१५५।८१) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'माण्डलिकस्य' ।

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलम्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाह्वया राज्ञः स सम्राट्

सम्राट् (पु) भा० वी० मतसे, जिसने राजसूय यज्ञ किया हो, मण्डल का स्वामी हो और सब राजाओं को जीत कर अपने वश में कर लिया हो उस राजा का १ नाम है ।

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सस्त्रु-' (३।२।६१) इति विवप् । 'मो राजि सप्तः ववो' (८।३।२५) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित् पृथक् श्रीणि नामान्याह- । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ।

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्वकं च नपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

राजन्वक (न), 'राजसमूह' का १ नाम है ।

राजन्वकम् (न), 'क्षत्रियोंके समुदाय' का १ नाम है । अथेति ॥ राजा समूह । 'गोत्रोक्षोष्टीरभ्र-' (४।२।३९) इतिः वुञ् ॥ (१) ॥॥॥ राजन्याना समूहः । प्रा-वत् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'ऋभेर्गैर्गैर्कं राजा क्षत्रियाणां च समूहस्य' 'राजसमूहस्य' ।

मन्त्री धीसचिवोऽभ्यायः

मन्त्री, धीसचिवः, अभ्यायः (३ पु) 'मन्त्री' अर्थात् 'उद्दिविषयक सहायता देने वाले मन्त्री' के ३ नाम हैं ।

मेति ॥ मन्त्री गुप्तमापणमस्यास्ति । 'अत -' (५।२। ११५) इतीनि । यद्वाऽन्य मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तमापणे' (जु० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनि (१) ॥ * ॥ धिया धिया वा सचिव सहाय । धीप्रधान सचिवो वा (२) ॥ * ॥ अमा सह समीपे वा भव । 'अ-व्यायास्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'मन्त्रिय.' ।

अन्ये कर्मसचियास्ततः ॥ ४ ॥

कर्मसचिवः (पु) 'प्रत्येक कामसं सहायता देनेवाले मन्त्री' का १ नाम है ।

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवाद्ये । कर्मसु सचिवा. सहाया. ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सहायकारिणाम्' ।

महामात्राः प्रधानानि

महामात्र. (पु), प्रधानम् (न पु), 'प्रधान मन्त्री, राजा के खास सलाहकार' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूपाया वित्ते माने परिच्छदे । (प्रक्षरावयवे स्वल्पे क्लीब वात्स्-यैऽवधारणे)' (इति मे० १२८।७५-७६) । महती मात्रा येया ते । 'महामात्र समुद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' (इति मे० १४३।२९०) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकर्षणे धीयन्ते । 'बुधाश्च धारणपोषणयो' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युट -' (३।३।११३) इति नर्मणि ल्युट् । 'प्रधान स्यामहामात्रे प्रकृतो परमात्मनि । प्रज्ञा-यामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मे० ८८।८५) इति क्लीबत्वम् । पुलङ्गोऽपि । 'महामात्र प्रधान स्यात्' इति पुस्काण्डे बोधालितात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रधानस्य' । श्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ।

पुरोधास्तु पुरोहित ।

पुरोधा, पुरोहित (२ पु) 'पुरोहित' के २ नाम हैं ।

व्दिति ॥ पुरोऽप्रे धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४।२।३१) इति धाञोऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ पुरो धीयते स्म । क (३।२।१०२) । 'दधातेहि' (७।४।४२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धर्मव्यवस्य' ।

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

प्राड्विवाक, अक्षदर्शक. (२ पु), 'व्यवहार (सुखदमे) को देखनेवाले' अर्थात् 'न्यायाधीश' के २ नाम हैं ।

व्रेति ॥ 'ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यव-

१ तदुक्त धनुना—तेषामाद्यमुपादान निक्षेपोऽस्वामिक्रम । समूय च समुत्थान दत्तस्थानपकर्म च ॥ वेत-नस्मैव चादान सचिवश्च व्यतिक्रम । क्रयविक्रयानुदायो विवाद क्षामिपालयो ॥ सीमाविवादचर्मश्च पाक्ष्ये

हार । तेषा द्रष्टरि निर्णेतरि । प्रच्छन्तम् । 'विवव्वि-प्रच्छिपि-' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण विवव्वीषो संप्रसारणाभावाच्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) प्राड्व विवाकश्च । प्राड्विवाकी प्रवनविवेकावस्य स्त । धर्म-आद्यच् (५।२।१२७) प्रवनविचारयो बुधाल इत्यर्थं । 'विवादानुगत पुष्ट्वा पूर्ववाक्य प्रपत्तत । विचारयति ये-नासी प्राड्विवानस्तत स्मृत' () ॥ (१) ॥ * ॥ 'अक्ष. कर्षे तुपे चके चकटव्यवहारयो.' ('आत्मने पादके चाक्ष तुत्ये सोवचंलेन्द्रिये ।') इति विश्व (१८२।२) । परयति । ष्वल् (३।१।१३३) । अस्ताणा व्यवहाराणां दर्शक. ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यवहाराणा द्रष्टरि' । प्रतीहारो द्वारपालद्वान्थद्वा.स्थितदर्शकाः ।

प्रतीहार., द्वारपाल, द्वास्थ, द्वास्थित, दर्शक (५ पु) 'द्वारपाल, व्योदीदार' के ५ नाम हैं ।

व्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।२।१२२) इति वा दीर्घ । प्रतीहारो अनवा-रणमस्त्यस्य । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) । मुहुदस्तु-प्रति-राभिमुख्ये । राजोऽभिमुख जनाश्च प्रतिहरति वहि प्राप-यति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण' (३।१।१४०)—इति श्या-ख्यत् । तत्र । ह्यो ज्वलादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिग-णवाभावाच्च । 'प्रतीहारो द्वारि द्वा स्थे द्वा स्थिताया तु योयिति' इति मेदिनी (१४२।२००) ॥ (१) ॥ * ॥ द्वार पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति क ॥ (३) ॥ * ॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क । 'द्वा स्थितः, दर्शक' इति व्यस्त नाम । ('द्वा स्थितो वेदधारक' इति त्रिकाण्डशेष) । 'स्यादर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शक' इति रुद्र । ('द्वा स्थितस्य दर्शक. इति) समस्त नाम (इत्ये) । 'द्वारपो द्वा स्थितादर्शी' इति रभस ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'द्वारपालस्य' ।

दण्डवाचिके । स्तेय च साहस चैव स्त्रीसप्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंसधर्मो विभागश्च द्युतमाह्वय एव च । वादान्यष्टाद-शानि व्यवहारस्थिताविद् ॥' (८।४७) । एषामेव प्रभेदोऽयं शतमष्टोत्तर भवेत् । क्रियामेदा-मनुष्याणां शतशाल निगद्यते ॥' इति नारदवचनेनास्य बहवो भेदा-स्तेऽथ विस्तरभिया न लिखिता, अतो जिज्ञासुभिरन्यथ द्रष्टव्यम् ॥

१ विस्वे 'प्रतीहारप्रतीहायो द्वौ द्वा स्थे द्वारेऽप्यनन्तरैः' (१४६।२५५) इति भिन्नापाठोपलक्ष्येणेत्यस्य 'विश्व-मेदिन्यौ इति पाठस्य स्थाने 'मेदिनी' इत्येव पाठ स्थापितः ।

रक्षिवर्गस्त्वनीकरयः

रक्षिवर्गः, अनीकरयः (२ पु), 'राज आदि के अङ्गरक्षक' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ अचर्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक' (३।३।१७०) इति गिनि । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥ *॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'गुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिखाविषक्षणे । राजरक्षिणि' चित्ते च वीरमदनकेऽपि च ॥' इति विश्व- (७७।२६) मेदिन्यो (७४।६२) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ।

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अध्यक्षः, अधिष्ठतः (२ पु), 'अध्यक्ष' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ अधिगतोऽसं व्यवहारम् । 'अत्यादय-.' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा-अध्यक्षति । 'अधु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मे० १६७।२९) ॥ (१) ॥ *॥ अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ।

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थायुकः (पु), 'एक ग्राम के अध्यक्ष' का १ नाम है ।

स्थेति ॥ स्थातुं क्षीलमस्य । 'लघपतपदस्था-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (१) ॥ *॥ एकं 'एकग्रामाधिकृतस्य' ।

गोपो ग्रामेषु भूरिपु ।

गोपः (पु), 'बहुत ग्रामों के अध्यक्ष' का १ नाम है ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्षधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।१३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामोपाधिकृते पुंसि शारिरास्वपोषो स्त्रियाम्' (इति मे० १०२।५) ॥ (१) ॥ *॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ।

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भौरिकः, कनकाध्यक्षः (२ पु), 'सुवर्णके अध्यक्ष' के २ नाम हैं ।

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्त' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥ *॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ।

१. विश्वे तु '—रणक्षले गज.....' । राजरक्षिसु-
इत्येवं पाठः ॥

२. 'पुंसि प्रत्यक्षे—' इति मेदिन्या पाठः ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्ठिकः ॥ ७ ॥

रूप्याध्यक्षः, नैष्ठिकः (२ पु), 'टङ्कसाल' (सपया आदि सिक्का ढालने के कारखाने) के 'अध्यक्ष' के २ नाम हैं ।

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरः' त्रिपु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मे० ११६।५१-५२) । रूप्यस्या-
ध्यक्षः ॥ (१) ॥ *॥ निष्के हेमिनि नियुक्त प्राग्वत् । 'टङ्क-
पतिर्नैष्ठिको रजताध्यक्षः' इति, रभसः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'टङ्ककादिशालाया नियुक्तस्य' ।

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वाशिको जनः ।

अन्तर्वाशिकः (पु), 'रनवासमें नियुक्त पुरुष' का १ नाम है ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो बन्धो गृहम् । अन्तर्बन्धे नियुक्त । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६६) इति ठक् । संज्ञा-पूर्वकत्वात् वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वशोऽस्यास्ति । 'अत इनि-
ठनी' (५।२।११५) ॥ (१) ॥ *॥ एकं 'अन्त पुराधिकृतस्य जनस्य' ।

सौविद्वलः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

सौविद्वलः, कञ्चुकी, स्थापत्यः, सौविदः (४ पु), 'कञ्चुकी' अर्थात् 'राजाओं के पास में या रनिवास में धाहरी रक्षा के लिये बँतकी पतली छद्दी लिये हुए आने-जानेवाले वृद्ध पुरुष' के ४ नाम हैं ।

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लाग्नि बयानर्तिनं कुर्वन्ति । सुविदल्ला = स्त्रिय' । तासामिमे रक्षकाः । 'त-
स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ *॥ कञ्चुकञ्चोल-
कोऽस्त्येषाम् । इनि (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोङ्गक-
तरी महल्ले पन्नगे विटे' इति हैमः (३।३।९२) ॥ (२) ॥ *॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषा । 'वयस्ये क' (वा० ३।३।५८) स्थानां दाराणां पतय पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वर्णा-
दिस्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् । 'स्यपतिः कञ्चु-
किन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना, सप्तमे त्रिपु' (इति मे० ६६।१६६-१६७) ॥ (३) ॥ *॥ सुविदन्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा एव । प्रज्ञा-
दित्वात् (५।४।३८) स्वार्थे ऽण् । यद्वा-सुधेदनम् । संपदा-
दिविष्व' (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् । ज्योस्त्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा-सुविद-
ञ्चतुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि 'राज्ञा स्थापारे
वही रक्षाधिकृतस्य' ।

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शण्डः, वर्षवरः (२ पु) 'नपुंसक, जनस्य' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ दाम्यति सिन्धनाभावात् । 'धमु उपशाने' (दि० प० से०) । शमेहं' (उ० १।१९) । 'पण्ड स्यात्पुंसि गोपतौ । बाकृष्टाण्डे वर्षवरे तुतीयप्रवृत्तावपि' (इति प० ४।४।५) । ('सण्डपण्डो तु सोविदो । वन्द्यपुंसोद्वरे वलीवे' इति हैम २।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ शृणोति । 'ब्रह्म वरणे' (स्वा० उ० से०) वरति । 'वर आवरणे' () वा । भव् (३।१।१३४) । वर्षस्य रेत पाताय वर । 'मे त्वत्पत्न्यं प्रथमा वलीबाध त्पोस्त्वभाविन । जाल्या न दुष्टा कामेषु ते वी वर्षवरा स्मृता' () ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अत्यन्तान्तमहत्कानाम्' ।

सेवकार्थेणुजोविनः ।

सेवकः, अर्थी, अनुजीवी (३ पु), 'सेवकः, मौकर' के ३ नाम हैं ।

सेवेति ॥ सेवते । सेव् सेवने' (भ्वा० वा० से०) । ष्वल् (३।१।३३) । सेववस्तु प्रसेवे ना वा-न्वाल्ङोऽनु-जीविनि' (इति मे० १।४।१७१) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अर्थोऽन-निहितोऽस्मास्ति । 'अर्थोऽन्वात्सनिहिते' (वा० ५।२।१२५) इतीति । 'अर्थो पुमान् याचक स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मे० ८।३।३५) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ अनुजीवितु शील । 'शुचि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (३) ॥ ॥ ॥ णिण 'सेवकस्य' ।

विषयानन्तरो राजा शत्रु

शत्रु (पु), 'अपने देश के समीपवाले देश के राजा' का १ नाम है ।

वेति ॥ क्षातयति । पादृक्ष क्षातने' (भ्वा० प० उ०) । ण्यन्त । 'क्ष्वातिभ्या ऋन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलम-य-त्रापि' (उ० १।७२) इति णिगुक् ।—'दन्दे जघादयश्च' (उ० ४।१०२) इति ष ह्रस्वश्च—इति मुकुट । तत्र । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एक 'स्वदेहाव्यवहित-देश' (रघ) स्य राज्ञे' ।

मित्रमत परम् ॥ ९ ॥

मित्रश्च (न), 'पूर्वोक्त से मित्र राजा' का १ नाम है ।
मीति ॥ मेवति । निमिदा स्नेहेने' (दि० प० से०) 'अभिचिभिदिशमिभ्य वत्र' (उ० ४।१६४) ।—'द्वन् (उ० ४।१५९)—इति मुकुट । तत्र । गुणप्रसङ्गाद् । सुवस्य सत्त्वाच्च । मित्रं सुहृद न द्वयो । सुये पुंसि स्त्रिया १ ग-धद्वये रैत्यान्तरे पुमाव्' (इति मे० १२५।७७)

१. मेदिन्या सुध-यादि 'पण्ड —' इति पाठ ।

२. हैमे—सोविदे । व-व्यपुंसोद्वरे— इति पाठ ॥

३. मेदिन्या '—मुरा ग-धद्वये रैत्यान्तरे पुमाव्' इति

॥ (१) ॥ ॥ ॥ अत शत्रो ॥ ॥ ॥ एक 'मित्रस्य' ।

उदासीन परतर

उदासीन (पु), 'उदासीन' अर्थात् 'पूर्वोक्त शत्रु और मित्र के लक्षण से भिन्न राजा' का १ नाम है ।

वेति ॥ अतिशयित पर परतर । उदासते 'आण उपवेशने' (अ० वा० से०) । लट शानच् (३।२।२४) । 'ईदास' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एक 'शत्रु मित्राभ्या परस्य राज्ञे' ।

पार्ष्णिमाहस्तु पृष्ठत ।

पार्ष्णिमाह (पु), 'राजा के युद्धादि-यात्रा में पीछे से विलेपर चढ़ाई या युद्धा के पीछे रक्षा करने वाले राजा' का १ नाम है ।

वेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पद गृह्णाति । कर्मण्यण', (३।२। १) । 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णि पश्चात्पदजिगीषयो' इति विश्व १ ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एक 'जिगीषो पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञे' ।

रिपो वैरिसपत्नारिद्विपदद्वेषणमुहृद् । १० ॥

द्विडिचपक्षाद्वितामिन्द्रस्युशात्रवशत्रय ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिन' ॥ ११ ॥

रिपु, वैरी, सपत्न, द्विपत्र, द्वेषण, हुहृद्, द्विः, विषय, अहित, अमित्र, द्रस्यु, शत्रय, शत्रु, अभिघाती, पर-भारति, प्रत्यर्थी, (१९ पु), 'वैरी' के १९ नाम हैं ।

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'रपेतिचोपशया' (उ० १।२६) इति कु ॥ (१) ॥ ॥ ॥ दोरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (३।१। १३०)—'वरमेषुनिकयो' (४।३।१२५) इति निर्वेदाद्वाज्य । वैरमस्त्यारित । इति (५।२।११९) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ तप-त्वीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।१४५) इति निर्वेदादकार ॥ (३) ॥ ॥ ॥ इयति विरोधम् । 'ऋ गतो' (उ० प० अ०) । 'अष इ' (उ० ४।११९) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ द्वेष्टि । द्विष-अप्रीतो' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) इति शत्रु ॥ (५) ॥ ॥ ॥ द्वेषणीव । 'कृधमण्डायैश्च' (३।१। १५१) इति युच् ॥ (६) ॥ ॥ ॥ दुष्ट हृदयस्य । सुहृ-दुहृद्दो मित्रामित्रयो' (५।४।१५०) इति साधु ॥ (७) द्वेष्टि । विषय (३।२।६१) ॥ (८) ॥ ॥ ॥ विरुद्ध पक्षो

पाठ । एतत्पाठस्वीकारे नाप प्रकृतोपयोगी, 'मुरा' धन्द-स्य विवरणात् ।

१. विश्वे 'पार्ष्णि पाषचात्प्रभागे स्याद् पादमूलोन्म-दस्त्रयो । सेनापृष्ठे च कुम्भ्या च' इति पाठद्वयनादयं पाठ क्वचय इति श्रूयम् ॥

अप्य । 'पक्षो मासाधिके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' ('पक्षाश्च परतो वृन्दे बले सप्तसहस्रायाम् ॥ पतये च्छुल्लि-
रग्रे च देहाङ्गे राजकुञ्जरे') (इति विश्व-१८२, ५६, मेदिन्यो १६६, १८-१९) । विविध पक्षोऽस्य वा ॥ (१) ॥०॥ न हितमस्मात् ॥ (१०) ॥०॥ अमति गच्छति । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अम रोमे' (चु० उ० से०) । 'अमेद्विपति चित्' (उ० ४।१७४) । इतीतर ॥ (११) ॥०॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'यजिमनिशुभिघवसिजनशो युच्' (उ० ३।२०) बाहुलका-
दनादेशस्य (७।१।१) अभाव ॥ (१२) ॥०॥ शातयति 'क्ष्वातिभ्यां श्रुन्' (उ० ४।१०४) ॥ (१३) ॥०॥ शानुवेव प्रजाघण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥०॥ अभिहृन्तुं शीलः । 'शुभ्यं-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥०॥ 'द्वेष्योऽभिधायति-
रमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभिधायतेः क्त्विच् (३।३। १७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥०॥ पिपति रोपम् । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।३४) (१६) ॥०॥ न राति सुहृम् । 'रा दाप्ते' (अ० प० अ०) । क्त्विच् (३।३।१७४) तिर्वा ॥ (१७) ॥०॥ प्रतिकूलमर्थ-
यितुं शीलः । 'अर्थ याच्नायाम्' (चु० उ० से०) । 'शुपिं-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥०॥ परि दोषाख्याने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतो' चुरादि । णिनिः (३।२। ७८) 'परि'सदृश्र प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजास्था-
प्योश्च भूपणे' (इति 'मेदिनी') ॥ (१९) ॥०॥ कन-
विशतिः 'शश्रोः' ।

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः (३ पु), 'समान अवस्थावाले मित्र' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नोवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥०॥ स्निह्यति । 'स्निह प्रीतो' (दि० प० से०) । 'मतिबुद्धिपूजार्थेन्द्रश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥ (२) ॥०॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योति-

र्जनपद-' (६।३।८५) इति ममानस्य त् ॥ (३) ॥०॥ श्रीणि 'तुल्यवयसः' ।

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

मित्रम् (न), सखा, सुहृत् (२ पु), 'मित्र, दोस्त' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ मेचति । 'निमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०) 'अमिचिमिदिसातिभ्य वचः' (उ० ४।१६४) ।—प्लुत् (उ० ४।१५९)—इति मुकुटाञ्चिन्त्यः ॥ (१) ॥०॥ यमानः ख्यायते लोकेः । 'समाने ह्य स बोधात्तः' (उ० ३।१३७) इतीण्, स च डित् । टिलोपः (६।४।२३) । 'नो व्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्यलोप समानस्य सभावः ॥ (२) ॥०॥ शोभनं हृदयमस्य । 'सुहृद्दुहृदो-' (५।४।१५०) इति साधु ॥ (३) ॥०॥ श्रीणि 'मित्रस्य' ।

सख्यं सामपदीनं स्यात्

सख्यम्, सामपदीनम् (२ न), 'दोस्ती, मित्रता' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सहयुर्भावः कर्म वा । 'सहयुर्वं' (५।१।१२६) ॥ (१) ॥०॥ सप्तभिः परैरवाप्यते । 'सामपदीनं सख्यम्' (५।२।२२) इति साधु ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'सहयुर्वर्म-
कर्मणोः' ।

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अनुरोध (पु), अनुवर्तनम् (न), 'अनुकूल रहने' के २ नाम हैं ।

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् । 'अधिर् वावरणे' (६० उ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥०॥ अनु-
गम्य वर्तनं चित्ताराधनम् ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'आराध्यादेरि-
ष्टसंपादनस्य' ।

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

यथार्हवर्णः, प्रणिधिः, अपसर्पः, चरः, स्पशः, चारः, गूढ-
पुरषः (७ पु), 'गुप्तचर, सौमित्रिया' के ७ नाम हैं ।

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । यो योर्ह् । यथार्हं वर्णो रूपमस्य । 'वर्णं स्याद्भेदरूपयो' इति चरणिः ॥ (१) ॥०॥ प्रक-
र्षेण निर्घोषते श्रेयमत्र । 'उपसर्गं घोः कि' (३।३।१९) 'प्रणिधिवर्चने चरे' (इति हेम. ३।३७४) ॥ (२) ॥०॥ अयमपति । 'शृष्ट गतो' (भ्वा० प० से) । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥०॥ चरति । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) । 'चरोत्तद्यूलभेदे च भोमे

१. मेदिन्या तु '-नेज्ञादे परतो ... । शुल्लीरग्रे पतत्रे च वाङ्गे कुञ्जरपक्षयोः' इति पाठः ॥

२. अनुनासिकपरयोः 'यु-नु' इत्यनयोरादेशविधानस्य माप्ये सिद्धान्तिरत्वाद्य तदभावादेवानादेशस्याभावो बोध्यः ।

३. मेदिन्या 'परिस्यात् सर्वतोभावे वर्जने लक्षणादियु । पूजालङ्घनवीप्सामु भूषणव्याभिचोकयो । दोषारुगनेऽ-
धुपरमे व्याती निवसनेऽपि च ॥' (१९०।५७-५८) इति भिन्नरूपपाठवर्तमानस्य प्रकृतपाठः कुत्राप्य इति मृग्यम् ।

चारं प्रते चले' (इति मे० १२५।३०) ॥ (४) ॥ * ॥
 प्रजावर्णि (५।४।३८) 'चार' अणि ॥ * ॥ 'चार पिपाल-
 युक्ते स्याद्गतौ वःघाणसर्पयो' (इति मे० १२५।३३) ॥
 (५) ॥ * ॥ स्पष्टति । 'स्पष्ट वाघनस्पष्टनयो' { ३४।०
 उ० से०) । अच (३।१।१३४) । 'स्पष्ट स्यात्संपराये च
 प्रणिघावपि पुरस्यम् । प्रथितृत्वे सनादौ चान्धोनिज्ञान-
 शोरपि । अतिशमे च दण्डे च विनाशे दोषकृच्छ्रयो' ॥
 (इति मे० १६३।१६) ॥ (६) ॥ * ॥ ब्रूह्यासी पुरुषश्च
 ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ।

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिपु ॥१३॥

आप्त, प्रत्ययित (२ द्वि), 'विश्वामपात्र दुम्पादि' के
 २ नाम हैं ।

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्यु व्याप्तौ' (स्वा०
 प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्ययो
 विश्वास सजातोऽप्य । 'तदस्य सजातम्' (५।२।३६)
 इतीत्त्वं । 'प्रत्यय शप्ये रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति
 विश्व (१२०।६९७०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विश्वासा-
 चारस्य' ।

सांयत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्भौहृत्सिक्भौहृत्क्षानिफातोन्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांयत्सरः, ज्यौतिषिक, दैवज्ञः, गणकः, भौहृत्सिकः,
 भौहृत्सः, ज्ञानी, कातांनिक (८ पु), ज्यौतिषी' के ८ नाम हैं ।

सायेति ॥ सवत्सर वेत्ति । 'तदधीते तद्देव' (४।२।
 ५९) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ ज्योतिर्निधायामिहृत्य कृतो
 ग्रन्थ । 'मघिकृत्य कृते प्र-ये' (४।३।८७) इत्यण्, सज्ञा-
 पूर्वकत्वान्न बुद्धि । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'ऋतुव्यादि-'
 (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ दैव प्राक्कृत शुभा
 शुभ कर्म जानाति । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति क् ॥
 (३) ॥ * ॥ गणयति । 'गण सहायाने' (उ० उ० से०) ।
 ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥ मुहूर्तम् (अघिकृत्य
 कृत ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्ठकी ॥ (५) ॥ * ॥ ज्ञान-
 मस्यास्ति । इनि ॥ (६) ॥ * ॥ (५।२।११५) ॥ (७)
 ॥ * ॥ कृतान्त वेत्ति । उचयादिठक् (४।२।६०) ॥ (८)
 ॥ * ॥ अष्टो 'ज्योतिषिकस्य' ।

सांनिको ज्ञातसिद्धान्त'

सांनिक, ज्ञातसिद्धान्त (२ पु), 'सिद्धान्त को ठीक २
 जाननेवाले' के २ नाम हैं ।

वेनि ॥ तन्त्र सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वदठक्
 (४।२।६०) ॥ (१) ॥ * ॥ ज्ञात सिद्धान्तो येन ॥ (२)
 द्व 'तत्त्वार्थज्ञानु' ।

सत्सो गृहपति' समौ ।

सत्री, गृहपति. (२ पु), 'अन्नादिको सर्वदा दान करते
 वाले गृहस्थ' के २ नाम हैं ।

सीति ॥ सत्त्वमस्यास्ति । इनि (५।२।११५) ।
 'सत्रमाच्छादने यत्ते सदादाने च कंतवे' इति विश्व (१२५।
 २९) ॥ (१) ॥ * ॥ गृहस्थ पति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स-
 दान्नादिदानवर्तुर्गृहस्थस्य' ।

लिपिनरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लिपिकर, अक्षरचण, अक्षरचुञ्चु, लेखक (४ पु)
 'लेखकः कातिव' के ४ नाम हैं ।

लीति ॥ लिपि करोति । 'दिव्याविभा-' (३।२।२१)
 इति ट ॥ * ॥ एव 'लिपिकर' अणि ॥ (१) ॥ * ॥ अक्ष-
 रंविक्ष । 'तेन विक्ष -' (५।२।५६) इति चणप ॥ (२)
 ॥ * ॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चु' अणि ॥ (३) ॥ * ॥ लिखति ।
 'लिख अक्षरविन्यासे' (उ० प० से०) । 'लिखति ष्टुर्' (३।१।१५५) । ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥ * ॥
 चत्वारि 'लेखकस्य' ।

लिखिवाक्षरविन्यासे लिपिलिपिरुभे स्त्रियौ ।

लिपि, लिपि (२ स्त्री), 'लिखे हुए अक्षर चित्रादि' के
 २ नाम हैं ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । क्त (३।२।१०२) ॥ * ॥
 अक्षराणां विन्यास ॥ * ॥ लिखित चाक्षरविन्यासश्च ।
 अनयो समाहार । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥ * ॥ लि-
 प्यते । लिप उच्येहे' (उ० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिभ्य'
 (वा० ३।३।१०८) । 'इगुघघात् किन्' (उ० ४।१२०)
 इतीन् वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'किलिपिलिपि-' (३।२।२१)
 इति लिङ्गात् प्रस्य शो वा ॥ (२) ॥ * ॥ 'लिपि'
 सोत्रो घातु — इति मुकुट ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे । चत्वार्येव
 नामानि — इति केचित् । — 'लिखिताक्षरस्यार्थाने' इत्येक-
 मेकपदम् — इत्यन्ये । द्वे 'लेखनस्य' ।

स्यात्संदेशहरो दूत'

संदेशहर, दूत (२ पु), 'दूत, संदेश पहुंचानेवाले' के
 २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ संदेश वाचिक हरति । 'हरतेरनुद्यमे
 ष्' (३।२।९) ॥ (१) ॥ * ॥ दधति । दु गती' (अ०
 प० से०) । 'दुवनिष्पा दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्त-
 यद्वा-द्वयते स्म । 'दूह परितापे' (दि० अ० से०) ।
 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्त ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सं-
 देशस्य' ।

द्वृत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्वृत्यम् (न), 'द्वृतके काम वा भाव' का १ नाम है ।

द्विति ॥ द्वृतस्य भाव', कर्म वा । 'द्वृतवणिग्भ्या' च
इति यः ॥ १॥ ब्राह्मणादिस्वात् (५।१।१२४) व्यञ्जि 'दो-
त्यम्' अपि । केचित्तु—'द्वृत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं
भ्रम्यन्ते । तत्र 'द्वृतस्य भागकर्मणी' (४।५।१२०) इति यत्
(१) ॥ १॥ एकं 'द्वृतकर्मणः' ।

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि ।

अध्वनीनः, अध्वगः, अध्वन्यः, पान्यः, पथिकः (५ पु),

'पथिक, राही, मुसाफिर' के ५ नाम हैं ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वानो यस्तो'
(५।१।१६) 'आत्माध्वानो ले' (६।४।१६९) ॥ (१)
॥ १॥ 'ये चाभावकर्मणो' (६।४।१६८) इति टिलोपो न
(२) ॥ १॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तारयन्ताध्व-' (३।२।
४८) इति डः ॥ (३) ॥ १॥ पण्यानं नित्यं गच्छति ।
'पण्यो ण नित्यम्' (५।१।७६) स्त्रिया पान्या ॥ (४) ॥ १॥
'पयः ऋष' (५।१।७५) । पित्वात् ङीप् (४।१।४१)
पथिकी ॥ (५) ॥ १॥ पञ्च 'पान्यस्य' ।

स्वाम्यभात्यसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गचलनि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वामी, अमात्यः, सुहृत्, दोशः (४ पु), राष्ट्रम्, दुर्गम्,
चलम् (३ न), 'राजा, मन्त्री, मित्र, खजाना, राज्य, मिला
और सेना' का वाचक क्रमशः १-१ शब्द है, इन सातोंके
'राज्याङ्गम् (न), प्रकृतिः (स्त्री)' ये ३ नाम हैं अर्थात्
राजा आदि, " ७ 'राज्याङ्ग और प्रकृति' कहलाते हैं ।

पौराणां श्रेणयः (स्त्री), अर्थात् 'नगरवासियोंको भी
राज्याङ्ग और प्रकृति' कहते हैं; इस तरह 'राज्याङ्ग या प्रकृति'
के ८ अक्षर हैं ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहित—इति श्रीधरः।
अमात्यो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः राष्ट्रं
देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । चल सैन्यम् ॥ १॥ राजस्य रा
जकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥ १॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम् ।
वित्तु (३।३।१७४) ॥ (२) ॥ १॥ पौराणा नागराणाम् ।
श्रेयन्ति, श्रीयन्ते वा । 'वह्निभिः' (३० ४।५।१) इति नि. ।

१. 'सह्युर्मः' इति सूत्रे 'द्वृतवणिग्भ्या चेति नक्त-
व्यम्' । द्वृत्यम्, वाणिज्यम् । 'कथं वाणिज्यम्? ब्राह्मणादि-
स्वात्' इति काशिका । 'भाष्ये तु "द्वृतवणिग्भ्या च" इति
नास्त्येव इति तस्मिन्नेव सूत्रे भट्टोजिदीक्षितेन सि० को०
उक्तम् ॥

एके मुन्याः सजातीयसमूहाः ॥ १॥ कामन्दकीये—'स्वाम्य-
मात्यश्च राष्ट्रां च दुर्गं कोशो चलं सुहृत् । परस्वरोपकारीदं
सत्ताङ्गं राज्यमुच्यते' । 'पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि
राज्यम्' इति दक्षितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ।

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

पङ् गुणाः'

सन्धिः, विग्रहः, यानम्, आसनम्, द्वैधम् (३ न)
आश्रयः (शेष ३ पु), ये ६ 'नीति जाननेवालोंके गुण' हैं ।

१. सन्धादयः पङ्गुणां अग्निपुराणस्य ४० तमा-
ध्याये संभेदा उक्तास्तथा हि—'सन्धि च विग्रहं यानमास-
नानि वदामि ते । बलवद्विग्रहीतेन संधिं कुर्वन्निष्ठाया च ।
कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ॥ उपन्यासः प्रतीकारः
संयोग पुरुषान्तर । अष्टनर आदिष्ट आत्मापि स उपग्र-
हः । परिक्रमस्तथा छिन्नस्तथा च परद्रुपणम् । स्कन्धोपनैयः
सन्धिश्च सधयः पौडशेरिताः ॥ परस्वरोपकारश्च मंत्रः
संबधकस्तथा । उपहारश्च वत्वारस्तेषु मुख्याश्च संवयः ॥
बालो बुद्धो दीर्घरोगस्तथा बहुबहिष्कृत । भीरुको भीरु-
जनो सुवधो सुधजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विपयेष्व-
तिसक्तिमात् । अनेकचित्तमंत्रश्च देवज्ञात्पानिन्दक ॥ दैवो-
पहतकदम्बैव देवनिन्दक एव च । दुर्भिक्षम्यसनीपेतो बल-
व्यसनसंकुलः । स्वदेशस्थो बहुरिगुमुक्त कारेण यश्च ह ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विशति पुरुषा अमी ॥ एतं संधिं न
कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् । परस्वरोपकारेण पुसा
भवति विग्रहः ॥ आसनोऽसुदधःकासी वीक्ष्यमानः परेण
वा । देशकालवलोपेत प्रारभेतैह विग्रहम् ॥ राज्यस्त्रीस्वान-
देशाना ज्ञानस्य च बन्धस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा
वैदधिकी तथा ॥ ज्ञानात्मशाक्तिवर्णना विवाजो वैशेष्य
च । मित्रार्थं चापमानं च तथा बंधुविनाशनम् ॥ भूतानु-
ग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलद्रुपणम् । एषार्थानिभिवेतिवमिति
विग्रहोपनय ॥ सपत्न्या वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराध-
जम् । धरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधने प्रशमं नयेत् ॥ किंचि-
त्फलं निष्फलं वा सद्विधफलमेव च । तदास्वे दोषजननमा-
यस्या चैव निष्फलम् ॥ आयत्या च तदास्वे च दोषजननं
तथा । अपरिज्ञातवीर्येण परेण श्रीजितोऽपि वा ॥ परार्थं
स्त्रीनिमित्तं च दीर्घकालं द्विजं सह । अकालदैवमुवतेन
बलोद्धतसखेन च ॥ तदास्वे फलसंयुक्तमायस्या फलवजितम् ।
आयस्या फलसंयुक्तं तदास्वे निष्फलं तथा ॥ इतीमं पौड-
शविधं न कुयदिव विग्रहम् । तदारवायमिसंयुक्तं कर्म राजा
सदाचरेत् ॥ हृष्टं पुष्टं बल मत्वा गृह्णीयाद्विपरीतकम् ।
मित्रमास्कन्दमासारी यदा स्युहंभक्तयः ॥ परस्य विपरीतं

समिति ॥ संघानम् । 'उपसर्गे षो विः' (३।३।१२)
 ॥ (१) ॥ • ॥ विच्छद विविधं चा प्रहणम् । 'प्रहृष्टुट्-'
 (३।३।१८) इत्यप ॥ (१) ॥ • ॥ गत्यथ । ल्युट् (३।३।
 ११७) ॥ (१) ॥ • ॥ आसनम् । 'आस उपवेतने' (अ०
 आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ • ॥ द्विपकार-
 म् । 'संख्याया विषाघे घा' (५।३।४२) । 'द्वि'योश्च
 घमुब' (५।३।४५) ॥ (१) ॥ • ॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ्
 सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥
 (१) ॥ • ॥ एतानि षट् गुणशब्दवाच्यानि ॥

शक्त्यस्तिस्र प्रभावोत्साहमन्त्रजा ।

शक्ति (स्त्री), 'शक्ति' अर्थात् 'सामर्थ्यं' 'प्रभाव, उत्साह
 और मन्त्र (गुप्त सल्लाह)' से होती है अर्थात् 'प्रभावज, उत्साह-
 हज और मन्त्रज' ये ३ शक्तियाँ हैं ।

वेति ॥ घनमते जेतुमनया । 'स्त्रिया ऋक्' (३।३।
 ९४) । शक्तिशब्दवाच्या ॥ • ॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुव -'
 (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भाव । उक्त्वा हि—'कोश-
 दण्डबल प्रमुशक्ति' इति ॥ (१) ॥ • ॥ उत्साहतेऽनेन ।
 'पह मपेणो' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१)
 इति घञ् । उक्त्वा हि 'विक्रमबलमुत्साहशक्ति' इति ()
 ॥ • ॥ घच्यादीना सामादीना च यथास्थानपणम्, न तु ज्ञान-
 वल मन्त्रशक्ति ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्ति' ()
 इत्य-ये ॥ 'तिसृणा शक्तौनाम्' ॥

क्षय स्थान च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

क्षय (घु), स्थानम् (न), वृद्धि (स्त्री), क्रमशः
 कृषि आदि अष्टवर्षकी कमी होनेकी क्षय, सामान्य रहने को
 स्थान और बढ़नेको वृद्धि कहते हैं । ये ही तीनों (क्षय,
 स्थानम्, वृद्धि), नीति जाननेवालोंका त्रिवर्ग है । त्रिवर्ग
 (घु), है ।

च सदा विग्रहभाधरेत् । विग्रह्य सघाय तथा सभूषाय
 प्रसगत ॥ उपेक्षया च निपुणैर्यानि पञ्चविध स्मृतम् । पर-
 स्परस्य सामर्थ्यविधातादासन स्मृतम् ॥ अरेश्च विजिगी-
 पोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनीद्विपतोर्मध्ये वाचा-
 त्मान समर्पयन् ॥ द्वेषोभावेन तिष्ठेत काकाशिवदलशित ।
 उभयोरपि सपाते सेवेत बध्वत्तमम् ॥ यदा छायापि नेच्छेत ।
 सत्वेप जातसविदी । तदोपसर्पत्तच्छनुमधिक वा स्वय
 ब्रजेत् ॥ उच्छ्रयमानो बलिनी निरुपाय-प्रतिक्रिय ।
 कुलोद्धत सत्यमायमासेवेत बलीकटम् ॥ तद्दर्थनोपास्तिक-
 कता नित्य तद्भाषमाविता । सत्कारितप्रश्रयिता वृत्त
 सश्रयिण श्रुतम् ॥ इति (२४०।१३ ३२) अधिक तु काम-
 दधीयनीतिशास्त्रे वाचस्पत्य ५२१२-५२१३ तमवृष्टयो-
 भंतुस्मृत्या (७।१६२-१६८) च द्रष्टव्य जिज्ञासुभिः ॥

वेति ॥ दायनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्था
 पचय क्षय ॥ (१) ॥ • ॥ उपचयो वृद्धि ॥ (१) ॥ • ॥
 उपचयापचयाभाव स्थानम् ॥ (१) ॥ • ॥ 'कृषिर्विकृ-
 पयो दुर्गं सेतु कुञ्जरवन्धनम् । सत्याकरबलादान धूम्याना
 च विवेचनम्' इत्यष्टवर्ग () ॥ • ॥ प्रयाणा वर्ग
 ॥ (१) ॥ • ॥ इति 'नीतिवेदिना त्रिवर्ग' ॥

स प्रताप प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

प्रभावज . प्रताप (२ घु), 'प्रताप' अर्थात् 'बलाने तथा
 शासनसे उत्पन्न तेज' के २ नाम हैं ।

स इति ॥ प्रतापत्यनेन । 'तप सतापे' (भ्वा० ष०
 अ०) ण्यत् 'पुसि-' (३।३।११८) इति ष । प्रतपन
 वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ • ॥ भवत्यनेन । 'श्रिणी
 भुव -' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भाव । प्रभव
 वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ • ॥ 'ग्रथिषोपाव-
 मानादे प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्स्वे प्र(ज्य)सह
 तत्तेज समुदाहृतम्' इति भरत (सा० द०) । कोशो घनम् ।
 दण्डो दम , सैन्य च । ताभ्या जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (६।
 २।९८) इति ड ॥ • ॥ द्वे 'कोशदण्डजैस्तेजस' ।

भेदो दण्ड साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

१ तदुक्तम्—'सहाया साधनोपाया विभागो देश-
 कालयो । विपत्तेश्च प्रतीकार सिद्धि पञ्चाङ्गमित्येते ॥'
 इति । कुत्रचित् विनिपातप्रतीकार' इति तृतीयपादो
 दृश्यते ॥ तदुक्तम्—उपाया साम दान च भेदो दण्डस्तथैव
 च ।' इति याज्ञ० स्मृ० (१।३४६) । मनु प्रति मत्स्येन
 सप्तविधा उपाया उक्तास्तथा हि—'साम भेदस्तथा दान
 दण्डश्च मनुष्येश्वर । उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजाल च
 पार्थिव ॥ प्रयोगा कथिता सप्त तन्मे निगदत शृणु ।'
 इति नीरमित्रे० राज० पु० २८० पूर्वोक्तोपायचतुष्टये भेद
 लिविध, यथा—'स्नेहरागापनयन सह (घ) पौत्सादन
 तथा । सतजनं च भेदमभेदस्तु श्रिविधो मत ॥' दण्डश्च
 तुविध इति मनु, यथा—'वाग्दण्ड प्रथम कुर्वादिदण्ड तद-
 नस्तदम् । तृतीय धनदण्ड च वधदण्डमत्र परम् ॥' इति
 मनु० (८।१२९), नारदेन तु द्विविध्यमेव दण्डयोक्त यथा
 —'शरीरश्चायं दण्डश्च दण्डश्च द्विविधो मत । शरीरस्ताह-
 नादिस्तु भरणात् प्रकीर्तित ॥ कारि-वारिस्त्वर्थदण्ड
 सर्वस्वास्तस्तथैव च ॥' इति । साम चतुर्विधमग्निपुराण उक्तम्
 यथा—'चतुर्विध स्मृत साम उपकारानुकीर्तनम् । मिथ
 सवधकथन भूदुपुर्वं च भाषणम् ॥ 'अप्यतेर्ज्ञानं वाचा तत्रा
 ह्मिति चार्पणम् ।' इति । कुत्रचित् 'तवाहमिति चार्पणम्'
 इति चरम पाद । तत्रैव दान पञ्चविधमुक्तम्, यथा—

भेदः, दण्डः (५), साम दानम् (२ न), क्रमशः वैरीके मन्त्री आदिको गुप्तचर आदिके द्वारा फोड़कर अपने पक्षमें लाकर शत्रुको वशमें करनेको भेद १, अपराधियोंके शासन करनेको दण्ड २, भंडे वचन या अन्वय्य उपायोंसे क्रोध दूर करनेको साम ३ और किसी वस्तुके देनेको दान ४ कहते हैं। ये ही चारो भीति जाननेवालों के उपाय हैं। उपायः (५) है।

भयति ॥ भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (६० उ० ख०) । पञ्च (३।३।२८) । शत्रोरमायादीनामुपादन परतो विश्लष्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥*॥ दण्ड-नम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'अमन्वाद्द्व.' (उ० १।१।१५) । दण्ड. धास्तिः ॥ (१) ॥*॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (उ० उ० से०) । बाहुलकात्कनिष् । यद्वा-स्यति रोपमनेन । 'योऽन्तकर्मणि' (दि० प० ख०) । 'सातिभ्या मनिन्मनिषो' (उ० ५।१।५३) इति मनि६ । मुकुटस्तु- 'सामन्वामन्हेमन्-' इत्यादिना निपात्यते-इत्या-ह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियव-चनादिना श्लोषोपशमनं साम । 'परस्पररोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । सम्बन्धस्य समाख्यानमायस्या. संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामवि-धानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' () ॥ (१) ॥*॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपा-यतेज्जेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति पञ्च । 'उपाय. सामभेदादौ तर्ज्वोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपा याना चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ता । 'साम दान च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तो-पायाः प्रकीर्तिता' () ॥ इति 'उपायचतुष्टयम्' ।

साहसं तु दमो दण्डः

साहसम् (न), दण्डः, दमः (२ पु), 'दण्ड' के ३ नाम हैं।

सेति ॥ सहति बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'साहस तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ घाष्टर्च' इति हैम (३।८०।६-८०२) ॥ (१) ॥*॥ दम-नम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । पञ्च (३।३।१८) । 'नोदास्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वुद्धिः । 'दम स्या-

"य. संप्रापधनोत्सर्गं उत्सापधममध्यम । प्रतिदानं तवा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ॥ इत्यदानमपूर्वं च तथैवेष्टप्रव-र्तनम् । देयं च प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥" एषामुपायानां प्रयोगकालादिकं विविधाचार्यैः सम्मता भेदादयश्च धीरमिधोदस्य राजनीतिप्रकाशे (५. २७ न तमे) द्रष्टव्याः ॥

त्कर्ममे दण्डे दमने दमयेऽपि च' इति हैमचन्द्रः (२।३।२८) ॥ (२) ॥*॥ 'अमन्ताड्ड' (उ० १।१।१४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानभ्यूहभेदेऽप्यवेष्यानुचरे' मणि । प्रका-ण्डे लघुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वादे' इति हैम. (२।१।२१-१२२) ॥ (३) ॥*॥ श्लोणि 'दण्डस्य' ।

साम सान्त्वम्

साम, सांश्वम् (२ न), 'साम, शान्त करने' के ३ नाम हैं।

सामेति ॥ साम व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सामस्व-नम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (उ० प० से०) अवन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । पञ्च (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साम्नः' ।

अथो ससौ ।

भेदोपजायो

भेदः उपजापः (२ पु), 'भेद' के नाम हैं।
अथयिति ॥ 'भेदो द्वेषे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्व-७न।५, मेदिनी ७५।१२) ॥ (१) ॥*॥ उपानु जपनम् । 'जप व्यक्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (स्वा० प० से०) । पञ्च (३।३।१८) ॥*॥ द्वे 'सहतयो-र्द्वेषीकरणस्य' ।

उपधा धर्माद्यैर्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपधा (स्त्री), 'मन्त्री आदिके धर्म, काम और मया-दिको जाननेके लिये उनकी राजद्वारा परीक्षा करने' का १ नाम है।

उपेति ॥ उपधीयते गृह्णितानमत्र । 'हुवाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतञ्जीपसर्ग' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन कामार्थमयग्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्माय-कामभयैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ।

पञ्च त्रिपु

यहाँसे ५ शब्द त्रिलिङ्ग हैं।
उपेति ॥ नि.शालाकान्ताः पञ्च ।

अपडक्षीपो यस्तृतीयारथोचरः ।

अपडक्षीणः (त्रि) 'केवल दो आदमियोंकी की हुई गुप्त सलाह' का १ नाम है।

भवेति ॥ अविद्यमानानि पद् अज्ञोप्यत्र । 'अपड-क्षासितं वलकर्म-' (५।५।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं 'द्वान्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ।

१. हैमे—कानुचरे—'इति पाठः ।

विचिक्तविजन-छन्ननि शलाकास्तथा रह् ॥ २२ ॥

रहश्चोपाशु चालिङ्गे

विचिक्त, विजन, छन्न, नि शलाक (४ त्रि), रह, उपाशु (२ अव्य०), 'एकान्त' के ७ नाम हैं ।

वीति ॥ विचिञ्चन्ति जना ग्रन् । विचिर् पृथग्भावे' (६० उ० अ०) धीव्यायत्वाद्यत्यर्थत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणौ च-' (३।४।७६) इति क्त । 'विचिक्त त्रिव्वसंभूते रह-पूतविधेकिपु । ('वधुनन्दे ना)' इति मे० (६५।१५४) । (१) ॥ * ॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥ (२) ॥ * ॥ छद्यते स्म । 'छद्य अपवारणे' (चु० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेद् । 'छिन्न तु रहसि क्लीब छादिते वाच्यलिङ्गकम्' [इति मे०] हुकुटरतु—'वा दात्तशान्त—' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तन् । निज-तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥ * ॥ 'शलाका शारिका मदनशारिका' इति पर्याय । 'शत्य श्राविच्छलाका स्याच्छयो मदनशारिका' इति ताल व्याप्री रभस । निर्गता शलाकाऽप्यस्मात् । शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥ * ॥ 'तया' शब्द समुच्चये ॥ * ॥ रहते । रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) । अमुद् (उ० ४।१८९) यद्वा—रमन्तेऽत्र । 'देशेऽह् च' (उ० ४।३१५) इत्यमु० । होऽ तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' [इति मे० १७२।३१] । रमतोऽपि—'रहो निधुवने-ऽपि स्याद्ग्रहो गुह्ये नपुसकम् इति ॥ (५) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ उपगता अद्य किरणा अत्र । 'उपाशुजपभेदे स्यादुपाशु विजनेऽव्ययम् (इति विश्व—१६९।३० हेम-३।७।५५ मेदि-य १६३।१७) ॥ (७) ॥ * ॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥ * ॥ सप्त 'एकान्तस्य' ।

रहस्य तद्भवे त्रिपु ।

रहस्यम् (त्रि), 'रहस्य, छिपाते योग्य, सलाह आदि' का १ नाम हैं ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'रहस्या म्नी नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मे० १२०।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'रहस्यस्य' । समो विश्वम्भविधासौ

विश्वम्भ, विश्वास (२ पु), 'विश्वास' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ विश्वम्भणम् । सम्भु विश्वासे (भ्वा० वा०

१ मेदि-या, 'छिन्न कृत्ते त्रिलिङ्ग स्याद् गुह्यक्यामपि योपिति' (८।३।५) इति भिन्नपाठादस्योद्धरणवाक्यस्य मूल म्भणम् ।

से०) । दन्त्यादि । 'तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्वम्भ केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि' च' (इति विश्व १०।९।२ मेदिन्यो १०।७।२०) ॥ (१) ॥ * ॥ विश्व सनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विश्वासस्य' ।

भ्रेपो अंशो यथोचितात् ॥ २२ ॥

भ्रेप (पु), 'अनुचित' का १ नाम है ।

अयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्ताम् अशोष पतनम् । 'भ्रेपु चलने' (भ्वा० उ० से०) । भ्रेपणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'भ्रस्यस्य' ॥ अन्ध्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अन्ध्रेप, न्याय, कल्प (३ पु), देशरूपम्, समञ्जसम् (२ न), 'न्याय' के ५ नाम हैं ।

अभ्र इति ॥ भ्रेपादन्य ॥ (१) ॥ * ॥ नियमेन ईयते । 'परिण्योर्भोगो—' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ कल्पनम् । 'कूप सामर्थ्य' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्प शास्त्रे विधौ न्याये सर्वते ब्रह्मणो दिने (इति मेदिनी) । (३) ॥ * ॥ दिश्यते । 'दिश अतिवर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपस्य । दिश्यमानरथोचितस्य रूपम् । यद्वा—देशनम् । घञ् (३।३।१८) । प्रमास्त देशनं वा । 'प्रयसाया रूप' (५।३।६६) ॥ (४) ॥ * ॥ सम्यग्जोऽत्र । 'अच् प्रत्यग्वच—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योमविभासादच् । यद्वा—सम तमञ्जमा तत्त्वमत्र । 'ह्रस्वो नपुसके—' (१।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च चित्तस्य' ('उचि तस्य' इति वाच्यम्) ।

युक्तभौपयिक लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिपु पट्

युक्तम्, भौपयिकम्, लभ्यम्, भजमानम्, अभिनीतम्, न्याय्यम् (६ त्रि), 'न्याययुक्त कार्यं वा द्रव्यादि' के १ नाम हैं ।

स्विति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) क्त (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते प्रथमभूते क्लीब हस्त-चतुष्टये' (इति मे० ५७।४८) ॥ (१) ॥ * ॥

१ 'तालव्यादिस्तु प्रमादे गत' इति भट्टोजि० । अत एव 'हेमे' विश्वम्भ केलिकलहे विश्वासे प्रणये 'वधे' (३।४।८) इति दन्त्यमध्य पाठ ॥

२ विश्वे—'भापर्योऽपि—' इति पाठ ॥

उपयन्त्यनेन । 'एरच्' (३।३।५६) । उपाय एव ।
 'उपायाद्दृहृस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति ठक् ह्रस्वश्च ॥
 (२) ॥ * ॥ लभ्यते । पोरदुपधात्' (३।१।९८)
 इति यच् । 'लभ्यं युक्ते च लभ्यन्ते' (इति मे० ११९।५३) ।
 (३) ॥ * ॥ भजते फलमनुबध्नाति । 'भज सेवयामु'
 (भ्वा० उ० अ०) । 'तच्छीत्ये-' (३।२।१२९) इति
 इति चानच् । धानच् (३।२।१२४) वा ॥ (४) ॥ * ॥
 अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 मत्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभिनीतं
 संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामपणे (पिणि) त्रिपु' इति
 षदः । 'मभिनीत त्रिपु न्याय्ये संस्कृतार्थिणोरपि' (इति
 मे० ६७।१८२) ॥ (५) ॥ * ॥ न्यायादनपेतम् । 'घर्म-
 पध्यर्षे-' (४।४।९२) इति यच् ॥ (६) ॥ * ॥ गुस्ता-
 दयः षद् त्रिपु । षद् 'न्यायागतस्य' ।

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

संप्रधारणा (स्त्री), समर्थनम् (न), 'उचित और
 अनुचितका विचारकर मिश्रय करने' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ सप्रधारणम् । 'घृञ् धारणे' (भ्वा० उ०
 अ०) ण्यन्तः । 'ण्यस-' (३।३।१०७) इति युच् ॥
 (१) ॥ * ॥ 'अर्थ उपयाञ्जयाम्' (चू० उ० से०)
 संपूर्वः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इदगुचित-
 मेव इति निश्चयस्य' ।

अववादास्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च

अववादाः, निर्देशः निदेशः, (३ पु), शासनम् (न),
 शिष्टिः, आज्ञा (२ स्त्री), 'आज्ञा, हुक्म'के ६ नाम है ।

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदन-
 मत्र । वदनम् । षच् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ निर्देशः
 = कार्यनिदेशः । षच् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ एवं
 निदेशः । ('निदेशः शासनोपागतकथनेषु प्रयुज्यते' इति
 विश्वः १६९।१६) ॥ (३) ॥ * ॥ शासैत्युद् (३।३।
 ११५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रान्तितपु'
 इति मे० ९३।४१, विश्वः ८८।४२ च) ॥ (४) ॥ * ॥
 'वित्तवादादिभ्यः' (३।३।९४) इति कित् ॥ * ॥ बाहृल-
 कात्तिः । 'शास्ति.' ॥ (५) ॥ * ॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अव-
 बोधने' (ऋचा० प० से०) । 'आतश्चोपमर्गे' (३।३।१०६)
 इत्यद् ॥ (६) ॥ * ॥ षद् 'आज्ञायाः' ।

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

संस्था, मर्यादा, धारणा, स्थितिः (४ स्त्री), 'उचित
 मार्गपर रहने' के ४ नाम हैं ।

समिति ॥ सतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थान वा । प्राग्ब-
 द् ॥ 'संस्थसचरेऽत्रस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यमाशयो'
 (इति मे० ७२।१३) ॥ (१) ॥ * ॥ 'मर्या' इति सीमा-
 थोऽप्ययम्, तत्र दीयते । प्राग्बद् ('मर्यादा सीमनि स्थि-
 तो' इति मे० ७७।३७) ॥ (२) ॥ * ॥ धारयति घर्मम् ।
 नन्दादिस्तु. (३।३।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ।
 ('धारणी नाडिकाया स्याद्, बृद्धोवतमन्त्रभिधायि') 'धार-
 णाङ्गे च योगेऽप्य न पुषि स्वाद्विधारणे' इति भेदिनी
 (४९।५६) ॥ (३) ॥ * ॥ तिष्ठन्त्यत्र । बाहृलकादधिक-
 रणे कित् ॥ स्थानं वा । 'स्थागपा-' (३।३।९५) इति
 कित् ॥ ('स्थितिः स्तिव्यामवस्थाने मर्यादाया च सीमनि ।'
 इति मे० ५९।७०) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'न्याय्य-
 ग्यर्थस्थितेः' ।

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आगः (न), अपराधः, मन्तुः (२ पु), 'अपराध,
 कसूर'के ३ नाम हैं ।

आग इति ॥ एति । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) ।
 'इण आगोऽपराधे च' (उ० ५।२।१२) इत्यमुष् आभादेज-
 श्च । अगति । 'अग गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अस्यजिभ्यां
 णित्' इत्यमुन्—इति सुभ्रूतिः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिवृक्त-
 सूत्रस्यादर्शनात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' [इति मे०
 १७३।१५] । 'सातं नलीवम् ॥ (१) ॥ * ॥ अपराध-
 नम् । 'राघ सतिद्धौ' (स्वा० प० अ०) षच् (३।३।१८)
 ॥ (२) ॥ * ॥ मन्थते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
 'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तु । 'मन्तु' एत्यप-
 राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापती' [इति मे० ५७।४३] ॥
 (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'अपराधस्य' ।

समे तुद्धानयन्धने ॥ २६ ॥

उद्धानम्, यन्धनम् (२ न), 'बंधने या कैद करने'
 के २ नाम हैं ।

सेति ॥ उत्पुनोद् अतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥
 (१) ॥ * ॥ 'बन्ध बन्धने' (ऋचा० प० अ०) । भावे
 ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बन्धनस्य' ।

द्विपाद्यो द्विगुणो दृण्डः

द्विपाद्यः (पु), 'दुगुणे दृण्ड' का १ नाम है ।
 द्वीति ॥ द्वी पादो परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५।१।
 ३४) इति यच् । 'पद्यत्यतदर्थे' (६।३।३३) इति (न)

१. तथा च लक्ष्यम्—'नहिद्वये शतमागासि' इति
 सि० व० (२।१०८) ॥

पद्माव । प्राण्यङ्गस्वैव पादस्य तद्य ग्रहणात् ॥ (१)
॥३॥ एक 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद् द्विगुणदण्डस्य' ।

भागधेय' करो वलि' ।

भागधेय, कर, वलि (३ पु), 'कर, मालगुजारी' के ३ नाम हैं ।

भेति ॥ भाग एव । नामरूप- (वा० ५।४।३५)
इति धेय ॥ (१) ॥३॥ कीर्तते । 'कृ विलेपे' (तु० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो यर्षोवले पाणौ
रश्मो प्रत्ययैःशुण्डयो' [इति मे० १२३।१२२] । प्रमाद्यणि
(५।४।३८) 'कारो धपे निदधये च वसौ रत्ने यतावपि'
('कारस्तुपार विले च कारा दूया प्रसेवके । व-पने वन्ध-
नागारे हेमकारिकोरपि ॥) [इति विश्व-१२६।१४-
१५, मेदिनी० १२३।१३-१४] ॥ (२) ॥३॥ वल्यते ।
'धल वधे, दाने' () । इन् (उ० ४।११८) । 'वलिदो-
त्यप्रभेदे च करचामरदण्डयो । उपहारे पुमानस्त्री जरया
दलयचमणि । गृहदाहप्रभेदे च जठरावधेऽपि च' [इति
मे० २।२७८] ॥ (३) ॥३॥ ('अर्षागमो भवेदायो भा-
गधेयो वलि कर' इति हलायुध २।२७८) ॥३॥ त्रीणि
'कर्षकादिभ्यो राजप्राह्य भागस्य' ।

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

शुल्क (पु न), 'घाट, जङ्गल और नदी आदिकी
आमदनीसे दिये जानेवाले राजभाग (टेक्स) का ३
नाम है ।

धेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥३॥ शुल्क्यते । 'शुल्क अति-
सर्जने' (च० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'शुल्क घट्टादि
धेये ह्याहाराधधेःप्रहोऽस्त्रियाम्' [इति मेदिनी] । मुकुटस्तु-
दासति प्रनिब-धोऽनेन । 'शुल्कवल्कोल्का' इति निपात-
इत्याह । तत्र । उज्ज्वलदक्षादिपु 'शुल्कवल्कोल्का' (उ०
३।४२) इति पाठस्यादक्षनात् । धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्द-
क्षोनाच्च ॥ (१) ॥३॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रह ॥३॥
एक शुल्कस्य' ।

प्राभृतं तु प्रदेशानम् ॥ २७ ॥

प्राभृतम्, प्रदेशानम् (२ न), 'भिन्नादिभ्यो खुश करनेके
लिये दिये जानेवाले पदार्थ' के २ नाम हैं ।

१ मेदिनीया 'प्रत्यायशुण्डयो' इति पाठ, युक्तश्चाय
विश्व (१२५।३) हेम (२।४।१०) सवादात् ।

२ हेम (२।४।१२) सवादात् विश्व मेदिनीस्य '—
यत्ने यतावपि' इत्येव पाठ समीचीन ।

३ मेदिनीया प्रथमैवाह्वाली दृश्यते, ततश्च 'तुषारजैलेऽपि
पुमाश्च स्त्रिया दूत्या प्रसेवके । सुवर्णकारिकाया च बन्धना-
पारव-धयो' इति पाठ ।

प्रेति ॥ प्राभ्रियते स्म । 'भृम भरणे' (भा० उ०
अ०) । 'डुभृञ् धारणपोषणयो' (जु० उ० अ०) वा ।
वत् (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ प्रदिश्यते । दिष्य अति
सर्जने' (तु० उ० अ०) । 'वृत्त्यत्युट् -' (३।३।११३) इति
वर्मणि ल्युट् (२) ॥३॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च
दीयमानस्य' (भेंट, नजर' इत्याहस्य') ।

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपायनम्, उपग्राह्यम् (२ न), उपहार. (पु), उपदा
(स्त्री), भा० दी० मतसे 'राजाको दिये जानेवाले भेंट,
नजराना' के ३ नाम हैं ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतो' (भा० आ० से०)
वा । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥३॥ उपणु
ह्यते । प्रह उपपादाने' (त्रघा० उ० से०) । ष्यत् (३।३।
१२४) ॥ (२) ॥३॥ उपह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥
(३) ॥३॥ उपदीयते । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यञ् (४) ॥३॥
चत्वारि 'उपहोऽकनस्य' १—'पहण्युपहोऽकनस्य-इत्ये' ।
'उपायनमुपग्राह्य प्राभृत चोपदा स्त्रियाम्' इत्यमरमाला ।

यौतकादि तु यदुदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

यौतकम् (न), सुदाय (पु), हरणम् (न), 'यज्ञो
पथीत आदिभिर्दी हुई भिन्ना या दामादको दिये जानेवाले
दहेज' के ३ नाम हैं ।

याविति ॥ युतक=योनिसव-च, तत्र भवम् । तत्र
भव' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वरवधोऽरिदम् । 'तस्ये
दम्' (४।३।१२०) इत्यण् वा । 'युतक युगले युक्ते सद्य
येऽपि च' इति रभस । 'युतक सद्ये युगे । नारीवला
चले युक्ते चलनाप्रे च यौतके' (इति मे० १२।१४३ १४४)
'यौतक यौतुक च तत्' इति वाचस्पतेरुमच्यमणि । आदि
ना व्रतनिष्ठादिपरिग्रह ॥३॥ सुदीयते । 'डुदाञ्' (उ०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागम् (७।३।३३) ।
(१) ॥३॥ ह्रियते । वर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ।
'हरण यौतकादीना द्रव्ये भुजे ह्यतावपि' (इति मे० ५।१।
८७) ॥३॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतनिष्ठादी च दीयमान
द्रव्यस्य') ।

तत्कालस्तु सदात्य स्यात्

तत्काल (पु), सदात्यम् (न), 'वर्तमान काल, वीतते
हुए समय' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ स चासौ काठश्च ॥ (१) ॥३॥ 'तदा' इत्यस्य
भाव ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ।

उत्तरः काल आयतिः ।

आयतिः (स्त्री), 'आनेवाले समय, भविष्यत्काल' का १ नाम है ।

उत्तेति ॥ आर्यस्यन्तेऽप्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । वितन् (३।३।१४) । आयास्यति वा । यातेर्वा-
हुलकाङ्कति । 'आयतिस्तु स्त्रिया दैर्घ्ये प्रभावागमिकाल-
योः' (इति मेदिनी ६११४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम्
'उत्तरकालस्य' ।

सांष्टिकं फलं सद्यः

सांष्टिकम् (न), 'ज्यापार आदिके बाद क्षीप्र मिलने-
वाले फल' का नाम है ।

सामिति ॥ संदृष्टो प्रत्यक्षे भवमु । अध्यात्मादिस्वात्
(वा० ४।२।६०) ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'व्यापारानन्तरं
(सद्यो) जायमानस्य फलस्य' ।

उदकः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

उदकः (पु), 'भविष्यमें होनेवाले फल' का १ नाम है ।

विति ॥ उदक्यते । 'अकं स्तवने' (चु० प० से०) ।
घम् (३।३।१९) । उदक्यते । 'अचं पूजयाम्' (भ्वा०
प० से०) वा । उदक्यते । 'श्रुष् स्तुतो' (तु० प० से०)
वा । घम् (३।३।१९) । 'उदकं एष्यत्कालीनफले' मदन-
कण्ठके (इति मे० ५।५१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भाविन-
कर्मफलस्य' ।

अदृष्टं वह्नितोयादि

अदृष्टम् (न), 'आगसे जलने, पानीसे वह जाने आदि
भय' का १ नाम है ।

अद्रिति ॥ वह्नित् तयोर् चादिस्य । भयहेतुत्वाद्भ-
यम् । आदिनर 'हुताक्षनो जलं ध्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा ।
अतिवृष्टिरनाधुष्टमूर्धिकाः शलभादयः' मृच्छन्ति । अदृष्ट-
हेतुकत्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'अग्यादिकृतस्य
भयस्य' ।

दृष्टं स्वपरचक्रजक्रम् ।

दृष्टम् (न), 'अपने राज्यमें चोर, जद्दल आदि का भय
तथा दूसरे राज्यसे दाह और चढ़ाई आदिके भय' का १
नाम है ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । वतः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥
स्वभ्र परभ्र स्वपरौ, तयोश्चक्रे संन्ये । ताभ्या जातम् ।
'पञ्चम्यामजातो' (३।२।१८) इति ड ॥ * ॥ एकं 'स्वपर-
संन्यात् परराष्ट्रजाश्चौरादिकादेः परचक्राद्वाहिलोपादे-
र्भयस्य' ।

१. —'एष्यत्काले तत्फले—' इति मेदिनीपाठः ॥

महीभुजानहिभयं स्वपक्षप्रभयं भयम् ॥ ३० ॥

अहिभयम् (न), 'अपने पक्ष (मन्त्री आदि) से
होनेवाले राजा आदिके भय' का १ नाम है ।

मेति ॥ अहिरिव । एहस्यत्वात्, आवृतावारत्वाच्च
स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेभयम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'निजोऽय
भैत्रश्च समाहितश्च सम्बन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या
गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविध वदन्ति' । एकं
'स्वमहायाज्जातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वभ्यामपि
संबध्यते ।

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रक्रिया (स्त्री), अधिकारः (पु), 'व्यवस्थाको ठीक
करने' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रकपयि करणम् । 'कृञ् ष च' (३.३।
१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तृत्प्राप्तने स्यादधि-
कारप्रकारयो' इति हेमचन्द्र (३।५.२७) ॥ (१) ॥ * ॥
अधि आधिक्यस्य करणम् । घम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥
है 'राज्ञां छत्रधारणादिगमापरस्य' ।

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चामरम् , प्रकीर्णकम् (२ न), 'चेंबर' के २ नाम
हैं ।

चेति ॥ चमति, चम्यते वा । अनेन वा । 'घमु
अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अतिकमिभ्रमिचमि—' (उ०
३।१३२) इत्यमर । 'चमरं । चामरे स्त्री तु मञ्जरीवृगजे-
दयो' (इति मे० १३३।१५२) । 'चमरश्चामरे दैत्ये
चमरी तु भृगुगन्तरे' इति हैम (३।५८९) ॥ * ॥ प्रजा-
द्यप् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ।
'चामरा चामर बालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः ।
'चामरं चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मे०
१३३।१५४) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकीर्णते स्म । 'कृ विशेपे'
(तु० प० से०) । वत (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कम्'
(५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे'
(इति मे० १६।१९७) ॥ (२) ॥ * ॥ है 'चामरस्य' ।

नृपासनं तु युद्धदासनम्

नृपासनम्, भद्रासनम् (२ न), 'मणि आदिके बने
हुए राजाके आसन' के २ नाम हैं ।

विति ॥ तुपस्यासनम् ॥ (१) ॥ * ॥ भद्र च तदास-
नम् ॥ (२) ॥ * ॥ है 'मण्यादिहृत्तराजासनस्य' ।

मिहासनम् तु तत् ॥ ३१ ॥

हैसम्
सिहासनम् (न), 'सुवर्णके बने हुए राजाके सिहा-
सन' का १ नाम है ।

सिंहिते ॥ हेमविकार । गुणसासनम् ॥ ॥॥ मिहानार-
मासनम् । सिंह इव वाऽऽसनम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सुवर्ण-
कृतराजासनस्य' ।

छत्रं त्वातपत्रम्

छत्रम्, आतपत्रम् (२ न), 'घाता' के २ नाम हैं ।
छेति ॥ छाद्यति, अनेन वा । 'छद अपावरणे' (जु०
उ० से०) ॥ अन्त । 'ट्रु' (उ० ४।१५९) । 'इस्मन्-
न्किपृ च' (६।४।९७) इति ह्रस्व ॥ (१) ॥ ॥ आत-
पात्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति व ॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'छत्रस्य' ।

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

नृपलक्ष्म (न), 'राजाके छाते' का १ नाम है ।
रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥ ॥
एक 'नृपच्छत्रस्य' ।

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

भद्रकुम्भ, पूर्णकुम्भ (२ पु), 'मङ्गलके लिये जलसे
भरे हुए घड़े' के २ नाम हैं ।

भेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भ ॥ (१) ॥ ॥ पूर्ण
कुम्भ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ।

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भृङ्गार (पु), कनकालुका (छ), 'क्षारी, हथहर'
के २ नाम हैं ।

भ्रित्ति ॥ विभर्ति जलम् । 'डृभृञ्' (जु० उ० अ०)
'भृङ्गारभृङ्गारी च' (उ० ३।१३६) इति साधु । (भृङ्गार
कनकालुके । भृङ्गारी किल्लिकाया स्यात् ' इति विश्व
१४०।१८२) ॥ (१) ॥ ॥ कनकस्यालु । 'सत्राया भन्'
(५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुवर्णकृतजलपात्रस्य'
('क्षारी, 'हथहर' इत्याद्यस्य) ।

निवेशः शिविरं पण्डे

निवेश (पु), शिविरम् (न), 'सेनाके टहरनेकी-जगह'
के २ नाम हैं ।

मीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।२२) इति घञ् । 'निवेश सै-
विन्यासे न्यासे रङ्गविवाहयो' इति हैम (३।७६०) ॥
(१) ॥ ॥ शव-त्यथ । 'शव गती' (भ्वा० प० से०) ।

१ 'कर्मण्य' इत्यतः 'कर्मणि' इत्यस्यानुबुत्तयाऽनेन
कर्मण्येव 'क' विधानाच्चि-त्यमेतत् ॥

२ हैमे 'क' पुस्तके — 'रङ्गविवाहयो' इति पाठ ।
'ख-ग' पुस्तकद्वये तु — 'शिविरोद्वाहयोरपि' इत्येव पाठ ॥

वाहुनकात् विरच्य घन इत्य च ॥ (२) ॥ ॥ (पण्डे =)
बलीये ॥ ॥ द्वे 'आम-नुकर्मण्यवसत' ।

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सज्जनम्, उपरक्षणम् (२ न), 'सेनाकी रक्षा के वाले
नियम किये हुए पहर' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सज्जन्ते (त्य) नेन । 'पश्य गती' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट (३।३।१७) । सत् सोमन जल्पतेऽनेन वा ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'जनिवध्योरच' (७।३।३५) इति न वृद्धि । 'सज्जन षट्-
गुलमेके । मज्जनस्तु कुलीये स्यात् सज्जनाऽपि च कल्पना'
इति हैम ३।४६० ॥ (१) ॥ ॥ उपरहयते अनेन ।
ल्युट (३।३।१७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'से-परक्षणाय निदु-
वनप्रहरिनादिभ्यामस्य' ।

हस्त्यश्वरथपादात् सेनांगं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

सेनाङ्गम् (न), 'हाथी, रथ, घोड़ा और पैदल ये ४ सेना
के अङ्ग' हैं ।

हेति ॥ पदातीना समूह । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।३।
३८) । हस्तिनश्च अश्वरथ रथाश्च पादात् च । सेनाङ्गं
त्वादिकञ्जाव (२।४।२) ॥ ॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१)
॥ ॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'सङ्घाया अवयवे तयर्प'
(५।२।४२) ॥ ॥ — ताविकाटविकाशीनां पदातावन-
र्भाव । नीताना रथेष्वन्तर्भाव । महिषादीना गजारेऽ-
न्तर्भाव — इति मुकुट ॥ एक (हस्त्यादिचतुष्टय समु-
दित 'सेनाङ्ग'मुच्यते) 'सेनाङ्गस्य' ।

दन्ती दन्तावलौ हस्ती द्विरदोऽनेच्छो द्वि- ।

मतगजो गजो नाग कुञ्जरो वारण करी ॥ ३४ ॥

इभ स्तम्बेरम. पद्मी

दन्ती, दन्तावल, हस्ती, द्विरद, अनेकप, द्विप, मत-
गज, गज, नाग, कुञ्जर, वारण, करी, इभ, स्तम्बेरम,
पद्मी (३५ तु), 'हाथी, के ३५ नाम हैं ।

वेति ॥ अतिसायितो दन्तावस्य । इति (५।२।७५)
॥ (१) ॥ ॥ 'दन्तशिखात् सत्रायाम्' (५।२।१३) इति
बलच् । 'बले' (६।३।१८) इति दीर्घ (२) ॥ ॥
हस्त शुण्डाऽस्पासित । 'हस्ताज्जातो' (५।२।३३)
इतीति ॥ (३) ॥ ॥ एवम् 'करी' च ॥ () द्वौ

रदावस्य ॥ (४) ॥ ॥ अनेकेन करेण मुखेन च विवर्तित ।
'सुपि-' (३।२।४) इति क ॥ (५) ॥ ॥ इत्या
पिबति । प्राग्वत् क ॥ (६) ॥ ॥ मतङ्गोऽप्येवर्तित ।
'पञ्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति ङ ॥ (७) ॥ ॥

गजति । 'गज मदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (८) ॥ * ॥ न अगः । नगे भवो वा । अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सपे पुनागे नागकेसरे । कुराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविद्येये च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नाग रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीवन्धे करणान्तरे' इति हैम (२।३४-३६) ॥ (९) ॥ * ॥ अति-शयित कुञ्जो हनुरस्य 'खमुबकुञ्जेष्यो रः' (वा० ५।२। १०७) 'कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा घातकीद्रुपे । पाटलाया च' इति हेमचन्द्र (३।५७७) ॥ (१०) ॥ * ॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्यु (३।१।१३४) । 'वारणं प्रतिषेधे स्याद्वा-रणस्तु मतङ्गजे' इति विश्व (५।२।५८, मेदिनी च ४९। ६७) ॥ (११) ॥ * ॥ करोऽस्यास्ति । इनि (५।२। ११५) ॥ (१२) ॥ * ॥ एति, ईयते वा । 'इण कित्' (उ० ३।१५३) इति भ ॥ (१३) ॥ * ॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयो र' (इति विश्व १०६।३) । स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपो' (३।२।१३) इत्यच, 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥ * ॥ पथं विन्दुजालमन्त्यम् । इनि (५।२।११५) ॥ (१५) ॥ * ॥ पञ्चदश 'हस्तिन' ।

यूथनाथरुत यूथयः ।

यूथनाथः, यूथयः (२ पु), 'सुण्डके स्वामी' के २ नाम हैं ।
 विवति ॥ सूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥ * ॥
 पूर्णं पाति । 'धातोऽनुन-' (३।२।३) इति क ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यूथमुह्यहस्तिन' ।

मदोत्कटो मदकलः

मदोत्कटः, मदकलः (२ पु), 'मतवाले हाथी' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥ * ॥
 मदेन कलते । 'कल दाद्वर्षप्रानयो' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्मय, इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अन्मदस्य हस्तिन' ।

कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

कलभः, करिशावकः (२ पु), 'तीस वर्ष से कम उम्र-वाले हाथीके बच्चे' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कलयति । 'कल पतिसंख्यानायोः' (चु० उ० से०) कलते वा । 'कल दाद्वर्षप्रानयोः' (भ्वा० आ० से०) कलं भापते वा । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठातो-

प्टवत्सुत' (इति मेदिनी, १०७।१४) ॥ * ॥ करिणः शावक ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'करिपोतस्य' ।

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रभिन्नः, गर्जितः, मत्तः (३ पु), 'जिसका मद गिर रहा हो उस हाथी' के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ गर्जयति । 'गर्जं शब्दे' (चु० प० से०) । अरुमक-त्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्त । गर्जो जातोऽप्य । तारका-दित्वात् (५।२।३६) इत्च् । 'गर्जितं बारिवाहादिध्वनी ना मत्तकुञ्जरे' इति विश्व-मेदिन्यो (६।२।१०६) ॥ (२) ॥ * ॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याह्यय-' (८।२।५७) इति निष्ठातत्वाभावः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जात-मदस्य' ।

समाघुष्टान्तनिर्मदौ ।

उद्धान्तः, निर्मदः (२ पु), 'जिसका मद गिरकर समाप्त हो गया हो उस हाथी' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ उद्गत वाग्त मदवमनसमात् । 'उद्घात उद्गीर्णो निर्मदद्विपे' इति हैम (३।२।६६) ॥ (१) ॥ * ॥ महात्तिर्गत । निर्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गतमदस्य' ।

हस्तिकं गजता धृन्दे

हस्तिकम् (न), गजता (स्त्री), 'हाथियों के सुण्ड' के २ नाम हैं ।

हेति ॥ हस्तिना समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोऽठक' (४। २।४७) ॥ (१) ॥ * ॥ गजाना समूह । 'गजसहा-याम्या च' (वा० ४।२।४३) इति तच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हस्तिना वृन्दे' ।

करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

करिणी, धेनुका, वशा (३ स्त्री), 'हाथियों के ३ नाम हैं ।

केनि ॥ करोऽस्त्यस्या । इनि (५।२।११५) । 'त्रन्ने-भ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥ (१) ॥ * ॥ धेनुरिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति वन् । स्याद्धेनुका करिण्या च धेनावपि, पुत्रिं दानवविशेषे' (इति मे० ९।१०७) ॥ (२) ॥ * ॥ उदयने । 'वश कान्तो' (अ० प० से०) 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । दष्टि वा ॥

१ विद्वे 'गर्जितो मत्तमातङ्गो गर्जितं जलध्वनो' इति (६।३।९१) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

२. मेदिन्या '—ना तु—' इति पाठः ।

१. हैमे तु 'च' रहितः पाठः ।
 २. विशेषे 'क-ख' पुस्तकद्वयेऽपि '—मप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इत्येवं पाठः ॥

अच् (३।१।३४) 'वशा नायां व-पयव्या हस्तिन्या
दुहितयसि' (इति हेम २।५६६) । तालव्यया । 'वशा
व-प्यामुनायोपास्रीगवीवरिणीपु च' इति तालव्यान्तेषु
विभ्याद् (१६७।१७) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'हस्ति-या' ।

गण्डः कटः

गण्ड, कट. (२ प्रु), 'हाथी के गाल' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनेवदेशे' (भा० प० से०)

अच् (३।१।३४) 'गण्ड स्यात्पुमि स्राडिगनी । प्रहृषोम-
'नेदे च वीष्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीर'पोलेषु ह्य-
भूपणमुदबुदे' (इति मे० ४।१।८९) ॥ (१) ॥ * ॥
वर्तति । 'कटे वपाविरणयो' (भा० प० से०) अच् (३।
१।३४) । 'कट श्रोगी द्रयो पुंसि वलिञ्जेऽतिपये
दाये । समये गजगण्डेऽपि पिण्णली तु कटी' मता' (इति-
मे०, ३।३।४, विश्व ३।१।४) ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'गजगण्डयो' ।

मदो दानम्

मद (प्रु), दानम् (न), 'हाथीके मद्' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ माद्यत्यनेव । 'मदो ह्ये' (दि० प० से०) ।

'मदोऽमुषसो' (३।३।७७) इत्यप् । मद्यति वा । अच्
(३।१।३४) । 'मदो रेतसि कस्तूरी मर्षे ह्येभदानयो'
(इति मे० ७।५।१२) ॥ (१) ॥ * ॥ द्यत्यनेन । 'दो
षवसण्डने' (दि० प० ७०) ल्युट् (३।३।११७) ।
'दानं गजमदे श्यागे पालगच्छेदशुद्धिषु' (इति विश्व मेदि-
न्यो ८।५।६, ८।३।१०) ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'मदवतनस्य' ।

चमथुः कटसीकरः ।

चमथु, कटसीकर (२ प्रु), 'हाथीके सूँहसे निकले हुए
पानीके छींटे' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ चम्यते । 'टुवम उदिरणो' (भा० प० से०) ।

'दिवतोऽशुच' (३।३।८९) 'ममपुत्रंमने धाते मातङ्गवर-
सीकरे' (इति हेम ३।३।४८) ॥ (१) ॥ * ॥ करस्य
सीकर ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'शुण्डासिगैवजलस्य' ।

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

कुम्भ (प्रु), 'हाथीके मस्तकके ऊपरवाले दोनों मास-
पिण्डों' का १ नाम है ।

विवति । कुं भुवमुम्भति । 'उम्भ पूरणो' (वृ० प०
से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) । सक्त्वादि (वा०
६।१।९४) । 'कुम्भो राश्वन्तरे हस्तिमुग्धौ राश्वान्तरे ।

१ मेदिन्या—'गजगण्डे च पिण्णया—' इति पाठ'
विश्वे तु—'श्रीणी क्रियाकारे गजगण्डे च पिण्णया च—'
इति पाठ ॥

'भामुने वारनायां च षडे क्रीम तु गुग्गुली' (इति मे०
१०६।२-३) ॥ (१) ॥ * ॥ पिण्डते 'पिण्डि सघाते' (भा०
प्रा० से०) । अच् (३।१।३४) । 'पिण्डो वाके के
साग्ने देवागारैवदेशयो । नेह्याग्ने निवापे च गोभिस्तुङ्ग
योरपि । श्रोत्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमात्रीवनामयो ॥
पिण्डो तु पिण्डतगरेऽनाब्रुवर्जैरभेदयो' (इति मे०, ४।
१८-२०) ॥ * ॥ एव 'गजकुम्भस्य' ।

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३० ॥

विदुः (प्रु), 'हाथीके मस्तकके ऊपरवाले दोनों मासपिण्डों
के बीचवाले भाग' का १ नाम है ।

तेति ॥ तपो ऋक्मयो । वेति राजामत्र धातेन ।
'निव ज्ञाने' (ल० प० से०) । चाहुलकात् ॥ (१)
॥ * ॥ एक 'गजकुम्भमध्याभागास्य' ।

अवमहो ललाटं स्यात्

अवमह, (प्रु), 'हाथीके ललाट' का १ नाम है ।

अवेति ॥ अवमह्यतेऽङ्गुलेन । 'प्रहृष्ट' (३।३।५८)
इत्यप् । 'अवग्रहो बुद्धिरोधे प्रतिबन्धे गजातिके' (इति
मे० १७७।२६) । कटोऽपि—'गजातिके बुद्धिरोधे प्रति-
बन्धेऽप्यवग्रह' इति ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'गजललाटस्य' ।
हृषीका त्वक्षिकृटकम् ।

हृषीका हृषिका (स्त्री), अक्षिकृटकम् (न), 'हाथीके
आँखके गोलाकार भाग' के २ नाम हैं ।

हृषीति ॥ हृष्यति । 'हृष उज्ज्ठे' (भा० प० से०) ॥
'हृष गतिहिंसादायेषु' (भा० आ० से०) वा । 'हृषी
किद्भ्रस्वञ्च' (उ० ४।२।१) इतीकम् धातोर्हृस्वञ्च ।
(ह्रस्वादिदीर्घमध्यात्) ॥ * ॥ हृषा = वाङ्मलकीनिहा ।
सेव । 'हृषे प्रति-' (५।३।१६) इति कनि (ह्रस्व
मध्या—'हृषिका') दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षि
कृटक=चक्षुर्षीकृटकम् ॥ * ॥ एक गजनेत्रगोलकस्य' ।

१ मेदिनीस्य—'कामुके—' इति पाठ एव हैम
(२।३।१०-६११ विश्व १०।८।१९ शो संवादात्समीचीव ।

२. मेदिनीस्यो—'बोले बले—' इति पाठ एव हैम
(२।१२४—१२५) विश्व (४।४।१४-१५) शोऽनुरोधात्
साधीयान् प्रतिभाति ।

३ ह्रस्वादिदीर्घमध्यास्य लक्ष्यम्—'तद्विग्रहास्यदि
पीकास्य' रघु० १।२।२३; दीर्घादिह्रस्वमध्यस्य लक्ष्यम्—
'सोभिमन्थ्य धरपीकामीपिकास्रेण वीर्षवात्' इति
वा० रा० ।

अपाङ्गदेशो नियोगम्

नियोगम् (न), 'हाथीकी औंसके किनारेवाले भाग' का १ नाम है ।

अपेति ॥ अपाङ्गस्य, अपाङ्गो वा देशः ॥ * ॥ नियोग-
त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । 'नियोगं वारणा-
पाङ्गदेशे मोक्षेऽन्वनिर्गमे' (इति मे०, ४९।५८) ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'गजापाङ्गदेशस्य' ।

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

चूलिका (स्त्री), 'हाथीकी कनपट्टी' का १ नाम है ।

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥ * ॥ चूल्यतेऽनया । 'चूल-
समुच्छ्राये' (ड० १० मे०) । 'सजायाम्' (३।३।१०९) इति
ष्णुल् । 'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले न हस्तिनाम्' (इति
मे०, ८।९०) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'गजकर्णमूलस्य' ।

अधः कुम्भस्य वाहित्यम्

वाहित्यम् (न), 'हाथीके शिरके ऊपरवाले दोनों मांस-
पिण्डके नीचेवाले भाग' का १ नाम है ।

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वानकुम्भ । 'वाहित्य वात-
कुम्भाय' इति भागुरि । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भ
योरन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्यं तु ततोऽ-
प्यध' इति हैमनाममाला ४।२९२-२९३) ॥ * ॥ अवश्य
वहति । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति ङितिः । स
तिष्ठत्यधः । 'अधश्च क' (वा० ३।३।५८) । पुणोदगदि-
त्वात् सस्य त् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं गजकुम्भाधोभा-
गस्य' ।

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रतिमानम् (न), 'हाथीके दोनों दाँतोंके बीचवाले भाग'
का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रतिभोयतेऽनेन 'मीम् हिमायाम्' (क्य।० उ०
४०) ; 'मीनातिमितोति-' (६।१।१५०) इत्यात्वम् ।
'करणा-' (३।३।१७७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रति-
च्छायागजदन्तान्तरगतयो' इति रुद्र (१) ॥ * ॥ एक
'वाहित्याधोभागस्य दन्तमध्यस्य' ।

आसन्नं स्कन्धदेशः स्यात्

आसन्नम् (न), 'हाथीका कन्धा' अर्थात् 'हाथीवानके
घैठनेकी जगह' का १ नाम है ।

आसीति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।१७७) । 'आसन्नं
द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' (८।८।४३, ८५।३६

इति विश्व-मेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ स्कन्ध एव देशः ॥
(२) द्वे 'गजस्कन्धदेशस्य' ।

पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पद्मकम्, बिन्दुजालकम् (२ न), 'हाथियोंके मुलमें
कमलाकार छोटे २ लाल चिह्न-बिन्दोय' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति
कम् । 'पद्मकं स्वात्वत्पक्षाष्टबिन्दुजालकयोरपि' (इति
मे० १०।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ बिन्दूना जालकमिव ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'गजमुखादिस्थरक्ताभविन्दुसमूहस्य' ।

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षभागः, पार्श्वभागः (२ पु), 'हाथीके पार्श्वभाग'
(बगल) के २ नाम हैं ।

पक्षेति ॥ पक्षवत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादि ।
'पुसि-' (३।३।११८) इति घ । पक्षस्य, पक्ष एव वा
भागः ॥ (१) ॥ * ॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा सागः ।
(२) ॥ * ॥ द्वे 'गजपार्श्वस्य' ।

दन्तभागस्तु योऽप्रतः ।

दन्तभागः (पु), 'हाथीके आगेवाले भाग' का १ नाम है ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसम्बन्धी भागो वा ।
गाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥
एकं 'गजाग्रभागस्य' ।

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्राचरे क्रमात् ॥ ४० ॥

गात्रम्, अवरम् (२ न), 'हाथीके आगेवाले जंघा आदि
पूर्वाङ्ग शरीर और पीछेवाले जंघा आदि पराङ्ग शरीर' का
१-१ नाम है ।

द्वौति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च, पूर्वपश्चाच्च वे जङ्घे
च । पूर्वपश्चाच्चञ्छे आदी यस्य स । पूर्वपश्चाच्चिच्छातो
देशश्च । पूर्वजङ्घाभागे गात्रम् । पश्चाज्जङ्घाभागेऽवरम्
। * ॥ गात्रेऽनेन । 'गात्रं गती' (अ० वा० अ०)
यद्वा-एत्यनेन । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । 'बहुलं
तणि' (वा० २।४।५४) इति गादेशः । इट् (उ० ४।
१५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' (इति
मे० १२३।२४) ॥ (१) ॥ अथ राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति
क । यद्वा-न वृणोति, त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८)
इत्यच् वा । 'अवरं गजान्द्वयजङ्घादिदेशे चरमे त्रिपु' (इति
मे० १३०।१०७) । 'गजान्द्वयजङ्घादिदेशेऽवरं स्याच्च-
रमे त्रिपु' इति रुद्र ॥ (१) ॥ * ॥ 'गात्राचरे पूर्वप-
श्चात्गात्रयो परिभाषिते' इति भागुरिः । 'द्वौ पूर्वपश्चाज्ज-

१. चुरादौ धातुपाठे ह्रस्वादिरेवायं धातु षठितः ।

२. 'आसन्नी विपणी' इत्येत्या—' इति मे० पाठः ।

दृषादिदेशो गात्रावरे न ना' इति रमस । कश्चित्त-अष्टौ
वद्गागाद्बन्धमवरम् । अघस्तु गात्रम्—इत्याह ॥०॥ अपरा
पवर्गादिमध्या च । 'अपर तुत्तगर्भे' स्व'त्वश्चाद्भागे च
दन्तिनाम्' इति विश्व (१२३।१५) ॥ ॥ ० ॥ क्रमेणैकैक
गजजहद्घापूर्वापरभागयो' ।

तोत्र वैणुकम्

तोत्रम् । वैणुकम् (२ न), 'हाथीको मारनेवाले ढण्डे या
चाबुक आदि' के २ नाम हैं ।

तचिति ॥ नुघतजनन । तुद व्ययने' (तु० उ० अ०)
'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति प्लृत् । 'तोत्र' तु मात्रने
वैणुकस्य च' (इति मे० १२६।४६) (१) ॥ ० ॥
वैणुना निवृत्तेऽप्ययुनादिभ्य' (४।४।१९) इति ठक् ।
इमुमुक्तांतात् व (७।३।५१) ॥ ० ॥ वैणुकम्' इति
पाठांतरम् । सज्ञापूषवत्वान वृद्धि ॥ (२) ॥ ० ॥
द्वे तोदनद'उत्स' ।

आलानं वन्धस्तम्भे

आलानम् (न), 'हाथीको र्थोधनेवाले रूटे'का १ नाम है ।
आलेति ॥ आलोयतेऽत्र । 'लोह् षेपले' (दि० आ०
प्र०) अधिकरते ल्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा
लोयते.' (६।१।५१) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥ ० ॥
वन्धस्म वन्धनस्य स्तम्भ ॥ (२) ॥ ० ॥ द्वे 'गजवन्ध-
नस्तम्भस्य' ।

अथ शृङ्खला

अन्धुको निगडोऽस्त्री स्यात्

शृङ्खला (त्रि), अन्धुक (पु), निगड (पु न), 'हाथीकी
बेड़ी' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ शृङ्ग पादान्य खनति । खल मुचलने
सचय च' (स्वा० प० म०) । अन्तर्भावितपर्यं । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा-शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन ।
पुत्ति-' (३।३।११८) इति ष । भिदाशङ् (३।३।१०४)
वा । पृषोदरादि (६।।१०९) ('शृङ्खला' पुस्करीका

१ विश्व तु '—त्वधुनाथे स्यात्—' इति पाठ ।
अपर त्वधुनाथेऽपि पश्चाद्भाष्येऽपि दन्तिनाम् इति विश्वलो०
(पु० २९४ स्तो० १०५-१०६), 'अपर पश्चिम पाद'
इति वैज० (पु० ३०० प० १२) पाठाच्च पश्चिममध्यो
ऽप्ययम् ।

२ हैम पुस्तकत्रयेऽपि 'शृङ्खला—' इति क्लीबलिङ्गो
ऽयम् । किन्तु हैमताममालाया तु शृङ्खलो निगडोऽन्धुक ।
द्विज्जीरञ्च पादपाश' (४।२९५) इत्यस्य स्वोपज्ञाया
स्यायामय त्रिलिङ्ग उक्त ।

ञ्ज्या लोहरज्जो व वग्धने' (इति हैम ३ ७२५, 'गृह्ण
ला पुम्बटीवस्त्रवन्धेऽपि निगडे' ध्रियु' इति मे० १५५
१४१) ॥ (१) ॥ ० ॥ यन्त्यतेजन । 'ग्रदि कर्षण'
(स्वा० आ० सं०) । 'अन्धूहम्भू-' (उ० १।१३)
इति वू । स्वार्थे व नृ (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अन्धू त्रिना
स्यात्रियडे प्रमेद भूपणस्य च' (इति मे० ७४।२) ।
'स्वापिना प्रवृत्तितो लिङ्गवचनान्यतिवर्ततेऽपि' (५)
इति पुस्त्वम् । यद्वा-विनयादित्वात् (५।४।२४) ठक् ।
'इमुमु-' (७।३।५१) इति वादेश । 'इज्ज' (७।४।
१३) इति ह्रस्व ॥ (२) ॥ ० ॥ निगडो गड सचन
मस्तात् । कठिनत्वात् । निगनति वा । 'ग' अर्धने' (स्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । इन्द्रोरेवस्त्रम् ॥
(३) ॥ ० ॥ शोणि 'शृङ्खलस्य' वडो' इति श्यातस्य ।

अद्भुतोऽस्त्री सृणि' स्त्रियाम् ॥ ५१ ॥

अद्भुत (पु न), सृणि (स्त्री), 'अद्भुत' के २ नाम हैं ।

अद्भुत्विति ॥ अद्भयनेऽनेन । 'अदि ल्यागे' (स्वा०
आ० से०) । 'माननिवर्णसि-' (उ० ४।१००) इति
साधु ॥ (१) ॥ ० ॥ सरति अन्तर्गच्छति, अनया वा ।
'सृ गतो' (स्वा० प० अ०) । 'सृष्टविभ्या क्वि' (उ०
४।४९) इति ति ॥ ० ॥ तालज्योष्मादिरपि । शृणाति ।
'सृ हिसायाम्' (कजा० प० से० शृणि') 'शृणिशृणिपा
णि-' (उ० ४।५२) इति माधु । 'शृणिरकुत्राची च
वाशश्च नृणवाचक' इति शभेद ॥ (२) ॥ ० ॥ 'आरसमान
नवमत्य सृणि शिवायम्' इति तु माघस्य (५।५) प्रमाद ।
सृण स्त्रीत्वात् ॥ ० ॥ द्वे 'अद्भुतस्य' ।

दूष्या कक्ष्या घरत्रा च

दूष्या, कक्ष्या, घरत्रा (३ स्त्री), 'हाथीके कसनेवाले रस्ते'
के ३ नाम हैं ।

द्विति ॥ दूष्यतेऽनया । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ।
प० न । 'दोषो णी' (६।४।९०) इत्युत् । 'अवी ष्व'
(३।१।९६) । इत्यत्र त्रिषु दूषणीय क्रीड वस्त्र च तद्दूष्यते
(इति मन्त्रिनी ११५।३१) । —सूष्यत पीयते वृद्धमासेना
दधमना नीयते । जूष पान' (२।२० प० सं०) । इमणि

१ 'शृणिद्वयो इति पाठो मलिननाथसम्मत इति माघ
(५।५) स्य संबद्धाभ्यास्या । एतच्च'लाकष्यास्त्राया
मलिननाथ 'अकुलोऽस्त्री शृणिद्वयो' इत्यन्तर इति पठि-
तवान् । तेनास्य 'शृणि' चन्द्रस्य पुस्त्वेष्युक्तेर्मात्रोक्त
समचीनमेवेति बोध्यम् । अत्र सुभूत्यादिसम्मतविरपि ।

२ सि० वी० 'शृणिशृणि—' इत्येव सूत्र पठित्वा
शृणि शिरण' इति पठितम् ।

'घष्ये क.' (वा० ३१३५८) । (घृषा) इति मुकुट ॥
 (१) ॥ * ॥ कवी भवा । 'सारीरावयवाच्च' (४३१५५)
 इति यत् । 'कषदा वृहत्तिकाया स्यात्काञ्चया मध्येभवन्धने।
 हर्ष्यादीना प्रकोष्ठे च' । 'कार्यं हेतौ प्रयोजने' (इति मे०
 ११३१०) ॥ (२) ॥ * ॥ त्रियतेऽनया । 'वृज् वरणे'
 (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादथ । यद्वा-वर नायते
 'नैह पालने' (भ्रा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३)
 इति क ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'गजमध्यबन्धनस्य' ।

कल्पना सज्जना समे ।

कल्पना, सज्जना (२ स्त्री), 'देरु आदिते हाथीकी सजा-
 वट करने' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृप् मासर्थे' (भ्रा० आ० से०)
 ण्यन्त । 'ण्यसाथ्यन्-' (३१३१०७) इति युच् । 'अथ
 कल्पना । करिण सज्जनाया स्त्री क्लीब बल्ल्नी च कल्पने'
 (इति मे० ८६४६) ॥ (१) ॥ * ॥ एत्र पस्ज गतो'
 (भ्रा० प० से०) । ण्यन्ताद्युच (३१३१०७) । 'सज्जनं
 तु भवेत्तन्नीबमुपरक्षणघट्टप्रो । बाध्यलिङ्ग कुलीने स्या-
 रकल्पनाया च योपिति' (इति मे० ९३४८-४९) ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'पस्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य' ।

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परित्तोमः कुशो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रवेणी (स्त्री), आस्तरणम् (न), वर्णः, परित्तोमः (२ पु),
 कुशः (पु स्त्री), 'हाथीके झुले' के ५ नाम हैं ।

प्रेति । प्रकषेण वीमतेऽस्याम् । 'वी ग-वादिपु' (अ०
 प० अ०) 'वीज्यास्वरिभ्यो नि' (उ० ४४८) । प्रवेणि स्त्री
 कुयावेणो' (इति मे० ४९६३) । 'कुदिकारात्-' (ग० ४।
 १४५) इति वा डीप् ॥ (१) ॥ * ॥ आस्तीर्यते, धनेन वा ।
 'स्तृज् आच्छादने' (कषा० उ० से०) । कर्मणि (३३।
 ११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ त्रियते-
 नेत्र । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृपुवृहृशिभ्यो
 न' (उ० ३।१०) यद्वा बहवो वर्णा सन्त्यस्य । अर्षांजा-
 च् (५।२।२७) । 'वर्णं स्वर्णं व्रते स्तुतो । रूपे द्विजादौ
 शुक्रादौ कुयायामरुरे गुणे । मेदे गीतकमे' चित्रे यस्तताल-
 विसेपयो । अङ्गराने च वर्णं तु कुकुमे' इति हैम (२।
 १५३-१५५) ॥ (३) ॥ * ॥ परित्तुमते । 'पुज् स्तुतो'
 (अ० उ० अ०) । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति
 मन् । परिगत- स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा परिगत-
 स्तोमोऽत्र । 'यत्क्रियायुक्ताः (त प्रति-)' (वा० १।४।५९)

१. सि० कौ० उणादिसूत्रपाठे च 'कृवृजृषिदुपन्यनि-
 स्वपिभ्यो नित्' इत्येवं सूत्रस्वरूपम् ।

२ हैम 'क' पुस्तके '—गतित्रमे—' इति पाठः ।

इति परे स्तोति प्रत्यनुपनर्तवान्न च (८।३।६५) ॥
 (४) ॥ * ॥ कुष्णाति । 'कुम्भ दीप्तौ' (कषा० प० से०) ।
 अच् (३।१।१२४) । '-दहृषण-' (३।१।२४) इति ति-
 र्हेआत्त्वचिदङ्कितवपि नलोप । यद्वा-कुन्पत्यशोभात् 'कुषि
 हिंसायाम्' (भ्रा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
 मुम् । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क । यद्वा-कुष्यति ।
 'कुष्य पूनीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
 इति क । 'कुषः स्त्रीपुंसयोर्वर्णरुम्बले पुंसि बहिषि' (इति
 मे० ७२।४) । क्लोदेशिपि । 'स्त्री प्रवेणी' । 'कुष त्रिपु' इति
 षोडशित् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरण-
 चित्रवन्धनस्य' (झूट् इत्याग्न्यस्य) ।

धीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

धीतम् (न), 'लघनेमे असमर्थं हाथी-घोडे' का १ नाम है ।
 वीति ॥ वेति स्म युद्धादिस्मरणम् । 'वी गत्यादौ'
 (अ० प० से०) । अजति स्म वा । 'अज गती' (भ्रा०
 प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।१।७२) इति क । 'वीनम-
 सागजं म्यादकुवाग्यमेषामाश्रुरमे च' (इति मे० ५८।
 ५९) ॥ (१) ॥ * ॥ सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वञ्च
 धेनाङ्गत्वादेकत्वात् (२।४।२) ॥ * ॥ एक 'निबन्ध-
 रस्यश्वममूहस्य' ।

वारी तु गजबन्धनी ।

वारी, गजबन्धनी (२ स्त्री), 'हाथीजाना' अर्थात् 'हाथी
 बंधनेकी जगह' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृज्' (स्वा० उ० से०)
 ण्यन्त । 'वसिवपिपञि-' (उ० ४।१२५) इतीज् । 'वारी
 स्याद्गजबन्धन्या कल्पयामपि योपिति । वारिवर्णगजबन्ध-
 न्यो स्त्री क्लीबेऽनुनि वापुके' (इति मे० १२७।६६-६७)
 (१) ॥ * ॥ बधनेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (कषा० प०
 से०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे गजबन्धनशालः या ।

घोटके पीतितुरगातुरंगान्धतुरगमा ॥ ४३ ॥

पाजिवाहार्धगन्धर्वइयसैन्धवसप्तयः ।

घोटकः, वी(पी)ति, तुरगा, तुरङ्ग, अरवा, तुरङ्गम्,
 वाजी, वाहः, अर्वा, गन्धर्व, हयः, सैन्धवः, सप्ति (३३ पु),
 'घोडे' के १३ नाम हैं ।

घोटेति ॥ घोटेते । 'घुट परिधर्तने' (भ्रा० आ०
 से०) । घुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ पचाचपि 'घोट'
 अपि । 'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरगमा' इति रमसः ॥
 (१) ॥ * ॥ विवति । 'वा पाने' (भ्रा० प० अ०) । किन्
 (३।३।१७४) । 'धुमास्या-' (६।४।६६) इतीत्वम् ।

विति— (३।१।१४०) इति ष — इत्याह । तत्र । 'नोदा-
त्तोपदेशस्य' (६।१।३४) इति वृद्धिनिषेधात् । 'वामी
वृणाणोवडवारासमीकरभीषु च' (इति मे० ११०।२९-
३०) ॥ (१) ॥ * ॥ अथ जति अजदि (४।१।१४)
पाठाट्टाम् ॥ (२) ॥ * ॥ बल मापध्वंमतिशयितमस्या ।
'अभ्येभ्योऽपि—' (वा० ५।१।१०९) इति च । बल
वानि वा । 'आतोऽप्युप—' (३।२।३) इति कः । बलेन
वजति वा । 'अभ्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
डलोरेवत्वम् । 'वडवा द्विजयोपिति । अथाया कुम्भदास्या
च नारीजायन्तरेऽपि च' (इति मे० १६१।४९) ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वडवाया' ।

चाडलं गणे ॥ ४६ ॥

वाडवम् (न), 'घोडियोंके झुण्ड' का १ नाम है ।

वेति ॥ वडवाना समूह । 'लण्डिकादिभ्यश्च' । (४।
२।४५) इत्यच् । 'वाडय वरणे रोगा घोडिवीधे नपुस-
कम् । पाताले न स्त्रिया, एति ब्राह्मणे वडवानले' (इति
मे० १६१।५०) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अञ्जममूहस्य' ।

त्रिज्वाश्रीनिं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

आश्वीनम् (त्रि), 'एक दिनेंते घोड़ेसे चलने योग्य रास्ता
या देशादि' का १ नाम है ।

श्रीति ॥ अश्वेन एवाहेनातिक्रम्यते 'अश्वसंकाहमम.'
(५।२।१९) इति खच् (१) ॥ * ॥ एकम् 'अश्वेन
एकदिनगम्यदेशस्य' ।

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

करयम् (न), 'घोडेके मध्य भाग' का १ नाम है ।

केति ॥ अश्वादिस्ताडनी, ताडन वा कशा, तापहृति ।
दण्डादिरवात् (५।१।६६) य । 'कश्य त्रिषु कशाहं स्या-
त्कलीबं मवाश्वमध्ययो.' (इति मे० ११३।७) ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'अश्वमध्यस्य' ।

हेपा हेपा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

हेपा, हेपा (२ स्त्री) 'दिनहिनाहट, घोडेकी बोली' के २
नाम हैं ।

हेपेति ॥ हेपणम् । हेपणम् । 'हेपृ हेपृ शब्दे' (भा०
आ० से०) 'गुरोश्च हल्' (३।३।१०३) इत्य. । (१)
॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वसन्दस्य' ।

निगालतु गळोद्देशे

निगालः, गळोद्देशः (२ पु), 'घोडेकी गर्दके पीछेवाले
भाग' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निगलयधेन । 'गल अदने' (भा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घच् । निगररय-

नेन वा । 'गु निगररये' (तु० प० से०) । 'उन्मोषं'
(३।३।२९) इति घच् । 'अचि विभाया' (८।२।३१)
इति वा ल ॥ (१) ॥ * ॥ गलस्योद्देशः समीपमाग ॥
(२) ॥ * ॥ 'घण्टावध्वनगीपरयो त्रिगालः वतितो
युषे । तस्मिन्नेव मणिनिम रोमज शुभकृन्मन' इत्यध-
शास्त्रम् ॥ * ॥ द्वे 'अश्वश्रीवायाः समीपमागस्य' ।

घृन्दे त्वाश्रीयमाश्वत् ।

आश्वीयम्, आश्वयम् (२ न), 'घोडोंके झुण्ड' के २ नाम
हैं ।

त्रिति ॥ अश्वाना समूहः । 'केशाश्वीभ्या यञ्छाव-
तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे 'तस्य
समूह' (४।२।३७) इत्यण् ।—'प्रनुदात्तादेरच्' (४।
२।४४)—इति मुकुटः । तत्र । वध्रन्तस्तेनाश्वसन्दस्या-
द्युदात्तत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वसन्दस्य' ।

आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वलितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥
गतयोऽम्: पञ्च धाराः

आस्कन्दितम्, धोरितकम्, रेचितम्, वलितम्, प्लुतम्
(५ न), 'घोडोंके सरपट दौड़ने, हुलका चलने, पोहूया चलने,
उध्दाल मारकर चलने और चौकड़ी मारकर चलनेका क्रमशः
१-१ नाम है ।

धारा (स्त्री), 'घोडोंके पूर्वोक्त ५ चालों' का १ नाम है ।
आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिचोपगयो'
(भा० प० अ०) स्वार्थणन् । भावे क (३।३-
१।४) । आस्कन्द संजातोऽस्य वा, तारकादित्वात् (५।
२।३६) इत्यच् एवमिण्लोपाभावाच्च नानुपपन्न ('उत्त-
रितमुपकण्ठासकन्दितकमिरवधि । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं
कोपादेवाप्यिले परे' इति हैममाला ४।३।१५) ॥ (१) ॥ * ॥
धोरणम् । 'घोर्कं गतिचानुषे' (भा० प० से०) । भावे
क (३।३।१।४) । स्वार्थे कञ् (ज्ञापि० १।४।४) ।
'अथ धोरितक धीर्यं धा (धो) रण धोरित च तत्' इति
वाचस्पति । वृद्धित्वात्ते प्रजाद्यण् (५।४।३८) बोध्य ।
('तत्र धोरितक धीर्यं धोरण धोरित च तत् । बभ्रुकङ्कशि-
खिक्रोडगतित्वत्' इति हैमनाममाला ४।३।२-३।३) ॥
(१) ॥ * ॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (ह० उ०
अ०) ष्यन्तः । क (३।३।१।४) ('उत्तंजित रेचित
स्यान्मध्यधेनेन या गतिः' इति हैमनाममाला ४।३।४) ॥
(१) ॥ * ॥ वलनम् । 'वलन गती' (भा० प० से०) ॥
क (३।३।१।४) । ('वलितं पुनः । अग्रकायसमुद्धा-
सात्कुञ्जितास्य नतत्रिकम्' इति हैमनाममाला ४।३।३) ॥
(१) ॥ * ॥ प्लुतम् । 'प्लुद् गती' (भा० अ०
अ०) क (३।३।१।४) । ('प्लुतं तु लङ्घन पक्षि-

मृगगत्यनुहारकम्' इति हैम =अभि० चि० म० ४।३।१४ ।
'प्लुतमश्वरथ गती प्लुतस्विमानके' (इति हैम २।१८३ ।)
(१) ॥ * ॥ अमरश्रानां पञ्च गतय ॥ * ॥ धार्द-
न्तेऽत्रा अथ, अथया वा । 'धृन् धारणे' ष्यत् । (श्वा०
३० अ०) । गिदाद्यद् (३।३।१०४) । (धाग मन्त्या-
प्रिमस्कन्धे तुरगगतिपञ्चके' इति मे० १२६।५०-५१) ।
(१) ॥ * ॥ 'अश्वगतिविनोदायाम्' एकैकम् ।

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घोणा (घो), प्रोथम् (पु न), भा० वी० मतसे 'घोडेके
चक्रर लगाने' के २ नाम हैं और महे० मतसे 'घोडेकी नाक'
का 'प्रोथम्' यह १ नाम है ।

घविनि ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (श्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोथति । प्रोय् पथिती'
(श्वा० ३० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रोथोऽस्त्री
हयघोणाया ना कथ्यामश्वगे त्रियु' (इति मे० ३२।१०) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्वभ्रमणम्' ।

कबिका तु खलोऽस्त्री

कविका (की), खलीनः (पु न), 'घोडेकी लगाम' के २
नाम हैं ।

केति ॥ कवते । 'कुद् शब्दे' (श्वा० आ० अ०) ।
'अव इ.' (उ० ४।१३९) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । यडा-कृश्रादिभ्यो वृन्- (उ० ५।३३) । टाप्
(४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥ * ॥
खे मुखबिले स्त्री ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'खलीनस्य', 'खली-
नस्य', 'कडिआली' 'लगाम' इति ख्याताया ।

शर्फ क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

शफम् (न), खुरः (उ), 'घोडेकी खुर' (खुर) के २ नाम
हैं ।

वेति ॥ श फगति । 'फण गती' (श्वा० प० से०) ।
'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । पुषोद-
रादि (६।३।१०९) शफ मूले लक्षणा स्याद्गवादीना
खुरेऽपि च' (इति मे० १०।४।३) । (१) ॥ * ॥
खुरपि । खुर छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।
१।१३५) इति कः । 'खुर कोलदले शफे' (इति मे०
१२४।२२) । (२) ॥ * ॥ द्वे 'पादस्य' ।

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गुले

पुच्छः (पु न), लूम, लाङ्गूलम् (२ न), 'घोडेकी दुम
(पुच्छ) के ३ नाम हैं ।

प्विनि ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' () । अच् (३।
१।१३४) । पुषोदरादिः । (६।३।१०९) । 'पुच्छमाण्ड-'

(३।१।२०) इति निपातनाद्वा ।-इगुपघत्वात् को वा-इनि
मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गत्वात्सुकि सतीगुपघत्वात्वात् ।
'पुच्छ पञ्चात्प्रदेशः स्यात्लागूले पुच्छमित्यते' (इति मे०
२१।५) ॥ (१) ॥ * ॥ लुयते । बाहुलकाम्क ॥
(२) ॥ * ॥ लङ्गति । 'लगि गती' (श्वा० प० से०) ।
'लजिपिज्जादिभ्य ऊरोऽङ्को' (उ० ४।१०) । प्रजाद्यण्
(५।४।३८) । 'लागूल पुच्छसोफयो' (इति मे० १५।४।
१२७) ॥ (३) ॥ * ॥ वीणि 'पुच्छस्य' ।

वाश्वहस्तश्च बालधिः ।

बालहस्तः, बालधिः (२ पु) 'घोडेकी पूंछके बालबाले
अतले भाग' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालघो'
(इति पवर्गियादौ भेदिनी १४८।२९-४०) । बालो
हस्त इव । दशादिनिवारकत्वात् । बालाना हस्त समुहो
वा । (१) ॥ * ॥ बाला वीयन्तेऽन । 'कर्मप्रधिकरणे
च' (३।३।९३) इति नि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केश-
वत्लान्मूषेमात्रस्य' ।

त्रिपुपावृत्तलुठिती परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

उपावृत्तः, लुठितः (२ त्रि), 'घकावट दूर करनेके लिये
जमीनपर लोट्टे हुए घोड़े' के २ नाम हैं ।

त्रोति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृनु वर्तने' (श्वा० आ०
से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्त ॥ (१) ॥ * ॥
॥ * ॥ लुठिन् स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (श्वा० प० से०) ।
क्त (३।४।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्रमशान्त्यर्थं
पुन पुनर्भूमौ लुठित्प्राश्वस्य' ।

याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः श्यन्दनो रथः ।

शताङ्गः, श्यन्दनः, रथः (३ पु), 'लडाईके रथ' के ३
नाम हैं ।

रेति ॥ शान्त्यमेन । 'या प्रायणे' (अ० प० अ०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति लुट् । चक्रमस्यास्ति ।
इति (५।२।११५) । युद्धायेवम् । तस्मिन् ॥ * ॥ शत्रु-
ज्ज्ञान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ श्यन्दते । 'स्यन्द् प्रल-
वणे' (श्वा० आ० से०) । 'चलनशब्दाद्यार्थकर्मवाद्युक्'
(३।३।१४८) । 'स्यन्दन तु स्तुवी नीरे, त्रिनिशे ना, रथे-
ऽभिस्याम्' (इति मे० ९।३।४८) ॥ (२) ॥ * ॥ रमन्तेऽन,
अनेन वा । 'हृनिकुपिनीरमिजासिभ्य वधन्' (उ० २।२)
मञ्जोप (६।४।३७) । 'रथ पुमानवयवे श्यन्दने वेतसेऽपि
च' (इति मे० ७।२।१२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रथस्य' ।
असौ पुष्यरथश्चाक्रयान न समराय यन् ॥ ५१ ॥
पुष्यरथः (पु), 'यात्रा, उत्सव आदिमें चढ़नेके लिये बनाये
हुए रथ' का १ नाम है ।

अभाविति । पुष्य इव रथः । पुष्ये यात्रोत्सवादी रथो वा । अन्तस्थमण्यो (पुष्यरथ) वा ॥ * ॥ (पुष्यरथ इति) पकारभ्रम्यपाठे तु मुकुमारस्वात् 'पुष्यमिव रथ' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं 'मुद्ध' विना यात्रोत्सवादी सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ।

कर्णारथः प्रचहणं लयन च समं त्रयम् ।

कर्णारथ (पु), प्रचहणम्, लयनम् (२ न) 'स्त्रियोके चङ्गैके लिये पदां भावित्से आङ् किये हुए रथ' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रमणक्रियोरचारात् कर्ण । कर्णा-ऽस्यास्ति । इति (५२।२।१५) । कर्णां चामो रथश्च दान्दमाश्रेण रथः । नतु वस्तुनो रथः । यद्वा-सामीप्या-त्कर्णशब्देन स्तन्धो लक्ष्यते । कर्ण = स्तन्धः । सोऽस्त्यस्य दाहकत्वेन । स्तन्धवाह्य । स चामो रथश्च । 'अन्वेपामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोह्यते अनेन वा । 'वह प्राणगे' (२।०।३० अ०) । ल्युट् (३।३।१७) ॥ (२) ॥ * ॥ डीपतेऽनेनः 'डीङ् विहायसा गतो' (दि० आ० से०) । ल्युट् (३।३।१७) ॥ * ॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतो' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।१७) ॥ (३) ॥ * ॥ ग्रीणि 'पुरुषस्तन्ध-वाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ।

क्लीवैऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

अनः (न), शकटः (पु न), 'गाडी' के २ नाम हैं ।

क्लीति ॥ अनिति षोऽकरोति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) ।--करणेऽमुन्--इति मुट् । सन्न । वरणत्वामभवात् । कर्तृत्वोच्चित्वाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ शक्नोति भार वोढुम्, जीवयितुं वा । वा । तदुक्तम्--'शकटं शाकिनी गयो यानमास्त्वन्दनं स्वनम् । अनूपं पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकटं शक्ती' (स्वा० प० अ०) । 'शकादिभ्योऽनृ' (उ० ४।८१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शकटस्य' ।

गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥५२॥

गन्त्री (स्त्री), कम्बलिवाह्यकम् (न), 'छोटो गाड़ी' के २ नाम हैं ।

केति ॥ गम्यतेऽनया । ष्टृन् (उ० ४।१४९) । पित्वाञ्डीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बल सास्ना-ऽस्यास्ति । इति (५।२।११५) । कम्बलिभिर्वृषेह्यते । ष्यत् (३।१।२४) । स्वार्थे कन् (शापि० ४।५।५) ॥ (२) ॥ द्वे 'शकटिकाया' ('सगड' इत्याख्याया) ।

शिबिका याप्ययानं स्यात्

शिबिका (स्त्री), याप्ययानम् (न), 'पालकी' के २ नाम हैं ।

शीति ॥ शिबैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा-शिवं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यत् षुल् ॥ (१) ॥ * ॥ याप्यैरथमैर्वाह्य यानम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पालकी' इति ख्याताया ।

दोला प्रेक्षादिका खियाम् ।

दोला, प्रेक्षा, (२ स्त्री), 'झूला, हिंदोला' के २ नाम हैं ।
दक्षिति ॥ दोलयति, दोल्यते वा । 'दुल उक्ते' चुरादि । अच् (३।१।१३४) अच् (३।३।१९) वा (१) ॥ * ॥ प्रेक्षते । 'इति गतो' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला प्रेक्ष पुमान् प्रेक्षा, निश्रेणवितो हणी' इति रत्नकोपः ॥ (२) ॥ * ॥ आदिना दयनत्वं ट्वावाह्यादिदोला ॥ * ॥ द्वे 'दोलाया' 'हिंदोला' इति ख्याताया । 'डोली' इति ख्याताया वा ।

उभौ तु द्वैपरीयात्रौ द्वोपिचर्माद्वैवे रथे ॥५३॥

द्वैप, वैयात्र (२ त्रि), 'वाघके चमडेसे मडे हुए रथ' के २ नाम हैं ।

उभायिति ॥ द्वोपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणि-रजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयात्रेण च चर्मणा परिवृतो रथः । 'द्वैपवैयात्रदञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' ।

पाण्डुकम्बलसंवीतः रथन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पाण्डुकम्बली (त्रि), 'पाण्डु (पूसर) कम्बलसे मडे वा टके हुए रथ' का १ नाम है ।

केति ॥ स्यात्पाण्डुकम्बल श्वेतप्रावारथावभेदयोः (इति मे० १५७।१७०) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बलादिनि' (४।२।११) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'शुक्ल-कम्बलवेष्टितरथस्य' ।

रथे कम्बलवाह्यायाः कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥

कम्बल, वाह्य (२ त्रि), आदि'कम्बल और कपडे आदि से ढके हुए रथ' का क्रमशः १-१ नाम है ।

केति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च प्रावृतो रथः । 'परिवृतो रथ' (४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना वारंशीमदीकूलादियह ॥ * ॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृत् रथस्य' ।

त्रिपु द्वैपादयः ।

'द्वैप' आदि शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

शीति ॥ द्वैपादयो वास्मान्ता ।

रथ्या रथकट्या रथत्रजे ।

रथ्या, रथकट्या (२ स्त्री), रथत्रजम् (पु न), 'रथोंके समूह' के ३ नाम हैं ।

रेति ॥ रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यत् । (अथ) 'रथो रथासो रथवोडरि । रथग तु रथसंघाते प्रतोत्सं पयि चत्वरै' इति हेम (२।३८२-३८३) ॥ (१) ॥ * ॥ 'इतिवचटयचञ्च' (४।२।५१) (२) ॥ * ॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रथसमूहस्य' ।

धू खी क्लीघे यानमुखं

धूः (खी), यानमुखम् (न), 'रथके धूरा' के २ नाम है । ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वी हिमायाम्' (भ्वा० प० से०) 'आजभास-' (३।२।१७७) इति निवत् । 'रात्लोष' (६।४।२१) । वीं - (ना२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्वा-नमुखभारयो' इति हेम १।१३) ॥ (१) ॥ * ॥ यानस्य मुखं पुरोभाग । (२) ॥ * ॥ द्वे 'बोद्धवन्धनस्थानस्य' ।

स्याद्रथाङ्गमपस्करः । ५५ ॥

रथाङ्गम् (न), अपस्करः (पु), 'रथकं अवयव' के २ नाम है ।

रथेति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥ * ॥ अपकीर्यते स्वस्थाने धिष्यते । 'कु विक्षेपे' (तु० प० से०) 'शूदोरप' (३।३।५७) । 'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधु (२) ॥ * ॥ द्वे चक्रभिन्नस्य 'रथारम्भकस्य' ।

चक्रं रथाङ्गम्

चक्रम्, रथाङ्गम्, (२ न), रथ, गाड़ी आदिके पहिये के २ नाम है ।

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे क' (वा० ३।३।५८) । '-कुलादीना के' (वा० ६।१।२२) इति द्वित्वम् । 'चक्र कोके पुमान्, वलीव व्रजे संवरथाङ्गयो । राष्ट्रै दम्भान्तरे कुम्भकारोपररगास्त्रयो । जलावर्तैऽपि'

१. 'रथाङ्गानि स्वपस्करा' (अभिचि-३।४२२ इत्यस्य स्वोपसृज्जती) 'चक्रादन्वानि रथस्याङ्गानि आग्न्मकानि' इति हेमचन्द्र, 'आरम्भकं चक्रादयत्' इति च खीरस्वामी उक्तवान् । दत्तपुरोधेनेदम् । मुकुटम् 'रथस्याश्वयुगचक्रादिक सर्वमपस्कर इति सामान्येनाङ्गोक्तवान् । 'चक्रस्य रथाङ्गत्वेनेव गतायत्वेऽपि पुनरप्ये 'चक्र रथाङ्गम्' इति वचने नामान्तरप्रतिपादनार्थं 'नम्यान्ते नेमिः—' इत्यग्निवचनस्थतच्छब्देन 'चक्रस्य पहणार्थं चेति ।

२ 'चक्र गणे—' इति विश्वानुरोधादत्र मेदिन्या अपि '—वलीव व्रजे—' इति पाठोऽपमोचीन एव । अत 'वलीव व्रजे—' इति पाठ एव सम्भक् ।

(इति मेदिनी १२५।३१-३२) ॥ (१) ॥ * ॥ रथ-स्याङ्गम् । 'रथाङ्ग न द्वयोश्चके ना चक्राङ्गविद्वग्मे' (इति मेदिनी २५।४६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चक्रस्य' ।

तस्यान्ते नेमिः खी स्यात्प्रधिः पुमान् ।

नेमिः (खी), प्रधिः (पु), 'हाल रथके पहियेके ऊपरवाले परिधि' के २ नाम हैं ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूष्पशिभाण ॥ * ॥ नयति रथम् । 'नियो मि' (उ० ४।४३) ॥ । 'नेमिर्ना तिनियो कूपद्रिकाचक्रान्तयो स्त्रियाम्' (इति मेदिनी १०६।१७) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवीयतेऽनेन । 'डुघाम्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे धो कि' (३।३।९२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चक्रस्यन्तस्य' ।

पिण्डिका नाभिः

पिण्डिका, नाभिः (२ स्त्री), 'पहियेके धीचवाले भाग (जिममे चारों तरफसे काठ जुड़े रहते हैं)' के २ नाम है ।

पीति ॥ पिण्डघतेऽग यस्याम् । 'पिडि सघाते' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । गौरादि (४।१।४१) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४.५) ॥ (१) ॥ * ॥ नह्यन्तेऽग अत्र । 'णह वधने' (दि० उ० अ०) । 'तहो भञ्च' (उ० ४।१२६) इतीह हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽऽक्षेण । 'णभ हिमायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हञ् (ण)-जादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यतरे चक्रमध्य-क्षत्रिययो पुमान् । द्वयो प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रिया कस्तूरिकानन्दे' (इति मेदिनी १०६।५-६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः' ।

अश्वाप्रकीलेके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अणिः (पु स्त्री), 'धूरामे लगनेवाली किल्ली' का १ नाम है ।

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिःक्षेपस्यान्ते कीलके । अणिति 'अग सृष्टे' (भ्वा० प० से०) । इत् (उ० ४।११८) । 'अणिगणिवदक्षप्रकीले स्यादधिमीमयो' इति विश्वः (४९।२२) । 'अणिगणिवदक्षप्रकीःऽाधिमीमसु द्वयो' (इति मेदिनी ४५।२) ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'अशाप्रकीलकस्य' ।

रथगुप्तवस्थो ना

रथगुप्तिः (स्त्री), वस्थः (पु), 'लुहादिंमं चायुके प्रहारसे वचनेके लिये रथमें लगाये हुए लोहा आदिके पर्दे' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥ * ॥ क्रियते रथोऽनेन । 'जृष्टुम्यापन्' (उ० २।६) । ' (वस्थो

रथगुप्तौ स्यात्) वस्थ चर्मवस्त्रमनो' (इति मेदिनी ७३।
२१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परप्रहाणाभिधातरक्षार्थं
रथसनाहवदावरणस्य' ।

कृचरस्तु युगधर' ।

कृचर, (२ पु) 'ब्रुवा, फड, रथमें घोडा आदि जोते
जानेवाले काष्ठ या जुष्टके काठको बाधे जानेवाले स्थान' के २
नाम हैं ।

बिभ्रति ॥ कूयते । 'कूड घात्रे' (तु० आ० से०) ।
वाहलकाद्वरच । कुटादि । 'रूवरत्नपु चारी ना कुञ्जे-
ष्ठी युगधरे' (इति मेदिनी १३३, १४१) ।—कूयते—इति
स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ युग बोद्धवन्धनवाष्ठ धारयति ।
'सजाया भृनुवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरद्विप-'
(६।३।६७) इति मुम् ॥ (२) ॥ द्वे 'युगवाष्ठवन्धन-
स्थानस्य' ।

अनुत्पूर्णे दार्वध स्थम्

अनुत्पूर्णे (पु), 'रथके नीचेवाले काष्ठ' का १ नाम है ।

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'वृष विभेक्षने' (भ्वा० प०
अ०) । घञ (३।३।१९) । अनुत्पूर्णे रथाद्यन्वदात्प्यनु-
त्पूर्णे' (इति मेदिनी १६९।४८) ॥ * ॥ नान्तोऽप्ययम् ।
'अनुत्पूर्णे नाशतलदाह' इति बोपालितात् ॥ (१) ॥ * ॥
एक 'रथस्याशतलभागदाहण' ।

प्रासंगो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रासङ्ग (पु), महे० मतसे 'रथ आदिके जुगाठ, फड' का
और भा० दो० मतसे 'नये बद्धवाको पहल पहल शिशा देने
के लिये उसके कंधेपर रखते जानेवाले काष्ठ' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ।
पञ् (३।३।१९) । उपमर्पस्य घञि-' (६।३।२२) इति
दीर्घ ॥ (१) ॥ * ॥ रथाद्यङ्गयुग सन्वयुष वृषभाणा
दमनकाले यदासज्यते तस्यैवम् । स्वामी तु (युगाद्युग'
इति पाठमाश्रित्य)—युगेनातति । युगाद्युगदि । तस्य
युगो ना—इत्याह । अन्वैपु—युगान्तर यद्बध्वन । तस्य—
इत्याह । 'युग द्वितीय प्रासङ्ग' इति कात्य । एकम्
अन्वयवयुगमस्य' ।

सर्वं स्याद्वाहन यान युय पत्र च धोरणम् ।

वाहनम्, यानम्, युयम्, पत्रम्, धोरणम् (५ न),
'वाहनमात्र' अर्थात् 'हाथी, घोडा इत्यादि' के ५ नाम हैं ।

१ हेमचन्द्र 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् (अग्नि० चि०
३।४२१) इत्यस्य स्वोपज्ञवृत्तौ द्वितीय युग युगान्तरम् ।
यत् काष्ठ वत्सामा दमनकाले स्वन्ध आसज्यते । 'युग
द्वितीय प्रासङ्ग' इत्युक्तवान् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम् । वाहयति ।
वहे स्वार्थेऽप्यन्तात्त्वरि ल्युट् (३।६।११३) । अने तु—
वहस्यनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहन
माहितान्' (८।४।८) इति निपातनादीर्घ—इत्याह ॥
(१) ॥ * ॥ यानस्यनेन । ऋणे ल्युट् (३।३।११७) 'यान
स्याद्वाहने गतौ' (इति मेदिनी ८३।१६) ॥ (२) ॥ * ॥
युज्यते अनेन वा । 'युजिद् योने' (ष० उ० अ०) । 'युज्य
च पत्रे' (३।३।१२१) इति क्यवन्तो निपात ॥ (३)
पत्रस्यनेन । 'पत्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दाम्नी-'
(३।२।८२) इति ष्टुन् । 'पत्र तु वाहने पूर्णे स्यात्प
दारपथिगौ' (इति मेदिनी १२६।५५) ॥ (४) ॥ * ॥
धोरति, अनेन वा । धोरपति वा । धोर्ध्वं गतिचतुर्षु
(भ्वा० प० से०) ल्यु (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३।
११३) वा ॥ (५) ॥ * ॥ पत्र 'वाहनमात्रस्य' ।

परम्परावाहनं सत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

वेनीतम् (न पु), 'परम्परावाली सवारी, बहोर
आदिके द्वारा चारी-थारी से होई जानेवाली पालकी, बोली
आदि' का १ नाम है ।

पेति ॥ विनीतवानामिदम् । यद्वा-विनीयते स्म । क
(३।२।१०२) । 'सजाया वन्' (५।३।७५) प्रजायन्
(५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ परम्परया यद्वाह्य वहति ।
शकटं यथाह्वयम् । तस्यैक 'परम्परावाहनस्य' ।

आधोरणा हस्तिपका हस्यारोहा निपादिन ।

आधोरण, हस्तिपक, हस्त्यारोह, निपादी (४ पु),
'हाथीवान' के ४ नाम हैं ।

आधयति ॥ आधोरयति । ल्यु (३।१।१३४) ॥
(१) ॥ * ॥ हस्तिनं पान्ति । पा रक्षते' (अ० प०
अ०) । आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । स्वार्थे वृत्
(आशि० ५।४।५) । (२) ॥ * ॥ हस्तिनमारोहयति ।
'कर्मव्यप' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ निपीदत्य-
वश्यम् । 'पद्लु विशगणादिपु' (भ्वा० प० अ०) । अत्र
प्रथके णिनि (३।३।१७०) । यद्वा-निपादयत्युपवेण
यति हस्तिनम् । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४) आधयत्ये
(३।३।१७०) वा णिनि ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
हस्तिपकानाम् ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत क्षत्ता च सारथि ॥ ५९ ॥

सञ्चेष्टृदक्षिणस्थो च सज्ञा रथकुटुम्बिन ।

नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूत, सञ्चा, सारथि, सञ्चेष्ट,
दक्षिणस्थ (८ पु), 'रथके परिवार' अर्थात् 'रथ हाकनेवाला
प्राइवचर, कोचवान, दामीवान, पुक्तावान और पीछे चरने

वा ठे जो दौड़कर आगेकी ओड़को हटाकर फिर पीछे चढ़ जाते हैं, इत्यादि' के ८ नाम हैं ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितव्यर्थो वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ प्राञ्जति । 'अत्र पत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । वृच् अन्तर्भावितव्यर्थो वा । 'बलादावार्धधातुके वेप्यते' (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ।—प्राजयति— इति स्वामि-मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूपप्रसङ्गाच्च । यदपि— वानुवृत्तेर्वाभावो नास्ति—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्थादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥ * ॥ यच्छति । वृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ भुवति गमयति स्माभवात् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क् (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथी तश्चि क्षत्रियाद्ब्राह्मण-पोमुते । वत्शिरादयो (वृत्ति, प्रभूने प्रेरिते विपु)' (इति मे० ५९।७३) ॥ (४) ॥ * ॥ क्षदति । 'क्षद सवरणे' मीत्र । 'तुस्तृचो शमिषदादिभ्य सजाया चानिदौ' (उ० २।९४) । मुकुटम् 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृ-' (उ० २। ९५) । इति वृच्—इत्याह । तत्र । नप्त्रादिपु क्षत्पुत्र-हणात् । यदपि—'क्षद स्वयं, हिंसाया च' इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) वृच् (३।२।१२५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'क्षद स्वयं' (भ्वा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ (५) ॥ * ॥ सर-त्पश्वान् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावित-व्यर्थ । 'सर्तणिकच' (उ० ४।८९) इति घधिच् । सर-पश्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥ * ॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २।१०१) इत्यन् द्विच्च । 'स्था-स्थिरव्युत्थाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात् पत्यम् । 'स्था-स्थिरव्युत्थाम्' इति पाठे तु सुप्रामादित्वान् (८।३।९८)

१ 'अजेर्व्यघ्रपो' इति सूत्रस्य भाष्ये 'एव तर्हि नार्थ उपसहयानेन, नापि घ्रपो प्रतिषेधेन । इदमस्ति 'चक्षिड् क्वात्' 'वा लिटि' इति ततो वक्ष्यामि ['अजेर्वी' अजेर्वीभावो भेदिता वा । 'व्यवस्थितविभाषा च' इत्यनेन 'विभाषा'ऽनुवृत्तेरङ्गीकाराच्चिन्त्यमिदम् ।

२ विश्वे मूनस्तु मारथौ तश्चि प्रभूते प्रेरितेऽपि च । क्षत्रियाद् ब्राह्मणेऽपि सूत पाण्डवमिदो ॥ (५७।११) इति भिन्नपाठाक्षरस्यप्र सक्त 'विश्व-मेदिन्यो' इति पाठ त्यक्तत्वा मविन्यामेवेत्यथाठोऽत्रया भयाऽत्र 'मेदिनी' इति पाठ स्व्यापितः ।

३ 'स्य स्थापयित्स्वृणामिति वक्तव्यम्' इति वानि-कस्य 'मव्येष्टा सारथिः' इत्युदाहरणदानात्, स्वृणशब्द 'ऋप्र स्थयात्' इति कैयटेन चोक्तत्वाच्च—स्थ्याणाम् इत्यनो-कारव्यतिवपाठस्याप्रामाणिकता 'तु' सन्देशेन चर्यते ।

पत्यम् । 'ह्यनन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ * ॥ 'सव्ये-ष्ठ' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राञ्जिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथि-रुच्यते । सूतः क्षता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ठ एव च' इत्य-मरमाला ॥ (७) ॥ * ॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति क् ॥ (८) ॥ * ॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिति । यद्वा—रथ एव कुटुम्बम् । रथ-कुटुम्बमस्यास्ति । इति (५।२।११५) । तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिन' ।

रथिनः स्यन्दनारोहाः ।

रथी, स्यन्दनारोहः (२ पु), 'रथपर चढ़कर लड़नेवाले' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रथोऽन्वाम्नि । इति । (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ स्यन्दनमारोहान् । 'रुह बीजजन्मनि प्राडु-भवे च' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रयारुहभ्य योद्ध' ।

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वारोह, सादी (२ पु), 'सुखसवार' के २ नाम हैं ।

अश्वेति ॥ अश्वमनारोहन्ति प्राण्यत् ॥ (१) ॥ * ॥ सीदन्त्यवश्यम् । 'पदट् निशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिति । 'सादी तुरंग-मातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मे० ९४।५२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अश्ववाराणां' 'अमवार' इति स्थितस्य ।

भटा योद्धाश्च योद्धारः

भट, योधः, योद्धा (३ पु), 'लड़नेवाले वीर' के ३ नाम हैं ।

भेति ॥ भटति । 'भट भृतौ परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'भट स्यात् पुत्ति वीरि च द्विगेपे पाभरस्य च' (इति मे० ३५।२३) ॥ (१) ॥ * ॥ युधते । 'युध सप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ वृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'योद्ध' ।

सेनारक्षस्तु सैनिका ।

सेनारक्षः, सैनिकः (२ पु), 'सेनाके पहरेदार' के २ नाम हैं ।

सेनेति ॥ सेना रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ 'रक्षति' (४।८।३३) इति ठक् । 'सैनिक संशरक्षे च स्यारमेनासमवेतके' (इति मे० १४।१७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रहरिकादे' ।

सेनायां समवेता ये सैन्यारते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सैन्यः, सैनिकः (२ पु), 'सैनिक' अर्थात् 'सेनामें रहने-वाले' के २ नाम हैं ।

सेनेति ॥ सेनाया समनैति । 'सेनाया वा' (४।४।
४५) इति षट् । 'सैन्य सैनिकसनयो' इति हैम (२।
४०१) ॥ (१) ॥ * ॥ पथे ठक् (४।४।१) ॥ (२)
॥ * ॥ ? 'सेनाया मिलितस्यैरदेनीभूतस्य' ।

वर्जितो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिण ।

साहस्र, साहस्री (२ पु), 'एक हजार योद्धाओंवाले
सूचेदार आदि' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ सहस्र बलानि सन्ति येषाम् । 'तप सहस्राभ्या
विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ 'स्रण् च'
(५।२।१०३) इत्यण ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'सहस्रम-
रपाकेन गजादिना बलवत्' ।

परिधिस्थ. परिचर'

परिधिस्थ, परिचर (२ त्रि), 'जपराषो सैनिकोको वण्ड
देनेके लिय राजासे नियुक्त पुरष' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ परिधी सेनान्ते तिष्ठति । सुवि- (३।२।४)
इति क ॥ (१) ॥ * ॥ परित्रश्चरति । अच् (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सेनाया राजो दण्डका-
रिण' । प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य— इत्यण्ये । 'रघ-
गजाद्वैश्रूपादादिरक्षकस्य'— इति कैचित् ।

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥६२॥

सेनानी, वहिनीपति (२ पु), 'सेनापति' के २ नाम हैं ।

सनेति ॥ सेना नयति । णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ०
अ०) । 'सत्सु-' (२।२।६१) इति षिवप् । सेनानी
स्यात् पुमान् वातिक्य सेनापतो 'पुमाच्' (इति म० ९४।
५६) ॥ (१) ॥ * ॥ वाहि-या पति ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'सेनापते' ।

कञ्चुकां वारवाणोऽश्वी

कञ्चुक (पु), वारवाण (पु न), 'शत्रुकं प्रहारसे वचनेके
लिये छोह आदिके बनाये हुए स-नाह, हल' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ कञ्चयते । नवि वीसिव-धनयो' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलवायुक् । कञ्चुको वारवाणे स्याति
मौके कवचेऽपि च । वधापकगृहीताङ्गस्वितवस्त्रे च चोलेके ।
कञ्चुक्प्रोपिभेदे' (इति मे० ६।६२-६३) ॥ (१)
॥ * ॥ बाण वारयति, वृणोति वा । वृक् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । ण्यन्तो वा । कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'मयू
रथ्यसकादित्वात् '२।१।७२' । राजदन्तादित्वात् (२।
२।३१) वा परनिपात । यदा-वारमाच्छादक वानमस्य ।

१ 'पुमान्' इति पुनरुच्चेरनावश्यकतया— सेनाप
तावपि' इति भेदिनीपाठ एव प्रसस्यतर ।

'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'चोलकावृत्तिसनाहस्य' ।

यत्तु मध्ये सकञ्चुका ।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकान्नः

सारसनम् (न), अधिकान्न (पु), 'हल (कच) को
स्थिर रहनेके लिये कमरमें कसनेकी पट्टी आदि'के २ नाम हैं ।

वेति ॥ सारं सनोति । 'परपु दाने' (तु० प० से०) ।
कर्मण शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यदा-सार
बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेपु' (भ्वा०
उ० से०) । 'करण- (३।१।१७) इति षुट् । वरु-
ण्वादि (या० ६।१।९४) । 'सारमनमःपुरस्त्रे तनुत्रिणा
मेललाया च' (इति मे० ९९।१२१) । विश्वोऽपि-सार-
सन मेलनायामुरस्ये च तनुत्रिणाम्' (९९।१७२) ॥ इति
(१) ॥ * ॥ अधिकमङ्गात् ॥ * ॥ ववचितु 'सारस-
नाधिपाङ्गे' इति पाठ । यत्ताव्य - 'अधिपाङ्ग नारसनम्'
इति ॥ * ॥ दुर्गस्तु-तस्य सारसनं ज्ञेय धिपाङ्ग च निव
न्धनम्' इति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कञ्चुकदाकार्याय मध्य
काये निबद्धस्य' ।

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्य च शिरस्त्रे

शीर्षकम्, शीर्षण्यम्, शिरस्त्रम् (३ पु), 'लडाईके समय
पहने जानेवाले टोप, या टोपीमात्र' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृति । 'इवे-' (५।३।९६)
इति कफ । शीर्षे क मुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥ * ॥ शिरसे
हितम् । 'शरीरावयवायत्' (५।१।६) । 'वे च तद्धिते'
(६।१।६१) इति शिर शब्दस्य शीर्षनादेश । वे
व्यापाक-' (६।४।९६६) इति टिलोपो न । शीर्षण्य
शीर्षरन्ध्रे' । 'शीर्षण्यो विश्वे' इति हैम (३।५।०) ॥
(२) ॥ * ॥ शिरस्त्रायते । 'नेड् प लने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'स्रतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि शिरस्त्रस्य 'टोप' इति रगतस्य ।

अथ तनुत्रं धर्म दशनम् ।

उरश्छद् कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

तनुत्रम्, धर्म, दशनम् (३ न), उरश्छद्, कङ्कटक,
जगर (३ पु), कवच (पु न), 'कवच' के ७ नाम हैं ।

अथेति ॥ तनु प्रायते । प्राग्भत् ॥ (१) ॥ * ॥
वृणोति देहम् । 'वृक् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिम्
(३।२।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ दशयतेऽनेन । 'दति

१ हैमे 'क' पुस्तके '—विशदकचे' इति पाठ ।

दंसनस्पर्शमयो' (चु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३। ११७) इति त्र्युद् । 'दशन वर्मदंसमो' इति हैम. (३। ४१०) ॥ (३) ॥ * ॥ उरस्छाद्यनेनेन । 'द्वद अप- वारणे' (चु० उ० से०) । 'पुष्टि-' (३।३।११८) इति च । 'छाद्येर्-' (६।४।१९६) इति ह्रस्व ॥ (४) ॥ * ॥ कङ्कुरे । 'कक्रि लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) 'शाफा- दिभ्योऽटम्' (उ० ४।८।१) स्वार्थे वर (ज्ञापि० ५। ४।५) । यद्वा-क मुल वटनि । 'कटे वपादी' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूचविभुवादिभ्यः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥ * ॥ जगतरं गृह्यते । 'प्राति- पादिकाद्भवर्थे-' (नृ० ग० सू० २०३) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादर । जागति । अच् (३।१। १३४) प्रपीदरादि (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योग सनाह स्वादुग्दृग्दृग्' इति ङोपालित ॥ (६) प० * ॥ कं यातं वक्षति । 'वञ्चु गतो' (भ्वा० प० से०) । अन्त- भावित्थर्थाय वा । मृविभुवादिभ्यः । कवचो गर्दभाण्डे च समन्त्रे पटहेऽपि च' (इति विश्व-मेदिन्यौ ३०।१५, २८। १३) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'मनाहस्य' ।

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च विनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आमुक्त, प्रतिमुक्तः, विनद्धः, अपिनद्धः, (४ त्रि) , भा० वी० मह० आदिके मतसे 'पहने हुण कवच' के और सु० मत से 'पहने हुण च्छात्रि' के ४ नाम है ।

आत्रिभिति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुक्ल मोलणे (तु० उ० व०) क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रते- रपि ॥ (२) ॥ * ॥ अपि नह्यते स्म । ण्ड वक्षने' (दि० उ० अ०) । क्त (३।१।१०२) । 'वट्टि भागुरि-' इत्यम्लोप ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'परिहितकवचादे' ॥ (परिहितस्व वखादे-इति मुकुट) ॥ संनद्धो वर्मितः सञ्जो दंशितो व्यूढस्कटः ॥ ६५ ॥

सन्नद्ध, वर्मित-सञ्जः, दंशितः, व्यूढस्कटः (५ त्रि) , 'कवच आदिको पहनकर लडाईके लिये तैयार म्मुष्प' के ५ नाम हैं ।

ममिति ॥ संनह्यति, संनह्यते, स्म वा । अकर्मकत्वा- र्त्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्त । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मे० ८।१।३७) ॥ (१) ॥ * ॥ वर्मणा नह्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'शाविष्ठवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलो- प । वर्म संजातमस्य वा । तारकादिवात् (५।२।२६) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ सञ्जति । 'परज गतो' (भ्वा०

प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अय सञ्ज स्वार्त्त- नद्धे संभृते त्रियु' (इति मे० ३।१।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ दश संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) । यद्वा-दयते स्म । 'दक्षि दयनादौ' (चु० आ० से०) क्त (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ व्यूढो घृत कङ्कटो येन ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'घृतसनाहस्य' ।

त्रिष्यामुक्तादयः

'आमुक्त' आदि शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।
वीति ॥ आमुक्ता (अ० २।८।६५) दयो व्यूढकङ्कटा- (अ० २।८।६६) न्ना त्रिलिङ्गा ।
वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

कावचिकम् (न), 'कवच पहने हुण पुरुपादिके कुण्ड' का १ नाम है ।
वेति ॥ कवचिना ममूह । उञ् कवचिनश्च' (४।२। ४१) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'घृतसनाहाना गणस्य' ।

पदातिपत्तिपदगपादातिरुपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्गश्च पदिकश्च

पदाति, पत्ति, पदग, पादातिकः, पदाजि, पदगः, पदिकः, (७ पृ), 'पैदल' के ७ नाम हैं ।

पेति ॥ पादाभ्यामवति । 'अव सातत्पगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अवतिभ्या च' (उ० ४।१।३०) 'पादे च' (उ० ४।१।३१) इतीण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेपृ' (६।३।५२) इति पद ॥ (१) ॥ * ॥ एव पदाजि ॥ (५) ॥ * ॥ मुकुटस्तु—'द्वजजादिभ्य' (वा० ३।३। १०८) इतीज्—इत्याह । तत्र । 'स्त्रियाम्' अकर्त्तरि च तारके 'भावे' इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतनि' 'अजति' इति विगहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ पद्यते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाति । क्लिच् (३।३।७७४) वा । 'पत्ति सेनाभित्पदयोर्मनी' इति हैम (२।१८०) ॥ (८) ॥ * ॥ पादाभ्या गच्छति । 'अन्धेष्वपि-' (वा० ३।२।६८) इति ङ । 'पादस्य-' (६।३।५२) इति पद ॥ (३) ॥ * ॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामवति । बाहुलकादिगो वा ॥ * ॥ 'पादाविक' इति वचनित्पाठः । पादाभ्यामवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिभ्यः । यद्वा-पादेनादौ रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्त' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ पद्ग्या गच्छति । पादेन समानार्थं पच्छदोऽस्ति । ङ. (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥ * ॥ पादाभ्या चरति । 'पदादिभ्यः ष्ट्व' (४।४।१०) । 'इके चरती' (वा० ६। ३।५३) इति पद्ग्याव. ॥ (७) ॥ * ॥ पादाशतशब्दोऽ-

प्यथ । 'पदातिपत्तिपादातपादाविवपदाजय' इत्यमरमात्रा ।
यत्तु मुकुटं नोक्तम्—मूलविभुजादिके पादात्—इति । तत्र ।
'पादाभ्यामतति' इति विग्रहेण पत्राचवा गतार्थत्वात्
॥ * ॥ सप्त 'पदाते' ।

अथ पादानं पत्तिसंहतिः ।

पादातम् (न), पत्तिसंहति (स्त्री), 'पँदलके छुण्ड' के २
नाम हैं ।

अथेति ॥ पदातीना समूहं भिक्षादिभोग्ग' (४।२।
३८) ॥ (१) ॥ * ॥ पत्तीना संहति ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'पदातिममूहस्य' ।

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठाभ्यामुधीयायुधिकाः समा ॥ ६७ ॥

शस्त्राजीव, काण्डपृष्ठ, आयुधीय, आयुधिक (५ त्रि)
'हथियारकी भोजरीसे जीविका चलानेवाले' के ५ नाम हैं ।

येति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधारणे
(भवा० प० से०) । 'वर्मण्यम्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥
काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥ * ॥ 'वाण्डस्पृष्ट' इति
मुकुट । स्पृष्ट गृहीत काण्ड सस्य येन । 'वाहितान्-या-
दिषु' (२।२।३७) इति परनिपात ॥ (२) ॥ * ॥
आयुधेन जीवति । 'आयुधाच्छ च' (४।४।१४) ॥ (३)
॥ * ॥ चात् ठम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'शस्त्रजीविन' ।

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिश्वः कृतपुङ्गवत् ।

कृतहस्त, सुप्रयोगविशिश्व, कृतपुङ्गव (३ त्रि), 'वाण
चलानेमें निपुण' के ३ नाम हैं ।

क्रिति ॥ कृतोऽभस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥
शोभन प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिषोऽस्य ॥ (२)
॥ * ॥ कृतोऽप्यस्त पुङ्गव पुङ्गवुक्त परो यन ॥ (३)
॥ * ॥ श्रीणि 'सम्यक्कृतकाराभ्यासस्य' ।

अपराद्धपृष्पक नोऽसौ लक्ष्याद्यश्न्युत्सायक' ॥ ६८ ॥

अपराद्धपृष्पक (त्रि), 'निशाना चूके हुए' का १ नाम है ।

अपेति ॥ अपराद्ध पृष्पको बाणोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥
लक्ष्याद्वेष्यात् च्युतो अष्ट सायको यस्य ॥ * ॥ एकं
'लक्ष्याप्राप्तशरस्य' ।

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निपङ्गुश्चौ धनुर्धर' ।

धन्वी, धनुष्मान्, धानुष्क, निपङ्गी, शक्ती, धनुर्धर
(६ त्रि), 'धनुष धारण करनेवाले' के ६ नाम हैं ।

येति ॥ 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीव चापे स्थलेऽपि च'
(इति मेदिनी ८।१।७८) । धन्वाऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात्
(५।२।११६) इति ॥ (१) ॥ * ॥ धनुस्स्यास्ति ।
मनुप् (५।२।९४) । 'ततो मत्वर्थे' (१।४।१९) इति
भक्षम् ॥ (२) ॥ * ॥ धनु प्रहरणमस्य । 'तदस्य

प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् । 'इमुसुक्ता-तात् क' (७।
३।५१) ॥ (३) ॥ * ॥ निपङ्गोऽस्यास्ति । इति (५।२।
११५) ॥ (४) ॥ * ॥ 'अस्य प्रहरणे चापे' इति विश्व
(१२।८।४२) अस्यस्यास्ति । इति (५।२।११५) ॥
(५) ॥ * ॥ धरति । 'धृक् धारणे' (भवा० उ० ब०) ।
अच् (३।१।१३४) । धनुषो धर ॥ (६) ॥ * ॥ प'
धनुर्धरस्य' ।

स्यान्काण्डवास्तु काण्डीरः

काण्डवान्, काण्डीर (२ त्रि), 'वाण धारण करनेवाले'
के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ 'काण्ड स्तम्भे तरुस्त्वन्वे वाणेऽवसर
नीरयो । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीकन्धे रहसि न स्विषाम्'
(इति मेदिनी ४०।२३) । काण्डो वाणोऽस्यास्ति । मनुष
(५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'काण्डाङ्गादीरनीरयो'
(५।२।१११) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वाणधारकस्य' ।

शाक्तोक्तः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शाक्तीक, शक्तिहेतिक (२ त्रि), 'सन्निभक शस्त्र
धारण करनेवाले' के २ नाम हैं ।

येति ॥ शक्ति प्रहरणमस्य । 'शक्तिपट्टयोरीकम्'
(४।४।५९) ॥ (१) ॥ * ॥ शक्तिहेतियस्य ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'शक्तरयायुधधारिण' ।

याष्टी छपारश्वधिकौ यष्टिपद्वर्धहेतिकौ ।

याष्टीक पारश्वधिक (२ त्रि), 'लाठी और करमा धारण
करनेवाले' का क्रमश १-१ नाम है ।

येति ॥ यष्टि प्रहरणमस्य । (इत्थम् ४।४।९९) ॥
(१) ॥ * ॥ पारश्वधरशु प्रहरणमस्य । 'पारश्ववाट्टुर्ध्व'
(४।४।५८) ॥ (१) ॥ * ॥ यष्टिश्च पारश्वश्च हेती
ययो ॥ * ॥ (क्रमेण) एकैकम् यष्टिपरशुधृतौ ।

नैस्त्रिशिकोऽसिहेति' स्यात्

नैस्त्रिशिक, असिहेति (२ त्रि), 'तलवार धारण करने
वाले' के २ नाम हैं ।

नाथिति ॥ निस्त्रिश प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४।
५७) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ असिहेतियस्य ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'खड्गायुधस्य' ।

समो प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

प्रासिक, कौन्तिक (२ त्रि), 'प्रास और कुन्त (भाला)
धारण करनेवाले' का क्रमश १-१ नाम है ।

येति ॥ प्रास कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्रागवत् (४।४।
५७) ॥ (१) ॥ * ॥ (क्रमश) एकैकं प्रासकुन्तायुधिनौ ।

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चर्मी, फलकपाणिः (२ त्रि), 'चर्मनामक हथियार (डाढ) धारण करनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ चर्मास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति ॥ (१) ॥ * ॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'फलकधारकस्य' ।

पताकी वैजयन्तिकः ।

पताकी, वैजयन्तिकः (२ त्रि), 'पताका धारण करनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ पताकाऽस्यास्ति । ब्रीह्यादीनि (१।२।११६) ॥ (१) ॥ * ॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इत् । यद्वा 'वैजयन्त्या चरति' 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ।

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अनुप्लवः, सहायः, अनुचरः, अभिसरः (४ त्रि), 'अनुचर' के ४ नाम हैं ।

अग्विति । अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ सह भवते । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ अनु चरति । 'चरेष्ट' (३।२।१६) ॥ (३) ॥ * ॥ अभित् सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सहायस्य' ।

पुरोगामेसरप्रघामतःसरपुरःसरः ।

पुरोगमः पुरोगामी

पुरोगः, अमेसरः, प्रघ, अमतःसरः, पुरःसरः, पुरोगमः, पुरोगामी (७ त्रि), 'आगे चलनेवाले' के ७ नाम हैं ।

त्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अभ्येवधि-' (वा० ३।२।४८) इति ड ॥ (१) ॥ * ॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽभ्यतो-प्रेष्-' (३।२।१२८) इति ट (२) ॥ * ॥ ॥ प्रविष्टते गच्छति । 'आतश्रोपसर्गे-' (३।१।१३६) इति क । 'प्रच्छोऽप्रगामिनि' (८।३।१२२) इति घ । 'प्रच्छस्त्विव्रयो श्रेष्ठे पूति चाण्डालकोपयो' (इति मेदिनी ३५६) ॥ (३) ॥ * ॥ अग्रत सरति ॥ पुर सरति । 'पुरोऽग्रत-' (३।२।१८) इति ट ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति ख्वा वा ॥ (६) ॥ * ॥ 'सुप्पजातो-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'अमेसरस्य' ।

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मन्दगामी, मन्थरः (२ त्रि) 'धीरे २ चलनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छील । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासु-तलेशनयो' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'मन्थर कोदा-फलयोर्बाधमन्थानयो पुमान् । कुसुम्या, न द्वयोर्मन्दे पृथो वक्रोऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी १९८।१३७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गनैर्गमनशीलस्य' ।

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जंघालः, अतिजवः (२ त्रि), 'बहुत तेज चलनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ अतिशयिता जङ्घाऽस्य । मिथ्यादित्वात् (५।२।१७) लच् ॥ * ॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इत्यत्रि जघिलोऽपि । 'प्रहालप्रज्ञितो तुल्यो जंघालजघिलादय' इति इति वाचस्पति ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अतिवेगवत्' ।

जङ्घाकरिकजाडिष्को ।

जंघाकरिकः, जांघिकः (२ त्रि), 'दौबाहा, डोंक दोनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ जङ्घासाभ्यस्त्वाहुपचारादपतिजंघा । सैव करो राजदेयो भाग, आकर. श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । ठक् (५।२।११५) जङ्घं व करो हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ जङ्घाभ्या जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जङ्घा-जीवित' ।

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तरस्वी, त्वरितः, वेगी, प्रजवी, जवनः, जवः (६ त्रि), 'शीघ्रता करनेवाले' के ६ नाम हैं ।

वेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा-' (५।२।१२१) इति णिनि । 'तरस्वी क्षुरवेगिनो' (इति मे० १६।८३) ॥ (१) ॥ * ॥ त्वरते । 'त्रित्वरा सज्जमे' (भ्वा० आ० से०) । 'श्रीत. क.' (३।२।१९७) । त्वरा सजाताऽस्य, इति वा । इतच् (५।२।३६) । 'त्वरित वेगतद्वतोः' (इति हेम ३।२।७९) ॥ (२) ॥ * ॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इति. (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रजवति । 'जु.' शीघ्रो (घातुः) वेगे गतो च । 'प्रजोरिनि.' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥ * ॥ 'जुचङ्कम्प-' (३।२।१५०) इति मुच् । 'जवनं तु स्पदे

१. ब्रीह्यादो 'वैजयन्ती' शब्दस्य पाठाभावादप्येवैराह 'यद्वा' इति ।

वेगिहये' ना वेगिनि भिपु' (इति मे० ८७।६६) ॥ (१)
 ॥ * ॥ अच् (३।१।३४) '(जवो वेगवति भिपु ।)
 पुलङ्गस्तु भवेद्वेगे चोण्ड्रुप्ये जवा मता' (इति मे० १५८।
 ७) ॥ (६) ॥ * ॥ दद् वेगवन्मायस्य' ।

जप्यो यः शक्यते जेतुम्

जय' (त्रि), 'जीते जा सकनेवाले' का १ नाम है ।

जेति ॥ जेतु शक्य । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा०
 प० अ०) । 'शक्ति लिङ् च' (३।१।७२) इति शक्ती
 'अचो यत्' (३।१।७७) 'क्षयजप्यो शक्यार्थ' (६।
 १।८१) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'जेतु शक्यस्य' ।

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जेय (त्रि), 'जीतने योग्य' का १ नाम है ।

जयिति ॥ शक्यार्थादिन्यत्र 'अहो वृत्त्यवृत्तश्च' (३।३।
 १६९) इति योग्यतायाम् । अचो यत्' (३।१।७७) ॥
 (१) ॥ * ॥ एक 'जेतु योग्यस्य' ।

जैत्रस्तु जेता

जैत्र, जेता (२ त्रि), 'जितयन्तील, जीतनेवाले' के २
 २ नाम हैं ।

जायिति ॥ जयनशील । 'वृत्' (३।२।३५) ।
 प्रजाद्यप् (७।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥
 द्वे 'जयवत्' ।

यो गच्छत्यलं विद्विपतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमिश्रयोऽभ्यमिश्रोयोऽभ्यमिश्रोण इत्यपि ॥

अभ्यमिश्र, अभ्यमिश्रीय, अभ्यमिश्रीण (३ त्रि),
 'अपने पराक्रमसे शत्रुका सामना करनेवाले' के ३ नाम हैं ।

य इति ॥ अभिप्रस्थाभिमुखम् । 'लक्षणोनाभिप्रती'-
 (२।१।१४) इत्यभ्ययीभाव । अभ्यमिश्रमलगामी । 'अभ्य
 मित्राच्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्तौ ॥ (१) ॥ * ॥
 (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सामर्थ्येन शत्रूणां
 समुख गच्छत' ॥

ऊर्जस्वलः श्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ * ॥

ऊर्जस्वल, ऊर्जस्वी (२ त्रि), 'बहुत बलवान्' के २
 नाम हैं ।

ऊर्जेति ॥ 'ऊर्जेस्तु कातिवोरसाह्वलेषु प्राणनेऽपि च'
 (इति मे० ३०।४) । अतिशयित ऊर्जाऽस्थास्ति । 'जयो
 रस्नातमिक्षा'- (५।२।११४) इति बलञ्जिनी । 'ऊर्ज'

सन्तोऽदन्त सान्तश्च' । आद्ये सगपि निपात्य । मुकुटस्तु-
 'ऊर्जो' गच्छमावर्तं पठित्वा 'ह्रस्वत्त्वं च'-इत्याह । नप्त ।
 उक्तमेदिनीशोशविरोधात् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥
 ऊर्जस्वातिशय । ऊर्जातिशयेनान्वित ॥ (३) ॥ * ॥
 'ऊर्जं बलप्राणतयो' (चु० प० से०) । भावे षत् (३।
 ३।१८) । 'गुरोश्च'- (३।३।१०३) । इत्यप्रत्यये टाया
 वन्तोऽपि सम्भवति । पर तु निपातने स न ग्राह्य । ह्रस्व
 स्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकारस्त्वमुभ
 त्त मयते । तत्तु न सम्पद्युः । 'अस्माया'- (५।२।१२१)
 इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ * ॥ त्रीणि
 'वलातिशयवत्' ।

स्यादुरववानुरसिलः

उरस्वान्, उरसिल (२ त्रि), 'चौड़ी छातीवाले' के २
 नाम हैं ।

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयित वा उरो यस्य । विपाल
 त्वात् । मनुप् (५।२।१४) । 'मादुपधाया'- (८।२।९)
 इति व ।—स्य' (८।२।१०) इति वत्वम्—इति तु
 मुकुटस्य प्रमाद । नस्य इत्युच्चाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥
 पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (२) ॥ * ॥—उरसा
 बल लक्ष्ये—इति स्वामी ॥ * ॥ द्वे 'विपुलोरस' ।

रथिनो रथिको रथी ।

रथिन, रथिक, रथी (३ त्रि), 'रथ के स्वामी' के ३
 नाम हैं ।

रैति ॥ रथोऽस्थास्ति । 'मधारणभ्यामिरश्नितौ' ।
 स्वामो तु—मेधारणभ्यामिरश्नितौ' (वा० ५।२।१०९)
 इति पठित्वा 'रश्नित' इति व्याख्याय—'रथिन' इत्यवपाठ-
 इत्याह ।—रथयेन प्रभु । शकृत्वादि (वा० ६।१।१५)
 इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ अत इतिठनी' (५।२।११५) ॥
 (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रथस्वामिन' ।

कामंगाम्यनकामीनः

कामङ्गामी, अनुकामीन (२ त्रि), 'मतलब भर (पथेष्ट)
 चलनेवाले' के २ नाम हैं ।

१ 'युष्मज्जं कातिके वले' इति हैमाय (२।६७)
 'उरसाहकातिकामुजो' इति त्रिकाण्डशेषात् (३।३।८०)
 'ऊर्जायुष्माहकातिको' इति वीज० (पृ० २१५ श्लो० ९)
 च ऊर्जं शब्दोऽदन्त । 'प्राण स्वाम' पराक्रमबल्यु-
 म्नाति शोयीजशी' इति हैमानामालात् (३।४।६०)
 'ऊर्जं' शब्द सान्त ।

२ 'विशाहोऽयतरस्याम्' इति सूत्रस्यभाष्ये स्वामि-
 न्मत '—रश्नितौ' इति 'इरच' घटितमेव वार्तिक
 कथ्यते, न तु 'इनच्' घटितम्, तेन 'रथिन' इत्यसाधुरेव ।

१ मेदिन्या तु '—वेगे ह्ये—' इति पाठः ।

केति ॥ कामं पयेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्य-
व्ययम् । 'सुपि-' (३।२।७८) इति गिनि ॥ (१) ॥ * ॥
कामस्य सद्भावम् । पषाचोऽप्ययीभवात् । (२।१।६) । अनुकाम
गामी 'अवारणार-' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'पयेच्छं गमनशीलस्य' ।

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

अत्यन्तीनः (त्रि), 'अत्यन्त चलनेचाले' का १ नाम है ।

होति ॥ अन्तस्थास्यमः । अत्ययेऽप्यधीभाव (२।१।
६) । अत्यन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति ख ॥
(१) ॥ * ॥ 'भृशं गामी' इत्यव्यय ॥ * ॥ एकम् 'अति-
गमनशीलस्य' ।

शूरो वीरश्च विक्रान्तः

शूरः, वीरः, विक्रान्तः (३ त्रि), 'पहलवान, महादुर' के
३ नाम हैं ।

ध्रिति ॥ शूरधति । 'शूर वीर विक्रान्ती' (उ० उ०
से०) अच् (३।१।३४) । 'शूर त्याद्यादवे भटे' (इति मे०
१२९।९३) ॥ (१) ॥ * ॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्या-
दुत्तरे सुमते त्रिपु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलोतामलक्येसत्रासुके ।
पतिपुत्रवतीरम्भाविदारीदुष्पिकासु च । 'मलयुक्षीरविदार्यो
वलीदं शृङ्गचा नतेऽपि च' इति (पवर्गंतृतीयादो मे०
१२७।६७-६९) ॥ (२) ॥ * ॥ विक्रामति स्म । 'क्रमु
पादविशेषे' (स्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।१२) ।
इति क्तः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'शूरस्य' ।

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

जेता, जिष्णुः, जित्वरः (३ त्रि), 'सर्वदा विजय करने-
वाले' के ३ नाम हैं ।

जयिति ॥ जयनशील । 'तृत्' (३।२।२२५) ॥
(१) ॥ * ॥ 'भ्लाजित्वश्च ग्नु' (३।२।१३९) ।
'जिष्णुर्मा धासवेऽजुने । जित्वरे वाऽयवत्' (इति मे०
४५।१३) ॥ (२) ॥ * ॥ 'इणशजि-' (३।२।१६३)
इति क्वरप् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'जयशीलस्य' ।

सायुगीनो रणे साधुः

सायुगीनः (त्रि), 'लडाईमें चतुर' का १ नाम है ।

समिति ॥ साधुये रणे साधु । 'प्रतिजनादिभ्य लज्'
(४।४।९९) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'युद्धकुशलस्य' ।

शस्त्राजीवाद्यस्त्रिपु ॥ ७७ ॥

'शस्त्राजीव' शब्द (रलो० ६७) से यहाँतक सब शब्द
त्रिलिङ्ग हैं ।

१. मेदिन्या — 'पुंसुत्तरे' 'मलयुक्षीर-' इति पाठः ।

धेति ॥ शस्त्राजीवादयः । (अ० २।८-६७) । सायु-
गीनास्ता ।

ध्वजनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ।

वह्निनी बल सैन्यं चक्रं चानोकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

ध्वजिनी, वाहिनी, सेना, पृतना, अनीकिनी, चमूः,
वरुधिनी (७ स्त्री), बलम्, सैन्यम्, चक्रम् (३ न), अनीकम्
(न पु), 'सेना, पृतन' के ११ नाम हैं ।

ध्वेति ॥ ध्वजा. सन्त्यस्याम् । इति. (४।२।११५) ॥
(१) ॥ * ॥ बाहा सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥ * ॥
सिनोति । 'विद् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) 'कुवृजसिद्-
पन्थिनस्त्रिभ्यो निद्' (उ० ३।१०) इति न । सह इनेन
वा ॥ (३) ॥ * ॥ प्रियते । 'वृद् व्यायामे' (तु० आ०
अ०) । बाहुलकात्तनम् । गुणाभावश्च । 'पृतना तु स्त्रिया
सेनामात्रसेनाविशेषयो' (इति मे० ८१।१०४) ॥ (४)
॥ * ॥ अनीक रणोऽर्धत प्रयोजनत्वेन यस्याः इति (५।२।
११५) । 'अनीकिनी स्त्रिया सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति
मे० ९५।६२) ॥ (५) ॥ * ॥ चमति पात्रम् । 'कृषि-
धमितिनि-' (उ० १।८०) इत्यु- । — 'धमितिनिर्विधम्य
ऊ' — इति मुकुट' । तत्र । साहस्युत्पाभावाद् । 'धमूः सेना
विशेषे च सेनामाने च योपिति' [इति मे० १०९।११९] ॥
(६) ॥ * ॥ बलया सन्त्यस्याम् । इति. (५।२।११५)
(७) ॥ * ॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।२२४) । यद्वा-बलते । 'बल सवरणे, सच-
रणे च' (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥ * ॥ सेनैव
चतुर्धर्गादिस्वाद् (वा० ५।१।१२४) प्यञ् ॥ (९)
॥ * ॥ क्रियतेऽनेन । 'पञ्चर्षे क.' (वा० ३।४।१८) ।
'के कृजादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०)
॥ * ॥ अनित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनिद्-
पिभ्या क्चिव' (उ० ४।१७) इतीकम् । 'अनीकोऽप्री
रणे सैन्ये' [इति मे० ४।४२] ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश
'सेनाया' ।

व्यूहस्तु बलविन्यासः

व्यूहः (पु), 'व्यूह' अर्थात् 'लडाईमें सेनाको रखनेके
कायदे, मोर्चाबन्दी' का १ नाम है ।

विव्रति ॥ व्यूह्यते । 'ऊह वितर्क' (भ्वा० आ० से०)
अच् (३।३।१८) । 'व्यूह स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
तर्कयो' [इति मे० १७५।१०] ॥ (१) ॥ * ॥ बलस्य
सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'व्यूहस्य' ।

भेदा दण्डादयो युधि ।

दण्ड (पु) आदि 'व्यूह' अर्थात् 'लडाईमें सेनाको रखनेके कायदे मोर्चाबन्दी' के पृथक् १-३ नाम हैं ।

भूमिति ॥ भेदा विशेषा । यदाह कामन्दकि - 'तिथं-
श्रुतिस्तु दण्ड स्याद्भोगोऽ रावृत्तिरेव च । मण्डल सर्वतो-
वृत्ति पृथग्वृत्तिरसहत्' इति () । दण्डदवस्थान
दण्ड । अण्योऽयामुगतावृत्तिर्भोग । सर्पेशरीरवदवस्था
मण्डल । गजादीना विजातीभिरमिश्रितानां स्थानमसहत् ।
सकट-मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जंवादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यूहपारिणिः

प्रत्यासार, व्यूहपारिणि (२ पु), 'व्यूहके पीछेवाले सेना-
भाग' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । 'यु गतो' (भ्वा०
प० अ०) । प्यन्त । अच ॥ (१) ॥ * ॥ व्यूहस्य
पारिणि पृष्ठभाग 'पारिणि स्याद्भु-मदस्त्रियाम् । स्त्रिया द्वयो
सं-वपृष्ठे पादप्र-ध्यधरेऽपि च' इति (विश्व भेदिन्यो ४६।२०)
(२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यूहस्य पृष्ठभागस्य' ।

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रह- (२ पु), 'सेनाके पीछेवाले भाग' के
२ नाम हैं ।

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनु शतद्वयान्तरे स्थित सैन्यम्
प्रतिगृह्यतेऽनेन । 'ग्रहद्वर-' (३।३।५८) इत्यम् । 'प्रति-
ग्रह स्वीकरणं सैन्यपृष्ठे पतदग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये
तद्ग्रहे च ग्रहान्तर [इति मे० १७७।३१] ॥ (१) ॥ * ॥
एक 'सैन्यस्य पञ्चाङ्गिससवात्सपानीकस्य')

एकेभैकरथा ष्यश्चा पत्ति पञ्चयदातिका ।

पत्ति (खी), 'पत्ति' अर्थात् जिसमें एक हाथी, एक रथ,
तीन घोड़े और पाँच पैदल हों उस सेना विशेष' का १ नाम
है ।

१ व्यूहस्य नरुभेदेषु केचन भेदास्ते यथा दण्डव्यूह
मण्डलव्यूह, उच्छन्नव्यूह, अवतव्यूह, दृढव्यूह, चक्र-
व्यूह, वराहव्यूह, मकरव्यूह, सूचीव्यूह, गण्डव्यूहश्चेति ।
विशेष जिज्ञासुभि 'अभिधानचिन्तामणौ (३।४।११),
मनुस्मृती (७।१८७ १९१) च मत्तुत 'मणिप्रभा' व्याख्या
दृष्टव्या ।

२ 'भेदिनी' त्वयोचितम्, विश्वे 'पारिणि पादघातय-
भागे स्यात् पादमूलो-मदस्त्रियो । सेनापृष्ठे च कुम्भ्या च'
(४९।२० २१) इति भिन्नपाठात् ।

एवेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् ।
नवोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदासुभो यस्याम् । पञ्चते । 'पद
गती' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पत्य गती'
(भ्वा० प० अ०) । 'स्त्रिया क्तिन्' (३।३।१४) । क्तिन्
(३।३।१७४) वा । 'पत्तिर्ना पदमे, स्त्रियाम् । पतावेक-
रथमेभ्यश्चपञ्चपदातिके' [इति मे० ४६।३० ३१] ।
भरत — एको रथो गजद्वयो नरा पञ्च पदासु । प्रयश्च
तुरगास्तुश्च पत्तिरित्यभिधीयते' () ॥ (१) ॥ * ॥
एक 'सेनाविशेषस्य' ।

पत्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

सेनामुखं गुल्मगणी वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

सेनामुख (न), गुल्म, गण (२ पु), वाहिनी,
पृतना, चमू, अनीकिनी (४ खी), 'पत्ति आदि के तिनुना
करनेपर सेनामुख आदि सजा सेनाविशेषकी होती है' अर्थात्
३ पत्ति (३ हाथी, ३ रथ, ९ घोड़े और १५ पैदल), को
सेनामुख, ३ सेनामुख (९ हाथी, ९ रथ, २७ घोड़े और ४५
पैदल) को गुल्म, ३ गुल्म (२७ हाथी, २७ रथ, ८१ घोड़े
और १३५ पैदल) को गण कहते हैं । इसी प्रकार 'वाहिनी,
पृतना, चमू और अनीकिनी' में भी तिनुना समझना चाहिये ।

पेति ॥ तिस्र पत्तय सेनामुखम् । त्रिभि सेनामुखं-
गुंम । त्रयो गुल्मा गण । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो
वाहिस्य पृतना । तिस्र पृतनाश्चमू । तिस्रश्चमूऽनीकिनी
॥ * ॥ सेनाया मुखमुपक्रम ॥ (१) ॥ * ॥ गुडति,
गुदयते, वा । 'गुड रक्षायाम्' (चु० प० से०) । बाहुल
काम । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्म सेनापट्टभेदो सेनारस-
पट्टभेदो । 'स्तम्भेऽस्त्रियामामलक्येलावली वस्त्रवेरमसु'
[इति मे० १०९।११] ॥ (१) ॥ * ॥ गण्यते, गण-
यति वा । 'गण सहायने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।
३।१९) । अच (३।१।१३४) वा । 'गण प्रथमसहायि
चण्डीसंयप्रभेदयो' [इति मे० ४५।९१] ॥ (१) ॥ * ॥
एकैक 'सेनाविशेषस्य' ।

१ भेदिनीस्य — 'स्तम्भे स्त्रिया' — इति पाठ एव
समीचीन, न त्वप्रत्य 'अस्त्रियाम्' इति पाठ — 'गुल्मी
पटोक्ति आमलक्येलावलीव्याम्' इति हेमात् (२।३२५),
'—गुल्मी स्यादामलक्येलावलीकावस्त्रवेरमसु' इति विश्वाद्
(१११।३२) च ।

दशानोक्तियोऽक्षौहिणी

अक्षौहिणी (स्त्री), मा० दी० स्त्री० स्वा० आदिके मतसे 'दस अनोक्तियो (२१८७० हाथी, २१८७० रथ, ६५६१० घोड़े और १०९३५० पैदल) संख्यावाले सेना-विशेष' का १ नाम है।

इति ॥ दशानोक्तियोऽक्षौहिणी । ऊह- सप्तदशस्य-स्याः । इतिः (५१२।११५) अक्षानामूहिनी । 'पूर्वपदात्-' (५।४।३) इति षत्वम् । 'अक्षादुहिण्याम्-' (५।०।६।१८९) इति वृद्धिः । यत्—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूह-सविकल्पकं ज्ञानमक्षौह- । सोऽस्त्यस्याः । इति । (५।२।११५) 'अकृतव्युहा -' इति परिभाषया गुण वाधित्वा वृद्धि (वा० ६।१।८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तस्य । 'ऊहिनी' शब्देन विग्रहे वृद्धेश्चरितार्थत्वात् । 'अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गेण वाध्यते' । तथा 'सर्वं इह' इत्य-त्रापवादोऽपि सर्वार्थोर्धो गुणेन बाध्यते । 'अक्षौहिण्यामि-त्यधिके' सप्तत्या ह्यष्टमि शनै । सहसा युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशति । एवमेव रथानां तु सहस्रान् गणितं बुधै । पञ्चपष्टि-सहस्राणि षट् शतानि दर्शय तु । सख्या-तास्तुरगास्तज्जैविना रथतुरगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सह-स्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चासच्च पदा-तय' ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अक्षौहिण्या' ।

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

संपत्, संपत्तिः, श्रीः, लक्ष्मीः (४ स्त्री) 'संपत्ति' के ४ नाम हैं।

अथेति ॥ सपदनम् अनया वा । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'स्त्रिया क्तिच्' (३।३।९४) ।—'संपत्तिमाक-ल्यान्तवचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् स्यधिकारेऽपि

१. चम्पूरागावले 'अलक्षत स...' (युद्धकाण्डरत्नो० ७९) इत्यस्यानन्तर 'तत्क्षणं यातुधानपति' इति गद्य-स्य व्याख्यायां लिखितमक्षौहिणी-प्रमाणमन्यदेव, तद्यथा— "प्रयुतं नवसहस्रं पञ्चाशत्त्रिंशत् भटा । पादात् पष्टिसा-हस्रं पट्छती दश वाजिनः । एकविंशतिसाहस्रं शताना-मेकविंशतिः । द्विरथा स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधै ।" मङ्गलकोपे त्वेवमुक्तम्—'नवनागसहस्राणि नागे नागे शतं रथाः । रथे रथे शतं चाशवा अश्वे अश्वे शतं सराः ॥' इति । अन्यत्रोक्तं महाक्षौहिणीप्रमाणं यथा— 'खड्गं निखिबेदाशिक्षन्नाश्वग्निहिमाशुभिः । महाक्षौहि-णिका प्रोक्ता सख्या गणितकोविदैः ॥' इति ।

'वासरूप-' (३।१।९४) न्याय वचचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥ * ॥ श्रीयते सर्वे । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'विवन्वचि-' (उ० २।५७) इत्युणादिभूषेण विवप् । श्रीर्वेपरचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्ग-रूपतो विधोपकरणे मता' (इति विश्व १२५।२, मेदिन्या १२२।१-२) ॥ (३) ॥ * ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (पु० प० मे०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३।१६०) इतीप्रत्यय ।— 'लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्तिप्रयंगुषु' [इति हेम, २।३३९] ।— धनोत्कर्षस्य इति 'हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'धनो-त्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

विपत्तिः, विपत्, आपत् (३ स्त्री), 'आपत्ति' के ३ नाम हैं । नीति ॥ विपदनम् । अनया वा । सपदादिविपत् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिम् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ एवमापत् । आपत्ति (अपि) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आपद' ।

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयुधम्, प्रहरणम्, शस्त्रम्, अस्त्रम् (४ न), 'हथियार' के ४ नाम हैं ।

आश्विति ॥ आयुष्यन्तेऽनेन । 'युष सप्रहारे' (दि० आ० अ०) । 'अथर्वे कविधानम्, 'स्थासनापाहनिगुध्यर्षम्' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रह्लियतेऽनेन । 'करणे-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ शस्यतेऽनेन । 'समु हिसायाम्' (भ्वा० प० से) । 'शाम्नीशत-' (३।२।१८२) इति ष्टम् ॥ (३) ॥ * ॥ अस्यते । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० से) असति वा । 'अम वीप्ता' (भ्वा० उ० से०) ष्टम् (उ० ४।१४९) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'प्रहरण-मानस्य' ।

अथान्विधौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

धनुः (स्त्री), चापः (२ पु न), धन्व, शरसनम्, कोदण्डम्, कार्मुकम् (४ न), इष्वासः (पु), 'धनुष' के ७ नाम हैं ।

१. विश्वे —सरलद्रुमे । 'मता' इति पाठ । मेदिन्या च —संपत्तिविधोपकरणेषु च' इति पाठ । 'लक्ष्मीः' प्रियंगुषु' इति हेमचन्द्रः, धनोत्कर्षस्य' इति पाठ सम्भाव्यते ।

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भा० प० से०) ।
 'अलि पृथवि-' (उ० २।११७) इत्युम् । 'धनु पियाले ना,
 न स्त्री राशिभेदे शरारसने । धनुर्धरे त्रिपु' (इति मान्तेपु
 मे०, १७१२६) ॥१॥ 'भृशुशी-' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये
 उदन्तोऽपि । ('धनु पुमान् पियालद्वी राशिभेदे शरामने'
 इति मान्तेपु मे० ८३।११) ॥१॥ ('कृषिचमितनिधनि-'
 (उ० १।८०) इत्युप्रत्ययान्त) स्त्रियामपि । (स्वावर तु
 धनुर्गुणो) । 'शरावापो धनु स्त्री स्यात् (तृणता त्रिण-
 तापि च)' इति त्रिकाण्डशेषात् [२।८।५०-५१] ॥ (१)
 ॥१॥ चपस्य वशभेदस्य विचार । 'अवयवे च प्राण्योपधि-'
 (४।३।३३) इत्यण् ॥ (२) ॥१॥ ध-वति । 'धवि गतो'
 (भा० प० से०) 'कनिन् युष्पि-' (उ० १।१५६) इति
 कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेतो ना क्लीब चापे स्थलेऽपि च'
 (इति मे० ८८।७८) ॥ (३) ॥१॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'अमु
 क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) ॥
 (४) ॥१॥ कौटटि । 'कूट अन्तभाषणे' () ।

बाहुतकादण्डन् । पुषोदगादि (६।३।१०९) । वीति । विच्
 (३।२।७५) वीरुण्डो वसोऽस्य वा । 'कोदण्ड कामुंके देश-
 भेदभूतलयोरपि' [इति हेमचन्द्र ३।१८३] ॥ (५) ॥१॥
 कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण लकञ्' (५।१।१०३) । 'अथ
 कामुंके । वंशे कामुंकिमिपासे कर्मठे' इति हेम (३।
 २१) ॥ (६) ॥१॥ इपवो याणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च'
 (३।३।२२१) इति घञ् । 'इल्लासो ध-वधिविनो' [इति
 हेम ३।७८८] ॥ (७) ॥१॥ सप्त 'धनुप' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरारसनम् ॥८३॥

कालपृष्ठम् (न), 'कर्णके धनुप' का १ नाम है ।

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा
 पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठ वर्णचापे पुंसि कङ्कविहगमे' [इति
 मे० ४०।१९] ॥१॥ 'कालपृष्ठ तु कोदण्डमात्रके कर्ण-
 ध-वनि । कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हेम [४।७०-
 ७१] ॥ (१) ॥१॥ एक कर्णधनुप' ।

कपिध्वजस्य गाण्डीचगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

गाण्डीव, गाण्डिव (२ पु न), 'अर्जुनके धनुप' के २
 नाम हैं ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥१॥
 गाण्डिमंत्रिणरस्यास्ति । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

वा ङीप् । 'गाण्ड्यजगान्-' (५।२।११०) इति व । अत्र
 संहितया ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रह । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीव
 गाण्डिव तथा' [इति शारदत ५८९] । कोदण्डे धनुर्गति-
 ऽपि । (१) ॥१॥ (२) ॥१॥ द्वे 'अर्जुनधनुप' ।

कोटिरस्याटनी

कोटिः, अटनी (२ स्त्री), 'धनुपके दोनों छोर (किनारे)
 के २ नाम हैं ।

कविति ॥ कोटयते, अनया वा । 'कूट प्रतापने'
 चुरादि । 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । 'कोटि स्त्री धनुषो-
 ऽप्रेऽश्रो सरयाभेदप्रकर्षयो' (इति मे० ३५।९) ॥ (१)
 ॥१॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतो' (भा० प० से०) ।
 बाहुलकादनि । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥१॥
 द्वे 'धनुषोऽस्त्यस्य' ।

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥८४॥

गोधा (स्त्री), तलम् (न), 'दस्ताना' अर्थात् 'धनुषकी
 'तांतके चोटसे घचनेके लिये हाथमें पहिनने के लिए जो चमड़े
 आदि का बनाया जाता है उसके' २ नाम हैं ।

गविति ॥ गुष्येते बाहुभ्याम् । 'गुष परिवेत्ने (दि०
 प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'गोवा
 तलनिहाकयो' (इति मे० ७९।६) ॥ (१) ॥१॥ तलति ।
 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भा० प० से०) अच् (३।१।३३४) ।
 'तलश्चपेटे तालद्वी तल ज्याघातवारणे । तस्री स्वभावा
 धरयोस्तत्रोधाते च सम्यत । 'तल स्वरूपेऽनुच्छेदस्त्री क्लीब
 ज्याघातवारणे' (इति मे०, १६४।२१-२२) ॥ (२)
 ॥१॥ व्यक्तिय्याद् द्वित्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य
 वारणे' ।

लस्तकरुतु धनुर्मध्यम्

लस्तक. (पु), धनुर्मध्यम् (भा० दी० न), 'धनुषके
 बीचवाले भाग' के २ नाम हैं ।

लेति ॥ लस्यते स्म । 'सम श्लेषणक्रीडनयो' (भा०
 प० से०) । कर्मणि क्त (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्या-
 नित्यत्वात्नेद् । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥१॥
 धनुषो मध्यम् ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ।

१ अग्ने (अ० ३।३।२०२) 'तल शब्दविचारेण' 'तलं
 स्वरूपेऽनुच्छेदस्त्री क्लीब ज्याघातवारणे । कानने कार्य-
 वीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च तस्री तत्रोधाते
 सन्धेन पाणिना' इति बक्ष्यमाणत्वाभेदिन्यामन्तिमपावद्वय-
 स्यैव दर्शनाच्च प्रकृतोद्धरणस्य मूलं गृह्यम् ।

१ — भूतलयोरपि' इत्यय पाठो न समीचीन,
 किन्तु विश्व- (४५।२९) मेदिनी (४२।२८) सवादात्
 हेमपुस्तकस्य — भूतलयोरपि' इत्येव पाठ. समी-
 चीन ।

मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः ।

मौर्वी, ज्या, शिक्षिनी (३ स्त्री), गुणः (पु), 'धनुषकी दोरी, या तान' के ४ नाम है ।

माविति ॥ मूर्वाया विकाश । 'अवयवे च प्राणयोपधि-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानी' (ऋषा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड ॥ (२) ॥ * ॥ सिद्धवते । 'सिञ्जि अध्यक्षने दन्ते' (अ० आ० से०) । आवश्यके णिनि (३।३।१७०) ॥ * ॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (छु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ञच् वा (३।३।५६) । 'गुणे ज्यासूत्रतनुषु । रज्जो सत्त्वादी सध्यादी शोषादी भीम इन्द्रिये । रूपादाव-प्रधाने च दोषान्धस्मिन् विरोधणे' इति हैम [२।१४०-१४१] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'घट्टुगुणस्य' ।

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

प्रत्यालीढम्, आलीढम् (२ न), आदि (आदिसे 'सम-पादम्, विशालम्, मण्डलम् (३ न), का संग्रह है') 'धनुष-घारियोंके पांच आसन विशेष ('पेंतरे') के नाम है ।

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादाने' (अ० उ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्त' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढ तु चरणन्यासभेदेऽसिते त्रिषु' (इति मे०, ४४।१२) ॥ (१) ॥ * ॥ एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासेऽसिते त्रिषु' इति [मे० ४४।७] ॥ (२) ॥ * ॥ तत्र ऊर्ध्वस्वस्य वामपाद-प्रसारे दक्षिणपादमकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽत्यम् ॥ * ॥ आदिना समपाद— (३) विशाल— (४) मण्डल (५) ग्रहः । वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाल । ३ नम-स्त्वाह—'वैष्णव समपाद च वैशाख मण्डलं तथा । प्रत्या-लीढममालीढ स्थानान्येतानि पञ्च नृणाम्' इति ॥ * ॥ पञ्च 'घञ्चिना स्थानभेदानाम्' ।

लक्षं लक्ष्यं शरच्यं च

लक्षम्, लक्ष्यम्, शरच्यम् (३ न), 'निधाने'के ३ नाम है । लेति ॥ लक्षयते । 'लक्ष आलोचने' (छु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'लक्ष व्याजशरव्ययो । (संख्या-यामपि)' [इति हैम २।५८३] ॥ (१) ॥ * ॥ 'अथो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥ * ॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) यद्वा, -शरान्

१. हैमे 'क' पुस्तके '-सूदतगुपु' । '...सूद इन्द्रिये—' इति पाठः ।

२. विश्वे पुस्तकद्वये 'आलीढ' शब्दस्वार्थानुसृत्याऽत्र-त्यस्य प्राप्तम् 'विश्वमेदिन्यो' इति पाठस्य स्थाने 'भेदिनी' इत्येव पाठ स्थापितः ।

३. 'भरतस्त्वाह' इति पाठांतरम् ।

व्ययति । 'व्येञ् सवरणे' (भ्वा० उ० अ०) 'संप्रसार-णिभ्यो ङ' (वा० ३।२।३) ।—'आत-' (३।२।३) इति क । सप्रसारणम् (३।२।१५) । यणि (६।४।८२) च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'विषयस्य' 'वेजा (निसाणा)' इति वयातस्य ।

शराभ्यास उपासनम् ।

शराभ्यासः (पु), उपासनम् (न), 'बाण चलानेका अभ्यास करने' के २ नाम हैं ।

येति ॥ शरमोलस्याभ्यासः ॥ (१) ॥ * ॥ उपपूर्वः 'अनु क्षेपणे' (वि० प० से०) । 'आम उपवेक्षने' (अ० आ० अ०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) 'उपासन-मासने । शुष्पपाया शराभ्यासेपि' इति हैम [४।१६८-१६९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ।

पृपरुवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगा ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इपुर्दयोः ।

पृपकः बाणः, विशिखः, अजिह्वगः, खगः, आशुगाः, कलम्बः, मार्गणः, शरः, पत्री, रोपः (३।३।५), इपुः (उ स्त्री), 'बाण' के १२ नाम हैं ।

प्रिति ॥ पर्वति । 'पुपु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लट् शतृ-' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकरवात् गुण । यदा—'वर्तमाने पृपद्वुह्महत्-' (उ० २।८४) इति साधु । स्वार्थे क्त् (ज्ञानि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ वणनम् । 'यण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) बाणः शब्दोऽस्वस्य । अर्थात्वाच्च (५।२।२७) । 'बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयो । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीलशिथ्या पुनर्दयो' (इति मे० ४६।२७) ॥ (२) ॥ * ॥ विशिष्टा सिद्धाऽग्रमस्य । 'विशिष्टा खनिक्रिया रथ्यायां विशिख करे' (इति हैम ३।११२) ॥ (३) ॥ * ॥ जिह्वस्यभावः । अजिह्वामजु गच्छति । 'अन्ये-ष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति ड ॥ (४) ॥ * ॥ खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ 'खगोऽर्जुनहृपशियु । शरे देवेऽपि' (इति हैम २।३१) ॥ (५) ॥ * ॥ आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'आशुगोऽर्जुन शरे धार्यो' इति हैम-चन्द्र (३।१।६) ॥ (६) ॥ * ॥ कल्पते । 'कल-लेपे' (छु० प० से०) । 'कृकदिकलिकडिभ्योऽम्बच्'

१ पि० को०, उपादिमूत्रपाठे च 'कृकदिकडिकडि-भ्योऽम्बच्' इत्येवं पाठः । तदा 'वलंब' शब्दसिद्धये 'कृ-विक्षेपे' इति धातो 'कीर्षते' इति विग्रहः कार्यः ।

(उ० ४।८२) । 'कलम्वी शकभेदेऽपि' कदम्बशरयो पुमान्' (इति मे० १०५।९) ॥ (७) । * ॥ मार्ग-यति । 'मार्गं अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्यु (३।१। १३४) । मार्गते वा । 'कृत्यत्युट्-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'मार्गणं वाचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु धारैऽपिनि' इति हैम (३।२३१) ॥ (८) ॥ * ॥ दृणाति, अनेन वा । 'मृ हिमायाम्' (ऋ० ५० से०) । 'मृदोरप्' (३।३। ५७) वा । 'धरस्तु तेजने वाणे दध्यग्रे ना, धर जले' [इति विश्व-३-मेदिनी १२९।८६] ॥ * ॥ ('सर' इति) दन्त्यादिपाठे तु-सरति । 'मृ गतो' (भ्वा० ५० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('बाणं स्यादम्बकण्टक । स्थूल-द्वेष्टो विपाटश्च' चित्रपुङ्खं धर सर । { पटप्रवाहो विकर्षं') इति त्रिकाण्डशेषात् (२।८।५२ ५३) ॥ (९) ॥ * ॥ पचाणि पक्षा सन्त्यस्य । इति. (५।२।११५) । 'पत्नी वाण्डे खगे द्रुमे । रथेऽपि रथिके रथेने' इति हैम-चन्द्र [२।२७८] ॥ (१०) ॥ * ॥ रोप्यते, अनेन वा । 'ल्यु विगोहने' (दि० ५० से०) ष्यन्त । घञ् (३।३।११९) । यद्वा-रूप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'रोपो रोपणवाणयो' [इति विश्व. १०३।२] ॥ (११) ॥ * ॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिमादर्शनेषु' (भ्वा० ऋ० से०) । 'ईषे निच्च' (उ० १।१३) इत्यु, आदेरिच्च ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'वाणस्य' । प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचा-

प्रक्ष्वेडन, नाराच (२ पु), 'लोहेके वाण' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रनर्पणं दवेदन्ते । 'त्रिभिवदा अष्पवते घांवे' (भ्वा० आ० से०) । ल्यु (३।१।१३४) । प्रपोदरादि (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ नरानाचामन्ति । 'अन्वेषोऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति ड । प्रजाद्यण् (५। ४।३८) । यद्वा-नराणां समूहो नारम् । नारमाद्यापति । ड (वा० ३।२।१०१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य धरस्य' ।

पक्षो बाज

पञ्च, बाज, (२ पु), 'वाणमें लगे हुए पङ्ख' के २ नाम हैं ।

१ मदि-या '-शकभेदे स्मात्-' इति पाठ ।

२. विद्वे 'धरं नीरे धर काण्डे धरस्तेजनकेऽपि च' (१२५।१०) इति भिन्नपाठात् 'मेदिनी' त्वेव पाठो युवत् ।

३ 'सरो दध्यग्रवाणयो' (१२५।८) इति विश्वाच्ये-ति बोध्यम् ।

टिति । पश्यति, पश्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० ५० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।११९) वा ॥ (१) ॥ * ॥ वजजन्नेन । 'वज गतो' (भ्वा० ५० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । निष्ठाया सेद्वत्वात् कुत्वम् । वाजयति वा ष्यन्त । पचाद्यच् (३।१।१३४) । -यद्वा दिट्वात् (७।३।५३) अनुत्त्वम्—इति मुकुटभिरत्य । ('बाजो निखनपक्षयो । वेगे पुमान्श्च क्लीबे घृतयज्ञात् कारियु' इति मेदिनी, ३।०।१५-१६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धारपक्षस्य' ।

त्रिपूत्तरे ॥ ८७ ॥

शीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तका (ज० २।८।८८) न्ता ।

निरस्तः प्रहिते वाणे

निरस्त (त्रि), 'धनुषसे झोडे हुए वाण' का १ नाम है । शीति ॥ निरस्त्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० ५० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'प्रसिद्ध वाणस्य' ।

विपाके दिग्घलितकौ ।

विपाक, दिग्घ, लिप्तक (३ त्रि), 'विषमें बुझाये हुए वाण' के ३ नाम हैं ।

शीति ॥ दिल्पते स्म । 'दिह उपचमे' (ष० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ लिप्यते स्म । विष उपवेहे' (तु० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । स्वार्थे क्त् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विषसंबद्धवाणस्य' ॥ तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्हयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

तूण, उपासङ्ग, तूणीरः निपङ्ग (४ पु), इषुधि (पु स्त्री), तूणी (स्त्री), 'तरकस' अर्थात् 'बमड़े आदिके बने हुए घट्ट-पधारियोंके पीठपर बाँधेजानेवाले, वाण रखनेके घेड़े' के ३ नाम हैं ।

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण सकोचे' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तूण्यते धारे । घञ् (३।३।११९) वा ॥ * ॥ तूणा च । 'स्त्रिया तूण्यधी उपासङ्ग' इति रत्नकोष ॥ (१) ॥ * ॥ गीरादिवात् (४।१।४१) लोपि । 'तूणी नील्या निपङ्गे वा ना' (इति मेदिनी ४६।१६) । ('तूणी तु नील्या तूणी निपङ्गके' इति विश्व ४९।२५) ॥ (६) । * ॥ एव निपङ्ग । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ उपासङ्गन्तेऽत्र धारा । 'पञ्च सङ्ग' (भ्वा० ५० अ०) 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ तूणी तूणत्वमीर्ते । 'ईट

गती' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्य' (३१२१) । यद्वा-
तूर्णी धरैः संकोचं राति । 'रा दाने वादाने च' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति क् ॥ (३) ॥ ११ ॥
इष्वो धीयन्तेऽथ । 'इधाम्' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधि-
करणे च' (३१३२) इति क्ति ॥ (५) ॥ ११ ॥ पट्
'शरधारास्य' ['तरकम' इत्याद्यस्य] ।

खङ्गे तु निम्बिशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।
कौशेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खङ्गः, निम्बिशः, चन्द्रहासः, असि, रिष्टिः, कौशेयकः,
मण्डलाग्रः, करवालः, कृपाणः (९ पु) 'तलवार' के ९ नाम हैं ।

सैति ॥ खण्डति परम् । खण्डयतेऽनेन वा । 'खडि
भेदने' 'छाप्लडिभ्य कित्' (उ० १२४) इति गन् ।

लागमयास्त्रस्यानित्यत्वात् शुम् । 'खङ्गो गण्डकशृङ्गामिबुद्ध-
भेदेषु गण्डके' (इति विश्व २५१२४ मेदिनी २२५४) ॥

(१) ॥ ११ ॥ निर्वृत्तस्त्रतोऽगुलिभ्य । 'निरादय कान्ता'-
(वा० २१२१८) इति समाग । 'गंलयायास्तत्पुस्तक्य'

(वा० ५१४७३) इति डच् ।—'बहुभ्रीहो संदयेये—
(५१४७३) इति डच् । इति मुकुटश्चिन्त्य । बहु-

भ्रीहिरभावात् । 'निम्बिशो निर्वृत्तो खङ्गे' [इति हेमः ३।
७५९] ॥ (२) ॥ ११ ॥ चन्द्र इव हासः प्रभाजस्य । चन्द्रं

हसति वा । द्युतिमत्त्वात् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।
'चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दयावीवकृपाणे च, 'कनीयसि च

गुगुलो' (इति हेमः ४१३४२) ॥ (३) ॥ ११ ॥ अस्यते ।
'अशु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति । 'अस दीप्तो'

(भ्वा० उ० से०) । 'मर्वधातुभ्य इट्' (उ० ४११८) ।—
बाहुलकादि — इति मुकुटश्चिन्त्य । 'मसि खङ्गे नदीभिदि'

इति हेमः [२५८७] ॥ (४) ॥ ११ ॥ रेपति । 'रिपु
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । रिपति वा । 'रिश हिंसा-

याम्' । (तु० प० अ०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'रिष्टिः
खङ्गे ना शुभे स्त्री' (इति मेदिनी ३५१२६) ॥ ११ ॥

[ऋष्टिः] अजादिरिति स्वाम्यादिः । ऋपति । 'ऋषी गती'
(तु० प० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'करवाल-

मण्डलाग्रकालेयकामिरिष्टय । ऋष्टिः । खङ्गस्तरवारि-
कौशेयकौ च नन्दकः' इति रभस ॥ (५) ॥ कुञ्जो भव-

'कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः-' (४१२९६) इति ढकच् ॥ (६)
॥ ११ ॥ मण्डलमग्रस्य ॥ (७) ॥ ११ ॥ करं पालयति । 'पाल

रक्षण्ये' (तु० प० से०) । 'कर्मण्य' (३१२१) ॥ ११ ॥

१. हेमे पुस्तकत्रये 'कनी-' इत्यंशो नास्ति । किन्तु
'चन्द्रहासायकः' - कृपाणे च' इत्यन्त एवांशः ।

२. यत्सदृशम्—'श्वस्त्रमुष्टिपरिघप्रासादगदापुद्गुरपा-
णयः' भट्टिः (९१४) ।

'करवालः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'बल प्राणने'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्य' (३१२१) । करेण वलति

वा । ज्वलादिणः (३१११४०) । यद्वा—वलनम् वालः ।
'बल वेदने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३१८) । करे

वालो यस्य । करेण वल्यते वा । कर्मणि घञ् (३१३।
१९) ॥ (८) ॥ ११ ॥ कृपां नुदति । 'नुद प्रेरणे' (तु० उ०

अ०) । 'अग्येभ्योपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः ।
'पूर्वपादात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥ ११ ॥ नव

'खङ्गस्य' ॥
स्सरुः खङ्गादिमुष्टी स्यात्

स्सरुः (पु), 'तलवार आदिकी मूठ' का १ नाम है ।
स्सेति ॥ स्सरति । 'स्सर छयगती' (भ्वा० प० से०)

'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्यु ॥ (१) ॥ ११ ॥ आदिना
कटितलच्छुरिकादिग्रहः ॥ ११ ॥ एकं 'खङ्गाद्यापुष्पमुष्टी-

नाम्' ।

मेखला तन्निबन्धनम् ।
मेखला (खी), 'तलवारको लटकनेके लिये चमडे आदिकी

चमी हुई कमरमें कसी जानेवाली पेटी, लकाईमें तलवार
हाथसे छूट न जाय इस वास्ते कलाईपर बाँधे हुए चमड़े

आदि या तलवार के भ्यान' का १ नाम है ।
मयिति ॥ मा लक्ष्मीमोक्षति । मा ईक्षति । 'मा'

शब्दो निदये । 'ईक्ष गती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
त्फलच् । यद्वा—मा ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये

च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिक (वा० ३१२।
५) । अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिलेः 'कम्बलादधश्च' इति

कलप्रत्ययो गुणश्च निपातयते—इति मुकुटश्चिन्त्य । उज्वल-
दत्तादिपूक्तसूत्रादर्शनम् । 'मेखला खङ्गबन्धे स्यारकाञ्ची-

पेलनितम्बयो.' (इति मे०, १५४१२५) ॥ (२) ॥ ११ ॥
द्वे 'खङ्गदिश्रर्मादिनिमित्तपरिघप्रासादयः' । 'द्वे द्वे हस्तपरिघ-

प्रासादाय मणिबन्धे प्रप्रियमाणस्य चमदिवा' ।
फलकोऽसौ फलं चर्म

फलकः (पु न), फलम्, चर्म (२ न), 'ढाल'के २ नाम हैं ।
फेति ॥ फलति । 'त्रिकला विशरणे', 'फल निष्पत्तो'

(भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वृत्-' (उ० ५।३५) ॥
(१) ॥ ११ ॥ अच् (३११।३४) । 'फलं हेतुकृते जातीकले

फलकसस्ययोः । त्रिकलायां च कङ्कोले शस्त्राग्ने व्युष्टि-
लाभयो.' (इति हेमः २।५१०-५११) ॥ (२) ॥ ११ ॥

१. पूर्वमत्र 'मेदिनी' इति पाठ आसीत्, किन्तु मेदिन्यां
'फलं जातीकले सस्ये हेतुत्वे व्युष्टिलाभयो । त्रिकलाया

च कङ्कोले प्रियङ्गो तु फकी स्मृता ॥' इति (१४।३३
३४) भिन्नपाठलाभास्त पाठस्यक्तः, हेमे प्रकृतपाठला-
भात् 'हेम' इति पाठः स्यापितश्च ।

चरति, चर्यते वा । अनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ।
 'चर्म कृत्वा च फलके' [इति 'मे० ८७।६३] ॥ (३) ॥ ॥
 त्रीणि 'चर्मण' करि' [डाल] इति श्वातस्य ।

संप्राहो मुष्टिरस्य य' ॥९०॥

समाह (पु) 'टालकी मूठ' का १ नाम है ।

समिन् ॥ मगृह्यते । ग्रह उपादाने' (ब्र० ५० से०) ।
 'समि मुष्टो' (३।३।३६) इति वमणि घन् ॥
 (१) ॥ ॥ अरथ=फलस्य ॥ ॥ एक 'मुष्टे' ।

दृघणे मुद्गरघनौ

दृघण, मुद्गर, घन (३ पु) 'मुद्गर' के ३ नाम हैं ।

द्विति ॥ द्रुर्वृणो ह्ययतेऽनेन । 'करणेऽणोविद्रुप्' (३।३।
 ८२) इत्यप, घनादेशश्च । पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति
 णत्वम् । 'द्रुवणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परश्वधे' [इति
 विश्व ५०।३९ मदिन्यो ४८।५२] । * ॥ वैचित्तु—
 धुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'दृघण'—
 इत्याहु ॥ (१) ॥ ॥ गिरति । 'यु निगरणे' (तु० प०
 से०) अच् (३।१।३४) । मुदो गर ॥ (२) ॥ ॥
 ह्ययतेऽनेन । 'मूतो घन' (३।३।७७) इत्ययमनादेशो ।
 'घन सान्द्रे हृदे दाढ्यं विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । सधे मुस्ते,
 घन मध्यन्त्यवाद्यप्रकारयो' [इति हेम २।२६५] ॥
 (३) ॥ ॥ त्रीणि मुद्गरस्य 'गुर्जा' इति रपातस्य ।

स्यादीली करवालिका ।

ईली, करवालिका (२ स्त्री), 'एक तरफ धारवाली छोटी
 तलवार य गुत्ती' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ इत्ते, ईर्यते वा । 'ईर गती' (अ० आ०
 से०) । 'इणुपधात् कित्' (उ० ४।१२६) इति इन् ।
 'वृद्धिकागात्-' (उ० ४।१।४५) इति डीप् वा । कपि-
 लिकादि (वा० ८।२।२८) ईड्यते वा । 'ईड स्तुतो'
 (अ० आ० से०) । डलघोरेकत्वम् ।— 'रुणुपधात्क'
 इति मुकुटस्त्वपाणिनीय । 'इणुपधात् कित्' (उ० ४।
 १२६) इति सूनपाठात् । तयैवोऽनुवर्तनात् ॥ * ॥
 ('इलि' इति) ह्रस्वादिपाठे तु 'इल गतो क्षेपे च' (तु०
 प०, ष० से०) इति धातुर्बोध्य ॥ (१) ॥ * ॥ कर
 पालयति । पाल रक्षणे' (वृ० प० से०) । अण् (३।
 २।१) डीप् (४।१।१५) वन (ज्ञापि० ५।४।५)
 ॥ * ॥ 'करवालिका' इति पाठे तु—कर चलते । 'वत

हिंसादानयो' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१)
 वरेण चारुणे वा । णिजतात् अच् इ' (उ० ४।
 १३९) । कन (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ ॥
 'तरवार' इति रपातस्य ।—'गुत्ती' इति श्वातस्य—इत्यन्ये ।

भिन्दिपाल' स्मृगस्तुस्यो

भिन्दिपाल, स्म (२ पु), 'नलिना नामक इषियार
 और गुलेल' अर्थात् 'दोटे २ पत्थर या ककड फेंकनेके वास्ते
 रबड़ या चर्मके बने हुए साधन विशेष, या डेलवास' के २
 नाम हैं ।

भोति ॥ भिन्दति । 'भिन्दि अवयवे' (भ्वा० प० से०)
 इन् (उ० ४।१२८) । भिन्दिर्दादयनाल तु दगजुन्यो-
 ऽभिधीयते' इति भरत । तदवच्छिन्न पालोऽपि भिन्दि ।
 भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥
 सरति । गृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद् ॥
 (२) ॥ * ॥ ॥ 'अवमप्रक्षेपसाधनस्य', 'गोषण' इति
 श्वातस्य ।—नालिकास्य—इत्यन्ये ।

परिषः परिघातन ॥ ११ ॥

परिष, परिघातन (२ पु), 'लोहा मड़ी हुई लाठी' के
 २ नाम हैं ।

पेति ॥ परितो ह्ययतेऽनेन । परो ष' (३।१।४)
 इति साधु । 'परिषोऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलस्य च'
 [इति हेम ३।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥ परितो धातयत्य-
 नेन । स्पुट (३।३।१७) ॥ (२) ॥ ॥ लोहवदस्य
 लगुभेदस्य । 'लोहाङ्गी' इति रपातस्य ।

द्रयोः कुठार स्वधिति परशुश्च परश्वधः ।

कुठार (पु स्त्री), स्वधिति, परशु, परश्वध (३ पु)
 'कड़सा, कुलहाड़ी' के ४ नाम हैं ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गनिरस्य । जाति
 त्वात् (४।१।६३) डीप् । कुट वृक्षमुच्छति वा । ऋ
 गतो' (भ्वा० प० अ०) अण (३।२।१) ॥ (१)
 ॥ * ॥ स्व धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) ।
 कित्च् (३।३।७४) ॥ (२) ॥ * ॥ पर श्रुणति ।
 'शु हिंसायाम् (रूपा० प० से०) । 'आडपरयो क्षति
 क्षुभ्योऽडिच' (उ० १।३३) इति कु ॥ (३) ॥ * ॥
 परस्य श्रयनम् । टुश्रोश्चि गतिबुद्धयो' (भ्वा० प० से०)
 अन्धेऽणोऽपि— (वा० ३।२।१०२) इति ड । परस्व
 धयति । 'आतोऽणुप' (३।२।३) इति क ॥ * ॥
 ('परश्वध') अपि । यदाह—'यष्टिपदवैधहेतिको' इति—
 इति स्वामी ॥ * ॥ 'परश्वध' इति पाठे तु—परस्य स्व
 दधाति । वाट्टदण्डधारकत्वात् । 'कुठार स्त्री च स्वधिति'

१ विशेष 'चर्म स्याद्विकलत्वचो' इति (९५।११९)
 इति भिन्नपाठाद्भवत्यस्य विद्वय' इति प्राक्तनपाठस्य स्थाने
 प्रकृतपाठस्य मेदिन्या दर्शनात्स एव स्वीकृत ।

परशुश्च परश्वधः । कुटाटङ्कः पशुः' । 'अयं छुरिका कोस-
सायिका' इति रभवः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कुटा-
रस्य' ['करसा' इत्याक्षयस्य] ।

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥९२॥
शस्त्री, असिपुत्री, छुरिका, असिधेनुका (४ स्त्री), 'छूरी'
के ४ नाम हैं ।

स्येति ॥ शस्वतेऽनया । 'धामु' हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'दाम्नीघास-' (३२।१८२) इति ङ्ङ् ।
झोष् (४।१४१) । 'शस्त्रमाधुधे । लोहे, शस्त्री छुरिका-
याम्' [इति हैम. २।४०२-४७३] ॥ (१) ॥ * ॥
असे. पुत्री ॥ (२) ॥ * ॥ छुरिति । 'छुर छेरने' (तु०
प० से०) । वृत्तम् (उ० २।३५) । 'इपुष्य-' (३।२।
१३५) इति के कन् (जाणि० ५।४।५) वा ॥ (३)
॥ * ॥ असेधेनुरिव ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'छुरिकाया' ।

वा पुंसि शल्यं शङ्कुनी

शक्यम् (न पु), शङ्कुः (पु), 'बाणके मोंक' (अगले
भाग) के २ नाम हैं ।

वेति ॥ शलति । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) ।
षष्प्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रिया
शङ्कौ श्लोचं दवेडेपु तोमरे । मदनद्रुश्चाविधोनी' [इति मे०
११७।५७] ॥ (१) ॥ * ॥ 'पाङ्कतेऽभ्यात् । 'शकि
शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरसंज्ञुपीयु-' (उ०
१।१११) इति साधु । 'शङ्कु पत्रशिराजले सख्याकीलक-
सम्पुपु । यादोऽभ्यभेदयोर्महे' [इति हैम २।१८] ।
'संख्याकीलकयो शंकु. अकु प्रहरणान्तरे' [इति शाश्वत
३८५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बाणास्यस्य', 'बर्छी'
इति ह्यवातस्य ।—'शैल' इति ह्यवातस्य—इत्यन्ये ।

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शर्वला (स्त्री), तोमरः (पु न), 'तोमर, शुर्जे या गर्दोसे'
के २ नाम हैं ।

शैति ॥ शर्वन्ति । 'शर्वं गती' (भ्वा० प० से०) ।
तालव्यादि (५वर्गीयान्त) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) ।
कलच् । 'सादूलशर्वलासालाटु' इति शमेद ॥ * ॥ स्वामी
तु—'सर्वं लाति' इति विगुह्णम् (सर्वलाया) दन्त्यादि-
तामभिप्रैति ॥ (१) ॥ * ॥ तोति । 'तु' सोश्रो (घातु)
गती^२ । विच् (३।२।७५) । स्त्रियते । 'मूह प्राणत्यागे'

(तु० आ० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । अच् (३।१
१३४) । तोम्रासी मरश्च । तोम्रान्ता स्त्रियतेऽनेन वा ।
'पुसि-' (३।३।११८) इति घ. ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'नोमस्य' 'गडाता' इति ह्यवातस्य ।—'शाबली' इति
ह्यवाताया—इत्यन्ये ।

प्रासस्तु कुन्तः

प्रासः, कुन्तः (२ पु), 'भाला' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ कु शरीर-
मुनति । 'उन्दी कलेदने' (उ० प० से०) । बाहुलकात् ।
शक्न्ध्वादि (वा० ६।१।९४) । 'कुन्त. प्रासे चण्डभावे
क्षुद्रभातो' गवेबुके । कुन्ती पाण्डुरियाया च शल्यवया गुणगु-
लदुमे' [इति विश्व ५९।३३] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'प्रामस्य' 'भाला' इति ह्यवातस्य ।

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥९३॥

कोणः (पु), पालिः, अश्रिः, कोटिः (३ स्त्री), 'सलवार
आदि हथियारोंके किनारे या नोक' के ४ नाम हैं ।

कविति ॥ कुणत्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०)
'हलञ्' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तयञ् (३।१।१३४)
वा । 'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्रीपादीनां च वादने । एकदेवे
गृह्णादीनामश्रो च लपुटेऽपि च' [इति मे० ४५।८-९] ॥
(१) ॥ * ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (घु० प० से०) ।
'अच इ' (उ० ४।१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋत-
गञ्जिज्-' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः—इत्याह । तप्त ।
तप्त पाते पाठाभावात् । 'पालि कर्णलताप्रेऽश्रो पङ्कता-
वङ्कप्रभेऽयो । छायादिदेये स्त्री पाली सूकाससमश्रुयोपितो'
[इति मे० १४७।३०-३१] ॥ (२) ॥ * ॥ अश्रानि
'अस भोजने' (ऋचा० प० मे०) । अश्रुते वा । 'अश्रु
व्याप्ती' (स्वा० आ० से०) । अश्रया (४८क्या) दि
(उ० ४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारायम्, इति ।
'आदि अिहनिभ्या ह्रस्वञ्' (उ० ४।१३७) इतीष्
चिच्च । द्विर्वात् (६।४।१४३) टिलोप । 'आटो
ह्रस्वश्च—इत्याह । तप्त । सक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणे-
वदेशयो' इति घराणिः ॥ * ॥ 'अश्र कोणे^२ शिरसिजे'
इति विश्वात् [१३०।६८] 'अस' अपि ॥ (३)
॥ * ॥ कोटयति, कोटयते वा । 'कुट कोटित्ये' (तु० प०
से०) । 'अच इ' (उ० ४।१३९) । कुटयते वा ।

१. अयं 'छुरिका' र्थकत्वान्न प्रकृतोपयोगी ।

२. 'तु' इति सोश्रो घातुर्गतिवृद्धिर्हिसामु । अयं च
नुविकरण इति स्मरगति' इति 'तुस्तुशम्य'— इति सूत्र-
विवरणे भट्टो० ।

१. 'शुद्रजन्तो'— इति विश्वे पाठः ।

२. उणादिसूत्रपाठे एतत्सूत्रस्य दर्शनात् मि० को०
'स्त्रिया पाट्यश्रिकोटय' इति तदुदाहरणाच्चेदं चित्रयम् ।

'द्वय (ण) जाद्विभ्य' (वा० ३।३।१०८) द्वीञ्ज (ण) । 'कोटि स्त्री घनुषोऽप्रेऽश्री सङ्ख्याभेदप्रवर्षयो' [इति मे० ३४।९] । (४) ॥ * ॥ चरवारि 'कोण भागस्य' ।

सर्वाभिसार सर्वौष सर्वसंनहनार्थक ।

सर्वाभिसार, सर्वौष (२ पु), सर्वसंनहनम् (न),

'चतुरङ्गिनी सेना को तैयार करने' के ३ नाम हैं ।

सेति ॥ सर्वोष्णभिरणम् । चृ गतो' (भ्वा० प० से०) । भावे षच् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वस्वीष । 'सर्वोषो मुद्रवणे' च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मे० २७।११) ॥ (२) ॥ * ॥ सर्वोषा संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'सर्वसंनहनस्य' ।

लोहाभिहारोऽस्त्रभृता राज्ञा नीराजनाविधि' ॥९४॥

लोहाभिसार (पु), 'लड़ाईके लिये तैयार शस्त्रधारियों या राजाओंकी आरती या आरतीके बादवाले कृत्यविशेष या युद्धयात्राके पहले की जानेवाली हथियारोंकी पूजा' का १ नाम है ।

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे' [इति मे० १७५।८] । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हृष्य हरणे' (भ्वा० उ० ष०) । भावे षच् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर' इत्यमरमाला ॥ * ॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु- 'चृ गतो' (भ्वा० प० से०) धातु-बोधय ॥ (१) ॥ * ॥ नि शपेण नितरा वा राजनम् । 'राज्नी शीतो' (भ्वा० उ० से०) । षण्त् । 'ण्यसञ्च-य-' (३।३।१०७) इति भावे युच् । तस्या सैव वा विधि । 'नीराजनो विधि' इति पाठे तु 'नि शपेण राजनमथ' इति बहुव्रीहिर्बोध्य ॥ * ॥ एकं 'महानवम्या' प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः ।

यत्सेनयार्थिभगमनमरी तद्भियेणनम् ।

अभियेणनम् (न), 'वैरीके सामने सेना-सहित जाने' का १ नाम है ।

यदिति । सेनयाभियानम् । सत्याप- (३।१।२५) इति सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गाच्च' ।

१. विश्वे (२९।११) सवादात् — 'गुरुभेदे—' इति लभ्यमानो मेदिनीपाठो न सम्म्यक् ।

२. हेमचन्द्रस्तु (३।३।५३) दशम्या विजयादशम्या नीराजनाविधि विधि लोहाभिसार मनुते ।

मुनोति- (८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'घात्री समं-यगमनस्य' ।

यात्रा ब्रज्याभिनियाण प्रस्थानं गमनं गम ॥ ९५ ॥

यात्रा, ब्रज्या (२ स्त्री), अभिनियाणम्, प्रस्थानम्, गमनम् (३ न), गम (पु) 'यात्रा, प्रस्थान, जाने' के ३ नाम हैं ।

येति यानम् । 'या प्रापणे' (ध० प० ष०) । 'हुवा माधुमसिभ्यस्त्वम्' (उ० ४।१।६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयो त्रियाम्' (इति मे० १२।८।७७) ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रजनम् । ब्रज गतो' (भ्वा० प० से०) । 'ब्रजवजो-' (३।३।९८) इति वयप् ॥ (२) ॥ * ॥ अभिनियाण- (३) ॥ * ॥ प्रस्था-(४) ॥ * ॥ गमिभ्यो (५) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ गमे 'ग्रहवृष्ट-' (३।३।१८) इत्यप् । गमो नाशवित्तस्यार पर्यालोचितेऽस्वनि [इति मे० १०।८।१०] ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'प्रस्थायामास्य' ।

स्यादासारः प्रसरणम्

आसार (पु), प्रसरणम् (न) 'सेनाके सब तरफ फैल जाने' के २ नाम हैं ।

स्वेति ॥ आसरणम् । 'चृ गतो' (भ्वा० प० ष०) । षच् (३।३।१८) । 'आसार स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टो गुह्य इवले' [इति विश्व १३।८।१६७] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ 'प्रसरण' इति पाठे- अचिचृष्ट- (उ० २।१२) इत्यनि । कृदिकारात्- (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्वतो व्यापिसं-यप्रसरणस्य' ।

प्रचक्रं चलिताप्यक्रमम् ।

प्रचक्रम, चलितम् (२ न), 'यात्रा की हुई सेना' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रस्थित चक्र सं यम् ॥ (१) ॥ * ॥ चलित शब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्र चर्चित त्रिपु' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रस्थितसै यस्य' ।

अहितान्प्रत्यभोतस्य रणे यानमभिक्रम ॥९६॥

अभिक्रम (पु), 'निडर होकर वैरीके सामने योद्धाके गमन करने' का १ नाम है ।

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) भावे षच् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश-' (७।३।३४) इति च वृद्धि ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'निर्भीक-यायिन' ।

वैतालिका बोधकराः

वैतालिकः, बोधकरः (२ पु), 'राजाको जगनेके लिये प्रातः काल या विशिष्ट अक्षरों पर राजाके स्तुतिपाठ करनेवाले वन्दी, भाट' के २ नाम हैं ।

वापिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥ ॥ ॥ बोध करोति । 'कृदो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'प्रातर्जागरणकारिणः' ।

चाक्रिका घण्टिकार्थकाः ।

चाक्रिका, घण्टिकः (२ पु) 'घण्टा बजानेवाले या घड़ियारी नामक बजाको बजानेवाले वन्दी-विशेष' के २ नाम हैं ।

केति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ घट्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) (२) ॥ ॥ ॥ बहवो मिलिता ये राजा स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । वचिचु 'चक्रिका घट्टिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठक् (५।२।११५) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ घटी कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कंः (३।२।३) । 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'वन्दिविशेषेषु' । 'घड़ियारी' इति 'घट्टिका-वाद्यकस्य' ।

स्युर्मागधास्तु मगधाः

मागधः, मगधः (२ पु), 'राजाकी वंशावलीको घर्णन करनेवाले वन्दी' के २ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याच्ञार्थः । कण्ठ्वादिपगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हल.' (६।४।४९) इति यलोप । प्रजाद्यच् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥ ॥ ॥ मुकुटस्तु—'मधु मधुर कायन्ति' इति विगुह्णन् 'मधुका' इति पाठ मन्यते ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'राजो वंशपरम्परावंशदानाम्' ।

वन्दिनः स्तुतिपाठकः ॥९७॥

वन्दी, स्तुतिपाठकः (२ पु), 'राजाकी स्तुति करनेवाले वन्दी' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि भभिवदानस्तुत्यो.' (भ्वा० आ० से०) । प्रत्यादिवात् (३।१।१३४), 'आवश्यका' (३।

१. मगधेति याच्ञार्थः, कण्ठादिः । यच्छ्रीभोजः— 'कर्मधिन. कुसुम्भस्तु कं मगध्यन्तु मागधाः । कर्मिषुष्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं तुरण्यति ॥'

३।१७०) इति वा णिनि ॥ (१) ॥ ॥ ॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रजाः प्रस्तावसंशयोक्तयः' () ॥ ॥ ॥ द्वे 'राजादिस्तुपाठकेषु' 'भाट' इति स्वयत्स्य । ('चत्वार एकार्पाः' इत्येके—इति स्वामी) ।

संशमकास्तु समयात्संप्रामादनिवर्तिनः ।

संशसकः (पु), 'शपथ देने या स्वयं प्रतिज्ञा करनेके कारण छद्माईसे नहीं लौटनेवाले योद्धा' का १ नाम है ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आकोश' (भ्वा० उ० अ०) भावे क्त. (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति-' (वा० २।१।२६) इति णिच् । ष्वल् (३।१।१३४) । क्वन् (उ० २।३५) वा । सम्भक् शप्तं सत्यं मेया ते इति वा ॥ (१) ॥ ॥ ॥ समयाच्छपपाद्वेतोरा-चारादा ॥ ॥ ॥ एक 'शपथवशात्संप्रामादपरिवर्तिनः' ।

रेणुर्द्वयोः त्रिग्र्यां धूलिः पांशुर्नान द्वयो रजः ॥९८॥

रेणुः (पु स्त्री), धूलिः (स्त्री), पांशुः (पु), रजः (न), 'धूल' के ४ नाम हैं ।

रयिति ॥ रिणानि, रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः' (क्रया० प० अ०) । 'अजिह्वुरीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८) इति युः । 'रेणु स्त्रीसुयोर्धूलौ पुलङ्ग. परंटे पुनः' [इति विश्व'ने० ४६।२५] ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ध्रुवति, ध्रुवते वा । 'ध्रु विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकाक्षिः । धवनम् । 'ध्रुज् कम्पने' (क्रया० उ० से०) । संपदादि (वा० ३।३।१०८) । ध्रुवा लीयते । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ पवति । 'पदि तापाने' (ध्रु० प० से०) । 'अजिह्वुसिकम्पनि-' (उ० १।२७) इति धाधुः ॥ ॥ ॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंखधूकरपांशवः' इति शभेदात् (पामु) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥ ॥ ॥ रजति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरञ्जिभ्या कित्' (उ० ४।१३७) इत्यमुन् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ चत्वारि 'रजस' ।

चूर्णे क्षोदः

चूर्णम् (न पु), क्षोदः (पु), 'महीन धूल' के २ नाम हैं । च्विति ॥ कूर्णते । 'चूर्णं पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) 'चूर्णानि वासयोगा. स्युश्चूर्णो धूलि सशर्करा'

१. विश्वे 'रेणु. पर्यंटेके धूमामक' इति भिन्नपाठा-दत्र 'मिदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

२. अदन्तोऽपि 'रज' शब्दः । तथा च वाच०—'रञ्ज् क । स्त्रीकुसुमे दध्द० । परागो, रेणो, गुणभेदे च प्र० आन्दे शब्द च० इति (पृष्ठ ४७।८९) ।

[इति शाश्वत ३८०] ॥ (१) ॥०॥ धुञ्जे । 'धुदिर् स-
पेयणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'सौद पेप-
णञ्चूर्णयो' [इति हेम २।२२८] ॥ (२) ॥०॥ द्वे पि-
प्लस्य रजस' ।—पडपि रजस —२२के ।

समुत्पिप्लजिञ्जलौ' भृशमाकुले ।

समुत्पिप्ल, पिञ्जल (२ पु), 'अधिक व्याकुल सेना' के
२ नाम हैं ।

सेति ॥ समुत्पिप्लज (घ) ति । 'पिञ्जि हिम्याम्' (पु०
प० से०) । ष्यन्त । 'एरष' (३।३।५६) ॥ (१) ॥०॥
बाहुलजादलच् । पिञ्जल लालि वा ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'अ-
तिसकुलस्य' ।

पताकी वैजयन्ती रथात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

पताका, वैजयन्ती (२ स्त्री), केतनम् (न), ध्वजम् (न पु),
'पताका, झण्डे' के ५ नाम हैं ।

पेति ॥ पतति, पत्यतेऽ-या वा । पत्तु गतो' (भ्वा० प०
मे०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४ इत्याव) । यत्तु—
'सालिपदिपतिभ्यो निव्' (उ० ४।१४) इत्याव — इति
मुकुट । तप्त । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्या
स्यात्सोभायनाटकाङ्गयो' [इति विश्व-१६।१७३, मे०
१०।११५] ॥ (१) ॥०॥ विजयते । 'जि अभिभवे'
(भ्वा० प० अ०) । 'लुभ्वदि-' (उ० ३।१२८) इति
अच् । विजयन्तस्येयम् 'तस्येदम्' (४।३।२०) इत्यण ।
'वैजयन्तो गृहे सक्षत्रासाध्वजयो पुमान् । वैजयन्ती पता-
काया जयन्तीपावप स्त्रियाम्' (इति मे० ७०।२२०) ॥
(२) ॥०॥ केत्यते ज्ञायतऽनेन । 'विज सप्तधादी' (भ्वा०
प० से०) । 'करणा-' (३।३।१७) इति त्युट् । केतन
तु निमन्त्रणे । गृहे केती च कृत्य च इति म० (८६।५२-
५३) ॥ (३) ॥०॥ ध्वजति । 'ध्वज गतो' (भ्वा०
प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । ध्वज पूर्वदिशो गृहे । सिद्धे चिह्ने पताकाया
सद्व्याङ्गे सौण्डिकेऽपि च' [इति हेम २।७१-७२] ॥ (४)
॥ ॥ चत्वारि 'पताकाया' ।

१ 'उत्पिप्लजश्च, यत्तुध्वजम्-कुर्वणमुत्पिप्लजलजात-
पत्रैर्विहङ्गमाना जलजातपत्रे' इति माघ (४।६) ।

२ 'विश्वे' तु 'च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेऽपि च' इति
पाठ । 'भेदिन्या तु 'वैजयन्तो गृहे' इत्य ध्वजप्रासादयो
पुमान् ।' स्त्रियाम्' इति पाठ, विश्वेऽपि — गृहे सप्त-
प्रासादध्वजयोरपि । जयन्तीवह्निमन्त्रयो ॥' (७२।
२०१) इति पाठ, अतोऽस्याद्वरणस्य मूल मूयम् ।

३ भेदिन्या '—कृत्ये' इत्येव पाठ ।

सा वीराशंसन युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ।

वीराशसनम् (न), 'लडाहंके नरयन्त भयङ्कर मदान'
का १ नाम है ।

सेति ॥ वीरा आशस्यन्तेऽज । 'आह गति इच्छायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥०॥
एव 'भयकरयुद्धभूमे' ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहंप्रविका (स्त्री), 'मैं पहले पहलुचा-मैं पहले पहुँचा ऐसे
महते हुए स्पष्टसिंसे योद्धाओंके दौड़ने' का १ नाम है ।

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४)
इति समास । स्वार्थे कश्च (आपि० ५।४।५) । 'अह पूर्वम्'
इत्यस्याम् । ठञ् (५।२।१११) वा ॥ (१) ॥०॥ एक
'अह पूर्वमह पूर्वम् इति योधाना यावन्क्रियाया' ।

आहोपुरुषिणा दर्पाद्या स्यात्सभावनात्मनि ।

आहोपुरुषिणा (स्त्री), 'अभिमानपूर्वक अपनेमें साम-
र्थ्यका प्रकट करने' का १ नाम है ।

आह्विति ॥ अहो अह पुरुष । 'सुप्सुपा' (२।१।४)
इति समास । अहोपुरुषस्य भाव । मनोऽतिवित्वात् (५।१।
१३३) ङ्क् ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'आत्मनि सत्प्रपा-
दित्करणस्य' ।

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः

॥ १०१ ॥

अहमहमिका (स्त्री), 'आपसमें अहङ्कार करने' का १ नाम
है ।

अहमिति ॥ 'अहमह' मन्तोऽस्त्यथ । वीप्ताया द्वित्वम्
(८।१।२) । स्त्रीत्यादित्वात् (५।२।११६) ङ्क् । अनित्य-
त्वात् 'अभ्ययानाम्' (वा० ६।४।१४४) इति न टिलोप ॥
(१) ॥०॥ एक परस्परानुकारस्य' ।

द्रविणं तरः सहोवलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

शक्ति पराक्रमप्रोणे

द्रविणम्, तर, सह (पु) बलम्, शौर्यम्, स्थाम, शुष्मम्
(७ न), शक्ति (स्त्री), पराक्रम, प्राण (२ पु), 'पराक्रम,
बल' के १० नाम हैं ।

द्वेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) ।
'द्रुदधिम्यागिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविण काचने वने ।
पराक्रमे बलेऽपि स्त्रियम्' इति हेमचन्द्र [३।२।१६-२१७] ॥

१ 'सह सुपा' इति सूत्रस्वरूपम्, प्रकृतौक्तिस्तु कति-
तार्थपरा । एवमत्रेऽपि ।

(१) ॥१॥ नरस्यनेन । 'तु प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुम् (उ० ४।१८९) 'नरो जवे बले' इति हैम [२।१९४] ॥ (२) ॥१॥ सहतेऽनेन । 'पह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पहो बले उद्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयो' इति सान्तेषु हैम (२। ६०७) ॥१॥ 'दण्डोत्पला मुद्गपर्णी कुमारीनलभेपजे । सहा स्त्रियां, बले न स्त्री' इति रभसादवन्तमपि । (३) ॥१॥ बलते (२)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'अनो घ च' (३।३।१२५) इति घ । 'दलं गन्धरसे हृषे स्थामनि स्थोत्यसैन्ययो । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायते-ऽपि च । बलमुत्तेज्यपलिक्क स्याद्वाटचालके तु योगिनि' (इति मे०, १४७।३७-२८) ॥ (४) ॥१॥ शूरस्य भाव कर्म वा । ष्यञ् (५।१।१२४) । 'शौर्यमारभट्टीशब्दयो' [इति विश्व. ११६।१८] ॥ (५) ॥१॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।—'आनो मनिन्' (३।२।७५)—इति मुकुटस्तु चित्त्वं । तस्य कर्मणि विधानात् ॥ (६) ॥१॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष्य शोषले' (दि० प० अ०) । 'अविशिविगिणुपिभ्य क्त्' (उ० १।१४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मे०, ११०।३४) ॥ (७) ॥१॥ सक्तयेऽनया । 'सक्तु सक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्त्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ 'बले स्त्रियाम्' [इति हैमः २।२०३] ॥ (८) ॥१॥ पराक्रमयतेऽनेन । 'क्रम पादविधेये' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्याद्योग्योरपि' [इति विश्व ११४। ५५] ॥ (९) ॥१॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षञ् । 'प्राणो ह्यमाहते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । युंलिङ्ग, पूरिते वाच्यपलिक्कः, पृथग्नि चासुषु' (इति मे०, ४६।२१) ॥ (१०) ॥१॥ दत्त 'सामर्थ्यस्य' ।

विक्रमस्त्यसिश्शिक्षिता ॥ १०२ ॥

विक्रमः (पु), अतिशिक्षिता (स्त्री), 'अधिक बल' के २ नाम हैं ।

व्रीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान् क्रान्तिमात्रे स्यान्बलसंपत्ति' (इति मे०, ११२। ५४) ॥ (१) ॥१॥ अतिशयिता शक्तियस्य, तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'अतिपरा-क्रमस्य' ।

१. 'शौर्यं चार—' इति विश्वे पाठः ।

२. हैमे '—श्रियाम्, इत्यपि पाठः ।

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाषिनि वा रणे ।

वीरश्याम् (न), 'लडाईमें जानेके समय या लडाईसे लौटनेपर उत्साह को बढ़ानेके लिये मदिरादि-पान करने' का १ नाम है ।

व्रीति ॥ वीराणा पानम् । 'वा भावकारणयो' (८। ४।१०) इति णट्ठञ् ॥ (१) ॥१॥ एकं 'बुद्धारम्भेज्जे वा पानकर्मणं' ।

युद्धमायोधनं जन्म्यं प्रघनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमासकन्दनं संख्यं समोकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरारोकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संपहारामिसंपानकलिसंफोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्द्धसमाघातसंप्रामाभ्यागमाहायाः ॥ १०५ ॥

समुदायः द्वियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धस्य, आघोघनम्, जन्म्यं, प्रघनम्, प्रविदारणम्, मृधम, आसकन्दनम्, संख्यम्, समोकम्, सांपरायिकम् (१० न), समरः, अनीकः, रणः (३ पु न), कलहः, विग्रहः, संपहारः, अभिसंपातः, कलिलः, संस्फोटः, संयुगः, अभ्यामर्द्धः, समाघातः, संप्रामः, धाहवः, समुदायः (१३ पु), संयत् समितिः, आजिः, समितः, युत् (५ स्त्री), 'लडाई, युद्ध' के ३१ नाम हैं ।

युद्धेति ॥ यो-धनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० धा० अ०) भावे क्त—(३।३।११४) ल्युटो (३।३।११५) ॥ (१) ॥१॥ (२) ॥१॥ जननम् । 'जनेयक्' (उ० ४।१११) । जायते वा । 'भय्यपेप-' (३।४।६८) इति साधु । 'जन्मं हृष्टे परीवादे सप्रामे च तपूमकम् । जन्मा मातृवयस्याया जन्म स्याजन्तके पुमान् ॥ निपुण्याथजनित्रोश्च नवोडाताति-मृत्ययो । वरस्त्रिगधे' [इति विश्वमे० ११४।२५-२७] ॥ (३) ॥१॥ प्रधानम् । 'द्वयान्' (जु० उ० अ०) । 'कृपुवृ-जिमदिनिधात्र वयु' (उ० २८१) । 'प्रघन युधि दारणे' [इति हैम ३।४।१५] ॥ (४) ॥ * ॥ 'द्वि विदारणे' (कृचा० प० से०) । ष्यन्ताद्भावे ल्युट् । प्रविदारणमा-हयात् संपरायेश्वदारणे' [इति मे० ५३।११३] ॥ (५) ॥ * ॥ मर्धनम् । 'मृधु हिसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । धाह्लकाद्भावे ष्यर्थे वा क् ॥ (६) ॥ * ॥ 'स्कन्दिर्-नक्षिपोपणयो' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।

१. विश्वे '—संयुजे नरके पुन । अन्य स्वाच्छयनीये च अन्य मातृसखीमुवो । जन्मो वरवृत्तातिप्रियमृत्यहि-त्सेषु च ॥' इति (११५।१३-१४) विद्यपाठादन 'मैदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

११५) । 'आस्कन्दन तिरस्कारे रणे सशोषणोऽपि च'
[इति विश्व ९७।१५५] ॥ (७) ॥ सह्यानम् ।
चक्षिह स्वातोर्वा भावे क । 'मस्यमाह्वये । सस्यकादौ
विचारे च' इति हेम (२।३९८-३९९) ॥ (८) ॥ * ।
समनम् । 'म वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अलीका-
दयश्च' (उ० ४।२५) इति कौकन । सस्यगयनम्, वा ।
'ई गत्यादौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् क । (९)
॥ * ॥ सपरायणम् । 'अय गतो' (भ्वा० प० से०) । 'इ
गतो' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) ।
स्वायं ञ् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ दिनयादित्वात्
(५।४।३४) ठङि 'सापरयिक' अपि ॥ (१०) ॥ * ॥
समरणम् । 'ऋ गतो' (कथा० प० से०) घ (३।३।
११८) ॥ 'ऋदोरप' (३।३।५७) वा । यत्—ऋच्छ-
न्त्यत्र । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप' (३।
३।५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऋप-तादपौ विधा-
नात् ॥ (११) ॥ * ॥ अननम् । 'अन गतो' ()
'प्राणने' (अ० प० से०) वा । 'अनीहादयश्च' इति साधु ।
न नयनम् । 'शीर्ष प्राणने' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुल
कात्कन् । नञ्समास (२।२।६) 'अनीकोऽस्त्री रणे संन्ये'
[इति मे० ४।४२] ॥ (१२) ॥ * ॥ रणनम् । 'रण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वक्षिण्योश्च' (वा० ३।२।
५८) इत्यप् । 'रण कोणे ववणे पुंसि समरे पुनपुसकम्'
(इति मे० ४।६।२५) ॥ (१३) ॥ * ॥ 'कल तु
मधुरध्वनी' इति घरणि । कलम्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति छ ॥ (१४) विप्रङ्गणम् ।
'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विप्रहो युधि विस्तारे
प्रविभागशरीरयोः' [इति हेम ३।८३१] ॥ (१५) ॥ * ॥ सप्र-
हरणम् । 'हृक् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।
१८) । 'सप्रहारो गतो रणे' [इति हेम ४।२९२] ।
(१६) ॥ * ॥ अभिसपतनम् । 'वल्गु गतो' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥ * ॥
कलनम् । 'कल शब्दाशौ' (भ्वा० अ० से०) । इत् (उ०
४।११८) । 'कलेरि'—इति मुकुट । तत्र । ताडकसू
त्राभावात् । 'कलविभोक्तं सूत्रे विवादेऽन्त्ययुगे युधि' (इति
हेम ६।४८९) ॥ (१८) ॥ * ॥ सस्फोटनम् । 'स्फुटिर्
विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
'सस्फेट' इति तु स्वामी । तत्र स्फिट अनादरे' (चू०
प० से०) ॥ (१९) ॥ * ॥ सयोजनम् । 'युजिर् योगे'

(स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । '—रथपु
—' (४।४।७६) इति निर्देशाद्युणाभाव । प्रतिबन्ता
दिपु (४।४।९९ गणे) 'सयुग' शब्दपाठान्ता । (२०)
॥ * ॥ अभ्यागमनम् । 'मूढ शोदे' (कथा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'अभिमर्दस्तु पुंसि श्यादवमर्द
राये च' (इति मे० ७।७।५५) ॥ (२१) ॥ * ॥
समाहननम् । घञ् (३।३।१८) । 'समाघातो वधे युद्धे'
(इति मे० ७।१।२२७) ॥ (२२) ॥ * ॥ सप्रामगम् ।
'सप्राम युद्धे' (चू० उ० से०) ष्यन्त । 'एरच्' (३।३।
५६) ॥ (२३) ॥ * ॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृट्-'
(३।३।५८) इत्यप । 'अभ्यागम समरेऽन्तिके । घाते
रोधेऽभ्युपगमे' इति हेम (४।२२०-२२१) ॥ (२४)
॥ * ॥ आह्वानम् । 'ह्वेत् स्पर्षाया शब्दे च' (भ्वा० उ०
अ०) । 'आह्वि युद्धे' (३।२।७२) इत्यप् सप्रसारण
च । 'आह्व सगरे यत्ने' [इति हेम ३।७३१] ॥ (२५)
॥ * ॥ समुदयनम् । 'अय गतो' (भ्वा० अ० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२६) ॥ * ॥ सयतनम् । 'यती
प्रयत्ने' (भ्वा० अ० से०) सयतनम् । 'यम उपरमे'
(भ्वा० प० अ०) वा । सपदादि (वा० ३।३।१०८) ।
'गमादौनाम्-' (वा० ६।४।४०) इति मलोप । तुक् (६।१
७१) ॥ (२७) ॥ * ॥ समयनम् । 'इ' गतो' (भ्वा० प०
से०) क्तिच् (३।३।१७५) । 'समिनियुधि सगमे । हाभ्ये
सभायात्' इति हेमचन्द्र (३।३।३२-३३३) ॥ (२८) ॥ * ॥
अजनम् । 'अज गतो' (भ्वा० प० से०) । 'इणजादिभ्य'
(वा० ३।३।१०८) । इत् (ण) विधानसामर्थ्यादजेने की ।
अन्यथा 'व्यादिभ्य' इत्येवावश्यत् । बहुल तपि (वा०
२।४।५४) इति वा० 'घ्राजि स्त्री समसूनी सप्रामे' इति
मोदनी (३।०।३) ॥ (२९) ॥ * ॥ समयनम् । 'इ गतो'
(भ्वा० प० अ०) । सपदादि (वा० ३।३।१०८) । तुक्
(६।१।७१) ॥ (३०) ॥ * ॥ योधनम् । 'युम सप्रहारे'
(दि० अ० अ०) । सपदादि (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१)
॥ * ॥—एतु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्था । सर्वथा
धिकरणे प्रत्यय—इति मुकुट ॥ * ॥ एकत्रिघत् 'प्रहरण
त्रियाया' ('युद्धस्य') ।

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नियुद्धम् । बाहुयुद्धम् (२ न), 'कुस्ती, दगल' के २
नाम है ।

१ उणादिसूत्रपाठे 'अनीहादयश्च' इति सूत्र नास्ति,
यि० कौ० चास्य सिद्धि 'अनिहृदिभ्या किञ्च' (उ० ४।
१७) इत्युणादिसूत्रेण विहिता ।

१ 'कनी गतो' इति घातो 'अन्ये तु इ ई इति प्रसिद्ध
प्य इयाय—' इति सि० कौ० ।

२ '—गतिसेपणयो' इति सि० कौ० धातुपाठे च ।

नीति ॥ निगृह्य नितरा वा युद्धम् ॥ (१) ॥ * ॥
बाहुयुद्धम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ('कुस्ती,
दङ्गल' इत्याद्यस्य) ।

तुमुलं रणसंकुले ॥ १० ६ ॥

तुमुलम्, रणसंकुलम् (२ न), 'ख्व जमकर लडाईं होने
या ख्याकुल होने' के २ नाम हैं ।

विवति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' (धातुः) सौयः ।
वाहुलकांमुलकम् । 'तुमुल रणसंकुले । तुमुलो विभीत-
कक्षी' [इति हैम. ६९१] । 'तुमुल व्याकुले रणे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'रणव्याकुलात्वात्' ।

क्ष्वेडा तु सिहनादः स्यात्

क्ष्वेडा (स्त्री), सिहनादः (पु), 'लडाईमें सिंहके समान
गर्जने' के २ नाम हैं ।

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'त्रिखिन्वा रनेहनमोचनयो'
(भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा । घञ् (१३, ३।
१८) । प्रपोदरादि । (३।३।१०९) । रूपभेदात्स्योत्वम् ।
'विशेषवैयर्थ्यादधितः' इति परिभाषणान्न पुस्तकम् । 'क्ष्वेडो
ध्वनी कणामये विवे । क्ष्वेडा वंशशलाकामां सिहनादे च
योपिति । लोहितकांपणफले घोषपुष्पे तपुसकम् । दुरासदे
च कुटिले वाजयलिङ्ग प्रकीर्तितः' [इति मे०, ४०।५-६]
(१) ॥ * ॥ सिहवन्नदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'योधानां सिहनादस्य' ।

करिणां घटना घटा ।

घटना (भा० दी०), घटा (२ स्त्री), 'हाथियोंके छुण्ड' के
२ नाम हैं ।

केति ॥ घटनम् 'घट संघाते' दुरादि । 'ण्यासश्रम्यः-'
(३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ 'घटादयः-'
पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति पित्वाङ् अङ् (३।३।१०४) ।
'घटः समाधिभेदेभक्षिर कूटकूटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभ-
घटनासु च योपिति' [इति मे० ३।४।११-१२] ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ।

क्रन्दनं योधसंरावः

क्रन्दनम् (न), योधसंरावः (भा० दी०, पु), 'स्पृहसि
प्रतिपक्षवाले योद्धाओंको ललकारने या बुलाने' के २ नाम हैं ।

केति ॥ 'रदि साह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे
ल्युट् (३।३।११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि'

१. त्रिकाण्डशेषे वचननिर्द न लभ्यते, किन्तु 'तुमुलो
व्याकुलो रवः' इति अचनं हलामुधे (१।१३९) लभ्यते ।

() ॥ (१) ॥ * ॥ योधाना सवरणम् । 'ह
शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्ग रवः' (३।३।
२२) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्षया
योधानामाह्वानस्य' ।

बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

बृंहितम्, करिगर्जितम् (२ न), 'हाथियोंके गर्जने' के २
नाम हैं ।

प्रिति ॥ बृंहणम् । 'बृंहि बृद्धो' (भ्वा० प० से०)
'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥
करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्व-
वत् क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हस्तिस-
र्जनस्य' ।

घिसफारो धनुषः स्वानः

विस्फारः (पु), 'धनुषके टङ्कार' का १ नाम है ।
धौति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फु-
रणे' (तु० प० से०) वा । 'स्फुरतिस्फुरत्योर्घञि' (३।
१।४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'धनुषः
शब्दस्य' ।

पटहाडम्बरौ समौ ।

पटहः, आडम्बरः (२ पु), 'नगाडा या दमदमा' के २
नाम हैं ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति क्तः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुस-
कम्' [इति मे० १७६।१९] ॥ (१) ॥ * ॥ आड-
म्बर्यति । 'डवि शेषे' () बाहुलकादरच् । गडा-
डम्बरम् । भावे घञ् (३।३।१८) । डम्बं राति, रायति
वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क्तः । 'आडम्बरः
समारम्भे गजगर्जितपुण्यो' [इति विश्व. १४४।३८] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'पुट्टपटहस्य' 'दमदमा' (इति नगाडा) ।
ह्यातस्य ।

प्रसभं तु घलात्कारो हठः

प्रसभम् (न), बलात्कारः, हठः (२ पु), 'जबर्दस्ती करने'
के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो
वा । 'बलीवे तु प्रसभं हठ' इति बोधालितः ॥ (१)
॥ * ॥—'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'—इति स्वामी ।

१. 'संरवणम्' इति विग्रह उचितः, प्रकृतविग्रहो 'र'
घातोर्न संभवति,—'संराव' इति रूपातिपत्तिरिति बोध्यम् ।

हिंसायाम्' (ऋचा० प० से०) ॥ (१९) ॥ * ॥ 'हन
हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥ * ॥ स्वाचं-
ष्यन्तो । 'मये हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) ॥ (२२)
॥ * ॥ 'कय हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥
॥ * ॥ 'जमु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वाचंष्यन्त ॥
(२४) ॥ * ॥ एभ्यो भावे ल्युट (३।३।११५) ॥ * ॥
आलम्भनम् । 'दुलभप् प्राप्ती' (२।१।० आ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) 'सभेभ्य' (७।१।६४) 'उपसर्गात्त्वल्घञो'
(७।१।६७) इति गुप् ॥ (२५) ॥ * ॥ पिञ्जनम् । 'पिञ्जि
हिंसायाम्' चुरादि । अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥ * ॥ विदा-
रणम् च हिंसायाम् (ऋचा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।
५७) ॥ (२७) ॥ * ॥ हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽधिष्णो' (७।३।३२)
'हो हतेऽधिष्णनेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥ * ॥ उभ-
यनम् । 'मये हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।
१८) ॥ * ॥ —म०घतेषंघ—इति मुकुट । तन्मते
'उन्मन्य' इति पाठ ॥ (२९) ॥ * ॥ हननम् । हनो
घघ च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (३०) ॥ * ॥ विश्वत्
'मारणस्य' ।

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽस्त्यय ।

अन्तेो नाद्यो द्वयोर्मृत्सुर्मरणं निधनोऽर्थायाम् ॥११६॥

पञ्चता (स्त्री), कालधर्मं, दिष्टान्तः, प्रलयः, अस्त्ययः,
अन्तः, नाद्यः (६ पु), मृत्यु (पु स्त्री), मरणम् (न),
निधन (पु न), 'मृत्यु' के १० नाम हैं ।

स्यादिति ॥ पञ्चाना भाव । तल् (५।१।११९) ॥
'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणोऽपि च योपिति' (इति मे०
६।१।२९) ॥ (१) ॥ * ॥ कालस्य धर्म ॥ (२)
दिष्टस्य वैवस्यान्त ॥ (३) ॥ * ॥ प्रलयनम् । लीड् इत्येषो'
(दि० आ० अ०) । 'एरच' (३।३।५६) ॥ (४) अत्य-
यनम् । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । 'इ गतो' (अ० प०
अ०) । 'एरच' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिङ्गमे दण्डे
विनाशे दोषकृ-द्धयो' [इति मेदिनी ११७।६७] ॥ (५)
॥ * ॥ अन्तनम् । 'अति व-धने' (अ० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । अन्त स्वरूपे निष्कटे प्राप्ते निश्चयना-
द्ययो । अवयवोऽपि' [इति हेम २।१५९] ॥ (६) ॥ * ॥
'णश अवधामे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥
'नाश पलायने मृत्यो परिध्वस्तावदधामे' इति हेमचन्द्र
[२।५६२] ॥ (७) ॥ * ॥ मरणम् । 'मृद् प्राणत्यागे'
(तु० आ० अ०) । 'मृजिमृद्भ्या युक्त्युक्तौ' (उ० ३।२१)
इति ल्युक् । 'मृत्युर्ना मरणे' इति मेदिनी [११६।

४६] ॥ (८) ॥ * ॥ 'ल्युट च' (३।३।११५) ॥ (९)
॥ * ॥ निधानम् । 'कृपुञ्जिमिदिनिघाव वयु' (उ० ३।
८१) । 'निघन स्यात् कुले नाशे' (इति मेदिनी ८८।८१) ॥
(१०) ॥ * ॥ दश 'मरणस्य' ।

परसुभ्रातपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिता ।

मृतप्रमीतौ त्रिपेवेते

परसु, प्रासपञ्चत्व, परेत, प्रेत, संस्थित, मृत, प्रमीत
(७ त्रि), 'मरे हुण्' के ७ नाम हैं ।

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥ * ॥
प्राप्त पञ्चत्व येन ॥ (२) ॥ * ॥ पर लोभमित । पर
दूरमितौ वा । 'परेतो वाच्यलिङ्ग स्या मृते भूतातरे'
पुमान् (इति मेदिनी ६३।१२७) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रकषेप
इत । 'पेतो भूतान्तरे पृथि मृते स्यादाच्यलिङ्गक' [इति
मेदिनी ५६।३७] ॥ (४) ॥ * ॥ सतिठले स्म ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति इति क्त ॥ (५) ॥ * ॥
म्रियते स्म । 'मृत् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । गत्यर्था-'
(३।४।७२) । 'मृत मृत्यो याचिते च' [इति हेम २।
१९२] ॥ (६) ॥ * ॥ प्रमीयते स्म । 'मीड् हिंसायाम्'
(ऋचा० आ० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त ।
'प्रमोत वाच्यलिङ्ग स्यात्प्रोषितोऽपि मृतेऽपि च' [इति
मेदिनी ६३।१२६] । (७) त्रिपु परास्वावय ॥ * ॥
सप्त 'मृतस्य' ।

चित्ता चित्या चिति चित्याम् ॥११७॥

चित्ता, चित्या, चिति (३ स्त्री), 'चित्ता' के ३ नाम हैं ।

चित्ति ॥ चोयते स्म । क (३।२।१०२) 'चित्
छने त्रिपु चित्ता चित्याया सद्दत्तो स्त्रियाम्' [इति मेदिनी
५५।१८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।
१३२) इति कषप । चित्य मृतकचित्ये स्याच्चित्या मृत
चित्तो स्त्रियाम्' [इति मेदिनी ११४।२२] ॥ (२) ॥ * ॥
क्तिन् (३।३।९४) । चितिश्चित्यावृद्धयो स्त्री' [इति
मेदिनी ५५।१८] ॥ (३) ॥ * ॥ अधिकरणे वा प्रत्यय
॥ * ॥ त्रीणि चित्या' ।

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेयरम् ।

कबन्ध (पु न), 'धङ्, विना शिरके शरीर'का १ नाम है ।
केति ॥ क बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । बन्ध बन्धने
(ऋचा० प० अ०) घञ (३।३।११९) । केन दापुना

१ मेदिन्या प्रायश प्रातुपूर्वोद वलोकार्थं लभ्यते,
तद्यथा—'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे' इति
(८।१।३०) ।

घद्यते वा । 'कवचमुद्रके रुण्डे कवचो राहुरक्षसो' [इति हैमः ३।३७२] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'छिन्नशिरसो देहस्य' ।

श्मशानं स्थापितृचनम्

श्मशानम्, पितृचनम् (२ न), 'श्मशान' के २ नाम है ।

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पुषोदरादिः (६।३।१०९)

द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ पितृणा वनम् । पितृन् वनति वा । 'वन संभक्तो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वनं नपुंसकम् नीरे निवासालयकानने' [इति मेदिनी ८४।१९] (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रेतभूमे' ।

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

कुणपः (पु), शवः (पु न), 'मुदं' के २ नाम हैं ।

शिवति ॥ कवणति । 'कवण वाग्दे' (भ्वा० प० से०) ।

'कवणे. संप्रसारण च' (उ० ३।१४३) इति कपन् । (कुणपी पुन. । विद्सारिकाया कुणप प्रसिगन्धे' शवेऽपि च' [इति विश्व-भेदिन्यो १०५।२०; १०३।१९-२०] ॥

(१) ॥ * ॥ शवति । 'शव गतो' (भ्वा० प० से०) ।

अच् (३।१।१३४) । 'शव स्मात्कुणपे पुमान् । नपुंसक

तु पानीये' [इति मेदिनी १५९।२४-२५] (२) ॥ * ॥

द्वे 'मृतशरीरस्य' ।

प्रमहोपग्रहो वन्याः

प्रग्रहः, उपग्रहः (१ पु), चन्दी (स्त्री), महं मतसे 'कैदी, वैधुआ, गिरफ्तार'के और भा० दी० मतसे 'चन्दीगृह (कोत, हवालत), के ३ नाम हैं ।

श्रेति ॥ गृह्णते । 'ग्रह उवादाने' (कपा० उ० से०) ।

'ग्रहवृद्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलामुने वन्या

नियमने भुजे । ह्यादिरग्रमी रग्नी च सुवर्णहरिपादपे' ।

[इति मेदिनी १७६।१९, विश्वश्च .१८०।१२] ॥ (१)

॥ * ॥ 'उपग्रह पुमान् वन्धामुपयोगेऽनुकूलने' [इति

मेदिनी १७७।२९] ॥ (२) ॥ * ॥ वन्धते, वन्दते,

वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो.' (भ्वा० आ० से०) । इन्

(उ० ४।१।१८) डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥ * ॥

शीणि 'वन्दिशालाया.' ।

कारा स्याद्बन्धनालये ।

कारा (स्त्री), बन्धनालयम् (भा० दी०, न), 'जेल'के २

नाम हैं ।

१. '—पुसिगन्धो—'इति पाठ उत्तग्रन्धयेऽपि ।

२. विश्वे 'क' पुस्तके मेदिन्यां च 'प्रग्रह'... 'हृत्पादापे'

इति पाठः । किन्तु विश्वे 'खपुस्तके' 'प्रग्रह —'इति

ह्रस्वमध्य एव पाठः । हैमेऽपि ह्रस्वमध्य 'प्रग्रह' दाब्दरसै-

वैनेऽर्था उक्ताः ।

केति ॥ कीर्ततेऽत्र । 'कृ' विश्वे' (तु० प० से०) ।

भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अद्दीर्घौ । 'कारो वधे

निश्रये च बलो घस्ने यतादपि । कारस्तुल्यपरसौले च कारा

द्वयां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागरे हेमकारिकयोरोपि' [इति

विश्वः १२४।१४-१५] (१) ॥ * ॥ बन्धनस्यालय ॥ (२)

॥ * ॥ द्वे 'बन्धनगृहस्य' । ['जेल' इत्याख्यस्य] ।

पुंसि भून्यस्यवः प्राणाश्चैवम

असवः, प्राणाः 'प्राण'के २ नाम हैं ।

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति वा । 'अमु क्षेपणे'

(दि० प० से०) । अस्यत् एभि इति वा । 'अस दीप्तौ'

(भ्वा० उ० से०) । 'शस्वूस्निहि-' (उ० १।१०) इत्यु ।

बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेऽप्य ॥ (१) ॥ * ॥ प्राण-

न्त्येभि. । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।

१११) इति घञ् । 'प्राणो हृन्माहने बोले काव्यजीवेऽनि-

ले बले । पुलङ्ग. पूरिते वाच्यलिङ्ग पुभूमि चामुपु'

[इति मेदिनी ४६।२२] । एवं पुति भूमि च ॥ (२)

॥ * ॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' 'असूनाम्' ।

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११६ ॥

जीवः (पु), असुधारणम् (भा० दी०, न), 'जीने, प्राण

को धारण करने'के २ नाम हैं ।

जीति ॥ जीवनम् 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०

से०) । घञ् (३।३।१८) : 'जीवः प्राणिनि वृत्ती च वृक्षभेदे

वृहस्पती । जीवा जीवन्तिकामोर्वीवचाशिञ्जितसुमिपु । न

स्वीयु जीविते' (इति मेदिनी १५८।८-९) ॥ (१) ॥ * ॥

असूना धारणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जीवनस्य' ।

आयुर्जीवितकालः

आयुः, जीवितकालः (भा० दि०, पु०), 'उग्र, आयु'

के २ नाम हैं ।

बायुर्गिति ॥ एति । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) ।

'एतेणिच्च' (उ० २।११८) इत्युत्ति. ॥ (१) ॥ * ॥

जीवितस्य कालः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जीवावच्छिन्न-

कालस्य' ।

ना जीवातुर्जीवनौपधम् ।

जीवातुः (पु न), जीवनौपधम् (न), 'जिलानेवाली

दवा'के २ नाम हैं ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०

से०) । 'जीवेरातु.' (उ० १।७८) । 'जीवातुरस्त्रिया

भक्तं जीविते' जीवनौपधे' (इति मेदिनी ६२।११२) ॥

१. एतल्लक्ष्यं यथा—'रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिरोद्वि-

जस्य जीवात्तदे विसृज्य सूत्रमुनी कृपाणम्' इत्युत्तररामच०

(२।१०) ।

चत्वारि ऋण दत्त्वा तद्द्वयधा जीविन' ('सूदसोर
महाजन' इत्यस्य) ।

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवल (४ त्रि), 'किसान
गृहस्थ' के ४ नाम हैं ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षति
'कृष विक्षेखने' (भा० प० अ०) । ष्वल् (३१११३३) ॥

(२) ॥ * ॥ कर्षति । कृषेवृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३८)
इति ष्वन् ॥ * ॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षक' अपि ॥ (३) ॥ * ॥
कर्षणम् । 'इवकृष्यादिभ्य' (वा० ३।१।१०८) । कृषिर-
स्यास्ति । 'रज कृषि-' (५।२।११२) इति वल्च् ।
'वले' (६।३।११८) इति दीर्घ ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'कृषीवलस्य' ('विमान' इत्यस्य) ।

क्षेत्र ग्रहेयशालेयं ब्रीहिशालयोद्भवोचितसम् ॥ ६ ॥

ग्रहेयम्, शालेयम्, (२ त्रि), 'ब्रीहि, शालि (एक प्रकार
का उत्तम धान), के पैदा होने योग्य खेतों' का प्रमशः
३-१ नाम है ।

शामिति ॥ ब्रीहीनाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'ब्रीहिशालोर्दक' (५।२।२) ॥ * ॥ 'वाग्यसा-
मान्यस्य' 'बलमादेश्चोपतियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ।

यस्यं यवक्य पष्टिक्यं यवादिभयन हि तत् ।

यन्वयम्, यवक्यम्, पष्टिक्यम् (३ त्रि) 'टूँड वाला
जौ, बिना टूँड वाला जौ और साठी (साठ दिन में तैयार
होने वाला) के' पैदा होने योग्य खेत का ३-१ नाम है ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) पष्टिकानाम्
(१) च भवन क्षेत्रम् । 'यवक्यकष्टिकाद्यत्' (५।२।३)
॥ * ॥ यवक सूक्ष्मस्यो यवः ॥ * ॥ एकैकम् 'यवादिभ-
वनस्य' ।

तिल्यतैलोनवनमापोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥ ७ ॥

तिल्यम्, तैलीनम् (२ त्रि), 'तिल पैदा होने योग्य खेत
के २ नाम हैं ।

माष्यम्, मापीणम्, उम्यम्, औमीनम्, अणय्यम्, अणवी-
नम्, भङ्गयम्, भङ्गीनम् (८ त्रि), 'उडद' तीसी' (अलसी),
'चीना और सनई पैदा होने योग्य खेत' के प्रमशः २-२
नाम हैं ।

तीति ॥ तिलानाम् (१) मापाणाम् (१) उमाणम्
(१) अणूनाम् (१) भङ्गानाम् (१) च भवन क्षेत्रम्
'विमापा तिल-' (५।२।४) इति यस्त्वो (१) ॥ (२)
॥ * ॥ माष्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ मापीणम् ॥ (२)

॥ * ॥ उम्यम् ॥ (१) औमीनम् ॥ (२) ॥ * ॥
अणय्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ अणवीनम् ॥ (२) भङ्गयम् ॥
(१) ॥ भाङ्गीनम् (२) । * ॥ (क्रमेण) 'तिलादि-
भवनस्य' प्रत्येक द्वय इयम् ।

मीद्गीनकौद्रवीणादि शोषधान्योद्भवक्षमम् ।

मीद्गीनम्, कौद्रवीणम् (२ त्रि), आदि 'मृग और
कोदो भादि (गेंहूँ, मटर, कुट्टी, चीना और चना) पैदा
होने योग्य खेत' का प्रमशः ३-१ नाम है ।

मीद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च
भवन क्षेत्रम् । 'घास्याना भवने' (५।१।१) इति षच्
॥ * ॥ आदिना गीधूमीनम् ॥ (१) ॥ * ॥ कालापी-
नम् ॥ (१) ॥ * ॥ कौलरवीनम् ॥ (१) ॥ * ॥
प्रीयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥ * ॥ चाणवीनम् ॥ (१) ॥ * ॥
इत्यादि ज्ञेयम् । (मुद्गानादि) (एकैकम्) 'घास्यो
द्भवक्षेत्रस्य' ।

घोजाकृतं तूमृष्टम्

घोजाकृतम्, उत्तकृतम् (२ त्रि), 'घोज बोनेके बाद जोते
हुए खेत' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ घोजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृजो द्वितीयतृतीय-
शम्भवीजात्कृषो' (५।४।५८) इति डाच् ।—अबीज यबीज
मयम्—बीजाकृतम्—इति स्वामी । तप्त । 'अन्नतद्भावे'
इत्यस्याननुवृत्ते ॥ (१) ॥ * ॥ (पूर्वम्) उत्तं च तत्
(पश्चात्) कृतं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति
समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ।

सीत्यं कृष्टं च हल्यवन् ॥ ८ ॥

सीत्यम्, कृष्टम्, हल्यम् (३ त्रि), 'जोते हुए खेत' के ३
नाम हैं ।

सीति ॥ सीतया समितम् । 'नोवयोधनं-' (४।४।९१)
इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ कृष्यते स्म । क (३।२।१०२) ।
(२) ॥ * ॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलारकरणजल-
कर्षेण' (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ हल्येन
तुल्यम् । तेन तुल्यम् (५।१।११५) इति वति ॥ * ॥
शीणि 'कृष्टमाश्रयम्' ।

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।
त्रिगुणाकृतम्, तृतीयाकृतम्, त्रिहल्यम्, त्रिसीत्यम्
(४ त्रि), 'तीन बार जोते हुए खेत' के ४ नाम हैं ।

त्रिति ॥ त्रिगुण कृतम् । 'सत्यायाश्च गुणात्याया'
(५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥ * ॥ तृतीय कृतम् ।
'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥ * ॥

त्रिवारं हृत्तेन कृष्टम् । 'मनजन-' (४.४१९७) इति यत् ।
'रथसीताहलेभ्यो यद्विधी' (वा० १।१।७२) इति तदन्त-
विधे ॥ (३) ॥ * ॥ त्रिवारं सीनया समितम् । यत्
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ।

द्विगुणाकृतं तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्विगुणाकृतम्, द्वितीयाकृतम्, द्विहृत्स्यम्, द्विसीस्थम्,
शम्बाकृतम् (५ त्रि), 'दो चार जोते हुष्ट खेन' के ५ नाम है ।
द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्विहृत्स्यम्
॥ * ॥ (३) ॥ ॥ द्विसीस्थम् ॥ (४) ॥ * ॥
सप्तस्थानि । 'कंशम्भाय्-' (५।२।१३८) इति वा ।
'शम्भ' शब्दो द्वितीयकर्पणे वर्तते । शम्भ कृतम् । 'कुत्रो
द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ * ॥ 'तरिस्मैरिभ-
सम्बाकृतम्' इति दन्त्यशो वर्णदेशना । तत्र 'पम्ब सवम्भे'
(तु० प० से०) षन्तः । सम्भगते । षत् (३।३।१९) ।
थच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥ * । पञ्च 'द्विवार-
कृष्टस्य' ।

द्रोणाडकादिधापादौ द्रोणिकाडकिकाद्यः ।

द्रोणिकः, आडकिकः, (२ त्रि), आदि (प्रास्थिकः, कौड-
विकः, २ त्रि), 'एक द्रोण और एक आडक आदि (एक प्रस्थ
(सेर) एक कुडय (छटाक) आदि) चोने आदिके योग्य
सेत आदि' का क्रमः ३-१ नाम है ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वाप । 'नस्य वाप' (५।१।४५)
इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ आडकस्य वाप (५।१।४५) ॥
(१) ॥ * ॥ आदिना—प्रस्थस्य वाप = प्रास्थिक ॥
(१) ॥ * ॥ कूडवस्य वापः = कौडविक ॥ (१) ॥
'वापादौ' इत्यादिना पचाद्यर्षग्रह । द्रोणम्, आडकं च
पचति (इत्यादि) । 'सम्भवत्सहरति पचति' (५।१।५२)
इति ठक् ॥ * ॥ 'द्रोणादिपरिमितबोह्यादिधापायोग्य-
शेत्रस्य' एकैकम् ।

सारीवापास सारीकः

सारीकः (त्रि), एक सारी क्षेत्रे-योग्य सेत' का १ नाम है ।
सेति ॥ सार्या वाप । 'सार्या ईकम्' (५।१।३३) ॥
(१) ॥ * ॥ एक सारीवापस्य' ।

उत्तमर्णाद्यस्त्रिषु ॥ १० ॥

'उत्तमर्ण'(श्लो० ५)शब्दस्ते यद्गतक सद्य दम्भ त्रिलङ्गं है ।
उत्तेति ॥ उत्तमर्णम् (अ० २।१।५) आरभ्य सारी-
कान्ता वाच्यलिङ्गा ।

पुंनपुंसकयोर्वचः केदारः क्षेत्रम्

वचः (पुं न), केदारः (उ), क्षेत्रम् (न), 'क्षेत, क्यारी' के
३ नाम हैं ।

पुमिति ॥ उप्पत्तेऽथ । 'डुवत् वोजसंगने' (भा० उ०
अ०) । 'द्विद्विपिम्या रत्' (उ० २।२७) 'वपत्त वे पुमा-
नसी रेणो क्षेत्रे चये तटे' इति विश्व ' (मे० १२।८।८२) ।
'वप्र प्राकाररोधसो । क्षेत्रे ताते चये रेणो' इति हेमः
[४६४-४६५] ॥ (१) ॥ * ॥ के जले शिरिगि वा दारो-
ऽस्य । 'हृत्तन्ताव-' (६।३।९) इत्यलुक् । केन जलेन
दीर्घेन इति वा । 'द्विद्विदररो' (अ० प० से०) ।
कर्मणि षत् (३।३।१९) । 'केदाराद्यश्च' (४।२।४०) इति
निर्देशादेस्त्वम् । 'केदारोऽज्ञी' शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयो.
इति विश्व ' (मे० १३।१।१४३) ॥ (२) ॥ * ॥ क्षीयते
षान्वैरन । 'क्षि निवाभगत्वो' (तु० प० अ०) । इत्
(उ० ४।१।५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयो । केदारि
सिद्धभूपत्यो' [इति हेम २।४१८] । 'क्षेत्रं शरीरे केदारि
सिद्धस्थानकलययो' [इति विश्व १२।८।४४] ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ।

अग्य तु ।

केदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिक गणे ॥ ११ ॥

केदारकम्, कैदार्यम्, क्षेत्रम्, केदारिकम् (४ न), 'वेतोंके
समूह' के ४ नाम हैं ।

अस्येति ॥ केदाराणा समूहः । 'केदाराद्यश्च' (४।२।
४०) ॥ (२) ॥ * ॥ चात् (४।२।४०) वृत् ॥ (१) ॥ * ॥
क्षेत्राणां समूहः । 'निशादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—
'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । इति मुकुटः । तत्र ।
'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठक्स्वरपवादाच्चात् ॥ (३)
॥ * ॥ 'ठक् कवचिनश्च' (४।२।४१) चात् केदारादपि ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ।

लोष्टानि लोष्टयः पुंसि

लोष्टम् (म पु), लोष्टुः (पु), 'डैला' के २ नाम हैं ।

लविति । लोष्टति । 'लोष्ट सचाते' (भा० अ० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) पुलङ्गोऽप्ययम् । 'लेटु सण्डे-
(डे) ऽपि लोष्ट स्यात्' इति वोपालित ॥ (१) ॥ * ॥
लिश्यते, लिशति, वा । 'लिश गनी' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात्तुम् ।—'ब्रत्वाद्यश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीय ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'मृत्तिकाद्यण्डस्य' ('डैला' इत्या-
द्यस्य) ।

१. विश्वे तु 'विन्दुःकेदारयोर्वचो वप्र प्राकाररोधसो.'
इति (१३।०।६५) पाठः ।

२. विश्व (१३।८।१६८) हेम (३।५।७९) वोरुनुरो-
वादाच्चपि मैदिनीस्य 'केदारोऽज्ञी—'इत्येव पाठो युक्तः ।

३. विश्वे 'केदारः पर्वते शम्भो क्षेत्र—' इति (१३।८।
१६८) इति पाठः ।

कोटिशो लोष्टभेदनः ।

कोटिन, लोष्टभेदन. (२ पु), 'ऐल्लोको कोटनेशाली सुंमरी के या हेंगा' अर्थात् 'काष्ट या दो वासोसे चनाये गये पटेला' के २ नाम हैं ।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण इयति । 'यो तनूफररो' (दि० प० अ०) । 'मुपि-' (३१२।४) इति न । कोटि रस्यास्तीति वा । लोमादिवात् (५।२।१००) घ ॥ (२) ॥१॥ लोष्टाना भेदन ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'लोष्टभेदन-काष्टस्य' 'हेंगा' इति ह्यातस्य ।

प्राजन तोदन तोत्रम्

प्राजनम्, तोदनम्, तोत्रम् (३ न), 'चातुक पना' के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन । 'अज गतिक्षेपणयो' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वायो' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥१॥ तुघतेऽनेन । तुद ध्यथने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।२।११५) (२) ॥१॥ 'दाप्नी-' (३।२।१८२) इति ष्टन् । 'तोत्र तु प्राजने वेणुकेऽपि च' [इति विश्व १२८।४५, मे० १२६।४६] । (३) ॥१॥ प्रीणि वृषभादिमैरणदण्डस्य ।

सनित्रमचदारणम् ॥२॥

सनित्रम्, अचदारणम् (२ न), 'खन्ता' अर्थात् 'कुदाल, फरसा, रामा, गैता आदि जमीन खोदनेवाले हथियार' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ खन्तेऽवदायतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अतिवृद्ध-' (३।२।१८४) इतीत्र ॥ (१) ॥१॥ अचदारणतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । ष्यन्त. । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ १॥ द्वे 'कुदालादे' ।

दात्र लचित्रम्

दात्रम्, सनित्रम् (२ न), 'हेंडुआ' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ दात्रयेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाप्नी-' (३।२।१८२) इति ष्टन् ॥ (१) ॥१॥ लचित्रतेऽनेन । 'लूष्' (क्वा० उ० से०) । 'अति-' (३।२।१८४) इतीत्र ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'लचित्रस्य' ('हेंडुआ' इत्यस्य) ।

आचन्धो योत्रं योत्रम्

आचन्ध (५), योत्रम्, यौत्रम् (२ न), 'जोती, जोता' अर्थात् 'अध्यासे बाधी जानेवाली रस्सी' के २ नाम हैं ।

१ — 'चल्लवेऽपि च' इति विश्वे पाठ ।

आवेति ॥ आचन्धतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (क्वा० प० अ०) । 'हल्लव' (३।३।१२१) इति घृ ॥ (१) ॥१॥ वृषतेऽनेन । 'पु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दाप्नी-' (३।२।१८२) इति ष्टन् ॥ (२) ॥१॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) ष्टन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥१॥ प्रीणि व्पादिगंले युषवन्धस्य' ('जोती' इत्याद्यस्य)

अथो ष्टम् ।

निरीश कृटक फाल कृषिक

कृकम्, निरीशम्, कृटरुम् (३ न), फाल, कृपक (२ पु), 'फार के ५ नाम हैं ।

अथयति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फल हेतुफले जानीफले फल कसस्ययो । त्रिफलाया च क्वकोले दास्त्राग्रे वृष्टिस्वाभयो । फली फलि-याम्' [इति हैम २।५।१०-५११] । स्वामी तु—'हलम्' इति षठिस्था 'फलप्रकरणमारब्धम्'—इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥१॥ ईश्याया निर्गन्तम् । 'निराश्य-' (वा० २।२।१८) इति समास । स्वामी तु—निष्कारा ईवाऽस्मात्' इति विगृह्य 'निरीपम्'—इति मूर्धन्यात् पपाठ ॥ (२) ॥ १॥ कुटति । 'कृट कोटिल्ये' (तु० प० से०) । वृनु (उ० २।३२) ॥ १॥ मुकुटस्तु—कृटयति द्विनति । 'कृट छेदने' (वु० उ० से०) । इणु पश्चत्वात् (३।१।१३५) क । कृटम् । तत स्वायं कम् (जाणि० ५।४।५)—इति वदन् (कृटकम्) शीर्षादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचित । न तु क । ष्यन्तस्येगुणान्त्वाभावात् ॥ (३) ॥ १॥ फाल यति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्तान् दन् (३।१।१३४) । 'फाल उःस्तुतो' 'नवीव सीरोपक रणे पुषि शकरसीरिणो' () ॥ (४) ॥ १॥ कृपति । 'कृप चिलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृपिवृच्यो िवम्' (उ० २।४०) । 'कृपिकाकृषिरी फालकृपयो इति द्वात् स्थियामपि ॥ १॥ वृनुति (उ० २।३२) तु कृपक । स्वामी तु—लिटिपि वृनु' (३।१।१४५)—

१ हैमे फाल तु वराने, फाल उःस्तुतो कृश (गि) केऽपि च' इति (२।५।११-५१२) पाठ । विश्वे तु 'फाल शिरोपकरणे कर्पासादिकवातसि' इति (१५०।२०) पाठाऽमूलपाठस्य मूल मूयम् ।

२ स्वामी तु 'कृपति क्मा' कृपक । 'वृनु विटिपि-नयोपूर्वस्यपि, (उ० सू० २।३२) इत्युक्त्वाद्यो 'कृपिक फल च' इत्येवाह ।

इत्याह । तत्र । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगण-
नाच्च । 'कृपकः पुंसि फाले स्यात्कर्मके त्वभिधेयवत्'
[इति विश्व. मे०, ७७५] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चापि
'फालस्य'—इति कलिङ्ग.—द्वय यत्र फाले फालो निबध्यते
तस्य । अन्त्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी ।

लाङ्गले हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लाङ्गलम्, हलम्, गोदारणम् (३ न), सीरः (३), 'हल'
के ४ नाम हैं ।

सेति ॥ लङ्गति । 'लगि गतो' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकारकलच् । दीर्घश्च ।—'कलम्वा (भवना) दयश्च'
—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयविप्लव्या
कलीबं तु कुमुमान्तरे । गोदारणे तृणराजट्टदाहविषेययो'
[इति लाभेपु' मे० १५४।१२८] ॥ (१) ॥ * ॥
हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० मे०) । अच् (३।
१।१३४) ॥ * ॥ 'ज्वलिति—' (३।१।४०) इति जे
'हल' ग्रथि । 'हाल फालवह सीता' इति विक्रभा-
दित्य ॥ (२) ॥ * ॥ भा भूमि दारयति । ल्युट् (३।
३।११३) ।—गोभूमिदार्यतेजेन । करणे ल्युट् (३।३।
११७) । नन्वादि (३।१।१३३) ल्युर्वा—मुकुट । तत्र ।
न्योः कर्तरि विधात्कारणेष्वंभवात् ॥ (३) ॥ * ॥
सिनोति, सीयते वा । 'पिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'सुसिमिचीना दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्त दीर्घत्वं
च । 'हलतिगमकरो सीरो' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीर
स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' [इति हैम २।४८०-४८१] ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हलस्य' ।

अथ शम्भा स्त्री युगकीलकः ।

शम्भा (स्त्री), युगकीलकः (पु), 'सहला, शुभाठकी कील'
के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ सम्पत्तेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प०
से०) अन्ध्यादि (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥ * ॥
युगस्य कीलः । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'युगस्य कीलके' ।

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईषा (स्त्री), लाङ्गलदण्डः (भा० दी०, पु), 'हरिश्' के २
नाम हैं ।

१. मेदिन्या —'लाङ्गली नारिकेलव्री रेवतीरमणे
पुमान्' इति (२।८।१०४) भिन्नपाठात् प्रकृतपाठस्य मूलं
प्रागम् ।

ईवेति ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्य' (अ० आ० से०) ।
'दुगुपघ—' (३।१।१३५) इति क । 'प्रभुयाकरयोरीशः
स्त्रिया लाङ्गलदण्डके' इति तालव्याप्ते रुद्र-रभसो । 'ईशः
स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' (इति शान्ते हैमः
२।५५६, विश्व' १६८।९) ॥ * ॥ ईपेति । 'ईप
गरयादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'दुगुपघ—' (३।१।१३५)
उभयत्र वर्णे 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यो वा ।
'ईषा पेटी मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रमोमी ॥ (१)
॥ * ॥ लाङ्गलन्य दण्ड ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हलपुग-
योर्मध्यवाश्टय' ('हरिश्' इत्याख्यस्य) ।

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीता, लाङ्गलपद्धतिः (२ स्त्री), 'हराई' अर्थात् 'हलके
चलानेसे पड़ी हुई लकीर' के २ नाम हैं ।

सीति ॥ सीयते । 'पिञ् बन्धने' । (स्वा० उ० अ०) ।
क्त (३।२।१०२) । पृषोदगति (६।३।१०९) ।—
स्यानि भुवम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहु-
लवात्) क्त । 'शुभास्था—' (६।५।६६) इनीत्वम्—
इति मुकुटः । तत्र । 'यतिस्वयतिमास्था—' (७।४।४०)
इति विशेषविहितेत्वेन वाचात् । 'सीता लाङ्गलरेखा
स्याद्भयोमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता
जनकजागङ्गाभेदयोर्हलपद्धती' [इति दन्त्यादौ हैमः २।
२११] ॥ * ॥ सेने स्म । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ०
से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्त । 'सीता नम-
सरिति लाङ्गलपद्धती च सीता दशाननरिपोः सहस्रमिणी
च । सीतं स्मृत हिमगुणे च सदान्विते च सीतोऽलसे च
बहुवारतरौ च दट्ट' इति तालव्यादौ धारणि ॥ (१)
॥ * ॥ लाङ्गलस्य पद्धति (२) ॥ * ॥ द्वे 'लाङ्ग-
लकुरेखायाः' ।

पुंसि मेधिः खले दाह न्यस्तं यत्पुशुबन्धने ।

मेधिः (पु), खलेदाह (पु न) 'मेह' अर्थात् 'द्वेवनी कर्नके
समय वेलोंके रस्ती बांधे जानेवाले चड़े तूटें' के २ नाम हैं ।
त्विति ॥ मेध्यन्ते पतायोश्च । 'मेधु नंगमे' (भ्वा०
उ० से०) इन् (उ० ४।११८) । स्वामी तु—'मेवि' इति
पठति । तत्र 'मेयु संगमे' इति धातुर्वाङ्म ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य' 'मेह' इत्याख्यस्य) ।
आशुर्वाहिः पाटलः स्यात्

आशुः, वीहिः, पाटलः (३ पु), 'साटी' अर्थात्
'साठ दिनमें तैयार होनेवाले धात' के ३ नाम हैं ।

१. विश्वे तु—'ईश. प्रभो शङ्करे—' इति पाठः ।

आश्रिति ॥ अश्रुते 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युक् । 'आश्रुस्तु श्रीहिशीघ्रयो' [इति हेमचन्द्र २।५५६] । 'शृणवीज तु शयमाको, श्रीहिराशु च पाटस' इति (पर्याये) वलीच माशु । 'आशु स्याद्वीहिशीघ्रयो' इति रत्नमालायामपि वलीचम् ॥ (१) ॥ * ॥ वर्हंत्युपचय मच्छति । 'बृह वृद्धौ' (भ्रा० प० से०) । 'इयुगच वृत्ति' (उ० ४। १२०) इति इन् । पृषोदरादि (६।३।१०९) । शीघते । 'श्रीरू मत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलवाद् हिक् वा ॥ (२) ॥ * ॥ पाट लाति । व (३।२।३) । पाटलो वणोऽस्यास्ति, इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ पाटल, श्रीहि, आशु च इति नामप्रथम् । आयुनामा श्रीहि पाटल उच्यते इति नामद्वयम्-इति सुभूति । 'आशुश्रीहौ पाटलो ना श्वेतरवनेऽवलङ्गवान्' इति वृद्ध ॥ * ॥ शीणि 'पट्टिवादे' ।

सितशूर्ययो समौ ॥ १५ ॥

सितशर, यव (२ पु), 'श्री' के २ नाम हैं ।

सीति ॥ सित मूक मस्य, इति मध्यतालव्य ॥ * ॥ - (सितपूर) द्वितालव्य—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ पीति । मूयते वा । अच् (३।१।२३४) । अच् (३।३। ५७) वा । 'यवो धान्येऽप्यवकृती' [इति हेम ४४। ५४७] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यवानाम्' ।

तोवमस्तु तत्र हरिते

तोवम (पु), 'हरे जी' का १ नाम है ।

तवति ॥ तवति, तवयते वा । 'तक सहने हासे च' (भ्वा० ण० से०) । बाहुलकान्त, ओत्त्वम् च । 'तोवम कर्णमत्रे, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मे० १०९।१४ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अपक्वपवस्य' ।

क्लायस्तु सतीनकः ।

हरेणुषण्डिकी चारिमन्

क्लाय, सतीनक, हरेणु, खण्डिक (३ पु), 'मटर, कबिली' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ क्लमयते । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।२।१) ।—क धातु लाति । आन- (३।२। ३) इति कः । 'आतो युक्—' (७।३।३३) इति

१ हेमै 'क' पुस्तके तु 'आशु तु' इति वलीच एव पाठ ।

२ हेम पुस्तकप्रये—'धान्ये पुष्यकृते' इति पाठ ।

३. भेदिनीस्य '—हरिखवे' इति पाठ एव सम्प्रभानि ।

युक्—इति मुकुट । तत्र । मिति णिति परे विहितस्य युक् के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ सति जीवे इन् प्रमु । 'सजायाम्' (२।१।४४) इति समास । 'हृलद-ताम् (६।३।९) इत्यलुक् । सतीन वायु करोति । अन्वेषोऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ङ ।—प्रजायणि (५। ४।३८) 'सातीनक' अपि—इति साधवी ॥ (२) ॥ * ॥ हरनि । 'हृक् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृहभ्याभेणु' (उ० २।१) । 'हरेणु स्त्री रेणुकाया स तु पुमि सती नके' इति रमसात्पुंसि ॥ (३) ॥ * ॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥ * ॥ 'क्लायसिक्वट प्रोक्त सतीनो वतुत्रो भत । हरेणुरङ्गुठो ज्ञेय' इति व्याडि ॥ * ॥ चत्वारि रेणुवस्य ('मटर' इति श्यातस्य)

कोरदूपस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरदूप, कोद्रव (२ पु), 'कोदो' के २ नाम हैं ।

कोरेति ॥ कोर रुधिर दूपमिति । 'दुप वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्त । 'वर्मण्यण' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ वीति । 'कु दाभे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुह दाभे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७३) । द्रवति । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।२३४) । कीश्वासी द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कोद्रवस्य' 'कोदो इति रपातस्य ।

मङ्गल्यको मसूरः

मङ्गल्यक, मसूर (२ पु), 'मसूर' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ मङ्गले साधु । 'तत्र साधु' (४।४।६८) इति यत् । स्वायें वच् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ मस्यति मस्यते ग । मसी परिणाम' (दि० प० से०) । 'मसे रुग्म्' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्य ।—'खजिपिञ्जा दिभ्य ऊरोलवौ' (उ० ४।९०) इत्यूर—इति मुकुटरत्ने तत्सूत्राज्ञानमूलक । मसेश्च' (उ० १।४३) इत्यूरनि ह्रस्व मध्यश्च । वेद्ययाया श्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा लिप्याम् । मसूरमसुरी पुंसि द्वावेतावपि चैतयो' इति रमस (२) ॥ * ॥ द्वे 'मसूरस्य ।

अथ मकुष्ठमसुष्टिको ।

वनमुद्गे

मकुष्ठक, मसुष्टक, वनमुद्ग (३ पु), 'वनमूग वा मोद नामक अन्न विशेष' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ मङ्गति मङ्गचने वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्, नुमभावश्च । तिप्ठति । 'ष्ठा

गतिनिवृत्ती' (भ्वा० प० अ०) । ववुन् (उ० २।३२) ।
मकुटश्चासीत्यकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति पत्वम् ।
मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥ * ॥ विश्व [४२।१६] मेदिन्यो-
[३९।१५] स्तु 'मकुटो श्रीहिभेदे स्यात् (मकुटो मन्वरेऽ-
न्यवत्') इति टवर्गद्वितीयात् ॥ (१) ॥ * ॥ मिनोति ।
'डुमिन् प्रलेरणे' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमुधीङ्-' (उ०
१।७) इत्यु । मयश्चासीत्यकश्च । मुकुटस्तु—मयति ।
'मय गती' (भ्वा० आ० ते०) । 'पुनि-' (३।३।११८)
इति घ । मयो गन्ता । तस्य स्तक प्रतिघम्यक । 'ष्टक
प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
मयस्य स्तको मयष्ठक । नेत्कतो वर्णविकार—इत्याह ।
तष, 'मयते' इत्युदितत्वात् । घ (३।३।११८) अप्यमुक्त ।
तस्य कर्तव्यविधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ वनस्य मुदग ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'वनमुदगस्य', 'मोड' इति ष्वातस्य ।

सर्पे तु द्वौ त-तुभयद्रम्यकौ ॥ ९७ ॥

सर्पप, तन्तुभः, कद्म्यक (३ पु), 'सरसो' के ३ नाम है ।
सैति ॥ मरति स्नेहोऽस्मात् । 'सृ गती' (भ्वा० प०
अ०) । 'सत्तेरप एवच' (उ० ३।१४१) इत्यप
पुमागमश्च । 'सर्पप' स्यात् सरिपप कृटस्नेहश्च तन्तुभः'
[इति त्रिकाण्डशेषः २।१।३] ॥ (१) ॥ * ॥ तन्तुना भाति ।
'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति
कः ॥ * ॥ स्वामी तु—तुजति । तुन्तुभ—इत्याह । बाहुल-
कादुभच् । पृषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥
कन्दति, कन्दयति वा । 'कदि हिमायाम्' 'कदि आङ्गाने
रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृकदिङ्कडिकडिभ्योऽभ्यञ्च्' ।
(उ० ४।८२) । अनित्यरवाच् तुम् । स्वार्थे कच् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सर्पपस्य' ।

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सिद्धार्थः (पु), 'सफेद सरसो' का १ नाम है ।
सैति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिपप सिते तस्मिन्
रक्षोघ्नो भुवनाशनः' इति रभन । 'सिद्धार्थेस्तु पुमाद्
शाववसिहे च मिनसर्पेप' इति विश्व (मेदिनी ७३।२५) ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'ध्वेनसर्पपस्य' ।

गोधूमः सुमनः समी ।

गोधूमः, सुमनः (२ पु), 'गेहू' के २ नाम हैं ।
गविति ॥ गुध्वति, गुध्वते, वः । 'गुध परिधेष्टने'
(दि० प० से०) । 'गुधेरूम' (उ० ५।२) । 'गोधूमो
नागरङ्गे स्यादशोषघ्नीहिभेदयो' (इति मेदिनी १११।
४३) ॥ (१) ॥ * ॥ मुच्छु मन्वते । 'मन जाने' (दि०
आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनो नमी'
इति रभस ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'गोधूमस्य' ।

स्याद्यावकम्तु कुल्मापः
यावकः, कुल्मापः (२ पु), 'अधसूखे लौ' के और रचितके
मतसे 'बिना टूँ बवाले लौ' के २ नाम हैं ।

स्मेनि ॥ योति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) ।
'कुवादिभ्यो तुव' (उ० ५।३५) । तत् प्रजाद्यण् (५।४।
३८) ॥ (१) ॥ * ॥ कुल मस्यति । 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादि । (६।
३।१०९) ।—दस्यान्त—(कुल्माप) इति मुकुट ॥ * ॥
कुस्तिनो माप । 'कुल्मापो यावक पुसि' इति मूर्धन्या-
न्त्येधु रभस ॥ (२) ॥ * ॥—कुल्मापोऽर्धस्विन्नो
यवादि—इति स्वागी ।—शुकान्तयो यवादि—इति रक्षि-
तादप ॥ * ॥ द्वे 'अर्धस्विन्नस्य यवादे' ।

चणको हरिमन्थकः ॥ ९८ ॥

चणकः, हरिमन्थकः (२ पु), 'चना' के २ नाम हैं ।
चेति ॥ चणते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) ।
ववुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥—हृगीणा मन्थं
जनयति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति ड—इति
मुकुट । तत्र । 'हरिमन्थज' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिमि-
मन्थते । 'मथे त्रिलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि पञ्
(३।३।१९) । स्वार्थे कच् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'चणकस्य' ।

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

तिलपेजः, तिलपिञ्जः (२ पु), 'बिना तेलवाली तिल' के
२ नाम हैं ।

द्विविति ॥ निष्फलस्तिल । 'तिलात्रिष्फलात्पिञ्जपे-
जो' (वा० ४।२।३६) । (१) ॥ * ॥ (२) ग ॥ * ॥
'जतिल' अपि । 'जतिल वधयते सङ्ग्रहणप्रभवस्तिल'
॥ * ॥ द्वे 'तैलहीनतिलस्य' ।
क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ ९९ ॥

क्षवः, क्षुधाभिजननः (२ पु) रात्रिका, कृष्णिका, आसुरी
(३ खी), 'राई, काला सरसो' के ५ नाम हैं ।

क्षोति ॥ क्षोति । 'दुषु सन्दे' (अ० प० से०) ।
ण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । (क्षव क्षुते राजिकायाम्'
इति मेदिनी १५७।४) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुधाभिजन-
यति । नन्दादि । (३।१।१३४) ॥ * ॥—युनमभिजनयति ।
'क्षुताभिजनन'—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ राजति,
राजयति, वा । ववुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥ * ॥
कृष्णव । 'संज्ञाया वन्' (५।३।७५) (४) ॥ * ॥
अनुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'अपे-
रन्' (उ० १।४२) । प्रजाद्यण् (५।४।३८) ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'कृष्णसर्पपस्य' 'राई' इति स्यातस्य ।

स्त्रियौ वङ्गप्रियङ्गु द्वे

कङ्गु, प्रियङ्गु (२ स्त्री), 'ककुनी' अर्थात् 'टांगुन' के २ नाम हैं ।

स्त्रीति ॥ वमङ्गति । 'अग्नि गती' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तो वा । मृगयवादिवात् (उ० १।१७) कु । शप-
न्वादि (वा० ६।१।१४) । न सुख गच्छति । 'गम्लु
गती' (भ्वा० प० अ०) । मितद्रवादिवात् (वा० १।२।
१८०) इ ॥ (१) ॥ * ॥ एव प्रिय गच्छति ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'प्रियङ्गो' ।

अतस्ती स्यादुमा ह्युमा ।

अतस्ती, उमा, ह्युमा (३ स्त्री), 'तीसी, अलसी' के ३ नाम हैं ।

अस्तेति ॥ अतस्ति । 'अल मल्लव्यगमने' (भ्वा० प०
से०) 'अत्यविचमि-' (उ० ३।११७) । गौरादि (४।१।
४१) ॥ (१) ॥ * ॥ ॐ शिव माति, भिमोते वा । 'मा'
(अ० प० ङ०) 'माङ् माने' (जु० ङा० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति क । अत, ऊयते, वा । 'उङ्
शब्दे' (भ्वा० घ्रा० अ०) । 'विभाषा तिलमापोमा-'
(५।२।४) इति निपातनामक इति वा । 'उमाऽतस्ती
हेमवतीहरिद्राकीर्तिवामितपु' (इति मेदिनी, विश्वश्र १०२।
३४, १०८।२) ॥ (२) ॥ * ॥ शीति, स्यूते वा
'टुलु शब्दे' (अ० प० अ०) । दाहलकान् मक् । अति-
स्तुसुहृम्- (उ० १।१४०) इति मन् वा । सजापूर्वक-
त्वान् पुण । -ध्रुवने—इति मुकुटस्य प्रमाद । शीतेरादा
दिकत्वात् । 'सुमाऽतस्तीनीलकयो' [इति विश्व ११२।
२३, मेदिनी १०८।८ च] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि अतस्या ।

भातुलानी तु भङ्गायाम्

मातुलानी, भङ्गा (२ स्त्री), 'भाग' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ भायास्तुला । मातुलामानयति । 'थन प्राणने'
(अ० प० से०) गती वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप्
(४।१।१४) । मातुलस्य घत्तूरस्य स्त्री वा । 'मातुलोपा-
ध्याययोर्ङीपासुकी' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥ * ॥
भजयते, अनया वा । 'मञ्जो आमर्दने' (ह० प० से०)
अकर्तरि च (३।३।१९) इति, हलश्च (३।३।२२) इति
वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्मङ्गो भङ्गा तस्यशणाह्वये' इति
ह्र ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शणाख्यस्यभेदस्य' ।

व्रीहिभेदस्त्वणः पुमान् ॥२०॥

अणु (पु), 'चीना' का १ नाम है ।

व्रीति ॥ व्रीहिविशेष । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अणश्च' 'घा-ये नित्' (उ० १।८-९) इत्यु ।
'अणुर्ब्राह्मणयो' इति हेम [२।१३४] ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ।

किंशारुः शस्यशूकं स्यात्

किंशारु (पु), सस्यशूकम् (न पु) 'ट्ट' के २ नाम हैं ।

त्रिमिति ॥ विचित् कृत्स्नतं वा शृणाति । 'यु' हिसा
याम् (यथा० प० से०) । 'किञ्जरयो श्रिण' (उ० १।४)
इत्युण् । 'अथ किंशारुर्घान्यशूके शरेऽपि च' [इति हेम
३।५७३] ॥ (५) ॥ * ॥ शस्यस्य शूकम् ।—शस्यस्य
शूक—इति मुकुट ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'यवाद्यप्रस्य' ।

कणिशा शस्यमञ्जरी ।

कणिशम् (पु), सस्यमञ्जरी (स्त्री) 'धान आदिके बाल' के
२ नाम हैं ।

केति ॥ कणय कणा सन्त्यस्य । लोमादिवात्
(५।२।१००) वा । कणिन स्वाययव इयति वा । 'शी
तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति क । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति शालध्याने
रत्नकोप ॥ (१) शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'धान्यमञ्जरी' ।

धान्यं व्रीहिः रतम्बकरिः

धान्यम् (न), व्रीहि, रतम्बकरि (२ पु), 'धान्यमात्र'
के ३ नाम हैं ।

धेति ॥ धाने पोषणे साधु । तत्र साधु' (४।४।९८)
इति यत् । 'धान्य तु व्रीहौ धान्याके' [इति हेम २।३०२]
(१) ॥ * ॥ व्रीणति । 'व्री वरणे' (कृधा० प० अ०)
'व्रीहिसात्पोर्ढक्' (१।२।२) इति ङापवाद् हिक् । 'व्रीहि
सामान्यधान्ये स्यादाधुधान्ये च पुस्ययम्' [इति विश्व ।
मेदिनी १७५।९] ॥ (२) ॥ * ॥ स्तम्ब करोति ।
'स्तम्बमृहृत्तोरिन्' (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात् पुरत्वम् ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य' ।

१ विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि नेदमुदरण लभ्यते ॥

२ वाचस्पत्ये धान्यस्य लक्षण तद्दोषाश्चोक्तास्तथा
हि—'तस्य क्षेत्रगत प्रोक्त सतुषु धान्यमुच्यते' । इति
स्मृति । धान्यवर्गं सगुणोऽभिहितो भावप्रकाशे, यथा—
शालधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । सिम्बी-
धान्यं शुद्धधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥ शालयो रक्तशा-

१. 'इन्द्रवदन' इति सूत्रभाष्ये तु 'उपाध्यायमातु-
साध्या वा' इति, सि० को च तत्रैव मातुलोपाध्याययो-
'रानुवा' इति वातिकस्वरूपम् ।

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन ॥ २१ ॥

स्तम्बः, गुच्छः (२ पु), 'तृण यवादिके गुच्छे' के २ नाम हैं ।

स्तेति ॥ शिठति, अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'

(भ्वा० प० अ०) 'स्य' स्तोऽम्बजवको' (उ० ४।६६)

(१) ॥ * ॥ गवन्म । 'गुद्द शब्दे' (भ्वा० अ० अ०) ।

संपवादिबिबप् (वा० ३।३।१०८) । तुच् (६।१।०९) ।

पुत् छ्यति । 'छो छेदने (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'

(३।२।३) इति कः । (२) ॥ * ॥ आदिना व्रीहिववा-

विप्रहः ॥ * ॥ द्वे 'यवादीना मूलस्य' ।

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नाडी (की), नालम् (न), 'यवादिके ङष्ठल' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ नलस्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) ।

'हृलश्च' (३।३।२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।

१।१३४) वा । ङलघोरेकरवम् । घौरादि (४।१।४१) ।

'नाडी कुहनचयीया षटिकाण्डदूर्बयो । नाळे 'गुणान्तरे

स्नायो' [इति हेम २।२२३] ॥ (१) ॥ * ॥

'नालं गाण्डे मृणाले च नाडी 'शाकफलम्बके' [इति च

हेमः २।५०६] ॥ (२) ॥ * ॥ कणति । 'कण शब्दे'

(भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताडु.' (उ० १।११४) ।

बाहुलकादीर्घे । काण्डो वा । 'काण्डो नालेऽपमे वने

त्याद्या व्रीह्य पष्टिकाद्य । यवादिकं पूकधान्य मुद्गाद्यं

प्रिम्विधान्यकम् । कङ्कादिकं क्षुद्राद्यं तृणधान्यं च तत्

स्मृतम् । "....." इति (पृ० ३८७७) । 'विभाषातिलोमा-

इति सूत्रे भाष्ये 'अथ वा शणनसदृश धान्यानि' इत्युक्तम् ।

सप्तदशधान्याना नामानि हेमाद्रौ दानखण्डे उक्तानि यथा—

'तथा धान्यमानम् । मार्कण्डेयपुराणे—'जज्ञिरे तानि बीजानि

प्राग्यारण्याभिधानि च । ओषध्य फलपाकान्ता शतं

सप्तशदा स्मृता ॥ व्रीह्यश्च यवाश्चैव गोशूमाः कंगुकास्तित-

लाः । प्रियङ्गवः कोविदारा कोरबुधाः सचीनकाः ॥

माषा मुद्गा मन्थराश्च निष्पावा सकुलीत्यकाः । घ्राडवग-

क्षणकाश्चैव शण. सप्तदश स्मृताः ॥ इत्येता ओषधीना

तु ग्राम्याणां जातय. स्मृता । ओषध्यो यज्ञिया ज्ञेया

ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ व्रीह्यश्च यवाश्चैव गोशूमा कंगुस-

पायाः । माषा मुद्गा सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलीत्यकाः ॥

श्यामाकाश्चैव नीवारा जत्रिला सगवेषुकाः । कोविदार-

समायुक्तास्तथा वैष्णव्याश्च २ ॥ प्राग्यारण्या. स्मृता

हस्त्रेता ओषध्यश्च चतुर्दश ।" इति चतुर्वर्गचिन्तामणि-

(पृ० १२१) ।

१. '—ग्रणान्तरे—' इति पाठः क्वाचित्क ।

२. हेमै 'क' पुस्तके '—कदम्बयो' इति पाठः ।

दुस्कन्धेऽवसरे गरे । सह श्लाघाम्बुवु स्तम्बे' [इति हेम.

२।११२-११३] ॥ (३) ॥ * ॥ अस्य = गुच्छस्य

॥ * ॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ।

पलालोऽखी स निष्कलः ।

पलालः (पु न), 'पुञ्जल' का १ नाम है ।

पेति ॥ पलति, पल्यते वा । 'पल गती' (भ्वा० प०

से०) । 'तामिविशिविदिमृणिकुनिकापपनिपञ्चिभ्य कालन्'

(उ० १।११८)—बाहुलकात्—इति मुकुटरय प्रभावः ।

पलमलति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।

अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ स = काण्ड ॥ * ॥

एक 'धान्यारहितकाण्डस्य' ('पुञ्जल' इत्यस्य) ।

कडङ्गरो बुसं लोषे

कडङ्गरः (पु), बुसम् (न), 'पुञ्जले आदिके भूमे' के २

नाम हैं ।

केति ॥ गृणानि । 'गृ शब्दे' (कथा० प० से०) ।

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा । अच् (३।

१।१३४) कडस्य गर । 'कडंगर-' (५।१।६९) इति

निर्दशान्मुक् । यद्वा—कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०)

विवप् (३।२।७८) कड् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति ।

'रा दाने' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) ॥ 'कड-

ङ्कर' इति हरदत्तपाठे कुञ्ज धातुः ॥ (१) ॥ * ॥

बुसति । 'बुस उत्तमो' । (तु० प० से०) । 'इगुपघ-

(३।१।२३५) इति क (बुसं दन्त्वमिति धातुप्रदीप)

॥ * ॥ 'बुपधेपतुपागतोव' इति पधेताम्बुर्ध्वान्तमपि ॥

(२) ॥ * ॥ द्वे 'पलात्पादिशोदस्य' ('भूसा, 'पवटा'

इत्यस्य) ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुपः ॥ २ ॥

धान्यत्वक् (खं), तुपः (पु), 'धानके भूमे' के २ नाम हैं ।

धेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥ * ॥ तुष्यति ।

'तुप नुष्टी' (दि० प० अ०) । 'इगुपघ-' (३।१।२३५)

इति क । 'तुपस्तु धान्यत्वचि विभीतके' [इति हेमचन्द्र-

२।५७५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तुपस्य' ।

शूकोऽखी इलक्ष्णतीक्ष्णाग्ने

शूकः (पु न), 'धान्य या तृण भादिके चिकने और

शुकीले दूँद आदि' का १ नाम है ।

श्रिति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणौ' (दि० प० अ०) ।

'उलूखाद्यश्च' इति माधु । (उ० ४।४१) । 'शूकोऽनु-

कोसशुङ्गयोः' [इति विश्व ५।३६] ॥ (१) ॥ * ॥

१. '—शूङ्गयो' इति विश्वपाठो मेदिनी—(४।३८)

विरोधात् समीचीनः ।

कटक्लिखिकी ॥ २६ ॥

कट, क्लिखिक (२ पु) 'बोसकी घनी हुई शौपी आदि' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कटनि । 'कटे वर्षादी' (३५० पं० से०) । अच् (३१११३४) 'कट श्रोणी द्वयो पृथि वित्रिज्जेऽतिशये शबे' । समये गजगण्डेऽपि विप्लव्या तु पट्टी मना ॥ (इति मेदिनी ३३२-४) ॥ (१) ॥ * ॥ क्लिखितेनेन । 'क्लिखितैश्चोहनयो' (तु० पं० से०) । 'इमुपपात् क्लि' (उ० ४१२०) इतीत । क्षेत्रवीरणदि । क्लिजेति । जने 'पञ्चम्यामजातो' (३१२।९८) इति ङ । पृषोदरादि (६।३।१०९) । — तत्पुस्ये क्लि- (६।३।१४) (द्वितीयाया) अलुक् - इति मुकुट । ज्ञन । कृद्योगे पट्टचा विसापविधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वशादिविवाशस्य ।

समानौ

सेति ॥ समानौ इति पूर्वेषु भ्रिव्यप्यन्वेति ।

रसयत्यां तु पाशस्थानमहानसे ।

रसवती (स्त्री), पाशस्थानय, महानसम् (२ न), 'रसो-
द्भया घट, पाकशाला' के ३ नाम हैं ।

रेति ॥ रसा सन्धस्याम् । मत्पु (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥ * ॥ महच्च- (अनतोपकरण लक्ष्यते) । 'अनोदमाय -' (१।४९४) इत्यादिना टच् । — मट्टनोऽय- इति स्वामी । तत्र । 'अनोदमाय -' (५।४।९४) इति तत्पुट्टपसमासा-
तोप-धामविराधात् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'पाशस्थान-
सम्' ।

पौरोगवस्तदध्यक्ष

पौरोगव (त्रि), 'पाकशालाके मालिक' का १ नाम है ।

पात्रिति ॥ पुत्र पूजिता गोभूमि । पुरोगवी । गोरत-
द्विन- (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । तस्यदम् (४।३।१२१) इत्यण । यद्वा पुर प्रथम वाच्यवस्तुपु
गोर्नेतमस्य । पुरोग । 'गोस्त्रिपो -' (१।२।४८) । तत्र प्रक्षायण (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ तस्या-
ध्यक्ष । (२) ॥ * ॥ द्वे 'महानसाधिहेतस्य' ।

सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आराळिका आन्धसिका सूदा औदनिका गुणाः ।

सूपकार, बल्लव (२ त्रि), श्री० रवा० के मतसे 'व्यञ्जन'
(तरकारी, बर्ही आदि) बनानेवाले रसोद्भयादार' के २ नाम हैं ।

१ — 'शिवे' — इति, 'शरे' — इति च पाठ तत्र ।

आराळिक, आन्धसिक, सूदा, औदनिक, गुण (५ त्रि)

श्री० रवा० के मतसे 'रसोद्भयादार, पाचक' के ५ नाम हैं ।

स्विति ॥ शोभना' थापोऽस्मिन् । 'ऋवपूर-' (५।४।

७८) इत्य । कुसुमुभ्यश्च' इत्यपोऽन्त् । मर्वनि रमन् ।

'पु प्रवादी' (स्वा० पं० से०) । सुपुष्पा निचव-

(उ० ३।२९) इति पो दीर्घश्च — 'युक्तसूना निचव-

इत्ययाणिनीधम् । सूा करोति । 'वर्मण्यण' (३।२।१) ॥

(१) ॥ * ॥ यत्ननम् । 'व ल सवरो' (स्वा० ज्ञा०

से०) । 'वत्ति' सौभो वा प्रीतो । भावे घञ (३।२।

१८) । यत्तोऽस्यासि । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ५।२।

१०९) इति व । वल्ल वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।

३) इति व । 'वल्ल' सूपकारे स्याद्भ्रूमसेने च गोत्रुदि-

[इति विश्व १.४।३१] ॥ (२) ॥ * ॥ अराळ

कुटिल चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (३)

॥ * ॥ अन्धो भवन शिल्प वेपाम् । शिल्पम् (४।४।

५५) इति ठक् ॥ { ४ } ॥ * ॥ सुवति छायादीम् ।

पूद हिमाम्याम्' (चु० उ० से०) । गच् (३।१।३४) ।

व (३।१।३५) वा । 'सूदस्तु कथित सूपकारे

च व्यञ्जनान्तरे' [इति विश्व मेदिनी ७८।७, ७५।

१६] ॥ (५) ॥ * ॥ ओदन शिल्प वेपाम् । 'शिल्पम्'

(४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) । * ॥ गुणयते ।

'गुण निमन्त्रणे' (चु० उ० से०) अदन् । अच् (३।

१।१३४) । 'गुणी गोव्यादिसव्यादिमस्यावावृत्तिर्यत्पु ।

शुक्लादावपि बुद्ध्या च' [इति श्मे० ४।५।१० ११] ॥

(७) ॥ सप्त पावातु' । — आशुद्ध व्यञ्जनकारस्य-

इति स्वामी ।

आपूपिक' कान्द्विको भक्षकार.

आपूपिक, कान्द्विक, भक्षकार (३ त्रि), 'पुत्रा, पुढी,

कचौदी आदि बनानेवाले, हल्लार्ह' के ३ नाम हैं ।

१ सि की० 'स्वप्' वन्त्य शोभना भावा र्थाभ्यव
सरसीति बहुवोहि । ऋवपूर-— इति नमामा व
प्र प्त 'न पूजनात्' इति निषेध ।' इति तत्प्रवाधि युक्त
सुसुमुभ्यश्च' इति वार्तिकस्यापि भाटादा-भावादात्मस्य
विच-त्यः ।

२ 'चरति' इति सूत्र 'तन दी दनि—' इत्यतस्तेने
पेनुवृते तर्माण ठको विघातमसङ्गान् ।

३ विश्वे तु — सूदवत् सूपकारे व व्यञ्जनार्थेण च'
इति पाठ ।

४ मेदिन्या — 'स्यामदीर्घादि बट्या च' इति
पाठ ।

आप्तिविति ॥ अपूरा. पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४। ४।४१) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दो नस्कृतम् । 'संसकृतं भक्षा.' (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्य-मस्य । ठक् (४।४।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ भक्षं करोति । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'भक्ष्य-कारस्य' ['हलवाई' इत्याह्वस्य] ।

इमे त्रिपु ॥ २८ ॥

'पौरोगव' (श्लो० २७) शब्दसे यहाँ तक सय शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

इम इति ॥ इमे = पौरोगवावयव (अ० २ ९।२७) ।

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मन्तम् (पु), उद्धानम्, (२ न), अधिश्रयणी, चुल्लिः, अन्तिका (३ स्त्री), 'चुल्लि' के ५ नाम हैं ।

अयमेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽन । शस्त्रादि (वा० (६।१।९४) । 'अश्मन्तमशुभे चुल्ल्या मरुतोऽनवाधयि । क्षेत्रेऽपि' [इति विश्व ६७।१२५, मेदिनी ६०।८३] ॥ * ॥ 'अस्वन्त' इति पाठे असूनामन्तोऽन ॥ (१) ॥ * ॥ उद् धोयतेऽन 'धाव' (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।१७) । 'उद्धानमुद्घते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्या नर्पुसकम्' [इति विश्व. ९२।६३, मे० ८५।४३] (१) ॥ * ॥ 'उद्घमानम्' इति पाठे तु—उद्घमायतेऽन । 'घ्ना शब्दादौ' (म्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।१७) ॥ (२) ॥ * ॥ अधिधीयतेऽन । 'धीञ् पाके' (ऋषा० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१७) । ङीप् (४। १।१५) ॥ (३) ॥ * ॥ चुल्लयतेऽन । 'चुल्ल भाव-करणे' (म्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'चुल्लेऽप्याग्निगिति वा' । 'चुद प्रेरणे' (चु० प० से०) । बाहुलकास्तिक् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ (४) ॥ * ॥ अन्यतेऽन । 'अति बचने' (म्वा० आ० से०) । ष्वल् (३।३।१०९) । 'अतिक निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री कालौपयो । चुल्ल्या ज्येष्ठभ-गिन्यां च नाट्योक्तौ कौट्यंतेऽन्तिका' [इति मे० ८।४४] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'चुल्ल्या' ।

अंगारधानिकांगारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गारधानिका, अङ्गारशकटी, हसन्ती, हसनी (४ स्त्री), 'बोरसी, अँगीटी' के ४ नाम हैं ।

१. विश्वे ग्रन्थद्वयेऽपि 'अम्बन्ते'ति दन्त्यमध्यस्य, मेदिन्यां 'आशमन्ते'ति दीर्घादे पाठः ।

२. विश्वे तु 'उद्धानमुद्घते चुल्ल्याम्' इत्येव पाठः ।

अङ्गति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽन्नाम् । धाव. (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।१६) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । वन् (जापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गाराणा शकटी ॥ (२) ॥ * ॥ हसति । इसे हसन्ते' (म्वा० प० से०) । 'लट् वाचू-' (३।२।१२४) । 'शप्श्यन्तो-' (७।१।८१) इति तुम् । 'हमन्त्यङ्गार-धान्या च मल्लिकागामिनीभेदो' [इति विश्व ७०। १७५] ॥ (३) ॥ * ॥ 'कृत्यल्युट्-' (२।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अङ्गारशकट्या' 'बोरसी' इति रमाताया ॥

अथ न स्त्री स्याद्गारः

अङ्गारः (पु न), अलातम्, उल्मुकम् (२ न), भा० दी० के मत से 'अङ्गार' के ३ नाम हैं । तथा मुकु० और महें० के मत से पहला नाम 'अङ्गार' का और अन्तवाले दो नाम 'लुआठ' के हैं ।

अयेति ॥ अङ्गति । अगि गतो' (म्वा० प० से०) । 'अङ्गिमदिमदिभ्य आरत्' (उ० ३।१।२४) । अङ्गमि-यति वा । 'श्रु गतो' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यम्' (३। २।१) । 'अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुल्लिङ्गस्तु महीरुहे' [इति विश्व. ३, मेदिनी १३०।१०८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ।

अलातमुल्मुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दावे' (अ० प० अ०) । क्त (३।३।११४) । न लातमन्व ॥ (१) ॥ * ॥ ओपति । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । 'लन्मुकदर्वि-' (उ० ३।८४) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अर्ध-वाधकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि पर्वणा—इति मुकुट. ३ ।

१. 'अर्धदायेऽग्निस्क्रान्तेऽग्निदूये वा (अङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । 'तप्ताङ्गारसम पुमान्' इति, 'अत्रलङ्कारसदिभम्' इति च प्रथमस्य, 'अङ्गारे सनधो-तेऽपि मामिन्य नैव गच्छति' इति 'उष्णो दहति चाङ्गार-शीत कृष्णायते करम्' इति च (द्वितीयस्य) पुरा' इति वाच० (पृ० ७९) द्विविधाङ्गारशब्दोदाहरणानि ।

२. विश्वे तु 'अङ्गारोऽन्नातभौमयो.' इति (१४०। १८२) इत्येव भिन्न पाठः ।

३. विश्व (१४०।१८२) मेदिनी (१३०।१०८) त्रिकाण्डशेषायाम् 'अलातेऽग्नी कुजेऽङ्गारः' (३।३।३२९) वचने. संवादान्मुकुटोक्तिः सम्पवेव ।

क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रं

अम्बरीषम् (न पु), भ्राष्ट्र (पु), 'सापर' अर्थात् 'चना आदि को भूँजने के पतन या भाङ्ग 'भस्तर' के २ नाम हैं ।

क्लीति ॥ अम्बृवत्स वा । 'अधि शब्दे' (भ्वा० वा० से०) । 'अम्बरीष' (उ० ४।२९) इति साधु — 'सिरीषादयश्च'—इति स्वर्गाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोपरोपणम्' इति पभेदा-मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीष रणे भ्राष्ट्रे क्लीव पुंसि नृपा तरे । नरकस्य प्रभेदे च विशोरे भास्करेऽपि च । आम्नातकेऽनुन पे च' 'अनिमित्तो मत्स्य-दवयो' [इति मे० १६९।४८-४९] ॥ (१) ॥ * ॥ भृज्वनेऽन । भ्रज वाके' (तु० उ० अ०) । 'भ्रजिग-मिनमि-' (उ० ४ १६०) इति ष्टनवृद्धी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ।

ना वन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

कन्दु (पु स्त्री), स्वेदनी (स्त्री), 'मदिरा बनाने के चर्तन या भट्टी' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ स्कदिति । 'स्कन्दिर गतिशोपणयो' (भ्वा० प० अ०) । 'स्वन्दे सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कु । 'वा' इत्यस्यान्वप्यव्यय । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥ * ॥ लिचतेऽस्मात् । अधिकरणे लुट् (३।३।११७) । —'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदन' अपि—इति मुकुट ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कर हो' ('भट्टी' इत्याम्भस्य वा) ।

अलिंजर. स्यान्मजिक

अलिंजर, मजिक (३ पु), 'कुण्डा, भाङ्ग' के २ नाम हैं ।

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूपगादो' (भ्वा० प० से०) 'इक्षुव्यादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।११८) वा अलि न मर्थं जरयति, जूनाति वा । 'जूव वयोहनी' (भ्वा० प० से०) । 'जू वयोहानी (प्रजा० प० से०) वा । अच् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ मणति । 'मण शब्द' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य -' (उ० ४।१।१८) इतीन् । स्वायें वन् (जापि० ५।४।५) 'सहाया वन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'महाकुम्भस्य' 'माट' (भाङ्ग) इति स्वातस्य ।

कर्क्यालुर्गलन्तिका ।

कर्करी, आलु, गलन्तिका (३ स्त्री), 'गदभा, हथहर या शहरा' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ कर्कणम् । कर्कं हामे' () । षन् (३।३।१८) । कर्कं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुपा-' (३।२।३) इति व । गौरादि (४।१।४१) कर्करी भाण्डभेदे ता दपणे कटिने त्रिषु [इति विश्व ९, मेदिनी १२२।१२०] ॥ (१) ॥ * ॥ आ लुनाति । 'लूव छेदने' (प्रथा० उ० से०) । विवप (१।२।७६) ॥ * ॥ ह्रस्वपाठे—आलाति । ला दाने' (अ० प० से०) । मिनद्रवादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डु । 'आलुर्गलन्तिकाया स्त्री क्लीव मूर्ते' च भेदके' [इति विश्व १५।१।३४, मेदिनी १४५।३] ॥ (२) ॥ * ॥ गलति 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । मना (३।१।२४) । उगिनश्च' (४।१।६) इति ङीष् । शपश्यन्तो -' (७।१।१८१) इति नुम् । स्वायें वन् । (जापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'गलन्तिकाया', 'करवती' इति स्वाताया । — वन्दोभूतमकनिष्काशनसावनस्य—इत्येके । पिठर स्थाल्युपा कुण्डम्

पिठर (पु न), स्थाली, उपा (२ स्त्री), कुण्डम् (व), 'तसला, यटुभा, यटलोही' के ४ नाम हैं ।

पीति ॥ पेठति । 'पिठ वधे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपच्-' (३।१।१३५) इति क । पिठ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुपा-' (३।२।३) इति व ॥ (१) ॥ * ॥ तिष्ठत्यथोदनादि । ष्य गतिनिवृत्ती' (भ्वा० प० अ०) । 'स्यावनि-' (उ० १।१।१६) इत्यातच् । स्थन्त्यस्य वा । 'ठल स्याते' (भ्वा० प० से०) । उजल दीण (३।१।४०) । 'जाते -' (४।१।६३) इति ङीष् 'स्थाल' च । 'स्थाल भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोत्तयो' [इति मे० १४९।५५] ॥ (२) ॥ * ॥ ओलति । 'उल गतो' (भ्वा० प० से०) 'इगुपच्-' (३।१।१३५) इति ऋ ॥ * ॥ ('उपा' इति) मूर्धन्यपाठे—'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥ * ॥ कुण्डमति । 'कुडि रक्षायाम्' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण सन्तो पनापयो' (तु० प० से०) । कुणादिभ्य कित् इति ड—इति मुकुट । तत्र । उत्सूनाभावात् । 'ववादे कित्' (उ० १।१।१५) इति सूत्रस्य मत्वात् । 'कुण्डमभ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डो वमण्डलो जातत्-

१ विश्वे तु 'कर्करी दपणी हटे' इत्येव (१३५।१४८) पाठोऽस्माद्भिन्न एव ।

२ विश्वे तु '—स्त्री व-भेदे च' इति पाठ ।

तिवत्नीमुते पुमाश् । मिठरे तु न ना' [इति विधव ' मे०
४०।४.५] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ओदनादिपच-
नपात्रस्य' ।

कलसस्तु त्रिपु द्वयोः ॥ ३६ ॥

घटः कुटनिपी

कलशः (त्रि), घटः (पृष्ठी), कुटः, त्रिपुः (३ पु न)
'घट्टे' के ४ नाम हैं ।

केति ॥ केन जलेन लसति । 'रस इत्येवगङ्गीडनयो'
(भा० प० मे०) । पचाचच् (३।१।१३५) ॥ * ॥
तालव्यान्त (कलस) पाठे-कल शवति । 'सु गतो'
() । 'अभ्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति ढ । 'तालव्या अरि दन्त्याश्च दम्बयुव रपातव ।
कलश शम्बल चैव विह्वामा रशना तथा' इति शभेद ।
स्त्रिया जातिस्वगङ्गीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥ * ॥
घटति । घट चेष्टायाम् (भा० अ० से०) । अच्
(३।१।१३४) स्त्रिया षटी । 'घटा समाधिभेदे ना
शिर-हृत्कुटेपु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च'घोषिति'
[इति मे० ३।४।११-१२, विश्व. ३६।३ च] ॥ (२)
॥ * ॥ कुटति । 'कूट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इणुवत्-' (३।१।१३५) इति कः (३) ॥ * ॥
नियतं विवर्त्यनेन । 'घर्ष्ये क' (वा० ३।३।५८) ॥
(४) ॥ * ॥ कुटनिपावप्स्यो (स्त्रिया) ॥ * ॥
चत्वारि 'घटस्य' ।

अखी शरायो वर्षमानकः ।

शरावः (पु न), वर्षमानकः (पु), 'डकना, कसोरा'
के २ नाम हैं ।

अखीति ॥ शरणम् । 'सु हिमायाम्' (भा० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । शृणाति वा । अच्
(३।१।१३४) शरं शराहाञ्जति । अच् (३।२।१) । अच्
(३।१।१३५) वा ॥ * ॥—(शराव) दन्त्यादिरपि—
इति मुकुट ॥ (१) ॥ * ॥ वर्षते । 'वृषु वृढी' (भा०
वा० से०) । शानच् (३।२।१२४) । घप् (३।१।६८) ।
मुक् (७।२।८२) । 'मंजाया कम्' (५।३।७५) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'पात्रभेदस्य' ['मकोरा, डकनी' इत्यादे] ।

१. विश्वे तु 'कुण्ड देवअलाधारे पिठरेऽव कमण्डली ।
कुण्डो, कुण्ड. स्मृतौ जारान् पतिवत्नीमुतेऽपि च ॥' इति
(४।४।११) भिन्न एव पाठः ।

२. मेदिन्या —भेदेभित्तिरः—'इति, विश्वे च—
भेदेभित्तिरः... 'च दश्यते' इति पाठो ।

ऋजीपं पिष्टपचनम्

ऋजीपम्, पिष्टपचनम् (२ न), 'तावा' के २ नाम हैं ।
ऋजीति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भा० प० से०) ।
'अर्जेर्जंज च' (उ० ४।२।८) इतीपन् ॥ * ॥ 'ऋजीपम्'
इति पाठ —इति कश्चित् । 'ऋदृष शब्दे' (तु० प० अ०)
बाहुलकात्कीपन् ॥ (१) ॥ * ॥ पच्यतेऽत्र । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'पिष्टपाकोपयोगिन पात्रस्य' 'तावा' इति स्यात्स्य ।

कंसोऽखी पानभाजनम् ॥ ३७ ॥

कंसः (पु न), पानभाजनम् (न), 'दूध आदि पीनेका
प्याला, ग्लास आदि' के २ नाम हैं ।

कमिति ॥ कम्पते । 'कम् नास्तौ' (भा० आ० से०)
'आपादय -' (३।१।३१) इति गिङ् न । 'वृत्तुवदिहनि
कमिकपिऽप स' (उ० ३।६२) । क्योऽप्यी तैजसद्व्ये
काम्ये मानेऽप्युरे तु ना' (इति मेदिनी १७०।२) ॥ (१)
॥ * ॥ पीयते, इति यानम् । ल्युट् (३।३।११३) ।
कीरादिपानस्य भाजनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पानपात्रस्य' ।

कुनूः कुत्तेः स्नेहपात्रम्

कुनूः (स्त्री), स्नेहपात्रम् (भा० स्त्री, न), 'कुप्पा' अर्थात्
'तेल रखनेके लिये चमड़ेके बने हुए बड़े बर्तन'के २ नाम हैं ।

विचति ॥ कुरित्तं तप्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कु, टिसोपश्च । कौति । 'कु शब्दे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् क्स्तुक्च वा । 'कुत्वा
हुपच्' (५।३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥ * ॥
कुत्तेऽभ्रमणं ॥ * ॥ स्नेहस्य तैलघृतादे पात्रम् ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'तैलघृतादिपात्रस्य' ['कुप्पा' इत्यादस्य] ।

सैवालपा कुतुपः पुमात् ।

कुतुपः (पु), 'कुप्पी' अर्थात् 'तेल रखनेके लिये चमड़ेके
बने हुए छोटे बर्तन' का १ नाम है ।

संवेति ॥ 'सा' इति निर्देशात् कुनू स्त्रीलिङ्ग ॥ * ॥
अल्पा कुत्त । 'कुत्वा हुपच्' (५।३।८९) ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'अल्पतैलघृतादिपात्रस्य' ['कुप्पी' इत्यादस्य] ।

सर्वमावपनं भाण्डं पात्राम्रं च भाजनम् ॥ ३८ ॥

आवपनम्, भाण्डम्, पात्रम्, आम्रम्, भाजनम् (४ न),
'बर्तन' के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ आ उच्यतेऽत्र । 'द्वेष वीजतन्तुमन्ताने'
(भा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥
'भदि कदाणो मुखे च' (भा० आ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । पुषीदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ भणति ।

'कणा जीरककुम्भीरप्रक्षिणापिप्पलीषु च । कणोऽतिप्रुक्ष्मे
धान्याशे' इति विश्व^१ (मदिनी ४५।४५) (४) ॥ * ॥
चत्वारि जीरकस्य' ।

कृष्णे तु जोरके ॥३६॥

सुपवी कारवी पृथ्वी पृथु कालोपकुञ्चिना ।

सुपवी, कारवी, पृथ्वी पृथु, काला, उपकुञ्चिका, (६ स्त्री),
'काला जीरा' के ६ नाम हैं ।

क्रिति ॥ सुपवणम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
'श्रुदोरप्' (३।१।५७) । उपसर्गात्सुनोति—' (८०।३।६५)
इति पत्वम् । मोऽस्त्यस्या । पिप्पल्यादि (ग० ४।१।
४१) ॥ (१) ॥ * ॥ कार वाति । वा गतिभङ्गनयो'
(अ० प० अ०) । आतोऽनुप—' (३।२।३) इति क ।
गौरादि (४।१।४१) । यद्वा—नारणम् । 'कृञ् ङिसायाम्'
(मन्त्रा० उ० से०) । ष्यन्त । सपादित्रिषप् (वा० ३।३।
१०८) । नारमवनि । 'अव रक्षणाशे' (भा० प० से०)
अप् (३।२।१) डीप् (४।१।१५) । मञ्जापूर्ववत्त्वात्
वृद्धि । यत्—कारोरियम्— इति मुकुट । तत्र । वृद्धत्वा-
च्छम्भ (४।२।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरा-
रवोऽस्याम्—इति । तत्रपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्र-
सङ्गात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्ववपनोकृष्णजीरके' (इति
मेदिनी १६०।३३) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रथयाने' (च० प० से०) । 'प्रथिञ्प्रथिञ्प्रथिञ्जा सप्रसारणम्—'
(उ० १।२८) इति कु । 'बोते गुणवचनात्' (४।१।
४६) इति डीप । 'पृष्ठी भूमौ महत्या च त्ववश्या
कृष्णजीरके' इति 'विश्व [इति मेदिनी, १५९।१२] ॥
(३) ॥ * ॥ 'पृथु स्यान्महेति त्रिषु । त्ववपणौ कृष्ण-
जीरेऽस्ती पुनाग्नौ नृपात्तरे' (इति मेदिनी ७२।९ १०) ॥
(४) ॥ * ॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्या । अर्थाआद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (५) ॥ * ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिन्वे'
(भा० प० से०) । षुल (३।१।१३३) ॥ (६) ॥ * ॥
यद् 'कृष्णवर्णो जीरके' ।

आर्द्रक शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रकम्, शृङ्गवेरम्, (२ न), 'अद्रक, आदी' के २
नाम हैं ।

आर्द्रंति ॥ आर्द्राया जातम् । 'पूर्वाह्लापरह्लाद्भि—'
(४।३।२८) इति वृन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । क्वन् (उ०
२।३२) वा । आर्द्रसञ्जक वा । 'सञ्जाया कन्' (५।३।

१ विश्वे 'कणोऽतिप्रुक्ष्मे धान्याशे कृष्णजीरकणा-
दिषु' इति (४७।१) भिन्नवाठादिर्दं चिन्त्यम् ।

७५) । अर्द्रंति कफ वा । 'अर्द्रं हिमामाम्' (उ० उ०
उ० से०) । 'अर्देदीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक ॥
(१) ॥ * ॥ शृङ्गमिव वेर शरीरमस्य ॥ (२) ॥ ॥
हे 'आर्द्रकस्य' ।

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥३७॥

कुस्तुम्बुरु च धान्याकम्

छत्रा (स्त्री), वितुन्नकम्, कुस्तुम्बुरु, धान्याकम् (३)
'धनियो' के ४ नाम हैं ।

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्या । अर्थाआद्यच् (१।२।
१२७) । टाप् (५।१।४) । 'छत्र स्त्रादात्पत्राणे छत्रा
मधुरिषीषयो । धान्याके च शिञ्जीश्चे च' [इति हेमचन्द्र
२।४३३ ४३४] ॥ (१) ॥ * ॥ विभक्त तु न दुस्य
स्मात् । कप् (५।४।१५४) । यत्—वितुवति मन्दाग्निम्—
इति स्वामी । तत्र । सवर्माकात् कर्तरि पतमाने फस्य-
भावात् । 'वितुद्यते भक्षयार्थम्' इति वा युदे कर्मणि क
(३।२।१०२) । कन् (शापि० ५।४।५) । 'वितुन्नक तु
धान्याके ज्ञाटामलनपूरके' [इति विश्व १९।२०६,
मेदिनी २१३।१७] ॥ (२) ॥ * ॥ कुस्तित तुम्ब्वति ।
'तुवि अर्देने' (भा० प० से०) बाह्वलकात् 'कुस्तुम्बुरुणि
जाति' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरु सुट् ॥ (३)
॥ * ॥ धन्वते भक्षयार्थिभि । 'धन शब्दे' (जु० प०
से०) । पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । स्वामी
तु—धान्यमवति । 'अक कुटिलाया गतो' (भा० प०
से०) । अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥ * ॥—ह्रस्वादि-
इति मुकुट । 'धन्याक धान्यक धान्य कुस्तुम्बुरु धनीयकम्'
इति रमस ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'धान्याकस्य' ।

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

श्रीनपुंसकयोर्विश्वे नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

शुण्ठी (स्त्री), महौषधम्, विश्वम् (न स्त्री), नागरम्,
विश्वभेषजम् (शेष न), 'सौठ' के ५ नाम हैं ।

अथेति ॥ शुण्ठीति कफम् । शुठि प्रतिघाते' (भा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१)
॥ * ॥ इनि (उ० ४।१।१८) तु ह्रस्वान्ताऽपि । सध
न्याशुण्ठित्तवधम्' इति वैष्यकम् () । इत्य च गौरा
दित्त्वं न कल्प्यम् । कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति
सिद्धे ॥ (१) ॥ * ॥ महत्त्व तदीयश्च न । 'महौषध तु

२ विश्वे तु द्वितीयपादे 'तथा ज्ञाटामलोपयो'
इत्येव वक्ष्यते ।

शुष्क्या^१ स्वाद्विपाया लघुनेऽपि च' [इति विश्वः ८५३४, मेदिनी ८२४५] ॥ (२) ॥ * ॥ विगति । 'विश्व प्रवेक्षणे' (तु० प० अ०) 'अशुभ्रिप-' (उ० ११५१) इत्यादिना ववृत् । 'विश्व कृत्स्ने च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वाऽपतिविपाया^२ स्यात्' इति विश्व. [१६३-१९ । ' (विश्वा) स्वतिविपायां स्त्री, जगति स्यान्ननु-सक्तम् । न ना शु०ठया पृथि देवप्रभेदे स्वखिते त्रिषु' इति मेदिनी १५९।२३-२४] ॥ (३) ॥ * ॥ नगरे भवम् । 'तत्र भव.' (४३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुस्तके शु०ठया विदधे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी १३५।१७२) ॥ (४) विश्वस्य दोषय भेषजम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'शु०ठया' ।

आरनालकसौवीरकुलमापाभिपुतानि च ।
अवन्तिसोमधान्यम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥
आरनालकम्, सौवीरम्, कुलमापम्, अभिपुतम्, अवन्ति-सोमम्, धान्याम्लम्, कुञ्जलानि, काञ्जिकम् (८ न), 'कांती' के ८ नाम हैं ।

आरेति ॥ आर्च्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । नलात । णल गन्थे' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । आरो तालोऽस्य । 'शेपाद्विभावा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरेणु भवम् । 'तत्र भव.' (४३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोऽञ्जने च बदरीफले । ना तु नीशुति' (इति मेदिनी १४०।२३९) ॥ (२) कोलवि । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । ग्विप् (३।२।१७८) । कुल् अर्धस्विन्नो मापोऽस्मिन् । कुल् बन्धु-मापोऽस्य वा । 'कुलमाप स्यात् काञ्जिके । कुलमापोऽर्ध-स्विन्नप्राप्त्ये^३ यथके चणकेऽपि च ।' [इति हेमचन्द्रः ३।

१. विश्वे 'महोपध शुङ्गवेदे'— इति पाठः ।
२. विश्वे तु 'विश्व समस्ते जगति विश्वेदेवैऽपि' वि-श्राव्यति— इत्येवं पाठः ।
३. 'हेमे 'ख-ग' पुस्तकयोस्तु तृतीयपादो 'गवाक्षो जाटके कपो' इति पाठेऽपि 'क' पुस्तके उक्तपाठस्य 'कुलमाप काञ्जिके ना तु यथके स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषे-पस्य (३।३।४२७) व्याख्यायां 'यथके यवादी' । 'तु' कारात् अर्धस्विन्नगोभ्रमादिषु । 'अर्धस्विन्नस्थ गोभ्रमा-अथे च चणकादयः । 'कुलमाप' इति कथ्यन्ते' इति । 'स हि कुलमापम् खादन्तं विभिधे' इति श्रुतिः ।' इत्युक्तेः, वि० लो० (पृ० ३५२२ श्लो० २१) च अस्य 'कुलमाप' शब्दस्य 'यव-चणकयो' रपि दर्शनादत्रत्या म. म. वि. द. उक्तिसिन्ध्या ।

७७४] ॥ (३) ॥ * ॥ अभिपुसते स्म । 'पूज् अभि-पुते' (स्वा० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति परत्वम् ॥ * ॥ कुलमापैर्धवादिभिरर्ध-स्विन्नैरभिपुसते स्म । (कुलमापाभिपुतम्) इत्येकं नाम— इति स्वामी ॥ (४) ॥ * ॥ सुयते स्म, इति । 'पूज्' (स्वा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अवन्तिपु अभिपुतं सोमम् । शाकपाथिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥ * ॥ धान्याभिपुतप्रभम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥ * ॥ कुम्भित जलम् । पुषोदरादि (६।१।१०९) ॥ (७) ॥ * ॥ 'अञ्ज व्यहरयादौ' (ह० प० से०) । 'संज्ञाया' (३।३।१०९) इति भावे षणुल् । 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकाऽस्य ॥ * ॥ 'काञ्चिके' इति पाठे—काञ्चपति । 'कश्चि काचि दीशि-बन्धनयो' (भ्वा० आ० से०) । ष्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञाया कन्' (३।३।७५) 'काञ्चिकं काञ्जिकं वीरं कुलमापाभिपुतं तथा । अवन्तिसोम धान्याम्लमार-नालं महासम् । सौवीरं च सुवीरामलं तथा शुक्लं तुपो-दकम्' इति धन्वन्तरि. ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'काञ्जिकस्य' ।

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामटम् ।

सहस्रवेधि, जतुकम्, बाल्हीकम्, हिङ्गु, रामटम् (५ न), 'हींग' के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुष्यजातो-' (३।२।७८) इति गिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ जस्वि । 'इवे प्रतिष्ठतो (५।३।९६) इति कम् । 'जतुकाजिनपत्राया जतुक हिमगुलाक्षयो' (इति मेदिनी ८।११) ॥ (२) ॥ * ॥ बाल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण् । ह्रस्वमध्यमपि । 'अथ बाल्हीक । 'वेदाभेदेऽथभेदे च बाल्हीकं हिमगुलकुम्भम् । (बाल्हीकवम्)' (इति हेम ३।९५-९६) ॥ (३) ॥ * ॥ हिनोति । 'हि गतो वृद्धो च' (स्वा० प० अ०) । हिमं गच्छति वा । मृगश्वादि (उ० १।३७) ॥ (४) ॥ * ॥ रामठद्वेयो-द्भवत्वाद्बुपचार । रमठेऽनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेवुंदिन्न' (उ० १।१०१) इत्यथः—रमयति । बाहुलकादथ— इति मुकुटश्रित्यपि । 'रमेवुंदिन्न' (उ० १।१०१) इति सूत्रस्य सत्त्वात् ॥ (५) पञ्च 'हिमगुलस्य निर्वाधे' ।

तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वापिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥
तपस्वी, कारवी, पृथ्वी, वापिका, कवरी, पृथुः (६ स्त्री), 'हींगके पेदेके पत्ते' के ६ नाम हैं ।

हेति ॥ तस्य हिगुतरो पत्नी ॥॥॥ 'त्ववपत्री' इति च पाठः । 'तवपत्री त्वनमापयति' त्ववपत्री कारवीति च' (इति रुद्रः) । 'त्ववपत्र तु वराङ्गवे । त्ववपत्रीति च वारध्याम्' [इति हेम^१, १४२।२०९-२१० विश्व] ॥ (१) ॥॥॥ कार वाति । 'वा गतिगन्धनयो' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । गौरादि (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥॥ प्रचते । 'प्रथ प्ररथाने' (पु० उ० से०) । 'प्रथिन्न-विभ्रज्जा सप्रसारणम्-' (उ० १।२८) इति कु । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा ङीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्या च त्ववपत्या कृष्णजीरके' [इति विश्व^२, मे० १५९।१६] ॥ (३) ॥ * ॥ 'पृथु स्यान्महति त्रिषुः त्ववपत्या कृष्णजीरेऽखी पुमानग्नौ सुपान्तरे' (इति मे० ७२।९-१०) (६) ॥॥॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कम् । टाप् (४।१।४) ॥१॥ 'बाष्पीका' इति पाठे—पुषोदरादि (६।३।१०९) ॥ (४) ॥॥॥ 'जानपद—' (४।१।४२) इति ङीप् ऋवरी केषाना सनिवेशविशेषः । सेव ॥॥॥ कर्वरी' इति प्र पाठभेद—इति स्वागौ ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च (पट्) 'हिगुतरो पठ्याम्' ॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा धरवर्णिनी ।

निशापया, काञ्चनी, पीता, हरिद्रा, वरणिनी (५ खी), 'हल्दी' के ५ नाम हैं ।

नीति ॥ निशा आह्ला यस्या । 'निशा' पदेन तत्पर्याय लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥ * ॥ काञ्चतेऽनया । 'वाचि दीप्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) स्युट् । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'काञ्चन काञ्चनारे स्याच्चवम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च घत्तूरे हरिद्राया तु काञ्चनी । क्रीत्रेऽञ्जकेसरे हेमिन्' [इति विश्व^३ ९३।८९-९०, मेदिनी ८६।४८-४९] ॥ (२) ॥ * ॥ पीयते स्म । 'पीड पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्त (३।२।१०२) । 'पुमा-स्या—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतो वर्णनिपीतयो । पीता हरिद्रा' (इति हेम २।१८१-१८२) ॥ (३) ॥॥॥ हरि वर्णं द्राति । द्रा कुत्साया गतो' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । हरिभिर्द्रूपते वा । हरित द्रवति वा । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ड ॥ (४) ॥॥॥ धरञ्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्या । 'अत —' (५।२।११५) इतीनि ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'हरिद्राया' ॥

१ हेमे तु घञनमिद नास्त्येव ।

२ विश्वे तु '—च पुशागे हरिद्राया च काञ्चनी । काञ्चन हेमिन्—' इत्येव पाठः ।

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीधं वसिर च तत् ॥४१॥
अक्षीधम्, वसिरम्, 'समुद्री नमक' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तय भव' (४।३।५३) इत्यण् । 'सामुद्र लवणास्तरे । लघाणे च शरीरस्थ' इति हेम (३।६।५३-६५४) ॥ * ॥ लुनाति । 'द्वृत् सेरने (प्रधा० उ० से०) । न-चादित्वात् (३।१।१३४) स्यु । 'लवणात्सुक' (४।४।२४) इति निपातनाणत्वम् । 'लवण सैन्धवादौ ना सि-धुरक्षीभिदो रसे । तदुद्यते वाचालिय स्यान्मदीभेदद्विपो स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ अण् ई । अक्षी वाति-वायति वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'ओवे षोपणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'अक्षीव वसिरे, सिप्रो ना, मत्से पुनरन्यवत्' [इति विश्व^४, मे० च १५९।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसि राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥॥॥ 'वस वान्तो' (अ० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसि राति । 'वसिर पुमान् । विणिहीहृस्तिवपित्यो क्नीवे ऽविवलवणे स्मृत' (इति मे० १३।७।२०८) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे लवणस्य ॥

सैन्धवोऽक्षी शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।
सैन्धवः (पु न), शीतशिवम्, माणिमन्थम्, सिन्धुजम् (३ न), 'सैन्धा नमक, या सिन्धुदेशं पैदा होनेवाले नमक' के ४ नाम हैं ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुत् भव । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यन् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे ह्ये । माणिमन्थेऽपि' (इति हेमचन्द्र^५ ३।७।५३ ७५४) ॥ (१) ॥॥॥ शीत च तच्छिव च । 'अय शीतशिव क्लीव शैलेयमणि मन्ययो । पुसि सवतुफलावृसे तथा मधुरिकोपयो' (इति मे० १६।२।६३ ६४) ॥ * ॥ सित शुभ्रम् । सित च तच्छिव च । (सितशिवम्)—इति मुकुट ॥ (२) ॥ * ॥ माणिमन्थमध्यपर्वते भवम् । 'तय भव' (४।३।५३) इत्यण् ॥॥॥—माणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिमन्थम्)—इति तु स्वामी^६ ॥ (३) ॥ * ॥ सिन्धुत् जातम् । 'सप्तम्या

१ विश्वे तु 'अक्षीव च सिरे निशाहमत्तोऽपीवमन्यवत्' इति (१६६।४९) भिन्न एव पाठः ।

२ हेम ख-ग' पुस्तकद्वये तु 'सैन्धव सिन्धुदेशे । सिन्धुत्वे स्यात्' इति पाठः ।

३ "माणिमन्थविरौ भव माणिमन्थम् । माणिमन्थं (न्य) माणिमन्थ वाहु । आह च—सैन्धवं साधु सिन्धुत्वा नायेयो (ध) सिन्धुज शिवम् । शुद्ध शीतशिव चान्मन्थ निबन्ध शिलातकम्" इति स्वामी ।

जनेहं.' (३।२।१७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तिस्र्युजे लवणे' ।

रौमकं वसुकम्

रौमकम्, वसुकम् (२ न), 'सौमर नमक' के २ नाम हैं ।
 रोमेति ॥ रुमाया भवम् । जण् (४।३।५३) ।
 'संज्ञाया कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ वसु क्वापति
 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।
 ३) । इति कः । वस्वेव । यावादित्वात् (५।४।२९)
 कन् वा । दस्वस्त्वस्मिन् । वीह्यादित्वात् (५।२।११६)
 ठन् वा । 'इमुसु-' (७।३।५१) इति क । 'वसुक
 रौमके, रुमि शिवमल्लचर्कपर्णयोः ।' इति विश्वः, 'मेदिनी
 १।३।१५३] ॥ * ॥ 'वस्तक' इति पाठे—वस्त इव ।
 'द्वे प्रतिहृती' (५।३।१६) इति चन् । अत्रगणित्वात् ।
 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममात्रा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
 'शाम्भरलवणस्य' 'सामरी' इति स्थातस्य ।

पाक्यं पिडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पावयम्, विडम् (२ न), 'खारा नमक यां खरिया नमक' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पचयते । 'ऋहलोर्णत्' (३।१।१२४) 'बजोः'
 (७।३।५२) इति कुस्वम् । पाके साधु, इति वा । 'तत्र
 साधु' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ विडति
 'विड मेदने' (तु० प० से०) । 'इमुपघ-' (३।१।१३५)
 इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति
 स्थातस्य ।

सौवर्चलेऽक्षरुचके

सौवर्चलम्, अक्षम्, हचकम् (३ न), 'सौचर नमक' के ३ नाम हैं ।

साविति ॥ सुहृद् वचयते दीप्यते । 'वर्चं दीप्ती' (भ्वा०
 आ० से०) । वृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
 प्रजायथ् (५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं मज्जंशारे च लव-
 णान्तरे' (इति मे० १।५७।५६६) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षति ।
 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
 'अक्षो रथस्याद्यप्ये अक्षरुचे विभीतके । 'पायके चकटे
 कर्णे ज्ञाने चारमणि रावणो । अक्ष सौवर्चले तुल्ये हृषीके'
 (इति हेमचन्द्र २।५६९) ॥ (२) ॥ * ॥ रोचते । 'हच
 दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) वच्न् (उ० २।३२) । 'हचको

वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सजिकाधारेऽ-
 प्यश्याभरणमात्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकऽपि
 च' इति विश्व-मेदिन्या (१।२।१४७-१४८) ॥ (३) ॥ * ॥
 त्रीणि 'मधुरलवणस्य' 'गोचर' इति स्थातस्य ।

तिलकं तत्र मेचके ।

तिलकम् (न), 'काला नमक' का १ नाम है ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) ।
 तेलति । 'तिल मती' (भ्वा० प० से०) वा । वच्न् (उ०
 २।३२) 'तिलको द्रुमरोगाश्रभेदेपु तिलकालके । कृतीव
 सौवर्चलकलोम्नोर्नि स्रियया तु विशेषके' (इति मेदिनी ९।
 १००-१०१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं तस्मिन् ' (सौवर्चले)
 कृण्वत्यर्ण' ॥

मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे

मत्स्यण्डी (स्त्री), फाणितम् (न), खण्डविकारः (पु),
 'राव' के ३ नाम हैं ।

मेति ॥ मद् मुद् वा स्यन्दते । 'स्यन्द् प्रस्रवणे'
 (भ्वा० आ० से०) 'कर्मण्ण्' (३।२।१) । 'टिड्वा-'
 (४।१।१५) इति ङीप् । पुषोदरादि (६।३।१०९) ॥
 (१) ॥ * ॥ फाण्यते (स्म) । 'फण गती' (भ्वा० प०
 से०) यन्त । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ खण्डो
 विकारोऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'फाणितस्य' 'राव'
 इति स्थातस्य ।— 'गुञ्जल्लवणमुटिकायाः क्रमेणैकैकम्'-
 इति मुकुटः ।

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शर्करा, सिता (२ स्त्री), 'मिश्री, चीनी, राकर' के २ नाम हैं ।

सैति ॥ शृणोति पित्तम् । 'शृ हिंसायाम्' (कृया०
 प० मे०) । 'श्र करन्' (उ० ४।३) 'शर्करा लण्डविकृ-
 ती कर्षराशे हान्तरे । उपलाया शर्करायुक्तदेवी शकलेऽपि
 च' इति हेम (३।६४२-६४३) (१) ॥ * ॥ सिनोति
 'पिञ्ज वचने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञ्जिजृमिभ्यः क्तः'
 (उ० ३।८९) । शुक्कवर्णत्वाद्वा सिता । 'सितमवसिते च
 वद्धे धवले त्रिपु । शर्करायाः स्त्री' (इति मे० ५९।
 ७१) (२) ॥ * ॥ द्वे 'शर्करायाः' 'मिश्री' इति
 स्थातायाः ।

१. विश्वे स्वेध पाठो नास्ति, किन्तु तत्र 'हचकं मङ्ग-
 लद्रव्ये शीवाभरणदन्तयो । उत्कटे वीजपूरे च सौवर्चल-
 विडङ्गयोः ॥ रोचनाया च हचकमश्याभरणमात्ययोः' इति
 पाठः । (७।६६-६७) ।

२. मेदिन्या तु 'त्रिषु धवलामा सौ' इत्येव पाठः । एवं
 सति 'शर्करा' र्थकत्वाभावात्प्राप्त्यात्रोपयोगिता प्रतिभाति ।

१. विश्वे श्वस्माञ्छिन्न एव पाठः । यथा—'अधुकः
 शिवमस्त्या स्यावर्कपर्णं च रौमके ।' इति (६।५४) ।
 २. '—प्राप्तके, पासके—'दा पाठी ।

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

कूर्चिणा, क्षीरविकृति (२ स्त्री), 'मावा, खोवा' के २ नाम हैं ।

किति ॥ कूर्चति । कूर्चं विचारे' (भावेराकृतिगण-
त्वाद्गोष्य) । मजाया ष्वल (३।३।१०९) । कर्चो मस्तवा-
दिरस्त्यस्या वा । 'अत — (५।२।११५) इति ठन् ।
'दध्ना सह पय पवच यत्तस्याद्दधिकृतिवा । तत्रेण पवच यद्
क्षीर सा भवेत्तन्नूचिणा' । कूर्चिका सूचिवाया च तूलिवा-
या च कुडमले । कपाटानुटिके (टोद्भेदने) क्षीरविकृतावपि
योषिति' [इति मे० ७।७४] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीर-
स्य विकृति ॥ (२) ॥ * ॥ ('उभे क्षीरस्य विकृती
जिलाटी कूर्चिवा तथा' इति हैमनाममाला ३।६९) ॥ * ॥
द्वे विचाटिनाया 'मावा' ('खोवा') इति रपाताया ।

रसाला तु मार्जिता ।

रसाला, मार्जिता (२ स्त्री), 'दही, राब घी, मिर्चं और
सोठसे बनाई हुई चटनी' के २ नाम हैं, (इसे गुजराती लोग
'सिखरन या सिकरन' कहते हैं) ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः । (वा० ३।२।
५) ॥ (१) ॥ * ॥ मार्ज्यते स्म । 'मूल शोचाल-
कारयो' (जु० प० से०) । चुरादि । क्त (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अर्थादन' मुचिरपशुपितस्य
दध्न खण्डस्य पोदश पलानि षष्टिप्रभस्य । सपि पल
मधु पल मरिच द्विषणं शुष्का पलाधमपि चार्धपल
चतुर्णाम् ॥ सूदमे पदे लतनया मृदुवाणिषुष्ठा कर्पूरसुल्लिसु-
रभीकृतपाप्रसस्या । एषा वृषोदरकृता मरसा रसाला
याऽऽश्वादिता भगवता मधुसूदनेन' इति सूदशास्त्रम् ।
['रसालाया तु मार्जिता । सिखरिणी' इति हैमनाम
माला ३।६७ ६८] ॥ * ॥ द्वे 'दधिमधुगर्करामरीचार्द्रा-
दिभिः कृतस्य लेह्यस्य' 'सिखरिण इति रपाताया ।

स्यात्तेमनं तु निष्ठाणम्

तेमनम्, निष्ठाणम् (२ न), 'दही-चारा, कढ़ी आदि' के
२ नाम हैं ।

स्येति ॥ तिम्भतेऽनन । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प०
से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । तेमन व्यञ्जने
क्लेदे तेमनी च्छ्लिभिद्यपि' [इति हैमवद् ३।४०८] ॥
(१) ॥ * ॥ निष्ठीयतेऽन । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा०
प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे व्यञ्जनस्य' ।

त्रिलिङ्गा वासिताषधेः ॥ ४४ ॥

यहॉसे आगे 'वासित' (श्लो० ४६) शब्द तक सब
शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

श्रीति ॥ वासितपर्यन्ता (अ० २।९।४६)

शूलाकृत भटित्रा च शूल्यम्

शूलाकृतम्, भटित्रम्, शूल्यम् (३ त्रि), 'लोहेके लुहसे
पकाये हुए मास' के ३ नाम हैं ।

श्रिति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५)
इति डाक् ॥ (१) ॥ * ॥ भटनि । 'भट भूतो' (ग्रा०
प० से०) । 'अग्निनादिभ्य इत्रोर्णो' (उ० ४।१७३)
इतीम ।—प्रहादिवादित्रच्—इति मुकटस्तु चित्प ।
भटयते स्म वा ॥ (२) ॥ * ॥ शूले ससृजन्म् । शूलो
साद्यत्' (४।२।१७) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'लोह
शलाकया पच्यमासस्य' ।

उरय तु पैठरम् ।

उरयम्, पैठरम् (२ त्रि), 'बटुपमें पकाये हुए भात आदि'
के २ नाम हैं ।

उख्यमिति ॥ उखाया ससृजन्म् । यत् (४।२।१७) ॥
(१) ॥ * ॥ पिठरे ससृत् 'ससृत् भसा' यत् (५।
२।१६) ॥ इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'श्यालीसंस्कृ-
तस्यान्नादे' ।

प्रणोत्तमुपसंपन्नम्

प्रणीतम्, उपसपन्नम् (२ त्रि), 'रस आदिमें बनाये हुए
रसिभाव आदि पदार्थ या तैयार भोजनमात्र' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रणोयते स्म । वमणि क्त (३।२।१०२) ।
'प्रणोत्तमुपसपन्ने कृते क्षित्वे प्रवेशिते । ससृत्तानो च'
[इति हैम ३।२९०] ॥ (१) ॥ * ॥ उपसपद्यते
स्म । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'पःपर्या—'
(३।४।७२) इति क्त । 'उपसपन्नमुद्दिष्टं निहिते' च सुप्त
स्कृते' [इति विश्व १०२।३१२, मे० १००।१३१] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'पाकेन ससृकनस्य व्यञ्जननादे' ।

प्रयस्त स्यात्सुसकृतम् ॥ ४५ ॥

प्रयस्तम्, सुसकृतम् (२ त्रि), 'परिश्रमसे पकाये (बनाये)
हुए उत्तमोत्तम भोज्य पदार्थ' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रयस्यत स्म । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) ।
क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु ससृज्यते
स्म । क्त (३।२।१०२) । 'सपरिभ्याम्—' (६।१।१३७)
इति सुट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसकृतस्य
पच्यस्य' ।

१ विश्वे पुस्तकद्वये तु 'जानीयादुपसपन्नं निहिते—'
इति पाठ । पर हैम-भेदिनीभ्यां विसवादात् 'निहिते'
इति ह्रस्वकारमग्नौ लेखकादिभ्रान्तिज प्रतिभाति ।

स्यात्पिच्छलं तु विजिलम्

पिच्छलम्, विजिलम् (२ त्रि), 'रसदार तरकारी, पतली वृक्षी आदि' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यासि । पिच्छादित्वात् (५।२। १००) इलच् । 'पिच्छा तु शात्मलीधेष्टे मण्डे चाद्वपदा-मये' । ['पङ्क्तौ पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छ- 'पुच्छे' इति विश्वः ३२।४-५] ॥ (१) ॥ * ॥ विजलम् । 'ओविजी भयचलनयो.' (तु० आ० से०) । 'इगुपधात् क्वि' (उ० ४।१२०) इतीन् । विजि लाति । 'ला दाने' (अ० प० थ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति क. ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्ज-नयो.' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

संमृष्टम्, शोधितम् (२ त्रि), 'केश, कीड़ा आदि सुन-कर साफ़ किये हुए अन्नादि' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समृज्यते स्म । 'मृञ् शुद्धे' (अ० प० से०) । कर्मणि क्त. (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोध्यते स्म । 'शुध शुद्धे' (दि० प० अ०) । ध्यन्तात् कर्मणि क्त. (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनय-नेन शोधितस्यान्नादेः' ।

चिककणं मसृण स्निग्धम्

चिक्कणम्, मसृणम्, स्निग्धम् (३ त्रि), 'चिकने पदार्थ' के ३ नाम हैं ।

चीति ॥ 'चिक्क गतो' () । संपदादिक्रिवप् (वा० ३।३।१०८) । चिकर्क कणति । 'कण दग्धे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजाविकः (वा० ३।२।५) । यद्वा-चिक्कनम् । षञ् (३।३।१८) । चिककस्य अणम् । 'अण दग्धे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) सक-स्व्यादिः (वा० ६।१।१४) ।—चिरयते । 'चित्ती सजाने' (भ्वा० प० से०) । 'चित्ते कण कञ्' (उ० ४।१७६)

१. विश्वे 'क' पुस्तके—'जयिनेषु च । पिच्छपुच्छे' इति पाठ. 'ख' पुस्तकेऽपि—'जयिनेषु च पिच्छ पुच्छे' इति पाठ. । अत. 'क' पुस्तके 'पिच्छपुच्छे महाकच्छ.—' इति पाठ. 'पिच्छ पुच्छे—' इति हैम (२।६४)—'पिच्छास्त्रिया, प्सि तु लाङ्गले—' इति, 'महाकच्छस्तु प्सि स्यात् सप्तरे च प्रचेतसि' इति च मेदिनी (२९।४-६) पाठाभ्यां विसंवादास्तेल्लकादिप्रमादज इत्युपेक्ष्यः । तस्मात् 'पिच्छ' शब्द. पुच्छार्थक एवेत्यलम् ।

इति मुकुटस्त्ववाणिनीय १ ॥ (१) ॥ * ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । बाह्लकादृणः । यद्वा—तमुणोति । 'ऋगु गती' (त० उ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति क. । पृषोदरादि (६।३।१०९) । 'मसृणोऽकर्कसे स्निग्धे त्रिपु माया तु' योपिति [इति विश्वः ५।१।४५, मे० ५०-७०] ॥ (२) ॥ * ॥ स्निह्यति स्म । 'स्निह्य प्रीतो' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्त. । 'वा दृह्—' (८।२।३३) इति घ. ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'स्निग्धस्य' ।

तुन्ये भावितव्यासिते ॥ ४६ ॥

भावितम्, वाप्यितम् (२ त्रि), 'हींग आदिसे सुवासित व्यञ्जनादि' के २ नाम हैं ।

त्विति ॥ भाष्यते स्म । 'मुवोऽवकल्कने' इति चुरादि-व्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) 'भावित वासिते प्राप्ते' [इति विश्व. ६।४।२३, मे० ६४।१४१] ॥ (१) ॥ * ॥ वास्यते स्म । 'वास उप-सेवायाम्' (चू० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'वासिता करिणीनाथोर्वसितं भाविते स्ते' [इति मे० ६५।१५३] । 'अथ वासितम् । वस्त्वञ्जे ज्ञानमाप्ते भावितेऽप्यथ वासिता । 'स्त्रीकरण्योः' [इति हैम ३।३।५-३।६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्राहितहिष्वादिगन्धस्य व्यञ्जनादे' ।

आपक्वं पौलितभ्यूपः

आपक्वम् (न), पौलिः, अभ्यूपः (३ पु), 'हरह, सुर-सुरा, ऊमी, हासुस आदि अघपके (ततापे हुए) पदार्थ' के ३ नाम हैं ।

आपेति ॥ ईपत्ववम् । 'आडीपदर्थे' (वा० २।२। १८) इति समास. ॥ (१) ॥ * ॥ पोसति । 'पुल महत्वे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे षञ् (३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृत्त. । सुतगमादित्वात् (४।२।८०) इत् । अभ्यूपसाहृषयात् प्सि ॥ (२) ॥ * ॥ अभ्यूपति, अभ्यूपते वा । 'ऊप

१. सि. की. 'चित्तेः कण. कञ् वाह्लकाद् गुण.' 'चिककणं मसृणं स्निग्धम्' इत्युक्त्वा युक्तमेव मुकुटोक्तम् ।
२. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'मसृण. कर्कसे क्षुमाया मसृणा भवेत्' इति पाठ. । परं 'मसृणोऽकठिने—' इति हैम (३। २३१)—'मेदिनीविरोधाच्च 'मसृणोऽकर्कसे—' इत्येव पाठो युक्तो नास्ति । मेदिन्यां च—'त्रिपुमाया तु—' इति पाठ. ।
३. हैमे 'क' पुस्तके तु—'भाविते विहगारवे । वासिता करिणीनाथोः' इति पाठः ।

दद्यायाम्- (भ्वा० प० से०) । द्युपय- (३।२।१३५)
इति व । घञ् (३।३।१८) वा ॥ * ॥ तोवम हरितो
यवोऽभ्यूप इति घोषालितात् ह्रस्वादि (ह्रस्वमध्य)
अपि, तत्र लय दाहे' (भ्वा० प० से०) इति घातुर्वोद्य
॥ * ॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्योप' अपि,
इत्येके ॥ (३) ॥ * ॥ ग्रीणि 'हरितयवादेभजितस्य'
(हेरेगहा इत्याप्तस्य) ।

लाजा पुंभूमि चाक्षता ।

लाजा, अक्षता (२ पु) 'लाजा' खीळ' अर्थात् 'भूने हुप
धानादि' के २ नाम है ।

लेति ॥ लजयते । 'लज भजने' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) घुमि बहुत्वे । लज स्यादा-
द्वत्तुल । नपुमन्मुसोरुद्य स्त्रिया पुंभूमि चाक्षत' [इति
मदिनो ३०।१४ १५] ॥ (१) ॥ * ॥ क्षणनम् ।
'क्षण हिमायाम्' (ल० उ० से०) । 'नपुमके भावे
क्त (३।३।११४) । न क्षत यथा त । चो भिन्न-
क्रम । अक्षताश्च पुंभूमि इत्यर्थ । मुकुटस्तु—'अक्षतम्'
इति पठित्वा 'ध्रुव हिमायाम्' (तु० उ० से०) । बभंगि
क्त (३।२।१०२) । क्षत खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् ।
इति विग्रह । ते (लाजा) नित्यपुलिङ्गा नित्यबहुवच-
नान्ताश्च—इति व्याचरणी । 'अक्षत न द्वयो पण्डे लाजपु,
त्रिष्वहिसिते । यवेऽपि वयचित्' (इति मेदिनी ६०।८०) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे भृष्टश्रीह्याद' ॥ वेचित्तु—अखण्ड-
तण्डुत्र अक्षता—इत्याह ।

पृथुक स्याचिपिटक

पृथुक, चिपिटक (२ पु), 'चिपट्टा'के २ नाम हैं ।

प्रति ॥ प्रथत । 'प्रय प्रथामे' (चु० उ० से०) ।
पृथुकपाका- (उ० ५।२३) इति साधु । 'पृथुकश्चि-
पिटकंके' इति हेमचन्द्र [३।७०] ॥ (१) ॥ * ॥
नामिकाया मतम् । इतिचिपिटकचि च' (५।२।३३)
इति चिपट्ट, नश्चिरादस । चिपिटमिव । 'सनाया कम्'
(५।३।७५) । 'द्वे—' (५।३।९९) इति वा वन् ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'चिपट्टा' इति रपात्स्य ।

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धाना (स्त्री) 'सुने हुप जौ' अर्थात् 'फरही या बहुरी'
का १ नाम है ।

धेति ॥ दधति । 'हुधात्' (जु० उ० से०) । 'धापू-
द्यत्यज्यतिभ्यो न' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूमि ।
'धाना भृष्टयवेऽहुरे, धान्याके चूणवक्तुपु' इति हेम

[२।२७४] ॥ (१) ॥ * ॥ भृष्टध्याधो यवश्च ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'भजितयवानाम्' ('बहुरी, फरही' इत्याख्यानाम्) ।
पूपोऽपूप. पिष्टक स्यात्

पूप, अपूप, पिष्टक (३ पु), 'पूआ, माळपूआ आदि'के
३ नाम हैं ।

विति । पवनम् । 'पूव पवने' (कपा० उ० से०) ।
सपदादिद्विवप् (वा० ३।३।१०८) पुव पाति, विवति
वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । मुकुटस्तु—
पुनाति । पूप । 'नीपादयश्च' इति प कित्—इति ।
उग्र । तादृशात्प्रस्थापिणिभ्यत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ व
पूयते । 'पूयो विशारणे' (भ्वा० प्रा० से०) । वाहुल्यत्वात्
प । वलि सोप (६।१।६६) यद्वा—अपुव पाति विवति
वा । (२) ॥ * ॥ पिष्टस्य विवार । 'सजाया-' (४।
३।१४७) इति वन् । 'पिष्टको घृतपूपादौ नेत्ररोगान्त
रेऽपि च' [इति विश्व, मदिनी १०।१२१] ॥ (३)
॥ * ॥ ग्रीणि 'अपूपस्य' ।

वरम्भो दधिसक्तव ।

वरम्भ (पु), दधिसक्तव (भा० दी०, नि० व० व०),
'दहीसे युक्त सत्त' के २ नाम हैं ।

केति ॥ वेन जलेन रम्यते मिथीक्रियते । वेन वायुना
वा नीयते । 'रमि' (भ्वा० गा० ध०) अनेकार्थ । 'अक
तरि च—' (३।३।१९) इति घञ् । 'रभेरशान्दो' (७।
१।६३) इति नुम् ॥ * ॥ 'करम्ब' इति पाठेऽनेन अलेन
रम्यते । 'रवि शन्ने' (भ्वा० जा० से०) । अच (३।१।
१३४) यद्वा किरति, कीर्यते वा । 'नृ विशीये' (तु० प०
से०) 'कृवदिकडिकटिभ्योऽवच्' (उ० ४।८२) ॥ (१)
॥ * ॥ सक्त । 'पव समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सित
निगमि—' (उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥ * ॥ 'धाना
चूर्णं तु सक्तव । इति नाममाला) दधुपसिता सक्त
'अ-नेम व्यञ्जनम्' (२।१।३४) इति समास । शकपाणि
वादि (२।१।७८) वा ॥ (२) ॥ * ॥ दधिमिश्रसक्तुन ।
भिरसा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नमोदन्तोऽस्त्री सदीदिवि ॥ ४८ ॥

भिरसा (स्त्री), भक्तम, अन्ध, अन्नम् (३ न), ओदन
दीदिवि (पु न), 'भाल' के ६ नाम हैं ।

१ विश्वे एव पाठो नास्ति, किन्तु तत्र पिष्टको नेत्र
रोगे स्याद् धान्यादिवचनसेऽपि । इति (१३।१४०)
पाठः ।
२. —सक्तूनाम्' इति युक्तम्, अस्य क्लीबत्वा-
भावात् ।

भीति ॥ वमस्ति । 'भस दोतो' (जु० प० से०) ।
 बाहुलकात्स । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्वम् ।
 'ब्राह्मणभिसा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाल्लो-
 कोऽपि । यद्वा-भेदनम् । संघदादि (वा० ३।३।१०८) ।
 भिद इति । 'पो घन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) 'आतो-
 ऽनुप' (३।२।३) इति क । 'पृषोदरादि' (६।३।१०९) ।
 मुकुटस्तु—भ्यस्यते भक्षयते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प०
 से०) श्क्षणाव्यं । 'भ्यसेः संप्रसारणं सञ्च'—इत्याह ।
 तदवाणिनीयम् ॥ (१) ॥ * ॥ भजयते स्म । 'भज
 सेवाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्त । 'भक्तमन्त्रे
 तत्परं च' [इति हेमचन्द्र २।१८५] ॥ (२) ॥ * ॥
 अद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेमुंघो च'
 (उ० ४।२०६) इत्यमुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते'
 (चु० उ० से०) । अमुन् (उ० ४।१८६) ॥ (३) ॥ * ॥
 अद्यते स्म । क्त (३।२।१०२) । 'अन्नाण्' । (४।४।८५)
 इति निपातनात् 'बहुल तणि' (वा० २।४।४४) इति वा
 न जगिथ । 'अन्नं भवते च भुवते स्यात्' इति (भेदिनी
 ८।२।२) ॥ (८) ॥ * ॥ उन्नति । 'उन्दी बलेदने' (उ०
 प० से०) । 'उन्देन्लोपञ्च' (उ० २।७६) इति युच् ।
 ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्दं श्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
 करणे ल्युट् (३।३।११७) पृषोदरादि (६।३।१०९) ।
 'ओदन न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' इति
 भेदिनी ८।५।३) । दीदिविषहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥
 (५) ॥ * ॥ दीद्व्यत्यनेन । 'दिदु क्रीडायाम्' (दि० प०
 से०) । 'दिवो द्वे दीर्घञ्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५।५) इति
 विवन् ।—'द्व्यादयञ्च' इति विवन्—इति भुवुट्स्त्वपाणि-
 नीय ।—'स' इति विशेषणाल्लुप्ति—इति स्वामी ।
 'दीदिविषिषण्णे पुंसि स्यादन्ते च तदस्त्रियाम्' इति 'विश्वः
 (६) ॥ * ॥ पदं 'सिद्धाञ्चस्य' ।

भिरसदा दग्धिका

भिरसदा, दग्धिका (२ स्त्री), 'जले हृष्ट भात आदि' के
 २ नाम हैं ।

भीति ॥ भिरसां टीकते । 'टीकृ गती' (भ्वा० आ०
 से०) । 'अन्वेष्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
 'डयापो—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥
 दहते स्म । क्तः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा ।
 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
 'दग्धोदनस्य' ।

१. विश्वे तु 'दीदिविषिषणाप्तयोः' इति (१६६।
 ५०) इति भिरसाटात् प्रकृतवचनस्य मूलं मृग्यम् ।

सर्वरसाग्ने मण्डमस्त्रियाम् ।

सर्वरसाग्रम् (भा० द्वी०), मण्डम् (२ न पु), 'माड' के
 २ नाम हैं ।

सेति ॥ रसञ्चासावदग्रम् । रसस्याग्र, इति वा । अपो
 रस' इति, राजदन्तादि (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः
 ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डते, मण्डयते वा । 'मडि भूपायाम्'
 (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८)
 वा । मण्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'अम-
 न्ताडु' (उ० १।१४) । 'मण्ड पचांगुते षाकभेदे नलोर्ष
 तु मस्तुनि । आमलवद्या स्त्रिया मण्डाऽयास्त्रिया सारपिच्छयोः'
 [इति 'विश्व', भेदिनी ४।२।१-२२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
 'मण्डकस्य' ।

मासराचामस्त्रियावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मासरा, आचामः, निम्बाश्चः (३ पु), 'भातके मांड' के ३
 नाम हैं ।

मेति ॥ मासयते । 'मनी परिणामे' (दि० प० से०)
 ष्यन्त बाहुलकादरन् । मा श्री सरत्यञ्च, इति वा ।
 'सृ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—' (६।३।११८)
 इति घ ॥ (१) ॥ * ॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्ना०
 प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।२।१९) इति घञ् । वृद्धिः
 (७।२।१२६) ॥ (२) ॥ * ॥ निष्ठाव्यये । 'सृ गती'
 (भ्वा० प० अ०) । ष्यन्त । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ्
 (३।१।१९) वा ॥ * ॥—'विस्वाव—इति मुकुट ॥
 (३) ॥ * ॥ भक्तात्समुद्भवति ॥ * ॥ त्रीणि 'भक्तो-
 द्भवमण्डस्य' ।

यवागुरुत्पिण्डका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

यवागुः, उल्लिका, धाणा, विलेपी, तरला (५ स्त्री),
 'लपसी, हलुआ' के ५ नाम हैं ।

येति ॥ योति, यूपते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प०
 से०) । 'सृयुवचिन्धोऽनुजगपूजवमुच' (उ० ३।८१)
 इत्यायुच् ॥ (१) ॥ * ॥ उर्णव । 'ब्राह्मणकोत्पिण्डके
 सजाया' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ आद्यते
 स्म । 'था पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।
 १०२) । 'संयोगादेरात्—' (८।२।४३) इति निष्ठात्वम् ।
 (३) ॥ * ॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०)
 पचावच् (३।१।१३४) । गौरादि— (४।१।४१) ॥ (४)

१. विश्वे तु 'मण्डं मस्तुनि ताके च मण्ड. स्यात् सार
 पिच्छयोः । एरच् नूपणे चाथ मण्डा घाऽयामुदीरिता ॥'
 इति (४।१।१६) निम्न एव पाठः ।

॥ * ॥ तरणम् । तर । 'तृ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०)
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तर लति । 'श्रातोऽनुप-' (३।
२।३) इति क ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'थवाग्वा 'लपसी'
इति श्याताया ।

गव्यं त्रिषु गवा सधर्म

गव्यम् (त्रि), 'गायके दूध, दही, घी, गोबर आदि' का
१ नाम है ।

मेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ।
'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । 'गव्य नपुसक ज्याया
रागद्र=ऽऽप्य स्त्रियाम् । गोसमूहे तु मोडुधादौ च गोहिते'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सधर्म = भवधिकारा-
वयवादि ॥ * ॥ एक गोरसस्य ।

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥५०॥

गोविट् (स्त्री), गोमयम् (न पु), 'गोबर' के २ नाम हैं ।
गविति ॥ गोविट् ॥ (१) ॥ * ॥ गो पुरीषम् ।
'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'गोमयस्य ['गोबर' इत्यस्य] ।

तत्तु शुष्कं करीपोऽस्त्री

करीप (पु न), 'सूखे गोबर' अर्थात् 'गोहरी, गोहरा,
गोहटा, उपला, अँइरा आदि' का १ नाम है ।

तेति ॥ कीर्यते । 'क् विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
'कृतभ्यामीपन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'शुष्क-
गोमयस्य' ['कडरा' इत्याह्वयस्य] ।

दुग्धं क्षीर पयः समम् ।

दुग्धम्, क्षीरम्, पय (३ न), 'दूध' के ३ नाम हैं ।
द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्त (३।२।१०२) 'दुग्ध क्षीरे
पूरिते च' (इति हेमचन्द्र २।२।४५) ॥ (१) ॥ * ॥
क्षवणम् । 'क्षीप् हिंसायाम्' (ऋचा० प० अ०) ।
सपदादि (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । ईर गती'
(अ० आ० से०) ष्यन्त । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । ष्यते
वा । 'ष्यलु अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'ष्ये किञ्च'
(उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८)
इत्युपघालोप । 'क्षरि च' (८।४।५५) इति चत्वंम् ।
'शासिबसि-' (८।३।६०) इति पत्वम् । 'क्षीर पानीय-
दुग्धयो' इति हैम [२।४।१४] ॥ (२) ॥ * ॥ पीयते ।
'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गती'
(भ्वा० आ० से०) अयुम् (उ० ४।१८९) । पय क्षीरे
च नीरे च' इति हैम (२।५।२८) ॥ श्रीणि 'दुग्धस्य' ।

पयस्यमाज्यदध्यादि

पयस्यम् (त्रि) 'दूधसे घने हुए दही, खोवा, मखन,
घी आदि पदार्थ' का १ नाम है ।

वेति ॥ पयसो विकार । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०)
(१) ॥ * ॥ आज्य च दधि चादिर्यस्य । आदिना तत्र
नवनीत च ॥ * ॥ एक 'पृतदध्यादे' ।

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥५१॥

द्रप्सम् 'पतले दही' का १ नाम है ।

द्वेति ॥ दृष्यन्त्यनेन । 'वृष प्रीणने' (दि० प० अ०) ।
'अच्-यादयश्च' (उ० ४।१।१२) इति 'द्रप्स्यम्' इति
निपात - इति मुकुट । 'द्रप्सम्' - इति स्वामी पठति ।
दृष्यन्त्यनेन । 'दृष हृषि' (दि० प० अ०) 'अनुदा-
त्तस्य च-' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् स । -
द्रप्स द्राक् प्सानोपम् इति सर्वानन्द । 'द्रप्स दध्यघन
तया' इति नाममाला ॥ (१) ॥ * ॥ घनात् कठि-
नादन्त्यत् ॥ * ॥ एक 'शिथिलदहन' 'दगडा' इति रया-
तस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने 'मर' पठति । सरति । 'वृ
गती' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।२३४) ।
'वाणद्रप्सो सरो' इति दुर्गात् । - उपरि प्लवमानम् - इति
व्याचक्षते ।

घृतमाज्यं हविः सर्पि

घृतम्, आज्यम्, हवि, सर्पि (४ न), 'घी' के ४ नाम हैं ।
त्रिति ॥ त्रिमते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) ।
'अञ्जिपृसिभ्य क्त' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याभुक्षी-
न्तेषु' इति हेमचन्द्र (२।१।७०) ॥ (१) ॥ * ॥
आज्यतेऽनेन । 'अञ्ज व्यक्तघादौ' (रु० प० से०)
'अञ्जे सत्रायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति षम् ।
(२) ॥ * ॥ हृषते । 'हृषाणादौ' (जु० प० अ०) ।
'अचिञ्चुचिहृषृचिञ्चिञ्चिभ्य इति' (उ० २।१।०८)
इतीति । 'हवि सर्पिति होतव्ये' [इति दन्त्यान्तेषु हैम
२।६०९] ॥ (३) ॥ * ॥ सर्पति । 'सृष्ट् गती'
(भ्वा० प० से०) इति (वा० २।१।०८) ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'पृतस्य'

नवनीत नवोद्धृतम् ।

नवनीतम्, नवोद्धृतम् (२ न), 'मखन' के २ नाम हैं ।
नेति ॥ नव च तनीत च । 'विशेषणम्' - (२।१।
५७) इति समाग ॥ (१) ॥ * ॥ नव च तदुद्धृत च
॥ * ॥ एकम् 'अकृतान्निसयोगस्य नवोद्धृतस्य' ('मखन-
न' इत्याह्वयस्य) ।

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्वयं घृतम् ॥ ५२ ॥

हैयङ्गवीनम् (न), 'लैन्' अर्थात् 'एक दिनके वासी दूधसे निकाले हुए मक्खन' का १ नाम है ।

तेति ॥ दुहाते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) गवा दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।१।३३४) तस्य । 'हैयङ्गवीन संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति निपात ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'एकपत्रपर्युषिताद् दध्न उत्पन्नस्य घृतस्य' ('लैन्' इत्याख्यस्य) ।

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

दण्डाहतम्, कालशेयम्, अरिष्टम् (३ न), गोरसः (५), 'मथनीसे महे (मथन क्रिये) हुए गोरस' के ३ नाम हैं ।

देति ॥ दण्डेन मथाहत विलोडितम् । 'वर्तुकरणे-' (२।१।३२) इति समाम ॥ (१) ॥ * ॥ कतपया मन्वपाचे भवम् । 'इतिकुलि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥ * ॥ अरिष्टमक्षेप यस्मात् । 'घनेक-' (२।२।२४) इति सघास । 'अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकापारे आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' [इति विश्व], 'भेदिनी ३१।३२-३३ ॥ (३) ॥ * ॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारस्वाद्गुणघातात् ॥ (४) ॥ * ॥ चरवारि 'घोलस्य' ।

तर्कं ह्युदशियन्मथितं पादास्त्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

तक्रम, उदशिरित्, मथितम् (३ न), 'चौथाई पानी, आधा पानी और बिना पानीवाले दही' के क्रमशः १-१ नाम हैं ।

तेति ॥ तञ्चरति, तञ्च्यते वा । 'तञ्चु गती' (भ्वा० प० से०) । 'स्कायितचि-' (उ० २।१३) इति रक् । ग्यङ्कवादि. (७।३।५३) ॥ (१) ॥ * ॥ उदकेन इवयति वर्धते । 'दुग्धोश्च गतिवृद्धयो' (भ्वा० प० से०) । विवप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योद सन्नायाम्' (६।३।५७) । 'उदश्चित्-' (४।२।१९) इति निर्देशादसप्रसारणम् ॥ (१) ॥ * ॥ मथयते स्म । 'मथे बिलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) । (१) ॥ * ॥ एकैकं त्रेण चतुर्गणजलघोलाधंशलनिर्जलघोलामाम् ।

मण्डं दधिभवं मस्तु

मस्तु (न), भा० दी० के मतसे 'कपडेमें बांधकर निकाले हुए दहीके पानी' का और महे० के मतसे 'दहीकी द्वाल्ही' (जमे हुए दहीकी भलाई, ऊपरी भाग) का १ नाम है ।

१. विश्वे 'अरिष्टः केनिले निम्बे लशुने काककड्डयो । अरिष्टं सूतिकापारे तर्के चिह्ने शुभाशुभे ॥' इत्येवं पाठ (३१।४८-४९) ।

मेति ॥ दध्नी भवति ॥ * ॥ मस्यते । 'मसी परि-णामे' (दि० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९) इति गुन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'वस्यति घृतवधिजलस्य' ।— दध्न उपरिभागस्य (छात्ही) इत्यस्य)—इत्यग्ये ।

पीयूषोऽभिनयं पयः ।

पीयूष (पु न), 'धोडे दिनकी या सात दिन तककी ब्याई हुई गायके दूध' अर्थात् 'केसुस' का १ नाम है ।

पीति ॥ पीयति, पीयते अनेन वा । 'पीयु प्रीतो' (मीत्र) 'पीयेरूपत्र' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिव-सावधिपीते तथाभूते' [इति विश्व-भेदिन्यो १६८।४१]

॥ ॥ मुकुटस्तु—'पेयूपम्' इति पठति । तत्र बाहुलका-ङ्गुण । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीङ् गाने' (दि० छा० अ०) । 'अग्येभ्योऽपि-' (३।१।७५) इति विच् । वे-पानकर्ता । 'यूप हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यत-ङ्गुणस्त्वात् क (३।१।३५) । यूपो नाशयिता । पेयूप-इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तु युक्तम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'नवप्रमूताया गो क्षीरस्य' ('केसुस' इत्याख्यस्य) ।

अशनाया तुमुक्षा क्षुत्

अशनाया, वक्षुत्, क्षुत् (३ स्त्री), 'भूख' के ३ नाम हैं ।

अपेति ॥ अग्नस्येच्छा । 'सुप-' (३।१।८) इति षच् । 'अशनाया-' (७।४।३४) इतीत्वाभावः । 'अप्र-त्ययात्' (३।३।१०२) इत्य ॥ (१) ॥ * ॥ भोक्तु-मिच्छा । 'भुज पालनाभ्यवहारयो.' (६० प० अ०) । 'घातो. कर्मणः-' (३।१।७) इति सट् ॥ (२) ॥ * ॥ क्षोषणम् । 'क्षुष तुमुक्षामाम्' (दि० प० अ०) । निवप् (३।२।७८) ॥ * ॥ भागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्षुच.' ।

प्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

प्रासः, कवलः (२ पु), 'प्रास, कौर' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रस्यते । 'घमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ केन नलते । 'वल तृती' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (२) ॥ द्वे 'प्रासस्य' ।

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सपीतिः (स्त्री), तुल्यपानम् (न), 'साथमें पान करने' के २ नाम हैं ।

१. विश्वे 'पीयूषं शब्दस्य विवरणाभावात्तत्र 'भेदिनी' इत्येव पाठ उचिनः ।

तेनि ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) 'स्त्रिया
क्तिन्' (३।३।१४) । 'धुमास्या-' (६।४।६६) इती-
त्वम् । समाना पीति । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४)
इति सभाव । सह पीतिर्वा । 'सहस्य स सजायाम्' (६।
३।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ तुल्य च यत् पान च ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'बहुभि समील्य पानस्य' ।

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सग्धि (स्त्री), सहभोजनम् (न), 'साथमं भोजन
करने' के २ नाम हैं ।

सैति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणो' (अ० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।१४) । 'बहुल छन्दसि' (२।४।३९) इति
यस । 'यमिभसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोप ।
'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोप । 'क्षपस्योर्षो
ऽथ' (८।२।४०) । 'झला जप् भक्षि' (८।४।५३,
भा० ५९) इति घस्य ण । समाना गिघ पूर्ववत् ॥ (१)
॥ * ॥ सहभोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समास ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'बहुभि समील्य भोजनस्य' ।

उदन्या तु पिपासा वृट् तर्पः

उदन्या, पिपासा, वृट् (३ स्त्री), तर्प. (पु) 'प्यास' के
४ नाम हैं ।

उदैति ॥ उदकस्येच्छा । अशानयावत् ॥ (१) ॥ * ॥
पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'पातो -'
(३।३।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥
(२) ॥ * ॥ तर्पणम् । 'त्रिपुपा पिपासायाम्' (दि०
प० से०) सपदादि [वा० ३।३।१०८] । 'वृट् वृष्णा
वत्तर्पणञ्च भवेत्पिपासापिपासयो' [इति हैम १।१६] ॥
(३) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥ * ॥ 'तुपा
त्रिप्यातृपो स्त्रियाम्' [इति विश्व^१, मे० १६६।१३] ॥
(४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पिपासाया' ।

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निषसो न्याद् इत्यपि ।

जग्धि (स्त्री), भोजनम्, जेमनम् (२ न) लेह, आहार,
निषास, न्याद् (४ पु), 'भोजन' के ७ नाम हैं ।

जति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणो' (अ० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।१४) । 'अदो जग्धि -' (२।४।३६) ॥
(१) ॥ * ॥ भुजे (इ० आ० अ०) ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'जिमु अदने' (भ्वा० प०

से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ लिह
आस्वादाने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥
'लेपः' इति पाठे- 'ल्यप् उपदेशे' (तु० उ० अ०) घञ्
(३।३।१८) । 'लेपस्तु लेपने । अयने च सुरायाम्' च' इति
हैमचन्द्र (२।३०२-३०३) ॥ (४) ॥ * ॥ अाह
णम् । 'ह्रञ्' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥
(५) ॥ * ॥ -यदनम् । अदे (अ० प० अ०) ती
ण च' (३।३।६०) इत्यप, णञ्च । 'घञपोश्च' (२।४।
३८) घट्लादेश ॥ (६) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ स
'भोजनस्य' ।

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

सौहित्यम्, तर्पणम् (२ न), तृप्ति (स्त्री), 'तृप्ति, अद्यते'
के ३ नाम हैं ।

साविति ॥ सहितस्य भाव । इत्यञ् (५।१।१२४) ॥
(१) ॥ * ॥ 'तृप प्रीणते' (दि० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिन् (वा० ३।३।१४) ॥
(३) ॥ * ॥ त्रीणि 'तृप्ते' ।

फेळा भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फेळा (स्त्री), भुक्तसमुज्झितम् (न), 'खाकर खाँदे
हुए जूटे' के २ नाम हैं ।

फयिति ॥ फेल्पते । 'फेळ् यतो' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्य ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्व
मुपत पञ्चात् समुज्झितम् । 'पूर्वकार्लक-' (२।१।५९)
इति समास ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भुक्तोऽत्यृष्टस्य' (वृळा'
इत्यस्य) ।

कामं प्रकाम पर्याप्तं निकामेष्ट अथेत्सितम् ।

कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, अथेत्सितम्
(६ क्रियाविशेषण), 'इच्छानुसार, काफी, मतलबमर' के ६
नाम हैं ।

केति ॥ कणनम् । 'कमु कान्तो' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्मथवावित' इति वलीबलम् ।
'काम वाडेऽप्युपतिरेतसो । काम स्मरेच्छापान्त्सु' ।
[इति हैम २।३।२१ ३२२] ॥ (१) ॥ * ॥ (२)
॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ 'आप्लु ग्यातो' (स्वा० प०
अ०) । भावे क्त (३।३।११४) ॥ (३) ॥ * ॥
एणम् । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्त (३।
३।११४) । 'इष्टमासासितेऽपि स्यात्सुजिते प्रेषति त्रिपु ।

१ विश्वे 'तृपा' शब्दविवरणाभावादावपि 'जेदिनी'
इत्येव पाठ्यम् ।

१ हैमपुस्तकत्रये - 'मुधाया च' इति पाठ ।

सप्तततो पुमान्, वलीवे संस्कारे ऋतुकर्मणि [इति विश्व-
मे० ३३२] ॥ (५) ॥ * ॥ आप्तुमिष्टम् । 'आप्तुं व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । सत् (३११७) । क्तः (३१३)
११४) । 'आज्ञाप्यधामोत्' (७४१५५) । 'अधय
विभक्तिः' (२११६) इत्यव्ययीभाव ॥ (६) ॥ * ॥
पद् 'इच्छानतिक्रमस्य' ।

गोपे गोपालगोसल्यगोधुगामीरवल्लवाः ॥ ५३ ॥

गोपः, गोपालः गोसंख्यः, गोपुक, आभीरः, ब्रह्मवः (६ पु),
'अभीर, गोप, स्वाला' के ६ नाम हैं ।

गविति ॥ गवा राति । 'वा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३१२३) इति क । 'गोपो गोपालके
गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । प्रामीषाधिकृते पुंसि सारिवा-
ह्योपवीची स्त्रियाम्' [इति विश्व-मे० १०२५] ॥ (१)
॥ * ॥ गं पाठयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
'कर्मण्यम्' (३१२१) । 'गोपालो नृपगोपेणे गोकिलो'
मुपरो हले' [इति मे० १५१८६] ॥ (२) ॥ * ॥
गा सवष्टे । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि' (अ० घ्रा० से०) ।
'चक्षिद् ह्याम्' (२४१५४) 'समि ख्यः' (३१२७)
इति क ॥ (३) ॥ * ॥ गं दोग्धि । 'सत्सुद्धिप-' (३१
२१६) इति विवप् ॥ * ॥ भूलविभुजादित्वात् (वा०
३१२५) । के 'गोदुहः' अयि । 'गोपगोदुहवल्लवाः'
इति विकण्डनेपः ॥ (४) ॥ * ॥ आ समन्ता-
ङ्गिभ्य राति । 'आत-' (३१२३) इति कः । आ अभि
ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ' (अ० आ० से०) । पचाद्यच्
(३११३४) ॥ (५) ॥ * ॥ वल्लनम् । 'वल्ल
संवरणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३१३१८) । वल्लं
वाति, वायति वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) ।
'ओवे शीपणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'वातः' (३१२
३) इति क ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'गोपालानाम्' ।

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम्

पादबन्धनम् (न), 'गाय, भैल, घोडे, गददे, आदि बांधे
जाने वाले पशुओं' का १ नाम है ।

१. विश्वे 'इष्टनाशसिते पुत्रयते प्रियतमेऽयवत् ।
इष्ट संस्कारयोगे च यागे च ऋतुकर्मणि ॥' इति (३७१६-
१७) भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

२. विश्वे 'गोपो प्रामीषागोष्ठाधिकृतपोबंधरुणे ह्ये ।
गोपी गोपालमहिलासारिवास्तिकामु च ॥' इति (१०४
६) पाठात्तरदर्शनादत्रापि मेदिनीति पाठो युक्तः ।

३. मेदिन्यां — 'गोकिलो' इति पाठः, परस्व-
यमसो 'गोकिल' सन्दायं कश्चात् प्रकृतोपयुक्तः ।

गोमेति ॥ गोश्च महिषी च, गोमहिष्यो आदी यस्य ।
तत् ॥ * ॥ पादे बन्धनमस्य ॥ * ॥ 'यादवं घनम्' इति
पाठे तु—गोमहिष्यादिक घनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्'
(४३३१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं विसम्' इति योपा-
लितः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना खराजाविकादिग्रह.
॥ * ॥ एकम् ।

द्वौ गवीश्वरौ ।

गोमान् गोमी

गवीश्वरः, गोमान्, गोमी (३ पु), 'सौङ्' के ३ नाम हैं ।
द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥ * ॥ बहवो
गावोऽस्य । भूमि मनुष्य (५१२१४) ॥ (२) ॥ * ॥
'उयोत्सना-' (५१२११४) इति मितिश्च ॥ (३) ॥ * ॥
श्रीणि 'गवा स्वामिन' ।

गोकुलं तु गोधन स्याद्गवां ब्रजे ॥ ५८ ॥

गोकुलम्, गोधनम् (३ न), 'गौओंके लुण्ड' के ३
नाम हैं ।

गविति ॥ गवा कुलम् ॥ (१) ॥ * ॥ गवां घनं
समुहः । 'गोकुले घनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'गोसंपातस्य' ।

त्रिप्याशितंगयोर्न तद्गवो यत्राशिताः पुरा ।

आशितद्गवीनम् (त्रि), 'गौओंके चराने वा खिलानेके
पुराने स्थान' का १ नाम है ।

श्रीणि ॥ आशिता भोदिता गावो यत्र । 'अपङ्'-
(५१४७) इति ख । नुम् तु निपातितः ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'पूर्वं गवा चरणस्थानस्य' ।

उक्षा भद्रो वलीचर्द ऋपभो वृषभो धृषः । ५९ ॥

अनड्वान् सौरभेयो गौः

उचा, भद्रः, वलीचर्द, ऋपभः, वृषभः, धृषः, अनड्वान्,
सौरभेयः, गौः (९ पु), 'वैल' के ९ नाम हैं ।

विति ॥ उक्षति । 'उक्षा सेचने' (भ्वा० प० से०) ।

'अनुसन्-' (उ० ११५९) इति कनि । वाहुलकारक-
नियम्—इति मुकुटस्तेनस्मृत्वादर्शनमूलक ॥ (१) ॥ * ॥

भन्वति (ते) । 'भ्रि कल्याणै' (भ्वा० आ० से०) । 'अद्येन्द्र'-
(उ० २१२८) इति साङ् । 'स्कायितश्चि-' (उ० ३१३३)

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमाद । 'भद्र. जिबे खञ्जरीटे
वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ता, वलीचं मङ्गलमु-
स्तयो । काश्चने च स्त्रिया रासनाकृष्णाश्वोमनदीप च ।
तिथिभेदे प्रसारिण्या कटफलान्तमोरपि । त्रिपु श्रेष्ठे च
साधौ च न पुंसि करणागते' (इति मे० १२८७०-७२)

(२) ॥ * ॥ वरणम् । 'वर ईत्तायाम्' (चु० उ० से०) । सपदादि (वा० ३।३।१०८) । ईश्वर च ईवरी । ती वदाति । व (३।२।३) । अतिशयित बलमस्य । 'अत -' (५।२।११५) इतीनि । वली चामो ईवदंश ॥ (३) ॥ * ॥ ऋपति । 'ऋपी गतो (तु० प० से०) । 'ऋपि-वृषिभ्या किन्' (उ० ३।१२३) इत्यमच् ॥ (४) ॥ * ॥ वर्पति । 'वृप् सेचन' (भ्वा० प० से०) । अमच् (उ० ३।१२३) 'वृपभ श्रेष्ठवृषयो' इति विश्व ' [इति मेदिनी १०७।२१] ॥ (५) ॥ * ॥ 'इगुपय-' (३।१।१३५) इति क । 'वृपो धर्म बलीवर्द श्रुज्या वा पुराशिभेदयो । श्रेष्ठे स्थादुत्तरस्पर्श वासमुपवशुक्ले । च्वा मूषिवपण्या च' (इति मेदिनी १६७।२६-२७) ॥ (६) ॥ * ॥ अम एकट वहति । 'अनसि वहे क्रिवासी उश्च' () ॥ (७) ॥ * ॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो दहू' (४।१।१२०) ।—'इतश्चानिश्च' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमाद । तत्र द्वयश्च 'इत्यनुवृत्ते ॥ (८) ॥ * ॥ गच्छति । गमेडौ' (उ० २।६७) । 'गो स्वर्गे च बलीवर्द रश्मो च कुलिषे पुमान् । स्त्री सोरभेयीटावानदिग्वागु-ध्वसु भूमि च' इति विश्व मेदिनी [२५।१] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'व्यमस्य' ।

उक्षां संहतिरीक्षकम् ।

औक्षकम् (न), 'वैल्लेके छुण्ड' का १ नाम है ।

विति ॥ उक्षा समूह । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति बुद्ध ॥ (१) ॥ * ॥ एक व्यसङ्घस्य' ।

गव्या गोत्रा गायाम्

गव्या, गोत्रा (२ स्त्री), 'गायोंके छुण्ड' के २ नाम हैं ।

गति ॥ गवा सहति खलगोरपात्' (४।२।५०) इति य ॥ (१) ॥ * ॥ 'इनिभक्तचवश्च' (४।२।५१) इति च ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'गोपमूहस्य' ।

वत्सधेनोर्यात्सधधेनुके ॥ ६० ॥

वात्सक्यम्, धेनुकम् (२ न), 'बल्लवों तथा धेनुओं (नई ब्याई हुई गायों) के छुण्ड' का क्रमशः १—१ नाम है ।

वति ॥ वत्साना समूह । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति बुद्ध ॥ (१) ॥ धेनुना समूह । 'अचिह्नहस्ति-

१ विश्वे तु वृपभ पुगवे वृषे' इति (१०८।२५) इति भिन्न पाठ ।

२ विश्वे तु 'गो स्वर्गे वृपभे रश्मो वयो चन्द्रमसि स्मृत । अर्जुने नेत्रदिग्वागुभ्रवागारिगु गोर्मता ॥' इति (२४।१) भिन्नपाठादत्र मेदिनी' इत्येव पाठो युक्त ।

(४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वत्सधेनुसमुहयो' प्रत्यकेमेकैकम् ।

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

महोक्ष (पु), 'बड़े डीलवाले वैल' का १ नाम है ।

विति ॥ महादवासावृक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'महोद्यम्य' ।

वृद्धोक्षस्तु जरद्व ॥

वृद्धोक्ष, जरद्व (२ पु), 'बड़े वैल' के २ नाम हैं ।

विति ॥ वृद्धवासावृक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ * ॥ जरपचासो गीश्च । 'पूर्वकालं-' (२।१।४९) इति समाप्त, 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति ट्व् ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'वृद्धवृपमस्य' ।

उत्पन्न उक्षा जातोक्ष'

जातोक्ष (पु), 'बछड़े की अवस्था को छोड़कर जवान हुए वैल' का १ नाम है ।

विति ॥ जातवासावृक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'अष्टदम्यनावस्य' ।

सद्योजातस्त तर्णक ॥ ६१ ॥

तर्णक (पु), 'शीघ्र पैदा हुए बछड़े' का १ नाम है ।

सेति ॥ वृणोति । तुगु भक्षण' (उ० उ० से०) । वृष्ट (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सद्योजातवत्सस्य' ।

शकृत्कैरिस्तु वत्सः स्यात्

शकृत्करी, वत्स (२ पु), 'छोटे बछड़े' के २ नाम हैं ।

वति ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्बशकृतीरि' (३।२।२४) (१) ॥ * ॥ वदति 'वद व्यक्ताया वाचि (भ्वा० प० से०) । वृत्तविहिनिकमिचपिभ्य स' (उ० ३।६२) । 'वत्स पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति विश्व ' (मेदिनी १७०।११-१२) ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'वत्सस्य' ।

दम्यवत्सतरौ समी ।

दम्य, वत्सतर. (२ पु), 'जोतने के योग्य तैयार हुए बछड़े' के २ नाम हैं ।

देति ॥ दमनाई 'दमु समने' (दि० प० से०) । 'अहं कृत्यतुचश्च' (३।३।६९) इत्ययं 'पोरदुपवाद्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ तदुवैत् । 'वत्सोक्षाश्च-' (५।३।९१) इत्यादिना ष्टरप् । (२)

१ विश्वे 'वत्सस्तर्णकपुत्रादिवर्षे वत्स तु वक्षसि' इति (१७४।६) भिन्नपाठादत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्त ।

॥ १० ॥ द्वे 'वत्सभावमतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ('दमनीयवत्सस्य') ।

आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः

आर्षभ्यः (पु) 'सौंद् घनाने योग्यं चक्षुवे' का १ नाम है ।

आर्षति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः । 'ऋषभोपानहोऽय्ये' (५।१।१४) ॥ (१) ॥ * ॥ पण्डताया योग्यः ॥ * ॥ एकं 'स्पष्टतारुण्यस्य' ।

पण्डो गोपतिरिदृशः ॥ ६२ ॥

पण्डः, गोपतिः, इदृशः (३ पु), 'स्वच्छन्द धूमनेवाले सौंद्' के ३ नाम हैं ।

पेति ॥ सनोति, सन्यते वा । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । 'अमन्ताडु' (उ० १।१।१४) । बाहुलकान्न सवम् । 'पण्ड पचादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपती पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी ४२।२६) ॥ * ॥ 'णण्ड', इति पाठे—'शमेडं' (उ० १।२६) 'शण्ड' स्यात्पुंसि गोपती । आ (अ) कृष्णान्ते वर्षवरे तृतीयप्रकृतान्विति (इति मे० ४४।४-५) ॥ (१) ॥ * ॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ एवणम् । इट् । 'इण इच्छामाम्' (तु० प० से०) । विवप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ क्वचित् 'इत्वर' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इणुनसजि—' (३।२।१६३) इति क्वरप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'सा(ढ)ड' इति ख्यातस्य ।

स्कन्ध^३प्रदेशस्तु बहः

बहः (पु), 'शीलके कन्धे' का १ नाम है ।

स्कृति ॥ बहति युगमेव । 'गोचरसंवर—' (३।३।११९) इति साधु । 'बह स्यात्पभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च' (इति विश्व, मेदिनी १७५।८) ॥ (१) ॥ * ॥ एक (वृषभादिसकन्धस्य) ।

सास्ना तु गलकम्बलः ।

सास्ना (स्त्री), गलकम्बलः (पु), 'कार' अर्थात् गाय-बैलोंके गलेमें लटकने वाले चमड़े के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सस्ति । 'पस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'सास्नासास्ना—' (उ० ३।१५) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ गलस्य कम्बलं नामराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोः कृमी । ('कम्बलञ्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्' इति विश्वः (१७५।५५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ।

१. मेदिन्या मूर्धन्यादि 'पण्ड' इति पाठः ।

२. 'स्कन्धदेशे त्वस्य' इति, 'स्कन्धदेशस्त्वस्य' इति पाठा० ।

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

नस्तितः, नस्योतः (२ पु), 'नाथे हुण् गौ आदि' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भा० आ० से०) । क्त (३।३।१४) । नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपादिकाद्वा-त्स्ये—' (उ० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ नासिकाया भवा । 'शरी-रावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'नसनासिकाया यत्ससुध्रेषु' (वा० ६।१।६३) इति नसादेचः । नस्यया नासारज्ज्वा उत (उतस्मित) ॥ * ॥ 'नस्योतः' इति पाठ — इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । नस्तयोत ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नासारज्जुक्तस्य' ।

प्रपुत्राड् युगपार्ष्वगः ॥ ६३ ॥

प्रपुत्राड्, युगपार्ष्वगः (२ पु), 'पहले पहल बल्लेको हलमें चलना सिल्ललानेके लिये जुआठमें बाँधे हुण् काठ' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रष्टमग्रगामिन वहति । 'बहृञ्च' (३।२।६४) इति ण्वि ॥ * ॥ स्वामी तु—'पञ्चमं पठं वा वर्षं वहति इति विगृह्य ('पण्डवाड्' इति) रेफरहितं पठति । तत्र पुषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्ष्वं गच्छति । 'अभ्येऽपि—' (वा० ३।२।४८) इति ड ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य' ।

युगादीनां तु षोडारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

युग्यः, प्रासङ्ग्यः, शाकटः (३ पु), 'जुआठको ढोनेवाले बैल, दमन करने (हलमें चलना सिल्ललाने) के लिये पहले पहल कन्धे पर रखते हुये काठको ढोनेवाले बैल और गादी को खींचनेवाले बैल' का क्रमशः १—१ नाम है ।

ध्विति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शाकटम् (१) वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥ * ॥ 'शाकटादण्' (४।४।८०) ॥ * ॥ क्रमेणैकैकं 'रथा-दिवाह्याश्ववृषभादीनाम्' ।

खनति तेन तद्दोहास्येदं हालिकसैरिक्तौ ॥ ६४ ॥

हालिकः, सैरिक्तः (२ पु), 'हलसे खोदे जानेवाले, हल को ढोनेवाले, हलवाहा (हलको चलानेवाला), हलमें चलने वाले बैल' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दीव्यति खनति—' (४।४।२) इति टक् ॥ * ॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । 'हलसीरादृक्' (४।४।८१) ॥ * ॥

हलस्य (१) सौरस्य (२) इदम् । 'हलसौराट्ठक्' (४। ३।१२४) ॥ * ॥ द्वे 'उत्तार्णोपु नामनी' ।

धूर्वहे धुर्यधौरैयधुरीणाः सधुरंधराः ।

धूर्वहः, धुर्यः, धौरैयः, धुरीणः, धुरन्धरः (५ पु), 'धुरा (भार) का दोनेवाले वैल' के ५ नाम हैं ।

ध्विति ॥ वहतीति वह । अच् (३।१।१३४) । धुरो वह ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुरो यद्भुजो' (४।४।७७) ॥ (२) (३) ॥ * ॥ 'स सर्वंधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् ख ॥ (४) ॥ * ॥ धुर धारयति । 'सज्ञाया भृतवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्व' (६।४।९४) 'वाचयमपुंन्दरो च' (६।३।६९) इति चकारस्मानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । 'अर्द्धिप-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'धुरधरव्यभस्य' ।

उभावेकधुरीणैकधुरावेन्दुरावहे ॥ ६५ ॥

एकधुरीण, एकधुरः, एकधुरावह (३ पु), 'सिर्फ, एक तरफ (दहने या बायें) चलनेवाले वैल'के ३ नाम हैं ।

विति ॥ एका चासौ ध्रुवः । 'ऋक्षपूरवृ' (४।४।७४) इत्य । एकधुरा वहति । 'एकधुरात्लुक् च' (४।४।७९) इति ख ॥ (१) ॥ * ॥ (लुक्पथे—'लुक् तद्धितलुकि' १।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुर) ॥ (२) ॥ * ॥ एकधुराया वह ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि [वागदक्षिणान्यतरकभाग एव] 'धुरधरस्य' ।

स तु सर्वंधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

सर्वंधुरीण, सर्वंधुरावह. (३ पु), 'दहने और बायें दोनों तरफ चलनेवाले वैल' के २ नाम हैं ।

स इति ॥ सर्वा चासौ ध्रुवः । सर्वधुरा वहति । 'ख सर्वंधुरात्' (४।४।७८) इति ख ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वंधुरायाम वह ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्ठस्य' ['सर्वंधुरावहस्य'] ।

माहेयो सौरभेयो गौरस्ता माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

अर्जुन्यन्वया रोहिणी स्यात्

माहेयी, सौरभेयी, गौ, उष्वा, माता, शृङ्गिणी, अर्जुनी, अन्वया, रोहिणी (९ स्त्री), 'गाय' के ९ नाम हैं ।

भेति ॥ 'गौरस्ता प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् () । महा अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।२०) ।

१. 'धुर धारयतीति धुरन्धर । कयचित् सज्ञायात् खच् 'सज्ञाया भृतवृजिती' " इति स्वाम्पुक्ते, 'वाचं यम-पुण्डरी च' इति सूत्रे पूर्वसुनादभोऽनुवृत्तैरत्राम्पत्यय एवोचितो न त्वक्प्रत्यय, भ० वी० स्याप्यतद्वेद मतमिति ।

—महते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुलि-' (३।३।११८) इति घ । 'जनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । महाया धपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ मुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ गच्छति । 'गमेडो' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥ * ॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासो' (भ्वा० प० ङ०) । 'क्षायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वचिस्ववि-' (६।१।१५) इति वस्य उ । 'न रपर-' (८।३।११०) इति पत्वाभाव । 'उसो वृषे च किरलोऽप्युस्त्राजु-युवचित्रयो' (इति मेदिनी १२३।१०) । 'उक्षस्तु वृषभे प्रोक्त किरलो च तथा पुमात्' () (४) ॥ * ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० ङ० से०) । 'नपृनेष्ट-' (उ० २।९५) इति साधु । 'मानरो गोजनयो द्वे' इति रद्र । 'माता गौर्यादिजननीगोब्रह्मण्यादिभूमिपु' इति 'विश्व' (मेदिनी ५७।४४) ॥ (५) ॥ * ॥ शृङ्गमस्त्यस्या । 'म्रतः-' (५।२।११५) इतीनि- (६) ॥ * ॥ अर्जुनवर्णयोग्यात् । 'अन्यतो ङीप्' (४।१।४०) । 'अर्जुन ककुभे पाथे कर्तवीर्यमपूरयो । मातुरेक-सुतैऽपि, स्याद्धवले पुनरन्यवत् । ननुसक तृष्णे नेत्ररोगे स्यादुर्जुनी गवि । उपाया बाहूदानचा' बुद्धिभ्यामपि च स्वचित्' [इति विश्वः १२।८४-८५, ८५।३०-३१] ॥ (७) ॥ * ॥ न ह्रस्वते, ह्रस्वि दातारम्, वा । 'अन्या-दयश्च' (उ० ४।११२) इति साधु ॥ (८) ॥ * ॥ रोहितवर्णयोग्यात् । 'वर्णादिनुदात्तात्-' (४।१।३६) इति ङीम्नी । 'रोहिणी सोमवत्के भे वण्ठरोगोमयोगिवि' (लोहिताकटुरोहिण्यो.) [इति हेमचन्द्र ३।२३२-२३४] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'गवि' ।

स्यादुत्तमा गोपु नैचिकी ।

नैचिकी (स्त्री), 'उत्तम गाय'का ९ नाम है ।
स्येति ॥ नीचैररचति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टितोप । यद्वा—'कर्णसिरोदेशे' इति रभस । तत स्वायं क्व

१. विश्वे 'माता वात्याप्रसूगोपु ब्रह्माण्याद्यास्तु मातर' इति (५.९।४१) पाठस्य निरस्तत्वात्तत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ समीचीन ।

२. विश्वे '—ते च स्यादुर्जुनी घवलेऽन्यवत् । अर्जुनं तु वृष्णे नेत्रगदे चाप्यजुं.....या करतोपाया—' इति, मेदिन्या च—'पुलिङ्गो घवलेनेत्रगदे चाप्यर्जुनी—' इति पाठभेदेऽपि ग्रन्थद्वये नाथंभेद ।

३. हेम 'ख-ग' पुस्तकद्वये—'कण्ठरोगान्तरं गवि—' इति, 'क' पुस्तके च—'कण्ठरोगोमयोगिवि—' इति पाठ ।

(ज्ञापि० ५।४।५) । प्रशस्त निचिकमस्याः । 'ज्योत्स्ना-
द्विभ्य' (वा० ५।२।१०३) इत्यण् । 'नैचिकी गौरत्तमा
तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता' इति नाममाला ॥ (१)
॥ * ॥ एक 'श्रेष्ठया गो' ।

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवल्लादयः ॥ ६७ ॥

शबली, धवला (२ स्त्री), आदि ('कृष्णा, कपिला,
पाटला' ३ स्त्री), 'वर्ण' (रंग) आदि (प्रमाण और शरीर
आदि) के भेदसे 'चित्तकवरी, धावर, आदि (काली, कपिल
या कदल और पाटल या लाल) 'गार्यो' का क्रमशः १-१
नाम है ।

वेति ॥ आदिना प्रमाणावपवादियह । शबलयोगात् ।
'अभ्यतो डीप्' (४।१।४०) ॥ (१) ॥ * ॥ धवल-
योगात् । अनुदात्तत्वाभावात् ङीप् । मुकुटस्तु—'धवली'-
इत्याह । तत्र गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥
आदिना 'कृष्णा-कपिला-पाटला' इत्यादयः । प्रमाणभेदात्
'दीर्घा ह्रस्वा खर्वा नामनी' इत्यादयः । अङ्गभेदात् 'पिङ्गा-
क्षी लम्बकर्णी यकशृङ्गी,' इत्यादयः 'धवलादिमंजानाम्
गवाम्' ।

त्रिहायनी द्विवर्णा गोः

त्रिहायनी, द्विवर्णा, एकाब्दा, एकहायनी, चतुरब्दा, चतु-
र्हायणी, द्व्यब्दा, त्रिहायणी (८ स्त्री), 'द्वो वर्ष, एक वर्ष, चार
वर्ष और तीन वर्ष की उम्रवाली गो' के क्रमशः २-२ नाम
हैं । (६८ श्लो० तक)

हीति ॥ द्वौ हायनो यस्याः । 'दामहायना-' (४।१।
२७) इति ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाण-
मस्या । आर्हीषष्ठक् () तस्य 'अध्यर्षे-' (५।
१।२८) इति लुक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्विवर्षाया गो' ।

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ एको
हायनो यस्या । ङीप् (४।१।२७) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'एकवर्षाया गो' ।

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽब्दा यस्या ॥ (१) ॥ * ॥ चत्वारो
हायना यस्या । ङीप् (४।१।२७) । 'त्रिचतुर्वर्णा हाय-
नस्य' (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'चतुर्वर्षाया गो' ।

एवं द्व्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्या ॥ (१) ॥ * ॥ त्रयो
हायना यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'त्रिवर्षाया गोः' ।

वशा बन्ध्या

वशा, बन्ध्या (२ स्त्री), 'बोझ (धरचा नहीं पंदा करने
वाली) गौ आदि' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ अष्टि । 'वशा काभ्तो' (अ० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'वसो जनस्पृहायतेष्वायघ्नत्वप्रभुत्वयो ।
वशा नार्या बन्धयगव्या हस्तिन्या दुहितर्यपि' [इति हैम-
२।५६६] ॥ (१) ॥ * ॥ वचनाति । 'बन्ध बन्धने'
(ऋपा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अघ्न्यादिः
(उ० ४।१।१२) ।—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'बन्ध्यायाः' ।

अवतोका तु स्वद्रर्भा

अवतोका, स्वद्रर्भा (२ स्त्री), 'अकस्मान् जिसका
गर्भ गिर गया हो उस गौ आदि' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवगतिर्लौ तोकमपत्य यस्या ॥ (१) ॥ * ॥
स्वन् गर्भो यस्या ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अकस्मात् पतित-
गर्भायाः' ।

अथ सन्धिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

सन्धिनी (स्त्री), 'वाही (सौँदके साथ संगम की) हुई
गाय' का १ नाम है ।

अथेति ॥ संघानम् । 'हुवाम्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । संघाऽस्त्यस्या ।
वीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति । अवश्य सघते वा ।
'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सन्धिनी
वृषभाक्रान्ताऽकालदुग्धोत्तमो स्त्रियाम्' [इति मे० ९४।
५०] ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'कृतमैयुनाया' ।

अथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

वेहद्, गर्भोपघातिनी (२ स्त्री), 'सौँदके साथ संयोगकर
गर्भको नष्ट की हुई गाय' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । 'सश्चतुर्पदेहत्' (उ० २।
८४) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ गर्भमुपहन्ति । 'सुप्य-
जाती-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'बुधयोगेन गर्भपातिन्या' ॥

काल्योपसर्गा प्रजने

काल्या, उपसर्गा (२ स्त्री), 'उठी हुई (सौँदके साथ
मैथुन करनेकी इच्छा करनेवाली) गाय' के २ नाम हैं ।

१. आवश्यकार्थं विहितस्य णिनिप्रत्ययस्य कित्वा-
भावादातोऽलोपस्याप्राप्तिः, 'आतो युक्चिण्कृतो' इति
युगागमावत्तिश्च । तस्मादत्रेतिप्रत्यय एव युक्तः । सि०
की० कर्तुरप्येवैव सम्मतः ।

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥ * ॥ उपस्रियते वृषेण । स्र गती' (श्वा० प० अ०) 'उपसर्वा वारत्या प्रजने' (३।१।१०४) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'गर्भग्रहणयोग्याया' ।

प्रप्रीही वालगभिणी ।

प्रप्रीही, वालगभिणी (२ स्त्री), 'नींजर (पहले पहल गर्भ धारण की हुई) गाय' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रष्ट वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति णि । 'वाह' (४।१।६१) इति ङीप् ॥ * ॥ 'पटोही' इति पाठे-पुनोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोप ॥ (१) ॥ * ॥ वाला चासो गभिणी च ॥ (२) द्वे 'प्रथम गर्भ धत्तवत्या गो' ।

स्यादचण्डी तु सुकरा

अचण्डी, सुकरा (२ स्त्री), 'सूधी गाय' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ न चण्डी ॥ (१) ॥ * ॥ सु सुत् वरोति । अच् (३।१।१३४) सु क्रियते वा । 'ईपद्दु सुपु—' (३।३।२२६) इति खल् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुधीलाया' ।

वहुसूति परेण्डुका ॥ ७० ॥

वहुसूति, परेण्डुका (२ स्त्री), 'वहुत यन्त्रा पैदा की हुई गाय' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ बह्वी सूतिर्यस्या ॥ (१) ॥ * ॥ पर-मिच्छति । पररिष्यते वा । बाहुलकात् । स्वार्थे कन् (शापि० ४।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बहुप्रसूताया ।

चिरसूता वृक्षयिणी

चिरसूता, वृक्षयिणी (२ स्त्री), 'बकेना (बहुत दिनों की व्याई हुई) गाय' के दो नाम हैं ।

चीति ॥ चिर सूता । 'सुप्पुपा' (२।१।४) इति समास ॥ (१) ॥ * ॥ वृक्षते । 'वृक्ष गती (वृ० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वृक्षयस्त्ववृक्षवत्स । सोऽवृक्ष स्या । 'अत—' (५।२।११५) इतीति । अदकुन्वाद्—' (८।४।२) इति णत्वम् । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमाद । समासाभावात् ॥ * ॥ यद्वा—'वृक्षयस्त्ववृक्षयणो वत्स' इति शाबटायन () । तेन भीयते । सपदादि (वा० ३।३।१०८) । 'सर्वतोऽक्तिप्रयात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । गौरादित्वात् (४।१।४१) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (वृक्षयणी) इकाररहित उपान्त्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीर्षनालेन प्रसूताया' 'बकेना' इति ह्यताया ।

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धेनु, नवसूतिका, (२ स्त्री), 'घोटे दिनों की व्याही हुई गाय' के २ नाम हैं ।

धयिति ॥ धीयते । धेत पाने' (श्वा० प० से०) । 'धेत इच्च' (उ० ३।३४) इति नु ।—'धेनादयश्च—' इति मुकुटस्त्वपाणिनीय । 'धेनुर्गोमायके दोग्धयाम्' [इति हेम २।२।७५] ॥ (१) ॥ * ॥ नव सूत प्रसवोऽस्या । वेपद्—' (४।४।१५४) इति कप । 'प्रत्ययस्यात्—' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे नूतनप्रसूताया ।

सुव्रता सुप्तसंदोद्या

सुव्रता, सुप्तसंदोद्या, (२ स्त्री), 'विना स्रष्ट किये दूरी जानेवाली गाय' के २ नाम हैं ।

स्विति ॥ सोभन व्रतमस्या ॥ (१) ॥ * ॥ मुष्टेन सडुसते । णप् (३।१।२४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुधीलाया' ।

पीनोधनी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीनोधनी, पीवरस्तनी (२ स्त्री), 'घोटे २ स्तनवाली गाय' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पीनमूषोऽस्या 'ऊषसोऽनङ्' (५।४।१३१) । 'बहुग्रीहेरूपसो ङीप्' (४।१।२५) ॥ (१) ॥ * ॥ पीवर स्तनोऽस्या । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्—' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (२) ॥ * ॥ 'स्थूलस्त-या' ।

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रोणक्षीरा, द्रोणदुग्धा (२ स्त्री), 'एक द्रोण दूध देने वाली गाय' के २ नाम हैं ।

द्रविति ॥ द्रोणपरिमित क्षीरमस्या ॥ (१) ॥ * ॥ द्रोण दोग्ध । 'दुह कृष् धञ्' (३।२।७०) इति कृष् धञ्चा तादेश ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्धदा य्या गवि' ।

धेनुष्या अन्धके स्थिता ।

धेनुष्या, (स्त्री), 'अन्धक रखी हुई गाय' का १ नाम है ।

धयिति ॥ 'सजाया धेनुष्या' (४।४।८९) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'बन्धनस्थिताया गो' ।

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

समांसमीना (स्त्री) 'धनपुरही गाय' का १ नाम है । सेति ॥ समायां समाया विजायते । 'समा समा विजायते' (५।२।१२) इति ख, उत्तरदले टाडिबभक्तयोर्लोप पूर्वदले यलोप एव ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'प्रतिवर्षं प्रसूयिष्या गो' 'धनपुरही' इति श्याताया ।

ऊधस्तु क्लीबमापीनम्

ऊधः आपीनम् (२ न), 'गायके धन' के २ नाम हैं ।

विति ॥ वहति । 'वह प्राणो' (भ्वा० उ० से०) ।
उनति । 'उन्दी बलेदने' (ए० प० से०) । अमुन् (उ०
४।१८९) । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) इत्यादिनिर्दि-
शाद्वादेश ।—'थे सप्रमार्ण च' (उ० ४।१९३) इत्य-
श्रुतौ 'वहेर्घो दीर्घश्च' इत्यमुन्—इति मुकुटस्वपाणि-
नीय ॥ (१) ॥ * ॥ आ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धो'
(भ्वा० आ० से०) । 'गर्धर्वा-' (३।४।७२) इति क ।
'प्यायः पी' (६।१।२८) निष्ठायाम् । 'आह्रूवृत्स्यग्वधसोः'
(वा० ६।१।२८) इति वा पीभावः । 'ओदितश्च' (८।२।
४५) इति निष्ठातरवम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षीराशयस्य'
'धन' इति श्यातरवम् ॥

समौ शिषककीलको ।

शिषकः, कीलकः (२ पु), 'गौओंको बांधनेके लूँटे' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ इयति मात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । 'सर्वनीष्टृण्व-'
(उ० १।१५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
(५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ कौत्थते (अत्र) ।
'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'पशुबन्धनकाष्ठस्य' 'श्वटा' इत्याह्वयस्य ।

न पुंसि दाम संदानम्

दाम (न स्त्री), सन्दानम् (न), 'पगहा' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ दति । 'दो अवस्रण्टने' दीयते वा, अनेन वा ।
'दिद् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।
१४५) ॥ (१) ॥ * ॥ सदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने ।
व्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दोहनकाले'
पादबन्धनरज्जो' ।

पशुरञ्जुन्तु दामनी ॥ ७३ ॥

पशुरञ्जुः, दामनी (२ स्त्री), 'पशुओंके छान' अर्थात् 'पैर'
बांधनेको रस्सी' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पशुबन्धनी रञ्जु । शकपापिवादि' (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ दामिन । प्रज्ञाद्यण् (५।
४।३८) 'अन् (६।४।१६७) इति प्रकृतिभाव ।
'दिङ्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'निश्चं संज्ञाच्छन्दसोः'
(४।१।२९) इति ङीप् वा ॥ * ॥ 'बन्धनो'—इति
पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पशुबन्धन-
रज्जो' 'पगहा' इत्याह्वाया रज्ज्वाः ।

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वैशाखः, मन्थः, मन्थानः, मन्थानाः, मन्थदण्डकः (५ पु),

'मथनीके डण्डे' के ५ नाम हैं ।

वायिति ॥ विशाला प्रयोजनमस्य । 'विशालायादात्-'
(५।१।११०) 'विशालो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तित' ।
(इति मे० २०।१२) ॥ (१) ॥ * ॥ मथ्यतेऽनेन । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'मन्थो रवो मथि । सात्कवे
नेत्ररोमे च' [इति हेम २।२२२-२२३] ॥ (२) ॥ * ॥
मन्थति । बाहुलकादानच् । ताच्छीन्धे चानच् (३।२।
१२९) वा । मुकुटेन तु—'परमे किव' इत्यनुवृत्तौ 'मन्थ'
(उ० ४।११) इत्यनेनान्—इत्युक्तम् । तत्र । अनेनेनेवि-
धानात् । आनस्यादिधानात् । यदपि—मन्थे शानचि
मन्थान्, इति स्वामी—इत्युक्तम्, तदपि न । मन्थे परस्मै-
पदिवात् । आरमनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रस-
ङ्गाच्चानदापि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा बोध्यम् ॥
(३) ॥ * ॥ मथ्यतेऽनेन । 'मन्थ' (उ० ४।११)
इतीनि वित् । यत्—'पथिमथ्यः'मित्—इति मुकुटेनो-
क्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥ * ॥ मन्थस्य दण्डः ॥
(२) ॥ * ॥ पञ्च 'मन्थनदण्डस्य' ।

कुठरो दण्डविष्कम्भे

कुठरः, दण्डविष्कम्भः (२ पु), 'जिसमें मथनीके डण्डेको
बांधकर दही महा जाता है उस खम्भे आदि' के २ नाम हैं ।

किन्ति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' () । बाहु-
लकारकरन् ।—'कुठश्च' इत्यर — इति मुकुटस्वपाणिनीयः
॥ * ॥ 'कुठर' इति पाठे तु—'कुठ फीटिस्ये' (तु० प० से०) ।
बाहुलकादर ॥ (१) ॥ * ॥ दण्ड विष्कम्भानि । 'स्क-
म्पु रोधने' सोत्र [३।१।८२] । 'कर्मण्यण्' (३।२।१६) ।
'धे. स्कम्भानेतिस्यम्' (८।२।७७) इति परवम् ॥ (१)
॥ * ॥ द्वे 'मन्थबन्धनकाष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा ।
'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ।

मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मन्थनी, गर्गरी (२ स्त्री), 'कहतरी' अर्थात् 'जिसमें दही
को महा जाता है उस पात्र' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ मथ्यतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७)
इति व्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ 'गर्ग' इति षड्भं राति ।
'आत - (३।२।३) इति क । गौरादि (४।१।४१) ।
गिरति वा । 'गु निपरणे' (तु० प० से०) । बाहुलका-
दागर्त् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मन्थनपात्रस्य' ।

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाज्ञः

उष्ट्रः, क्रमेलकः, मयः, महाज्ञः (७ पु), 'उंट' के ७ नाम हैं ।

विति ॥ ओपति, उच्यते वा । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । प्ठन् (उ० ४।१५९) । 'सजापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—'उपिसूभूम्य क्त्' इति प्ठन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीय ॥ (१) ॥ * ॥ क्रामति । 'क्रमु पाद-विक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) इति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) । एलयति । 'इल गतो' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) क्त् च्वात्वेत्कम् ॥ (२) ॥ * ॥ भीनाति । 'भीञ् हिसायाम्' (कृष्ण० उ० अ०) । मयते । 'मय गतो' (भ्वा० आ० से०) वा० । अच् (३।१।३४) । ['मय' दिक्षिणि देव्यानां करभेऽभ्रतरेऽपि च' इति मे० १।६।४४] ॥ (३) ॥ * ॥ महात्त्यङ्गान्यस्य । 'अनेवम्—' (२।२।२४) इति बहुव्रीहि ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'उट्स्थ' ।

करभः शिशुः ।

करभः (पु), 'ऊटके तीन वर्षतकके उग्रवाले घस्त्रे' का १ नाम है ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृद्यगलि (कलि) गदिभ्योऽभच्' (उ० ४।१२२) । करभो मणिवग्धादिकनिष्ठातोऽतस्त्विति [इति मे० १०७।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'उट्स्थिसो' ।

करभाः स्युः शृङ्खलका दारुः पादवन्धनैः ॥ ७५ ॥

शृङ्खलकः (पु), 'लक्ष्मीकी चनी हुई सिककीसे बाधे हुए ऊटके घस्त्रे' का १ नाम है ।

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य बन्धन करभे' (५।२।७९) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'दारुविकारवृक्षलाप्राय-बन्धनमुक्तस्य करभस्य' ।

अजा छागो

अजा, छागी (२ स्त्री), 'यक्री, छेर' के २ नाम हैं ।

अजेति ॥ अजति । अज गतो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'अजाविय्याम्—' (५।१।८) इति निर्देशात्त वी । 'अजाद्यत्ष्टाप्' (४।१।४) । 'अज ब्रह्मणे हरे विष्णो रघुजे वेधसि स्वरे' [इति हैम २।६६] ॥ (१) ॥ * ॥ छयति छायते वा । छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूलादिभ्य क्त्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जाते—' (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अजाया' ।

स्तभच्छागावस्तच्छगलका अजे ।

स्तभ, छागा, अस्त, छागलक, अज (पु पु), 'यकरा, खरसी' के ५ नाम हैं ।

१ सि० को० 'उट्' इति लस्यस्य 'उपिलनिभ्या क्त्' इत्यस्योदाहरणत्वात्तेनैवात्र सिद्धिरिति ।

स्तेति ॥ स्तम्नोति । 'स्तम्नु रोषने' (सोत्र ३।। ८२) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क । पचाद्यचि (३।१।३४) तु नलोपो न स्यात् ॥ * ॥ 'तुम' इति पाठे—तोमते तुम हिसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥ * ॥ 'शुम' इति पाठे—'शुम हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपय—' (३।१।३५) इति क ॥ (१) ॥ * ॥ यस्तपति । 'वस्त अर्धने' (चू० आ० से०) चुरादि । अच् (३।१।३४) ॥ (३) ॥ * ॥ छायते । 'छो छेदने' (दि० प० से०) 'छो गुरु ह्रस्वश्च' (उ० १।१।३) इत्यलच् । स्वायें कन् ॥ (४) ॥ * ॥ पच 'अजरस्य' ।

मेढोरभ्रोरणोर्णायुर्भेपवृष्णय एहके ॥ ७६ ॥

मेढः, उरभ्र, उरणः, ऊर्णायु, भेपः, वृष्णि, एहक (पु), 'भेदे' के ७ नाम हैं ।

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । प्ठन् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥ * ॥ उरभ्रमति । 'भ्रमु चसने' (भ्वा० प० से०) । 'अभ्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ट् । पृषोदरादि (६।३।१०९) । यद्वा—उना दाभुजा रभ्यते । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादिक् ॥ (२) ॥ * ॥ ऋच्छति, अर्धते वा । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ध वृ क्वच' (उ० ५।१७) इति वृणुन् (वृणु) ॥ (३) ॥ * ॥ उर्णा अस्य । 'ऊर्णायुसु' (५।२।१२३) ॥ (४) ॥ * ॥ मपति 'मिप स्वर्णायाम्' (तु० प० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (५) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वृषुपिभ्या क्त्' (उ० ४।४९) इति नि ।—'वृषुपिभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति मुकुटस्त्वपाणिनीय ॥ (६) ॥ * ॥ इति, एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयो' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।३३) । डलयोरेकत्वम् (७) ॥ * ॥ अत भेपस्य' ।

उट्टोरभ्राजवृन्दे स्यादौट्टकौरभ्रराजकम् ।

औट्टकम्, औरभ्रकम्, आभ्रकम् (३ न), 'ऊटें, भेंडों और यकरींके छुण्ड' का क्रमशः १-३ नाम है ।

विति ॥ उट्टाणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समूह । 'गोत्रोत्तो—' (४।२।३९) इति इति कुञ् ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् 'उट्टादिसमूहस्य ।

१. 'प्रसादित्वाद्वाण् । छागल अपि' इति धर्मव सूत्रे भट्टो० ।

चक्रोवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

चकीबान्, बालेयः, रासभः, गर्दभः, खरः (५ पु), 'गद्वे'
के ५ नाम है।

वेति ॥ चक्रबद्धमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मनुष्य (५।
२१५४) । 'आसन्दोवत्-' (८।२।१२) इति साधु ॥
(१) ॥ * ॥ बलय उपसंहाराय संहितः । 'हृदिह-
पि-' (५।१।१२) इति ढम् । वलरपत्यम् । 'इतश्चा-
निम्-' (५।१।१२) इति ढम् वा । 'बालेयो गर्दभे पुलि
पृथो वलि (बाल) हिते त्रिपु' [इति मे० ११९।५७] ॥
(२) ॥ * ॥ रासते । 'रासु चम्बे' (भ्वा० आ० से०) ।
'रासिबल्लिभ्या च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ (३)
॥ * ॥ गर्दभेति । 'गर्दं दशदे' (भ्वा० ष० से०) । 'कृष्ण
शलिक्लिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दभ इवेत-
कुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे, गर्दभो धुद्रजन्तुरोग-
प्रभेदयो' [इति विश्व, मे० १०७।१५-१६] ॥ (४)
॥ * ॥ ख मुलबिलमतिशयितमस्य । 'खमुख-' (वा०
५।२।१०७) इति र । 'खरो रथोग्तरे तीक्ष्णो दुस्पथो
रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'गर्दभस्य' ।

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजोवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥

वैदेहकः, सार्थवाहः, नैगमः, वाणिजः, वणिक्, पण्या-
जीवः, आपणिकः, क्रयविक्रयिकः (८ पु), 'वनिया, व्यापारी'
के ८ नाम है।

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धृमादिस्वात् (४।२।१२७)
वुम् । विदेगिष वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
प्वल् (३।१।१३३) । प्रजाघण् (५।४।३८) । 'वे
निदिधितो देह उपचयो यस्य' इति वा । 'वैदेहको वाणि-
जके धृमाद्विस्वामुतेऽपि च ।' इति [इति विश्व, मे० १९।
२०५-हेमचन्द्रा १७।२।१६] ॥ (१) सार्थं वहति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ निगमे भव ।
'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगम स्यादुपनिषद्-
णिजो (नागरेऽपि च)' [इति विश्वः ११३।४२, मे०
१११।४६] ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बद्धपञ्चमे 'निगमः'

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'गर्दभो गन्धभेदे स्याद्गर्दभं
कैरवे खरे । गर्दभो, गर्दभो धुद्ररोगजन्तुप्रभेदयो ।।' इति
(१०९।३४-३५) इति पाठादत्रापि 'भेदिनी' इत्येव पाठो
युक्तः ।

२. हेमे पुस्तकद्वये '—वणिजके वैश्यापुत्रे च दृढतः'
(इति ४।३७) भिन्नः पाठः ।

अपि । 'निगमो वाणिजे पुर्याम् (कठे वेदे वणिकपये)'
[इति विश्वः ११३।४२ मे० १११।४५] ॥ (३)
॥ * ॥ पणते । 'पण वणवहारे स्तुतो ज' (भ्वा० आ०
से०) 'पणोरेज्जमादेश्च व' (उ० २।७०) । प्रजाघण्
(५।४।३८) ॥ (४) ॥ * ॥ 'वणिक् स्त्रियाम् ।
वणियज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणाग्तरे' [इति विश्वः,
मे० ३।१।२६] ॥ (५) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण व्य-
हारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवतपण्य-' (३।१।१०१)
इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥ * ॥ आपणो
व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अत -' (५।२।११५) इति ठन् ॥
(७) ॥ * ॥ त्रयविक्रयाभ्या जीवति । 'वस्तनक्रयविक्र-
यादृन्' (४।४।१३) (८) ॥ * ॥ अष्टौ 'त्रयविक्र-
याभ्या वर्तमानस्य' ।

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

विक्रेता, विक्रयिकः (२ पु), 'वेचनेवाले'के २ नाम है।
विति ॥ विक्रीणाति । 'दुर्ज्ञो ब्रह्मविनिमये' (कथा०
उ० अ०) । तुच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥
विक्रयेण जीवति । 'वस्तनक्रयविक्रयादृन्' (४।४।१३) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'वस्तपानादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः' ।

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रायकः, क्रयिकः (२ पु), 'खरीदवार' के २ नाम है।
क्रेति ॥ क्रीणाति । प्वल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥ * ॥ क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः' ।

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वाणिज्यम् (न), वणिज्या (स्त्री), 'व्यापार' के २
नाम है।

वेति ॥ वणिजा कर्म । प्राण्यपदित्वात् (५।१।१२४)
व्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'द्वृतवणिग्भ्या च' इति घ् ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'वणिवर्णनं व्यापार' इत्यस्य ॥

मूल्यं वस्तोऽप्यचक्रयः ॥ ७९ ॥

मूल्यम्, (न), वस्तः, अवक्रयः (२ पु), 'क्रीमत, दाम'
के ३ नाम है ॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नीवयो-' (४।४।११)
इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ वतस्वप्न । 'भापुवस्यज्यति-

१ विश्वे तु 'वणिग्वाणिज्यजीविनि । वणिवकरणभेदे
च वणिज्यायामपीष्यते ।' इति पाठस्य विभिन्नतया
'भेदिनी' त्येवात्र पाठय्यम् ।

२. भाष्ये तु 'द्वृतवणिग्भ्यां च' इति धातिकं नव
लभ्यते ।

भ्यो न' (उ० ३।६) 'वस्न वस्ये धने मूल्ये भूतो' इति हेमचन्द्र (२।२८६) ॥ (२) ॥ * ॥ अवकीयतेऽनेन । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घ—एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुट । तस्य । ल्युटा याधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'विश्वेयवर्तना मूल्यस्य' ।

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीवी (खी), परिपण, मूलधनम् (न), 'व्यापारसंलग्नाये ह्युप मूलधन' के ३ नाम है ।

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'द्वि प्रीणने' (भ्वा० प० से०) । अनित्यमागशासनम्' इति न मुमु । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ।—'निपूर्वाद्देशो निरी च' इति ङि । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'भ्यो यलोप' नैर्दीर्घं । नीवी—इत्याह मुकुट । 'नीवी श्लोकटीवस्वधने । मूलद्रव्ये परिपणो' [इति हेम २।५४ ५४२] ॥ (१) ॥ * ॥ परिपण्यते वृद्धव्ययं प्रयुज्यते । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घ ॥ (२) ॥ * ॥ मूल घ तद्धं च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधन तस्य' ।

लाभोऽधिकं फलम् ।

लाभ (पु), अधिकम्, फलम्, (२ न), 'मुनाफा, फायदा, लाभ' के ३ नाम हैं ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभप् प्रातो' (भ्वा० आ० ङ०) । 'अकर्त्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ अध्यारुद्धम् । अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच्' (३।३।१३४) । 'फल जातीफले सस्ये हेतून्ने ऽगुष्टि लाभयो' । (त्रिकलाया च बबकोले, प्रियङ्गो तु फनी स्मृता) [इति वैश्व, मे० १४७।३३-३४] । फल हेतुकृते जातीफले फलवत्सस्ययो । त्रिकलाया च बबकोल वास्त्राग्ने ऽगुष्टिलाभयो । फली फलित्याम्' [इति हेम, २।५१०-५११] (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ।

१ सि० वी० नी व्यो यलोप पूर्वस्य च दीर्घ' (उ० ४।१३६) इत्यस्य 'नीवि, नीवी' इत्युदाहरणदर्शनादिवद न सगोचीनम् ।

२ विश्वे 'फल हेतुसमुत्थे स्यात् फलके ऽगुष्टिलाभयो । जातीफलेऽपि बबकोले सस्यवाणाग्रयोरपि ॥' इति (३४९।२-३) इति भिन्नपाठाद् विश्व 'द्विति पाठश्चित्य ।

परिदानं परोयतो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

परिदानम् (न), परीवर्त्त, नैमेय, निमय (३ पु), 'किसी पदार्थको अद्वल बदल करने' के ४ नाम हैं ।

पेति ॥ परिवर्ष्य दानम् ॥ * ॥ नवचित् 'प्रतिदानम्' इति पाठ ॥ (१) ॥ * ॥ परिवर्त्तनम् । भावे षन् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घ ॥ (२) ॥ * ॥ निमानम् । 'भेद् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० ङ०) । 'अचो यत्' (३।३।९७) । आत्वम् (६।३।४५) 'ईयति' (६।४।६५) । गुण (७।३।८४) । प्रत्याद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥ * ॥ निमीयते । 'मीद् हिमायाम्' (दि० आ० ङ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'परिवर्त्तनस्य' 'अदलावदला' इति ह्यात्स्य ।

पुमान्नुपनिधिर्न्यासः ।

उपनिधिः, न्यास, (२ पु), याती, धरोहर रखने' के २ नाम हैं ।

द्विति ॥ उपनिधायते । 'डुधाद्' (जु० उ०, ङ०) 'उपसर्गे घो कि' (३।३।९२) ॥ (१) ॥ * ॥ न्यस्यते । 'अमु शेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि षच्' (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ['धरोहर' इति ह्यात्स्य] ।

प्रतिदान तत्पूर्वणम् ।

प्रतिदानम् (न), 'धरोहर (भातो) को वापस करने' का १ नाम है ।

प्रेति ॥ प्रतीप दानम् ॥ (१) ॥ * ॥ तस्यापेणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ।

क्रये प्रसारितं कथ्यम्

कथ्यम् (त्रि), 'सौदा' अर्थात् 'ग्राहकोंको खरीदनेके लिये दूकानपर फौदाई हुई वस्तु' का १ नाम है ।

क्रेति ॥ प्रीयते । 'अचो यत्' (३।३।९७) । गुण (७।३।८४) कथ्यस्तद्धं' (६।३।८२) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्यापत्ते प्रसारितस्य' ['सौदा' इति ह्यात्स्य] ।

क्रेयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रेयम् (त्रि), 'खरीदने योग्य वस्तु' का १ नाम है ।

कथिति ॥ (१) ॥ * ॥ एक इदं प्रसारणयोग्यस्य' ।

१. 'निमीयते, मीद् हिमायाम् । एरच्' इति पाठ सर्वप्रसृतकेषु न लभ्यते ।

विक्रयेयं पणितव्यं च पण्यं

विक्रेयस्य, पणितव्यस्य, पण्यम् (३ त्रि), 'बेचने चोम्य वस्तु' के ३ नाम हैं ।

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।१७) ॥ (१) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण च्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'तम्यत्त्व्यानीयर' (३।१।९६) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अव-
द्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'विक्रयक्रियाकर्मणः' ('विक्रेतु' योग्यम्) ।

क्रययादयस्त्रिषु ।

क्रय्य आदि शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

क्रेति ॥ (पण्यन्ताः) ।

कलीये सत्यापनं सत्यकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

सत्यापनम् (स्त्री न), सत्यङ्कारः (पु), सत्याकृतिः (स्त्री), 'साई, बयाना, एटवान्स, पेशगो' के ३ नाम हैं ।

कलीति ॥ मत्यस्य करणम् । 'सत्यापपास-' (३।१। २५) इति जिज्ञासुको । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्या-
पना सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोधालितात् 'प्यासश्रम्यः' (३।३।१०७) इति युजिषि ॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३। १८) । 'कारे सत्यापदस्य' (६।३।७०) इति मुमु ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'साई' 'बयाना' इति ख्याताया ।

विपणो विक्रयः

विपणः, विक्रयः (२ पु), 'बेचने' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । सहापूर्वक-
त्वान्न बुद्धिः । 'खनो घञ्' (३।३।१२५) इति षो वा ॥ (१) ॥ * ॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विक्रयक्रियायाः ।

संख्याः संख्येये द्वादश त्रिषु ।

१. "एकाद्या दशान्ताः सख्याः संख्येये वर्तमानास्त्रि-
विङ्गाः' एका साटी, एक पट, एक कुण्डम्, दश स्त्रियः, दश पटा दश कुण्डानि 'आदसे'स्यष्टादशान्ताः' इति स्वामी 'दस' शब्दश्रवणावधि (अष्टादशान्वधि) एका-
दिकाः संख्या. संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । 'हि' शब्दस्यावधार-
णतया सामानाधिकरण्येनैव तासां संख्यानां वृत्तिरिष्टा, न तु वैयधिकरण्येन । तस्मात् 'एक, पटः, दश पटा.' इत्येव-
मादय एव प्रयोगा भवन्ति, न तु 'एकः पटस्य' 'दस पटा-
नाम्' इत्येवमादयोऽतीति मुकुटस्यास्य । वाचस्पत्ये तु
"एकादिसंख्यावाचकस्य संख्या-संख्येयोभयपरता 'द्वेषकयो-

'एक, द्वौ, त्रयः, नवदश' भा० दी० के मतसे 'एक, दो, तीन, नवदश (उन्नोस) संख्या' का, और एकः, द्वौ, त्रयः, अष्टादश' महे० मुकु०, षो० स्वा० आदिके मतसे 'एक, दो तीन, अठारहतक संख्या' का वाचक क्रमशः १-१ शब्द है ।
समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते वा । 'दस दशने' (भ्वा० प० अ०) । षाड्ढकात्कनिन् । (आ वच्) दशशब्दम-
भिव्याप्य । 'आइ मयादाभिषिद्यो' (२।१।१३) । 'नपु-
सकात्-' (५।४।१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ता संख्या संख्येये, त्रिलिङ्गाश्च । तेन 'एको विप्र' इत्यादि भवति, न तु 'विप्रस्यैक' इत्यादि ।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

'एकोनविंशतिः, विंशतिः, परार्द्धस्य' शब्दसंख्या (गिनती) और संख्येय (गिनी जानेवाली वस्तु) के अर्थमें प्रयुक्त होनेपर एकवचन ही होते हैं ।

वीति ॥ 'विंशति' इत्याद्या यासां ता. संख्या-संख्ये-
यसंख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा—'विंशतिर्गवा' 'गवां विंशतिः' इति ।

संख्यार्थे द्विवचनत्वे स्तः^२

द्विवचनैकवचने' इति सूत्रस्यपातञ्जलभाष्य उक्ता, तेन 'घटानां पञ्च' इत्यपि स्यात् । 'वार्ताकुरेका गुणसप्तयुक्ता' इत्यादिवैद्यके संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधुः । किन्तु संख्यातवजातावेव शक्ति, संख्यायुक्ते निरुद्धलक्षणेति विवेकः । (पु० ५२०२) इ-युक्तम् ।

१ विशस्य वा सर्वा एव संख्या संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्—'आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च; विंशति पटा, विंशति पटानाम्, शत गाव, शत गवाम् । (अत्र 'विंशति' शब्देनैकान्तेविंशति, (ऊनविंशति, एकोनवि-
शतिसाशोऽपि ज्ञेय) शीरस्वामी । "तत्र एकादि" दशान्ता. शब्दास्त्रिलिङ्गा, विशारयाद्यास्तु निपतस्त्रीलिङ्गा-
दिका ।

२ तदा (संख्या) वृत्तौ बहुवचनान्ता अपि, "पञ्च-
विंशतय, पट् सटानि" इति वाच० (पू० ५२०२) । "आदशभ्य संख्या संख्येये वर्तते ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च" इति भाष्याद् 'विंशतिर्घटा, विंशतिर्घटानाम्; घटं गाव, शत गवाम्' इति प्रयोगः । संख्यानात्राद्ये वर्तमानाया विशारयादे संख्यायां द्विवचनबहुवचने अपि स्तः (भवतः) एकगयात् । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतय, गवा विंशति, गवा विंशतय । विशारयाद्या नवत्यन्ता स्त्रीलिङ्गा' इति शीरस्वामी । विशेष जिज्ञासुभि 'पक्तिविशस्त्रिंशत्—' (५।१।५९) इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोनिगेषाभट्टकृती-
चोनव्याहया द्रष्टव्या ।

‘एकोनविंशति’, परार्द्धम्’ शब्द संख्याके अर्थमें द्विवचन बहुवचन भी होते हैं ।

समिति ॥ विशाखादीना यदा सख्यासं तदा द्विवचन- बहुवचने अपि स्त । यथा—द्वे विशाखी, तिष्ठो विषतय’ इति ।

तासु चानवतेः श्रिय ।

‘विंशति, नवचतुर्विंशति’ (‘श्रीस निशानवते’ तक क्षरया- वाचक) शब्द नित्य स्त्रीलिङ्ग हैं ।

तेति ॥ तासु विशाखादिव नवतिमभिध्याप्य स्त्रीलिङ्गा यथा—‘विशाखा पुरुषे वृत्तम्, विशाति कुण्डानि’ इति । पङ्क्ते शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पंश्रि (श्री), दशम, सहस्रम् (२ न), आदि का प्रथम १-१ नाम है ।

पेति ॥ द्वौ पञ्चमौ । ‘पक्षिविंशति—’ (५।१।५९) इति साधु । ‘पक्षिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासख्यावलीषु च’ इति विश्व (६२।६९) ॥ * ॥ पक्षिर्दशगुणोत्तर क्रमात् दशसहस्रादिभ्येष् । यथा—‘दश पञ्चम शतम्, दश शतानि सहस्राप्युत्तम्’ इत्यादि ।

यौतचं’ द्रवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

यौतचम्, द्रवयम्, पाय्यम्, मानम् (४ न), ‘नापना, तौलना, प्रमाण’ के ४ नाम हैं ।

याविति ॥ शीतेर्बोहलकाङ्गांश्च वर्तारं वा तुन् योसु शोषणम्, शोषक वा । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) ॥ * ॥

१ ‘दशासख्यावलीष्वपि’ इति विद्वे पुस्तकद्वये पाठ । अत्र स्वामी—‘यदाहु—एकदश—दशसहस्राद्युत प्रमु- ताख्यलक्षमय नियुतम् । अबुदकोटिन्यहुदपदम खर्वं निखर्वमिति दशभि ॥ गुणनाम्माहञ्जकं सुप्रमध्या- न्तमय परार्धं च । स्वहर्त परार्धमिति तद् स्वहर्तं पूर्यते सख्या ॥’ इति । प्रमुतसख्य लक्षमहुदसख्य कोटिरिति ।’ इति ॥ अभिधाषचिन्तामणी यद्योत्तर दशगुण भवेदेको दशाद्युतः । शत सहस्रमद्युत लक्षप्रमुतकोटय । अहुदम- ब्ज खर्वं च निखर्वं च महाभुजम् । शकुर्वाधिरन्त्य मध्य परार्धं चेति नाभत ॥’ (३।५३७ ५३८) इति, एत- देश्वाय स्वोपसृक्ताधपि ‘एव ... तज्जा ।’ इति वचने- नाह । विशेषजिज्ञासुभिः भास्करिय-लीलावती-चतुर्वर्गचि- न्तामणेर्देनखण्ड (१२८ म पृष्ठ) द्रष्टव्यम् ।

२. हेमचन्द्रस्तु ‘तुलायं योतव मान द्रवय कुडवा- दिभि । पाय्य हस्तादिभि’ इति । अभि० चि० म० (३। ५३७) त्रयाणाधपि मानाना मित्रार्थवतामाह ।

‘द्वोविचार.’ । ‘माने वय’ (४।३।१६२) ॥ (२) ॥ ॥ मीयतेऽनेन । ‘माह माने’ (दि० आ० प्र०) । ‘पाय्यसा- नाय्य—’ (३।१।२९) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ मान- मर्षो यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘मानार्थस्य’ ।

मानं तुलाह्नलिप्रद्यौः

मानभेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । ‘तुल उन्माने’ (चु० प० से०) । भिदाचद् (३।३।१०५) । ‘-अनुलोपमाम्याम्—’ (२।३।७२) इति निर्देशाद् गुणभाव ।

गुह्याः पञ्चाशद्यमापकः ॥ ८५ ॥

आद्यमापकः (पु), ‘पांच गुजा (रत्नी)’ अर्थात् ‘एक आना भर’ का १ नाम है ।

स्विति ॥ मध्यतेऽनेन । ‘मय हिंसायाम्’ (श्रवा० प० से०) । ‘हलञ्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । (‘मापो व्रीह- न्तरे मूर्खे मानत्वमदोपभेदयो’ इति मेदिनी १६७।१२१) । वन् (जापि० ५।४।५) । आद्यपचासौ मापश्च । शास्त्रीय- त्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ‘मापकस्य’ ।

ते पोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

अक्षः (पु), कर्षः (पु न), ‘सोल्ह आद्यमापक (आना- भर)’ अर्थात् ‘एक रुपया भर’ के २ नाम हैं ।

समिति ॥ अक्षति । ‘अक्ष व्याप्तौ’ (श्रवा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । ‘असौ रपस्यावयवे व्यवहारे विभो- तके । सायके शब्दे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अर्षा सोवर्चले तुष्ये हूपीके स्यात्’ [इति हेमचन्द्र २।५६९- ५७०] ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षति । ‘कृप किलेखने’ (श्रवा० प० अ०) । अच् (३।१।१३५) । ‘कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुनपुसकम्’ [इति ने० १६६।८] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘कर्षस्य’ ।

पलकर्षचतुष्टयम् ।

पलम् (न), ‘चार कर्ष (रुपया) भर’ का १ नाम है ।

पेति ॥ पलति । ‘पल गतौ’ (श्रवा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ‘पलमुन्मानमासयो’ [इति हेम २।५०७] ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षाणा चतुष्टयम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘पलस्य’ ।

सुवर्णविस्तो हेम्नोऽक्षे

सुवर्णं (न), विस्तः (२ पु), ‘एक मोहर’ अर्थात् ‘जस्तौ रत्नी भर वा १६ आने भर सुवर्ण’ के २ नाम हैं ।

स्विति ॥ शोभनो वर्णं स्तुति’, वा यस्य । रुद्रस्तु ‘सुवर्णं स्वर्णविस्तयो’ इति बलीवमाह । ‘सुवर्णो ना स्वर्ण- कर्षं सुवर्णा च मखास्तरे । स्त्री वृष्णामुषणि बलीवे काञ्चने

हरिचन्दने' [इति विश्वः १ मे० ५१।८४-८५] ॥ (१)
॥ * ॥ विस्यते स्म । 'विस उरसो' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । आगमस्थानित्यत्वाच्चेत् ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ।

कुरुवितस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

कुरुवित्तः (पु), 'एक पल (चार मोहर भर धा तीन सौ
वीस रसी भर) सुवर्ण' का १ नाम है ।

विधति ॥ कुरुप वित्तः ॥ (१) ॥ * ॥ तस्य हेम्न-
पले ॥ * ॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ।

तलास्त्रियां पलशतम्

तुला (स्त्री), 'सौ पल' अर्थात् '४०० रूप्या भर या
नम्परी एक पसेरी भर' का १ नाम है ।

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादि । अच्
(३।१।१३४) । '-अनुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२)
इति निपातनाद् गुणाम्बाव । निजभावे तु 'इगुपय-' (३।
१।१३५) इति क । 'तुला सादृश्यमानयो । गृहाणा
दाह्वनभाय पीठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे
(तुलं स्याद्ब्रह्मदाशणि । आकाशे च पिचो न स्त्री)'
[इति विश्वः १५२।४० । हेमचन्द्र २।५०४-५०५, मेदिन्योर
१४६।२४-२६] ॥ (१) ॥ * ॥ पलाना शतम् ॥ * ॥
एक 'तुलाया' ।

भारः स्याद्विशतिस्तुलाः ।

भारः (पु), 'शीस तुला' अर्थात् '२० पसेरी या ढाई मन'
का १ नाम है ।

भेति ॥ भ्रियते । 'भू भ्ररखे' (स्वा० उ० अ०) ।
'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये
पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे

१. विश्वे तु 'सुवर्णं स्वर्णमात्रे स्यात्सुवर्णं कर्षवि-
स्तयोः । सुवर्णश्च, सुवर्णानुकृष्णानुस्रवणान्तरैः ॥' इति
(५२।६६-६७) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्ययमेव पाठो
मुक्तः ।

२. विश्वे पुस्तकद्वये 'तुला पलशते राशौ भाण्डे स्याद्
द्वयमानयोः । गृहाणा दाह्वनभाय पीठिकायामपीष्यते ॥'
इत्येवमद्यतो भिन्न. पाठः । हेमै 'क' पुस्तके 'तुला माने
पलशते सादृश्ये राशिभाण्डयो । गृहाणां दाह्वनभाय
पीठ्याम्' इत्यस्यानन्तरं 'तुलं तु खे पिचो । ब्रह्मदाशणि'
इति पाठो न प्रकृतोपयोगी, 'तुल' वाच्यार्थकत्वात् । मेदि-
न्यामपि — 'तुलं... स्त्री' इति पाठेन कोष्ठमध्यगतो-
ऽशस्तुलायं कत्वादेव प्रकृतानुपमुक्तः ।

विष्णो पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥ * ॥
(ऋषादेर्दीर्घान्तात्) अवि (३।३।५७) भर ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'भारस्य' ।

आचितो दश भाराः स्युः

आचितः (पु ल), 'दश भार' अर्थात् '२५ मन' का १
नाम है ।

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः'
इति रत्नकोष । 'आचितः शकटोभेये पलानामयुतद्वये'
[इति विश्व- ६२।७६-७७, मे० ६०।८९-९०] ॥ (१)
॥ * ॥ एकम् 'आचितस्य' ।

शाकटो भार आचिनः ॥ ८७ ॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेये' (४।२।९२) इत्यण् ॥
(१) ॥ * ॥ एकम् 'आचितभारस्य' ।

कार्पापणः कार्पिकः स्यात्

कार्पापणः, कार्पिकः (२ पु), 'रूप्ये' के २ नाम हैं ।
केति ॥ कर्षस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । आपणनम् 'पण व्यवहाररादो' (स्वा० अ० से०) ।
'नित्य पण -' (३।३।६६) इत्यण्, 'स्रनो घ च' (३।३।
१२५) इति घो वा । कार्पस्य कार्पेण वा आपण- । कार्पा-
पणोऽसौ कार्पिके पणपोडशकेऽपि च' [इति मे० ५१।
९३] ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षस्यायम् । अथ्यात्मादि-
त्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'रजतकृष्णस्य' ।

कार्पिके ताम्रिके पणः ।

पणः (पु), 'पैसे' का १ नाम है ।
केति ॥ ताम्रस्यायम् । अथ्यात्मादित्वात् (वा० ४।
३।६०) ठञ् ॥ * ॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहाररादो'
(स्वा० अ० से०) । नित्य पण -' (३।३।६६)
इत्यण् । 'पुचि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'हलञ्'
(३।३।१२१) घञ् वा । सजापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावः । 'पणो
चराटमाने स्यात्पण्ये कार्पापणे ग्रहे । ऋष्यशाकादिके 'स्रूते
व्यवहारे भूतो घर्णे' [इति विश्वः, ४७।१-२ मेदिनी] ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'ताम्रकृष्णकार्पापणस्य' तुल्यमान-
मुक्तम् ।
अंगुलिमानं च हस्तादिन्वर्गं (अ० २।६।८६-८७) उक्तम् ।

१. विश्वे — 'मलहे । ऋष्यशाकादिकाच्चूतव्यव' इति ।
मेदिन्या च — 'मलहे । ऋष्यशाकादिकाच्चूतव्यव' इति
पाठो ।

प्रथमपात त्वाह—

अधियामाढकद्रोणौ स्यारौ बाह्यो निवृञ्चक ॥ ८८ ॥
कुडय. प्रथम इत्याद्या परिमाणार्थेन प्रथम् ।

आढक, द्रोण (२ पुत्र), सारौ (श्री), बाह्य, निवृञ्चक, कुडय, प्रथम (४ पु), इत्यादि 'आढक आदि तौल विशेष' का क्रमशः १-३ नाम है ।

अस्त्रीनि ॥ आढोऽरते । 'ढीकृ गतो' (२भा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पुरोदगादि (६।३।१०९) । 'आढवी च तुयर्था स्त्री परिमाणान्तरे नियु' इति मे० ५।४८ ॥ (१) ॥ * ॥ एक । सर्वतो दद्यापुक्तिमात्रस्य । इत्यति । 'दू गतो' (२भा० प० से०) । 'कुञ्जुसिद्धप-यगिस्वविभो नित्' (उ० ३।१०) इति न । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुयास कृपीपती कृष्णकानेऽस्त्री नीबुदत्तरे । त्रिमा काष्ठाभ्युवा-हिया गवादिःपामपीच्यते' इति विद्वत् १ म० ४६।१७ १८ ॥ (१) ॥ * ॥ खमाराति । मूत्रविमुजादि (वा० ३।२।५) । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्धृतेऽनेन । 'वहू प्रापणे' (२भा० उ० अ०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'बाह्योऽध्यामानयो । वृषे, बाहो तु बाहो स्यात्' इति हेमचन्द्र २।६।५ ॥ (१) ॥ * ॥ निवृञ्चति । 'कुञ्च कौटिस्थे' (२भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे ऋ (सापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ कुण्टयते, कुण्डते वा । कुडि दाहे' (२भा० आ० से०) । माहुरशत्रु इवचप्ररथय । अनित्यास्त्राप युम् ॥ * ॥ कुटप' इत्यपि पाठ—इति मुकुट । तत्र 'कुट कौटिस्थे' (तु० प० से०) । कुटे कपन (उ० ३।१।४२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रस्थी पतैऽनेन । 'पञ्चर्षे क' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽ-स्त्रिया मात्रभेदे सानावःकुञ्चवस्तुनि' (इति मेदिनी ७२।९) ॥ (१) ॥ * ॥ आद्यर्थेन भाषीभिकाप्रव-त्तिकाविग्रह । 'बाह्यो विपत्तिहारोभिर्भिका स्यादनेन तु । प्रवर्त पञ्चस्यारोभि सत्यमाने प्रकौतित 'पल प्रकृ-ञ्चक मुष्टि कुडवस्तवचतुष्टयम् । चत्वार कुडवा प्रथम

१ 'द्रोण कृपीपती कृष्णकाने स्यादाढकेऽपि च ॥ आढवापचतुष्टके च द्रोणी स्यात्नीबुद तरे । द्रोणी काष्ठा-भ्युवाहिया गवां चासमुजि स्थितौ ॥' इति विश्वे (४८।७८) भिन्नपाठावच मेदिनी इत्येव पदनीयमासीत् । मेदिन्या च—'स्यादाढवाप दमकाके स्त्री गवा द-या—' इति पाठ ।

२ 'बाहुनिगतवस्तुनि' इति मेदिनीपाठ ।

श्रुतु प्रथमपादाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोण मूर्त्त उच्यते । माघैर्गुणो भवेत्सारी द्विद्रोणा पोष्युवाह्या । तामेव भार जात्रोपादाहो भारचतुष्टयम्' () ॥ * ॥ 'परिमाणानाम्' पृथगेकैवम् ।

पादस्तुरीयो भाग स्यात्

पाद (५), 'चोभाई भाग' का १ नाम है ।

येनि ॥ पद्यते । 'पद गतो' (दि० घ्रा० अ०) । 'पद रज -' (३।३।१६) इति घञ् । ' (पद प्राप्ते च वाक्ये च व्यपस्यप्रदेशयो) । पादत-चन्द्रयो स्थानत्राणयो रङ्गवस्तुनो । इत्योपपदेशेऽपि च यरीच, पुलङ्ग किरसे पुन २ । पादो बुध्ते तुरीयासो घोलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूत्ते च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'चतुर्ष-भागस्य' ।

अंशभागौ तु घण्टके ॥ ८९ ॥

अश, भाग, घण्टक (३ पु), 'भाग, हिस्सा' के ३ नाम हैं ।

अशोति ॥ अशयते । 'अश विभाजने' () वद त । वर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अने दन्' इति त्वपाणिनीय । 'अशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तु' [इति हेमचन्द्र २।५।२५] ॥ (१) ॥ * ॥ अशते । 'अज सेनायात्' (२भा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भागो रूपाशेके भाग्येकदेशयो' (इति हेम २।४०) ॥ (२) ॥ * ॥ चञ्चते 'वटि विभाजने' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) स्वार्थे ऋ (सापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ कौणि 'विभागस्य' । द्रव्य वित्तं स्वापतेय रिक्थमृषया घन वसु ।

द्विरव्यं द्रविणं शुभनमर्धरेविभवा अपि ॥ ९० ॥

द्रव्यम्, वित्तम्, स्वापतेयम्, रिक्थम्, ऋष्यम्, घनम्, वसु, द्विरव्यम्, द्रविणम्, शुभनम् (१० न), अर्धं, रा, विभव (३ पु), 'घन' के ३ नाम हैं ।

द्वैति ॥ द्विरिव । द्रव्य च मध्ये' (५।३।१०४) इति साधु । द्रव्य मध्ये घने इमादौ जलुदमविकारयो । विवये भेदये रीश्यात्' [इति हेम २।३।९८ ३९९] (१) ॥ * ॥ द्विवते स्य । 'विदूळ लामे' (तु० उ० अ०) । वित्तो भोगप्रत्यययो' (८।२।५८) इति साधु । 'वित्त

१ विशेषजिज्ञासमश्रुतुर्वर्णितानामणो दानस्रब्दे (५० १३०-१३१) पश्य तु ।

२ 'पद पाद तच्चिच "स्तुनो ॥' इति, 'पादो मयूत्ते च' इति चारो विद्वेषेऽपि (७७।३, ७८।६) । च 'पद' सन्ध्यार्थकत्वात् प्रकृतोपयोगी ।

बलीबं धने, वाच्यलिङ्गं व्याप्ते विचारिते' [इति मे० ५८।
५८] ॥ (२) ॥ * ॥ स्वपती साधु । 'पथ्यति-'
(५४।१०४) इति ङ् । (३) ॥ * ॥ रिच्यते ।
'रिचिर्- विरचने' (६० उ० अ०) । 'पातुस्तुदिवचि-
रिचि-' (उ० २।७) इति षक् । -'वमिकाशि-' इत्या-
दिना यन्-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (४) ॥ * ॥

ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० ५० से०) । बाहुलकात्
वयन् ॥ (५) ॥ * ॥ घनति । 'घन घाम्ने' (जु०
५० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'घन तु गोघने' विते
[इति विश्वः ८।५।१, 'मे० ८।३।२२] ॥ (६) ॥ * ॥

वसति, उच्यते, वासिन् नृणाम् । 'वस निवासे' (भ्वा० ५०
अ०) । 'घृस्वस्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः । -'पच-
सिबसि-' इत्यादिना उ-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।
वस्ते, वस्यते वा । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०)

उः । 'वसुमंयूखामिनजनाधिपेषु योत्रे चुरे त्याद्भसु हाटकै
ष । बुद्धयोपधस्थानघनेषु रत्ने वसु स्मृतं स्यात्प्रभुरेभ्य-
बच्च' [इति विश्वप्रकाश १७।४।१०] (७) ॥ * ॥
हयंति । 'हयं गतिकारण्यो' (भ्वा० ५० से०) । 'हयंते
कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४।४) । -जिहीते भाग्यवन्तम् ।

'श्रीहाङ् गतो' (जु० आ० अ०) । 'हो हिर् च' इत्य-
न्यप्रत्ययो द्विरादेशश्च-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हिर-
ण्यं च (रे) तसि द्रव्ये सातकुम्भयराटयो । अक्षये मान-
भेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मे० १२।१।१४) ॥

(८) ॥ * ॥ द्रवति, द्रवते वा । 'द्रु गतो' (भ्वा०
५० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिन्तन्' (उ० २।५०) 'द्रविणं
न द्रव्येवित्ते' काश्चने च पराक्रमे' [इति विश्वः ५।१।४४,
मे० ४।८।५१] ॥ (९) ॥ * ॥ दिवं मनति । 'ग्ना
अभ्यासे' (भ्वा० ५० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)

इति कः । 'द्युम्नं वित्ते बलेऽपि च' [इति 'हेमचन्द्रः', मे०
८।३।११] ॥ (१०) ॥ * ॥ अच्यते । 'अच्यं उपया-
च्यायाम्' (जु० आ० से०) । 'अकर्त्तरि-' (३।३।१९)
इति षक् । ऋच्छति, अच्यते वा । 'ऋ गतो' (भ्वा० ५०
अ०) । 'उचिकुपिपातिभ्यस्वयन्' (उ० २।४) 'अर्धो विप-

याचंनयोर्धनकारणवस्तुषु । अनिधये च शब्दानां निवृत्तो

च प्रयोजने' [इति मे० ७।२।२] ॥ (११) ॥ * ॥
राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदत्ने' (अ० ५० अ०) ।
'रातेड्' (उ० २।६६) । 'रा द्वभोविभवे स्वर्णे' [इति
वद] ॥ (१२) ॥ * ॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ।
'विभवो घननिवृत्त्यो' [इति हेमः ३।७।५०] ॥ (१३)
॥ * ॥ चयोदश 'द्रव्यस्व' ।

स्यात्कोपश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृत्ताकृते ।

कोशः (पु), हिरण्यम् (न), 'सोना-चांदी' अर्थात्
'सिका घने हुये और बिना सिका घने हुये सोना-चांदीमात्र'
के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कृप निष्कर्षे' (कृचा० ५० से०) ।
'अकर्त्तरि-' (३।३।१९) इति षक् ॥ * ॥ कुप्यते ।
कुश संश्लेषणे' () 'तालव्या मुर्घन्याश्चैते' इत्य-
धिकारे 'कोशविशदो च' इति शब्देः ॥ (१) ॥ * ॥
(२) ॥ * ॥ हेम च रूप्यं च । इतं चाकृतं च । घटिता-
घटिते ॥ * ॥ द्वे 'घटिताघटितहेमरूप्ययो' ।

ताभ्यां यद्द्वयसक्तृत्वात्

रूप्यम् (न), 'सोना-चांदीसे भिन्न तांबा आदि धातु' का
१ नाम है ।

तेति ॥ कुप्यते । 'गुपु रक्षणे' (भ्वा० ५० से०)
'राजनुप-' (३।३।१४) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥
एकं (हेमरूप्याभ्यामभ्यस्य) 'ताभ्यादेर्घातोः' ।

रूप्यं तद्द्वयमाहृतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यम् (न), 'सिका घने हुये सोना, चांदी, तांबा, गिट्टी
आदि' का १ नाम है ।

रूप्यमिति ॥ 'आहृतं तु मृषायंके । गुणिते ताडिते
चापि' [इति हेमः ३।२।५८-२।५९] आहृतं रूपमस्य ।
'रूपादाहृतप्रशंसयोर्व्यं' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥ * ॥
एकम् 'आहृतरूपस्य हेमरीप्यादेः' ।

गारुत्मत मरकतमश्मरगार्धो हरिन्मणिः ।

गारुत्मतम्, मरकतम् (२ न), अश्मरगार्धः हरिन्मणिः, (२
पु), 'पत्रा या मरकत मणि' के ४ नाम हैं ।

तेति ॥ गह्वरतो जातत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ मरकं तरन्त्यनेन 'तु' ष्वनत-
रणयोः । (भ्वा० ५० से०) । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति ङः ॥ (२) ॥ * ॥ अश्मरगार्धं ॥
(३) ॥ * ॥ हरिद्वर्णो मणिः । गारुप्याभिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'गारुत्मतस्य' ।

१. विश्वे 'घनं गोघनवित्तयोः' इति पाठः ।
२. विश्वे 'क' पुस्तके '—स्याद्भसुद्भृक्के च ।.....
श्यामघनेषु—' इति 'ख' पुस्तके च '—पधइयालघनेषु—'
इति पाठमेवौ ।
३. 'द्रविणं काश्चने वित्ते द्रविणं—' इति विश्वे पाठः ।
४. हेमे पुस्तकप्रयोगे 'द्युम्नं द्रविणवद्वनोजसोः' इति
(२।२।७१) इति भिन्नपाठादत्र 'मैदिनी'त्येव पाठ उचितः ।

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणरत्नम् (न), लोहितकः, पद्मरागः (२ पु), 'पद्मराग मणि, लाल' के ३ नाम हैं ।

शोणेति ॥ शोण च तद्रत्न च ॥ (१) ॥ • ॥ लोहितमेव । 'लोहितान्मणो' (५।४।३०) इति कम् ॥ (१) ॥ • ॥ पद्ममिव रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समास ॥ (३) ॥ • ॥ शोणि 'पद्मरागस्य' ।

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

मौक्तिकम् (न), मुक्ता (स्त्री), 'भोती' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ मुक्तं च । 'विनयादिभ्यः षक्' (५।४।३४) ॥ (१) ॥ • ॥ मुच्यते स्म । 'मुञ्ज् मोक्षणे' (तु० उ० अ०) क्त (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुञ्जत्वो' [इति हैम २।१९१] ॥ (२) ॥ • ॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ।

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनर्मुसफम् ।

विद्रुम (पु), प्रवालः (पु न), 'मूँगे' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुम । यद्वा-विशिष्टे द्रो भव । 'ध्रुवस्या म' (५।२।१०८) । 'विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानस्य' [इति मे० १।१।५३] ॥ (१) ॥ • ॥ प्रवर्तते । 'बल प्राणने' (म्वा० प० से०) । 'ज्वलनि-' (३।१।१४०) इति ण । 'प्रवालोल्ली विसा-त्ये वीणादण्डे च विद्रुम' [इति विश्व, मे० १।५।१०७] ॥ (२) ॥ • ॥ द्वे 'प्रवालस्य' मूना इत्यास्यस्य ।

रत्न मणिर्द्रुमश्चोरमजाती मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रत्नम् (न), मणि (पु स्त्री), 'रत्न, मणि' अर्थात् 'पद्मा, लाल, हीरा, मोती आदि जवाहरात' के २ नाम हैं ।

रेति ॥ रत्नान्तेऽस्मिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (म्वा० आ० अ०) । वाहुलकात् ननम् । तुक् (६।१।७१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे ह्यान्मणौ' [इति हैम २।२८३] ॥ (१) ॥ • ॥ मण्यते । 'मण शब्दे' (म्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'मणि स्त्रीपुंसयोरमजातो मुक्ता-दिकेऽपि च । षष्ठ्यदेशसन्नेऽजाया लिङ्गाग्रेसलिञ्जरेऽपि च' [इति विश्वः । मे० ४।६।२३-२४] ॥ (२) ॥ • ॥ अथमजातो = मरकतादौ ॥ • ॥ द्वे रत्नस्य ।

१ विश्वे ग्रन्थद्वयेऽपि 'प्रवाले बल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपत्नवे' । इति (१।५।१०५) भिन्नपाठादय 'भेदिती' इति पाठ एव समुचितः ।

२ विश्वे ग्रन्थद्वये 'मणिगोलं मेहुनाग्रे रत्ने चाजागल-स्वने' । इति (४।९।२२) भिन्नपाठादश्लोच-पासो नोचितः ।

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

तपनीयं ज्ञातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम्, तप-नीयम्, ज्ञातकुम्भम्, गाङ्गेयम्, भर्म, कर्बुरम्, चामीकरम्, जातरूपम्, महारजतम्, काञ्चनम्, रुक्मम्, कार्तस्वरम्, जाम्बूनदम् (१८ न), अष्टापद (पु न), 'सुवर्ण' के १९ नाम हैं ।

स्वेति ॥ सुष्टु ऋणोति । 'ऋणु गतो' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा-अर्णनम् । षच् (३।३।१८) । दोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥ • ॥ दोभनो वर्णोऽस्य । सुष्टु वर्णते वा । 'वर्ण वर्णने' (उ० प० से०) ण्यन्त । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ • ॥ कनति । 'वनी दीती' (म्वा० प० से०) 'कृञ्वादिभ्य सञ्जाया वृद्' (उ० ५।३५) । 'कनक्' हेमिन् पुमि स्यात्किन्षुके नागकेसरे । घत्तरे काञ्चनारे च बालीये चम्पकेऽपि च' [इति मे० ५।५।३-५४] ॥ (३) ॥ • ॥ हिनोति, हीयते वा । 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (४) ॥ (४) ॥ • ॥ हटति । 'हट दीती' (म्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । ऋच् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप सतापे' (म्वा० प० अ०) । 'कृत्यल्लुट्-' (३।३।१३३) इत्यनीयत् ॥ (७) ॥ • ॥ ज्ञातकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भव' (४।३।१३३) इत्यण् ॥ • ॥ अनुघातिषादि (७।३।२०) 'घातकौम्भम्' इति तु स्वाधौ ॥ (८) ॥ • ॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् । (४।१।१२३) षक् । 'य गर्मं सुपुत्रे गङ्गा पाववाहीतीतेजसम् । तदुत्सव वर्तते ग्वरत हिरण्य समपद्यत' इति वायुपुराणम् () । 'गाङ्गेय स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबे स्वर्णकसेरणो' [इति मे० १।१।८१] ॥ (९) ॥ • ॥ विभ्रति भरति वा । मनिन् (उ० ४।१४५) । ['भर्म स्थात्काञ्चने भूती' इति मे० ९०।९९] ॥ (१०) ॥ • ॥ नवतानेन । कर्बुर्दणं (म्वा० प० से०) । मद्गुरादि (उ० १।४।१) । 'कर्बुरं सलिले हेमिन् कर्बुरं पापरक्षसो । कर्बुरा कृष्ण-हृत्पाया वसले पुनरग्यवत्' [इति विश्व १।३।१३६, मे०] ॥ (११) ॥ • ॥ चामीकरे आकरे भवम् । तत्र भव' ।

१ भेदिता 'कर्बुरं स्यात्पुमान् घटया सुवर्णं तु नपुंसकम्' इति (१।३।१३२) इत्येव भिन्नपाठादय 'विश्व' इत्येव पाठ उचितः ।

(४।३।५३) इत्यण् । यद्वा-चमनम् । 'चमु भववे' (भ्वा० प० से०) । 'इन्द्रजादिभ्यः' (वा० ३।१।१०८) ।— अनाचमैः' (७।३।३४) इति आङ्गोऽविबक्षितत्वाद्द्विः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । चमी करोति । कृबो हेतु- (३।२।२०) इति ट् । ॥ (१२) ॥ * ॥ जातं ह्ययस्य । यद्वा-प्रशस्तं जातम् । 'प्रश-साया ह्यप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥ * ॥ महश्च तद्वज्रत च । 'सम्भृत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'आम्भृत्' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥ * ॥ काञ्चति (वे) । 'काञ्चि दीप्तो' (भ्वा० आ० से०) । नन्धादिभ्यः (३।१।१३४)—पुषोदरादिः (६।३।१०९)— इति मुकुटस्तु चित्त्यः । 'काञ्च' घातोरेण सत्त्वात् (१५) ॥ * ॥ रोचते । 'रुच दीप्तो' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुचि-तिजा कुञ्ज' (उ० १।१४६) इति मक् । 'रुचम लोहे सुवर्णं च' इति हेमचन्द्र २।३३९ ॥ (१६) ॥ * ॥ कृत-स्वरे आकारधरोपे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृता-पठिता स्वरा येन । तस्मै देयम् । 'रोपे' (४।२।९२) इत्यण् (१७) ॥ * ॥ जम्बूरसस्य नद्या भयम् । 'तप भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥ * ॥ अष्टौ धातवः पदानि स्यान्नान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्-' (६।३।१२५) इति दीर्घः । यद्वा, -अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥ * ॥ एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ।

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीरनकमित्यदः ।

शृङ्गीकनकम् (३ न) 'भूषणं वने हुप सोने' का ३ नाम है ।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥ * ॥ शृङ्गी-णामी । शृङ्गी । कनति । 'कनी दीप्तो' (भ्वा० प० से०) । न्वन् (उ० २।३२) । 'शृङ्गी' इति पुषण् नाम वा । 'स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषण कनकं शृङ्गी' इति नाममाला च । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा मस्या । गौरादि (४।१।४१) । 'स्त्री स्यारकाचिष्णुणा-ह्यादि' (अ० ३।५।७) । इति वचनात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अलंकारसुवर्णस्य' ।

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

दुर्वर्णंश्च, रजतम्, रूप्यम्, खर्जूरम्, श्वेतम् (५ न), 'चांद्दी' के ५ नाम हैं ।

द्विति ॥ सुवर्णपिक्षया वृष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । 'दुर्वर्णं त्रिवचसद्वर्णं क्लीबमलेपहृष्ययो' [इति मे० ४।८।४३] ॥ (१) ॥ * ॥ रजति, रजते वा । 'रज्ज रागि' (भ्वा० उ० अ०) 'पुषिरञ्जिम्भा कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात्, क्लीबं

हारे च दुर्वर्णं' (इति विश्वः । मे० ६।४।४४) ॥ (२) ॥ * ॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (उ० उ० से०) । षन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहृतस्वर्णंरजते रजते च नपुसकम्' [इति विश्वः । भेदिनी ११६।५२-५२, हेमचन्द्रो] ॥ (३) ॥ * ॥ खर्जति । 'खर्जं व्ययने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जपिञ्जादिभ्यः ऊरोलचो' (उ० ४।१४०) इत्यूरः । 'खर्जूर रूप्यक-स्योः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' [इति हेमः ३।५८२] ॥ (४) ॥ * ॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णं' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाण्डपाटलासङ्घिनोपु च । क्लीब रूप्येऽ-न्यवद्युक्ते' [इति मे० ५९।६७-६८] ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'रूप्यस्य' ।

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीतिः (स्त्री), आरकूटः (पु न), 'पीतल' के २ नाम हैं ।

रीति ॥ रीयते । 'रीड् धारणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति वा । 'री गतिरेषणयो' (ऋया० प० अ०) । 'स्त्रिया क्तिन्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रिया स्यन्दप्रचारयोः । पित्तले.लोहकिट्टे च' [इति. मे० ५७।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ 'ऋ' मती' (भ्वा०.प०.अ०) । भावे घञ (३।३।१८) । आर कूटयते ॥ 'ऋट् दाहे' (उ० उ० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'आरकूटोस्त्रियां द्रव्य रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभस (२) ॥ * ॥ द्वि 'पित्तलस्य' ।

अथ ताम्रकम् ।

शुल्यं म्लेच्छमुखं द्वयप्रचरिषोऽङ्गुवराणि च ॥ ९७ ॥

ताम्रकम्, शुल्यम्, म्लेच्छमुखम्, द्वयप्रच, चरिष्य, उङ्गु-म्यरम् (६ न), 'तांबा' के ६ नाम हैं ।

अथेति ॥ ताम्र्यति, तम्पते वा । 'तमु. काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'अमित्तयोर्दीर्घश्च' (उ० २।१६) इति रक् । स्वार्थे कन् (नापि० ५।४।५) ।— 'तम्यमिचमा' दीर्घश्च' इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणि

१. विश्वे 'रजतं विशदे दन्तिदन्तयोस्तारहारयो' इति (६।३।८६) भिन्नपाठादत्र 'भेदिनी' ति पाठस्यैवो-चित्यम् ।

२. 'रूप्यं स्यादाहते स्वर्णंरजते रजतेऽपि च । रूप्यं प्रशस्तंरूपे तु वाच्यवत् समुदीरितम् ॥' इति विश्वप्रन्यद्वये (११८।३८-३९) पाठस्य हेमे च 'रूप्यमाहृतहेमादी रजते रूपवत्यपि' इति (२।३।८३) पाठस्य भिन्नत्वात् 'भेदिनी' इत्येव पाठ्यमासीत् ।

नीय ॥ (१) ॥ * ॥ शलति । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । 'उत्वाद्यधञ्' (उ० ४।१५) इति साधु । यद्वा-शुत्व-यति, शुल्भते वा । शुल्भ माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'शुल्भ ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्धिषी' [इति अन्त स्थप्य ह्रस्वचन्द्र २।५५२] ॥ (२) ॥ * ॥ म्लच्छदश मुखमुत्पात्तरस्य । म्लच्छस्य मुखमिव, इति वा । (३) ॥ * ॥ द्वे ह्रस्वेषु अदनुत् स्म । 'अधु व्याप्ती' (स्वा० घ्रा० सं०) । 'गत्वयी-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥ * ॥ अतिघमन वरम्, उरु, वा । अति-घामने इच्छम् (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्युरोवर । वरिष्ठ ताम्रके क्लीवम्' इति टवगद्वितीया-न्ते ऋद्र । वरिष्ठ मरिचैर्षप च । ताम्र क्लीव तित्तिरो ना वरोरुतमयोस्त्वपु' [इति विश्व, मे० ३९।१५] ॥ (५) ॥ * ॥ उ घामु वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० सं०) । 'सजाया भृत्वृजि-' (३।२।४६) इति लृच् । 'अरद्विपत्-' (६।३।६७) इति मुम् । उच्छ्वस्व-वरम् । प्रादिसमास (वा० २।२।१८) । 'उदुम्बरस्तु दहत्या वृक्षभेद च षष्ठके । वृष्टभेदेर्षि च पुमास्ताम्रे तु स्यात्प्राप्तसकम्' [इति म० १४०।२४९-२५०] ॥ * ॥ प्रजाघणि (५।४।३८) तु 'ओदुम्बर भवेत्ताम्र, फलादौ यज्ञघातिन इत्यजय ॥ (६) ॥ * ॥ पद् 'ताम्रस्य' ।

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी ।

अश्मसारः

लोहः (पु न), राक्षकम्, तीक्ष्णम्, पिण्डम्, कालाय-सम्, अघ- (प न), अश्मसार (पु न), 'लोहे' के ७ नाम हैं ।

लोह इति ॥ लोहति, लुण्ठते वा । लुह गार्धे' () । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । लुपतेऽनेन वा । 'लुञ् छेदने' (ऋधा० उ० सं०) । शङ्खलाद् ह । रहते, रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादिवात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोह' जोङ्गक सवतेजस' [इति मे० १७।५८] ॥ * ॥ प्रजाघणि 'लोहम्' ॥ (१) ॥ * ॥ शस्यतेऽनेन । 'शमु द्विषायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१. विश्वे पुस्तकद्वये 'वरिष्ठ. स्यादुस्तरे प्रवरे तित्तिरावपि । वरिष्ठ मरिचे ताम्र' इति (४२।१२) भिन्नपाठादिह 'भेदिनी' इति पाठ उचितः ।

२. 'लोहे' इति भेदिनीपाठ ।

'दाम्नीसस्-' (३।१।१८२) इति ष्टुन् । स्वार्थे वृत् (ज्ञाप० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तजयति, तज्यते वा, अनेन वा । तिज निशाने' (चु० प० से०) । तिजे दोषंश्च' (उ० ३।१८) इति वस्तः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणै विपलोहाजिमुष्कके । क्लीव, यवाप्रके पुंसि तिम्रास-त्यागिनोऽपि' [इति मे० ४६।१५] ॥ (२) ॥ * ॥ पिण्डते, पिण्डयते वा । 'पिडि सघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले साम्रे दहागारैरुदेसयो । देहमाने निवापे च गोल-तिहृक्करोदपि । धोऽद्रुप्ये च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवना यसौ । पिण्डो तु पिण्डतगरेऽलाङ्गलनूर्भेदयो' (इति-मे० ४१।१८-२०) ॥ (४) ॥ * ॥ काल च तदयश्च । 'अनोश्माय सरसाम्-' (५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥ * ॥ एति, अयते वा । अनुन् (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥ * ॥ अश्मन. सार । 'अश्मसार च शस्यकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'लोहस्य' ।

अथ मण्डूर शिङ्घाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

मण्डूरम्, शिङ्घाणम् (२ न), 'मण्डूर' अर्थात् 'लोहेको मेल' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ मण्डूते (ति) । 'मडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) । सर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥ * ॥ शिङ्घयते । 'शिधि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'आणको लूधुदिह्विघाजभ्य' (उ० ३।८३) । पुषोदरादि (६।३।१०९) । सिंहमाणयति वा । 'कर्म-प्यण्' (३।२।१) । ['शिङ्घाण काचपात्रे च लोहना-सिकयोर्मले' इति मे० ५१।८१] ॥ * ॥ 'सिंहानम्' इति पाठे-सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सिंहमानयति वा । 'कर्मप्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ तस्य लोहस्य मले ॥ * ॥ द्वे 'लोहकिट्टस्य' ।

सर्वं स्यात्तेजसं लोहम्

लोहम् (या तेजस न), 'सर्व तरहके घातु (तेजम पदार्थ) का १ नाम है ।

तेति ॥ तेजसो विकार । 'तस्य विकार' (४।३।१३४) इत्यण् । यद्वा-तेजोऽत्यस्य । उपोऽस्नाद्यण् (वा० ४।२।१०३) ॥ * ॥ एक 'सर्वं घातुनाम्' ।

विकारस्त्वयसः कुशी ।

कुशी (स्त्री), 'लोहेके बने हुए हथियार बतन आदि वस्तु या फार' का १ नाम है ।

१. 'यवाप्रजे-' इति भेदिनीपाठ ।

वीति ॥ कुं भूमि श्यति । 'गो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ४ । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् 'कुशी फालेऽपि वल्गायां (कुशा, पापिठमत्सयो । कुशो वाच्यवदास्यात्)' [इति विश्व. १६७।२-३] । 'कुशो राममुते दर्भे पापिठे योवत्रमत्सयो । कुशी लोहविकारे स्यात् कुशा वल्गा कुशं जले' [इति हेमः २।५५८] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ।

क्षारः काचः

क्षारः, काचः (२ पु), 'कोच' के २ नाम हैं ।

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'उजलिति-' (३।१।१४०) इति ष । 'क्षार. काचे रसे मुहे । भस्मनि धूर्त्तं लवणे' [इति हेमचन्द्र. २।४१३] ॥ (१) ॥ * ॥ कचते । 'कच बन्धने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रसाद्यप् (५।४।३८) काचयति वा । अच् (३।१।१३४) । 'काच शिवये मणो नेत्ररोगभेदे प्रवृत्तरे' [इति विश्व. मे० २७।२] ॥ * ॥ ॥ द्वे 'काचस्य' ।

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९५ ॥

चपलः, रसः, सूतः, पारदः (४ पु), 'पारा' के ४ नाम हैं ।

अतेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दाया गतो' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरञ्चोपचायाः' (उ० १।१।११) इति कल. । यद्वा-चपनम् । 'चप शक्तिः' () । ष्यन्त । 'एरच्' (३।३।५६) । चप लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपलश्रो रके चले । क्षणिके चिकुरे स्त्रीमे पारदे प्रस्तारन्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति धियायु । पुश्र्वत्यामपि' इति हेमचन्द्र [३।६८२-६८४] ॥ (१) ॥ * ॥ रसपते । 'रस आस्वादाने' चुरा-द्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घातुन् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादी विषे द्रवे । बोलै राने गृहे घातो' तिक्तादी पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासहक्रीकितिकंगुपु' (इति हेम. ६००-६०१) ॥

१. 'काचस्तु मुनी शिवये घृदन्तरे । नेत्ररोगेऽपि' इति (३०।१-२) भिन्नपाठादवापि 'मेदिनी' इति पाठ एवोचिन ।

२. हेमि 'क' पुस्तके '—मीनेऽपि... ' पुश्र्वत्याम्' इति पाठः, 'लग' पुस्तकद्वयेऽपि '—पुश्र्वत्याम्' इत्येवं पाठ ॥

३. हेमि 'क' पुस्तके '—बोले रोगे देहघातो—' इति, 'लग-ग' पुस्तकयोस्तु '—बोले रोगे देहघातो—' इति पाठो ।

(२) ॥ * ॥ शिवेन सूयते स्म । 'पु प्रसवे' (दि० प्रा० से०) । क. (३।२।१०२) । 'सूतस्तु तारयो तद्विष क्षत्रि-याद् ब्राह्मणीमुते । वन्दिपारदयो पुनि प्रसूने प्रेरिते 'विपु' [इति विश्व. ५७।११, मेदिनी ५९।७३] ॥ (३) ॥ * ॥ पारं ददाति । 'हुदाब् दाने' (जु० उ० अ०) । 'कातोनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ 'पारते' इति पाठे-पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'रसेन्द्र. पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि- निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मना-वपाण्डु. सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दान्णव. । (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'पारदस्य' ।

गवल् 'महिषं शृङ्गम्

गवलम् (न), 'भँसे की सोग' का १ नाम है ।

मेति ॥ अलति । 'अल भूषणार्थे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा-गवनम् । 'गुह्य शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'शूदोरप्' (३।३।५७) गव लाति । क. (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'महिषशृङ्गस्य' ।

अभ्रकं गिरिजामले ३ ।

अभ्रकम्, गिरिजम्, अमलम् (३ न), 'अभ्रक' के ३ नाम हैं ।

अभ्रति ॥ अभ्रति, अभ्रयते वा । 'भ्रज गतो' (भ्वा० प० से०) । वृजुन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ गिरी जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्या जनेर्दं' (३।२।९७) । ['गिरिज त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुपि शैलजे । लोहेऽपि, गिरिजा गीरीमानु-जुङ्गपोश्च योपिति' इति मेदिनी ३।१।२२-२३] ॥ (२) ॥ * ॥ अमति । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । वृपा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके बलीवं लदम्या स्त्री निर्मले त्रिपु' इति मेदिनी १४।१।६०) । 'गिरिजं गिरिजावीजममलं गवलम्-जम्' इति वाचस्पति. ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ।

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि '—तद्विष प्रसूते प्रेरितेऽपि च । क्षत्रियाद् ब्राह्मणीजोऽपि सूत. पारदवन्दिनो ॥' इत्येवमाशिक एव समान. पाठः ॥

२. 'महिषं' शब्दपर्यायानुसृत्या 'अरण्यजेऽस्मिन् गवलः' (अभि-वि० म० ४।३४६) इत्युक्त्या 'गवल' शब्दो वन्यमहिषस्यापि वाचकः ।

३. स्वामी तु 'गिरिजं च त्वमल च' इति विश्वहृष 'गिरिजामलम्' इत्येकं नामाह ।

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्रोतोञ्जनम्, सौवीरम्, कापोताञ्जनम्, यामुनम् (४ न), 'सुमा' के ४ नाम है ।

स्त्रिविति ॥ अज्यते नपनमनेन । 'अञ्जु' 'अन्यत्पादो' (४० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतो-ज-मञ्जनम् । शाकपायिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरे देशे भवम् । 'तत्र भव.' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृत्ति' इति त्रिविध (मेदिनी १४०।१३९) ॥ (२) ॥ * ॥ कपोतस्फेदम्, कपोतवर्णत्वात् । 'तस्फेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोत च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥ * ॥ यमुनाया भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा यमुनाया इदम्, तद्वच्छधामत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'सौवीराञ्जनस्य' 'सुमा' इति स्वातस्य ।

तुत्थाञ्जनं शिष्टिमीधं वितुन्नकमयूरके ।

तुत्थाञ्जनम्, शिष्टिमीधम्, वितुन्नकम्, मयूरकम् (४ न), 'धूनिया' के ४ नाम हैं ।

स्त्रिविति ॥ तुत्थयति, तुत्थयते वा : 'तुत्थ आवरणे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थ च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥ * ॥ शिष्टिनो ग्रीवा । शिष्टिग्रीवाऽस्यास्ति । अशंजाद्यच् (५।२-१२७) । तद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ वितुन्नते स्म । 'तुद व्ययने' (तु० उ० अ०) । क्त (३।३।१०२) । स्वायं कन् (जापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ मयूरस्य प्रतिकृति । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।१६) इति वन् । मयूरं कायति वा, सादृश्यात् । 'के' शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । क (३।३।३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य' 'तूतिया' इति स्वातस्य ।

कर्पूरी दार्बिका क्वाथोद्भवं तुत्थम् ।

कर्पूरी, दार्बिका (२ स्त्री), तुत्थम् (न), 'विसकट चैवार किये हुये अञ्जन-विशेष' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ कल्पते । 'कृषु सामर्थ्ये' (भ्वा० अ० से०) । बाहूलकादरट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥ * ॥ दार्बिं दाह-हरिद्रा । तद्विकारोऽपि दार्बिं, अभेदोपचारात् । स्वायं कन्

१ '—अप्यक्तिप्रक्षणकानिगतिषु' इति वाच्यम् ।

२ विश्वे 'सौवीरं बदरे स्रोत्राञ्जने देशे च काञ्जिते' इति भिन्नपाठादत्र मेदिनी इत्ययं पाठ उचित ।

३ '—दार्बिकाक्वाथोद्भवं तुत्थरसाञ्जनम्' इति, '—दार्बिकाक्वाथोद्भवं तुत्थ रसाञ्जनम्' इति च क्रमेण क्षीरस्वाभि-महेश्वर-सम्पत्तो पाठी ।

(जापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तत्तुत्थ क्वाथोद्भव मायतित सद्रुक्तपर्यायम् ॥ * ॥ तुत्थ चास्य नाम । तुत्थ स्वादमृतासङ्गं कर्पं तुपमित्यपि' इति रमस ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'आनतं ननिष्ठास्य रसाञ्जनभेदस्य ।

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तादृश्यंशैलम् ।

रसाञ्जनम्, रसगर्भम्, तादृश्यंशैलम् (३ न), 'रसाञ्जन' अर्थात् 'नेत्रम् लगानेकं अञ्जन-विशेष' के ३ नाम हैं ।

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपायिवादि. (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ रसो गर्भोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ तादृश्यंशैले भवम् । अभेदोपचारात्—इति मुकुट ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्यायानुक्त्वा दाविषाववापोद्भवादिपञ्चक रस वतीपर्यायानाह' ।

गन्धाश्मन्ति तु गन्धकं ।

सौगन्धिकश्च

गन्धारसा, गन्धिक, सौगन्धिक (३ पु), 'गन्धक' के ३ नाम हैं ।

ग्रेति ॥ गन्धमुक्तोऽयमा । शाकपायिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्थंशैलत्वं

१ कस्मिन् पदार्थे विन्नामको गन्ध इति कथयन् वैजयन्तीकार 'गन्धके' 'गन्धिक' नामको गन्धो भवतीत्याह तथया—'मल्लिकाया स्थितो गन्धो मङ्गलया मङ्गलस्य स । जारया सौमनसो नागकेसरे गन्धसारण । चम्पके सुरभि, पद्मे वासन, कुट्जे सुण ॥ कस्तुरिकायामभेद, कुकुमे पलशोनक । परिहायो मरुबक, पाटले वृषयो गणक ॥ चम्पने चन्द्रिक, साले शोणो, गन्धिक उरले । केतके शोणित सर्जंशूषे सरलशोणिक ॥ वकुले स्वात् परिमलो, वलनोऽगश्चूपके । सहकारे सरलिके, गुग्गुले त्ववलीलुक ॥ कुन्दोपारालो मदवे, दुलो जम्बी (रके स्थित) । मरुत्या (स्थितस्तु) खडुक, कर्पूरे मुखवासन ॥ आज्ये शमसनोऽशोके सुरव तिलके कुल । गात्रे गन्धो गन्धके तु गन्धिक, पितले लस ॥ शुदवायो तु दुग्ध, विट्टे लोल, कके घन । मत्स्यवच्यामिषो, निम्बे तित्तको, गोभुजे सणि ॥ उदरो देहलिंगोविष्णुत्रयोर्मुक्-मुमुंरी । शुक्ले गान्धर्भे रुक्षो, मुनिते त्वन्महेह ॥ स्नेहदोषे मेघटिको मूषे स्थालिकवैणिकी । चिल्लो यकृति, पूवे तु पूतिमूत्रे तु मेहलः ॥ दुष्टत्रणे तु कथिते, रधिरे स्वाममासक । गन्धशब्दास्त्वमी योज्या साम्याद् ग धा-त्वेरेष्वपि ॥' इति वैज० (५० १९९ श्लो० ४८-५८) ॥

(५।२।२७) । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) ॥ * ॥
 'गन्धिक' इति पाठे—'अत इतिठनी' (१।२।११५) इति
 ठन् ॥ (२) ॥ * ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात्
 (५।४।३४) स्वार्थे ठक् ॥ * ॥ 'आमोदलेद्योर्गन्ध स
 सुगन्ध' सुगन्धक' इति रभस ॥ (३) ॥ * ॥ व्रीणि
 'रसाञ्जनस्य' ।

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०१ ॥

चक्षुष्या, कुलाली, कुलत्थिका (३ स्त्री), 'बाला सुमं'
 के ३ नाम हैं ।

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) ।
 'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसञ्जकपादपे । कुलत्थिकासम्भयोः
 स्त्रियामभिहितेऽन्यद्यत्' (इति मेदिनी ११८।८९) ॥ (१)
 ॥ * ॥ कुलमलति । 'अल भूषणादो' (अ० ५० से०) ।
 —'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या
 कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥
 (२) ॥ * ॥ कुलत्थप्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति
 कन् । यद्वा-कुले तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ।
 स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) । पुषोदरादिः (६।३।
 १०९) ॥ (३) ॥ * ॥ आणि 'तुष्यविशेषस्य' ।

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीतिपुष्पम्, पुष्पकेतु, पुष्पकम्, कुसुमाञ्जनम् (४ न),
 'तपाये हुप पीतलसे निकली हुई मेलके द्वारा बनाये हुप
 सुमं' के ४ नाम हैं ।

रीति ॥ रीते पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥
 (१) ॥ * ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । 'उदन्त-
 नपुंसकेषु पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥
 पुष्पस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । तत्
 स्वार्थेण् (१।४।३८) ॥ (३) ॥ * ॥ कुसुममिव, कुसुम-
 नाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'रीतिक्रिया
 ध्मा (ध्या) यथाभावा जानस्य मलस्य' ।

पिञ्जरं पीतनं तालमल च हरितालके ॥ १०३ ॥

पिञ्जरम्, पीतनम्, तालम्, आलम्, हरितालकम् (५ न),
 'हरताल' के ५ नाम हैं ।

पीनि ॥ पिञ्जनम् ; 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायामनिट्-' (वा० ७।३।५३)
 इति वचनात् कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।
 २।३) । 'पिञ्जरोऽन्तरे पीते बलीबं स्वर्णं च पीतने'
 (१) ॥ * ॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गती' (अ० आ०
 से०) । 'णीञ्' (अ० उ० अ०) वा । 'अभ्येभ्योऽपि-'

(वा० ३।२।१०१) इति ड् । 'पीतनं पीतदारुणि । कुंकुमे
 हरिताले च (पुमानाञ्जालके मतः)' इति विश्व (मेदिनी)
 (२) ॥ * ॥ तालयति, तल्पते वा । 'तल प्रनिष्ठायाम्'
 (चु० प० से०) । ष्यन्तः । घञ् (३।१।१३४, ३।३।
 ५६) । 'तालः कालक्रियामाने हस्तमानद्रुभेदयो । करा-
 स्फोटे करतले हरिताले त्सरावपि' (इति हैम) । 'तालः
 करतलेऽमुष्टमध्यमाभ्या च संमिते । गीतकालक्रियामाने
 करस्काले द्रुमान्तरे । बाह्यभाण्डे च कान्यस्य त्सरी ताली
 जटोययो । बलीव तु हरिताले स्यात्' [इति विश्व १५०।
 १६-१७ । मेदिनी १४६।२३-२४] (३) ॥ * ॥
 आलयति । 'अल भूषणादो' (अ० ५० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० ५०
 अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'आलं
 स्यादनस्पहरितालयो' इति हेमचन्द्र [२।४८६] ॥ (४)
 ॥ * ॥ हरित वर्णमत्वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
 इति कः । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) । 'हरितालमलं
 तालपर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं
 गोदन्तो नटभूषक' इति त्रिकाण्डशेषः [२।१।३५] । (५)
 ॥ * ॥ पञ्च 'हरितालस्य' ।

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमभ्रमं च शिलाजतु ।

गैरेयम्, अर्थ्यम्, गिरिजम्, अश्रमजम्, शिलाजतु (५ न),
 'शिलाजीत' के ५ नाम हैं ।

गैरयति ॥ गिरो भवम् । 'नद्यादिभ्य' (४।२।९७)
 इति ङक् ॥ (१) ॥ * ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्'
 (चु० आ० से०) ष्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।
 अर्थादनपेतं वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।१२) इति यत् ।
 'अर्थो विपश्चिति न्याय्ये त्रिपथ्ये तु शिलाजतु' इति शान्ते
 रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ गिरिजातम् । 'अनी प्रादुर्भावे' (दि०
 आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातो' (३।२।९७) । इति ड् ।
 'गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुति क्षौले । लोहेऽपि

१ विश्वे ग्रन्थद्वयेऽप्याद्यचरणत्रयानन्तरं —'तालः
 खड्गादिमुष्टिपु । द्रुमभेदे कारास्फाले तालन्तु हरितालके ॥'
 इति पाठः । मेदिन्या च —'करास्फाले—'इति पाठः ॥
 २. 'हरित वर्णमालानि' इति स्वकृतविग्रहे 'बाह्'
 इत्युपसर्गस्य सत्त्वेन अनुपसर्गे प्रयत्तमाशेन 'आतोऽनुप-
 सर्गे कः' इति सूत्रेण 'क' प्रत्ययौक्तिकविरुद्धा, अत एव
 सि० की० तत्सङ्घोक्ता 'अनुपसर्गे किम् ? गोसंदायः'
 इत्युक्ति संगता, तस्मादत्र कर्मण्यण् इत्यण् प्रत्यय उचितः ।
 स्वामी तु 'हरेः पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठाऽस्मिन्, हरि-
 तालम् । * * * * * इत्युक्तवान् ॥

गिरिजा गीरीमातृवुङ्गपोथ्र भोयिति' (इति मेदिनी ३१।
२३-२४) ॥ (३) ॥ * ॥ अथमनो जानम् ॥ (४)
॥ * ॥ शिलामा जात्वेव । पष्ठीतत्पुरुष ॥ (५) ॥ * ॥
पञ्च 'शिलाजनुन' ।

बोद्धगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसा. समाः ॥ १०४ ॥

बोल, गन्धरस, प्राण, पिण्ड, गोपरस (५ पु),
'गन्धरस' के ५ नाम हैं ।

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मञ्जने' (चु० प० से०)
अच् (३१।१३४) । वाति वा । 'वा गतिगन्धनयो' (अ०
प० अ०) । पिञ्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊठच् ॥ (१)
॥ * ॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥ * ॥ राजदन्तादित्वात्
(२।२।३१) 'रसगन्ध' अग्रि—इति स्वामी ॥ (२)
॥ * ॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) । अच् (३१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
ध्व् वा । 'प्राणी ह्यन्मास्ते बोले काथ्यधीवेऽनिले वले ।
पुलङ्ग पूरिते वाथ्यलङ्गः पुभूमिन् चासुपु' (इति मेदिनी
४६।२१) ॥ (३) ॥ * ॥ पिण्डते । 'विडि सघति
(भ्वा० आ० से०) । 'अप् (३१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दो
जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिद्धयो । वचले पिण्ड तु वेरमकदेशे
जीवनायसो । वले साग्ने पिण्ड्यलावूलजूर्वास्तगरेऽपि च'
[इति हेमचन्द्र १।२।२५] ॥ (४) ॥ * ॥ गजल
स्यति । 'गोऽतकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क । गोस—इति मुकुट ॥ * ॥ 'गोप'
इति स्वामी । गोर्जलात् पाति । 'पा रसणे' (अ० प०
अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति क ॥ (५) ॥ * ॥
रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस आस्वादाने' (चु० उ०
से०) । अच् (३१।१३४) ॥ * ॥ गोपे उत्पत्तो रसोऽस्य
'गोपरस' इति समस्तमपि—इति स्वामी ॥ (६) ॥ * ॥
पद् 'गन्धरसस्य' 'वोर' इति ह्यातस्य ।

हिण्डीरोऽन्धिवफः फेनः

हिण्डीर, अन्धिवफ, फेन (३ पु), 'ससुद्रफेन' के ३
नाम हैं ।

होति ॥ 'हिण्डि' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीर-
यति । ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच्
(३।३।१३४) । अण् (३।२।१) वा । हादि ॥ * ॥
('डिण्डीर' इति) डादिवर्षा पाठ ॥ (१) ॥ * ॥
अथे वफ इव ॥ (२) ॥ * ॥ स्फायते । स्फायी
वृद्धो' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीने' (उ० ३।३।)
इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ।

सिन्दूरं नागसभम् ॥

सिन्दूरम्, नागसभम् (२ न), 'सिन्दूर' के २ नाम हैं ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्य दू प्रसवने' (भ्वा० आ०
से०) । 'स्यन्दे सप्रसारण च' (उ० १।६६) इत्यु
रन् ।-'खर्जादित्वाद्दूर' वाहुल्यवात्सप्रसारण च—इति
मुकुटोऽपानितीय । 'सिन्दूरस्तदभेदे स्यात् सि दूर रत्न
वृण्णके । सिन्दूरो रौचनारक्तवेलिकाधानकौपु च' [इति
मे० १३९।२३६] ॥ (१) ॥ * ॥ नामं मीस सभम्
(उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥ द्वे 'सि दूरस्य' ।

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नागम्, सीसम्, योगेष्टम्, धप्रम् (४ न), 'सीसा' के
४ नाम हैं ।

नेति ॥ नमे भव 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण ।
'नाग नपुसक रङ्गे सीसके करणान्तरे । नाग पप्रमात
ङ्गक्रूराचारिषु तोयदे ॥ नागकेसरपुनाग [नागदत्तप्रभे-
दके । 'देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्वित' इति
मे० २।२।७९] ॥ (१) ॥ * ॥ सिनोति । 'पिबु
वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । विवप (३।२।१७८) ।
अनित्यत्वात्प्र मुक् । ई स्याति । 'घोऽतकर्मणि' (दि०
प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । ति
च तदीयं च । स्वार्थे वन् (भाषि० ५।४।४) ॥ (२)
॥ * ॥ योगे धातुसकन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।१०)
इति समास ॥ (३) ॥ * ॥ उप्यते । 'डुवप् बीजर्ष
ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्या रन्' (उ०
२।२।७) ॥ ॥-'वर्ध्'—इति मुकुट । वधते । 'वृषु
वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन् (उ० २।२।७) ।
['वर्धं सीसवरत्रयो' इति हेम २।४।६५] ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'सीसस्य' 'सीसा(सो)' इति ह्यातस्य ।

व्रट्ट पिचचटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

व्रट्ट, पिचचटम्, रङ्गम्, वङ्गम् (४ न), 'रागा' के ४ नाम
हैं ।

व्रेति ॥ वपते । 'व्रपु लउजायाम्' (भ्वा० आ०) ।
वृष्टृस्तिहि—' (उ० १।१०) इत्यु । 'रङ्गसीसकयो
स्वपु' इति व्रट्ट ॥ (१) ॥ * ॥ पिचचयति, पिचचते
वा । पिचच छेदने' (भ्वा०) । अच् (३।१।१३४)
पिचच टौकते । 'टौक गतो' (भ्वा आ० से०) । 'अन्वे-
भ्योऽपि-' (वः० ३।२।१०१) इति ड । पिचचयति ।
'सकादिभ्योऽन्' (उ० ४।८१) वा । 'पिचचटो नेत्रयो

स्यात्कलीबं सीसकरङ्गयो' [इति विश्व. । मे० ३७।४९] ॥
 (२) ॥ * ॥ रङ्गति । 'रगि गती' (भ्वा० प० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) । ['रङ्गो ना रामे गृधरणक्षितौ ।
 अस्थौ वपुणि' इति मे० २३।१९-२०] ॥ (३)
 ॥ * ॥ वङ्गति । 'वगि गती' (भ्वा० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । 'वङ्गं सीसकरङ्गयो. । वाताकिंषि च
 कापसि पुष्पनि नीवृदन्तरे' [इति मे० २३।२२-२३] ।
 'वङ्गं कापसि वृताके वङ्गा अनपदान्तरे । वङ्गं वपुणि
 सीसे च' [इति हेमः २।४८-४९] ॥ (४) ॥ * ॥
 चत्वारि 'वङ्गस्य' 'राग' इति ह्यातस्य ।

अथ पिचुस्तूलः

पिचुः, तूलः (२ पु), 'रुई-ऊवास' के २ नाम हैं ।
 अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () । पचति
 वा । 'डुवचप् पाके' (भ्वा० उ० ङ०) मृग्यवादिः
 (उ० १।३७) । 'पिचुर्गा' कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽमुरा-
 न्तरे' [इति विश्व-भेदिन्यो २७।७] ॥ (१) ॥ * ॥
 तूलयति । तूर्यते, वा । 'तूल निश्चये' (भ्वा० प० से०)
 'इयुचय-' (३।१।१३५) इति क । मृत् (३।३।१९)
 वा । 'तूल स्याद् ब्रह्मदासिणि । आकाशेऽथ पिचो न स्त्री'
 [इति विश्वः मे० १४६।२५-२६] ॥ * ॥ 'पिचुतूलः'
 इति रभसात् सघातोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कापसि-
 सस्य' 'रुई' इति ह्यातस्य ।

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं बह्विशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥
 कमलोत्तरम्, कुसुम्भम्, बह्विशिखम्, महारजनम् (४ न),
 'कुसुम (चर्षे) के फूल' के ४ नाम हैं ।
 अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥ * ॥ कुर्यपति ।
 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेशमोभेदेताः'
 (उ० ४।१०६) इत्युम्भ । बाहुलकाय गुण । 'कुसुम्भं
 हेमनि महारजने ना कमण्डलो' [इति मे० १०७।१५] ॥
 (२) ॥ * ॥ बह्वित् वत् शिलाऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥
 रजपतेऽनेन । ल्युट् (३।३।१२५) । 'रजकरजनरजः-
 सुवसंस्थानम्' (वा० ६।४।३४) इति नलोप । 'रञ्जे.
 वयुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सम्भ-

हृत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं
 घातकुम्भकुसुम्भयो' [इति मे० १००।१४२] ॥ (४)
 ॥ * ॥ चत्वारि 'कुसुम्भस्य' 'कुसुम्भ' इति ह्यातस्य ।
मेपकम्बल ऊर्णायाः

मेपकम्बलः, ऊर्णायाः (२ पु), 'भेंडके बालके कम्बल' के
 २ नाम हैं ।

मेपेति ॥ मेपलोमकृतः कम्बलः । शाकपाथिवादिः
 (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्णाऽस्यास्ति ।
 'ऊर्णाया मुत्' (५।२।१२३) । 'ऊर्णायाता क्षणामङ्गे'
 मेपकम्बलमेपयो' [इति विश्व । मे० ११८।७६] ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'कम्बलस्य' ।

शशोर्णं शशलोमनि ।

शशोर्णम्, शशलोम (२ न), 'खरगोशके रौंए' के २
 नाम हैं ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति
 चन्द्रगोमिलिङ्गाशुशासनात् वनीवत्सम् ॥ (१) ॥ * ॥
 शशस्य लोम ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शशलोमनः' ।

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्, आदि (३ न), 'मधु, शहद' के
 ३ नाम हैं ।

मेति ॥ मय्यते । 'मन जाने' (दि० आ० ङ०) ।
 'फलपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे
 क्षौद्रे मये, ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदौत्यभिचक्षेत्रे स्याज्जी-
 वन्त्या तु योपिति' [इति विश्व, मेदिनी ७९।११-१२] ॥
 (१) ॥ * ॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर-'
 (४।३।११९) इत्यम् । 'क्षौद्रं तु मधुनीरयो.' [इति
 हेमचन्द्र. २।४।१९] ॥ (२) ॥ * ॥ मक्षिकाभिः
 कृतम् । 'सत्राया' (४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥ * ॥
 आदिना भ्रामरवाटक-पौषिकादिग्रह ॥ * ॥ त्रीणि
 'मधुन' ।

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मधूच्छिष्टम्, सिक्थकम् (२ न), 'शहदसे निकाले हुए
 भोज' के २ नाम हैं ।

१. अत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः, इत्येव पुस्तक-
 द्वयेऽपि 'पिचुस्तूले च कर्षे च कुष्ठरोगेऽमुरान्तरे । मेर-
 वस्य प्रभेदेऽपि पिचुः ववापि प्रकीर्तितः ॥' इति (३०।३)
 सन्वेया भिन्नपाठात् ।
 २. विश्वे पुस्तकद्वये 'तूल' शब्दस्य विवरणादर्शना-
 दत्रापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

१. विश्वेन (१२२।६८) सह विसंवादाभेदिन्यां
 लभ्यमानः 'क्षणामङ्गे' इति पाठो लेखकादिप्रमादजः
 प्रतिभाति ।
 २. विश्वे पुस्तकद्वये 'मधु क्षौद्रे जले' क्षीरे । मये, पुष्प-
 रसे मधु । दौत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाताके मधुद्रुमे ॥ इति
 (८२।११) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठधम् ।

मेति ॥ मधुन उच्छिद्यत् ॥ (१) ॥ * ॥ मिश्रति,
सिच्यते वा । 'पिच क्षारणे' (तु० उ० अ०) । 'वातुतुदि-
वचिचिचिसिचिभ्यस्यक्' (उ० २।७) । स्वार्थे वन्
(शापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मधुच्छिद्यत्-
स्य' 'मोम' इति ह्यात्स्य ।

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नेपाली कुनटी गोला

मन शिला, मनोगुप्ता, मनोह्रा, नागजिह्विका (४ स्त्री),
'मैनसिल' के ४ नाम हैं ।

नेपाली, कुनटी, गोला (३ स्त्री), 'नेपाली मैनसिल' के
३ नाम हैं ।

मेति ॥ मन शब्दवाच्या शिला । शाकपाण्डिवादि
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ मनसा गुप्ता ।
'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समास ॥ (२)
॥ * ॥ मन शब्देन ह्रयते वध्यते । 'ह्र्ये स्पृष्ट्या शब्दे
च' (म्वा० उ० से०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (३) ॥ * ॥ नागाना जिह्वेव । स्वार्थे वन्
(शापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥ * ॥ नेपाले भवा ।
'तत्र भव' (४।३।३३) इत्यण् । 'नेपाली नवमालीमन-
शिलासुचहासु च' [इति विश्व १३२।१५९] ॥ (५)
॥ * ॥ कौ नटति । 'नट अवस्थन्दने' (चु० प० से०) ।
वच् (३।१।३४) । गौरादि (४।१।४१) । यद्वा-
कुस्तिता नटीव ॥ (६) ॥ * ॥ गा दीप्ति लाति । क
(३।२।३) । गुरुयत वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) ।
वच् (३।३।१९) । डलयोरवयम् । 'गोला गोदावरी-
सङ्घो कुनटीदुर्गयो स्त्रियाम् । पाट्टाञ्जने मण्डने चाति
ञ्जरे बालखेलने' चला^३ लक्ष्म्या पुमान् वस्ये कम्पयुक्तेऽ-
भिधेयवत्-' [इति मे० १४६।१४-१५] ॥ (७) ॥ * ॥
सप्त 'मन शिलाया' 'मैनसिल' इति ह्यात्स्य ।

यवक्षारो यवाग्रज्ज । १०८ ॥

पाक्य-

यवक्षार, यवाग्रज, पाक्य (३ पु), 'जवाक्षार' के ३
नाम हैं ।

मेति ॥ यवाना क्षार ॥ (१) ॥ * ॥ यवाग्रा-

१ विश्रहापत मन' शब्दस्योपसर्गत्वाभावेन, उपसर्गे
प्रवर्तमानस्य 'आतश्रोपसर्गे' इत्यस्याप्राप्रवृत्त्या 'कविषो
सर्वत्र सप्रसारणभ्यो ङ' इति वार्तिकेनात्र 'ङ' प्रत्यय
उचित ।

२ 'चला' शब्दार्थकतयाऽतिसमाह्वयलोकाशो न प्रकृ-
तोपयोगी ।

ज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङ ॥
(२) ॥ * ॥ पाके साधु । 'तत्र साधु' (४।४।९८)
इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'यवक्षारस्य' 'जवा-
क्षार' इति ह्यात्स्य ।

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्गुचकम्

सर्जिकाक्षार, कापोत, सुखवर्चक (३ पु) सौवर्चलम्,
रुचकम् (३ न), 'सग्जीक्षार' के ५ नाम हैं । मतान्तर में
अन्तिम २ नाम 'सोचरत्तार' के हैं ।

अथेति ॥ स्वर्जिकारसज क्षार । शाकपाण्डिवादि
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ कपोतवर्णो
स्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।१।१०३) अण् ॥
(२) ॥ * ॥ सुख वर्चयति । 'वर्चं दीप्तौ' (भ्रा० आ०
से०) । ववृन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥ * ॥ सुख
वर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अथ
सौवर्चलं सर्जेशारे च लक्षणात्तरे [इति मे० १६६।१५०] ।
(४) ॥ * ॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतो च'
(भ्रा० आ० से०) । ववृन् (उ० २।३२) । इवको
धीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयो । न द्वयो सर्जिकाक्षारो
प्यश्वाभरणमात्ययो । सौवर्चलंऽपि मङ्गल्यङ्गोऽपि षट्-
केऽपि 'व' [इति मे० १२।१४७ १४८] ॥ (५)
॥ * ॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य', 'साजीक्षार' इति ह्यात्स्य ।

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वक्क्षीरी, वंशरोचना (२ स्त्री), 'वशलोचन' के २ नाम
हैं ।

त्वेति ॥ त्वचो वशात् क्षीरभस्या । गौरादि (४।
१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ रोचते । नन्दादि (३।१।
४१) वशस्य रोचना । स्पृष्टशरोचना वाशी तुकाक्षीरी
तुकाशुभा । त्वक्क्षीरी वशजा शुभ्रा वशक्षीरी तु वैणवी
इति वैशाखन () ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वैजुज-
स्योपाधिविशेषस्य 'वशलोचन' इति ह्यात्स्य ।

शिमुजं श्वेतमरिचम्

शिमुजम्, श्वेतमरिचम् (३ न), 'सहिजनके क्षीज' के
२ नाम हैं ।

क्षीति ॥ शिप्रोजयते स्त । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।
९८) इति ङ ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेत मरिचमिव ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'शोभाञ्जनशीजस्य' ।

१ मेदिन्या — 'द्रव्ये चाप्युक्तदेशि च' इति पाठ ।

२ क्षारवते नैद वचो लभ्यते ।

मोरटं मूलमैश्वर्यम् ।

मोरटम् (न), 'ऊख (गन्ने) की जड़' का १ नाम है ।
 मोरति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०)
 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥ * ॥
 इक्षोरिदम् ॥ * ॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य' ('इक्षुमूलस्य') ।
 ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

ग्रन्थिकम्, पिप्पलीमूलम्, चटकाशिरः (३ न), 'विप-
 रामूल' के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ ग्रन्थे प्रतिष्ठितः । 'इवे-' (५।३।९६)
 इति कन् । 'ग्रन्थिक पिप्पलीमूलं गुग्गुलुग्रन्थिकपर्वयो ।
 करीरे पुसि देवसे सहदेवाख्यपाण्डवे' [इति विश्व. १२।
 १२९, मे० ७।८१] ॥ (१) ॥ * ॥ पिप्पल्या मूलम् ॥
 (२) ॥ * ॥ चटकाया शिर इव ॥ * ॥ 'शिर'
 अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रभस. १ ['शिरो
 ना पिप्पलीमूले स्थाप्यन्या च योपिति' इति रान्ते मे०
 १२९।९१] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ।

गोलोमी भूतकेशो ना

गोलोमी (स्त्री), भूतकेशः (पु), 'जटामांसी' के २
 नाम हैं ।

गविति ॥ गोलोमनामियम् । अण् (४।३।१२०) ।
 संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धयभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतद्रुवायां स्याद्-
 चाभूतकेशयो' [इति विश्व ११४।५१, मेदिनी ११३।
 ४३] ॥ (१) ॥ * ॥ भूताना केश इव । भूत. केशोऽस्य
 वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ।

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पत्राङ्गम्, रक्तचन्दनम् (२ न), 'रक्तसार' अर्थात् 'लाल
 चन्दनके समान एक काष्ठ-विशेष' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गोऽस्य । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पत्रके
 रक्तचन्दने' इति विश्व. (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ रक्त
 चन्दनमिव । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रक्तसार-
 द्रव्यस्य' 'पत्राङ्गं' ['लाल चन्दन' इत्यस्य] इति श्यातस्य ।

त्रिकटु त्र्युपणं व्योपम्

त्रिकटु, त्र्युपणम्, व्योपम् (३ न), 'त्रिकटु' अर्थात्
 'पिपल, सौंठ और मिर्चके समुदाय' के ३ नाम हैं ।

१. मेदिन्यामेवेदं धचन लभ्यते । विश्वे तु केवलं प्रथ-
 मपाद एव, द्वितीयादिपादस्तु — 'ग्रन्थिकं गुग्गुलुद्रुमे ।
 माद्रेये च करीरे च देवसे च प्रकीर्तितम् ।' एवं वर्तते ।
२. विश्वे तु — 'पद्भ्यावाचारयोपितो.' इति पाठः ।
३. विश्वे 'पत्राङ्गं पत्रके भूर्जे पत्राङ्गं रक्तचन्दने' ।
 इत्येवं (२७।४५) पाठादत्र मेदिनीत्येव पाठ उचितः ।

नीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥
 उपति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।
 १३४) । त्रयाणां उपणानां समाहारः । पात्रादि. (वा०
 २।४।३१) ॥ (२) ॥ * ॥ विशेषेण उपति । 'उप
 दाहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३३४) ॥ (३)
 ॥ * ॥ श्रीणि 'शुष्ठीपिप्पलीमरीचाना समाहारस्य' ।

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ ११ ॥

त्रिफला (स्त्री), फलत्रिकम् (न), 'त्रिफला' अर्थात्
 'आंबला, हरें और बहेड़े के समुदाय' के ३ नाम हैं ।

नीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहार । अजादि (४।१।
 ४) ॥ * ॥ तुफति । 'तृफ तृषो' (तु० प० से०) ।—
 'तृफश्च' { उ० १।१०४ } इति कलः । 'त्रिकल' तृफतःशेष
 च' इति त्रिकाण्डशेष [२।९।३६] ॥ (१) ॥ * ॥
 फलानां त्रिकम् । (२) ॥ * ॥ द्वे 'हरीतक्यामलकवि-
 भीतकफलानां समाहारस्य' ।

इति वैश्यवर्गविवरणम् ।

अथ शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

शूद्रः, अवरवर्णः, वृषलः, जघन्यजः (४ पु), 'शूद्र' के
 ४ नाम हैं ।

श्रिति ॥ शोचति । 'शुच षोके' (भ्वा० प० से०) ।
 'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'दादे रक्
 चात उर्वं च'—इति सूत्रितरपाणिनीय. ॥ (१) ॥ * ॥
 अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । 'अवरश्चासौ वर्णश्च इति' वा ॥
 (२) ॥ * ॥ वृष्यते, वर्पति वा । 'वृषु सेषने' (भ्वा०
 प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् ।
 वृषं धर्मं लुनाति वा । 'लूव् छेदने' (त्रया० उ० से०) ।
 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।१।१०) इति ङ. । वृषं लाति
 वा । क (३।२।३) ॥ (३) ॥ * ॥ जघन्यात् पादा-
 जजात । 'जनी प्राशुमवि' (दि० व्या० से०) । 'पञ्च-
 म्याम्-' (३।२।९८) इति ङः । 'जघन्य मेहुने क्लीबे
 चरमे गृहितेऽयवत्' (इति मेदिनी ११९।८३) ॥ (४)
 ॥ * ॥ चत्वारि 'शूद्रस्य' ।

आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बप्रकरणादयः ॥ १ ॥

संकीर्णः (पु), 'वर्णसङ्कर' अर्थात् 'मित्र २ जातिवाले
 माता-पिताके संयोगसे उत्पन्न 'अम्बछ, करण' आदि जाति-
 विशेष' का १ नाम है ।

१. 'दृषादिभ्यश्चिच्' इति सुवस्वरूपम् ।

आचेति ॥ संकीर्णते स्म । कृ विशेपे' (तु० प० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'ऋत इडातो' (७।१।१००) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति तत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अम्बष्ठश्च करणश्च । अम्बष्ठकरणवादी येषां ते । वादिना उपादिग्रह ॥ * ॥ एक 'सकराणाम्' [शूद्रजातीनाम्] ।

शूद्राविशोस्तु करणः

करणः (पु), 'शूद्रवर्णकी स्त्री और वैश्य वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

भिति ॥ शूद्रा च विट च, तयो सुत ॥ ७ ॥ किरति कीर्यते वा । 'कृ विशेपे' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्य प्रापि' (उ० २।७८) इति मुच । 'वृत्पत्युट्-' (३।३।११३) इति वा । 'करण एतुकर्मणो । बालवादी हसे लेपे नृत्य-गीतप्रभेदयो । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रवायसवेशानेषु च । वायस्ये साधने कर्षेव, पुंसि शूद्राविशो सुते' (इति 'भे० ४७। ३८-३९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं वैश्याच्छूद्राया जातस्य' ।

अम्बष्ठो वैश्याद् द्विजन्मनोः ।

अम्बष्ठ (पु), 'वैश्य वर्णकी स्त्री और ब्राह्मण वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च, तयो सुत ॥ * ॥ अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्ती' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति क । अम्बाम्-' (८।३।९७) इति पत्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राङ्गणस्य सुतेपि' च । अम्बष्ठाऽप्यम्बल्लोणा^२ स्यात् पाठानुविकथोरपि [इति विश्व ४२।१३, मेदिनी ३९।११] ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'वैश्यान्नाह्याभ्यामुत्पन्नस्य' ।

शूद्राश्त्रिययोरम्रः

उम्र (पु), 'शूद्र वर्णकी स्त्री और क्षत्रिय वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

भिति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च, तयो सुत ॥ * ॥ उच्यति । 'उच समवाये' (वि० प० से०) । 'ऋञ्जे द्र-' (उ० २।२८) इति निपातनात्साधु । उम्र शूद्रासुते

१. विश्वे 'करण साधनक्षेत्रकाचकायस्यवर्मसु । गीता-ङ्गहारसवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥ बालवादी च करण स्मृत शूद्राविशो सुते ।' इति (५०।३४-३५) भिन्नया ठाण्यत्यस्यापि 'विश्व' इति प्राक्तनपाठस्य स्थाने 'मेदिनी' इति पाठ स्थापित ।

२ विश्व-मेदिन्यो '—अम्बष्ठा चाम्बल—' इति पाठ ।

क्षत्राद्भूते पुंसि त्रिपूत्वटे । स्त्री' वचाशुतयो' (इति मेदिनी १२३।९-१०) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ।

मागधः क्षत्रियविशो ॥ २ ॥

मागध (पु), 'क्षत्रिय वर्णकी स्त्री और वैश्य वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

मेति ॥ क्षत्रिया च त्रिट् च । तयो सुत ॥ * ॥ मा गध्यति । 'मागध वेष्टने' कण्ठवादि । अच् (३।१।१३५) 'यस्य हल' (६।४।४९) इति यलोप । प्रजाद्यम् (५।४। ३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवर्धिनो । वैश्यत क्षत्रियापुने मागधो स्यात् पिप्पली । यूथो भापाविशेषश्च' [इति हेमचन्द्र ३।३७५-३७६] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'क्षत्रियावैश्याभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्थाक्षत्रिययोः

माहिष्य (पु), 'वैश्य वर्णकी स्त्री और क्षत्रिय वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

मेति ॥ अर्था च क्षत्रियश्च, तयो सुत ॥ * ॥ माहिष्या साधु । 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (२।४।३८) । यद्वा-महाते, महति वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योऽष्टिपच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ एक वैश्याक्षत्रियाभ्या जनितास्य' ।

क्षत्तार्याशूद्रयो सुत ।

क्षत्ता (पु), 'क्षत्रिय वर्णकी स्त्री और शूद्र वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' अर्थात् 'बर्द्ध' का १ नाम है ।

मेति ॥ अर्था च शूद्रश्च, तयो सुत ॥ * ॥ क्षत्तार्याश्चते वा क्षत्त सभृती () । -ससिखदादिभ्य- (उ० २।९४) इति वृच् । क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथी । मुजिष्पातनयसपि स्यात्त्रिपुक्तवेषतो पुनार्थे (इति मेदिनी ५४।७) ॥ (१) ॥ * ॥ अर्था स्त्वामिनी । सा च क्षत्रियायोऽप्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियाया च शूद्रजे इत्यनेनाविरोध ॥ * ॥ एकम् 'अर्थाशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

सूत (पु), 'ब्राह्मण वर्णकी स्त्री और क्षत्रिय वर्णके पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' अर्थात् 'सारथिका काम करनेवाले' का १ नाम है ।

१ विश्व (१२९।५४)-हेम (२।४०-६) योर-नुरोधादपत्य '—वचाशुद्रयो' इति मेदिनीस्थ पाठो न समीचीन ।

व्रैति ॥ सूयते स्म । 'पूष्य प्रसवे' (दि० धा० से०) ।
 क्त. (३।४।७२) । 'सूत. पारदसारव्यो. प्रसूतेरितवग्दिपु।
 ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जाते तदिण' इति हैम (२।२।१२) ॥
 (१) ॥ * ॥ एक 'ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जातस्य' ।

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

वैदेहकः (पु), 'ब्राह्मण्य चर्णकी स्त्री और वैश्य चर्णके
 पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तज भव' (४।३।५३)
 विदेहस्यापश्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यञ् । स्वार्थे
 कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । वैदेहको वाणिजके 'सूत्राद्वैश्या-
 सुतेऽपि च' [इति विश्व १९।२०५, मेदिनी १७।२।१६]
 (१) ॥ * ॥ एक 'ब्राह्मण्या वैश्याज्जातस्य' ।

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यो यस्य मंभघः ।

रथकारः (पु), 'करणी स्त्री (द्रष्टृ चर्णकी स्त्री और वैश्य
 चर्णके पुरुषसे उत्पन्न कन्या) और माहिष्य जातिके पुरुष
 (वैश्य चर्णकी स्त्री और क्षत्रिय चर्णके पुरुषसे उत्पन्न पुत्र)
 से उत्पन्न सन्तान' का १ नाम है ।

रेति ॥ महिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्या सुद्राया
 वैश्यादुत्पन्नयाम् ॥ * ॥ रथ करोति । 'डुकृञ्
 करणे' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) । 'रथ-
 कारस्तु माहिष्यात् करणी च तज्जणि' (इति मेदिनी
 १४।३।२९२) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'करण्यां माहिष्या-
 दुत्पन्नस्य' ।

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां धृपलेन यः ॥ ४ ॥

चण्डालः (पु) 'ब्राह्मण्य चर्णकी स्त्री और द्रष्टृ चर्णके
 पुरुषसे उत्पन्न सन्तान' अर्थात् 'चाण्डाल' का १ नाम है ।

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०)
 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥ * ॥
 प्रत्येकमेकैकं '(सकारवितोषाणाम्)' [चण्डालस्य=सुद्राद्
 ब्राह्मण्या जातस्य] ।

कारः शिल्पी

कारः, शिल्पी (२ पु), 'कारीयर' के २ नाम हैं ।
 केति ॥ करोति । 'कृत्वापा-' (उ० १।१) इत्युप् ।

१. एनयोर्विश्वमेदिन्यो हैम (४।३७) च 'शूद्रा-
 द्वैश्यकन्यायामुत्पन्नस्य 'वैदेहक' संतोक्तावपि 'वैश्यान्मागध-
 वैदेहो राजविप्राङ्गनासुतो' इति मनोः (१०।११)
 "वैश्यात् मागध क्षत्रिया 'वैदेहको' द्विजस्त्रियाम्" इति
 हैमनाममालायाश्च (३।५६२) विरोधान्मनूक्तवचन-
 स्यैव प्रामाण्यमङ्गीकार्यम् ।

'कारस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति
 हेमचन्द्र (२।४।१४) ॥ (१) ॥ * ॥ शिल्पमस्यास्ति ।
 'अत -' (५।२।११५) इतिनि । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारी
 स्त्रिया कोलदत्तोपधो' (इति मेदिनी ९३।४३) ॥ (२)
 ॥ * ॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।
 पञ्चमश्चमंकारश्च कारव. शिल्पिनो मता.' ()
 ॥ * ॥ हे 'चित्रकारादेः' ।

संहतैस्तैर्द्रयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

श्रेणिः (पु स्त्री), 'एक जातिके कारीगरोंके समूह' का १
 नाम है ।

सगिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा । 'भ्रिञ् वेवायाम्' (भ्वा०
 उ० से०) । 'वहिश्रियु-' (उ० ४।५१) नि । 'श्रेणिः
 स्त्रीपुमयो षड्ङ्को समानशिल्पिमहती' (इति मेदिनी
 ४७।३१) ॥ (१) ॥ एक 'सजातीयगणितसंघस्य' ।

कुलकः स्थाकुलश्रेष्टी

कुलकः, कुलश्रेष्टी (२ पु), 'खानदानी (कुलीन) कारी-
 गर' के २ नाम हैं ।

विवति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने वन्तुषु च' (भ्वा०
 प० से०) । ववुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले
 स्यात्संबद्धश्लोकसंहती । पुंसि वलमीककाकेन्दुकुलश्रेष्टे पृ
 कथ्यते' (इति मेदिनी ६।६९-७०) ॥ * ॥ 'कुलक.'
 इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (१।२।११५) ।
 'कुलिको नामभेदे स्याद् द्रुभेदे कुलसत्तमे' (इति मेदिनी
 १६।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः
 (५।२।११५) ॥ (२) हे 'कारस्तुङ्गे मुखस्य' ।

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मालाकारः, मालिकः (२ पु), 'माली' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ माला करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१)
 ॥ * ॥ मालास्यास्ति । 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' (५।२।११६)
 इति ठन् । यद्वा-माला शिल्पमस्याः । 'शिल्पम्' (४।४।
 ५५) इति ठन् । 'मालिका सतलापुत्री श्रीवालकरणेऽपि
 च । पुण्यमाल्ये तदीभेदे षक्षिभेदे च 'मालिक.' (इति मे०
 १२।१३९-१४०) ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'मालाकारस्य'
 'माली' इति वपातस्य ।

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

कुम्भकारः, कुलालः (२ पु), 'कुम्हार' के २ नाम हैं ।

विवति ॥ कुम्भ करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भ-

१. '—पुत्रीप्रीवालंकरणेपु च ।'.....'सु मालिकः ।'
 इति मेदिनीपाठः ।

कारी कुलध्या च पृषि स्यादटकारके' इति विश्व (मे० १, ११२५८) ॥ (१) ॥ * ॥ कु भूमि लालपति । 'लड विलासे' (भा० प० से०) । अण् (३१२१) । डलयो रवयम् । कुलमालाति वा । क (वा० ३१२५) । कुलमलति वा । अण् (३१२१) । कुलमालुनाति वा । ड (वा० ३१२१०१) । घूके कुलाल कुवकुभे कुम्भकारेऽञ्जनास्तरे' (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुलालस्य' ।

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पलगण्ड, लेपकः (२ पु), 'मकान आदिमं चूना आदि लगाने वाले जाति विशेष' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पल भासम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वदनेकदेशमिव करोति । 'गडि वदेनेकदेशे' (भा० प० से०) अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥ * ॥ लिम्पति । 'लिप उपवेहे' (तु० उ० से०) । ण्वुल् (६१११३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गृहाद्यो लेपकारस्य' ।

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तन्तुवाय, कुविन्दः (२ पु), 'जुलाहा' अर्थात् 'कपड़ा बुननेवाले' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसताने' (भा० उ० अ०) । 'ह्लावाभश्च' (३१२१) इत्यण् ॥ * ॥ 'तन्त्र-वाय' इति पाठे—तन्त्रवो वितन्त्यन्ते यस्मिस्तत्तन्त्रम् । तद्वयति ॥ * ॥ 'तन्त्रवात' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दुवप् धीजसन्ताने' (भा० उ० अ०) । अण् (३१२१) ॥ (१) ॥ * ॥ कु भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विद्ल् लार्भे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु (च) विन्दे सज्ञायाम्' (वा० ३१११३८) इति श । कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वाबश्च' (उ० ४१८६) इति क्तिन्च् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पटाना निर्मातरि' ['जुलाहा' इति स्यातास्य जातिविशेषस्य] ।

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

तुन्नवाय, सौचिक (२ पु), 'दर्जी' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ तुन्न छिन्न वयति । 'वेञ् तन्तुसताने' (भा० उ० अ०) । अण् (३१२१) ॥ (१) ॥ * ॥ सूची शिल्पमस्य 'शिल्पम्' (४१४१५५) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कञ्चुवपाधेनिर्मातरि' ['दर्जी' इत्याख्यस्य] ।

१. विश्वे 'कुम्भकारी कुलाख्या स्यात् कुम्भकार कुलालके' इति (१४८१२८२) पाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ उच्यते । मेदिन्या च—'पुलिङ्गो घटकारके' इति पाठः ।

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रङ्गाजीव, चित्रकारः (२ पु), 'रंगसाज' अर्थात् 'कपड़े को रंगने या छापकर चित्रकारी आदि करनेवाले' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भा० प० से०) । 'इगुपय-' (३१११३५) इति क ; रङ्ग आजीवोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानिशा-' (३१२११) इति ट ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चित्रवारस्य' ।

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शस्त्रमार्ज, असिधावकः (२ पु), 'सान चदानेवाले या शस्त्रोंकी सफाई और मरम्मत आदि करनेवाले' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ शस्त्रं माण्डि । 'मूजू शुद्धो' (अ० प० से०) । अण् (३१२१) ॥ * ॥ अस्ति मावति । 'वाञ्जु गतिशुद्धयो' (भा० उ० से०) । अण् (३१२१) । स्वार्थे क्न् (जापि० ५१४१५) । षवृन् (उ० २१३२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शस्त्रघण्टोपजीविन' ।

पादूकृच्चर्मकारः स्यात्

पादूकृद्, चर्मकारः (२ पु), 'चमार' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'णित्कसिपद्यते' (उ० ११५५) इति ऊ । पादू करोति । क्विप् (३१२१०६) ॥ (१) ॥ * ॥ चर्मं करोति । अण् (३१२१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ।

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकार, लोहकारकः (२ पु), 'लुहार' के २ नाम हैं ।

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्यय लोहबीजवाची—इति श्रीभोज । व्यो करोति । अण् (३१२१) ॥ (१) ॥ * ॥ लोह करोति । अण् (३१२१) । स्वार्थे क्न् (जापि० ५१४१५) । 'व्योकारोऽयस्कारो लोहकार स्यात्' इति रत्नकोशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लोहकारस्य' ।

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रत्नकारके ।

नाडिधम, स्वर्णकार, कलादः, रत्नकारकः (४ पु), 'सुनार' के ४ नाम हैं ।

पेति ॥ नाडी वसानली धमति । 'ध्मा शब्दागिनस्यो-गयो' (भा० प० से०) । 'नाडीमुष्टधोष्य' (३१२१३०) इति खप् । 'लित्यनवयस्य' (६१३६६) इति ह्रस्व ॥ (२) ॥ * ॥ स्वर्णं करोति । अण् (३१२१) ॥ (२) ॥ * ॥ कलागादत्ते । 'दुवाब् दाने' (जु० उ० अ०) । मूलधुमुजादित्वात् (वा० ३१२४) क् ॥ (३) ॥ * ॥

स्वमं करोति । अण् (३।२।१) । स्वायँ कन् (शापि० (५।४।५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'स्वर्णकारस्य' ।

स्वाच्छास्त्रिकः काम्बविकः

शास्त्रिकः, काम्बविकः (२ पु), 'गङ्गुडी चूडी आदि वधानेवाले' के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ गङ्गु शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बु. शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) । '—शास्त्रिक' (२।४।९) इति निर्देशास्का-देशोऽनित्यः । कम्बोविकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठक् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गङ्गुवादकस्य' ।

शौलिकस्ताम्रतृट्टकः ॥ ८ ॥

शौलिकः, ताम्रतृट्टकः (२ ९), 'तमेदा' अर्थात् 'तात्रिके धर्तन आदि धनानेवाले' के २ नाम हैं ।

शायिति ॥ शुल्बघट्टनं शिल्पनस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्र तृट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वायँ कन् (शापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ।

तक्षा तु वर्धयित्स्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तक्षा, वर्धयित्, स्वष्टा, रथकारः, काष्ठतट् (५ पु) 'यवई' के ५ नाम हैं ।

तेति ॥ तक्षोति । 'तक्षु तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । '—पुत्रुषि—' (उ० १।१५६) इत्यादिना कनिन् (१) ॥ * ॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।३४) । वर्ध कर्षति । 'वर्ष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्दि ॥ (२) ॥ * ॥ स्वक्षति । 'स्वसू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । तुच् (३।१।३३) । 'स्वष्टा पुनात्' देवसिन्धुवत्तणोरादिस्य-भिधायि' (इति मेदिनी ३।४।१६) ॥ (३) ॥ * ॥ रथं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ काष्ठ तक्षति क्विप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'मुह्यार' ('यवई') इति स्थातस्य ।

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

ग्रामाधीनः (भा० दी०), ग्रामतक्षः (२ पु), 'गांवके यवई' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ ग्रामेशयि । 'ग्राममी' (२।१।४०) इति समासः । 'अपठस—' (५।४।७) इति खः (१) ॥ * ॥ ग्रामस्य तक्षा । 'ग्रामकोटाभ्यां च तक्षणः' (५।४।९३) इति टच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्रामतट्टुः' ।

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटतक्षः, अनधीनकः (२ पु), 'स्वतन्त्र यवई' के २ नाम हैं ।

कौटेति ॥ कुट्टया भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् कौटश्चामौ तक्षा च । टच् (५।४।५५) ॥ (१) ॥ * ॥ नाधीन । स्वायँ कन् (शापि० ५।४।५) ॥ * ॥ एकं कौटतट्टु ।

क्षुरिसुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

क्षुरी, सुण्डी, दिवाकीर्तिः, नापितः, अन्तावसायी (५ पु), 'हजाम' के ५ नाम हैं ।

क्षुरिति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति । 'अत—' (५।२।११५) इतिनि. ॥ (१) ॥ * ॥ मुण्डं करोति । 'मुण्डमिश्र—' (३।१।२१) इति णिच् । ग्रह्यादित्वात् (३।१।३४) णिनि. ॥ (२) ॥ * ॥ दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुमि स्वाग्नापिताग्नावसायिनो' 'विश्व' (इति मेदिनी ६।१।२२०) ॥ (३) ॥ * ॥ न नियति स्म । 'पि पतो' (तु० प० अ०) । 'गत्वर्था—' (३।४।७२) इति फ. । न—अपित । निषेधात्मकेन नशब्देन 'शुमुषा' (२।१।४) इति समासः । यद्वा—नापनम् । 'आप्लु व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । पञ् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । 'तक्षस्य सजातम्—' (५।२।३६) इतीत्त्वं ॥ (४) ॥ * ॥ नखानामन्तमवसात् शीलमस्य । 'योऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'पि धर्मे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'सुषि—' (३।२।७८) इति णिनि. । 'आतो युक्—' (७।३।३३) । (अन्तावसायी श्रमके मुनिभेदे च नापिते' इति मेदिनी १०।१।५२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'नापितस्य' ।

निर्णोजकः त्याद्रजकः

निर्णोजकः, रजकः (२ पु), 'घोबी' के २ नाम हैं ।

नोति ॥ निर्णोनेति । 'णिण्णिर् शुद्धो' (जु० उ० से०) षुल् (३।१।३३) । 'उपसर्गादसमाप्ते—' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ रजति । रञ्ज रागं' (भ्वा० उ० अ०) क्वृत् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रजकस्य' ।

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शौण्डिकः, मण्डहारकः (२ पु), 'कलवार या मद्य वना-नेवाले' के २ नाम हैं ।

१. 'दिवाकीर्तिस्तु चण्डाले नापितोऽप्युपसर्गि' इति (७।३।२२) भिन्नपाठात् 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

शाविति ॥ ('शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनीवे
द्व्याहस्तिहस्तसुरामु च' इति मेदिनी ४२।३५) । शुण्डा सुरा
पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१)
॥ * ॥ मण्ड सुरापण्यं हृषति । 'कर्मण्यप' (३।२।१) ।
स्वार्थे वन (भाषि० ५।४.५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
गोण्डवस्य' ।

जावाल स्याद्जाजीव

जावाल, अजाजीव (२ पु), 'गैरेरिये या अँद्विहारे' के
२ नाम हैं ।

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूपणादो'
(श्व।० प० स०) । अण् (३।२।१) । व (वा० ३।२।५)
व । जवालोऽज, तस्यायम् ॥ (१) ॥ * ॥ अजा
आजीवो जीविकाऽयम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अजाजीवनस्य'
जातिविशेष्यम् ।

देवाजीवी तु देवल ।

देवाजीव, देवल (२ पु), 'पण्डा, पुजारी आदि' के २
नाम हैं ।

देवेति ॥ देवराजीवितु सीमलस्य । 'सुप्यजातो-'
(३।२।७८) इति णिनि ॥ * ॥ (देवाजीव' इति)
अदन्तापठे देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ देवान्
जीविकायै लाति ॥ क ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे देवपूजोप-
जीविन' ।

स्यान्माया शाम्बरी

माया, शाम्बरी (२ स्त्री), 'जादू'के २ नाम हैं ।

स्येति ॥ विश्व माति यस्याम्, मिमोते वा । 'मा
माने' (अ० प० अ०) । माइ माने' (जु० अ० अ०)
वा । 'माद्यासिम्भो य' (उ० ४।१०९) । मा याति
वा । आतोऽणुप-' (३।२।३) इति क । 'माया स्याच्छा
म्बरीदुन्द्रोर्माय पीताम्बरेऽमुरे' (इति मेदिनी ११६।
४६) ॥ (१) ॥ * ॥ शम्बराल्यदेवस्येदम् । तस्येदम् ।
(४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दन्द्रजालादि-
दिमायाया' ।

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मायाकार, प्रातिहारिक (२ पु), 'जादूगर' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ माया करोति । अण (३।२।१) ॥ (१)
॥ * ॥ प्रतिहरणम् । 'हृक् हरणे' (श्व।० उ० अ०) ।
भावे घञ (३।३।१८) । प्रतिहारो व्याज प्रयोजनमस्य ।
'प्रयोजनम्' (४।१।१०९) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'इन्द्रजालिवस्य' ।

शैलाळिनस्तु शैलूपा जायाजीवा कृशाधिनः ।

भरता इत्यपि नटा

शैलाळी, शैलूर, जायाजीव, कृशाधरी भरत, नट (१
पु), 'नट' के ६ नाम ।

शायिनि ॥ गिालिना प्रोक्त नम्सूत्रमधीयेते । पार-
शर्यंगिलालिम्याम्-' (४।३।११०) इति णिनि । (१)
॥ * ॥ शिद्रूपस्य ऋषेरत्पम् । अण् (४।१।११४) ।
'नटे वित्वे च संद्रूप' इति ताल्ब्यादिपूर्वयान्तेषु रमन्'
(२) ॥ * ॥ जायया जीवन्ति । 'जीव प्रापधारणे' (श्व।०
प० से०) । 'दुमुपय-' (३।१।१३५) इति व ॥ (३)
॥ * ॥ कृशास्वेन प्रोक्त नटसूत्रमभावन । 'कर्मदृष्टा
श्वादिनि' (४।३।१११) ॥ (४) ॥ * ॥ भरतस्य मुने
शिव्या । अण् (४।३।१२०) । सप्तापूर्वकत्वान् वृद्धि ।
यद्वा विमनि स्वाङ्गम् । 'दुमुत्र' (जु० व०) । 'मृमृदधि-'
(उ० ३।१।११) इत्यलच ।—विदाद्यो (४।१।१०४) वा ।
यद्योञ्च' (२।४।६४) इति लुकि भरत — इति मुकुट ।
तत्र । अत्रुवचने वृद्धिप्रमङ्गात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच्च
(५) ॥ * ॥ नटति 'नट नृतो' (श्व।० प० स०) घृष् (३।१।
१३४) ॥ (६) ॥ * ॥ 'रङ्गावतारी संद्रूपो नटो भर-
तभारतो' इति वाचस्पति ॥ * ॥ * ॥ षट् 'नटानाम्' ।

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चारण, कुशीलव (२ पु), 'कथक' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । चर गतो (श्व।० प०
से०) । णिजन् । नन्द्यादित्यु (३।१।१३४) (१)
॥ * ॥ कुत्सित शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२।१।१८)
इति समास । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति
वा । कुशील वान्ति वा । 'वा गत्यादो' (अ० प० अ०) ।
क (३।२।३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'बन्दिविशेष्य' ।
मार्दङ्गिका मौरजिना'

मार्दङ्गिक, मौरजिव (२ पु), 'मृदङ्ग बजानेवाले' के २
नाम हैं ।

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादन वित्पमेषाम् ।
'वित्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ मुरव
वित्पमेषाम् । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृद-
ङ्गवादनशीलस्य' ।

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पाणिवाद, पाणिघ (२ पु), 'हाथकी ताडी बजाकर
मृदङ्ग, सवटा आदि वाजाओंके अनुकरण करनेवाले' के २
नाम हैं ।

वेति ॥ पाणि वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० १० से०) ।
 ष्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ पाणि धमन्ति ।
 'पाणिघताडयो चिल्विपि' (३।२।५५) इति साधु ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'करतालिङ्गावादनशीलस्य' ।

वेणुध्माः स्युर्ध्वेणविकाः

वेणुध्मः, वैणविकः (२ पु), 'वंदा या मुरली बजानेवाले'
 के २ नाम हैं ।

वयिति ॥ वेणु धमन्ति । 'दमा दन्दादौ' (भ्वा० १०
 से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ॥ (१) ॥ * ॥
 वेणोविचारः । 'ओग्' (४।३।३९) । वेणव शिल्पमस्य ।
 ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ।

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीणावादः, वैणिकः (२ पु), 'वीणा बजानेवाले' के २
 नाम हैं ।

वीति ॥ वीणा वादयन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ वीणा
 शिल्पमेयाम् ॥ (२) ॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ।

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीवान्तकः, शाकुनिकः (२ पु), 'बहेलिये या विद्वियोंको
 मारने वाले' अर्थात् 'चिबीमार' के २ नाम हैं ।

जीति ॥ जीवानामन्तक ॥ (१) ॥ * ॥ शकुनान्
 हन्ति । 'पक्षिमत्स्य-' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'पक्षिणा हन्तरि' ।

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

वागुरिकः, जालिकः (२ पु), 'जालसे पशु-पक्षी, मछली
 आदि को फँसानेवाले' के २ नाम हैं ।

दाविति ॥ वागुरका (१) जालेन (२) व वरति ।
 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जालेन
 मृगान्ध्वनत' ।

वैतसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वैतसिकः, कौटिकः, मांसिकः (३ पु), 'मांस बेचनेवाले,
 बधिक आदि' के ३ नाम हैं ।

वायिति ॥ वीरत्सेन मृगपक्ष्यादिवन्दनोपायेन चरति ॥
 (१) ॥ * ॥ कूटेन मृगादिवन्दनयन्त्रेण चरति (२)
 ॥ * ॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१)
 इति ठक् ॥ (३) ॥ * ॥ धीणि 'मासविक्रयजीविनः' ।

भृत्को भृतिभुक्तकर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भृत्कः, भृतिभुक्, कर्मकरः, वैतनिकः (४ पु), 'मजदूर
 या वेतन लेनेवाले नौकर' के ४ नाम हैं ।

भ्रिति ॥ भ्रिमते स्म 'भृन् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 क्त' (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (जायि० ५।४।५) यद्वा-
 भृति करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति गिज-
 न्तास्त्वन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ भृति वेतनं
 भुङ्कते । विवृ (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ कर्म
 करोति । 'कर्मणि भृति' (३।२।२२) इति ट ॥ (३)
 ॥ * ॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।
 १२) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'वेतनोपजी-
 वित' ['वैतनिकभृत्यस्य'] ।

वार्तावहो वैदधिकः

वार्तावहः, वैदधिकः (२ पु), 'कौबर या बहूंगी डोनेवाले'
 के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वार्ताया वह ॥ (१) ॥ * ॥ विविधं
 वीवर्ध वा वहति । 'विभाषा' विवधवीवधात्' (४।४।१७)
 इति ट्न् । पठे ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वार्ताया वाह-
 कस्तु' 'कवडिया' इति ह्यतिस्य ।

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भारवाहः, भारिकः (२ पु), 'बोहर डोनेवाले कुली आदि'
 के २ नाम हैं ।

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१)
 ॥ * ॥ भारोऽस्ति बाह्यत्वेनास्य । 'अत् -' (४।२।१५)
 इति ट्न् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ।

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निरीनोऽपसदो जालमः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

विवर्णः, पामरः, नीचः, प्राकृतः, पृथग्जनः, निहीनः, अप-
 सदः, क्षुल्लमः, क्षुल्लकः, हतरः (१० पु), 'नीच' के १० नाम हैं ।

वीति ॥ विवर्णो वर्णो यस्य, यस्माद्वा । 'वर्णो
 द्वित्रादौ शुक्लादौ स्तुतो ह्यपयोऽक्षरे' (४।८।१३-१४)
 इति विश्व ॥ (१) ॥ * ॥ पामरान् रति । क (३।२।३)
 यद्वा-पा धर्मं त्रियते येन । 'मूह प्राण-त्यागे' (तु० १० अ०) ।
 'पुसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ निहृ-
 ष्टापी लक्ष्मीं चिनोति । 'विधु चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
 'अभ्येभ्योऽपि ह्ययते' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (३)
 ॥ * ॥ प्रकृती भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा-प्रकृतम-

१. अष्टाध्याय्यादौ 'विभाषा विवधात्' इत्येव सूत्रम्
 न तु '—विवधवीवधात्' इति । तस्मात् 'विभाषा विव-
 धवीवधात्' इति कपनं सि० को० अनुसारे फलिताय-
 माशुम् ।

कृतमकार्यमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ सज्जनेभ्य पृथग्भूतो
जन । वाक्पथिवादि (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥ * ॥
निश्चयेन हीन । 'कुपति-' (२।२।१८) इति समास ॥ (६)
॥ * ॥ अणुकण्टमण्डले वा सीदति । 'पठ्' विपरणामो
(भ्वा० प० अ०) । षच् (३।१।२४) ॥ (७) ॥ * ॥
जालयति । जाल आच्छादने' (?) (चु० प० से०) । जाल
करोति । बाहुलकाम । नेडयश्च कृति (७।२।८) ।
'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' [इति हैम २।
३२६ ३२७] ॥ (८) ॥ * ॥ क्षुप लाति । व (३।२।
३) स्वार्थे कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा क्षुण्ति, क्षुण्ति
वा । क्षुद क्षीदे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।
१३) इति रक् । वपितिकादि (८।२।१८) । यद्वा-
क्षुषा लक्षयते । 'लक्ष आस्वादाने' (?) । पृत्ति-' (३।
३।११८) इति ष ॥ * ॥ ('सुल्लक' इति) कवमे
द्वितीयादिरपि । 'सुल्लकस्त्रिपु नीचेऽपे' इति रभसात् ।
खदनम् । खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । सपदादि
(वा० ३।३।१०८) । प्रुपोदरादि (६।३।१०९) ।
सुद लाति । वयुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥ * ॥
इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदो
रप्' (३।३।५७) । इत गमन करोति वा । 'तत्करोति-'
(वा० ३।१।२६) इति णिच् । यद्वा-इतेन ज्ञानेन क्षीते ।
'प्रातिपदिकाद्धारत्वर्थे' (चु० सु०) इति णिच् । बाहुल
कादर । यद्वा-'इ' इत्यव्ययमपकर्षे । 'द्विवचने-' (५।३।
५७) इति तरप् । ब्र०प्रवर्षत्वानामु ॥ (१०) ॥ * ॥
दश 'नीचस्य' ।

मृत्ये दासेयदासेरदासगोव्यकचेटका ।

नियोज्यकिक्रमैप्यभुजिप्यपरिचारका ॥ १५ ॥

भृत्य, दासेय, दासेर, दास, गोप्यक, चेटक, नियो-
ज्य, किक्र, म्रैप्य, भुजिप्य, परिचारक (११ पु), 'नीकर
भृत्य' के ११ नाम है ।

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'भृञोऽपज्ञानाम्' (३।१।११२) इति क्यप । भृत्य दासे
भृता भृता' [इति विश्व ११८।४२] ॥ (१) ॥ * ॥
दास्या अपत्यम् । 'द्वयच्' (४।१।२२१) इति डक् ॥
(२) ॥ * ॥ 'शुद्राभ्यो वा' (४।१।३३१) इति डक्
च ॥ (३) ॥ * ॥ दसयति, दसयते वा । 'दसि दीप्ती
(चु० प० से०) । 'दसेष्टटनौ न आ च (उ० ५।१०) ।
यद्वा-दास्यते । 'दाष् दाने' (भ्वा० उ० से०) । षच्
(३।३।१८) ॥ * ॥ ('दाश्' इति) तालव्या तपक्षे-

दशेश्च' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥ * ॥ गुप्यते ।
गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।२२४) ।
स्वार्थे कन् (आशि० ५।४।५) । गोप्य कामति वा । क
शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनूप-' (३।२।३)
इति व ॥ (५) ॥ * ॥ चेटपते । 'चिट परशेपे' (भ्वा०
प० से०) । वृत्तादिभ्यो वृन् (उ० ५।३५) ॥ (६)
॥ * ॥ नियुजयते । 'युजिर् योने' (ह० उ० अ०) ।
ण्यत् (३।१।२२४) । 'प्रयोज्यनिगोप्यो क्षणार्थे (७।
३।६८) इति साधु ॥ (७) ॥ * ॥ विचित् कृतित
वा करोति । दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यप 'स्य
सुद्वहृपु-' (वा० ३।२।२१) इति अच ॥ (८) ॥ * ॥
प्रेष्यते । 'इप गती' (दि० प० से०) आभीक्ष्ये (ब्रह्म०
प० से०) वा । ण्यत् (३।१।११४) । 'प्राद्रुहो-' (वा०
६।१।८९) इति वृद्धि ॥ (९) ॥ * ॥ मुञ्चते स्वा
म्युच्छिष्टम् भुजयते वा । रुचिभुजिभ्या किञ्चम् (उ०
४।१७९) ॥ (१०) ॥ * ॥ परिवरति । 'वर गदादी'
(भ्वा० प० से०) षुल् (३।१।२३३) ॥ (११)
॥ * ॥ एकादश 'दासस्य' ।

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिता ।

पराचित, परिस्कन्द, परजात, परैधित (४ पु) 'दूष
रेके द्वारा पालित' के ४ नाम हैं ।

पेत्ति ॥ परेणाचित । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ०
अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ परिस्क
न्दति । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचा-
द्यच् (३।१।२३४) । 'परेश्च (८।३।७४) इति वा
पत्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ परस्माज्जात । परपोषितत्वाद्
॥ * ॥ पराजित' इति पाठे—परेराजोयते स्म । जि
अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । यद्वा
परेषामाज क्षेपण जातोऽस्य । तारकादि (५।२।३६) ॥
(३) ॥ * ॥ परैरेधित सचधित ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि औदासी येन परपोषितस्य ।

मन्दस्तुन्दपरिसृज आलस्य. शीतकोऽलसोऽनुष्ण ॥

मन्द, तुन्दपरिसृज, आलस्य, शीतक, अलस, अनु-
ष्ण (६ पु), 'आलसी' के ६ नाम हैं ।

मेति ॥ मन्दते स्वपिति । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) अच (३।१।२३४) । 'मन्दोऽनोक्षे च मूलं च
स्वैरे चाभाभ्यरोनिगो । अल्पे च त्रिपु पुति स्माद्धस्तिका

१ —'गतिमक्षययो' इति वाच्यम् ।

२ 'गतिशोपणयो' इति कथन युक्तम् ।

३ —'स्तुतिमोदस्वप्नकान्तिगतिपु' इति पाठो युक्त ।

१ —'विशरणमत्यवसादान्पे' इति वाच्यम् ।

त्यन्तरे शनो' [इति विश्व, मे० ७५।१३] ॥ (१)
 ॥*॥ तुन्दमुदरं परिमाष्टि 'धृङ् शुद्धो' (अ० प० से०) ।
 'तुन्दशोकयो -' (३।२।५) इति क ॥ (२) ॥*॥
 न लसति । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
 १।३४) ॥ (५) ॥ * ॥ स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।
 १२४) ॥ (३) ॥ * ॥ शीतं करोति । 'शीतोष्णाम्या
 कारिणि' (५।२।७२) इति कञ् ॥ (४) ॥ * ॥
 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गक' [इति मे०
 ४५।३] । उष्णो दक्षः । उष्णादभ्यः ॥ (६) ॥*॥
 पठ 'अलसस्य' ।

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सुस्थान उष्णश्च ।

दक्षः, चतुरः, पेशलः, पटवः, सुस्थानः, उष्णः (६ उ),
 'चालाक, चतुर' के ६ नाम हैं ।

दक्षि ॥ दक्षते 'दक्ष दृष्टो शीघ्राय च' (भ्वा० वा०
 से०) । अच् (३।१।३४) । दक्ष प्रजापती रुद्ररूपमे
 कुम्भकुटे पटो । द्रुमे दक्षा तु मेदिन्याम् [इति शैभ २।
 ५७६] ॥ (१) ॥ * ॥ वसति, वस्यते वा । 'चने
 याचने' (भ्वा० उ० से०) 'मन्दिवादिमथिचतिचङ्कुप-
 ङ्किभ्य उरच्' (उ० १।३८) ॥ (२) ॥ * ॥ पेश-
 नम् । 'पिश समाधो' (तु० प० से०) । षञ् (३।३।
 १८) । पेशं लसति । क. (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति ।
 सिध्मादिस्वात् (५।२।१७) लञ् वा ॥ (३) ॥*॥
 पाठयति । गिञ्जत्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति
 साधु । 'पटुरक्षे च नीरोधे चतुरेऽप्यभिषेयवत् । पटोले तु
 पुमान्बलीवे छत्रालवणमोरपि' (इति मे० ३५।२०) ॥
 (४) ॥ * ॥ तुष्टु उत्थानमुद्योगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥
 उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति । अर्धप्राद्यच् (५।२।
 १२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्' ३ दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः

[इति मे० ४५।३] ॥ (६) ॥ * ॥ पठ 'दक्षस्य' ।
 चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
 निपादश्चप्रावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

चण्डालः, प्लवः, मातङ्गः, दिवाकीर्तिः, जनङ्गमः, निपादः,
 श्वपचः, अन्तेवासी, चाण्डालः, पुक्कसः (१० पु), 'चाण्डाल'
 के १० नाम हैं ।

धेति ॥ चण्डते । 'वडि कोपे' (भ्वा० वा० से०) ।
 'पतिचण्डिभ्यामालम् (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥
 प्लवते । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० वा० से०) । अच् (३।
 १।३४) प्लव. प्लवे प्लुतो कपी । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छ-
 जातो भेककभेलयो । क्रमनिम्नग्रहीभागे कुलके जलका-
 यते । जलान्तरे प्लव गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि [इति
 हेम २.५४१-५४३] । 'प्लव स्यात्प्लवने भेले भेकेऽवो
 श्वपचे कपी । जलकाके च कुलके प्रवणे पर्कटीद्रुमे ॥ फार-
 ण्डवाश्चविह्ये शब्दे प्रतिगतो 'पुमान्' । कर्तव्योऽमुस्तके गन्ध-
 तृणेऽपि स्यात्पुमकम् [इति मे० १५८।१६-१८] ॥
 (२) ॥ * ॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।
 ११३) अण् । मतङ्गस्यापत्यम् वा । 'तस्येदम्' (४।३।
 १२०) इत्यण् ॥ (३) ॥ * ॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—
 दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥ * ॥ अघा-
 मिकाञ्जनात् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति वा । 'गमञ्'
 (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥ * ॥ निवीदति
 पापमस्मिन् । 'पद्लू विशरणादो' (भ्वा० प० से०) ।
 'हलञ्' (३।३।१२१) इति षञ् । 'निपाद' स्वरभेदेऽपि
 चण्डालं वीवरान्तरे' [इति मे० ७७।३४] ॥ (६)
 ॥ * ॥ श्वानं पचति । अच् (३।१।३४) ॥ * ॥
 ग्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३) कृत्वे 'श्वपाक.' अपि ॥
 (७) ॥ * ॥ ग्रामादेरन्ते वसति । 'सुव्यजातो-' (३।
 २।७८) इति गिनि । 'क्षयवास-' (६।३।१८) इत्य-
 लुक् ॥ (८) ॥ * ॥ स्वार्थे अञ् (५।३।१७) ।
 'चाण्डाल.' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः—इत्येके । तप्त ।

१ '—ऽवो श्वपचेऽपि च । जलकाके च.....शब्दे
 प्लुतगतो पुमान् ।—' इति मेदिन्याः पाठः ।
 २ 'अकारानुपपदात् कर्मापपदो विप्रतिपेधेन' । अ-
 कारानुपपदात् कर्मापपदो भवति विप्रतिपेधेन । अनुपपद-
 स्यात्कास पचतीति पच. । कर्मापपदस्यावकाशः कुम्भ-
 कार. नगरकारः । इहोमं प्राप्नोति ओदनपचः कर्माप-
 पदो भवति विप्रतिपेधेन' इति 'कर्मण्यण्' सूत्रस्थमाप्यो-
 क्ताद्यपि 'श्वपच' शब्दस्य पचादिगणे प्रतिपद्योक्तत्वेन पाठ-
 दक्षाय वाचित्वा 'नन्दिग्रही'ति अच्प्रत्यय एव भवति ।

१. विषये पुस्तकद्वयेऽपि 'मन्दः खले मन्दरते मूर्त्ते स्वैर-
 ङ्गरागिणो । अभाग्येऽपि च मातङ्गो गजजानिप्रभेदयोः ॥'
 इत्येव (७८।१०) भिन्नपाठाद्य 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।
 २. विषये 'दक्ष पटो हरवृषे ताञ्जुहे प्रजापतो ।
 मुनिभेदे द्रुमे बह्वो दक्षो, दक्षा भुवि स्मृता ॥' इति
 (१८।२४) मेदिन्या च 'दक्षस्त्रिपु पटो पृथि ताञ्जुहे
 प्रजापतो । मुनिभेदे हरवृषे द्रुमभेदे, स्त्रियां भुवि ॥' इति
 (१६६।१४-१५) इति भिन्नपाठयोः सत्त्वेनात्रत्यो
 "विश्वः (मेदिनी)" इति प्राक्तनपाठः परिवर्तितः,
 'हेम' इति पाठः स्थापितश्च ।
 ३. अत्रत्येन—दक्षशीतयोः—' इति पाठेन सह हेम
 (२।१३४) विश्व (४८।१७) विसंवादान्मयात्र —
 दक्षाशीतयोः—' इति नूतनः पाठः स्वीकृतः ।

'कुलाश्वरुद्धकमारनिपादचण्डालमित्रामित्रैश्चरुः'सि' (५)
४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्यविधानाल्लोके तद
भावात् ॥ (९) ॥ * ॥ पुत् कृत्सित पुण्य वा (३।१।
१३४) मूलविभुजादिक (वा० ३।२।५) वा । प्रपोद-
रादि (६।३।१०९) ॥ * ॥ 'पुष्वमी कालिकानीत्यो
पुष्कस श्वपचेशमभे' इति विश्वे १७७।४२] धर्मानात् पुष्क-
सोऽपि ॥ * ॥ [हेमे' ३।७।९५ तु 'वृक्वसी—वृक्वस—'
शब्दाव्युत्पद्येते] ॥ (१०) ॥ * ॥ दस 'चाण्डालस्य' ।
भेदा किरातशबरपुच्छिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

निरात, शबर, पुलिन्द (३ पु), ये सीन 'म्लेच्छजाति'
(स्त्री), 'म्लेच्छ (चाण्डाल) के जाति-विशेष' हैं ।

भयति ॥ किरातादयस्यो म्लेच्छजातयश्चण्डाल-
भेदा । मत्तु—म्लेच्छसन्दवाच्या—इति मुकुट । तप्त ।
जातिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छा' इत्येव वक्नुव्युक्तत्वात्
॥ * ॥ किरति । 'कृ' विशेषे' (तु० प० से०) 'इगुणघ-' (३।
१।१३५) इति क । अतति । 'अन सातस्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्चासावतश्च । 'किरातो
म्लेच्छभेदे स्याद्भूमिभेदप्रसक्तनामपि स्त्रिया चामरवाहिण्या
कुट्टनीदुर्गयोरपि' (इति मेदिनी ६।१।१०५) ॥ (१)
॥ * ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहल-
वादर । शव राति वा । क (३।२।३) । 'शवरो म्लेच्छ-
भेदे च पानीये शकरोऽपि च' । इति विश्व १३३।१०१,
मेदिनी १३८।२५९] ॥ (१) ॥ * ॥ पोलति । 'पुल
महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । कुणिपुण्यो किन्दच्' (उ०
४।८५) इति मुकुट । पुलिन्द कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि
निगच्छते' इति तारपाल । 'पुलिन्द पञ्चशबर' इति
रत्नकोप ॥ (१) ॥ * ॥ म्लेच्छति । म्लेच्छ अण्यवने
शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । म्लेच्छाना
जातयोऽन्तरभेदा । 'गोमासभक्षको यस्तु लोकबाह्य च
भापते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' सूत
संहितायामपि—'ब्राह्मण्य वक्ष्यते जात दत्ता भवति
गामत । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रास्त्र
जायते ॥' इति ।

व्याधो मृगवधाजोवो मृगयुर्लब्धकोऽपि सः ।

व्याध, मृगवधाजोव, मृगयु, लुब्धक (३ पु), 'व्याध'
के ३ नाम हैं ।

१ हेमे 'खम' पुस्तकद्वयेऽन्त र्थादि पाठ, 'क' पुस्तके
तु पवर्गप्रथमादिवेव ।

२ —'चामरवारिण्या—' इति मेदिनीपाठ ।

३ विश्वे —'वारिचण्डालभेदयो —' इति पाठ ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्याध तादने' (दि० प० अ०) ।
'व्याधवधा—' (३।१।१४१) इति ण ॥ (१) ॥ * ॥
मृगवधेनाजोवति । 'इगुणघ—' (३।१।१३५) इति क ॥
(२) ॥ * ॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्राणो' (अ०
प० से०) । 'मृगवधादयश्च' (उ० १।३७) इति कु ।
'मृगयु पृति गोमायो व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मे०
१२०।१०१) ॥ (३) ॥ * ॥ लुभ्यते म् । 'लुभ गार्थं'
(दि० प० से०) । क (३।२।१०२) । स्वार्थे (ङापि०
५।४।५) सतायाम् (५।३।७५) वा वन् ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि व्याधस्य' ।

कौल्यकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनक्रो भपक्रः श्वा म्यात्र

कौल्यक, सारमेय, कुक्कुर, मृगदंशक, शुनक्र, भपक्र,
श्वा (७ पु), 'कु्रो' के ७ नाम हैं ।

काविति ॥ कुले भव । 'कुलकुक्षि—' (४।२।९६)
इति ढक् । 'कौल्यक सारमेये कुलीने' (इति हेम, मे०
१५।१८५) ॥ (१) ॥ * ॥ तरमाया अवत्यम् । 'श्रीभ्यो
ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥ * ॥ कोक्ते । 'कुक्
आदाने' (भ्वा० आ० से०) । विवप् (३।२।१७८)
कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । क (३।१।१३५) ।
कुक् चासौ कुरश्च । 'कुक्कुर सारमेये ना प्रविष्यते
नपुंसकम्' (इति विश्व, मे० १३७।१३२) ॥ (३) ॥ * ॥
मृगान् दशति । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अच्
(३।२।१) । कन् (ङापि० ५।४।५) ॥ (४) शुनति ।
'शुन गतौ' (तु० प० से०) । वन् (उ० २।३२) ॥
(५) ॥ * ॥ भपति 'भप पैशुभ्ये' (भ्वा० प० से०) ।
वृश्च (उ० २।३२) ॥ (६) ॥ * ॥ श्वयति । 'शुश्रि
गतिवृद्धयो' (भ्वा० प० से०) । 'श्व-शुश्रन्—' (उ० १।
१५७) इति साधु ॥ (७) ॥ * ॥ 'कुक्कुरस्तु शुनि
श्चान कपिलो मण्डल शुन' इति वाचस्पति ॥ * ॥
सप्त 'शुनकस्य' ।

अलर्कस्तु स योगित ।

अलर्क (पु), 'पाल वा रोयी कुपो' का १ नाम है ।

१ हेमे पुस्तकद्वये 'अथ कौल्यक सारमेयकुलीनयो'
इति (४।९) इति भिन्नपाठादथ 'मेदिनी' इत्येव पाठो
युक्त ।

२ विश्वे 'कुक्कुरो वक्रमुच्छे स्याद् प्रविष्यते' इति
कुक्कुरे' इति (१३५।१२५) भिन्नपाठादथापि मेदिनी
इत्येव पाठो युक्त ।

अलेति ॥ अलम् अवर्षते । 'अर्कं स्तवने' (जु० प० मे०) अवर्षते वा । 'अर्कं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । पञ् (३।३।११) । राकृष्वादि (वा० १।१।१५) । 'अर्कं घबलाकं स्याद्योगोन्मादितकुत्रुरे' [इति विश्व १४।१५२ मे० ४।४५] ॥ (१) ॥ * ॥ योगो मत्त-
तोपायो जातोऽयम् । तारकादिस्वात् (५।२।३६) इत्च् । यद्वा-योग्यन्ते स्म । 'युधि वज्जे' (भ्वा० प० से०) । ग्यन्तः । अनित्यत्वात् नमु । स्र (३।२।१०२) ॥ * ॥ एकं 'मत्तशुनः' ।

श्वा विश्वकद्वर्षगायकुडालः

विश्वकद्वः (पु), 'शिकारी कुरो' का १ नाम है ।

श्वेति ॥ विश्वकं मर्वं द्रवति । 'दु गतो' (भ्वा० प०

अ०) । मितद्रवादिस्वात् (वा० ३।२।१८०) डु । यदा-
विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । कश्वादि (उ० ४।१०२) । 'विश्वकद्वस्त्रिपु क्तो ध्वाना-
लेदशुनो पुमान्' (इति मेदिनी १४५।२९६) ॥ (१) ॥ * ॥
मृगयार्था कुचलः ॥ * ॥ एक 'मृगयाकुडालशुन' ।

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सरमा, शुनी (स्त्री), 'कृतिघा' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सरति । 'सु गतो' (भ्वा० प० अ०) । शाल्ल-
बादमः । ['सरमा कुबकुरीदेवद्वयोः स्याद्राक्षणीभदि'
इति मेदिनी ११२।५६] ॥ (१) ॥ * ॥ शुनी गौरादि
(४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ इदं 'शुन्या' ।

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

विट्चरः (पु), 'ग्रामके सूकर' का १ नाम है ।

वीति ॥ विषं विष्ठा वरति । 'वा गत्वाहो' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।३५) । मृगविभुञ्जादिकृ । (वा०
१।२।५) वा । विषवचरो वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं
'ग्राम्यसूकरस्य' ।

वर्करस्तस्मिन् पशुः ।

वर्करः (पु), 'जवान पशु' का १ नाम है ।

वेति ॥ वकते । 'वृक आदाने' (भ्वा० अ० से०)
बाह्यकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे पुनपत्रावपि'
[इति विश्वः २, मे० १३७।२१०] । 'वर्करो भेषसावकः'
इति रक्षितः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'लक्षपपशुमात्रस्य' ।

१. विश्वे पुस्तकद्वये — 'योगोन्मादिनि' इति पाठः ।

२. विश्वे 'वर्करस्तस्मिन् मेपे' इति (१३७।४८)
भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः । मेदिनीया-
मपि 'चोरः' चोरपुष्पी— इति पाठाच्चौरशब्दविभ्र-
णस्य पाठो युक्त आसीत् ।

आच्छेदन् मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥२३॥

आच्छेदन्मृगमृगव्यम् (२ न), आखेटः (पु), मृगया
(स्त्री), 'शिकार' के ४ नाम हैं ।

आच्छेदिति ॥ प्राच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) ।
त्रुपोदरादि । (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ मृगा व्यस्य-
न्तेऽत्र । 'अप्य गतो' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति ड ॥ (२) ॥ * ॥ आखि-
टचतेऽत्र । 'खिट प्राप्ते' (भ्वा० प० से०) । 'ह्लिञ्च' (३।
३।१२१) इति घञ् ॥ (३) ॥ * ॥ मृग्यन्तेऽत्र । 'मृग
अन्येपठे' (जु० अ० से०) । 'वरिचर्यापरिसर्गमृगया—'
(वा० ३।३।१०१) इति साधु ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
'शिकार' इति स्वार्थस्य ।

दक्षिणार्लुद्धयोगादक्षिणेर्मा कुनृङ्गकः ।

दक्षिणेर्मा 'ध्यायके भारतेसे दहने भागमें घाववात्रे मृग
आदि पशु' का १ नाम है ।

देति ॥ दक्षिणोऽहरस्य ॥ * ॥ दक्षिणे ईर्षमस्य ।
'दक्षिणोर्मा लुद्धयोगे' (५।४।१२६) इति साधु ॥ (१)
॥ * ॥ एकं 'दक्षिणत्रगस्य' ।

चौरैकागारिकस्तेनदस्युत्करमोपकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधीपराकन्दिपाटञ्चरमल्लिखुचाः ।

चौरः, ऐकागारिकः, स्तेनः, दस्युः, तस्करः, मोपकः,
प्रतिरोधी, पराकन्दी, पाटञ्चरः, मल्लिखुचः (१० पु), 'चोर'
के १० नाम हैं ।

वाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेवे' (जु० प० से०)

'अ प्रत्ययत्' (३।३।१०२) । सप्तपूर्वकत्वात् गुणः ।
चुरा लोलमस्य । 'अभादिभ्यो ए' (४।४।६२) । 'चोरः'
पाटञ्चरेऽपि स्याच्चौरपुष्पीषवावपि' [इति विश्व, मे०
१२५।३७] । पञ्चावचि 'चोर' अणि ॥ (१) ॥ * ॥
एकमहापमगारं प्रयोजनस्य । ऐकागारिकदृ चौर'
(५।१।१३३) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ स्तेनपति ।
'स्तेन घोषे' (जु० उ० से०) । पञ्चाजच् (३।१।१३४) ॥
(३) ॥ * ॥ दस्युति । 'वसु उपलभ्ये' (दि० प० से०) ।

१. लुद्धकाधातेन दक्षिणभागे जातत्रणस्य मृगदेः
इति तात्पर्यम् ।

२. विश्वे ग्रन्थद्वये 'चौरचौरमुगन्धयोः' इति (११७-
२५) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः । मेदिनीया-
मपि 'चोरः' चोरपुष्पी— इति पाठाच्चौरशब्दविभ्र-
णस्य पाठो युक्त आसीत् ।

'जनिमिदसिभ्यो यु' (उ० ३।२०) । 'अनुनामिकयो' इत्युक्तत्वात् (७।१।११) । 'दस्युश्चोरे रिपो वृत्ति' [इति हेन ३, मे० ११५।३०] ॥ (४) ॥ * ॥ तत् करोति । किचत्तद्गुणु' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । 'तद्वृद्धनो कल्पयो -' (ग० ६।१।१५७) इति मुट्त्तलोपो ॥ (५) ॥ * ॥ मुष्पाति । 'मुष स्तेये' (क्रया० प० से०) । षुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥ * ॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । 'हृदिर् आवरणे (ह० उ० अ०) । मुषि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (७) ॥ * ॥ पराम् आस्फन्तु शीलमस्य । स्कन्दिर् गत्यादी' (भ्वा० प० अ०) । 'मुषि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (८) ॥ * ॥ पाटयश्चरति । अच (३।१।१३४) । पृषोदरादि (६।३।१०९) ॥ * ॥ चोरजीणपटयो पटश्चर' इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥ * ॥ मलयते । 'मल धारणे (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । मलि घृन् श्लोचति । 'म्लुच स्तेये' (भ्वा० प० से०) । मूलविमुजादिब (वा० ३।२।५) । 'मलिम्बुचो मासभेदे चोरश्चलनयो पुमात्' [इति विश्व, मेदिनी २८।२१] ॥ (१०) ॥ * ॥ दस्य 'चोरस्य' ।

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चौरिका (स्त्री), स्तैन्यम्, चौर्यम्, स्तेयम् (३ न), 'चोरी' के ४ नाम हैं ।

चाविति ॥ चोरस्य भाव, वर्म वा । मनोऽज्ञादित्वात् (५।१।१३३) बुष् ॥ (१) ॥ * ॥ स्तेनस्य भाव, कर्म वा । 'स्तेनाद्यन्तलोपश्च' (५।१।१२५) इत्यथ 'स्तेनात्' इति योषविभागात् ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ (यन्तलोपो) ॥ (४) ॥ * ॥ चोरस्य कर्म । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ 'स्तेय स्तेन्य च चौर्ये स्याच्चौरिकाचौरिके लिप्याम्' इति वाचस्पति ॥ * ॥ चत्वारि 'चोरवर्मण' ।

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लोप्त्रम् (न), 'चोरीके धन या वस्तु आदि'का ३ नाम है ।

लविति ॥ लुप्यते । 'लुच् लुक्' (सु० उ० से०) । ष्टन् (उ० ४।१।१२९) ॥ * ॥ लूल ष्टनि 'लोत्रम्'

१ सि० की० उणादिसूत्रपाठे च 'यन्निमिनुधि-दसिजनिभ्यो युच्' इत्येव सूत्र पठ्यते ।

२ हेमे पुस्तकत्रयेऽपि 'दस्यु प्रत्ययिचोरयो' इति (२।२६९) भित्तपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्त ॥

३ विश्वे 'मलिम्बुचोऽनिले चोरे' इति (३।१।१९) पाठादिहापि 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम् । मेदिन्यामुपलभ्यमान '—मासभेद—' इति निरनुस्वार एव युक्त ।

अपि । 'लोत्रमधुणि चोरिते' इति विश्व ॥ (१) ॥ * ॥ तस्य चोरस्य मनम् ॥ * ॥ एक स्तेयद्रव्यस्य' ।

घोतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

घोतस (पु) 'कम्दा' अर्थात् 'पशु-पक्षियोंको फँसानेके लिये जाल आदि साधन-विशेष' का १ नाम है ।

घीति ॥ वितस्यते । 'तसि अलकारे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीघ । 'घीतसो बन्धनीपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । ३तेषामेव च विश्वासहेतो प्रावरणेऽपि च' [इति विश्व १७५।२३, मे० १७२।४०] ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'मृग-दिव-धनसाधनस्य' ।

उन्माथ-कूटयन्त्रं स्यात्

उन्माथ (पु), कूटयन्त्रम् (न), 'पशु-पक्षियोंको फँसानेवाले यन्त्र-विशेष' के २ नाम हैं ।

विति ॥ उन्मथतेऽनेन । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । 'हलध' (२।३।१२१) इति घञ् । 'उन्माथ कूटयन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमात्' (इति मे० ७३।१६) ॥ (१) ॥ * ॥ कूटस्वरूप यन्त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ हे 'मृगादिब-धनयन्त्रस्य' ।

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वागुरा, मृगबन्धनी (२ स्त्री), 'पशु या मृगको फँसानेके जाल-विशेष' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ अथा गुरते । गुरी हिषाम्याम्' (वृ० प० से०) । इगुपप-' (३।१।१३५) इति क । 'वष्टि भागुरि-' इत्यकारलोप ॥ (१) ॥ * ॥ मृगो बध्यतेऽनया । 'बन्ध बन्धने' (क्रया० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥—वातेऽर्थादित्वाद्वाण् गुक् चागम-इति मुकुटस्त्वपाणिनीय ॥ * ॥ हे जात्रविशेषस्य' ।

शुल्कं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु घटी गुणः ।

शुल्कम्, वराटकम् (२ न), रज्जु (स्त्री), घटी (त्रि स्त्री), गुण (उ), 'रस्सी' के ५ नाम हैं ।

घिति ॥ शुल्कयते, शुल्कयति वा । 'शुल्क विसर्गे' (चु० प० से०) ण्यन्त । 'एरच्' (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा । 'रज्जु शुल्का वराटो ना' इति रत्न-कोषात् श्यपि । 'शुल्क ताम्रे यज्ञकर्मण्यवाचारे जसनिर्वा'

१. विश्वेऽस्य वचनस्यामुपलभ्यामूल धृग्यम् ।

२ विश्वकेदिश्वो 'मृगाणा पक्षिणामपि । तेषामपि-' इति पाठ ।

(इति विश्वः मेदिनी १५६।२७) ॥ * ॥ स्वादी तु—
 'मुष्मं वटाकर.'—इति पठति । सु पूजित मीयते । 'मीश्
 मस्या (हिंसाया)म्' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।
 ३।५६) । बाहुलकाद्यम् । सुभे पुष्ये साधु । 'तत्र साधु'
 (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ वटं वेष्टनमा-
 करोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥
 भृग्यते । 'भृज् विसर्गे' (तु० आ० अ०) । 'भृजेःसुम् घ'
 (उ० १।१५) चात् सलोपः ॥—मुजे कुरमुयागमश्च—
 इत्यादिमुकुटस्त्ववाणिनीय । 'रज्जुर्वेषा गुणे 'योपिवृ' इति
 विश्व ३।३।१४, मेदिन्या ३०।१४] ॥ (३) ॥ * ॥ वटति ।
 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
 गौरादि । (४।१।४१) वटघते वा । 'खनो घ च' (३।३।
 १२५) इति घ । 'वटी त्रिषु गुणे पूसि स्यान्मद्योधक-
 पदयो' (इति मे० ३।५।२३) ॥ (४) ॥ * ॥ गुण्यते ।
 'गुण आमन्त्रणं' (घृ० उ० से०) अदन्त । 'एरच्' (३।
 ३।५६) 'गुणो मोक्षार्थप्रधाने रूपादो मूढ इन्द्रिये । स्वामी
 शीर्षादिर्ध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु ॥ शुक्लादावपि वटया
 च' (इति मे० ४।५।१० ११) ॥ (५) ॥ पञ्च 'रज्जो' ।
 वट्टघाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धाटनम्, घटीयन्त्रम् (२ न), 'कुर्षसे पानी निकाल-
 नेवाले पुरवट, मोठ, रेंड्ट आदि साधन' के २ नाम हैं ।

उद्धेति ॥ उद्धाटयते, अनेन वा । 'घट संघाते' (चु०
 उ० से०) प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१)
 ॥ * ॥ घटीना मन्त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ प्रहे. = कूपात् ।
 सलिलमुदाहृत्यजेनेन ॥ * ॥ द्वे 'अरट' इति स्व्यातस्य ।

पुंसि वेमा चापदण्डः

वेमा (न), चापदण्डः (२ पु), 'जुलाहॉके दाख-विशेष'
 अर्थात् 'जिससे कपड़ा धुनते समय सूत बराबर किया जाता
 है उस हथियार' के २ नाम हैं ।

पुंसति ॥ वयस्यनेन । 'वेम् तन्मुसंनाने' (भ्वा० उ०
 अ०) 'वेज सर्वत्र' (उ० ४।१५०) इति मनिन् ॥ (१)
 ॥ * ॥ वपनम् । 'वुवप्' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।
 ३।१८) । वापस्य दण्डः ॥ * ॥ 'वायदण्ड' इति ववचित्
 पाठः । तत्र वेजो भावे घञ् । 'वातो युक्' (७।३।३३) ।
 वापस्य दण्डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वस्त्रभूतिपण्डस्य' ।

१. विश्वे ग्रन्थद्वयेऽपि 'मुल्क' शब्दस्य विवरणा-
 भावादान्न 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।
२. विश्वग्रन्थद्वये—'गुणे स्मृता' इति पाठः ।
३. '—स्यागशीर्षादि—' इति मेदिनीपाठः ।

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

सूत्रम् (न), तन्तुः (पु) 'सूत' के २ नाम हैं ।
 त्रिविति ॥ सूत्रयते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०)
 अदन्त । 'एरच्' (३।३।५६) । लीयते, अनेन वा ।
 'त्रिषु तन्मुसंनाने' । (दि० प० से०) । 'सिद्धिमुच्योष्टेरु च'
 (उ० ४।१६३) चात् कित् 'द्रुत् प्रत्यय । 'सूत्र तु सूचना-
 कारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयो' [इति हैम २।४८१] ॥ (१)
 ॥ * ॥ नरि=पुति ॥ * ॥ तन्त्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ०
 से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ * ॥
 'सूत्रतन्तु' इति हारावल्या सहलोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
 'सूत्राणाम्' ॥

याणित्थूतिः स्त्रियो तुल्ये

चारिणः, न्यूतिः (२ स्त्री), 'कपड़े आदिको धुनने' के २
 नाम हैं ।

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' पुरादि । 'अच इ'
 (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥ * ॥ विशिष्टा ऊति । 'वैज
 ऊतिपूति-' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातिन् ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'वस्त्रादिवातस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पुस्तम् (न), 'मिष्टी, कपड़े या चमड़े आदिसे लीपने या
 पुतली बनाने' का १ नाम है ।

त्रिविति ॥ पुस्तयते । 'पुस्त आदगदो' (चु० प० से०)
 णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'मृदा वा
 दाक्ष्या वाय वस्त्रेणाप्यय धर्मणा । लोहरत्नैः कृत वापि
 पुस्तमित्यभिधीयते' । सेप्यमादिर्णस्य । तच्च शतकर्म च ।
 आदिना काष्ठपुस्तिकादि ॥ * ॥ एकं 'वस्त्रादिलेपस्य' ॥

पञ्चालिका पुत्रिका श्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पञ्चालिका, पुत्रिका (२ स्त्री), 'हाथी दाँत या कपड़े
 आदिको पुतली' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ पञ्चभिवर्णैरुच्यते । 'अञ् भूपणादो' (भ्वा०
 प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे वञ् (जापि० ५।४।
 ५) । टार् (४।१।४) । 'प्रथमस्यात्-' (७।३।४४) इति
 इत्यम् । 'सनायाम्' (३।३।२०९) इति षुल् वा । संज्ञा-
 पूर्वकत्वात्त बुद्धिः ॥ * ॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चाल-
 देशे भवा । 'जनपदतदवच्योश्च' (४।३।२२४) इति बुञ् ।
 आदिबुद्धिः (७।२।१७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिका-
 गोतिभेदयो' [इति मे० १६।१९८] ॥ (१) ॥ * ॥
 पुत्रादौ । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । यावादिस्वात्
 (५।४।२९) वा । 'स्यात् पुत्रिका पुस्तलिकादुद्दिशोयवि-

तूलिके । ना पुत्रे^१ चरभे भूनें शीलवृक्षप्रभेद्यो [इति विश्व
१६।१७३ १७४, मेदिनी ११।१२४ १२५] ॥ (२) ॥ * ॥
वादिना वाळमृच्छिनादिकुना ॥ * ॥ द्वे लेप्यादे^२ ॥

पिटक पेटक पेटा मञ्जूपा

पिटक, पेटक (२ पु), पेटा, मञ्जूपा (२ स्त्री), 'पेटी'
होपोली, यसस आदि' के ४ नाम हैं ।

पीति ॥ पेति ॥ पिट सघाते' (भ्वा० ए० से०) ।
वृत्तुन (उ० २।३२) । पिटकस्त्रिपु विस्फोटे मञ्जूपाया
पुन पुमात्' (इति मेदिनी १०।१२०) ॥ (१) ॥ * ॥
प्वुल् (३।१।१३३) । 'पेटक पुस्तकादीना मञ्जूपाया
कदम्बके [इति विश्व १०।१०३ । मे० ११।१२७] ॥
(२) ॥ * ॥ अच (३।१।१३४) ॥ * ॥ 'पेटा' इति मुकुट
तत्र पिण्डते । पिडि सघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । अनित्यत्वान् गुम् ॥ * ॥ — 'पीडा'—इति
स्वामी । तत्र पीडयति । 'पिड श्रवगाहने' (छु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ मञ्जति,
अत्र वा । 'टुमस्त्रो शुद्धो' (तु० प० अ०) । 'मस्त्रेर्नुम् च'
(उ० ४।७७) इत्यपद । यत्—द्विजवार—इति मुकुट ।
तन्न । मस्त्रेरत्यात्पूर्वो वा नुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति
वार्तिकविरोधात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'बल्लालङ्कारादि
स्थापनमञ्जूपाया' 'पेटी' इति रघाताया । मुकुटस्तु—
आद्यप्रथम 'ज्ञामी' इति ह्याताया, अन्त्यद्वयम् 'मञ्जूपा'
इति ह्याताया —इत्याह ।

अथ विहगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टि

विहङ्गिका, भारयष्टि (२ स्त्री), 'बहँगीके ढण्डे' के २
नाम हैं ।

अधेति ॥ विहगस्य प्रतिकृत । 'इवे प्रतिकृतो' (५।
३।९६) इति क्त । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्च' (३।
२।४७) इति खच । विहगसो विह च लञ्च द्विडाच्य'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन्
॥ * ॥ मुकुटस्तु—विङ्गमा—इति पठति ॥ (१) ॥ * ॥
भारस्य यष्टि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शिष्याधारलमुहस्य'^१ ।
'वावडि' इति ह्याताया ॥

तदालम्बि शिष्यं काचः

शिष्यम् (न), काच (पु) 'बहँगीके ढण्डे' लटकते
हुप सिकहर' के २ नाम हैं ।

१ विश्वे '—पुत्रके धरभे—' इति पाठ, मेदि-या
'—तूलके—' इति पाठ ।

तेति ॥ तामालम्बितु शीलमस्य । 'लवि अशस्रते'
(भ्वा० आ० से०) । मुपि—' (३।२।७८) इति पिति ॥
(१) ॥ * ॥ अयतेऽप्यात् । 'असु अथ पतने' (भ्वा० आ०
से०) । 'असे शि कुट् किञ्च' (उ० ५।१६) इति यद्
घातो विरादेऽनो यत् कुट्—अवनोति वोढुम् । अग्यादि
(उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्रित्पूर्वादर्शनमुत्पन्न । रच्च
तेऽप्र । 'वच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च (३।३।
१२१) इति घञ् । 'वाच चिन्धे मणी नेत्ररोगभेदे मूढतरे
[इति विश्व, मेदिनी' २७।२] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'शिष्यस्य' ॥

अथ पादुका^१ ।

पादूरूपान्तर्लो

पादुका, पादू, उपानत्र (३ स्त्री), 'जूता, खडाऊ, वृ-
सिलेपद्, चटकी आदि' के ३ नाम हैं ।

अधेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतो' (दि० आ०
अ०) । 'णित्कसिपद्यते' (उ० १।८५) इत्यु । स्वर्ण
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥
पाद उपनह्यते, पादमुपनह्यति वा । 'णह बन्धने' (दि०
उ० अ०) । सपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) विवप
च' (३।२।७६) इति वा विवप । नहिवृत्ति—' (६।३।
११६) इति ङीष् ॥ (३) ॥ * ॥ प्रीणि 'पादत्राणस्य ॥

सैद्यानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

अनुपदीना (स्त्री), 'पैनावा चा पूरे पैरेके जूते (वृ)'
का १ नाम है ।

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'पस्य चायाम' (२।१।१६)
इत्यग्ययीभावात् । अनुपद पादायामप्रभ णा बद्धा । अनुपद
सर्ण—' (५।२।९) इति ख ॥ (१) ॥ * ॥ एक विस्तृत
पादत्राणस्य' ॥

नभी धर्त्री चरत्रा स्यात्

नभी, धर्त्री, चरत्रा (३ स्त्री), 'चमडेकी रस्सी' के ३ नाम
हैं ।

नेति ॥ नह्यतेऽनया । णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
दाम्नी—' (३।२।१८२) इति धृन् ॥ (१) ॥ * ॥ वधते ।
'वृधु वधने' (भ्वा० आ० से०) । वृधिवपिभ्या रत्' (उ०

१ विश्वे 'वाधस्तु मणी शिष्ये मूढस्तरे । नेत्ररोगेऽपि
इति (३०।१-२) पाठादत्र विश्व मेदिनी' इत्यस्य स्थाने
'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्त ।

२. 'पादुका' शब्दस्य सामान्यत 'खडाऊ' इति
स्थापेऽपि व्यवहार ।

२।२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् ॥ (२) ॥ * ॥
 वियतेऽनया । 'वृक् वरसौ' (स्वा० उ० से०) । 'वृजञ्चित्'
 (उ० ३।१०७) इत्यप्रन् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि
 'षममपरञ्जयोः' ॥

अश्वदेस्ताडनी कदा ।

कदा (स्त्री) 'कोड़ा या चाबुक' का १ नाम है ।

अश्वेति ॥ ताडयतेऽनया । 'तड भाषाते' (चु० प०
 से०) व्यन्तः । ह्युट (३।३।११७) ॥ * ॥ कर्तात् । 'कश
 दान्दे' (), 'कश गतिशासनयो' (अ० आ०
 से०) वा । अतिस्थो युष् । अच् (३।१।१२४) ॥ (१)
 ॥ * ॥ आदिना उद्भृत्पर्यन्तौरादिप्रहः । * ॥ एकं
 'प्रतोदस्य' ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लको ॥३१॥

चाण्डालिका, कण्डोलवीणा, चण्डालवल्लकी (३ स्त्री),
 'चण्डाल आदि के किनारो नामक वाजा' के ३ नाम हैं ।

केति ॥ चण्डालस्येयम् । 'तस्मेयम्' (४।३।१२०)
 इत्यण् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति डीप् । स्वार्थे कन्
 (शाणि० ५।४।५) । चण्डालेन कृता वा । 'कुलादिभ्यो
 षुन्' (४।३।११८) 'चाण्डालिका' किनारायामुपायामोपची-
 'मिदि' (इति मे० १।५।१२२, विश्वप्र २।१।२२४) ॥ (१)

॥ * ॥ कण्डते । 'कडि मडे' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
 कारोत्तम् ।—'कडिकापि—' इति मुकुटस्वरूपाविनीयः ।
 कण्डोक्तस्य चण्डालस्य वीणा ॥ * ॥ 'कटोलवीणा' इति
 पाठे तु—रुटिनि । 'कटे वर्वादी' (भ्वा० प० से०) ।
 'कपिगटि-' (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥ * ॥
 चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'चाण्डालिकायाः',
 'किगारिः' इति ह्यनायाः ।

नाराचो स्यादेपणिका

नाराचो, एपणिका (२ स्त्री), 'सोना-चौड़ी तोलनेवाले
 कौंटे' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ स्वस्यो नाराचो वाषभेयः । गौरादि. (४।१।
 ४१) ॥ (१) ॥ * ॥ इत्यतेऽनया । 'इप गतो' (दि० प०
 से०) । ह्युट (३।३।११७) । कन् (शाणि० ५।४।३) ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुवर्णतुलायः' ॥

शाणस्तु निकयः कपः ।

शाणः, निकयः, कपः (३ पु), 'कसौटी या सान' के ३
 नाम हैं ।

१. 'कति गतिशासनयो' इत्यस्याग्रे 'तालव्याम्बोऽप्य-
 निक्त्ति' इति मि० को० उक्त्या स्वत एव नुमः प्राप्त्यभावः ।

२. विश्व-भेदिन्योर्ह्रस्वादिश्चण्डालिका' शब्दः पठ्यते,
 किन्तु हैने दीर्घादिकेति ।

वेति ॥ शण्यते । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) ।
 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति यञ् । इयति वा । 'शो
 तनूकरसो' (दि० प० से०) । बाहुलकाण । 'पुमि' स्यात्,
 बाणो मातश्चतुष्टये । लौहादीना च निरूपे क्षाणी प्रावर-
 'णात्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ विकपति । 'कप
 द्विषायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—
 निकष्यतेऽप्य । 'गोवर-' (३।३।११९) इत्यादिना चः—
 इति मुकुटश्चिन्त्य । तथ कपेरपाठात् । मेर्यङ्गमुपसर्गा-
 न्तरनिवृत्त्यर्थम् । 'निकपः क्षाणफलके (निकषा यातुमा-
 तरि') [इति विश्व १७२।१४, १६८।३९ मेदिनी] ॥
 (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'सुवर्णपरीक्षण-
 पापाणस्य' । 'सङ्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य'—इत्यग्ये ॥

अ(ष्ट)धनः पत्रपरशुः

अधनः, पत्रपरशुः (२ पु), 'सोना चौड़ी आदि कारनेकी
 छेनी आदि हथियार' के २ नाम हैं ।

त्रिति ॥ वृक्षयतेऽनेन । 'ओन्नस्यु छेदने' (तु० प० से०)
 'करणाधि-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥
 पत्रमिव परशुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सुवर्णादिच्छेदय-
 इत्यस्य' ।—'तद्युकरवत्स्य'—इत्यग्ये ॥

एपिका लूलिका समे ॥३२॥

एपिका, लूलिका (२ स्त्री), 'हूँची, चिन्नमं रंग भरनेकी
 कलम' के २ नाम हैं ।

एषीति ॥ इष्यते । 'इप गत्यादी' (दि० प० से०)
 'ऊवादिभ्यो षुन्' (उ० ५।३।५) ॥ * ॥ 'ईपिका' इति
 पाठे—ईष्यते, ईषति वा । 'ईप उन्ष्टे' (भ्वा० प० से०) ।
 क्वन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ कृतति । 'तृच
 निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्वन् (उ० २।३२) ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'वीरणादिशलाकायाः' ॥

तेजसावर्तनी मूपा

तेजसावर्तनी, मूपा (२ स्त्री), 'सोना-चौड़ी गलनेकी
 घरिया (मिष्टीके पात्र-विक्षेप)' के २ नाम हैं ।

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् ।
 'वृत्तु वर्तते' (भ्वा० आ० से०) । व्यन्तः । अषिकरसो
 ह्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ मूपति । 'मूप स्तेपे'
 (भ्वा० प० से०) । 'इमुपय-' (३।३।१३५) इति कः
 ॥ * ॥ 'मूप स्तेपे' (ऊवा० प० से०) इत्यस्मात् निदावाडि

१. प्रथम 'वेणु' शब्दस्याध्वराने 'पुमि' स्यादित्यस्य
 'वेणु' शब्देनैव सम्बद्धतायाऽप्य 'शाण' शब्देनापि तद्वत्त्वस्य
 सम्बन्धो नोचितः प्रतिभाति ।

(३।३।१०५) ह्रस्वादिरेपि ह्रस्वात् मुपा भुवी । गीरादिः
(५।१।४१) । मुपा । 'मुपा त्वावर्तनी मुपी' इति षड्दा-
र्षवः । यत्तु—'मुप स्तैये' (भ्या० प० से०) 'गुरोश्च ह्रस्वः'
(३।३।१०३) इत्यकारप्रथम्यः । टापि 'अभ्येपासिपि-'
(६।१।१३७) इति दीर्घश्चेत् मुपा मुपा च—इति मुकुटः ।
तस्य । मुफत्वाभावात् । दीर्घस्य चातोः सत्त्वेन 'अभ्येपा-
सिपि-' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुपायाः' ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भस्त्रा, चर्मप्रसेविका (२ स्त्री), 'भायी' के २ नाम हैं ।

भेत ॥ भस्त्रवेज्या । 'भस दीतो' (जु० प० से०)

'हुपामाभ्युभसिभस्त्रम्' (उ० ५।१६८) । 'तितुप्र-' (७।
२।९) इति नेट् । अजादिः (५।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥
चर्मणा प्रसीक्यते । 'पिवु तन्मुसंतामे' (दि० प० से०) ।
'कृणादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९)
इति ष्वल् वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अभिनञ्चलनार्थस्य' ।

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फोटनी, वेधनिका (२ स्त्री), 'मोती-मणि आदि
छेदनेवाली बर्मी' के २ नाम हैं ।

आस्फटिविति ॥ आस्फोटयतेऽज्या । 'स्फुट भेदने'
चुरादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ लसन्तो स्फो-
टयतीति 'लास्फोटनी' । श्पोदरादिः (६।३।१०९) इति
मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ विध्यतेऽज्या । 'विध विधाने' (मु०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (जापि० ५।
५।५) 'विधन्ती तु आस्फोटन्या स्फोटनी वृषदेविका' इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मुक्तादिदोषिन्याः' 'बर्मी'
इति ह्यतायाः ।

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

कृपाणी, कर्तरी (२ स्त्री), 'सोना-चौदो आदि काटने-
वाली कैची' के २ नाम हैं ।

क्रिपि ॥ कृपामणित्ति । 'अण शब्दे' (भ्या० प० से०) ।
अण (३।२।१) । ङीप् (५।१।१५) ॥ (१) ॥ * ॥
कृत्यति । 'कृती छेदने' (जु० प० से०) । बाहूलकादरः ।
यडा-कर्तनम् । षञ् (३।३।१८) । कर्तौ राति । 'रा
दाने' (श० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । गीरादि (५।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'कर्तार्यः' 'केनी' इत्यस्याः ।

वृक्षादनी वृक्षभेदी

वृक्षादनी (स्त्री), वृक्षभेदी (पु), 'काष्ठ काटनेवाले
पूजा, बराली आदि हथियार' के २ नाम हैं ।

विति ॥ वृक्षमसि । 'अद भशरो' (उ० प० से०) ।
'वृक्षल्युट्-' (३।३।२३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥
वृक्षं भेत्तुं गीतमस्य । 'मिदिर् विदारणे' (क० उ० अ०)
'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'नापठतब्रूकरगतावनस्य' 'बमूला' इति ह्यतस्य ।

दङ्कः पापाणदारणः ।

दङ्कः (पु न), पापाणदारणः (पु), 'पापाण तोड़नेवाले
टंकी, छेनी, घन आदि हथियार' के २ नाम हैं ।

देति ॥ दङ्कपति । 'दकि वन्धने' चुरादिः । अच्
(३।१।३४) । 'दम्' इति षड्भे कायति वा । 'कं शब्दे'
(भ्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः । 'मुपि-' (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥
पापणी दार्यतेऽनेन । 'द विदारणे' (भ्या० प० से०)
ष्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'पापाणदारणार्थस्य घनभेदस्य' ।

करचोऽङ्गी करपत्रम्

करचः (पु न), करपत्रम् (न), 'लक्ष्मी चीरनेवाले
आरा, बाह या आरी आदि हथियार' के २ नाम हैं ।

केति ॥ 'क' इति कचति । 'कच शब्दे' (भ्या० उ०
से०) अच् (३।१।३४) । ['कचः करपत्रेऽङ्गी
प्रणिलोख्यतरो पुमान्' इति मे० २८।१४] ॥ (१)
॥ * ॥ करेण कराहा पतति । 'पत्ल् पतने' (भ्या० प०
से०) । लृट् (उ० ५।१।५९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य' 'करोत' 'आरो साह'
इति ह्यतस्य ।

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरा, चर्मप्रभेदिका (२ स्त्री), 'चमड़ा काटनेवाले हथि-
यार' के २ नाम हैं ।

आरति ॥ आ ह्यति, कृच्छति वा । 'ह गती' (जु०
भ्या० प० अ०) । अच् (३।१।३४) । आर्यते वा ।
भिदादी (३।३।१०५) 'आरा शस्त्रायाम्' इति पाठान्
साधुः । ['आरा चर्मप्रभेदिन्या पुंसि भीमे शर्वशर' इति
मे० १२३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ चर्मण प्रभेदिका ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'चर्मलक्षणावर्त्य शस्त्रभेदस्य' ।

सूर्मी स्थूणाद्यप्रतिमा

सूर्मी, स्थूणा, अद्यप्रतिमा (२ स्त्री), 'लोहेकी मूर्ति' के
३ नाम हैं ।

सिचति ॥ शोभना ऊभिः, बहुवीहिर्वा । 'सर्वतोऽसिच-
यति-' (प० ५।१।४५) इति गीरादित्वात् (५।१।४१) वा

श्रीम् ।—'श्रीष्मजात्सपुत्रम्' इति सप्तम्ये कुरादेशे च—
इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'सूर्मा तालव्यादि'—इत्यप्य-
युक्तम्, 'सूर्म्यं शुचिरामिच' इति 'श्रुतिविरोधात् ॥ (१)
॥ * ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्ती' (स्वा० प० अ०) ।
'रासनासासनास्थपुला' { उ० ३१५ } इति तावुः ।
'स्थूणा सूर्मा स्तम्भे स्थान्तरे' (इति हैमः २१५८) ॥
(२) ॥ * ॥ अथतः प्रतिष्ठा ॥ (३) ॥ * ॥ अणि
'कोहप्रतिमायाः' ।

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शिल्पम् (न), 'कला (कारीगरी) आदि कौशलके
काम' का १ नाम है ।

शोति । शीत्यते । 'शील समाधो' (भ्वा० प० से०) ।
शीत्यते वा । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । 'खण-
शिल्व'—(उ० ३१२८) इति तावुः । 'शिल्पं श्लेषे क्रिया-
विके' [इति विश्व - हैमो] ॥ (१) ॥ * ॥ दला
सूत्र्यपीतादिरूपा'चतुःपट्टिभेदभिन्ना । आदिना युवर्गकार-
दिकर्मग्रह ॥ * ॥ एकं 'कलाकोशाद्यादिकर्मणः' ।

१. 'गुह्यतपोऽभिभाष्यैतस्तप्ते स्वप्पाद्ययोगे । सूर्मा
ज्वलन्ती स्वाश्लिष्येऽमृत्युना स विशुद्धयति ॥' इति मनु-
(१११०३) वचनान्वच ।

२. "आचार्यास्तु कन्यकानां—" इति कामसूत्रस्य
(११११५) 'जयमङ्गला' ह्यव्याहृतायामुक्ताश्चतुःपट्टि-
कला इह लिख्यन्ते । तत्रैव जयमङ्गला—'शास्त्रान्तरे
चतुःपट्टिमूलकता उक्ता', तत्र कर्मार्थयाश्चतुर्विंशतिः ।
तद्यथा—गीतम् १, इत्यम् २, वाद्यम् ३, कौशललिपित्ता-
नम् ४, वधन शौदाहरणम् ५, चित्रविधिः ६, पुस्तकम्
७, पत्रच्छेदम् ८, मास्यविधिः ९, गन्धवर्त्यास्वाद्यविधा-
नम् १०, रत्नपरीक्षा ११, सीदानम् १२, रङ्गपरिज्ञानम्
१३, उपकरणक्रिया १४, मानविधि १५, आजीवज्ञानम्
१६, विद्यार्थोनिधिक्षिप्तिस्तम् १७, मायाकृतवपुःपट्टमयज्ञा-
नम् १८, क्रीडाकौशलम् १९, लोकज्ञानम् २०, वैचक्षण्यम्
२१, संवाहनम् २२, क्षीररत्नस्कार २३, विशेषकोशलम्
२४, चेति । इत्याश्रया विंशतिः—तत्र निर्जोवा. पञ्चदश,
तद्यथा—आयु प्राप्ति. २५, अक्षविधानम् २६, रूपमर्था
२७, क्रियामार्गणम् २८, बीजग्रहणम् २९, नयज्ञानम् ३०,
करणज्ञानम् ३१, चित्राचिन्तविधिः ३२, गूढराशि. ३३,
तुल्याभिहारः ३४, क्षिप्रग्रहणम् ३५, अनुप्रातिलेखस्मृतिः
३६, अन्निक्रमः ३७, छलव्यामोहनम् ३८, ग्रहदानम् ३९,
चेति । सजीवाः पञ्च, तद्यथा—उपस्थानविधिः ४०, युद्धम्
४१, स्तम् ४२, गतम् ४३, तुल्यम् ४४, चेति । दानोपवा-
रिकाः पौड्या, तद्यथा—पुष्पस्यभावग्रहणम् ४५, स्वराग-

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-
च्छाया ॥ ३५ ॥
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रतिमानम्, प्रतिविम्बम् (२ न), प्रतिमा, प्रतियातना,
प्रतिच्छाया, प्रतिकृतिः, अर्चा (५ स्त्री), प्रतिनिधिः (पु),
'प्रतिमा, फोटो, सखीर' के उ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य सीयतेऽनेन । 'माहू माने' (अ०
आ० अ०) । अट्ट (३३३११७) ॥ (१) ॥ * ॥
प्रतिकृतिविम्बं यस्य । 'कुमति—' (२१२१८) इति
सामासः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतिमीपतेऽनया । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३३११०६) । इत्यञ् । ['प्रतिमा जगदन्तस्य
बन्धे चागुक्तावपि' इति मे० ११११४८] ॥ (३)
॥ * ॥ प्रतियाततेऽनया । 'यत् निकारोपस्कारयो.'
(चुरादिः) 'गगानश्रय -' (३३३१०७) इति युव् ॥
(४) ॥ * ॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥ * ॥ प्रकृष्टा
कृति । प्रतिनिधे कृतिर्वा ॥ (६) ॥ * ॥ अर्चयते ।
'अर्चं पूजाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुरोश्च हल.' (३।
३।१०३) इत्यम् ॥ (७) ॥ * ॥ प्रतिनिधीयते सखी-
क्रियते । 'कुधाश्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।१२) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टो 'प्रतिमायाः' ।

उपमोपमानं स्यात् ।

उपमा (स्त्री), उपमानम् (न), 'उपमा, मिसाल' के
२ नाम हैं ।

प्रकाशनम् ४६, प्रत्यङ्गदानम् ४७, नष्टदन्तमोचिचारी
४८, नोविन्नसनम् ४९, गुह्यस्य सत्यसंनानुलोम्भम् ५०
परमायंकोशलम् ५१, हर्षणम् ५२, समानार्थताकृतायंता
५३, अनुप्रोत्साहनम् ५४, मनुकोपप्रवर्तनम् ५५, सम्पक्-
शोचनियतनम् ५६, क्रुद्धप्रसादनम् ५७, सुमपरिचापः ५८,
धरमस्वापविधिः ५९, गुह्यमूहनम् ६० इति । चतस्र उत्त-
रकला, तद्यथा—साधुवात रमणाय सापशानम् ६१,
दापधक्रिया ६२, प्रसिद्धतागुणमनम् ६३, पुन पुनर्नीक्षणम्
६४, चेति चतुःपट्टिमूलकला । आरवेव निधिप्टानामधवा-
न्तरकलानाम्पट्टादशाधिकानि पञ्चशतायुस्मानि । तत्र कर्म-
द्युताश्रया. प्रायश्च आवालां गच्छन्ति, ता एवापमया विम-
ज्य चतुःपट्टिरभोक्ताः । यास्तु क्षयतीवोपचारिका उत्तर-
कलाश्च, ता. प्रायशस्तन्मस्याङ्गता प्रतिपद्यन्ते इति पाञ्च-
लिक्यमेव चतुःपट्ट्यामवन्तरकला वेदितव्याः, ताश्च यथा-
प्रस्तावं वदयन्ते" इति । एताभ्यः चतुःपट्टिकलाभ्यो विज्ञा-
यपि तावत्य एव कला भवन्ति, तासां नामानि जिज्ञासु-
भिरमरकोपस्य मत्कृतमणिप्रमाग्याख्यायाः परिशिष्टे
द्रष्टव्यम् ।

उपेति ॥ उपमातेभविऽङ् (३३११०६) । (१)
 ॥ * ॥ ह्युट् (३३१११५) । करणे (३३१११७)
 वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे करणे भवे च । येनोपमीयते,
 या चोपमिति, तयोरेते नाम्नी । केचित्तु—पूर्वाङ्गिते—
 इत्याहु ।

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्य सदृश सदृशः सदृक् ॥३६॥
 साधारणः समानश्च

समः, तुल्यः, सदृच, सदृशः, सदृक, साधारणः, समान
 (७ त्रि), 'सदृश, समान, यरावर' के ७ नाम हैं ।

वेति ॥ समति । 'सम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) ।
 अच् (३३११३४) ॥ (१) ॥ * ॥ तुलया समित ।
 'नोवयो—' (४४४१११) इति यत् ॥ (२) ॥ * ॥ समान
 इव पश्यति । 'त्यदादिपु—' (३३२१६०) इति कञ्चिन्वनो
 वसश्च । 'दृष्टव्यस्तु' (६३३१६९), 'दृष्टे च—' (वा०
 ६३३१८९) इति समाव ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥
 (५) ॥ * ॥ सह आधारणेन वर्तते । 'वोपसर्जनस्य'
 (६३३१८२) इति समाव । साधया सतिद्वेष्टेणो वाचक
 इव ॥ (६) ॥ * ॥ सह मानेन वर्तते । समान मान-
 मस्य, इति वा । 'समानस्य ऋ-दत्ति—' (६३३१८४)
 इति स ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त वाच्यलिङ्गा ॥ सप्त
 'तुल्यस्य' ।

स्युरत्तरपदे स्वमी ।

निभसंकाशानोकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

निभ, सकाश, भीकाश, प्रतीकाश, उपमा, आदि
 (भूत, रूपः, कल्प, देश, देशीय । ५ त्रि), 'ये ५ शब्द
 किसी शब्दके उत्तरमें रहनेपर उसके सदृश अर्थको कहते हैं' ।

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्या एव सदृश
 ध्वनना वाच्यलिङ्गा स्यु । यथा— पितृनिभ पुत्र 'पातृ-
 निभा कन्या' 'देविनिभमपत्यम्' इति । निवृत भाति ।
 'आतश्चोपसर्ग' (३३११३६) इति क । 'निभस्तु कश्चिनो
 व्याज पुलङ्ग महणे त्रियु' [इति मे० १०६१६] । (१)
 ॥ * ॥ सकाशते । 'काश्ट दीप्ती (भ्वा० आ० से०) ।
 अच् (३३११३४) । सकाश सदृशोऽन्विक' [इति हैम

१. सि० को० 'त्यदादिपु टयो—' इति सूत्रस्य
 'समानान्ययोश्चेति वाच्यम्' सदृक्, सदृश 'वचोऽपि वाच्य
 सदृक्' इति स्पष्टमुक्तरवात् 'समान' शब्दस्य त्यदादिगणो
 पाठाभावाच्चेदमसंज्ञकम् ।

२ अथ पाठ श्लोकादिक्रमाद्ब्रह्म हैम 'ल ग' पुस्त-
 कयो, 'क' पुस्तके तु नैवेद लभ्यते ।

३१७२७] ॥ (२) ॥ * ॥ नितरा कमाते । 'इक
 काशे' (६३३१२३) इति दीर्घ । 'नीनामो निश्रये तुल्ये'
 [इति विश्व, मे० १६४१२३] ॥ (३) ॥ * ॥ प्रति-
 काशते ॥ (४) ॥ * ॥ आदिना भूतरूपकलादय ।
 यथा—'पितृभूत, पितृरूपः, पितृकल्प' इति ।

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

कर्मण्या, विधा, भृत्या, भृति (४ स्त्री), भर्म वेतनम्,
 भरण्यम्, भरणम्, मूल्यम् (५ न), निर्वेश, पण (३ पु),
 'वेतन, तनन्नाह या मजदूरी' के ११ नाम हैं ।

वेति ॥ कर्मणा सपद्यते । 'कर्मवेपाद्यत्' (५११११००) ।
 कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधु' (४४४१९८) इति यत् ॥
 (१) ॥ * ॥ कर्मणि विधोयन्तेऽनया । 'हुधात्र' (जु०
 उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्ग' (३३३१०६) इत्यङ् ॥
 (२) ॥ * ॥ भ्रियन्ते कर्मकरा अनया । 'भृन् भरणे'
 (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्ताया तमज—' (३३३१९९)
 इति क्यप् ॥ (३) ॥ * ॥ 'कर्मणि भृतो (३३१
 २२) इति निर्वेशात् क्तिञ्चि ॥ (४) ॥ * ॥ भ्रियतेऽ
 नेन । 'हुभृक्' (जु० उ० अ०) । 'भृक्' (भ्वा० उ०
 अ०) वा । मनिम् (उ० ४११४५) ॥ (५) ॥ * ॥
 वीयतेऽनेन । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपति-
 भ्या तनन्' (उ० ३३१५०) ॥ (६) ॥ * ॥ भरणे
 साधु । 'तत्र साधु' (४४४१९८) इति यत् ॥ (७)
 ॥ * ॥ भ्रियतेऽनेन । ह्युट् (३३३११७) । ('भरणी
 घोषक' श्रुते) भरण वेतने भृतो [इति विश्व ५३१७५,
 मे० ५०६६९] ॥ (८) ॥ * ॥ मुलेनानाम्यम् । 'नौव-
 योधर्म—' (४४४१६१) इति यत् । मूल्य स्याद्वेतने 'वस्ने'
 [इति विश्व ११६१४३, मे० ११६१४६] ॥ (९)
 ॥ * ॥ निर्वियते, अनेन वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
 से०) । 'अकर्तरि च—' (३३३११९) इति 'हलश्च' (३३
 ३१२१) इति वा षम् । 'निर्वेशस्तु पुमा-भोगे वेतने
 मुञ्छन्तेऽपि च' [इति म० १६४१२२] ॥ (१०)
 ॥ * ॥ पण्यते । नित्य पण परिमाणे' (३३३६६६)
 इत्यप् । पुसि— (३३३११६) इति षो वा । 'पणो वराट
 माने स्यान्मह्ये कार्पापणे गृह्णे । क्रम्यशाकादिके चूतम्य-

१ विश्वे पुस्तकद्वये '—शोणके—' इति पाठ ।
 २ 'मूल्य वस्ने वेतने च' इति हैमस्य (२३१८०)
 विश्व 'ल' पुस्तकस्य चानुरोधात् विश्व क' पुस्तकस्य
 '—वस्ने' मेदिनीस्य '—प्रश्ने' इति च पाठो लेखनादि-
 आन्तिजन्यो प्रतिभात ।

३ '—शाकाटुकचूत—' इति मेदिनीपाठ ।

वहारे भृती धने' [इति मे० ४६।१९] ॥ (११) ॥*॥
एकादास 'वैतनस्य' ।

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रद्धरुणात्मजा ।
गन्धोत्तमा प्रसन्नोराकादन्वर्थः परिस्रुता ॥ ३९ ॥
मदिरा कश्यमद्योऽपि

सुरा, हलिप्रिया, हाला, परिस्रुत्, वरुणात्मजा, गन्धो-
त्तमा, प्रसन्ना, इरा, कादम्बरी, परिस्रुता, मदिरा (११ स्त्री),
कश्यम, मद्यम् (२ न), 'मदिरा, शराय' के ३३ नाम हैं ।

शिवति ॥ मुष्टु राति याम् । रा दाने' (अ० प०
अ०) । सु अतीव रायन्तनया वा । 'रे शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ।
'सुरा चपरुमद्यो' । 'पुलिङ्गस्त्रिविधेः स्यात्' [इति मे०
१२९।१८] ॥ (१) ॥*॥ हलिनो बलस्य प्रिया ॥ (२)
॥ * ॥ हलस्यङ्गम् । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
ज्वलादिवात् (३।१।१४०) ण । हृष्यतेऽनया वा ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'हाल सातवाहन-
पायिदे । हाला सुरायाम्' [इति विश्व 'हैम, २।५२८-
५२९] ॥ (३) ॥ * ॥ परित् । स्रवति 'स्रु स्रवणे'
(भ्वा० प० से०) । विवृत् (३।३।७६) । तुक् (६।
१।७१) ॥ (४) ॥ * ॥ वरुणालयोऽपि वरुण, तस्या-
त्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धोत्तमा, मद्य उत्तमो यस्या
वा । राजदस्तादि । (२।२।३१) ॥ (६) ॥ * ॥

प्रसीदति स्म । 'पद विदारणादौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गत्वर्षा-' (३।४।७२) इति क्त । 'रदाभ्याम्-' (८।२।
४२) इति निष्ठातत्वम् । 'प्रमन्ना स्त्री सुराया स्यादच्छ-
सनुष्टयोस्त्रिप' [इति मे० ८९।८६] ॥ (७) ॥*॥
इ कामं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽ-
नुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥ * ॥ कुस्ति-
तमम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः
कत्तशुरुपेर्जि' (६।३।१०१) । कदम्बरं नीलाम्बरम-
स्यास्ति । अर्थाद्याच् (५।२।१२७) । तस्येयम् । 'तस्ये-
द्यम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'तथ
जातः (४।३।५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । क.
(३।२।३) । गौरादि (४।१।४१) । कादम्बरस्तु
दध्यपे गद्यभेदे नपुंसकम् । स्त्री वाचणीपरभृताभारतीसा-
रिकासु च' [इति मे० १४१।२५७] ॥ (९) ॥*॥

१. विश्वे 'हाला सुराया नृपती च हाला' इति (१५२
४५) भिन्नपाठादत्र 'हैम' इत्येव पाठ उचितः । 'हैमे च
'शालिवाहन—' इति च पाठः ।

२. '—स्यात् स्वच्छ—' इति मेदिनीपाठः ।

भागुरिमते—टापि 'पग्निचुता'. यद्वा-परित् सूयते स्म
लोकैः 'श्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ।
'परिस्रुता स्त्री वरुणा स्यन्ने स्यादभिधेयवत्' [इति मे०
६९।२०९] ॥ (१०) ॥ * ॥ माद्यत्वनया । 'मदी
हर्षे' (दि० प० से०) । 'इपिमदिमुदि-' (उ० १।५।१)
इत्यादिना किरच् ॥ (११) ॥ * ॥ कश्यते अनेन वा ।
'कश शब्दे' () बाहुलकाद्य । 'मद्याश्रमद्ययो.
कश्यम्' इति रन्तिदेव । 'कश्यस्त्रिषु कशाहं स्यात्वलीर्बं
मद्याश्रमद्ययो' [इति 'विश्वः, मे० ११३।७] ॥ (१२)
॥ * ॥ माद्यत्त्यनेन । 'पदमदचर-' (३।१।१००) इति
यत् ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'मद्यसामान्यस्य' ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवदंशः (पु) 'मदिरा पीनेके समय रुचि बढनेके लिये
नमकीन चना आदि खाने' का १ नाम है ।

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'पानरुचिजनकमक्षणस्य' ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

शुण्डा (स्त्री), पानम्, मदस्थानम् (२ न), 'मदिरा
पीनेके स्थान' के ३३ नाम हैं ।

शिवति ॥ शुन्यते । 'शुन गतो' (तु० प० से०) ।
'अमन्ताहुः' (उ० १।१।१२) । 'शुण्डा पानगृहे मता ।
(अण्वभ्युह्रिततीक्ष्ण्यहस्तिहस्तसुरायु च' इति मे० ४२।
२५) । 'शुण्डापि जलहस्तिन्या मदिराकरिहस्तयो ।
नालिन्या वारयोपाया शुण्डन्तु मदनिर्करे' [४५।२४
इति विश्व.] ॥ (१) ॥ * ॥ पिवन्त्यत्र । 'पा पाने'
(भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१७) ।
'पान पीतिभाजनरक्षणो' (इति मेदिनी ८३।१३) ॥
(२) ॥ * ॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'मद्यगृहस्य' ।

मधुवारः मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मधुवारः, मधुक्रमः (२ पु), 'मदिरा पीनेके वारी' के २
नाम हैं ।

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥ * ॥ मधुनः क्रमः ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ।

१. विश्वे 'कश्यं मध्ये सुरङ्गाणा कश्यं मध्यकशाहयो.'
इति (११८।४९) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठः
समुचितः ।

मध्वासवो माधवको मधु मार्वीकमद्वयोः ।

मध्वासवः, माधवक (२ पु), मधु, (मार्वीकम्) माध्वीकम् (२ न), 'मधुएके शाराव' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ मधुकपुष्प मधु तस्यासव ॥ (१) ॥ * ॥
मधुना कृतः सधित । 'कुलालादिभ्यो दुब्' (४३११८) ॥
(२) ॥ * ॥ मन्थते । 'मन ज्ञाने' (दि० अ० अ०) ।
'फलिपाटि-' (उ० १११८) इति साधु । 'मधु पुष्पस्ये
क्षोद्रं मद्ये, ना तु मधुदमे । वसन्तदेशवभिष्वचैत्रे स्याज्जी-
कत्या तु योपिति' [इति विश्व मेदिनी] ७९१११-१२ ॥
(३) ॥ * ॥ मूढोका द्राक्षा, तस्या विकार । 'तस्य
विकार' (४३११३४) इत्यण् । 'अनुदात्तादे' (४३१
१४०) इत्यब् वा ॥ * ॥ ऋषित्तु—माध्वीकम् इति
पठन्ति । तत्र पुषोदरादित्त्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ अद्रयो =
कलीवमित्यर्थ ॥ * ॥ ९. वारि मधुकपुष्पकृतमद्यस्य ॥
स्वामी तु—द्वौ द्वौ पर्यायो—इत्याह ।

मैरेयमासवः शीघुः

मैरेयम् (न), आसव (पु), शीघु (पु न), 'ऊव
(गन्ना) के रस या शाक आदिसे बने हुए मदिरा' के ३ नाम
हैं ।

मायिति ॥ मिराया देशविशेषे ओषधिविशेषे वा
मयम् । 'नद्यादिभ्यो ङक्' (४२१९७) ॥ (१) ॥ * ॥
आसूयते । 'पूब् अमिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्'
(३३३५७) ॥ (२) ॥ * ॥ शेरतेऽनेन । 'शीघो घुक्'
(उ० ४३८) अर्षचादि (२१४३१) 'पुनपुसकपोददि
ओवातुस्याणुशीघव' २ [इति त्रिकाण्डशेषे ३५५८] ॥ (३)
॥ * ॥ मद्यपि 'शीघुरिक्षुरसे पवनेरपवनेरासवो भवेद् ।
मैरेय घातकीपुष्पगुहयानाम्बुसहितम्' इति माधव । तथापि
भेदनादित्योक्तम् ॥ * ॥ श्रीणि 'इधुशाकादिज्यस्य
मद्यस्य' ।

मेदको जगल. समी ॥ ४१ ॥

मेदक, जगल (२ पु), 'मदिराके काड़े या मदिरा
बनानेके लिये पीसे हुए पदार्थ विशेष' के २ नाम हैं ।

मेदेत्रि ॥ मेद्यति । 'मिपिदा स्नेहवे' (दि० प०
से०) । वुप् क्जादिभ्य (उ० ५३५) ॥ (१) ॥ * ॥

१ धिरवे 'मधु क्षोद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधु ।
द्वैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवासाके मधुदमे' इति [८२१११]
पाठादत्र 'मेदिनी' इत्येव पाठ्यम् ।

२ त्रिकाण्डशेषे—'शीघव' इति दत्त्यादि 'शीघु'
शब्द पठित ।

मृदां गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०)
यङ्लुगन्ताश्च (३१११३४) । सत्तापूर्वकत्वात् दीर्घो-
वित् (७३५८३) इति दोषो न । 'जगलो मदनद्रुपे ।
मेदके पिष्टमद्ये च' (इति मे० १५११९१-९२) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'सुराकल्पाय' ।

संधानं स्यादभिपव

सन्धानम् (न), अभिपव. (पु), 'मदिरा बनाने' के २
नाम हैं ।

समिति ॥ समीयते । 'दुघाब्' [जु० उ० अ०] ।
ल्युट् (३३१११३) । भावे (३३१११५) वा । संघात
स्यादभिपवे तथा सघट्टनेऽपि च' [इति विश्व ९२१५,
मेदिनी ९४४९] ॥ (१) ॥ * ॥ अभिपुयते । पूब्
अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३३५७) ।
भावे वा । 'अवेदभिपव स्नाने मद्यसधानपञ्चयो' [इति
विश्व १६६५२ मे० १६१५६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'आम्नादिसधानस्य' ।

किण्वं पुंसि तु ननह् ।

किण्वम् (न), नमह् (पु), 'चावल आदिको उबाल
(बौट) कर सैयार किये हुए मदिराके बीज' के २ नाम हैं ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण घब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'उल्वादयञ्च' (उ० ४१९५) इति साधु । कर्मणि वा ।
'किण्व पाये सुराधीने' [इति विश्व १६३१७] ॥ (१)
॥ * ॥ ह्वानम्, ह्वयते वा । 'ह्वेच्' (भ्वा० उ० अ०)
सपदादिबिष्वक् (वा० ३३११०८) । ननस्य ह् ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'पानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य' ॥—'मत्तनमह्व-
ह्वानस्य'—इत्यग्ये ॥

कारोत्तरः सुरामण्डः

कारोत्तर, सुरामण्ड (२ पु), 'मदिराके नॉड (ऊपरी
हिस्सा)' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कारण क्रियया उत्तर ।—'कारोत्तम'—इति
स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ सुरामा मण्ड ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'सुरामण्डस्य' ।

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपानम् (न), पानगोष्ठिका (स्त्री), 'मदिरा पीनेके
जमाव (अड्डा)' के २ नाम हैं ।

आपेति ॥ आ सम्भूय पिबन्त्यत्र । ल्युट् (३३१११७) ॥
(१) ॥ * ॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४५५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पानार्थाया सभाया' ।

१ कर्मण्यचोऽत्र भवादिणि चादिद्व्यच्चापत्या पुषोदरा-
दित्वात् सिद्धिर्वाप्या ।

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चपकः (पु न), पानपात्रम् (न), 'मदिरा प्याले' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चपत्येऽनेन । 'चप भक्षणे (भ्वा० उ० से०) । ववृम् (उ० २।३२) । 'चपकोऽस्त्री मुरापत्रे मद्यमद्य-प्रभदयोः' (इति मे० ८।८६) ॥ (१) ॥ * ॥ पानस्य पानम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य' ।

सरकोऽप्यनुत्पणम् ।

सरकः (पु न), अनुत्पणम् (न), 'मदिरा पीने या परोसने (बौटने)' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ क्षियते । 'सु गतो' (भ्वा० प० अ०) । वृन् कृञादिभ्यः (उ० ५।३५) । 'सरकः शीघ्रपानेशुसोचुनो-मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं वा नानुत्पयो ना' इति रत्नकोप ॥ (१) ॥ * ॥ अनु-त्पणम् । अनेन वा । 'अनुत्पणं विपापामाम्' (दि० प० से०) । भावे (३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा स्पृष्ट् ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) 'अनुत्पणं' अपि । 'चपक-आनुत्पणं सरकश्च' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य' । चत्वारि 'मद्यपात्रपात्रस्य'—इति मुकुटः । पूर्वोऽक्षदेवी कितवोऽक्षपूर्तो द्यूतकृतसमाः ॥ ४३ ॥

धूर्तः, अक्षदेवी, कितवः, अक्षधूर्तः, द्यूतकृत (५ पु) 'खुवा-सी या खुवा खेल्नेवाले' के ५ नाम हैं ।

विविधेति ॥ धूर्वति । 'धूर्वी हिमायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृष्टिणं' (उ० ३।८६) इति तन् । 'राल्लोप' (१।४।२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे घत्तुरे ना विटे त्रिपु' (इति मे० ५६।२८) । 'घातं' इति पाठे—धावनम् । 'घावु' गतो' (भ्वा० उ० से०) । सपदादि. (वा० ३।३।१०८) । गह्वलकाह्वलोप वा घावनेनाति. घातिरस्यास्ति। ज्योत्सनाद्यम् (वा० ५।२।१०३) । यद्वा—घा घावनेन. तर्त् ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षदीर्घपति । 'सुवि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ 'कि ज्ञाने' (जु० प० अ०) । भावे क्त. (३।३।११४) । कितं वायति । 'ओर्वि शोपणे' (भ्वा० प० अ०) कितते वाति वा । 'वा गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'कितवो धूर्तवन्मत्ते वक्षके कनकाह्वये' [इति विश्व. १६५।३०] ॥

१. '—गतिशुद्धयो' हति पाठ्यम्, सि० को० धातु-पाठयोस्तद्योक्तैः ।
२. सि० को० धातुपाठयोः नुरोधाद् '—गतिगन्ध-नयोः' इति पठितव्यम् ।

(३) ॥ * ॥ अक्षेपु द्यूतः । 'सप्तमी लोष्टे' (२।१।४०) इति समात् ॥ (४) ॥ * ॥ द्यूतं करोति । विवृप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'द्यूतकृत' ।

स्युर्लग्नका प्रतिभुवः

लग्नकः, प्रतिभुः (२ पु), 'मध्यस्थ, धीचञ्चाम, जामिन-दार' के २ नाम हैं ।

स्युरिति ॥ लज्जने स्म । 'ओल्सजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'पत्यर्था' (३।४।७२) इति क्त । स्वार्थे कन् (ङाणि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति प्रतिनिधि-भवति । विवृप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधिभूतस्य' जामिन' इति ह्यातस्य ।

सभिका द्यूतकारकाः ।

सभिकः, द्यूतकारकः (२ पु), 'नालदार' अर्थात् 'खुवा खेल्नेवाले' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ सभाद्यूतमाद्यपत्वेनास्यास्ति ॥ ब्रीह्यादिस्तात् (५।२।११६) ङ् । 'सभाद्यूत सभागृहम्' इति षट् ॥ (१) ॥ * ॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् । (ङाणि० ५।४।५) । ञ्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकं ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्' ।

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

द्यूतः (पु न), अक्षवती (स्त्री), कैतवम् (न), पणः (पु), 'खुआ' के ४ नाम हैं ।

द्विघटित ॥ देवतम् । 'दिवु ब्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावे क्त (३।३।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षाः पाशकाः सत्यस्याम् । मत्पु (५।२।९४) । लोकात्स्वीत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ कितवस्य वर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं तु छन्दे द्यूते 'कैतव कितवे रिपो' (इति मे० १६०।३५) ॥ (३) ॥ * ॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन् । अर्थांश-लच् (५।२।१२७) । (४) ॥ ८ ॥ चत्वारि 'द्यूतक्रीड-नस्य' ।

पणोऽक्षेपु ग्लहः

पणः, ग्लहः (२ पु), 'खुपुसं दावपर रक्खे हुप रुपया आदि' के २ नाम हैं ।

१. मेदिन्यां द्वितीयपाद. 'कैरवः कितवे रिपो' इति पठितः, तस्यैव च हेम (३।७३५) विश्व (१६५।३५) योरनुरोधादौ चित्येन अत्र 'कैतव' शब्दस्य विवरणायतया नाय द्वितीयपादात्सर्गोऽयः प्रकृतोपयोगी ।

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा०
आ० से०) । ति०य पण- (३।३।६६) इति योगविभा-
गादप ॥ (१) ॥ * ॥ गृह्यते अनेन । 'गृह्ण आदान'
(भ्वा० आ० से०) । 'पुसि-' (३।३।११८) इति ष
'हृत्श्व' (३।३।१२१) इति घञ् वा । सज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धि । गृह्यते वा । 'अक्षेपु गृह' (३।३।७०) इति
साधु ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'घृते लाप्यमानस्य' (द्रव्यादे) ।

अक्षास्तु देवताः पाशाकश्च ते ।

अक्ष, देवन, पाशाक (३ पु), 'पासा' के ३ नाम हैं ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्ष व्याती' (भ्वा० प०
से०) । अच (३।१।१३४) । अक्षो ज्ञानात्मघकटोपव-
हारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयो सपे विभीतकतरावपि ।
चक्रे कर्षे पुमान्, गलीव तुःये सोवर्चलेन्द्रिये' (इति मे०
१६५।२३) । (१) ॥ * ॥ दीव्यन्ति येन 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । देवन व्यवहारे स्वाजिगीपा-
कीटवोरपि । अक्षेपु देवन प्रोक्त' (इति विश्व ९०।
६६) ॥ (२) ॥ * ॥ पाशाकनि । 'पश यन्धने' चुरादि ।
ण्वल् (३।१।१३३) । ववुन् (उ० २।३२) वा ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि 'पाशाकस्य' ['पासा' इति श्पात्स्य] ।

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

परिणाय (पु न), 'शारी (गोटी) को चलाने' का १
नाम है ।

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) 'परिस्थो -' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१)
॥ * ॥ एक शारीणा समन्तान्नयनस्य' ।

श्रष्टापद शारिफळम्

अष्टापदम् (पु न), शारिफळम् (न), 'विसान' अर्थात्
'गोटियोंको रखने (खेलनेके समय विज्ञाने) के लिये कपडे
या काष्ठके बने हुए आधार-विशेष' के २ नाम हैं ।

अष्टेति ॥ पृश्नी पृश्नी पदा-यस्य । 'अष्टन मत्ता-
याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घ । अष्टापदमस्त्रियाम् ।
'अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणा फलकेऽपि च । (अष्टापदी
चन्द्रमल्ला शरभे मकंठे पुमान्)' [इति मे० ७७।४४] ॥
(१) ॥ * ॥ शारीणा फल पट्ट । 'फल हेतुसमुत्पे स्या-
रफलके व्युत्पत्ताभयो' इति विश्व [१४२।२-३] ॥ (२)

इति श्रीवधेलवशोऽङ्गवध्रीमहीधरविषयाधिपथ्रीकीर्तिसहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीमानु-
जीक्षितविरचितामामरटीकायां व्याख्यासुधायाम् द्वितीयकाण्ड भणुर्णतामगम् ।

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे द्वितीय काण्ड समाप्तम् ।

॥ * ॥ 'शारीणा खेलनाधारपट्टस्य' द्वे 'विसान' इति
श्पात्स्य ।

प्राणिघृत समाह्वय ।

प्राणिघृतम् (न), समाह्वय. (पु), 'बाजी रखकर पशु-
पक्षियों (मुर्गा, तीतर, मेंढा आदि) को लड़ाने'के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्राणिभि कृत घृतम् ॥ (१) ॥ * ॥ सम्प-
गाह्यन्तेऽत्र । 'ह्लेञ्' (भ्वा० उ० घ०) पुसि- (३।३।
११८) इति ष । बहूलवाप्रात्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
(मेघकुचुटादिप्राणि') 'घृतस्य' ।

सर्धलिङ्गासप्रहादपूरुता परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥

तादृर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्धा लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

ग्रन्थकार 'उक्' इस श्लोकसे सब लिङ्गवाले शब्दोंके
सब लिङ्गोंको नहीं कहनेके दोषका निवारण करते हैं । इस
'श्रद्धधर्म' में अवयवार्थक शब्द काण्य, पुराण और कोषोंमें
प्रायः पुल्लिङ्गमें ही उपलब्ध होनेके कारण यहाँ भी वे पुल्लिङ्गमें
ही कहे गये हैं, वे शब्द उसके धर्म और योग आदिके बसने
अन्य जातिमें वृत्ति होने पर तदनुसार स्त्रीलिङ्ग और नपुंसक
भी होते हैं ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिका शब्दा मालाकार
मार्दङ्गिक वैगविकादय पुसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेरस्मि
लिङ्गे पुसि ये यौगिकाः उक्ता ते तादृर्म्यात्तद्योगवशात्-
पामन्यतोऽन्यत्र जातो वृत्तो सत्वामन्यत्र स्त्रिया व्रीवे
चोहनीया । यथा—'मालाकारी स्त्री, मालाकार कुलपुं
दस्यादि । येऽप्ययौगिका 'करण मालिक-कुम्भकारादय,
ते जातिवचनत्वाच्छ्रुद्रादिवत् 'जाते -' (४।१।६२) इत्यां
दिना डीपि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे वलीवत्त्वेऽपि बोद्धव्या ।

इति शुद्रवर्गविवरणम् ॥ १० ॥

अथ काण्डसमाप्तिः.

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीय साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

श्री अमरसिंहके बनावे हुए नाम और लिङ्गको बतलाने-
वाले 'नामलिङ्गानुशासन' अर्थात् 'अमरकोष' नामक इस
ग्रन्थमें भूमि आदि वर्गवाला यह दूसरा काण्ड के सहित
समर्थित होकर सम्पूर्ण हुआ ।

॥ श्रीः ॥

अमरकोषः

सटिप्पण 'रामाश्रमो' (व्याख्यासुधा) संस्कृतव्याख्यया
प्रकाशाख्यहिन्दीव्याख्यया चोपेतः ।

तृतीयं कारणम्

अथ विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नाथैरन्यैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंभवाः ॥ १ ॥

सर्वसाधारण होने से 'सामान्यकाण्ड' नामक इस प्रकरणमें विशेष्य (स्त्री, दारा, कलत्र आदि पहले कहे हुए शब्द) के अधीन लिङ्ग और वचनवाले 'सुकृति, साधु, ...' शब्दोंसे विशेष्यनिघ्नवर्ग १, आपसमें भिन्नजातीय अर्थवाले 'कर्म परायण ...' शब्दोंसे संकीर्णवर्ग २, अनेक अर्थवाले 'नाक, लोक, ...' शब्दोंसे नानार्थवर्ग ३, 'आह, ...' अव्यय शब्दोंसे अव्ययवर्ग ४, और प्रत्यय अर्थात् 'ठाप्, डीप्, घञ्, क्, ...' के द्वारा लिङ्गबोधक शब्दोंसे लिङ्गादिसंग्रहवर्ग ५, कहता हूँ ।

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्मपरायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गाभ्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का लोपालिका-इत्यादीनि २ ।

१. "वर्गसंग्रहाः" इत्येवं पाठो व्याख्यायानुरोधाद्युक्तः ।

२. स्वामी त्वेवं व्याख्यातवान्—'विशेष्यनिघ्नो विशेषणम् । विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्ष्वे पञ्च वर्गस्ते काण्ड-द्वयोक्तसाधारण्यात् सामान्यकाण्डेऽस्मिन्स्वतन्त्रेऽन्तर-वर्गान् संश्रयन्ति । यथा नरनार्यवर्गे कान्तादिवर्गाः, अव्ययवर्गेऽनेकार्थकार्यवर्गाः, लिङ्गोपवर्गे स्त्रीलिङ्गादिवर्गाः । 'वर्गसंग्रह' इत्येके पेट्टुः । सामान्यकाण्डे ये पञ्चवर्गाः, स वर्गसंग्रह इति योजना । आदि शब्दः प्रकारे ।" इति ।

अस्मिन् वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यै र्यद्विशेष्यं यादृशीः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दार्थतथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

जिस प्रकार स्त्रीलिङ्ग, पुलिङ्ग आदिके सहित (स्त्री, दारा, कलत्र, ... शब्द) पदोंसे स्त्री, दारा, कलत्र आदि जो विशेष्य हैं, उनके भेदक गुण, (सुकृति, साधु, ...) द्रव्य शब्द, ... और क्रिया (पढ़ना, पढ़ाना, पकाना, बोलना, ...) से युक्त शब्द वैसे ही होते हैं ।

स्त्रीति ॥ स्त्रीदाराकलत्रादिभिः परैर्यलिङ्गसंख्या-विशिष्टैः स्त्रीदाराकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकास्तम्, गुणादि-शब्दास्तलिङ्गसंख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दारा, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ।

सुकृती पुण्यवान् धन्यः

सुकृती, पुण्यवान्, धन्यः (३ त्रि), 'आश्रयवान्' के ३ नाम हैं ।

स्त्रिति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥

(१) ॥ * ॥ पुण्यमस्यास्ति । मनुप् (५।१।१४) ॥ (२)

॥ * ॥ धन लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति

यत् । 'धन्या चाप्यामलकयोः स्याद्वन्यं पुण्यवति त्रिपु' [इति

विश्वः ११७।३१-३३, मेदिनी ११५।३३] ॥ (३) ॥ * ॥

श्रीणि 'सामान्यस्य' ।

महेच्छस्तु महाशयः ।

महेच्छः, महाशयः (३ त्रि), 'बड़े एवं उन्नत अभिप्राय वाले' के २ नाम हैं ।

१. "दाराश्रम" इति पाठो युक्तः । स्त्रीदाराद्यैरित्येके, स्त्रीपुन्यं संकीर्यत्येकः ।" इति स्वामी ।

२. विश्वे तु 'धनयो धनवति स्मृतः । धन्या पाप्या-मलकयोश्च' इति भिन्न एव पाठः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥ • ॥ 'आद्य
स्याधमिप्राये मानसाधारयोऽरपि' (इति मे०) [११८७३],
[विश्व १२०७० च] । महानासायोऽस्य ॥ (२) ॥ • ॥
द्वे 'महाभिलापस्य' ।

हृदयालु, सुहृदयः

हृदयालु, सुहृदय (२ त्रि), 'अच्छे स्वभाववाले' के २
नाम हैं ।

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरग्यतर-
स्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥ • ॥ शोभन हृदयमस्य
मिश्रत्वाविवक्षणात् न हृदभाव ॥ • ॥ 'सहृदय' इति वा
पाठ ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह' (२।२।२८) इति बहु-
व्रीहि ॥ (२) ॥ • ॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्त-
हृदयपरत्व हृदयशब्दस्य ॥ • ॥ द्वे 'शुद्धमनस' ।

महोत्साहो मद्दोषमः ॥३॥

महोरसाह, मद्दोषम (२ त्रि) 'बध्नी' के २ नाम हैं ।

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥ • ॥ महानुषमोऽस्य
॥ (२) ॥ • ॥ द्वे 'दुःसाध्यवृत्तेश्चि सापनपरस्य' ।

प्रवीणे निपुणाभिन्नविद्वान्निष्ठातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कुसमुख कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञः, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः,
वैज्ञानिकः, कुसुखः, कृती, कुशल (१० त्रि), 'शिक्षित,
ज्ञानी, लोकचतुर' के १० नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति,
प्रगीयते वा । 'सत्याय' (३।१।२५) इति गिज-ताद
पचाद्यच् (३।१।३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९)
वा । 'एरज्जपन्तायाम्' इति नाच् (३।६।५६) ॥ (१)
॥ • ॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) ।
'द्वयुष' (३।१।३३५) इति क ॥ (२) ॥ • ॥

१ '—पनसाधारयोऽपि' इति मेदिनीस्य पाठ
'अयाद्यय आश्रये । अभिप्रायपनसयो' इति हैमा (३।५०-
५१०) नुरोधात् समीचीन प्रतिभाति ।

२ अत एव स्वाम्याह—'प्रशस्त' । स एव हृदयेन
सह वर्तते । अन्ये मातृशब्दे सत्यप्यहृदया यन्मर्मव—
'हृदय तद्विद्विष्यते यद्भावमय्यचल पलम् । शतकीया सह-
दया गन्धन्ते वधमन्वया ॥' इति ।

३ स्वामी तु एव विगृह्याये "सुहृदयार्थं परित्यज्य
निपुणे रुद्ध यदाह—(कुमारिलभट्टा)—'निरुद्धा लक्षणा
काञ्चित् सामर्थ्याविविधावत् । क्रियतेऽद्यतनै काञ्चित्
काञ्चिन्नेव त्वचवित्तन ॥' इति ।

४. कैयटेनेद वधमननार्थमुक्तम् ।

अभि जानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।३६) इति क ॥
(३) ॥ • ॥ (४) ॥ • ॥ स्वस्यामीत् । 'मत्पर्या'—(३।५।
७२) इति क । 'निनदीभ्याम्'—(८।३।८६) इति पठन् ॥
(५) ॥ • ॥ शिक्षा जातास्य । तारकादि (५।२।३६) ।
यद्वा शशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भा० आ० से०) ।
अकर्मकत्वात्कर्तृरि क (३।५।७२) ॥ (६) ॥ • ॥
विज्ञान मुद्धि । 'विज्ञान यज्ञ तनुने' इति श्रुते । विज्ञाने
नियुक्त । 'तत्र नियुक्त' (४।५।६९) इति ठक । यद्वा
विज्ञानेच जयति । 'तेन दीव्यति'—(४।५।७२) इति ठक ।
यत्तु विज्ञान नैपुण्यम् । तेन व्यनहरति । 'तेन दीव्यति'
(४।५।७२) इत्यादिना ठक—इत्यभाणि मुकुटेन । तत्र ।
उक्तसूत्रे 'व्यनहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त'
(४।५।७२) इति सूत्रेऽर्पोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात्
॥ • ॥ व्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिक' इत्यपि ॥
(७) ॥ • ॥ कृत मुक्तमस्य । सर्वस्य कृतमुक्तत्वात् कृत-
वदस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥ • ॥ कृत कर्म प्रशस्तमस्य ।
इति (५।२।११५) ॥ (९) ॥ • ॥ कुशान् लति । क
(३।२।३) । वी पृथिव्या घलति वा । 'घल चलने' (भा०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४५) । गिजयै लक्षणा वा ।
वो शलति चालयति राजकायाणि । यद्वा—'कु पापेयद-
यो' । को पापात् शलति मुद्धिवैभवात् । 'कुशल शिक्षिते
पिपु । शेषे च मुकुटे चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्व-
मेदिन्यौ [१५०।७७] ॥ (१०) ॥ • ॥ दस 'कुशलस्य' ।

पूज्यः प्रतीक्ष्य-

पूज्यः, प्रतीक्ष्य (२ त्रि), 'पूजा करने योग्य' के २
नाम हैं ।

पिबति ॥ पूजयते । 'पूज पूजयाम्' (तु० प० से०) ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्य अयुरवन्वयो' [इति
हैम २।३७५] ॥ (१) ॥ • ॥ प्रतीक्षयते । 'ईद दक्षने'
(भा० आ० से०) । 'अहलोष्यत्' (३।१।२४) । 'प्रती-
क्ष्य प्रतिपात्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैम) [३।२५२] ॥
(२) ॥ • ॥ द्वे 'पूज्यस्य' ।

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशयिकः, संशयापन्नमानस (२ त्रि), 'सन्देहयुक्त'
के २ नाम हैं ।

सशोति ॥ सवयमापन्न । 'सवयमापन्न' (५।१।७३)
इति ठक् ॥ (१) ॥ • ॥ सवयमापन्नं यस्य, यस्मिन् वा ॥
(२) ॥ • ॥ द्वे 'सदेहविषयस्य', 'सदेहाध्ययस्य' वा ।

१ विश्वे 'कुरासः शिक्षिते, शेषमप्यामिमुकुतेषु च ।
कुशलम्' इति (१५।१६६-१७) इत्येव भिन्नपाठादत्र
'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।

दक्षिणैयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

दक्षिण्यः, दक्षिणार्हः, दक्षिण्यः (३ त्रि), 'दक्षिणा देने योग्य ब्राह्मणादि' के ३ नाम हैं ।

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५। १।६९) इति छयतो ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ दक्षिणामर्हति । 'अहं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३। २।१२) इत्यच् । (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ।

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

वदान्यः, स्थूललक्ष्यः, दानशौण्डा, बहुप्रदः (४ त्रि), 'बहुत दान करनेवाले' के ४ नाम हैं ।

रुरिति ॥ 'भां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्य' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चास्वादिनि वाच्यवत्' [इति मे० १२०।१०३] ॥ (१) ॥ * ॥ स्थूलकृतं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।२४) ॥ * ॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु षन् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ दाने शौण्ड । 'सप्तमी शौण्डः' (२।१।४१) इति समास । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' [शौण्डा पिप्पल्लिष्ययोः] इति विश्वः [४।४।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'अतिदानुः' ।

जैवातुकः स्वादायुष्मान्

जैवातुकः, आयुष्मान् (२ त्रि), 'बहुत उम्रवाले' के २ नाम हैं ।

जैवेति ॥ जीवति । जीवे. आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १। ७९) । 'जैवातुकः पुमान् सोमे क्रयकायुष्मतोस्त्रिपु' इति विश्व [१।८।२०४] - मेदिन्यो [१६।१९१] ॥ (१) ॥ * ॥ अतिघामितमायुरस्य । मनुष्य (५।२।९४) 'तसो भत्वयो' (१।४।१९) इति भत्वात् सत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सायुषः' ['दीर्घायुषः'] ।

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रचित् ॥ ६ ॥

अन्तर्वाणिः, शास्त्रचित् (२ त्रि), 'शास्त्र पढ़े हुए' के २ नाम हैं ।

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासात्तविधेरनित्यत्वात्

१. विश्वे '—विख्यातः—' इति पाठः ।
२. विश्वे 'जैवातुकः कुरो चन्द्रे भैषज्यायुष्मतोरपि' इति, मेदिन्यां च '—दीर्घायु कृशयोस्त्रिषु' इति पाठो ।
३. 'वाणिष्मृतिश्च ज्ञानं स्यात्' इति वैजयन्त्या (प्र० २३६ श्लोक ८), 'वाणिष्मृतिः' इति अ० पि० म० (३।५।७७) चोदरया 'वाणि'शब्दस्य ह्रस्वात्स्यापि सत्त्वेन तेन समासे स्वयं द्विविधप्रणायामो भुवैवेति ।

क्य (५।४।१५३) । 'गोस्त्रियो- (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाण्यति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इ' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥ * ॥ शास्त्रं वेति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति निवप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ।

परीक्षकः कारणिकः

परीक्षकः, कारणिकः (२ त्रि), 'परीक्षा करनेवाले या मठादिमें ब्राह्मण आदिकी परीक्षाकर दान आदि देनेवाले दानाध्यक्ष' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परीक्षयते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ 'करणं हेतुकर्मणो' इति मे० [४।७।३८] । करणैश्चरति । 'चरति' (४।५। ८) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ।

वरदस्तु समर्धकः ।

वरदः, समर्धकः (२ त्रि), 'वर देनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वर ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च, वरदा तु कुमारिका' इति हैम. [३।३६६] ॥ (१) । * ॥ समृद्धोति । 'स्युषु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वरदस्य' ।

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हर्षमाणः, विकुर्वाणः, प्रमना, हृष्टमानसः (४ त्रि), 'प्रसन्न चित्तवाले' के ४ नाम हैं ।

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'वाच्छीलय-' (३।२।१२९) इति चानश्च । यत्तु—हृषति— इति विकुर्वाणो मुकुटेन । तन्न । देवादिकरवाच्छचनि [३।१। ६९] सति 'हृष्यमाण' इत्यापत्ते ॥ (१) ॥ * ॥ विकुर्धते । चानश्च (३।२।१२९) चानश्च (३।२।१२४) वा (२) ॥ * ॥ प्रकृतं मनो यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ हृष्टं मानस मस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ।

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

दुर्मनाः, विमनाः, अन्तर्मनाः (३ त्रि), 'उदात्त चित्तवाले' के ३ नाम हैं ।

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ विगतं विविध वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥ त्रीणि 'दुःस्थितमनसः' ।

उत्क उन्मनाः ।

उत्कः, उन्मनाः (२ त्रि), 'उत्सुक' के २ नाम हैं ।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५। २।८०) इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ।

दक्षिणे सरलोदारौ

दक्षिण, सरल, उदार (३ त्रि), 'सरल स्वभाववाले' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ दक्षते । दक्ष वृद्धौ द्यौर्घ्रायें च' (भ्वा० वा० से०) । 'दुर्दक्षिण्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चित्त्य । 'दक्षिणो दक्षिणो-
द्भूतसरलच्छन्दवतिषु । 'अवामे षिषु यनादिविदधाने, दिशि स्थियाम्' (इति मेदिनी) [४८।५० ५१] ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'शु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अलच् (उ० १।१०६) । 'सरल पूनिकाष्ठे नाशयोदारावक्योस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [१५५।१४३] ॥ (२) ॥ * ॥ उःकृष्ट धा समन्ताद् राति । आलञ्च- (३।१।१३६) इति क० । उदन्ते । 'श्रु गतिप्रापणयो' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि षञ् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातुमहोर्दंशितोऽप्यभि धेषवत्' (इति मेदिनी) [१३।११७] ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'श्लुवाद्यस्य' ।

सुकलो दातुमोक्षरि ॥ ८ ॥

सुकल (त्रि), 'दिल खोलकर देने और खानेवाले' का १ नाम है ।

शिवति ॥ सुकल्पते । 'श्ल शब्दसरयानयो' (भ्वा० आ० से०) । 'ईपद्दु-' (३।३।१२६) इति खल । घोभना कया मस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'दातुमोक्षयो' । तत्परं प्रसितासकौ

तत्पर, प्रसित, आसक्त (३ त्रि), 'तैयार, काममें लगे हुए' के ३ नाम हैं ।

तेति ॥ परमुत्तम मय्य । तेन पूर्यते । 'पु पालनपूरणयो' (जु० प० से०) । 'शुद्धोरप्ये' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥ * ॥ प्रासापि । 'शिक्ष चन्पने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ अवञ्जि । 'पञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि तात्पर्यशुक्तस्य ।

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक' ।

इष्टार्थोद्युक्त, उत्सुक (२ त्रि), 'अपने इष्टसिद्धिके लिये काममें लगे हुए' के २ नाम हैं ।

इष्टेति ॥ इष्टश्रातावर्षश्च । तत्र उद्युक्त ॥ (१) ॥ * ॥ उद् उद्योग, सवति । 'पु प्रसवैश्वर्ययो' (भ्वा० प० अ०) मुनोति वा । 'पूव् अचिपवे' (स्वा० उ० अ०) । त्रिचि (३।२।७५) शान्तापुत्रकः तादृश्याभाव । विचपि (३।

१ 'आरामे-' इति मेदिन्या पाठ ।

२।७६) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्पुत्रभावो वा । तत् 'स्रज्याया कन्' (५।३।७५) । यद्वा-उत्सुवति । 'पु प्रेरणै' (तु० प० से०) । मितद्रवादिस्वात् (वा० ३।२।१८०) इ । 'सत्सु-' (३।२।६१) इति विवप् वा । कनि (शवि० ५। ४।५) 'विष्ण' (७।४।१३) इति ह्रस्व ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवत' । -पञ्चपि तत्परपर्णया -इत्येके । प्रतीते प्रथितव्यावृत्तविविज्ञातविश्रुता ॥ ९ ॥

प्रतीत, प्रथित, उद्यत, विस्त, विज्ञात, विभूत (६ त्रि), 'महाहूर, प्रसिद्ध' के ६ नाम हैं ।

प्रति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा । 'इत्तु गतो' (अ० प० अ०) । गत्यर्थोवात् कर्त्तरि (३।५।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा क्त ॥ (१) ॥ * ॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रथयाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि (३।५।७२) क्त ॥ (२) ॥ * ॥ अक्यापि । 'व्या प्रकपने' (अ० प० अ०) । 'चक्षिड ह्याम्' (२।५।१५५) वा । क्त (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ अवेदि । 'विद्वृत्ताभे' (तु० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'विद्यो भोगप्रत्यययो' (८।२।५८) इति साधु ॥ (४) ॥ * ॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (क्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । यद्वा-विजानाति । 'मतिबुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्त (५) ॥ * ॥ व्यक्षापि । 'श्रु धवले' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ पट 'प्रसिद्धस्य' ।

गुणै प्रतीते तु कृतलक्षणसहस्रलक्षणौ ।

कृतलक्षण, आहतलक्षण (२ त्रि), 'विद्या, शिष्य आदि किसी गुणसे प्रसिद्ध' के २ नाम हैं ।

निवति ॥ कृतमुच्यार्ति लक्षण नामास्य । 'लक्षण नामिन् चिह्ने च' [सोमिषे चापि लक्षण] इति विश्व [२०।४९] ॥ (१) ॥ * ॥ 'साहस्रं गुणितेऽपि स्यात्' [साहिते नामितेऽपि च । स्यात् पुरातनवस्त्रे च] इति विश्व [६२।७७] । आह्वनमभ्यस्त लक्षण यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गुणै प्रसिद्धस्य' ।

इभ्य आन्त्यो धनो

इभ्य, आन्त्य, धनी (३ त्रि), 'धनी' के ३ नाम हैं । इभ्य इति । इभमइति । दण्डादिवात् (१।१।६६) य । यद्वा-ए कामाद् भ्यसते । 'भ्यश् भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्त्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति वा । 'इभ्यो धनवतोभ्या तु धरेण्य' सलकीतरो' इति हेमचन्द्र (३।

१. हेमचन्द्रकभरेऽपि - धनवतीभ्या तु करेण्य- इति पाठोपलब्धेरेत्यस्य -तीभ्या धरेण्य- इति पाठ 'धनवति + इभ्य' इति बोधाभावात् पुनश्चित्तवारणाय -तीभ्या 'धरेण्य' इति कल्पना लेखकादिप्रमादजा एव ।

३५०) ॥ (१) ॥ * ॥ आध्यायति । 'आतः-' (३।१।
१३६) इति कः । पुषोदरादिः (६।३।१०६) ॥ (२)
॥ * ॥ बहुषनमस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥
श्रीणि 'बहुषनमस्य' ।

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वामी, ईश्वरः, पतिः, ईशिता, अधिभूः, नायकः, नेता,
प्रभुः, परिवृढः, अधिपः (१० त्रि), 'स्वामी, मालिक' के
१० नाम हैं ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिश्वैश्वर्ये' (५।२।१२६)
इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशासयोः' (इति विश्व- 'मेदिनी')
[१५।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ०
आ० से०) । 'स्वेष- ' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो
मन्मथे शंभो नाड्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरो चेश्वरो-
मायाम्' इति विश्व-मेदिन्यो [१३१।११६] ॥ (२) ॥ * ॥
पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेडंति' (उ०
४।५७) । 'पतिधंवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्व, (मेदिनी)
[३६।३२] ॥ (३) ॥ * ॥ ईष्टे । 'तृप्' (३।२।१३५) ।
तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥ * ॥ अधिभवति ।
'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति विवप् । (५)
॥ * ॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ० से०) ।
णुल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमव्यमणा-
वधि' इति विश्व [८।६४] हेमचन्द्रो ॥ (६) ॥ * ॥ तृच्
(३।१।१३३) ॥ (७) ॥ * ॥ प्रभवति । 'विप्रसंभ्य -'
(३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥ * ॥ परिवर्हति ।
परिवृहति वा । 'बृह बृद्धि वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । 'प्रभो
परिवृढः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥ * ॥
अधि पाति । 'आतश्चोपसर्ग' (३।१।१३६) इति कः ।—
भूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चन्द्रया ॥
(१०) ॥ * ॥ दश 'अधिपते' ।

१. विश्वे 'स्वामी प्रभो विधावे च' इति भिन्नपाठा-
दत्र 'मेदिनी' श्वेव पाठ्यम् ।

२. विश्वे 'ईश्वरो विभवेराठ्यो दाम्भो स्वामिनि
मन्मथे । पावत्यामीश्वरामाहुः' इति (१३८।१५७-१५७)
इति भिन्नपाठादध्यापि 'मेदिनी' इत्येव पाठो युक्तः ।

३. विश्वे 'पतिः प्रभो गतो मूले' इति (६।५८)
भिन्नपाठदर्शनादत्र 'मेदिनी' इति पाठ एव समीचीनः ।

४. हेमे पुस्तकध्वे 'नायको मणिभिन्नेतृप्रधानेयु' इति
भिन्नपाठादत्र 'विश्वमेदिन्यो' (१०।१११) इति पाठः
समीचीनः ।

अधिकर्द्धिः समुद्धः स्यात्

अधिकर्द्धिः, समुद्धः (२ त्रि), 'बहुत समुद्धिवाले' के
२ नाम हैं ।

अधीति ॥ अधिका श्चदिरस्य ।—'ऋधु वृद्धौ' (स्वा०
प० से०) इति धातुपग्यासो मुकुटस्य व्यर्थं ॥ (१)
॥ * ॥ समृष्णोति स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ।
अकर्मकरत्वात् क्तः (३।५।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'अतिसंपन्नस्य' ।

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

कुटुम्बव्यापृतः, अभ्यागारिकः (२ त्रि), उपाधिः
(नि० पु०), 'परिवारके पालन-पोषणमें छमे हुए' के ३
नाम हैं ।

विवति ॥ कुटुम्बपोषणे संवक्त । व्याप्रियते स्म । 'पृद्
व्यापामे' (तु० आ० ध०) । अकर्मकरत्वात् वत् (३।५।
७२) । 'अगपुनस्तत्पुणो युवा' इति योपाहित ॥ (१)
॥ * ॥ अभ्यागारे निमुक्तः । 'अगारात्तादठम्' (४।५।
७०) । अथि अधिक प्रागारिको वा ॥ (२) ॥ * ॥
आधानमाधिः । 'उपसर्ग-' (३।३।१२) इति किः । उपगत
आधिम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति रामासः ।
यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विष्णु—'उपसर्ग'
(३।३।१२) इति कि—इत्युपस्यस्तं मुकुटेन । तप्त ।
कर्त्तरि किप्रत्ययास्मरणात् । 'उपाधिर्वर्धमन्तितायां कुटुम्ब-
व्यापृते छले' इति विश्व [८।५।२८]—मेदिन्यो [८।१।
२९] ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'कुटुम्बव्यापृतस्य' ।

वराह्रूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

सिंहसंहननः (त्रि), 'सुढील तथा सुन्दर शरीरवाले' का
१ नाम है ।

वरेति ॥ अङ्गानि च स्य च अङ्गरूपाणि । वराणि
च तान्यङ्गरूपाणि च, तेष्वेव ॥ * ॥ गिहं श्रेष्ठं संहन-
नमस्य । संहनने सिंह इति वा । राजदमाधिः (२।२।
३१) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सौन्दर्यवितस्य' ।

निर्वायः कार्यकर्ता यः संपत्तन् सत्त्वसंपदा ।

निर्वायः (त्रि), 'सत्त्वसम्पत्ति (सुख-दुःखमें बराबर
रक्साह) से काममें लगानेवाले' का १ नाम है ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ०
मे०) । 'ऋह्लोर्णत्' (३।१।१२५) ॥ * ॥ 'निर्वायः'

१. विश्वे '—कर्मवैरिण विशेषणे । कुटुम्बव्यापृतस्य
स्यात्' इति पाठः ।

इति पाठे-‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) इति साधु ॥
(१) ॥ * ॥ ‘यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविवार सदा मन ।
तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम् । तत्सपदा सपतन् उद्यम कुर्वन् ।
‘सयुक्त’ इति वा पाठ ॥ * ॥ एक ‘नि शङ्क कार्यकर्तु’ ।

अवाचि मूकः

अवाक्, मूक. (२ त्रि), ‘गुंते’ के २ नाम है ।

अथेति ॥ न वाग यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ ‘मू’ इति
कायति । ‘आतोऽनुप-’ (३१२१३) इति क । यत्तु—मूयते
व्यत्ये वागस्य । ‘मूह् बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहु-
लकात् अवतितमवतिभ्याम् वक्—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । धातुप्रत्ययाना कारकेषु विहितत्वात्सव-वे विघाता-
भावात् । अथते प्रयोजनाभावात् । ‘घातो’ इत्येकत्ववि-
वक्षणेन घातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उवत्सूत्रा-
भावाच्च । ‘मूको दैत्यावाग्दीनेषु’ (इति हेम २११४) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे ‘मूकस्य’ ।

अथ मनोजवः स पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

मनोजव, पितृसन्निभ (२ त्रि), ‘ज्ञान, पद या अव-
स्थादिके कारण पिताके समान पूज्य व्यक्तिके’ २ नाम है ।

अथेति ॥ जवति । ‘जु’ सौत्र । अच् (३११२३४) ।
मनो जव वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति ।
अच् (३११२३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उवत्वि-
प्रहात्पितृसन्निभस्याभावात् । अधिप रणविवक्षाया त्वचोऽ-
सम्भवात् । अपः (३१३५७) औचित्यात् । ‘मनोजवपितृ
सघर्माण’ इति नाममाला—() ॥ * ॥ स्वामी तु—
‘मनोजवस’ । ‘अभसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥ * ॥ ॥ पतेव
सम्यग्विभाति । ‘भा दीतो’ (अ० प० अ०) । ‘आतश्चो-
पसर्ग’ (३११२३६) इति क ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
‘पितृसमस्य’ ।

सत्कृत्पालंक्रुतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

कूकुद (त्रि), ‘कन्याको भूषण वखादिते अलंकृतकर
विद्वान् वरको लुलाकार कन्यादान करनेवाले’ का ३ नाम है ।

सेति ॥ कोषते । ‘कुक् आदाने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘इगुपघ-’ (३११११५) इति क । पुपोदरादि (६१३
१०९) । यद्वा—कवन्म् कू । ‘कूह् शब्दे’ (तु० आ०
से०) । सपदादि (वा० ३१३१०८) । कुक् शब्दस्य
कुर्व्, कीर्तिभूमि इति यावत् । कूकु ददाति, कून्वा
दायति वा । ‘देपु सोषने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽ-
नुप-’ (३१२१३) इति ‘सुपि-’ (३१२१४) इति योगविभा-
गाद्वा क ॥ (१) ॥ * ॥ एक ‘सत्कारपूर्वक कन्यादातु’ ।

लक्ष्मीवाङ्ममणः श्रीलः श्रीमान्

लक्ष्मीवान्, लक्ष्मणः, श्रीलः, श्रीमान् (४ त्रि),
‘श्रीमान्’ के ४ नाम हैं ।

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मत्तु । (५१२१९४) ॥
(१) ॥ * ॥ ‘लक्ष्म्या वच्च’ (ग० ५१२१९०) इति
पामादित्वान्न अत्त्व च । ‘लक्ष्मणा स्वोपधीभेदे सारस्या
मपि योपिति । रामध्रातरि पृषि स्यात्सश्लोके चाभिषेकवत्
(इति मेदिनी) [५०१७६-७७] ॥ (२) ॥ * ॥ श्रीर
स्यास्ति । सिद्धमादित्वात् (५१२१९७) ल् । अथि लाति
वा ॥ * ॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८१२१९८) लत्वे
‘श्लील’ इत्यपि ॥ (३) ॥ * ॥ मत्तु (५१२१९४)
अपि ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ‘श्रीमत’ ।

स्निग्धस्तु चत्सलः ॥ १४ ॥

स्निग्ध, चत्सल. (२ त्रि), ‘स्नेह करनेवाले’ के २ नाम हैं ।
स्नीति ॥ स्निह्यति स्म । ‘स्निह प्रीतो’ (दि० प०
अ०) । अकर्मकत्वात् (३१४७२) क्त । ‘वा इह्—’ (८
२१३३) इति वा ष ॥ (१) ॥ * ॥ ‘वत्स पुत्रादिवर्षयो’
तर्षके नोरसि बलीवन्, (इति मेदिनी) [१७०१११] ।
वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । वत्सासाभ्याम्—
(५१२१९८) इति लच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ‘वत्सलस्य’ ।

स्याह्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

दयालु, कारुणिक, कृपालु, सूरतः (४ त्रि), ‘दया करने
वाले के ४ नाम हैं ।

सेति ॥ ‘सुहृद्गृहि-’ (३१२१५८) इत्यानुच् ॥ (१)
॥ * ॥ करुणा शीलमस्य । ‘शीलम्’ (४१४११) इति
ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ कृपा लाति मितद्रवादित्वात् (वा०
३१११८०) डु ॥ (३) ॥ * ॥ शोभन उ यमु सू ।
स्वि रत, रत वा यस्य । यद्वा—सुरमते । ‘सौ रमे यो
दमे पूर्वपवस्य च दीर्घ’ (उ० ५११४) । यत्तु—तात्-
पलितसूरता’ इति रमे क्त दीर्घश्च—इति वचनयुग्-
म्यसत् मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्यादी न लभ्यते ॥ (४) ॥ * ॥
चत्वारि ‘दयालो’ ।

स्वतन्त्रोऽपावृत स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वतन्त्र, अपावृत, स्वैरी, स्वच्छन्द, निरवग्रह
(५ त्रि), ‘स्वतन्त्र’ के ५ नाम हैं ।

सेति ॥ स्व आत्मा तन्त्र प्रधानमस्य ॥ (१) ॥ * ॥
अपगतमावृतमावरणमस्य । ‘अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च वाच्यवत्’ (इति ‘विश्व’, मेदिनी) [६७१८] ॥

१. विश्वे ‘अपावृत स्वतन्त्रे स्यात् पिहिते चाप्यपा-
वृत ।’ इति (७०१७७९) पाठात् ‘मेदिनी’ इत्येव पाठी
मुक्त ।

(२) ॥०॥ स्वनेरितुं शीलमस्य । 'ईर गती' (अ० ब्रा० से०) । 'सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादी-रेरिजोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (३) ॥०॥ स्व. छन्दोऽभिवालो यस्य ॥ (४) ॥ ० ॥ निष्कान्तो-ज्वरहाद्रियमात् । 'निरादय-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (५) ॥ ० ॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ।

परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि ।

परतन्त्रः पराधीनः, परवान्, नाथवान् (४ त्रि), 'परा-धीन' के ४ नाम हैं ।

पेति ॥ परतन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥ ० ॥ परस्मिन्नपि । 'सप्तमी शोण्डे.' (२।१।४०) इति समासः । 'अपहस-' (५।४।७) इति खः । यत्—परोऽनुपर्य-स्य—इति विशृङ्खितम् । तत्र । शोण्डादिष्वपिपाठवैयर्थ्या-पातात् ॥ (२) ॥ ० ॥ परः स्वाम्यस्यास्ति । मत्तुप (५।२।९४) ॥ (३) ॥ ० ॥ नाथोऽस्यास्ति ॥ (४) ॥ ० ॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ।

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥१६॥

अधीनः, निघ्नः, आयत्तः, अस्वच्छन्दः, गृह्यकः (५ त्रि), 'अधीनः, अधीन' के ५ नाम हैं ।

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादय-' (वा० २।२।१८) इति समासः । अयि उपरि, इनोऽस्य इति वा । (१) ॥ ० ॥ निह्नयते निगृह्यते । हन्तेः 'अधर्षे क' (वा० ३।१।५८) ॥ (२) ॥ ० ॥ आयत्ते स्म । 'पती प्रयत्ने' ('स्वा० आ० से०) । अकमंकरत्वात् (३।४।७२) क्त ॥ (३) ॥ ० ॥ न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥ ० ॥ गृह्यते । 'ग्रह् उपधादने' (कथा० उ० से०) । 'पदास्वैरि-' (३।१।१९९) इति वषप् । स्वार्थे क्त् (शापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' इति विश्व'-भेदिनी [७।८।४] ॥ (५) ॥ ० ॥ पञ्च 'अधीन-सामान्यस्य' ॥ एके तु नवभिः पर्यायमाहः ।

खलपूः स्याद् बहुकरः

खलपूः, बहुकरः (२ त्रि), 'खलिहान या जमीन को साफ करनेवाले' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ 'खलं भूस्थानकलकेषु [कूरे भोक्षेऽधमे खल]' इति विश्वः [१४९।४] । खलं पुनाति । 'पुञ् पवने' (कथा०

१. विश्वे 'क' पुस्तके 'गृह्यकच्छेकनिघ्नयो' (१२।१२७) 'ख' पुस्तकेऽपि 'गृह्यकच्छेकनिघ्नयो.' (७।२६) इति विभिन्नपाठाभ्यां स्वयमपि पूर्वं (२।५।४३) 'गृह्यक' शब्दविवरणे प्रकृतोद्धरणे 'भेदिनी' इत्येवोक्ततयाऽत्रापि 'भेदिनी' इत्येव पाठ उचितः ।

उ० से०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ ० ॥ बहु करोति, भुवं संपाठि । 'कियत्तद्गृह्यव्यिधानम्' (वा० ३।२।२१) इत्यक् । शिखां बहुकरा । यत्तु—ताच्छीत्य-विवक्षाया तु ट. (३।२।२०) एव । शिखां 'बहुकरी'-इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । टापवादत्वेनाजिघ्रक्षानात् ॥ ॥ ० ॥ (२) द्वे 'भुव मात्रयत.' ।

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीर्घसूत्रः, चिरक्रियः (२ त्रि), 'दीर्घसूत्री' अर्थात् 'काम में बहुत देर लगानेवाले' के २ नाम हैं ।

द्विति ॥ 'सूत्रं तन्गुव्यवस्ययो' इति विश्वः [१२८।४०] । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥ ० ॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥ ० ॥ द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ।

जातमोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जातमः असमीक्ष्यकारी (२ पु), 'बिना विचारे काम करनेवाले' के २ नाम हैं ।

जेति ॥ जालयति, जास्यते वा । 'जल अपवारणे' (जु० प० से०) । बाहूलकान्म. ।—धूमवत् म.—इति मुकुटस्तु चिन्त्य । 'इपियुधि-' (उ० १।४५) इति सूत्रे जलेरग्रहणात् । सूत्रेऽपि गुणप्रसङ्गात्, 'मक्' इति वक्तुं युक्त-त्वाच्च । 'जातमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणं च' इति ह्रस्वः [२।३२६-३२७] ॥ (१) ॥ ० ॥ असमीक्ष्यावि-चार्यं कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः (२) ॥ ० ॥ द्वे 'अविचारिण.' ।

कुण्डो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

कुण्डः (त्रि), 'शोदा काम करनेवाले' अर्थात् 'काम करने में मन्द' का १ नाम है ।

विवति ॥ कुण्डति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' ('स्वा० प० से०) । पञ्चाद्यन् (३।१।१३४) । ('कुण्डो-ऽकर्मण्यमूर्त्तयो' इति से०) [३९।३] ॥ (१) ॥ ० ॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ।

कर्मक्षमोऽलं कर्मिणः

कर्मक्षमः, अलक्ष्मिणः (२ त्रि), 'काम करनेमें समर्थ' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ ॥ ० ॥ 'सतमी-' (२।१।४०) इति योपविभागात्समासः ॥ (१) ॥ ० ॥ कर्मणो

१. कियत्तद्गृह्य कृप्रोऽजिघ्रक्षानम् इत्येवं वातिकस्व-रूपं सि० कौ० भाष्ये च ।

त्रियायै बल समर्थ । 'प्राप्तापप्राप्तपूर्व-' (वा० २।४।२६) इति परबल्लिङ्गनिषेधात्समास । 'पर्यादय-' (वा० २।२।१८) इति वा । 'अपडश-' (५।४।७) इति स ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'त्रियाकरणौ समर्थस्य' ।

मियावान् कर्मसूद्यत ।

क्रियावान् (त्रि), 'काममें लगे या तैयार रहनेवाले' का १ नाम है ।

क्रीति ॥ क्रमाऽस्वास्ति । मनुष्य (१।२।१५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् उच्योच्यतस्य' ।

स धर्मः कर्मशीलो यः

कर्म, कर्मशील (२ त्रि), 'बिना फलकी इच्छा किये काम करनेवाले'के तथा महे० के मत से 'सर्वदा काम में लगे रहनेवाले' के २ नाम हैं ।

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छन्नादिभ्यो ण' (४।४।६२) वा । स्थियां कर्मणि ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ।

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

कर्मशूर, कर्मठ (२ त्रि), 'आत्मन किये हुए कामको धरनपूर्वक पूरा करनेवाले' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कर्मणि शूर । सप्तमीसमास (२।१।४०) ॥ (१) ॥ * ॥ 'कर्मणि षटोऽडच' (५।२।३५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रयत्नेन प्रारम्भकर्मपरिसमापकस्य' । भरण्यभुक् कर्मकरः

भरण्यभुक्, कर्मकरः (२ त्रि), 'मजदूर या मूल्य लेकर काम करनेवाले नौकर आदि' के २ नाम हैं ।

भेति ॥ भरण्य वेतनं भुदन्ते । विभृत् (३।२।७६) ॥ * ॥ भवचित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठ । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र साधु' (४।४।२८) इति यत् । कर्मण्य वेतनम् ॥ (१) ॥ * ॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति ट ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वत' । अय दूदवर्षे उक्तोऽपि 'भरण्याभुम्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदित ।

कर्मकारस्तु सत्क्रिय ।

कर्मकार (त्रि), 'बिना वेतन आदि लिये काम करने वाले' का १ नाम है ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) ॥

१ भाष्याजुरोधात् 'परबल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चैपर-' इति पाठ उचित ।

(१) ॥ * ॥ 'सत्क्रिय कर्मकारक्रिय' 'अभूत्क्रिय' इत्यर्थे ॥ * ॥ एक 'यो वेतनं विना कर्म करोति, तस्य' ।

अपस्नातो मृतस्नातः

अपस्नात, मृतस्नात (२ त्रि), 'मरे हुए परिवार आदिके उद्देश्य से स्नान किये हुए' के २ नाम हैं ।

अपेति ॥ अपकृष्ट स्नात । 'प्रादयो गताचर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समास ॥ (१) ॥ * ॥ मृते स्नात । सप्तमीसमास (२।१।४०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्नातस्य' ।

आमिपाशी तु शौष्कल ॥ १९ ॥

आमिपाशी शौष्कल (२ त्रि), 'मांस खानेवाले' के २ नाम हैं ।

आमीति ॥ आमिषमस्नाति । 'अण भोजने' (कथा० प० से०) । 'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (१) ॥ * ॥ 'शुष्कत्वां शुष्कमासेऽपि मासमासेऽपि सा मता' । हासति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु-शौष्कल-इति पठति । तत्र पूर्वोदरादि (६।३।१०९) ॥ * ॥ सत्ता पूर्वकत्वाद्द्वन्द्वभाबोऽपि । 'शुष्कत्वां शुष्कमासस्य' 'फलिके पिथिताशनि' इति हैम [३।७२६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मासाशित' ।

बुभुक्षितः स्यात् बुधितो जिघत्सुरशनायित ।

बुभुक्षित, बुधित, जिघत्सु, अशनायित (४ त्रि), 'भूखे हुए' के ४ नाम हैं ।

बिभति ॥ बुभुक्षा जाताऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥ * ॥ बुध्यति स्म । प्रकर्म कत्वात् (३।४।७२) स्त । 'वसतिबुधो-' (७।२।५२) इतीद् ॥ (२) ॥ * ॥ वक्तुमिच्छु । अवे सनि 'बुद्धसर्भोरसल' (२।४।३७) । 'सनाशस-' (३।२।१६८) इत्यु ॥ (३) ॥ * ॥ अशनस्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधु । कृष्णनाया जताऽप्य । तारकादि- (५।२।३६) ॥ (४) ॥ * ॥ वत्वादि 'बुधितस्य' ।

परान्नः परिपिण्डाद्

परान्न, परिपिण्डाद् (२ त्रि), 'दूसरेके अन्नको खाकर जीनेवाले' के २ नाम हैं ।

१ अत्र शौष्कल शब्दविवरणे 'शुष्कल' शब्दीयानेका-यं कथनस्थानीचित्वाद् हैम पुस्तकत्रयेऽपि 'शौष्कल शुष्क-मासस्य पणिते-' इति पाठाश्चात्रापि तादृश एव पाठ उचित ।

वेति ॥ परस्वान्त्रम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्षीआदि-
भ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'पिण्डमा-
जीवने' इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदति । 'कर्म-
ण्यप्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ।

भक्षको घस्मरोऽधरः ॥ २० ॥

भक्षकः, घस्मरः, अधरः (३ त्रि), 'बहुत् खानेवाले' के
३ नाम हैं ।

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष् अदने' (चु० प० से०) ।
ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ घडति । 'पस्लु
अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घृष्यस्य च' वमरच्' (३।२।
१६०) ॥ (२) ॥ * ॥ घति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि
'भक्षणपरस्य' ।

आद्यन्तः स्यादौदरिको विजिगीषोपाविर्जिते ।

आद्यन्तः, औदरिकः (२ त्रि), 'अत्यन्त भूखे हुण्' के २
नाम हैं ।

आद्यन्तइति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क (३।४।
७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठा-
नत्वम् । 'यस्य विमाप' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१)
॥ * ॥ उदरे प्रसित । 'उदराट्टुगाद्युभे' (५।२।६७)
इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'औदरिकस्य' ।

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्त्रोदरपूरके ॥ २१ ॥

आत्मभरिः, कुक्षिभरिः (२ त्रि), 'देह' अर्थात् 'अपने
पेट भरनेसे मतलब रखनेवाले' के २ नाम हैं ।

विति ॥ आत्मानं कुक्षि च विभति । 'फलेग्रहिरात्म-
भरिश्च' (३।२।२६) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥
चात् ('भूयः कुक्ष्यात्मनोर्भूम च' इति वार्तिकेन' च) कुक्षि-
भरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्त्रोदरपूरस्य' ।

सर्वाज्ञीनस्तु सर्वाङ्गनभोजी

सर्वाङ्गीनः, सर्वाङ्गभोजी (२ त्रि), 'सर्व जातिके अन्न
को खानेवाले औषध परमहंस आदि' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि सर्वाङ्गानि भक्षयति । 'अनु-
पदसर्वाङ्ग-' (५।२।१) इति ख ॥ (१) ॥ * ॥
सर्वाङ्गानि भोषतु शीलमस्य । सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्ववर्णाङ्गभक्षकस्य' ।

गृध्णरतु गर्धनः ।
लुण्ठोऽभिलाषुकस्तृष्णक

१. कोष्ठात्तर्गतः पाठो नि० सा० पुस्तके ।

२. थल्लक्ष्यम्—'असिञ्चन्नुत्स गीतमाय तृष्णजे' इति
शुक् (१।८।५।११)" इति वाच० (पु० ३३४६) ।
अर्थात् 'तृपितः, तपितः, पिपासितः' इति चेति स्वा० ।
'तृष्णक' इत्यदन्तोऽपीति ।

गृध्णुः, गर्धनः, लुण्ठः, अभिलाषुकः, तृष्णक (५ त्रि),
'लोभी' के ५ नाम हैं । महे० के मतसे २ नाम 'आकांचा
करनेवाले' के तथा शेष ३ नाम 'अभिलाषा करनेवाले'के हैं ।

प्रिति ॥ गर्धनशील । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि०
प० से०) । 'नसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥
(१) ॥ * ॥ 'जुषदकम्प-' (३।२।१५०) इति
युच् ॥ (२) ॥ * ॥ लुम्पति । 'लुभ गाध्यं' (दि० प०
से०) । 'मत्स्यो-' (३।४।७२) इति क्त । 'लुण्ठ्य आका-
ङ्क्षिणि तथाधे' इति हेमचन्द्र [३।२।५०] ॥ (३)
॥ * ॥ अभिलष्यति । 'लप कान्तो' (भ्वा० उ० से०) ।
'लपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (४) ॥ * ॥
तृप्यति । 'वितृषा विपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्ववि-
तृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च
'लुण्ठस्य' ।

समी लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

लोलुपः, लोलुभः (२ त्रि), 'अत्यन्त लोभी' के २
नाम हैं ।

सेति ॥ गहितं लुम्पति । 'लुप्लु छेदे' (तु० उ०
अ०) । 'लुपसाद-' (३।१।२४) इति यङ्गतादच् (३।
१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ भृशं लुम्पति । 'लुभ गाध्यं
(दि० प० से०) । 'घातोरेकाच-' (३।१।२२) इति
यङ्गतादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अति-
लुण्ठस्य' ।

उन्मदस्तून्मद्विष्णुः स्यात्

उन्मदः, उन्मद्विष्णुः (२ त्रि), 'पागल' के २ नाम हैं ।
उन्मेति ॥ उद्भूतो मदी हर्षोऽस्य ॥ * ॥ क्वचित्
'सोममाद' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोप-
सर्गत्वात्सनेर्धञ् ॥ * ॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य ।
'सून्माद' इत्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ उन्मदनशील । 'मदी
हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६)
इतीप्पुच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' । ['पागल'
इत्याह्वस्य] ।

श्रविनीतः समुद्धतः ।

श्रविनीतः, समुद्धतः (२ त्रि), 'उद्धत' के २ नाम हैं ।

अधीति ॥ न व्यनापि । 'णीष प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ समुद्धतित
स्म । समुद्धनयते स्म, इति वा । हन्तेत्यर्थत्वात् कर्तोरि
(३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'समु-

द्वत समुदगीर्ण्यविनीचे च वाच्यवत् (इति मे० ७०।
२२२) ॥ (२) ॥* ॥ हे 'उद्धतस्य' ।

मत्ते शौण्डोक्तक्षीवा'

मत्त', शौण्ड, उक्त, चीव (४ त्रि), 'मतवाले' के ४
नाम हैं ।

मेति ॥ माद्यति । 'मत्यर्था-' (३।४।७२) इति मने
क्त । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥
(१) ॥* ॥ मूढाया पानागारे भव । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते विप्लव्या च भवेत्
स्त्रियाम्' इति विश्व [४।४।१७]-मेदित्यो [४।२।२६] ॥
(२) ॥ * ॥ उद्धत वट शायरखमाधारको वाऽस्य ।

यद्वा-उद्गमनमद्वैतेरुच्छ्रद्धात् स्वायं सप्रोदम्भ- (५।२।२९)
इति वटच । 'उक्तस्तीग्रमत्तयो' इति हेम [३।१।५२]
॥ (३) ॥* ॥ क्षीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ०
से०) । अकर्मवत्वात् कर्तरि क्त (३।४।७२) । 'अनुप-
सर्गात्-' (८।२।५५) इति साधु । क (३।१।१३५) वा
॥ * ॥ नाप्तोऽप्ययम् । 'क्षीयाणी समबुध्यत' इति ध्याम-
प्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिम् ॥ (४) ॥* ॥ चत्वारि
'उ-मत्तस्य' ।

कामुके कमित्तानुकः ॥२३॥

कम्भः कामयिताभीक. कमन कामनोऽभिक ।

'छेको विदग्धे व्यसनिपञ्चभद्रावुपप्लुते । [१]

वेदयापतिर्भुजङ्ग. स्यात् पिङ्गः पल्लविको विटः' [२]

कामुक, कमिता, अनुक, कम्भ, कामयिता, अभीक,
कमन, कामन, अभिक (९ त्रि), 'कामी' के ९ नाम हैं ।

[छेक, विदग्ध, (२ त्रि), 'विदग्ध, चतुर' के २ नाम हैं] ।

[व्यसनी, पञ्चभद्र, उपप्लुत. (३ त्रि), 'व्यसनी' के
३ नाम हैं] ।

[वेदयापति भुजङ्ग (२ पु) 'वेदयापे पति' के २
नाम हैं] ।

[पिङ्ग, पल्लविक विट (३ पु), 'विट' के ३ नाम हैं] ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तो' (भ्वा० आ० सं०) ।
'लपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुक कामनेऽ-
धोक्पादपे चात्तिमुक्तके' (इति मे०) [६।६४] ॥* ॥ पिङ्गच
भावे च वृच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥* ॥ (२) ॥* ॥

१. 'विदग्धे' - अपि विदग्धात् क्षीण्डा पिप्लविक्षययो'
इति पाठ ।

२. 'कामनः कमनोऽभिक' इति युक्त पाठ' इति
स्यामी ।

अनुकामयते । अनुकामिका-^२ (५।२।७४) इति साधु ॥
(३) ॥* ॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति र ॥ (५)
॥* ॥ अभि कामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति
साधु । 'अभीक कामुने क्रूरे निर्भये विपु ना कर्वा' इति
(मे०) [४।४।१] ॥ (६) ॥* ॥ (७) ॥* ॥ 'अनुदावेवञ्च-'
(३।२।१४९) इति युच् । 'वमन कामुके कामेऽभिव्येभो
क्पादपे' इति (मे०) [८।५।४४] ॥ (७) ॥* ॥ गिहता-
द्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥* ॥ नव 'कामुकस्य' ।

विधेयो विनयपाही वचनेरियत आश्रयः ॥ २४ ॥

विधेय, विनयग्राही, वचनेस्थित, आश्रय (४ त्रि),
'आज्ञाकारी' के ४ नाम हैं ।

वीति ॥ विधातु शक्य । 'अचो यत्' (३।१।१७) ।
'ईदृशति' (६।४।६५) । गुण (७।३।८५) ॥ (१) ॥* ॥
प्रवृत्तो निवृत्तो वा विनय ग्राहीनु क्षीलमस्य । 'सुपि-' (३।
२।७८) इति णिनि ॥ (२) ॥ ॥ वचने तिष्ठति स्म ।
'मत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । 'तत्पुण्ये कृति-' (६।
३।१४) इत्यलुक् ॥ (३) ॥* ॥ आत्मीणीति । 'श्व् अवर्षे'
(भ्वा० प० श्र०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'आश्रयो
वचनस्थिते । प्रतिज्ञाय च बलेषु च' इति हेम [३।७।३१]
॥ (४) ॥* ॥ चत्वारि 'प्रवृत्तिनिवृत्तयोर्विधानु शक्यस्य' ।

वश्यः प्रणेयः

वश्य, प्रणेय (२ त्रि), 'वशमं रहनेवाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वशमधीनत्व गत । वश गत' (४।४।८६)
इति यत् । 'वशमावृत्तताया स्यात्' [वशमिच्छाप्रभुरवयो ।
वशा व-व्यामुतायोवास्वीगवीकरिणीषु च'] इति विश्व
[१६७।१] ॥ (१) ॥* ॥ प्रकर्षणे नेतु शक्य । 'अचो यत्'
(३।१।९७) ॥ (२) ॥* ॥ हे स्वाधीनस्य ।

निभृत्विनीतप्रश्रिता' समा ।

निभृत्, विनीत, प्रश्रित (३ त्रि), 'विनीत' के ३ नाम हैं ।

नीति ॥ नितरामभारि । भृव भरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥* ॥ व्यनापि ।
'णीञ्' (भ्वा० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'विनी
तस्तु निभृते निजितेन्द्रिये । चाणिजे साधुवाहस्ये विनय-
ग्राहिते हिते' इति हेम [३।३।१९-३२०] ॥ (२) ॥* ॥
प्रथममश्रापि गुणै । 'श्रियु मेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
क्त (३।२।१०२) ॥ (३) ॥* ॥ त्रीणि विनयमुक्तस्य' ।

१ हेमे 'क' पुस्तके 'वाणिज्ये .. हृते' इति पाठ ।
'ख-ग' पुस्तकयोस्तु 'हृते' इति पाठ ।

घृष्टे घृष्णग्वियात्तश्च

घृष्टः, घृष्णक्, वयातः (३ त्रि), 'ढीठ' के ३ नाम हैं ।

प्रिति । घृष्णोनि स्म । 'त्रिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति वतः । 'घृषि-
शरी-' (७।२।१९) इतीडभाचः ॥ (१) ॥ * ॥ 'घृषेभ्र' इति नजिङ् ॥ * ॥ 'घृष्णु-' इति पाठे—'त्रिसिगृधि-' (३।२।१४०) इति वतु ॥ (२) ॥ * ॥ विरुद्ध यत् चेष्टितं यस्य । विरुद्धमयासीद्वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति वतः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'निलंउन्नस्य' ।

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥

प्रगल्भः, प्रतिभान्वितः (२ त्रि), 'प्रतिभाशाली' के २ नाम हैं ।

प्रति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ घाष्टयं (भ्वा० आ० से०) । पवायच् (३।१।२३४) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिभानम् । 'आ-
तरच्-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रजा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति रद्र । प्रतिभयान्वित ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रस्तुत्यन्नमते' ।

स्वादघृष्टे तु शालीनः

अष्टयः, शालीनः (२ त्रि), 'सलज्ज' अर्थात् 'जो ढीठ नहीं हो, उसके' २ नाम हैं ।

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हेति । 'शालीनकोपीने-' (१।२।२०) इति सायु ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सलज्जस्य' । [घृष्टताहीनस्य] ।

विलक्षो विस्मयान्विते ।

विलक्षः, विस्मयान्वितः (२ त्रि), 'आश्चर्यमे युक्त' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति । 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।२३४) ॥ (१) ॥ * ॥ विस्मये-
साश्चर्यमन्वितः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परकीयधर्मशालादो प्रासाश्चर्यस्य' ।

अधीरे कातरः

अधीरः, कातरः (२ त्रि) 'भूल, प्यास या भय आदि से व्याकुल' के २ नाम हैं ।

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ ईप-
तरति । अच् (३।१।२३४) । 'ईपदधे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रोगादि' लक्षणेनाकुल-
मनसः' ।

त्रानौ भीरुभीरुकभोलुकाः ॥ २६ ॥

त्रस्तः, भीरुः, भीरुकः, भीलुकः (४ त्रि), 'ढरे हुए या डरनेवाले' के ४ नाम हैं ।

श्रैति ॥ त्रस्तपति । 'त्रमो उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रमिगृधि-' (३।२।१४०) इति वतु ॥ (१) ॥ * ॥ त्रिभेति । 'त्रिमो भये' (जु० प० अ०) । 'त्रिमः कृत्सु-
कनी' (३।३।१७४) । 'कृत्सपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुरासं त्रित्तुङ्ग स्याद्दरयोपिति योपिति' इति 'विश्व-
मेदिन्यो [१२८।७] ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'त्रयशीलस्य' ।

आशंसुराशंसितरि

आशंसुः, आशंसिता (२ त्रि), 'अपने मनोरथको पूरा करनेकी इच्छावाले' के २ नाम हैं ।

आशंसि ॥ आशंसते । 'आड शमि इच्छायामु' (भ्वा० आ० से०) । 'मनानंभिक्ष-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥ * ॥ 'तृत्' (३।४।१३५) ॥ (२) द्वे 'इष्टार्थ-
प्राप्तोच्छो' ।

गृह्यालुर्ग्रीहीतरि ।

गृह्यालुः, ग्रीहीता (२ त्रि), 'लेने वाले' के २ नाम हैं ।

प्रिति ॥ गृह्यति । 'गृह ग्रहणे' बुरादावदन्तः । 'स्पृ-
हियृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।
५५) इति ऐरयादेश ॥ (१) ॥ * ॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह
त्रयावाने' (क्वा० उ० से०) । 'तृत्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिति-' (७।२।३७) इतीडो दीर्घ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ।

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रद्धालुः, (२ त्रि), 'श्रद्धा करनेवाले' का १ नाम है ।

श्रैति ॥ श्रद्धयति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इत्या-
लुच् ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'श्रद्धालो' ।

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पतयालुः, पातुकः (२ त्रि), 'गिरनेवाले' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ पतयति । 'पत गतो' (चु० उ० से०) ।
आलुच् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥ * ॥ (भीवादिक्वात्)
'लपपत-' (१।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'पतनशीलस्य' ।

लज्जाशीलोऽपत्रपिण्डु

लज्जाशीलः, अपत्रपिण्डुः (२ त्रि), 'लज्जा करनेवाले के २ नाम हैं ।

१. 'स्वपिड्योर्नजिङ्' इति सूत्रे 'घृषेधेति चकतम्' ।
'घृष्णक्' इति काशिका ।

१. विश्वे प्रवृत्तोद्धरणस्याभावादन 'मेदिनी' इत्येव
पाठो युक्तः ।

लेति ॥ लज्जा शीलस्य ॥ (१) ॥ ॥ अपत्रपते ।
'अलङ्कृ-' (३।२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे
'लज्जाशीलस्य' ।

चन्द्रारुभिवादके ।

चन्द्रारु, अभिवादक (२ त्रि), 'प्रणाम करनेवाले' के
२ नाम हैं ।

वेति ॥ वन्दते । वदि अभिवादनस्तुत्यो' (भ्वा०
आ० से०) । वृन्द्योराव' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥ ॥
अभिवादयति । वृत् (३।२।१३३) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे
'वन्दनशीलस्य' ।

शरारुर्धातुको हिंस्र

शरारु, धातुक, हिंस्र (३ त्रि), 'हिंसा करनेवाले' के
३ नाम हैं ।

वेति ॥ वृणाति । वृ हिंसायाम्' (ऋधा० प० से०) ।
वार (३।४।१७३) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ हन्ति । 'लपयत—'
(३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हिनस्ति । हिंसि
हिंसायाम् (३० प० से०) । 'नमिकम्पि—' (३।२।१६७)
इति २ । हिंसा काकादनीमास्यो^१ स्त्रिया स्याद्भातुकेऽन्य-
वत् इति विश्व [१३२।१३], भेदिनी [१३०।१०१] ॥
(३) ॥ ॥ ॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ।

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

वर्धिष्णु, वर्धन (२ त्रि), 'बढ़नेवाले' के २ नाम हैं ।
स्वेति ॥ वधते । 'वृष् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'अलङ्कृ-' (३।२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'अनु-
दासेरव-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं वेदने वृद्धौ
वर्धनी तु गलतिक' इति हेम [३।४३९] ॥ (२)
॥ ॥ ॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ।

उत्पतिष्णुस्तृप्तिसा

उत्पतिष्णु, उत्पत्तिता (२ त्रि), 'उद्वलनेवाले' के २
नाम हैं ।

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत् गतो' (भ्वा० प० से०)
इप्पुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'वृत्' (३।२।१३५)
॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'उत्पन्नशीलस्य' ।

अलङ्करीष्णुस्तु मण्डनः ।

अलङ्करीष्णु, मण्डनः (२ त्रि), 'अलङ्कृत करनेवाले' के
२ नाम हैं ।

१ विश्वे 'क' पुस्तके —काकादने भत्स्यो—' इति
'ख' पुस्तके —काकादनी भत्सया—' इति, भेदिन्या च
'—स्वेलावलीमास्यो—' इति पाठा लभ्यन्ते ।

अलमिति ॥ अलकरणशील । 'अलङ्कृ—' (३।२।
१३६) इतीप्पुच् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ मण्डनशील । 'मडि
भूषामाम्' (भ्वा० प० से०) । कृषमण्डपभूषम्' (३।२।
१५१) इति युच् । ['मण्डन तु प्रसाधने । मण्डनीऽलक-
रिष्णो स्यात्' इति हेम, ३।४२६-४२७] ॥ (२)
॥ ॥ ॥ द्वे 'अलकरणशीलस्य' ।

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भूष्णु, भविष्णु, भविता (३ त्रि) 'होमहारा' के ३
नाम हैं ।

भ्विति ॥ भवनशील । 'भ्लाजिस्वश्च भ्नु' (३।२।
१३६) चाद्भुव' ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८)
इतीप्पुच् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ 'वृत्' (३।२।१३५) ॥ (३)
॥ ॥ ॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ।

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वर्तिष्णु, वर्तन (२ त्रि), 'वर्तने (व्यवहारमें लाने)
वाले' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वर्तनशील । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)
'अलङ्कृ-' (३।२।१३६) इतीप्पुच् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'अनु-
दासेरव-' (३।२।१४९) इति युच् । ['वर्तने' वामने
वलीर्धे, वृत्तौ लो प्रेषणाश्चनो । न पूंसि तूलनालाभा वक्तुं-
पीठे च जीवने । वर्तिष्णो त्रिपु' इति भेदिनी, १।२।२-
२४] ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ।

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

निराकरिष्णु, क्षिप्नु (२ त्रि), 'निकालने या बहि-
ष्कार करनेवाले' के २ नाम हैं ।

नोति ॥ निराकरणशील । 'इष्णुच्' (३।२।११६) ॥
(१) ॥ ॥ ॥ क्षेपणशील । क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ।
'नतिपृथि—' (३।२।१४०) इति वृत् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे
'निराकरणशीलस्य' ।

सान्द्रसिन्धस्तु मेदुर' ।

सान्द्रसिन्ध, मेदुरः (२ त्रि), 'घन, गन्धिन वा विकने'
के २ नाम हैं ।

सति ॥ सान्द्रो घन, सिन्धश्चिक्कण ॥ (१) ॥ ॥ ॥
मेदनशील । 'क्षिभिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'अञ्ज-

१. सि० वी० अतुरोधनेरम्, तत्र 'चाद्भुव' । 'भुवुक्
किति' इत्यत्र गकार प्रथित्यवते । भूष्णु' इत्युवत् ।
भाष्ये तु 'भुव इत्युवत्प्रतिषेधश्च' इत्युक्त 'भ्लाजिस्वश्च भ्नु'
इति सूत्र ।

भास- (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'नि-
बिडस्मिन्घस्य' ।

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञाता, विदुरः विन्द्ः (३ त्रि), 'जाननेवाले' के ३
नाम हैं ।

जेति ॥ जानाति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१)
॥ * ॥ वेदनशील । 'विदिभिदि-' (३।२।१६२) इति
कुरच् ॥ (२) ॥ * ॥ 'विन्दुरिच्छु' (३।२।१६९) इति
साधुः । ['विन्दुर्देन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकार्यप्रकृती
पृषते पुमान् । वेदितयन्मलिङ्ग स्यात् इति मेदिनी,
७५।१०-१२] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ।

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विकासी, विकस्वरः (२ त्रि), 'खिलनेवाले फूल आदि
के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विकसति । 'कस गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'वो कपलस्य-' (३।२।१४३) इति विनुष् । 'विकास
स्फुटने व्यवृत्तो' इति दन्त्यान्ते घरणि । तस्मादिनि. (५।
२।११५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'स्पेशभास-' (३।२।१७५)
इति वरच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ।

विस्मृत्तवरो विस्मरः प्रसारो च विसारिणि ।

विस्मरः, विस्मरः, प्रसारो, विसारां (४ त्रि), 'फंलने-
वाली लता आदि' के ४ नाम हैं ।

वीति ॥ विसरणशील । 'सृ गतो' (भ्वा० प०
अ०) । 'इणसृजि-' (३।२।१६३) इति वरप् ।
'हृत्स्यस्य-' (६।१।७१) इति सुच् ॥ (१) ॥ * ॥
'सृषस्य-' (३।२।१६०) इति क्मरच् ॥ (२) ॥ * ॥
प्रसरणशील । 'प्रे लप-' (३।२।१४५) इति विनुष् ॥
(३) ॥ * ॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८०) । विसा-
रोऽप्यास्ति । इनि (५।२।११५) ॥ (४) ॥ चत्वारि
'प्रसारिणः' ।

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिष्ठः क्षमिता क्षमी ॥३१॥

सहिष्णुः, सहनः, चन्ता, तितिष्ठः, क्षमिता, क्षमी
(६ त्रि), 'समा करनेवाले' के ६ नाम हैं ।

सेति ॥ सहनशील । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अलङ्कुम्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१)
॥ * ॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् ॥
(२) ॥ * ॥ दामणशीलः । क्षम् सहने' (दि० प०
से०) । 'तृष' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥ * ॥ तिष्ठे-

क्षमायाम् । 'गुतिच्छिञ्ज्य-' (३।१।५) इति सच् । तिति-
क्षणशील 'सनाणम-' (३।२।१६८) इत्यु ॥ (४)
॥ * ॥ तृन् 'स्वगति-' (७।२।४४) इति पक्षे इद् ॥
(५) ॥ * ॥ 'समित्यप्याश्रमो-' (३।२।१४१) इति
विनुष् ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'सहनशीलस्य' ।

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रोधनः, अमर्षणः, कोपी (३ त्रि) 'क्रोध करनेवाले' के
३ नाम हैं ।

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः । 'क्रुध कोपे' (दि० प०
अ०) । 'क्रुधमण्ण-' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१)
॥ * ॥ न मर्षणशीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२)
॥ * ॥ अवश्य कुपति । 'अवश्यपत्ता-' (३।३।१७०)
इति णिनि ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य' ।

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चण्डः, अत्यन्तकोपनः (२ त्रि), 'बहुत क्रोध करने
वाले' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चण्डने । 'चिडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने ।
तीक्ष्णं देत्यविशेषे च चण्डी तु शिष्योपिति । चण्डा घन-
हरीराह्वपुष्यो' इति हेमचन्द्र [२।१।८-१९] ॥ (१)
॥ * ॥ अत्यन्तं कुपति । 'क्रुधमण्डायैश्च' (३।२।
१५१) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ।

जागरुः जागरिता

जागरुः, जागरिता (२ त्रि), 'जागनेवाले' के २
नाम हैं ।

जेति ॥ जागणशील । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प०
से०) । 'जागरुः' (३।१।१६५) ॥ (१) ॥ * ॥
'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जागरुकस्य' ।

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घूर्णितः, प्रचलायितः (२ त्रि), 'घूर्णित' अर्थात् 'निद्रा
या नशा आदिने व्याकुल होकर झूमेनेवाले' के २ नाम हैं ।

ट्विति ॥ घूर्णिते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'गण्णर्ण-' (३।४।७२) इति क् । घूर्णा जाता-
ऽस्य इति वा । तारकादि (५।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥
प्रचल इवाचरति । 'कर्त्तुः क्वप् सलोपश्च' (३।१।११) ।
प्रचलायने स्म । 'गट्यर्था-' (३।४।७२) इति क् ।
प्रचलाया जाताऽस्य इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संजा-
तघूर्णस्य' ।

मेति ॥ ना-दीवहनशील । सुणि- (३।२।७८) इति वदेणिनि । (१) ॥ * ॥ नाम्दी करोति वदति । 'दिवा-विभा-' (३।२।२१) इति ट ॥ (२) ॥ * ॥ 'आशी-र्वचनसमुचता स्तुतिर्मन्मात्प्रवांते । देवद्वित्रिभृतादीना तस्माद्नाम्दीति कीर्यते' इति मन्म () ॥ * ॥ द्वे 'नाटकादी मङ्गलार्थं भेवादिवाद्-म्भ' ।

जडोश्चे

जड, अज- (२ त्रि), 'जड, मूर्ध' के २ नाम हैं ।

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (२।०।५० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) । इलघोरभेद । 'इष्टं वाऽनिष्ट वा सुखदुःख वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशग स भवेद्विह नित्यं जडसज्जक पुरुष' ॥ 'जडा स्त्रियागु । घुवर्त्तित्वां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञे] तु त्रिपु' इति विश्व-गदि-वी [४१।१३-१४] ॥ (१) ॥ * ॥ न जानाति । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति क ॥ (२) ॥ * ॥ 'जे जडमते' ।

एडमूकस्तु घवतुं श्रोतृमनिक्षिप्ते ॥ ३८ ॥

एडमूकः (त्रि), 'घोलने और सुननेमें अक्षिप्त, चहरे, गुंभी' के २ नाम हैं ।

एडेति ॥ एडो घषिरदवायो मूकश्च । (एडमूकोऽय-लिङ्ग स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी [१५।१७८] ॥ * ॥ 'अनेडमूक' इति पाठान्तरे नास्त्वैडमूकोऽस्मात् इत्यर्थः । 'त्रिलिङ्गोऽनेडमूक स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभस ॥ (१) ॥ * ॥ एक आपणप्रवणयोरनहंस्य' ।

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

तूष्णींशीलः, तूष्णीकः (० त्रि), 'सुप रहनेवाले' के २ नाम हैं ।

दिवति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'शीले को मलोपह्व' { वा० ५।३।७१ } । 'वेऽण' { ७।४।१३ } इति नाणो ह्रस्व, मलोपसामर्थ्यात् । अन्वया ठभेव विवध्मात् ।—'शीलम्' { ४।४।६१ } इति टचि 'अण्वया-नाम्-' { वा० ६।४।१४४ } इति टि'गवेन सिद्धत्वात्—इति मुकुट । तत्र । कविपानस्य रयरायत्वात् । ठवि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्वोदात्ताप्रमङ्गाच्च । बुद्धि [७।२।११८] प्रमङ्गाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'मीनशीलस्य' ।

नग्नेऽवासा दिगम्बर ।

नग्नः, अवासा, दिगम्बर- (३ त्रि), 'नग्ने' के ३ नाम हैं । नेति ॥ नजते स्म । 'ओनर्जा श्रीडे' (सु० था० से०) ।

१. विश्वे 'जडो मूर्खे' इति मन्मते दक्विमर्धना जडा मता' इत्यव (४३।२) पाठादिह 'मेदिनी'त्येव पठितं प्रमु ।
२. धातुपाठेऽयं न दृश्यते ।

अवर्गकत्वात् क्त (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'नग्नेो वन्दिक्षरणयो पुति त्रिपु विवासति' इति विश्व- (मेदिनी) [८३।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ दिगेषाम्बर यस्य । 'दिगम्बर स्यात्क्षवणेष्वने तामि' शक्रे' (इति मेदिनी) [१४२।२५७] ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'नग्नेस्य' ।

निष्कामितोऽयकृष्ट स्यात्

निष्कामितः, अयकृष्टः (२ त्रि), 'निकाले हुए' के २ नाम हैं ।

भीति ॥ निष्कामिते स्म । 'कष मतो' { म्वा० ५० से० } । षन्तः । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ अयकृष्टये स्म । 'कृष्ट विलेखने' { म्वा० ५० अ० } । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निष्कामितस्य' ।

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

अपध्वस्तः, धिक्कृतः (२ त्रि), 'धिकारे हुए' के २ नाम हैं ।

अपेति ॥ अपध्वस्तये स्म । 'ध्वसु अथ र्ससने, गतो च' { म्वा० था० से० } । क्त (३।१।१०२) । 'अपध्वस्त परिवर्षवते निन्दितेऽय्यवचूणिते' (इति मे०) [२७।१८४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'धिक्' इति क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धिक्कृतस्य' ।

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तगर्वः, अभिभूतः (२ त्रि), 'दृष्टे हुए अभिमानवाले' के २ नाम हैं ।

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥ * ॥ 'आत्तगर्व इति पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धव आमोदे सदस्ये लेशग-र्वयो' इति विश्व [८।२।८] । 'गन्धो गर्वो लवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषे [३।३।२१७] ॥ (१) ॥ * ॥ अभि-भूतये स्म । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गर्वोऽल-दस्य' ॥—चत्वार पर्याया—इत्येके ।

१. 'नग्नेऽपि च क्षपणके विवक्षे चामिभेयवत्' इति पाठा-मेदिनी—इत्येव पाठान्तरम् ।
२. 'नग्ने तपसि—' इति मेदिनीपाठ । विश्वे च '—नग्ने तपसि—' इति (१४४।२३४) पाठ ।
३. विश्वे '—लेरो सम्ब-धोर्वयो' इति पाठस्योपल-ब्धावपि 'अस्वाचूनरम्' इति सूत्रेण 'गर्वोऽलदस्य पूर्वनि-पातमोचि-यादन प्रकृते'—सम्ब-धे लेशगर्वयो' इत्येव पाठ-समीचीन ।
४. 'गर्वो लवेऽपि च' इति तत्र पाठ ।

दापितः साधितः समौ ।

दापितः, साधितः (२ त्रि), 'जिससे धन आदि दिलाया गया हो, उसके या दिलाये हुए धन आदि' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु० उ० अ०) ध्यत् ॥ * ॥ 'दापितः' इति पाठांतरम् । तत्र 'दय दाये' (स्वा० आ० से०) इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ साध्यते स्म । 'साध संधिदो' (स्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धनादिके प्रदापितस्य'—इति मृकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ।

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ (प०) ॥
प्रत्यादिष्टः, निरस्तः, प्रत्याख्यातः, निराकृतः (४ त्रि), अन्यादिके साध निकाले या हटाये हुए ५ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिशयने' (तु० उ० अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ निरस्यते स्म । 'अमु शेषणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'निरस्त प्रेषितस्ये सरयवते स्वरिभोदिते । निरस्त्यते प्रतिहते च' इति हेमः [२।८४] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'इया प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिद्येयो वा, क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ निराकारि । कृत् (डुकृत् करणे) (तं० उ० अ०) । क्तः (३।१।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ।

निकृतः स्याद् विप्रकृतः

निकृतः, विप्रकृतः (२ त्रि), 'अनादर पाये हुए' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ न्यकारि । क्त (३।२।१०२) । निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिपु' इति विश्व [६५।१९]—
मेदिन्यो [६२।११०] ॥ (१) ॥ * ॥ विप्रकारि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ।

विप्रलब्धस्तु घञ्चितः ।

विप्रलब्धः, वञ्चितः (२ त्रि), 'छे गये' के २ नाम हैं ।
वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'डुलभ्य प्राप्ते' (स्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ 'वञ्चु गते' (स्वा० प० से०) । ध्यत्तः । वञ्च्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वञ्चितस्य' ।

मनोहवः प्रतिहृतः प्रतिवद्धो हतअ सः ॥ ४१ ॥

मनोहृतः, प्रतिहृतः, प्रतिवद्धः, हतः (४ त्रि), 'काम पूरा व होनेसे हटे हुए मनवाले' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ मनो हृतं ग्रस्य ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति हृग्यते स्म । क्त (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहृतं द्विष्टे प्रतिवद्ध-
लिनइदयो' (इति मेदिनी) [६९।२०७] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतिवद्धते स्म । 'वग्ध वग्धने' (कृया० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ हृग्यते स्म । क्तः [३।२।१०२] ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ।

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षितः

अधिक्षितः, प्रतिक्षितः (२ त्रि), 'जिससे ढाह (ईर्ष्या) करता हो उसीके सामने तिरस्कृत' के २ नाम हैं ।

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अधिक्षिप्त प्रणिहिते कुत्सिते भस्मिते त्रिपु' इति विश्व [७३।२०५] हेमचन्द्रा' (मेदिनी) [६५।२८४] ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्यञ्जिपि । 'प्रति-
क्षिप्त वारिते स्यात्प्रेषिते पञ्च' इति (मेदिनी) [६५।१०८] 'प्रतिक्षिप्तं प्रतिहृते प्रेषिते च निराकृतं' इति विश्व [७३।२०५] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ।

वद्वे कीलितसंयतौ ।

वद्वः, कीलितः, संयतः (३ त्रि), 'रस्मी आदिसे बंधे गये' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ वध्यते स्म । 'वग्ध वग्धने' (कृया० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ कील्यते स्म । 'कील वग्धे' (स्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) । (२) ॥ * ॥ संयम्यते स्म । 'यम उपरमे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'वद्वस्य' ।

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपन्नः, आपत्प्राप्तः (२ त्रि), 'हुश्रुं पड़े हुए' के २ नाम हैं ।

आपेति ॥ आपन्नते स्म । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) क्तः (३।२।१०२) । 'आपन्न सविपत्तो व प्राप्तेऽपि वाच्य-
विज्ञकः' (इति विश्व) [६३।१००] । (मेदिन्यो) [८५।३८] ॥ (१) ॥ * ॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आपद्ग्रस्तस्य' ।

१. विश्वे '—स्य निभस्तितेऽपि च' इति पाठः ।
हेमे पुस्तकत्रये 'अधिक्षिप्तो निहितभस्तिर्गो' इति (५।१०१)
पाठाश्च 'विष्वमेदिन्यो' इत्येव पाठः समीचीनः ।

२. मेदिन्यामनुपपद्य [६९।२०६-२०८] उक्तं 'परि-
गत-प्रणिहित-वस्त्वपित-प्रतिहृत-प्रतिक्षिप्तो'ति शब्दपञ्चकं
वीध्यम् ।

३. विश्वे '—स्यात् प्राप्ते वाच्यवदीरितः' इति,
मेदिन्या च '—प्राप्ते वाच्यवदीरितः' इति पाठो ।

१. विश्वे '—स्यात्तोचे विप्रकृतेऽपि च' इति पाठः ।
मेदिन्या च '—विप्रलम्भे स्यात्तोचे विप्रकृतेऽपि च' इति
पाठः ।

कादिशीको भयद्रुत ॥ ४२ ॥

कादिशीक, भयद्रुत (२ त्रि), 'भयसे भाये हुए' के २ नाम हैं ।

केति ॥ वा दिश यामि' इत्याह । 'तदाहेति मासवर्षादिभ्य' (वा० ४।४।१) इति ठक् । प्रुपोदरादि (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—'वदि वैवलभ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावप्रवृत्तात् मत्वर्थं इति (५।२।११५) । क्वी० । 'दीवृ' सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे षच् (३।३।१८) । शीक क्षरणार्थेवाद्भ्रुवान् वर्तते । वैवलभ्ययुवतोऽभ्रुपात् । कादिशीक । तद्योगाच्च ज्योत्स्नाद्यप् (५।२।१०३)—इत्याह ॥ (२) ॥ * ॥ अद्रुद्रुवत् । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० से०) । कर्त्तरि क्त (३।४।७२) । मयाप् द्रुत । 'पञ्चमी—' (२।१।३७) इति योगविभागात् समास ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भवेन पलायितस्य' ।

आक्षारित' धारितोऽभिग्रन्ते

आक्षारित, चारित, अभिचारित (३ त्रि), 'चोरी पा मैथुन आदि बुरे कामके विषयमें शूटा (विना क्रिये भी) लोकापवाद पाये हुए' के ३ नाम हैं ।

आक्षेति ॥ आक्षायंते स्म । 'क्षर सचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्त क्त (३।२।१०२) । आक्षारो मैथुनप्रत्याक्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतश्च (५।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'धारित आक्षिते क्षारे चाभिचारस्तोऽपि च त्रिषु' (इति मे०) [६।१।१०४] ॥ (२) ॥ * ॥ अभिग्रन्ते स्म । सञ्चु हिस्यायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।११५) इति नेट् । 'पृथिवी'—' (७।२।१२) इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ वीणि 'मैथुनार्निमित्त मिथ्याभूषितस्य' ।

सकसुकोऽभिधरे ।

सकसुक, अभिधर (२ त्रि), 'रिधर नहीं रहनेवाले' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ सकसति । 'कस गतो' (भ्वा० प० से०) । 'समि कस सकञ्' (उ० २।२९) ।—'सूकादय' इति कञ्, उक् चागम—इति मुकुटस्त्ववापिनीय ॥ (१) ॥ * ॥ न स्थिर ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे चलस्वभावस्य' ।

व्यसनातोपरक्तौ द्वौ

व्यसनात्, उपरक्त (२ पु), 'व्यसनसे हुआ' के २ नाम हैं ।

भोति ॥ व्यसनेनात् ॥ (१) ॥ * ॥ 'उपरक्तते स्म । 'रञ्ज रामे' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ।

'उपरक्तो व्यसनात् राहुप्रस्तेन्दुमुपयो' इति विश्व' (भेदिनी) [६।१।११] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'वैवमानुष वीढायुक्तस्य' ।

विहस्तव्याकुली समी ॥ ४३ ॥

विहस्त, व्याकुल (२ त्रि), 'व्याकुल' (शोक आदिके कारण कर्त्तव्य (अपने करने योग्य काम) का निग्रह नहीं करनेवाले) के २ नाम हैं ।

वोति ॥ विशिक्तो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्यु विहृते' पश्चकेऽकरे' इति हेम [३।३।२१] ॥ (१) व्याकुलित । 'कुल मस्तयानि वानुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इयुङ्'—' (३।१।१३५) इति व ॥ (२) द्वे 'शोकादिभिर्भिरितकृतं व्यतापूरस्य' ।

विह्वलो विह्वल

विह्वल, विह्वल (२ त्रि), 'विह्वल' (शोकदिके कारण अपने दारीरको संभालनेमें असमर्थ) के २ नाम हैं ।

वोति ॥ विह्वलवते । 'वत्सुट् गतो' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने' (भ्वा० प० से०) । षच् (३।१।३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वाङ्गाग्येय धारयितुमगतस्य' ।

स्यात्तु विद्यशोऽरिष्टदुष्टयो ।

विद्यश, अरिष्टदुष्टयो (२ त्रि), 'न्ययुक्तल समीप होनेसे अस्थिर बुद्धिवाले' के २ नाम हैं ।

स्यादिति । विरद्ध वटि । 'वश कानो' { व० प० से० } । अच् (३।१।३४) । 'विद्यश' विज्यवशात्स्योऽरिष्टदुष्टदुष्टविमोरपि' (इति भेदिनी) [१६।४।२८] ॥ (१) ॥ * ॥ अरिष्टेन दुष्टा, अरिष्टदुष्टा धीर्वस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आसनमरणलक्षणौन दूषितशते' ।

कश्य. कशाहं

कश्य, कशाहं (२ त्रि), 'कोड़ेसे मारने योग्य मनुष्य वाड़े आदि' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कशाहंति । 'दण्डादिभ्यो ष' (५।१।६६) । 'कश्य कशाहंसचमो । अश्वमद्येऽपि' इति हेम [२।३।९६] ॥ (१) ॥ * ॥ कशाहंति । 'अहं' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शाडनाहस्य' ।

१ विश्वे 'उपरक्त संहिकेमे तद्रुहे व्यसनातुरे' इति (७।२।१७) इति भिप्रवाटादत्र भेदिनी' लेख पाठ्यम् ।

२ हेमे 'क'पुस्तके 'विकले—' इति पाठ ।

३. हेमे पुस्तकत्रये 'अपि'शब्दरहित पाठ ।

संनद्धे त्वाततायी' वधोद्यते ॥ ४४ ॥

आततायी (त्रि), 'आततायी' अर्थात् 'मारनेके लिये तैयार' का १ नाम है ।

समिति ॥ संनहति स्म । 'णह् धन्धने' (दि० उ० अ०) । अकर्मकरवात् कर्त्तरि बन् (३।४।७२) । भाव-
क्तान्तात् अर्धभाष्य (५।२।१२७) वा ॥ * ॥ आतत
यथा तथाऽपि तु शीलमस्य । 'अय गतो' (भ्वा० धा० से०) ।
'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनि ॥ (१) ॥ * ॥ एक
'वधोद्यतस्य' ।

द्वेष्ये त्वश्रिगसः

द्वेष्यः, अक्षिगतः (२ त्रि), 'अर्धोर्धो मडे हुण' अर्थात्
'वैर करने योग्य' के २ नाम हैं ।

द्वयिति ॥ द्वेष्युमहं । 'द्विप अर्धो' (अ० उ० अ०) ।
ण्यत् (३।१।२२४) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षिविषयं गत ।
शाकपायिवादि. (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'द्वेष्या-
हस्य' ।

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वध्यः, शीर्षच्छेद्यः (२ त्रि), 'मारने योग्य, या शिर
काट लेने योग्य' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो य.' (५।१।
६६) । यद्वा-हनुमर्हः । 'हृतो वध च' (वा० ३।१।९७)
इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ शीर्षस्य शिरसश्चेद । तमर्हति ।
'शीर्षच्छेदाद्यच्च' (५।१।६५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'शिरस्ये-
वाहस्य' ।

विष्यो विषेण यो वध्यः

विष्यः (त्रि), 'विष देकर मारने योग्य' का १ नाम है ।

वीति ॥ विषेण वध्य । 'नोवधोषमे-' (४।४।९१)
इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'विषेण वध्यस्य' ।

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

मुसल्यः (त्रि), 'मुसलसे मारने योग्य' का १ नाम है ।

म्विति ॥ मुसलेन वध्य । 'दण्डादिभ्यो य.' (२।१।
६६) (१) ॥ * ॥ एकं 'मुसलेन वध्यस्य' ।

१, आततायिलक्षणमुक्तं मनुना-“अग्निदो गरदश्चैव
शस्त्रपायिर्धनापहः । क्षेत्रदागृहशर्चैव पठेते ह्याततायिन ॥
उद्यतासि विद्याग्निभ्यां क्षापोद्यतकरस्तथा । प्रायवर्णेन
हन्ता च पिशुतश्चापि राजनि ॥ भाषीरिवपापहारी च
रश्म्रान्वेषणत्वर । एवमाद्यान् विजयीयात् सर्वनिवात-
तायिनः ॥” इति (क्षे० २३-२५) ।

शिश्चिदानीऽकृष्णकर्मा

शिश्चिदानः, अकृष्णकर्मा (२ त्रि), 'पुण्य कर्म करने-
वाले' के २ नाम हैं ।

शीति ॥ अकृष्ण शुक्ल कर्मास्य ॥ (२) ॥ * ॥
शिश्चिदे । 'शिवदि श्वैत्ये' (भ्वा० धा० से०) । लिटः
कानच् (३।२।१०६) अनित्यत्वाच्च मुष् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे
अपापकर्मणः । 'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥ आतव
'शिवता वर्णे' (भ्वा० धा० से०) घातु । श्वेतितुमिच्छति ।
'श्वितेर्धञ्' (उ० २।१२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥
(१) ॥ * ॥ द्वे 'पापकर्मणः' ।

चपलश्चिकुरः समौ ।

चपलः, चिकुरः (२-त्रि), 'चपल या दोपको विना
विचारे ही मारनेके लिये तैयार' के २ नाम हैं ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
पुदादिवात् (उ० १।१०६) कलच् । 'चपलश्चिकुरेके चले ।
क्षणिके चिकुरे शीघ्रं पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला
तु स्यात्पिपल्या विद्युति श्रियाम् । पृथ्व्याम्' इति हैमः
[३।६८२-६८४] ॥ (१) ॥ * ॥ 'चि' इति अव्यक्तं
कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३४) इति कः । 'चिकुरोऽहौ गृहवभ्री केषो च्चलसौ-
लभो । पश्चिबुक्षभिदोश्चापि' इति हैमः [३।५९-९६०] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'दोपमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः' ।

दोपैकदृक् पुरोभागी

दोपैकदृक् (२ त्रि) 'केवल दोपको ही देखनेवाले' के २
नाम हैं ।

द्विवि ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१)
॥ * ॥ पुर 'पूर्वं भजते । 'भज मेवायाम्' । 'संप्रचा-' (३।
२।१४२) इति चिनुष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दोपैकग्राहकस्य' ।

निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

निकृतः, अनृजुः, शठ (३ त्रि), 'शठ' के ३ नाम हैं ।

नीति ॥ निकृतति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृत विप्रलम्बे
स्याच्छेदे विप्रकृते त्रिपु' (इति मेदिनी) [६२।११७] ॥
(१) ॥ * ॥ ऋजुविरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तस्तु-
रूप । 'नलोपो नञ्' (६।३।७३) ॥ (२) ॥ * ॥ शठति ।
'शठ कृतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।

१. "दोष एकस्मिन्नेव दृग्ज्ञानमस्य । यत्कालः—
'दोपैकग्राहिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते ।" इति स्वाम्याह ।
२. प्राक्तना (३।१।४१) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१३४) । 'गतो मध्यस्वपुरुषे धूर्ते धत्तुरनेऽपि च' इति हेम-
चन्द्र [२।११०] ॥ (३) ॥ * श्रीणि 'वक्षशयस्व' ।

कर्णेजपः सूचकं स्यात्

कर्णेजप, सूचक (२ त्रि), 'सुगलदोर' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्त्याया वाचि' (भ्वा०
प० से०) । 'स्तम्बकर्णयो -' (३।२।१३) इत्यच् । 'हल-
दन्तात् -' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥ * सूचयति ।
'सूच पशु-ये' (उ० उ० से०) दन्त्यादिरदन्त । ष्वल् (३।
१।१३३) । सूचक शुनि दुर्जने । वधके सीधनद्रये माजरे
वामसेऽपि च' इति हेम [३।१०७] ॥ (२) ॥ * द्वे
'कर्णेजपस्य')

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पिशुन, दुर्जन, खल (३ त्रि), 'भापसमें पृट धराने-
चाले' के २ नाम हैं ।

पीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।
'धुषिपिनिमिधिम्य कित्' (उ० ३।५५) इत्युण् ।—
वाहुलकादुण्—इति मुकुटोक्तस्वैतःसूनास्मरणमूलिना ।
'पिशुन कृकुनेऽपि च । कपिवधे च काके ना सूचकमूरयो-
स्त्रियु । पुद्गाया पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्वे-भेदिन्यो
[८६।९१-९२] ॥ (१) ॥ * दुष्टो जन । 'कुगति-'
(२।२।१८) इति समास ॥ (२) ॥ * खलति । खल
सवय' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ख छिद्र
लाति वा । खल कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽघम'
इति हेम—भेदिन्यो [२।४९४] ॥ (३) ॥ * श्रीणि
'परस्परश्लेष्कस्य ॥ स्वामीः सु सूचकपर्याय एवैतानाह ।

नृशसो धातुक क्रूरः पापः ।

नृशस, धातुक, क्रूर, पाप (४ त्रि) 'मूर' के ४ नाम
हैं ।

श्रीति ॥ नृन् शसति । शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०

१ विश्व पिशुन' कृकुमे क्रूर सूचके चाभिधेयवत् ।
पिशुन कपिवधन स्यात् स्त्वयकाया पिशुना मता ॥' इति
भिनपाठाद्य भेदिनी त्येव पाठो युक्त ।

२ विश्व (१४९।४) हेमे क'पुस्तके च खल—
इति वलीवतोक्ता खल'शब्दस्य । भेदिन्यो खल भूस्थान-
वल्केषु भीषक्रूराधमे विपु' इति (१४५।३) इति भिन-
पाठाच्चापि हेम' इत्येव पाठ्यम् ।

३ " कर्णेजपस्तु दुर्जन । पिशुन सूचको भीषो
द्विविधो मत्सरी खल इति अ० पि० म० (३।४४)
वचमाद्धेमच श्लोऽपि पञ्चाना पर्यायत्व गनुते ।

से०) । कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—अजन्त—इति मुकुटोक्त न
सम्यक् । अजपवादास्याणो जागरुक्त्वात् ॥ (१) ॥ *
हननधीति । 'ल्यपवत् -' (३।२।१५४) इत्युवज् ॥ (२)
॥ * कृतति । 'कृतो लेखने' (तु० प० से०) । 'क्रेषळ
'कृ च' (उ० २।२१) इति रक्प्रत्ययो घातो कृ आदे
वाश्च । यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगुप्त—कृते 'द्वृण
दयश्च' इति रक् कृ आदेशश्च' कृडो वा द्वारादिस्वाङ्क्
दीर्घ—इत्युवत्, तदुपयुक्तसूत्रास्मरणमूलक परस्परविरुद
ध । 'द्वारादयश्च' इति सूय च नास्ति । क्रूरस्तु कठिने घोरे
नृशसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्व [१२७।२५] भेदिनी [१२५
१९] ॥ (३) ॥ * पापमस्यास्ति । अशम्राचच्' (५।२।
१२७) ॥ (४) ॥ * चत्वारि 'परदोहकारिण' ।

धूर्त्स्तु घञ्चक्र ॥ ४७ ॥

धूर्त्, घञ्चक्र (२ त्रि), टग' के २ नाम हैं ।

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वो हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हृषिमृषिण् -' (उ० ३।२६) इति तन् । राल्लोप (६।५।
२१) । 'धूर्त् तु ऋण्डलवरो धूर्त्तो धत्तूरमायिनो' इति हेम-
चन्द्र [२।१७८] ॥ (१) ॥ * वचयति । 'वच गतो'
(भ्वा० प० से०) । ष्यन्त । ष्वल् (३।१।१३३) । 'वच
कस्तु खले धूर्त् गृहवधो च जम्बुके' इति विश्व भेदिन्यो
[३।१५५] ॥ (१) ॥ * द्वे परप्रतारकस्वभावस्य' ।
अधो मूढयथाजातमूर्त्तवैधेयवालिशाः ।

अज्ञ, मूढ, यथाजात, मूर्त्त, वैधेय, चालिशा (६ त्रि),
'मूर्त्त' के ६ नाम हैं ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपघ -' (३।१।१९४)
इति न । 'अज्ञस्तु जडमूर्त्तयो' इति विश्व [३५।१] ॥
(१) ॥ * मुह्यति स्म । 'मुह नैवित्ये' (दि० प० अ०) ।
गत्यर्था -' (३।४।७२) इति क्त । मूढस्तन्त्रितवालयो'
इति विश्व [४६।१] ॥ (२) ॥ * जात अ मकालवि-
शेषमनतिक्रम्य वर्तत । पदार्थानातिवृत्तावब्ययीभाव (३।
१।६) तदस्यास्ति । अशम्राचच्' (५।२।१२७) ॥ (३)
॥ * मुह्यति । 'मुहे खो मूर्त्त' (उ० ५।२२) ॥ (४)
॥ * विश्व विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावधि
पयत्वाच्चास्त्राणाम् । 'तत्स्येधम्' (४।३।२०) इत्यण् ॥
(५) ॥ * अतिशय मत्स्येधनस्यायम् । मूर्त्तत्वात्पुण्य-
त्वात् । चालिशास्तु शिषो मूर्त्त' (इति भेदिनी) [१६।
२६] ॥ (६) ॥ * पट् मूर्त्तस्य' ।

१ धूर्त्तम् (२।५।५) अस्मिन्मूढरणे भेदिनी'त्युक्ते,
विश्वे वचन खलधूर्त्तयो । जम्बुक गृहवधो च' इति (१२।
१२७) भिनपाठाच्चापि भेदिनी'त्येव पाठो युक्त ।

कदर्थे कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

कदर्थः, कृपणः, क्षुद्रः, किंपचानः, मितंपचः (५ त्रि) 'कृपण, कंक्ष' के ५ नाम है ।

केति ॥ कुत्सितोऽर्थः स्वामी । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तप्युत्पेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥०॥ कृपा करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति गिच् । कृष्यते । 'कृत्यत्युट्-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिमत्त्वान्न गुणः (७।३।८६) । यद्वा-कृष्यते कृपाविपर्ययोक्तव्ये । 'कूप सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । बाहुलकात् वमुन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञार्थवत्त्वाद् गुणाभावः । बाहुल्यल्लत्वाभावः । यद्वा- 'त्रप कृपायां गतो च' (भा० आ० से०) इत्यस्य बाहुल्यस्य प्रसारणम् । यद्वा-'त्रप' इत्यथ मतान्तरे 'कृप' इति पाठः । अत एव 'कृपे प्यद् कृपायाम्' इति बोधवैवः । तयो बाहुलकात् वमुन् ॥ (२) ॥०॥ क्षुणक्ति । 'क्षुदिर संपयो' (६० उ० अ०) । 'कामितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निःकृष्टेऽप्यवृत्तसयो । क्षुद्रा ध्याप्रोन्नीयैः क्षुद्रावृहसीसरचासु च । चाङ्गैरिकायां हिंसाया मक्षिकामात्रवेरयो.' इति हेमचन्द्रः [२।४।१५-४१६] ॥ (३) ॥०॥ कि पचति । 'साच्छीत्य-' (३।२।१२९) इति चानश् चानच् (३।२।१२४) वा । 'अनित्यमागमचा- सनम्' इति न मुप् । 'कि क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (४) ॥०॥ मितं पचति । 'मितन्ने च' (३।२।३४) इति सच् ॥ (५) ॥०॥ यद्वा-'किंपचः' 'अनमितंपचः' इति द्वेदः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥०॥ न मितंपचोऽमितंपचः । तद्विद्वांसोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥०॥ पच 'कृपणस्य' ॥

निःस्वसु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

निःस्वः, दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतः (५ त्रि) 'दरिद्र' के ५ नाम है ।

नोति ॥ निर्वर्तं स्वमस्य । स्वासिष्कान्तो वा ॥ (१) ॥०॥ दुःस्था विधा प्रकारः समुद्धिर्वाप्यय । 'दुर्विधो वाच्यलिङ्गः स्वाद् दुर्गतेऽपि ललेऽपि च' (इति मेदिनी) [८।१।३१] ॥ (२) ॥०॥ दीयते एव । 'दीद् क्षेपे' (वि० आ० अ०) । 'गत्वर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वादय बोधितः' (६० ग० सु०) । 'श्रीदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'दीना स्त्री मूपिकस्त्रियाम् । वाच्यवद् दुर्गते भीते' इति मेदिनी [८।३।१०-११] ॥ (३) ॥०॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गती' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥०॥ दुर्गच्छति एव । 'गत्वर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥०॥ पच 'निर्द्वेषस्य' ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनो ॥ ४९ ॥

वनीयकः याचनकः, मार्गणः, याचकः, अर्थी (५ त्रि), 'याचक, मार्गणेवाले' के ५ नाम हैं ।

वेति ॥ वननम् । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । 'सर्वघातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । यनर्वाच्चा । वान- मिच्छति । 'सुप आत्मनः वयच्' (३।१।८) । ष्वुल् (३।१।१३३) ॥०॥ 'वनीयक' इति पाठे—वनी पाति । कः (३।२।३) । तत संज्ञाया कन् (५।३।७५) । वकुम् (उ० २।२।३२) वा । यत्तु मुकुटेन—'वनति-' इति विग्रह— 'वनीयार्च्छा'—इत्युक्तम् । तच्चित्त्यम् । 'याचकः' इत्या- पत्ते ॥ (१) ॥०॥ याचति । 'दुयाच् याच्चायाम्' (भा० उ० से०) । ल्यु (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥०॥ मार्गति । 'मार्गं अन्वेषणे' (सु० उ० से०) । 'बहुलमन्वयापि' (उ० २।७।८) इति घृच् ॥ (३) ॥०॥ याचति । ष्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥०॥ अर्थोऽस्यास्ति । 'अर्थार्च्छासनिहिते' (पा० ५।२।१३५) इतीति । अर्थयते । 'अर्थं याचने' (सु० आ० से०) । ग्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः वा ॥ (५) ॥०॥ पच 'याचकस्य' ॥

अहंकारवानहंयुः

अहङ्कारवान्, अहयुः (२ त्रि), 'अहङ्कार (वमण्ड) करने वाले' के २ नाम हैं ।

अहमिति ॥ अहङ्कारोऽस्यास्ति । मनुष्य (५।२।९४) ॥ (१) ॥०॥ अहमस्यास्ति । 'अहम् शुभम्' इति मान्तम् (विभक्तिप्रतिरूपकम्) अवयवम् । 'अहंशुभमोयुम्' (५।२।१४०) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'साहंकारस्य' ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

शुभंयुः, शुभान्वितः (२ त्रि), 'शुभयुक्त' के २ नाम हैं । शिवति ॥ शुभमस्ति । युम् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥०॥ शुभेभान्वितः । 'कृत्वरणे-' (२।१।३१) इति समास ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'शोभन [शुभ] युक्तस्य' ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दिव्योपपादुकः (त्रि), 'स्वर्गाय देवता आदि'को कहते हैं ।

दीति ॥ दिवि भवाः । द्युत्रागपा- (४।२।१०१) इति यद् । उपपद्यन्ते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'उपप- तपद-' (३।२।१५५) इत्युक्तम् । ते च ते च ॥ (१) ॥०॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापितादिदृष्टका- रणनिषेधा अदृष्टसहकृतभ्योऽप्युभयो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥०॥ एकं 'दिवानाम्' ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

जरायुज (त्रि), 'गर्भंसे उत्पन्न होनेवाले मनुष्य, गौ मधा, घोड़ा आदि' को कहते हैं ।

प्रिति ॥ ना च गोध्राद्यो वेपाम् । आद्यशब्देन पारा-
श्रादीनां ग्रहणम् ॥०॥ जरायोरर्भासमाज्जाता । 'पञ्च-
म्याम्-' (३।३।९८) इति जनेडं ॥ (१) ॥०॥ एव
'नृगवादीनाम्' ॥

रवेदजाः श्रुमिदंशाद्याः

रवेदज (त्रि), 'पत्नीनेसे उत्पन्न होनेवाले परमल, हस, चीलर आदि' को कहते हैं ।

रवेदेति ॥ रवेदजाय त्वाद्रूपा रवेद, रवेदाज्जाता ।
ह (३।३।९८) ॥ (१) ॥०॥ श्रुमिदं ददाश्राद्यो वेपाम् ।
आद्यशब्देन गणकमस्तुपादिग्रहणम् ॥०॥ एव श्रुमिदंशा-
दीनाम् ॥

पक्षिसर्पाद्योऽण्डजाः ।

अण्डज (त्रि), 'अण्डेसे उत्पन्न होनेवाले पक्षी, सर्प, मछली, मगर, चींटी आदि' को कहते हैं ।

वेति ॥ पक्षी च सर्पश्चाद्यो वेपाम् । आद्यशब्देन नक्ष-
भस्त्वपिपीलियादिग्रह ॥०॥ अण्डे जाता । 'सप्तम्यां
जो-' (३।३।९७) इति ह ॥ (१) ॥०॥ एव 'पक्षि-
सर्पादीनाम्' ।

इति प्राणिवग् १ ॥

उद्भिदस्तत्तुरुत्तमाद्याः

उद्भिद् (त्रि), 'पेड़, लता, झाड़ी, घास, आदि' को कहते हैं ।

उद्भूति ॥ तत्तु गुल्मश्चाद्यो वेपाम् । आद्यशब्देन
तृणोपधिततादिग्रह ॥०॥ भुयमुद्भिद-इति । 'भिदिद विदा-
रणे' (४० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।३।९९) इति विवप् ।
उद्भिद ॥ (१) ॥०॥ उच्यन्ते (इति दोष) ॥०॥ एक
'तत्तुरुत्तमादीनाम्' ।

१. 'प्राणिनां विशेष्यनिघ्नतासूचक' इति भावः । अयं
प्रोच्यमानवगममध्यगत एवेत्यवधेयम् ।

२ एव 'अयोनिजा जरायुजा, रवेदजा, अण्डजा,
उद्भिज्जा' इति पञ्च सृष्टयो भूतानाम्' तेषां चतुर्दशाक्ष-
र्भेदा, सद्यथा शी० स्व०-'' अष्टविधत्पो दीयस्तिर्यंगो-
विश्व चत्वार्य भवति । मामुष्य एवविध समासाद् भौतिक
सर्गं ॥ वैशाखो राशतो माशो मात्पर्यं साक भव च ।
शौगश्च प्राजापरशश्च प्राहोऽष्टो देवभोयन ॥" इति ।

उद्भिदत्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भिज, उद्भिज्जम् (२ त्रि), उद्भिदम् (न), 'पेड़,
लता, झाड़ी, घास आदि पौधों' के ३ नाम हैं ।

उद्भूति ॥ उद्भिदुक्त ॥ (१) ॥०॥ उद्भेदनमु-
द्भिद् । 'सपदादिभ्य क्विप्' (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो
जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (३।३।९८) इति ड ॥ (२) ॥०॥
उद्भिन्नति । 'द्वयुष-' (३।३।१३५) इति व ॥ (३)
॥०॥ श्रीणि 'उद्भिदाम्' ।

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपम साधु शोभनम् ।

कान्त मनोरम रुच्यं मनोह्रं मज्जु मज्जुलम् ॥ ५२ ॥

सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुपमम्, साधु, शोभनम्, का-
न्तम्, मनोरमम्, रुच्यम्, मनोह्रम्, मज्जु, मज्जुलम् (१२ न)
'सुन्दर, मनोहर' के १२ नाम हैं ।

स्विति ॥ सु द्विपते । 'हृद् आदरे' (तु० अ० अ०) ।
'ग्रहवृत्-' (३।३।५८) इत्यप् । प्रगोदरादि (३।३।१०९)
यद्वा—सु उनति चित्तं प्रवीकरोति । 'उदी कवेदने' (४०
प० से) । बाहुलकादर । शब्दध्यादि (वा० ६।३।१५५) ।
स्त्रियां गोरादित्वाद् (५।३।५१) ङीप् । 'सु-दरी' ॥ (१)
॥०॥ रोचते । 'हृद् दीक्षावभिप्रीतो च' (अ० अ०
से०) । 'द्विपदिमुदि-' (उ० १।५१) इति विरच ॥
॥ (२) ॥०॥ चरति चित्ते । 'चर गतो' (अ० अ० से०)
'दृष्टनिजनि-' (उ० १।३) इति ङण । 'चारुहंसपतो
पुंसि शोभने स्वभिधेयवत्' इति विश्व^१ (भेदिनी) [१२५
३।३] ॥ (३) ॥०॥ सु शोभन् सम सर्वमस्य । सुविनिर्दं-
भ्यं-' (८।३।८८) इति लृत्सु ['सुपमाऽत्यन्तशोभाया
स्वी चारो च समे त्रिषु' इति भेदिनी, ११।५७] ॥ (४)
॥०॥ साधनोत्थयम् । 'साध सतिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ।
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्जने मुनो वाधु'-
पिवे सज्जनरम्ययो' इति हेमचन्द्र [२।२।५७] ॥ (५)
॥०॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (अ० अ० से०) । 'अनु-
वासेत्तथच-' (३।३।१५९) इति युच् । 'शोभनो योगभेदे
ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गव' (इति भेदिनी) [६।३।५४] ॥
(६) ॥०॥ कम्पते स्म । कमु कान्तौ (अ० अ० से०)
॥ (७) ॥ (३।३।१०२) । 'यस्य विभावा' (७।३।१५)
इति नेट । 'अनुनासिकस्य-' (६।३।१५) इति दीर्घ ।
यद्वा—कनति स्म । 'कनी दीप्तौ' (अ० अ० से०) ।
'गत्यथि-' (३।५।७२) इति क । 'कान्ता नामां त्रिवङ्गी

१ विश्वे 'चारु' शब्दस्यार्थानिर्देशादत्र 'भेदिनी' त्येव
पाठो युक्तः ।

सो शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्याय पर्यायात्
सिलामु च' इति विश्व-मेदिन्यो [५४१९] ॥ (७) ॥ ॥
मनो रमयति । 'रमु श्रीडायाम्' (स्वा० आ० से०) ध्र-
न्तः । 'वर्मणष्' (३१२१) ॥ ॥ 'मनोहरम्' इति पाठे-
मनो हरति । 'हृत्तेरनुद्यमाने-' (३१२१) इत्यच् ॥ (८)
॥ ॥ रोचते, रुच्यते वा । 'राजसूय-' (३११११४) इति
भयुः ॥ (९) ॥ ॥ मनसा जानाति । 'इगुपघ-' (३११
१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानाति । — मुलविभु-
जादित्वात् (वा० ३१२५) क — इति मुकुट । तन्न ।
तस्यापि कर्तारि विहितत्वेन 'आपते' इति विग्रहप्रदर्शनस्य
विहृदत्वात् । यदपि—'सुप्सुवा-' (२११४) इति समाम —
इति । तदपि न । 'कर्तृकरणे-' (२११३२) इति तत्पु-
पविधायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥ ॥ मञ्ज्यते । 'मञ्ज
ज्वनी' इति सौत्रो घातु । वाहुलकादु ॥ (११) ॥ ॥
मञ्जु मञ्जुत्वं लाति । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः ।
'मंजुलं च जलाञ्जले' । रम्ये कुञ्जे मंजुलस्तु दात्यूहे' इति
हैमः [३७१२-७१३] ॥ (१२) ॥ ॥ द्राक्ष 'मनोरमस्य' ।
तदसेचनकं वृत्तेनस्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

असेचनकम् (त्रि), 'जिसके देखते रहनेसे मन वृत्त
नहीं हो, ऐसे अत्यन्त सुन्दर पदार्थदि' का १ नाम है ।
तेति ॥ न मिच्यते मनोऽत्र । 'पिच क्षरये' (तु० उ०
अ०) । 'करणा-' (३१३११७) इति ल्युट् । 'संज्ञाया
कन्' (२१३७५) ॥ ॥ ('आसेचन[क]म्' इति वीर्घ-
दिपाठे आह बोध्यः ॥ (१) ॥ ॥ एक 'दर्शनात्पुत्तिर्न
भवति तस्य' ।

अभोष्टेऽभीरिप्तसं ह्यं दयितं बल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
अभीष्टम्, अभीप्सितम्, ह्यम्, दयितम्, बल्लभम्, प्रियम्
(६ त्रि), 'प्रिय, अभीष्ट' के ६ नाम हैं ।

अभीति ॥ अभित इत्यते स्म । 'इषु इच्छाया-' (तु०
प० से०) । क्तः (३१२१०२) । 'अभीर्यभूतकथने', 'अभि
धीप्साभिमुखयो' इति विश्व [१८९४२] ॥ (१) ॥ ॥
अभ्याप्तुमिच्यते स्म । 'आप्ठ् व्याप्ठ्' (स्वा० प० अ०) ।
सन् (३११७) । 'आवृत्तुधामीत्' (७४४५५) । क्तः
(३१२१०२) ॥ (२) ॥ ॥ हृदयस्य प्रियम् । 'हृदयस्य
प्रिय.' (४४१९५) इति यत् । 'हृदयस्य हृल्लेख-' (६
३५०) इति हृदादेशः । 'हृद्यं धवसजीरे च हृदिप्रिये हृद्-

वेऽपि च । वषट्कृदेमन्त्रे च हृद्या वृद्ध्याह्यभेजे' इति
विश्व- [११७१२-२९] ॥ (३) ॥ ॥ दयते स्म । 'दय
दाभादी' (स्वा० आ० से०) क्त (३१२१०२) ॥ (४)
॥ ॥ वल्लभये, बल्लते च । 'वल्ल सवरथे' (स्वा० आ०
से०) । 'रासिनल्लभ्या च' (उ० ३१२२५) इत्यभच् ।
'वल्लभो दयितेऽप्येते सलक्षणतुरंगमे' इति विश्व [१०९१
२६] [मेदिनी] [१०७११८] ॥ (५) ॥ ॥ प्रीणाति । प्रीम्
तरंगे' (ऋचा० उ० अ०) । 'इगुपघ-' (३१११३५) इति
क । 'प्रियो वृद्धघोपधे ह्ये धवे' इति हैम [२१७५] ॥
(६) ॥ ॥ पठ् 'प्रियस्य' ।

निकृष्टप्रतिकृष्टार्थैरेफयाप्यावभाधमाः ।

कुपुयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः ॥ ५४ ॥

निकृष्टः, प्रतिकृष्टः, अर्वा, रेक, याप्यः, अवमः, अधमः,
कुपुयः, कुत्सितः, अवद्यः, खेटः, गर्हाः, अणकः (१३ त्रि),
'खराव, नीच' के १३ नाम हैं ।

नीति ॥ निकृष्यते स्म । कृप विलेखने' (स्वा० प०
अ०, तु० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥ ॥
प्रतिकृष्यते स्म ॥ (२) ॥ ॥ ऋच्छति । 'ऋगतो' (स्वा०
प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२७५) इति वनिप् ।
यद्वा—ऋच्छते । 'अवद्यावमाधमावरेफा- कुत्सिते' (उ० ५१
५४) इति वधन्तो निपात । 'अर्वा तुरंगमे पुसि कुत्सिते
वाच्यलङ्क' (इति मेदिनी) [८५१३६] ॥ (३) ॥ ॥
रिपयते । 'रिफ बरदनयुद्धनिर्वाहिसादानेषु' (तु० प०
से०) । 'अकर्तारि च-' (३१३१९) इति घञ् । यद्वा—
रिफते । 'अवद्यावमाधम-' (उ० ५१५४) इति अपत्यान्तो
'निपात । 'रेफो रवर्णे पुसि स्यात् कुत्सिते वाच्यवत् पुन.'
इति विश्वः [१०६११] ॥ ॥ 'रेव' इति पाठे 'री गतिरे-
पणयो. (ऋचा० प० अ०) । वाहुलकात् प. । 'रेप २ स्या-
न्निन्दिते क्रूरे' इति विश्वः [१०३२१] [मेदिनी च १०२१
१०] ॥ (४) ॥ ॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)
ण्यन्त । 'अचो यत् (३११९७) । 'याप्यं तु यापनीये
स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [११६४८] ॥
(५) ॥ ॥ अवत्यस्मादात्मानम् । 'अद रजणादी' (स्वा०
प० से०) । 'अवद्या-' (उ० ५१५४) इति सूत्रेणामप्रत्य-
यान्तो निपातः ॥ (६) ॥ ॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे घका-

१. 'संप्रोक्त-' इति विश्वे पाठः ।

२. 'प्रापे ल्पी पुराऽरेवा. परिपूरी पर. परैः' इति
माघ (१९१९३) प्रयोगात् सान्त्वयार्थे 'रेवा. स्यादधमे क्रूरे
कृपणेषु च कथयते ।' इति विश्वात् (१७६-१६) 'रेवाः
स्यादधमे क्रूरे कृपणेषु अभिधेयवत् ।' इति मेदिन्याः (१७२।
३१) च सकारान्तोऽपि 'रेवः' शब्दः ।

१. विश्वे 'कान्तोऽमञ्जि गृहे चारो कान्ता तु फलि-
नीस्त्रियो.' इति (५९१३४) भिन्नपाठादिह 'मेदिनी'त्येव
पाठो युक्तः ।

२. हैमि 'क'पुस्तके 'मञ्जुलं तु जलाञ्जले—' इति
'ख-ग' पुस्तकयोस्तु 'मञ्जुलः सुन्दरेऽपि च ।' इति पाठाः ॥

र । 'अधम स्याद् गह्वं ऊने' इति विश्व १ [११३।३७] ॥
 (७) ॥ * ॥ कुत्सितं पूयते । 'पूयी विचारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
 अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ प्रयोदरादित्वात् (३।३।१०९) ।
 अत्वे 'कपुयत्' इत्यपि ॥ (८) ॥ * ॥ कुत्सा सजाताऽस्य ।
 तारकादि (५।२।३६) ॥ (९) ॥ * ॥ न उछते । 'अवद्या-
 वमा-' (उ० ५।५४) इति निपाताः ॥ (१०) ॥ * ॥ खेटति ।
 'खिट प्रासे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
 'खेट कफे ग्रामभेदे चर्मण्यस्त्वर्वाति त्रिषु' (इति मेदिनी)
 [३।४।१०] ॥ (११) ॥ * ॥ गह्वंते । 'गह्वं कुत्सायान्'
 (भ्वा० घ्रा० से०) । 'श्रुहलोप्यन्तु' (३।१।१२४) ॥ (१२)
 ॥ * ॥ अणनि । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
 १।१३४) । कुत्साया क्व (५।३।७४) ॥ (१३) ॥ * ॥
 प्रयोदसा 'गह्वर्यस्य' ।

मलीमसं तु मलिजं कच्चरं मलदूषितम् ।

मलीमसम्, मलिजम्, कच्चरम्, मलदूषितम् (४ त्रि),
 'मैले, मन्दे' के ४ नाम हैं ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्सनात्मिसा-' (३।२।
 ११४) इति साधु । 'मलीमस तु मलिने पुष्पकासीसलो-
 हयो' इति विश्व [१७८।४९]—मेदिनी [१७४।५६] ॥
 (१) ॥ * ॥ 'मदन सितवधके स्मरे' । राठे वसते घत्तुरे
 मलिन कृष्णदोषयो । मलिनी रजत्बलायाम्' इति हैमः
 (३।४२५-४२६) ॥ (२) ॥ * ॥ कुत्सित चरति । अच्
 (३।१।१३४) । 'रघवदयोश्च' (६।३।१०२) इति चका-
 रात् 'को कत्तल्लुधे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा
 को क्व ॥ (३) ॥ * ॥ मलेन दूषितम् । 'कपुंकरणे-'
 (२।१।३२) इति समास ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मलि-
 नस्य' ।

पूषं पवित्रं मेध्यं च

पूतम्, पवित्रम्, मेध्यम् (३ त्रि), 'पवित्र'के ३ नाम हैं ।
 प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूह् पवने' (भ्वा० आ० से०) ।
 'पूह् पवने' (क्रधा० उ० से०) वा । क्त (३।२।१०२) ।
 'पुत त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी)
 [५६।३६] ॥ (१) ॥ * ॥ पुनानि । 'कर्तरि षप्पिबतयो'
 (३।२।१८६) इतीप् । 'पवित्र तु येव्ये ताम्रे कुरो जले ।
 मघोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैम [३।
 ६०९] ॥ (२) ॥ * ॥ मेघनाईम् । 'मेघ सगमे च' (भ्वा०

१. विश्वे 'अधम कुत्सिते न्यूने' इति भिक्षपाठ ।
२. मेदिनीया 'मलीमसस्तु-' इति पाठ ।
३. 'मदन घत्तुरे' इत्यस्यो 'मदन'शब्दायंक्तया न प्रकृतोपयुक्त ।

उ० से०) । प्यत् (३।१।१२४) ('मेध्य त्रिषु शुभो रक्त-
 वचारोचतयो स्त्रियाम्' इति मेदिनी) [११६।४७] ॥ (३)
 ॥ * ॥ 'पवित्र पूत' [अम० २।७।४५] प्राणिविषय उक्तम्,
 इह त्वप्राणिनि ॥ * ॥ शीघ्रि 'पवित्रस्य' ।

वीध्र तु विमलात्मकम् ॥५५॥

वीध्रम्, विमलात्मकम् (२ त्रि), 'स्वभावतः पवित्र' के
 २ नाम हैं ।

वीति ॥ वीन्धे । त्रिध्वी वीती' (ह० वा० से०)
 'वाविन्धे' (उ० २।३६) इति ञ् ।—'इधे रक्'—इति
 मुकुटस्तु चिन्त्य ॥ (१) ॥ * ॥ विमल आत्मा स्वभावो
 मस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ।

निर्णिकते शोधितं मृष्टं नि शोभ्यमनघस्करम् ।

निर्णिकतम्, शोधितम्, मृष्टम्, नि शोभ्यम्, अनघस्करम्,
 (५ त्रि), 'साफ भिजे हुए' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निर्णिकते स्म । 'निजिद् शीचोपपयो'
 (जु० उ० अ०), क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोभ्यते
 स्म । 'शुध शीचे' (दि० प० घ०) ण्यत् । क्त (३।२।
 १०२) ॥ (२) ॥ * ॥ मृज्यते स्म । 'मृजू मृष्टो' (अ०
 प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ निष्कान्त
 शोध्यमस्मात् । शोद्यात्प्रिकान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥ * ॥
 नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ।
 असारं फल्गु

असारम्, फल्गु (२ त्रि), 'निर्वल, निस्तत्त्व, नि'सार'के
 २ नाम हैं ।

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥ * ॥ फलति । 'त्रिकण
 विचारणे' (भ्वा० प० से०) ॥ 'पल्पाटि-' (उ० १।१८)
 इति साधु । 'फल्गु काकोदुम्बरिके वृक्षे' निरयकऽपि च'
 इति हैम [१।३७] । 'फल्गुसारोऽभिधेयवत् । मदीभेदे
 मलया स्त्री' इति विश्व १ [मेदिनी २२।१००-११] ॥ (२)
 ॥ * ॥ द्वे 'नि सारस्य' ।

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥

शून्यम्, वशिकम्, तुच्छम्, रिक्तम् (४ त्रि), 'तुच्छ,
 खाळी' के ४ नाम हैं ।

१. हैमे पुस्तकत्रयेऽपि 'काकोदुम्बरिकावृक्षे-' इत्येव
 पाठः ।

२. विश्वे 'फल्गु प्रोक्तो मले सारे नि सारे फल्गु वा-
 च्यवत्' इति (२६।२७) । छपाठादत्र मेदिनीत्येव पाठो
 युक्तः । मेदिनीयामपि क्वचित् पूगण्त्वनुके वृक्षे फल्गुसारो-
 मिधे—' इति पाठे 'पूग'शब्दायंक्तया नेह प्रकृतोपयुक्तम् ।

श्रिति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५११२) इति यत् । शुन्यं बिन्दो च निर्जने । शुन्या तु नलिका' इति हेम. [२१३८७-३८८] ॥ (१) ॥*॥ उच्यते । 'वय कान्तौ' (ब० प० से०) 'सर्वेषामुभय इत्' (उ० ४१११८) । 'संज्ञायां कन्' (४१३७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदन्म् । संपदादिस्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप् । तुदा व्यथया ध्वयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादिस्वात् (वा० ३।२।५) क । तुदं ध्वयति वा । 'आतोभुव-' (३।२।२) इति क ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच विद्योजनसपर्वनयोः' (उ० उ० से०) क्त (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (जापि० ५।४।५) ['रिक्तम् इत्यपि] ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ।

कलीवै प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
मुख्यवर्षवरेण्याश्च प्रवर्दानवराध्यवत् ॥ ५७ ॥
परार्थाप्रप्रापहरप्रप्राधाप्रथाम्रीयमप्रियम् ।

प्रधानम् (नि० न), प्रमुखः (न), प्रवेकः, अनुत्तमः, उत्तमः, मुख्यः, वर्षः, वरेण्याः, प्रवर्हः, अनवराध्यः, परार्थ्यः, अमः, प्राप्रहर, प्राप्रधः, अप्रधः, अत्रीयः, अप्रियः (१६ त्रि), 'मुख्या, प्रधान' के १७ नाम है ।

कलीति ॥ प्रवधाति । ल्युट् (३।३।१२३) । युच् (उ० २।७०) वा । 'प्रधानं स्पामहामावे प्रकृती परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च कलीवमेकारवे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) [८८।८५] ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुख प्रथमे मुख्ये' इति हेम. [३।१२२] ॥ (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर्पृषगभावे' (६० उ० अ०) । यच् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनोत्कृष्टः । उदकृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तम् । द्रव्यप्रकर्षार्थेस्वाप्ताम् । यद्वा-उत्ताम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अच् (३।१।२३४) । उत्ताम्यते वा । अच् (३।३।१९) । 'नोदात्त—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उत्तमा दुग्धिकीयधोः उत्तमं तु प्रधाने स्यात्' इति हेम [३।४९१-४९२] ॥ (५) ॥*॥ मुखमिव । मुखे भवो वा । धात्वादिस्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥*॥ वर्धते । 'वर ईप्तायाम्' चुरादावन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ् एण्य' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति । 'वृह वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । अच् (३।१।२३४) ॥ (९) ॥*॥ अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्थाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवरार्थ्यः । 'नञ्' (२।

२।६) इति समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥ (११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतो' (स्वा० प० से०) । 'ऋच्चेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधु । 'अग्रं पुस्तकादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्राग्ते च स्यात्प्रसूकम् । वधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१२३।३-४] ॥ (१३) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राप्ते हरति । 'हरतेनुचमनेऽञ्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राप्ते भवः । 'अप्राग्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'अच्छो च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदा श्रेष्ठस्य ॥

श्रेयाञ्छ्रेष्ठः पुष्कलः स्यान् सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
श्रेयान्, श्रेष्ठः, पुष्कलः, सत्तमः, अतिशोभनः (५ त्रि), 'बहुन शोभनेवाले' के ५ नाम है ।

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्य । 'अतिशयेन तमविच्छनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५।३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मोऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्लव्याममयापाठयोरपि' इति विश्व-भेदिन्यो [१७३।४३] ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हेम.^२ [इति मेदिनी, ३९।९] ॥ (२) ॥*॥ पुष्पति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः क्विप्' 'कलञ्च' (उ० ४।४.५) ।—'पुषः कर्त्तु' । क्विपिकादिः (घा० ८।२।१८) —इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । ताच्छपाठाभावात् । अस्मदुक्तमृषसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णं श्रेष्ठं' इति हेम [३।७०८] ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः स्यात्सुज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिपु' (इति मेदिनी) [११२।५६] ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन शोभन ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य' ॥ 'वर्षं प्रधानं पुष्कलमुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममालायाम् (सत्तमस्य) । 'अग्रं प्रागहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्षप्रवर्हम्' इति त्रिकाण्डशेषे^३ च श्रेष्ठस्य पाठादेरुद्दिशतिरेव शोभनस्य—इत्यग्ये ॥

१. विश्वे 'श्रेयस्तु मङ्गले धर्मे श्रेयान् दास्ते तु वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्लव्याममयारासनयोरपि ॥' इति [१७६।२३] पाठादय 'मेदिनी'त्येव पाठ्यमासीत् ।

२. हेमे पुस्तकप्रदे श्रेष्ठोऽग्रये धनदे' इति (२।१११) इति भिन्नपाठादय 'मेदिनी'ति पाठ्यम् ।

३. त्रिकाण्डशेषे नेदं बधो लभ्यते ।

१. 'प्रमुखप्रवेक—' इति पाठान्तरम् ।

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

व्याघ्र, पुङ्गवः, शम्भुः, कुञ्जर, सिंह, शार्दूल, नाग (० पु), आदि 'उत्तरपद (शब्दके आगे) में रहनेपर पूर्व शब्दके श्रेष्ठार्थ' को कहते हैं ।

स्युरिति ॥ पुमाश्चासौ गोश्व । 'गोरनद्धितसुकि' (५) ५।९२ इति टच् ॥ (१) ॥०॥ श्रेष्ठस्यार्थ । श्रेष्ठार्थो गोचरो येषां ते । क्वचिद् 'वाचका' इति पाठ ॥०॥ एते [उत्तरपदस्था] 'श्रेष्ठवाचका' ॥

अप्राग्रथं द्व्यहोने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्राग्रथम् (त्रि), अप्रधानम्, उपसर्जनम् (२ नि० न), 'अप्रधान' के ३ नाम हैं ।

अप्रेति ॥ प्राग्रथाङ्गुलम् ॥ (१) ॥०॥ प्राधानाद-
न्यत् ॥ (२) ॥०॥ उपसृज्यते । 'घृत्र विमर्गे' (तु०
प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (३) ॥०॥
श्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥

विशङ्कटं पृथु वृद्धिशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वङ्गोरुषिपुलम्

विशङ्कटम्, पृथु, वृद्ध, विशालम्, पृथुलम्, महत्, वङ्गम्,
उरु, विपुलम् (९ त्रि), 'बड़े, विशाल'के ९ नाम हैं ।

वीति ॥ विमृतायवृक्षेविशब्दात् 'वे शालयाङ्कटचो'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥०॥ 'विशाला विन्द्ववारुण्यामुज्ज-
यिन्या च घोषिति । मृषवृक्षमिदो पुमि पृथुले त्वभिषेयवत्'
इति विश्व [१५८।११७-११८]—मेदिन्या [१५४।१३३-
१३४] ॥ (४) ॥०॥ प्रथवे । 'प्रथ प्रथयाने' (श्वा०
आ० से०) । प्रथिमिदि- (उ० १।२८) इति कु सप्र-
सारण च । 'पृथुविशाले भूपाले बाल्पिका कृष्णढोरयो'
इति हेमचन्द्र [२।३२२] ॥ (२) ॥०॥ बर्हिति । 'वृह
वृद्धो (श्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषद्वृहम्भृत्' (उ०
२।८४) इति निपात ॥ (३) ॥०॥ पृष्ठत्वमस्थास्ति ।
सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । पृष्ट्व लति वा ॥
(५) महति । 'मह पूजायाम्' (श्वा० प० से०) ॥ (६)
॥०॥ बलते । 'बल सवरणौ सचरणे च' (श्वा० आ०

१. 'आद्य'शब्देन 'उद्ध प्रकाङ्-सल्लज-मचचिका मत-
ल्लिका'प्रभृतयो ग्राह्या ।

२ विश्वे — 'विशालोऽज्जयिनीपुरि । विशालो बृहभे-
देऽपि विशाल पृथुलेऽप्यवत्' इति, मेदिन्या च — 'मृगप-
क्षिमिदो —' इति पाठो ।

३ — 'बालिका'— इति च पाठः ।

से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—'शुद्धाद्य
इति रक्—इति मुकुट । उप । उज्ज्वलदत्तादाचक्षणात् ।
हलगोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥०॥ ऊर्णाति । 'ऊर्ण
श्राच्छादने' (ख० उ० से०) 'महति ह्रस्वञ्च' (उ०
१।३१) इति कुप्रत्ययो तुलोपो ह्रस्वञ्च ॥ (८) ॥०॥
विगोलति । 'पुल महत्त्वे' (श्वा० प० से०) । 'दुपुष्व'-
(३।१।१३५) इति न । 'विपुल पृथुलेऽपाधे मेरुश्रिम-
भूषरे' इति विश्व [१५४।६९]—मेदिन्या [१५४।३२]
॥ (९) ॥०॥ नव 'विस्तोर्णस्य' ॥

पीनपीन्वी न स्थूलपीवरे ।

पीनम्, पीव, स्थूलम्, पीवरम् (४ न), 'मोटे'के ४
नाम हैं ।

पीति ॥ व्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (श्वा०
आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । 'श्रोदि-
तश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'प्याय पो' (३।१।
२८) ॥ (१) ॥०॥ व्यायते । 'प्येद् वृद्धौ' (श्वा० आ०
अ०) । 'घाप्यो सप्रसारणम् च' (उ० ४।१।१५) इति
क्वनिप् । स्त्रिया तु 'वनो र थ' (४।१।७) इति डीङो ॥
(२) ॥०॥ स्थूलयति । 'स्थूल वृहणे' (उ० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३५) । 'स्थूल पीने जडे' इति हैम [२।
५२८] ॥ (३) ॥०॥ व्यायते । 'लित्वर-' (उ० ३।१)
इति निपात । 'पीवर स्थूलकर्मयो' इति हेमचन्द्र [३।
६१४] ॥ (४) ॥०॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ।

स्तोकाल्पक्षुल्लिकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दर्शं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रा वृद्धिः पुंसि लवलेशकणाणचः ।

स्तोकः, अक्षयः, क्षुल्लकः, श्लक्ष्णम्, सूक्ष्मम्, दक्षम्, कृशम्,
तनु, (५ त्रि), मात्रा, वृद्धि (२ नि० स्त्री), लव, लेश,
कण, अणु (४ नि० पु), १४ नाम 'सूक्ष्म'के हैं ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । स्तुच प्रसादे' (श्वा० आ०
से०) । पञ् (३।३।११) । 'नृक्षवादि (७।३।५३) ३
स्तुयते । बाहुलकात् स्तुल्य च । स्तोवस्तिष्वल्पे चात्के
पुमान्' (इति मेदिनी) [४।३९] ॥ (१) ॥०॥ अत्यते
धायते । 'अल भूपणादौ' (श्वा० प० से०) । बाहुलकात्
प ॥ (२) ॥०॥ क्षोदनम् । 'क्षुदिर् सपेपणे' (६० उ०
अ०) । सपवादि (वा० ३।३।१०८) । क्षुद लाति । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति क । 'तोषि' (८।४।६०) ।
स्वायै कन् (जापि० ५।४।५) । यद्वा—क्षुद्यते । 'स्फाधि-
तश्च-' (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेकत्वस्मरणाय
कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा सत्वम् । 'क्षुल्ल-

कल्पियु नीचेऽल्पे' इति विश्वः [मेदिनी, ६।७०] ॥ (३) ॥ *॥ श्लिष्यते' श्लिष्यति वा । 'श्लिष्य आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'श्लिष्येरञ्चोपधाया.' (उ० ३।१९) इति वसतः ॥ (४) ॥ *॥ सूच्यते । 'सूच पैशुन्ये' (उ० प० से०) । 'सूचे. स्मन्' (उ० ४।११७) । 'सूचमं स्यात्कतके-ऽप्यास्ते पुस्यणो विष् चाल्पके' इति विश्वः [१११।१९] (मेदिनी) [११०।३६] ॥ (५) ॥ *॥ दम्भ्यते । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । 'स्फाधित्तिच-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥ *॥ कृष्यते स्म । 'कृष्य तनूकरणे' (दि० प० से०) । '-कुलक्षीव-' (८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥ *॥ तन्व्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । '-तनिचरि-' (उ० १।७) इत्यु । 'तनु काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृते' इति विश्व-मेदिन्यो [८।३।९] ॥ (८) ॥ *॥ मीयते । 'माद् माने' (दि० आ० अ०) । पृन् (उ० ४।१५९) । अनित्य पिता ङीप् । टाप् (४।१।४) । 'मात्र त्ववधृती स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रा परिच्छेदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे' कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः [२।४५९-४६०] ॥ (९) ॥ *॥ भुट्यते । 'भुट छेदने' (च० आ० से०) । 'ङुपवाटिकत्' (उ० ४। १२०) इतीत् ॥ (१०) ॥ *॥ लूयते । 'लूय छेदने' (ऋषा० उ० से०) । 'श्रुदोरप्' (३।३।५७) । 'लव. कालभिदि च्छिदि । विलासे रामजे लेखे तथा किञ्जल्क' प-क्षमणोः । गोपुच्छलोमस्वपि च' इति हैम [२।५४८-५४९] ॥ (११) ॥ *॥ लिशति । 'लिश गतो' (तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । लिशयते वा । घञ् (३।३। १९) ॥ (१२) ॥ *॥ कणति । 'कण निमीलने' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणो घान्याश्लेशयोः । कणा जीरकपिप्पल्यो.' इति हैमचन्द्र [२।१३५-१३६] ॥ (१३) ॥ *॥ अणति, अणयते वा । 'अण शब्दे' (श्वा० प० से०) । 'अणश्च' (उ० १।८) इत्यु । 'अणुर्वीहाल्पयो'

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'धुल्लक स्वल्पनीचयो.' इति (१३।१३९) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठो योग्य ।

२. विश्वे '—कतवेऽप्यास्तेऽप्यणो सूक्ष्मोऽल्पकेऽप्यवत्' इति, मेदिन्या च '—कतवेऽप्या—' इति पाठो ।

३. विश्वे 'तनु' काये कृते चाल्पे विरलेऽपि च वाच्य-वत्' इति (८६।१८) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पुस्तक पाठः ।

४. हैमे 'क'पुस्तके '—मात्ये—' इति पाठः ।

५. हैमे 'ख-य' पुस्तकद्वये 'तथा किञ्जल्क—' इत्यंशो नोपलभ्यते । 'क'पुस्तकेऽपि '—लेखे अर्थाकिञ्जल्क—' इति पाठः ।

इति हैमः [२।१३४] ॥ (१४) ॥ *॥ चतुर्वंश 'सूक्ष्मस्य' [आद्यात्स्य. 'अल्पस्य' अन्य एकादश 'सूक्ष्मस्य' इति परे] ।

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीय' कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अत्यल्पम्, अल्पिष्ठम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीयः, (५ त्रि), 'बहुत कम' के ५ नाम हे ।

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥ *॥ 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) इतीष्टनीयमुनो ॥ (२) ॥ *॥ (३) ॥ *॥ 'युवाल्पयो कन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा ॥ (४) ॥ *॥ अतिशयेनाणु । ईयसुन् (५। ३।५७) ॥ (५) ॥ *॥ पञ्च 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुर प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।

पुरहं पुरु भूयिष्ठं रिफरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु, पुस्-हम्, पुरु, भूयिष्ठम्, रिफरम्, भूयः, भूरि (३२ त्रि), 'बहुत, काफी' के ३२ नाम हे ।

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रभूतमुद्धते प्राज्ये' इति हैमः [३।२८८] ॥ (१) ॥ *॥ प्रचोरति । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) । चुरादीना णिञ्चकल्पिक । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः' इति वा ॥ (२) ॥ *॥ प्रवीयते । 'अज गतो' (श्वा० प० से०) इति वी नः । यद्वा-प्रकर्षणाययते कामयते । 'अञ्ज व्यक्त्यादो' (र० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥ *॥ दभ्रादयम् । नञ्जसमासः (२।२।६) ॥ (४) ॥ *॥ बहुलं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकाया स्यादेनाया गवि योपिति । कृत्तिकासु स्त्रिया भूमिन्, विहापसि नपुसकम् । पुस्यमनो कृष्णपक्षे च वाच्य-वत्प्राज्यकृष्णयो' इति विश्व-मेदिन्यो [१५३।१७-११८] ॥ (५) ॥ *॥ बहते । 'बहि वृद्धो' (श्वा० आ० से०) 'लङ्घिवहोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्यु । यत्—'बृहते वर्धते बहु पूर्वते । मित्त्वादिवात् (वा० ३।२।१८०) इ—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्र-तङ्गात् । 'बहु स्यात् श्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्'

१. भाष्ये 'अञ्जेवचोपसंख्यान सनायाम्' इत्येव वाति-कस्वरूपम् ।

२. विश्वे 'बहुलः कृष्णपक्षेऽनो शितो च, बहुला गवि । एलाया नीलिकाया च बहुला कृत्तिकासु च ॥ बहुलं प्राज्यनभसो.' इति (१५४।७०-७१) चिन्नपाठाद-वापि 'मेदिनी'त्येव पाठः समुचितः ।

इति विश्व [८०।८] (मेदिनी) [१७५।६] ॥ (६) ॥ * ॥
 पुरून् इति गच्छति । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२)
 इति ड । यद्वा-पुरून् जहाति, जिहीत वा । 'आतो-
 ज्युष-' (३।२।३) इति क. ॥ (७) ॥ * ॥ पिपति, पूर्यते
 वा । 'पू पालनपूरणयो' (जु० प० से०) । 'पूमिदि-'
 (उ० १।२३) इति कु । यत्—'पकृतमुष्पिभ्य कु'
 इति सूत्र पठित मुकुटेन । तन्न । 'कृप्रोश्च' इति पृथक्-
 सूत्रात् । अन्ययोःवाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत् ।
 पुति स्याद् वैवलीके च नृपभेदपरागयो' इति हेम^१ (मे०)
 [१२७।५७-५८] ॥ (८) ॥ * ॥ अतिशयेन बहु । 'बहो-
 लोपो भू च बहो' (६।४।१५८) । 'इत्स्य यिट् च' (६।
 ४।१५९) । स्वायँ चींष्विच्छादय ॥ (९) ॥ * ॥ स्फा-
 यते । 'स्फायी वृद्धो' (श्वा० आ० से०) । 'अजिरशि-
 शिर-' (उ० १।५३) इति साधु ॥ * ॥ 'स्फारम्' इत्यपि
 पाठ । रक् (उ० २।१३) । स्फारस्तु स्फरकादीना^२ बुद्बुदे
 विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्र [२।४७९] ॥ (१०) ॥ * ॥
 अतिशयेन बहु । बहोर्लोपो भू च बहो' (६।४।१५८) ॥
 (११) ॥ * ॥ भवति । 'अदिमदियुष्पिभ्य क्तिन्' (उ०
 ४।६५) । 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्ण' इति हेम [२।४५७]
 ('भूरिर्ना वानुदैवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसक सुवर्ण
 च प्राज्ये स्याद्वाच्यसिद्धक' इति मेदिनी [१२८।७३-७४] ।
 (१२) ॥ * ॥ द्वादश 'बहुलस्य' ।

परश्शताद्यास्ते येपा परा सख्या शतादिकात् ।

पर द्वादश (त्रि), आदि (पर सहस्रम्, परोऽयुतम्,
 परोलक्षम्), 'सौ' आदि (हजार, दश हजार, लाख,)
 से अधिक' का १ नाम है ।

पेति ॥ शतात् परे । 'पञ्चमी-' (२।१।३७) इति
 यौगविभागात्सप्तमस्य । राजद-तादि (२।२।३१) । पार-
 स्करादित्वात् (६।१।१५७) मुद् [१] ॥ * ॥ आचैन
 परस्सहजा [दय] ॥ * ॥ एक 'शतात्परस्य' ।

गणनीये तु गणेषुम्

गणनीयम्, गणेषुम् (२ त्रि), 'गिन्ती करने योग्य
 पदार्थ आदि' के २ नाम है ।

गैति ॥ आर्या छन्द^३ ॥ * ॥ गण्यते । 'गण सख्याने'

१. हेमि पुस्तकत्रयेऽपि 'पुरु पुरोमे प्रचुरे स्वर्लोकनृप-
 भेदयो' इति (२।४५२) भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव
 पठनीयम् ।

२. '—करकादीना—' इति हेमि 'क'पुस्तके पाठ ।

३. आर्याछन्दोलक्षणम्—'लक्ष्मणतत्सप्त गणा गोपेता
 भवति नेह विषमे ज । पठोऽय नलधु वा प्रथमेऽङ्गे निय-

(जु० उ० से०) । अनीयत् (३।१।९६) ॥ (१) ॥ * ॥
 'अचो यत्' (३।१।९७) । सज्ञापूवैकत्वाग्निगोपाभाव ।
 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ्घ्रिघानाद् गुणाभावा-
 यद्वा । अन्वया 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तर
 पठित्वाकारमेव विदध्यात् । यत्—'अ प्रत्ययात्' (३।३।
 १०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावार्थाद्द्विघाजानात्—इति
 मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'ण्यासभ्यो युञ्' (३।३।
 १०७) इति युचा प्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
 'गणयितु शक्यस्य' ।

सख्यातं गणितम्

सख्यातम्, गणितम् (२ त्रि), 'गिने हुपु'के २ नाम है ।
 समिनि ॥ सख्यायते स्म । 'रया प्रचयने' (अ० प०
 अ०) । चक्षिडादेशो वा । क्त (३।२।१०२) ॥ (१)
 ॥ * ॥ गण्यते स्म । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
 'सख्यातस्य' ।

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि नि शेषम् ।
 समम् सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनकम् ॥ ६५ ॥

समम् ('यद् वैवल इत्सी सम्पूर्णं अर्थमं सर्वनामसत्क
 है'), सर्वम्, विषयम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्,
 अखिलम्, नि शेषम्, समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्,
 अनूनकम् (१४ त्रि), 'सम्पूर्णं, पूरे, सम्पुत्रे' के १४ नाम है ।

अथेति ॥ समति । 'पम वैवलये' (श्वा० प० से०) ।
 अच् (३।१।३४) । सर्वाने सर्वनाम । 'समा सवत्सरे
 त्त्रियाम् । सर्वानुसमानेषु सप् स्यादभिधेयवत्' इति
 विश्व^१ (मेदिनी) [११०।३४-३५] ॥ (१) ॥ * ॥ सरति
 'सृ गती' (श्वा० प० अ०) । 'सर्वनिघृष्टे-' (उ० १।
 १५३) इति साधु ।—'सर्वे'—इति मुकुटस्त्ववागिनीय ।
 यद्वा—सर्वति । 'पर्व गती' (श्वा० प० से०) । अच् (३।
 १।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ विद्यति । 'विश प्रवेसने' (तु०
 प० अ०) । 'अनू प्रृपि-' (उ० १।१५२) इति वन् ।
 'विश्व कृत्स्ने च भुवने विश्वे देक्षेपु नागरे । विश्वाऽप्यति'

उत्तमार्था ॥ पठे द्वितीयलात्परके ले मुखलाच्च सर्वति
 पदनिधयम् । चरमेऽङ्गे पचमके तस्मादिह भवति पठो ल ।
 इति वृत्तरत्ना० (२।२३-२४) ।

१. विश्वे 'समा सर्वे सम तुल्ये सामो च सहोऽयवत्'
 इति (१।२।२३) इति पाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठयम् ।

२. विश्वे प्रथमद्वेषि 'विश्व समस्ते अगति विश्वदे-
 वेऽपि नागरे । विश्वा चाति—' इति पाठ ।

विद्यायां स्यात्' (इति विश्वः) [१६३।१९] ॥ (३) ॥ * ॥
 न क्षेपोऽप्य ॥ (४) ॥ * ॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (६०
 प० से०) । 'कृत्यशुभ्यां वसन्' (३० ३।१७) । 'कृत्यं
 सर्वाभ्युक्षिपु' (इति मेदिनी) [८२।२] ॥ (५) ॥ * ॥
 समर्थते स्म । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।
 २।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥ * ॥
 न खिलमस्य ॥ (८) ॥ * ॥ निष्कान्तं क्षेपात् । 'निरा-
 दयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥ ॥ स-
 गतमग्रमस्य । सग्नं प्रसते वा । 'अग्रु भदने' (भ्वा० आ०
 से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥
 (१०) ॥ * ॥ सह कलामि ॥ (११) ॥ * ॥ पूर्वते स्म ।
 'पूर्वे आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्त्तरि (३।३।१७२)
 कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्वं शब्दे (सक्ते) समये
 ना पुरिते त्वभियेयवत्' (इति मेदिनी) [४६।२२] ॥ * ॥
 'पूर्वम्' इति पाठः—इति स्वामी । पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे'
 (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥ * ॥
 न खण्ड्यते । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।
 १८) ॥ (१३) ॥ * ॥ ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु०
 उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न ऊनम् । स्वार्थे कन्
 (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥ * ॥ चतुर्थं 'समग्रस्य' ।

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घनम्, निरन्तरम्, सान्द्रम् (३ त्रि), 'घन, गच्छिन्' के
 ३ नाम है ।

घेति ॥ ह्यन्ते । 'हन हिमागव्यो' (अ० प० अ०) ।
 'मूर्तो घनः' (३।३।७७) इत्यप घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे
 ष्टे दाढर्षे विस्तारे सुदगरेऽम्बुदे । सधे मुस्ते घनं मध्ये नृत्य-
 वाद्यप्रभेदयो' इति हेमचन्द्रः [२।२६५] ॥ (१) ॥ * ॥
 निर्गतमन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥ * ॥
 सह अन्द्रयते । 'अदि धन्वने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
 काद्रक् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'निविडस्य' ।

पेलवं विरलं तनु ।

पेलवम्, विरलम्, तनु (३ त्रि), 'विरल, फरक फरक-
 वाले' के ३ नाम है ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
 ५।२।१०९) इति वः ॥ (१) ॥ * ॥ वि राति । बाहुल-
 कात्कलन् ॥ (२) ॥ * ॥ तन्यते । 'भृषु-' (उ० १।७)
 इत्यु । 'तनुर्वपुस्त्वचो । विरलेऽप्ये कृषे' इति हैमः (२।
 २७०) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'विरलस्य' ।

१. 'समग्रसकलास्रपुर्वादि स्यादहनके' इति स्वा-
 म्याह ।

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्थादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अर्थभितोऽन्ययम् ॥ ६७ ॥

समीपः, निकटः, आसन्नः, सन्निकृष्टः, सनीडः, सदेशः,
 अभ्याशः, सविधः, समर्थादः, सवेशः, उपकण्ठः, अन्तिकः,
 अभ्यर्णः, अभ्यग्रा (१४ त्रि), अर्भितः (अर्थ्य०) 'समीप,
 नजदीक' के १५ नाम हैं ।

सेति ॥ सगता क्षापो यस्मिन् । 'शृङ्गपूर- (५।४।७४)
 इत्य । 'द्वघ्नस्वरूपसर्गोऽप इत्' (६।३।१७) ॥ (१)
 ॥ * ॥ निवन्धम् । सप्रोदश्च- (५।२।२९) इति चापने
 कटच् । निकटति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
 से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ क्षासीदति स्म ।
 'अर्थयार्थी-' (३।४।७२) इति क्तः । आसद्यते स्म, इति
 वा । क्त (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ संनिकृष्यते स्म ।
 'कप' [हिंसार्थ] (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
 ॥ * ॥ समान नीडं दासस्थानमस्य । सह नीडेन इति ॥
 (५) ॥ * ॥ समानो देशोऽप्य ॥ (६) ॥ * ॥ अभ्यस्यते ।
 'अमु व्यती' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ * ॥
 मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
 १०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह [अभ्यास] । 'अभ्यासोऽभ्य-
 सनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विरव) [१७५।२१] = (मेदिन्यो)
 [१७।११५] ॥ (७) ॥ * ॥ समाना विद्याऽप्य । यद्वा—सह
 विधया ॥ (८) ॥ * ॥ समाना मर्थादाऽप्य ॥ (९) ॥ * ॥
 समानो देशोऽप्य ॥ (१०) ॥ * ॥ उपगत कण्ठम् । 'अत्या-
 दयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपगत कण्ठः
 सामीप्यमस्य इति वा ॥ (११) ॥ * ॥ अन्तोऽस्यास्ति ।
 ठन् (५।२।१५) । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं, स्त्री शोभ-
 नीपथी । चुल्हया ज्येष्ठभगिन्यां च, नाट्योक्त्या कीर्त्यते ।
 अन्तिका' इति विश्व-मेदिन्यो [४।४४] ॥ (१२) । * ॥
 अभ्यस्यते स्म । अभ्यस्यति स्म इति वा । 'अदं गती' (भ्वा०
 प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्त्तरि (३।४।७२) वा
 क्तः । अभ्येषचाविद्युर्मे' (७।२।२५) इतीडभावाः (१३)
 ॥ * ॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ 'पर्यभिर्भां च'

१. '—भ्यग्राभिपत्तिता अमी' इति पाठा० ॥
२. विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि '—व्यसने—' इति पाठो न
 सम्भ्यक्, मेदिन्यां '—अभ्यसने—' इति पाठविरोधात् ।
३. विश्वे 'अन्तिकं निकटे चुल्हयामन्तिका' इति लो-
 प्ये । तथा ज्येष्ठभगिन्या च नाट्योक्तौ कीर्त्यते अन्तिका'
 इति (१२।१२४) पाठादप्य 'मेदिनी' ख्येव पाठव्यम् ।

(५।३।९) इति तसिल् ।- तसि इति स्वामि-मुकुटोक्तिस्तु स्वराणादराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥१॥ पञ्चदश 'समीपस्य' । संसक्तते स्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

संसक्तम्, अव्यवहितम्, अपदान्तरम् (३ त्रि) 'संटे (मिले) द्वुप' के ३ नाम हैं ।

समीति ॥ सप्तम्यते स्म । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० ष०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥१॥ न व्यवधीयते स्म । क्त. (३।२।१०२) । 'दधातेहि' (७।४।४२) ॥ (२) ॥१॥ पटेनान्तरम् । न पदान्तरमत्र । मुकुटस्तु— 'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥१॥ श्रीणि 'संलग्नस्य' ।

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदिष्ठम्, अन्तिकतमम् (२ त्रि), 'बहुत समीपवाले' के २ नाम हैं ।

नेदीति ॥ अनिसायेनान्तिकम् । इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिकवाडयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥१॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ।

स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दूरम्, विप्रकृष्टकम् (२ त्रि), 'दूरवाले' के २ नाम हैं । स्यादिति ॥ दु सेवेयते । 'दुरिणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति साधु ॥ (१) ॥१॥ विप्रकृष्ट्यते स्म । कृपे क्त (३।२।१०२) ['विप्रकृष्टम्'] स्वार्थे क्त् (आपि० (५।४।५) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'दूरस्य' ।

द्वीयश्च द्विष्ठं च सुदूरे

द्वीय, द्विष्ठम्, सुदूरम् (३ त्रि), 'बहुत दूरवाले' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ अत्यन्त दूरम् । ईयसुन् (५।३।५०) । 'स्यूल-दूरयुव-' (६।४।१७६) इति साधु ॥ (१) ॥१॥ इष्टन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥१॥ धु अत्यन्त दूरम् ॥ (३) ॥१॥ श्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ।

दीर्घमायतम् ।

दीर्घम्, आयतम् (२ त्रि), 'लम्बे' के २ नाम हैं । दीति ॥ ङाति । 'द्वि विदारणे' (व्या० प० से०) । बाहुलकाद्धक् ॥ (१) ॥१॥ आयम्यते स्म । क्त (३।२।१०२) । आयतते वा । 'थती प्रयत्ने' (भ्वा० जा० से०) । अच (३।१।१३४) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ।

वर्तुलं निस्तल वृत्तम्

वर्तुलम्, निस्तलम्, वृत्तम् (३ त्रि), 'गोलाकार' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच ॥ (१) ॥१॥ निर्गत तलमस्य । 'निस्तल वर्तुले चले' इति विश्व [१५४।७४]

॥ (२) ॥१॥ वर्तते स्म । 'गत्सर्था-' (३।४।७२) इति क्त । 'वृत्त (वृत्ती) दृष्टे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्द स्वती' तावी-योवृत्ते' इति हेम [२।२०१] ॥ (३) श्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

वन्धुरं वृन्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वन्धुरम्, उन्नतानतम् (२ त्रि), 'ऊच-खाल, ऊच नीच' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ बधनाति । 'बन्ध व-धने' (कथा० प० अ०) 'वन्धुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति साधु । ('वन्धुर मुकुटे पृति स्त्री चिह्नतलचल्कयो । बन्धुके बधिर इते त्रिपु स्या-द्रम्यनम्रयो । वन्धुरा पण्ययोपाया स्त्रिया भूमि च सप्तधुपु' (इति मेदिनी) [१३६।१८९-१६०] ॥१॥ ('वन्धुर-वन्धुरो रम्ये नम्रे, इते तु वन्धुर । वन्धुके च विद्वङ्गे च वन्धुरा पण्ययोपिति' इति विश्वात् [१३६।१३४] दीर्घोप-धौ [वन्धुरो] उपि ॥ (१) ॥१॥ उन्नत च तदानत च ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ।

उच्चप्रांशूनतोदमोद्धितास्तु द्वे

उच्च, प्राशु; उन्नत, उदम, उच्छ्रित, तुन्न (३ त्रि), 'उच्चै' के ३ नाम हैं ।

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।२०१) इति ड । उच्चैस्त्वमस्त्यत्र वा । अण्भादिभ्यो-ऽच् (५।३।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ३।४।१४५) इति टिलोप ॥ (१) ॥१॥ प्रकृष्टा अस्तयोऽप्य ॥ (२) ॥१॥ उन्नमति स्म । 'यम प्रहृत्त्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त ॥ (३) ॥१॥ उद-गतमग्रमस्य ॥ (४) ॥१॥ उच्छ्रयति स्म । 'अधि सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । 'उच्छ्रित त्रिपु सजाते समुद्र (त) मधुद्धयो' (इति मेदिनी) [६१।१०१] ॥ (५) ॥१॥ तुञ्ज्यते । 'तुञ्जि हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ (३।३।१९) । 'तुञ्ज पुनागनग-योर्बुधे स्यादुपुत्तेऽप्यबन् । तुञ्जी प्रोभता हरिद्राया वररा-यामपीठ्यते' इति हेम [२।३३] ॥ (६) ॥१॥ षट् 'उन्नतस्य' ।

अथ धामने ।

न्यङ्गुनोचखर्वह्रस्वाः स्युः

वामन, न्यङ्, नीच, स्वर्व, ह्रस्व (५ त्रि), 'वामन, नीचे, छोटे' के ५ नाम हैं ।

१. क '—छन्दस्यतोता—' इति च पाठ 'क' पुस्तके हैने ।

२. मेदिनीया '—श्रीचिह्नतल' ... वन्धुरा पण्य-

योपाया ... वन्धुर दोभने नम्रे' इति पाठ ।

३. विश्वे '—वन्धुरा पण्ययोपिति' इति पाठ ।

अपेति ॥ वामययि मदम् । 'दुवम् उद्दिग्रणे' (भ्वा० प० से०) । नद्यादिभ्युः (३।१।१३५) ॥ (१) ॥॥ गच्छति । 'अञ्चु गतो' (भ्वा० प० से०) । ऋत्विग्- (३।२।१९) । इति चिन् ॥ (२) ॥॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्थावाच्यि (५।३।१२७) 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोप । 'नीच पामरखर्वयो' इति हेम- चन्द्र- [२।५९७] ॥ (३) ॥॥ खर्वति । 'खर्व गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । 'खर्व- सख्यान्तरे वलीवं नीचे वामनके त्रिष्' इति मेदिनी [१०४।३] ॥ (४) ॥॥ हसति । 'हस दाग्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुल- काद् । 'खर्वह्रस्वो ग्यवामनो' इति हेम- [२।५३२] मेदिन्यो ॥ (५) ॥॥ पच्च 'ह्रस्वस्य' ।

अवाग्नेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवाग्नेम्, अवनतम्, आनतम् (३ त्रि), 'नीचेकी ओर ठुके हुप्'के ३ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥॥ अवनतमति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति वन ॥ (२) ॥॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥॥ शीणि 'अघोमुल्लस्य' ।

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्धिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेह्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरालम्, वृजिनम्, जिह्वम्, ऊर्मिमत्, कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, भुग्नम्, वेह्लितम्, वक्रम् (११ त्रि), 'टेदे' के ११ नाम हैं ।

अरेति ॥ अरच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) अरा लाति वा । 'अराल- कुटिले सर्जरसे च सम- दन्तिनि' इति विश्व- [१५७।६] [मेदिनी १४५।५८ च] ॥ (१) ॥॥ वृज्यते । 'वृजी वज्जे' (प्र० वा० से०) । 'वृजेः क्विच्च' (उ० २।४७) इतीनम् । 'वृजिनं कर्मणे वलीवं कैदे ना कुटिले त्रिष्' (इति मेदिनी) [९२।३४] ॥ (२) ॥॥ अहाति- ह्यमते वा । 'ओहाक् स्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सम्बदालोपञ्च' (उ० १।१३८) इति मम् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वं तगरपादये' इति हेमः [२।३२७] ॥ (३) ॥॥ 'ऊर्मि- स्त्रीपुंसयोर्वीच्या प्रकाशे वेगमङ्गयो' । वक्ष संकोचरेखाया वेदनापोड्योरपि' (इति मेदिनी) [१०८।३] । ऊर्मिरस्यास्ति । मत्तुप् (५।२।१४) ।

१. मेदिन्यां नेदं वचो लभ्यते ।

२. विश्वे '—समदन्तिनि' इति पाठः । युक्तरचायं मेदिन्या संवादात् ।

यवादि- (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।५।७२) । बाहुल- कात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥॥ नमति स्म । क्तः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाठ्या' स्यात् वलीवं, कुटिननग्रयो । त्रिष्' (इति मेदिनी) [५६।२९-३०] ॥ (६) ॥॥ आविच्यते स्म । 'व्यय ताडने' (दि० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'ग्रहिव्या-' (६।१।१६) इति संप्र- सारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्ग- स्यात्कुटिले च पराहवे' (इति मेदिनी) [८०।२८] ॥ (७) ॥॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क- । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये (तु० प० से०) 'मियिलादयञ्च' (उ० १।५७) इतीञ्च् । 'कुटिला त्वापगाया स्त्री भुग्ने' तु वाच्य- लिङ्गक' (इति मेदिनी) [१५०।७९] ॥ (८) ॥॥ भुजति स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति वत । 'ओदितञ्च' (८।२।४५) इति नस्यम् ॥ (९) ॥॥ वेल्लति स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति वन- । 'वेल्लितं गमने वलीव कुटिले विधुते त्रिष्' (इति मेदिनी) [६६।१६१] ॥ (१०) ॥॥ वञ्चति । 'वञ्चु गतो' (भ्वा० प० से०) । 'स्था- पितच्चि-' (उ० २।१३) इति र्क् । 'वक्र पुटभेदे, वक्रः कुटिले क्रूरभौमयो' इति हेम- [२।४६४] ॥ (११) ॥॥ एकादश 'वक्रस्य' ।

ऋजावजिह्वाप्रगुणौ

ऋजुः, अजिह्वः, प्रगुणः (३ त्रि), 'सीधे'के ३ नाम हैं ।

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) 'अर्जिहसि-' (उ० १।२७) इति साधु- । यत्तु—अपष्ट्वा- दित्वात्कु— इति मुकुटेनोवतम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपटुःसुपु स्वः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्स्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥॥ अजो जिह्वात् ॥ (२) ॥॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥॥ शीणि 'अवहस्य' ।

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुली ।

व्यस्तः, अप्रगुणः, आकुलः (३ त्रि), 'ववहाये हुप्, आकुल' के ३ नाम हैं ।

व्यस्त इति ॥ व्यस्यते स्म । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० से०) । नत- (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्व- [मेदिनी [५८।५४] ॥ (१) ॥॥ भिञः

१. '—तगरपाठ्या—इति मेदिनीपाठः ।

२. '—तगरपाठ्या स्त्री, भुग्ने च—' इति मेदिनीपाठः ।

३. विदवे 'व्यस्तं व्याप्ते च संकुले' इति (५८।२७) भिन्नपाठाद् 'मेदिनी'त्येव पाठश्चम् ।

प्रमुणात् ॥ (२) ॥ *॥ आकूलिति । 'कुल सस्त्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपघ-' (३१११३५) इति क ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ।

शाश्वतरत्तु ध्रुवो नित्यसदासिनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शाश्वत, ध्रुव, नित्य, सदातन, सनातन, (५ त्रि), 'नित्य' अर्थात् 'सर्वदा स्थिर रहनेवाले' के ५ नाम हैं ।

धेति ॥ शाश्वद्भव । तत्र भव (४।३।५३) इत्यण । अनित्योऽभ्यायाना टिलोप, वहिपटिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) ज्ञापकात् ॥ *॥ आध्यात्मदित्वात् (वा० ४।३।६०) टञ्जिति । 'शाश्वतिक' (२।४।९) इति निर्देशात् कादेश (७।३।५१) [तेन 'शाश्वतिक' अपि] ॥ (१) ॥ *॥ द्रुषति । 'द्रुष स्वये' (तु० प० से०) । इगुपघ- (३।१।१३५) इति क । [अपि] 'द्रुवो वटे । वसुधो गमिषो धर्मो शङ्खानुत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुव खेज्जसतकर्मयो । ध्रुवा मूर्धाशालपर्णयो ह्यभेदे' गीतमिच्छति) इति हेम [२।५।३९ ५४०] ॥ (२) ॥ *॥ नियत भव । 'त्यब् मेध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । नित्यं स्यात्सततैरपि च । शाश्वते त्रिपु (इति मेदिनी) [११५।३४-३५] ॥ (३) ॥ *॥ सदा भव । 'सायचिरम्-' (४।३।३३) इति टपृट्यलौ (ट्युटुटौ) ॥ (४) ॥ *॥ सना भव । 'सनातनोऽच्युते । पितृणामतिथौ रुद्रवेषसो शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्र [४।२०३-२०४] ॥ (५) ॥ *॥ यञ्च 'नित्यस्य' ।

स्थान्तु स्थिरतरः स्थेयान्

स्थान्तु, स्थिरतर, स्थेयान् (३ त्रि), 'अत्यन्त स्थिर' के ३ नाम हैं ।

धेति ॥ स्थानशील । 'स्नाजित्यश्च स्तु' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥ *॥ अतिसयेन स्थिर । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥ *॥ ईयमुनि (५।३।५७) त्रियस्थिर- (६।४।१५७) इति साधु ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'अति-स्थिरस्य' ।

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

कूटस्थ (त्रि), 'सदा एक समान रहनेवाले (आकाश, आत्मा आदि)' का ३ नाम है ।

एकेति ॥ कूटवत् तिप्ठति । 'सुपि स्थ' (३।२।४) इति क । 'कूटोऽप्यी निश्चले राशौ' [लोहमुद्गरदम्भयो ।

१ हेमे 'ख ग'पुस्तकद्वये '—सुभेदे—' इति पाठः ।

२ 'ट्यु' इत्यस्य तुङागमात्प्रागनादेश, 'अनद्यतन' इति निर्देशात् ।

मायाद्रिसुङ्गयोस्तुच्छे सीरावयवय-त्रयो । 'अग्ने च' [इति मेदिनी] [३४।७-८] ॥ (१) ॥ *॥ एक 'वूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थावर, जङ्गमेतर (२ त्रि), 'स्थावर (वर्गों बल-नेवाले) पहाड़, पैड़, छता आदि' के २ नाम हैं ।

धेति ॥ स्थानशील । 'स्थेयभाषा-' (३।२।१७१) इति वरच् ॥ (१) ॥ *॥ जङ्गमादितर ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'अचरस्य' ॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चरिष्णु, जङ्गम, चरम, त्रसम्, इङ्गम्, चराचरम् (त्रि), 'चल (चलने-फिरनेवाले) मनुष्य, पशु-पक्षी, कीट-पतङ्ग आदि' के ६ नाम हैं ।

धेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) 'अलट्टञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥ *॥ वक् गच्छति । तस्यर्थानाम् 'नित्य कीटित्ये-' (३।२।२३) इति यञ् । स्वान्यादिस्तु मृदार्ष एव महिमच्छति । अच् [३।१।१३४] ॥ (२) ॥ *॥ चरति । अच् (३।१।१५) । 'चगोऽशचूमेभे च भीमे चारे त्रते चते' (इति मेदिनी) [१२५।३०] ॥ (३) ॥ *॥ त्रसति । 'त्रसो उद्वेगे (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥ *॥ इङ्गति । 'इगि गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'इङ्ग स्यादिङ्गितेऽङ्गते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हेमचन्द्र [२।३०-३१] ॥ (२) ॥ *॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गिष्वप-योरापि' इति हेम [४।२६०] ॥ *॥ वट् 'चरस्य' ।

'चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥

चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चलम्, कम्पनम्, कम्पम्, चलम्, लोलम्, चलाचलम्, चञ्चलम्, तरलम्, पारिप्लवम्, परिप्लवम् (१० त्रि), 'चल' के १० नाम हैं ।

धेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतो' (भ्वा० प० से०) 'चलनशब्दा-' (३।२।१४८) इति युच् । 'चलन भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनो बल'घर्षयो' पारिभेदेऽपि

१, अचरस्य 'चलन' इति प्राक्तनपाठ विग्रहादिविच-द्वस्वात्परिवर्तित ।

२ विदधे '—कम्पने कम्पे कम्पे चलनकम्पनी—' इति पाठ, मेदिन्या च '—वस्यपोधिन्या—' इति पाठ ।

च वचिन् इति विश्व [८८।३९]-मेदिनी [८७.६१-६२] ॥ (१) ॥ * ॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (स्वा० खा० से०) । 'कम्पनं न द्वयो कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [८९।४४] ॥ (२) ॥ * ॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति २ ॥ (३) ॥ * ॥ चलति । अच् (३।१।२३४) ॥ (४) ॥ * ॥ लोटनि । 'लुङ् विलोडने' (स्वा० प० से०) । वचिद्वदादत्रिपयेऽभ्युत्सर्गप्रकृतेरच् (३।१।२३४) । डलघोरेकत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ 'वचिधलि-' (वा० ६।१।२२) इति द्विवारि ॥ (६) ॥ * ॥ वचनि । 'चच्चु गतो' (स्वा० प० से०) । बाहुलकादल्च् । 'वचला तु तद्विलम्बयोश्चक्षलश्चरले (कामुके)ऽनिते' (इति मेदिनी) [१५१।९०] ॥ (७) ॥ * ॥ तरति । आलच् (बाहुलकात्) । 'तरलं चक्षले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलङ्गकम् । हारमध्यमणो पुत्ति यवागुमुरयो स्त्रियाम्' इति विश्व- [१५३।५८] मेदिनी [१५२।९५-९६] ॥ (८) ॥ * ॥ परिप्लवते । 'प्लुङ् गतो' (स्वा० आ० से०) । अच् (३।१।२३४) ॥ (९) ॥ * ॥ प्रशासण् (५।४।३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चक्षले च' इति हेमः^१ (मेदिनी) [१६७।९०] ॥ (१०) ॥ * ॥ दश 'चलस्य' ।

अतिरिक्तः समधिकः

अतिरिक्तः, समधिकः (२ त्रि) , 'अतिरिक्त, फाल्त्' के २ नाम हैं ।

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने (१० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ सन्त्यगधिकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ।

दृढसंधिभ्तु संहतः ॥ ७५ ॥

दृढसन्धिः, संहतः (२ त्रि) , 'अच्छी तरह मिले या जुटे हुए' के २ नाम हैं ।

द्वित्रि ॥ दृढ संधि संधानमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ संह-व्यते स्म । क्त (३।२।१०२) । 'सहर्तं संगते^३ दृढे' इति हेम [३।३०८] , [मेदिनी ६६।१६५ व] ॥ (२) ॥ द्वे 'दृढसंधानमस्य' ।

कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निप्टुरं दृढम् ।

जरठं मूर्तिमन्मूर्त्तम्

१. विश्वे — 'हारमध्यमणावपि । भामुरे चाय तरला...मता ।' इति पाठ । मेदिनीया — 'भास्वरेऽपि-' इति पाठ ।
 २. 'अय परिप्लवादाकुलचक्षली' इति हेम (४।३।१९) पाठादन 'मेदिनी'ति पाठो युक्तः ।
 ३. हेमै पुस्तकत्रयेऽपि — 'मिलिते-' इति पाठः ।
- ६४ अ०

कक्खटम्, कठिनम्, क्रूरम्, कठोरम्, निप्टरम्, दृढम्, जरठम्, मूर्त्तमत्, मूर्त्तम् (९ त्रि) , 'कठोर, कड़े' के ९ नाम हैं ।

केति ॥ कक्खति । 'कख ह्रसने' (स्वा० प० से०) । 'शकारिभ्योऽन्' (उ० ४।१।१२) ॥ * ॥ 'लक्खटम्' इति कवर्गं द्वितीयोपादि- इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ कठनि । 'कठ कुच्छजीवने' (स्वा० प० से०) । 'यह-रमयश्चापि' (उ० ३।४९) इतीनच् । 'कठिनमपि निष्टुरे स्यात् स्न-भ्येऽपि त्रिपु नपुमकं स्यात्पाम् । कठिनो खटिकायामपि कठिना गुडनकराया च' इति विश्व^१ (मेदिनी) [८६।४५] ॥ (२) ॥ * ॥ कृन्तति । 'कृमी खेदने' (उ० प० से०) । 'कृतेरुचः कृ च' (उ० २।२।१) इति रक्-—कृणाति — इति स्वामि-मूकटोक्तविप्रश्स्तु चिन्त्यः । 'क्रुरा तुशंस-घोरोष्णकठिना' इति हेम [२।४।७] ॥ (३) ॥ * ॥ 'कठिचक्रिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । 'रठो मूर्त्तकठिनो' इति हेम [३।५।७०] ॥ (४) ॥ * ॥ नितिपठति । मद्गु-दादि (उ० १।४।१) ॥ (५) ॥ * ॥ दहति, दहति स्म वा । 'दृह दृहि वृडौ' (स्वा० प० से०) । 'दृह स्थूलवलयो' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृहं स्थूले निनान्ते च प्र-गाढे बलवरयपि' (इति मेदिनी) [४३।२] ॥ (६) ॥ * ॥ जीर्यति । 'जूप् व्योहारो' (दि० प० से०) । बाहुलकाद-ठच् । 'जरठ कर्को पाण्डो कठिनेऽप्यभिधेयवत्^२ इति विश्व- [४२।१०] [मेदिनी ३।२।३ व] ॥ (७) ॥ * ॥ मूर्त्तिः कठिन्यनस्यामिति । मनुप (५।२।९४) ॥ (८) ॥ * ॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोहममूर्च्छापयो' (स्वा० प० से०) । अक-मंक्त्वात् क्तः (३।४।७२) । ('वादिनश्च' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न घ्याह्या-' (८।२।५७) इति नर्त्त न । 'मूर्त्तं स्थान्त्रिपु मूर्च्छलि कठिने मूर्त्तिमत्पयि' इति विश्व^३ (मेदिनी) [५७।४६] ॥ (९) ॥ * ॥ नव 'कठिनस्य' ।

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रवृद्धम्, प्रौढम्, एधितम् (३ त्रि) , 'बड़े हुए' के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृषु वृडौ' (स्वा० आ० से०) । 'मत्पयि-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोहते

- १ विश्वे 'कठिन निप्टुरे स्थाल्यां रक्करायां गुह्यम् च । कठिना, कठिकायां तु कठिनीति प्रयुज्यते ॥' इति (८९।४९) भिन्नपाठावस्थापि 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।
२. हेमै — 'प्रगाढबलवन्पयि' इति पाठ ।
३. विश्वे — 'जरठ' कठिनेऽप्यवत् इति च गम पाठः ।
४. विश्वे 'मूर्त्तं मूर्त्तिमति प्रोचनं मूर्च्छलि कठिनेऽपि च' इति भिन्नपाठादन 'मेदिनी'त्येव पाठो युक्तः ।

स्म । 'वह प्राणो' (भ्वा० उ० अ०) । क (३।२।१०२)
'प्राङ्गो' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धि ॥ (२) ॥ १० ॥
एषते स्म । 'एष वृद्धौ' (भ्वा० आ० षे०) । 'गत्यर्था-'
(३।४।७२) इति क ॥ (३) ॥ १० ॥ धीणि 'प्रवृद्धस्य' ।

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतना ।

पुराणम्, प्रतनम्, प्रत्नम्, पुरातनम्, चिरन्तनम्
(५ त्रि), 'प्राचीन, पुराने' के ५ नाम हैं ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायचिरम्-' (४।३।२३)
इति ट्युट्पत्तौ । 'पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति
निर्देशास्तु न । 'अथाधका-न्यपि निपातनानि' इति पक्षे
भवति । पुराण प्रत्नशास्त्रयोः । पुराण पोडशपर्यो' (इति
हेम) [३।२२७] ॥ (१) ॥ १० ॥ 'नश्च पुराणे प्राव'
(वा० ५।४।३०) इति ट्युट् ॥ (२) ॥ १० ॥ त्व (वा०
५।४।३०) च ॥ (३) ॥ १० ॥ पुरा भवम् । ट्यु (४।३।
२३) ॥ (४) ॥ १० ॥ चिरे भवम् । 'सायचिरम्-' (४।३।
२३) इति ट्यु, निपातना-मातृत्वम् ॥ (५) ॥ १० ॥ पञ्च
'पुरातनस्य' ।

प्रत्यप्रोऽभिनयो नञ्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७ ॥

नूतनश्च

प्रत्यम्, अभिनय, नञ्य, नवीन, नूतन, नव, नूत्न
(७ त्रि), 'नवीन, नये' के ७ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रतिनचमग्रमस्य ॥ (१) ॥ १० ॥ अभिनवते ।
'यु स्तुतो' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥ १० ॥ 'थषो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥ १० ॥ नव
एव । 'नवस्य नूरादेशस्तरतनरक्षाश्च प्रत्यया' (वा० ५।
४।३०) ॥ (७) ॥ १० ॥ (५) ॥ १० ॥ (४) ॥ १० ॥ नूत्नते ।
थप् (३।३।५७) ॥ (६) ॥ १० ॥ सप्त 'नूतनस्य' ।

१ धवाधका-न्यपि निपातनानि' इत्यस्य मागेषामट्टेन
परिभाषे-दुशेखरे भाष्यविरुद्धत्वोक्त्याऽत्र 'पुराण'शब्देन
'पुरातन'शब्दस्य प्राप्तेऽपि बाध पुषोदरादित्वा-नेति म०
म० सिवदत्तशर्माण ।

२. अस्मिन् वार्तिके पुराणार्थे वर्तमानात् 'प्र'शब्दात्
वक्तव्य, चात् पूर्वोक्ता । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम्
इति सि० की०, 'नश्च पुराणे प्राङ्गवत्त्व' । तन्प-तनप-क्षाश्च
प्रत्यया । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम् इति भाष्येण च
गह विरुद्धत्वादेन 'ट्यु विधान नोचितम् । अत एव
'पुरात् त्व तनो प्रादेशश्च भवार्थे' इति स्वाम्यपि 'तन'
प्रत्ययमेव कृतवान् ।

सुकुमारं तु कोमलमृदुलं मृदु ।

सुकुमारम्, कोमलम्, मृदुलम्, मृदु (४ त्रि), 'कोमल,
मुलायम' के ४ नाम हैं ।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमायते । 'कुमार कीडायाम्' चुराण-
दन्त । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घ । 'एरष्' (३।३।
५६) वा । यदा-सुकाम्यते । 'कमे किदुच्चोपघाय' (उ०
३।१३८) इत्यारम् अत उत्त्व च ॥ (१) ॥ १० ॥ बाहुलकार-
लच, अत उत्त्व' च । ['क्षय' 'कोमल मृदुले जले' इति
विश्व [१५६।९५] (मेदिनी) [१५१।८४] ॥ (२)
॥ १० ॥ मृदुगुणोऽस्यास्ति । 'मिष्मादिभ्यश्च' (५।२।९७)
इति लष् ॥ (३) ॥ १० ॥ मृद्यते । 'मृद दोदे' (कना०
प० से०) । 'प्रथिमिद्विभ्रजाम्-' (उ० १।२८) इति कु
सप्रसारण च । मृद्यत्वादिवात् (उ० १।३७) कु-इति
मुकुटो व्यर्थ । 'मृदुतीदणे च कोमले' इति हेम [२।२३६]
(४) ॥ १० ॥ चत्वारि 'कोमलस्य' ।

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लोऽन्यव्ययम् ॥ ७ ॥

अन्वक्, अन्वक्षम्, अनुगम्, अनुपदम् (४ न अ०),
'वाद्' पीछे' के ४ नाम हैं ।

अन्वेति ॥ अन्वक्षति । 'अन्वृ गतो' (भ्वा० प० से०) ।
क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥ १० ॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥
(२) ॥ १० ॥ अनु मच्छति । 'गन्तृ गतो' (भ्वा० प० अ०) ।
'य यम्भोऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति ङ ॥ (३) ॥ १० ॥
पदस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽप्यपीभाव (२।१।६) ॥ (४)
॥ १० ॥ चत्वारि 'पश्चात्' इत्यर्थे ।

१ 'कुटिकशिकीतिभ्य प्रत्ययस्य मुट्' । कुट्मल ।
कुट्टेरपि कुट्टमल । कश्मलम् । बाहुलबादुण, कोम-
लम् । इति सि० की० विरुद्धमिदम् ।

२ विश्वे 'कोमलो मृदुले दले' इति पाठ ।

३. मृद दोदे' इति त्रयादिस्थस्य ऋकारवतो घातो
संप्रसारणानौचित्यादेन 'अद मर्दने' इति भौवादिकघातो
सम्प्रसारण युक्तम् । अत एव सि० की० 'प्रथिमिद्विभ्रजाम्'
संप्रसारण सञ्चोपध' (उ० १।२८) इति सूत्रस्य व्या-
ख्याया 'त्रयाणां कु सम्प्रसारम् । अत्र सञ्चोपध । पुट्,
मुट्' इत्युक्ति सगच्छते ।

४. 'पीयूष'वाक्याकृता मूलप्र-यमनुसृत्य 'अनुपद'-
शब्दस्यैवाव्ययवलीयत्वे उक्ते । क्षीरस्वामी तु 'अन्वक्
अन्वक्षम् अनुपदम्' इत्येषा त्रयाणामप्यव्ययत्वं (अन्वक्षम्-
अनुपदम्' इत्यनयो) द्वयो वलीयत्वमाह । नञ्यन्ती
कास्तु 'अव्ययीभावोऽनुपदमन्वगन्वदमित्यपि' इति (पु०
२।१।६ उ० १।२८) वचनेन त्रयाणामप्यव्ययीभावमाह ।
विशेषजिज्ञासुभिर्वाचस्पत्य (पु० २।१७) द्रष्टव्यम् ।

प्रत्यक्षं स्याद्विन्द्रियकम्

प्रत्यक्षम्, ऐन्द्रियकम् (२ त्रि), 'इन्द्रियसे प्राद्य (प्रहण करने योग्य)' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ अक्षामिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्याद्यय'- (वा० २।२।१८) इति समास ॥ (१) ॥३॥ इन्द्रियेणानुसूयते । कुलालादित्वात् (४।३।११८) वृत् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'इन्द्रियज्ञान[ज्ञेय]स्य' [रूप-रस-गन्धादेः] ।

अप्रत्यक्षमतोन्द्रियम् ।

अप्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियम् (२ त्रि), 'इन्द्रियोसे नहीं प्रहण करने योग्य' के २ नाम हैं ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥३॥ 'अनव्यक्षम्' [अव्यक्षम्] इति पाठः—इत्यन्ये । अव्येवधि । अव्यक्षम् । विमलवर्णस्यैवभीभावः (२।१।१६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥३॥ इन्द्रियमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'इन्द्रियेणाशात[ज्ञेय]स्य' [परिमाण्वादेः] ।

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाप्रकायानवापि ॥ ७९ ॥

अत्येकसर्गे एकाप्रयोऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकायनः, अनन्यवृत्तिः, एकाग्रः, एकायनः, एकसर्गः, एकाग्रयः, एकायनगतः (७ त्रि), 'एकाग्र' के ७ नाम हैं ।

एकेति ॥ एक तानयति । 'तनु शब्दोपकरणयोः' (च० उ० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य इति वा ॥ (१) ॥३॥ न अग्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥३॥ एकम् एकस्मिन् वा अप्रमस्य ॥ (३) ॥३॥ एकमयनमस्य । (४) ॥३॥ एक एकस्मिन् वा सर्गां निवचयोऽस्य ॥ (५) ॥३॥ एकमग्रं ज्ञेयमस्य ॥३॥ प्रजातणि (५।४।३८) 'एकाग्रयः' इति ॥ (६) ॥३॥ एक च तदयनं च । एकायन गतः । एकास्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य इति वा ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'एकाग्रयः' ।

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

आदिः (ति० पु), पूर्वः, पौरस्त्यः, प्रथमः, आद्यः (४ त्रि), 'पहला, प्रथम' के ५ नाम हैं ।

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे षो. कि' (३।३।१२) ॥ (१) ॥३॥ पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (स्वा०

१. एष एव विग्रहो वाचस्पत्येऽपि । स्वामी तु 'आ-दीयते प्रथममित्यादि'रिति विग्रहीतवान् । युक्तं चैतत्, 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थस्य कथञ्चित्सम्भवत्वेऽपि 'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थसम्भवात् । अत एवाभिधानचिन्तामणो 'आदि'शब्दस्य स्वोपज्ञवृत्तौ स्वाम्युक्त एव विग्रहो हेमचन्द्राचार्येणापि कृत इत्यलम् ।

प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतभेदेऽपि' (इति हेमः) [२।५४४-५४५] ॥ (२) ॥३॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक्' (४।२।१८) ॥ (३) ॥३॥ प्रपते । 'प्रथ प्रस्थाने' (स्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रस्थानेऽपि च वाच्यवच्' (इति मेदिनी) [१११।४७] ॥ (४) ॥३॥ आदौ भवः । दिगादित्वात् (४।३।५३) यत् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'आद्यस्य' ।

अधास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अन्तः (पु न), जघन्यम्, चरमम्, अन्त्यः, पाश्चात्यः, पश्चिमः (५ त्रि), 'अन्त, (आखीर) वाले' के ६ नाम हैं ।

अधेति ॥ अमति । अम गती' (स्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्, अन्तति वा । 'अति बन्धने' (स्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्त. स्वल्पे निकटे मान्ते निरचयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्र [२।१५९] ॥ (१) ॥३॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (वा० ४।३।५५) । 'जघन्यं मेहने क्लीबं चरमे गहितेऽयवत्' (इति मेदिनी) [११९।८६] ॥ (२) ॥३॥ चरति । 'चर गती' (स्वा० प० से०) । 'चरेवच' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥३॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हेम. [२।३४८] ॥ (४) ॥३॥ पश्चाद्भवम् । दक्षिणा- (४।२।१८) इति त्यक् ॥ (५) ॥३॥ 'असादिपश्चाद्भि-मच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥३॥ पठ् अन्त्यस्य' ।

मोषं निरर्थकम्

मोषम्, निरर्थकम् (२ त्रि), 'निष्फल, बेकाम' के २ नाम हैं ।

मदिति ॥ मुहुर्न्यस्मिन् । 'मूह वैचित्ये' (हि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति धञ् । न्यङ्ङवादिः (७।३।५३) ।—मुहुरेचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'मोषो द्विनेऽ निष्फले च मोषा स्यात्पाठालातरो' इति हेम. [२।५५] ॥ (१) ॥३॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ।

१. हेमे पुस्तकत्रयेऽपि—प्रागने श्रुतिभेदे च इत्येवं पाठ ।
२. 'कृत्यलुटो बहुलम्' इति सूत्रे 'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसम्भवे न्यासेऽधिकरणेऽप्यत्र प्रवृत्तेः न्यङ्ङवादिर्वा-स्तुत्वस्य सि० को० अप्यभ्युत्पत्तया मुकुटोक्तं सम्प्रगेव । अत एव वाचस्पत्येऽत्र प्रथमेनापि 'मोष'शब्दस्य तिद्धित्तत्वात् ।
३. हेमपुस्तकत्रयस्य. —'दीने-' इत्येव पाठो विश्व- (२९।५) मेदिन्यो (२६।४) रनुरोघात्समीचीनः ।

अघाघं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अघाघम्, निरर्गलम् (२ त्रि), 'अघाघ' अर्थात् 'विना रोक-रोन्त्र्याले' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ न वाघाऽस्य ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्तमर्न-
लाभाः । 'निरादय- (वा० २।२।१८) इति समातः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अघाघितस्य' ।

प्रसव्यं प्रतिमूलं स्यादपसव्यमपण्डु च ।

प्रसव्यम्, प्रतिमूलम्, अपसव्यम्, अपण्डु (४ त्रि),
'प्रतिमूल, उलटा' के ४ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रगत सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्ग [स्यात्]
प्रतिकूलानुद्गलयोः' (इति मेदिनी) [११९।९२] ॥ (१)

॥*॥ प्रतीच कूलात् ॥ (२) ॥*॥ अपगत सव्यात् ।
'अपसव्यं त्रिलिङ्ग तु' दक्षिणप्रतिकूलयोः' इति विश्व ।

[१२४।११७] (मेदिनी) [१२१।११७] ॥ (३) ॥*॥

अपतिष्ठति । 'अपण्डु, सुपु स्वः' (उ० १।२५) इति कु ।
सुपामादि. (८।३।९८) । 'अपण्डु पृति काले च वामे
स्यादप्यलिङ्गक' (इति मेदिनी) [३९।१०] (४) ॥*॥

'चरवारि विरुद्धार्थस्य' ।

वामं शरीरं सव्यं स्यात्

सव्यम् (त्रि), 'शरीरके वाम भाग' का १ नाम है ।

वेति ॥ सुयते । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।

'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च' प्रतिमूले च' इति विश्व ३
(हेम.) [२।३८८-३८९] ॥ (१) ॥*॥ एक 'सव्यशरी-
रस्य' ।

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपसव्यम् (त्रि), 'शरीरके दाहिने भाग' का १ नाम है ।

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकं
शरीर 'दक्षिणभागस्य' ।

संक्रटं ना तु संघाघः

संक्रटम् (त्रि), संघाघः (नि० पु), 'तद्ग रास्ता, या
गली आदि' के २ नाम हैं ।

१ विश्वे 'त्रिलिङ्गं तु' इत्यशो नास्ति । मेदिनी-
मपि —'त्रिलिङ्गस्तु—' इति पाठ ।

२. वामार्थे 'सव्यं शब्दप्रथमो यथा—'उद्भूते दक्षिणे
पाणानुपवीन्युच्यते द्विज । सव्ये प्राचीन आवीती' इति
मनु. (२।६३) ।

३. विश्वे 'सव्यं वामप्रतीचयोः' इति (११७।७३)
भिन्नपाठादत्र 'मेदिनी'त्येव पाठयम् ।

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा—सवाधायात् 'सम्'शब्दात्

स्वार्थे 'सप्रोदश्च—' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥

सम्भम् वाघन्तेऽत्र । 'बाघू लोडने' (भा० आ० से०)
'हलश्च' (३।३।२२२) इति षच् । 'सबाघ. सकटे भगे'
इति विश्वः [८३।२१] [मेदिनी ८१।३७ च] ॥ (२)

॥*॥ द्वे 'सकीर्णस्य' ।

कलिलं गहनं समे ।

कलिलम्, गहनम् (२ त्रि), 'दुष्प्रवेश्य (सुरिकलसे
प्रवेश करने योग्य) रास्ता, गली, अङ्गल आदि' के नाम हैं ।

केति ॥ कलते, कस्यते वा । 'कठ शब्दसंख्यायोः'
(भा० आ० से०) 'सलिकलय—' (उ० १।५४) इतीलच् ॥

(१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भा० आ० से०)
'बहुसम्यप्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात्

(६।३।१०९) ह्रस्व । गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् । 'गहनं
वनतु धयोः' । गह्वरे कलिले चापि' इति विश्व-हैमो^३ [३।
३९८] ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

संकीर्णम्, संकुलम्, आकीर्णम् (३ त्रि), 'सभा, देव-
दर्शन या मेलने आदिके कारण मनुष्य आदिते टसाटस भरे
दुष् स्थान आदि' के ३ नाम हैं ।

समिति ॥ संकीर्णते स्म । 'कृ विश्वे' (तु० प०
से०) । क (३।२।१०२) । संकीर्णं निचितेऽपि स्यादणुद्वे

त्वभिषेयवत्^३ (इति मेदिनी) [५।१८२] ॥ (२) ॥*॥

सकोलति । 'कुल सस्याने' (भा० प० से०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) इति कः । यत्—शक्तिघातोरुत्पि 'शकुलम्'

तालभ्यादि इति तु स्वामी—इति मुकुटैनीकम् । तच्चि-
न्त्यम् । संकोलति' इति स्वामिना विगृहीतरत्वात् ॥ (२)

॥*॥ आकीर्णते स्म । कृ विश्वे' (तु० प० से०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नानात्रातीयसमि-
लितस्य' । यथा संकीर्णवर्गं । केचित्तु एतात् पूर्वपर्याया-

नाह् । संकीर्णमृपिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिखापितम् ॥ ८५ ॥

मुण्डितम्, परिखापितम् (२ त्रि) 'मुण्डित' अर्थात्
'मुण्डन क्रिये हुपु' के २ नाम हैं ।

१. हैमि 'क'पुस्तके '—वनगृहयो ।—' इति पाठ ।

२. विश्वे 'गहनं गहने दु खे विपिने कनिलेऽपि च'
इति (८।।३३) भिन्नपाठादत्र 'हैम' इत्येव पाठः समु-
चितः ।

३. मेदिन्या '—चापि भेषवत्', '—चापि वाच्यवत्'
इति पाठभेदः ।

न्विति ॥ मुण्डयते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिव्याप्यते स्म । मुण्डनार्थोऽत्र^३ षपि । प्यन्त । क्त (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे 'कृतमुण्डनस्य' ।

३ ग्रन्थिते संदितं ह्यधम्

ग्रन्थितम्, सदितम्, ह्यधम् (३ त्रि), 'गुधो हुई माला आदि' के ३ नाम है ।

प्रेति ॥ ग्रथयते स्म । 'ग्रन्थ सदभे' (ऋया० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥*॥ ग्रन्थितम्^३ इति पाठान्तरम् । तत्र ग्रथि कीटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातु । ग्रन्थित गुम्फिते ऋनो हिसिते च त्रिलङ्गकम्^३ (इति मेदिनी) [६२।१०७] ॥ (१) ॥*॥ सदीयते स्म । दो अक्षण्डने' (दि० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति—' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥ गुम्फितम्^३ इति पाठे—'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०) । प्यन्त ॥ (२) ॥*॥ ह्यधते स्म । 'ह्यो ग्रन्थे' (तु० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

विस्तृतम्, विस्तृतम्, ततम् (३ त्रि), 'कैले दुप' के ३ नाम है ।

वीति ॥ विस्तरति स्म । 'मृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्वर्षा—' (३।४।७२) इति क्त ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृक् आच्छादन' (ऋया० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्वते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) । [अथ] 'तर्त व्याप्त विस्तृते च त्रिलङ्गकम् । क्लीब वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लङ्गस्तु सदागतो^३' (इति मेदिनी) [५५।२०-२१] ॥ (३) त्रीणि 'लञ्चप्रसरस्य' ।

१ यत्नद्वय—'प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगत । आधान सोमपाने च पशुसु वपन स्मृतम् ॥' इति प्रा० त० इति वाच० (पृ० ४८४७) । वपन केशमुण्डनमित्यय । परिवर्षो षपिमुण्डनाय यथा—'भद्रात्परिवापणे' (पा० सू० १।४।६७) । इति स्वामी ।

२ 'गुन्थित—' इति षवचित् इति वीप्पुपञ्चाट्या । 'गुम्फित गुम्फित च' इति पाठ^३ इति महेश्वर । 'भवित मदितम्' इति पाठे—'मूद क्षोदे' (ऋया०) —अनेकापत्वाद् ग्रथने इति स्वामी इति मुकुट^३ इति दाधिमया । किं तु मुकुटोक्त वी० स्वा० वचन तट्टीकाया नैव लभ्यते । ३ मेदिन्या '—समीरणे' इति पाठ ।

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तर्गतम्, विस्मृतम् (२ त्रि), 'मूले हुए' के २ नाम है ।

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । गन्तु गतो' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२, ३।४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्व- [७०।१७८] । (मेदिनी) [६७।१७९] ॥ (१) ॥*॥ विस्मयते स्म । 'स्म साध्यान्' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ।

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्राप्तम्, प्रणिहितम् (२ त्रि), 'पाये हुए' के २ नाम है ।
प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आप्लु क्यातो' (स्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'प्राप्त लब्धे समञ्जसे' (इति मेदिनी) [५६।३२] ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । क्त (३।२।१०२) । 'दधातेहि' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ।

वेल्लितप्रेक्षिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

वेल्लित, प्रेक्षित, आप्त, चलित, आकम्पित, धुत (३ त्रि), 'थोडा कँपे या हिले हुए' के ३ नाम है ।

वेल्लीति ॥ वेल्लयते स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'वेल्लित गमने क्लीब कुटिले विद्युते त्रिपु' (इति मेदिनी) [६६।१६६] ॥ (१) ॥*॥ प्रेक्षते स्म । 'दृश्चि गतो' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधुयते स्म । 'धू विधूयने' (तु० प० से०), धूक् कम्पने (ऋया० प० से०) वा । क्त (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ चलयते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ धुयते स्म । 'धूक् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । [अथो] धुतम् । त्यक्ते विधुते' इति हैम^२ (मेदिनी) [१६।२७-२८] ॥ (६) ॥*॥ पद 'ईपत्कम्पितस्य' ।

मुत्तनुनास्तनिष्ठयताविद्धक्षिप्रेरिता समा ॥ ८७ ॥

मुत्त, मुत्त, अस्त, निष्ठयत्, आविद्ध, चित, ईरित (७ त्रि), 'भेजे या किसो काममें लगाये हुए' के ७ नाम है ।
न्विति ॥ मुद्यते स्म । गुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ।

१ विश्वे—कथ्यते' इति पाठ ।
२ हैमे 'धुत त्यक्ते कम्पिते च' इति (२।१७७) इति पाठादन मेदिनीत्येव पाठधम् ।

वतः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा
नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ अस्यते स्म । 'अमु
क्षेपस्ये' (दि० प० से०) । वतः (३।२।१०२) । 'अस्तः
क्षिप्ते पश्चिमाक्षौ' इति हैमः । [२।१।६०] ॥ (३) ॥ * ॥
निष्ठीवयते स्म । 'क्षिडु निरतने' (भा० प० से०) । वतः
(३।२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्छ्वो -'
(६।४।१९) इत्यृट् ॥ (४) ॥ * ॥ आधिष्यते स्म । 'ष्य
ताञ्जे' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'आविद्धो
वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) [८०।
२८] ॥ (५) ॥ * ॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु०
उ० अ०) । वत (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ ईर्यते
स्म । 'ईर गतो कम्पने च' (अ० आ० से०) । वतः (३।
२।१०२) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ।

परिक्षिप्तं तु निवृत्तम्

परिचिप्तम्, निवृत्तम् (२ त्रि), 'खाई या दिवाळ आदिसे
घिरे हुए' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । वतः (३।२।१०२) ॥
(१) ॥ * ॥ निद्रियते स्म । 'बुध् वरणे' (क्या० उ०
से०) । वतः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'परिखादिना
वेण्टितस्य' ।

मूपितं मुपितार्थकम् ।

मूपितम्, मुपितम् (मुनित्रके पर्याय-वाचक स्य शब्द ।
२ त्रि), 'सुराये हुए के २ नाम हैं ।

भ्विति ॥ मूपते स्म । मूपे स्तेये' (भा० प० से०) ।
वतः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ मुण्यते स्म । 'मुप स्तेये'
(क्या० प० से०) । वतः (३।२।१०२) । 'मुपितं हृत-
चण्डिते' इति विश्वः [६३।३३], (मेदिनी) [६३।४३] ।
(२) ॥ * ॥ द्वे 'धोरितस्य' ।

प्रवृद्धप्रसृते

प्रवृद्धम्, प्रसृतम् (२ त्रि), 'पसरे (फेंले) हुए के २
नाम हैं ।

१. भ्वादिस्पर्धातो. 'मूपित'शब्दस्य च दीर्घादित्वा-
दत्र 'मुप' इति ह्रस्वादिवात्पर्यायोऽनुचित इत्यतोऽत्रत्यं
'मुप'पाठं परिवर्त्य मया 'मूप' इति दीर्घादिवात्तु स्यापितः ।

२. विश्व-मेदिन्योर्ह्रस्वादे 'मूपित'शब्दस्य दर्शनाद्
ह्रस्वादि 'मूपित'शब्दविवरणे ह्रस्वादेर्दीर्घात्पर्यायच मया-
प्रत्य 'मूपितम्' इति प्राक्प्रनपाठं परिवर्त्य ह्रस्वादि-
'मूपितं—इति पाठं स्यापितः ।

३. विश्वस्यो 'मूपितं क्षिण्यते हते' इति पाठो युक्तः ।
मेदिन्या च 'मूपितं हृतक्षिण्यतोः' इति पाठः ।

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म ॥ 'वृष्टु वृद्धौ' (भा० आ० से०) ।
'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति वतः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसरति
स्म । 'सृ गतो' (भा० प० अ०) वनः (३।४।७२) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रसृतस्य' ।

न्यस्तनिःसृष्टे

न्यस्तम्, निःसृष्टम् (२ त्रि), 'फेंके हुए' के २ नाम हैं ।
न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
वतः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ निमृष्यते स्म । 'मृज
विसर्गे' (दि० आ० अ०) ॥ वतः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'त्यक्तस्य' ।

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

गुणितम्, आहतम् (२ त्रि), 'गुणा किये हुए अङ्क या
बटी (बरी) हुई रस्सी आदि' के २ नाम हैं ।

भ्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण धाम्यणे' (चु० उ०
से०) । वतः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ आहृत्यते स्म ।
'हृत्' (अ० प० अ०) । वतः (३।२।१०२) [आहतं तु
मृपार्थके । गुणिते ताडिते चापि' इति हैमः, ३।२।५८-
२५९] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गुणितस्य' ।

निद्रिगधोपचिते

निद्रिगधम्, उपचितम् (२ त्रि), 'बढ़े (पुष्ट) हुए' के
२ नाम हैं ।

नीति ॥ निद्रिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ०
अ०) । वतः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उपचीयते
स्म । 'चिब् चयने' (स्वा० उ० अ०) । वतः (३।२।
१०२) । 'भवेदुपचितं दिग्धे' समुद्रे वाच्यलिङ्गकम्' (इति
मेदिनी) [६०।१९०] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पुष्टि प्रापितस्य' ।

गूढगुप्ते

गूढम्, गुप्तम् (२ त्रि), 'गुप्त' के २ नाम हैं ।

भ्विति ॥ गुह्यते स्म । गुह् संवरणे' (भा० उ० से०)
क्त (३।२।१०२) । 'गूढ रहति गुह्ये च न द्वयोः संवृते
त्रिषु' (इति मेदिनी) [४३।१] ॥ (१) ॥ * ॥ गुप्यते स्म ।
'गुप गोपनादौ' (भा० आ० से०) । वनः (३।२।१०२)
'गुप्तं गूढे त्राते' इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ।

१. हैम (४।१०५-१०६) विश्व (७।१।८५)
योरनुरोधाभ्येदिनीस्यः 'दग्ध' इति पाठो न समीचीनः
प्रतिभाति ।

२. अस्य सेट्कत्वादिदो दुर्भारतयाऽत्र 'गुप रक्षणे'
(भा० प० अ०) इत्यस्योपन्याम उचितः ।

गुण्डितस्त्विते ।

गुण्डितम्, रपितम् (२ त्रि), 'धूल आदिमं लिपटे हुप'

के २ नाम हैं ।

वित्ति ॥ गुण्डयते स्म । 'गुण्डि वेष्टने' (चु० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ * ॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे—
'गुण्डि वेष्टने' (चु० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१)
॥ * ॥ स्वयते स्म । स्वयवेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादी
द्वष्टव्यो भ्वादेरवृत्कृतत्वात् । क्त (३।२।१०२) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे धूलिलितस्य', 'गुण्डालित' इति रथातस्य ।

द्रुनावदीर्णे

द्रुतम्, अवदीर्णम् (२ त्रि), 'विघले हुप' के २ नाम हैं ।

द्रुतेति ॥ द्रुयते स्म । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) ।
क्त (३।२।१०२) । 'द्रुत घोघविलीनयो' इति हेम [२।
१७५] ॥ (१) ॥ * ॥ अवदीर्णते स्म । द्रु विशारणे'
(कथा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ।

उद्गूर्णोत्ते

उद्गूर्णम्, उद्यतम् (२ त्रि), 'उठाए हुए लइग आदि,
उठाकर तौल आदिका अन्दाजा मिये हुए, या लोके हुए
मौद आदि' के २ नाम हैं ।

वित्ति ॥ उद्गूर्णते स्म । गुरी उद्यमने' (दि० आ०
से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्यम्यते स्म ।
'यम उपरंभे' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ।

'काचितशिम्यिते ॥ ८९ ॥

काचिमम्, शिम्यितम् (२ त्रि), 'सिकहरपर रक्खे हुए'
के २ नाम हैं ।

केति ॥ काचे घृणम् । 'प्रातिपदिकाढात्वर्थे—' (चु०
ग०) इति णिच् । क्त [३।२।१०२] ॥ (१) ॥ * ॥ एव
शिवये घृतम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शिवये [छीवा, सिकहर'
इति रूपाने] स्वापितस्य' ।

प्राणघ्राते

प्राणघ्, घ्रातम् (२ त्रि), 'सूँधे हुए' के २ नाम हैं ।

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'नुदविद—' (८।२।५५) इति

१ यथा—पदातिरन्तर्गिर रेणुलुपित' इति किरात०
(१।३४) ।

२ '—कारितकिसिते' इति पाठा० ।

वा नत्वम् । घ्राण तु घ्रातघोणयो' इति हेम [२।१४१]

॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आघ्रातस्य' ।

दिग्पलिप्ते

दिग्पम्, लिप्तम् (२ त्रि), 'लिपे हुए स्थान आदि' के २
नाम हैं ।

दीति ॥ दिहाते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)
क्त (३।२।१०२) । 'दिग्घो विपात्कारणे स्मात्पुत्ति लि
प्तेऽप्यलिङ्गक' (इति मेदिनी) [७।१।७] ॥ (१) ॥ * ॥
लिप्यते स्म । 'लिप उपवेहे' (तु० उ० अ०) । क्त (३।२।
१०२) । 'लिप्त' भुक्तविलिप्तयो । विपायते' इति हेम [२।
१९५-१९६] ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लिप्तम्' इति रथातस्य ।

समुदत्तोद्धृते

समुदत्तम्, उद्द्यतम् (२ त्रि) 'नदी, तालाव, हूँए आदि-
से निराले हुए पानी आदि' के २ नाम हैं ।

सेति ॥ समुदच्यते स्म । 'अञ्चु गती' (भ्वा० प०
से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्ध्ययते स्म ।
'हन् हरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'धृच् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) वा । क्त (३।२।१०२) । उद्धन स्यात् निपू-
रित्पथे पञ्चभुक्तोज्जितेऽपि च' (इति मेदिनी) [६।१।९८] ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'कृपादेनिष्कासितजलादे' ।

समे ।

'प्रवृद्ध, प्रसृत' (अमर० ३।१।८८) से यहात्क दो-
दो शब्द समान लिङ्ग और अर्थवाले हैं ।

सेति ॥ समे' इति प्रवृद्धप्रसृते [अम० ३।१।८८] इ-
त्यादिपु अन्वेति ।

वेष्टितं म्याद्वलयितं संवीन रुद्धमाद्यतम् ॥ ९० ॥

वेष्टितम्, यलयितम्, संवीतम्, रुद्धम्, आद्यतम् (५ त्रि)
'चारं तरफमे घेरे हुए' के ५ नाम हैं ।

वेष्टीति ॥ वेष्टयते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । क्त (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लामके करणा-
न्तरे' (इति मेदिनी) [६६।१६१] ॥ (१) ॥ * ॥ यलय
जातस्य । तारकादि (५।२।३६) । यद्वा—यलयवत्
कृतम् । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । क्त
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ संवीयते स्म । 'अत्र संव-
रणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्त । (३।२।१०२) ॥ (३)
॥ * ॥ रुध्यते स्म । रुधिर आवरणे' (अ० उ० अ०) ।
क्त (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ आद्ययते स्म । दृष्

१. हेमै 'क'पुस्तके '—मुक्त्त—' इति पाठ ।

आवरणे' (अथा० उ० से०) । वतः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥
॥१॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ।

रुग्णां भुग्ने

रुग्णम्, भुग्णम् (२ त्रि), 'व्यथित या दृष्टे हुण' के २ नाम है ।

विति ॥ रुज्यते स्म । 'हजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । वतः (३१२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥१॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । वतः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'वन्नस्य' ।

अथ निशितः ऋणुवशात्तानि तेजिते ।

निशितम्, ऋणुतम्, शातम्, तेजितम् (४ त्रि), 'सान आदि देवर तेज किये हुए तलवार, माला चाकू आदि' के ४ नाम है ।

शथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । वतः (३१२।१०२) । 'चाच्छो -' (७।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥१॥ (३) ॥१॥ दणुयते स्म । 'क्षुण्ण तेजने' (अ० प० से०) । वतः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥१॥ तेजयते स्म । 'तिज निशाने' चुरादि । वतः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥१॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ।

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

विनाशोन्मुखम्, पक्वम् (२ त्रि), 'पके हुए या शीघ्र नष्ट होनेवाले' के २ नाम हैं ।

स्यादिति ॥ विनश्यन् विनाशः । भावे षच् (३।३।१८) । उदृषत् मुलमारम्भोऽस्य । विनाशे उन्मुलम् ॥ (१) ॥१॥ पच्यते स्म । 'हुपचच् पाश्चे' (अथा० उ० अ०) । वतः (३१२।१०२) । 'पचो व' (८।२।५२) । 'पक्वं परिप्यते नाशाभिमुखे' इति हैम [२।५।४३] ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ।

होणह्रीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

होगः, हौलः, लज्जितः (३ त्रि), 'लजाये हुए' के ३ नाम हैं ।

ह्रीति ॥ अहंभीति । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । वतः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८।१।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥१॥ (२) ॥१॥ लज्जा जातास्य । तारकादि. (५।२।१६) ॥ (३) ॥१॥ श्रीणि 'संजातलज्जस्य' ।

वृत्ते तु वृत्तयावृत्तौ

वृत्तम्, वृत्तम्, चावृत्तः (३ त्रि), 'स्वयंवर आदिमें स्वीकार किये हुए वर आदि' के ३ नाम हैं ।

६५ अ०

विति ॥ व्रियते स्म । 'वृत् वरणे' (अथा० उ० से०) । वतः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥१॥ वृत्पते स्म । 'वृत्त वर्तने' (अथा० अ० से०) । वतः (३१२।१०२) । 'वृत्त वृत्तो वृद्धे मृते । चरिते वर्तुले चन्द स्वतीताधीत'योवृत्ते' इति हेमचन्द्र [२।२०।१] ॥ (२) ॥१॥ कैचित्तु—'वावृत्त वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति, तन्मते वावृत्पते स्म । वतः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥१॥ त्रीणि 'स्वयंवरान्दोस्वीकृतस्य वरादे' ।

संयोजित उपाहितः ।

संयोजितः, उपाहितः (२ त्रि), 'जोड़े हुए' के २ नाम हैं ।
सपिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् युगे' (ह० अ० अ०) व्यन्त । वतः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥१॥ उपाधीयते । वतः (३१२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) । 'उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) [६।८।१८७] ॥ (२) ॥१॥ द्वे 'मेलितस्य' ।

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्राप्यम्, गम्यम्, समासाद्यम् (३ त्रि), 'प्राप्त करने या जानने योग्य' के ३ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्लु व्याप्ति' (स्वा० प० अ०) । व्यत् (३।१।१२५) ॥ (१) ॥१॥ गम्यते । 'गम्लु गतो' (अथा० प० अ०) । 'पोरदुपघात' (३।१।१८) इति यत् ॥ (२) ॥१॥ समासयते । 'पद्लु विशारणादौ' (तु० प० अ०) । व्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥१॥ त्रीणि 'आप्लु शक्यस्य' ['योग्यस्य वा'] ।

स्यन्नं रीणं सुतं सुते ॥ ९२ ॥

स्यन्नम्, रीणम्, सुतम्, सुतम् (४ त्रि), 'उपके, चूप या घड़े हुए जल आदि' के ४ नाम हैं ।

स्येति ॥ स्यन्त्यते स्म । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (अथा० आ० से०) । वतः (३१२।१०२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥१॥ रीयते स्म । 'रीड् प्रस्रवणे'

१ -स्वतीताधीनयो-इति च पाठः ।

२ -वावृत्त । वृत्त-वावृत्त वरणे (वर्तने), इत्यम-
नुद्भव्या वृत्तव्यावृत्ता'विति पठे । लदपेऽपि-ततो वावृत्त-
(स्थ) माना सा' इति भट्टिः (४।२८) ।" इति
स्वामी । -मानाऽपि' इति च पाठः ।

३ सर्वेषुस्तकेषु घातुपाठादौ 'रीड् श्रवणे' इत्येव पाठोपलब्धावपि, अत्र 'प्रस्रवणे' इति शब्दे 'अवरीण'शब्दे (अम० ३।१।१४) च स्वयं 'स्रवणे' इति दन्त्यादेकत्वान्न पिस्रवचनान्, स्वामिना च 'स्रवणार्थस्येयोक्तत्वाद् भट्टम-
ल्लेन च आख्यातचन्द्रिकायां 'क्षरणे स्तेपते श्रोत्रत्यपि क्षरति स्तेपते । रीयते स्यन्त्यते च' (२।४।३५) इति वचनेन 'रीड्'घातोः स्रवणार्थस्येयोचित्यं प्रतिभाति ।

(दि० धा० ध०) । क्त (३।२।१०२) । 'स्वादय धोदित' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥०॥ स्तूयते स्म । 'स्तू गतो' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (३) ॥०॥ स्तूयते स्म । 'ष्णु प्रखवणे' (अ० प० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (४) ॥०॥ चत्वारि 'प्रस्तुतस्य' ।

संगूढ. स्यात्सकलित

सगूढ, सकलित (२ त्रि), 'जोडे हुप् अङ्क जादि' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ सगुह्यते स्म । 'गुह् सवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥०॥ सकल्पते स्म । 'कल् सकल्पाने' (भ्वा० धा० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'बद्धान्तरणे' कीकृतस्याङ्कृदि ।

अवगीत. स्यात्गर्हण ।

अवगीत, स्यात्गर्हण (२ त्रि), 'लोक प्रमिद्ध निन्द-
वाले' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । गौ घञ्दे' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) । घुनास्था-' (६।४।६६) इती-
त्वम् । अवगीत तु निवादि ष्ट्यगहितयोरपि' इति विश्व [७०।१७८] (मेदिनी) [६७।१७९] ॥ (१) ॥०॥
रुपाता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य' ।

विविध स्याद् बहुविधो नानारूप पृथग्विधः ॥९३॥

विविध, बहुविध, नानारूप, पृथग्विध (४ त्रि),
'अनेक प्रकारके पदार्थ आदि' के ४ नाम हैं ।

धीति ॥ विधिना विधा यस्य ॥ (१) ॥०॥ बहुवो
विधा यस्य ॥ (२) ॥०॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥०॥
पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥०॥ चत्वारि नानारूपस्य' ।
अवरीणो धिवकृतश्चापि

अवराण, धिवकृत (२ त्रि), 'धिकारे हुप्' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ अवरीयते स्म । 'रोड सवणे' (दि० आ०
अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥०॥ धिगकारि ।
क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ पर्यायान्तर दर्शयितु-
मुत्तरस्यैव धिवकृतस्यानुदाद । यद्वा-निर्मलित्त उक्त
[अम० ३।१।३९] । अथ तु निन्दितमात्रे ॥०॥ द्वे 'निन्दि-
तमात्रस्य' ।

अवध्वस्तोऽवचूर्णित' ।

अवध्वस्त, अवचूर्णित (२ त्रि), 'चूर्ण किये हुप्' के २
नाम हैं ।

१. विश्वे '—मुहूर्हण्टे विगहिते' इति पाठ । मेदिन्या
च '—दुष्टगर्हि—' इति, '—त्वन्नगर्हि—' इति च पाठौ ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वसु गतो च' (भ्वा०
धा० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'अवध्वस्तं परित्यजेते
निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्व [७२।२०३] ॥०॥—
'अपध्वस्त' इत्यपि पाठ ॥ (१) ॥०॥ अवचूर्ण्यते स्म ।
'सत्याप-' (३।१।२५) इति ष्यन्तात् क्त (३।२।१०२) ।
यद्वा-'चूर्ण पेये' चुरादि ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'क्षितमुपादि-
चूर्णस्य' ।

अनायासकृत फण्टम्

अनायासकृतम्, फण्टम् (२ त्रि), 'विना परिधमसे
तैयार होनेवाले त्रिफला आदिके कान्नाविशेष' के २ नाम हैं ।

अनेति ॥ (१) ॥०॥ फण्यते स्म । 'फण गतो' (भ्वा०
प० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'सुधस्वान्त-' (७।२।
१८) इति सायु ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य
नवापविशेषस्य' ।

स्वनितं घृणितं समे ॥ ९४ ॥

स्वनितम्, घृणितम् (२ त्रि), 'घृणित' अर्थात् 'अन्यक
घान्द' के २ नाम हैं ।

स्वेति ॥ स्वग्यते स्म । 'स्वन घञ्दे' (भ्वा० प० से०)
क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥०॥ घ्वग्यते स्म । 'घ्वन
घञ्दे' (भ्वा० प० से०) । क्त । (३।२।१०२) ॥ (२)
द्वे कृतघञ्दस्य' ।

बद्धे संदानित मृतमुद्दित' सदित सितम् ।

बद्धम्, सदानितम्, मृतम्, उरितम्, सदितम्, सितम्
(६ त्रि), 'बैधे हुप्' के ६ नाम हैं ।

वेति । बध्यते स्म । 'बध् बन्धने' (कृष्ण० प० से०) ।
क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥०॥ सदान्यते स्म । 'दात्
खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । क्त. (३।२।१०२) ॥ (२)
॥०॥ मृत्यते स्म । मद् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । क्त
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥०॥ उद्व्यते स्म । उद्व्यते स्म ।
'दो अवखण्डने' (दि० प० म०) । क्त (३।२।१०२) ।
'उद्विष्यति-' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥०॥ (५)
॥०॥ सीयते स्म । 'पिब् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
क्त (३।२।१०२) ॥ (६) ॥०॥ पद् 'बद्धस्य' ।

निष्पक्वन्नं क्वथितम्

निष्पक्वम्, क्वथितम् (२ त्रि), अन्धौ तरह पकाये जा
उवाले हुप्' के २ नाम हैं ।

नीति ॥ निष्पद्येन पक्वम् ॥ (१) ॥०॥ क्वथ्यते

१. 'मूर्णमुद्दित-' इति पाठान्तरम् ।

स्म । 'ववये निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'साकल्येन पववस्य' ।

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

शृतम् (त्रि), 'पके ह्रुए दूध, घी और हविष्य आदि या पाकमात्र' का १ नाम है ।

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥०॥ एक 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ।

निर्वाणो मुनिवह्णपादौ

निर्वाणः (त्रि), 'मुक्तिप्राप्त मुनि या बुद्धी हुई अग्नि आदि' का १ नाम है ।

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगमनयोः' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । निर्वाणो-ऽवति (८।२।५०) इति साधु । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमग्न-' इत्यर्थं । 'निर्वाणमस्तनमने निवृत्ती गजमज्जने । सगमेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः [५।२।५६-५७] (मंदिनी) [४९।५९] ॥ (१) ॥०॥ एक 'मुनिवह्णपादो प्रयुक्तस्य' ।

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वातः (त्रि), 'विना हवाके स्थान आदि' का १ नाम है ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) । युष्क पदं वा ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'अनिले गते सति निर्वातस्य' ।

पक्वं परिणते

पक्वम्, परिणतम् (२ त्रि), 'पके ह्रुए' के २ नाम हैं ।

पेति ॥ [पक्वते स्म । 'हुपचिप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।३।१०२) ॥ (१) ॥०॥ परिणमति स्म । 'णम प्रह्ल्वे' (भ्वा० प० अ०) । अकर्मकत्वात् क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'परिणाम प्राप्तस्य' ।

गूतं हन्ते

गूतम्, हन्तम् (२ त्रि), 'पाखाना किये हुए' के २ नाम हैं ।

गिवति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीपोस्तर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुर्वोर्दीर्घञ्' (वा० ८।२।४४) इति वत्वम् । -'स्वादिभ्यश्च' (८।२।४४)-इति मुकुटोक्तिदिच-पथा । तोदादिकत्वेनास्य त्वादिश्रवाभावात् ॥ (१) ॥०॥

१. —हविषां— इति पाठाभ्तरम् ।

२. विद्वे —गजमज्जने । अपवर्गे च' इत्येवं पाठः ।

हृचते स्म । 'हृद पुरीपोस्तर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'गुदनिष्कासितपुरीपस्य' ।

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीढम्, मूत्रितम् (२ त्रि), 'पेशाव किये हुए' के २ नाम हैं ।

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥०॥ मूष्यते स्म । 'मूत्र प्रक्षाले' (तु० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'उपस्थनिष्कासितमूत्रस्य' ।

पुष्टे तु पुषितम्

पुष्टम्, पुषितम् (२ त्रि), 'पाले हुए' के २ नाम हैं ।

प्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥०॥ भौवादिकस्य त्विट् ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'पयस्य पोषण कृत तस्य' ।

सोढे श्वान्तम्

सोढम्, श्वान्तम् (२ त्रि), 'शाना किये हुए' के २ नाम हैं ।

सविति । सहाते स्म । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० षे०) । क्त (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥ (१) ॥०॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूप सहते' (दि० प० षे०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'क्षमा प्रापितस्य' ।

उद्धान्तमुद्घते ।

उद्धान्तम्, उद्घतम् (२ त्रि), 'वमन (उल्टी) किये हुए' के २ नाम हैं ।

उद्घेति ॥ उद्घम्यते स्म । 'दुवम उद्गिरणौ' (भ्वा० प० से०) । क्त (३।२।१०२) । ['उद्धान्त उद्गोर्णे निर्मदद्विषे' इति हैम, ३।२.६६] ॥ (१) ॥०॥ उद्गम्यते स्म । 'यम्लु गतो' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'वमित्वा त्वक्तस्याप्रादे' ।

दान्तस्तु दमिते

दान्तः, दमितः (२ त्रि) 'वमन किये हुए वस्त्र आदि' के २ नाम हैं ।

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) जिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्तदान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःकलेशसहे

१ 'मुद्धानमुद्घते' इति—मुद्धानमुद्घते इति च पाठा० ।

[आयःशूलिकः (त्रि), 'सरल उपायसे भी होने योग्य कामको तीव्रण (कठोर) उपायसे करनेवाले' का १ नाम है] ।

[गेहेश्वरः, गृहेनर्दा, पिण्डीश्वरः (३ त्रि), 'घरमें ही बहा-
दुर बमनेवाले' के ३ नाम हैं] ।

[संस्कृतः, व्युत्पन्नः, प्रहतः, द्रुणः (४ त्रि), 'शास्त्रा-
दिसे संस्कृत, व्युत्पन्न' के ४ नाम हैं] ।

[भन्वेष्टा, अनुपदी (२ त्रि), 'खोज (अनुसन्धान)
करनेवाले' के २ नाम हैं] ।

[नीलीरागः, स्थिरस्नेहः (२ त्रि), 'स्थिर प्रेमवाले' के
२ नाम हैं] ।

[हरिद्वारागकः (त्रि), 'अस्थिर (कच्चे) प्रेमवाले'का
१ नाम है] ।

[आसीनः, उपविष्टः (२ त्रि), 'बैठे हुए' के २ नाम हैं] ।

[ऊर्ध्वस्थः, ऊर्ध्वदमः, स्थितः (३ त्रि), 'ऊधे या ठहरे
हुए' के ३ नाम हैं] ।

[उपरशयः, उन्मुक्तः (२ त्रि), 'उपर मुख
किये हुए' के २ नाम हैं] ।

[गृह्यः, पथः (२ त्रि), 'पथ (तरफदारी करनेवाले)'
के २ नाम हैं] ।

[न्युक्जः, अधोमुखः (२ त्रि) 'कुबड़ा, या नीचे मुख
सुकाये हुए' के २ नाम हैं] ।

भेति ॥ भक्षयते स्म । भक्ष अदने (चु० प० से०) ।
क्त (३१२।१०२) ॥ (१) ॥०॥ चर्वयते स्म । 'चर्व
अदने' (भ्वा० प० से०) । क्त (३१२।१०२) ॥ (२)
॥०॥ लिप्यते स्म । 'लिप उद्वेहे' (चु० उ० से०) । क्त
(३१२।१०२) । ['लिपं भुक्त'विलिप्तयो । विपाकते'
इति हैम, २।१९५-१९६] ॥०॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति
पाठ । सत्र 'लिढ् ब्रान्वादनै' (अ० उ० थ०) घातु ॥
(३) ॥०॥ प्रत्यवगीयते स्म । 'पो अन्तवर्गिणि' (दि०
प० अ०) । क्त (३१२।१०२) ॥ (४) ॥०॥ —गीर्षते
स्म । 'गृ निगरशे' (तु० प० से०) । क्त (३१२।१०२) ।
'अचि विभाया' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति
स्वामी । सन्न । श्रुतः किति' (७।२।११) इतीप्तिपेधप्रत-
ङ्गात् । गरण गिलि । 'इक्कृष्यादिभ्य' (वा० ३।३।
१०८) । 'अचि—' (८।२।२१) इति वा सत्वम् । गिलि-
र्जातास्य । तारकावि (५।२।३६) ॥ (५) ॥०॥ खाद्यते

१ हैमै 'क'पुस्तके—'मुक्त' इति पाठ । स च
मैदनी (५।७।१।५२-५३) विरुद्धतया लेखवादिभ्रान्तिजः
प्रतिपाति ।

स्म । 'खाद्य भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्त (३१२।
१०२) ॥ (६) ॥०॥ प्लापते स्म । 'प्ला प्लपे'
(अ० प० अ०) । [वत, ३।२।१०२] ॥ (७)
॥०॥ अन्ववह्निमते स्म । क्त (३१२।१०२) ॥ (८)
॥०॥ अद्यते स्म । क्त (३१२।१०२) । 'अदोजनने'
(३।२।६८) इति ज्ञापकाग्न्यधिया । ['अन्न भुक्तेऽ-
विते' इति हैम, २।२६०] ॥ (९) ॥०॥ (१०) ॥०॥
प्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'प्रमु ग्लसु अदने' (स्वा०
प्रा० से०) । क्त (३।२।१०२) । ['प्रस्त जग्धे मुम-
पदोदिते' इति हैम, २।१६८] ॥ (११) ॥०॥ (१२)
॥०॥ अष्यते स्म । 'अष भोजने' (ऋपा० प० से०) ।
क्त (३।२।१०२) ॥ (१३) ॥०॥ मुज्यते स्म । 'मुज
प्राजनाप्रवहारयो' (ह० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥
(१४) ॥०॥ चतुर्वध 'खादितस्य' ।

क्षेपिष्ठश्चोदिष्ठप्रैष्ठवरिष्ठस्थविष्ठवर्हिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभोप्सितप्रथुषोवरिष्ठवृद्धप्रकार्याः ॥

वेपिष्ठः, चोदिष्ठः, प्रैष्ठः, वरिष्ठः, स्यविष्ठः, वेहिष्ठः (६त्रि)

बहुत जवद, बहुत खोटा या छोटा, बहुत म्रिय, बहुत बर, बहुत मोटा, और बहुत ज्यादा' का क्रमशः १-१ नाम है ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्र । हृत्कृत् (५।३।५५) ।
स्थूलदूर- (६।४।५६) इति साधु ॥ (१) ॥०॥ अति-
शयेन ध्रुव । पूर्ववत् (५।३।५५), (६।४।५६) ॥ (१)
॥०॥ अतिशयेन प्रिय । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति
साधुः ॥ (१) ॥०॥ अतिशयेन उद्यः । पूर्ववत् (६।४।
५७) ॥ (१) ॥०॥ अतिशयेन स्थूलः । 'स्थूलदूर-'
(६।४।५६) इति साधु ॥ (१) ॥०॥ अतिशयेन बहुल ।
'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधु ॥ (१) ॥०॥
'षोवर' इति पाठम्भव्युक्त । छन्दोभङ्गात् । 'षोव' इति
पाठे नान्तो' युक्त ॥०॥ क्षेपिष्ठादीना क्षिप्रविधियन्ता-
संख्य ज्ञेयम् ॥०॥ एकैक 'क्षिप्रादीना' [प्रकषाये] ।

साधिष्ठराधिष्ठरेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥

यादव्यायतबहुगुरुवामनशूद्रानकारतिशये ।

'प्राप्त्ये प्राप्तेयकग्रामीणावाच्छिन्नो बलाद्भूते [१३]

चोरिते सुपितं मुष्टं स्थपुटं तु नतोन्नतम् [१४]

१. एतत्पद्यस्यापौख्यमात्राच्छन्दस्त्वेन द्वितीये पाठे
'षोव' शब्दप्रयोगे चतुर्वधमात्रा एव जायते, परञ्चो-
वत्च्छन्दसि द्वितीयपाठे पञ्चदशमात्राणा 'षोव'शब्दस्य
प्रयोग एव सम्भवाच्छन्दोतुरोपाद् भा० दी० कथन
चिरन्तमेवेति ।

लत्पाटितोन्मूलितार्थमुद्धृतं बर्हिते वृद्धम् [१५]
 आचितं निचितं पूर्णं पूरितं निभृते भृतम् [१६]
 प्रतिश्रितं प्रविष्टं स्यादन्तर्गद्गु निरर्थके [१७]
 न्यञ्चितं स्यादधःक्षिप्तं क्षिप्तमूर्ध्वमुदञ्चितम् [१८]
 स्पष्टेऽचितं चतुर्थे तु तुरीये तु तुर्यमास्थिते [१९]
 आकारे त्रिलक्षसंप्रकृतः खचिते क्षुरितभूपिती [२०]
 प्रचर्चितं प्रतीष्टं द्वेष्यामृष्याक्षिगताः समाः [२१]
 श्यानं शीनेऽन्वितेऽन्वीतं प्रकाशप्रकटौ स्फुटे [२२]

साविष्ठ, द्वाविष्ठ, स्फेष्ठः, गरिष्ठः, हसिष्ठः, वृन्दिष्ठः,
 (६ त्रि), 'बहुत भला, बहुत लम्बा, बहुत सियर, बहुत
 भारी, बहुत छोटा और बहुत प्रधान' का क्रमशः १-१
 नाम है ।

[आश्रयः, प्रामेयकः, ग्रामीणः (३ त्रि), 'दिहाती'के ३
 नाम है] ।

[आश्लिङ्गः, बलाद्धृतः (२ त्रि), 'बलपूर्वक (जयदे-
 स्तीक्षे) पकड़े या छीने हुए' के २ नाम है] ।

[चोरितम्, मुपितम्, सुष्टम् (३ त्रि), 'चुराये हुए'के
 ३ नाम हैं] ।

[स्थपुटम्, नतोद्धतम् (२ त्रि), 'ऊँचे-नीचे'के २
 नाम हैं] ।

[उपऽपडितम्, उन्मूलितम्, उद्धृतम् (३ न), 'उखाड़े
 हुए' के ३ नाम हैं] ।

[बर्हितम्, वृद्धम्, (२ त्रि), 'बड़े हुए' के २ नाम हैं] ।

[आचितम्, निचितम् (२ त्रि), 'घटे हुए'के २
 नाम हैं] ।

[पूर्णम्, पूरितम् (२ त्रि), 'पूरे हुए' के २ नाम हैं] ।

[निभृतम्, भृतम् (२ त्रि), 'घसमें रहनेवाले' के २
 नाम हैं] ।

[प्रतिश्रितम्, प्रविष्टम्, (२ त्रि), 'प्रवेश किये (घुसे)
 हुए' के २ नाम हैं] ।

[अन्तर्गद्गु, निरर्थकम् (२ त्रि), 'निरर्थक, बेमतलब'
 के २ नाम हैं] ।

[स्पष्टञ्चितम्, अधःक्षितम् (३ त्रि), 'नीचे फेंके हुए' के
 ३ नाम हैं] ।

[उदञ्चितम् (त्रि), 'उपर फेंके हुए' का १ नाम है] ।

[स्पष्टम्, अचितम् (२ त्रि), 'स्पष्ट'के २ नाम हैं] ।

[चतुर्थम्, तुरीयम्, तुर्यम् (३ त्रि), 'चौथे' के ३
 नाम हैं] ।

[त्रिलक्षसंप्रकृतः (त्रि), 'स्वाधी आकारवाले' का १
 नाम है ।

[खचितः, क्षुरितः, भूपितः (३ त्रि), 'रत्न जवाहिरात
 जड़े हुए रूपण आदि' के ३ नाम हैं] ।

[प्रचर्चितम्, प्रतीष्टम् (२ त्रि), 'चन्दतादि द्विदके
 हुए स्थान आदि' के २ नाम हैं] ।

[द्वेष्यः, अमृष्यः, अक्षिगतः (३ त्रि), 'अँखमें गड़े
 हुए (चेंरी)' के ३ नाम हैं] ।

[श्यानम्, शीनम् (२ त्रि), 'जमे हुए धी आदि' के २
 नाम हैं] ।

[अन्वितम्, अन्वीतम् (२ त्रि), 'युक्त, सहित' के २
 नाम हैं] ।

[प्रकाशः, प्रकटः, स्फुटः (३ त्रि), 'प्रकट, स्पष्ट'के ३
 नाम हैं] ।

सेति ॥ अतिशयेन ब्राह्म । इच्छन् (५१३।५५) ॥ अति-
 कर्षाडयोर्नदसाधौ' (५१३।९३) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिश-
 येन दीर्घ । 'प्रिपस्विणर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१)
 ॥ * ॥ अतिशयेन स्थिर । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१)
 ॥ * ॥ अतिशयेन गुरु । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥ * ॥
 अतिशयेन ह्रस्व । 'स्यूळ-' (६।४।५९) इति साधु ॥
 (१) ॥ * ॥ अतिशयेन वृन्दारक । 'प्रिपस्विणर-' (६।४।
 ५७) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ साधिष्ठादीनां बाढादि-
 भिर्यनासंख्यं बोध्यम् ॥ * ॥ एकैकं 'बाढादीनां' [प्रकर्षणं] ।

इति विशेष्यनिधनवर्गविबरणम् ॥ १ ॥

अथ संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णै लिङ्गमुन्नयेत् ।

पूर्वोक्त शब्दोंके आपसमें संकीर्ण होने (मिल जाने)
 के भयसे पहले नहीं कहे हुए शब्दोंके संग्रहके वास्ते 'प्रकृ-
 ति-' इस श्लोकसे द्वितीय 'संकीर्णवर्ग'का आरम्भ करते
 हैं । संकीर्ण अर्थ और संकीर्ण लिङ्गसे आरम्भ होनेके कारण
 'संकीर्णवर्ग' नामके इस प्रकरणमें 'प्रकृति १, प्रत्यय २ आदि
 ('आदि' से रूपभेद ३, साहचर्य ४, के अर्थका संग्रह हैं) से
 लिङ्गोंको समझना चाहिये । ("प्रत्येकके क्रमशः उदाहरण ।
 १ला प्रकर्षण जैसे—अपरस्परताः (त्रि), इस उदाहरणमें

'परवलिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो' (२।४।४६) इस सूत्रसे पर (आगे) वाले शब्दके लिङ्गका अतिशेदा होनेसे यहाँ (अपरस्पर शब्दमें) 'पर' शब्दके त्रिलिङ्ग होनेके कारण 'अपरस्पर' शब्द भी त्रिलिङ्ग है। इसी तरह अन्यत्र भी समझना चाहिये। २ रा प्रथयार्थ जैसे—'शान्ति, कृति, चिति, विपत्ति, ' (४ स्त्री), 'हसितम्, हसनम्, बलियनम्, शयनम्' (४ न), 'आकर, राम, सन्धि, ' (३ पु), इन उदाहरणोंमें 'स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग और पुलिङ्ग' में क्तिन्, आदि प्रत्ययोंके होनेसे ये शब्द भी क्रमशः स्त्रीलिङ्ग नपुंसक तथा पुलिङ्गमें प्रयुक्त होते हैं। इसी तरह अन्यान्य (३ रा रूपभेद और ४था साहचर्यके) उदाहरणका भी स्वयं तर्क कर लेना चाहिये' >।

प्रेति ॥ सकीर्णार्थे सकीर्णलिङ्गश्चरन्वात्वात् सकीर्णं वर्गं प्रकृत्यर्थादिभिलिङ्गमुद्देत । यथा—अपरस्पर' । अथ हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याधिधानात्प्रकृति । अथ च 'परवलिङ्गम्' (२।४।२६) इत्यतिशेदात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति । पराशब्दस्य च सर्वनामत्वात् त्रिलिङ्गत्वम् । न च द्वन्द्वे च' (१।२।३२) इति नियेच । तस्य समुदाय-विषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अथ हि विभक्तिप्रकृतित्वात् प्रकृति—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । एव सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयान्निधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा—याति । [स्त्रियां वितम् (३।३।१४) इत्यनेन] स्त्रियां वितनो विधानात् । विसृजनम् । [यदु च (३।३।१५) इत्यनेन] नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । घाद्यन्तरेण रूपभेदात्प्रह । रूपभेदेन क्रमदि—वर्गोक्तत्वादि । साहचर्येण हिन्वादे पुस्त्वादि । यदा भिन्नजातीयेन लिङ्गन सप्तमे सति अत्र वर्गो वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थेभिलिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसप्रहं ६व्यमाणात्मनि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तम् ।

कर्म क्रिया

कर्म (५), क्रिया (स्त्री), 'काय' के २ नाम हैं ।

केति ॥ क्रियते । कुबो भाये कर्मणि च मानिन् (उ० ४।२।५५) । कर्मं व्याप्ये क्रियाया च पुनपुनकर्मोमम् इति रुद्र ॥ (१) ॥०॥ न च (३।३।१००) । रिङ्गद्यम्लिङ्गम् (७।४।२८) । 'अचि ष्टु' (६।४।७७) इतीयत् ॥ (०) ॥०॥ द्वे क्रियाया ।

तत्सातत्ये गन्धे स्तुरपरस्परा ॥ १ ॥

अपरस्परम् (३ ले अर्थमें नपु० और दूसरे अर्थमें स्त्री) 'लगातार काम होते रहना और लगातार काम करनेवाला' इन दो अर्थोंमें है ।

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियाया क्रियावता च नैरन्तये ॥०॥ 'अपरे च परे च' इति द्वन्द्व । 'अपरस्परा क्रियासातत्ये' (६।१।१४४) इति सुनिपात्यते । क्रियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति' । निविष्ट कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्' इति भागुरि । क्रियावता सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । 'अपरस्परा सार्था त्रिव्यश्चागच्छन्ति' । 'अपरस्पराणि कुलाति' ॥ (१) ॥०॥ एक नैरन्तयेण क्रियाया, क्रियावतश्च' ।

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

पारायणम्, तुरायणम् (२ न), 'पूर्णं कथन (कहना, बक्तव्य) और प्राप्तिक्रम (अवसरके अनुकूल) कथन' का क्रमशः १—१ नाम है ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तो ववर वधे कर्तारित्युद (३।३।११३) ॥०॥ पारस्य ग्रयनम् । पूर्वपादात्- (८।४।३) इति णत्वम् । -वलीवलिङ्गमेव-इत्येवे ॥ ० ॥ पारायणम्' इति वा पाठ । परभयनम् । 'आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपद विदु' इति शाश्वत' ॥ (१) ॥०॥ तोतोति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । इमुपच- (३।३।१२५) इति क । तुरस्यायनम् । यत्तु—स्वरणम् । तुरण वा । त्तु तुरा आसभन्ताद्ययनम्—इति स्वामिसुकुटावाहत्तु । तन्न । अन्तर्वेतिविभक्त्या पदान्तत्वेन 'वोक्षयथाया-' (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥०॥ एकैक साकल्यासङ्गवचनयो' ।

यदृच्छा स्वैरिता

यदृच्छा, स्वैरिता (२ स्त्री), 'स्वतन्त्रता' के २ नाम हैं ।

येति ॥ ऋच्छनम् ऋच्छा । ऋच्छ गत्यादौ' (तु० प० से०) । गुरोश्च हल् (३।३।१०४) इत्यप्रत्यय । या ऋच्छा । विदोषणम्' (२।१।५७) इति समास ॥ (१) ॥०॥ स्वनेरितु शीलमस्य । सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनि । स्वैरिणो भाव । तस्य भाव-' (१।१।११६) इति तल ॥ (२) ॥०॥ द्वे स्वातन्त्र्यस्य' ।

हेतुशून्या त्वास्था^३ विलक्षणम् ॥ २ ॥

विलक्षणम् (न), 'निकारण रहने' का १ नाम है ।

१ पारायणपरावर्णे' इति पाठान्तरम् । तत्र प्रथम पारायण शब्दोदाहरणम्—रत्नपारायण नाम लक्ष्मणमम मैथिलि' इति मट्टि (१।८।९) । द्वितीय पारायण-शब्दस्योदाहरणम्—'अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधुविधोषिता' इति कुमार० (४।१) इति ।

२ शाश्वते तु 'परायणमभीष्ट स्यात्परस्परं परायण' इति (५६१) भिन्नपाठात्प्राकृतस्य मूलं सूत्रम् ।

३ '—त्वास्था विलक्षणम्' इति पाठान्तरम् ।

ह्यिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या सास्या स्थितिः ॥०॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । 'विलक्षण मतं स्थानं यद्भवेन्नप्रयोजनम्' इति भागुरि. ॥ (१) ॥०॥ एकं 'हेतुशून्यास्याया.' ।

शमयस्तु शमः शान्तिः

शमयः, शमः (२ पु), शान्तिः (स्त्री), 'शान्ति' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'दमादिभ्योऽयच्' ॥ (१) ॥०॥ 'मादे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३३) इति वृद्धघमाच्च ॥ (२) ॥०॥ 'स्त्रिया क्तिन्' (३।३।१४) । 'अनुनासिकस्य-' (९।४।११५) इति दीर्घ ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'कामक्रो-
घाचमावस्य' ।

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

दान्तिः (स्त्री), दमयः, दमः (२ पु) 'इन्द्रियोको अपने वशमें करने' के ३ नाम हैं ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तप व्लेशसहनस्य' ।

अवदानं कर्मवृत्तम्

अवदानम्, कर्मवृत्तम्, (२ न) 'बीते हुए काम, अच्छे काम' के २ नाम हैं ।

अवेति ॥ 'द्विप शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।१४) ॥०॥ क्वचित् 'अवदानम्' इति पाठ ॥ (१) ॥०॥ वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।१४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ['अवदान खण्डने स्यादतिवृत्ते च कर्मणि' इति मेदिनी, ९।४।६१] ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'प्रसस्तकर्मण' ।

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

काम्यदानम्, प्रवारणम् (२ न) 'मनचाहा दान देने' के २ नाम हैं ।

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा० ५।२। १२०) इति यप् । -हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणि-नीयः । यद्वा—काम्यते । 'कमु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) ।

१ इदं सूत्रं वार्तिकं वा क्वचित्त्रोपलभ्यते, परं सि० की० 'शीघ्रशिवगमि— (उ० ३।१।३३) इति सूत्रव्याख्याने 'बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्' 'शमयस्तु शमः शान्तिः—इत्यवस्था बाहुलकात् सिद्धिरिति ।

२. 'कामदानं—' इति पाठान्तरम् ।

'अचो यत्' (३।३।१७) काम्येनेच्छया काम्यस्य वरस्त्री-हृत्यश्चादेवै वानम् ॥ (१) ॥०॥ प्रविष्यते । 'वृञ् वरस्त्रो' चुरादि । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषे । { 'प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयो' इति मेदिनी [५।२।१०१] ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'काम्य-दानस्य' ।

वशक्रिया संवननम्^१

वशक्रिया (स्त्री), संवननम् (न) 'मन्त्र या मणि आदिसे वशमें करने' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञ् श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥०॥ सपूर्वं 'वतु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थं । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'वशी-करणस्य' ।

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

मूलकर्म, कार्मणम् (२ न), 'जड़ी-बूटी आदिसे उचाटन, मारण, मोहन आदि करने' के २ नाम हैं ।

भ्रवति ॥ ओपष्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥०॥ कर्मव 'तृष्कार्कर्मणोऽय्' (५।४।३६) । 'कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि-योजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी [४।८।४१] ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'ओपषीता मूलैश्च उचाटनादिकर्मणः', 'कार्मण' इति श्या-तस्य ।

विधूननं विधुवनम्

विधूननम्, विधुवनम्, (२ न) 'कँपाने' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ 'घृञ् काम्येने चुरादि । 'घृञ् प्रीभो—' (वा० ७।३।३७) इति युक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥०॥ 'घृ विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'माङ्-कुटादिभ्यः-' (१।२।१) इति डित्त्वाद् गुणाभावः ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'कम्पनस्य' ।

१. त्रिकाण्डशेषेऽयं वचनस्यानुपलब्ध्या मूलं घृणम् ।

२. 'वशीकार संवनम्' इति (पु० ९२ श्लो० ११७) अयमनुपलब्ध्या तृतीया वर्णस्तवर्गपञ्चम । 'आस्थापनी तु सन्देशो दिष्टं सवदनं च तत्' इति (पु० ३३ श्लो० २५) तस्या एवोक्त्या तवर्गतृतीयस्तृतीयो वर्णो भिन्नार्थकः । हेमाचन्द्रस्तु 'सवदनं संवादे समालोचने वशीकृतौ' इति (अ० सं० २।२०६) आह । तत्र 'स-ग' युक्तकयोस्तु 'संवननम्' इति दम्शोष्ठ्यो द्वितीयो वर्णो लभ्यते ।

३. भाष्ये 'णिच्प्रकरणे घृञ् प्रीभोर्नुवचनम्' इति वार्तिकस्वरूपम् । सि० की० तु 'घृञ् प्रीभोर्नुवचनम्' इति ।

तर्पण प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तर्पणम् प्रीणनम्, अवनम् (३ न), 'वृत्त करने' के ३ नाम हैं ।

वेति ॥ तृप प्रीणने (दि० प० अ०) । ल्युट (३।३। ११५) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रीण तर्पणे (कृषा० उ० अ०) । स्वायण्य ता मुक (वा० ७।३।३७) । ल्युट (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ अवन रक्षण (भ्वा० प० से०) । ल्युट (३।३। ११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि प्रीणनस्य ।

पर्याप्ति स्यात्परित्राण हस्तधारणमित्यपि ।

पर्याप्ति (स्त्री), परित्राणम् हस्तधारणम् (३ न), 'भारभैके लिये उद्यत (तैयार) को रोकने के ३ नाम हैं ।

पेति ॥ पर्यापन पर्याप्नोतिस्त्राणाथ । क्तिन् (३।३। ९४) ॥ (१) । * ॥ नैड पालने (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥ * ॥ क्वचित् (हस्त) धारणम् इति पाठ । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारण रोध ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि मारणोद्यतनिवारणस्य ।

सेवन सीघन स्यूति

सेवनम्, सीघनम्, (२ न) स्यूति (स्त्री), 'सिलाई करने' के ३ नाम हैं ।

स्यिति ॥ सिवृत् तृप्तकाने (दि० प० अ०) । ल्युट (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रूपोदरादित्वात् (६।३।१०९) वा दीघ । - ष्टिर्वाप्तिर्भोर्वा दीघ - इति स्वामी । - अ ये यामपि - (६।३।१३७) इति दीघ - इति मुकुट । तत्र । वचनाभावात् पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।१९४) । च्छवो - [६।४।१९] ष्टि पाठस्तु यावत् ॥ * ॥ त्रीणि सूचीक्रियाया ।

विद्वर स्फुटन मिदा ॥ ५ ॥

विद्वर (२) स्फुटनम् (न), मिदा (स्त्री) 'फटने वा अलग होने के ३ नाम हैं ।

वीति ॥ विद्वरणम् । द् विदारणे (कृषा० प० से०) । ऋशोरप (३।३।५७) । यत् - ग्रहवृद्धे - (३।३।५८) इत्यप - इनि मुकुटेनोक्तम् । तत्र । दृक् आदरे (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । द विदारण इत्यस्य स्वयमुप यस्तत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ स्फुट विकसने (तु० प० से०) । कुटादि । ल्युट (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ मिद्वर विदारण (ह० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३। १०९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि द्विवाचावस्य ।

१ अनुपदीक्ता टिप्पणी द्रष्टव्या

२ सेवस्तु - इति पाठा तरम् ।

आक्रोशन मभीपद्म

आक्रोशनम् (न) अभीपद्म (पु), 'गाली या श्राप देने के २ नाम हैं ।

आक्रान्ति ॥ कुत्र आह्वाने (भ्वा० प० से०) । ल्युट (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ पञ्च सङ्ग (भ्वा० प० अ०) । पञ्च (३।३।१८) । उपसगस्य षड् - (६।३।१२२) इति दीघ ॥ (२) ॥ * ॥ ट यापस्य ।

सवेदो वेदना न ना ।

सवेद (पु) वेदना (स्त्री न) 'अनुभव' के २ नाम हैं ।

समिति ॥ विद्व ज्ञाने (अ० प० से०) । पञ्च (३।३। १८) ॥ (१) ॥ * ॥ विद्व चेतनाद्याननिवासेषु वृत्ति । ष्याम् - (३।३।१०७) इति युच् । यद्वा विद्व ज्ञाने (अ० प० से०) । घट्टिर्वादिद्विभ्यश्च (वा० ३।३।१०७) इति युच् । ल्युट च (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ इ अनुभवस्य

समूर्च्छनमभिव्याप्ति

समूर्च्छनम् (न) अभिव्याप्ति (स्त्री) व्याप्त होने अर्थात् 'घातें तरफसे बढ़ने या भर जाने के २ नाम हैं ।

समिति ॥ मूर्च्छा मोहसमुच्छययो (भ्वा० प० से०) ल्युट (३।३।११५) ॥ (१) । * ॥ अभिव्यापनम् । अप्त्वे व्याप्तौ (स्वा० प० अ०) । क्तिन्नाविस्य (वा० ३। ३।१९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥ * ॥ इ सवतो व्याप्ते ।

याच्ञा भिक्षार्थनादान् ॥ ६ ॥

याच्ञा, भिक्षा, अर्थना, अर्धना (४ स्त्री) 'भागने के ४ नाम हैं ।

येति ॥ याचनम् । ट्याच याच्ञायाम् (भ्वा० उ० से०) । यजयाच - (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) । * ॥ भिक्षणम् । भि त याचने (भ्वा० उ० से०) । गुरोश्च - (३।३।१००) इत्य ॥ (२) ॥ * ॥ अथ याच्य याम् (चगादि से०) ष्यात् - (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ अर्ध गती याचने च (भ्वा० प० से०) स्वायण्यत् । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥ * ॥ च वारि याच्ञाया । वर्धन छेदने

वर्धनम्, छेदनम् (२ न) काटने के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वध छेदनपुरणयो (चु० प० से०) । ल्युट (३।३।११५) । वधन छेदने वद्धो इति दन्तोऽट्टयादावजय । [वधन छेदने वद्धो वधनी तु गर्लतका । इति ह्रस्व ३। ४३९] ॥ (१) ॥ * ॥ छिद्वर द्विधीकरण (ह० उ० अ०) । ल्युट (३।३।११५) ॥ (२) इ कतस्यम् ।

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

आनन्दनम्, सभाजनम्, आप्रच्छन्नम्, (३ न), 'मित्र गुरुजन आदिके आनेपर भ्रमुत्थान (उठकर आगवानी), आङ्गिकन आदि और कुशल-भरण आदिके द्वारा उनके मस्कार करने' के ३ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'दुनदि समूढी' (स्वा० प० से०) । ल्युट् (३) ३।३।१५) ॥*॥ 'धामन्धनम्' इति षवचित्पाठः । तत्र 'मत्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'समाज प्रीतिदर्शनयो.' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३) ३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'मच्छ जोत्सायाम्' (तु० प० अ०) । आडपूर्व-प्रच्छिरामन्दनार्थः । ल्युट् (३) ३।३।१५) ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रदानादिनाऽऽनन्दनस्य' ।

अथान्नायः संप्रदायः

आम्नायः, सम्प्रदायः (२ पु), रिवाज, कुलक्रमान्त (खान्दानी) रहम-सहन या गुरु-परम्परागत उपदेश आदि' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ आम्नायम् । 'म्ना अम्नाये' (स्वा० प० अ०) । षच् (३) ३।३।१८) । 'अत -' (७) ३।३।३३) इति युक् । [आम्नाय कुल आगम । उपदेशे च' इति हैम, ३।५।११] (१) ॥*॥ संप्रदानम् । ['डु' दाञ् [दाने] (जु० उ० अ०) । षच् (३) ३।३।१८) । युक् (७) ३।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य' ।

अथे क्षिया ॥ ७ ॥

चयः (पु), क्षिया (स्त्री), 'घटने या कम होने' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ क्षयणम् । क्षि क्षये' (स्वा० प० अ०) । 'एरच् (३) ३।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीप् हिंसायाम्' (कृपा० प० अ०) । 'पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' (३) ३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ।

अथे ग्राहः

अहः, ग्राहः (२ पु), 'ग्रहण-करने' के २ नाम हैं ।
अथेति ॥ ग्रहणम् । ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'ग्रहवृह-' (३) ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'स्वार्यप्यन्ता-दष् (३) ३।३।५६) । षच् (३) ३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ।

१. '—प्रीतिसेवनयोरित्यभ्ये' इति मि० की० । —सेवनयोरित्येके' इति घानुपाठे । '—प्रीतिदर्शने' इति स्वा० ।

वशः कान्ती

वशः (पु), कान्तिः (स्त्री), 'चाहना, इच्छा' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'वश कान्ती' (अ० प० से०) । 'वक्षिरण्यो.-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्ती' (स्वा० आ० से०) । 'आयादय -' (३) ३।३।३१) इति णिङभावे क्तिम् (३) ३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छाया' ।

रक्षणाणे

रक्षगः (स्त्री) राणाः (२ पु), 'रक्षा'के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ 'रक्ष पालने' (स्वा० प० से०) । 'यजयाव-' (३) ३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'वैङ् पालने' (स्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३) ३।३।१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षणस्य' ।

रणः क्वणो

रणः, क्वणः (२ पु), 'ध्वनि करने' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (स्वा० प० से०) । 'वक्षिरण्यो.' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । ['रण. कोरी क्वणे पृति समरे पुनपुसकम्' इति मेदिनी, ४६।२५) ॥ (१) ॥*॥ क्वणनम् । 'क्वण शब्दे' (स्वा० प० से०) । 'क्वणो वीणा-याम्' (३) ३।३।६५) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्द-करणस्य' ।

व्यथो वेधे

व्यथः, वेधः (२ पु), 'धेदने' के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ व्यथनम् ॥ व्यथ ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यथनयो -' (३) ३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । षच् (३) ३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ।

पचा पाके

पचा (स्त्री), पाकः (पु), 'पकने'के २ नाम हैं ।

अथेति ॥ पचनम् । 'डुपचप् पाके' (स्वा० उ० अ०) । पित्वादङ् (३) ३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ षच् (३) ३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ।

१ अथ 'कान्ति'शब्द इच्छार्थक, यथा 'कमु कान्ती' इत्यत्र । अत एव 'यो अतस्सुहायत्तेष्वामृतत्वप्रभुत्वयोः । वशा नापि बन्धयग्यां हस्तिग्यां दुहित्येपि ॥' इति हैमः (२।५।६६) ।

२. 'रक्षा' इत्यपठ' इति की० स्वा० ।

हवो हूतो

हव (पु) हृत्ति (स्त्री), पुकारने या बुलाने के २ नाम हैं ।

हेति ॥ ह्वानम् । ह्व ह्यस्पर्शाया शब्दे च (भ्वा० उ० ८०) । भावेऽनुपसर्गस्य (३।३।७५) इत्यप सप्रसारण च । [ह्य आङ्गाह्वाराह्वाने वनि मेदिनी १५९।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे आह्वानस्य ।

घरो वृतौ ॥ ८ ॥

घर (पु) वृत्ति (स्त्री), 'तप, सेवा आदिसे प्रसन्न होकर दक्षता गुरु आदिके वरदान देने' के २ नाम हैं ।

वेति ॥ वरणम् । वृञ् वरणे (स्वा० उ० से०) । ग्रहवृह- (३।३।५८) इत्यप् । [यत्कात्य —] तपोभि रिष्यते यस्तु दक्षभ्य स वरो मत । (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वेष्टनसम्भवयो ।

ओष प्लोषे

ओष, प्लाप (२ पु), 'दाह' के २ नाम हैं ।

ओष इति ॥ ओषणम् । उप दाह (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्लोषणम् । 'लुप दाहे (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दाहस्य ।

नयो नाये

नय, नाय (२ पु), 'नीति' के २ नाम हैं ।

नेति ॥ नयनम् । नय गतो (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । सज्ञापुवक्त्वान् वृद्धि । यद्वा-णीञ् [प्रापणे] (भ्वा० उ० अ०) । ए० च (३।३।५६) । न्वचिदपवा दविपयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविधते ॥ (१) ॥ * ॥ णीञ् प्रापणे (भ्वा० उ० अ०) । श्रिणीयुवो- (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे नीतेः ।

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्यानि, जीर्णि (२ स्त्री), 'पुराना होने' के २ नाम हैं ।

ज्येति ॥ ज्यावम् । ज्या घयोहानौ (ऋषा० प० अ०) । ग्लाम्लायाहाभ्यो नि (वा० ३।३।९५) [ज्यानिर्जीर्णौ च हानौ च ऋति यामपि योपिति ' इति मेदिनी ८३।७] ॥ (१) ॥ * ॥ जरणम् । जृष घयो हानौ (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । ऋत्वा विभ्य क्तिन्प्रश्नावद्धा० च (वा० ८।२।४४) । रदाभ्या न्- (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जीणत्वस्य ।

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रम (पु), भ्रमि (स्त्री) 'भ्रमण करने' के २ नाम हैं ।

भ्रति ॥ भ्रमणम् । भ्रमु भ्रनवस्थाने (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । नोदात्तोपदेशस्य- (७।३।३४) इति वृद्धयभावात् । -मिर्त्वाडस्व - इति मुकुटस्तु चि त्य । णि-व्यस्य प्रवृत्त (१) ॥ * ॥ इवकृ०यादिभ्य (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भ्रमणस्य ।

स्फातिवृद्धौ

स्फाति, वृद्धि (२ स्त्री), 'बढ़ने' के २ नाम हैं ।

स्फेति ॥ स्फापी वृद्धौ (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । स्फातिवृद्धि प्रसारो ना इति बोधला क्तित ॥ (१) ॥ * ॥ वधनम् । वृधु वृद्धौ (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वृद्ध ।

प्रथा रथातौ

प्रथा, रथाति, (२ स्त्री) 'प्रसिद्धि क' के २ नाम हैं ।

प्रति ॥ प्रथनम् । प्रथ प्रथयाने (भ्वा० आ० से०) । भिदाच्छ- (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ ध्यानम् । स्या प्रकपने (अ० प० अ०) । चक्षिहादेशो [२।४।५४] । वा । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्याते ।

सृष्टि पृष्ठी

सृष्टि, पृष्ठी (२ स्त्री), 'सर्पक करने' के २ नाम हैं ।

स्रिष्टि ॥ स्रश्नम् । स्रुष स्रस्पर्शे (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ पचनम् । पृची स्रपके (ह० प० से०) । क्तिन् (३।४।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्रश्नस्य ।

स्नव स्रवे ॥ ९ ॥

स्नव, स्रव (२ पु) 'धीरे धीरे चुने' के २ नाम हैं ।

स्नेति ॥ स्नवनम् । ण्यु प्रस्रवणे (अ० प० से०) । ऋदोरप (३।३।५७) ॥ (१) ॥ * ॥ लु गतो (भ्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रस्रवणस्य ।

विधा समृद्धौ

पृधा (विधा), समृद्धि (२ स्त्री) 'बढ़ने क' के २ नाम हैं ।

वीति ॥ विधानम् । [ह्र] धाव् [धारणपोषणयो] । (जु० उ० अ०) । आतश्च- (३।३।१०६) इत्यङ् ।

१ भिदादावस्य पाठाभावेनेयमुचितरसगता । भ्वादी घटादथ पित इति गणमृषोक्तत्वा विरुद्धेनैव सिद्ध भिदादौ तत्पाठस्य कल्पनमप्यनुचितमेवेति ।

'विधा गजानने ऋद्धो च' [प्रकारे वेतने विधौ] (इति भेषिनी) [८०।७०] ॥ * ॥ क्वचित् 'एषा' इति पाठ । 'एष वृद्धो' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्य् ॥ (१) ॥ * ॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धो' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धनसम्पत्तेः' ।

स्फुरणे स्फुरणा

स्फुरणम् (न), स्फुरणा (स्त्री), 'फरकने' के २ नाम हैं । स्फुरेति ॥ 'स्फुर स्फुरणे सचलने च' कुटादि । ल्युट् (३।३।११५) । (धातुपाठे) अदुपघपाठे 'स्फु[स्फ]-रणम्' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ स्वार्थव्यग्राद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकरवाद्य गुणः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ।

प्रमितौ प्रमा ।

प्रमितिः, प्रमा (२ स्त्री), 'व्यथार्थं ज्ञान' के २ नाम हैं । प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'हुमिक् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'माद् माने (दि० आ० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यद् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रमाज्ञानस्य' ।

प्रसूतिः प्रसवे

प्रसूतिः (स्त्री), प्रसवः (पु), 'व्या पैदा करने' के २ नाम हैं ।

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।१७) ॥ * ॥ 'पु प्रेरणे (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रसवनस्य, प्रेरणस्य वा' ।

श्च्योते प्राधारः

श्च्योतः, प्राधारः (२ पु), 'पानी आदिके धारासे चूने या वहने' के २ नाम हैं

श्च्यविति ॥ श्च्योतनम् । 'श्च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रघरणम् । 'घु क्षरणदीप्तयोः' (जु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वीथं ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'क्षरणस्य' ।

क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

क्लमथः, क्लमः (२ पु), 'श्लानि, खेद' के २ नाम हैं । क्लेति ॥ क्लमनम् । 'क्लमु श्लानौ' (दि० प० से०) । 'श्लमादिभ्योऽप्यच्' (१) ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) 'नोदा-

१. 'ओणादिकोऽप्यथच्' । 'क्लमद्युरित्यपपाठ' इति स्वामी ।

सोपदेश-' (७।३।३४) इति वृद्धिनं ।—मित्वाद्स्वस्वम्—इति मुकुटस्तु चित्तयः । मित्वा णो ह्रस्वविधानात् ॥ (२) द्वे 'श्लाने' ।

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षः, अतिशयः (२ पु), 'उत्कर्ष, बढ़ाई' के २ नाम हैं ।

[उदिति] ॥ उत्कर्षणम् । 'कृप विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयनम् । शीठः [स्वप्ने' (अ० मा० से०)] । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ द्वे 'उत्कर्षस्य' ।

सधिः श्लेषे

सन्धिः, श्लेषः (२ पु), 'जोड़, मेल' के २ नाम हैं ।

[समिति] ॥ संघानम् । घाद्य 'उपसर्गं घोः किः' (३।३।९२) । ['सन्धिर्भेदे सुबङ्गाया भजे सङ्घटनेऽपि च' इति विश्व, = ३।१।५] ॥ (१) ॥ * ॥ श्लेषणम् । 'श्लेष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'संघानस्य' ।

विषय आशये ।

विषयः, आशयः (२ पु), 'आशय, अभिप्राय' के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विसयनम् । 'विष् वधने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'परिनिविभ्यः सेव-' (८।३।७०) इति घः । यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति 'पुत्ति-' (३।३।११८) इति घः । विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुट-टनोक्तम् । तत्र भावप्रशयानामिदं पूर्वापरयोर्दोषनेनाधिकरणार्थस्यानोषिरयात् । ल्युट्प्रसङ्गाच्च । वध्यन्तेऽत्र । 'पुत्ति-' इति 'घ' इत्यस्वानुपयोगाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ शीठः [स्वप्ने' (अ० आ० से०)] । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ * ॥ आश्रय' इति पाठे—'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'आश्रयस्य' ।

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षिपा (स्त्री), क्षेपणम् (न), 'प्रेरणा करने या फेंकने' के २ नाम हैं ।

[क्षीति] ॥ क्षेपणम् । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । भिदाद्यद् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'प्रेरणस्य' ।

नीर्णिर्गिरी

नीर्णिः, गिरिः (२ स्त्री), 'निरालने' अर्थात् 'घोड़ने' के २ नाम हैं ।

[भौरिति] ॥ गिलनम् । 'गु' निगरणे' (तु० प० से०) । कितम् (३।३।१४) । 'ऋत्वादिभ्य कितन्निष्ठा-
वत्' [वाच्यः] (वा० ८।२।४४) ॥ (१) ॥ * ॥
'द्वक्कृष्णादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्त्री-
त्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'लियाम्' इत्यधिकारात् ॥
(२) ॥ द्वे 'गिलनस्य' ।

गुरण'मुद्यमे ॥ ११ ॥

गुरणम् (न), उद्यम (पु), 'उद्यम, उद्योग'के २
नाम हैं ।

[गुरेति] ॥ 'गुरी उद्यमे' (तु० प० से०) । कुटादि
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्यमनम् । 'यम
उपरमे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापू-
वंकत्वाद् वृद्धयभावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'भाराद्युद्यमनस्य' ।
उन्नाय उन्नये

उद्याय, उद्यय (२ पु), 'उन्नति या उद्वा' के २
नाम हैं ।

[उन्नेति] ॥ उन्नयनम् । 'अवोदीनय' (३।३।२६)
इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ 'अवचिदपवादिपये उत्तरांगोऽभि-
निविद्यते' इत्यच् (२) ॥ * ॥ द्वे 'उन्नयनस्य' ।

श्रायः श्रयणे

श्राय (पु), श्रयणम् (न), 'सेवा' के २ नाम हैं ।

[श्रैति] ॥ श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'श्रिणीमुवो-' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ द्वे 'सेवाया' ।

जयने जयः ।

जयनम् (न), जय (पु), 'जीत, शिजय'के २ नाम हैं ।

[जयेति] ॥ जि जये' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'जयस्य' ।

निगादो निगादे

निगाद, निगद (२ पु), 'स्पष्ट कहने के २ नाम हैं ।

[नीति] ॥ निगदनम् । 'गद व्यक्तताया वाचि' (भ्वा०
प० से०) । 'नी गद-' (३।३।६४) इत्यन् वा ॥ (१)
॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गदनस्य' ।

१. 'कुटादित्वाद् गुरणमाहु । धुरादेर्गौरणमपि ।
इति स्वामी । 'गुरण—' इति पाठान्तरम्
२ अथ उद्यमे' (ग०) इति निपातनादुद्यम' इति
सीरस्वामी ।

मादो मदे

माद, मद. (२ पु), 'मद, हर्ष'के २ नाम हैं ।

[मेति] ॥ मदनम् । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
'मदोऽनुप-' (३।३।६७) इत्यप ॥ (१) ॥ * ॥ 'मध-
मादस्ययो -' (६।३।१६) इति निर्देशात् 'वचचिदपवाद-'
इति न्यायाद्वा घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'हर्षस्य' ।

उद्देग उद्धमे ॥ १२ ॥

उद्देग, उद्धम (२ पु), 'घबराहट'के २ नाम हैं ।

[उदिति] ॥ उद्धेजनम् । 'ओविजी भयवलनयो'
(तु० अ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥
उद्भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । 'नोदास्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धि ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'उद्धेजनस्य' ।

विमर्दन परिमले

विमर्दनम् (न), परिमल (पु), 'शरीरमें कुङ्कुम,
चन्दन या उबटन आदिको लगाने'के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ 'घृद सौदे' (कया० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ परिमलनम् । 'मल
मारणे' (भ्वा० अ० से०) । घञ् (३।३।१८) । सत्रा
पूर्ववत्त्वात् वृद्धि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'कुङ्कुमादिमर्दनस्य' ।

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपत्ति (स्त्री), अनुग्रह (पु), 'अनुग्रह' अर्थात्
भलाई करने या धुराईसे बचाने'के २ नाम हैं ।

[एति] ॥ अभ्युपपदनम् । 'पद गतो' (दि० अ०
अ०) । कित् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'अनुग्रहणम् ।
ग्रह उपादाने' (कया० उ० से०) । 'ग्रहवृत्-' (३।३।
५८) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'हितमपादानाहितनिवा-
रणप्रवृत्ते' ।

निग्रहस्तु निरोधः' स्यात्

निग्रह, निरोध (२ पु), 'निग्रह' अर्थात् 'धुराई करने
और भलाईसे बचाने (रोकने) का १ नाम है ।

[नीति] ॥ निग्रहणम् । धप् (२।३।५८) । [निग्रही
भक्तसेऽपि स्वानुमर्षादाया च बन्धने' इति मेदिनी, [१७६]
१७] ॥ (१) ॥ * ॥ निरोधनम् । 'हविर् आवरणे'

१. —'विरोध स्यात्' इति पाठान्तर स्वामिग्रन्थे ।
'निरोध' इति पाठयम् । विग्रहो विरोध इति वा' इति
स्वामी ।

(६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'निरोधस्य' ।

अभियोगस्त्वभिप्रद् ॥ १३ ॥

अभियोगः, अभिप्रद् (२ पु), 'युद्ध आदिमं ललकारने'
के २ नाम है ।

[अभीति] ॥ अभियोजनम् । 'युञ्जिर् योगे' (६०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिप्रह-
णम् । अण् (३।३।५८) । 'अनुग्रहोऽभिप्रहणेऽप्यभियोगे च
गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य' ।

मुष्टिचन्धस्तु संग्राहः

मुष्टिचन्धः, संग्राहः (२ पु), 'गुह्यी बौधने या प्रतिमल्ल
आदिको पकङ्घने'के २ नाम है ।

[मुष्टाति] ॥ मुष्टेबन्ध ॥ (१) ॥ * ॥ सप्रहणम् ।
'समि मुष्टो' (३।३।३६) इति ग्रहेश्वरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे
'मुष्टिचन्धनस्य' ।

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बः, डमरः, विप्लवः (३ पु), 'प्रलय, लूटना (ढाका),
या हथियारोंकी लड़ाई'के ३ नाम है । (जिसे बालक रस्सी
लपेटकर नचाते हैं, उस 'लट्टू' अर्थमें भी 'डिम्ब' शब्दका
प्रयोग श्रीहर्षने नैपथ्यचरितमें किया है) ।

[डीति] ॥ डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () ।
घञ् (३।३।१८) । -'डोड विहायसा गतो (दि० आ०
अ०) । डयनं विद्वद् डिम्बम् । उणादिनिपात -इति मुकु-
टस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुक्कसेऽपि डिम्ब प्लीहनि
विप्लवे' इति रभसः । ['डिम्ब एरण्डभययोविप्लवे प्लीह
पुष्पुते' इति हैम, २।३०८] ॥ (१) ॥ * ॥ 'डम' इति
शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलका-
द्वयत्वं क० ॥ (२) ॥ * ॥ विप्लवनम् । स्तुङ् गतो'
(स्वा० आ० अ०) । 'श्रुदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥ * ॥
त्रीणि 'घातकतुण्डनादे' । अक्षरकलहस्य-इति स्वामी ।

बन्धनं प्रसित्तिश्चरः

बन्धनम् (न), प्रसितिः (स्त्री), चार (पु), 'बन्धन'
के ३ नाम है ।

[बन्धेति] ॥ 'बन्ध बन्धने' (ऋषा० प० अ०) ।
स्तुट् (३।३।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसयनम् । 'पिञ्
बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२)

१. तद्यथा—'बालेन नक्षत्रं समयेन युक्तं रौप्यं लस-
ह्विम्बमिवेन्दुविम्बम्' इति नैपथ्यचरिते (२२।५३) ।

॥ * ॥ चरणम् । 'चर गतो' (स्वा० प० से०) । अनेका-
र्थत्वाद् बन्धने । घञ् (३।३।१८) । 'बन्धापसर्पोश्चारः'
इति रुद्र ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'बन्धनस्य' । मुकुटस्तु—
बन्धनसाधनरज्जुनिगडादे -इत्याह । तत्र । भावप्रकरणात् ।
स्वामी तु—'चारस्याने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां
चतुर्णां पर्वोपतामाह । स्वरति । 'सृष्ट शब्दोपतापयोः'
(स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१३४) । प्रजाघण् (५।
४।३८) ।

स्पर्शः स्पष्टोपतत्परि ॥ १४ ॥

स्पर्शः, स्पष्टा, उपतता (३ पु), 'संतत या उपताप
रोगसे पीडित'के ३ नाम हैं ।

[स्पर्श इति] ॥ स्पृशति । 'स्पृश वाधनस्पर्शानयो.'
(चु० आ० से०) । 'पदरुज्ज-' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश
उपतामे' (वार्ति०) इति कर्त्तरि घञ् ॥ * ॥ ('स्पृश') इति
रेफहीनपाठे तु 'स्पृश-स्पर्श-बाधनयो' (स्वा० उ० से०)
इति घातोरेच् (३।३।१३४) । ['स्पृशं वगश्चरे दाने
स्पृशने स्पर्शके रुचि' इति हैम, २।५६८] ॥ (१) ॥ * ॥
स्पृशति । वृच् (३।३।१३३) । 'अमुदात्तस्य च-' (६।१।
४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥ * ॥ उपतपति । 'तप संतापे'
(स्वा० प० अ०) । वृष् (३।३।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥
यद्वा-स्वरस्पर्शोभवि घञ् । स्पष्टोपतत्प्रेभवि 'कृत्यत्युटो
बहुलम्' (३।३।१३३) इति वृच् । भावप्रकरणानुरोधात्
॥ * ॥ त्रीणि 'संततस्य' 'सतापस्य वा' ।

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकारः, विप्रकारः (२ पु), 'अपकार, बुराई'के २ नाम हैं ।

[नीति] ॥ निकृष्टीकरणम् । कृष्टो घञ् (३।३।१८) ।
'निकारः स्यात् परिभवे चान्यम्योत्प्रेयोऽपि च' इति
घरणि ॥ (१) ॥ * ॥ विप्रकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'अपकारस्य'

आकारत्विच्छ इक्षितम् ।

आकारः, इक्ष (२ पु), इक्षितम् (न), 'मत्तलवके
अनुसार चेटा'के २ नाम हैं ।

[आकेति] ॥ आकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
॥ * ॥ इक्षनम् । 'इक्षि गतो' (स्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ['इक्ष्णः स्यादिकृतेऽद्भुते । सामजङ्गमभो-
श्चापि' इति हैम, २।३०-३१] ॥ (२) ॥ * ॥ क्तः (३।३।
११४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुष्णचेटायाः' ।
परिणामो विचारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणामः, विकारः (२ पु), विकृतिः, विक्रिया (२ स्त्री),
'विकार, स्वभावके बदलने'के ४ नाम हैं ।

[पिति] ॥ परिणमनम् । 'णम प्रह्व' (भ्वा० प० ख०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ २ ॥ विकरणम् ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ विकरणम् । क्तिन् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ 'कृष्ण. घ. च' (३।३।१००) ॥ (४) ॥ चरवारि 'प्रकृतेरन्यथाभावात्स्य' । द्वयो साम्य स्वीत्वात् ।

अपहारस्त्वपचयः

अपहारः, अपचय (२ पु), 'छीन छेने या घटने' के २ नाम हैं ।

[अपेति] ॥ अपहरणम् । हञ् हरणे' (भ्वा० उ० ख०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ द्वे 'अपहरणस्य' ।

समाहारः समुच्चयः ।

समाहारः, समुच्चयः (२ पु), 'बटोरने, इट्टा या ढेर करने' के २ नाम हैं ।

[सेति] ॥ समाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ समुच्चयनम् । 'विद्य चयने' (श्वा० उ० ख०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ द्वे 'राशोकरणस्य' ।

प्रत्यहार उपादानम्

प्रत्याहारः (पु), उपादानम् (न), 'इन्द्रियोंको अपने (इन्द्रियोंके) विषयोंसे हटाकर वशीभूत करने' के २ नाम हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रत्याहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ उपादानो स्तुट् (३।३।१५) ॥ (२) ॥ द्वे 'स्वविययेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ।

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहारः, परिक्रमः (२ पु), 'टहलने' के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विहरणम् । घञ् (३।३।१८) [विहारस्तु जिनालये । कीलाया भ्रमणे स्व-भ्ये' इति हैम, २। ६३८-६३९] ॥ (१) ॥ परिक्रमणम् । 'कमु पादवि-क्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तो-पदैव-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥ द्वे श्रीहा-र्यसचरणस्य' ।

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहारः (पु), अभिग्रहणम् (न), 'सुरागे' के २ नाम हैं ।

[अभीति] ॥ अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ अभिग्रहणम् (३।३।१५) ॥ (२) ॥ द्वे 'आभिमुख्येन ग्रहणस्य' ।

निर्हारोऽभ्यवर्षणम् ।

निर्हारः (पु), अभ्यवर्षणम् (न), 'पैर आदिमें चुभे (गड़े हुए) कटि आदिको निकालने' के २ नाम हैं ।

[निरिति] ॥ निहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ अभ्यवर्षणम् (३।३।१५) ॥ (२) ॥ द्वे 'घासादेयुक्तघा निःसारणस्य' ।

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहारः, अनुकारः (२ पु), 'अनुकरण (नकल) करने' के २ नाम हैं ।

[अनुक्ति] ॥ अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ अनुकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ द्वे 'सदस्यकरणस्य' ।

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययः (पु), 'घनादिके त्वर्च होने' का १ नाम है ।

[व्यपेति] ॥ व्ययनम् । 'व्यय वित्तवपु सयं' (उ० उ० से०) अदगत । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥ एक 'प्रव्याचपगमस्य' ।

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवाहः (पु), प्रवृत्तिः (स्त्री), 'पानी आदि तरल पदार्थोंके निरन्तर बहने' के १ नाम है ।

[प्रेति] ॥ प्रवहणम् । 'वह प्राणेषु' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ['प्रवाहस्तु प्रवहाराण्युपेययो । इति हैम, ३।८।१०] ॥ (१) ॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।१५) ॥ (२) ॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्ते' ।

प्रवहो गमन बहिः ।

प्रवहः (पु), 'जलादिके बाहर निकलने' के २ नाम हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रकृष्टो वह । 'गोचरसचर-' (३।३।११) इति साधु । 'प्रवहस्तु बहिर्वाशामातस्त्रिप्रभेदयो' इति विश्व' (मेदिनी) [१७।२०] ॥ (१) ॥ एक 'बहिर्वाशया' ।

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियामः, वियमः, यामः, यमः, संयामः, संयम (६ पु), 'संयम' अर्थात् 'योगके संयमनामक अज्ञ-विशेष' के ६ नाम हैं ।

[वीति] ॥ वियमनम् । यम समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यम् वा । चादनुपमगोऽप्यम् वा । पयो घञ्

१ विश्वे पुस्तकद्वये 'प्रवह शब्दस्य विवरणानुपलब्धे-रथ 'मेदिनी'त्येव पाठः समुचितः ।

['यमः काले च यमजेऽप्यहिंसादिषु पञ्चसु । सयमे यमने
 प्वाहृक्षे' इति 'यामो प्रहरसंयमो । इति च हेम', २।३३६]
 ॥ (१) ॥ २ ॥ (२) ॥ ३ ॥ (३) ॥ ४ ॥ (४) ॥ ५ ॥ (५)
 ॥ ६ ॥ (६) ॥ ७ ॥ 'पट् संयमनस्य' । स्वामी तु-द्धे विवि-
 धयमनस्य, 'हे' 'उपरतिमाचस्य,' हे 'सयमनस्य'—इत्याह ।

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाकर्म (न), अभिचार. (पु), 'हिंसा आदि करने'
 के २ नाम हैं ।

[हिंसेति] ॥ हिंसाकर्म कर्म । द्राकपाश्रिवादि. (वा०
 २।१।७८) ॥ (१) ॥ ७ ॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।
 १८) ॥ (२) ॥ ७ ॥ हे 'मारणादिक्रियायाः' ।

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागर्या (स्त्री), जागरा (स्त्री), 'जागने' के २ नाम हैं ।

[जिति] ॥ जागरणम् । 'जागर्त रकारो वा' (वा०
 ३।३।१०१) । पक्षे (से) यच् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽपि-'
 (७।३।८५) इति गुण ॥ (१) ॥ १० ॥ (२) ॥ १० ॥ भावे
 घञि पृति ['जागर' अपि] ॥ १० ॥ हे 'जागरण्य' ।

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यहः

विघ्नः, अन्तरायः, प्रत्यहः (३ पु), 'विघ्न'के ३ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विघ्ननम् । घञर्थे क. (वा० ३।३।५८)
 (१) ॥ १० ॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् ।
 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतो' (अ० प०
 अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।२।५६) वा ॥
 (२) ॥ १० ॥ प्रत्यहन्तम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ १० ॥
 व्रीणि 'विघ्नस्य' ।

स्यादुपघ्नोऽन्तिक्राश्रये ॥ १९ ॥

उपघ्नः, अन्तिक्राश्रयः (२ पु), 'समीप रहने, आश्रय
 करने' के २ नाम हैं ।

[स्यादिति] ॥ उपघ्नते । उपहनत वा । 'उपघ्न
 आश्रये' (३।३।८५) इति साधु. ॥ (१) ॥ १० ॥ अतिके
 आश्रियते, आश्रयण वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२)
 ॥ १० ॥ हे सनिहिताश्रयस्य 'आश्रयणस्य वा' ।

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशः, उपभोगः (२ पु), 'उपभोग' के २ नाम हैं ।

१. "इच्छा" इति सूत्रे 'जागर्त रकारो वा वक्तव्य.'
 इति (वा०) पक्षे क्यप् । 'जाग्रोऽपिचिण्णमुद्धिस्तु' इति
 गुण. । घञ तु 'जागर' इति स्वामी । 'जाग्रिया, जागति.'
 इत्यपीति बोध्यम् ।

[निरिति] ॥ निर्वेशनम् । विशेषार्थञ् (३।३।१८) ॥
 (१) । ['निर्वेशस्तु पुमान् भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च'
 इति मेदिनी, १६४।२२] ॥ १० ॥ उपभोजनम् । 'भुज पा-
 लनाभ्यवहारयोः' (ह० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥
 (२) ॥ १० ॥ हे 'उपभोगस्य' ।

परिसर्पः परिक्रिया ।

परिसर्पः (पु), परिक्रिया (स्त्री), 'परिचार आदि
 इष्टजनने विरे रहने' के २ नाम हैं ।

[परीति] ॥ समन्तात् सर्पणम् । 'सृष्ट्वा गतो' (भ्वा०
 प० से०) । घञ् [३।३।१८] ॥ (१) ॥ १० ॥ परिकरणम् ।
 'कृजः ल च' (३।३।१००) । रिद्ध् सयगिलद्धु' (७।४।२८)
 ॥ (२) ॥ १० ॥ हे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ।

विधुरं तु प्रविश्लेषे

विधुरम् (न), प्रविश्लेषः (पु), 'परिचार आदि इष्ट-
 जनसे अलग होने' के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ विघाता धू रानमारः । 'कृत्वापूर्' (५।
 ४।७४) इत्य ॥ (१) ॥ १० ॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आ-
 लिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'विकल्पेऽपि
 च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेष. [३।३।
 ३७२] ॥ (२) ॥ हे 'विश्लेषस्य' ।

अभिप्रायदृष्टन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रायः, दृष्टन्दः, आशयः (३ पु), 'आशय, भाव,
 मतलब' के ३ नाम हैं ।

[अभीति] ॥ अभिप्रयगम् । 'भीव् तपणे' (ऋपा०
 उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ १० ॥ दृष्टन्दम् ।
 'छदि संवरणे' (छ० प० से) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
 ॥ १० ॥ आशयनम् । 'क्षीद् [स्वप्ने]' (अ० आ० से०) ।
 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥ १० ॥ व्रीणि 'अभिप्रायस्य' ।
 संक्षेपणं समसनम्

संक्षेपणम्, समसनम् (२ व), 'संक्षेप (लाघव, शोका,
 हलका) करने' के २ नाम हैं ।

[सतिनि] ॥ सक्षिपेत्सुट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ १० ॥
 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
 (२) ॥ १० ॥ हे 'सक्षेपस्य' ।

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्था (स्त्री), विरोधनम् (न), 'विरोध करने' के
 २ नाम हैं ।

[पर्येति] ॥ पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो' (३।३।
 १०६) इत्य ॥ (१) ॥ १० ॥ 'खिच् वावरणे' (ह० उ०
 अ०) । ल्युट् [३।३।११५] ॥ (२) ॥ १० ॥ हे 'विरोधस्य' ।

परिसर्या परीसार.

परिसर्या (स्त्री), परीसार (पु), 'सत्र तरफ जाने' के २ नाम हैं ।

[परीति] ॥ परिसरणम् । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचयीपरिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ।

स्याद्वास्या त्वासना स्थिति' ॥ २१ ॥

आस्या, आसना, स्थिति (३ स्त्री), 'टिक्वाव या स्थिति' के ३ नाम हैं ।

[स्यादिति] ॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (ङ० आ० से०) । प्यत् (३।१।१३३) । ['आस्य मुखभवे मुखे । सुधा-तरास्या तु स्थि याम्' इति हेम, २।३।४८-३४९] ॥ (१) ॥ * ॥ प्यास-' (३।३।१०६) इति युच् ॥ (२) । स्थानम् । 'ठ्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्यामा-' (३।३।१५५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'आसनस्य' ।

विस्तारो विप्रहो व्यामः

विस्तर, विप्रह, व्यास (३ पु), 'फेंटाव'के ३ नाम हैं ।
[वीति] ॥ विस्तरणम् । 'स्तृव आच्छादने' (प्रघा० उ० से०) । 'प्रघने वाषण्ये' (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ विप्रहणम् । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । [विप्रह कायविस्तारविभागे ना, रणेऽस्त्रियाम् ।' इति मेदिनी, १७६।२३] ॥ (२) ॥ * ॥ व्यसनम् । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'विस्तारस्य' ।

स च शब्दस्य विस्तर ।

विस्तर (पु), 'शब्दके फलाय'का १ नाम है ।

[स इति] ॥ स न व्यास । 'न्दोरप् (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'शब्दविस्तरस्य' ।

स्यादन्मर्दनं संवहनम्

मर्दनम्, संवहनम् (२ न), 'गरीरको दवाने' के २ नाम हैं ।

[स्यादिति] ॥ मृद क्षोदे' (ऋघा० प० से०) । वृद्ध (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'वह प्रमाणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थेण्यन्तात्त्वृद्ध (३।३।११५) ।—'वाह-

१ 'सवाहनम्' इति पाठ मत्वा 'सवाहनं स्वर्णसुसम्' इति सल्लक्ष्य स्वाम्याह । कालिदासोऽपि—'सम्भोगागते राममुपचितौ हस्तसवाहनानाम्' इत्याह (मेघ० उ० ३३) ।

नमाहिंसात्' (टा।४।८) इति निपातनादीर्घे । [सवाहनम्] —इत्येवे ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पादमर्दनादे' ।

विनाश स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनाश (पु), अदर्शनम् (न), 'अन्सर्धान होने या क्षिप जाने' के २ नाम हैं ।

[चाति] ॥ विनशानम् । 'णस अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ दर्शनस्य अभाव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तिरोधानस्य' ।

संस्तवः स्यात्परिचय'

सस्तव, परिचय (२ पु), 'परिचय'के २ नाम हैं ।

[समिति] ॥ सस्तवनम् । 'दुञ् स्तुतो' (ङ० प० अ०) । 'न्दोरप् (३।३।५७) ॥ (१) ॥ * ॥ सम्प्रता च्चयनम् । चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरप्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परिचयस्य ।

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसर (पु), विसर्पणम् (न), 'घान (ब्रग) आदि के घाला (फेंटाव)'के २ नाम हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रसरणम् । घृ गतो' (भ्वा० प० से०) । वाहलवादात् ॥ (१) ॥ * ॥ 'सृष्ट गतो' (भ्वा० प० से०) । वृद्ध (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'जगानादिविसरणस्य' ।

नीवाक्रस्तु प्रयामः स्यात्

नीवार, प्रयाम (२ पु), 'धान्य आदिको मुकन्नित करने के २ नाम हैं ।

[नीति] ॥ निवचनम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति दीर्घ ॥ (१) ॥ * ॥ प्रयमणम् । यमेर्षञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पाम्यसच यस्य, क्रयादरस्य या' ।

सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥

सन्निधि (पु), सन्निकर्षणम् (न), 'पास, समीप करने'के २ नाम हैं ।

[समिति] ॥ सन्निधानम् । धाल 'उपसर्ग घो कि' (३।३।९२) । ['सन्निधिरन्तिके । प्रत्यक्षे च' इति हेम ३।३।७९] ॥ (१) ॥ * ॥ वृषेर्लुट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सन्निधानस्य' ।

लघोऽभिलाषो लवने

लव, अभिलाष (२ पु), लवनम् (न), 'कादने'के २ नाम हैं ।

[लेति] ॥ लवनम् । 'लृञ् छेछने' (ऋघा० उ० से०) । 'न्दोरप्' (३।३।५७) । ['लव कालभिति

छिदि । विलासे रामजे लेशे जवाकिजलकपकमणोः । गोपु-
च्छलोमस्ववि च' इति हैम., २।५४८-५४९] ॥ (१)
॥०॥ 'निरभ्यो. पूनोः' (३।३।५८) इति घञ् ॥ (२)
॥०॥ ल्युट् (३।२।११५) ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'छेदनस्य' ।

निष्पावः पवने पव ।

निष्पावः (पु), पवनम् (न), पवः (पु), 'धान आदि
असको ओसाने या सूप आदिसे फटककर भूसा अलग
करने' के ३ नाम हैं ।

[निष्पेति] ॥ निष्पवनम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥०॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ अण्
(३।३।१७) ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'धान्यादीनां बहुली-
करणस्य' ।

प्रस्तावः स्याद्वसरः

प्रस्तावः, अवसरः (२ पु), 'अवसर, प्रसङ्ग, प्रस्ताव'
के २ नाम हैं

[प्रेति] ॥ प्रस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतो' (अ० प०
अ०) । 'प्रे द्रुस्तुल्लव.' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१)
॥०॥ अवसरणम् । 'मृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । बाहुल-
कावप् ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'प्रसङ्गस्य' ।

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसरः (पु), सूत्रवेष्टनम् (न), 'कपदा धुननेके
लिये जुलाहा आदिके सूत लपेटने (ताना-पाई करने) के
२ नाम हैं ।

[त्रैति] ॥ त्रसनम् । 'त्रसो उद्वेगे' (दि० प० से०) ।
वरम् बाहुलकादोपाधिक । त्रसेभंदादिस्वावरम्—इति
मुकुटस्त्वपाणिनीय. ॥०॥ 'तसर.' इति पाठे—'तन्युविभ्या
वसरन्' (उ० ३।७५) ॥ (१) ॥०॥ (२) ॥०॥ द्वे 'सूत्रस्य
वेष्टनक्रियायाः' ।

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजनः, उपसरः, (२ पु), 'पहली बार गर्भ धारण' के
२ नाम हैं ।

[प्रजेति] ॥ प्रजननम् । 'जनी' [प्रादुगवि] (दि०
आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जनिवधोः' (७।३।३५)
इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥०॥ उपसरणम् । 'मृ गतो' (भ्वा०
प० अ०) । 'प्रजने सत्ते' (३।३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥०॥
द्वे 'प्रथमगर्भप्रहणस्य' ।

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयः, प्रणयः (२ पु), 'प्रेम, प्रीति' के २ नाम हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रश्रयणम् । 'श्रिञ्' [सेवायाम्] (भ्वा०
उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥०॥ 'प्रसर' इति पाठे—
सरतेवाहुलकावप् । 'प्रसरः प्रणये वेगे' (इति मेदिनी)
[३।५।१८१] ॥ (१) ॥०॥ प्रणयणम् । 'णीञ्' [प्रापणे]
(भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥०॥
द्वे 'प्रीत्या प्रार्थनस्य' ।

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धीशक्तिः (स्त्री), निष्क्रमः (पु), 'बुद्धिके सामर्थ्य' के
२ नाम हैं ।

[धीति] ॥ धिय. शक्तिः । साऽष्टधा—'शुश्रूषा
श्रवण चैव ग्रहण धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञान
तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' ॥ (१) ॥०॥ निष्क्रमणम् । 'कमु
पादविशेषे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नो-
दात्तोप-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । 'निष्क्रमो निर्गमे
ख्यातो बुद्धिसपदि निष्क्रम.' इति रुद्रः । ['निष्क्रमो नि-
र्गमे बुद्धिसपत्तो दुष्कुलेऽपि च' इति हैम., ३।४९६] ॥
(२) ॥०॥ द्वे 'बुद्धिनामर्थस्य' ।

अच्छो तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमः (पु न), दुर्गसंचरः (पु), 'किलामें जाने, दुर्ग
(किला) के मार्ग' के २ नाम हैं ।

[अस्तीति] ॥ संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'नो-
दात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥०॥ संच-
रणम् । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । 'पुसि-' (३।३।
११८) इति घ । दुर्गस्य संचर. ॥०॥ घञि तु 'संचार.' ।
'संचारो निर्गमे अगाम्युपव.' इति रत्नकोषः ॥ (२)
॥०॥ द्वे 'दुर्गप्रवेशनक्रियायाः' ।

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमः, प्रयोगार्थः (प्रयोगके पर्यायवाचक सव शब्द ।
२ पु), 'कार्यारम्भमें पहली बार प्रयोग करने या युद्धके लिये
अच्छी तरह उद्योग करने' के २ नाम हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥०॥
प्रयोजनम् । 'युजिर् योने' (क० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।
प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥०॥ 'प्रयुद्धार्यः' इति पाठे—प्रकृष्टं युद्ध-
मर्थोऽयम् । 'प्रत्युत्क्रम. 'प्रयुद्धार्य.' इति भागुरिः ॥ (२)
॥०॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ।

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।

स्यादभ्यादानमुद्घात धारम्भः

प्रक्रमः, उपक्रमः (२ पु), अभ्यादानम् (न), उद्घातः
आरम्भः (२ प), 'आरम्भमात्र' के ३ नाम हैं ।

[प्रति] ॥ प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥
 उपक्रमणम् । ['उपक्रम स्यादुपधाचिकित्सारम्भविभ्रमे'
 इति विश्व, १४।५५] ॥ (२) ॥ * ॥ आभिमुख्येनादान-
 नम् ॥ (३) ॥ * ॥ उद्धनम् । हृष् [हिंसागत्यो] (अ०
 प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णो' (७।
 ३।३२) ॥ (४) ॥ * ॥ आरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा०
 आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'रविजभोरवि' (७।१।
 ६१) इति नुम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आदौ
 'प्रथमारम्भस्य । षोणि 'आरम्भमाप्तस्य'—इत्यग्रे) ।

संभ्रमस्तयरा ॥ २६ ॥

सभ्रम (पु), त्वरा (स्त्री), 'सोभ्रना, जलदीघाजी' के
 २ नाम हैं ।

[समिति] ॥ संभ्रमणम् । भ्रमु अनवस्थाने (दि०
 प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नीतात्तोप-' (७।३।
 ३४) इति न वृद्धि ॥ (१) ॥ * ॥ त्वरणम् । 'जित्वरा
 सभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादय पित' (भ्वा०
 ग०) इति पित्वातिदेशाद् (३।३।१०४) आगेवस्तु त्वरा
 त्वरि' इति वाचस्पति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'स्वराया' ।

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्ध, प्रतिष्टम्भ (२ पु), 'कार्यं आदिमें रुपावट
 पङ्क्तने' के २ नाम हैं ।

[प्रतीति] ॥ प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (कृपा०
 प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिष्टम्भनम्
 'ष्टम्भ रोधे' (सौध) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥
 विष्कम्भ प्रतिबन्धो वियोग इति बोधालित ॥ * ॥ द्वे
 'रोयस्य' ।

अयनायस्तु निपातनम् ।

अयनाथ (पु), निपातनम् (न), 'नीचे झुकने' के २
 नाम हैं ।

[अवेति] ॥ अयनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
 अ०) । 'अवोदीनिय' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥
 पते स्वार्थण्यन्तात्प्लुट् (३।३।११५) ॥ * ॥ 'नि-
 यातनम्' इति पाठे—'यत निकाशोपरकारयो' (बु० उ०
 से०) घानु ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अघोनयनस्य' ।

उपलम्भस्त्वनुभव

उपलम्भ, अनुभव (२ पु), 'अनुभव, प्राप्ति' के २
 नाम हैं ।

[विति] ॥ उपलम्भनम् । इलभप् प्राप्ति (भ्वा०
 आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपमर्गात्त्वलभ्यो'
 (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ अनुभवनम् । 'ऋरो
 र्प्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अनुभवस्य' ।

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भ (पु), विलेपनम् (न), 'बन्दन आदि
 लपेटने' के २ नाम हैं ।

[सेति] ॥ समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
 ॥ * ॥ 'लिप उपदेहे' (बु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।
 ११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कुङ्कुमादिनोपलेशस्य' ।

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलम्भ, विप्रयोग (२ पु), 'अलग होने' के २ नाम
 हैं ।

[वीति] ॥ विप्रलम्भि । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥
 (१) ॥ * ॥ विप्रयोजनम् । 'युजिर् योने' (स्वा० उ०
 अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'रागिर्पोनि-
 योजन[ग]स्य' ।

विलम्भस्तत्त्वितिसर्जनम् ।

विलम्भ (पु), अतिसर्जनम् (न), 'बहुत देने' के २
 नाम हैं ।

[वीति] ॥ विलम्भि । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
 ॥ * ॥ 'वृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।
 ११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'दानस्य' ।

विश्रावस्तु प्रविख्यातः

विश्राव (पु), प्रविख्याति (स्त्री), 'बहुत प्रसिद्धि' के
 २ नाम हैं ।

[वीति] विश्रवणम् । 'धृ श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
 'वी क्षुश्रुव' [३।३।२५] इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवि-
 ख्यानम् । किन् (३।३।९५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धे' ।

अवेक्षा प्रतिजागर ॥ २८ ॥

अवेक्षा (स्त्री), प्रतिजागर (पु), 'किसी वस्तु आदि-
 की निगरानी (देखभाल) करने' के २ नाम हैं ।

[एति] ॥ अवेक्षणम् । ईक्ष दर्शने (भ्वा० आ० से०) ।
 'युरोञ्च हल' (३।३।१०३) इत्य् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति-
 जागरणम् । 'जाय्' [निद्राक्षये] (अ० प० से०) । घञ्
 (३।३।१८) । 'जाश्रोऽविचिण्-' (७।३।८५) इति गुण ॥
 (२) ॥ * ॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ।

१ अस्मिन् सूत्रे 'रभ' धातोर्ब्रह्मणामावादाच्च 'रभेर-
 घञितो -' (७।१।६३) इति सूत्रेण नुमागम पठनीय
 धावीत् ।

निपाठनिपठौ पाठे

निपाठः, निपठः, पाठः (३ त्रि), 'पठने' के ३ नाम हैं ।

[नीति] । निपठनम् । 'पाठ व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नो गदनद-' (३।३।६४) इत्यप् वा, पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'पठनस्य' ।

तेमस्तेभौ समुन्दने ।

तेमः, स्तेमः (२ पु), समुन्दनम् (न), 'पानी आदिसे भींगने' के ३ नाम हैं ।

[तेमेति] ॥ तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ध्दिम आर्द्धि-भावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ 'उन्दी बलेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'आर्द्धिभावस्य' ।

आदीनवास्रवौ क्लेशे

आदीनवः, आस्रवः, क्लेशः (३ पु), 'दुःख' के ३ नाम हैं ।

[आदीति] ॥ आदानम् । 'दीङ् धये' (दि० आ० ष०) । भावे क्त (३।३।१४) । 'स्वाद्य ओदित' (दि० ग०) । 'ओदितघञ्' (८।२।४५) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । घञ् कः (वा० ३।३।५८) इति बाहलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥ * ॥ आस्रवणम् । 'स्रु गतो' (भ्वा० प० ष०) । ऋदोरप् (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ क्लेशनम् । 'निस्रु विधाघने' (कथा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'क्लेशस्य' ।

मेलके संगसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलकः, सङ्गः, सङ्गमः (३ पु), 'मेल, मिलाप' के ३ नाम हैं ।

[मेलेति] ॥ मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ सञ्जनम् । 'पञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ संगमनम् । 'प्रदृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ना मेल संगमो ना वा' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'संगमस्य' ।

संवीक्षणं चिचयनं मार्गणं मृगणां मृगः ।

१. 'आस्रवन्तीग्निवाप्यनेनास्रव । यज्जेना-जीवा-जीवास्रवसंवरनिर्जरवन्धमुक्तय । मत्त पदार्था ।' इति स्वामी ।

२. 'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेपणम्' इत्येके पेटुः ।' इति स्वाम्याह ।

३. 'इच्छा' (३।३।१०३) इति सूत्रस्थेन 'इच्छाप-६८ अ०

संवीक्षणम्, चिचयनम्, मार्गणम् (३ न), मृगणा (स्त्री), मृगः (पु), 'हूँदने, खोजने' के ५ नाम हैं ।

[सविति] ॥ सम्पक् विविधमीक्षणम् । 'ईअ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'मार्गं अन्वेपणे' (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ 'मृग अन्वेपणे' (तु० आ० से०) अदन्त । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'अन्वेपणस्य' ।

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेषः उपगृहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भः, परिष्वङ्गः, संश्लेषः (३ पु), उपगृहनम् (न), 'आलिङ्गन करने या लिपटने' के ४ नाम हैं ।

[पेलि] ॥ परिरम्भणम् । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'रभेश्लिटी' (७।१।६३) इति तुम् ॥ (१) ॥ * ॥ परिष्वञ्जनम् । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । परिनिविभ्य-' (८।३।७०) इति परत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ संश्लेषणम् । 'श्लिप आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ 'गृह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'आलिङ्गनस्य' ।

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

निर्वर्णनम्, निध्यानम्, दर्शनम्, आलोकनम्, ईक्षणम् (५ न), 'देखने' के ५ नाम हैं ।

[निरीति] ॥ वर्णशब्दात् 'सत्वाप-' (३।३।२५) इति णिच् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'व्यै चिन्ता-याम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥ * ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (४) ॥ * ॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'वीक्षणस्य' ।

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

प्रत्याख्यानम्, निरसनम् (२ न), प्रत्यादेशः (पु), निराकृतिः (स्त्री), 'निषेध या खण्डित करने' के ४ नाम हैं ।

रिचयतिरिचयामृगयाटाट्यानामुपसंहयानम्' इति भाष्येण । उक्तपुत्रे—'मृग अन्वेपणे । चुरादावदन्त, अतो लोपा-भावोऽपि, शे यकि णिलोप, 'मृगया' इति सि० कौ० वच-नेन च 'मृगया' शब्दोऽपि ।

१. '—लोकलक्षणम्' इति महेश्वर-सम्मतः पाठः । '—लोकनक्षमम्' इति केचित् ।

[प्रेति] ॥ 'रुपा प्रकल्पने' (अ० प० अ०) । अक्षि-
कादेशो वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'अमु क्षेपणे' (दि० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) । ['निस्सप्त निमुदने । निष्ठी-
वने निरासे च' इति हैम, ५।१८३] ॥ (२) ॥ * ॥ प्रत्या-
देशानम् । दिश अनिसर्जने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।
१८) ॥ (३) ॥ * ॥ निराकरणम् । इञ् ['उकुक्
करणे' (ब० उ० अ०)] क्तिन् (३।३।१५४) ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि 'निराकरणस्य' ।

उपशायो विशासश्च पर्यायशयनार्थं नृ ।

उपशायः, विशासः (२ पु), 'पहरेदार आदिके वारी २
से सोने' के २ नाम हैं ।

[उपेति] ॥ उपशयनम् । विशयनम् । षुपयोगे गते
पर्यायि' (३।३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ पर्या-
येण शयनम् । पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥ * ॥ द्वे 'पर्यायेण
प्रहरकावाशुपशयनस्य' ।

अर्तनं च प्रहलोया च हृणीया च घृगार्थके ॥ ३२ ॥

अर्तनम् (न), अर्तनीया, हृणीया, घृणा (३ स्त्री),
'घृणा' के ३ नाम हैं ।

[अर्तेति] ॥ 'ऋति' लोत्रः । ईयङ् (३।१।३१)
अभावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ ईयङ्पक्षे
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ 'हृणीङ्'
कण्ठवादि । यक् (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
॥ (३) ॥ * ॥ 'भोहो वीज्या जुमुप्सा च हृणीया हृणिपा
घृणा' इति वाचस्पति ॥ * ॥ चत्वारि 'जुमुप्सनस्य' ।

स्याद्वपत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्ययासः, विपर्यासः, व्यत्ययः, विपर्ययः (४ पु), 'उ-
लटा, क्रमरहित' के ४ नाम हैं ।

[स्यादिति] ॥ व्यत्यसनम् । अमु क्षेपणे (दि० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विपर्यसनम् ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ व्यत्यसनम् । 'इण'
[गती] (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥ * ॥
विपर्यसनम् । 'इण्' [गती] (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि व्यतिक्रमस्य' ।

पर्यायोऽतिक्रमस्तेसिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्यायः, अतिक्रमः, अतिपातः, उपात्ययः (४ त्रि),
'अतिक्रम' (क्रमको छोड़कर आगे बढने) के ४ नाम हैं ।

[पर्येति] ॥ पर्ययणम् । 'इण्' [गती] (अ० प०
अ०)] 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ अति-
क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ अतिपातनम् ।

'पल्लु गती' (भ० अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥ * ॥ उपात्ययनम् । 'इण्' [गती] (अ० प० अ०)] ।
'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि अतिक्रमस्य' ।
प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रविश्यासनम् ।

प्रतिशासनम् (न), 'नौरु आदिको बुलाकर कहीं
भेजने या किसी काममें लगाने' का १ नाम है ।

[प्रेषेति] ॥ 'शामु अनुषिष्टौ' (अ० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य' ।

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

संस्तावः (पु), 'यज्ञमें ब्राह्मणोंकी स्तुति करनेके लिये
नियत स्थान-विशेष' का १ नाम है ।

[म इति] ॥ मनेस्य स्तुवत्यत्र । 'पठ्भु, स्तुनी' (अ०
प० अ०) । 'यजे समि स्तुव' (३।३।३१) इति घञ् ॥
(१) ॥ * ॥ एक 'यज्ञ स्तावकद्विजावस्थानभूमि' ।

निधाय तद्भयते यत्र काण्ठे काण्ठे स उद्धनः ।

उद्धनः (पु), 'ठेहा' अर्थात् 'जिस लकड़ीपर रखकर
दूसरी लकड़ीकी छीलते हैं, उस नीचेवाली लकड़ी' का १ नाम
है ।

[नीति] ॥ ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्धनोऽऽवाधानम्'
(३।३।८०) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ ['ठेहा' इत्या-
ह्यस्य] एकम् ।

स्तम्बघनस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्त्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बघनः, स्तम्बघनः (२ पु), 'घास काटनेके हथियार
खुरपा आदि, या तीनीके धानको षटका देकर श्राद्धनेके लिये
बोस या छुरीमें बोधे हुए दौरी आदि वर्तन' के २ नाम हैं ।

[स्तम्बेति] ॥ स्तम्बो हन्यते येन । 'स्तम्बे क च'
(३।३।८३) इति कृपो घनादेशश्च ॥ (१) ॥ * ॥ (२)
॥ * ॥ द्वे 'तृणादिगुच्छो-भूलनमाघनस्य' । — नीवारविप्र-
हणार्थं वृत्तवधपात्रस्य—इत्यन्ये ।

आविधो विध्यते येन

आविधः (पु), 'वर्मा' का १ नाम है ।

[शावीति] ॥ आविध्यते येन । 'व्यथ ताडने' (दि०
प० अ०) । घञ् [क] (अ० ३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥
एव 'अमरमूच्यादे', 'वर्मा' इति व्यातस्य ।

तत्र विष्वक्समे निधः ।

निधः (पु), 'सब तरफसे एक समान जमे या लगाये
हुए वेद आदि' का १ नाम है ।

[तत्रेति] ॥ निधत् हन्यते । 'निधो निमित्तम्' (३।
३।८७) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'तुष्कारोहपरि-
णाहनुदादे' ।

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

उत्कारः, निकारः (२ पु), 'धान आदि अन्नको ओसाने या फटकने' के २ नाम हैं ।

[उदिति] ॥ उत्करणम् । निकरणम् । 'कृ' विक्षेपे' (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ।

निगारोद्गारविशिक्षावोद्ग्राहा निगारणादिपु ।

निगारः, उद्गारः, विशावः, उद्ग्राहः (४ पु), 'निगलने (बौटने), वमन (उबडी, कप) करने, छींकेने और ढकारने'का क्रमशः १—१ नाम है ।

[नीति] ॥ निगरणम् । 'गु' निभरणे' (तु० प० से०) । 'उन्मयोग्रं' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्गरणम् । 'गु' शब्दे' (ऋचा० प० से०) । 'उन्मयो'— (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ विशवणम् । 'टुधु' शब्दे' (अ० प० से०) । 'वो शुध्व' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपदाने' (ऋचा० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना उद्गरणम्, विशवणम्, उद्ग्रहणम् ॥ * ॥ क्रमेणैकैकं [निगरणादीनाम्] ।

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आरतिः, अवरतिः, विरतिः (३ स्त्री), उपरामः (पु), 'रुकने'के ४ नाम हैं ।

[आरेति] ॥ आर्येयम् । आरमणम् । 'रमु' बीडा-याम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ।

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठवृत्तिनिष्ठेवनं निष्ठेवनमित्यभिन्नानि ।

निष्ठेवः (पु न), निष्ठवृत्तिः (स्त्री), निष्ठेवनम्, निष्ठेवनम् (२ न), 'धूँके' के ४ नाम हैं ।

[अथेति] ॥ 'छिडु निरसने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'यत्तु—निष्ठीभ्यति'—इति—विगृह्य—'पचा-

१. अत्र निष्ठवृत्तिनिष्ठेवनम्—' इति पादे द्वादशाधिकमात्राणां सत्त्वेनेय 'विपुलायां' छन्दः । तल्लक्षणम्—'संलक्ष्य गणत्रयमादिमं शकलबोदंयोर्भवति पादः । यस्यास्तां विङ्गलनामो 'विपुला'मिति समाख्याति ॥' इति घृत्तरत्नाकर. (२।४) ।

घञ्—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निष्ठवृत्त्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।१९५) । 'छिडि-पिभ्योर्ल्युटि दीर्घो वा'—इति स्वामी । पुषोदरादित्वाद्वा दीर्घ इति मुकुट. ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'मुखात् श्लेषमिच्छनस्य' ।

जवने जूतिः

जवणम् (न), जूतिः (स्त्री), 'वेग'के २ नाम हैं ।

[जिति] ॥ 'जु' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥ * ॥ विवद् (३।३।९४) । 'ऊतिवृत्ति—' (३।३।९७) इति साधु । (२) ॥ * ॥ द्वे वेगस्य' ।

सातिस्त्ववसाने स्थान्

सातिः (स्त्री), अवसानम् (न), 'समाप्ति'के २ नाम हैं ।

[सेति] ॥ 'पोऽन्तर्गमि' (दि० प० अ०) । विवद् (३।३।९४) । 'ऊतिवृत्ति—' (३।३।९७) इति साधु. ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'समापनस्य' ।

अथ ज्वरे जूतिः ॥ ३८ ॥

ज्वरः (पु), जूतिः (स्त्री), 'ज्वर, बुखार'के २ नाम हैं ।

[अथेति] ॥ ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । सज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धयभावः ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ज्वरस्वर—' (६।४।२१) इत्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ।

उदजनस्तु पशुप्रेरणम्

उदज. (पु), पशुप्रेरणम् (न), पशुओंको हॉकने, छलकारने या किसी तरह प्रेरित करने'के २ नाम हैं ।

[वीति] ॥ उदजनम् । 'अज गतो' (भ्वा० प० से०) । 'समुदोरज पशुपु' (३।३।६९) इत्यप् ।—'अघषपो.' (३।४।५६) इति पर्युदाशादीमावो न ॥ (१) ॥ * ॥ पशुना प्रेरणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ।

अकरणिस्त्यादयः शापे ।

अकरणिः (स्त्री), आदि 'शाप देने'का नाम है ।

[अकेनि] ॥ अकरणम् । 'आक्रोशे नञ्यनि.' (३।३।१२२) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना अजननि, अवग्राह, निग्राहः । 'आक्रोशेऽवयोर्ग्रह.' (३।३।४५) इति घञ् ॥ * ॥ एकम् आक्रोशनस्य' ।

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

औपगवकम् (न), आदि 'औपगव' ('उपगु के समूह') का १ नाम है ।

[गविनि] ॥ अपप्रत्ययान्तेभ्य तस्य समूह' (२।४। ३७) इत्यर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति बुज् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना 'गार्गकम्, 'दाक्षकम्' । [औपगव-समूहस्य'] ।

आपूपिकं शाण्डुलिकमेचमाद्यमचेतसाम् ।

आपूपिकम्, शाण्डुलिकम् (२ न), आदि 'पूजा, पुङ्गी आदिके समूह (डेरी)' का १—१ नाम है ।

[एनि] ॥ अचेतसा वृन्दम् ॥ * ॥ अपूपाना समूह, शण्डुलीना समूह । 'अचित्तदृष्टितधेनोऽठक्' (४।२।४७) । आदिना सावत्तुम् । [क्रमेणैकैकम् 'अपूप-शाण्डुलिसमूहस्य'] ।

माणवानां तु माणव्यम्

माणव्यम् (न), 'खड्गैके झुण्ड' का १ नाम है ।

[मेनि] ॥ माणवाना समूह । ब्रह्ममाणव- (४।२।४२) इति यत् । [एक 'माणवाना समूहस्य'] ।

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायता (स्त्री), 'सहायकैके झुण्ड' का १ नाम है ।

[सेति] ॥ सहायाना समूह । 'गजसहायान्भ्याम्-' (वा० ४।२।४३) इति तल् । [एक 'सहायसमूहस्य, सहायताया'] ।

हल्या हलानाम्

हल्या (स्त्री), 'हलैके समूह' का १ नाम है ।

[हेति] ॥ हलाना समूह । 'पाशादिभ्यो य' (४।२।४९) ॥ [एक हलसमूहस्य'] ।

ब्राह्मणवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मण्यम्, वाडव्यम् (२ न), 'ब्रह्मणैके झुण्ड' के २ नाम है ।

[त्रेति] ॥ ब्राह्मणाना वाडवाना [च] समूह । ब्राह्मण- (४।२।४२) इति यत् । [द्वे पना 'ब्राह्मण-समूहस्य'] ।

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमिति कमात् ॥ ४१ ॥

पार्श्वम्, पृष्ठम् (२ न), 'पशुभौ (पँजदीकी हड्डिभौ) और पीठोंके समूह'का क्रमशः १—१ नाम है । ('द्वन दोनो-का यज्ञमै स्मरण होनेसे ये दोनो यज्ञ-विषयक हैं') ।

[द्वे इति] ॥ पशूना समूह । 'पश्वी णस्-' (वा० ४।२।४३) । सिति च (१।४।१६) इति पदत्वाद्भ्रुत्वा-भावे ॥ (१) ॥ * ॥ पृष्ठाना समूह । 'पृष्ठाद्यन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥ [क्रमश एकैक 'पशूना पृष्ठाना च समूहस्य'] ।

खलानां खलिनी खल्यापि

खलिनी, खल्या (२ स्त्री), 'खलिहानके समूह' के २ नाम हैं ।

[खलेति] ॥ खलाना समूह । 'द्वित्रिकटषचञ्च' (४।२।५१) इतीनि ॥ (१) ॥ * ॥ 'खलगोरघात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (२) ॥ * ॥ [द्वे 'खलाना समूहस्य'] ।

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मानुष्यकम् (न) 'मनुष्योके समूह' का १ नाम है ।

[अथेति] ॥ मनुष्याणा समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति बुज् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६३) इति यलोपो न ॥ (१) ॥ * ॥ ['एक मनुष्य-समूहस्य'] ।

प्रामता जनता धूम्या पारया गल्या पृथक् पृथक् ॥ ४२ ॥

प्रामता, जनता, धूम्या, पारया, गल्या (५ स्त्री), 'प्राय, जन, धूम, पाश (जाल), बन्धा काशके समूह'का क्रमशः १—१ नाम है ।

[प्रेति] ॥ प्रामाणा समूहः, जनाना समूह । 'प्राय-जन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥ * ॥ (१) ॥ * ॥ धूमाना पाशाना गलाना च समूह । 'पाशादिभ्यो य' (४।२।४९) ॥ (१) ॥ * ॥ (१) ॥ गल. = वृहत्काश. ॥ (१) ॥ * ॥ [क्रमेणैकैक 'प्रामाणा जनाना धूमाना पाशाना गलाना च समूहस्य'] ।

अपि साहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

साहस्रम्, कारीषम्, चार्मणम्, आथर्वणम् (४ न), आदि हजार, कंडरा (उपला या गोहर), कवचधारी, अथर्वण, आदिके समूह' का क्रमशः १—१ नाम है ।

[अपीति] ॥ सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणां, अथर्वणाम् च समूह । 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'चार्मणम्' भाङ्गारम् । [क्रमश एकैक 'सह-स्राणा करीषाणा चर्मणा अथर्वणा च समूहस्य'] ।

इति सकीर्णार्थवर्गं ॥

[इतीति] ॥ सकीर्णार्थवर्गं च घनादीना वस्तुभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीना भावकारकेषु विधानात् भावे प्रायेण विग्रहो दक्षित, कारकेषु तु यथासम्बन्धम् ।

इति सकीर्णवर्गविवरणम् ॥ २ ॥

अथ नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र फीर्तिताः ।
भूमिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

वच्यमाण (आने कहे जानेवाले) इस कान्तादि (आदि से—कान्त, गान्त, घान्त, ") वर्गमें अनेक अर्थवाले भी कई शब्द कहे गये हैं, जो पहलेके पर्यायोंमें नहीं कहे गये हैं और पण्डित-जनोंके काव्य-पराग आदि ग्रन्थोंमें 'पृथुक, गरुमत, रजस्' आदि जिन शब्दोंका बहुधा प्रयोग किया है, वे (पृथुक, गरुमत, रजस् आदि) शब्द पहले स्वर्गवर्ग आदिके पर्यायोंमें तथा यहाँ भी कहे गये हैं । ('जंसे-पृथु रु शब्द 'पोतः पाकोऽर्भको डिग्म, पृथुक, शावक- शिशु,' (२। ५।३८) यहाँ 'वालरु' अर्थमें और 'पृथुकः स्याच्चिचिटकः' (३।१।४०) यहाँ 'चित्का' अर्थमें कहे जानेपर भी इस नानार्थवर्गमें 'पृथुकश्चिपिटाभकौ' (३।३।२) उक्त दोनों (बालक और चित्का) अर्थोंमें फिर कहा गया; 'गरुमत' शब्द 'गरुमान् गहडस्ताचर्यो—' (१।३।२९) यहाँ 'गहड' अर्थमें और '—नीडोद्भव गरुमन्तो पिशन्तो नभसङ्गमा.' (२।५।३४) यहाँ 'पत्नी' अर्थमें कहे जानेपर भी इस नानार्थवर्गमें 'पत्निनाचर्यो गरुमन्तो' (३।१।९८) उक्त दोनों (पत्नी और गहड) अर्थोंमें फिर कहा गया; 'तमम्' शब्द 'तमस्तु राहु. स्वर्भानु.—' (१।३।२६) यहाँ 'राहु' अर्थमें, 'गुणाः सत्त्वं रजस्तम.' (१।५।२९) यहाँ 'मत्वादि गुण' अर्थमें और 'अन्धकारोऽस्त्रियां भ्रान्तं तमिखं तिमिरं तमः' (१।८।२) यहाँ 'अन्धकार' अर्थमें कहे जानेपर भी इस नानार्थवर्गमें 'राहो भ्रान्ते गुणे तमः' (३।३।२३१) उक्त तीनों (राहु, सत्त्वादि गुण और अन्धकार) अर्थोंमें पुनः कहा गया है । इसी तरह विद्वज्जन अन्यान्य उदाहरणोंका भी तर्क कर लें) । यद्यपि 'जम्बुक' शब्दके क्रमशः 'स्यार, वरुण' और 'बालिश' शब्दके 'मूर्ख, बालक' ये २-२ अर्थ हैं; तथापि इन्हें पण्डितोंने क्रमशः 'स्यार और मूर्ख' इन्हें १-१ अर्थोंमें उक्त (जम्बुक और बालिश) शब्दोंका प्रयोग किया है, अन्य दो (वरुण और बालरु) अर्थोंमें नहीं, अत एव ग्रन्थकारने भी वेंसा ही किया है अर्थात् 'जम्बुक' शब्दको 'मृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरेरवजम्बुकाः' (२।५।५) यहाँ पर 'स्यार' अर्थमें कहकर इस नानार्थवर्गमें 'जम्बुकौ क्रोष्टु-वरुणौ' (३।१।३) 'स्यार और वरुण' दोनों अर्थोंमें कहा है । इसी तरह 'बालिश' शब्दको भी 'अज्ञे मूढयथाज्ञातमूर्खवैधे-यबालिशः' (३।१।४८) यहाँ 'मूर्ख' अर्थमें कहकर इस नानार्-

थवर्गमें 'शिशावज्ञे च बालिशः' (३।१।२१८) 'मूर्ख और बालक' दोनों अर्थोंमें कहा है । इसी तरह अन्यान्य उदाहरणोंका तर्क करना चाहिये) ।

[नेति] ॥ अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गं कान्ता आ-
दयो येषां स्वगतास्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिता । यथा—
'क'शब्द । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते
तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'—शब्द ।
अतः पुनश्चिन्तोद्भाव्या इति भावः ।

अथ कान्ताः शब्दाः ।

आकाशे विद्ये नाकः

'नाकः' (पु) के स्वर्ग, आकाश २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ न अकं सु खमव । ['नाक' स्वर्गात्-
रीदामो' इति विश्व, ५।३५] ।

लोकस्तु भुवने जने ।

'लोकः' (पु) के भुवन (ससार), जन २ अर्थ हैं ।

[लविति] ॥ लोवयते । 'लोक् दक्षिणे' (स्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । ['लोको विद्वे जने' इति हैम,
[२।२६] ।

पद्ये यशसि च श्लोकः

'श्लोकः' (पु) के पद्य, यश २ अर्थ हैं ।

[पति] ॥ श्लोवयते । 'श्लोक् सपाते' (स्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । ['श्लोक्स्तु पद्यवन्धे यशस्यपि'
इति हैम, २।२१] ।

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

'सायकः' (पु) के बाण, तलवार २ अर्थ हैं ।

[शर इति] ॥ स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प०
अ०) । ष्वल् (३।१।३३) । युक् (७।३।३३) । ['सा-
यको बाणखड्गयो' इति हैम, ३।१०६] ।

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ

'जम्बुकः' (पु) के स्यार, वरुण २ अर्थ हैं ।

[जम्ब्विति] ॥ जमिति । 'जमु अदने' (स्वा०
प० से०) । 'मितद्रवादयञ्' (वा० ३।२।१८०) इति
साधु । 'जम्बुकः' कश्चि नृषे पश्चिमायापतावपि' (इति
मेदिनी) [८।९१] ।

पृथुकौ चिपिटाभकौ ।

'पृथुकः' (पु) के चित्का, बालक २ अर्थ हैं ।

[प्रिति] ॥ पुषुरेव । 'सज्ञायाम्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (२वा० अ० ७०) । 'अमंरुपुषुक-
पश्वा वयसि' (उ० ५।३३) इति साधुर्वा । 'पुषुक पुसि
चिपिटे, शिषो स्थादिमधेयवत्' (इति मेदिनी) [१।१।२२६] ।
आलोकौ दर्शनोद्घोर्तो

'आलोक' (पु) के दर्शन (देखना), प्रकाश २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ आलोकनम् । 'लोकृ दशने' (२वा० अ०
अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आलोकस्तु पुमान्' चोते दक्षने
वन्दिमापणे' (इति मेदिनी) [५।४८] ।

भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

'आनक' (पु) के भेरी, नगाड़ा २ अर्थ हैं ।

[भेगीति] ॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) । घुञ् (३।१।२३३) । 'आनक पटहे भेरी मृदङ्गे
ध्वनदम्बुद' (इति मेदिनी) [५।४७] ।

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्

'अङ्' (पु) के उत्सङ्ग (मोह, गोदी), चिह्न २ अर्थ हैं ।

[उदिति] ॥ अङ्गजतेनेन । आक लक्षणौ' (२वा०
अ० से०) । 'इलञ्' (३।३।२२१) इति घञ् । 'अङ्गो
रूपकभेदाङ्गचिह्ने रेखाजिभूषणे । रूपकाशांतिवोत्सङ्ग-
स्थानेऽक' पापदु खयो' (इति मेदिनी) [३।१७] ।

कलङ्कोऽङ्गापवादयोः ।

'कलङ्क' (पु) के चिह्न, लाल्पन २ अर्थ हैं ।

[केलि] ॥ कलानि । 'कल शब्दसंख्यानयो' (२वा०
अ० से०) । शिषप् (३।३।१७८) । कल् चासावङ्गञ् ।
कलङ्कोऽङ्गोपवादे च कालायसमलोऽपि च' (इति मेदिनी)
[६।५६] ।

तक्षको नागवर्धक्योः ।

'तक्षक' (पु) के 'तक्षक'नामक सर्प, यकई २ अर्थ हैं ।

[तक्षेति] ॥ तक्षति । तक्षु ससुकरणे' (२वा० प०
से०) । षुञ् (३।१।२३३) । [तक्षकस्तद्विष्य पन्नमे ।
द्रुमभेदे' इति हैम, ३।४५] ।

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

'अर्क' (पु) के स्फटिक मणि, सूर्य, मदार या एकवन
(आक नामका पौधा) ३ अर्थ हैं ।

[अर्क इति] ॥ अक्षयते । 'अर्क स्तवन' (पु० प०

से०) 'अर्क' पूजायाम्' । (२वा० प० से०) वा । घञ् (३।
३।१८) । 'अर्कोऽर्कणं स्फटिके रवो ताम्रे दिवस्वतो'
(इति मेदिनी) [२।१६] ।

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनो ।

'क' (पु) के हवा, ब्रह्मा, सूर्य ३ अर्थ, 'कम्' (न) के
शिर, पानी २ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ कायति । 'कै शब्दे' (२वा० प० अ०) ।
कचति (ते) । 'कच दीप्तौ' (व-घने)' (२वा० अ० से०) ।
'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । 'को ब्रह्मणि
समीरात्मयमदक्षेपु भास्करे । [कामग्र-थो चक्रिणि च प्रत-
त्रिणि च पाषिधे ।] मयूरेजनी च पुंसि स्यात् सुखशीर्ष-
जलेषु कम्' (इति मेदिनी) [२।१५-१६] ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

'पुलाक' (पु) के तीनी (नोवार), आन या धानकी
भूसी, सक्षेप, अन्न (भात) का अवयव ४ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (२वा० प०
से०) । सपदादि (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक
कुटिलाया गती' (२वा० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ।
पोलति वा । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधु ।
['पुलाको भक्तसिक्थे स्यात् सक्षेपासारधान्ययो' इति हैम,
३।६७] ।

उत्सूके वरिण पुच्छमूलोपात्ते च पेचकः ।

'पेचक' (पु) के उत्सूक, हाथीकी घुँटकी जड़ (माय-
पिण्ड-विशेष) २ अर्थ हैं ।

[विति] ॥ पचति, पच्यते वा दु खेन । पचिमण्यो-
रिचोपघायाम्' (उ० ५।३७) इति वृत् । ['पेचक करि-
लाहृमूलमूले घूके' इति हैम, ३।७१] ।

कमण्डली च करकः

'करक' (पु) के कमण्डलु, भोला २ अर्थ हैं ।

[कति] ॥ करोति । कृत्वादिभ्यो वृत् (उ० ५।३५)
'करजस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाक्षिमेऽपि च । द्वयोर्मोर्षोपले न
रवो करङ्गे च कमण्डलो' (इति मेदिनी) [५।५४-५५] ।

सुगते च विनायक ॥ ६ ॥

'विनायक' (पु) के बुद्धदेव, गणेश, गरुड, गुरु, विष्णु
५ अर्थ हैं ।

[सुगति] ॥ विनयति । 'शीर्ष' (२वा० उ० अ०) ।

१ 'अर्क'शब्दार्थबोधकत्वा-नायमस्य प्रकृतोपयोगी ।
मेदिन्या —रूपकाशांतिवोत्सङ्ग' इति पाठश्च ।

१ 'अर्क'शब्दस्य प्राप्तनी (अ० १।३।२९) व्याख्या
स्पष्टव्या ।

पुत्र (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विष्णे जिने गुरो' (इति मेदिनी) [१७।१३३] ।

किष्कुर्हस्ते चितस्तौ च

'किष्कुः' (पु) के हाथभर, विचाभर (कसरतः २४ और १२ अङ्गुलका प्रमाण-विशेष) २ अर्थ हैं ।

[किष्कुरिति] ॥ कायतेऽनेन । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'पृगच्वादि.' (उ० १।३७) । 'किष्कुर्हयोवितरती च सप्रकोष्ठकरेऽपि' च' (इति मेदिनी) [३।२३] ।

शूककोटे च वृश्चिकः ।

'वृश्चिकः' (पु) के विच्छू, आठवाँ राशि (लग्न), भौर, केकड़ा, ओषधि-विशेष, ५ अर्थ हैं ।

[वृश्चिकेति] ॥ वृश्चिकेति । 'ओषधेऽपि' (तु० प० से०) । 'वृश्चिकयो कश्चिन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु द्रुपी राशौ शूककोटोपधीभिदो' (इति मेदिनी) [१३।१६०] ।

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिधेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

'प्रतीकः' (त्रि) का प्रतिकूल, १ अर्थ और 'प्रतीकः' (पु) का अवयव (हिस्सा) १ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रतिगता ई लक्ष्मीर्मेन य वा । 'नष्टतश्च' (५।४।१५३) इति क्प् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयो.' (इति मेदिनी [१०।११३]

स्याद् भूतिकं तु भूमिम्बे कट्फले भूतृणेऽपि च ।

'भूतिकम्' (न) के चिरायता, 'रोहित'नामक घास, भूतृण ३ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ भवति । 'क्त्विक्ती च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति क्त्विक् । संज्ञायाम् नन् (५।३।७५) । 'स्याद् भूतिकं तु भूमिम्बे दीप्य-भूस्त्वृण-कत्तृणे' (इति मेदिनी) [११।१३५, विश्व १।१।११० च] ।

ज्योतिस्त्रिकायां च घोषे च कोशातकी

'कोशातकी' (स्त्री) के चिचिदा, तरौई या परबल २ अर्थ हैं ।

[ज्योत्स्नीति] ॥ कोशमतति । 'अत सातरयममने' (भ्वा० प० से०) । क्वन् (उ० २।३२) । गौरादिः (५।१।४१) । 'कोशातक कचे' पुंसि पठोत्वा घोषके स्त्रियाम्

१. मेदिन्या '—प्रकोष्ठेऽपि करेऽपि च' इति पाठः ।
२. मेदिन्या 'भूतीकर्मणि...दीप्यकपूर्के तृणे' इति, विश्वे च '—कपूर्कत्तृणे' इति पाठो ।
१. मेदिन्या '—कठे—'इत्यपि पाठः ।

(इति मेदिनी) [१५।१८४] । 'ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिनिधि स्मृता' इत्यजय । ('ज्योत्स्नी पटोली-ज्योत्स्नावन्निघो' इति हेमः) [२।२७०] ।—ज्योतिस्त्रिका=पटोलीका, घोष = अपामार्ग — इति स्वामी ।

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खद्विरे सोमबलकः स्यात्

'सोमबलकः' (पु) के 'कायफल, दुधिया खैर' २ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ सोम इव बलको बलमस्य । ['सोम-बलक. कट्फले स्याद्बलदासद्विरदुमे' इति हेम., ४।६२] ।

अथ सिद्धके ।

तिलकले च पिण्याकः

'पिण्याकः' (पु) के लोहबान, तिलकी खली २ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । 'पिण्याकोऽनी तिलकले हिङ्गुवाह्लीकमिह्लके' (इति मेदिनी) [१०।११९] ।

बाह्लीकं रामटेऽपि च ॥ ९ ॥

'बाह्लीकम्' (न) के ह्रींग, बाह्लीक देशका (काबुली) घोड़ा, कुंडुम, ३ अर्थ हैं ।

[वैति] ॥ उहति, वहति वा । 'बह प्रापणे' (भ्वा० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु । 'बाह्लीकं बाल्लिक धीरहिङ्गुनीनाभ्रदेशयो' इति श्भसा । [अथ बाह्लीक बाल्लिक धीरहिङ्गुनो । द्रावेती पुंसि देशस्य प्रभेदे तुरगान्तरे । इति मेदिनी, १३।१५६] ।

महेन्द्रगुग्गुल्लकट्यालप्राहिपु कौशिकः ।

'कौशिकः' (पु) के इन्द्र, गुग्गुलु, उत्पल, पर्ची, संवेरा ४ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ कुशिकस्वापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।१४) । 'कौशिको नकुले व्यालप्राहिगुग्गुलुशकयोः । विश्वामित्रे च वीशतोऽह्नकधोरपि कौशिकः । कौशिकी कण्डिकाया च नदी-भेदे च कौशिकी' (इति विश्व.) [११।१०८-१०९] ।

रुकापशङ्काम्बातङ्कः

'आतङ्कः' (पु) के रोग, ताप, शङ्क, मुरज बाजेका शब्द ४ अर्थ हैं ।

[शिगिति] ॥ आतङ्कनम् । 'तकि कृच्छ्रजोवने' (भ्वा० प० से०) । च्त् (३।३।१८) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आतङ्को रोगसन्तापशङ्काम् मुरज्ज्वनी' (इति मेदिनी) [५।०।५०] ।

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

वरिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

'कर्णिका' (स्त्री) के कानका भूषण (कनफूल, ऐरन, भादि) हाथकी सूँद, हाथके बीचकी अणुलि, कमलका छत्ता (जिसमें कमलगट्टे रहते हैं) ४ अर्थ हैं ।

[कर्णाति] ॥ कणस्थालकार । कणललाटात्- (४।३।६५) इति कन् । कर्णिका वरिहस्ताङ्गे कर्मध्या गुलावपि । क्रमुकादिच्छदानोऽञ्जवराटे वणभूषणे । कर्णिका ' कथ्यतेऽप्य तत्पुदमवस्त्वनिम यणे ' (इति मेदिनी) [६। ६० ६१] ।

त्रिपुत्तरे ।

[त्रीति] । सानेभ्य [अम० ३ ३।१७] प्राक् ।

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

'वृन्दारक' (त्रि) के मनोहर या अनेक रूप धारण करने वाला मायावी, श्रेष्ठ, देवता ३ अर्थ हैं ।

[त्रिति] ॥ प्रसस्त वृ दमस्य । शृङ्गवृ-दाभ्यामा रकन् (वा० ५।२।१२२) । वृन्दारक सुरे पुषि मनो- ज्ञयेष्टयोस्त्रिणु' (इति मेदिनी) [१७।२०४] ।

एके मुख्यान्यकेवला ॥ १६ ॥

'एक' (त्रि) के प्रधान, दूसरा, केवल (सिर्फ), पहला अङ्क ४ अर्थ हैं ।

[एक इति] ॥ एति । इण गतौ (अ० प० अ०) ।

'इणभीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । एक सूरयान्तरे श्रेष्ठे केवलतरयोस्त्रिणु' (इति मेदिनी) [२।१८] ।

स्यादान्मिक कौक्कुटिको यश्चादूरैरितेक्षण ।

'कौक्कुटिक' (त्रि) के दूरे करनेवाला पाससे चेष्टा आदिको देखनेवाला २ अर्थ है ।

[स्यादिति] ॥ कुक्कुटौ पशवति । सज्ञया ललाट कुक्कुटयो पशवति (४।४।४६) इति ठक् । [अथ कौक्कुटिकोऽदूरप्रेरिताक्षे च दाम्भिके इति मेदिनी १५।१८४] ।

लालाटिक प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च य ॥ १७ ॥

'भूमृञ्जितभ्रवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् [२३]

सूच्यम ह्युद्गशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टक [२४]

पाकौ पत्किशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायक [२५]

पर्यङ्क स्यात्परिकरे स्याद्दथाङ्गेऽपि च लुच्यक [२६]

पेटकम्बिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिक [२७]

खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिक [२८]

पुष्परेणौ च विश्लक शुल्कोऽस्त्री खोधनेऽपि च [२९]

स्यात्स्त्रोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धक भाववृन्दयो [३०]

करिण्य चापि गणिका द्वारकौ बालभेदकौ [३१]

अन्वेऽप्यनेहमूक स्यादृद्धौ दर्पाश्मदारणौ [३२]

सृङ्गाण्डेऽयुष्टिका मन्थे खजको रसदीपके [३३]

'ललाटिक' (त्रि) के स्वामीके ललाट (या भाव) को देखनेवाला श्राय, काम करनेमें असमर्थ २ अर्थ हैं ।

['कटक' (पु न) के पहाड़के बीचका पाग, कङ्कण, चक्र, ३ अर्थ हैं] ।

['कण्टक' (त्रि) के सुई काँटा या टूँड आदिकी तोक (अलोवाला हिस्सा), छुद्र (छोटा) बैरी, रोमाञ्च ३ अर्थ हैं ।

['पाक' (पु) के पकाना बालक २ अर्थ हैं] ।

['नायक' (पु) क मालाके बीचवाली मनिर्भा (सुमेरे), नेता (मुखिया आदि) २ अर्थ हैं] ।

['पर्यङ्क' (पु) के परिकर (बौकर आदि आसीय जन), पलङ्ग या मचान २ अर्थ हैं] ।

['लुच्यक' (त्रि) के घाघ, लोभी २ अर्थ हैं] ।

['पेटक' (त्रि) के समूह, पिटारी (बरस, शपोली आदि) २ अर्थ हैं] ।

'देशिक' (त्रि) के गुरु, दशम होनेवाला पदार्थ (जैसे— देशिक वधम्, देशिका पुस्तिका, देशिकोऽप्य,) २ अर्थ हैं] ।

['खेटक' (त्रि) के ग्राम, ढाल २ अर्थ हैं] ।

['जालिक' (त्रि) के मल्लाह, ग्रामज अलि, जालकी बुत्तिसे जीविका करनेवाला ३ अर्थ हैं] ।

['किल्लक' (त्रि) क फूलका पराग, कमल केसर २ अर्थ हैं] ।

['श्लोक' (पु न) के स्त्रीका घन, रुपया (महसूल, कर पीस आदि) २ अर्थ हैं] ।

['उत्कलिका' (स्त्री) के नदी आदिकी तरङ्ग, हँसी गजाक, उरकण्ठा ३ अर्थ हैं] ।

['वाद्दकम्' (त्रि) के बुढ़ापा, घुड़ोंका समूह २ अर्थ हैं] ।

['गणिका' (स्त्री) के हथिनी, घेरया २ अर्थ हैं] ।

['द्वारक' (पु) के लड़का, भेद करनेवाला २ अर्थ हैं] ।

['अनेदमक' (पु) के अन्धा, मूर्ख, शठ ३ अर्थ हैं] ।

['उङ्कः' (पु) के द्रपं, पत्थरको चीरनेवाली टौकी २ अर्थ हैं] ।

['उट्टिका' (स्त्री) के मिट्टीका मय-भाग्य-विशेष, ऊँटिनी २ अर्थ हैं] ।

['खजकः' (पु) के मयनीका डण्डा, कलसुद्ध, युद्ध ३ अर्थ हैं] ।

[लेति] ॥ ललाटं पश्यति । ['संज्ञाया ललाटकु-
क्कुटचो पश्यति' (४।४।४६)] । 'लालाटिक प्रभोर्भालदशि-
न्यादलेपगान्तरे । कार्याशमे' (इति मेदिनी) [१७।२११-
२१२, विश्व १९।२०८-२०९] । 'भावदर्शी' इति वा
पाठः । 'लालाटिक. सदात्तरयप्रभुभावनदिशनि' इत्यजय. ।
इति कान्ता शब्दा ।

अथ खान्ता शब्दाः ।

मयूखस्त्विट्करज्वालासु

'मयूखः' (पु) के शोभा, किरण, ज्वाला ३ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ मिमीते । 'माह् माने' (जु० आ० प्र०) ।
'माह् ऊळो मयू च' (उ० ५।२५) 'मयूख. किरणोऽपि च ।
ज्वालायामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) [२०।१०-११] ।
अलिबाणौ शिलीमुखौ ।

'शिलीमुखः' (पु) के भौरा, बाण २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ शिली शय्यं मुखे यस्य । ['शिलीमु-
खोऽली बाणे च' इति हेम, ४।४७] ।

शङ्खो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न श्रो

'शङ्खः' (पु) के निधि (सजाता-विशेष), ललाटकी
हड्डी, २ अर्थ और 'शङ्खः' (पु न) का शख १ अर्थ है ।

[शङ्ख इति] ॥ श्यामत्यनेन । 'शमु उपरामे' (दि०
प० से०) । शमे. ख' (उ० १।१०२) । 'शङ्ख. कम्बौ
न घोपित्ता भालास्थिन निधिमिभस्त्रे' (इति मेदिनी)
[२०।५] ।

इन्द्रिष्येऽपि खम् ॥ १८ ॥

'खम्' (न) के इन्द्रिय, शय्य, आकाश ३ अर्थ हैं ।

[इति] ॥ खनति । 'खनु खनदारणो' (भ्वा० उ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये
पुरे क्षेत्रे द्यूये बिन्द्वी विहापसि । सवेदने देवलोके शर्म-
ण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१९।१] ।

१. मेदिन्यां विश्वे च '—प्रभोर्भाव—' इति पाठः ।

घृणिज्वाले अपि शिखे

'शिखा' (स्त्री) के किरण, ज्वाला, मोरकी शिला, शिखा-
मात्र (चोट्टी) ४ अर्थ हैं ।

[धिति] ॥ शिखे । 'शीङो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) ।
'शिखा शाखावहिवृटालाङ्गलिव्यप्रमात्रके । चूडामाने शि-
काया च' ज्वालाया प्रपदेशपि च' (इति मेदिनी) [२०।
६-७] ।

इति खान्ताः शब्दाः ।

अथ गान्ता शब्दाः ।

शैल्युद्धौ नगावगौ ।

'नगाः, अगः' (२ पु) के पहाड़, पेड़ २ अर्थ हैं ।

[शैलेति] ॥ न गच्छति । 'गम्लु गतो' (भ्वा० प०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति, 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति वा ड. । 'नगोऽपाणिष्व-'
(६।३।७७) इति नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले
मास्करे पवनाशने' । (अग स्यान्नगवत्तरो शैले, सरीसृपे
भानो' इति हेमः) [४।२९] ।

आशुगौ वायुविशिलौ

'आशुगः' (पु) के वायु, घाण, सूर्य ३ अर्थ हैं ।

[आश्रिति] ॥ आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।
२।४८) । ['आशुगोऽकं शरे वायो' इति हेमः, ३।११६] ।

शराकैविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

'खगः' (पु) के बाण, सूर्य, पत्नी ३ अर्थ हैं ।

[शंति] ॥ शे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ।
'खग सूर्यं ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी)
[२२।४] ।

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

'पतङ्गः' (पु) के पत्नी, सूर्य २ अर्थ हैं ।

[पति] ॥ पतति । 'पत्लु गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'पतेरङ्ग पक्षिण' (उ० १।११९) । 'पतङ्गः दालभे शा-
लिप्रभेदे पक्षिसूर्ययो । नलीवं सूते' (इति मेदिनी) [२४।
४२-४३] ।

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

'पूगः' (पु) के सुपारी, समूह २ अर्थ हैं ।

[पूग इति] ॥ पुनाति । 'पूम् पवने' (कथा० उ० से०) ।

१. मेदिन्या '—शिखायां च—' इति पाठः ।

२. मेदिन्यां 'ख'पुस्तके 'अगो मही' 'तने' इति पाठः ।

'द्वामूलडिम्भ' इति (उ० १।१२४) इति गत् । [द्रुगस्तु क्रमुके वृन्दे' इति विश्व, २५।१३] ।

पशयोऽपि मृगा

'मृग' (घु) के पशु, हरिण, पाँचवॉ मत्स्य, याचना ४ अर्थ हैं ।

[वेदि] ॥ मृगयेत् । 'मृग अ.क्षेपणे' (घु० वा० से०) । पशु (३।३।१९) । 'मृग पशो कुरङ्गं च करिणसत्रभेदयो । अन्वेषणाय याज्याया मृगो तु यनितात्तरे' (इति मेदिनी) [२३।१६] ।

वेग प्रधाहृजवयोरपि ॥ २० ॥

'वेग' (घु) के प्रवाह, तेजी, चीयं ३ अर्थ हैं ।

[वेग इति] ॥ वजनम् । 'ओविजो भयवलययो' । (तु० वा० से०) । घञ् (३।३।१८) । (वेगो रयप्रवाहयो । रेत त्रिपाकयोदराणि इति हैम) [२।४९५०] ।

परागः कौमुदे रेणो स्तानीयादौ रजस्यपि ।

'पराग' (घु) के फूलका पराग, स्नाम करने योग्य सुगन्धित चूर्ण (पाउदर), धूलि, विख्याति, पर्वत ५ अर्थ हैं ।

[परेति] ॥ परागच्छति । उ (वा० ३।२।४८) । 'पराग कौमुदे रेणो' धूलिस्तानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरगो के चान्दने' (इति मेदिनी) [२४।४०४१] । गङ्गेऽपि नागमातङ्गी

'नाग' (घु) के हाथी, साय, नागकेसर, मेघ आदि अर्थ और 'मातङ्ग' (घु) के हाथी, चण्डाल २ अर्थ हैं ।

[गेति] ॥ न अग । 'नाग नपुसकं रङ्गे षीसके करणात्तरे । नाग पत्रगमानङ्गकुराचारिपु तीर्थेदे । नागकेन रघुनागापाद तक्षमस्तके' । देहानिउप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थित (इति मेदिनी) [२।२।७९] ॥ (१) ॥ ७॥ मतङ्गस्याम् 'अस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । (मातङ्गश्रवणे गज इति मेदिनी) [२५।४५] ॥ (२) ॥ ७॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

'अपाङ्ग' (घु) के तिलक, नेत्रका किनारा २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ अपगतोऽङ्गात् । निराद्य - (वा० २।२।१८) इति समास । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्थावित्रवप्रधानयो' इत्यजय । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यात्त्रेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) [२३।२८] ।

१ मेदिन्या '—सुमनोरेणो—' इति पाठ ।

२ मेदिन्या '—दन्तवमुस्तके—' इति पाठ ।

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिपु ।

'सर्ग' (घु) के स्वभावा, रथाग, निश्चय, क्षाद्यके प्रकारण (जैने—वाचसीकि, नेपथ, आदिका प्रकरण), सृष्टि ५ अर्थ हैं ।

[सग इति] ॥ सृज्यते । सृज विगत्यं (दि० वा० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'सर्गस्तु निदमयाद्यमामोहोःसाहो-रमसृष्टिपु' (इति मेदिनी) [२३।२७] । निर्मोक्षस्त्वया, मोक्षाभावो वा ।

योगः संनहनोपायध्यानसंनतियुक्तिपु ॥ २२ ॥

'योग' (घु) के कत्रच, साम दाम आदि उपाय, ध्यान (चित्तको प्रकाश करना), सगति, युक्ति, विश्वासपात्रक, दवा आदि अर्थ हैं ।

[यविति] ॥ योजगम् । 'युज समाधो' (दि० वा० अ०) । 'युजिग योग' (१० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽनुबंधसत्राज्ञो सगतिध्यानयुक्तिपु । षुपु स्वयंप्रयोगे च विगम्भादिपु भेषजे । विश्वध्वसानके द्रव्योपाधसतहने-प्यपि । वाम्नेऽपि च' (इति मेदिनी) [२३।१८१९] । सतहचम् = चचम् । उपाय = सामादि ।

भोग सुखे स्याद्विभृतावहेश्च फणकाययोः ।

'भोग' (घु) के सुख, स्त्री आदिकी मजदूरी या वेतन, सापका फण, सापका शरीर ४ अर्थ हैं ।

[भोग इति] ॥ भोजनम् । 'जुज पातनाभ्यवहारयो' (६० प० अ०) । 'भुजो वीदित्से' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'भोग सुखे घने पूति शरीरफणयोर्मत २ । पातनेऽभ्यवहारे च यापिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) [२२।१४१५] [विश्व २४१० च] । भृति = भाङ् । आदिना हृत्पत्यश्चाधिकसंनाराया च भृति । 'पातनेऽभ्यवहारे च निर्वैते पण्यमोपिताम्' इति विश्व [२४।१०] । पातके हरिणे पुंसि सारङ्ग, शकले त्रिपु ॥ २३ ॥

'सारङ्ग' (घु) के चातक वृक्ष, हरिण, हाथी, ३ अर्थ और 'सारङ्ग' (त्रि) का चित्तकायर, १ अर्थ है ।

[वेति] ॥ सारमङ्ग यस्य । शक.श्वादि (वा० ३।१९४) । सार गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गं पुंसि शरीरे चातके च मतङ्गजे । शकले त्रिपु' (इति मेदिनी) [२४।५०५१] ।

१ मेदिन्या '—सुवर्च्य' वपु स्वयं—' इति पाठ ।

२ मेदिन्या '—वाहे शरीरफणयोर्मत' इति पाठ । विश्वे 'भोग सुखे घने चाहे शरीरफणयोर्मत' इत्यप्यथा ।

कपो च प्लवगः

'प्लवगः' (पु) के चन्द्रर, मेढरु, सूर्यका सारधि ३ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ प्लवेन गच्छति । ड. (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथो चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) [२४।४०] ।

शापे त्वभिपन्नः पराभवे ।

'अभिपन्नः' (पु) के शाप, पराभव, शपथ ३ अर्थ हैं ।

[शक्ति] अभिपञ्जनम् । 'पञ्ज समे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति प । 'अभिपञ्ज' पुलङ्गः पराभवाक्रोशराशयेपु' (इति मेदिनी) [२५।५२] ।

यानाद्यज्ञे युगः पुंसि, युगं युग्मे कृतादिपु ॥ २४ ॥

'युग' (पु) के रथ-गाड़ी आदिका लुभाठ (लुवा), १ अर्थ और 'युग्म' (न) के युग्म' (न) के युग (सख्य-युग, वेता, द्वापर, कलियुग), जोड़ा २ अर्थ हैं ।

[येति] ॥ योजनम् । युज्यते वा 'युजिर् योगे' (४० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'सप्तपूर्वकत्वात् गुणः । '—रथयुग—' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिपु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामोपदेशे च' (इति मेदिनी) [२३।१७] ।

स्वर्गेपुपशुवाग्वञ्च दिङ्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या त्रियां पुंसि गीः

'गी' के स्वर्ग, वाण, पशु (गाय, बौल, सांड आदि), वाक् (बोली), घञ, पूर्व पश्चिम आदि दिशा, आंल, सुर्ध, पृथ्वी, पानी १० अर्थ हैं ।

[स्वरिति] ॥ गच्छति, गम्यते वा, अनेत वा । 'गमेडो' (उ० २।६७) । 'गोर्नादित्ये बलीवदे किरणकृ-भेदयो । स्त्री तु स्यादिति भाग्या भूमौ च सुरभावपि । पुल्लयोः स्वर्गवज्राभ्युद्विगद्ववाणलोलमसु' इति केशव । 'गीः स्वर्गं च बलीवदे रश्मी च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौर-भेयोऽवाणदिग्वाभूत्पु भूमि च' (इति मेदिनी) [२१।१] ।

लिङ्गं चिह्नशेषसोः ॥ २५ ॥

'लिङ्गम्' (न) के चिह्न, लिङ्ग (पुरुषके पेशावका रास्ता) २ अर्थ हैं ।

[लीति] ॥ लिङ्गघतेऽनेन । 'लिंगि गतो' (भ्वा० प० से०) । 'हलञ्' (३।३।१२१) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्ने-

ऽनुनामे च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च' मेह-नेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [२३।२१-२२] ।

शृङ्गं प्राधान्यसान्धोश्च

'शृङ्गम्' (न) के प्राधान्य, शिखर (पहाड़की चोटी), लींग ३ अर्थ हैं ।

[श्रिति] ॥ शृणाति । 'शु हिमायाम्' (कचा० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वञ्च' (उ० १।१२६) इति गन् लुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडामनुपन्नके । विपा-णोत्कर्षयोश्चाव शृङ्गं स्यात्कर्चशीर्षके । स्त्री विपाया स्वर्गमीनभेदयोर्ह्रस्वभोपधौ' (इति मेदिनी) [२३।२५-२६] ।

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

'वराङ्गम्' (न) के मस्तक, गुह्येन्द्रिय या योनि (स्त्रीके पेशावका रास्ता) २ अर्थ हैं ।

[वरेति] ॥ वर च तदङ्ग च । वराङ्गं योनिमात-ङ्गमस्तकेषु मुदत्तनि' (इति मेदिनी) [२५।४४] । भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्कश्रीर्तिपु ॥ २६ ॥

'भगम्' (न) के शोभा, योनि, वीर्य, वैराग्य, हस्त्रा, माहात्म्य (प्रशंसा वा बढ़ाई), सामर्थ्य, यत्न, यश, धर्म, १० अर्थ और 'भगा' (पु) का सूर्य १ अर्थ है ।

[भेति] ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुत्ति-' (३।३।११८) इति घ । 'खनो घ च' (३।३।२२५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवै-राग्यकीर्तिपु । माहात्म्येश्वर्यपत्नेषु धर्म मोक्षेऽथ ना रवो' (इति मेदिनी) [२२।१२] ।

इति गान्तः शब्दाः ।

अथ घान्ता शब्दाः ।

परिघः परिघातेऽन्नेऽपि

'परिघः' (पु) के 'परिव' नामका हथियार (लोहा मढ़ी हुई लाठी), योग-भेद २ अर्थ हैं ।

[परिति] ॥ परिहननम् । परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन् हिंसागत्यो' (अ० प० अ०) । 'परी घ' (३।३। ८४) इत्यप्, घादेशश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽल-घातयो' (इति मेदिनी) [२७।९] ।

'परेऽत्र घाङ्गयो' (८।१।२२) इति लत्वमपि ('पल्लव काचकलरो घटे प्राकाररगोपुरे' इति हैम— [३।१।३५] । मेदिन्यो [२६।९] ।

१ मेदिन्यां '—विशेषेऽपि' इति पाठः ।

ओघो घृन्देऽम्भसा रये ।

‘ओघ’ (घु) के समूह, जलका प्रवाह, वीघ्रतासे नाचना, परम्परा, उपदेश ५ अर्थ हैं ।

[श्रोष इति] ॥ वहति । वह प्रापणे’ (भा० उ० प्र०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्कवादिवात् (७।३।५३) साधु । ओघो वेगे जलस्य च । घृन्दे परम्पराया च द्रुतमुप्योपदेशयो’ (इति मेदिनी [२६।३] ।

मूल्ये पूजाविधावर्धे.

‘अर्ध’ (घु च) के मूल्य पूजा विधि (शक्तिवि आदि के अनेपर या देव-पूजामें दिया हुआ ‘अर्ध’ नामका स्वरकार विशेष २ अर्थ हैं ।

[भिवति] ॥ ल्हृतेऽनेन । प्रह पूजायाम्’ (भा० प० से०) । ‘हृलञ्च’ (३।२।१२१) इति घञ् । गृह-क्वादि (७।३।५३) । ‘अधिघातिवन्तर वा’ । [अघ पूजा-विधौ मूल्ये’ इति हैम- [२।५३] विश्व- [२९।२] मेदि य [२६।२] ।

अघो दु खल्यसनेष्वपम् ॥ २७ ॥

‘अघ’ (च) के पाप, दु ख, ब्यसन (जुआ खेलने आदि की आदत) ३ अर्थ हैं ।

[लघ इति] ॥ अघ्यतेनेन । ‘अधि गत्याक्षेपे’ (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) अनित्यमागमशा-सनम्’ इति मुप न ॥

त्रिविष्टेऽल्पे’ लघु

‘लघु’ (त्रि) के दृष्ट, कम २ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ लङ्घयते । लघि गती’ (भा० आ० से०) लङ्घिव ह्योनलोपञ्च (उ० १।२९) इत्यु । कृष्णा-गुहनि शीघ्रे च लघु कवीशेऽगुरी त्रिपु । नि सारे च मनोने च प्रकाश्या च लघु त्रिष्याम्’ इति रभस । ‘लघुनि गुरी च’ मनोनि नि सारे वाच्यवत् कवीवम् । शीघ्रे कृष्णागुहनि च पृथरागामोपधी तु स्त्री (इति मेदिनी) [२६।५] ।

इति चान्ता शब्दा ।

अथ चान्ता शब्दा ।

कान्ता. शिक्वमृद्भेद्वृज्ज ।

‘काघ’ (घु) के सिकहर, काच, आलका रोग विशेष, अर्थ हैं ।

१ त्रिविष्टेऽपि—’ इति पाठ ।

२ ‘—लघुरगुरी च—’ इति मेदिनीपाठ ।

[किति] ॥ कच्यते अनेन वा । कच बन्धे’ (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९ १२१) ‘न वचादे’ (७।३।५९) इति कुत्व न । पिञ्जन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । वाच शिक्वे मणी नेत्ररोगभेदे मुदन्तरे’ (इति मेदिनी) [२७।२] ।

विपर्यासे वित्तरे च’ प्रपञ्च

‘प्रपञ्च’ (घु) के विपर्यास (उलटा-पुलटा), शब्दका फैसला, संस्रट ३ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ प्रपञ्चयते । ‘पचि व्यतीकरणे’ (भा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘प्रपञ्च सचयेऽपि स्याद्विस्तरे च’ प्रतारणे’ (इति मेदिनी) [२८।१५ विश्व ३१।१५ च] ।

पापके शुचि ॥ २८ ॥

मास्यमाद्ये चास्त्युपधे पुसि मेध्ये सिते त्रिपु ।

‘शुचि’ (घु) के आग, आपाठ मास, मन्त्री, शृगार रस ४ अर्थ और ‘शुचि’ (त्रि) के सफेद वस्तु, पवित्र, छुद्र चित्तवाला ३ अर्थ हैं ।

[पिति] ॥ शोचत्यनेन । गुच शोके’ (भा० प० से०) । ‘इमुपधात् त्रि’ (उ० ४।१२०) इतीम् । शुचि श्रीग्याग्निशृङ्गारेष्टवापादे शुद्धमत्रिणि । ज्येष्ठे च पुसि घञ्के मुद्रेऽप्युपहते त्रिपु’ (इति मेदिनी) [२८।११] । उपधामुत्कोचमत्रिकात्वेऽप्याद्ये ।

अभिष्वङ्गे स्पृहाया च गभस्ती च रुचि त्रियाम् २९

‘रुचि’ (ञो) के लमिष्वङ्ग (राग), स्पृहा, सुयं आदिकी किरण, शोभा ४ अर्थ हैं ।

[श्रमीति] ॥ रोचते । ‘एव दीप्तावभिप्रीतो च’ (भा० आ० से०) । इमुपधात् त्रि’ (उ० ४।१२०) इतीम् । ‘रुचि स्त्री दीप्तिशोभायां लमिष्वङ्गाभिलाषयो’ (इति मेदिनी) [२८।८] ।

इति चा ता शब्दा ।

१ ‘विषयति च विस्तारे’ इति युक्त पाठ’ इति शी० स्वा० ।

२. ‘मेदिन्या—स्याद्विस्तारे—’ इति पाठ । विद्वे च ‘—सचप प्रोक्तो विस्तरे—’ इति पाठ ।

३ —दीप्तौ शोभा—’ इति पाठो मेदिन्याम् । प्रधाने’ इति पाठान्तरम् ।

बय छाःताः शब्दाः ।

'प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्वबकहारयोः [३४]
परिधानाच्छले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गक.' [३५]

['अच्छः' (पु) के प्रमत्त, भाल्ल, रफटिक मणि ३ अर्थ हैं] ।

['गुच्छः' (पु) के फूल-फल आदिका गुच्छ, ३२ या ७० लकीका हार-विशेष २ अर्थ हैं] ।

['कच्छः' (पु) के वपदे आदिको पहिरना, अञ्जल, २ अर्थ और 'कच्छः' (त्रि) का पानीका किनारा १ अर्थ है] ।

इति छाःताः शब्दा ।

अथ जान्ता शब्दा ।

केकिताशर्यापहिभुजौ

'अहिभुजः' (पु) के मोर, गरुड २ अर्थ हैं ।

[केकीति] ॥ अहि भुङ्क्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयो' (क० उ० अ०) । निवृत् (३।२।७८) [अहिभुवकैकिताशर्ययो' इति विश्व, ३५।३२] ।

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

'द्विजः' (पु) के दौत, ब्राह्मण क्षत्रिय और वैश्य ये तीनों वर्ण, अण्डज (चिष्टिदा, सौंप, आदि) ३ अर्थ हैं ।

[दन्तेति] ॥ द्विजायते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति ड । 'द्विज स्याद् ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्यो हरेणो च' (इति मेदिनी) [३।०।१०] ।

अजा विष्णुहरच्छायाः

'अजः' (पु) के विष्णु, शिवजी, छाया, रघुके पुत्र ('अज' नामका रघुवंशी राजा), अज्ञा, कामदेव ६ अर्थ हैं ।

[अजा इति] ॥ न जायते । 'पूर्ववत्' (३।१।१०२) ड । अक्षति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचाच्छ् (३।१।१३४) । अत्रो हरो हरे कामे विषो छाये रघोः मुते' इति विश्व [३२।२] ।

गोष्ठाश्वनिबहा व्रजाः ॥ ३० ॥

'व्रजः' (पु) के गोष्ठ (गौओंके ठहरनेका स्थान गोशाला आदि), रास्ता, समूह ३ अर्थ हैं ।

[गोष्ठेति] ॥ व्रजति, अस्मिन् वा । 'व्रज गतो' (स्वा० प० से०) । पचाच्छ् [३।१।१३४] । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधु । [व्रजो गोष्ठाश्वनुदेपु' इति विश्व- (३२।३) मेदिनी (३०।१५)] ।

धर्मराजौ जिनयमौ

'धर्मराजः' (पु) के जिन (बुद्धदेव), यमराज, युधिष्ठिर ३ अर्थ हैं ।

[धर्मति] ॥ धर्मण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा । धर्मश्रामो राजा च इति वा । 'राजाह-सुलिभ्यष्टच्' (५।४।१९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरवृषे पुमान्' (इति मेदिनी) [३२।३३] ।

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

'कुञ्जः' (पु न) के हाथीका दौत, कुञ्ज २ अर्थ हैं ।

[कुञ्ज इति] ॥ को जायते । 'मत्प्रया जनेडं.' (३।२।९७) । पुषोदरादि (६।३।१०९) । यत्तु—कुञ्ज-न्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति षच्—इत्याह । तत्र । 'कुञ्जिधातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुञ्जिधानोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽन्विया निक्कुञ्जेऽपि हनो षतेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) [३०।६] ।

बलजे क्षेत्रपुङ्गवे यलजा वल्युदर्शना ॥ ३१ ॥

'बलजम्' (न) के क्षेत्र, नगरका द्वार २ अर्थ और 'बलजः' (त्रि) का देघनेमें प्रिय लगनेवाला १ अर्थ है ।

[बलेति] ॥ बले जातम् । 'सतम्या जनेडं:' (३।२।९७) । 'वलज गोपुरे क्षेत्रे मस्यसंगरयोरपि । 'बलजा वर-योपाया युक्त्याम्' (इति मेदिनी) [३।२।२५-२६]

समक्षमांशे रणेऽप्याजिः

'आजिः' (स्त्री) के वरावर जमोन, युद्ध २ अर्थ हैं ।

[ममति] ॥ अजन्त्यस्याम् । 'अज गतो' (स्वा० प० से०) । 'अजयतिम्या च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'अधाजिः स्त्री समभूमौ च संग्रामे' (इति मेदिनी) [३०।३] ।

प्रजा स्यात्संतती जने ।

'प्रजा' (स्त्री) के सन्तान (पुत्र या पुत्री) जन २ अर्थ हैं ।

[प्रेतिति] ॥ प्रजायते । 'उपसर्ग च संतायाम्' (३।२।९९) इति जनेडं । ['प्रजा संतानभोक्तयो' इति विश्वः ३३।१०] ।

अट्ठौ शङ्खशङ्खौ च

'अट्ठः' (पुन) के शंख, चन्द्रमा, धन्वन्तरि, ३ अर्थ और 'अट्ठम्' (न) का कमल, १ अर्थ है ।

[अट्ठजाविति] ॥ अट्ठु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः । 'अट्ठोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरी च हिमकिरणे । नलीवं पये' (इति मेदिनी) [३०।३] ।

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

'निजम्' (त्रि) के आत्मीय, नित्य २ अर्थ हैं ।

[स्वेति] ॥ नि जायते । उपसर्ग च- (३ २।१९)

इति ङ [निजमात्मीय-त्ययो] इति विश्व ३२।१] ।

इति जानता शब्दा ।

अथ जाता शब्दा ।

पुंयात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गः ।

'क्षेत्रज्ञ' (पु) का आत्मा, १ अर्थ और 'क्षेत्रज्ञ' (त्रि) का क्षेत्रज्ञ (शरीरको जाननेवाला ज्ञानी पुरुष) १ नाम है ।

[पुंमनि] ॥ क्षेत्र जानाति । ज्ञा श्रवदोषने (क्या० प० अ०) । 'प्रातोऽप्युप-' (३।२।३) इति क । [क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणो] इति हैम ३।१५०] ।

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

'द्वोपक्षौ वैद्यविद्वांसो ज्ञो विद्वान् सोमजोऽपि च [३६]

विज्ञौ प्रवीणकुशलो व्यालक्षो ज्ञानिबुद्धदौ' [३७]

'सज्ञा' (स्त्रा) च चेतना (होश, ज्ञान) नाम, हाथ भी भादिका हशारा, मायत्री, सूर्यकी स्त्री ५ अर्थ हैं ।

['द्वोपक्ष' (पु) के वैद्य, विद्वान् २ अर्थ हैं] ।

['ज्ञ' (पु) के विद्वान्, बुध नामका ग्रह, ब्रह्म ३ अर्थ हैं] ।

['विज्ञ' (पु) के प्रवीण, चतुर २ अर्थ हैं] ।

['काळज्ञ' (पु) के ज्ञानी, मुर्गा २ अर्थ हैं] ।

[समिति] ॥ सज्ञानम् । आतश्चोप- (३।३।१०६)

इत्यङ् । सज्ञा नामनि मायत्र्या चेतनारविभोपितो ।

अर्थस्य सूचनया च हस्ताच्चैरपि योपिति' (इति मेदिनी)

[३३।३] ।

इति जानता शब्दा ।

अथ जाता शब्दा ।

काष्ठेभगण्डौ वरदौ

'वरट' (पु) के कौआ, हाथियोंका कपोल २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ 'क' इति रटति । रट शब्दे (भा० प० से०) । पचाशच् (३।१।१३४) । 'कटो गजगण्डे स्यात्कुमुम्भे नि यजीवने । एकादशाहादिधाद्ये द्युक्तेऽपि वायसे । करटो वाद्यभेदे' (इति मेदिनी) [३६।३६-३७] ।

गजगण्डकटी कटौ ।

'कट' (स्त्री) के हाथी का कपोल, कमर २ अर्थ हैं ।

१ 'अधने च'-इति पाठान्तरम् ।

[गजेति] ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयो' (भा० प० से०) । पचाशच् (३।१।१३४) । 'कट श्रोणी त्रियावारे कलिञ्जेऽतिशयो शबे' । समये गजगण्डेऽपि विप्लवा च कटी मता' इति विश्व [३६।१] । 'कट श्रोणो द्वयो पुंसि कलिञ्जेऽतिशयो शबे । [समये गजगण्डे च विप्लवयो च कटी मता] (इति मेदिनी) [३३।३४] ।

शिपिविष्टम्तु खलतौ दुरचर्मणि मद्देश्वरे ॥ ३४ ॥

'शिपिविष्ट' (पु) के राहवाट (रोग आदिके कारण जिसके सिरके बाल गिर गये हों वह मनुष्य, कुराव चमड़े वाला, शिव त्रिषु ४ अर्थ हैं ।

[शोति] ॥ शिपिपु रश्मिपु पशुपु वा विष्ट । 'शिपि विष्ट शिव शीरिदुश्चर्म खलतिस्तथा' [शिपिविष्टम्तु खलत्वादे दुरचर्मणि पिनाकिनि' इति हैम, ४।९८] ।

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

'त्वष्टा' (पु) के विश्वकर्मा (देवदाओं का बर्हई या कारीगर), बारह सूर्यमैले एक सूर्य, बर्हई ३ अर्थ हैं ।

[देवेति] ॥ त्वक्षति, त्वक्षते च । 'त्वक्षु तनुक्षरणे' (भा० प० से०) । 'नपूनेष्ट'- (उ० २।१५) इति साधु । 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्षणोरादित्यभिर्षि' (इति मेदिनी) [३४।१६] ।

दिष्टं देवेऽपि न ह्यो ।

'दिष्टम्' (न) का भाग्य १ अर्थ और 'विष्ट' (पु) का समय १ अर्थ है ।

[शोति] ॥ दिक्षते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (पु० उ० अ०) । क (३।२।१०२) । 'दिष्ट देवे पुमान् काले' (इति मेदिनी) [३४।१७] ।

रसे कटुः, षट्त्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयो ॥ १५ ॥

'कटु' (पु) का कटुवा १ अर्थ, 'कटु' (न) का नहीं करने योग्य १ अर्थ और 'कटु' (त्रि) के मत्सर (दूसरेकी भलाईसे द्वेष करना), तीक्ष्ण २ अर्थ हैं ।

[रसि] ॥ कटति । 'कटे' ['वर्षारथयो'] (भा० प० से०) । मृगयादित्वात् (उ० १।३७) उ । 'कटु स्त्री कटुरोहिष्णा लताराजिकयोरपि । नपूमवकार्येऽप्यपुलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोदच मत्सरेऽपि खरे च' (इति मेदिनी) [३३।४५] ।

रिष्टं क्षेमाशुभभावेपु

'रिष्टम्' (न) के कल्याण, अशुभका अभाव २ अर्थ हैं ।

१.—'सिधे'-इति मेदिनीपाठ ।

[रीति] ॥ रेपणम् । रिप्यते स्म, ऋपति इति वा ।
 'रिप हिसायाम्' (दि० प० मे०) । ऋपि गती (तु० प०
 अ०) त्तः (३।३।११४ ३।२।१०२) । 'रिप्टं स्यादशुभंभयोः'
 इत्यथयः । 'रिप्टं क्षेमाशुभाभावे वृत्तिं खल्लं च फेनिने'
 (इति मेदिनी) [३५।२६] ।

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

'अरिष्टम्' (पु) के शुभ, अशुभ २ अर्थ हैं ।

[अरीति] ॥ अरिष्टम् । 'अरिष्टो लघुते निम्ने
 फेनिने काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तर्के सूतिङागार आ-
 सवे । शुभे मरणाविवे च' (इति मेदिनी) [३५।२२-३३] ।

मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोधने दौलमृद्धे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।

'कूटम्' (न पु) के माया, निश्चल (आकाशादि),
 हरिण आदि फँसानेका यन्त्र-विशेष (जाल आदि), कपड,
 असाय, गज्ज (अन्न आदिकी डेरी), लोहेका हथौबा, पहा-
 दकी चोटी, हलके आगेवाला भाग ५ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ माया = विपरीतदर्शनम् । यन्त्र = मृग-
 बन्धनविशेषः । सीराङ्गे = फालाघारे । कूटघते । 'कूट
 आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
 ['कूटं पूर्वापर्यन्तयोः । मायायन्त्रादिशुद्धेषु सीराङ्गेषु
 तुच्छेषु । निश्चलस्योयने राशौ' इति हैम, २।८५-८६] ।
 सूक्ष्मैलायां वृष्टिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा
 ॥ ३७ ॥

'वृष्टिः' (स्त्री) के छोटी हलायची, समय-भेद, च्यूनता
 (कमी) संशय ४ अर्थ हैं ।

[स्त्रिवृत्ति] ॥ वृष्टघते, मनेन वा । 'वृष्टं छेदने' (चु० आ०
 से०) । 'इयुपयाच्' (उ० ४।१२०) इतीम् । 'वृष्टिः स्त्री संशये
 स्वस्वे सुक्ष्मैलाकालमानयो' (इति मेदिनी) [३४।१६] ।

अत्युत्कर्षाश्रयः कोटयः

'कोटिः' (स्त्री) के धनुषके दोनों छोर, प्रकर्ष, कोण,
 करोड़ (संख्या-विशेष) ४ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) ।
 'अच इ' (उ० ४।१३१) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽप्यथो सखा-
 भेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) [३४।९] ।

१. सि० की० धालुपाठे च "कूट परितापे । परिदाहे'
 इत्यन्ये" इति पाठः ।

मूले लग्नकचे जटा । १

'जटा' (स्त्री) के वेद आदिकी जड़, जटा (मुनि आदिने
 सरे हुए बाल), जटामासी ३ अर्थ हैं ।

[म्विति] ॥ जटति । 'जट सघाते' (म्या० प० से०) ।
 पचायच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांर्या
 लसे पुनजंटी' (इति मेदिनी) [३४।१४] ।

व्युष्टिः फले समृद्धी च

'व्युष्टिः' (स्त्री) के फल (प्रयोजन), समृद्धि २ अर्थ हैं ।

[व्युष्टिरिति] ॥ व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी
 विदामे' (म्या० प० से०) । क्तिन् (३।३।१४४) । ['व्युष्टिः
 फले समृद्धी स्त्री' इति मेदिनी, ३५।२८] ।

दृष्टिर्दानेऽद्विण दर्शने ॥ ३८ ॥

'दृष्टिः' (स्त्री) के ज्ञान, आँख, देखना ३ अर्थ हैं ।

[द्विनि] ॥ दर्शनम् । 'दृष्टिर् प्रेक्षणे' (म्या० प०
 अ०) । क्तिन् (३।३।१४४) । करणे वा । ['दृष्टिर्दाने-
 ऽद्विण दर्शने' इति हैम, २।९३] ।

दृष्टिर्गोच्छयोः

'दृष्टिः' (स्त्री) के यज्ञ, हृच्छा २ अर्थ हैं ।

[ईति] ॥ एपणम् । 'इपु इच्छायाम्' (तु० प०
 से०) । क्तिन् (३।३।१३३) । इज्यतेनया वा इति वा । यजे-
 क्तिन् (३।३।१३३) । 'दृष्टिर्मताभिलाषेऽपिसंग्रहणोक्तयागयोः'
 (इति मेदिनी) [३३।३]

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

'सृष्टिः' (स्त्री) के स्वभाव, रचना, निश्चन ३ अर्थ हैं ।

[क्षिति] ॥ सर्जनम् । 'सृज विसर्ग' (दि० घा०
 अ०) । क्तिन् (३।३।१४४) । ['सृष्ट' इति] अकारान्त-
 पाठे—भावे कः (३।३।११४) । 'सृष्टानिमित्तयोः प्राचये
 त्रिपु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्र । ['सृष्टिः स्वभावे
 निमाणे सृष्टं निश्चितयुक्तयो । प्रचुरे निमित्ते च' इति
 हैम, २।१०२-१०३] ।

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

'कष्टम्' (त्रि) के दुःख, गहन (दुसाध्य काम आदि),
 २ अर्थ हैं ।

[केत्] ॥ कव्यते स्म । 'कप हिसायाम्' (म्या०
 प० से०) । त्तः (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रमहनयो कप' (७।१।
 २२) इति नेट् । ['कष्टं गहनकृच्छ्रयो' इति हैम, २।८३] ।

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

'पटुः' (त्रि) के चतुद, निरालसी, रोग ३ अर्थ हैं ।

[दक्षेति] ॥ पाठयति । 'पठ गतो' (श्वा० प० से०) ष्यन्त । 'फलपाटि-' (उ० १।१८) इत्यु, पठारेषाश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निपुत्रे निर्दयेऽपि च' इति खट्ट । 'पटुस्ते च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) [३५।२०] ।

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

'पोटा दाम्नी द्विलिङ्गा च घृष्टी चर्षणसूकरौ [३८]
घटा गोष्ठया हस्तिपत्नी कृपीटमुदरे जले' [३९]

['पोटा' (स्त्री) के दाम्नी, स्त्री-पुंसके निहोसे तुल्य स्त्री २ अर्थ हैं] ।

['घृष्टि' (पु) च घिसना, सूत्र २ अर्थ हैं] ।

['घटा' (स्त्री) के सभा, हाथियोंकी कतार २ अर्थ हैं] ।

['कृपीटम्' (न) के घेठ, पानी २ अर्थ हैं] ।

इति टाऽन्ता शब्दा ।

अथ टाऽन्ता शब्दा ।

नीलकण्ठः शिबेऽपि च ।

'नीलकण्ठ' (पु) के सिध, मोर २ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ नील कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दास्युहे

कलविद्धे च खड्गने । सितपाङ्के हरे पीतसारके नील-
कण्ठवत्' इति विश्व [४२।१९] । [नीलकण्ठो सिद्धो-
श्वरो' इति नानाधरत्नमाला [प० २१६०] । 'नीलकण्ठो
सिद्धिहरो' इति व्याभवतश्च, ६१२] ।

पुंसि कोष्ठेऽन्वर्जतरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

'कोष्ठ' (पु) के कोष्ठ (पेटके भीतरका पूर्य भाग),
कोठिला या बखार, घरका भीतरका भाग २ अर्थ हैं ।

[पुंसि] ॥ कुसूलैः । 'कुप निष्कर्षे' (क्रमा० प०
से०) । 'उपिकृपि-' (उ० २।४) इति घन । कोष्ठ
कुसूले चाऽपीये मध्ये कुलेष्टृहस्य च' (इति मेदिनी)
[३९।४] ।

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता

'निष्ठा' (स्त्री), के निष्पत्ति (सिद्धि) नाश, आखीर
३ अर्थ हैं ।

१ 'च' शब्दालवणो रस पटु । 'द्वौ कष्टपत्न' इति
स्वाम्याह ।

२. अथक्षेपक स्वामिनो व्याख्याया पोटा दाम्नी
द्विलिङ्गा च, घृष्टी चर्षणसूकरौ । घटा गोष्ठया हस्तिपत्नी,
कृपीटमुदरे जले ॥' च लभ्यते ।

[नीति] ॥ निष्ठानम् । 'पठा गतिनिवृत्तौ' (श्वा०
प० ङ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा
निष्पत्तिनाशान्तयाञ्जानिर्वृत्तौ च' (इति मेदिनी)
[३९।६] ।

काष्ठोत्सर्पे स्थितौ द्विदिश ।

'काष्ठा' (स्त्री) के वृद्धि, गर्वादा, पूर्व आदि दिशा
२ अर्थ हैं ।

[किति] ॥ काष्ठते । 'काम् द्रोप्ती' (श्वा० ङा०
से०) । 'हिनिकृपि-' (उ० २।२) इति षथन् । 'काष्ठा
दासहृदिदाया कालमानप्रकर्षयो । स्थानमात्रे दिशि च
स्त्री दाशणि स्थास्यसुकम्' (इति मेदिनी) [३८।२-३] ।

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशक्तेऽपि

'ज्येष्ठ' (त्रि) के बहुत उत्तम, बड़ा भाई आदि, वृद्ध ३
अर्थ और 'ज्येष्ठ' (पु) का ज्येष्ठ महीना १ अर्थ है ।

[नीति] ॥ अतिशयेन प्रशस्त । अतिशयेन तम
विष्टतो' (५।३।५५) । 'ज्य च' (५।३।६१) इति शश
स्यस्य उपादेशः । 'ज्येष्ठ श्येष्ठे च दृष्टे' च त्रिषु माता-
न्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहलोपास्यजन्तुनक्षत्रभेदयो'
(इति मेदिनी) [३९।५-६] ।

कनिष्ठोऽतिशुवालपयोः ॥ ४१ ॥

'कनिष्ठ' (त्रि) के चालक, छोटा भाई आदि, थोड़ा ३
अर्थ हैं ।

[कनीति] ॥ अतिशयेन युवा अल्पो वा । इत्यत्र
(५।३।५५) । 'युवालपयो कन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ।
कनिष्ठोऽतिशुवालपानुजे, स्त्री दुर्बलाङ्गुली' (इति
मेदिनी) [३९।१२] ।

इति टाऽन्ता शब्दा ।

अथ टाऽन्ता शब्दा ।

दण्डोऽथो लगुडेऽपि स्यात्

'दण्ड' (पु न) के लण्डा, सजा २ अर्थ हैं ।

[दिति] ॥ दण्डवति, अनेन वा । 'दण्ड निपातवे' (उ०
उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।२३४) । 'पुति-' (३।३।१८८)
इति घो वा । दमे (दि० प० से०) ड (उ० १।११४)
वा । 'दण्डो यमे मानभेदे लगुके दमती-ययो । व्यूहभेदे
प्रकाण्डेऽथे कोणमन्थानयोरपि । अनिमाने ग्रहे दण्डश्च
ण्डायो पारिपाशिके' इति विश्व [४४।१२ १३] ।

१ मेदिन्या '—क्षेत्रेऽतिवृद्धे—' इति पाठ ।

गुडो गोल्लेसुपाकयोः ।

'गुडः' (पु) के मिट्टीकी गोली, गुड १ अर्थ हैं ।

[च्विति] ॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) ।

'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । 'गुड स्याद् गोलके हस्तिसंनाहेशुविचारयोः' । गुडा स्नुह्नां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) [४१।१०] ।

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

'व्याडः' (पु) के सर्प, दुष्ट, वाघ ३ अर्थ हैं ।

[सर्पेति] ॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) ।

से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'व्याडो व्याप्ते खले सर्पे' इति रभसः । ['व्याडो हिनपशौ सर्पे' इति विश्व- (४३।३) हैम- (२।१२९) मेदिन्य (४२।२५) ।

गोभूषाचस्त्रिडा इलाः ॥ ४२ ॥

'इडा, इला' (२ स्त्री) के गौ, पृथ्वी, पचग, बुधकी स्त्री ४ अर्थ हैं ।

[गचिति] ॥ इलति । इल उत्प्रेक्षे' (तु० प० से०)

'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च' इति मेदिनी) [१४५।४] ॥

(२) ॥ * ॥ डलयोरेकत्वस्मरणत्वाद् इडा । 'इवा तु बुधयोपिति । सौरभ्रेय्या च वधने वसुगत्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [४०।१-२] ॥ (१) ॥ * ॥

श्वेडा वंशशलाकापि

'श्वेडा' (स्त्री) के पित्रदा-धारी आदि घनानेके लिये बॉस आदिको छीलकर चिकनी और पतलो की हुई शलाका, सिंहकी गर्जना २ अर्थ हैं ।

[श्वेडोति] ॥ श्वेलति । 'श्वेष्टु चलने' (भ्वा० प० से०) ।

पचाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् । 'श्वेडो ध्वनो कर्णामये विपे । श्वेडा वंशशलाकाया सिहनादे च योषिति । लोहिताकंपर्णफले घोषयुधे नपुंसकम् । दुरामदे च कुटिले वाच्यलिङ्ग प्रकीर्तिशः' (इति मेदिनी) [४०।५-६] ।

नाडो कालेऽपि पटक्षणे ।

'नाडी' (स्त्री) के छुः क्षण (एक घटी या २४ मिनट) का समय-विशेष, नाडी (नस), नाळ (डंडल) ३ अर्थ हैं ।

[नाडीति] ॥ नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) ।

पचाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् । मोरान्ति-

(४।१।१४१) । 'नाडो नाले त्रणाग्नरे । शिराया गण्डहूर्वायां चर्पायां कुहनस्य च । तथा पटक्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) [४१।१६-१७] ।

काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्धवर्गायसरवारिपु ॥ ४३ ॥

'काण्डः' (पु न) के दण्ड, बाण, निन्दित, चर्गा (प्रकरण, जैसे-अमरकोषके स्वर्गावर्ग, ...) अवसर, पानी ६ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कन(ल)ति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । वमन्ताडुः (उ० १।११४) । 'ववादिभ्यः कित्' (उ० १।११५) । अनुनासिकस्थ- (६।४।२५) इति दीर्घ । 'काण्डं चावसरे वाणौ नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्भे रहसि वर्गे च' इति धरणिः । ('काण्ड. स्तम्भे तरु-स्कन्धे वाणोऽवसरनीरयो । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडोद्वन्दे रहति न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [४०।२३] ।

स्याद् भाण्डमध्याभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

'संघातमासयोः पिण्डी द्वयोः पुंसि कलेष्वरे [४०] गण्डो कपोलविरफोटो गुण्डकं विषु मुण्डते' [४१]

'भाण्डम्' (न) के घोड़ेका भूषण, व्यापार आदिसंलग्नाया हुआ मूल धन, वर्तन ३ अर्थ हैं ।

['पिण्डी' (स्त्री पु) के समूह, आस २ अर्थ और 'पिण्डी' (पु) का शरीर १ अर्थ है] ।

['गण्डः' (पु) के गाल, विरफोट (फोड़ा आदि) २ अर्थ हैं] ।

['गुण्डकम्' (त्रि) के मुण्डित, शिर २ अर्थ हैं] ।

[स्यादिति] ॥ भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषोदरादि (६।३।१०९) । 'भाण्डं नूपणमात्रे स्यात्' इति धरणि । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने नृपाश्वभूपयोः' (इति मेदिनी) [४२।२१] ।

इति वान्ताः शब्दाः ।

अथ वान्ताः शब्दाः ।

भृशप्रतिज्ञयोर्वाडम्

'वाटम्' (न) का अत्यन्त १ अर्थ और 'वाटम्' (अ०) के प्रतिज्ञा, स्वीकार २ अर्थ हैं ।

[भ्रिति] ॥ उह्यते स्म । 'वह प्राणो' (भ्वा० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'शुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः । ['वाड भृशप्रतिज्ञयोः' इति हैमः, २।१३१] ।

१. विश्वेऽपि 'गुडः स्याद्गोलके हस्ते... विकारयोः । गुडा स्नुहीगुडिकयोः' इत्येवं (४३।१) पाठो लभ्यते ।

१. विश्वे 'वाडं हृडे प्रतिज्ञायाम्' (४६।१) इति, मेदिन्या च 'वाडं हृडे हृडप्रतिज्ञयोः' इति पाठो ।

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

'प्रगाढम्' (न) के दृढ, कष्ट २ अर्थ हैं ।

[भ्रिति] ॥ प्रगाह्यने स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'यस्य विभावा' (७।२।१५) इति नेङ् । 'प्रगाढ स्याद् दृढे कृच्छ्रे' इति धरणि ['प्रगाढो दृढकृच्छयो' इति हेम . ३।१२५] ।

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

'दृढ' (त्रि) के समर्थ, मोटा या पुष्ट, अच्छी तरह ३ अर्थ हैं ।

[शक्तेति] ॥ दृष्टि, दृहति वा स्म । 'दृह दृहिवृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । पर्ययार्थ— (३।५।७२) इति क्त । 'दृढ स्थूलबलयो' (७।२।२०) इति साधु । दृढ स्थूले नितान्ते च प्रगाढे^१ बलवशवि' (इति मेदिनी) [४३।२] ।

व्यूढौ विन्यस्तसहती ।

'व्यूढ' (त्रि) के रचित, मिला हुआ (सहस) २ अर्थ हैं ।

[व्यूढाविति] ॥ विशेषणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'व्यूढ सहसविन्यस्ते पृथुलेऽप्य^२ विधेयवत्' (इति मेदिनी) [४४।४] ।

इति दान्ता शब्दा ।

अथ णान्ता शब्दा ।

भ्रणोऽर्भके खेगगर्भे

'भ्रूण' (पु) के बालक, स्त्रीका गर्भ २ अर्थ हैं ।

[भ्रण इति] ॥ भ्रूण्यते । भ्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'भ्रूण स्त्रीगर्भेऽभिभयो' (इति मेदिनी) [४६।२३] स्त्रिया अवयम् । स्त्रीपुसा भ्याम्— (४।१।८७) इति नञ् । स्त्रैणश्चासी गभश्च । चात्प्रादिगभंवावृत्पर्थं विशेषणम् ।

बाणो बालिसुते शरे ॥ ४५ ॥

'बाण' (पु) के बलिष्ठा पुत्र (बाणासुर), बाण २ अर्थ हैं ।

[वेनि] ॥ बाणयति । वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थण्यन्त । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बाण स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयो । बाणा तु बाणमूले स्त्री नीललिष्टया पुनर्द्वयो' (इति मेदिनी) [४६।२७] ।

१. मेदिन्या 'दृढ प्रगाढबलयो—' इति पाठ ।

२. मेदिन्या '—विन्यस्तपृथुलेऽप्यभि—' इति पाठ ।

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

'कण.' (पु) के अत्यन्त सूक्ष्म (पाणोकी छोटी २ बूँदें, मोती के दाने,), धान्य (अन्न) की खुद्दी २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीर-मक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी [४५।५] ।

सघाते प्रमथे गण ।

'गण' (पु) के समूह शिवजीके दूत, सेनानी सजा-विशेष २ अर्थ हैं ।

[समिति] ॥ गण्यते । 'गण सहायने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गण स्यात्प्रमथे सङ्घे सघातसंन्यप्रभेदयो' (इति मेदिनी) [इति विश्व, ४७।२] ।

पणो द्यूनादिपूस्तृष्टे भृती मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

'पण' (पु) के जुआ आदिम दावपर रखना हुआ धन आदि, वेतन या मजदूरी, कीमत, धन ४ अर्थ हैं ।

[पिति] ॥ पणनम् । अनेन वा । 'निरव पण परि-माणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटाना मूल्ये कार्पापणे धने । धृते विश्वशाकादेवंदमुष्टौ ग्लहे भृती' इति धरणि । ['पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्पापणे ग्लहे । त्रयशाकटिकद्यूतव्यवहारे भृती धने ।' इति विश्व, ४७।१] ।

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

'गुण' (पु) के धनुषकी तौत, रूप रस आदि २४ गुण, सत्त्व-रजस्-तमस्ये ३ गुण, बहादुरी चातुर्य पाणिनय आदि गुण, सन्धि-चिप्रह आदि ६ गुण, इन्द्रिय ६ अर्थ हैं ।

[भाविति] ॥ गुण्यते । 'गुण धामन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । स्यामशोर्वादिस्तत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्या^३ च' (इति मेदिनी) [४५।१०-११] ।

१. मेदिन्या 'गण प्रमथसहयो चण्डीसंन्यप्रभेदयो' इति (४५।९) सर्वथा भिन्नपाठ । विशेषे च 'गण नमूहै प्रमथे—' इति पाठ ।

२. 'सत्त्वशोर्वात्त-ध्यादिके—' इति स्वामिसम्मत पाठ ।

३. '—वध्या च' इति मेदिनीपाठ ।

निर्व्यापारस्थितौ कालविज्ञेपोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥

'क्षणः' (पु) के निकम्मा होकर बैठे रहना, एक घड़ीका चारहवौं हिस्सा या ३ मिनटका समय-विशेष, उत्सव ३ अर्थ हैं ।

[निरिति] ॥ क्षणोति । 'क्षणो हिंसायाम्' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्व-मुहूर्तोत्सवपर्वसु' इति श्रुतः । [शाश्वतश्च, २२८ । 'क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययो ।' इति हैमः, २।१३६-१३७ ।

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

'वर्णः' (पु) के ब्राह्मण आदि ४ वर्ण, रंग तथा स्तुति (मत्त, गुण, गीतका ताल-विशेष, यश) ये ३ अर्थ और 'वर्णम्' (न) का अक्षर १ अर्थ है ।

[वर्णं इति] ॥ वर्णन्ते । 'वर्णं प्रेरणे' (चु० उ० से०) । षञ् (३।३।१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादिवर्णा-गुणकथासु च । स्तुतौ ना, न स्त्रिया मेढक्यादारविलेखने' (इति मेदिनी) [४६।२६] ।

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्धर्मभेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४८ ॥

'अरुणः' (पु) का सूर्य, सूर्यका सारथि, सन्ध्या समय की लालिमा, कुष्ठ ४ अर्थ और 'अरुणः' (त्रि) का लाल रङ्गवाला १ अर्थ है ।

[एति] ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अतोश्च' (उ० ३।६०) इत्युनच् । 'अरुणोऽव्यक्ताराण्डो संव्यारामेऽकसारथी । नि दग्धे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषादयामामञ्जिष्ठात्रिधृतीषु च' (इति मेदिनी) [४७।३३-३४] ।

स्थानुः शर्वेऽपि च

'स्थानुः' (पु) के शिव, सुत्य (टूट अर्थात् विना ढाल पातका मूला हुआ पेड़) २ अर्थ हैं ।

[स्थेति] ॥ तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कौले हरे पुमान् । अत्रो ध्रुवे' (इति मेदिनी) [४७।३२] ।

द्रोणः काकेऽपि च

'द्रोणः' (पु) के कौआ, द्रोणार्चार्थ, द्रोण (परिमाण-विशेष) ३ अर्थ हैं ।

[द्रविति] ॥ द्रवति । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'कनुजसि' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाडके स्यादादकविचतुष्टय । पुमान् कृपीपती कृष्णकाके स्त्री

नीवृहन्तरे । स्थियां काष्ठाभ्रुवाहिर्या गवादन्यामपीष्यते' (इति मेदिनी) [४६।१७-१८] ।

रवे रणः ।

'रणः' (पु) के लड़ाई, शब्द २ अर्थ हैं ।

[रव इति] ॥ रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रणः कोणे ववणे पुंसि समरे पुनपुसकम्' (इति मेदिनी) [४६।२५] ।

ग्रामणीनोपिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

'ग्रामणीः' (पु) का नाई (हजाराम) १ अर्थ और 'ग्रामणीः' (त्रि) के श्रेष्ठ, स्वामी (सरपट्ट, डोहा) २ अर्थ हैं ।

[ग्रामेति] ॥ ग्राम नयति । 'णीञ्' [प्रापणे] (भ्वा० उ० अ०) । मत्सू- (३।२।६१) इति विवप् । 'अग्रप्रा-माभ्याम्-' इति णत्वम्- । 'ग्रामणीभोगिके पत्यो प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणीनोभिकाया च ग्रामेभ्योपण्ययोपितोः' इति विश्व [५३।७५] [स्याद् ग्रामणी प्रधानेऽधिपतो त्रिषु नापिते पुंसि] । 'ग्रामीणा नीलकीयां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) [४८।१६] ।

ऊर्णा मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः ।

'ऊर्णा' (स्त्री) के ऊत, दोमों भौहोंके बीचवाला भाग २ अर्थ हैं ।

[ऊर्णोति] ॥ ऊर्णोति । 'उर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'अग्नेऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ड । आदिना शशोऽध्रुवादिप्रह । ['ऊर्णा भ्रूणव्यगावर्ते मेपा-दीना च लोमनि' इति हैम, २।१३४] ।

हरिणी म्यान्मृगो हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

'हरिणी' (स्त्री) के मृगी, सोनेकी मूर्ति, हरे रंगवाली २ अर्थ हैं ।

[हरीति] ॥ हरितस्य स्त्री । 'पुयोगाद्-' (४।१। ४८) इति ङीप् । ('हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदा-त्तात्-' (४।१।३९) इति ङीढनी । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वस्तभेद्यो । सुवर्णप्रतिमाया च' (इति मेदिनी) [५१।८८] ।

१. मेदिन्या '—ददवाप...दवकाके...तथा काष्ठा-' इति पाठः ।

२. '—भोगिके ... । ग्रामणी नापिते-' इति विश्वे प्रत्यङ्ग्ये पाठः ।

३. '—भ्रुवोः' इति पाठांतरम् ।

त्रिपु पाण्डो च हरिणः

'हरिण' (त्रि) क्रे पाण्डु (कुल्ल २ पीलापन लिये सफेद) रग, हरिण २ अर्थ हैं ।

[त्रिप्विति] ॥ हरति । 'हृष्यास्या-' (उ० २। ४६) इति नच । 'हरिण. पुंसि सारङ्गे शबले' त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [५१।८७] ।

स्थूणा स्तम्भोऽपि वेदमनः ।

'स्थूणा' (स्त्री) के धरवा स्वम्भा, लोहेकी मूर्ति, रोग-विशेष २ अर्थ हैं ।

[स्थूणति] ॥ तिष्ठति । 'रास्तासास्ता-' (उ० २। १५) इति साधु । स्थूणा स्यात् सूम्भो स्तम्भोऽपि वेदमनः' (इति मेदिनी) [४७।३२] ।

सृष्णे सृष्टापिपासे द्वे

'सृष्णा' (स्त्री) के सृष्टा, प्यास २ अर्थ हैं ।

[त्रिति] ॥ तर्पणम् । 'त्रिपुषि पिपासायाम्' (दि० प० से०) । त्रिपुषिपिरसिभ्य क्विप्' (उ० ३।१२) इति न । ['सृष्णा स्यात्तर्पलिप्सयो' इति मेदिनी, ४६।१६] ।

जुगुप्साऋणे घृणे ॥ ५१ ॥

'घृणा' (स्त्री) के घृणा, कृणा २ अर्थ हैं ।

[त्रिति] ॥ घणनम् । 'घृणु दीप्तौ' (तं उ० से०) । भिदाद्यद् (३।३।१०४) । [घृणा जुगुप्साऋणयो' इति शाश्वत (६६४), मेदिनी (४५।१२), विश्व (४९।६) च] । घणिस्यथे च घिपणि.

'विपणि' (स्त्री) के बाजार, बाजारकी गली, दूबान २ अर्थ हैं ।

[विति] ॥ विपण्यते, अस्या वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । आपणे पण्यवीथ्या च पण्ये च विपणि सिष्याम्' इति रुद्र, । [आपण पण्यवीथी च द्वय विपणिसज्ञकम्' इति शाश्वत ६२५] ।

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

'वारुणी' (स्त्री) के मदिरा, पश्चिम दिशा २ अर्थ हैं ।

[सुरेति] ॥ वरुणस्येयम् । 'तस्येयम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वारुणी गण्डदूर्वाया प्रतीचीमुरयो स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५०।६८] ।

करेणुरिभ्यां स्त्री. नेभे

'करेणु' (स्त्री) का हथिनी १ अर्थ और करेणु' (पु) का हाथी १ अर्थ है ।

[केति] ॥ करोति । 'वृहभ्यामेणु' (उ० २।१) 'करेणुगंजयोपाया स्त्रिया पुंसि मतङ्गजे' इति (मेदिनी) । [४८।४१] । के रेणुरस्येति वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणो-कणिकारयो' इति रन्तिदेव ।

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

'द्रविणम्' (न) के बल, धन २ अर्थ हैं ।

[द्रैति] ॥ द्रवत, द्रवति वा । द्रु गतो' (भ्वा० प० ञ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिाम्' (उ० २।५०) । 'द्रविण न द्रयोवित्ते वाचने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) [४८।४१] । शरणं गृहरक्षित्रो-

'शरणम्' (न) के मकान (घर), रक्षक २ अर्थ हैं ।

[शरैति] ॥ श्रुणाति । 'शु हिसायाम्' (क्वा० प० से०) । स्नुद् (३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरण गृहरक्षित्रोर्ध्वशरणयोरपि' (इति मेदिनी) [५०।७९] ।

श्रीपणं कमलेऽपि च ।

'श्रीपणम्' (न) के बमल, अरणि (यज्ञमें रगड़वर जिससे आग पैदा करते हैं, वह काष्ठ-विशेष) २ अर्थ हैं ।

[श्रीति] ॥ श्री पणोऽस्य । 'श्रीपर्णा कुम्भीगम्भार्यो बलीवे पद्मानिनमनयो' इति रभस । ['श्रीपणमिनमन्ये-ऽञ्जे श्रीपर्णा शात्मलो हृष्टे' इति विश्व, ५३।६८] ।

विपाभिमारुलोहेषु सीदंग वलीवे रपरे त्रिपु ॥ ५३ ॥

'तीक्ष्णम्' (न) के विप, लड़ाई, लोहा ३ अर्थ और 'तीक्ष्णम्' (त्रि) का तेज हथियार आदि १ अर्थ है ।

[विपेति] ॥ तेजयति । 'तिज निशान' (भ्वा० आ० से०) । 'तिजेदीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति वरुण । 'तीक्ष्ण सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्करे । वलीव य(ज)-वाद्गजे पुंसि तिग्मात्त्वायिगिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [४९।१५] । भवेदभिभरो युद्धे बले' स्ववलात्त्वर्धे' (इति मेदिनी) [१४०।२४१] ।

प्रमाणं हेतुमर्यादाशाद्येयत्ता प्रमातृपु ।

'प्रमाणम्' (न) के हेतु (जैसे—पहाड़पर अग्निका अनुमान करने घूम हेतु है,), सीमा (हद), दासकी इयत्ता, प्रमाता ४ अर्थ हैं ।

१. —'विप(ण)दे—' इति मेदिनीया पाठ ।

२. मेदिनीया —'स्तम्भे गृहस्य च' इति पाठ ।

१. हेम—(४।२४० २४१) विश्व (१४४।२३१) योर-
नुरोधात्—युद्धे वधे—' इति मेदिनीस्य पाठ एव युक्ततर ।

[प्रमेति] ॥ प्रमीयते, प्रमिणीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११४) च ल्युट् । 'प्रमाणं निर्यभमोदासास्त्रेषु सत्यधादिनि । इयत्ताया च हेतो च बलीवैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) [४९।९१] ।

करणं साधनतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥
'करणम्' (न) के कामक्रांतिद्विमें अत्यंत उपकारक साधन (जैसे—मारनेमें यन्त्र-तुलवार आदि), क्षेत्र, शरीर, इन्द्रिय, & अर्थ है ।

[किति] ॥ 'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्यै व्रतदन्धे च नाटयगौतप्रभेदयो । पुमान् धूद्राविशो पुत्रे वानरादो च वीर्यते' इत्यजय । ['करणं साधनक्षेत्र-काचकाश्चकर्मसु । गीताङ्गहारसवेसक्रियाभेदेन्द्रियेषु च । वालवादो च, करणः स्मृत धूद्राविशो. सुते ।' इति विश्व., ५०।३४-३५] । कर्तृ-संकरणभावेपु ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ।

प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ।
घण्टापथे

'संसरणम्' (न) के प्राणियोंकी उत्पत्ति, सेनका निर्विघ्न आगे बढ़ना, राजमार्ग (सड़क) & अर्थ है ।

[प्रेति] ॥ सम्पक् सरण्यनेन । 'सृ गतो' (स्वा० प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । [संसरण त्वसंवाधचमूगतौ । ससारे समरारम्भे नगरस्थोपनिर्गमे ।' इति हेम., ४।९५] ।

अथ वान्तास्त्रे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥
'समुद्धरणम्' (न) के उल्टी (वमन, कच) किया हुआ अन्न आदि, किसी को ऊपर खींचना या उठाना, उखाड़ना & अर्थ है ।

[अथेति] ॥ सम्पक् उद्धियते । उद्धरतेत्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'भुक्तोऽग्निस्तोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये' इति रभसः ।

अतस्त्रिपु'

- १ साधनप्रकारः 'करण —' इति वचनात् पूर्वमेव लेखनीय आसीत् । अन्वयात् शैलीविरोधः स्यात् ।
२. '—चमूपती—' इति 'ख-ग' पुस्तकपाठः ।
३. '—समुद्धरणमुद्दिगरे' इति पाठा० ।
४. 'स्वतो न तु वाच्यलिङ्गसया' इति क्षी० स्वा० व्याख्यानानाथ 'अतः' स्थाने 'स्वतः' इति पाठः प्रतीयते । 'त्रिपु' इत्यस्य च त्रिपाणशब्दस्यैव विशेषणता, अत एवाप्रे

[अत इति] ॥ आणान्तम् [अम० ३।३।७७] ।

त्रिपाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।
'त्रिपाणम्' (त्रि) के सींग, हाथी का दाँत & अर्थ है ।

[वीति] ॥ अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । इतसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्गप्रादुर्-' (८।३।२७) इति पत्वम् । यत्तु—वेवेष्टि । त्रिपाणम् । त्रिपे शानत्—इति मुकुटः । तत्र । शपः श्लो सति 'श्लो' (६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'त्रिपाणी क्षीरकाकोल्हामजशृङ्ग्यां च योगिति । कुष्ठनामोपधी बलीव, त्रिपु' शृङ्गेभदन्तयो (इति मेदिनी) [५०।७७-७८] ।

प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे, ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

'प्रवणम्' (त्रि) के ढालू जमीन, नद्य & अर्थ और 'प्रवणः' (पु) का चौरास्ता & अर्थ है ।

[श्रेति] ॥ प्रवन्तेऽनेन, अत्र वा । 'प्रुद् गतो' (स्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे च स्याच्चतुष्पथे । आयत्ते च तथा दी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमनिम्नगद्दीभागोदारप्रह्वेषु च त्रिपु' (इति मेदिनी) [४९।५९-६०] ।

'संकीर्णो निश्चितशुद्धो

'संकीर्णः' (त्रि) के व्याप्त (फैला या भरा हुआ), अशुद्ध (दो या अधिक जातियोंका मेल) & अर्थ है ।

[मभिति] ॥ संकीर्यते स्म । 'क् विश्लेषे' (तु० प० से०) । क्त. (३।२।१०२) । 'संकीर्णं सक्टे व्याप्ते कुच-चिद्रणसंकरे' इत्यजय । 'संकीर्णं निश्चितेऽपि स्यादशुद्ध चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [५१।८२] ।

ईरिणं शून्यमूपरम् ।

'सेतो च वरणो वेणो नदोभेदे कचोऽथे' [४०]

'ईरिणम्' (न) के खाली स्थान, ऊपर जमीन & अर्थ है ।

['वरणः' (पु) के पुल, बॉस-तार या कौटा आदिका घेरा & अर्थ है] ।

'वेणी' (स्त्री) के नदो-विशेष, केशकी चोटी & अर्थ है ।

[ईति] ॥ शृच्छन्ति यस्मिन् । 'वृद् गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'अतः किदिच्च' (उ० २।५१) इतीनम् ।

'प्रवण' शब्दव्यपगतानपरक 'त्रिध्विरयेव, संकीर्णं यावत्' इति स्वामिप्रत्ययः संयच्छते ।

१. '—पशुशृङ्गेभदन्तयोः' इति मेदिन्यां पाठः ।

‘इरिण वृषरे घृन्ने’ (इति मेदिनी) [४७।३६] ॥ • ॥
[‘इरिण’ इति] इदादिरपि । ‘इरिण निराश्रये भूभागे
कथितमूषरे’ इति ह्रस्वादावजय ।

अथ णान्ता शब्दा ।

इति तान्ता शब्दा ।

देवसूर्यां चिवस्वन्तौ

‘चिवस्वान्’ (घु) क द्यता, सूर्यं २ नाम हँ ।

[देवेति] ॥ चिवस्तेजोऽस्मास्ति । मनुषु (५।२।
९४) चिवस्वास्तु सुरे’ सूर्ये तप्तमर्षा चिवस्वती’ (इति
मेदिनी) [७७।२२०] ।

सरस्वन्तौ नदाण्यौ ॥ ५७ ॥

‘सरस्वान्’ (घु) के नद (शोणभद्र, सिन्धु, ब्रह्मपुत्र
वादि), ससुद्र २ अर्थ हँ ।

[सेति] ॥ सरो गमनमस्मास्ति । मनुषु (५।२।९४) ।
‘सरस्वास्तु नदे चान्वा नाऽन्यवद्रसिके, स्विमाम् । वाणी-
स्तीरत्नवाग्देवीगोगदीपु नदीभिदि’ (इति मेदिनी) [७०।
२२३-२२४] ।

पक्षिवाय्यौ गरुत्मन्तौ

‘गरुमान्’ (घु) के पक्षी, गरुड २ अर्थ हँ ।

[येति] ॥ गरुत् सन्त्यस्य । मनुषु (५।२।९४) ।
[‘गरुमान् पक्षिमात्रे खगाधिपे’ इति मेदिनी, ६८।१९७] ।

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

‘शकुन्त’ (घु) के गिद्ध, चिद्विद्या मात्र २ अर्थ हँ ।

[शीति] ॥ शक्नोति । ‘शकेरवोऽतोऽप्युचय’ (उ० ३।
४९) इत्युक्त । ‘भासो भाति समाख्यातो गोप्टकुवकुट्ट-
ग्रयो’ इति विश्व [१७४।२] । [शकुन्त पक्षिभेदे स्या-
द्भासपक्षिविहङ्गयो’ इति विश्व, ६७।१३१] ।

अग्न्युत्पातौ धूमकेतु

‘धूमकेतु’ (घु) के आग, भविष्यमें होनेवाले उत्पात
का सूचक पुच्छल तारा २ अर्थ हँ ।

[एति] ॥ धूम केतुश्चिह्नमस्य । ‘धूमकेतु स्मृतो
वह्नावुत्पातग्रहभेदयो’ इति विश्व [७२।२०३] ।

जीमूतौ मेघपर्यवौ ॥ ५८ ॥

‘जीमत्’ (घु) के बादल, पहलू २ अर्थ हँ ।

१ ‘ह्रस्वादी’ इत्युक्तिसगर्ययम् ‘इरिण निरा—’
इति पाठो युक्त ।

२ —‘विबुधे सूर्ये—’ इति मेदिनीपाठ ।

[जीति] ॥ जीवनं मुञ्चति । पुषोदरादि (६।३।
१०९) । ‘जीमूतोऽदौ घृतिकरे देवताब्जे पयोधरे’ (इति
मेदिनी) [६२।१११] ।

हस्ती तु पाणिनश्च

‘हस्त’ (घु) के हाथ, हस्त नामक तेरहवाँ नक्षत्र
२ अर्थ हँ ।

[हेति] ॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘हसिमृश्रिण्—’ (उ० ३।८६) इति तन् । ‘हस्त करे करि-
करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परौ व्राते’ (इति
मेदिनी) [५९।७५ ७६] ।

मरुतौ पवनामौ ।

‘मरुत्’ (घु) के वायु, देवता २ अर्थ हँ ।

[मविति] ॥ म्रियतेऽनेन । ‘मृद् प्राणत्याये’ (हु०
वा० अ०) । ‘मृगोऽहतिः’ (उ० १।९४) । ‘मरुद् देवे स-
मोरे ना प्रविषयणं नपुमवम्’ इति (मेदिनी) [६४।१४३] ।
यन्ता हस्तिपके सूते

‘यन्ता’ (घु) के हाथीवान, सारथि २ अर्थ हँ ।

[यन्तेति] ॥ यच्छति । ‘यमु उपरमे’ (भ्वा० प०
अ०) । वृष् (३।१।१३३) । [‘यन्ता सूते विपादिनि’
इति हैम, २।१९२] ।

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

‘भर्ता’ (घु) के ब्रह्मा, पोषण करनेवाला, पति ३ अर्थ हँ ।

[भर्तेति] ॥ विभति । ‘भृद्भृद् धारणपोषणयो’ (घु०
उ० अ०) । भरति । भृञ् भरणे’ (भ्वा० उ० अ०) । वृत्
(३।१।१३३) । ‘भर्ता स्वामिनि पृषि स्यात्त्रिषु धातरि
पोष्टरि’ (इति मेदिनी) [१६।३९] ।

यानपात्रे शिशौ पोतः

‘पोत’ (घु) के जहाज, वाहक २ अर्थ हँ ।

[येति] ॥ पुनाति । प्रयते वा । ‘पूञ् पवने’ (ऋषा०
उ० से०) । हृत्सिमृश्रिण्—’ (उ० ३।८६) इति तन् ।
‘पोत शिशौ वह्निषे च गृहस्थाने च वासति’ (इति मेदिनी)
[५६।३८] ।

प्रेतः प्राण्यन्तरे स्मृते ।

‘प्रेत’ (घु) क प्रेत, मरा हुआ जीव २ अर्थ हँ ।

[प्रेत इति] ॥ प्रकपेयते । ‘प्रेतो भूतान्तरे पृषि
मृते स्याद्वाचमलिङ्गक’ (इति मेदिनी) [५६।३७] ।

ग्रहभेदे ध्वजे केतु-

‘केतु’ (घु) के केतु नामका ग्रह, यताका २ अर्थ हँ ।

[येति]। चास्पते, अनेन वा । 'चायू पूजानिसामनयोः' (भा० उ० से०) । 'चायः किः' (उ० १।७३) इति तुः । 'केतुर्न रूपवताकारिग्रहोस्पातेषु लटमणि' (इति मेदिनी) [५१।१३] ।

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

'सुतः' (पु) के राजा, पुत्र २ अर्थ हैं ।

[पार्थिवेति] ॥ सूयते स्म । 'पृषु अभिपदे' (स्वा० उ० अ०) । सोति स्म वा । 'पु प्रत्येश्वरयोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२, ३।४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्त्र्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) [५१।७२] ।

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

'स्थपतिः' (पु) के बड़ई, कंचुकी, बृहस्पतिके मन्त्रसे यज्ञ करनेवाला ३ अर्थ हैं ।

[स्थेति] ॥ तिष्ठन्त्यस्तिभन् । 'घञर्थे क. (वा० ३। ३।५८) । स्थप्राप्ती पतिश्च । 'स्थपति कञ्चुकिभयि । जीवेष्टियाजके क्षिप्रभेदे ना सत्तमे त्रिपु' (इति मेदिनी) [६६।१६६-१६७] ।

भूसृष्ट भूमिधरे नृपे ।

'भूसृष्ट' (पु) के पहाड़, राजा २ अर्थ हैं ।

[भिविति] ॥ भुव विभक्ति । 'हृष्टम्' [चारणपोषणयो] (जु० उ० अ०) । क्षिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'भूसृष्टभूमिधरे पृथ्वीपती' इति हैम, २।१८७] ।

मूर्धाभिपिको भूपेऽपि

'मूर्धाभिपिको' (पु) के राजा, प्रधान मन्त्री, चरित्रय-मात्र, ब्राह्मण जातिके पितामे चरित्र जातिकी मातामं उपपन्न संतान ५ अर्थ हैं ।

[मूर्धेति] ॥ मूर्धनि अभिपच्यते स्म । 'पिच क्षरण' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिपिको श्रृपाले मन्त्रिण क्षत्रियेऽपि च' (इति मेदिनी) [७।१२३४] ।

ऋतुः स्त्रीकुमुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

'ऋतु' (पु) के सियोंका मासिक धर्म, हेमन्त आदि छः ऋतु २ अर्थ हैं ।

[रिति] ॥ ऋच्छति । 'अतश्च तु' (उ० १।७२) किञ्च । 'ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुमुमेऽपि च' इति धरणि । [ऋतुर्वर्गादिपट्त्सु च । आतंवे मासि च पुमान्' इति मेदिनी, ५।१।६] ।

विष्णावप्यजिताव्यक्ती

'अजितः' (पु) के विष्णु, शिव २ अर्थ और 'अजितः' (त्रि) का नहीं हारा हुआ १ अर्थ है ।

७१ अ०

'अव्यक्तः' (पु) के विष्णु, शिव, मूर्ख ३ अर्थ; 'अव्यक्तम्' (न) का महदादिक, आत्मा २ अर्थ और 'अव्यक्तम्' (त्रि) का अवस्पष्ट १ अर्थ है ।

[वीति] ॥ न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अजितो वा हरो त्रिपु । अनिजिते च' इति विश्वः (मेदिनी) [५१।७८-७९] । न व्यज्यते स्म । 'अञ्हु व्यक्त्वादी' (र० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः क्षंरते विष्णावव्यक्तं महदादिकं । आरमन्त्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे स्वभिधेयवत्' इति विश्व [६४।१०४] ।

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

'सूतः' (पु) के बड़ई, सारथि, चरित्र जातिके पितासे ब्राह्मण जातिकी मातामं उपपन्न संतान, वन्दी, पारा ५ अर्थ और 'सूतः' (त्रि) के जन्मा हुआ, प्रेरित २ अर्थ हैं ।

[स्विति] ॥ सुवति स्म, सुयते स्म वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथी तक्षिण क्षत्रियाद् ब्राह्मणोसुते । वरिदपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिपु' (इति मेदिनी) [५१।७३] ।

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

'व्यक्तः' (पु) के विद्वान्, स्पष्ट २ अर्थ हैं ।

[व्येति] ॥ व्यज्यते स्म । 'अञ्हु [व्यक्तिप्रसङ्ग-कान्तिगतित्] (र० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीविणो' (इति मेदिनी) [५।८।५४] ।

दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

'दृष्टान्तः' (पु) के नर्क आदि शास्त्र, उदाहरण २ अर्थ हैं । [दृष्टेति] ॥ दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्त प्रान्तेऽन्तिके नाशे' [स्वरूपेऽतिमनोहरे] इति विश्वः [५१।३१] । 'दृष्टान्त उदाहृतो । शास्त्रे च मरण' (इति मेदिनी) [६२।११६] ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियाणां च शूत्रे ।

'क्षत्ता' (पु) के सारथि, द्वारपाल, शूद्र जातिके पितासे चरित्र जातिकी मातामे उपपन्न संतान, वरया-पुत्र, नियुक्त, ब्रह्मा ६ अर्थ हैं ।

[क्षेति] ॥ क्षदति । 'क्षद' सोत्र । 'तृत्वृचो क्षति-क्षदादिभ्यः सनाया चानिटो' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता सुदात् क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथी । भुजिष्यातनये क्षता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः [५१।४०] ।

१. इव मेदिन्यामेव लभ्यते, न तु विरेवे ।

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कास्तन्व्यवार्तयो' ॥ ६३ ॥

'वृत्तान्त' (पु) के प्रकार (अवसर), प्रकार (तरह, भाव, यथा—पौंच प्रकारके, ...), साक्षय (पूरा २), वात ४ अर्थ हैं ।

[व्रित्ति] ॥ वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्त इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे वात्सर्न्यवार्ताविवेपयो । वृत्तान्त प्रक्रियाया च' इति विश्व [६७।१३३] ।

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीष्टृद्विशेषयोः ।

'आनर्त' (पु) के लडाई, नाचघर, देश-विशेष (पश्चिम समुद्रके पासकी द्वारावर्ती अर्थात् द्वारकापुरी) ३ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ आनृत्यत्यत्र । 'नृती गानविशेषे' (दि० प० से०) । 'हलञ्' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आनर्तो नृत्यशास्त्राया जने जनपदान्तरे' इत्यजय । 'आनर्तो देव-भेदेऽपि नृत्यस्थाने जने' रणे (इति मेदिनी) [६०।१११] । कृतान्तो यमसिद्धान्तद्वैवाशुशलकर्मसु' ॥ ६४ ॥

'कृतान्त' (पु) के यमराज, सिद्धान्त, भाष्य, पापकर्म ४ अर्थ हैं ।

[व्रित्ति] ॥ कृतोऽन्तो येन, यस्य वा । [कृतान्तोऽ-छेपकर्मणि । सिद्धान्तयमद्वेषु' इति हैम, ३।२७२] ।

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मचिकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

'धातु' (पु) के कफ आदि (धूक, खखार, पित्त आदि), रस (भोजन करनेके बाद उत्पन्न असादिका विकार विशेष), खून आदि (चर्बी, मज्जा, वीर्य, मांस, पीव, हड्डी आदि), पृथ्वी आदि (जल, तेज, वायु, आकाश) पञ्च महाभूत, एव उनके गुण (गंध, रस, रूप, स्पर्श और शब्द), इन्द्रिय, हरताल, मेनसिल, धातु (पत्थरके विकारसे उत्पन्न गेरू आदि धातु), भू, एध, अद, पच आदि शब्दोत्पत्तिके कारण-सूत २५।४करणशास्त्रसम्मत धातु, सोना चोदी तौबा पीतल आदि ध तु ९ अर्थ हैं ।

[श्लेष्मेति] ॥ आदिना पित्तादिग्रह । रस = प्रथम आहारस्य विकार । आदिना वसामञ्जशुजादिग्रह । तद्गुणाः = गन्धादय । गौरिकादि । दधाति, धीयते वा ।

१. हैम—(३।२५८) विषय—(६२।७८) विरोधान्मे-दिनीस्थ '—जले—' इति पाठो लेखकादिभ्रान्तमूलक. प्रतिभाति ।

२. श्लोकादंमिद विश्वे (६७।१३२) मेदिन्या (६१।१०६) च लभ्यते ।

[डु] धातु' [धारणपोषणयो] (जु० उ० प्र०) । 'सित निगमि—' (उ० १।६९) इति तुम् । [धातु रसादौ श्ले-ष्मादौ भ्रूदिग्रावविकारयो । महाभूतेषु लोहेषु स्रग्दाद-विन्निरेऽस्पनि' इति हैम, २।१७६-१७७] ।

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

'शुद्धान्त' (पु) के रनिवास, राजाकी छिया, नशीबका जन्म ३ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व—' इति पूर्वविके-पणम् । 'शुद्धान्तोऽन्त पुरे युद्धकक्षाभेदे च भूपते' इत्य-जय । ['शुद्धान्त स्फाद्रह कक्षान्तरे राशोऽवरोधने' इति हैम, ३।२२७] ।

फासूसामर्थ्ययोः शक्तिः

'शक्ति' (स्त्री) के बर्ध, सामर्थ्य २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ शक्यतेऽस्या । शक्य शक्तौ (स्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'शक्तिरशान्तरे गौर्यामुत्ता-हादौ बले स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५५।६२] ग०॥ 'फासूविकल्पवाचि स्वारकाम् शक्यतायुधेऽपि च' (इति विश्व) [१७५।१३] ।

मूर्तिं काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

'मूर्ति' (स्त्री) के कठोरता, शरीर २ अर्थ हैं ।

[मूर्तिरिति] ॥ मूर्च्छंयते । 'मूर्च्छा मोहादौ' (भा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ['मूर्ति कायकाठिन्ययो स्त्रियाम्' इति मेदिनी ५७।५५] ।

विस्तारवल्लोर्जितति.

'प्रतति' (स्त्री) के विस्तार, लता २ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ व्रजन्ती ततिरस्या । प्रथोदरादि (६।३।१०९) । श्रीभोजस्तु 'व्रज'धातु स्वोद्धतवान् । ततो वाहुलकादिति । [व्रततिस्तु प्रतानि-यां विस्तारे' इति हैम, ३।२१३] ।

यसती रात्रिनेदमनो ।

'वसति' (स्त्री) के रात, घर २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ वसत्यस्याम् । 'वस निवासे' (भा० प० अ०) । 'वहिवसि—' (उ० ४।६०) इत्यति । 'वसति स्यात्स्त्रिया वांसे यागिन्या च निनेतने' (इति मेदिनी) [६३।१५१] ।

क्षयाच्योरपचिति

'अपचिति' (स्त्री) के क्षय, पूजा, खर्च ३ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ अपचीयते । क्तिन् (३।३।९४) । अपचायते

स्म वा । 'चायु पूजादौ' (भ्वा० उ० से०) । 'चाय चि-
कित्ति' (वा० ७।२।३०) इति चिः । 'भवेदपचितिः
पूजाव्ययनिष्कृतिहानियु' (इति मेदिनी) [६८।१८५] ।

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

'सातिः' (स्त्री) के दान (गज-मदका जल), अन्त
२ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ सननम् । 'पशु दाने' (त० उ० से०) । सानं
वा । 'योऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कितन् (३।३।
९४) । 'ऊतियुतिङ्कित्-' (३।३।९७) इति साधु । यत्-
'सनः कित्चि' (६।४।४५) इति नञोपादानयोः सातिः ।
सन्तिङ्—इति मुकुटो व्याहृत्य । तत्र । षित्त च कर्त्तरि
विधानाद्वावकर्मणोरसंभवात् । ['सातिदनिऽवसाने च'
इति विश्वः, ६१।६४] ।

अतिः पीडाधनुषोद्योः

'अतिः' (स्त्री) के दुःख, धनुषका दोनों किनारा (छोर)
२ अर्थ हैं ।

[अतिरिति] ॥ अर्द्धनम् । 'अर्द्धं हिंसायाम्' (चु० उ०
से०) । 'कित्त्वावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) । ['अति-
स्त्वरनिपीडयो' इति हेमः, २।१६०] ॥ * ॥ आङ्
श्छत्ते वितनि 'उपसर्गदिति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ
'आतिः' इति कश्चित् । ['आतिः पीडाधनुषोद्यो' इति
मेदिनी, ५४।३] ।

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

'जातिः' (स्त्री) के सामान्य अर्थात् जाति (जैसे—
गोश्व, ब्राह्मणश्व, आदि), जन्म, मालती नामका फूल, छन्द,
जातीफल, गोत्र, आँवला ७ अर्थ हैं ।

[जेति] ॥ जननम् । जनया, इति वा । 'जनी'
[प्रादुर्भावे] । (दि० आ० से०) । कितन् (३।३।९४) ।
'जनसन—' (६।४।४२) इत्यादिषु । 'जातिच्छन्दसि
सामान्ये मालस्यां गोत्रजन्मनो । जातिर्जातीफले घात्र्या
पुल्लीकम्पिलयोरपि' इति विश्व [६१।६३] । 'जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः । अर्धमन्तिकामलकयोश्च सप्तम्यच्छन्दसो-
रपि । जातीफले च मालस्याम्' (इति मेदिनी) [५५।
१९-२०] ।

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

'रीतिः' (स्त्री) के रिवाज (रस्म, लोकाचार), छन्द,
धीरे २ वहना, टपकना, पीतल, लोहेकी मैल (मण्डूर),

वैदर्भी आदि (गौडी, पाञ्चाली, लारिका) काव्यके रसादि-
संबन्धी चार रीतियां ४ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) ।
रिणाति । 'री गतिरेयणयो' (कृचा० प० से०) । कित्च्
(३।३।१७४) । रयणम् । कित्त् (३।३।९४) वा । 'रीतिः
प्रचारे स्पन्दे च लोहकिट्टारकूटयो' इति विश्वः [६१।१५५] ।
ईतिर्ङिभ्यप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

'ईतिः' (स्त्री) के विप्लव (बहुत वर्षा होना आदि उप-
द्रव), परदेज जाना २ अर्थ हैं ।

[ईति] ॥ ईयतेऽनया । 'ईङ् गतो' (दि० आ० अ०) ।
कित्त् (३।३।९४) । इभ्यः = विप्लवः । 'ईतिर्ङिभ्ये
प्रधासेऽतिवृष्ठादिपठसु' च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
[५४।३] ।

उद्येऽधिगमे प्राप्तिः

'प्राप्तिः' के उत्पत्ति, पाना २ अर्थ हैं ।

[विनि] ॥ प्रापणम् । 'आप्लु व्याप्तौ' (स्वा० प०
अ०) । 'कित्तन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्म-
होवये । लाभेऽपि च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५६।
३२-३३] ।

प्रेता त्वग्निजये युगे ।

'प्रेता' (स्त्री) के दक्षिण गार्हपत्य और ह्यनीय नाम
के तीन अग्निविद्येय, प्रेता नामका युग २ अर्थ हैं ।

[प्रैतेति] ॥ धीन् मेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ['प्रेता युगेऽग्निनितये' इति विश्वः (५९।३८)
मेदिनी (५५।२३) च] ।

वीणाभेदेऽपि महतो

'महती' (स्त्री) के नारद ऋषिकी वीणा, महत्त्वमे लुक
(थड़ी) स्त्री २ अर्थ हैं ।

[वीनि] ॥ महते । 'मह पूजयाम्' (स्वा० प०

१. तदुक्त्वम्— 'पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थानिवोध-
वत् । उपकर्त्ता रसादीनां, सा पुनः स्यात्तुविधा ।
वैदर्भी चाय गोडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ।' इति
साहित्यवर्णनः (१।६४४-६४५) ।

२. 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मुपिकाः शलभाः युकाः ।
अत्यासन्नाश्च राजानः एडेता ईतयः सृताः ॥' इति
स्वामी । ववचित् 'स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः
सृताः' इत्युत्तरार्धे पठित्वा तत ईतयः इत्युक्तम् ।

से०) । 'वर्तमाने पृथक्-' (उ० २।८४) इति साधु ।
'महती बलकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तद्वदभेदे
पुमान् बृद्धे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [६४।१४१-१४२] ।

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

'भूति' (स्त्री) के राज्य, सम्रक्ति, हाथीका शृंगार ३
अर्थ हैं ।

[भिवति] ॥ भवति, जनया वा । भवन वा ।
क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संवत्सिहस्तिशृङ्गारयो
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५७।४१] ।

नदीनगरयोर्नागानां भोगवती

'भागवती' (स्त्री) के सपौकी नदी, सपौकी नगरी
(पाताल), सौप २ अर्थ हैं ।

[नेति] ॥ भोगोऽस्त्यवस्थाम् । मनुष्य (५।२।९४) ।
'अथ भोगवती नागपुरीनद्योरहो पुमान्' (इति मेदिनी)
[७०।२१६] ।

अथ सगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

'समिति' (स्त्री) के युद्ध, सङ्ग, सभा ३ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ समयनम् । समीयते वाऽयाम् । 'इण्
गती' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । ['समिति
सपराये स्यात् सभाया समीयेऽपि च' इति मेदिनी, ६६।
१६६] ।

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

'क्षिति' (स्त्री) के विनाश, निजास, पृथ्वी, कालभेद
४ अर्थ हैं ।

[क्षेति] ॥ क्षयणम् । क्षीयतेऽस्था वा । क्षि क्षये'
(भ्वा० प० अ०) । क्षि निवासगतयो' (तु० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । क्षितिर्निवासे मेदिना कालभेदे क्षये
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५४।१०] ।

रवेरचिश्च शस्त्र च यज्जिह्वाला च हेतयः ।

'हेति' (स्त्री) के सूर्यकी किरण, हथियार, आगकी
ज्वाला ३ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ हन्ति, हिमोति वा । हन्यतेऽनया वा ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'कतिधृति-' (३।३।९७) इति साधु ।
['हेति स्यादायुषज्वालासूर्यतेजसु योपिति' इति मेदिनी,
५९।७६] ।

१. —'क्षिती' इति पाठान्तरम् ।

जगती जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि श्रिताद्यपि ॥ ७१ ॥

'जगती' (स्त्री) के संसार, चारद्व अक्षरके वंशस्थ तोटक
आदि छन्द, पृथ्वी, जन ४ अर्थ हैं ।

[जमेति] ॥ गच्छति । 'वर्तमाने पृथक्-' (उ० २।
८४) इति साधु । यद्वा—'युतिगमितुहोतीना द्वे च'
(वा० ३।२।१७८) इति विवृत् । 'गम वती' (६।५।४०)
इति मलोप । तुक् (६।१।७१) । 'जगत् स्याद्विष्टये वलीव,
ना वायो, जगमे त्रिषु । जगती भुवने इमाया छन्दोभेदे
जनेऽपि च' (इति मेदिनी) [६२।१०९] । [छन्दोभेदे=
द्वादशाक्षरपादे] ।

पङ्क्तिदृष्टन्दोऽपि दशमम्

'पङ्क्ति' (स्त्री) के दश अक्षरके चम्पकमाला मनोरमा
आदि उद्भ, पंक्ति (कनार), दश सख्या ३ अर्थ हैं ।

[पङ्क्तिरिति] ॥ पञ्चनम् । 'पञ्च व्यतीकरणे'
(भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।६४) । यद्वा—पञ्चक-
द्वयम् । पङ्क्तिर्विशति-' (५।१।५९) इति साधु । (दशम
छन्द) दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोवशस्यवा-
दियु स्त्रियाम्' इति मेदिनी [५६।३१] ।

स्यात्प्रभावेऽपि चायति ।

'आयति' (स्त्री) के प्रभाव, उत्तर काल २ अर्थ हैं ।

[स्वायति] ॥ आदम्भ्यतेऽनया । आयमन वा ।
'यमु उपरम' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।
'आयति क्षयमे दिव्ये प्रभावागामिकालयो' (इति विश्व)
[६९।१५८] ।

पत्तिर्गतौ च

'पत्ति' (स्त्री) के चलना, योद्धा, सेना-विशेष, पेंदल
४ अर्थ हैं ।

[पेति] ॥ पतति । 'पत्तृ गती' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (७।३।१७४) । 'पत्तिर्ना पद्ये स्त्रियाम् । गतावेकर-
येकेभ्यश्चपञ्चपदानिके' (इति मेदिनी) [५६।३०-३१] ।

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

'पक्षति' (स्त्री) का (शुभल या कृष्ण पक्ष) की प्रथम
तिथि अर्थात् प्रतिपदा, चिपिया आदिके पङ्क्ति की जड़ २
अर्थ हैं ।

[भिवति] ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्ति' (५।२।२५) ।
प्रतिपदि, गङ्गामूले च । ['पक्षाति प्रतिपत्तिषी । पक्षमूले'
इति हेम, ३।२९३] ।

१. 'पक्षिच्छन्दो दशापि स्यात्' इति पाठान्तरम् ।

प्रकृतियोंनिलिङ्गे च

'प्रकृतिः' (स्त्री) के योनि, लिङ्ग (पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसक लिङ्ग), स्वभाव, शिल्पी, नागरिक-मन्त्री आदि, गुण-साम्य ६ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रकृष्टे । कित् (३।३।१७४) । कित् (३।३।१९४) । 'प्रकृतिगुणसाम्ये स्यादमात्वादिसवभावयोः । योनी लिङ्गे पीरत्वम्' (इति मेदिनी) [६३।१३२] ।

कैशिकयाद्याश्च वृत्तयः ।

'वृत्तिः' (स्त्री) के वाच्य-सम्बन्धी कैशिकी आदि (भारभटी, शाशवती, भारती) चार वृत्तियाँ, जीविका, सूत्रादिका अर्थ ४ अर्थ हैं ।

[कैशिकी] ॥ 'भारती सात्वती चैव कैशिकधारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यामु नाटय प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्तिविवरणे जीव्ये कैशिकयादिषु' चेष्यते' इति विश्वः [६१।५८] ।

सिकताः रयुर्बाहुकापि

'सिकताः' (स्त्री नि० व०) के बाल, बालमे युक्त स्थान या देश, चीनी ३ अर्थ हैं ।

[सीति] ॥ सिकथते । 'पिच धरणे' (तु० उ० से०) । बाहुलकादतच् । पुणोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले बालुकाया तु भूमनि' (इति मेदिनी) [६६।१७१] ।

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

'श्रुतिः' (स्त्री) के चारो वेद, ज्ञान, वार्ता ३ अर्थ हैं ।
[वेव इति] ॥ श्रुयते, अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (स्वा० प० अ०) । कित् (३।३।१९४) । श्रुतिः श्रोत्रे तथाग्न्याये वातार्थां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः [६०।५१] ।

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योपितिः

'वनिता' (स्त्री) के अत्यन्त प्यारी स्त्री, स्त्रीमात्र २ अर्थ हैं ।

१. 'भारती सात्वती चैव कैशिकधारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यामु नाटय प्रतिष्ठितम्' इति । दशरूपकेशि 'सह्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा, तत्र कैशिकी' (दशरूपकम् २।४७) इत्यारम्भ 'चतुर्धा भारती सापि वाच्या नाटकलक्षणे' (दशरूपकम् २।६०) इत्यन्तेन तद्धेदा उक्ता । अग्रे च—

'शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः । रसे रोद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती' ॥ (२।६१) इत्यनेन कस्याः श्लोकोपयोग इति कथितम् ।

[वेति] ॥ वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० वे०) क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभ'पा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिट् । 'वन संभक्तौ' (स्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातरामस्त्रीस्त्रियोः स्त्री, त्रिषु' याचिते' (इति मेदिनी) [६५।१९०] ।

श्रुतिः क्षितिब्युदासेऽपि

'गुप्तिः' (स्त्री) के जमोनका गढा (गुफा या सुरङ्ग) जेठखाना, रक्षा ३ अर्थ हैं ।

[त्रिनि] ॥ गुप्यते । गोपन वा । 'गुपु रक्षणे' (स्वा० प० से०) । कित् (३।३।१९४) । 'गुप्ति कारा च रक्षा च दीर्घं च^२ विवर भूव' इति याश्रुतः [५९४] । 'गुप्तिस्त्रयवररक्षाने कारागरे च रक्षणे' (इति मेदिनी) [५५।१६६] ।

श्रुतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

'श्रुतिः' (स्त्री) के धारण, धैर्य, योग-विशेष, यज्ञ, पुष्टि ५ अर्थ हैं ।

[ध्रिति] ॥ धरणम् । 'धुम् धारणे' (स्वा० उ० अ०) कित् (३।३।१९४) । 'धृतियोंान्तरे धैर्ये धारणा-ध्वरतुष्टिषु' इति विश्व [६०।५०] ।

वृहती क्षुद्रवार्ताकोष्ठान्दोभेदे महत्त्वपि ।

'वृहती' (स्त्री) के रंगनी (भटकटैया), नव अक्षरका मणिगन्ध आदि छन्द, बड़ी, विश्वावसुकी धीमा, बल-विशेष ५ अर्थ हैं ।

[वृहेति] ॥ बहते । वृह वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्' (उ० २।८४) इति साधु । 'वृहती क्षुद्र-वार्ताव्या कण्टकायां च वाचि च । वारिधान्या महत्या च छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्व [७०।१७१] ।

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

'वासिता' (स्त्री) के स्त्री, हथिनी २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ वासयति । 'वास निवासि' (स्वा० प० अ०) ध्वन्तः । 'वास उपसेद्यायाम्' (उ० उ० से०) वा । क्तः (३।३।१७४) । 'वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । ध्वानमाश्रे खगारावे वासितं वज्रवेष्टिते' इति विश्व [६८ १५१] ॥ १॥ स्वामी तु ('वासिता' इति) तालव्यमध्य-पाठमाह । तत्र 'वाशु शब्दे' (दि० आ० से०) । ['वा-सिता करिणीस्त्रियोः' इति शाश्रुतः, ७७१] ।

१. मेदिन्या — 'स्त्रियोर्निपु च—' इति पाठः ।

२. — 'जीर्णं च—' इति च पाठः ।

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतो ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

'वार्ता' (स्त्री) के जीविका, यात २ अर्थ और 'वार्तम्' (त्रि) के सारहीन (निस्तत्व, निर्बल), नीरोग ३ अर्थ हैं ।

[वार्तति] ॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति ण । 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ता कृष्याद्युदन्तयो । (वृत्तिमनीषजोवार्ता वार्तमारोग्यफलगुनो)' इति विश्व [६०।४६] । 'वार्तं फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्वपि' इति धरणि ।

अप्सु च घृतामृते ।

'घृतम्' (न) के घी, पानी २ अर्थ और 'घृतम्' (त्रि) का प्रदीप्त ३ अर्थ है ।

'अमृतम्' (न) के अमृत, पानी, घी, यज्ञ दोष, अयाचित, मोक्ष ६ अर्थ और 'अमृत' (पु) के धन्वन्तरि, देवता २ अर्थ हैं ।

[अमृत्विति] ॥ छिपते । जिघति वा । 'घृ सरण-दीप्तयो' (जु० प० से०) । 'अञ्जिजघृत्तिभ्य क्त' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीब प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [५५।१७] ॥ न मृत मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञदोषे स्यात्प्रीयूषे सलिले मृते । अयाचिते च मोक्षे च, ना धन्वन्तरिदेवयो' ['अमृता मागधीपध्यागुडुभ्यामलकीपु च'] (इति मेदिनी) [५९।७७-७८] ।

कलघृतं रूप्यहेम्नो ।

'कलघृतम्' (न) के चोदी, सोना २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कलो मलो घोनोऽप्य । कलघृतं सुवर्णं स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [६८।१९४] ।

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

'निमित्तम्' (न) के कारण, चिह्न २ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ निमित्तं । 'विमिवा स्नेहने' (दि० प० से०) । जीत क्त' (३।२।१८७) । सज्ञापुर्वकदवात् नत्वम् ।—'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा । [निमित्तं लक्षणे हेतौ' इति शाश्वत , ७।२४] ।

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

'श्रुतम्' (न) का शास्त्र, १ अर्थ और 'श्रुतम्' (त्रि) का सुना हुआ १ अर्थ है ।

१. मेदिन्या (६३।११९) हैमे (३।२८४) विश्वे (६६।१२२) चैप एव पादो दृश्यते ।

[श्रुतमिति] । श्रूयते स्म । श्रवण वा । 'श्रु श्रवणे' (स्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । ['श्रुण्माकणिते शास्त्रे' इति मेदिनी, ५९।६७] ।

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

'कृतम्' (न) के सत्ययुग, पर्याप्त (पूरा, काफ़ी) २ अर्थ हैं ।

[युगेति] ॥ अकारि । 'हुकृक्' [करणे] (त० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'शक्ती निवारणे तृष्टौ पर्याप्त स्याद्यप्येति' इति रुद्र । 'कृत युगेऽलमयं स्याद्विहिते हिसिते त्रिषु' (इति मेदिनी) [५४।११] ।

अस्याहितं महाभक्तिं कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

'अस्याहितम्' (न) के बड़ा भय, जीनेकी आशा छोड़कर किया हुआ बहुत बड़ा साहस २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ अतीवाधीपते स्म मनसि । 'हुषाम्' [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०) । 'दधातेहि' (७।४।४२) । [अस्याहितं तु महाभये । जीवनिरूपेसकर्मणि इति हैम, ४।९८] ।

युक्ते क्षमादावृते भूत प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'भूतम्' (न) के युक्त (उचित), घृष्टी आदि पन्च तत्त्व, सत्य ३ अर्थ और 'भूतम्' (त्रि) के प्राणी, बीता हुआ, सदना, प्राप्त ४ अर्थ हैं ।

[युक्त इति] ॥ प्राण्यतीते' इति समाहारऽन्ट । अमवत् । 'भू' [सत्तायाम्, स्वा० प० से०] । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तो क्लीब त्रिपूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोग्यन्तरे तु ना । कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) [५७।४१-४२] ।

वृत्तं पयो चरित्रे त्रिष्वप्यतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

'वृत्तम्' (न) के रलोक आदि पद्यमात्र (जिममें मात्रा की नहीं, किन्तु वर्णोंकी गणना हो, वह पद्यविशेष), चरित्र २ अर्थ और 'वृत्त' (त्रि) के बीता हुआ, दृढ़, मोलाकार, पदा हुआ ४ अर्थ हैं ।

[त्रिति] ॥ वर्तते स्म । वर्तन वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । 'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽपि वृत्तौऽपि मृते वृते । वृत्तेऽप्यलिङ्ग वा क्लीबे' छन्दश्चारित्रप्रवृत्तिषु' (इति मेदिनी) [५८।६१] ।

१. 'वृते मृते । क्लीब-' इति मेदिनीपाठ ।

महाद्वाज्यं च

'महत्' (त्रि) का बद्धा १ अर्थ और 'महत्' (न) का राज्य १ अर्थ है।

[मेति] ॥ महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।५४) इति साधुः । 'महती बल्लक्रीभेदे राज्ये तु स्यात्प्रपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमा-ज्भेदे' वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [६४।१४१-१४२] ।

अवगीत जन्ये स्याद्गृहिते त्रिपु ।

'अवगीतम्' (न) का जनापवाद १ अर्थ और 'अवगीत' (त्रि) के सिद्धान्त, निगिदन्त, दुष्ट ३ अर्थ हैं ।

[अवेति] ॥ अवगीयते स्म । 'ग रुग्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निबदि दुष्टगृहितयोरपि' (इति मेदिनी) [६७।१७९] । जन्ये=जनापवादे ।

श्वेतं रूप्येऽपि

'श्वेतम्' (न) का चांदी १ अर्थ; 'श्वेत' (त्रि) का सफेद पदार्थ १ अर्थ; 'श्वेत' (पु) के द्वीप-विशेष, पर्वत-विशेष २ अर्थ और 'श्वेता' (स्त्री) के कौड़ी, काष्ठपाटली, शङ्खिनी ३ अर्थ हैं ।

[श्वेतमिति] ॥ श्वेतते [त्रि] श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'श्वेते द्वीपादि-भेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । वलीबं रूप्येऽप्यवच्छुबले' (इति मेदिनी) [५९।६७-६८] ।

रजतं हेमिन रूप्ये सिते त्रिपु ॥ ७९ ॥

'रजतम्' (न) के सोना, चांदी २ अर्थ और 'रजतम्' (त्रि) का सफेद पदार्थ १ अर्थ है ।

[रेति] ॥ रजति, रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ज राजे' (भ्वा० प० अ०) । 'पृथिरज्जिन्या कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं रज्जने रूप्ये षोणिते ह्ववहारयोः' इत्यजयः । [रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् वलीबे हारे च दुर्वर्ण' इति मेदिनी, ६४।१४४] ।

त्रिधितः

यहांसे आगे सब तान्त शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

[त्रीति] ॥ आदात्तम् [अम० ३।३।८५] ।

जगादङ्गोऽपि

'जगत्' (त्रि) का जङ्गम १ अर्थ; 'जगत्' (न) का संसार १ अर्थ और 'जगत्' (पु) का वायु १ अर्थ है ।

[जेति] ॥ गच्छति । 'द्युतिगमिजुहोतीना द्वे च-' (वा० ३।२।१७८) इति विवर् । 'गमः ववी' (६।४।४०) इति मलोप । तुक् (६।१।७१) 'जगत् स्यात्पिप्ये वलीबं वायो ना जगमे त्रिपु' [जगती भुवने इमाया छन्दो-भेदे जनेऽपि च] (इति मेदिनी) [६२।१०९] ।

रक्तं नीत्यादि रागि च ।

'रक्तम्' (न) का लाल रंग, रक्त, कुङ्कुम ३ अर्थ; 'रक्त' (त्रि) का अनुरक्त, रंगा हुआ कपड़ा आदि २ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ रजति, रज्यते वा । 'रज्ज राजे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'रक्तोऽनुरक्ते नीत्यादि-रज्जने लोहिते त्रिपु । वलीब तु कुङ्कुमे तास्ते प्राचीना-मलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) [१७।४८-४९] ।

अवदातः सिते पीते शुद्धे

'अवदातः' (त्रि) के सफेद, पीला, शुद्ध ३ अर्थ हैं ।

[अवेति] ॥ अवदायते स्म । 'वैप् षोषणे' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३।२।१०२) । ['अवदातः सिते गीरे विशुद्धेऽप्यन्यलिङ्गक' इति मेदिनी, ६७।१७८] ।

बद्धार्जुनो सितो ॥ ८० ॥

'सितः' (त्रि) के बँधा हुआ, समाप्त, श्वेत, सफेद पदार्थ ३ अर्थ हैं ।

[बद्धेति] ॥ सीयते स्म । 'पिप् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिपु शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी) [५९।७१] ।

युक्तेऽतिसंस्कृते मरिष्यभिनीतः

'अभिनीतः' (त्रि) के कृत्रिम (बनावटी, नकली), अत्युत्तम, सहनशील ३ अर्थ हैं ।

[श्रिति] ॥ अभिनीयते स्म । 'णीच्' [प्राणणे] (भ्वा० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) । मरिषिण= क्षन्तिर । [अभिनीतो भवेन्वाय्ये संस्कृतामपिपोरपि' इति विश्व, ७१।१८२] ।

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

'संस्कृतम्' (त्रि) के बनाया (संस्कार किया) हुआ, उत्तम, भूषित ३ अर्थ और 'संस्कृतम्' (न) का पाणिन्या-दिके व्याकरण शास्त्रसे सिद्ध संस्कृत भाषा १ अर्थ है ।

१. 'पुमान् वृद्धे-' इति मेदिनीपाठः ।

२. '-दृष्टगृहितयोरपि' इति च पाठः ।

१. मेदिनीस्यः '-धवलायां स्त्री' इति पाठः पुनरुक्तेः हैम (२।२।१०) विरुद्धत्वाच्च न समीचीनः ।

[अधेति] ॥ सस्त्रियते स्म । 'सस्त्रुत' कृत्रिमे शस्ते भूपितेऽप्य-यस्त्रिङ्गक । वलीव तु 'ससणोपेने' (इति मेदिनी) [६६११६६] । 'लक्षणो न उपेते=पाणि-यादिभूत-भ्युत्पादिते ।

अनन्तोऽनघधावपि ॥ ८१ ॥

'अनन्त' (त्रि) का अनन्तरहित १ अर्थ, 'अनन्त' (पु) के शेषनाग, विष्णु २ अर्थ और 'अनन्तम्' (न) का आशय १ अर्थ है ।

[एति] ॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्त' केशवे शेषे पुमा-त्रिङ्गधो' यिप् । अनन्ता च विश्वाम्याया शारिषादूर्ध्वयो-रपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलनीपु च । विश्वम्भरा-गुहक्यो स्यादनन्त सुरत्वन्नि' (इति मेदिनी) [६०१ ८१ ८१] ।

ख्याते हृष्टे प्रतीत

'प्रतीत' (त्रि) के प्रसिद्ध, प्रसन्न, जाना हुआ २ अर्थ हैं ।

[रयेति] ॥ प्रतीयते स्म । इण् गतो' (अ० प० अ०) । क (३१२।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीत सादरे त्रिपु' इति रभस । [प्रतीत सादरे ज्ञाते हृष्ट-प्रख्यातयोस्त्रिपु' इति मेदिनी, ६३१२२६] ।

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

'अभिजात' (त्रि) के श्रेष्ठ कुलमें उत्पन्न (स्वान्वानो), विद्वान्, स्थायशुक्त २ अर्थ हैं ।

[यभोति] ॥ अभिजायते स्म । 'गत्यर्था-' (३१ ४।७२) इति क्त । 'अभिजात कुलीने स्वान्पाशयपण्डि-तयोस्त्रिपु' (इति मेदिनी) [६७।१८२] । बुधे=पण्डिते । विविक्तौ पूतचिजौ

'विविक्त' (त्रि) के पवित्र, एकान्त, विवेक्याला ३ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विविज्यते स्म । विजिर् पृथग्भावे' (जु० उ० अ०) । क (३१२।१०२) । विविर् विरेचने (पृथग्भावे)' (६० उ० अ०) वा । 'विविक्त त्रिव्व सपुत्रे रह पुनविवक्तिपु' [वसुनन्दे ना'] (इति मेदिनी) [६५।१५४] ।

मूर्च्छितो मूढसोऽङ्गयो ॥ ८२ ॥

'मूर्च्छित' (त्रि) के मूर्ख, वृद्धिमे युक्त, वेदोक्त ३ अर्थ हैं ।

[मूर्च्छीति] ॥ मूर्च्छति' स्म । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छा-

१ मेदिनी- '—जनघधो—इति पाठ ।

२ अत्र मूर्च्छा सजाताऽप्येति विधेते 'तदस्य सजात सारकादभ्य इत्व' (७।२।२६) इत्यनेन इत्व् प्रत्ययो

ययो' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्त । 'मूर्त्' स्यात्त्रिपु मूर्च्छलि वक्तिने मूर्तिमत्यपि' (इति मेदिनी) [५७।४६] । (मूर्च्छितमपि सोच्छये च मूढे च' (इति मेदिनी) [६५।१४३] ।

द्वौ चाम्बुपरुषौ शुक्तौ

'शुक्त' (त्रि) के स्रष्टा (कर्मो), कटोर ० अर्थ हैं ।

[द्वाविति] ॥ शुच्यते स्म । 'ईशुचिर् पूतोभावे' (दि० उ० से०) । क्त (३।२।१०२) । 'श्रीदित -' (७।२।१४) इनीपिनपेध । 'शुक्त पूताम्लनिष्टरे' (इति मेदिनी) [५८।६५] । मृगयादिशुचौ भाष्ये समुद्र क्षोद्र-श्चिज्जिक्म् । धाम्यगशी त्रिराशस्थ शुक्न पुक् तदुच्यते' इति वैयाकम् ।

शितौ धवलमेचकौ ।

'शित' (त्रि) के सफेद, काला २ अर्थ हैं ।

[शीति] ॥ शीयते । शितोति स्म वा । 'शिव् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । तिन् (३।३।१४) । तिच् (३।३।१७४) वा । 'निशितेऽपि शितिर्भूजे ना शिता-सितयोस्त्रिपु' (इति मेदिनी) [५८।६४] ।

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥

'सत्' (त्रि) के सत्य, साधु (सञ्जन), विद्यमान, प्रश-स्त, पूजित, वीर, मान्य ७ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । 'लट् शत्रु-' (३।२।१२४) । 'दन्सोरल्लोप' (६।५।१११) । 'सम् साधौ धीरक्षस्तयो । मान्ये सत्ये विद्य-माने त्रिपु, साधुपयो स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५९। ६८-६९] ।

पुरस्कृत. पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽप्रत. कृपे ।

'पुरस्कृत' (त्रि) के पूजित, शत्रुमे जाक्रान्ते, आगे किया हुआ, श्रेष्ठ ४ अर्थ हैं ।

[पुरेति] ॥ पुरोऽकारि । 'डुकृञ्' [करणे] { त० उ० अ० } । क्त (३।२।१०२) । 'पुरोः ययम्'

वाच्य, 'आदितश्च' (७।२।१६) इत्यनेनेडागमनिवेद्यस्य दुवारिवात् ।

१. 'मूर्त्' शब्दस्याप्रकृतस्वादिदमुद्धरणमनावश्यकम् ।

२ स्वामिसम्मतपाठस्त्वेवम्—'यन्मूलादि शुचौ भाष्ये सक्षीद्रगुहकाञ्चिज्जिक्म् । 'शुक्त शुक्त तदुच्यते' इति ।

३ 'शित च दुबले' इत्यनेन पूर्वणास्य सबधावद् 'शिति—' इत्येवाश प्रकृतोपयुक्त ।

(१४।६७) इति गतिस्त्वम् । 'नमस्तपुरसो -' (८।३।४०) इति सत्वम् । 'पुरस्कृतोऽभिग्रहस्तारिग्रहस्तभ्रे कृतपू-जिते' (इति मेदिनी) [७०।२१५]

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यन् ॥ ८४ ॥

'निवातः' (त्रि) के निवासस्थान, वायुसे रहित स्थान आदि, हृद्यिवागसे अभेद्य कवच ३ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । 'निवातो दृढननाहे निवातो वातवर्जिते' इत्यजगः । [नि-वातो वातरहिते दृढमन्नाह आश्रये' इति हैम, २।२८५] ।

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

'उच्छ्रितः' (त्रि) के उत्पन्न, अभिसमानी, बढ़ा हुआ ३ अर्थ हैं ।

[जेत] ॥ उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । 'धियु-सेवायाम्' (३वा० उ० से०) । 'गरुदर्या-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'उच्छ्रितं त्रिपु-संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) [६१।१०१] ।

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

'उत्थितः' (त्रि) के वृद्धिआला, प्रवृत्त (लगा हुआ), उत्पन्न ३ अर्थ हैं ।

[उदिति] ॥ उत्तिष्ठति स्म । 'गर्दर्या-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उत्थितं स्यात्त्रिपुप्यने प्रोद्यते वृद्धि-मत्पि' (इति मेदिनी) [६१।९९] ।

आदतौ सादराचितौ ॥ ८५ ॥

'कर्मविपाकेऽपि गतिर्गमुद्द हेन्त्युत्पणे कृणे [४२]

ऋतमुच्छ्रिशिले सत्ये शोभनेऽपि धिवक्षितम् [४४]

उदास्थितः प्रतोहारे चरभेदे समाहितः [४५]

ध्यानस्थे चाप्यनोकस्थो गजलक्षणवैदिनि [४६]

श्रद्धारचनयोर्भक्तिर्गौण्यां वृत्तौ च सेवने [४७]

आप्तौ लब्धप्रत्ययितौ नप्ता पुत्रश्च पुत्रयोः [४८]

समूहोत्पन्नयोर्जातमहिजिन्द्धीपनीन्द्रयोः [४९]

सौप्तिकेऽपि प्रपातोऽथावपातावतटावटौ [५०]

समित्सङ्गे रणेऽपि स्त्री व्यवस्थायामपि स्थितिः [५१]

'आदतः' (त्रि) के सत्कारसे युक्त, आदार पाया हुआ, २ अर्थ हैं ।

['गतिः' (स्त्री) के कर्म-निपाक, गमन २ अर्थ हैं] ।

['गमुत्' (पु) के मोना, स्पष्ट, वृग ३ अर्थ हैं]

['ऋतम्' (न) के उच्छ्रिशिल (खेत या खलिहान आदि से अन्नका १-१ दाना चूँगाना), सत्य, सुन्दर ३ अर्थ हैं] ।

['उदास्थिन' (पु) का प्रतोहार (द्वार), दूत-विशेष, अथवा ३ अर्थ हैं] ।

['समाहित' (त्रि) के ध्यानमें मग्न, आहित, प्रतिज्ञात समाधान करनेवाला ४ अर्थ हैं] ।

['अनीकस्थ' (पु) के युद्धमें स्थित, हाथीके लक्षणोंको जाननेवाला, राजरक्षक ३ अर्थ हैं] ।

['भक्ति' (स्त्री) के श्रद्धा, रचना-विशेष, गौणी वृत्ति, सेवा करना ४ अर्थ हैं] ।

['आसः' (त्रि) के लब्ध (मिला हुआ), विरवस्त २ अर्थ हैं] ।

['नप्ता' (पु) का पोता (पुत्रका पुत्र), नाती (पुत्रीका पुत्र) २ अर्थ हैं] ।

['जातम्' (न) का समूह १ अर्थ और 'जातम्' (त्रि) का उत्पन्न १ अर्थ हैं] ।

['अहिजित्' (पु) के विष्णु, इन्द्र २ अर्थ हैं] ।

['प्रपातः' (पु) के पहाड़का झरना, लेटना २ अर्थ हैं] ।

['अवपात' (पु) के अतट (बिना किनारावाला), गदा २ अर्थ हैं] ।

['समित्' (स्त्री) के संग, युद्ध २ अर्थ हैं] ।

['स्थितिः' (स्त्री) के व्यवस्था, निवासस्थान, टिकाव ३ अर्थ हैं] ।

[एति] ॥ आश्रियते स्म । 'इद् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्त. (३।२।१०२) । ['आहत. सादरेऽचिते' इति मेदिनी, ६०।८९] ।

इति ताता शब्दाः ।

अथ याताः शब्दाः ।

अर्थोऽभिषेचैवरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिपु ।

'अर्थ' (पु) के कहने योग्य, धन, वस्तु, प्रयोजन, निवृत्ति ५ अर्थ हैं ।

[अर्थ इति] ॥ अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (३वा० प० अ०) । 'उपिकृतिपातिम्यस्यम्' (उ० २।४) । यद्वा-अर्थते । 'अर्थं उपयाच्चायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । ('अर्थो' विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुपु ।

१. —समुन्नतप्रवृद्धयोः' इति मेदिनीपाठः ।

१. तातशब्देपु यातस्यार्थशब्दस्य विवरणं चिन्त्यम् ।

अभिवेधे च सन्धाना, निवृत्तौ च प्रधोजने' (इति मेदिनी) [७२२] ।

निषानाममयो' स्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

'तीर्थम्' (न) के वृषादिके पासका जलाशय गण, सीई, बौद्धशास्त्रसे भिन्न शास्त्र, ऋषिसे सेवित जल, गुरु, यज्ञ, पुण्यक्षेत्र, यज्ञवाला, स्त्री-रज, योगि, पात्र, दर्शन ११ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ तीर्थते, अनेन वा । 'तु प्लवनतरणयो' (भा० प० से०) । पावुतु- (उ० २७) इति षक् । 'तीर्थं शास्त्राद्यवरोधोपायनारीरज तु च । अवतारविजुष्टाम्बुपाशोपाध्यायमन्त्रिणम्' (इति मेदिनी) [७२७] । निषान = जलावनार । निदानम् = उपाय - इति मुकुट ।

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे सयद्धार्थं हितेऽपि च ।

'समर्थ' (त्रि) क वलवान्, सम्पन्न अर्थ, हित ३ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ समर्थयते, समर्थते वा । 'अयं उपया उपायम्' (पु० भा० से०) । पचात्तच् (३।१।२४) षङ् (३।३।१९) वा । [समर्थस्तु हिते अर्थे सम्बद्धेऽप्यभ्यालिङ्गक' इति मेदिनी, ७३।२५] ।

दशमोस्थौ क्षीणरामवृद्धौ

'दशमोस्थ' (त्रि) के क्षीण रागवाला (प्रेमहीन), वृद्ध २ अर्थ हैं ।

[देति] ॥ दशम्या तिष्ठति । मुषि स्थ' (३।२। ४) इति क । 'दशमोस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यभ्यालिङ्गक' (इति मेदिनी) [७४।२८] ।

वीथी पद्वयपि ॥ ८७ ॥

'वीथी' (स्त्री) के रास्ता (गली), पक्कि (कतार), गृहमान्न ३ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विष्यतेऽनया । विष्य याचने (भा० भा० से०) । पञ् (३।३।१९) । प्रपोदरादि (६।३। १०९) । गौरादि (४।१।४१) । 'वीथी पद्वती गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनो' (इति मेदिनी) [७२।१२] ।

अस्थानीयत्नयोरामथा

'आस्था' (स्त्री) के सभा, उपाय, जाणवन्, अपेक्षा ४ अर्थ हैं ।

[आस्थेति] ॥ आतिष्ठत्यस्याम् । आस्थान वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भा० प० अ०) । 'आस्था त्वाह- भवनास्थानयत्नोपेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) [७२।३] ।

प्रस्थोऽस्त्री सातुमानयो ।

'शास्त्रद्विगणयोर्मन्थः सस्थाऽऽधारे स्थितौ मृषी ५५२]

'प्रस्थ' (पु) के सिखर (कँगूरा), परिमाण विज्ञेय (सेर) २ अर्थ हैं ।

['प्रस्थ' (पु) के शास्त्र, धन २ अर्थ हैं] ।

['सस्था' (स्त्री) के आधार, स्थिति, मृति, सस्था (सभा आदि) ४ अर्थ हैं] ।

[प्रेति] ॥ प्रतिष्ठतेऽस्मिन्, अनेन वा । घञ् अर्थे क (भा० ३।२।५८) । 'प्रस्थाऽस्तिया मानभेदे सातुमानि तवस्तुनि' (इति मेदिनी) [७२।९] ।

इति धा ता शब्दा ।

अथ दाता शब्दा ।

अभिप्रायवशी छन्दौ

'छन्द' (पु) के अभिप्राय, वश २ अर्थ हैं ।

[अशीति] ॥ छन्दते । 'छदि सवरसो' (पु० प० से०) । षङ् (३।३।१९) । [छ दो अवेऽप्यभिप्राये' इति मेदिनी, ७४।५] ।

अर्दो जीमूतवत्सरो ॥ ८८ ॥

'अर्द' (पु) के मेघ, वर्ष, पर्यन्त-विशय, मोघ, ४ अर्थ हैं ।

[अर्दाविति] ॥ अपो दधाति । 'अगोऽपुप-' (३। २।३) इति क । 'अर्द सवरसरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्व [७८ ८] ।

अपवादी तु निन्दाज्ञौ

'अपवाद' (पु) के निन्दा, आज्ञा, विश्रम्भ, निरवगाह छुनादि ४ अर्थ हैं ।

[अपेति] ॥ अपोचने, अपचनन वा । वद व्यक्तायां चाचि' (भा० प० से०) । षङ् (३।३।१६) । अपवा दस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) [७७। ४५] ॥ * ॥ मुकुटस्तु 'यववाद' इति पठित्वा अथवा दस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' इति विश्व- [८१। ४०] मुदाजहार ।

१ 'निदानाममयो' इति पाठान्तरम् ।

२ नष्टवीर्ये—' इति पाठो मेदिन्याम् ।

दायादौ सुतवाच्यवौ ।

'दायाद' (पु) के पुत्र, परिवार २ अर्थ हैं ।

[दिति] ॥ दायमति । 'अद भक्षण' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) । यद्वा-आदत्ते । 'तुदाब्' [दाने] 'आतत्रोप-' (३।१।१३६) इति क । दायस्य आद । 'दायादस्तु भवेत्पुमि सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) [७६।३१] ।

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः

'पादः' (पु) के किरग, पैर, चौथाई हिरला ३ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ पद्यते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-' (३।३।१७) इति घञ् । 'पादो बुध्ने तुरीयागो क्षेत्ते प्रत्यन्तपर्वते' । चरथो च मयूखे च' (इति मेदिनी) [७५।९-१०] ।

चन्द्रान्यर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

'तमोनुत्' (पु) के चन्द्र, अग्नि, सूर्य ३ अर्थ हैं ।

[चन्द्रेति] ॥ तमो नुदति । 'शुव प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । निषप् (वा० ३।२।७६) । [तमोनुदानीन्द्रके ना' इति मेदिनी, ७८।४९] ।

निर्यादो जनयाद्देऽपि

'निर्वाद्' (पु) के जनापवाद, सिद्धान्त २ अर्थ हैं ।

[निर्वेति] ॥ निर्वदन्तम् । 'वद व्यक्तार्था वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निर्वाद्ः स्याह्लो-कवाद'परिनिष्ठितवाद्यो' (इति मेदिनी) [७७।३४] ।

शादो जम्बालदाप्पयोः ।

'शाद्' (पु) के कीचड़, घस २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ शद्यते, अनेन वा । 'शद्लु श्यातने' (भ्वा० प० अ०) । 'हलञ्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् । जम्बाल = पङ्क । शप्प = बालतुणम् । ['शाद कर्दमशणयो' इति हेम, २।२३८]

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

'आक्रन्दः' (पु) के कष्टयुक्त शब्द, रोना, रसक, भयङ्कर युद्ध ४ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ आक्रन्दन्तम् । आक्रन्दति । आक्रन्दतेऽ-स्मिन् । आक्रन्दमति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० व० से०) । 'आङ्, क्रन्द शब्दसातत्ये' (च० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचाद्यच् (३।३।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयो' (इति मेदिनी) [७६।२१] ।

१. मेदिन्या—'बुध्ने तुरीयागो क्षेत्प्रत्यय-' इति पाठः ।

२. —'लोकवादे—' इति मेदिनीपाठ ।

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

'प्रसाद्' (पु) के अनुग्रह, प्रसन्नता, काश्यका गुण-विशेष ३ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ प्रसदन्म् । अनेन वा । पद्लु विस-रणार्थो' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राण'स्वास्थ्यप्रसतिपु' (इति मेदिनी) [७७।३५] ।

सूदः स्याद्व्यञ्जने त्रिपु' ।

'सूद्' (त्रि) के व्यञ्जन (कड़ी, बरी, तरकारी आदि), रसोद्घादात् २ अर्थ हैं ।

[स्विति] ॥ सूद्यते, सूदयति च । 'सूद धारणे' (च० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् । (३।३।१३४) वा । 'सूदस्तु गुणवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्व [७८।७] ।

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

'गोविन्द' (पु) के गोष्ठ (गोशाला) वा मालिक, गृहसपति ३ अर्थ हैं ।

[गोष्ठेति] ॥ गां विन्दति । 'विद्लु लाभे' (तु० उ० अ०) गवादिपु च विन्दे संज्ञायाम्' (वा० ३।३।१३८) इति श । 'गोविन्दो वासुदेवे स्याद् गवाध्यक्षे गृहस्पतौ' (इति मेदिनी) [७६।२८] ।

हृपेऽप्यामोदघन्मद् ॥ ९१ ॥

'आमोद्' (पु) के हर्ष, दूर ही से चित्तको आकर्षित करनेवाला कस्तूरी आदिका गन्ध २ अर्थ और 'मद्' (पु) के हर्ष, कस्तूरी, चौर्य (शुक), गर्व, हाथीका मद् ५ अर्थ हैं ।

[हर्ष इति] ॥ आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद् हृपे' (भ्वा० आ० से०) स्वाधेऽभ्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।३।१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । [७६, २१] । मदनम् । अनेन वा । 'मदी हृपे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुपसर्ग' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूरी गर्वे हृपेऽभदानयो' । [मद्येऽपि मद् आह्वयातो मदी कृपकवस्तुनि' (इति विश्व.) [७७।२] ।

१ विश्वनाथेन प्रसादलक्षणमुक्तत्तद्यथा—

'वित्तं व्याप्नोति य क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानल ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनानु च' ॥ इति सा० द० (६।६३१) ॥ काव्यप्रकाशे च—

'शुष्केन्धनादि-वत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ।

व्याप्नोत्यन्यत्रप्रसादोऽगौ सर्वत्र विहितस्त्विति' । इति ।

२. —'न त्रिपु' इति पाठात्तरम् ।

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

'ककुद' (पु न) के प्राधान्य, राज-चिह्न (लुत्र, चंद्र आदि), उरु या सोढका डील, पहाड़की चोटी इ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ क मुस धीनि । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । विषय (३२।७६) । तुक (६।१।७१) । वृषो दरादि (६।३।१०९) । 'ककुदत् ककुद धेरत् वृषाङ्गे' राज लक्ष्मि' इति विश्व [८०।३२] । प्राधान्य स्वाधे ८१७ (वा० ५।१।११४) ।

स्त्री संविज्ञानसभाप्राक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

'सचित्' (स्त्री) के ज्ञान, सभापा, कर्मका नियम वा व्यवस्थापन, लड़ाई, नाम, तोपण, आचार, प्रतिज्ञा इ अर्थ हैं ।

[स्त्रीति] ॥ सवेदनम् । सचित्तैऽनया वा । विद ज्ञाने (अ० प० मे०) । विद चैननादी च' (चू० आ० से०) । सपत्रिदिविषय (वा० ३।३।१०८) । 'सचित् स्त्रिया प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसगर' । सभापणे क्रियाकारे सनेत्रे नाम्नि तोपणे' (इति मेदिनी) [७७।४२] । क्रियाया कारो नियम पणवयो वा, आजिमुंढम् ।

धर्मो रहस्युपनिषत्

उपनिषद' (स्त्री) के धर्म, एभान्त, वेदान्त इ अर्थ हैं । [धर्म इति] । उपनिषदनम् । उपनीषोदति श्रेयोऽध्या वा । 'पदृत्त विहारणादी' (भा० प० अ०) । सपदादि (वा० ३।३।१०८) । 'भवेदुपनिषद्वर्मे वेदान्ते विज्ञते स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [७८।५६] ।

स्यान्वो वत्सरे शरत् ।

'शरत्' (स्त्री) के शरद् ऋतु, वर्ष २ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ शृणानि । शृ श्रिसाया' (शृचा० प० से०) । 'शृद्भसोपदि' (उ० १।१३०) परत् स्त्री वत्सरेऽप्युतो' (इति मेदिनी) [७७।३९] ।

पद व्यवसितिग्रागस्थानलक्ष्माङ्घ्रियातुषु ॥ ९२ ॥

'पदम्' (न) क व्यवसाय, रत्ना, स्थान, चिह्न, पर, शब्द (सुबन्त और तिङन्त), वाक्य, पृक् वस्तु, व्यवसाय, अपवृत्ता १० अर्थ हैं ।

[पति] ॥ पदति । 'पद स्थैर्मे' () । पद्यति वा । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावव्यकरणेषु वा घञ् । सज्ञापुर्वकत्वाद्

वृद्धचमाय । 'पद शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयो । पादतच्चिह्नयो' स्थानप्राणभोरद्धवस्तुनो' इति विश्व [७७।३] । 'दलोकपादेशि च क्लीब पुलिङ्ग किरणे पुन (इति मदिन्या, [७५।८-९] विदेष) ।

गोष्पद सेविते माने

'गोष्पदम्' (न) के गौओंसे सेवित स्थान, चोके चरण वृक्ष प्रमाणवाला गढा २ अर्थ हैं ।

[गोष्पेति] ॥ गो पदम् । 'गोष्पद सेवितसेवित-' (६।१।१४५) इति साधु । 'गोष्पद गोपदे शब्दे गवा च गतिगोचरे' इति विश्व २ (मेदिनी) [७६।२७] ।

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

'आस्पदम्' (न) के प्रतिष्ठाका स्थान, काम २ अर्थ हैं । [प्रेति] ॥ आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पद प्रतिष्ठायायम्' (६।६।१४६) इति साधु । 'आस्पद पदवृत्तयो' (इति मेदिनी) [७६।२०] ।

निपु

[नीति] ॥ आ दात्तात् [अम० २।३।९५] ।

उष्टमधुरौ स्वाद्

'स्वादु' (त्रि) के इष्ट, मधुर, स्वादिष्ट ३ अर्थ हैं ।

[इष्टेति] स्वदते । 'ध्वद आस्वादन' (भा० अ० से०) । कृत्वावा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिल्कम-नोतगो' (इति मेदिनी) [७५।१६] ।

मृदु चासीदणकीमलो ॥ ९४ ॥

'मृदु' (त्रि) के तेजोहीन, कोमल २ अर्थ हैं ।

[म्रिति] ॥ म्रयते । म्रद मर्दने' (भा० आ० से०) । 'प्रविम्रदि-' (उ० १।२८) इति कृ सप्रसारण थ । ['मृदु स्यात् कोमलेऽनीदणे' इति मेदिनी, ७५।१४] ।

मूढालपापदुनिर्भायदा मन्दा. ग्यु

'मन्द' (त्रि) के जलप, वेतकूक, भावपहीन, शिथिल, स्वचन्द्र, रागी, इति ७ अर्थ हैं ।

[म्रिति] ॥ मन्दते । 'मदि स्तुत्यादी' (भा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽनीदणे च मर्ले च स्वरे चामाग्यरोगिणो । अल्पे च त्रिपु, पृषि स्थान्दस्तिजात्यन्तरे शनो' (इति मेदिनी) [७५।१३] ।

१ विश्वे -पादपच्चिह्नयो- इति पाठ ।

२ विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि नेद वयो लभ्यत इति हेतोरथ 'मेदिनी त्वेव पाठो युक्त ।

३ स्वादुमिल्क- इति मेदिनीपाठ ।

१ -वृषाङ्के- इति पाठ ।

२. मेदिन्या 'माचारज्ञान-' इति पाठ ।

द्वौ तु शारदा ।

प्रत्ययप्रतिभौ

'शारदा' (त्रि) के नया (टटका), डरपोक, शरद ऋतुमें उत्पन्न ३ अर्थ हैं ।

[द्वाविति] ॥ शरदि भवः । 'सधिवेला-' (४।३। १६) ३श्यण् । 'शारदोऽश्वे स्थियां तोयपिप्लीसप्तपर्णयो । शरधे नवीवं, शरज्जाततूननाप्रतिमे त्रिप् (इति मेदिनी) [७३।४०] ।

चिद्वस्तुपगल्भौ विशारदा ॥ ९५ ॥

'विशारदः' (त्रि) के विद्वान्, प्रतिभावाला २ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समास । 'विशारद-पण्डिते च षष्ठे' (इति मेदिनी) [७८।५३] ।

इति यान्ताः शब्दाः ।

अथ घान्ताः शब्दाः ।

व्यामा घटश्च न्यग्रोधी

'न्यग्रोधि' (पु) के व्याम (शंकराभर अर्थात् फेलाये हुए दोनों हाथोंके धेरका प्रमाण-विशेष), यमदका पेड़ २ अर्थ हैं ।

[न्येति] ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । न्यग्रोधी व्यामवटयो-न्यग्रोधिश्च शमीतरी' ['न्यग्रोधी विपपर्णा च'] (इति मेदिनी) [८३।२४] ।

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

'उत्सेधः' (पु) के रारीर, ऊँचाई २ अर्थ हैं ।

[उदिति] ॥ उरतेधनम् । अनेन वा । 'पिपु गत्याम्' (भा० ५० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । ['उत्सेधस्तु-च्छेपे काये' इति विश्वः, ८३।२३] ।

पर्याहारश्च मार्गश्च विषधी वीवधी च तौ ॥ ९६ ॥

'विषधः, वीवधः' (२ पु) के बहूनी या क्वीर, रास्ता, बोट ३ अर्थ हैं ।

[पर्येति] ॥ विविधो धधो हतन गमन वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य-' (वा० २।३।२४) इति समासोत्तरपदलोपो । 'अन्येयाम्पि-' (६।३।३७) इति वा दीर्घः । 'विषधो वीवधश्चापि पर्याहारोऽव्यभारयोः' इति विश्वः [८३।२१] । परित आहित्यतेजेन । पर्याहार उभयतो बद्धविषयं स्वन्धवाह्यं काष्ठं 'कावठी' इति

व्यातम् । यस्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः— इति मुकुट आह । तत्र ३ वधसब्दस्यावन्तत्वेनाधवन्तत्वात् । परिधिर्यज्ञियतरोः शास्त्राव्यामुपसूर्यके ।

'परिधिः' (पु) के यज्ञ-सम्बन्धी पेड़ (पठाण, शमी आदि) की शाखा, परिवेष नामका सूर्यके चारों तरफवाला घेरा, गोलाई ३ अर्थ हैं ।

[परीति] ॥ परिधीयते । 'डुवाञ्' [धारणपोषणयो] (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।१२) [परिधिर्ना गजियदुवासात्रामुपसूर्यके' इति मेदिनी, ८१।३३] ।

वन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

'आधि' (घ) के बन्धक (ऋण लेनेके समय विश्वासके लिये महाजबके नाम रखा गया आभुषण आदि), आपत्ति, मानसिक पीडा, अधिष्ठान ४ अर्थ हैं ।

[वन्धेति] आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधि पुमास्त्रिपीडाप्रत्याशावन्धेद्यु च । व्यसने चाप्य-धिष्ठानेऽपि' (इति मेदिनी) [७९।२-४] ।

स्युः समर्थननीयाकनियमाश्च समाधयः ।

'समाधि' (पु) के समर्थन, सुप रहना, नियम (अपने को ब्रह्मरूप समझना) ३ अर्थ हैं ।

[स्युरिति] ॥ नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धारयदिसग्रहो वा । समाधानम् अनेन वा । पूर्ववत् । 'समाधि-वर्णनीवाकनियमेषु समर्थने' इति विश्वः^२ (रभस) । 'समाधिर्ना समर्थने । ध्याननीवाकनियमे^३ काव्यस्य च गुणा-न्तरे' । (इति मेदिनी) [८१।३८-३९] ।

१ एवमेव पाठो हैमे (३।३७५) विश्वे (८४।२९) च लभ्यते ।

२. विश्वे तु 'समाधिर्नियमे ध्याने नीवाके च सवर्धने' इति (८४।३०) भिन्न एव पाठः ।

३. वञ्चित्—'ध्याने वैरस्य नियमे—' इति पाठः । सूतसंहितायाः समाधिलक्षणमुक्ततत्तथा— 'सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन । इति विद्यात्स्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः' ॥ इति ।

अन्यच्च—समाधिस्तु समाधान जीवात्मपरमात्मनो । ब्रह्मण्येव स्थितायां स समाधिः प्रत्याहारमनः । इति । भगवता पतञ्जलिना योगसूत्रेऽयुक्तम्— 'तदेवाध्यानाभिर्नासं स्वरूपान्धमिव समाधिः' ॥ (४।३) इति ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्ध. स्यात्प्रत्यादिविनश्चरे ॥ ९८ ॥
मुख्यानुयायिनि शिशो प्रकृतस्यानुवर्तने ।

'अनुबन्ध' (पु) के दोष लगाना, नष्ट करनेवाले (प्रकृति, प्रत्यय, आगम, आदेश आदिमें इसज्ञा होनेपर छुट होवेवाले) अक्षर (जैसे—एच, ड्रगचप् सु, ओट, तिप् डीप्, एट, नुट, पुट, तुम्, में क्रमश अकार, ह्र तथा अच् उ, वर्ण), पिता आदि श्रेष्ठोंकी आज्ञा माननेवाला बालक, प्रकरणागत विषयोंका अनुवर्तन (जैसे—वैरानुबन्ध,) ४ अर्थ हैं ।

[दधिति] ॥ अनुबध्पने । 'बन्ध ध-पने' (ङघा० प० अ०) । पम् (३१३१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्या-
दोषोत्पादे विनश्चरे । मुख्यानुयायिवाले च प्रकृतस्यानि-
वर्तने' । अनुबन्धी तु हिषवाया वृष्णाधामपि' [योपिति]
(इति मेदिनी) । [८२।४१-४२] । मुख्य पित्रादिकमनु-
याति य शिशु । प्रकृतस्य प्राः-पस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ।

विधुविष्णा चन्द्रमसि

'विधु' (पु) के विष्णु, चन्द्रमा, कर्पूर, राक्षस ४ अर्थ हैं ।
[वीति] ॥ विध्यति विरहिणम् । 'व्यप ताहने' (दि० प० अ०) । एभिदि- (उ० १।२३) इति कु । 'प्रहि-
ज्या-' (६।१।१६) इति सप्रसारणम् । 'विधु वाशाङ्के
वपूरे हृषीकेदो च राक्षस इति विश्व [८२।१२] ।

परिच्छेदे विलेऽवधि ॥ ९९ ॥

'वधि' (पु) के सीमा, बिल या गढा, समय ३ अर्थ हैं ।
[परोति] ॥ अवधानम् । उपसर्ग- (३।३।१२)
इति वि । 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीमनि बाले विले पुमान्'
(इति मेदिनी) । [८०।२६] ।

विधिर्विधाने देवेऽपि

'विधि' (पु) के विधान भाग्य, ब्रह्मा, समय, प्रकार ५ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विधानम् । अनेन वा । पूर्ववत् कि (३। ३।९२) । 'विधिर्न नियतो बाले विधाने परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) । [८०।१७] ।

प्रणिधि प्रार्थने चरे ।

'प्रणिधि' (पु) के याचना करना, दूत २ अर्थ हैं ।

[मिति] ॥ प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । कि (३।३।

९२) । प्रणिधिर्पार्थने चरे' (इति हेम) [३।३।७४] ।
[यास्वतश्च ७।१८] । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ।

सुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

'सुध' (पु) के पण्डित, सुधनामय ग्रह, २ अर्थ हैं ।
'वृद्ध' (त्रि) के पण्डित, पुराना या बूढ़ा, बड़ा हुआ २ अर्थ हैं ।

[बुधेति] ॥ 'बुध अवगमने' (दि० घ्रा० अ०) ।
'इपुवध-' (३।१।१३५) इति क । 'बुध बवो रोहिणेये'
इति विश्व [८२।३] । वधते स्म । 'वृधु वृद्धो' (भ्वा०
भा० अ०) । 'गत्यावर्त्त-' (३।४।७२) इति वन । 'वृद्धो
जीर्णं प्रवृद्धे शे विष्, बलीय तु शौचजे' (इति मेदिनी)
[८०।१८] ।

स्कन्ध. समुद्रयेऽपि च ॥ १०० ॥

'स्कन्ध' (पु) के समूह, सौम्यभाग, काण्ड (प्राचा,
पाल), कन्धा, राजा ५ अर्थ हैं ।

[स्कन्ध इति] ॥ क शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क । पारस्करादित्वात् (६।१।५७)
सुट् । स्कन्ध स्यात्पुपतावसे सपरायसमूहयो । कावे' तह
प्रकाण्डे च भद्रादो छन्दसो भिदि' (इति मेदिनी) [८०।
२२-२३] ।

देशे नद्विशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

सिन्धु' (पु) क सिन्धुदेश, नद विशेष (यह पञ्जाबमें
है), समुद्र ३ अर्थ और 'सिन्धु' (स्त्री) का नदी १ अर्थ है ।

[देश इति] ॥ स्यन्दते । 'स्यन् प्रसवतो' (भ्वा०
भा० से०) । 'स्यन्दे सप्रसारण धसव' (उ० १।११)
इत्यु । 'सि धु सपुदे नद्या च नदी देशेभ्रदानयो' इति
विश्व [८२।१३] । 'सिन्धुवमशुदेशान्धिनदी वा सरिति
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [८२।१३] ।

विधा विधौ प्रकारे च

'विधा' (स्त्री) के विधि, प्रकार (तरह, जैसे—द्विविधा,
त्रिविधा,), हाथी घोड़े आदिका भोजन, वनन, वृद्धि
५ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विधानम् । 'दुपाञ्' [धारणपोषणयो]
(जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यह ।
विधा गजान्मे ऋद्धो च प्रकारे वेतने विधौ' इति विश्व
[८३।१७] । विधो = विधाने ।

१ मेदिन्या - मुख्यानुयायिनि शिशो प्रकृतस्यानु-
वर्तने ।—' इति पाठ ।

१ हेम—(२।२।५६) पादवर्त्तान्—(३।७।२५), विरोधात्
'कार्ये' इति मेदिन्या पाठो न यमीचीन ।

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

'साधुः' (त्रि) के रमणीय, सज्जन, वनियो ३ अर्थ हैं ।

[हेति] ॥ गार्धोति । 'साध सधित्वा' (स्वा० प० से०) 'कृवाधा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारी सज्जने चाभिधेयवत्' इति विश्वः [८२।१२] ।

वधूर्जाया स्तुपा स्त्री च

'वधूः' (स्त्री) के परनी, पतोहू (पुत्र भनीजा आदिकी स्त्री), स्त्री-मात्र ३ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'बहो घञ्' (उ० १।८३) इत्युः । वधू स्तुपा नवोढा स्त्री भार्यापृष्काङ्गनामु च । शब्दां च शारिवाया च' इति विश्वः [८३।२०] ।

सुधा लेपोऽमृतं स्तुही ।

'सुधा' (स्त्री) के लेप, अमृत, संहृद् ३ अर्थ हैं ।

[सिचि] ॥ सुठु धीयते । 'डुधाव्' [धारणपोषणयोः] (जु० उ० अ०) घेद् [पाने] (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा गङ्गैष्टिकाचूर्णं स्तुही धामृतमूर्त्तयोः' इत्यजयः । ['सुधा गङ्गैष्टिकास्तुहो-र्मुबलिषामृतेषु च' इति हैम, २।२५९] ।

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

'संधा' (स्त्री) के स्वीकार, मर्यादा, प्रतिज्ञा ३ अर्थ हैं ।

[सधेति] ॥ सधानम् । अत्र वा । 'डुधाव्' [धारण-पोषणयोः] (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । [संधा स्थितिप्रतिज्ञयोः' इति हैम, २।२५६] ।

श्रद्धा संप्रत्ययः शृद्धा ॥ १०२ ॥

'श्रद्धा' (स्त्री) के आदर, काङ्क्षा २ अर्थ हैं ।

[श्रेति] ॥ श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धाऽदरे च काङ्क्षायाम्' (इति मेदिनी) [८०।१९] । संप्रत्यय-आदर ।

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौत्रेऽपि

'मयु' (न) के मद्रिा, फूलका रस, शहद, दूध ४ अर्थ और 'मधुः' (पु) के वसन्त (चंद्र-वैशाखकी) ऋतु, मधु नामका द्रव्य, चंद्र महीना, एक प्रकारका पेड़ ४ अर्थ हैं ।

[मध्विति] ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः, घश्च । 'मधु

क्षौद्र जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः । द्रव्ये चंद्रे वसन्ते च जीवकोशे' मधुद्रुमे' इति विश्व [८२।११] ।

अन्ध समस्यपि ।

'अन्धम्' (न) का अन्धकार १ अर्थ और 'अन्ध' (त्रि) का अन्धा १ अर्थ है ।

[अन्धमिति] ॥ गन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अन्ध तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [७९।३] ।

अतस्त्रिपु

चक्षुसे आगे सब तान्त शब्द त्रिलिङ्ग हैं ।

[एति] ॥ आधागतात् [अम० ३।३।१०४] ।

समुन्नद्धौ पण्डितमन्त्रगर्हिता ॥ १०३ ॥

'समुन्नद्ध' (त्रि) के स्वयं पण्डित न होने हुए भी अपने-को पण्डित समझनेवाला, अभिमानी २ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ समुन्नहते स्म । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुन्नृते पण्डित-मन्त्रहस्यो २ इति विश्व [८४।३५] ।

प्रह्लादन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

'ब्रह्मन्धुः' (त्रि) के निन्दा, (जैसे-हे ब्रह्मन्धो ! दुष्टो-ऽसि ...), निर्देश २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ ब्रह्मं ब्राह्मणजातिः । धन्धुरस्य । 'ब्रह्म-बन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्' इति विश्व [८५।३९] ।

अधावलम्बितः ।

अचिद्रूरोऽप्यवष्टब्धः

'अवष्टब्ध' (त्रि) के अवलम्बित, समीप, बंधा हुआ, ४ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ अवलम्बित आश्रित, वस्त्रादिशब्दो वा । अवष्टम्ब्यते स्म । 'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सोत्र.) वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'आधाव्या-' (८।३।६८) इति प. । 'अवष्टब्धोऽचिद्रूरे स्यादाकान्ते चावलम्बिते' (इति मेदिनी) [८६।४०] ।

प्रसिद्धौ ख्यातमूपितौ ॥ १०४ ॥

'लेशेऽपि गन्धः संवापः गुह्यसंकुलयोरपि [५३]

आधा निषेधे दुःखेऽपि ज्ञातवान्द्रिसुगा युधाः' [५४]

१. हैमानु (२।२४७-२४८) रोधाद्य 'जीवादाक-' इति विश्वस्यः पाठ एव समीचीनः प्रतीयते ।

२. विश्वे '—दृष्टयोः' इति पाठः ।

१. विश्वे '—स्तुपानवोढास्त्री भार्यापृष्काङ्गनामु च ।

...धाया स्यात्' इति पाठः ।

'प्रसिद्ध' (त्रि) के विद्ययात्, सुज्ञाभित २ अर्थ हैं ।
['गन्ध' (पु) के लेश (शोकासा), गन्ध २ अर्थ हैं ।]

['सबाध' (पु) के गुह्य, सङ्कल (भीष आदित्से
टसाठस भरा हुय), २ अर्थ ह] ।

['बाधा' (स्त्री) के निषध, ट र २ अर्थ ह] ।

['बुध' (पु) के जाननेवाला, मग नामका ग्रह, देवता
२ अर्थ हैं] ।

[प्रेति] ॥ प्रसिद्धयति प्रसिद्धयते स्म वा । 'पिपु
सरादो' (दि० प० से०) । [पिपु] गत्याम् (भवा०
प० से०) । नर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२)
वा च । [प्रसिद्धो भूषिते ह्याते' इति हैम (३।३७४)
मेदिनी (८।१।३४) च] ।

इति धा०ता शब्दा ।

अथ ना०ता शब्दा ।

सूर्यबह्वो चित्रभानू

'चित्रभानु' (पु) के सूर्य, जग्नि २ अर्थ हैं ।

[सूर्येति] ॥ चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य [चित्र
भानुरतु हुताशनदिनेशयो' इति हैम, ४।१७८] ।

भानू रश्मिदिवाकरी ।

'भानु' (पु) क किरण, सूर्य २ अर्थ हैं ।

[भेति] ॥ भाति । 'भा दीप्तो (अ० प० अ०) ।
'दाभभ्या नु' (उ० ३।२२) ['भानु किरणतूययो'
इति विश्व, ८७।२०] ।

भूतात्मानौ धातुदेहो

'भूतात्मा' (पु) के ब्रह्मा, शरीर २ अर्थ हैं ।

[भूतेति] ॥ भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्व
भावो यस्य, इति च ['भूतात्मा द्रुहिणे देहे इति हैम,
३।४२५] ।

मूर्खनीचो प्रथग्जनो ॥ १५ ॥

'प्रथग्जन' (पु) के मूर्ख, नीच २ अर्थ हैं ।

[मूर्खेति] ॥ पुमन्कार्यो जन । शाकपाथिकादि
(वा० २।१।७८) । [प्रथग्जनोऽथम जने' इति हैम ४।१९०] ।

प्राधाणौ शैलपापाणो

प्राधा' (पु) के पहाड़, पत्थर २ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रसते । प्रपु अदने (भवा० आ० से०) ।
अन्वेष्योऽपि- (वा० ३।२।१०१) इति ड । आवाति ।
'वन समक्षौ' (भवा० प० से०) [वन] 'शब्दे' (भवा०

प० से०) वा । निच् (३।२।७६) । प्रश्नासावावा च ['अथ
प्राधा प्रस्तरे जलदे गिरो' इति विश्व, ९४।११६] ।

पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ ।

'पत्त्री' (पु) के चाण, पक्षी वज्र चिड़िया, रथिक,
पहाड़ ५ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ पत्त्राणि सन्त्वस्य । 'अत -' (५।२।
११५) इतीनि । 'पत्नी श्वेने रथे काण्डे खग्दुरथिवा-
द्रिपु' इति विश्व १ ।

शिरशैलौ शिखरिणौ

'शिखरी' (पु) के वेड़, पहाड़ २ अर्थ हैं ।

[तेति] ॥ शिखरमति यथो । 'अत -' (५।२।
११५) इतीनि । [शिखरी स्यादपामार्गं शैलपादपयो
पुमान' इति मेदिनी, ९८।११२] ।

शिखिनौ बह्विचर्हिणौ ॥ १०६ ॥

'शिखी' (पु) के मोर, जग्नि, वेड़, सुगाँ, पक्षी, चाण,
केतु नामका ग्रह ७ अर्थ हैं ।

[शिखीति] ॥ शिखा सन्त्वस्य । 'द्वन्द्वोपताप-'
(५।२।१२८) इतीनि । व्रीह्यादि (५।२।११६) वा ।
शिखी बह्वो बलीवर्दे शरे केतुग्रहे दुभे । मयूरे कुक्कुटे पृति
शिखावत्यन्यलिङ्गक' (इति मेदिनी) [९३।४२] ।

प्रतियत्नानुभो नित्सोपग्रहौ

'प्रतियरन' (पु) के लिप्सा, चन्दी-ग्रहणादि, थस्कार
२ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रतियतन्म् । प्रतियत्यते वा । यती
प्रयत्ने (भवा० आ० से०) । 'यत निकारादो' (पु० उ०
से०) वा । यजयाच-' (३।३।९०) इति मङ्ग । 'प्रतिय-'
त्नश्च सस्कारलिप्सोपग्रहौषु च' (इति मेदिनी) ।
[९७।९३] । उपग्रह = वन्दोग्रहणादि ।

अथ सादिनी ।

द्वौ सारविहयारोहौ

'सादी' (पु) के सारथि, सुहसवार २ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ अथश्च सीदति, सादयति वा । पद्ल
विशारणादौ' (भवा० प० अ०) । 'आवश्यक'- (३।३।
१७०) इति णिनि । ब्रह्मादि (३।१।१३४) वा । 'सादी
तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) [९४।५२] ।

१ विश्वे नेद वचन दृश्यते । मेदिन्या च '—पत्नी
श्वेने पत्तरथे काण्डद्रुयिकाद्रिपु' इति (८९।८७) वचो
लभ्यते ।

वाजिनोऽरवेपुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

'वाजी (पु) के घोड़ा, बाण, पक्षी ३ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५) २।१।१५] इतीतिः । ['वाजी बाणाश्वपक्षिपु' इति मेदिनी, १२।२६] ।

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

'अभिजन' (पु) के वंश (खानदान), जन्म भूमि, क्याति, कुलसमूह ४ अर्थ हैं ।

[क्विति] ॥ अमि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' [प्रादु-भक्ति] (दि० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षष् । 'जनिवच्योश्च (७।३।६३) इति वृद्धिर्न । 'अभि-जनः कुले स्यातो जन्मभूम्यां कुलव्रजे' इति विश्व [१६।१५] ।

अथ हायनाः ।

वर्षाचित्रीहिभेदाश्च

'हायनः' (पु) के वर्ष, किरण, नीवार (तिन्नी) आदि अक्ष ३ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ जहाति, जिहीने वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'ओहाक् गतो' (जु० आ० अ०) वा । 'हृषक् व्रीहिकालयोः' (३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न सिष्यां वर्षे पुस्यचित्रीहिभेदयो' (इति मेदिनी) । [१५।५८] 'वर्षः = अब्दम् । अचिः = रश्मि । 'व्रीहिभेदः = नीवारदि' इति मुकुटः । पठितः = इति स्वामी ।

चन्द्रान्तर्यामि चिरोचनाः ॥ १०८ ॥

'चिरोचनः' (पु) के चन्द्र, अग्नि, सूर्य ३ अर्थ हैं ।

[चन्द्रेति] ॥ चिरोचते । 'श्च वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्ततरश्च हलादे' (३।२।१४९) इति युच् । 'चिरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्कजिनचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) [१८।१०७] ।

केशोऽपि वृजिनः

'वृजिनः' (पु) का केश, 'वृजिनम्' (न) का पाप, रक्त-चम २ अर्थ और 'वृजिनः' (त्रि) का कुटिल १ अर्थ है ।

[केश इति] ॥ वृजयते । 'वृजी चर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किप्च' (उ० २।४७) इतीति । 'वृजिनं

१. विश्वे '—कुलव्रजे' इति पाठ. ४. मेदिन्या (१५।६५) हेमे (४।१६०) चास्यायं: 'कुलव्रज' इत्येवं लभ्यते ।
२. '—अभिप्रीतो च' इति पाठ. सि० कौ० धातु-पाठे च ।

वरमपे वलीव केरो ना कुटिले त्रिपु' इति रमसः [मेदिनी, १२।३४ च] ।

विश्वकर्माकिसुरशिल्पिनोः ।

'विश्वकर्मा' (पु) के सूर्य, देवताओं का कारीगर (बदई) २ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विश्वं कर्मास्मात्, अस्य वा । 'विश्व-कर्मा सहस्रासौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) [१०।१५५] ।

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म चर्म च ॥ १०९ ॥

'आत्मा' (पु) के यत्न, धैर्य, बुद्धि, स्वभाव, ब्रह्म, शरीर, चैत्रज्ञ (ज्ञानी पुरुष) ७ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्या मग्निग्मिणि' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति घर्णि । ['आत्मा पुंसि स्वभा-वेऽपि प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणो-रपि' इति मेदिनी, ८।३।३८-३९] ।

शक्रो धातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

'घनाघनः' (पु) के इन्द्र, धातुक (मतवाला या खूनी हाथी), घरसनेवाला साल (वर्ष) ३ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ हन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'हन्तेर्षच' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाम्यासस्य । 'अभ्योन्यघट्टने चैव धातुके घ घना-घन' इति घर्णि । ['घनाघनो निरन्तरे । वासवे धा-तुके मत्तगजे वर्षुकवारिदे' इति हैमः, ४।१७७] ।

अभिमानोऽर्थादिर्दुर्ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

'अभिमानः' (पु) के घमण्ड, अज्ञान, प्रेम, हिंसा ४ अर्थ हैं ।

[अमीति] ॥ अभिमननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । धृत् (३।३।१८) । 'मीज हिंसायाम्' (क्वा० उ० अ०) । भावे ण्युट् (३।३।१९५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यारवम् । आदिना कुलपशुगुणादिग्रह । ['गर्व-विज्ञप्तिहिंसासु प्रणये चाभिमानवाक्' इति शाश्वतः, १८४] ।

घनो मेधे मूर्तिगुणे त्रिपु मूर्ते निरन्तरे ।

'घनः' (पु) के बादल, कठोरता, लोहेका मुद्गर, बाहुव्यय, मुस्त ५ अर्थ और 'घनः' (त्रि) के कठोर, गश्किन, कौसेका वाजा ३ अर्थ हैं ।

१. 'शक्त्वातुकमत्तेभवमुकाब्दा घनाघनाः' इति पाठा-न्तरम् ।

[धेति] ॥ हननम् । हन्यते वा । 'भूतो घन' (३। ३।७७) इत्यप् । 'घन सान्द्र घन वाद्य घनो मुस्तो घनो-
ऽनुद । घन काठिन्यसघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति
घरणि । भूतिगुणे = काठिन्ये ।

इन सूर्ये प्रभौ

'इन' (घु) के सूर्य, प्रभु या ममर्ध, श्रेष्ठ ३ अर्थ हैं ।

[इति] ॥ एति । ईयते वा । 'इणस्त्रिजि-' (उ०
३।२) इति नक् । ['इन पर्यो नृपाकर्मो' इति मेदिनी,
८२।२] ।

राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

'राजा' (पु) के चन्द्रमा, क्षत्रिय, राजा, स्वामी, यक्ष,
इन्द्र ६ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ राजति । 'राज दीतो' (म्वा० उ० से०)
कान्त् । भुवृषि- [उ० १।१५६] इति वनिच् । 'राजा प्रभो
च नृपतो क्षत्रिये रजनीयतो । यद्ये शक्रे च पुंसि स्वात्'
(इति मेदिनी) [९१।१२५] ।

वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ

'वाणिनी' (स्त्री) के नाचनेवाली वेश्या आदि, दूती,
चतुर स्त्री, मतवाली स्त्री ४ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ अवश्य वणति । 'वण दान्दे' (म्वा०
प० से०) । आवश्यका- (३।३।१७०) इति, प्रह्लादि-
त्वात् (३।१।१३४) वा णिनि । दबधोरैवयम् । 'वाणिनि-
नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' (इति मेदिनी) [८९।९८] ।

स्यन्त्यामपि चाहिनी ।

'वाहिनी' (स्त्री) के नदी, सेना, सेनाका भेद-विशेष
३ अर्थ हैं ।

[स्त्रेति] ॥ वहति । प्रह्लादि (३।१।१३४) णिनि ।
'वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्या सेनासैन्यप्रभेदयो' इति विश्व
[८९।९८] ।

ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ

'हादिनी' (स्त्री) के वज्र, बिजली २ अर्थ हैं ।

[ह्लेति] ॥ ह्लादतेऽवश्यम् । 'ह्लाद अव्यवृते शब्दे'
(म्वा० ब्रा० से०) 'भावशयका-' (३।३।१७०) इति
णिनि । [ह्लादिनी वज्रतडितौ' इति मेदिनी, ९४।५९] ।

घन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

'कामिनी' (स्त्री) के वन्दा (बोंदा), स्त्री, काम (इच्छा)
करनेवाली स्त्री, विलासिनी स्त्री ४ अर्थ हैं ।

[वन्देति] ॥ अवश्य काम्यते । 'कमु काम्तो' (म्वा०
ब्रा० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनि । 'कामिनी
भीरुवन्दयो । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावदेषि च'
(इति मेदिनी) । [८६।४९] । वन्दा = घृत्ने विजातीय
प्ररोह ।

त्वग्देह्योरपि तनु

'तनु' (स्त्री) के रेषचा (छाल, चमड़ा), शरीर २ अर्थ
और 'तनु' (त्रि) के कूट, भोडा, विरल ३ अर्थ हैं ।

[र्वगिति] ॥ तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे'
(त० उ० से०) । भृमृशी- (उ० १।७) इत्यु । 'तनु
काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृये' (इति मेदिनी)
[८३।९] ।

सूनाधोजिह्विकापि च ।

'सूना' (स्त्री) के गलेकी बॉटी, प्राणिवोषा, वधस्थान,
सन्तान ३ अर्थ हैं ।

[सूनेति] ॥ सवनम् । सूयते वा । 'पूष् प्राणिमर्धवि
मोचने' (अ० ब्रा० से०) । (३।३।११४) कर्मणि (वा०
३।३।१०२) क्त । 'स्वादय धोदितो' (दि० ग०) इति
(ओदित्वात् 'प्रोदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठातत्त्वम्) ।
'सूनास्या पुष्यिते पुष्ये जिह्वातले वधातये' इत्यजय'
['सून वाच्यवदूनेषु' (सूत प्रसवपुष्पयो) । सूता
पुष्पा वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्व) [८६।९] ।
(क्तुविस्तारयोरस्त्री घितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥
मन्दे

'वितानम्' (न पु) के यज्ञ, विस्तार, चंदोवा ३ अर्थ
और 'वितानम्' (त्रि) के तुच्छ, मन्द २ अर्थ हैं ।

[क्लेति] ॥ वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।
१८, १९) । वितानो यत्तविस्तारोत्लोचेषु ऋतुकर्मणि
वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छम् दमौ' इति विश्व [८९।
५४] । 'वितानो यत्त चलोचे विस्तारे पुनपुनवम् ।
वलीब वृत्तविदे स्यात्त्रिष्वल्ङ्गो मन्दतुच्छयो' (इति
मेदिनी) [९२।९९-३०] । मन्देऽमूढे ।

अथ केतन कृत्ये केतानुपनिमन्त्रणे ।

'केतनम्' (न) के कार्य, पताका, निमन्त्रण, निवास ४
अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ 'कित निवासादौ' (म्वा० प० से०) ।
भावकर्मकरणाधिकारोप्यु ल्युट् । 'केतनं तु च्छब्दे कार्ये

१ — मत्तुच्छयो' इति पाठोऽपि मेदिन्याम् ।

निम्नगतिवातयो.' इत्यजयः । ['कितनं तु निम्नगते ।
गृहे केतो च कृतये' इति मेदिनी, ८६।५२-५३] ।

वेदास्तर्यं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

'ब्रह्म' (न) के ऋग्, यजुष्, साम ये तीनों वेद, तत्त्व,
तप, ब्रह्म ४ अर्थ और 'ब्रह्मा' (पु) के ब्राह्मण, ब्रह्मा २ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ वृंहति । 'वृंहि वृद्धो' (श्वा० प० से०) ।
'वृंहेनोऽन्व' (उ० ४।१४६) इति मनिम् । 'ब्रह्म तत्त्वत-
पोवेदे न द्वयोः, पुंसि वेद्यसि । ऋत्विग्योगभिदोविभे' (इति
मेदिनी) [८९।९६-९७] ।

वस्ताहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्धनम्' (न) के उरसाहित करना, हिंसा करना,
आशय प्रकट करना, प्रकाशन ४ अर्थ हैं ।

[उदिति] ॥ 'गन्ध मर्दने' (उ० आ० से०) ।
भावा [३।३।११५] दो ल्युट् । गन्धन सूचनोत्साहहिंसनेषु
प्रकाशने' इति विश्वः [९१।७४] ।

आतञ्चनं प्रतीचापलवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

'आतञ्चनम्' (न) के जोरन डालना (और) दूधमें दही
छोड़कर दही जमाना), वेग, घुस करना ३ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ 'तञ्चु गतो' (श्वा० प० से०) । ल्युट्
(३।३।११४) । प्रतीचापः = दुग्धादौ दध्यादिभावार्थं
तजादिप्रदोषः, निक्षेपो वा । जवधं = वेगः । आप्यायनं =
तर्पणम् । ['आतञ्चनं प्रतीचापलवनाप्यायनेषु च' इति
मेदिनी, ९५।६६] ।

व्यञ्जनं लाञ्छनं दमश्चु निघ्नानावयवेष्वपि ।

'व्यञ्जनम्' (न) के चिह्न, दाड़ी-मूँछ, तेमन (दही,
कढ़ी, आदि), अवयव ४ अर्थ हैं ।

[ध्येति] ॥ व्यज्यते, अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३,
११७) । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने दमश्चुष्यवयवेषु च' (इति
मेदिनी) [९१।२२] । निघ्नानं = तेमनम् ।

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्चिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥

'कौलीनम्' (न) के लोकापवाद, पक्ष - पक्षी आदिकी
लड़ाई, कुलीनता ३ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवा-
द्यम् (५।१।१३०) । 'कौलीनं पशुभिर्वृद्धे कुलीनस्वापवा-
दयोः' इति धरणिः । ['कौलीनं शुद्धजन्ययोः' । कुकर्मणि
कुलीनस्य युद्धे पश्चिपक्षिणाम्' इति मेदिनी ८६।५३-५४] ।

१. —लाञ्छनदमश्चु—' इति पाठान्तरम् ।
२. —यवेषुहति' इति मेदिनीपाठः ।

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

'उद्यानम्' (न) के निकलना, चागीचा, प्रयोजन
३ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ उद्याननेन, अस्मिन् वा । 'या
प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'उद्यानं वनभेदे स्यात्त्रिःश्रुतो च प्रयोजने' इति
धरणिः । [उद्यान स्यात्त्रिःसरणे वनभेदे प्रयोजने' इति
मेदिनी, ८५।४२] ।

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

'स्थानम्' (न) के अवकाश, स्थिति, सादरय, उद्योग
र्यों रहना ४ अर्थ हैं ।

[अवेति] ॥ स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७)
भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'स्थान सादरयेऽवकाशे
स्थितौ वृद्धिधयेतरे' (इति मेदिनी) [८४।२३] ।

क्रोडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

'देवनम्' (न) के क्रोडा आदिमें जीतनेकी इच्छा, व्य-
वहार २ अर्थ और 'देवन' (पु) का चूत ३ अर्थ हैं ।

[क्रीति] ॥ दीव्यतेऽनेन । 'विशु क्रीडादौ' (उि०
प० से०) । भावकरणा [३।३।११५ ११७] दो ल्युट् । 'देवनं
व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेभु देवन प्रोक्तः
[वाच्यवद्वाग्निविप्रयो] इति विश्व [९०।६६] ।

वस्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उस्थानम्' (न) के पुरुषार्थ, तन्त्र (सैन्य, अपने म-
ण्डल अर्थात् राज्य-विषयक चिन्ता, या पारिवारिक काम),
उन्नति करना, पुस्तक, युद्ध, सिद्धान्त ६ अर्थ हैं ।

[उदिति] ॥ 'उस्थानमुद्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे'
('माज्ञणोद्गमहर्षेषु मलवेऽपि न द्वयो' (इति मेदिनी)
[८५।४१] । 'तन्त्रं कुट्टम्बकृतये स्यात्सिद्धान्ते चोपधो-
त्तमे । प्रथमे तन्त्रुवागे (ये) च शास्त्रभेदे परिवर्द्धे । श्रुति-
शास्त्रान्तरे हेताशुभयार्थप्रयोजके' [इति वत्सनाथम् च
तन्त्रीवीणागुणे मता । अमृता देहशिरयो (इति मेदिनी)
[१२५।४०-४२] ।

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

'व्युत्थानम्' (न) के तिरस्कार, चोरी आदि विरुद्ध
आचरण, स्वतन्त्रता ३ अर्थ हैं ।

[व्युदिति] ॥ विरुद्धमुख्यत्वम् । 'प्रादयो गता-'
(वा० २।२।१८) इति समास । 'स्वतन्त्रता च व्युत्था-
नम्' इति त्रिकाण्डशेषः [३।३।२५९] । [व्युत्थानं स्वात-
न्त्र्यकृतये विरोधाचरणेऽपि च' इति मेदिनी, ९२।३४] ।

[वेति] वन्यते । 'वन समक्तो' (भ्वा० प० से०) ।
 'वनु पाचने' (तु० उ० से०) वा । 'हृत्त्र' (३।३।१२१) ।
 इति घञ् । सनापूर्वकत्वात् वृद्धि । कर्तरि पचाद्यच् (३।
 १।३४) वा । बलौघ स्यात् कानने नीरे निवासे निलये
 वनम् इति रमस । [वन नपुसक नीरे निवासालय-
 कानने' इति मेदिनी, ८४।१९] ।

तलिन चिरले स्तोके

'तलिनम्' (त्रि) के विरल, थोड़ा, स्वच्छ ३ अर्थ हैं ।

[तेति] ॥ तलति, तल्पते वा । 'तल प्रतिष्ठापाम्'
 (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २।५३) ।
 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गम्' (इति
 मेदिनी) [८७।७०] ।

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

इसके आगे सब नांत शब्द वाच्यलिङ्ग (त्रिलिङ्ग) हैं ।

[वेति] ॥ तथा = तलिनवद् । उत्तरे = अनात्तात्
 [अम० ३।३।१२८] ।

समाना' सत्समैके स्यु'

'समान' (त्रि) के पण्डित, समान (तुल्य), सुलभ ३
 अर्थ, 'समान' (पु) का नाभि मण्डलमें रहनेवाली वायु
 १ अर्थ है ।

[सेति] ॥ समति । 'पम वैकल्ये' (भ्वा० प०
 से०) । ताच्छीत्यवयवचनघक्तिपु चानच्' (३।२।१२९) ।
 आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वतते,
 इति वा । 'समान सत्समैकेषु त्रिषु ना नाभिमाहते' (इति
 मेदिनी) [९३।४६] ।

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

'पिशुन' (त्रि) के दुष्ट, लुगलजोर २ अर्थ हैं ।

[पीति] ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।
 'शुभ्रिपिशिमिभ्यं कित्' (उ० ३।५५) इत्युत्तम् । पिशुन
 कुकुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु ।
 पुङ्गाया पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) [८६।९१ ९२] ।
 हीनन्यूनान्यूनगर्हो

'हीन, न्यून' (२ त्रि) के कम, निन्दनीय २ अर्थ हैं ।

१ करणाधिकरणायोश्चेत्यस्याधिकारतया कमण्यस्य
 प्रवृत्त्यभावात् अकर्तरि च कारके सजायाम् (३।३।१९)
 ह्ययनेन सिद्धिरुचिता प्रतिभाति ।

२ उणादिसूत्रपाठे घानुपाठे च 'तलिपुलिभ्या च'
 इत्येव पाठ ।

[हीति] ॥ जहाति हीयते स्म वा । 'ओहाकृ त्पापे'
 (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्त -' (३।४।७१) ।
 कर्मणि (३।२।१०२) वा । मोदितत्र' (८।२।४५) इति
 नत्वम् । 'हीन गर्होन्नयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) [८४।२६] ।

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (पु०
 उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । घञ् (३।३।१९)
 वा । यत्तु- 'इगुपय-' (३।१।३५) इति क-इति मुकु
 टेनोक्तम् । तत्र । पुरादिण्यन्तत्वेन धन्वत्त्वेन चेगुपयत्वा-
 भावात् । 'न्यून गर्होन्नयो' (इति मेदिनी) (८३।१३) ।

वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

'तरस्वी' (त्रि) के वेगवान्, शूरवीर २ अर्थ हैं ।

[वेगिति] ॥ तरो बले जवो वाऽस्यास्ति । 'अस्माया-'
 (५।२।१२१) इति विनि ['तरस्वी शूरवेगिनो' इति
 मेदिनी, ९२।८३] ।

अभिपन्नोऽपरार्द्धोऽभिप्रतन्व्यापद्रता अपि ॥१२८॥

'लेख्य भूम्यादिदानार्थं यातनाऽऽज्ञा च शासनम्' [५५]
 निदानमषत्तानेऽपि सार्थं वार्धुपिके घनी [५६]
 कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना ज्ञानेऽपि बाधना [५७]
 शुम्न बलेऽथ भार्यापि जनो दोषेऽपि लाञ्छनम् [५८]

'अभिपन्न' (त्रि) के अपराधी, शत्रुसे लाक्रान्त, विप
 सिमें पड़ा हुआ ३ अर्थ हैं ।

['शासनम्' (न) के राजसे मिली हुई भूमि आदि
 (जागीर), शास्त्र (जैसे- 'अथ धर्मानुशासनम्' यो० सू० ३।१),
 आज्ञा, राज्य ऐह्य भेद, शासन (दण्ड देना) ५ अर्थ हैं ।

['निदानम्' (न) के अवसान (अन्त), राग निर्णय,
 आदि कारण, कारणमात्र, कारण समूह, छद्म, रोग ७
 अर्थ हैं] ।

['घनी' (पु) के सूदखोर, वनियोंका छुण्ड, घनवार
 ३ अर्थ हैं ।

['कौपीनम्' (न) के नहीं करने योग्य, गुच्छ (लिङ्ग),
 लगाटी ३ अर्थ हैं] ।

['बाधना' (स्त्री) के प्रतिरोध (रोक), स्वभाविक ज्ञान,
 हेत्वाभासभेद, पीडा, न्यायोक्त ५ अर्थ हैं] ।

['शुम्नम्' (न) के बल, घन २ अर्थ हैं] ।

['जनी' (स्त्री) के सीमन्तिनी (केश बेशसे युक्त स्त्री),
 बहू २ अर्थ हैं] ।

['लाञ्छनम्' (न) के दोष, चिह्न, नाम ३ अर्थ हैं] ।

[अमीति] ॥ अभिपद्यते स्म । गत्यर्था- (३।४। ७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपद्यो-
ज्जरादेऽभिद्रुते प्रस्ते विपद्यते' इति विश्व [१७।१४६] ।

इति नाम्नाः शब्दाः ।

अथ पान्ताः शब्दाः ।

कलापो भूषणे वहेँ तूपीरे संहतेऽपि च ।

'कलापः' (घु) के भूषण (गहना), मोरका पंख, तर-
कस, संहत (मिला हुआ) ४ अर्थ हैं ।

[कलेति] ॥ कलामानोति । 'आप्ठु भ्यातो' (श्वा०
५० अ०) । 'कमेष्ण' (३।२।१) । कला आप्यतेऽनेन
वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतो
वहेँ काञ्च्या भूषणतूपयोः' इत्यजयः । 'चञ्दे विदस्ये
व्याकरणमेऽपि कथ्यते दुर्घः' इति मेदिन्या [१०३।१७]
विशेषः ।

परिच्छेदे परोवापः पर्युमौ सडिचस्थितौ ॥ १२९ ॥

'परोवापः' (घु) के तस्य कतात आदि, बीज योना,
यात्रा ३ अर्थ हैं ।

[परोति] ॥ परिवपनम् । अनेन । अथ वा । 'डुवप्
बीजतनुतांवाते' (श्वा० ७० अ०) । भावे (३।३।१८)
घम् । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य'-
(३।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छद = परिवारः । [परि-
वापो जलस्थाने पर्युतिपरिवारयोः' इति हैम, ४।२।१५] ।

गोधुम् गौष्ठपतिगौषौ

'गोषः' (घु) के गौ दुहनेवाला, गोशालाका स्वामी
(ग्याला), देश या कुलका अध्यक्ष ३ अर्थ हैं ।

[गविति] ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० ५०
अ०) । 'आतोऽनुप्-' (३।२।३) इति क । 'गोपो ग्रामी-
धपोऽष्टाश्रितयोर्बल्लवे' [स्त्रे] गोपो गोपालमहिलासारि-
वारतिकामु च'] इति विश्व [१०४।६] ।

हरो विणुवृपाकपिः ।

'वृपाकपिः' (घु) के शिवजी, विष्णु भगवान्, अग्नि ३
अर्थ हैं ।

[हिति] ॥ वृषं घर्मं न कम्पयति । 'ऋपि किञ्चिच्च-
लने' (श्वा० आ० से०) । अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ०
४।१४४) इतोः । वृषाट्मगीदाकम्पयति दुष्टाम् इति वा ।

१. सि० बी० उपादिसूत्रपाठे च 'कुडिकप्योर्नलोप-
श्च' इत्येवं सूत्रं लभ्यते ।

यद्वा-वर्षति कामान् । 'वृषु मेचने' (श्वा० ५० से०) ।

'इयुवध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि ।

पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृषाट्मगीदाकपिश्च । यद्वा-

व्या इन्द्रोऽनेन कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा-

व्यो घर्मो व्या इन्द्रो वा कपिपरिव वतो यस्य । यद्वा-वृषर-

क्षक कपिवैरादिः । शाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८) ।

'अग्नेयामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा-वृष्ण

द्वद्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतो' (तु० ५० अ०) ।

अन्तर्भावितर्णयोर्वा वा । इन्द्रदुर्खं प्राप्नोति प्रापयति वा

देवान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापुर्वकत्वात्

गुणः । विचि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यापित्थत्वात्

तुक् । परशवदस्येष्टवाचित्वादियुक्त वाचित्वा पूर्वत्ववर्गदीर्घः

(६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः

पुमान् कृष्णे शंकरे जातवेदसि' (इति मेदिनी) [१०४।३०]

वाप्पमुष्माश्रु

'वापस' (न) के भाप, आँसू ३ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ वायति । आवै शोपणे' (श्वा० ५० से०) ।

वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० ५० अ०) । 'लघ्वतिष्ठसप्तप-

(उ० ३।२८) इति साधु । [वाप्य ऊपमाशिवलमो' इति

हैम, २।३०१] ।

कशिपु त्वन्माच्छादन् द्वयम् ॥ १३० ॥

'कशिपु' (घु) के अन्न, वस्त्र २ अर्थ हैं ।

[कशीति] ॥ कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश्

गतिशामनयो' (अ० आ० अ०) । 'शृण्ववादिस्वात् (उ०

१।३७) साधु । 'एकोदस्या कशिपुमंलाच्छादने' च द्वयो-

पुष्क' इति विश्व । [१०५।१८] ।

तरुषं शय्याट्टदारेषु

'तरुषम्' (न) के शरवा, अटारी, स्त्री ३ अर्थ हैं ।

[तेति] ॥ तरुषतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्'

(श्वा० ५० से०) । 'लघ्वतिष्ठप-' (उ० ३।२८) इति

साधुः । नश्यमाणम्, 'अस्त्रियाम्' इति कश्चित्तुल्यस्यामापि

सुबध्यते । अट्टः अट्टालिका ।

१. विश्वे पुस्तकद्वयेऽप्युपलभ्यमानः - भवत्याच्छा-
इति पाठो हैम- (३।४७१) मेदिनी (१०३।१८) न्या विश्व-
वादात्लेखकादिभ्रातृजिजः प्रतीयते ।
२. "द्वयं = युगपत् पुत्रद्वयैव । 'कशिपु' इत्यपपाठः"
इति स्वामी । हैमनाममालायां 'कशिपुर्भोजनच्छादी'
(अग्नि० चिन्ताम० ३।३४९) इति दत्तयमध्यः पुत्रद्वैतक-
लिङ्गश्चोक्तः । वैजयन्त्यां तु 'कशिपुः स्थान्तवस्त्रयोः' (प्र०
१८७ पद्यो १६) इत्युक्त्वायं शब्दः स्त्रीलिङ्गस्तालभ्यम्-

स्तम्बेऽपि विटपोऽब्रियाम् ।

'विटप' (पु न) के गुच्छा, विस्तार, शाखा ३ अर्थ हैं ।

[स्तम्ब इति] ॥ वेदति, विटघते वा । 'विट
आक्रोशे शब्दे' (भा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपो-
लपा' (उ० ३।१४५) । विटप पल्लवे पिङ्गे विस्तारे
स्तम्बशाखयो' इति विश्व [१०४।१३] ।

प्रातरूपस्वरूपामिरूपा बुधमनोहायो ॥ १३१ ॥

मेघलिङ्गा अभी कूर्मी वीणाभेदश्च वच्छपी ।

'बुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमेऽशके' [५९]

'प्रातरूप, स्वरूप, अभिरूप' (३ जि) के विद्वान्.
मनोहर २ अर्थ हैं ।

'कचपी' (स्त्री) के सरस्वतीकी वीणा, कछुही २ अर्थ
हैं ।

['बुतप' (पु) के ऊनी कपड़ा, दिनका आठवाँ हिस्सा
२ अर्थ हैं] ।

[प्रेति] ॥ प्राप्ती रूपम् । 'प्रातापत्रे च-' (२।२।४)
इति समास । प्राप्त रूप येन । 'प्राप्तरूपो नरम्ययो'
(इति मेदिनी) [१०३।२६] ।

स्वमेव रूप यस्य । ['अभिरूपप्राप्तरूपस्वरूपा' बुध-
रूपिणो' इति शाश्वत, ५४४] ।

अभिलक्ष्य रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति
मेदिनी) [१०३।२३] ।

[कूर्मीति] ॥ कच्छे कच्छ वा पिबति । कच्छेन पाति
वा । 'मुपि-' (३।२।४) इति क । गापोष्टक' (३।२।८)
तु न । 'पिबते मुरसीध्वो' इति वचनात् । 'गतिकारको-
पपदा-' इति सुबुत्पत्ते प्राक् समास । 'जाते -' (४।१।६३)
मध्यश्च । पर मेदि-या कसिपुर्मत्ताच्छादनयोरेकोवत्वा
पुंषक् तयो पुति' (१०३।१८) अथ पुलङ्ग 'तल्पमट्टे
कलत्रे च शयनीये च न द्वयो' (१०२।६) इति मेदिन्या
'तल्प'शब्द बलीबलिङ्ग । हैम (२।२९८) विद्वाम्भ्या (१०४।
८) च 'तल्प'शब्दस्य बलीवर्तमेवेत्यलम् ।

१ विद्वपुस्तकद्वयस्य — 'शृङ्गे' इति पाठो हैम-
(३।४७५) मेदिनी (१०३।२२) भ्या विरोधान् समीचीन ।

२ हैमपुस्तकत्रये तु 'सुरूपस्तु बुधे रम्ये प्राप्तरूपाभि-
रूपवत्' इति (३।४७६) वचनेन नामरत्नमालाया च
सुरूपप्राप्तरूपभिरूपा पण्डिततोभ्ययो' इति (पक्ति
२५।१७) वचनेन च स्वरूप'शब्दस्थाने सुछप' इति लभ्यते ।

इति डीप् । कच्छरो वल्लकीभेदे बुली धुद्रगदान्तरे' [मल्ल
व-घविसेपेऽपि कच्छप] इति विश्व [१०५।१६-२०] ।

इति पान्ता शब्दा ।

अथ फान्ता शब्दा ।

रवर्णे पुंसि रेफ' म्यात्कृत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ १३२ ॥

'शिफा शिखाया सरिति मासिकाया च मातरि [६०]

शफं मूले सख्यां स्याद्वादीनां खुरेऽपि च [६१]

गुम्फ स्याद् गुम्फने बाहोरलङ्कारे च कीर्तितः' [६२]

'रेफ' (पु) के रेफ अर्थात् 'र' अक्षर १ अर्थ और 'रेफ'
(जि) का निन्दित १ अर्थ है ।

'शिफा' (स्त्री) के शिखा, नदी, जटासती, माता ४ अर्थ
हैं ।

['शफम्' (न) के पेड़की जड़, पशुओंका खुर २ अर्थ
हैं] ।

['गुम्फ' (पु) के फूल माला आदिका गूथना, हाथका
भूषण २ अर्थ हैं] ।

[रेति] ॥ 'रादिक' (वा० ३।३।१०८) । रिपयते,
रिफति वा । 'रिफ हिंसामाम्' (तु० प० से०) । घृ
(३।३।१९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा [रेफो रवर्णे
सप्तोक्त कृत्सिते वाच्यवस्तुन' इति विश्व, १०६।१] ।

इति फान्ता शब्दा ।

अथ वा (वा) न्ता १ शब्दा ।

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

'गन्धर्व' (पु) का जन्म और मरणके मध्य समयमें
स्थित प्राणी, मृगविशेष, पुरस्कौलिक, घोडा, रवगके (हाडा,
दूहू आदि) गायक ५ अर्थ हैं ।

[अन्तेति] ॥ अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्वं
यातनाशरीरम् । यदाहु—'अन्तराभवदेहो हि नेप्यते
विन्ध्यवासिनाम्' । तत्र । लक्ष्यविरोधान् । तस्मात्तरि-
क्षवासिनो गन्धर्वोऽस्या भूता । यद्व्याप्त—'अस्माभिर्यदनु-
ष्ठेय गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'— इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् ।
'गन्धर्वं पशुभेदे स्यात्पुस्कोकिलतुरगयो । अन्तराभव-
सत्त्वे च गायने श्वेचरेऽपि च' (मेदिनी) [१०५।११]

१. अब'योरेभेदभरणाय स्वर्णा-तास्यान्त स्यान्ताः
शब्दा पठिता ।

२ हैमे तु 'गन्धर्वस्तु तमश्चरे । पुरस्कोकिले गायने
च मृगभेदे तुरगमे । अन्तराभवदेहे च' इति (३।७।२५-
७३६) 'गन्धर्व'शब्दोऽन्तःस्थान्तवर्ण पठ्यते ।

इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । इत्यान्तोऽपि विपम । दिव्य-
गायनात् विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्षति ।
'बर्षं गतो' (भा० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ।
एकम्बादि. (वा० ६।१।१५) ।

इन्दुना चलये शङ्खे

'कम्बुः' (पु) के कङ्कण, दाह्य, गज, घोषा या मीप ४
अर्थ हैं ।

[कति] ॥ बम्बति । 'कम्ब गतो' () । मृग-
यादिः (उ० १।३७) । 'कम्बुः शङ्खे स्त्रिया पुंसि कम्बुके
बलये गजे' इति मेदिनी [१०५।२] ।

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

'द्विजिह्वः' (पु) के सौंप, चुगलखोर २ अर्थ हैं ।

[हीनि] ॥ द्वे जिह्वे यस्य । ['द्विजिह्व'सु] खले सर्पे
शनि मेदिनी, १०५।१२] ।

पूर्वाभ्यलिङ्गः प्रागाद् पुं बहुत्वेषुपि पूर्वज्ञान ।

'चित्रपुङ्खेषुपि कादम्यो नितम्बाऽद्रितते कटौ [६३]

द्वौ फणापि विम्बोऽस्त्री मण्डले चाकृतौ फले' [६४]

'पूर्वः' (त्रि) का पहला (जैसे—पूर्वो ग्राम; पूर्व वनम्,
...) १ अर्थ; 'पूर्वा' (स्त्री) पूर्व दिशा १ अर्थ और 'पूर्व'
(पु नि० च० व०) का पुरुषा (पुराने बंदावाले पुरनियां),
प्रका २ अर्थ हैं ।

['कादम्यः' (पु) के चित्र पंखवाला पक्षि-विशेष
(कलहंस), वाग २ अर्थ हैं] ।

['नितम्बः' (पु) के, पहलवाका किनारा, कटि २ अर्थ हैं] ।

['द्वौ' (स्त्री) के सौंपकी फणा, कलखुल २ अर्थ हैं] ।

['विम्बः' (पु न) के सूटयादिका मण्डल, आकृति,
प्रतिचित्र, चित्रिका-फल (कुनरुन) ४ अर्थ हैं] ।

['पुष इति] ॥ पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (पु० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वज्ञेषु स्युः'

पूर्वः' प्रागाद्यपोस्त्रिपु' (इति मेदिनी) [१०५।६] । प्राक्
पूर्वगतः' इति घरणिः ।

इति वा (वा)न्ता शब्दा ।

१. हेमे तु 'द्विजिह्वः खलसंपयोः' इति (३।७३८)
'द्विजिह्वः' शब्दोऽन्तःस्थान्तवर्णः पठितः ।

२. 'पूर्व' शब्दोऽपि हेमे 'पूर्वं तु पूर्वज्ञे' । प्रागग्रे श्रुतिभेदे
च' इति (३।५४४-५४६) अन्तःस्थान्तवर्णान्त एव पठ्यते ।
विश्वे स्त्रिमे त्रयो 'गन्धर्व-द्विजिह्व-पूर्व' शब्दाः । पवर्गान्ता
एव पठ्यन्ते ।

७४ अ०

वय भास्ता. शब्दा ।

कुम्भौ घटेभमूर्धाशी

'कुम्भः' (पु) के घड़ा, हाथीके मस्तकका कुम्भ (मांस-
पिण्ड-विशेष), कुम्भ नामका ब्यारहवाँ राशि, वेश्या-पति,
कुम्भकर्णका पुत्र ५ अर्थ हैं ।

[कुम्भाविति] ॥ कु र्भूमि कुत्सितं वा उम्भति ।
'उम्भ प्ररणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । एकम्बादि (वा० ६।१।
१४) । 'कुम्भ स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतां घटे ।
राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भ त्रिवृति गुणुमे' इति विश्वः
[१०८।१९] ।

द्विम्भौ तु शिशुवाल्लिशौ ॥ १३४ ॥

'द्विम्भ' (पु) के बालक, मूर्ख २ अर्थ हैं ।

[द्विम्भाविति] ॥ द्विम्भवति । 'द्विभि सघाते'
चुरादि । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['द्विम्भो वैषेपवा-
ल्लयो' इति हैम, २।३।३३] ।

स्तम्भौ स्थूणाजडोभावौ

'स्तम्भः' (पु) के स्तम्भा, जडता २ अर्थ हैं ।

[स्तम्भाविति] ॥ स्तम्भाति । 'स्तम्भु रोषने' (सोत्रः)
[३।१।८२] । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावे षम् (३।
३।१८) वा । [स्तम्भः स्थूणाजडत्वयो' इति मेदिनी,
१०६।१०] ।

गंभू प्रक्षत्रिलोचनौ ।

'गंभू' (पु) के प्रक्षत्र, शिव, पूज्य ३ अर्थ हैं ।

[गंभिति] ॥ श भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्या० प०
से०) 'प्रभौ' (पु० वा० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः ।
मितद्रवादिवात् (वा० ३।२।१७८) ड् । शम्भु पुंसि
महादेवे परमेष्ठिति चार्हति' (इति मेदिनी) [१०६।८] ।
विष्णो' च ।

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भौः

'गर्भः' (पु) के कुक्षि (कोख), गर्भमें रहनेवाला वस्त्र
या गर्भ, बालक ३ अर्थ हैं ।

[कुक्षीति] ॥ गिरति । 'गु निगरणे' (तु० प०
से०) । गृणाति, गीयते वा । 'गु शब्दे' (त्रया० प० से०) ।

१. विश्वे 'वेश्यासुते'.....'गुणुलो' इति पाठः ।

२. 'सम्भुघोचुहरीशेषु' इति (पंक्ति ७०६) नाम-
मालोक्तेः ।

'अतिगुम्या भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूणोऽभके कुक्षौ सघो पनसकण्ठके' (इति मेदिनी) [१०६।३] ।

विस्त्रम्भ प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

'विस्त्रम्भ' (पु) के शृङ्गार-याचना, विश्वास, प्रेम, वध ३ अर्थ हैं ।

[श्रौति] ॥ विस्त्रम्भणम् । विस्त्रम्भतेऽनेन वा । 'स्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । षब् (३।३।१८) । 'विस्त्रम्भ केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्व [१०९।२८] । परिवचयप्रयत्नयो प्रणम परिकीर्तित' इत्यमरमाला ।

स्याद्भेयां दुन्दुभि पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभि त्रियाम् ।

'दुन्दुभि' (पु) के भेरी राजा, वरुण, दुन्दुभि नामक देव्य ३ अर्थ और 'दुन्दुभि' (स्त्री) का लक्ष्मीका मिलौना विशेष, शतका पासा २ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ दुन्दु' इति शब्देन उभति । 'उभ प्ररणे (पु० प० से०) । इगुपवात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । शकण्वादि (वा० ६।१।९४) । यद्वा-दुन्दु' इति हलन्त्यस्वैवानुकरणम्। दुन्दुभि पुमान् । वरुणे दैत्यभेयोश्च, स्यक्षे विन्दुमिकुहये' (इति मेदिनी) [१०७।१६-१७] ।

स्यान्महारजने क्लीषं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

'कुसुम्भ' (त्रि) के चर्रे (कुसुम) का फूल, सोना २ अर्थ और 'कुसुम्भ' (पु) का कमण्डलु १ अर्थ है ।

[स्यादिति] ॥ कुपुम्भयति, अनेन वा । 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ठवादि) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षच् वा । पूपोदरादि (६।३।१०९) । 'कुसुम्भ हेर्मान मद्धारजने वा कमण्डलो' (इति मेदिनी) [१०७।१५] ।

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

'नाभि' (पु) के क्षत्रिय, विजयेश्चक्रक या प्रधान राजा, पहियके पीछेवाला भाग ३ अर्थ और 'नाभि' (स्त्री) कस्तूरीका मद् १ अर्थ है ।

[क्षति] ॥ नभ्यत । 'णभ द्विषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इसजादिभ्य' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा-नाभ-यति । स्वायण्ये तान् 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । 'नाभि-मुंक्ष्ययुषे चक्रमव्यक्षत्रिययो पुमान् । द्वयो प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रिया कस्तूरिकायाम्' (इति मेदिनी) [१०६।५-६] ।

१ —'स्यसविन्दु'— इति मेदिनीपाठ ।

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

'सुरभि' (स्त्री) का गौ १ अर्थ, 'सुरभि' (पु) के वसन्त ऋतु, जातीफल, चम्पा २ अर्थ और 'सुरभि' (त्रि) के सुमधित, मनोहर २ अर्थ हैं ।

[सुतेति] ॥ सुट्टु रभते, रभ्यते वा । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० व०) । 'सर्वेषामुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'सुरभि शल्लकीमातृभिर्गुरागोपु योपिति । चम्पके च यस ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीब सुगन्धिका-तयोस्त्रियु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्') (इति मेदिनी) [१०७।२२ २४] ।

सभा संसदि सभ्ये च

'सभा' (स्त्री) के सभा, शूत, मन्दिर ३ अर्थ हैं ।

[सभेति] ॥ सह भान्ति ये, यस्या वा । 'भा दीक्षी' (अ० प० अ०) । सुपि- (३।२।४) इति क । 'अन्ये भ्योऽपि- (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'स्त्रिया सामा-जिके गोष्ठ्या व्यूतमन्दिरयो सभा' इति रभस । ['सभा सामाजिके गोष्ठ्या व्यूतमन्दिरयोरपि' इति मेदिनी, १०६।९] ।

त्रिष्वध्वक्षेऽपि चल्लभ ॥ १३७ ॥

'चल्लभ' (त्रि) के अध्वघ, प्रिय २ अर्थ हैं ।

[श्रौति] ॥ वल्लभे वल्लभ्यते वा । 'वल्ल सवरणे सव रणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवल्लिभ्या च (उ० ३।१।२५) इत्यभच् । 'वल्लभो दयितेऽध्वक्षे सल्लक्षण-रगमे' (इति मेदिनी) [१०७।१८] ।

इति भान्ता शब्दा ।

अथ माता शब्दा ।

किरणप्रप्रहौ रश्मी

'रश्मि' (पु) के किरण, रस्ती २ अर्थ हैं ।

[किरति] ॥ अश्रुते अनेन वा । 'अश्रु व्याप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अश्रुते रश् च' (उ० ४।४।६) इति मि [रश् च] । 'रश्मि पुमान् दीक्षितो स्यात्कर्मप्रप्रह्यो रपि' (इति मेदिनी) [११०।२५] ।

वपिभेकौ प्लवंगमौ ।

'प्लवङ्गम' (पु) के बन्दर, मेढक २ अर्थ हैं ।

[कपीति] ॥ प्लवेन प्लुत्या गच्छति । 'पपञ्च' (३।२।४७) इति खच् । [प्लवङ्गमस्तु मण्डके तथा शाखा-मृगेऽपि च' इति मेदिनी, ११२।६१] ।

इच्छामनोभवौ कामौ

'कामः' (पु) के इच्छा, कामदेव, काम्य ३ अर्थ हैं ।

[ईति] ॥ कमनम् । कर्म्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० बा० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'काम. स्मरेच्छयो पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नवसुकम्' (इति मेदिनी) [१०८।५] ।

शीर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

'पराक्रमः' (पु) के सामर्थ्य, उद्योग २ अर्थ हैं ।

[शीरिति] ॥ पराक्रमणम् । अनेन वा । 'कमु पाद-विशेषे' (भ्वा० ष० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'तोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धि । 'पराक्रम स्वात्तामर्थ्यं विक्रमोद्यमयोरपि' (इति मेदिनी) [विश्व, ११४।५५] ।

धर्माः पुण्यधमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

'धर्मः' (पु न) के पुण्य (यज्ञ, अहिमा आदि), आचार (जैसे-धर्मशास्त्र, आदि), स्वभाव, उपक्रम, उपनिषत्, श्याप (जैसे-धर्माधिकारी, धर्माश्रय, ...) ६ अर्थ और 'धर्मः' (पु) के यमराज, सोमलताका पान करनेवाला, जिन ३ अर्थ हैं ।

[धर्मा इति] ॥ धरति, ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयो. क्रतो । अहि-सोपनिषन्त्याये ना धतुर्वंममोमपे' (इति मेदिनी) [१०९। १६] ।

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

'उपक्रमः' (पु) के उपायको सोचकर किया हुआ आर-म्भ, मन्त्रोंके शीटकों परीक्षा करनेका उपाय, चिकित्सा, पूस ४ अर्थ हैं ।

[विति] ॥ उपधा = उत्कोच । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८, १२१, ७।३।३४) । 'उपक्रम-स्यादुपधाचिकित्सारम्भविश्रमे' इति विश्व [११४।९५] ।

वणिकपथः पुरं वेदो निगमाः

'निगमः' (पु) के वाणिज्य, पुर (ग्राम), वेद ३ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ निगम्यते, अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधु. । 'निगमो वाणिजे पुर्यां कठे वेदे वणिकपथे' इति विश्व [११३।४२] ।

१. मेदिनीं तु 'पराक्रमो विक्रमे स्यात् सामर्थ्योद्योग-योरपि' इति (११२।६१) भिन्न एक पाठः ।

नागरो वणिक् ।

नैगमौ द्वौ

'नैगमः' (त्रि) के वेद-सम्बन्धी, नगरवासी २ अर्थ और 'नैगमः' (पु) के उपनिषद्, बनिमां २ अर्थ हैं ।

[नेति] ॥ निगमे भव । 'तत्र भव.' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगम स्यादुपनिषद्गणितजोनांगरेऽपि च' इति विश्व [११३।४२] ।

चले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

'रामः' (पु) के बलदेवजी, परसुरामजी, रामचन्द्रजी ३ अर्थ और 'राम' (त्रि) के नीला, सुन्दर, सफेद, बामी-चा ४ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ रमते । अनेन वा । 'रमु जीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'ज्वलितिकमन्तेभ्यो ण' (३।१। १४०) । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् वा । 'रामः पशु-विशेषे स्याज्जामदभ्ये ललायुषे । राघवे च सितरश्मितमनो-शेषु च वाच्यवत्' इति विश्व [१११।२१] ।

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

'ग्रामः' (पु) के शब्दके आदि (पूर्व) में रहे तो समूह (जैसे-शब्दग्रामः' गुणग्राम), गांव, स्वरविशेष ३ अर्थ हैं ।

[घेति] ॥ प्रसते, प्रस्यते वा । 'प्रमु धदने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रतेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः स्वरे संवसये वृन्दे शब्दादिवृत्तकः' [रामाऽङ्गनाह्निगुलिन्यो रामं वास्तुरुक्तुष्टयोः] इति विश्व [१११।२१-२२] ।

क्रान्तौ च विक्रमः ।

'विक्रमः' (पु) के क्रान्ति, पराक्रम २ अर्थ हैं ।

[क्रेति] ॥ विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३। १८, १२१) । 'विक्रम शक्तिमपत्ति. क्रान्तिमात्र च वि-क्रमः' इति धरणि. । ['विक्रम. क्रान्तिमात्रे स्या द्विक्रमः शक्तिसपत्ति' इति विश्व, ११३।३७] ।

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

'स्तोमः' (पु) के स्तोत्र, यज्ञ, समूह ३ अर्थ हैं ।

[स्तविति] ॥ स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतो' (अ० उ० अ०) । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् ।

जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

उष्णेऽपि धर्मश्रेष्ठालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ।

१. 'उष्णेऽपि'.....'विभ्रमः' इत्यंशो भा० दी० नैव व्याख्यातः ।

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

'पर्जन्य' (पु) के मेघ, इन्द्र, मेघका गर्जन ३ अर्थ हैं ।

[पर्जति] ॥ विपति । 'पु पालनपूरणयो' (जु० प० से०) । पर्यति । 'पु पु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्य' (उ० ३।१०३) इति साधु । 'पर्जन्यो मेघनाम्नेऽपि ध्वनद म्बुदशकयो' इति विश्व [१२१।८३, मे० ११९।९१ च] ।

स्यादर्थ्यं स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

'अर्थ' (पु) के स्वामी, वैश्य २ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ अर्थते । ऋ गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अर्थं स्वामिवैश्ययो' (३।१।१०३) इति साधु ['अर्थं स्वामिनि वैश्य च' इति विश्व, ११९।१७] ।

तिप्य. पुपे कलियुगे

'तिप्य' (पु) के पुप्य नामका आठवा नक्षत्र, कलियुग २ अर्थ हैं ।

[तीति] ॥ त्वेपति । त्विप दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अन्व्यादि (उ० ४।११२) । 'तिप्य कलियुगे ऋक्षे तिथ्या धात्री च कीर्तयते' इति धरणि । ['तिप्य पुप्ये कली धात्र्या तिथ्या पुष्यवदिप्यते' इति विश्व, ११९।५१] ।

पर्यायोऽवसरैः क्रमे ।

'पर्याय' (पु) के अवसर, क्रम, प्रकार, निर्माण ४ अर्थ हैं ।

[पर्यति] ॥ पर्ययणम् । इण् गतो' (अ० प० अ०) । 'परावनुपात्यये—' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्थापितमणिसवसरे क्रमे' इति विश्व [१२१।७५] ।

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

'प्रत्यय' (पु) के अधीन, शपथ, विश्वास, कारण, आचार, प्रसिद्ध, छिद्र, प्रत्यय (जैसे—सन्, कथय, तिप, तस्, कि, सु, जीट, जस्,) ८ अर्थ हैं ।

[प्रिति] ॥ प्रत्ययणम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुति—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।३।३४) वा । 'प्रत्यय शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रतितत्वे च 'सन्नादावधीनज्ञानयोरपि' [अतिक्रमे च दण्टे च विनाशे दोषकृच्छ्रयो' इति विश्व १२०।६९ ७०] ।

१. 'सनाशे चाप्यधीन—' इति पाठो दिक्वे ।

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो ।

'अनुशय' (पु) के बड़ा द्वेष, पड़तावा २ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ अनुशयणम् । अनेन वा । गीष् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुति—' (३।३।११८) इति घो वा । 'भवदनुशयो द्वेषे यश्चात्ताया नुवन्धयो' इति विश्व [१२३।१०६] ।

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजाना मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

'स्थूलोच्चय' (पु) के असंपूर्णता, हाथियोंका मध्यम गतिसे चलना, चटान ३ अर्थ हैं ।

[स्थिति] ॥ उच्चयणम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलस्योच्चय । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरण्डयो' [गजाना मध्यमगती स्थूलोच्चय उदाहृत] इति विश्व [१२४।११६] ।

समया शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद ।

'समय' (पु) के शपथ, आचार, काल, सिद्धान्त, भाषा, बुद्धि, निर्देश, समेत ८ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ समयणम् । समीयतेऽन, अनेन वा, समेति वा । इण् गतो' (अ० प० अ०) । 'इ गतो' (भ्वा० प० से०) वा । एरच्' (३।३।५६) । 'पुति—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।३।३४) वा । 'समय शपथाचारकालसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे सञ्ज्ञेते कालभाषयो' (इति मेदिनी) [१२०।१११] ।

व्यसनान्यशुभ दैव विपदित्यनयाह्वय ॥ १४९ ॥

'अनय' (पु) क लुरी आदत्त, दुर्भाग्य, विपत्ति, अन्याय ४ अर्थ हैं ।

[व्येति] ॥ व्यसन = स्त्रीसूतपानादि । अशुभ दैवविशेषणम् । न नयणम्, अनेन वा, अत्र वा । गीष् प्रापणे (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहृविधेरनय । 'अनयस्तु विपददेवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मेदिनी) [११७।६७] ।

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

'अत्यय' (पु) के उल्लङ्घन, कष्ट, दोष, दण्ड, वध उपरत ५ अर्थ हैं ।

[अति] ॥ अत्ययणम् । अनेन वा । 'हण् गतो' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽप्युत्पाते नाशवण्डयो' इति धरणि । [अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयो' इति मेदिनी, ११७।६७] ।

अथापदि ।

युद्धायत्यो मपराय

'सपराय' (पु) के युद्ध, आपत्ति, उत्तर काल ३ अर्थ हैं ।

[युद्धेति] ॥ संपरायणम् । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । पुर्ववत् (३।३।५६) । संपरायः समीके स्यादा-पुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) [१२२।१२९] ।

पूज्यस्तु श्चशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

'पूज्यः' (पु) के श्वशुर, पूजा करने योग्य २ अर्थ हैं ।

[प्विति] ॥ प्रजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (पु० प० से०) । 'पूजं कृत्यवृत्तश्च' (३।३।१५९) इति यत् । 'पूज्यो श्चशुरपूजाहो' इति घरणि । ['पूज्यः श्चशुरवन्धयो' इति हेम, २।३७५] ।

पश्चाद्वरस्थापियवलं समवायश्च संनयौ ।

'सन्नयः' (पु) के सेनाके पीछे रहनेवाली सेना, समूह २ अर्थ हैं ।

[प्तेति] ॥ संनयनम् । संनीयते वा, समयति वा ।

'गीष् प्राणणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । ['सन्नयस्तु समवायानुमैर्न्ययोः साधर्म्ययोग्यताशब्दयोः' इति हेम, ३।५४३] ।

संघाते संनिवेशे च संस्थायाः

'संस्थायाः' (पु) के समूह, स्थान-विशेष, विस्तार ३ अर्थ हैं ।

[मपिति] ॥ संस्थानम् । 'ष्ठये स्त्वे शब्दसघातयोः'

'(भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्थायाः संनिवेशे च संघाते' विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) । [१२०।११०] ।

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भ'याञ्चाप्रेमाणः

'प्रणयः' (पु) के विश्वास, याचना, प्रेम, परिचय ४ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रणयनम् । 'गीञ्' [प्राणणे] (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याञ्चा-विश्रम्भयोरपि । निर्वासिऽपि)' (इति मेदिनी) [११९।८९] । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वासविप्रलम्भयो' इत्यञ्जयः ।

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

'समुच्छ्रयः' (पु) के विरोध, ऊँचाई २ अर्थ हैं ।

[धीति] ॥ मुष्टु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'धिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'वीरोधयोः'

समुच्छ्रय' इति रमसः । ['समुच्छ्रयः समुत्सेधे विरोधेऽपि समुच्छ्रयः' इति हेमः, ४।१०७] ।

विपयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिष्वेवपि ॥ १५२ ॥

'विपयः' (पु) के देश, स्थान, कर्णादि इन्द्रियोंके शब्दा-दि विपय ३ अर्थ हैं ।

[विवेति] ॥ विसयनम् । अत्र वा, विसिमोति वा ।

'पिञ् बन्धने' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुत्ति-' (३।३।११८) इति धो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनिविभ्यः खेवसितसय-' (८।३।७०) इति प । 'विपयो गोचरे देहे तथा जगत्पदेऽपि च । प्रब-न्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुगाम्' (इति मेदिनी) । [१२०।१०६] ।

निर्यासेऽपि कपायोऽस्त्री

'कपायः' (पु न) के काढ़ा, कपाय रस, गेरुआ रंग ३ अर्थ हैं ।

[निरिति] ॥ निर्यास = नवाय । कपति कण्ठम् ।

'कप हिंसायाम्' (भ्यः० प० से०) । बाहूलकादयः । 'कपायो रसभेदे स्यादङ्गारगे विलेपने । निर्यासे च कपा-योऽयं सुरभो लोहितेऽप्यवत्' इति विश्व [१२०।७३] ।

सभायां च प्रतिश्रयः ।

'प्रतिश्रयः' (पु) के सभा, आश्रय २ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'धिञ्' [सेवा-याम्] (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) या । 'प्रतिश्रय सभायां चाश्रये'ऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) [१२१।१२२] ।

प्राप्तये भून्व्यन्तगमने

'प्रायः' (पु) के अधिकतर, मुख्य, अनिश्चय, तुल्य ४ अर्थ हैं ।

[प्रति] ॥ प्रायणम् । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतो' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्चान्तने मृत्यो प्रायोः बाह्व्यतुल्ययोः' इति विश्वः [११५।९] ।

मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

'मन्युः' (पु) के दीनता, यज्ञ, क्रोध ३ अर्थ हैं ।

१. मेदिन्या '—संस्थाने—' इति पाठः ।

२. 'विश्रम्भ—' इति पाठान्तरम् ।

१. मेदिन्या '—चाश्रये' इत्यनन्तरं 'प्रतिभयं भये' इति पाठः, स च 'प्रतिभय'शब्दार्थक इति न प्रकृतोपयुक्तः ।

२. विश्वे '—मृत्यो तुल्यबाह्व्यतुल्ययोरेपि' इति पाठः ।

[मिति] ॥ मन्थते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगट्वादि (उ० १।३७) । 'मन्थु पुमान् ऋषिः । दंत्ये षोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) [११६।४५] ।

रहस्योपस्थयोगुह्यम्

'गुह्यम्' (न) के रहस्य, उपस्थ (योनि, लिङ्ग) २ अर्थ हैं ।

[रहेति] ॥ गृह्यन्म् । गृह्यते वा । 'गृह्ण सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'संसिद्धि—' इति ऋषिः । 'गुह्य रहस्युपस्थे च गुह्य कर्मठदम्भयो' इति विश्व [११६। १८] ।

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

'सत्यम्' (न) के शपथ, सत्य २ अर्थ हैं ।

[मिति] ॥ सति साधु । तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) [११७।६१] ।

वीर्यं बले प्रभावे च

'वीर्यम्' (न) के बल, प्रभाव, तेज, शुक्र (पुरुषका धातु) ४ अर्थ हैं ।

[वीर्यमिति] वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तो' (वृ० उ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वीरे सामुर्वा । 'तत्र साधु' (४।४।६८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे युक्ते च तेज-सामर्थ्यं वीर्यं' (इति मेदिनी) [११५।४१] ।

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५५ ॥

'द्रव्यम्' (न) के भव्य (योशय), गन्ध आदि गुणका आश्रय—पृथिवी, जल, आदि, घन, विलेप, ओषधि ५ अर्थ हैं ।

[इति] ॥ द्रव्येन्द्रम् । द्रव्यं च श्रव्ये' (५।३।१०४) इति साधु । 'द्रव्यं स्याद्द्रविले भव्ये पृथिव्यादी च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयो' इति विश्व [११७। ३४-३५] ।

१ 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६।१।७१) इति सूत्रविवरणे "संसिद्धिगुह्यम्पो चा" इति काशिका । अस्य मू-सत्यम् । दुह्यम्—दोह्यम् । गुह्यम्—गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य थ' (५।३।६०) ईडव-दन्विससद्वा प्यत' (६।१।२१४) इति सूत्रद्वयबलाच्छेदे सिद्धम् । इतरयोस्तु मूल मुयम्" इति सि० कौ० चचनात् अत्र प्यत्प्रत्यय सजापूर्वकत्वाद्गु-णाभावश्च बोध्यः ।

२ विश्वे '—च निवेद्ये च जतुद्रुमविकारयो' इति पाठः ।

धिष्यन् स्थाने गृहे भेऽन्तौ

'धिष्यन्' (न) के स्थान, गृह, नक्षत्र, अग्नि, शक्ति ५ अर्थ हैं ।

[धीति] धिष्यते । धिष्यन्ते' (जु० प० से०) घृष्णोति वा । 'त्रिषुषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिर्षासि—' (उ० ४।१०७) इति साधु । यत् 'सव्या-दयश्च' इति य—दत्तुक्त मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च । 'धिष्यन् स्थानाग्निस्तथस्तु । शक्तावृक्षेऽपि' (इति मेदिनी) । [११५।३३-३४] ।

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

'भाग्यम्' (न) के पूर्व जन्मका क्रिया शुभाशुभ कर्म, पेशवर्ष २ अर्थ हैं ।

[भेति] ॥ भव्यतऽनेन । 'भज सेवामाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोष्पत्' (३।१।२२४) । 'चजो—' (७।३।५३) इति कुश्वम् । 'भाग्यं शुभारम्भकविधौ स्वाच्छु-भाशुभकर्मणि' इति विश्वः [११६।२१] ।

कशेरुहेम्नोगङ्गियम्

'गङ्गियम्' (न) के कशेरु, सुवर्ण २ अर्थ और 'गङ्गे-य' (पु) का भीष्म पितामह १ अर्थ है ।

[केति] ॥ गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४। १।२३) इति ङ्क् । 'गङ्गय स्वात्पुमांभीष्मे वलीव स्वर्णकशेरुणो' (इति मेदिनी) [११८।८१] ।

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

'विशल्या' (स्त्री) के दन्ती (ओषधि-विशेष), आगकी लपट, गुह्यच, त्रिपुरा ओषधि ४ अर्थ हैं ।

[धीति] विगता शस्यत् । विगत शल्य यस्या वा । 'विशल्याग्निस्त्रिखान्तीगुह्यशीत्रिपुरास्तु च' (इति मेदिनी) [१२०।१०७] ।

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

'वृषाकपायी' (स्त्री) के लक्ष्मीजी, पार्वतीजी, जीवन्ती नामका ओषधि-विशेष, शतावर ४ अर्थ हैं ।

[त्रिति] ॥ वृषाकपे स्त्री । वृषाकप्यग्नि—' (४।१। ३७) इति ङीप्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीव-तिकास्तु च' (इति मेदिनी) [१२२।१३४] ।

अभिल्या नामशोभयो ।

'अभिल्या' (स्त्री) के नाम, शोभा, यश ३ अर्थ हैं ।

१ 'कसेरु—' इति पाठान्तरम् ।

[अभ्रीति] ॥ अभिनयानम् । 'हया प्रकथने' (अ० प० अ०) चक्षिहादेशो वा । 'आतञ्चोपमर्ग' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभिरूपा स्वभिधाने स्याच्छोभाया च यदास्यपि' (इति मेदिनी) [११७।६९] ।

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥ १५६ ॥
उपायः कर्मचेष्टा च चिन्तित्सा च नव क्रियः ।

'क्रिया' (स्त्री) के कार्य, प्रायश्चित्त, शिक्षा, पूजा, विचार, साम आदि चार उपाय, काम, चेष्टा, रोग आदिको चिक्कि-त्सा ९ अर्थ हैं ।

[पुति] ॥ निष्कृतिः = प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणम् = विचारः । उपायः = सामादि । चेष्टा = परिस्पन्द । करणम् । मावाशो 'कुञ्ज' श च' (३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टाया करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थचिक्कि-त्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्व [११९।६०-६१] ।

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥
'छाया' (स्त्री) के सूर्यकी छा, शोभा, प्रतिबिम्ब, छाँह ४ अर्थ हैं ।

[छेति] ॥ छपति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'ह्याद्यपवा-' (३।१।१४१) इति ण । 'आनो युक्-' (७।३।३३) । यद्वा- 'माछासिम्भो षः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपायावे प्रतिबिम्बाकंपोषितो' [पालनो-त्कोचयोर्वीतिसच्छोभापत्किपु खियाम्] (इति मेदिनी) [११४२३-२४] ।

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

'कक्ष्या' (स्त्री) के राजगृह आदिकी ज्योड़ी, करघनी, हाथियोका हौदा गद्दा आदि कसनेकी ठोरी ३ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहत्तिकाया स्यात् (काञ्च्या मध्येभवन्धने । हर्म्यादीना प्रकोष्ठे च)' (इति याज्ञतेपु मेदिनी) [११३।१०] ।

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥ १५८ ॥

'कृत्या' (स्त्री) के क्रिया, 'मारी' नामक देवता-वितेय २ अर्थ और 'कृत्या' (त्रि) के धन स्त्री भूमि आदिसे चतुका भेद्य (फोदने योग्य) पुरुष आदि, कार्य २ अर्थ हैं ।

[कृति] ॥ करणम् । 'कुञ्जः श च' (३।३।११०) इति चात् षयप् । कृत्यते । 'कृती छेदने' (ह० प० से०) । 'ऋदुपधात्' (३।३।११०) इति षयप् । 'कृतयो विद्विपि कार्ये च कृत्या क्रियादिवोकसोः' इति रभसः । ['कृत्याऽपि

देवताभेदे कृत्या स्तव्यादिषु स्मृता' इति विश्व [११९।५७] ।

जन्यः त्याज्जनवादेऽपि

'जन्यः (न) के जनापवाद्, उत्पत्त, युद्ध ३ अर्थ हैं ।

[जेति] ॥ जमाना वाद । 'मतजनहनात्-' (४।४।९७) इति यत् । यद्वा-जायते । जनयति वा । 'ऋहलो-प्यंत' (३।१।२२४) । 'जनिवद्योश्च' (७।३।३४) इति न कृटि । 'अचो यत्' (३।१।९७) वा । जनी वहति । 'तजाया जन्वा' (४।४।८२) इति वा साधु । 'जन्वा मातृवयस्या स्याज्जन्वा जनीवरप्रिया । जननीजनयिप्रोश्च जन्म निवर्तयुद्धयो' इति घरणि । [जन्यं दृष्टे परीवादे सप्रभे च नर्पुमवम् । जन्वा मातृवयस्याया जन्म स्याज्जनके पुमान् । त्रिपुत्राद्यजनिप्रोश्च नवोद्भानातिभृत्ययो । वरमिन्धे' इति मेदिनी, ११४।२५-२७]

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

'जघन्यः' (त्रि) के अन्त, नीच, निन्दित, शिरन (लिङ्ग) ४ अर्थ हैं ।

[जेति] ॥ जघने भव । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । यद्वा-कुटिलं हन्यते । हन्येर्गङ्गतात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'अतिरयमागमशासनम्' इति 'नुगत -' (७।४।८५) इति न नृक् । 'जघन्यं चरमे शिखे जघन्यं गहिरेऽप्यवत्' इति विश्व [१२१।८२] ।

गर्दाधीनौ च वक्तव्यौ

'वक्तव्यः' (त्रि) के निन्दित, हीन, कहने योग्य (निन्द्य) ३ अर्थ हैं ।

[गह्वीति] । वचनाहं । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूञ् आदेशो वा । तव्य (३।१।९६) । 'वक्तव्य कुत्सिते हौने वचनाहं च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [१२०।१०४] ।

कृत्यौ सज्जनिराम्यौ ॥ १५९ ॥

'कृत्यः' (त्रि) के उपाय-युक्त (तैयार, सजा हुआ), नीरोग २ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कलायु साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा-कृत्यते । 'कल गतो सख्याने च' चुरादिरदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'कृत्यं प्रभाते क्लीब स्यात् कृत्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कृत्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात् (त्रिपु, मद्ये

१. 'गृह्याधीनो—' इति पाठान्तरम् ।

तु यपिति)' (इति मेदिनी) [११३।८-६] । मञ्ज =
बद्धसनाहादि ।

आत्मघाननपेतो' इत्यर्थे

'अर्थ' (त्रि) के बुद्धिमान्, अर्थसे शुक्, न्यायसे युक्त
३ अर्थ हैं ।

[आत्मेति] ॥ आत्मवाक् ज्ञानी । अर्थ साधु । 'तत्र
साधु । (४।४।९८) इति यत् । अर्पादनपेत । 'धर्म-
पथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थो विज्ञाप्योऽलिनो'
इत्यजय । 'अर्थं शिलाज-तु-पथ्यो' बुधे न्याये च वाच्यवत्'
(इति मेदिनी) [११३।३] ।

पुण्य तु चार्धपि ।

'पुण्यम्' (त्रि) के मनोहर, पवित्र २ अर्थ और 'पुण्यम्'
(न) के सुकृत, धर्म २ अर्थ हैं ।

[ध्विति] ॥ पुनाति । 'पूञ् पवने' (ऋचा० उ०
से०) । 'पूञो यणुष् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यदा-
पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० ५० से०) । 'इगुपय-'
(३।२।१३५) इति क । 'पुणे साधु । 'तत्र साधु' (४।
४।९८) इति यत् । 'पुण्यस्त्रिपु मनोज्ञे स्यात्कीव सुकृत
धर्मयो' इति विश्व.^२ [११७।३०] ।

रूप्य प्रशस्ते रूपेऽपि

'रूप्यम्' (त्रि) का सुन्दर रूपवाला १ अर्थ और
'रूप्यम्' (न) के सोनेका सिक्का (अशर्का, गिह्नी आदि),
चादीका सिक्का (रुपया, आदि) २ अर्थ हैं ।

[विति] ॥ आहूत प्रशस्त वा रूपमस्यास्ति ।
'रूपादाहृतप्रशस्तयो-' (५।२।१२०) इति यप । 'रूप्य
स्यात्पुंवरि त्रिपु । आयतस्वर्णरजते^३ रजते च नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) [११६।५१-५२] ।

वदान्यो वत्तुवागपि ॥ (६० ॥

'वदान्य' (त्रि) के मधुर बोलनेवाला, बहुत दान देने-
वाला २ अर्थ हैं ।

[वदेति] ॥ 'वदेरान्य' (उ० ३।१०४) । वदा-
न्यो वातृवागिनो' इत्यजय [शाश्वतश्च ६६८] ।
न्याय्येऽपि मध्यम्

'मध्यम्' (त्रि) के न्याय्य (न्यायसे युक्त), कमर,
बीच, अग्रम ४ अर्थ हैं ।

१ 'अन्नघाननपेतो-' इति पाठा तरुम् ।
२ विश्वे 'पुण्य मनोज्ञेऽभिहित तथा सु-' इत्येव
भिन्न एव पाठ ।
३. मेदिन्या '—आहृतस्वर्ण—' इति पाठ ।

[न्याय्य इति] ॥ मा ध्यायति । 'ध्यं चिन्तायाम्'
(भ्वा० ५० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ।
यदा-मद्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० ५० से०) ।
अन्यादि (उ० ४।११२) । 'मध्यमबलमनोमध्यमन्तरे
चाधमे त्रिपु' इति रमत् । ['मध्य न्याय्येऽवकाशे चा-
बलाने लगेऽधमे' इति विश्व, ११७।२६] ।

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

'सर्वज्ञभिपज्ञौ वैद्यावात्मा कामश्च हृच्छयौ [६७]
फलकल्याण्योर्भेद्व्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिपु [६८]
क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाशय [६९]
दैत्याचार्येऽपि धिष्यो ना कापाय. सुरभाषपि [७०]
चन्द्रोदयो बितानेऽपि स्यादान्नायोऽन्वये श्रुती [७१]
शीताशिते शिते शैत्य जात्य कुलजकान्तयोः [७२]
व्यघायो व्यवधौ च स्यात्कुल्या कुलघषू सरित् [७३]
'सौम्यम्' (त्रि) के सुन्दर, उग्रताहीन, सोम देवता
वाला हृदय आदि ३ अर्थ और 'सौम्य' (पु) का दुष
नामका ग्रह १ अर्थ है ।

['वैध' (पु) के सर्वज्ञ, वैध (दाक्टर हकीम आदि)
२ अर्थ हैं ।]

['हृच्छय' (पु) के आत्मा, कामदेव २ अर्थ हैं] ।

['मध्यम्' (न) के फल, कल्याण २ अर्थ हैं] ।

['योग्यम्' (त्रि) के योगार्ह, उचित, निपुण, समर्थ
४ अर्थ, 'योग्य' (पु) के पुण्य नक्षत्र ३ अर्थ और 'योग्यम्'
(न) का ऋद्धि औषध १ अर्थ है ।

'क्रिया' (स्त्री) के आचारातिक्रम, आत्मन, चेष्टा, कार्य,
उपाय, चिकित्सा, निर्णय, शिक्षा, पूजा ९ अर्थ हैं ।

['आशय' (पु) के जलाधार, अभिप्राय, ऋद्धि ३
अर्थ हैं] ।

['धिष्य' (पु) के शुक्र, अग्नि २ अर्थ और 'धि
ष्यम्' (न) के स्थान, नक्षत्र, घर, बल ४ अर्थ हैं] ।

['कापाय' (पु) के सुगन्धि, बलका स्वाद २ अर्थ हैं] ।

['चन्द्रोदय' (पु) के वितान (चदोवा), चन्द्रमा
का उदय, चन्द्रोदय रस (औषध विशेष) ३ अर्थ हैं] ।

['आगनाय' (पु) के वन, वेद, उपदेश ३ अर्थ हैं] ।

['सौम्य' (न) के डंढक, दौर्बल्य, तीक्ष्णता ३ अर्थ हैं] ।

['जायम्' (न) के कुलीन, सुन्दर २ अर्थ हैं] ।

['न्यवाय' (पु) के व्यवधान, मेयुन २ अर्थ हैं] ।

['कुल्या' (स्त्री) के कुलवधू, नहर २ अर्थ हैं] ।

[साविति] ॥ सोमो देवताऽस्य । 'सोमाट् टघण्' (४।२।३०) यद्वा-सोम इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) घञ् । यत्-शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः-इति मुकुटः । तत्र । वृद्धचप्रसङ्गात् । 'सोम्यो युधे यनोक्ते स्यादनुभे सोमदेवते' ('इत्वलासु च सोम्या. स्युः) 'नीचे बोध्ये च चाच्यवत्' इति विश्वः [११६।२४-२५] इति यान्ताः शब्दाः ।

अथ रान्ताः शब्दाः ।

निवहावसरी चारी

'वारः' (पु) के समूह, अवसर, सूर्य चन्द्र अदि सात दिन ३ अर्थ है ।

[नीति] ॥ धारयति, द्विपते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वार. सूर्यादिविधेसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जक्षे हरे द्वारे', वार मद्यस्य भाजने' इति विश्व [१२६।१७-१८] ।

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

'संस्तरः' (पु) के शय्या या कुशादिकी चटाई आदि, यज्ञ २ अर्थ हैं ।

[समिति] ॥ संस्तीर्यते । 'स्तुञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।१।५७) । संस्तर-प्रस्तरावेतो प्रस्तराध्वरयोरेपि^२ । मणिपापाणयोश्चापि (यथाक्रमसूचीरितो)' इति विश्व [१३४।११५] । प्रस्तरः = शय्या ।

गुरु गोपतिपित्राद्यौ

'गुरुः' (पु) के गृहस्पति, पिता आदि गुरुजन, पढ़ाने वाला ३ अर्थ हैं ।

[भविति] ॥ गृणाति । 'गृ ऋद्धे' (क्या० प० से०) । 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इत्यु । 'गुरुस्त्रिलिङ्गपा महति दुर्बे रालघुनोरपि । पुमास्त्रियेकादिकरे पित्राद्यौ गुरुम्विणि' (इति मेदिनी) [१२४।२५] ।

द्वापरौ युगसंशयौ ।

'द्वापरः' (पु) के द्वापर युग, संशय २ अर्थ हैं ।

[द्वेति] ॥ द्वाभ्या परः, द्वौ परावन्न वा । पृपो-

१. विश्वे '—द्वरेवीरं द्वारे—' इति पाठः ।

२. विश्वे '—संस्तराध्वर—' इत्येवं पाठ. पुस्तक-द्वयेऽपि ।

दरादि (६।३।१०९) ['द्वापरः संशये युगे' इति शाकवतः, ७१२] ।

प्रकारौ भेदसाहचये

'प्रकारः' (पु) के भेद (तरह), सादृश्य २ अर्थ हैं ।

[प्रिति] ॥ प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) । 'प्रकारस्तुल्यभेदयो' (इति मेदिनी) [१३५।१८०] ।

आकाराविद्धिताकृतौ ॥ १६२ ॥

'आकारः' (पु) के चेष्टा, आकृति (आकार डीलडौल) २ अर्थ हैं ।

[आकेति] ॥ आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । ['आकार इद्धिताकृतयो' इति हैम, ३।५५५] । इद्धितं = चेष्टा । आकृति = अवयवसहयानम् ।

किंशारू धान्यशुकैषू'

'किंशारू' (पु) के धान आदिका दूँड, बाण २ अर्थ हैं ।

[किमिति] ॥ किञित् कृत्सित वा श्रुणाति । 'सुहिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'विजरयो द्विणः' (उ० १।४) इति लृण् । 'किंशारुना शस्यशुकै विशिषे कङ्कपत्रिणि' (इति मेदिनी) [१३२।१३६] ।

मरु धन्वधराधरौ ।

'मरुः' (पु) के मरुस्थल, पहाड़ २ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ त्रियन्तेऽत्र जन्तव । 'मृङ् प्राणस्याने' (तु० आ० अ०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुना गिरिधन्वतो.' (इति मेदिनी) [१२८।७५] ।

अद्रयो द्रुमशैलाकाः

'आद्रिः' (पु) के पेड़, पहाड़, सूर्य ३ अर्थ हैं ।

[अद्रेति] ॥ अत्ति, अथले वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिसदि-' (उ० ४।६५) इति ऋन् । ['अद्रिः शैलद्रुमाकां वा' इति मेदिनी, १२३।६] ।

श्रीस्तनान्द्रौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

'पयोधरः' (पु) के स्त्रीका स्तन, मेघ, कोपकार, कशेरु नारियल ५ अर्थ हैं ।

[स्त्रीति] ॥ धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पयसो धर । 'पयोधरः कोपकारे भारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुति' (इति मेदिनी) [१४२।७९] ।

१. '—स्तस्यशुकैषू' इति पाठान्तरम् ।

ध्वान्तारिदानवा वृत्रा'

'वृत्र' (पु) के अन्धकार, शत्रु, वृत्रासुर, पर्वत-भेद
४ अर्थ हैं ।

[ध्वान्तेति] ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्था० उ०
से०) । बाहुलकात् क । 'वृशो रिपो घने' ध्वान्ते शैलभेदे
च दानवे (इति मेदिनी) [१२८।८५] ।

वलिहस्ताशयः करः ।

'कर' (पु) कं कर (मालगुजारी, टेंकस, आदि), हाथ
किरण, हाथीका सूइ ४ अर्थ हैं ।

[दलीति] ॥ बलि = राजग्राहो भाग । अणु =
मगूळ । वीघत । 'कृ विलप (तु० प० से०) । 'ऋदो-
रप् (३।३।५७) । करोति वा । अच् (३।१।१३४) ।
'करो वर्षोपले रसो पाणो प्रयायसुण्डयो' (इति मेदिनी)
[१२३।१२] ।

प्रदरा भङ्गनारीरग्भाणा.

'प्रदर' (पु) कं भङ्ग, स्त्रीका रोग-विशेष, बाण ३ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रदीयते । प्रदरणम् । अनेन वा । दृ
विदारणे' (अथा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'प्रदरो रोगभेद स्यादिकारे' शरभङ्गयो' (इति मेदिनी)
[१२३।१७८] ।

[अस्त्रः कचा अपि ॥ १६४ ॥

'अस्त्र' (पु) कं वंदा, कोण २ अर्थ और 'अस्त्रम्'
कं भास्व, सूत २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ अस्मत् । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकात् र । 'अस कोणे वचे पूति वलीषमश्रुणि
शोणित' (इति मेदिनी) [१२३।५] ।

अजातशत्रुो गौः कालेऽप्यदमश्रुर्ना च तूवरः ।

'तूवर' (पु) को शू व (समय जाने पर भी गीगहीन)
गौ, अवस्था जानपर भी दाढ़ी मू छ जिसकी नहीं . नी हा
वह पुरुष, कसला स्वाद ३ अर्थ हैं ।

[प्रजाति] ॥ 'काले इत्युभावा सवच्छते । त्रीति ।
'तु' सोत्रो गत्याद्यौ । बाहुलनादर, दीर्घश्च । यद्वा-तनोति

१. —'घने—' इति प्राप्पमेदिनीत्य पाठो 'वृत्रो
रिपो घने ध्वान्ते—' इति विश्व (१२८।३९) वाडात् 'वृत्रो
नेचे रिपो—' इति हैम (२।४७१) वाडाच्च लेखकारि-
प्रमादअप्य प्रतीयत ।

२. —'विदारै—' इति मेदिन्या पाठ ।

बाहुलकाण्डु । तूष्वासी वरश्चाच्छादक । 'तूवरो'ऽश्मभू-
पुरूपे प्रोढाश्रुङ्गवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनस्यवर्ते^२ स्यात्क-
पायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) [१३४।१६४-१६५] ।

भ्यर्णोऽपि राः

'रा' (पु) के स्वर्ण, घन २ अर्थ हैं ।

[स्वरिति] ॥ राति सुखम् । रायते वा । 'रातेडै'
(उ० २।६६) । 'रा पुति स्वर्णवित्तयो' (इति मेदिनी)
[१२२।१] ।

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

'परिकर' (पु) के पर्यङ्क, परिवार, मन्त्री आदि परिवार,
समूह, विवेक, आरम्भ, यत्न ७ अर्थ हैं ।

[परीति] ॥ परिकीर्यते । 'कृ विशेपे' (तु० प०
से०) ॥ ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा-परिकीर्यतेऽनेन ।
'पुनि—' (३।३।१८) इति च । 'भवेत्परिकरो वाते
पर्यङ्कपरिवारयो । प्रपाठशाधिवाक्ये विवेकारम्भयोरपि'
इति विश्व [१४३।२२५] । 'यत्तारम्भो परिकरो' इति
निकाण्डशेष [३।३।३६२] ।

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

'तार' (पु) के मुक्ताशुद्धि, निर्मल मोती, तैरमा, वानर-
भेद ४ अर्थ, 'तारम्' (व खा) के नचक्र, आँसुकी पुनली २
अर्थ, 'तारम्' (न) का चोँदी १ अर्थ, 'तारा' (स्त्री) के
दुहिदेवी, सुग्रीवकी स्त्री, वृहस्पतिकी स्त्री ३ अर्थ और 'तारम्'
(त्रि) का ऊँचा दाव १ अर्थ है ।

[मुक्ताति] तारयति । अच् [३।१।३३४] । यद्वा-तायंते
अनेन वा । षच् [३।३।१९] । च [३।३।११८] वा । 'तारो
मुक्तादितमुद्धो तरणे शुद्धमौक्तिके । तार च रजतेऽयुच्च-
स्वरेऽप्ययवदीरितम् । ऋधाक्षमध्यमोस्तारा सुग्रीव-
गुरयोपितो । बुद्धदेव्या मता तारा' इति विश्व [१२६।
१८-२०]

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

वसु

१ 'पशु ... । तूपर शृङ्गवजित' इति (पु० ७।
दशा० ७३), 'पशु कालेऽपि नि शृङ्गो नरोऽश्मशुश्च
तूपरो' इति (पु० २५५ श्लो० १२) च वैजय-न्युक्त्या पव-
र्गादिमध्य 'तूपर'शब्दोऽपि । अत एव वेदेऽपि 'अश्वस्तूपरो
गोमूग' इति तल्लक्ष्यं सम्भते ।

२. मेदिन्या तु —'प्रोढशुङ्गगवे... पुरुषव्यञ्जन-
इति पाठ ।

'शारः' (पु) का वायु १ अर्थ और 'शारः' (त्रि) का चित्तकार १ अर्थ है ।

[धेति] ॥ शृणाति । 'शृ हिसायाम्' (ऋचा० प० से०) । 'शृणानेर्वागुवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'शारः स्याच्छब्दे वाच्यलिङ्गः पुति समीरणे' [अक्षोपकरणे'] (इति तालव्यादौ मेदिनी) [१२९। ८९-९०] ।

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

'संगरः' (पु) के प्रण, युद्ध, क्रियाकार, आपत्ति, विप ५ अर्थ और 'संगरम्' (न) का शमीफल १ अर्थ है ।

[अथेति] ॥ संगरणम् । संगीयते वा । अनेन वा । 'गु शब्दे' (कया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पूति-' (३।३।१८) इति घो वा । 'संगरो मुधि बापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे बलीवं शमीफले' (इति मेदिनी) [१३९।२३३-२३४] ।

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

'मन्त्रः' (पु) के वेद-भेद (मन्त्र), गुप्त सलाह २ अर्थ हैं ।

[विदेति] ॥ मन्त्रयेते । मन्त्रण वा । 'मन्त्रि गुप्त[परि] आपणे' (पु० प० से०) । घञ् (३।३।१९, १८) । 'मन्त्रो-वेदविषये स्याद्देवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुषाम्' (इति मेदिनी) [१२८।७४-७५] ।

मित्रो रखावपि ।

'मित्रः' (पु) का सूर्य १ अर्थ और 'मित्रम्' (न) का दोस्त १ अर्थ है ।

[मीति] ॥ मेचति । 'त्रिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिसतिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) । 'मित्रं सुहृदि न द्वयो । (मूर्धे पुसि)' (इति मेदिनी) [१२८।७७] ।

सखेयुपसखण्डेऽपि स्वरः

'स्वरः' (पु) के यज्ञ-स्तम्भको छीलने समय पहलो बार गिरा हुआ काष्ठ-खण्ड, दृन्त्रका वज्र २ अर्थ हैं ।

[मेति] इपुः = बाणः । स्वरति । स्वरयते वा । 'सु शब्दोपतापयोः' (भ्या० प० ङ०) । 'सुस्वस्मिहि-'

१. भाष्ये 'सु' इत्यविभक्तिका एव निर्देशः । सिद्धांश-कोमुया च 'सु वायुवर्णनिवृत्तेषु' इत्यविभक्तिकमेवेदं वातिकं पठित्वाग्ने 'सु' इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । 'चित्रीकरणमिह घात्वर्थ इति सङ्घास्यानम् ।

(उ० १।१०) इत्युः । 'स्वरः पुषाम् युपसखण्डे भिदुरेऽप्य-ध्वरे शरे' (इति मेदिनी) [१२९।९३] । सूपसखण्डे = सूपे तद्व्यस्यणे प्रथमपणिते शकले ।

गुह्येऽप्यवरः ॥ १६७ ॥

'अववरः' (पु) के उपस्थ (भग, लिङ्ग), विद्या २ अर्थ हैं ।

[ग्विति] ॥ अवोऽधः नीयते । 'क् द्विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कम्कादि (८।३। ४८) । 'वर्चस्केऽवस्कर' (६।१।४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी) [१४०। २४४] । गुह्ये = उपस्थे ।

आडम्बरस्तूर्यरवे गतेन्द्राणां च गर्जिते ।

'आडम्बरः' (पु) के 'तूर्य' वाजा, हाथियोंका गर्जना, समारम्भ (आडम्बर) ३ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ आडम्बनेन । 'डवि क्षेपे' चुरादि । घञ् (३।३।१६) । भादे (३।३।१८) वा । आडम्ब रति । 'आतोऽजुप-' (३।२।३) इति वा । आडम्बयति वा । बाहुलकादन् । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः [१४४।२३८] ।

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संसहनेऽपि च ॥ १६८ ॥

'अभिहारः' (पु) के अभियोग, चोरी, कवच आदिको धारण करना ३ अर्थ हैं ।

[जभीति] ॥ अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणम्=अभियोग । संसहन = कवचादिधारणम् ।

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छेदे ।

'परीवारः' (पु) के कुटुम्ब, या शूल्य आदि परिजन, तल-वारकी स्थान, सहायक सामग्री ३ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ जगमे = परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) [इति 'पाक्षिको' वीथं । 'परीवारः' परिजने खड्गकोशे परिच्छेदे' (इति मेदिनी) [१४३।२८०] । परिच्छेदः = उपकरणम् ।

चिष्टरो चिटपो दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

'चिष्टरः' (पु) के पेड़, कुशाकी मुष्टी (जिसमें २५ कुशा हों), सृगचर्म आदि आसन ३ अर्थ हैं ।

१. विश्वे (१४६।२५६) मेदिन्या (१४०।२४६) च श्लोकाद्धर्मिदं लभ्यते ।

२. मेदिन्या 'परिवारः-' इति ह्रस्वद्वितीयः पाठः ।

[वीति] ॥ विस्तीर्णते । 'स्तुभू प्राच्छादाने (ऋषा० उ० से०) । वृक्षासनयोविष्टर' [८।३।१३] इति साधु । [विष्टर बुधमुष्टा' स्यादासने च महोहहे' इति मेदिनी, १३८।१४] ।

द्वारि द्वास्थे प्रतीहार प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

'प्रतीहार' (पु) के द्वार, द्वारपाल २ अर्थ और 'प्रतीहारी' (स्त्री) का द्वारपालिका १ अर्थ है ।

[द्विति] ॥ प्रतिह्वयतेऽनेन, अत्र वा । 'ह्व' [हरणे] (स्वा० उ० अ०) । घञ (३।३।१९) 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घ । गौरादि (४।१।४१) ङीप् । 'प्रतीहारो द्वारि द्वास्थे द्वा स्थितामा तु योपिति' (इति मेदिनी) [१४३।२८०] । अत्र तरे = द्वास्थे ।

त्रिपुले नकुले विष्णो वभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥१७०॥

'वभ्रु' (पु) क वडा, नेवला, विष्णु मुनि ४ अर्थ और 'वभ्रु' (त्रि) के भूवर, अग्नि, शूली ३ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विमर्ति, भरति वा । 'बुभ्रू [घारणयो पणयो] (जु० उ० अ०) । 'भ्रू' भरणे (स्वा० उ० अ०) वा । 'कुभ्रंश्च' (उ० १।२२) इति कुट्टिश्च । यत्तु-भ्रूय घट्ट-ववादिवात् कुट्टिवचन च-इति मुकुट । तदुक्तसूत्रादशनमूलकम्, निर्मूल च । 'वभ्रुनां नकुले विष्णो त्रिपुले पिङ्गले त्रिपु' इति बलघर्मा । वभ्रुविष्णाले नकुले कृत्वानावजे' मुनी मूलिनि पिङ्गले च' इति विश्व [१३१।७१] ।

सारो घले स्थिराशे च न्याय्ये क्लीबं चरे त्रिपु ।

'सार' (पु) क बल, स्थिर असा (सारिल लक्ष्मी भादि) २ अर्थ, 'सारम्' (न) का न्याययुक्त १ अर्थ और 'सार' (त्रि) का उत्तम १ अर्थ है ।

[सति] ॥ सरति । सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो घले स्थिराशे' च मज्जि पृषि जले घने । न्याय्ये क्लीब त्रिपु चरे' (इति मेदिनी) [१२९।६५-६६] ।

१ तदुक्तम्—भवेत्पञ्चशता ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर' इति ।

२. विश्वे क'पुस्तके '—वृक्षानी वज्रे--' इति पाठ, 'ख'पुस्तके तु '—कृत्वानावजे--' इति पाठ ।

३ न्याय्ये' इति स्वामिसम्मत पाठ ।

४ "बले यथा—सुसार, घृताग्नास तु सारकृत् । स्थिराशे यथा—धन्दनसार मज्जासार । न्याय्ये यथा—नैतल सारम् । चरे यथा—जये घरिष्या पुरमेव सारम् ।" इति वीरस्वामी ।

दुरोदरो घृतकारे पणे, घृते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

'दुरोदर' (पु) के घृतकार (नालदार अर्थात् जूआ सेलानेवाला), दाग २ अर्थ और 'दुरोदरम्' (न) का जूआ १ अर्थ है ।

[द्विति] ॥ दुष्टमासमन्त्रादुरदरमस्य । 'दुरोदरो घृतकारे घृताक्षपणयो' पुमान् [इति मेदिनी, १४२।२६७] । पण = गलह ।

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुसकम् ।

'कान्तार' (पु न) के वडा जङ्गल, कठिन रास्ता, विड ३ अर्थ हैं ।

[महिति] ॥ का ता अरा अस्य । यद्वा-कान्त मनोमृच्छति, इति वा । 'वभंषण्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विडे दुर्गमवर्त्मनि । पृषि स्यादि क्षुभेदे' (इति मेदिनी) [१३२।१३४] ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिपु ॥ १७२ ॥

'मत्सर' (पु) का दूसरेको उन्नति आदिसे द्वेष करना १ अर्थ और 'मत्सर' (त्रि) के दूसरेकी उन्नति आदिसे द्वेष करनेवाला, कृपण २ अर्थ हैं ।

[मत्सेति] ॥ मायति परकृच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृपुमदिभ्य कृत्' (उ० ३।७३) इति सर । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयो पुमान् । गणद्वेषावगणपत्तो कृपणे वाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । [१३६।१६३-१९४] तद्वान् = अण्युभद्वेषवान् ।

देवाद् घृते चर श्रेष्ठे त्रिपु क्लीब भनाकप्रिये ।

'वर' (ए) के चरदान, दायाद, विट ३ अर्थ, 'वर' (त्रि) का श्रेष्ठ १ अर्थ और 'वरम्' (न) का थाहा प्रिय १ अर्थ है ।

[दवति] ॥ द्वियते । वरण वा । वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा-वृणीति, वरति वा । पचाद्यच्' (३।१।१३४) । 'वरा जामातरि वृत्तो देवतादेरभीप्लिते । पिङ्गे पृषि त्रिपु श्रेष्ठे कुकुमे तु नपुसकम् । वरी श्रोक्ता शतावर्षा वरा च स्वाराफलत्रिके । मतापिष्टे वर क्लीब केचिदाहुस्तदवययम्' (इति मेदिनी) [१२७।६२-६३] ।

वशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

'करीर' (पु न) का बाँसका कोंपड़ १ अर्थ और 'करीर' (पु) के करील पेड़, घड़ा २ अर्थ हैं ।

१ मेदिनी- '—सूतभेदे घृतकृपणयो -' इति पाठ ।

[वंशेति] ॥ कृणाति । 'कृ' हिंसायाम्' (ऋधा० प० प० से०) किरति, कीर्यते वा । 'कृ' विशेषे' (तु० प० से०) वा । 'कृषूकृटि-' (उ० ४।३०) इतीरन् । किरि-
णोरीरयति । 'ईर गती' (अ० अ० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोरञ्जी' वृक्षभिद्धतयो पुमान् ।
कुरोरा' चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति
मेदिनी) [१३।१।२५] ।

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽक्रियाम् ।

'प्रतिसरः' (पु) के सेनाका पिछला हिस्सा, मन्त्र-
भेद, माला, बङ्कण ४ अर्थ, 'प्रतिसरः' (पु न) के मण्डल,
विशद-आदिमें हाथमें बँधा हुआ माद्रलिक सूत्र विशेष या
राखी २ अर्थ और 'प्रतिसरः' (त्रि) का नियोज्य (शृङ्घ्यादि)
१ अर्थ है ।

[नेति] ॥ प्रतिसरति । पगाद्यच् (३।१।१३४) ।
प्रतिस्त्रियते । अनेन वा । 'पुसि-' (३।२।११८) इति च ।
'भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धी चमू-
पुठे पुसि न स्त्री तु मण्डले' । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये
तन्पलिङ्गकः' (इति मेदिनी) [१४२।२७६-२७७] ।

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कचिष्णुसिंहाशुधाजिषु ॥ १७४ ॥

शुकाहिंस्रपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

'हरिः' (पु) के यमराज, मायु, इन्द्र, चन्द्रमा, सूर्य,
विष्णु, सिंह, विरण, घोड़ा, तोता, सर्प, चानर, मण्डूक,
पालोक १४ अर्थ और 'हरिः' (त्रि) के हरा रंग, कपिल रंग
२ अर्थ हैं ।

[यमेति] ॥ हरति । 'हृ' [हरणे] (भ्वा० उ०
अ०) । 'अच हः' (उ० ४।१३९) । 'हरिवर्ताकंचन्द्रे-
त्रयोपेन्द्रयरीचिषु । सिंहाश्वविभेकाहिषुक्सोऽन्तरेषु
च । हरिर्वाद्यवधदास्यतो हरित्कपिलवर्णयो' इति विश्व-
[१३।७८-७९] ।

शर्करा कर्परादोऽपि

'शर्करा' (स्त्री) के छोटे २ बङ्कड़ या शिकड़ा, शकर,
रोग-विशेष, टुकड़ा ४ अर्थ हैं ।

१. मेदिन्या 'करीरो वंशाङ्कुरेञ्जी-' इति पाठः ।

२. —'करीरी चीरिकाया च दन्तमूले च दन्तिनाम्'
इति (१४०।१८६) विश्वानुरोधात् —'करीरी चीरिका-
याञ्च-' इति मेदिनीस्वः पाठ एव प्रचस्यतरः ।

३. 'आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्येऽपि मण्डने । व्रण-'
इति (१४४।२३२) विश्वानुरोधात् 'प्रतिसरश्चमूपुठे --
मण्डने स्त्रिणि । —' इति (४।२७३-२७४) हैमानुरोधाच्च
मेदिनीस्व. —'मण्डने-' इति पाठ एव युक्ततरः ।

[शर्केति] ॥ कृणाति, कीर्यते वा । 'कृ' हिंसायाम्'
(ऋधा० प० से०) । 'श्र करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा
खण्डविकृतानुपप्लव परासयो । शर्करान्वितदेशेऽपि सम्भेदे
शकलेऽपि च' (इति मेदिनी) [१३।२।२०-२२१] ।

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

'यात्रा' (स्त्री) के समय बिताना, चलना, देव-दर्शन
आदि करना ३ अर्थ हैं ।

[येति] ॥ याम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ०
प० अ०) । 'हृयामा-' (उ० ४।१६८) इति वृत् । यात्रा
तु यापनोपामे गतो देवाचनोत्सवेषु' इति विश्व [१३।१।९३] ।

इरा भूचाकसुरासु स्यात्

'इरा' (स्त्री) के पृथ्वी, वात (वचन), मदिरा, जल
४ अर्थ हैं ।

[इरेति] ॥ एति, ईर्यते वा । 'इप् गती' (अ० प०
अ०) । 'श्रज्जेन्द्राय-' (उ० २।२९) इति साधु । ['इरा
भूचाकसुरासुमित्यु' इति हैम. २।४०७] ।

तन्द्रा^१ निद्राप्रमीलयोः ।

'तन्द्रा' (स्त्री) के नींद, श्रमादिजन्य इन्द्रियोंकी शिथि-
लता २ अर्थ हैं ।

[तन्द्रेति] ॥ तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति क । क्षिया टाप् (४.१।४) । केचिद् गौरादित्वात्
(४।१।४१) ङीपमाह । तद द्राति वा । 'द्रा कुस्मार्था गतौ'
(अ० प० अ०) । 'निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो
नाम्तत्त्वं निपात्यते । ['तन्द्री तन्द्रेत्युभौ शब्दौ स्यातां
निद्राप्रमीलयो' इति नानार्थरत्नमाला, पक्षि० ८८०] ।
प्रमीला=अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ।

धात्री स्यादुपमातापि क्षित्तिरप्यामलव्यपि ॥ १७६ ॥

'धात्री' (स्त्री) के धाई, पृथ्वी, औंखला, माता ४ अर्थ हैं ।

[धेति] । धीयते । 'धेद् पाने' (भ्वा० प० अ०) ।
'ध कर्मणि धृत्' (३।२।१८१) । पितृत्वात् (४।१।४१)
ङीप् । 'धात्री जनन्यामलकीवमुत्तरपुपमानृषु' (इति
मेदिनी) [१२६।४९] ।

१. शर्करा खण्ड... शकलेऽपि च' इति (३।६४२-
६४३) विसंवाशात् —'शकलेऽपि च' इति मेदिन्या. पाठो न
समीचीनः ।

२. 'तन्द्री-' इति पाठान्तरम् ।
३. तथा च हैम —'तन्द्री निद्रा प्रमीला च' इति (२।
४३८), 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' इति मेदिनी (१४५।
४२) च ।

धुद्रा व्यङ्गा नटो वेद्या सरथा वण्टकारिका ।

त्रिपु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि धुद्र

'धुद्रा' (धी) के किसी अङ्गसे हीन धी, नही, वेद्या, मधुमखी, भट्टरडेया ५ अर्थ और 'धुद्र' (त्रि) के मू, गरीब, नीच ३ अर्थ हैं ।

[धुद्रेति] ॥ धुपात्, धुद्यते वा । 'धुदिर सङ्ग-
जने' (६० उ० अ०) । स्फामित्थि—' (उ० २।१३)
इति १क । धुद्र स्यादधमक्रूङ्कणाल्पपु वाच्यवत् ।
धुद्रा व्यङ्गानटीवण्टकारिकासरथासु च । चाङ्गेरोवेशययो-
हिहामासिहामात्रयोरेपि' इति विश्व १] इति मदिनी]
१२५।१७ १८ । व्यङ्गा=अङ्गहीना । सरथा=मधुमखिका ।

मात्रा परिच्छेदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्थान्मात्र कान्त्स्न्येऽवधारणे ।

'मात्र' (म्नी) के परिच्छेद या सामग्री योद्धा परिमाण, अक्षरके अवयव (इकार, ईकार, उकार,), कान्ता मूषण विनोप ५ अर्थ और 'मात्रम्' (न) के साकश्य (जैसे—हस्तमात्र वस्त्रम्,), अवधारण (केवल, जैसे—पर्योमात्र मत्ति,) २ अर्थ हैं ।

[मात्रेति] ॥ मीयते, अनया वा । मानि, मिमीते वा । 'मा माने' (अ० ५० अ०) । 'माद् मान' (जु० अ० अ०) वा । हुयामा—' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । 'माया वर्णविभूपाया वित्ते मान परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीब कान्त्स्न्येऽवधारणे' (इति मदिनी) [१२८।७१-७६] । आलेख्याश्चर्ययाश्चित्रम्

'चित्रम्' (न) के फोटा, आश्चर्य, चित्तकार ३ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ चिनोति, चोयते वा । 'ममिचि—' (उ० ४।१६४) इति ऋत् । 'चित्राखुपर्णोमोडुम्बामुभद्रादन्तिकामु च । मायाया सर्पनेक्षनदीभेदेपु च त्रियाम् । तिलकालेह्ययो क्लीबे वडुंराङ्गुनयोरेपि । तद्युक्तयोर्वाच्यत्विङ्ङ् चित्रो विलस्यो भूपसकम् । गोस्तन वस्त्रभेदे च रेखालिखननेवयो' (इति मदिनी) [१२५।३४-३६] ।

कलत्रं श्रोणिभार्ययो ॥ १७८ ॥

'कलत्रम्' (न) के कमर, छी २ अर्थ हैं ।

१ विश्वे तु धुद्र स्यादधमे क्रूरे इणेश्ले च वाच्य वत् । धुद्रा वेद्यानटीवण्टकारिकासरथासु च । चाङ्गेरो वृहतीहिहामासिहामात्रयोरेपु च' इति (१२९।५७-५८) भिन्न एव पाठ ।

२. 'उद्युक्तयोस्त्वयालिङ्ङ' इति पाठो मेदिन्याम् ।

[केति] ॥ गडति, गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० ५० से०) । 'गडेरारोश्च व' (उ० १।१०६) इत्यत्रन् । बलपीरेवत्वम् । बल प्रायते वा । 'वैद् पालने' (भ्वा० वा० अ०) । व (३।२।१) । चडति, चड्यते वा । 'कड घासने (मदे)' (भ्वा० ५० से०) । बाहुलकादेशन् । 'दुर्गस्थाने युवादीनाकलत्रं श्रोणिभार्ययो.' इति रत्नस [कलत्र श्रोणो भार्याया दुर्गस्थाने च भ्रमुजाम्' इति हेम, ३।५६६] । योग्यभाजनयो पात्रम्

'पात्रम्' (न) के योग्य, बर्तन, दो तर्कोंका बीच, सुवाचक आदि, राजमंत्री, पत्ता, अधिनेता ७ अर्थ हैं ।

[योग्येति] ॥ पाति पायते वा । पीयतेऽनेन वा । 'पा रक्षणे' (प्र० ५० अ०) । पा पान' (भ्वा० ५० अ०) वा । प्ठन् (उ० ४।१५५) । 'पात्र तु भाजने योग्य पात्र तोरद्वयांतर । पात्र सुवादी पणं च' राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्व [१०८।३५ ३६] ।

पात्रं वाहनपशयो ।

'पात्रम्' (न) के वाहन पङ्क, पत्ता, वाण, पत्नी ५ अर्थ हैं ।

[पात्रमिति] ॥ पठत्यनेन । दाम्नी—' (३।२। १८२) इति प्ठन् । 'पात्र तु वाहने पणे पक्षे च छरपक्षिणो' इति विश्व [१२८।३५] ।

निदेशमन्थयो शास्त्रम्

'शास्त्रम्' (न) का निदेश, व्याकरण आदि छ शास्त्र २ अर्थ हैं ।

[नीति] ॥ निदेश = आज्ञा । शासनम् । निष्पत्ते अनेन, इति वा । 'सर्वधातुभ्य प्ठन (उ० ४।१५५) । ['शास्त्र ग्रन्थनिदेशयो' इति विश्व १२८।४०, 'हैम' २।४७४ च] ।

शस्त्रमायुधलोहयो ॥ १७९ ॥

'शस्त्रम्' (न) के हथियार, लोहा २ अर्थ हैं ।

[घति] ॥ झस्यवेऽनेन । 'घमु हिमायाम्' (भ्वा० ५० से०) । 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति प्ठन् । 'घस्र लोहास्ययो क्लीबे छुरिकाया तु योषिति' (इति मदिनी) [१२९।८७] ।

स्याज्जटाशुकयोर्नेत्रम्

'नेत्रम्' (न) के पेड़की सोर (जड़), वस्त्र, मयनीकी रस्ती, ओख ४ अर्थ हैं ।

१ 'पणोऽपि—' इति पाठो विश्वे ।

२ पत्र स्यात्—छरपक्षिणाम्' इति पाठो विश्वे ।

[स्वपित] ॥ नयति नीयते, अनेन वा । 'गीर्वाण' (भ्वा० उ० अ०) । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति ष्टुन् । 'नेत्रं (मयिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रये च नाड्या च नेत्री) नेतरि भेद्यवत्' इति विश्व [१२८।४३] । 'नेत्रं मयिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रये चयुपि नवा च नेत्री नाड्या च योपिति' (इति मेदिनी) [१२६।५४] ।

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

'क्षेत्रम्' (न) के स्त्री, शरीर, खेत, सिद्ध-युनि आदिका स्थान १ अर्थ हैं ।

[क्षयति] ॥ क्षयति, क्षीयते, अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगतयो' (तु० प० अ०) वा । ष्टुन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्ध-स्थानकलत्रयो' (इति मेदिनी) [१२४।२०] ।

मुखाध्रे क्रोडहृल्लयोः पोत्रम्

'पोत्रम्' (न) के सूत्रका मुख, हलका अगला भाग, वस्त्र १ अर्थ हैं ।

[मुषेति] ॥ पूयतेऽनेन । 'पूल् पवने' (षष्ठा० उ० से०) । 'हृत्सूकरयोः पुव-' (३।२।१८२) इति ष्टुन् । 'पोत्रं वस्त्रे मुखाध्रे च सूकरस्य' हृत्स्य च' इति विश्व [१२८।३६] ।

गोत्रं तु नाम्नि च ॥ १८० ॥

'गोत्रम्' (न) के नाम, गोत्र (वंश, कुल), संभाव्य बोध, वज्रल, क्षेत्र, रास्ता ६ अर्थ हैं ।

[गविति] ॥ गूयतेऽनेन । 'गृह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । ष्टुन् (उ० ४।१५९) । गा प्रायते वा । 'ग्रीहं [पालने]' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगण्ययोर्मात्रं शंखे गोत्रं कुलाह्वयो । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्मसु' (इति मेदिनी) [१२४।२७] ।

सत्त्वमाच्छादने यज्ञे सदादाने बनेऽपि च ।

'सत्त्वम्' (न) के आच्छादन, यज्ञ, सर्वदा दान करना, वज्रल, द्रुम ५ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ सीदन्त्यत्र, अनेन वा । 'षड्लु विसर-पादौ' (भ्वा० प० अ०) । ष्टुन् (उ० ४।१५९) । 'सत्त्व' यज्ञे सदादानच्छादनारण्यकैतवे' (इति मेदिनी) [१२९।९४] ।

अजिरं विषये कायेऽपि

'अजिरम्' (न) के विषय (रूप, रस आदि), शरीर, अग्नि, हवा, मेदक ५ अर्थ हैं ।

[अजीति] ॥ अजन्त्यत्र, अनेन वा । 'अज गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अजिराशिर-' (उ० १।५३) इति साधु । 'अजिर प्राङ्गणे चाते विषये दुर्दुरे' तनी । (स्त्री चण्ड्याम्) (इति मेदिनी) [१३०।१०९] ।

अम्बरं ज्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

'अम्बरम्' (न) के आकाश, कपडा, रुई ३ अर्थ हैं ।

[अम्बेति] ॥ अम्बते, अम्ब्यते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकादत्र । 'अम्बरं त्रामि ज्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्व [१३३।१०२] ।

चक्रं राष्ट्रेऽपि

'चक्रम्' (न) के राज्य, सेना, पहिया, आयुष-विशेष, समूह, कुम्भारका चाक, पानीकी भौरी ७ अर्थ और 'चक्रः' (पु) का चक्का पत्नी १ अर्थ है ।

[चेति] ॥ क्षीयतेऽनेन । घञ्ये क (वा० ३।३।५८) । 'कृष्णाधीना के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रं कोके पुमान्, बलीवं व्रजे सैग्यराजाङ्गयो । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयो । जलावर्तस्य' (इति मेदिनी) [१२५।३१-३२] ।

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

'अक्षरम्' (न) के मोक्ष, परब्रह्म, वर्ण (अक्षर), आकाश, धर्म, तप, मूल कारण, चिचिदा ८ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ न क्षरति । 'क्षर सचलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्' (३।१।१७४) । यद्वा-अव्युते । 'असू व्याती' (स्वा० आ० से०) । 'अशे. सर' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गं औब्रह्मण्यव्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोप । ['अक्षरं प्रणवे धर्मं प्रकृतौ तपसि कृतौ । वर्णं मोक्षे च, नाखेप शिवविव्युक्तिश्चिपु । मृगदानवबीडेपु' इति नानार्थरत्न-माला (प० १९४७-१९४९) ।

क्षीरमसु च ।

'क्षीरम्' (न) के पानी, दूध २ अर्थ हैं ।

[क्षीति] ॥ क्षयते । 'क्षरु अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'वसे किच्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन-' (६।४।९८) इत्यल्लोप । ('वासिवमि-') (८।३।६०)

१. '-वाच्यवत्' इति विश्वे पाठः ।
२. '-सूकरस्य-' इति विश्वे पाठः ।
३. 'काननच्छेत्रवर्मसु' इति मेदिनीपाठः ।

१. '-द्वरे-' इति मेदिन्या पाठः ।

इति (पत्यम्) । 'क्षीर दुग्धे जले' (इति मेदिनी)
[१२४।१६] ।

म्यर्णोऽपि भूरिचन्द्रां द्वौ

'भूरि' (न) का मोना १ अर्थः; 'भूरि' (पु) के कृष्ण,
शिव, मन्दा ३ अर्थ और 'भूरि' (त्रि) का अधिर १ अर्थ है ।

'चन्द्र' (पु) के मोना, चन्द्रमा, सुन्दर, कनीला पानी
५ अर्थ हैं ।

[स्वरिति] ॥ भवति, भूयते वा । 'भू मत्तापाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्ता' (चु० वा० से०) । 'अदि-
पादि- (उ० ४।६५) इति त्रिन् । भूरिर्ना वासुदेवे च
हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसक स्वर्णं च प्राज्ये स्याद्वाच्य-
लिङ्गव' (इति मेदिनी) [१२८।७३-७४] ।

चन्दति । चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) ।
'स्फापीतञ्च-' (उ० २।१३) इति रच् । चन्द्र वपूर-
शाम्बिलगुणांशुमर्षचाक्षु' (इति मेदिनी) [१२५।३१] ।

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

'गोपुरम्' (न) के द्वारमात्र, नगरका द्वार, मोथा ३
अर्थ हैं ।

[द्वारेति] ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प०
से०) । 'द्वगुपप-' (३।१।१३५) इति क । गवां पुरम् ।
'गोपुर द्वारि प्रद्वारि त्रैवर्तीमुस्तवेऽपि च' (इति मेदिनी)
[१३०।१५०] ।

गुहादम्भो गह्वरे द्वे

'गह्वरम्' (न) के गुफा, दम्भ, निजुअ, गहन ४ अर्थ हैं ।

[गुहेति] ॥ गाहते । 'गाहृ बिलोदने' (भ्वा०
धा० से०) । छित्त्वरछत्त्वर-' (उ० ३।१) इति साधु ।
'गह्वरस्तु गुहादम्भनिकुञ्जगहनेऽपि' इति विश्व
[१३७।१५५] ।

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

'उपह्वरम्' (न) के एकान्त, समीप २ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ उपह्वरन्त्यथ । 'हृ कौटिल्ये' (भ्वा० प०
धा०) । पृति-' (३।३।११८) इति घ । यत्तु—गह्वरव-
दुपह्वरम्—इति मुकुटेनाभाणि । तत्र । छित्त्वरदावस्य
पाठाभावात् । उपह्वर समीपे स्थादेकान्ते च नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) [१४०।२५०] ।

पुरोऽधिकमुपर्यभाणि

'अग्रम्' (न) के आगे, एक पल (४ भरी) का प्रमाण-
विशेष, उपर, आलम्बन, समझ, प्रान्त ६ अर्थ और 'अग्रम्'
(त्रि) के अधिक, प्रधान, पह्ला ३ अर्थ हैं ।

[पुर इति] ॥ अयते, अयति वा । 'अग्र कुटिलाया
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'श्रुजेन्द्राग्र-' (उ० २।२९)
इति साधु । 'अग्र पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च ।
आलम्बने समुद्दे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिकं च प्रधाने
च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१२३।३-४] ।

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

'पुरम्' (न) के घर, नगर २ अर्थ और 'पुर' (पु) के
गुग्गुल १ अर्थ है ।

'मन्दिरम्' (न) के घर, नगर २ अर्थ हैं ।

[अमेति] ॥ विपति । 'पृ पालनपूरणयो' (जु०
प० से०) । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क ।
यद्वा-पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'द्वगुपप-'
(३।१।१३५) इति क । 'पुर शरीरमित्याहृद्यहोपरिगृहे
पुरम् । पुरो गुग्गुलुसाम्पातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति
परणि । ['पुर नपुंसकं मेहे देहपाटीनपुंसयो । पुष्यादीना
दलावृत्तौ, ना गुग्गुली, न ना पुरि' इति मेदिनी, १२७।
५८-५९] ।

मन्दतेऽथ । 'मदि स्तुत्याशौ' (भ्वा० धा० से०) ।
'इपिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मन्दिर
नगरेऽगारे क्लीब, ना मकरालये' (इति मेदिनी)
[१३७।१९७] ।

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विपये स्यादुपद्रवे ।

'राष्ट्र' (पु न) के देश, उपद्रव २ अर्थ हैं ।

[अथेति] ॥ राजति । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) । इद्रम् (उ० ४।१५९) । 'राष्ट्र स्यादुपवर्तने ।
उपद्रवे क्लीबपुंसो' (इति मेदिनी) [१२८।७८-७९] ।

दरोऽस्त्रियां भये श्वेत्ने

'दर' (पु न) के डर, गढा २ अर्थ हैं ।

[देति] ॥ दरणम् । हीयते वा । 'दृ भये ।
(भ्वा० प० से०) । 'दृ विदारणौ' (ब्रधा० प० से०) वा ।
'श्वदोरप' (३।३।५७) । 'दरोऽस्त्री सात्वसे गर्ते कन्दरे
तु दरो स्मृता । 'दराऽप्यथ मनागर्षे' (इति मेदिनी)
[१२९।४६-४७] ।

वज्रोऽस्त्री हीरके पवी ॥ १८४ ॥

'वज्र' (पु न) के हीरा, वज्र २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ वजति । 'वज गतो' (भ्वा० प० से०) ।
'श्रुजेन्द्र-' (उ० २।२९) इति साधु । 'वज्र स्याद्वापके

श्या क्लीबं योगान्तरं पुमान् । वच्चा स्नुह्या गुह्यह्यां
वच्ची स्नुह्यन्तरं स्मृता । दम्भोली हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं
प्रपुरशयोः' (इति दन्तोष्ठघादो मेदिनी) [११८।
८१-८२] ।

त्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

'तन्म्य' (न) के प्रधान, सिद्धान्त, शुद्धाहा, सामग्री,
वेदकी एक शाखा, कारण, उत्तम औषध ७ अर्थ हैं ।

[तन्मिति] ॥ तननम्, तन्मये, अनेन वा । 'तनु
विश्वर' (त० उ० से०) । इट्म् (उ० ४।१९९) । यद्वा-
तनुत्तम् । तन्मये वा । 'तत्रि [कुटम्ब-] घाटो' (उ०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'रफायित्वि-'
(उ० २।१.३) इति रक्-इति मुकुट आह । तत्र । उत्त-
बलोन्मत्र पाठाभावात् । तनोत्तरकि नलोपप्रसङ्गात् ।
तन्मयेर्वशात्वा वा सिद्धत्वाच्च । 'तन्त्र पुटुम्बकृत्ये स्या-
त्सिद्धान्ते चोपयोत्तमे' । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे
परिच्छदे । श्रुतिसाखान्तरं हेताजुभमार्थप्रयोजके । इति कर्त्त-
व्यतावा च (तन्त्री वीणामुधे मता । अष्टुतादेहशिरयो)'
(इति मेदिनी) [१२५।४०-४३] ।

औशीरं चामरं दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने' ॥ १८५ ॥

'औशीर' (पु), का चेंबरका दण्ड ३ अर्थ; 'औशीरम्'
(न) के शयन, आसन, स्वशसे उःपध ३ अर्थ हैं ।

[औशीरिति] ॥ उदयसे । 'वचा कान्तो' (अ० प०
से०) । 'न[व]शेः वि त्' (उ० ४।३१) इतीरन् । प्रजावण्
(१।५।३८) । यद्वा-उशीरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१०) इत्यण् । 'औशीरं चामरे दण्डे औशीर स्वापपीठयोः'
इत्यण्यः । ['औशीरं शयनासनचामरदण्डेऽप्यौशीरजे
श्रेयस्वम्' इति मेदिनी, १३१।१२०] ।

पुष्करं करिहस्ताध्रे चाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तोर्थापधि विशेषयोः ॥ १८६ ॥

१. 'स्याद् बालके 'वध्र प्रपुरशयो' इति मेदिनी-
पाठः ।

२. 'औशीर्यापरे—' इति पुनिकुण्डपाठ कुत्रचित् ।

३. 'चामी तु 'शयनासनयोः समुदितयो मनेषम्'
इत्याह । अत एव 'औशीरं चामरे दण्डेऽप्येकोकत्या शय-
सने' इति विश्वलीनच (पु० २२१ श्लोक ११९) स्वापि
सगतिः । मुप्रेतिस्तु पुष्यगाह इति मुकुटः । अत एव
'औशीरं शयनासनयोः' इति वैजकन्ध्याः (पु० १८७
पंक्तिः ३३) सगतिः ।

'पुष्करम्' (न) के हाथीकी सूँहके आगेवाला हिरसा,
चात्राके भाण्डका मुख, पानी, आकाश, तलवारका फल,
कमल, 'पुष्कर क्षेत्र' नामक तीर्थ-विशेष, पुष्करमूल औषध ८
अर्थ हैं ।

[पुष्किति] ॥ पुष्णानि, पुष्यते, अनेन वा । 'पुष
पुष्ठी' (त्रया० प० से०) । 'पुष कित्' (उ० ४।४) इति
करन् । 'पुष्कर पञ्चजे व्योम्नि पय करिकराग्रयोः ।
औषधिद्वीपविहगतीर्थराभोरगान्तरं । पुष्करं नृप्यवशे च
काण्डे खड्गफलेऽपि च' (इति विश्व) [३७।१५३-१५४] ।
अन्तरमद्यकाशाधिपरिधानान्तर्धिभेदसाध्यं ।

छिद्रात्मोयविनाद्यहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च' ॥ १८७ ॥

'अन्तरम्' (न) के अवकाश (खाली), भवधि, पहिर-
नेका कपडा आदि, छिपना, भेद, तादर्थ्य (उसके लिये, जैसे-
ओदनान्तरस्थाण्डुल अर्थात् भानके लिये चावल है, . . .),
छिद्र, आश्रमीय, विना, बाहर, अवसर, वीध, अन्तरात्मा,
सादश्य, अन्य १५ अर्थ हैं ।

[अन्तेति] ॥ अन्त गति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । ['अन्तरं
तु पशोधाने भेदे रत्न्रावकाशयो । आत्मान्तद्विविनास्मी-
यबहिर्मध्यावधिवध्विपि । तादर्थ्येऽन्तरं चोक्तम्' इति विश्व,
१३३।१७-१८] ।

मुस्तेऽपि पिठरम्

'पिठरम्' (च) के मोथा घास, बटलोही, मधनी ३
अर्थ हैं ।

[प्विति] ॥ पेटति, पिठयते वा । 'पीठ हिसामन्वे-
जनयो' (त्रवा० प० से०) । बाहुलकादगो गुणाभावश्च ।
'पिठरं स्थास्या ना, वलीच मुस्तामन्यानदण्डयो' (इति
मेदिनी) [१३६।१८४] ।

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

'नागरम्' (च) के सोंठ, नागरमोथा २ अर्थ और 'नागरः'
(त्रि) के नगरवासी या नगरमें होनेवाला, चतुर २ अर्थ हैं ।

[राजेति] ॥ नगरे भवम् । 'तत्र भव' (४।३।
५३) इत्यण् । यद्वा-न अग राति । नकारेण 'सुप्पुपा' इति
समासः । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्या विदग्धे नगरोद्भवे'
१. 'अन्तरं' मध्यात्मसदृशेषु' इत्येवमयं श्लोको
मेदिन्यां (१३०।१०९) चापि लभ्यते ।
२. 'सह गुपा' (२।१।४) इत्यत्र 'सहे'त्यस्य योगवि-
भागेनेत्याशयः ।

(इति मेदिनी) [१३५।१७२] । राजकशाह = क-द-विशेष ।

शार्करं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

शार्करम् (न) का घोर अन्धकार १ अर्थ, 'शार्करम्' (त्रि) का घातक १ अर्थ और 'शार्कर' (पु) का घातक द्वार्थ १ अर्थ है ।

[शार्करेति] ॥ शार्कर्या भवम् । 'तत्र भव' (४।३।५३) इत्यण । स्वामी तु 'घातुकंभे मृलिङ्गकम्' इति पठित्वा घातुकञ्जासाविभञ्ज । मृलिङ्ग पुलिङ्गम्' इति व्याख्यत् । [शार्करं तमसि वलीच, हिंस्रे विष्यध शार्करं । शशाङ्के ना निदास-ध्याहनिद्रासु च शार्करे' इति नाना धरन्तमाम्ना प० २५२७-२५२८] ।

गौरोऽरण्ये सिते पीते

गौर' (त्रि) के अरण्य, गौर, पीला, विशुद्ध ४ अर्थ 'गौर' (पु) के पीला सरसो, चन्द्रमा २ अर्थ और 'गौर' (पु न) का पद्मकेसर १ अर्थ है ।

[गौर्विति] ॥ गौरति । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । गवते वा मनोऽग्र । मुष्ट गतो' (भ्वा० आ० अ०) वा । ऋज्जे द्रा—' (उ० २।२९) इति साधु । यद्वा-गुयते-जनेन । गुरी' [उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'हलञ्ज' (३।३।२१) इति घञ् । गौर एव । प्रज्ञाथण (५।४।३८) । गौर पीतऽरण्ये श्वेते? विद्युद्धे चाभिषेयवत् । ना श्वेत संपर्षे चग्ने न द्वयो पचकेसरे । (गौरी त्वमजातरज क-या क्षनरमाययो । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियग्रुवमुधामु च । आषगाया विशेषे च यादसापतियोपिति)' (इति मेदिनी) [१२४।२७-२९] ।

ब्रणकार्येष्वरुणर १ ।

'अरुणर' (पु) का भेलावा १ अर्थ और 'अरुणर' (त्रि) का घाव करनेवाला वा घावका चीर फाड़ करना १ अर्थ है ।

[अरुणरिति] ॥ अरु वरोति । विद्यादिभा—' (३।२।२१) इति ट । अरुणरौ ब्रणकृति त्रिपु भलताते पुमाद्' (इति मेदिनी) । [१४०।२४०] ।

१ घातुकंभे मृलिङ्गकम्' इति पाठान्तरम् । श्लोका-दंभिव मेदिन्या (१३८।२२४) च लभ्यते ।

२ भवित्वा तु 'गौर श्वेतेऽरण्ये पीते—' इति पाठ ।

३ '—ब्रणकार्येष्वरुणर' इति पाठान्तरम् ।

जठर कठिनेऽपि स्यात्

'जठर' (त्रि) का कठोर १ अर्थ, 'जठर' (पु न) का पेट १ अर्थ और 'जठर' (पु) यद्वा १ अर्थ है ।

[जठरिति] ॥ जायते, अस्मिन् वा । 'जनी' [प्रादुमवि' (दि० आ० से०) । 'जनेररठ च' (उ० ५।३८) इत्यर । जठरी न स्थिय । कुक्षी बद्धकवखटयोस्त्रिपु' (इति मेदिनी) [१३४।१५३] ।

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

'अधर' (त्रि) के नीचे, हीन २ अर्थ और 'अधर' (पु) का लोट १ अर्थ है ।

[अधरिति] ॥ न धरति । धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—धरादुच्चात्कठिनाद्वाऽय । अधरस्तु पुमानोऽठे हीनेऽनुर्वर्णयि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) [१३०।१०५] ।

अनाकुलेऽपि चैकाग्र

'एकाग्र' (त्रि) क अनाकुल, एकान्त २ अर्थ है ।

[अनेति] ॥ एकमत्र वाऽग्रमस्य । एकाग्रमय-लिङ्ग स्यादेकतामैऽप्यनाकुले' (इति मेदिनी) [१३।१२०] ।

व्यमो व्यासक्त आकुले' ।

'व्यग्र' (त्रि) के अनेक कार्योंमें फँसा हुआ, व्याकुल २ अर्थ है ।

[व्येति] ॥ विविध विविधे वाऽग्रमस्य । विरुद्ध मगति वा । अग कुटिलया गतो' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्जेऽन्धा—' (उ० २।२९) इति साधु ।

उपसृद्धोऽप्यश्रेष्ठेष्वुत्तर' स्यात्

'उत्तर' (त्रि) के ऊपर, उत्तर दिशामें होनेवाला, श्रेष्ठ ३ अर्थ, 'उत्तरम्' (न) का जवाब १ अर्थ, 'उत्तर' (पु) का विराट् राजाका पुत्र १ अर्थ और 'उत्तरा' (स्त्री) के उत्तर दिशा, भिमन्नुकी स्त्री २ अर्थ है ।

[उत्तरिति] ॥ उत्तरति । तु प्लवनतरणयो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—अतिशयेनोदगत । तरत् (५।३।५७) । द्रव्यप्रकर्षत्वानामु (५।४।११) । 'उत्तर प्रतिवाक्ये स्यादुत्सोदीच्योत्तमेऽप्यवत् ।

१ '—वृद्धककठयोस्त्रिपु' इति मेदि-या पाठ ।

२ '—नुर्वर्ण च—' इति मेदि-या पाठ ।

३ मेदि-न्या (१२८।८३) विश्वे (१२९।५४) चापीद वचो लभ्यते ।

वतरस्तु विराटस्य तनये, दिशि चोत्तरा' इति विश्वः
[१३३१९१] ।

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

अनुत्तरः' (त्रि) के नीचे, उत्तरसे मिस्र दिशामें होनेवाला, नीच, श्रेष्ठ ४ अर्थ और 'अनुत्तरम्' (न) का निस्तर १ अर्थ है ।

[एति] ॥ उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मात् । ['अनुत्तरः स्मृतः श्रेष्ठे प्रति-पत्तविवर्जिते' इति विश्व., १४४।२४२] ।

दूरानात्मोत्तमाः परा ।

'परा' (त्रि) के दूर, शत्रु, उत्तम, दूसरा ४ अर्थ और 'पारम्' (न) का वेचल १ अर्थ है ।

दुरेति] ॥ विपत्ति, पूर्वमेत, अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुनि-' (३।३।१।८) इति षो वा । 'पर श्रेष्ठारिदूरान्द्योत्तरे ऋषीव दुःकेले' (इति मेदिनी) [१२६।५५] ।

स्वादुमियौ च मधुरौ

'मधुरः' (त्रि) के स्वादिष्ट, मिय २ अर्थ, 'मधुरः' (४) का मीठा १ अर्थ और 'मधुरा' (स्त्री) का सौँफ १ अर्थ है ।

[स्वेति] ॥ मधु माधुर्यं राति । अस्त्यम वा । 'कतोऽनुप—' (३।२।३) इति क । 'उपपुण्वि—' (५।२।१०७) इति रो वा । 'मधुरी स्वाद्गोभवी' इति व्याडि । 'मधुरस्तु रसे विधे । मधुर रसवत्स्वादुमियेषु मधुरोऽन्य-वत्' । ['मधुरा हातपुष्पाया निश्रेयानगरीभिदो । मधु-ककटिकाभेदामप्लूलीयष्टिकामु च'] इति विश्व [१३६।१३२-१३३] ।

ऋरो कठिननिर्द्वयौ ॥ १९१ ॥

'ऋः' (त्रि) के कठिन, निर्द्वय, घोर ३ अर्थ हैं ।

[कुराविति] ॥ कुराविति । 'कृती छेदने' (तु० ५० से०) । 'कृतेऽष्टः कृ च' (उ० २।२१) इति रक् । 'कूरस्तु कठिने घोरं दृष्टान्तेऽभिधेयवत्' इति विश्व. [१२७।२५] ।

उदारो दाहमहतोः

'उदारः' (त्रि) के दाता, बड़ा, चतुर ३ अर्थ हैं ।

[उदेति] ॥ उच्चैरासमन्ताच्छति । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'उदारो दाहमहतोऽङ्गिणौ चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) [१३१।१७] ।

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

'इतरः' (त्रि) के दूसरा, नीच २ अर्थ हैं ।

[इति] ॥ इना कामेन तरति । 'तु' [प्लवनतर-णयो] (भ्वा० ५० से०) पचाद्यच् (३।१।३४) । ['इतर पामरेऽन्यस्मिन्' इति विश्व.; १३३।१००] ।

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

'स्वैरः' (त्रि) के मन्द, स्वतन्त्र २ अर्थ हैं ।

[मन्देति] ॥ स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते, ईरति वा । 'ईर गती दम्पते च (अ० जा० से०) । 'ईर प्रेरणे' (तु० उ० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'स्वा-दीरेऽङ्गिणे' (वा० ६।१।९९) इति वृद्धिः । यत्तु मुकुट — स्वेन स्वयमेव न तत्समाश्रयम् इत्यति । षच् (३।१।३४) — इति व्वाहयत् । तन्न । अचि गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् । ['स्वैरो मन्देऽस्वतन्त्रे च' इति हैम, २।४८२] ।

शुभ्रमुद्गमशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

'आसारो वेगवधर्षं संन्यप्रसरणं तथा [७४]

घाराम्बुपाते चोत्कर्षेऽस्त्रौ कटाई तु कर्परः [७५]

वन्धुरं सुन्दरे नश्रे गिरिगैन्दुकशौलयोः [७६]

चरः स्थाल्यां हविःपक्षावधीरः कातरे चले' [७७]

'शुभ्रम्' (त्रि) के प्रकाशमान, स्वत वर्णवाला २ अर्थ और 'शुभ्रम्' (न) का सफेद रंग १ अर्थ है ।

['आसार' (पु) के जोरसे वर्षा होना, सेनाका फैलना २ अर्थ हैं] ।

['घारा' (स्त्री) के धारसे पानी आदिका गिरना, तलवार आदिकी धार, घोड़ेकी गति-विशेष, सेनाप्र भाग ४ अर्थ हैं] ।

['कर्परः' (पु) के बड़ा कवाह, शस्त्र-विशेष, कपाल ३ अर्थ हैं] ।

['वन्धुरम्' (त्रि) के सुन्दर, नम्र २ अर्थ हैं] ।

['गिरिः' (पु) के गेँड़, पहाड़, अँसका रोग-विशेष ३ अर्थ और 'गिरिः' (त्रि) का पूज्य १ अर्थ है] ।

['चरः' (पु) के बटलोही, हविष्यका पाक २ अर्थ हैं] ।

['अधीरः' (त्रि) के कातर, धैर्यहीन २ अर्थ हैं] ।

['श्विति'] ॥ गोभते । 'शुभ्र दीप्ती' (भ्वा० जा० से०) ।

'स्फायितश्चि—' (उ० २।३) इति रक् । 'शुभ्रं स्वादन्नके क्लोबमुद्गीमशुक्लयोस्त्वपु' (इति मेदिनी) [१२९।९२] ।

इति रान्ताः शब्दाः ।

(उ० ४।१३९) । 'पालि कर्णलताया स्यात्प्रदेगे पडक्ति चिह्नयो' इत्यजय । मरुमश्रुवृत्ती पालि पडक्ति' कर्ण-लतायि च' इति प्रिकण्डवोप [३।३।१९१] । पालि 'कर्ण-लताप्रोऽग्रे पडक्तावडचप्रभेदयो । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोपितो (इति मेदिनी) [१४७।३० ३१] ।

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

'कला' (स्त्री) के कारीगरी, ० काष्ठाका (८ मेकेण्डवा) समय-विशेष, सूद, सोलहवीं हिस्सा, चन्द्र कला ५ अर्थ हैं ।

[कलेति] ॥ कलयति, कल्पते वा । 'वल शब्दस-ह्यानयो' (सु० धा० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-क लाति । कला स्य मूलविद्बुद्धौ' तिल्पादावशमा प्रके । पोढवाशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयो' (इति मेदिनी) [१४५।५] । तालेषु च गुरु कला' ।

आली सरयावली अपि ।

'आलि' (स्त्री) के मल्ली, पडक्ति २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ आ अलति, अल्यते वा, अनया वा । 'अल भ्रूणगदी' (भ्वा० प० से०) । सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'आलिविशदाताये । त्रिपु स्त्रिया वयस्याया सेतो पङ्क्तौ च' कीर्तिता' (इति मेदिनी) [१४५।२ ३] ।

अर्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

'वेला' (स्त्री) के चन्द्रमाके उदय होनेपर समुद्रका बहना, समय, मर्यादा, तट, लुपकी स्त्री, धनिकोंका भोजन, विना ह खका मरना ७ अर्थ हैं ।

[वेलति] ॥ 'वैलु गतो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वेलयते, अनया वा । वेल कालोपदेश' (सु० उ० से०) । 'गुरोश्च हल' (३।३।१०४) इत्यङ् । 'वेला काल च सीमायामध्ये कूलविकारयो । चात्रिलण्टमरणे रोमे' ईश्वरस्य च भोजने (इति मेदिनी) [१४८।४१]

१ 'प्रस्य' इति पाठान्तरम् ।

२ '—मूलविद्बुद्धौ—' इति मेदिनीपाठ ।

३ विश्वं तु '—कलनाकालयो कला' इति (१५२।४३) पाठ ।

४ '—प्रकीर्तिता' इति मेदिनीपाठ ।

५ चातुपाठे मि० की० च '—अलने' इति पाठ ।

६ '—रामे—' इति मेदिनीपाठ ।

बहुला कृत्तिका गाथो बहुलोऽग्रे शितौ त्रिपु ।

'बहुला' (स्त्री) के कृत्तिका नामका तीसरा नक्षत्र, गौ २ अर्थ, 'बहुल' (पु) के अग्नि, कृष्णपक्ष २ अर्थ और 'बहुल' (त्रि) के काला वर्ण, बहुल २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ वहति । वह प्रापणे (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादलच । बहु लाति वा । 'बहुला नीसिकाया स्यादेलाया गवि योपिति । कृत्तिकासु स्त्रिया भूतिविहा यसि नपुंसकम् । पुस्यगो कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राग्यकृष्णयो (इति मेदिनी) [१५३।११७ ११८] । शितौ = कृष्णे ।

लीला विलासत्रिययो

'लीला' (स्त्री) के विलास, केलि, श्रद्धारभावसे उत्पन्न क्रिया विशेष २ अर्थ हैं ।

[लीति] ॥ लेलायनम् । 'लेला दीप्तौ' कण्डवादि । मिदाद्यट (३।३।१०४) । 'अ प्रत्यायात्' (३।३।१०२) णति वा । पृषोदरादि (६।३।१०९) । यद्वा-लयनम् । लीळ श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकास्त्रो गुणा-भावश्च । 'लीला विदु केलिविलासखेलासुङ्गारभावप्रमव-क्रियासु' इति विश्व [१५२।४५] ।

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

'उपला' (स्त्री) के शिर्का, खाड या चीनी २ अर्थ तथा 'उपल' (पु) के पथर, रत्न २ अर्थ हैं ।

[उपेति] ॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० म०) आतभ्रोपसर्गे (३।१।१३६) इति क । उ शमु पलति । औ शमो वा पलति । 'पल गती' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शर्करा शकले ज्ञेया मितोपलारज स्वपि' इत्यजय । ['उपल प्रस्तरे रत्ने शर्करामो तु योपिति' (इति मेदिनी) [१४९।६३] ।

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

'कीलालम्' (न) के खून, पानी २ अर्थ हैं ।

[योणीनि] ॥ कीलिन प्रतिदी-वेनालयते वार्यते । 'अल भ्रूणगदी' (भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।११६) । कील प्रतिव-पमलति वा । 'कर्मण्य' (३।२।१) ['कीलाल रुचिरे तोये' इति मेदिनी, १५०।७७] ।

मूलमाद्ये । शिफामयोः ।

'मूलम्' (न) के पहला, जड, मूल नामक उच्चैसर्वो नक्षत्र, समीप ४ अर्थ हैं ।

१ '—शिकार्ययो' इति, '—शिकामयो' इति च पाठान्तरे ।

[मूलति] ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भा० प० से०) । मूल रोहणे' (चु० प० से०) वा । इगुपप- (३१।१३५) इति कः । आद्ये = प्रथमे । सिफा = जटा । घं = नक्षत्रम् । 'मूलं सिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽग्निंके मा भे' (इति मेदिनी) [१४८।१५-४६] ।

जालं समूह आनायो गवाक्षशरकाद्यपि ॥ २०० ॥

'जालम्' (न) के समूह, जाल (कन्दा), गवाक्ष, विना सिन्धी हुई कली, दम्भ ५ अर्थ और 'जालः' (पु) का कद-भका पेड़ १ अर्थ है ।

[जिति] ॥ जलति । 'जल घातने' (भा० प० से०) । जललापिण. (३१।१४०) । जालयति वा । 'जल सवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (३१।१३४) । 'जाल गवाक्ष आनाये कारके जन्मवृन्दयोः । जालो नीपक्षुमे' (इति मेदिनी) [१४६।१९] ।

शालं स्वभावे सद्भूते

'शालम्' (न) के स्वभाव, सदाचरण २ अर्थ हैं ।

[शोषि] ॥ शालनम् । शोषयतेऽनेन वा । 'शाल समाधी' (भा० प० से०) । घम् (३।३।८) । शो (३।३।८) वा ।

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

'फलम्' (न) के धान्य-शुच आदिका फल, फल (लाम), बाणकी नोक, ३ तालीफल, त्रिफला, बंकोल, सम्पत्ति ७ अर्थ हैं ।

[सेति] ॥ फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।३४) । फल हेतुसमुद्ये स्यात्फलके श्युष्टिलाभयोः । आतीफलेऽपि वक्त्रोले सस्यबाणा-प्रयोरपि' [फलन्या तु फलो प्राहुस्त्रिफलाया फलं कचित्] इति विश्व [१४९।२-३] ।

छदिर्नेवशरुजोः कलीयं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

'पटलम्' (न) के छुपार, शीलवा रोग २ अर्थ और 'पटलम्' (न स्त्री) का समूह १ अर्थ है ।

[छेति] ॥ पट विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० ल०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अथ पटल पिटके च परिच्छदे । छदिर्हेयोगतिलके बलीब, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) [१५२।१०५] । स्त्रिया गोरादिः (४।१।४१) [पटली] । छदि. = गृहाच्छादनम् । 'छानो' इति ख्यातम् ।

१. 'मेदिन्यां (१४८।५३) विद्वे (१५०।२४) चद-मेव वचनं दायते ।

अपःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

'तलम्' (पु न) के नीचेवाला भाग, स्वरूप, पृष्ठ भाग ३ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ तलति । तल प्रतिष्ठायाम्' (भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'तलं स्वल्पेऽनुर्ध्वंस्त्री बलीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबोजे च, पुमि ताल-महीरहे । चपेटे च तस्यो तन्मीघाते सभ्येन पाणिना' (इति मेदिनी) [१४।।२१-२२] ।

स्याच्चात्मिणे पलम् ।

'पलम्' (न) के मांस, चार भरीका प्रमाण-विशेष, समय-विशेष ३ अर्थ हैं ।

[स्वादिति] ॥ पलति । पल गती' (भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'पलमुमानमासयोः' इति ह्र [मेदिनी १४७।२९, हैम २।५०७ च] ।

और्धानलेऽपि पातालम्

'पातालम्' (न) के बडवानल, नागलोक (पाताल), बिल ३ अर्थ हैं ।

[बोर्वेति] ॥ पतति, अत्र वा । 'पल्लु गती' (भा० प० से०) । 'बडिपतिभ्यामालब्' (उ० १।१७) । पातम-लति वा, पातमालाति वा । 'पाताल नागलोकं स्वाद्विवरे बडवानले' (इति मेदिनी) [१४३।११०] ।

चेलं चलेऽधमे त्रिपु ॥ २०२ ॥

'चेलम्' (न) का कपड़ा १ अर्थ और 'चेलः' (त्रि) का नीच १ अर्थ है ।

[चिति] ॥ चिलति, चिरयते वा । चिल दतने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) घम् (३।३।१९) वा । चेलति, चेलयते वा । 'चेलु गती' (भा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रनाद्यण् (५।४।३८) । गौरादिङीप् (४।१।४१) वा । ['चेलं गदितवसयो' इति हैम २।४८८] ।

कुकूलं शकुभिः कीर्णं श्वभ्रे, ना तु तुपानले ।
'कुकूलम्' (न) का कील आदिसे भरा गढा १ अर्थ और 'कुकूलः' (पु) का भूसेकी आग १ अर्थ है ।

[क्विति] ॥ क्वीर्णम्. कुलम् । कुत्सित वा कुलम् । ['कुहल तु तुपानले शङ्कतंयुक्तगदं च' इति हैम ३।६७६-६७७] ।

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्तनयोः ॥ २०३ ॥

१. 'चेलं—' इति पाठः वचिद् ।

'केवलम्' (अव्यय) का सिर्ष १ अर्थ और 'केवलम्' (त्रि) के अकेला, समुच्चा (जैसे—केवला भिक्षुका,) २ अर्थ हैं।

[निरिति] ॥ केवते । केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृपादिवात् (उ० १।१०६) वल । के शिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रिया टाप् [केवला] । सञ्जाल-द-सोस्तु केवलमामक- (४।१।३०) इति ङीप् । [केवली कुहने पुगात् । नपुंसक तु निर्णीते वाच्यवचनैवृत्स्नयो । केवली ज्ञानभेदे' इति मेदिनी १५।१।२८४] ।

पर्याप्तिक्षेपमुण्येषु कुशल शिक्षिते त्रिपु ।

'कुशलम्' (न) के पर्याप्ति, कल्याण, पुण्य ३ अर्थ और 'कुशलम्' (त्रि) का शिक्षित १ अर्थ है।

[पर्यति] ॥ पर्याप्ति = सामर्थ्यम् । पुण्य = सुकृतम् । वी भूमो शसति । शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । यद्वा-बुदयति । 'कुश सश्लेषण' () । कल (उ० १।१०६) । कुशाल्ताति वा । [कुशल शिक्षिते त्रिपु । क्षेपे च मुहृते चापि, पर्याप्ती च नपुंसकम्' इति मेदिनी, १०५।७७] ।

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

'प्रवालम्' (न पु) के नया पक्ष्य, मँगा, वीणाका दण्ड ३ अर्थ हैं।

[त्रैति] ॥ मङ्कुरे = किसलये । प्रवलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति ण । यद्वा-प्य तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' (इति मेदिनी) [१५२।१०७] ।

त्रिपु स्थूल जडेऽपि च ॥००४॥

'स्थूलम्' (त्रि) के मोटा, मृत्पं २ अर्थ हैं।

[त्रिभिवति] ॥ स्थूलयति । स्थूल परिवृहणो' चुराद्य दन्त । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्थूल कूटे च' निप्रश्ले पीवरऽप्य-यलङ्गकम्' (इति मेदिनी) [१४९।५६] ।

करालो दन्तुरे वृद्धे

'कराल' (त्रि) के दौंतुल, जँचा, भयङ्कर ३ अर्थ हैं।

[वरेति] ॥ करेणालाति । 'आतश्चोपसर्ग' (३।१। १३६) इति, सुपि-' (३।२।४) इति मोगविभागदा व । यद्वा-करमलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प०

से०) । 'कर्मण्यण' (३।२।१) । 'कराल' दन्तुरे वृद्धे भीषणे चाभिधेयवत् । (सप्तजंजरसर्तते ना क्लीब कृष्ण-कुटेरके)' (इति मेदिनी) [१५०।६८-६९] ॥ द-तु-रस्तुजतरदे तद्योन्नतनत त्रिपु' (इति रातेपु मेदिनी) [१३४।१६६] ।

चारौ दक्षे च पेशल ।

'पेशल' (त्रि) के सुन्दर, चतुर २ अर्थ हैं।

[चेति] ॥ 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे (३।३।१८) घञ् । पेश ताति । याहुलकात् पिशोरलञ् वा । [पेशल कुशले रम्ये' इति हैम, ३।७०९] ।

मूर्खेऽर्भकेऽपि बाल स्यात्

'बाल' (त्रि) के मूर्ख, बालक, बेश, नेत्रपाला भीषण, हाथी-घोड़ेकी घुँघुके बालका गुच्छा ५ अर्थ हैं।

[मूख इति] ॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति ण । यद्वा-वाद्यते । वाङ् आग्लाभ्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-वस्यते । 'बल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि (३।३।१९) घञ् । 'बाल कचे शिषी मूर्खे ह्रीवेरेऽव्येभपुच्छयो' [अलङ्कारान्तरे मेघ्ये वाली, बाला बुटिसियो] इति वञ्च [१५०।२१] । 'बालो ना कुन्तलेऽवस्य पञ्चस्यपि च बालयो । [तारिके हेरिद्राया मल्लिकाभिजापि स्त्रियाम्] । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुनपुंसकम् । बलकारान्तरे मेघ्य वाली, बाला बुटिसियो' (इति पर्यायीवदो मेदिनी) [१४७। २९-४०] ।

लोलश्चलसत्पण्यो ॥ २ ५ ॥

'कुल गृहेऽपि तालाङ्के कुबेरे चैत्रकुण्डल [७८]

स्त्रीभावाद्यज्ञयोर्हेला हेलि सूर्ये रणे हिल [७९]

हाल स्यान्नृपती मघे शकलनेऽदयोर्दलम् [८०]

तुलिश्चिप्रोपरणशलाकात्तूलशय्ययो [८१]

तुमुल व्याकुले शय्ये शकुली कर्णापाल्यपि [८२]

'लोल' (त्रि) के चञ्चल, चाहनासे युक्त २ अर्थ हैं।

['कुलम्' (न) के घर, देह, देश, वन, परिवार ५ अर्थ हैं] ।

१ 'करालो-' इति मेदिनीपाठ ।

२ —तपो-नतानते त्रिपु' इति पाठो मद्रियाम् ।

३ —'मेघी-' इति विश्वे 'क्ष' पुस्तके पाठ ।

४, —'त्रुटी स्त्रियाम्' इति मेदिनीपाठ ।

['एकमुण्डलः' (पु) के बलभद्र, कुधैर २ अर्थ हैं] ।

['हेला' (स्त्री) के स्त्रीका भाव-विशेष, अवज्ञा २ अर्थ हैं] ।

['हेलिः' (पु) के सूर्य, आलिङ्गन २ अर्थ हैं] ।

['हिलिः' (पु) के लड़ाई, भाव-सूचन २ अर्थ हैं] ।

['हालः' (पु) के शालिवाहन राजा १ अर्थ और 'हाला' (स्त्री) का मदिरा ३ अर्थ हैं] ।

['दलम्' (न) के टुकड़ा, पत्ता २ अर्थ हैं] ।

['दुलिः' (स्त्री) के चित्र बनानेकी कुंघी, तोसक २ अर्थ हैं] ।

['तुमुलम्' (न) का रज आदिमें जन समूहादिसे ठसठस भरा हुआ स्थान १ अर्थ और 'तुमुलः' (पु) का बहेहेका पेड़ १ अर्थ है] ।

['शकुली' (स्त्री) के कर्णपाली (कानना पर्दा), पृङ्गी २ अर्थ हैं] ।

[लोल इति] ॥ लोडति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'लोलञ्चले सवृत्ते च लोला तु रसान्निवो.' (इति हैमः) [२।५२१] ।

इति शान्ताः शब्दाः ।

अथ शान्ताः शब्दाः ।

द्वदाशो वनारण्यवह्नी

'दवः, दावः' (२ पु) के वन, दावानल २ अर्थ हैं ।

[दवेति] ॥ दुनोति, दवति वा । 'दुद् दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । 'दु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'दुग्यो-रनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा ण । पसे अच् । यत्—दुग्नेऽनेनेति । 'दुजो विभाषा' इति घञ्—इत्युवर्तस्थामिना । तत्र । उत्स्वचनभावात् । [दवदावो तु वनवह्नी वनेऽपुभो' इति मेदिनी, १५८।१०] ।

जन्महरी भवौ ।

'भवः' (पु) के जन्म लेना, शिव, प्राप्ति, सत्ता, ससार, कल्याण ६ अर्थ हैं ।

[जन्मेति] ॥ भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भाषित्वाद्यर्थो वा । जन्मति तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।१७) । 'भवः क्षेमेशसंसारं सत्तायां प्राप्तिजन्मतो.' (इति मेदिनी) [१५९।२०] ।

मन्त्री सहायः सचिवौ'

१. वचनभेदं नानावैरत्नमालायामपि (पं० २०३५) लभ्यते ।

'सचिवः' (पु) के मन्त्री (बुद्धि सचिव), सहायक (कर्म-सचिव) २ अर्थ हैं ।

[मन्वीति] ॥ सह अयते, अयति वा । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतो' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'पच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'मन्वेषामुष्य इन्' (उ० ४।११८) । सचि वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क । ['साचिवो मन्त्रिण स्मृतः सहाये' इति मेदिनी, १६१।५२-५३] ।

पतिशास्त्रिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

'धवः' (पु) के पति, धक्का पेड़, नर, धूर्त ३ अर्थ हैं ।

[पतीति] ॥ धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूञ् कम्पने' (चु० उ० से०, स्वा० उ० से०, ऋषा० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।२३) । यद्वा—दूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमान्तरं धूर्तं पथो वृक्षान्तरंऽपि च' (इति मेदिनी) [१५८।१३] ।

अवयः शैलमेपाकाः

'अविः' (पु) के पहाड़, भेंड़ा, सुर्य, स्वामी ४ अर्थ हैं ।

[अव्वेति] ॥ अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अविनाये रवौ मेपे शैले मूषिकवग्बले' (इति मेदिनी) [१५७।२] । 'अविर्भूतपवत्यो स्त्री वायुप्राकारभ सुते ना (इति वैजयन्ती) [पृ० २३० पं० ७] ।

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

'हवः' (पु) के आज्ञा, पुकारना, यज्ञ ३ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ 'ह्वेष् स्वर्षाया शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्रस्व संप्रसारणम् च । ह्वयतेऽप्रेति वा । ['हवस्तु सप्ततयो स्या-स्त्रिदेनाह्वानयोरपि' इति हैमः, २।५५४] ।

भावः सत्ताव्यभावाभिप्रायचेष्टामजन्मसु ॥ २०७ ॥

'भावः' (पु) के सत्ता, स्वभाव, अभिप्राय, चेष्टा, आत्मा, जन्म, वस्तु, क्रिया, लीला, विभूति, पण्डित, जन्तु, रतिवेग १३ अर्थ हैं ।

[भेति] ॥ भावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भवन वा । 'अपीभुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् ।

१. —शैलमूषिकवग्बले' इति मेदिन्यां पाठः ।

२. —भाःसु ता' इति वैजयन्त्यां पाठः ।

भाव सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्ममु । क्रियालीला-
पदाद्येषु विभूतियुगज-सुपु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी)
[१५१।२०-२१] ।

स्याद्दुत्पादे फले पुण्ये प्रसवो गर्भसोचने ।

'प्रसव' (१) के उत्पत्ति, फल, फल, गर्भसे पैदा होना,
सन्तान ५ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ प्रसवनम्, प्रसूयते वा । पूह प्राणि-
प्रमथ (दि० आ० से०) । ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भसोचने ।
उत्पाद स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुमुमऽपि च' (इति मेदिनी)
[१६०।४१-४२] ।

अधिश्नासेऽपह्वेऽपि निष्कृतावपि निह्वयः ॥ २०८ ॥

'निह्वय' (पु) के अविश्वास, सस्यको छिपाकर बोलना,
छद्मता ३ अर्थ हैं ।

[अवीति] ॥ निह्वयनम् । 'ह्रद् अपनयने' (अ०
आ० अ०) । ऋदोरप्' (३।३।५७) । निह्वय पुंसि' निष्कृ-
तावधिश्नागापलाययो' (इति मेदिनी) [१६०।३९] ।

उत्सेकामर्षयोऽरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

'उत्सव' (पु) के उन्नति, क्रोध, इच्छाका वेग, आन-
न्दका अवसर ४ अर्थ हैं ।

[उदिति] ॥ उत्सेक = उद्रेक । इच्छामा प्रसव =
उत्पत्ति । मह = उद्वेग । उत्सवनम् । पु प्रसवैश्वर्ययो'
(भ्वा ५० अ०) । ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो
मह उत्सव इच्छाप्रसवकोपयो' (इति मेदिनी) । [१६०।
३३] ।

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिर्निश्चये ॥ २०९ ॥

'अनुभाव' (पु) के प्रभाव, सञ्ज्ञानोंके ज्ञानका निर्णय,
भाव-प्रकाशन ३ अर्थ हैं ।

[अन्विति] ॥ भवनम् । 'थिणोमुबो-' (३।३।२४)
इति घञ् । अनुपतो भाव । 'प्रादयो गताद्येषु-' (वा०
२।२।१८) इति समास । यद्वा-अनुभावयति । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'अनुभाव प्रभावे म्यान्निश्चये भावसूचके'
इति विश्व [१६०।५८] ।

१ 'पुंसि इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे पुमान्
इत्युच्यते' इति म० म० शिवदत्तसामोत्तिन सम्यक्,
मेदिन्यामग्रे पुमान् इत्यनुच्यते ।

२ —भावसूचने' इति पाठो विश्वे ।

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

'प्रभव' (पु) के जन्मकारण (जैसे—पुत्रादिका जन्म-
कारण माता पिता, ...), प्रथम उपलब्धता स्थान २
अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ जन्मो हेतु । प्रभवत्त्वरमात् ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूलो' स्याज्जन्महेतौ
पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) [१६०।
४१] । प्राद्योपलब्धये = प्रथमज्ञानार्थम् ।

शूद्रायां विप्रतनये शत्रे पारशयो मतः ॥ २१० ॥

'पारशव' (पु) के शूद्र जातिकी मातामें ब्राह्मण जातिके
पितासे उत्पन्न सन्तान, परसा २ अर्थ हैं ।

[शूद्रेति] ॥ पराञ्जृणाति । 'शू हिंसायाम्' (कृष्णा०
५० से०) । 'आहपरयो लनिशुभ्या हिचन' (उ० १।३३)
इत्यु । परशुरेव । प्रज घञ् (५।४।३८) । परस्मिन्मा
अपत्य वा । 'परस्त्री परशु च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् ।
पुंसि पारशव पुमान् । परस्तीतनये शत्रे द्विजाञ्छूद्रा-
मुतेऽपि च' (इति मेदिनी) [१६२।६०-६१] ।

ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिपु ।

'ध्रुव' (पु) के ध्रुव तारा, अक्ष, वसु, भोग-भेद, शिव,
शङ्ख, कील ७ अर्थ, 'ध्रुवम्' (न) का निश्चित (जैसे—
ध्रुव मूर्त्तौऽपम, ...) १ अर्थ और 'ध्रुवम्' (त्रि) के
निरन्तर, तर्क, आकाश ३ अर्थ हैं ।

[ध्रुव इति] ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गती' (तु० ५०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुव क्लीबे शिवे
शङ्खो वसो योग वटे मुनी । ध्रुवा मूर्त्तौऽलिपण्यो' नीति-
सुभेदयोऽपि । ध्रुव तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽप-
वत्' इति विश्व [१६२।८-९] । भभेदेऽननप्रविवरणे
स्वो ज्ञाताधारमनि स्वं त्रिप्यात्मीये खोऽन्विया धने

॥ २११ ॥

'स्व' (पु) के ज्ञाति (जाति), आत्मा २ अर्थ, 'स्वम्'
(त्रि) का आत्मीय १ अर्थ और 'स्व' (पु न) का धन १
अर्थ है । (ज्ञाति और धन अर्थमें 'राम' शब्दकी तरह और
आत्मा तथा आत्मीय अर्थमें 'सर्व' शब्दकी तरह इसके रूप
होते हैं) ।

२ —जन्ममूले—' इति पाठो मेदिन्याम् ।

३ —पारशव पुमान् इति पाठोऽपि ।

३ —शालिपण्योर्गति—इति पाठो विश्वे ।

[स्व इति] ॥ स्वन्ति, स्वन्त्ये वा । 'स्वन मन्त्रे' (भा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति ड । 'स्वो ज्ञात्वात्मनो. स्वान् निजे धने' इति हेम-चन्द्र. [१।१५] । 'स्व' स्यात्पूर्वस्यात्तन्नि ज्ञातो विधा-स्तोषेऽपि धने' (इति मेदिनी) [१५७२] ।

श्लोकटीवख्यवन्धेऽपि नीवी' परिपणेषपि च ।
'नीवी' (स्त्री) के फुफुनी, राजपुत्रादिके धनका अदल-वदल, बनियां आदिका मूल धन ३ अर्थ है ।

[स्त्रीति] ॥ स्त्रियाः षट्था वक्ष्यन् वन्धने । परिपणे = राजपुत्रादेर्वन्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुट । तत्र । मेदिन्या (हेम) तयो. पृथक्पाठात् । निव्ययति, विवीथे वा । 'व्येञ् संवरणे' (भा० उ० अ०) । 'नीव्यो पलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इतीप् । 'हृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीवी श्लोकटीवख्यवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हेम) [१५४१] ।

शिवा गौरीफेरवयोः

'शिवा (स्त्री) के पार्वती, सियारिन, स्यार, दामी वृच, भाँवला, सूँई, आँवला ६ अर्थ हैं ।

[शिवेति] ॥ शिवमरहस्यस्या । अशंआद्यन् (५। २।१२७) । ['शिवं मोक्षे सुखे भद्रे सलिलेऽपि शिवो हरे । वेदे योगान्तरे कीर्ते वालुके गुगुलेऽपि च ।] । 'पुन्दरीकद्रुमे चापि शिवा भ्माटामलोपधो' । अथयामलकी-गौरीकोऽप्रीवसुफलासु च' इति शिख. । [१०५।१०-११] ।

द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २।२२ ॥

'द्वन्द्वम्' (न) के लड़ाई, जोड़ी, रहस्य ३ अर्थ हैं ।

[द्वन्द्वमिति] ॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्व रहस्यमयादावचन-भ्युक्तमणयजपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिः' (८।१।१५) इति साधु. । 'चायं द्वन्द्व.' (२।२।२९) इति निर्देशात्पूर्वस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे, तथा मिथुनयुग्मयो.' (इति मेदिनी) [१५८।१०] ।

द्रव्यासुऽप्यवसायेषु सत्प्रमल्ली तु जन्तुषु ।

'सत्प्रम्' (न) के वस्तु, प्राण, अधिक पराक्रम होना ३ अर्थ और 'सत्प्रम्' (न पु) का प्राणी १ अर्थ है ।

[द्रव्येति] ॥ द्रव्यं = विलम्ब । असु = प्राण [णम्] । अप्यवसायः = निश्चयः । सीदन्त्यस्मिन् गुणाद्या । 'पदञ्

विशरणादो' (भा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (उ० ४।१०५) इति स्वन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयो' । आत्मत्वमवसायामुचित्तैवस्वो' तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) [१५९।२८] ।

कलीवं नपुंसके पण्डे वाच्यल्लिङ्गमविक्रमे ॥ २।३ ॥

'अन्यध्वगातिप्रणतौ प्राध्वौ प्राध्वं तु व-चने' ८३]

'कलीवम्' (न) का नपुंसक १ अर्थ और 'कलीवम्' (त्रि) का सामर्थ्यहीन १ अर्थ है ।

['प्राध्वः' (पु) के चलकर मार्गको पूरा किया हुआ, अतिनम्र २ अर्थ और 'प्राध्वम्' (न) का बन्धन १ अर्थ है] ।

[क्लीति] ॥ पण्डे = तृतीयाप्रकृतौ । क्लीबते । 'कलीवृ अघात्पठे' (भा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३। १।२२५) इति व । 'अली नपुंसके क्लीब वाच्यल्लिङ्ग-मविक्रमे' इति रट. । अयमोऽप्योऽत्र भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वास्त्वोऽघोपु ।

इति वान्ता शब्दाः ।

अथ दान्ता शब्दाः ।

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

'विद्' (पु) के वैश्य, मनुष्य, प्रवेश ३ अर्थ हैं ।

[द्वाविति] ॥ विशति । 'दिव प्रवेशने' (तु० प० से०) । विवप् (३।२।१७५) । विद् स्तुतो वैश्यमनुज-प्रवेशेषु मनीषिभ.' इति विश्व [१६७।५] ।

द्वौ चराभिमरौ स्पर्शौ ।

'स्पर्श' (पु) के दूत, सुदृ २ अर्थ हैं ।

[द्वाविति] ॥ अभिमर = युद्धम् । स्पर्शति । 'स्पर्श

१ —आत्मत्वे व्यवसायाऽमुचित्तैवस्त्री—' इति मेदिन्या पाठः ।

२. इवं 'वदयो सावर्ण्यदिग्यात्र पाठ' इति महें० वचनं च चिन्त्यम् । 'लक्षणशुद्धकलीवशुद्धा ...' इति, क्ली-वो वर्षवर्षः पण्ड' इति, (अभि० रत्न० त्रमशा २।१९२, २।२७५) क्लीवो विक्रमहीनेऽपि — इति (हलशुद्धान्त, ५।३४) 'कलीवोऽप्योऽप्यण्डयो' (अने० सप्र० २।५३२) इति वान्त-प्रकरणहेमात्, 'पापे क्लीवं नपुंसके पण्डोऽप्यवदविक्रमे' इति मेदिन्याश्च वान्तस्यै (दन्त्योऽप्यवस्ये) व 'कलीव' शब्दस्यी-पलब्ध्या सर्वेषां भ्रमकल्पनानोचिरयात् । विश्व (१६३। १२) मेदिनी (१५८।५) विश्वलोचने () एवयं दन्त्योऽप्यवः पठितः ।

३. विश्वे'क' पुस्तके '—प्रवेशे तु' इति पाठः ।

१. 'नीदि.—' इति पाठान्तरम् ।

२. '—अप्यामली—' इति मेदिनीपाठः ।

वाघनस्पर्शमयो (भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) । 'एवञ्च स्पर्शपरामये च प्रणिष्ठावपि पुरमयम्' (इति मेदिनी) [१६३।६६] ।

द्वौ राशी पुञ्जमेपायी

'राशि' (पु) के बेरी, मेघ आदि चारह लभन २ अर्थ हैं।
[द्राविति] ॥ रक्षते, रसति वा । 'रदा' इति सौत्रो' घातु स्वनाय' । बाहुल्यार्थिणः । गिजन्तात् । 'अच इ' (उ० ४।१२६) वा । ['राशिमैवादिपुञ्जयो' इति हेम २।५६५, मेदिनी १६३।१२ च] ।

द्वौ वंशी कुलमस्वरौ ॥ २१४ ॥

'वश' (पु) के कुल (सान्दान), वीस, सष, पीठकी रीढ़ ४ अर्थ हैं ।

[द्राविति] ॥ वमति, वम्यते वा । 'दुष्य' इतिगरन्ते (भ्वा० व० से०) । 'वृषुवमिभ्य षाक्' । मरकर २ वेणु । 'वशो वेणो कुले वमो पु'टाद्यवयवेषु च' (इति विश्व) [१६८।१०] ।

रद्मप्रकाशौ वीकाशौ

'वीकाश' (पु) के प्रकाश, स्पष्ट, २ अर्थ हैं ।

[रिति] ॥ विकासनम् । अस्मिन् वा । 'काश दीप्तौ' (म्वा० आ० से०) । भावे' (३।३।१८) 'हूलस्त्र' (३।३।१२०) इत्यधिकरणे वा षञ् । 'इक्' वासो (६। ३।१२३) इति दीर्घ । यद्वा-विकसनम् । अत्र वा । कश्च सध्वे' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने ऽप्यतः' इति विश्व [१६९।२०] । 'विकाश पुंसि विजने प्रकाशो सध्वस्' तमे । उचिते च' (इति मेदिनी) [१६४। २९] ।

१. रश'घातो सौत्रत्वं 'अशे रश च' (उ० २।७५) इत्युणादिसूत्रेणादशविधानमूलकमव, अ-यथा अक्षिपथा योक्त्वा यत्पुत्रो च (उ० ४।१२३) इत्युणादिसूत्रेण रुडा गमविधानेन 'राशश्च शब्दसाधुत्वं पूर्वसूत्रेणादेशात् च वृथैव स्यादिति वचयवयम् ।

२. सि० की० उणादिसूत्रपाठे चेद सूत्रं नोपलभ्यते तस्मात् पूर्वोक्ते (२।४।१६०, २।७।१) वश'शब्दसाधन प्रकार एव साधोयान् ।

३. -व्यस्तौ' इति विद्वे पाठो प्र-पद्वये, विकास'- इति 'क' पुस्तके विश्वे ।

४. सट्ठ- ' इत्यसौ न प्रकृतोपपुक्त, 'विकास'- शब्दाधिक्यत्वाभावात् ।

निर्वेशो भृतिभोगयो ।

'निर्वेश' (पु) के वेतन, उपभोग २ अर्थ हैं ।

[निरिति] ॥ निर्विशयते । निर्वेशन च । घञ् (३। ३।१८, १९) । भृति २ वेतनम् । निर्वेशस्तु पुमान् भोगे वेतने मूर्च्छन्नेऽपि च (इति मेदिनी) [१६४।२२] ।

कृतान्ते पुंसि वीनाश क्षुद्रवर्षवयोरुपु ॥ २१५ ॥

'वीनाश' (पु) के यमराज, वानर २ अर्थ और 'की नाश' (रि) के छुद्र, विश्वान २ अर्थ हैं ।

[कृतेति] ॥ की' इत्यव्यय कुत्सायाम् । की कुत्सित नाशयति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । यद्वा-विल-वनानि । विवश्यते वा । 'विलप्य विवाघने' (ऋषा० प० से०) । विलश वधे (वयतापै') (दि० आ० से०) वा । विलशेरीचोपघाया कन् लोपश्च लो नाम् च' (उ० ५। ५६) । 'वीनाश वर्षवक्षुद्रोपानुघातिपु वाच्यवत् । (यम ना)' (इति मेदिनी) [१६५।२२] ।

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेश स्यात्

'अपदेश' (पु) के अपाज (यद्वा) लक्ष्य, निमित्त ३ अर्थ हैं ।

[पेटि] ॥ अपदेशनम् । अपदिशयते वा । 'दिश अ-तिस्जने' (उ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पदे २ स्याने । 'अपदेश पुमाल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्व [१७०।३२] ।

क्षुरामप्सु च ।

'क्षुराम' (न) का पानी १ अर्थ और 'कुश' (पु) के रामचन्द्रका पुत्र, कृशा, द्वीप, जोती (ज्व ठकी रस्सी) ४ अर्थ हैं ।

[कुशेति] ॥ की शीते तिष्ठति । 'अ-योर्म्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ट् । कुशपति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । इमुपघ-' (३।१।१३५) इति क' । कु पाप श्यति । सो तत्रूचरते' (दि० प० अ०) । 'पुपि-' (३।३।४) इति योर्वाविभागात्-क । 'कुशो रामसुते दर्मो योश्चे द्वीपे कुश जले' [कुशी कालेऽपि, वलगाथा कुशा, पाणिष्ठमत्तयो । कुशो वाच्यवदारवात्] इति विश्व [१६७।२३] ।

दशावस्थानैकविधायि

'दशा' (स्त्री) के हालत, अनेक तरह, दीपकी बत्ती ३ अर्थ और 'दशा' (स्त्री नि० व० घ०) का कपड़ेकी किनारी १ अर्थ है ।

[दशति] ॥ दशति । 'दंश दशने' (भा० प० अ०) ।
 मूलविभवादि (वा० ३।२।५) कः । यद्वा-पचाद्यच् (३।
 १।१५) । 'अपत्रभदहदश-' (७।५।८६) इति निर्देशा-
 दनिहयति नलोप । यद्वा—दशयते । 'पुरोध्र-' (३।३।
 १०४) इत्यद् । अनेकविधा=वात्यादिरूपा । 'दशावस्था
 शेषशर्वास्तान्ते भूमिं योयिनि' (इति मेदिनी)
 [१६३८] ।

आशा वृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

'आशा' (स्त्री) के वृष्णा (आशारा), पूर्व आदि विजा
 २ अर्थ हैं ।

[आसीति] । आ समन्तादश्नुते । 'अशू व्यती' (स्त्री)
 (स्त्री० अ० से) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आशा
 कृशुभि वृष्णायाम्' (इति हैमः) [२।५१६] ।

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

'वशा' (स्त्री) के स्त्री, रयिनी, बॉस गी, लडकी, वशमं
 रहनेवाली ५ अर्थ हैं ।

[वशति] ॥ वशति । 'वश वाग्मो' (अ० प० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्री=योयिनि [च] । 'वशा वन्व्या-
 कुनायोपासीगवीकरिणीषु च' इति विश्वः [१६७।७२] ।

दृग् ज्ञाने ज्ञातपि त्रिषु ।

'दृक्' (स्त्री) के ज्ञान, नेत्र, बुद्धि ३ अर्थ और 'दृक्'
 (त्रि) का ज्ञाननेवाला १ अर्थ है ।

[दृगिति] ॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेदाद्ये' (भा०
 प० अ०) । विवच् (३।२।१७८) । यद्वा—दर्शनम् । अ-
 नया वा । सम्पदादि. (वा० ३।३।१०८) । 'दृक् स्त्रिया
 दर्शनं नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके' (इति मेदिनी) [१६३।२८] ।

सात्कर्मसः साहसिकः कठोरावस्तृणावपि ॥ २१७ ॥

'कर्मसः' (त्रि) के साहसी, कठोर, रुखा, दृढ, निर्दय,
 कृपाण, क्रूर ७ अर्थ और 'कर्मसः' (पु) के तलवार, कबीला,
 बेसवार-भेद, गन्ना, कासमर्द ४ अर्थ हैं ।

[स्यादिति] ॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (कपा०
 उ० से०) । 'अग्नेभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् ।
 वशयते । 'कृञ् शब्दे' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।
 १।१३४) । कर् चासौ कदाश्च । 'कर्मसः पक्षे क्रूरे कृप-
 ऐ निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके काममर्दकाम्पित्तयोरपि'
 इति विश्व [१६९।२७-२८] । अममृषः = दुस्पर्शः ।

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

'प्रकाशः' (पु) के बहुत प्रसिद्ध, वाम, उजाला, हंसी ४
 अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ प्रकाशने । प्रकाशन वा । 'काश्ट् वीथी'
 (भा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।
 ३।१८) वा । प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहाशानयो 'भृष्टे'
 इति विश्व [१६९।२०] ।

शिश्रावश्चे च वालिशः ।

'कोमोऽस्त्री कुट्टमले खड्गविधानेऽर्थोवदिश्ययोः [८१]

नाशः क्षये विरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे [८५]

नृशंसखड्गौ निखिशावंशुः सूर्याशवः करा [८६]

आश्राव्या शाखिनीप्रार्थे पाशो घन्धनशखयोः [८७]

'वालिसः' (पु) के वालक, मूर्ख २ अर्थ हैं ।

['कोशः' (पु न) के फूलही कोड़ी, तलवारकी म्यान,
 खजाना, दिव्य (कथय-भेद) २ अर्थ हैं] ।

['नासः' (पु) के चय, छिपना २ अर्थ हैं] ।

['जीवितेशः' (पु) के प्रिय, यमराज २ अर्थ हैं] ।

['निखिशाः' (पु) के कर, तलवार २ अर्थ हैं] ।

['अंशुः' (पु) के सूर्य, किरण, मृत आदिका पतला
 हिरसा ३ अर्थ हैं] ।

['आशु' (न) के प्रीहि (धान्य-भेद), शीघ्र २ अर्थ
 हैं] ।

['पासाः' (पु) के वन्धन, बरुणका हथियार या फौस
 २ अर्थ हैं] ।

[शीति] ॥ वाहनम् । 'वाद् आत्लाद्ये' (भा०
 आ० से०) । इत् (उ० ४।२।१८) । वलित् द्यति । 'शो
 तनुकरणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 क । [वालिसम्तु विशो मूर्खे' इति हैम, २।७६४] ।

इति शान्ताः शब्दाः ।

अथ पास्ता शब्दाः ।

सुरमत्स्यापत्तिमिषी

'अनिमिषः' (पु) के देवता, मछली २ अर्थ हैं ।

[सुरेति] ॥ न निमिषिति । 'मिष स्नेपणे' (तु०
 प० से०) । 'इयुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । नञ्-
 माम (२।२।६) । ['अनिमिषः सुरमत्स्ययोः' इति हैम,
 ५।३३१] ।

पुरुषावात्मसाचवो ॥ २१८ ॥

'पुरुषः' (पु) के चैत्रज (ज्ञानो), पुरुष, पुत्राण वृच ३
 अर्थ हैं ।

१. विश्वे — काशमर्दकाम्पित्तयोरपि इति पाठः ।

[विति] ॥ पुरति । 'पुर अप्रगपने' (तु० प० से०) ।
पुर कुपन्' (उ० ४।७४) । पुरा पुरूपे साक्ष्यते च
पुनागपाश्वे' (इति मेदिनी) [१६८।४१] ।

चाकमस्यात्सर्गौ ध्वाङ्गौ

'ध्वञ्च' (पु) के वीआ, मङ्गलीको रानेजाला पची
(बगुला), भिक्षुक, तच्छक सर्पे, कपासके बीज निकालनेका
यन्त्र-विशेष इ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ मत्स्यान्ति । मत्स्यान्वासी पगरव ।
ध्वाङ्गति । ध्वाक्षि घोरवासिते च' (भ्वा० प० से०) ।
चात् वाक्षायाम् । पचायच (३।१।१३४) । ध्वाक्षी
मत्स्यान्त्ये वाके भिक्षुके तक्षकेऽपि च' [ध्वाक्षी ककको-
लिकाया स्मात्] (इति मेदिनी) [१६८।१६] ।

कक्षौ तु वृणवीरुधी ।

'कच' (पु) के घास, रता, कौल, जङ्गल ४ अर्थ हैं ।

[केति] ॥ कपति कथ्यते वा । 'नय हिसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । वृत्तवद्विहित्विभ्य स' (उ० ३।
६३) । 'कक्ष स्मृतौ भुजा मूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि ।
कक्ष शुष्कवृणे प्रोक्त कक्ष कच्छ उदाहृत । कक्षा स्वर्धा-
पदे काञ्चना रणेद्रुप्रकोष्ठयो । गजरजौ परीधानपञ्चाद-
श्चल्पन्त्ये इति घरणि । [कक्षो धीरुधि दोर्मूले कच्छे
शुष्कवने वृणे । पापे कक्षा त्विभरजौ काञ्चना गेट्टप्रको-
ष्ठके । भित्तौ साम्य रथभागेऽ वरीयपश्चिमाचले । उद्ग्राहि-
ण्या च' इति हैम , २।५७२-५७३] । वीरुत् = रता ।

अभीपुः प्रमद्दे रश्मी

'अभीपु' (पु) के बोके आदिका चागहोर, किरण २
अर्थ हैं ।

[एति] ॥ ईपते ईप्यते वा । ईप गतिहिसावर्षो
नेपु' (भ्वा० आ० से०) । 'इपे किच्च' (उ० १।१३)
इपु । घ्रादेरिच्च । अभिगत इपु । 'प्रादयो ग'-
(वा० २।२।१८) इति समास । प्रमद्दे = अश्वादिरज्जो ।
रश्मी = किरणे । [अभीपु प्रमद्देरोचिपो' इति मूर्ध-या-
त्पेपु हैम , ३।७७०] ।

प्रेयः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

'प्रेय' (पु) के भेजना, पोडा २ अर्थ हैं ।

[प्रेष इति] ॥ प्रेषणम् । इपेऽग्नि घञ् (३।३।१८) ।
'प्राद्दहो'— (वा० ६।१।२९) इति वृद्धि । 'प्रेय प्रेषण
पीडयो' इत्यजय । प्रेष' स्यात्प्रेषणे वलेसे मर्दनी-माद

१ विद्वे पुस्तकद्वये मेदिन्या (१६६।१९) धाञ्चते
(७३२) मानाघरस्नमालाया (प० ११०१) च 'प्रेय—'
इत्यकारादिदेवाय पठित ।

गोरपि' इति विश्व [१७१।१०] ।

पक्षः सहायेऽपि

'पक्ष' (पु) के गहाय, पक्षवारा, पाश्वर्ष, ग्रह, साध्य,
अवरोध, वेदा आदिसे आगे रहनेपर उसका समूह, बल, मित्र,
पक्ष, रुचि, विकल्पित १२ अर्थ हैं ।

[पति] ॥ पक्षति, पक्षयते वा । पदा परिग्रहे' (भ्वा०
प० से०) । पचायच (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९)
चा । 'पक्षो मासाद्यंके पाद्वे ग्रहे गार्वाविरोधयो । देशादे
परतो वृत्ते बले सखिसहाययो । चूर्णीरक्षे पतये च
वाजिकुञ्जरपाश्वयो' (इति मेदिनी) [१६६।१८ १९] ।

उष्णीयं शिरोवेष्ट' निरीटयोः ।

'उष्णीय' (पु) के पगड़ी, किरिट २ अर्थ हैं ।

[विति] ॥ उष्णमीपते हिनस्ति । ईप गरवावी'
(भ्वा० आ० से०) । इगुपध—' (३।१।१३५) इति क ।
दाक-धादि' (वा० ६।१।१४) । 'उष्णीय तु शिरोवेष्टे
किरोटे लक्षणा-न्तरे' इति विश्व [१७२।१९] । शिरसो
वेष्टने = वस्त्रादिरूपे । किरोटे = मुकुटे ।

शुक्ले मृपिके श्रेष्ठे सुकृते वृपभे वृप. ॥ २२० ॥

'वृप' (पु) के बहुत पारकमवाला, चूहा, श्रेष्ठ, धर्म,
वृप नामका दूसरा शक्ति, बल ६ अर्थ हैं ।

[शुनेति] ॥ वपति । वृप सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
इगुपध—' (३।१।१३५) इति क । वृपो धर्म बलीवर्ष
शुक्ला पुराशिवेदयो । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्यश्च वास' मृपिक-
शुने' (इति मेदिनी) [१६७।२५-२७] । शुनले = बह-
वीमं वति, च्यप्रयोगे वा ।

कोपोऽस्यो बुद्धमले रज्जुपिघानेऽर्धो घदिच्ययोः ।

'कोप' (पु न) के फूलकी कली, तलवारकी रयाग,
गजाना, दिव्य (क्षपय मेद) ४ अर्थ हे ।

[क्विति] ॥ कुप्यते । 'वृप निष्कर्षे' (कृषा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । वीपोऽस्यो बुद्धमले पाने दिव्ये
सज्जपिघानके । जातिकोऽपसघाते पेश्यां शान्वादिप्रभे'
(इति मेदिनी) [१६६।१०, विश्व १७१।८ च] ।

१ '—पार्थिवे गृहे साध्यविरोधयो । 'वाजे—' इति
मेदिनीपाठ ।

२ 'उष्णीय—' इति पुस्तके क्विचिपठ्यते ।

३ 'वृपु (श्रेष्ठे)' इति पाठान्तरम् ।

४ '—वाया—' इति मेदिनीपाठ ।

दिव्ये = गुणधरे । शब्दादिस्तद्धृ = अमरादी । तालम्पातो-
[कोशे] अपि । 'विश्ववधतोऽन्नपः कोपविपादो च'
इत्यमरविवेकात् । 'कोशोऽस्त्री कुडमले पात्रे दिव्ये खड्ग-
विधानके-' इति श्लोक्तस्य (मेदिन्याम्) [१६२।१६] ।
तालम्पादो (ने) अपि पाठः ।

घृतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

'आकर्ष' (घु) के लुआ, लुआ खेलेका पाशा, मत-
रंज आदि खेलेकी विसात, खीचना, इन्द्रिय ५ अर्थ हैं ।

[घृत इति] - ॥ अक्षे = पाशाके । शारिफलकम् =
प्रसपीठिका । आकर्षणम् । आकर्षयते वा । आकर्षणस्यस्मिन्
वा । रूप विलेखने' (तु० उ० अ०) । पञ् (३।३।१८-
१९) 'नाकषों' घृत इन्द्रिये । पाशाके शारिफलके कोव-
दण्पासास्यवस्तुनि । आचयणेऽपि पृति स्यात्' (इति
मेदिनी) [१६७।३०-३१] ।

अयाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना घृताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

'अचम्' (न) के इन्द्रिय, सूतिया, सोचरखार ३ अर्थ
और 'अच' (घु) के लुआ खेलेका पाशा, कर्ष (सोलह
मासाका प्रमाण-विशेष) ; पढिया, बहेड़ा, व्यवहार (लेन-
देन) ५ अर्थ हैं ।

[अचेति] ॥ अक्षपोति, अक्षयते वा, अनेन, अत्र वा ।
अक्षु स्यात्' (भ्वा० प० से०) । पचावच्च' (३।१।३४) ।
पद् (३।३।१९) । 'हलञ्च' (३।३।२०) । इत्यन्त्ययो-
र्ष्व । 'अतः कर्षे तुपे चके शक्तव्यवहारयोः । आत्मने
पापके चाक्षं तुपे सोतर्चनेन्द्रिये' इति विश्वः [१५२।२] ।
व्यवहारे = धारणव्ययचिन्तायाम् । कर्षे = मानभेदे । चक्रे =
रथावयवे ।

कर्षुर्वाता करीपाग्निः कर्षुः कुल्याभिधासिनी ॥ २२२ ॥

'कर्षुः' (घु) का छेती, गोहंठाका अङ्गार २ अर्थ और
'कर्षुः' (खी) का नहर ३ अर्थ हैं ।

[कर्षुरिति] ॥ कर्षणम् । कृष्यते, कर्षति वा ।
'कृप विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमत्तनि-' (उ०
६।१८०) इत्यम् । 'करीपाग्निः पुमान् कर्षुः कुल्यायामपि' ३

१. अत्रे 'पृति स्यात्' इत्युक्त्याऽस्य 'ना' इत्यस्य
पूर्वपाभौपुनान्वेनान्वयात् 'आकर्ष' इत्येव पाठ समी-
चीनः प्रतिपाति ।

२. 'कुल्यात्पृथिवीमनदीनदीजीवापु निक्षरे' इति वि०
श्लो० [प्र० २२५ श्लो० १२] ; 'जलधिगा कुल्या च
जम्बालिनी' इति अमि० वि० म० (४।१५६) वचनाच्च
'नदी' सामान्येण 'कुल्या'शब्दः ।

च स्थियाम्' इति रमसः । ['कर्षुस्तु तुपातो कृषिकुल्ययोः
इति हैमः, २।१७३] । वाता = जीविका ।

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

'पौरुषम्' (न) के पुरुषका भाव, पुरुषार्थ, तेज ३ अर्थ
और 'पौरुषम्' (त्रि) का पोरसा (सादे चार हाथका प्रमाण-
विशेष) १ अर्थ है ।

[गुमिति] ॥ पुरुषस्य कर्म, भावो वा । 'प्राणभृ-
ज्जाति-' (५।१।१२९) इत्यम् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्या-
द्भ्रावे कर्मणि तेजसि । ऋध्वविरतुनदीपाणिमुमाने स्वभि-
धेयवत्' इति विश्वः [१७।११७, मेदिनी १६८।४२] ।

विपमस्तु च ।

'विपम्' (न) के जल, जहर २ अर्थ हैं ।

[विपेति] ॥ वेधेष्टि । 'विष्णु व्याप्तौ' (जु० उ०
अ०) । 'इगुपच-' (३।३।१३५) इति कः । विपं तु
गरले तोये' [उतिविपायां विपा भवेत्'] इति विश्वः
[१७।१२] ।

उपाङ्गानेऽप्यामिपं स्यात्

'आमिपम्' (न घु) के उपादान (धूल, तिस्रवत), भोग्य
वस्तु, संभोग, मांस ४ अर्थ हैं ।

[उपेति] ॥ आमिप्यते मुच्यते । 'मिप इलेवे' (तु०
प० से०) । पञ् । (३।३।१९) । सज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ।—
पञ्चम्ये कः (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् ।
'आमिपं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सभोग्येऽप्युक्तौ च पल-
लेऽपि च' (इति मेदिनी) [१६७।३१] । उपादानम् =
उत्सोचः ।

अपराधेऽपि किल्बिपम् ॥ २२३ ॥

'किल्बिपम्' (न) के अपराध, पाप, रोग ३ अर्थ हैं ।
[अचेति] ॥ केलमम् । किल्यते वा । 'किल सेवे'
(तु० प० से०) । 'कीलेकुंवच' (उ० १।५०) इति टिपच् ।
'किल्बिपं पापरोगयोः [अपराधेऽपि]' । (इति मेदिनी)
[१६८।३४] ।

स्याद् घृष्टी लोकाधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।
'वर्षम्' (घु न) के वर्षा, जम्बूद्वीपके खण्ड आदि, वर्ष
(साल) ३ अर्थ और 'वर्षाः' (खी नि० व० व०) का वर्षा
शब्द १ अर्थ है ।

१. विश्वे तु '—स्योक्त'—मुमानेऽपि च पौरुषः'
इत्येष पाठः ।

२. 'किल्बिपम्' इति पाठात्तरम् ।

[स्यादिति] ॥ लोकधातु = जम्बुद्वीपादि । तदयो = भारतादौ । वर्षणम् । 'वृष् सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अजिबषी भयादीनामुपसक्त्याणम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽग्नी भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिपृ । प्रायुट्काले स्थिया भूमिन्' (इति मेदिनी) [१६७।२४] ।

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

'प्रेक्षा' (स्त्री) के साच देरना, बुद्धि २ अर्थ हैं ।

[प्रेक्षेति] ॥ प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० धा० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य । 'प्रेक्षा धीनृत्यवचंयो' इत्यजय । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) [१६६।१९] ।

भिक्षा सेवार्थना भृति ॥ २२४ ॥

'भिक्षा' (स्त्री) के सेवा, याचना, वेतन, भिचारि मिला हुना पदार्थ ४ अर्थ हैं ।

[भीति] ॥ भिक्षणम् । भिक्षयते वा । 'भिक्ष या- च्छादौ' (भ्वा० धा० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य । 'भिक्षा भृती च याच्याया सेवानिहितवस्तुनो' इति विश्व [१८३।१३] । भृति = वेतनम् ।

त्विष्ट भोभापि

'त्विष्ट' (स्त्री) के शोभा, वचन, तेज ३ अर्थ हैं ।

[त्विष्ठिति] ॥ त्वेषणम् । अनया वा । 'त्वेष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । सप्तदावि (वा० ३।३।१०८) । 'कास्तौ वाचि ह्यौ त्विष्ट स्त्री' इति रभस । ['त्विष्ट कास्तौ व्यवसाये च जिगोपाया ह्यौ गिरि' इति विश्व, १७१।११] ।

त्रिपु परे

यहामे लागे सब पकारान्त द्रव्य त्रिलिङ्ग हैं ।

[त्रिप्विति] ॥ वक्ष्यमाणान्त्रयो वाच्यलिङ्गा ।

न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयो ।

'न्यक्षम्' (त्रि) के साक्षय, जीव २ अर्थ और 'न्यक्ष' (पु) का परशुराम १ अर्थ है ।

[न्येति] ॥ नियतानि निकृतानि वा अलाणि परिमन् यस्य वा । 'न्यक्ष परशुरामे स्थात्यक्ष कात्स्न्यनिकृष्टयो' इति विश्व [१८३।८] ।

प्रत्यक्षेऽधिभूतेऽध्यक्षः

'अध्यक्ष' (त्रि) के प्रत्यक्ष, माण्डिक २ अर्थ हैं ।

[प्रेति] ॥ अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा । अक्षेण व्यवहारेण अधिभूत । अधिभूतान्यक्षाण्यस्य । अध्य- क्षणोति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ['अध्यक्षोऽधिभूते प्रोक्त प्रत्यक्षेऽध्यक्षमिष्यते' इति विश्व, १८३।१४] ।

रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्वणे ॥ २२५ ॥

ज्याजसद्योशरव्येषु लक्षं घोषो रवम्रजो [८८]
वपिशीर्षं भित्तिशृङ्गेऽनुतर्षणपकः सुरा [८९]
दोषो घातादिके दोषा रात्रौ दक्षोऽपि कुक्कुटे [९०]
शुण्डामभ्रगे गण्डूपो द्वयोश्च मुखपूरणे [९१]

'रूक्ष' (त्रि) के प्रेमरहित, रूखा २ अर्थ हैं ।

['लक्षम्' (न) के व्याज, लक्ष सख्या, निशाना ३ अर्थ हैं] ।

['घोष' (पु) के शब्द (शूला, आवाज़), अहोरौके रहनेका स्थान २ अर्थ हैं] ।

['वपिशीर्षम्' (न) के दिवालका ऊपरी भाग, शृङ्ग २ अर्थ हैं] ।

['अनुतर्ष' (पु) के मदिरा पीनेका प्याला, मदिरा, अभिलाप, तृष्णा ४ अर्थ हैं] ।

['दोष' (पु) के वात आदि तीन दोष, अपराध २ अर्थ और 'दोषा' (अव्य०) का रास १ अर्थ है] ।

['दक्ष' (पु) का सुरा १ अर्थ और 'दक्ष' (त्रि) का चतुर १ अर्थ है ।

['गण्डूप' (पु) के हाथीके सूंझका, जगोचाल भ्रम १ अर्थ और 'गण्डूप' (पु स्त्री) का कुंठला १ अर्थ है] ।

[विति] ॥ रूक्षयति । 'रूक्ष पाह्ये' (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अप्रेम्णि = नि स्नेहे । अचिक्वणे = मृग्ये । ['हृक्ष पादपजातो स्यादृक्ष प्रेम- ष्यचिक्वणे' इति विश्व, १८३।१२] ।

इति पान्ता शब्दा ।

अय सान्ता. शब्दा ।

रविद्वेत्तच्छदौ हंसौ

'हंस' (पु) के सूर्य, हंस पक्षी, योगि-भेद ३ अर्थ हैं ।

[रिति] ॥ हन्ति गच्छति । 'हन् हिसागस्यो' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमाद्-

सः' इति सक् । यद्वा—'वृत्तवद्विचषसिह्निकमिकपिभ्य.' (उ० ३।६२) इति सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगभेदे स्यादकं विष्णो ह्यान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेपु' परमात्मन्यमत्सरे' । निर्लोभन्युपतो हंसः पारो रमहदन्तरे' इति विश्व [१७४। २-१] ।

सूर्यवह्नी विभावसु ।

'विभावसु' (पु) के सूर्य, अग्नि २ अर्थ हैं ।

[सुर्वेति] ॥ विभा प्रभा वसु घनमस्य । 'विभावसु पुमान्मूर्ते हारभेदे च पावके' (इति मेदिनी) [१७४।६४] ।

वत्सो तर्णकवर्षा द्वौ

'वत्सः' (पु) के गौका बाह्या, वर्ष २ अर्थ और 'वत्सम' (न) का छाती १ अर्थ है ।

[वत्साविति] ॥ वसति, अस्मिन्वा । 'वस निवास' (श्वा० प० अ०) । 'वृत्तवदि-' (उ० ३।६२) इति मः । 'वत्सः पुषादिवर्षयोः । तर्णकः नौरसि वलीयम्' (इति मेदिनी) [१७०।११-१२] । तर्णकः = गो पुत्र, वर्ष = वत्सरः ।

सारङ्गाश्च दिवोकसः ॥ २२६ ॥

'दिवोकसः' (पु) के चातक पक्षी, देवता २ अर्थ हैं ।

[सारिति] ॥ सारङ्गमस्य । शकन्धवादि. (वा० ६। १।५४) । सारं गायति वा । 'गे शम्दे' (श्वा० प० अ०) । गायोष्क' (६।८।८) मृगचातकहरिणा । शीरोको यस्य । 'दिवोकाश्च दिवोकाश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) [१७३।५४] ।

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे राने द्रवे रसः ।

'रसः' (पु) के शृङ्गार आदि नव रस, विष, वीर्य, कसाव आदि छः रस, राम, पिचलना, पारा, जल, रसाद ९ अर्थ हैं ।

[गृञ्जेति] ॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' अदन्त । षञ् (३।३।१९) । 'रसो गन्धरसे स्वादे तित्तादौ विषय-

रागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहवात्स्वपुपारदे' । रसा तु शल्पमीपाठानिह्वाधरणिकमुपु' इति विश्वः [१७३। १-२] ।

पुंसुत्सुंसावतंसौ द्वौ कर्णापूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

'उत्स, अवतंस' (२ पु) के कानका भूषण, भूषण-मात्र २ अर्थ हैं ।

[पुमिति] ॥ उत्स्यति, उत्स्यते, अनेन वा । तमि सोत्रो भूषार्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलञ्च' (३।३।१२०) इति षञ् वा । 'उत्स. कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्व । [कर्णपूरः = कर्णभरणम्], शेखर. = भूषणम् ।

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

'वसु.' (पु) घर आदि आठ वसु, अग्नि, किरण, राजा, जोति ५ अर्थ; 'वसु' (न) के रत्न, धन, वृद्धि औपय, स्वर्ण ४ अर्थ और 'वसु.' (त्रि) का मधुर १ अर्थ है ।

[देवेति] ॥ वसति सर्वत्र । उष्यतेऽनेन वा । 'वत्स निवासे' (श्वा० प० अ०) । 'वृत्तवदि-' (उ० ३।६०) इत्यु । 'वसुना देवभेदाग्निभायोवत्रयकराजमु । वलीय वृद्धघोषे श्याले रे रत्ने मधुरे विपु' (इति मेदिनी) [१७०।६] ।

विष्णो च वेधाः

'वेधा.' (पु) के विष्णु, ब्रह्मा, पण्डित ३ अर्थ हैं ।

[वीति] ॥ विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । अशुम् (उ० ४।१८९) । विधधाति वा । 'विधा-न्नो वेध च' (उ० ४।२२५) इत्यमुन् । 'वेधाः पुंसि हृषी-केतो बुधे च परमेश्ठिनि' (इति मेदिनी) [१७२।४१] ।

स्त्री त्वाशीर्हितांशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

'आशीः' (स्त्री) के आशीर्वाद, सर्पका दाँत २ अर्थ हैं ।

१. '-चित्तादौ...वीर्ये देहघातो च पारदे-' इति विश्वे 'क'पुस्तके पाठः । '-देहघातो च पारदे-' इति 'ख'पुस्तके पाठः ।

२. '-पूरे स्याच्छेक्रे च वतंसवत्' इति विश्वे 'क'-पुस्तकस्वः 'शेकर' इति पाठो क्लृप्तकामिममादजः प्रतीयते ।

३. तदुक्तम्—'धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलो-जलः । प्रस्यूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ।' इति भा० अ० ६६० इति वाचस्पत्ययम् (पु० ४८६३) ।

४. '-वलीये वृद्धघोषे श्यामरैरत्ने-' इति मेदिनी-पाठः ।

१. तदुक्तम्—'कुटीचको बहूदको हसश्चैव तृतीयकः । चतुर्थः परमो हंसो योग्यः पश्चात् स उत्तमः ।' इति हारीतः ।

२. '-परमात्मनि मत्सरे-' इति विश्वे अन्वद्वये पाठो न सम्यक् प्रतीयते ।

३. सि० को० 'सृवृजोर्बुद्धिश्च' इति (उ० १।११९) सूत्रेण 'सृ गतो' इति घातोर्लृञ्च् प्रत्यये वृद्धौ च साधितो-श्च 'सारङ्ग'शब्दः ।

[स्त्रीति] ॥ आशास्ते । 'आड' धामु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) । विवप् (३।२।७६) । यद्वा—आशासनम् । अनया वा । संपदादि (वा० ३।३।१०८) । 'आशास ववो—' (वा० ६।४।३४) इतीत्वम् । 'आशीस्तासु-गता दष्टा तथा विद्धो न जीवति' । हितस्याशासा, अहे-र्दष्टा । ['आशीहितपिणि । उरगस्य च दंष्ट्रायाम्' इति हैम, ३।५८८ ५८९] ।

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

'लालसा' (स्त्री) के प्रार्थना, उत्सुकता, अधिक चाह, याचना ४ अर्थ हैं ।

[लेति] ॥ लालसनम् । लस दीप्ती (स्वा० प० से०) । यदन्त । 'अ प्रत्यात्' (३।३।१०२) । 'लालसोत्सुक्यतु-ष्णातिरेकयाच्नासु च द्वयो' (इति मेदिनी) [१७२।३४] ।

हिंसा चौर्योदिकर्म च ।

'हिंसा' (स्त्री) के बोरी आदि डुरा काम, मारना २ अर्थ हैं ।

[हिंसेति] ॥ हिंसनम् । हिंसि हिंसायाम्' (८० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्य । 'हिंसा चौर्यादिषातयो' (इति मेदिनी) [१७१।१४] । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् (५।१।२४) । आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्रघोऽपि ।

प्रसूरदवापि

'प्रसू' (स्त्री) के घाड़ी, माता, बंछा, लता ४ अर्थ हैं ।

[प्रति] ॥ प्रसूते । पूङ् प्रसवे' (अ० आ० स०) । 'सत्सू—' (३।२।६०) इति विवप् । 'प्रसूरश्चाजन-योश्च कदली' चौरघोरपि' इति विश्व [१७५।१३] ।

भूयावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २०९ ॥

'रोदस्यौ' (स्त्री), 'रोदसी' (न । २ नि० द्विव०) का जमीन, आसमान २ अर्थ हैं ।

[भिवति] ॥ रोदिति सवमस्मिन् । 'रुदिरु ग्रथुवि मोचने' (अ० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । पसे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'रोदसी इत्यव्ययमप्य-स्ति । चावापृथिव्यौ रोदस्यो रोदसो रोदसीति च' () । विगृहीतयोरप्ये नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि

१ खूङ् प्राणिमर्भविमोचने' इत्येष पाठ सि० को० धातुपाठे च । पूङ् प्रसवे' इत्यथ तु दिवादी पठित, रूप चास्य सुयते' इति भवति ।

२ विश्वे पुस्तकद्वये क-दली—' इति पाठ ।

भूमौ पुषक् पुषक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोद स्यादपि रोद-सी' इति विश्व [१७६।२९] ।

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

'अचि' (स्त्री ङ) के ज्वाला, किरण या कान्ति २ अर्थ हैं ।

[ज्वेति] ॥ अच्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अचिभुवि—' (उ० २।१०८) इतीति । 'अवा-चिर्मंगुलशिखयोर्न ना' (इति [साम्नेपु] मेदिनी) [१७१।१५] ।

ज्योतिर्भयोददृष्टिपु ।

'ज्योति' (न) के नक्षत्र, प्रकाश, दृष्टि, ज्योतिष शास्त्र ४ अर्थ हैं ।

[ज्योतिषि] ॥ ज्योते, ज्योतर्न वा, जनेन वा । ज्युत दीप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'ज्युतेरिस्तिन्नादेश्च ज' (वा० २।१।१०) । 'ज्योतिरजो दिवाकरे । पुमान्, नपुंसक दृष्टो स्यान्नक्षत्रप्रकाशयो' (इति [सा.तेपु] मेदिनी) [१७१।२२-२३] ।

पापापराधयोराम-

'आग' (न) के पाप, अपराध २ अर्थ हैं ।

[पापेति] ॥ एति । इण् गती (अ० प० अ०) । 'इण् आग्न अपराधे च' (उ० ४।२।२२) इत्यसुन् ।—आग-च्छतीत्याग—इति स्वाम्नुक्तिस्तु चिन्त्या । ['आगोऽप-राधे पापे स्यात्' इति मेदिनी, १७१।१६] ।

खगाबाल्यादिनोर्वय ॥ २३० ॥

'वय' (न) के चिड़िया, अवस्था (वचपन आदि) २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ वयते । 'वत गती' (स्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा । अमुन् (उ० ४।१८९) ।—वाति—इति स्वामि मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । अमुन्वृत्त-रूपासिद्धे । 'वय पक्षिणि बाल्यादी योवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) [१७२।३५] ।

तेज पुरोपयोर्वर्च-

'वर्च' (न) के तेज, मिला, रूप ३ अर्थ हैं ।

[तेज इति] ॥ वचते । 'वच दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसक रूपे विष्ठायापि तेजसि । पुंसि च-द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) [१७२।३६] ।

१. 'गतिव्याप्तिप्रजनकस्यसन्नादानेपु' इति वक्तव्यम् ।

महस्तूत्सवतेजसोः ।

'महः' (न) के उत्सव, तेज २ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ महनम् । मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । ['मह उत्सव-तेजसो' इति सात्वेणु मेदिनी, १७२।३०] 'महानुत्सवतेज-सो' इति हेमात् २।१।१३, 'मह उत्सवतेजसोः' इति हान्तेणु मेदिन्याः १७५।७, विश्वात् १८०।१० चायमदन्तोऽपि] ।

रजो गुणे च स्त्रीपुण्ये

'रजः' (न) के रजोगुण, स्त्रीका मासिक आर्तव २ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ रजनम् । रजयतेऽनेन वा । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'अस्ति धके-' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज बलीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमाशेऽपि ट्प्रयते' (इति [सात्वेणु] मेदिनी) [१७२।३१-३२] ॥०॥ [रजः = रज] मदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुण्यगुणपू-ल्लिधु इत्यजयः' । ['रजो' रेणो परागे स्यादात्तवे च गुणान-न्तरे' इति ज्ञान्तेणु मेदिनी ३०।१६ च] ।

राहो ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

'तमाः' (पु) काराहु ग्रह १ अर्थ और 'तमः' (न) के अन्धकार, तमोगुण, शोक (मोह, मूर्च्छा) ३ अर्थ हैं ।

[रेति] ॥ तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानो' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणेषु शोके स्त्रीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) [१७१।२४] ।

छन्दः पयोऽभिलाषे च

'छन्दः' (न), पद्य (श्लोक आदि), अभिलाषा, वेद सचञ्चदत्त ४ अर्थ हैं ।

[छेति] ॥ चन्दनम् । चन्दतेऽनेन वा । 'चदि आ-ह्लावने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश छ' (उ० ४।२।१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामि-मुकु-शोको विग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्द पद्ये च वेदे च स्वैराचारभिला-षयोः' (इति मेदिनी) [१७१।२२] । पद्ये = अनुष्टुप्वादी ।

तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।

'तपः' (न) का तपस्या, तपोलोक, धर्म ३ अर्थ, 'तपाः' (पु) के माघ महीना, शिशिर ऋतु २ अर्थ हैं ।

[तेति] ॥ तपनम् । तप्यते, अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोका-

न्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धने' च पुमाञ्छिशिरमाधयो.' (इति मेदिनी) [१७१।२४] । ['तपेन वर्षाः शरदा हिमागम' (शिशु० वषः १।६६) इति लक्ष्म्यात्—'प्राचीः पतिस्तपस्तद्धः—' इति त्रिकाण्डशेषात् (१।१।५७) चार्णं प्रीष्मायै इन्द्रायै चादन्तोऽपि] ।

सहो वलं सहा मार्गः

'सहः' (न) के चल, व्योतिप २ अर्थ और 'सहाः' (पु) के अग्रहन महीना, हेमन्त ऋतु २ अर्थ हैं ।

[मेति] ॥ सहवे, सहावे, अनेन, अत्र वा । 'पह मपणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुमि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) [१७३।४३] । लिङ्गभेदाद्यौ द्वि पाठ । एवमग्रेऽपि ।

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

'नभः' (न) का आकाश १ अर्थ और 'नभाः' (पु) के श्रावण महीना, मेघ, विज्ञान, नाक, मृणालसूत्र, वर्षा ऋतु ६ अर्थ हैं ।

[नेति] ॥ नभनम्, नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षामु च नगा स्मृतः' इति विश्व [१७७।३७] ।

ओकः सद्वाश्रयश्चोकाः

'ओक' (न) का मकान १ अर्थ और 'ओका' (पु) का आश्रयमात्र १ अर्थ है ।

[भविति] ॥ उच्यति समवेत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८६) । म्यङ्क्वादिः (७।३।२३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपात-नाददन्तो ['ओको] ऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मदिरे च नपृतकम्' (इति मेदिनी) [१७१।२०] ।

पयः क्षीर पयोऽम्बु च ।

'पयः' (न) के दूध, पानी २ अर्थ हैं ।

[वेति] ॥ पीयते । 'पीष्ट् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गजो' (भ्वा० आ० से०) वा । असुन् (उ० ४।१८९) । [पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति विश्वः १७६।३२] ।

ओजो दीप्तौ बले

'ओजः' (न) के दीप्ति, बल, प्रकाश ३ अर्थ हैं ।

१. चचनमिदं सि० कौ० अनुरोधेन, भाष्ये तु 'रज-करजनरजःसु' इति पठितम् ।

१. 'धर्म च-' इति पाठो मेदिन्याम् ।

अहिर्बुध्न्येऽपि

'अहि' (पु) के वृत्रासुर, सर्प २ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ आहन्ति । 'हन हिंसागतयो' (अ० प० अ०) । 'आहि शिहनिभ्या ह्रस्वञ्' (उ० ४।१३८) इतीण डित् आडो ह्रस्व । यत्—'अहति' इति स्वामिना 'अन्धति'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासभवात् । 'अहिर्बुध्न्यासुरे यद्वे' [ऽपि] इति विश्व [१८०।८] ।

अग्नीन्द्रक्रांस्तमोपडा ॥ २३८ ॥

'तमोपह' (पु) के अग्नि, चन्द्रमा, सूर्य, जिन ४ अर्थ हैं ।

[एति] ॥ तमोऽपहन्ति । 'अप क्लेशतमसो' (३।२।५०) इति ड । 'तमोपह सहस्रायुग्राङ्गुजिनत्रह्निपु' इति विश्व [१८१।२७] ।

परिच्छदे नृपार्होऽथे परिवर्हः

'परिवर्हः' (पु) के सामाग्री, राजाका ह्यत्र-चामर आदि चिह्न, धन ३ अर्थ हैं ।

[पति] ॥ परिवर्हने, परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (श्वा० आ० से०) । पचाचच् (३।१।१३४) । घञ (३।१।१६) वा । 'परिवर्हस्तु' राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्व [१८१।३६] ।

इति हान्ता शब्दा ।

अध्याव्यया. शब्दा ।

अव्ययाः परे ।

यद्वासे आगे नानार्थवर्गके अन्ततक सब शब्द अव्यय हैं ।

[अव्येति] ॥ इत परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते । आङीपदर्थेऽभिन्वयसौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

'आङ' के थोड़ा, अभिव्याप्ति, सीमा, धातुयोगसे उत्पन्न अर्थ ४ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा—१ आधिष्ठल, २ आस्वर्गात्, ३ आसमुदं चित्तोजानाम् (रघु० १।५), ४ आक्रामति, ...) ।

[एति] । अतति । बाहुलकाद् ङाङ् प्रत्यय । तेन सहैरपिभिविधि । तेन विना सीमा = मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् । ['आङ् सीमाया परिन्वयासौ क्रियायोगेपदर्थयो' इति विश्व १८५।३] ।

१ विश्वे पुस्तकद्वयेऽपि 'परिवर्हन्तु' इति नलीबलि-ज्ज्ञोऽम् ।

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

'आ' (इसकी प्रगृह्य संज्ञा होती है) के स्मरण, वाक्य २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ आ पृव तु मन्वसे, २ आ पृव किल तव, ...) ।

[एति] ॥ आप्नोति । विवृ (३।२।१७८) । प्रवो-दरादित्वात् (६।३।१०९) पलोप । प्रगृह्यसन्नकत्वात् । 'स्लुतप्रगृह्या अवि—' (६।१।१२५) इति सधि न याति । स्मरणे वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पाया समुच्चये' (इति मेदिनी) [१७८।३] ।

आस्तु स्यात्प्रोपपीडयोः ।

'आ' के कोप, पीड़ा २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ आ-पाप एवम् अधुनापि प्रजल्पसि, २ आ शीतम्, ...) ।

[आ इति] ॥ आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । विवृ (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादेशत्वात् । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) । ['आ सन्तापप्रवोपयो' इति हेम, परिशिष्ट० ३] । पापकुत्सेपदर्थे कु

'कु' के पाप, कुत्सा (निन्दा), धोड़ा ३ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ कुकर्म, २ कुभार्योऽयम्, ३ कोऽयम्, ...) ।

[पापेति] ॥ कवते, कूपते वा 'कूड् शब्दे' (श्वा० आ० अ०) । मित्त्वादिवात् (श्वा० ३।२।१८०) डु । कु (पापे चैपदर्थे च) कुत्साया च निवारणे इति विश्व [१८६।७] ।

धिभिर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

'धिक' के डराना, निन्दा २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ धिक् तार्किकम्, २ धिग् वारधधूगामिन स्वाम्, ...) ।

[धिगिति] ॥ धक्कपति । 'धक्क नायने' (चु० प० से०) । धाहुलकाद्दिक् प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपवार-शब्देभ्योःपादानं = भर्त्सनम् । निन्दा = दोषकीर्तनम् । ['धि-भर्त्सने च निन्दायाम्' इति मेदिनी, १८९।११] ।

चान्वाचयसमाहारेतरैतरसमुच्चये ।

'च' के अन्वाचय (जहाँ दो कामों—से एक काम अग्रधान हो वह), समाहार (समूह) इनरैतरयोग

१ आ 'प्रगृह्य—' इति मेदिनी पाठ ।

२ इह वचो मेदिन्या न लभ्यते ।

३. इह वच विश्वे (१८६.७), हेमे (परिशिष्टकाण्डे १४) च लभ्यते ।

(एकाधिकका आपसमें मिल जाना), समुच्चय (परस्पर निरपेक्ष क्रियाओंका आपसमें अन्वय होना), विनिर्गोण, वृषभोयिता, कारण ७ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ मिचा-मट गान्धानय, २ पाणिपादस, ३ धयत्विरी, हरिहरौ, ४ शिवरं च गुहं च भजस्व, ५ अहं च त्वं च घृतरुन्मंयुःपाव सन्मिष आ(नि० १।४।२१), ६ ध्यानशोपस्थितश्च, ७ आमशान्तस्यः आतपश्च अर्थात् आतपात्कथं ग्रामो गम्यते, ') ।
[हेति] ॥ 'चदि भ्राह्मिणे' (भा० प० १०) । 'अग्नेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ड । 'व पादपूर्वमे पक्षान्तरे हेतो विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेष [३।३।६५] ।

स्वामीः श्रेयसपुण्यादीं'

'स्वस्ति'के आशीर्वाद, कवचाण, पुण्य, मङ्गल ४ अर्थ हैं ।

('क्रमशः उदा०—१ स्वस्ति भवद्रव्यः, २ स्वस्ति प्रजाभयः, स्वस्ति शब्द, ३ स्वस्तिमान् स्वर्गमाप्नोति, ४ स्वस्ति सुप्त-शैतनामधेयस्य... (मुद्राराक्षस पृ० १४९, ...') ।

[हेति] ॥ स्वसति, स्वस्पति वा । 'अम दीप्तौ' (मा० १० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा ।

सिष् (३।३।७४) । बाहुलकातिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गला-शोभित्वापनिर्जनादिषु' इति भागुरः । ['स्वस्ति स्याः मङ्गले पुण्येऽप्यार्चासयामपि बवन्तिव' इति मेदिनी, १०।३७] ।

प्रकर्षं लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

'अति'के अतिशय, लङ्घन २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ अत्युत्तमं भोजनम्, २ मयावामतिक्रामति दुष्ट,.....') ।

[प्रीति] ॥ अतति । इत् (उ० ४।११८) प्रथय । 'अतिवसर प्रथमाया प्रकर्षं लङ्घनेऽपि च' इति विश्व [१८।२४], (मेदिनी) [१८।२०] ।

स्वित्प्रदने च वितर्के च

'स्वित्'के प्रश्न, विनय २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ किं स्वित्मङ्गलस्ति, २ अथः स्वित्दामीदुपरि स्वित्दामीत्...') ।

[वितर्क] ॥ सुष्ठु एति, अपति वा । 'हृण् गती' (प० प० अ०) । 'ह गती' (भा० प० अ०) वा । विवप् [३।२।७६] । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूर्वणे' इति मेदिनी [१८।२७] ।

१. द्वेने (परि० काण्ड ३३), विश्वे (१८।१८) चर्द वषो लभ्यते ।

२. 'लङ्घनेऽप्यति' इति पाठो विश्वे ।

तु स्याद् भेदेऽवधारणे ।
'तु'के भेद (कमी-पेदी), निश्चय २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ जीरामांसे तु पुष्टिकृत्, २ भोजनं तु रुचिप्रियम्,') ।

[त्विति] ॥ तुवति । 'तुद व्ययने' (तु० उ० अ०) । निताद्रवा'दित्वात् (वा० ३।२।१८०) डु । 'तु पादपूर्वणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पञ्जागते विद्योमे च प्रथमाया विनिर्गहे' (इति मेदिनी) [१८।१९] ।

सकृत् सहैकवारं चापि

'सकृत्'के साथ, एक बार, सर्वदा ३ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ 'सकृद्गच्छन्ति चालका' सह गच्छन्तीत्यर्थः, २ सकृदध्ययनाद्विरमयते पाठः, ३ 'सकृद्यवानो योर्वाणा' देवाः सदा युवानो भवन्तीत्यर्थः, ...') ।

[सेति] ॥ एकवारम् । 'एवस्य सकृच्च' (पा३।१६) इति मुच् । 'सकृत् सहैकवारयो' इत्यजय । ['सकृत् सहैकवारं स्यात्' इति मेदिनी, १८।१३३] ।

आराद् रसमीपयोः ॥ २४२ ॥

'आरात्'के दूर, ममीप २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ आराद् दुर्जलसंसर्गास्याजयः श्रेयोऽभिलाषकैः, २ 'सखायं स्थापयेदागतं' समीपे स्थापयेदित्यर्थः, ...') ।

[एति] ॥ आ राति । 'रा शपे' (म० प० अ०) । बाहुलकादातिप्रथय । ['आराद् दूरे समीपे च' इति मेदिनी १८।२८] ।

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

'पश्चात्'के पश्चिम दिशा, अन्तिम २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ 'पश्चादस्तमिनो रविः' पश्चिम इत्यर्थः, २ पश्चाद्वा-च्छन्ति,.....') ।

[प्रीति] ॥ अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (पा३।३२) इत्य-नेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तरय निपातित । ['पश्चात् प्रतीच्या चरमे' इति विश्व १८।१५ हैमः, परि० ३१ च] ।

उत्ताप्यर्थविकल्पयोः ।

'उत्'के समुच्चय, प्रश्न, विकल्प, वितर्क ४ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ उत् भीम उवाजुन्, २ उत् दृढः पति-व्यति, ३ उत् पर्वतं भिन्नाव, ४ स्याणुहत् पुरुषः,.....') ।

[उतति] ॥ उतपते स्म । 'उह् शब्दे' (भा० वा० अ०) । क्तः (३।३।७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च ।

'उतापो द्वो च वाहापो इत्यजग । ['उत प्रदन्विकल्पयो' इति हैम, परि० २९] ।

पुन सहार्थयो शश्वत्

'शश्वत्' क वाश्वत्, साध, सदा ३ अर्थे है । ('कमश उदा०—१ 'शश्वद्गच्छति' अनेवचार गच्छतीत्यर्थ, ३ शश्वद्भुजते, ३ शश्वत् चैरम, ') ।

['विति] ॥ शश्वति । शश च्लुतगतो (३वा० प० से०) । वाहु० वाहुत् । शश्वत् सहस्रहाथयो' इत्यजग । ['शश्वत् सह' पुनित्ये इति हैम, परि० ३२] ।

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययो ॥ २४३ ॥

'साक्षात्' क प्रत्यक्ष, तुल्य २ अर्थे है । ('कमश उदा०—१ साक्षात्पर्यति वरमारमान योगी, २ 'इय साक्षात्प्रथमी' लक्ष्मीतुल्येत्यथ, ') ।

['सेति] ॥ सहाशेण साध । समतति । विवच (३।२।१७८) साक्षात्संप्रत्यक्षयो इत्यजग । ['साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययो' इति मेदिनी १८।१३३] ।

सेदानुक्रम्पासत पविस्मयामन्त्रणे घत ।

'घत' क खेद, दया, सन्तोष, विस्मय, भामाग्रन्थ ५ अर्थे है । ('कमश उदा०—१ अहो घत महद् द्रु पम्, २ घत नि स्वोऽसि स्वय, ३ घत प्राप्ता सीता, ४ अहो घतसि रश्मि गीयवोर्य' (कु० सं० ३।२०), ५ घत प्रितरत तोष तोषवाहा मितान्तम, ') ।

['सेति] ॥ वयते स्म । वग गतो' (३वा० भा० से०) गत्यर्था- (३।४।७२) इति क । नेद् (३।२।१०२) । वत सेदेऽनुक्रम्पाया हर्षे संबोधोऽस्तु इति द तोष्ठघादावजग ३ । ['सेदानुक्रमाहर्षेण विरमये च स्मृत वन' इति शाश्वत ७८४] ।

हन्त हर्षेऽनुक्रमाया वाक्प्रचारम्भविपादयो ॥ २४४ ॥

'हन्त' के हर्ष, दया, वाक्प्रचारम्भ विपाद ४ अर्थे है । ('कमश उदा०—१ हन्त जीधामो पयम्, २ हन्त क्षीनो

१ विषये य वदये 'शश्वत्पुन सदाथयो' इति (१८७।१५) वाश्वते पुन सदाथयो वाश्वत्' इति (३७०।७९८) नामरत्नमालायाश्च भूय सदाथयो शश्वत्' (प० २०।१७) इति सदाथेऽय पठित ।

२ अग्रिमशाश्वतवचनेन हेमोक्त (परि० ३१) वचनेन मेदिन्युक्त (८०।२९) वचनेन पर्वणादित्येवमेवय समीचीनम् ।

रक्षणीय, ३ हन्त ते कथयिष्यामि (गीता १०।१९) ४ हन्त जातमजातारे प्रथमेन स्वचारिणा (शिशु० वध २।५०२), ') ।

['ह तेति] ॥ हन्ति । बाहुलकात् । ह त वाशवा रम्भवेदविपादहपतयमे' (इति मेदिनी) [१८०।२८] । प्रति प्रतिनिधौ घोषालक्षणार्थी प्रयोगत ।

'प्रति'के प्रतिनिधि, वीप्सा, लक्षण, 'आदि'से-इत्यभूता-रयान, भाग, प्रतिदान ४ अर्थे है । ('कमश उदा०—१ अ भिमन्थुरनुंन प्रति, २ वृक्ष वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् ३ वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्, ४ साधु देवदत्तो मानर प्रति, ५ यद्वत्र मां प्रति सौंशो दीयताम, ६ मापानरमे तिलेभ्य प्रतिप्रय-च्छति, ') ।

['मेति] ॥ प्राति । प्रा पुरणो' (अ० प० अ०) । प्रयते वा । 'प्रथ परयो' (३वा० आ० से०) । बाहुल-वाहुति । इत्यभूतास्त्वान = मुष्मसदृश प्रतिनिधि । व्याप्सुमिच्छा = वीप्सा । आदिना इत्यभूतास्त्वानभागप्रति-दानस्त्वोकेपु । ['प्रति प्रतिनिधावित्यभूतास्त्वानाभिमुत्पयो' इति मेदिनी १८०।२५] ।

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिपु' ॥ २४५ ॥

'इति' के हेतु, प्रकरण, प्रकाश, 'आदि'से-इस तरह, समाप्ति विवक्षा, नियम, स्वरूप ७ अर्थे है । ('कमश उदा०—१ हन्तीति पलायने २ गौरस्वो हस्तीति जानि, ३ 'इति पाणिनि' पाणिनिर्लंके प्रकाशत इत्यर्थ, ४ क्रमादसु नाद इत्ययोधि स (शिशु० वध १।३), ५ धर्ममाचरेदिति, अ अ इति (पा० सू० ८।३।६८), ६ तदवस्थास्त्वस्त्विति मत्तप् (पा० सू० ५।२।५४), ७ वृद्धिरित्येव या सा वृद्धि, ') ।

['इति] ॥ इति अयति वा । किव (३।३।१७४) । इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिपु । निदशने प्रकारे स्यादनुवर्षे च समनम् इति विश्व [१८०।२३] ।

प्राच्या पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽप्रत इत्यपि । 'पुरस्तात्' अमत्' २ के पूर्व दिशा, पहले (प्रथम), सीता हुआ काल, सामने ४ अर्थे है । ('कमश उदा०—१ 'पुरस्ताद् द्वारम्' पूर्वस्या दिशोऽस्त्वर्थ, २ पुरस्तात्सुक्ते प्रथम भुक्त इत्यर्थ, ३ पुरस्ताद्गामोऽभूत्, ४ विप्रो पुरस्तात् क्रीडति शिशु, ') । इसी प्रकार 'अगत' का उदाहरण समक्षना साहित्य ।

['मेति] ॥ पूर्वस्मिन् । समीची- (३।४।२७) इत्य-स्ताति । 'अस्ताति च' (५।३।४०) इति पुरादेश । 'प्राच्या

१ '—प्रकर्षादिसमाप्तिपु' इति पाठान्तरम्

पुः पुरस्तात्प्रथममव्यतीतेषु' इति बोधोपाहितः । 'अग्ने'
इति अग्रतः । आद्यादितमिः (वा० ५।१।४४) [पुरस्तात्
धनुर्वृत्त्या पुराये प्रथमेऽग्रतः' इति शाश्वत, ७८९] ।

यावत्तावत् च साकल्येऽवधो मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

'यावत्, तावत्'के सम्पूर्ण, अवधि, प्रमाण, निश्चय ४ अर्थ
है। ('दोनों'के क्रमशः उदा०—१ मम यावत्कार्यमस्ति तत्र-
रुह, यावदस्यापितं तावत्पटितम्, २ यावद्गन्ता तावन्तिष्ठ,
३ यावत्सुवर्णं तावद्भ्रजतम्, यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्, ४ याव-
दमर्थं ब्राह्मणानामन्वयस्व,) ।

[येति] ॥ यत्, तत्, परिमाणस्य । तद्धिना ' (४।
१।७६) इति बहुवचनेनान्येऽनूक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिता ।
तेन दावतु.' । 'यावत् वास्तव्येऽवधारणे । प्रथमाया परि-
च्छेदे मानाधिकारसध्रमे । पश्चात्तरे च' (इति मेदिनी)
[१८१।३१-३२] ।

मङ्गलानन्वारारम्भप्रदनकात्स्न्येऽप्यथो अथ ।

'अथो, अथ' के मङ्गल, वाद, आरम्भ, प्ररन, वास्तव्य,
अधिका, प्रतिज्ञा, एक वार वहे हुएको फिर कहना, समु-
स्वय ९ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ अधातो मङ्गलिज्ञासा
(सो० सू० १।१।३), २ स्नानं कृत्वाऽथ सुजीत, ३ अथ
शरदनुशामनम् (वात० भा० १।१ आह्लि० १ पर०), ४ अथ
वर्तुं समर्थस्त्वम् १, ५ अथ क्रतुं म मः, ६ अथ स्नानविधिः,
७ गौडो भवानथेति द्रमः, ८ अथो इमं वेदसभ्यापय अथो एनं
कुर्येऽपि, ९ अथो यस्वाहुः, भीमोऽथाहुं न, ...) ।

[मङ्गलि] ॥ अर्थयते । अथ याञ्चायाम्' (तु०
वा० से०) । बाहुलकात् डोः । 'अन्वयेऽपि'— (वा० ३।
२।२०१) इति डः । 'पुरोदरादित्वात्प्रलो' । 'अश्राको
संधेपे स्यातामधिकारे च मङ्गले' । विकल्पानन्तरप्ररन-
कात्स्न्याऽरम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) [१८१।३५] ।

वृथा निरर्थकाविध्योः

१. 'यत्तदेतेभ्यः' इति सूत्रस्य—'डावताऽर्धवैशि-
ष्ट्यानिर्देशः पुष्युच्यते' इति भाष्यप्रतीकमादाय 'याव-
त्तावद्वि'स्याभ्यामनेन वतुप्रत्यय कृत्वा 'अ' संधंताम्न.' (६।
३।९१) इत्याख्यविधानस्य कैयटेन स्पष्टमुक्ततयेवं वचनं न
सम्पक् । 'डावतु'प्रत्ययस्य विधानं तु प्राचा सम्मतमि-
त्यपि तस्यैव कैयटेनोक्तम् ।

२. 'अकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण. पुरा । कण्ठं
भिरत्वा विनिर्याती तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इत्यभिधु-
क्तोक्त्या 'अय'शब्दो मङ्गलार्थकः ।

'वृथा' के व्यर्थ, विधि-हीन २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०
—१ वृथा दुग्धोऽनइशान्, २ प्रतिभावं वृथा दानमासिकं
सौरिकं च यत् (मनुः ८।१।५९, ...) ।

[वृथेति] ॥ वृणोति, वृणोते वा । 'दृग् वरणे'
(त्वा० उ० मे०) । 'वृद् सभक्तौ' (ब्रथा० आ० से०)
वा । बाहुलकात् योक् । 'वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्या-
द्विधिविज्ञेते' इति विश्व [१८८।२९] ।

नानानेकोभयार्थयो. ॥ २४७ ॥

'नाना'के अनेक, उभय, विना ३ अर्थ हैं । ('क्रमशः
उदा०—१ नानाविधाः पुरुषाः, २ नानाविधं न सज्जेत,
३ 'नानानारीनिष्फला लोकयात्रा' नारीविना लोकयात्रा
निष्फलेत्यर्थ, ...) ।

[नेनि] ॥ नेनि नाना । विनञ्चया नानाज्ञो न सह'
(५।२।२७) इति नञो नाञ् । 'नानाशब्दो विभार्थेऽपि
तथावेकोभयार्थो' (इति मेदिनी) [१८२।८५] ।

तु पृच्छायां विकल्पे च

'तु'के प्ररन, विकल्प, वितर्क ३ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—
१ को नु धावति, २ देवदत्तो नु यज्ञदत्तो नु पण्डितः, ३ स्या-
शुर्नु पुरुषो नु,) ।

[त्विति] ॥ नुदति, नीति वा । 'गुद प्रेरणे' (तु०
उ० अ०) । 'गु स्तुतो' (अ० प० से०) वा । मित्तृवा-
दित्वात् (वा० ३।२।१८०) डु । 'नु स्यात्प्ररने विकल्पा-
र्थेऽप्यतीतानुनयार्थो' इति विश्व [१८८।३१] ।

पश्चात्साहचर्ययोरनु ।

'अनु' के पश्चात्, साहचर्य, लक्षण, तत्त्वाख्यान, भाग,
वीप्सा, लम्बाई ७ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ राममनु-
गच्छति लचमणः, २ पितरमनुकरोति बालः, ३ वृक्षमनुद्योतते
विद्युत्, ४ साधु देवदत्तो मातरमनु, ५ यदत्र मामनु स्यात्स-
होयताम्, ६ वृक्षं वृक्षमनुसिञ्चति, ७ अनुगद्ग काशी, ...) ।

[येति] ॥ धर्निनि । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात् । 'अनु होने सहार्थे च पश्चात्साहचर्ययोरपि ।
आयामे च समीपे' च लक्षणं दावतुक्रमे' इति विश्व
[१८८।३३-३४] ।

प्रस्तावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

'ननु' के प्ररन, अधधारण, अनुज्ञा, आमन्त्रण, वाक्या-

२. विश्वे तु —'इययोरनु । आयामे च निषामे च—'
इति पाठः ।

रम्भ, आक्षेप, प्रयुक्ति ७ अर्थ है । ('क्रमश उदा०—१ ननु पठसि नात्र १, २ नन्वद्य गच्छामो वयम्, ३ नन्वादिश, ४ ननु चण्डि प्रसीद मे, ५ नन्वयोह प्रसूयते, ६ नन किमर्थमागत एवम्, ७ अकार्पा गृहकार्ये ? ननु करामि भो, पठसि पुस्तकम् ? ननु पठामि भो, ') ।

[प्रसूयति] ॥ न नुवति । 'गुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । ड्रु (वा० ३।२।१८०) । 'ननु प्रसूयेऽप्यनुनयेऽनुजानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे' (चापि) ननु इति विद्वत् [१८८।३१-३२] ।

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनारथपि ।

'अपि' के निन्दा, समूह (भी), प्रश्न, शङ्का, सभाचना, दृष्टप्रश्न, आक्षेप, युक्त पदाथ (वस्तु) ८ अर्थ है । ('क्रमश उदा०—१ अपि सिद्धयपलाङ्घम्, २ खिय पालय पुत्रमपि, ३ अपि गच्छसि गृहम्, ४ अपि प्रसिद्धुःस्था नृपति, ५ पर्वतमपि शिरसा भिन्नात्, ६ अपि क्रियाथ सुलभ समिःकुडा जलान्यपि स्नानविधिचमामाण त । अपि स्वशक्त्या तपसे प्रवर्तसे—' (कु० सं० ५।३३), ७ अपि गृहीया चेदम्, ८ सर्पियोऽपि स्यात्, ') ।

[गहति] ॥ न पियति । 'पि गतो' (तु० प० अ०) । विवप् (३।२।१७८) । आगमशास्त्रयानित्वत्वान्' लुक् । अपि सभावनान्प्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चय । तथा युक्तपदार्थ च कामचारक्रियामु च इति विश्व [१८८।३९] ।

उपमाया धिक्ल्पे वा

'वा' क उपमा, विकल्प, समूह ३ अर्थ है । ('क्रमश उदा०—१ सर्पे वा क्रुद्ध सर्प इव क्रुद्ध इत्यर्थ, २ यवर्षादिभिर्वा यजेत, ३ सा वा शम्भोस्तदीया वा मृतिर्जलमयी मम, (कु० सं० २।६०), न वृताया मृतिरित्यर्थ, ') ।

[उपति] ॥ वाति । वा गत्यादौ (अ० प० अ०) । विवप (३।२।१७८) । वा स्याद्विकल्पोपमयोवितर्क पादपूरणे । समुच्चय च (इति मेदिनी) [१८५।७४ ७५] । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवाथ च समुच्चय इति विश्व [१८९।१०] ।

समि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

'सामि' के आधा, निन्दित २ अर्थ है । ('क्रमश उदा०—१ सामि सभोलिताची, २ सामि कृतमकृत स्यात्, ') ।

१ आगमशास्त्रमनित्यम् इति परिभाषे-दुशेखर * [१४]

२ विश्वे —पदार्थेषु— इत्येष पाठ

[सेति] ॥ नामयति । 'साम मा-स्वप्रयोगे' (तु० उ० से०) । 'अथ ह' (उ० ४।१३८) । ['सामि निन्दा-द्वयोर्यतम्' इति मेदिनी १८३।५५] ।

अमा सह समीपे च

'अमा' के साथ, निकट २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ पुत्रेणामा सुदुक्ते' सरेत्यर्थ, २ अमा भवोऽमास्य, ') ।

[एति] ॥ न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । विवप् (३।२।७६) । सहाय्ये । ['अमा सहाय्यान्तिकयो' इति विश्व, १८९।४३] ।

क चारिणि च मूर्धनि ।

'कम्' से पानी, शिर, मुण्ड ३ अर्थ है । ('क्रमश उदा०—१ कञ्ज कमलम्, २ कञ्जा वेशा, ३ कयु, ') ।

[कमिति] ॥ कम्पते । कमु कान्तौ' (म्वा० अ० म०) । णिङ्भाव विच् (३।३।७५) । कमु शिर सुल्लवा रिपु इति विद्वत् [१८९।४६] । कमु पादपूरणे तीये [मस्तके च सुतेऽपि च] (इति मेदिनी) [१८३।५२] । इवेत्यमर्थयोरेवम्

'एवम्' के सहज, इस तरह, उपदेशादि, निर्देश, निश्चय, स्वीकार ६ अर्थ है । ('क्रमश उदा०—१ अग्निरेव द्विजोऽग्निरित्यर्थ, २ एव वादिनि देवर्षो- (कु० सं० ६।८४), ३ एवमधीव्य, ४ एव तावत्, ५ एवमेतत्, ६ एव कुर्म, ') ।

[इति] ॥ 'ए' एथ वमति । डुवम् उद्वरणे (म्वा० प० से०) । विच (३।२।७५) । एव प्रकारोपमयोऽङ्गीकारेऽवधारणे इति धरणि । [एव प्रकारे स्यादङ्गीकारेऽवधारणे इति मेदिनी, १८३।५६] ।

नून तर्कैर्धनिश्चये ॥ २५० ॥

'नूनम्' के तर्क, अर्थका निश्चय २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ नून शर-फुल्हा हि काशा, २ नूनं हन्तास्मि रावणम्, ') ।

[विवति] ॥ नुवा स्तुत्या नमति । विच (३।२।७५) । [नून तु निश्चिते तर्के स्मरणे वावयपूरणे' इति मेदिनी, १८३।६०] ।

तृष्णीमर्थे सुखे जोषम्

'जोषम्' के मौन (सुप रहना), सुख २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ 'जोषमास्व' मौनमास्वेत्यर्थ, २ जोष मास्ते जितेन्द्रिय, ') ।

[विवति] ॥ जुषते । 'जुष तृती' (कु० उ० से०) ।

बाहुलकादम् । 'जोषं सुषे प्रसतायां तूष्णीतद्घनयोरपि'
(इति मेदिनी) [१८३।५९] ।

किं वृच्छायां जुगुप्सने ।

'क्रिम्' के प्ररन, निन्दा २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—
। किंकोपि ? , २ स किंस्वहा साधु न शास्ति योऽपि पं
(क्रिा० १।५),') ।

[किमिति] ॥ कृयते, कवनम् वा । 'कु सन्दे' (अ०
५० ब०) । बाहुलकादम् । कायते (भा० ५० ब०)
विमि (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कुत्साया वितर्कं च
निषेधप्रत्ययोरपि' (इति मेदिनी) [१८३।५९] ।

नाम प्रकाश्यसभाव्यक्रोधोपगममुत्सने ॥ २५१ ॥

'नाम' के प्राकार्य (प्रकट, नाम, सज्ञा), सभावनाके
शेष, क्रोध, द्वेषपूर्वक स्वीकार करना, निन्दा, शूटा, विस्मय
अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ हिमालया नाम नगरिभ-
रातः (कु० सं० १।१), २ कथ भविष्यति सरारो नाम, ३
समापि नाम रावणस्य नरवानरैर्मृत्युः, ४ शत्रोः सकाशाद्
पृथानि नाम, एवमस्तु नाम, ५ को नामाय प्रलपति मे
विगतः समायाम्, ६ दृष्टेऽधरे रोदिति नाम तन्वी, ७ अन्धो
नाम निरिसारोऽहति,') ।

[नामेति] ॥ नामयति, नामयते वा । 'णम प्रहृत्वे'
(भा० ५० ब०) । 'अन्धेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति ह । 'नाम कोपेऽभ्युपगमे' विरमये स्मरणेऽपि च ।
'समाभ्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेऽपि' द्ययते (इति मेदिनी) ।
[१८३।५२-५३] । सभाव्य = सभावना ।

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

'अलम्' के भूषण, काफो, शक्ति, मना करना, व्यर्थ ५
अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ अलदृक्तां कन्यां प्रयच्छेत्, २
'अलमस्यस्य धने' बहिःस्थानं, ३ अलं मञ्जो मञ्जाय, ४ अल-
मविप्रसन्ने, ५ अलं महीपाल तव भ्रमेण—(रसु० २।३४),
.....') ।

[एति] ॥ अलति । 'अल भूषणादी (भा० ५०
ब०) । बाहुलकादम् । 'अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु निर-
पंके । अल सक्तो च निदिष्टम्' इति विश्व [१९०।५८] ।

हुं वितर्कं परिप्ररने
'हुम्' के वितर्क, प्ररन, भय, डराना, अनिच्छा ५ अर्थ हैं ।

('क्रमशः उदा०—१ हु पयो हु मृगगृह्णा, २ हुं वेवदन्तोऽयम्,
३ हु राक्षसोऽयम्, ४ हुं निर्हृजः, ५ हुं हु मुञ्च माम्,') ।

[हुमिति] ॥ हूयते । 'हु दानादी' (जु० ५० ब०) ।
बाहुलकादम् : ['हुम् मृतावप्यपाकृती' इति मेदिनी
१८३।५५] ।

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

'समया' के समीप, बीच २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—
१ समयो ग्राम नदी, २ 'ग्राम समयोऽस्ते' ग्रामस्य इत्यर्थः,
.....') ।

[सेति] ॥ समेति । 'इप् गतो' (अ० ५० ब०) ।
'प्रा समिग्निकपिभ्याम्' (उ० ४।१७५)

पुनरप्रथमे भेदे

'पुनः' के फिर, भेद (विशेष) २ अर्थ हैं । ('क्रमशः
उदा०—१ पुनरागतः, २ कि पुनर्ब्राह्मणः पुण्यं भक्ता राज-
र्यथस्था (गीता १।३),') ।

[प्विति] ॥ पनते । 'पन स्तुती' (भा० ४।०
से०) । बाहुलकादम्, अ(कार) स्योकार । 'पुनर-
प्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च'
(इति मेदिनी) [१८४।७२] ।

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

'निः' के निश्चय, निषेध, २ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—
१ निष्पन्नं कार्यम्, निरुक्तम्, २ निर्धनो वणिकः,') ।

[निरिति] ॥ नृणानि । 'नृ नये' (क्रधा० ५० से०) ।
विश्व (३।२।१७८) । 'ऋत् इत्-' (उ० १।१००) ।
'निनिश्चये क्रान्ताद्यर्थे निनि शेषनिषेधयो' इति विश्व ।
[१९१।५९] ।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटानामिके पुरा ॥ २५३ ॥

'पुरा' के प्रबन्ध, बहुत दिन पहले, आगेवाला निकटका
समय ३ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ 'पुराधीयते' निरन्त-
रमपाठीदित्यर्थः, २ पुरा भवं पुरातनम्, ३ 'गच्छ पुरा देवो
वर्षति' सममन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः,') ।

[स्यादिति] ॥ प्रबन्धे = अविच्छेदने क्रियाकरणे ।
पुरति । 'पुर अग्रमने' (तु० ५० से०) । बाहुलकाद्
कः । 'पुरा पुराणे निकटे प्रवन्धातीतभाविवु' (इति
मेदिनी) [१८४।६९] ।

१. 'कामेऽभ्युपगमे—' इति पाठान्तरम् ।
२. '—विकल्पेऽपि च—' इति मेदिनीपाठ ।

१. दृढमेव वचनं विश्वे (१९०।५४), मेदिन्या (१८४।
६५) च लभ्यते ।

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

'ऊररी, ऊरी, उररी' ३ के विस्तार, स्वीकार २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ 'ऊररीकृत्य, ऊरीकृत्य, उररीकृत्य वा पठ' विस्तारार्थं, २ 'ऊररीकृत्य, ऊररीकृत्य, उररीकृत्य घाऽङ्गा गच्छति' स्वोक्त्य गच्छतीत्यर्थं, ...) ।

[विति] ॥ ऊरवे । 'ऊयी तनुमताने' (भ्वा० प्रा० म०) । बाहुलकाद्रीक, रीक् च । वयते (भ्वा० उ० घ०) । ररीक् । सप्रभारणम् (६।४।११) । ऊररी चोररी चोररी विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् इत्यजय । ['उरयूह्यूररी च विस्तारङ्गीकृतौ त्रयम्' इति मेदिनी, १८४।७१] ।

स्वर्गे परे च लोके खरू

'ख' क स्वर्ग, परलोक २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ 'खलोवलोवेतरदुर्भानि' (नैपथ्यच० ३।१६), २ स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्र परमभक्ति, ...) ।

[स्वग इति] ॥ पर' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । रवु सन्धोपतापयो' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२। ७५) [स्व स्वगपरलोकयो' इति विश्व १९०।५५] ।

घातांसभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

'किल' के वार्ता, सम्भावनाके योग्य, हेतु, झूठा, अस्वचि ५ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ जघान कस किल वासुदेव, अजुंन किल विज्ञेयते कुरुन, ३ स किल कविरैवमुक्तवान्, ४ गोत्रस्खलित किलाश्रुतं कृत्वा, ५ त्व किल योऽस्यसे, ...) ।

[वार्तेते] ॥ किलति । 'कील श्वत्ये' (तु० प० से०) । इगुपथ— (३।१।१३५) इति क । किलशब्दस्तु वार्ताया समाख्यानुनयार्थयोः' इति विश्व [१९१।६१] । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेष [३।३।४६७] ।

निषेधावाक्यालंकारे जिज्ञासाभुनये तलु ।

'खलु' के निषेध, वाक्यालंकार, जिज्ञासा, अनुनय ४ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ 'खलु रुदित्वा' रोदन माकुर्वन्त्यर्थं, २ पुनःखलवाहु, ३ स खल्वधीते शब्दशास्त्रम्, ४ न खलु न खलु मुग्धे साहस कार्यमेतत् (नागानन्द० २।१०), ...) ।

१ उक्तमेदिनीवचनात् 'उररी'ति ह्रस्वोकाराद् ऊरूरी' इति मध्यह्रस्वोकारवानपि इति बोध्यम् । तथा 'ऊर्यूरी चाप्युभौ शब्दौ विस्तारेऽङ्गीकृतावपि' इति मेदिनी (१८४। ६६) वचनात् 'उरी' ह्रस्वोकारादिदीर्घान्तोऽपि । एव च 'उररी, ऊरी, ऊररी, ऊररी, उरी' इति पञ्च शब्दा बोध्या ।

[नीति] ॥ खलति । 'खल सचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । 'खलु स्याद्वागवभूपाया जिज्ञासाया च सात्त्वने । बोध्यामाननिषेधेण पूरणे पादवाक्ययो' (इति मेदिनी) [१८४।७३] ।

समोपोभयत शीघ्रसान्त्व्याभिमुखेऽभित ॥ २५५ ॥

'अभित' के समीप, दोनों तरफ, शीघ्र, सात्वत्य, सामने ५ अर्थ हैं । ('क्रमशः उदा०—१ 'वारागसीमभितो गङ्गा' समीप इत्यर्थं, २ अभित वृक्ष चामरी, ३ 'अभितो गच्छ' शीघ्रमित्यर्थं ४ 'व्याप्नोःवभितो रज' सर्वत इत्यर्थं ५ आपनन्तमभितोऽरिमपरयत्, ...) ।

[समिति] ॥ 'पथभ्रया च' (५।३।१) इत्यभि-
सन्धात्तसिल् । ['अभित शीघ्रवाक्यसमुलोभयतोऽन्तके' इति विश्व १९१।६७, मेदिनी १८६।८३ च] ।

नामप्राकाशययोः प्राहुः

'प्राहु' क नाम, प्रकट २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ विष्णोर्द्वेष प्राहुभावा दश नामानोऽर्थं, २ प्राहुर्भवति, ...) ।

[नामति] ॥ प्रादेति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । आगमशास्त्रयानित्यत्वात् नुम् । प्राति वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । नामशब्दाद्ये । ['प्राकाशये सम्भवे प्राहु' इति शाश्वत, ८०३] ।

मिथोऽन्योन्य रहस्यपि ।

'मिथ' के परस्पर, एकान्त २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ वसिष्ठकौण्डिन्यसत्रावरुणाना मिथो न विवाह, २ मिथो मन्त्रयते, ...) ।

[मीति] ॥ मेयति । 'मयू सगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पूषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्व । बाहुलकाद् । त-नेणोभयमिह निदिष्टम् । अन्यो ऽयार्थे । ['मिथोऽन्योन्य रहस्येष्वे च' इति मेदिनी १८६। ८३] ।

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थ

'तिर' के छिपना, तिर्छा २ अर्थ हैं । ('क्रमश उदा०—१ इति व्याहृत्य विबुधानिश्चयोनिस्तरोद्वे (कु० स० २। ३२), २ तिरोगच्छति भास्कर, ...) ।

[तीति] ॥ तरति । त् [प्लवत्तरणयो] (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'कचिद-
धवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिविधिते' इति [परि० शो ५९] गुणविषये इत् । [तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे' इति विश्व १९२।६८, शाश्वत ८०४, मेदिनी १८५।८२ च] ।

हा विपादशुर्गिणु ॥ २५६ ॥

'हा' के विपाद, शोक, दुःख ३ अर्थ हैं । (क्रमशः उदा—
१ हा गतो रमणीयः कालः, २ हा वनं गतो रामचन्द्र, ३ हा
होतुस्मि मन्दभाग्यः, ...) ।

[हेति] ॥ जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प०
अ०) । विवप् (३१२।१७८) । 'हा' विपादे च शोके च
कुम्भापु वार्यवोरपि' (इति मेदिनी) [१८६।८६] ।
अहहेत्यदभुते खेदे

'अहह' के अदभुत, खेद २ अर्थ हैं । (क्रमशः उदा—
१ अहह बुद्धिप्रकर्षो नृपालस्य, २ अहह हता विधवा बाला,
...) ।

[अहेति] ॥ अहं जहाति, जिहीते वा । [ओ-]
'हाक्' [त्यागे] (जु० प० अ०) । [ओ-] 'हाङ्' [गतो]
(जु० अ० अ०) । 'अग्नेभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । पुषोदरादिस्वात् (६।३।१०९) मतोप ।
'—अह्ना दीर्घान्तमपि—' इति मुकुट । तत्र विवप् (३।
२।७६) बोध्य । 'अहहेत्यदभुते खेदे पत्रिवलेनप्रहर्षणे ।
संशयनेर्षण' (इति मेदिनी) [१८६।९३] ।

हि हेताद्यधारेणे ॥ २५७ ॥

'हि' के हेतु, निश्चय २ अर्थ हैं । (क्रमशः उदा—
१ अनिरश्रासित धूर्तो हि दृश्यते, २ चन्द्रो हि क्षीनत्यः, ...) ।

विशेष—'नामार्थे अव्यय' शब्दोंके अव्ययमात्र होनेसे
अन्य प्रकरणोंके समान ('अव्यय') इस तरह प्रत्येक शब्दोंके
षाट् नहीं लिखा गया है, अतः ३।३।२३० से ३।३।२५७ तकके
प्रत्येक शब्दोंको 'अव्यय' समझना चाहिए ।

[हीति] ॥ हि नोति । 'हि गतो' (स्वा० प० अ०) ।
क्त् (३।२।७५) । सज्ञापृथक्त्वाद्गुणभावात् । विवपि
(३।२।७८) तुगभावो वा । 'हि पादप्रुरयो हेतो विशेदे-
प्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च सभ्रमासूयगारिणि । हीं
दुष्टहेतावाह्यतातो विपादे विम्वयेऽपि च' (इति मेदिनी)
[१८६।८६-८७] । तत्र पुषोदरादिस्वात् (६।३।१०९)
धीर्ष । एषु सञ्ज्ञे भावे वा प्रत्यया बोध्या ।

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥ ३ ॥

अथाव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, (+ आद्य शब्दसे—चिरणे,
चिरान्, चिरम, चिर) ३ का 'द्वैर' अर्थ है ।

१. अस्मिन्नानार्थवर्गे ग्रन्थकृता 'तु हि' के 'इयदिशब्दे-

[चीति] ॥ चिरमयते । 'अय गतो' (स्वा० अ०
से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ चिरा रा-
त्रय । 'अच्प्रत्ययवचन—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति
योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्य' (३।२।१)
॥ (२) ॥ * ॥ चिरमस्थिति । 'अमु श्लेषते' (दि० प०
से०) । ष्यत् (३।१।१२४) । सज्ञापृथक्त्वाद्गुणभावात् ।
पक्त्व्यादि (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥ * ॥ आद्यपदेशे
'चिन्म्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । विरोधार्थो
येषाम् ॥ * ॥ श्रीणि 'दीर्घकालस्य' ।

मुहुः पुनःपुनः अश्वत्थभीक्षणममकृत्समाः ॥ १ ॥

मुहुः, पुनः पुनः, दारवत्, अभीक्ष्णम्, असकृत् ५ का 'वार-
वार' अर्थ है ।

[मुहुर्ति] ॥ मोहनम् । 'मुह वेवित्ते' (दि० प०
अ०) । बाहुलकाद्गुम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'निदयोस्त्वयो'
(८।१।४) इति पुन शब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ यश्च-
ति । 'यश्च लुनगतो' (स्वा० प० से०) । बाहुलकाद्गुम् ॥
(३) ॥ * ॥ अभि क्षणीति । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) ।
बाहुलकाद्गुम् । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः
॥ (४) ॥ * ॥ न सकृत् ॥ (५) ॥ * ॥ सम्यक्तुल्यायां ।
अज्यस्तु अभीक्षणशब्दप्रत्ययमव्याह—'अभीर्णं तु पीन-
पुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वार
वार शश्वदर्थे वार' (वारेण शेष्यते' इति त्रिकाण्डशेष [३।
४।३] । पञ्च 'पीन' पुन्यस्यार्थस्य' ।

स्नागटित्यञ्जसाहायत्राङ्मड्ङुसपदि हुते ।

साक, टटिति, अजसा, अहाय, ट्राक्, मड्ङु, सपदि ७ के
'झटपट, तस्काल' अर्थ है ।

[स्नागिति] ॥ 'से' पाके' (स्वा० प० अ०) । सं-
दादि (वा० ३।३।१०८) । स्नागिति । 'अक कुटन्नाया
गती' (स्वा० प० से०) । विवप् (३।२।७५) (१) ॥ * ॥ 'झट
पटपाते' (स्वा० प० से०) । संदादि (वा० ३।३।१०८)
झटपेति । 'इन् [गतो] (अ० प० अ०) । क्त् (३।२।७५)
॥ (२) ॥ * ॥ अञ्जन्म् 'अञ्ज व्यत्ययादी' (क० प० से०) ।
'कृत्यत्पुटो (कृतो) बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति ।
पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । अञ्जं स्थिति, सागति वा । 'पो-

रभीष्टा तदतिरिक्ता हैम भेदिनी विव्वकोप-नानार्थ-
त्नमाकादिकोपसम्मतशब्दार्था ययामभवमुदाहरणयुक्ता,
अत्र 'प्रकाश' व्याख्यायां निर्दिष्टा । विस्तरमिषा अप्रतिष्ठा
अर्थास्तुदाहरणानि च विशेषनिजासबोध्यत्र पश्यन्तु ।
१. 'था पाके' इत्यस्य तालव्यादितया चिरत्यमेतत् ।

ऽन्तवर्गिण' (दि० प० अ०) । वै क्षये' (श्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विवप (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥ * ॥ ह्ययनम् । 'ह्लृळ अपनयने' (श्र० आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घष् (३।३।१८) । पुषोदरादि [६।३।१०९] त्वाद्दृश्य य । ततो गजममास [३।३।६] ॥ (४) ॥ * ॥ सपद्यते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पुषोदरादि-त्वाच् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोप । (५) ॥ * ॥ द्राति । द्रा कुत्साया गतो' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् क । (६) ॥ * ॥ मज्जति । 'दुषारो शुद्धे' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सु । 'मस्जिनशो-' (७।१।६०) इति नुप् । 'स्को-' (८।२।२९) इति सलोप ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त तत्क्षमार्थस्य' ।

बलयत्सुण्टु किमुत् स्वत्यतोव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलवत्, सुष्ट, किमुत्, सु, अति, भतीव ६ का 'अतिशय' अर्थ है ।

[बलेति] ॥ बलमस्यास्ति । मनुप् (५।२।१३६) । (१) ॥ * ॥ सुतिष्ठति । 'अपटु सुप् स्य' (उ० १।२।५) इति कु ॥ (२) ॥ * ॥ कि च तद् उत च ॥ (३) ॥ * ॥ सूपते । पु [प्रमवैदवर्षयो] (श्वा० प० अ०) । विवदि (३।२।७८) तुगभाव । डु (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥ * ॥ अतति । इट् (उ० ४।१।१८) ॥ (५) ॥ * ॥ अति च इव च ॥ (६) ॥ * ॥ पट अतिशयस्य' ।

पृथग्विधान्तरैर्णेतं हिम्बु नाना च वर्जने ।

पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिम्बु, नाना ६ का वर्जनं' (विना) अर्थ है ।

[प्रति] ॥ पर्वयति । पुष प्रक्षेपे' (पु० प० स०) । बाहुलकात् क् क् ॥ (१) ॥ * ॥ विमज्ज्या नानाशो न सह' (५।२।२७) इति निषेधाघाद्विष्णोऽन्ता ॥ (२) ॥ * ॥ अन्तरेण । इषो ण ॥ (३) ॥ * ॥ ऋतोपते । 'ऋति' शीघ्र [३।२।२९] । तत् केप्रथय ॥ (४) ॥ * ॥ हिनीति । 'हि गतो' (श्वा० प० अ०) । रुक् प्रत्यय ॥ (५) ॥ * ॥ नखो 'विनञ्भ्याम्—' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्यय ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'वर्जने' ।

१ बवचिन् 'गतो' इति पाठ ।

२ सि० की० 'प्रथे कित्सम्प्रसारण च' (उ० १। १।७) इति सूत्रेण 'पृषक्' शब्द साधित ।

यत्तद्यत्तततो हेतो

यत् तत्, यत्, तत्, (येन तेन) ४ का 'कारण' अर्थ है । [यदिति] ॥ यच्छति । यम उपरमे' (श्वा० प० अ०) । विवप (३।२।७८) । गमादीना ववो' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोप । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ ततोति ॥ 'तनु विस्तार' (त० उ० से०) । विवप् (३।२।७८) । अनुनासिकलोप । (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ यस्मात् तस्मात् यत्तद्भ्याम् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (१।३।७) । त्वाद्यत्त्वम् (७।२।१०२) । (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'हेतो' ।

असाकच्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥

चिच्, चन २ का 'असाकच्य' (असम्पूर्णाता) अर्थ है ।

[एति] ॥ चेतति । चितो सजाने' (श्वा० प० से०) । विवप् (३।२।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ चनति । 'चन शब्दे' । () । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ [द्वे] 'असक्क्षार्थस्य' ।

कदाचिच्चान्तु

कदाचित्, ज्ञानु २ का 'कमी' अर्थ है ।

[केति] ॥ कदा च चिच्च, अन्तयो समाहार ॥ (१) ॥ * ॥ जायति । 'जे दामे' (श्वा० प० अ०) । बाहु-लकात्तुम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कस्मिञ्चित्काले' ।

सार्धं तु साक सत्रा समं सह ।

सार्धम्, साकम्, सत्रा, समम्, सह (सञ् = सञ्चुप्) ५ का 'साध' अर्थ है ।

[सार्धमिति] ॥ ऋष्यति । 'ऋषु बुद्धो' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कम् । सह ऋध वर्धनम् । 'सहस्य स' (६।३।१८) इति स ॥ (१) ॥ * ॥ सह अकनम् । अम् प्रत्यय । 'सहस्य—' (६।३।७८) इति सादेश । 'आभी-द्वष्ये णमुल्—' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ सह प्रायते । विवप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥ * ॥ समति । 'वम वैवलब्धे' (श्वा० प० से०) । अम् ॥ (४) ॥ * ॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ 'सजुप्' शब्दोऽप्यव ॥ * ॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम

प्राध्वम् १ का 'अनुकूलता' अर्थ है ।

[एति] ॥ प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (श्वा० प० से०) । डम्प्रत्यय । 'प्राध्व तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि वध्वने' () । ['प्राध्व नञ्आनुकूलयो' इति विश्व', १८।५।४६] ॥ (१) ॥ * ॥

व्यर्थके तु वृथा सुधा ॥ ४ ॥

वृथा, सुधा २ का 'व्यर्थं' अर्थ है।

[अर्थेति] ॥ व्रियते । 'वृद्' [सभक्तौ] (कघा० बा० से०) । 'वृद्' [वरणे] (स्वा० उ० से०) । पाक् । 'वृथा वन्त्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) [१८१।३७] । (१) ॥ * ॥ मुह्यति । काप्रत्यय । प्रपेदरादित्वात् (६। ३।१०९) ह्रस्व षः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'व्यर्थके' ।

आहो' उताहो किमुत विचल्पे कि किमुत च ।

'आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत ५ का 'वितर्कं करना, विचल्प' अर्थ है।

[आहो इति] ॥ आहन्ति । होप्रत्यय ॥ (१) ॥ * ॥ उत च आहो च, अनयो समाहार (२) ॥ * ॥ किम् च उत च, अनयो समाहार । (किमुनातिशये प्रश्ने विचल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्व) [१८७।१७] ॥ (३) ॥ * ॥ कानम् । 'कं दादरे' (स्वा० प० अ०) । 'काय-तेहिमि' (उ० ४।२५८) ॥ (४) ॥ * ॥ किम् च उ च । 'किमु र्भमावनायां स्याद्विमर्शं चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) [१८३।५३] ॥ (५) ॥ * ॥ ('उत प्रश्ने वितर्कं च उताप्यर्थविकलायो' इति विश्व.) [१८७। १७] ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'वितर्कान्मय' ।

तु हि च रम ह वै पादपूरणे

तु, हि, च, रम, ह, वै ६ 'श्लोकके चरणको पूरा करनेमें प्रयुक्त होते हैं।

[स्विति] ॥ तुदति । डु (वा० ३।२।१००) ॥ (१) ॥ * ॥ हिनोति । विवपि तुगभाव ॥ (२) ॥ * ॥ चनति, चिनोति वा । 'अन्वेष्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति ह् ॥ (३) ॥ * ॥ स्मयते । 'मिम्ह ईषद्वमने' (स्वा० अ० से०) । ङः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥ * ॥ इति । ह् (वा० ३।२।१०१) । ('ह् स्यात्संघोधने पाद-पूरणे च विनिर्गहे । नियोगे च क्षिपाया स्यात्कुत्मायामपि ह्यप्येते' इति मेदिनी) [१८६ ८५] ॥ (५) ॥ * ॥ वाति । हे. ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'श्लोकचरणपूर्णतायाम्' ।

पूजने स्वतो ॥ ५ ॥

सु, अति २ का 'पूजा, चढ़ाई' अर्थ है।

[पूजेति] ॥ सवति । 'पु गतो (प्रसवैश्वर्ययो)' (स्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजाया

१. 'अहो विगर्ष आश्वर्यं विपादकृष्णायेयो' इति नानार्थरत्नमाला (२६-२०) चचनाद्'आहो' ह्रस्वाधिरपि । ८० अ०

भृत्वायेऽनुमतिकृच्छसमृद्धिपु' इति मेदिनी) [१८१।७९] ॥ (१) ॥ * ॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'पूजने' ।

दिवाहोति

दिवा १ का 'दिनमें' अर्थ है।

[दिवेति] ॥ दीभ्यन्त्यत्र । काप्रत्यय ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नि = दिवसे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानता दर्शयति ।

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दोषा, नक्तम्, २ का 'रातमें' अर्थ है।

[अथेति] ॥ दुप्यन्त्यत्र । 'दुप वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः । (दोषा रात्रिमुक्ते गणावज्ञानव्यय-मप्यसौ' इति विश्व) [१९१।६४] ॥ (१) ॥ * ॥ नञ्जति । 'अोनम्जी ओडे' (तु० प० से०) । तमु प्रत्यय ॥ (२) ॥ * ॥ रजनोऽरात्रौ इत्यर्थे ।

तिर्यगर्थे साचि' तिरोऽपि

साचि, तिरः २ का 'तिर्ङ्ग' अर्थ है।

[तिरिति] ॥ मचनम् । 'पच समवाये' (स्वा० प० से०) । 'इज्जादिभ्य.' (वा० ३।३।१००) ॥ (१) ॥ * ॥ तरणम् । 'तु [प्लवननतरणयो]' । अमुन् (उ० ४।१।८९) । 'ववचिदपवादनियये-' इतीर् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'तिर्यगर्थे' ।

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाट्, प्याट्, अङ्ग, हे, है, भोः ६ का 'सम्बोधन' (पुकार-रना, बुझाना) अर्थ है ।

[अथेति] ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (स्वा० प० से०) । णिजन्त । विवप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्यायते । 'प्येह वृद्धौ' (स्वा० प० अ०) । ट् प्रत्यय ॥ (२) ॥ * ॥ अङ्गति । 'अभि गतौ' (स्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥ (४) ॥ * ॥ हन्ति । डे प्रत्ययः ॥ (५) ॥ * ॥ भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । वाहलकाडोष् ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'संबोधनार्थकाः' ।

१. वभिर्भुजि. पचिः साचिः—' इति वैजयन्ती (पृ० १० पं० २५) दचनात् 'तिर्यक् साचिः—' इति (अभि० चि० ६।१५१) हैमोन्तेश्च 'साचिः' इति स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

समया निकषा हिम्क् ।

समया, निकषा, हिष्क् ३ का 'समीप' अर्थ है ।

[समेति] ॥ समयनम् । 'आ समिण् निव पिभ्याम्' (उ० ४।१।७५) । 'सययान्तिकमध्ययो' (इति मेदिनी) [१८४।६५] ॥ (१) ॥ * ॥ निकषणम् । पूर्ववत् । निकषान्तिकमध्ययो' (इति मेदिनी) [१८५।७९] ॥ (२) ॥ * ॥ हिनोति । इष्क् प्रत्यय । 'हिष्क मध्यं विनार्थं च' इति रुद्र । 'हिष्कनुवत् च सामोप्ये' इत्यमर-माळा ॥ (३) ॥ * ॥ शीणि 'सामीप्ये' ।

अतर्किते तु सहसा

सहसा १ का 'एकाएक' अर्थात् अतर्कित (विना विचार किञ्चे) अर्थ है ।

[एति] ॥ सहते । 'सह मर्षणे' (श्वा० आ० अ०) । असा प्रत्यय ॥ (१) ॥ * ॥ अतर्किते=अवि-चारिते । ['सहसा शून्यहेतुके । सद्योऽर्थोऽपि' इति नाता-धरतन्माला, प० २६३५-२६३६] ।

स्यासुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पुर, पुरतः, अग्रतः ३ का 'आगे, पहले' अर्थ है ।

[स्यादिति] ॥ पूर्वस्मिन् । 'पूर्वांशशवरानामसि पुरधवचैपाम्' (५।३।३९) ॥ (१) ॥ * ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुलकादतुक् ॥ (२) ॥ * ॥ अग्रे । आधादित्वात् (वा० ५।४।४४) तपि ॥ (३) ॥ * ॥ त्रय 'अग्रार्था' ।

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्घोषट् षपट् स्वधा ।

स्वाहा, श्रौषट्, षोषट्, षपट्, स्वधा, ये ५ 'देवताओंकी हविष्य देनेमें' प्रयुक्त होते हैं, (इनमें 'स्वाहा' शब्द देवो-देश्यसे हविष्य देने (हवन करने) में तथा 'स्वधा' शब्द 'पितरोंको कन्य देनेमें' प्रसिद्ध है) ।

[स्वेति] ॥ स्वादवेऽनेन । 'स्वाद आस्वादने' (श्वा० आ० से०) । आ प्रत्यय । पृथीदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य ह् । सुप्ठु आ हूपतेऽनेन वा । डा प्रत्यय ॥ (१) ॥ * ॥ श्रुमते, अनेन वा । 'श्रु श्रवणे' (श्वा० प० से०) । बाहुलकाद्धोपट् ॥ (२) ॥ * ॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (श्वा० उ० अ०) । षोषट् ॥ (३) ॥ * ॥ षपट् च ॥ (४) ॥ * ॥ स्वचतेऽनेन । 'ध्वद आस्वादने' (श्वा० प० से०) । आ प्रत्यय । पृथो-दरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य घ ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च 'देव[प्रभृति] हविर्दाने' ।

किञ्चिदीपन्मनागल्ने

किञ्चित्, ईपत्, मनाक् ३ का 'धोका' अर्थ है ।

[निमित्ति] ॥ विम् च चित् च अनयो समाहार ॥ (१) ॥ * ॥ ईपणम् । 'ईप गत्यादी' (श्वा० प० से०) । अत् प्रत्यय ॥ (२) ॥ * ॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक् प्रत्यय ॥ (३) ॥ * ॥ श्रीणि 'अल्पे' ।

प्रेत्यासुर भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रेत्य, असुर २ का 'दूसरे जन्ममें' अर्थ है ।

[प्रेत्येति] ॥ प्रकर्मण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । त्वा प्रत्यय (३।४।२२) । 'समासे-' (७।२।३७) इति त्यदादेश । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ अमुष्मिन् । अदस 'सप्तम्यारण्य' (५।३।१०) ॥ (२) भवान्तरे=जन्मान्तरे ।

य चा यथा 'तथैवेवं साम्ये

य, चा, यथा, तथा, एव, एवम् ६ का 'समानता' (उपमा, सादृश्य) अर्थ है ।

[वेति] ॥ वाति । वान वा । इ (वा० ३।२।१०१) । वचित् 'वत्' इति पाठ । स तु न युक्त । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठित । सादृश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमू-हादिपर्यायेष्वण्युवादीनामपाठात् । 'व प्रथेत्सि जानीया-दिवार्यं तु तदन्तरम्' इति मदिन्या [१५७।१] दिसमनेश्च ॥ (१) ॥ * ॥ विवपि (३।२।१७८) तु वा ॥ (२) ॥ * ॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने धात्' (५।३।२३) विभ-क्तित्वात् (५।३।१) त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ अयनम् । 'इण्योभ्या वत्' (उ० १।१।२२) । ('एवोपम्ये परिधवे ईपदर्थेऽवधारणे' इति हैम) [परि० वा० ५५] ॥ (५) ॥ * ॥ 'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलवाद्धम् ॥ (६) ॥ * ॥ पट् 'साम्ये' ।

अहो ही च विस्मये ।

अहो, ही २ का 'आश्चर्य' अर्थ है ।

[अहो इति] ॥ अहानम् । 'ओहाङ् गतो' (जु० आ० अ०) । हो प्रत्यय ॥ (१) ॥ * ॥ हननम् । बाहुलका-द्धो ॥ (२) ॥ * ॥ अद्भुते । द्वे 'विस्मये' ।

१. 'वद्वा यथा तथेवेवं' इति स्वामिसमत पाठ ।
२. 'भवति विधिहताना हो विचित्रो विपाक' इति (सिधु० ब० १।१।६४) लक्षणादीर्घान्तोर्वा 'हो' शब्द ।

मीने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तूष्णीम्, तूष्णीकाम् २ का 'सुप. मौन' अर्थ है ।

[मोन इति] ॥ तोपणम् । 'सुप तुष्टो' (दि० प० अ०) । बाहुकाश्रीम् । उपधाया क्त ॥ (१) ॥ • ॥ 'अकच्यकरणे' 'तूष्णीम. काम् वक्तव्य' (वा० ५।३।७१) । 'मिदचोऽप्यथापरः' (१।१।४७) ॥ (२) ॥ • ॥ 'मीने' ।

सद्यः सर्पादि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

सद्यः, सर्पादि २ का 'दृसी गमय' (अभी) अर्थ है ।

[सेति] ॥ समानेऽहनि । 'सद्य पक्ष्-' (१।३।२२) इति साधु ॥ (१) ॥ • ॥ संपद्यतेऽभिन्नु । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०६) मनोप ॥ (२) ॥ • ॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' ।

दृष्टया समुपजोयं चेत्यानन्दे

दिष्या, समुपजोयम् २ का 'आनन्द' अर्थ है ।

[बोति] ॥ देवानम् । संपदादि (वा० ३।३।१०८) । दिष्य स्तथायति । 'स्त्ये शन्दादौ' (भ्वा० प० अ०) । निवृ (३।२।१७८) । पत्वम् (८।२।३६) । 'दृष्ट्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्जशर्वं न । यद्वा-दिसति । अज्यादि २ (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥ • ॥ समुपजो-पणम् । 'जुषी प्रीतिसोवनयो' (तु० अ० से०) । अम्-प्रत्ययः ॥ • ॥ मुकुटस्तु—'सम्' 'उपजोयं' च—इति पठति । तत्र 'समु उपजोयं' (दि० प० से०) घातुणिजन्त । विच् (३।२।७५) । ऋणि 'कल्याणाय' ।

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरे, अन्तरा, अन्तरेण ३ का 'मध्य, बीच' अर्थ है ।

[एति] ॥ अन्तरेति । 'इण्' [गतो] (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥ • ॥ डाच् ॥ (२) ॥ • ॥ पारच् ॥ (३) ॥ • ॥ ऋणि 'मध्यस्थ' ।

प्रसह्य तु ह्यर्थकम् ॥ १० ॥

प्रसह्य ३ का 'हठ' (बलात्कारपूर्वक) अर्थ है ।

[प्रेति] ॥ प्रकर्वेण सोढ्वा । 'पह मर्पणे' (भ्वा० अ० अ०) । क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥

१. वचनमिदं वैजयन्त्या (२८८।१९) चापि लभ्यते ।
२. अज्यादयश्च' इत्युणादिसूत्रेण यमिति भावः ।
३. 'सुषे दिष्ट्योपजोयं क्षमेवमा परमे मते' इति वैजयन्ती (पु० २८८ श्लो० ३५) चापि मुकुटोक्त्या संगच्छते । कैचित्तु 'उपयोयम्' इत्यन्त.स्थवृत्तीयमाहः ।

(१) ॥ • ॥ हठोऽर्थो यस्य । ['प्रसह्य हठे' इति वैजयन्ती, २८८।३५] ।

युक्ते द्वे सांप्रसं स्थाने

सांप्रतम्, स्थाने २ का 'युक्त, उचित' अर्थ है ।

[ध्विति] । सप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । इम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घ ॥ (१) ॥ • ॥ स्थानस्य करणम् । स्थानसंबन्धात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥ • ॥ युक्ते = उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) [१८२।४६] द्वे 'युक्ते' ।

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभीक्षणम्, शश्वत् २ का 'भिरन्तर, छगात्तर' अर्थ है ।

[अभीति] ॥ अभीक्षणवनम् । 'शुणु तेजने' (अ० प० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अनेदीर्घ ॥ (१) ॥ • ॥ क्षयनम् । 'सस षुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्यय ॥ (२) ॥ • ॥ 'अनारते, निरन्तरे' ।

अभावे नहानो नापि

नहि, अ, नो, न ४ का 'नहीं' अर्थ है ।

[अर्भेति] ॥ नह्यति । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥ • ॥ नम्रोऽय-भकार ॥ (२) ॥ • ॥ नह्यति । डो ॥ (३) ॥ • ॥ डच् ॥ (४) ॥ • ॥ चत्वारि 'अभावे' ।

मासम मालं च वारणे ॥ ११ ॥

मासम, मा, अलम् ३ का 'मना करना' अर्थ है ।

१ 'अ श्रीकण्ठेऽप्यन तुल्याभावयो' (विश्वलो० पु० ४०६ श्लो० २) इत्यनेनाकारस्याभावाद्यर्थकतोरस्या धिग्नस्य मिदम् । 'अतएव अ स्यादाभावे स्वल्पायं विष्णावेप स्वनव्य-यम्' (अने० सं० परि० का० १) इति 'नञीपदर्थसाहस्ये-' (अने० सं० परि० का० १६) इति हैमवचनभ्यां तस्यैव 'अ स्यादाभावे-' (१८५।१) इति, 'नञ्भावे निषेधे च-' (१८६।१२) इति वचनाभ्यां, विश्वस्य 'अ शब्दः स्यादाभावेऽपि-' (१७८।२) इति 'नञ्भावे निषेधे च-' (१७९।१६) इति वचनाभ्यां च 'भेदिन्या 'अ नञ्' इत्यनयो. पुष्यकृपुष्यगुपा-दानं सगच्छते । अन्यथा अस्य नञोऽनारत्वे पूर्वस्थलेपु द्वयोः पुष्यगुक्तिर्यथा स्यात् । अत एव 'अ विप्र इव भावसे' इत्ये-तादावस्य' विप्रवन्न भावसे' इत्यर्थे स्वाम्याह । नञोऽका-रत्वे तु समासात्तिद्धिरन्यानुपपत्तिश्चेति दिक् ।

[मेति] ॥ 'मा च स्म च' अनयो समाहार ॥
(१) ॥ * ॥ मानम् । सपदादि (वा० ३।३।१०८)
(२) ॥ * ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (स्वा० प०
से०) । अम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि वारणे' ।

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेत्, यदि २ का 'पक्षान्तर' (यह या वह, अथवा)
अर्थ है ।

[पेति] ॥ चेतति । 'चित्ती' [संज्ञाने] (स्वा० प०
से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ यतनम् ।
'यतो प्रयत्ने' (स्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
पृषोदरादिस्वात् (६।३।१०९) तस्य द । यद्वा-यद्
वाध्वादिभ्यञ्ज.साच् अच् इ (उ० ४।१।३९) । 'प्रकुरपे-
काच्' (६।४.१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥ * ॥
हे 'पक्षान्तरे' ।

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।

अद्धा, अञ्जसा २ का 'तत्त्व' (टीक-टीक विषय) अर्थ है ।

[तत्त्व इति] ॥ 'अत सातस्यगमने' (स्वा० प०
से०) । सपदादि (वा० ३।३।१०८) । अत सततगमन
घयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥ * ॥
अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (१० प० से०) । 'कृत्य-
स्तुटो बहुलम्' (३।३।१३३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।
१३४) । अञ्ज स्यति, सायति वा । 'पौऽतकर्मणि'
(दि० प० अ०) । 'पे क्षये' (स्वा० प० अ०) वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । विचप् (३।२।७६) वा ॥ (२)
॥ * ॥ हे 'नत्त्वाय' ।

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राहु, आवि २ का 'प्रन्द' अर्थ है ।

[प्रेति] ॥ प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
उम् ॥ (१) ॥ * ॥ अवते । 'उङ् शब्द' (स्वा० आ०
अ०) । इर् (इस्) । (२) ॥ * ॥ हे स्फुटाय' ।

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

ओम्, एवम्, परमम् ३ का 'स्वीकार, अनुमति' अर्थ है ।

[ओमिति] ॥ अवति । 'अव रक्षणादौ' (स्वा० प० से०) ।
अवतेऽटिलोपश्च' (उ० १।१।४२) इति मच्, मन एव टिलो-
प । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । गुण (७।३।८४)
॥ (१) ॥ * ॥ इणो वाहुलकाद्म ॥ (२) ॥ * ॥ पर

२ तथा च कालिदासप्रयोग — 'अद्धा भिय पालित-
सङ्गराम-' (रघु० १।३।६५) ।

मिमीते, मिनोति, मीनाति वा । डम् । 'ओमेवं परम
भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडि । (३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ'
समन्तस्तु परितः सर्वतो विट्त्वगित्यपि ।

समन्तत, परितः, सर्वत, विट्त्वक् ४ का 'स्य तरफ'
अर्थ है ।

[सेति] ॥ समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।
४।४४) सति ॥ (१) ॥ * ॥ 'पर्यभिम्वा च' (५।३।९)
इति परिशब्दात्सिच् ॥ (२) ॥ * ॥ सचंस्मात् 'पञ्च-भ्या-
स्तसिच्' (५।३।८) ॥ (३) ॥ * ॥ विष्णु अञ्चति । विवन्
(३।२।५९) ॥ (४) ॥ * ॥ 'अभितः' 'विश्वत' 'समन्तात्'
इत्याद्यपि ॥ * ॥ चत्वारि 'सर्वत इत्यर्थे' ।

अकामानुमतौ कामम्

कामम् १ का 'विना इच्छामे स्वीकार करना' अर्थ है ।

[एति] ॥ काम्यते । वमेणिङ्गतादम् । 'अकामानु-
मतौ काममसूयोपगमेऽपि च' इति रुद्र । [काम प्रकामेशु-
मनावसूयानुगमेऽपि च' इति विश्व, १८९।४३] । 'अकाम-
मानुमतौ कामम्' इति वचचित्पाठ । तत्राह बोध्य । 'नि-
कामानुमतौ कामम्' इत्यर्थे । 'काम कामाम्भ्यनुज्ञयो' इति
त्रिकाण्डशेषः ।

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

अस्तु १ का 'असूया पूर्वक स्वीकार' अर्थ है ।

[एति] ॥ असति, अस्यति वा । तुन् । अस्तु स्या-
दभ्यनुज्ञानेऽसूयापीठयोरपि' (इति मेदिनी) [१८०।
२१] ॥ (१) ॥ * ॥ चात् नामदानेऽप्यत्र ॥ * ॥ एकम् ।

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

ननुच १ का 'विरोधोक्ति' अर्थ है ।

[नेति] ॥ 'ननु', 'च' निपातद्वयस्य समाहाररुद्र ।
क्वचित्कामप्रवेदने ।
क्वचित् १ का 'इष्ट प्रश्न' अर्थ है ।

[क्वचिदिति] ॥ क्व' इति कुक्ष-दादेशः । 'क्त्'
'चित्' अनयोरप्येवम् । (१) ॥ * ॥ एकम् 'इष्टप्रश्ने' ।

नि परमं दुःपरमं गच्छे

नि.परमम्, दु परमम् २ का 'निन्दनीय' अर्थ है ।

[निपेति] ॥ निर्गत सममत्र । 'तिष्ठदुपुपृतीति
च' (२।१।१७) इत्यव्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्म्यं --'
(८।३।८८) इति पत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्ट सममत्र ॥
(२) ॥ * ॥ हे 'निन्दितेऽर्थे' ।

१. त्रिकाण्डशेषे नेद यच्चो लभ्यते ।

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

यथास्वम्, यथायथम् २ का 'यथायोग्य' अर्थ है ।

[येति] ॥ 'यथास्वम्' इति वीष्णायामञ्चयीभाव (२।१।६) । यो य आत्मा, यच्चत्वात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् 'यथा' शब्दस्य द्वे वनीवत्त्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति सूत्रेण ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे 'यथायोग्ये' ।

मृषा मिथ्या च वितथे

मृषा, मिथ्या २ का 'असाय' अर्थ है ।

[मृषेति] ॥ मृष्यते । 'घृषु राहणे' (भ्वा० प० से०) काप्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ मथते । 'मथे विलोहने' (भ्वा० ङ० से०) । अङ्ग्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधु ॥ (२) ॥ * ॥ विगत तथा = सत्यमस्मात्तत्र ॥ * ॥ द्वे 'असत्ये' ।

यथार्थं तु यथातथम् ।

यथातथम् १ का 'यथार्थ' अर्थ है ।

[वेति] ॥ अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिक्रम्य-व्ययीभावः (२।१।६) ॥ * ॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तव' शब्दो वा सत्यार्थ ॥ (१) ॥ * ॥ एक 'सत्ये' । सुरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

एवम्, तु, पुनः, वै, वा ५ का 'निश्चय' अर्थ है ।

[स्फुरिति] ॥ मुमुत्सिस्फु—स्फुरेद तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये समाहारे अन्धोन्ध्यायै समुच्चये । पश्चात्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे' इति र्द्र ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ।

प्रागतीतार्थकं

प्राक् १ का 'बीता हुआ, पहले समयमें, पूर्व दिशामें' अर्थ है ।

[प्रागेति] ॥ प्राचि देना, प्राचो देशात्, प्राङ् देशो वा । 'सप्तमी-पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्ताति । 'अ-ञ्चैवृक्-' (५।३।३०) । एव दिशि काले च ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ।

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

नूनम्, अवश्यम् २ का 'निश्चय' (जरूर) अर्थ है ।

[न्विति] ॥ नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (डु० प० से०) । अम् ॥ (१) ॥ * ॥ अवश्यायते । 'श्वेद् गतो' (भ्वा० ङा० ङ०) । डमुप्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निश्चिते' ।

संबद्धे

संबद्धे १ का 'वर्ष, साल' अर्थ है ।

[समिति] ॥ संबधते । 'वय गतो' (भ्वा० ङा० से०) । विवप् (३।२।७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । घटा-मवदति । विच् (३।२।७५) ।

अवरे त्यर्वाग्

अर्वाक् १ का 'पुराने समयके बाद' अर्थ है ।

[एति] ॥ अवरे अश्वति । अस्ताति । (५।३।२७) । 'अञ्चैवृक्' (५।३।३०) । वृषोदरादि (६।३।१०९) । 'अवरे=पूर्वकालत पश्चात् । अवन्तमश्वति वा ।

आमेवं

आम्, एवम् २ का 'हो' अर्थ है ।

[आमेति] ॥ आमेयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ष्यन्त । विवप् (३।२।७७८) । अम् ज्ञानवि-निश्चये' इति बोधालिन ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'निश्चये' ।

स्वयमात्मनः ॥ १६ ॥

स्वयम् १ का 'आपसे आप' अर्थ है ।

[स्वेति] ॥ सुप्तु अयते । 'अय गतो' (भ्वा० ङा० से०) । अम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ।

अल्पे नीचैः

नीचैः १ का 'छोटा, धीरे-धीरे, नीचे' अर्थ है ।

[एति] ॥ नि चीयते । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० ङ०) । नो दीर्घश्च' (उ० ५।१३) इति डैसि ॥ (१) ॥ * ॥

महत्सुच्यैः

उच्चैः १ का 'ऊँचा, अधिक, जल्दी-जल्दी' अर्थ है ।

[मेति] ॥ उच्चोयते । 'उदि चेडैति' (उ० ५।१२) ॥ (१) ॥ * ॥

प्रायो भूमिन्

प्रायः १ का 'वाहुरय, अधिकतर' अर्थ है ।

[प्रेति] ॥ प्रायणम् । 'अय गतो' (भ्वा० ङा० से०) । अमुच (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ * ॥

अद्भुते शनैः ।

शनैः १ का 'धीरे-धीरे' अर्थ है ।

[एति] ॥ शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस्प्र-

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वदा सदा २ का 'हमेशा हर समय' अर्थ है।

[सर्वेति] ॥ सर्वस्मि काले । सर्वका- (५।३।१५)

इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ यवस्व सोऽत्तरस्या दि (५।३।६) ॥ (२) ॥ * ॥ इ सर्वस्मि काले ।

एतद्दि सप्रतीदानोमधुना साप्रत तथा ।

एतद्दि, सप्रति इदानीम, अधुना, साप्रतम् ५ का 'इस समय' अर्थ है।

[अविगति] ॥ अस्मिन् काले । इदमो हिल (५।३।१६) । एततो रथो (५।३।४) ॥ (१) ॥ * ॥ सन् प्रति एतयो ममाहारद्वन्द्व ॥ (२) ॥ * ॥ तस्मात्प्रनाशण (५।४।३८) गणे पाठाभ्या तस्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ अस्मिन् काले । दानी च (५।३।१८) । (३) ॥ * ॥ अधना (५।३।१७) इति निपातित (४) ॥ * ॥ पञ्च अस्मिन् काले ।

दिग्देशकाले पूर्वादी प्रागुदकप्रत्यगाद्य ॥ २३ ॥

'प्राक' के पूर्व दिशामें ३, पूर्व दिशासे २ पूर्व दिशा ३, पूर्व देशमें ४, पूर्व देशसे ५, पूर्व देश ६ पूर्व कालमें ७, पूर्व कालसे ८ पूर्व काल ९, ये ९ अर्थ हैं।

[दिगिति] ॥ प्राच्या दिशि प्राच्या दिग् प्राची दिग् वा । प्राचि देवे वाक् च प्राचो देवात् कालाच्च प्राड देग् कालो वा । -सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य - (५।३।२७) इत्यस्ताति । अञ्चेलुक (५।३।३०) एवम् अवाभ्या दिशि अवाचो देशत् अवाड देश । अवाक । यत्तु मुकुट -तरयास्तात् -लक (५।३।३०) इति लक इत्याह । तस्य उक्तमुवादेशनात् । अञ्चेलुक (५।३।३०) इति दशनाच्च । पूर्वादी इत्यादिपदानोत्तरदक्षिणावरादीना प्रहः । प्रत्यागाद्य च्यादिगण उत्तराद् अघरात् दक्षिणात् (इत्यत्र) उत्तराघर- (५।३।३४) इत्याति । उत्तरेण अघरेण दक्षिणत् (इत्यत्र) एन व यतरस्या- (५।३।३५) इत्येव दक्षिणा (इत्यत्र) दक्षिणाशाब् (५।३।३६) दक्षिणाहि (इत्यत्र) आ हि च द्वरे (५।३।३७) [इत्याहि] । दक्षिणत् उत्तरत्

१. -लुक इति सूत्रेण लुक वदतो मुकुटस्यापि अञ्चेलुक (५।३।३०) इति सूत्र एव तात्पर्यम् । यथा -सप्तमी पञ्चमीप्रथमाभ्य - इत्यस्ताति वदतेभ्याख्यातुर्भुजोदीक्षितस्य । दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमी- (५।३।२७) इति सूत्रे । एव च द्वितयस्यापि एकपद्धत्या मुकुटोक्तिवशमनुचितमेवेति ।

(इत्यत्र) दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच (५।३।२८) [इत्यतसुच] इत्यादयो बोध्या ।

इत्यन्यवर्गविवरणम् ॥ ४ ॥

अथ लिङ्गसंग्रहादिवर्गः ॥ ५ ॥

सलिङ्गशब्दै सन्नादिकृत्तद्धितसमासैः ।

अनुक्तै सप्रहै लिङ्ग सकीर्णचदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

पाणिनी आदि ऋषिपौके निर्मित लिङ्गविधायक

सूत्रों ('जैसे—खिया क्त्त् (३।३।१४) 'पुत्रि सज्ञाया च प्रायेण' (३।३।१८) 'नपुसके भावे क' (३।३।१४), 'अदन्तोत्तरपदा द्विगु खियामिष्ट' (वासि०) ') के सहित, सन् आदि (आदिसे—व्यच,) इत्, तद्धित और समाससे उ पत्र प्रायवर्गसे यन्नेवाके प्राय पहले बर्हों कहे हुए शब्दोंसे इस लिङ्गादिप्रग्रहवर्ग में सकीर्णवर्गके समान

लिङ्गका तर्क करना चाहिये । (क्रमन उदा०—१ सन् प्रत्यय से उ पत्र शब्द जैसे—तित्तिष्ठा, लुगुत्सा, पिपासा , २

'आदि शब्दसे सगृहीत 'व्यच प्रायसे उ पत्र शब्द जैसे—

पुत्रकाग्या, ३ 'कृत्' प्रत्ययसे उपपन्न शब्द जैसे—अपाक,

कुम्भकार, सरसिजम्, ४ तद्धित प्रत्ययसे उत्पन्न

शब्द जैसे—औपराव, वैयाकरण, ५ 'समास प्रत्यय

('टच, अच, ज ') से उपपन्न शब्द जैसे—बाहुसवोन्न

नल, धर्मराज प्रह्ववर्चसम्, अर्थचर्च, ') । 'सकीर्णवर्ग'

के समान लिङ्ग समझना चाहिये अर्थात् सकीर्णवर्ग में जिस

तरह प्रकृति और प्रत्ययके अर्थ आदि (क्रियाविशेषण,)

से लिङ्गका तर्क किया गया है, उसी तरह यहाँ भी तर्क करना

चाहिये । ('उदा०—१ प्रकृतिके अर्थसे जैसे—'अर्थचर्च पुत्रि

च' (३।३।१५) इस सूत्रसे 'अर्थचर्च, अर्थचर्चम्, यहापर 'अर्थचर्च

शब्द पुलिङ्ग और नपुसकलिङ्ग, २ प्रत्ययके अर्थसे

जैसे—खिया क्त्त् (३।३।१४) इस सूत्रसे 'कृति, सपति,

'ये शब्द खीलिङ्ग और ३ 'आदि' शब्दसे सगृहीत

क्रिया-विशेषणसे जैसे—'साधु भवति, शोभन पचति,

में साधु और शोभन शब्द नपुसक हुए हैं, उसी तरह इस

'लिङ्गादिप्रग्रहवर्ग' में भी समझना चाहिये ।

[सेति] ॥ लिङ्गविधानसहितानि यानि सुयाणि (वास्त्राणि) खिया क्त्त् (३।३।१४) 'पुत्रि सज्ञाया च प्रायेण' (३।३।१८) नपुसक भावे क' (३।३।१४)

‘न नपुंसकम्’ (२।४।१७)। ‘अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्’ (वा० २।४।२०) इत्यादीनि, सन्नादिमेषा वयजादीनां ते सन्नादयश्च कृत्तश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येषो यैर्वा, तानि सास्त्राणि तैरिहास्मिन् वर्यं ‘सपृहन्ते लिङ्गान्मिन्’ बाहूलकात् ‘ग्रहवृत्तिभिर्गमश्च—’ (३।३।५८) इत्याधिकरणे-
 ष् । ‘तस्मिन्’ लिङ्गमग्रहवर्गे मन्दीर्घवर्ग इव लिङ्गमुद्रये-
 द्देह् । कीदृशो वास्त्रः ? प्रागनुवृत्ति । ववचित् ‘अनुक्तो’ इति पाठः । तनेहानुक्तमपि मलिङ्गवास्त्रैरुह्यम् । पदा-
 सलिङ्गवास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धिनसमासेभ्यो जाते शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये ‘मन्नादिः’ इति चि-
 त्तम् । कृदादिजिन्नसन्नादिजानामलाभात् । मन्नादिभ्यो विहितकृत्तैः’ इति व्याख्यामेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् ।
 सशोभवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्ययाद्यैर्लिङ्गोहनमनुक्तालङ्का-
 र्यविषयम्, तथायापि मलिङ्गशास्त्रादिभिलिङ्गोहनमनु-
 कलिङ्गगन्धविषयं बोध्यम् ।

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेष्यैस्तथाधितः ।

यदि पहले और यहाँ कहे हुए वाक्योंसे निषेध नहीं किया गया हो तो शेष लिङ्गका विधान अपने विषयमें व्यापक होता है । (३ उदा०—‘स्वर्गयागादिमेधाधिप—’ (३।५।११) इस वाक्यसे स्वर्ग-पर्याय शब्दको सामान्यतः पुंलिङ्ग कहा गया है तथापि ‘स्वरन्वयैः स्वर्गनाकत्रिदिवन्त्रि—’ (१।१।१६) इस अपवाद वचनसे ‘स्वर्’ शब्दको ध्वज्य, ‘द्यो दिव्’ शब्द को स्त्रीलिङ्ग, और ‘त्रिदिवत्’ शब्दको नपुंसक कहनेके कारण ये (स्वर्, द्यो, दिव्, त्रिदिवत्) शब्द पुंलिङ्गमें प्रयुक्त नहीं होते, किन्तु उक्त विशेष वचनके अनुसार क्रमशः ‘अभ्यय, स्त्रीलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग’ में ही प्रयुक्त होते हैं; ग्रन्थ बन्दनेके भयसे उन स्वरादि शब्दोंको भिन्न लिङ्गमें यहाँ पुनः नहीं कहा गया है । २ उदा०—‘पुंसव्ये समेदानुचाराः सपर्यायाः सुगसुराः’ (३।५।११) इस सामान्य वचनसे ‘भेद, अनुचर, पर्याय’के सहित ‘सुर और असुर’ पुंलिङ्ग में ही ऐसा कहनेपर भी ‘—देवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम्’ (३।१।५) इस अपवाद वचनसे ‘देवता’ शब्दको पुंलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग और ‘देवता’ शब्दको स्त्रीलिङ्ग कहा गया है, अतः इन (देवता, देवता) शब्दोंको छोड़कर ‘सुर, असुर’के पर्याय शब्द पुंलिङ्ग होते हैं । इस ‘लिङ्गादिमंग्रहवर्ग’ में विशेष वचन सामान्य वचनका बाधक होता है । (‘जैसे—‘अदन्तै-
 द्विगुरेकाः’ (३।५।३) इस सामान्य वचनसे अदन्त शब्दसे आगे रहनेपर एकार्थ द्विगुको स्त्रीलिङ्ग कहकर ‘न स पात्र-
 युगादिभिः’ (३।५।३) इस विशेष वचनसे ‘पात्र, युग, सुवन’

आदि शब्दोंके आगे रहनेपर स्त्रीलिङ्गका निषेध किया गया है, अत एव ‘अष्टाध्यायी, त्रिलोकी, दशमूली’ आदि शब्दोंके समान ‘पञ्चपात्रम्, चतुर्थुगम्, त्रिभुवनम्, ...’ शब्द स्त्रीलिङ्ग नहीं होते हैं) ।

[लिङ्गेति] ॥ लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । नम्य विधि, व्याप्नोति पूर्वोक्तं काण्डत्रयस्य व्यापक । उत्सर्गत्वात् । विशेष्यशोभने प्रागुवृत्तैश्च यदि न वाच्यते । ‘अपवादविषयं विहाय मन्त्रं प्रवर्तते’ इत्यर्थः ।

स्त्रियामोद्विष्टरामैकाच् सद्योनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

यहाँ से आगे ‘पुस्वये ...’ (३।५।११) तक ‘स्त्रियाम्’ का अधिकार होनेसे यहाँमें ‘पुस्वये (३।५।११) तक सब शब्द स्त्रीलिङ्ग हैं । एक अच् वाले ईकारान्त १, ऊकारान्त २, तथा योनि सहित प्राणियोंके नाम ३ स्त्रीलिङ्ग होते हैं । (‘क्रमशः उदा०—१ घोः, श्रीः, हीः, ... । २—भूः, मूः, भूः, ... । ३ माता, दुहिता, याता, प्रसूः, स्वसा, योषिन्, करेणुः, सुरभिः, ...’) ।

[स्त्रीनि] ॥ ‘स्त्रियाम्’ इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तो विरामे विगमावन्तो वा यम्य तच्च तदेकाच्च । ‘श्रीः घो, ही, ‘मू’, ‘रू’, ‘डू’, ‘जू’, ‘लवनं सू, भवनं मू, नयति नी, ‘लुनानि पू’ इत्यादीषु परत्वात् ‘कृतः कर्त्तरि’ () इति त्रिलिङ्गत्वम् । योनिर्भगम्, तत्सहि-
 ताना प्राणिना नाम स्त्रिया स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । दाग पुभूमि’ [अम० २।६।६] इति विशेषः ।

नाम विद्युन्निशावल्लीवोणादिभून्दीहियाम् ।

विद्युत् १, रात्रि २, उता ३, वीणा ४, दिशा ५, भू ६, नदी ७, लज्जा ८, के नामवाले शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं । (‘क्रमशः उदा०—१ विद्युत्, चपला, ... । २ निशा, रात्रिः, यामिनी, ... । ३ वल्ली, व्रतती, लता, ... । ४ वीणा, विपक्षी, ... । ५ दिक्, ककुपु, हरित्, ... । ६ भूः, पृथ्वी, मही, ... । ७ नदी, सरित्, क्षापगा, ... । ८ व्रीडा, लज्जा, त्रया, ... ।

[मेति] ॥ विद्युदादीनामप्युताना स्त्रियाम् । विद्युत्, तडिद्, रात्रि, रजनि । वन्लिः, वोरुत् । वीणा, विपक्षी

१. ‘स्तु खुवे निश्वरेऽपि च’ इति हेमः (१।१४) ।
 मदिन्या (१२३।२) विश्वे (१२५।१) चार्यं रेफोपच एव पठितः ।

२. ‘द्रु’ स्वर्णे कामरूपिणि’ इति विश्व (१२५।२) ।

३. ‘जुराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्या जवेनेऽपि च’ इति हेमः (१।८) । ‘सूस्वरागमने प्रोक्ता, सामान्यपमने स्त्रियाम् । जुराकाशे सरस्वत्या पिशाच्यां जवेन त्रिधु’ इति मेदिनी (२९।१-२) इति, विश्वे त्वस्योत्तराद्धैमेव लभ्यते ।

इत्यादौ 'ड्यावूड' तम् [अम० ३।५।५] इति सिद्धे वीणा-
ग्रहण चि त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणी पठन्ति । वाक
गो गी । दिक्, हरित् । भू, भूमि, कु । [नदी]
सरित् त्रिस्रोता, विषाद् । ह्रीग्रहण चि त्यम् । इन्द्रो
रामैवाच [अम० ३।५।२] इति त्रपादो 'ड्यावूड' तम्
[अम० ३।५।५] इति च सिद्धत्वात् । केचित्तु घियाम्
इति पठन्ति । सविच् चित्, प्रतिपत् ।

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थं

अदन्त शब्द ('जैसे-मूल, लोक, ') उत्तर पदमें
रहनेपर समाहार अर्थमें द्विगु समास सज्ञक शब्द खोलिङ्ग
होते हैं । ('जैसे-त्रिलोकी, अष्टाध्यायी, ') 'अदन्त' ग्रहण
से 'पञ्चकुमारि, दशधेनु ' में और समाहार ग्रहण करनेसे
पञ्चकपाल, पञ्चकपाली, पञ्चकपाला, ' में खोलिङ्ग नहीं
होता है ।

[एति] ॥ अद तैनोत्तरपदन सह यो द्विगु स
स्त्रियाम् । वीदश स ? एकोऽर्थो वस्य स । द्विगुरेकव
चनम् (२।४।१) इत्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । दश
मुली, त्रिलोनी, पञ्चाक्षरी । अदन्तै किम् ? पञ्चकुमारि
दशधेनु । एकार्यं किम् ? पञ्चकपाल, पञ्चकपालो, पञ्च
कपाला ।

न स पात्रयुगादिभि ॥ ३ ॥

पात्र, युग आदि (भुवन, पुर,) अदन्त शब्द उत्तर
पदमें रहनेपर द्विगु समास सज्ञक शब्द खोलिङ्ग नहीं होते
हैं । ('जैसे-पञ्चपात्रम्, चतुर्भुगम्, ') ।

[नेति] ॥ पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगु स स्त्रिया
न स्यात् । पञ्चपात्रम् चतुर्भुगम्, त्रिभुवनम् त्रिपुरम् ।
भाष्ये (५।४।६८ सूत्रे) त त्रिपुरि' इति दृश्यते ।
तल्लुन्दे येनिरुदयत्रा वैरमैथुनिकादिवुन ।

स्त्री भावादावनिक्तिग्नबुलगचणुच्म्यञ्जिअङ्
निशा ॥ ४ ॥

एणादिषु निरुरीञ्च ड्यावूडन्त चल स्थिरम् ।

समूह में १ तल प्रत्ययान्त, और य २, इनि ३, कञ्च ४,
त्र ५, प्रत्ययान्त शब्द खोलिङ्ग होते हैं । 'वृन्द' ग्रहण करनेसे
'मुख्य, दण्डी' यहा खोलिङ्ग नहीं हुआ है । वैर ३, मैथुनिक
२ आदि अर्थम विहित 'वुन' प्रत्ययान्त शब्द खोलिङ्ग होते
हैं । 'आदि' शब्दसे बोध्यामें विहित 'पादशतस्य-' (५।४।१),
'दण्डन्ययसर्गयोश्च' (५।४।२) से विहित 'वुन' प्रत्ययान्त भी
खोलिङ्ग होता है । 'वृन्' ग्रहण 'वृन्' का उपलक्षण है, अत

'काठिकया काठिका, गगिकया गगायते, में भी खोलिङ्ग
होता है' स्त्रिया क्त् (३।३।९४) के 'स्त्रियाम्' का अधिकार कर
भाव आदि अर्थमें विहित 'अनि १, क्त् २, वल् ३, णच् ४,
णुच् ५, वयप् ६, युच् ७, इञ् ८, अङ् ९, नि १०, रा ११,
प्रत्यय जिसके अन्तमें हों, वे शब्द खोलिङ्ग होते हैं । 'स्त्रीमा
योश्च' ग्रहण करनेसे 'सुपोष्य' यहाँपर खोलिङ्ग नहीं होता है ।
उणादिम विहित 'निर १, ऊर् २, ई ३, प्रत्ययान्त शब्द
तथा चल अथवा अचल जो 'डी (डीप वा डीप) ४, आप्
(टाप) ५, उङ् ६' प्रत्ययान्त शब्द, वे खोलिङ्ग होते हैं ।

[तलोति] ॥ तलन्त स्त्रियाम् । ग्रामता, मोता,
ब्राह्मणता । वृन्दे = समूहे यञ्च इनिवच्यत्राञ्च तदन्त
स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी शाकिगी, गोत्रा, रथतट्या ।
वृन्दे किम् ? मुख भवो मुख्य', दण्डोऽप्यास्तीति दण्डी'
द्व द्वाद्द्वन् वैरमैथुनिकयो (४।३।१२५) । अश्वगहिषिवा,
वाकोऽत्रिका अश्वगहिषिवा, कुसकुसिकिका । आदिना
पादशतस्य- (५।४।१), दण्डोऽप्यसगयोश्च (५।४।२)
इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिका ददाति । द्वो द्वो द्विद्वितो
द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् ? वासुदेवाजुनाभ्या वुन्'
(४।३।१८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवक । वुनो ग्रहण
वुष उपलक्षणम् । वचित् वु' इति पाठ । गोत्रचरण-
च्छलाधात्याकारतदेवतपु' (५।१।१३४) वृञ् । गानिकया
वृञ्वाते, काठिकया । 'द्व द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।१३३)
वुञ् । शैथ्योपाध्यायिका । स्त्रियाम्- (३।३।९४) इत्य
धिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च वे अग्यादय
प्रत्यायास्तन्त स्त्रिया स्यात् । द्राकोरो नञ्यनि' (३।३
११२) । अकरणि, अत्रनि । स्त्रिया क्त् (३।३।
९४) । कृति, भूति । ण्वु इति ण्वुल्लण्वुचो सामान्यग्रह-
णम् । 'रोगाह्वयाया ण्वुल्लण्वुल्लम् (३।३।१०८) । प्रच्छ-
दिना, प्रवाहिका । 'वात्त्वयनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य' (वा० ३।
३।१०८) । आसिका याविका । 'पर्यावाहृणोऽप्यति ण्वुच्'
(३।३।१११) । भवत याविका, इञ्चुभसिका । 'कमन्-
तिहारे णच स्त्रियाम् (३।३।४३) । णच स्त्रियाम्ब'
(५।४।१४) स्वाधिक । व्यावक्रोशी व्यावृक्षी । वृज-
यजोभवे वयप् (३।३।९८) । वृज्या, इज्या । 'समजनि
पद-' (३।३।९९) इति वयप । समज्या, निपद्या । स्त्रीमा
वादो किम् ? 'वद मुनि वयप च' (३।३।१०६) । सुपो
घम् । भुवो भावे' (३।३।१०७) ब्रह्मभूयम् । ण्यामश्रन्ती
युच्' (३।३।१०७) । कारणा कामना । प्रत्याह्वानयो
रिञ्च च' (३।३।११०) । का त्व काटि गरिष् वाकर्षा ।

१. अत्र 'विभाषाह्वानपरिग्रहणयोरिञ्च' इति सूत्रस्य
व्यत्यासेन पाठो निमूल ।

'यिद्विरादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, प्रपा, भिदा, छिदा । 'अ प्रत्ययान्' (३।३।१०२) । चिकोपी, पुत्रीया । 'गुरोश्च ह्रस्वः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'भताभ्ताज्या-ह्रस्वो निः' (वा० ३।३।१५५) । ग्लानि । 'कुञ्ज श च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादो म्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्वाज्ज्वरिभ्यो नि' (उ० ४।४८) । 'वहिश्चिभ्र' (उ० ४।५१) । श्रेणि, श्रोणिः, शोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । अतिवृषुधम्यभ्यश्च-वितुभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । धरणि, धमनि, सरणि । 'कृपिचमितनिधनिसजिस्तजिभ्य क' (उ० १।८०) । कर्पुं, चम् । 'अवितुस्तुतन्विभ्य ई' (उ० ३।१५८) । अवी, तवीः । षी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा, गङ्गा, वामोहः, करभोहः । चलञ्जगम् । स्थिरञ्=स्थावरम् । नाडी, सदावा, अलाव । च-[ल]विन-प्रहण विन्यप्रयोजनम् । अन्त्यस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात् ।

लक्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णादिक् ॥ ५ ॥
 खेलम् 'मुष्टि, पञ्चत' आदि (मुसल, दण्ड, ") एष प्रहरण (प्रदा, मार) इत्यका है, इत्य अर्थम् 'ण' प्रत्ययान्त शब्द ऋलिङ्ग होते हैं ।

[तदिति] ॥ 'तस्या' प्रहरणमिति ब्रीडाया ण' [४।३।१७] । मुष्टि प्रहरणमस्याम् । पल्लवा प्रहरण-मस्याम् । तस्य दिगुदाहरणम् । न तु परिगणनम् । तेन मोयला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ।

पत्रो अः सा क्रियाऽस्यां चेदाण्डपाता हि काल्पुनी ।
 श्येनपाता च मृगाया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

दण्डपात इत्य काल्पुनी तिथि मे है १, श्येनपात (बाजका शयनवा) इस मृगया (शिकार) क्रिया मे है २, तैलपात (तेलका गिराना) इस स्वधा (विण्ड-दान) क्रिया मे है ३, इस अर्थम् 'घञ्' प्रत्ययान्तसे विहित 'ञ' प्रत्ययान्त शब्द ऋलिङ्ग होते हैं । 'इति दिक्' कहनेसे सुमलपातोऽस्यामिति 'मौसलपाता' भूमिः, आदिका संग्रह है ।

[घञ इति] ॥ 'घञ् सास्या क्रियेति अ' [४।२।५८] । घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमात्तादस्याः (तस्यै अः स्थाव, तदन्त स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्या तिथी वर्तते । श्येनपातोऽस्याम्, तिलपातोऽस्याम् । 'श्वेनतिलस्य पाते अ' (६।३।७१) इति मुम् । 'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्य-भरमाला । बररुचिना तु—'स्वधा क्रिया प्रवेणी' इति

ऋलिङ्गतोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरित्यदि ज्ञेयम् ।

श्री स्यात्काचिन्मृणाल्याद्विधिवक्ष्यापचये यदि ।

अपचय (न्यूनता, कमी) विवचित रहनेपर मृणाली आदि (कुम्भी, प्रणाली, ") शब्द ऋलिङ्ग होते हैं । 'काचित्' ग्रहण करनेसे 'अत्यो वृक्षः' इत्य विग्रहमें 'वृक्षकः' शब्द पुंलिङ्ग ही होता है, श्रीलिङ्ग नहीं होता ।

[स्तीति] ॥ अल्पं मृणालम् [मृणाली] । गोरा-दित्वात् [४।१।११] ङीप् । आदिना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । काचिदिति किम् ? अल्पो वृक्षो वृक्षकः ।

लङ्का शोफालिका टोका घातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'उग्वृद्धन्तम्' (३।५।५) इत्यादिसे उक्त लिङ्गवाले कुछ शब्दोंको भी सुखपूर्वक लिङ्ग-ज्ञानके लिये 'कान्त, पान्त, " के क्रममे कहते हैं— लङ्का (रावणकी राजधानी), शोफालिका (निर्गुण्डी), टोका (ग्रन्थादिकी व्याख्या), घातकी (ध्व वृक्ष-विशेष), पञ्जिका (सम्पूर्ण पदोंकी व्याख्या), आढकी (अरहर, जिसकी दाल होती है) ।

[लङ्केति] ॥ 'लङ्कावृद्धन्तम्' [अम० ३।५।५] इति सिद्धे नामानुशासनायो लङ्कादीना पाठः । भङ्गचा [३।५।८] दो-नामुभयानुशासनाथं । शोफालिकादीना तु व्यर्थं, स्वपर्या-यपठितत्वात् । लाक्षणे सुखमस्याम् । 'लक आस्वादाने' चुरादि । एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा । श्रुपोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्ननुपघारवान्न वृद्धिः । यद्वा—रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात् कः, लत्य च ॥ (१) ॥ * ॥ शोफालिका=वृक्षविशेषः । 'शेने' इति शी । शीङ् [शीङ् स्वन्ते इत्यम्मात्] । (अ० आ० से०) । विच् (३।२।७५) । शय कालपति । 'शिकारा विहारणे' (अ० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्यं कन् (५।४।५) । षड्णु (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥ * ॥ टोकायतेऽर्थो यथा । 'टोका गतो' (अ० आ० से०) । 'गुरोश्च ह्रस्वः' (३।३।१०३) इत्यः । विषमपदव्याख्या' । (१) ॥ * ॥ घातकी = 'ध्व' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । घातु करोति । 'तरकरोति—' (वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः ।

१. हेमचन्द्राचार्येस्तु 'टोका निरन्तरव्याख्या—' (अभि० चि० २।१७०) इत्यस्य 'टोकायति गमदत्यथान्' टोका, सुग-माना (सुपमाणा) विषमाणा च निरन्तरं व्याख्या यस्या सा तथा' इत्येवं व्याख्या कृतवान् ।

१. 'तस्या प्रह—' इति प्राक्तनपाठोऽप्रामाणिकः ।

(६।४।१५५) । ववुन (उ० २।२२) । विप्लत्यादित्वात्
(४।१।४१) डोप् ॥ (१) ॥ ॐ ॥ पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम् ।
'पिञ्जि भापाथ' (चु० उ० से०) । गुरोश्च—' (३।३।१०३)
इत्यम् । पुषोदरादित्वादि (६।३।१०९) वारस्याकार । स्वार्थे
कन् (५।४।५) । पिञ्जयति वा । ववुन (उ० २।३२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥ ॐ ॥ आढकी=तुवरिका ।
आ समन्ताद्भौकते, ढोकयते वा । 'ढोकु गतो' (भ्वा० धा०
से०) । अच् (३।१।२३४) । पञ्ज (३।३।१९) वा । पुषो-
दरादि (६।३।१०९) । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१)
॥ * ॥

सिधिका सारिका हिक्का प्राचिकोलका पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गि । सुरङ्गासूचिमाद्य ॥ ८ ॥

सिधका ('सीध' नामना वृच-विशेष), सारिका (मैत्रा
पत्नी), हिक्का (हिचरी) पाचिका (वनमखली), उरका
(लुक्क), पिपीलिका (चींठी या दीमक), तिन्दुकी (तेंदू
वृच) कणिका (परमाणु, अनिसूदम या गेहूँ आदिका आटा,
जयपर्ण वृक्ष या धरणि वृक्ष), भङ्गि (रचना, कौटिल्य-
भेद), सुरङ्गा (सुरङ्ग), सूचि (सूई), मादि (दैन्य या
दैन्य प्रकाशन, पत्राक्षरा अर्थात् पत्रेकी मस) ।

[सीनि] ॥ सेधति, सिध्यते वा । 'पिधु गत्याम्'
(भ्वा० प० से०) । बहुलमन्यत्रापि^२ इति रक् । तत
स्वार्थे कन् (५।४।३) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०)
इत्वाभाव ।—'शूद्रादथ' इति रग्—इति मुकुटश्चिन्त्य ।
उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिपूक्तसूत्रादर्शनात् । सोध' इति प्रसिद्धो
वृक्षभद ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सु गतो' (भ्वा० प०
थ०) । षुत् (३।१।१३३) ॥ ॐ ॥ (सारिका' इति)
तालव्यादिपाठे वृ' हिसाथाम् (भ्वा० प० से०) घातु ।
पृथगाति द्रुख विरहिणीनाम् । [मना' इत्याद्य]
पक्षिभेद ॥ (१) ॥ ॐ ॥ हिक्कनम् । हिक्क अन्वयते शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । गुरोश्च हल (३।३।१०३) इत्यम् ।

१ हृमच-द्राचाम्स्तु 'पाञ्जिका पञ्जिका (अति०
चि० २।१७०) इत्यस्य 'पचयन्ते व्यक्तिक्रियन्ते पदार्था
क्षयना पञ्जिका, नाम्नि पुंसि च' इति णक पुषोदरादि
त्वाज्जत्वे पञ्जिका, अर्थात् क्षिपमाण्येव पदानि भनक्ति
पादमञ्जिका' इत्येव व्याख्या कृतवान् ।

२. 'स्फापितश्चि—' (३०२।१३) इति सुवैण रक्
प्रत्ययोऽत्र मुक्त ।

३ स्वामी तु 'सिधकासारिका पक्षिभेदो' इत्याह ।

यद्वा-हिक्कयते । हिक्क हिमायाम्' (चु० धा० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।२३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तो षब्दविशेष
[हिचकी इति ख्यात] ॥ (१) ॥ * ॥ प्राचति । 'अचु
गतो' (भ्वा० उ० स०) । षुल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुट । 'पक्षिभेद' इति स्वामी ॥ (१)
॥ * ॥ ऋद्धति, अयते वा । 'ऋ गतो' (भ्वा० प०
ध०) । 'शुकवत्कोल्का' (उ० ३।४२) इति शाधु ।
= तेज पुञ्ज । यत्—मूकादय'—इति सूत्रमुन-वस्त
मुकुटेन, तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तस्यादर्शनात् ॥
(१) ॥ * ॥ अपि पील्यते । 'पील प्रतिपद्यते' (भ्वा०
प० से०) घञ् (३।३।१९) । बद्धि भागुरिरहलोपम्—
इत्यपेरल्लोप । स्वार्थे कन् (५।४।५) । 'शनेर्थाति पिपी
लकः' इति पुस्तकमपि इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥
तिम्पति । 'तिम भार्द्वाभावे' (दि० प० से०) । बहुल-
काद्वच् गुणाभावश्च । (१) ॥ ॐ ॥ कणति । कण
गतो (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।२३४) । स्वार्थे
कन् (५।४।५) = अतिसूदम् ['कणिका सूदमवस्तुनि ।
अनिमन्थे इति हेम, ३।१९] ॥ (१) ॥ ॐ ॥ भङ्गस्य
करणम् । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।३६) इति ष्यन्तात्
'अच इ' (उ० ४।१३९) । = विच्छिन्नति, वीटिल्यभेदो
वा । व्याजच्छलनिभे भङ्गिर्बेदभूतनमीलिका' इति
रभस ॥ (१) ॥ * ॥ तु बहु रज्यतस्या रजसा । 'रञ्ज
रागे' (भ्वा० प० ध०) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति
घञ् । कजो—' (७।३।५२) इति कुन्त्यम् । = तिथाम्-
खात । (१) ॥ * ॥ सूच्यतेऽनया । 'सूच पँशुन्दे' चुरादि ।
'अच इ' (उ० ४।१३९) । स्त्री सूचिर्हृत्प्रत्यये च व्यक-
नीक्षिखयोरपि' इति रत्नकोष ॥ (१) ॥ * ॥ महनम् ।
अनया वा । 'मह प्रजायाम्' (भ्वा० प० स०) । क्तिन्
(३।३।९१) । ढव (८।३।३१) घत्य (८।२।४०) ष्टुत्व
(८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दोषां (६।३।१११) ।
'मादि पत्राक्षरा' इति रत्नकोष । मादि स्त्री पत्रमङ्गी'
च दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) [४।४२] ।

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्मृणि, शाणी^३ दृणी दरत् ।
साति, कन्था तथासन्धी नामो राजसभापि च ॥९॥

पिच्छा (मोचरस अर्थात् सेमरका मूद), वितण्डा
(बलेडा), काकिणी (चौथाई पैसा, दुकान), चूणि (अष्टा

१ 'योऽत्राप्रमिद्ध प्रागनुक्तो वा स सातिपद्येनोऽर्थे ।
'अत 'शनेर्थाति पिपीलिक' इति पुस्तकमपि भवति ।

२ —'पत्रमङ्गे च—' इति मेदिनीपाठ ।

३. 'काणी'ति पाठे 'सकोचोऽर्थ' इति स्वामी ।

ध्यायीका पातञ्जल भाष्य), शाणी (समक्षा वच-विशेष),
दुणी (गोजर), दरत् (स्टेच्छ जाति), सात्तिः (समाप्तिः),
कन्या (विधवा), आसन्दी (एक प्रकारका आसन या वत
वा आसन), नाभिः (पेटकी डोंडी), राजसभा ।

[पिच्छेति] ॥ पिच्छघटे । पिच्छ वाधे' (चु० प०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्य । = 'शात्मनिनि-
र्वासि- , भक्तादिमण्डपश्च ॥ (१) ॥ * ॥ वितपड्यने परपदो-
जया । 'तदि आधाते' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-'
(३।३।१०३) इत्यः । [धितपडा वादभेदे स्यात् कचो-
पाके तिलाह्वये । करधोर्यामनि स्त्री स्यात्' इति मेदिनी,
४।३।६-३७] ॥ (१) ॥ * ॥ वकनम् । 'वक लीत्ये-'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । वाकमणति ।
'वण घट्टे' (भ्वा० प० से०) । घण् (३।२।१) । पयो-
दरादि (६।३।१०९) । 'पणगण्टव्योस्तुर्व उदमानम्य
काकिणी' इति ह्र ॥ * ॥ मभ्रस्तु नाभेत्स्वप्याह- 'पणो-
दमानगण्डाना तुर्वीशोऽपि च काकिणी' इति । तत्र अन
प्राणने (व० प० से०) धातुर्वाध्य । ऋणादस्य पञ्चा-
शसो भाग उदमान । उक्तं च गणितत्वस्याम्—'कुन्या
स्यादप्यिद्विगोत्रोणपादेन चाटव । अनोऽप्यंशान्तो भाग
उदमानमुदाहृतम्' इति ॥ (१) ॥ * ॥ 'चूर्णो धूलौ धारभेदे
चूर्णानि वासुसुक्तिपु' (इति मेदिनी) [४५।१२] । चूर्णस्य
करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्तात्
'अच इ' (उ० ४।१।३९) । यद्वा-चरण चोरण वा । 'घृण-
पूतिनपारिणचूर्णभूषण्य' (उ० ४।५२) इति णाडु ॥ (१)
॥ * ॥ घणस्य विकारः । 'तस्य विकार' (४।३।१२०)
इत्यम् । 'टट्टाण-' (४।१।१५) इति स्वामी । 'शाण'
इत्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ घृणनि । घृण जैहाचो वधे यतो
(तु० प० से०) । 'इमुपघ-' (३।१।१३५) इति क ।
'आति-' (४।१।६३) इति ङीप् । 'द्रुणम्बुदोणीकच्छप्यो'
(इति मेदिनी) [४७।१७] ॥ (१) ॥ * ॥ दरणम् । दीर्यते
वा । 'दु विदारणे' (ऋषा० प० से०) । 'भये' (भ्वा०
प० से०) वा । 'दुदुभमोऽदि' (उ० ३।१३०) । 'वरत्
स्त्रियो प्रपातेऽपि भयपवंतयोरवि' (इति [दातेषु] मेदिनी)
[४९।३०] ॥ (१) ॥ * ॥ सनम् । सान वा । 'पणु दाते'
(त० उ० से०) । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इति
वा । 'लतिपूति-' (३।३।१७) इति णाडु । 'सातिदा-
नवसानयो' (इति हेम) [२।२०९] ॥ (१) ॥ * ॥
कम्पते । 'कमु कान्तो' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलका-
त्पम् । 'कन्या मुग्धमभितो स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति

मेदिनी) [७२।३] ॥ (१) ॥ * ॥ आस्यनेऽस्याम् । 'आस
उपवेशने' (अ० प० से०) । 'श(अ)न्वादयश्च' (उ० ४।
६८) इति णाडु । 'कुन्दादयश्च' इति मुट्टविवरणः,
एतत्पाठादन्तानात् । 'वेदासनमाम्बो स्त्री वृषो च व्रतिका-
सनम्' () ॥ (१) ॥ * ॥ नभ्यतेऽजया, अस्था वा ।
'गभ इत्सायाम्' (भ्वा० अ० से०) । इजजादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) । 'नाभिमुह्वयुषे चक्रमध्यक्षत्रिययो
पुमान् । इयो प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रिया यस्तुष्टिकामदे (इति
मेदिनी) [१०६।५-६] ॥ (१) ॥ * ॥ रात्र सभा ॥
(१) ॥ * ॥

भल्लरी चर्चरी पारी होग लट्वा च सिधमला ।
लाक्षा लिखा च गण्डूया गृध्रसी चमसी मसी ॥११॥

सल्लरी (हुडुक चाजा), चर्चरी (ताली या गान-विशेष),
पारी (हाथीके पैर बाँधनेकी रस्सी या पानभाण्ड घटा आदि),
होरा (लघन, लग्नाह, जातक), लट्वा (शोभका गौरैया
पत्नी, वराज फल, वाद्य-विशेष), सिधमला (सूखी मड़ली,
गौली खुजली, मल), लाक्षा (लाह), लिखा (जुआका
अण्डा, छीस), गण्डूया (पानीसे मुख भरना, कुड़ा), गृध्रसी
(उरु-सन्धिमें होनेवाला वातरोग-विशेष), चमसी (उबड़
या मसूरका आदिका बेसन, काष्ठका बना हुआ यज्ञपात्र-
विशेष), मसी (रसाही), ये ४२ शब्द कीलिङ्ग होते हैं ।

[शल्लेति] ॥ भल्लते । 'शल्लं भल्लोऽर्थो' (तु०
प० से०) । बाहुलकादरन् । पयोदरादि (६।३।१०९)
गौरादिः (४।१।४१) 'शल्लरी भल्लरी' च द्वे ह्रुके बाल
चक्रके' (इति मेदिनी) [१३४।१५९] ॥ (१) ॥ * ॥ चर्चने ।
'अचं उक्ती' (भ्वा० प० से०) । व हुलनादरन् । गौरादि
(४।१।४१) । 'चर्चरी गीतभेदे च केणभ्रन्करशब्दयोः'
() ॥ (१) ॥ * ॥ पाथरति । पाथते वा । 'पू प्रती' ३'
चुरादि । पचाचच् (३।१।३४) । घञ् (३।२।१९)
वा । गौरादि (४।१।४१) । 'गमरीपूरयो' ४ पारी पाव-
रज्जवा च हस्तिन' (इति विश्व) [१२६।१७] ॥ (१)
॥ * ॥ होलति, हुन्यते वा । 'हुल हिमासवगणयो' (भ्वा०
प० से०) । पचाचच् (३।१।३४) घञ् वा । गलयोरे-
कत्वम् । 'होरा तु लग्ने राशयथे रेखाशास्त्रभेदोरवि' (इति
मेदिनी) [१३०।१०२] ॥ (१) ॥ * ॥ लटति । 'लट् वार्ये'

१. 'काकिणी' नाम मायकचतुर्थो भागः 'पणचतुर्थ-
भाग' इत्येके" इति स्वामी ।

१. 'परिभाषणभर्त्सन्दयो' इति सि० कौ० धातुपाठे च ।
२. 'शल्लरी सल्लरी' इति मेदिनीपाठ ।
३. 'पू पूरणे' इति सि० कौ० धातुपाठे च ।
४. 'कर्करी' इति पाठान्तरम् ।

(३५० पं० से०) । अनुप्रयिलटि- (उ० १।१५१) इति
 वचन । 'लटवा करञ्जभेदे फलेऽत्रल्ले खगान्तरे' (इति मेदिनी)
 [१५१।२२] ॥ (१) ॥ * सिधममत्यस्या । 'सिधमादि-
 म्यश्च' (५।२।१७) इति लच् । सिधमला मत्स्यविकृतौ
 वाच्यवत् 'विलासिनि' (इति मेदिनी) [१५५।१४५] ॥ (१)
 ॥ * लाप्यते । लप^५ शिल्पयोगे^६ चुरादि । बाहुलकाल ।
 यदा-लपयते । 'लदा आलोचने' (च० उ० से०) । घञ् (३।
 ३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाशारोचना-'
 (४।२।१९) इति निर्देशाद्वा दीर्घं ॥ (१) ॥ * लक्षयते ।
 लक्ष आलोचने^७ (च० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
 पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अथ इ । = युवाण्डम् ॥
 (१) ॥ * गण्यते । गडि वदनेकदेशे^८ (भ्वा० पं० से०) ।
 गण्डेर् (उ० ४।७८) इत्युपल । पुम्यपि । सण्ड्या
 मुखपूर्वामपुष्करप्रमृताञ्जलिः^९ (इति रुद्र) [विश्व,
 १६८।३५] । उन्नतनामिस्तु गण्ड्या नापि मुखपूर्ति
 इति बोधालत ॥ (१) ॥ * गृह्णमपि स्यति । 'योऽव-
 कर्मणि (दि० पं० अ०) । आनोऽनुप- (३।२।३)
 इति क । गौरादि (४।१।४१) ङीप् । = ऊरुसप्तौ वात-
 रोष ॥ (१) ॥ * चम्यते । चमु अदने (भ्वा० पं०
 से०) । 'अत्यविचमितमि- (उ० ३।११७) इत्यसच् ।
 गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । चमसो यज्ञपात्रस्य
 भदेऽस्त्री पिष्टके स्निग्धाम्' (इति मेदिनी) [१७१।२१] ॥
 (१) ॥ * मस्यति । मसो परिणामे (दि० पं० स०) ।
 पचाद्यच् (३।१।३४) । मला मसोऽल पत्राञ्जन च
 स्यान्मसिह्रमो^{१०} इति त्रिकाण्डशेषे [२।८।२७] ।

इति स्त्रीलङ्कशेष ॥

अथ पुल्लङ्कशेष ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचरा सपर्याया सुरासुराः ।

स्वर्गयमाद्रिमेधाधिद्रुकालासिशरारय ॥ ११ ॥

यहाँसे जगने 'द्विहीने' (अम० ३।५।२२) के पूर्व 'पुस्त्वे'
 इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ता सब शब्द पुल्लिङ्ग
 होते हैं। भेद और अनुचरके सहित असुर(देवना) तथा असुर

५ '—फ्रव वाचे खगान्तरे' इति पाठो मदिन्याम् ।

६ सि० की० पाठुपाठे चाय 'लस इति दन्त्यान्त
 पठित ।

७ '—प्रसृतोऽमिने इति विदये पाठ ।

८ त्रिकाण्डशेषे 'मसिजल क्षु मला स्यात् पत्राञ्जन
 मसिह्रयो' इति पाठ ।

(देव्य) के पर्यायोंके सहित सय शब्द पुल्लिङ्ग होते हैं । स्वर्ग,
 याम (यज्ञ), अद्रि (पहाड़), मेघ (बादल), अधि
 (समुद्र), द्रु (पेंड), काल (समय), असि (तलवार),
 शर (बाण), और अरि (शत्रु), इनके पर्याय और भेद-
 वाचक शब्द पुल्लिङ्ग होते हैं ।

[पुमिति] ॥ पुस्त्वे इत्यधिकार । सह भेदरनु-
 चरश्च वर्तमाना सह पर्यायि त्तमाना, सुरासुराश्च देव-
 दैव्या । अमरा निर्जरा देवा । सुरभेदा — तुमिता,
 साध्या, आभास्वरा, इन्द्र, शक्र, सूर्य, आदित्य । देवा-
 नुचरा — हाहा, हूहू, तुम्बुष, नारद, मातलि । अमुर-
 पर्याया — दैव्या, दैतया, दानवा । दैत्यभेदा — बलि,
 नमुचि जम्भ । दैव्यानुचरा — कृत्माण्डमुण्डमुष्माण्डाव ।
 दैवतानि — देवता इत्यादौ बाधोऽस्य । स्वर्गादय एकीतवि-
 शति सभेदा सपर्यायश्च पुंसि स्यु । स्वर्गं, नाक त्रिदि-
 व । सोविबो द्वे स्त्रिया बलीव त्रिविष्टयम् [अम० १।१।६]
 इति त्रिपदवर्धयित । यज्ञ मय, जतु । तज्जुदा — उ याति-
 रात्राग्निष्टोमाश्रमेधा । अद्रि, गिरि, पर्वत । भेदा — मरु,
 हिमवान् सह्य । गन्धमादनम् इति बाध [अम० १।३।३]
 मेघ, घन, जलद । भेदा — पुष्करावर्तकादय । 'अप्रम्' इति तु बाध । अधि, समुद्र भागर । भेदा — क्षीरोद
 लवणोद । द्रु, वृक्ष, शाखी । भेदा — लक्ष, वट., आम्र ।
 पाटलासिमापादेर्बाध । काल, दिष्ट, समय । भेदा —
 पाप, पक्ष, ऋतु । दिनसिध्यादौ बाध । अति, लङ्ग,
 मण्डलाय । भेदा — नन्दक, चन्द्रहास । 'कटिघ्नम्'
 इत्यादौ बाध । शर, बाण, विषाख । भेदा — नाराच,
 काण्ड, भस्त्र । इष्टुर्द्वयो' इति [अम० २।८।८७] ।
 बाध । अरि, शत्रु, शरति । भेदा — आततायी ।

करगण्डोष्ठदार्ढन्तकण्ठकेदानखस्तना ।

अह्लाहान्ता श्वेदभेदा रात्रान्ताः प्रागसख्यकाः ॥ १२ ॥

कर (कौही राजाका कर अर्थात् मालगुजारी, किरण),
 गण्ड (गार), ओष्ठ (ओठ), द्रो (शृण्ण), द्रुण (द्रोत),
 कण्ठ (गला), केश (बाल), नख (नाखून), स्नन (धन),
 द्रुमके पर्याय और भेदके सहित शब्द पुल्लिङ्ग होते हैं ।

'अह्ना, अहन्' शब्द जिनके अन्तमें हों, वे शब्द, विप-
 भेदके वाचक शब्द, 'रात्रि' शब्द हो अन्तमें जिनके ऐसे अल
 ख्यापूर्वक (सख्या-वाचक शब्द पूर्व से न रहें ऐसे) शब्द
 पुल्लिङ्ग होते हैं । ('क्रमश उदा०—पूर्वाह, सायाह, अप
 राह, मध्याह, * * * । ३ इवह, अयह, उत्तमाह, परमाह'
 * * । ३ वस्तनाम, सौराष्ट्रिक, महापुत्र, शौक्लिकेय, काल

कृटः, हलाहलः, ... । ४ अहोरात्रः, सर्वरात्रः, दीघरात्रः, ...)
('प्रागसंस्कृतकाः' (असंस्कृतपूर्वकं) प्रहण धरने से 'पञ्चरा-
त्रम्, द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्, ...' में संख्यावाचक शब्द पूर्वमें
रहनेसे पुष्टि नहीं होता है') ।

[करेति] ॥ करो=राजप्राप्तो भाग, रश्मि, पाणिश्च ।
परीक्षादीना तु वाच । गण्ड = कपोल । ओष्ठ = दन्त-
शब्द, अघरः । दो = प्रवेष्ट । भुजादे 'द्वयो' [अम० २।६।
७९] इति वाच । दन्तः = दन्तः, रट । श्रेष्ठ — त्रभ ।
कण्ठः, गलः । 'सभीषमलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विद्वुषा' इति
शाश्वतः [४८९] । कैशः = कचः । नख = पुनर्भव । 'नख-
रोक्षियाम्' [अम० २।६।८३] इति वाच । रतन = कुचः,
पवीपरः । अरुच अह्वयच अन्ते येषां ते पुमि स्युः । परबलिन-
ङ्गापवाद्योऽयम् । अह्व, पूर्वम्-पूर्वलिङ्गः, अपराह्व । द्वयो-
रहो समाहारो दृढः, व्यटः । अत्र 'म नपुंसकम्' (२।
४।१) इत्यस्यापवादः । दवेडः = जियम् । तज्जुदाः पुमि
स्युः । गौराष्ट्रिणः, शीबिलकेय, ब्रह्मपुत्रः । राश्रोऽन्तो
येषां वे । प्राक् पूर्वपदं न सख्या येषां ने पनि स्युः । पत्र-
लिङ्गापवाद्योऽयम् । परत्याप्तमाहारनपुंसकतामपि वा-
चते । तेन अहोरात्र, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागमस्कृतकाः'
इति किम् ? पञ्चरात्रम् ।

श्लेषेऽप्यात्र निर्यासा असन्नता अधाधिताः ।

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुक्विरामकाः ॥ १२ ॥

श्लेषे आदि गोदके वाचक शब्द, अस् और अस् ३ हो
अन्तमें जिनके, ऐसे अधाधिन शब्द पुष्टि होते हैं । 'कशेरु,
जतु, वस्तु, शब्दको छोड़कर । अन्य 'तु, रु, र' अन्तमें ही
जिनके ऐसे शब्द पुष्टि करके कशेरुज तुक्वस्तूनि हित्वा' इसक
शब्दसे इदं 'कशेरु' जलज कन्द विशेष, 'जतु' लावा, इदं
'वस्तु' यहाँपर 'कशेरु, जतु, वस्तु' शब्द पुष्टि नहीं होते
हैं ।

[श्लेषेति] ॥ श्लेषेऽपि आद्यो येषां वे जिदांसा बुधद्वयाः
पुमि स्युः । श्लेषेऽपि, सरलः, द्रवः । 'श्लेषेऽपि' इति
कीचरशाः । आद्येन श्रीवासा, बुद्धयूयः, गुण्युष्टः, सिद्धक
इत्यादयः पुमि चोऽप्याः । असन्ता अन्नंताश्च पुमि स्युः ।
बलिंराः, वेद्याः, चन्द्रमाः कृष्णवर्षा, प्रतिहवा, मघवा ।
अधाधिताः किम् ? अम्बरसः, जलोत्सः, मुमनसः, लोम,
साम, वर्म । तुषच रुद्र वृक्ष । ती विरामी विरामे वा येषा
ते पुमि स्युः । कशेरुदीनि विहाय । हेतुः, सेतुः, घातुः ।
कुचः, मेरुः, त्मरुः । 'कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् ।
'अधाधिताः' इत्यस्यान्वयसंभवात् । वस्तुवस्तु 'अधाधिताः'
इत्यपि व्यर्थम् । 'विशेषवर्धधाधितः' [अम० ३।५।२]
इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दाधंश्चादिपु निर्वाहः ।

कपणभमरोपान्ता यद्यन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

'क, प, ण, भ, म, र' ये ६ वर्ण जिम अन्त शब्द के
उपान्त (अन्तवाले वर्णके अन्तवहित पूर्व) में रहें; वे शब्द-
विशेष, पुंलिङ्ग होते हैं । 'प, ध, न, य, स, ट' ये ६ वर्ण
जिमके उपान्त (अन्तके वर्णके अन्तवहित पूर्व) में
रहें; वे शब्द पुंलिङ्ग होते हैं । गोत्राख्य (गोत्रके वाचक)
शब्द १ और चरण (वेद-शाखा) के वाचक शब्द पुंलिङ्ग
होते हैं ।

[वदेति] ॥ ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुमि
स्युः । शङ्खः, शोचः, शकः । माघः, तुषः, रोपः । पापाणः,
गुणः, धुणः । दमं-भरभ शर्द्धाः । होमः, प्रासा, धूमः ।
भर्भरः, शीकर, समीरः । श्रुतः, कूपः, सूपः, कलापः ।
सार्धः, नायः, रायः । इनः, अपघनः, जनः । अगनय-वि-
नय-प्रणयाः । रस-हास-पनसा । पट-स(र)ट-करशाः ।
मुकुटस्तु— उपान्तादिपु 'अदन्ताः' इति न सबधत्ते, अथा-
दित्वात्— इत्याह । गोमागुपास्यादीनुदाहरति च । गोत्र
वत् आख्यायते व्यपदिश्यते यैस्ते । 'अन्त्ये-योऽपि—' (वा०
३।२।१०१) इति ड । गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुमि
स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याध्वत् ।
तदन्तत् । 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' [३।५।३७] इत्यनेन पुनरुक्त-
प्रमङ्गात् । गीतमः, भरद्वाज, वसिष्ठः । चणाना वेदसा-
सानामाह्वया नामानि— वठः, कलापः, दक्षिणः ।
नामन्यकर्तरि भावे च चञ्जलजहूणवायुचुः ।

ल्युः कर्तरीमसिउभावे को घाः किः प्राहितोऽन्यतः

॥ १५ ॥

नाम, कर्तृभित् कारक और भावमें विहित 'घञ्, अच्,
अप, नध, ण, घ, अयुच्' प्रत्यय जिनके अन्तमें ही, वे शब्द
पुंलिङ्ग होते हैं । कर्तमें विहित 'ल्यु' प्रत्ययान्त, भावमें
विहित 'इमन्कि' और 'क' प्रत्ययान्त तथा प्रादिसे और
अन्यसे, परे ल्युसंज्ञक धातुसे विहितः कि' प्रत्ययान्त शब्द
पुंलिङ्ग होते हैं ।

[नेति] ॥ घनादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृ-
भित्ते कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुमि स्युः ।
प्रासीदन्त्यस्मिन्नेनासि प्रासादः । 'दृढवच' (३।३।२२१)
इति घञ् । प्रास्यते प्रास, विदग्ध्यते वेदः, प्रपतत्यस्मा-
स्मात्प्रातः । भावे— पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात्
'पदकञ्—' (३।३।१९) इति घञ्, दायो घायः, इत्याद-
योऽन्तायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्'

(३।३।५६) । वरः, मः, उवः, स्तवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'मजयाचयत् -' (३।३।९०) इति नड । यज्, यत् । नड' इत्युलक्षणम् । स्वपो नव' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'मजः मज्ज इत्यपि' इति [अम० १।७।३६] वा पुरस्कृतिद्विगोष्या । न्यादनम्—न्यादः । नौ ण च' (३।३।६०) इति ण । 'पुसि सजायाम्-' (३।३।११८) इति घ. उरच्छद, प्रच्छद । 'द्वितीऽपुञ्' (३।३।८९) । अगुष्टु धेयुः । पचिनदि'-' (३।१।१३४) इति नद्यादिभ्यो विहितो ल्यु पुसि स्यात् । न.दन रमण मधसदन । सजायामिदम् । असजाया तु कृत वतर्पमजायाम्' इति [३।५।४५] मिडम् । इमनिचन्ता' गुसि । 'पृष्वादिभ्य इमनिचवा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति च संबध्यते । 'तर्पणभ्येपनिचोऽसप्रहापत्ते । चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा प्रहत तर्प भावो वा महिमा । स्वाभियुटौ तु नरिमा' तरिमा' इत्याद्योपादिवेगनिज्वारणाय भावे इति संबधयतु । नड । 'वृत्त कर्तमसजायाम्' [अम० ३।३।४५] इत्यनेन तत्र मिडस्वात् प्रीषातीरोगादिकर्माननन्त प्रेमादानः पुषि स्व' (३।३।४) इति योगविभागाद्भावे क. घञर्थे च : (वा० ३।३।५८) इति च । आसुर्यः प्रत्य । उपनर्मादिभ्यस्माच्च सुवन्तात् परो यो धु^२ तस्माद्विहिनी यः किप्रत्ययस्तदन्त पुषि स्यात् । 'उपसर्गो चो कि' (३।३।९२) । वमव्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधि, आधि, विधि, उदधिः जलधि । अत्र 'प्रादितीऽयत्' इति व्ययम् । —चो वि' [३।३।९२] इत्यनेनैवेष्टसिद्धे । छन्देऽश्वदवावश्चवेडवा न समाहृते ।

कान्तः सूर्यन्दुष्योयपुर्वाऽय पर्यकोऽपि च ॥ ५६ ॥

समाहार अयमे भिन्न ह्रस्व समाससं 'अववचव' शब्द पुलिङ्ग होता है । 'सूर्य, चन्द्र'के पर्याय और 'अयस्' शब्दको परे (आगे) रहनेपर 'कान्त' शब्द पुलिङ्ग होता है ।

[इ-ङ इति] ॥ अश्वदच घडवा च । 'पुर्ववदश्वदचौ' (२।४।२७) इति परस्मिन्कृतापवाद । द्विसवमविधित्तम् । तैव अश्वदचवान् । अममाहृते किम् ? अश्वदच वम् । 'विभावा वृक्षाम्-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्यन्दुनामपूर्व कान्तशब्द पुसि । सूर्यकान्त, चन्द्रकांत, अयस्कांत ।

१. 'निदिग्रहियचादिभ्यो- इति सूत्रस्वरूपम्, न तु 'पचिनदिन्-' इति ।

२. 'दाया घञदाप्' (१।१।२०) इति 'यु'सजको घातु-रिभयं ।

घटकञ्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गक' ।
पुट्टो ल्युङ्ग समुङ्गश्च घिटपट्टघटाः रटः ॥ १७ ॥
अथ 'कान्त, यान्त' ' ' के क्रमसे 'पु द्विङ्गस्यमह' के अन्ततक पु रल्लक' शब्दोंको कहते हैं । घटक (घारा), अनुवाक (वेद-भेद, ऋक् और यजुष् का समूह), रल्लकः (पद्म-कमण्ड, रौंआदार कमण्ड), कुडङ्गक-स्थान), पुट्ट (धामने नीचेवाला भाग, पथ), समुङ्ग (सामवेदके ष लंकार), समुङ्ग (सप्तुड, डब्बा), घिट- (कामा, अनुनर, धूर्त), पट (पीडा, काष्ठका वासन-विशेष), घट (काष्ठकी तरातू, परीक्षा करनेकी तरातू), रट (अन्धा कृयां, तुण, प्रहार), ।

[वेदति] ॥ यदति । यट वेष्टन' (भ्वा० प० से०) । वृवृन् (उ० २।३२) । = मापपिष्टिकार ॥ (१) ॥०॥ नृनु उच्यते । वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।९९) । 'चको -' (७।३।५३) इति कुटवम् । = नृवृजु-समूह ॥ (१) ॥०॥ लत्यने । 'ल्ल ईत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । सपदावि (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेज-त्वम् । लच्यते । लक आस्थाद्यने' () । 'पुसि सजायाम्-' (३।३।११८) इति घ । रल् चासौ लक्ष्च । = पद्मकमण्डवम्-' ॥ कुटति । 'कुट फोटिल्ये' (तु० प० से०) । शिवप (३।२।१७८) । कुट अङ्गमयम् । 'शेषादिभाग' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुडङ्गको ना छदि' पिटम्' इति वोपासित । = वृक्षलतामृदम्' इति स्वामी । 'कुटङ्गक' इति वचयित् पाठ । सत्र कुट्टे 'दगुपघ-' (३।१।१३४) इति के शक-ध्वादित्त्व (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥०॥ पुमास यनति, पुसा रन्त्यते वा । 'खनु घ्रवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । पुङ्ग = नाशुल्लम् ॥ (१) ॥०॥ यदुङ्गयते । 'उक्ति गती' (भ्वा० प० से०) । 'पुसि सजायाम्-' (३।३।११८) इति घ । 'युङ्ग सम्पद्धमनोक्ते च साम्न पट्टप्रणवेपु च' (इति मेदिनी) [९०।२] ॥ * ॥ ('युङ्ग' इति) दीर्घपाठे तु पुपोदरादिवात् (६।३।१०९) । 'मज्जमर्मजपयुङ्गसामसु' (१।२।३४) इति मिर्दसाहा दीर्घ ॥ (१) ॥०॥ समु-द्यम्यते । 'मल्ल गती' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्वेवपि-' (वा० ३।२।४८) इति ड । = सपुटक ॥ (१) ॥०॥ वेदति । 'वित आकोसे' (भ्वा० प० से०) । 'दगुपघ-' (३।१।१३५) इति क । विटोऽसौ घवले' विङ्गे मूषिके छदि-रेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥०॥ पटति, पटयते

१. मेदिनी 'विटोऽसौ लचणे-' इति पाठः ।

वा । 'पट गनी' (स्वा० प० से०) । बाहुलकात् । 'पट्ट' पेयनापायो व्रणादीनां च वन्धने । चतुष्पथे च राजादि-शासनान्तरपीडयो' (इति मेदिनी) [३५।२१] ॥ (१) ॥०॥ तटपथे । 'तट उच्छ्राये' (स्वा० प० से०) । वन्धने वा । 'धन दास्ते' (स्वा० प० से०) । 'पुमि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य घः । नम्य टो वा । 'प-गी-शार्धंतुलाया च घटः सूरिभिरिच्छते' इति विश्व [३८।२६] । 'पटो दिव्यतुलाया स्याद् घटो धीरे च वामस' (इति मेदिनी) [३४।१८] ॥ (१) ॥०॥ छटपथे । छट बाह्यापाम्' (स्वा० प० से०) । 'पुमि-' (३।३।११८) इति घः । 'सतोऽप्यनुपकयोः प्रहारःतटच्छयो' (इति मेदिनी) [३४।९] ।

कोट्टारषट्कट्टाश्च पिण्डनोण्डपिचण्डवन् ।
गडः करण्डो लगुडो चरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥
कोटारः (नगररूप, बावलीका घाट), घटः (घाट), हट्टः (पामार), पिण्डः (कबल या पिण्ड), गोण्डः (नीच जनि, वधो हुई हौंशो), पिचण्डः (पेट), गड्डु (गाल या गलाण्ड रोग, या कुबहा), करण्डः (समुद्र या वांसका कोट्टिआ आदि भाण्ड-विशेष), लगुडः (छाठी), चरण्डः (समुद्र, सुमरोग), किणः (घावका चिह्न, मांस-प्रन्थि, षट्टा), घुणः (घुन) ।

[कोट्टेति] ॥ कुट्टयते । 'वृट्ट छेदने' (वृ० प० से०) । 'प्रतारने' (वृ० आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च' । 'कोट्टारो नागरे रूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभस, [मेदिनी १३३।१४४, विश्ववच १३९।१७७] ॥ (१) ॥०॥ षट्टयतेऽस्मिन् । 'पट्ट चलने' (स्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । = 'घाट' इति प्रविद्ध ॥ (१) ॥०॥ केचित् 'कोट' 'अरषट्ट' इति छित्वा 'कोट्टो दुर्गपुरम् । अरषट्ट, रूपभेद' इति व्याचष्टु । तत्र हट्टयतीर्थं बाहुलकाद् गुणः । अरषचकावयवसदृशं काष्ण-विशेषवट्टयते रच्यते—अरषट्ट । कृपाञ्जलि सारणार्थं षटीयभक्तिप्रथमे ॥ (१) ॥०॥ हट्टस्यत्र । 'हट्ट दीर्घो' (स्वा० प० से०) । बाहुलकात् । हट्टः = आपण. ॥ (१) ॥०॥ पिण्डयते, पिण्डते वा । 'पिण्डि सघाते' (स्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो बोले बले सान्धे देहागारैकदेशयो । देहमाने नि-वापे च भोलसिद्धकयोरपि । ओण्डुगुण्ये च पुमि स्या-त्कीवमाजीवनायमो । पिण्डो तु पिण्डतमःशलावृक्षजूर-भेदयो' (इति मेदिनी) [५१।१८-२०] ॥ (१) ॥०॥ गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातो च वृद्धनाभो च तद्वति'

(इति मेदिनी) [४१।११] ॥ (१) ॥०॥ अपि चण्डते अनेच, अथ वा । 'चडि कोपे' (स्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'चट्टि भागुति-' इत्यपे-श्लोपः । 'गम्ते' पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) [४२।३२] । शस्ते = देहे ॥ (१) ॥०॥ 'पिचण्डवत् कोट्टार-दय पुमि' इत्यनय ॥०॥ गडति, गडयते वा । 'गड सेचने' (स्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । 'गड्डु पुष्टगुडे कुब्जे' इति विश्वः [४३।१] ॥ (१) ॥०॥ क्तिपते । 'हुड्डु' [करणे] (त० उ० अ०) । 'अण्डन् वृम्भुञ्ज' (उ० १।१२९) । 'करण्डो मधुकोपायिकारण्डवदलाडके' (इति मेदिनी) [४२।२७] ॥ (१) ॥०॥ लगिति । 'लगे सङ्गे' (स्वा० प० से०) । बाहुलकाद् लघञ् । लगुड = यष्टि. ॥ (१) ॥ ॥ वृणोति, प्रियत वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) अण्डन् (उ० १।१२९) । 'व-ण्डोऽप्यन्तरावेदो मनुहमुक्-त्रोमयो' (इति मेदिनी) [४३।३३] ॥ (१) ॥०॥ कणति । कण गतो (स्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । गुपोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किण = मासग्रान्ध, व्रणज चिह्न च ॥ (१) ॥०॥ घो-णते । 'घुण भ्रमणे' (स्वा० आ० से०) । इगुपथ- (३।१।३५) इति क । 'घुण स्यात्काष्णवधके' इति रत्नकोपः ।
इतिसीमन्तहरितो रोमन्धोऽधीयतुद्धवा ।

कासमर्दोऽखु दः कुन्दः फेनसूर्पो सपूपकौ ॥ १९ ॥
इति- (भाषो), सीमन्तः (केश-वेश), हरित् (हरा रंग), रोमन्ध (पगुरी), उद्धीध (माम-भेद), खुखुवः (खुन्गी), वाममर्दः (गुहम-भेद, विसवार अध्यात् एक प्रकारका मसाला या दौक), अर्धुदः (दश करीव, आम्ब पहाड, रोग-विशेष), कुन्दः (कुन्द फूल या शिव-भाण्ड), फेनः

१ ग्रन्थकृता प्रथमं "नानार्थ. पद्यमानोऽपि सर्वत्रादो प्रदर्शित । सप्तम्यनोऽभिधयेषु वर्तमानो विनिश्चित ।" (मेदि० २।१२) इति स्वय प्रतिज्ञाततया प्रकाण्डोऽस्त्री तद-स्कन्धे प्रशस्ते विटपेऽपि च' इति, पिचण्ड पुमि जठरे पशो-रवयवेऽपि च' इति च (विश्वतो० पृ० ९२ श्लो० ३३-३४) वचनाभ्या, 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरे-' इति, 'पिचण्डमुदरे निचात् पशोरवयवेऽपि च' इति च विश्व (४५।२९, २६) वचनाभ्या 'शस्ता'र्थस्य प्रकाण्ड-शब्देनैवावयवीचित्यात् 'शस्ते' इत्यस्य पूर्वण 'प्रकाण्ड-शब्देनैवावयवी युक्तः, न तु परेण 'पिचण्ड' शब्देनेत्यतः 'शस्ते' इत्यस्योदाहरणं तद्वचाध्यानं च व्यर्थमेवेति ।

२. मेदिन्यां — 'काण्डेषु दलाडके' इत्येष पाठः ।

(फेग, गात्र), स्तूप (मिट्टी आदिका ढेर, यज्ञम चष्य पशु
वीचनेका काष्ठ-विशेष), पूष (पूषा) ।

[द्विति] ॥ द्विप्रते । 'इद् आदरे' (तु० आ० अ०) ।
क्लिच (३।३।१७४) । 'द्विप्रवर्गमुदे मत्स्ये वा' (इति
मेदिनी) [५५।२६] ॥ (१) ॥ * ॥ सीमोऽन्त ।
वाक-चवादि (वा० ६।१।२४) । = केषवि-वास ॥ (१)
॥ * ॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृश् हरणे' (स्वा० उ०
अ०) । 'हृमृहृहि-' (उ० १।१७) इतीति । 'हरिदिशि
न्निषां पृति ह्यवर्णविक्षेपयो । अस्त्रिया स्यात्पृषे च' (इति
पदिनी) [६७।१७४-१७५] ॥ (१) ॥ * ॥ रोमस्थ [र्णो]
मन्थो रोमन्थ । पुणोदरादि । (६।३।१०६) । मन्थुमा
चवितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्गीयन् । गं गन्धे
(स्वा० प० अ०) । 'गञ्चोदि-' (उ० २।१०) इति षक ।
यत्-मुदो षोड्काभ्याम् इति सूत्र मुत्तुदोप यन्तम् ।
तदुज्ज्वलतदाद्यणादित्तिपु न पश्याम । उद्गीय प्रणव
सामवेदध्वनि' इत्यण्य ॥ (१) ॥ * ॥ बुद इत्यण्य
कध्वनि बु-दति वरोति । उबुन्दिर निसामने' (स्वा० उ०
से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) क । बुदबुद =
जलविदार ॥ (१) ॥ * ॥ वास मृदनाति । 'मृद शोदे'
(ऋचा० प० से०) । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) । = वेतवार-
भेद ॥ (१) ॥ * ॥ अर कुदति । 'उबुन्दिर' [निशामने]
(स्वा० प० से०) मूलविभुजादि (वा० ३।२।५) । पुणोद-
रादि (६।३।१०९) । 'अर्द्धो दो गमसकीलेऽस्यो पुष्ये' दस
कोटिपु । महीषारविशेषे ना' (इति मेदिनी) [७५।१९-२०]
'अर्दनि' इति पठित्वा 'अग्नि' इति व्याकल्प्य मुकुट ।
तत्र 'अर्द्धं गतो' (स्वा० प० से०) । अग्निप्रत्यय । (१)
॥ * ॥ स्तु-दने । स्कुदि आप्रवणे' (स्वा० आ० मे०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । पुणोदरादि (६।३।१०९) ।
'कु-सो माघ्येऽस्यो, मुकुन्दभ्रमिनिघन्तरणु ना (इति
मेदिनी) [७७।३] ॥ (१) ॥ * ॥ स्फायते । 'स्फायी
वृद्धी' (स्वा० आ० से०) । फेनमिनी' (उ० ३।३) इति
साधु ॥ (१) ॥ * ॥ स्तूपते । 'स्तुप् स्तुती' (अ० उ०
अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५) इति प । स्तू-
प्यते वा । 'स्तुप समुच्छ्रय' (चु० प० से०) । घञ् ॥—
घृषाधिकृतकूट—इति मुकुट ॥ (१) ॥ * ॥ पुनाति,
पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥ * ॥ स्वामी तु—'पूष' शब्द
पठति । योति, मूयते वा । 'पु मिश्रणोऽसिधये च' (अ०
प० से०) कुपुष्या च' (उ० ३।२७) इति दीर्घ क्लिच ।
स्वार्थं कन् (आ० ५।४।५) ।

आतप क्षत्रिये नामि कणपक्षुरकेदरा' ।
परक्षुरप्रचक्रावच गोललिङ्गलपुत्रला ॥ २० ॥
आतप, (घाम), नामि (क्षत्रिय, सुरप राजा, ..),
वृणप (सुर्षो-विशप), क्षुर (छुरा), केदर (एक प्रकार
का व्यावहारिक पदार्थ), पू (पानीका प्रवाह), क्षुरप्र
(बाण-भेद), युक् (चक्र, शार-विशेष), गोल (गोला,
पिण्ड), लिङ्ग (ईशुर), पुत्रगल (आत्मा, जैनसिद्धान्त
सम्मत आत्मानादि-द्रव्य) ।

[आतेति] ॥ आतपति । 'तप सतापे' (स्वा० प०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ कण
पाति, विपति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क ।
(= प्रासविशेष) ॥ * ॥ क्वचित् 'कुणप' इति पाठ ।
[कुणगी पुन । विटसारिवाया] कुणप-पूतिगन्धी शब्देऽपि
च' (इति मेदिनी) [१०३।१९२०] ॥ (१) ॥ * ॥
क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपव-' (३।
१।१।३५) इति क । क्षुर स्याच्छेदाद्रभ्ये बोधिलक्षणे च
गोक्षुरे' (इति मेदिनी) [१२४।१८] ॥ (१) । * ॥
के दणार्ति । दृ विदारणे' (ऋचा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । यद्वा-ने दीर्घे । क्रुदोरप्' (३।३।
५७) । = केकर । सशवहारपदार्थश्च । 'तक्षभेद'
इत्यप्ये ॥ (१) ॥ * ॥ पूरयति । पूर पूरणे' (चु० उ०
स०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पूरो जलप्रवाहे' रयाद्व-
गसशुद्धिप्राप्तयो' (इति मेदिनी) [१२७।६०] ॥ (१)
॥ * ॥ क्षुर प्राति । क्षुर इव प्राति वा । प्रा पूर्तो (अ०
प० अ०) आतोऽनुप- (३।२।३) इति, 'सुप-' (३।३।
४) इति योगविभागाद्वा च । मुकुटस्तु क्षुरप्र इति
कवमात्रिनोपादि पठति । = बाणभेद ॥ (१) ॥ * ॥
चवयतेऽनेन । चक वृषी प्रतिघाते च' (स्वा० प० से०) ।
चकिचम्योरुचोपधाया' (उ० २।१४) इति रक ।
चक कृषाम्ने, चाङ्गयो स्त्री, पुष्यन्तेऽल्लवेतस' (इति
मेदिनी) [१२५।३६] ॥ (१) ॥ * ॥ गुडघत । 'गुड रक्षायाम्'
(तु० प० से०) । घञ (३।३।१९) । रत्नयोरेकत्वम् ।
गोला गोदावगीसद्यो कुनटीदुर्गायो स्थियाम् । परत्रा
ज्जने मण्डले चालिञ्जरे वातलेखने । द्वयोलंभ्या, पुष्याम्

१ मेदिन्यां 'पूरो जनसमूह —' इति पाठ ।
२. मेदिन्यां द्वयो' इत्यस्य स्थाने 'चला लक्ष्म्या
पुमान् कम्पे कम्पयुक्तोऽसिधेयवच्' इति पाठोपलम्भेन,
'चक्षुश्रलाचले कम्पे कभलाविद्युतोषवला' इति विश्वतो
(३।३।१५) रय चल कम्पे चलाशब्दे' इति विश्व (१४५।
५) रय च वचनाभ्या 'गोला शब्दस्य लक्ष्मीकणाराध्या-
भावाच्चायमशो न प्रकृतोपपुक्तः ।

१ मेदिन्यां 'कीले स्यात्-' इति पाठ । '—गास
पृष्ये दवधोतिपु न स्थियाम्' इति पाठा-न्तरम् ।

कमे वम्भयुतेऽभिधेयवत् (इति मेदिनी) [१४६।१५]
 (१) ॥ * ॥ हिङ्गुलाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः । 'हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना, भण्टावया तु हिङ्गुलो'
 (इति मेदिनी) [१५५।१४६] ॥ * ॥ (हिङ्गुल् इति)
 उदन्तपाठे तु मितद्रवादिस्वात् (वा० ३।२।१००) डु ।
 मुकुटस्तु 'हिङ्गुल् स्पात् हिङ्गुल्' इति पठति । (१)
 ॥ * ॥ 'पुव' इति कुत्माद्यामव्ययम् । पुद्गलति, गीमंते
 वा । 'गु निगरणे' (गु० ५० से०) । पचाद्यच् (३।१।
 १३४) । 'ऋक्षोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि विभाषा'
 (८।२।२१) इति वा ल् । पुद् गलति वा । 'गल् अदने'
 (भा० ५० से०), 'सावे' (घु० वा० से०) वा । अच
 (३।१।१३४) । 'पुद्गल. मुन्दरादारे त्रिपु पुम्यात्प्रदे-
 ह्यो' (इति मेदिनी) [१५३।११६] ॥

चेवालमल्लभलाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिगः ।

कुत्मापो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः । २१ ॥

वेनाळः (भेत-विशेष), मल्लः (कुरतो लक्षणेन चतुर
 पहलवान्), भल्लः (भाल्, याग-विशेष, पठा), पुरोडाशः
 (यज्ञ सवन्धी पूजा, हविष्य-विशेष), पट्टिगः (अध-
 विशेष), कुत्मापो (आधा गीला मय या उद्द आदि),
 रभसः (हर्ष, वेग, पौर्वापर्यका विचार), कटाहः (कराह),
 पतद्ग्रहः (पीकदान), ये ५५ शब्द इलिङ्ग दोते हे ।

[वेवेति] ॥ वो वायुरितो गतो यस्मात् म वेत् ।
 वेगमलति । 'अल भूपणादे' (भा० ५० से०) । 'कर्म-
 ण्यप्' (३।२।१) । यद्वा-वे वायो ताल् प्रतिष्ठा यस्य ।
 मूलाविष्टः शवः ॥ (१) ॥ * ॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे'
 (भा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मल्लते ।
 घञ् (३।३।१९) । 'मल्लः पाथे कपोले च मस्यभेदे वली-
 यति' (इति मेदिनी) [१४८।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ मल्लते, भ-
 ल्ल्ये वा । 'भल्ल परिभाषणार्हिसदानेप' (भा० आ० से०) ।

पचाद्यच् (३।१।१३४) । मञ् (३।३।१९) वा । 'मल्ल
 स्वात्पुंसि भल्लके, दाक्षभेदे पुनर्द्वयो । भल्लातवया सिवा
 मल्लो' (इति मेदिनी) [१४८।४४] ॥ (१) ॥ * ॥ पुर प्रथम
 दास्यत्वेनम् । 'दासु दासे' (भा० उ० से०) । कर्मणि
 घञ् (३।३।१९) । पुषोदरादिस्वात् (६।३।१०९) । 'व्रीहेश्च
 पुरोडाशे' (४।३।१४८) इति निदेशाद्वा डस्य डः । 'पुरो-
 डाशो हविर्भेदे च मस्या पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च
 हुवशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः [१७०।३४] ॥ (१)
 ॥ * ॥ 'पट्टीः स्त्री पट्टभेदे स्वात्लाटाटे' कुम्भकाद्रुभे'

१. मेदिन्या 'पटि. स्त्री पट्टभेदे स्वात्लागुलो' इति
 पाठः ।

(इति मेदिनी) [३५।२२] । पट्टि क्यति । 'शो तन्नक-
 र्णे' (दि० ५० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः ॥ ॥ ('पट्टिमः इति) दन्त्यमान् इति मुकुटः ।
 जन पोऽनकर्मणि' (दि० ५० अ०) घातुर्वोष्यः । =
 सस्त्वभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ कोलनम् । 'कुल संस्थाने
 वन्पु च' (भा० ५० से०) । सपदादिक्विप् (वा० ३।
 ३।१०८) । कुल मपति । 'मप हिमायाम्' (भा० ५०
 से०) । 'कर्मण्यप्' (३।२।१) । 'कुत्मापो यावके प्रोक्तः
 कुत्मापं काञ्चिज्जेऽपि च' इति (मूर्धन्यात्ते) विश्वः
 [१०२।१२] । 'कुत्माप काञ्चिके यावके पुमान् (इति
 मूर्धन्यात्ते मेदिनी) [१६८।३४] ॥ * ॥ —घातुपारा-
 यणे ('कुत्माप' इति) दन्त्यान्त । तत्र मसेः ? ('मसो परि-
 णामे) (देवादिक्वात्) [५० से०] घञ् (३।३।१९) ।
 कुत्मापो = मापादिमश्रपधंसिपमोदन खिचुडम् इति
 इयानम् — इति मुकुट ॥ (१) ॥ * ॥ रभणम् । रभते
 अनेन वा । 'रभ राभस्ये' (भा० आ० अ०) । 'अत्यवि-
 चमितिप-' (उ० ३।१७७) इत्यसत् । 'रभसो वेगहर्षयोः'
 इति विश्व [१७५।१४] ॥ (१) ॥ * ॥ कटेनाति-
 दायेनाहस्ते यम्यते । 'हन हिमागयोः' (अ० ५० अ०) ।
 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कटाहो
 दूनर्नादिपाकपाथेऽपि कर्परे । स्तूपे, कटाहः कूर्मपूठे च
 महीवीरिणो' इति विश्व [१८०।१६] । 'कटाहः कूर्म-
 कर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च' तथा स्पाम्महिषीशिखी ।
 तैलादिपाकपाथे च' [इति मेदिनी, १७६।१५-१६] ॥
 (१) ॥ * ॥ गृह्णामि । 'ग्रह उपादाने' (भा० ५०
 से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बुलादेर्ग्रहः ।
 'पीकदान' इति इयानः ॥ (१) ॥ * ॥

इति पुलिङ्गसग्रहः ।

१ हेमि 'शक्तिपट्टिसु स्फोटकवकाण शस्त्रजातय'
 (अभि० पि० ३।१५१), हलायुधे च 'यष्टिपट्टिसु स्फोट-'
 (अभि० रत्न० २।३२१) इति दन्त्यान्त एव 'पट्टिस'-
 शब्द पाठेन ।

२ शब्दस्यास्य दीर्घकारान्ततया भिर्संज्ञागुणयोर-
 प्राप्त्या 'मसे' रित्त्वृत्तिरिचरत्या ।

३. विश्वे तु 'कटाह. कूर्मपूठे च स्तूपे च महिषी-
 शिखी' इति पाठः ।

४. मेदिन्या — प्रभेदे स्वात्लादे पाकभाजने ।
 उत्पन्नाजविपाशाग्रमहिषीशावकेऽपि च' इति भिन्नोऽधि-
 कश्च पाठः ।

अथ वलीवलिङ्गसग्रह ।

द्विहीनेऽन्यच्च स्वारण्यपर्णध्वप्रहिमोदकम् ।

शोतोष्णमासस्वधिरमुग्धाश्लित्रविण बलम् ॥ २२ ॥

यहोस धामो 'पुनपुमन्त्रयो' (५१५३२) के पहले तक 'द्विहीन' इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती ध्वप्र नर्पु-सकलिङ्ग होने हैं ।

उत्तम् (हृदिद्रव्य), धरण्यम् (वन), पर्णम् (पत्ता), स्वधम् (रातला, बिल), हिमम् (वर्ष), उदकम् (पानी), शीतम् (ठण्डा), उष्णम् (गर्म), मांसम् (मांस), अधिरम् (खून), सुखम् (सुँह), जलि (ओषध), द्रविणम् (धन), बलम् (सेना) ।

[क्रीडित] ॥ द्वाभ्या हीने = वलीवे । अधिकारोऽयम् ।

अन्यद्वसिद्धम् । उक्ताःसग्रहाच्छेष वलीवे स्यात्, वाघ-कविपदादयः । तत्र वाशि 'इक्षयति—वमिति । खनति, खनते वा । खतु घवदारण (म्वा० प० सं०) । अन्वेभ्योऽपि— (५० ३१२।१०१) इति ष । ख भिदिभ्ये पुरे धात्रे न्नये विन्वी विहाममि । षवेदने देवलाक सभेणपि नपुसकम् ' (इति मेदिनी) [१९। १] ॥ (१) ॥ * ॥ अयते । ष्ट गतो' (भ्वा० प० ष०) । 'अर्वोनिच्च' (उ० ३।१०२) इत्यन्य ॥ (१) ॥ * ॥ धणयति । 'पर्णे हरितभावे' (घु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पर्णे पने पलासं ना' [इति मेदिनी, ४६।२०] ॥ (१) ॥ * ॥ अन्नयति । अन्न विलये गतो सङ्घे' [घु० प० से०] । पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (१) ॥ * ॥ हति । 'हन्तिहि च' (उ० १। १४७) इति म० । हिम तुपारमलयोद्भवयो स्यान्नपुस कम् । शीतता वाच्यलिङ्ग ' (इति मेदिनी) [११०।३२] ॥ (१) ॥ * ॥ उजसि । 'उन्दी बलदन' (ह० प० सं०) । ववुन् (उ० २।३२) । नलोप (६।५।२४) ॥ (१) ॥ * ॥ ह्यायते स्म । श्येष्ठ गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्पयति' (३।५।७७) । द्रवमूनिस्पर्शयो इय' (६।१ ३३) इति सप्रसारणम् । शीत हिमगुणे षीव शीतलालसगोत्रिषु । बानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी) [५८।६५] ॥

(१) ॥ * ॥ शोपति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० मे०) । इणसिञ्जिदीष्टण्विभ्यो नक' (उ० ३।१२) । 'उष्णो शोष्मे पुमा-वक्षशोतथोर-यलिङ्गक' (इति मेदिनी) [४५।३१] ॥ (१) ॥ * ॥ मन्वते । 'मन् धाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दोषेभ्य' (उ० ३।६४) इति स । 'मास रया-दागिये क्लीव कक्कोलीजटयो स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [१७०।८] ॥ (१) ॥ * ॥ हणद्धि, हण्वते वा । 'रधिर् आयरणे' (ह० उ० अ०) । 'इपिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । अधिरोऽङ्गारके पुष्टि क्लीव तु कुकुमास-जो' (इति मेदिनी) [१३७।२०६] ॥ (१) ॥ * ॥ खनयते, खनति वा । हित्खनेमुँद चोदात्त' (उ० ५।२०) इत्यजलो । 'मुख नि सरणे ववने प्रारम्भोपाययोरेपि । सव्यन्तरे नाटकादे षव्देशपि न नपुमकम्' (इति मेदिनी) [२०।३४] ॥ (२) ॥ * ॥ अयतते । 'अयूद् ध्यातो, सपाति च' (स्वा० आ० से०) । अशेनित्' (उ० ३।१५६) इति विस ॥ (१) ॥ * ॥ द्रुदक्षिपामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविण न द्रयोवित्ते' वाचने च पारक्रम' इति (मेदिनी) [४८।५१] ॥ (१) ॥ * ॥ वतते । 'वक्त्रे सवग्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बन प-व-रसे ह्ये श्यामनि स्थीत्येत्समो । पुमान् ह्येषुधे र्वस्य-भेदे वायसेऽपि च । यल्युयतेऽयलिङ्ग स्वाहाट्यालके तु योपिति' (इति मेदिनी) [१४७।३७-३८] ॥ (१) ॥ * ॥

फलहेसशुल्यलोह सुखलु-एशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यमुलेपनम् ॥ २३ ॥

'भयामृतशकृद्वक्त्र'चापाभरणलाङ्गलम् [९२]

दार्धोपधृधापत्यहृदयोदरकाकुदम् [९३]

पत्तनाजिरशृङ्गानन्दारवहोडुमानसम् [९४]

ध्वन्तं चाढ्यस्तोत्रिङ्गं च भणतो यत्प्रयुज्यते' [९५]

फलम् (आम आदिका फल), हेम (सुवर्ण), शुल्भम् (नाया), लोहम् (लोहा), सुखम् (सुख), दुःखम् (दुःख) शुभम् (शुभ), अशुभम् (अशुभ), जलपुष्पम् (पानीमें होनेवाले फूल), एरण्यम् (नमक), व्यञ्जनम् (तरकारी

१. द्विहीने तृतीये नपुसके, उक्तादन्य धापो वक्ष्यत इत्यर्थः । खादिसपर्यापविवीये तृतीये' इति वदता स्वा-मिना मुकुटसम्भवे एतेषा खादीना पर्यापवरकव्याख्याने स्वल्प सम्भतिः प्रदर्शिता ।

२ मेदिनीया—'इयुक् ना' इति पाठ ।

१ वचचित्—'वृत्ते' इति पाठ ।

२ सबरणार्थकस्य 'वला'पातोऽन्त स्वादिस्वेनात्र बल प्राणने धान्यावरोधने च' (भ्वा० प० से०) इत्यन्यो-पन्यासो युक्त ।

३ 'शकृद्वस्तुचाप-' इति पाठान्तरम् ।

भादि), अनुलेपनम् (लेप-भेद), ये २६ शब्द नपुंसक लिङ्ग होते हैं । (तथा किसी किसीके मतमें इनके पर्यायवाचक शब्द भी नपुंसकलिङ्ग होते हैं । 'कर्मणः उदा०—१ प्रथमार्थक (इन्द्रिय पर्याय) जैसे—१ मन, इन्द्रियम्, करणम्, हृषीकम्, । २ द्वितीयार्थक (आकाश-पर्याय) जैसे—१ तम, आकाशम्, गगनम्, अम्बरम्, । २ अर-प्यम्, कान्तारम्, वनम्, विपिनम्, ... । ३ पर्णम्, दलम्, पत्रम्, । ४ रजश्चम, विलम्ब निवर्णम्, पानालम्, ... । ५ हिमम्, मालेयम्, तुहिनम्, । ६ उदकम्, जलम्, पानी-यम्, तोयम्, । ७ शीतम्, शिशिरम्, ... । ८ उष्णम्, धर्मम्, । ९ मांसम्, पिहितम्, तरमम्, ... । १० श्चिरम्, रक्षम्, । ११ मुपम्, आननम्, लपनम्, आरयम्, वदत्रम्, । १२ अक्षि, नयनम्, नेत्रम्, ... । १३ द्रविणम्, घनम्, स्वापतेयम्, ... । १४ बलम्, सैन्यम्, धनीकम्, । १५ पलम्, धात्रम्, रक्षिधम्, ... । १६ हेम, कनकम्, सुवर्णम्, हारम्, स्वर्णम्, ... । १७ (लोह-भेद) जैसे—शुभ्रयम्, ताग्रम्, औदुम्बरम्, ... । १८ लोहम्, कालाथसम्, अरमसारम्, । १९ सुप्यम्, उपत्रोपम्, दान्तम्, दामं, दातम्, ... । २० दुःखम्, कष्टम्, कृच्छ्रम्, आभीष्टम्, । २१ शुभम्, कल्या-णम्, सुखम्, सुप्यम्, सुकुतम्, ... । २२ अशुभम्, पापम्, दुष्कृतम्, ... । २३ (जलपुष्प भेद) जैसे—कम-लम्, वैरवम्, सुसुन्दम्, कहरम्, । २४ (लवण-भेद) जैसे—लवणम्, सैन्धवम्, विष्टम्, रुचयम्, । २५ व्यञ्जनम्, तेमनम्, निष्ठानम्, उपसेचनम्, मस्तु, ... । और २६ (अनुलेपन-भेद) जैसे—अनुलेपनम्, सुहृमम्, अग्निशिक्षम्, कार्मरम्, चन्द्रम्, ...) ।

[मयम् (दर), अमृतम् (दाटा) शकृत् (मंला), वक्त्रम् (मुख), चापम् (धनुष), आभरणम् (भूषण), लङ्गलम् (हल), दाह (लकड़ी), औषधम् (दवा), सृषम् (युद्ध), अपय्यम् (सज्जान), हृदयम् (हृदय), उदम् (पैर), वाकुदम् (तालु), पत्तनम् (नगर), अजि-रम् (अँगन), शृङ्गम् (स्त्री या दालर), अन्नम् (अना), द्वाम् (दरवाजा), बर्हम् (मोरका पद), उडु (नक्षत्र), मानसम् (मनका भाव या कर्म या मानसरावर तालाब), ध्वान्तम् (अन्धकार) और धव्यन्त (अशुकुट) लिङ्गवाले जो शब्द कहनेमें प्रयुक्त होते हैं, वे सब शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं] ।

[फलेति] ॥ फलति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'फल हेतुवृत्ते जातीफले फलकमस्ययो । विक्रमया च करकोले शस्त्राद्ये व्युष्टिनामयो.' (इति हैम) [२.५१०-५११] ॥ * ॥ क्वचित्तु 'हलम्' इति पाठ । हलति । 'हल बिलेखने' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ हिनोति । 'हि गतो' (स्वा० प० से०) । 'सर्वघातुभ्यो मनिच्' (उ० ४।१४५) ॥ (१) ॥ * ॥ गलति, शल्यते वा । 'शल गतो' (भ्वा० प० से०) । 'उन्वाद्यञ्च' (उ० ४।१५) इति साधु । 'शुत्वं तासो यत्कर्मणोपाधारे जनसनिधौ' (इति मेदिनी) [१५९। २७] ॥ (१) ॥ * ॥ गृहयति, लुहते वा । 'गृह गार्ध्वे' (१) पचाद्यच् (३।१।१३४) । धञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्ती क्षत्रके लोहे जोङ्गके सर्वेतेषसे' (इति मेदिनी) [१७५।८] ॥ (१) ॥ * ॥ सुस्यति । दुःस्यति । 'सुस-दु व तन्त्रियायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (१) ॥ * ॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० वा० से०) । 'दगुपथ-' (३।१।३५) इति व ॥ (१) ॥ * ॥ न शुभम् ॥ (१) ॥ * ॥ जगभवाति पुष्पाणि कुमुदकमल-कल्हारोत्पलाति ॥ (१) ॥ * ॥ लुगति । 'लृङ् द्वेदने' (क्वा० प० से०) । नन्धादित्यु (३।१।१३४) । 'लवणा-त्लुक' (४।४।२४) इति निदेशोष्णत्वम् । 'लवण मेध-वादी वा सिन्धुराशोभिदो रस ; तद्युक्ते वाच्यतिङ्ग स्वा-तदोभेदद्विपो' स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) [५०।७५] ॥ (१) ॥ * ॥ व्यञ्जयतेऽनेन । 'अञ्ज व्यञ्जयादी' (६० प० से०) । 'करणाधि-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'व्यञ्जन तेमते चिह्ने सम्युपप्रवयवेऽहनि' (इति मेदिनी) [९१।२२] (१) ॥ * ॥ अनुलिप्यते अनेन वा । लिप उपपेह' (तु० प० व०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ (इ) खादि सपयाय सविशेष च क्लीबे भवति, इति मुकुट ।

कोटयाः अतादिः संख्यान्या या लक्षा नियुक्तं च तत् ।
द्वयन्कमसिमुसन्नतं यदनास्तमवर्तारि ॥ २४ ॥

'कोटि' शब्दको छोड़कर अन्य 'जान' (मी) जादि संख्या-वाचक शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं । और 'लक्षा' शब्द विक-रूपसे नपुंसकलिङ्ग होता है, पक्षमें स्त्रीलिङ्ग 'लक्षा' होता है । उसी (लक्षा) का पर्याय 'नियुतम्' भी नपुंसकलिङ्ग है । 'कोटि' शब्द स्त्रीलिङ्ग है । 'शतादि' ग्रहण करनेमें 'विकृतिः,

१. 'नदी'भेदे त्रिपो स्त्रियाम्' इति मेदिनीस्थः पाठ एव सम्यक्, लवणा त्विद' (३।३।३४) इति हैमेन सबादात् ।

ग्रहण करनेसे प्रदन्, यन्, स्वप्न, न्याद', आस्त्व, विघ्न, चय, उप, वारणा, हारणा, ' ' मे नपुसकलिङ्गे नहीं होता है)। पुण्य और, सुदिन, शब्दसे परे कृतसमासान्त 'अहन्' शब्द नपुसकलिङ्ग होता है। 'अह' ग्रहण करनेसे पुण्यान्यहानि वस्मिन्मासि स 'पुण्याहा' सहोपर नपुसकलिङ्ग नहीं होता है।

[भेति] ॥ नदच णश्च कश्च चित (च इद् येपा ते) च। एभ्योऽन्त्येऽन्तप्रत्ययाः कृतो य भावे विहिता, तथा समुद्देश्ये भावकर्मणोविहिता येऽनारान्तप्रत्ययास्तद्धिता, तदन्त नाम वृत्तौ स्यात्। भूतम्, 'नपुसके भावे क्त' (३।३।११४)। भवितव्यम्, भवनीयम् (मध्यम्)। 'तयो-देव-' (३।४।७०) इति भावे तस्यादय। 'भुवो भावे' (३।१।१०७) वय्, वल्लभ्यम्। 'अभिविधो भाव इनुण्' (३।३।४४)। 'अग्निनुण्' (५।४।१५)। साराविणम्, माकून्नि वन्ते। मणश्चि किम्? यज्याव-' (३।३।१०) इति नङ्। यश्च यत्न। स्वपो नन् (३।३।११)। स्वप्न। 'ती ण च' (३।३।६०) न्याद। 'सुपि-' (३।२।४) इति घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च व। आस्त्व, विघ्न। चित्—'एरच' (३।३।५६)। चय जय। 'षामभ्रन्यो युष्' (३।३।१०७)—कारणा। यत्तु—'टवितोऽयुच्' (३।३।८९) स्वयथु—इति मुकुट उदाहरत्। तत्र। अदन्तत्वाभावात् ॥ * ॥ समूहे तद्धिता। भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८)। भेक्षम्। 'गोशोष्ण्ट-' (४।२।३९)। इति वृञ्। औपगवकम्। 'तस्य समूहः' (४।२।३७)। वाकम्। वदाराशश्च (४।२।४०)। केशम् वदारकम् ॥ * ॥ भावे—पोत्वम्। 'इगन्ताच्च-' (५।१।१३१)। मौनम्, मार्दवम्। मनोज्ञादिवृञ् (५।१।१३३)। मानोऽनम्। 'स्तेनाधन्लोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम्। गुणवचन-' (५।१।१२४) इति प्यञ्। कोवलयम् ॥ * ॥ कृतसमासान्तोऽहन्शब्द कृतो स्यात्। पुण्य च तदहश्च। 'राजाह सखिभट्टच्' (५।४।९१)। सुदि-शब्द प्रणस्तवाची। सुदिन च तदहश्च। पुण्याहम्, सुदि-नाहम्। कृतसमासान्त ति किम्? पुण्यानि अहानि वस्मिन् स पुण्याहा नाम।

क्रियाद्यथाना भेदकान्येकत्वेऽयुक्थतोऽटके।

चोर्च पिच्छ गृहस्थूल तिरीट मर्मयोजने ॥ ३० ॥

१. 'चोचमुवत गृहस्थूण-' इति स्वामिना व्याख्यात पाठ, तत्र उत्सर्गकाक्षर छन्द। स्वव्याख्याया स्मृणा' इति व्याख्यानाम्बुले 'गृहस्थूण' इत्येव पाठो युक्त।

क्रिया और अवयवके विशेषण नपुंसकलिङ्ग और प्ररचचन होते हैं। (अय नपु सकलिङ्गवाले वृज् शब्दोंको कण्ठरसे स्वय कर्ह रहे है—) 'उपयम्' (सामभेद), तोट-कम् (१० अक्षरवाले 'पङ्क्ति'जातीय वृत्तका छन्दो-विशेष), चोयम् (जडा छोड़ा हुआ, तालफल, कदली-फल), पिच्छम् (मोरका पत्र) गृहस्थूणम् (घरमें लगा हुआ खम्भा), तिरीटम् (शिरका वेडन, साफा, पगड़ी आदि शिरका मूषण), मर्म (सन्धिस्थान, हृदय आदि गम स्थल), योजनम् (चार दोस लम्बे रास्ते आदि का प्रमाण विशेष)।

[क्रियेति] ॥ अपिसाब्दात् वलीवे। मुकु पचति। प्रात वमनीयम् ॥ * ॥ उच्यते। 'वच भापरो' (अ० प० अ०)। पातुतुदि-' (उ० २।७) इति यक्—'वशि-वाशि-' इत्यादिना यक्—इति मुकुटश्रित्य। ताटश-सूत्राभावात्। उरथ = सामविशेष ॥ * ॥ तुटति। 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०)। षुल्ल (३।१।३३)। यक् कृष्णादिभ्यो वृन् (उ० ५।३५) इति मुकुटेनोत्तम्। तत्र। तुट कुटावित्वेव गाड्कुटादिभ्य (१।२।१) इति डिक्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ * ॥ चोप्यते। 'चुप म-दाया गतो' (ग्वा० प० से०) ष्यन्त। षञ् (३।३।१९)। यडा-चञ्चति, चञ्च्यते वा। 'वञ्चु गतो' (ग्वा० प० से०)। पचायच् (३।१।१३५)। वष् (३।३।१९) वा। पुपो-दरादि (६।३।१०९)। 'फलावशिष्टं तालफल च चोच कदम्बा फल भवेत्' इत्यार्षकोप ॥ * ॥ पिच्छचते। पिच्छ सण्डने (चु० प० से०)। यम् (३।६।१९)। 'पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशास्मलिवेष्टके। भक्तसभूत-मण्डे च पट्टकावश्रपदामये। स्त्रियां, पुंसि तु लागूले न द्वयोर्बर्हृण्डयो' (इति मेदिनी) [२।९।४] ॥ * ॥ 'मुक्तम्' इति पाठे—'मुच्यु मोक्षरो' (तु० उ० अ०)। मुच्यते स्म। क्त (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ गृहस्थ स्थणा ॥ (१) ॥ * ॥ तरति, तीर्थते वा। 'कतृष्टविभ्य कीटन्' (उ० ४। १८५)। तिरीट = वेष्टनम्। = 'सिरोभूषणम्' इत्यग्ये ॥ (१) ॥ * ॥ त्रिपतेऽनेन। 'मूढ प्राणत्यागे (तु० वा० अ०)। 'सवधातृभ्यो मनिच्' (उ० ४।१।४५)। 'अन्त-त्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्तरय वलीवत्त्वानित्यवशा-पनार्थम्' इति मुकुट ॥ (१) ॥ * ॥ युज्यते। 'युजिर्-मोमे' (रु० उ० अ०)। कर्मणि 'कृत्यस्वटो-' (३।३।११३) इति ल्युट्। योजन परमात्पनि। चतुष्कोश्या च योगे च' (इति मेदिनी) [९।१।१११ ११२] ॥ (१) ॥ * ॥

१ तोटक वृत्तभेद, इसारूपभेदश्च' इति स्वामी। तत्र वृत्तम्—'इह तोटकमृष्टिर्षं प्रथितम्' (वृत्तरत्ना० ३।१।२४) इत्युक्तरूप बोध्यम्।

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

मणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राजसूयम् (राजसूय नामका यज्ञ-विशेष), वाज-
पेयम् (वाजपेयनामक यज्ञ-विशेष), गद्यम् (कवि-रचित
विना दृष्टकी शब्द-योजना, जैसे-दशकुमार, कादम्बरी आदि)
पद्यम् इन्द्रसे युक्त (कवि-रचित श्लोक आदि, जैसे-रघुवश,
कुमारसंभव, नेपथ्यचरित, आदि काव्य), मणिक्यम् (रत्न),
भाष्यम् (जैसे-पा० सू० पर पातञ्जलभाष्य, वेदान्तसूत्रपर
शाङ्करभाष्य,), सिन्दूरम् (सिन्दूर), चीरम् (कपड़ा),
चीवरम् (मुनिघोंका वस्त्र), पञ्जरम् (पिंजड़ा) ।

[राजेति] ॥ राजा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पाद-
पितव्यः । यद्वा-राजा लतात्मक सोम सूपतेऽत्र । 'पूम्
अभिषे' (स्वा० उ० अ०) । 'राजसूयसूयं-' (३।१।११४)
इति साधु ॥ (१) ॥ ॥ वाजमन्त्रं पश्यी गुरा । वेद्यमत्र
॥ ॥ एतावर्षचरि (२।५।३१) ॥ (१) ॥ गद्यते ।
'पद अथावा वाचि' (स्वा० प० से०) । 'गद्यमद-'
(३।१।००) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ पादा सन्त्यस्य ।
'अन्वेष्योऽपि-' (वा० ५।२।२०) इति यत् । 'पद्मो-'
(३।१।६३) इति पद् । पद सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके
गुणाद्भेदे पद्या वर्तते नि कीर्तिता' (इति मेदिनी) [११५।
३५] । क्वे. कृतौ किम् ? गद्या=वाता । पद्य. = पद्य,
पद्यं=रवः ॥ (१) ॥ ॥ मणिक्यवदेन कायति जनो यम् ।
'कं सन्दे' (स्वा० प० से०) । 'अन्वेष्योऽपि-' (वा० ३।
२।०१) इति ङ । 'मूलविभुजा-' (वा० ३।२।५) इति
षो वा । मणिके = मणिक्यपूराध्ये नगरे भवम् । 'मणिक्य-
दिभ्यो ङ्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्वङ् (वा० ५।१।
१२४) वा ॥ (१) ॥ ॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष्य
अन्वेष्यो वाचि' (स्वा० अ० से०) । 'कृत्यत्वमुटो-' (३।
३।१।३) इति करणे ष्यत् । 'सूत्रार्थां वर्णयति यत्र वाक्यैः
सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्णयते भाष्य भाष्यविदो
विदु' () ॥ (१) ॥ ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस-
वणे' (स्वा० अ० से०) । 'स्यन्देः सप्रसारण च' (उ०
१।६८) इत्यण् । 'सिन्दूरस्तहभेदे स्यात्सिन्दूर रक्तव-
र्णके । सिन्दूरी रोचनीरक्तवेल्लिका' 'वातकीपु च' (इति
मेदिनी) [३३५।२३६] ॥ (१) ॥ ॥ चीयते ।
'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीता दीर्घञ्'
(उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी भिल्ल्या, नपुंसकम् ।

गोस्तने वन्यभेदे च रेखालिखनभेदयोः ।' (इति मेदिनी)
[१२५।३५-३६] ॥ (१) ॥ ॥ चीयते । 'छित्तर-
छित्तर-' (उ० ३।१) इति साधु । चीवरं = मुनिवासः ।
'वाक्यविभुप्रावरणम्' इति सुभ्रतिः । (१) ॥ ॥ ॥
पिञ्जयते । 'पिञ्ज सपकं' (अ० अ० से०) । बाहुलका-
दराः पृषोदरादि [६।३।०९] ॥ ॥ ॥ नवचितु 'पिञ्जरम्'
इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे क्लीब स्वर्णं, पीते च
वास्ववत्' (इति मेदिनी) [१३६।१८५] । = कायास्तिष्वुत्वं
पद्योदिवन्धनगृहं च ॥ (१) ॥ ॥ ॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाहुवम् ।
लोकायतम् (तर्क), हरितालम् (हरताल नामका
औषध-विशेष), विदलम् (बर्तनका वर्तन-विशेष), स्थालम्
(भोजनपात्र-विशेष), बाहुवम् (बहू देशमे होनेवाला), ये
२३ शब्द नपुंसकलिङ्ग होते हैं ।

[लोकेति] ॥ लोके अयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (स्वा०
अ० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । = चार्वाका । तेषा-
मिद शास्त्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।२०) इत्यण् । संज्ञा-
कत्वात्प्र वृद्धि ॥ (१) ॥ ॥ हरितेनालति । 'अल भूष-
णादो' (स्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) ।
'हरिताल घातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशारेजयो' (इति मेदिनी)
[१५७।१६७] ॥ (१) ॥ ॥ विदलं = वंशकृतपात्र-
भेदः । विदलति । 'दल विदारणे' (स्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।३४) ॥ (१) ॥ ॥ स्थालयत्र ।
'ठल स्थितौ' (स्वा० प० से०) । 'हलञ्' (३।३।२०)
इति षच् । गिजन्तादच् (३।१।३४) वा । 'स्थालं भाज-
नभेदेऽपि स्थाली स्थाल्याटलोत्थयोः' (इति मेदिनी)
[१५९।५५] ॥ (१) ॥ ॥ बहूदेशे भवम् । 'तत्र
भव' (४।३।३३) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ ॥

इति क्लीबलिङ्गसंग्रहः ॥

अथ पुनर्पुंसकलिङ्गसंग्रहः ।

पुनर्पुंसकयोः शेषोऽर्थापिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥
(यहाँसे आगे 'स्त्रीपुंसयोः.....' (३।५।३७) के पहले
'पुनर्पुंसकयोः' इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती

१. तथा च कालिदासप्रयोगः—'अनुवदति शुक्रस्ते
मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः' इति (२।७० ५।७५) ।
२. मेदिन्यां '—न्तरे पीते क्लीब स्वर्णं च पीतने'
इति पाठः ।
३. '—वाङ्मिक्' इति पाठान्तरम् ।

१. मेदिन्यां '—रक्तघूर्णके । सिन्दूरी रोचना रक्तचे-
लिका—' इति पाठः ।

शेष शब्द 'पुल्लिग और नपुसर्कलिंग' होते हैं ।) अर्धर्चं अर्ध-
र्चम् (श्रद्धावा भाषा), पिण्याक पिण्याकम् (तिलकी
खली), कण्टक कण्टकम् (कोठा) ।

[पुनिति] ॥ 'पुनपुसकयो' इत्यधिकार । सेप
सक्तादन्य, ऋचोऽर्धम् । 'अर्धं नपुसकम्' (२।२।२) इति
नमान । 'ऋचपूर'- (५।४।७४) इत्य समासात् ॥ (१)
॥ * ॥ पण्यते । 'पण व्यवहार' [स्तुती च] । (भ्वा० आ०
से०) । 'पिनाकाशयश्च' (उ० ४।१५) इति साधु । पिण्या-
कोऽस्त्री तिलकण्ठके 'ह्रिद्भुवाह्लीकसिद्धिके' (इति मेदिनी)
[१०।११९] ॥ (१) ॥ * ॥ कण्टकि । 'कटि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । 'कण्टक धुद्रशयो च
कर्मस्थानकदोषयो । रोमाब्धे च द्रुमाब्धे च कण्टको
मस्कदेशि च' इति विश्व [१।१।३३] । 'कण्टको न
स्त्रिया धुद्रशयो मस्यादिकीकसे । नैयोगिनादिदोषोत्ती'
म्याद्रोमाभद्रुमाङ्गयो' (इति मेदिनी) [५।५८] ॥
(१) ॥ * ॥

मोदकस्तण्डकप्रकृः शाटक^३ खर्वटोऽर्धुदः ।
पातकौयोगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदक मोदकम् (मिठाई, लड्डू...), तण्डक तण्डकम्
('खञ्जान' पत्ती, फेन), टङ्क टङ्कम् (पत्थर धीरनेकी टॉकी),
शाटक शाटकम् (साड़ी), खर्वट खर्वटम् (नदी और पहाड़से
मिश्रित स्थान), अर्धुद अर्धुदम् (आँखना रोग-विशेष, दस
करोड़की सरवा), पानक पातकम् (ब्रह्महाया आदि पाप),
उद्योग उद्योगम् (उद्योग), चपक चरकम् (चरक नामका
वैद्यक ग्रन्थ), तमाल तमालम् (तम्बाकू, सुती), आम-
लक आमलकम् (नीबूलेका फल), नड नडम् (मोतररी
बिल, भरसल नामका लृणविशेष) ।

[मोदति] ॥ मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) । ष्वल् (३।१।१३३) । 'मोदक लाघवेऽस्त्री
हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) [१२।१।४२] ॥ (१)
॥ * ॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) ।
ष्वल् (३।१।१३३) । 'तण्डक खञ्जने फेने समासप्राम-
वाचि च । ग्रहृवास्तस्करकधमाभावह्रुलकेष्वपि' (इति
मेदिनी) [१।९८] ॥ * ॥ 'दण्डन' इत्यपि । 'दण्ड

एव । स्वापे वच् (५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ टङ्कयति ।
'टकि व-धे' चुरादि [प० से०] । अच् (३।१।१३४) ।
'टङ्को नीलकपित्थे च लतिथे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जह्यागं
स्थी पुमान् कोपे कोपासिमावदारथे' (इति मेदिनी)
[३।२४-२५] ॥ (१) ॥ * ॥ घटति । 'घट गतो'
(भ्वा० प० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥
खर्वति । खर्व दपे' (भ्वा० प० से०) । 'खर्कादिभ्योऽ
ऽटन्' (उ० ४।८१) । 'यज्ञवतो भवेत् शमो नगर चैव
स्मृतम् । मिथ तु खर्वट नाम नदीगिरितमाश्रयम्' ॥ (१)
॥ * ॥ खर्वति । 'अर्वं हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
वाहुलकादुदच् । 'अर्वुदो मातकोलेऽस्त्री परये दशकोटिपु'
महोषरविशेषे ना' (इति मेदिनी) [७।५।१९] ॥ (१)
॥ * ॥ पातयति । 'पल्ल गतो' (भ्वा० प० से०) ।
णन्त । ष्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) उद्योजनम् । 'गुजिर्
गोमे' (उ० उ० अ०) । घञ (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥
चरति । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । वच् । (उ०
२।३२) । चरक = वैद्यकशास्त्रभेद ॥ * ॥ 'चरकम्' इति
पाठे स्मृतवस्थम् ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानो'
(वि० प० से०) । 'तमिचिशि-' (उ० १।११८) इति
कालम् । 'तमालस्तिलके खञ्जे तापिच्छे वरणदुभे' (इति
मेदिनी) [१५२।९७] ॥ (१) ॥ * ॥ आमलकया
फलम् । 'नित्य वृद्ध'- (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य
फले लृक्' (५।३।१६३) ॥ (१) ॥ * ॥ नडति । 'नड
भ्रशे' () । 'चुरादीना वा जिच्' इति पराशय्ये
पचाशच (३।१।१३४) । नडोऽन्तरिवर तृणभेदश्च ।

कुष्ठ मुण्डं शीघ्रं वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।
सगमं शतमानामंशम्बलादव्ययताण्डकम् ॥ ३४ ॥
कुष्ठम् कुष्ठ (कोढ़ रोग), मुण्डम् मुण्ड. (शिर),
शीघ्रं शीघ्र (मधिरा), वुस्तम् वुस्त (मासकी घृही,
बटहल आदिका नि सारभाग, भूना हुआ मांस), क्ष्वेडितम्
क्ष्वेडित (वीरोंका सिद्धके समाच गर्जना), चेम चैमा (कुशाळ),
कुट्टिमम् कुट्टिम (मणि पथर आदि जड़ा हुआ फरो), सग-
मम् सगम (दो नदी आदिका मिळना), शतमानम् शत
मान (चार स्वभाभरवा प्रमाण विशेष), अमं अमं
(आँखना रोग विशेष), शम्बलम् शम्बल (रास्तेका
कलेवा), अव्ययम् अव्यय (व्ययका न होना, लिङ्ग
और सरुपासे रहित मव लिङ्गों और वचनोंमें तुल्यरूप

१. मेदिन्या '—नैयोगिकादि—' इति पाठ ।
२. 'तङ्क' इति पाठः । तको = मयम् । 'खर्वटोऽर्धुद'
इति पाठांतरम् ।
३. मेदिन्या '—हर्षके' इति पाठ ।

४. मेदिन्या '—स्वायु पुष्ये दशकोटियु' इति पाठ ।

वाले 'अव्यय'संज्ञक स्वर, अन्तर, प्रातर, 'शब्द), तावत् तान्दवः (नाच) ।

[कुण्डमिति] ॥ कुण्णाति । 'कुप निष्कर्षे' (क्रया० प० से०) । 'हनिक्विप्-' (उ० २।२) इति वयन् । 'कुण्डं' रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) [३।१३] ॥ (१) ॥ * ॥ मुडयते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३। ३।१९) । मुण्डं = सिरः ॥ (१) ॥ * ॥ शैतेऽनेन । 'घोडो घुगुलक्-' (उ० ४।३८) इति धुक् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वुम उत्मगे' (दि० प० से०) । वुस्यते स्म । क्त (३।२। १०२) । वुस्तं = भासशब्दूली, भृष्टमासम्, पनसादिक-स्तारभागश्च ॥ २ ॥ ववचित् 'वुस्तम्' इति पाठः ॥ * ॥ ववचित् 'वुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेडेजन्म् । श्वेडयते वा । 'श्वेडेजा स्नेहनमोक्षणयो' (दि० प० से०) । 'वोतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्यो' (तु० प० अ०) । 'क्षि दये' (भ्वा० प० अ०) । 'अतिस्तुमु-' (उ० १। १।४१) इति मन् । 'जानीयान्मङ्गलं' धीम क्षेमं लब्धाय-रक्षणम्' () । (१) ॥ * ॥ कुट्टनम् । 'कुट्टछे-दने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निवृ-त्तम् 'भावप्रत्यायान्तादिमम्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टि-मोऽस्त्री निवृद्धा नू-' ॥ (१) ॥ * ॥ संगमनम् । 'ग्रह-वृट्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ दत्तं मान-मस्य । रूप्यपलम् । (१) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१।४१) इति मन् । अर्म = अक्षिरोगः ॥ (१) ॥ * ॥ शम्बरयनेन । 'शम्ब गतो' (चु० प० से०) । बाहुलवादलच् । शम्बलं = पायेयम् ॥ * ॥ ('सम्बल' इति) दन्त्यादिपाठे- 'पम्ब संपणे' (चु० प० से०) इति बोध्य ॥ (१) ॥ * ॥ न व्येति । 'इण् गतो' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३। ५६) । 'अव्ययोऽस्त्री सङ्गमेदे ना विष्णी निर्व्यये त्रिपु' (इति मेदिनी) [१।१।७१] ॥ (१) ॥ * ॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।
यूपं प्रमोवपात्रीवे यूपं चमसचिक्कसी ॥ ३५ ॥

कवियम् कवियः (लगाम), कन्दम् कन्द (चूरन, कन्दा आदि कन्द), कर्पासम् कर्पासः (कपास, रुई), पारम् पारः (नदी आदिका पार अर्थात् दूसरा किनारा), अवारम् अवारः (नदी आदिके इभरका किनारा), युगन्ध-रम् युगन्धरः (जिसमें घोड़े बैल आदि जोते जाते हैं, वह रथका लग्ना वाद्य-विशेष), यूपम् यूपः (यज्ञमें पशु बाँध-नेका खम्भा), प्रमोवम् प्रमोवः, (सिद्धकी), पात्रीवम् पात्रीवः (यज्ञ-पात्र-विशेष), यूपम् यूपः (मोड़), चमसः चमसम् (यज्ञ-पात्र-विशेष), चिक्कसः चिक्कसम् (सोम-पान करनेका पात्र-विशेष या जौ का आटा), ये ४० शब्द पुंलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग होते हैं ।

[कवीति] ॥ कवने । 'बुह् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादिय । 'नापां कवी खलीनं कविय वा ना सुरग-मुलभाण्डम्' इति बोपालित ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'कन्दोऽस्त्री सुरणे सस्यमुले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) [७।४।३] ॥ * ॥ कचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ करोति, क्रियते वा । 'कृद. पासः' (उ० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ पारयति । 'पार कर्मसमातो' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।३४) । यद्वा-पार्यते सहाय्यते कमनित । 'पुति-' (३।३।१८) इति घ् ॥ (१) ॥ * ॥ न वार-यति । 'वृक् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१। ३३४) ॥ (१) ॥ * ॥ युगं धारयति । 'धृञ् धारणे चुरादि [प० से०] । 'सजायो भृत्-' (३।२।४६) इति लच् । 'लचि ह्रस्व' (६।४।९४) । 'अरुद्विपत्-' (६।३। ६७) इति मुम् । क्ववरः ॥ (१) ॥ * ॥ सुवन्त्यन्मिन् । 'यु मिश्रयोऽप्यश्रयो च' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्या च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥ * ॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् = वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्ष वा ॥ (३) ॥ * ॥ पात्री वाति । कः (३।२।३) = यज्ञोपकरण-पात्रमेव ॥ (१) ॥ * ॥ व्रयति । 'यूप बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपघ-' (३।१।३५) इति कः । 'मुद्रामलक-यूपस्तु प्राही पित्तकफे हित' () ॥ (१) ॥ * ॥ चम-न्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३।१७) इत्यसच् । चमसं = सोमपानपात्रम् ।

१. 'शतमान'लक्षण इभृतावृक्तम्, तद्यथा—'द्रे कृष्णले रूप्यमावो घरणं पोडशैव ते । शतमान तु दशभिर्वरणै-पलमेव च ॥' इति ।

२. 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' (१।१।३७) इति सूत्रे भगवता पतञ्जलिना 'अव्यय'-लक्षणमुक्तम्, तद्यथा—'सद्यं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत् व्येति तदव्ययम् ॥' इति ।

२. 'यूपम्—' इति पाठांतरम् ।

यस्तु- अतिचमिरभियुभ्योऽस' इति पाठो मुकुटोप-यस्त ।
स ह्रज्ज्वलदत्तादिबुद्धिपु नास्ति ॥ (१) ॥ *॥ चेत्यनेन ।
'चित्ती सज्ञाने (भ्वा० प० से०) । चित्ते कादेशो बाहुल
कात्कसप्रत्यय । चिक्कनम् । चिक्कयति वा । चिक्क
गती' (चुरादि [प० से०] अच्) (३।१।१३४) । चिक्क
स्थिति । योऽ तकमणि (दि० प० अ०) । आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क ॥ (१) ॥ *॥

अर्धर्चादी घृतादीना पुस्त्वाद्य वैदिक ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादिगण में 'घृत' आदि शब्दक जो पुलिङ्ग आदि
(नपुंसकलिङ्ग) कहे गये ह, ये निश्चय वदिक है अर्थात्
उदका वदमें ही प्रयोग होता है । अतएव यहाँ लोकेमें व
नहीं कह गये हैं । (यदि प्रमाद आदिस लोकेमें भी दोनों
लिङ्गक प्रयोग मिल जायें तो शप् (अवशिष्ट) शब्दोंके
समान उनका भा पुलिङ्ग ओर नपुंसकलिङ्गमें प्रयोग होता
है) ।

[अर्धेति] ॥ अर्धर्चादिविति' सुगमम् ।

इति पुनपुंसकलिङ्गसग्रह ।

अथ स्त्रीपुंसविङ्गसग्रह ।

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतु पदपदोरगा ।

जातिभेदा पुमाख्याश्च स्त्रीयोगै सह मङ्गल ॥ ३७ ॥

(यहोसे नामे 'स्त्रीपुंसयो ' (३।५।३९) के
पहले तक 'स्त्रीपुंसयो' का अधिभार होमेसे इसके मध्यवर्ती
शब्द 'स्त्रीलिङ्ग और पुलिङ्ग' होते हैं ।) अपत्य' अर्थमें विहित
प्रत्यय (जिनके अन्तर्म ही, व शब्द स्त्रीलिङ्ग और पुलिङ्ग होमे
हैं । जाति-भेदवाले द्विपद (दो पैरवाले), चतुपद (चार
पैरवाले) पदपद (छ पैरवाले) और उरगवाचक शब्द
स्त्रीलिङ्ग और पुलिङ्ग होते हैं । स्त्री योग के साथ पु स् (पुरुष)
वाचक शब्द स्त्रीलिङ्ग और पुलिङ्ग होते हैं । नञ कुट्ट स्त्रीलिङ्ग
और पुलिङ्ग शब्दोंको स्वय कहते हैं—'मत्रिक मत्रिका
(पुष्पलता-विशेष, बेलका फूल) ।

१ 'अर्धर्चादिगणे पूर्वघृतादीना पुस्त्व यदुक्त तत्रि-
श्रित छा-पसम् । अत इह लोके नोक्तम् । अथ प्रमादा
ल्लोके ष्यथते यदि तल्लिङ्गशेषवत् (स्वा) दङ्गीकार्यम् ।'
इति स्वामी व्याख्यातवान् ।

[स्त्रीचि] ॥ 'स्त्रीपुंसयो' इत्यधिकारः । अपत्यायें
निहिता येऽनादयस्तद ता सर्वे स्त्रीपुंसयो स्यु । औपगव,
औपगवी । गार्ग्यं गार्गी ॥ * ॥ द्विपदचतुपदपदपदवा-
चिन उरगवाचिनश्च जातिविशेषा स्त्रीपुंसयो । मानुष,
मानुषी । विप्र, विप्रा । ध्रुव, ध्रुवा । अजादित्वाट्टाप (४।
१।४) वक्, वकी । हुस, हसी । सिंह, सिही । अमर,
अमरी । उरग, उरगी । 'जातेरस्त्रीविपयात्' (४।१।६३)
इति ङीप । अवाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लूता ॥ * ॥
जातिवाचिन स्त्रीपुंसयो स्यु । दूष, दूषी । मत्स्य मत्सी ।
केचित् पटपदादिमिरस्यैकावयवतां चदति ॥ * ॥ पुष्पा-
ख्या स्त्रीयोगै मह वर्तमाना स्त्रीपुंसयो स्यु । ब्राह्मण,
ब्राह्मणी । धृदी ॥ * ॥ मल्लते । 'मल चारणे' (भ्वा० आ०
से०) । प्लुल (३।१।१३३) । 'मल्लिका वृणयु येषपि
मीनमृत्पात्रभेदयो' (इति मेदिनी) [१।२।३८] ॥ (१)
॥ * ॥

मुनि वराटक स्वातिवर्णको श्वाटलिर्मनु ।

मूपा स्त्रपाटी कर्कधूर्यष्टि शाटि क्टी कुटी ॥ ३८ ॥

(मुनि अर्थात् ऋषि, तपस्विनी), वराटक वराटिका
(कौडी), स्वानि (स्वाता नामका पन्द्रहवीं नक्षत्र), वर्णक
वर्णिका (चन्दन), श्वाटलि (पलाश वृक्षके तुल्य वृक्ष-
विशेष), मनु मनाथी-मनाथी (मनुस्मृतिके निर्माता मनु
या मनुष्य, मानुषी) मूप मूपा (साना चोदी आदि घातु
गलाने घरिया), छपाट स्त्रपाटी (परिमाण भेद), कर्क-
धूर्य (बैर), यष्टि (छड़ी, लाठी), शाट श्वाटी (साड़ी),
कट कग (कमर) कूट कुटी (कुटिया), ये शब्द स्त्रीलिङ्ग
और पुलिङ्ग होते हैं ।

[मुनिरिति] ॥ मन्वते । मन जाने (दि० आ०
अ०) । मनेरुच- (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनि पुंसि
वसिष्ठावो वज्रसेनवरो जिने' (इति मेदिनी) [८।३।१५]
(१) ॥ * ॥ वरमटति । अट गती (भ्वा० प० से०) ।
ववुन (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनमटति । 'अत
सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अवपतिभ्यां च' (उ०
४।१३१) इतीण । न्ननश्चभेद ॥ (१) ॥ * ॥ वणपति ।
वर्ण वर्णकियाद्यो (चु० उ० से०) । विलेपने वन्दने च
वर्णक पुनपुंसकम् इति रभस । 'वर्णकश्चवारणेऽस्त्री तु
च ढने च विलेपने । द्वयोर्नित्यादियु स्त्री स्यादुक्तं काश्च
नस्य च' (इति मेदिनी) [१।३।१५३-१५४] ॥ (१)
॥ * ॥ शटनम् । 'शट सजाते' (भ्वा० प० से०) । श्व

१. उमिवराटक — इति पाठान्तरम् ।

(३।३।१९) घम् (३।३।१८) वा । शार्त्तां लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् ङिः । = वृक्षभेदः ॥ (१) ॥०॥ मन्थते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० घ०) । 'गुस्वस्तिन् हि-' (उ० १।१०) इत्यम् ॥ (१) ॥०॥ मूयति । 'मूय लुठने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । = स्वर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥०॥ सर्पति । 'सृष्ट गते' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः । = परिमाण-भेदः । जातिस्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीप् ॥ (१) ॥०॥ कर्कं दधाति । 'अन्द्रदम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥०॥ मसते । 'यक्ष पूजा-याम्' (चु० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोप । ष्टुत्वम् (८।४।४१) । यद्वा-यजतेवाहुलकात्तिः । 'अश्वभ्रस्ज-' (८।२।३६) इति प ॥ (१) ॥०॥ दाटघते । 'शट श्लाघायाम्' चुरादिः (?) घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥०॥ कटति । 'कटे वपादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीप् ॥०॥ यद्वा-'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) ङीप् ॥ (१) ॥०॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४२) इति ङीप् ॥०॥ यद्वा-इणुपघ-' (३।३।१३५) इति कः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीप् ॥ (१) ॥०॥

इति स्त्रीपुंसलिङ्गसंग्रहः ।

अथ स्त्रीनपुंसकलिङ्गसंग्रहः ।

स्त्रीनपुंसकयोर्भावाक्रिययोः प्यञ् क्वचिच्च चुञ् ।
 औचित्यमौचितौ मैत्री मैत्र्यं चुञ् प्रागुदाहृतः ॥२९॥
 (यहाँसे आगे 'त्रिपु' (३।५।४२) के पहले 'स्त्रीनपुंसकयोः' इसका अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती शब्द 'स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग' होते हैं ।) भाव और कर्ममें विहित प्यञ् और चुञ् प्रत्ययान्त शब्द कहीं कहीं (सर्वत्र नहीं, किन्तु लक्षयानुसार) स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग होते हैं । (युज प्रत्ययान्त) का 'वैरमैथुनकादि युज्' (३।५।४) में उदाहरण दिया गया है । 'क्वचित्' (कहीं-सर्वत्र नहीं) ग्रहण करनेसे 'शौक्ल्यम्, ब्राह्मण्यम्, राम-णीयकम्, साहाय्यकम्, दौत्योपाध्यायिका, गार्गिका, काटिका'..... यहाँपर दोनों लिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग) नहीं होते हैं) ।

[स्त्रीति] ॥ 'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुण-वचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (४।१।१२४) इति चका-राद्भावे च विहितः प्यञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । बुध् च । 'क्वचित्' इति प्यञ्बुद्ध्यां संबध्यते । 'उचितस्य कर्म भावो वा । 'पिद्वीरा-' (४।१।४१) इति ङीप् । 'हसस्तद्धितस्य-' (६।४।१५०) इति यलोपः ॥ (१) ॥०॥ एवम्—सामग्रयम्, सामग्री । आर्त्तन्त्यम्, आर्त्तगती । 'अहंतो मुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति मुम् ॥०॥ प्राग्-द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैत्योपाध्यायिका, गार्गिका ॥०॥ वक्चिन्न । मानोऽकम्, रामणीयकम् । 'भाव-' इति किम् ? चातुर्वर्ण्यम् । स्वाधे प्यञ् (वा० ५।१।१२४) न स्त्री ।

पठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
 स्याद्वा नृसेनेंश्चनिजं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥
 पठ्यन्त पूर्वपदमें रहनेपर सेना, छाया, शाला, सुरा और निशा दाह्य विकल्पसे स्त्रीलिङ्ग (स्त्रीलिङ्ग और पपमें नपुंसकलिङ्ग) होते हैं । 'नृमेनम् नृसेना, रवनिशम् रवनिशा, गोशालम् गोशाला' आदि द्विके उदाहरण हैं ।

[पिति] ॥ पठ्यन्तात्परा' सेनादयस्तत्पुषे स्त्रीनपुंसकयोः इयु । नृणा सेना-नृसेना । शुना निशा-श्चनिशम् । यवां शाला-गोशालम् । वृक्षस्य छाया-वृक्षच्छाया । यवानां सुरा-यवपुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानि-शानाम्' (२।४।२५) इति क्लोबता । एवमितरेऽपि बोध्या । दिक् उदाहरणमित्यम् ।

आवन्न्तोत्तरपदो द्विगुभ्रापुंसि नश्च लुप् ।
 त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्याप ॥४१॥
 'आप् और अन्' प्रत्ययान्त शब्द उत्तरपदमें (आगे) रहें तो द्विगु समासमें 'नपुंसकलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग' होते हैं तथा 'अन्' प्रत्ययके 'न्' का लोप होता । 'क्रमशः उदा०—१ त्रिखट्वम् त्रिखट्वी,.....' । २ त्रितक्षम्, त्रितक्षी,.....' ।

[आवन्नेति] ॥ आवन्तोत्तरपदोऽप्रन्तोत्तरपदश्च द्विगु-रपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संप्रदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे विध्व् । यत् मुकुट-—'लूक्' इति छन्दोरोधात् लोपस्याप्येऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तन्धिन्त्यम् 'लुप्' इति पाठान् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुप्तज्ञाविधानात्—इति । तदपि न ।

१. तेन पक्षे क्रमशः—'नृसेनम्, रवनिशा, गोशाला, वृक्षच्छायम्, यवपुरम्' इति रूपाणि भेषानि ।

अत्र द्योगिकस्य प्रयोगात्, सनाया ग्रहणे प्रमाणाभावात् ।
 'लग' इति पाठेऽपि नात्र सनाग्रहणम् । 'लृञ्च अपनयने'
 (भा० प० से०) इत्यस्य सपदादि—(वा० ३।३।१०८)
 विसय-तस्य ग्रहणात् । तिसृणा खट्वाना समाहार । 'गो-
 स्थियो' (२।२।४८) इति लृञ्च कृते 'द्विगो—' (४।१।
 २१) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणा सकृणा समाहार ।
 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोप ॥
 (१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसनलङ्गसप्रह ।

अथ त्रिलिङ्गसप्रह

त्रिपु पानी पुटी वाटी पेटी कुबलद्राडिमौ ।

यहाँस आगे 'परबल्लिङ्ग' (१।५।७८) के पहले 'त्रिपु'
 का अधिकार होनेसे इसके मध्यवर्ती सव शब्द त्रिलिङ्ग होते
 हैं । यहाँ स्वयं कुछ त्रिलिङ्ग शब्दोंको कहते हैं—पानी पात्रम्
 पात्र (बर्तन), पुटी पुटम् पुट (दहन), वाटी वाटम् वाट
 (बाख्खादन, घेरा), पेटी, पेरेम्पेट (घेत आदिका बक्स),
 कुबल कुबली कुबलम् (वैरका फल), द्राडिम, द्राडिमी
 द्राडिमम् (अनार) आदि शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं ।

[श्रीति] ॥ 'त्रिपु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे'
 (अ० प० अ०) । प्ठुन् (उ० ४।१८९) । 'पात्र्यमेव त्रिपु'
 वलीव खुवाधो राजमन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ()
 ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) ।
 इगुपश्च— (३।१।२२) इति क । गौरादि (४।१।
 ४१) ॥ (१) ॥*॥ वाटयते । 'वाट वेष्टने', (भा० प०
 से०) ध्यन्त । कर्मणि (३।३।१६) ञच् । 'वाट पयि
 वृत्ती वाट वरणेऽङ्गाप्रभेदयो । वाटी वास्ती गृहोद्याने
 क्ख्योः' इति हेम [२।१९] । 'वाटी मार्गवृत्तिस्थानेऽपि-
 त्कटी' वास्तुनोः स्थियाम्' (इति मेदिनी) [३।२।२७] ॥
 (१) ॥*॥ पिटयते । 'पिट शब्दसवातयो', (भा० प०
 से०) । ञच् (३।३।१९) । जातिस्वात् (४।१।६३) गौरा-
 दिस्वात् (४।१।४१) वा ङीप् । स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ख्यन्त-
 तासूचनायम् । = वेवादिरेवित्ता ॥ (१) ॥*॥ कौ वलति ।
 'बल विस्तृती' () । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) ।
 'कुबल चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले' (इति मेदिनी)

१ '—द्यानकटयो.—' इति हेमे पाठः ।

२. मेदिन्या '—मार्गे वृत्तिस्थाने स्यात् कुटी—' इति
 पाठः ।

[१५०।७८] । 'कुड्मलो 'मुकुले पुसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
 (इति मेदिनी) [१५०।७८] ॥ (१) ॥*॥ दलनम् । 'दल
 विदारणे' (भा० प० से०) । ध्व् (३।३।१८) । दालेन
 निर्वृत । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) ।
 दलयोरेवत्वम् ।

इति त्रिलिङ्गसप्रह ।

अथ परवल्लिङ्गसप्रह ।

परलिङ्ग स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि सत् ॥ ४२ ॥

स्वप्रधान (उभयपदप्रधान) इतरेतर द्वन्द्व समासमें
 और तत्पुरुष समासमें पर (बागे) वाले शब्दके समान
 लिङ्ग होता है ।

[परेति] ॥ स्वे समस्स्थाना पदार्था प्रधान यत्र
 तस्मिन्नितरेतरयोगद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुबटुटमप्युषी,
 मयूरीकुवकुटी ॥*॥ तत् = परालिङ्गकम् । कुलशाह्यम्,
 ब्राह्मणकुलम् । अर्थपिप्पली । 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो'
 (२।४।२६) ।

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ता प्राद्यलंप्राप्तापञ्चपूर्वाः परोपगा ।

तद्विद्यार्थे द्विगुः सख्यासर्वनामस्तदन्तकाः ॥ ४३ ॥

(अथ पूर्वोक्त वचनोके अपवाद ग्रहते हैं—)
 अर्थान्त ('अर्थ' शब्द िसके अन्तमें हो, वह), प्र,
 आदि (अति, सु, ' ' २२ उपसर्ग), जलम्, प्राप्त
 और आपश्च शब्द पूर्वमें जिनके रहें, वे शब्द, तद्विद्यार्थ द्विगु,
 संख्यावाचक, सर्वनाम, सरयान्त (संख्या-वाचक शब्द
 जिनके अन्तमें रहें, वे), सर्वनामान्त (सर्वनाम जिनके
 अन्तमें रहे, वे) शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं ।

[अर्थेति] ॥ अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्व येषां ते
 पर विशिष्यमुपगच्छन्ति विशिष्यलिङ्गा । द्विजायां माला ।
 द्विजार्थं मृग । द्विजार्थं पय । 'अयं न तित्यसमाश्च सव-
 लिङ्गता च—' (वा० २।१।३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगत-
 प्राचार्यः । 'अत्यादय कान्ताद्यर्थं द्वितीययो' (वा० २।१।१८)
 इति समासः । खट्वान्तिकात्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन
 'प्रगत आचार्योऽस्या' इति विग्रहप्रदर्शनं कुलम्, यच्च 'अति-
 खट्व' इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-

१ अथ न प्रकृतोपयोगी, 'कुड्मल'सम्बन्धकत्वात् ।

२ सि० कौ० धातुपाठे च 'विदारणे' इति पाठः ।

लोपः' (वा० २।२।२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम्, तच्चि-
न्त्यम्; उभयोरपि बहुव्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुष-
त्वात् । बहुव्रीहे तु 'बहुव्रीहिरदिभान्नाम्' [अम० ३।५।
४४] इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥ १ ॥ एवम् प्राप्तजोविक, आप-
त्तजोविकः । अलं जीविकार्थे—अलं जीविकः । अस्मादेव ज्ञाप-
कस्मामासः ॥ १ ॥ तद्विद्यार्थे यो द्विगु स वाच्यलिङ्गः ।
पञ्चमु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-
पूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भद्रा.' (४.२।१६)
इत्यण् । 'द्विगोलुगनपर्ये' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥ १ ॥
संख्या भवनात्मानि च संख्यासर्वनामांस्तारुच शब्दा वाच्य-
तिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे [द्वे] । त्रय, तिस्र,
त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहुवः, बहुव्यः,
बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम्, इत्यादि । ऊनत्रय, ऊनतिस्रः,
ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥ १ ॥

बहुव्रीहिरदिभान्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

'दिनाञ्जैके नामसे भिन्न बहुव्रीहि समासवाले द्रव्य
त्रिलिङ्ग होते हैं । (अदिनाम्नाम् के ग्रहण करनेसे 'उत्तर-
रम्यां पूर्वस्यां च मध्ये या दिक्,.....' में त्रिलिङ्ग नहीं
होता है) । इन शब्दोंका उदाहरण पहले कह चुके हैं । अतः
उनका तर्क स्वयं कर लेना चाहिये । गुण, द्रव्य, क्रियाका
योगनिमित्त है जिनका, वे शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं ।

[बह्विति] ॥ बहुव्रीहितमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् ।
बहुव्यः, बहुव्यना, बहुव्यन्तम् । 'अदिनाम्नाम्' इति किम् ?
उत्तरपूर्व । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहु-
व्रीहिः ॥ १ ॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योगोपाधिनिमित्त देया
ते । शुक्ला छाटी, शुक्ल पट, शुक्ल वस्त्रम् । दण्डी
दण्डनी, दण्ड । पाचिका, पाचक, पाचकम् ।

कृतः कर्तर्यसंज्ञाया कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणायन्तास्तेन रक्तवर्धे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

कर्ता अर्थमें विहित संज्ञाभिन्न (नामको छोड़कर) 'कृत'
प्रत्ययान्त शब्द त्रिलिङ्ग होते हैं । ('असंज्ञायाम्' ग्रहण
करनेसे 'ग्रहः, व्याघ्रः, धनञ्जयः,.....' में और 'कर्तारि' ग्रहण
करनेसे 'कृतिः,.....' में त्रिलिङ्ग नहीं होता है । कर्ता और
कर्म अर्थमें विहित सज्ञाभिन्न 'कृत्य' प्रत्ययान्त शब्द त्रिलिङ्ग
होते हैं । ('कर्तृकर्मणोः' के ग्रहण करनेसे स्यात्त्वयं स्वया,
मक्षम्यम्, पृथितव्यं स्वया.....' में त्रिलिङ्ग नहीं होता है) ।

'उत्तसे रंगा गया है, आदि ('आदि' से 'आगत, युक्त, देवता,
दृष्ट,.....') अर्थमें विहित 'अण्' आदि प्रत्ययान्त शब्द
त्रिलिङ्ग होते हैं ।

[कृति] ॥ 'कर्तरि कृत्' (३।४।३७) इत्यादिना
विहिता । असंज्ञाया किम् ? 'संज्ञायां भृत्-' (३।२।४६)
इति विहिता वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भ-
कारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञाया धनञ्जय ॥ १ ॥
कृत्या. कर्तरि—अध्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय-' (३।
४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ष्यत्—कार्यः, कार्या,
कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् ? भवितव्यम् । असंज्ञायामि-
त्येव । भिद्यो नद, उच्य ॥ १ ॥ 'तेन रक्तं रागात्'
(४।२।१) इत्ययम् विहिता ये अणायन्तस्तदा शब्दा
नानार्थानां भेदका विशेषणानि नानार्था वा भेदका विशेष्या
येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कम वस्त्रम्, कौङ्कमी
छाटी, कौङ्कम पट । लाक्षिकी छाटी, लाक्षिक वस्त्रम् ।
[लाक्षिकः पट] । कृत्तिव । भिद्युं क्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं
वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वसिष्ठ, वासिष्ठी
श्वक् । प्रजापतिना प्रोक्त प्राजापत्यः ।

पटसंज्ञवास्त्रिपु ससा युष्मदस्मत्तिडव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

इत्यमरसिंहकृती नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

पटसंज्ञक, युष्मद, अस्मद, अध्यय और तिङन्त शब्द
तीनों लिङ्गोंमें समान रूपवाले होते हैं । लिङ्गविधायक
वचनोंको यदि आपसमें विरोध (दो या अधिक वचनों
में दो या अधिक लिङ्ग प्राप्त) हों तो पर (अन्त) वाला
लिङ्ग होता है ।

शेष (इस ग्रन्थमें अनुक्त) शब्दोंके लिङ्गको शिष्टोंके प्रयोग
के अनुसार जानना चाहिये तथा यहाँ जो नहीं कहा गया
है, उसे लक्ष्यसे समझना चाहिये । (उदा०—१ अध्ययक
गुण-लिङ्गमें नपुंसकलिङ्ग होता है, जैसे—किं तस्या 'जातं'
पुमान् स्त्री वा'.... । २ 'तद्यत्' प्रत्ययान्त धर्मवृत्ति शब्द
स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग होते हैं, जैसे—वर्णानां चतुष्टयी,
वर्णानां चतुष्टयम्; वेदानां त्रयी, वेदानां त्रयम्,..... । छन्द

१. ग्रय श्लोकः केवलं महेश्वरेणैव व्याख्यातः ।
'अमकोषोद्घाटन' नामके श्रीरस्वामिव्याख्यानोपेत्ययं श्लोकः
केवलं [] ईदृक्कोष्ठात्तर्गत एवोपलभ्यते, न तु मूले
इत्यवधेयं विद्विद्भिः ।

(वद) में स्वार्थविहित 'अण्' प्रत्ययान्त शब्द नपुंसकलिङ्ग होले हैं जैसे—गायत्री एव गायत्रम्, अनुष्टुबेबातुष्टुभम्,

१४ 'स्तिप अन्तमें हो त्रिसके, ऐसा इक् (इ, उ, ऋ, लृ) अन्तवाला शब्द स्त्रीलिङ्ग होता ह, जैसे—इय पचति, १५ 'प्रमाण' आदि शब्द नित्य नपुंसकलिङ्ग होते हैं, जैसे वेदा प्रमाणम्, स्मृतय प्रमाणम्,) ।

१ श्री 'अमरसिंह'क वनाये हुए 'नामलिङ्गानुशासन' (अमरकोष) नामक ग्रन्थमें 'सामान्यकाण्ड' नामका तीसरा प्रकरण अङ्गसहित समायित होकर पूर्ण हुआ ।

[पठिति] ॥ 'गणान्ता पट' (१।१।२४) इति च (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतपटसज्ञा, गुण्मदस्मदी, तिङन्तम् अण्वयानि च त्रिपु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविधौ पाभावात् । त्रिपु इत्यधिकारे त्रिपु समा' इति वचन लिङ्गसब धाभावेन समानत्वप्रतिपादानार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्व प्रतिपादितम् । पच नरा पच नार्यं, पच फलानि । पट स्थिय पट नरा, पट फलानि । कति षटा, नति स्थिय कति गृहाणि । त्व स्त्री, त्व पुरुष, त्व फलम् । एवम्—अह स्त्री अह पुरुष अह फलम् । पुरुष पचति स्त्री पचति ब्रह्म पचति । उच्चै प्रासाद उच्चै शाला उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुट — पटसज्ञकस्यापि सख्या-तगतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे सख्यासर्वनामतदत्ता' इत्यर्थेवाय प्रपञ्च—इत्याह । तस्य । इत्यन्ताना सख्या-तर्गतत्वभावात् । तथा सख्याकार्यनिर्वाह्याय पाणिनिना स्वशास्त्रे सख्यासज्ञा विहिता न तु सकलसाधारण्येन । किं च सख्यासवनाम्ना लिङ्गत्रययोग प्रतिपाद्यते पटस ज्ञाना तु लिङ्गत्रयराहित्यमत कथं तेनास्य गतायंता ? लिङ्गकृतविशेषरहिता इत्यर्थ—इति स्वयमेव व्याख्या तम । नहीद सख्याविपु सभावति, इति कथं गतार्थता ?

॥ * ॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति पर वचन आहम् । यद्वा—स्त्रियामोदुहिरामंकाच' [अम० ३।५। २] इत्यस्यावकाश—धी, धू । कृताः कर्तव्यज्ञा-भाम' [अम० ३।५।४५] इत्यस्य वकाश—कर्ता, वाचक । नी, लू, इत्यादावृषयप्रमङ्गे परत्वारिन्नलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—अमुरपर्याया पुस्तके' इत्यस्य विषय—नेच्छत राक्षस । 'द्वधस्कमसिमुसन्नन्त क्लीवे' [अम० ३।५।२४] इत्यस्य विषय,—श्रीज मश । इहोभय प्राप्नोति—रक्ष । परत्वात्तु श्लीवम्—इत्युदाजहार । तज । विशेष्यद्यभाविति' [अम० ३।५।२] इत्यनेन गतायंत्वात् । अमुरपर्यायाः पुस्तके इत्यस्य 'यानुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादमि ने विरोध-वदस्यैवस्यैचित्वात् ॥ * ॥ अण्विपुल्लुक्त क्षिप्राना प्रयो-गाज्जातव्यम् । यथा—चालनी तितल पुमान्' [अम० २। १।२६] इत्युक्तम् । इह तितल परिपचन भवति' इति (पटपशा) भाष्यप्रयोगात्प्रपञ्चमपि बोध्यम् । तथा ताट-क्षुस्ते इत्याचार्यप्रयोगात्ताटक्षुशब्दस्य पुस्तकम् । यथा वा बलिका कोरक पुमान्' इतीहोक्तम् । कोरकाणि' इति भाष() प्रयोगानुसक्तत्वमपि । यत्तु—गोषापोटा' इत्युदाहृतवान् मुकुट तस्य । 'ड्यावूदन्तम्' [अम० ३। ५।५] इत्युक्तत्वेन शपत्वाभावात् ।

इति लिङ्गादिसप्रह्वर्गाविवरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीवधेलवशोद्भवश्रीमहीधरविषयपापिप श्रीकीर्ति विहदेवाश्रया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजिदीक्षितविर-चितायाममरकोषटीकाया व्याख्यासुधाख्याया तृतीयः काण्ड समाप्तमगात् ।

विहार प्रा तीय शाहावाद' पण्डला तर्गत केसठ ग्रामाभिजन पण्डितवर श्रीमद्'रामस्वार्थमिश्र' तद्वृज-व्याकरण साहित्याचार्य साहित्यरत्न श्रीपण्डित हरगोविन्दशास्त्रि कृतया प्रकाशो'पनामकसरल-मणिप्रभा' हिन्दीव्याख्यया विषमस्थलछिपणादिभिश्च विभूष्य सुसम्पादित 'रामाश्रमी' व्याख्योपेत 'अमरकोष' समाप्त ।

सम्पादककर्तृकोपसंहारः

लोकेशलोकेशयलोकमध्ये लोकैकनाथो बुधलोकनाथः ।

स्वान्तेवसत्पूरितसर्वकामः श्रीशारदाभासितपूर्णचन्द्रः ॥ १ ॥

आचारनिष्ठो मुनिरूपपूज्यो महाशयो रामयशस्त्रिपाठी ।

मुनित्रयोपजनिरस्तशङ्खः श्रीदेवनारायणनामधेयः ॥ २ ॥

देवीप्रसादः कविचक्रवर्ती हाराणचन्द्रो बुधबालबोधः ।

इत्येवमाद्यान् गुरुपूज्यपादान् गुरुत्रमस्कृत्य विनम्रमूर्द्धा ॥ ३ ॥

विहारराजस्य शिरसमानम् आरामिधं मण्डलमस्ति स्म्यम् ।

तस्मिन्चतुर्वर्णसमृद्धिशाली ग्रामो महान् केशठनामधेयः ॥ ४ ॥

तत्रत्यौ जनकौ पूज्यौ मूर्तिदेवौ महासतीम् ।

श्रीरामस्वार्थमिश्रं च भक्त्याऽऽनम्य पुनः पुनः ॥ ५ ॥

श्रीमतो रामगोविन्दमिश्रस्यावरजेन हि ।

तस्नेहासगुरुज्ञानहरगोविन्दशास्त्रिणा ॥ ६ ॥

रसाक्षिखाक्षि (२०२६) सद्गुरुं कर्जे राकातियौ रवौ ।

कृतावमरसिंहस्य नामलिङ्गानुशासने ॥ ७ ॥

व्याख्यासुधाया व्याख्यायापिष्टिपणी पूरितां शुभाम् ।

स्वस्थनातकराब्जेषु तन्मुदं श्रद्धयार्पिता ॥ ८ ॥

श्रीविद्वच्छात्रवर्गस्य मम कृत्यानया यदि ।

स्यात् स्वरूपोऽध्युपकारश्चेत् कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥ ९ ॥

॥ समाप्तोर्थं ग्रन्थ ॥

अमरकोष-मूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

अ]

[अत्रिद्वय

शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः	शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः	शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः	शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः
	७४			अक्षिकुटक	२	८	३८	अग्रतस्	३	३	१५२	अक्षुत्तमान	२	९	८५
अ	३	४	११	अक्षिग्न	३	१	४५	"	३	४	७	अक्षुत्तमुद्रा	२	६	१०८
अग्र	२	२	८९	अक्षीव	२	४	३१	अग्रमांस	२	३	२४	अक्षुलो	२	६	८१
अशु	१	३	३३	"	२	९	४१	अग्रिय	२	६	४३	अक्षुलोपक	३	६	१०७
अशुक	२	६	११५	अश्रोत्र	२	४	२९	"	३	३	५८	अक्षुष्ण	२	६	८९
अशुमती	२	४	११५	अश्रीक्षिणी	२	८	८१	अश्रीथ	३	१	५८	अक्षुषि	२	६	७१
अशुमत्फला	२	४	११३	असण्ड	३	१	६५	अश्रोदिषिषू	२	६	२३	अक्षुषिनामक	२	४	१२
४१अंशुमालिन्	१	३	३०	अस्रात	१	१०	२७	अश्रोपर	२	८	७२	अक्षुषिरतिका	२	४	९२
अस	२	६	७८	अखिल	३	१	६५	अस्य	३	२	५८	अचण्ढी	२	९	७०
अंसल	२	६	४४	अग	३	३	१९	अय	१	४	२३	अचक	२	३	१
अंस्रति	२	७	३०	अगद	२	६	५०	"	३	३	२७	अचला	२	१	२
अंस्रस्	२	४	२३	अगदङ्कार	२	६	५७	अयमर्षण	२	७	४७	अच्युत	१	१	१९
"	३	१	२७	अगम	२	४	५	अयथा	२	९	३७	अच्युताग्रज	१	१	२३
अङ्घ्रि	२	६	७१	अगमस्य	१	६	२०	अङ्क	१	३	१७	अच्यु	१	१०	१४
अङ्घ्रणि	३	२	३९	अगाध	१	१०	१५	"	३	३	४	अच्यु "	२	३	२९
३ अङ्घ्रमय	३	१	११०	अगाह	२	२	५	अङ्कुर	२	४	४	अच्युष्टमष्ट	२	५	४
अङ्घ्रिपार	१	१०	१	अगाह	२	२	५	अङ्कुकुश	२	८	४१	अज	२	९	७६
अङ्घ्रिष्कर्मन्	३	१	४६	अगुरु	२	६	१२६	अङ्कीट	२	४	२९	"	३	३	३०
अशु	२	४	५८	"	२	६	१२७	अङ्कूप	१	७	५	अजगन्धिका	२	४	१३९
"	२	९	४३	अगुरुक्षिप्रया	२	४	६२	अङ्क	२	६	७०	अजगर	१	८	५
"	२	९	८६	अग्राग्री	२	७	२५	"	३	४	७	अजगव	१	१	३५
"	२	१०	४५	अग्नि	१	१	५१	"	३	४	१९	अजग्व्य	२	८	१०९
"	३	३	२२२	अग्निक्षण	१	१	५७	अङ्कद	२	६	१०७	अजमोदा	२	४	२५५
अजन	२	९	४७	अग्निचित्र	२	७	१२	अङ्कन	२	२	१३	अजगृह्णी	२	४	११९
अजनददर्शक	२	८	५	अग्निउबाला	२	४	१२४	अङ्कना	१	३	५	अजग	१	३	६६
अजद्वैविन्	२	१०	४३	अग्निभू	१	१	३९	"	१	६	३	अजग	२	९	७३
अजद्वैवर्त	२	१०	४३	अग्निमन्य	२	४	६६	अङ्क्षिप	१	७	१६	अजानी	२	९	३६
१८अजगद	(परिशिष्ट)			अग्निमुखी	२	४	४२	अङ्कसंस्कार	२	६	१२१	अजानीव	१	१०	११
अजर	३	३	१८२	अग्निशिख	२	६	१२४	अङ्कहार	१	७	१६	अजित	३	३	६३
अजरचण	२	८	१५	अग्निशिला	२	४	११८	अङ्कार	२	९	३०	अजिन	१	७	४६
अजरचुञ्चु	२	८	१५	"	२	४	१३६	अङ्कारक	१	३	२५	अजिनपत्रा	२	५	६६
अजरविन्द्यास	२	८	१५	अङ्ग्युत्थान	१	४	१०	अङ्कारधानिका	२	९	२९	अजिनयोनि	२	५	८
अजवती	२	१०	४४	अग्र	३	१	५८	अङ्कारवहरी	२	४	४८	"	२	५	९
अजाग्रकीलक	२	८	५६	"	३	३	१८३	अङ्कारवहो	२	४	९०	अजिर	२	२	१३
अजाग्रन्ति	१	७	२४	अग्रज	२	६	४३	अङ्कारशकटी	२	९	२९	"	३	३	१८२
अङ्घ्रि	२	६	९३	अग्रजन्मन्	२	७	४	अङ्कीकार	१	५	५	अङ्घ्रि	३	१	७३
"	३	५	२२	अग्रतःसर	२	८	७१	अङ्कीकृत	३	१	१०८	अङ्घ्रिद्यप	२	८	८६

शब्दा	का	व	श्लो.	शब्दा	का	व	श्लो.	शब्दा	का	व	श्लो.	शब्दा	का	व	श्लो.
अत्रतुका	१	७	११	अभिमुक्त	२	४	७२	अधिकृति	३	१	११	अनय	३	३	४९
अत्रसटा	२	४	१२७	अभिमुक्तक	२	४	२६	अधिकृष्ट	२	८	६१	अनर्थक	१	६	२०
अत्र	३	१	३८	अतिरिक्त	३	१	७५	अधिकृत	२	८	३१	अनल	१	१	७४
"	३	१	४८	अतिवक्तु	३	१	३५	अधिकृत	२	८	६	अनवधानता	१	७	१०
अत्रान	१	५	७	अतिवाद	१	६	१४	अधिकृत	२	८	४२	अनवरत	१	१	६६
अत्रिण	३	१	९८	अतिविषय	२	४	९९	अतिव्याप	२	३	७	अनवस्कर	३	१	५६
अत्रज	१	३	३	अतिवैल	१	१	६६	अविष	३	१	११	अनवसार्थ	३	१	५७
अत्रजनवेदी	२	४	१३०	अतिराश्रिता	२	८	१०२	अविभू	३	१	११	अनस	२	८	५२
अत्रजानवनी	१	३	५	अतिशुभ	१	१	६६	अविरोधिणी	२	२	१८	अनागतार्तवा	२	६	८
अत्रजलि	२	६	८५	"	३	२	११	अधिवासन	१	६	१३४	अनादर	१	७	२२
३२ अत्रजलिका				अतिशोभन	३	१	५८	अधिविना	२	६	७	अनामय	२	६	५०
रिका (परिशिष्ट)				अतिसारजन	३	२	२८	अधिसयनी	२	९	२९	अनाभिका	२	६	८२
अत्रसा	३	४	२	अतिसारभिन्	२	६	५९	अधिष्ठान	३	३	१२६	अनायासकृत	३	१	९४
"	३	४	१२	अतीतमौक्त	१	१०	१४	अधीन	३	१	१६	अनारत	१	१	६५
अटनी	२	८	८४	अतीन्द्रिय	३	१	७९	अधीर	३	१	२६	अनापैतिक	२	४	१४३
अटकष	२	४	१०३	अतीव	३	४	२	अधीयर	२	८	२	अनादृत	२	६	१२२
अटवी	२	४	१	अत्तिका	१	७	१५	अधुना	३	४	२३	अनिमिष	३	३	२१८
अटाटय	२	७	३२	अतकन्कोपन	३	१	३२	अधुष्ट	३	१	२६	अनिरुद्ध	१	१	२८
अट्ट	२	२	१५	अत्यनीन	२	८	७६	अधुशुक	२	६	११७	अनिल	१	१	१०
अणक	३	१	५४	अत्यन्त	२	८	११६	अधोक्षत्र	१	१	२१	"	१	१	६२
अणि	२	८	५८	अत्यर्थ	३	३	१५०	अधोमुख	३	१	३३	अनिश	१	१	६५
अणिमन्	१	१	६६	अत्यर्थ	३	१	६६	अधोमुख	३	१	३३	अनोक्त	२	८	७८
१७ "	१	१	३५	अत्यर्थ	३	१	६२	अध्यक्ष	२	८	६	"	२	८	१०४
अणीवस	१	३	६२	अत्यर्थ	३	१	६२	"	३	३	३३५	अनोकरय	२	८	६
अणु	२	२	२०	अत्यर्थित	३	३	७७	अध्यवसाय	१	७	२९	अदी "	३	३	८५
"	३	१	६२	अति	१	३	२७	अध्यापक	२	७	७	अनौक्तिकी	१	८	७८
अण्ड	२	५	३७	अथ	३	३	७४७	अध्यापार	१	५	७	"	२	८	८१
अण्डकोश	२	६	७२	अथो	३	३	२४७	अध्युदा	२	६	७	अनु	३	३	२४८
१ अण्डजन	१	१	१७	अथज	३	१	६३	अध्येषणा	२	७	२२	अनुक	३	२	२३
"	१	१०	१७	अथर्वन	३	२	२२	अध्यय	२	८	१७	अनुकम्पा	१	७	१८
"	२	५	३३	अथिनिन्दन	१	१	८	अध्यय	२	१	१६	अनुकर्ष	२	८	५७
"	३	१	५१	अथु	२	६	६१	अध्यय	२	८	१७	अनुकर	२	७	४०
अथ	३	३	४	अथुष्ट	२	८	३०	अध्यय	२	८	१७	अनुकारीन	२	८	७६
अथल्लि	१	१०	२५	अथुष्ट	१	७	३७	अथय	२	७	१३	अनुकार	३	२	१७
अथमो	२	९	२०	अथ	३	४	१२	अथयु	२	७	१७	अनुकम	२	७	३६
अथि	३	१	२४१	अथमुन	१	७	१७	अथयु	२	७	१७	अनुनीत	१	७	१८
"	३	४	५	"	१	७	१९	अथयु	२	७	१७	अनुम	३	१	७८
अथिकम	३	२	३३	अथर	३	१	२०	अथयु	२	७	१७	अनुमह	३	२	१३
अथिचर	२	४	१४४	अथ	३	४	२०	अथयु	२	७	१७	अनुचर	२	८	७१
अथिच्छत्र	२	४	१६७	अथि	२	३	१	अथयु	२	७	१७	अनुज	२	६	४३
अथिच्छत्रा	२	४	१५२	"	३	३	१६३	अथयु	२	७	१७	अनुजीविन	२	८	९
अथिजव	२	८	७३	"	३	५	११	अथयु	२	७	१७	अनुतर्पण	२	१०	४३
अथिधि	२	७	३४	अथयकारिन्	१	१	१४	अथयु	२	७	१७	अनुताप	१	७	२५
अथिमु	१	१०	१४	अथय	३	१	५४	अथयु	२	७	१७	अनुताप	३	१	५७
अथिपयिन्	२	१	१६	"	३	३	१४४	अथयु	२	७	१७	अनुत्तर	३	३	१९०
अथिपात	२	७	३७	अथयर्ष	२	९	५	अथयु	२	७	१७	अनुत्तर	३	१	७८
"	३	२	३३	अथय	२	६	९०	अथयु	२	७	१७	अनुत्तरा	३	१०	१०
अथिपात	१	१	६६	अथय	३	३	१८९	अथयु	२	७	१७	अनुपमा	१	३	४
				अथय	१	८	१	अथयु	३	१	७९	अनुपपल्लव	२	८	७१

शब्दः	का.	व.	श्लो.	शब्दः	का.	व.	श्लो.	शब्दः	का.	व.	श्लो.
अभिधोग	१	६	१६	अभ्यामर्द	२	८	१०५	अभिरट	२	५	२०
अभिधोग	१	२	११	अभ्याश	३	१	६७	"	२	९	५३
अभिरुच	३	३	१११	अभ्यासासन	२	८	११०	अभिरुचि	३	३	३६
अभिलाव	३	२	२४	२० अभ्युत्थान (परिशिष्ट)				अभिरुचि	३	१	४४
अभिलाष	३	७	२८	अभ्युदित	२	७	५५	अभरण	१	३	२९
अभिलाषुष	३	१	२२	अभ्युपगम	१	५	५	"	१	३	२२
अभिवादक	३	२	२८	अभ्युपवृत्ति	३	२	१३	"	१	५	१५
अभिवादन	३	७	४१	अभ्युष	२	९	४७	"	३	३	४८
अभिव्याप्ति	३	२	६	अभ्र	१	३	१	अभ्रणा	०	४	९९
अभिवादन	३	१	४३	"	१	३	६	अभ्रन्तुर	३	१	८३
अभिवादि	३	७	३२	अभ्रक	२	९	१००	अभ्रश्कर	२	४	४२
अभिवाप	१	६	११	अभ्रमुष्प	२	४	३०	"	२	३	१८९
अभिषेक	३	३	२४	अभ्रमानक	१	१	४६	अभ्रसू	२	६	५४
अभिषव	२	७	४७	अभ्रमु	१	३	४	अभ्रकैतस	१	६	२०
"	२	१०	४२	अभ्रमुवहलम	१	१	४६	अभ्रकृ	१	१०	४
अभियुग	२	९	३९	अभि	१	१०	१३	अभ्रमोह	१	१०	४१
अभिवेगन	२	८	९५	अभिय	१	३	८	अभ्रमय	१	१०	५
अभियुक्त	३	१	११०	अभिये	२	८	२४	अभ्रमल	१	७	९
अभिसराग	२	८	१०५	अभिये	२	८	२४	अभ्रल्लोणिका	२	४	१४०
अभिसर	२	८	७१	अभय	२	९	३३	अभ्रवेतस	२	४	१४०
अभिसारिका	३	६	१०	अमर	१	१	७	अभ्रलान	२	४	७३
अभिसार	३	१	१७	अमरावती	१	१	४५	अभ्रलिका	२	४	४३
"	३	१	१६८	अमर्य	१	१	८	अभ्र	१	४	२७
अभिरिष्ट	३	१	१०७	अमर्य	१	७	२६	अभ्रयन	१	४	१३
अभीक	३	१	२४	अमर्य	३	१	३२	"	२	४	१५
'अभीक्ष्णम्	३	४	१	अमरु	२	९	१००	"	२	१०	३६
"	३	४	११	अमा	३	६	२५०	अवसू	२	९	९८
अभीक्ष्ण	३	१	५३	अमास	२	६	४४	अव प्रतिमा	२	१०	३५
"	३	१	११२	अमास	२	८	४	अवि	३	४	१८
अभीष्ट	३	४	१००	अमास	२	८	१७	अवोप	२	९	२५
अभीक्ष्णो	२	४	१०१	अमास	२	८	१७	अव	१	१	६४
अभीक्ष्ण	३	१	६	अमास	२	८	१७	अरणि	२	७	१९
अभीक्ष्ण	३	३	११९	अमास	२	८	१७	अरण्य	२	४	१
अभीष्ट	३	१	५३	अमास	२	८	१७	"	३	५	२२
अभ्यग्र	३	१	६७	अमास	२	८	१७	अरण्यानी	२	४	१
अभ्यन्तर	३	३	६	अमास	२	८	१७	अरणि	२	६	८६
अभ्यवहित	२	६	५८	अमास	२	८	१७	अरर	२	२	१७
अभ्यवित्तीय	२	८	७५	अमास	२	८	१७	अरज	२	४	५७
अभ्यवित्तीय	२	८	७५	अमास	२	८	१७	१५ अरविन्द	१	१	२६
अभ्यवित्तीय	२	८	७५	अमास	२	८	१७	"	१	१०	३९
अभ्यवृत्ति	३	१	६७	अमास	२	८	१७	अरानि	२	८	११
अभ्यवृत्त	३	१	६७	अमास	२	८	१७	अराल	३	१	७१
अभ्यासदान	१	६	३०	अमास	२	८	१७	अरि	२	८	१०
अभ्यागम	२	८	१०५	अमास	२	८	१७	"	३	५	११
अभ्यागारिक	३	१	१२	अमास	२	८	१७	अरिज	१	१०	१३
अभ्यादान	३	१	१२६	अमास	२	८	१७	अरिमेद	२	४	५०
अभ्याप्त	२	६	५८	अमास	२	८	१७	अरिष्ट	२	२	८
				अमास	२	८	१७	"	२	४	३१
				अमास	२	८	१७	"	२	४	६२
				अमास	२	८	१७	"	२	४	१४८

शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.
आहो	३	४	५	अ-श्रावण	१	१	२०	ईषत्	३	४	८
आरोपिका	२	८	१०२	अन्द्रिय	१	५	८	ईषाणाडु	१	५	१३
आशय	१	६	७	"	२	६	६२	ईहा	१	७	२७
आहान	१	६	७	अश्रियार्थ	१	५	८	ईहाशुग	२	५	७
				अथन	२	४	१३	उ	२	४	१८
अशु	१	४	१६३	२० ई-वका	१	३	२३	उक	३	१	१०७
अशुग धा	१	४	१०८	इम	२	८	३४	उक्ति	१	६	१
"	२	४	१०४	इम्य	३	१	१०	उक्थ	३	५	३०
"	२	४	१६३	इरमर	१	३	१०	उक्षुर्	२	९	५९
अक्षर	२	४	१०४	इर।	२	१०	३९	उखा	२	९	३१
अक्षनाकु	२	४	१५६	"	३	३	१७६	उरय	२	९	४५
अक्ष	३	१	७४	इला	२	१	३	उग्र	१	१	३२
"	३	२	१५	"	३	३	४२	"	१	७	२०
अक्षित	३	२	१५	इव	३	४	९	"	२	१०	२
अक्षुदी	१	४	४६	इष	१	४	१७	अग्रगन्वा	२	४	१०२
अच्छा	१	७	२७	इषोका	२	८	३८	"	२	४	१४५
अच्छावती	२	६	९	इषु	२	८	८७	उग्र	३	१	७०
अच्छादील	२	७	८	इषुधि	२	८	८८	उग्रग	२	४	१६०
अट्टर	२	९	६२	इष्ट	२	७	२८	अग्रण	३	१	८३
इडा	३	३	४२	"	२	९	५७	अग्रण	३	१	८३
इतर	२	१०	१६	अष्टकापथ	२	४	१६५	अग्रार	२	६	६७
"	३	३	८२	अष्टगन्वा	१	५	११	अग्रवच	३	१	८३
"	३	३	१९२	अष्टार्थोक्त	३	१	९	अग्रवै-अनत्	३	१	४५
इतरेषु	३	४	२१	अष्टि	३	३	३९	अग्रवैसुष्ट	३	६	१३
इति	३	३	२४५	अष्टास	२	८	८३	अग्रवैस	३	४	१७
इतिह	२	७	१२					अग्रवैय	२	४	१०
इतिहास	१	६	४	ईक्षण	२	६	९३	अग्रवैय	२	४	१०
इ नरो	२	६	१०	"	२	२	३१	अग्रवैय	३	१	७०
इदानीम्	३	४	२३	ईक्षणका	२	६	२०	"	३	३	८५
इध्मा	२	४	१३	ईक्षित	३	१	११०	उग्रमसन	२	८	११५
अ इव	१	३	३०	ईक्षित	३	३	६८	उग्रमयल	१	७	१७
"	३	३	१२१	ईक्षित	३	३	५७	उग्रम	२	२	६
ई अन्दिरा	२	१	२७	ईक्षित	३	१	८७	उग्रम	१	३	२१
इन्दोवर	१	१०	३७	ईक्षित	२	६	५४	उग्रम	१	३	२१
इन्दोवती	२	४	१००	ईक्षित	२	४	१५५	उग्रम	३	५	२३
इन्दु	१	३	१३	ईक्षित	१	७	२४	उग्रम	१	१०	११
इन्द्र	१	१	४१	इक्षित	३	१	१०९	उग्रम	३	५	२७
"	१	३	२	ईक्षित	२	८	९१	"	३	३	२४२
इन्द्रदु	२	४	४५	ईक्षित	१	१	३०	"	३	४	५
इन्द्रवच	२	४	६७	"	१	३	२	उग्रादी	३	४	४५
इन्द्रवचक	२	६	१५	ईक्षित	२	९	१४	उग्रा	३	१	८
इन्द्रवचणी	२	४	१५६	ईक्षित	१	१	३०	उग्रा	३	४	३४
इन्द्रसुरस	२	४	६८	ईक्षित	३	१	१०	"	३	१	२३
इन्द्रागिका	२	४	६८	इक्षित	१	१	३५	उग्रा	२	५	२९
इन्द्राणी	१	१	३५	इक्षित	२	१	३०	उग्रा	२	५	४२
इन्द्र	१	१	४५	इक्षित	३	१	३०	उग्रा	३	५	११
इन्द्राशुष	१	३	१०	इक्षित	३	१	३०	उग्रा	३	५	११
इन्द्रादि	२	१	१२	इक्षित	१	१	३६	उग्रा	३	७	२९

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
अदग्या	२	९	५५	अद्वय	१	४	३०	अपविम	३	१	८९
अद्वय	१	१०	१	अद्विज	३	१	५१	अपविना	२	४	८७
अद्वान	१	१०	२६	अद्विद्	३	१	५१	अदजाप	२	८	२१
अदद	२	३	२	अद्विद	३	१	५१	अदशा	२	७	१३
अदर	२	६	७७	अद्विम	३	२	१२	अदतप्यु	३	२	१४
१३,,	३	५	२३	अदय	३	१	८९	अदनाप	२	६	५१
अदक	२	८	२९	अदय	३	२	११	अदत्यका	२	३	७
३००अदलावणिक (परिशिष्ट)			अदयत	२	४	३	अददा	२	८	२८	
अदवसित	२	२	५	"	३	३	११७	अदधा	२	८	२१
अदविचय	२	९	५३	अदयोग	३	५	३३	अदधान	२	६	१३७
अदवाच	१	६	४	अद	१	१०	२०	अदधि	१	७	२०
अदवान	३	१	६३	अदलन	२	६	१२१	अदधाह	१	७	७
अदवा	३	१	८	अदान	२	८	३६	अदनिधि	२	९	८१
"	३	१	१९२	"	३	१	९७	अदनिबद्	३	२	९३
अदासोन	१	८	१०	अदामन	१	८	११५	अदनिष्कर	२	१	१८
५५ अदाखिन	३	३	८५	अदाह	२	७	५६	अदन्धाम	१	६	९
अदाहार	१	६	९	अद्वेग	२	४	१६९	अदगति	१	६	३५
अदित	३	१	१०७	"	३	२	१२	१ अदगपुन	३	१	२३
अदोषी	१	३	२	अदुक्	२	५	१२	अदरद्	२	६	१३७
१४ अदोषीन	१	३	१	अद्वन	३	१	७०	अददृष्ट	२	७	२५
"	२	४	१९२	अद्वनानन	३	१	६९	अदमोग	३	२	२०
अदुनवर	२	४	२२	अद्वनप	३	२	१९	अदमा	२	१०	३६
"	२	९	९७	अद्वनप	३	२	१२	"	२	१०	३७
अदुनराणी	२	४	१४४	अद्वनप	२	४	७७	अदमान	२	७	३६
अदुवल	२	९	१५	"	२	६	६०	अदवम	२	३	५६
अदगत	३	१	१७	अद्वनद	३	१	२३	अदवथान	१	७	५६
अद्वमनीय	२	६	११२	अद्वनदिशु	३	१	२३	अदवक्त	१	४	१०
अद्वद	१	१	६६	अद्वनयस्	३	१	८	"	३	१	४३
अद्वानु	३	७	१७	अद्वनय	२	८	११५	अदवक्ष्ण	१	८	३३
अद्वार	३	२	३७	"	१	१०	२६	अदवराग	१	४	९
अद्वोष	३	५	१९	अद्वनार	१	७	२६	अदवराग	३	२	३७
अद्वार्षि	३	१	८९	अद्वनारवद	२	६	६०	अदवल	२	३	४
अद्वधाह	३	२	३७	अद्वकण्ठ	३	१	६७	अदवलशुशुर्था	३	६	५
अद्व	१	४	२७	अद्वकारिका	२	२	१०	अदवलधि	२	५	१
अद्वन	३	२	३५	अद्वकार्या	२	२	१०	अदवधम	३	२	७७
अद्वानन	२	१०	१७	अद्वकृषिका	२	४	१२५	अदवन्ता	३	३	१९९
अद्वान	२	२	२६	"	२	९	१७	अदवतन	२	६	२
अद्वान	२	८	२६	अद्वकृत्या	२	४	९६	अदवतनन	२	१	८
अद्वान	२	४	३४	अद्वकृतम	२	७	१३	अदवतम	२	७	३८
अद्वान	३	१	९५	"	३	२	२६	अदवविपा	२	४	९९
अद्वानुव	२	८	१११	"	३	३	१३९	११ अदवविष्ट	३	१	१२०
अद्वर्ष	१	७	३८	अद्वक्रीड	१	६	१३	अदवकीन	२	७	४९
१३ अद्वव	१	१	२८	अद्वकान	३	१	१०९	अदवकथय	२	२	२०
"	१	७	३८	अद्वकानन	३	२	३०	अदवशाप	३	२	३२
अद्वान	२	९	२९	अद्वकप्रह	२	८	११९	अदवस्तुन	३	१	१०९
अद्वार	२	९	४	अद्वकप्रोक्ष	२	८	१८	अदवसंनवान	२	६	११७
अद्वानु	३	१	९०	अद्वकपन	३	२	१९	अदवसंनवान	२	७	२६
१५,,	३	१	१३२	अद्वकपनरि	३	१	१०२	"	२	९	४५
				अद्वकवाच्य	२	७	२०	अदवसर	३	२	२५

शब्दा	का	व	श्लो	शब्दा	का	व	श्लो	शब्दा	का	व	श्लो	शब्दा	का	व	श्लो
उरसिल	२	८	७६	करीकूल	३	१	१०८	कद	२	९	२३	दत	२	५	१७
उरस्य	२	६	२८	"	३	१	१०८	कदि	२	४	११२	दगदि	३	४	२३
उरस्यत्	२	८	७६	ऊह	२	६	७३	कधु	१	१	८	दध	२	४	१३
उह	३	१	३१	ऊहज	२	९	१	कधुक्षिन्	१	१	४४	दधस्	२	४	१३
उहबुक्त	२	४	५१	ऊहपर्वन्	२	६	७२	कधुव	२	४	१०	दधा	३	२	१०
उर्वरा	२	१	४	ऊर्ज	२	४	१८	कधुवम	१	७	१	दधित	३	१	७६
उर्वशी	१	१	५१	ऊर्जस्वल	२	८	७५	कधुवम	२	४	११६	दधनस	२	४	२३
२२	१	१	५१	ऊर्जस्विन्	२	८	७५	,	२	९	५९	दधण्ट	२	४	५१
उर्वी	२	१	३	ऊर्जानाम्	२	५	१३	,	३	१	५९	दधा	२	४	२५
उलप	२	४	९	ऊर्जा	३	३	५०	कधुवि	२	७	४३	दधापुत्री	२	४	२४०
उलुक	२	५	१५	ऊर्जायु	२	९	७६	कधुवप्रोक्ता	१	४	८७	दधावाहक	२	४	१२१
उलुलक	२	९	२५	"	२	९	१०७	,	२	४	१०१	दधन्	३	३	२५२
उलुपालक	२	४	३४	ऊर्ध्वक	१	७	५	ए				"	३	४	९
उलुपिन	१	१०	२८	ऊर्ध्वजातु	२	६	४७	एक	३	१	८२	"	३	४	१२
१९ उक्का	१	१	२४	ऊर्ध्वजु	२	६	४७	"	३	३	१६	"	३	४	१६
"	३	५	८	ऊर्मि	३	१०	५	"	३	३	१६	एकगिका	२	१०	३२
उरगुक	२	९	३०	"	३	५	३८	एकक	३	१	८२	एकिका	२	१०	३२
उरहाय	२	६	५७	ऊर्मिका	२	६	१०७	उ८ एककुण्डल	३	३	२०५				
उरको	२	६	१२०	ऊर्मिगण	३	१	७१	एकनाम	३	१	७९	एकगारिक	२	१०	२४
उरकोल	२	१०	५	ऊष	२	२	४	एकताक	१	७	३	द्वैपुद	२	४	१८
उरव	२	६	३८	ऊषण	२	९	३६	एकद व	१	१	१८	द्वैविड	१	१	६९
उरवण	३	१	८१	ऊषट	२	१	५	एकदा	२	४	२२	द्वैण	२	५	८
उरानस्	१	३	२५	ऊषबाय	२	१	५	१३ एकशृष्टि	२	५	२०	द्वैण्य	२	५	८
उशीर	२	४	१६४	ऊषक	२	४	१८	एकपु	२	९	६५	द्वैतिथ	२	७	१२
उषणा	२	४	९७	ऊषमागम	१	४	१९	एकपुगावह	२	९	६५	द्वैन्द्रियक	३	१	७९
उषर्गुड	२	१	५७	ऊह	१	५	६	एकपुत्रीण	२	९	६५	द्वैरावण	१	१	४६
उषस	१	४	२	शुट				एववदी	२	१	१५	द्वैरावत	१	१	४६
उषा	३	४	२८	शुवध	२	९	९०	एकपिह	१	१	६९	"	१	३	३
उषापति	१	१	२७	शुद	१	३	२१	एकपिहिका	२	६	१०६	"	१	४	३८
उषित	३	१	९९	"	२	४	५७	एकसर्ग	३	१	८०	द्वैरावती	१	३	९
उषू	२	९	७५	"	२	५	४	एकदायनी	२	९	६८	द्वैलेद	२	४	१२१
३३ उष्टिका	२	४	१७	शुभगया	२	४	१३७	एककिन्	३	१	८२	द्वैश्वर	१	१	२६
उष्ण	२	४	१९	शुभगपिका	२	४	११०	एकस्र	३	१	७९	द्वैवमस	३	४	२०
,	१	१०	१९	शुव	१	६	३	"	३	३	१९०				
,	१	५	२२	शुवीष	२	९	३२	एकानप	३	१	८०				
उष्णारिम	१	३	२९	शुजु	३	१	७२	एकान्त	१	१	६७	ओकत	३	३	२१३
उष्णिका	२	९	५०	शुजुरोहित	१	३	१०	एकान्त	२	९	६८	ओव	१	७	९
उष्णीष	३	३	१२०	शुजु	२	९	३	एकान्त	२	९	६८	"	२	५	१९
उष्णीषगम	२	५	१९	शुजु	१	६	२२	एकान्त	२	६	१०६	"	३	३	१७
उष	१	३	३३	शुव	१	६	२२	एकान्त	२	६	१०६	ओकार	१	६	४
उषा	२	९	६६	शुव	१	६	२	एकक	२	४	८१	ओजस्	३	३	२१३
ऊ				शुव	३	३	८५	एकक	२	४	८१	ओण्डुपुप	२	४	७६
ऊत	३	१	१०१	शुव	१	४	१२	एकक	२	९	७६	ओण्डु	२	५	६
ऊतस	२	९	७३	शुव	१	४	२०	एकक	२	९	७६	ओण्डु	२	९	४८
ऊग्	३	४	१८	शुव	३	३	६१	एकक	२	४	१४७	ओण्डु	३	४	२२
ऊगी	३	३	१५९	शुव	३	३	२१	एकक	३	१	३८	ओष	३	१	९
ऊगय	२	९	१	शुव	३	४	३	एकक	२	९	४	ओषधी	२	४	६
ऊगी	३	३	२५४	शुव	३	७	१७	एकक	२	५	१०	"	२	४	१३५

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
श्रीधर	१	३	१४	१९ कच्छप	१	१०	२१	कण्ठ	२	६	८८	कपाट	२	२	१७
श्रीधर	२	६	१०	कच्छपी	३	३	१३२	"	३	५	१२	कपाल	२	६	६८
"	३	५	१२	कच्छुह	२	६	५८	कण्ठभूषा	२	६	१०४	कपालभृत्	१	१	३२
ओ				कच्छुरा	२	४	९२	८ कण्ठोरत्न	२	५	१	कपि	२	५	३
औक्षक	२	९	६०	कच्छू	२	६	५३	कण्ठ	२	६	५३	कपिकच्छु	२	४	८७
औचिती	३	५	३९	कच्छुक	१	८	९	कण्ठ्या	२	६	५३	कपित्थ	२	४	२१
औचित्य	३	५	३९	"	२	८	६३	कण्ठुरा	२	४	८६	कपिल	१	५	१६
औत्तानपादि	१	३	२०	कच्छुकिन्	२	८	८	कण्ठोल	२	९	२६	कपिला	१	३	४
औदिक	२	९	२८	५३ "				कण्ठोलवोषा	२	१०	३१	"	२	४	१२०
औदरिह	३	१	२१	कट	२	६	७४	कण्ठु	२	४	१६६	कपिवह्नी	२	४	९७
औपगवक	३	२	३९	"	२	८	३७	कपा	१	६	६	कपिश	१	५	१६
औपयिक	२	८	२४	"	२	९	२६	कपधन्	२	१	१६	कपांतन	२	४	२७
औपवस्त	२	७	१८	"	३	३	३४	२६ कद्वन			(परिशिष्ट)	"	२	४	४३
२५ औपवाद्य (परिशिष्ट)				कटंबरा	२	४	८५	कदम्ब	२	४	४२	कपोत	२	५	६४
औपमक	२	९	७७	कटक	२	३	५	कदम्बक	२	५	४०	कपोनपालिका	२	२	१५
औरस	२	६	२८	"	२	६	१०७	"	२	०	१७	कपोनाग्नि	२	४	१२९
और्ध्वद्विक	२	७	३०	२३ "	३	३	१७	कदर	२	४	५०	कपोल	२	६	९०
और्व	१	१	५६	कटमां	२	४	१५०	कदर्थ	३	१	४८	कफ	२	६	६३
औशीर	३	३	१८६	कटमां	२	४	१५३	कदली	२	४	११३	कफिन्	२	६	६०
औषध	२	४	१३५	कटम्मरा	२	६	९४	"	२	५	९	कफोणि	२	६	८०
"	२	६	५०	कटास	३	५	२१	कदावित	३	४	४	कवन्ध	१	१०	४
क				कटाह	३	५	२१	कदुष्णा	१	३	३५	"	२	८	११८
कं	३	३	५	कटि	२	६	७४	कदु	१	५	१६	कभ	३	३	२५०
कंस	२	९	३२	कटी	३	५	३८	कद्वद	३	१	३७	कमठ	१	१०	२१
कंसरारति	१	२	२१	कटीमोष	२	६	७५	कनक	२	९	९४	कमठी	१	१०	२४
कनुन्	३	३	९२	कटु	१	५	९	कनकाश्वस	२	८	७	कमण्डलु	२	७	४६
ककुपती	२	६	७४	"	२	४	८५	कनकालुका	२	८	३२	कमन	३	१	२४
ककुम्	१	३	१	ककुपुम्बी	२	४	१५६	कनकाह्वय	२	४	७७	कमल	१	१०	३
ककुम्भ	१	३	१	ककुपुर्हिणां	२	४	८५	कनिष्ठ	२	६	४३	"	१	१०	४०
ककुम्भ	१	७	७	ककुफल	२	४	४०	"	३	३	४१	"	३	३	१९४
"	२	४	४५	ककुवृक्ष	२	४	५६	कनिष्ठा	२	६	८२	कमला	१	१	२७
कक्षौलक	२	६	१३०	ककुञ्जर	२	४	७९	कनोिनिका	२	६	९२	कमलासन	१	१	१७
कक्षसट	३	१	७६	ककुठिन	३	१	७६	कनोयस्	३	१	६२	कमलोत्तर	२	९	१०६
कक्ष	२	६	७९	ककुठिलक	३	४	१५४	"	३	३	२३५	१ कमलोद्भव	१	१	१७
"	३	३	२१९	ककुठोर	३	१	७६	कन्या	३	५	९	कमिठु	३	१	२३
कक्ष्या	२	८	४२	ककुङ्कर	२	९	२२	कन्द	३	५	३५	कम्प	१	७	३८
"	३	३	१५८	ककुम्ब	२	९	२५	"	३	५	३५	कम्पन	३	१	७४
कङ्क	२	५	१६	ककुण्डर	२	५	१६	कन्दर	२	३	६	कम्पन	३	१	८७
कङ्कटक	२	८	६४	ककुण्डर	२	९	२२	कन्दराल	२	४	४३	कम्पन	३	१	७४
कङ्कण	२	६	१०८	ककुण्डर	२	९	२२	कन्दर्प	१	१	२५	कम्पल	२	६	११६
कङ्कणिका	२	६	१३९	ककुण्डर	२	९	२२	कन्दली	२	५	९	"	३	३	१९४
कङ्काल	३	६	६९	ककुण्डर	२	९	२२	कन्दु	२	१	३०	कम्पलिवाद्यक	२	८	५२
ककुन्	२	९	२०	ककुण्डर	२	९	२२	कन्दुक	२	६	१३८	कम्पि	२	९	३४
ककुच	२	६	९५	ककुण्डर	२	९	२२	कन्दुरा	२	६	८८	कम्पु	१	१०	२३
ककुचर	३	१	५५	ककुण्डर	२	९	२२	कन्दुकागत	२	६	२४	"	३	३	१३३
ककुचि	३	४	१४	ककुण्डर	२	९	२२	कन्द्या	२	६	८	कम्पुमीवा	२	६	८८
ककुच्छ	२	१	१०	२३ ककुचक	३	३	१७	कपट	१	७	३०	कम्प	३	१	२४
"	२	४	१२८	ककुचकारिका	२	४	९३	कपि	१	१	२५	कार	१	३	३३
				ककुचकिफल	२	४	६१	कपिन्	१	१	३२				

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
काश्शा	२	७	२७	७ कामाह	२	५	३३	काल	३	५	११	कासमई	३	५	१९
काच	२	९	९९	कामिनी	२	६	३	कालक	२	६	५९	कासर	२	५	४
"	२	१०	१०	"	३	३	११३	कालकण्ठक	२	५	२१	कासार	१	१०	२८
"	३	३	२८	कामुक	३	२	२३	कालकूट	२	८	१०	कितवन्ती	१	६	७
काचरुमाळी	२	५	५४	कामुका	२	६	९	कालखण्ड	२	६	६६	किशाह	२	९	२१
काचिन	३	१	८९	कामुकी	२	६	९	३७ कालश	३	३	३३	"	३	३	१६३
काचन	२	९	९५	काम्पिन्य	२	४	१४६	कालधर्म	२	८	११६	किमुक	२	४	२९
काचनान्नय	२	५	६५	काम्बल	२	८	५४	कालधृष्ट	२	८	८३	किमोदिवि	२	५	१६
काचनो	२	९	५१	काम्बविक	२	१०	८	काश्मेरीका	२	४	९०	किङ्कर	२	१०	१७
काचो	२	६	१०८	काम्बोज	२	८	५५	कालमैषिका	२	४	१०९	किङ्किणी	१	६	११०
काचिक	२	९	३९	काम्बोजो	२	४	१३८	कालमेषी	२	४	९६	किञ्चिप	३	४	८
काचह	३	३	४३	काम्यदान	३	२	३	कालश्रेय	२	९	५३	किञ्चनक	१	१०	२२
काच्यपृष्ठ	२	८	६६	काय	२	६	७१	कालमूष	१	९	२	दिञ्जलक	१	१०	४३
काच्यदत्	२	८	६९	काय (तीर्थ)	२	७	५०	कायस्कन्ध	२	४	३८	किटि	२	५	२
काच्योर	२	८	६९	कायस्था	२	५	५९	"	२	४	६८	किट्ट	२	६	६५
काच्येष्टु	२	५	१०४	कारण	१	४	२८	काला	२	५	९४	किण	३	५	१८
कातर	१	१	२६	कारणा	१	९	३	"	२	४	१०९	किणिकी	२	४	८९
कात्यायनो	१	१	३६	कारणिक	३	१	७	"	२	९	३७	किण्व	२	१०	४२
"	२	६	१७	कारण्डव	२	५	३४	कान्यागुरु	२	६	१२७	किणव	२	४	७७
कारम्ह	२	५	२३	कारम्मा	२	४	५६	कान्यानुसार्थ	२	४	१२२	"	२	१०	४३
कारम्हरो	२	१०	३९	कारवी	२	४	१११	"	२	६	१२६	किन्नर	१	१	११
कारम्हिनो	१	३	८	"	२	४	१५२	कायावस	२	९	९८	"	१	१	७१
कार्दवैय	१	८	४	"	२	९	३७	कालिका	३	३	१५	किन्नरेश	१	१	६९
कानन	२	४	१	"	२	९	४०	कालिन्दा	१	१०	३२	किम्	३	३	२५१
कानीन	२	६	२४	कारवेह	२	४	१५४	कालिन्दीभेदन	१	१	२४	"	३	४	५
कान्न	३	१	५२	कारा	२	८	११९	काली	१	१	३६	किमु	३	४	५
कान्तलक	२	४	१२८	कारिका	३	३	१५	कालीवक्र	२	६	१२६	किमुन	३	४	२
कान्ना	२	६	३	कारीष	३	२	४३	कालेयक	२	४	१०१	"	३	४	५
कान्नार	२	१	१७	कार्म	२	१०	५	काल्यक	३	४	१३५	किम्पचान	३	१	४८
"	३	३	१७२	कार्मिक	३	१	१५	कास्था	२	९	७०	किम्पुरुष	१	१	७१
कान्नारक	२	४	१६३	कार्मण्य	१	७	१८	कावचिक	१	८	६६	किर	२	५	२
कान्नि	१	३	१७	कारोचर	२	१०	४२	कावेरा	२	१०	३५	किरण	१	३	३३
"	३	२	८	कांस्वर	२	९	९५	काव्य	१	३	२५	किरात	२	१०	२०
काण्डविक	२	९	२८	काल्मिक	२	८	१४	काश	२	४	१६२	किरानमिक	१	४	१४३
काण्डिशोक	३	१	४२	कानिक	१	४	१७	काश्मरी	२	४	३५	किरीट	२	६	१०२
काण्य	१	१	१६	काण्डिकिक	१	४	१८	काश्मर्य	२	४	३६	किर्मार	१	५	१७
१२. काण्डिल	(परिशिष्ट)			कानिकैय	१	१	३९	काश्मीर	२	४	१४५	किल	३	३	२५४
काणोन	२	५	४३	काणिस	२	६	१११	काश्मीरज-मन्	२	६	१०४	किलास	२	६	५३
"	२	९	१०९	काणिसी	२	४	११६	काश्यपि	१	३	३२	किलासिन्	२	६	६१
काणोताशन	२	९	१००	काण्ड	३	१	१८	काश्यपी	२	१	२	किलिञ्जक	२	५	२६
काण	१	१	२५	काणुक	२	८	८३	७० काषाय	३	३	१६३	किलिष	१	४	३३
"	१	७	२८	काषाण	२	९	८८	काश	२	४	१३	"	३	३	२२३
"	२	९	५७	काषिक	१	९	८८	काशकुशल	१	१०	१३	किशोर	२	८	४६
"	३	३	१३८	काषिक	१	९	८८	काशमञ्जु	२	१०	९	किशुकु	३	३	७
काणहामिन्	२	८	७६	काष्य	२	४	४४	काश	१	३	१	किसलय	२	४	१४
काणन	३	१	२४	काश	१	१	५९	"	१	४	११	कीकस	२	६	६८
काणपाल	१	१	२३	"	१	४	१	"	३	३	४१	कीचक	२	४	१६१
काणम्	३	४	१३	"	१	५	२४	काशीला	२	४	११३	कीनाश	३	३	११५
काणपिन्	३	१	२४	"	३	३	१५४	कास	२	६	५२	कीर	२	५	२१

शब्दाः	का. व. श्लो.	शब्दाः	का. व. श्लो.	शब्दाः	का. व. श्लो.	शब्दाः	का. व. श्लो.
शब्दाः		शब्दाः		शब्दाः		शब्दाः	
कीर्ति	१ ६ ११	कुटेरक	२ ४ ७२	कुमुदनामपव	१ ३ १३	उर कुल्या	२ ३ १३१
कील	१ १ ५७	कुख	२ ९ ८९	कुमुदिका	२ ४ ४०	कुखल	२ ४ ३६
"	२ ३ ११७	कुखक	२ ५ १७	कुमुदिनी	१ १० ३९	"	२ ५ ४२
कीलक	२ ९ ७३	कुख	२ २ ४	कुमुदप्र	२ १ १	कुखलय	१ १० १७
कीलाज	१ १० ३	कुखप	२ ८ ११८	कुमुदनी	१ १० ३८	कुखाद	१ १ ३७
"	१ ३ २००	"	३ ५ २०	कुम्बा	२ ७ १८	कुखिन्द	२ १० ६
कीलित	२ १ ४२	कुखि	२ ४ १२८	"	२ ४ ३४	कुखेणो	१ १० १६
कीश	२ ५ २	"	२ ६ ४८	"	२ ८ ३७	कुख	२ ४ १६६
कीशपनी	२ ४ ८९	कुख	३ १ १७	कुम्भकार	२ १० ६	"	२ ३ २१६
कु	२ १ १६	कुख	२ ६ ३६	कुम्भसम्भव	१ ३ २०	कुखल	१ ४ २६
"	३ ३ २३०	"	२ ९ ३१	कुम्भिका	१ १० ३८	"	३ ३ २०४
कुकर	२ ६ ४८	कुखल	२ ६ १०३	कुम्भिनो	२ १ ३	कुशी	२ ९ ९०
कुकुन्दर	२ ६ ७५	कुम्भलिन्	१ ८ ७	कुम्भो	२ ४ ४०	कुशीलय	२ १० १२
कुकुल	३ ३ २०३	कुम्भो	२ ७ ४६	५४ कुम्भिनस	१ ८ ८	कुशेयव	१ १० ४०
कुकुट	२ ५ १७	कुम्भ	२ ७ ३३	कुम्भोर	१ १० २१	कुश	२ ४ १२६
कुकुम्भ	२ ५ २५	५९ "	३ ३ १३१	कुम्भ	२ ५ ८	"	२ ६ ५४
कुकुट	२ ४ १३२	कुकुम्भ	२ ९ ३३	कुम्भक	२ ४ ७५	"	३ ५ ३४
"	२ १० २१	कुम्भ	२ ९ ३३	कुम्भक	२ ४ ७४	कुसीद	२ ९ ४
कुक्षि	२ ५ ७७	कुम्भिल	१ ७ ३१	कुम्भक	२ ४ ७४	कुसीदिक	२ ९ ५
कुक्षिम्भरि	३ १ २१	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भर	२ ५ २३	कुक्षम	२ ४ १७
कुक्षम	२ ६ १२३	कुम्भाल	२ ४ २२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्षमाजन	२ ९ १०३
कुच	२ ६ ७७	कुम्भटी	२ ९ १०८	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्षमेष्ट	२ १ २६
कुचन्दन	२ ६ १३२	कुम्भाराक	२ ४ ११	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्षम	२ ९ १०६
कुचर	३ १ २७	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	"	३ ३ २३६
कुचाप्र	२ ६ ७७	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्षित	३ १ ७१
कुच	१ ३ २५	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्ष	२ ३ ८
कुक्षित	३ १ ७१	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्षर	३ ३ ३१
कुक्ष	२ ३ ८	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्षरान	२ ४ २०
"	३ ३ ३१	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुक्षल	२ ६ ३९
कुक्षर	२ ८ ३४	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट	२ ४ ५
"	३ १ ५१	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	"	२ ४ ३२
कुक्षरान	२ ४ २०	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटक	२ ९ १३
कुक्षल	२ ६ ३९	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटव	२ ४ ६६
कुट	२ ४ ५	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटवट	२ ४ ५७
"	२ ४ ३२	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	"	२ ४ १३१
कुटक	२ ९ १३	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटिल	३ १ ७१
कुटव	२ ४ ६६	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटो	३ ५ ६
कुटवट	२ ४ ५७	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	"	३ ५ ६८
"	२ ४ १३१	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटम्भभ्याज	३ १ ११
कुटिल	३ १ ७१	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटम्भिनो	२ ६ ६
कुटो	३ ५ ६	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुटनी	२ ६ १९
"	३ ५ ६८	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्टिम	३ ५ ३४
कुटम्भभ्याज	३ १ ११	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्टमल	२ ४ १६
कुटम्भिनो	२ ६ ६	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्टस्थ	३ १ ७३
कुटनी	२ ६ १९	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	१ १० १६
कुट्टिम	३ ५ ३४	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्टक	१ १० १०
कुट्टमल	२ ४ १६	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	"	१ १० १२
कुट्ट	२ ९ ७४	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	२ ६ ७५
कुट्टर	२ ८ ९९	कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	२ ८ ५८
		कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	२ ६ ९२
		कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	२ ४ १४२
		कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	२ ९ ४४
		कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	१ ७ ३३
		कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	२ ६ ८०
		कुम्भ	२ ८ ४२	कुम्भक	२ ४ ७४	कुट्ट	२ ६ ११८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
कर्म	१	१०	२३	कृष्णफला	२	४	१६	शब्दाः				कोष	३	३	२२१
कृष्ण	२	१०	७	कृष्णभेदी	२	४	८६	कैवर्नीमुस्तक	२	४	१३२	कोष	३	३	४०
कृष्णाम्बक	२	४	१५५	कृष्णला	२	४	९८	कैशिक	२	६	१६	कोष्ण	१	३	३५
कृष्ण	२	५	१९	कृष्णनोहित	१	५	१६	कैश्य	२	६	१६	कोत्रकुटिक	३	२	१७
कृष्णलास	२	५	१२	कृष्णवरमैन्	१	५	५४	कोक	२	५	७	कोशेषक	१	८	८९
कृष्णक	२	५	१७	कृष्णवृत्ता	२	४	५५	"	१	५	२३	कोशनस	२	१०	९
कृष्णारिका	२	६	८८	कृष्णमार	२	५	१०	कोकनद	१	१०	४२	कोटिक	२	१०	१४
कृष्णू	१	९	४	कृष्णा	२	४	१६	कोकनदच्छवि	१	५	१५	कोणप	१	१	५९
"	२	७	५२	कृष्णिका	२	९	१९	कोकिल	२	५	१९	कोनूक	१	७	३१
कृष्ण	३	३	७७	केकर	२	६	४९	कोकिलास	२	४	१०४	कोनूकल	१	७	३१
कृष्णपुत्र	२	८	६८	केका	२	५	३१	कोटर	२	४	१३	कोदवीण	२	९	८
कृष्णमाल	२	४	२४	केकिन्	३	५	३०	कोटवी	२	६	१७	कोनिक	२	८	७०
कृष्णमुत्र	२	१	४	केनकी	२	४	१७०	कोटि	२	८	८४	कोनी	२	४	१२०
कृष्णलक्षण	३	१	१०	केतन	२	८	९९	"	२	८	९३	कोपीन	३	३	१२२
कृष्णसापत्निका	२	६	७	"	३	८	११५	"	३	३	३८	१५ कोमारी	१	१	३५
कृष्णहरण	२	८	६८	केतु	३	३	६०	कोटिवर्षा	२	४	१३३	कोमुदी	१	३	१६
कृष्णान्त	१	१	५८	केदर	३	५	२०	कोटिस	२	९	१२	कोमोदकी	१	१	२८
"	३	३	६४	केदार	२	९	११	कोट्टार	३	५	१८	कोलटिनिय	२	६	२७
कृष्णिन्	२	७	६	केनिपातक	१	१०	१३	कोठ	२	६	५४	कोलेटय	२	६	२६
"	३	१	४	केयूर	२	६	१०७	कोण	१	७	६	"	२	६	२७
कृष्ण	३	१	१०३	केलि	१	७	३२	"	२	८	९३	कोलेटर	२	६	२६
कृष्णि	२	७	५६	केवल	३	३	०३	कोदण्ड	२	८	८३	कोलीन	३	३	११६
कृष्णिवामसु	१	१	३१	केदा	२	६	९५	कोद्रव	२	९	१६	कोलेषक	२	१०	२१
कृष्ण्या	३	३	१५८	"	३	६	१२	कोप	१	७	२६	कोशिक	२	४	३४
कृष्णिमपूपक	२	६	१२८	१४ नेशम	२	६	५५	कोपना	२	६	४	१२ "	२	५	१४
कृष्ण	३	१	६५	केदापणो	२	४	८९	कोपिन्	३	१	३२	२२ "			(परिशिष्ट)
कृष्ण	३	१	४८	केदापाशो	२	६	९७	कोमल	३	१	७८	"	३	३	१०
कृष्ण	१	७	१८	केदाव	१	१	१८	कोयष्टिक	२	५	३५	कोशेष	२	६	१११
कृष्ण	२	८	८९	"	२	६	४५	कोरक	१	४	१६	कोस्तुम	१	१	२८
कृष्ण	२	१०	३३	केदावेश	२	६	९७	कोरङ्गी	२	४	१२५	ककच	२	१०	३४
कृष्ण	३	१	१५	केदाभुनामन्	२	४	१२२	कोरदूष	२	९	१६	ककर	२	४	७७
कृष्ण	३	३	३९	केशिक	२	६	४५	कोल	१	१०	११	"	२	५	१९
कृष्ण	१	१	५३	केशिन	२	६	४५	"	२	४	३६	कलु	२	७	१३
कृष्णिन्	२	४	१०६	केशिनी	२	४	१२६	"	२	५	२	कलुध्वंसिन्	१	१	३४
कृष्णिव	२	६	१२६	केसर	१	१०	४३	कोल्क	२	६	१२९	कलुधुञ्ज	१	१	९
कृष्ण	३	१	६१	"	२	४	२५	"	२	९	३६	कल्पन	२	८	११५
कृष्णामु	१	१	५४	"	२	४	६४	कोलदल	२	४	१३०	कल्पन	२	८	१०७
कृष्णानुरेणम्	१	१	३३	"	२	४	६५	कोलम्बक	१	७	७	कल्पन	३	३	१२३
कृष्णानिन्	२	१०	१२	"	२	५	१	कोलवहो	२	४	९७	कल्पित	१	७	३५
कृष्णि	२	९	२	केसरिन्	२	५	१	कोला	२	४	९७	कर्म	२	७	३९
कृष्णिक	२	९	१३	केसर्य	२	४	४०	कोलाहल	१	६	२५	कर्मुक	२	४	४१
कृष्णोवल	२	९	६	केनव	१	७	३०	कोलि	२	४	३६	"	२	४	४१
कृष्ण	२	९	८	केदारक	२	९	११	कोविद	१	७	५	"	२	४	१६९
कृष्ण	१	१	१८	केदारिक	२	९	११	कोविदार	२	४	२२	कर्मेलक	२	९	७५
"	१	५	१३	केदार्य	२	९	११	८४ कोश	३	३	२१८	कर्मविक्रमिक	२	९	७८
"	१	५	१४	केदारव	१	१०	३७	कोशाकल	२	६	१३०	कर्मिक	२	९	७९
"	२	९	३६	केलास	१	१	७०	कोशातकी	३	३	८	कर्म्य	२	९	८१
कृष्णपाककल	२	४	६७	केवर्त	१	१०	१५	कोष	२	५	३७	कर्म्य	२	६	६३
								"	२	९	९१	कर्म्याद्	१	१	५९

शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.
कव्याद	१	१	५९	क्षतवन	२	७	५४	क्षव	२	६	५२
क्याक	२	९	७९	क्षत	२	८	५९	क्षत	२	६	५२
क्रियि	२	५	१३	"	२	१०	३	क्षुद्र	३	१	४८
क्रिया	१	६	२	"	३	३	६३	"	३	३	१७७
"	३	२	१	क्षत्रिय	२	८	१	क्षुद्रवर्णिका	२	६	११०
"	३	३	१५७	क्षत्रिया	२	६	१४	क्षुद्रमग्नाच्छ			
६९ "	३	३	१६१	क्षत्रियाणी	२	६	१४	सवत	२	९	१९
क्रियावत्	३	१	१८	क्षत्रु	३	१	३१	क्षुद्रशब्द	१	१०	२३
कोषा	१	७	३२	क्षत्रु	१	१	४	क्षुद्रा	२	४	९४
"	१	७	३३	क्षत्रा	१	१	४	"	३	३	१७७
कुञ्ज	२	५	२२	क्षणाकर	१	३	१५	क्षुप्	२	९	५४
कुञ्च	१	७	२६	क्षम	३	३	१४२	क्षुभामिनजन	२	९	५४
कुष्ट	१	७	३५	क्षमा	३	३	१४२	क्षुभित	३	१	२०
कूर	३	१	४७	क्षमितृ	३	१	३१	क्षुप	२	४	८
"	३	३	७६	क्षमिन्	३	१	३१	क्षुमा	२	९	२०
"	३	३	१९१	क्षय	१	४	२३	क्षुर	२	४	१०४
कोप	२	९	८१	"	२	६	५१	"	३	५	३०
कोष	२	५	२	"	२	८	१९	क्षुरक	२	४	४०
"	२	६	७७	"	३	२	७	क्षुरम	३	२	३०
कोष	१	७	२६	"	३	२	१४५	२० क्षुरित	३	१	११२
कोषन	३	१	३२	क्षव	२	६	५२	क्षुरिन्	२	१०	१०
कोष्ठ	२	५	५	"	२	९	१९	क्षुत्तक	२	१०	१६
कोष्ठविना	२	४	९३	क्षवधु	२	६	५२	"	३	१	६१
कोष्ठी	२	४	११०	क्षान्न	३	१	९७	"	३	२	१०
कोष्ठ	२	५	२२	क्षान्ति	१	७	२४	क्षेत्र	३	९	११
कोष्ठदारण	१	१	४०	२० क्षार	१	१	५७	"	३	३	१८०
कुम	३	२	१०	"	२	९	९९	क्षेत्रण	१	४	२९
कुम्भ	३	२	१०	क्षारक	२	४	१६	"	३	३	३३
कुम्भ	३	१	१०५	क्षारवृत्तिका	२	१	४	क्षेत्राजीव	२	९	६
कुम्भित	३	१	९८	क्षारित	२	१	४३	क्षेपण	३	२	११
कुम्भ	१	६	१९	क्षिति	२	१	२	क्षेपिष्ठ	३	२	१११
"	३	१	९८	"	३	३	७०	क्षेपन्	१	४	२६
कुम्भक	२	४	१०९	क्षिपणी	२	१०	१३	"	२	४	१२८
कुम्भकिका	२	४	९४	क्षिपा	३	२	११	"	३	५	३४
कुम्भ	२	६	३९	क्षिप्त	३	१	८७	क्षेत्र	२	९	११
"	३	३	२१३	क्षिप्त्	३	१	३०	क्षोणी	२	१	२
कुम्भ	३	२	२९	क्षिप्त	१	१	६४	क्षोद	२	८	९९
क्षोम	२	६	६५	क्षिप्त	३	२	७	क्षोदिष्ट	३	१	१११
क्षोम	१	६	२४	क्षीन	३	१	२३	क्षोम	२	२	१२
क्षोमन	१	६	२४	क्षीर	१	१०	४	क्षोद	२	९	१०७
क्षोभिन	३	१	९५	"	२	९	५१	क्षोम	२	६	११३
क्षोभ	१	६	२४	"	३	३	१८२	क्षुण्ण	३	१	९१
क्षोभ	१	४	११	क्षीरनिदारी	२	४	११०	क्षमा	२	१	३
"	१	७	३८	क्षीरशुद्धा	२	४	११०	क्षमायत्	२	३	२
"	३	३	४७	क्षीराबी	२	४	१००	"	२	८	१
क्षोभदा	१	४	४	क्षीरिका	२	४	४५	क्ष्वेद	१	८	९
क्षोभन	२	८	११४	क्षीरोद	१	१०	२	क्ष्वेदा	२	८	१०७
क्षोभप्रभा	१	३	९	९क्षीरोदनमया	१	१	२७	"	३	५	४३
क्षोभत्र	२	६	६४	९ क्षुण्ण	३	१	११०	क्ष्वेदित	३	५	३४

शब्दा	का.	व.	श्लो.
ख	१	२	१
"	३	३	१८
"	३	५	२२
खग	२	५	३२
"	२	८	८६
"	३	३	१९
खगेद्वर	१	१	२९
२० खचित	३	१	१११
३३ खजक	३	१	१७
खनका	२	९	३४
खज	२	६	४९
खजन	२	५	१५
खजरोट	२	५	१५
खट	३	५	१७
खट्वा	२	६	११८
खङ्ग	२	७	४
"	२	८	८९
खङ्गिन	२	५	४
खण्ड	१	३	१६
खण्डपरशु	१	१	३१
खण्डविकार	२	९	४३
खण्डिक	२	९	१६
खदिर	२	४	४९
खदिरा	२	४	४९
४० खदीत	१	३	३०
"	२	५	२८
१० खनक	२	५	११
खनि	३	३	७
खनित्र	२	९	१२
खपुर	१	४	१६९
खर	१	३	३५
"	२	९	७७
खरणस्	२	६	४६
खरणस	२	६	४६
खरणुष्पा	२	४	१३९
खरभञ्जरी	२	४	८९
खरा	२	४	६९
खराभा	२	४	१११
खर्जू	१	६	५३
खर्जूर	२	४	१००
"	२	९	९६
खर्जूरी	२	४	१००
२३ खर्व	१	१	३०
"	२	६	४६
"	३	१	७०
खर्वट	२	५	३३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
खन	३	१	५७	गणिका	२	६	१९	गन्धोली	२	५	२७	गवीधर	२	९	५८
खलू	३	१	१७	३१ ,,	३	३	१७	गमस्ति	१	३	३३	गवेधु	२	९	२५
खलिनो	३	२	५२	गणिकारिका	३	४	६६	गमीर	१	१०	१५	गवेधुका	२	९	२५
खलोन	२	८	४९	गणित	३	१	६४	गम	२	८	९५	गवेषणा	२	७	३२
खलु	३	३	२५५	गणिय	३	१	६४	गमन	२	८	९५	गवेधित	३	१	१०५
खरपा	३	२	४२	गणह	२	६	९०	गम्भारी	२	४	३५	गव्य	२	९	५०
खान	१	१०	२७	"	२	८	३७	गम्भीर	१	१०	१५	गव्या	२	९	६०
खदित	३	१	११०	४१ ,,	३	३	४३	गम्य	३	१	९२	गञ्जुति	२	१	१८
खारो	२	९	८८	"	३	५	१२	गरल	१	८	९	गहन	२	४	१
खारोक	२	९	१०	गणहक	२	५	४	१७ गरिमा	१	१	३७	"	३	१	८५
खिल	२	१	५	गणहकारी	२	४	१४१	गरिष्ठ	३	१	११२	गइर	२	३	६
खुर	३	४	१३०	गणहसौल	२	३	६	गरी	२	४	६९	"	३	३	१८३
"	२	८	४९	गणहाथी	२	४	१५९	गरुड	१	२	२९	१ गङ्गरी	२	१	३
खुरगस्	२	६	४७	गणहोर	२	४	१५७	गरुडध्वज	१	१	१९	गाङ्गेय	२	९	९४
खुरगस	२	६	४७	गणदुपद	१	१०	२२	गरुडाग्रज	१	३	३२	"	३	३	१५५
खेट	३	१	५४	गणदुपदो	१	१०	२४	गरुड	२	५	३६	गाङ्गेरुको	२	४	११७
१८ खेटक	३	३	१७	११ गणदुष	३	३	२२५	गरुड	२	५	३६	गाड	१	१	६७
खेप	१	१०	२९	गणदुषा	३	५	१०	"	३	३	७८	गाणिक्य	२	६	२२
खेडा	१	७	२३	गणनामिक	२	६	४६	गंगरी	२	९	७४	गाण्डिव	१	८	८४
खोड	२	६	४९	४३ गति	३	३	८५	गजिन	१	३	८	गाय	२	६	७०
ख्यान	३	१	९	गद	२	६	५१	"	२	८	३६	"	२	८	४०
ख्यातगईण	३	१	९३	१३ "	१	१	२८	गर्त	१	८	९	गात्रानुलेपनी	१	७	१३३
ख्याति	३	२	९	गघ	३	५	३१	गर्दभ	२	९	७७	२२ गाभेय	२	७	३५
ग				गघो	२	८	५२	गर्दभाण्ड	२	४	४३	गात	१	६	२६
गगन	१	२	१	गघ्	१	५	७	गर्पन	३	१	२२	गान्यार	१	७	१
गहा	१	१०	३१	५३ "	३	३	१०२	गर्भ	२	६	३९	गायत्री	२	४	४९
गहाधर	१	१	३४	गन्धक	२	९	१०२	"	३	३	१३५	गाहरत्न	२	९	९२
गव	२	८	३४	गन्धकूटी	२	४	१२३	गर्भक	२	६	१३५	गाभिण	२	६	२२
गवना	२	८	३६	गन्धन	३	३	११५	गर्भोगार	२	२	८	गादंपत्य	२	७	१९
गवनाभ्यनो	२	८	४३	गन्धनाकुणी	२	४	११४	गर्भोपातिनी	२	९	६९	गालव	२	४	३३
गवनाभ्या	३	४	१२३	गन्धकली	२	४	५६	गर्भोपाय	२	६	३८	गिर	१	६	१
गवानन	१	१	३८	"	२	४	६४	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरि	२	३	१
१४ गजाति	१	१	३४	गन्धमादन	२	३	३	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	"	३	२	११
गजा	२	२	८	११ गन्धमुषी	२	५	११	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	७६ "	३	३	१९२
गडक	१	१०	१७	गन्धमूली	२	४	१५४	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरिकर्णा	२	४	१०४
गडु	३	५	१८	गन्धरस	२	९	१०४	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरिका	२	५	१२
गडुल	२	६	४८	गण्यर्व	१	१	११	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरिज	२	९	१००
गण	२	५	४०	"	१	१	५२	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	"	२	९	१०४
"	२	८	८१	"	२	५	११	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	१९ गिरिजा	१	१	३७
"	३	३	४६	"	२	८	४४	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरिमलिका	२	४	६६
गणक	२	८	१४	"	३	३	१३३	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरिवा	१	१	३१
गणदेवता	१	१	१०	गन्धर्वस्तक	२	४	५०	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरीश	१	१	३१
गणनीय	३	१	६४	गन्धर्वद	१	१	६२	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गिरित	३	१	११०
गणदात्र	१	४	६	गन्धर्वदा	२	६	८९	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गीत	१	६	२६
गणकूप	३	४	८०	गन्धर्ववाह	१	१	६२	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गीर्ण	३	१	११०
गणदासक	२	४	१२८	गन्धर्वसार	२	६	१३१	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गीर्ण	३	२	११
गणाधिप	१	१	३८	गन्धर्वसामन्	२	९	१०२	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गीर्णति	१	३	२४
गणिका	२	४	७१	गन्धर्विनी	२	४	१२३	गर्भोपायतिनी	२	९	६९	गीर्वाण	१	१	९

शब्दः	का.	व.	श्लो.	शब्दः	का.	व.	श्लो.	शब्दः	का.	व.	श्लो.
शब्दाः				शब्दाः				शब्दाः			
गुगुल	२	४	१४	गून	३	१	९६	गोषा	२	८	८४
गुगुळ	२	९	११	गुञ्ज	२	४	१४८	गोषापदी	२	४	११९
३४	३	३	१९	गुधु	३	१	२२	गोषि	२	६	९२
गुषा	२	४	९८	गुधु	२	५	२१	गोषिका	१	१०	२२
गुळ	३	३	४२	गुधुमी	३	५	१०	गोधुम	२	९	१८
गुळगुण्य	२	४	२७	गुष्टि	२	४	१५१	गोमर्द	२	४	१३२
गुळकळ	२	४	२८	गुई	२	२	४	गोमस	१	८	४
गुळा	२	४	१०५	"	२	२	५	गोप	२	९	७
गुडूची	२	४	८१	"	३	३	२३८	"	३	३	१३०
गुण	२	८	८५	गुदुगोषिका	२	५	१२२	गोषि	२	९	६२
"	२	९	२८	गुदुपति	२	८	१५	गोपरस	२	९	१०४
"	२	१०	३७	गुदुवाह	३	८	२७	गोपानस	२	९	१५
गुणशुद्धक	३	१०	१२	गुदुशुभ	३	५	३०	गोपापित	३	९	१०६
गुणि	३	१	८८	गुदुशुभ	२	४	१	गोपाल	२	९	५७
गुणिल	३	१	८९	गुदुशुभ	२	२	१३	गोपी	२	४	११२
गुस्त	२	६	१०५	गुदुशुभ	३	१	११०	गोपुर	२	२	१६
गुस्तक	२	४	१६	गुदुशुभ	२	७	३	"	२	४	१३२
गुस्तार्थ	२	६	१०५	गुदुशुभ	२	५	५३	"	२	३	१८२
गुप्त	२	६	७३	गुदुशुभ	३	१	१६	गोप्यक	२	१०	१७
गुन्द्र	२	४	१६२	गुदुशुभ	२	६	२२८	गोमद	२	९	५८
गुन्द्र	२	४	१५५	गुदुशुभ	२	२	४	गोमप	२	९	५०
"	२	४	१६०	गुदुशुभ	३	१	११०	गोमासु	२	५	५
गुप्त	३	२	८९	गुदुशुभ	२	३	८	गोमिन्	२	९	५८
"	३	१	१०६	गुदुशुभ	३	३	१२२	गोरस	२	९	५३
गुप्ति	३	३	७४	गुदुशुभ	२	९	१०४	गोर्द	२	६	६५
६१ गुग्गुलु	३	३	१३२	गुदुशुभ	२	९	६०	गोल	३	५	२०
गुरग	३	२	११	गुदुशुभ	२	९	६१	गोलक	२	६	३१
गुरु	३	३	२४	गुदुशुभ	३	२	२५	गोला	२	९	१०८
"	३	७	७	गुदुशुभ	२	४	९९	गोलोड	२	४	३९
"	३	३	१६२	गुदुशुभ	३	७	८	गोलोधी	२	४	१०२
गुर्विणी	२	६	२२	गुदुशुभ	२	५	१०	"	२	४	१५९
गुस्त	२	६	७२	गुदुशुभ	२	६	८३	"	२	९	१११
गुस्त	२	४	९	गुदुशुभ	२	४	८४	गोबन्दनी	२	४	५५
"	२	६	६६	गुदुशुभ	२	९	५८	गोविन्द	१	१	१९
"	२	८	८१	गुदुशुभ	२	४	९९	"	३	३	९१
"	३	३	१५२	गुदुशुभ	१	५	८	गोविष्	२	९	५५
गुस्मिनी	२	४	९	गुदुशुभ	२	४	११९	गोशल	३	५	४०
गुवाक	२	४	१६९	गुदुशुभ	२	४	१५६	गोशीर्ष	३	६	१३१
गुह	१	१	३९	गुदुशुभ	३	५	१८	गोष्ठ	२	१	१३
गुहा	२	३	३९	गुदुशुभ	२	३	१	गोष्ठी	२	७	१५
"	२	४	९३	गुदुशुभ	३	३	१८०	गोषद	३	३	९४
गुष	३	१	१५४	गुदुशुभ	३	३	१८०	गोसंसय	२	९	५७
गुष्क	१	१	११	गुदुशुभ	३	१	४२	गोस्तन	२	६	१०५
गुष्ककेषर	१	१	६८	गुदुशुभ	२	१	३	गोस्तनी	२	४	१०७
गुद	३	१	८९	गुदुशुभ	२	९	६०	गोस्थानक	२	४	१३
गुदपाद	१	८	७	गुदुशुभ	२	९	१४	गौतम	१	१	१५
गुदगुण्य	२	८	१३	गुदुशुभ	२	९	५७	गौभार	२	५	६
गुद	३	६	६८	गुदुशुभ	२	९	५८	गौषिय	२	५	६

शब्दः	का.	व.	श्लो.
गोषेट	२	५	६
गौर	१	५	१३
"	१	५	१४
"	३	३	१८९
२० गौरव			(परिशिष्ट)
गौरी	१	१	३६
"	२	६	८
गौडीन	२	१	१३
ग्रन्थि	२	४	१६२
ग्रन्थिक	२	९	११०
ग्रन्थिपत	३	२	८६
ग्रन्थिपत्र	२	४	१३२
ग्रन्थिल	२	४	७७
"	२	४	७७
ग्रस्त	१	६	३०
"	३	१	१११
ग्रह	१	४	९
"	३	३	२३६
ग्रहणीक	२	६	५५
ग्रहपति	१	१	३०
ग्रहीद	३	१	२७
ग्राम	२	२	१९
"	३	३	१५१
ग्रामणी	३	३	४९
ग्रामतक्ष	२	१०	९
ग्रामना	३	२	४२
ग्रामाधीन	२	१०	९
ग्रामान	२	२	२०
ग्रामीण	२	४	९४
१३ ग्रामिणक	३	९	१३२
ग्राम्य	१	६	१९
ग्राम्यधर्म	२	७	५७
ग्राम्यन्	२	३	३
"	३	३	४
"	३	३	१०६
ग्राम	२	९	५४
ग्रह	१	१०	२१
"	३	३	८
ग्रहिन	२	४	२१
ग्रीवा	२	६	८८
ग्रीव्य	२	४	१८
ग्रीव्यक	२	६	१०४
ग्लस्त	३	१	१११
ग्लह	२	१०	५५
ग्लान	२	६	५८
ग्लानु	२	६	५८
ग्लौ	१	३	१४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
घ				घोषक	२	४	१७	घण्टिका	१	१	३७	घरम	३	१	८१
घट	२	९	३२	घोषणा	१	६	१२	२० घण्टिल			(परिशिष्ट)	घरमदमाधृत	२	३	२
घटना	२	८	१०७	घ्राण	२	६	८९	घण्टःशाल	२	२	६	चराघर	३	१	७४
घटा	२	८	१०७	॥	३	१	९०	घण्टुर	२	१०	१९	चरिण्यु	३	१	७४
११ घटा	३	३	३९	घ्राणवर्णन	१	५	११	चतुरकुल	२	४	२३	चर	२	७	२२
घटीकनन	२	१०	२७	घ्राय	३	१	९०	चतुरानन	१	१	१६	७७ ॥	३	३	१९२
घट्ट	३	५	१८					१९ चतुर्ध	३	१	११२	चर्चरी	३	५	१०
घण्टापथ	२	१	१८	च	३	३	२४१	चतुर्ध	२	७	५८	चर्चा	१	५	३
घण्टापटलि	२	४	३९	"	३	४	५	चतुर्ध	१	१	२०	"	२	६	१२१
घण्टारवा	२	४	१०७	चकोरक	२	५	३५	चतुर्ध	२	७	५७	२० चर्चिका	१	१	३७
घन.	१	३	७	चक्र	७	५	२२	चतुर्ध	२	९	६८	चर्मकपा	२	४	१४३
"	१	७	४	"	२	८	५६	चतुर्ध	२	१	१७	चर्मकार	२	१०	७
"	१	७	९	"	२	८	७८	चावर	२	२	१३	चर्मन्	२	७	५६
"	२	८	९१	"	३	३	१८२	"	२	७	१८	"	२	८	९०
"	३	१	६९	चक्रकारक	७	४	१२९	चन	३	४	३	चर्ममभेदिका	२	१०	३४
"	३	३	१११	चक्रपाणि	१	१	२०	चन्दन	७	६	१३१	२० चर्ममुण्डा	१	१	३७
घनरस	१	१०	५	चक्रमर्दक	२	४	१४७	चन्द्र	१	३	१३	चर्मप्रभेदिका	२	१०	३३
घनसार	२	६	१३०	चक्रला	२	४	१६०	"	२	४	१४६	चर्मन्	२	४	४६
घनासन	३	३	११०	चक्रवर्तिन्	२	८	२	"	३	३	१८०	"	२	८	७१
घर्म	१	७	३३	चक्रवर्तिनी	२	४	१५३	चन्द्रक	२	५	३१	चर्चा	२	७	१५
घरगर	३	१	२०	चक्रवाक	२	५	३२	चन्द्रभागा	१	१०	३४	चर्चित	३	१	११०
घघ	१	४	२	चक्रवाल	१	३	६	चन्द्रमम्	१	३	१३	चर्चणी	२	६	१०
घाया	२	६	८८	"	२	३	२	चन्द्रबाला	२	४	१२५	चल	३	१	७४
घाण्टिक	२	८	९७	चक्राक्ष	२	५	२३	५ चन्द्रशा	२	२	८	चलदल	२	४	२०
घात	२	८	११५	चक्राक्षी	२	४	८६	चन्द्रशेखर	१	१	३०	चलन	३	१	७४
घालुक	३	१	२८	चक्रिन्	१	८	७	चन्द्रमक्ष	२	६	१३०	चलाचल	३	१	७४
"	३	१	५७	चक्रोवत्	२	९	७७	चन्द्रहास	२	८	८९	चलिन	२	८	९६
घास	२	४	१६७	चक्रुःधरन्	१	८	६	चन्द्रिका	१	३	१६	"	३	१	८७
घुडिका	२	६	७२	चक्रुः	२	६	९३	चपला	१	१	६५	चविक	२	४	९८
घुग	३	५	१८	४ चक्रुष्य	३	१	२१०	"	२	९	९९	चव्य	२	४	९८
१२ घृक	२	४	१५	चक्रुष्या	२	९	१०२	"	३	१	४६	चवक	२	१०	४३
घृगिन	३	१	३२	चक्रुष्य	३	१	२१०	चपला	१	३	९	चषाल	२	७	१८
घृगा	३	७	१८	चक्रुष्य	३	१	७५	"	२	४	९६	चक्रिक	२	८	९७
"	३	२	३२	चक्रुष्य	३	१	९	चपेट	२	६	८४	चक्रोरी	२	४	१४०
"	३	३	५१	चक्रुष्य	३	१	५१	चमर	२	५	१०	चाटकैर	२	५	१८
घृगि	१	३	३३	चक्रुष्य	३	१	३६	चमरिक	२	४	२२	४७ चाटु	१	६	१६
घृग	२	९	५७	चक्रुष्य	३	१	२६	चमस	३	५	३५	चाण्डाल	२	१०	२०
"	३	३	७६	चक्रुष्य	३	१	१८	चममी	३	५	१०	चाण्डालिका	२	१०	२१
१२ घृताची	१	१	५१	चक्रुष्य	३	१	१८	चमू	२	८	७८	चाण्डालिका	२	१०	२१
घृष्टि	२	५	२	चक्रुष्य	३	१	१८	"	२	८	८१	चाण्डालिका	२	१०	२१
३८ ॥	३	३	३९	चक्रुष्य	३	१	११०	चमूरु	२	५	९	चाण्डालिका	२	१०	२१
घोटक	२	८	४३	चक्रुष्य	३	१	१८	चम्यक	२	४	६३	चाण्डालिका	२	१०	२१
घोगा	२	६	८९	चक्रुष्य	३	१	३२	चय	२	२	२	१२ चाण्डालिका	२	१०	२१
घोगिन्	२	५	२	चक्रुष्य	३	१	३२	"	२	५	४०	चाण्डालिका	२	१०	२१
घोण्टा	२	४	३७	चक्रुष्य	३	१	३२	चर	२	८	१३	चाण्डालिका	२	१०	२१
"	२	४	१६९	चक्रुष्य	३	१	३२	"	३	१	७४	चाण्डालिका	२	१०	२१
घोर	१	७	२०	चक्रुष्य	३	१	३२	चरक	३	५	३३	चाण्डालिका	२	१०	२१
घोष	२	२	२०	चक्रुष्य	३	१	३२	चरण	२	६	७१	चाण्डालिका	२	१०	२१
८८ ॥	३	३	२२५	चक्रुष्य	३	१	३२	चरणायुध	२	५	१७	चाण्डालिका	२	१०	२१

वार]

शब्दा	का व श्लो	शब्दा	का व श्लो	शब्दा	का व श्लो	शब्दा	का व श्लो
वार	३ २ १४	चिरण्ठी	२ ६ ९	षड् चोष	३ ५ ३०	ज	
वारटी	२ ४ १४६	चिरन्तन	३ १ ७७	१४ चोरित	३ १ ११२	३९ जगच्छुस्	३ ३ ३०
वारण	२ १० १२	चिरप्रमूना	२ ९ ७१	चोरपुष्पी	२ ४ १२६	जगत्	२ १ ६
वारु	३ १ ५२	चिरविन्व	२ ४ ४७	चोल	२ ६ ११८	"	३ ३ ८०
वाचिस्य	२ ६ १२२	चिररात्राय	३ ४ १	चौर	२ १० १४	२ जगती	२ १ ३
१९ वादाक	(परिशिष्ट)	चिरस्य	३ ४ १	चौरिका	२ १० २५	"	३ ३ ७१
वार्मण	३ २ ४३	चिराय	३ ४ १	चौर्य	२ १० २५	"	३ ३ ७१
वालनी	३ ९ २६	चिरघटो	२ ६ ९	च्युन	३ १ १०४	जगराग	१ १ ६२
वाष	२ ५ १६	चिलिचिम	१ १० १८	छ		जगर	२ ८ ६४
विकिसक	२ ६ ५७	चिल	२ ५ २१	छगलक	२ ९ ७६	जाल	२ १० ४१
विकिरता	२ ६ ५०	"	२ ६ ६०	छगलान्त्री	२ ४ १३७	जम्ब	३ १ १११
विकुर	२ ६ ९५	चिह्न	१ ३ १७	छत्र	२ ८ ३२	जम्बि	२ ९ ५५
"	३ १ ४५	चीन	२ ५ ९	छत्रा	२ ४ १०५	जघन	२ ६ ७४
विकृण	२ ९ ४६	चीर	३ ५ ३१	"	२ ९ ३७	जघनेकला	२ ४ ६१
विकृप्त	३ ५ ३५	चीरी	२ ५ २८	"	२ ९ ३७	जघन्य	३ ३ ८१
विद्या	२ ४ ४३	चीरका	२ ५ २८	छत्राक्री	२ ४ ११५	"	३ ३ १५९
विद्य	३ ४ ३	चीवर	३ ५ ३१	छत्र	२ ४ १४	जघन्यज	२ ६ ४३
"	३ ४ ३	चुक	२ ४ १४१	"	२ ५ ३६	"	२ १० १
विला	२ ८ ११७	"	२ ९ ३५	छदन	२ ४ १४	जङ्गम	३ १ ७४
विनि	२ ८ १७७	चुक्रिका	२ ५ २०	छदित	२ २ १४	जङ्गमेतर	३ १ ७३
वित्त	१ ४ ३१	"	२ ४ १४०	छद्रन्	१ ७ ३०	जहा	२ ६ ७२
वित्तविभ्रम	१ ७ २६	चुक्रि	२ ६ ६०	छद्रन्	३ २ २०	जहाकारिक	२ ८ ७३
वित्तसमुद्रति	१ ७ २२	चुक्रि	२ ९ २९	"	३ ३ ८८	जहाल	२ ८ ७३
विद्याभोग	१ ५ २	चुक्रुक	२ ६ ७७	छन्दस	२ ७ ३२	जटा	२ ४ ११
७५ विद्योद्रेक	१ ५ ५२	चूडा	२ ५ ३१	"	३ ३ २३२	"	२ ६ ९७
विद्या	२ ८ ११७	"	२ ६ ९७	छत्र	२ ८ २२	"	३ ३ ८८
विद्य	१ ५ २७	चूडामणि	२ ६ १०२	"	३ १ ९८	जटामांसी	२ ४ १३४
"	१ ७ १९	चूडाला	२ ४ १६०	छल	२ ८ १०८	जटिन्	२ ४ ३२
"	३ ३ १७८	छूत	१ १ २६	छवि	१ ३ १७	जटिला	२ ४ १३४
वित्रक	२ ४ ५१	"	२ ४ ३३	"	१ ३ ३४	जठर	२ ६ ७७
"	२ ४ ८०	चूर्ण	२ ६ १३४	छा	२ ९ ७६	"	३ ३ १८९
"	२ ६ १२३	"	२ ८ ९९	छापी	२ ९ ७६	जट	१ ३ १९
वित्रकर	२ १० ७	कृष्णकुतल	२ ६ ९६	छात	२ ६ ४४	"	३ १ ६८
७ वित्रकाय	२ ५ १	चूर्णि	३ ५ ९	"	३ १ १०३	जटुल	२ ६ ४९
वित्रकृत	२ ४ २७	चूर्णिका	२ ८ ३८	छात्र	२ ७ ११	जटु	३ ५ १३
वित्रतण्डुला	२ ४ १०६	चेटक	२ १० १७	छादित	३ १ ९८	"	२ ९ ४०
वित्रपर्णी	२ ४ ९२	चेत	३ ४ १२	छान्दस	२ ७ ६७	जटुका	२ ५ २६
वित्रभातु	१ १ ५६	चेतकी	२ ४ ५९	छाना	३ ३ १५७	जटुकृत	२ ४ १५३
"	१ ३ ३०	चेतन	१ ४ ३०	३२ छापानाय	१ ३ ३८	जटुका	२ ४ १५३
"	३ ३ १०५	चेतना	१ ५ १	छित	३ १ १०३	जटु	२ ६ ७८
वित्रशिक्षण्डम	१ ३ ३४	चेतस	१ ४ ३१	छिद्र	१ ८ २	जडा	३ ३ ८६
वित्रशिक्षण्डम	१ ३ २७	चेक	२ ६ ११५	छिद्रित	३ १ ९९	५८ जन	२ ६ २८
वित्रा	२ ४ ८७	"	३ ३ २०२	छिद्र	३ १ १०३	जनक	२ ६ २८
"	२ ४ १५६	चेत्य	२ २ ७	छिद्रवहा	२ ४ ८२	जनजम	२ १० १९
वि ता	१ ७ २९	चेत्र	१ ४ १५	११ छुछन्दरी	२ ५ ११	जनता	३ २ ४२
विपिटक	२ ९ ४७	चेत्ररथ	१ १ ७०	छुरिका	२ ८ १२	जनन	१ ४ ३०
विद्रुक	२ ६ ९०	चेत्रिक	१ ४ १५	छेक	२ ५ ४३	"	२ ७ १
विरक्रिय	३ १ १७	चोच	२ ४ १३४	छेदन	३ २ ७		
१३विरलीविन्	५ २०	४६ चोष	६ १ ६१				

शब्दाः	का.	च.	श्लो.	शब्दाः	का.	च.	श्लो.	शब्दाः	का.	च.	श्लो.	शब्दाः	का.	च.	श्लो.
वननी	२	६	२९	बलधर	१	३	७	जाभि	३	३	१४२	बीवागु	२	८	१२०
वनपद	२	१	८	बलनिधि	१	१०	२	जाम्बव	२	४	१९	बीजानक	२	१०	१४
वनपिपी	२	६	२९	बलनिर्गम	१	१०	७	जाम्बुद	२	९	९५	बीविका	२	९	१
वनश्रुति	१	६	७	बलनीलो	१	१०	३८	जापक	२	६	१२५	८५ जीवितेश	३	३	२१८
बनाशन	१	१	१९	बलपुत्र	३	५	२३	जाया	२	६	६	जुगुप्सा	१	६	१३
बनाश्रव	२	२	९	बलप्राय	२	१	१०	जायाजीव	२	१०	१०	जुश	२	४	१३७
बनि	१	४	३०	बलमुचु	१	३	७	जायापति	२	६	३८	जुह	२	७	२५
बनी	२	४	१५२	बलम्याल	१	८	५	जायु	२	६	५०	जुनि	३	२	३८
"	२	६	९	बलभुक्ति	१	१०	२३	जार	२	६	३५	जुनि	३	२	३८
बनुस	१	४	३०	११ बलशायिन्	१	१	२१	जाल	१	१०	१६	जुभ	१	७	३५
बनु	१	४	३०	बलाधार	१	१०	२५	"	३	३	२००	जुभग	१	७	३५
बनुफल	२	४	२२	बलाधार	१	१०	२५	जालक	२	४	१६	जैव	२	८	७४
बन्धन्	१	४	३०	"	२	४	१६४	जालिक	२	१०	१४	"	२	८	७७
बन्धिन्	१	४	३०	जचोच्छ्वास	१	१०	१०	२८ "	३	३	१७	जेमन	२	९	५६
बन्ध	२	७	५८	जकीकम्	१	१०	२२	जाली	२	४	११८	जेय	२	८	७४
"	२	८	१०३	जलीक	१	१०	२२	जानम	२	१०	१६	जेय	२	८	७४
बन्धु	१	४	१५९	जलपाक	३	१	३३	"	३	१	१७	जेय	२	८	७४
बन्धु	१	४	१५९	जलियन	३	१	१०७	जिपत्सु	३	१	७०	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	७	४७	जव	१	१	६४	जिह्वी	२	८	९०	जेय	२	८	७४
बनापुत्र	२	४	७३	जवन	२	८	७५	जिह्वर	२	८	७२	जेय	२	८	७४
बन्धती	२	६	३८	"	२	८	७३	जिन	१	१	१३	जेय	२	८	७४
बन्धाल	१	१०	९	"	३	२	३८	जिष्णु	१	१	४२	जेय	२	८	७४
बन्धीर	२	४	२४	जवनिका	२	६	१२०	"	२	८	७७	जेय	२	८	७४
"	२	४	७९	जवापुत्र	२	४	७६	जिष्णु	३	१	७१	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	१९	जहलनया	१	१०	३१	"	३	३	१४१	जेय	२	८	७४
बन्धुक	२	५	५	जागरा	३	०	१९	जिह्वग	१	८	८	जेय	२	८	७४
"	३	३	३	जागरित्व	३	१	३२	जिह्व	२	६	९१	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	१९	जागरूक	३	१	३२	जिन	२	६	४२	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	२४	जागर्या	३	२	१९	जीमूत	१	३	७	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	२४	जागुनिक	१	८	११	"	३	३	५८	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	२४	जाह्निक	२	८	७३	जीरक	२	९	३६	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	३६	जान	१	४	३१	जीर्ण	२	६	४२	जेय	२	८	७४
"	२	८	११०	४९ "	३	३	८५	जीर्ण	३	२	९	जेय	२	८	७४
बन्धु	३	२	१२	जातरूप	२	९	९५	जीर्णबध	२	६	११५	जेय	२	८	७४
बन्धु	३	२	१२	जातवेदम्	१	१	५३	जीव	१	३	२४	जेय	२	८	७४
बन्धु	१	१	५६	जातापस्था	२	६	१६	जीव	२	८	११९	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	३५	जाति	१	४	३१	जीवक	२	४	४४	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	४	६५	"	२	४	७२	"	२	४	१४२	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	८	७४	"	३	३	६८	जीवजीव	२	५	३५	जेय	२	८	७४
बन्धु	१	१	७६	जानीकोश	२	६	१३२	जीवन	१	१०	३	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	९	३६	जातीकल	२	६	१३२	"	२	९	१	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	६	४२	जातु	३	४	४	जीवनी	२	४	१४२	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	९	६१	३३ जातुष	(परिशिष्ट)			जीवनीया	२	४	१४२	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	६	४१	जातोक्ष	२	९	६१	जीवनौषध	२	८	१२०	जेय	२	८	७४
बन्धु	२	६	३८	७२ जायव	३	३	१६१	जीवन्निका	२	४	८२	जेय	२	८	७४
बन्धु	३	१	५०	जानु	२	६	७२	"	२	४	८३	जेय	२	८	७४
बन्धु	१	१०	३	जबाल	२	१०	११	जीवन्ती	२	४	१४१	जेय	२	८	७४
बन्धु	१	१०	२०	जामाष्ट	२	६	३२	जीवा	२	४	१४२	जेय	२	८	७४

(परिशिष्ट)
 जीवावृत् १ ३ १४
 " ३ १ ६
 " ३ ३ ११
 जीवक २ ६ १२६
 जीवम् ३ ३ २५१
 जीव श ३ ३ ३३
 " २ ७ ५
 जीवित ३ १ १८
 जीव ३ १ ९८
 जीवि १ ५ १
 जीवसिद्धान्त २ ८ १५
 जीवति २ ६ ३४
 जीवत् ३ १ ३०
 जीवतेष २ ६ ३५
 जीविन् २ ८ १४
 जीवा २ १ २
 " २ ८ ८५
 जीवनि ३ २ ९
 जीवायस् २ ६ ४३
 " ३ ३ २१५
 जीवैष्ठ ३ ३ ४१
 जीवैष्ठ १ ४ १६
 जीवितिरिक्त्वा २ ५ २८
 जीवित्थमती २ ४ १५०
 जीवित्सु ३ ३ २१०
 जीवोत्सना १ ३ १६
 जीवित्थिक २ ८ १४
 जीवित्थी १ ४ ५
 " २ ४ ११६
 जीव २ ६ ५६
 " ३ २ ३८
 जीवलन १ १ ५३
 जीवाल १ १ ५७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
तिनिश	२	४	२६
तिनिशो	२	४	४३
तिनिशोक्त	२	९	३५
तिन्दुक	२	४	३८
तिन्दुको	३	५	८
तिमि	१	१०	१९
तिमिञ्जि	१	१०	२०
तिमिर	१	८	३
तिरम्	३	३	२५६
"	३	४	६
तिरस्करीणो	२	६	१२०
तिरक्तिका	१	७	२२
तिरीट	२	४	३३
"	३	५	३०
तिरोधान	१	३	२०
तिरोद्दिप	२	८	११२
तिर्यच्	३	१	३४
तिर्यक्	२	४	४०
"	२	६	४९
"	२	६	६५
"	२	६	१२३
"	२	९	४६
तिलकालक	२	६	४९
तिलवर्णो	२	६	१३२
तिलपिञ्ज	२	९	१९
तिलपेज	२	९	१९
तिष्ठिरस	१	८	५
३१ तिलोत्तमा	१	१	५१
३१ तिलोदन (परिशिष्ट)			
तिथ्य	०	९	७
तिथ्व	२	३	३३
तिथ्य	२	३	२२
"	३	३	१४७
तिथ्यफला	२	४	५७
तीक्ष्ण	१	३	३५
"	२	९	९८
"	३	३	५३
तीक्ष्णान्यक	२	४	३१
तीर	१	१०	७
तीर्थ	३	३	८६
तीज	१	१	६७
तीजवेदना	१	९	३
तु	१	३	२४२
"	३	४	५
"	३	४	१५
तुङ्ग	२	४	२५
तुङ्गो	३	१	७०
तुङ्गो	२	४	१३९

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
तुच्छ	३	१	५६
तुण्ड	२	६	८९
तुण्डिकेरो	२	४	११६
"	२	४	१३९
२१ तुण्डिन्	१	१	४०
तुण्डिम	२	६	६१
तुण्डिल	२	६	६१
तुस्या	२	४	९५
"	०	४	१२५
तुस्याजन	२	९	१०१
तुन्द	०	६	७७
तुन्दपरिमृज	२	१०	१८
तुन्दिरक	०	६	४४
तुन्दिरन्	२	६	४४
तुन्दिरन्	०	६	४४
तुज	०	४	१००
तुजवाय	२	१०	६
तुमुल	२	८	१०६
८२ तुमुल	३	३	२०५
तुम्बो	०	४	१५६
तुरग	२	८	४३
तुरक	२	८	४३
तुरकम	२	८	४३
तुरकवदन	१	१	७१
तुरागण	३	२	०
तुरामाद्	१	१	४४
१० तुर्गोय	३	१	११२
तुरुष्क	२	६	१०८
१९ तुयुं	३	१	११२
तुला	०	९	८७
तुलाकोटि	२	६	१०९
तुलामान	०	९	८५
तुल्य	२	१०	३६
तुल्यपान	२	९	५५
तुवर	१	५	९
तुवरिका	०	४	१३१
तुष	०	९	२२
"	१	३	१८
तुषार	१	३	१९
तुषित	१	१	१०
तुषिन	२	३	१८
तुषण	०	८	८८
तुषी	२	८	८९
तुषीर	२	८	८८
तुषी	१	१	६५
तुल	२	४	४२
"	२	९	१०६
८१ दूरि	३	३	२०५

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
तूलिका	२	१०	३२
तुवर	३	३	१६५
तुष्णीशील	०	१	३९
तुष्णीक	३	१	३९
तुष्णीकाम्	३	४	९
तुष्णीम्	३	४	९
तुष्ण	०	४	१६७
तुष्णम्	०	४	१७०
तुष्णान्य	०	९	२५
तुष्णजन	०	४	१६०
तुष्णराज	०	४	१६८
तुष्णद्वय	०	४	६९
तुष्ण्या	०	४	१६८
तुष्णीपाकृत	०	९	९
तुष्णीयामकृति	०	६	३९
तुष्म	३	१	१०३
तुष्मि	०	९	५६
तुष्प	१	७	०७
"	०	९	५५
तुष्णक्	३	१	००
तुष्णा	३	१	५१
तेजन	०	४	१६१
तेजनक	०	४	१६२
तेजनो	२	४	८३
तेनम्	०	६	६२
"	३	३	२३४
३८ तेजमार्गसि	१	३	३०
तेजमावर्तनी	०	१०	३३
तेजिन	३	१	९१
तेम	३	०	०९
तेमन	०	९	४४
तेसिर	२	५	४३
३१ तेन			(परिशिष्ट)
तेलपणिक	०	६	१११
तेलपायिका	०	५	२६
तेलपाना	३	५	६
तेलीन	२	९	७
तेष	१	४	१५
तेक	२	६	२८
तेकम	२	९	१६
तेकक	३	५	३०
तेकथ	२	८	४१
"	२	९	१२
तेदन	२	९	१२
तेमर	२	८	९३
तेय	१	१०	४
तेयपिण्णो	१	४	१११
तेरण	२	२	१६
तेरीचिक	१	७	१०

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
त्यक्त	३	१	१०७
त्याग	२	७	२९
त्याग	१	७	२३
त्याग	०	९	१०५
त्यायो	१	६	३
"	१	६	३
३९ त्रयोनतु	१	१	३०
त्रस	३	१	७४
त्रसर	३	१	२४
त्रस्त	३	१	२५
त्राग	३	१	१०६
"	३	२	८
त्राम	३	१	१०६
त्रायन्ता	२	४	१५०
त्रायमाणा	२	४	१५०
३३ त्रायुष	२	२	३८
त्रान	१	७	२१
त्रिक	२	६	७३
त्रिककुद्	२	३	२
त्रिकुट्ट	०	९	१११
त्रिका	१	१०	२७
त्रिकूट	२	३	२
त्रिमट्य	३	५	४६
त्रिसट्ठी	३	५	४१
त्रिगुणाकृत	२	९	९
त्रितक्ष	३	५	४१
त्रिनर्शा	३	५	४१
त्रिनदा	१	१	७
त्रिनदशालय	१	१	६
त्रिदिव	१	१	६
त्रिदिवेश	१	१	७
त्रिपथगा	१	१०	३१
त्रिपुटा	२	४	१०८
"	३	४	१०६
त्रिपुरान्नक	१	१	३३
त्रिफला	२	९	१११
त्रिभण्डी	२	४	१०८
त्रिवामा	१	४	४
त्रिलोचन	१	१	३२
त्रिवर्ग	२	७	५७
"	२	८	१९
त्रिविक्रम	१	१	२०
त्रिविष्टप	१	१	६
त्रिद्वन	२	४	१०८
त्रिद्वया	२	४	१०८
त्रिसन्ध	१	४	
३१ त्रिसर			(परिशिष्ट)
३१ त्रिसरा			(परिशिष्ट)
त्रिसौर्य	२	९	

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
विद्योतस	१	१०	३१	दण्ड	१	३	३१	दामनी	२	९	७३
निद्रकय	२	९	९	"	२	८	२१	दामोदर	१	१	१८
विहायणी	२	९	६२	"	२	८	७९	दायाद	३	३	८९
मुष्टि	२	४	१२५	"	३	३	४२	३१ दारक	३	३	१७
"	३	१	६२	दण्डपर	१	१	५०	दारा	२	६	६
"	३	३	३७	दण्डनोति	१	६	५	दारद	१	८	११
द्वेता	२	७	२०	दण्डविष्कम्भ	२	९	७४	दारित	३	१	१००
"	३	३	६९	दण्डाहत	२	९	५३	दारु	१	४	१३
भोटि	२	५	३६	दद्रुम	२	४	१४७	"	२	४	५३
त्र्यम्बक	१	१	३३	दधित्य	२	४	२१	९३ "	३	५	२३
०दम्बकसख	२	१	६८	दधिपत्र	२	४	२१	१३ दारुम	१	१	२८
भ्रूषण	२	९	१२१	दधिशक्त	२	०	४८	दारुण	१	७	२०
ख	३	१	८२	दधुज	१	१	१२	दारुहरिद्रा	२	४	२०२
खकशीरी	२	९	१०९	ददन्त	२	६	९१	दारुस्तक	०	९	३४
खनन	२	४	१३४	"	३	५	१२	दावावाट	१	५	१७
खनसार	२	४	१६०	६ दन्तक	१	३	६	दाविका	२	९	१०१
खच	२	४	१२	दन्तपावन	२	४	४९	दावी	२	४	१०२
"	२	६	६२	दन्तमाग	२	८	४०	दाव	३	३	२०६
खच	२	४	१३४	दन्तशठ	२	४	२१	दाविक	१	१०	३६
खचिसार	२	४	१६०	"	२	४	२४	दास	१	१०	१५
खरा	३	२	२६	दन्तशठा	२	४	१४०	दासपुर	२	४	१३१
खरित	१	१	६४	दन्तानक	२	८	३४	दास	२	१०	१७
"	२	८	७३	दन्तिका	२	४	१४४	दासी	१	४	७४
खरितोदित	१	६	२०	दन्तित्	२	८	३४	दासीसम	३	५	२७
खष्ट	२	१	९९	दन्तिका	१	८	८	दासेय	२	२०	१७
खष्ट	२	१०	९	दन्तिका	३	१	६१	दासेर	२	२०	१७
"	३	३	३५	दन्तिका	३	२	३	दिगम्बर	३	१	३९
खिप्	१	३	३४	दन्तिका	३	२	३	दिग्ध	२	८	८८
"	३	३	२२५	दन्तिका	३	२	३	"	३	१	९०
खिष्मपति	१	३	३०	दन्तिका	३	१	९७	दित	३	१	१०३
खर	२	८	९०	दन्तिका	३	१	५३	दितिमुप	१	१	१२
द				दन्तिका	३	१	३८	दिधियु	२	६	२३
दश	२	५	२७	दन्तिका	३	१	३०	दिधियु	२	६	२३
दशन	२	८	६४	दन्तिका	३	१	४७	दिन	१	४	२
दशित	२	८	६५	दन्तिका	३	१	६२	४० दिनमणि	१	१	३०
दशो	२	५	२७	दन्तिका	३	१	१८	दिनान्न	१	४	३
दक्षिण	२	५	२	दन्तिका	३	१	५३	दिन्	१	१	६
दक्ष	२	१०	१९	दन्तिका	३	१	२१	"	१	२	१
९० "	३	३	२२५	दन्तिका	३	३	१८४	दिवस	१	४	२
दक्षिण	३	१	८	दन्तिका	३	५	९	दिवस्यति	१	१	४२
दक्षिणस्य	२	८	६०	दन्तिका	३	१	४९	४ दिवस्यधिवो	२	१	१८
दक्षिणानि	२	७	१९	दन्तिका	३	१	६	दिवा	३	४	६
दक्षिणार्ह	३	१	५	दन्तिका	३	१	६	दिवाकर	१	३	२८
दक्षिणैव	३	१	५	दन्तिका	३	१	२४	दिवाकीर्ति	२	१०	१०
दक्षिणैर्न	२	१०	२४	दन्तिका	३	१	५९	"	२	१०	१९
दक्षिणैव	३	१	५	दन्तिका	३	१	२१	१२ दिवाब्ध	२	५	१४
दम्भ	३	१	९९	दन्तिका	३	१	२५	११ दिवाब्धिका	२	५	११
दम्भिका	२	९	४९	दन्तिका	३	६	१४०	१२ दिवाभोत	२	५	१४
				दन्तिका	३	६	१४०	दिविपद्	१	१	८

शब्दार्थः	का.	व.	श्लो.	शब्दार्थः	का.	व.	श्लो.	शब्दार्थः	का.	व.	श्लो.
दिवौकस	१	१	७	दुर्जन	३	१	४७	देवत्वक	२	४	१६६
"	३	३	२२७	दुर्दिन	१	३	१०	देवनक	१	१	५०
दिवौकसपुत्र	३	१	५०	दुर्दम	०	४	१६८	देवना	१	१	९
दिव	१	३	२	दुर्नामक	०	६	५४	देवनाड	०	४	६९
"	३	५	३	दुर्नामन्	१	१०	२५	देवशाक	२	४	५४
दिवस	१	३	१	दुर्बल	०	६	४४	देवसूच	३	१	३४
दिव	१	४	१	दुर्भंगम	३	१	८	देवन	०	१०	४५
"	१	४	२८	दुर्भंग	३	१	९	"	३	३	११७
"	३	३	३५	दुर्भोग	०	१	९६	देवभूय	२	७	५२
दिवान्न	२	८	११६	दुर्बो	०	१	९६	देवमातृक	२	१	१२
दिव्या	२	४	१०	दुर्विध	३	१	४९	देवपीति	१	१	११
दोक्षित	२	७	८	दुर्द्वन्द	२	८	१०	देवर	०	६	३२
दोदिधि	२	९	४८	दुलि	१	१०	०४	देवज	०	१०	११
दोपिति	१	३	३३	दुस्वयवम	१	१	४४	देववस्त्रम	२	४	२५
दोन	३	१	४९	दुस्तून	१	४	०३	देवममा	१	१	४८
दोप	२	५	१३८	दुस्तु	३	४	१९	देवाजोष	०	१०	११
दोपक	३	३	११	दुस्तुष	०	४	१०८	देवो	१	७	१३
दोति	१	३	३४	दुस्तुषविगी	०	४	११४	"	२	४	८३
दोष्प	२	४	१११	दुश्चिन्	०	६	०८	देष्ट	२	४	८३
दोष	३	१	६९	दूत	०	८	१६	देष्ट	२	६	३२
दोषकोशिका	१	१०	२५	दूती	२	६	१७	देष्ट	२	१	८
११ दोषगुणो	२	५	११	दूत्य	०	८	१६	देशरूप	२	८	२४
दोषदशिन	२	७	६	दून	३	१	१०२	२७ देशिक	३	३	१७
२७ दोषनिद्रा (परिशिष्ट)				दूर	३	१	६८	देह	२	६	७१
दोषष्ट	१	८	८	दूरदशिन	२	७	६	देहलो	२	२	१३
दोषवृञ्ज	२	४	५७	दुवो	२	४	१५८	देनेव	१	१	१२
दोषभूष	३	१	१७	दुविका	०	६	६७	देव	१	१	१२
दोषिन्ना	१	१०	२८	दुष्प	०	६	१००	देवगुण	१	३	२५
दुःख	१	९	३	दुष्पा	०	८	४२	देरमा	०	४	१२३
"	३	५	२३	दुष्ट	१	१	६७	दैर्यारि	१	५	१९
दुःपमम्	३	४	१४	"	३	१	७९	दैर्य	०	६	११४
दुःखरो	२	४	९१	"	३	३	४५	देव	१	४	२८
दुःखशा	२	४	९४	दुष्टमग्नि	३	१	७१	देव (तीर्थ)	०	७	५०
दुःख	२	६	११३	दुति	३	५	१९	देवश	०	८	१४
दुःख	२	९	५१	दुस्त	०	६	९३	देवशा	२	६	२०
दुःखिका	२	४	१००	"	३	३	०७७	देवत	१	१	९
दुःखुभि	१	७	६	दुषद	०	३	४	देवत (अक्षरात्)	१	४	२१
"	३	३	१३६	दुष्ट	२	८	३०	दोला	२	४	९५
दुःख	२	१	१६	दुष्टरजत्	२	६	८	"	२	८	५३
दुःखामा	२	४	९२	दुष्टान्त	३	३	६०	९० दोष	३	३	२२५
दुःखित	२	४	२३	दुष्टि	२	७	९३	दोष	२	७	५
४६ दुःखणा	१	६	१६	"	३	३	३८	३६ "	३	३	३३
दुःखेद	३	३	१७१	देव	१	१	७	९० दोषा	३	३	२२५
दुःख	२	८	१७	"	१	७	१३	दोषिकद्वय	३	१	४६
दुःखी	३	१	४९	देवकीदन्दन	१	१	२१	दोस	२	६	८०
दुःखी	१	९	१	देवकुसुम	२	६	१२५	"	३	५	१२
दुःख्य	१	५	१२	देवखातक	१	१०	२७	दोस	२	५	१२
दुःखञ्चर	३	२	२५	देवखानविल	२	३	६	"	३	५	१२
दुःख	१	१	३७	देवछन्द	२	६	१०५	दोष्ट	१	७	२७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
नक्षर	२	६	८३	नय	३	२	९	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
नग	३	३	१९	नयन	२	६	९६	नापलोक	२	८	१
नगरी	३	३	१	नट	२	६	१	नापवह्नी	२	४	१२०
नगीकण	२	३	३३	नरक	१	९	१	नागमग्मन	२	९	१०५
नग्न	३	१	३९	३ नरकान्तक	१	१	२१	नागान्तक	१	१	१९
नगहू	२	१०	४२	३ नरकाहन	१	१	६९	नाश्व	१	७	१०
नगिका	२	६	८	नरतीकी	१	७	८	नाश्विनम	२	१०	८
"	२	६	१७	नरतोन	१	७	१०	नाशो	०	६	६५
नट	२	४	५६	नरतीदा	१	१०	३२	"	२	०	२२
"	२	१०	१२	नरतीन्	१	७	३२	"	३	३	४३
नटन	१	७	१०	नरतीवर	१	१	७०	नाशोमग	२	६	५४
नटो	२	४	१२९	नरतीद	२	४	१६४	नापवत्	३	१	१६
नट	२	४	१६२	नरतीमन	१	१०	१८	नाद	१	६	२३
"	३	५	३३	नरतीन	१	१०	३९	नादेयी	०	४	३०
नट्या	२	४	१६८	नरतीनी	१	१०	३९	"	०	४	३८
नट्या	२	१	९	नरतीनी	१	१०	३९	"	२	४	६५
नट्या	२	१	९	नरतीनी	१	१०	३९	"	०	४	११८
नट	३	१	७३	नरतीनी	१	१०	३९	नाना	३	३	२४७
१४ नटोत्र	३	१	११२	नरतीनी	१	१०	३९	"	३	४	३
नटो	१	१०	१९	नरतीनी	१	१०	३९	नानाम्य	३	१	९३
"	३	५	३	नरतीनी	१	१०	३९	नानोरीकर	३	१	३८
नटोमातृक	२	१	१२	नरतीनी	१	१०	३९	नानोरीवादि	२	१	३८
नटोसर्व	२	४	४५	नरतीनी	१	१०	३९	नापिन	२	१०	१०
नटो	२	१०	३१	नरतीनी	१	१०	३९	नाधि	०	८	५६
नटान्	२	६	२९	नरतीनी	१	१०	३९	"	३	३	१३७
नट	३	४	२४८	नरतीनी	१	१०	३९	"	३	५	२०
नट व	३	४	१४	नरतीनी	१	१०	३९	"	३	५	९
नटक	१	१	२८	नरतीनी	१	१०	३९	१ नरतीनीम	१	१७	
नटन	१	१	४५	नरतीनी	१	१०	३९	नाम	३	३	२५२
११ नटिक	१	१	४०	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
११ नटिकोष	१	१	४०	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिकोष	२	४	१२८	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिकोष	२	२	१०	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिकोष	२	६	३९	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
४८ नटिक	३	३	८५	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	२	६	२९	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	१	२	१	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
"	१	४	२६	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
"	३	३	२३२	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिकोष	२	५	३४	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	१	४	१७	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	१	१	६३	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	३	४	१८	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	३	१	१०१	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	२	४	१४१	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	२	७	३४	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	३	१	१०१	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	३	१	१०१	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८
नटिक	१	२	४३	नरतीनी	१	१०	३९	नामधेय	१	६	८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
निष	३	२	३६	निम्बन	२	४	२६	निर्दोष	२	७	३०	निपुवन	२	८	११३
निषस	२	९	५६	निदमि	१	४	२८	निर्दोषन	३	२	३१	निष्क	३	३	१४
निषन	३	१	१६	निपयतु	२	८	५९	निर्दोष्य	१	७	१५	निष्कला	२	६	२१
१६ निषिचि	३	१	११२	निषय	१	५	५	निर्वाण	१	५	६	निष्कासिन	३	१	३९
नितुल	२	४	६१	"	२	७	३७	"	३	१	९६	निष्कुट	२	४	१
निबोल	२	६	११६	"	२	७	४९	निर्वाण	३	१	९६	निष्कुटि	२	४	२५
निज	२	६	३२	नियामक	१	१०	१२	निर्वाण	३	१	९६	निष्कुटि	२	४	२५
नितम्ब	२	६	७४	नियुत	३	५	२४	निर्वाण	३	१	९६	निष्कुटि	२	४	२५
६३ "	२	६	१३३	नियुक्त	२	८	१०६	"	३	१	९६	निष्कुटि	२	४	२५
नितवर्षनी	२	६	३	निषेक्य	२	१०	१७	निर्वाण	२	८	११४	निष्कम	३	२	२५
नितान्त	१	१	६७	निर	३	६	२५३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निरय	१	१	६६	निरन्तर	३	१	६६	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
"	३	१	७२	निरय	१	९	१	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निदाय	१	४	१९	निरयंक	३	१	८३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
"	१	७	३३	१७ "	३	१	११२	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
५६ "	३	३	१२८	निरयमद्	३	१	१५	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निदान	१	४	२८	निरसन	३	१	३१	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निदिग्ध	३	१	८९	निरसन	३	१	३१	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निदिग्धका	२	४	९३	निरसन	१	६	२०	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निदेश	२	८	२५	"	२	८	८८	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निद्रा	१	७	३६	"	३	१	४०	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निद्राण	३	१	३३	निराकरिषु	३	१	३०	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निद्राण	३	१	३३	निराकृत	३	१	४०	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
१ निघन	१	१	१७	निराकृति	२	७	५३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
"	३	८	११६	"	३	२	३१	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
"	३	३	१२३	निरामय	२	६	५७	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निधि	१	१	७२	निरीम	२	९	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निपुवन	२	७	५७	निरोध	३	२	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निष्धान	३	२	३१	निर्झति	१	९	१	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निनद	१	६	२२	निर्झट्टी	२	४	८८	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निनाद	१	६	२२	"	२	४	७०	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निन्दा	१	३	१३	निर्ग्रभन	२	८	११३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निष	२	९	६२	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निषठ	३	२	२२	निर्घोर	१	१	७	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निषाठ	३	२	२९	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निषालन	३	२	२७	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निषान	२	१०	२६	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निपुण	३	१	४	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निष्कथन	१	७	७	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निम	२	१०	३७	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निम्ब	३	१	२५	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
१६ "	३	१	११२	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निमय	२	९	८०	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निमित्त	३	३	७६	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निमेष	१	४	११	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निम्न	१	१०	१५	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निम्नगा	१	१०	३०	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५
निम्ब	२	४	६२	निर्घोष	१	६	१३	निर्वाण	३	१	९६	निष्कम	३	२	२५

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
पत्रोर्ण	२	४	५६	परिपिण्ड्य	३	१	२०	परीवाह	१	१०	१०
"	२	६	११३	परथ्य	२	५	२०	परीष्टि	२	७	३२
पथिक	२	८	१७	परस्य	२	५	१९	परीसार	३	२	२१
पथिन्	२	१	१५	परस्यम्	३	४	१२	परीहास	१	७	३२
पथ्या	३	४	५९	परमात्र	२	७	२४	परव	३	४	२०
पद्	२	६	७१	परमेष्ठिन्	१	१	१६	परष	१	६	१९
पद्	३	३	९३	परम्पराक	२	७	२६	परसू	२	४	१६२
पदग	२	८	६६	परवत्	३	१	१६	परेत	२	४	११७
पदवी	२	१	१५	परस्यु	२	८	९२	परेतराज्	१	१	५८
पदाभि	२	८	६६	परस्यथ	२	८	९२	परेथवि	३	४	२१
पदानि	२	८	६६	परस्यस्	३	४	२२	परेष्टुका	२	९	७०
पदिक	२	८	६७	पराक्रम	२	८	१०२	परेथित	२	१०	१८
पद्म	२	८	६७	"	३	३	१७८	परोष्णी	२	५	२६
पद्मति	२	१	१५	पराग	३	३	२१	पर्कटी	२	४	३२
२९ पद्म	१	१	७१	"	३	३	२१	पर्जनो	२	४	१०२
"	१	१	७१	पराकमुख	३	१	३३	पर्जन्य	३	४	१४६
"	१	१०	३९	पराचिन	२	१०	१८	पर्ण	२	४	१४
पद्मक	२	८	३९	पराचीन	३	१	३३	"	३	५	२९
पद्मचारिणी	२	४	१४६	पराजय	२	८	१११	पर्णमाला	२	२	६
पद्मानाम	१	१	२०	पराजित	२	८	११२	पर्णात्त	२	४	७९
पद्मपत्र	२	४	१४५	पराजीन	३	१	१६	२६ पर्यङ्क	२	६	१२८
पद्मराग	२	९	९२	परात्र	३	१	२०	"	३	३	१७
पद्मा	१	१	२७	पराभूत	२	८	११२	पर्यटन	२	७	३५
"	२	४	८९	परारि	३	४	२०	पर्यन्तभू	२	१	१४
"	२	४	१४६	पराश्व	३	१	५८	पर्यय	३	७	३७
पद्माकर	२	१०	२८	परासन	२	८	११३	"	३	२	३३
३८ पद्माक्ष	१	३	३०	परास्य	२	८	११७	पर्यवस्था	३	२	२१
पद्माट	२	४	१४७	परास्कन्दिन्	२	१०	२५	पर्याप्त	२	९	५७
पद्मालया	१	१	२७	परिकर	३	३	१६५	पर्याप्ति	३	२	५
पद्मिन्	१	८	३५	परिकर्मन्	२	६	१२१	पर्याय	३	७	३७
पद्मिनी	१	१०	३९	परिक्रम	३	२	१६	"	३	३	१७
पद्म	३	५	३३	परिक्रिया	३	२	२०	पर्युदञ्चन	२	९	३
पद्मा	२	१	१५	परिक्षिप्त	३	१	८८	पर्येषणा	२	७	३२
पद्मस	२	४	६१	परिला	१	१०	२९	पर्येत	२	२	१
पद्माशित	३	१	१०९	परिसह	३	३	२३७	पर्यन्	१	४	७
पद्मित	३	१	१०९	परिष	३	८	९१	"	२	४	१६२
पद्म	३	१	१०४	"	३	३	२७	"	३	३	१२१
पद्मग	१	१	८	परिषानन	२	८	९१	पर्युका	२	६	६९
पद्मगाशन	१	१	२९	परिचय	३	०	३३	पल	२	९	८६
पद्मस्	१	१०	३	परिचर	२	८	६२	"	३	३	२०२
"	२	९	५१	परिचर्या	२	७	३५	पलगण्ड	२	१०	६
"	३	३	२३३	परिचारक	२	७	२०	पलकृषा	२	४	९८
पद्मस्य	२	९	५१	परिणत	३	१०	१७	पलक	२	६	६३
पद्मोत्तर	३	३	१६३	परिणय	३	७	५६	पलाण्डु	२	४	१४७
पद्म	३	८	११	परिणाम	३	२	१५	पलाक	२	९	२२
"	३	३	१९१	परिणाय	२	१०	४५	"	२	४	१४
पर-द्वत	३	१	६४	परिणाह	२	६	११४	पलाश	२	४	२९
परजान	२	१०	१८	परितत्	३	४	१३	"	२	४	२९
परतम्भ	३	१	१६					"	२	४	१५४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शब्दाः				शब्दाः				शब्दाः				शब्दाः			
पलाशिन	२	४	५	पाठोन	१	१०	१८	पाम्बन्	१	४	२३	पाहवा	३	५	५
पलिकी	२	६	१२	पाणि	२	६	५	पामन्	२	६	५३	पावक	१	१	५४
पलित	२	६	४१	पाणिगृहीतो	२	६	५	पामन	२	६	५८	पाश	२	६	९८
पच्यङ्ग	२	६	१३८	पाणिष	२	१०	१३	पामर	२	१०	१५	पाशक	२	१०	४५
पहव	२	४	१४	पाणिपीडन	२	७	५६	पामा	२	६	५३	पाशिन	१	१	६१
२ पहवक	३	१	२३	पाणिवाद	२	१०	१३	पामस	२	६	१२८	पाशुपत	२	४	८१
२ पहाविक	३	१	६	पाण्डर	१	५	१२	"	२	७	२४	पाशुपाश्व	२	९	२
पस्वल	१	१०	२८	पाण्डु	१	५	१३	पायु	२	६	७३	पाश्वारय	३	१	८१
पव	३	२	२४	पाण्डुकम्बलिन	२	८	५४	पाय्य	२	९	८५	पाश्वरय	३	२	४२
पवन	१	१	६३	पाण्डुर	१	५	१३	पार	१	१०	८	पावण्ड	२	७	४५
"	३	२	२४	पानक	३	५	३३	पारद	२	९	९९	पाषाण	२	२	४
पवनाशन	१	८	८	पानाल	१	८	१	पारदाव	३	३	२२१	पाषाणदारण	२	१०	३४
पवमान	१	१	६३	"	३	३	२०२	पारदधिक	२	८	७०	पिक	२	५	१९
पवि	१	१	४७	पातुक	३	१	२७	पारसीक	२	८	४५	७ विकवहम	२	४	३३
पवित्र	२	४	१६६	पात्र	१	१०	८	पारसीक	२	६	२४	पिङ्ग	१	५	१६
"	२	७	४५	"	२	७	२४	पारस्यण	३	२	२	पिङ्गल	१	३	३१
"	३	१	५५	"	२	९	३३	पारावन	२	५	१४	"	१	५	१६
पवित्रक	१	१०	१६	"	३	३	१७९	पारावनाल्लि	२	४	१५०	पिङ्गला	१	३	४
पशुनाति	२	५	११	पात्री	३	५	४२	पारावार	१	१०	१	पिबण्ड	२	६	७७
पशुपति	१	१	३०	पात्रीव	३	५	३५	"	३	५	३५	"	३	५	१८
पशुभरण	३	२	३९	पाथस्	१	१०	४	पारावार	३	५	३५	पिबण्डल	२	६	४४
पशुज्जु	२	९	७३	पाद	२	३	७	पारावार	३	५	३५	पिचु	२	९	१०६
पश्याद	३	३	२४३	"	२	६	७१	पारावार	३	५	३५	पिचुमन्द	२	५	६२
पश्याद्याप	१	७	२५	"	२	९	८९	पारिजात	१	१	५०	पिचुल	२	४	४०
पश्चिम	३	१	८१	"	३	३	८९	"	२	४	२६	पिचुट	२	९	१०५
पशोदी	२	९	७०	पादकटक	२	६	११०	पारितथ्या	२	६	१०३	पिचुट	२	५	३१
पांशु	२	८	९८	पादद्वय	२	७	४१	पाटिलक	३	१	७५	"	३	५	३०
पांशुला	२	६	११	पादप	२	४	५	पाटिमद	२	४	२६	पिच्छा	२	४	४७
पाक	२	५	३८	पादबन्धन	२	९	५८	पाटिमदक	२	४	५३	"	३	५	९
"	३	२	८	१४ पादबन्धनीकर	३	५	५५	पाटिमाल्य	२	४	१२६	पिच्छिक	२	९	४६
२५ "	३	३	१७	पादस्फोट	२	६	५२	पाटिजात्रक	२	३	३	पिच्छिकला	२	४	४६
पाकल	२	४	१२६	पादाद्य	२	६	७१	पाटिवद	१	१	३५	"	२	४	६२
पाकशासन	१	१	४१	पादाहद	२	६	१०९	पाटिदार्थ	२	६	१०७	पिज	२	८	११५
पाकशासनि	१	१	४६	पादान	२	८	६७	पाटिदार्थ	२	६	१०७	पिञ्जर	२	९	१०३
पाकस्थान	२	९	२७	पादातिरु	२	८	६६	पाठक्य	१	६	१४	पिजल	२	८	९९
पाक्य	२	९	४२	पाडुका	२	१०	३०	पाथिन	२	८	१	१५ पिञ्जुष	२	६	६६
"	२	९	१०९	पाट्ट	२	१०	३०	पाथिनो	१	१	३७	पिट	२	९	२६
पाञ्चजन्य	१	१	२८	पाट्टक्य	२	१०	७	पाथिनोनन्दन	१	१	३९	पिटक	२	६	५३
पाञ्चालिका	२	१०	२९	पाव	२	७	३३	पाथिन	२	६	७९	"	२	१०	२९
पाट्ट	३	४	७	पान	२	१०	४०	पाथिन	३	२	४१	पिठर	२	९	३१
पाट्टार	२	१०	२५	पानपोष्टिका	२	१०	४२	पाथिमाग	२	८	४०	"	३	३	१८८
पाटल	१	५	१५	पानपात्र	२	१०	४३	पाथिग	२	६	७२	पिठक	२	९	९८
"	२	९	१५	पानमाजन	२	९	३२	पाथिग्याह	२	८	१०	"	२	५	१०४
पाटला	२	४	५४	पानीय	१	१०	४	पालल	२	४	१६७	"	३	५	१८
पाटलि	२	४	५४	पानीयशालिका	२	२	७	पालल	२	४	१२१	पिण्डक	२	६	१२८
पाठ	२	७	१४	पान्य	२	८	१७	पालाश	१	५	१४	पिण्डिका	२	८	५६
"	३	२	२९	पाप	१	४	२३	पालि	२	८	९३	४० पिण्डी	३	३	४३
पाठा	२	४	८४	"	३	१	४७	"	३	३	१९७	पिण्डीतक	२	४	५२
पाठिन	२	४	८०	पापचेली	२	४	८५	पालिन्दी	२	४	१०८	८ पिण्डीयूर	३	१	११०

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
विण्याक	३	३	९	पीतन	२	६	२२४	पुनर्	३	४	१५	पुष्क	१	१०	४१
"	३	५	३२	"	२	९	१०३	पुनर्नवा	२	४	१४९	"	२	४	१४५
विनामद्	१	१	१६	पीतसारक	२	४	४३	पुनर्भव	२	६	८३	"	३	३	१८६
"	२	६	३३	पीना	२	९	४१	पुनर्भू	२	६	२३	पुष्करह्व	२	५	२२
पितृ	२	३	२८	पीनाम्बर	१	१	१९	१० पुष्कवज	२	५	११	पुष्करिणी	१	१०	२७
"	२	६	३७	पीति	२	८	४३	पुत्राग	२	४	२५	पुष्कल	३	१	५८
पितृदान	२	७	३१	पीन	३	१	६१	पुर्	२	२	१	पुष्ट	३	१	१७
पितृपति	१	१	५८	पीनस	२	६	५१	पुर्	२	४	३४	पुष्प	२	४	१७७
"	१	३	२	पीनोष्नी	२	९	७१	"	३	३	१८३	"	२	६	२१
पितृपितृ	२	६	३३	पीपृष	१	१	४८	पुर्.सर	२	८	७२	पुष्पक	१	१	७०
पितृप्रसू	१	४	३	"	२	९	५४	पुरतस	३	४	७	पुष्पनेतु	२	९	१०३
पितृवन	२	८	११८	पीपृषु	२	४	२८	पुरदार	२	३	१६	पुष्पदन्त	१	३	४
पितृव्य	२	६	३१	"	३	३	१९४	पुर्नर	१	१	४१	पुष्पलवन्	१	१	२६
पितृसन्निभ	३	१	१३	पीपृषणी	२	४	८४	पुर्नरी	७	६	६	पुष्पकल	२	४	११
पित्त	२	६	६२	"	२	४	१३९	पुरस्	३	४	७	पुष्परम	२	४	१७
पित्त्य (तीर्थ)	२	७	५१	पीपृन्	३	१	६१	पुरक्कन	३	३	८४	पुष्पलिङ	२	५	२९
पित्त्य	२	५	३४	पीपृर	३	१	६१	पुरस्तात	३	३	२४६	पुष्पवती	२	६	२०
विधान	१	३	१३	पीपृरस्तनी	२	९	७१	पुरा	३	३	२५३	पुष्पवव	१	४	१०
विनद्ध	२	८	६५	पुद्बलवी	१	६	१०	पुराण	१	६	५	पुष्पसमथ	१	४	१८
विनाक	१	१	३५	पुस्	२	६	१	"	३	१	७७	पुष्प	१	३	२२
"	३	३	२४	पुक्कन	२	१०	२०	३ पुराणपुरव	१	१	२१	पुष्परथ	२	८	५१
विनाकिन्	१	१	३१	पुक्क	३	५	१७	पुराण	३	१	७७	पुर्न	२	१०	२८
विपासा	२	९	५५	पुक्कव	३	१	५९	पुरापुत्र	१	६	४	पुर्न	२	४	१६९
विपीलिका	३	५	८	पुक्कळ	२	८	५०	१६ पुरित	३	१	११२	"	३	३	२०
विष्कल	२	४	२०	पुध	२	५	४२	पुरी	२	२	१	पुना	२	७	३४
विष्कली	२	४	९७	पुध्मेद	१	१०	७	पुरीसद्य	२	६	६६	पुनित	३	१	१८
विष्कलीमूल	२	९	११०	पुध्मेदन	२	१	१९	पुरीष	२	६	६८	पुत्र	३	१	५
विष्कृ	२	६	४९	पुटो	३	५	४२	पुर्	३	१	६३	"	३	३	१५०
विद्यान	२	४	३५	पुण्डरीक	१	३	३	पुषष	१	४	२९	पुत	२	७	५५
विद्य	२	६	६०	"	१	१०	४१	"	२	४	२५	"	२	९	२३
विद्यङ्ग	१	५	१६	"	३	३	११	"	३	६	२१८	"	३	१	५५
विद्याच	१	१	११	पुण्डरीकाक्ष	१	१	१९	पुषषोत्तम	१	१	२१	पुतना	२	४	५९
विद्यित	२	६	६३	पुण्डर्य	२	४	१२७	पुषू	३	१	६२	पुनिकरज	२	४	४८
विद्युन	२	६	१२४	पुण्डू	२	४	१६३	पुषूत	१	१	४१	पुनिकाष्ठ	२	४	६४
"	३	२	४७	पुण्डूक	१	४	७२	पुरोग	२	८	७२	"	२	४	६०
"	३	३	२२७	पुण्य	२	४	२४	पुरोगम	२	८	७२	पुनितान्पि	१	५	१२
विद्युना	२	४	१२३	"	३	३	१६०	पुरोगामिन्	२	८	७२	पुनितली	२	४	९६
विदक	२	९	४८	पुण्यक	२	७	३७	पुरोवद्य	३	५	२१	पुनीक	२	४	४८
विद्वेषचन	२	९	४२	पुण्यजन	१	१	६०	पुरोषस्	२	८	५	पुप	२	९	४८
विद्वेष	२	६	१३९	पुण्यजनेधर	१	१	६९	पुरोषाङ्ग	२	८	५	"	३	५	१९
वीठ	२	६	१३८	पुण्यभूमि	२	१	८	पुरोषाङ्ग	३	३	५	पूर	३	५	२०
वीठन	२	८	१०९	पुण्यवत्	३	१	३	पुरोहित	२	८	५	पूरणी	२	४	४६
वीडा	१	९	३	पुण्यविव	२	५	२७	पुरोहित	२	८	५	पूरित	३	१	९८
वीत	१	५	१४	पुत्र	२	६	२७	पुरोहित	२	८	५	पूरष	२	३	१
वीतदास	२	४	५३	"	२	६	३७	पुरोहित	२	८	५	पूरु	३	२	६५
वीगट्ट	२	४	६०	पुत्रिका	३	१०	२९	पुरोहित	३	१	९७	"	३	१	९८
"	२	४	१०१	पुत्रल	३	५	२०	पुत्रिण	३	१	९७	१६ "	३	१	११२
वीतन	२	४	२७	पुन पुनर्	३	४	१	पुत्रिण	३	१	९७	पूनीकुम्भ	२	८	३२
				पुनर्	३	३	२५१	पुत्रिण	३	१	९७				

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
पूणिमा	१	४	७	पेटक	२	१०	२९	२२ प्रकाश	३	१	११२	प्रणाद	१	६	११
पूर्व	२	७	२८	२७ "	३	३	१७	"	३	३	११८	४ प्रणाद्य	३	१	११०
१ पूर्व	१	१	१७	पेठा	२	१०	२९	प्रकीर्णक	२	८	३१	प्रणानी	१	१०	३५
"	३	१	८०	पेठी	३	५	४२	प्रकीर्य	२	४	४८	४४ प्रणिधान	१	५	१
"	३	३	१३४	पेल्ब	३	१	६६	प्रकृति	१	४	२९	प्रणिधि	२	८	१३
पूर्वत्र	२	६	४३	पेसाल	२	१०	१९	"	१	७	३७	"	३	३	१००
पूर्वदेव	१	१	१२	"	३	३	२०५	"	२	८	१८	प्रणिदिन	३	१	८६
पूर्वपंत	२	३	२	पेदी	२	५	३७	"	३	३	७३	प्रणीत	२	७	२०
पूर्वसुप्त	३	४	२१	पैठर	२	९	४५	प्रकीष्ट	२	६	८०	"	२	९	४५
पूषन्	१	३	२९	पैनुशमेय	२	६	२५	प्रकम	३	२	२६	प्रपुन	३	१	१०९
पूषि	३	२	९	पैनुशस्त्रीय	२	८	२५	प्रक्रिया	२	८	३१	प्रणय	३	१	२५
पूषुछा	१	६	१०	पैत्र (अशोराण)	१	४	२१	प्रकग	१	६	२५	प्रनन	३	१	७७
पूषुना	२	८	७८	पोगण्ड	२	६	४६	प्रकाग	१	६	२५	प्रनल	२	६	८४
"	२	८	८१	पोटगल	२	४	१६२	प्रकवेहन	२	८	८७	"	२	६	८५
पूषुक्	३	४	३	"	२	४	१६३	प्रगण्ड	२	६	८०	प्रनाप	२	८	२०
पूषुक्षणी	२	४	९२	पोटा	२	६	१५	प्रगजानुक	२	६	४७	प्रनापम	२	४	८१
पूषुगारमना	१	४	३१	३८ "	३	३	३९	प्रगजम	३	१	२५	प्रति	३	३	२४५
"	२	७	३८	पोत	१	१	१३	प्रगाड	३	१	४४	प्रतिकर्मन्	२	६	९९
पूषुगजन	२	१०	१६	५६ "	१	१०	१३	प्रगाड	३	१	७२	प्रतिकृत	२	१०	३६
"	३	३	२०५	"	२	५	३८	प्रगे	३	४	१९	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
पूषुविवर	३	१	९३	पोनत्रणिज्	१	१०	१२	९ प्रग्रह	२	८	८७	प्रतिश्रित	३	१	४२
पूषुविवी	२	१	३	पोनवाह	१	१०	१२	"	३	३	२३७	प्रतिग्रह	२	८	७९
पूषु	२	९	३७	पोनापान	१	१०	१९	"	३	३	२२७	प्रतिग्राह	२	६	१३९
"	२	९	४०	पोत्र	३	३	१८०	प्रग्राह	३	३	२२७	प्रतिधा	१	७	२६
"	३	१	६०	पोत्रिन्	२	५	२	प्रग्रीव	३	५	३५	प्रतिधानन	२	८	११४
पूषुक्र	२	५	३८	पोत्री	२	६	२९	प्रगण	२	२	१२	प्रनिच्छाया	२	१०	३५
"	२	९	४७	पोर	०	४	१६६	प्रघाण	२	२	१२	प्रनिजागर	३	२	२८
"	३	३	३	पोरस्य	३	१	८०	प्रचक	२	८	९६	प्रनिज्ञान	३	१	१०८
पूषुरोमन्	१	१०	१७	पोरुष	२	६	८७	प्रचलायित	३	१	३२	प्रनिशान	१	५	५
पूषुन	३	१	६०	"	३	३	२२३	प्रचुर	३	१	६३	प्रनिशान	२	९	८१
पूषुधी	०	१	३	पौरोगव	२	९	२७	प्रचैनस्	१	१	६२	प्रतिश्वान	१	६	२६
"	२	१	३७	पौरंगमास	२	७	४८	प्रचोदनी	२	४	९४	प्रतिनिधि	२	१०	३६
"	२	९	४०	पौरंगमामी	१	४	७	प्रच्छदपट	२	६	११६	प्रतिपत्	१	४	१
पूषुभोका	२	४	१२५	पौरुस्य	१	१	६९	प्रच्छन्न	२	२	१७	"	१	५	१
पूषुक्रु	१	८	६८	पौरुल	२	९	४७	प्रच्छदिका	२	६	५५	प्रतिपन्न	३	१	१०८
पूषुशि	२	६	४८	पौरुल	२	९	४७	प्रजन	३	२	२४	प्रतिपादन	२	७	२९
पूषुशिणी	२	४	९२	४३ पौष	१	४	१३	प्रजविन्	२	८	७३	प्रनिषद्ध	३	१	४१
पूषुव्	१	१०	६	४२ पौषी	१	४	१३	प्रजा	३	३	३२	प्रतिबन्ध	३	२	७७
पूषुव	१	१०	६	पौषपक	२	९	१०३	प्रजागना	२	६	१६	प्रतिबिन्ध	२	१०	३५
"	२	५	१०	प्याट्	३	४	७	प्रजापति	१	१	१७	प्रतिशय	१	७	२०
पूषुवक	२	८	८६	२२ प्रकट	३	२	११२	प्रजावती	२	६	३०	प्रतिमान्वित	३	१	२५
पूषुवध	१	१	६२	४९ प्रकटोदिन	१	६	२०	प्रशा	२	५	१	प्रनिभू	२	१०	४४
पूषुदान्य	२	७	२४	२६ प्रकल्पन	१	१	६०	"	२	६	१२	प्रतिमा	२	१०	३५
पूषु	२	६	७८	प्रकाण्ड	१	४	२७	प्रज्ञान	३	३	१२२	प्रतिमान	२	८	३९
पूषुय	२	८	४६	"	२	४	१०	प्रपु	२	६	४७	"	२	१०	३५
"	३	२	४१	प्रकामम्	२	९	५७	प्रडीन	२	५	३७	प्रतिमुखा	२	८	६५
पूषुचक	२	५	१५	प्रकार	३	३	१६२	प्रणय	३	३	२५	प्रतिवस्त्र	३	३	१०७
"	३	३	६	प्रकाश	१	३	३४	"	१	६	४	प्रतिवातना	२	१०	३५

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
प्रतिरोधिन	२	१०	२५	प्रत्याहार	२	८	७९	प्रमथापिप	१	१	३१
प्रतिनाथ	१	६	१०	प्रत्याहार	३	२	१६	प्रमद	१	४	२४
प्रतिविधा	२	४	९९	प्रत्युत्कम	३	२	२६	प्रमदवन	२	४	३
प्रतिशासन	३	२	३५	प्रत्युपसृ	१	४	२	प्रमदा	२	६	३
प्रतिश्रय	३	३	५१	प्रत्युप	१	४	२	प्रमनसृ	३	१	७
प्रतिश्रय	३	३	१५३	प्रत्युह	३	२	१९	२७ प्रमय (परिशिष्ट)			
१७ प्रतिश्रिन	३	१	११२	प्रथम	३	१	८०	प्रमा	३	२	१०
प्रनिश्रव	१	५	५	"	३	३	१४४	प्रमाण	३	३	५४
प्रतिश्रुत	१	६	२६	प्रथा	३	२	९	प्रमार	१	७	३०
प्रतिश्रुम्	३	२	२७	प्रथित	३	१	९	प्रभाषण	२	८	११२
प्रतिसर	३	३	१७४	प्रदर	३	३	१६४	प्रमिति	३	२	१०
प्रतिमोरा	२	६	१२०	प्रदोष	२	६	१३८	प्रमीन	२	७	२६
प्रतिश्रन	३	१	४१	प्रदोषन	१	८	१७	"	२	८	११७
प्रतिश्रास	२	४	७६	प्रदेशन	२	८	२७	प्रमीला	१	७	३७
प्रतीक	२	६	७०	प्रदेशनी	१	६	८१	प्रमुख	३	१	५७
"	३	३	७	प्रदेशिनी	२	६	८२	प्रमुदित	३	१	१०३
प्रतीकार	२	८	११०	प्रदोष	१	४	६	प्रमोद	१	४	२४
प्रतीकाष्ट	२	१०	३७	प्रबुध्न	१	१	२५	प्रयन	२	७	४५
प्रतीक्ष्य	१	१	५	४० प्रचोतन	१	३	३०	प्रयस्य	२	९	४५
प्रतीची	१	३	१	प्रदाव	२	८	१११	प्रयाप	३	२	२३
३५ प्रतीचीन	१	३	१	प्रधन	२	८	१०३	प्रयोगार्थ	३	२	२६
प्रवीत	३	१	९	प्रधान	१	४	२९	प्रलम्बन्	१	१	२३
"	३	३	८२	"	२	८	५	प्रलय	१	४	२२
प्रतीपदशिनी	२	६	२	"	३	१	५७	"	१	७	३३
प्रतीर	१	१०	७	"	३	३	१२२	"	१	८	१३६
२१ प्रतीष्ट	३	१	११२	प्रधि	३	८	५६	प्रलाप	३	१	१५
प्रतीहार	२	२	१६	प्रपञ्च	३	३	२८	प्रभण	३	३	५६
"	२	८	६	प्रपद	२	६	७१	प्रवयसृ	२	६	४२
"	३	३	१७०	प्रपा	२	२	७	प्रवर्ह	३	१	५७
प्रतीहारी	३	३	१७०	प्रपात	२	३	४	प्रवह	३	२	१८
प्रतीलो	३	२	३	५० "	३	३	८५	प्रवहण	२	८	५२
प्रत	३	१	७७	प्रपितामह	२	६	३३	प्रवहिका	१	६	६
प्रयक्	३	४	२३	प्रपुत्राह	२	४	१४७	प्रवारण	३	२	३
प्रयकर्मणी	२	४	८९	प्रपौत्रक	२	४	१२७	प्रवाल	१	७	७
प्रयकर्मणा	२	४	८८	प्रफुल्ल	२	४	७	"	२	९	९३
"	२	४	१४४	प्रबन्धकरपना	१	६	६	"	३	३	२०४
प्रयसृ	३	१	७९	प्रबोधन	२	६	१२२	प्रवासन	२	८	११३
प्रयसृ	३	१	७७	प्रमजन	१	१	६३	प्रवह	३	२	६
प्रयसृ-त	३	१	७	प्रमव	३	३	२१०	प्रवाहिका	२	६	५५
प्रयसृ-तर्वत	२	३	७	प्रमा	१	३	३४	प्रविय्याति	३	२	२८
प्रयसृ	३	३	१४७	प्रमाकर	१	३	२८	प्रविदारण	२	८	१०३
प्रयसृ-वित	२	८	११	प्रमात	१	४	३	प्रविदलेष	३	२	२०
प्रयसृ-विन्	२	८	११	प्रमान	२	८	२०	१७ प्रविष्ट	३	१	११२
प्रयसृ-वसित	३	१	११०	प्रभित्त	२	८	३६	प्रवोण	३	१	४
प्रयसृ-वसान	३	१	४०	प्रभु	३	१	११	प्रवृत्ति	३	६	७
प्रयसृ-वित	३	१	४०	प्रभूत	३	१	६३	"	३	२	३८
प्रयसृ-देश	३	२	३१	प्रभृष्टक	२	६	१३५	प्रवृद्ध	३	१	७६
प्रयसृ-लौघ	२	८	८५	प्रमय	१	१	३५	"	३	१	८८
				प्रमथन	२	८	११५	प्रवृष्ट	३	१	५७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
प्रत्य	२	३	५	प्रातिहारिक	२	१०	११	प्रेक्षा	२	५	१
"	२	९	८९	प्राथमकचिपक	२	७	११	"	३	३	२२४
"	३	३	८८	प्रादुस्	३	३	२५६	प्रेक्षा	२	८	५३
प्रत्युत्प	२	४	७९	"	३	४	१२	प्रेक्षित	३	१	८७
प्रत्यमान	२	९	८५	प्रादेश	२	६	८३	प्रेत	३	९	२
प्रस्थान	२	८	९५	प्रादेशान	२	७	३०	"	२	८	११७
प्रस्फोटन	२	९	२६	८३ प्राध्व	३	३	२१३	"	३	३	६०
प्रसवण	२	३	५	प्राध्वम्	३	४	४	प्रेत्य	३	४	८
प्रस्राव	२	६	६७	प्राप्तर	२	१	१७	प्रेमन्	१	७	२७
प्रहर	१	४	६	प्राप्त	३	१	८६	"	१	७	२७
प्रहरण	२	८	८२	"	३	१	१०४	प्रेष	३	१	१११
प्रहृस्त	२	६	८४	प्राप्तव्यवह	२	८	११७	प्रेष	३	३	२१९
प्रदि	१	१०	२६	प्राप्तरूप	३	३	१३१	प्रेष्य	२	१०	१७
प्रहेलिका	१	६	६	८ प्राप्ति	१	१	३५	प्रीक्षण	२	७	२६
प्रह्व	३	१	१०३	"	१	३	६९	प्रीक्षित	२	७	२६
प्राद्यु	३	१	७०	प्राप्य	३	१	९२	प्रीय	२	८	४९
१८ प्राहात्म्य	१	१	३५	प्राभूत	२	८	२७	प्रीयवदा	१	३	२२
प्राकार	२	२	३	प्राय	२	७	५२	प्रीयी	१	१०	१८
प्राह्वन	२	१०	१६	"	३	३	१५४	प्रीय	३	१	७६
प्राग्वंश	२	७	१६	प्रायस्	३	४	१७	प्रीयवद	१	४	१७
प्राग्वह	३	१	५८	प्रायिन	३	१	९७	प्रीय	२	४	३२
प्राग्	३	१	५८	प्रायम्ब	२	६	१३६	"	२	४	४३
प्राषार	३	२	१०	प्रायम्बिका	२	६	१०४	प्लव	१	१०	११
२० प्राणुणक	(परिशिष्ट)			प्रालेय	१	३	१८	"	१	१०	२४
२० प्राणुणक	(परिशिष्ट)			प्रावार	२	६	११७	"	२	४	१३२
प्राच्	३	४	१६	प्रावृत्त	२	६	११३	"	२	५	३७
"	३	४	२३	प्रावृप्	१	४	१९	"	२	१०	१९
प्राचिका	३	५	८	प्रावृषादणी	२	४	८६	प्लवग	२	५	३
प्राची	१	३	१	प्रास	२	८	९३	"	३	३	२४
३५ प्राचीन	१	३	१	प्रासह	२	८	५७	प्लवग	२	५	३
"	२	२	३	प्रासह्वय	२	९	६४	प्लवक्रम	३	३	१३८
प्राचीना	२	४	८५	प्रासाद	२	२	९	प्लवग	२	४	१८
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्रासिक	२	८	७०	प्लोहन्	२	६	६६
२१ प्राचीनस	(परिशिष्ट)			प्रासिक	१	४	३	प्लोहशु	२	४	४९
प्राच्य	२	१	७	प्रियंवद	३	१	३६	प्लुत	२	८	४८
प्राचन	२	९	१२	प्रिय	२	६	३५	प्लुष्ट	३	१	९९
प्राचिवृ	२	८	५९	"	३	१	५३	प्लोष	३	२	९
प्राष्ट	२	७	५	प्रियक	२	४	४२	प्लान	३	१	११०
प्राहा	२	६	१२	"	२	४	४४	फ			
प्राहो	२	६	१२	"	२	४	५६	५४ फगधर	१	८	८
प्राव्य	२	१	६३	"	२	५	९	फगा	१	८	९
प्राव्यिवाक	२	८	५	प्रियह्व	२	४	५५	फगिञ्जक	२	४	७९
प्राण	१	१	६३	"	२	९	२०	फगिन्	१	८	७
"	२	८	१०२	प्रियता	१	७	२७	फल	२	८	९०
"	२	८	११९	४ प्रियदर्शन	३	१	११०	"	२	९	१३
"	२	९	१०४	प्रोणन	३	२	४	"	३	३	२०१
प्राणिघ्न	२	१०	४६	प्रोत	३	१	१०३	"	३	५	२३
प्राणिन्	१	४	३०	प्रोति	१	४	३४	फलक	२	८	९०
प्राणर्	३	४	१९	पुष्ट	३	१	९९	फलकपाणि	२	८	७१

बन्धस्तम्भ

वृ

वहिय ३ १ १२१

वहिक २ ५ २२

वहिकुल २ ४ ६४

वहवानल १ १ ५६

वन ३ ३ २४४

वदर ३ ४ ३७

वदरा २ ४ ११६

" २ ४ १५१

वदरी २ ४ ३६

वन्दिन् २ ८ ९७

वह ३ १ ४२

" ३ १ ९५

वधिर २ ६ ४८

वन्धकी २ ६ १०

वन्धन २ ८ २६

" ३ २ १४

वन्धनालय २ ८ ११९

वन्धरतम्भ २ ८ ४१

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
वन्धु	२	६	३४	बलिश	१	१०	१६	वाप्य	३	३	१३०
वन्धुजीवक	२	४	७३	बलिसमान्	१	८	१	वाषिष्का	२	९	४०
वन्धुना	२	६	३५	बलोवर्द्ध	२	९	५९	वाडु	२	६	८०
वन्धुर	३	१	६९	बलघ्न	२	९	२७	वाडुज	२	८	१
७६ "	३	३	१९३	"	२	९	५७	वाडुदा	१	१०	३३
वन्धुल	२	६	२६	बलवज्र	२	४	१६३	वाडुमूल	२	६	७९
वन्धुक	२	४	७३	बलवक्र	२	९	७६	वाडुयुज	२	८	१०६
वन्धुकुमुप	२	४	४४	बलवर्ध	२	२	१६	वाडुल	१	४	१८
बन्धय	२	४	७	बलिहार	३	४	१७	वाडुलेय	१	१	४०
वन्ध्या	३	३	१७१	बलिस्	३	४	१७	बालिक	२	८	४५
वन्धुवर्द्ध	३	५	२३	बहु	३	१	६३	"	३	३	९
५४ "	३	३	२३६	बहुकर	३	१	१७	"	३	५	३२
बन्धिया	२	५	३०	बहुगर्भवान्	३	१	३६	वाहोक	२	९	४०
बन्धियुग	२	४	२३२	बहुपाद	२	४	३२	"	३	३	९
बन्धियुख	१	१	९	बहुप्रद	३	१	६	"	३	३	९
बन्धिस्	२	४	२३२	बहुगुण्य	२	६	११३	विन्दु	१	१०	६
बन्धिस्त्र	२	८	१२२	बहुकृप	२	६	१२८	विन्दुजालक	२	८	३९
बन्धिष्ठ	१	१	२४	बहुल	३	१	६३	विन्व	१	३	१५
बन्ध	२	८	७८	"	३	३	१९९	३४ "	३	३	१३३
"	२	८	७८	बन्धुल्य	२	४	१२५	विनिक्वा	२	४	१३९
"	२	८	१०२	"	३	३	१९९	विल	१	८	१
"	३	३	२२२	बन्धुवारक	२	४	३४	विलेशय	१	८	८
बन्धज	३	३	३१	बन्धुविष	३	१	९३	विल्व	२	४	३२
बन्धना	३	३	३१	बन्धुसुता	२	४	१००	विस	१	१०	४०
बन्धदेव	१	१	२३	बन्धुसूति	२	९	७०	"	१	१०	४२
बन्धभद्र	१	१	२३	बाढ	३	३	६७	विसकण्ठिका	२	५	२५
बन्धभद्रिका	२	४	१५०	"	३	३	४४	विममसून	१	१०	४१
बन्धवध	२	६	४४	बाण	२	८	८६	विसिनी	१	१०	३९
"	३	४	२	"	३	३	४५	वित्त	२	९	८६
बन्धविमसा	२	८	७२	बाणा	२	४	७४	वीज	२	६	६२
बला	२	५	२५	बादर	२	६	१११	"	१	१०	४३
बलाका	२	८	१०८	५७ बाधना	३	३	१२८	वीजकोश	२	४	७८
बलाकार	२	८	१०८	बाधा	१	९	३	वीजमूर	२	९	८
१३ बलादधृत	३	१	११२	५४ "	३	३	१०४	वीजाङ्गन	२	७	२
बलाराति	३	१	४३	बाधकिनेय	२	६	२६	वीज्य	२	७	१७
२२ बलादिक	३	१	६६	बाधव	२	६	३४	वीभरत्त	१	७	१९
"	३	३	२९	बाधित	२	४	१९	"	३	३	२३४
बलि	२	७	१४	बाल	२	४	१२२	बुका	२	६	६४
"	२	८	२७	"	२	६	४२	बुद्ध	१	१	१३
"	३	३	१९५	बालगभिणी	२	९	७०	"	३	१	१०८
बलिध्वसिन्	१	१	३१	बालननय	२	४	४९	बुद्धि	१	५	१
बलिन	२	६	४५	बालरुग	२	४	१६७	बुद्धिद	३	५	१
बलिपुष्ट	२	५	२०	बालमुषिका	२	५	१२	३७ बुध	१	३	७
बलिम	२	६	४५	बाला	१	७	१४	"	३	३	२६
बलिभुज	२	५	२०	बालिश	३	१	४८	"	२	७	५
				बालिय	३	१	७७	"	३	३	१००
				बालियशाक	२	४	९०	२५ "	३	३	१०४
				बाक्य	२	६	४०	बुधित	३	१	१०८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.
बुध्वा	२	४	१२
बुध्वा	२	९	५४
बुधुक्षित	३	१	२०
बुस	२	९	२२
बुस्त	३	५	३४
बुद्धि	२	८	१०७
बुद्धी	२	४	९३
बुद्धी	३	३	७५
बुद्धय	३	१	६०
बुद्धिका	२	६	११७
बुद्धिकृति	२	६	४४
बुद्धिकृत	१	१	५४
३७ बुद्धस्वति	१	३	२
"	२	६	२४
बुधकर	२	८	९७
बुधियुग	२	४	२०
बुधिल	२	९	१०४
बुधन	१	३	२८
बुधचारिन्	२	७	३
"	२	७	४२
बुधाय	२	४	४१
३ "	३	१	११०
बुधस्तव	२	७	५१
बुधदभा	२	४	१५५
बुधदाह	२	४	४१
बुधान्	१	१	१६
"	३	३	११४
बुधपुत्र	१	८	१०
बुधवनधु	३	३	१०४
बुधविन्दु	१	७	२९
बुधभूय	२	७	५१
बुधयथ	२	७	१४
बुधवनधु	२	७	३८
१६ बुधवद्विन् (परिशिष्ट)			
बुधस्तुत्रय	२	७	५१
बुधसू	१	१	२७
बुधज्ञलि	२	७	३९
बुधसन	२	७	४०
बुध (तीर्थ)	२	७	५१
बुध (महाराज)	२	४	२१
बुध	२	७	४
बुधगणयष्टिका	२	४	८९
३ बुधगणहित	३	१	११०
बुधगणी	२	४	८९
बुधगणय	३	२	४१
१५ बुधगणी	१	१	२५
"	१	१	३५
"	१	१	३५
"	२	३	१२७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
भ				भर्तृदारक	१	७	१२	भारिक	२	१०	१५
भ	१	३	२१	भर्तृदारिका	१	७	१३	भार्गव	१	३	२५
भक्त	२	९	४८	भरधेन	१	६	१४	१० भार्गवी	१	१	२७
४७ भक्ति	३	३	८५	भर्मन्	२	९	१४	"	२	४	१५८
भक्षक	३	१	२०	"	२	१०	३८	भार्गो	२	४	८९
भक्षित	३	१	११०	भक्ष	२	५	४	भार्था	२	६	६
भक्षकार	२	९	२८	"	३	५	२१	भार्थापति	२	६	३८
४१ भग	१	३	३०	भक्षान्तकी	२	४	४२	भाद्रक	२	५	४
"	२	६	७६	भक्तुक	२	५	३	भाव	१	७	१२
"	२	३	२६	भव	१	१	३४	"	१	७	२१
भगवन्	२	६	५६	"	३	३	२०६	४५ भावना	१	५	२
भगवत्	१	१	१३	भवभ	२	२	५	भावित	२	६	१३४
भगिनी	२	६	२९	भवानी	१	१	३७	"	२	९	४६
भङ्ग	१	१०	५	भविक	१	४	२६	"	३	१	१०४
भङ्गा	२	९	२०	भवितु	२	१	२९	भायुक	१	४	२६
भङ्गि	१	५	८	भविष्णु	३	१	२९	भाष	१	६	१
भङ्गमान	२	८	२४	भष्य	१	४	२६	भावित	१	६	१
भट	२	८	६१	भष्य	२	१०	२२	"	३	१	१०७
भटिव	२	९	४५	२४ भक्षित	१	१	५७	भाष्य	३	५	३१
भट्टारक	१	७	१३	भत्या	२	१०	३३	भासु	१	३	३४
भट्टिनी	१	७	१३	भरमगम्भिनी	२	४	१२०	भास्कर	१	३	२८
भण्डाकी	२	४	११४	भरमगर्भा	२	४	६३	भास्वव	१	३	२९
भण्डिल	२	४	६३	२४ भरभन्	१	१	५७	मिथ्या	३	२	६
भण्डी	२	४	९१	भा	१	३	३४	"	३	३	२२४
भण्डीरी	२	४	९१	भाग	२	९	८९	मिथु	२	७	३
भद्र	१	४	२५	भागभेय	१	४	२८	"	२	७	४१
"	२	९	५९	"	२	८	२७	मित	१	३	१६
भद्रकुम्भ	२	८	३२	भागिनेय	२	६	३३	मित्त	२	२	४
भद्रदाह	२	४	५३	भागोरथी	१	१०	३१	मिदा	३	२	५
भद्रपणी	२	४	३६	भाग्य	१	४	२८	मिदुर	१	१	४७
भद्रबला	२	४	१५३	"	२	३	१५५	मिन्द्रिपाल	२	८	९१
भद्रसुम्भक	२	४	१६०	भारजन्	२	५	३३	मिन्न	३	१	८२
भद्रवत्	२	४	६७	भाण्ड	२	९	३३	"	३	१	१००
गदधी	२	६	१३१	"	३	३	४४	मिषज्	२	६	५७
भद्रासन	२	८	३१	भाद्र	१	३	१७	मिस्सदा	२	९	४९
भष	१	७	२१	भाद्रपद	१	४	१७	मिस्सा	२	९	४८
भषङ्गर	१	७	२०	भाद्रपदा	१	३	२२	मी	१	७	२१
भषट्टव	३	१	४२	भानु	१	६	३१	मीति	१	७	२१
भषालक	१	७	१७	"	१	३	२३	मीम	१	१	३४
"	१	७	२०	"	३	३	१०५	"	१	७	२०
भर	१	१	६६	३६ भानुज	१	३	४	३६ "	३	३	१४५
भरण	२	१०	३८	भामिनी	२	६	४	मीह	२	६	६
भरण्य	२	१०	३८	भार	२	९	८७	"	३	१	२६
भरण्यमुञ्ज	३	१	१९	भारत	१	१	६	मीशक	३	१	२६
भरत	२	१०	१३	भारती	१	६	१	मीशुक	३	१	२६
भरद्वाज	२	५	१५	भारदात्री	२	४	११६	मीशुक	३	१	२६
भर्ग	१	१	३३	भारयष्टि	२	१०	३०	मीषण	१	७	२०
भर्तृ	२	६	३५	भारवाह	२	१०	१५	मीष्य	१	७	२०
"	३	३	५९					मीष्यसू	१	१०	३१

मुक्त	३	१	१३१
मुक्तसमुपिहत	१	९	५६
मुग्ध	३	१	७३
"	३	१	१३
मुज	२	६	८०
मुजग	१	८	६
२ "	३	१	२३
मुजङ्ग	१	८	६
मुजङ्गमुञ्ज	२	५	३०
मुजङ्गम	१	८	६
मुजङ्गशी	२	४	११५
मुञ्जक्षिरस्	२	६	७८
मुञ्जाम्बर	२	६	७७
मुञ्जिष्य	२	१०	१७
मुवन	१	१०	३
"	२	१	३
भू	२	१	२
भूत	१	१	११
"	३	१	१०४
"	२	९	७८
भूगणेश	२	९	१११
२ भूतशात्री	२	१	३
भूतदेशी	२	४	७१
भूतात्मन्	३	३	१०५
भूतावाम	२	४	५८
भूति	१	१	३६
२४ "	१	१	५७
"	३	३	६९
भूतिक	३	३	८
भूतेश	१	१	३१
भूदार	२	५	२
भूदेव	२	७	४
भूमिम्ब	२	४	१४३
भूप	२	८	१
भूपदी	२	४	७०
भूप्य	३	३	६१
भूमि	२	१	२
भूमिजम्बुका	२	४	३७
"	२	४	११८
भूमिस्वस्	२	९	१
भूप्यस्	३	१	६३
भूमिष्ठ	३	१	६३
भूरि	३	१	६३
"	३	३	१८२
भूरिनेना	२	४	१४३
भूरिमाथ	२	५	५
भूरुण्डी	२	४	६९
भूर्ज	२	४	४६
भूर्षण	२	६	१०१

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
मूचित	२	६	१००	आद्य	२	६	३६	मण्डन	२	६	१०२	"	३	३	१०३
२० "	३	६	११२	आवृज	२	६	३६	"	३	१	२१	मधुक	२	४	१०९
भृणु	३	६	२९	आवृजाया	२	६	३०	मण्डप	२	२	९	मधुकर	२	५	२९
भृवृण	२	४	१६७	आवृजिनी	२	६	३६	मण्डल	१	३	६	मधुकम	२	१०	४०
भृणु	२	६	४	आवृष	३	३	१४६	"	१	६	१५	९ मधुदूत	२	४	३३
भृद	२	४	१३४	आश्रीय	२	६	३६	"	१	३	३२	मधुद्रुम	२	४	१७
"	२	५	१६	आगति	१	५	४	मण्डलक	२	६	५४	मधुप	२	५	२९
"	२	५	२९	आद्य	२	९	३०	मण्डलाद्य	२	८	८९	मधुपगिका	२	४	३५
भृहराज	२	४	१५१	भुक्तस	१	७	११	मण्डलेधर	२	८	२	मधुपनी	२	४	८३
भृहार	२	८	३२	भुक्तुटि	१	७	३७	मण्डहारक	२	१०	१०	मधुमक्षिका	२	५	२६
भृहारी	२	५	२८	भू	२	६	९२	मण्डित	१	६	१००	मधुयष्टिका	२	४	१०९
२१ भृहृन्	१	१	४०	भृक्तस	१	७	११	मण्डूक	१	१०	२४	मधुर	१	५	९
१६ भृद	३	१	११२	भृक्तुटि	१	७	३७	मण्डूकवर्ण	२	४	५६	"	३	३	१९१
भृदक	२	१०	२५	भृण	२	६	३९	मण्डूकवर्णी	२	४	९१	मधुरक	२	४	१४२
भृति	२	१०	३८	"	३	३	४५	मण्डूर	२	९	९८	मधुरसा	२	४	८३
भृतिभृन्	२	१०	१५	भेष	२	८	३३	मनह्वज	२	८	३४	"	२	४	१०७
भृत्वा	२	१०	१७	म				मनहिका	१	४	२७	मधुरा	२	४	१५२
भृष	१	१	६६	२९ मकर	१	१	७१	मति	१	५	१	मधुरिका	२	४	१०५
भृष्टयव	२	९	४७	"	१	१०	२०	मत्त	२	८	३६	मधुरिषु	१	१	३०
भेक	१	१०	२४	मकरध्वज	१	१	३६	"	३	१	२३	मधुलिद्	२	५	२९
भेकी	१	१०	२४	मकरन्द	२	४	१७	मत्तशिनी	२	६	४	मधुनार	२	१०	४०
भेद	२	८	२१	मकुट	२	६	१०२	मत्सर	३	३	१७२	मधुजन	२	५	२९
भेदित	३	१	१००	मकुट	२	६	१४०	भस्व	१	१०	१७	मधुशिमू	२	४	३१
भेरो	१	७	६	मकुटक	२	९	१७	कारयपट्टी	२	९	४३	मधुशेषी	२	४	८४
भेषज	२	६	५०	मकुलक	२	४	१४४	मत्स्यपिच्छा	२	४	८६	मधुशूल	२	४	२८
भैक्ष	२	७	४६	मक्षिका	२	५	२६	मत्स्यवेधन	१	१०	१६	मधुक	२	४	२७
भैरव	१	७	१९	मख	२	७	१३	मत्स्ययो	२	४	१३७	मधुच्छिष्ट	२	९	१०७
भैषज्य	२	६	५०	माघ	२	८	९७	मत्स्यधानी	१	१०	१६	मधूलक	२	४	२८
भोग	३	३	२३	माघवव	१	१	४१	ममित	२	९	५३	मधुलिका	२	४	८४
५४ भोगपर	१	८	८	मल्लु	३	४	२	मगिन्	२	९	७४	मध्व	२	६	७९
भोगवती	३	३	७०	मल्लु	१	४	२५	५२ मद				"	३	३	१६१
भोगिन्	१	८	८	मल्लु	२	९	१७	(परिशिष्ट)				मध्वदेश	२	१	७
भोगिनी	२	६	५	मल्लु	२	६	१२७	"	२	८	३७	मध्वम	१	७	१
भोजन	२	९	५५	मल्लु	१	४	२७	"	२	२	१२	"	२	१	७
भोस्	३	४	७	मल्लु	२	४	१२	मदकल	२	८	३५	"	२	६	७९
भौम	१	३	२५	मल्लु	२	६	१३८	मदन	१	१	२५	"	२	६	८२
भौतिक	२	८	७	मल्लु	३	४	१३	"	२	४	५३	मध्वमा	२	६	८
भक्तुस	१	७	११	मल्लु	२	४	९०	"	२	४	७८	"	२	६	८२
भक्तुटि	१	७	३७	मजोर	२	६	१०९	मदस्थान	२	१०	४०	मध्याह्न	१	४	३
भ्रम	१	५	४	मजु	१	१	५२	मदिरा	२	१०	४०	मध्यासव	२	१०	४१
"	१	१०	७	२३ मञ्जुषीषा	१	१	५१	मदिरामृद	२	२	८	मन्मथिवा	२	९	१०८
"	३	२	९	मञ्जु	३	१	५२	मदीकट	२	८	३५	मनस्	१	४	११
६५ "	३	३	१४५	मञ्जुषा	२	१०	२९	मदगु	२	५	३४	मनसिज	१	१	२६
भ्रमर	२	५	२९	मठ	२	२	८	मदगुर	१	१०	१९	मनस्तार	१	५	२
भ्रमरक	२	६	९६	मदह	१	७	८	मघ	२	१०	४०	मनाक्	३	४	८
भ्रमि	३	२	९	मगि	२	९	९१	मघ	२	४	१५	मनित	३	२	१०८
भ्रष्ट	३	१	१०४	मगिक	३	९	३१	मघ	१	४	१५२	मनीषा	१	५	१
भ्रक्षिणु	२	६	१०१	मण्ट	२	४	५१	"	२	९	१०७	मनीषिन्	२	७	५
				"	२	९	४९	"	२	१०	४१	मनु	३	५	३८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
मनुज	२	६	१	मरकत	३	९	७०	मनुव	३	१	६०	मनुष्य	२	९	३८
मनुष्य	२	६	१	मरण	२	८	११६	"	३	२	७९	मा	३	४	११
मनुष्यमन्	१	१	६८	मरोच	२	९	३६	महती	३	३	६९	९ "	१	१	२७
मनोगुप्ता	२	९	१०८	मरोधि	१	३	२७	मदस्	३	३	२३१	७ माकन्द	२	४	३३
मनोववत्	३	१	१३	"	१	३	३३	मङ्गलन्द	२	४	१४८	मास	२	६	६३
मनोव	३	१	५२	मरोधिक्रा	१	३	३५	मङ्गल	२	७	३	"	३	२	२२
मनोरथ	१	७	२७	मरु	२	९	५	मङ्गल	२	९	७५	मानल	२	६	४४
मनोरम	३	१	५२	"	३	२	१६३	मङ्गलाली	२	४	११७	मांसिक	२	१०	१४
मनोहव	३	१	४१	मरुत्	१	९	६२	मङ्गलदेव	१	९	३२	४३ माष	१	४	१३
४९मनोहारिन्	१	६	२०	"	१	३	२	मङ्गलधन	२	६	११३	माक्षिक	२	९	१०७
मनोहा	२	९	१०८	"	३	३	५९	१४ मङ्गलन्द	१	१	३४	मागध	२	८	९७
मनुज	२	८	२६	मरुतव	१	१	४१	मङ्गलनस	२	९	२७	"	२	१०	२
मन्त्र	३	३	१६७	मरुन्माला	२	४	१३३	२९ महापद्म	२	१	७१	मागधी	२	४	७१
मन्त्रन्यासशक्तव	७	७		मरुतक	२	४	५२	३२ महारिल	१	७	१	"	२	४	९६
मन्त्रिन्	२	८	४	"	२	४	७९	महामात्र	२	८	५	४३ माष	१	४	१३
मन्त्र	२	९	७४	मरुट	७	५	३	मङ्गलयज्ञ	७	७	१४	"	१	४	१५
मन्त्रदण्डक	२	९	७४	मरुटक	२	५	१३	मङ्गलजन	२	९	९५	माघ	२	४	७३
मन्त्रनी	२	९	७४	मरुटो	२	४	४८	मङ्गलजन	७	९	१०६	माडर	१	३	११
मन्त्रर	२	८	७२	"	७	४	८७	मङ्गलरण्य	७	४	१	माडि	३	५	८
मन्त्रान	२	९	७४	मरुयं	२	६	९	मङ्गलराजिक	१	१	१०	मागवक	२	६	४२
मन्त्र	२	१०	१८	मरुदन	३	२	२२	मङ्गलरौरव	१	९	१	"	२	६	१०६
"	३	३	९५	मरुदल	१	७	८	मङ्गलराय	३	१	३	मागव्य	३	२	४०
मन्त्रगामिन्	२	८	७२	मरुदन्	३	५	३०	मङ्गलशुभो	२	६	३३	मागिकय	३	५	३१
मन्त्राकिनी	१	१	४९	मरुदर	१	६	२३	मङ्गलशेता	२	४	११०	मागिमन्त्र	२	९	४२
मन्त्राशु	१	७	२३	मरुदर्युत्	३	१	८३	मङ्गलमहा	२	४	७३८	मानद	२	१०	१९
मन्त्रार	१	१	५०	मरुदा	२	८	२६	"	२	४	१३८	"	३	३	२१
"	२	४	३६	मरु	७	६	६५	मङ्गलमेन	१	१	३९	मानरपिण्ड	२	६	३७
"	२	४	८१	"	३	३	१९७	मङ्गलिका	१	३	१८	मानरिधन्	१	१	६१
मन्त्रिर	२	२	५	मरुदूषित	३	१	५५	१७ महिमा	१	१	३५	मन्त्रलि	१	१	४५
"	३	३	१८४	मरुदूष	२	४	६१	मङ्गलित्या	२	६	२	मात्रापितृ	२	६	३७
मन्त्रुरा	२	२	७	मरुदयत्र	७	६	१३१	मङ्गलित्याश	२	४	५५	मात्रामह	२	६	३३
मन्त्रोष्ण	१	३	३५	मरुदित	३	१	५५	मङ्गलिय	२	५	४	मात्रुल	२	४	७८
मन्त्र	१	७	२	मरुदितो	२	६	२०	मङ्गलियो	२	६	५	"	२	६	३१
५१ "	१	७	२	मरुदित्लुच	२	१०	२५	मङ्गलो	२	९	३	मात्रुचपुत्रक	२	४	७८
मन्त्र	१	१	२५	मरुदित्लोमस	३	१	५५	मङ्गलशिव	२	८	१	मात्रुलानी	२	६	३०
"	२	४	२१	मरुदल	३	५	२१	मङ्गलशुभ	२	३	१	"	२	९	२०
मन्त्रा	२	६	६५	मरुदक	३	५	३७	मङ्गलशुभ	२	४	५	मात्रुलाहि	१	८	६
मन्त्रु	१	७	२५	मरुदिका	२	४	६९	मङ्गलशुभ	१	१०	२१	मात्रुली	२	६	३०
"	३	३	१५३	मरुदिकारूप	२	५	२४	मङ्गलशुभ	१	३	२५	मात्रुलुक्क	२	४	७८
मन्त्रन्तर	१	४	२२	मरुदिसी	३	५	१०	मङ्गलशुभ	१	३	२	मात्रु	१	१	३५
मन्त्र	२	९	७५	मरुदुर	२	९	१७	मङ्गलशुभ	२	४	१२४	"	१	७	१४
मन्त्रु	१	१	७१	मरुदुरविदला	२	४	१०९	मङ्गलशुभ	१	१	३०	"	२	६	२९
मन्त्रुक	२	९	१७	मरुदुर	२	९	४६	मङ्गलशुभ	२	९	६१	"	२	९	६६
मन्त्रु	१	३	३३	मरुदुरकर	२	४	१६१	मङ्गलशुभ	१	१०	३९	मात्र	३	३	१७८
"	३	३	१८	मरुदुरकरिन्	२	७	४१	मङ्गलशुभ	१	१०	३९	मात्रा	३	१	६२
मन्त्रु	२	४	१११	मरुदुरक	२	६	५५	मङ्गलशुभ	३	१	३	"	३	३	१७७
"	२	५	३०	मरुदुरक	२	६	६५	मङ्गलशुभ	३	१	३	मात्र	३	२	२२
मन्त्रुक	२	४	८८	मरुदुरक	२	९	५४	मङ्गलशुभ	२	४	१००	मात्र	३	२	२२
"	२	९	१०१	मरुदुरक	१	७	३८	"	२	४	१४८	मात्र	१	१	३८

शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
मापव	१	४	१६	मास	१	४	१२	मुण्डिन	२	६	४८	मूर्द्धाभिषिक्त	२	८	१
मापवक	२	१०	४१	मासर	२	९	४९	"	३	१	८५	"	३	३	६१
मापवती	२	४	७२	मासिक	२	७	३१	मुण्डन्	२	१०	१०	मूर्त्वा	२	४	८३
मान	१	७	२२	मासम	३	४	११	मुद्	१	४	२४	मूल	२	४	१२
"	२	९	८५	मादिष्य	२	१०	३	मुदिर	१	३	७	"	३	३	१०९
मानव	२	६	१	मादिष्यो	२	९	६६	मुद्रपणो	२	४	११३	मूलक	२	४	१५७
मानस	१	४	३१	१५ मादिष्यरी	१	१	३५	मुद्रर	२	८	७१	मूलकर्मन्	३	२	४
१४ "	३	५	२३	मिनस्पन्	३	१	४८	मुधा	३	४	४	मूलधन	२	९	८०
मानसोकस	२	५	२३	मित्र	१	३	३०	मुनि	१	२	१४	मूल्य	२	९	७९
मानिनी	२	६	३	"	२	८	९	"	२	७	४१	"	२	१०	३८
मातृष	२	६	१	"	२	८	१२	"	३	५	३८	मूषा	२	१०	३३
मातृपथक	३	२	४२	"	३	३	१६७	मुनीन्द्र	१	१	१४	"	३	५	३८
माया	२	१०	११	मिथस्	३	३	२५६	मुरज	१	७	५	मूषिक	२	५	१२
मायाकार	२	१०	११	मिथुन	३	५	३८	४ मुरमर्दन	१	१	२१	मूषिकपणो	२	४	८८
मायादेवीसुत	१	१	१५	मिथ्या	३	४	१५	मुरा	२	४	१२३	मूषित	३	१	८८
मातृ	२	६	६२	मिथ्यावृष्टि	१	५	४	मुषित	३	१	८८	मृग	२	५	७
मातृ	२	५	४३	मिथ्याभियोग	१	६	१०	१४ "	३	१	११३	"	३	२	३०
मार	१	१	२५	मिथ्याभिशसन	१	६	१०	मुष्क	२	६	७६	मृगगा	३	२	३०
मारजित	१	१	१३	मिथ्यामति	१	५	४	मुष्कक	२	४	३९	मृगदृग्णा	१	३	३५
मारण	२	८	११४	मिश्रेय	२	४	१०५	१४ मुष्क	३	१	११३	मृगदशक	२	१०	२१
मारिष	१	७	१४	मिसि	२	४	१०५	मुष्टिवन्ध	३	२	१४	८ मृगदृष्टि	२	५	१
मारुत	१	१	६२	"	२	४	१५२	मुसल	२	९	२५	८ मृगद्विष्	२	५	१
मारुत	२	४	१५१	मिसी	२	४	१३४	मुसल	१	९	२५	मृगपूर्तक	२	५	५
मार्य	१	४	१४	मिदिर	१	३	२९	मुसलिन	२	१	२४	मृगनाभि	२	६	१२९
"	२	१	१५	मीढ	३	१	९६	मुसली	२	४	११९	मृगवधानीव	२	१०	२३
मार्ग	२	८	८७	मीन	१	१०	१७	"	२	५	१२	मृगमद	२	६	१२९
"	३	२	३०	मीनकेनन	१	१	२५	मुसक्य	३	१	४५	मृगबन्धनी	२	१०	२६
"	३	२	३०	१६ मीमांसक	(परिशिष्ट)			मुसक	२	४	१५९	मृगदा	२	१०	२६
मार्गशीर्ष	१	४	१४	मुकुट	२	६	१०२	मुसना	२	४	१५९	मृगदु	२	१०	२१
मार्गित	३	१	१०५	४ मुकुन्द	१	१	२१	मुडस	३	४	१	८ मृगरियु	२	५	१
मार्जन	२	४	३२	"	२	४	१२१	मुडुमांषा	१	६	१६	मृगव्य	२	१०	२३
मार्जना	२	६	१२१	३० "	१	१	७१	मुहूर्त	१	४	११	मृगशिरस्	१	३	२३
मार्काट	२	५	६	मुकुर	२	६	१४०	मूक	१	१	१३	मृगशीर्ष	१	३	२३
मार्कित्ता	२	९	४४	मुकुल	२	४	१६	मूक	३	१	४८	मृगाङ्क	१	३	१४
मार्कण्ड	१	३	२९	मुक्तकक्षुक	१	८	६	मूत	३	१	९५	मृगादन	३	५	१
मार्कण्डिक	२	१०	१३	मुक्ता	२	९	९३	मूत	२	६	६७	८ मृगाशन	२	५	१
मार्कण्डिक	२	१०	४१	मुक्तावली	२	६	१०५	मूत्रकृच्छ्र	२	६	५६	मृगित	३	१	१०५
मार्कण्डिक	२	६	१२१	मुक्तास्फोट	१	१०	२३	मूत्रिन	३	१	९६	मृगोद्	२	५	१
मरुतक	२	४	६२	मुक्ति	१	५	६	मूर्ध्व	३	१	४८	मृजा	३	६	१२१
मालती	२	४	७२	मुक्ता	२	२	१९	मूर्च्छा	२	८	१०९	मृद	१	१	३१
माला	२	६	१३५	"	२	६	८९	मूर्च्छाल	२	६	६१	मृदानी	१	१	३७
मालावार	२	१०	५	"	३	२	२२	मूर्च्छित	२	६	६१	मृणाल	१	१०	४२
मालावृणक	२	४	१६७	मुषर	३	१	३६	"	३	३	८२	मृणाली	३	५	७
मालिक	२	१०	५	मुषवासन	१	५	११	मूर्त	२	६	६१	मृत्	२	१	४
मालुधान	१	८	६	मुष्य	२	७	४०	"	३	१	७६	मृत्	२	८	११७
माल्टर	२	४	३२	"	३	१	५७	मूर्ति	२	६	७१	"	२	९	१
माहय	२	६	१३५	मुण्ड	२	६	४८	"	३	३	६६	मृतरन्नात	३	१	१९
माहयवन्ध	२	३	३	"	३	५	३४	मूर्तिमय	३	१	७६	मृत्तलक	२	४	१२१
मापवणी	२	४	१३८	४१ मुण्डक	३	३	४३	मूर्त्तन्	२	६	९५	मृत्तिका	२	१	४

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शुद्ध	२	८	११६	मेवावरुणि	१	३	२०	शब्दाः			
शुद्धव्य	१	१	३१	२१ " (परिशिष्ट)				का.	व.	श्लो.	
शुद्धा	२	१	४	मेत्री	३	५	३९	यत्	३	४	३
शुद्धा	२	१	४	मैत्र्य	३	५	३९	यत्	३	४	३
"	२	४	१३१	मैथुन	२	७	५७	यत्	२	७	४३
शुद्ध	१	७	५	मेरेय	२	१०	४१	यत्	२	७	४३
शुद्ध	३	१	७८	मोक्ष	१	५	७	यत्	३	४	९
"	३	३	९४	"	२	४	३९	यत्	३	४	९
शुद्धत्वच्	२	४	४६	मोक्ष	१	५	७	यत्	३	४	९
शुद्धल	३	१	७८	मोक्ष	३	१	८१	यत्	३	४	९
शुद्धीका	३	४	१०७	मोक्ष	२	४	५४	यत्	३	४	९
शुध	२	८	१०४	मोक्ष	२	४	३१	यत्	३	४	९
१३ शुधा	३	५	२३	मोक्ष	२	४	४६	यत्	३	४	९
शुधा	३	४	१५	"	२	४	१३३	यत्	३	४	९
शुध	३	१	५६	मोक्ष	३	५	३३	यत्	३	४	९
मैकलकल्पका	१	१०	३२	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैकला	२	६	१०८	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
"	२	८	९०	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	१	३	६	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
"	३	५	११	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधवोतिस्	१	३	१०	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधनादानुला-				मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
सिन्	२	५	३०	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधनामन्	२	३	१५९	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधनिवोध	१	३	८	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
१२ मैधपुष्प	१	१	२८	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
"	१	१०	५	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधमाला	१	३	८	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधवाहन	१	३	४४	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
३२ मैधधन्	१	२	१	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधक	१	५	१४	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
"	२	५	३१	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	२	६	७६	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	२	९	७६	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधक	२	१०	४१	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधस्	२	६	६४	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैदिनी	२	१	३	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैदुर	३	१	३०	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधा	१	५	२	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधि	२	९	१५	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	३	१	५५	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
२२ मैधका	१	१	५१	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
१९ मैधकारमना	१	१	३७	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	१	१	४९	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधक	३	२	२९	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	२	९	७६	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैधकम्बल	२	९	१०७	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	२	६	५६	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९
मैध	२	६	७६	मोक्ष	२	५	३३	यत्	३	४	९

शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.
शुभ	३	५	३५	रजत	२	१	१६	रमणी	२	६	४	राजराज	१	१	६८
शुभ्रा	२	७	१९	"	३	३	७९	९ रभा	१	१	२७	राजशुभ	२	७	२
शुभ्र	३	५	३५	रजनी	१	४	४	रभा	१	१	५१	राजशुभ	२	१	१३
शुभ्र	२	९	१३	"	२	५	१५३	"	२	४	१३३	१५ राजशुभ	(परिशिष्ट)		
शुभ्र	३	५	३५	रजनीमुख	१	४	६	रघ	१	१	१५	राजशुभ	२	४	२३
शुभ्र	२	९	१३	रजम्	१	४	२९	रछक	२	६	१२६	राजशुभ	२	२	१०
शुभ्र	२	४	११२	"	२	६	३१	"	३	५	१७	राजशुभ	३	५	९
६८ "	३	३	१६१	"	२	८	९८	रघ	१	६	२२	राजशुभ	३	५	३१
शुभ्र	३	५	३०	"	३	३	२३१	रघण	३	१	३८	राजशुभ	३	५	२४
शुभ्र	२	४	९१	रजस्वला	२	६	२०	शुभ्र रवि	१	३	२	राजशुभ	२	४	३५
शुभ्र	२	९	१३	रजोमूर्ति	१	१	१७	"	१	३	३१	"	२	४	४५
शुभ्र	३	८	६१	रज्जु	२	१०	२७	रजना	२	६	१०८	राजशुभ	२	६	१२६
शुभ्र	२	८	६१	रज्जु	२	६	१३२	रजिम	३	३	१३८	राजि	२	४	४
शुभ्र	२	८	१०७	रज्जु	२	४	९५	रस	१	५	७	राजिका	२	९	११
शुभ्र	२	६	७६	रज्जु	२	८	१०४	"	१	५	९	राजिक	१	८	५
शुभ्र	२	६	२	"	३	२	८	"	१	७	१७	राजिव	१	१०	१९
शुभ्र	२	६	२	"	३	२	४९	"	२	९	१९	"	१	१०	४१
शुभ्र	२	८	२८	रज्जु	२	४	८८	"	३	३	२२७	राज्याङ्ग	२	८	१८
शुभ्र	२	९	८५	रज्जु	२	७	५७	रज्याङ्ग	२	९	१०२	राजि	१	६	४
शुभ्र	२	६	२२	रजिपति	१	१	२६	रसधा	२	६	५२	राजिवर	१	१	६०
शुभ्र	२	६	४०	रज्जु	२	९	९३	रसना	२	६	९३	राजिवर	१	१	६०
				"	३	३	१२६	रसनी	२	६	२७	राजान्त	१	५	४
रक्ष	१	१	६४	२ रजगर्भा	२	१	३	रसा	२	१	२	राज	१	४	१६
रक्ष	१	५	१५	२ रजवती	२	१	३	"	२	४	८४	राजा	१	३	२२
"	२	६	६४	रजसानु	१	१	४९	"	२	४	१२३	राज	१	१	२३
"	२	६	१२४	रजाकर	१	१०	३	रसाभन	२	९	१०२	"	३	६	१४०
"	३	३	८०	रजि	२	६	८६	रसातल	१	८	१	"	३	६	१४०
रक्ष	२	४	७३	रजि	२	४	३०	रसाल	२	४	३३	राजठ	२	९	४०
रक्ष	२	६	७३	"	२	८	५१	"	२	४	१२३	राज	२	६	४
रक्ष	२	९	१११	रक्ष	२	८	५५	रसाला	२	९	४४	राज	२	७	४५
रक्ष	१	१०	२२	रक्ष	२	१०	४	रसित	१	३	८	राज	२	६	४२
रक्ष	२	४	१३९	रक्ष	२	१०	९	रसिनक	२	४	१४८	राजि	२	५	४२
रक्ष	१	१०	३६	रक्ष	२	८	७७	रक्ष	२	८	१२	"	३	३	२२४
रक्ष	१	१०	४१	रक्ष	२	२	२६	"	२	८	२३	राज	२	८	१७
रक्ष	२	४	१४६	रक्ष	२	५	२२	रक्ष	१	८	२३	"	३	३	१२४
रक्ष	२	१०	४२	"	३	८	५५	राजा	२	४	८	राजिका	२	४	९४
रक्ष	३	५	२७	"	२	८	५६	राजि	२	४	५९	राजि	१	७	१४
रक्ष	१	१	११	रक्ष	२	८	७६	राजि	२	४	१२८	राजम	२	९	७७
"	१	१	६०	रक्ष	२	८	६०	राजा	२	६	१२५	राजा	२	४	१२४
२५ रक्षा	१	१	५७	"	२	८	७६	राजि	२	६	१११	"	२	४	१४०
रक्षित	२	१	१०६	रक्षि	२	८	७६	राजि	२	८	१	राजि	१	३	२६
रक्षित	२	८	६	रक्षि	२	८	४६	राजि	२	८	३	रिक्त	३	१	५६
रक्षि	३	२	८	रक्षि	२	२	३	राजि	२	८	२	रिक्त	२	९	९०
रक्षि	२	५	१०	"	२	८	५५	"	३	३	१११	रिक्त	१	७	३६
रक्षि	२	९	१०६	रक्षि	२	६	९१	राजि	२	८	१	२१ रिदि	१	१	४०
रक्षि	२	६	१३७	रक्षि	२	६	९१	राजि	२	८	४	रिदि	३	३	३६
रक्षि	२	१०	१०	रक्षि	१	८	२	राजि	२	४	१५३	रीदि	२	८	८९
				रक्षि	३	५	२१	राजि	२	७	२	रीढा	१	७	२३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
वर्तिक	१	५	३५	वल्कर	२	६	६३	वाकमुच	२	६	९	वापदण्ड	२	१०	२८
वर्तिगु	३	१	२९	वय	३	२	८	वाच	१	६	१	वापी	१	१०	२८
वर्तुन	३	१	६९	वशाकिया	३	२	५	वाच्यम	२	५	४२	वाम	३	३	१४४
वर्तन्	२	२	१५	वशा	२	८	३६	वाचस्पति	१	३	२४	वामदेव	१	१	३२
"	३	३	१२१	"	२	९	६९	वाचाऽ	३	१	३६	वामन	१	३	३
वर्षक	२	४	९०	वशिक	३	१	५६	वाचाल	३	१	३६	"	२	६	४६
वर्षकि	२	१०	९	वशिर	२	४	९७	वाचिक	१	६	१७	"	३	१	७०
वर्षन	३	१	२८	वश्य	३	१	२५	वाचोयुक्तिपटु	३	१	३५	"	३	१	११३
"	३	२	७	वषट्	३	४	८	वाज	२	८	८७	वामजूर	२	१	१४
वर्षमान	२	४	५१	वषट्कूल	२	७	२७	वाजपेय	३	५	३१	वामलोचना	२	६	३
वर्षमानक	२	९	१२	वषट्कृत्	२	७	२७	वाजिदमनक	२	४	१०३	वामा	२	६	२
वर्षिगु	३	१	२८	वषट्कृत्पिनि	२	९	७१	वाजिन्	२	५	३३	वामी	२	८	४६
वर्षी	२	१०	३१	वसति	३	३	६७	"	२	८	४४	वासम	२	५	२०
वर्षीन्	२	८	६४	वसन्	१	४	१८	"	३	३	१०७	वासमारति	२	४	१५
वर्मित	२	८	६५	वसन्	१	४	१८	वाजिमाना	१	२	७	वाससी	२	४	१५१
वर्ष	३	१	५७	वसा	२	६	६४	वाज्या	१	७	२७	वासमोली	२	४	१४४
वर्षा	२	६	७	वसिर	२	४	९७	वाशी	३	५	४२	वायु	१	१	६१
वर्षणा	२	५	२६	"	२	९	४१	वाश्यान्का	२	४	१०७	वायुसख	१	१	५५
वर्षर	२	४	९०	वद्य	१	१	१०	वाडव	१	१	५६	वार	१	१०	३
वर्षरा	२	४	१३९	"	२	४	८१	"	२	७	४	वार	२	५	३९
वर्ष	१	३	१११	"	२	९	९०	"	२	८	४६	"	३	३	१६१
"	३	३	२२४	"	३	३	२२८	वाह्य	३	२	४१	वारण	१	८	३४
वर्षवर	१	८	९	वद्यक	२	४	८०	वाणा	२	४	७४	वारगकुमा	१	४	१२३
वर्षा	१	४	१९	"	२	९	४२	वाणि	२	१०	२८	वारवाण	१	८	६३
वर्षीन्	१	१०	२४	वद्युदेव	१	१	२२	वाणिज	२	९	७८	वारमुखा	२	६	१९
वर्षीन्मो	१	१०	२४	वद्युन्मरा	२	१	३	वाणिज्य	२	९	२	वारसी	१	६	१९
वर्षीय	२	६	४३	वद्युमनी	२	१	३	"	२	९	७९	१६ वाराही	१	१	३५
वर्षीयन्	१	१	१२	वस्ति	२	६	७३	वाणिनी	३	३	११२	वारि	२	४	१५१
वर्षीन्	२	६	७०	वस्तु	३	५	१२	वाणी	१	६	१	वारि	१	१०	३
"	३	३	१२३	वस्तु	३	५	१२	वान	१	१	६३	वारिद	१	३	७
१५ वहिन्	३	१	११२	वस्त्य	२	२	५	वानक	२	४	१४९	वारिपणी	१	१०	३८
१६ वाराही	१	१	२५	वस्त्र	२	६	१२५	वानकिन्	२	६	५९	वारिप्रवाह	२	३	५
वल्गु	१	५	१३	वस्त्रपोनि	२	६	११०	वानपोष	२	४	२९	वारिवाह	१	३	६
वल्गुमो	२	२	१५	वस्त्र	२	९	७१	वानप्रमी	२	५	७	वारी	२	८	४२
वलय	२	६	१०७	वस्त्रसा	२	६	६६	वानमृग	२	५	७	वारुथी	३	३	५२
वलयिन	३	१	९०	वद	२	९	६३	वानरोषिन्	२	६	५९	वार्ता	२	६	५७
वलिद	२	६	४९	वद्वि	१	१	५३	वानावन	२	२	९	"	३	३	७६
वलीक	२	२	१४	"	१	३	२	वानागु	२	५	८	वार्ता	१	६	७
वलीमुख	२	५	३	वद्विदिस	१	९	१०६	वानुल	३	३	१२६	"	२	९	१
वल्क	२	४	१२	वद्विमशक	२	४	८०	वात्सक	२	९	६०	"	३	३	७१
वल्कल	२	४	१२	वा	३	३	२४९	वादित्र	१	७	५	वातकी	२	४	११४
वल्गिन	२	८	४८	"	३	४	९	वाद्य	१	७	५	वानावह	२	१०	१५
वल्गो	२	१	१४	वाकुची	२	४	९६	वान	२	४	१५	वार्थक	२	६	४०
वल्गु	१	७	३	वाक्यपति	१	१	३५	वानप्रत्य	२	४	२८	वायुधि	२	९	५
"	३	३	१३७	वाक्य	१	६	२	"	२	७	३	वायुधिक	२	९	५
वल्गरी	२	४	१३	वागीश	३	१	३५	वानर	२	५	३	वायिक	२	४	१५०
वल्गु	२	४	९	वागुरा	२	१०	२६	वानरप्रत्य	२	४	६	वाल	२	६	९५
"	३	५	३	वागुरिक	२	१०	१४	वानोर	२	४	३०	वालवि	२	८	५०
				वाग्मिन्	३	१	३५	वानेय	२	४	१३१	वालपादया	२	६	१०३

शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.	शब्दा	का.	व.	श्लो.
बाह्वृत्	२	८	५०	विकिरण	२	४	८०	विहङ्ग	२	४	१०६	विधि	१	४	२८
बाहुक	२	४	१२१	विकुर्वाण	३	१	७	विहान्	२	५	६	"	२	७	३९
बाह्वृत्	२	६	१११	विकृत	१	७	१९	विहोजस	१	१	४१	"	३	३	१००
२२ बाह्वृत्क	(परिशिष्ट)			"	२	६	५८	वितण्डा	३	५	९	विधु	१	१	२२
बाह्वृत्क	३	१	१५	विकृति	३	२	१५	वितथ	१	६	२१	३६ "	१	३	२
बाह्वृत्	३	१	१२	विक्रम	२	८	१०२	वितरग	२	७	२९	"	१	३	१४
वर्णिका	२	४	१०३	"	३	३	१४१	वितरि	२	६	१६	"	३	३	९९
वासित	१	६	२५	विक्रय	२	९	८३	विनशित	२	६	८४	विधुन	३	१	१०७
वास	२	२	६	विक्रायिक	२	९	७९	वितान	२	६	१२०	विधुन्नुद	१	३	२६
बासक	२	४	१०३	विक्रान्त	२	८	७७	"	३	६	१२३	विधुत्	३	२	२०
बासशुद्ध	२	२	८	विक्रिया	३	२	१५	पितुज	२	४	१४९	विधुवन	३	२	४
४५ बासना	१	५	२	विक्रिष्ट	२	९	७९	वितुजक	२	४	१२६	विधूनन	३	२	४
बासन्ती	२	४	७३	विक्रिय	२	९	८२	"	३	९	३७	विधेय	३	१	२४
बासयोग	२	६	१३४	विक्रव	३	१	४४	"	२	९	१०१	विनयमाद्भिन्	३	१	२४
बासर	१	४	२	विज्ञान	३	२	३७	वित	२	९	९०	विना	३	४	३
बासव	१	१	४२	विगान	३	१	१००	"	३	१	९	विनायक	३	१	१४
बासस	२	६	११५	विगातार्तवा	२	६	२१	"	३	१	९९	"	१	१	३८
बासिन	२	६	१३४	विग्र	२	६	४६	१ विदग्ध	३	१	२३	"	३	३	६
"	२	९	४६	विग्रह	२	६	७०	विदर	३	२	५	विनाश	३	२	२२
बासिना	३	३	७५	"	२	८	१८	विदल	३	५	३२	विनाशो-मुक्ष	३	१	९१
बासुकि	१	८	४	"	२	८	१०४	विदारक	१	१०	१०	विनीत	२	८	४४
बासुदेव	१	१	३०	"	३	२	२२	विदारी	२	४	१२०	"	३	१	२५
बासु	१	७	१४	विघस	२	७	२८	विदारिण्य वा	२	४	११५	विन्दु	३	१	३०
बासु	२	२	१९	विघ्न	३	२	१९	विदित	३	१	१०८	विन्ध्य	२	३	३
बासुर्क	२	४	१५८	विघ्नराज	१	१	३८	"	३	१	१०९	विघ्न	३	१	९९
बासुग्यपति	१	१	४३	विचक्षण	२	७	६	विदिशा	१	१	५	"	३	१	१०४
बास्र	२	८	५४	विचयन	३	२	३०	विदु	२	८	३७	विपद्य	१	८	११
बाह्वृत्	२	८	४४	विचचिका	२	६	५३	विदुत्	२	४	३०	विपद्यो	१	७	३
"	२	९	८८	विचारण्य	१	५	२	"	३	१	३०	विपण	२	९	८२
बाह्वृत्षट्	२	५	४	विचारित	३	१	९९	विदुल	२	४	३०	विपणि	२	२	२
बाह्वृत्	२	८	५८	विचिकित्सा	१	५	३	विद्व	३	१	९९	"	३	३	५२
बाह्वृत्	१	८	५	विच्छन्दक	२	२	११	विद्वकर्णो	२	४	८४	विपत्ति	२	८	८२
बाह्वृत्	२	८	३९	विच्छाय	३	५	२६	विद्याधर	१	१	११	विपय	२	१	१६
बाह्वृत्	२	८	७८	विजन	२	८	२२	विपुय	१	३	९	विपयैव	३	२	३३
"	२	८	८१	विजय	२	८	११०	"	३	५	३	विपथीस	३	२	३३
"	३	३	११२	विजिल	२	९	४६	विद्रधि	२	६	५६	विपथिष्य	२	७	५
बाह्वृत्नोपति	२	८	६२	विज्ञ	३	१	४	विद्रव	२	८	१११	विपादिका	२	६	५२
वि	२	५	३३	ज्ञ "	३	३	३३	विद्रप्त	३	१	१००	विपाश	१	१०	३३
विशति	२	९	८३	विद्याप	३	१	९	विद्रुम	२	९	९३	विपाशा	१	१०	३३
विशङ्कत	२	४	३७	विद्यान	३	५	६	विद्रुमलता	२	४	१२९	विपिन	२	४	१
विकच	२	४	७	विद	३	१	२३	विद्रुस्	२	७	५	विपिल	२	४	६१
विकर्तन	१	३	२९	"	३	५	१७	"	३	३	२२४	विपुल	३	१	६१
विकलाङ्ग	२	६	४६	विटङ्क	२	२	१५	विदेव	१	७	२५	१ विपुला	२	१	३
विकला	२	४	९०	विटप	२	४	१४	विधवा	३	६	११	विप्र	२	७	४
विकसित	२	४	८	"	३	३	१३१	विधा	२	१०	३८	विप्रकार	३	२	१५
विकस्वर	३	१	३०	विटपिन्	२	४	१५	"	३	२	१०	विप्रकृत	३	१	४१
विकार	३	२	१५	विटसदिर	२	४	५०	विधान्	१	१	१७	विप्रकृष्टक	३	१	६८
विकामिन्	३	५	३०	विट्चर	२	१०	२३	विधि	१	१	१७	विप्रतीसार	१	७	२५
विदिष्ट	२	५	३३	विट्	२	९	४२					विप्रयोग	३	२	२८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
विप्रलब्ध	१	१	४१	विलाप	१	६	१६	शब्दाः	१	१	२७	विसारिन्	३	१	३१
विप्रसम्भ	१	७	३६	विलास	१	७	३१	विषकेतु	१	१	२७	विद्युत्	३	१	८६
"	३	२	२८	विलीन	३	१	१००	विषभोजन	२	९	३८	विद्युत्वर	३	१	३१
विप्रलप	१	६	१६	विलेपन	२	६	१३३	विषममर	१	१	२२	विद्युत्तर	३	१	३१
विप्रस्रिका	२	६	२०	"	३	२	२७	विषममरा	२	१	२	विद्युत्तर	३	१	३१
विपुष्	१	१०	६	विलेपी	२	९	५०	४ विषरूप	१	१	२९	विस्तार	२	४	१४
विप्लव	३	२	१४	विविध	३	३	९६	विषसृज्	१	१	१७	विस्तार	२	४	१४
विप्लव	२	६	५५	विविध	३	३	९६	विषस्ता	२	६	११	"	३	२	२२
विप्लव	१	१	७	विवर	१	८	१	विधा	२	४	९९	विस्तृत	३	१	८६
विभव	२	९	९०	विवर्ण	२	१०	१६	२२ विधामिश्र (परिशिष्ट)				विस्फार	२	८	१०८
विभाकर	१	३	२८	विवशा	३	१	४४	विधास	२	८	२३	विस्फोट	१	६	५३
विभावरी	१	४	४	विवस्वत	१	३	२९	विध	१	८	९	विस्मय	१	७	१९
विभावस्तु	१	१	५६	"	३	३	५७	"	३	३	२२३	विस्मयान्वित	३	१	२६
"	१	३	३०	विवाद	१	६	९	विष्	२	६	६८	विल्युत्	३	१	८६
"	३	३	२२६	विवाह	२	७	५६	विषधर	१	८	७	विल्ल	१	५	१२
विमोक्तक	३	४	५८	विविक्त	२	८	२२	विषमच्छद	२	४	२३	विल्लम्भ	२	८	२३
विभूति	१	१	३६	"	३	३	८२	विषय	१	५	७	"	३	३	१३५
विभूषण	२	६	१०१	विविध	३	१	९३	"	२	१	८	विल्लस	२	६	४१
विभ्रम	१	७	३१	विवेक	२	७	२८	"	३	३	१५२	विल्लस	२	६	४१
"	३	३	१४२	विष्कोक	२	७	३१	विषयिन्	१	५	८	विल्लस	२	६	४१
विभ्रान्	२	६	१०१	विष्	२	९	१	विषयैष	१	८	११	विल्लस	२	६	४१
विभ्रान्	२	६	१०१	"	३	३	२१४	विषा	२	४	९९	विल्लस	२	६	४१
विभ्रान्	३	१	८	विशङ्क	३	१	६०	विषा	२	४	९९	विल्लस	२	६	४१
विभ्रान्	३	२	१३	विशङ्क	१	५	१२	विषाक	२	८	८८	विल्लस	२	६	४१
४५ विभ्रान्	१	५	२	२६ विशामन (परिशिष्ट)				विषाण	३	३	५६	विल्लस	३	१	४३
विमला	२	४	१४३	विशर	२	८	११५	विषाणी	२	४	११९	३३ विहायस्	१	२	१
विमलसमक	३	१	५५	विशर	२	४	८३	विषुव	१	४	१४	"	२	५	३२
विमलस्तु	२	६	२५	विशर	२	४	१३६	विषुव	१	४	१४	विहायित	२	७	२९
विमान	१	१	४८	"	३	३	१५५	विष्किर	२	५	३३	विहार	३	२	१६
विषय	१	२	२	विशासन	२	८	११४	विष्ट	२	१	६	विह्वल	३	१	४४
विषय	१	१	४९	विशान	१	१	४०	विष्ट	३	३	१६९	वोकारा	३	३	२१५
विषय	३	१	१८	विशास	१	३	२२	विष्ट	१	९	३	वोचि	१	१०	५
विषय	३	१	२५	विशास	३	२	३२	विष्टा	२	६	६८	वोचि	१	७	३
विषय	३	२	१८	विशास	३	२	९५	विष्णु	१	१	१८	वोचि	१	७	३
विरञ्जनम्	२	७	४४	विशास	३	१	६०	विष्णुकान्ता	२	४	१०४	वोचि	२	५	३
विरति	३	२	३७	विशास	३	१	६०	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विरल	३	१	६६	विशास	३	१	६०	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
५ विरागाह	३	३	११०	विशास	३	४	२३	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विराज्	२	८	१	विशास	३	४	१५६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विराज	१	६	२३	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विरिञ्चि	१	१	१७	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विरूपाक्ष	१	१	३२	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विरोचन	१	३	३०	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
"	३	३	१०८	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विरोध	१	७	२५	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विरोधन	३	२	२१	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विरोधी	१	६	१६	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विलक्ष	३	१	२६	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विलक्षण	३	२	२	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७
विलम्ब	३	२	२८	विशाल	२	४	८६	विष्णुद	१	२	२	वोचि	२	७	७

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
वीरपत्नी	२	६	१६	वृद्धशत्रु	१	१	४१	वेदना	३	२	६	वेद्य	०	६	५७
वीरपान	२	८	१०३	वृद्धसङ्घ	२	६	४०	१६ वेदान्तिन् (परिशिष्ट)				वृत्	२	३	१६१
वीरमाया	२	६	१६	वृद्धा	२	६	१२२	वेदि	२	७	१८	वैद्यपात्र	२	४	४३३
वीरमायु	०	६	१६	वृद्धि	२	४	१२२	वेदिका	२	२	१६	वैद्यत्र	१	१	५१
वीरवृत्त	२	४	४२	"	२	८	१९	वेद्य	३	२	८	वैद्येय	३	१	४८
वीरम्	२	६	१६	"	३	२	९	वैद्यनिका	२	१०	३३	वैद्यनेय	१	१	२९
वीरहन्	२	७	५२	वृद्धिजीविका	२	९	४	वैद्यमुख्यक	२	४	१३५	वैद्यनेतक	२	८	५८
वीरानासत्र	२	८	१००	वृद्धोद्य	२	९	६०	"	१	१	१७	वैद्यभ्रिय	२	६	२५
वीर्य	२	४	९	वृद्धव्याजोव	२	९	५	"	३	३	२२८	वैद्यप्रा	२	८	५३
"	२	६	६२	वृत्त	२	४	१५	वेधिन	३	१	९९	वैर	१	७	२५
"	२	३	१५४	वृन्द	२	५	४०	वेधयु	१	७	३८	वैरनिर्मानन	२	८	११०
वीर्य	३	३	९६	वृन्दारक	१	१	९	वैमन्	२	१०	२८	वैरगुह	२	८	११०
सुक	२	४	८१	"	३	३	१६	वैला	३	३	९८	५ वैरागिक	३	१	११०
श्रुति	२	८	१०७	श्रुतिप्र	१	१	११२	वैला	२	४	१०६	वैरिन्	२	८	१०
शुक	२	५	७	श्रुतन	२	१०	३२	वैलज	२	९	३५	वैधधिक	२	१०	१५
शुकशूष	२	६	१२८	श्रुधिक	२	५	१४	वैलित	३	१	७१	वैधस्वत	१	१	५९
"	२	६	१२९	"	२	५	१४	"	३	१	८७	वैशाख	१	४	१६
शुकन	३	१	१०३	श्रु	२	४	२४	वैश	२	२	२	"	२	९	७४
शुश	२	४	९	"	२	४	१०३	वैशान	१	१०	२८	१७ वैशेषिक (परिशिष्ट)			
शुशुभेदिन्	२	१०	३४	"	२	४	११६	वैशमन्	२	२	४	वैश्य	२	९	१
शुशुहदा	२	४	८२	"	३	३	५५	वैशमभू	२	२	१९	वैश्ववण	१	१	६९
शुशुनाटिका	२	४	२	"	३	३	२२०	वैश्या	२	६	१९	वैश्वानर	१	१	५३
शुशुदनी	२	४	८२	शुशुण	२	६	७६	वैश्याञ्जसमाश्रय	२	२		१५ वैश्ववी	१	१	३५
"	२	१०	२४	शुशुदशक	२	५	६	वैय	२	६	९९	वैसारिण	१	१०	१७
शुशुम्भ	२	९	३५	शुशुधव	१	३	३४	वैष्टि	३	१	९०	वैषट्	३	४	८
शुशुजिन	१	४	२३	शुशुन्	१	१	४२	वैसवार	२	९	३५	वैषक	२	३	६२
"	३	१	७१	"	२	४	८७	वैहृत्	२	९	६९	वैष्कि	१	४	३१
"	३	३	१०१	शुशुभ	२	९	५९	वै	३	४	५	वैष्प्र	३	३	१९०
१५ श्रुट	३	१	११२	शुशुल	०	३०	१	"	३	४	१५	वैष्वन	२	६	४७०
श्रुति	३	२	८	शुशुस्थान्तो	२	६	९	वैष्णवक	२	६	१३६	वैष्णक	१	७	१६
श्रुत्	३	१	६९	शुशुशकपात्र	३	३	१५६	वैकुण्ठ	१	१	१८	वैष्णान	३	३	१६
"	३	१	९२	शुशुशकपि	३	३	१३०	वैजानन	२	६	३९	"	३	५	२३
"	३	२	७८	शुशुषो	२	७	४६	वैजयन्त	१	१	४६	वैष्णवक	३	४	५१
श्रुत्तान	१	६	७	श्रुष्टि	१	३	११	वैजयान्तिक	२	८	७१	वैश्वरय	३	२	३३
"	३	३	६३	श्रुष्टि	२	९	७६	वैजयमिता	२	४	६५	वैश्वर्यास	३	२	३३
श्रुति	२	९	१	श्रुष्टि	३	३	२०	वैजयन्तो	२	८	९९	वैश्या	१	९	३
"	३	३	७१	वैशिमि	२	८	७३	वैशानिय	३	१	४	वैश्व	३	२	८
श्रुत्	३	३	१६४	वैशि	२	६	९८	वैश्व	२	४	१८	वैश्व	२	१	६
श्रुत्तन्	१	१	४०	वैशि	२	४	६९	वैश्विक	२	१०	१३	वैश्व	३	३	१७
श्रुत्त	३	३	२४७	४२	३	३	५६	वैश्विक	२	१०	१३	वैश्वीक	३	३	११
"	३	४	४	वैश्व	२	४	१६१	वैश्विक	२	१०	१३	वैश्वथ	१	३	१
श्रुत्त	२	४	१२२	वैश्वध्म	२	१०	१३	वैश्वसिक	२	१०	१४	वैश्वधार	१	६	९
"	०	६	४२	वैश्वन	२	१०	३९	वैश्वनिक	२	१०	१५	वैश्वारय	२	७	५७
"	३	३	१००	वैश्वस	२	४	२९	वैश्वरणी	१	९	२	७३	३	३	१६१
श्रुत्तव	२	६	४०	वैश्वसव	२	७	९	वैश्वालिक	२	८	९७	वैश्वसम	३	३	१२०
श्रुत्तारक	२	४	१३७	वैश्वतल	३	५	२१	वैश्विक	२	९	७८	वैश्वसनात	३	१	४३
श्रुत्तानामि	२	६	६१	वैश्वती	१	१०	३४	"	२	१०	३	१ व्यसमिन्	३	१	३३
				वेद	१	६	३	वैश्वी	२	४	९६	व्यस्त	३	१	७२

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शकुल	३	१	४३	व्रत	२	७	३७	शक्तिनी	२	४	१२६	शमन	२	७	२६
शक्रोश	२	४	७	व्रतति	७	४	९	शची	१	१	४५	शमनरवस्तु	१	१०	३२
श्याम	२	५	१	"	३	३	६७	शचीपति	१	१	४३	शमल	२	६	६७
"	३	१	५९	व्रतिन्	२	७	७	शटी	२	४	१५४	शमित	३	१	९७
व्याघ्रनख	२	४	१२९	व्रत	२	५	३९	शठ	३	१	४६	शमी	२	४	५२
व्याघ्रशब्द	२	४	३७	व्रतय	२	७	५३	शठपुत्री	२	४	१४९	"	२	९	२३
व्याघ्रपुच्छ	२	४	५०	व्रतयि	१	७	२३	शठपुत्रिका	२	४	२०७	शमीधान्य	२	९	२४
व्याघ्राट	२	५	१५	व्रतयि	१	७	२३	शठपुत्र	१	१०	१६	शमीशान्	२	९	२४
व्याघ्रो	२	४	९३	व्रतयि	१	७	२३	शठ	२	८	९	शमीर	२	४	५२
व्याज	१	७	३०	व्रतयि	१	७	२३	शत	२	९	८४	शम्पा	१	३	९
"	१	७	३३	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भ	१	१	४७
व्याज	३	३	४२	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भर	१	१०	४
व्याजानुष	२	४	१२९	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	२	५	१०
व्याज	२	१०	२१	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भरी	२	४	८७
व्याधि	२	४	१२६	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भक	३	५	३४
"	२	६	५१	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भकृते	२	९	९
व्याधिवान	२	४	२४	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भकृ	१	७	२३
व्याधिन	२	६	५८	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भलो	२	६	१९
व्याज	१	१	६३	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भु	१	१	३०
व्याज	१	५	४	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	३	३	३३५
२६ व्याजान (परिशिष्ट)				व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शम्भु	२	९	१४
व्याज	२	४	१२६	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शय	२	९	८१
व्याज	२	६	८७	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शयन	१	७	३६
व्याज	१	८	७	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	२	६	११७
"	३	१	१९६	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शयनीय	२	६	११७
व्याज्यादिन्	१	८	११	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शयाल	३	१	३३
२३ व्याज (परिशिष्ट)				व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शयित	३	१	३३
"	३	२	२२	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शयु	१	८	५
व्याज	१	६	९	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शय्या	२	६	१३७
व्याजान	३	३	११८	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शर	२	४	१६२
९ व्याज	३	१	११०	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	२	८	८७
व्याज	३	३	३८	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	३	५	११
व्याज	३	३	४५	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरजन्मन्	१	१	३९
व्याज	२	८	६५	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरण	३	३	५३
व्याज	२	१०	२८	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरद्	१	४	१९
व्याज	२	५	३९	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	१	४	२०
"	२	८	७९	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	३	३	९३
"	३	२	२३८	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरम	२	५	११
व्याज्यादि	२	८	७९	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरम्प	२	८	८६
व्याज्यादि	२	१०	७	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरान्यास	२	८	८६
व्याज्यादि	१	१	३४	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरारि	२	५	२५
व्याज्यादि	१	२	१	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शराह	३	१	२८
व्याज्यादि	१	१	४८	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शराह	२	९	३२
व्याज्यादि	२	९	१११	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शराहनी	१	१०	३६
व्याज्यादि	२	५	३२	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरासन	२	८	८३
"	३	३	३०	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरीर	२	६	७०
व्याज्यादि	२	८	९५	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शरीरिन्	१	४	३०
"	३	३	३०	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	शर्करा	२	१	११
व्याज्यादि	२	७	३५	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	२	९	४३
"	२	८	९५	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७	"	३	३	१७५
व्याज्यादि	२	६	५४	व्रतयि	१	७	२३	शतकोटि	१	१	४७				

शब्दा	का	व	श्लो	शब्दा	का	व	श्लो	शब्दा	का	व	श्लो	शब्दा	का	व	श्लो
शब्दा	२	१	११	शक्तिन्	२	४	५	शास्त्र	१	१	१४	शिला	२	३	४
शर्करावट्	२	१	११	शाक्तिक	२	१०	८	शास्त्र	३	३	१७९	शिलाजतु	२	१	१०४
शर्करिल	२	१	११	शाक्तक	३	५	३३	शास्त्रविद	३	१	६	शिलो	१	१०	२४
शर्मन्	१	४	२५	शास्त्री	३	५	३८	शास्त्रव	२	१०	३०	शिलीमुख	३	३	१८
शर्व	१	१	१०	शास्त्री	३	५	३८	शास्त्रव्यत	३	१	८९	शिलोच्चय	२	३	१
शर्वरी	१	४	३	शास्त्र	१	७	३०	शास्त्रा	१	६	४	शिल्प	२	१०	३५
शर्वना	२	८	९३	शास्त्र	२	१०	३२	शास्त्रि	३	१	४	शिल्पिन्	२	१०	५
शर्वांगी	१	१	३७	शास्त्रिक्य	२	४	३२	शास्त्रण्ड	२	५	३१	शिल्पिशाला	२	२	७
शूल	२	५	७	शास्त्र	२	४	२५	शास्त्रण्डक	२	६	९६	शिल्प	२	१	३०
शूलम	२	५	२८	शास्त्र	३	१	९१	शास्त्रर	२	३	४	"	१	४	२५
शूलल	२	५	७	शास्त्रकृष्ण	२	९	९४	"	२	४	१२	शिल्पक	२	९	७३
शूलली	२	५	७	शास्त्रव	२	८	११	शिल्परिन्	२	३	१	शिवमहती	२	४	८१
शूलद्व	२	४	१५	शास्त्र	१	१०	९	"	३	१	१०६	शिवी	१	१	३७
शूलक	३	३	१३	"	२	३	९०	शिव्या	१	१	५७	"	२	४	५२
शूलव	२	४	३३	शास्त्रल	२	१	१०	"	२	५	३१	"	२	४	५९
"	२	५	७	शास्त्रन	२	१	९७	"	२	६	९७	"	२	४	२७
"	२	८	९३	शास्त्रित	३	२	३	"	३	३	१९	"	२	५	५
शूल	२	८	११८	शास्त्रर	२	४	३३	शिव्यावट्	१	१	५५	"	३	३	२१२
शुभा	२	५	११	शास्त्रम्भी	२	१०	११	शिव्याव	२	५	३०	शिशिर	१	३	१९
शुशुभर	१	३	१५	शास्त्र	३	३	१६६	शिव्यामो	२	९	१०१	"	१	४	१८
शुशुभोमन्	२	९	१०७	शास्त्रक	२	५	१७	शिव्यान्	२	५	३०	"	२	५	३८
शुशुभदन	२	५	१४	शास्त्रव	२	४	२३	"	३	३	१०६	शिशु	२	५	३८
शुशुभोर्ग	२	९	१०७	"	३	३	९५	शिव्यावदन	२	१	४०	शिशुक	२	१०	१८
शुशुभ	३	३	२४३	शास्त्रदी	३	४	१११	शिशु	२	४	३१	शिशुक	२	६	४०
"	३	४	१	शास्त्रिकल	२	१०	४६	"	२	९	३४	शिशुमार	१	१०	२०
"	३	४	११	शास्त्रिवा	२	४	११२	शिशुम	१	९	१२०	शिवन	२	६	७६
८२ शुकुली	३	३	२०५	शास्त्रिवा	२	४	११२	शिशुम	२	९	९८	शिविदान	३	१	४६
शुष्प	२	४	१६७	शास्त्रित	१	१	११	शिविगण	२	६	२४	शिवि	२	८	२६
शुष्क	१	४	२६	११ शास्त्रि	१	१	२८	शिविनो	२	८	८५	शिव्य	२	७	११
"	३	१	१०९	शास्त्रिन्	१	१	१९	शिवित	३	३	८३	शोरु	१	३	११
शुष्क	२	८	८२	शास्त्रिक	३	५	१	शिवितकण्ठ	१	१	३२	शोम	१	१	६४
"	३	३	१७९	"	३	१	५९	शिविसारक	२	४	३८	शोत	१	२	१९
शुष्क	२	९	०८	शुशुभर	३	३	१८८	शिविविष्ट	३	३	३४	"	१	२	१९
शुष्कमान	२	१०	७	शुष्क	१	१०	१९	शिवि	२	४	११	"	२	४	३०
शुष्कनीच	२	८	६७	शुष्क	२	५	११	शिव्या	२	४	११	"	३	५	२२
शुष्को	२	८	९२	शुष्ककृ	३	३	१२	शिव्या	३	३	१३०	शोभक	२	१०	१८
शुष्कशरी	२	९	२१	शुष्कल	२	९	२४	शिव्यावट्	१	३०	३३	शोभमोह	२	४	७०
शुष्कयुक्त	२	९	२१	शुष्कलीन	३	१	२६	शिविका	२	८	५३	शोभल	१	३	१९
शुष्क	२	४	१३६	शुष्कलक	१	१०	३८	शिविर	२	८	३३	"	२	४	१४९
"	२	०	३४	शुष्कलक	१	१०	३८	शिविरस्	२	६	९५	शोभशिव	२	४	१०५
शुष्कट	२	९	६४	शुष्कलक	२	४	१०५	शिविर	२	८	६४	"	२	४	१२२
३८ शुकशाक (परशिट)				शुष्कलक	२	९	६	शिविरव्य	२	६	९८	"	२	४	४२
२८ शुकशाकिन (परिशिट)				"	२	९	६	शिविरव्य	२	४	६३	"	२	४	४२
शुकुलिन	२	१०	१४	शुष्कलक	२	४	४६	शिविरव्य	२	४	६३	शोष	२	१०	४१
शुकुलीक	२	८	६९	शुष्कलीवट्	२	४	४७	५ शिविरव्य	२	६	८८	"	३	५	३४
शुकुलियुनि	१	१	१४	शुकुल	२	५	३८	शिविरव्य	२	६	१०२	३२ शीन	३	१	११२
शुकुलसिद्ध	१	१	१५	शुकुल	३	१	७२	शिविरव्य	२	६	९४	शीर्ष	२	६	५५
शुकुला	२	४	११	शुकुलिक	३	२	४०	शिविरव्य	२	६	६९	शीर्षक	३	८	६३
शुकुलानगर	२	२	१	शुकुलिन	२	८	२५	शिविरव्य	२	९	२	शीर्षक्य	३	१	४५
शुकुलान्या	२	५	३	५५	३	३	१२८	शिविरव्य	२	२	१३	शीर्षण्य	१	६	९८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.
शोर्षव्य	२	८	६४	शुभ्रमांस	२	६	६३	शैलालिन्	२	१०	१२	श्याल	२
शोक	१	७	२६	शुभ्र	२	८	१०२	शैल्य	२	४	३२	श्याव	१
"	३	३	२०१	शुभ्रन्	१	१	५४	"	२	१०	१२	श्येन	१
शुक	२	४	१३२	शुक	२	९	२३	शैलेय	२	४	१२३	श्येन	२
"	२	५	२१	शुककौट	२	५	१४	शैवल	१	१०	३८	श्येनम्प्राता	३
शुकनास	२	५	५७	शुकधाम्य	२	८	२४	शैवलिनो	१	१०	३०	श्या	३
शुक	३	३	८३	शुकशिवि	२	४	८७	११ शैव्य	१	१	२८	श्याउ	२
शुक्ति	१	१०	२३	शुद	२	१०	१	शैसव	२	६	४०	"	३
"	२	४	१३०	शुदा	२	६	२३	शोक	१	७	२५	श्याग	३
शुक	१	१	५६	शुदी	२	६	१३	शोचिच्यैश	१	१	५४	श्याग	२
३६ "	१	३	२	शुद्व	३	१	५६	शोचिस्	१	३	३४	श्याग	२
"	१	३	२५	शुद्वन्ववादिन्	२	७	६	शोचिस्	१	५	१५	श्याग	२
"	१	३	१६	शुद्व	२	८	७७	"	१	१०	३४	श्याग	२
"	२	६	६२	शुद्व	२	४	१५७	शोक	२	४	५७	श्याग	२
शुकशिव्य	१	१	१०	शुद्व	२	९	२६	शोगरत्न	२	९	९७	श्याग	२
शुक	१	४	१२	शुद्व	३	३	१९७	शोचिन	२	६	६४	श्याग	२
"	१	५	१२	शुद्वकून	२	९	४५	शोचि	२	६	५२	श्याग	२
शुच	१	७	२५	शुलिन्	१	१	३०	शोचिन्तो	२	४	१४२	श्याग	२
शुचि	१	१	५६	शुल्य	२	९	४५	शोचिनी	२	२	१८	श्याग	२
"	१	४	१६	शुल्ल	२	६	१०९	शोचिनी	२	९	४६	श्याग	२
"	१	५	१२	शुल्लक	२	९	७५	"	२	२	५६	श्याग	२
"	१	७	१७	शुल्ला	२	८	४१	शोक	२	६	५२	श्याग	२
"	३	३	२८	शुल्ल	२	३	४	शोमन	३	१	५२	श्याग	२
शुष्ठी	२	९	१८	"	२	४	१४२	शोमा	१	३	१७	श्याग	२
शुष्ठा	२	१०	४०	"	३	३	२६	शोमलन	२	४	३१	श्याग	२
शुष्ठि	१	१०	३३	९४ "	३	५	२३	शोष	२	६	५१	श्याग	२
शुष्ठान्न	२	२	१२	शुष्केर	२	९	३७	शोक	२	५	४३	श्याग	२
"	३	३	६६	शुष्काटक	२	१	३७	शोचिन्केय	१	८	१०	श्याग	२
शुनक	२	१०	२२	शुष्कार	१	७	१७	शोण्ड	३	१	२३	श्याग	२
शुनी	२	१०	२२	शुष्किणो	२	९	६६	शोण्डक	२	१०	२०	श्याग	२
शुभ	१	४	२५	०१ शुष्किन्	१	१	४०	शोण्डो	२	४	९७	श्याग	२
"	३	५	२३	शुष्को	१	१०	२५	शोषोदनि	१	१	१५	श्याग	२
शुभ्रंशु	३	१	५०	"	२	४	१००	शोषि	१	१	२१	श्याग	२
शुभ्रान्वित	३	१	५०	"	२	४	१३६	शोषि	२	८	१०२	श्याग	२
शुभ्र	१	५	१२	शुष्कोकनक	२	९	९६	शोषिक	२	१०	८	श्याग	२
"	३	३	१२२	शुष्क	३	१	९५	शोषिकल	३	१	१९	श्याग	२
शुभ्रदन्तो	१	३	५	शुष्कर	२	६	१३६	शुष्क्येन	३	२	१०	श्याग	२
शुभ्रशु	१	३	१४	शुष्कस्	२	६	७६	शुष्कान	२	८	१२८	श्याग	२
शुष्क	२	८	७७	शुष्कालिका	२	४	७०	शुष्क	२	६	९९	श्याग	२
२९ "	३	३	१७	"	३	५	७	२० श्याग	३	१	१२२	श्याग	२
शुष्क	२	९	९७	शुष्की	१	५	१	श्याग	१	५	१४	श्याग	२
"	२	१०	२७	शुष्कु	१	४	३४	"	३	३	१४३	श्याग	२
"	३	५	२३	शुष्कि	१	१	७२	श्यामल	२	५	१४	श्याग	२
शुष्कषा	२	७	३५	शुष्किल	१	१०	३८	श्यामला	२	४	५५	श्याग	२
शुष्कि	१	८	२	"	३	५	७	"	२	४	१०८	श्याग	२
शुष्किर	१	७	४	शुष्किक	२	७	११	"	२	४	११२	श्याग	२
"	१	८	१	शुष्किलिक	२	४	८८	"	३	३	१४३	श्याग	२
"	१	८	२	७२ शुष्क्ये	३	३	१६१	"	३	३	१४३	श्याग	२
शुष्किरा	२	४	२२९	शुष्क	१	३	१	श्यामाक	२	४	१६५	श्याग	२

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सत्यवचस्	२	७	४३	सन्धान	२	१०	४२	समजस	२	८	२४
२३ सत्यवचनीसुत्र (परिशिष्ट)				सन्धि	१	४	७	समधिक	३	१	७५
सत्याहृति	२	९	८२	"	२	८	१८	समन्तसु	३	४	१३
सत्यानृत	२	९	३	"	३	२	११	समन्तदुग्वा	२	४	१०६
सत्यापन	२	९	८२	सन्धिनी	२	९	६९	समन्तभद्र	१	१	१३
सत्य	१	३	१८१	मन्थ्या	१	४	३	समस्य	३	४	४
सत्रा	३	४	४	सत्रकटु	२	४	३५	समथ	१	४	१
सत्रिन्	२	८	१५	सत्रद्र	२	८	६५	"	३	३	१४९
सत्वर	१	१	६५	सत्रय	३	३	१५१	समथा	३	३	२५२
सदन	२	२	५	२५ सत्राय्य (परिशिष्ट)				"	१	४	७
सदसु	२	७	१५	सत्तिकर्षण	३	२	२३	समर	२	८	१०४
सदस्य	२	७	१६	सत्तिकुष्ठ	३	१	६६	२५ समरोचिन (परिशिष्ट)			
सदा	२	४	२२	सत्त्रिधि	३	२	२३	समर्थ	३	३	८७
सदागति	१	१	६१	सत्त्रिवेश	२	२	१९	समर्थन	२	८	२५
सदानन	७	१	७२	सत्प्रज्ञ	२	८	१०	समर्थक	३	१	०
२ सदानन्द	१	१	१७	सत्प्रति	३	४	२	समशोद्र	३	१	६७
सदानोरा	१	१०	३३	"	३	४	९	समजनिन्	१	१	५८
सदृष्ट	२	१०	३६	सत्पर्या	२	७	१४	समवाय	२	५	४०
सदृश	२	१०	३६	"	२	७	३४	समष्टिका	२	४	१५७
सदृश	२	१०	३६	सत्पिण्ड	२	६	३३	समसन	३	२	२१
सदृश	३	१	६७	सवीनि	२	५	५५	समरन	३	१	६५
समन्	२	२	४	सप्तमी	२	६	१०८	समस्वा	१	६	७
सप्तम्	३	४	९	सप्तमन्तु	२	७	१३	समा	१	४	२०
सप्तयम्	३	१	३४	सप्तपर्या	२	४	३३	समासमोना	२	९	७१
सप्तकुमार	१	१	५१	सप्तपि	१	३	२७	समाकषिन्	१	५	११
सप्ता	३	४	१७	सप्तल्ला	२	४	७२	समाधान	२	८	१०५
सप्तानन	३	१	७२	"	२	४	१४३	समाज	२	५	४२
सप्ताभि	२	६	३३	सप्ताचिसु	१	५	५६	४४ समाधान	१	५	१
सप्ति	२	७	२२	सप्ताथ	१	३	२९	समाधि	१	५	५
सप्तीठ	३	१	६६	सप्ति	२	८	४४	"	३	३	९८
सप्तन	१	१	६५	सप्तप्रचारिन्	२	७	११	समान	१	१	६३
सप्तानि	२	७	१	सप्तपूर्वका	२	१	११२	"	२	१०	३७
सप्तज्ञ	३	१	१०२	सप्ता	२	२	६	"	३	३	१२७
सप्तमस	१	८	४	"	२	७	१५	समानोदर्थ	२	६	३४
सप्तान	१	१	५०	"	३	३	१३७	समालम्ब	३	२	२७
"	२	७	१	सप्तभजन	३	२	७	समावृत्त	२	७	१०
सप्तनाप	१	१	५७	सप्तभसद्	२	७	१६	समासाव	३	१	९२
सप्तनापित	३	१	१०१	सप्तास्तार	२	७	१६	समासाध्या	१	६	७
सप्तान	२	९	७३	सप्तभिक	२	१०	४४	समाहार	३	२	१६
सप्तानित	३	१	९५	सप्त	२	७	३	समाहित	३	१	१०९
सप्तान्	२	८	१११	"	२	७	३	४५ "	३	३	८५
सप्तान्त	३	१	८६	सप्त	२	१०	३६	सप्ताहृति	१	६	६
"	३	१	९५	सप्त	३	१	६४	सप्ताहृद्य	२	१०	४६
सप्तदेशाच्	१	६	१७	सप्त	३	१	६५	सप्तभिद्	२	८	१०६
सप्तदेश्	१	८	१६	सप्त	२	४	१४१	५१ "	३	३	८५
सप्तद्व	१	५	३	सप्त	२	४	४२	सप्तमि	२	७	१५
सप्तद्व	२	५	३९	सप्त	२	५	४२	"	२	८	१०६
सप्तद्व	२	८	१११	सप्त	१	६	११	"	३	३	७०
सप्ता	३	३	१०२	सप्तज्या	२	७	१५	सप्तभि	२	४	१३

समीक २ ८ १०४
सर्माप ३ १ ६६
समीर १ १ ६२
समीरण १ १ ६३
" २ ४ ७९
समुच्चय ३ २ २६
समुच्चय ३ ३ १५२
समुच्चित ३ १ १०७
समुच्चित २ ८ ९९
समुच्चित ३ १ ९०
समुदाय २ ५ ४०
समुदाय २ ५ ४०
" २ ८ १०६
समुद्र ३ ५ १७
समुद्रक २ ६ १३९
समुद्रिण ३ ३ ५५
समुद्रन ३ १ २३
समुद्र १ १० १
समुद्रान्ता २ ४ ९२
" २ ४ ११६
" २ ४ १३३
५६ समुद्रिय २ १० १२
समुद्रन ३ २ २९
समुद्र ३ १ १०५
समुद्रक ३ ३ १०३
समुद्रजीवम् ३ ४ १०
समुद्र २ ५ ९
समुद्र २ ५ ३९
समुद्र २ ७ २०
समुद्र ३ १ ११
समुद्रि ३ २ १०
सम्पत्ति २ ८ ८२
सम्पद् २ ८ ८१
सम्पराय ३ ३ १५१
सम्परायक २ ८ १०४
सम्प्राक २ ४ २२
सम्पुटक २ ६ १३९
सम्पत्ति ३ ४ २६
सम्पदाय ३ २ ७
सम्परायणा २ ८ २५
सम्प्राहार २ ८ १०५
सम्फुल्ल २ ४ ७
सम्बाध ३ १ ८५
५१ " ३ ३ १०४
सम्भेद १ १० ३५
सम्भ्रम १ ७ ३४
" ३ २ २६
" १ ४ २४
सम्भार्जनी २ २ १८

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सम्मुच्छेन	३	२	६	सर्वसन्नदान	२	८	१४	सांघिक	३	१	५	सार	३	३	१७१
सम्मुष्ट	२	९	४६	सर्वानुभूति	२	४	२०८	साकम्	३	४	४	सारङ्ग	३	३	२३
सम्पञ्च	१	६	२२	सर्वानुभोक्ति	३	१	२२	साक्षात्	३	३	२४३	सारथि	२	८	५९
सम्राज्	२	८	३	सर्वान्वीन	३	१	२२	सागर	१	१०	१	सारथेय	२	१०	२२
सरक	२	१०	४३	सर्वान्वितार	२	८	९४	२ सागराम्बरा	२	१	३	सारथ	१	१०	३६
सरषा	२	५	२६	सर्वार्थसिद्ध	१	१	१५	सावि	३	४	६	सारस	१	१०	४०
सरट	२	५	१२	सर्वोप	२	८	९४	सातला	३	४	१४३	"	२	५	२२
सराणा	२	४	१५२	सर्वोप	२	९	१७	साति	३	२	३८	सारसन	२	६	१०९
सरणि	२	१	१५	सर्वोप	१	१०	३	"	३	३	६७	"	२	८	६३
सरमा	२	१०	२२	सलकी	२	४	१२४	"	३	५	९	सारिका	३	५	८
सरज	२	४	६०	सब	२	७	१३	सादिसार	२	६	५९	सार्य	२	५	४१
"	३	१	८	सबन	२	७	४७	सादिक	१	७	१६	सार्धवाद	१	९	७८
सरलद्रव	२	६	१२९	सबवस्	२	८	१२	सादिन्	२	८	६०	सार्द्र	३	१	१०५
सरला	२	४	१०८	सबिचु	१	३	३१	"	३	३	१०७	सार्धम्	३	४	४
सरस्	१	१०	२८	सबिष	३	१	६७	साधन	३	३	११९	२९ सापिष्क	(परिशिष्ट)		
सरसो	१	१०	२८	सबेदा	३	१	६७	साधारण	२	१०	३७	सार्वभौम	१	३	४
सरसोरुह	१	१०	४०	सब्य	३	१	८४	"	३	१	८२	"	२	८	२
सरस्वत	१	१०	१	सब्येष्ट	२	८	६०	साधिन	३	१	४०	सार	२	२	३
"	३	३	५७	सव्य	२	४	१५	साधित	३	१	२१२	"	२	४	५
सरस्वती	१	६	१	सव्यसम्बर	२	४	४४	साधीयत्	३	३	२३६	"	२	४	४४
५८ "	१	१०	३०	सद	३	४	४	साधु	२	७	३	मालपर्णी	२	४	११५
"	१	१०	३४	सदकार	२	४	३३	"	३	१	५२	३१ सालमञ्जिका	(परिशिष्ट)		
सरित्	१	१०	२९	सदचरो	२	४	७५	"	३	३	१०१	३१ सालमञ्जो,	(परिशिष्ट)		
सरित्पति	१	१०	१	सदञ्ज	२	६	१४	साधुवादिम्	२	८	४४	सारना	२	९	६३
सरोत्प	१	८	७	सदभूमिणी	२	६	५	साध्य	१	४	१०	साहस	२	८	२१
सर्ग	३	३	२२	सदान	३	१	३१	साध्वस	१	७	२१	माहस	२	८	६२
सर्ज	२	४	४४	सदमोजन	२	९	५५	साध्वी	२	६	६	"	३	२	४३
सर्जक	२	४	४४	सदस्	१	४	१४	साधु	२	३	५	मिह	३	५	१
सर्जरस	२	७	१२७	"	२	८	१०२	सान्व	१	६	१८	"	३	१	५९
सर्प	१	८	६	"	३	३	२३२	"	२	८	२१	सिद्धनक	२	६	८५
सर्पराज	१	८	४	सदस्य	३	४	७	सान्द्रष्टिक	२	८	२९	सिद्धनाद	२	८	१०७
सर्पिस्	२	८	५२	सदस्य	२	९	१५	सान्द्र	३	१	६६	सिद्धपुच्छो	२	४	९३
सर्व	३	१	६४	सदस्य	२	९	८४	सान्द्रलिम्प	३	१	३०	सिद्धसंज्ञन	३	१	९२
सर्वैरसाम	२	९	४९	सदस्यदंष्ट्र	१	१०	१८	सान्द्राज्य	२	७	२७	सिद्धसन	२	८	३१
सर्वेशश	२	१	३	सदस्यपत्र	१	१०	४०	साक्षपदीन	२	८	१२	सिद्धास्य	२	४	१०३
सर्वेश	१	१	१३	सदस्यवीर्या	२	४	१५८	सामन	१	६	३	सिद्धी	२	४	१०३
"	१	१	३३	सदस्यवेपिन्	२	४	१४१	"	२	८	२१	"	२	४	१२४
सर्वतत्	२	४	११	"	२	९	४०	सामाजिक	२	७	१६	सिकना	३	३	७३
सर्वतोमद्र	२	२	१०	सदस्यानु	१	३	३२	सामान्य	१	४	३१	सिकनामय	१	१०	९
"	२	४	६२	सदस्यश	१	१	१	"	३	१	८२	सिकनावद्	२	१	११
सर्वतोमद्रा	३	४	३५	सदस्यसिन्	२	८	६२	सामि	३	३	२४९	सिकथक	२	९	१०७
सर्वतोमुल	१	१०	४	सदा	२	४	७३	सामिपेनि	२	७	२२	१५ सिद्धान्त	२	६	६६
सर्वेदा	३	४	२२	"	२	४	११३	५७ सामुद्रिका	१	१०	१३	सिन	१	५	१२
सर्वधुरावद्	२	९	६६	सदाय	२	८	७१	साम्प्रदायिक	२	८	१०४	"	३	१	९५
सर्वधुरीण	२	९	६६	सहायता	३	२	४०	साम्प्रदम्	३	४	२१	"	३	१	९८
सर्वमहाला	१	१	३७	सहिष्णु	१	१	३१	"	३	४	२३	"	३	३	८०
सर्वरस	२	६	१२७	साम्यात्रिक	१	१०	१२	साय	१	४	३	सितच्छन्ना	२	४	१५२
सर्वलिङ्गिन्	२	७	४५	सायुगोन	२	८	७७	सायक	३	३	२	सितचूक	२	९	१५
सर्ववेदस्	२	७	९	सायसर	२	८	१४	सायम्	३	४	१९	सिता	२	९	४३

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सिताभ्र	२	६	१३०	सुगन्धा	२	४	११४	सुरनिम्नगा	१	१०	३१	सूक्तिकागृह	२	२	८
सिताभ्रमोज	१	१०	४१	सुगन्धि	१	५	११	सुरपति	१	१	४३	सूक्तिमास	२	६	३९
सिक्क	१	१	११	"	२	४	१२१	सुरभि	१	४	१८	सूत्यान	२	१०	१९
"	३	१	१००	१२ सुग्रीव	१	१	२८	"	१	५	११	सूत्र	२	१०	२८
सिद्धान्त	१	५	४	सुचरित्रा	२	६	६	"	३	३	१३७	सूत्रवेष्टन	३	२	२४
सिद्धार्थ	२	९	१८	सुचेलक	२	६	११६	सुरमी	०	५	१०३	सूत्र	२	९	२८
सिद्धि	२	४	११२	सुत	२	६	२७	सुरधि	१	१	४८	"	३	३	९१
सिद्धम	२	६	५३	"	३	३	६०	सुरलोक	१	१	६	सूना	३	३	११३
सिद्धमल	२	६	६१	सुतश्रेणी	२	४	८८	सुरवरमैत्र	१	२	१	सूनु	२	६	२७
सिद्धमहा	३	५	१०	सुतारमजा	२	६	२९	सुरसा	२	४	११४	सूनुत	१	६	१९
सिध्य	१	३	२२	सुधामन्	१	१	४२	सुरा	२	१०	३९	सूपकार	२	९	२७
सिद्धका	३	५	८	सुरपा	२	७	४७	सुराचार्य	१	३	२४	सुर	१	३	२८
सिनीवाली	१	४	९	सुधन्	२	७	१०	सुरामण्ड	२	१०	४२	सुरत	३	१	१५
सिन्दुक	२	४	६८	सुदर्शन	१	१	२८	सुरालव	१	१	४९	सुरि	२	७	६
सिन्दुवार	२	४	६८	सुदाय	२	८	८८	सुराष्ट्रज	२	४	१३१	सूर्मी	२	१०	३५
सिन्दूर	२	९	१०५	सुदूर	३	१	६९	सुवचन	१	६	१७	सूर्य	१	३	२८
"	३	५	३१	सुधर्मन्	१	१	४८	सुवर्ग	२	९	८६	सूर्यतनया	१	१०	३२
सिन्धु	१	१०	१	सुधा	१	१	४८	"	२	९	९४	सूर्यसूत	१	३	३२
"	३	१	१०१	"	३	३	१०२	सुवर्गक	२	४	२४	सूर्येन्दुसङ्ग्रह	१	४	८
सिन्धुज	२	९	४२	सुधांशु	१	३	१४	सुवह्नि	२	४	७५	सुक्कन्	२	६	९१
सिन्धुसङ्ग्रह	१	१०	३५	सुधी	२	७	५	सुवहा	२	४	७०	सुग	२	८	९१
सिन्धु	२	९	२३	सुनामीर	१	१	४१	"	३	४	११५	सुगल	२	५	५
सिरा	२	६	६५	५ सुनिश्चिन	३	१	११०	"	२	४	११९	सुणि	२	८	४१
सिद्ध	२	६	१२८	सुनिष्पन्नक	२	४	१४१	"	२	४	१२३	सुणिका	२	६	६७
सीता	२	९	१४	सुरदर	३	१	५२	"	२	४	१४०	सुति	२	१	१५
सीत्व	२	९	८	सुरदरो	२	१	५२	सुनासिनी	२	६	९	सुपाटी	३	५	३८
सीमन्	२	२	२०	सुरदिन्	२	६	४	सुवना	२	९	७१	सुपर	२	५	१२
सीमन्त	३	५	१९	सुरधिन्	२	१	१६	सुषम	३	१	५२	सुष्टि	३	३	३९
सीमन्तिनी	२	६	२	सुरधी	१	१	२९	सुषमा	१	३	१७	सुक्षेपाप	१	१०	१३
सीमा	२	२	२०	सुधर्मन्	१	१	७	सुषसां	२	४	१५५	सुखन	१	१०	१३
सीर	०	९	१४	सुधार्थक	२	४	४३	"	२	९	३७	सुख	२	१	१४
सीरपाणि	१	१	२४	सुप्रतीक	१	३	४	सुधीम	१	३	१९	"	२	४	२५
सीवन	३	२	५	सुप्रयोगविशिन	२	८	६८	सुधेण	२	४	६८	सेना	२	८	७८
सीसक	२	९	१०५	सुप्रत्याप	१	६	१७	सुधेणिका	२	४	१०८	सेनाह	२	८	३३
सीङ्गण्ट	२	४	१०५	सुमगासुत	२	६	२४	सुष्टु	३	४	१९	सेनानी	१	१	३९
सु	३	४	५	सुमिशा	२	४	१२४	सुस्तरकृत्र	२	९	४५	"	२	८	६२
"	३	४	५	सुम	२	४	१७	सुहृद्	२	८	१२	सेनासुख	२	८	८१
सुकन्दक	२	४	१४७	सुमन	२	९	१८	"	२	८	१७	सेनारक्ष	२	८	६१
सुकरा	२	९	७०	सुमन्म	१	१	७	सुहृदय	३	१	३	सेवक	२	८	९
सुकल	३	१	८	"	०	४	१७	सुकर	२	५	२	सेवन	३	२	५
सुकुमार	३	१	७८	"	२	४	७२	सुस्म	२	५	२	सेवा	२	९	२
सुकृण	१	४	२४	गुमनोरजस्	२	४	१७	सुस्म	३	३	६१	सेव्य	२	४	१६४
सुकृतिन्	३	१	३	सुमेरु	१	१	४९	"	३	३	१४४	सैदिकेय	१	३	२६
२३ सुकेदी	१	१	५१	सुर	१	१	७	सूचक	३	१	३७	सैकत	१	१०	९
सुख	१	४	२५	"	३	५	११	सूचि	३	५	८	सैतवादिनी	१	१०	३३
"	३	५	२३	सुरजा	३	५	८	सूत्र	२	८	५९	सैनिक	२	८	६१
सुखवर्चक	२	९	१०९	सुरज्येष्ठ	१	१	१६	"	२	९	९९	"	२	८	६१
सुपसन्दोधा	२	९	७१	सुरदीर्घिका	१	१	४९	"	३	३	६२	सैन्यव	२	८	४४
सुपत	१	१	११	सुरदिष्	१	१	१२	"	३	३	६२				

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
सैन्यव	२	९	४२	स्कन्ध	३	३	१००	स्थाणु	२	४	८
सैन्य	२	८	६१	स्कन्धशाखा	२	४	११	"	३	३	४९
"	२	८	७८	स्कन्ध	३	१	१०४	स्थाण्डिल	२	७	४४
सैरभ्री	२	६	१८	स्खलन	१	७	३६	स्थान	२	८	१९
सैरिक	२	९	६४	स्खलित	२	८	१०८	"	३	३	११७
सैरिम	२	५	४	स्नन	२	६	७७	स्थानीय	२	२	१
सैरीयक	२	४	७५	"	३	५	१२	स्थाने	३	४	११
सोढ	३	१	९७	स्तनन्ययी	२	६	४१	स्थापत्य	२	८	८
"	१	७	२१	स्तनया	२	६	४१	स्थापनी	२	४	८४
४८ सोक्षाम	१	६	२०	स्तनयिस्तु	१	३	६	स्थामन्	२	८	१०२
सोदर्थ	२	६	३४	स्तनित	१	३	८	स्थापुक	२	८	७
सोपप्लव	१	४	१०	स्तबक	२	४	१६	स्थाल	३	५	३२
सोपान	२	२	१७	स्तम्भरोमन्	२	५	२	स्थाली	२	९	३१
सोम	१	३	१४	स्तम्भ	२	९	७६	स्थावर	३	१	७३
सोमप	२	७	९	स्तम्भ	२	४	९	स्थाविर	२	६	४०
सोमपीविन्	२	७	९	"	२	९	२१	स्थासक	२	६	१२२
सोमराजो	२	४	९५	स्तम्भकरि	२	९	२१	स्थास्तु	३	१	७३
सोमवक्त्र	२	४	५०	स्तम्भघन	३	२	३५	२१ स्थित	३	१	११०
"	३	३	९	स्तम्भप्र	३	३	३५	स्थिति	३	८	२६
सोमवहरी	२	४	१३७	स्तम्भेत्तम	२	८	३५	"	३	२	२१
सोमवहिका	२	४	९५	स्तम्भ	३	३	३५	५१ "	३	३	८५
सोमवही	२	४	८३	स्तव	१	६	११	स्थिरतर	३	१	७३
सोमोद्भवा	१	१०	३२	स्तमित	३	१	१०५	१० स्थिरस्नेह	३	२	११०
४८ सोखलुण्ठन	१	६	२०	स्तुन	३	१	११०	स्थिरा	२	१	२
१७ सोगत (परिशिष्ट)				स्तुति	१	६	११	"	२	४	११५
सोगन्धिक	१	२०	३६	स्तुतिपाठक	२	८	९७	स्थिरायुष्	२	४	४६
"	२	४	१६६	स्तूप	३	५	१९	स्थूणा	२	१०	३५
"	२	९	१०२	स्तोत्र	२	१०	२४	"	३	३	५१
सौचिक	२	१०	६	स्तोत्र	३	२	२९	स्थूल	३	१	६१
सौदामनी	१	३	९	स्तोत्र	२	१०	२५	"	३	३	२०४
सौध	२	२	१०	स्तोत्र	२	१०	२५	स्थूलमहय	३	१	६
सौभागिनैय	२	६	२४	स्तोक	३	१	६१	स्थूलशाटक	२	५	११६
सौम्य	१	३	२६	स्तोकक	२	५	१७	स्थूलोद्यय	३	३	१४८
"	३	३	१६१	स्तोत्र	१	६	११	स्थेयस्	३	१	७३
"	२	९	६०	स्तोम	२	५	२९	स्थीगेय	२	४	१३२
सौरभेयो	२	९	६६	स्तोम	३	३	१४१	स्थीरिन्	२	८	४६
सौराष्ट्रिक	१	८	१०	स्तोत्र	२	६	२	खव	३	२	९
सौरि	१	३	२६	स्तोत्रमिणी	२	६	२०	खातक	२	७	४३
सौवर्चल	२	९	४३	स्तोत्र	२	५	३८	खान	२	६	१२२
"	२	९	१०९	स्तोत्र	२	७	१८	खायु	२	६	६६
सौविद	२	८	८	स्तोत्र	२	७	४४	खिन्ध	२	८	१२
सौविदह	२	८	८	स्तोत्र	२	७	९	"	१	९	४६
सौवीर	२	४	३७	स्तोत्र	३	३	६१	"	३	१	१४
"	२	९	३९	स्तोत्र	३	१	११२	खु	२	३	५
"	२	९	१००	स्तोत्र	२	१	५	खुत	३	१	९२
सौधित्य	२	९	५६	स्तोत्र	२	१	५	खुषा	२	६	९
स्कन्द	१	१	३९	स्तोत्र	२	६	४२	खुदी	२	४	१०५
स्कन्ध	२	४	१०	स्तोत्र	३	१	१११	खेद	१	७	२७
"	२	६	७८	स्थाणु	१	१	३४				

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
शब्दार्थ	२	९	६९	३६ स्वर्मानु	१	३	२	शब्दः	२	४	१३०	शब्दाः	२	४	२४
शब्दानी	१	१०	३०	"	१	३	२६	"	२	६	१०	द्विहिन्यास	२	४	४२
शब्दा	२	४	४३	स्ववैद्या	१	१	५२	द्विहिन्यास	३	३	२४४	द्विहिन्यास	२	१०	३९
"	२	४	८३	स्ववैद्य	१	१	५१	द्विहिन्यास	१	१	९६	द्विहिन्यास	२	९	८
शब्दः	१	१	१७	स्ववासिनी	२	६	९	द्विहिन्यास	२	८	४४	द्विहिन्यास	३	२	४१
शब्दः	३	१	१०४	स्वसु	२	६	२९	द्विहिन्यास	३	४	१३८	द्विहिन्यास	१	१०	६६
शब्दः	३	४	२	स्वस्ति	३	३	२४१	द्विहिन्यास	२	४	७६	द्विहिन्यास	३	२	८
शब्दः	२	७	२५	स्वस्तिक	२	२	१०	द्विहिन्यास	१	१	३३	द्विहिन्यास	३	३	२०७
शब्दः	३	१	९२	स्वस्तोय	२	६	३२	द्विहिन्यास	२	८	२८	द्विहिन्यास	३	७	२७
शब्दः	२	७	२५	स्वाति	३	५	३८	द्विहिन्यास	१	८	८	द्विहिन्यास	२	९	५२
शब्दः	२	४	३७	स्वाड	३	३	९४	द्विहिन्यास	१	८	८	द्विहिन्यास	२	७	२४
शब्दः	१	१०	११	स्वादुकण्ठक	२	४	३७	द्विहिन्यास	२	५	१	द्विहिन्यास	१	७	५५
"	३	३	२३३	"	२	४	९८	द्विहिन्यास	३	३	१७५	द्विहिन्यास	१	७	१८
शब्दः	१	१०	३०	स्वाङ्गुली	२	४	१४४	द्विहिन्यास	२	१	५०	द्विहिन्यास	२	९	३०
शब्दः	२	९	१००	स्वादो	२	४	१०७	द्विहिन्यास	२	६	१३१	द्विहिन्यास	२	९	२९
शब्दः	२	६	३४	स्वाध्याय	२	७	४६	द्विहिन्यास	१	५	१३	द्विहिन्यास	२	६	८६
"	३	३	२११	स्वान	१	६	२३	द्विहिन्यास	२	५	८	द्विहिन्यास	२	६	९८
शब्दः	३	१	१५	स्वान्त	१	४	३१	द्विहिन्यास	३	३	५१	द्विहिन्यास	३	३	५९
शब्दः	२	६	३४	स्वाप	१	७	३६	द्विहिन्यास	३	३	५०	द्विहिन्यास	३	२	५
शब्दः	३	४	८	स्वापनेय	२	९	९०	द्विहिन्यास	१	३	१	द्विहिन्यास	२	८	३४
शब्दः	२	८	९२	स्वामिन्	२	८	१७	द्विहिन्यास	१	३	१४	द्विहिन्यास	२	८	१७
शब्दः	१	६	२३	"	३	१	१०	द्विहिन्यास	३	५	१९	द्विहिन्यास	२	८	५९
शब्दः	३	१	१५	स्वाराज्	१	१	४३	द्विहिन्यास	१	५	१४	द्विहिन्यास	२	८	५९
शब्दः	२	६	३४	स्वाहा	२	७	२१	द्विहिन्यास	२	९	३४	द्विहिन्यास	३	३	२५६
शब्दः	१	७	३६	"	३	४	८	द्विहिन्यास	२	९	३४	द्विहिन्यास	२	९	९४
शब्दः	३	१	३३	स्विव	३	३	२४२	द्विहिन्यास	२	९	३०३	द्विहिन्यास	३	४	२०
शब्दः	१	७	३८	स्वेद	१	७	३३	द्विहिन्यास	१	३	२९	द्विहिन्यास	३	३	१०८
शब्दः	१	१	१८	स्वेदज	३	१	५१	द्विहिन्यास	२	९	४१	द्विहिन्यास	२	६	१०५
शब्दः	२	६	७	स्वेदनी	२	९	३०	द्विहिन्यास	१	५	१४	द्विहिन्यास	२	५	३४
शब्दः	३	४	१६	स्वेदनी	३	३	१९२	द्विहिन्यास	२	५	१०१	द्विहिन्यास	२	८	२७
शब्दः	१	१	१६	स्वेरिणी	२	६	११	द्विहिन्यास	२	९	९२	द्विहिन्यास	३	३	२०५
शब्दः	३	३	२५४	स्वेरिता	३	२	२	द्विहिन्यास	१	१	२७	द्विहिन्यास	२	९	३९
शब्दः	१	६	४	स्वेरिन्	३	१	१५	द्विहिन्यास	२	९	१८	द्विहिन्यास	२	९	६४
"	१	७	७१	ह	३	४	५	द्विहिन्यास	२	४	२२१	द्विहिन्यास	१	७	३२
शब्दः	१	१	४७	हंस	१	३	३१	द्विहिन्यास	१	१	४३	द्विहिन्यास	१	७	२९
"	३	३	१६७	"	२	५	२३	द्विहिन्यास	२	४	१८	द्विहिन्यास	२	७	१७
शब्दः	१	७	३८	"	३	३	२२६	द्विहिन्यास	२	४	५९	द्विहिन्यास	२	७	१९
"	३	३	१३१	हंसक	२	६	१२०	द्विहिन्यास	२	५	१२०	द्विहिन्यास	१	७	५२
शब्दः	२	९	१०९	२ हंसवाहन	१	१	१७	द्विहिन्यास	२	९	१६	द्विहिन्यास	३	३	२५७
शब्दः	२	९	८	हजिका	२	४	८९	द्विहिन्यास	२	९	१६	द्विहिन्यास	३	४	५
शब्दः	२	९	१०९	हजे	१	७	१५	द्विहिन्यास	२	५	१	द्विहिन्यास	२	७	१९
शब्दः	२	४	१३८	हट्ट	३	५	१८	द्विहिन्यास	३	१	७	द्विहिन्यास	३	३	२२९
शब्दः	१	१	४९	हट्टविलासिनी	२	४	१३०	द्विहिन्यास	३	१	३	द्विहिन्यास	३	२	१९
शब्दः	२	४	१३८	हट्ट	२	८	१०८	द्विहिन्यास	२	९	१३	द्विहिन्यास	३	१	२८
शब्दः	१	१	४९	हण्डे	१	७	१५	द्विहिन्यास	१	७	१५	द्विहिन्यास	३	५	८
शब्दः	२	९	६९	हण्डे	१	७	१५	द्विहिन्यास	१	७	२३	द्विहिन्यास	२	९	४०
शब्दः	२	९	६९	हण्डे	३	१	४१	द्विहिन्यास	१	८	१०	द्विहिन्यास	२	४	६२

शब्दाः	का. व. श्लो.	शब्दाः	का. व. श्लो.	शब्दाः	का. व. श्लो.	शब्दाः	का. व. श्लो.
द्विहल	३ ५ २०	७९ दिकि	३ ३ २०५	द्विषीकेश	३ ३ २८	द्विमवतो२	५ १०३
द्विजुलो	२ ५ ११५	द्वो	३ ५ ९	द्वष्ट	३ ३ १०३	"	२ ५ १३८
द्विज्ञल	२ ५ ११	द्वीज	३ ३ १०७	द्वष्टमानस	३ ३ ७	द्विषतवीन	२ ९ ५२
द्विजोर	२ ९ १०५	"	३ ३ १२८	द्वष्ट	३ ५ ७	द्वेत्	२ ७ १७
द्विज्वाल	२ ५ १९९	द्वितयुक्मिषा	२ ७ २१	द्वेति	३ ३ ५७	द्वोम	२ ७ १५
द्विम	३ ३ १८	द्वितयुज्	३ ३ ५५	"	३ ३ ७१	द्वोरा	३ ५ १०
"	३ ३ १९	द्वित्	३ ३ २५१	द्वेतु	३ ५ ३८	द्वोस्तु	३ ५ २२
"	३ ५ २२	"	३ ५ १८	द्वेमुकूट	३ ३ ३	द्वद	३ १० २५
द्विमवत्	३ ३ ३	द्विति	३ ३ ८	द्वेमुग्धक	३ ५ २२	द्वदिनी	३ १६ ३०
द्विमवत्सुका	२ ६ १३०	"	३ ३ ८	द्वेमुन्	३ ९ ९५	द्वसिध	३ ३ ११२
द्विमसर्ति	३ ३ १८	द्विह	३ ३ ५२	"	३ ५ २३	द्वस्व	३ ६ ५६
द्विमांशु	३ ३ १३	द्वि७ द्वाचय	३ ३ १९१	द्वेमुन्त	३ ५ १८	"	३ ३ ७०
द्विमानो	३ ३ १८	द्विणीया	३ ३ ३२	द्वेमुप्यक	३ ५ ६२	द्वस्वगवैषुका	३ ५ ११७
द्विमात्यती	३ ५ १३८	द्विद	३ ५ ३१	द्वेमुपुषिका	३ ५ ७१	द्वस्वनात्र	३ ५ १५२
द्विरप्य	३ ३ ९०	"	३ ६ ६५	द्वेमाद्रि	३ ३ ५९	द्वदिनी	३ ३ ५७
"	३ ९ ९१	द्विरप्य	३ ५ ३१	द्वेग्ध	३ ३ ३८	"	३ ३ ९
"	३ ९ ९५	"	३ ६ ६५	द्वेला	३ ७ ३२	द्वदिनी	३ ३ ११२
द्विरप्यमभे	३ ३ १६	९३ "	३ ५ २३	७९ "	३ ३ २०५	द्वी	३ ७ २३
द्विरप्यबाद्धि	३ १० ३५	द्विरशङ्गस	३ ६ १८	७९ हेलि	३ ३ २०५	"	३ ५ ३
द्विरप्यवैतस्	३ ३ ५५	द्विरचाद्य	३ ३ ३	द्वेषा	३ ८ ५७	द्वीण	३ ३ ९१
द्विकक्	३ ५ ३	५९ द्वाप	३ ६ २०	द्वि	३ ५ ७	द्वीवैर	३ ५ १२२
"	३ ५ ७	"	३ ३ ५३	द्विमवती	३ ३ ३६	द्वेषा	३ ८ ५७
द्विकमोषिका	३ ५ १५७	द्विषीक	३ ५ ८	"	३ ५ ५९	द्वदिनी	३ ५ १२५

इत्यमरकोषमूल-क्षेपकस्थ शब्दानामकारादिशब्दानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अमरकोष-साटप्पणीव्याख्यासुधास्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
	अ			अप्यति	१	१	६१	आशिमालत	१	३	२०	छ			
अग्नीव	२	४	३१	अभ्र	१	२	१	आङ्गार	३	२	४३	छत्रम्बर	२	४	२२
अग्निसि	१	३	२०	अभितत्	३	४	१३	आश्रयव	१	१	३५	छद्वरण	३	२	३७
अगुरुसिशापा	२	४	६२	अभिषक्ति	१	७	२३	आजूर	१	९	३	उदयग्रहण	३	२	३७
अग्निम	२	६	४३	अभयसूया	१	७	२४	आजनीन	२	९	७	उदान	१	१	६३
अङ्कुर	२	४	५	अभ्यास	३	१	६७	आतापिन्	२	५	२१	उधमान	२	९	२९
अङ्गुल	७	४	२९	अभ्युप	२	९	४७	आचगन्ध	३	१	४०	उन्मय	२	८	१५
अङ्गण	२	२	१३	अभ्योष	२	९	४७	आदण्ड	२	४	५१	उपकारी	२	२	१०
अङ्गिरस्	१	३	२४	अभ्रण्ड	२	४	५१	आदिष्टिन्	२	७	७	उपसंहति	१	७	१५
अङ्गुरि	१	३	२७	अभ्राता	२	४	२७	आनुपूर्थ	२	७	३६	उपासन	२	७	३५
अङ्गुली	२	६	८२	अरया	३	५	१८	आपत्ति	२	८	८२	उपोषित	२	७	३८
अङ्गुलीय	२	६	१०७	अरगि	२	२	१७	आपस्	१	१०	३	उप्य	२	९	७
अक्षिप्रवहिका	२	४	९२	अरा	२	६	१२७	आपोनस	२	६	५१	उर्वार	२	४	१५५
अच्छ	२	५	४	अर्यं	२	४	२४	आप्य	१	४	१२६	उषण	२	४	९७
अजकव	१	१	३५	अर्	१	१	५७	आप्लुनमतिन्	२	७	४३	उषती	१	६	१८
अजकाव	१	१	३५	अने	३	५	१९	आषाषा	१	९	३	उषस्	३	४	१८
अजननि	३	२	३९	अगर्ष	१	८	५	आमण्ड	२	४	५१	उषा	२	९	३१
अदरुषक	२	४	१०३	अवाल	१	१०	२९	आमन्त्रण	३	२	७	ऊ			
अदा	२	७	३५	लेत्	२	५	१४	आमोक्षा	२	७	२३	ऊषापति	१	१	२७
अदङ्गु	२	४	६०	लीक	३	६	९२	आरोह	२	६	१५	ऊर्ष	१	७	६
अगम्य	२	९	७	वध्याद्	३	२	३९	आर्थेय	२	४	२४	ऊर्षलोक	१	१	६
अगिमन्	१	१	३५	नवदान	२	४	१६५	आर्ति	३	३	६८	ऋ			
अतथियथ	२	७	१०	मवदाहेष्ट	२	४	१६५	आलि	२	५	१४	ऋचीष	२	९	३२
अरवध्यय	३	१	७९	मवरोह	१	१	६	आलिन्द्र	२	२	१२	ऋमुव	१	१	८
अग्नि	१	३	२७	अवलम्बन	३	१	८३	आलु	२	९	३१	ऋइयकेतु	१	१	२६
अभस्	१	८	१	अववाद	३	३	८९	आराज्ञा	१	७	२१	ऋपगम्या	२	४	१३७
अभामार्गव	२	४	८८	अवि	२	६	२०	आशयाश	१	१	५४	ए			
अधिपात	२	८	६३	अविग्र	२	४	६७	आशिर	१	१	५९	एकतर	३	१	८२
अध्यण्डा	२	४	८६	अशनपर्णा	२	४	१४९	आशुभीहि	२	९	१५	एकल	३	१	८२
अनपवश	३	१	७९	अशोक	२	४	८५	आश्रय	३	२	११	एषा	३	२	१०
अनमिनम्ब	३	१	४८	अश्र	२	६	९३	आसुर	१	१	१२	एवार्	२	४	१५५
अनुकर्षन्	२	८	५४	अश्रय	१	१	५९	आसफोता	२	४	१०४	एलवालुक	२	४	१२१
अनुत्त	१	१०	१	अश्रुप्रलय	१	७	१६	ऋ				ऐ			
अनुदात्त	१	६		अश्रुयुज	१	४	१७	इधुरसोद	१	१०	२	ऐकामय	३	१	८०
अनेडमूक	३	१		अषाढक	१	४	१६	इजल	२	४	६१	ओ			
अन्तरिक्ष	१	२		असमासाथी	१	६	७	इत्वर	२	९	६२	ओक	३	३	२३३
अन्तिका	१	७		असिन	१	३	२६	इन्दोवार	१	१०	३७	ओज	३	३	२३४
अन्ध	१	१०		असिपत्रवन	१	९	२	इन्द्रसुरिस	२	४	६८	ओगधी	२	४	६
अन्धतामिस्र	१	९		असृष्टण	१	७	२३	इर्वार	२	४	१५५	ओ			
अन्वीक्षण	३	२०		असृष्टारा	२	६	६२	इलि	२	८	९१	ओचमि	१	४	२२
अन्वेषण	३	२०		अस्त	२	८	९३	इन्				ओपवस्त्र	२	७	३८
अपगा	१	१०		अश्वमे	२	९	२९	ईशिता	१	१	३५	ओमीन	२	९	७
अपदान	३	४०		अह्वा	३	३	२५७	ईश्वरी	१	१	३६	ओवीशेय	१	३	२०
अपरा	१	६३		अद्विगुण्टक	१	८	११	ईषा	२	९	१४	क			
अपान	१	६३		अद्दो	३	४	९	ईषिका	२	८	३८	कक्षत	१	६	१३९
अपोगण्ड	२	४६		आ				इ							
				आक्षारण	१	६	१५	इ							
				आगुर	१	५	५	इ							

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
महाशब्दा	२	६	१३	गुण	३	५	१९	लेप	२	९	५६	वाष्प्रीका	२	९	४०
महि	२	१	३	योषिता	२	६	२	लोकनयम	३	२	३१	वास्तिका	२	४	१०३
नक्षिभन्	१	१	३५					लोकेशण	३	२	३१	वास्तु	१	१	२०
मखिर	१	३	२९	रक्तमाल	२	४	४७	लोकमकट	२	४	१११	वास्तुक	२	४	१५८
मखेला	२	६	२	रघु	२	८	६४	लोहाभिसार	२	८	९४	वास्तिक	२	९	४०
माठर	१	३	३१	रज	२	८	९८	लौह	२	९	९८	वास्तिक	२	८	४४
माणिक्य	२	९	४२	"	३	३	२३१	य				विकथा	२	४	९०
मात्स्यस्य	२	६	२५	रञ्जि	१	४	४	वैशिक	२	६	१२६	विकृत	१	७	३२
मात्स्यस्य	२	६	२५	रनाम्नी	१	३	१८	वक	२	५	८१	विश्रवण	३	२	३७
माध्वीक	२	१०	४१	रथिर	२	८	७६	वकश्रद्धी	२	९	६७	विच्छर्दक	२	२	११
मांशुपी	२	६	१	रथमा	१	१	५२	वज्रनिष्पेष	१	३	१०	विशानिक	३	१	४
माताण्ड	३	१	२९	रथना	२	६	९१	वज्राशनि	१	१	४७	विष्टिका	२	६	५३
माष	१	७	१४	रथान्ध	२	९	१०४	वज्रज्या	२	९	२	विद्योक्त	१	१	४१
माला	२	४	१३३	रुसना	२	६	१०८	वसतल	२	७	१७	विदा	१	५	१
मादर	१	१०	२४	राज	१	३	३१	वनी	२	४	१	विपादिका	१	६	६
माघ	२	४	१९	राजानन	२	४	३५	वनीयक	३	१	४९	विप्रकृष्ट	३	१	६८
माषीण	२	९	७	राज्ञो	१	४	४	वरक	३	५	३३	विप्रतीसार	१	७	२६
माष्य	२	९	७	रावणहस्त	१	७	४	वरटो	२	५	२७	विमदौ	१	७	१५
माहाराजिक	१	१	१०	रास	१	३	८	वरण	१	१	६१	विरिञ्चि	१	१	१७
मिथुन	१	३	२७	रिद्ध	२	९	२३	वराटक	२	१०	२७	विरिञ्चि	१	१	१७
मिस्री	२	६	१२७	रिष्ट	२	४	३१	वराभि	१	६	११६	विरिञ्चि	१	१	१७
मिहिका	१	३	१८	रुचक	२	२	११	वर्तकी	३	३	११	विश	२	६	६८
मीन	१	३	२७	रुद्रमावर्ण	१	४	२२	वर्तिक	२	५	३५	विश	१	१०	४२
मुकुट	२	६	१०२	रुषा	१	७	२६	वर्त्मनि	२	१	१५	विशाल	२	८	८५
मुकुट	२	६	१४०	रुखा	२	४	४	वर्षनी	२	२	१८	विश्रम	१	८	२२
मुकुट	२	९	१७	रुचनी	२	४	१०८	वर्षमान	२	२	११	विश्रदासा	१	१	५६
मुकुलक	२	४	१४४	"	२	४	१४६	वर्षण	१	३	११	विश्रदयज्ञ	३	१	३४
मुक्तक	२	४	३९	रेशुसर	२	६	१३०	वर्षण	२	४	१३	विश्रदास	१	१	५२
मुख	१	७	१५	रैवत	१	४	२२	वल्लरी	२	४	१३	विरिफोटा	२	६	५३
मुद्र	२	४	१९	रोदस	३	३	२२९	वशिक	२	६	१२६	विश्रमा	२	१०	२९
मुशली	२	५	१२	रोदसी	३	३	२२९	वशिता	१	१	३५	वोटा	२	६	१३८
मुषा	२	१०	३३	रोध	२	२	९	वशिर	२	९	४१	वीथि	२	४	४
मुषी	२	१०	३३	"	१	१०	७	वशक्यणी	२	९	७१	वीर्वा	१	८	२९
मुषग	१	३	२३	रोमविक्रिया	१	७	३५	वसिष्ठ	१	३	२७	वुकसी	२	१०	२०
"	२	६	१२९	रोमाञ्ज	१	७	१६	वसुक	२	९	४२	वृथिक	१	३	२७
शृणवा	३	२	३०	रोमोद्गम	१	७	३५	वाक्पति	१	३	२४	वृष	१	३	२७
शृणाली	१	१०	४३	रोहिणी	२	४	८५	वागुची	२	४	९६	वृष्णि	१	३	३३
शृचालक	२	४	१३१	रौच्यसावर्ण	१	४	२२	वाटक	२	९	१०७	वृसी	२	७	४६
मेवि	२	९	१५	ल				वाति	१	१	६३	वेगी	२	६	९८
मेनका	१	१	५२	लक्तक	२	६	१०५	वानासु	२	५	८	वेश	२	६	९९
मेला	२	४	९५	लक्ष	१	७	३३	वापि	१	१०	२८	वेणुक	२	८	४१
मेष	१	३	२७	लक्षण	२	५	२५	वाप्य	१	४	१२६	वेशनी	२	१०	३३
मैनाक	२	३	३	लक्ष्मण	१	३	१७	वावमनी	२	९	६७	वेपथु	१	७	१६
मोषा	२	४	५४	लक्ष्मण	१	३	१७	वायदण्ड	२	१०	२८	वेष्टि	२	४	९
"	२	५	१०६	लक्ष्मण	१	३	१७	वायुसलि	१	१	५५	वेशवार	२	९	३५
य				लक्ष्मण	१	३	३५	वारवारम्	३	४	१	वैष्ण	२	६	१९
यमनिका	२	६	१२०	लक्ष्मण	१	३	१७	वारवारण	३	४	१	वैकुण	१	७	१९
यमानिका	२	४	१४५	लक्ष्मण	१	३	१७	वासि	१	३	२०	वैवर्ण	१	७	१६
यव	२	४	१९	लक्ष्मण	१	३	१७	वाता	२	४	११४	वैवस्वत	१	४	२२
यष्टि	१	४	११०	लक्ष्मण	१	३	१७	वाताक	२	४	११४	वोड	१	८	५
यष्टिःपति	१	१	६१	लक्ष्मण	१	३	१७	वाताकु	२	४	११४	व्यडम्बन	२	४	५१
युगायग	२	८	५७	लक्ष्मण	१	३	१७	वायव्य	२	६	४०	व्याकरण	१	६	४
युग्मक	२	४	३९	लक्ष्मण	१	३	१७	वायुविन्	२	९	५	व्याकीष	२	४	७
युवती	२	६	८	लक्ष्मण	१	३	१७	वामंग	३	२	४३	व्याड	१	८	७
				लक्ष्मण	१	३	१७	वाशिता	३	३	७५				

शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
प्रतनी	२	४	९	शुम्भन्	१	१	५४	शब्दाः	का.	व.	श्लो.
श				शुकशिखा	२	४	८७	सर	२	९	५१
शकट (-यूह)	२	८	७९	शुकर	२	५	२	सरणा	२	४	१०८
शकभवन	१	१	६	शूर	३	१	२८	सरयू	१	१०	३६
शकनख	१	१०	२३	शुगल	२	५	५	सराव	२	९	३२
शण्ड	१	१०	४२	शुद्धी	२	९	९६	सरिल	२	१०	३
शण्ड	२	१	६२	शुधि	२	८	४१	सरिसप	१	९	१८
शतभीरु	२	४	७०	शेष	३	६	७६	सर्व	१	१	३०
शनि	१	३	२६	शेषस्	२	६	७६	सर्वतोमद्र(यूह)	२	८	७९
शम	२	६	८१	शेष	२	६	७६	सर्वला	२	८	९३
शम्पाक	२	४	२४	शोक	२	६	७६	सलिर	१	१०	३
शम्पाक	१	४	२४	शोनक	२	४	५७	सन्धेष्ट	२	८	६०
शम्भ	१	१	४७	शोभाजन	२	४	३१	सहा	२	८	१०२
शम्भरारि	१	१	२६	श्यामक	२	४	१६५	सहृदय	३	१	३
शरणि	२	१	१५	श्यामा	१	४	४	सहा	२	३	३
शरारि	२	५	२५	श्योनाकं	२	४	५७	सालुक	३	२	४०
शरारि	२	५	२५	श्रद्धा	१	५	१	साल	१	४	३४
शर्या	१	४	३	श्रीपिष्ट	३	३	१३	सानीनक	२	९	१६
शरुकी	२	४	१२४	श्रीवत्स	१	१	२२	सादन	२	२	५
शाभव	३	१	१४	श्रीध	१	३	३१	साम्प्रदायिक	२	८	१०४
शाण	३	५	०	श्रील	३	१	१४	सारङ्ग	२	५	१७
शान	२	६	४४	श्रुपाक	२	१०	२०	सारोक्षिक	१	८	१०
शानकौम्म	२	९	९४	श्रुतद्वीप	१	३	९	साल	१	१०	१९
शान्त	१	७	१७	श्रुतसौवत्	१	४	२५	सालावृक	३	३	१२
शारदी	२	४	२३	प, स				सार्वणि	१	४	३२
शार्वरी	१	४	३	शण्ड	२	८	९	सिद्ध	१	३	२७
शाल	२	२	३	सबाहन	३	२	२२	सिद्धान्त	२	९	९८
शालपर्णी	२	४	२०	सवेदन	१	५	५	सितशिव	२	९	४२
"	२	४	११५	संस्कृत	२	८	१०५	सिताम	२	६	१३०
शाश्वतिक	३	१	७२	सद्वत्	२	१०	२८	सिद्धार्थ	१	१	१५
शाष्कल	३	३	१९	सद्वत्	२	६	८६	सिम्भ	२	६	३३
शिक्षा	१	६	४	सकार	२	२	१८	सिद्धण्ड	२	४	१०५
शिक्षिन्	१	१	५५	सचो	१	१	४५	सीकर	१	३	११
शिक्षा	१	६	२४	सदानोया	१	१०	३३	सुदामन्	१	३	९
शिक्षा	१	१०	४३	समीचो	३	४	३४	सुभ्रमर्णा	१	१	५६
शिमि	२	९	२३	सनत	३	४	१७	सुन्दरी	३	१	५२
शिव्या	२	९	२३	सनात्	३	४	१७	सुपर्ण	२	४	२४
शिव्य	२	९	२३	सनिष्ठोव	१	६	२०	सुमना	२	४	७२
शिर	२	६	९५	सन्दागतिक	२	४	३९	सुरसभन्	१	१	६
"	२	९	११०	सन्धा	१	४	३	सुरोद	१	१०	२
शिरा	२	६	६५	समज्या	१	६	११	सुलोहिता	१	१	५६
शिरपशाला	२	२	७	समन्ताद	३	३	१३	सुशोम	१	३	९
शिवो	१	१	३७	समपद	२	८	८५	सुथिर	१	७	४
शीतलवातक	२	४	१४९	समान	१	१	६३	सुवामन्	१	१	४२
शुकवर्द्ध	२	४	१३२	समीचो	१	६	२२	सूमाद	३	१	२३
शुनासीर	१	१	४१	समुह्नो	२	२	१८	सूरण	२	४	१५७
शुभ	२	९	७६	सम्ब	१	१	४७	सूरिन्	२	७	६
शुभदन्तो	१	३	५	सम्बल	३	५	३४	सूर्य	२	९	६२
शुभ्य	१	१०	२७	सम्बल	३	५	३४	सूय	२	६	९१
शुम्भा	१	३	१७	सम्बाकृत	१	९	९	सूय	२	६	९१
शुषि	१	८	२	समली	२	६	१९	सूय	२	६	९१
				सर	२	८	८६	सूय	२	६	९१
								सूय	३	३	३९

अमरकोष-सटिप्पणीव्याख्यासुधास्यशब्दानामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका समाप्ता ।